

धर्मसंग्रहक-

अत्रियवंशविभूषण

अखंडप्रौढपनाप नामदार महाराजा जामश्री

रणजित्सिंहजी साहेब बदादर,

के सी एम. आई

जामनगर.

અર્પણ પત્રિકા.

સન્નિયકુલ શિરોમણિ, શૌર્ય દૈર્યવિભૂષિત ગુણગણ-
ગરિષ્ઠ અખટ પ્રોટપતાપ નેહનામદાર મહારાજ-
ધિરાજ જામશી ૭ રણજીતસિંહજી સાહેબ
બહાદુરની હજુરમાં. જનમનગર.

મહારાજ સાહેબ !

મમત સસારની સુસ્થિતિનું મૂલ તથા મુખ્ય સધન કર્મ ૫
અથવા ધર્મજ છે અને ધર્મ-૫ કષ્ટપ્રલંભો, પરિણામ દિશારંગીય
અને વિવેકી ગણ છે એમ સર્વ માણે મંમજાવે છે, પ્રત્યક્ષી અનુ-
ભવજ છે અને વિદ્યોદયભેગિમાં પાંતુ તેની સંપત્તિને પ્રગ્લભ ગ્લાન
મળે છે તેથી, આપ જ, મહારાજી રાજધાતી એવું આ અથવા વેષકની
પ્રિય જન્મશ્રુતિ મેલ્યાંથી નેમજ ન્યાય ગીને તે પોતાનાં અમનનુષ
ગોપધો અને સોદામકારક મેળ્યામુધ અથો દેશમેસામા નુમ્વાનું
ગર કહેતું જે એમના દૃઢ સંકલ્પજથી ચાલુ છે અને જિવિષ્ણમાં
પણ ચાલુ રહેશે તેવી અને આ ધર્મસાક્ષિના કર્તાં મનુ પોને ચાર્ફ
ગણ દતા તેથી આ પુત્રજ આપ નામદાર મહારાજ જેમની પ્રત-
વમ્બના, સત્યપ્રિયતા, કર્મ-પનિદા અને શુભુજના આદિ ગુણ-
પરંપરાએ દુનિયામા મેટાટી પ્રખ્યાતિ મેળવી છે એમનેજ અર્પણ કર-
વામાં મમ અનરસામાને અપૂર્વ અને ઉચ્ચ અને પ અનુભવનો જોડણ

હું હું આપ નામદારની
વહાલી પ્રજામાંનો એક,

શંકરલાલ મણિશંકર જોશી બી. એ.

॥ अमारी अत्यर्थना. ॥

वसंततिलकः

सद्धर्मेने समजवा तजवा विधर्मे,
विज्ञानभाव लजवा सजवा मुकर्मे;
आ श्रेष्ठ साधन भज्युं मनभांदि राखो,
श्रद्धा धरी भणिमनुस्मृति नित्य वांछो.

મરેતાવના.

પરમકૃપાળુ સર્વેન પગમેશ્વર, પોતાની શક્તિરૂપ અનાદિ કાલચક્રથી
 એકના આ સ સારમાં પૂર્વસૃષ્ટિના પ્રવચનખતે ભોગવતાં બાકી રહેલા કર્મોની
 અસ્તિત્વાળા મુલમરૂપથી પોતાની અદર લીન થઈને રહેલા શ્વાત્માઓને
 પડીની સૃષ્ટિમાં, બ્યારે બાકી રહેવા કર્મો ભોગવવામાટે પ્રકટ કરેછે ત્યારે
 તેઓને તેઓના કર્મને અનુસારે જૂની જૂની જનનના શરીરો ધારણ કરાવેછે.
 મનુષ્ય કીડપતંગના શરીરોથી આરબી કુચ્ચકોટિના દેવશરીરોસુધીમાં મનુષ્ય-
 રૂપે મેથી ઉત્તમ ગણાયછે. ક્રુતિ પણ એમજ સમજાવેછે કે—પુરુષણે
 માવિસ્તરામાત્મા ઇદિ પ્રજ્ઞાનેન સમ્પત્તમો વિજ્ઞાત વદતિ વિજ્ઞાત પદ્યતિ વેદ અસ્તનં.
 એક સોઝાલોકો મર્યામામૃતમીપ્સતીત્યેવ સમ્પત્તોઽયતરેપા પશ્ચાન્નામશ્નવિપામે એવામિ-
 ની જ્ઞાનમ્ ॥ એટલે આત્માની પ્રકટતા મનુષ્યશરીરમાં વિરોધ જણાયછે કારણ
 કે મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટબુદ્ધિથી યુક્ત હોવાને લીધે સમજીને નજર પડેલાડેછે,
 અહીં અયેવી પાતળુ સ્મરણ રાખેછે, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષને જાણી શકેછે અને
 ન શરીરનું એવા શરીરવડે પ્રવત્ન કરી મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા કરેછે, આવા
 મનુષ્ય તો ધર્મવર્ણ બ્યારે બીજાં-પશુવગેરેને માત્ર ભૂખ તરસનુજ લાન
 રાખેછે. સ્મૃતિ પણ એમજ સમજાવેછે જુઓ—

પુરુષે ચ મા ધીરા સાહ્યયોગવિશારદા ।

આવિષ્કૃત્યન્તિ સર્વશત્તયુપવૃત્તિમ્ ॥

ભગવાન કહેછે કે મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત થયેથી ધીરપુરુષા કે જેઓ
 નાખ કે યોગમાં નિપુણ હોયછે તેઓ મને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકેછે, કે જે હું
 મારી સર્વશક્તિવડે જગતમાં બ્યાપીને રહેલો 'હું' આવી રીતે શ્રુતિપ્રમાણ
 અને અનુનિપ્રમાણદ્વારા મનુષ્યશરીરની ઉત્તમતા સર્વાનુમતે પ્રમાણ છે કા-
 નુ કે મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમગ્ન, ઇન્દ્રિયોની પૂર્ણ રિચિતિ, નિવેક અને ઉપદેશ
 મંદરુ કરવાની પાત્રતા છ ઉત્પત્તિ અને આકૃતિવગેરેથી સર્વ મનુષ્યોની
 સમાનતા છતાં વર્ણ, આશ્રમ, ગુણ અને કર્મ એઓને લીધે તેઓની પર
 સ્પરે સમાનતા નથી ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સ્પષ્ટ ગુણકર્મવિમાગશ । એ ભગવદ્ગીતાના
 પાંચમી મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર વર્ણોની

શુશ્રુક્ષ્મદ્વારા ભેદપ્રતિપાદક વ્યવસ્થા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જણાવેલી છે. રીતે ચાર આશ્રમો કે જે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ સંન્યાસાશ્રમ એવાં નામોથી પ્રસિદ્ધ છે તેની વ્યવસ્થા પણ અનેક શા જણાવવામાં આવેલી છે. મનુષ્યે જે કાંઈ કરવાનું છે અને જે રહેવાનું છે કે જેનો ત્યાગ કરવાનો છે તેનો નિર્ણય ચાર વર્ણોની ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થાવગર થઈ શકતો નથી. સામાન્યરીતે તે તે માત્રથી ગણવામાં આવેલા તે તે વર્ણોમાં તે તે ગુણોની તથા તે તે હાજરી હોય તોજ તે ખીજા કરનાં પોતાને વિશેષરૂપમાં દેખાડી એટલે શુશ્રુક્ષ્મદ્વારા વર્ણમાં વિશેષતા આવે છે પણ શુશ્રુક્ષ્મથીજ વર્ણો થાય છે એમ ગણવાતરફ શાસ્ત્રકારોની અભિરૂચિ જણાવેલી નથી. નિઃસ્વાપનારા તે તે ગુણોનું આધાન તે તે યોગ્યસંસ્કારોથીજ થઈ રત્ન, મણિ તથા સુવર્ણ જેવા ઉત્તમ પદાર્થોને પણ. જ્યારે સરાશ્વ પર વવા, અગ્નિમાં મૂકી તપાવવું વગેરે સંસ્કારો દેવોમાં આવે છે ત્યારેજ તેઓ અસાધારણ તેજઃવગેરે ગુણો પ્રકટ થાય છે. અને તેમ થવાથી તેઓમાં મધ્યોને પ્રાણબુદ્ધિ થાય છે. આની રીતે મનુષ્યોમાં પણ સંસ્કારોથી વ્યાપ્તિ દેખાદેવ અસાધારણ ગુણો પ્રકટ થાય છે અને તેમ થવાથીજ મનુષ્ય ધર્મ અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોને મેળવીને પોતાના મનુષ્યજન્મ સફળ કરી શકે છે.

મનુષ્યોમાં અસાધારણ ગુણોનું આધાન કરનારા સંસ્કારો કેટલા હો કેવા છે? કેવી રીતે થાય છે? કયાં સંધનોથી થાય છે? કોનાથી થાય છે? કેને માટે? યદ્યપિ શક્ય છે? કયા દેશમાં થાય છે? ક્યાં? થાય છે અને કે કઈ અવસ્થાએ થાય છે? એવા પ્રકારનું ન્યાય-નિવેચન સર્વેન ઇશ્વરવશ અન્ય કે.ઈથી થઈ શકતું નથી. ઇશ્વર પોતે ઉત્પન્ન કરેલ જગતમાં તે ગર્ભાગાતા સંસ્કૃત્ય માટે—યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ઝાનિર્મવતિ ભારત । જમ્યુત્ય નમધર્મસ્ય તદામ્ભનં મૃજામ્યહમ્ ॥ એ ભગવદ્ગીતાના વચન પ્રમાણે મનુષ્ય રૂપ ગણના સ્વભાવપ્રમાણ વેદોને પ્રકટ કરે છે અને તેમાં ઉપર જણાવેલા બાબતેનો સંપૂર્ણ નિર્ણય આવે છે.

વેદોનું સ્વભાવપ્રમાણ સર્વવિનિદ છે. કારણકે તેઓ સર્વેન ઇશ્વર વાળી રૂપ છે તથા તેઓમાં બ્રમ, પ્રમાદ, વિપ્રસિદ્ધિ અને દગ્ધાપાદ એ દોષોનો અભાવ થાય છે. જે વાક્ય કે જે વ્યવહારમાં જમવગેરે કોઈ

પણ હોય હોય તે વાક્ય કે તે વ્યવહારને પ્રમાણુબૂત ગણી શકાતો નથી. એ હોયો ન હોવાથી તથા ઇશ્વરનીજ વાણીરૂપ હોવાથી વેદોને અર્પા-રૂપ કહેવામાં આવેછે. ભ્રમવગેરે મનુષ્યધર્મ હોવાથી અર્પારૂપ વેદમાં તેની સંભાવના થઈ શકતી નથી. પણ વેદના આધારવગર કોઈ પુરૂષ પોતે ાત્રપ્રણેતા થવાનો દાવો કરે તો તેના તે પ્રયત્નમાં ભ્રમવગેરે હોયો આવવા-ના સંભવ છે. ભ્રમ એ એવો હોય છે કે તે વિવેકનો નાશ કરાવી એવું કંઈ અકૃત્ય કરાવી દેછે કે જેના પરિણામમાં તે અકૃત્ય કરનારને અને તેને ખતુસરનારને અનેક અસત્ય દુઃખો ભોગવવાં પડેછે. પ્રમાદ નામનો હોયો જે અનવધાન અથવા અમુક વિષયમાં આસક્તિરૂપ છે તેનાથી ઘેરાયેલો માણસ પણ જે કંઈ વાક્યપ્રયોગવગેરે વ્યવહાર કરેછે તે પ્રમાણુરૂપ માની શકાતો નથી, વિપ્રતિષ્ઠા નામનો હોયો જે બીજાઓને છેતરી લેવાની ઇચ્છા-રૂપ છે તે દેવમાં દળાયેલા માણસનો વ્યવહાર પણ અપ્રમાણુજ મનાયછે. ભ્રમ તથા પ્રમાદમાં તો અમુક કારણોથી શબ્દબુદ્ધિ પર કોઈ જનતનું આવશ્યુ આવી ગયેલું હોયછે તેથી તેવી અયોગ્યબુદ્ધિદ્વારા થયેલું કાર્ય પ્રમાણુ ગણાતું નથી પણ વિપ્રતિષ્ઠા હોય તો જાણી જોઈને બીજાનું અ-હિન કરવાની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવાથી તે વિશેષ અનર્થકારક છે. યોથે કરણપાટવ નામનો હોયો જે, રોગાદિ અનેક કારણોથી ચક્ષુવગેરે હંદ્રિયોનું પેનપોતાનાં કાર્યોમાં અસામર્થ્ય અથવા અયોગ્ય સામર્થ્ય ધનજવારૂપ છે તેથી આકુળ થયેલ મનુષ્ય પણ વાક્યોચ્ચારણાદિ જે કંઈ વ્યવહાર કરેછે તે અત્ય ગણી શકાતો નથી. ન્યાયશાસ્ત્રપ્રમાણે હંદ્રિયોના તથા તેઓના વિષયોના સંનિકર્ષથી થતા પ્રત્યક્ષગાનદ્વારા વાક્યોચ્ચારણુવગેરે વ્યવહાર હંદ્રિયોની શક્તિ દ્વારા થાયોથી-અથવા અયોગ્ય થઈ જવાથી બરાબર સંનિ-ર્દર્શને સ્વરૂપલાલ નામનો તો તે પ્રમાણુ ગણવામાં આવતો નથી. આ પ્રમાણે ચાર હોયોમાંનો કોઈપણ હોયો જે વાક્યાન્નિ વ્યવહારમાં હોય તે વાક્યા-દિ વ્યવહાર અપ્રમાણુજ ગણાયછે એટલામાટે પૂર્વમીમાંસાવગેરેમાં, વેદોમાં એ ચારે હોયોનો અલંતાબાવ છે એટલે તેમાં તે ગિલકુલ નથીજ એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે અને તેમ કરી વેદોનું સ્વતઃપ્રામાણ્ય પણ સિદ્ધ કરેલું છે. શ્રી ભાગવતમાં પણ—

વેદપ્રણિહિતો ધર્મો હ્યધર્મસ્તાદ્વિપર્યયઃ ।

વેદો નારાયણઃ સાક્ષાત્ સ્વયંમૂરિતિ શુશ્રુમ ॥

એ શ્લોકથી વેદને ધર્મનું મૂળ તથા સ્વતઃપ્રમાણુ કહેલ છે.

૧. ધર્મની અનાદિ અને સિદ્ધ વાણી જેને વેદ કહેવામાં આવે છે તેમાં જેનું વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય તે ધર્મ તથા તેમાં જેનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હોય તે અધર્મ. આ પ્રમાણે ધર્મનું અને અધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ કહેવું છે પણ સર્વ મનુષ્યો વેદને જાણનારાં હોતાં નથી તેથી તેઓએ ધર્મ અને અધર્મને શાથી જાણવા? આવી શંકા ઉડતાં તેઓને માટે એમ કહેવું છે કે વેદવેત્તા પુરુષોનાં સ્મરણો અને તેઓના આચાર એ પણ ધર્મનું મૂળ છે અર્થાત્ તેઓ વેદમાં જેનું વિધાન કરવામાં આવેલું હોય એવા ધર્મરૂપ વિષયો યાદ કરીને કહે તે પણ ધર્મજ છે અને તેઓના આચાર પણ ધર્મમાં પ્રમાણ છે, કારણકે વેદને જાણનારા તથા આત્મમહર્ષિઓ અધર્મનું આચરણ કદી કરેજ નહિ. આવીરીતે મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, પરાશર સરખા વેદતત્ત્વને જાણનારા પુરુષો સ્મૃતિરૂપે જે શાસ્ત્રો કહી ગયા છે તેપણુ વેદની પેઠે ધર્મમાં પ્રમાણ ગણાય છે અને તેઓના પોતાના આચાર પણ ધર્મમાં પ્રમાણ છે.

આ જગતની ઉત્તમ વ્યવસ્થાનો આધાર ધર્મરૂપરજ છે એમ ગણી ધર્મના સંબંધમાં વેદના આધારથી સદ્ધર્મ વિચારો કરી તે ધર્મસંબંધી વિચારો ધર્મશાસ્ત્રોરૂપે આર્યપ્રજાને એક અમૂલ્ય વારસો તેઓ આપી ગયા છે, જેના સ્મરણથી અને નિરૂપણથી દુઃખ તથા અસાંતિ દૂર રહે છે અને સુખ તથા શાંતિ મળે છે માટે ધર્મ અથવા બીજી રીતે કહીએ તો કર્તવ્યનું પાલન કરવામાં પ્રત્યેક મનુષ્યે અપ્રમત્ત રહેવું જોઈએ. વ્યાસ કહે છે કે કોઈ પણ જાતના અભિલાષથી, કોઈપણ જાતના ભયથી કે કોઈપણ જાતના લોભથી પણ ધર્મને છોડવા નૈવાર થવું નહિ. વૈદ્યશાસ્ત્રમાં 'શુ' પણ જીવિત-ઉપર આશ્રત આવવાજેવો પ્રમંગ કે જેમાં 'સર્વેશ્વરો લાગ' કરવા મનુષ્ય નૈવાર માય છે તેમાં પણ ધર્મનો લાગ કરવો નહિ. સુખ કે જેની લાલચથી મનુષ્ય ધર્મનો લાગ કરવા તત્પર થાય છે અને દુઃખ કે જેના ભયથી મનુષ્ય ધર્મનો લાગ કરવા તત્પર થાય છે તે બન્ને એટલે સુખ અને દુઃખ અનિત્યજ છે. તો તેવા અનિત્ય સુખ દુઃખને માટે નિત્ય અર્થાત્ આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ સાથે રહીને સંરક્ષણ કરે એવા ધર્મનો લાગ કરવો એ મોહોટામાં મોહોટી મૂર્ખાઈ અને મોહોટામાં મોહોટી દાનિ છે એમ તત્ત્વજ્ઞોનો સિદ્ધાંત છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ કહ્યું છે કે મનુષ્ય પેત્રપૈતાવા ધર્મકર્મમાં પ્રીતિ રાખવાથીજ સિદ્ધિ મેળવી સકે છે. અર્થાત્ તે કર્તવ્યપાલનમાં તત્પર રહે તોજ સુખી થાય છે, પણ ઉપરઉપરથી

રમંણીય જણના પણ પરિણામે દુઃખની ખાડમાં નાખેતોરા વિષયોમાં તણાઈ કર્તવ્યને છોડી આપે તો તે પરિણામે જરૂર દુઃખીજ થાયછે. માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે ધર્મ અથવા કર્તવ્ય સમજવાને એ ધર્મશાસ્ત્રોનો આદર કરવો જોઈએ.

દુનિયામાં પ્રાણીઓની જે કાંઈ સારી માડી સ્થિતિઓ આપણા જોવામાં આવેછે તેનું મુગકાંજુ તે તે પ્રાણીએ જૂતકાળમાં કરેલ કર્તવ્યપાલન કે કર્તવ્યત્યાગજ છે. કર્તવ્યત્યાગ અથવા ધર્મત્યાગથી દીનદયાએ પહોંચાવું જવાય છે અને સંસારમાં અનતઘ્રમણ થાયછે. ધાંચીના એલની પેઠે ચક્રમાં ચાં-લ્યાજ જતું પડેછે. દુર્દશાથી જન્મમરણના ટેરા ફર્કા કરવાજ પડેછે. ત્યારે તેની સામી બાજુ નજર કરીશું તો ધર્મપાલન કહો કે કર્તવ્યપાલન કહો તેનાથી ઉંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાયછે. એટલે ફળની ઇચ્છાથી કરેલાં ધર્મકર્મો સ્વર્ગાદિક્ષુઓને આપનાર થાયછે અને ફળની ઇચ્છાવગર કરેલાં ધર્મકર્મો અંતઃકરણની નિર્મળતા સાધીને આત્મગોળનો હેતુમૂલ ધર્મેને મોક્ષના સાધક બનેછે.

ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવું અથવા તેનો નિર્ણય કરવો તે સહેલી વાત નથી. શુદ્ધિશાળી પુરુષો પણ એમાં મુઝાઈ જાય તેવું છે અને ત્રેયીજ ધર્મશાસ્ત્રો જાણવાની જરૂર છે ધર્મશાસ્ત્રો સમગ્ર પછી તેનાપર વિચાર કરવો એ જોઈએ, પણ માત્ર સ્વતંત્ર વિચારથીજ ધર્મને નહીં કગવામાં પ્રયાસ કરવો એમાં સિદ્ધિ મળી શકતી નથી. પોતે ગાંધકાર અથવા દર્શનપ્રેમીના હોવાનો દાવો ગખનારા પણ શુદ્ધિશાળી પુરુષો એવી રીતે સનાતન મુપ્રતિષ્ઠિત શાસ્ત્રોને બાજુએ રાખી સ્વતંત્ર વિચારોથી એ વિષયમાં સિદ્ધાંતો ધડવામાં મૂકી બીજા બાજુએ ચડી ગયા છે અને તેની પાછળના શાસ્ત્રાનુસાર વિચાર કરનારા પ્રતિભાશાલી પુરુષોએ તેમના માનેલા સિદ્ધાંતને અસિદ્ધાંતોની પતિમા મૂકવાને ચોગ્ય દેખાડી તેની પાછળ તજાણેલાઓની દૃષ્ટિ ખરા સિદ્ધાંતોનું પાછી ખેંચેલી છે. સ્થાપિત સિદ્ધાંતોના ટેકાવગર વ્યવહારના વમળમાં વીંટાયેલી શુદ્ધિ ધર્મમગ્ગા અદ્વૈત સદ્મ વિષયનો નિર્ણય જૂદા જૂદા અધિકારીઓને માટે ચોગ્ય માગો ખુલા કરી દેખાડે એ મંત્રવિન પણ નથી. કાંચકે છેવટનો ઉદ્દેશ એક જનાં વિરિધ અધિકારીઓને માટે આગંભમાં નથા મંવમા ધર્મનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારનું હોયછે. મોતાની અભિરચિની પછા ધર્મને એચનારો પુરુષ ધર્મનાં ને જૂદાં જૂદાં રૂપો જેમાં અનેક ગૂઢ હેતુઓ રહેલા હોયછે, ને સધાગાને પસંદ કરી

સાકતો નથી અને જેને પસંદ કરતો નથી તેને સાત્ત્વ ગણે છે અને જેને પસંદ કરે છે તેને તે ગ્રાહ્ય ગણી બેમે છે. કેમકે તે પોતાની અભિરચિને વશ થયેલો હોય છે. એ અભિરચિ જેમ ચલાવે તેમ તે ચાલનારો બની ગયો હોય છે. રચિની પાછળ ધર્મને તાણવો જોઈતો નથી અથવા રચિ એ ધર્મની માતા છે એમ માની ના રાખવી જોઈતી નથી પણ ધર્મની પાછળ રચિને દોરવી જોઈએ છીએ. ધર્મની પાછળ દોરાયેલી રચિ પુરુષને પરમાત્મપદમાં સ્થાપે છે અને ધર્મના નિયંત્રણવગરની રચિ સુખાણુવગરની નોકાની જેમ પુરુષને સંસારસાગરમાં બ્રમણ કરાવે છે કે ડૂબાડે છે, એ તેની દક્ષિમર્પાદાની બહાર હોય છે. માટે વેદને અનુસારે જેમાં વિચાર કરવામાં આવેલ હોય તથા નિર્ણય આપવામાં આવેલ હોય એવાં, મનુ, યાગવલ્ક્ય વગેરેએ કહેલાં શાસ્ત્રોજ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવી શકે છે.

મનુ અને યાગવલ્ક્યની પેટું અન્ય પણ મહાર્ષિઓ જેઓ વેદવેતાઓ હતા તેઓએ પણ ધર્મરિતે નિરૂપણ કરેલું છે. એ નિરૂપણ વેદમાં કહેલા ધર્મરૂપ અર્થનું તેઓએ સ્મરણમાત્ર કરીને જૂઠાં જૂઠાં શાસ્ત્રરૂપે ગોઠવેલું હોવાથી તે તે મુનિના નામથી તે તે ધર્મશાસ્ત્ર સ્મૃતિ કહેવાય છે.

મનુસ્મૃતિ ૧ અગ્નિસ્મૃતિ ૨ વિષ્ણુસ્મૃતિ ૩ હારીતસ્મૃતિ ૪ યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ ૫ ઉશનસ્મૃતિ ૬ અગિરસ્મૃતિ ૭ યમસ્મૃતિ ૮ આપસ્તંબસ્મૃતિ ૯ સંવત્સરસ્મૃતિ ૧૦ કાલ્યાણસ્મૃતિ ૧૧ બૃહસ્પતિસ્મૃતિ ૧૨ પરાશરસ્મૃતિ ૧૩ વ્યાસસ્મૃતિ ૧૪ શંખરસ્મૃતિ ૧૫ લિખિતસ્મૃતિ ૧૬ દક્ષસ્મૃતિ ૧૭ ગૌતમસ્મૃતિ ૧૮ શાતાતપસ્મૃતિ ૧૯ અને વસિષ્ઠસ્મૃતિ ૨૦ આ પ્રમાણે મુખ્યત્વે વીસ સ્મૃતિઓ છે. વૈષાકરણસિદ્ધાન્તકામુદીનાં કર્તા મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્દેવદાસિત તો એવીશ સ્મૃતિઓ માને છે. જે ઉપરથી તેઓએ ધર્મશાસ્ત્રનો “અતુર્વિસતિમન” એ નામનો અતિઉત્તમ ગ્રંથ રચેલો છે. ઉપર બતાવેલી સઘળી સ્મૃતિઓમાં પહેલો નજર મનુસ્મૃતિને મળેલો છે. તે યથાર્થ છે. કારણકે બીજી સર્વ સ્મૃતિઓ તેને અનુસરીનેજ પ્રવૃત્ત થયેલી છે. બૃહસ્પતિ કહે છે કે— મન્વર્ધવિપરીતા તુ યા સ્મૃતિઃ સા ન શત્યતે ॥ મનુસ્મૃતિથી વિપરીત અર્થનો ઉપદેશ કરનાર કોઈપણ સ્મૃતિ પ્રમાણુશૂત ગણાતી નથી. સ્મૃતિના સંબંધમાં ભગવાન સંકરાચાર્ય વ્યાસસ્મૃતના બીજા અવિરોધાધ્યાયના આરંભમાં સ્મૃત્યનવજાદોપપ્રમગ્ન ઇતિ ચેન્નાન્યસ્મૃત્યનવકાશ-

દોષપ્રસંગાન્ । એ સૂત્રઉપરના શારીરકઆધ્યવ્યાખ્યાનવગેરેમાં સ્મૃતિઓના
બે વિભાગ જણાવેછે. એક કૃત્તમશ્રુતિમયક સ્મૃતિ અને બીજી કલ્પ્યશ્રુતિ-
મૂલકસ્મૃતિ. એટલે શ્રુતિના વાક્યને સાક્ષાત્ પદ્ધતિથી અવલંબીને રચવામાં
આવેલી સ્મૃતિ એ પહેલા વિભાગમાં આવી શકેછે અને તેથી બીજા
પ્રકારની સ્મૃતિ બીજા વિભાગમાં આવી શકેછે. મનુસ્મૃતિના સંબંધ-
માં તો વેદ પોતેજ મક્ષાત્ સખ્દદ્વારા ભક્ષામણુ કરેછે કે—ચર્દ્ધ કિચ
મનુસ્વદત્તદ્રેવજમ્ । એટલે મનુએ જેને ધર્મસબધી ઉપદેશો કરેલા છે
તેને સર્વ પાપરૂપ રોગેનો નાશ કરવામાં દિવ્યઆયધસમાન છે. આમ
જેની ઉત્તમતા સમર્જનવાને માટે આદ્યજ્ઞાતમક વેદભગવાન્ પોતે યત્ન
કરેછે તેની ઉત્તમતાવિશે જોટથી પ્રશંસા કરીએ તેટલી થોડીજ છે. રચિત
શાસ્ત્રોનું પ્રામાણ્ય તેએ ના રચયિતા પુણ્યવિશેષની ઉત્તમતાઉપર ધણે
લાગે આધાર રાખેછે તેથી મનુભગવાનના સજ્જમા ઉપદેશદ્વારા વેદ-
ભગવાનની ભક્ષામણુ આવી તેથી તે નિયમમા પગકાટાપ્રાપ્ત પ્રામાણ્ય છે.

ઉપદેશો અનેક પ્રકારના હોયછે તેઓમા વેદશાસ્ત્રોના સબધમાં વિચાર
કરતાં વેદભગવાનનો ઉપદેશ પ્રભુસમિતોપદેશ છે એટલે જેમ કોઈ
દેશનો મહારાજા જે કંઈ હુકમ કરેછે તેને કનોપણુ વિચાર કર્યાવગરજ
અનુચયિ લોકોને પ્રિય લાગે તેવો હોય અથવા તો અપ્રિય લાગે તેવો હોય
તો પણ ઉકાવવોજ પડેછે તે પ્રમાણે વેદ ભગવાનનો ઉપદેશાત્મક હુકમ
પોતાને પ્રિય હોય કે અહુ તો અપ્રિય હોય તોપણુ શિરોમાન્યતરાર્થિ
વધાવી લેવોજ પડેછે. તેમ શ્રીવેદવ્યાસપ્રણીત અદ્યાર પુરાણોએ કરેલો
ઉપદેશ એ મિત્રસમિતોપદેશ છે. એટલે જેમ કોઈ મિત્રમનુષ્ય પોતાના
‘મિત્રમનુ’યને હુકમનરીકે નહિ પણ “ હિતના માર્ગથી ચાલનાર મનુષ્ય
પરિણામમાં સુખનું પાત્ર થાયછે તથા અદિતના માર્ગથી ચાલનાર
મનુષ્ય પરિણામમા દુઃખનું પાત્ર થાયછે ” એ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિર તથા
દુર્યોધનવગેરેના દૃષ્ટાદૃષ્ટ દાખલાદલીનો સમગ્રવર્ણને જરાપણુ અપ્રિય ન લાગે
તે પ્રમાણે તેઓ હિત હિતના સંજંચમાં ઉપદેશ કરેછે કાલિદાસ, ભવબૂતિ,
માઘઠ્ઠિ, ભારવિક્રમિ, બાણભટ્ટ, શ્રીકૃષ્ણ તથા મુરારિવગેરે મહાકવિઓએ
રચેલા મહાકાવ્યોદ્વાગ કૃત્યમા આરનો ઉપદેશ કાનાસમિતોપદેશ છે.
એટલે જેમ યથાશાસ્ત્ર પરિણીત પોતાના પતિને ‘પરમેશ્વરશુદ્ધિથી સેવનારી
સતીબ્રી કોઈ તેના પ્રમગની ઉપરિચિત્તિમાં જે કંઈ રમણુ દેવારૂપ ઉપદેશ
કરેછે તે જોરજુલમથી નહિ પણ સગ્ગ, મધુર અને ચિત્તાકર્ષક રચક

પદ્ધતિથી કરેછે, તે પ્રમાણે મહાકાવ્યો પણ શ્રાવણના ચિત્તમાંથી. ઇતર વિષયોના અથડાવાથી, અગેલા વિદ્યેષોને વગરઅવાસે દૂર કરીનાખી ધણી રમુછ ટપ્પથી હિતમાર્ગના આર્થપથી યના, અનંત આનંદના લાભનું તથા અહિત માર્ગથી યના અનંત ક્લેશના દુષ્પાણનું ભાન કરાવેછે.

૧૨મૃતિઓની આજ્ઞા પણ વેદની આજ્ઞાજેવીજ મનાયછે અને તેથી યાવર્ત્તવર્માદિજોગ જુહુયાત્. એટલે અધિકારપ્રાપ્તિથી આરંભી અધિકારસમ્પાદિ-
પર્યંતના ઉચિતસુધી અભિહોત હોમનું તથા બહુરહઃસ્વપ્નામુપાસીત. એટલે મજોપવીન સંસ્કારથી સંસ્કૃત થયેલ ત્રાલ્યગરના દ્વિજવર્ગે હમેશાં ત્રણે કાલમાં સંધ્યોપાસન કરવું વગેરે વેદનો હુકમ, શામાટે અભિહોત હોમનું? શામાટે સંધ્યોપાસન કરવું? એવી શંકા ઉદ્ધાવ્યાવગરજ માનવો પડેછે તે પ્રમાણે રમૃતિગ્રંથો કે ગ્રંથો ધર્મશાસ્ત્રતરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેઓનો સંસ્કાર-
વિષયનો, રીત્યવિષયનો અને શ્રાદ્ધાદિવિષયનો ઉપદેશ પણ શંકા ઉદ્ધાવ્યાવગરજ ઉદ્ધાવવો પડેછે. કારણ એજ છે કે ધર્મશાસ્ત્રો વેદોના સંગૃહીત સ્વરૂપ અથવા કતૈવ્ય અર્થોના ઉલ્લેખનું સર્વમાન્ય રંધાન છે વેદોનું શબ્દાત્મક સ્વરૂપ મંત્રગ્રાહ્યગયોવેદનામધેયમ્ એ વાક્યથી સંહિતા ભાગ તથા બ્રાહ્મણ ભાગ છે અને સંસ્કારાદિવિષયોપદેશાત્મક અર્ચસ્વરૂપ મન્વાદિ ધર્મશાસ્ત્રો છે. પ્રકારાં-
તરથી વિચાર કરતાં કેટલાએક ઉપદેશો કેવલ મુખ્યથીજ એટલે વાણીદ્વારાજ કરવામાં આવેછે તથા કેટલાએક ઉપદેશો લેખદ્વારા કરવામાં આવેછે. એ બન્નેમાં, લેખારૂઠ થયેલો ઉપદેશ વિશેષ સગવડવાળો ગુણીશકાયછે, કારણકે મુખ્યથી કરવામાં આવેલો ઉપદેશ પ્રત્યેક મનુષ્યને નહિ, પણ તે વખતે હાજર રહેલાં અમુક મનુષ્યોનેજ ઉપયોગી થઈ શકેછે. એકે, અથવા ધણી ઉપદે-
શો પોતાનાં ઇનિતપર્યંત પણ જગતમાંનાં તમામ મનુષ્યોને મુખ્યથી કરેલા ઉપદેશનું પાત્ર બનાવી શકતા નથી, તેમજ મુખ્યથી કરવામાં આવેલો ઉપદેશ સર્વ પ્રદેશ અને સર્વ ઠાળમાં નહિ પણ અમુક પ્રદેશ અને અમુક સમયમાજ હોવાને સીધે સર્વ રચેજ અને સર્વ ઉપયોગી થઈ શકતો નથી પણ આમપુરોગોદ્વારા પ્રથમ અંચરૂપે રચાએલો, અધ્યયન તથા અધ્યાપનદ્વારા પરપરાથી જગતી સખવામાં આવેલો અને પાછળથી અદ્યપમતિ વગેરે કારણોથી લેખારૂઠ થયેલો ઉપદેશ, સર્વ ટ્રેયસાધક અધિકારિ જનસમુદાયમાં સર્વકાલમાં તથા સર્વજૂમંડલમાં કાયમ રહેનાર હોવાથી હિતાવહ માર્ગને દેખડવામા ઉપયોગી થાયછે. એ પ્રમાણે રમૃતિ ગ્રંથોના મૂલમૂલ વેદાત્મક

ઉપદેશ, લેખાત્મક હોઇને એવો તો દૃઢ તથા નિલ છે કે જેનો અર્થ તે
શુ પણ જેની સમ્પત્તિ આનુપૂર્વી પણ કોઇ અને ગાઇપણ દેશમાં
કે કોઇપણ કાનમા કોઇપણ અસાધારણપુરુષથી પણ બદલાવી શકાતી નથી-
કદાચ કોઇ તેવો મિથ્યાભિમાની જન, તેમ કરના ધારે તો તે તુરતજ
વેનાલ્ય થઇ પાતિલનુ પાત્ર થઇ જાયછે એવા અપૂર્વ વેદાત્મકજ્ઞાનને
અધારે સદૃઢ થયેના સ્મૃતિ ગ્રંથો અર્થવ્યયનો રૂપ હોવાથી વેદતુલ્ય આદ-
રણીય છે, અને તેમાં પણ મનુસ્મૃતિ વિશેષ આદરણીય અને પ્રતિષ્ઠિત છે.

મનુસ્મૃતિના મુખ્યકર્તા મનુ *ચંદ મનુઓમાના રનાય જુવ મનુ છે,
ના શુ કે શ્રીમદ્ભાગવતતૃતીયસ્કંધના બીજામાં અધ્યાયમાં—“ય વૃષ્ટો
મુનિમિ પ્રાહધર્માન્ નાનાવિધાન્ શુમાન્ । જુગાવર્ણધમાણાચ સયમ્ભૂતહિત* સદા” ૧
સર્વ પ્રાણિઓના હિતચિતક રનાય જુવ મનુએ મુનિઓના પૂજાઉપરથી
શ્રેય સાધ્ય અનેક પ્રમાર ॥ ધર્મો કે જે મનુઓના વર્ણાશ્રમસંબધી મહેનાયકે
તેઓનો ઉપદેશ કરેતો છે એ વચનઉપરથી એ પ્રમાણેજ સિદ્ધ થાયછે-
તેઓ બ્રહ્માવર્તદેશ કે જેનુ લક્ષણ મનુ અ ૨ શ્લો ૧૭ માં કહેનામાં આ-
વેલુ છે, તેમાં આવેલી બર્હિષ્મતી નામની નગરીમાં રાજધાની સ્થાપીને
રહેતા હતા અને “બ્રહ્માવર્ત યાધિવસન્ શાસ્ત્રિ સત્તાર્ણવા મહામ્” એ ભાગવતના
વચનપ્રમાણે અકવર્તી રાજા હતા તેઓ પરમેશ્વરની ભક્તિમાં તત્પર હતા અને
પોતાના વિવસરાત્રિરૂપ સમયને અયાતયામ કરતા હતા એટલે નિષ્ક્રમ નહિ
જવા દેના હતા તેઓ મનુષ્યજાતિના પ્રથમ પુરુષ છે એમ મનોર્તાતાવજ સત્તે
મુખ્” ૪-૨-૧૬૧ એ પાણિનીય સૂત્રઉપરથી સિદ્ધ કરવામાં આવેલક
મનુષ્ય શબ્દ તથા માનુષ શબ્દથી જણાયછે એમની ઉત્પત્તિનો સમય
સૃષ્ટિના આરંભમાંજ હોવાથી તથા તે સમયમાં અર્વાચીન સમયની માફક
સંવત્સરી તથા સંક્રાન્તિ દર્શના ઉપલબ્ધ ન હોવાથી વિશેષ રૂપથી શ્લોક શકાય
તેમ નથી એ બ્રહ્માના પુત્ર મનુને શતરૂપાનામની સ્ત્રી હતી, પ્રિયવત તથા
ઉત્તાનપાદ એ નામના બે પુત્રો હતા અને આકૃતિ દેવહતિ તથા પ્રસન્નિ
એ નામની ત્રણ પુત્રીઓ હતી એમ ભાગવતાદિ પુરાણોઉપરથી જણાયછે.

* ૨વાય જુવ ૧ સ્વારોચિષ ૨ ઉત્તમ ૩ તામસ ૪ રેવત ૫ ચાક્ષુષ ૬
વૈવસ્વત ૭ સાવર્ણિ ૮ દક્ષસાવર્ણિ ૯ બ્રહ્મસાવર્ણિ ૧૦ મરુસાવર્ણિ ૧૧ રુદ્ર-
સાવર્ણિ ૧૨ દેવસાવર્ણિ ૧૩ અને ઇદ્રસાવર્ણિ ૧૪

મનુજગતનાના વચનસંદર્ભે મનુસ્મૃતિનો અધિકારી મુખ્યત્વે જ્ઞા-
 ની છે. કારણ કે આ ધર્મશાસ્ત્ર વર્ણાશ્રમધર્મોનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં પણ
 આશ્રમધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં વર્ણધર્મ મુગ્ધરૂપ છે. પ્રથમ વર્ણ અને પછી
 આશ્રમ છે. વર્ણોમાં બ્રાહ્મણવર્ણ મુખ્ય છે. તેથી જ બ્રાહ્મણોનો ધર્મ જરા-
 બર જળવાય અર્થાત્ બ્રાહ્મણો પોતાનું કર્તવ્ય જરાબર સમજે અને સમજીને
 તે પ્રમાણે વર્તે તો તે અન્યવર્ણવાળાઓને પોતપોતાનો વર્ણધર્મ પાળવામાં
 દાખલારૂપ થઈ પડે. વળી તેઓ અન્યવર્ણને તેના તેના ધર્મ સમજાવે અને
 તે પ્રમાણે વર્તવાની ભલામણ કરે. આશ્રમધર્મ પણ પાળવા પળાવવોને
 આધાર બ્રાહ્મણના પોતાના વર્ણધર્મના યોગ્ય અનુદાનપર વિરોધ છે. આમ
 હોવાથી બ્રાહ્મણોનું કર્તવ્ય, તે કર્તવ્યના પાલનથી થતી તેની શ્રેષ્ઠતા અને
 કર્તવ્યના ભાગથી થતી તેની હીનતા એવિયે સ્થગે સ્થગે, પછી ક્યાંય
 મુખ્યપણે અને ક્યાંય અન્યપ્રમંગને લઈને કહેલ છે. કારણ કે મનુએ તેની
 શ્રેષ્ઠતાઉપર જ જગતની શ્રેષ્ઠતા જળવાઈ રહેવાનો આધાર માન્યો છે અને
 તેથી પ્રથમાધ્યાયના ૧૦૩ માં શ્લોકમાં “વિદુષા શાસ્ત્રણેદમધ્યેતત્ત્વં પ્રચલતઃ ।
 દિવ્યેશ્વસ્ય પ્રવક્તવ્ય સમ્યદ્ માન્યેન કેનચિત્” એમ આ માનવધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન
 તથા અધ્યાપન બ્રાહ્મણને મારે છે એ પ્રમાણે ૨૫૯ કહેલું છે. તે ઉપરથી
 શબ્દાનુપૂર્વાસુક્ત સાર્ય અધ્યયનનો તથા તેવાજ પ્રકારના અધ્યાપનનો અ-
 ધિકારી બ્રાહ્મણ છે. તે બ્રાહ્મણ પણ સાધારણ નહિ પણ વ્યાકરણવગેરે ૭
 અંગોને જાણનારો જ્ઞેય એટલામાટે “વિદુષા” એ વિરોધણ આપેલું
 છે. આમ છતાં અધ્યયનવિષયમાં બ્રાહ્મણ શબ્દ દ્વિજમાત્રનો ઉપલક્ષક માનવ-
 યોગ્ય છે કારણ કે ખ્રીસ્ત અધ્યાયના ૧૬ માં શ્લોકમાં “અર્માધિનાદિ શાસ્ત્રીય
 સ સ્કારોથી સંસ્કૃત કરવા યોગ્ય કહેલા તથા તે પ્રમાણે સંસ્કૃત થયેલા દ્વિજને
 આ ધર્મશાસ્ત્રના અધિકારીઓ કહેવા છે. પણ આ શાસ્ત્રનું અધ્યાપન તો
 માત્ર બ્રાહ્મણને જ પડે છે. કારણ કે તેના સંજ ધર્મમાં “ખ્રીસ્તએ નજ લણાવવું”
 એવો ૨૫૯ ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. એટલે આ શાસ્ત્રના વકતારૂપ તથા
 શ્રોતારૂપ બે પ્રકારના અધિકારીઓ મુખ્યતાથી દ્વિજ વર્ગજ છે. કેટલાએક
 વિદ્વાનો “અર્થેતત્ત્વમ્ તથા પ્રવક્તવ્યમ્ એ બન્ને શબ્દોમાં જે તત્ત્વ પ્રત્યય
 થએલો છે તે યોગ્ય અર્થમાં છે પણ નિધિ અર્થમાં નથી માટે બ્રાહ્મણની તે
 વિષયમાં યોગ્યતા દર્શાવી છે.” એમ કહે છે પણ તેવી કદપના આદરણીય
 નથી. કારણ કે “સ્વાધ્યાયોડ્યેતત્ત્વ.” દલાદિ શ્રોતવાક્યોમાં “તત્ત્વ” પ્રત્યય
 છે છતાં પણ ત્યાં તનો નિર્ધાર્ય સર્વમાન્ય છે.

આ શાસ્ત્રનો મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય ધર્મ છે કે જે ઉપરથી આ શાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્ર કહેવાય છે મનુ લગવાનું પામે જ્યાં મહર્ષિઓએ જે પ્રશ્ન કરેલો છે તેમાં મુખ્યત્વે “ધર્માન્નો વક્તુમર્હસિ” એ વાક્યમાં પશ્ચ પશુ ધર્મમ બધી જાનમાટે છે ધર્મમાં ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારો, શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા, આર્ય યજિયાગ, ગજધર્મ, વર્ણધર્મ, આશ્રમધર્મ, ઓધર્મ અને પ્રાપશ્ચિત્તવગેરે સમાય છે. આ ધર્મ શબ્દ, શાસ્ત્રવિધિપ્રમાણે સેવવામાં આવતા શરીરસંરક્ષણવગેરે કામને, શાસ્ત્રાગ્રામપ્રમાણે મેળવવામાં આવતા દ્રવ્યાત્મક અર્થને અને નિષ્કામપણાથી કહેલાં વિદિત શ્રાતરમાર્ત કર્મદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિજન્ય જ્ઞાનથી થતા મોક્ષને પોતાનામાં અંતર્ભૂત કરે છે તેથી હુંકામાં ધર્મશબ્દમાંજ સંગૃહીત થતું પુરુષાર્થચતુષ્ટયનું સ્વરૂપપ્રતિપાદન આ શાસ્ત્રનો મુખ્ય વિષય છે તે મુખ્યવિષયને લગતા જે જે રિયસો છે તેઓ પણ ગૌણપણાથી આ શાસ્ત્રમાં નિરૂપિત છે. એ ધર્મને તથા આ શાસ્ત્રને પ્રતિપાદ્ય પ્રતિપાદક ભાવ નામનો સાક્ષાત્ સંબંધ છે, એટલે આ શાસ્ત્ર ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી પ્રતિપાદક છે અને ધર્મ પ્રતિપાદ્ય છે તથા આ શાસ્ત્રના મૂલભૂત વેદની સાથે આ શાસ્ત્રોક્ત ધર્મને પરપરાસંબંધ છે તેમ આ શાસ્ત્રને અને વેદને ઉપગ્રહ્ય ઉપગ્રહક ભાવ નામનો સંબંધ છે. મનુ તથા જૈન અને મહર્ષિઓને વસ્તુશ્રેણીભાવ નામનો સંબંધ છે અને મહર્ષિઓને તથા ધર્મને શાત્રુસેય ભાવ નામનો સંબંધ છે. આ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન, મુખ્યતાથી સકામ મનુષ્યોને આ લોકસંબંધી સુખ તથા પરલોકસંબંધી સ્વર્ગાદિ સુખની પ્રાપ્તિ થતી એ છે અને નિષ્કામ મનુષ્યોને ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા અખંડ આનંદરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી એ છે એ પ્રમાણે આ શાસ્ત્રના સંબંધમાં અનુબંધચતુષ્ટય કટપી શકાય છે. આ શાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્ર જતાં, રાજ્યવગેરે ઉત્તમ કક્ષાના પુરુષોને વિષયવગેરે ગુણ પ્રયોગોથી બચાવી લેવામાટે અધિવેદના અર્થને સંગૃહીત કરી ઉપદેશ કેમ કરે છે? (જુવો અધ્યાય ૭ શ્લો. ૨૧૭-૨૧૮) એવી શંકાને અવકાશ નથી કારણ કે દેશમાં ધર્મનું સંરક્ષણ ચતું તેનો મુખ્ય આધાર રાજ્યઉપરજ છે અને તેની તેની અગત્ય હોવાથીજ રાજધર્મ વિસ્તારથી કહેવતમાં સાતમે, આઠમે તથા નવમે એમ ત્રણ અધ્યાયો રોકવામાં આવ્યા છે.

સાંપ્રતકાલમાં વૈદિકધર્મના તાત્પર્યને ન જાણનારા કેટલાએક લોકો દેવપ્રતિમાની પૂજામાટે અલંકૃત વિપ્રતિપત્તિ ઉઠાવે છે. પરંતુ તે વિષયમાં મનુ

સગવાન, “શુદ્ધાશ્વ દેવતા.” (અ. ૩ શ્લોક. ૧૧૭) એ વાક્યથી ધરમાં શિવ-
વિષ્ણુવગેરે દેવોનું તથા ખીજનપણ પ્રદેશમાં જ્યાં જ્યાં દેવોની પ્રતિમા હોય
ત્યાં ત્યાં પૂજન કરવાનું કહી દેવપ્રતિમાનું પૂજન સશાસ્ત્ર છે એમ સૂચવેછે
અને મનુનાં વચનો સર્વથા આદરણીય છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય પણ વ્યાસ-
સૂત્રના આખ્યાનમાં—“ સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વમૂતાનિ ચાત્માનિ । સમં પર્ય-
ચાત્મયાજી સ્વારાજ્યમધિગચ્છતિ ॥ (અ. ૧૧. શ્લોક ૯૧) એ શ્લોકને ઉદ્દે-
શ્ય કની મનુના વચનઉપર વિશ્વાસ રાખી ખીજ લોકોને તેમનાં વચનો-
ના આદરની મૂલ્યના કરેછે. પ્રાચીન મહાત્માઓ કહેછે કે—“ શ્રુતિ એતે
સ્મૃતિ એ બન્ને દિગ્ગેનાં નેત્રો છે, તેઓમાં જે એકવગરનો હોય તે
કાણો કહેવાયછે અને બન્નેવગરનો હોય તે અધ કહેવાયછે. ” તેથી
દિગ્ગેએ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ કે જે સર્વોત્તમપણાથી સિદ્ધ થએલી મનુસ્મૃતિ
વગેરે છે તેઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, જેથી કંઈ આડે મારે થકી
જવાય નહિ

હાલમાં આઠાણો જેઓ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ખૂટી ગયાછે અને નવીન-
નવીન પ્રવાહોમાં તણાઈને સાશ્વત મુમાવી બેસા છે તેઓનો પ્રભાવ પ્રાચીન
સમયમાં કેવો હતો તે આ પુસ્તકમાં ઠેકાણેઠેકાણે જોવામાં આવેછે. જગતના
કલ્યાણનો આધાર આઠાણોઉપરજ હતો અને તેથી પહેલા અખ્યાનના ૯૩
મા શ્લોકથી ૧૦૧ શ્લોકસુધી તેની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે તે પ્રત્યેક
આઠાણે વારંવાર પાંચા ત્રિઆરી પોને તથા પોતાનાં વંશજને તેવા બની શકે
તેટલા માટે તેમાં જાણ-રાખાણે લાગક થવાને યતનીલ થવું જોઈએ. કારણકે
ધર્મને જાણી ખીજ વળોને તેનો ઉપદેશ કરવાનો જોગને પણ આઠાણોઉપરજ
રાખવામાં આવેલા છે.

આ જગતમાં અમંજ્ય પ્રાણીઓ છે તેઓમાં ધણે ભાગે અન્ય-
પ્રાણીઓનો આધાર મનુષ્યઉપર રહેલો છે મનુષ્યોમાં પણ જાણવજોનો
આધાર નેઓના કરતાં બુદ્ધિજનમાં ચકીરાતા શુદ્ધવગેરેપર છે. શુદ્ધવગેરેનો
આધાર નિરીરે કરીને ત્રિવર્ણઉપર છે. ત્રિવર્ણમાં વસેલાનું મુખ્યત્વે વ્યાવ-
હારિક વ્યાપકકર્મ લેવાથી તેઓ પોતાના સંવશજનેમાટે અન્યની અપેક્ષા
રાખેછે. નેઓનું રક્ષણ કરવામાં જાદુજળના આધિક્યને લીધે દુઃખિયોનો
અધિકાર મજાપેસો છે. જાદુજળના આધિક્યવળા દુઃખિયોની સંભાળનો
જોગને બુદ્ધિજનના આધિક્યવળા આઠાણેઉપર રહેલો દેવો અને તેથીજ

ક્ષત્રિયરાજ્યો આજ્ઞાણેને મોટોટુ માન આપતા હતા મનુષ્યદેવસરખા મનુષી ચોથી પહેડીએ થયેલા ધ્વિરાનતાર રાજ્યએ ન ગ્રામ્યૈસ્તુલ્યે મૂત-મન્યત્ । એટલે માધ્યમ્ય ગ્રાણીને હું આજ્ઞાણની બરાબર ગણતો નથી અર્થાત્ આજ્ઞાણો સર્વથી બેટ છે એમ કહેવું છે કારણકે તેઓ બનહારમા ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપતા હતા અને પરમાર્થનો માર્ગ બતાવવામા પણ પરાયણ રહેતા હતા ઋણદારીના નાનરત મુખેની—મોજશોખની દરકાર ન રાખતા ખરૂં મુખ અને અનંત ક્ષાતિ એઓના સાધનોઉપરજ દષ્ટિ રાખતા હતા અને તેથી બીજાઓને ધર્મને રસ્તે ચલાવવામા અને પોતે ધર્મને રસ્તે ચાલવામા તેઓ મજબૂત રહેતા હતા આમા ટેકાણેકાણે તેને ઉદ્દેશીનેજ વધારે કહેવું છે જેમ તેની પ્રશસા વિશેષ કરીછે, તેની પ્રતિજ્ઞા ગાવામા વધારે હિસ્સો આપ્યો છે તેમ તેનાપર જેખમદારીઓ થઈ વિશેષ મૂંઝવામા આવીછે આ દુનિયાની દેખીતી જાહેજલાલીમાથી તેને દૂર રાખવાનો યત્ન કરવામા આવ્યો છે ધર્મકર્મોમાજ પરાયણ રહી શરીરોપણાદિક પ્રસંગોમા તેમને વધારે નિયંત્રિત કરવામા આવ્યા છે મનના અસંખ્ય વેગને દમાનના ખાતર તેમનાપર વધારે દબાણ મૂંઝવામા આવ્યું છે વગેરેવગેરે જેખમદારીઓને લઈને તેમની ઉત્તમતા ગાવામા આવી છે જે આજે એ જેખમદારીઓ ઉઠાવવામા ન આવતી હોય તો એ ઉત્તમતાને ટકાની રાખવામાટે બીજા કોઈ સાધનો નથી માટે આજ્ઞાણોએ એ જેખમદારીઓ ઉપાડી લેવાને સાવધાન થવું જોઈએ અને તેમા જાણીતા થવાને આવા શાસ્ત્રોના અભ્યાસી બનવું જોઈએ

ન્યાયશાસ્ત્ર, વૈતેનિકશાસ્ત્ર, સામ્યશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર પૂર્વમીમાસા અને ઉત્તરમીમાસા/ એ પ્રમાણે કહેવાતા છ શાસ્ત્રોમા આ શાસ્ત્ર પૂર્વમીમાસા તથા ઉત્તરમીમાસામા ગણવા યોગ્ય છે કારણ કે ત્રાતવિષય તથા રમાર્ત વિષય મીમાસાથીજ પ્રતિપાદ્ય છે યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ-વગેરે બીજી સ્મૃતિઓમા આચારાધ્યાય એટલે પરિવ્રતતાને જાગરવામા ઉપયોગી આચારો ત્રિચાર ગોઠવવામા આવ્યો છે સ્વારપત્રી વ્યવહારાધ્યાય એટલે રાજ્ય પ્રજામા જાગેથી વારસા વગેરેની તકરારો, સાહસવગેરે અપરાધો અને બીજા તેવા અનીનિજન્ય નિષ્કેષોને શાંત કરી સલાહ સપથી સર્વને ચલાવવા વગેરેનો ત્રિચાર કરવામા આ યોગ્ય અને સ્વારપત્રી, પ્રાયશ્ચિતાધ્યાય એટલે જાણીને અથવા અજાણના થયેલા દુષ્ટકર્મોના પાપમાથી છુ-

વાના વ્રતવગેરે ઉપાયોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. એટલે સંક્ષેપથી મર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષાત્મક પુરુષાર્થચતુષ્ટાનું સાધન કહેવું છે. આ મનુસ્મૃતિ કે જે સર્વ સ્મૃતિઓથી પ્રથમ હોવાને લીધે સર્વના મૂળસ્ત છે તેમાં બાર અધ્યાયો છે. તેઓમાં પ્રથમાધ્યાયમાં = “સ ગુરુમેવાભિગच्छेत्स मित्वाणि धोत्रिय ब्रह्मनिष्ठम् ।” એ શ્રુતિપ્રમાણે ઋષિઓએ મનુભગવાનની પાસે જઈ ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવામાટે પ્રશ્ન કરેલો છે તેથી ધર્માચરણદ્વારા જેને પામવાનું છે તે પરમેશ્વરની અનંતશક્તિને દેખાડવામાટે મનુએ જગત્ની ઉત્પત્તિ વર્ણવેલી છે તે સાથે પોતાની ઉત્પત્તિ પણ વર્ણવેલી છે. ધર્મપ્રચારક ઋષિઓની ઉત્પત્તિ, કાળને માપમા લાવવામાટે પ્રમાણ, યુગાદિવ્યવસ્થા, એકએક મનુનો સમય, સત્યયુગવગેરે યુગોમાં ધર્મના પાદની વ્યવસ્થા, આયુષનો વિચાર, વર્ણવ્યવસ્થા અને બ્રાહ્મણજાતિની શ્રેષ્ઠતાવગેરે મુખ્ય વિષયોનો સમાવેશ કરેલો છે. આ અધ્યાયનો મુખ્ય વિષય યજુર્વેદના બ્રાહ્મણમંથમાં આવતા બ્રાહ્મણોપનિષદ્દરૂપ જૃદ્ધારણ્યક ઉપનિષદ્ઉપરથી ઉલ્લેખિત થયો હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે.

બીજા અધ્યાયમાં આ શાસ્ત્રના મુખ્યપ્રતિપાદ્ય ધર્મનું લક્ષણ, સકામ-વૃત્તિથી ધર્માચરણનો નિષેધ, ધર્મના વિષયમાં પ્રમાણ, ધર્મનું મૂળ વેદ, શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ શબ્દનો અર્થ, નાર્તિકની નિંદા, શ્રુતિસ્મૃતિના વિરોધનો પરિહાર ધર્મશાસ્ત્રને ભણવાનો મુખ્ય અધિકારી, બ્રહ્મવર્ત-દેશની મર્યાદા, બ્રહ્મર્ષિદેશની સીમા, મધ્યદેશનું સ્વરૂપ, આર્યાવર્ત દેશનું પ્રમાણ, યજુર્માટે પવિત્ર દેશ, વર્ણધર્મ, સંસ્કારોની વ્યવસ્થા, સંસ્કારો ન થવાથી થતું પતિતપણું, બ્રહ્મચારીના ધર્મ, આચમનોમાટે તીર્થોનું સ્વરૂપ, વેદાધ્યયનની વ્યવસ્થા, ગુરુભક્તિ, ઓંકાર તથા ગાયત્રીની ઉત્પત્તિ, ગાયત્રી જપવાનું ફળ, તૃણાનો જથ્થો, સંધ્યાવંદનનું ફળ, આર્યાર્ચ તથા ઉપાધ્યાયનું સ્વરૂપ, દ્વિજ શબ્દનો અર્થ, આપત્તિમાં વિદ્યાબ્યાસની વ્યવસ્થા ધૃત્વાદિ વિષયો પ્રતિપ્રાદિત કરેલા છે. તેઓમાં ઉપનયન કદશાખાને આધારે, બ્રહ્મચર્ય છાંદોગ્ય ઉપનિષદને અવલંબીને, બ્રહ્મચારીના ધર્મો તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાંથી, ઓંકારનું વર્ણન ગોપય બ્રાહ્મણઉપરથી અને ગાયત્રીનું માહાત્મ્ય ધૃત્વાદિ આ અધ્યાયના મુખ્ય વિષયો સર્વ વેદમાંથી સંગૃહીત કરેલ છે એમ અનુમાન થઈ શકે છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં બ્રહ્મચર્યનો અવધિ, ગૃહસ્થાશ્રમના અધિકારી, વિવાહસંસ્કારમાટે વરની તથા કન્યાની વ્યવસ્થા, આક પ્રકારના વિવાહનું

લક્ષણ, તેઓમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિઠની વ્યવસ્થા, સ્ત્રીસમાગમનો સમય, કન્યાવિકલ્પની નિંદા, યોગ્ય સ્ત્રીને સન્માન, કુલની ધાર્મિક રિયતિ પ્રદેશ થવાનાં દારણો, હમેશાં પંચમહાયજ્ઞનું વિધાન, અતિથિસત્કાર, ગૃહસ્થે ભોજન કરવાની મર્યાદા, પ્રત્યેક અમાવાસ્યાએ શ્રાદ્ધવિધાનથી ધણો લાભ, શ્રાદ્ધની વ્યવસ્થા, પરિવેતા તથા પરિવિત્તિનું લક્ષણ, ઋધિપૂ, કુંડ અને ગોલકનાં લક્ષણો, પિતૃઓનું સ્વરૂપ, પિતૃઓની ઉત્પત્તિ, બ્રાહ્મણાદિવર્ણોના જુદાજુદા પિતૃઓ, શ્રાદ્ધની ઇનિકર્તવ્યતા, રજસ્વલા તથા શ્યાન વગેરે અધ્યયન પ્રાણીઓની દૃષ્ટિથી થતો દોષ, શ્રાદ્ધના દેશ અને દાળ ઇત્યાદિ મુખ્ય વિષયો વર્ણવેલા છે. આ અધ્યાયમાં વિવાદનું પ્રકરણ ઋગ્વેદમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલા ઉપાના પ્રકરણને આધારે ઉદ્ધિષ્ઠિત છે, દૈવવિવાદ શનપથ બ્રાહ્મણને અવલખી કહેતો છે અને પંચમહાયજ્ઞોનું તથા અમાવાસ્યા શ્રાદ્ધનું અથવા પિંડપિતૃયજ્ઞનું પ્રતિપાદન બ્રાહ્મણમયોને અવલખી સંગૃહીત કરેલું છે એમ અનુમાન થાય છે.

ચોથા અધ્યાયમાં, આજ્ઞાનિકાના ઉપાયો, બ્રાહ્મણમાટે સતોપની આવશ્યકતા, રનાતકનાં પ્રતો, અવસ્થા તથા ઉદ્યોગ પ્રમાણે આચરણ, અમિદોનાદિ કર્મ, આતુર્માન્ધ્યાદિ યજ્ઞ, રજસ્વલાના સંગથી આયુષ્યનો નાશ, શૌચનો પ્રદેશવિશેષમાં નિષેધ, ઉન્નિષ્ઠ પદાર્થોનો ત્યાગ, કેટલાએક ભોક્ષિતાવહ સદામાર, પાપીને નરકત્રાસ, સવારે ક્યારે ઉઠવું, ઉપાકર્મ તથા ઉત્સર્ગનો સમય, અનધ્યાયના સમયો, નિત્ય વેદાધ્યાયનથી પૂર્વજન્મનું સ્મરણ, આચારની સ્તુતિ, અધર્મથી કુલ ખરાબ થાય છે, ગુરુ વૃદ્ધ વગેરે સાથે વિવાદ ન કરવા નિષેધ, બક્ષલક્ત ત થવું, પરલોકમાં એક ધર્મજ સહાયતા કરે છે, કોનું તથા કેવું અન્ન ખાવું નહિ, ત્રણ કરજમાંથી મુક્ત થવું, ઇત્યાદિ મુખ્ય વિષયો છે. આમાં ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો નિર્ણય બ્રાહ્મણ-ત્રયોના દીક્ષિતપ્રકરણમાંથી લીધેલો છે. અનધ્યાયનો વિષય પણ બ્રાહ્મણ-ત્રયોમાંથી ઉદ્ધિષ્ઠિત છે અને બીજા કેટલાએક વિષયો આયુર્વેદમૂલક છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં, બ્રાહ્મણોનું મરણ શા માટે થાય? એ પ્રશ્ન તથા તેનો ઉત્તર, અભક્ષ્ય પદાર્થો તથા તેની શુદ્ધિમાટે ઉપાય, અહિંસાથી મુખની પ્રાપ્તિ, માસભક્ષણથી પાણું કરવાથી ધણો લાભ, માંસ શબ્દનો અર્થ, વૃદ્ધિસૂતકની તથા શત્રુસૂતકની વ્યવસ્થા, અસ્પૃશ્યના સ્પર્શમાંથી શુદ્ધિ, અંત્ય કર્મનો વિચાર, દ્રવ્યોની શુદ્ધિનો વિચાર, સ્ત્રીઓએ શી રીતે

વર્તવું, વિધવાના ધર્મો, પાતિવ્રતનું ફળ, મૃદસ્થાશ્રમનો અવધિ ઇલાદિ મુખ્ય વિષયો વર્ણવેલા છે. તેમાં કેટલાએક કુક્તમૂલક તથા અનુભવ-સિદ્ધ અને કેટલાએક ઉન્નિજનસામામૂલક છે એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

૭ઠ્ઠા અધ્યાયમાં, પુત્રના મુખનું દર્શન કરી મૃદસ્થે વાનપ્રસ્થાશ્રમો સ્વીકાર, તેમાં પણ મુન્યત્રથી પંચમહાયજ્ઞો, વાનપ્રસ્થના કેટલાએક નિયમોની, તપશ્વર્ગોની તથા નિવાસની વ્યવસ્થા, તે આશ્રમપંક્તિ સંન્યાસ નો અધિકાર, ત્રણ મઝોમાંથી મુક્ત થવાવિના સંન્યાસ લેવાય મહિ, સંન્યાસાશ્રમના કેટલાએક વૈરાગ્યવગેરે ધર્મો, શિક્ષાની વ્યવસ્થા, આત્મ-વિચાર કરવો, પ્રાણાયામોની આવશ્યકતા, શરીરનું અનિત્યત્વવગેરે મુખ્ય વિષયો પ્રતિપાદિત છે. આ વિષયો ઉપનિષદોમાંથી તથા આરબ્યકોમાંથી ઉદ્દ્યુત કરેલો જણાય છે.

સાતમા અધ્યાયમાં, પ્રજાપાલક રાજાના ધર્મો કહેવાની પ્રતિષ્ઠા, આઠ લોકપાલોનું તેજ રાજમાં છે, રાજાની આવશ્યકતા, દંડ દેવામાટે વ્યવસ્થા, મૂર્ખ રાજા નીતિમાં નકામો, રાજ્યે વિનય રાખવામાં તથા વિનયનો લાભ કરવામાં દૃષ્ટાંત, મત્રિવ્યવસ્થા, રાન્યતંત્રના વિચારો, ચાર લોકોની વ્યવસ્થા, દેશમાં દુર્ગવ્યવસ્થા, પન્નીના પરિણુપ સંબંધી વિચાર, વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોનો રાજતરફથી સત્કાર, યુદ્ધમાં પલાયન કરવું નહિ, દેશના સંરક્ષણમાં સામાદિ ઉપાયોની યોજના, અધિકારીઓ સાંચ લઇ પ્રજાને ન પીડે તેવી સાવચેતી, પ્રજાપરના કરની વ્યવસ્થા, બાર રાજ-મંડળનો વિચાર, છ શ્રેણી, યુદ્ધના પ્રસંગમાં અનેક ગ્રેહવણી, રાજ્યે કરવાના ભોજનની પરીક્ષા, શરીરની તંદુરસ્તી ન હોય ત્યારે કાર્યવ્યવસ્થા, ઇલાદિ વિષયો છે.

આઠમા અધ્યાયમાં, અદાર જાતના વ્યવહારોની તકરાર, તેઓનો ન્યાય કરવામાં રાજ્યે પોતે ધ્યાન આપવું, પક્ષપાત કરી અયોગ્ય ન્યાય દેવામાં અન્યાય કરનારઉપર દોષ પડે છે, શત્રુને ન્યાયાધીશ નીમવો નહિ, દેશાદિની રૂદિ પણ ન્યાયમાં ધ્યાનમાં રાખવી, લેણાનો તથા દેણાનો વિચાર, સાક્ષિઓની યોગ્યતા તથા અયોગ્યતા, જુદું બેલવાથી હાનિ, કાષ્ટ અસાધારણ પાપને અટકાવવામાટે જુદું બેલવાની અતુચા, સાક્ષી ન હોય તો સોમન ખવરાવવાની વ્યવસ્થા, વ્યાજ લેવાની વ્યવસ્થા,

ભોગવદાથી થતી આવેછી, જામીર્મગીરીની જાળત, બલાતકારથી થયેલો કરાર તથા લેખ ૧૬ જાય છે, રાજાની ઉત્પત્તિના કારણો, ચાપણની વ્યવસ્થા, પદાર્થપ્રિક્ષ્યની વ્યવસ્થા, ચરદસિલ્લાની વ્યવસ્થા, કપટથી દૂર રાખવાની કન્યા આપી દે તેની વ્યવસ્થા, સમપદા ચપાપછી વિનાદનો નિશ્ચય, પશુસખધી વ્યવહારની વ્યવસ્થા, મીમાનો નિર્ણય અથવા ચપટોથી દુખ દેનારને શિક્ષા, રાજાને ધર્મમાંથી તથા અધર્મમાંથી છટ્ટો ભાગ મળે છે, ચોરી કરનારને દડ, ધર્મનો નાશ થતો હોય તો બ્રાહ્મણે પણ શસ્ત્ર ધરવા, બ્રહ્મચરીના દડની વ્યવસ્થા, માતા, પિતા વગેરેનો ત્યાગ કરનારનો દડ, બળરખાવનો રાજાએ તપાસ કરવો, સમુદ્રયાનના સમયમાં ભાડુ લેવાની વ્યવસ્થા, દાણચોરીનો તપાસ હલ્લાદિ મુખ્ય વિષયો પ્રતિપાદિત છે તે વિષયો, વાજસનેય સદ્વિતાના બાવીશમા અધ્યાયમાં ઉલ્લિખિત છે તથા કેટલાએક વિષયો પ્રલક્ષોપપત્તિ તથા અનુમાનોપપત્તિથી સિદ્ધ છે.

નવમા અધ્યાયમાં સ્ત્રીધર્મ તથા પુરુષધર્મનું લક્ષણ, સ્ત્રી જ્યાં શામાટે કહેવાય છે, સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ, સ્ત્રીઓને માતિનત્વ પળાવવાથી પ્રજાની ઉત્તમતા, તથા જાળત એકનારજ થઈ શકે છે પુરુષે એક સ્ત્રી ઉપર ખીજી સ્ત્રી ક્યારે કરતી, ધર્મકાર્યમાં સવર્ણ સ્ત્રી ઉપયોગી છે, સર્વેની કન્યા લેવી નહિ, જુદા થવાનું કારણ, વડીલભાઈના હકનિષે, બેલડાના પુત્રોમાં નાના તથા મોટાની વ્યવસ્થા, પુત્રીના પુત્રને દીકરાતરીકે લેવાનિષે પુત્ર શબ્દનો અર્થ, દત્તક પુત્રના હકની વ્યવસ્થા, છ દાવાદ બાધવો, છ અદાવાદ બાધવો, કુપુત્રની નિદા, ધણા ભાઈઓમાં એકનેજ પુત્ર હોય તોપણ સર્વે પુત્રવાળા ગણાય છે, રાજા કેનો અને ક્યારે વારસ થઈ શકે છે, સ્ત્રીધનની વ્યવસ્થા, નપુસક પોતે અજવજનોજ હકદાર છે, ચાર મહાપાતકી, તેઓને દડ દેવાની વ્યવસ્થા, રાજાએ સદ્ગુણોનું સરદાણ ચાલ તેવી ગોઠવણ કરવી, જલાશય, દેવ તથા દેવમંદિર વગેરેને તેડનારનો દડ, જેવો રાજા તેવો યુગ વર્તનાવિષે, બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયો એકમત્યથી વંત તો જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, શત્રુના ધર્મો વગેરે મુખ્ય વિષયો કહેવામાં આવે છે તેઓ દાવમાં અનુપયમ્ય વેદશાખાએ ના આધારે અનુએ પે તે અલૈકિક વિજ્ઞાનદ્વારા પ્રતિપાદિત કરેલા છે એમ અનુમાન થાય છે.

દશમા અધ્યાયમાં વેદધ્યનનો અધિકાર, ચારે વર્ણોમાં બ્રાહ્મણવર્ણનું ચરત્ત્વ, મૂળ ચાર વર્ણોમાંથી વર્ણસ કર જાતિઓની ઉત્પત્તિ, અબર તથા

પારશવ જ્ઞાનની વ્યવસ્થા, અનુભોગ તથા પ્રતિભોગ જ્ઞાતિની વ્યવસ્થા, આપ જ્ઞાણના સંરક્ષણમાટે શરીરનો ત્યાગ કરનાર વર્ણમંકરનો ભરિષ્ય જ્ઞાનમાં ઉત્તમ અવતાર, ચારે વર્ણના સાધારણ ધર્મ, સંસ્કારથી યતું જોવ્ય પ્રગતું લક્ષણ, બ્રાહ્મણના ૭ કર્મો, બીજા વર્ણોનાં ત્રણ કર્મો, આપદર્મ, પ્રતિમદ્વની નિંદા, ત્રિલોકાદિતની પ્રશંસા, દનના, પદ્મધોમાં સ્તરોપ નિર્દોષની વ્યવસ્થા, ધન મેળવવાના સાત ઉપાયો, આપતિમા દસ જીવનના ઉપાયો, રાગને માટે આપદર્મ, શૂદ્રને વેદોક્ત સસ્કારો નથી આપ્યા હતાં મુખ્ય વિષયો વર્ણવવામાં આવેલા છે, તેઓમા જ્ઞાતિઓ રક્ષાધ્યાયમાયા ઉદ્ધૃત કરેલ છે અને બીજા વિષયો ઉચિતજ્ઞાપામુલક છે એમ અનુમાન થાય છે.

૧. અગિઆરમા અધ્યાયમા, નવ પ્રકારના આતકો, વિદ્વાન રતનાકોને જ્ઞાન દેવાથી ઉત્તમ ફલ, વેદ લણેવાને જ્ઞાન દેવાથી ઉત્તમ ફલ, સોમ-જાગના અધિકારી, કુટુંબ સીધાણ હોય જતા બીજાને જ્ઞાન દેવાનો નિમેષ, અગ્ર અધુરો રહી જતો હોય તો શૂદ્ર પાસેથી પણ ધન લેવું, ત્રણ દિવસ સુધી અન્ન ન મળે તો બ્રાહ્મણે ગમે તે પ્રકારે પવિત્ર અન્ન મેળવવું, ચણાદિમા વપગતા ધનની સ્તુતિ, દેવસ્થાન તથા બ્રાહ્મણનું ધન હરનારને દોષ, શૂદ્રના ધનથી અભિહોત કરવામા દોષ, તેતે પાપનુ પ્રાપ્તિ, પાપીનો પ્રાપ્તિ કર્યા પહેલા સસર્ગ કરવો નહિ, અમુક પાપથી અમુક રોગો આવે, અન્નદયાવગેરે મદાપાપો, ઉપપાતકો, મદિરાપાનનું પ્રાપ્તિ, બીજા સાધારણ પાપોનું પ્રાપ્તિ, અમદ્ય ભોજન વગેરેનું પ્રાપ્તિ, અમન્યાગમનનું પ્રાપ્તિ, બ્રાહ્મણને મારવ વગેરેનું પ્રાપ્તિ, પ્રાણપલ-જન, સાતપત્નિ-૨, અનિશ્ચય, તમકુ-૨, પરાક, ચાદાપણવગેરેનું લક્ષણ, આપદકાવમા પ્રાપ્તિનો પ્રકાર, તપશ્ચર્યાનું આહર્ત્મ્ય, ગુપ્ત પાપનું પ્રાપ્તિ, વેન્વેતા, બ્રાહ્મણની બાપ્યા ધ્યાદિ મુખ્ય વિષયોનું વર્ણન કરેલું છે એ વિષયો સતપથ બ્રાહ્મણમાથી ઉચિત કરેલ છે એમ જણાય છે.

બારમા અધ્યાયમા ત્રણ જાતના કર્મો, કર્મનું પ્રવર્તક મન છે, માન-તિક, વાચિક તથા શરીરકર્મોના પ્રકાર અને તેઓના ફલ, ક્ષેત્ર અને જીવનું લક્ષણ, નિગશરીરનું સ્વરૂપ, ધર્મનું લક્ષણ, ધર્મથી ઉત્પત્તિ, ચમદોકમા પાપકલ ભોગવનાર ક્યુ શરીર? ધર્મનું ફલ, અધર્મનું ફલ, ત્રણ ગુણોનો પ્રપચ, તે તે ગુણોથી ચનારી જનિઓ, કર્મવિપાક, તે તે

પથી થતી ગતિ, મોક્ષનાં સાધનો, આત્મજ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય, વૈદિક કર્મની શ્રેયતા, પ્રવૃત્ત તથા નિવૃત્ત કર્મનાં લક્ષણ, વેદાભ્યાસની શ્રેયતા, વેદગ્રાહ્ય શાસ્ત્રોની અપ્રમાણતા, મીમાંસાદિમાં કહેલ તર્કોથી ધર્મનિયત, દશ વિદ્યાના આદ્યોની ધર્મનિર્ણયમાં પરિવૃત્ત, તેના ગાણપદ્યો, ભગવાન મનુનું માહાત્મ્ય, ઐકાત્મ્યદર્શનથી મોક્ષ, આ મનુસ્મૃતિને જાણનાર અધિકારીને ઉત્તમ કૃષ્ણ ધર્માદિક મુખ્ય વિષયો પ્રતિપાદિત છે. તે વિષયો ઉપનિષદોમાંથી ઉદ્ધિષ્ટિ પિત છે, એમ અનુમાન થાય છે.

એ પ્રમાણે આ શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલા વિષયોમાં પણ પૂર્વ-મીમાંસાપ્રમાણે તેને વાક્યોનું સ્વરૂપ જાણવું આવશ્યક છે. કારણ કે વાક્યોનું સ્વરૂપ જાણ્યાવગર વાક્યાર્થની હેયોપાદેયરૂપ થવાનું વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી. વાક્યો અપૂર્વ વિધિવાક્ય, નિયમ વિધિવાક્ય અને પરિસંખ્યા વિધિવાક્ય એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં છે. અને “વિધિરત્યન્તમપ્રાપ્તો નિયમ. પાશ્વિકે-સતિ । તત્ર ચાન્યત્ર ચ પ્રાપ્તો પરિસહ્યા વિધાયતે ॥” એ પૂર્વમીમાંસાવિષયક ધર્મદીપિકાઅંયપ્રમાણે તેઓનું લક્ષણ છે. આ શાસ્ત્રમાં હમેશાં સંધ્યાવદન્ત કરવું વગેરે જે ઉપદેશો છે, એ અપૂર્વવિધિ છે. કારણકે શાસ્ત્રવગર બીજા કોઈ રાગ તથા ન્યાયવગેરે કારણોથી સંધ્યાવદન પ્રાપ્ત નથી તેનું શાસ્ત્રદ્વારા વિધાન કરેલું છે. એ વિધિ નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કામ્યવગેરે બેદોર્થક અનેક પ્રકારનો છે. તે પ્રમાણે આ શાસ્ત્રમાં ઋતુમાં સ્વભાર્યાગમન કહેલું છે, તે નિયમવિધિરૂપ છે, કારણ કે વિધેય ભાર્યાગમનની રાગથી પ્રાપ્તિ છે અને જેને રાગ ન હોય તેને તેની અપ્રાપ્તિ છે, છતાં પણ ઋતુમાં ભાર્યાગમનને અવશ્ય પ્રાપ્ત કરનાર આ શાસ્ત્રવાક્ય છે. ધર્માદિક બીજાં વાક્યોમાં પણ ઊદ્ધ કરી લેવાનો છે. તેમ “પ્રોક્ષિતં મશ્વેન્માસ” ધર્માદિક માંસભક્ષણના વિષયમાં જે ઉપદેશ છે તે પરિસંખ્યાવિધિરૂપ છે, પણ અપૂર્વવિધિ કે નિયમવિધિરૂપ નથી કારણ કે એ વાક્યમાં વિધેય જે માંસભક્ષણ છે તેની રાગથી પ્રાપ્તિ થાય છે, છતાં પ્રોક્ષિતાદિ વિશેષણ બતાવી છેવટે સર્વથા માંસના ભક્ષણથી નિવૃત્તિ કરાવવામાં આ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે એથીજ “નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલ” એમ છેવટમાં કહેલું છે આવી રીતે વાક્યોના ઉપરકરણથીજ દેખાતા અર્થઉપર નિશ્ચય નહિ કરતાં વાક્યસ્વરૂપના વિચારપૂર્વક જે અર્થ નિકળે તેનેજ હેયોપાદેયકોટિમાં સ્થાપવો જોઈએ. અને તેમ કરતાં ધર્મસરખી જણાતી અધર્મની પાંચ સાખાઓ જેવી

સમગ્ર શ્રીમાગવનમાં આપી છે, તેનાથી પણ ચેતતા રહેવું, એ અધર્મની પાંચ શાખાઓમાં પહેલી શાખા વિધર્મ છે, કે જેમાં સત્યધર્મનો બાધ થતો હોય છે. બીજી શાખા પરધર્મ કે જે બીજા 'ક્ષત્રિયવગેરે વર્ણને માટે કહેલો હોય, તે શત્રુવગેરે અન્ય વર્ણને માટે ન હોવાથી તેઓમાટે અધર્મ-રૂપ થઈ જાય છે. ત્રીજી શાખા ઉપધર્મ કે જે બીજા શાસ્ત્રમાં પાખંડ કહેવાય છે પાશન્દ રક્ષણાર્થે વાધાતુ ઉપરથી થાય છે અને તેનો અર્થ સત્યધર્મ એવો થાય છે, તેનું જેથી ખંડન થતુ હોય એવો મન પાખંડ કહેવાય છે ચોથી શાખા હ્યધર્મ છે કે જે શબ્દભેદદ્વારા કપટથી અથવા અનેક પ્રમા-રના બદાના દેખાડી ધર્મનરીકે કહેવામાં આવે છે. અને પાંચમી શાખા આભાસધર્મ છે કે જે મનુષ્યોએ વૈદિક શાસ્ત્રને આધારે નહિ પણ કેવળ વૈદિક ધર્મકેપર દ્વિપતિકાશ્લેષને લીધે ઇચ્છાપ્રધાન ધર્મ કાપી કાઢેલો હોય છે એ પાંચે પ્રકારેને બરોબર ઓળખી સમજીએઓનો લાભ કરવો જોઈએ સાંપ્રત સમયમાં જોઈશું તો શુદ્ધ આત્મમાર્ત્તધર્મ બહુજ ઓછા પ્રમાણમાં પ્રવૃત્ત છે અને અધરપરાથી પ્રવૃત્ત થયેલા ધર્માભિસો ધણા મહોટા પ્રમા-ણમાં પ્રવૃત્ત થતા જાય છે. આધુનિક કાલમાં આત્મમાર્ત્ત ધર્મનાં તત્વોકપર અથવા તો ઉપદેશે ઉપર ધણા ભોક્ષા ઉપપત્તિની માગણી કરે છે, એટલે અમુક ધાર્મિક કૃત્ય શામાટે કરવા કહેલું છે તથા અમુક ધર્મવિરુદ્ધ કૃત્ય શામાટે નિષિદ્ધ કરેલું છે એવા કુતર્કાનિર્ભર કરે છે પણ એ વિષયમાં કહ્યું છે કે “પુરાણં માનવો મમે સાગે વેદશિર્ષિસ્તત્મ્ । આજ્ઞાસિદ્ધાન્તિ ચરવારિ ન હૃતવ્યાનિ દેહુભિઃ ॥” એટલે પુરાણો, મનુસ્મૃતિમાં કહેલો ધર્મ, સાગ વેદ અને ચિકિ-ત્સાંશાસ્ત્ર એ ચાર વિષયોઉપર કુતર્કા કરવાના નથી, કારણ કે નાગદેવ-વગરના પ્રાચીન મહર્ષિઓ કે જેઓ સત્ય વાત દેખાડી અત્યલ વાતઉપરથી ભોક્ષાને ખેચી લેવામાટે પરોપકારપ્રધાન રૂત્તિથીજ નિષ્પક્ષપાત્ર શુદ્ધિવડે વિચાર કરતા હતા તે મહાત્માઓ કદીપણ અસત્ય અથવા નિરર્થક ઉપદેશ કરેજ નહિ તેઓએ જે કંઈ વેદાર્થને આધારે કહ્યું છે તે સર્વ યથાર્થ છે. તર્ક કરવાનો સર્વથા નિષેધ નથી ક્યો પણ નારિતક ભોક્ષાની પદ્ધતિથી કુ-તર્ક કરવાનો નિષેધ કરેલો છે એટલાજ માટે “અર્થ ધર્મોપદેશં ચ વેદસાસ્ત્રા-વિરોધિના । યસ્તર્કેણાનુષ્ઠયતે ઇ ધર્મ વેદ નેતર ॥” એ વચનથી યોગ્ય તર્ક કરવામાટે રપટ છૂટ આપેલી છે આ સઘળું ધર્મનિર્ણયજેવી ખાખતમાં ખ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

પ્રાચીન જ્ઞાતરમાર્તમાર્ગાનુસારી મહાત્મા બ્રાહ્મણોની, પદ્ધતિ એવી છે કે ધાર્મિક, વિષયમાં, પૂર્વપૂર્વ મુનિઓનાં વાક્યોવગર જરાપણ કપોતકદિપત નિર્ણય કરવો નહિ. જ્યારે ધાર્મિક નિર્ણયના સંબંધમાં, કોઈ ચખત કાકરા ઉભી થાય છે ત્યારે જે, મતમાં આર્પવાક્યનું, અધિક પ્રમાણ મળી આવે છે, તે મતજ યથાર્થ ગણી શકાય છે. વાક્ય મળી આવ્યા છતાં પણ એ વાક્ય કેવું છે? એ પ્રમાણે વાક્યના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો એ ગંભીર બાજત છે. કેટલાંએક વાક્યો ઉત્સર્ગરૂપ હોય છે એટલે સામાન્ય નિયમરૂપે હોય છે તેઓનો અર્થ તે વાક્યોના ઉપર કોઈ અપવાદ વાક્યો, હોય તેઓને ધ્યાનમાં લીધાવગર પકડી લેવામાં આવે તો તે અર્થ, પ્રમાણ ગણાતો નથી કારણ કે અપવાદવાક્ય એ ઉત્સર્ગવાક્યના અર્થનો અમુક અંશે સંકોચ કરી અન્યકાર્યના વિધાનમાટે પ્રવર્તેલું હોય છે માટે અપવાદવાક્યને ધ્યાનમાં લઇને તેને જરા પણ બાધ ન આવે તેમ ઉત્સર્ગવાક્યનો વિચાર કરવો જોઈએ અને એવીજ રીતે કારણપૂર્વક કરવામાં આવેલા નિર્ણયવાક્યને ધ્યાનપર લીધાવગર વિધિવાક્યનોજ માત્ર વિચાર કરવામાં આવે તોપણ નકામો છે માટેજ ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ સધળો વિચાર કરવો તેને ગંભીર બાજત ગણેલ છે વાક્યાર્થવિચારમાં ઘણી વખત અંતઃકરણની અપરિવ્રતા પણ આડે રસ્તે દોરી નળય છે. જેમકે જ્યવાન મોજાયે દ્વિમાન । જેનો સરલ અર્થ એવો છે કે પિતૃકાર્યના ઉદ્દેશથી ઓછામાં ઓછા ત્રણ બ્રાહ્મણોને જમાડવા, પણ આગ્રહઆદિથી આવેલી અપવિત્રતાવાળા અંતઃકરણને લીધે વ્યાકરણના બળથી કોઈ વિદ્વાન તેને એવો અર્થ સમજાવવા પણ તૈયાર થાય કે વધારેમાં વધારે ત્રણ બ્રાહ્મણોનેજ જમાડવા અથવા એથી ઓછાને જમાડવા, પણ વધારેને તો નહિજ. કારણ કે આ વાક્યમાં લેવાલાયક બહુત્રીદિ સમાસને છોડી દઇને તે પોતાના આગ્રહની સિદ્ધિને માટે બહુત્રીદિગર્લ કર્મધરય સમાસ કરી તે અર્થને વ્યાકરણસિદ્ધ ગણાવી શકે છે. પણ વાક્યાર્થવિચારમાં કેવળ વ્યાકરણના બળકેપર દોડવું કામનું નથી. તેમાં પૂર્વાપર સંબંધકેપર નજર રાખીનેજ નિર્ણય કરી શકાય છે અને તેથીજ આ ધર્મશાસ્ત્રમાં છેવટ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ધર્મનિર્ણયમાટે એક પરિપક્વ નિમગ્ન જોઈએ, જેમાં ઓછામાં ઓછા ૫૨ વિદ્વાનો અને તેટલા પણ ન મળ્યાં શકે તો છેવટ ત્રણ મહાસમર્થ વિદ્વાનો હોવા જોઈએ. જેથી આગ્રહવગેરે કારણથી તેમાંના કોઈનું અંતઃકરણ અપવિત્ર હોય અને તે અપયથાર્થ નિર્ણય કરવાતરફ દોરાય તોપણ ખીમ્બો તેને કાવવા દેના નથી અને યથાર્થ નિર્ણય થઇ શકે છે.

ધર્મશાસ્ત્રમાં જે જે વિષયો ઉપાદેયરૂપે તથા હેયરૂપે ઉપદિષ્ટ છે, તે-
 ઓના આચરણમાં તથા લાગમાં મનુષ્યો સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર છે, એ
 વિષયનો સદેહ ચેતાં જે સર્વથા તમામ શુભાચરણોમાં તથા અશુભાચર-
 ãમાં મનુષ્યોને પરતંત્ર ગણવામાં આવે, સમજણવગરની પામરલોકોની
 રૂઢિપ્રમાણે એટલે જે કાંઈ ચવાનું હોયછે તેજ થાયછે, આપણી બુદ્ધિ તેમાં
 કશું કામ કરી શકતીજ નથી, વગેરે જે ગદુલાથી લોકો કહેછે તે પ્રમાણે
 જે નિશ્ચય કરવામાં આવે તો ધર્મશાસ્ત્રોનો અમુક કાર્ય કરવું તથા અમુક
 કાર્ય ન કરવું ઇત્યાદિ જે રિધિનિષેધ છે તે બર્ય જરો કારણ કે સર્વથા
 પરતંત્રને ઉપદેશ શું કંહી શકાય? એટલામટે સચિતકર્મ, પ્રારબ્ધકર્મ અને
 ક્રિયામાણુકર્મ એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોમાં જીવાત્મા સચિત કર્મોના સંબં-
 ધમાં તથા પ્રારબ્ધ કર્મોના સંબંધમાં સર્વથા પરતંત્ર છે એમ માનવું એ
 યોગ્ય છે અને ક્રિયામાણુ કર્મો કે જે વર્તમાનસમયમાં આપણે કરીએ છીએ તે-
 ઓના સંબંધમાં જીવાત્માને સ્વાતંત્ર્ય આપવું એજ યોગ્ય છે અને તેના
 ઉદ્દેશથીજ ધર્મશાસ્ત્રો ઉપદેશ કરેછે. ધર્મમાર્ગનાં આચરણ કંવાથી શુભ-
 ફલ થાયછે તથા અધર્મના આચરણથી અશુભફલ થાયછે એમ સ્પષ્ટ
 બતાવી તેઓ કહેછે કે ધર્મમાર્ગે ચાલવું એ જીવાત્માનાજ હાથમાં છે માટે
 સતસંગતિ, શાસ્ત્રશ્રવણે તથા તેવા પ્રકારનાં બીજાં પણ ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ
 કરાવનાર સાધનોના આશ્રયથી જીવાત્મા ઉત્તરોત્તર અનંત સુખનું પાત્ર
 થાયછે અને 'નીચેયોકોની સર્ગતિ, પાપહીઓના કુશસ્ત્રો અને તેવાં
 બીજાં પણ અધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં સાધનોના આશ્રયથી જીવાત્મા
 ઉત્તરોત્તર અનંત દુઃખોનું પાત્ર થાયછે એમ જાણી આ ધર્મશાસ્ત્રનો
 અભ્યાસ તથા શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું એ મનુષ્યોનું
 મુખ્ય કર્તવ્ય છે. એટલાજ માટે અમેએ આ માનવધર્મશાસ્ત્રના શુદ્ધર
 બાધાંતરનો ચત્ન કરી સર્વ જીવાત્માઓનાં કલ્યાણમાટે પરમેશ્વરપાસે
 પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે મનુષ્યો વેદવિરૂદ્ધ કપોલકરિપત અધર્મમાં ધર્મ-
 બુદ્ધિથી નદિ રૂસાતાં આમાં કહેલા શુદ્ધ ધર્મને સેવીને કૃતાર્થ થાય.

આ શાસ્ત્રની ભાષા પ્રસાદયુક્તવાળી હોવા છતાં રિષવ ધર્મસંબંધી
 દેવાને લીધે ધણો ગંભીર છે અને તેથીજ તેની ખરી મતલજ સમજ-
 વવાને માટે સંસ્કૃતમાં તેનાપર બૂરીબૂરી અનેક દીકાઓ લખવામાં આવી
 છે. તેઓમાં વિશેષે કરીને દિવાકર ભટ્ટના પુત્ર કુલ્લુક ભટ્ટની લખેલી મ-

મનુભાર્યયદ્રિકા નામની દીકા એ બન્ને લગભગ મંદિમ દિપ્પણુજેવી છે. તેઓમાં શંકાસંભાષાનની કંઠાકુટોમાં ઉડે ઉતરવામાં આવ્યું નથી. પણ તેની સરલ મેતલજ કંઠામાં જણાવવાનું વધારે ધ્યન દેવામાં આવ્યું છે.

સામાન્ય લેખોની ઉપર વ્યાખ્યાન થવાની જરૂર હોતી નથી પણ ખતિ ગંભીર અને અગ્રસનાં શાસ્ત્રો હોય તેના ઉપરજ વ્યાખ્યાન કરવામાટે સિદ્ધાન્ત લોકો પ્રવૃત્ત થાય છે મનુસ્મૃતિ જેવા પ્રાચીન ગ્રંથઉપર આપણી દષ્ટિમાં નહિ આવેલાં પણ અન્ય સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનો હોવાનો પણ સંભવ છે. કાશ્યુકે આ શાસ્ત્ર સર્વપ્રગુપાર્થોની સિદ્ધાન્ત ઉપાયક છે અને તેવાં શાસ્ત્ર ઉપર બુદ્ધિમાન પુરુષો પરોપકારણુદિથી વિશેષ પ્રગત થાય એ દેખીતું છે.

પ્રાચીન ધણ શાસ્ત્રગ્રંથોના પેઠે આ મનુસ્મૃતિના શ્લોકોની સંખ્યામાં પણ કામ વધધટ જેવામાં આવે છે. કેમ દીકાકારે કાષ્ટ શ્લોકને મૂળમાં ગણેલો છે તે કાષ્ટએ તેને ક્ષેપકતરીકે ગણેલો છે, પણ આજસુધીમાં જે જે દીકાઓ જાહેરમાં આવી છે તેમાં એવી ગતે લેવાયેલા શ્લોકોની સંખ્યા જુજ છે, પણ એ સિવાય મનુના નામથી એવા સંખ્યાબંધ શ્લોકો બીજા ગ્રંથોમાં પ્રમાણતરીકે લેવામાં આવ્યા છે અને તે શ્લોકો હાલ મનુસ્મૃતિમાં જેવામાં આવતા નથી. જેમકે ધર્માધિષ્ઠાસરમાં માતાને રજોદર્શન હોય ત્યારે તેના સંતાનનો નિવાહ, જનોષ અને ચોસ થઈ શકતાં નથી એવા અભિપ્રાયવાળો એક શ્લોક, સ્મૃતિય દ્રિકામાં વ્યવહારકાંડની અંદર કામા, સાદી, ક્ષતિરજો, વિભાગ અને ગાયત્રીની પ્રશંસાના સંબંધમાં નવ શ્લોકો અને આદિકાના વિષયમાં પૂર્વકંડમાં કન્યાઓને પણ જનોષ દેવાતી હતી અને વંજેર વિષયને લગતા ત્રેવીશ શ્લોકો, જ્ઞાનહુમાદિમાં ઇષ્ટાપૂતના સંબંધમાં કેવા કેવા બ્રાહ્મણો જ્ઞાન દેવાને માટે યોગ્ય છે તથા અયોગ્ય છે? કેટલા પ્રસંગોમાં માન રાખવું અને સ્મૃતિકારો અદાર છે એ વિષયને લગતા અગિયાર શ્લોકો, વ્રતહુમાદિમાં વર્જનીય પદાર્થોસંબંધી એક શ્લોક, આદ્યહુમાદિમાં શુદ્ધિઆદના વિષયમાં, સપિંડીકરણ થયાપછી પિંડદાનની વ્યવસ્થામાં, પ્રતિપદ્ધતી આરંભી પ્રત્યેક નિધિમાં આદ્ય કરવાથી થતા ફલ વિશેષોમાં, એકોદિષ્ટ, વૈદિક, પર્વણ અને શુદ્ધિઆદના સમયવિરોધની વ્યવસ્થામાં, અતિથિપૂજનરિતે અને માંસભક્ષણના અધર્મજનકપણામાં એકત્રીશ શ્લોકો, સ્મૃતિરતનાકરમાં જૈકાલગન, સાત અત્યજ જનિ, કદર્પ, વેદિકય, જ્ઞાનેપૂર્વક કંમ, ગતિસ્નાન, સનીઓના ધર્મ, રાસાખાનું કંમ છોડી દઈ

પરશાખાનું કર્મ કરવામાં દોષ, અનિદાન, અમુક પ્રાણીની હિંસામાં પ્રાય-
શ્ચિત્ત અને દિવસે તથા રાત્રિએ ખાવામાટે લાભ્ય પદાર્થોના સંબંધમાં,
ત્રેપન શ્લોકો, ગૃહક્રમલાકરમાં સ્ત્રીઓને તથા શૂદ્રોને માટે અમુક જપા-
દિનો નિર્ગેધવગેરે વિધિના સંબંધમાં વ્યાદ શ્લોક, પરાશરમાધવમાં સ-
ત્યની પ્રશંસા, અસત્યમાં તત્પર રહેનાર પુત્રવગેરેનો લાગ, સૃષ્ટિવિરદ કર્મ
કરનારને દડ, કાલી ચંદશવગેરેમાં યમરાજની પૂજા, તર્પણ, સુતકસંબંધી
નિર્ગુપ, પ્રાયશ્ચિત્ત અને દેશ, કુલ તથા જાતિવગેરે ઉપરથી કેટલોક વ્યવહાર-
નિર્ગુપ એઓના સંબંધમાં સડનાલીરા શ્લોકો, નિષ્પ્રેયસિંધુમાં ઉપવાસવાળાથી
શુ' શુ' થઇ શકેછે? શ્રાદ્ધવિધિ તથા બ્રાહ્મચારી પશુ માતાપિતાની ઉત્તર-
ક્રિયા કરી શકે વગેરે વિધિઓના સંબંધમાં પદર શ્લોકો, મિતાક્ષરાકાર
વિદ્યાનેશ્વર પડિને દેખાડેલ અમેધ્ય પદાર્થનિર્ગેષ, દિવ્ય કરાવવાની કેટલી-
એક બાબત તથા બ્રાહ્મણના વધમાં દડનિર્ણય વગેરે વિધિઓમાં તેર શ્લોકો,
સંસ્કાર કૌસ્તુભમાં ઉપનયન સંસ્કારના સમયવિધે, નાહાનામોહોદા સહો-
દરના નિવાહરિધે, અભક્ષ્યબ્રહ્મણના પ્રાયશ્ચિત્તરિધે તથા આહનિવાહોમાં શ્રેષ્ઠતા
અને અશ્રેષ્ઠતાની વ્યવસ્થાનિધે ૭ શ્લોકો, પ્રયોગરત્નમાં જાનકમાંદિસંસ્કારો
યોગ્ય સમયસર ન થયા હોય તો આલસંસ્કારથી પહેલા પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને
કરવા એ વિધિમાં એ શ્લોકો, વિવાહભંગાર્હવમાં પોષ્યવર્ગનું પોષણ,
પિતૃઓના કરજમાંથી મુક્ત થવું, વ્યાજનો વિધિ, પતિનો દૂષ કરનારી
સ્ત્રીનો દંડ, પતિવ્રતાની પ્રશંસા અને જૂલ લોકોને રાજ્યએ દેવાનું દાન એ
વિધિમાં સત્તર શ્લોકો, વ્યવહારતત્ત્વમાં અધમ બ્રાહ્મણના લક્ષણોનો અર્થ
શ્લોક, કાયકગસંમલમાં પતિત, નપુસક, પશુ, ઉન્મત્ત, જડ, જન્માંધ
અને અસાધ્યરોગી એઓ જીવતાસંધી માત્ર અન્ન, વસ્ત્ર અને નિવાસનાજ
હકદાગ છે એના અભિપ્રાયવાળા એ શ્લોક, કાયતત્ત્વમાં પોતાની માલેકીની
જમીનમાં પણ ખોદતા નિકળેલા ધનના લડારમાંથી રાજ્યએ ખીજ વર્ણ-
પારોથી જોઈ ભાગ લેવો પણ બ્રાહ્મણપાસેથી કંઈ લેવું નહિ એ વિધિના
એ શ્લોકો, શ્રીભાગવતના તૃતીયસ્કંધના પ્રથમાખ્યાનના છત્રીશમાં શ્લોકની
શ્રીધરસ્વામીએ કરેલી ટીકામાં “જે પરમેશ્વરે હંસોને રવેતવર્ણવાળા, પોપ-
ટોને નીલા રંભવાળા અને મયૂરોને અનેક નિયિત રંગવાળા બનાવ્યા છે
તે તારા યોગક્ષેમને ચલાવશે” એવા અભિપ્રાયવાળો એક શ્લોક, શંકર-
વિજયના પ્રથમ પ્રકરણમાં “બ્રાહ્મણોએ મહાદેવની, ક્ષત્રિયોએ વિષ્ણુની,
વૈશ્યોએ બ્રહ્માની અને શૂદ્રોએ ગણપતિની મુખ્યત્વે હમેશાં પૂજા કરવી.”

સ્વપિરિવચવાળા જે શ્લોકો, સંસ્કારમયુષ્મા સસ્કાર વિષયમા પાંચ
 શ્લોકો, આચારમયુષ્મા પવિત્રતામાટે રોગાદિકારણને લીધે જલમ્નાન ન
 થઈ શકે તો મત્રસનાનવગેરે પ્રતિનિધિસ્નાનોવિશે, જમણા હાથથી ૧૫ ક-
 રતાં તેને વસ્ત્રાદિકથી આગ્રહિત કરવાનિરે તથા બ્રહ્મચર્યવિરે આર શ્લોકો,
 આદ્રમયુષ્મા શ્રદ્ધમા કેવુ અલ વાપરતુ? એ વિષયમા જે શ્લોકો,
 વ્યવહારમયુષ્મા દત્તક તથા કૌનવગેરે પુત્રોને લાગ મળવાના સબધમા
 તથા સ્ત્રીવનની વ્યવસ્થામા જે શ્લોકો અને પ્રાયશ્ચિત્તમયુષ્મા જેની
 અર્દ્ધાંગના મનિરાપાન કરેછે તે પુરુષ પણ અર્ધપતિન મણ્યાવાવિરે, પાશ્વી ન
 ગણે તેના સ્થાનમા તે સ આન્ની વ્યવસ્થા વિશે અને અસત્પ્રતિમદ્ધ કરનારવગેરેની
 અનિવિશે દશ શ્લોકો મનુના નામથી લેવામા આવ્યા છે, તેમ સ્મૃતિ-
 વ્યંદિકામા પ્રતિષ્ઠા કરીને જે બદલી જાયછે તેના દરનિરે તથા ભાગવગેરેની
 તકરારનિરે અઠવાવીસ શ્લોકો વૃદ્ધમનુના નામથી લીધેલા છે તો આ સ-
 યણા શ્લોકો મનુના હોવા છતાં પાછળથી આ ધર્મશાસ્ત્રમાથી નિકળી ગયા
 હશે કે તે શ્લોકો મનુના ન હોવા છતાં મનુના નામથી પ્રમાણની યોગ્યતા-
 આતર ગોહી દેવામાં આવ્યા હશે? એમ શકા ઉભી થાયછે, પરંતુ મનુ
 ત્વગવાને તથા તેની આસાધી ભૃગુમુનિએ મહર્ષિઓને જેમ અમુક સમયમાં
 અને અમુક પ્રદેશમા ઉદ્દેશ ક્યો તેમ તે પછીના જૂના જૂના સમયમા
 તે પ્રદેશમા અથવા અન્યપ્રદેશમા બીજા વિવિધિત મહાત્માઓએ જે પ્રશ્ન
 કરેલા હોય અને તેના જે કાંઈ ખુનામા આપ્યા હોય તે ખુનાસાઓ પ્રથ-
 મના પ્રસંગમા અપાયેલા ખુનાસાઓકરતા કંઈ નિરોધ રૂપમા હોય અથવા
 કેટલાએક નાજા ખુનાસાઓ હોય અને તે પ્રથમના મહર્ષિઓપ્રતિના
 ઉપદેશસમૂહપ મનુસ્મૃતિમા સમૃદ્ધીત થયેલા ન હોય છતાં તે મનુના
 વાક્યો સલાહી શકેછે અને પ્રચલિત અથવા જે કાંઈ જૂન વધારૂ છે
 તેનુ કારણ એ જણાયકે કે પ્રથમના સમયમા સર્વ નિવાઓ મુખપાઠજ ધારણ
 કરવનો સપ્રદાય હતો, તે પછી જેમ જેમ લોકોનુ શુદ્ધિન, આયુર્બલ,
 શરીરગત, ઉત્સાહગત અને પરોપકારવૃત્તિ વેદાદિવિદ્યાના સબધમા ન્યૂન
 થતા ગાળ્યા તેમ તેમ તે નિવાઓ લેખારૂ થતા લાગી અને જેમ જેમ
 એક લેખઉપરથી બીજા પેઞો થતા ગયા તેમ તેમ લેખક લેખના પ્રમાદ,
 દટિદેવ તથા અમુક વિષય અથવા અમુક અથકર્તાઉપર દ્વેષવૃત્તિ તથા
 રાગવૃત્તિ તથા અર્થમોહ ન હોવાવગેરે અનેક કારણોથી કેટલાએક અથોના
 ન્યૂન સ્વરૂપમા કોઈ કોઈ જગાએ અમુક અશે ફેરફાર થવાનો સભવ ઉભો

યતો ગયો. તે પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં કંઈ વધવટ થઈ હોય, કે ઇએ મૂળ-
માના કોઈ શ્લોકને લેખકના પ્રમાદને અનુસરીને શ્લોક ગણી દીધો હોય.
કે તેવા કોઈ શ્લોક શ્લોકને કોઈએ મૂળમાં ગણી લીધો હોય. પણ
મેધાતિથિ, ગોપિ દરાજ અને કુલુક જેવા સમર્થ ટીકાકારોએ સંકલન
કરી લીધા પછી તેવા કોઈ પ્રકારની વધવટનો સંભન નાશ પામ્યો અને
તેની પહેલાં પણ તેઓની સંગોષ્ઠકપણાની શક્તિને લીધે વધવટની સંખ્યા
કંઈ રહી ગઈ હોય તો તે પણ નહિ જે-તે જેવી જોઈએ અને તેથી આ
સમગ્ર ટીકાકારોમાં ત્રિગેષભાગે જે શ્લોકોને મૂળતરીકે સ્વીકારેલા છે તે
સમગ્ર શ્લોકો આ પુસ્તકમાં મૂળતરીકે લેવામાં આવ્યા છે જે સંખ્યા ૨૬૮૪ ની
ચાલે.

આ પ્રથમાં અત્યેક શ્લોકનું તેની યોગ્યતા પ્રમાણે અવતરણ આપવામાં આવ્યું
છે અને શ્લોકનો અર્થ આપ્યા પછી તેનું વ્યાખ્યાન લખવામાં આવ્યું છે, જેની
અદર મૂળમાંના કઠિન શબ્દો કે કઠિન વાક્યરચનાનું વિવેચન કરવાની સાથે
ટીકાકારોના ઉચિત આશયો ધ્યાનમાં રાખી શ્લોકનો લક્ષ્યર્થ સમજાવેલ
છે અને તેમ કરતાં અન્યશાસ્ત્રોના પ્રમાણની જ્યાં જ્યાં જરૂર પડી છે ત્યાં
ત્યાં તેપણુ આપવામાં આવ્યા છે અને આવશ્યક પ્રસંગોમાં શકાસમાધાન.
પણુ આપવામાં આવ્યાં છે આ મનુસ્મૃતિ કે જેનું બીજું નામ માનવધર્મ-
શાસ્ત્ર કહેવાય છે તેમાં મનુષ્યમાત્રના કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવામાં આવેલ હો-
વાથી તેના શ્લોકોના માત્ર વાચ્યાર્થથીજ કાર્યસિદ્ધિ થઈ શકતી નથી એટલે
તે દરેકને ઉપયોગી થઈ શકતું નથી અને તેથી તેના પર આવા એક ગુજ-
રાતી વ્યાખ્યાનની જરૂર હતી જે જરૂર આ વ્યાખ્યાને પૂરી પાડી છે એમ
વિદ્વાન વાંચનારાઓના મનમાં થોડે અંશે પણ આવશે તો મારી આ શાસ્ત્રીય
પ્રવૃત્તિ હમેશને માટે મારા અતરાતમાને સ્તોત્રપ્રદ થશે

હવે પરમાત્માની પાસે મારી એજ પ્રાર્થના છે કે આ પુસ્તક યોગ્ય
અધિકારીઓના હાથમાં જઈ એમની પુરુષાર્થસિદ્ધિ કરે તથા તેઓ બીજા-
ઓની પુરુષાર્થસિદ્ધિ થાય એવી રીતે તેઓને ધર્મમાર્ગની પ્રેરણા કરનારા થાક
અને એવી રીતે સમગ્ર સંસાર કલ્યાણપર પરાઓને અનુભવે. તથાસ્તુ.

આ ગ્રંથકર્તાનાં લખેલાં આજ્ઞસૂચી બહાર પડેલાં પુસ્તકો.

પુસ્તક.

કિંમત.

ગુજરાતીભાષા.

૧ ચિકિત્સાગ્નિધિ.....(વૈદક)...	...	...	...	...	...	૨-૦-૦
૨ આયુર્નાય ઔષધ...	..	...	...	...	...	૨-૦-૦
૩ આયુર્વેદ માર્ગોપદેશિકા ..	...	...	...	...	...	૦-૮-૦
૪ પાંડવ અને દૌરવ (સાહિત્ય)	...	...	...	...	...	૩-૦-૦
૫ રામ અને રાવણ	..	...	...	...	...	૧-૦-૦
૬ પાંડવશ્રમેષ	..	...	...	...	...	૨-૦-૦
૭ શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર	..	...	...	...	...	૨-૦-૦
૮ સંદેશકાદંબરી	..	...	...	...	...	૦-૮-૦
૯ મુક્તા	..	...	...	...	...	૩-૦-૦
૧૦ ગુજરાતી મંથકારો અને મંથો ..	...	...	...	...	...	૧-૮-૦
૧૧ શારીરિક, માનસિક અને નીનિમંબધી સાદાં અને સસ વચનો ..	...	...	...	...	...	૧-૮-૦
૧૨ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (ધર્મ-ગુન) વ્યાખ્યાનમદિત	...	...	...	...	...	૪-૦-૦
૧૩ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા	..	મૂળ તથા ભાષાંતર	...	...	...	૧-૦-૦
૧૪ મનેત્સવ	..	...	...	...	...	૧-૦-૦
૧૫ મણિમનુસ્મૃતિ	..	...	...	...	...	૫-૦-૦

મરાઠીભાષા.

૧૬ ચિકિત્સાગ્નિધિ (વૈદક)	...	...	...	...	...	૩-૦-૦
૧૭ મુક્તા (સાહિત્ય)	...	...	...	...	...	૪-૦-૦

હિંદીભાષા.

૧૮ રામ અને રાવણ (સાહિત્ય)	...	...	...	...	...	૨-૦-૦
૧૯ આયુર્વેદ માર્ગોપદેશિકા (વૈદક)	...	...	...	...	...	૦-૫-૦

આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય.

જામનગર—દાકિયાવાડ.

મનુષ્યત્વનું સંરક્ષણ સદ્વિચારોથીજ થાય છે અને સદ્વિચારોની
ઉત્પત્તિ અને જાળવણી ઉત્તમ પુસ્તકો વાચવાથીજ થાય છે

જે જનસમૂહમાં વિવિધ વિષયોને ચર્ચનાના એક પુસ્તકોરૂપ
સર્વોત્તમ સપત્તિ નથી હોતી તે જનસમૂહ અબ્યુદયની
આશા ક્યાથી રાખી શકે ?

આરોગ્ય, સદ્વિચારો, ઉત્તમ અભિનવ અકુરો અને તત્વ-
વિષયનાં સ્ફુલ્લો અર્પણ કરનાર

જેવંત ઉત્તમ પુસ્તકો. જિંદગી

૧ ચિકિત્સાખિંધ. (વૈદક વિષયનો અપૂર્વ ગ્રંથ) આયુર્વેદરૂપ મહા-
સાગરનું મથન કરીને તાગવેલા યૌદ્ધ અનૈતિક યૌદ્ધ રત્નોથી આ ગ્રંથને અવકૃત
કરવામાં આ-ત્રો છે એ યૌદ્ધ રત્નોરૂપ યૌદ્ધ પ્રકરણો અને પરિશિષ્ટરૂપ
પદરમુ પ્રકરણ એઓમાં આયુર્વેદને લગતો તમામ ઉપગોગી વિષય આ
ગ્રંથમાં સમાવેતો છે ૫૬ ડોઝી આડપેશ ૪૯ ફારમ પૂઠું પાકું કિંમત
રૂ. ૨-૦-૦ બે.

૨ આર્યાનાર્ચ ઔપધ-(દેહી તથા ઇંગ્રેજ ઉત્તમ ઔપધોપર ઉપગોગી
વર્ણન) અક્ષરોના અનુક્રમથી દેશી વનસ્પતિઓ, ખનિજપદાર્થો વગેરેના
ગુણરોપ, બનાવટ, માત્રા તથા ક્યામ્યા દરદપર તે અસંગતારક છે તે
વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યું છે અને એવીજ રીતે ઇંગ્રેજ ઔપધનેમાટે
પણ સમજાવવામાં આવ્યું છે કદ ડોઝી આડપેશ ૪૭ ફારમ પૂઠું પાકું.
કિંમત રૂ. ૨-૦-૦ બે.

૩ આયુર્વેદ માર્ગોપદેશિકા—પોતાનું અને બીજાઓનું આરોગ્ય
જાળવવામાટે દરેક પાસે રાખી પાઠ કરવાનાયક આ પુસ્તકની અદર
અકારાદિ ક્રમથી એક એક રોગ લઇ તેનું વર્ણન કરેલ છે જેમાં તેનાં
કારણો, તેનું સ્વરૂપ તથા તેના યોગ્ય ધનાજો જતાવવામાં આવ્યા છે કદ
ડોઝી આડપેશ ૫૧ ફારમ ૧૧ કિંમત આના ૮ આઠ

૪ પાંડવ અને કૌરવ—(ચંદ્રનશી વીર કાવિએનો અદ્ભુત
ધનિદાસ) ચતો ધર્મસ્થતો જય । એ સિદ્ધાંતનું ઉત્કૃષ્ટ દર્શન ગ્ણ્ય કર-

નાર આ પુસ્તકની અંદર પાંડવો અને દ્રોણેના જન્મથી આરંભી છેવટના મહાયુદ્ધપછી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક ચનાં સુધીની તમામ હકીકત ઉત્તમ વર્ણનરસીથી સમાવવામાં આવી છે. કદ ડેમી આઠપેજ, ૭૬ ફાર્મ, કિંમત-રૂ. ૩-૦-૦ ત્રણ.

૫ રામ અને રાવણ—(સર્વરાંસનો દેવપ્રેમાન ઇન્દિરાસ) વિશદ નીનિમય મીરામચંદ્રનું પરિત્ર ચરિત્ર આખી દુનિયામાં પ્રખ્યાત છે. દુષ્ટ રાક્ષસોનો સંહાર કરનાર મીરામચંદ્રનું નામ કોના મુખમાં નથી રમી રહ્યું? આ પુસ્તક વાંચો. તમારું ધર, તમારી પુસ્તકશાળા અને તમારું અંતઃકરણ પરિત્ર કરે. કદ ડેમી આઠપેજ, ૫૫ ફાર્મ, કિંમત-રૂ. ૧-૦-૦.

૬ પાંડવાધિમેધ—(પ્રાચીનમમયમાં વીર દાનિયોની જાહોજલાલી) મહામુનિ વ્યાસ જગવાનના ઉપદેશથી યુધિષ્ઠિર રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો તેની પૂર્ણ વિગત આ પુસ્તકમાં સમાવવામાં આવી છે. કુશ્મેત્રના ૧૮ દિવસના યુદ્ધમાં પણ જોવામાં નહિ આવેલી એવી દાનિયોની વીરતાનો અનુભવ અશ્વમેધક અર્જુનને થયો છે. અને તે વાંચનારાઓનાં રોમાંચ ખડાં કરે છે. કદ ડેમી આઠપેજ, ૩૫ ફાર્મ, પાકું પૃષ્ઠ, કિંમત-રૂ. ૨-૦-૦.

૭ શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર—(શ્રીકૃષ્ણ જગવાનનાં દિવ્ય ચરિત્રોનો સંગ્રહ) તમેજી શ્રીભાગવત વાંચી કદાચ શ્રીકૃષ્ણજગવાનનું ચરિત્ર જાણેલું હશે. પણ આ પુસ્તક વાંચનાથી તેકરતાં તેમનાં ઘણાં વિશેષ ચરિત્રો તમારા જાણવામાં આવશે અને તમે ભક્તિભાવમાં લીન થશો. કદ ડેમી આઠપેજ, ૫૭ ફાર્મ, કિંમત-રૂ. ૨-૦-૦ બે.

૮ સંક્ષિપ્ત કાદંબરી—મહાકવિ બાણભટ્ટે કાદંબરીને જાહેરમાં મૂકી અને એ કાદંબરીએ બાણભટ્ટની કીર્તિને અમર કરી એ હકીકત સાહિત્યપ્રેમીઓની જાણબહાર નથી. મૂળ કાદંબરી એ વર્ણનાત્મક મહાસાગર છે. ત્યારે આ સંક્ષિપ્ત કાદંબરી સુખજદ વાર્તાના મિષ્ટરસથી ભરેલું સુંદર સરોવર છે. મહાસાગરમાં મુઝાવું પડે છે અને સરોવરનો સુખકારક ઉપયોગ થાય છે. કદ ડેમી આઠપેજ, ૧૨ ફાર્મ કિંમત-આના આઠ.

૯ મુક્તા—(એક અપૂર્વ વાર્તાત્રય) જમ. જલકાર અને ભાપાના ચિત્તાકર્ષકજાણી મહાકાવ્યની ગણનામાં પણ દેવી પદવીપર આવતું આ પુસ્તક સુર્જર ભાપાના સાહિત્યમંડપને સુવર્ણના મિત્રાસનની પેઠે શોભાવનારું છે. રસત માર્મિક અનેક વિદ્વાનોએ એને માટે ઉત્તમ અભિપ્રાયો આપેલા છે. આનંદ. ઉપદેશ અને વિદ્વત્તા આપનાર આ પુસ્તક કદ ડેમી આઠપેજ, ૫૮ ફાર્મ, પૃષ્ઠ પાકું, કિંમત-રૂ. ૩-૦-૦ ત્રણ.

૧૦ ગુજરાતી અંથકારો અને અંધા-ચાલુ જમાનાના ૬૯ અંથકારોનાં
 ઇનનચરિત્ર તથા તેમનાં ૩૧૧ પુસ્તકોનું વિવેચન આ પુસ્તકની અંદર
 આપવામાં આવેલું છે, જ્યાં વિવિધ રિપોર્ટોની માહિતી અને અનેક પ્રકારનો
 બાંધ મળે છે. ૩૬ ટેમી આડપેજ, ૪૧ ફારમ, કિંમત રૂા. ૧-૮-૦ દોઢ

૧૨ શારીરિક, માનસિક અને નીતિસંબંધી સાદાં અને
 સત્ય વચનો—મનુષ્યજીવનને ઉત્તમ માર્ગે દોરનાર અને આરોગ્ય, શાંતિ
 અને વિશુદ્ધનીતિને જાગૃત્તાનો ઉપદેશ આપનાર પ્રત્યક્ષવચનો જે ૪૨ રિપોર્ટો
 આ પુસ્તકની અંદર અતિ ઉત્તમગતિ લખવામાં આવ્યા છે ૩૬ ટેમી આડ-
 પેજ ૪૬ ફારમ, કિંમત-રૂા. ૧-૮-૦ દોઢ.

૧૩ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ભાષાંતર—(તત્ત્વરિપયત્ન અપ્રતિમ શાસ્ત્ર)
 સુદર મોહોટા ૨૫૪ અક્ષરોથી મળા શ્લોક આગીને તેની નીચે તેનું શુદ્ધ
 તથા સરન ભાષાંતર ૩૬ ટેમી આડપેજ, ૪૫ ફારમ, કિંમત-રૂા. ૧-૦-૦.

૧૪ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વ્યાખ્યાન—(તત્ત્વરિપયત્ન નિ સંશય સ-
 મજ્ઞ આપનાર અપ્રતિમ શાસ્ત્ર) ગીતાના પ્રત્યેક શ્લોકની પહેલા તેનું અવતરણ,
 તેની નીચે સુદર મોહોટા ૨૫૪ અક્ષરોથી મળા શ્લોક, તેપછી તેનો શુદ્ધ અને
 સરન અર્થ તથા ત્યાગાદ તે શ્લોકનું સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપેલું છે ૩૬ ટેમી
 આડપેજ, ૮૦ ફારમ, ૫૬ પાક, કિંમત-રૂા. ૪-૦-૦ આર.

૧૫ વ્રતોત્સવ—(ધાર્મિક વ્રતો અને ઉત્સવની માહિતી આપનાર
 અપૂર્વ, અથ) મનાતનું આર્યધર્મમાં પ્રાચીનસમયથી આવતા વિવિધ વ્રતો
 અને ઉત્સવોના સ્વરૂપ, તેના વિધિ, તેનું ફળ તથા તેને લગતા અસરકારક
 હિતિહાસો એ સર્વગ્રા આ પુસ્તકમાં ઉત્તમ ગોઠવણથી આપેલું છે. દરેક
 મનુષ્યને અનિશ્ચય ઉપયોગી છે ૩૬ ટેમી આડપેજ, ૪૩ ફારમ, કિંમત-રૂા. ૧.

૧૬ મણિમનુસ્મૃતિ—(આર્યધર્મનો સિરોમાન્ય સર્વોત્તમ અથ)
 મળા અને તેનું સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપેલું છે. ખાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય
 અને શૂદ્ર તથા બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસી, સધવા સ્ત્રીઓ
 તથા વિધવા સ્ત્રીઓ પ્રત્યેકના કર્તવ્ય અને રાજ્ય તથા તેના અગ એ પ્ર-
 ત્યેકની વ્યવસ્થા તથા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ પ્રત્યેકનું વિવરણ તથા
 તત્ત્વના સિદ્ધાંતો એ સંપૂર્ણ સમજવામાટે આ પુસ્તક પ્રત્યેક મનુષ્યે અવશ્ય
 વાચ્યુ જોઈએ ૩૬ ટેમી આડપેજ, ૧૬૦ ફારમ, ૫૬ પાક, કિંમત-રૂા. ૫.

આતકનિગ્રહઔપધાસય,
 જામનગર-કાઠિયાવાડ.

મણિશંકર ગોવિંદજી,
 વૈદ્યશાસ્ત્રી.

પ્રકાશકતરફના યોગ્યેક શબ્દો.

આર્યધર્મસાક્ષીમાં મોહોદી-પ્રતિષ્ઠા ધરાવતું આ પુસ્તક કે જેને તેનું ગુજરાતી વ્યાખ્યાન લખનાર મારા સદગત પૂજ્યપિતાશ્રીનું નામ જોડી “મહિમનુસૃતિ” એ નામ આપવામાં આવ્યું છે તેની મહત્તા તથા ઉપયોગિતાવિષે પ્રસ્તાવનાની અદર જોઈતું લખવામાં આવેલ છે. આ પુસ્તક ઐઓથીની હયાતીમાંજ છપાવુ સર થયું હતું છતાં ઐમનાં સ્થાપિત આત્મકનિમિત્ત ઐપદાસયની બોહોળી વ્યવસ્થાને પહોંચી વળવાની સાથે એ કામ ચાલતું હોવાથી તે આજ લાંબી મુદતે જન-સમાજની સેવામાં મુકવાની તક આવી છે. પુરૂષ તપાસવામાં જોઈતી કાળજી રાખવામાં આવી છે તોપણ દષ્ટિદોષઆદિને લઈને કંઈ ભૂલો રહી જવા પામી હોય તો નીરક્ષીર-ચાપને અનુસરી વિવેકી વાંચનારાઓ તેનેમાટે ક્ષમા આપશે એવી આશા છે.

જામનગર
સવત ૧૯૭૨
ચૈત્ર સુદિ ૨

શંકરલાલ મણિશંકર જોશી,
બી. એ.

પ્રશસ્તાચરણં નિત્યમપ્રશસ્તવિવર્જનમ્ ।

एतदि मगलं प्रोक्त ऋषिभिस्तत्त्वदर्शभिः ॥

પ્રશસ્તનું આચરણ અને અપ્રશસ્તનો ત્યાગ એનેજ સદા તત્વદર્શી મુનિઓએ મંગલ કહેલું છે. માટે આ ગ્રંથમાં મ ગત્વાચરણ કેમ જાણાવ નથી એવી કાંઈને શંકા થાય, તો તેનું સમાધાન ઉપરના ઉલ્લેખથી થઈ જાય છે. આ મનુસ્મૃતિનું બીજું નામ ધર્મો વિદ્વાનોએ માનવધર્મસાસ્ત્ર એ પ્રમાણે જાણાવેલું છે, અને તે નામ તેને બરાબર બંધબેસેલું છે. કારણકે મનુએ ધર્મનું એ કાંઈ સ્વરૂપ જણાવ્યું છે તે, સર્વ મનુષ્યોને માટે પરમ કલ્યાણનું મુખ્યદ્વાર છે. આવા ઉત્તમ ધર્મશાસ્ત્રની રચના કરવી એ અસાધારણ કાર્ય છે અને એવું અસાધારણ કાર્ય કોઈ અસાધારણ શક્તિવાળા પુરુષથીજ બની શકે. મનુ એ રાખ્દનો અર્થજ તેની અસાધારણ શક્તિ સૂચવે છે. કહ્યું છે કે વેદર્થાદિમન-જ્ઞાન્મનુઃ વેદના અર્થ અને અભિપ્રાય વગેરેનું મનન એટલે તેનો નિરંતર વિચાર કરવાથી તેઓ મનુ કહેવાયા છે. તેઓ વેદની ધણી સાખાઓનું અધ્યયન કરે, નારા, તેનું તત્ત્વ જાણનારા તથા તેમાં બતાવેલા સદાચારને અનુસરનારા સ્મૃતિપરપરાથી પ્રસિદ્ધ છે. આવા અસાધારણ પુરુષથીજ ધર્મનો ઉપદેશ થઈ શકે છે. આટલું છતાં પણ એ તેઓની વૃત્તિ વિષયાંતરના વિચારોથી વિસેપ પામેલી હોય, તો તેમના મગજમાંથી ધર્મના ખુવાસાઓ કરવાનું સામર્થ્ય ખસી જાય છે; એ સિદ્ધાંત હેખાટવાને આવા ઈશ્વરાવતાર મનાતા પુરુષમાટે પણ એકાગ્રવૃત્તિથી બેઠેલા એવું વિરોધજ્ઞ આપ્યું છે. ઊદ્વિગ્નવૃત્તિથી એકાગ્રતા એટલે નિશ્ચલતા કહેવાય છે. એ નિશ્ચલતા અહીં મનનીજ સમજાવી. કારણકે વૃત્તિઓની બહિર્મુખતા અટકી અંતર્મુખતા થવાથી સમદ્વેષાદિક દોષોનો સંસર્ગ મટે છે, તેથી વિકલ્પોની નિવૃત્તિ થાય છે અને વિકલ્પોની નિવૃત્તિ થતાં પરમતત્ત્વનો વિચાર કરવામાં મન સ્થિરતા એટલે નિશ્ચલતા પામે છે. એવી નિશ્ચલતાવાળા પુરુષોજ બીજાઓને સત્ય સમજાવી શકે છે. કામક્રોધાદિક આધ્યાત્મિક કલેશો, સ્ત્રીપુત્રાદિક તથા સત્તુમિત્રાદિક યેરીવળી વખતોવખત પ્રધાન કર્તવ્યના વિચાર

૧ ધર્મસંજ્ઞાથી ખુવાસાઓ આપવા એ કાર્ય કનિકાલના માદાત્મ્યને લીધે આજકાલ નો જાણે બાવચેષ્ટાનું થઈ પડ્યું છે. સામ્યજ્ઞાનવગરના, અનેક વિષયના વિચારોમાં આમતેમ એવાની રૂનિઓવાળા, દુર્બોધો તથા દુરતદોષોમાં દોષાદોષ કરતા અને દેવીસ પનિવચરના પુરુષો પણ ધેર ધેર ધર્મસંજ્ઞાથી ઉપદેશો નથા ખુવાસાઓ આપવા મંત્રી ગયા છે એ, શું દેશનું કાંઈ નાનુંગાનું દુર્ભાગ્ય છે? ઈશ્વર આવા દુર્ભાગ્યથી દૂર દેગને તરવમાં બચાવે.

રથી નુકાવી દેરાન હશે તે આધિત્રાતિક કહેરો, અને અનિરૂપિ, અનારૂપિ
 કે દાદ તડકો વગેરે આધિદેવિક કહેરો, એઓની નડતર ન થાય તેવા પવિત્ર અને
 એકાત દેશમાં તથા પ્રાંત તથા આદિ સાતિના સમયમાં સ્થિરપત્રે બેસવામાં ન
 આવે, તેા રૂપિ એકામ યદ્ય શકતી નથી, એટલામાટે શ્લોકમાં એકામ એની
 સાથે આમીન (બેડલા) એ પદ પણ નૂકામાં આગ્યુ છે અને એથીજ ધર્મ
 સાસ્ત્રનું પ્રચલન કરવામાં તેમનું સમર્થપણ પણ સિદ્ધ થાય છે આવી રીતે
 એકામરૂપિની સાતપત્રે બેરલા હોય તેનુંજ મન, ધર્મસરખા મળીર વિચારમાં
 સાવધાન રતી સદે એવુંજ નહિ પણ ધર્મરૂપ દીવો જેની આનુબાનું સ
 ખ્યાલ થ મદદરૂપ પત્રગીયાઓ બેસળ થ ઝુમ્યા મ્દે છે, અને વખતપર તેને
 છુટાવી પણ દે છે તેને તેના ખરારૂપમાં પ્રગણિત રાખવાનું તથા સદેહોને
 પોતાનાતરફ આવતા અગ્રાવવાનું અને બીજાઓને પણ મુકારી દેતા અટકાવવાનું
 સામર્થ્ય તેવા સમાધિન પુરોમાંજ હોય છે મનુને માત્ર આગે સમાધિન અથ
 પણ વ્રજામ એ વિશેષભાષીજ નિકળે છે કારણકે એકમિન્ અટને વિચારવાના
 કે મદ્દલ કરનાના વિચારમાં અમમ્ એને વિષયો મદ્દલ કરનામાં હટિયગણની
 આમળ ચાવનાર હોવાથી અમ કહેવાય મન અમ્ય એને આવું છે તેથી તે એકામ
 મ્દેવાન આવે વિમદ્દ પણ યદ્ય મકે છે વળી એટલે ધમના પ્રધાનવખાઓમાં
 અમ એટને પહેલા તથા શ્રદ્ધ અથાત્ ધર્મશાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપનારા જે જે મદ્દા
 ત્માંઓ યદ્ય મયા છે તે સવમાં મનુ પહેલા છે અને શ્રદ્ધ પણ છે
 આથી સદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રોમાં મનુસ્મૃતિ એ ગિરોમલ્લિરૂપ છે એમ પણ અથાત્
 સિદ્ધ થાય છે અને તેથી તેમાં ધમસળથી પ્રશ્ના અને તેના પ્રત્યુત્તરો પણ
 સર્વોત્તમ / હોવા બેઠએ જે અનુમાન આમળ જતા સત્ત્વજ જણાઈ રહે છે
 ધમસળથી પ્રશ્ન કરેલા અ પણ યદ્ય સાધારણ વાત નથી ગેરો પ્રશ્ન કરવા
 માટે તપ દેશ તથા વગે થી પૂ. યોગ્યતા સપાત્ત કરી હોય તેજ
 અધિકારી બની સદાય છે ગામાં મનુને પ્રશ્ન કરનાર કોઈ સાધારણ મનુષ્યો
 નહિ તેમ પૂ. સાધારણ / રિઓ પણ નહિ પરંતુ મહર્ષિઆજ છે અને તે
 પણ કોડ ધનવાન માણસ કે હ વિદ્વાનને પોતાને ઘેર બોલાવી સકા સમાધાન
 મ્દી હામ પાર પાગ લે તેમ નહિ પણ આદરૂનક તેમની કૃપા દિ પોતાના
 તરફ યાય તેમ નમ્રભાવઅ િ શુભવિશિષ્ટપણે તેમને ત્યા પગે ચાલતા જાય છે
 એ અથ જ્ઞાનતા મદ્દધય નથા અભિગમ્ય એ જે પદો આ સાસ્ત્રનો વિષય,
 પ્રશ્ન કરનાર તથા પ્રવચન કરનાર એ ત્રોનુ પૌરવ સુચરે છે ન ત્યકુશલ
 પ્રતિવચન યવન પૃચ્ચત કોઈ પણ વિચયો શુદ્ધાઓ મેળવનામાં અકુશલ
 માણસને યદ્ય દૂન પૂજામાં આનંદ નથી અને અહીં ધમસરખા મદ્દનરિષય
 સળ વે મહર્ષિજેવાઓ યદ્ય દૂન પૂજા આગ્યા તેપરથી ધમવિષયમાં મનનું

કુશલપણું તેમજ પ્રામાણ્ય સિદ્ધ થાયછે. ઋષિ એનું વેદનું નામ છે અને વેદનું અધ્યયન, વેદાર્થવિજ્ઞાન અને વેદબોધિત અર્થોનું અનુધ્યાન ધણી સારીરીતે કરનારા પુરુષને માટે પણ ઋષિ રાખ્ વપરાયછે આવા પુરુષો અધ્યયન વિજ્ઞાનાદિ ગુણના અતિરાય યોગવાળા થાય અથવા અતિરાય તપના યોગવાળા થાય ત્યારેજ મહર્ષિ કહેવાયછે. શિષ્યોએ ગુરુને કંઈ પણ પૂછવા જતી વખતે તેમનું પાદાભિવંદનઆદિ પૂજન કરવું જોઈએ, એ જોમ સાસ્ત્ર-મર્યાદા છે તેમ, બ્રાહ્મણોથી ક્ષત્રિયોનું પાદાભિવંદન ન થાય એ પણ સાસ્ત્ર-મર્યાદા છે. આ બંને મર્યાદાઓને દેખાડનારા યથાન્યાય રાખ્ જૂન ધ્વોકમાં આપીને દેખાડયું છે કે, બ્રાહ્મણ મહર્ષિઓ જો કે શિષ્યભાવથી પ્રશ્ન કરવા આવ્યા છે અને મનુ ગુરુસ્થાનાપત્ત છે તોપણ ક્ષત્રિય હોવાથી તે મહર્ષિઓએ તેમને પાદા-ભિવંદન ન કરતાં ભક્તિ અને આદરભુદ્ધિ દેખાડી તેનાતરફ પૂજ્યવૃત્તિ જણાવી છે. આમ કરીને ભતિસિદ્ધ પૂજ્યતાકરતાં ગુણસિદ્ધ પૂજ્યતા કંઈ ઉતરની નથી એમ પણ જણાવ્યું છે. તેમ ગુણસિદ્ધપૂજ્યતાપાસે ભતિસિદ્ધ પૂજ્યતા નબળો ન પાડી દેવામાટે સાસ્ત્રમર્યાદા બાંધનારા મનુએ પોતેજ શિષ્યભાવથી આવેલા છતાં તે મહર્ષિઓ બ્રાહ્મણ હોવાને ક્ષીવે આવકાર અને આસન આદિથી તેઓને સત્કાર કર્યો છે તે, ધ્વોકમાં સાક્ષાત્ જણાવેલ નથી પણ પ્રતિપૂજ્ય એ પદમાં પ્રતિ ઉપસર્ગ મૂકેલો છે તેપરથી સમભયછે. એટલે મહર્ષિઓ આવ્યા ત્યારે બ્રાહ્મણ ભણીને મનુએ પ્રથમ તેમને સત્કાર કર્યો અને પછી મહર્ષિઓએ ગુરુ ભણીને મનુ-તરફ ભક્તિ તથા આદરભુદ્ધિ દર્શાવી છે. ધ્વોકમાંનો યથાન્યાય રાખ્ જોમ 'પૂજ કરીને' એ પદની સાથે જોડી તેનો અર્થ 'સાસ્ત્રની મર્યાદા પ્રમાણે' એમ કરવામાં આવ્યો છે તેમ 'નીચે પ્રમાણે કહું' એ વાક્યની સાથે પણ તેને જોડવામાં આવેછે અને તે વખતે તેનો અર્થ 'પ્રશ્ન કરવાની રીતિને અનુસરી' એવો કરવામાં આવ્યો છે. નમ્રભાવ, ભક્તિ અને અતિરાય શ્રદ્ધાથીજ ગુરુપાને પ્રશ્ન કરવો જોઈએ એવી શાસ્ત્રે સુચવેલી પ્રશ્ન કરવાની રીતિ છે આ રીતિમાંથી બે વાત નિકળેછે એક તો ગુરુપાસેથી કંઈ પણ જણવામાટે પ્રશ્ન કરવાજ જોઈએ. કારણકે નાપૃષ્ઠઃ કસ્યચિદ્ બ્રૂયાત્ એટલે પૂછવાવગર કોઇને બોધ દેવા નહિ એવી શાસ્ત્રની સહેતુઃ આજ્ઞા છે. વળી બીજું એ કે પ્રશ્ન કરવો તે પણ નમ્રભાવ, ભક્તિ અને અતિરાય શ્રદ્ધાથીજ કરવો જોઈએ કારણકે ન જાન્યાયેન પૂછતે એટલે અન્યાયથી-ગેરરસ્તે અર્થાત્ અભિમાનીપણે. દલકા પાડવાની દબથી કેવળ ગુપ્તપણે કે પરીક્ષા લેવાના ગુપ્ત અભિપ્રાયથી પ્રશ્ન કરતો હોય તેને કસો જવાબ દેવોજ નહિ એવી પણ શાસ્ત્રની સહેતુઃ આજ્ઞા છે.

મહર્ષિઓએ શું કહ્યું તે જણાવેછે—

भगवन्सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥

अंतरप्रभवाणां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

હે ભગવન્' સર્વવર્ણના અને સંકીર્ણજનિના ધર્મો યથાર્થપ્રકારથી તથા અનુક્રમપૂર્વક અમારીપામે કહેવાને આપ યોગ્ય છે. ૨

ધર્મગાત્રનું પ્રવચન કરનારૂં પહેલા શ્લોકમા મનુની જૂ પૂર્ણ યોગ્યતા તેને માટે વપરાયેલા પદોઉપરથી જણાયી છે મહર્ષિઓનો તેનાતરફ પૂજ્યભાવ દેખાડીને પણ એ યોગ્યતામા ઉમેરો કરવામા આગ્યો છે હવે આ શ્લોકમાં મહર્ષિઓના મુખથી નિકળેલા મગવત્ શબ્દથી પણ તેમા વિશેષ ઉમેરો થાયછે. કારણકે—

ऐश्वर्यस्य सम्प्रस्य वीर्यस्य यशस धियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पणा भग इतीगना ।

સમગ્ર એશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ પદાર્થોની મગ એવી સંજ્ઞા છે એ શબ્દઉપર યુક્ત એવા અથમા મતુપ્ પ્રત્યય લાગી મગવત્ શબ્દ થાયછે અને અહીં એ શબ્દના સંબોધનમા મનુને માટે મગવન્ એવું પદ વાપર્યું છે તેથી મનુમા એ છ દેવીશુભોની સપત્તિ દેખાડી તેની યોગ્યતા પ્રદર્શિત કરી છે કેમકે એક વિદ્વાનો વર્ણ શબ્દમા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણનોજ સમાવેશ કરેછે તેથી અહીં થટ્ટોને પણ સાથે લઈ લેવામાટે 'સર્વ વર્ણના' એમ કહેવામાં આગ્ય છે ઉત્તમ વર્ણના પુરુષથી હીનવર્ણની સ્ત્રીમા જન્મ પામનાર અનુરોમભતિ અને હીનવર્ણના પુરુષથી ઉત્તમવર્ણની સ્ત્રીમા જન્મ પામનાર પ્રતિયોમ ભતિ કહેવાયછે આ અનુરોમ અને પ્રતિયોમ ભતિવાળાઓને તેમના પિતાના વર્ણના કે માતાના વર્ણના ગણવામા આવતા નથી પણ એક સંકીર્ણભતિ ગણવામા આવેછે અશ્વભતિની માદામા ખરભતિના નરથી જન્મ પામનાર અશ્વ પણ ગણાનો નથી. ખર પણ ગણાતો નથી પણ ખચ્ચર કહેવાયછે તેમ આવા અનુરોમ પ્રતિયોમ ભતિવાળાઓ પોતપોતાનાં માતાપિતાની ભતિનો સબધ નહિ પામતા સંકીર્ણભતિ ગણાયછે સંકીર્ણભતિ એ શબ્દજ દેખાડી દેછે કે, તેમા ઉત્તમતા નથી પણ હીનતાજ છે, અને એ હીનતાનુ મુખ્ય કારણ બીજ અથવા ક્ષેત્ર એ બેમાંથી એક એ હીન હોયછે તે, બીજુ એ ઉત્તમ હોય તેના સબધથી ઉત્તમ બનઇ નથી પણ તે પોતે તો હીનજ રહેછે અને બીજુ એ ઉત્તમ હોયછે તેને પણ હીન બનાવી દેછે તેજ છે. અને તેથીજ હીન ક્ષેત્ર અથવા હીન બીજથી ઉત્પત્તિ પામેવ એ સંકીર્ણભતિની, તેને વર્ણસે કરે કહી

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા માં પણ સકરો નરકાયૈવ એટલે કુળમાં પહોંચીને યવાથી કુળને નરકવાસ પ્રાપ્ત થાયછે, એ પ્રમાણે નિંદા કરી છે. સંકીર્ણજાતિના જૂદા જૂદા ભેદોનું વર્ણન આ અંધના દશમા અધ્યાયમાં આવશે તેથી અહીં આપતા નથી. વર્ણના ધર્મો પછયા તેમાં આ સંકીર્ણજાતિનો સમાવેશ ન થવાથી તેને માટે જૂદું પૂરું પડેલ છે, અને આવી રીતે સંકીર્ણજાતિસંધીના ધર્મોમાં તેનો પણ પ્રશ્ન હોવાથી આ શાસ્ત્ર સર્વનો ઉપકાર કરનાર છે એમ સિદ્ધ થાયછે. શ્લોક-
માંના યથાવત્ શબ્દનો અર્થ યથાર્થ પ્રકારથી એવો કરવામાં આવ્યો છે તેથી ધર્મ શબ્દની સાથે સંબંધ ધરાવતાં નિલકર્મો, કામ્ય કર્મો, અંગમૂલક કર્મો, પ્રધાન કર્મો, દ્રવ્ય, દેશ, કાળ અને વંતો વગેરેના નિયમોનું પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. ધર્મના નિર્વચનમાં કર્ત્તાનું સૂચન પણ આવી જગ્ન હોવાથી કર્ત્ત-
શબ્દ જેમ વર્ણોની અપેક્ષા રાખેછે તેમ આશ્રમોની પણ અપેક્ષા રાખેછે અર્થાત્ ધર્મનો વંતો જેમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્ય વગેરે હોય શકે તેમ બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી પણ હોય શકે તેથી આ શ્લોક-
માં આશ્રમ શબ્દ જે કે સાક્ષાત્ બ્રહ્મ કરેલો નથી તોપણ યથાવત્ એ
ગણના સંબંધથી તેનું બ્રહ્મ યથ શકેછે અને તેમ થતાં વર્ણધર્મોની જેઠે આ
શાસ્ત્રમાં આશ્રમધર્મોદિકનું પ્રશ્ન પણ સાથેજ થયેલ છે અનુક્રમપૂર્વક એમ
કહ્યું છે તેથી પ્રથમ બ્રાહ્મણના ધર્મ, પછી ક્ષત્રિયના ધર્મ ઇત્યાદિ વર્ણો-
દિકનો ક્રમ અને તેની સાથે પ્રથમ જાતકર્મ પછી વૈશ્ય, તે પછી મૌન્યધન
ઇત્યાદિ ધર્મકર્મોનો ક્રમ પણ લેવાયછે અદ્યપ્રથોજાતવાણાં કર્ત્તવ્ય તથા અ-
કર્ત્તવ્યરૂપ વિધિ તથા પ્રતિષેધ તેમજ તેસંબંધી ક્રિયામાં ધર્મ શબ્દનો
પ્રયોગ થાયછે. જેમકે અષ્ટકાઃ કર્ત્તવ્યાઃ । એટલે અષ્ટકાઓ (પિતૃ, માતૃ તથા
જ્ઞાત્યુત્તના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીઓ) કરતી (તે દિવસે પિતૃઓનું યજ્ઞન કરવું)
આમાં અષ્ટકાઓ કરવારૂપ વિધિ તથા તેસંબંધી કર્ત્તવ્યતા એ બન્ને, તેમ
જે કર્ત્તવ્ય મહાયેવ (અર્થાત્ કવંજ એટલે વિષવાણાં હથિયારથી મારેલા મૃગ કે
પક્ષીના માંસનું બક્ષણ ન કરવું) એમાં કર્ત્તવ્યબક્ષણ ન કરવારૂપ પ્રતિષેધ તથા
તેસંબંધી અકર્ત્તવ્યતા એ બન્ને તેમજ તે વિધિપ્રતિષેધને લગતી ક્રિયા પણ
ધર્મ કહેવાયછે. ધર્મના સ્વરૂપનો જ્યારે ઉપદેશ કરવામાં આવે ત્યારે તેનાથી જે
ઉત્કૃષ્ટ હોય તે અધર્મ કહેવાય એ અર્થાત્ સિદ્ધ થાયછે, અને તેથી અષ્ટકાઓ
કરવારૂપ અને બ્રહ્મદત્ત ન કરવારૂપ અનુક્રમે વિધિ તથા પ્રતિષેધ સ્વરૂપવાળો
ધર્મ તેમજ અષ્ટકાઓ ન કરવારૂપ અને બ્રહ્મદત્ત કરવારૂપ અનુક્રમે પ્રતિષેધ
તથા વિધિસ્વરૂપવાળો અધર્મ એ બન્ને આ શાસ્ત્રનો વિષય યથ શકેછે પણ બ્રહ્મ-
દત્તવાદિ સ્વરૂપવાળો જે અધર્મ પણ કહ્યો છે તે પ્રાચલિતના વિચિરૂપ ધર્મના
વિષયપણાને લીધે છે, સ્વતંત્રપણાથી નથી તેથી મહર્ષિઓએ માત્ર ધર્મનોજ

૨ પ્રશ્ન -રેલ છે તે યોગ્ય છે પ્રશ્નના હેતુમાં ' અમારી પામે કહેવાને આપ યોગ્ય છે ' એમ મ્હી મનુષ્ય ધર્મપ્રવચનમાં સામર્થ્ય જણાવેલ છે એના સામર્થ્યને લઇને તેમને ધર્મપ્રવચનના અધિકારી ગણવામાં આવ્યા છે યોગ્યપ્રાધિકૃતસ્તત્તેન કર્તવ્યમ્ (> પુરુષ > રિપયમાં અધિ ૧૨ પામેવ હોય તે તેણે પ્રવૃત્તિ જોઇએ) એ ન્યાયને અનુસરી મહર્ષિઓને ધર્મપ્રવચનમાં મનુષ્ય અધિકારીપણ જોઇને આ પ્રશ્ન પૂછે છે એમ પણ ' આપ યોગ્ય છે ' એમ કહ્યું છે તેપરથી સમજાય છે

આ ઉપરાંત—

જરાયુજાઙ્ગાના ચ તથા સસ્રદજાઙ્ગદામ્ ।

મૂતપ્રામસ્ય સર્વસ્ય પ્રમવ પ્રલય તથા ॥

જરાયુજ (કોશળીમાં ઉત્પન્ન થનાર) અદ્દજ (અદ્દમાંથી થનાર) સસ્વેદજ (પરસેવાથી થનાર) અને ઉદ્દલિજ (પૃથ્વી બેઠીને બહાર આવનાર) એ સર્વ મૂત પ્રાપ્તિ માત્રની ઉત્પત્તિ તથા તેઓના વિનાશ (પણ કહો)

ભાષાસ્ત્રવ સવવા કાર્યાકાર્યવિનિર્ણયમ્ ।

યથાકામ યથાયોગ વક્તુમર્હમ્યશેષત ॥

જાણી સર્વ વસ્તુઓ વહેરના આચાર અને તેઓના કાર્ય તથા અર્થનો વિશેષ નિર્ણય આપ ઇ-છાનુસાર યથાર્થ અને પૂર્ણ રીતે કહેવાને યોગ્ય છે આ બે શ્લોકો પણ પ્રશ્નરૂપે જોવામાં આવે છે પણ તેઓને ક્ષેપક ગણવામાં આવ્યા છે અથવા સત્તિ તપાસતા જરાયુજગિની ઉત્પત્તિ તથા તેમના વિનાશ વગેરેનું વર્ણન આગળ જતા આવે છે તે આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરરૂપે હોવું જોઈએ, અને એમ જોતા આમાંના પહેલા શ્લોકને ક્ષેપક ગણી શકાય તેમ નથી માત્ર લેખકને પ્રમાદ કે જેવા કોઈ બીજા કારણથી મૂળ અથવાથી તે કોઈક સમયરૂપી પઠનપાદનના પ્રચારમાંથી નિર્જાત થયેલ હશે અને તે અરસામાં થયેલી ત્રિકાઓમાં પણ તેને સ્થાન નહિ મળ્યું હોય તેથી આગળ જતા બીજા પ્રતિઓમાં તેને મૂળ અથવા જોવા છતાં પણ ક્ષેપકરૂપ ગણી કહાવેલ હશે એમ જણાય છે બીજો શ્લોક ઉપરઉપરથી જોતા ખરેખર ક્ષેપક હોય એમ માની શકાય છે કારણકે મહર્ષિઓના પ્રશ્નના આરંભમાં સત્ત વર્ણ તથા સકીલજાતિના ધર્મ પૂછી લીધેલા જતા ફરીને સર્વના આચાર અને કાર્યાનાર્થના વિશેષ નિર્ણયને પૂરવો તે પુનઃપ્રશ્નરૂપે જણાય છે અને તેથી પુનઃપ્રશ્ન આવા સુગ બદ્ધ અથવા ન હોવી જોઈએ પણ તે જૂન આ શ્લોકમાં થયેલા પાંદરેને લીધે થવા પામે છે તેમાં યથાકામ શબ્દ છે તે યોગ્ય નથી કારણકે નિર્ણય યથાર્થ રીતે માગવામાં આવે છે તો પછી તેમાં ઇ-છાનુસાર એમ કહેવું યોગ્ય

નથી, યથાર્થ વર્ણન કરવું તેમા વજ્રાએ પોતાની ઇચ્છાને નહિ પણ વસ્તુસ્થિતિનેજ અનુસરવું જોઈએ, માટે કેટલેક કેનાએ યથાકામ એને બદલે યથાકાલ એવો પાઠ છે તે ખરો હૃદયગમ જણાય છે, કારણ આચાર અને કાર્યાકાયનો નિર્ણય કાળને અનુસરીને જુદા જુદા પ્રકારનો હોઈ શકે છે એમકે દેવકાર્ય પૂવાદણમા તથા પિતૃકાર્ય અપરાધજાળમા, ચાતુમાર્યાદિ અમુક અમુક યજ્ઞો અમુક અમુક ઋતુઓમા તથા અગ્નિહોત્રાદિ ધર્માએક ધર્મકર્મો પ્રાપ્તા અવસ્થા વિશેષરૂપ અમુક અમુક કાળમા થાય છે અને આમ હોનાથી યથાકામ એ પાઠ કરતા યથાકાલ એ પાઠજ બરાબર છે. યથાકાલ નો અર્થ સમયને અનુસરીને એવો થાય છે અને તે પ્રમાણે આ પ્રોક્તનો અર્થ કરતા પુનરુક્તિનો ભાસ ઉઠી જવાથી તેને પણ ક્ષપક ગણી શકાશે નહિ કારણકે વણધર્મો પૂરા પછી ફરી સર્વજ્ઞાના આચાર તથા પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય તાળને અનુસરી એવો હોવો જોઈએ એ વાત પૃથ્વી રહી જવાથી આ પ્રશ્ન કયો જણાય છે સત્ય ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ યુગમા ધર્મ જુદા જુદા હોય છે એમ ધર્મા રમુતિમરોનું કહેવું છે તે પ્રમાણે અહીં પણ મુનિઓના પ્રશ્નમાથી એવો અભિપ્રાય યથાકાલ એ શબ્દરૂપરથી નિકળે છે, અને તેથી આપણે એમ પણ જાણી શકીએ કે, મુનિઓના આ પ્રશ્નને અનુસરીને મનુએ તેઓને જે ધર્મોપદેશ આપ્યો તે યથાકાલ એટલે તે મળકપર નજર રાખીનેજ આપ્યો છે, જો કે મનુના ધર્મોપદેશમા એવી ખુબી રહી છે કે, ધર્મો ધર્મો સમય બદલાઈ જવા છતાં તેનું મહત્ત્વ ઓછું યદ્યપિ રાકે તેવું નથી, તોપણ જાણે અનુસરી કંઈ કંઈ તે સમયને માટે નિયત થયેલા નિયમોમા ફરફાર કરવો આવશ્યક છે, એવા દેહનાએક અર્થસૂચક બીજોનો તેમણે કપાય પ્રાયસન્નિવેશ રી મૂક્યો છે એનો અર્થ તે તે સ્થળે ઉપર મુશ્કેલી તેથી યથાકાલ એ પાઠ ઉત્તમ છે તથા એ શબ્દને લીધે આ પ્રશ્ન હોઈ નહિ પણ મૂળનોજ હોય એમ આપણે અર્થ કરવું કહે છે.

સર્વ ધર્મો કહેવામાટે મનુની યોગ્યતાનું વિશેષ કારણ બતાવે છે—

ત્વમેકો હ્યસ્ય સર્વસ્ય વિધાનસ્ય સ્વયંભુવઃ ॥

અર્ચિત્યસ્યાપ્રમેયસ્ય કાર્યતત્ત્વાર્થવિત્પ્રભો ॥ ૩ ॥

(કારણકે) હે પ્રભો! અપારનો અપ્રમેય અને તેથીજ અચિત્ત આ સમગ્ર વેદના કાર્ય વિનિયમ અને તેના વિનિયમને જાણના તમે એકજ છો.

મહર્ષિઓએ કહેલા સર્વ ધર્મો કહેવામાટે મનુ કયા કારણને લઈને યોગ્ય છે તે આ પ્રોક્તથી બરાબર સમજાય છે કારણકે સર્વ ધર્મોનું મૂળ વેદ છે એ

વેદ અપોરોય એવે કાઠપણ પુરવનો બનાવેલ નદિ પણ હશ્વરપ્રેરિત છે તે અપ્રમેય છે એટલે ધારી સાખામિમા વહેવાળ મરેજ દોવાથી આટલોજ છે એમ માપી રામય તેમ નથી અને તેથીજ એટલે હશ્વરપ્રેરિત તથા બદ્ધ વિસ્તારવાળો દોવાથી અચિત્ત છે એટલે મીમાસાઆદિ સામ્રોની મત્તવચર તેનો પ્રતિપાદ્ય વિચય જાણી ગમય તેમ નથી ૧ આરા અપોરોય અપ્રમેય અને અચિત્ત એવા સમય એવે પ્રલક્ષ જણાતા તથા સ્મૃતિઆદિ સામ્રોથી અનુમાન કરવામા આવતા વેદથી પ્રતિપાદન કરાતો કાર્યવિષય એટલે કમકાડ જેમા અગ્નિ ઈમાદિ કર્મો આવેલે તથા તત્ત્વવિરા એવે જ્ઞાન ૧૬ જેમા તત્ત્વરૂપ બ્રહ્મજ્ઞાન આવેલે તેને જાણનારા તમે એજા ઠા એવે કોઈની મત્તવચરજ તમે જાણોછા તથા તમારાસરમે જાણનારા બીજે કોઈપણ નથી આમ કહેવાથી જે ધર્મોનુ મૂળ વેદ છે તેને સવારો તમે ઉત્તમ રીતે જાણોછા તો પછી તે ધર્મોને કહેનાર તમારાજેવા બીજે કોઈ મજે તેમ નથી તેથી તે કહેવામજે તો તમેજ સર્વ રીતે યોગ્ય છે એમ જણાવેજ છે અને એટલામાટે ૮ આરબમા મનુને માટે હે પ્રભો ! (હે સમય) એજ સંબોધન વારંજ છે જે ઉપરથી ધર્મ તથા અધર્મની જ્યવરથા કરવામા મનુનુ સામર્થ્ય પ્રકટ થાયજે મૂળ જોહામા અસ્ય સવમ્ય વિધાનસ્ય એ પ્રમાણે છે તેનો અર્થ જાણોજે ૧૦૦ મમય કાર્ય એટલે ઉદ્ધાર ૮ રે જ અદ્ભુત અને જાણુજ એ ચાર પ્રકારના ભૂતસમૂહના કાર્ય ત વિરિરાને જાણનારા છે એમ કરજે પણ તે ઉપર જાણાવેના અર્થના જેવો સુસમત નથી

આવી રીતે મહાવિદ્યાએ ધર્મો પૃછનાથી મનુ તેનો પ્રત્યુત્તર આપનાનો પ્રારભ કરેછે—

स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ॥

प्रत्युवाचार्य तान्सर्वान्महर्षीञ्श्रूयतामिति ॥૪॥

૧ ગાદા ગાપ્રમેયના જે અર્થ કરવામા આગે ૧ તે અચિત્તને માટે તથા ગામિત્યનો જે અર્થ કરવામા આગે છે તે અપ્રમેયને માટે છે એમ કેટલાક લખેજે ૧૧૧ ગણના જોતા તે વાસ્તવિક જણાતો નથી તેમ ૮ આ પ્રલક્ષમા વેદ પોરોય છે ૨ અપોરોય છે એ ઉકારન રથાન આગે તે ૧૧ યોગ્ય નથી માનજે આ ગાસમા વેદનુ અપોરોયત્વજ સિદ્ધ મળેજે છે

મોહોદા મનવાળા તે મહર્ષિઓએ ઉપર કહેલા પ્રકારથી પૂજાયેલા અપ-
રિમિત તેજવાળા મનુએ તે સઘળા મહર્ષિઓની પૂજા કરી તેઓને સારી રીતે
“ સાંભળો ” એમ પ્રત્યુત્તર આપ્યો. * ૪.

શ્લોકમાં તથા એ પદ લીધેલું છે તેપરથી મહર્ષિઓએ નમ્રભાવ, ભક્તિ
અને અતિશય શ્રદ્ધાથી પ્રશ્ન કર્યો. એવા પ્રકારનું સ્મરણ આપ્યું છે,
અથવા પૂજવાના વિધિઓને ને પ્રશ્નવિધિ છે તેનો, પ્રકારને કહેનારા આ
તથા શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે અથવા તથા પૃથ્ઠ: એટલે તે ધર્મસંબંધી
પ્રશ્ન કરાયેલા એમ પણ અર્થ થાય છે અથવા તથા એટલે એવી રીતે અર્થાત્
ઉપરના શ્લોકમાં જણાવ્યું તેમ પૃથ્ઠ: એટલે પૂજાયેલા. આથી એમ નિકળે છે કે,
મુનિઓના મનમાં પૂજવાના વિધિઓ ને ધર્મ ઉપસ્થિત થયા હતા તેજ ધર્મ
મનુના મનમાં પ્રત્યુત્તરના વિધિઓ ઉપસ્થિત થયા અને તેણે ધ્યુયતામ્ એટલે
સાંભળો. એમ કહી તે પ્રત્યુત્તરનો આરંભ કર્યો, માત્ર પૃથ્ઠ: એટલાઉપરથી
પણ પૂર્વ શ્લોકમાંના પ્રશ્નપ્રકારનો પરામર્શ થઈ શકતો અને ઉપર પ્રમાણે
અર્થ નિકળી શકતો આમ જાણીએ તે વખતે તથા શબ્દ શ્લોકપૂર્તિને માટેજ
જણાવે છે પ્રત્યુત્તરના પ્રારંભને સૂચવનાર ધ્યુયતામ્ એ પદના વિશેષણરૂપે
સમ્યક્ પદ મૂકી જણાવ્યું છે કે, મહર્ષિઓના પ્રશ્નથી ધર્મસંબંધી ખુલાસાઓ
કરવાનો આજો મોટો યોગ્ય યોગ્ય પોતાના ઉપર આવવા છતાં મનુના મનમાં મહ-
ર્ષિઓપર કંઈ ક્રોધ કે અભિમાનો ન થયા પણ મહર્ષિઓની પ્રેરણાથી પોતે આ
પરમશોકોપકારક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા તેનેમાટે એમનું મન પ્રસન્ન થયું સમર્થ
શુરવો શિષ્યના અને મમર્થ વિદ્વાનો દરકોઈના અતિ દરિન પ્રશ્નથી પણ પ્ર-
સન્ન થાય છે. કારણ કે તેના પ્રશ્ન કરનારાઓ સૂર્યમણિવાળા હોય છે અને તેથી
તેઓ, તેમના જે ઉદયત્રય ખુવામાંથી આવે છે તેને બરાબર સમજી શકે છે
થણા મદાત્માઓ અને બરા વિદ્વાનો એજ ખેદ કરે છે કે, તેમને યોગ્ય પ્રશ્ન
કરનારાજ કોઈ મળતા નથી. ભૂલણું નહિ ભેદ્ય એ કે, અયોગ્ય પ્રશ્ન કરનારાઓ
તો ત્યાં ત્યાં આડે આગાજ કરે છે, પણ તેઓ તેમના ખુલાસાઓ સમજી શ-
કતા નથી અને કલશ તેમને ખેદ કરે એવા આડા માર્ગમાં વગરસમજતા
પ્રશ્નો કરે છે એનાઓથી તો પ્રશ્ન કરનારા ન હોય તેજ સાચું ને પ્રશ્ન કરનારા
યોગ્ય મળે, તો મદાત્માઓ અને વિદ્વાનો પોતે પ્રસન્ન થઈનેજ બેસી રહેતા
નથી પણ તે પ્રસન્નતાનેજો અમવમાં મૂકે છે; અર્થાત્ તેવા પ્રશ્ન કરનારાઓનો
ધણો સંદાર કરે છે અર્ધા પણ તે સર્વગી પૂજા કરીને અર્થાત્ વાળીથી “ તમે
આ ધોળાજ સાદો પ્રશ્ન કર્યો, આ પ્રશ્ન પોતાનું કન્યાણ કરનાર છે ” વગેરે
અભિપ્રાયવાળા વચનોથી તેમને મત્તાર કરીને અર્થાત્ વખાણ કરીને પોતે
બોલવાનો આરંભ કર્યો. અર્ધા મહર્ષિઓની સાથાનું પૂજા કરીને બોલવાનો

આરંભ કર્યો એ અર્થ હોવા વધારે યોગ્ય છે; કારણ કે મદર્પિઓ પોતે ધર્મને
 નખનારા છતાં મનુનો પ્રમાણભાવ વિશેષ નબ્લી તેદ્વારા કહેવાએલો ધર્મ
 સોફામાં વિશેષ પ્રમાણભૂત થશે એવા ઉંચા વિચારથી પૂગવા આગ્રહ છે તેથી
 કંઈ સાધારણ શિષ્યોરૂપ તે ગણાય નહિ, તેમ મનું પોતે ક્ષત્રિય અને મદ-
 ર્પિઓ દ્વાદશ છે તેથી તેમની સાક્ષાત્ પૂજા કરી એ અર્થ હોવાજ યોગ્ય છે.
 પહેલાં એવામાં મદર્પિઓની પૂજા કરવાનો જે અભિપ્રાય છે તે તેઓ પોતાને
 ત્યાં આગ્રહ માટે તેમનું સ્વાગત કરવારૂપ છે અને આ વખતે તેમણે ધર્મસં-
 જળથી પ્રસન્ન કર્યો માટે તેમનો સત્કાર કરવારૂપ તથા પ્રથમ મદદાત્માઓની પૂજા
 કર્યાપછીજ ધર્મનું આખ્યાન કરવું જોઈએ એવો શિષ્ટસ પ્રદાય નળવવારૂપ
 છે આ ઉલ્લેખ અભિપ્રાય, આદ્ય ઉપસર્ગપૂર્વક ત્યજ્ય પ્રત્યયાત જર્જુ ધાતુનું
 જ્ઞાન્ય એવું રૂપ મનોહરતા વાપર્યું છે જેનો અર્થ પૂજા કરીને એમ કર્યો છે,
 તે ઉપરથી નિકળે છે આગે ધર્મસંજળથી પ્રસન્ન નવારા મદર્પિઓને માટે
 મોદોગ મનવાળા એ અર્થને જણાવનાર મદદાત્મા એ પદ મૂકીને જણાવ્યું છે
 કે, જેઓ બીજાઓનું પણ સ્વ્યાણ કરે એવી પ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલા રહે તેઓજ
 મદદાત્મા કહેવાય છે જેઓ મદર્પિ હોય તેઓને ધર્મસંજળથી કંઈ જ્ઞાન ન
 હોય અથવા તેઓને ધર્મવિરોધી સંદેહ હોય એવો સંબંધ નથી છતાં ધર્મથી
 અલગની પેઠે ધર્મસંજળથી પ્રાપ્ત કરે તેમાં “આવા મદર્પિઓ છતાં ધર્મ
 સંજળથી કંઈ નહિ સમજતા હોય કે શુ?” એવા લેખવાતના બંધને બાજુ
 રાખી, ઉચ્ચસ્વાચારરૂપ ગણના આત્માના નામથી જે ધર્મોપદેશ પ્રકટ થાય તે
 ઉપરજ લેખો વિશેષ શ્રદ્ધા રાખી, વિશેષ કશ્ચાણને પામે એવી મનની મોદો
 ટાઢથી તેઓ યોગોપનારમાં પ્રવૃત્ત થયા અને ધર્મસંજળથી પ્રાપ્ત ની, મદદાત્મા
 મનુના તરફથી ધર્મના ખુલાસા પ્રસિદ્ધિમાં મુખનારા તે મદદાત્માઓને
 પ્રત્યુત્તર આપે તે પૂર્વે અભિધાનસામર્થ્ય એટલે જોલવાની શક્તિ હોય
 તેજ બની શકે તેવું છે. કંઈ નહિ સમજનારા પણ માણસો સામે જોડેલા
 હોય તેના સમયમાં ચદ્વાતદ્વા સરખું જોલવા જતા પછી કેટલાક માણસો ક્ષોભ
 પામી બેઠી રાખતા નથી તેપછી પ્રખ્યાત મદર્પિમહત્વની સદાન ધર્મસંજળથી
 અનિર્દિન બાબતમાં જોવવું એ તો છાતીએ બરપર જોર હોય તેજ જોવાય
 એને માટે મનુ સ પછું યોગ્ય હતા એમ મૂળ શ્લોકમાં “અપરિમિત તેજ-
 વાળા” એવા અર્થને જણાવનાર અમિતીજા એ પદ મૂકીને જણાવ્યું છે જે અ-
 પરિમિત તેજવાળા હોય તે કથાય પણ મોટપણુ પ્રસન્ન ક્ષોભ પામતા નથી
 વળી “અગ્નીણ વાન્વિભવવાળા અથવા ન જૂટે એવા જોજ એવે ધર્મ અને
 જ્ઞાનનું તત્વ કહેવાના આમરૂવાળા” એવો અર્થ પણ અમિતીજા એ પદમાંથી
 નિસ્પન્ન મહેલે

પોતે પૂર્વ શ્લોકમાં કહ્યાપ્રમાણે આ મોહિતા પ્રયોજન-
વાળા સાસ્રનો આરંભ કરેછે—

‘આસીદિદં તમોભૂતમપ્રજ્ઞાતમલક્ષણમ્ ।

અપ્રતર્ક્યમવિજ્ઞેયં પ્રસુપ્તમિવ સર્વતઃ ॥ ૫ ॥

આ જગત ઉત્પત્તિથી પહેલાં પ્રકૃતિમાં હીન થયેલું, પ્રલક્ષ પ્રમાણથી નહિ જણાતું, અનુમાન પ્રમાણથી પણ જાણવામાં નહિ આવી શકે એવું, તર્કમાં નહિ આવે તેવું, અવિજ્ઞેય એટલે શબ્દપ્રમાણથી પણ નહિ જાણી શકાય તેવું અને ચોતરફથી જાણે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પડેલું હોય તેવું હતું. ૫.

મહાર્ષિઓએ ધર્મસંબંધી પ્રશ્ન કરેલો છે અને મનુ આ શ્લોકમાં જગતની પ્રલય અવસ્થા વર્ણવેછે એ તો “ક્યાં ફેંક્યા અને ક્યાં ગયા” અથવા “આંખાની વાત પૂછી ત્યાં આંખલીની વાત આદરી” એના જેવું થાયછે. આવી શંકાથી વાંચનાર અહીંથીજ મંદાદર બની ભલે એમ ધારી, તેનું સમાધાન કરવું આવશ્યક છે કે “બ્રહ્માથી માંડી સ્થાવરસૂક્ષ્મીની સઘળી ગતિ ધર્મ કે અધર્મથીજ થાયછે. આ સાસ્રમાંજ આગળપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે ‘એ સઘળી ગતિ વિચિત્ર ક્ષણ આપનાર તથા ઇમના કારણરૂપ અને તમોગ્રણથી વ્યાપ્ત છે’ વળી પણ ‘આ જીવને ધર્મથી તથા અધર્મથી આ સઘળી ગતિ થાયછે એમ વિચારીને હમેશા ધર્મમાં ચિત્ત રાખવું’ આથી સર્વોત્તમ ઔ-શ્વનો હેતુ ધર્મ છે અને તેથી વિપરીત અધર્મ છે” આવી રીતે ધર્માધર્મનું સ્વરૂપ જણાવવાનોજ આ ઉપક્રમ છે. તેથી “કંઈ પૂછ્યું અને કંઈ કહેવા માં-ડ્યું” એવું આમાં કશું નથી બીજું સમાધાન એવું છે કે, જગતના કારણરૂપ બ્રાહ્મી બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવાનો આરંભ એ પણ ધર્મનુંજ કથન છે. તેથી અહીં ધર્મસંબંધી પ્રશ્નમાં ધર્મસંબંધી પ્રત્યુત્તર કેમ ન આવ્યો એવી શંકાને અવકાશ નથી બ્રહ્મજ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન પણ ધર્મરૂપજ છે મનુ પોતેજ ધર્મનાં દરો સઘળો આગળપર જણાવેછે (શ્રુતો અધ્યાય ૧ શ્લોક ૬૨) તેમાં એક સદ્ગુણરૂપે વિધાને ગણેછે અને ત્યાં વિધાનો અર્થ આત્મજ્ઞાન થાયછે. મહાબાર-તમાં પણ આત્મજ્ઞાનને ધર્મરૂપેજ ગણેવ છે અને યોનીશ્વર સાક્ષવદકે પણ આત્મજ્ઞાનને પરમધર્મરૂપ ગણેવ છે સકળ પ્રાણીઆના પરમકલ્યાણરૂપ મહા પ્રયોજનવાળાં આ સાસ્રના આરંભમાં મનુના મુખથી આત્મજ્ઞાન-બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ પરમધર્મનું કથન થાય એજ યોગ્ય છે. જ્યાં બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે ત્યાં પ્રથમ તેના સદ્ગુણરૂપે તેનું જગતનું કારણપણુ આદિ વર્ણવાયછે બ્રહ્મ-મુખથીમાંસમાં વ્યાસ મુનિએ બ્રહ્માત્મો મગ્નજિજ્ઞાસા એમ આરંભ કરતાં તરતજ

બીજી સૂત્રથી “જેનાથી આ જગતના જન્મવગેરે થાય છે” એમ બદ્ધાનુ લ-
 દાણ જાણાયેલું છે. વળી શ્રુતિ પણ કહે છે કે “જેનાથી આ સઘળા ભૂતો જન્મે-
 છે, જન્મ પામ્યા પછી જેનાથી છૂટે છે અને પ્રવય પામીને જેમા પ્રવેગ કરે છે
 તેને ડા જાણવાની ઇચ્છા - ર તેમ જાણ છે ” આવી રીતે બદ્ધજ્ઞાન-આત્મ-
 જ્ઞાનરૂપ પદ્મધર્મના જ્ઞાનમર્દિ આ પ્રથમ અ યાય કરીને પછી સંસ્કારાદિરૂપ
 બીજી રત્નો તેના અંતરપ્રભાથી -હેવામા આરો ઉત્પત્તિથી પહેલા આ જગતની
 દેહી જિયતિ જની એ વિષયમા મ નાયવાદ નથા સામાન્યતોષ્ટ અનુમાન પ્રમા
 નરૂપ છે “સૂચ, અડ તથા અગ્નિવર્ગે બાદ તથા આખ્યતર પ્રાગ- પદાર્થો
 ન્યા- નદાપ્રવયમા ના થાય છે, ત્યારે કેરુ જન્મ (અજ્ઞાન) કહે છે અને તે તમ
 રાજુ ન્યૂનરૂપ તમથી પેરાયેલું હવે” આ પ્રમાણે મ રત્નો અર્થવાદ પ્રમાણરૂપે
 ન અને “ જે પદાર્થનો એ- દેહ નાના પામતો હોય તે પદાર્થ સઘળો પણ નારા
 પામે જે ગામનો એક બાગ બળેના દેખાય તે ગામ કાંઈપણ વખત આશુ
 બળી જાય એમ જાની ગટે તેમ જગતના પ્રત્યેક પદાર્થો નાગ પામતા જોવામાં
 આવે છે તે કાંઈ વખત મધ્યસ્થ જગત પણ નારા પામે છે આ જગત હૃદયરૂપ
 મ્નાએ જાનાયેલું છે, કાં નાનાસ- ના પદાર્થ પણ કનારગર થતો નથી તે
 પછી તરે પદાર્થના નમૂનરૂપ આ જગત -જાવજર જાન નહિ અને જે, મ્નાથી
 ઉત્પન્ન થાય તેનો ધરાવનેની પે- કાળે કરીને જર નાના પણ થાય કાર્ય
 પે નાનુ રૂપ ઠોડી -નાજમા મળી જાય તે, કાર્યનો નારા થયો એમ -હેવાય
 અને નારામાથી રૂપાતર પાની જૂદ દે નાય જોડે તે, કાર્ય ઉત્પન્ન થયું એમ
 -હેવાય જગત પણ જના- પોતનુ રૂપ ઠોડી કંઈ કા-ણ પ્રૃત્તિમા લીન થઈ
 જાય છે ત્યા- તેનો નાગ-પ્રવય થયા કહેવાય છે અને તં રાજમાથી ગણોના
 પ્રાગ- દેહી રૂપાતર પાની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે તેની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે
 આવીનીને જોયે ઉત્પત્તિપછી નિનાગ અને વિનાશપછી ઉત્પત્તિ એમ જ
 અનતા ઉત્પત્તિનિનાશનો ક્રમ અનાદિમળથી આવ્યાનુ રહે તેમા આ સમય
 દેખાતા જગતની ઉત્પત્તિની પેહેલા તેને વિનાગ એવે તેનુ પ્રૃત્તિમા લીનપણુ
 દોરુ- જોઈએ ” એ સામાન્યતોષ્ટ અનુમાન પ્રમાણરૂપે છે વર્તમાન માગમા
 અર્થ જનન પ્રવયરૂપો બાસણ આ જગત ઉત્પત્તિથી પહેલા એટલે પ્રવય અ-
 વસ્થામા પ્રૃત્તિમાં લીન થયેલું હવે આનેમાટે નોડમા તમોમ્તમ્ એવું પદ છે
 તેનો વાચ્યાર્થ અધકારમય-અધકારથી પેરાયેલું એનો થાય પણ આદી તમમ્
 એ રા-દેનો અર્થ સમાનધર્મને લીધે પ્રૃત્તિ-મૂળ દારણુ એવો કયા છે જેમ
 અવ-ારમા લીન થયેલા પદાર્થો પ્રલક્ષ દેખાતા નથી તેમ પ્રૃત્તિમા લીન થયેલા
 પદાર્થો પણ પ્રલક્ષ દેખાતા નથી એ અધકાર અને પ્રૃત્તિનુ સરખાપણુ છે તેથી
 તમોમ્તમ્ એનો અર્થ ‘પ્રૃત્તિમાં લીન થયેલું’ એવો રવામાં આવ્યો છે સર્વ

પ્રમાણમાં મુખ્યતા વરાવનારા પ્રત્યક્ પ્રમાણનો વિષય પ્રજ્ઞાત મહેવાયછે એ સમયે જ્યારેવરૂપથી અત્યાલ પ્રતિમા લીન હોવાને લીધે જગત્ અપ્રજ્ઞાત હત એને પ્રત્યક્ પ્રમાણના વિષયરૂપ ન હવું વિશેષ ભાવવાળા વિકારોના પ્રત્યક્ પ્રમાણથી નાથી સમયછે અને આ સમયે વિશેષ ભાવવાળા વિકારો હોતા નથી એનાથી પદાર્થ જાણવામાં આવે તે વચ્ચે કહેવાય આ લક્ષણને ન્યાય શાસ્ત્રમાં અનુમાન પ્રમાણનું માધ્યમ વિચારે છે એમ પ્રત્યક્ષ નહિ દેખાતા અગ્નિનું અનુમાન કરવામાં પ્રત્યક્ષ દેખાતો ધૂમાડો નિમ્ન અથવા લક્ષણ કહેવાયછે અને તે હોય તોજ તે રચયો નહિ દેખાતો હતા પણ અગ્નિ હોયો તેવુંએ એવું અનુમાન થાયછે તેમ અહીં ઘણું વિશેષ ભાવવાળા નિર્દોષ એવા પ્રત્યક્ષ યથા રીતે તેઓ તે હોતા નહિ તેથી વક્ષણ બાધના લિંગના અભાવને લીધે જગત્ એ પ્રતિમા લીન હોવાને લીધે અત્યંત હવું તેનું અનુમાન પણ યથા રીતે તેવું ન હવું તેથી તે અવતરણ હવું અર્થાત્ અનુમાન પ્રમાણથી પણ જાણવામાં નહિ આવી શકે તેવું હવું તેમજ કાંઈ ચોટ પણ જાણવામાં આવ્યું હોય તેનાપર ન- એવે ઉદાપોષ યથા રીતે પણ પ્રત્યક્ દશામાં જગત પ્રકૃતિ-અરિધા-અગાનથી આજન હવું ગોઠવે નાનના વિષય ન હોવાને લીધે તે સમયથી કાંઈપણ જાણવામાં આવે તેમ ન હત અને તેથી તે અપ્રજ્ઞાત હવું અર્થાત્ ન મા નહિ આવે તેવું હવું અને તે સમય અધને મહેનારા ૧૩ રચય સમય ન હોવાથી તે અનિવેચ્ય હત એવે સમય પ્રમાણથી પણ ન જા શકાય તેવું હવું આનીગતે કાંઈપણ પ્રમાણના વિષયરૂપ ન હોનાથી તે સમય જગત્ હવું નહિ એમ શકા થાય તો તેની નિશ્ચિતિ કરવામાં જે ઉવદ મહુ છે એ ચાતરૂથી જાણે મુશ્કેલી અવસ્થામાં પડે હોય તેવું હવું, એવું ને વખતે આ જગત અત્યાલ હવું અર્થાત્ મધ્યરૂપને નહિ પામેવું હવું

ઉપર પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિથી પહેલાંની અવસ્થાનું વર્ણન કરી હવે અપ્રજ્ઞા, અન્ય (જગત) અને અન્યનું ઉપાદાન કાઢવું એ ત્રણેનું સંક્ષેપથી વર્ણન કરેલું—

તતઃ સ્વયંભૂર્ભગવાનવ્યક્તો વ્યક્તયન્નિદમ્ ॥

મહાભૂતાદિ વૃત્તૌજાઃ પ્રાદુરાસીત્તમોનુદઃ ॥ ૬ ॥

તે '૪૮૧' આજી છંદિયેથી ન જાણી ગયાય એવા અપ્રતિદત્ત નિષ્ક્રિયાન- અર્થવાળા અને પ્રકૃતિને પ્રેરણા કરનાર અંશબાંધિય પદ્મ અમરના સ્વયંભૂ ના મહાભૂતાદિ જગતને તથાવસ્થામાં ઉત્પન્ન દેખાડના પ્રસંગ થયા ૬

આ જગત જે ઉત્પત્તિથી પહેલાં પ્રકૃતિમાં લીન તથા કોઇપણ પ્રમાણથી
 નબળામાં ન આવે એવું અને ચોતરફથી ભણે મુખપ્રિમાં પડેવું હોય એવું હતું
 તેને પ્રકારા આપના સ્વયંભૂ ભગવાન પ્રકટ થયા. આમ જીવી જગતનું કાર્યપણું
 અને ઇશ્વરનું કર્ત્તાપણું તથા કર્ત્તાવર કાર્ય થઇ રાકનુંજ નથી એમ જણાવેલ
 છે જગતને એમ ઇશ્વરે બ્રહ્મું તેમ ઇશ્વરને કોણે સંજ્યા? એ મંકાને દૂરથીજ
 પાછી વાજરામાટે ઇશ્વરનો વાચક સ્વયંભૂ સખ્દ આપેલા છે, એટલે તેને કોઇ
 બીજે પ્રકટ કરેના નથી, તે પાતાની મેળેજ પ્રકટ થાયકે. અર્થાત્ તે મર્વેનો
 કર્ત્તા છે પણ તેનો કોઇ નો નથી કોઇ પણ મર્થ કરવામાટે તેના કર્ત્તામાં
 જ્ઞાન, ઇચ્છા અને હ્રિ એ ત્રણ ગુણો હોવા જોઇએ પરમાત્માના નિર્મુખ
 સ્વરૂપમા જગત્સૃષ્ટિની કલ્પના અવગણ મેળવી રાકે એમ ન હોવાથી તેમના
 સમુખ સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિ એજ સ્વયંભૂ ભગવાનનું પ્રકટ થઇ ગણાયકે
 જગતરૂપ કાર્ય કરવામાટે તેમનામા જ્ઞાન છેજ. કારણ કે તે સર્વજ્ઞ છે,
 ઈકોદ્દેહ વદુ સ્યામ્ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી જગતરૂપ કાર્ય કરવામાટે તેમની ઇચ્છા
 પણ મુનિસ્થિત છે છેવટ ક્રિતિ જોઇએ, તો તે હ્રિને ચોખ્ખી ગરીરનુ શ્રદ્ધા
 પણ હોવું જોઇએ તેથી વચ ન ભગવાન પ્રકટ થયા એટલે તેમણે પોતાનીજ
 ઇચ્છાથી જગત્સૃષ્ટિમાં ગરીર શ્રદ્ધા પ્રદુ સ સારી છવેની માફક કર્મની પર-
 તંત્રનાથી નહિ એટલે બીજા છવેની માફક કર્મજન્ય દેહને વચ નહિ પણ
 પોતાની ઇચ્છાથી ગરીરનુ શ્રદ્ધા -રે ને સ્વયંભૂ જોવાયકે તેઓ નિલ્લ હો-
 વાને લીવે આની પહેલા પછા હતાજ, પરંતુ તે સમય અવ્યક્ત એટલે બાહ્ય-
 ઇન્દ્રિયોથી ન ભણી ગદાય એરા હતા. તે સમયનુ તેમનુ સ્વરૂપ 'વાનયોગના
 અબ્યાભીઓસિવાય બીજા કોઇના જાણવામા આવે એવું ન હતું તેઓ પ્રકટ
 થયા તેની સાથે તેમનીજ ક્રિતિથી આ જગત જે પોતાના ચારણરૂપ પ્રકૃતિમા
 સય પામી ગયેલુ હતું અને તેને લીવે બાબી રાકાતુ ન હતું ને સ્થૂવરે દેખાવા
 લાગુ પ્રભપતિવગેરેના સૃષ્ટિમામર્થ ઇશ્વરેચ્છાથી પ્રતિદત થઇ જાયકે પણ
 ઇશ્વરનું સૃષ્ટિમામર્થ તેમનાથી બીજા કોઇ નિશેષ શક્તિવાળો ન હોવાને લીવે
 સર્વજ્ઞ અપ્રતિદતજ છે ઇશ્વરનુ મામર્થ અપ્રતિદત હોવાથીજ કહેવ્યુકે કે,
 કર્તુમકર્તુમન્યકાકર્તુ સમર્થ । એટલે ઇશ્વર કઇપણ કરવાને, થઇ અટકાવવાને,
 અને કઇ બીજુજ ગીતે કરવાને પણ સમર્થ છે પોતાના અપ્રતિદત સૃષ્ટિમા
 મર્થને લીવે પ્રાપ્તિ જે જાત છે તેને, બધે તે ક્રિયા કરતી હોય તેમ દેખારેકે,
 અથવા પ્રકૃતિના સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણની સામ્યાવસ્થામા પ્રક્ષાલ
 કરેકે એ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા એજ પ્રવચ જણાયકે અને તેની સા-
 મ્યાવસ્થાને ત્રોડથી તે પ્રલયનો અંત કયો ગણાયકે મૂળ ગ્લો-માં પ્રકૃતિને પ્રે-
 વણા કરનાર એને માટે તમોનુદ એવો સખ્દ છે, તેનો અર્થ પ્રવચાવસ્થાનો નાશ

રનાર એ પ્રમાણે થાય છે, તે પ્રકૃતિને પ્રેરણા થતી પણ પ્રવચનસ્થાનો નાશ
 છે. ઇશ્વરની પ્રેરણાસિદ્ધાન્ત પ્રકૃતિ પોતે ઝઘપણુ દરીજ સકતી નથી પ્રકૃતિ
 જગતને જન્મ આપનારી બ્રહ્માયજ્ઞ તે ઇશ્વરની પ્રેરણાને લીધેજ છે અને
 એટલામાટેજ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા ^૧ કહ્યું છે ^૨ મય ખ્યસેજ પ્રકૃત સૂચતે મય
 રાચરમ્ હુ અચક્ષ હોવાને સ્ત્રીને પ્રકૃતિ સચરાચર જગતને જન્મ આપે છે આવી
 રીતે જગતની ઉત્પત્તિનવચરોર પ્રતિના નહિ પણ ઇશ્વરના સામય્યથીજ
 થાય છે એમ બતાવવામાટે તને બગવાનુ એવ રિગેપણુ આપ્યું છે કહ્યું છે ^૩—

ઉત્પત્તિં ચ વિનાશ ચ ભૂત નામાગત ગતિમ્ ।

યત્તે વિદ્યામવિદ્યા ચ રાજાચો ભગવાર્જિત

ભૂત પ્રાણીમાનની ઉત્પત્તિને તેના વિનાશન તે યાથી આગા તથા યા
 જો તેને વિધાન તથા અવિદ્યાને જલે તે બગવાન હોવાય અથવા જ્ઞાન બન
 યજ્ઞવય ગમ્મિ અને તે જ એ જોના પ્રકૃતની જગા રાજક ઇશ્વરી હોય તેને બગવાનુ
 દેવાય પરિચિત નમિરાજા પુરુષને ઝઘપણુ । મ રતા રોડના અમુક
 મમય તેનો અનબન મગરનામા જે તેસ બધી વિચાર સવામા કહાડવો જોઈએ
 જે પછુ ઇશ્વરન નિર્મિત રામા તેમ કહ્યું પડતુ નથી મારુ ^૧ તે બગવાનુ
 મારુ અપરિચિત પ્રતિનાગ છે અને તેથીજ તે મહાભૂતા વિગતને ।યા
 વસ્થામા મુ । ૬ । ત પ્રકૃતના એમ કહ્યું છે પૃથ્વી જળ તેજ વાયુ અને
 આકાશ એ પાંચ ભગવાન કૃતિય મહાભૂતા જેમા આદિ પદ હોવાથી મહદ,
 રાજા રૂપ રસ અને ગંધ જે પાંચ ત માત્રાઓ દ્રવિયો મન બદ્ધિ અ
 નુસાર વાર જગતના ઉપાધાન કારણુપ સરગા તવો આવી બય છે આ સ
 યજ્ઞા ત રાને ।વાવસ્થામા આરવામા ઇશ્વરની પ્રેરણાનીજ જરૂર પડી

૧ અમારા નર થી પ્રતિષ્ઠ કરનામા આવેન શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૨ જનુ ૧૬
 મી અ ૦ પે ૧ બગના ૮૦ મારમ છે પૃથ્વી પદ ૩ અને મૂય ગપિના ૪
 ૩ નમા પ્રકૃત પ્રોક્ત સલ અને સર અથવી સાથે વ્યાખ્યાનમા તે અથગુ
 વિરાગી રહુ તેમા આવતા આમવાના સરવ અન સવા પ્રમાધાનો તરા હુજ
 બાવાવો આપવામા આવે છે પ્રસંગે રાત યાગ નાસની પદ્ધતિ તથા ન્યાય
 રાત્રના અનુમાન દિ વિષયો પદા સમબલેલા જે એતુજ નહિ પામુ જે જે
 નાત્રના વિરાગ ના જગા આવેના છે લા લા તે પ્રકૃત અસથી ગોડવેના
 છે આટલુ છતા તેની વા યશ્યના ધણી સરવ હોવાથી વાચનારને તેમા બિન
 પુવ રાગા આવ તેડુ નથી ફકામા દરેક અધિધરીઅ આ રુદ્ધ અને સરવ
 જગતની બાવાતર તથા વ્યાખ્યાનવાળુ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પુરુષન રાખવાજેડુ
 અને મનન કરનારો ૩

ન્યાંસુધી ઇશ્વરની પ્રેરણા ન હતી ત્યાંસુધી તે પ્રવચાવસ્થામાંજ હતા અને તેથી મૂળસ્થોક્ષમાં મહામૂતાદિ એ પદ જે જગતને માટે છૂટું હશે તેને ઇશ્વરના વૃત્તોજાઃ (અપ્રતિહત સૃષ્ટિસામર્થ્યવાળા) એ વિશેષણની સાથે સમાસથી લેટી દઈ મહામૂતાદિવૃત્તોજાઃ એવું એકજ પદ ગણી ઇશ્વરના વિશેષણરૂપે તેનો એવો અર્થ પણ કરવામાં આવે છે કે “મહામૂતાદિ એટલે ચોવીસ તત્વોમાં જેનું વીર્ય એટલે સૃષ્ટિસામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયેલ છે એવા” મહામૂતાદિ, જગતના ઉપાદાન કારણરૂપ હોવાથી જગત કહેવાય છે. તેને બનાવતા એમ ન કહેતા બહાર દેખાડતા એમ કહેવ હોવાથી જગતનું સ્થાવરજ સ્થાવર મટી બચે છે ત્યારે પણ તે સૂક્ષ્મરૂપે નિત્ય ગણાતી પ્રકૃતિમાં લીન રહે છે એમ જણાવ્યું છે એટલે જગતને સ્થાવરજમાં લાવવું એ તેની ઉત્પત્તિ અને તેનું સૂક્ષ્મરૂપે લીન થવું—તદિ દેખાવું એ તેનો પ્રસય ગણાય છે.

આ સઘળું જે કાંઈ દેખાય છે, જણાય છે તે વસ્તુસ્વરૂપે હૃદયરૂપજ છે એમ કહે છે—

योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ॥
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भूतो ॥ ७ ॥

મનથી મેહણ કરી શકાતા, સદમ, અવ્યવરહિત, નિત્ય, સર્વ જનમય તથા અચિન્ત્ય એવા જે આ પરમ આત્મા તેજ પોતે પ્રકટ થયા ૭

ઇશ્વર દ્રોષ, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રોત્રા અને ગ્રાણ એ હૃદયોથી મેહણ કરી શકાતા નથી પણ તેનાથી હૃદયી કોટિમાં ગણાવ્યું શુદ્ધ મન તેને મેહણ કરી શકે છે એકકરતા વધારે જ્ઞાન એકસાથે નથી થતા તેથી હૃદયોકરતા પર મન નામના એક ભૂત તત્વને માનવું પડે છે. કારણકે હૃદયો સ્વતઃ પ્રીતે જ્ઞાન મેળવનાર એટલે પોતપોતાના વિષયોનું મેહણ કરનાર હોય તો તેઓ એક સમયે પણ પોતપોતાનું જ્ઞાન મેળવી શકે એવો અનુભવ થતો જોઈએ પણ તેમ થતું નથી તેથી અવસ્થા માનવું પડે છે કે, એ હૃદયોને એની ઉપરના કોષપણ તત્વનો સંબંધ થાય છે ત્યારેજ તેઓ પોતપોતાનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે. એ તત્વ એકજ હોવાથી એક હૃદયથી છૂટું પડે ત્યારે અન્ય હૃદયની સાથે ભેડાઈ શકે છે અને તેથીજ એકકરતા વધારે જ્ઞાન એકસાથે થઈ શકતા નથી આવીરીતે હૃદયોથી જે તત્વને પર ગણવું પડે છે તેજ મન છે, એ મન રાગ-દ્વેષાદિકથી કલુષિત હોય ત્યાંસુધી ઇશ્વરને જાણી શક્ય નથી પણ જ્યારે શુદ્ધ હોય ત્યારે ઇશ્વરને જાણી શકે છે ભગવાન બ્રહ્માનુભવે કહે છે કે—

નૈવામૌ ચક્ષુષા ગ્રાહ્યો ન તુ શિર્ષેરપીન્દ્રિયં ।

મનસા તુ પ્રમત્તેન ગૃહ્યતે મૂક્ષમર્દાંતિભિઃ ॥

આ ઇશ્વર ચક્ષુ હૃદયથી મદા! નથીજ હી શકતો તથા બાકીના
હૃદયોથી પણ મદા! નથીજ થઈ શકતો, પણ સૂક્ષ્મદર્શી પુરુષે તેને શુદ્ધ મનથી
મદા! કરી મટે, એટલે જાણી શકે છે ઇશ્વર સૂક્ષ્મ હોવાથી તેને સૂક્ષ્મદર્શી
પુરુષોસિવાય બીજા કોઈ જાણી શકતા નથી સૂક્ષ્મ એટલે સૂક્ષ્મ પદાર્થની જેડે
અગ્રાહ્ય કારણકે સ્થૂળપદાર્થોનું જ્ઞાન મેળવી શકતા હૃદયો તેનું મદા! નથી
શકતા નથી, માત્રમા તેને માટે હૃદયમા આવે છે કે જગોરણીયાનું એટલે આલુથી
પણ તે આગ્રહ્ય છે, આમ હોવાથીજ તે અજ્ઞાત એટલે વ્યક્તિરહિત અથાનું
નિરવયવ છે, સનાતન એટલે નિલ અર્થાત્ આદિ અને અતથી રહિત છે સર્વ
બૂતપ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ છે તેથી તથા જે જેની દૃઢ ભાવના હર તે તન્મય
કહેવાય છે તેમ મારે સર્વ જન ઉત્પન્ન કરવા છે એવી દૃઢ ભાવનાથી તેણે સર્વને
ઉત્પન્ન કર્યા છે તેથી પણ ને સર્વ જનમય કહેવાય છે ઇશ્વરને વિશે બીજી રીતે
જે જનમયપણુ -હોવામા આવે છે તે બૌદ્ધધર્મિ છે વાસ્તવિ રીતે પણ
ઇશ્વર સર્વ જનમય થઈ શકે છે હા જુએ દમિએ જેમ સમુદ્રના વિરતરૂપ છે
તેમ ચેતનઅચેતન સર્વ બૂતો પરમાત્માનાજ વિવર્તરૂપ છે તેથી તેનાથી ભિન્ન
નથી પરમાત્મા, એવે હૃદયોથી અગ્રાહ્ય છે પણ બીજીરીતે રિવન અવસ્થામા
ગ્રાહ્ય પણ થાય છે આમ હોવાથી તે અચિત્ત છે એવે એમા કેવળ તો જુ
કામ ની શક્તા નથી અર્થાત્ તેની હયાના નિશ્ચિત ની નાની નથી, નિત્ય
મત્વબાદિ ન્યાયુ શુદ્ધોથી શુદ્ધ ઇશ્વરને આ જગત્તના પાથરવાની તરખટ જેમ
કરી પડી? એવા વિચારમા મેહએ લેગન થતુ નહિ, માત્રકે ઇશ્વરની પ્રવૃત્તિ
અચિત્ત એટલે જાણી શકાય નેવી નથી તેમ તેનું નિશ્ચયત્વ મદા નિરપણ
પણ ના મનુ નથી મૂળમા 'જે આ પરમાત્મા' એમ કહ્યું છે તેમા 'જે' એમ
કહેવાથી નમમ વેદ પુરાણ ઇતિહાસાદિ ગાત્રમા તેનું પ્રતિદ્વંપણ જતા યુ છે
અને 'આ' એમ કહેવાથી આ સખળુ જગત્ ઇશ્વરનાજ વિવર્તરૂપ છે એમ કે
ખાટયુ છે આ સખળુ જગત્ ઇશ્વરનાજ વિવર્તરૂપ હોવાથી પરપમારઆદિ
પ્રવૃત્તિથી જગત્નું વ્યાર્થન કરતુ તે પણ ઇશ્વરનું જ આચરન છે અને જે
જાજ મારે જનપ્રાણીમાત્રનરક વિરમ મહિના બવહારને નિહાને નિતર વખો
હતા આત્મા છે અને સમાનપ્રિયા બરહારને વખાલના આત્મા છે, કારણકે જે
સ્વય પ્રમગ સર્વેશ્વર પોતેજ પોતાની ઇચ્છાથી મદન વાદિ મારેપે પ્ર / થવા છે

આવી રીતે પ્રકટ થયેલા પરમાત્માએ શ્રુદ્ધિ કેવીરીતે અને
કેવા ક્રમથી કરી તે હવે જાણવે છે—

સોઽભિધ્યાય શરીરાત્સ્વાત્સિદ્ધૃર્વિવિધાઃ પ્રજાઃ ॥
અપ એવ સસર્જાદૌ તાસુ વીજમવાસ્ટજત્ ॥ ૮ ॥

અને પ્રજાની પ્રજને ઉપત્તિ કરવાની દૃષ્ટિથી તે પરમાત્માએ સૃષ્ટિની પહેલાં વિચાર્યું પેના શરીરમાંથી જન્મ ઉપત્તિ થું અને તેમાં બીજાનું આગવલું કરું ૮

અને પ્રજાની પ્રજને જન્મવાની દૃષ્ટિથી તે પરમાત્માએ પોતાના કાર્યવિધિ દ્વારાની સૃષ્ટિ પહેલાં વિચાર્યું એટલે જન્મ ઉપત્તિ થાયો એવા વિચાર માત્રથી તેને જન્મ ઉપત્તિ થું વિચાર્યું સૃષ્ટિ ઉપત્તિ થી આમ કહ્યું તેથી જણાય છે સાધ્યમતની પેઠે અવેનન અને પરાધીન એવી પ્રકૃતિ જન્મરૂપે પરિણામ પામે છે એમ મનને અનીદ નથી પણ જ્ઞાન પોતે જ અત્યાંત નિમિત્તરૂપે જન્મનું કારણ છે એમ વિવિધવાદ માન છે તેમ મત તેને અનીદ છે પણ મદ્દાનન નાને દ્રિયો, મંદ્રિયો પ્રાણ નન કમ અવિધા અને વાસનાઓ જે મુખરૂપે નિમિત્તરૂપણથી રહે છે તે અત્યાંત હેવાયું શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૫.૧૦ નીમા પ્રકૃતિનજ અત્યાંત હેવ શ્રી આ અત્યાંત એજ પરમાત્માનું શરીર છે પ્રતિજ્ઞા જન્મરૂપે પરિણામ સામની નથી પણ જ્ઞાન / અત્યાંત મંદ્રિય / જન્મનું કારણ થાય છે એમ દેવાથી સૃષ્ટિમાં પ્રતિનું રાતર કંઈ જાહેર ગદોય કપનિષદમાં તે પગમાં માથા નિવારવા કે ન અનંકરૂપે થાઈ આમ દેવ છે અને અનુસરતા શ્રીઆસમુનિએ પણ ફેલ્સનેર્મોશદમ્ । એ સૂત્રમાં ૬ ધનલ (વિચાર) થું એમ નિમા સંભાર છે તેથી પ્રજાન (પ્રતિ) જન્મનું કારણ નથી । એ સિદ્ધાંત થા છે પરમાત્માએ પોતાના શરીરમાંથી જન્મ ઉપત્તિ થું એટલે અત્યાંતમાંથી પ્રથમ જન્મની સૃષ્ટિ થી આમ કહેવાથી મદ્દાનન અત્યાંત, તન્માનાવરોનો કમ હટી જાય એમ મમજવાનું નથી પણ સૃષ્ટિના કામનો જાણવારો અત્યાંત જન્મની સૃષ્ટિ થી જ થાય છે એમ જનાવવા પ્રથમ જન્મની સૃષ્ટિ કહી છે એ જન્મમાં પરમાત્મા સમિત્તરૂપ જીજ્ઞાસે આરોપિત થઈ અર્હા તે વખતે પૃથ્વીવચ્ચેનો અત્યાંત હેવાથી આવારવગર જન્મ એમ રતી રહે છે એવી સંકા કરવાની નથી કારણકે પરમાત્માની કૃત્યક્ષમિ આત્માની પ્રત્યક્ષિકરતા વિવક્ષણ અને ઐશ્વર્યના અનિસયવાળી છે તેથી તેને પ્રાન્તરર્થેનું સાદ્ય આવી ગણતું નથી જે તેને રાત્ર તદર્થનું સાદ્ય આવી ગણતું હોય તે આપણે એમ આધારવગર રતી રાકતા નથી તેમ પરમાત્મા પણ આધારવગર એમ રતી રહે તે આપણે એમ કોઈ અત્યાંત જનાવવા વખતે અનેક સાધનોની અને રાખીએ છીએ તેમ

પરમાત્માને પણ જગત્ બનાવવામાં અનેક સાધનોની જરૂર પડવી જોઈએ એવી શંકાઓના વચળમાં રૂખીજે જવું પડત. પણ પરમાત્માની શક્તિ અચિંત્ય છે, માટે જલના આધારવિષે પણ પરમાત્માની અચિંત્ય શક્તિથીજ વ્યવસ્થા કરી લેવી યોગ્ય છે.

જલમાં આરોપિત કરેલ તે બીજમાં શો વિશેષ થયો તે જણાવેછે—

તદંડમભવદ્વૈમં સહસ્રાંશુસમપ્રભમ્ ॥

તંસ્મિન્નજ્ઞે સ્વયં બ્રહ્મા સર્વલોકપિતામહઃ ॥ ૧ ॥

તે બીજ સૂર્યસમાન કાલિવાળું અને સુવર્ણસદૃશ ઇંડારૂપ થયું. તેમાં પોતે પરમાત્મા સર્વ લોકના પિતામહ એવા બ્રહ્મારૂપે ઉત્પન્ન થયા. ૯.

પરમાત્માએ જલ સહ તેમાં નાખેલું બીજ ઇંડાની આકૃતિનું થયું તેની કાલિ સૂર્યના જેવી દેખાવા લાગી અને તે સુવર્ણની પેઠે ચળકવા લાગ્યું, મૂળ પ્રલોકમાં ઇંડાનું વિશેષણ દૈવમ્ એ પ્રમાણે છે તેનો અર્થ સુવર્ણનુંજ અથવા સુવર્ણમય એમ પણ થઈ શકે છે પણ અહીં તેવો અર્થ કરી શકાય તેમ નથી. કારણકે આગળપર આવશે કે તે અંડના ઉપરના ભાગથી સ્વર્ગને અને નીચેના ભાગથી પૃથ્વીને રચી તેો અંડના નીચેના અધ ભાગમાંથી થયેલી આ પૃથ્વી કદા સુવર્ણમય નથી માટે દૈવ એ પદનો અર્થ સુવર્ણનુંજ કે સુવર્ણમય એમ નહિ પણ “સુવર્ણસદૃશ” એ પ્રમાણે કરવો એજ યોગ્ય છે, પરમાત્મા પોતે બ્રહ્મારૂપે એ સુવર્ણસદૃશ ઇંડાની અદર ઉત્પન્ન થયા અને તેથીજ બ્રહ્મા દ્વિરુચ્યગર્ભ કહેવાયછે સર્વ લોકની રચના બ્રહ્માએ કરેલી હોવાથી તે સર્વ લોકના પિતામહ પણ કહેવાયછે સર્વ લોકના પિતા એમ કહીએ તોપણ ચાહે પરતુ પિતાકર્તા પણ પિતામહ વધારે માનપાત્ર છે તેથી અથવા સુદ્ધિપરંપરા શાયતાં પિતામહ કહેવું એજ વધારે યોગ્ય છે તેથી સર્વ લોકના પિતામહ કહેલા ॥ પૂર્વજન્મમાં જેણે “હું દ્વિરુચ્યગર્ભ છું” એવી ભેદ અને અભેદ ભાવનાવડે ઇન્દ્રની ઉપાસના કરી હોય એવા લિંગતરીસાવચ્ચિન્ન જીવાત્મામાં પેસી પોતે એટલે પરમાત્માજ બ્રહ્મારૂપે ઉત્પન્ન થયા, અથવા જેમ પિતા પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાયછે તેમ પરમાત્મા બ્રહ્મારૂપે ઉત્પન્ન થયા.

હવે નારાયણ શબ્દ જે આગમમાં પ્રસિદ્ધ છે તેના અર્થના વ્યાખ્યાનથી ઉપર કહેલા અર્થને દૃઢ કરેછે—

આપો નારા इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ॥

ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ ૧૦ ॥

આપ (જલ) એ નાગ રુદ્રથી કહેવાયેલ છે. કારણકે તે નરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. તે નાગ (જલ) પ્રથમ આ પરમા-માના આશ્રયરૂપ છે માટે તે (પરમાત્મા) નાગયામુ કહેવાયેલ છે. ૧૦

કર્તૃશક્તિ તથા જ્ઞાનશક્તિના યોગથી નારાયણ સમ્પદ આપીને જે પુરુષને સાત્ત્વમાં બતાવેલ છે તેજ પુરુષ આ રૂપે કહેલ છે. કારણકે સમ્પદરૂદ્ધથી અર્થભેદ થતો નથી અને તેથી યજ્ઞા, નારાયણ અને મહેશ્વર એ ત્રણે ગમ્પદો એક દેવનેજ કહે છે એ એ-જ દેવની ભૂદેભૂદે નામે ઉપાસના થાય છે તોપણ ઉપાસનાના ભેદથી કાંઈ વરનુભેદ થતો નથી હો-મા પણ એક-જ પુરુષનું અધિ-નારથી ભૂદેભૂદે નામે અને ભૂદેભૂદે પ્રમારે આરાધન થતુ જોવામા આવે છે. બ્રહ્માની ઉત્પત્તિપદેલા અર્દી જે જગતી ઉત્પત્તિ હતી છે તે જગતે સાત્ત્વમા નારા એ ગમ્પદથી કહેલ છે કારણકે પરમાત્મા નર કહેવાય છે જગતી ઉત્પત્તિ તેનાથી હોવાથી તસ્યેદમ્ ।૬।૩।૧૨.। એ પાણિનિસૂત્રવડે નર સમ્પદકપર અળ્ પ્રત્યય થતા નાર એવુ ૩૫ થઈ શ્રીનિર્ગો દેવ તક ટાપ્ પ્રત્યય થયો એટલે નારા સમ્પદ થાય છે એ ક અળ્ પ્રત્યય થવાપછી બ્યામ્પરણના નિયમપ્રમાણે દ્વાદશિક સમ્પદોને શ્રીલિંગમા ટાપ્ પ્રત્યય થાય છે પણ સ્મૃતિઓમા વંદિકલ્યવહારનુ પ્રાધાન્ય હોવાને લીધે સર્વે વિધવાઁ ઇન્દ્રસિ વિવલ્લયન્તે (બધા વિધિઓ વડમા રિ ૧૫ પાને છે) એવા, બ્યામ્પરણ સાત્ત્વમા પ્રચલિત નિયમપ્રમાણે અર્દી પણ ટોપ વિ રૂપે થાય તેથી જ વચત ટીપ્ પ્રત્યય ન થાય તે વચત સામાન્ય લક્ષણથી એવે અજાણતણાવ્ । ૪ । ૧ । ૮ । એ સૂત્રથી ટાપ્ પ્રત્યય થઈ ગમ્પે માટે નારા એ સમ્પદ જગતના વાચક થાય છે તે નારા પ્રથમ આ પરમા-ત્માનુ અર્થન એવે આશ્રય હોવાથી તે નારાયણ -હોવાય છે કેટલાએક નારાયણ સમ્પદની સ્તુત્તિ જોવા પ્રારથી પામી છે કે, જેમ વનિષ્ઠ, બ્રહ્મ, મહુ અને હોમ- એ સમ્પદો પિતાના વાચક હોવા છતાં અભેદોપચારથી પુત્રના વાચક પણ થાય છે, નારણકે સાત્ત્વમા પુત્રને પિતાની મૂર્તિજ ગણેલી છે તેમ નરથી ઉત્પન્ન થયેલ જગત પણ નર સમ્પદથીજ કહેવાય છે, અને તે જલ જેનો આશ્રય થયુ તે નારાયણ અને તેમ થવા પછી અન્યેયમપિ દ્વયતે ।૬।૩।૧૩. એ સૂત્રથી નીચે થઈ નારાયણ એ સમ્પદ થાય છે પરંતુ આનાકરતા ઉપર નજાવેલી સ્તુ-ત્તિનિ વધાર સરવતાવાળી છે નારાયણ ગમ્પદ સાત્ત્વમા જેમ વિધાનું માટે

પરાયણે તેમ બ્રહ્માને માટે પણ વપરાયેલો જોવામાં આવે છે વિષ્ણુપુરાણમાં
કહ્યું ॥ કે વ્રહ્મા નારાયણાદ્યોર્ધા કપાદૌ ભગવાન્ પુરા । પૂર્વે દત્તપત્તા આદિ સ
અયમ નારાયણ એ નામથી જોળખાતા ભગવાન બ્રહ્મા હતા

જે નારાયણ તેજ બ્રહ્મા કહેવાય છે એમ જણાવે છે—

ચત્તત્કારણમવ્યક્તં નિત્યં સદસદાત્મકમ્ ॥

તદ્વિષ્ટપ્તઃ સ પુરુષો લોકે વ્રહ્મેતિ કીર્ત્યતે ॥ ૧૧ ॥

જે તે અવ્યક્ત, નિત્ય અને અદસદાત્મક ચરના ડારણુપ, પરમાત્મા છે
તેણે ઉત્પન્ન કરેલ તે પુરુષ લોકમાં બ્રહ્મા એમ કહેવાય છે ૧૧

જે અને તે એ બન્ને સર્વનામોથી લોક અને રેલવગેરેમાં પરમાત્માની
પ્રસિદ્ધતા જણાવી છે એ પરમાત્મા સર્વના નરણુપજ છે, પણ કોઈના કાર્ય-
રૂપ નથી તે બાહ્યદ્રિયોથી નાહી ગયાય તેમ ન હોવાથી અવ્યક્ત કહેવાય છે
અને દત્તપત્તિ તથા પિનારાથી રહિત હોવાને ત્રીવે નિજ કહેવાય છે તે વેદાત-
સિદ્ધ સત્સ્વભાવવાળો છે અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોના વિષયરૂપ નહિ હોવાથી
જાણે અસત્સ્વભાવવાળો જણાય છે અથવા સત્ એટલે ભાવ પદાર્થ અને અસત્
એટલે અભાવપદાર્થ એ સર્વના અધિકારનુપ છે અથવા બહિર્દેશિવાળો લોકોને
આત્માની ઉપવચ્છિધ થતી નથી કેમકે તેમાં સત્તાવ્યવહાર દેખાતો નથી માટે
તે અસત્ કહેવાય છે અને આગમમાં આત્મા સર્વનું કારણ છે એમ કહેવું છે
તેથી તે સત્ પણ કહેવાય છે આમ પ્રતિપત્તા એટલે જોનારના બેદથી સદૃષ
તથા અસદૃષ એ બન્ને જાનના વ્યવહાર પરમાત્મામાં ધરે છે એ પરમાત્માએ
ઉત્પન્ન કરેલ તે પુરુષ સર્વત્ર બ્રહ્મા એ નામથી જોવારાય છે

પછી બ્રહ્માએ ઝી પ્રવૃત્તિ કરી તે જણાવે છે—

તસ્મિન્નણ્ડે સ ભગવાનુપિત્વા પરિવત્સરમ્ ॥

સ્વયમેવાત્મનો ધ્યાનાત્તદ્વંડમકરોદ્વદ્વિધા ॥ ૧૨ ॥

તે અહમાં તે બ્રહ્માએ અનન્યમૃદ્ધી ઝીને પોને પોનાના ધ્યાનથી તે
અહમાં એ વિભાગ કર્યા ૧૨

તે અહમાં બ્રહ્મા એક સવત્સરપર્યંત રહ્યા અર્ધાં મનુષ્યમણનાનો સ
વત્સર નહિ પણ બ્રહ્માની કાળગણનાપ્રમાણેનો સવત્સર સમજવો સંવત્સર

પછી બ્રહ્માની કાંઈ પણ સારીરિક ક્રિયાથી નહિ પણ ધ્યાનમાત્રથીજ એટલે “હું આમાંથી બહાર નિકળું” એવી દૃષ્ટિ થતાંજ તે અંડના બે વિભાગ થયા.

અંડના બે વિભાગોનું શું થયું તે જણાવેછે—

**તાભ્યાં સ શકલાભ્યાં ચ દિવં ભૂમિં ચ નિર્મમે ॥
મધ્યે વ્યોમ દિશશ્રાણવપાં સ્થાનં ચ શાશ્વતમ્ ૧૩**

બ્રહ્માએ તે બે વિભાગોવડે નવન અને પૃથ્વીનું નિર્માણ કર્યું, અને તે બન્નેની વચમાં આકાશ, આદિ દિગંભો અને દમેશ ગ્ધિનિવાસી અમુક એઓનું નિર્માણ કર્યું ૧૩.

તે અંડના ઉપરના વિભાગથી સ્વર્ગ વર્તુ અને નીચેના વિભાગથી પૃથ્વી પરી, એ બન્નેની વચમાં આકાશ આદિ દિગંભો, અને સમુદ્ર નામનું જલને રહેવાનું સ્થિત રજાન એઓને કર્યા.

આ પ્રમાણે તરત ધ્યાનમાં આવે એવું સૃષ્ટિનું સ્પૃશ્યદર્શન કરાવી હવે મહુત્તત્વઆત્માના કંમથીજ જગત્ની રચના થઈ છે એમ દેખાડવામાટે મહુત્તત્વવગેરે પદાર્થોની સૃષ્ટિ કહેછે—

**ઉદ્ભવર્હાત્મનશ્ચૈવ મનઃ સદસદાત્મકમ્ ॥
મનસશ્રાપ્યહંકારમભિમન્તારમીશ્વરમ્ ॥ ૧૪ ॥**

બ્રહ્માએ પરમાત્માથીજ મદમદૂપ મનને ઉત્પન્ન કર્યું અને મનથી પહેલાં અભિમાનરૂપ કાર્ય કરનાર સમય અહીં દારને ઉત્પન્ન થયા ૧૪

અહીં તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ પ્રતિલેખ કંમથી કહેછે. કારણ- અહીં કારની ઉત્પત્તિ પ્રથમ અને મનની ઉત્પત્તિ પછી દોઝા જતા મનની ઉત્પત્તિમાટે પ્રથમ વખતુ છે એ મન શ્રુતિસિદ્ધ હોવાથી અને સવળા ઇદ્રિયાથી એકસામદુ જ્ઞાન થતુ નથી એ હેતુથી સત્-હોવાયછે અને પ્રલક્ષ દેખાતુ નથી તેથી અસત્ પણ હોવાયછે ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાપ પ્રધાનથી મનની ઉત્પત્તિ ન માનવામાટે તેને પરમાત્મામાંથીજ ઉત્પન્ન કર્યું એમ જણાવ્યુ છે. એતસ્માજાયતે પ્રાણો મન સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ । સ્વ વાયુર્જ્યોતિરાપથ પૃથ્વી વિશ્વસ્ય પારિણી ॥ “પ્રાણ, મન, સપળા ઇદ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને જમનને ધારણ કરનારી

પૃથ્વી એ સધળું પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે” એ શ્રુતિમા પણ મનની ઉત્પત્તિ પ્રધાનથી નહિ પણ પરમાત્માથીજ થેલી છે મનની પણ પહેલા અહ કારને ઉત્પન્ન કહેવો છે, જે અહ કાર હું એવી રીતના અભિમાનાર્થથી યુક્ત થાય છે અને પોતાનું કાર્ય કરવામા સમર્થ છે એ અહ કાર નામના તત્વને અવયવીનેજ વિશ્વનો સારો ભેદબ્યવહાર થાવુ થાય છે

હીલેલા પ્રતિભામક્રમને અનુમરી હવે અહ કારની પહેલાં કોની ઉત્પત્તિ થઈ તે બતાવે છે તથા પછી પ્રતિભામ ક્રમ મૂકી અનુભામ ક્રમને અનુસરી એ પછી શું શું થયું તે પણ જણાવે છે—

મહાન્તમેવ ચાત્માનં સર્વાણિ ત્રિગુણાણિ ચ ॥

વિષયાણાં ગ્રહીતૃણિ જ્ઞાનેઃ પઞ્ચેન્દ્રિયાણિ ચ ॥૧૫॥

અહ કારની પહેલાં અત્માને ગ્રહિમા માલ્ય કરનાર મહત્ત્વનું ઉત્પન્ન કર્યું આ અધ્યાત્મ તત્વો ત્રણ ગુણમય છે પછી ગ્રહણ વિષયોને ગ્રહણ કરનાર પાંચ જ નેદ્રિયો તથા પાંચ ઈન્દ્રિયોને અનુક્રમે ઉત્પન્ન કર્યા ૧૫

અન્યાકૃત સંજિતરૂપ પ્રકૃતિથી યુક્ત પરમાત્માથી મહત્ત્વને અહ કારની પહેલાંજ ઉત્પન્ન કર્યું કે જે મહત્ત્વ સૃષ્ટિર્વર્ધમા સહાયક થઈને આત્માનો ઉપકાર કરવાને હીરે અથવા આત્માથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી આત્મા જે નામથી પણ યોજાવાય છે મહત્ત્વ, અહ કાર અને મન એ સધળા તત્વો સત્ત્વ ગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણરૂપ ઉપાદાન રામુવાળા છે અર્થાત્ જાગ્રા યોગી માપનારા એ ત્રણગુણોની ભેજરેજથીજ તેઓની રચના થઈ છે આ મુખ્ય તત્વો પછી ગન્ધ, રૂપરશ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિધો જે તત્માત્મા એવા નામથી પણ યોજાવાય છે તેઓને મહત્ત્વ કરનાર ગ્રહણ, (૧૬), ચક્ષુઃ, શ્રોત્રી અને ગ્રાહ્ય એ પાંચ જ્ઞાનેદ્રિયોને ઉત્પન્ન કર્યા અને કનેદ્રિયોને પણ ઉત્પન્ન કર્યા તેમજીય ઉપનિષદમા “તે આ આત્મામાથી આદ્યાર થયો, આ આદ્યારથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ અગ્નિથી જલ અને જલથી પૃથ્વી થઈ” એ સૃષ્ટિનો ક્રમ વર્ણવ્યો ॥ અને અહીં તો મહત્ત્વનાં ક્રમથી સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરવામા ગાળ્યું તેથી વેદાંતતત્ત્વનામા બતાવવામા આવતો સૃષ્ટિક્રમ મનુજે માન્ય નહિ હોય એવી મઠા રવાજેનું નથી મારણ પરમાત્માની અન્યાકૃત સંજિતરૂપ સૃષ્ટિમા ઉત્પન્નપણ તેજ મહત્ત્વ અને ‘હું એવું અનેક પ્રકારે થાઉં’ એવા પ્રકારના અભિમાનરૂપ હક્કારામવની સાથે અન્યાકૃતસંજિતને સંબંધ થયો, તે અહ કારત્વ અને અહ કારમાથી આનંદરવો પચમક્રમનોના સૂક્ષ્મરૂપ

પંચ તન્માત્રાઓ અને તન્માત્રાઓમાંથી પંચમહાભૂતો ઉત્પન્ન થયાં આવી રીતે અહીં તત્ત્વોનાં સૂક્ષ્મરૂપોની સૃષ્ટિ પણ વર્ણવવામાં આવી છે અને ત્યાં તત્ત્વોના રથૂપરૂપોનીજ સૃષ્ટિમાત્ર વર્ણવેલી છે પ્રથમ સૂક્ષ્મ અને ૫મી રથૂપરૂપ એવા ક્રમથીજ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી એવામાં આવેછે તેથી માત્ર રથૂપતત્ત્વોની ઉત્પત્તિ વર્ણવવામાં આવી હોય તોપણ તેની પહેલાં તેના સૂક્ષ્મરૂપભૂત તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ દોષીજ લેખએ એ મિદ્ધ દોષાથી વેદાન સિદ્ધાન્તમાં આપેલું વર્ણન અને મનુના વચનોમાં વારનવગીતે -ગો વિનાથ નથી

અહુંકારમાં ંદિથોતો તથા પંચતન્માત્રાઓમાં પંચમહાભૂતોતો મમાવેશ કરવાને ક્ષીધે મુખ્ય એ છ તત્ત્વોથી આ સઘળું જગત ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યું એમ જણાવેછે—

तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान् पण्णामप्यमितौजसाम् ॥
सन्निवेद्यात्ममात्रास्तु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ १६ ॥

અત્યંત પ્રભાવનાળા એ ૭ તત્ત્વોના મૂલ્ય અવયવોને તેની પાંનાની માત્રાઓના એટલે વિદાન્ન ૫ ડાયામાં નીટીત અને પ્રાણીમાનનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું ૧૬

મુખ્ય તત્ત્વોને ઉત્પન્ન કરનાર એજ પરમાત્માએ, જે ૭ તત્ત્વોના સૂક્ષ્મ અવયવોની તેઓના વિગરરૂપ નાનામાં યોજના કરીને ફેવ નનુય પશુપક્ષી, વૃક્ષ પદ્મ વગેરે સપજા રચાવે જગમ પદાર્થોની રચના કરી હરિયો અહુકારના વિ ૧૨૩૫ માર્ગો છે તથા રથમહાભૂતો તે પચતન્માત્રાના વિ ૧૨૩૫ કાર્યો છે અને તે નાર્યાને બનાવવાને થીતજ એ છ તત્ત્વોના અવયવોને અલ્પ ત પ્રભાવવાળા તા છે અથવા ૧ મહાનત્વ ૭ અહુકાર, ૭ મન, ૪ તન્માત્રાઓ, ૫ ક્ષાંતે દ્વિયો અને ૬ ક્રમેદ્વિયો આ પ્રમાણે અલ્પ ત પ્રભાવવાળા છ તત્ત્વોના સૂક્ષ્મ અવયવોને આત્મમાત્રાઓ એવે પરમાત્માના અશરૂપ જ્ઞાતમાઓની સાથે જોડી ફેવમનુષ્ય વગેરેનું નિર્માણ કર એમ પણ આ ંગોત્તો અર્થ કરવામાં આવેછે

આ મઘણી ગ્યના ગરીગ્રંથાન દોષાથી ગરીગ ગજદની વ્યાખ્યા આપેછે—

यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति पद् ॥
तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्त्तिं मनीषिणः ॥ १७ ॥

તે સપ્રકૃતિક બ્રહ્મની મૂર્તિના અવયવરૂપ એ છ મુક્તમત્ત્વો, ખૂનો તથા હૃદિયોનો આશ્રય કરેછે તેથી તેની મૂર્તિને વિદ્વાનજોડા શરીર એ પ્રમાણે કહેછે. ૧૭.

અહંકાર તથા પાંચ તન્માત્રાઓરૂપ છ સૂક્ષ્મ તત્ત્વો જે સપ્રકૃતિક બ્રહ્મની મૂર્તિના અવયવરૂપ છે એટલે પોતે અવયવરૂપ બની બ્રહ્મની મૂર્તિને સંપાદન કરનારાં છે તેઓ પોતાનાં કાર્યપણાંથી પાંચ મહાભૂતો તથા મન, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચકર્મેન્દ્રિયો એઓનો આશ્રય કરતાં હોવાથી શ્રવણાદિશરીર એવી ઉત્પત્તિ કરી વિદ્વાન જોડા એ સપ્રકૃતિક બ્રહ્મની મૂર્તિને શરીર એ પ્રમાણે કહેછે ભૂત અને હૃદિયો, એ ઉપર જણાવેલાં છ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનાં કાર્યરૂપ છે કારણ કે અહંકારમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા મનની ઉત્પત્તિ થઈ છે, અને પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી પાંચમહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ છે

સપ્રકૃતિક બ્રહ્મની મૂર્તિના અવયવરૂપ તન્માત્રાઓ તથા અહંકારથી તેઓનાં કાર્યરૂપ ભૂત તથા હૃદિયોનાં ઉપસક્ષણરૂપ મનની ઉત્પત્તિ જણાવેછે—

તદાવિશન્તિ ભૂતાનિ મહાન્તિ સહ કર્મભિઃ ॥

મનશ્ચાવયવૈઃ સૂક્ષ્મૈઃ સર્વભૂતકૃદવ્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥

અહંકાર તથા તન્માત્રાઓ જેની મૂર્તિના અવયવો છે તે બ્રહ્મમાંથી કર્મો-સાક્ષિત મહાભૂતો ઉત્પન્ન થયાં અને સૂક્ષ્મ અવયવોસદિત મન જે સર્વની ઉત્પત્તિ કરનાર તથા અવિનાશિ છે તે ઉત્પન્ન થયું. ૧૮.

પાંચ તન્માત્રાઓ જે બ્રહ્મની મૂર્તિના અવયવરૂપ છે તેમાંથી આકાશ વગેરે મહાભૂતો પોતપોતાનાં કાર્યની માથે ઉત્પન્ન થાયછે એટલે અવયવ આપવારૂપ પોતાના કાર્યની સાથે આકાશ, વ્યૂદન એટલે પદાર્થોને બોલા કરવા જે વિન્યાસ એટલે સ્થાપનરૂપ છે તે પોતાના કાર્યની સાથે વાયુ, ૧૧૩૫ પોતાના કાર્યની સાથે અગ્નિ, સંપ્રદણ એટલે પિંડરૂપ કરી દેવું તેવા પોતાના કાર્યની સાથે જળ અને ધારણ કરવારૂપ પોતાના કાર્યની સાથે પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાયછે તથા અહંકાર જે બ્રહ્મની મૂર્તિના અવયવરૂપ છે તેમાંથી મન જે સર્વની ઉત્પત્તિના નિગિતરૂપ તથા અવિનાશિ છે તે પોતાના સૂક્ષ્મ અવયવો એટલે બ્રહ્મ હૃદિયોથી મદભૂત થઈ ગઈ એવા શુભાશુભ સંદેહોની સાથે ઉત્પન્ન થાયછે અહીં એકજુ મન કહેવું છે તે સર્વ હૃદિયોના ઉપસક્ષણરૂપ રાગદ્વેષે તેમજ અધાન એ અહંકારમાંથી મન તથા હૃદિયો એ સંપર્કમાં ઉત્પન્ન થયાં એમ જ-

જીવ મનને સર્વની ઉત્પત્તિના નિમિત્તરૂપ તરીકે જાણાવ્યું છે કે મનના શુભાશુભ સંકલ્પોએ રાના કરનાર / જન્મનો પ્રસાદ ચાહુ થાય છે અને ચાહુ રહે છે 'સૂત્રની ઉપત્તિ રનાર' તથા અવિનાશિ એ એ વિશેષત્વો જે મનો લગાવવામાં આવ્યા છે તે દ્રઢન પણ નવાની મકાય છે કારણ કે તે પ્રકૃતિ દ્વારા સૂત્રની ઉત્પત્તિ કરનાર છે અને ૧૨૧૨૩૦ પોતે અવિનાશિજ છે

આવીગીતે આ નવજન્મ જન્મનું પન્મ કાળુ જન્મનું અને નિત્યઉપામનીય બ્રહ્મ છે એમ બતાવેલું—

તેષામિદ તુ સસાનાં પુરુષાણાં મહૌજસામ્ ॥

સૂક્ષ્માભ્યો મૂર્તિમાત્રાભ્યઃ સમ્ભવન્ત્યવ્યયાદ્યવ્યયમ્

એ અવિનાશિ સ્વભાષી પુરુષ એને જુગથી ઉપન થેન તે મતી અમથ વ્યાતન વોની મુન્મજરીગમ પા માત્રાઓ તાગજન્મનાવાળુ આ જગત્ ઉપન થારુ ૧

જે કાય દ્વારા તે વિનાશિ દોર તેથી પરમ ૧૨૩૫ ગમિનાગી દ્રઢભાષી ઉપન થેતુ આ જગત નાશરનાવાળુ છે તેનું પરમ ૧૨૩૫ જે કે બ્રહ્મ છે તેપણ તેનું સામાત્ કરી મરુત વ અ ૧૨ અને રાચ ત ન્માત્રાઓ જે માત્ર તાવે ની મુન્મ માત્રાઓ છે ૩ જે માત્રાઓ બ્રહ્મના રાગીશની સ રાજ બનેલી છે એ સાત ન ના રૂરૂપ એન પન્મમાં ભાષી પત થેન છે અને જુગની એન આ માત્રી જતિથીજ આવ ૭ એટલ માત્ર તેમો પણ પરુ એ રાજ થીજ કહેલ છે તે પોતાનું ૧૨૩૫ માત્રા મનાસનુ છે જે કે પોતાના કાયરૂપ જન્મની અપેક્ષાથી તેના કારણરૂપ જે સાત ની વિશેષ સ્થિત છે તેપણ તેઓ દ્રઢની અપેક્ષાથી તે અસ્થિત / છે અને તે થીજ તેઓને અવિનાશી એલુ વિગરણ ન લગાવતા તે વિગેવા તે દ્રઢનેજ લગાવેતુ છે તા પય એજ છે કે અવ્યય અને મુન્મમાંથી વ્યયવ જી અને ૧૨૩ આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે

અદાન્મા શ્લોન્મા જે મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ કહી તેનો કન તથા તેઓમાં ગુણોની યાજના ટેવીગીતે ૫૧ તે કહેલું—

આદ્યાદ્યસ્ય ગુણં ત્વેષામવાપ્નોતિ પરઃ પરઃ ॥

યો યો યાવતિથશ્ચૈષાં સ સ તાવદ્ગુણઃ સ્મૃતઃ ૨૦

એઓમા પૂર્વ પૂર્વ તત્ત્વના ગુણને ઉત્તર ઉત્તર તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને એઓમા જે જે પદાર્થ જેટલી સખ્યાવાળો હોય તે તે પદાર્થ તેટલા ગુણરાળો બનેલો. ૨૦

એ પચમહાભૂત જેઓની ઉત્પત્તિ આ-આશ્રિ ક્રમથી છે તથા શબ્દાશ્રિ તેઓના ગુણો છે એમ આજળપર કહેવામા આવશે તેઓમા પ્રથમ પ્રથમના આકાશાશ્રિ તત્ત્વોના શબ્દવગેરે ગુણોને પછી પછીના વાયુવગેરે તત્ત્વો પામે છે અંટયે એઓમા જે જે તત્ત્વ, જે જે મખ્યાવાળુ હોય, તે તે તત્ત્વ તેટલા તેટલા ગુણવાળુ સમજવુ જેમકે આકાશ એ પહેલુ તત્ત્વ છે તેા તેના શબ્દ એ એકજ ગુણ છે વાયુ બીજુ તત્ત્વ છે તેા તેમા આકાશના શબ્દગુણ તથા પોતાનો સ્પર્શગુણ એમ બે ગુણો છે તેજ એ ત્રીજુ તત્ત્વ છે તેમા પહેલા બે તત્ત્વોના શબ્દ તથા સ્પર્શ એ બે ગુણો અને પોતાનો ઉપગુણ એમ ત્રણ ગુણો છે. જલ ચોથુ તત્ત્વ છે તેમા તેની પહેલાના તત્ત્વોના શબ્દ સ્પર્શ અને ઉપ એ ત્રણ ગુણો તથા પોતાનો રસગુણ એમ ચાર ગુણો છે તથા પૃથ્વી પાંચમુ તત્ત્વ છે તેમા તેની પહેલાના તત્ત્વોના શબ્દ, સ્પર્શ, રસ અને રસ એ ચાર ગુણો તથા પોતાનો ગંધગુણ નેમ પાંચ ગુણો છે આવીરીતે શબ્દગુણ આશ્રિ, વાયુ તેજ, જલ અને પૃથ્વી એ પાંચે ભૂતોમા સ્પર્શગુણ વાયુ તેજ, જલ અને પૃથ્વી એ ચાર ભૂતોમા ઉપગુણ તેજ, જલ અને પૃથ્વી એ ત્રણભૂતોમા, રસ ગણ જલ અને પૃથ્વી એ બે ભૂતોમા તથા ગંધગુણ માત્ર પૃથ્વી એ એકજ ભૂતમા સમન્વિત થાય છે મૂળ શ્લોકમા ' પૂર્વપૂર્વ તત્ત્વના ' એ અર્થને કહેનાર આશ્રયસ્સ એવુ પદ્ય ત પદ્ય છે ત્યાં બે કે નિલ્પવાપ્સવો । ૮ । ૧ । ૧ એ મૂળપ્રમાણે દ્વિ ભૂતથી આદ્યમ્ આદ્યમ્ એમ યતુ જોએ પણ સ્મૃતિમ્ યો જે સમાનવિધવાળા હોવાથી આદર્શ વેદિ-પ્રક્રિયાને અનુસારે મુખા મુટુક । ૭ । ૧ । એ મૂળથી પ્રથમના આદ્ય શબ્દ ની નિમજ્જિતો હુક થયો છે તેથી આદ્યાદ્યમ્ એ રૂપ ઉપરઉપરથી ભવવાળુ જાણાતા હતા બાવાળુ નથી

હવે તે પચમાત્માથી ઉત્પન્ન થયેલાં આ સઘળાં ભૂતવિશે-
યોનાં જુદાં જુદાં નામ તથા કર્મ વગેરે જોવામાં આવે છે તે
-યાંથી થયાં એ જણાવે છે—

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ॥
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥ ૨ ॥

તે પચમાત્માએ નરના નામો, જુદા જુદા કર્મો અને જુદી વ્યવસ્થાઓ નિર્મિત આપ્યાં છે ને નિર્મલોપનીત કરેલી છે. ૨ ।

દિરઘગર્ભરૂપ તે પરમાત્મા એટલે બ્રહ્માએ ગોળતિનું ગો, અશ્વત્થતિનું અશ્વ એવી રીતે સર્વનાં નામો તથા બ્રાહ્મણનાં અધ્યયનવચ્ચે અને ક્ષત્રિયનાં પ્રતરક્ષણવચ્ચે એમ સર્વનાં કર્મો જે ભૂદા ભૂદાં પૂર્વની સૃષ્ટિમા હતાં તે બ્યવસ્થાથી સૃષ્ટિના આદિમાં વેદશબ્દોથીજ જાનીને રચ્યાં બગવાન્ વેદ-બ્યાસે પણ ઉત્તરમીભાસામાં વેદપૂર્વકજ નગત્ની સૃષ્ટિ સિદ્ધ કરેલી છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે—

શબ્દ इति चेन्नात प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।

દેવનાઓને શરીરવાળા માનવામાં વેદમા આવતા દેવાદિ શબ્દો શરીર-વાળા દેવાને લાગુ પાડવાથી વિરોધ આવેછે કારણકે તેમ માનવાથી વેદ ઉત્પત્તિયુક્ત યદ્દ જાયછે, આ પ્રમાણે શ જા યતાં મમાધાન વરેછે કે, તે વિરોધ નથી, કેમકે વેદશબ્દોથીજ નગત્ની ઉત્પત્તિ યાયછે પ્રત્યયના સમયમાં પણ સુ-દ્દમરૂપે પરમાત્મામાં વેદ રહેલા હોયછે, જેથી કલ્પના આદિમા પરમાત્માની આદિ ભૂતિરૂપ બ્રહ્માના મનમા અવસ્થાતરને નહિ પામેલા તે વેદ જેમ નિદ્રા-માથી જાગત યથેક્ષને પ્રથમની વાત સ્મૃતિમા આવેછે તેમ પ્રકટ યાયછે અને તેથી દીવાની પેઠે પ્રકાશ -રનારા તે વેદની સહાયતાથી બ્રહ્મા દેવ, મનુષ્ય-વચ્ચે બેઠોથી વિબક્ત આ નગત્ જે તે તે શબ્દોના અર્થરૂપ છે તેને રચેછે. આ બાબત કેમ જણાય એ પ્રશ્ન ઉત્તર દેઠે કે પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ । એટલે પ્રત્યક્ષથી તથા અનુમાનથી અર્થાત્ શ્રુતિથી તથા સ્મૃતિથી જણાયછે શ્રુતિ એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, કારણકે તે સ્વતંત્ર છે અને સ્મૃતિ એ અનુમાન પ્રમાણ છે, કારણકે તેને અનુમાન કરાતી શ્રુતિની અપેક્ષા રહેછે પ્રત્યક્ષ એટલે શ્રુતિ પણ એમજ કહેછે જેમકે—

एत इति वै प्रजापतिर्देवानमृजतामृग्रामिति मनुष्यामिन्द्र इति पितृस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानाश इति स्तोत्र विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगस्यन्या. प्रजा ॥

બ્રહ્માએ એત શબ્દરૂપથી દેવાને સજ્જવા, અમૃત શબ્દરૂપથી મનુ-ષ્યોને ઉત્પન્ન કર્યા, ઇન્દ્ર શબ્દરૂપથી પિતૃઓને, તિર. પવિત્ર શબ્દરૂપથી ગ્રહોને, આશવ શબ્દરૂપથી સ્તોત્રને, વિશ્વાની શબ્દરૂપથી શસ્ત્રને અને અભિસૌભગ શબ્દરૂપથી બીજી પ્રજાઓને એમ ઉત્પન્ન કર્યા અનુમાન એટલે સ્મૃતિ પણ એમ કહેછે જેમ કે અહીંજ સર્વેવા તુ સ નામાનિ એ મનુસ્મૃતિનુંજ વચન આ-વીજ રીતે બીજાં સ્મૃતિવાક્યો પણ સમજવા ભૂદી ભૂદી બ્યવસ્થાઓ કરી એટલે દુભારે યદ્દ બનાવવો, વંચકરે યદ્દ બનાવવો ઇત્યાદિ વિશ્વાગથી યોજના કરી, અથવા અમુક કર્મ બ્રાહ્મણે કરવાનું છે અને તે અમુક કાળમાંજ કર-વાનું છે તથા અમુક ક્ષમાદે કરવાનું છે એવી બ્યવસ્થા કરી, અથવા બ્યવ-

સ્થાને માટે મૂળ શ્લોકમાં સત્ત્વા સખ્દ છે તેનો અર્થ તેણે લોકની સ્થિતિ વગેરેની ભૂદ્રી ભૂદ્રી મર્યાદાઓ બાંધી, એવો પણ થાય છે.

૧) સોળામાં શ્લોકમાં “ભૂતપ્રાણીમાત્રનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું” એમ સામાન્ય રીતે કહી હવે વિરાટ્સૃષ્ટિરૂપે તેનું વિશેષ વિવેચન કરે છે—

કર્માત્મનાં ચ દેવાનાં સોઽસ્ટજત્પ્રાણિનાં પ્રભુઃ ॥

સાધ્યાનાં ચ ગણં સૂક્ષ્મં યજ્ઞં ચૈવ સનાતનમ્ ॥૨૨॥

તે પ્રભુએ પ્રાણિદેવો (ઇદ્રાદિક) ના સમક્ષે, કર્મ સ્વભાવવાળા અપ્રાણિદેવોના ગણને, મૂઢમ એવા સાધ્ય દેવોના ગણને તથા સનાતન યજ્ઞને ઉત્પત્ત કર્યા. ૨૨.

ઇદ્રાદિક દેવતાઓ પ્રાણિદેવ ગણાય છે કર્મ સ્વભાવવાળા એટલે યજ્ઞના કર્મમાં જેઓ દેવતરીકે ગણાય છે તે યજ્ઞ, ગ્રાવ વગેરે અપ્રાણિદેવ ગણાય છે તથા યજ્ઞમાં હવિષ્ના બાગી નહિ પણ કેવલ સ્તુતિના બાગી દેવોના ગણ સાધ્ય કહેવાય છે જે ઇદ્ર, અગિરસ્ વગેરે દેવતાઓથી સૂક્ષ્મ છે. આ સર્વ દેવસમૂહ તથા દેવતાતરમાં પણ અનુમાનથી સિદ્ધ થવાને લીધે સનાતન એટલે ગિલ્ય જ્યોતિષ્ટામ વગેરે યજ્ઞને તે સમર્થ પ્રભુપતિએ ઉત્પત્ત કર્યા આ શ્લોકનો અર્થ બીજી રીતે એવો પણ થાય છે કે “કર્મ સ્વભાવવાળા એટલે સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનામાં પ્રીતિવાળા અને પુત્ર તથા પશુ વગેરે રજની ઇન્દ્રિયાવાળાં હોવાથી કર્મ કરવામાં તત્પર મનુષ્યોને માટે સનાતન યજ્ઞને ઉત્પત્ત કર્યા તથા યજ્ઞની સિદ્ધિને માટે ઇદ્રાદિક દેવોના તથા મૂઢમ એવા સાધ્યદેવોના ગણને ઉત્પત્ત કર્યા” કેટલાએક દેવો યજ્ઞ કર્મમાં તથા સ્વરૂપથી પણ ઇતિહાસમાં સંબળાય છે જેમકે ઇદ્ર, ઇદ્ર તથા વિષ્ણુવગેરે અને કેટલાએક દેવોનું તે કેવળ યજ્ઞમાં જ દેવપણું હોય છે પણ સ્વરૂપથી હોત નથી જેવાકે યજ્ઞ અને ગ્રાવ વગેરે મહાભારતમાં ઇદ્રાદિક દેવોનું, વૃજાસુરવગેરેની સાથે યુદ્ધ વગેરે કર્મનું વર્ણન આવે છે તેવી રીતે યજ્ઞગ્રાવવગેરેનું વર્ણન આવ્યું નથી. એટલે ઇદ્ર-વગેરે દેવોને પુરુષજેવા ગરીરવાળા અને પ્રાણવાળા ગણેલા છે; પણ યજ્ઞગ્રાવ વગેરેને તેવા ગણેલા નથી તેથી ઇદ્રવગેરે પ્રાણિદેવ કહેવાય છે અને યજ્ઞગ્રાવ વગેરે અપ્રાણિદેવ કહેવાય છે. દેવગણનો આવા પ્રકારનો વિભાગ નિરૂપણમાં પણ જણાવેલો છે.

યજ્ઞના મૂળરૂપ વેદોની અભિવ્યક્તિ કેમ કરવામાં આવી ને જણાવે છે—

અગ્નિવાયુરવિભ્યસ્તુ ત્રયં ब्रह्मा सनातनम् ॥

दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥ २३ ॥

બ્રહ્માએ અગ્નિ વાયુ અને સૂર્યમાથી યજ્ઞસિદ્ધિને માટે સનાતન એવા
ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ નામવાળા ત્રણ વેદોનું દોહન કર્યું ૨૩

બ્રહ્માએ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણ વેદોને યજ્ઞની સિદ્ધિવાસ્તે
અગ્નિ, વાયુ તથા સૂર્યમાથી લીધા વેદને સનાતન એવું વિશેષણ આપવાથી
વેદ અપૌરુષેય છે એ પત્ત મનુને અબીજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે એટલે પૂર્વ-
દેવમા જે વેદો હતા તેજ વેદો પરમાત્માની મૂર્તિરૂપ બ્રહ્મા જે સર્વજ્ઞ છે તેની
સ્મૃતિમા આશ્વ યથા અને તેઓનાજ તેણે સૃષ્ટિના આદિમા અગ્નિ, વાયુ અને
સૂર્યમાથી લીધા “અગ્નિઋગ્વેદો વાયોર્યજુર્વેદ આદિત્યાસ્સામવેદ । એટલે અગ્નિથી
ઋગ્વેદ, વાયુથી યજુર્વેદ અને સૂર્યથી સામવેદ લીધો” આ શ્રુતિ પણ ઉપરના
અર્થનેજ સિદ્ધ કરે છે અહીં દુહિ ધાતુ આકર્ષણ અર્થમા છે તેથી વ્યાકરણના
નિયમપ્રમાણે અગ્નિ, વાયુ અને રવિને અકથિત વ ૧૧૪૫૧૧ એ સુત્રથી
અકથિતર્થપણ નહિ પણ અપાઘનપણજ હોવાથી અગ્નિવાયુરવિભ્ય એ પ્ર
માણે મૂળમા પચની વિભક્તિ થયેલ છે યજ્ઞની સિદ્ધિમાટે વેદોનું દોહન કર્યું
એમ કહેવાથી જણાયું છે કે યજ્ઞો વેદત્રયીથીજ રૂઝી રાખાય છે સ્તનમા રહેવા
દુધની જે વિદ્યમાન એવાજ વેદોની અભિવ્યક્તિ દેખાડવામાટે આપણે અર્થ
વાચક ગાણ દુહિ ધાતુની અહીં યોજના કરી છે ‘ઋગ્વેદના આરભમા અગ્નિ
સખધી મયો હોવાથી તેની અભિવ્યક્તિ અગ્નિથી જણાવી છે યજુર્વેદના
આરભના મત્રમા હપ્ શબ્દ અગ્નનો વાચક છે અને અગ્નને અતરિક્ષમા રહેલો
વાયુ વર્ધાદાનથી ઉત્પત્ત કરે છે તથા ઝર્જ શબ્દ પ્રાણનો વાચક છે તે પ્રાણ પોતે
વાયુરૂપજ છે તેમજ યજ્ઞમા બ્રહ્મા હોતા અને હૃદ્યાતા એ ત્રણે એ જ કેમણે
બેસી રહેનારા હોય છે પણ અર્ધુ જે યજુર્વેદી જ હોય છે તેને કેટલીએ-લેવાટેવાની
તથા બેસવાજકવાની ક્રિયાઓ કરવી પડે છે અને એમ ઘણા પ્રકારની ક્રિયાની
ચેષ્ટાઓ વાયુને લીધે થાય છે તેથી યજુર્વેદની અભિવ્યક્તિ વાયુથી જણાવી છે
અને અનધિ રી હોય તેનાથી સામગાયન થવું નથી માટે સામગાયન ઉત્તમ
છે અને સૂર્ય પણ ઉત્તમ સ્થાનમા છે તેથી સામવેદની અભિવ્યક્તિ સૂર્યથી જ
જણાવી છે ” આમ પણ કહેવાય છે

આ સઘળી પ્રજાને અજવાના આપણમાં કેવો સૂષ્ટિકમ
લીધો તે જણાવે છે—

કાલં કાલવિમક્તીશ્ચ નક્ષત્રાણિ ગ્રહાંસ્તથા ॥

સરિતઃ સાગરાઞ્ચૈલાન્ સમાનિ વિપમાણિ ચ ॥૨૪॥

તપો વાચં રતિં ચૈવ કામં ચ ક્રોધમેવ ચ ॥

સૃષ્ટિં સસર્જ ચૈવેમાં સ્વપ્નમિચ્છન્નિમાઃ પ્રજાઃ ॥૨૫॥

આ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરવાને ઇચ્છના બ્રહ્માએ કાળને, કાળના અવયવોને, નક્ષત્રોને તેમજ ગ્રહોને, નદીઓને, અમુદ્રોને, અમન્યાનોને, વિપમન્યાનોને, તપને, વાણીને, પ્રીતિને, ઇચ્છાને અને ક્રોધને એવી રીતે આ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી ૨૪, ૨૫

આ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા કરતા બ્રહ્માએ તેઓના વિવિધ વ્યવહાર વગેરેના સાધનરૂપ આ બધી સૃષ્ટિ પ્રથમથી કરી એટલે પોતે જે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવા ધારી છે તેના કપયોગમાટે તેના વ્યવહારના સાધનોને તેણે પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યા. એ પહેલાં નાળને મળેલ છે તારણે સર્વ વ્યવહારોનું સામાન્ય અધિષ્ઠાન કાળજ છે. કાળવગર કોઈ પણ વ્યવહાર થવો સંભવતો નથી. એ કાળ વૈશેષિક મતમા કન્યરૂપ અને બીજાઓના મતમા સૂર્યવગેરેની ગતિફરપટ્ટી જણાતો તથા આટલિનાગો ગણાય છે. માસ, ઋતુ, અયન અને સપ્તરશ્મિ વગેરે કાળના અવયવો છે. એવી રીતે કાળ, કાળના અવયવો, કૃત્તિકા તથા શકિલ્લી આદિ નક્ષત્રો, ચંદ્રાદિ ગ્રહો, નદીઓ, સમુદ્રો, પર્વતો, સરખા અને સપાટ પ્રદેશો અને ઉષ્ણાનીચા પ્રદેશો, પ્રાણપત્યાદિ તપ, વાણી, પ્રીતિ એટલે મનનો સંતોષ, લાભ એટલે ઇચ્છા-અભિલાષ તથા ક્રોધ એ સર્વને ઉત્પન્ન કર્યા. મૂળ શ્લોકમા સૃષ્ટિ શબ્દ છે તેનો અર્થ મન્યતે હિતિ સૃષ્ટિ એવા વિમલથી 'જે સ્ત્રાવ્ય તે' એ પ્રમાણે થાય છે. અહીં મજ્જુ વાનુકપર કહે અર્થમાં સ્કિન્ન થઈ સૃષ્ટિ એ મળ્ય થયેલો હોનાથી તેનો એવી રીતે અર્થ થયો છે 'આ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી' એ ના-પમાટે મૂળમાં સૃષ્ટિ સસર્જ એવો પ્રયોગ છે જે પુનઃપ્રગલ્ભો જણાય છે કારણકે સૃષ્ટિ એ એ તથા સસર્જ એ ક્રિયાપદ એ બન્નેમા સર્જ થાતુ આવે છે. પણ જ્યાં આવી અગવડ આવે ત્યાં 'સધના ધાતુઓ કરોતિ એ ક્રિયાપદના મૂળ વાતુ હુકુન્નો અર્થ, કરતુ એવો થાય છે એજ અર્થને કહેનારા યજ્ઞ થાય છે' એ પદનો આશ્રય લઈ પશ્ચિદાર કરી લેવામા આવે છે અને તેના પ્રયોગોને ચવાની લેવામા આવે છે.

મુખ્યદુષ્ટના હેતુભૂત ધર્મ તથા અધર્મનો વિવેક કહે છે—

કર્મણાં ચ વિવેકાર્થં ધર્માધર્મો વ્યવેચયત્ ॥

દ્વન્દ્વૈરયોજયન્નેમાઃ સુસ્રદુઃસ્રાદિભિઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૬ ॥

કર્મોના વિભાગમાટે ધર્મ તથા અધર્મને જૂદા જૂદા કરવા તથા આ સધળી પ્રજાને સુખદુઃખાદિક દેહોથી (પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણો પદાર્થોથી) મંયુક્ત કરી. ૨૬.

યજ્ઞાદિક જે ધર્મ કહેવાયછે તે કર્તવ્ય છે તથા ગ્રહાદિભ્યાદિક જે અધર્મ કહેવાયછે તે કરવાયોગ્ય નથી. એમ કરવાયોગ્ય અને ન કરવાયોગ્ય કામો ભૂદાં ભૂદાં જણાઇ આવે એટલામાટે ધર્મ અને અધર્મનું વિવેચન કર્યું અર્થાત્ તેને એટલીભથી સિત્તરૂપે જણાવ્યા. ધર્મનું કૃણ મુખ છે અને અધર્મનું કૃણ દુઃખ છે. જેથી ધર્મનું સેવન કરનાર મુખથી જોડાયછે અને અધર્મનો આશ્રય કરનાર દુઃખથી જોડાયછે એવીજ રીતે જય તથા પરાજય અને લાભ તથા અલાભ આદિ દ્વંદ્વધર્મોથી આ મવળી પ્રભુ ધર્માધર્મના કારણથી જોડાયેલી છે.

આ મૃદ્ધિ, તત્ત્વની અપેક્ષા રાખ્યાસિવાય પણ કદી થતી હશે કે કેમ? એવી શંકાને દૂર કરવામાટે સિદ્ધાંત જણાવેછે—

અણ્વયો માત્રા વિનાશિન્યો દશાર્ધાનાં તુ યાઃ સ્મૃતાઃ ॥

તાભિઃ સાર્દ્ધમિદં સર્વં સંભવત્યનુપૂર્વશઃ ॥ ૨૭ ॥

પાંચ મહાભૂતોની મુદ્ધમ અને પચિણ્ણમ પામનારી જે માત્રાઓ કહેલી છે તેઓની સાથે આ સમગ્ર જગત્ અનુદ્ધમથી થાયછે. ૨૭

પાંચ મહાભૂતોની જે મુદ્ધમ પાંચ તન્માત્રાઓ પાંચ મહાભૂતરૂપે પચિણ્ણમ પામનારી છે તેની સાથે આ સધળું એટલે અગાઉ કહેવાઇ ગયેલ તથા હવે પણ કહેવાશે એવું જગત્ અનુદ્ધમથી એટલે મુદ્ધમથી રચ્યુ અને રચ્યુથી અતિરચ્યુ એ પ્રભાવે કૃત્ત્રિય થાયછે.

જેના વિભાગમાટે ધર્મ તથા અધર્મનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે કર્મોજ આ સંસાર પ્રવાહનું મૂળ છે અને આદિથી અંતમુદ્ધી પ્રાણીને તે લાગેલાંજ રહેછે એમ જણાવેછે—

યં તુ કર્મણિ યસ્મિન્સ ન્યયુક્ત પ્રથમં પ્રભુઃ ।
સ તદેવ સ્વયં ભેજે સૃજ્યમાનઃ પુનઃપુનઃ ॥ ૨૮

તે પન્માત્માએ જે પ્રાણીને જે કર્મમા નહિના આદિમા જોડયો
તે પ્રાણી તાન તાન ઉત્પન્ન થતો પોતાની ભેજે તે કર્મને કરતો હતો

તે પ્રભુપતિએ જે ભતિવિશેષને એટલે વાધવગેરે પ્રાણિભતિને જે
યામા એને મૃગને મારવાનોર જમમા સહિના આદિમા જોડેની હતી
ભતિવિશેષ વારવાર ઉત્પત્તિને પામી પોતાના મનના વગ્યપણથી તે નિ
નેજ મરતો હતો આથી એમ જણાવ્યું કે પ્રાણીઓના મૃત્યુમાલો ઉત્તમ ન
મભતિની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માએ રી છે પણ રામદ્વેષથી નથી દરી આગળપર
કહેશે કે બ્રહ્માએ તથોરોમથી કર્મપ્રમાણે સ્થાવર જગમ ઉત્પત્તિ પુ
કે બ્રહ્મા સૃષ્ટિમા પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પત્તિ મરી શકે કે
છ તોપણ તે કવની સૃષ્ટિમા યેના મોની અપેક્ષા રાખ્યાવગર પ્રાણીઓ
સૃષ્ટિ મરતા નથી એટલે પૂર્વકરપમા જેલે જેતુ કર્મ મરેતુ હોય તે મૃત્યુમા
પ્રાપ્ત થવા વાગ્ય ભતિમા તેને જન્મ ગાપેછે શુભ મો મ્વા હોય તો મ
મ્જાનો ભોગ લઇ રામય એવી દેવભતિ કે મનુષ્યભતિમા જન્મ દેછે ન
અશુભ કર્મો યા હોય તો પશુપક્ષીઓનો કે વેતવમરેનો અવતાર આપે
જેમ સૃષ્ટિના આદિમા પ્રકૃતિમા રહેલા બૃતો હૃદયો અને શુભો ઉત્પન્ન
યાયછે તેમ પ્રવચાવરયામા પ્રકૃતિમા રહેલા કર્મો પણ મૃષ્ટિના આરભમા ફરી
ઉત્પન્ન યાયછે એટલે તાએ પોતપોતાના કર્મના રોષવામ ભોગવના પડે
પ્રભુપતિ માત્ર તે તે કર્મરોષની સાથે તેનો તેનો સબધ જોગ આપેછે અ
પછી તે પ્રાણી પોતાને ભજેવા અવતારમા પૂવના જમંકજો ભોગવવાની સા
જેવા જેવા નવા મ કરછે તેવા તેવા તેના કળને ભોગવવા રોગ્ય ભતિમ
અવતાર લેછે જેમ કોઇ મનુષ્યઆદિના અવતારમાથી સિદ્ધવગેર હિસ ભ
તિમા લયછે અને કોઇ સિદ્ધવગેરે હિસ ભતિમાથી ઇર્ષાને મનુષ્યવગે
પ્રસરત જન્મને પણ પામેછે અને તે તે ભતિમા પૂવભતિનુ તેને વિરમરણ
થઇ પ્રાપ્ત યેલી ભતિનો સ્વભાવ લાગુ પડેત તથા કમ પણ તે ભતિને મરે
જેવા નિમાણ યથા હોય તેવા કરવાનુ સુચે

આ બાબતનુજ નિગેય વિવેચન કરેછે—

हिंसाहिंसे मृदुकृरे धर्माधर्मावृत्तानृते ॥

यद्यस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशेत् ॥ ૨૯ ॥

દિંમાઝપ કર્મ, અદિમાઝપ કર્મ, મદુ કર્મ, કુ કર્મ, ધર્મ, અધર્મ, અત્ય
અને અસત્ય એઓમા જે કર્મ જેને સૃષ્ટિના આદિમા ઘટાએ તેના કર્મપ્રમાણે
આપુ હવુ તે કર્મ તે પ્રાણીને પોતાની મેળેજ પ્રાપ્ત થાયછે ૨૬

દાથીને મારવાનગેરે સિદ્ધાન્તુ દિ સાઝપ કર્મ છે, મૃગવગેરેનું અદિ-
સાઝપ કર્મ છે, સાક્ષલવગેરેનું દ્વાપ્રધાન મૃદુ કર્મ છે, ક્ષત્રિયવગેરેનું યુદ્ધઆદિ
કૃર કર્મ છે, બ્રહ્મચારીએ શુભનેના પ્રતીવગેરે ધર્મ છે, બ્રહ્મચારીએ મામર્મધુન
નેવતુ વગેરે અધર્મ છે, દેવનાગેમા રહેતુ રહે બાગે મત્ય દોષછે અને મનુ-
ધર્મા રહેતુ ધર્મે બાગે અનત્ય દોષછે શ્રી પલ હેરે “ સત્યવાચો દેવા
અનૃતવાચો મનુષ્યા । દેવનાઓ મનુષ્યાગીવાળા દોષછે અને મનુષ્યો અસત્ય
વાગીવાળા દોષછે ” આ સવગ્રામા જે કર્મ પ્રત્યક્ષતિએ સૃષ્ટિના આદિમા તેના
પૂરુંકર્મને અનુસરી જે ભતિને આપ્ય તે મને તે સૃષ્ટિના હસ કાળમા તે
ભતિમા ગયેરો પ્રાણી પોતાની મેળેજ અનુસરછે અર્થાત્ મહના પણ ૮૫
દેવાવગરજ તે તે ભતિને ધન તેનામા દાખલ થાયછે

એ વિષયમાં સ્પષ્ટાંત કહેછે—

यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ॥

स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥૩૦॥

જેમ જનુઓ પોતપોતાના ચિહ્ન ને જનુ નક્કરના અમયમા પોતાની
મેળેજ પ્રાપ્ત થાયછે તેમ પ્રાણીઓ પણ એમ ને પ્રાપ્ત થાય ૩૦

જેમ વસતાદિ જનુઓ આખાને નાર આનવાવગેરે પોતપોતાના ચિહ્નેને
પ્રથમની જનુ ઉતરી જના પછી પોતાના કાર્યના અવસરમા પોતાની મેળેજ
પ્રાપ્ત થાયછે તેમ પ્રાણીઓ પણ પોતપોતાની ભતિના નેમને પોતાની મેળેજ
અનુસરછે જનુવગેરે ચેતનવગરના પદાર્થો પણ જેમ ઇશ્વરે બારેથી મર્યાદાથી
નજેછે તેમ ચેતન પદાર્થો પણ પુરસ્કૃત કર્મની સદાયતાથી ઇશ્વરે બારેથી
મર્યાદાતુ હલ્લધન કરતા નથી એટલે જેઓ જે ભતિમા થયેલ દોષ તેઓ તે
ભતિને અનુકૂળ કર્મ કરેછે, ઇશ્વર થાય તેપણ વજ્રે બાગે તેઓ તેથી બીજી
રીતે વર્તી રાહતા નથી હવર જુલાવુ છે તે પ્રમાણે વસતાવગેરે જનુઓ પત્ર,
પુષ્પ, ફળ, શીત અને ઉષ્ણતાવગેરે પોતપોતાના ચિહ્નેને પોતાની મેળેજ
ધારણ કરેછે તેમા પુરુષપ્રથવની અપેક્ષા, રાખતા નથી. એવો કોઈપણ પદાર્થ
નથી કે જે કર્મની અપેક્ષા ન રાખે જેમ નર્મ જનુનો સ્વભાવ છે કે વરસાદ
સાવરો, રાખનો અથવા દેગનો મોઢ મોટો નેર દોષ તે નર્મ જનુનો અંદાજ

યાય આ બન્ને કાબલાઉપરથી જણાય છે કે, કર્મશક્તિને કોઈપણ પ્રકારથી ખસેડી શકાય તેમ નથી.

હવે વેદવગેરેમાં અધિકારને માટે જન્મના સ્થાનને લીધે પ્રાપ્ત થતી તે તે વર્ણની ચડતી ઉતરતી સ્થિતિ બતાવે છે—

લોકાનાં તુ વિવૃદ્ધ્યર્થં મુલવાહરૂપાદતઃ ॥

બ્રાહ્મણં ક્ષત્રિયં વૈશ્યં શૂદ્રં ચ નિરવર્તયત્ ॥ ૩૧ ॥

તે બ્રહ્માંશ લોકોની વૃદ્ધિને માટે મુખમાંથી બ્રાહ્મણી, સાયજમાંથી અને પગમાંથી ક્ષાત્રિયને, વંશ્યને અને મદને ઉત્પન્ન કર્યા ૩૧

પૃથ્વીવગેરે લોકોની અભિવૃદ્ધિમાટે મુખથી બ્રાહ્મણને, બાહુથી ક્ષત્રિયને, સાયજથી વૈશ્યને અને પગથી શૂદ્રને ઉત્પન્ન કર્યા બ્રાહ્મણવગેરે ચારે વર્ણો હોય તોજ ત્રણે લોકોની વૃદ્ધિ યાય છે કેમકે બ્રાહ્મણવગેરે લોકોએ કંઈકાં યજ્ઞાદિ કર્મોને આધારે દેવોનું જીવન છે માટે તેઓએ કરેલું કર્મ બન્ને લોકોને વૃદ્ધિ પમાડે છે પુણ્યના કર્મથી પ્રેરણા પામેલા દેવો આદિત્યાગ્રાયતે વૃદ્ધિઃ । એ ન્યાયથી યજ્ઞદ્વારા પૂજિત થઈ વૃદ્ધિવગેરેથી લોકોની વૃદ્ધિ કરે છે વર્તમાનસમયમાં તો સર્વ લોકોની ઉત્પત્તિ મનુનદ્વારા તત્ત્વોથી યાય છે એમ જોવામાં આવે છે માટે પરમાર્થથી વિચાર કરતા આ વાક્ય વર્ણોના ઉત્તમ અધમપણાને જણાવવામાટે રતુતિરૂપ હોય એમ જણાય છે. એટલે સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રત્યક્ષ એક છે અને પ્રત્યક્ષતાના અગ્રમાં પણ મુખ એક છે તેમ બ્રાહ્મણ પણ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે માટે ઉત્તમતારૂપ સાર્વજનિક શ્રદ્ધાના મુખમાંથી બ્રાહ્મણ થયા એમ કહેવાય છે અથવા મુખથી બની શકે એવા અધ્યાપનવગેરે કર્મોના આધિન્યથી બ્રાહ્મણ મુખથી ઉત્પન્ન થયા એમ પણ કહેવાય છે તે પ્રમાણે ક્ષત્રિયનું પણ બાહુથી જરવામાં આવડે મુદ્ગરૂપ કર્મ હોવાથી, વૈશ્યનું સાયજના બળથી કરવામાં આવડે પશુઓનું રક્ષણ ચરતી ગાયોની પાછળ કરવું અને વ્યાપારમાટે જલમાં ઝૂંબા તથા સ્થવમાર્ગમાં જલુ ઇલાદિ કર્મ હોવાથી અને શૂદ્રનું સેવાવગેરે પગનું કર્મ હોવાથી તેઓની તે તે અગ્રોથી ઉત્પત્તિ કહેલી છે

ઉપર પ્રમાણે સૃષ્ટિનો સામાન્ય ક્રમ કહી હવે મન્વાદિદ્વાર મિથુનીલાવથી ઉત્પત્તિને પામેલી આ સૃષ્ટિનો ક્રમ કહી બતાવે છે—

દ્વિધા કૃત્વાઽત્મનો દેહમર્દ્દેન પુરુષોઽભવત્ ॥

અર્દ્દેન નારી તસ્યાં સ વિરાજમસૃજત્પ્રભુઃ ॥ ૩૨ ॥

અદ્વા પોતાના દેહના એ વિભાગ કરીને અર્ધ ભાગથી પુરૂષ અને અર્ધ ભાગથી સ્ત્રી થયા અને તે સ્ત્રીમાં તે પ્રજાએ વિરાટ પુરૂષને ઉત્પન્ન કર્યો. ૩૦.

અદ્વાએ પોતાના દેહના એ વિભાગ કરીને અર્ધ ભાગથી પુરૂષનું રૂપ અને અર્ધ ભાગથી સ્ત્રીનું રૂપ લીધું અને તેમાં મૈથુનધર્મથી વિરાટ નામના પુરૂષને ઉત્પન્ન કર્યો. અગ્નિ પણ કહેતે કે “તતો વિરાટજાયત—તેથી વિરાટ પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો.”

એ વિરાટ પુરૂષે શું કર્યું તે જણાવેછે—

તપસ્તસ્વાસૃજયં તુ સ સ્વયં પુરુષો વિરાટ ॥

તં માં વિત્તાસ્ય સર્વસ્ય સ્પષ્ટારં દ્વિજસત્તમાઃ ॥ ૩૩ ॥

તે વિરાટ પુરૂષે તપશ્ચર્યા કરીને જે પુરૂષને ઉત્પન્ન કર્યો તે હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો ! હું છું એમ જાણો કે જે હું આ સમગ્ર જગતનો સર્જનર હું. ૩૩.

તે વિરાટ પુરૂષે તપ કરીને જે પુરૂષને ઉત્પન્ન કર્યો તે હું એટલે મનુષ્ય, આમ કહી મનુષ્યે તે બ્રાહ્મણોને પોતાના જન્મનો ઉત્કર્ષ બતાવે છે, અને હું આ સમગ્ર જગતનો સર્જનાર છું એમ કહી પોતાના સામર્થ્યનું આધિક્ય કહેતું છે, મારણ કે જન્મના ઉત્કર્ષવાળા અને સામર્થ્યના આધિક્યવાળા પુરૂષઉપર જ મર્વ કોઈને વિશ્વાસ આવે છે અને તેવા પુરૂષ જ જીવનનો ઉપદેશ આપવાને યોગ્ય છે.

“હું આ સમગ્ર જગતનો સર્જનાર છું” એમ જે પોતે કહેતું છે તે વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરેછે—

અહં પ્રજાઃ સિષ્ટશુસ્તુ તપસ્તસ્વા સુદુશ્વરમ્ ॥

પતીન્પ્રજાનામસૃજં મહર્ષીનાદિતો દશ ॥ ૩૪ ॥

મરીચિમત્ર્યઙ્ગિરસૌ પુલસ્ત્યં પુલહં ક્રતુમ્ ॥

પ્રચેતસં વસિષ્ઠં ચ મૃગું નારદમેવ ચ ॥ ૩૫ ॥

હું કે જે પ્રજાને સર્જવાની ઈચ્છા ધરાવતો હતો તેણે, મોહોદા પરિશ્રમથી થઈ નેકે એવું તપ કરી આગ લામા મરીચિ, અત્રિ, અગ્નિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ, પ્રચેતા, વસિષ્ઠ ભૃગુ અને નારદ એ દશ મહર્ષિ પ્રજાપતિઓને સર્જના. ૩૬. -૫

સર્વ મોહોદા કાર્યોની સિદ્ધિ તપનદે જ થઇ શકે છે સૃષ્ટિરૂપ અસાધારણ કાર્યોની સિદ્ધિમાટે તપશ્ચર્યા પણ અસાધારણ જ દોષી ભોઇએ એ દેખાડવામાં મોહોદા પરિશ્રમથી થઇ શકે એવું તપ કરું એમ જાણાયું છે એવા તપને પશ્ચિમમાં મનુ એના દગ મહર્ષિઓને ઉત્પત્ત કરી શક્યા કે જેઓએ મનુના જેવું જ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત નું અને તેથી જ તેઓ પ્રભને સત્તનારા થઇ પ્રભપતિ બદેનાયા મનુએ અમાધારણ તપશ્ચર્યા કરી એવા સામર્થ્યના મહર્ષિઓને ઉત્પત્ત કર્યા કે જેઓએ વિશેષ સૃષ્ટિચત્તા જવાનું મનુનું નામ પોતે જ ઉપાદીધું અને તેથી મનુએ માત્ર આ દગ મહર્ષિઓને ઉત્પત્ત કર્યા છતાં તેને સમય જગતના જગનાર કહેવા છે તે પણ યોગ્ય જ છે

એ મહર્ષિઓએ કહેલી સૃષ્ટિ કહી બતાવે છે—

एते मनूस्तु सप्तान्यानसृजन्भूरितेजसः ॥

देवान्देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥ ૩૬ ॥

यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोसुरान् ॥

नागान्सर्पान्सुपर्णांश्च पितॄणां च पृथग्गणान् ॥૩૭॥

विद्युतोશનિમેઘાંશ્ચ રોહિતેન્દ્રધનૂંપિ ચ ॥

उल्कानिर्घातकेतूँश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ॥૩૮॥

किन्नरान्वानरान्मत्स्यान्वિવિधांश्च विहङ्गमान् ॥

पशून्सृगान्मनुष्यांश्च व्यालान्શ્ચોભયતોદત્તઃ ॥ ૩૯ ॥

કૃમિકીટપતંગાંશ્ચ યૂકામક્ષિકમત્કુળમ્ ॥

सर्वं च दंशमशकं स्यावरं च पृथग्विधम् ॥ ૪૦ ॥

એ દગ પ્રભપતિઓએ અપરિમિત નેજાવાળા ખીન નાત મનુઓને, દેવાને, દેવાને ગુણના આગેને મોટી નક્ષિતવાળા મહર્ષિઓને, યક્ષોને, રક્ષોને પિનાઓને ગવર્ધોને અપ્સરઓને, અસુરોને, નાગોને, સર્પોને,

રેડોને, પિતૃઓના જ્ઞાન જ્ઞાન મળોને, વીજળીઓને, અગ્નિને, મેંચોને, દલાદાર
જ્ઞને, ઇંદ્રધનુષને, ઉલ્કાને, નિધાનને, કેતુઓને, નાનામોઢાટા પ્રકારોને, કિન્ન-
ને, ચાનંગને, મન્થોને, અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓને, પશુઓને, મૃગોને,
નુપ્ત્યોને, ઉપર તથા નીચે ઘનચણાં મિંદાન્દિક પશુઓને, કૃમિઓને, કીટોને,
તનુઓને, જાઓને, માંખીઓને, માંકડોને, મધળી જાનનાં ડંભોને તથા મસજાં-
મેનો અને જ્ઞાન જ્ઞાન પ્રકારનાં ધ્યાવરને ઉત્પન્ન કર્યા. ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦.

મરીચિવગેરે દગ પ્રજાપતિઓએ મહા તેજસ્વી બીજ સાત મનુઓને, દેવ-
તાઓ દેવોને તથા દેવોને રહેવાનાં સ્વર્ગાદિક સ્થાનોને અને મહર્ષિઓને ઉત્પન્ન કર્યા.
આ મ્લોકમાં આવેલો મનુ મજ્જ તે તે અધિકારપર આવનારા પુરુષને મ્લેનારો
છે. આદ્ય મન્વંતરોમાં જેનો જે સમયે સૃષ્ટિવગેરેના અધિકાર હોય તે, એ
મન્વંતરમાં સ્વાયંભુવ, સ્વાયંધિવ વગેરે નામોથી મનુ એમ કહેવાય છે.
કુર્મિ અને તેના અનુચરો યક્ષ કહેવાય છે, રાવણવગેરે રાક્ષસો કહેવાય છે,
યક્ષ તથા રાવર્માદરતાં પણ અતિ નીચે રૂર જાતિના પિશાચો કહેવાય છે
કે જેઓ નિર્જલ પ્રદેશમાં નિવાસ કરનારા મનાય છે દેવોના અનુચર તથા
ગીન નુલ્ય કરનારા ચિત્રગ્રવગેરે ગદ્યો કહેવાય છે દેવોની ગણિગાઓ - ભા,
ઉર્ધ્વગીવગેરે અપ્સરાઓ કહેવાય છે વૃત્ર, વિરોચન, દિરખ્યાક્ષવગેરે દેવ
સન્તુઓ અમુર કહેવાય છે વાસુકિ તથા તક્ષકવગેરે નાગો કહેવાય છે નાગોથી
ઉતરતી જાતિના અવર્જાદિક સર્પો કહેવાય છે નરકવગેરે પક્ષિવિગેષ નુપલ્લ
કહેવાય છે તથા પોતાના સ્થાનમાં દેવોની થેડે વર્જનારા સોમપા અને આ-
જ્યપા વગેરે પિતૃઓ કહેવાય છે વાદળાઓમાં અચાનક પ્રમાસ પામવું લામા
આકાશવાણુ તેજ વિદ્યુત્ એટલે વીજળી કહેવાય છે વાદળાઓમાંથી ન નિકળવું
જે તેજ વૃક્ષોવગેરેકપર પગી તેનો નાશ કરે છે તે અગ્નિ કહેવાય છે મેથા
પ્રસિદ્ધ છે દંડામાર તેજ આકાશમાં અને વલ્ગનાણુ દેખાય છે, એજ તેજ
જ્યાં વાંદ્રું થઈ જાય છે ત્યારે ઇંદ્રધનુષ કહેવાય છે સંધ્યાવખતે તથા
પ્રદોષવખતે ઉત્પાતસૂચક જે તેજ દિલાઓમાં દેલાય છે તે હલ્કા કહેવાય છે
પૂરણમાં તથા અતરિતમાં જે ઉત્પાનમૂલ્ય સખ્ધ યાય છે તે નિર્વાન કહેવાય
છે. અશુભની ચેતવણી આપનારા આકાશમાં દેખાતા સિખાવાળા નેજ કેટ
કહેવાય છે બીજા નાનામોઢા પ્રાણી એટલે અગસ્ત્ય, ક્રુર અને અરૂધતી
વગેરેના નાનામોઢા તારાઓ વગેરે સમજવા મોટાનેવા મુખવાળી દિમાવય-
વગેરે પ્રદેશોમાં ફરનારી દેવવનિ કિન્નર કહેવાય છે તથા વાનગેવગેરે બાટીનાં
પ્રસિદ્ધ છે. કૃમિ હાંધે નાનાં હોય છે અને કીટ નેનાકરના કાઠ મોટા હોય છે
અને વૃક્ષ તથા પર્વત વગેરે સ્વાયં કહેવાય છે

આ પ્રમાણે સૃષ્ટિરૂપ અસાધારણ કાર્યની નિર્વિનિ શિદ્ધિ એ વહિવની આજ્ઞા પાળવાનું તથા તપોઅગનું જ કૃણ છે એમ સૂચવેછે—

एवमेतैरिदं सर्वं मन्त्रियोगान्महात्मभिः ॥

यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं म्थावरजङ्गमम् ॥ ૫૧ ॥

એ પ્રમાણે એ મનશિવગેર મહાત્માઓએ મારી આનાર્થી તપોયોગના નિયમો અર્થના ક્રમેને અનુસર - આ સર્વજીવ આજ્ઞા જગત્ જગત્ ઉત્પત્તિ કર્યું ૫૧

એ પ્રમાણે એટલે ઉપર કહેવા પ્રકારથી મનશિવગેર મહર્ષિઓએ આ સર્વ રચાયેલ જગત્ ઉત્પત્તિ કર્યું કાંઈ પણ પ્રકારના નિયમવગર એમ મનમાં આનું તેમ ઉત્પત્તિ કરી રીધી એમ ન સમજવું જરૂર કે જગત્ના અવાતર માટે પણ નિયમની પ્રજ્ઞાવીવગર સાચી રીતે સિદ્ધ થઈ શકતા નથી તેા પછી જાતની ઉત્પત્તિરૂપ મહાકાર્યે તેા નિયમની પ્રજ્ઞાવીવગર એ જ સિદ્ધ થાયકે ને અતારનામાટે કુ - સર્વના ક્રમેને અનુસાર આ સર્વજીવ ઉત્પત્તિ કર્યું ક્રમેને અનાનિ માનવામા આવેછે અને તેથી અમાકથી જેના જેના જેવા જેવા કર્મો હતા તે પ્રમાણે ચાલી ઉતારવી કક્ષાથી તેઓની ઉત્પત્તિ કરવામા આવી આની સુખવરદયાથી સૃષ્ટિનું સામર્થ્ય તપોયોગના અનુસાર જ એ મહર્ષિઓમા આવ્યાનું સૂચવ્યું છે અને તપ રચારૂપ અર સાધન રાધ પ્રવાને નિશ્ચય થવો એ વહિવની આજ્ઞા પાળવાનું પરિણામ જણાવ્યું છે એઓ શુક્રાવળની આજ્ઞાપર ધ્યાન નથી આપતા તેઓની પ્રવૃત્તિ કાર્યસિદ્ધિના સત્વ સાધનોત્તર નહિ વગતા સાધનજવા જણાતા અસાધનામા જ ગોચા ખાવા કરે છે એ પ્રવચન છે

ઉપરના શ્લોકમાં જણાવ્યું કે “સર્વનાં ક્રમેને અનુસાર આ મધ્યનું આચર જ જગત જગત ઉત્પત્તિ કર્યું” તેા હવે તેની ઉત્પત્તિનો ક્રમ અતાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે અને ક્રમઅંધે અગાઉ વાટ કહેલું છે. તેનું અનુસાર આપેછે—

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ॥

तत्तथा वोभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥૫૨॥

આ મ માન્મા ને જન પ્રાણીઓન જેતુ કમ પૂર્ણઆયોગે કોણુ છે તે તેની
ગીતે નુ નમોને કીધ, તેમજ તેઓના જન્મમા નમો યોગ પણ કીધ ૮૦

પહેવાના આચારોતરકથી પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ વગેરના મર
બચ પૂર્ણ આયોગે ને માત્ર દેવામા આવેતુ છે તે તેમ જ રૂં તમોને કીધ
તે મને અનુમાન જ તેઓને સારા માંગે જન્મ મંગે અને તેઓ
નાની માડી સ્થિતિ બોલે છે તથા બીજા પણ સારા માઠા નવા પ્રમાણ
લેડાવડ માગી નાની જલિમ જન્મ મળનાથી પણ તેના કમોવિષે ખાત્રી
થાય તથા જન્માદિ કનનો યોગ એટલે જરાયુજાદિ જન્મનો ભેદ મુદવાની
પણ પ્રતિજ્ઞા ગી છે

પ્રતિજ્ઞાપ્રમાણે જગદુજવને જન્મના ભેદ કહે છે—

પશવશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ વ્યાલાશ્ચોભયતોદતઃ ॥

રક્ષાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ મનુષ્યાશ્ચ જરાયુજાઃ ॥૪૩॥

પગમે મગો જનનરૂ નાનાગી સિદ્ધાદિ નાતમો પિશાનો અને
મનુષ્યો એઓ જગયુજ છે ૪૩

જરાયુ અને જલ ને વર્ગનાતુ સુક્ષ્મ ચર્મપદ તેમા પદુઓવગે નામ
થાય છે અને પાળથી તે ચર્મ ટથી જ્યાં પગ જન્મ પામે છે તેથી જરાયુજ
કહેવાય છે

અ. ૮૪ પ્રાણીઓની ઓળખાણ આપે છે—

અણ્ડજાઃ પક્ષિણઃ સર્પા નક્રા મત્સ્યાશ્ચ કચ્છપાઃ ॥

યાનિ ચૈવં પ્રકારાણિ સ્થલજાન્યૌદકાનિ ચ ॥૪૪॥

પક્ષીઓ નવા મગજના મગ્યા ૧૨ પ્રાણીઓ અને સ્થલઉપર ઉત્પન્ન
થેના તથા જનમા ઉપન થના બીજા પણ ને એના પ્રમરના પ્રાણીઓ
હોય તે અ. ૮૪ મુદવાય છે ૮૪

પ્રથમ તેઓ દશમા થાય છે અને પછી જન્મ પામે છે તે અ. ૮૪ જે
વાય છે માત્ર જો રજવડપર ઉત્પન્ન થયેલ અ. ૮૪ અને મત્સ્યો તથા
મગજમત્સ્યો વગેરે જન્મા ઉપા થતા અ. ૮૪ છે

સ્વેદન પ્રાણીઓ ગણાવે છે—

સ્વેદજં દંશમશકં ચૂકામશ્લિકમત્કુળમ્ ॥

ऊपमणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत्किञ्चिदीदृशम् ॥४५॥

કામો મમનાઓ, જાઓ માખીઓ અને માકડા એઓ સ્વેદન જે નાયકે અને જેઓ એના જેવા ખીજા પ્રણી લાગે તે પણ સ્વેદના જેવું પતાપથી થાય ૪૫

પૃથ્વીમાથી થયેલા દ્રવ્યોને ગાંઠિના તથા મૂળના તાપથી પતે કહે છે તે સ્વેદ એટલે પરમરો મહેનાય છે તેમાથી થતા રસ અને મસલા વગેરે સ્વેદન કહેવાય છે વળી પરસેવાના કારણરૂપ તાપથી પણ રાસજેવા ખીજા તથા મીઠા વગેરે જે પ્રાણીઓ યાય છે તે પણ સ્વેદન દેવાય છે

ઉત્પિઙ્ગ પદાર્થો આગખાવે છે—

उद्भिज्जाः स्यावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ॥

ओपध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥ ४६ ॥

અવળા આગર કે જેઓ મીઠા તથા નાખાઓથી ઉત્પત્તિ થાય છે તેઓ ઉત્પિઙ્ગ છે કે નાખના મૂળી જે જે તેઓમાંથી દેવાય છે જે ધમા પુષ્પો તથા ફળોથી અયુગ્મ લાયક ૪૬

ખીજાને તથા પૃથ્વીને ભેગીને લગી અતિ ક તે ઉદ્ભિજન દેવાય છે, જેમા કોટનાએ ખીજથી યાય છે અને ટાપાએ તાખાઓથી યાય છે એટલે શાખાઓ વાવલી હોય છે તે વૃક્ષપક્ષાને પામે' આપધિવત્રે ઉદ્ભિજન નાજ ભેદ હોવાથી તેનું વિશેષ નમન આપે છે કે નીચે, યવવદિ જે ફળનો પાક થતા નહ થાય છે તે આપધિ મહેનાય છે અને તે સમયપ્રમતો પુષ્પો તથા ફળોવાળી હોય છે જે કે પુષ્પ તથા ફળ એ બન્ને એમા હોય તે ફલ મહેવાય એમ આગકડપર હેવામા આવેલે તેથી અર્દા એમ સમજાયું કે પુષ્પ તથા ફળ હોય છતાં બંને પાક થતા જેનો નામ યાય તે આપધિ અને એવી રીતે જેને નામ ન યાય તે વૃક્ષ

જે ઉત્પિઙ્ગમા પુષ્પનગર ફળોની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા જેમાં પુષ્પો આવ્યાપછી ફળોની ઉત્પત્તિ થાય છે તેનું લક્ષણ મળે છે—

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ॥

पुष्पिणः फालिनश्चैव वृक्षास्तृभयतः स्मृताः ॥४७॥

જેઓ પુષ્પો ઉત્પન્ન થયાસિવાય ફળવાળાં થાયછે તે વનસ્પતિ કહેવાયછે અને જેમાં પ્રથમ પુષ્પો આવીને પછી ફળ થનાં હોય તે વૃક્ષ કહેવાયછે અથવા બીજાં વૃક્ષ પણ કહેવાયછે. ૮૭.

પુષ્પ થયાવગર જેઓમાં ફળ થાયછે તે વનસ્પતિ અને પુષ્પ આબ્યા-
પત્રી જેઓમાં ફળ થાયછે તે વૃક્ષ કહેવાયછે. જે કે મુખ્ય લક્ષણ આ પ્રમાણે
છે તોપણ કોઈ કેટલેકે એ બંને બેદને વૃક્ષ સમ્બંધી પણ ઓળખવામાં
આવેછે ચાલુ પ્રકરણ સમ્બંધીની પેઠે સમજાવના અર્થ બતાવવામાટેનું નથી
પણ પદાર્થોના ઉત્પત્તિક્રમ બતાવવામાટે છે તેથી ચાહે તો વૃક્ષ સમ્બંધી ઓ-
ળખાય કે ચાહે તો વનસ્પતિ સમ્બંધી ઓળખાય પણ તાત્પર્ય એ છે કે, એ
નામવાળા કેટલાએક ઉદ્ભવિજ્ઞો એવા છે કે જેમાં ફળોની ઉત્પત્તિ પુષ્પો આબ્યા-
વગર ન થાયછે તથા કેટલાએક ઉદ્ભવિજ્ઞો એવાં છે કે જેમાં પુષ્પો આવીને
ફળોની ઉત્પત્તિ થાયછે”

ગુરુ. ગુરુમ વગેરે નામોથી ઓળખાતાં ઉદ્ભવિજ્ઞો જણાવેછે—

गुच्छगुलमं तु विविधं तथैव तृणजातयः ॥

बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वह्नय एव च ॥ ४८ ॥

અનેક પ્રકારના ગુચ્છ ગુલમ તેમજ તૃણની વૃત્તિઓ તથા પ્રતાનો અને
વેંસાં એઓ બીજથી તથા ના માર્યા થનારા છે ૪૮.

જેઓમાં મૂળથી જ લતાનાં સમૂહ થતાં હોય અને દૃઢ સાખાઓ ન થતી
હોય તે મરિકકાવગેરે ગુચ્છ હતાયછે એક મૂળવાળા અને સમૂહથી થયેલાં
મંસ અને શેરડી વગેરે ન ન કહેતાયછે જન. દુર્લા વગેરે તૃણ કહેવાયછે.
પૃષ્ઠીમાં રહેલા લાખા તૃણના તાત્કાલિક પ્રતાન કહેવાયછે અને પૃષ્ઠીથી ઉ-
ત્પન્ન થઈને વૃક્ષવગેરે હોય પદાર્થો પર ચડનાર ગળોવગેરે વેલ કહેવાયછે.
આ બધામાં કેટલા બીજથી ઉત્પન્ન થનારા છે અને કેટલા સાખાથી પણ
ઉત્પન્ન થનારા છે

હાલતાં ચાલતાં મથળાં પ્રાણીઓ જેમ સંજ્ઞાવાળાં તથા
પોતપોતાનાં કર્મપ્રમાણે ગુબ્ધુઃખને ભોગવેછે તેમ આ સઘળાં
ઉદ્ભવિજ્ઞો પણ અંદર મંજ્ઞાવાળાં તથા પોતપોતાનાં કર્મપ્રમાણે
ગુબ્ધુઃખને ભોગવનારાં છે એમ જણાવેછે—

તમસા વહુરૂપેણ વેદિતાઃ કર્મહેતુના ॥

અન્તઃસંજ્ઞા ભવન્ત્યેતે સુખદુઃખસમન્વિતાઃ ॥ ૪૯ ॥

ધણું ડપવાળા નથા કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા તમોગુણુવંદ એ જુદાદિકો વ્યાપ્ત છે અને તેથી અંદરના ભાગમાં ચેતન્યવાળા અને મુખ તથા દુઃખથી યુક્ત હોયછે. ૪૯.

એ જુદાદિકો વિચિત્ર દુઃખરૂપ ફલ આપનાર અને અધર્મકર્મને લીધે પ્રાપ્ત થતા તમોગુણુથી વ્યાપ્ત છે અને તેઓને મનુષ્યાદિકની પેડે બાહ્યનંજા ન હોતા અંદરખાને સંજ્ઞા હાયછે જેથી મનુષ્યાદિકની પેડે અવિધ્યતાં મુખદુઃખો કે સૂક્ષ્મ મુખદુઃખોની અસર તેમનાપર ન થતાં સૂક્ષ્મ મુખદુઃખોની અમર થાયછે. જેમકે ધણું તાપ પડવાથી ઠરમાઇ નવછે અને જેઇછે પાણી મળવાથી પ્રફલિત થાયછે. આવા રીતે અંદરના ભાગમાં તેઓને ચેતન્ય હોવાથી ખીલ પ્રાણીઓની પેડે મુખદુઃખનો ભોગ છે, માત્ર કસો બાહ્ય વ્યાપાર નથી. જુદાદિકોમાં જો કે ત્રણે શુભો હોયછે તો પણ તમોગુણુ વિશેષ હોવાથી તેઓને તમોગુણુથી વ્યાપ્ત ગણેલાં છે, કારણ કે ખીલ શુભો તેમાં બહુ થોડા છે અને તેથી જ નિદ્રામાં, મદમાં અને મૂંઠામાં રહેલાં પ્રાણીઓને તમોગુણુના આધિભયથી જેમ સૂક્ષ્મ મુખદુઃખોની જ માત્ર પ્રતીતિ થાયછે તેમ જુદાદિકોને પણ સૂક્ષ્મ મુખદુઃખોની જ માત્ર પ્રતીતિ થાયછે.

પાંચમા શ્લોકથી આરંભેલા સૂત્રિના વર્ણનનો ઉપસંહાર કરેછે—

एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः ॥

घोरेस्मिन्भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि ॥ ૫૦ ॥

નિત્ય ભયંકર અને નિરંતર ચાતુ રહેવાના સ્વભાવવાળા આ પ્રાણીઓના જન્મમરણાદિમાં અંતરમાં અજ્ઞાતી માંડી સ્થાવરજીવીની જનિઓ કરેવામાં આવી. ૫૦.

ઉપર કહેલી જેવની પ્રતિ ચર્ચનાં છેડી છે અને બ્રહ્માની જનિ સર્વમાં પહેલી છે. કર્કેલાં કોના ક્ષોષભોગમાટે જીવને કોઈ પણ જગીરમાં અવતાર લેતા પડે તે પ્રતિ કહેવાયછે. બ્રહ્માનો અવતાર ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે અને સ્થાવરનો અવતાર અવગમ્ય અધમ છે, અને એવા અવતારો ધર્મથી તથા અધ-

મંથી પ્રાપ્ત થાય છે કે જે મહાધર્મનું નિરૂપણ આ ગાથામાં કરવામાં આવે છે. અધર્મમાં અધર્મ સ્થાવરના અવતારમાંથી પણ ધર્મના ઉત્કર્ષને લીધે બ્રહ્માની નતિસુધી ગઈ ગઈ તથા ઉત્તમમાં ઉત્તમ બ્રહ્માના અવતારમાંથી પણ અધર્મનો વંશદોષનો જલ્પ તો સ્થાવરની નતિસુધી ઉતરી પડાય, એવી આ સંસારની સ્થિતિ છે. સંસારમાં પ્રભાવનું જન વિશેષ દોષથી ધર્મશેવન બોલું થવાનો અને અધર્મનો આદર રિસેય થવાનો સંભવ છે, તેથી કમ્ય મનિષે થઈું બહુ મુશકેલ અને દીનગતિએ ઉતરી પડેું એ અવતરમાધ્ય છે. સંસારમાં અપ્રમત્ત પુરો જન વિરત દોષ છે અને પ્રમત્ત પ્રજા દોષ છે તેથી પ્રમત્ત પુરોને ઇષ્ટ વસ્તુના વિદ્યોગથી તથા અનિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિથી આ સંસાર નિત્ય ભયંકર છે. અથવા જોને જન્મ મરણ આપનાર દોષથી તથા દેવવગેઝે ભતિમાં અવતાર મળે તો પણ કાળના ભયથી છૂટાં નથી માટે નિત્ય ભયંકર છે અને તેવી જ સ્થિતિમાં તે અનિશ્ચિત પ્રવાદથી ચાક્યો જાય છે. જેઓ અધર્મની આર્મગીએ વળગે છે તેઓ એ પ્રવાદમાં નિરંતર ધમકાતા જ રહે છે અને જેઓ ધર્મનું શેવન કરે છે તેઓ એ પ્રવાદમાંથી નિકળી જ્ઞાનમાધનથી મુક્તિના બાની થાય છે; માટે ધર્મનું મંદુલ તથા અધર્મનો ત્યાગ કરવા ધર્મ તથા અધર્મને ઓળખવા જોઈએ અને તેઓને ઓળખવામાટે ધર્માધર્મનો વિવેક કરનારા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ શ્રી કોઈએ અવરથ કરવો જોઈએ

આવી રીતે ટૂંકામાં જગતની ઉત્પત્તિ તથા સ્વરૂપ કહીને પછી પરમાત્માએ શું કંઈ તે જણાવે છે—

एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः ॥

आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ॥५१॥

એવી રીતે અચિત્ત પ્રભાવવાળા ને પરમાત્મા, આ સકળ જગતને તથા મને સહજે, કાળને કાળથી વ્યાપના કળીને પોતામાં લીન થયા. ૫૧.

જેનો વિચાર કરવામાં જ મોટા મોટા મુનિવરો પણ મુંઝાવ જાય છે એવા આ જગતને ઇચ્છામાત્રથી સજવાની ગણિવાળા હોવાને લીધે પરમાત્માનો પ્રભાવ ખરેખર અચિંત્ય જ છે જીવ મનુષ્યમાં દેહીએ તો તેનું એકદમ અતકર્ષ છે. કાલજુ કે કેવી ઇચ્છાથી, કેવા સરીરથી, કેવા કુપાયથી, કયે ડેકાં! બેસીને અને કંઈ કંઈ વસ્તુઓ બેળી કરીને તે આ જગતને જનાવે છે એ વાતનો વિચાર કરતાં જીવસ્પતિજેવાની બુદ્ધિ પણ વધ કામ કરી શકતી નથી; અને એ સંબંધી દૂકથી જે કાંઈનિર્ભય આપી દેવામાં આવે છે તે અનિર્ભયની પાંખિમાથી છૂટાં પડી ગયે તેવા હોતો નથી માટે પરમાત્મા અચિંત્ય પરાક્રમવાળા છે તેણે

આ સઘળું જગત્ અન્યું તથા તેની સ્થિતિ તેમજ વૃદ્ધિનેમાટે મને પણ સમ્યો અને એવી રીતે કાળથી કાળને દબાવતા અર્થાત્ પ્રથમ જે પ્રલયકાળ હતો તેને સૃષ્ટિમાળથી દૂર કરતા, અથવા દ્વાતનો જે સૃષ્ટિકાળ છે તેને ધીમે ધીમે નજીક આવવાની ગતિમાં પડી ચૂકેલા પ્રલયકાળથી ઘેરતા આવતા, અથવા સૃષ્ટિ અને પ્રલય વારંવાર થયા કરતા હોવાથી વારંવાર સૃષ્ટિકાળને પ્રલયકાળથી તથા પ્રલયકાળને સૃષ્ટિકાળથી મટારતા તે પોતામાંજ લીન થયા; અર્થાત્ સૃષ્ટિઆપારથી નિવૃત્ત થયા. અથવા પોતે યોગશક્તિથી સૃષ્ટિચલાને અનુકૂળ જે શરીર ધારણ કર્યું હણું તે શરીરને તેમજે છોડી દીધું, અથવા મનુ તથા પ્રજાપતિ વગેરે દ્વારા સૃષ્ટિ સરખા ક્રમથી ચાલવા લાગતાં પોને એ ચિંતાને છોડી દીધી. અથવા જગત્ની ઉત્પત્તિ કરી, મનુવગેરેના વર્ણનથી રિયતિ કહેવામા આવી અને જે રહ જગતનો પ્રલય કહેવામાં આવે છે કે, આં સઘળું કરી છેવટ પૂર્વ પૂર્વ કાળને ઉત્તર ઉત્તર કાળથી દબાવતા એટલે જગતને તેની પ્રકૃતિમાં પાછું લીન થતા પોતે પોતાના જ લીન થયા જગત્ એમ પોતાની પ્રકૃતિ એટલે મૂળરૂપ મહત્તાવાન્કિમા લીન થતા છેવટ ઇશ્વરમાં લય પામે છે તેમ ઇશ્વરની કાંઈ ભૂદી પ્રકૃતિ અર્થાત્ તનુ કાંઈ ભૂદું મૂળ નથી કે જેમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ હોય, તેથી તે પોતામા જ લીન થયા એમ કહેવું છે.

આ જગત્ સ્વતંત્ર ચેષ્ટાવાળું નથી પણ તે પરમાત્માની ચેષ્ટાને જ અધીન છે એમ બતાવે છે—

यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् ॥

यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥ ૫૨ ॥

ત્યારે તે દેવ જાગે છે ત્યારે આ જગત્ ચેષ્ટા કરે છે અને ત્યારે શાંત આંતર્યાવાળા તે દેવ ગયન કરે છે ત્યારે તે સઘળું લય પામે છે. ૫૨.

ત્યારે તે શાંત જાગે છે એટલે સૃષ્ટિ તથા સ્થિતિને ઇચ્છે છે ત્યારે આ જગત્ આસપ્રશ્નાસ્ અને આદાર વગેરે ચેષ્ટાને પામે છે અને ત્યારે શયન કરે છે એટલે નિવૃત્તિ પામેથી ઇચ્છાવાળા થાય છે ત્યારે ગાન આત્માવાળા એટલે ઉપસંહાર કરવામાં મનવાળા થાય છે અને ત્યારે આ જગત્ લય પામે છે.

“તે દેવ શયન કરે છે ત્યારે સઘળું લય પામે છે” એમ કહ્યું તેને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે—

तस्मिन्स्वपति सुस्थे तु कर्मात्मानः शरीरिणः ॥

स्वकर्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लાનિમृच्छति ॥ ૫૩ ॥

નિર્મત થયેલા તે દેવ ત્યારે શયન કરેછે ત્યારે કર્મથીનું મરીગયાળા શરીરશિખાની છોડે પોતાના કર્મથી નિર્મત થાયછે અને નનુ જ્યાનિને પામેછે. ૫૩

તે દેવ ત્યારે શયન કરેછે એટલે નિશ્ચય ઇચ્છાવાળા થાયછે અને તેથી દેહનો અને મનનો વ્યાપાર સમેટી લેછે ત્યારે, કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા મરીગેને ધરનારા જનારમાઓ પોતાનાં કર્મથી એટલે દેહ પ્રદક્ષ સ્વર્ગ વગેરે બાલ્યજ્યા-પાનાથી નિવૃત્તિ પામેછે અને સર્વ ઉદ્વિગ્ધાસદિન મન પણ પ્રનિરદિન થાયછે; આંધાનુ જેમ બાળ વ્યાપાર બંધ પડેછે તેમ આતર વ્યાપાર પણ બંધ પડેછે

પ્રસંગને લીધે મહાપ્રલયનું સ્વરૂપ બતાવેછે—

યુગપત્તુ પ્રલીયન્તે યદા તસ્મિન્મહાત્માનિ ॥

તદાયં સર્વભૂતાત્મા સુખં સ્વપિતિ નિર્વૃતઃ ॥ ૫૪ ॥

ત્યારે તે યુગમામા મર્વ પ્રણીઓ એકમ જય પામે છે ત્યારે સર્વ પ્રાણીઓના આત્માઓ આ દેવ નિર્વૃત થઈ મુખે શયન કરેછે. ૫૪

એ જ માળમા ત્યારે તે પરમાત્મા સર્વ પ્રાણીઓ પ્રવચ પામેછે ત્યારે આ સર્વ બંધોના આત્મા નિર્વૃત થઈ એટલે જેનો બચ્ચિત્વ્યાપાર તથા સ્વપ્ન-વ્યાપાર બંધ પડેલા છે એવા થઈ મુખે શયન કરેછે એટલે નુદ્રમજેવા થાયછે તે કે નિલજ્ઞાનસ્વરૂપ તથા આનંદસ્વરૂપ પરમાત્મા સુષુપ્તિ રોય નહિ તેા મહા અર્ધા છવધર્મનો ઉપચાર કરામા આવેલા છે

પ્રલયના પ્રસંગને લીધે જીવોનું ઉત્ક્રમણ એટલે એક દેહ-માંથી બીજા દેહમાં જવું તે પણ બે શ્લોકોથી કહેછે—

તમોયં તુ સમાશ્રિત્ય ચિરં તિષ્ઠતિ સેન્દ્રિયઃ ॥

ન ચ સ્વં કુરુતે કર્મ તદોત્ક્રામતિ મૂર્તિતઃ ॥ ૫૫ ॥

ત્યારે આ જીવ પોતાના ઉદ્વિગ્ધાસદિન રંગા જાગૃત્યનું જ્ઞાનથી વ્યાપ્ત થઈને રહેછે અને પોતાનાં કર્મને જ્ઞાનો નથી ત્યારે દેવમાથી ઉદ્ધનન કરેછે. ૫૫

આ જીવ તમનું એટલે અજ્ઞાનને પામીને થોડા જાગૃતિવાદિસદિન રહેછે અને આસપ્રજ્ઞાસ વગેરે પોતાનું મન સ્વતો નથી ત્યારે તે જોડથી ઉત્ક્રમણ કરેછે એટલે પ્રાણ તથા ઉદ્વિગ્ધાસદિન એ દેહ છોડી બીજા દેહમાં

૯૫૭ જુહાદારના ઉપનિષદમાં મળે છે કે “તમુક્કામન્ત પ્રાણોન્નામતિ પ્રાણ-
મનુક્કામન્ત સર્વં પ્રાણા અન્નામન્તિ” — તે ૭૫ ન્યાયે ઉક્તમણ કહે છે ત્યારે
તેની પાછળ પ્રાણ ગતિ — રહે અને એવી રીતે ગતિ કરતા પ્રાણની પાછળ
સધના હૃદયે ગતિ કરે છે

અથ કેવી રીતે અને ક્યારે બીજા દેહને અલગ કરે તે જણાવે—

यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थासु चरिष्णु च ॥
समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति ॥ ५६ ॥

ત્યાર છતાં આધુનાનિક એટલે પાચ મહાજન, હિંદીયો, મન સુદ્ધિ, વાસના કમ નાણુ અને અપિદ્ધા સાથે મળેયો થદને મ્યાન તથ જગમ બીજમા એ પા । મહાજનો વગેરથી સુમ્તપરો પ્રવેશ કરેછે ત્યારે બીજા દેહને મહાજા કહેછે ૫૬,

આણમાત્રાઓ એટલે ૧ પાંચ મહાભૂત, ૨ હૃદયેય, ૩ મન, ૪ બુદ્ધિ, ૫ વાસના, ૬ કર્મ, ૭ પ્રાણ અને ૮ અરિધા એ આઠ પુરી અર્થાત્ નાસ્ત્રપ્ર સિદ્ધ પુર્યષ્ઠવાળો થાય ત્યારે ૮-૧ આણમાત્રિક મહેવાયછે જ્યારે એમ દેહ છાગ ૮-૧ બીજા દેહમા પ્રવેશ રહે ત્યારે તેનો પ્રથમનો સ્થૂન દેહ તો છડી ગયો હોયછે અને તેથી તે વખતે માન આ પુર્યષ્ઠકરૂપ સૂક્ષ્મદેહ તેની સાથ રહેછે બ્રહ્મપુરાણમા કહ્યું છે “પુર્યેષ્ઠકેન લિદનં પ્રાણાશ્વેન સ યુજ્યતે । તેનં વદસ્વ વે વન્ધ્યો મૈશ્વો મુક્તમ્ય તેન તુ ॥ પ્રાણવગરે આઠ પદાર્થોરૂપ પુર્યષ્ઠક સપ્તધી મહેનાતા વિગ રાગીરથી ૮-૧ જોડાયછે તેથી વાદ્ય હાય ત્યારે બધા કહેવાયછે અને તેથી મુક્ત થાય ત્યાં મોલ નહેવાયછે” ૮-૧ આવી રીતે આણમાત્રિક યદને સ્થાવર બીજા ૮-૧ જે જોડાઈ ના કારણરૂપ છે તેમા અથવા જગમ બીજા જે મનુષ્યાદિ ના નરણરૂપ છે તેમા પ્રવેશ કરેછે ત્યારે બીજે સ્થૂન દેહ જે પોતાના મંત્રપ્રમાણે હજાર વાયછે તેને ગ્રહણ કરછે મૂળ મ્લો આ મૂર્તિ વિમુચ્ચતિ । છે તેનો અર્થ દેહને છોડે એવો થાયછે અને ઘણા દીપકાગેએ “જ્યાર ૭-૧ આણમાત્રિક એટલે મનની ૫૦ આણ પરિમાણવાળો અને સનુષ્ટ એટલે લિગ દેહસંવિત સ્થાવર અને જગમ બીજા એટલે વૃક્ષાદિ ના બીજે અથવા વીર્ય અને રજા એમા પ્રવેશ ૭-૧ આર્થાત્ પ્રવેશ કરવાની નંયાનીમા આવેછે ત્યારે પૂર્વ દેહને છાગ દેહે અથવા “આણમાત્રિક એટલે પુર્યષ્ઠવાળો યદને તે ૭-૧ પોતાના પૂર્વ અદ્યધી જોડાયેયો સ્થાવર અથવા જગમ બીજા એટલે સ્થાવર

રમા કે જંગમમા અવતાર આવવાની કર્મવાસનાઓમા પ્રવેશ કરેછે ત્યારે પૂર્વનો મરીરને છોડી દેછે” આવા અર્થો દેહોમાં પણ પર્વસરીરના ત્યાગનું વર્ણન તો આની પહેલાના શ્લોકમાં આવી ચૂકેલ છે તેથી અને પ્રકરણના બળથી મેધાતિથિ તથા દુઃખ જેવા સમર્થ દીકાકારોએ મૃત્તિ વિમુચ્ચિતિ એ વાચ્યનો અર્થ મૃત્તિ આશ્રયિત શરીર છૂટાડે છે એ પ્રમાણે દેવ હોવાથી આદી પણ એજ અર્થને અનુસરવામા આવ્યું છે

પ્રસંગોપાત્ત શ્વનું ઉત્ક્રમણ કહીને હવે પ્રસ્તુત વિધયનો ઉપસંહાર કરેછે—

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ॥

संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥ ૫૭ ॥

એ પ્રમાણે અવિનાશી પરમાત્મા, સદા પોતાની જાગ્રત અવસ્થાથી આ સદાજા ચરાચર જગતને જીવડે છે અને અપ્રમાવસ્થાથી સદાજા છે ૫૭

હવે કહેલા પ્રકારથી પરમાત્મા કે જે પોતે અવિનાશી છે એટલે જગતની જેડે નાશકર્મવાળા નથી તે પોતાની જાગ્રત અવસ્થાથી આ સદાજા ચરાચર જગતને જીવડે છે અને અપ્રમાવસ્થાથી સદાજા છે અને આ પ્રમાણે જગતને પ્રવાહ ચાલ્યા કરે છે એમ બતાવવામા જે જીવડવાનો તથા સદાજાવાનો વ્યવહાર સદા થાય છે એક જણાવેલું છે

જેના રચનાર તથા અધ્યયન કરનાર પ્રતિષ્ઠિત હોય તે જ્ઞાત્રના જ શ્રવણ તથા અધ્યયનવર્ગોમાં લોકો પ્રવૃત્ત થાય છે તેથી અથવા ‘આ જ્ઞાત્ર ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ છે, કાંઈ મેંજ કદાપનામાત્રથી તૈયાર કહેલું નથી.’ એમ બતાવવાને આ ધર્મ-જ્ઞાત્રના રચનાર તથા અધ્યયન કરનારની પરંપરા બતાવે છે—

इदं शास्त्रं तु कृत्वासौ मामेव स्वयमादितः ॥

विधिवद्वाहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन् ॥ ૫૮ ॥

જ્ઞાત્રાએ આ જ્ઞાત્ર નીને પ્રથમ મનેજ (મનુજેજ) બહાન્યુ અને મેં (મનુજે) મરીચ્યાદી મુનિઓને બહાન્યુ. ૫૮

બ્રહ્માએ આ રાજ્ય રચીને પ્રથમ એટલે સૃષ્ટિના આન્નિજાળમાં અથવા
 જ્ઞાની પહેલાં મનેજ બહાળ્યુ આમ હોવાથી આમમ એટલે રાજ્યનો અવિભક્ત
 જણાવેનો છે, કારણકે જે રાજ્ય જેલે રચેતુ હોય તે રાજ્ય તે જ પુરૂષ બીજને
 પ્રથમ બહાવે ત્યારે તેમાં લઈપણ ફેર આવતો નથી અને અધ્યારપાસેથી એ
 માણસ બહીને તે જીવને બહારે ત્યારે તેમાં અથના અવિચ્છેદમાં જેઠએ
 તેવો થત રહેતો નથી ગેટતુ જ નહિ પણ અથ તો પોતે પણ પ્રથમ દેવતાએ
 ઝિધ્યોને બહારી મારો અથ પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયો એમ ધારી પાછળના વ
 ખતમાં જારી બીજીએને બહાવે ત્યાર પ્રમાણ કે આવશ્યકને મા રહે તો તે જ થતો
 જ રા થવા સહન રહેતે ગેટામાંટે જ 'જ્ઞાની પહેલાં મને જ બહાળ્યુ'
 એમ મનુએ જણાવે છે અહીં બહાળ્યુ એટલે "વિદિ તથા પ્રતિષ્ઠાત રાજ્યાય
 શિખન્તો" એમ સમજતુ એથી એ રાજ્યાયતુ પ્રતિપાદન રનાર આ અથ
 તો મનુનો મલો છે એવી માનવધર્મરાજ્ય" વગેરે નામોથી ચાલતી પસિ
 હિને બાધ આવતો નથી અને જો એમ ન સમજીએ તો આ અથ બ્રહ્માના
 નામથી પ્રસિદ્ધ હોવો જેઠએ પણ તેમ નથી અથવા રાજ્યાયને બદલ આ
 અથ જ બ્રહ્માએ મનુને બહાળ્યો એમ માનીએ તોપણ નીચેની યુક્તિએને અ
 તુસરવાથી કરી અડચણ આવતી નથી જેમ વેદો અપૌત્રયે છે એટલે 'ઈ
 પુરૂષના બનાવેલા નથી તોપણ વંકાઈ અપહેરાનીપેઠે એટલે કંઈ નામના જયિએ
 જે વેદભાગ અધ્યયન અધ્યાપનદ્વારા પત્તિચિત મારેત હોય તે મહા હવાયઠે
 તેમ આ રાજ્યને પણ બ્રહ્માએ રેવ હોવાછતા મનુએ અધ્યયનઅધ્યાપનદ્વારા
 પ્રકાશિત કરેલ હોવાથી બ્રહ્માએ રચેલ છતાં પણ આ અથ મનુના નામથી
 પ્રસિદ્ધ છે તે કાઠપણ રીતે અથોગ્ય નથી જ અથવા બ્રહ્માએ લાખ મ્હોમ્નો
 અથ મ્હીને મનુને બહાવેલો હતો અને તે પછી તેમથી મનુએ પોતાના વથ
 નથી સહોપમા રચીને શિખોને બહાળ્યો એમ હોવાથી પણ આ રાજ્ય મનુનો
 સ્વતંત્ર લેખ છે એમ માનવાને પણ અડચણ નથી "શતસાહસ્રોય પ્રન્ય" આ
 ધર્મરાજ્યનો અથ એ લાખ મ્હોમ્નો હતો' એમ નારદસ્મૃતિના લખ્યુ છે
 તેપરથી પણ મનુએ એનો સહોપ વરી પાતાના નામથી આ અથ પ્રસિદ્ધ કર્યો
 એમ માનતુ યોગ્ય છે હુ આ અથ બ્રહ્માની પાસેથી બળ્યો હું અને મારી
 પાસેથી મરીચિવગેરે મુનિઓ બહેલા છે એમ જણાવવાથી મનુએ આ રાજ્યતુ
 આદિથી અતસૂધી અવશ્ય અધ્યયન કરવાયોગ્યપણ સિદ્ધ થતુ છે કારણકે
 જે રાજ્ય મહાપુરૂષે રચેતુ હોય તથા જેતુ અધ્યયન મહાપુરૂષાએ કરેતુ હોય
 તે આદિથી અતપૂર્વ અવગ્ય અધ્યયન કરવાયો ય હોય એ સિદ્ધ જ છે

ઉપર પ્રમાણે આ રાજ્યની ઉત્તમતા માંભળી મધળા
 મુનિઓને તે મપૂર્ણ રાજ્યના અવગ્યાં ઉત્મુક થયેલા જેઠ

“તમેને તે સઘળું આ ભૃગુમુનિ સંભળાવશે” એમ કહેવાની સાથે “ભૃગુમુનિમાં તે સંભળાવવાની પૂર્ણ યોગ્યતા છે” એમ પણ જણાવેછે—

एतद्वोयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ॥

एतद्धि मत्तोधिजगे सर्वमेपोखिलं मुनिः ॥ ૫૯ ॥

તમેને આ ભૃગુમુનિ આ શાસ્ત્ર પૂરેપૂરું સંભળાવશે, કારણ કે એ મારી પાસેથી આ સમગ્ર શાસ્ત્ર સાંભળવાનું બળેલું છે. ૫૯.

ભૃગુમુનિ તમેને આ શાસ્ત્ર પૂરેપૂરું સંભળાવશે. કારણકે તેણે મારી પાસે આ શાસ્ત્રનો આદિથી અંતપર્યંત એવો અભ્યાસ કરેલો છે કે જેથી તેનું સ્મરણ તે અત્યંત સરળ રીતે બળેલું છે. શુદ્ધ જે અંધ બધાવે તે. ઉપરઉપરથી સમજ લઈ દાઢી કરી તપસપદ્ધિ કર્યાબાર ઉપર ઉપરથી તરી પાર થયેલા દોષ તેઓ બીજાં જ્ઞાને તે અંધ યોગ્ય રીતે બધાની શક્તિ નથી પણ જેઓ તપસપદ્ધિ કરી એટલે શુદ્ધિપ્રાપ્ત થઈ તેનું સ્મરણ બરાબર સમજ આદિથી અંતપર્યંત બરાબર અભ્યાસ દોષ તેઓજ તે અંધ જીવને બધાવવાને યોગ્ય બધાવે છે મૂળ શ્લોકમાં “મારી પાસેથી” એ અર્થનું વાચક મત્ત એવું પણ છે તેમાં અપાઘાન અર્થમાં તમિ પ્રત્યય થઈ એ રૂપ થયેલું છે તે ઉપરથી બળેલું વિદ્યા, શુદ્ધતા મુખમાંથી નિકળતી હોય અને મિત્ર થઈ શકે કરતો હોય એવો બરાબર પ્રતીત થાય છે.

ઉપર પ્રમાણે મનુષ્યે આ શાસ્ત્ર સર્વ મુનિઓને અવલોકનાવવાની આજ્ઞા કરી તેથી ભૃગુમુનિએ પ્રસન્ન થઈ તેવી પ્રવૃત્તિ કરી તે જણાવેછે—

ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः ॥

तानब्रवीद्विपीन्सर्वान्प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ૬૦ ॥

તે પછી તે મનુષ્યે આજ્ઞા કરાવેલા ને પ્રસન્ન અંતઃકરણવાળા મહર્ષિ ભૃગુએ ને સર્વ મુનિઓને ‘સાંભળો’ એમ કહ્યું. ૬૦

‘તમેને આ ભૃગુમુનિ આ શાસ્ત્ર પૂરેપૂરું સંભળાવશે કારણકે એ મારી પાસેથી આ સમગ્ર શાસ્ત્ર સાંભળવાનું બળેલું છે’ એમ મનુષ્યે આજ્ઞા કરાવેલા તે મહર્ષિ ભૃગુએ પ્રસન્ન થઈ તે સર્વ મુનિઓને કહ્યું કે, બધે સાંભળો.

અર્થાત્ ગુરુએ આ સાત્ત તર્કોને સંભળાવવાનું મારાપર રાખ્યું. તે હું તૈયાર છું. મારે તમે પણ સાવધાન થાઓ. આમાં ધર્મનાં જનું ધવલ કરાવવારૂં મોટો બોલો ઉપાડવાને બૃહુ, સમર્થ છે એમ ખતાવવાને મહાશિ પદ મૂક્યું છે અને “ધણા મુનિઓની વચમાં ગુરુએ મને આજે ઉત્તમ કામ મોખ્ય કે લેતાથી પ્રતિષ્ઠામાં અભિવૃદ્ધિ થાય” એમ જણી તેમજ “ગુરુની મારા ઉપર પ્રીતિ છે તથા મારા સામર્થ્યમાટે ગુરુના મનમાં સાતો નિચાર આવ્યો છે” એમ જોઈ બૃહુમુનિ રાજ યથા એ ઉપાડવામાટે શ્લોકમાં પ્રીતાત્મા એ પદ મૂક્યું છે.

મુનિઓએ પ્રથમ જ્યારે મનુને ધર્મવિષેના પ્રશ્ન કર્યો હતો ત્યારે તેણે ધર્મના ઉપક્રમરૂપે જગત્ની ઉત્પત્તિવંશરે કહેવા માંડ્યું હતું. તે પ્રમાણે તેના શિષ્ય ભૃગુમુનિએ પણ મનુએ કહેલા વિષયની ખાકી રહેલી બાબત વર્ણવવાનો આ પ્રમાણે આરંભ કર્યો—

સ્વાયમ્ભુવસ્યાસ્ય મનોઃ પઢંશ્યા મનવોપરે ॥

સૃષ્ટવન્તઃ પ્રજાઃ સ્વાઃ સ્વા મહાત્માનો મહૌજસઃ ॥૬૧॥

આ સ્વાયંભુવ મનુના વંશમાં યથેલા બીજા છ મનુઓ કે જેઓ મહાત્મા અને મોહોદી ગણિતવાળા હતા તેઓએ પોતપોતાની પ્રજાઓને સૃષ્ટ કર્યા. ૬૧.

બ્રહ્માના પુત્ર આ સ્વાયંભુવ મનુના વંશમાં યથેલા બીજા છ મનુઓ છે. તે સર્વને બ્રહ્માએ સજ્જા છે તોપણ તેઓ એક વંશમાં હોવાથી તેના વંશ કહેવાય છે, અથવા એક વર્ષમાં જેઓની યોજના હોય તેઓ પણ વંશ એટલે એક વંશના કહેવાય છે. જેમ કે દ્વી મુની વ્યાકરણસ્ય વર્ણ્ય એટલે વ્યાકરણ કરવારૂં એક કર્મના સંબંધથી મૂત્રકાર તથા વાર્તિકકાર એ બે મુનિઓ વંશ્ય કહેવાય છે જે બે મન્ય તરફના બે બે મનુનો અધિકાર હોય છે તે તે મનુ પૂર્વ મન્ય-તરમાં વિનષ્ટ થયેલી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેનું પાલન કરે છે તેથી બે મનુ બે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે તે પ્રજા-તેની પોતાની કહેવાય છે.

એ જ મનુઓનાં નામ કહી સ્વાયંભુવસહિત તે સાતે મનુઓનું પ્રજાપાલનરૂપ કાર્ય કહે છે—

સ્વારોચિષશ્ચોત્તમશ્ચ તામસો રૈવતસ્તથા ॥

ચાક્ષુષશ્ચ મહાતેજા વિવસ્વત્સુત એવ ચ ॥ ૬૨ ॥

વાયમ્ભુવાદ્યાઃ સસૈતે મનવો ભૂરિતેજસઃ ॥

સ્વે સ્વેન્તરે સર્વમિદમુત્પાદ્યાપુશ્વરાચરમ્ ॥ ૬૩ ॥

આગેયિય, ઉત્તમ, નામન, ટેન, ચામપ અને મહાતેજસ્વી નિરમ્યન,
ધણા તેજની આયબુર આનિ એ માત મનુએ એ પોતપેતાના સમયમા આ
મનુ અગચર ઉત્પન્ન ની તેનુ પાવન કર્યુ ૬૩, ૬૪

તેઓના નામનો નિગ રવામા આગો છે એવા આ સાતે મહાતેજસ્વી
મનુઓએ પોત પોતાના મન્યતરમા સચરાચર જગતને ઉત્પન્ન રીતે તેનુ પાવન
કર્યુ 'પાવન મનુ' એમ ભૂત જ વાપરનાથી જગતનો પ્રવાહ અનાદિમાથી
આપ્યા જ કરે છે એમ જણાવ્યું છે

ઉપન કહેલા મન્યંતર, મૃષ્ટિ અને પ્રલયવગેરે કાળનુ પં-
રિમાણ જણાવવામારે કહે છે—

નિમેષા દશ ચાષ્ઠૌ ચ કાષ્ઠા ત્રિંશત્તુ તાઃ કલા ॥
ત્રિંશત્કલા મુહૂર્તઃ સ્યાદહોરાત્રં તુ તાવતઃ ॥ ૬૪ ॥

અનુ નિમેષ થાય ત્યારે એક કાળ નામનો કાળ થાય છે એની ત્રીસ
કાષ્ઠા થાય ત્યારે એક કલા કહેવાય ત્રીશ કલા થાય ત્યારે એક મુહૂર્ત થાય અને
ત્રીશ મુહૂર્ત થાય ત્યારે એક નિસસગતિ થાય ૬૪

નેત્રની પાપણના રનાબાનિક થતા કન્નેયની સદાય મનસ ૧૧ નિમેષ
કહેવાય છે, અથવા જેટલા સમયમા એક જુસ્વ રવર બોવાય તે નિમેષ કહે
વાય છે, આના અક્ષર નિમેષ થતા એ માષા ત્રીશ કાષ્ઠા થતા એ વા, ત્રીશ
કલા થતા એક મુહૂર્ત અને ત્રીશ મુહૂર્ત થતા એક અહોરાત્ર થાય છે

મનુષ્યલોકનાં દિવમનાત્રિ તથા દેવલોકનાં દિવમનાત્રિના
વિભાગ મુદ્યધી થાય છે એમ બતાવે છે—

અહોરાત્રે વિભજતે સૂર્યો માનુષદૈવિકે ॥

રાત્રિઃ સ્વપ્નાય મૃતાનાં ચેષ્ટાયૈ કર્મણામહઃ ॥ ૬૫ ॥

મનુષ્યસ ૧ વી તથા દેવસ મધી વિભન અને નત્રિને મનુષ્ય પાડે છે
ગતિ પ્રાપ્તિઓને વિભાગ છે તથા વિવિધ કર્મની ચેષ્ટામારે ૬૫

સૂર્ય મનુષ્યલોકમાં તથા દેવલોકમાં દિવસરાત્રિનો વિભાગ કરેછે, એટલે ઉદય પામેલા સૂર્યમાં જ્યાંસુધી કિરણો દેખાયછે ત્યાંસુધી દિવસ કહેવાયછે અને સૂર્યનો અસ્ત થયા પછી તેનો કરીને ઉદય થતાં સુધીમાં રાત્રિ કહેવાયછે. આ લક્ષણ મનુષ્યલોકનાં દિવસરાત્રિનું છે, પણ દેવલોકનાં દિવસરાત્રિનો વિભાગ ઉત્તરાયણ તથા દક્ષિણાયનકાળથી થાયછે, એટલે સૂર્ય ઉત્તરાયણના દોષ ત્યારે દેવલોકનો દિવસ ગણાયછે અને સૂર્ય દક્ષિણાયનના દોષ ત્યારે દેવલોકની રાત્રિ ગણાયછે. રાત્રિ સર્વ પ્રાણીઓને નિદ્રામાટે છે એટલે વિશ્રાંતિ લેવામાટે છે તથા દિવસ કર્મની ચેષ્ટામાટે છે. આ ૧લોકના ઉત્તરાદ્યનો એનો અર્થ પણ કરવામાં આવેછે કે, જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ નથી એવા સ્વયંપ્રકાશ લોકોમાં જ્યાં ચેષ્ટાનો આદેશ થાય ત્યારે દિવસ સમજવો અને જ્યાં નિદ્રાથી ચેષ્ટા ન થાય ત્યારે રાત્રિ સમજવી, જેમ ઓષધિઓનો પ્રાકૃર્ણાવ નિયમિત કાળથી જ થયા કરેછે તેમ કર્મની ચેષ્ટા તથા નિવૃત્તિ એ પણ કાળના સ્વભાવથી નિયમિત થયા કરેછે તેથી તેના સ્વયંપ્રકાશ લોકોમાં કર્મની ચેષ્ટા તથા કર્મની નિવૃત્તિથી દિવસરાત્રિ સમજાયછે.

પિતૃદેવનાં દિવસરાત્રિનું લક્ષણ કહેછે—

પિઙ્ગે રાઙ્યહની માસઃ પ્રત્રિભાગસ્તુ પક્ષયોઃ ॥

કર્મચેષ્ટાસ્વહઃ કૃષ્ણઃ શુક્લઃ સ્વપ્નાય શર્વરી ॥૬૬॥

મનુષ્યમનુષી માસ થાય ત્યારે પિતૃઓનું એક દિવસરાત્ર થાય. અને પક્ષમાં વિભાગ આ પ્રમાણે છે કે કૃષ્ણપક્ષ દિવસ છે તેમાં પિતૃઓ કર્મચેષ્ટા કરેછે અને શુક્લપક્ષ તેઓની ગતિક્ષેપ છે તે નિદ્રામાટે છે. ૬૬.

મનુષ્યોનો એક માસ થાય ત્યારે પિતૃઓનું એક અઢોરાત્ર થાયછે કૃષ્ણ-પક્ષ તેઓનો દિવસ ■ અને શુક્લપક્ષ તેઓની રાત્રિ છે અને દિવસ કર્મચેષ્ટામાટે તથા રાત્રિ નિદ્રામાટે છે.

દેવતાઓનાં દિવસરાત્રનું લક્ષણ કહેછે—

દૈવે રાઙ્યહની વર્ષ પ્રવિભાગસ્તયોઃ પુનઃ ॥

અહસ્તત્રોદગયનં રાત્રિઃ સ્યાદક્ષિણાયનમ્ ॥ ૬૭. ॥

મનુષ્યાનું એક વર્ષ થાય ત્યારે દેવનાં દિવસરાત્રિ થાય. તેનો વિભાગ આ પ્રમાણે છે કે તેમાં ઉત્તરાયણ એ દિવસ છે તથા દક્ષિણાયન એ રાત્રિ છે. ૬૭.

મનુષ્યોનું એ- વર્ષ એટલે બાર માસ થાય તે દેવોનું એ- અદોરાત્ર ગણાય છે મહર, દૃમ, મીન, મેર, રૂષ અને ત્રિયુન એ ૪ સંક્રાંતિઓરૂપ ઉત્ત- નાયણ કે જેમાં મૂર્ધે પૂર્વ દિગાના ઉત્તર ભાગતરફ ઉદય પામી ગતિ કરે છે તે કાગ દેવોના દિવસ કહેવાય છે તેમાં ધત્તેભાગે દેવસંબંધી દેવોનું અનુષ્ઠાન થા- ય છે દર્, સિંદ, કન્યા, નુતા, રુદિ- અને ધન એ ૭ સંક્રાંતિઓરૂપ દશાઘાયન કે જેમાં નર્થ પર્વ દિસાના દક્ષિણ ભાગતરફ ઉદય પામી ગતિ કરે છે તે કાગ દેવોની ગતિ ગણાય છે

હવે બ્રહ્માનાં રાત્રિદિવસ તથા યુગોનું પ્રમાણ માંબળવામાં ઋષિઓને ઉન્મુખ કરે છે—

બ્રાહ્મસ્ય તુ ક્ષપાહસ્ય યત્રમાણં સમાસતઃ ॥

एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥ ૬૮ ॥

બ્રહ્માનાં રાત્રિદિવસ તથા પ્રત્યેક યુગનું જે પ્રમાણ છે તે મહેપર્યા ક્રમવાર માંબળો ૬૮

બ્રહ્માના એટલે બ્રહ્માના યોગમાં જે દિવસરાત્રિ આવે છે તેનું તથા સત્ત- યુગવર્ગે યુગોનું પ્રમાણ મહેપર્યા ક્રમવાર માંબળો પ્રદૂત એટલે ચાલતા મલ- વિભાગના વર્ણનમાં બ્રહ્માના રાત્રિદિવસ તથા યુગનું પ્રમાણ જણાવવામાં અ- વણ કરનાગ્યોનું ખાસ યાન એ વ્યુ તે એમ જણાવવાને ૭ બ્રહ્માનો ગણ જણાવથી પુરુષદ્વય થાય છે

ઉપરના શ્લોકમાં કહેવાપ્રમાણે પ્રથમ યુગનું પ્રમાણ જ- ણાવે છે—

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् ॥

तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥ ૬૯ ॥

ચાર હજાર વર્ષ થાય ત્યારે મત્સ્યયુગનો ત્રણ પૂર્ણ થાય છે એ મત્સ્યયુગની મધ્યા ચારમો વર્ષની છે અને તેનો અધ્યાય પણ તેટલો જ એટલે ચારમો વર્ષનો છે ૬૯

દેવસંબંધી વિષય ચાકુ હોવાથી અહીં જે વર્ષો લખવા છે તે વર્ષો દે- વનાના સમજવાં વિષ્ણુપુરાણમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે—

દિવ્યૈર્વપ્તસહસ્રંસ્તુ કૃતત્રેતાદિસંશ્રિતમ્ ।

ચતુર્યુગ દ્વાદશમિસ્તદ્વિભાગ નિવાધ મે ॥

‘ દેવતાઓના ખારહજાર વર્ષ થાય તેમા સત્વ ત્રેતાવગેરે નામોથી કહેવાતા ચાર યુગો થઈ જાય છે તેનો વિભાગ મારી પામેથી સાલજો. ” આ ઉપરથી પણ અહીં દેવતાના વખાણ લેવા એટલે ચારહજાર દિવ્ય વર્ષો તે સત્વયુગનો માન છે એ સત્વયુગની સંખ્યા તથા સ ચાત ચારસો ચારમો વખત છે યુગનો પ્રથમનો ભાગ સ ચા તથા પાંચમો ભાગ સ ચાર કહેવાય છે વિષ્ણુ પુરાણમા કહ્યું છે કે—

તત્પ્રમાણં જાતૈ સન્ધ્યા પૂર્વં તત્રાભિધાયતે ।

સન્ધ્યાશકથ તત્તુ વા યુગસ્ય નન્તરા દિ વ ॥

સન્ધ્યાસન્ધ્યાશયારન્તર્ય કાલો મુનેસત્તમ ।

યુગાય સ તુ વજ્રેન કૃતત્રેતાદિસંશ્રિત ॥

“ યુગતુ પરિમાણ જેટલા હજાર વર્ષનું હોય તેટલા સો વખત પરિમાણો તે યુગના પ્રથમ ભાગ સ ચા કહેવાય છે અને સ ચાર પણ તેટલા પરિમાણવાળો જ છે કે, તે યુગ ઉતરતી વખતે જાય છે હ મુનિસત્તમ । સંધ્યા તથા સંધ્યાનાના મ વ ભાગમા જે કાન હોય તે સત્વ, ત્રેતાવગેરે નામોથી પ્રમિશ્ર યુગ નામનો કાન જણાવે

ત્રેતાવગેરે બીજા યુગોનાં પરિમાણ કહે છે—

इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ॥

एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥

મધ્યા તથા સંધ્યાગસંહિત બી ન ત્રણ યુગોમા એ એ એટલી દ્રવ્યની તથા નાની સંખ્યા હોય છે ૭૦

સ ચા તથા સ ચાતસંહિત બીજા ત્રણ યુગોમા એટલે ત્રેતાયુગ દ્વાપરયુગ મનુ સ્વિયુગમા એક એ ગોળી કરતી ૮ વરતી તથા એક એક ગોળી કરતી સોની સંખ્યા હોય છે અર્થાત્ ત્રેતાયુગતુ પરિમાણ દિવ્ય ત્રણહજાર વખતુ તથા તેની સ ચાના ત્રણસો વર્ષ અને સંધ્યાતના પણ ત્રણમો વખ હોય છે એવીનરીતે દ્વાપરયુગ જેટલાર દિવ્ય વખનો અને તેની સ ચા તથા સંધ્યા એ જન્ને બસો બસો વખત હોય છે તથા સ્વિયુગ એટલાર દિવ્ય વખનો અને તેની મધ્યા તથા સંધ્યા એ જન્ને એ સો એકસો વરત હોય છે આવી રીતે પૂર્વ પૂર્વ યુગકરતા હતા ઉત્તર યુગમા એક એક હજાર વર્ષની ન્યૂનતા થતી જાય છે એટલે સત્વયુગ

ચાર દ્વન્નર વર્ષનો, ત્રેતાયુગ ત્રણ દ્વન્નર વર્ષનો, દ્વાપરયુગ બે દ્વન્નર વર્ષનો અને કલિ
યુગ એક દ્વન્નર વર્ષનો છે, એમજ પૂર્વ-પૂર્વ યુગકરતાં ઉત્તર ઉત્તર યુગની સંખ્યા
તથા તેના સંખ્યાંશમાં પણ એકસો એકસો વર્ષની ન્યૂનતા થતી જાય છે. જેમકે
સત્યયુગની સંખ્યા તથા તેના સંખ્યાંશ એ જાન્યે ચારમો ચારસો વર્ષનાં છે
ત્યારે ત્રેતાયુગનાં તે ત્રણસો ત્રણસો વર્ષનાં, દ્વાપરયુગનાં બસો બમો વર્ષનાં
અને કલિયુગનાં એકમો એકમો વર્ષનાં છે આવી રીતે ચારે યુગ તથા તેઓની
સંખ્યા અને તેઓના સંખ્યાંશ એ સઘળું મળીને બાર દ્વન્નર દિવસ વર્ષ થાય છે.

દેવતાઓનો યુગ કહે છે—

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ॥

एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ૭૧ ॥

દેવતાઓની આગળના વર્ષમાં મનુષ્યોના ચાર યુગો થાય છે એ જાણત
ને પ્રથમ કહેતી છે, તે પ્રમાણે મનુષ્યોના ચાર યુગો થાય ત્યારે દેવોનો એક
યુગ કહેવાય છે ૭૧

પહેલા ને મનુષ્યસંજ્ઞા ચાર યુગો ગણવામાં આવ્યા તે ચાર યુગો થાય
ત્યારે દેવોનો એક યુગ થાય એમ કહેવાય છે ચાર યુગ કહેવાથી તેમાં તેની
સંખ્યા તથા સંખ્યાંશ પણ આવી જ જવા જોઈએ એમ સમજાવવામાં બે બાર
દ્વન્નર વર્ષની સંખ્યા આપેલી છે કારણકે સંખ્યા તથા સંખ્યાંશના વર્ષો મેળ-
વવામાં આવે ત્યારે જ ચાર યુગના બાર દ્વન્નર વર્ષો પૂરા થાય છે

અમઠમા સ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે બ્રહ્માના રાત્રિદિવસનું
પરિમાણ કહે છે—

देविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ॥

ब्राह्ममेकमहर्जयं तावतीं रात्रिमेव च ॥ ૭૨ ॥

દેવતાના યુગોની એક દ્વન્નર સંખ્યા થતાં બ્રહ્માનો એક દિવસ જાણવો
અને તેની રાત્રિ પણ તેની જ સમજવી ૭૨.

દેવતાના એક દ્વન્નર યુગ એટલે મનુષ્યના ચાર દ્વન્નર યુગનો બ્રહ્માનો
એક દિવસ જાણવો અને બ્રહ્માની રાત્રિ પણ તેવડી જ એટલે દેવતાના એક
દ્વન્નર યુગને ત્રી મનજવી

બ્રહ્માના આહારાન્ન જાણવાનું કંઈ કહે છે—

તદ્વૈ યુગસહસ્રાન્તં વ્રાહ્મં પુણ્યમહર્વિદુઃ ॥

રાત્રિં ચ તાંવતીમેવ તેહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥ ૭૩ ॥

હમર યુગથી પૂર્ણ થના તે પવિત્ર બ્રાહ્મ એટલે બ્રાહ્મના દિવસને તથા તેટલા જ પરિમાણવાળી તેની રાત્રિને જે લોકો જાણે છે તેઓ જ દિવસરાત્રિને જાણનારા છે એમ સમજવું. ૭૩.

તે બ્રહ્મનો દિવસ કે જેની દિવ્ય એક હમર યુગવટ સમાપ્તિ થાય છે તેને તથા તેવડી જ તેની રાત્રિને જેઓ જાણે છે તેઓ જ દિવસ રાત્રિને જાણનારા છે. આ પ્રમાણે તે જાણનારાઓની સ્તુતિ કરેલી હોવાથી બ્રહ્માનાં અહોરાત્ર જાણવાં જ જોઈએ એવો સાર નિકળે છે અને તે જાણવાથી પુણ્ય થાય છે એમ સૂચવના તેને પુણ્ય એટલે પવિત્ર ગણેલ છે.

પોતાના અહોરાત્રને અંતે બ્રહ્મા અવાંતર સૃષ્ટિ કરે છે તે જાણાવે છે—

તસ્ય સોહર્નિશસ્યાન્તે પ્રસુપ્તઃ પ્રતિબુદ્ધ્યતે ॥

પ્રતિબુદ્ધશ્ચ સૃજતિ મનઃ સદસદાત્મકમ્ ॥ ૭૪ ॥

યોગનિદ્રાને અધીન થયેલા ને બ્રહ્મા તે અહોરાત્રને અંતે જાગે છે અને જાગીને સ્વપ્નસ્થાનમાં એટલે કાર્યકાળાત્મક મનને સજાવે છે. ૭૪.

પોતાના અહોરાત્રની સમાપ્તિમાં જાગેલા બ્રહ્મા પોતાના મનને જાગે છે એટલે બ્રહ્માસ્વરોરે ત્રણ લોકની સૃષ્ટિમાટે મનને સમાદિત કરે છે. અહીં જાગે છે એનો અર્થ, ઉત્પન્ન કરે છે એમ કરવાનો નથી કારણકે મહાપ્રલય પછી મનની ઉત્પત્તિ તો કહેવામા આવી છે અને અવાંતર પ્રલય જેમાં બ્રહ્માસ્વરોરે ત્રણ લોકનો જ નાશ થાય છે તેમાં મનનો નાશ થતો નથી તેથી અવાંતર પ્રલયપછીની આ અવાંતર સૃષ્ટિમાં મનની ઉત્પત્તિ થતી નથી પણ તેને સૃષ્ટિ કરવામાં જોડણું જ થયે છે. પુરાણનાં સૃષ્ટિપ્રકરણમાં કહેવામા આવે છે કે—

“મન. સિદ્ધસ્યા યુક્ત સર્ગાય નેદધે પુનઃ । એટલે સર્જવાની ઇચ્છાથી યુક્ત મનને ફરીથી સૃષ્ટિમાટે જોડવું.” અથવા અહીં મન એટલે મહત્ત્વ સમજવું કારણકે મન, મહાન, મતિ, શુદ્ધિ એ બધા શબ્દો મહત્ત્વને કહેનારા છે. જો કે મહત્ત્વ મહાપ્રલયપછી જ તરત ઉત્પન્ન થયું છે અને મહાન્તમેવ ચાત્માનં । એ આ અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકથી મહત્ત્વની સૃષ્ટિ પણ કહેલી છે, તોપણ ભૂતોની

ઉત્પન્નિનો ક્રમ અને તેઓના (બુનોના) ગુણો જે પ્રથમ કહેલ નથી તે કહેવા-
માટે અર્ધા મદતત્ત્વોની સૃષ્ટિનો અનુસાર કહે છે એમ સમજવું

મન એટલે મદતત્ત્વથી આકાશની ઉત્પત્તિ અને આકા-
શનો ગુણ જણાવે છે—

મનઃ સૃષ્ટિં વિકુરુતે ચોદ્યમાનં સિસૃક્ષયા ॥

આકાશં જાયતે તસ્માત્તસ્ય શબ્દં ગુણં વિદુઃ ॥૭૫॥

અજ્ઞાની ક્રમથી પ્રેરણા કરાવું મન એટલે મદતત્ત્વ સૃષ્ટિને કહે છે,
એટલે તે મદતત્ત્વથી આમગ ઉત્પન્ન થાય છે તે આકાશનો ગુણ જાણે એમ
મન્ય દિક્ષા જાણે છે ૭૫

પરમાત્માની અજ્ઞાની ઇચ્છાથી પ્રેરણા કરાવેલું તે મદતત્ત્વ સૃષ્ટિ કરે છે
ત્યાં તેથી આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે તે આમગ પ્રથમ વ્હેવ પ્રકારના અનુસારથી
આકાશ તથા તત્ત્વોના ક્રમથી થયે છે એમ જાણવું આકાશનો ગુણ સ્પષ્ટ
જે એમ મન્યાદિ જાણે, ગુણ દોષ તે આશ્રિત દોષ છે તેથી સ્પષ્ટરૂપ ગુણનો
આશ્રય આકાશ છે, એટલે આકાશવિના સ્પષ્ટતા સંભવ નથી

આકાશથી વાયુની ઉત્પત્તિ અને વાયુનો ગુણ જણાવે છે—

આકાશાત્તુ વિકુર્વાણાત્સર્વગન્ધવહઃ શુચિઃ ॥

વલવાજ્ઞાયતે વાયુઃ સ વૈ સ્પર્શગુણો મતઃ ॥ ૭૬ ॥

દિક્ષા પામના આકાશમાથી મળના ગયોનું વદન કરનાર, પરિત્ર અને
અજ્ઞાન વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે તે વાયુ અમગ ગુણોનો મનાયે છે ૭૬.

દિક્ષા પામના આમગથી વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે તે પરિત્ર તથા અપવિત્ર
જે સપ્થા ગયોનું વહન કરનાર તથા પોતે તો પવિત્ર જ રહે છે, અપના પવિત્ર
જોડે ખીલને શુદ્ધ કરનાર સમજવો કહ્યું છે ૨—“પન્થાનથ વિગુર્યાન્તિ સોમ-
મુર્યાનુમારતે ૧ એટલે ચંદ્ર તથા ગૃધ્રના ગિરો અને વાયુદિ માંઝોની શુદ્ધિ થાય-
છે” એ વાયુ જળવાન છે નારણે જે નાથ થેણ થાય છે તે વાયુનું જ કર્મ છે ૮૫,
આણેપ, હયુ, નીનુ અને આકાશ જે ઇલાહિ જે કાંઈ ચલન તથા સ્પર્શ છે
તે સર્વ વાયુના જ્વલનમા જ છે, એમ દેખાડવામાટે જવવાન એ વિશેષણ વા-
યુને આપેલું છે એટલે એ- જ્વલનથી ખીલ જ્વળી ઉત્પત્તિ માનતા નથી પણ
સર્વ જ્વળની ઉત્પત્તિ મદતત્ત્વથી જ થાય છે એમ માને છે તેઓ આ પ્રકારના અર્થની

એવી યોજના કરે છે કે, આમગ યથાપછી વિગર પામેલ એટલે સ્પર્શ તન્માત્રના બાવને પામેલ મહત્ત્વથી વાયુ થયો. અગ્નિ, જળ તથા પૃથ્વીની ઉત્પત્તિમા પણ એવા પ્રકારની જ યોજના કરે છે જેમકે વાયુ યથાપછી વિકારને પામેલ એવે રૂપ તન્માત્રના બાવને પામેલ મહત્ત્વથી તેજ થયુ, તેજ યથા પછી વિગરને પામેલ એટલે રસ તન્માત્રના બાવને પામેલ મહત્ત્વથી જલ થયુ અને જલ યથાપછી વિકારને પામેલ એવે જલ તન્માત્રના બાવને પામેલ મહત્ત્વથી પૃથ્વી થઈ પણ આ પ્રવૃત્તિના બીજ સવળા આખ્યાનકારને એવી યોજના ઇષ્ટ હોય એમ દોરામા આનંદ નથી

વાયુથી તેજની ઉત્પત્તિ અને તેજનો ગુણ કહે છે—

वायोरपि विकुर्वाणाद्वિरोचिष्णु तमोनुदम् ॥

ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ७७ ॥

વિગર પામતા વાયુથી પણ પગને પ્રકાશ આપનાર, અધઠાનો નાશ કરનાર અને પોતે પ્રકાશનાર તેજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજનો ગુણ રૂપ ઇ એમ કહેવાય છે ૭૭

વિગર પામેલા વાયુથી ઉત્પન્ન થયે તેજ અધઠરનો નાશ કરનાર છે તથા તે બીજને પ્રકાશિત કરે છે અને પોતે પોતાનીમેજે જ પ્રકાશે છે તેના ગુણ રૂપ છે

તેજથી જલની ઉત્પત્તિ તથા જલથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ અને તેના ગુણ કહે છે—

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः ॥

अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥ ७८ ॥

વિકાશ પામતા તેજથી જળ ઉત્પન્ન થયુ કે જે જળ રસ નામના ગુણના ગુણુ છે જળથી ગંધ ગુણના પૃથ્વી થઈ એ પ્રમાણે આદિથી આ નિષ્ઠિ થાય છે ૭૮

મધુરનર્ગર રસ એ જળનો ગુણ છે અને મુરખિ તથા અમુરખિ ગંધ એ પૃથ્વીનો ગુણ છે આ રાશી પૃથ્વીસૂક્ષ્મ પ્રત્યેક જૂતનો જે એક એક ગુણ કહેવામાં આવે છે તે તે ગુણ તે તે જૂતનો સાસિદ્ધિ ગુણ છે એમ સમજાવે પૂર્વ પૂર્વ જૂતનો ગુણ કનર કનર બનમાં આવવાથી ઉત્તર ઉત્તર બનમાં જે એક

એક ગુણનો વચારો થતો જાય છે તે તો આ અધ્યાયના ચીમના પ્રશ્નોએ જ નાવવાના આવેલ છે

ઉપર પ્રમાણે બ્રહ્માનાં આદોગત્રયધીનું પરિમાણ કહીને તથા તે પ્રમગને લગ્ને અવાંત્ર સૃષ્ટિના આરંભનું વર્ણન કરીને હવે મન્વંતરનું પરિમાણ કહે છે—

યત્પ્રાગ્દ્વાદશસાહસ્રમુદિતં દૈવિકં યુગમ્ ॥

તદેકસત્તિગુણં મન્વન્તરમિહોચ્યતે ॥ ૭૯ ॥

પ્રથમ જે સ્ત્રી ૧૦ હજાર રાત્રી દેવતાઓનો યુગ ત્યાં ૮ તેનાથી એ પ્રાતેગણા એ મન્વંતર આ નાસ્રમા હેવાય છે ૭૯

બાર હજાર દિવ્ય વર તે મનુ યના ચાર યુગ અને દેવતાઓનો એ યુગ હોય છે એ પ્રમાણે દેવતાઓના એકાંતેર યુગ તે એક મન્વંતર કહેવાય છે એ મન્વંતરમા એક મનુનો સૃષ્ટિ વૌરનો અધિકાર દોાય છે

આના અસંખ્ય મન્વંતરો થયા, અસંખ્ય સૃષ્ટિઓ થવી અને અસંખ્ય પ્રજાઓ થયા એ મધ્યુ પ્રજાપતિને કીડા માત્ર છે અર્થાત્ તે કલ્યાણમા તેને કંઈ શ્રમ વગેરે નથી એમ તેની અચિત્કાંક્ષા જણાવે છે—

મન્વન્તરાણ્યસદ્ગુણાનિ સર્ગઃ સંહાર એવ ચ ॥

ક્રીડન્નિવેતત્કુરુતે પરમેષ્ઠી પુનઃ પુનઃ ॥ ૮૦ ॥

મન્વંતરો અસંખ્ય ૭ તેમ સૃષ્ટિ તથા મહા પાપ અસંખ્ય છે અને એ અપ્રાપ્ત મહા જાણે કીડા જાણે તેમ સાંસાર રૂઝે છે ૮૦

મહિતાઓની સંખ્યા બારની હોવા છતાં તેઓની કરી કરીને આટલિ થયા રતી હોવાથી અસંખ્ય મહિતાઓ આવ્યા મયા છે એમ કહેવામા જેમ જો બાધ નથી તેમ શાસ્ત્રમા મન્વંતરની સંખ્યા ચૌદની હોવા છતાં તેઓની કરી કરીને આટલિ થયા રતી હોવાથી અસંખ્ય મન્વંતરો મહેવામા કરો વિરોધ નથી એવી રીતે સૃષ્ટિ અને સંહાર પણ આટલિને લીધે અસંખ્ય છે કારણ કે મહા જાણે કીડા રતા હોય તેમ આ સમયુ વારવાર કર્યા કરે છે મુખને માટે થતી પ્રવૃત્તિ કીડા કહેવાય છે અને મહા તો પોતે પૂર્વકામ હોવાથી તેને મુખને માટે પ્રવૃત્તિ રતી થતી નથી તેથી જ નંદા કીડા જતા

હોતી' એમ બી ખરેખર કીડા કરતા નથી એમ જણાવ્યું છે. પૂર્વકામને ૧૭
પા. પ્રાચીની પ્રવૃત્તિ જ એમ થયે? એવી ગતિનું સામાધાન એ છે કે તે તેની
પ્રવૃત્તિ લીધાથી એટલે એના પ્રચારના સ્વભાવથી થાય છે. ૧૮ પણ પ્રધારની
કામનાથી કે પ્રયોજનથી એ પ્રવૃત્તિ નથી વ્યાસસૂત્ર પણ એ પ્રમાણે જ કહે છે
કે 'લોકવત્તુ લલકૈવયમ્' એટલે 'પરમા મા લોકની માફ' ૧૯ જ લીધાથી
પ્રવૃત્તિ રહે. લોકની માફ એટલે રાજ વગેરે જેમ લીધાથી એટલે ઠાણ થી
પણ પ્રવૃત્તિ રહે તેમ ઇશ્વર પણ ન છે.

બ્રહ્માના અહોગત તથા મન્યતન્ના પરિમાણ જણાવના
માટે વચ્ચેના જે યુગોના પરિમાણ જણાવ્યા તે યુગોમાં ધર્મની
સ્થિતિ કેના પ્રકારની હોય છે તે જણાવે છે અને તેમાં પ્રથમ સત્ય
યુગમાં ધર્મની સ્થિતિ કેવી હોય છે તે કહે છે—

ચતુષ્પાત્સકલો ધર્મઃ સત્યં ચૈવ કૃતે યુગે ॥

નાધર્મેણાગમઃ કશ્ચિન્મનુષ્યાન્પ્રતિ વર્ત્તને ॥ ૮૧ ॥

સત્યયુગમાં સર્વો ધર્મ સંપૂર્ણ હતો અને સત્ય પણ સંપૂર્ણ હતું. મનુ
એને ૧૭ પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અધર્મથી થતી ન હતી. ૮૧

સત્યયુગમાં સધળો ધર્મ સંપૂર્ણ એટલે ચતુષ્પાદ અર્થાત્ સર્વ અંગોથી પૂર્ણ
હતો. ધર્મ એ કોઈ આતિવાગો રાજ નથી તેથી તેમાં અત્યંત એટલે મુખ્ય
અર્થના ચાર પા ન સંજો. 'તૃણં હે મગવન્ધવ એટલે ભગવાન ધર્મ
જય છે. હવે શાસ્ત્રમાં ધર્મને વ્યવસ્થાથી કહેવો છે તેથી તેના ચાર પાદ
મળે. ૧. એટલે તે ધર્મ સત્યયુગમાં સર્વ અંગોથી પૂર્ણ હોય છે. આમ આ કોણે
ચતુષ્પાદ શબ્દ સંપૂર્ણ અર્થનો વાચક છે. અથવા આગળજે પ્રત્યેક યુગમાં
તપવૈરની પ્રધાનતા કહેલી છે તે પ્રશ્નમાં લીધેલ તપ જ્ઞાન યજ્ઞ અને દાન એ
ચારને ધર્મના ચાર પાદ ગણી સત્યયુગમાં તે ચાર સમગ્ર હોયે. આથી પણ
કરી શકાય છે. અથવા યજ્ઞ જ્ઞાન પ્રયોગાવરણ હોય એટલે ચાતુર્ય હોય ત્યારે
તેમાં તાતા ઉદ્દાતા અનુ અને બ્રહ્મા એના ચાર આકારો મુખ્ય હોય છે.
સત્યયુગમાં વેદોક્ત ચક્રરૂપ ધર્મ આ ચાર અંગોથી પૂર્ણ હતો. અર્થાત્ ૨૬ પણ
તેનું ૨૬ વસ્તુ ન હોય અથવા ધર્મને પાળનારા ચાર વચ્ચે તેથી પણ ધ
ર્મના ચાર પાદ કહેવાય અથવા ચાર આકારો છે તેથી પણ ધર્મના ચાર પાદ
કહેવાય. ૮૧ કાના એમ ન વર્તમા જે જે પ્રકારે ધર્મ કહેવો છે તે સંપૂર્ણ તે
મળમાં તે મળપણ અંગથી ન્યૂન ન હતો. વળી ધર્મના દર દરમાં પણ

કરીને ચાર અંગો દોષરૂ. દાખલાતરીકે દાનરૂપ ધર્મના કારણમાં દાના, દ્રવ્ય, પાત્ર અને શ્રદ્ધા; આમ બીજામાં પણ સમજી લેવું. તેથી પણ ધર્મને ચાર પાદવાળો સમજો છે સારાંગ એજ કે સત્યયુગમાં ધર્મ સર્પનું દોષરૂ. એ પ્રમાણે સત્ય પણ સર્પનું દોષરૂ છે એ કે ધર્મમાં સત્ય આવી જાય છે તોપણ ધર્મમાં સત્યની પ્રધાનતા જણાવવામાટે અથવા સત્ય એ ધર્મનો મુખ્ય ભાગ છે તેથી તેને સર્પનું સર્પિત્વું છે, તેથી સમજવું એમ કે, ધર્માનુષ્ઠાનનું મુખ્ય કારણ સત્ય છે એટલે સત્યને ઊંડી જે નાંધ ધર્માનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તે નિષ્ફળ જ છે. આવી રીતે ધર્મ અને સત્ય સર્પનું દોષરૂને લીધે સત્યયુગમાં વિદ્યા ધનવગેરેની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ કોઈ ઇચ્છા જ નથી અર્થાત્ દાવમાં શીર્ષિ કે પૈમાના કહેરાથી જ તેમ વિદ્યા બળવામાં આવે છે અને એ એમાંથી એકની અથવા મુખ્યત્વે પૈમાની જ પ્રાપ્તિ થયેથી વિદ્યા બળવાના થમને સફળ બળવામાં આવે છે તેમ સત્ય યુગમાં દોષ નથી તે સમયમાં તો મુખ્યત્વે ધર્મના કહેરાથી જ વિદ્યા મેળવવામાં આવે છે તથા ધન પણ આજકાલ ધર્માધર્મના વિચારને બાબતુપર મૂકી ગમે તે રસનેથી મેળવવાની તકામાર ચાલી રહી છે તેમ સત્યયુગમાં દોષ નથી તે સમયમાં તો ધર્મને અનુભવીને અને ધર્મને વારસે જ ધન મેળવવામાં આવે છે

પાછળના યુગોમાં એ ધર્મનો હાસ કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે—

इतरेष्वगमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः ॥

चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ ૮૨ ॥

બીજા યુગોમાં અધર્મથી ધનવગેરે પદાર્થો મેળવવાથી યજ્ઞાદિ ધર્મ એક એક ચતુર્ગામથી ઓછો થાય છે અને ધન નિષ્ણાદિથી જે ધર્મ થયો હોય તે પણ ચોરી, અસત્ય અને કપટ એઓથી એક એક પાદે ન્યૂન થઈ જાય છે. ૮૨

બીજા યુગોમાં એટલે ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ત્રણ યુગોમાં અધર્મથી વિદ્યા તથા ધનવગેરેનું કપાટન થવા લાગતા ધનવગેરે પેદાશ ધર્મ પ્રત્યેક યુગમાં એક એક ચતુર્ગામથી ન્યૂન થાય છે. એટલે સત્યયુગમાં સોળે અગથી યુક્ત રહેનારો ધર્મ ત્રેતાયુગમાં બાર અગવાળો થાય છે, દ્વાપરયુગમાં આઠ અગવાળો થાય છે અને કલિયુગમાં ચાર અગવાળો થઈ તેમાં પણ ધીમે ધીમે ધસાતો જાય છે. તેમજ ધન વિદ્યાવગેરેથી મેળવેલો જે ધર્મ છે તે પણ ચોરી, અસત્ય અને કપટ એઓથી પ્રત્યેક યુગમાં એક એક ચતુર્ગામે ધટતો જાય છે. અહીં ચોરી, અસત્ય અને કપટ એ ત્રણને ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ત્રણ યુગોની સાથે ક્રમપ્રમાણે જોડી ત્રેતાયુગમાં ચોરીથી, દ્વાપરમાં અસત્યથી અને કલિયુગમાં

પ્રપટથી વમનો એક એ પાદ એછા થાયછે એવો અથ કરવો નહિ દારણે
ચોરી અસત્ય અને કપટ એ ત્રણે ત્રેતાવગે- ત્રણે યુગોમા જેખાઈછે તેથી એવો
અર્થ કરવો. ચોરી ગાસત્ય અને પ્રપટ એઓના ચાર અશ માન ત્રેતાયુગમા
હોયછે દ્વાપરયુગમા આઠ અશ હોયછે અને ત્રિયુગમા બાર અશ થઈ તેપણ
ત્રિવરે ત્રિવરે વધતા જાયછે અને તેથીજ જેમ જેમ તેઓના અગ વધતા જ
ાયછે તેમ તેમ ધર્મના અરો ઘટતા જાયછે અથવા આ યુગોમા આગમ રાખ
છે તેનો અગ વેદ પણ થાયછે તેથી એવો અર્થ પણ નિમ્ને કે સત્યયુગમા જેને
ધમ માનવામા આવતો તે સોળે અ રાથી વેદોક્ત જ હતો પણ તે પછી ત્રે
તાયુગમા પળાતો ધર્મ વેદથી ચાર અશ દૂર થાયછે અને બાર અશ તેન અ
નુસરતો રહેછે દ્વાપરમા પળાતો ધર્મ વેદથી આઠ અશ દૂર થાયછે અને આઠ અશ
તેને અનુસરતો રહેછે તથા ત્રિયુગમા મનાતો ધમ વેદથી બાર અશ દૂર થાયછે
અને ચાર અશ તેને અનુસરતો રહેછે અને તે પણ ત્રિવરે ત્રિવરે વધાર વ-
ધારે અશ દૂર થતો જાયછે અને એ પ્રમાણે વેદથી દૂર થવાનું રાણ એ છે
૧ ક્રો ચારી, અસત્ય અને પ્રપટના વિગેર વિશેષ અગોથી ત્રિવરે ત્રિવરે
જખાવતો જાયછે

સત્યયુગમાં જેમ ધર્મ સંપૂર્ણ હોયછે અને પછી ત્રેતા
વગેરે યુગોમા ઘટતો જાયછે તેમ મનુષ્યોનું આયુષ્ય પણ સત્યયુ-
ગમાં સંપૂર્ણ હોયછે અને પછી ત્રેતા વગેરે યુગોમા ક્રમે ક્રમે
ઘટતું જાયછે એમ જણાવેછે—

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुवः ॥

कृते त्रेतादियु ह्येषामायुर्हसति पादशः ॥ ८३ ॥

સસયુગમા સન સિદ્ધ અધ્યાનાળા અને રાગરહિત મન એ આરમો રાંના
આયુનાગા હોયછે એઓના આયુષ્ય ત્રેતાવગેરે યુગોમા એ એ- અનુધર્મથી
ધનુ જાય ૮૩

અર્થએ કે જે રાજના કારણુપ તથા હૃદયસિદ્ધિને પ્રતિબદ્ધ કરનાર છે
તેના અસાવથી સત્યયુગમા મનુષ્યો નાગરહિત તથા જેઓના ધારણા સવ કાય
સિદ્ધ થતા આને એવા હોવાથી પારસો વર્ષનું આયુષ્ય ભોજનનારા દોયછે
જેઓના સારીર રોગથી ધરાય તથા જેઓના મન હૃદયધાત તથા નૈરાશ્ય
ગાદિ રાદોથી ખુદાય તેઓ પૂર આયુષ્ય ભોગથી રાહના નથી પણ જેઓના સારીર
નાગરહિત રહે તથા જેઓના મન હૃદયસિદ્ધિથી ક્રોધ અને આનંદમા રહે

તેઓ અર્થાત્ જેઓના શરીર અને મન કંઈ પણ આધાત નથી પામતાં અથવા આધાતને ન મળી-તે એવું બળ ધરાવતાં હોય છે તેઓ વિશેષ આયુષ ભોગવે છે એવો વૈધક્ષાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે જેમ રોગ તથા અનિદ્રપ્રાપ્તિનું કારણ અધર્મ છે તેમ, આરોગ્ય તથા ઇદ્રપ્રાપ્તિનું કારણ ધર્મ છે ધર્મરૂપ કારણનું વિશેષ સેવન યાચ તે આરોગ્ય તથા ઇદ્રપ્રાપ્તિરૂપ કાર્યની પ્રાપ્તિ પણ વિશેષ યાચ છે અને આરોગ્ય તથા ઇદ્રપ્રાપ્તિરૂપ કારણની વિશેષ પ્રાપ્તિ યાચ તે તેથી દીર્ઘજીવિતરૂપ કાર્યની વિશેષ પ્રાપ્તિ યાચ છે તેથી ધર્મના સેવનમાં જેટલી દૃઢતા તેટલી દીર્ઘજીવિતની વિશેષ પ્રાપ્તિ અને ધર્મના સેવનમાં જેટલી શિથિલતા તેટલો જીવિતનો સંકોચ યાચ છે સત્યયુગમાં ચારસો વર્ષનું આયુષ હતું એ મામાન્ય વચન છે જેથી વિશેષ ધર્મગીલ પુરવે તેનાથી વિશેષ આયુષ ભોગવે છે એમ માનવામાં પણ કશો બાધ નથી સત્યયુગ પછી ત્રેતાવગેરે ત્રણ યુગોમાં ધર્મનો એક એક પાદ ઓછો થતો ગયો તેને લીધે મનુષ્યોના આયુષનો ખાત્ર એક એક ચતુર્થાંશ ઓછો થતો ગયો અર્થાત્ ત્રેતાયુગમાં ત્રણસો વર્ષનું, દ્વાપરમાં બસો વર્ષનું અને -ત્રિયુગમાં એકસો વર્ષનું આયુષ હોય છે આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે, જેથી વિશેષ આયુષ મોટું ભોગવી શકે નહિ ત્રીજી જીવિતના કારણોની વિશેષ લાજરી હોય તે બાકીના યુગોમાં પણ સત્યયુગ જેટલું આયુષ ભોગવી શકાય છે એના દૃષ્ટાંતરૂપે દ્વાપરયુગના અતમા પણ સ્તીભ અને દ્રોણસરમાં મહાપુરુષો ચારસો ચારસો વર્ષનું આયુષ ભોગવી શક્યા હતા એ વાત આપણે આપણા યાનપર લેવી જોઈએ

સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર યુગોમાં પૂર્વ પૂર્વ ક્રમમાં ઉત્તર ઉત્તર યુગમાં ધર્મનો આદર ઘટતો જવાથી આયુષ વગેરે પણ તે તે યુગમાં તે તે યુગને અનુસરતાં જ હોય છે એમ જણાવે છે—

વેદોક્તમાયુર્મર્ત્યાનામાશિષશ્ચૈવ કર્મણામ્ ॥

फलं त्वनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥ ૮૪ ॥

વેદમાં કહેવું મનુષ્યોનું આયુષ, ઇદ્રપ્રાપ્તિ, કર્મોના ફળ તથા યોગમાં પ્રાપ્તિના ગામ તથા અનુબદ્ધ વગેરે પ્રભાવ એ સધળું તે તે યુગને અનુસરતું હોય છે

શતાવર્ષ પુરુષ । એટલે “મનુષ્ય ગતાયુ છે” એ વેદવાચ્યમાં મનુષ્યોનું જે આયુષ ગતાયુ છે તે પણ તે તે યુગને અનુસરતું સમજવું. એટલે મત્યુ-

ગમા શતાયુ એ પદ્મા એ શત ગજ છે તેનો અર્થ બહુ એ પ્રમાણે કરી મનુ
ધ્યોનુ આયુષ આરસો વર્ષ કે તેથી પણ નિરોધ ગણાય છે અને તે પછીના
યુગોમા શત શબ્દનો અર્થ સક્રોચાતો જ નથી યુગમા એકરો એ પ્રમાણે જ
ચાય છે અને જેમ જેમ યુગયુગનું બળ વધતું જાય છે તેમ તેમ તેમા પણ સંઘર્ષ
યતો જાય છે એવી રીતે મનુષ્યોનું પેદાશ આયુષ તે તે યુગને અનુસરતું હોય છે
છદપ્રાપ્તિ પણ યુગને જ અનુસરતી હોય છે એને સત્ત્વયુગમા કેવળ છદપ્રાપ્તિ
હોઈ અનિષ્ટપ્રાપ્તિ નથી હોતી પણ તે પછીના યુગોમા અનિષ્ટપ્રાપ્તિ વિરોધ
વિશેષ જ ॥ દખાવની આગે છે એટલે છદપ્રાપ્તિ તેટલી તેટલી વધતી જાય છે છેવટ
કનિયુગમા અનિષ્ટપ્રાપ્તિથી જ બધું પડ જાય છે ગરેડુ હોનાથી નહિજેની
છદપ્રાપ્તિ થાય તેને પણ મોટું મુશ્કેલી સમજવું પડે મોના ફળ પણ
યુગને અનુસરતા જ હોય છે એટલે સત્ત્વયુગમા જ્યાં સત્ત્વમોના ફળોનો જ
પ્રાદુર્ભાવ હતો અને કુ મોના ફળો તો ધ્યાન દેખાતા પણ નહિ (૧૨જુ કે
કુકર્મ જ ન હોય તો પછી તેના ફળ યાથી હોય ?) ત્યારે તે પછીના યુ
ગોમા કુમોના ફળો વધારે વધારે દેખાતા ગયા અને સત્ત્વમોના ફળો વધારે
વધારે અદૃશ્ય થતા ગયા અથવા દુષિવગેરે વર્મના ફળ ધ્યાનઆદિ સત્ત્વ
યુગમા યોગ મહેનતે પણ વણા મળતા તેને બદલે બાળીના યુગોમા મહેનત
વધતી ગઈ હતી ૫૧ એવા થતા ગયા અને કદમા પણ એવા થતા ગયા
હોય છે તથા શ્રાક્ષગ્રોમા ગ્રાપ અને અનુમદગરેની નિજિ તેમજ ક્ષત્રિયોનું
પ્રભુપાવનનું આમર્ય અને ગેરી જ ગીતે સવનો જે ૧૬ સ્વાસ્થ્ય પ્રભાવ
હોય છે તે પણ તે તે યુગને અનુસરતું હોય છે એટલે એ પ્રભાવ પાળળપા
જળતા યુગમા વધાર વધારે થતો જ જાય છે

૧ ઉપરના શ્લોકમાં મનુષ્યોનું આયુષ વગેરે તે તે યુગને અનુ-
સરતું હોય છે, આમ કહી તે તે યુગનો પરિવર્તન બેદ સ્વયંબો
છ, એ બેદનું કાળ સ્ફુટ કરે છે.

અન્યે કૃતયુગે ધર્માન્ત્રેતાયાં દ્વાપરેપરે ॥

અન્યે કલિયુગે નૃણાં યુગહાસાનુરૂપતઃ ॥ ૮૫ ॥

યુગના પ્રાચીનપ્રમાણે મનુષ્યોના ધર્મા સત્ત્વયુગમા જીજ્ઞાસાય છે,
ત્રેતામા મી ન જાય છે દ્વાપરમા જૂના દાસ અને નિત્યમા પાપ જૂના
રોય છે ૮૫

યુગના પ્રાચીનપ્રમાણે એને પૂર્વ પૂર્વ યુગસરતા જતા હજાર યુગના વના
એક મે અનુવસ એ ૧ થતા જાય છે અને જેમ જેમ ગોળા વર્તમાનો યુગ

યતો ગયો તેમ તેમ તેમાં અધર્મના અશો વધતા જવાથી ધર્મના અશો ઓછા થતા ગયા અને તેથી સત્યયુગમાં ધર્મ જળવવામાટે જે માધનો કામે લગાડવામા આવતાં તેના દરતાં ત્રેતાયુગમાં ધર્મસેવનમાટે તેનાં અન્ય સાધનોનો આશ્રય લેવો પડે છે કારણ કે સત્યયુગમાં જે માધનો અનુકૂળ હોય એ જ સાધનો ત્રેતાયુગમાં અનુકૂળ હોતાં નથી. સત્યયુગમા મનુષ્યોના આયુષ વગેરે જે પ્રકારનાં હોય છે તેનાદરતાં ત્રેતાયુગમા તેનો પ્રચાર ભૂટે દોાય છે એ પણ સાધનો ફરી જવાનું કારણ છે અને એવી જ રીતે દ્વાપરયુગમાં ધર્મનાં સાધન ભૂટા હોય છે એટલે ત્રેતાયુગમાં જે સાધનો હોય છે તેનાથી અન્યપ્રકારનાં હોય છે અને કલિયુગમા ધર્મના સાધનો વળી તેથી ભૂટા પ્રકારનાં હોય છે અથવા સત્યયુગમાં ધર્મ પૂર્ણ અંશોવાળો હોય છે, ત્રેતાયુગમા તેથી ઓછા અંશોવાળો, દ્વાપરયુગમા તેથી ઓછા અને કલિયુગમા તેથી પણ ઓછા અંશોવાળો હોય છે, અને તેથી વધાડે વધારે ઓગપણાને લીધે તે તે યુગમા ભૂટે ભૂટે એટલે ઐકસ્યમાપણાવચરનો હોય છે ધર્મ રાજ્ય પદાચાતા ગુણોનો પાત્ર વાચક હોવાથી આ મ્લેકનો એવો અર્થ પણ યાય છે કે તે તે યુગમાં તે તે યુગના કાસપ્રમાણે વૃક્ષાદિ-પદાર્થોના ધર્મ એટલે ગુણો વિજિત વિજિત પ્રકારના હોય છે એટલે પૂર્વે પૂર્વકરતા ઉત્તર ઉત્તર યુગમા ઉત્તરતા પ્રકારના હોય છે

ક્યા ક્યા યુગમાં ક્યા ક્યા ધર્મસાધનની પ્રધાનતા છે તે જણાવે છે—

તપઃ પરં કૃતયુગે ત્રેતાયાં જ્ઞાનમુચ્યતે ॥

દ્વાપરે યજ્ઞમેવાહુર્દાનમેકં કલૌ યુગે ॥ ૮૬ ॥

સત્યયુગમાં તપ શ્રદ્ધ છે ત્રેતાયુગમા જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, દ્વાપરયુગમાં યજ્ઞને જ મુખ્ય કહે છે અને કલિયુગમા દાનને મુખ્ય કહે છે ૮૬

જો કે તપ, જ્ઞાન, યજ્ઞ અને દાન એ ચારે ધર્મસાધનો ચારે યુગમા અનુપાન કરવાયોગ્ય છે તોપણ સત્યયુગમા તપની, ત્રેતાયુગમા જ્ઞાનજ્ઞાનની, દ્વાપરયુગમા યજ્ઞકર્મની અને કલિયુગમા દાનની પ્રધાનતા છે કારણકે સત્યયુગમાં મનુષ્યોનું આયુષ વિશેષ દોવાથી વિગેય સમય અનુપાન કરવાયોગ્ય તપ નિર્વિનિ અને નિશ્ચિતપણે થઈ શકે છે ત્રેતાયુગમા તેથી ઓછુ આયુષ હોવાને લીધે તપકરતા ઓછા સમયથી અને ઓછા શ્રમથી સાધ્ય શાસ્ત્રજ્ઞાનને ધર્મનું મુખ્ય સાધન ઠરાવવામાં આવેલ છે, દ્વાપરયુગમા એથી પણ ઓછુ આયુષ હોવાથી શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં જોઈતા સમયકરતા ઓછા સમયથી અને ઓછા શ્રમથી સાધ્ય થશાદિ-માંને ધર્મના મુખ્ય સાધનતરીકે ગણ્યાં છે અને કલિયુગમાં એથી પણ

જોણુ આપુર હોવાથી અને બીજી અસંખ્ય અમરંડા હોવાથી બહુ જ યોગી જ
મયમા બની શક એવા દાનને ધર્મનુ મુખ્ય સાધન કહેવામા આવેછે. ત્રેતાયુગમા
જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ કહેવાયછે એ વાક્યમાં જ્ઞાન ગણ્ય છે તેનો અર્થ પ્રાનીત બ્રાહ્મ્યાનમના
આત્મજ્ઞાન એ પ્રમાણે કહેછે પણ તે અર્થ બધાનેસ્તો નથી નામ- પૂર્વાપર
સમતિ તપાસના પૂર્વે પૂર્વે યુગકરતા ઉત્તર ઉત્તર યુગમા ધર્મનુ સાધન સદેક
સદેકુ છે એવો આ યોગનો અનિશ્ચય જણાયછે તપ ત્વા આત્મજ્ઞાન
જોગી સમયમા સિદ્ધ થઇ બધ એ અમ તથિત જ છે તરિયાં તપવંદ સા
ધનોથી મનની શુદ્ધિ થાયછે અને તે પછી કહે- કામે આત્મજ્ઞાન થાય અને
કજન્મગતિદ્ધ કામેદે વાક્યોથી ગાત્રમા આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધિ અનેક જન્મે દેહી
હોવાથી આ રથને ધર્મના સાધનરૂપે જે જ્ઞાન કહેકુ છે તે આત્મજ્ઞાન નહિ પણ
ગાત્રજ્ઞાન જ સમજકુ આત્મજ્ઞાન ધર્મનુ સાધન નહિ પણ ધર્મનુ સાધ્ય જ છે

ઉપરપ્રમાણે યુગધર્મનું નિરૂપણ કરી મંગારની સ્થિતિના
હેતુરૂપ વર્ણધર્મ મંદોપથી કહેવાનો ઉપક્રમ કહેછે—

સર્વસ્યાસ્ય તુ સર્ગસ્ય ગુર્યર્થ સ મહાદ્યુતિઃ ॥

મુલવાદૂરુપજાનાં પૃથક્કર્માણ્યકલ્પયત્ ॥ ૮૭ ॥

મહાતેજસ્વી યજ્ઞાએ આ મવગી સૃષ્ટિની બ્રહ્માને મુખથી, બાહ્યથી,
દાશથી અને પગથી ઉત્પત્ત થયેલા તે તે વસ્તુના દેખા જુના રૂપેના ૮૭

સૃષ્ટિ ઉત્પત્ત કથાપછી તેની સ્થિતિમઠિ જે ચોખ્ય નિયમે બાવવામા ન
આવે એટલે ચોખ્ય અવસ્થા રવામા ન આવે, તો ઉત્પત્ત વર્તનનેલીએ સૃષ્ટિ
ઉત્પત્તિત થઇ બધ એટલામઠિ મુખથી ઉત્પત્ત થયેલા બ્રાહ્મણના મં, બાહ્યથી
ઉત્પત્ત થયેલા ક્ષત્રિયોના કર્મ, દાશથી ઉત્પત્ત થયેલા વેશ્યોના મં તથા પગથી
ઉત્પત્ત થયેલા શૂદ્રોના કર્મ તેની તેની ઉત્પત્તિથી મેળેલી ચોગરનાને અનુસરના
બદા બદા પ્રારના નોદયા આવી મોકલણ બહુ તેજ સુદ્ધિવાળાથી થઇ શકે
એમ જણાવવા યજ્ઞાન મહાતેજસ્વી એવુ વિગેરણુ બાપેવુ છે

મર્થ વર્ણમાં મુખ્ય બ્રાહ્મણ વર્ણ હોવાથી પ્રથમ તેનાં કર્મ
કહેછે—

અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા ॥

દાનં પ્રતિગ્રહં ચૈવ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્ ॥ ૮૮ ॥

વેગધ્યયન કરુ વેગધ્યયન કરનાર યન કરના યન કરના અને દાન
દેવ તથા નાન તેવુ એ ૭ માં શાસ્ત્રોના નક્કી કરનામા આવ્યા ૮૮

મુ મરૂપ ઉચ્ચ સ્થાનથી ઉત્પન્નિને પામેલા શાસ્ત્રોના મના પણ અતિ
ઉચ્ચ પ્રગતના નક્કી કરનામા આવ્યા તેમા વેગધ્યયન રત યજ્ઞ કરના તથા
દાન દેવ એ ત્રણ ક્રમો તેના પોતાના ચાલુમાટે તથા ખીજના ચાલુ કરવાની
ચોખ્ખતા મેળવનામાટેના છે. વેદા યયન કરાવના, યજ્ઞ કરાવના તથા દાન લેવું
એ ત્રણ ક્રમો ખીજના ચાલુમાટે છે એ ત્રણમા પણ વેદા યયન કરાવવું એ
અવશ્ય આ ૧ સ્વારો ય છે, યજ્ઞ કરાવવા એ અધ્યમ પામે આદર કરાવોગ્ય
છે અને દાન તેવું એ તેને પોતાનેમાટે બહુ આદર કરાવોગ્ય નથી આ સુદ્ધિના
પ્રકરણમા અધ્યયનનો જે કથન સુદ્ધિવિગેષણાને સીરે છે તેઓનો વિધિ તે
આગળજેપર જોવામા આવશે

ક્ષત્રિયનાં ક્રમો કહેછે—

પ્રજાનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ ॥

વિપયેષ્વપ્રસક્તિશ્ચ ક્ષત્રિયસ્ય સમાસતઃ ॥ ૮૯ ॥

પ્રજાઓનું રક્ષણું નાન દેવ યન કરના તે ધ્યયન કરુ અને વિપયોમા
આસક્તિ ન ગમ્ભીરી એ અક્ષેપથી ક્ષત્રિયના મા છે ૮૯

પ્રજાઓનું રક્ષણું રહુ નોરે ક્રમો ક્ષત્રિયને માં કે પેલા છે વિપયોમા
આસક્તિ ન ગમ્ભીરી એટલે ગીત નૃસ્ય શ્રીઓનો ઉપભોગ કલ્યાણના સેવનમા
ફસી રહેવું નહિ કારણ કે તેમા રતી રહેનારાઓથી પ્રજાઓનું રક્ષણું કરવું
દાન દેવ યન કરના અને વેદા યયન કરવું એ ૨ની પણ બનવું નથી પણ
તેથી ઉચ્ચી ગીતે તેઓ પ્રજાઓનું બચણું કરવાથી પણ પાગલ બતા નથી વિધિ
પૂર્વ પાત્રે દાન કરવાને બહુ અવગે માં પૈસા કે નવાસાડ પ્રતને વધારે વ
ધારે ચુમતા રહેછે યનો કરવાને બ તે અન્નિને દ્રિયપાત્રથી દિસા અને બલિ
ચાર આદિ પાપ ના ૨ નથી વેદનું બ રથન કરવાને બ ૧ વિરયપ્રપ
આદિની વાતો સામળ્યા કરેછે

પૈશ્યનાં ક્રમો કહેછે—

પશૂનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ ॥

વણિસ્પથં કુસીદં ચ વૈશ્યમ્ય કૃપિમેવચ ॥ ૯૦ ॥

પશુઓનાં સંરક્ષણ, દાન દેવું, યજ્ઞ કરવા, વેદનું અધ્યયન કરવું, વ્યાપાર કરવો, વ્યાજનો ધંધો કરવો તથા ખેડ કરવી; એ વૈશ્યનાં કર્મો છે. ૯૦.

પશુઓનું સંરક્ષણ કરવું વગેરે કર્મો વૈશ્યને માટે નહીં કરેલાં છે. દાન દેવું યજ્ઞ કરવા તથા નેદનું અધ્યયન કરવું એ ત્રણ કર્મો પારશ્વોદિક કલ્યાણમાટે છે અને પશુઓનું રક્ષણ, જલ્મમાર્ગે તથા રથજલ્મમાર્ગે પ્રવાસ કરી વેપાર કરવો, એક દેકાણું રિયતિ કરી વ્યાજનો ધંધો કરવો તથા ખેડ કરવી એ ચાર કર્મો આ લોકમાં મુખ્ય મેળવવાના મૂળરૂપ ધનધાન્યની અભિરુદ્ધિ કરનારાં છે, જે ધનધાન્યરૂપ સાધનથી તેઓ પોતે મુખી રહી, બીજા લોકોને ઉપયોગી તથા લાભ કરનારા થાય છે.

શૂદ્રનાં કર્મો કહે છે—

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ॥

एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ ९१ ॥

ગુણની અનિર્દાપર્યંક એ ત્રણે વર્ણોની મેવા કરવી એ એક જ કર્મ બ્રહ્માએ શૂદ્રને માટે બતાવેલું છે. ૯૧.

દ્વેપસુદ્ધિથી કાઢના પણ શુલ્કપર આરોપ ન કરતા બ્રાહ્મણ, કાવિય અને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણની સેવા કરવી એ જ એક કર્મ સંત્રોને માટે મુખ્યત્વે નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. આસિવાય તેઓ બીજાં કંઈ કર્મ ન જ કરી શકે એમ સમજવું નહિ. કારણ કે પંચયજ્ઞ વગેરે બીજા પણ કેટલાંક કર્મો શાસ્ત્રમાં તેને માટે વિદિત છે. જેમકે “વડવચ્ચજ્ઞવિધાન તુ શૂદ્રસ્માપ વિધીયતે ॥” એટલે પંચયજ્ઞનું વિધાન શૂદ્રને માટે પણ વિદિત ગણવામાં આવે છે. તેમ જ “શૂદ્રસ્ય દ્વિજશુશ્રૂયા સર્વશિલ્પાનિ વાગ્ધ્ય ॥” એટલે “ત્રણે વર્ણની સેવા અને સર્વ પ્રકારની કારીગરી વગેરે શૂદ્રનાં કર્મ છે” ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનો મળી આવે છે.

ઉપરપ્રમાણે તે તે વર્ણનાં ધર્મકર્મો કહીને હવે પ્રધાનપણાથી જગતની રક્ષા કરનાર બ્રાહ્મણ હોવાથી તેમ જ આ શાસ્ત્રમાં બ્રાહ્મણને મુખ્ય ગણીને ધર્મનું કથન હોવાથી તથા આ શાસ્ત્રનું પ્રવચન કરવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણનો જ હોવાથી બ્રાહ્મણની શ્રેષ્ઠતા બતાવવાનો ઉપક્રમ કરે છે—

ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः ॥

तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य सुखमुक्तं स्वयंभुवा ॥ ९२ ॥

પુનઃ નાભિથી ઉપરના ભાગમાં અત્યંત પવિત્ર કરેલા છે અને તેમાં પણ એનું મુખ વિશેષ પવિત્ર છે, એમ બ્રહ્માએ કહેલું છે

નાભિથી ઉપરના ભાગમાં પુરૂષની પવિત્રતા અત્યંત છે એમ કહેવાથી તેના સમમ શરીરની સામાન્ય પવિત્રતા છે એમ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય. નાભિથી ઉપરના ભાગમાં પણ મુખ વિશેષ પવિત્ર છે શાકલોની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવાના પ્રકરણમાં મુખની પવિત્રતાનું વર્ણન અસંગત છે એમ સમજવું નહીં કારણ કે ૮૭ માં મોઢા કહેલ સૂચનપ્રમાણે શાકલું વર્ણની ઉત્પત્તિ વિશેષ પુરૂષના મુખથી ગળેની ઢોવાથી આ મોઢામાં આવેલું મુખની પવિત્રતાનું વર્ણન શાકલોની શ્રેષ્ઠતાના પ્રકરણમાં પાયારૂપ છે

બ્રાહ્મપુત્રતિ મર્ચકૃતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ તેનાં કાન્ધોમહિત જણાવે છે—

उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् ॥

सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ९३ ॥

મુખમાંથી ઉપત્ત થવાને નીચે ક્ષત્રિયાદિથી પ્રથમ ઉપત્ત થવાને નીચે નથા વેનુ ધારણ થવાને નીચે શાકલું આ મર્યાદા નિગત્તેના ધર્મથી પ્રભુ છે ૮૩

મનુષ્યની શ્રાવણ અને એ શ્રેષ્ઠતાને લઇને માનપાત્રતાના મુખ્ય કે જન્મની વિશુદ્ધતા, વરોદ્ધતા અને જ્ઞાનવૃદ્ધતા એ ત્રણ મર્યાદા હોય છે બ્રાહ્મણ વર્ણની ઉત્પત્તિ વિશાળપુરૂષના સર્વ અંગોમાં અતિ પવિત્ર ગણાતા મુખથી થયેલ ઢોવાને થીરે તેઓની જન્મની વિશુદ્ધતા ક્ષત્રિયાદિ કરતા વિશેષ છે મર્ચ વળા રતા તેની ઉત્પત્તિ પ્રથમ થયેલ ઢોવાથી તે સર્વ વર્ણોપરતા વરોદ્ધ પશુ ઇશ્વરના વરથી જ નિમણું થયેલ છે અને તેથી / અન્યવર્ણના પુરૂષો વૃદ્ધ ગતા પણ શાકલું વર્ણપ્રતિ બાળકજેવા છે અને બ્રાહ્મણ વાળા પુરૂષો બાળ ગતા અન્ય વર્ણપ્રતિ વૃદ્ધ જેવા છે, અર્થાત્ અન્ય વર્ણના વૃદ્ધ પુરૂષોને પણ બ્રાહ્મણ વાળા બાળ પુરૂષ પણ નમન કરાવેલા થ જાય છે આથી રીતે તેનામાં વરોદ્ધતા પણ છે અને અન્ય વર્ણોના મૂળરૂપ વેનુ ધારણ રવાથી તેઓમાં જ્ઞાનવૃદ્ધતા પણ છે આ ત્રણ મર્યાદાને લીધે બ્રાહ્મણ આખા સંસારનો ધર્મથી પ્રભુ છે એટલે તેઓ ધર્મને અનુસરનારા દેવ તેઓએ બ્રાહ્મણને પ્રભુ એટલે ઇશ્વરનું જ માનની નમરથી તેના માત્ર વ્યવહાર દૃષ્ટિથી એટલે બાલ્ય-સ્થાન દૃષ્ટિથી શાકલુવર્ણની પ્રભુતા વ્યાનમાં આવે નહિ તરફ શાકલની પ્રભુતા એવદારને લઈને નથી પણ તે

ઓની પ્રચુતા તો ધર્મને લઇને છે એટલે આંતર-સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી ધ્યાનમાં આવે તેમ છે. બ્રાહ્મણ વર્ણની પ્રચુતાનાં ત્રણ કારણો જણાયાં છે તેમાં પણ છેલ્લું કારણ મુખ્ય છે. કુલીન તથા વયોવૃદ્ધ છતાં પણ મૂર્ખ માણસો અદૃશીન અને નાનાં બાળકની પેઠે અપમાન તથા અનાદરનું પાત્ર થાય છે એવો પ્રચલિત વ્યવહાર જોવાથી પૂર્વનાં જન્મે કારણોમાં કાંઈક અશ્વિ થાય છે તેથી જ જ્ઞાનજ્ઞતાનું સાધક આ ત્રીજું કારણ વિરોધ ધ્યાન આપવાયોગ્ય છે.

ઉચ્ચયત્રથી અને ઉચ્ચ હેતુથી બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ થઇ છે એમ બતાવે છે—

તં હિ સ્વયંભૂઃ સ્વાદાસ્યાત્તપસ્તસ્ત્રાદિતોસ્ત્વજત્ ॥

હવ્યકવ્યાભિવાહ્યાય સર્વસ્યાસ્ય ચ ગુપ્તયે ॥ ૧૪ ॥

હવ્ય તથા કવ્યનું અભિવહન કરવામાટે તથા આ સમગ્ર જગત્ની રક્ષામાટે બ્રહ્માએ તપ કરી પોતાના મુખથી પ્રથમ બ્રાહ્મણને સર્જેલ છે ૯૪.

હવ્ય એટલે દેવાનું અન્ન તથા કવ્ય એટલે પિતૃઓનું અન્ન તેને તેને એટલે દેવાને તથા પિતૃઓને પહોંચાડવાને માટે અર્ધાત્ દેવલોકનો પણ ઉપકાર કરવામાટે અને દેવલોકનો ઉપકાર કરે ત્યારે પછી મનુષ્ય લોકનો ઉપકાર કરે તેમાં તો શી જ નવાઈ? એમ ગણી હતું કે, આ સમગ્ર જગત્ની એટલે આ મનુષ્યલોકની રક્ષામાટે અથવા દેવ તથા પિતૃઓને હવ્યકવ્ય પહોંચાડવામાટે અને તેથી જ એટલે તે કર્મદ્વારા આ જગત્ની રક્ષા કરવામાટે બ્રહ્માએ બ્રાહ્મણને પોતાના મુખથી સર્જેલ છે. બ્રહ્મા પોતાના મુખથી વેદા'યન કરનાર છે અને બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ તેના મુખથી કહી તેથી એમ જણાવ્યું કે, વેદા'યન કર્યું એ જ બ્રાહ્મણનું મુખ્ય લક્ષણ છે. વળી બ્રહ્માએ તપ કરીને બ્રાહ્મણને સર્જેલ છે એમ કહેવાથી જણાવ્યું કે, તપને પરિણામે પ્રથમ બ્રાહ્મણની જ ઉત્પત્તિ હોવાથી તે સર્વકરતાં શ્રેષ્ઠ છે અથવા બ્રાહ્મણો પરમ પ્રભાવવાળા તથા મોહોટા માહાત્મ્યવાળા થાય એવી ઇચ્છાથી તેની ઉત્પત્તિપદ્ધતિ તેમજ તપ કર્યું છે.

હવ્ય તથા કવ્યના અભિવહનથી બ્રાહ્મણની ઉત્તમતા સિદ્ધ કરે છે—

યસ્યાસ્યેન સદાશ્રન્તિ હવ્યાનિ ત્રિદિવૌકસઃ ॥

કવ્યાનિ ચૈવ પિતરઃ કિં ભૂતમધિકં તતઃ ॥ ૧૫ ॥

દેવતાઓ જેના મુખથી હવ્યોનુ બોજન કહેછે તથા પિતૃઓ કવ્યોનુ બોજન કહેછે તેનાથી જગતમાં બીજી કાણ ઉત્તમ હોય? ૯૫

સ્વર્ગમાં જેનારા દેવો બ્રાહ્મણે ઉપસોગમાં લીધેલા અન્નનો સ્વીકાર કરેછે તેમજ પિતૃઓ પણ બ્રાહ્મણદ્વારા જ બોજનનો સ્વીકાર કરેછે, એટલે બ્રાહ્મ-વોચ્ચમાં દેવતાઓ તથા પિતૃઓ કાંઈ પ્રલક્ષ આવતા નથી પણ બ્રાહ્મણોને બોજન કરાવવાથી દેવતાઓને તથા પિતૃઓને તૃપ્ત થયેલા ગણવામાં આવેછે ; નાદિ જેઓદ્વારા દેવતાઓ તથા પિતૃઓને તૃપ્તિ મળેછે તેઓના કરતા જનત્માં બીજા કોને ઉત્તમ ગણવો?

બ્રાહ્મણવર્ણની ઉત્તમોત્તમતાને વર્ણવેછે—

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ॥

बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ९६ ॥

આનંદ જગમ બનોમાં પ્રાણીઓ એટલે પ્રાણુવાળા શ્રેષ્ઠ છે, પ્રાણુવા-ળાઓમાં બુદ્ધિવાળા શ્રેષ્ઠ હોનારા ઉત્તમ છે બુદ્ધિવાળાઓમાં મનુષ્યો ઉત્તમ છે અને મનુષ્યોમાં પણ બ્રાહ્મણો ઉત્તમ છે ૯૬

સ્થાવર જગમ ભૂતો એટલે વૃક્ષવગેરે સ્થાવર ભૂતો તથા દૃમિકાટવગેરે જગમભૂતો આ સઘળામાં જેઓ પ્રાણુધારી હોય તેઓ શ્રેષ્ઠ ગણાયછે, પ્રાણુ-ધારીઓમાં પણ જેઓ પોતાના હિતાહિતનો વિચાર કરી પ્રવૃત્તિ કરે એવા બુદ્ધિવાળા હોય તે શ્રેષ્ઠ છે આવા પણ પશુઓને પણ આપને જોઈએ એવે કે તેઓ જ્યારે તડમચી હેરાન થાયછે ત્યારે છાયા સોધી લ્યા બેસેછે અને ઝાડથી પીડાયછે ત્યારે તડકે બેસેછે અથવા પવન ન આવે તેવો કંઈ એક શોખે તથા જ્યાં આહાર ન મળે તેવું સ્થાન છોડી દેછે. આવા બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓમાં પણ મનુષ્યો શ્રેષ્ઠ છે, મારણ કે તેઓને ઉત્તમ જ્ઞાનનો સબધ છે અને મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તેઓ સર્વને પૂજ્ય છે અને તેઓમાં મોક્ષના અધિકારની યોગ્યતા છે

બ્રાહ્મણે પોતાની જાતિની શ્રેષ્ઠતાઉપર જ અટકી રહેવાનું નથી પણ તેણે તેથી પણ ઘણું આગળ વધવાનું છે એમ જણાવવા કહેછે કે—

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्ध्यः ॥

कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ ९७ ॥

બ્રાહ્મણોમાં પણ વિદ્વાનો શ્રેષ્ઠ છે, વિદ્વાનોમાં પણ શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં કર્તવ્યબુદ્ધિવાળા શ્રેષ્ઠ છે, શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં કર્તવ્યબુદ્ધિવાળાઓમાં પણ તે કર્મો કરનારા શ્રેષ્ઠ છે અને કર્મ કરનારાઓમાં પણ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષો શ્રેષ્ઠ છે ૯૭

બ્રાહ્મણોમાં પણ જેઓ વિદ્વાન હોય તેઓ શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે ઉત્તમ ક્ષત્રિયોનાર યજ્ઞ કર્મમાં તેઓને અધિકાર છે વિદ્વાનોમાં પણ શાસ્ત્રોક્ત યજ્ઞાદિ કર્મો કરવા એ આપણું કર્તવ્ય છે એવી બુદ્ધિવાળા અર્થાત્ એ પ્રમાણે સમજનારા હોય તેઓ શ્રેષ્ઠ છે આના પુરુષોને દૃઢબુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. આવા દૃઢબુદ્ધિ પુરુષોમાં પણ એટલે શાસ્ત્રોક્ત યજ્ઞાદિ કર્મો કરવા એ આપણું કર્તવ્ય છે એટલે સમજનારાઓમાં પણ જેઓ શાસ્ત્રોક્ત યજ્ઞાદિ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરનારા હોય તેઓ શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે તેઓ વિદિત કર્મ કરવાથી અને નિષિદ્ધ કર્મના લાગથી દુઃખિતી જતા નથી અને શાસ્ત્રોક્ત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરનારાઓમાં પણ જે પુરુષો અતઃકરણબુદ્ધિદ્વારા બ્રહ્મવેત્તા થાય છે, તેઓ શ્રેષ્ઠ છે; કારણકે તેઓને મોક્ષનો લાભ થાય છે

બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ ધર્મના રક્ષણને માટે જ છે એમ બતાવે છે—

ઉત્પત્તિરેવ વિપ્રસ્ય મૂર્તિર્ધર્મસ્ય શાશ્વતી ॥

સ હિ ધર્માર્થમુત્પન્નો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૯૮ ॥

બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ જ ધર્મની ગાંધતી મૂર્તિ છે. કારણકે તે ધર્મને માટે ઉત્પન્ન થયેલ છે અને મોક્ષને માટે કલ્પાય છે ૯૮.

બ્રાહ્મણનું શરીર જન્મથી જ ધર્મની અવિનિષ્ઠ મૂર્તિરૂપ છે, કારણકે બીજા જન્મરૂપ ગણાતા ઉપનયન સંસ્કારથી સંસ્કૃત થયેલો બ્રાહ્મણ ધર્મને માટે જ ઉત્પન્ન થયો છે અને ધર્મથી અનુચલ રાશિયેવા આત્મજ્ઞાનથી તે મોક્ષને માટે કલ્પાય છે

બ્રાહ્મણ જન્મે છે ત્યારથી જ તે સર્વ વર્ણોના અધિષ્ઠાતારૂપ તથા આગળઉપર ધર્મનો રક્ષક ગણાય છે એમ જણાવે છે—

બ્રાહ્મણો જાયમાનો હિ પૃથિવ્યામધિજાયતે ॥

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં ધર્મકોશસ્ય ગુપ્તયે ॥ ૯૯ ॥

બ્રાહ્મણ જન્મ પામના જ પૃથ્વીમાં નાથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને સર્વ પ્રાણીઓના ધર્મમહાગની ગાથા કર્મમાટે અમર્ય મનાય છે ૯૯

બ્રાહ્મણ જન્મથી જ સર્વવસ્તુમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, જ્યારે બીજા વર્ણો જે કાંઈ શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરે છે તે અમુક કાળે અને અમુક કાર્યોદિની અપેક્ષાએ હોય છે સર્વવસ્તુમાં બ્રાહ્મણની શ્રેષ્ઠતા ગણાવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, તે સર્વ મનુષ્યોના ધર્મરૂપ બહારનું સ્થાન કરવામાં સમર્થ છે, એને માત્રાબ્યાસથી યોગ્યતા મેળવી સર્વને સત્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરી ચાખને રસ્તે ચલાવવામાં શક્તિમાન છે.

મર્ચ મનુષ્યોના ધર્મભંગરનું ક્ષમા કૃપાક્રમ શ્રેષ્ઠતમ કાર્ય હોવાને લીધે આ સમગ્ર જગત બ્રાહ્મણનું કૃતજ્ઞ છે અને તેથી જગતમાં જે કાંઈ ધન છે તે બ્રાહ્મણનું જ છે એમ મુનિમાટે કહે છે—

सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ॥

श्रेष्ठेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोर्हति ॥ ૧૦૦ ॥

૫૧મીમા જે ટાંક ધન છે તે મધ્ય બ્રાહ્મણનું છે અપણાથી અને શક્તિજનપણાને ત્રીજા એટલે જન્મની ઉત્તમતાને ત્રીજા આ મર્ચ ધનને બ્રાહ્મણ જ વાપરે છે ૧૦૦

૫૨મીમા જે માઠ ધન છે તે સદૃશ બ્રાહ્મણનું છે, આ સ્તુતિવાક્ય હોવાથી બીજાનું ધન પણ પોતાનું જ ગણી તેની સ્થાવર બ્રાહ્મણથી લઈ સકાય નહિ, એટલે આ વા ધનો બાવાર્ય મ્લો ના ઉત્તરાધી સ્પષ્ટ કરવો છે કે, બ્રાહ્મણ સર્વવસ્તુમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી અને અનિજન હોવાથી એટલે બ્રાહ્મણના મુખ માથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી એ સર્વ લેવા ભોગવવાને લાયક છે, અર્થાત્ મનુષ્યોને ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિનિયોગ કરવામાં બ્રાહ્મણના જેવું બીજું કોઈ ઉત્તમ પાત્ર નથી જેગોમાં જન્મની શ્રેષ્ઠતા ન હોય પણ વિદ્યા તથા ધન વગેરેથી આગતુ શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થઈ હોય તેમો ખરી પરીક્ષાનાં પ્રસંગ પર અર્થાત્ પોતે બધથી અથવા બીજાઓને ઉત્તરવાની ઇચ્છાથી અરોગ્ય પક્ષ પડેલો હોય અને તે પક્ષને કોઈ ખુલાસામાં મૂકા લાગે ત્યાર તેને ટાંકી દઈ ૫૩મી રાખનામાટેના સમયમાં અને કોઈ મોડે વિષયવાતસાવગેરે સિદ્ધ કરવાના સમયમાં તરત જ ઉન્માદગામી બની બધે પાલ નેઓમાં જન્મથી શ્રેષ્ઠતા હોય તેઓ મ્હાય માધારણ પ્રસંગમાં પોતાનું સર્વશ્રેષ્ઠત્વ ન જાણી શમતા હોય તોપણ ખરે ટાંકે તેઓ ઉન્માદગામી થઈ ગયા નથી, મારણ કે તેઓના અતઃક્રમ વસપરપરાની શ્રેષ્ઠતાનો વારસો જડાયેલો હોય છે, જે દેવનીક વખત મૂર્ખતા, કુસચ વગેરે આવશેથી ટકાઈ જાય છે પણ જેમાં અતઃક્રમ હાનલી જાય એવા પ્રસંગ પર તો તે વારસો પ્રમાણિત થવાવગર

રહેતો નથી આવા પ્રમાણની શ્રેષ્ઠતા જન્મથી જ બ્રાહ્મણમાં રહી છે તથા ધર્માદિના સેવન અને પરિપાલનથી પણ તેઓની શ્રેષ્ઠતા હોનાથી તેમને જે કાંઈ આપવામાં આવે તે ઉત્તમ કાર્યમાં જ ઉપયોગી થાય છે, માટે સાધારણ ધનથી વધુ રાજ્યગૃહીની સંપત્તિ પણ બ્રાહ્મણને આપવાથી આ લોકમાં સુખી થવાય છે અને પરચો મા સારી ગતિ મળે છે માટે જ કહેવામાં આવ્યું કે “આ સર્વ ધનને શાહણ જ લાયક છે”

“બ્રાહ્મણને કાંઈ પણ આપી કોઈએ અભિમાન ન કરવું કે આપણે બ્રાહ્મણને નિભાવી દીધેલ છે, કારણ કે બ્રાહ્મણને જે કાંઈ આપવું તે, બ્રાહ્મણ જે ઉપકાર કરે છે તેનરૂં બેતાં કંઈ હિમાયમાં જ નથી” એમ મમજવવા કહે છે—

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ॥

आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुङ्गते हीतरे जनाः ॥૧૦૧॥

બ્રાહ્મણ જે કાંઈ ભોજન કરે છે તે તેનું પોતાનું જ છે, જે કાંઈ પહેરે છે તે પણ તેનું પોતાનું જ છે અને જે કાંઈ આપે છે તે પણ તેનું પોતાનું જ છે, બ્રાહ્મણોની દયાથી જ ખીજા મનુષ્યો ભોજનાદિનો ઉપભોગ કરી ગંદે છે ૧૦૧

બ્રાહ્મણ ખીજને ત્યાં જમે છે, ખીજએ આપેલું વસ્ત્ર પહેરે છે તથા ખીજએ આપેલી વસ્તુ પોતે કોઈ ખીજને દે છે તે સર્વમાં એમ જ સમજવાનું છે કે, તે સર્વમાં મૂળથી જ તેની માલિકી છે, કારણ કે ખીજ લોચ પોતાનું માનીને જે કાંઈ ખાય છે કે પહેરે છે તે માત્ર બ્રાહ્મણની દયાને લીધે જ છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મણે આપેલા ધર્મોપદેશથી તેઓ સન્માન ગતિ કરી સુખી થાય છે, એટલે એ પ્રતાપ અને એ ઉપકાર બ્રાહ્મણનો જ છે બે તેઓ બ્રાહ્મણની દયાની અપેક્ષા ન રાખે તો ધર્મવ્રત બની ઉન્માર્ગમાંથી થઈ ખાવાના કે પહેરવાના સાસાવાળી સુખી સ્થિતિ ભોગરે માટે બ્રાહ્મણની દયાથી જ જે ધનવગેરે ટકી રહે તે બંને ખીજનતા મળમાં હોય તોપણ તે બ્રાહ્મણનું જ કહેવાય અને જેનો વ્યવસ્થા છે તે પણ બ્રાહ્મણની દયાથી જ પોતાનું ભોગવે છે એમ કહેવાય ઉપરના દસ શ્લોકોનું સુખ્ય વાત્પર્ય એ જ છે કે, શાહણપણ મોટા પ્રભાવવાળું અને ઉત્તમોત્તમ છે, માટે બ્રાહ્મણોએ પોતાનું બ્રાહ્મણપણ જરા પણ ઓધુ ન થવા દેવું જોઈએ

ઉપર પ્રમાણે બ્રાહ્મણની ઉત્તમતા કહેવાયાપછી હવે આ ગામ્ય મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણકર્મનું અને તે પછી ક્ષત્રિયાદિકનાં કર્મનું અભિપ્રાયક હોવાથી તેની પ્રશંસાનો ઉપક્રમ કરવામાં આવે છે—

તસ્ય કર્મવિવેકાર્થં શ્રેયાણામનુપૂર્વશઃ ॥

સ્વાયંભુવો મનુર્ધીમાનિદં શાસ્ત્રમકલ્પયત્ ॥ ૧૦૨ ॥

બ્રાહ્મણને તથા ક્ષત્રિયને ક્રમપ્રમાણે પોતપોતાના ધ્મનુ જ્ઞાન થતા માટે બ્રહ્માના પુત્ર બુદ્ધિમાન મનુએ આ શાસ્ત્ર જ્યેષ્ઠ છે ૧૦૨

આ શાસ્ત્ર એવા પ્રાચીન મહત્તાવાળું છે, જે, સર્વોત્તમ મહિમાવાળું હોવાથી શ્રેષ્ઠ ગણાતા બ્રાહ્મણને પણ અમુક મોં કરવાના છે અને અમુક ક્રમા છોડવાના છે એ પ્રમાણે મનો વિવેક બતાવે છે તથા બાકીના એટલે ક્ષત્રિયના ગ્રેવેને પણ બ્રાહ્મણને પ્રધાન ની ધ્મનો વિવેક બતાવે છે

આ શાસ્ત્ર ભણના ભણાવનાનો અધિકાર કોને છે? તે બતાવે છે—

વિદુષા બ્રાહ્મણેનેદમધ્યેતવ્યં પ્રયત્નતઃ ॥

શિષ્યેભ્યશ્ચ પ્રવક્તવ્ય સમ્યક્નાન્યેન કેનચિત્ ॥ ૧૦૩ ॥

વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણે આ શાસ્ત્ર પ્રત્યથી અધ્યયન કરાવે છે તથા શિષ્યોને પણ સારી રીતે અધ્યાપન કરાવે છે બીજા અધ્યપણ નહીં કરાવે નહિ ૧૦૩

વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણે એટલે આ શાસ્ત્રના અધ્યયનવગેરેનું મોટું કળ છે એમ ભણનાર અથવા વેદ તથા વેદના અંગે એટલે શિક્ષા કે અધ્યાપન નિરૂક્ત નથીતિથ અને ૭૬ શાસ્ત્રને ભણનાર અથવા તે મીમાંસાવગેરે ભણનાર બ્રાહ્મણે આ શાસ્ત્ર પ્રત્યથી અધ્યયન કરાવે છે તથા શિષ્યોને પણ સારી રીતે અધ્યાપન કરાવવાનું છે તે અધ્યાપન તથા મીમાંસાવગેરે અન્ય શાસ્ત્રોના જ્ઞાનથી બાત રહીને સસ્પર્શ ન હોય તે હોય તે આ શાસ્ત્રનું અધ્યયન થાય પત્ર જોઈએ તેનું થઈ શકે નથી પ્રયત્નપૂર્વ અધ્યયન કરતું એટલે તે સાધારણ બહુ જોતાની મેળે વાત્તામયોની પડે વાચી જવાથી મધ્યપણ સમજાતું નથી અને તેનું મધ્ય પણ નથી તેમ અધ્યાપન પણ સારી રીતે કરાવતું એટલે શિષ્યને વિધિપૂર્વક જ્ઞાન દઈ તે બરાબર સમજે તેમ ભણાવનાર વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણે આ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાનું છે એમ હેવાથી ક્ષત્રિય કોનો નિષેધ થતો નથી કારણ કે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને વેદ અથવા જ્ઞાનની પણ હક છે તે પણ સ્મૃતિના અધીનની બાદ થતી ગામાટે હોય છે જતા વિદ્વાન્

બ્રાહ્મણે આ શાસ્ત્ર અધ્યયન કરનાયોએ છે” એમ કહ્યું છે તે “આ ચોખા તો રાત્ર-ખાદસાદથી જ જમી રાખાય એવા છે” એ વાક્યનો અભિપ્રાય જેમ ‘એ ચોખા રાત્ર અને ખાદસાદ જ ખાય અને ખીલ ન જ ખાય’ એવો ન દોતા “જે ચોખા રાત્ર-ખાદસાદજેવા જમે એવા હયા ■ માટે જેની શક્તિ ખાય તેણે તે જરૂર જમવાજેવા છે” એવા પ્ર-ારનો છે તેમ આદ્ય પણ

આ શાસ્ત્ર બ્રાહ્મણવગર ખીલ કોઈથી બહાંય નહિ” એવો અભિપ્રાય નથી પણ “વિદ્વાન બ્રાહ્મણે આ શાસ્ત્ર પ્રયત્નથી બાળી શકાય એવું ગદન તા તપ્યેવાણુ ૯ માટે શત્રિવાદિ તે બલવામાટે પરી યોગ્યતાવાળા તથા સાવ ધાનતાવાળા થયુ જોઈએ” એવો અભિપ્રાય છે એકાદના ચોખા થયણમા “ખીલ ઇપણુ વડે નહિ” એ અર્થને જણાવનાર નાન્યેન કેનચિત્ એ વાક્યનો સ બધ પૂર્યાદસાથે છે જ નહિ પણ ઉત્તરાદમા જ છે, એમને “આ શાસ્ત્રનુ અન્યાપન બ્રાહ્મણ સિવાય ખીજે કોઈ જરાથી રાખે નહિ” એવો અર્થ નિખળે છે

એ પ્રમાણે મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણને માટે હોવાથી આ શાસ્ત્ર સ્તુત્ય છે એમ સંબંધદ્વારા આ શાસ્ત્રની સ્તુતિ કરીને હવે સાક્ષાત્ સ્તુતિ કરેછે—

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ॥

मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ॥ ૧૦૪ ॥

આ શાસ્ત્રને બહુનાને બ્રાહ્મણ નિત્ય પ્રત્યક્તવ્રતનાજો ગરી મન, વાણી અને દેહથી ઉત્પન્ન થતા કર્મદોષોથી વિમ્ત થતો નથી ૧૦૪

આ માનવધર્મશાસ્ત્રનુ અધ્યયન કરી તેનું તત્ત્વ સમજનારો બ્રાહ્મણ નિત્ય પ્રશસ્તવ્રતનાજો રહેછે એમ્લે આ શાસ્ત્રનુ જ્ઞાન થવાથી “વિદિત કર્મોના ભા અને લીરે પ્રલવાય લાગેછે” એમ બાળી પરિપૂર્ણીતે થમ એટલે બ્રહ્મચર્ય, દયા, જમા, યાન, સત્ય વગેરે તથા નિયમ એટલે સ્નાન, સ્વાધ્યાય, ગુરુગુરુષ્ઠ વગેરેને પાળનારો થાયછે અને તેથી તે કોઈને મારવાની ઇચ્છા, અન્યના ગુણો વગેરેની અસહનતા તથા વિપરીત આચર્ય એ મનથી ઉત્પન્ન થતા પાપોથી તથા ચાગી કરની, કોઈને બહુ માહુ લાગે તેડુ બોલતુ બોહુ બોલત અને સં બધવગરનુ મોલ્યા કરતુ એ વાણીથી ઉત્પન્ન થતા પાપોથી તેમ જ હિ સા, ચારી અને બંધિવાર એ ચારીરથી થતા પાપોથી દુર જ રહેછે જેથી તેમાના કોઈ પાપનો તેને લેપ થતો નથી

આ શાસ્ત્રના અધ્યયનનું વિશેષ ફળ કહેછે—

પુનાતિ પૃક્તિં વંશ્યાંશ્ચ સસ સસ પરાવરાન્ ॥
 પૃથિવીમપિ ચૈવેમાં કૃત્સ્નામેકોપિ સોર્હતિ ॥ ૧૦૫ ॥

૧૧ી ને પંક્તિને નય. પેનાની પહેલાંના અને પછીના માન માન વંશ-
 નેને પવિત્ર કહેછે અને ને એક જ આ સમગ્ર પૃથ્વીને ભાગવવામાટે યોગ્ય
 છે. ૧૦૫

અનુક્રમથી એટલા સમૂહને પંક્તિ કહેછે. આ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનાર
 એવી પંક્તિમાં જઈને એમને એટલે તે આખી પંક્તિ તેના સંસર્ગને લઈને પા-
 વન થાયછે અર્થાત્ તેમાં દોષ અપવિત્ર મનુષ્ય એટલ દોષ તેા તે આવા બ્રા-
 હ્મણના સંસર્ગથી પવિત્ર થાયછે અને બીજા પવિત્ર મનુષ્યો પણ વિશેષ
 પુણ્યશાળી બનેછે એના સંબંધથી એમ પંક્તિ પાવન થાયછે, તેમ એવો
 પુરુષ જે વંશમાં ઉત્પન્ન થયો દોષ તે વશના તેના પિતા વગેરે પૂર્વની સાત
 પેઢીઓ તથા તેના પુત્રવગેરે પછીની સાત પેઢીઓ પણ પવિત્ર થાયછે અર્થાત્
 દુર્ગતિ પામતી નથી વધારે તેા શું પણ તે પુરુષ આખી પૃથ્વીના આધિપત્યને
 યોગ્ય ગણાયછે અર્થાત્ ચક્રવર્તી રાજ કરતા પણ તે વિશેષ માનને પાત્ર છે
 આ તેા એદિ-૬૬ કહેવામાં આગુ પણ આ શાસ્ત્રના અધ્યયનનું પારથોક્ષિક
 ૬૬ પણ મોટોકૃત છે કારણકે વેદવધીના અધ્યયનની સાથે તેની તુલના થઈ
 ગઈછે કહેવામાં આગું છે કે—

यथा त्रिवेदाध्ययनं घर्मशास्त्रमिदं तथा ।

अध्येतव्यं ब्राह्मणेन निव૧ત્ત સ્વર્ગમિच्छતા ॥

સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખનારા બ્રાહ્મણે વેદવધીના અધ્યયનની પેઠે આ વર્મશાસ્ત્રનું
 અધ્યયન પણ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે

આ શાસ્ત્રનો પ્રભાવ વર્ણવેછે—

इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्द्धनम् ॥
 इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ ૧૦૬ ॥

આ શાસ્ત્ર ઉત્તમ કલ્યાણનું મ્થાન છે, આ શાસ્ત્ર બુદ્ધિને વધારનાર છે,
 આ શાસ્ત્ર યશ આપનાર અને આયુષ આપનાર છે તથા આ શાસ્ત્ર પરમ મોક્ષ
 આપનાર છે ૧૦૬.

શ્રુતિ એટલે વેદ તથા સ્મૃતિ એટલે ધર્મશાસ્ત્ર એમાં બતાવેલો આચાર એ જ મુખ્ય ધર્મ છે. કારણકે આચારવગર અન્યધર્મોની યોગ્યતા જ પ્રાપ્ત થતી નથી “આચારહીન ન પુનન્તિ વેદાઃ—આચારહીનને વેદો પવિત્ર કરતા નથી” એ શિષ્ટવાક્ય પણ એમ જ જણાવેલું કે, આચારવગર અન્યધર્મોની યોગ્યતા જ પ્રાપ્ત થતી નથી. માટે સર્વદા પોતાના કલ્યાણની ઇચ્છા રાખનાર દ્વિતે એટલે બ્રાહ્મણે, નિરંતર એમાં એટલે આચારમાં અથવા આચારનું સ્વરૂપ જણાવનાર આ શાસ્ત્રમાં યત્નવાળા રહેવું. અન્યથા પોતપોતાના આચારને બ્રાહ્મણદ્વારા જાણી શકે છે માટે અહીં તેઓનાં નામ આપેલાં નથી.

આચારશ્રદ્ધને યતી હાનિ તથા આચાર પાળનારને યતુ' દુઃખ કહે છે—

આચારાદ્વિચ્યુતો વિપ્રો ન વેદફલમશ્રુતે ॥

આચારેણ તુ સંયુક્તઃ સંપૂર્ણફલભાગ્ભવેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

આચારથી બ્રહ્મ થયેલો બ્રાહ્મણ વેદના ફળને પામી શકતો નથી અને જે આચારથી સંયુક્ત હોય, તે સંપૂર્ણ ફળોનો ભોગવનાર થાય છે. ૧૦૯.

આચારથી બ્રહ્મ થયેલો એટલે આચારવગરનો પુરૂષ વેદોક્ત ધર્મના અનુષ્ઠાનથી યતા ફળને પામી શકતો નથી એટલે વેદમાં કહેલા કર્મો કરતો હોય તોપણ જે આચારથી બ્રહ્મ હોય, તે તે બ્રહ્મફળને પામતો નથી. આ પ્રમાણે આચારશ્રદ્ધને યતી હાનિ દેખાતી આચારની સ્તુતિ કરી હવે આચાર પાળનારને યતો ભાસ બતાવી આચારની સ્તુતિ કરે છે કે, આચાર પાળનારો સંપૂર્ણ ફળોનો ભોગવનાર થાય છે એટલે સમગ્ર અબીદ ફળોને પામે છે.

આચારમાં શિષ્ટ પુરૂષોની પ્રવૃત્તિ બતાવે છે—

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ॥

सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगद्गुः परम् ॥ ११० ॥

એ પ્રમાણે આચારથી ધર્મની પ્રાપ્તિ જાણીને મુનિઓએ સર્વ તપના મૂળરૂપ ઉત્તમ આચારને ગ્રહણ કર્યું. ૧૧૦.

પ્રાણાયામ, યોગ, યમ, નિયમ, કૃત્યોદ્દાયણ અને અનશનવગેરે સર્વ તપના ફળનું મૂળ આચાર છે. એટલામાટે તપના ફળની ઇચ્છાવાળા મુનિઓએ આચારથી જ ધર્મની પ્રાપ્તિ છે એમ જાણીને ઉત્તમ આચારને ગ્રહણ કરેલો છે.

आ प्रथम अध्यायमां अहोमधी आ मभयशास्त्रना उपो-
नधातइये जगतनी उत्पत्तिआदि विषयो इही हवे लघुनारनी
सुगमताभाटे आ शास्त्रमांना सर्व विषयोना अनुक्रम इहेछे—

जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च ॥

व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम् ॥ १११ ॥

दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्षणम् ॥

महायज्ञविधानं च श्राद्धरूपश्च शाश्वतः ॥ ११२ ॥

वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च ॥

भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च ॥

राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम् ॥ ११४ ॥

साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि ॥

विभागधर्मं द्यूतं च कण्टकानां च शोधनम् ॥ ११५ ॥

वेश्यशूद्रोपचारं च सकीर्णानां च संभवम् ॥

आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा ॥ ११६ ॥

संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसंभवम् ॥

निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

देशधर्माज्ञातिधर्मान्कुलधर्माश्च शाश्वतान् ॥

पाखण्डगणधर्माश्च शास्त्रेस्मिन्नुक्तवान्मनुः ॥ ११८ ॥

जगतनी उत्पत्ति, मन्त्रज्ञेना विधि, व्रतचर्या, गुरुभेदा आननो उत्तम
विधि, विवाद विवादेना वनजो, मत्तयज्ञानु विधान जायन ज्येष्ठे पर पगयी

ચાલનો શ્રાદ્ધનો વિધિ, ત્રિતિઓ એટલે આશ્વિના ઉપાયોનું લક્ષણ, સા-
નકું ગૃહસ્થનાં યજ્ઞો, ભક્ત્ય વસ્તુ. અભક્ત્ય વસ્તુ, આર્તાય જવાથી શુદ્ધિ,
સ્નાની શુદ્ધિ, સ્ત્રીધર્મયોગ, વાનપ્રસ્થનો ધર્મ, મોક્ષોપયોગિ યતિધર્મ, સંન્યાસ,
ગજનો સકળધર્મ, ક્ષયોનો નન્નનિર્ણય, સાક્ષિઓને પ્રત્ન કરવાનો પ્રકાર, સ્ત્રી
અને પુરુષનો ધર્મ, વિભાગનો ધર્મ, ભુગારનું વર્ણન, કંટકાનું શોધન, વૈસ્વેનો
તથા મદ્રોનો ધર્મ, વર્ણસંહર કોટકાની ઉત્પત્તિ, વર્ણોનો આપતિના સમયનો
ધર્મ, પ્રાયશ્ચિત્તનો વિધિ, ત્રણ પ્રકારનું કર્મપ્રમાણે યતું એક દેવથી શ્રીગ્ન
દેવમાં જતું, આત્મજ્ઞાન અને કર્મોના ગુણ તથા દેવોની પરીક્ષા. દેશના ધર્મો,
જાતિના ધર્મો, સનાતન કુલના ધર્મો, પાખંડીઓના ધર્મો તથા વૈશ્યવગેરે
સમૃદ્ધના ધર્મો મનુષ્યે આ શ્રાવ્યમાં કહેલા છે. ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪,
૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮.

જમતૂની ઉત્પત્તિ એ પહેલા અધ્યાયનો વિષય છે એમાં કાળનું પ્રમાણ,
તત્વોનો ભેદ અને શાસ્ત્રજ્ઞની રતુતિ એ વિષયો અત્યંત યાચકે જનકર્મવગેરે
સંસ્કારોનો વિધિ, મતચર્ચા એટલે જાણવારીનું પ્રતાપશ્લ અને ઉપચાર એટલે
પુરને અભિવાદન તથા તેની ઉપામના કરવી તે; એ વિષયો બીજા અધ્યાયમાં
આવેછે. રનાનનો ઉત્તમ વિધિ એટલે ગુરુકુલથી વિદ્યાભ્યાસ કરી પાછા ફરેલા
પુરુષને રનાનપ્રધાન જે સમાવર્તન નામનો સ રત્ન કરવામાં આવેછે તેનું ઉત્તમ
વિધાન, વિવાદ, જ્ઞાતિઆદિ વિવાદોના લક્ષણો, વૈશ્વદેવાદિ પંચમદાયજ્ઞોનો
વિધિ તથા શાશ્વત એટલે પર પરાથી આવતો અંધાત્ કોઈએ પાછળથી ચોઠવી
નહાડેલો નહિ એવો શ્રાદ્ધનો વિધિ, એ સઘળા ત્રીજા અધ્યાયના વિષયો છે ત્રિતિ
એટલે જીવનના ઉપાયો કે જેઓ જાતવગેરે છે તેઓનું લક્ષણ તથા રનાતક
ગૃહસ્થ એટલે વેદાધ્યયન પૂર્ણ કરી ગુરુની આજ્ઞા લઈ પોતાને ઘેર આન્યાખાઈ
ગૃહસ્થાશ્રમી થયેલા પુરુષે પાળવાના નિયમો; એ વિષયો ચોથા અધ્યા-
યમાં કહેવા છે ભક્ત્ય એટલે ભક્ષણ કરવાયોગ્ય વસ્તુ, અભક્ત્ય એટલે
ભક્ષણ નહિ કરવાયોગ્ય વસ્તુ, આર્તાય જવાથી શુદ્ધિ એટલે મરણાદિ
કર્મો જાણીવગેરેને દરાવગેરે નિવસો પૂરા થતાં પ્રાપ્ત થતી પવિત્રતા, જ
લાદિકથી થતી ડ્રોયોની શુદ્ધિ તથા સ્ત્રીધર્મયોગ એટલે સ્ત્રીઓને ધર્મનો
સંબંધ, એ વિષયો પાંચમા અધ્યાયમાં છે તપશ્ચર્યાપ્રધાન વાનપ્રસ્થનો ધર્મ,
મોક્ષના દારણુપ યતિ એટલે સંન્યાસીનો ધર્મ તથા સંન્યાસનુ રૂપ, એ વિષય
છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહેલ છે વિવિધપ્રમાણે અભિષેક કરાવેલા રાજાનો દરદર તથા
અદરદર, એ પ્રમાણે સકળ ધર્મ સાતમા અધ્યાયમાં સમાવેલા છે. જાણવગેરે
દાર્યો કે જે અર્થિ એટલે વાહી તથા પ્રલયિ એટલે પ્રતિવાદી એઓએ સમર્થિત

હોયછે અર્થાત્ પોતપોતાના સામના, મુદ્દાઓ પોતપોતાની બાબતરફ ઠળવી ગતિવાળા કરી મૂકેલા હોયછે તેઓનો વિચારપૂર્વક તત્ત્વનિર્ણય એટલે યથાર્થ નિર્ણય તથા સાક્ષીઓને પ્રશ્ન કરવાનો વિધિ, આ વિષયો આઠમા અધ્યાયમાં કહેલા છે. સાક્ષીઓને પ્રશ્ન કરવાના પ્રકારનો સમાવેશ જો કે કાર્યોના તત્ત્વનિર્ણયમાં થઈ જાયછે તોપણ તેનું ન્હાં મદલ કંઈ છે તે માત્ર તેની પ્રધાનતા બતાવવા એટલે નિર્ણય કરવામાં સાક્ષીઓતરફથી જે પ્રત્યુત્તરો મળે તેઉપર મોટો આધાર હોવાથી તેના પ્રત્યુત્તરો યથાર્થ મળવામાટે તેઓને જે પ્રકારથી પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ તે પ્રકાર બહુ અગત્યનો છે એમ જણાવવામાટે છે એક દેશમાં રહેલાં તથા પ્રવાસઆદિ કારણથી ન્હાં રહેલાં દંપતીનો ધર્મ એટલે તેઓએ કેમ વર્તવું તે, વિભાગનો ધર્મ એટલે અવિભક્ત દ્રવ્યની વહેંચણી કરી લેવાનો પ્રકાર, જુગારનું વર્ણન એટલે જુગારનું સ્વરૂપ, તેથી થતી હાનિ તથા તેનો નાશ કરવાની રાજ્યને સખત ભલામણ, કંટકોનું શોધન એટલે ચોર તથા બારવડીયાવગેરેને દેગમાથી દૂર કરવાની ક્રિયા અને વેસ્થાનો તથા શૂંટોનો ધર્મ, એ વિષયો નવમા અધ્યાયમાં કહેલા છે. વર્ણસંકર એટલે અનુસોમજ અને પ્રતિસોમજોની ઉત્પત્તિ તથા વર્ણોનો આપત્તિસમયનો ધર્મ, એ વિષયો દશમા અધ્યાયમાં કહેલા છે પ્રાયશ્ચિત્તનો વિધિ અગિયારમા અધ્યાયમાં છે. જીવાત્માનું એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જવું કે જે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ બેદથી ત્રણ પ્રકારનાં શુભાશુભ કર્મોવડે થાયછે તે તથા મેક્ષના ઉપાયરૂપ આત્મજ્ઞાન અને કર્મોના શુભદોષની પરીક્ષા, આ વિષયો બારમા અધ્યાયમાં કહેલા છે. આવી રીતે આ શાસ્ત્રમાં દેશના ધર્મો એટલે અમુક દેશમાં અમુક ધર્મ પાળવા, નાતિના ધર્મો એટલે બ્રાહ્મણવગેરે જાતિમાં નિયમિત કરેલા ધર્મો, પરંપરાથી પળાતા હોય એવા કુળના ધર્મો તથા વેદથી વિરુદ્ધ કુસાશ્રના આશ્રયવાળા પ્રતિવિદ્ધ આચાર પાળનારા પાખંડીઓના ધર્મો એટલે કહેવાના નામમાત્ર ધર્મો અને વૈરયવગેરે સમૂહના ધર્મો મનુએ કહેલા છે. આ ઉપરાંત પ્રલોકનો અર્થ આમ પણ થઈ શકે છે કે “દેશધર્મ એટલે દેશ પ્રત્યે પોતાની ફરજ જેમકે બ્રાહ્મણે આખા દેગનું બધું ધાય તે પ્રમાણે શાસ્ત્રોપદેશ કરવો, ક્ષત્રિયે હથિયાર બાંધી તેનું રક્ષણ કરવું, વૈશ્યે વ્યાપાર કરી દેશને સમૃદ્ધ રાખવો તથા શૂદ્રે ઉપરના ત્રણ વર્ણોને તેના કામમાં મદદ દેવી અથવા અમુક અમુક પ્રસંગે સાથે મળી પોતાનું કન્ય હાથ ધરવું તે. એવી જ રીતે જાતિધર્મ એટલે પોતપોતાની જાતિતરફ દરેક મનુષ્યનું કર્મ તથા જાતિરૂપ આખા સમૂહનું અમુક અમુક પ્રસંગે જે કર્મ થાય તે તેમ જ પારપરિક એવા કુલધર્મો એટલે પોતાના કુલપ્રત્યે દરેક મનુષ્યનું કર્મ અને મુગ્ધરૂપ આખા સમૂહનું અમુક અમુક પ્રસંગે જે કર્મ થાય તે આમા પણ બુદ્ધિના ન્યૂનપણાથી સમયની લીનતાની માઠી અસર લાગવાને લીધે કદાચ લીધેલા માયાવચનનાં કર્મ ન હોવાં જોઈએ એમ

॥ श्रीमद्भગવद्ગીતા ॥

(શુદ્ધ ભાષાંતર ઉપરાંત તાત્વિક બાધમારે પુષ્કળ
વ્યાખ્યાન સહિત.)

પણ વિદ્વાનોએ છેવટનો નિર્ણય કર્યો છે, કે ધર્મનાં પુસ્તકોનો પાઠમાત્ર ફલદાયી નથી પણ પાઠની સાથે તેનો અર્થ તથા તત્ત્વપૂર્ણ સમજનય તોજ તે ફલદાયી નિવડે છે. આ પ્રમાણે ગીતા પુસ્તક તેના વાંચનારને પૂરેપૂરું ફલદાયી નિવડે એવા હેતુથી તે મળે, ભાષાંતરે તથા પૂરેપૂરું વ્યાખ્યાનસહિત અમોએ બહાર પાડ્યું છે. મળે તથા ભાષાંતરસહિત ગીતાનાં પુસ્તકો તો ધાનાં બહાર પડ્યાં છે પણ પરનાં વ્યાખ્યાનવાળાં ગીતાનાં પુસ્તકો થોડાં જ બહાર પડ્યાં છે અને જે બહાર પડ્યાં છે તેમાં પણ ઘણે દેશોએ જૂદી જૂદી ખામીઓ જોવામાં આવે છે. અમો નિમિષપૂર્વક તત્ત્વેર કરીએ છીએ કે, અમારા તરફથી બહાર પડેલ આ ગીતા પુસ્તકમાં તેવી ખામી બિલકુલ નજરે નહિ પડે. શ્રીશંકરાચાર્યવાળું ભાષ્ય તથા શંકરાનંદ, નીલકંઠ, અને શ્રીધર ત્રયેરે પડિતોનાં વ્યાખ્યાનો ઉપર નજર રાખીને તત્ત્વવિષયનો એક પણ અંશ ન જવા દઈ આ સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનવાળું પુસ્તક અમોએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. વિવેકી વાંચનારાઓ, ખીજા વિદ્વાનોતરફથી બહાર પડેલાં ગીતાનાં ખીજાં પુસ્તકો તથા આ પુસ્તકવચ્ચેનો તફાવત પ્રત્યક્ષ જોઈ શકશે. આત્મસ્ત્રાધારી નહિ પણ સત્ત્વ વાત પ્રસિદ્ધિમાં મુકવાના આશયથી અમારે કહેવું જ પડે છે કે, શાસ્ત્રીયવિષયોમાં બિલકુલ નહિ ખેડામેલી ગુજરાતી ભાષામાં આજઅંત્રી ગીતાસાસ્ત્રના મૂલ વિષયમાં પ્રવેશ કરાવે એવું આ સિવાય ખીજું એકે ગીતાનું પુસ્તક બહાર પડ્યું નથી.

આ પુસ્તકમાં પ્રત્યેક શ્લોકના અર્થની સાથે વ્યાખ્યાનમાં તે અર્થનું વિશદીકરણ, તેમાં આવતા આક્ષેપોનાં સરસ અને સચોટ સમાધાનો તથા ઉગ્ર ભાવાર્થો આપવામાં આવેલ છે, જેમાં પ્રસંગોપાત્ત યોગસાસ્ત્રની પદ્ધતિ તથા ન્યાયસાસ્ત્રના અનુમાનાદિ વિષયો પણ સમજાવેલા છે, એટલુંજ નહિ પણ જે જે સાસ્ત્રના વિષય જ્યાં જ્યાં આવેલા છે ત્યાં ત્યાં તે ઉપયુક્ત અંશથી જોડેલા છે. આટલું જતાં તેની વાક્યરચના ઘણી સરસ હોવાથી વાંચનારને તેમાં બિલકુલ કંટાળો આવે તેવું નથી. દૂકામાં ગીતા પુસ્તકના દરેક અધિકારીએ આ પુસ્તક રાખવા જેવું અને સનન કરવા જેવું છે. કદ રૂબી આકૃષ્ટ લગભગ ૮૦ ફારમનો મોટો અંથ. કિંમત—૮પાલખર્ચસહિત રૂ. ૪-૫-૦.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર જોશિદેવ,

જામનગર-કાઠિયાવાડ.

❖ મણિમનુસ્મૃતિ. ❖

અધ્યાય ૨ જો.

પ્રથમ અધ્યાયમાં મર્ચાત્તમ પચ્ચાત્તમજ્ઞાનરૂપ ધર્મના જ્ઞાનનેમાટે જગત્ના કારણરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરીને હવે બ્રહ્મજ્ઞાનના અંગભૂત મંસ્કારવગેરે સ્વરૂપવાળા ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવાની કમ્પા ધરાવતા ભૃગુમુનિ પ્રથમ ધર્મનું સામાન્ય લક્ષણ કહે છે અથવા તો જે ધર્મરૂપ વિષય કહેવામાટે પ્રથમ અધ્યાયમાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે વિષય જગતની સૃષ્ટિવગેરેના વર્ણનને લીધે દૂર પડી જવાથી વિસ્મૃત થયો હશે એમ ધારી દર્શાવી તે વિષયના અનુમધાનમાટે ભૃગુમુનિ શ્રવણ કરનારા મુનિઓને “તમે જે ધર્મને સાંભળવાની કમ્પ રાખો છો તે ધર્મ હું કહું છું” માટે માવધાન થઈ શ્રવાન કરો” એમ પ્રતિજ્ઞુદ્ધ કરે છે અથવા એવાચારતો દષ્ટા ધર્મસ્ય મુનયો ગતિમ્ કત્યાદિ સ્તોકોપરે પ્રથમાધ્યાયમાં ધર્મનું અવતરણ કહેલ છે અને હવે એ ધર્મનું પાલન કરનારાઓને ઉદ્દેશીને તેનું અનુષ્ઠેયપણું કહેવાનો આરંભ કરે છે તેમાં પ્રથમ, ધર્મની ઉત્તમતા અને મપ્રમાણતા બતાવે છે—

વિદ્વદ્भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेपरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ ૧ ॥

સર્વદા રાગદ્વેષરહિત વેદ જાણનારા સત્પુરુષોએ સેવેલો અને હૃદયે સ્વી-
કારેલો ને ધર્મ છે-તેને તમે સાંભળો. -૧-

બિજાબિજ રૂચિવાળા લોકોથી બરપૂર આ સંસારમાં કોઈ કોને ધર્મ
કહે છે અને કોઈ કોને ધર્મ કહે છે એમ અવ્યવસ્થા ચાલી રહી છે. જેને એક
પક્ષવાળા ધર્મ કહે તેને સામા પક્ષવાળા અધર્મ ગણાવે ત્યારે ને મનુષ્યને
એવા કોઈ પક્ષસાથે લાગણું વળગણું ન હોય તેણે કોને ધર્મ ગણવો ?
તથા જેઓ અવળે માર્ગે ચડી ગયા તેઓને કેમ ડંકાણે લાવવા ? તેનો
નિર્ણય આ મ્લોકથી કરવામાં આવે છે કે રાગદ્વેષરહિત વેદવેત્તા સત્પુરુષોએ
સર્વદા સેવેલો અને હૃદયે સ્વીકારેલો ને ધર્મ છે તેને તમે સાંભળો. એટલે હું
તમોને એવો મત્સ્ય ધર્મ જ સંભળાવીશ. હું તમોને ને ધર્મ સંભળાવવાનો છું
તે મારી કલ્પનાથી કે કોઈની પણ કલ્પનાથી ગ્રહવાયેલો નથી પણ પૂર્વકાળથી
જ રાગદ્વેષરહિત વેદવેત્તા સત્પુરુષો તેનું સેવન કરતા આવે છે મંદિ તે સપ્રમાણ
છે અને અમારાં હૃદયે તે કબુલ કરેલો છે મંદિ શ્રદ્ધા રાખવાયોગ્ય છે ધર્મનું
પ્રતિપાદન મુખ્યત્વે વેદમાં જ કરેલું હોવાથી વેદવેત્તા પુરુષ જેનું સેવન કરતા
હોય તે ધર્મ હોવો જોઈએ એમ આપણે સાધારણ રીતે માનવું જોઈએ પણ
વેદવેત્તા યથા છતાં તેનામાંથી રાગ અને દ્વેષ ન ગયા હોય તો તે સત્સધર્મનું
પાલન કરી શકે નહિ અને તેથી તેની વર્તણૂક પર જોખીલ આધાર રાખે તો
અવશ્ય ભૂલાવો જ પાયા ; મંદિ વેદવેત્તા છતાં પણ તે રાગદ્વેષરહિત હોવો
જોઈએ. જો તેનામાં રાગ હોય તો તે રાગપ્રાપ્ત વિષયનું સેવન કરે પણ તે
વિષય ધર્મરૂપ હોય કે અધર્મરૂપ હોય તેનો તેને કશો વિચાર રહે નહિ. તેમ
દ્વેષને લીધે પણ યોગ્ય વિષયનું સેવન છોડી અયોગ્ય વિષયના સેવનમાં તેને ફ-
માવાનો સંભવ છે મંદિ રાગદ્વેષરહિત અને તેથી જ સત્પુરુષ એવા વેદવેત્તાએ
સેવેલ હોય તેને તથા જેમાં હૃદયનું સ્વાભાવિક વલણ યથું હોય તેને ધર્મ
ગણવો જોઈએ. આથી દુઃકમાં એમ જણાવ્યું કે, જેમાં સરસ મનના રાગરૂપ
પુરુષોની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે તથા જેને આપણું યોગ્ય મન પણ કબુલ કરે
તે ધર્મ કહેવાય માત્ર આપણું મન જ કબુલ કરેલું હોય પણ તેનો સિદ્ધાંત
ન હોય તો તે કામ આવે નહિ પણ વેદ જાણનારા અને જાણીને ધર્માચરણ-
રનારા જેઓ રાગદ્વેષવશરના હોય તેઓએ તે ધર્મ સેવેલો હોવો જોઈએ. ધર્મના
નિર્ણયમાં હૃદયનો સ્વીકાર એ કાંઈ સ્વતંત્ર પ્રમાણ નથી પણ જે સ્થળે
ધર્મના બે પ્રકાર બતાવી તેમાંથી ગમે તે લેવા જણાવ્યું હોય ત્યાં બેમાંથી
એકનું મંદણ કરવામાં હૃદયનો સ્વીકાર એ સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે. વેદ જાણનારા
સત્પુરુષોએ સેવેલો એમ કહીને જણાવ્યું છે કે, કલ્યાણસંજ્ઞા સંબંધી સાધનોના સા-
નમાં મુખ્ય કારણ, બ્રહ્મેલો વેદ જ છે. “અર્જુન ધારણ કરનારા પુરુષે અમુક

માણસને માટે” એ વાક્યમાં ભારવામાં એમ ખર્જની જ પ્રધાનતા છે, તેમ વેદ ભણનારા સત્પુરુષોએ સેવક ધર્મ એમ કહેવાથી ધર્મના જ્ઞાનમાં વેદની જ પ્રધાનતા છે એમ નની થાય છે; અને તેથી “વેદ જેનું પ્રમાણ હોય એવું ને શ્રેયઃસાધન તે ધર્મ” આ પ્રમાણે ધર્મનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે આ લક્ષણ મનુના અભિપ્રાયને જ અનુસરે છે. કારણકે “વેદ ભણનારાઓએ સેવેલો” એમ કહી મનુએ પ્રકટ કર્યું છે કે “ધર્મ વેદથી જ જાણાયેલો છે,” તથા “હૃદયે રવીન્દ્રો” એમ નિર્દેશ કરતા મનુએ ધર્મની શ્રેયઃસાધનતા પ્રકટ કરી છે, કારણકે જે શ્રેયઃસાધન હોય તેમાં હૃદય અભિમુખ ગઈ તેને રવીન્દ્રોએ આવી નીતે મનુના અભિપ્રાયને અનુસરીને જ મુનિઓએ “વેદ જેનું પ્રમાણ હોય એવું ને શ્રેયઃસાધન તે ધર્મ” એ પ્રમાણે ધર્મનું લક્ષણ કહેવું છે એટલામાટે જ હાદીનકષિ પણ કહે છે કે “અમાતો ધર્મ વ્યાહયાસ્મામ” । હવે અમે ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરીશું શ્રુતિપ્રમાણનો ધર્મ । શ્રુતિ જેનું પ્રમાણ હોય તે ધર્મ શ્રુતિ જે પ્રકારની છે વેદિકી અને તાત્ત્વિકી” ભરિષ્વપુરાણમાં કહ્યું છે કે —

“ધર્મઃ શ્રેયઃ સમુદ્દૃષ્ટ ધૈર્યોઽન્યુદયલક્ષણમ ।

મ ત્ત વજ્રવિધ. પ્રાક્ષો વેદમૂલ સનાતન ॥

અસ્ય સમ્બગનુષ્ટાનાત્મ્યર્ગો મોક્ષથ જાયતે ।

इह लोके मुलैश्वर्यमतुल न सगर्धन ॥

ધર્મ એટલે વ્યાખ્યાન કહેવું છે અને “વ્યાખ્યાનું લક્ષણ અન્યુદય છે, એ ધર્મ પાથ પ્રાપ્તને છે, તે વેદમૂલક અને તેમ હોવાથી સનાતન છે, હે પશ્ચિમ” આ ધર્મનું સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરવાથી સ્વર્ગ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે તથા આ લોભા ધણ મુખ અને નેત્રાર્થ પણ મળે છે” અભિપ્રાય એ છે કે “વેદમૂલક શ્રેય માત્રન તે ધર્મ” નેમિનિમુનિએ પણ ધર્મનું લક્ષણ આ પ્રમાણે મોકલેલું છે કે ‘વાદનાલક્ષણોઽર્થો ધર્મ” એવે “વેદમા જેનું વિદાન કરવામાં આવતું હોય એવો અર્થ તે ધર્મ” વેદમા તો હજમાધન જ્યોતિષોમાદિ નેમ વિધાન જે તેમ અનિષ્ટસાધન સત્ત્વમારણના હેતુજીત શ્યેનયાગવગેરેનું પણ વિધાન છે, પણ શ્યેનયાગવગેરે અનર્થ હોવાથી તેને ધર્મ ગણી સકાય નહિ કારણકે વેદમાં જેનું વિધાન કરવામાં આવતું હોય એવો અર્થ તે ધર્મ એમ કહેવું છે તેથી સૂત્રને અર્થ એવો થાય છે કે, વેદમૂલક હજમાધન જ્યોતિષોમાદિ અવરૂપ મર્થ તે જ ધર્મ ગણાય સમુદ્યાદિ ત્રયે પણ વેદમૂલક હોવાનેથી જ ધર્મમાં પ્રમાણ છે પણ ટોની લોકો સગીરપર લગાવેલ કે ધારણ કરેલ વિચિત્ર વસ્તુઓપ બાલચિ-હોથી જ પોતાને ધર્મવાળા મનાવી પોતાનો સ્વાર્થ સારે છે વળી ઘણા મૂર્ખ લોકો માત્ર દેખાદેખીથી જમે તે વિષયને ધર્મ માની તેમા દોડાદોડ કરતા હોય છે તેવા

યથાર્થધર્મમા જ ધાય છે, અયથાર્થધર્મમાં કદી પણ ધર્મ નથી, તેમા તો હિંદુ પુત્રને અટકાવવાનો જ ચત્ર કરે છે

ઉપરના સ્લોકમાં જેને ધર્મ કહેવામાં આવ્યો તે ધર્મ વેદમૂલક છે, માટે વેદ જાણવો તથા વેદિક ઈર્મો કરવાં પણ તેમાં ઈર્તવ્યબુદ્ધિને બદલે ડૂળના અભિલાષથી પ્રવૃત્ત થવું તે ઉત્તમ નથી એમ જણાવે છે—

કામાત્મતા ન પ્રશસ્તા ન ચૈવેહાસ્ત્યકામતા ॥

કામ્યો હિ વેદાધિગમઃ કર્મયોગશ્ચ વૈદિકઃ ॥ ૨ ॥

ફોળાની ઇચ્છા રાખવી એ ઉત્તમ નથી, તેમ અર્થ ઇચ્છાનો ભાગ છે. જેને તે અહીં બને તેવું નથી, કારણકે વેદાધિગમ એટલે અધ્યયનદ્વારા વેદની પ્રાપ્તિ નથી. વેદોક્ત ધર્મયોગ એનો ઇચ્છાના વિપરીત છે.

ફોળાની ઇચ્છા રાખવી એ ઉત્તમ નથી. કારણકે તે બંધન છે. જેમ કે સ્વર્ગાદિ ફોળાની ઇચ્છાથી કરવામાં આવતા તથા મોં પુત્રજન્મ દેનારા ધાય છે, અને તેવી ઇચ્છાનગરના નિલનનિતિ કર્મો આત્મજ્ઞાનમાં સદાકારી હોવાથી મોક્ષ દેનારા ધાય છે. આ પ્રમાણે ફોળાની ઇચ્છાના નિષેધથી માત્ર ઇચ્છાનો નિષેધ સમજવાનો નથી, કારણકે સર્વથા ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો એ આ સંસારમાં બની શકે તેવું નથી. ધર્મના મૂળરૂપ વેદનું અધ્યયન અને વેદોક્ત ઈર્મોરૂપ ધર્મનો સબધ એ પણ ઇચ્છાનો જ વિષય છે. તેથી સર્વથા ઇચ્છાનો ત્યાગ થઈ ગયે તેવું નથી. આ ઉપરથી એમ જણાવે છે કે, સૌર્યવગેરે સંપળા મધ્યકર્મોનો આ નિષેધ છે. કારણ એ જ છે કે, જે કંઈ કિયાનું અનુદાન ફોળાની ઇચ્છાથી ધાય છે તેમાંથી સ્વરૂપનો લાભ થતો નથી. અહીં રાજા એ યગે કે ફોળાની ઇચ્છા રાખવી એ ઉત્તમ નથી અને કોઈ પણ કિયા ફોળાનગરની હોતી નથી તો પણ શું મળે પણ કર્મ ન કરતા હાયપર જાણીએતી રહેતું? અને જો એમ ધરો તો લોકિક તથા વૈદિક કર્મો એ બંને વ્યવહારો વિવક્તુ આવશે નહિ. આનું સમાધાન એ છે કે, આ ધર્મનું પ્રકરણ હોવાથી અહીં લોકિક વ્યવહારોના વિચાર જ નથી. તેથી લોકિક ઈર્મોમાં ફોળાની ઇચ્છાનો આ નિષેધ નથી, માત્ર વૈદિક ઈર્મોમાં ફોળાની ઇચ્છાનો નિષેધ છે, અને તે નિષેધ પણ તેની ઉત્તમતા અટકાવવાદ્વારા અમુક અધિકારીઓને માટે જ છે. તેથી કોઈએ પણ કામ્યકર્મો ન જ કરવા એ સિદ્ધાંત થતો નથી. જો એવો સિદ્ધાંત થતો હોય તો કામ્યકર્મોને કહેનારી શ્રુતિઓ વિફળ થાય. આ ઉપરથી ઉચ્ચ અધિકારીઓએ ફોળાની ઇચ્છાવાળા

કર્મો ન કરવાં એટલું જ કરેછે. આ શ્લોકનો અર્થ એમ પણ થઈ શકે છે કે “ મનમાં અભિલાષા રાખવા એ શ્રેષ્ઠ નથી તેમ અભિલાષ છેક છૂટી પણ શકતો નથી. માટે વેદની પ્રાપ્તિમાં અને વૈદિક ધર્મકર્મોમાં અભિલાષ રાખવો અર્થાત્ તેની ઇચ્છા કરવી ”

કેવળ ઇચ્છાનો ત્યાગ થઈ શકે તેમ નથી એ વિષયને વધારે દૃઢ કરેછે—

સંકલ્પમૂલઃ કામો વૈ યજ્ઞાઃ સંકલ્પસંભવાઃ ॥

વ્રતાનિ યમધર્માશ્ચ સર્વે સંકલ્પજાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩ ॥

કામ (ઇચ્છા) સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થાયછે, યજ્ઞો પણ સંકલ્પથી થાયછે. તથા વ્રતો અને સધર્મો યમધર્મો પણ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થાયછે એમ કહ્યું છે. ૩.

અમુક કર્મથી અમુક ઇષ્ટફળ સિદ્ધ કરાયછે એવા પ્રકારની બુદ્ધિ તે સંકલ્પ કહેવાયછે અથવા આ ફળ મને મંપાડન થાઓ એવો ફલાભિલાષ અથવા કર્મના અનુષ્ઠાનનો નિશ્ચય અથવા આ કર્મથી આ ફળ મારે મેળવવું એવો નિશ્ચય તે સંકલ્પ કહેવાયછે ખરી રીતે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર પહેલી સ્ફુરણા તે જ સંકલ્પ છે અને કર્મ કરવાનો નિશ્ચયવગેરે તે પછીના મનોવ્યાપાર છે. સંકલ્પ થયાપછી તે કર્મ ઇષ્ટવસ્તુનું સાધન છે એમ જાણવામાં આવેછે ત્યારે તેમાં ઇચ્છા થાયછે અને ઇચ્છા થયા પછી તે કર્મ કરવાનો પ્રયત્ન થાયછે. આવી રીતે પાત્યજ્ઞ, હનિર્થજ્ઞ, સોમયજ્ઞ તથા જપયજ્ઞવગેરે યજ્ઞો પણ સંકલ્પથી થાયછે. જો કે જેમ કુધાવાળો પુરુષ પ્રથમ ભોજનક્રિયાને દેખે, પછી “હું ભોજન કર” એવી ઇચ્છા કરેછે, તે પછી બીજા વ્યાપારોથી નિવૃત્ત થઈ ભોજનના નિશ્ચયપર આવેછે અને તે પછી ભોજનને સમતી ક્રિયા કરેછે તેમ પ્રથમ પદાર્થના સ્વરૂપવિશેષું જ્ઞાન થાયછે એટલે અમુક પદાર્થ અમુક ક્રિયાને સિદ્ધ કરશે એવા જ્ઞાનરૂપ સંકલ્પ થાયછે, તે પછી તેને સિદ્ધ કર તેની ઠીક એવી ઇચ્છા થાયછે, એ ઇચ્છા થયા પછી તે મારે સિદ્ધ કરવું જ એવો નિશ્ચય થાયછે અને નિશ્ચય થયા પછી તે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાયછે. આવી રીતે સંકલ્પ, ઇચ્છા અને નિશ્ચય એ ત્રણેથી યજ્ઞાદિ કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ થાયછે તો પણ એ સર્વમાં મૂળ ગરજ સંકલ્પ જ હોવાથી “ યજ્ઞો પણ સંકલ્પથી થાયછે ” એમ કહેવાયછે. વ્રતો અને યમધર્મ કર્મો જે અતુલ્ય યાત્રામાં કહેવામાં આવશે તે સધર્મો પણ સંકલ્પથી જ થાયછે. આમાં યજ્ઞો એટલે, વૃદ્ધસ્થના કર્મો, વ્રતો એટલે બ્રહ્મચારીના કર્મો અને યમધર્મ એટલે વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસીના કર્મો.

એમ પણ ગણવામાં આવે છે. અથવા જેમાં પ્રવૃત્તિ દરવામાં આવે તેવો ધર્મ તે પ્રતો અને દિંસા આદિ નિષિદ્ધ કર્મથી અટકવારૂપ અદિંસા આદિ ધર્મ તે યમધર્મ આ સમગ્રું એટલે કામ, યજ્ઞો, વ્રતો, યમધર્મો અને સાસની બીજા બાબતો પણ સંકલ્પથી જ થાય છે અથવા સંકલ્પપૂર્વક ઇચ્છા અને નિશ્ચયથી જ તેઓની કલ્પના છે આથી નક્કી કર્યું કે, ઇચ્છા માત્રનો સર્વથા ત્યાગ થઈ શકતો નથી.

પૂર્વ સોકથી શાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ સંકલ્પને અધીન જણાવીને હવે લૌકિક પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ પણ સંકલ્પને અધીન છે એમ બતાવે છે—

‘અકામસ્ય ક્રિયા કાચિદ્ દૃશ્યતે નેહ કર્હિચિત્ ॥
યદ્યદ્ધિ કુરુતે કિશ્ચિત્તત્ત્વકામસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૪ ॥’

આ જગતમાં ઇચ્છાવગ્નના માણસની કામ પણ ક્રિયા કાંઈ પણ સમયે વંતરામાં આવતી નથી તે જે જે ક્રિયા કરે છે તે તે સર્વળી કામ એટલે ઇચ્છાનું જ કાર્ય છે /

આ લોકમાં ભોજનાદિ જે મા ક્રિયા થાય છે તે ઇચ્છાપૂર્વક દેખાય છે ઇચ્છા નહિ કરતા માણસની કાંઈ પણ ક્રિયા કરી પણ દેખાતી નથી; એટલે માટે અમુક કાર્ય કરવું છે એવા સર્વપ્રયત્ન કાંઈ પણ ક્રિયા થતી નથી દેશમાં એટલું જ કે લોકસભાથી તથા વેદસભાથી જે જે ક્ષેત્ર પુરવ કરે છે તે તે સમગ્રું માત્ર એટલે ઇચ્છાની જ વેદા છે જે વામનુ મૂલ મંદરપ છે આવી રીતે સર્વળી પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ સંકલ્પને જ અધીન હોવાનું નક્કી થાય છે.

ઉપરપ્રમાણે જે કંઈ ક્રિયા થાય છે તેનું કાંચલુ કામ જ છે એમ સિદ્ધ થયું, અને આ અધ્યાયના બીજા સોકમાં “કામાન્મતા ન પ્રશસ્તા એટલે જ્ઞાની ઇચ્છા રાખવી તે ઉત્તમ નથી” એમ કહ્યું છે, તો પછી ઇચ્છાવગર કંઈ થશે જ કેમ? એનો ખુલાસો કરે છે અથવા પ્રથમ કહેવાયેલ જ્ઞાની ઇચ્છા રાખવાના નિષેધનો નિયમ કરે છે—

તેષુ સમ્યગ્વર્તમાનો ગચ્છત્યમરલોકતામ્ ॥
યથા સંકલ્પિતાંશ્વેહ સર્વાન્કામાન્સમશ્રુતે ॥ ૫ ॥

તે શાસ્ત્રોક્ત કર્મોમાં સારી ગીતે વર્તનાર મનુષ્ય મોક્ષને પામે છે અને આ લોકમાં સર્વ પુણ્યપ્રમાણે સર્વ ક્રમેને પામે છે ॥ ૫

જેથી બધન થાય એવા કુળોની ઇચ્છાવિના શાસ્ત્રોક્ત કર્મના અનુષ્ઠાન કરવામાં સારી ગીતે વર્તનાર મનુષ્ય મોક્ષને પામે છે આમાં ઇચ્છાનો નિષેધ નથી પણ શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં સમ્યગ્વૃત્તિ રાખવી એટલે સારી રીતે વર્તવું એમ વિધિ કરેલો છે શાસ્ત્રોક્ત કર્મોમાં સારી રીતે વર્તનાર મનુષ્ય આ લોકમાં પણ સર્વ ઇષ્ટ પદાર્થોને પામે છે હાલોગ્ર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, સ યદા મિતૃલોક-કાર્મો મશતિ સદ્-ગદેવાસ્ય પિતર મમુત્તિષ્ઠન્તે । એટલે તે પુરુષ જ્યાં પિતૃલોકની ઇચ્છાવાળો થાય છે ત્યારે તેના સકલ પૃથ્વી જ પિતૃઓ પ્રાપ્ત થાય છે આવી ગીતે તે સર્વ ઇષ્ટ પદાર્થોને પામે છે શાસ્ત્રોક્ત કર્મોમાં સારી ગીતે વર્તવું એટલે જે મનુષ્ય પ્રમાણથી કરવાનું કહેતું છે તે મનુષ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, જેમકે નિત્યકર્મોમાં કૃપાભિવાદ કરવો નહિ, ૧૨૭૬ તેઓમાં કૃપા શ્રવણ જ નથી તેથી નિત્યકર્મોમાં કૃપાભિવાદ નિષિદ્ધ ગણાય પણ ૧૨૭૭માં કૃપાભિવાદનો નિષેધ નથી, ૧૨૭૮ મનુષ્યોમાં તો ફક્ત સાધન છે એમ ધારીને જ જોતા હોય એમ તેઓના વિધિથી જણાય છે માટે જેને કૃપા હોય ન હોય તેને ૧૨૭૯ મનુષ્ય અનુષ્ઠાન કરનાની જગત નથી, પણ નિત્ય મનુષ્યોમાં ફક્ત ૧૨૮૦ જ જગત જોડાયે નિત્યકર્મોમાં ફક્ત સાધન નથી એમ ગણીને જણાવતા તેઓમાં ફક્ત ૧૨૮૧ કર્મોમાં આવે તો પણ ફક્ત પ્રાપ્તિ થાય નહિ આવી રીતે શાસ્ત્રોક્ત કર્મોમાં સારી રીતે એટલે વિવેચી વર્તનાર મનુષ્ય દેવલોકમાં જાય છે અથવા મોક્ષ પામે છે કૃપાભિવાદવાળા કર્મોમાં ફક્ત દેવલોક વગેરે છે અને નિત્યકર્મોમાં આવતા નિત્યકર્મોમાં તો મોક્ષ જ મળે છે ફક્ત ૧૨૮૨થી કર્મ કર તો બધન થાય છે પણ નિષ્કામ થઈ કૃતાર્પણ બુદ્ધિથી જે તો મુક્ત થાય છે માટે જ શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માએ અર્જુનને ઉપદેશ આપેલો છે કે મા કર્મફલહેતુર્મ્ । એટલે કે કર્મના ફળની ઇચ્છા કરીશ નહિ, વળી આમ પણ ૧૨૮૩ છે —

નાવનાનામકૃત્સત્વાન્મૌર્જાત્કર્મજનસ્તથા ।

ફલન્ય ચામિસન્ધાનાદપવિત્રો વિધિ સ્મૃત ॥

એટલે પૂરતા સાધનો ન હોવાથી, મનુષ્ય કરનારની મૂર્ખાઈથી અને ફક્ત ૧૨૮૪ રાખવાથી વિધિ અપવિત્ર થાય છે એમ કહ્યું છે આવી રીતે કર્મોમાં ફક્ત ૧૨૮૫ માં ત્રણ નિરૂપ નથી પણ મુખ્યત્વે નિત્યકર્મોમાં ફક્ત ૧૨૮૬નો નિષેધ છે ધનેશ્વર ૧૨૮૭ મનેશ્વરવગેરના કૃપાભિવાદ જ માત્ર મનુષ્યબુદ્ધિથી જ કર્મોમાં અનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષ અથવા ફક્ત ૧૨૮૮ની બુદ્ધિદ્વારા મોક્ષને પામે છે, પણ દામનાઓથી દબાયેલા

અતઃસ્વવાગે પુરઃ સમમ કર્મોને માત્ર દગ્ધના જ સાધનરૂપ માની મુખ્ય નગર દળકપર જ રાખી બધા વ્રમા કરતો રહે તો તે -મોખા સારી રીતે નહિ પણ ખરાબ રીતે વર્ત્યો ગણાય અને શાસ્ત્રોન્ત કર્મોમા અયોગ્ય રીતે વર્તવાનું દળ બધન અને ટુર્ગિન જ છે, માટે શાસ્ત્રોન્ત કર્મો સાગી રીતે કરવા એટલે ધર્મસુદ્ધિથી અથવા કર્તવ્યસુદ્ધિથી કરવા એ જ ઉત્તમ છે

ઉપરના ચાર 'લોકોદ્ધી જણાવ્યું' કે વેદવિહિત કર્મો કરવામાં ફલાભિલાષથી પ્રવર્તતું એ ઉત્તમ નથી પણ તે કર્તવ્યસુદ્ધિથી અથવા ધર્મસુદ્ધિથી કરવાં એ જ શ્રેષ્ઠ છે. હવે આ 'લોકોદ્ધી ધર્મનાં પ્રમાણો કાઢે—

વેદોઽધિલો ધર્મમૂલં સ્મૃતિશીલે ચ તદ્વિદામ્ ॥

આચારશ્ચૈવ સાધૂનામાત્મનસ્તુષ્ટિરેવ ચ ॥ ૬ ॥

નમઃ તે, વેદ જાણનારોની સ્મૃતિ અને તેઓનું જ્ઞાન મ પુરોનો આચાર અને અતઃગુની પ્રવ્રત્તના એઓ ધર્મન મળે /

નમઃ વેદ એટલે જન્વેદ, ચતુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એ ચાર વેદ ધનતુ નૂર છે એટલે વમમા પ્રમાણ છે ધર્મમા વેદની પ્રમાણતા પ્રથમ ન હતી અતઃ જ્ઞાન મનુના હેરાથી થાય છે એમ નથી પણ ધનમા વેદની પ્રમાણતા ૧ પ્રથમથી જ અને સ્વયંસિદ્ધ છે તેનો આ સ્થળે અનુવાદમાત્ર ક્યો છે કારણ? આ પછી તરત જ કહેવું છે કે, વેદ ભખનારાઓની સ્મૃતિ અને તેઓનું જ્ઞાન પણ ધર્મમા પ્રમાણ છે માટે પ્રથમ તો વેદ એ જ વમમા મુખ્ય પ્રમાણ છે એમ તી જેવું જોઇએ વેદ શબ્દથી નિવિ અથવાદ અને મ ન એ સમજી આવી જાય છે અર્થવાદોનું વમમા પ્રમાણપણ વિધિવાદોની સાથે તેઓની એવામ્યતા થવાથી જ થાય છે અને તેથી જ લેમિનિમુનિએ કહ્યું છે ૧ વિધિના વેકવામ્યતાસ્તુલ્લખન વિધીના સ્યુ । એટલે વિધિવાદોની સાથે એવામ્યતાથી નિધિવાદોની સ્તુતિમાટે હોવાને લીધે અર્થવાદો પણ ધર્મમા પ્રમાણ ॥ મ ન સજ ધી અર્થવાદોનું પણ વિધિવાદોની સાથે એવામ્યતાથી જ ધર્મમા પ્રમાણપણ છે એ અર્થવાદો પ્રયોગ કરની વખત અનુષ્ઠાન કરવારોગ્ય વસ્તુનું સમરણ આપનારા છે વિધિ એટલે જેમા મત્રોના વિનિરોગો બતાવેલા ॥ એવો બ્રાહ્મણ ભાગ લેમ કે જન્વેદનું દોષીતથી બ્રાહ્મણ, ચતુર્વેદનું ચતુષ્પથ બ્રાહ્મણ, સામવેદના વાગ્ધવગેરે આઠ બ્રાહ્મણો તથા અથર્વવેદનું ગોપથ નામનું બ્રાહ્મણ છે મત્ર એટલે સદ્વિતા ભાગ અને એમા કરવા યોગ્ય -ર્મના સ્વરૂ-

પની, સાધનની અથવા ફળની સ્તુતિ કરીને તેમાં રૂચિ હપત્તવનારાં અને નહિ
 કરવાયોગ્ય કર્મનાં સ્વરૂપની, સાધનની અથવા ફળની નિંદા કરીને તેતરફ અરૂચિ
 હપત્તવનારાં જે વેદવાક્યો તે અર્થવાદ કહેવાયછે. આ પ્રમાણે વેદ ગ્રન્થમાં મંત્રભાગ
 અને બ્રાહ્મણભાગ એ બન્ને આવી જાયછે પણ ગૃહ્યસૂત્રકાર ગૃહ્યસૂત્રાદિ સ્મૃતિ-
 યોગે પણ વેદ શબ્દમાં જ ગણાવવા માગેછે તે મનુને અબીદ નથી અને
 તેથી જ તેણે વેદવેત્તાઓની સ્મૃતિને ધર્મના પ્રમાણરૂપે ન્હાવી જણાવી છે.
 ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એઓના સમુદાયમાં જેમ વેદ શબ્દ
 વપરાયછે તેમ તેઓના અવયવરૂપ એક એક મત્ર, ઋચા કે વાક્યમાં પણ વેદ
 ગ્રન્થ વપરાયછે નારણકે સમુદાયને લાગુ પડતા શબ્દો સમુદાયના અવયવમાં
 પણ લાગુ પડેછે જેમકે મકાનેનો સમુદાય તે ગામ કહેવાયછે, તેમાં અવયવ-
 રૂપ ઘોડા મકાનાં રોબતા હોય તોપણ ફરથી જોનારા લોકો બોલેછે કે ગામ
 રોબેછે વેદ શબ્દની સ્તુતિપતિ આવી રીતે કરવામાં આવેછે કે વિદ્વન્વનન્યપ્ર-
 માણવેચ ધર્મલક્ષણમર્થમસ્માદિતિ વ્રેદઃ । એટલે બીજા પ્રમાણથી ન જાણી શકાય
 એવો ધર્મરૂપ અર્થ, લોકો આથી જાણી શકેછે માટે જણવાના અર્થવાળા વિદ્
 બ્રાત્કપદથી વેદ ગ્રન્થ કયો એ ધર્મરૂપ અર્થ વેદમાંના છૂટાં છૂટાં વાક્યોવર્ગ-
 નથી પણ જણાયછે માટે તે વાક્યોવર્ગે પણ વેદ કહેવાય આથી એક અટચણ
 એ આવેછે કે, વેદમાના ઘોડા વાક્યોવર્ગે બણી પોતે વેદ બણેલ છે એમ જો
 કાઈ માની જોશે તો તે યોગ્ય ગણાય નહિ અને તેથી કળી સિદ્ધિ પણ નહિ.
 આ અટચણને દૂર કરવામાટે જ આજ્ઞા કરવામા આવી છે કે મમત્રવેદ બણેલો
 ઋગ્વેદવગેરે એક એક વેદ પણ સમત્રવેદ કહી શકાયછે એટલે ચારે નહિ
 પણ પોતપોતાનો એક એક વેદ પૂરો બણનાર “સમત્રવેદ બણેલો” એ આજ્ઞા
 પાળી ગણાયછે વેદગીતોવગેરે શબ્દોના બ્યવહારરૂપરથી કેટલાએક લોકો કહેછે
 કે આશ્વલાયન તથા ઐતરેયવગેરે એકથીશ ગાખાઓવાળો ઋગ્વેદ, કાંડક તથા
 વાજસનેયવગેરે એસોં શાખાઓવાળો યજુર્વેદ અને સાલ્યમુખિ તથા રાણાચની
 વગેરે એક હજાર શાખાઓવાળો સામવેદ એઓનુજ વેદ શબ્દથી ગ્રહણ થા
 વછે પણ મોઝક અને વૈષ્ણવકવગેરે નવ શાખાઓવાળા અથર્વવેદનુ વેદ
 ગ્રન્થથી ગ્રહણ થઈ શકે નહિ પણ આમ કહેવું યોગ્ય નથી કારણકે
 અપૌત્રવેદવે સત્યનંદ્રેયાચોંવજોષ્ઠકલ્લાદિપર્વ્યામાવાચ વેદલમ્ । એટલે કાંઈ પણ
 પુરૂષ બનાવેલ ન હોય, કર્તવ્ય અર્થનો હપદેશ સ્વતો હોય અને જેમાં વિષ-
 યેયપણ ન હોય તે વેદ આ વેદનુ લક્ષણ અથર્વવેદમા પણ લાગુ પડેછે એ
 અથર્વવેદમાં બધી ઋચાઓ જ હોવાથી ધણાએ લોકો તેને ઋગ્વેદની સાથે
 મળી લઈ વેદગીત વગેરે ગ્રન્થોનો બ્યવહાર રૂપે એટલાકપરથી જ અથર્વવેદને
 વેદતરીકે ન માનવો એમ બને જ નહિ આવી રીતે સમત્ર એટલે ચારે વેદ

ધર્મનું મળ છે એટલે ધર્મ શબ્દથી દેવાનો યોગ્ય કર્મોનો વિધિ તથા અયોગ્ય કર્મોનો પ્રતિષેધ એવાનું મૂળ તપાસવા બેસીએ તો તે વેદમાધી જ નિકળે છે રમૂતિ, ગ્રીહ અને આચારવગેરેમા આપણે ધર્મનાં મૂળ જોઈએ છીએ તેપણ વેદને લઈને જ છે અને તેથી ધર્મમા પ્રમાણભૂત પણ મુખ્યત્વે વેદ અને તેને લઈને જ રમૂતિ, ગ્રીહ અને આચારવગેરે પ્રમાણભૂત ગણાય છે પણ આ સંપૂર્ણ દેવાની જરૂર શી ? સમગ્ર વેદ ધર્મનું મૂળ છે એ વાત, ધર્મમા વેદની પ્રમાણતા મિત્ર કરવામાટે કહેવામા આવતી હોય તો વેદ કે જે અખાધિત વિષયની પ્રતીતિ કરાવનાર દોવાથી, મોઢ પણ પુરુષની કૃતિરૂપ ન દોવાથી, પુરુષસંસર્ગથી લાનુ પડતા દોરોના અભાવને કીધે, મિથ્યા જ્ઞેય દરે એવી સંકાના સ્થાનરૂપ ન દોવાથી અને શબ્દોના અદ્વૃષ્ણપણથી પ્રલક્ષની પેઠે સ્વતંત્રપ્રમાણ છે તે પરત પ્રનાશ અણગમે કી સમગ્રવેદ ધર્મનું મૂળ છે એ સિદ્ધ વાતને વચનથી કહી મનુષ્યને રમૂતિઓનું મૂળ વેદ છે એમ મનઝવવાનો હેતુ સમજવામા આવ્યો હોય તો તેની પણ જરૂર નથી. નારણકે રમૂતિ એટલે રમરણને પૂર્વ જ્ઞાનની અપેક્ષા દોવાથી, ધર્મજ્ઞ વિદ્વાનોએ અનીચર દરેવા દોવાથી, તેઓમા જ્ઞાતિ અને કળાઈની રાજ ન રહેતી દોવાથી, અનાદિય પદાર્થોનું જ્ઞાન કોઈને પાતાની મેળે થતુ નથી તેથી અને પુરુષને પાતાને થતી અનુભવની નિશ્ચિતી મનુષ્યગેરે અનિઓનું મળ જીનું હ નહિ પણ વડ જ છે એમ વચનથી વ્યાવગર પણ નહીં થાયક ની વેદમાત્ર રમૂતિઓની ધર્મવિષયમા અપ્રનાશતા જ આવવાને બદલે વેદની ધર્મમૂલતા દેખાડવામા આવી છે એમ કહેવામા આવે તો તે પણ સંબંધ નથી, કારણકે તેવી બા રમૂતિઓવાળા ચોખ્ખી રીતે વેદથી વિરૂદ્ધ બધને દેનારા દોવાથી નઓની વેદમયક્તા નથી એ તેમની જ અનિઓથી જાણી રહે છે તો પણ રમવિષયમા તેઓની અપ્રમાણતા સિદ્ધ જ છે એવી બાજરમૂતિઓમા વેદાવધનનો પણ નિષેધ છે જેથી તેઓમા વેદ નવજનાની મહા પણ થાય તેજુ નથી અત્યાદિ રમૂતિઓને જેમ વ્યાય મનાડારા વ્યાય જેવાડારા અને કયાય દ્રોણના વિચિત્રારા વેદની સાથે સંબંધ ર તેમ બાજરમૂતિઓન કળા સંબંધ નથી તેથી ધર્મવિષયમા તેઓ પાતાની મેળે જ અપ્રમાણ છે, તેમ સતપુત્રોના નાચાર વેદમય જ હોય અને અ સતપુત્રોનો આચાર વેદખાલ્ય હોય એ પણ સિદ્ધ જ છે તો તે દેખાડવામાટે પણ નમગ્ર વેદ ધર્મનું મૂળ છે એ વાક્ય દેવાની જરૂર નથી આ સંપૂર્ણ ખર છે તોપણ વેદની ધર્મમયતા મિત્ર લાવા છતા પણ તેવા લોકોને માટે વચનથી ની બતાવવાની જરૂર છે - જેગો વ્યાયરીતિથી તારના વિવેચનમા સમર્થ ન હોય તથા ઠાઠાપોઠા પણ ની મના ન હોય અને તેથીજ તેવા પુરોને બહીરોત વ્યાયસિદ્ધ બાળનો માત્રમાના રૂની રૂનીને કહી બતાવે છે.

વિશેષ જ્ઞાનવચરના લોકોને સાચનો જાવાય સમજવવામાટે પદપદ્યની, યોજના કરી અંચ રચનારા ધર્મસાસકારો જેમ અષ્ટકવર્ગેર કર્મો દર્શન છે, એમ વેદથી જાણી બીજા લોકોના ઉપકારને માટે પોતાનાં ધર્મશ્રવમાં લખી જણાવે છે તેમ સ્વતઃસિદ્ધ વેદની ધર્મમૂલતાવગેરે વિષયને પણ કહી બતાવે છે. સર્વ રંગોનું મૂળ અછલું છે એ વાત વેદકથાસ્યથી સિદ્ધ છતા પણ જેમ પણ લોકો બીજાઓને કહે છે કે અછલું દોષ ત્યારે બોજન કર્યો નહિ કારણકે સર્વ રંગોનું મૂળ અછલું છે તેઓનું આ કહેવું અનુપયોગી ગણાઈ નથી પણ ઉપયોગી જ ગણાય છે. તેમ વેદની ધર્મમૂલતા અથવા ધર્મમાં પ્રમાણતા સ્વતઃ સિદ્ધ છતા પણ મનુએ અહીં કહી તે અનાવરણક નહિ પણ આવરણક જ છે. પુરુષકર્તૃત્વ તથા શ્રેયઃસાધનરૂપ ધર્મ વેદમાં કયાંય બ્રાહ્મણશ્રવનાં વાક્યોથી અને કયાંય મત્રવાક્યોથી જણાય છે. તેમા “બ્રહ્મતેજની કામનાવાળાએ શ્રેય એટલે સૂર્ય દેવતાને ઉદ્દેશીને પકાવેલા ચરનો હોમ કરવો” તેમ જ “બ્રામની કામનાવાળાએ વૈશ્વદેવી સામદિણીનો હોમ કરવો” વગેરે ધર્મને લગતા વાક્યો તેવા, તેવા પ્રકારની કામનાવાળાઓમાટે જ છે અને “જીવતાં લગી અગ્નિદોષ હોમકર,” વગેરે ધર્મના વાક્યો કામનાવચરનાઓને માટે છે, કારણકે તેવા વાક્યોમાં કશી કામના જોવામા આવતી નથી, એટલે એવા ધર્મકર્મો કરવાં તે કોઈપણ કળ મેજવવામાટે નહિ પણ તે કર્યા ન કરવાથી વેદની બ્રાહ્મણના ઉદ્ધનનો દોષ લાગે છે તે દોષ ન લાગે તેટલામાટે છે, તેમજ “બ્રાહ્મણને મારવો નહિ” “સુરાપાન કરવું નહિ” એવી વેદાસાથી નિષિદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે પણ કોઈ કળ મેજવવામાટે નહિ પણ જે એ નિષિદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ કરવામા ન આવે તો મોળે પ્રત્યવાય લાગે છે તે પ્રત્યવાયથી છૂટવામાટે છે. વેદના, કેવલાક વાક્યો ધર્મને સાક્ષાત્ જણાવનારાં છે અને કેટલાક વાક્યો ધર્મને પરંપરાથી જણાવનારા છે. જેમ કે સ્વાધ્યાયવગેરેની આજ્ઞા કરનારા વાક્યો ધર્મને સાક્ષાત્ જણાવનારા છે અને અગ્નિદોષવગેરેના સ્વરૂપને કહેનારા વાક્યો ધર્મને પરંપરાથી જણાવનારા છે.

સમગ્ર વેદ જેમ ધર્મમૂલ એટલે ધર્મમા પ્રમાણમત છે તેમ વેદ જણનારા મનુવગેરેની સ્મૃતિ પણ ધર્મમા પ્રમાણમત છે “વે” જણનારા” એવું વિશેષજ્ઞ આપવાથી જણાવ્યું છે કે સ્મૃતિવગેરેની પ્રમાણતા વેદને લઈને જ છે અનુમતેલા અર્થનું જ્ઞાન સ્મૃતિ અથવા સ્મરણ કહેવાય છે એ સ્મૃતિ વેદરૂપ પ્રમાણથી જાણેલી બાબતોનો અનુવાદ કરે છે, એટલે સ્મૃતિશ્રવના પ્રવર્તકોએ પોતે જે જે બાબતો જણાવી છે તે તે તેઓએ પ્રથમ વેદમાં અનુભવેલી છે. કેટલાએક સ્માર્ત ધર્મો હાલ વેદમાં જોવામાં આવતા નથી તેઓનું મૂળ પણ વેદ જ છે, પણ એ ધર્મો વેદમાં ઉપલબ્ધ ન થવાનું કારણ વેદની એવી અનેક સાખાઓ કે જેમાં

આવા સમાર્પકો દોરા જ એણે તેનો ગ્રંથેડ વેળા છે તે જ છે. ગાંધારાદિ
 શબ્દોથી નારાયણરૂપ મનાતા વેદમાં પરમશક્તિવાળા સ્મૃતિકારે પોતે જાણવેલા,
 ધર્મો વેદમૂલક દોરાનું કહી પડી તેમાં એઓનું મૂળ વેદમાં ન હોય એવા કલ્પિત
 ધર્મો ધુસારી દે એમ કહી બને જ નહિ, કારણકે તેઓ આત્મ એટલે યથાર્થજ્ઞા
 ના એમ વિવેકી વિદ્વાનોએ સ્વીકાર કરેલો છે, આવા સ્વીકાર કરવામાં કદાચ
 સાધારણ માણસો ભૂલ કરે એ સંભવ પણ સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવામાં સા-
 મર્થ ધરાવતી સુદ્ધિવાળાઓ ભૂલ કરે એ સંભવ નહિ કહી તેવાઓ પંજુ ભૂલ
 કરે એમ આગળ વધી માનીએ તો તેવા કોઇ કોઇ વિદ્વાનો ભૂલ કરી જાય. પણ
 તેવા બધા વિદ્વાનો કહીપણ બલ કરે નહિ એ નિર્દાંત છે. મારે મનવાદિ સ્મૃ-
 તિકારો યથાર્થજ્ઞા દત્તા એ નિશ્ચય છે અને તેને સમને તેઓએ ખેંચા ધર્મો
 પણ વેદમૂલક છે એ પણ નિશ્ચય છે અને તેથીજ નેપણ ધર્મવિષયમાં વેદની-
 પેઠે પ્રમાણુભવ છે; કારણકે સ્મૃતિઓમાં માંદ કલ્પિત ગાથાઓજેવા નથી, પોપ,
 માધ, કાશ્યપ તથા આશ્વિનમામની કૃષ્ણપક્ષની અદમીઓ જે અદકા કહેવાય
 તેમાં શ્રાદ્ધ કરતું, એ ધર્મ માત્ર સ્મૃતિઓમાં જ જોવામા આવેલે પણ શ્રુતિઓમાં
 જોવામાં આવતો નથી, એવી જ રીતે બીજા પણ ટેટવાએક ધર્મો જે સ્મૃતિઓમાં
 જોવામાં આવેલે અને શ્રુતિઓમાં જોવામા નથી આવતા તેઓને સમાર્પકો
 કહેવામાં આવેલે, એ સમાર્પકોવાળી જે વેદગાથાઓ દાઢ આપણને અનુ-
 માનમય છે તે અનુવગેરે સ્મૃતિઓને પ્રત્યક્ષ ઉપસંધ દત્તી નેથી એવા ધર્મોને
 સમાન એવું વિશેષણ આપવાગતા પણ નેઓની વેદમૂલકતા મઠી મઠતી નથી.
 કેટલાએક સમાર્પકો વેદની ચાતુ સાખાઓમાં દોરા છતા તેઓના દ્રવ્ય, દે-
 વતા તથા મત્રવગેરે અગો વીંખાઇને છટા છટા પડી ચલા હોવાથી અર્થાત્ કોઇ
 સાખામા એવાં ધર્મકર્મની હત્પતિ, કોઇ સાખામા દ્રવ્ય, ગેલ ગાખામાં દેવતા
 અને કોઇ સાખામાં મત્ર એમ મધજી વીંખાઇ ચલેલ દોવાથી નેમા તેઓ સ બ-
 હ્ધપણે જોવામા આવતા નથી અને સ્મૃતિકારોએ ને વીંખાઇ ચંપવા અગોને ભેજા
 કરી મરખીરીને ગોઠવવાનેલીએ તે ધર્મો સ્મૃતિઓમા મંબહ્ધપણે જોવામાં આવેલે.

આની રીતે વેદ જાણનારાઓની સ્મૃતિ જેમ ધર્મમા પ્રમાણુભૂત છે તેમ
 તેઓનું શીલ પણ ધર્મમાં પ્રમાણુભૂત છે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ જાપકપણાથી એ-
 ટલે જાણનારપણાથી જેમ ધર્મમાં પ્રમાણુભૂત છે તેમ વેદ જાણનારાઓનું શીલ
 નિર્વંનકપણાથી એટલે હત્પત્ર કરનાર દોવાનેલીએ ધર્મમાં પ્રમાણુભૂત છે. કાર-
 નકે રાગદ્રેવના ત્યાગરૂપ શીલથી ધર્મ હત્પત્ર થાયછે. કલ્યાણના સાધનરૂપ યજ્ઞા-
 દિક્ષોને જેમ ધર્મ સખ્દ લાગુ પાડવામાં આવેલે તેમ યજ્ઞદિક્ષોથી હત્પત્ર થતો
 અપૂર્વ નામનો પદાર્થ જે કલ્પની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે તેપણ ધર્મ કહેવાયછે.
 યજ્ઞાદિક્રિયા જે અનુક દિવસોમાંજ સમાપ્ત થઇ જાયછે તે અને તેનાં સ્વર્ગાદિક

ફલ જે દેહ છૂટી ગયાપછી પ્રાપ્ત થાય છે તે, એ બેની વચ્ચે ધણું મોટું અંતર થઈવાને લીધે એ ફળની પ્રાપ્તિ કરાવનાર વચમાં કાયમ રહેનારો જે ધર્મ તે અપૂર્વ કહેવાય છે આ અપૂર્વરૂપ ધર્મને હૃદયશીતેજ અવહાર ચાલે છે કે એક એવ મુદ્દત્તમો નિધનેત્યનુવાતિ ચઃ । એટલે ધર્મ એજ મુખ્ય સંગ છે કે જે મરણપછી પણ પાછળ ચાલે છે વેદજ પુરૂષોનું શીલ વિદિતકર્મોદ્વારા આવા ધર્મને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેપણુ ધર્મમાં પ્રમાણભૂત છે. શ્રુતિસ્મૃતિમાં વિદિત સર્વ વિધી ધર્મનું મૂલ છે, તેઓમાં શીલ પણ આવી જાય છે, છતાં શીલનું જૂઠું અભ્યાસ કર્યું તે વિશેષ આજને માટે છે. કારણકે સર્વ કર્મોના અનુક્રાનમાં શીલ ઉપયોગનું છે એ સર્વ વર્ણ તથા સર્વ આશ્રમોમાં વખાણેલું છે, અથવા શીલનો અર્થ મનની એકાગ્રતા કે મનનું વિશ્લેષરહિતપણુ આવે અર્થ કરવાથી ભાવાર્થ એમ નિકળે છે કે વેદ જલ્પનારાઓની સ્મૃતિ અને તેની સાથે મનની એકાગ્રતા એ બન્ને સાથે હોઈ ધર્મમાં પ્રમાણભૂત છે, એટલે વેદ જલ્પનારાઓની પણ ચિત્તવૃત્તિ વિશ્લેષરહિત હોય ત્યારે જ યથેચી તેઓની સ્મૃતિ પ્રમાણભૂત છે વેદનો અર્થ જલ્પતા હોય તોપણ વિશ્લેષને લીધે જેઓનું અતઃકરણ સામાન્યવિષયમાં ચર્ચાર્થ તત્પર ન હોય તેવા લોકોની સ્મૃતિ ધર્મમાં પ્રમાણ જણાય નહિ, કેમકે વિદ્વાનોને પણ ચિત્તના વિશ્લેષસમયે બાતિ થવાનો મંજવ છે, અથવા શીલવાળા એટલે ગુરૂપાસેથી નિધા મેળવનારા, મેળવેલી વિદ્યાના અભ્યાસમાં તત્પર રહેનારા અને તે પ્રમાણે અનુક્રાન કરનારા લોકોની સ્મૃતિ ધર્મમાં પ્રમાણભૂત છે મનુવગેદે મદ્વાત્માન્તમાં એ સપ્તજુ દ્વઃ અને એજ કારણથી તેઓના પ્રયોગના સિદ્ધપુરૂષોની ઉપાદેયગુણિ યદ્યપિ અને યાય છે જે કારણથી મનુવગેદેનાં વચનોમાં ઉપાદેયગુણિ યાય છે તે કારણથી દ્વાવરી હોય તો બીજા મદ્વાત્માઓના વચનો પણ માલ જણાય છે, અને તેથીજ સિધ્ધ, ચમ, અગિરા, પંડીતરી, વૈરાગ્યન અને પ્રવૃત્તાવગદે મદ્વાત્માઓને પણ સિદ્ધ પુરૂષોએ મનુવગેદેના જેવા બોલ્યા છે પ્રાયશ્ચિત્તવગેદેના નિર્લુપમાં પણ તેવા ગુણુવાળા વિદ્વાનોની પરિવદ્ પ્રમાણ જણાય છે, અને એજ અભિપ્રાયથી આ ગ્રંથમાં જેવડ કહેવામાં આવશે કે

एकपि वेदविदमं य व्यवसेद्व द्विभोक्तव ।

म विज्ञेय. परो धर्मो नाज्ञानमुदेतोयुतः ॥

અટલ વેદ જલ્પનારો એજ ઉત્તમ જ્ઞાતાત્મ પાપ જેને નહીં કરાયે તે ગ્રંથ ધર્મ સમજવો પણ દુષ્ટને કે લાખો અજ્ઞાન માણનો મદેતા હોય તે પ્રમાણ જણાય નહિ આવી રીતે શીલવાળા મદ્વાત્માઓને સમજાવ ધર્મમાં પ્રમાણભૂત છે મદ્વાત્માતરજ્ જ્ઞાતી જામાની, દેવ તથા માતાપિતાની ભક્તિ, શાંત સ્વભાવ, મન, વચન તથા કાવચી કોઈનું પણ બૂઝ ન કરવું તે, બીજાઓના ગુણમાં

દોષનો આરોપ ન કરવો તે, બીજાનું દુઃખ જરાપણ સહન ન થઈ શકે તેવી
 વૃત્તિ, કંઈલા, સર્વેતરફ મિત્રભાવ, પ્રિય વચન બોલનારપણ, કૃતજ્ઞપણ તથા
 શરણે આવેલનું રક્ષણ કરવામાં તત્પરતાવગેરે ગુણોને પણ શીલ કહેવામાં
 આવે છે. વેદ બહુનાર પુરુષના આવા ગુણો પણ ધર્મનું મૂળ છે. સમયવેદ, વેદ
 બહુનારાઓની રમૂતિ તથા તેઓનું શીલ એઓ જેમ ધર્મનું મૂળ છે તેમ સ-
 ત્પુરુષોનો આચાર અને તેઓનાં અંત કરણની પ્રસન્નતા એ પણ ધર્મનું મૂળ
 ગણાય છે વદ્વવગેરે ધારણ કરવાં, વિવાહાદિકમાં માંડણિક કંદણબંધન કરવું
 તથા શોધવાગેરેની ખૂબ કરવી તે આચાર કહેવાય છે, આચાર એટલેાખણે
 વિરતીણું છે કે તેનું પરિમણ કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. દેશ, ભતિ અને સ્વભા-
 વવગેરેના બેઠી આચારો મિત્ર મિત્ર હોય છે. તેમાં ઉત્તમ દેશ, ઉત્તમ ભતિ
 અને ઉત્તમ સ્વભાવના સંબંધવાળા આચારો જે સત્પુરુષોએ સ્વીકારેલ હોય
 તેમ ધર્મમાં પ્રમાણભૂત ગણાય છે, પણ સ્વાર્થ સાધવા ઇંચી લોકો જે કાંઈ
 બાહ્યવેધવગેરે વિસ્તારતા હોય તે પ્રમાણભૂત ગણાય નહિ એવી જ રીતે
 સત્પુરુષોના અંત કરણની પ્રસન્નતા એટલે વિહિતકર્મતરફ ઉન્નુપતાના હેતુરૂપ
 પ્રીતિ તે પણ ધર્મમાં પ્રમાણભૂત છે, કારણ કે નોળિયો જે જે ઔપધીનો દશ
 કરે તે તે ઔપધી વિષને હણનારી જ હોય છે તેમ સત્પુરુષોનું અંત કરણ જે
 જે કર્મતરફ પ્રીતિવાળું થાય તે તે કર્મ ધર્મરૂપ જ હોય છે અર્થાત્ વિષને હણ-
 નારી ઔપધીસિવાય નોળિયો જેમ બીજી ઔપધીઓપર દરા કરતો નથી
 તેમ ધર્મરૂપ કર્મસિવાય બીજા કર્મોતરફ સત્પુરુષોના અંત કરણની પ્રસન્નતા
 થતી જ નથી અને તેટલામટિ જ તેઓના અંત કરણની પ્રસન્નતા ધર્મમાં પ્ર-
 માણભૂત છે. અથવા જ્યાં ધર્મના એ કરતા વધારે પ્રકાર બતાવ્યા હોય ત્યાં
 જે પ્રકારમાં અંત કરણ વળત હોય તે પ્રકાર માલ સમજવો કઠું છે કે—
 વૈકલ્પિક ભાતમતુષ્ટિ પ્રમાણમ્ । એટલે ધર્મવિષયસબંધે જ્યાં વિકલ્પ હોય
 અર્થાત્ આમ પણ થઈ શકે, એમ એક કરતા વધારે રસ્તા બતાવ્યા હોય તેમાં
 કયો રસ્તો લેવો તેના નિર્ણયને માટે અંત કરણની પ્રસન્નતા જ પ્રમાણભૂત
 છે, અથવા તપવગેરે ધર્મકર્મો ત્યારે જ યોગ્ય રીતે કરાયા ગણાય કે ત્યારે
 અંત કરણને સંતોષ થાય અથવા ધર્મકર્મો કરતી વખતે ક્રોધ, મોહ, શોક
 વગેરેનો ત્યાગ કરી અંત કરણની પ્રસન્નતા રાખવી એમ પણ સમજાય છે ધર્મ-
 કર્મોમાં અંત કરણની પ્રસન્નતા માત્ર શ્રદ્ધાવાળા આસ્તિક સત્પુરુષોને જ હોય છે
 નાસ્તિક પુરુષોને ધર્મકર્મોમાં અંત કરણની પ્રસન્નતા થતી જ નથી તેઓ કદી
 લોકવત્તલથી ધર્મકર્મ કરવા બેસે તેપણ શ્રદ્ધાના અભાવથી તેમાં તેઓના
 અંત કરણની સ્થિરતા થતી નથી, પણ અતિસય મુગ્ધાયા કરે છે અને તેમાંથી
 તુરત ઇચ્છાની રાહ જોવા કરે છે માટે આસ્તિક સત્પુરુષોના અંત કરણની પ્ર

સમતા, જ ધર્મમાં પ્રમાણભૂત સમજવી. આવી રીતે વેદ, વેદ બહુનારાઓની રમૃતિ, તેઓનું શીલ, સત્પુરુષોનો આચાર અને તેઓનાં અંતઃકરણની પ્રસન્નતા એઓને ધર્મવિષયમાં પ્રમાણ ગણાવી એમ પણ ચૂચન કર્યું કે ધર્મવિષયમાં જ્યાં પ્રત્યક્ષ શ્રુતિ હપલબ્ધ ન થતી હોય ત્યાં રમૃતિને મુખ્ય પ્રમાણ તરીકે ગણવી, રમૃતિ પણ હપલબ્ધ ન થતી હોય ત્યાં વેદવેદાઓના શીલને પ્રમાણ ગણવું, જ્યાં તેઓનું શીલ પણ હપલબ્ધ ન થતું હોય ત્યાં આસ્તિક સત્પુરુષોના આચારને પ્રમાણ ગણવો અને જ્યાં તેવો આચાર પણ જોવામાં ન આવતો હોય તેવું કામ ધર્મરૂપ હશે કે અધર્મરૂપ હશે એવી શંકાના નિર્ણયને માટે પોતાના શ્રદ્ધાળુ અંતઃકરણની પ્રસન્નતા જ પ્રમાણભૂત ગણવી. ધર્મનાં આ પાંચ પ્રમાણોમાં પૂર્વેપૂર્વે પ્રમાણ વિરોધ બળવાન છે અને પાછળ પાછળનું પ્રમાણ પૂર્વેપૂર્વેના પ્રમાણને અનુસરતું અથવા અનુકૂળ પડતું હોય તેમજ.

રમૃતિઆદિ શાસ્ત્રોની પ્રમાણતા વેદરૂપ મૂલપ્રમાણને લીધે જ છે એ વાત ઉપર નક્કી થઈ ગઈ. હવે આ મનુરમૃતિની વેદમૂલકતા વિશેષે કરીને છે એમ જણાવી ધર્મવિષયના પ્રમાણમાં તેનું એકપણું દેખાડે—

યઃ કશ્ચિત્કસ્યચિદ્ધર્મો મનુના પરિકીર્તિતઃ ॥

સ સર્વોભિહિતો વેદે સર્વજ્ઞાનમયો હિ સઃ ॥ ૭ ॥

મનુએ આજ્ઞાણ્યગેરેનો જે કાંઈ ધર્મ કહેલો છે તે સમગ્ર ધર્મ વેદમાં કહેલો છે, કહેલું કે મનુ સર્વજ્ઞ છે. ૭

અત્તે હતા સર્વે ઋષિઓને બૃહુચુનિ કહેલે કે વર્તુનો, આશ્રમનો, સંસ્કારનો, મામાન્ય તથા વિગેય જે કાંઈ ધર્મ કહેલો છે તે સમગ્ર ધર્મ વેદમાં કહેલો છે. ઉન્નિઃ ૪૪ મવેલ, આનળ પાળી થવાને લીધે ચીંખાઈ ગયેલ અને જે બળવામાં આવેલે તે તપણી વેદશાખાઓમાં જણાવેલા ધર્મોને સાચી રીતે બાળી લઈને મનુએ પોતાની રમૃતિમાં જણાવેલા છે, મનુ પોને સર્વજ્ઞ હોવાથી વેદની સમગ્ર શાખાઓમાના ધર્મને ચારી રીતે એક સાક એમાં જરા પણ અસંબંધિત જેતું નથી, તેમ મનુસરના પ્રતિષ્ઠિત મદ્દાતમાએ કહેલા ધર્મો બધા વેદમાં હોય એમાં પણ કાંઈ શંકા જેતું નથી કારણ કે વેદ સર્વે અદ્વ-વિષયક યાનોનો દેતુ છે. વેદોના એટલુ સામાન્ય વિશેષજ્ઞ ધરાવનારની રમૃતિ પણ ધર્મવિષયમાં પ્રમાણબળ નથી છે તો પછી સર્વજ્ઞ એટલે સર્વવેદાર્થના દ્રષ્ટદ જ્ઞાનવાળા એતું વિશેષજ્ઞ ધરાવનાર મનુની રમૃતિ ધર્મવિષયમાં બીજા સાચોહરતાં વિગેય પ્રમાણભૂત હોય જ, એવો આ મ્હોડનો અભિપ્રાય છે.

અધી સ્મૃતિઓની વેદમૂલકતા હોવા છતાં પણ મનુસ્મૃતિ વિશેષ કરી વેદમૂલક છે તેથી તે સઘળાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં ઉત્કૃષ્ટ છે માટે વિદ્વાન મનુષ્યે તે સારીરીતે સમજી સ્વધર્મમાં રહેતું એમ જણાવે છે. અથવા છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહેલાં ધર્મનાં પાંચ પ્રમાણોમાં પહેલાં, એ પ્રમાણે એટલે શ્રુતિ અને, સ્મૃતિ, તેની, પાછળનાં પ્રમાણો કરતાં બળવાન છે માટે શ્રુતિના પ્રામાણ્યથી આ સ્મૃતિને સારીરીતે સમજી સ્વધર્મમાં સ્થિતિ કરવી એમ કહે છે—

સર્વં તુ સમવેક્ષ્યેદં નિશ્ચિલં જ્ઞાનચક્ષુષા ॥

શ્રુતિપ્રામાણ્યતો વિદ્વાન્સ્વધર્મે નિવિશેત વૈ ॥ ૮ ॥

વિદ્વાન મનુષ્યે આ અમર ગાત્રને જ્ઞાનરૂપ ચતુર્થી અપૂર્ણ રીતે વેદના પ્રમાણપણાથી વિચારીને નિશ્ચયથી પોતાના ધર્મમાં રહેતું ૮.

વિદ્વાન મનુષ્યે એટલે શાસ્ત્રસંસ્કારયુક્ત અતઃકરણવાળા અને તેથીજ પોતાના ખરા હિતને સાધનારા રિવેદી પુરુષ આ આખા માનવધર્મગાત્રને તર્ક, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત અને ભીમાસાવરે શાસ્ત્રોના અવલુપ્તનાદિરૂપ ચક્ષુથી સપૂર્ણ રીતે વેદના પ્રમાણપણાથી જોઈ એટલે નિશ્ચયરૂપ તર્ક, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત અને ભીમાસાવરે શાસ્ત્રો આ ધર્મશાસ્ત્રના ખરા અર્થને દેખાડનારા હોવાથી તે શાસ્ત્રોના જ્ઞાનને ચતુરૂપ આપેલ છે એટલે એમ ચક્ષુથી રૂપ જોવામાં આવે છે તેમ તે શાસ્ત્રોના જ્ઞાનથી આ ધર્મશાસ્ત્રનો ખરા અર્થ જાણવામાં આવે છે એ અર્થ જણાયાપછી તેને વેદના પ્રમાણપણાથી વિચારે. એટલે વેદમાં તેનું મૂળ જોઈ અથવા મનુસરખા સર્વજ્ઞ મહાત્માએ લખેલા ધર્મોનું મૂળ વેદમાં ન હોય એમ જાને નહિ એવો શ્રદ્ધાયુક્ત નિશ્ચય કરે. અને પછી એમાં—પ્રામાણ્ય પોતાના ધર્મમાં સ્થિતિ કરવી અર્થાત્ તેમાં બતાવવાપ્રમાણે ધર્માનુષ્ઠાન કરું અને બીજાઓને સમજાવીને તેઓને ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરાવતું શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયવચર ધર્મમાં મુદ્ધિની સ્થિરતા થઈ શકતી નથી માટે જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુથી જોવા છતાં પણ વેદના પ્રામાણ્યથી વિચાર કરવાનું હતું છે કે જેથી વેદ સર્વ શાસ્ત્રોના મૂળરૂપ હોવાનેહીવે તેના પ્રામાણ્યવાળા અવગા શ્રદ્ધા અને નિશ્ચય તરત થાય છે શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયવચર ચોખ્ખરીતે ધર્માનુષ્ઠાન થઈ શકેજ નથી

શ્રુતિ અને સ્મૃતિના પ્રામાણ્યવાળા ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાનું રૂપ કહે છે અથવા જે પુરૂષ નાસ્તિકપણાથી ધર્મકર્મો નિષ્ફળ છે એવા વ્યામોહમાં પડી તે કર્મોનું અનુષ્ઠાન ન કરતો હોય તેને

પતિત થતો બચાવી લેવામાટે ધર્મકર્મોમાં તેની પ્રવૃત્તિ કસાવવા હિતેન્દ્રુ બની તેને ધર્માનુષ્ઠાનથી થતા કષ્ટફલની પ્રાપ્તિ દેખાડે—

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં ધર્મમનુતિષ્ઠન્ હિ માનવઃ ॥

इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ९ ॥

શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં કહેલા ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરતો મનુષ્ય અવસ્ય આ લોકમાં કીર્તિ પામેછે તથા પરલોકમાં સર્વોત્તમ મુખ્ય પામેછે. ૯.

શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં કહેલા ધર્મને પાળતો મનુષ્ય આ લોકમાં ધાર્મિક-પણાથી પેદાના ફળરૂપ કીર્તિને પામેછે, તેથી સર્વ લોકો તેનાતરફ માનની ન જરૂરી બુઝેછે અને પરલોકમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વર્ગાદિ મુખ્યને પામેછે. આ સ્મૃતિય થાય હોવાથી શ્રુતિસ્મૃતિમાં કહેલો ધર્મ અવશ્ય કરવો એમ વિધિ કલ્પાયછે.

ઉપરના શ્લોકમાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિ શબ્દ લીધા તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરેછે અથવા એ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ ધર્મવિષયમાં તુલ્ય માન આપવાલાયક છે અને તેમાં કરેલી આજ્ઞાઓ સિદ્ધજ છે એમ જણાવેછે—

શ્રુતિસ્તુ વેદો વિજ્ઞેયો ધર્મશાસ્ત્રં તુ વૈ સ્મૃતિઃ ॥

ते सर्वार्थेण्वसीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वर्भौ ॥ ૧૦ ॥

શ્રુતિ એટલે વેદ સમજવો અને સ્મૃતિ એટલે ધર્મશાસ્ત્ર જાણવું. તે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ બન્ને તેમાં જણાવેલા સર્વ વિષયોમાં તર્કવિતર્કો કરવાયોગ્ય નથી. કારણકે ધર્મ તેઓથીજ પ્રકાશેલો છે. ૧૦.

શ્રુતિ શબ્દથી બ્યવહાર કરાતો વેદ અને સ્મૃતિ શબ્દથી બ્યવહાર કરાઈ ધર્મશાસ્ત્ર એઓમાં જે જે કંઈ આજ્ઞા કરવામાં આવી તે કલ્યાણના સાધનરૂપે એટલીજથી નિમિત્ત થયેલી છે કે તેના ચોખ્ખાચોખ્ખપણાનો વિચાર કરવાની જરૂર ન રહી નથી, અથવા વેદમાં કહેલી બાબનો ઇશ્વરની આજ્ઞારૂપ હોવાથી તે સર્વ પ્રકારે કલ્યાણરૂપ જ હોય એટલે તે કલ્યાણરૂપ દ્વરે કે નહિ અથવા કલ્યાણરૂપ કેમ હોઈ શકે એવો વિચાર કરવાને મનુષ્યબલિ કે જે અલ્પજ છે તેને કરો અધિકાર ન નથી. એ આજ્ઞાઓ કેવાં હાશ્વેથી કરવામાં આવી છે ત્યાંથી તેઓ પહોંચી શકે નહિ, અને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલી બાબતો વેદમાંથી ન શીખેલી હોવાથી અને પેતાના ધર્મકર્મમાં તે બાબતોને મોડવનારા મહા-

તમાઓ રાગદ્વેષથી રહિત હોવાનેલીધે તેઓ જે કાંઈ હશે તે પૂર્ણવિચારથી નિ-
શ્ચિત થયેલું સર્વના કલ્યાણરૂપ જ કહે એમ માનવું યોગ્ય તથા આવશ્યક હોવાથી
અને તે પછીના મહાત્માઓ કે જેઓ યોગ્યાયોગ્ય, સારામાર તથા સલાસલ્યો
નિર્ણય કરવામાં વિવેકશુદ્ધિવાળા હતા તેઓએ માનપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કરેલો
હોવાથી અને તેજ બાળતો પોતાના પ્રિયતિષ્ઠાને સમજાવેલ હોવાથી તેઓમાં
પણ કોઈને કશી શંકા કરવાજોઈતું નથી. અથવા પોતાનું પાટિલ બતાવવાને
તેનાપર વિરૂદ્ધ નહોતી હરવા અથવા તો શુદ્ધિના વિષયવસ્તુ અદિતને હિત
ગણી જે ખરી રીતે હિતરૂપ છે તેને અદિતરૂપ મનાવવા તત્પર ન થવું. કારણકે
એમ કરવાથી ધર્મોનુષ્ઠાન મૂકાઈને અકલ્યાણ થાયછે આટલામાટેજ મહાભારતમાં
કરુણાશુદ્ધિથી કહેવામાં આવ્યું છે કે—

પુરાણ માનવો ધર્મ. સાદ્ગં વેદધિક્ષિતિતમ ।

આજ્ઞાસિદ્ધાન્તિ ચ્ચારિ ન હન્તત્ત્યાન્તિ દેતુમિ ॥

એટલે પુરાણ, મનુષ્યે કહેલ ધર્મસાત્ત્વ, અંગેસહિત વેદ અને વેદકરસાત્ત્વ એ
સાર સિદ્ધ આજ્ઞાવાળાં સમગ્ર તર્કોવડે તેનું ખડન કરવું નહિ આમ કહેવામાં
હેતુ એ જ છે કે હવે કહેવા શાસ્ત્રોમાં જે કાંઈ જણાવ્યું છે તે તો નિશ્ચિત
જ છે અને તર્કો કઠીને જે તર્ક નહીં કરાયા આજે તે નિશ્ચિત હોય નથી,
કારણકે માત્ર તર્કરૂપ જ આધાર રાખનારાઓ ગમે તેવા સાવધાનપણાથી
તર્કો કરતા હોય તોપણ શુદ્ધિમાં મહેલાઈથી પ્રવેશ કરનારા બ્યક્તતાવગેરે ધોષોથી
હરી ની ખોટા તર્કો પણ કરી બંધે અને તેથી જ શાસ્ત્રવિચારમાં કેવળ તર્કની
પ્રતિષ્ઠા ગણી નથી સુખાણુવગરનું વહાણુ જેમ ખગળે અગડાઈ અટક એટલા-
ઓને ડૂબાવી દે એમ બનવું અસંભવિત નથી તેમ સાંપ્રતી અનુકૂળતાવગરનો
તર્ક અપોગ્ય નિશ્ચય કરી તેવા તર્ક કરનારને પુરુષાર્થથી બાજુ કરું એમ બનવું
પણ અસંભવિત નથી; માટે પરમકલ્યાણરૂપ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિની આજ્ઞાઓ,
માનવાને યોગ્ય હોય કે નહિ એવા સસયમાં પડવું નહિ કારણ કે ધર્મનો
પ્રકાર કોઈ બીજા કારણથી નહિ પણ શ્રુતિસ્મૃતિથી જ થયો છે ને શ્રુતિસ્મૃ-
તિની આજ્ઞાઓ તર્કવગેરેથી માનવાલાયક છે કે નહિ તે નહીં કરવાનું પાછળ
રહ્યું હોય તો તેઓનાથી ધર્મનો પ્રકાર કદી પણ થાત જ નહિ માટે શ્રુતિ-
સ્મૃતિની આજ્ઞાઓને માનવામાં કરતા તર્કો કરવા નહિ પણ એ આજ્ઞા માનીને
અંત કલ્પમાં તેની દૃઢતા થવામાટે અનુકૂલ એટલે ખીમાસાદિ પ્રતિષ્ઠિત શાસ્ત્રોને
અનુસરતા યોગ્ય તર્કો કરવાનો પ્રતિષેધ નથી એટલામાટેજ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

આર્થ ધર્મોપદેશ ચ વેદશાસ્ત્રાવિરોધિના ।

યસ્તેકેણાનુસન્ધતે સ ધર્મ વેદ નેતરઃ ॥

એટલે વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રને તેનાથી અવિરૂદ્ધ એવા તર્કથી અર્થાત્ મીમાંસાવગેરે અધ્યયની જે વિચારી શકે છે તે જ ધર્મને બરોબર જાણી શકે છે અર્થાત્ તેના અત કરણમાં ધર્મની દૃઢતા થાય છે અને તે ધર્મ તે જીનને બરોબર સમજવી શકે છે ખીલે માણસ એના જેવું જાણી શકે નથી અને જીનને સમજવી શકતો નથી આ પ્રોત્થથી એમ પણ જણાવ્યું છે કે ધર્મવિષયમાં લોકો આ ચાર વગેરેથી શ્રુતિ અને સ્મૃતિનું બળવાનપણું જો અને તેથી જ આચાર શ્રુતિ સ્મૃતિથી વિરૂદ્ધ હોય તેનો ત્યાગ કરવો આ પ્રોત્કનું નીતિ ચરણ તે સર્વોચ્ચમીમાસ્યે એમ છે તેને બદલે તે સર્વોચ્ચ મીમાસ્યે એવો પાઠ કરી તેનો એન અર્થ રવામા આવે છે કે તે શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાંની બધી બાબતો પણ વિચાર કરવાને યાગ્ય છે અથવા અવશ્ય વિચાર કરવાને યોગ્ય છે એટલે શુરપાસે તેનો વિધિપર્યંત અભ્યાસ કરી નારવાર આવતનો જવાબ યોગ્ય છે પણ ધર્મ એ અતિ મૂલ્ય બાબત છે અને શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ એઓ ધર્મને સમજાવનારા શાસ્ત્રો હોનાથી ઉપરફર તરનારા વિદ્વાનો તેનું તત્ત્વ સમજી શકતા નથી પણ નિરતર વિચારનારા વિદ્વાનો જ તત્ત્વસર સ્ત્રી તેનું તત્ત્વ સમજી શકે છે બન્ને પાઠોનું ના પડે અ જ છે એમો મહેત્રી બાબતોમાં શી શકા કરવી નહિ અને શ્રદ્ધાથી તે બધી બાબતો મદા અત કરણમાં તાજ રાખી તે પ્રમાણે વર્તન

ઉપર જણાવ્યાપ્રમાણે ધર્મવિષયમાં મુખ્ય પ્રમાણભૂત શ્રુતિ અને સ્મૃતિને, પ્રતિજ્ઞા તર્કોત્તરેનો આશ્રય કરીને માને નહિ તથા તેની નિંદા કરે તેને યોગ્ય માણસોએ પોતાના સહવાસમાં આવતા અટકાવવો જોઈએ એમ કહે છે—

યોવમન્યેત તે મૂલે હેતુશાસ્ત્રાશ્રયાદ્ દ્વિજઃ ॥

સ સાધુભિર્વાહિષ્કાર્યો નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥૧૧॥

જે દ્વિજ એને આજ્ઞાનું તાનિય કે નેત્ય ધર્મના મનનૂત તે નુનિસ્મૃતિનો નાસ્તિક નકલોએના આશ્રયથી આના કે જે વેદનિન્દક નાસ્તિક પુત્રે અનુક્રમે પોતાના મડગથી નુકરવો ૧૧

અવગે રસ્તે ચડાવનારા, નાસ્તિક લોકોએ ગોકવેવા તર્કશાસ્ત્રો એટલે જેના વેદવિરૂદ્ધ વાતો કરી છે તથા અદૃષ્ટમાં અવિશ્વાસ ઉપજાવવાને બને તેટલી મે દેવતા સેવામાં આવી છે તેમાં વિશ્વાસ રાખી શ્રુતિની તથા સ્મૃતિની અવગ્ના કરતો હોય અર્થાત્ તેમાં જે કંઈ જવાનું કશું હોય તે કંઈ ન કરતો હોય અને જે કંઈથી અટકવાનું કશું હોય તે કંઈથી અટકતો ન હોય તથા પોતાના દુરાચારને યોગ્ય આચારરૂપે મનાવવા તે આચારની યોગ્યતા પ્રતિપાદન કરવાનું

તે બની શકતું નથી પણ માત્ર વેદની નિંદા કરી સતેષ પામતો હોય અને પોતે મોદ્યથી સ્વીકારેલા અસત્યકોના સાક્ષીને આખો વીંની વળગી રહેતો હોય તેવા નારિનક પુરુષને સપુરુષોએ પોતાના સંસર્ગમાં આવતો અટકાવે. જોઈએ, કારણ કે ધર્મના મૂલ્યભૂત અતિરૂતિપરનો નિશ્ચાસ ટઠી જવાથી તેના અંત કરણ-માથી વર્મના બીજ નિષ્ણી જઈ તેને ઠેકાણે અધર્મના બીજ પડે છે અને તેજ પર નારિનકનો પાપ જવસિ થતો જાય કરવાથી તે અકુરિત થઈ કલિત થાય છે તેથી તેવાઓના અયોગ્ય વિચારોરૂપ એરી હવા જનસમાજમાં ફેલાઈ બીજાઓને પણ પુરુષાર્થજન્ય ન કરે એવી પરનારૂંબુદ્ધિથી સપુરુષોએ તેને પોતાના સબધથી દૂર કરી લોકોને બતારી આપવું જોઈએ કે અવળેમાર્ગે ચાલનારાઓની સાથે સબધ રાખવો એ શ્રેયસ્કર નથી વળી એવો પુરુષ વેદની નિંદા કરનાર હોવાથી પતિત થવાનેક્ષીયે ધર્મક્રમાં કરવામાં તેનો અધિમાર બધ થાય છે અને તેથી તેવા અનધિમારીને ધાર્મિક પ્રસંગોમાં પોતાની સાથે જાણના દેવો નહિ અને તેના અયોગ્ય વિચારોની અમર પોતાનામાં ફેલાવા ન પામે માટે વ્યાવહારિક પ્રસંગમાં પણ પોતાની સાથે તેને જોળવવો નહિ અથવા જાળવવા દેવો નહિ.

ધર્મવિષયમાં વેદમૂલતા એજ મુખ્ય છે. એ સિવાય બીજા પ્રમાણો એ વેદમૂલતાને અવલંબીને જ છે અને તેથી તેની અમુક સંખ્યાજ હોવી જોઈએ એવો નિશ્ચય નથી એમ બતાવે છે અથવા છઠ્ઠા શ્લોકમાં પોતે જે ધર્મનાં પ્રમાણો જણાવ્યાં છે તે જ પ્રમાણે બીજા મહાત્માઓ પણ કહે છે એમ બતાવે છે અથવા ધર્મનાં પ્રમાણો વિષે ફરીને સ્મરણ આપી એ વિષયની સમાપ્તિ કહે છે—

વેદઃ સ્મૃતિઃ સદાચારઃ સ્વસ્ય ચ પ્રિયમાત્મનઃ ॥

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

વેદ, સ્મૃતિ, સદાચાર અને પોતાના આત્માને પ્રિય વાગે તે, એ ચાર પ્રમાણુ ધર્મનું સાક્ષાત્ વળણ એવે પ્રમાણુ નિદાનો દેડે ૧૨

ધર્મનું મુખ્ય પ્રમાણુ વેદ છે તે વેદ કેટલાએ વિષયોમાં પ્રત્યક્ષ છે અને શ્રદ્ધાએક વિષયોમાં સ્મૃતિવગેરે પરથી અનુમાન દ્રારેલો છે એમ બતાવવામાં આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે, પણ ધર્મના પ્રમાણોની સખ્યા બતાવવામાં તાત્પર્ય નથી, અને તેથી જ છઠ્ઠા શ્લોકમાં પ્રમાણોની સખ્યા પાંચની બતાવી, નવમાં ૨નો મા શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એ બે જ મહત્ત્વ ધરાવે તથા આ શ્લોકમાં ચારની

સખ્યા લીધી તેથી દેખાડવાનું એ જ છે કે મુખ્ય પ્રમાણ તો વેદ જ છે અને બાકીના પ્રમાણો સ્વતંત્ર નથી પણ વેદને લીધે જ છે. અથવા ઉપરના પ્રોક્તમા વેદનિદકને સમાજથી દૂર કરવો એમ જણાવ્યું તે ઉપરથી કાંઈ એમ શકા કરે કે સ્મૃતિવગેરેની અવજ્ઞા કરનારને સમાજથી દૂર કરવો કે નહિ તેની તે શકા મટાડવામાટે ધર્મના પ્રમાણોત્તરીકે સ્મૃતિ સદાચાર અને આત્મતુષ્ટિને પ્રણ ગણીને જણાવ્યું કે વેદાનુકૂલ સ્મૃતિવગેરેની અવજ્ઞા કરનાર પણ વેદનિદ જ જ ગણાય છે. ધર્મના પ્રમાણરૂપે અમારું ગ્રાહ્યને પણ ગણ્યું છે તે શીલ્પ અર્હો મહાચારની સાથે સમગ્ર લેવાનું છે. પ્રથમ ધર્મના પાંચ પ્રમાણ લઈને પછી યતિ અને સ્મૃતિ એ મેનું જ મહત્ત્વ મ્યું તેથી મેંઈને શકા પડે કે બાકીના પ્રમાણોપર અધિકારને અશ્વિય યદ્ય હરો કે શું? અ શકા મટાડવામાટે આ પ્રોક્ત છે એમ પણ સ્પષ્ટતા યદ્ય રાખે અને તેમા બાકીના પ્રમાણો જાણી તે પણ આવશ્યક છે એમ સ્પષ્ટ કરું છે. ધર્મવિષયમા શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એઓ જેટલા નિશ પ્રવૃત્તિના હેતુરૂપ છે તેટલે હજારો આચાર અને આત્મતુષ્ટિ નિશ પ્રવૃત્તિના હેતુરૂપ નથી, એમ બતાવવાને આની પહેલાના પ્રોક્તમા શ્રુતિ અને સ્મૃતિની સાથે આચાર તથા આત્મતુષ્ટિનું સાક્ષાત્ મહત્ત્વ કરવામા આવ્યું નથી પણ તેઓ સુપરીક્ષિત હોય તો ધર્મવિષયમા અવરન પ્રમાણમૂલ છે એ નક્કી કરવા આ પ્રોક્તમા નેઓનું દૂરીને મહત્ત્વ કરવામા આવ્યું છે એટલે સ્વાર્થ સાધવા મેંઈએ ધુસારી ગ્રાધેય કે મહત્ત્વના મૂલ્યોને લીધે ધુસી આવેલા હા નિશ કે કંઈપણ સારા કૃત્યવગરના ચાલો જનસમાજમા ચાલ્યા જતા હોય તે ધર્મવિષયમા પ્રમાણમૂલ ગણાય નહિ પણ નિસ્વાર્થ કુલ્લિવાળા પરાપકારમા નીનિવાળા, સાશ્વત અને યોગ્યચોગ્યની તુલના કરીશ નાશ પ્રુધેઓનું જાનના વનન હોય તે જ ધર્મવિષયમા પ્રમાણમૂલ ગણાય છે. મારણે એઓના વતનમા શ્રુતિ તથા સ્મૃતિની અવિરોધતાને કદી પણ ઉચ્છેદ યપનો હોતો નથી તેમ જ આત્મતુષ્ટિ શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા સદાચાર એઓથી અવિરોધ હોય તે જ ધર્મમા પ્રમાણ ગણાય છે. સત્કારરહિત કુદ્ર અત રત્નોની પ્રસન્નતા તો હિમા બલિયાર વગેરેમા પણ યાય છે તેની આત્મતુષ્ટિ તો અધર્મનું જ મૂળ.

■ મૂળમા ધર્મના પ્રમાણમૂલ આત્મતુષ્ટિને બતાવનાર સ્વસ્થ આત્મન પ્રિયમ્ એ ત્રણ પદો છે તેમા પહેલા બે પદની વચમા મૂળ પ્રોક્તમાનો ચ અવ્યય ગોડવીને પોતાના જ્ઞાતિજનોનું અને મનનું પ્રિય અર્થાત્ સ જ ધીઓની પ્રસન્નતાસહિત અત કરણની પ્રસન્નતા ધર્મમા પ્રમાણ છે.” એવો અર્થ કરવામા આવે છે તે પણ યોગ્ય જણાય છે, કારણકે ચપળ અત કરણ મ્હી અધર્મની પ્રવૃત્તિમા પ્રસન્ન યદ્ય હોય પણ સખ્યા સ જ ધીઓ તેની અધર્મપ્રવૃત્તિમા પ્રસન્ન થતા નથી માટે એ બન્નેની પ્રસન્નતા જ ધર્મવિષયમા પ્રમાણમૂલ છે.

ધર્મને જાણવા કઠિનાગઓને માટે શ્રુતિ એ ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ છે અને અર્થ તથા કામવિષે આસક્તિનો અભાવ હોય તો જ ધર્મ જાણવાના અધિકારી થઈ શકાય છે એમ બતાવે છે—

અર્થકામેષ્વસક્તાનાં ધર્મજ્ઞાનં વિધીયતે ॥

ધર્મ જિજ્ઞાસમાનાનાં પ્રમાણં પરમં શ્રુતિઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ અને નામમા આસક્તિ રાખનારો માટે ધર્મનું નીચેના રીધન હોય છે અને ધર્મને જાણવાની કઠિનાગઓને નીચેના પ્રમાણ શ્રુતિ, ૧૩

અર્થ એટલે પૃથ્વી, પશુ તથા સુવલ્લભ્યેરે ધન અને કામ એટલે વિષયભોગ એઓમા આગ્રહિત નહિ રાખનારા પુરોહિત આ ધર્મજ્ઞાનના અધિકારી છે જ્યારે તેઓના ધર્મને જાણી શકે છે એવમા આનન્દિ ધરાવનારાઓ ખેતી તથા વેપારથી નથી દાકુટમા હોય તથા કામમા આસક્તિવાળાઓ સ્ત્રી અને પિતૃત્યાદિના સેવનમા લીન હોય છે એથી તેઓ મદુરમ્ભીર અયવાળા વેદની નામે નીચે પછાડી શકતા નથી અને જો ધર્મ જાણવાની ઇચ્છાથી વેદ જાણવાની કે જાણવાની ઇચ્છા રે તોપણ અન્યત્રાપારોમા લાગી ગયેલા હોવાથી અવગત મેળવી શકતા નથી અને જો પરાએ આવડા મેળવે તોપણ અર્થ અને કામના રિશ્તેષોને નીચે મનને એકાગ્ર તથા તત્પર કરી શકતા નથી તેથી વેદ કે જે પૂજા મંત્ર તથા અને મનની એકાગ્રતા તથા તત્પરતા હોય તો જ જાણી કે જાણી શકાય તે જાણવાની કે જાણવાની તેઓની ઇચ્છા પૂર્ણ થતી નથી, અને વડે જાણવાનું સંચારક મૂળ વેદ જ છે, તેથી અર્થ અને કામની આનન્દિ વાળા હોય તેઓ ધર્મજ્ઞાનના અધિકારી થઈ શકતા નથી પણ તેઓમા એ આસક્તિ નથી હોતી તેઓ / ધર્મ જાણવાના અધિકારી થઈ શકે છે તરફ કે ધર્મના પરમપ્રમાણરૂપ વેદને તેઓ જ પૂજા મંત્ર તથા અને મનની એકાગ્રતા તથા તત્પરતાથી જાણી અને જાણી શકે તેને પરમપ્રમાણરૂપ કરીને જાણવું છે કે જે વિષયમા શ્રુતિ તથા સ્મૃતિવચ્ચે વિરોધ આવતો હોય ત્યાં સ્મૃતિને જોડી શ્રુતિમા કહેલ હોય તે જ કલ્પવૃક્ષાખડ અને એટલામાટે જ જાણવાનું શ્રુતિએ કહ્યું છે—

શ્રુતિસ્મૃતિવિરોધ તુ શ્રુતિરેવ ગરીયસી ।

અવિરોધે સદા કાર્ય મ્પાત્તં વૈદિક્વન્તતા ॥

એટલે જ્યાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિમા વિરોધ આવે ત્યાં શ્રુતિ જ જાણવાનું પ્રમાણ છે અને વિરોધ ન હોય ત્યારે તો રાત્રિપરદિન પુરવે સ્મૃતિમા કહેલ કર્મ પણ સદા વૈદિક કર્મના જેટલા આદરથી જ કરવું બલિષ્ઠપુરાણમા પણ કહ્યું

છે કે, શ્રુતિની સાથે વિરોધ આવે ત્યારે સ્મૃતિનો બાધ થાય છે અને નૈમિત્તિ પણ કહે છે કે, શ્રુતિની સાથે વિરોધ આવે ત્યારે સ્મૃતિનું વાક્ય અપ્રમાણ ન લાયક છે. આવી રીતે ધર્મવિષયમાં વેદ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણરૂપ હોવાથી તે બધવા બનણવાની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે. ધન તથા સ્ત્રીવત્તેરેમાં આસક્તિ હોય તે વેદ તો ગું પણ બીજી સાધારણ વિધાઓ પણ બરોબર ભણી ભણી રાકતા નથી અને એવામાંથી જ કહ્યું છે કે—

ચંદ્રેરિવ ધનાર્જીતો મિદ્યાન્નાય વિવાદિવ ।

રાક્ષર્માવ્ય દ્વઃ સ્ત્રીભ્યઃ સ વિદ્યામધિગચ્છતિ ॥

એટલે જે પુરુષ સંપંથી જેન, તેમ ધનથી, રિપની પેડે મિદ્યાન્નાથી અને રાક્ષર્મા-ઓથી જેમ, તેમ સ્ત્રીઓથી ભય પામી દૂર રહેતો હોય તે વિધાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે વિચાર કરો, આઠાણેમાંથી વિધાનો લોપ થવાનું બીજું કયું કારણ છે? જેમ જેમ તેઓ ધન, મિદ્યાન્ના અને સ્ત્રીઓમાં લીન તથા લીન થતા જવા તેમ તેમ વિધા તેઓમાંથી વિદાય થતી જાય, કંઈ પણ નહિ સમજવા છતાં ધર્મ રાખી ધનકામરી વાનો કરનારા આજના આઠાણેએ આ ૧૬૦૬ વાંથી સમજી ચોતાના વત્તનસામે નજર કરવા જોઈએ અને બધું જોઈએ કે ધર્મ જાનવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવામાં આદિ પુરુષ મનુ શુ કહે છે? આ ૧૬૦૬નો પ્રમાણતરથી એવો અર્થ પણ કરવામાં આવે છે કે જે પુરુષ રાક્ષર્મા હોય તેમ રવાથી કટાગતો હોય તે પણ અનુષ્ઠાન કરે ત્યારે ધર્મને સ્પષ્ટ રીતે જાની નહીં, માટે અહીં ધર્મજ્ઞાનનો અર્થ ધર્મનું અનુષ્ઠાન એવો કરવો અને એ ધર્મનું અનુષ્ઠાન જોયો અર્થ તથા કામરૂપ પ્રત્યક્ષ ફળની ઇચ્છાવાળો હોય તથા પૂન, પ્રખ્યાતિ, લોકપ્રીતિવગેરે વગરની ઇચ્છાથી કર્મ કરતા હોય તેઓને માટે જિંધાન કરવામાં આવણ નથી પણ જોયો દક્ષિણની ઈચ્છાવગરના હોય છે તેઓને માટે જ વિધાન કરવામાં આવે છે જે કે ધર્મજ્ઞાનથી અર્થ કામવગેરે દક્ષ ફળ પણ થાય છે તોપણ એ જ હૃદયથી તેમાં પ્રવર્તવું એ યોગ્ય નથી પણ રાક્ષર્મા આજ છે માટે તે કર્મ કરવું જ જોઈએ એવી નિરપેક્ષ જનિથી પ્રવર્તવું એ યોગ્ય છે અને એમ કરતા કોઈ દક્ષિણ થાય તો કશી અડચણ નથી કહ્યું છે કે—

યદંશુરૈર્તામિહ સેવિત પવસ્તુગાનિ વળોરપિ ચ પ્રસિષ્ઠતિ ।

તથા નરો ઘવપથેન સ્વચરન્વશશ્ચ કામાશ્ચ વગ્નિ ચાશ્રુતે ॥

એટલે અહીં રોરડીને માટે સંવિહ જળ જેમ ખડ તથા વેણીને પણ સિંચવું થઈ તેને પણ ઉપત્ત કરે છે તેમ પુરુષ ધર્મમાર્ગે ચર્ચતાં યસ, કામ અને ધનને પણ પ્રાપ્ત થાય છે આમાં જળસેચન જેમ ખડ અને વેણીના હૃદયથી નહિ પણ રોરડીના હૃદયથી મનુ એજ યોગ્ય છે તેમ ધર્મસેવન પણ યસ, કામ અને ધન રૂપ દક્ષિણ હૃદયથી રેણુ એ યોગ્ય નહિ પણ રાક્ષર્મા પાળતી એ આપણું

કર્તવ્ય છે એવા કહેવાથી કરવું એ જ યોગ્ય છે. કદી કોઈ એમ સાંત કરે કે ગમે તે કહેવાથી સામ્રાજ્ય કર્મ કરવામાં આવે તોપણ તે પોતાના સ્વભાવપ્રમાણે જ જે રૂળને આપણ હરો તે જ રૂળને આપમે, આપણે કદ જીએ કહેરા રાખીશું તેથી તેનો સ્વભાવ ફરી જશે નહિ. એર ભયે છવવાના કહેવાથી ખાવામાં આવે તોપણ તેમાંથી મરણ જ થાવછે એ સાંકાના સમાધાનમાટે કહેછે કે, ધર્મ જ જીવાની અઘાવાળાઓમાટે આવા યુક્તિવાદો પ્રમાણ નથી પણ વેદ જ સર્વોત્ક્રમ પ્રમાણ છે. આવાર્થ એ છે કે દુષ્ટરૂળમાં અટકી બેઠનારાઓ અદુષ્ટ રૂળ મેળવવાને લાયક નથી રહેતા અને વેદ અદુષ્ટરૂળને જ પ્રધાનતા આપે. વળી અદુષ્ટરૂળના લાભથી યોગે વેદે પ્રતિષિદ્ધ વસ્તુનું સેવન પણ કદે એવો મ ભવ રહેછે માટે જ તેઓ ધર્મજ્ઞાનના અગ્નિ-તરી નથી ગણાતા.

ધર્મને જાણવાની અઘાવાળાઓમાટે શ્રુતિ એ પરમ પ્રમાણ છે એમ કહ્યું તો જે ધર્મવિષયમાં એ શ્રુતિઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થને કહેતી હોય તેમાં કયું શ્રુતિને પ્રમાણ ગણવી? અથવા શ્રુતિ અને સ્મૃતિના વિરોધમાં સ્મૃતિને પડતી મૂકવી એમ અગાઉ જણાવેલું છે પણ બન્ને શ્રુતિનોજ વિરોધ હોય તો કયું શ્રુતિને અહુણ કરવી અને કયું શ્રુતિને પડતી મૂકવી એ શંકાનું સમાધાન કરેછે—

**શ્રુતિદ્વૈધં તુ યત્ર સ્યાત્તત્ર ધર્માવુભૌ સ્મૃતૌ ॥
ઉભાવપિ હિ તૌ ધર્મૌ સમ્યગુક્તૌ મનીષિભિઃ ॥૧૪॥**

જે વિષયમાં એ પ્રમગ્ની શ્રુતિ એવામાં આવે ત્યા શ્રુતિએ કહેવા બન્ને પ્રકારો ધર્મરૂપ મમજના એમ મનુએ કહેલ છે કાગણુકે પર્વના વિદાનોએ તે બન્ને પ્રકારોને યોગ્ય ધર્મ કહેવા છે ૧૪

જે વિષયમાં એ શ્રુતિ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ અર્થ કહેતી હોય ત્યા એ બન્ને અર્થ ધર્મરૂપ છે, પણ એમાંનો એ ધર્મ અને બીજો અધર્મ એમ જણવું નહિ કારણ કે બન્ને શ્રુતિઓનું બળ સમાન ગણાયછે અને તેથી ત્યાં તુલ્યબલવિરોધે વિકલ્પ. એટલે તુલ્ય બળવાળા એ વાક્યોનો વિરોધ હોય ત્યાં વિકલ્પ કરવો એ જોનમજ્જિના ન્યાયને અનુસરીને વિકલ્પ કરવો યોગ્ય છે અર્થાત્ પહેલી શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે કરે તોપણ ચાલે અને બીજી શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે કરે તોપણ ચાલે અથવા એક શ્રુતિમાં કહેલો અર્થ અમુક સાંખ્યાવાળાઓને ધર્મરૂપ અને બીજી શ્રુતિમાં કહેલો અર્થ અમુક સાંખ્યાવાળાઓને

ધર્મરૂપ એમ પણ તેની જવરથા થઈ રાકે છે. મનુ પોતે એમ માને છે અને તેનું એ માનણું જરોબર છે એમ બતાવવાને બીજા વિદ્વાનોની પણ એમાં સં-
મતિ જણાવી છે. સમાનબળરૂપ જે હેતુથી શ્રુતિઓમાં સામસામે આવતા
અર્થની જવરથા કરી તે જ હેતુથી એક જ વિષયમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થવાળાં
એ સ્મૃતિવાક્યો આવતાં હોય તો તેની જવરથા પણ એ પ્રમાણે જ કરવી
અર્થાત્ એ બંને અર્થ ધર્મરૂપ હોઈ જે અર્થને અનુસરે તેને અનુસરાય અથવા
એ- અર્થ અમુક સાખાવાળામાટે અને બીજો અર્થ અમુક સાખાવાળામાટે
એમ પણ જવરથા કરાય છે.

આ વિષયમાં દૃષ્ટાંત કહે છે—

उदितेनुदिते चैव समयाध्युपिते तथा ॥

सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ ૧૫ ॥

સૂર્યનો ઉદય થાય ત્યારે, સૂર્યનો ઉદય ન થયો હોય ત્યારે એટલે સૂર્ય ન
દેખાતા હોય તથા કોઈ કોઈ નક્ષત્ર દેખાતાં હોય ત્યારે અને સૂર્ય તથા નક્ષત્ર
બન્ને ન દેખાતા હોય ત્યારે : એ સર્વ પ્રકારે યજ્ઞ થાય છે એમ આ વૈદિકી
શ્રુતિ છે. ૧૫

અગ્નિહોત્રના હોમમાટે સૂર્યનો ઉદય થાય ત્યારે, સૂર્યનો ઉદય ન થયો
હોય ત્યારે એટલે સૂર્ય ન દેખાતા હોય તથા કોઈ કોઈ નક્ષત્ર દેખાતાં હોય ત્યારે
અને સૂર્ય તથા નક્ષત્ર બંને ન દેખાતા હોય ત્યારે એમ પરસ્પર વિરુદ્ધ ત્રણ
સમય ભૂદી ભૂદી શ્રુતિનાંમા બતાવ્યા છે, તો તેમા એક સમય સાચો અને
બાકીના બાકા એમ ગણાય નહિ પણ ત્રણે સમય રિક્તપથી અગ્નિહોત્રના હો-
મનેમાટે ખરા ગણાય છે એટલે એ ત્રણ કાળમાંથી ગમે તે એક કાળમાં જવરથ
હોમ કરવો અને તેમ કરવાથી તે અગ્નિહોત્રીએ સાત્રની આજ્ઞા સ પૂર્ણ પાળી
ગણાય છે. ભૂજના યજ્ઞ સંપન્ન છે તે હોમનમાટે સમજવાનો છે. આમાં કર્મ મુખ્ય
છે અને કાળ બીજા છે, એકજ હમે પ્રયોગમા ત્રણે કાળનો સંભવ નથી, તેમ તે
તે મળને અનુસરીને કર્મની આરત્તિ કરવી એ પણ ચોક્કસ નથી, કારણકે અ જને
અનુસરીને પ્રધાનકર્મની આરત્તિ થતી નથી. તેથી શ્રુતિઓ કે જે તુલ્યબળવાળી
છે તેઓએ બતાવેલા ભૂદા ભૂદા કાળ વિરુદ્ધપથી લેવાના છે એટલે તેઓમાથી
ગમે તે કાળમા હોમ થઈ રાકે અથવા ભૂદા ભૂદા અધિકારીઓને માટે આ
ભૂદા ભૂદા કાળ છે; જેમકે બૌદ્ધાયન, આપગર્ભ અને આશ્વિજાયન સાખાવા-
ળાઓએ સૂર્યનો ઉદય થાય ત્યારે હોમ કરો અને માન્વદિન વાજસનેય સા-
ખાવાળાઓએ સૂર્યના ઉદયની પહેલાં હોમ કરવો

પ્રથમ અધ્યાયના ૧૦૩ શ્લોકમાં કહ્યું કે વિદ્યા બ્રાહ્મણેદમધ્યે-
તસ્ય પ્રવ્રત્તઃ । એટલે વિદ્વાન બ્રાહ્મણે આ શાસ્ત્ર પ્રયવપૂર્વક ભણવું.
પણ તેમાં પતિત થયેલો બ્રાહ્મણ જેણે શાસ્ત્રોપાસન સંસ્કારો મેળવ્યા-
વગર માત્ર વિદ્યાઓ ભણી વિદ્વતા મેળવી હોય તેને આ શાસ્ત્રમાં
અધિકાર નથી તથા જેને શાસ્ત્રોપાસન સંસ્કાર થયા હોય એવા
ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને પણ આ શાસ્ત્રના અધ્યયનનો અધિકાર છે
એમ જણાવે છે—

નિષેકાદિદ્મશાનાન્તો મન્ત્રેર્યસોદિતો વિધિઃ ॥

તસ્ય શાસ્ત્રેધિકારોસ્મિઞ્જ્ઞેયો નાન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ૧૬ ॥

જેને ગર્ભાધાનથી આરંભીને દ્મશાનપર્યનનો વિધિ મન્ત્રોથી કહેલો હોય
તેને આ શાસ્ત્રમાં અધિકાર છે એમ જાણવું, બીજા કોઈને પણ નથી. ૧૬-

જેને માટે ગર્ભાધાનથી માંડી અંત્યેષ્ઠિસૂધીની ક્રિયાઓ વેદમન્ત્રોથી કરવાનું
કહ્યું હોય તેઓને એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને આ માનવધર્મશાસ્ત્ર
બાળવામાં તથા સામજીકવામાં અધિકાર છે પણ બીજાને એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય
અને વૈશ્ય એઓમાં જેઓ પતિત કે બાદ થવાથી વેદમન્ત્રોપાસન ક્રિયા થવાના
અધિકારી ન રહ્યા હોય તેઓને અને શુદ્રવર્ગેરેને આ શાસ્ત્ર બાળવાનો કે સાં-
ભળવાનો અધિકાર નથી તેઓ પોતપોતાના અધિકારપ્રમાણે આ શાસ્ત્રનું
સેવન કરવાનું છે જેમકે અધ્યયન તથા શ્રવણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યો કરી શકે
પણ અધ્યાપન એટલે બાળાવડ તથા પ્રવચન એટલે બ્રાહ્મણ તેઓ કરી શકે
નહિ એ તો બ્રાહ્મણોએ જ કરવાનું છે એ વાત પ્રથમ અધ્યાયમાં વિદુષા
બ્રાહ્મણેદમ્ એ શ્લોકના ઉપસાધી નક્કી કરેલી છે માર આ કર્તવ્ય છે એવું
જ્ઞાન થવું તે અધિકાર કહેવાય છે

ધર્મનું સ્વરૂપ, પ્રમાણ અને પરિભાષા કહીને હવે ધર્મનું
અનુષ્ઠાન કરવાને યોગ્ય દેશ જણાવે છે—

સરસ્વતીદ્વિપદ્વિત્યોદેવનધોર્યદન્તરમ્ ॥

તં દેવનિર્મિતં દેશં બ્રહ્માવર્ત્તં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

મગધની અને દ્વિપદ્વિત્ય એ બે દિવનદીપ્તિની વચ્ચેનો દેશ જે દેવોએ
નિર્માણ કર્યો છે તેને સિદ્ધપુર્યો બ્રહ્માવર્ત કહે છે. ૧૭.

સીમા બતાવનારી નદીઓને દેવનદી કહી તથા મુખ્ય પ્રદેશને દેવાએ નિર્માણ કરેલો છે એમ કહ્યું તે બ્રહ્માવર્ત દેશની પવિત્રતા અને ઉત્તમતા બતાવે છે.

એ દેશમાં આચારની ઉત્તમતા બતાવે છે—

તસ્મિન્દેશે ચ આચારઃ પારમ્પર્યક્રમાગતઃ ॥

વર્ણાનાં સાન્તરાલાનાં સ સદાચાર ઉચ્યતે ॥૧૮॥

તે દેશમાં પરંપરાના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલો સંકીર્ણ જનસંહિન વર્ણોનો એ આચાર છે તે સદાચાર કહેવાય છે. ૧૮.

એ દેશમાં પહેલું જાગે શિષ્યનો રહે છે તેથી બ્રાહ્મણવગેરે વર્ણો અને સંકીર્ણ એટલે જ્ઞાત્યુલ્લેષ વર્ણનાં ત્રીપુરપોથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા એઓમાં પોતાની કુળપરંપરાથી, ગુરુપરંપરાથી કે શિષ્યપરંપરાથી એ આચાર પળતો આવતો હોય તે સદાચાર કહેવાય છે. એ દેશમાં શિષ્યનોનો નિવાસ વિશેષ હોવાને લીધે સામાન્ય રીતે દેશને પ્રધાનતા આપી છે, પણ એથી એ દેશમાંના હસકા લોકોની ખરાબ ચાલચલનતને પણ સદાચારરૂપે ગણી લેવાની ભૂલ કરવી નહિ. ખીજા દેશની સરખામણીમાં મામાની દીકરીને પરણીવગેરે વિરૂદ્ધ આચાર એ દેશમાં સમસમ નહિ હોવાને લીધે એ દેશમાંના આચારને સામાન્યરીતે સદાચાર ગણ્યો છે.

બ્રહ્માવર્ત પછીના બીજા યોગ્ય દેશો પણ ગણાયે છે—

કુરુક્ષેત્રં ચ મત્સ્યાશ્ચ પન્ચાલાઃ શૂરસેનકાઃ ॥

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादिनन्तरः ॥ ૧૯ ॥

કુરુક્ષેત્ર, મત્સ્યદેશ, પાંચાલદેશ અને શૂરસેનદેશ; એ બ્રહ્મર્ષિદેશ કહેવાય છે, તે બ્રહ્માવર્તદેશથી કાંઈક ન્યૂન ગણાય છે. ૧૯.

કુરુક્ષેત્ર કે જેમાં રથમંતપંચકવગેરે તીર્થો પ્રસિદ્ધ છે તે, મત્સ્યદેશ, પાંચાલ એટલે જ્ઞાન્યકુલ્લદેશ અને શૂરસેન એટલે મહુરાપ્રાંતના દેશો આ સધળા સાથે મળી બ્રહ્મર્ષિદેશ કહેવાય છે. બ્રહ્માવર્તને દેવનિર્મિતદેશ ગણ્યો છે અને આને બ્રહ્મર્ષિદેશ કહ્યો મટિ આ દેશ બ્રહ્માવર્તકરતાં કાંઈક ન્યૂન ગણાય છે એમ જણાવ્યું છે.

ઉપર જણાવેલા દેશોમાંના બ્રાહ્મણોના આચારની પ્રશંસા કરે છે—

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ॥

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥२०॥

ઉપર દેશા દેશોમાં ઉત્પન્ન થયેલા આઠાલપાસેથી પૃથ્વીમા સર્વ મનુ-

શોએ પોતપોતાનો આચાર શિખવો લેતેએ ૨૦

ઉપર જણાવેલા અઠાવર્ત અને અઠાર્દિદેશમા જન્મેલા આઠાલપાસેથી પૃથ્વીમા સર્વ મનુષ્યોએ પોતપોતાનો આચાર શિખવો લેતેએ કારણકે દેવતાઓ અને અઠાર્દિદેશના મધ્યથી એ દેશો એવા પ્રભાવવાળા છે કે તેમા જન્મતા મનુષ્યો ધાંતખાંત ધર્મકૃપર શ્રદ્ધાવાળાં, સાચીવસત્ત્વનોથી નિમ્મૂલિત અને છુદ્ધિગાળી દોષછે અને તેમા પણ આઠાલો પોતાના કર્તવ્યમા વિશેષ દુરાજ દોષછે તેથી બીજા દેશવાળાઓડરતા તેઓ લોકોને ખરે ધર્મ ઉચી રીતીથી સમજાવી નહીં

અઠાવર્ત તથા અઠાર્દિદેશકરતાં ઉતરતા. ધર્મિષ્ઠજનોએ રહેવું હોય તો ગુહી શકાય તથા ધર્મકર્મો કરી શકાય એવા બીજા દેશો પણ બતાવેછે—

हिमवाद्दिन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्निनशनादपि ॥

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ ૨૧ ॥

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ॥

तयोरेवान्तरं गिर्योरार्याવર્તં त्रिदुर्बुधाः ॥ ૨૨ ॥

દિશનાત્પર્વત અને વિધ્વપર્વતનો મધ્યભાગ તથા નિનશન એટલે પૃથ્વીમા અદૃશ્ય ગતિ ડગ્લી અગ્ન્યનીનદીના પ્રદેગથી પૂરતરફનો અને પ્રયાગથી પશ્ચિમતરફનો દેગ છે તે મધ્યદેશ કહેવાયછે અને પૂર્વ અમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર-મંડી તથા ઉપર જણાવેલા તેજ એ પર્વત એટલે દિશાવચપર્વત અને વિધ્વ-પર્વત એઓની વચ્ચેના દેગને ત્રિદુર્બુધા આખ્યાસ કરેછે ૨૧, ૨૨

ઉતરમા હિમાલયસુધી, દક્ષિણમા વિન્ધ્યાવસુધી, પૂર્વમા ગુપ્ત સરસ્વતીપર્વત તથા પશ્ચિમપ્રયાગ કે જ્યાં મગધમુનના સ જમ થાયછે ત્યાસુધીનો દેશ મધ્યદેશ કહેવાયછે પૃથ્વીની વચ્ચે હોવાથી મધ્યદેશ કહેવાયછે એમ નહિ પણ અતિ ઉત્તમ નહિ તેમ અધમ પણ નહિ તેથી મધ્યમપ્રમાણનીય મધ્ય-

દેશ કહેવાયછે. તથા આર્યાવર્ત તેને કહેવામાં આવેછે કે જ્યાં મ્લેચ્છોના દુમ્ન-
સામ્રાજ્યાં આર્યાની ફરીફરીને સત્તા જામેલી છે, એ દેશ પૂર્વપશ્ચિમમાં સમુદ્ર-
પર્યંત અને ઉત્તરદક્ષિણમાં દિશાલય તથા વિધ્યાયજ્ઞપર્યંત ગણાયછે. બ્રહ્મવર્ત, બ્રહ્મર્ષિદેશ, મધ્યદેશ અને આર્યાવર્ત એઓમાં પૂર્વપૂર્વ દેશ ધર્મકર્મોમાટે વિ-
શેષ ઉત્તમ છે.

યજ્ઞાદિ ધર્મકર્મોમાટે યોગ્યતાવાળા દેશો નામ તથા સીમાધી-
અતાવીને હવે એ દેશોમાં પણ યજ્ઞ કરવાની વિશેષ યોગ્યતાવાળા
અથવા એ દેશોસિવાય પણ યજ્ઞ થઈ શકે એવા પ્રદેશનું લક્ષણ
કહી ઉપરના દેશોસિવાયનો તથા અહીં બતાવેલા લક્ષણવાળા
પ્રદેશસિવાયનો દેશ યજ્ઞાદિ ધર્મકર્મોમાટે યોગ્ય નથી એમ
મુચ્ચવેછે—

કૃષ્ણસારસ્તુ ચરતિ મૃગો યત્ર સ્વભાવતઃ ॥

સ જ્ઞેયો યજ્ઞિયો દેશો મ્લેચ્છદેશસ્ત્વતઃ પરઃ ॥૨૩॥

જે દેશમાં કાળિયાર મૃગ સ્વભાવથી જ ફરતો હોય તે દેશ યજ્ઞ કરવા
યોગ્ય ગણાયો, આ સિવાયનો મ્લેચ્છ દેશ ગણાયો. ૨૩.

કાળિયારમૃગને પકડીને પાછો હોય અને પછી જેમ કોઈ પોતાની જ-
ન્યભૂમિ ઊડી ગમે તે દેશમાં વસતો હોય તેવી રીતે તે મૃગ ગમે તે દેશમાં
ફરતો હોય તો તે દેશને યજ્ઞ કરવાયોગ્ય ગણાય નહિ પણ જ્યાં કાળિયાર
મૃગ સ્વાભાવિકરીતે જ ફરતો હોય અર્થાત્ જ્યાં જ જન્મેલો હોય અને જ્યાં
જ રહેતો હોય તે દેશ યજ્ઞ કરવાને યોગ્ય ગણાયો એવા દેશમાં દર્ભ, ખાખરો
તથા ખિરવગેરે યજ્ઞનાં સાધનો ધણે બાગે હોય જ છે તથા યજ્ઞના અધિકારી
ત્રેણ વર્ણના લોકો પણ ધણે બાગે એવા પ્રદેશોમાં વસેછે એ સિવાયનો બીજો
દેશ મ્લેચ્છદેશ છે એટલે બ્રહ્મવર્ત, બ્રહ્મર્ષિદેશ, મધ્યદેશ અને આર્યાવર્ત તથા
આવાં લક્ષણવાળો જે પ્રદેશ હોય તે સિવાયના બીજા દેશોમાં ધણે બાગે
મ્લેચ્છો અર્થાત્ ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર સિવાયની જાતો જેમાં પ્રતિ-
લોભજ એટલે ઉદ્વેગવળની સ્ત્રીઓમાં નિદ્રાવર્ણના પુરુષોથી ઉત્પન્ન થયેલી
પ્રજાવગેરેનો સમાવેશ થાયછે તેઓ વસેછે. યજ્ઞાદિકને નહિ માનનારા, તેની
શ્રેષ્ઠતા નહિ સમજનારા તથા પોતાના રાજ્ય અને તામસ સ્વભાવને લીધે
તેમાં દરકનો કરનાર લોકોની ઘણી વસ્તીમાં થોડા ત્રૈવર્ણિક રહેતા હોય તેઓ યો-
ગ્યરીતે યજ્ઞાદિ કરી શકે નહિ તેથી તેવા દેશો યજ્ઞ કરવાને યોગ્ય ગણાતા
નથી. આથી એમ પણ નક્કી થાયછે કે યજ્ઞ કરવાને યોગ્ય ગણાવેલા દેશોને

જી સહ તેમાં યજ્ઞાદિને દરકત કરનારા લોકોની વસ્તી વધી પડે, ધર્મસાધ-
નોની સંપત્તિ વધી જાય અને દેશની પવિત્રતા મટી જાય તો તે દેશ પણ
યજ્ઞ કરવાને યોગ્ય રહેતો નથી અને જણાવેલા દેશોસિવાયના કોઈપણ દેશમાં
યજ્ઞાદિકના અધિકારવાળી ત્રિવર્ણિય પ્રજા કોઈપણ કારણથી જનુ નિવાસ કરનારી
થાય, યજ્ઞાદિમાં દરકત કરનારા લોકો આટલે આવી શકે નહિ, ધર્મસાધનોની
સંપત્તિ વધતી જાય અને દેશની પવિત્રતા વધતી જાય તો તેવો દેશ પણ યજ્ઞ
કરવાને યોગ્ય ગણાય છે. અર્થાત્ કોઈપણ દેશ પોતાથી જ યોગ્ય કે અયોગ્ય
નથી પણ તેમાં વસતી પ્રજાના યોગ્યઅયોગ્યપણાથી તથા યોગ્ય સાધનોની સ-
મગત અમલગતથી જ યોગ્ય કે અયોગ્ય ગણાય છે. આ મુદ્દાથી એમ પણ જણાવ્યું
કે જેમ અમાવાસ્થ્યાવગેરે કાળ યજ્ઞનું અંત છે તેમ જેમાં કાળિયાર મૃત ફરતો
હોય એવો પવિત્ર દેશ પણ યજ્ઞનું અંત છે.

બ્રહ્માવર્તથી માંડી આર્યાવર્તસૂધીના દેશો તથા જેમાં કાળિ-
યારમૃગ ફરતો હોય તે દેશ યજ્ઞાદિ ધર્મકર્મને યોગ્ય હોવાથી ઉત્તમ
મનુષ્યોએ બનતાંસૂધી ત્યાં જ વસવું જોઈએ એમ જણાવે છે—

एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः ॥

शूद्रस्तु यस्मिन्કस्मिन्वा निवसेदृत्तिकर्षितः ॥ ૨૪ ॥

દ્વિજોએ પ્રયત્નપૂર્વકે આ દેશોમાં નિવાસ કરવો. અને આજીવિકા ન ચા-
લવાથી અગત્ય બોગવના શૂદ્રે તો ગમે તે કોઈપણ દેશમાં વસવું ૨૪.

ખીન દેશોમાં ઉપર પ્રયેષા દ્વિજોએ એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વેશ્ય
પણ યજ્ઞોનેમટિ અને અદેહાર્ય ધર્મનેમટિ ઉપર જણાવેલા દેશોમાં પ્રયત્નપૂર્વક
વસવું અર્થાત્ ખીન દેશોમાં આજીવિકાની સમગ્ર હોય તો તેથી નહિ લોકાતમાં
કે આ દેશોમાં આજીવિકાની કાંઈ અગત્ય હોય તો તેથી નહિ મુંઝાતા વેશ્ય
રાખી ધર્મપાવનનેમટિ આ પવિત્ર દેશોમાં જ રહેવું. શૂદ્રોએ પણ ત્રિવર્ણિકોની
સેવામટિ અને તેદ્વારા પોતાના કલ્યાણનેમટિ આ દેશોમાં જ સ્થિતિ કરવી,
પણ કદાચ ત્યાં તેઓની આજીવિકા ન ચાલે તો પણ આજીવિકા ચલાવવાખા-
તર તેઓ ખીન દેશોમાં જઈને વસે તેમાં અડચણ નથી, પણ બ્રાહ્મણવગેરેએ
તો આવા પવિત્ર દેશો ઊંડી ખીન દેશોમાં વસવું એ ઉચિત નથી. મંજાદિ-
તીર્થોમાં સ્નાન કરવું એ જેમ પવિત્ર કરનાર છે તેમ આવા પ્રદેશોમાં નિવાસ
કરવો એ પણ પવિત્ર કરનાર છે. કારણકે ત્યાં ઉત્તમવૃત્તિનાં મનુષ્યોના સંભ-
ારથી તથા ઉત્તમ કાર્યોના અનુગ્રાહથી મનોરતિ નિર્ગળ રહે છે, પણ ખીન દેશ-
વાળાઓએ પણ પ્રયત્નપૂર્વકે આ દેશોમાં વસવું તો પણ આ દેશમાં વસનારા-

એએ બીજા દેશમાં વસવા જવું નહિ એ તો એની મેળે જ સમજાય છે, આ સઘળું કહી આ દેશો ધર્મના અનુષ્ઠાનમાં જે બહુ ઉત્તમ છે એમ જણાવ્યું છે. આ સિવાયનાં દેશોમાં ધર્મનાં અનુષ્ઠાનો પૂરતી રીતે ન થઈ શકે એવી કાંઈ કાંઈ અગવડો હોય છે. દાખલાતરીકે અત્યંત શીતવાળા કાશ્મીરવગેરે દેશમાં શીતથી પીડાયેલા લોકો બહારના પ્રદેશમાં બેસી સંખ્યોપાસનવગેરે કરવામાં અધિકારી થઈ શકતા નથી તેમ જામથી નિકળી પૂર્વમાં અથવા ઉત્તરમાં વિધિપ્રમાણે સ્વાધ્યાય પણ થઈ શકતો નથી અને દેશમાં તથા શિશિરઋતુમાં પ્રત્યેક દિવસે નદીમાં સ્નાન પણ થઈ શકતું નથી, અને બ્રહ્મવર્તાદિદેશોમાં તેવી કશી અગવડ આવતી નથી.

દૂકામાં ધર્મ સમજવામાં તેનાં પ્રમાણ, અધિકાર અને જ્યાં ધર્મ સારી રીતે પાળી શકાય એવા દેશ કહીને હવે વર્ણધર્મ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે—

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता ॥

संभवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत ॥ ૨૫ ॥

આ ધર્મનું કારણ તમોને સંક્ષેપથી કહ્યું અને આ સઘળા જગતની ઉત્પત્તિ પણ કહી છે, હવે વર્ણધર્મો સાંભળો. ૨૫.

બૃહ્મુનિ બીજા સ્થાને કહે છે કે આ પ્રમાણે ધર્મનું કારણ એટલે ધર્મનાં પ્રમાણ, ધર્મનો અધિકાર અને ધર્મને યોગ્ય દેશ એ બધું મેં તમને દૂકામાં કહ્યું તેમ જોમાં ભોગવાની સારી માઠી ગતિઓના મૂળરૂપ ધર્મ તથા અધર્મ છે એવા આ જગતની ઉત્પત્તિ પણ પહેલા અધ્યાયમાં કહી છે, પણ એ સઘળું સામાન્યરૂપથી દૂકામાં કહ્યું હવે વિશેષરૂપથી વર્ણધર્મોવગેરે કહેવા લેઈએ. અહીં વર્ણધર્મ એ શબ્દ વણધર્મ, આશ્રમધર્મ, વૈશ્યાશ્રમધર્મ, શૂદ્રધર્મ અને નૈમિત્તિક ધર્મ એ પાંચના ઉપલક્ષણરૂપ છે અને તેથી આ શાસ્ત્રમાં એ બધા ધર્મોનું વર્ણન આવી જશે એમ સમજવું. વર્ણધર્મવગેરેનાં લક્ષણો ભવિષ્યપુરાણમાં આ પ્રમાણે બતાવવામાં આવેલ છે કે, ઉપયનવગેરે જે ધર્મ માત્ર વર્ણને જ ઉદ્દેશીને કહેલ હોય તે વર્ણધર્મ, બિશ્વા તથા હંદ્યારણવગેરે જે ધર્મ માત્ર આશ્રમને જ ઉદ્દેશીને કહેલા હોય તે આશ્રમધર્મ, જોછ અથવા મેખલાધારણ કરવારૂપ જે ધર્મ વર્ણ તથા આશ્રમ એ બન્નેને ઉદ્દેશીને કહેલ હોય તે તથા તેવા બીજા જે હોય તે વર્ણાશ્રમધર્મ, મૂર્દાબિધિજ એટલે જેને મરતકકાપર અભિષેક થયેલ હોય એવા રાત્રિએ પ્રભાતે પાવન કરવું એ પ્રમાણે અમુક નુજાના આશ્રયથી જે ધર્મ પ્રવર્તતા હોય તે શુદ્ધધર્મ અને પ્રાચલિતને વિધિવગેરે જે ધર્મો અમુક નિમિત્તને આશ્રય કરીને પ્રવર્તતા હોય તે નૈમિત્તિક ધર્મ કહેવાય છે.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોમાંના પહેલા ત્રણ વર્ણ જે દિવસ કહેવાય છે તેઓને વૈદિક મંત્રોથી ગર્ભાધાન-વગેરે સંસ્કારો કરવા જોડાએ એમ બધાવે છે—

વૈદિકૈઃ કર્મભિઃ પુણ્યૈર્નિપેકાદિર્દિજન્મનામ્ ॥

કાર્યઃ શરીરસંસ્કારઃ પાવનઃ પ્રેત્ય ચેહ ચ ॥ ૨૬ ॥

દિવસે વેદમંત્રોચ્ચારસહિત પવિત્ર ઇતિકર્મચત્રાવલે ગર્ભાધાનઆદિ શરીરના સંસ્કારો કરવા ; કે જે મંત્રોગે પરલોકમાં તથા આ લોકમાં પાપનો ક્ષય કરનારા છે. ૨૬.

દિવસે એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને વેદમંત્રોચ્ચારસહિત પવિત્ર ઇતિકર્મચત્રાથી ગર્ભાધાનવગેરે શરીરના સંસ્કારો કરવા સંસ્કાર કરવામાં મંત્ર બધુવા તથા હોમ જરો વગેરે અગોવાણી ઇતિકર્મચત્રા માધન છે અને સંસ્કાર એ સાધ્ય છે. શરીરમાં યતો એક જાતનો શુદ્ધવિગેષ તે સંસ્કાર કહેવાય છે અને કર્મના આરંભથી અમાત્રિશુધીની તમામ ક્રિયા ઇતિકર્મચત્રા કહેવાય છે. એ સંસ્કારો પાપનો ક્ષય કરીને પુરુષને બન્ને લોકમાં કલ્યાણમતિનો અધિકારી બનાવે છે. એટલે પરલોકમાં તેને માનવગેરેના કૃષ્ણો સહાય થાય છે અને આ લોકમાં વેદાધ્યયનાદિકની સંપૂર્ણ શોધતા મળે છે.

પાપ ક્યાંથી લાગુ પડે છે કે જેથી એ સંસ્કારો પાપક્ષયના હેતુ થાય છે એવી શંકા થતાં અથવા ક્યા સંસ્કારોથી ક્યાં પાપ મટે છે તે કહે છે—

ગર્ભર્હોમૈર્જાતકર્મચૌડમૌક્ષીનિવન્ધનૈઃ ॥

વૈજિકં ગાર્ભિકં ચૈનો દ્વિજાનામપમૃજ્યતે ॥ ૨૭ ॥

ગર્ભની શુદ્ધિમાટે કરવામાં આવતા હોમોથી તથા જનકર્મ, યાત્રા અને શ્રોત્રગ્રધન એટલે ઉપનયન ; એ સંસ્કારોથી દિવસે જીજ્ઞાસુથી તથા ગર્ભ-સંજ્ઞાથી પાપ દૂર થાય છે. ૨૭.

ગર્ભની શુદ્ધિમાટે કરવામાં આવતા હોમથી એટલે જેમાં હોમવગેરે આવે છે એવા, સંસ્કારોથી અર્ધાત્ ગર્ભાધાન, પુંસવન અને સીમંતોન્નયનથી તથા જાતકર્મવગેરે સંસ્કારોથી દિવસે જીજ્ઞાસુથી અને ગર્ભસંજ્ઞાથી પાપ મટે છે, સાત્રપ્રતિવિદ્ધ મેયુનનો સંકલ્પ કરવાવગેરેથી તથા પિતાના વીર્યદોષથી

યથેતું પાપ બીજસંબંધી પાપ કહેવાયછે, અથવા શુક અને રોશિત એ બન્ને બીજ કહેવાયછે તેથી તેસંબંધી જે કાંઈ દોષ તે બીજસંબંધી પાપ કહેવાયછે તથા ગર્ભને રહેવાનું સ્થાન જે અપવિત્ર છે તેનાસંબંધથી થયેલી અપવિત્રતા તે ગર્ભસંબંધી પાપ કહેવાયછે. આ બન્ને જાતનાં પાપો અદ્ય દુઃખનાં કારણરૂપ છે અને તે, સંસ્કારોથી નાશ પામેછે. મૃત્તિકા તથા જળથી જેમ યરી-રશુદ્ધિરૂપ દૃષ્ટ ફળ યાયછે તેમ સંસ્કારોથી તેતું દૃષ્ટ ફળ યાયછે એમ સમજવાનું નથી પણ સંસ્કારો અદ્ય ફળના હેતુ યાયછે એટલે મંત્રથી પવિત્ર કરેલું થી જ જેમ દોષમાં હપયોગી યાયછે તેમ સંસ્કારોથી પવિત્ર થયેલો પુરુષ જ શ્રાવસ્માત્ત કર્મોમાં અધિકારી થઈ ગયેલે. આમ કહેવાથી અહીં એક એવી રાંધા થશે કે સંસ્કારોથી પવિત્ર થયેલો પુરુષ જ શ્રાવસ્માત્તકર્મોના અધિકારી થઈ શકેછે એમ કહ્યું તેથી શ્રાવસ્માત્ત પ્રધાનકર્મોમાં સંસ્કારો અંગરૂપ કર્મો થયાં, તોપણ પ્રધાન કર્મોના પ્રકરણમાં ક્યાંય પણ તેઓનો અંગરૂપે વિનિયોગ હોવો જાણ્યો, પણ તેમ ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી. આ રાંધાનું સમાધાન એ જ છે કે સંસ્કારો એ કાષ્ઠપણ પ્રધાનકર્મના અંગરૂપ નથી પણ ઉપકારક છે. ઉપકારક કર્મોના પ્રધાનકર્મની સાથે વિનિયોગ હોવાનો કરો નિયમ નથી. આદ્યનીયથનેરેની ઉત્પત્તિદ્વારા અગ્ન્યાધાન તથા અર્યના જ્ઞાનદ્વારા સ્વાધ્યાયવિધિ યજ્ઞમાં ઉપયોગી છે પણ તે વક્ષના અંગરૂપ કર્મ નથી તે તેનું ઉપકારકકર્મ છે અને તે ઉપકારકકર્મોના તે પ્રધાનકર્મના પ્રકરણમાં વિનિયોગ હોતો નથી જેને ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કાર થયા હોય તેને અધ્યયનવિધિ યાયછે. અધ્યયનવિધિ કૌપણી વિવાહ યાય, વિવાહ પછી અગ્નિનું આધાન લેવાય અને અગ્નિના આધાનપછી યજ્ઞાદિકર્મોમાં અધિકાર મળેછે, આવી રીતે શ્રાવસ્માત્તકર્મોમાં ઉપયોગી હોવાથી સંસ્કારો ઉપકારકકર્મ છે. સંસ્કારો કરવામાં મુખ્યત્વે પિતા અધિકારી છે. પિતા ન હોય તો પિતાને કેકાણે માનવાયોગ્ય મોટાભાઈ વગેરે અથવા ગુરુવગેરે જે હોય તેને સંસ્કારો કરવાનો અધિકાર છે. સંસ્કાર કરનાર તથા જેનો સંસ્કાર થતો હોય એ બન્નેનો સંસ્કારકર્મથી ઉપકાર થાયેછે પુત્રની ઉત્પત્તિથી પિતૃઓનું ઝાણ હૃદયનેલીએ સંસ્કાર કરનાર પિતાનો ઉપકાર યાયછે અને બીજસંબંધી તથા ગર્ભસંબંધી પાપ નાશ પામવાનેલીએ જેનો સંસ્કાર યાયછે તેનો ઉપકાર યાયછે.

ઉપરના શ્લોકમાં ઉપનયનસૂત્રીના સંસ્કારોનું ફળ બતાવ્યું, હવે આ શ્લોકથી તે પછીના સંસ્કારોનું ફળ કહેછે—

સ્વાધ્યાયેન વ્રતેર્હૌમૈલ્લૈવિદ્યેનેજ્યયા સુતૈઃ ॥

મહાયજ્ઞૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ બ્રાહ્મીયં ક્રિયતે તનુઃ ॥ ૨૮ ॥

વેગાધ્યયન, નતો, દોમો નહ વેગ લાળાનામુધી પાગનામા આવતુ વત
દેન નરિ અને પિતૃઓની પુત્ર પુત્રની ઉત્પત્તિ, પાત્ર મહાવજો અને યનોથી
આ ગરીગનિષ્ક્રમ આ મા મા પ્રાપ્તિનેમાયે યાગ્ય પ્રાયશ્ચ ૨૮

ઉપનયન સરકાર થયાપછી વેદનુ અધ્યયન કરવાથી નતોથી એટલે મહિરા
અને માસનો ત્યાગ તો વોરે નિરમોથી અથવા બ્રહ્મચારીએ કરાના સા
વિનયગેર પ્રતોથી અથવા જ્ઞાત નતોથી કે પ્રાભ રત્નવગેર પ્રતોથી બ્રહ્મચારીએ
સાનસવાર કરવામા આવતા દોમોથી ત્રણવેગે બહુતા સુધી પાગનામા આવતા
નથી અથવા નહોતે દેના અર્ચના જ્ઞાનથી દવ જપિ અને પિતૃઓની નથી
અથવા મૂળ ગોમા દુગ્ધા મળે ૧, તેનો અથ પાન્યન ૨ દુર્ધિન ગારછે
તેથી પુત્રની ઉત્પત્તિથી, બ્રહ્મચર્યગે પાત્ર મહાવજોથી અને જ્યોતિષ્ઠોમ
વમ પ્રાનવનોથી આ શરીર એટલે સગીરાવચ્ચિત આ મા મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે
૧૧ કરાયછે આમા પુત્રોની ઉત્પત્તિથી મેમ મ્હુ છે તેથી સમાવનન સ
સ્કાર અને વિવાહ સરકાર ઉપવસિત ગાર

સ સ્કાંતોનુ રૂળ બતાવીને મ સ્કાંતોનો સમય તથા નવરૂપગેરે
બતાવના એ એ તેથી અહી ગર્ભાધાન પુ સનન અને સીમતો-
ત્રયન એ ૧૧૧ મ સ્કારે સતાનેને જન્મ આપનારી સ્ત્રીને લગતા
હોનાથી તેઓને છોડી જન્મના બાળકને લગતા જાતમ્ મોદિક
સ સ્કાંતોમાના પ્રથમ સ સ્કાં જાતમ્ મોનો સમય અને તેનુ સ્વરૂપ
કહેછે—

પ્રાઙ્નાભિવર્જનાત્પુંસો જાતકર્મ વિધીયતે ॥
મન્ત્રવત્પ્રાગ્ન ચાસ્ય હિરણ્યમધુસર્પિષામ્ ॥ ૨૯ ॥

નાભિના બનથી પડેના પુનનો જાતમ્ મ સ સ્કાંતોમા આવેછે અને
એ રખત એ માનને મત્રપૂર્વ મુનણ મધ અને ધૂતનુ બદાણ ૧૧૩ ૨૯

નાભિમાના નાળનુ છે ન ન કરું હોય તે વખતે પુરુષને જાતકમનામના સ સ્કાર
પ્રાપ્તે એ સ સ્કારમા પોતાના ગૃહસુત્રમા બહુવિલા મ ગોથી બાળકને સુવ
મધ અને ધીન પ્રશન કરાવતુ એ હિરા મુ મ્ધ છે આમા પુત્ર્ય રાષ્ટ છે તે
એમ બતાવેછે ૨ સ્ત્રીભતિના બાળકને આ સ સ્કાર મત્રપૂર્વ મધ રાષ્ટો નથી
મૂળમા મ ન પૂર્વ એટલુ જ મ્હોતુ છે તેવપરથી એ મત્રો પોતપોતાના દહ
સુત્રમાથી લેઈ લેવા એમ અનુમાન કવણ પડે છે પણ આશ્વલાયનવગેર દહ

સૂત્રો ધણા છે અને તે અમુક અમુક શાખાવાળાઓને માટે હોય છે પુરુષની સાથે જેમ તેના ગોત્ર તથા પ્રવરનો નિયત સંબંધ છે તેમ તેની શાખાનો નિયત સંબંધ નથી પ્રવરકે

વદાનધ ય વદા વા વેદ વ પિ યથાક્રમમ્ ।

અવિપ્લવત્રય્યચયા ગૃહસ્ય શ્રમમ વિશેત્ ॥

અગ્ને ક્રમક્રમાણે એક જો કે ત્રણે અથવા ચારે વેદ બળીને અખંડ ભક્ષ્ય થયનારા પુરુષે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જતું આખા એ વેદ ભણવો કે વેદ બહુવા કે ત્રણ અથવા ચાર વે બહુવા એ પુરુષની પાતાની ઇચ્છાક્રમ રાખેલું છે તેથી પોતાના પિતાવગર એક જ શાખાનું અવયન કરવાથી તે શાખાવાળા કહેવાતા હોય છતાં મેંછ પુરુષ વિશેષ સમયમૂઢી મગ્નચર્ય રાગને વિશેષ શાખાઓનું અવયન કરે તો તેને કે બહુવચ નાર શાખાવચ વિશેષ નામે લાગુ પડે એવા પુરુષે કઈ શાખાના ગૃહસૂત્રનો આશ્રય કરે? અધી રાત્ર ચાર ખરી પણ અવચનું સમાચાર આટનાકપરથી જ થઈ જાય છે કે મધ્યાહ્ન ગૃહસૂત્રોમાં આવા સંસ્મરકાનો પ્રમાણ ધોષભાગે એક જ હોય છે પણ બીજા મેંછ ગૃહસૂત્રમાં મૈત્રુ અથવા અગ્ર વધાર હોય તો તેટલું તેણે વધાર કરેલું અને પોતાની અધીત શાખાઓના જૂદા જૂદા ગૃહમંત્રોમાં કોઈ કોઈ અગ્રસંબંધ વિજ્ર વિજ્ર પ્રાર્થનામાં આ તો ત્યાં વિદ્યેય ગણી ગયાનો હું મેંછ પ્રાર્થનાર સ્વીકારવો જે પુરુષ એક શાખા બળે હોય તેને કે ત્રણ વચાર રવાની કે વિદ્યેય મનજવાની મ્હી જરૂર જ નથી કરવાનું તો રાગાની જે જે નિયતશાખાનું સંબંધ હોય તે પ્રમાણે જ મ્હી શકેલું છે । આવો એક નિયમ જોવામાં આવે છે જે સ્વસંતનો લગ્ન મ્હી પરંત્રથી કરે કે તેને કૃણ થઈ નથી અટક પોતાની અધીત શાખાના ગૃહમંત્રને છોડી અન્યશાખાના ગૃહમંત્રમંત્રો મ કર તેને પોતાની શાખાના લગ્નનો હોય લાગે પણ કે પુરુષ પાતે બીજી શાખા બળે હોઈ છતાં તે છોડી પોતાના પિતાવગર જે શાખા બળ્યા હોય તે શાખાના સંત્રથી કરેલું તેન શાખાલાગનો હોય લાગતો નથી નિયમ એવો છે કે પ્રથમ પોતાની શાખાનું અવયન થઈ શાખાઈ ઇચ્છા અને સમય હોય તો બીજી શાખાઓનું પણ અવયન કરેલું અને એ વાત કપનીત બનતા પિતાઅધ્યાનમાં રાખવાની છે એ જોખમ કોઈ પણ પ્રકાર બાળક બ્રહ્મચારીકપર નથી પિતા ન હોય તો અશ્વ પલ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે અને પોતાની મેંછે આચારનો આશ્રય કરવા આવેલા એવા બળકે વૈતાસ્ય પિતરો ચાતા । અટકે જે માર્ગથી આના પિતૃઓ ચાલ્યા છે તે જ માર્ગથી આ બળકેને ચલાવેલો જોખમે એવા સાચીય નિયમથી તેને તેના પિતાવગરની શાખાનો જ પ્રથમ

અવધાસ કરાવેના લેખને એટલે મુખ્યત્વે તે પરંપરામાં સાખાના નૃસિમ-
ત્રમાં બતાવવાપ્રમાણે બનકર્મ વગેરે સર્વ ક્રમો કરવાં અને પોતાની સાખાઉ-
પરાંત એણે વિશેષ સાખાઓનું અધ્યયન કર્યું હોય તેને તે વિશેષ સાખાના
નૃસિમ્નમાં એ માંડ વિશેષ દોય તેનો સમુચ્ચય કરવા તથા એક જ વિષયમાં
બિન્નાયે દોય તેનો વિકલ્પ કરવો એ કલિતાનું છે. આ શ્લોકમાં કહેલ પુરુષ
મુખ્યત્વે કોઈ કોઈના એવા પણ મન છે કે એ શબ્દ સામાન્યરીતે મનુષ્યવા-
ચક છે અને તેથી એમ ઉચરિત ઉદગમુદ્ધ વા રિજાન્ને મંજયેન્નરમ્ । એટલે તાવ-
વાળા કે તાવથી છતાં ઘણેલા પુરુષને વિચરને અતિ બાળન કરાવતું એમાં પુરુષ
-હેલ છતાં પણ તાવવાળા કે તાવથી છતાં ઘણેલી સ્ત્રીનું મદલું પણ થઈ શકે
તેમ અહીં પણ સ્ત્રીબલિનું મદલું થઈ શકે પણ આ મન કલિન નથી કારણકે
સ્ત્રીબલિને મંત્રપૂર્વક સંસ્કાર થઈ શકે નથી એ વાત ઉપર જણાવેલી જ છે,
તથા મંત્રપૂર્વક સંસ્કાર કરવાનું કારણ દોવાથી પુરુષબલિ છતાં મદપુરુષનું
પણ મદલું થઈ શકે નથી.

નામકરણ સંસ્કારનો સમય કહે છે—

નામધેયં દશમ્યાં તુ દ્વાદશ્યાં વાસ્ય કારયેત્ ॥
પુણ્યે તિથૌ સુહૃત્તે વા નક્ષત્રે વા ગુણાન્વિતે ॥૩૦॥

જન્મથી દશમે દિવસે અથવા આરમે દિવસે અથવા પવિત્ર તિથિમાં, પવિત્ર
મુહૂર્તમાં કે ગુણવુક્ત નક્ષત્રમાં આગકરુ નામ પાડવું

પૂર્વના શ્લોકથી જન્મની વાત ચાલુ છે તેથી જન્મના દિવસથી દશમે દિ-
વસે કે આરમે દિવસે આગકરુ નામ પિતાએ પાડવું દિવાથી ન બની શકે તે
એ કામ બીજાપણે કરાવતું કારણકે નૂળ શ્લોકમાં કારણે એ પ્રેરકપ્રયોગ છે,
આર્ષાન્વે તુ વ્યતિકરુને નામકર્મ વિધાયન્તે । એટલે આશૈય ઉતરી બધે સ્વાર ના
મકર્મ કરતું એમ સમજાવતું વચન છે તથા દ્વાદશીદિવસે નામ કુર્વાન
એટલે જન્મથી અગિયારમે દિવસે પણ નામ પાડવું. એમ શ્રુતિ પણ કહે છે,
તેથી જન્મપછી દશ દિવસ પરા થાય એટલે અગિયારમે દિવસે કે આરમે દિ-
વસે નામ પાડવું એમ પણ અર્થ કરવામાં આવેલે, અને કેટલાએકનો એવો મત
છે કે બધે આશૈય દોય તોપણ દશમે દિવસે નામકર્મ થઈ શકે નૃસિમ્નમાં
-દુ છે કે દશમ્યમુચાન્વ પિતા નામ કરોતિ । એટલે જન્મથી દશમે દિવસે
બાળકને તેની પિતાએ નામકર્મ કરવું, કેવળ આમ પણ કહે છે કે જન્મ દિવસે
રાત્રિ વીસાપણી, કાલિયે બારમી રાત્રિ વીસાપણી અને વૈશાખે કાલિયે

વીત્યાપછી નામ મેં કરવું, અને તેમ પ્રનાયુ કારણ ત્યાસૂધી આશીય વીતી જવાનું બતાવવામાં આવેલે, પણ બ્રાહ્મણોનાં નવગેરે કલ્પમાં આશીયની દરકન માની છે તેમ આ દૃષ્ટિમાં આશીયની નિરપત માની નથી તેથી વર્તપરત્વે સમયની યોગ્યતા માન્ય રાખવાએવી નથી ખગી રીતે તો આમજ છે કે જન્મથી દશમે દિવસે નામમ્મેં કરવું, તે દિવસે સગવડ ન આવે તો બીજી સ્મૃતિઓને અનુસારે અગિયારમે વિવસે કરવામાં પણ અટકણ નથી, તે દિવસે પણ સગવડ ન ટોર તો બરમે દિવસે નામમ્મેં કરવું આ વિવસે યોગ્ય શુભોવાળા ન હોય તો અથવા બીજા ૪ મારણેને લીધે તે વિવસોમાં નામમ્મેં ન થઈ શકે તો પછી જોતિ રાત્રિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ૧૪ પણ પુણ્યવિધિમાં કે શુભશુભ નક્ષત્રમાં તારા મુક્તમાં તે પ્રવૃત્ત બીજા, પાચમવગેર પુણ્યવિધિઓ ગણાય છે અને નવમી ચતુર્દશીવગેરે રિજાતિરિ અપુણ્ય ગણાય છે, પાચમદના સજધ વગરના નક્ષત્રો શુભશુભ દેવાય છે અને જેને ગર તથા શુક્રવગેરે શુભમદ દેખતા હોય તથા અશુભ મદોનો સજધ ન હોય એવા અત્યંતવગેરે સારા મુદ્દત ગણાય છે બાવાય આગે છે જન્મથી જગમાં કે બારના દિવસમાં નામમ્મેં ન થાય તોપછી જે વિમ શુભ મુદ્દત હોય તે દિવસ ૧૬

હોતું કેવા અર્થને જણાવનારું નામ હોય તે એ ત કહે છે—

મંજુલ્યં વ્રાહ્મણસ્ય સ્યાત્ક્ષત્રિયસ્ય વ્રહ્મન્વિતમ્ ॥

વૈદ્યસ્ય ધનસંયુક્તં શૂદ્રસ્ય તુ જુગુપ્સિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

બ્રાહ્મણનું નામ મંજુલ્યનાં સંપદથી યુક્ત, વ્રિયનું નામ મલવાચક વ્રમથી યુક્ત, વૈદ્યનું નામ ધનનાં સંપદથી યુક્ત અને શૂદ્રનું નામ હિતરતા અર્થને મનાનાં નામનાં હોય તે એ ૩૧

બ્રાહ્મણનું નામ મંજુલ્યનાં સંપદનાં એકે ગુણસર્મા, વિષ્ણુમિત્ર એવી જાતનું ક્ષત્રિયનું નામ જવનાચક સંપદનાં ઉદરપર, પરતપ, તૃતિય વર્મા એવી જાતનું, વૈદ્યનું નામ ધનવાચક સંપદથી યુક્ત એટલે વસુમાન, નિધિવાન ધનપતિ એવી જાતનું તથા શૂદ્રનું નામ હિતરતા અર્થને બતાવનાર એકે પૈત્રવઃ, દ્વિવદાસ એવી જાતનું હોય એકે મતવજ કે જેમાં કપ્યાણની પ્રતીતિ થતી હોય એવા નામ બ્રાહ્મણને મળે, જેમાં જનપરાક્રમની પ્રતીતિ થતી હોય એવા નામ ક્ષત્રિયને મળે, જેમાં ધન સમૃદ્ધિની પ્રતીતિ થતી હોય એવા નામ વૈદ્યને મળે તથા જેમાં સેવાચારી જેવા કામોની પ્રતીતિ થતી હોય તેવા નામ શૂદ્રને મળે એવું છે

નામના મૃગ ગજ્જની સાથે જોડવાના ઉપપદનો નિયમ જણાવે છે—

શર્મવદ્દાહ્મણસ્ય સ્યાદ્રાજો રક્ષાસમન્વિતમ્ ॥

વૈશ્યસ્ય પુષ્ટિસંયુક્તં શૂદ્રસ્ય પ્રેષ્યસંયુતમ્ ॥ ૩૨ ॥

બ્રાહ્મણનું નામ શર્મગજ્જના, ક્ષત્રિયનું નામ રક્ષાનાયક ગજ્જથી યુક્ત, વૈશ્યનું નામ પુષ્ટિનાયક ગજ્જથી યુક્ત અને શૂદ્રનું નામ પ્રેષ્યના કહેનારા ગજ્જથી યુક્ત હશે ૩૨

બ્રાહ્મણના નામના મૃગ ગજ્જની સાથે શર્મગજ્જ જોડવો, જેમકે વિષ્ણુ શર્મા, ક્ષત્રિયના નામના મૃગ ગજ્જની સાથે રક્ષાનાયક ગજ્જ જોડવો, જેમકે બલવર્મા વૈશ્યના નામના મૃગ ગજ્જની સાથે પુષ્ટિનાયક ગજ્જ જોડવો, જેમકે વસુભૂતિ અને શૂદ્રના નામના મૃગ ગજ્જની સાથે પ્રેષ્યના કહેનારા ગજ્જ જોડવો જેમકે નીનકાસ ઉપપદ જોડવામાં જે થાય પ્રમાણ હોય કે 'બ્રાહ્મણને શર્મ તથા વૈશ્યને ક્ષત્રિયને વર્મ તથા ગાતાગજ્જ, વૈશ્યને ભૂતિ તથા ક્ષત્રિયને અને શૂદ્રને પ્રેષ્યના જોડવો' નિ લુપ્તપાણમા પણ લુપ્ત કે શમયુક્ત બ્રાહ્મણનું વર્મયુક્ત ક્ષત્રિયનું, શુભયુક્ત વૈશ્યનું અને પ્રેષ્યયુક્ત શૂદ્રનું નામ સાથે જણાવે છે

શ્રીજાતિના નામનો નિયમ કહે છે—

સ્ત્રીणां सुखोद्यमकूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ॥

मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तिमाशीर्वाढाभिधानवत् ॥ ૩૩ ॥

શ્રીઓનું નામ સુખોદયકુરં તેનું, જેમાં ફરતાની પ્રતીતિ ન થતી હોય એનું, સુસ્પષ્ટ અર્થના, મનોહર મંગલકારી હંડ દીર્ઘવર્ણાનું અને આશીર્વાદનાયક ગજ્જના હોવું જોઈએ ૩૩

શ્રીઓનું નામ શ્રીઓ તથા બાળકો પણ સુખેથી બોલી શકે એવું રાખવું જોઈએ મારજકે શ્રીઓને બાળકો અને શ્રીઓ સાથે વિશેષ બવદાર હોય છે અને બાળક તથા શ્રીઓ હવ્યારણમા અવવડવાળું નામ સહેલાઈથી બોલી શકતા નથી મુશ્કિલપાંખીવગેરે નામો બાળકો અને શ્રીઓ સહેલાઈથી બોલી શકે નહિ પણ મજવેથી, સુવદના વગેરે નામો તેઓ સહેલાઈથી બોલી શકે પણ જેમાં ફરતાની પ્રતીતિ થતી હોય એનો ઠાકિની

વગેરે નામ પણ રાખવા નહિ તેમ જોનો અવ્યાખ્યાનવગર ન સમજી જાય એવા કામનિધા કે કારીષગધ્યા એવા નામો પણ ન રાખના કામનિધા એટલે કામનો નિધિ હોય તેવી તથા કારીષગધ્યાની પુત્રી તે કારીષગધ્યા એવા નામોમા અ્યાખ્યાનની જરૂર રહેછે મનને સુદર લાગે એવું કવચી વગેરે નામ રાખવું પણ કાનાથી જોના નામ ન રાખના વળી કામની રૂદ્રવતીવગેરે મંગલકારી નામ રાખવા પણ અમામા મહાભાગવગેરે અમંગલ નામ ન રાખના અને જોને છો કીડવર આપતો હોય એવું આશીર્વાદાત્મક નામ રાખવું જેમકે સુભદ્રા યશોદાવગેરે

નિષ્કમણ અને અન્નપ્રાશનનો સમય બતાવેછે—

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥

षष्ठेन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥ ૩૪ ॥

ચોથે માસે માગ નુ ધ થી નિષ્કમણ રવું અને જૂઠું માગ અન્નપ્રાશન કરવું અથવા પોતાના કુળમા પંચપાથી જે માસે પ્રાસવું મંગલ પડે તે જ માસ હોય તે માસે રાખવું ૩૪

બાળ ને પોષે માસે નિષ્કમણ કરવો અને છઠ્ઠ માસે અન્નપ્રાશન કરવો એ સારું નિષ્કમણ કરવાર પટેના બાળકને ધરની બહાર તેડી જવું નહિ પણ નિષ્કમણ કરવાર જેમા મુખ્યત્વે બાળકને ધરની બહાર તેડી જઈ સર્વદશન કરાવાયછે તે થયાપછી તેને ધરની બહાર તેડી જવામા હર નથી ચાર મારામૂઠી બાળક ધરમા જ રહેવાનેહીધે મૂરવું તે ન પડવાથી તેની દૃષ્ટિ પરિપક્વ થાયછે આ વાત તે એક જ માસના બાળકને કરની બહાર ફેરવવામા આવેછે જેથી મરેના તેજને સદ્ગત નહિ કરી શકવાથી તેની દૃષ્ટિ એ અવસ્થાથી જ મજ પડી જાયછે અન્નપ્રાશનસંસ્કાર છઠ્ઠા માસને બદલ પોતાના ગળમા મધ મીઠા સમયમા કરવાની રીત હોય તો તેમ પણ થઈ શકે પોતાના ગળની રીત પ્રમાણે ગ્વાની છૂં બાત મથી અન્નપ્રાશનમધીના બધા સંસ્કારને પણ લાગુ પા વામા આવેછે નિષ્ક્રમણસંસ્કાર ત્રીજે માસે કરવાનો પણ બીજા સ્મૃતિકા રોના મત છે નિષ્ક્રમણસંસ્કાર નામકરણસંસ્કારના રોષરૂપ ગણાવે નિષ્ક્રમણસંસ્કાર થયા પહેલા જેમ બાળકને ધરની બહાર તેડી જવું નહિ તેમ અન્નપ્રાશનસંસ્કાર થયા પહેલા બાળકને કઈ પણ અન્ન ન ખવડાવવું પણ દૂધદપર જ રાખવું આ સ્થાનના નાયા ચરણ (ચદ્વજ મંદલ કુલ) નો એવા અથ પણ કરવામા આવેછે કે કુળમા મંગલકારી મહેવે રવમે બીજું પણ ઇષ્ટકમ થવું હોય તે પણ છઠ્ઠા માસમા કરવું

ચૌલકર્મનો સમય કહે છે—

‘ચૂડાકર્મ દ્વિજાતીનાં સર્વેષામેવ ધર્મતઃ ॥

પ્રથમેઽદે તૃતીયે વા કર્તવ્યં શ્રુતિચોદનાત્ ॥૩૫॥

સર્વ દ્વિજને ધર્મથી ચૌલકર્મ ત્રિજામાં કહેલ છે તેથી પહેલે વર્ષ અથવા ત્રીજે વર્ષે કરવું. ૩૫

સર્વ દ્વિજને ધર્મથી એટલે કુળધર્મની રીતે પહેલા કે ત્રીજાવર્ષમાં ચૌલ-સંસ્કાર કરે. અહીં જણાવેલા બધા કર્મો શ્રુતિરૂપ મૂલ્યથી જ આદરણીય છે તોપણ ચૌલકર્મમાં “ત્રિજામાં કહેલ છે તેથી” એમ કહી વિશેષ આદર બતાવ્યો છે અથવા યજ્ઞ ઘાણાઃ સમ્પત્તિનિ કુમારા વિશિષ્ટા ઇવ । એ શ્રુતિમાં શિખા-વગરના કે વિશિષ્ટ અર્થાત્ વિશેષ રચનાવાળા શિખાવાળા કુમારો એવા અર્થને કહેનારાં કુમારાઃ વિશિષ્ટા. એ જ પદો કુમારના ચૌલસંસ્કારનું સચન કરે છે અને અરમ્પાતુ સૂચન પણ શ્રુતિમાંથી જ થાય છે કે બાલ જેમ વેગથી જાય છે તેમ વેગથી ઠોડવાની એટા કરવી એનો આરભ પહેલા વર્ષમાં થાય છે અને ત્રીજા વર્ષમાં તે બગબગ થઈ શકે છે તેથી ચૌલકર્મ પહેલા કે ત્રીજાવર્ષમાં નહીં એટલે આ જ સમય બતાવ્યા તેમાંથી જે સમયે થયેલો સારા યોગ હોય ત્યારે કરવું અથવા ખોનાના કુળમાં જે વર્ષે ચૌલસંસ્કાર કરવો રીતજ હોય તે વર્ષે કરવો આ ધર્માયન શુલ્કસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે તૂર્નિય વપ વાલ ય યુલધર્મ વા । એટલે ચૌલસંસ્કાર ત્રીજાવર્ષમાં અથવા કુળધર્મપ્રન જો કરે. કુળધર્મપ્રમાણે સમય જોવો એટલું જ નહિ પણ ચૌલસંસ્કારમાં કરાની રચના પણ કુળની રીતિપ્રમાણે ગણવી જેમ કે ચૂડા એટલે શિખા વસ્ત્રિયોગવાળાઓને મરતકમાં જન્મણી બાળુ રખાય છે, બરદાજ યોગવાળાઓને ડાબી બાજુ રખાય છે અને કાશ્યપગોત્રવાળાઓને બન્ને બાજુ રખાય છે

ઉપનાયન સંસ્કારનો સમય જણાવે છે—

ગર્ભાદ્યમેઽદે કુર્વિતિ વ્રાહ્મણસ્યોપનાયનમ્ ॥

ગર્ભાદેકાદશે રાજ્ઞો ગર્ભાત્તુ દ્વાદશે ત્રિશઃ ॥ ૩૬ ॥

આત્મજુને ગર્ભથી આડમે વર્ષે ઉપનાયન એટલે ઉપનાયન સંસ્કાર કરેલો. એ સંસ્કાર ક્ષત્રિયને ગર્ભથી અગિયારમે વર્ષે અને વૈશ્યને ગર્ભથી બારમે વર્ષે કરવો. ૩૬.

અન્યેષામપિ દૃશ્યતે । એ પાણિનિસૂત્રના નિયમથી પહેલા નકારમાંના અ-
કારને દીર્ઘ યદ ઉપનાયન શબ્દ થયો છે, અને તે ગ્લોઝમાં- છ'દોભંગ ન ય-
વામાટે ઉપનયનશબ્દને બદલે જ વાપરેલો છે. વેદાધ્યયનમાટે બહુકને આચાર્યની
પાસે તેડી જવાનું સાઙ્ગીયકર્મ ઉપનયન કહેવાયછે. આ ઉપનયનસંસ્કાર મા-
ત્રબંધન એવા નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ સંસ્કારનો સમય ચૌદસંસ્કારની
ચેઠ ત્રણે વર્ણમાંટે એકસરખો નથી પણ બુદ્ધો બુદ્ધો છે એટલે બ્રાહ્મણને, ક્ષત્રિ-
યને અને વૈદ્યને ગર્ભથી અર્ધાત્ ગર્ભ રહે ત્યાંથી અનુક્રમે આઠમે, અગિયારમે
અને બારમે વર્ષે કરવાનો છે. જન્મ પછી આઠમે, અગિયારમે કે બારમે વર્ષે એવો
અર્ધ પણ કોઈ કોઈ કરેછે. કારણકે નૃસંકાર સામાન્ય રીતે જ કહેઠે કે બપોરે વર્ષે
બ્રાહ્મણમુપનયેદેકાદશે ક્ષાત્રય દ્વાદશે વૈદ્યમ્ । એટલે બ્રાહ્મણને આઠમે વર્ષે, ક્ષત્રિ-
યને અગિયારમે વર્ષે અને વૈદ્યને બારમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરવો. ઉપનયન
પિતાએ કરવાનું છે, તે ન હોય તો તેની વળી બીજાએ કરવું નામકર્મવર્ગીનો
સમય જન્મથી ગણવાનો છે પણ આ સંસ્કારનો સમય મુખ્યત્વે ગર્ભ રહે ત્યાંથી
મહુવાના પે અહી વર્ષની સંખ્યા બતાવવામા આવેો પણ અભિપ્રાય નિષ્ફેટે
કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈદ્ય એઓ ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુભ્ અને જગતી એ છ'દોની
માર્થેજ જન્મેઠે અને તેથી તે તે જઈના ચરણના અક્ષરની સંખ્યાપ્રમાણે તે-
ઓના ઉપનયનસંસ્કારમાટેનાં વર્ષોની સંખ્યા ક્ષેવામાં આવી છે ગાયત્રીછંદના
ચરણના અક્ષરો આઠ છે, -ત્રિષ્ટુભ્છંદના ચરણના અક્ષરો અગિયાર છે અને
જગતીછંદના ચરણના અક્ષરો બાર હોયછે.

કામનાપરત્વે ઉપનયનના સમયમાં દેશ્કાર બતાવેછે—

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ॥

राज्ञो बलार्थिनः पष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोष्टमे ॥ ૩૭ ॥

બ્રહ્મવર્ચસની હિંચાવાળા બ્રાહ્મણને પાંચમે વર્ષે ઉપનયન કરવું તથા જગતી
હિંચાવાળા ક્ષત્રિયને છઠે વર્ષે અને ધનવર્જેરેની હિંચાવાળા વૈદ્યને આઠમે વર્ષે
કરવું ૩૭.

વેદાધ્યયન તથા વેદના અર્થનું જ્ઞાનવગેરેના પ્રર્થથી થવું બહુનેજ મારા
પુત્રને પ્રાપ્ત થાય નેા કીકે એવી હિંચાવાળા બ્રાહ્મણ પિતાએ બહુકને પાંચમે
વર્ષે ઉપનયન કરવું પોતાનો પુત્ર બળવાન, પરાક્રમી અને સંન્યવગેરેથી એકી
સનાવાળો થાય એવી હિંચાવાળા ક્ષત્રિયે પોતાના પુત્રને છઠે વર્ષે ઉપનયન
કરવું અને પોતાનો પુત્ર વેપારવગેરેમાં ખૂબ આમળ પડતો થાય એવી હિંચાવાળા

વૈરયે તેને આડમે વર્ષે ઉપનયન કરવું ઉપરના મ્લોકમા વર્ષની ગણના ગર્ભથી દેરી છે તેથી અહીં પણ વર્ષની ગણના ગર્ભથી થઈ શકે છે. પાંચ, છ અને આડ વર્ષના બાળકને ઉપર જણાવેલી ઠંઠ ઇચ્છા હોતી નથી પણ તે બાળકના સંબંધમા તેની ઇચ્છાઓ તેના પિતાવગેરે વરિસવર્ગને જ દોષ છે એવું નહિ પણ બીજાએ કરેલ કર્મનું ફળ બીજાને મળે તેને સાચામા અકૃતાબ્યાગમ એટલે નહિ કરેલ કર્મના ફળની પ્રાપ્તિ એ નામનો દોષ કહે છે અહીં પણ બ્રહ્મતેજવોરેની ઇચ્છા પિતાવગેરે જ છે અને તે ઇચ્છાનું ફળ બાળકને મળે છે તેથી અહીં અકૃતાબ્યાગમ દોષની સજા પાંચ તેજ છે પણ ખરી રીતે તેમ નથી જાર્જ ઇચ્છા કરનારની ઇચ્છા સિદ્ધ થવી એ ફળ તેને પોતાને જ મળ્યું ગણાય છે પુત્રને આરોગ્ય થવાથી જેમ પિતા પોતાને મોટો લાભ થયો માને છે તેમ પુત્ર બ્રહ્મતેજવાળો, બળવાન કે વેપારવગેરે ઉદ્યોગમા આગળ પડતો થાય તે ફળ પણ પિતાને જ થયું ગણાય.

છેવટમાં છેવટ કેટલાં વર્ષસૂધી ઉપનયનસંસ્કાર થઈ શકે? એ અગત્ય જણાવે છે—

આપોહશાદ્ત્રાહ્મણસ્ય સાવિત્રી નાતિવર્ત્તતે ॥

આદ્વાવિંશત્ક્ષત્રવન્ધોરાચતુર્વિંશતેર્વિંશઃ ॥ ૩૮ ॥

બ્રાહ્મણને મોળ વર્ષપર્વન સાવિત્રી અતિક્રમ પામતી નથી એટલે ગાય ત્રીના ઉપદેશમાટે ઉપનયનનો દાગ મળે ગણાતો નથી, એની જ ગીતે બાવીસ વર્ષપર્વન ક્ષત્રિયને અને ત્રીસ વર્ષપર્વન વૈશ્યને ઉપનયનનો સમય વધ્યા મળે ગણાતો નથી ૩૮

આની પહેલાના બે મ્લોકોથી ઉપનયનસંસ્કારના મુખ્ય તથા કાન્ય સમય બતાવ્યા છે અને આ મ્લોકથી એમ બતાવે છે કે પિતાના અભાવથી અથવા રામવોરે દર તથા ઉપર જણાવેલા બે સમયમાથી એક સમયમા એ મં ૨ ૧૧ ન થઈ શક્યો હોય તો છેવટમા છેવટ ઉપનયનમાટે મુખ્ય મમયરૂપે જે વર્ષે જણાવ્યા છે તે વર્ષને જમણા દરવા સૂધી પણ એ સંસ્કાર થઈ શકે છે એટલે

બ્રાહ્મણને આઠથી જમણા એટલે સોળ વર્ષસૂધી, ક્ષત્રિયને અગિયારથી જમણા એટલે બાવીસ વર્ષસૂધી અને વૈશ્યને બારથી જમણા એટલે ત્રીસ વર્ષ સૂધી એ અધિકાર રહે છે અહીં સાવિત્રી એટલે તેના અર્ચાત્ ગાયત્રીના ઉપદેશમા સાધનરૂપ ઉપનયનનું સમ ૧૩ બ્રાહ્મણને ગાયત્રીથી એટલે ગાયત્રી છ દનાબ્ધિ જ્ઞાના ઉપદેશમાટે ઉપનયન ૨૩ ક્ષત્રિયને ત્રિષ્ટુભથી અને વૈશ્યને જગતીથી

ઉપનયન કરણ એવા નિયમ છે તેમા ગાયત્રી છંદના પાદના આઠ અક્ષર છે તેથી શ્રાદ્ધલુને આઠમા વર્ષમા, ત્રિષ્ટુપ છંદના પાદના અગિયાર અક્ષર છે તેથી ક્ષત્રિયને અગિયારમા વર્ષમા અને જગતી છંદના પાદના બાર અક્ષર છે તેથી વૈશ્યને બારમા વર્ષમા ઉપનયન થાય તે મુખ્ય સમય ગણાય છે અને તે તે છંદનાજા મત્રો તેને બરાબર ફળીભૂત થાય છે એ જ દેવાળા તે તે વલ્લુની ગાયત્રીરૂપ ગણાતા મત્રો પોતાના ઉપાસનના અધિકારવાળા બટકને મુખ્ય સમયમા ઉપનયન ન થાય તો પછી પોતાના બીજા પાદથી રાહ લેવા માટે તે બીજા પાદ સમાપ્ત થાય ત્યાંથી રાહ નુવે છે એટલે શ્રાદ્ધલુની રાહ બીજા આઠ વય લેવાય છે, ક્ષત્રિયની રાહ બીજા અગિયાર વર્ષ લેવાય છે અને વૈશ્યની રાહ બીજા બાર વર્ષ લેવાય છે મારણ કે તે તે જ દેવા બીજા પાદના તેટલા તેટલા અક્ષરો હોય છે જો તેટલા સમયમા તેને તેને ઉપનયન થાય તો તે તે જ દેવા પોતાના બીજા પાદસુધી બળવાળા રહેવાને લીધે પોતાના આશ્રયરૂપ તે બટકને ઝાગી દેતા નથી પણ મનુષ્ય જેમ પોતાની અવસ્થાના બે તૃતીયાંશ નિઃશ્વે જતા દુઃખ અને શક્તિહીન ગણાના નોંછે તેમ તે તે જ દેવા પણ પોતાના બે પા પૂરા થતા બીજા પાદના આરબથી રસવગરના વૃદ્ધ બની ન્યૂન સા મર્યવાળા થઈ જાય છે અને આ ધુરે આપણી ઉપાસના કરી નહિ એમ જોઈ નિરાશપણે તેને ડાગ આપે છે

એવડ બતાવેલા મમયસુધી પણ જેને ઉપનયન સમ્કાર ન થાય તેનું પતિતપણું જણાવે છે—

અતઃ કુર્ધ્વં ત્રયોપ્યેતે યથાકાલમસંસ્કૃતાઃ ॥

સાવિત્રીપતિના વ્રાત્યા ભવન્ત્યાર્યવિગર્હિતાઃ ॥ ૩૧ ॥

મોગ ૧૧ મારીન ૧૧ અને નારીશ વરપર્યંત જેઓને ઉપનયન સમ્કાર ન થયો હોય તેમો એમ્લે નેરા શ્રાદ્ધપુ કાનિય અને વૈશ્ય પોતાના ઉપનયન સમ્કારનો સમય મથાપડી માનિત્રાથી પતિત થાય છે, ત્યાં એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને આયજ્ઞનોએ નિર્નિયંત્ર થાય છે ૩૮

એવડમા ઉપનયનો સમય બતાવ્યો ત્યાંસુધી પણ જો ઉપનયન ન થાય તોપણ તેઓ શદ્ધરૂપ ગણાય છે પ્રથમ ઉંચે પગથી દોષ અને પછી નીચે પગથી લય તે બ્રહ્મ અથવા પતિન કહેવાય છે ગાયત્રીના ઉપદેશનો અધિકાર ધરાવનાર વર્તમા જન્મી તે અધિપતિ જોઈ બેસવાને લીધે પતિન થયો ગણાય છે, અને સાત્રમા તેનો પ્રાલયજ્ઞથી અવધાર કરવામા આવે છે ઉત્તમ મનુ-

ધોની નજરમાં એવો પ્રાત્ય, શાસ્ત્રીયસંસ્કારથી બ્રહ્મ થયેલ હોવાથી નિર્દિત
ઉપનવાળો ગણાઈ સંબંધમાં આવવાને અયોગ્ય મનાયછે

પ્રાત્યની સાથે સગપણવગેરેના સંબંધમાં ન આવવાની
ભલામણ કરેછે—

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ॥

ब्राह्मण्यौनाँश्च सम्बन्धानाचरेद्ब्राह्मणैः सह ॥४०॥

વિધિપ્રમાણે સંસ્કાર ન પામેલા એ પ્રાત્યોની સાથે બ્રાહ્મણોએ કદીપણ
આપત્તિના મમયમાં પાત્ર વેદસંબંધી તથા કેન્યાદાનસંબંધી વ્યવહારો કરવા
નહિ. ૪૦

વિધિપ્રમાણે સંસ્કાર ન પામેલા એટલે જોને ઉપનયન સંસ્કાર થયો
નથી અને તેથી વખત વીતી જતાં પ્રાત્યપણ પ્રાપ્ત થયું છે તથા પ્રાત્યપણું
પ્રાપ્ત થયાપછી પ્રાયશ્ચિત્ત ન કર્યું હોય ત્યાંસુધી તેઓની સાથે ત્રૈવર્ણિકાએ
અન્યથન તથા વિવાહાન્કિનો કોનો વ્યવહાર કરવો નહિ, તેમાં પણ વિશેષ
હરીને બ્રાહ્મણોએ તો તેવો વ્યવહાર નહિ જ કરવો આપત્તિમાં પણ તેઓએ
તેવા પ્રાત્યોની સાથે સંબંધ નહિ રાખવો પ્રાત્ય પણ જો પ્રાયશ્ચિત્ત કરે એટલે
પ્રાત્યગ્તોમ નામનો યજ્ઞ કરે તોપછી તેને ઉપનયન થઈ શકેછે પોતાને પ્રાત્ય-
પણ લાગુ ન પડે તેટલામાટે કદી પિતા ન હોય તો સમજણવાળા બહુકે
પોતાની મેળે જ આચાર્યની પાસે જઈ પોતાનો એ સંસ્કાર કરાવવો પોતાના
કુળમાં કોઈ પ્રાત્ય ન થાય તેમાટે કુળના વરિણોએ પણ કાળજી રાખવી જો-
ઈએ, અને એટલામાટે જ કહ્યું છે કે—

पितृवौपनयेत्पुत्रास्तदभावे पितामहः ।

तदभावे पितृव्यः स्यात्तदभावे तु सोदरः ॥

એટલે પહેલે દરજ્જે તો પિતાએ જ પુત્રોને ઉપનયનસંસ્કાર કરવો, પિતા ન
હોય અને પિતામહ હોય તો તેણે, પિતામહ પણ ન હોય તોપછી પિતૃવ્ય
એટલે કાકાએ અને તે પણ ન હોય તોપછી સોદર એટલે સગાબાઈએ એ
સંસ્કાર કરવો મતલબ કે બહુ અનુચીત એટલે હજનયન સંસ્કારવગેરે
રહે તેમ ન થવા દેવું એવટ બહુકે પોતે જ આચાર્યની પાસે પહોંચી જવું
એ ઉપર કહેવાયું ॥

ઉપનયનસંસ્કાર થયાપછી બ્રહ્મચર્ય પાળતા બહુકે શાધી-
શરીર ઠાંકવું તે જણાવેછે—

કાર્ણરૌરવવાસ્તાનિ ચર્માણિ બ્રહ્મચારિણઃ ॥

વસીરન્નાનુપૂર્વ્યેણ શાણક્ષૌમાવિકાનિ ચ ॥ ૪૧ ॥

બ્રહ્મચારીઓએ અનુક્રમથી કૃષ્ણમૃગનુ, રૂઝમૃગનુ અને બકરાનુ ચર્મ તેમ જ શાણુ એટલે શાણુમાથી બનાવેલું ક્ષૌમ એટલે અગમીના છોડના રેસાઓથી મન વેડુ તથા આરિ. એટલે પેગની હનમાથી બનાવેલું રસ્ત્ર ધાગણુ કરુનુ ૪૧

બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીએ શાણુનુ વસ્ત્ર પહેરવું અને કૃષ્ણમૃગ એટલે કાળિયાર મૃગનુ ચર્મ એટલું ક્ષત્રિય બ્રહ્મચારીએ અળસીના છોડના રેસાઓથી બનાવેલું વસ્ત્ર જેને ક્ષૌમ અથવા દુકન કહેવામા આવેછે તે પહેરવું અને રૂઝનામના મૃગનુ ચર્મ એટલું અને વૈશ્ય બ્રહ્મચારીએ ઘેટાની હનમાથી બનાવેલું વસ્ત્ર પહેરવું તથા બ રાત્રી ચામડુ એટલું મૂળમા કંઈ પહેરવા એટલાનો ભેદ બહેલો નથી પણ વસ્ત્ર રહેવાની જ સગવડ આવે અને ચર્મ એટલાની જ સગવડ આવે તેમ વળી આપરતબ મુનિનુ વચન છે કે અગ્નિ ત્વક્ષોત્તરમ્ । એટલે ચર્મ તો હપરના ભાગમા જ અર્થાત્ પત્તરીયતરીકે જ વાગ્લુ કરવાનું છે શરીર હપર ચડેલેવા બાટણાનાગો મૃગ રૂઝમૃગ કહેવાયછે

ભૂદા ભૂદા વર્ગના બ્રહ્મચારીઓમાટે મેખલાનો નિયમ કહેછે—
મૌહ્વી ત્રિવૃત્તમા શ્લક્ષ્ણા કાર્યા વિપ્રસ્ય મેખલા ॥
ક્ષત્રિયસ્ય તુ મૌર્વી જ્યા વૈશ્યસ્ય ગણતાન્તવી ॥૪૨॥

બ્રાહ્મણને માટે મેખલા મુજનામના તણુની તરીકે સરખી અને મુખ કાગ્ન ચપનાળી રી ત્રિયમાટેની મેખલા મૂનાના રેસાઓથી મનાવેલી ધનુની પેગીમાથી કરી અને વૈશ્યમાટેની મેખલા શાણુના તણુઓમાથી મૂવી ૪૨

બ્રાહ્મણ બટકની કે બાધવાની મેખલા નીચે એટલે મુજનામના ખડમાથી બનાવેલી હોવી જોઈએ તે પેવડી કરેલી સરખી એટલે કયાય જગ ને કયાય પાતળી એવી નહિ પણ એકસરખી અથવા વધુરદુ પ્રમાણમા નહિ પણ સરખી રીતે પેવડી કરેલી અને મુખકારક રૂપસાવાળી અર્થાત્ બટકની ચામડીને ન ખુલે એવી હોય અને મગજ હોની જોઈએ ક્ષત્રિયના બટકમાટેની મેખલા ધનુષની દોરીને જ પેવડી કરીને બનાવેલી હોવી જોઈએ કે જે ધનુષની દોરી મૂર્વા નામની વનરૂપિતા રેસાઓથી બનેલી હોય એટલા જ માટે ધનુષની

દોરી પણ માર્ગ કહેવાય છે કેટલાકનો મત એવો છે કે ધનુષની દોરીની મેખલા કરવાનું કહ્યું છે તેથી તેને ત્રેવડી કરવાની જરૂર નથી, પણ પ્રચિતાનામના ધર્મશાસ્ત્ર-નારે બધી મેખલાઓને ત્રેવડી કરવાનું જણાવેલું છે તેથી ધણાઓનો મત આને પણ ત્રેવડી કરવાનો છે અને વૈશ્યના બહુ-માટે ગણના તત્ત્વોથી બનારેથી મેખલા હોવી લેઈએ

ઉપર જણાવેલી મેખલાઓના અભાવમાં ચાલી ગઈ તેવી બીજી જાતની મેખલાઓ જણાવે છે—

મુક્તાલાભે તુ કર્તવ્યાઃ કુશાશ્મન્તકવલ્વજાઃ ॥

ત્રિવૃતા ગ્રન્થિનૈકેન ત્રિભિઃ પશ્ચભિરેવ વા ॥ ૪૩ ॥

મુક્ત-ગંગે પદાર્થો ન મળે તો કુશ, અશ્મતક અને મુક્તમાથી તૈયાર કરેલા દોરાને ત્રેવડો ફરી એક, ત્રણ અથવા પાંચ ગાંઠ આપીને મેખલાઓ કરવી ૪૩

મેખલાઓમાટે મુક્તગંગેરે મુખ્ય પદાર્થો ન મળે તો બ્રાહ્મણને માટે કુશ એટલે જમમાથી, ક્ષત્રિયને માટે અશ્મતક એટલે આમોદશના રેસાઓથી અને વૈશ્યને માટે બાવજ એટલે બજને લગતી ખડતી જાતના રેસાઓથી મેખલા કરવી મેખલા પ્રમાણ મૂળ દોરાને ત્રેવડો ત્રણે અને પછી પોતપોતાના કુળના આચાર પ્રમાણે તેમાં એ, ત્રણ અથવા પાંચ ગાંઠો દેવી

યજ્ઞોપવીતવિધે કહે છે—

કાર્પાસમુપવીતં સ્યાદ્વિપ્રસ્યોર્ધ્વવૃતં ત્રિવૃત્ ॥

શણસૂત્રમયં રાજ્ઞો વૈશ્યસ્યાવિકસૌત્રિકમ્ ॥ ૪૪ ॥

ત્રેવડુ ફરી જમણી બાબુ વગ ૬૪ વલેલું ઉપવીત એટલે જનોઈ બ્રાહ્મણને માટે કપાસ એટલે રૂના દોરાથી બનાવેલું ક્ષત્રિયને માટે શણના દોરાનું અને વૈશ્યને માટે વેટાની કિના દોરાથી બનાવેલું હોતું નોંધએ ૪૪

દોરાને ત્રણગણો મરી જમણીતરફ વળ ૬૪ જનોઈ તૈયાર કરતું એ ત્રણે વર્ણને પ્રમાણ છે જો કે મનુએ નથી કહ્યું તોપણ બીજી સ્મૃતિઓના અનુસારથી એ ત્રણગણા દોરાને વળ ૬૪ ફરીથી ત્રણગણો પ્રવેશ દેવવસ્ત્રમૃતિમાં મળે છે કે યજ્ઞોપવીત કુર્વાત મૂત્રાણિ જવ તન્તવ ॥ એટલે ત્રણ તાતલવાવાળા સૂત્રોનું યજ્ઞોપવીત તરફ વળી છદોત્તરપરિશિષ્ટમાં આમ મળે છે કે—

કર્ત્ત્વં તુ ત્રિગુણં કાર્યં તન્નુશ્રયમયોવૃત્તમ્ ।

ત્રિવૃત્ત ચોપવીતં સ્યાત્તસ્યૈકો પ્રત્યિરિધ્યત ॥

એટલે ત્રણ તંતુઓને બંધવૃત્ત કરી અર્થાત્ જમણીતરફ વળ દઇને પછી તેવાં ત્રણ તંતુઓને અધોવૃત્ત કરી એટલે ડાબીતરફ વળ દઇને તેવાં ત્રણ સૂત્ર સાથે કરવાં એટલે તે ઉપવીત યથું કહેવાય અને તે ઉપવીતને એક ॥ યિ આપવે.

ક્યા ક્યા વર્ણના બ્રહ્મચારીએ કંઈ કંઈ જાતનો દંડ ધારણ કરવો તે કહ્યું છે—

બ્રાહ્મણો વૈલ્વપાલાશૌ ક્ષત્રિયો વાટસ્વાદિરૌ ॥

પૈલ્લવૌદુમ્બરૌ વૈશ્યો દળ્હાનર્હન્તિ ધર્મતઃ ॥ ૪૫ ॥

બ્રાહ્મણ બીલીના અથવા ખાખરાના, ક્ષત્રિય વડના અથવા ખેરના અને વૈશ્ય પીલુના અથવા ઉબરાના દંડને ધર્મથી ધારણ કરવાને યોગ્ય છે. ૪૫.

મૂળ શ્લોકમાં એક એક વર્ણમાટે દ્વંદ્વસમાસથી સાથે બબ્બે જાતના દંડો જણાવેલા છે તેમાંથી હવે પછીના કેશાન્તિકો ગ્રાહ્યણસ્યં એ શ્લોકમાં દંડમાટે એક વચન જ વાપરેલું છે તેથી બ્રહ્મચારીએ બબ્બે દંડ ન લેવા પણ જણાવેલા બેમાથી એક દંડ લેવો અને તે કુળપરંપરાથી ને લેવાતો હોય તે લેવો અથવા ને પોતાને ઠીક પડે તે લેવો એટલે બ્રાહ્મણ-બીલીનો અથવા તે ખાખરાનો દંડ ધારણ કરવો, ક્ષત્રિયે વડનો અથવા ખેરનો દંડ ધારણ કરવો અને વૈશ્ય પીલુનો અથવા ઉબરાનો દંડ ધારણ કરવો. આ દંડધારણ ધર્મથી એટલે ધર્મ-શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત છે અથવા હોમાદિક ધર્મકાર્યવખતે આવશ્યક છે. શ્લોકનું ત્રીજું ચરણ પૈલ્લવૌદુમ્બરૌ વૈશ્યો એમ પણ બધાવામાં આવે છે ત્યાં તેનો અર્થ વૈશ્ય પીંપળાનો અથવા ઉબરાનો દંડ ધારણ કરવો એમ થાય છે. શ્લોકમાં ધર્મતઃ એ પદ છે તેનો અર્થ એમ પણ કરવામાં આવે છે કે તે તે વર્ણના બ્રહ્મચારીએ સમાન ધર્મનેશીએ તે તે જાતના દંડનું ધારણ કરવું જેમકે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મવર્ચસ એટલે બ્રહ્મતેજના અધિકારણ અર્થાત્ રહેવાના ઠેકાણાઉપ છે અને અસાવાદિલો ચતો-જાયત તત્તો ચિત્ત્વ સદતિષ્ઠત સયોન્વેષ પ્રજાવર્ચસમવદન્થે । એટલે જેનાથી આ મર્થ હૃતપત્ર થયેલ છે તેનાથી જિહ્વ પણ હૃતપત્ર થયેલ છે એટલે સુમાન હૃતપત્ર-સ્થાનને લીધે જિહ્વ બ્રહ્મવર્ચસ એ નામને ધારણ કરે છે. એ શ્રુતિથી જિહ્વ-માથી થયેલો દંડ બ્રહ્મવર્ચસના વિકારરૂપ છે. એવી રીતે બ્રાહ્મણ અને બીલીનો દંડ એ બન્નેમાં બ્રહ્મવર્ચસપણારૂપ સમાનધર્મ રહ્યા ॥ એવી જ રીતે બ્રાહ્મણ અને ખાખરાનો દંડ એ બન્નેમાં આવરૂપણારૂપ ધર્મ સમાન છે. કારણકે બ્રા-

આજ્ઞા ગાયત્રીનો ઉપાસક હોવાથી ગાયત્રી હોવાય છે અને આખરાનું નામ પણ ગાયત્રી છે. હજુ છે કે ગાયત્રી વૈ વ્રાહ્મણઃ ગાયત્રી પૂર્ણઃ । એટલે આજ્ઞા ગાયત્રી છે તેમ ખોખરો પણ ગાયત્રી છે ક્ષત્રિય અને વડનું એકવર્ણુપણથી સમાન-ધર્મત્વ છે એટલે આજ્ઞામા હજુ છે કે ક્ષત્ર વા એતદ્વનસપતીનાં ચન્યપ્રોધઃ ક્ષત્ર વૈ રાજન્યઃ । એટલે વનસ્પતિઓમાં વડ છે તે ક્ષત્ર છે અને ક્ષત્રિય પણ ક્ષત્ર હોવાય છે માટે ક્ષત્રિયે વડનો દંડ ધારણ કરવો અથવા ખેરનો દંડ ધારણ કરવો કારણકે તેઓમા બલિષ્ઠપણાનું સમાનત્વ છે. સર્વ વર્ણોમા ક્ષત્રિયો વિશેષ બળવાન ગણાય છે અને સર્વ વનસ્પતિઓમાં ખેર વિશેષ મજબૂત ગણાય છે. વૈશ્ય અને પીપળાનો ઓળની સાથે સંબંધ સમાન છે ત્રુતિ છે કે—

મહતો વા એતદોજો ચદશ્વત્સ । મહતો વૈ દેવાના વિશ ।

એટલે મહત્ નામના દેવો અને પીપળો એવો ઓળરૂપ છે અને મહત્ નામના દેવો, દેવતાઓમા વૈશ્યભતિરૂપ છે ઓળરૂપ એટલે ઓળવાળો છે ઓળ એટલે ઉદ્ધોગનો ઉત્સાહ પીપળો એવો ઉત્સાહ આપનાર છે અને વૈશ્ય એવો ઉત્સાહ ધરાવનાર છે, માટે ઓળવાળાપણારૂપ સમાનધર્મથી વૈશ્યે પીપળાનો દંડ ધારણ કરવો અથવા ઉખરાનો દંડ ધારણ કરવો વૈશ્ય જેમ પશુઓનું પાલન કરવાદ્વારા પશુસાથે સંબંધ ધરાવે છે તેમ ઉખરો પણ પશુવિનાશરૂપ છાણુ વગેરેને ખાતરરૂપે ગ્રહણ કરવાદ્વારા પશુસાથે સંબંધ ધરાવે છે અને તેથી તે બન્નેનો પશુસંબંધ ધર્મ સમાન છે

બ્રાહ્મચારીઓએ ધારણ કરવાના દંડનું માપ કહે છે—

કેશાન્તિકો વ્રાહ્મણસ્ય દણ્ડઃ કાર્યઃ પ્રમાણતઃ ॥

લલાટસંમિતો રાજઃ સ્યાન્તુ નાસાન્તિકો વિશઃ ॥૪૬॥

બ્રાહ્મણમાટેનો દંડ તેના કેશમુધી પહોંચે એવા પ્રમાણથી કરવો, ક્ષત્રિયમાટેનો દંડ તેના વક્ત્રપર્યંત માપવાનો તથા વૈશ્યમાટેનો દંડ તેની નાસિકામુધી માપવાનો હોવો જોઈએ ૪૬.

બ્રાહ્મણને પગથી કેશપર્યંત પહોંચે એવી લબાઇવાળો દંડ, ક્ષત્રિયને લલાટપર્યંત પહોંચે એવી લબાઇવાળો દંડ અને વૈશ્યને નાસિકાપર્યંત પહોંચે એવી લબાઇવાળો દંડ જોઈએ

એ સઘળા દંડો સામાન્યરીતે કેવા હોવા જોઈએ તે જણાવે છે—

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ॥

अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचोनग्निदूषिताः ॥ ४७ ॥

એ સર્વ દરેક મરણ, હિંદનગરના સારા દેખાવના, મનુષ્યોને ઉદ્વેગ ન કરે તેના ઉપરની ઝલસહિત અને અગ્નિથી નહિ બળેલા એના હોવા જોઈએ ૪૭

બ્રહ્મચારીએ ધારણ કરવાના દરેક વાગચુકા હિંદ્રવાળા, ખરાબ દેખાવના, માણસોને બધા ઉપગ્ર કરે એવા, ઉપરની ધાવ છાલી નાએલા અને અગ્નિથી બળેલા ન હોવા જોઈએ

ઉપનયન સંસ્કાર થયાપછી ધારણ કરવાનાં અગ્નિન, મેખલા, બ્રહ્મસૂત્ર અને દંડ એઓનું વર્ણન કરીને હવે બ્રહ્મચારીના આચાર કહે છે તેમાં પ્રથમ શિક્ષાસભ્ય છે જણાવે છે—

प्रतिगृह्योप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ॥

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ ४८ ॥

પોતાને અભીષ્ટ હોય તેવો દંડ નહને મૂર્ધનુ ઉપરધાન રીતે અને અગ્નિને પ્રદક્ષિણા કરીને નિધિપ્રમાણ લિપ્ત મારવા જવું ૪૮

પોતાને માટે ઉપર જણાવેલા દંડમાથી જે દંડ પોતાને પસંદ પડે તે દંડ ધારણ કરીને પછી યથાવિધિ શિક્ષાચરણ કરવું પણ શિક્ષામાટે કરવા નિકળવા પહેલાં મૂર્ધનુ ઉપરધાન કરવું એટલે સૂર્યની સામે જણીને બંને હાથો ઉપર કરી મૂર્ધદેવતાક વેદમયો બાણવા અને અગ્નિને પ્રદક્ષિણા કરવી આ શિક્ષાચરણને ક્રેતવાએ લોકો ઉપનયનના અગ્રણ્ય ગણે છે અને ક્રેતવાએ પ્રથમ ચારીના નિલ આચારરૂપે પણ ગણે છે ઉપનયનના અગ્રણ્ય ગણવામા પણ દંડ મદલ યદ્ય ગયાપછી તેને સૂર્યનું ઉપરધાન કરવું તે પછી અગ્નિને પ્રદક્ષિણા કરવી અને તે પછી શિક્ષાચરણ કરવું એ ક્રમ રવો અને નિલ આચારરૂપે ગણવામા પણ એ જ ક્રમ લેવો એટલે નિલપ્રમાણ સંન્યાની સાથે સૂર્યોપરધાન યથાપછી અગ્નિમા હોમ કરી તેને પ્રદક્ષિણા કરી તે પછી શિક્ષા મારવા નિકળવું ખરી રીતે જોતા અહીં તો ઉપનયન સંસ્કારના અગ્રણ્ય જ ક્રમ બતાવેલો છે સ્વયં પ્રમાણવાળું અન્યત્ર શિક્ષા કહેવાય છે આથી એમ પણ બતાવ્યું કે બ્રહ્મચારીએ દંડનું મદલ કરવું તે કાળને ઉપદ્રવ કરવામા નહિ પણ પ્રથમમાટે જ ॥

ભિક્ષા માગવા જતાં કેવા ગળ્લદાનો પ્રયોગ કરવો તે બતાવેછે—
 ભવત્પૂર્વ ચરેન્દ્રૈક્ષમુપનીનો દ્વિજોત્તમઃ ॥

ભવન્મધ્યં તુ રાજન્યો વૈશ્યસ્તુ ભવદુત્તરમ્ ॥ ૪૯ ॥

ઉપનીન થયેના શ્રદ્ધાળુ ભવતી શબ્દ પ્રથમ બેલીને ભિક્ષા માગની
 અને હાનિયે ભવતા શબ્દ વચ્ચમા બેલીને તથા વૈશ્યે ભવતી શબ્દ અતમા
 શાલીને ભિક્ષા માગની ૪૮

પ્રેમાત્મા ભવત્ શબ્દ લખેનો છે પણ હવે પછીના પ્રેમાથી જણાશે કે
 ભિક્ષા માગવામાટે સ્ત્રીભતિપાસે જવાનું છે માટે એ શબ્દ સ્ત્રીવિગે વાપરવો
 તેમજ એટલે ભવત્ નહિ પણ ભવતી શબ્દ વાપરવો તેમજ અને તેનું સંબોધનમા
 એકવચન તેનું તેમજ એટલે ભવતિ એ પદ ભિક્ષા માગવાના વાક્યમા કયે
 કાળે ગોઠવવું તેનો નિયમ આ શ્લોકથી જણાવેલો છે કે ભિક્ષા માગવાના
 વાક્યમા શ્રદ્ધાળુ એ પદ મારજમા તેનું, હાનિયે વચમા લેવું અને વૈશ્યે છેડે
 લેવું એવે શ્રદ્ધાળુ ભવતિ ભિક્ષા દદિ, હાનિયે ભિક્ષા ભવતિ દદિ અને વૈશ્યે ભિક્ષા
 દદિ ભવાત એ પ્રમાણે બોલવું ઉપનયનના અગ્રભૂત ભિક્ષામા તથા નિત્ય કર-
 વાની ભિક્ષામા પણ શ્રદ્ધાચારીએ આ પ્રમાણેજ બોલવાનું છે ૮૧ના પ્રેમાત્મા
 વિધિ પ્રમાણે ભિક્ષા માગવા જવું એમ કહ્યું હતું તેથી આ શ્લોકમા આવા
 વાક્યો ગોઠીને ભિક્ષા માગની ગેમ વિધિ દેખાવેલો છે

સૌથી પહેલા ડોની પાસે ભિક્ષા માગવી તે જણાવેછે—

માતરં વા સ્વસારં વા માતુર્વા ભગિનીં નિજામ્ ॥

ભિક્ષેત ભિક્ષાં પ્રથમં યા ચૈનં નાવમાનયેત્ ॥ ૫૦ ॥

માતા મેહેન અથવા માતાની સગી મેહન કે જે ભિક્ષા આપવાની ના
 કહેવાડપ તિન્ન ૧૨ ન પ્રે તેની પાસે પ્રથમની ભિક્ષા માગની ૫૦

પ્રથમની ભિક્ષા અટલે ઉપનયન સરનારના અગ્રભૂત ભિક્ષા માતા બહેન
 અથવા માસી જેવી પાસે માગવી આ વિધિ બીજી કોઈ સ્ત્રીપાસે માગવામા આવે
 અને તે ભિક્ષા આપવાની ના મ્હી બહુકને પાછો વાગે તો તે તેવા અપમા-
 નને સીને શ્રદ્ધાચર્યમત માગવામા અસ્થિર ચિત્તરૂતિવાળો બની જાય, માટે જે
 સ્ત્રી તેને ભિક્ષા આપવાની ના ન કહે એટલું જ નહિ પણ કહ્યું આનહાની ન
 ૮૨ માં નિશ્ચય પણ ન ૮૨ અને પ્રેમ સ્વંક ભિક્ષા આપે તેની પાસે જ બહુકે

બિદ્યા માગવી એવી રીતે બિદ્યા આપનારતરીકે તો પહેલો ભરંસો માતા-
ઉપર જ રહે, માતા ન હોય તો બીજો નંબર બેહેનઉપર અને બેહેન પણ ન
હોય તો તે પછી સગી માસીઉપર એવો બરંસો રહે. કારણ કે બેહેન એને
માસી પણ માતાના જેવાજ પ્રેમ રાખે છે માટે પહેલે દરજ્જે બહુ માતાની
પાસે જે બિદ્યા માગવી, માતા ન હોય તો બેહેનની પાસે બિદ્યા માગવી અને
બેહેન પણ ન હોય તો માસીની પાસે બિદ્યા માગવી બિદ્યા આપવાની ના
ન કહેવાય પણ મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવાથી માતાપરે ત્રણેની ગેરહાજરીમાં જે સ્ત્રી
બિદ્યા આપવાની ના નહિ જ કહે એવો ભરંસો હોય તેની પાસે પણ બિદ્યા
માગવી નિત્યની બિદ્યામાટે આ નિયમ સમજવાનો નથી

લાવેલી બિદ્યાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે કહે છે—

સમાહૃત્ય તુ તઙ્ગૈશં યાવદન્નમમાયયા ॥

નિવેદ્ય ગુરવેશ્ચીયાદાચમ્ય પ્રાઙ્મુખઃ શુચિઃ ॥૫૧॥

બિદ્યામાં આવેલું તે સમગ્ર અન્ન લાવી કંઈ પણ કપટવગર ગુરુને નિવે-
દન કરીને પવિત્ર થઈ આચમન કરી ઉગમણે મોઢે બેસીને ભોજન કરવું. ૫૧.

બિદ્યામાં બેળું થયેલું અન્ન સમગ્ર ગુરુને નિવેદન કરી રેવું, નિવેદન કર
વામાં કંઈ પણ કપટ કરવું નહિ એટલે અમુક ભાગ પોતે સતાડી રાખવો અને
અમુક ભાગ ગુરુને દેખાડવો એમ નહિ કરવું અથવા મારા પદાર્થોને ખરાબ
પદાર્થોનીચે ઢાંધી દઇને ગુરુને દેખાડવું કે જેથી ખરાબ બેઇ ગુરુ માં લે જ
નહિ એમ પણ ન કરવું પણ જે કાંઈ આગળ હોય તે સમગ્ર જેમનું તેમ
અદ્વાપૂર્વક ગુરુને નિવેદન કરવું, અને એમાંથી ગુરુ જેટલું આપે તેટલું લઈ પવિત્ર
થઈ આંધાન્ મુખ તથા હાથ પગ વોઈ, આચમન કરી ઉગમણે મોઢે બેસીને તે
જમવું. બિદ્યા ગુરુને નિવેદન કરવી અને તે આપે તેટલું જ પોતે લઇને જમવું
એમાં ગુરુ માન જળરાય તથા બ્રહ્મચારીની પ્રકૃતિ અતિભોજન તથા અરૂપ
ભોજન વગેરે કારણોથી ન બગડે એ બે હેતુ મુખ્ય છે

ઉગમણે મોઢે બેસીને જમવું એ નિષ્કામપણાથી કહ્યું. પણ
હવે સકામપણે અમુક અમુક દિશાસામે બેસી જમવાનો નિયમ
જણાવે છે—

આયુર્વ્યં પ્રાઙ્મુખો મુઙ્કે યશસ્યં દક્ષિણામુખઃ ॥

શ્રિયં પ્રત્યઙ્મુખો મુઙ્કે, ઋતં મુઙ્કે હ્યુદઙ્મુખઃ ૫૨

પૂર્વ દિશામાં મુખ રાખીને બોજન કરેછે તેનું આયુષ્ય વધેછે, દક્ષિણમાં મુખ રાખીને બોજન કરેછે તેનું યશ વધેછે, પશ્ચિમમાં મુખ રાખીને બોજન કરેછે તેની ક્ષત્રી વધેછે તથા ઉત્તરમાં મુખ રાખીને જમીએ તે સત્યને પામેછે. ૫૨.

આયુષ્ય વધવાની ઇચ્છાવાળાએ પૂર્વતરફ, યશ વધવાની ઇચ્છાવાળાએ દક્ષિણતરફ, ક્ષત્રી વધવાની ઇચ્છાવાળાએ પશ્ચિમતરફ અને સત્યની ઇચ્છાવાળાએ ઉત્તરતરફ મુખ રાખીને જમવું. જલ્લચારીના પ્રકરણમાં કહેલો આ વિષય વૃદ્ધરથના સંબંધમાં પણ સમાન છે.

બોજનના આદિમાં અને અંતમાં આચમન કરવાસંબંધે કહેછે—

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात्समाहितः ॥

भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यग्निः खानि च संस्पृशेत् ५३

દિગ્ને નિત્ય આચમન કરી સાવધાન થઈને અન્નનું ભક્ષણ કરવું અને ભંજન કર્યાપછી પણ વિધિપ્રમાણે આચમન કરવું અને જળથી ઇદ્રિયોનો સ્પર્શ કરવો. ૫૩

તે કે ૫૩ માં શ્લોકમાં બોજનથી પહેલાં આચમનનો વિધિ થઈ ગયો છે તે પછી અહીં બોજન કર્યાપછી પણ આચમન કરવું અને જળથી ઇદ્રિયોનો સ્પર્શ કરવો એના વિધાનની સાથે બોજનથી પહેલાના આચમનનો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. દિગ્ને નિત્ય એટલે જલ્લચારીશ્રમણી પણ આચમન કર્યાપછી અન્ન જમવું જમતી વખતે મન સાવધાન એટલે અન્નતાવરનું શખવું કારણકે મન બ્રમ્હોપ આધવા બીજો કાંઈ વિચાર કરત હોય તો તે અજના ગુણરોપ તથા ન્યૂનાધિકપણ જાણી શકાય નહિ. વિધિપ્રમાણે આચમન કરવું એટલે જળ ત્રણવાર પીઠું વગેરે બીજી સ્મૃતિઓમાં કહેલું વિધાન સમજવું જળથી ઇદ્રિયોનો સ્પર્શ કરવો એમ કહ્યું છે તેમાં મરત-ના ભાગમાંનાં નાસિકા, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એઓના મળીને છ ઊંઘો છે તે સમજવા. કારણ કે “મરતકમા રહેવા ઊંઘોનો સ્પર્શ કરવો” એમ ગોતમનું વચન છે “આચમન કરવું અને જળથી ઇદ્રિયોનો સ્પર્શ કરવો” એમ ભૃગુ વિધાન કરવાથી જળથી ઇદ્રિયોનો સ્પર્શ કરવો તે આચમનના અંગરૂપ નથી પણ બોજનની સમાપ્તિ ગતાવેછે. આચમનના અંગરૂપ ઉપસ્પર્શ તે ૧૦ માં શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલો તેથી અહીં બતાવવામાં આવેલો ઉપસ્પર્શ બોજનના અંગરૂપ જ સમજવો. બોજનની પહેલાંના આ-

ચમનનો આ મ્લોઝમા અનુવાદ કરવાથી એમ પણ સૂચન થાય છે કે આચમન અને ભોજન એની વચ્ચે બીજો - છ વ્યાપાર કરવો નહિ એટલે આચમન કરીને ભોજન કરતા જ બેસવું લક્ષ્મીએ નિષ્ણુને કહ્યું છે કે પત્ન્યર્દ્રા મુજ્જતે નિલ તેષુ વત્સ્યામ્યહ હરે । એટલે હે હરિ જોઓ બે હાથ, બે પગ અને એક મુખ એ પાંચ અંગો આર્દ્ર (જળથી બીના) હોય અને ભોજન કરે તેઓમા ૯ હમેશા વસુધું આચમનપછી બીજે કરો વ્યાપાર ન કરતા ભોજન - ૨૧ જ બેસવામા આવે તો જ આ પાંચે અંગોની આર્દ્રતા રહેશે નહિ તો તે સુમધ નથી

અત્રતરંદ્ર અપ્રસન્નતાયગેરે ન રાખવાની ભલામણ કરે છે—

પૂજયેદશનં નિત્યમચાચ્ચૈતદકુત્સયન્ ॥

દૃષ્ટ્વા હૃષ્યેત્પ્રસીદેચ્ચ પ્રતિનન્દેચ્ચ સર્વશઃ ॥ ૫૪ ॥

હમેશા અત્રની પૂજા કરી અને નિદ્રા નહિ કરતા એ જમવું એને જોઈને હર્ષ પામવો અને પ્રસન્ન થવું તથા સર્વ અત્રને નિદ્રા કરવું ૫૪

હમેશા અત્રની પૂજા કરી એટલે અત્ર પ્રાણનો આધાર છે એમ ધ્યાન કરવું આદિલપુરાણમા આ પ્રમાણે અત્રનું જ વચન છે કે “પ્રાણનેમાટે સદા મારૂ ધ્યાન કરવું અને મારી પૂજા કરવી” એવાં જ પરમા દેવતા ચંદનમ્ । એટલે અત્ર એ મોહોદા દેવજી છે ગરબ્જે સર્વ પ્રાણીઆની સૃષ્ટિના તથા સ્થિતિના હેતુરૂપ છે, જેવી માન્યશ્રદ્ધિથી જોડે તે જ અત્રની પૂજા છે અથવા આ અત્ર જોય તો જ પ્રાણની સ્થિતિ થાય છે એવી ભાવના કરવી અથવા અત્રનું નમ સ્કારાત્રિથી મંદન કરવું એજ અત્રની પૂજા છે નિદ્રા નહિ કરતા અત્ર જમવું એટલે સ્કારારોની ખામીયગેરેને લીધે નહીં અત્ર ખરાબ હોય તોપણ તેની નિદ્રા કરવી નહિ ખરાબ અત્ર નહીં ખાવું નહિ પણ નિદ્રા કરતા કરતા ખાવું એમ તો કરવું જ નહિ પ્રસન્નથી આવેલ પુત્રવગેરે ઇષ્ટજનને લેઈને જેમ પ્રસન્ન થઈએ છીએ તેમ અત્રને જોઈને પ્રસન્ન થવું બીજા કારણથી ચિત્તમા નહીં એક હોય તોપણ અત્રને જોઈને એ એક છાગ દેવો અને આનંદમા રહેવું અને આ અત્રથી જ આપણે નિરંતર ઉદ્યોગમા રહીએ છીએ એવા આદરથી તેની પ્રસન્નતા કરવી મ્લોઝમા ચોથા ચરણમા પ્રતિનન્દન્ એ શબ્દ છે તેને અર્થ વદન કરવું એવો કરવામા આવ્યો છે, મારબ્જે સર્વશઃ અનોને આ અત્ર મળ્યા કરતે એ પ્રમાણે કરીને વદન કરવું તે આ હમાણે પ્રતિનંદન - દેવાય છે, અથવા પ્રતિનન્દે એટલે અત્રપ્રસન્નની પ્રીતિ જણાવનારા વચનો ગોણવા

અત્રતરંદ્રની આદરશ્રદ્ધિ અને અનાદશ્ચક્ષુઃ ક્રિયા કહે છે—

પૂજિતં હ્યશનં નિત્યં વલમૂર્જં ચ યચ્છતિ ॥'

અપૂજિતં તુ તદ્વુક્તમુભયં નાશયેદિદમ્ ॥ ૫૫ ॥'

પતિત અન્ન સદા જગ અને પુષ્ટિ આપે છે તથા તે અન્ન ને અપૂજિત જમવામા આવે તો એ મનેતો નાશ કરે છે ૫૫

અન્નને તરછોડતા ખાંડુ એ દેખીનીરીતે જ આરોગ્યની હાનિ કરનાર છે, તારખૂંદે એ વખતે ક્રોધરુચિ કે ઇર્ષ્યારુચિ હભરી નિકળી દોષ છે તેથી ખાંડેલા અન્નનો સારો પરિપા-યતો જ નથી, માટે ગાત અને પ્રસન્ન મો પ્રેમપૂર્વક જમવું જેથી બળ અને પુષ્ટિનો લાભ થાર ભોજન કરવું એ વર્મશાસ્ત્રની રીતે રૈશ્યાનરની ઉપાસના મળાય છે અને તેથી તેમા પ્રસન્નચિત્ત રહેવું એ જ યોગ્ય છે ભોજન કરવારૂપ રૈશ્યાનરની ઉપાસના નિત્યકર્મરૂપ જ છે અને જે નિત્યકર્મ દોષ તેનું ધ્યુ રૂપ હોય નહિ તેમ જા આવી રૂપ અવલ તે વર્મની રુપિતે માટે છે એટલે ભોજનના પદાર્થમા પૂજ્યપુષ્ટિ રાખવી તેકપર જમાવેલા રૂ જોની આગાધી નહિ પણ એ પૂજ્યપુષ્ટિ રાખવામા ન આવે તો પ્રત્યવાય લાગે એ પ્રત્યવાયમાથી બચવામાટે છે રૂની ઇચ્છા ન હોય તોપણ અન્નમા પૂજ્ય પુષ્ટિ રાખવી તેઇએ ગરીર રૂત ઇત્યા પછી કાર કે કાડાવોરેની રાખિ તે બળ કહેવાય છે અને અ જોની રૂદ્ધિથી શરીર મોહોડુ થાય તે પુષ્ટિ કહેવાય છે જેનેમાટે મૂળ રોગમા ઈર્ષ્ય મળે વાપરેનો છે, અથવા કર્મ એવે ઉત્સાહ કહેવાય છે

ભોજનમાં અપવિત્રતા તથા અતિયોગથી દૂર રહેવાની ભલામણ કરે છે—

નોચ્છિદ્રં કસ્યચિદ્દ્યાન્નાદ્યાચ્ચૈવતથાન્તરા ॥

ન ચૈવાત્યશનં કુર્યાન્ન ચોચ્છિદ્રઃ ક્વચિદ્વ્રજેત્ ॥૫૬॥

ઉચ્છિદ્ર અન્ન કોઇને આપવું નહિ વચમા જમવું નહિ અતિશય જમવું નહિ અને ઉચ્છિદ્રપણે કયાય જવું નહિ , ૫૬

ઉચ્છિદ્ર અન્ન કોઇને પણ આપવું નહિ તે એવેસૂધી કે શરૂને પણ ન દેવું સુખના રપરાથી દૂષિત થયેલું પાનમાં બાકી રહેલું અન્ન ઉચ્છિદ્ર કહેવાય છે પ્રાત મય તથા સાયકાન એ જે ભોજનના મુખ્ય સમય છે તેઓની વચમા જમવું નહિ અત્યંત એટલે પ્રમાણથી વધિક જમવું નહિ કારણકે તેથી રોગ થાય છે, માત્રાપ્રમાણે ખાવાથી જ આરોગ્ય સચવાય છે ઉચ્છિદ્રપણે એટલે એક

મોઢે કયાંય, પણ જતું નહિ પણ ભોજન થઈ રહ્યાપછી મુખશુદ્ધિવગેરે કરીને જ પછી બીજે જ્યાં જતું હોય ત્યાં જતું, કોઈને ઉચ્છિષ્ટ ન આપવું તેથી ઉચ્છિષ્ટપણે કયાંય જતું નહિ એ અપવિત્રતાની નિશ્ચિત્તને માટે છે અને સવાર-સાંજના ભોજનની વચમાં જમવું નહિ તથા જલ્દી જમવું નહિ એ અતિયોગ કે ને ઘણા રોગોનું મૂળ છે તેની નિશ્ચિત્તને માટે છે.

અતિભોજનમાં દાષ કહેછે—

અનારોગ્યમનાયુષ્યમસ્વર્ગ્યં ચાતિભોજનમ્ ॥

અપુષ્યં લોકવિદ્વિષ્ટં તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥ ૫૭ ॥

અતિ ભોજન રોગ કરનાર છે, આયુષ્યને ક્ષીણ કરનાર છે, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિથી બ્રહ્મ કરાવનાર છે, પુણ્યનો નાશ કરનાર છે અને લોકોત્તરકૃથી નિંદા કરાવનાર છે તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. ૫૭.

અતિ ભોજન અછંદ્યદ્વારા જ્વર, વિસૂચિકા અને છેવટ મરણશુધીનું પણ કારણ છે, વળી તે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિથી બ્રહ્મ કરાવનાર છે એટલે સ્વર્ગના કારણરૂપ યજ્ઞવગેરેનું વિરોધી છે, કારણકે મિતાહારી જ શાત ચિત્તે કોઈપણ કામ કરી શકેછે, ધર્મના કામોમાં ચિત્તની સાંતિ અથવા એકાગ્રચિત્તની મુખ્ય જરૂર છે વળી અતિભોજન પુણ્યનો નાશ કરનાર છે એટલે પ્રકૃતિ જગદ્વાને લીધે નિત્યકર્મોમાં નિયમિત નથી રહી શકાય તેમજ બીજાં પણ આવશ્યક ધર્મકર્મો જળવી શકાતાં નથી તેથી પ્રથમનું સચિત પુણ્ય ખવાય જાય છે અને નહું ઉત્પન્ન થઈ નથી, તથા લોકોત્તરકૃથી નિંદા કરાવનાર છે એટલે અતિ ભોજન કરનારને માટે લોકો પ્રેત વગેરે તિરસ્કાર દર્શાવનારા શબ્દો વાપરે, માટે અતિ ભોજન સર્વથા ત્યાગ કરવાયોગ્ય જ છે.

ભોજનના આદિમાં અને અંતમાં આયમન કરવું એમ કહેલું છે. એ આયમન કેવીરીતે કરવું તે જણાવેછે અથવા આયમનના અંગરૂપ તીર્થોનાં નામ કહી તેદ્વારા આયમન કરવાનો વિધિ નિષેધ કહેછે—

બ્રાહ્મેણ વિપ્રસ્તીર્યેન નિત્યકાલમુપસ્પૃશેત્ ॥

કાયત્રૈદશિકાભ્યાં વા ન પિત્ર્યેણ કદાચન ॥ ૫૮ ॥

બ્રાહ્મણે સર્વદા બ્રહ્મતીર્થથી આયમન કરવું અથવા પ્રજ્ઞપતિતીર્થથી કે દેવતીર્થથી આયમન કરવું, પણ કદી પિતૃતીર્થથી આયમન કરવું નહિ. ૫૮.

નમજ્ઞા દાધની દેવેશીમાં ન્તા લક્ષને આચમન કરાયછે તેથી અર્દી ન્-
જાનેતાં નીચે તે દેવેશીને લગના ન્ અમુક અમુક પ્રદેશ છે, તે તે પ્રદેશની
પવિત્રતાને લીધે તેને નીચે એવું નામ આપ્યું છે અને તેની સાથે બ્રહ્મા, પ્રભ-
પતિ, દેવ અને પિતૃનાં નામ જોડવાં છે તે તેની લક્ષમતા તથા ધર્મકર્મમાં
દ્રવ્યોપાસિના ઇશાવજાભાટે છે બ્રહ્મતીર્થથી, પ્રભપતિતીર્થથી કે દેવતીર્થથી આચ-
મન કરવું પણ પિતૃતીર્થથી આચમન કરવું નહિ. તારણાય તિષ્ઠતીતિ તીર્થમ્ ।
એટલે તારણને માટે અર્ધાત્ પાપથી ઊગાવજાભાટે દેવાયછે તેથી તીર્થ કહેવાયછે ।
અથવા તરન્તનેનેતિ તીર્થમ્ । એટલે આ સાધનથી મનુષ્યો ત-છે માટે તીર્થ ક-
હેવાયછે. મોક્ષમા ફક્ત બ્રાહ્મણ સંબંધ છે તોપણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને માટે પણ
આચમનનો આ પ્રકાર મંજૂરનો. કારણકે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણે
વર્ણને કહેનારા દ્વિજસંબંધી ૫૩ માં મોક્ષમા બવદાર કર્મો છે કે જેમાં બ્રાહ્મ-
નના આદિમા અને અંતમાં આચમન કરવાનું કહ્યું છે આચમન કરવામાં
બ્રહ્મતીર્થ મુખ્ય છે, એ રથજે મળવગેરે બાપિ થયેલ દોષ તો પ્રભપતિ તીર્થ
કે દેવતીર્થથી આચમન કરવું પણ પિતૃતીર્થથી આચમન ન ન કરવું

બ્રહ્મતીર્થ વગેરેનાં સ્થળ બતાવેછે—

અઙ્ગુષ્ઠમૂલસ્ય તલે ગ્રાહ્યં તીર્થં પ્રચક્ષતે ॥

કાયમઙ્ગુલિમૂલેષ્ઠે દૈવં પિતૃયં તયોરધઃ ॥ ૫૧ ॥

અંગુડાના મૂળની નીચે બ્રહ્મતીર્થ કહેવાયછે, આંગળીઓના મૂળમાં પ્રભ-
પતિતીર્થ છે, આંગળીઓના અગ્રમાં દેવતીર્થ છે અને અંગુડો તથા તર્જની
આંગળી એ જેની નીચેના ભાગમાં પિતૃતીર્થ છે ૫૬

નમજ્ઞા દાધના અંગુડાના મૂળની નીચેનો ભાગ બ્રહ્મતીર્થ કહેવાયછે, જે
કે આંગળીઓના મૂળમાં એમ સામાન્ય ન્હુ છે તો પણ કનિષ્ઠિકા એટલે ૮૪મી
આંગળીના મૂળમાં પ્રભપતિ તીર્થ સમજવું સ્પષ્ટી આંગળીઓના અગ્રમાં
દેવતીર્થ ગણાયછે અને તર્જની આંગળીની નીચે તથા અંગુડાની પણ નીચે એટલે
એ જેની વચ્ચેના ભાગમાં પિતૃતીર્થ કહેલું છે. યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું છે—

કનિષ્ઠાદોશિન્યઙ્ગુષ્ઠમૂલન્યથા કરમ્ય ચ ।

* પ્રજાપતિપિતૃબ્રહ્મદેવતીર્થાન્યનુક્રમાત્ ॥

એટલે ૮૪મી આંગળીનું મૂળ, તર્જની આંગળીનું મૂળ, અંગુડાનું મૂળ અને દા-
ધનો અગ્રભાગ એઓ અનુક્રમથી પ્રભપતિતીર્થ, પિતૃતીર્થ, બ્રહ્મતીર્થ અને દેવ-
તીર્થ કહેવાયછે.

માટે કયાંય, પણ જરૂં નહિ. પણ ભોજન યદ રહ્યાપછી મુખશુદ્ધિવગેરે કરીને જ પછી બીજે જ્યાં જરૂં હોય ત્યાં જરૂં, કાંઈને ઉચ્છિષ્ટ ન આપવું તથા ઉચ્છિષ્ટપણે કયાંય જરૂં નહિ એ અપવિત્રતાની નિવૃત્તિને માટે છે. અને સેવા-સાંજના ભોજનની વચમાં જમવું નહિ તથા બહુ જમવું નહિ એ અતિયોગ કે જે ધણા રોગોનું મૂળ છે તેની નિવૃત્તિને માટે છે.

અતિભોજનમાં દાષ કહેછે—

અનારોગ્યમનાયુષ્યમસ્વર્ગ્યં ચાતિમોજનમ્ ॥

અપુણ્યં લોકવિદ્વિષ્ટં તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥ ૫૭ ॥

અતિ ભોજન રોગ કરનાર છે, આયુષને લીધુ કરનાર છે, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિથી બ્રષ્ટ કરનાર છે, પુણ્યનો નાશ કરનાર છે અને લોકોતરફથી નિંદા કરાવનાર છે તેથી તેના ત્યાગ કરવો. ૫૭.

અતિ ભોજન અશુભદ્વારા જ્વર, વિસૂચિકા અને છેવટ મરણસૂધીનું પણ કારણ છે, વળી તે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિથી બ્રષ્ટ કરાવનાર છે એટલે સ્વર્ગના કારણરૂપ યજ્ઞવગેરેનું વિરોધી છે, કારણકે મિતાહારી જ સાંત ચિત્તે કોઈપણ કામ કરી શકેછે, ધર્મેના કાર્યોમાં ચિત્તની શાંતિ અથવા એકમત્વચિત્તની મુખ્ય જાણ છે. વળી અતિભોજન પુણ્યનો નાશ કરનાર છે એટલે પ્રકૃતિ બમડવાને લીધે નિત્યકર્મોમાં નિયમિત નથી રહી શકાય તેમજ બીજાં પણ આવશ્યક ધર્મકર્મો જાળવી શકાતાં નથી તેથી પ્રયત્ન સચિત પુણ્ય અવાજ બન્યો અને નવું ઉત્પન્ન થતું નથી, તથા લોભોતરફથી નિંદા કરાવનાર છે એટલે અતિ ભોજન કરનારને માટે લોકો પ્રેત વગેરે તિરસ્કાર પામવાના શબ્દો વાપરેછે, માટે અતિ ભોજન સર્વથા ત્યાગ કરવાયોગ્ય જ છે.

ભોજનના આદિમાં અને અંતમાં આચમન કરવું એમ કહેલું છે. એ આચમન કેવીરીતે કરવું તે જણાવેછે અથવા આચમનના અંગરૂપ તીર્થોનાં નામ કહી તેદ્વારા આચમન કરવાનો વિધિ નિષેધ કહેછે—

બ્રાહ્મેણ વિપ્રસ્તીર્યેન નિત્યકાલમુપસ્પૃશેત્ ॥

કાયત્રૈદશિકાભ્યાં વા ન પિન્દ્રેણ કદાચન ॥ ૫૮ ॥

બ્રાહ્મણે સર્વદા બ્રહ્મતીર્થથી આચમન કરવું અથવા પ્રજાપતિતીર્થથી કે દેવતીર્થથી આચમન કરવું, પણ કદી પિન્દ્રતીર્થથી આચમન કરવું નહિ. ૫૮.

જળ મરમ ન હોતું બેઠએ તેમ ફીણવાળું પણ ન હોતું બેઠએ “કાઠ કારણ હોય
તો ઉપજાળથી પણ આચમન કરતું.” એમ આપરતંબ્રુનિનો મત દોવાથી રોગા-
દિદ કારણમા ઉપજાળથી પણ આચમન કરવામા હોય નથી શીખજતુને લીધે
અથવા સ્વાભાવિકરીતે ઉપજાળવાળા જળનો નિષેધ નથી બ્રાહ્મવગેરે તીર્થરૂપે
જાણાવેલા હયેળીના પ્રદેશથી જ આચમન કરતું એ પવિત્રતાનું સાધક છે એમ
જાણવામાટે અમાડ જાણી ગયેલ છતાં અહીં પણ નીચેસંજ્ઞનું ચઢણ કરેલું છે.
“પવિત્રતાની મન્દાવાળા પુરૂષે” એમ મ્દેવાથી જાણાવ્યું છે કે આચમન પ-
વિત્રતાનું સાધન છે અને તેથી અહીં જો કે ભોજનનું પ્રકરણ છે તોપણ મૂત્રા-
દિવ્ય અપવિત્રતાના સમયમાં પણ આચમન કરવાનું છે એમ સમજતું,
આચમનવિધેનો વિશેષ પ્રમાર શાસ્ત્રાંતરથી જાણી લેવા એમ બતાવવામાટે
આચમન કરનારને “ધર્મને જાણનાર” એ વિશેષણ આપેલું છે

આચમનના જલનું પ્રમાણ કહે છે—

હૃદ્ગામિઃ પૂયતે વિપ્રઃ કણ્ઠગામિસ્તુ ભૂમિપઃ ॥

વૈશ્યોઽન્નિઃ પ્રાશિતામિસ્તુ શૂદ્રઃ સ્પૃષ્ઠામિરન્તતઃ ॥૬૨॥

‘આન્નજી હૃદયમા ગ્રામ યયેલા જળથી પવિત્ર થાયછે, ક્ષત્રિય કંઠમાં ગ્રામ
યયેલા જળથી પવિત્ર થાયછે, વૈશ્ય મુખમા જ મ્દેનાગ જળથી પવિત્ર થાયછે
અને શૂદ્ર હોઠ તથા ડાહનો અપરો થાય તેટલા જળથી જ પવિત્ર થાયછે ૬૨.

બ્રાહ્મણ હૃદયમા પહોંચે તેવા જળવાળા આચમનથી, ક્ષત્રિય કંઠમાં
પહોંચે તેટલા જળવાળા આચમનથી, વૈશ્ય કંઠસુધી નહિ પણ મુખમા જ પ-
હોંચે તેટલા જળવાળા આચમનથી અને શૂદ્ર ડાહ તથા હોઠના છેડાસુધી પ-
હોંચે તેટલા જળવાળા આચમનથી શુદ્ધ થાયછે એટલે તે તે વર્ણ આચમનમા
તેવું તેટલું જળ લેવું તેથી આજી જળ હોય તો શુદ્ધિ થઈ જણાતી નથી યા
જનક્યમુનિ શૂદ્રનેમાટે એ પ્રમાણે આચમન કરવાનું કહ્યું છે તે પ્રમાણે સ્ત્રીને
માટે પણ જાણાવેલું પુરૂષરૂપેજાણી સરખે કે-વળે જમણા હાથનું જ વિધાન
છે માટે આચમનમા પણ જમણો હાથ જ મમજવો

આચમન કરતી વખતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે ઉપ-
વીતી રહેતું બેઠએ. માટે ઉપવીતીનું લક્ષણ કહે છે અને પ્રસંગને
લીધે પ્રાચીનાવીતી તથા નિવીતીનું લક્ષણ પણ જાણાવે છે—

ઉદ્ઘૃતે દક્ષિણે પાણાવુપવીત્યુચ્યતે દ્વિજઃ ॥

સવ્યે પ્રાચીનઆવીતી નિવીતી, કણ્ઠસજ્જને ॥ ૬૩ ॥

સામાન્યરીતે બતાવેલ આચમનના અનુષ્ઠાનનો ક્રમ કહે છે
અથવા આચમનપ્રયોગનું સ્વરૂપ બતાવે છે—

ત્રિરાચામેદપઃ પૂર્વ દ્વિઃપ્રમૃજ્યાત્તતો મુખમ્ ॥

સ્નાનિ ચૈવ સ્પૃશેદદ્વિરાત્માનં શિર એવ ચ ॥ ૬૦ ॥

પ્રથમ ત્રણવાર જળનું આચમન કરવું, તે પછી બે વાર મુખનું પ્રમાર્જન કરવું અને તે પછી ઇંદ્રિયોનો, હૃદયનો તથા મસ્તકનો જળથી સ્પર્શ કરવો. ૬૦.

પ્રથમ બાહ્યચરે હરકોઈ તીર્થથી જળનાં ત્રણ આચમન કરી પછી ઉપરના તથા નીચેના બે બન્ને હોઠને ભેગા કરી બે વખત અંગુઠાના મૂળથી સંમાર્જન કરવું. દક્ષે આમજ કહેલું છે કે “બન્ને હોઠ સાથે શાખી અંગુઠાના મૂળથી મુખનું બે વાર સંમાર્જન કરવું” તે પછી ઇંદ્રિયોનો જળથી સ્પર્શ કરવો. અહીં મુખના ભાગના જ ઇંદ્રિયો લેવાનાં છે કારણ કે આ પ્રકરણમાં ગોત્રમે કહેલું છે કે “મસ્તકના ભાગમાં કહેલા ઇંદ્રિયોનો સ્પર્શ કરવો” મુખના ભાગનાં ઇંદ્રિયો તે ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને નાસિકા સમજાયાં. શ્લોકમાં આત્માનો જળથી સ્પર્શ કરવાનું કહ્યું છે તેમાં આત્મરાખ્ધનો અર્થ હૃદય એ પ્રમાણે સમજવો કારણ કે “હૃદયમાં અતર્જ્યોતિષ્ઠાય છે” એમ ગોત્રમે કહે છે, વળી “આત્મા હૃદયદેશમાં છે” એવું શ્રવણ ઉપનિષદમાં માય છે. તેથી હૃદયનો સ્પર્શ કરવો તે ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માનો જ સ્પર્શ છે. કેમકે નિરાકાર આત્માનો બીજો પ્રકાર સ્પર્શ થઈ શકતો નથી. હૃદયનો જળથી સ્પર્શ કરીને મસ્તકનો પણ જળથી સ્પર્શ કરવો હાય જોનો હોય તો પણ વારંવાર જળ લઈને જ તે તે સ્થાનનો સ્પર્શ કરવો.

આચમનમાં જળ કેવું હોવું જોઈએ તથા કઈ દિશાસામે બેસી આચમન કરવું તે જણાવે છે—

અનુગ્ણાભિરફેનાભિરદ્વિસ્તીર્થેન ધર્મવિત્ ॥

શૌચેપ્સુઃ સર્વદાચામેદેકાન્તે પ્રાગુદ્ધમુખઃ ॥ ૬૧ ॥

ધર્મ જાણનાર તથા પવિત્રતાની દૃઢાવાળા પુરૂષે સર્વદા એકાંતમાં પૂર્વાભિમુખ અથવા ઉત્તરાભિમુખ બેસી, ગરમ નદિ કુદેલ તથા શીખરગંગા જળથી ઉપર જણાવેલા તીર્થવટે આચમન કરવું. ૬૧.

ધર્મને જાણનાર તથા પવિત્રતાને ઇચ્છનાર પુરૂષે મનુષ્યોથી રહિત પવિત્ર પ્રદેશમાં પૂર્વાભિમુખ અથવા ઉત્તરાભિમુખ બેસી આચમન કરવું. આચમન કરવાનું

જળ મરમ ન હોતુ જોઈએ તેમ ફીણવાળુ પણ ન હોતુ જોઈએ “કાઠ મરણ હોય
તો કાઠજળથી પણ આચમન કરતુ” એમ આપરત જમુનિનો મન દોવાથી રોગા
દિક મરણમા કાણજળથી પણ આચમન કરવામા હોય નથી શીખજનુને લીધે
અથવા સ્વાભાવિકરીને કાણ જણાતા જળનો નિરોધ નથી આશ્વમેરે તીવરપે
જળાવેલા દયેળીના પ્રદેશથી જ આચમન કરતુ એ પરિવ્રતાનુ સાધક છે એમ
જણાવવામાટે અમારે જણાવી ગયેલ છતાં અહીં પણ નીર્વસજનુ મદલ કરેતુ છે
‘ પવિત્રતાની ઇચ્છાવાળા પુરે’ એમ કહેવાથી જણાવ્યુ છે કે આચમન પ
વિવ્રતાનુ સાધન છે અને તેથી અહીં જે કે ભોજનનુ પ્રકરણ છે તોપણ મૂત્રા
વિગ્ન્ય અપવિત્રતાના સમયમા પણ આચમન કરવાનુ છે એમ સમજતુ,
આચમનવિરોધો વિરોધ પ્રમાર સામ્રાતરથી જણી લેવો એમ બતાવવામાટે
આચમન કરનારને ‘ધર્મેને જણનાર’ એ વિરોધસ આપેતુ છે

આચમનના જલનુ પ્રમાણ કહેછે—

હૃદ્દાભિઃ પૂયતે વિપ્રઃ કણ્ઠગાભિસ્તુ ભૂમિપઃ ॥

વૈઙ્યોન્નિઃ પ્રાશિતાભિસ્તુ શૂદ્રઃ સ્પૃષ્ઠાભિરન્તતઃ ॥૬૨॥

માનસ કુદરમા પ્રાપ્ત થયેના જળથી પવિત્ર થાયછે ક્ષત્રિય ક્રમા પ્રાપ્ત
થયેના જળથી પવિત્ર થાયછે, નરસ મુખમા જ નહેતા જળથી પવિત્ર થાયછે
અને મદ્ર હો’ તથા હાલનો અપસ થાય તેના જળથી જ પવિત્ર થાયછે ૬૨

આશ્વ ક્ષેત્રમા પદોને તેજા જળવાળા આચમનથી ક્ષત્રિય ક્રમા
પદોથી તેજા જળવાળા આચમનથી વૈશ્ય ક્રમસુધી નહિ પણ મુખમા જ પ
દોથી તેજા જળવાળા આચમનથી અને શૂદ્ર હાલ તથા લેકના છેડાસુધી પ
દોથી તેજા જળવાળા આચમનથી શુદ્ધ થાયછે એટલે તે તે વર્ગે આચમનમા
તેજુ તેજુ જળ લેતુ તેથી આપુ જળ હોર તો શુદ્ધ થઈ ગયાની નથી ચા
નરસજમુનિ વ્યક્તિમાટે જે પ્રમાણે આચમન કરવાનુ હતુ છે તે પ્રમાણે શ્રીને
માટે પણ જણાવેછે પુરૂષધર્મપણાથી સરગે કે તો જમણા હાથનુ જ વિધાન
છે માટે આચમનમા પણ જમગો દાઢ જ સમજવો

આચમન કરતી વખતે આશ્વણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે ઉપ-
વીતી રહેતુ જોઈએ. માટે ઉપવીતીનુ લક્ષણ કહેછે અને પ્રસ ગને
લીવે પ્રાચીનાવીતી તથા નિવીતીનુ લક્ષણ પ ૧ જણાવેછે—

ઉદ્દૃતે ઢક્ષિણે પાણાવુપવીત્યુચ્યતે દ્વિજઃ ॥

સવ્યે પ્રાચીનઆવીતી નિવીતી કણ્ઠસજ્જને ॥ ૬૩ ॥

જમણો હાથ જનોઘથી ઉઘો અથવા ખદાર રહે એટલે જનોઘ ડાબા ખભાઉપર હોય ત્યારે દ્વિજ ઉપવીતી કહેવાયછે. એમજ ડાબો હાથ જનોઘથી ઉઘો અથવા ખદાર રહે એટલે જનોઘ જમણા ખભાઉપર રહે ત્યારે તે પ્રાચીનાવીતી કહેવાયછે અને જનોઘ કંઠમાં ધારણ કરે ત્યારે તે ત્રિવીતી કહેવાયછે. ૬૩.

ઉપવીતવચર કરેલુ આચમન ન કૈયાબરોજર જ છે એટલુ જ નહિ પણ તેથી દોષ લાગેછે મારે ઉપવીતીપણે એટલે જનોઘ ડાબે ખભે રહેલ હોય અને જમાણી કેડતરફ જમણા હાથની નીચે હોય એવી સ્થિતિમાં દ્વિજે આચમન કરવું આ પ્રમાણે જનોઘ રાખવુ તે સચ્ચ પણ કહેવાયછે એથી ઉલટુ અપસચ્ચ કહેવાયછે જેને અહીં પ્રાચીનાવીત કહેવ છે એટલે જમણા ખભાઉપર અને ડાબી કેડતરફ ડાબા હાથની નીચે જનોઘ રાખનારો પ્રાચીનાવીતી કહેવાયછે પિતૃકાર્યો પ્રાચીનાવીતીપણામા જ થઇ રાકેછે અને કંઠમાં માળાની પેડે બન્ને ખભાઉપર જનોઘ લટકણ હોય ત્યારે તે ત્રિવીત કહેવાયછે અને તેમ ધારણ કરનારો પુરુષ ત્રિવીતી કહેવાયછે ઉપવીત દેવાના નિવીત મનુષ્યાણા પ્રાચીનાવીત પિતૃણામ્ । એટલે દેવકાર્યમા ઉપવીત ભ્રેષ્ઠએ, મનુષ્યકાર્યમા ત્રિવીત ભ્રેષ્ઠએ અને પિતૃકાર્યમાં પ્રાચીનાવીત ભ્રેષ્ઠએ એવી શ્રુતિ હોવાથી દ્વિજે દેવકાર્યમાં ઉપવીતી રહેવું, મનુષ્યકાર્યમા ત્રિવીતી રહેવું અને પિતૃકાર્યમા પ્રાચીનાવીતી રહેવું ભ્રેષ્ઠએ આ પ્રકારણમા જો કે પ્રાચીનાવીતી અને ત્રિવીતીનો પ્રસંગ નથી તોપણ ઉપવીતીનું લક્ષણ કહેવાનો પ્રસંગ આવેલો હોવાથી તેના સબધને લીધે પ્રાચીનાવીતી તથા ત્રિવીતીના લક્ષણ પણ કહેલા છે

અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિન અને મેખલા વગેરે ધારણ કરવાં, પણ તેમાં જ્યારે ઈર્ષ્વતા વગેરે થાય ત્યારે શું કરવું? તેનું સમાધાન કરેછે—

મેખલામજિનં દળ્ડમુપવીતં કમળલુમ્ ॥

અપ્સુ પ્રાસ્ય વિનષ્ટાનિ શૃહ્લીતાન્યાનિ મન્નવત્ ॥૬૪॥

છિન્નભિન્ન થઇ ગયેલા મેખલા, મૃગચર્મ, ૬૩, ઉપવીત (જનોઘ) અને કમડંબુ એઓને જળમાં પધરાવી મન્નપૂર્વક ખીજા ધાગણ કરવાં. ૬૪.

મેખલા, મૃગચર્મ, ૬૩ વગેરે ઉપવચનસંસ્કાર વખતે ધારણ કરવાનાં છે તે એ કામની સમાપ્તિ પછી પણ અદ્યચર્ચની સમાપ્તિપર્યંત ચાલુ રાખવાનાં છે અને જ્યારે જ્યાં તે ઊભ ભિન્ન થાય ત્યારે પોતાના શ્વસૂત્રમા જણાવેલા મન્નપૂર્વક તે તે નવા ધારણ કરવાં

બ્રહ્મચારીને કેશાંત સંસ્કારો સમય બતાવેછે—

કેશાન્તઃ પોહશે વર્ષે વ્રાહ્મણસ્ય વિધીયતે ॥

રાજન્યવન્ધોર્ધ્વાર્વિશે વૈશ્યસ્ય દ્વ્યધિકે તતઃ ॥ ૬૫ ॥

॥ ૧૧ નામનો મન્મજી શાસ્ત્રી મોળમે વર્ષે કાપિયને બારીસમે વર્ષે અને રામ્યને તેથી મેં ૧૫૪ એકને બારીસમે ૧૧ ગ્રામા આવેછે ૬૫

૧૧૧ નામનો સરકાર જેને કેટલીક જગ્યાએ ગોદાનસરકાર પણ કહેવો છે અને જેમા મને દસાનુ વપન કરવામા આવેછે તે બ્રાહ્મણને સોળમે, કાપિયને બારીસમે અને વદનન બોલીસમે વર્ષે થાયઠ બાધાયન કહેછે કે આ વધા મળથી જ લાભવા

જાતકર્માદિ સંસ્કાર કન્યાઓને કેવી રીતે કરના તે જણાવેછે—

અમત્રિકા તુ કાર્યેયં સ્ત્રીણામાવૃદ્ધોપતઃ ॥

સંસ્કારાર્થં શરીરસ્ય યથાકાલં યથાક્રમમ્ ॥ ૬૬ ॥

ઉપર દેના નામનગર સપગા મન્મજી ન્યાઓને નગીના મન્મજી સમય પ્રમાણે આ ક્રમ પ્રમાણે મન્મજી કરના ૬૬

સ્ત્રીજાતિને જાત મેંવગેર સંસ્કારો મન્મજી કરવાના છે પણ તેમા સમય અને ક્રમ તો જે પ્રમાણે ન્યા છે તે જ સમજવાનો ॥

સ્ત્રીજાતિના બધા સંસ્કારો મન્મજી કરના પણ તેમાં પુરુષને જેમ ઉપનયન સંસ્કાર મુખ્ય છે તેમ સ્ત્રીને વિનાહ-સંસ્કાર પાંચેમાં જ મુખ્ય છે એમ કહી તે સંસ્કાર મન્મજી કરના વગેરે જે એમ સ્વયંવેદે અને તેની માથે એ મન્મજીની પુરુષના ઉપનયનમન્મજીની માથે કરના મન્મજી કરેછે—

વૈવાહિકો વિધિઃ સ્ત્રીણાં સંસ્કારો વૈદિકઃ સ્મૃતઃ ॥

પતિસેવા ગુરૌ વાસો ગૃહાર્થોગ્નિપરિક્રિયા ॥ ૬૭ ॥

જાઓને વિનાદમ નથી વિધિ વેગેજા ઉપનયનમન્મજીને આગે ગણાયછે ૧૧ પતિની સેવા રીત તના મન્મજી કરના છે તથા ગૃહનુ મન્મજી તે તેના સોનપ્રાનદોમન્મજી છે ૭

પુરૂષભાટે ઉપનયન નામનો એ વેદિકસંસ્કાર કહ્યો તેને ડોકાણે સ્ત્રીઓને માટે વિવાહસંસ્કાર છે. ઉપનયનસંસ્કારપછી ગુરુકુલવાસ તથા અગ્નિનું પરિચરણ આવે છે તો સ્ત્રીઓને માટે પતિની આરાધના એ જ ગુરુકુલવાસ છે અને ઘરસંબંધી રસોઇ તથા સ્વચ્છતા રાખવી વગેરે કાર્યો એ નવમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે તે અગ્નિના પરિચરણને રથાને ■

અહીંસૂધી મુખ્યત્વે ઉપનયનસંસ્કારની પહેલાંના સંસ્કારો દૂકામાં વર્ણવી તથા ઉપનયનસંસ્કારસંબંધે વિશેષ વર્ણન કરી અને તેને અંગે બીજું પણ કેટલુંએક કહી હવે બ્રહ્મચારીભાટે વેદાભ્યાસવગેરે કર્મોનું પ્રકરણ ચલાવવા ઋષિઓને તેના શ્રવણમાં સાવધાન કરે છે—

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ॥

उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥ ૬૮ ॥

દ્વિજોને ઉત્પત્તિ (બીજો જન્મ) પ્રકટ કરનાર અને પવિત્ર આ ઉપનયનસંબંધી વિધિ કહ્યો. હવે ઉપનીતને ક્યાં કર્મ કરવાનાં છે તે તમે સાંભળો. ૬૮.

ઉપનયનસંસ્કાર માતાપિતાથી ધ્યેયી ઉત્પત્તિનો પ્રકાર કરનાર છે એટલે જન્મને ગુણયુક્ત કરનાર છે. જન્મેણ હોય પણ ઉપનયન ન થયું હોય ત્યાંસૂધી વેદાભ્યાસવગેરેના અધિકારના અભાવથી પુરૂષ નહિ જન્મેલાજેવો જ ગણાય છે આવી રીતે બીજા સંસ્કારોથી ઉપનયનસંસ્કારની પ્રધાનતા પ્રતિપાદન કરી છે.

ઉપનયન થયાપછી બ્રહ્મચારીને ગુરુએ આદંભમાં શુશિષ્યવતું તે કહે છે—

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ॥

आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ॥ ૬૯ ॥

ગુરુએ ઉપનયનનો સંસ્કાર કરી શિષ્યને પ્રથમ ઝાંચ, આચાર, અગ્નિકાર્ય અને અધ્યોપાસન શિષ્યવતું. ૬૯.

ગુરુએ શિષ્યને ઉપનયનસંસ્કાર કરી પ્રથમ તો યૌત્વવગેરે શિષ્યવતું. મૂત્રોત્સર્ગવગેરેમાં મૃતિકા અને જલથી શુદ્ધિ તથા સ્નાન, આચમન વગેરે યૌત્વ કહેવાય છે. ગુરુવગેરે માન્ય પુરોહી સામે ઉભી ઉભા થવું, તેમને આ-

સન આપતુ, તેમનો આદર કરવો વગેરે આચાર દેવાયછે સવારસાળ અ
જિમા સમિધનો હોમ કરવો તે અજિ ત્યં કહેવાયછે અને જાન્યામા આદિત્યના
સ્વરૂપની ભાવનારૂપ ઉપાસન કરતુ તે સંધ્યાપાસન કહેવાયછે

હવે અધ્યયનના નિયમો કહેછે—

અધ્યેષ્યમાણસ્ત્વાચાન્તો યથાશાસ્ત્રમુદ્ઘ્મુલ્લઃ ॥

બ્રહ્માજ્જલિકૃતોધ્યાપ્યો લઘુત્વાસાજિતેન્દ્રિયઃ ॥૭૦॥

શાસ્ત્રપ્રમાણે આચમન કરનાર ઉત્તરાભિમુખ મેસનાર બ્રહ્માજ્જનિ કર
નાર પવિત્ર સ્ત્રાધારણુ કરનાર અને ઇન્દ્રિયોને જીતનાર થઇ જે ભજુનામાટે
તૈયાર થયો હોય તેના ગિન્યને ભજુનવો ૭૦

ભજુનામાટે તૈયાર થયેલ એટલે ભજુવાની ઇચ્છા રાખનાર શિષ્યને
ઉત્તરાભિમુખ બેસાવો ગૌતમ સ્મૃતિમા શિષ્યને પૂર્વાભિમુખ બેસાડી ગાથાએ
તેની સામે બેસી તેને ભજુનવો એમ કહેતુ છે તેથી શિષ્ય પૂર્વાભિમુખ પણ
બેસી ગઈ ભજુનવાપહેવા તેને આચમન રાવતુ તથા બ્રહ્માજ્જનિ પણ કરા
વવો બ્રહ્માજ્જનિ એને કહેવો તે હવે પછીના શ્લોકમા કહેશે અ યત વખતે
શિષ્યે પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરેતુ હોતુ જોઇએ વસ્ત્ર ધોરેતુ મેતુ વસ્ત્ર પહેરનાર શિષ્ય
ભજુનવાને હાથક ગણાતો નથી કારણકે અપવિત્રપણે વેદા યત્ર થાય નહિ અને
ખીજ રીતે જોઇએ તો ખરાબ વસ્ત્ર પહેરેલ કોય અને તેમાનો મેલ તથા મેનને
હીરે લાગેવા જતુઓ રાગીને અસર રતા હોય તેથી તે ભજુનામા ધ્યાન રાખી
શકે નહિ માટે ધોવાથી હવતુ થયેલુ સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરેલુ હોતુ જોઇએ અ ય
યત્ર સમયે શિષ્યને જિતેન્દ્રિય રહેતા શિષ્યવતુ જોઇએ એટલે એ વખતે તેણે
મનમા કશા વિચાર ન કરવા જોઇએ તેમ જ ખીજુ પણ અતુ કાંડ જોઇ સામ
જતુ ન જોઇએ કે જેમા મન વૈચલ્ય અ યત્રમા વિદ્ય આરે

પૂર્વશ્લોકમાં આપેલ “બ્રહ્માજ્જનિ” તુ લક્ષણ કહેછે—

બ્રહ્મારમ્ભેવસાને ચ પાદૌ ગ્રાહ્યૌ ગુરોઃ સદા ॥

સંહત્ય હસ્તાવધ્યેયં સ હિ બ્રહ્માજ્જનિઃ સ્મૃતઃ ॥૭૧॥

વેદાધ્યયનના આરભમા તથા અનમા સદા ગુરુના મને ચગ્ગોતુ સ
મહણુ કરતુ અને હાથ નેગી ભગતુ તે બ્રહ્માજ્જનિ કહેવાયછે ૭૧

હુમેશો ગુરૂની પાસે વેદાધ્યયન કરવા બેસતી વખતે તથા અધ્યયન સમાપ્ત થતાં ઉઠતી વખતે તેમનું પાદોપસંગ્રહણ કરવું તથા લલ્લતી વખતે હાથ ભેંટી રાખવા તે બ્રહ્માંજલિ કહેવાયછે. ગુરૂનું પાદોપસંગ્રહણ એ ગુરૂને પ્રસન્ન કરવામાટે છે.

ગુરૂનું પાદોપસંગ્રહણ કેમ કરવું તે સમજાવેછે—

વ્યત્યસ્તપાણિનાં કાર્યમુપસંગ્રહણં ગુરોઃ ॥

સવ્યેન સવ્યઃ સ્પૃષ્ટવ્યો દક્ષિણેન ચ દક્ષિણઃ ॥૭૨॥

વ્યત્યન્ન એટલે ઉપરનીએ કરેલા હાથથી ગુરૂનું પાદોપસંગ્રહણ કરવું અર્થાત્ ડાબા હાથથી ડાબા ચરણનો અને જમણા હાથથી જમણાનો સ્પર્શ કરવો. ૭૨.

બન્ને હાથ સવળા રાખી પ્રથમ પોતાના ડાબા હાથથી ગુરૂના ડાબા ચરણનું નામજતાથી ગ્રહણ કરવો તથા પછી પોતાના જમણા હાથથી ગુરૂના જમણા ચરણને કોમળતાથી ગ્રહણ કરવો. આમાં ડાબો હાથ નીચે રહે અને જમણો હાથ ઉપર રહે એમ થવું જોઈએ કોમળતાથી ગ્રહણ કરવાનો હેતુ એ છે કે તેથી ગુરૂના ચરણમાં કંઈ બધા ન થાય, નહિ તો કોઈ જટ સિખ્ય ગુરૂના ચરણનું ગ્રહણ બલપૂર્વક કરી તેમાં બધા પહોં કરે, માટેજ સ્પર્શ કરવો એમ મૂળમાં કહ્યું છે. એટલે ગ્રહણ એવું કરવું કે જેમાં સ્પર્શ માત્ર થાય હાથ સવળા રાખવાનું જે કે અહીં કશું કહેવું નથી તોપણ સમૂલ્લંઘનમાં તેવું જણાવેલ છે. પેઢીનસિ કહેછે કે “હત્તાન મ્યા હસ્તાન્યા દક્ષિણેન દક્ષિણ સવ્ય સવ્યેન પાદાવ-મિવાદવેત્.” એટલે “હત્તાન અર્થાત્ સવળા હાથથી પાદસ્પર્શ કરવો, તેમાં જમણા હાથથી જમણા પગનું અને ડાબા હાથથી ડાબા પગનું ગ્રહણ કરવું” આમાં જમણો હાથ ઉપર રાખવો તે મિથ્યાચારથી સિદ્ધ છે, જે ગુરૂ પત્તાંડી વાળીને બેઠા હોય તો સિખ્યને પોતાના હાથ ઉપરનીએ કરવાની જરૂર પડતી નથી.

વેદાધ્યયનના આરંભ અને વિરામવિષે ગુરૂએ કેમ આજ્ઞા કરવી? તે જણાવેછે—

અધ્યેપ્યમાણં તુ ગુરુર્નિત્યકાલમતન્દ્રિતઃ ॥

અધીપ્ત્વ મો ઇતિ ત્રૂયાદ્વિરામોસ્તિતિ ચારમેત્ ॥૭૩॥

સર્વના આયત્મ્યમરના ગુરુએ અધ્યયન કર્યા આવેલા શિષ્યને “હે શિષ્ય! તુ અધ્યયન કર” એ પ્રમાણે કહેવું અને છેવટમાં “નિનમ યાઓ” એમ મોની અધ્યયન બંધ કરવું ૭૩.

ગુરુ ન હોય ત્યાગ્રથી બહારો બહારો મ્હી શિષ્યે ગુરુને એવ આપવો નહિ પણ ગુરુ કહે એવે બહુવાનો આનંદ થાય અને ગુરુ બંધ પાડવાનું કહે એ ઠીકે બંધ કરવું પણ શિષ્યે વચ્ચે પોતાની મેળે બંધ કરી દેવું નહિ શિષ્યની શ્રદ્ધાશક્તિ અને ધારણશક્તિનો વિચાર રી ગુરુ જ પોતાનીમેળે વિરામ યાઓ એમ કહે એવે વિરામ કરવો ત્રીજી સ્મૃતિમાં એમ પણ કહ્યું છે કે સ્વા યાય કરી વિરામતા સમયમાં તર્જની આગળથી પૂર્ણનો સ્પર્શ રી સ્વસ્તિ એમ કહેવું અર્ધા સામાન્યરીને એમજ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગુરુએ આરબમાં મૌર્ધાસ્વ એવે હે શિષ્ય! અ યયન કર, એમ હેવું અને છેવટ વિરામોડસ્તુ એટલે વિરામ યાઓ, એમ હેવું, પણ બીજે ઠેકાણે આમ પણ જણાવેલું છે કે સામરેના અ યયનમાં સમાપ્તિ સમયે વિમ્પ્રમ્ એમ મ્હેવું નજીવેના અધ્યયનમાં છેવટ વિરામ એમ મ્હેવું અને અથવવેના અ યયનમાં છેવટ આરમ એમ મ્હેવું.

અધ્યયનના આદિમાં અને અંતમાં પ્રણામ એટલે ઓંકારનો ઉચ્ચાર કરવાની આજ્ઞા કરેછે અને તેનું કાળ પણ જણાવેછે—

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ॥

स्ववत्यनोद्भूतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ॥ ૭૪ ॥

સર્વના વેદાધ્યયનના આદિમાં અને અંતમાં ઓંકારનું ઉચ્ચારણ કરવું આનંદમાં ઓંકાર નહિ મોનનાથી ને અધ્યયન સરી જાય, અને સમાપ્તિમાં નહિ ઓનનાથી ટિથિને પામવું નથી ૭૪

સર્વદા એટલે શ્રદ્ધાયર્થમાં બહાની રખેને તેમ જ અવિસ્મરણમાં મુદ્ધ સ્થાકિએ સ્વા યાય રતી વખતે પણ આદિમાં અને અંતમાં ઓંકાર બોલવો કારણ કે આરબમાં ઓંકાર નહિ મોનવાથી વેદાધ્યયન સરી જાય એવે તે કંઈ યાદ નથી રહેછ, તેથી આ પ્રત્યેક જ આજ્ઞા બંધાયે અને પાઠજથી ઓંકાર નહિ બોનવાથી તે વીંખા, બંધે એટલે કદી થોડા દિવસ યાદ રહેછે તો પણ પાઠજથી બૂરી જવાય છે અર્થાત્ આદિ અંતમાં ઓંકાર વગરનું વેદાધ્યયન નિષ્ફળ જ યાય છે આ પ્રસંગ અ યયનનું હોવાથી હોમ, મ ત્રગ્ધ, શાસ્ત્રનું અનુવચન તથા ન જ આદિમાં આ પ્રમાણે ઓંકારના ઉચ્ચારની જરૂર નથી

કેવો પુરૂષ ઓંકારનું ઉચ્ચારણ કરવામાટે યોગ્ય છે તે બતાવેછે—

પ્રાક્ષૂલાન્પર્યુપાસીનઃ પવિત્રૈશ્ચૈવ પાવિતઃ ॥

પ્રાણાયામૈસ્ત્રિભિઃ પૂતસ્તત ઓઙ્કારમર્હતિ ॥ ૭૫ ॥

પૂર્વાભિમુખ અગ્રવાળા દર્ભઉપર બેટેલો, બન્ને હાથમાં દર્ભ રાખવાથી પવિત્ર થયેલો અને ત્રણ પ્રાણાયામોથી પવિત્ર પુરૂષ ઓંકારના ઉચ્ચારણમાટે યોગ્ય થાયછે. ૭૫.

મુખ તથા નાસિકામાં કરનારો વાયુ પ્રાણ કહેવાયછે, તેનો નિરોધ કરવો એટલે શરીરમાં- જ પકડી રાખવો પણ બહાર ન નિકળવા દેવો તે પ્રાણાયામ કહેવાયછે. પ્રાણાયામનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે કે—
પ્રતિપ્રણવમયુક્તાં ગાયત્રીં શિરસા સહ ।

ત્રિર્જપેદાયતપ્રાણઃ પ્રાણાયામઃ સ ઋચયતે ॥

એટલે પ્રાણવાયુને નિયમમાં રાખી મૂઃ મુઃ સ્વઃ વગેરે સાતે વ્યાહતિઓમાં ઓંકારસહિત અને આપોજ્યોતિઃ એ શિરોમંત્રસહિત ગાયત્રીમંત્રનો ત્રણ વખત જપ કરવો તે પ્રાણાયામ કહેવાયછે. અહીં આવી શંકા ઉઠવાપગર રહેતી નથી કે પુરૂષ પ્રાણાયામ કરવાથી ઓંકારના ઉચ્ચારણને યોગ્ય થાયછે અને અહીં તો પ્રાણાયામમાં પ્રથમ જ ઓંકારની જગર પડેછે. તે શાસ્ત્રમાં કહેવાતો અન્યોન્યાશ્રય હોય આ પ્રકરણમાં આવેછે પણ તેમ નથી પ્રાણાયામમાં ઓંકારનો ઉચ્ચાર તે તો માત્ર માનસવ્યાપાર જ છે અહીં વાણીના વ્યાપારરૂપ સાક્ષાત્ ઓંકારના ઉચ્ચારણમાટે પ્રાણાયામથી યોગ્યતા મેળવવાની છે તેથી અન્યોન્યાશ્રય હોય નથી. જો કે ધણા જપ વાણીના વ્યાપારથી થાયછે પણ પ્રાણાયામમાં જરવાનો જપ વાણીના વ્યાપારથી નહિ પણ માનસવ્યાપારથી જ થાયછે. ઓંકારના ઉચ્ચારણની યોગ્યતા મેળવવામાટે આ શ્લોકમાં કહેલો વિધિ અધ્યયનમાં પ્રથમ સમયને માટે જ છે કારણ કે એમ દ્વમેશ કરતા રહેવું એવું કંઈ જણાવ્યું નથી.

પ્રણય એટલે ઓંકાર ત્રણે વેદના સારરૂપ છે અને વ્યાહ-
તિઓ પણ તેવીજ છે એમ કહેછે—

અકારં ચાપ્યુકારં ચ મકારં ચ પ્રજાપતિઃ ॥

વેદત્રયાન્નિરદુહઙ્મર્ભુવઃ સ્વરિતીતિ ચ ॥ ૭૬ ॥

બ્રહ્માએ ત્રણ વેદોમાથી અક્ષર, ઉચ્ચ અને મધ્ય એ ત્રણ વર્ણોનું તેમજ મૂ મુવ અને સ્વ એ ત્રણ વ્યાહતિઓનું દોહન કરેલું છે ૭૬

દર્દોમાથી જેમ માખણને મ્હાડવામા આવે તેમ બ્રહ્માએ ઓઝારના અર્ધ યજુષ અમારને ઋગ્વેદમાથી ઉઠારને ચતુર્વેદમાથી અને મહારને સામવેદમાથી કહ્યા છે, એવુજ નહિ પણ મૂ મુવ અને સ્વ એ વ્યાહતિઓને પણ અત્યંત મહત્ત્વેદ ચતુર્વેદ અને સામવેદમાથી જ કહાડેલ છે

ગાયત્રીમંત્ર પણ ત્રણેવેદના સામ્ય છે એમ જણાવેછે—

ત્રિभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमद्बुद्धत् ॥

तदित्युचोस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ७७ ॥

સર્વોત્તમ ધ્યાનમા રહેનાર બ્રહ્માએ ત્રણે વેદમાથી જ તત્ત્વ એના પદથી આગ બાના આ ગાયત્રીમંત્રના એક એક પાદનું દોહન કરેલું ૭૭

ગાયત્રીમંત્રના ત્રણ ચરણ છે અને તે એક એક ચરણ બ્રહ્માએ ક્રમથી ઋગ્વેદ ચતુર્વેદ અને સામવેદ એઓમાથી દોહન કરેલ છે અથાત્ તત્ત્વ પદથી આરંભ તા ગાયત્રીમંત્રનું એક એક ચરણ તે તે વેદના સારરૂપ છે

પ્રણુન અને વ્યાહતિપૂર્વક ગાયત્રીમંત્રના જપનું ફળ કહેછે—

एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम् ॥

सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

વેદ જાણનારો વિદ્વિગ્ન મન સધ્યામા ઓઝારને તથા ત્રણ વ્યાહતિસહિત ગાયત્રીને જપે તો વેદાધ્યયનથી થતા પુણ્યને પ્રાપ્ત થાયછે ૭૮

એ ૮ ૧ બતાવેલ ઓઝારરૂપ અક્ષરને અને વ્યાહતિસહિત આ ત્રિપદા સાવિત્રીને મતારસાજ જપતો જાણણ ત્રણે વેદ બધાવાથી જે પુણ્ય થાય તે પુણ્યને પામેછે માટે સધ્યાસમયે ઓઝાર તથા વ્યાહતિસહિત સાવિત્રી એટલે ગાયત્રીને જપ કરવો એવો વિધિ કહેવાય છે આ પ્રયોગનો આરંભ અર્ધ પણ થઈ શકેછે કે જ મા સ પાપાસનથી જે પુણ્ય કલ્પે છે તે પુણ્ય પ્રણવ અને વ્યાહતિસહિત ગાયત્રી જપનારને જ થાયછે, પણ કેવળ ગાયત્રી જપનારને થઈ નથી આમા જે વ્યાહતિઓ કહેલછે તે મૂ મુવ અને સ્વ એ ત્રણ લેવાની છે પણ પ્રાણાયામમા જેમ સાત વ્યાહતિ આવેછે તેમ અર્ધ સાત લેવાની નથી

ગાયત્રીમંત્રના વિશેષ જપનું વિશેષ ફળ કહે છે—

સહસ્રકૃત્વસ્ત્વમ્બસ્ય વહિરેતન્નિકં દ્વિજઃ ॥

મહતોપ્યેનસો માસાત્ત્વચેવાહિર્વિમુચ્યતે ॥ ૭૯ ॥

દિન ગામથી બહારના પ્રદેશમાં ઓંકાર અને વ્યાહતિસહિત સાવિત્રીનો હજારવાર, જપ કરે તો, સર્પ જેમ કાંચળાથી મૂકાઈ જાય તેમ એક માસમાં મોહોદા પાપથી પણ મૂકાઈ જાય છે. ૭૯.

સંધ્યામાં તેમજ બીજે વખતે પણ આ ત્રણનો એટલે ઓંકાર, ત્રણ વ્યાહતિ તથા સાવિત્રી એટલે ગાયત્રીમંત્રની ગામથી બહાર નદીને કાંઠે અથવા અરણ્યવગેરે એકાંત પ્રદેશમાં હજારવાર આવૃત્તિ કરવાથી એક માસમાં જ દિન મોહોદા એટલે અબલુતાં થઈ ગયેલ ગ્રાહણવધવગેરે પાપથી પણ મૂકાય છે, સર્પ જેમ પોતાની કાંચળાથી છૂટે થઈ જાય તેમ માથે પાપનું પડ નબી ગયેલ હોય તેનાથી પણ આવીરીતે ગાયત્રીજપ કરનાર પુરુષ છૂટે થઈ જાય છે.

પોતાના કર્તવ્યરૂપ જપાદિકથી વિમુખ રહેનારની અધ્યાત્મતા જણાય છે—

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ॥

ब्रह्मक्षत्रियविद्व्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ૮૦ ॥

જનને સંધ્યામાં એ સાવિત્રીનો જપ ન કરે તો અને વિદ્વિતસમયમાં પોતાની હોમાદિ ક્રિયા પણ ન કરે તો ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય સત્પુરુષોમાં નિંદાપાત્ર થાય છે. ૮૦.

બન્ને સંધ્યામાં તથા અન્યસમયમાં સાવિત્રીથી રહિત એટલે સાવિત્રીનો જપ નહિ કરનાર અને વિદ્વિતસમયે એટલે પ્રાતઃકાળે અને સાયકાળે હોમરૂપ પોતાની ક્રિયાથી પણ રહિત ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય સત્પુરુષોમાં નિંદાય છે. માટે સાવિત્રીનો જપ તથા હોમાદિક ક્રિયા છોડતી નહિ. ઉપરમાં ઉપર ગ્રાહણને સોળવર્ષસૂધી, ક્ષત્રિયને બાવીસવર્ષસૂધી અને વૈશ્યને ચોવીસવર્ષસૂધી ઉપનયન ન થયું હોય તો ગાયત્રીજપ, સંધ્યા અને સ્વાધ્યાયવગેરે ન થઈ શકવાથી તે માત્ર બની જાય છે અને તેથી નિંદાપાત્ર થાય છે તથા સમયસર ઉપનયન થયા છતાં પણ ગાયત્રીજપ અને સંધ્યાવગેરે ન કરે તો હોય તો પણ તે બ્રહ્મ ગણાય છે.

અને તે દોષયુક્ત થવાને લીધે ચોગ્ય મનુષ્યો તેનો ત્યાગ જ કરે છે અર્થાત્ કોઈ પણ વ્યવહારમાં તેની સાથે જોડાતા નથી.

ઓંકાર તથા વ્યાહૃતિઓસહિત સાવિત્રીમંત્રના જપની વિશેષ આવશ્યકતા જણાવવા તે વેદના મુખરૂપ છે એમ કહે છે—

ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोव्ययाः ॥

त्रिपदा चैव सावित्री त्रिज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ૮૧ ॥

ઓંકારપૂર્વક અન્યથ એવી ત્રણ મહાવ્યાહૃતિઓ અને ત્રણપાદવાળી સાવિત્રી એ વેદનું મુખ છે એમ જાણવું ૮૧.

ઓંકાર જેઓમાં પ્રથમ આવે છે એવી મૂં મુઃ સ્વં એ ત્રણ મહાવ્યાહૃતિઓ અને ત્રિપદા સાવિત્રી એઓ વેદનું મુખ છે એટલે આદિમા બોલવાનાં છે. કારણકે તે પ્રથમ બોલીને પછી વેદાભ્યવનનો આરભ થાય છે અથવા તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું દ્વાર છે કારણકે એના જપાદિકથી પાપરહિત થયેલા દ્વિ-જને બ્રહ્મજ્ઞાનના પ્રકર્ષથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે પણા શીર્ષકાગસૂધી ટકી રહે એવા ફળને આપનાર હોવાથી અથવા અક્ષર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ આપનાર હોવાથી વ્યાહૃતિઓને અન્યથ એટલે અવિનાશી કહેલ છે

પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ છેવટમાં છેવટનું અને ઉંચામાં ઉંચું ફળ પણ એથી પ્રાપ્ત થવું જણાવે છે—

योधीतेहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ॥

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥ ૮૨ ॥

જે દ્વિજ આવશ્યવગરનો થઈ પ્રતિસ્વિસ ત્રણ વર્ષવર્ષન ઓંકાર તથા વ્યાહૃતિસહિત એ ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરે છે તે વાયુની પેઠે કામચારી અને બ્રહ્મચરૂપ થઈને પરબ્રહ્મને પામે છે. ૮૨.

જે કોઈ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય ત્રણવર્ષસૂધી જરાપણ આજ્ઞાત રાખ્યા-વગર દુમેરા ઓંકાર તથા વ્યાહૃતિસહિત એ ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરે છે તે વાયુની પેઠે કામચારી થાય છે અર્થાત્ એની ત્રિતિ હયાથ ન અટકે એવા પ્રભાવવાળો થાય છે અને આકારાની પેઠે સર્વવ્યાપક અર્થાત્ બ્રહ્મરવરૂપ થાય છે અને એવી-રીતે તે પરબ્રહ્મને પામે છે દુઃકામા એટલું જ કે ગાયત્રીજપના પ્રભાવથી ઉચા

પ્રકારની સિદ્ધિવાળો થાયછે અને તેમ છતાં તે સિદ્ધિમાં જ ન અટકી રહેતાં ઉપર તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ પણ થાયછે; કે જે પરબ્રહ્મમાં, પવનથી હલનલા સમુદ્રમાં ભિન્નિઓની પેઠે આ સથળા સ્થેત્રજો એટલે જીવો રહેલા છે, તેઓ જેમ પ્રસાંત થયેલા સમુદ્રમાં ભિન્નિઓ તરૂંપ થઈ જાયછે તેમ તરૂંપ થઈ જાયછે. આ પ્રલોકનો એવો અર્થ પણ થાયછે કે “જે દિન આલસ્યવગરનો થઈ ત્રણ વર્ષપર્યંત પ્રતિદિવસ ઓંકાર તથા બ્રાહ્મતિસહિત એ ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરેછે તે પ્રથમ વાયુભૂત થાયછે એટલે દિસૃણગર્ભની પદવીને પામેછે “વાયુર્વે ગૌતમ તત્સૂત્રમ્ । હે ગૌતમ ! વાયુ-છે તે સૂત્ર એટલે દિસૃણગર્ભ છે” આ શ્રુતિથી અહીં વાયુભૂત એ પદનો અર્થ દિસૃણગર્ભની પદવીને પામેલો એ પ્રમાણે કરવામાં આવેછે આવી રીતે દિસૃણગર્ભની પદવીને પામેલો અને આકારની પેઠે હેહવગેરેના સંબંધવગરનો તે પરબ્રહ્મને પામેછે” આ પ્રમાણે આ અર્થમાં ગાયત્રીમંત્રનાજપથી કમમુક્તિ વર્ણવવામાં આવેછે.

બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો આ સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપાય છે એમ જણાવેછે—

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ॥

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥૮૩॥

એક અક્ષરરૂપ ઓંકાર એ પરબ્રહ્મરૂપ છે, પ્રાણાયામો કરવા એ સર્વોત્તમ તપ છે, સાવિત્રીથી અધિક કોઈ પણ મંત્ર નથી અને મૌન કરવાથી સત્ય વચન બોલવું એ અધિક છે. ૮૩.

ઓંકાર પરબ્રહ્મરૂપ છે એમ કહી તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિના હૃત્તમ હેતુરૂપ જણાવેલ છે. ઓંકારના જપથી તથા ઓંકારના અર્ચરૂપ પરબ્રહ્મની ભાવનાથી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાયછે ઓંકાર, બ્રાહ્મતિ અને સિદ્ધિમંત્ર સહિત ગાયત્રીમંત્રની ત્રણ આવૃત્તિવડે કરવામાં આવતા પ્રાણાયામો ચાંદ્રાયણવગેરે બીજાં તપોથી સર્વોત્તમ છે. પ્રાણાયામ શબ્દ બહુવચનાંત લખવાથી ત્રણ પ્રાણાયામો તેા અવરૂપ કરવાના છે એમ મુમજવું મુનિયાણવલ્કયે પ્રાણાયામનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહેવું છે કે—

गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेव्याहतिपूर्विकाम् ।

प्रतिप्रणवसयुक्ता त्रिरय प्राणसयमः ॥

એટલે આદિમાં પ્રણવ તથા બ્રાહ્મતિસહિત અને અંતમાં સિદ્ધિમંત્રસહિત ગાયત્રીમંત્રનો ત્રણ વખત જપ કરવો એ પ્રાણસંયમ એટલે પ્રાણાયામ કહેવાયછે સાવિત્રીથી અધિક કોઈ પણ મંત્ર નથી અને મૌન કે જે વાણીને બંધ કરવારૂપ

છે તેથી જે કૃણ યાયછે તેનાકરતાં સત્યવચન બોલવામાં વિશેષ કૃણ યાયછે કારણકે સત્ય બોલવાથી અસત્યનો અટકાવ અને સત્યનો આદર એ બંને સધાયછે અને જ્ઞાન રાખવાથી માત્ર અસત્યનો અટકાવ જ યાયછે. - તેથી જ્ઞાનકરતાં સત્યભાવણ વધી જાયછે. આ શ્લોકનો અર્થ આમ પણ કરવામાં આવેછે કે “એકાક્ષર એટલે એકાક્ષર પરબ્રહ્મ છે. ઉપનિષદમાં કહેછું છે કે ઓમેતિ વ્રહ્મ । એટલે એકાક્ષર બ્રહ્મ છે પ્રાણાયામ એ પરમેતર છે અર્થાત્ પરમ તપના સાધનભૂત છે અહીં પ્રાણાયામ સખ્દથી ત્રણ વ્યાહતિઓ લેવાની છે. ચાચત્રીમંત્રકરતાં અધિક બીજો કોઈ મંત્ર નથી. માટે જ્ઞાનથી સત્ય વધેછે, જ્ઞાન એટલે સમાધિ અને સત્ય એટલે સત્યરૂપ હોવાને લીધે જપ અર્થાત્ એકાક્ષર, વ્યાહતિ અને ચાચત્રી એ-ઓનો જપ સમાધિકરતા પણ વધેછે ”

પ્રણવની વિશેષ પ્રશંસા કરેછે—

ક્ષરન્તિ સર્વા વૈદિક્યો જુહોતિયજતિક્રિયાઃ ॥

અક્ષરં ત્વક્ષરં જ્ઞેયં વ્રહ્મ ચૈવ પ્રજાપતિઃ ॥ ૮૪ ॥

હોમરૂપ તથા યાગરૂપ સધળી વૈદિક ક્રિયાઓ નાગ પામી જાયછે પણ એકાક્ષરરૂપ અક્ષર અવિનાશી છે એમ જાણવું કારણકે તે બ્રહ્મ અને પ્રજાપ-તિનું રૂપ છે. ૮૪.

વેદવિદિત હોમરૂપ અગ્નિહોત્રાદિ તથા યાગરૂપ જ્યોતિષ્ટોમાદિ સધળી ક્રિયાઓ સ્વરૂપથી તથા કૃણથી પણ વિનાશરાણી છે પણ એકાક્ષરરૂપ જે અક્ષર છે તે તો અવિનાશી છે કારણકે તે બ્રહ્મ એટલે વેદનું જ રૂપ છે અથવા બ્રહ્મ એટલે પરમાત્માનું જ રૂપ છે વળી તે પ્રજાપતિ એટલે હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્માનું રૂપ છે બ્રહ્મ એ પરસ્વરૂપ છે અને હિરણ્યગર્ભ એ અપર સ્વરૂપ છે અથવા પ્રજાપતિરૂપ જે બ્રહ્મ તેનું સ્વરૂપ એજ આ-નર છે આમ કહીને જણાવ્યું છે કે જપ સમયમાં બ્રહ્મરૂપે અથવા બ્રહ્મના પ્રતિપાદકરૂપે ઉપાસના કરાયેલો એકાક્ષર મોક્ષનો હેતુ છે શ્લોકમાંના જુહોતિયજતિક્રિયા । એ બીજા ચરણનો અર્થ “જુહોતિ એટલે અગ્નિહોત્ર વગેરે હોમો, યજતે એટલે જ્યોતિષ્ટોમાદિક યાગો અને ક્રિયા એટલે તે સિવાયની બીજી દાનાદિક ક્રિયાઓ” એમ પણ યાયછે જે કે ક્રિયા જે રાખ્દમાં દાનાદિક ક્રિયાની સાથે હોમરૂપ તથા યાગરૂપ ક્રિયાઓ પણ આવી જાયછે તોપણ પ્રજાપતિ હસીવવાને તેને જુદી પાડેથી ॥ શ્લોકના ઉત્તરાર્દમાં “એકાક્ષર બ્રહ્મ તથા પ્રજાપતિનું રૂપ છે” એમ જણાવી તેની સ્તુતિ કરેલી છે અને તે સ્તુતિ તેના જપવિધાનને માટે છે આગર “બ્રહ્મનું રૂપ છે”

એમ કહી તેની નિરાકાર ઉપાસનામાં તથા “પ્રત્યક્ષિનું ૧૫ છે” એમ કહી તેની સાકાર ઉપાસનામાં એમ સર્વે રીતે આવરયક્તા દેખાતી છે. ઉપાસના એટલે ઓંકારના માનસજપ ૫૩૫ બાવના સમજાવી,

માનસજપની શ્રેષ્ઠતા જણાવેછે—

વિધિયજ્ઞાજ્ઞપયજ્ઞો વિશિષ્ઠો દશભિર્ગુણૈઃ ॥

ઉપાંશુઃ સ્યાચ્છત્રગુણઃ સાહસ્રો માનસઃ સ્મૃતઃ ॥૮૫॥

વિધિયજ્ઞથી જપયજ્ઞ દશગુણો અધિક છે, એ જપયજ્ઞને ઉપાંશુ એટલે બીજાને મનુષ્ય ન સાંભળી શકે તેમ થતાં હોય તો મોગણો અને માનસ એટલે મનમાં જ થતો હોય તો હજારગણો અધિક છે. ૮૫.

વેદમાં વિધિથી બતાવેલ અર્થાત્ વિચિત્રા વિપવચાણા દર્શયોમાસ-
યગેરે યજ્ઞો વિધિયજ્ઞ કહેવાયછે. એ વિધિયજ્ઞકરતા ઓંકાર યગેરેના જપ૩૫
યજ્ઞ દશગણો અધિક છે. બીજાઓ પણ સાંભળી શકે એવા અક્ષરોના ૨૫૪
ઉચ્ચારણો જપ અઢી લેવો. પણ જે જપ ઉપાંશુ હોય અર્થાત્ પાસે બેઠેલા
માણસ પણ ન સાંભળી શકે તેવા ઉચ્ચારણો હોય તે તો સોગણો અધિક
છે અને જેમા છબ તથા દોઢ જપ પણ ન હોય એવો માનસજપ છે તે તો
હજારગણો અધિક છે. આ શ્લોક માનસજપની સ્તુતિમાટે છે પણ વિધિ-
યજ્ઞોની નિંદામાટે નથી અને તેથી વેદવિદિન દર્શનૈર્ભાસાદિ યજ્ઞો ઉત્તરતી પં-
ક્તિના છે એમ સમજવાનું નથી. પૂર્ણાંદુસા મર્વાન્કમાનવ પ્રોતિ । એટલે પૂર્ણાંદુતિ-
થી સર્વે કામનાઓને પામેછે. એ વાક્યથી જેમ પૂર્ણાંદુતિની પ્રશંસામાત્ર છે
પણ યજ્ઞનાં બીજાં અંગો નકામા છે એમ સમજવાનું નથી તેમ અઢી પણ
જપયજ્ઞને દશગણો, સોગણો અને હજારગણો અધિક કહી તેની પ્રશંસા કરેલી
છે તે ખરેખર તેની પાસે વિધિયજ્ઞ નકામા જ હોય તોપણ શરીર અને
ધનનો પરિક્ષય કરનારા શ્રૌતયાગો કરવાના વિચાર પણ કોણ કરે? પણ જપ
કરવો બહુ જરૂરનો છે એમ નક્કી કરાવવાને જ તેના ચોતાના પ્રકરણમાં મુખ્ય
ચંજાકરતાં પણ તેની શ્રેષ્ઠતા જણાવી છે, જે વિશેષે ત્રી કર્મજડોનેમાટે તો
ધનની જ ઉપયોગી છે.

ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા વિષયને વધારે દૃઢ કરેછે—

યે પાકયજ્ઞાશ્ચત્વારો વિધિયજ્ઞસમન્વિતાઃ ॥

સર્વે તે જપયજ્ઞસ્ય કલાં નાર્હન્તિ પોડશીમ્ ॥ ૮૬ ॥

વિધિવનસહિત ને આર. પાકયજો છે તે સઘળા જાપયજની મોજમી
કળાને પણ યોગ્ય નથી ૮૬.

વિધિયજ એટલે દસપોણ માસ વગેરે યજ તથા આર પાકયજ એટલે વૈશ્વ-
દેવ હોમ, બલિહોમ, નિવ્યગ્રાહ અને અતિવિભોજનરૂપ મહાયજો એ આ જપા-
ત્મકયજના મોજમા બાને પણ તુલ્ય નથી

જપાત્મક યજ બ્રાહ્મણને માટે તો વિશેષ કરીને પરમધર્મ-
રૂપ છે એમ બતાવે છે—

जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७ ॥

આમણુ જપથી જ મિહિને પામે છે એ વિધિમા સંશય નથી પછી તે
બીજું કર્મ કરે અથવા ન કરે, કાણુક બ્રાહ્મણુ સર્વ પ્રાણીનો મિત્ર છે એમ
કહેવાય છે ૮૭

બ્રાહ્મણુ ઓઝાશોઝિતનાં જપથી જ સરેહવગર સિદ્ધિ પામે છે એટલે મોક્ષ-
પ્રાપ્તિને યોગ્ય યાય છે પછી તે યજ્ઞાદિક બીજા કર્મ કરે કે ન કરે તેની કશી
અડચણ નહિ, કારણ કે બ્રાહ્મણુ મૈત્ર એટલે સર્વ પ્રાણીનો મિત્ર કહેવાય છે
યજ્ઞમા પશુવધવગેરે યવાથી તેનું મિત્રપણુ જોએ તેનું જળવાણુ નથી પણ
જપમાં પરાયણુ બ્રાહ્મણુનું મિત્રપણુ તો બરાબર જળવાય છે અર્થાત્ જપપરા-
યણુ બ્રાહ્મણુ યજ્ઞાશિષ્ટ ન કરે તોપણુ તરી જાય છે ત્યોગમા મૈત્ર શબ્દ છે તેનો
અર્થ મિત્ર એવું સૂર્યનું નામ હોવાથી સૂર્યનો ઉપામક એમ પણ યાય છે તેથી આ
શ્લોકનો એવો અર્થ પણ યાય છે કે “બ્રાહ્મણુ સૂર્યોપામનના અર્થવાળા ગાયત્રી
મંત્રનો જપ કરવાથી જ નિ સંશય મિહિને પામે છે કારણ કે રાત્રમા બ્રા-
હ્મણને મૈત્ર એટલે સૂર્યોપાતક એવું નામ જ આપેલું છે અને તેથી તે બીજું
કાંઈ કરે કે ન કરે પણ માત્ર ગાયત્રીમંત્રનો જપમાન જ રચી કરતો હોય તો
તેટલાથી જ તરી જાય છે” આમા જપની પ્રશંસા સમજવી પણ યજ્ઞાદિકનો,
નિષેધ સમજવો નહિ

ઈંદ્રિયો કબજામાં હોય તો જ વ્યવસ્થાવગર જપ થઈ શકે-
છે, તેમાટે સર્વવર્ણોએ કરવાયોગ્ય તથા સઘળા પુરુષાર્થોમાં ઉપ-
યોગી ઇંદ્રિયસંયમની આવશ્યકતા બતાવે છે—

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ॥

સંયમે ચલમાતિષ્ઠેદ્વિદ્વાન્ યન્તેવ વાજિનામ્ ॥ ૮૮ ॥

ધોડાઓને નિયમમાં રાખવામાં આગળની પેઠે વિદ્વાન્ પુરૂષે, પોતાની તરફ ખેચનાગ વિષયોમાં વિચરતાં ઇન્દ્રિયોને વચ્ચે કરવામાં યત્ન કરતા રહેવું. ૮૮.

ધોડાઓને સારથિ પોતાના કબજામાં રાખવા યત્નવાળો ન રહે તો તેઓ જેમ મોટી દાનિ કરે છે તેમ મનુષ્ય પણ ઇન્દ્રિયોને વચ્ચે રાખવામાં યત્નવાળો ન રહે તો તેઓ પણ મોટી દાનિ કરે છે. ઇન્દ્રિયો પોતાની મેજે જ જેમ વિષયો તરફ ખેચાય છે તેમ વિષયો પણ ઇન્દ્રિયોને ખેચતા રહે છે; માટે વિદ્વાને એટલે નાશાત્મકતાવગેરે વિષયદોષને ભણતા પુરૂષે ઇન્દ્રિયોને વચ્ચે રાખવામાં યત્નવાળો રહેવું કારણ કે એ કામ સહેવું નથી.

ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવાનું કદું તો પછી તેની સંજ્યા, નામ-વગેરે સઘળું જણાવવું જોઈએ. માટે પ્રથમ તેની મંજ્યા કહે છે—

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः ॥

તાનિ સમ્યક્પ્રવક્ષ્યામિ યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥ ૮૯ ॥

પૂર્વના વિદ્વાનોએ જે અગિયાર ઇન્દ્રિયો કહેલાં છે તે સારી રીતે અનુક્રમથી વધાવત્ કહીશ. ૮૯.

જે અગિયાર ઇન્દ્રિયો પૂર્વના વિદ્વાનોએ કહેલાં છે તે સારી રીતે અનુક્રમથી જેમ છે તેમ કહીશ. આમ કહીને જણાવ્યું કે ઇન્દ્રિયોની ગણના હાલ તાર્કિક લોકોએ કઈ નથી નથી કરી, એ તો પૂર્વથી જ ચાલી આવે છે એ ઇન્દ્રિયોની સંજ્યા, નામ તથા કર્મ ન જણતો હોય તેણે કાંઈ સાચું જોયેલ જાણ્યું નથી એમ લોકો તેની દાક્ષી કરે છે, માટે આ સાચાપ્રસિદ્ધ પદાર્થો અવશ્ય જણવા જોઈએ કે તેઓના નામ તથા કામ પણ શું છે?

અગિયારમાંથી પહેલાં દશ ઇન્દ્રિયોનાં નામ કહે છે—

श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ॥

પાયૂપસ્થં હસ્તપાદં વાકચૈવ દશમી સ્મૃતા ॥ ૯૦ ॥

શ્રોત્ર, ત્વચ્, ચક્ષુ, જિહ્વા અને પાંચમી નાસિકા; તથા પાયુ, ઉપસ્થ, હસ્ત, પાદ અને દશમી વાણી કહેલી છે. ૯૦.

શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, નિર્ઘ્રા અને નાસિકા એ પાંચ ઇન્દ્રિયો તથા પાપુ એટલે ગુદા, વપરચ એટલે જનનેન્દ્રિય, હાથ, પગ અને વાણી એ પાંચ ઇન્દ્રિયો એમ બન્ને પાંચ પાંચના સમૂહ મળી દસ ઇન્દ્રિયો થયાં.

ઉપર જણાવેલાં ઇન્દ્રિયોના જે-જે પાંચ પાંચના સમૂહ કહ્યા-તેનાં પ્રસિદ્ધ નામો કહે છે—

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ॥

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पायवादीनि प्रचक्षते ॥ ૧૧ ॥

ગોગોમાં અનુક્રમથી શ્રોત્રવગેરે પાંચને જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને એમાંનાં પાપુ-વગેરે પાંચને કર્મેન્દ્રિયો કહે છે. ૬૧.

શબ્દાદિક્ષાનના સાધનરૂપ હોવાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય છે અને મલોત્સ-ગવગેરે કર્મેના સાધનરૂપ હોવાથી કર્મેન્દ્રિયો કહેવાય છે.

અગિયારમા ઇન્દ્રિયની ઓળખાણ આપે છે અને તેને કબજે રાખવાની જરૂરિયાત દર્શાવે છે—

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ॥

यस्मिञ्જिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ ૧૨ ॥

અગિયારમું ઇન્દ્રિય મન જાણવું કે જે પોતાના ગુણથી જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપ તેમ જ કર્મેન્દ્રિયરૂપ પણ છે; જે મનને જીતવાથી પાપ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા પાપ કર્મેન્દ્રિયો એ બન્ને જીતાઈ ગયાં જ ગણાય છે. ૬૨.

મન એ અગિયારમું ઇન્દ્રિય છે તેને અંતરિન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. તે સંદેહ કરવારૂપ પોતાના ગુણથી જનને ભતના ઇન્દ્રિયોને પ્રવર્તાવનાર છે અને તેથી જેમ નાયક જીતાતાં સાધારણ સૈનિકો કાંઈપણ પરાક્રમ નહિ કરી શકતાં જીતાઈ ભય છે તેમ મન જીતાતા બાકીના દસ ઇન્દ્રિયો કાંઈપણ વિરોધ પ્રયાસવગર જ જીતાઈ ભય છે, અર્થાત્ મન કબજે થતાં બધા ઇન્દ્રિયો પણ કબજે પડે ભય છે.

ઇન્દ્રિયોના સંયમથી થતું ફળ કહે છે—

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥

संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ૧૩ ॥

. ઇદ્રિયોના પ્રસંગથી જરૂર દોષને પામેછે, પણ તેઓને જ નિયમમાં રાખીને, તે પછી સિદ્ધિને પામેછે, ૯૩.

પુરુષ ઇદ્રિયોના પ્રસંગથી એટલે વિષયોમાં ઇદ્રિયોની તત્પરતા થાય અર્થાત્ ઇદ્રિયો નિરંકુશપણે વિષયમાં લાગ્યાં રહે તેથી દુષ્ટદોષને તેમ જ અદુષ્ટદોષને પણ પામેછે, એમાં કયો સંશય નથી દુષ્ટદોષ એટલે આ લોકમાં રોગ, ધનદાનિ તથા અપકીર્તિવગેરે અને અદુષ્ટદોષ એટલે પરલોકમાં નરકદુઃખાદિ સમજવાં એ જ ઇદ્રિયોને જે સારી રીતે કળજે રાખવામાં આવે તે શાસ્ત્રોપન માર્ગથી કરી મોક્ષવગેરે પુરુષાર્થની યોગ્યતાક્રમ મિદ્ધિને પાળી શકાયછે. માટે ઇદ્રિયોનો સંયમ કરવો.

ઇદ્રિયો વિષયસેવનથી તૃપ્ત થતાં એની મેળે નિવૃત્ત થશે એમ ધારી કોઇ ઇદ્રિયસંયમતરફ અનાદરજીવિ કરે તો તેને ચેતવણી દેછે—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ૯૪ ॥

કદી પણ વિષયોના ભોગવવાથી ઇચ્છા ગાંઠ થતી નથી પણ ધી હોમવાથી જેમ અગ્નિ વધે પામેછે તેમ ઇચ્છા ફરી ફરી વધતી ગાયછે ૯૪

વિષયોનો અભિવાધ વિષયો ભોગવવાથી નિવૃત્તિ પામતો નથી, પણ ધીથી અગ્નિની પેઠે અધિક અધિક વધેછે વિષય ભોગવતા મનુષ્યને પ્રતિદિન તેની અધિક અધિક ઇચ્છામાં ફસાતા આપણે જોઇએ છીએ. વિષ્ણુપુરાણમાં યથાતિશાન્તર્ન વચન છે કે “પૃથ્વીમાં જે કાંઈ મીઠું, ચણ, મુવર્ણ, પશુઓ અને જીવોવગેરે છે તે મધજી એક માણસનેમાટે પણ પૂરે પડી શકે તેમ નથી, અર્થાત્ તે સઘળું મળે તોપણ તેને તેથી નિરોધની ઇચ્છા થાયછે માટે અભિવાધનો ત્યાગ જ કરવો જોઇએ, મેં મ પૂર્ણ હજારવર્ષસુધી ચિત્તને વિષયોમાં આસક્ત રાખ્યું તોપણ પ્રતિદિન તેઓની તૃષ્ણા થવા જ કરેછે,” માટે ઇદ્રિયોને વિષયસેવનથી દૂર રાખવા એ જ હત્તમ છે

વિષયોના ભોગકરતાં વિષયોનો ત્યાગ કરવો એ જ શ્રેષ્ઠ છે એમ જણાવેછે—

यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान્કેवलांस्त्यजेत् ॥

प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ ૯૫ ॥

જે મનુષ્ય 'એ સર્વ વિષયોને મેળવે અને -જે એ સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરી આપે, એ બન્નેમાં સર્વ વિષયોની પ્રાપ્તિ કરનાર મનુષ્યકરતાં વિષયોનો ત્યાગ કરનાર શ્રેષ્ઠ માનવાય છે. ૯૫

વિષયોની પ્રાપ્તિકરતાં વિષયોની ઉપેક્ષા કરવી તે જ પ્રશંસાપાત્ર છે, કારણકે વિષયોમાં હુમ્મ માણસને વિષયોનાં સાધનવગેરે મેળવવામાં કદ થવાનો સંભવ છે અને વિષયોનો કદાચ નાશ થાય ત્યારે પણ મનમાં મોહોદું હુમ્મ થાય છે, પરંતુ વિષયોમાં વિશ્વાસ હોય તેને કોઈ પ્રકારે કદ થવું નથી આથી સિદ્ધ થાય છે કે વિષયભોક્તા માણસકરતા વિષયોનો ત્યાગ કરનાર માણસ અત્યંત શ્રેષ્ઠ અને અધિક સુખી છે

હવે ઇન્દ્રિયોનો મંયમ કરવાનો ઉપાય કહે છે—

न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया ॥

વિષયેષુ પ્રજુષ્ટાનિ યથા જ્ઞાનેન નિત્યશઃ ॥ ૯૬ ॥

વિષયોમાં આમત્તિ પામેલા ઇન્દ્રિયો જેનીરીતે નિરતર જાનવડે કરીને વ્યય થાય છે તેનીરીતે એ ઇન્દ્રિયો તેઓના નિર્વાન નહિ આપવાથી વ્યય થતાં નથી. ૯૬

ઇન્દ્રિયોને વિષયોતરફથી હઠપૂર્વક માત્ર અટકાવી જ રાખવા એ ઇન્દ્રિય-સંયમનો ખરો ઉપાય નથી, પણ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી તેઓ તેવરફ તણાય જ નહિ એવા તેને કરી દેવા એ જ ખરો ઉપાય છે. ક્ષણિકતા તથા દુષ્પ્રાપ્યતાવગેરે વિષયોના દોષોનો વિચાર -રજા રહેવાથી મનનો વિષયોતરફનો વેગ બાંધી ભય છે અને જ્યારે મનતરફથી ટકો નથી મળતો ત્યારે ઇન્દ્રિયો પોતાનીમેળે વિષયથી વિમુખ રહે છે જ્યાં વિષયોનો સંબંધ જ ન થાય એવા અરબ્યાદિસ્થાનોમાં રહેવાથી ઇન્દ્રિયસંયમ થયો ગણાતો નથી. કારણકે જો ઇન્દ્રિયોનો વિષયોતરફ તણાનાનો વેગ નાગ પામ્યો ન હોય અથવા વિષયો તેને ખેંચે તે વખતે તેવરફ ન ખેંચાતા પોતાની શાન્તિસ્થિતિ ટાળી રાખવાનું સામર્થ્ય તેઓમાં ન આવ્યું હોય તો -નીપજ જ્યાં- તેઓને વિષયોનો સંબંધ થવા પામે છે ત્યારે કા તો તેઓ પોતાનીમેળે જ વિષયોતરફ દોગ ભય છે અથવા તો વિષયો તેને તાણી ભય છે, માટે ઇન્દ્રિયોની નિષ્વાસક્તિના રેગને યોડવો તથા પોતાની શાન્તિસ્થિતિ ટાળી રાખવાનું સામર્થ્ય તેઓમાં નાખવું કરવું એ જ ઇન્દ્રિયસંયમનો ખરો ઉપાય છે, અને તે ઉપાય જ્ઞાનસિંધાવ બીજે કોઈ નથી. આદી જ્ઞાન એટલે વિવેકપૂર્વક વિચાર સમજનો. કારણકે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવાથી આપાતરમ

હીય વિષયોના સેવનમાં પરિણમે જે જે મોટી મોટી આફતો રહેલી છે તે સધળી સંપદ જોવા જણવામાં આવેછે, અને તેથી તેઓતરફની આસક્તિ ઘટી જાય છે અને મન તથા હૃદયે પરમશાંતિને પામેછે.

આ પ્રમાણે જો ઇન્દ્રિયસંયમ ન થાય તો કંઈપણ સત્કર્મ સિદ્ધ થતાં નથી એમ જણાવેછે—

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ॥

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥૧૭॥

વેદાધ્યયન, દાન, યજ્ઞો, નિયમો અને તપશ્ચર્યા એઓ વિપયાસના અંતઃકળુવાળાને કટીપણુ સિદ્ધ થતાં નથી. ૬૭.

સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે હૃદયે જ્યાં ત્યાં દોડ્યા કરે તથા મન અસ્થિર હોય તો દેખીણ છે કે તે સત્કર્મ સંરંખીરીતે થઈ જાય શકે નહિ, અને તેમ થાય તોપણ તે સફળ પણ શું થાય? વિષયાસક્તિથી દુષ્ટ અંતઃકળુવાળો માણસ યોગ્યરીતે વેદાધ્યયન કેમ કરી શકે? યોગ્યરીતે દાન કેમ દઈ શકે? યોગ્યરીતે યજ્ઞો કેમ કરી શકે? આનાદિક યોગ્ય નિયમો કેમ પાળી શકે! અને અસ્થિરપણે તપશ્ચર્યા પણ કયાથી કરી શકે? વિષયાસક્તિ ખીનું કંઈપણ સુખવા દેતી જ નથી તેમ છતાં પણ જો દેખાડાનેમાટે ઉપર જણાવેલું સધળું કરવામાં આવેછે તો તે આંધળા માણસે કરેલા કામનીપેટે ફારસરૂપ થાયછે પણ એથી કંઈ જે મિદ્ધિ મળવી જોઈએ તે સિદ્ધિ મળતી નથી વેદાધ્યયનવગેરે સત્કર્મો કરવાના મનુષ્યમાં ખીલ સર્વે વિચારો છોટી માત્ર તેમાં જ તત્પર રહેવું જોઈએ. દાનનેમાટે મૂળમાં લાગ શખ્ષ છે તેનો અર્થ સંન્યાસ પણ થાયછે, એવે સંન્યાસી થાય પણ જો હૃદયસંયમ ન હોય તો તેનો સંન્યાસ અર્થ છે નિયમ એટલે ગૈરાય તથા મનોવ્યવગેરે અને તપ એટલે કૃત્રિમ તથા અતિદુઃખવગેરે પ્રતી સમજવા. અથવા વેદસાંપ્દથી બ્રહ્મચારીના ધર્મો, યજ્ઞસાંપ્દથી શ્રદ્ધસ્થના ધર્મો, તપસાંપ્દથી વાનપ્રસ્થના ધર્મો અને લ્યાગસાંપ્દથી સંન્યાસીના ધર્મો સમજવા. આથી એમ સમજવવામાં આવ્યું કે હૃદયસંયમ અનુક આશ્રમવાળાને જ નહિ પણ બ્રહ્મચારી, શ્રદ્ધસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી એ ચારે આશ્રમવાળાઓને જરૂરનો છે.

ઇન્દ્રિયસંયમવાળો પુરૂષ જિતેન્દ્રિય કહેવાયછે, તેથી હવે જિતેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ કહેછે—

શ્રુત્વા સ્પૃષ્ટ્વા ચ દૃષ્ટ્વા ચ ભુક્ત્વા ઘ્રાત્વા ચ યો નરઃ ॥
ન હૃણ્યતિ ગ્લાયતિ વા સ વિજ્ઞેયો જિતેન્દ્રિયઃ ॥૧૮॥

જે પુરૂષ સાંભળીને, સ્પર્શ કરીને, જોઈને, બોળન કરીને અને સુંઘીને પ્રસન્ન પણ ન થાય તેમ ખેદ પણ ન પામે તેને જિતેન્દ્રિય જાણવો ૯૮.

અનુકૂળ વિષયથી હર્ષ ન પામે અને પ્રતિકૂળ વિષયથી ખેદ ન પામે તેને જિતેન્દ્રિય સમજવો જોઈએ. ચાહે તો ગીતવાદ સાંભળવમા આવે કે ચાહે તો ગદ્યોં કૃતરાંના ઉગ્રશબ્દો સાંભળાય તેથી અથવા કોઈ રતુતિ કરે કે કોઈ નિંદા કરે તો તે સાંભળીને તેને હર્ષ પણ નથી થતો અને ખેદ પણ નથી થતો તેમ જ કામળસ્પર્શથી કે પ્રખરસ્પર્શથી, સ્ત્રીનું મુખકમળ, સુદર ચિત્રો અને નાટ્ય-ચમેરે જોવાથી કે ભયાનક અને બીભ્સપત્રમેરે પદાર્થો જોવાથી, સ્વાદવાળા પદાર્થોનું ભોજન કરીને કે સ્વાદવગરના પદાર્થોનું ભોજન કરીને તથા સુગંધિ પદાર્થ સુંઘવાથી કે દુર્ગંધિ પદાર્થ સુંઘવાથી પણ તે હર્ષમાં પણ નથી ખેંચાતો અને ખેદમાં પણ નથી ખેંચાતો. આવા પુરૂષમાં જ હૃદિયોનો ખરો સયમ છે એમ જાણવું, કારણકે તેનાં હૃદિયોમાથી અનર્થના બીજરૂપ આસક્તિનો ફાલ જ થઈ ગયેલો હોય છે. હૃદિયસંયમમા મુખ્યત્વે મનોવિકાર ટળવાની જ જરૂર છે,

એકાદ હૃદિય પણ જો વશ ન રહે તો તેપણ અનર્થકારક છે એ વાત સમજાવે છે—

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ॥
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ १९ ॥

સર્વ હૃદિયોમાં જો એક હૃદિય પણ વિષયોમા ફેરી જાય તો દનિ એટલે આમણની મગફળા ઝિંઝમાથી જેમ સઘળું જળ સડી જાયછે તેમ હૃદિયના ક્ષરણથી પુરૂષની બુદ્ધિ પણ ધીમે ધીમે નાશ પામી જાયછે ૯૯

“જ્યાં હૃદિયોને વશ રાખવામા આવે અને તેમાંથી એકાદ હૃદિય વિષય-જોગ કરે તો તેથી જો દનિ જાય” એમ પુણ્યપદ એકાદ દોષ દોષ તો તે દખાઈ જાયછે એ વાત સૌ કોઈ જાણે. અહીં પણ દાખવાનરીકે બદલાયારી સ્ત્રીસંગઆદિ બીજા વિષયોથી દુઃસ્વપ્ન પણ સારાં મારાં સ્વાદિષ્ઠ ભોજનમાં આસક્તિ રાખે તો તેથી તેના બદલાયારીને જી અડચણ આવી જાય.” આમ ઉપા વિચારપર ચર્ચા જવાય તો તેમા નોટી દાનિ છે એ સમજવામાટે જાણવું

જરૂરું છે કે જે એકપણ હૃદય સ્વતંત્રપણથી વિષયોમાં પ્રવેશું હોય તો તેથી પુરૂષની બુદ્ધિ એટલે બીજાં હૃદયોને કળને રાખવાનું તેનું ધૈર્ય પણ ચૂર્નની મરાકમાંથી તે મરાકના બધા પાદ બંધ હોય અને માત્ર એક જ પાદ ખુલ્લો હોય તો પણ જેમ સઘળું જળ સર્વો જાય છે તેમ ધીમે ધીમે નારા પામી જાય છે. જ્ઞાનના અભ્યાસથી પુષ્ટ થયેલું સમ્યક્જ્ઞાન ધૈર્ય કહેવાય છે, વિષયોની લાલચથી વિષયોમાં જ જેનું ચિત્ત ફરવું હોય તેવા માણસને યુક્તિથી તથા શાસ્ત્રથી જણાતા અર્થો યથાર્થ રીતે જાણતા નથી.

હૃદયસંયમનું પ્રકરણ સમાપ્ત કરતાં તેની સર્વ પુરૂષાર્થોમાં હેતુતા જણાવે છે—

વશે કૃત્વેન્દ્રિયગ્રામં સંયમ્ય ચ મનસ્તથા ॥

સર્વાન્સંસાધયેદર્થાનક્ષિણ્વન્યોગતસ્તનુમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

હૃદયોના સમજાને વશ કરી તેમ જ મનને પણ કળંગમાં રાખી ઉપાર્થોથી શરીરને જળવનારો પુરૂષ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરૂષાર્થોને સાધી શકે છે આ જ્ઞોકનો અર્થ બીજી રીતે એમ પણ કરવામાં આવે છે કે

“મનસહિત સઘળાં હૃદયોને કળંગમાં રાખી ખાવાપીવાવગેરે સઘળાં જ્યવહારને જરૂર જેટલો તથા અતિ સરસ અને સાદા રૂપમાં સેવવારૂપ ઉપાર્થોથી શરીરને જળવનારો પુરૂષ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરૂષાર્થોને સાધી શકે છે આ જ્ઞોકનો અર્થ બીજી રીતે એમ પણ કરવામાં આવે છે કે “મનસહિત હૃદયોને કળને રાખી ધર્મવગેરે અર્થ પુરૂષાર્થોને બાધ ન આવે તેમ પ્રાણધારણમાં જરૂરજેટલા ખાનપાનાન્નિય યોગથી શરીરને ટકાવવું.” આ ઉપરથી શરીરના ટકાવમાં પણ હૃદયસંયમની જ જરૂર દેખાય છે, કારણકે હૃદયસંયમ છોડી ગમે તે ખાનપાનાદિ માત્ર સ્વાનુચિત્તિને વશ રહી લેવામાં આવે તો તેમાં પશ્ચિમને રોગોત્પત્તિ થઈ શરીર વહેંચુ શિથિલ બની વીખાઈ જાય છે

સાવિત્રીજપના પ્રભાવને અંગે હૃદયસંયમનું વર્ણન કરીને હવે એ જગદગુરુનો મુખ્ય તથા તેની રીતિ જણાવે છે—

પૂર્વાં સંધ્યાં જપંસ્તિષ્ઠેત્સાવિત્રીમાર્કદર્શનાત્ ॥

પશ્ચિમાં તુ સમાસીનઃ સમ્યગ્દક્ષવિભાવનાત્ ॥૧૦૧॥

પ્રાતઃકાળની સંધ્યામાં ઉભા ગીને સૂર્યનું દર્શન થાય ત્યાંમુધી અને સાયંસંધ્યામાં બેસીને સારી રીતે નક્ષત્રો દેખાય ત્યાંમુધી આપત્રીનો જન્મ કરવો. ૧૦૧.

પ્રાતઃસંધ્યામાં સૂર્યદર્શનપર્યંત ઉભા હતા અને સાયંસંધ્યામાં નક્ષત્ર દર્શનપર્યંત બેઠા બેઠા ગાયત્રીજ્ઞ કરવો. આમાં સ્થાન તથા આસન અનુભૂત છે અને જ્ઞાન પ્રધાન છે. કારણકે જ્ઞાન જ કરવાથી જ યાય છે. આકાશમાં પ્રકાશ દોય અને પૃથ્વીપર અધકાર દોય અર્થાત્ જે સમયમાં રાત્રિ તથા દિવસ એ બંનેના ધર્મો એટલે અધકાર અને પ્રભાત માથે ગેળાવ તે સંધ્યાનો સમય કહેવાય છે. સંધ્યાનો સમય મુહૂર્તમાત્ર છે, તેવિશે થોડી યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું છે કે “દિવસોનો કાસ તથા રત્નિ અનુક્રમે યથા વર છે પણ કાસ અને રત્નિમાં પણ સંધ્યા તો મુહૂર્તમાત્ર જ કહેવી છે.”

બન્ને સંધ્યામાં જ્ઞાન કરવાનું જ્ઞાન કહે છે—

पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ॥

पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥૧૦૨॥

પ્રાતઃસંધ્યામાં ઉભો ગી જ્ઞાન કરતો પુરુષ નિમિત્ત થયેલા પાપનો નાશ કરે છે તથા સાયંસંધ્યામાં બેસીને જ્ઞાન કરતો પુરુષ દિવસમાં કરેલા પાપનો નાશ કરે છે. ૧૦૨

પ્રાતઃસંધ્યામાં તથા સાયંસંધ્યામાં જે રાત્રિના તથા દિવસના પાપો નાશ પામવાનું જણાયું છે તે પાપો અજ્ઞાનકૃત હોવા બદલે કારણકે યાજ્ઞવલ્ક્યમુનિ એમ જ કહે છે કે “દિવસમાં અથવા રાત્રિમાં જે પાપ અજ્ઞાનથી કરેલું હોય તે સરળ પણ જાણી સારા કરવાથી નષ્ટ થાય છે. એટલે રાત્રિમાં સૂતેલા હોય ત્યાર સંધ્યામાં પડ્યું ફેરવવાનોરેથી સૂઈમ પ્રાણીઓના વધવગે પાપ થાય છે તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ પ્રાતઃસંધ્યામાં જ્ઞાન કરવું છે તથા દિવસ-ત્રીસામે બેવાવગેથી થયેલા મનાવિકારરૂપ દોષવગેરેના પ્રાયશ્ચિત્તે તેમાં અને સંધ્યામાં જ્ઞાન કરવું છે જે આવા દોષનો નાશ થતો આવે. ગુર્જનાવગેરે અદિવિશે અપવિત્ર થતો બધે એજ અભિપ્રાયથી કહેવામાં આવેલા રવા યાય

सर्वद्वेषादुत्थितस्य सर्वपापानामुत्थितस्य ।

એટલે ‘સ’ પોષાસનવગરના પુરુષને સર્વદા અપવિત્ર રાત્રિની યજ્ઞ આ બ્રહ્મ છેવટના બાગમાં નક્ષત્ર દેખાતા હોય તે સમય પ્રાતઃસંધ્યામાં જ્ઞાન કરવું છે તેનો વિચાર થાય દિવસના છેવટના બાગમાં સૂઈ દેખાતો હોય તે સંધ્યામાં જ્ઞાન કરવું છે. આ બંનેમાં આ બ્રહ્મની આહુતિથી હોમ થાય છે. આ બંનેમાં અનેક અર્થ ગણાય છે.

સંધ્યાપાસન નહિ કરનાર દ્વિજની અયોગ્યતા દર્શાવેછે—
 ન તિષ્ઠતિ તુ યઃ પૂર્વા નોપાસ્તે યશ્ચ પશ્ચિમામ્ ॥
 સ શૂદ્રવદ્ વહિષ્કાર્યઃ સર્વસ્માદ્ દ્વિજકર્મણઃ ॥૧૦૩॥

જે દ્વિજ પ્રાતઃસંધ્યા કરતો નથી અને જે સાયંસંધ્યા પણ કરતો નથી તે સધળાં દ્વિજસંબંધી કર્મોથી શુદ્ધની પેઠે દૂર કરવાયોગ્ય છે. ૧૦૩.

જે દ્વિજ પ્રાતઃસંધ્યા તથા સાયંસંધ્યા ન કરે તે, દ્વિજસંબંધી સધળાં કર્મોથી એટલે અતિયિસત્કારવગેરેથી દૂર રાખવાયોગ્ય થાયછે. આમ કહી સંધ્યાપાસન નિત્યકર્મ છે એમ સમજાવ્યું છે કામ્ય અને નૈમિત્તિક કર્મો જરૂર પડે ત્યારે જ અથવા અમુક સમયે જ કરવાનાં છે. પણ નિત્યકર્મ તો સૂતકાદિ પ્રતિબંધસિવાયના સમયમાં અવશ્ય કરવાં જ જોઈએ, તેમ છતાં જો ન કરવામાં આવે તો પ્રત્યવાય લાગેછે.

બ્રહ્મયજ્ઞ એટલે વેદાધ્યયનરૂપ સ્વાધ્યાય કર્મ અશક્તિ વગેરે કારણથી ન થઈ શકે તો ગાયત્રીમાત્રના અધ્યયનથી પણ સ્વાધ્યાય થયો ગણાયછે એમ બતાવેછે—

અપાં સમીપે નિયતો નૈત્યકં વિધિમાસ્યિતઃ ॥
 સાવિત્રીમંપ્યધીયીત ગત્વારણ્યં સમાહિતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

અરણ્યવગેરે એકાંત સ્થળમાં જઈને નદીવગેરેના જળની પામે હૃદયો વસ્ય કરી એકાગ્રમન રાખી બ્રહ્મયજ્ઞરૂપ નિત્યવિધિ કરવા ઇચ્છતા દ્વિજે સાવિત્રીનો પાતુ જપ કરવો. ૧૦૪.

હૃદયસંસ્થા વેદાધ્યયનની શક્તિ ન હોય તો પ્રભુજ અને ત્રણ વ્યાહૃતિયુક્ત તો તેમાં પાતુ કરવો. એટલે ઘણાં સૂક્તોનો, અનુવાકોનો અને અધ્યાયોનો

સાવિત્રીજો જુદો રાખી ગુરૂની પામે વેદાધ્યયન કરવામાં આવે તે હવે એ જપ કરી દેવાયછે. એ સ્વાધ્યાયનો વિધિ પ્રકૃતિરૂપ છે. જાણ્યા-મેજે જે વેદાધ્યયન કરવામાં આવે તે કેવળ સ્વાધ્યાય પૂર્વા સંધ્યાં જપાયાયતુ પ્રવરણ્ય ઐ આ રીતે વાય વિદ્યુતિરૂપ છે, તો જ્વાલેક ધર્મોનું મદજ કરેછે, જેથી વેદાધ્યયન પશ્ચિમાં તુ સમાસીન પ્રાતઃસંધ્યા એટલે પ્રવરણ્ય અમેવાળા દર્શાવું

આસનવગેરે ધર્મો આમાં પણ લેવાના છે. ઉપનયનપછી તરતમાં બ્રહ્મચારી બટકથી સ્વાધ્યાયરૂપે વિશેષ વેદાધ્યયન થઈ શકતું નથી. કારણકે હજી તો તેણે શરૂપાસે બહુવાનો આરંભજ કર્યો હોય છે તેથી તેણે બ્રહ્મચર્યનું નિલકર્મ ગાયત્રીમંત્રના જપમાત્રથી જ કરવું એવો આશય પણ આ શ્લોકમાં રહેલો છે.

સ્વાધ્યાયવગેરેમાં અનધ્યાયો પાળવા કે કેમ? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે—

વેદોપકરણે ચૈવ સ્વાધ્યાયે ચૈવ નૈત્યકે ॥

નાનુરોધોસ્ત્યનધ્યાયે હોમમન્ત્રેષુ ચૈવ હિ ॥ ૧૦૫ ॥

વેદના અગરૂપ શિક્ષાવગેરેમાં, નિત્ય કરવાયોગ્ય સ્વાધ્યાયમાં અને હોમ-સબંધી મંત્રોમાં અનધ્યાયસબંધી અટકાયત નથી ૧૦૫

શિક્ષા તથા કલ્પવગેરે વેદના અગરૂપ ગણાતાં શાસ્ત્રોના અધ્યયનમાં, નિત્ય કરવાની વેદાધ્યયનરૂપ સ્વાધ્યાયમાં તથા હોમનેમાટે જોઈવાના મંત્રોમાં અતુલ્યશીલ્પગેરં અન્યાયોનો બાધ ગણાતો નથી વેદાધ્યયનરૂપ સ્વાધ્યાય એટલે બ્રહ્મચર્ય સમજવે!

ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા વિષયને જ દૃઢ કરે છે—

નૈત્યકે નાસ્ત્યનધ્યાયો બ્રહ્મસત્રં હિ તત્સ્મૃતમ્ ॥

બ્રહ્માહુતિહુતં પુણ્યમનધ્યાયવપદ્કૃતમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

નિત્ય કરવાયોગ્ય સ્વાધ્યાયવત્તમા અનધ્યાય નથી કારણકે તે નિરતર થાય છે તેથી બ્રહ્મસત્ર કહેવ છે વેદરૂપ આહુતિના જેમા હોમ થાય છે એવા પુણ્યહૃતુ સ્વાધ્યાયવત્તમા અનધ્યાય વપદ્કૃતને કહેવાય છે ૧૦૬

નિત્ય તત્ત્વ સ્વાધ્યાયને મનુષ્યગેરેએ બ્રહ્મસત્ર કહેવ છે તેમા અન્યાયની અટચણ નથી કારણકે અનધ્યાયના કારણરૂપ મેઘગર્જનાવગેરં અથવા અન્યાયમા અધ્યયન થાય તે તો વેદાધ્યયનરૂપ આહુતિવાળા સ્વાધ્યાય-વત્તમા વપદ્કૃતને કહેવે બ્રહ્મસત્ર સ્વસ્ત્યવગેરે નિરતર આવડત સત્ર વચ્ચે કોઈ દિવસ વિચ્છેદ પામવું નથી તેમ વેદાધ્યયનથી થવું આ બ્રહ્મસત્ર પણ અનધ્યાયરૂપ કારણથી વિચ્છેદ પામવું નથી એ તેનો વિચ્છેદ થાય તો તે સત્ર ન કહેવાય બીજા સત્રમા જેમ સોમની આહુતિથી હોમ થાય છે તેમ આ બ્રહ્મસત્રમા વેદાધ્યયનરૂપ આહુતિથી હોમ છે આહુતિના અનેક અર્થ

યાયછે તેથી મુખ્યત્વે હોમ અર્ચને જણાવનાર હૂ ધાતુનો અહીં ઇદ્રસત્રસ બધે અનિવૃત્તિ એટલે અનધ્યાયમાં પણ નહિ અટકવું એવો અર્થ કરવામાં આવેછે. ઇદ્રસત્ર એ શબ્દમાં સ્વાધ્યાયને સત્રનું રૂપક આપવામાં આવ્યું છે જેમ સ્વાધ્યાયમાં અનધ્યાયનો બાધ નથી તેમ નિલ કરવાના જપમાં પણ અનધ્યાયનો બાધ નથી કારણકે તે પણ સ્વાધ્યાય અને હોમવગેરેની પેઠે આવશ્યક છે

સંવત્સર માત્ર પણ સ્વાધ્યાયમાં પ્રવૃત્ત રહે તો તેને સર્વ પુરુષાર્થનો લાભ થાયછે તોપણી જીવતાંલગી એ વિધિ ચાલુ રાખે તેને તો શું અલભ્ય રહે! એવા અભિપ્રાયથી, સંવત્સર-પર્યંત કરાતા સ્વાધ્યાયનું ફળ દર્શાવેછે—

યઃ સ્વાધ્યાયમધીતેઽદં વિધિના નિયતઃ શુચિઃ ॥

તસ્ય નિત્યં ક્ષરત્યેય પયો દધિ ઘૃતં મધુ ॥ ૧૦૭ ॥

તે પુરુષ ઇદ્રિયોને વસ્થ કમી પવિત્ર થઈ વિધિપૂર્વક એક વર્ષપર્યંત સ્વાધ્યાય કરેછે તેને આ સ્વાધ્યાય નિત્ય દૂધ, દહીં, ઘી અને મધ આપેછે. ૧૦૭

જે પુરુષ એક વર્ષપર્યંત પવિત્રપણે અને નિતે ટિથપણે સ્વાધ્યાય કરેછે તેને એ સ્વાધ્યાયરૂપ જપવક્ત્ર દુધવગેરે પદાર્થોની સપત્તિ આપેછે જેથી તે દેવ તથા પિતૃઓને તૃપ્ત કરેછે અને તૃપ્ત થયેલા તે દેવ તથા પિતૃઓ જપવક્ત્ર કરનારને સર્વ ઇન્દ્રિય કમોથી તૃપ્ત કરેછે આજ્ઞવસ્કય પણ કરેછે કે “જે દ્વિજ પ્રતિદિન વેદાધ્યયન કરેછે તે મધથી તથા દૂધથી દેવોને તૃપ્ત કરેછે અને મધથી તથા ઘીથી પિતૃઓને તૃપ્ત કરેછે” આગળ ચાલતા વળી કરેછે કે “ચાર વેદોનો અને પુરાણોનો જપ દેવ તથા પિતૃઓને તૃપ્ત કરેછે” ઉપરના કરેછે કે “તૃપ્ત થયેલા દેવ તથા પિતૃઓ સ્વાધ્યાય કરનારને સર્વ શુભ ઇષ્ટો જોથી તૃપ્ત કરેછે.” સ્વાધ્યાય એ નિત્ય કર્તવ્ય છે અને નિત્ય કર્તવ્યમાં જે ફળનું અવળું હોય તે અર્ધવાદ કહેવાયછે મારે અહીં સ્વાધ્યાયનું જે ફળ કહેવું છે તે અર્ધવાદ છે, અધ્યયન કરતો હોય તેને લોકોની રૂચિ યવાથી પ્રતિમદા દિધી ગાય મળવાને લીધે દુધની પ્રાપ્તિ થાયછે, અથવા શુદ્ધિરૂપ સમાનવર્મથી દૂધ એટલે ધર્મે, પુષ્ટિના હેતુથી દહીં એટલે અર્થ, રનેદ (નીમગ તથા ગ્રેમ) રૂપ સામાન્ય ધર્મથી ઘી એટલે કામ અને સર્વેરસોના અંશથી મધુ એટલે મોક્ષ સમજવો સવાસરપર્યંત વેદાધ્યયનથી પણ આ પ્રમાણે ચારે પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ થાયછે તો પછી યજ્ઞ કાજરૂથી વેદાધ્યયન કરે તેને સર્વે પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું?

સંધ્યાવંશે કેટલાએક બ્રહ્મચારિના ધર્મો એના કહેવામાં આવ્યા કે જે તેપછીના આશ્રમવાળાઓએ પણ પાળવાના છે, હવે આ શ્લોકમાં બ્રહ્મચારીએ પોતાના સમાવર્તનસંસ્કારપર્યંત પાળવાના કેટલાએક ધર્મો બતાવેછે—

અન્નીન્ધનં મૈક્ષચર્યામધઃશય્યાં ગુરોર્હિતમ્ ॥

આસમાવર્તનાત્કુર્યાત્કૃતોપનયનો દ્વિજઃ ॥ ૧૦૮ ॥

અએક ઉપનયનવાળા દ્વિજ બ્રહ્મચારીએ સમાવર્તનપર્યંત સાયંપ્રાતઃકાંડ, મિત્રાચરણ, પૃથ્વીઉપર શય્યા અને ગુરુની સેવા એ સંધ્યું કરવું. ૧૦૮.

ઉપનયન સંસ્કાર થયાપછી બ્રહ્મચર્ય પાળી ગુરુને ત્યાં વિદ્યાભ્યાસમાટે રહેતા દ્વિજે સપાસાંજ અગ્નિમાં સનિધનો હોમ કરવો મિત્રા માગી લાવવી, ભોંયપર પથારી કરીને સૂવું અને જળ ભરી લાવી દેવા વગેરે ગુરુની સેવા કરવી. આ સંધ્યું તેણે સમાવર્તનપર્યંત એટલે વેદાભ્યાસનું પૂર્ણ કરી ગુરુના ધર્મથી પાછા ફરતી વખતે જે સમાવર્તનસંસ્કાર કરવામા આવેછે ત્યાંસુધી કરવાનું છે. ગુરુને પેર રહીને જે ગુરુનું કામ કરવું તે સમાવર્તનપર્યંત છે, પરંતુ તેપછી પણ ગુરુતરફ માનરૂઢિ અને ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન એ તો અવિત-પર્યંત સમજવાનું છે.

કેવા શિષ્યને ભણાવવો અથવા વિદ્યાદાનનાં પાત્ર કેને ગણવાં તે કહેછે—

આચાર્યપુત્રઃ શુશ્રૂપુજ્ઞાનદો ધાર્મિકઃ શુચિઃ ॥

આસઃ શક્તોર્યદઃ સાધુઃ સ્વોઘ્યાપ્યા દશ ધર્મતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

આચાર્યનો પુત્ર, ગુરુભક્તિ કરનાર, પોતાપાત્રે ન હોય તેવી વિદ્યા દેનાર, ધર્મ જાણનાર, પવિત્ર, આધાર, ભણીને ધાગણ કરવામા સમર્થ, ધન દેનાર, દિતેચ્છુ અને પોતાનો જ્ઞાતિ એ જ્ઞાને ધર્મથી ભણાવના. ૧૦૯.

સર્વેયમેવ દાનાના વ્રતદાન વિશિષ્ટયતે । એટલે સઘળાં દાનોમાં વિદ્યાદાન અધિક છે, એમ કહ્યું તો તેમાં કેવા શિષ્યને વિદ્યા દેવી તે જણાવવા પાત્રજણમાટે બ્રહ્મચારિધર્મના પ્રસંગથી આ અધ્યાયનિધિ કહેલો છે ગુરુભક્તિ કરનાર એટલે શક્તિપ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક ગુરુના ધરનું કામકાજ કરનારો તથા ગુરુની પગથપી

વગેરે સારીરસેવા કરનારો, પોતાપાસે ન હોય; તેથી વિદ્યા દેનાર એટલે કોઈ અંચ. ગુરના. બાલ્યવામાં ન હોય અને શિષ્ય બાલ્યુતો હોય તેવો અંચ ગુરને સ. મળવે અને પોતે ગુરની પાસેથી જાણે તે, ધર્મ બાલ્યનાર એટલે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મેના અનુષ્ઠાનમાં ધર્મશુદ્ધિવાળો, પવિત્ર, એટલે મૃત્તિકાથી તથા જળથી સારીર. શુદ્ધિવાળો અને દ્રવ્યશુદ્ધિવાળો અથવા પવિત્ર મનોરૂતિવાળો તેમ જ આચાર્યનો પુત્ર, બાંધવ આર્યાનું નજીકના સંજ્ઞાધારી, બાલ્યને ધારણ કરવામાં સમર્થ, ધન આપી કૃપકાર કરનાર, હિનેશ્ચ અને પોતાનો જ્ઞાતિ અથવા તો પોતાના જ્ઞાતિને માટે મૂળમાં સ્વ સાપ્ત કહેલો છે તેનો અર્થ પુત્ર તથા પોતે અંધવા બીજાએ જેને ઉપનયન મરકાર કરેલ હોય તે એવો યાયછે તેથી તેઓ; એ જ્ઞા. ધર્મથી બાલ્યવવા યોગ્ય છે. એઓને બાલ્યવવાથી ધર્મ યાયછે અથવા ધર્મનું અતિક્રમણ થઈ નથી.

અપાત્રે વિદ્યાદાન ન કરવાનિષે કહેછે—

નાપૃષ્ઠઃ કસ્યચિદ્ બ્રૂયાન્ન ચાન્યાયેન પૃચ્છતઃ ॥

જાનન્નપિ હિ મેઘાવી જહવલ્લોક આચરેત્ ॥ ૧૧૦ ॥

પૂછ્યાવગર કોઈને કહેવું નહિ, તેમ અન્યાયથી પૂછે તેને પણ કહેવું નહિ, એવે સમયે શુદ્ધિમાન મનુષ્યે બાલ્યતાં છતાં પણ લોકમાં જડની પેઠે વ્યવહાર કરવો. ૧૧૦.

બીજે કોઈ માણસ ખોટા અક્ષરવાળું કે સ્વરવગરનું અથવા એવી જ રીતે બીજા કોઈ દોષવાળું બાલ્યુતો હોય તેને તે પૂછ્યાવગર કોઈ પણ કહેવા જવું નહિ. પણ પોતાનો શિષ્ય જો એવી રીતે કોઈ ખોટું બાલ્યુતો હોય તો તેને તો કહેવું જ તેમાં પૂછ્યાંવાદ જોવી નહિ. શિષ્યવગર કોઈ બીજે માણસ પણ વિનયપૂર્વક ખરા ભાવથી શ્રદ્ધાસેા પૂછવા આવે તો તેને કહેવું. પણ કોઈ ભક્તિથી અને શ્રદ્ધાથી પૂછવાને બદલે અન્યાયથી એટલે, છુટ્ટાઈવગેરેથી પૂછે તો તેને કંઈ કહેવું નહિ કારણકે તેને કહેવું તે સફળ નથી એટલું જ નહિ પણ તે છુટ્ટાઈથી પૂછતા હોવાને લીધે ઉભે રસ્તે ચાલી એ વિષયમાં નાપાકુટ કરાવેછે તથા યોગ્યસાક્ષને તથા યોગ્ય વચનને પણ ઉધે રસ્તે વપાડી જઈ જેમ સર્પ અમૃતરૂપ દૂધને રિપ બનાવી દેછે તેમ તેનો અવગો ઉપયોગ કરેછે, માટે તેવાઓ પછે તો પણ જડ અને મુંઝાની પેઠે વર્તવું અર્થાત્ તેમને કશો જવાબ જ ન દેવો. પૂછ્યાવગર ન જ કહેવું આ નિષેધ સાક્ષવિષયક છે પણ વ્યવહારસંજ્ઞાએ તો આગળ કહેવામાં આવશે કે “પૂછેલું અથવા ન પૂછેલું હોય તો પણ ધર્મજ્ઞ હોય તેણે યથાર્થ કહેવું.”

“પૂછ્યાવગર કોઈને કહેવું નહિ તેમ અન્યાયથી પૂછે તેને પણ કહેવું નહિ.” એ પ્રમાણે કહેલા એ નિયેધન ઉલ્લંઘન કરવાથી થતી હાનિ જણાવેછે—

અધર્મેણ ચ યઃ પ્રાહ યશ્ચાધર્મેણ પૃચ્છતિ ॥

તયોરન્યતરઃ પ્રૈતિ વિદ્વેષં વાધિગચ્છતિ ॥ ૧૧૧ ॥

જે અધર્મથી કહેછે અને જે અધર્મથી પૂછે તે એમાંથી કાંઈ પણ મૃત્યુ પામેછે અથવા વિદ્વેષ પામેછે. ૧૧૧

જે અધર્મથી કહેછે એટલે પૂછ્યાવગર ન કહેવું તથા અન્યાયથી પૂછનારને ન કહેવું એ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરેછે તથા જે અધર્મથી પૂછે એટલે ભક્તિ અને શ્રદ્ધાવગર હુઆયથી પૂછે તેમાં જે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર હોય તેના આયુષની હાનિ થાયછે, અથવા તેઓમા પરસ્પર દ્વેષ થાયછે કે તેઓ લોકોના દ્વેષનું પાત્ર થાયછે અધર્મેણ ચ ય. પ્રાહ એનો અર્થ “જે ખોટું કહેતો હોય” એનો પણ થઈ શકેછે અને તેથી જેઓને ધર્મથી બહુાવવા યોગ્ય મળ્યા છે તેઓને ઉધુ સમજાવનાર પણ પોતાના આયુષની હાનિ કરેછે અને લોકોના તથા દેવના દ્વેષનું પાત્ર થાયછે અર્થાત્ અપવશને અને અસદ્ગતિને પામેછે

કોને વિદ્યા ન દેવી તે સ્પષ્ટતાથી જણાવેછે—

ધર્માર્થો યત્ર ન સ્યાતાં શુશ્રૂષા વાપિ તદ્વિદ્યા ॥

તત્ર વિદ્યા ન વક્તવ્યા શુભં વીજમિવોપરે ॥ ૧૧૨ ॥

જેમ ઉત્તમ બીજ ખાગી ભોજનમાં ન આવવું તેમ જે શિષ્યને બહુાવવાથી ધર્મ કે અર્થ સિદ્ધ ન થતાં હોય અથવા જે યોગ્ય રીતે ગુરુમેવા પણ ન કરતો હોય તેના શિષ્યને વિદ્યા આપવી નહિ ૧૧૨.

જેને બહુાવવાથી ધર્મ ન થાય, જેને બહુાવવાથી ધનવગેરેના કાંઈ લાભ પણ ન થાય તથા જે ગુરુસેવા ન કરતો હોય તેના શિષ્યને વિદ્યા દેવી નહિ કારણ કે ખારી ભોજનમાં વાવેલા બીજની જેઠે તેને દીધેલી વિદ્યા નિષ્ફળ થાયછે પૈસા લેવાનો ઠરાવ કરીને બહુાવે તેને તો “તે શ્રાદ્ધભોજનમાં અપવિત્ર મહુાયછે” વગેરે વચનોથી નિંદા જ જણાવે ॥ અહીં જે કાંઈ ધનવગેરેના લાભ જણાવ્યો છે તે તો ગુરુએ કરાવેલ ન હોય પણ શિષ્ય ભક્તિભાવથી

પુરુષને જે કાંઈ અત્રવસ્ય કે ધન અપેક્ષા કરે તેજ છે. વિચિત્રે જ્ઞાયતે. યયા સર્વો-
ર્ધ્યઃ સા વિદ્યા (જેનાથી સર્વ બાબત બજાવયછે તે વિદ્યા) એવી વ્યુત્પત્તિથી
પાઠ તથા અર્થ એ બન્ને અર્થ કહેવાયછે. સારા ક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ બીજની પેઠે વિદ્યાનું
આધાન પણ મુપાત્રમાં જ કરવું જોઈએ.

પાત્રયગર વિદ્યાનું દાન નહિ જ કરવું એમ જણાવેછે—

વિદ્યયૈવ સમં કામં મર્ત્તવ્યં બ્રહ્મવાદિનાં ॥

આપદ્યપિ હિ ઘોરાયાં ન ત્વેનામિરિણે વપેત્ ॥૧૧૩॥

વેદ જાણનારા પુરુષે વિદ્યાસદ્ધિત જ ભલે મરવું પણ ઘોર આપત્તિમાં
પણ એને ખારી ભોંયમાં વાવવી નહિ ૧૧૩.

વેદવિદ્યા જાણનાર પુરુષ બીજાઓને તેનું અભ્યયન કરાવે તેમાં તેને મોટું
પુણ્ય છે તેથી તેને વધારે વધારે શિષ્યોને બજાવવાને ઉત્સાહ રહે એ સંભવિત
છે પ્રાચીન સમયમાં પણા ઋષિમુનિઓ એ જ ઉદ્દેશથી સેકડો અને દાનદા શિષ્યોને
પોતાના તરફથી જમાવતા અને અભ્યયન કરાવતા, જેમાં ધણી જ મોટી સંખ્યા
ધર્મગતનારા કુલપતિ એવા નામથી પણ ઓળખાતા આથી શિષ્યને વિદ્યા દેવી
એ જ ઉત્તમ છે. તેમ છતાં ખારી ભોંયમાં બી વાવવું એમાં જેમ કાંઈ ફળ નથી
તેમ જે શિષ્યને વિદ્યા બજાવવી નિષ્ફળ છે તેને વિદ્યા દેવી જ નહિ. મમે તેવી
ભય કર આપત્તિ આવી પડી હોય અને તેવા અપાત્ર શિષ્યતરફથી મમે તેવા
લાભની આશા હોય તોપણ તેને વિદ્યા આપવી નહિ. તેના કરતાં તો પોતાની
પામે એમને એમ રીતી છલું થયેલી એ વિદ્યાને સાથે લઇને જ મરવું એ વધારે
ઠીક છે. છાંદોગ્ય બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે વિચયા સાર્દ્ધં પ્રિયેત ન વિદ્યામપરે યોત્ ॥
એટલે વિદ્યા સાથે મરવું પણ ખારી જમીનમમાન કુપાત્રને વિદ્યા આપવી નહિ.
જો કે—

યો હિ વિદ્યામર્થ લ્યઐયને ન મૃત્યારસ કાર્યદા સ્યાત્ ॥ ધંચસાં દ્વારમવાગૃમ્ભાત્ ॥
એટલે જે પુરુષ વિદ્યા બળીને, તે વિદ્યા બીજને બજાવે નહિ તે પોતાના કાર્યને
દબ્ધનાદાં વાવે અને કલ્યાણનાં દ્વારને બંધ કરેછે. વળી—

અધ્યાપયેન્મહદેતચક્ષસ્ય ઘાનોડંધિકાર કવચો યદન્તિ ॥

અમ્મિન્યોને સર્વમિદં પ્રતિષ્ઠેચ એવ વિદુરમૃતાર્તે ભવન્તિ ॥

એટલે વાણીના અધિકારરૂપ વિદ્યા બીજને બજાવવી એ મોટોટુંક વરાને આપનાર
કામ છે એટલું જ નહિ પણ આ યોગની અંદર આ સમજું એદિક તથા પાર-

માર્ગે કલ્યાણ પ્રતિષ્ઠાને પામેછે એમ જ્ઞાની પુરવો કહેછે. જેઓ એવી રીતે
જાણેછે તેઓ મૃત્યુથી દૂર રહેછે. આ શ્રુતિઓપ્રમાણે બળ્લાવથી અવશ્ય બળ્લાવવું
જોઈએ અને જો બળ્લાવે નહિ તો દોષપાત્ર થાયછે. તોપણ ખારી જમીનસમાન
કુપાત્રને વિદ્યા આપવી નહિ, અને એવી રીતે વિદ્યા ન આપવાથી દોષપાત્ર
થવાનું નથી. યોગ્ય શિષ્ય મળ્યા છતાં તેને બળ્લાવવામાં ન આવે તો દોષપાત્ર
થાયછે પણ યોગ્ય શિષ્ય ન મળે તોપણ બીજા કોઈને ન બળ્લાવે તેમાં દોષ-
પાત્ર થતો નથી.

અપાત્રે વિદ્યાદાન કરવાના નિયમને તેવા પ્રકારની શ્રુતિના
અનુવાદથી વધારે મજબૂત કરેછે—

વિદ્યા બ્રાહ્મણમેત્યાહ શેવધિષ્ટેસિ રક્ષ મામ્ ॥

અસૂયકાય માં માદાસ્તથા સ્યાં વીર્યવત્તમા ॥૧૧૪॥

વિદ્યાદેવીએ બ્રાહ્મણપાત્રે આવીને કહ્યું કે હું તારો ભંડાર છું, ખારી રજા
કર અસૂયાવાળા મિત્રને મારો ઉપદેશ કરીશ નહિ, તેમ કરવાથી હું અસ ન
પ્રભાવવાળી થઈશ ૧૧૪

વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી દેવીએ કોઈ અ યાપક બ્રાહ્મણપાત્રે આવીને કહ્યું છે
કે હું તારો ભંડાર છું મારે ૭ ખારી રજા નર શુભ્રોમા દોષ પ્રકટ નરવા વગેરે
દોષથી યુક્ત શિષ્યને ૭ મારે દાન કરીશ નહિ અર્થાત્ તેઓને વિદ્યા બળ્લાવીશ
નહિ, તેમ કરવાથી હું અવશ્ય પ્રભાવવાળી થઈશ આ અર્થની શ્રુતિ આ પ્રમાણે
છે કે—

વિદ્યા હૃ વૈ બ્રાહ્મણમાજગમ ગોપાય મા શેવધિષ્ટેહમસ્મિ ।

અનૂયકાયાનૃજયેડ્યતાય ન મા વૃથા વીર્યવર્તા તથા સ્યામ્ ॥

એટલે વિદ્યાએ બ્રાહ્મણપાત્રે આવીને કહ્યું કે મારે પાત્રન કર હું તારા નિષ્ક્રિય છું
અસૂયાવાળા, અસરવ અને અસાવવાન એઓને મારો ઉપદેશ કરીશ નહિ આ
નિયમપ્રમાણે વર્તવામાં આવશે તો હું પ્રભાવવાળી થઈશ હારોગ્ય બ્રાહ્મણમા પણ
કહ્યું છે કે—વિદ્યા હૃ વૈ બ્રાહ્મણમાજગમ તવ હર્માસ્ય ત્વ મા પાલયાનર્હતે માનિને નૈવ
માડદા ગોપાય મા શેવસી તથાહમસ્મિ । એટલે વિદ્યાએ બ્રાહ્મણની પાસે આવીને
કહ્યું કે, હું તારી છું ૭ મારે પાત્રન કર અયોગ્ય અને અભિમાનીને મારે દાન
કરીશ નહિ પણ મારી રજા કરજો તેમ કરવાથી હું કલ્યાણ કરનારી થઈશ

વિદ્યાદાનનું પાત્ર બતાવેછે—

યમેવ તુ શુચિં વિદ્યાન્નિયતં બ્રહ્મચારિણમ્ ॥

તસ્મૈ માં વ્રૂહિ વિપ્રાય નિધિપાયાપ્રમાદિને ॥ ૧૧૫ ॥

જેને પવિત્ર, નિતેદ્રિય અને બ્રહ્મચારી બન્યું તે બ્રાહ્મણને મારો ઉપદેશ કરજો કે જે નિધિનું રક્ષણ કરનાર અને અપ્રમાદી પણ હોય. ૧૧૫

અપાત્રને મારો દાન કરીશ નહિ, એવા પ્રકારની ભ્રામણ કરી હવે વિદ્યાદેવી, પાત્રને દાન કરવાની છૂટ દેછે, અને તેની સાથે પાત્રની પણ ઓળખાણ દેછે કે જે શિષ્ય પવિત્ર, નિતેદ્રિય અને બ્રહ્મચારી છે એમ તારા બંધુ-વામા આવે તેને મારો ઉપદેશ કરજો પવિત્રપણ, નિતેદ્રિયપણ અને બ્રહ્મચારીપણ એ શુભિની સાથે તેનામા નિધિપત્વ એટલે હું જે તેના ભંડારરૂપ થાઉં તેનું પાલન કરી રાક્ષાપણ તથા સાવધાનપણ કે તત્પરતા એ શુભે અવરથ દેવા જ જોઈએ એ બાબતનું વિરોધ ધ્યાન રાખજો આ અર્થને બ્રહ્મચારી-શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે કે—

યમેવ વિદ્યા શુચિમવ્રતત્ત મેધાવિનં બ્રહ્મચર્યોપવ્રતમ્ ।

યસ્તે ન દ્રઘેત્કતમણ નાહતસ્તસ્મં માં વ્રૂયા નિધિપાય વ્રહ્મન્ ॥

એટલે હે બ્રાહ્મણ! જેને છ પવિત્ર, પ્રમાદરહિત, ગ્રહણ તથા ધારણ કરવામાં શક્તિવાળો અને બ્રહ્મચર્યથી સુખ નહિ તથા જે તારો દ્રોહ ન કરે અને જેનું રાગીર તથા મન અવિઠળ હોય તે નિધિય એટલે નિધિરૂપ એવી હું તેનું પાલન કરી રાક્ષા કરને મારો ઉપદેશ કરજો

ગુરુની અનુજ્ઞાવગર ગ્રહણ કરેલી વેદવિદ્યાનું અનિષ્ટ પરિણામ કહે છે—

બ્રહ્મ યસ્ત્વનનુજ્ઞાતમધીયાનાદવામુયાત્ ॥

સ બ્રહ્મસ્તેયસંયુક્તો નરકં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૧૬ ॥

જે પુ-૫ અભ્યાસમાટે લાલ્પતો હોય તેપાસેથી અથવા બીજાને ભણાવતો હોય તેપાસેથી તેની આજ્ઞાવગર વેદનું ગ્રહણ કરી લે તે પુરૂષ વેદની ચોરી કરનાર હોવાને લીધે નરકમા પડે છે ૧૧૬

વિધિપ્રમાણે વેદાધ્યયન ન કરતા જે પુરૂષ, વેદવેત્તા પુરૂષ વેદપાઠ કરતો હોય તેની પાસેથી તેના તરફ શિષ્યભાવ સ્વીકાર્યાવગર અને તેની રત્ન મેળ-વ્યાવગર તેમાંની માત્ર ટૂંક યાદ રાખી તે પ્રમાણે બોલે છે તે સ્વરાદિસંહિત શુદ્ધ

મંત્રપાઠ કરી શકતો નથી જેથી તેમાં વેગુણ્ય થવાને લીધે વેદપાઠનું ઉત્તમ ફળ ન મેળવનાં માત્ર વેગુણ્યના ફળરૂપ નરકનો અધિકારી થાયછે

ગુરુને નમન કરવું એ વિધાયુલ્લખનું પૂર્વ અંગ હોવાથી તે-
વિષે ઉપદેશ કરેછે—

લૌકિકં વૈદિકં વાપિ તથાધ્યાત્મિકમેવ ચ ॥

આદદીત યતો જ્ઞાનં તં પૂર્વમભિવાદયેત્ ॥ ૧૧૭ ॥

લૌકિકમંથધી તથા વૈદિકમંથધી અને આત્માસંયધી જ્ઞાન જેપામેથી
નિજ્યા દોહ્યો તેને પ્રથમ અભિવાદન કરવું ૧૧૭

અર્થશાસ્ત્રવગેરે લૌકિક જ્ઞાન, વેદના અર્થનું જ્ઞાન અને અલ્પજ્ઞાન જેની
પામેથી અલ્પ કંઈ હોય તે ગુરુ અભિવાદન સર્વકરતા એટલે પોતાના વરિષ્ઠ-
વગેરે બીજા પૂજ્ય પુરોહિતતા પ્રથમ કરવું તેમા પણ લૌકિકજ્ઞાન દેનાર ગુરુ
જગતા વૈદિકજ્ઞાન દેનાર ગુરુ વિશેષ માન્ય ગણાયછે અને તે બન્ને ગુરુઓ
નરતા આત્મજ્ઞાન આપનાર ગુરુ વિશેષ માન્ય ગણાયછે લૌકિકજ્ઞાનમા લોકા
ચાર, નીતિવાજિત્ત્વા, કામજ્ઞા, ચિત્તજ્ઞા, વૈદ્ય-, નીતિ, એટલેવગેરેનો સમાવેશ
થાયછે વૈદિકજ્ઞાનમા વેદના અર્થજ્ઞાનકપરાત વેદના અર્થો તથા સ્મૃતિ
સંજધી જ્ઞાન પણ આવી જાયછે ગુરુને પ્રથમ અભિવાદન કરવું એટલે ગુરુ
આપબંને બોલાવે તેપછી આપણે તેને અભિવાદન કરીશું એમ શદ્ધ ન ભેતા
શિષ્યે પ્રથમ જ ગુરુને અભિવાદન કરવું એમ પણ સમજાય છે

અભિવાદનવગેરે આચારવિધિની શ્રુતિ કરેછે અથવા વેદ-
વેદાં છતાં પણ આચારહીન હોય તો તે શ્રેષ્ઠ નથી અને સમગ્ર
વેદને બદલે ભલે માત્ર ગાયત્રીમંત્ર જ બજાવતો હોય પણ જો
સદાચારી હોય તો તે શ્રેષ્ઠ છે એમ જણાવેછે—

સાવિત્રીમાત્રસારોપિ વરં વિપ્રઃ સુયજ્ઞિતઃ ॥

નાયજ્ઞિતસ્ત્રિવેદોપિ સર્વાંશી સર્વવિક્રયી ॥ ૧૧૮ ॥

ગાંધારના નિયમપ્રમાણે ચાલનારો આલ્પજ્ઞ માત્ર ગાયત્રીમંત્ર જ બજાવેલો
હોય તોપણ તે ઉત્તમ છે પણ કદી ત્રણ વેદને બજાવનારો હોય પણ શાબ્દપ્રમાણે
ન ચાલતો હોય એટલે નિષિદ્ધ ભોજન તથા નિષિદ્ધ વિક્રયવગેરે કરનાર હોય
તો તે આલ્પજ્ઞ શ્રેષ્ઠ નથી ૧૧૮.

શાસ્ત્રવિદિત કર્મો કંઠે તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મોથી દુર રહે તેવો બ્રાહ્મણ
કદી વિશેષ ન બાલતો દોષ અને માત્ર ગાયત્રીમંત્ર જ બાલતો દોષ તોપણ
તે અશાસ્ત્રીય આચારવાળા વેદપાઠીથી પણે દુરત્તર છે ઉત્તમ છે બાવાર્ય એવો છે
કે વેદનગરે માત્ર બાળી લેવાથી સિદ્ધિ નથી પણ તેમા જે આજ્ઞા મરી દોષ
તે પ્રમાણે વર્તવાથી સિદ્ધિ છે અને શ્રેષ્ઠતા પણ તોજ છે પૂર્વ વિદ્વાન ન હોય
પણ શાસ્ત્રોક્ત આચાર પ્રમાણે વર્તનો દોષ તો તે “પોથીમાના રંગિલા” વાળા
વિદ્વાનો-રતા વધારે શ્રેષ્ઠ છે માટે અભિરાદનવગરે આચાર પાળવામા પ્રમાણી
ન થયું

ગુરુવગરે વહિસેતરફ કેયા આચારવાળા ધનું તેનું દિગ્દર્શન
કરવેછે—

શય્યાસનેધ્યાચરિતે શ્રેયસા ન સમાવિશેત્ ॥

શય્યાસનસ્થશ્ચૈવૈનં પ્રત્યુત્થાયાભિવાદયેત્ ॥ ૧૧૯ ॥

પિઘાટક અને ગુરુવગરે પોતાથી શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે રાખ્યા તથા જે આમનનો
ઉપભોગ કરેલ હોય એટલે તે જે શય્યાઉપર મૂકેલ હોય તથા જે આસનઉપર
બેઠેલ હોય તે શય્યા તથા આમનઉપર પોતે મેઘનુ નદિ તથા પોતે શય્યા કે આ
સનઉપર હોય અને ગુરુવગરે આવે તો તેને ઉઠીને અભિરાદન કરવું ૧૧૮

ગુરુવગરેના શય્યા તથા આસનઉપર ગુરુના હેખના, ગુરુની સાથે કે પા
દબાથી પણ બેસવું નહિ અને ગુરુ તથા કોઈ વૃદ્ધ આવે ત્યાં પોતે શય્યા કે
આસનઉપર હોયએ તો તેના માનાર્થે તેની સામે ઉઠીને ઉભા થયું અને અ
ભિવાદન કરવું

વૃદ્ધ આવે ત્યાં પ્રત્યુત્થાન તથા અભિરાદન કરવાથી થતું
ફળ કહેછે—

કુર્ધ્વં પ્રાણા હ્યુત્ક્રામન્તિ યૂનઃ સ્થવિર આયતિ ॥

પ્રત્યુત્થાનાભિવાદાભ્યાં પુનસ્તાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૨૦ ॥

“કુર્ધ્વં” પુરુષ ત્યારે આવેછે ત્યાં તેથી અન્ધ અસ્પર્શવાળા પુરુષના પ્રાણો
દેહથી બાહ્ય નિકળવામાટે ઉભા થાય છે એ વખતે વૃદ્ધને પ્રત્યુત્થાન તથા અભિ
વાદન કરવાથી તે પ્રાણોને યુવા પુરુષ ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨૦

પૂન્ય પુરોનાં પ્રત્યુત્થાન તથા અભિવાદન ન કરવું તે આયુષને અટપ કરનાર તથા એ આચાર પાળવો તે આયુષને વધારનાર ॥

વૃદ્ધોનું માન જાળવવાનું વિશેષ ફળ કહે છે—

અભિવાદનશીલસ્ય નિત્યં વૃદ્ધોપસેવિનઃ ॥

ચત્વારિ તસ્ય વર્દ્ધન્તે આયુર્વિદ્યા યશો વલમ્ ॥૧૨૧॥

નિત્ય અભિવાદન કરવાની ટેવવાળાનાં તથા ૪૬ પુરૂષની મેવા કરનારનાં આયુષ, વિદ્યા, યશ અને જાન એ ચાર અભિવૃદ્ધિને પામે છે. ૧૨૧.

પોતાનું કર્તવ્ય જ સમજીને જે પુરૂષ અભિવાદન કરવાયોગ્યને અભિવાદન કરવાની ટેવવાળો હોય તથા પ્રિયવચન, યથારાત્રિ ઉપકાર તથા અનુકૂળ વર્તનવગેરે સેવા કરી જુદાંને પ્રસન્ન રાખતો હોય તેઓને ગુરૂ તથા વૃદ્ધવગેરેના આશીર્વાદથી આયુષ, વિદ્યા, યશ અને જાનની વિશેષ પ્રાપ્તિ થાય છે

અભિવાદનનો વિધિ કહે છે—

અભિવાદાત્પરં વિપ્રો જ્યાયાંસમભિવાદયન્ ॥

અસૌ નામાહમસ્મીતિ સ્વં નામ પરિકીર્તયેત્ ॥૧૨૨॥

વૃદ્ધનું અભિવાદન કરતા વિપ્રે અભિવાદન કરતું એમ જોલ્યાપત્રી અમુક નામ રાજો હુંજુ એપ્રમાણે પોતાનું નામ જોવવું ૧૨૨

વૃદ્ધને અભિવાદન કરતા વિપ્રે અભિવાદનને અ તે પોતાનું નામ જોડવું, જેમકે અભિવાદય દેવદત્તાંદ્ર મેં । આ વાક્યમાં દેવદત્તનામના કોઈ પુરૂષે અભિવાદયે એ પદથી અભિવાદન કરી પછી “હું દેવદત્ત” એમ પોતાનું નામ જણાવ્યું છે, ઠેવટ મોઃ એ પદ છે તેનેમાટે હવે પછીના જ્ઞોત્સ્ના આજ્ઞા કરશે બીજાનું લક્ષ પોતાનીતરફ એથી પોતાને બીજાતરફથી આશીર્વાદ મળે અને કુ-સાવપ્રશ્ન થાય એવી ચોક્કસવાણી વાક્ય અભિવાદન કહેવાય છે અભિવાદનમાં નામ જોડવાની જરૂર એટલામાટે છે કે નામ જાણ્યાવગર ગુરૂ કે વૃદ્ધપુરૂષ પ્રત્ય અભિવાદના કોને આશીર્વાદ આપે? આ અભિવાદનના પ્રકરણમાં માત્ર વિપ્રરાજ્ઞ જ જણાવે છે પણ તેમાં વિપ્રવગેરે એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણેને લેવા

કોને અભિવાદન કરવામાં નામ જોડવાની જરૂર નથી તે જણાવે છે—

નામધેયસ્ય યે કેચિદભિવાદં ન જ્ઞાનતે ॥

તાન્પ્રાજ્ઞોહમિતિ વ્રૂયાત્ સ્ત્રિયઃ સર્વાસ્તથૈવ ચ ॥૧૨૩

જે કોઈ નામનું ઉચ્ચારણ કર્યા છતાં પણ અભિવાદનના અર્થને ન જાણે શક્તા હોય તેવા મનુષ્યોપ્રતિ સમજી મનુષ્યે પોતાના નામને ઉચ્ચારી માત્ર એટલું જ બોલવું અને સર્વ સ્ત્રીઓને કરવાના અભિવાદનમાં પણ એજ માણે બોલવું ૧૨૩

અભિવાદના અર્થને નહિ સમજી શકનારા વૃદ્ધવયેરેને અભિવાદન કરવામાં નામ ન બોલતા હું એટલું જ બોલવું અર્થાત્ અભિવાદયેડહમ્ । એટલે હું જ સિવાદન કરું એ પ્રમાણે પ્રયોગ કરવો ગુરુપતીવયેરે સ્ત્રીઓને અભિવાદન કરત વખતે પણ આટલું જ બોલવું અભિવાદનના અર્થને ન સમજી શકનારા લોકો નિયમસર પ્રત્યભિવાદનનું વાક્ય બોલી શક્તા નથી, માટે તેમને અભિવાદન કરવામાં પોતાનું નામ બોલવાની જરૂર નથી અભિવાદયેડહમ્ । એટલું પણ સમજી શકે તોપણ તે જેવીરીતે સમજી શકે તેવીરીતે લૌકિક અપભ્રંશ શબ્દે ગોડળીને પણ અભિવાદન કરવું, એ વાત જણાવવામાટે અભિવાદન કરનારે આહી 'સમજી મનુષ્ય' એણે વિશેષણ આપેલું છે પ્રત્યભિવાદેડહમ્ ॥૮૧૨૬॥ એ પાણિનિમૂત્રમા બતાવેલા નિયમપ્રમાણે પ્રત્યભિવાદનના વાક્યમાં નામને અતે પ્શુત કરવો જોઈએ જેઓ વાક્યના અર્થને ન સમજી શક્તા હોય તેઓ બાકરણથી જ જાણી સંગ્રામ એવા પ્શુતવિધિને તો વ્યાપી જાણી ગઈ? અને જણવાવગર તેઓ પ્રયોગ પણ કેમ કરી શકે? બાકરણ મહાભાષ્યકાર બગવાન પત જનિએ પરંપરાનામના આદિકમાં બાકરણના પ્રયોગનના ઉપન્યાસપ્રસંગે જણાવેલું છે કે—

અવિદ્વાંસઃ પ્રત્યભિવાદે ન સ્ત્રો ચે ન પ્લુતિ વિદુઃ ।

કામ તેષુ તુ વિપ્રોષ્ઠ સ્ત્રોષ્ઠિનયમહ વદેત્ ॥

એટલે જે અવિદ્વાનપુરુષો પ્રત્યભિવાદમાં નામની પ્લુતિને નથી જાણતા તેમના તરફ વિદેશથી આવેલા માણસે અભિવાદ કરવામાં “આ હું” એટલું જ બોલવું કે જેમ સ્ત્રીઓને અભિવાદ કરતી વખતે બોલવામાં આવેલે આદ્યપ્રકારી એમ નમ્રી પાવછે કે “જેઓ નિયમસર પ્રત્યભિવાદન ન કરી જાણતા હોય તેઓને અભિવાદન કરવું નહિ” એમ જે કેટલાકનો મત છે તે આદર આપવાયોગ્ય નથી.

અભિવાદનવાક્યનો શ્રેય કહોછે—

મોઃ શબ્દં કીર્તયેદન્તે સ્વસ્ય નામ્નોભિવાદને ॥

નામ્નાં સ્વરૂપભાવો હિ મોભાવઃ ક્ષપિભિઃ સ્મૃતઃ ॥૧૨૪॥

અભિવાદન વાક્યમાં પોતાનું નામ બોલ્યાપછી મો એવો શબ્દ બોલવો. ક્ષપિઓએ મો એ શબ્દનું ઉચ્ચારણ અભિવાદના નામનું સ્વરૂપ છે એમ કહેવું છે. ૧૦૧.

અભિવાદનમાં પોતાનું નામ બોલાઈ ગયાપછી મો શબ્દ જોડવો જોઈએ તે આની પહેલાં ૧૨૪ માં જોડના આખ્યાનમાં દેખાડેલું છે એ શબ્દ જોડવાનું કારણ એ જ છે કે જેને અભિવાદન કરવાનું છે તેના નામનું સ્વરૂપ બતાવનારો તે છે એમ તેના નામને કેમલે-નામને બદલે જોડાયેલું એમ સંબોધનવાળું નામ બોલવાથી કોઈ માણસનું ક્ષણ આપણાતરફ બે થાય છે તેમ મો. એ શબ્દ પણ સંબોધનને કોઈ વપરાતો. દોષથી જેને કહેવાને તેનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે તેનું પણ આ અભિવાદન બે થાય છે માટે જેને અભિવાદન કરતાં કોઈએ તેનું ક્ષણ બે થાય તે માટે અભિવાદન વાક્યમાં ઉપર એ શબ્દ જોડવાની જરૂર છે.

પ્રત્યભિવાદનનું સ્વરૂપ બતાવેલું—

આયુષ્માન્ ભવ સૌમ્યેતિ વાચ્યો વિપ્રોભિવાદને ॥

અકારશ્ચાસ્ય નામ્નોન્તે વાચ્યઃ પૂર્વાક્ષરઃ પ્લુતઃ ॥૧૨૫॥

અભિવાદનપછી પ્લુતને પ્રત્યભિવાદનના વાક્યમાં આઠ્ઠાગરે દ્વિજને આયુષ્માન્ ભવ સૌમ્ય એ પ્રમાણે કહેવું અને તેના નામને અ તે અક્ષરગરે જે સ્વર હોય તેને પ્લુત કરવો કે જે આઠ્ઠાગરે સ્વરની પહેલાં ઓછું પણ બીજું હોય ૧૦૫.

અભિવાદન થયાપછી પ્રત્યભિવાદન કરનારા જુદા અભિવાદન વિષયને આયુષ્માન્ ભવ સૌમ્ય । એ વાક્ય કે જેનો અર્થ “અમારી આજીવન કલ્યાણનાર’ હાની આવરણવાળો થા” એ પ્રમાણે થાય છે તે બોલતો આને બદલે આયુષ્માનોધિ, દીર્ઘાયુર્ભૂયા, ચિરજીવ ઇત્યાદિ સિદ્ધાચારપ્રયુક્ત એટલે સિદ્ધ લોકોએ વાપરવા વાક્યો પણ જે વી રાકાય છે પ્રત્યભિવાદનવાક્યમાં પ્રત્યભિવાદનને નામ હોય તેના છટાના અગરગરે સ્વરને પ્લુત કરવો જેનો ઉચ્ચાર કરવામાં કુરવરવર કરતાં વલ્લભો સમય બધે તે સ્વર પ્લુત કહેવાય છે તેથી પ્રત્યભિ

વાદન કરનારે નામના છેડાના સ્વરનો તેવો લાભો હમ્યાર કરવો નામમા છેવટ
 વ્યજન હોય તોપણ તે વ્યજનની પહેનાનો સ્વર છેડાનો સ્વર ગણાય છે એ
 કના ચોથા ચરણમા પૂર્વાક્ષર એ ખદ છે તે અકારવગેરે સ્વરનું વિશેષણ છે તેથી
 તેનો અર્થ એવો થાય છે કે એ અ ૧૨૧ગેરે સ્વર પૂર્વાક્ષર હોવો જોઈએ અર્થાત્
 તેની પહેલા કોઈ પણ વ્યજન હોવો જોઈએ, એમ હોય તો જ તેના ચોથા
 હમ્યાર થઈ શકે પ્રત્યક્ષિવાદના નામના છેડા સ્વરન પ્રત્યભિવાદેન્દ્ર ૧૮૧/૮૩
 એ પાણિનિસૂત્રથી પ્યુત થાય છે તેમા ટિંને પ્યુત થાય એમ કહેવ હોવાથી
 નામને છેડે જે સ્વર હોય તેને અથવા નામને છેડે વ્યજન હોય તો વ્યજનથી
 પહેનાના સ્વરને પ્યુત થાય કારણ કે જ્ઞચોડ્ઝ્યાદિ ટિ ૧૧૧૧૬૪ ॥ એ સૂત્રમા
 હ્યાપ્રમાણે છેડો સ્વર અથવા છેડને જે વ્યજન હોય તો તે વ્યજનસહિત
 તેની પહેવાનો સ્વર ટિ કહેવાય છે આથી આયુષ્માન્ ૨૪ દવદત્ત ૧ આ સ્વરાત
 વા ૫મા છેવટ ત ૧૨૫ઠી અ ૧૨ છે તેને પ્યુત થાય છે તથા આયુષ્માન ધિ સોમ
 શર્મન્ ૧ આ વ્યજનનાત નામમા છેવટના નગરની પહેના જે અગર છે તેને પ્યુત
 થાય છે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના નામને છેડેના સ્વરને પ્યુતનો વિ ૫ છે તદા
 શૂદ્રના નામને છેડેના સ્વરને પ્યુત કરનાનો નિષેધ જ છે સ્ત્રીના નામમાપણ
 પ્યુત ન કરવો અમ વાર્તિ ૧૨ મત્યામને નિષેધ કરેલો છે

પ્રત્યક્ષિવાદનને નહિ જાણનારા દ્વિજની હીનતા દેખાડે—

यो न वेत्त्यभिनादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ॥

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ૧૨૬ ॥

જે વિપ્ર અભિનાદનપણી જ્ઞામા આનતા પ્રત્યક્ષિવાદનને જાણતો ન
 હોય તેને વિદ્વાન પુરો અભિનાદન ગ્રંથ નહિ જાણ્યું તે શૂદ્રજેવો જ છે ૧૨૬

જો જે રીતિથી અભિવાદન કરું હોય તેને તે રીતિથી પ્રત્યક્ષિવાદન
 કરવું અભિવાદન કરનારે પોતાનું નામ લીધું હોય તો પ્રત્યક્ષિવાદનમા પણ
 તેનું નામ ગાવણ જોઈએ અને અભિવાદન કરનારે તેમા પોતાનું નામ લીધું
 ન હોય તો પ્રત્યક્ષિવાદનમા તેનું નામ ન લેવું વળી નામના છેડાના સ્વરને
 પ્યુત કરવો આમ એક રીતે પ્રત્યક્ષિવાદન ન કરી શકનાર દ્વિજને શૂદ્રમની
 રીતિથી અભિવાદન કરવું નહિ કારણકે તે શૂદ્રના જેવો છે અને તેથી તેને
 ૧૨૩ મા ૫૩૦મા જાણના પ્રમાણે અભિવાદન કરવામા અડચણ નથી પ્રત્યક્ષિ-
 વાદ ન જાણનારા અને તેથી શૂદ્રસરખા ગણાતા ઉપાસરયાવાળા દ્વિજને પોતાનું
 નામ લીધાવગર તથા પાદસ મંદણ કરાવગર અભિવાદન થઈ શકે

અભિવાદન કરનારને તથા પ્રત્યક્ષિવાદન કરનારને ૫૨૨૫૭
સૌભાઈ થવાથી દુઃખાનુકીની જિજ્ઞાસાને લીધે કરનારમાં આવતા
પ્રશ્નમાં તેનું દુઃખસાદિષ્ટ પૂછાય તેની જાતિપ્રમાણે પ્રશ્નના દુઃખ-
સાદિષ્ટ ગમ્મનો નિયમ સ્પષ્ટ—

ગ્રાહ્યણં કુશલં પૃચ્છેત્ક્ષત્રગ્નધુમનામયમ્ ॥

વૈદ્યં ક્ષેમં સમાગમ્ય શૂદ્રમારોગ્યમેવ ચ ॥ ૧૨૭ ॥

નમાગમ ધરાપત્રી જાતિ ૭૦ ૧૧ ૮ નિર્વો અનામર પ્રેમ્યને ક્ષેમ
અને શૂદ્રને આગે ૧૫ પૂછવ ૧૮૭

સમાગમ ધરા પત્રી અભિવાદન કરનાર ન્યૂનઅવસ્થાવાળો તથા અભિ-
વાદન નહિ કરનાર પણ સમાનઅવસ્થાવાળો હોય તેમાં જો તે બ્રાહ્મણ હોય તો
કુશળ ત્રિવિધ હોય તો અન્ય મધ્ય વૈદ્ય હોય તે ૧૨૦ ક્ષેમ અને શૂદ્ર હોય તો આ ૧૫
પૂછવ આ ૧૨૦ મે ૧૫ આ ૧૫ માટે જ ૩૦ કુશળવરવચન સમાનવચસવાયિત્ર
પૃચ્છદામય ક્ષત્રિય ક્ષેમ વૈદ્યમારોગ્ય શૂદ્રમ્ ૧ એટલે ન્યૂનઅવસ્થાવાળા કે સ-
માનઅવસ્થાવાળા બ્રાહ્મણને કુશળ ૧૧ ક્ષત્રિયને ૧૫ નામર પૂછવ વૈદ્યને
ક્ષેમ ૧૦૦ અને શૂદ્રને આગે ૧ ૧૪૩ નામર અને આરોગ્યસાધકનો અર્થ
તેમજ કુશળ અને ક્ષેમસાધકનો અર્થ ૧૦ મરમે હોવાગતા સખ્તે ભૂદા ભૂદા
લીધા છે તેથી એક જ અવસ્થાના હોવાથી ક્ષત્રિયનાંદે અગમ્ય અને શૂદ્રને
માટે અનામય તમા જ ક્ષેમનેમાટે ક્ષેમ ૧૦ વરવચનેમાટે પ્રશ્ન એમ વાપરીને
તોપણ એ કે એમ ન ગણતા જે વાણેમાટે જે સખ્ત નક્કી કરવામાં આવેલ છે
તે જ સખ્ત વાપરવો જાણીકે પ્રશ્ન એટલે સ્વાસ્થ્યવોરનું નિર્વિઘ્ન રહેવન
અનામર એટલે સારી રૂઝ તમા પ્રેમમાં સુખવાળી સ્થિતિ ક્ષેમ એ કે બિની
તથા વેપારવોદેની સારી જાણવણી અને આરાધ્ય એટલે ત્રિવાણી દુશી ૧૧ કર-
વામાં રોગરહિત રહેવાની શરીરનું મામરું આપ્રમાણે અથવા સખ્તેની મ-
તતમ હોવાથી તે તે વ નમટ તે તે ગળ વાપરવો એ જ હથિત છે

પ્રત્યક્ષિવાદનમાં તથા બીજા સમયમાં ૫૧ દીક્ષિતન કેમ
બોલાવવા તેની મમજી આપે છે—

અવાચ્યો દીક્ષિતો નામ્ના યતીયાનપિ ચો મયેત્ ॥

મોમવત્પૂર્વકં ત્વેનમભિમાપેત ધર્મવિત્ ॥ ૧૨૮ ॥

ન્યૂન અવસ્થાવાળો હોય પણ દીક્ષિત થયેલો હોય તેને તેના નામથી બોલાવવો નહિ, પણ ધર્મ જાળુનાર પુરૂષે મો શબ્દપૂર્વક તથા ભવત્ શબ્દપૂર્વક તેને બોલાવવો ૧૨૮.

પ્રત્યક્ષિવાનમાં તેમ જ બીજા અમયમાં પણ દીક્ષિતને એટલે જેણે યજ્ઞમાં દીક્ષા લીધી હોય તેને તે કનિષ્ઠઅવસ્થાવાળો હોય તેપણ, દીક્ષણીયા ઇષ્ટિથી આરંભીને અવબૃથજ્ઞાનપર્યંત નામ લઇને ન બોલાવવો, પણ મો શબ્દપૂર્વક કે ભવત્ શબ્દપૂર્વક બોલાવવો. જેમકે મો દીક્ષિત । અથવા ભવતા યજર્માનૈત્ત્વ દ્વ ક્રિયતામ્ । બગેરે દીક્ષિત હોય તે બધે નાની અવસ્થાવાળો હોય તેપણ તેને નામ લઈ બોલાવાય નહિ એમ કહેવાથી એવી મતલબ જણાવી છે કે જેનાતરફ વધારે માનવૃત્તિ જતાવવી હોય તેને નામ લઇને બોલાવાય નહિ, તેપણી મોહોળી અવસ્થાવાળા દીક્ષિત ન હોય તેપણ તેને નામ લઇને ન બોલાવવા એમ પણ અર્થાતિસદ્ધ થાયછે, કારણકે તેનાતરફ તેઓ વૃદ્ધ હોવાને લીધે દ્વમેશ માનવૃત્તિ હોય જ છે.

જરૂર પડતાં પરસ્ત્રીઓની સાથે બોલવું પડે ત્યારે કેમ બોલવું તે જણાવેછે—

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनिः ॥
तां ब्रूयान्नवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥ १२९ ॥

જે સ્ત્રી પરની પત્ની હોય અને જેની સાથે બેહેનવગેરેનો સંબંધ ન હોય તેવી ત્રાહેત સ્ત્રીને બોલાવવાના પ્રસંગમાં મવતિ, સુમગે અથવા ભગિની એવા શબ્દોથી બોલાવવી. ૧૨૯

પરસ્ત્રીને બોલાવવાના પ્રસંગમાં મવતિ, સુમગે, ભગિનીવગેરે તેનાતરફ માનસૂચક તથા પોતાના સુદ્ધભાવને જણાવનારા શબ્દો વાપરવા પરસ્ત્રી એવા શબ્દ હોવાથી કન્યાને બોલાવવામાં આ શબ્દો વાપરવાના નથી જણાવેલા શબ્દો જે અર્થને કહેનારા છે તેવા અર્થને મદેનારા બેહેનવગેરે બીજા શબ્દો પણ આ શબ્દોને બદલે વાપરી શકાય, બેહેનવગેરેના કયા શબ્દોથી બોલાવવી તે ઉપેક્ષા જણાવવામાં આવશે.

પોતાના કરતાં નાની અવસ્થાવાળા મામા અને દાકાવગેરે માન્યપુરૂષોને કેવી રીતે માન આપવું તે કહેછે—

માતુલાંશ્ચ પિતૃવ્યાંશ્ચ શ્વશુરાનૃત્વિજો ગુરૂન્ ॥

અસાવહમિતિ ત્રયાત્પ્રત્યુત્થાય યવીયસઃ ॥ ૧૩૦ ॥

પોતાની ન્યૂન અવસ્થાના માતૃ, પિતૃ, શ્વશુર, ઋત્વિજ અને ગુરુ એઓની સામે ઉઠી અમુક નામવાળો હું છું એમ કહેવું. ૧૩૦.

માતૃ એટલે મામા, પિતૃ એટલે દાદા, શ્વશુર એટલે સસરા તથા ઋત્વિજ એટલે વસત્રમાં દોતા, ઉદ્દાતા, બ્રહ્મા અને અપર્યુ એ ચાર મિત્રાય જેનું વશ કરવામાં આવ્યું હોય તે બ્રાહ્મણ તથા ગુરુ એટલે જ્ઞાનથી કે તપથી મોહોરા એઓ જ્યાં આવી ત્યાં તેમની સામે હમા થવું અને પોતાનું નામ મોક્ષને તેઓને મળવું.

ગુરુપત્રીતુલ્ય પૂજ્ય શ્રીઆતો નિર્દેશ કરેછે—

માતૃપ્વસા માતુલાની શ્વશૂરથ પિતૃપ્વસા ॥

સંપૃજ્યા ગુરુપત્રીવત્સમાસ્તા ગુરુભાર્યયા ॥ ૧૩૧ ॥

માશી, મામી, માતૃ અને કા એઓને ગુરુપત્રીતુલ્ય અભિવાદન કરવું હાલુ કે તે સર્વ ગુરુપત્રીતુલ્ય છે. ૧૩૧

ગુરુપત્રીતન્દ્રેયો પૂજ્યભાવ રાખેલા તેઓ ન પૂજ્યભાવ માગીવગેરે માન્ય શ્રીઆતરફ રાખેલા એવો પ્રત્યુદ્યાન, અભિવાદન તથા આસનવગેરથી તેઓનું માન ભળવું.

મોહોરા ભાદ્રવગેરેની શ્રીઆતન્દ્ર કેમ વર્તવું તે જણાવેછે—

આતુર્ભાર્યોપસદ્ગ્રાહ્યા સર્વર્ણાહન્યહન્યાપિ ॥

વિપ્રોપ્ય તૂપસદ્ગ્રાહ્યા જ્ઞાતિસમ્વન્ધિયોપિતઃ ॥ ૧૩૨ ॥

સમાનગતિવાળી ભાઈની ન્દીને પ્રનિદિસ અભિવાદન કરવું અને માનની તથા મંત્રવીઓની ઓળેને તો પ્રવાસમાથી ઓરીને અભિવાદન કરવું. ૧૩૨.

ભાઈની સ્ત્રી જે પોતાની ન જ્ઞાતિવાળી હોય તેને હમેશ પત્રમાં પડીને અભિવાદન કરવું, આ વિધિ મોહોરાભાઈની સ્ત્રીનેમાટે ન સમજે. મોહોરા ભાઈની સ્ત્રી પણ જે અવસ્થામાં નાની હોય તો તેને અભિવાદન માત્ર કરવું.

પણ પત્રમાં પડતું નહિ. કારણકે આ અધ્યાયમાં આગળજે પર ગુરુપત્ની પણ યુ-
વાનઅવસ્થાવાળી હોય તો તેને પત્રમાં પડી અભિવાદન દરવાનો નિષેધ કરશે,
તો તે ન્યાય અર્થાં પણ સાચુ પડેછે પિતાના પક્ષવાળા એટલે માકાવગેરે માનિ
કહેવાયછે અને માતાના પક્ષના એટલે મામાવગેરે તેમજ સ્ત્રીના પક્ષના એટલે
સ્વશ્રુરગેરે સંબંધી કહેવાયછે તેઓની સ્ત્રીઓને દર્શિશ નહિ પણ પરદેશથી
આવીને જ પત્રમાં પડીને અભિવાદન દરવું, તેઓ પણ અવસ્થાથી નાની હોય
તો પત્રમાં ન પડતાં માત્ર અભિવાદન જ કરવું.

માતાનું ગૌરવ કહેછે તથા માતાનુદય ધીજી સ્ત્રીઓનું પરિગ-
ણન કરી તેનાતરફ માતાનુદય માનથી વર્તવાની ભક્ષામણ કરેછે—

પિતુર્ભગિન્યાં માતૃશ્ચ જ્યાયસ્યાં ચ સ્વસર્યપિ ॥

માતૃવદૃત્તિમાતિષ્ટેન્માતા તામ્યો ગરીયસી ॥ ૧૩૩ ॥

પિતાની એહેન, માતાની એહેન અને પોતાની મોટોટી એહેન એઓમાં
માતાજેવી ધૃતિ રાખવી. અને તે સઘળીકરતાં પણ માતા અધિક પુન્ય છે. ૧૩૩.

કાંઈ, માણી અને મોટોટી એહેન એમનાતરફ પણ માતા જેટલો જ
પુન્યભાવ રાખવો તથા માતા જેટલી જ સ્નેહદૃત્તિ રાખવી એ સૌકરતાં માતા
વિશેષ છે એટલે આ શ્લોકમાં તથા તથા ૧૩૧ માં શ્લોકમાં જે જે સ્ત્રીઓ-
તરફ પુન્યભાવ બતાવ્યો તે સર્વના કરતાં માતાતરફ વિશેષ પુન્યભાવ રાખવો
અને આમ કહેવાથી એમ પણ જણાવ્યું કે ગુરુપત્ની અને માતાનુદય વર્તન
રાખવાયોન્ય સ્ત્રીઓતરફથી અને માતાતરફથી એક જ વખતે હંધ આજ્ઞા થાય
તો તેમાં માતાએ કરેલી આજ્ઞા પ્રથમ અને વિશેષ આદર કરવાલાયક છે.

જેઓને મિત્રપંક્તિમાં ગણી શકાય તેઓને અભિવાદન
નહિ પણ અરુપુત્થાનથી આદર આપવો જોઈએ એ સુચવવામાટે
માતાથી અવસ્થામાં કેટલે વર્ષે મોહોટા હોય ત્યાંસુધી તેઓને
મિત્ર ગણવા? તે જણાવેછે—

દશાબ્દાख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ॥

त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ ૧૩૪ ॥

એક પુરમાં વસનારા લોકોમાં કાંઈ માણસ દશ વર્ષે મોહોટો હોય તોપણ
તેની સાથે સખ્ય એટલે મિત્રતા કહેવાયછે. તેમ જ કળા બાળનાગઓમાં પાંચ

વર્ષે મોહોટો અને ટ્રાનિયોમા ત્રણ વર્ષે મોહોટો હોય તેની સાથે મિત્રભાવ ગણાય છે અને પોતાના સપિડોમા મોહોટાઈવિષે મદ જ ન્યપ મમયનો અતર મેય તેને જ મિત્ર ગણી ગણાય છે ૧૩૪

કુટખીઓમા લગભગ સમાન અવસ્થાવાળાની સાથે અથવા કંઈ મોહોટાની સાથે મિત્રપણ ગણાય પણ એકાદ વર્ષના ફેરથી જ મોહોટો હોય તેની સાથે મિત્રભાવ ન ગણતા તેને પોતાના વડિવડપ જ ગણવે જોઈએ ટ્રાનિય એટલે વેદવેતા બ્રાહ્મણ પોતાથી ત્રણ વર્ષની અદર મોહોટો હોય તો તેની સાથે મિત્રપણ ગણાય છે પણ તેથી વિરોધ મોહોટો હોય તો મિત્રપણ ગણવું ઉચિત નથી પણ વૃદ્ધઅવધાર કરવો જ ઉચિત છે કળા જાણનારા ડીગરો-વગેરે પાંચ વર્ષથી મોહોટો હોય ત્યાસુધી અને એ- જ શહેર કે એ જ ગામમા રહેનારા બીજા માણસો દસ વર્ષ મોહોટો હોય ત્યાસુધી તેઓ મિત્રપણિમા ગણાય છે પણ તેથી વિરોધ વર્ષનો અતર હોય તો તેઓને વૃદ્ધના સંરખી મા ન્યપણિમા ગણવા વૃદ્ધ આવે ત્યારે તેની મામે ઉભા થવું એ વાત અગાઉ કહેલી છે માટે પોતાથી અવસ્થામા કે-લા વધુ મોહોટો હોય તેને વૃદ્ધ ગણવે તેને માટે આ મેહોટી ખુલાશો-ચો છે કારણ કે લોકો મા તે પોતાવાળાને વૃદ્ધ ગણવામા આવે છે માટે આવા શાસ્ત્રીય ખુલાસાની જરૂર હતી

અન્યથાનેલીએ લેખાતી વૃદ્ધતાકરતાં ઉત્કૃષ્ટ જાતિનેલીધે મનાતી વૃદ્ધતા વિશેષ માનપાત્ર છે એમ જણાડે—

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ॥
पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥૧૩૫॥

બ્રાહ્મણ નવનની અન્યથાનામે ત્રણ નધા કાનિય મોરની અન્યથાનામે તેમ તોપણ તેઓને પિતાપુત્ર જાણના એને એ મેમાથી બ્રાહ્મણ પિતાપુત્ર છે ૧૩૫

જાનિની ઉત્કૃષ્ટતાપાસે અવસ્થાની ઉત્કૃષ્ટતા ૧૧ ગણનામા જ નથી કાનિય બને એકમે વર્ષની અવસ્થાએ પહોંચ્યો હોય અને બ્રાહ્મણ બને માત્ર દસવર્ષની જ અવસ્થાવાળો હોય તોપણ કાનિયે બ્રાહ્મણને અબ્ધુત્યાન અને અભિવાદનથી માન આપવું જ્યારે કાનિયે બ્રાહ્મણતરફ આ પ્રમાણે વતવું એમ કહ્યું ત્યારે થઈ વેરે એને શકે પણ તેનાતરફ પૂર્ણ માનવૃત્તિ રાખવી એ અર્થાત્ સિદ્ધ જ છે

જાતિની ઉત્કૃષ્ટતાથી વૃદ્ધતા બતાવીને હવે ગુણથી ઉત્કૃષ્ટતા બતાવેછે—

વિત્તં વન્ધુર્વયઃ કર્મ વિદ્યા ભવતિ પશ્ચમી ॥

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

ધન બધુ, અવસ્થા, કર્મ અને પાનખી વિદ્યા, એઓ માનને પાત્ર ગણાય છે, તેઓમા પણ પરંપૂર્વગતા પત્રીપત્રીના વધારે શ્રુ છે ૧૩૬

ધન બધુ અવસ્થા કર્મ અને વિદ્યા આ પાને માન્યપણાના તરણ છે તેમા પણ પાછળ પાછળ તરણ પૂર્વપૂર્વના તરણપ્રતા વધારે વળનદાર છે, ગ્રામે એ પાચમા માન્યપણાના તરણરૂપે ધનને રહેતુ કહેવ હોના કતા તે ઉદ્ધીપક્ષિનુ અર્થાત્ સૌથી નળણુ તરણુ છે અને વિદ્યાને ઉદ્ધી કરેલ હોના કતા તે પદેદી પક્ષિનુ અર્થાત્ સૌથી વિગેષ બળવાન કારણ છે માન્યપણાના જુના જૂના કારણ ધરાવતા જૂના જૂના પુરુષો એક સ્થળે મળ્યા હોય ત્યારે પાછળ પાછળના તરણવાળો પુરુષ પહેલા પહેલા માન પામવાનો હ ધરાવેછે લોકોમા ધનવાન માન મેળવેછે પણ તે કરતા કાકામામાવગેરે સ બધીઓવાળો તેઓની ગદ્દથી ધારેતુ કામ વહેતુ પાર પાડવાની સગવડ વરાવતો હોવાથી વધારે માનપાત્ર થાય છે ગાથી પણ અવસ્થાથી વૃદ્ધપુત્ર હોય તેને અભવ્યા લોકો પણ કાકા, બાબા એવા માન સઃ સબ્દોથી બોલાવી તેનાતરફ પૂજ્યભાવ બતાવેછે અથી પણ વિશેષ માન જે પુત્રે શ્રાવસ્માન કર્મે પ્રતામા ખરી અદાથી પ્રવૃત્ત હોય તેને મળેછે વૃદ્ધ લોગ તથા તેની ગામે હાથ લે છે અને સઃ સબ્દોના જૂથવાળો તથા ધનવાન પણ તેનાતરફ આ રૂપે ગે અને અ સવથી જેનામા વિદ્યા એવે વેદશાસ્ત્રજ્ઞતા હોય અથવા ગાત્યર્થઆદિ તથા જ્ઞાની પુરુષો પરમાત્મ જણાયછે ધનવાળા બધુવાળા અવસ્થાવાળા તે માત્ર જ્ઞાનમા તત્પર પુરુષો પણ તેમને નમે છે જે કે માનુષજાતમા તત્પરપણે ગાત્રજ્ઞાણ હોય તે જ થાયછે તોણ તેમા મ જ્ઞા ગાત્રજ્ઞ માની તરફ નથી જેમ કે તરફના ગ્રામએ શુનિના તથા સ્મૃતિના વા રોતુ પ્રવજ કીને પણ તે તપ થઈ ગયે છે જેમા માત્ર પોતાની સાખા જાણીને પણ અશ્નિહો ત્રાકિ કર્મના અવિકાગી થઈ સકાયછે વળી પોતાની સામામા વૃદ્ધતા કમના વિશેષ અગ્રોસજ્ઞ સી નાગે કોઈ ગીછ સાખાઓથી જાણી નરરનો પ્રસંગ આવેછે ત્યારે શોધ કીને ગીછ સાખાઓથી પણ તે કાતે જાણી નક્કી કરી રહેછે તરણ કે સર્વ સાખાઓમા થયે જાતે પહેલા તથા વરોના અનુક્રમનો બે હોય છે આમ સાચના સ્વરૂપમા બે હોવા છતાં સર્વમા સાચપ્રતિપાધ

અર્થ સગમ સરખો જ દોય છે એમ પચાઈની એકતાથી, ન્યાયની એકતાથી અને વ્યુત્પત્તિની એકતાથી જ્ઞાન થઈ શકે છે એ કે કદવાએક કમો એવા દોય છે કે જેનો ઉપદેશ કેટલીએ ગાખાઓમા જિનુષ દોતો નથી જેમકે કુચેદની આશ્વસાયન સાખામા દર્મ તથા પોર્નમાગનો તેમ જ આતિચારિક મેતયામ વગેરેનો પણ ઉપદેશ નથી પણ મોમવાગ, નાજપે અને જીવરૂપતિસવસ બધી પણ તેમા મ્મુ નથી પણ પોતાના કમન બધી જે સાખામા દર્મ દોત નથી તે સાખામા ॥ એવાની તેને જરૂર પણ પડતી નથી જે ગાખામા જે કમને ઉપદેશ ન દોય તે સાખાવાજાને તેજુ ૨ / કમ જેમ કે આશ્વસાયનસાખાવા જાને સોમયાગ કે વાજો ૧ દર્મની દર્મ થાય તે તે પોતાની મેજે તે જાની શમ્તો નથી પણ જે પુરુષ એ સરજી લખતો હોય તેની પાસેથી જાની કે છે આથી એવા એક દેશી સાસ્ત્ર સ્તા સ રાગાસ્રસ નિશે માનપાત્ર દોય એ દેખીતુ જ છે આવો વિદ્વાન પુરુષ પાત્રતા હોય આધારો દોય તથા નિધન દોય તોપણ માત્ર વિધાને લીધે જ નિશે માનપાત્ર છે હાલમા પછી પછીના મારજીને બદલે પૂર્વપૂવના રાત્રને લીધે માનપાત્રતા વધી છે તે સાસ્ત્રીયસર રા રોનો ઉપદેશ થવાને લીધે જ છે અને દેશી દુ સ્થિતિ પણ તેને લીધે જ થઈ છે માનતા સ્થાનરૂપ આ પાત્ર ગુણોમાના એક એક ગુણવાગોમા પાઠજ પાઠજના ગુણવાગો વિશે માનતુ પાત્ર ૩ અ જ આ વેદોથી મુખ્ય રે કહેવાનુ છે

હવે ઉપન વર્ણવેલા પાંચ ગુણોમાના એકદંતા વધારે ગુણોવાગો પુરુષ તથા પાઠજના એક ગુણવાગો પુરુષ એ જેમાથી વધારે માનપાત્ર કોણ ગણાય તે જણાવે—

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ॥

यत्र स्युः सोत्र मानार्हः गृद्रोपि दशमीं गतः ॥૧૩૭॥

કાલિય દાત્રિય ગા ૧૧૧ એઓમા જેનામા ધનરમે પાત્રમાના એકતા વગેરે રાજો હોય અને તે પ્રર્ધદામા હાલ તે આ સસારમા રહેલે માનપાત્ર છે ૧૧૧ દશમી મર્યાદાને પરોવેલા ૭૬૫ માનપાત્ર જ ૧૩૭

૧૩, બહુ વધ, ૨૨ અને વિધા એઓમાથી અગાડના વિશેષગુણોવાગો એટલે અક રતા વધારે ગુણોવાગો પુરુષ પાઠજના એ જ ગુણવાગો પુરુષવરતા વધારે માન્ય છે, જેમ ધન તથા બહુવાગો પુરુષ મોહોગી અવસ્થાવાળામરતા માન્ય છે ધન, બહુ ના અવસ્થાવાળો પુરુષ કર્મવાળામરતા માન્ય છે અને

ધન, બંધુ, અવસ્થા તથા ઈર્ષ્યાળો પુરૂષ વિધાવાળાકરતાં પણ માન્ય એક જ જાતનો ગુણ ધરાવનારા જે પુરૂષોમાં જેનો ગુણ વિશેષ ઉત્કૃષ્ટતાવાળો હોય તે વિશેષ માન્ય છે જેમકે બન્ને ધનવાનોમાં જે વિશેષ ધનવાન ગણવા બને વિદ્વાનોમાં જે વિશેષ વિદ્વાન હોય તે વિશેષ માનપાત્ર ગણાય પ્રથમના અનેક ગુણોરતાં પણ પાઠળનો એક ગુણ પણ જે ધણા ઉત્કૃષ્ટતાવાળો હોય તો પ્રથમના અનેક ગુણોની જરાબર ગણાય છે આ સચળી અવસ્થા ત્રૈવર્ણિક એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એઓનેમાટે છે શૂદ્રનેમાટે નથી. છતાં શૂદ્ર પણ જે દરમી અવસ્થાએ પહોંચ્યો હોય એટલે નેતુંકરતા વવારે વર્ષની અતિવૃદ્ધ અવસ્થાએ પહોંચ્યા હોય તો તે પણ બીજાઓ માન પામવાને યોગ્ય છે, મનુષ્યનું આયુષ્ય એકસો વર્ષનું ગણાય છે અને તેથી તેના દરમ્યાં વર્ષના વિભાગકરતા દરમી અવસ્થા તે નેતું વર્ષની ઉપરની અવસ્થાને ગણવી જોઈએ

માન આપવું એટલે આદરણ્યુદ્ધિ બતાવવી. આદરણ્યુદ્ધિ થવાનાં બીજાં પણ ઘણાં કારણો હોય છે. ક્યાંય જરૂરિયાત નહીં, ક્યાંય દયાનેલીધે, ક્યાંય ઉત્તેજનનેમાટે, ક્યાંય પોતાની કુશળતાનેમાટે તથા ક્યાંય કોઈના આનંદમંગલમાં ભાગ ન થવામાટે પણ તેનાતરફ આદરણ્યુદ્ધિ દર્શાવવી પડે છે. એવી આદરણ્યુદ્ધિ દર્શાવવાનો એક પ્રકાર કહે છે—

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ॥

ह्यातकस्य च राज्ञश्च पन्था देवो वरस्य च ॥ ૧૩૮ ॥

ગાડા, ગાડી કે રથવાળાને, દશમી અવસ્થાવાળાને, રોગીને, ભારીવાળાને, બીજાને, આતકને, ગાંડને તથા વળને માર્ગ દેવો અર્થાત્ એમાંથી નોખા સ્ત્રી મેથી આપવું હોય તો તેઓ તરીને ચાલશે એમ ન ગણના થોને જ તરીને ચાલવું ૧૩૮.

આપણે ચાલ્યા જતા હોઈએ અને સામેથી નથવા પાછળથી ચાલી કે માંડુ આવે તો તેને સીધે રસ્તે ચાલવા દેવું અને આપણે માર્ગની બાજુપર ઘઈ જવું અતિવૃદ્ધ, રોગી અને માથે જોએ ઉઠીવીને કોઈ મનુર આવતો હોય નોખા તેને સીધે રસ્તે જ ચાલવા દેવા, કારણકે અતિ વૃદ્ધ અને રોગી અસક્તિનેલીધે તથા જોખવાળો દગાઈ રહેલ હોવાનેલીધે તેઓને તરીને ચાલવું બહુ મુશ્કેલીવાળું થાય છે, તથા સ્ત્રી, આતક, રાજા અને જેનો પિવાડ થતો હોય એનો વર એઓના માનખાતર તેઓને માર્ગ આપવો.

જેઓને માર્ગ દેવાલાયક ગણ્યા તેઓમાં અંદર અંદર એક
બીજા મામા મળે તો તેમાંથી કોણે કોને માર્ગ આપી માન દેવું
તે જણાવેછે—

તેષાં તુ સમવેતાનાં માન્યૌ સ્નાતકપાર્થિવૌ ॥

રાજસ્નાતકયોશ્ચૈવ સ્નાતકો નૃપમાનભાક્ ॥ ૧૩૯ ॥

માર્ગ આપવાયોગ્ય ગણેલા પુરુષો જ્યાં પગપગ મળે ત્યાં તે સર્વમા સ્ના-
તકધાત્રીઓ અને રાજા એ એ રિગેય માન આપવાયોગ્ય છે તથા રાજા અને
સ્નાતક એઓમા સ્નાતકધાત્રીઓ રાજાનરૂપના માનને બોગવનારો છે ૧૩૯

જે મનુષ્યોને માર્ગ આપવાલાયક ગણે તેઓમા રાજા અને સ્નાતક એઓ
વધારે માનપાત્ર છે તથા એ બન્નેમા પણ સ્નાતક રાજાનરૂપી માન પામવાને
યોગ્ય ગણાયછે, એ સિવાય બીજાઓ પરસ્પર મળે ત્યારે તેઓએ જરૂરિયાતના
પ્રમાણમા એબીજાને માર્ગ દેવારૂપ માન હેતુ જેમકે અતિવૃદ્ધ અને રોગી એઓ
સામસામે મળતા જેમાંથી જે વધારે અશક્ત દોષ તેને સામા માણસે માર્ગ દેવો.

૧ બ્રહ્મચારીએ આચાર્ય ગુરુવગેરેનરૂપ માનથી વર્તવું તથા તે
સિવાય પણ બીજે જ્યાં જ્યાં સામા માણસને માન આપી ચા-
લવું જોઈએ તેવિધે જણાવી હુવે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ગુરુ વગેરે
શબ્દોની વ્યાખ્યા દેવાનો આદેશ કરેછે તેમાં પ્રથમ આચાર્ય
કોને કહેવાય તે જણાવેછે—

ઉપનીય તુ યઃ શિષ્યં વેદમધ્યાપયેદ્ દ્વિજઃ ॥

સકલ્પં સરહસ્યં ચ તમાચાર્યં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૪૦ ॥

જે ધાત્રીઓ શિષ્યને ઉપનયનમગ્રાન્ત કરી ઠપ તથા રહસ્યસંદિત વેદ
જણાવે તેને આચાર્ય કહેછે ૧૪૦

૧૫ એટલે વક્તવિદ્યા અને રહસ્ય ઉપનિષદ્ હોવાયછે, જો કે ઉપનિષદ્
વેદમા મારી જાયછે તોપણ તેની પ્રધાનતા જણાવવા જરૂર નિર્દેશ કર્યો છે
કહ્યું એટલે કહ્યુંવગેરે અમ જણી તેમા વેદના છ અંગોને પણ લઈ ગણાયછે
અને રહસ્ય એટલે વેદના મંગોનો અર્થ એમ પણ હોવામા આવેછે, એને જ
અનુસરીને વિષ્ણુગોત્રિ ચ મધ્વાર્ચોન ચાર્ય સોડમધોયતે । એટલે વેદમંગોના અર્થનું

વિપરણ કરે તે આચાર્ય કહેવાય છે એમ અભિધાનકોશવાળો પણ જણાવે છે, અથવા કલ્પ એટલે કર્મવિદ્યા અને રહસ્ય એટલે અધ્યાત્મવિદ્યા એમ પણ ગણાય છે

ઉપાધ્યાયનું લક્ષણ કહે છે—

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ॥

योध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ ૧૪૧ ॥

જે વ્રાહ્મણ વેદના એક ભાગને અથવા વેદના અંગને આશ્રવિકાનેમાટે જણાવે તે ઉપાધ્યાય કહેવાય છે ૧૪૧

વેદના એક દેશને એટલે મત્રભાગને અથવા વ્રાહ્મણભાગને અથવા વેદના અંગને એટલે શિક્ષા, કલ્પ, આચર્યભાગને જે પોતાની આશ્રવિકાનેમાટે જણાવે તે આચાર્ય ન કહેવાય પણ ઉપાધ્યાય કહેવાય છે

ગુરુનું લક્ષણ કહે છે—

निपेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ॥

संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ ૧૪૨ ॥

જે વ્રાહ્મણ યથાવિધિ ગર્ભાધાનગરે સન્નિવર્તી કરે તથા અન્નથી પોતાના ઘરે તે ગુરુ કહેવાય છે ૧૪૨

આ શ્લોકમાં જણાવેલો ગુરુ સન્નિવર્તિ પિતાને માટે જ છે એટલે પિતાએ ગર્ભાધાનગરે સ્વરકાર કરવા જોઈએ તથા સતાનોનું પોષણ કરવું તે એ જે સ્વરકારો ન કરે તથા પોષણ ન કરે તે કેવળ પિતાજી કહેવાય, પાત્ર તેને ગુરુ સન્નિવર્તિ સકાય નહિ. ક્યંતુ પિતાનું પત્નિ માન તો ગણવું જ જોઈએ આસ-મુનિ કહે છે—

प्रभ शरीरप्रभव प्रियकृत्प्राणदो गुह ।

हिताजामपदेश्य च प्रत्यक्ष देवत पिता ॥

એટલે તમને, શરીરની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ, પ્રિય કરનાર, ગ્રાહ દેનાર, ગુરૂરૂપ તથા દિતનો ઉપદેશ કરનાર પિતા પ્રત્યક્ષ દેવ છે આ શ્લોકમાં વ્રાહ્મણ શબ્દ છે તે વ્રાહ્મણવગેરેને માટે સમજાવે.

સત્તિવજનું લક્ષણ કહે છે—

અગ્ન્યાધેયં પાકયજ્ઞાનગ્નિષ્ઠોમાદિકાન્મલાન્ ॥

યઃ કરોતિ વૃતો યસ્ય સ તસ્યર્ત્વિગિહોચ્યતે ॥૧૪૩॥

૧૪૩ ડગલેયો ને બ્રાહ્મણ જેની વની અગ્ન્યાધેય, પાકયજ્ઞો અને અગ્નિ-
ષ્ઠોમયગેરે યજ્ઞો કરે છે તે આ શાસ્ત્રમાં તેનો ઋત્વિજ હોવાય છે ૧૪૩

આહુવનીયવગેરે અગ્નિને ઉત્પાત કરનાર ધર્મ તે અગ્ન્યાધેય ધર્મ અને
અષ્ટકાવગેરે પાકયજ્ઞો હોવાય છે એ અગ્ન્યાધેય, પાકયજ્ઞો અને અગ્નિષ્ઠોમય
ગેરે યજ્ઞો જે બ્રાહ્મણ જેને ત્યા વરણ પામી તેની વતી કરે તે તેનો ઋત્વિજ
હોવાય છે બ્રહ્મચારીના ધર્મમાં ઋત્વિજના સંસ્કારનું પ્રમાણ ન હોય તેવા
આચાર્યવગેરેની પેઠે ઋત્વિજનું માન્યપણ દેખાડવામાં પ્રસંગ હોવાથી એ
સંસ્કાર હોવામાં આવ્ય છે

વેદ સંસ્કારનાની મહત્તા તથા તેનાતરફ આપણું વર્તન
કેવું હોવું જોઈએ તે કહે છે—

ય આવૃણોત્યવિતથં બ્રહ્મણા શ્રવણાવુભૌ ॥

સ માતા સં પિતા જ્ઞેયસ્તં ન દ્રુહ્યેત્કદાચન ॥૧૪૪॥

જે માત્ર જાનને યથાર્થગતિ વેળી ભરપૂર કરી આપે તે જ માતા તથા
પિતા છે એમ સમજવું કદી પણ તેનો દોષ ગણવો નહિ ૧૪૪

જે પુરૂષ પણ તથા સ્વરસ બધી દોષરહિત સત્યરૂપે વેળી આપણા બંને
માનને પણ નહીં એટલે કે સંસારાવેળે બહારવેળે તે માતાપિતાનું ને મોહોટો
ઉપકાર કરનાર દોષથી માતાપિતાનું ને મળે ને અની પામે અધ્યયન ચાલુ
હોય ત્યારે તેમજ અધ્યયન પૂરું થઈ ગયા પછી પણ હી તેનો દોષ કરવો
નહિ તેનાતરફ ધ્યાન પણ વિરહ વિચાર ન રવા રિધા બહારી ઉપકાર કર
નાર બીજા સગે ઉપકાર કરનારાઓથી શ્રદ્ધા ગણાય છે અપારસેથી બહારી ગુરુને
આદર ન કરનારા એટલું જ નહિ પણ તેનું અપમાન કરનારા પાપીઓ ગુરુને
સતોષ આપનારા નથી થતા એ તો કીડ પણ તેઓને પોતાને પણ કોઈ વા-
તનો વીરુદ્ધ સતોષ નથી થતો વળી શાસ્ત્રશ્રવણ તેઓના કાનમાં ટકી રાક્ય
નથી અને તેથી તેવા પુરૂષો અનિર્દક્ષ હોવાય છે આ યજ્ઞોની મૂળમૂલ શ્રુતિ
આ પ્રમાણે છે—

ય આવૃણોત્યવિતથન કર્ણાવદુષ્ટ કુર્વનમૃત સપ્રયન્ધન ॥

ત મન્યેત પિતર માતર ચ તસ્ય ન દ્રુહ્યેત્કતમચનાહ ॥

એટલે વેદજ્ઞાનરૂપ અમૃત આપતો અને સંસારદુઃખનો નાશ કરતો ને પુત્ર સ્વર તથા વર્ણનો દોષવગરની વોણીવડે સિધ્ધના કાનના પટલા ભેદે છે તેને માતાપિતારૂપ માનવો તથા કોઈપણ દિવસ તેનાવરફ દ્રોઢબુદ્ધિ કરવી નહિ.

અગાઉ જણાવવામાં આવેલ ગુરુજનોની માનપાત્રતાસંબંધે તારતમ્ય કહે છે—

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ॥

सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ ૧૪૫ ॥

દશ ઉપાધ્યાય કરતાં આચાર્ય અને એ આચાર્ય કરતાં પિતા ગૌરવથી અધિક છે અને માતા તો પિતા કરતાં હજાર દળને ગૌરવમાં વધી જાય છે. ૧૪૫.

અહીં લીંગેશ આચાર્ય શબ્દનો “ઉપનયનપૂર્વક માયત્રીમાત્ર જણાવનાર” એટલે જ અર્થ સમજવો. કારણકે ઉપનયનપૂર્વક સમગ્ર વેદનું અધ્યયન કરાવનાર જેનું કક્ષણ ૧૪૦ માં શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે મુખ્ય આચાર્ય તો જન્મ આપનાર પિતા કરતાં પણ વિશેષ માન્ય છે એમ હરેપણીના શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે અને તેથી આ શ્લોકમાંનો આચાર્યશબ્દ ઉપર જણાવેલા અર્થને જ કહેનાર છે એ આચાર્ય ઉપાધ્યાયકરતાં દશગણા માનને યોગ્ય છે, આચાર્યકરતાં પિતા સોગણા માનને યોગ્ય છે તથા પિતાકરતાં માતા હજારગણા માનને યોગ્ય છે આમાં દશ, એ અને હજાર એ સંખ્યાઓ જણાવવામાં માત્ર આધિક્યની જ વિવક્ષા છે અને તેથી તે સર્વ જ્યાં સાથે હોય ત્યાં સર્વથી પ્રથમ માતાને વંદન કરવું, તેપછી પિતાને, તેપછી આચાર્યને અને તેપછી ઉપાધ્યાયને વંદન કરવું.

મુખ્યઆચાર્ય તથા સંસ્કારકર્તા એ બન્ને હાજર હોય ત્યાં મુખ્યઆચાર્યને વિશેષ માન્ય ગણવા એમ કહે છે—

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ॥

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ ૧૪૬ ॥

જન્મ આપનાર પિતા તથા વેદાધ્યયન કરાવનાર પિતા એ બન્નેમાં વેદાધ્યયન કરાવનાર પિતા અધિક પૂજ્ય છે. કારણકે વિપ્રને બ્રહ્મજન્મ એ આ લોક તથા પરલોકમાં શાશ્વત છે. ૧૪૬.

જનક તથા આચાર્ય એ બન્ને પિતા કહેવાય છે એ બન્નેમાં આચાર્યરૂપ પિતા અધિક પૂજ્ય ॥ કારણકે તે બ્રાહ્મણને બ્રહ્મજન્મ એટલે વેદાધ્યયનને માટે

ઉપનયનસંકારરૂપ જન્મ આપનાર છે અને એ જ જન્મ સમ્પ્રદાય તથા પરમશક્તિ પ્રાપ્તિના કારણરૂપ હોનાથી આ લોકમા અને પરોનામા પણ નિત્ય ઉપકારક ગણાય છે માટે પિતા તથા આચાર્ય એ જ રમણે દોય ત્યા આચાર્યને પ્રથમ વદન કરેલું

માતાપિતા જે જન્મ આપે છે તે આચાર્ય અપાતા બ્રહ્મજન્મકરતાં નિદુષ્ટ છે એમ ગમજાયે—

કામાન્માતા પિતા ચેનં ચદુત્પાદયતો મિથઃ ॥

સંભૂર્તિં તસ્ય તાં વિદ્યાવ્યદ્યોનાવભિજાયતે ॥ ૧૪૭ ॥

એ માળ ને માતા અને પિતા પરસ્પર જામથી જે ઉત્પન્ન કરે છે અને તે માતાના ઉત્તરમા વૃદ્ધિ પામે છે તે તેની કેવળ ઉત્પત્તિ છે એમ જાણવું ૧૪૭

માતાપિતા જે એ જાળ ને પરસ્પર મમસુખની અભિલાષથી ઉત્પન્ન કરે છે તે તેનું ઉત્પન્ન થયું પણ વૃદ્ધિની આથે સાધારણ છે માટે માતાના ઉત્તરમા જે અંગ પ્રત્યક્ષ ગતિ પ્રાપ્તિરૂપ ઉત્પત્તિ છે તે મધ્ય બહુ મહત્ત્વવાળી નથી ઉત્તર કળમા અવર નાશવાળી એ ઉત્પત્તિ આચાર્યતરફથી બ્રહ્મજન્મરૂપ જે બહુ મહત્ત્વવાળી અવિનાશી કળને આપનારી ઉત્પત્તિ થાય છે તેની પાસે કશા દિસાજમા નથી એટલું જ નહિ પણ તે તે માતાપિતાના કલેશના હેતુરૂપ પણ થાય છે નિચાર કરતા એ ખરી ઉત્પત્તિ નથી, કે જેની પાછળ વડપણ અને મુશ્કેલી તો લાગેલ જ છે

આચાર્યતરફથી થતી બ્રહ્મજન્મરૂપ ઉત્પત્તિનો ઉત્કર્ષ વર્ણવે—

આચાર્યસ્ત્વસ્ય યાં જાતિં વિધિવદ્દેદપારગઃ ॥

ઉત્પાદયતિ સાવિઙ્યા સા સત્યા સાજરામરા ॥ ૧૪૮ ॥

વેદના પાળે પામેના આચાર્ય તો વિધિપ્રમાણે એ જાળકની જાતિને એટલે જન્મને સાવિત્રી એટલે ગાયત્રીના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન કરે છે, તે જાતિ અલ્પ છે, અજર છે અને અમર છે ૧૪૮

વેદ જાણનારા આચાર્ય તો એ જાળકની જે જાતિને વિધિપ્રમાણે સાવિત્રીથી એટલે અમસહિત ઉપનયનપૂર્વક ગાયત્રીના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન કરે છે તે જાતિ સત્ય, અજર અને અમર છે, કારણકે બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ કળ દેનાર છે આ વાત સાક્ષાત્કિત છે કે ઉપનયનપૂર્વક વેદાધ્યયન, વેદાર્થનું જ્ઞાન અને તે પ્રમાણે

અનુષ્ઠાન એઓથી નિષ્કામ મનુષ્યને મોક્ષનો લાભ થાય છે. સત્યવગેરે શબ્દોનો
 ભાવાર્થ એક જ છે તોપણ માતાથી યતા જન્મ કરતાં આ ઉપનયનદ્વારા યતો
 જન્મ શ્રેષ્ઠ છે એમ સમજાવવામાટે એકને બદલે વધારે શબ્દો વાપર્યા છે.

‘થોડું થણું’ પણ ભણાવનારને તે તે વિષયમાં ગુરૂ સમજવા
 એમ કહે છે—

અલ્પં વા વહુ વા यस્ય શ્રુતસ્યોપકરોતિ યઃ ॥

તમપીહુ ગુરું વિદ્યાચ્છ્રુતોપક્રિયયા તયા ॥ ૧૪૯ ॥

જે પુત્ર શ્રુતથી એટલે શબ્દજ્ઞાનથી અલ્પ અથવા વિશેષ જ્ઞેનો ઉપકાર
 કરે છે તે પુરૂષને પણ તે શબ્દજ્ઞાન આપવારૂપ ઉપકાર કરવાથી તેનો ગુરૂ
 ગણવો. ૧૪૯.

થોડો થણો શાસ્ત્રોપદેશ કરનારને પણ ગુરૂ ગણવા એટલે વેદવિષયના
 અથવા તર્કકલાદિ શાસ્ત્રવિષયના થોડા બામ ભણાવનાથી પણ જે ઉપકાર કરે
 તેમાં ગુરૂબુદ્ધિ કરવી. અથવા અવરથાથી જુદાને આપણે સામાન્યરીતે, ગુરૂજન
 કહીએ છીએ પણ ખરા ગુરૂ તો તેને જ ગણવા એટલે કે જ્ઞેઓ થોડી થણી
 પણ વિદ્યા ભણાવે.

વિદ્યાગુરૂ બાળક હોય તોપણ વૃદ્ધજનના પિતાતુલ્ય ગણાય છે
 એમ જણાવે છે—

બ્રાહ્મસ્ય જન્મનઃ કર્તા સ્વધર્મસ્ય ચ શાસિતા ॥

ચાલોપિ વિપ્રો વૃદ્ધસ્ય પિતા ભવતિ ધર્મતઃ ॥ ૧૫૦ ॥

બ્રાહ્મજન્મનો કર્તા અને સ્વધર્મનો ઉપદેશ કરનાર બ્રાહ્મણ અવસ્થાએ
 બાળક હોય તોપણ ધર્મથી જુદો પિતા ગણાય છે. ૧૫૦.

બ્રાહ્મજન્મનો કર્તા એટલે ઉપનયનસંસ્કાર કરનાર તથા સ્વધર્મનો ઉપ-
 દેશ કરનાર એટલે વેદના અર્થનું બ્યાખ્યાન કરનાર બ્રાહ્મણ અવસ્થાએ બાળક
 હોય તો પણ જુદા એટલે અવસ્થાએ મોહોદા હોય તેનો પિતા ગણાય છે અર્થાત્
 તેનાતરફ પિતાતુલ્ય માનવબુદ્ધિ રાખવી થોડી છે.

ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા અર્થની પુષ્ટિનેમાટે ઇતિહાસરૂપ
 અર્થવાદ કહે છે—

અધ્યાપયમાસ પિતૃન્ શિશુરાક્ષિરસઃ કવિઃ ॥

પુત્રકા ઇતિ હોવાચ જ્ઞાનેન પરિગૃહ્ય તાન્ ॥ ૧૫૧ ॥

તે તમર્થમપૃચ્છન્ત દેવાનાગતમન્યવઃ ॥

દેવાશ્ચૈતાન્સમેત્યોચુર્ન્યાય્યં વઃ શિશુરુક્તવાન્ ॥ ૧૫૨ ॥

બાળક છતાં પણ વિદ્વાન અગિરાના પુત્રે પોતાના પિતાતુલ્ય કાકા વગેરેને
વેદાધ્યયન કરાવ્યું હતું તેથી જ્ઞાન દેવાને લીધે તેઓને પોતાના મિત્ર પદ પર ગણી
હે પુત્રો! એમ કહી બોલાવ્યા હતા. આથી કોપાવમાન થયેલા તે દેવાવગેરેએ
આ બાળક દેવાને પૂછી અને દેવાએ સાથે મળી તેઓને કહ્યું કે તમોને એ
બાળકે જે કહ્યું તે યોગ્ય જ છે ૧૫૧, ૧૫૨

૧૫૨ કહેલા બાળકમાં પિતૃશુદ્ધિના વિધિનો આ પરકૃતિ નામનો
અર્થવાદ છે કે અગિરામુનિના પુત્ર બાળક છતાં પણ વિદ્વાન હતા તેણે પોતાના
પિતાતુલ્ય કાકાઓવગેરેને બહાવતા હે પુત્રો! એમ મનમાં સિધ્ધમાત્ર લાવી
બોલાવતા તેઓએ કોપાવમાન થઈ એ વિષયમાં દેવાને પ્રશ્ન કર્યો કે “આ
બાળકે અમોને પુત્ર સંબંધી બોલાવ્યા તે યોગ્ય છે?” તેઓના પ્રશ્ન પરથી
સાથે મળેલા દેવાએ એકમત કરી તેઓને કહ્યું કે “તે બાળકે તમોને પુત્ર સંબંધી
બોલાવ્યા તે યોગ્ય છે”

ખરી રીતે બાળક કોણ કહેવાય છે અને પિતા કોણ કહે-
વાય છે તે જણાવેછે—

અજ્ઞો ભવતિ વૈ વાલઃ પિતા ભવતિ મચ્છદઃ ॥

અજ્ઞં હિ વાલમિત્યાહુઃ પિતૈત્યેવ તુ મચ્છદમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

જે અજ્ઞ હોય તે નિશ્ચયથી બાળક કહેવાય છે અને જે મત્ર એટલે વેદ
અભ્યાસનાર હોય તે પિતા કહેવાય છે કારણ કે પ્રાચીન મુનિઓએ અજ્ઞને બાળક
કહેલો છે અને મત્ર અભ્યાસનારને પિતા કહેલો છે ૧૫૩

૧૫૩ છતાં મૂર્ખ હોય તે બાળક ગણાય અને વેદ તથા વેદના અર્થનું
જ્ઞાન આપે તે બાળક હોય તે પણ પિતાબરોબર ગણાય છાદોગ્યમાં યૌરાવ
નામનું બાળક છે તેનો આશય આ સ્લોકમાં લીધેલો છે

વેદવેતા જ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહે છે—

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ॥

ऋषयश्चकिरे धर्मं योनूचानः स नो महान् ॥૧૫૪॥

વૌંથી, વાળ ધોળા થવાથી, ધનથી કે બંધુઓથી મહત્ત્વ ગણાતું નથી પણ ઋષિઓએ એવો ધર્મ સ્થાપેલો છે કે જે સાંમ વેદ જાણતો હોય તે આપણામાં મોહોટો છે. ૧૫૪.

ધર્મા વર્ણો થવાથી કેવળ વૃદ્ધ હોય તે પૂજ્યતા યોગ્ય થતો નથી, તેમ કેમ યોળા થવાથી અથવા વિરોધ ધન હોવાથી અને પુત્રપૌત્રાદિક તથા અન્ય સનાતન ધર્મીઓના સમૂહથી પણ માણસ મોહોટો ગણાય એમ સમજવાનું નથી તેમ જ સંધર્મ સાથે હોય તો તેથી પણ પૂજ્યત્વ થાય એવું નથી, પણ માત્ર વિદ્યાથી જ પૂજ્યત્વ થાય છે કારણકે ઋષિઓ એટલે નિઃશોષ વેદાર્થને જાણનારા વિદ્વાનોએ એવો નિર્ણય કરેલો છે કે આપણામાં એટલે બ્રાહ્મણોમાં જે બ્રાહ્મણાદિ અંગોસહિત વેદને જાણનાર હોય તેને જ મોહોટો ગણવો જોયો છે.

આરે વર્ણુની શ્રેષ્ઠતાનાં જૂઠાં જૂઠાં કારણ દર્શાવે છે—

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ॥

वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥૧૫૫॥

બ્રાહ્મણોનું જ્ઞાનથી, ક્ષત્રિયોનું પરાક્રમથી, વૈશ્યોનું ધનધાન્યથી અને શૂદ્રોનું જન્મથી જ મહત્ત્વ ગણાય છે. ૧૫૫.

બ્રાહ્મણમાં જેમ શાસ્ત્રજ્ઞાન વિશેષ તેમ તે વિશેષ માનતું પાત્ર ગણાય છે. ક્ષત્રિયમાં પ્રભુશક્તિ તથા ચોરહુટારાઓ અને દુરંમનોનો દોર મોટવાનું પરાક્રમ જેમ વિશેષ હોય તેમ તે વિશેષ મોહોટો ગણાય છે, વૈશ્યમાં જેમ ધનધાન્યની સંપત્તિ વિશેષ તેમ તે વધારે સરસ ગણાય છે અને શૂદ્રમાં જન્મથી જ મોહોટાઈ ગણાય છે એટલે પછી જન્મેલાઓકરતાં પ્રથમ જન્મેલો હોય તે વધારે માનપાત્ર ગણાય છે.

બ્રાહ્મણે માનપાત્રતા મેળવવામાટે વૃદ્ધતાવગેરેપર આધાર ન રાખતાં વિદ્યાધ્યયનક્રિયા પર જ આધાર રાખવો એમ જણાવવા, કેવો કેને વૃદ્ધ ગણે છે તે કહે છે—

ન તેન વૃદ્ધો ભવતિ येनास्य पलितं शिरः ॥

यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ ૧૫૬ ॥

આ પુરુષનું મનઃ ધ્યાના કેવળાનું થઈ ગયું તેથી તે વૃદ્ધ થયો એમ સમજવું નહિ પણ જે યુવાન જનાં વેદાધ્યયન કરતો હોય તેને દેવતાઓ વૃદ્ધ સમજે છે. ૧૫૬.

વેદાધ્યયન કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો હોય તેને પણ ભે વૃદ્ધતુલ્ય ગણવો તોપણ જેણે વેદાધ્યયન સારી રીતે કરી લીધું હોય તેને વૃદ્ધતુલ્ય માનવાન ગણવો એમાં શી નવાઈ ! સારાંશ એ જ છે કે અવસ્થાથી થતી વૃદ્ધતા વેદાધ્યયનથી ગણાતી વૃદ્ધતાપાસે કંઈ દિસાઈતી જ નથી.

વેદાધ્યયનવગરનો બ્રાહ્મણ માત્ર નામધારી બ્રાહ્મણ જ છે એમ કહે છે—

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ॥

यश्च विप्रो नधीयानस्त्रયस्ते नाम विभ्रति ॥ ૧૫૭ ॥

જેમ કાષ્ઠથી બનાવેલો હાથી, જેમ ચર્મથી બનાવેલો મૃગ અને જે વિદ્યા નહિ ભણેલો બ્રાહ્મણ તે ત્રણે કેવળ નામધારી જ છે. ૧૫૭.

જેમ કાષ્ઠમાંથી બનાવેલો હાથી સત્તુરધવજે કાર્ય નહિ કરી શકવાથી નિષ્ફળ છે અને જેમ ચામડાનો મૃગ પણ નકામો જ છે તેમ જાતણ બ્રાહ્મણ પણ નકામો જ છે લાકડાનો હાથી અને ચામડાનો મૃગ જેમ હાથી તથા મૃગ એ નામમાત્રને ધારણ કરે છે તેમ વેદાધ્યયનવગરનો બ્રાહ્મણ પણ બ્રાહ્મણ એવા નામમાત્રને જ ધારણ કરનારો છે પણ બ્રાહ્મણપણાને લીધે તેનામાં જે પૂત્યતા, દાનપાતતાવગેરે હોવી જોઈએ તે નિષ્કલ્પ હોતી નથી અર્થાત્ આ ત્રણે નામધારી જ પણ અર્થધારી નથી.

બ્રાહ્મણપણાથી મેળવવાનું ફળ વેદાધ્યયનવગરના બ્રાહ્મણને સિદ્ધ થતું નથી તેથી વેદાધ્યયનવગરના બ્રાહ્મણનો જન્મ નિષ્ફળ છે એમ જણાવે છે—

यथा पण्डोफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ॥

यथा चाज्ञेफलं दानं तथा विप्रो नृचोफलः ॥ ૧૫૮ ॥

જેમ નપુસકપુરુષ બીઓમા નિષ્કૃષ્ટ છે, જેમ ગાય ગાયમા નિર્ધન છે અને જેમ મૂર્ખને આપેલું દાન અધ્યા છે તેમ વેદાધ્યયનવગરનો શ્રાદ્ધા પશુ નિષ્કૃષ્ટ છે ૧૫૮

જેમ ધારી ગીંગો છતાં પણ નપુ સક પુરુષ પ્રજોત્પાદનમા અસમર્થ હોવાથી નમણો છે ગાય ગાયની માથે રહે તેમા પણ ગર્ભધારણરૂપ ફળ ન હોવાથી તે તેનું રહેડુ જેમ નકામું ॥ અને મૂખને આપેલું દાન જેમ ટની નિકળત નથી તેમ વેદાધ્યયનવગરનો શ્રાદ્ધા પણ નકામો છે અર્થાત્ ઉત્તમ શ્રાદ્ધાજન્ય મજા પણ તે વેદાધ્યયનવગર નિષ્ફળ છે

વેદાધ્યયનની પ્રગણા કરીને હવે વેદાધ્યયન કરાવનાર ગુરુએ શિક્ષણ આપવાના ઉચ્ચ ન થયું એમ કહે છે—

અહિંસયેવ ભૂતાનાં કાર્ય શ્રેયોનુશાસનમ્ ॥

વાક્ચેવ મધુરા શ્લઘના પ્રયોજ્યા ધર્મમિચ્છતા ॥૧૫૯॥

ધર્મને સ્વચ્છતા પુ જે નિ યોને પ્રયાણમાટે જે નિલલ આપતુ તે તેઓને પી ન થાય તેવી જે ગીતે આપતુ એટલું જે નરિ પણ વાણી મોતની તે પણ મરી અને પ્રામણ્ય મોતથી ૧૫૮

ધર્મશુદ્ધિવાળા ગુરુએ શિષ્યોને તેમના કપ્યાણુમાટે જે અનુશાસન કરતુ તે તેઓનું મન ન કચવાય તેમ કરતુ આમ કહેવાની મતનજ એવું છે કે ગુરુ અવગર કારણે કે નાનાસરખા પાઠથી હમપણે દંડ ન આપવો પણ જરૂર પડે તો રજ્જુના વળુદલેન વા એવું હોગીથી કે વાસુની લાકડીથી થોડી શિક્ષા કરવી એમ છતાં આપવામા આવી છે વળી ખાલી મુમ્મસડાથી શિષ્યને દબાવી ન દેતા અધ્યયનમા તેનું બલ જરૂર અભિમુખ થવામાટે વાણી બોલવી તે પણ કામજ અને મીડી જે હોડી જોઇએ આથી ગુરુતરફ શિષ્યોનો ભક્તિભાવ પણ ટકી રહે છે સ્ત્રી પુત્ર દામ અને સદોદરવગેરેને સામાન્ય શિક્ષણ આપવામા પણ આવો જ ક્રમ રાખવો કારણે માત્ર દંડ આપવાથી કે ધમકાયા દ્વારાથી તેમા પોતાના સ્વેચ્છાને ન સમજતા હોવાથી ગુરુતરફ ભક્તિવગરના અને ધીમે ધીમે શુદ્ધિવાળા પણ બનવાનો સંભવ રહે છે

ક્ષોણનું કારણ છતાં પણ જે પુરુષ પોતાની વાણીને અને પોતાના મનને વશ રાખી શકે તે જ વખણવાલાયક છે એમ સૂચવી ગુરુપદ વારણ કરનારમા તો તે ગુણ અવશ્ય હોવો જોઈએ એમ અર્થાત્સિદ્ધ કરે છે—

यस्य वाङ्मनसो गुह्ये सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ॥

स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ १६० ॥

જે પુરુષના વાણી તથા મન સંપૂર્ણ ગુહ્ય તથા આરીરીતે વસ્ય કંઈના હોય તે વેદાન્તમા કહેવા સ્વર્ગ ફળને પામે છે ૧૬૦

જેવળ બહાવનાર ન નહિ પશુ બીજા પશુ જે કોઈ પુરુષના વાણી અને મન હોમનુ કાંઈ છતાં પણ હોમને એટલે ક્રોધવગેરે વિકારને પામે નહિ અને મ્હી તેવો વિચાર થાય તો પણ વાણી અને મનને કમળે રાખે એટલે કોઈને પ્રાપ્ત્ય પ્રકારની પીડા કરવાનો વિચાર કર નહિ તેમ કહી તેવો વિચાર આવી જાય તો પણ તેને અનુસરના બાપાર કરે નહિ તેજ પુરુષ વેદાન્ત એટલે વેદમિહાતમા જે જે સમર્થના જે જે ફળ કહેવા છે તે સર્વ ફળને પામે છે આથી એમ પણ જણાવે કે વાણી તથા મનને વગ્ધ નહિ રાખી શક નારે પુરુષ વેદાન્ત આશિષોનાં યથાચ મગ્ન પામી શકે નથી વેદાન્તમા કહેવા સર્વે ફળને પામે છે એમ કહેવાથી આમ પણ સમજવું કે તે પુરુષ વેદાન્તમા કહેવું સર્વે મગ્ન જે સત્કાંપણ અને સર્વનુ ક્રિયારપણ વગેરે છે તેને મોમને લાભ થવાથી પામે છે માધુર્યવગેરેથી વાણીની શુદ્ધિ તથા અક્રોધવગેરેથી મનની શુદ્ધિ અણાય છે

કેવળનાં મર્મસ્થાનને પીડા ને એવી વાણી ન બોલવી એ મનુષ્યમાત્રનો ધર્મ છે એમ જણાવે છે—

नारुन्तुदः स्यादात्तोपि न परद्रोहकर्मधीः ॥

ययास्योद्विजते वाचानालोक्यां तामुदीरयेत् ॥ १६१ ॥

પીડા આવી પડે તો પુરુષે પણ કોઈના મમસ્થળને દુષ્કાર થાય તેનું કાંઈ કરવું નહિ તેમ બીજાનો દોહ થાય તેનું મ તથા શુદ્ધિ પણ કરના નહિ અને આ પુરુષની જે માણીથી કોઈ ઉદ્વેગ પામે તેની અગાદિશ લો ને નષ્ટ કરનારી વાણી પણ બોલવી નહિ ૧૬૧

બીજાનો દોહ થાય તેણે મ્હો તથા શુદ્ધિ કરવા નહિ અથવા બીજાના દેહરૂપ કર્મમર્મ શુદ્ધિ કરવી નહિ વળી જોવાને કોઈ બીજાને પીડા આવી પડી હોય તોના પ્રેસ જમા પણ કોઈના મર્મસ્થળને જાગી થાય તેનું કાંઈ પણ બપણું કે આચરણ કરવું નહિ અને હાસ્યપ્રસંગવગેરેમાં પણ જેથી બીજાને

ઉદ્દેશ યાપ તેવી વાળી ખોલવી નહિ કારણ કે તેવી વાળી સ્વર્ગાદિ લોકોને પ્રતિબંધ કરે છે.

અધ્યયન કરનારા બ્રહ્મચારીઓ વખતપર ગુરુ શોધ કરે તો તેથી પોતાનું અપમાન થયેલું ગણવું નહિ, તેમ કદી બીજાઓ માન ન આપે કે અપમાન કરે તેથી પણ ક્ષોભ ન પામવો અને માનના ભૂખ્યા ન રહેવું. કારણ કે માનના ભૂખ્યાઓ હોય છે તેઓ અધ્યયન કરી શક્તા નથી તેમ જ સ્વધર્મમાં પરાયણ રહી શક્તા નથી પણ જેઓ માનની આશાથી દૂર રહી અપમાનને સહન કરવાની શક્તિ ધરાવતા હોય તેઓ જ અધ્યયનરૂપ કાર્યને સારીરીતે સાધી શકે છે તથા સ્વધર્મમાં પરાયણ રહી શકે છે માટે બનતાં સૂધી સૌએ અને તેમાં પણ વિશેષ કરી બ્રાહ્મણે કે જેના પર સર્વ વર્ણના કલ્યાણનો આધાર છે તેણે માનના ભૂખ્યા ન રહેતાં અપમાન સહન કરવાની પોતાની શક્તિને ખીલવવી જોઈએ એમ કહે છે—

સંમાનાદ્બ્રાહ્મણો નિત્યમુદ્વિજેત વિપાદિવ ॥

અમૃતસ્યેવ ચાકાંક્ષેદવમાનસ્ય સર્વદા ॥ ૧૬૨ ॥

બ્રાહ્મણે સર્વદા વિપત્તિ જેમ ઉદ્દેશ પામવો તેમ સન્માનથી ઉદ્દેશ પામવો અને જેમ અમૃતની આકાંક્ષા કરવી તેમ સર્વદા અપમાનની આકાંક્ષા રાખવી ૧૬૨.

બ્રાહ્મણે સન્માનથી હેરની માફક સર્વદા ઉદ્દેશ પામવો એટલે સન્માનમાં પ્રીતિ કરી નહિ પણ અમૃતની પેઠે અપમાનની ઇચ્છા કરવી એટલે કોઈ અપમાન કરે તોપણ તે ઉપર ક્ષમા રાખવી અને પોતે ખેદ કરવો નહિ આ વાક્યથી માન તથા અપમાનને સહન કરવા એવું વિધાન કરવામાં આવે છે અને તે માત્ર બ્રહ્મચારીમાટે જ નહિ પણ સર્વ આશ્રમવાળાઓમાટે છે એમ 'સર્વદા' એ પદથી સૂચન થાય છે.

અપમાન સહન કરવાના સામર્થ્યનું ફળ કહે છે—

સુખં હ્યવમતઃ શેતે સુખં ચ પ્રતિબુદ્ધ્યતે ॥

સુખં ચરતિ લોકેસ્મિન્નવમન્તા વિનશ્યતિ ॥ ૧૬૩ ॥

અપમાન મદન કરનારે પુત્ર સુખે સુવેડે, સુખે જાગેછે અને આ લોકમાં સુખે ફરેછે. પણ જે અપમાન કરનાર છે તે જ નષ્ટ થાયછે. ૧૬૩.

અપમાન થવા છતાં ખેદ નહિ કરનાર પુરુષ જ સુખેથી સુવેડે, સુખેથી જાગેડે અને લોકમાં સુખેથી ફરેફરે છે, પણ જે અપમાનને લીધે ખેદ કરતો હોય તો તેને સુખે નિદ્રા ન આવે, જાગતી વખતે પણ દુઃખ જ થવા કરેડે અને દરતા ફરતા પણ મન બળ્યા કરેડે, માટે અપમાનને સદન કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતું એ જ ઉત્તમ છે. અપમાન પામનારને જે અપમાન સદન કરવાનું સામર્થ્ય હોય તો કંઈ જ હાનિ નથી પણ અપમાન કરનારને જ હાનિ છે. કારણકે બીજાનું અપમાન કરતું તે પાપ છે અને પાપ જનાર પુરુષ પરિણામમાં અવરૂપ નષ્ટ થાયછે “અપમાન પામનાર પુરુષ સુખે સુવે જાગે” એમ કહ્યું તેથી કોઈ એવું સમજી જોશે કે “જ્યારે અપમાન પામેલ સુખી થાયછે ત્યારે આપણે બીજાનું અપમાન કરવું કારણકે તેથી તે સુખી જ થશે” આવી ગેરસમજ ન થાય એવામાટે શ્લોકના ત્રીયા ચરણથી જણાવ્યું છે કે “બીજાનું અપમાન કરે તે તો નષ્ટ જ થાયછે”

ઉપર જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું તે સઘળું અધ્યયનના અંગરૂપ છે એટલે એ પ્રમાણે વર્તવામાં આવતું હોય તો જ અધ્યયન સારીરીતે થઈ શકેછે એમ જણાવવામાટે ઉપસંહારમાં પણ એજ ભલામણ કરેડે—

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ॥

गुरो वसन्संचिनुयाद् ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥ ૧૬૪ ॥

ઉપનયન પામેલા દ્વિજે ગુરુને ઘેર નહીં અનુક્રમપૂર્વક કહેવામાં આવેલા આ સઘળા યોગોથી વેદની પ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત બ્રહ્મચર્યરૂપ તપ ધીમે ધીમે વધારતા જવું ૧૬૪

સિત્તેરમાં શ્લોકથી ઉપરના શ્લોકસુધી બ્રહ્મચારીને માટે જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું તે તેના બ્રહ્મચર્યરૂપ તપની ધીમે ધીમે અભિવૃદ્ધિ કરનાર છે અને બ્રહ્મચર્યરૂપ તપ વેદની પ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત છે માટે તે સઘળા નિયમો પણ ધ્યાન દઇને પાળવા

આ સઘળા નિયમો પાળવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વેદાધ્યયન કરતું એજ છે, માટે તેમાં બરાબર પ્રવૃત્ત રહેવાની ભલામણ કરેડે—

તપોવિશેષૈર્વિવિધૈર્વ્રતૈશ્ચ વિધિચોદિતૈઃ ॥

વેદઃ કૃત્સ્નોધિગન્તવ્યઃ સરહસ્યો દ્વિજન્મના ॥૧૬૫॥

દ્વિજે અનેક પ્રકારના તપોથી અને વિધિથી બતાવેલા પ્રતોનડે રહસ્ય સહિત સમગ્ર વેદ લખ્યો જોઈએ ૧૬૫

દ્વિજ એટલે બ્રાહ્મણ સુત્રિય અને વૈશ્ય ઉપવાસ તથા પ્રાણાયામ વગેરે અનેક પ્રકારના તપોથી અને વિધિથી બતાવેલા એટલે પોતપોતાના શૃંગારના બાળાવેલા મહાનામી-ગેરે પ્રતોના આચરણથી અથ તથા બાવાઈસહિત મન બ્રાહ્મણાત્મક સમગ્ર વેદ લખ્યો જોઈએ રહસ્ય એટલે ઉપનિષદ્દ એમ પણ કહેવામાં આવે છે જો કે સમગ્રવેદ એમ કહેવાથી તેમાં ઉપનિષદ્દનો પણ શ્રદ્ધાભાવેશ થઈ જાય છે તોપણ ઉપનિષદ્દોનું મહત્ત્વ બતાવવામાં તેનું સ્વતંત્ર નામ મહત્ત્વ કરેલું છે અથવા રહસ્ય એટલે ઉપાસના જ્ઞાન એમ પણ કહેવાય છે

પગમ કટ્યાણનો ઉપદેશ તો વારંવાર કહેવો જોઈએ માટે ફરીને પણ એજ ભલામણ કરે છે—

વેદમેવ સદાભ્યસ્યેત્તપસ્તપ્યન્ દ્વિજોત્તમઃ ॥

વેદાભ્યાસો હિ વિપ્રસ્ય તપઃ પરમિહોચ્યતે ॥ ૧૬૬ ॥

તપ કરના ધન્યતા ઉત્તમ દ્વિજે સર્વે વેદાભ્યાસ જ કરવો, કારણ કે બ્રાહ્મણ-ગેરે દ્વિજને વેદાભ્યાસ છે એજ પગમ તપ કહેનાય છે ૧૬૬

વરનાર તથા સાંપ દેવાના સાત્ત્વર્યેષ્ઠ તપની પ્રાપ્તિને ઉચ્છત્તાર દ્વિજે સદા વેદાભ્યાસમાં જ પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ કારણકે તેઓને માટે મોટામાં મોટું તપ તો વેદાભ્યાસ જ છે તેથી તેની પ્રાપ્તિ થતા સઘળું પ્રાપ્ત થાય છે આથી એમ પણ સુચવ્યું કે વેદાભ્યાસનું વિરોધિ થાય એવું તપ કરવું નહિ, કારણકે મુખ્ય તપ તો વેદાભ્યાસ જ છે અને તે જ મોટામાં મોટું સાત્ત્વર્ય આપે છે

બીજા નિયમમાં કંઈ ભૂલ સુક થાય તોપણ વેદાભ્યાસ કરનાર પરમ તપસ્વી જ ગણાય છે એમ કહે છે—

આર્હેવ સ નસ્ત્રાગ્રેભ્યઃ પરમં તપ્યતે તપઃ ॥

૮: સ્વર્ગ્યપિં દ્વિજોધીતે સ્વાધ્યાયિં શક્તિં તોન્વં હેમ્ ૧૬૭
સુ

જે દ્વિજ પુત્રોની માળા ધારણ કરીને પણ સમિપ્રમાણે પ્રતિદિન
વેદાધ્યયન કરેછે તે વચ્ચેના નખ પરને એટલે અંદેશ્યાપિ નરોત્તમજ્યેષ્ઠ
કરેછે એમ મનુએ નિર્દયથી દેયું છે, ૧૬૭ -

બ્રહ્મચારીએ પુષ્પમાળા ધારણ ન કરી એમ છે છતાં કહી તે પુત્રની
માળા ધારણ કરીને પણ દ્વિજેશ નમિપ્રમાણે વેદાધ્યયનમાં પ્રવૃત્ત રહેતો
હોય તો તે સર્વાંગ્યાપિ સરોત્તમ નખ કરેછે એમ મનુએ માનેયું છે અને શા
રીરમાં નખ એ નિર્જંઘ અવસ્થા છે તેમાં પણ તેના તપનો પ્રભાવ ખરેખરે એમ
જણાવેલું છે બીજા નિયમનો ત્યાગ છતાં પણ વેદાધ્યયન આવા ઉત્તમ ફળવાદી
છે એમ કહી વેદાધ્યયનની આવશ્યકતા બતાવી છે પણ તેથી બીજા નિયમને
ભાંગી ભેદને ઊભા આપવા એમ મનુજી નહિ

વેના ત્યાગથી થતું અનિષ્ટ ફળ બતાવેછે—

યોનધીત્ય દિજો વેદમન્યત્ર કુરુતે શ્રમમ્ ॥

સ જીવન્નેવ શૂદ્રત્વમાશુ ગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥ ૧૬૮ ॥

જે દ્વિજ વેદ શ્રાવ્યાગર બીજા ગાત્રોમાં શ્રમ કરેછે તે બ્રહ્મચારી
તાના પુત્રપતિવાગ્મણિન તુલ્ય શૂદ્રપણુ પામેછે ૧૬૮

જે દ્વિજ વેદને નહિ બલી અયગાયત્રચરે બીજા ગાત્રોમાં શ્રમ કરેછે
તે બીજા જન્મમાં નહિ પણ એજ જન્મમાં અને તેમાં પણ તુલ્ય જન્મ
તાના પુત્રપૌત્રાદિ પરિવારસદિન શૂદ્રપણુને પામેછે શાપસ્મૃતિમાં કહેછે કે
ન વેદમનર્ધ્યાન્યા વિશ્વમર્ધવીતાન્યત્ર વદાદસ્મૃતિન્ય ૧ એટલે વેદ ભવ્યાવગર
બીજા વિધા બલવી નહિ વેદના અંગે તથા સ્મૃતિ વેદ શ્રાવ્યાગર પણ
જાણે તેમાં દોષ નથી પણ તર્કચરે બીજા ગાત્રો જો વેદ ભવ્યાવગર જ
બણે તો તેમાં દોષ છે માટે પ્રથમ તેનું અધ્યયન કરવું અને તે પછી જ
બીજા ગાત્રોનું અધ્યયન કરવું

માતાના ઉદ્ભવથી જન્મ થયો એમાં તો શૂદ્ર અને પશુ-
વજેન્ની મમાનતા નહીં છે. પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય
એઓના ઉત્તમ પ્રકારના જીવિતનો આજ્ઞા તો વેદાધ્યયનના
અવિનાશી તથા તેને લીધે થઈ ગયેલા વૈદિક દર્શનોનાં અનુદાનથી
જ થાયછે એ બતાવેછે—

માતુરગ્રોધિજનનં દ્વિતીયં મૌજીવન્ધને ॥

તૃતીયં-યજ્ઞદીક્ષાયાં દ્વિજસ્ય શ્રુતિચોદનાત્ ॥ ૧૬૧ ॥

માતાના ઉદરથી ઉત્પન્ન થવું એ દ્વિજનો પહેલો જન્મ ગણાય છે, વેદની આજ્ઞાથી તેને ઉપનયન સંસ્કાર થાય એ તેનો બીજો જન્મ ગણાય છે અને યજ્ઞદીક્ષામાં તેનો ત્રીજો જન્મ ગણાય છે ૧૬૬.

ઉપનયન સંસ્કાર પછી, વેદાભ્યયન કરેલ હોય તેને જ યજ્ઞદીક્ષાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે માટે ઉપનયન સંસ્કારથી થતા બીજા જન્મથી જ વિશેષ મહત્તા છે અને એ ઉદરથી જ સાત્ત્વમાં ત્રિજ નહિ પણ દ્વિજ એ શબ્દનો જ અર્થ વધારે થાય છે મૌઝગ્રી શબ્દ છંદામાં દીર્ઘસ્વરવાળો છતાં પણ આ યજ્ઞદીક્ષા બીજા અર્થમાં છંદોભંગરૂપ રૂપ ટાળવામાટે તેને હ્રસ્વસ્વરવાળો કરી શોધ્યો છે તે જો કે ઉપર ઉપરથી બેતાં વિરુદ્ધ જણાય છે પણ કથાઓ: સંજ્ઞાઘનંદસૌર્વલુપ્ત ૧૬૩૬૩ ॥ એ પાણિનિ, સૂત્રાનુસાર હોવાથી તેમાં કયો વિરોધ નથી.

ઉપનયનસંસ્કારથી થતો બીજો જન્મ એ બ્રહ્મજન્મ કહેવાય છે, એ બ્રહ્મજન્મમાં માતાપિતા કોને સંમજ્યાં તે જણાવે છે—

તત્ર યદ્બ્રહ્મજન્માસ્ય મૌજીવન્ધનચિહ્નિતમ્ ॥

તત્રાસ્ય માતા સાવિત્રી પિતા ત્વાચાર્ય ઉચ્યતે ॥ ૧૭૦ ॥

ત્રણે જન્મોમાં પુરુષનો ઔજ્ઞય ધનના ચિહ્નવાળો ઉપનયનસંસ્કારરૂપ જો જન્મ છે તેમાં સાવિત્રી તેની માતા છે અને આચાર્ય તેના પિતા કહેવાય છે. ૧૭૦.

તે ત્રણ જન્મોમાં મુંજની મેખલાના ચિહ્નવાળો જો બ્રહ્મજન્મ એટલે ઉપનયનસંસ્કારરૂપ બીજો જન્મ છે તેમાં બટુકની માતા સાવિત્રી છે કેમકે સાવિત્રીના ઉચ્ચારણથી તે જન્મ થાય છે. આ વાક્યથી ઉપનયનમાં સાવિત્રી એટલે ગાયત્રીમંત્રનું અભ્યયન જ પ્રધાન છે એમ સૂચવેલું છે. કારણકે સાવિત્રીના અભ્યયનમાટે જ બટુકને આચાર્યની પાસે લઈ જવામાં આવે છે. આ બ્રહ્મજન્મમાં જો માવિત્રી માતા ॥ તેમ આચાર્ય તેના પિતા છે જન્મ માતાપિતાથી જ થાય છે માટે ઉપક્રમલોકારના પ્રકારથી આ બીજા જન્મમાં આચાર્ય તથા માવિત્રી પિતામાતા છે એમ કહ્યું છે.

આચાર્યને પિતા ગણવાનું કારણ કહે છે—

વેદપ્રદાનાદાચાર્યં પિતરં પરિચક્ષતે ॥

નંદ્યાસ્મિન્યુજ્યતે કર્મકિંચિદામૌલિવન્ધનાત્ ॥૧૭૧॥

વેદાધ્યયન કરાવેછે તેથી આચાર્ય પિતારૂપ છે એમ મનુવગેરે કહેછે. કારણ કે ઉપનયનસંસ્કાર થયા પહેલાં એ બટુકને કાઠપણુ શ્રાવ્યમાત્ કર્મનો અધિકાર થતો નથી. ૧૭૧

સમમ વેદનું અધ્યયન કરાવેછે તેથી આચાર્ય પિતારૂપ છે એમ મનુવગેરે ધર્મશાસ્ત્રકારો કહેછે આચાર્ય પિતા ન થાય એટલે ઉપનયનસંસ્કાર ની વેદાધ્યયન ન કરાવે ત્યાંસુધી દ્વિજપણુ પ્રાપ્ત થઈ નથી અને દ્વિજપણુ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી શ્રાવ્યમાત્કર્મનો અધિકાર થતો નથી માટે બ્રહ્મજન્મમા આચાર્યને પિતારૂપ ગણવામાં આવેછે તે કથિત ન છે, આચાર્યરૂપ પિતાની કૃપાથી જ પુરુષ સ્વર્ગના ભતિધર્મામાં અને પુરુષધર્મામા અધિકારી બનેછે યોગ્ય થયેયો પુત્ર જેમ પિતાને નરકથી બચાવેછે તેમ પિતા પુત્રને તેના બાળકપણુમા પાપથી બચાવેછે. વેદ બહુવાથી દૂર રહેવું એ પાપ છે અને એ પાપથી આચાર્ય બચાવેછે માટે આચાર્ય પિતા છે. કર્મ શરીરથી જ થઈ શકે છેવાથી નહિ જન્મેલાથી જેમ કાંઈ કર્મ કરી શકાયું નથી તેમ ઉપનયન સંસ્કાર નહિ પામેલાથી કાંઈ સામ્રીય શ્રાવ્યમાત્ કર્મ કરી શકાયું નથી પણ જન્મેલાથી જેમ સામાન્ય કર્મો કરી શકાયછે તેમ ઉપનયન સંસ્કાર પામેલાથી શ્રાવ્યમાત્ કર્મો કરી શકાયછે. આવી રીતે ઉપનયન સંસ્કારનું જન્મની સાથે સાધર્મ્ય હોવાથી તે બ્રહ્મજન્મનામે બીજો જન્મ કહેવાયછે અને તે જન્મ આચાર્યથી જ થાયછે માટે તેનું પિતાપણું બરાબર છે

ઉપનયનસંસ્કારની પહેલાં બટુકના મુખથી વેદમંત્રનો ઉચ્ચાર ન થતા હોયો એવી ભલામણ કરેછે—

નાભિવ્યાહારયેદ્બ્રહ્મ સ્વધાનિનયનાદતે ॥

શૂદ્રેણ હિ સમસ્તાવધ્યાવદ્દેદે ન જાયતે ॥ ૧૭૨ ॥

ઉપનયન થયાપહેલાં શ્રાદ્ધમાં આનતા મત્રોસિવાય બટુકના મુખથી બીજા વેદમંત્રો બોલાવવા નહિ કારણ કે ત્યાંસુધી તેનો બ્રહ્મજન્મ નથી થયો ત્યાંસુધી તે શૂદ્ર જેવો છે. ૧૭૨

બટુકના પિતાને અથવા બીજો જે કાંઈ તેના પિતાને ડેકાણે તેનું પાપન કરતો હોય તેને ભલામણ આપવામાં આવેછે કે બ્રહ્મજન્મ થયાપહેલાં બટુકના

મુખથી વેદમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરાવવું નહિ. 'પિતાં! હૃદયમંથનં પહેલો' પણ તેને બાકીના વગેરે બીજા વિષયનું કંઈ કંઈ અધ્યયન થીમે થીમે કંઈ કંઈ સંસ્કાર બેમતા થાય તેટલાં માટે કરાર એ સંભવિત છે અને તેમ કરતાં કરતાં તેઓ ગત્ર ઉપર સ્વપાસે વેદ બહુતી વખતે બહુકને સહેતુ થાય એટલા માટે વખતે વેદમંત્ર પણ થીમે થીમે બહુવાવા લાગે એવી આશંકાથી કહેછે કે વેદમંત્રનું ઉચ્ચારણ તેના મુખથી કરાવવું નહિ અથવા હૃદયગત બહુક પોતાની ભેજે બીજાને વેદ બહુતા જોઈ વેદનું ઉચ્ચારણ કરવામાં પ્રયત્ન થાય તો તેને અટકાવવો. કારણકે સદ્ગતે જેમ વેદમંત્રનો ઉચ્ચાર કરવાનો નિષેધ છે તેમ જો ઉપનયનસંસ્કાર ન થયો હોય તેને પણ વેદમંત્રનો ઉચ્ચાર કરવાનો નિષેધ છે, તેથી પોતાનું હિત અને માત્રની આશાથી અજ્ઞાન બહુકને ઉપનયનસંસ્કાર પહેલાં બધે ને કામચાર એટલે પોતાની મરજી પ્રમાણે હરી હરી શકે એવો તથા કામચાર એટલે પોતાની મરજી પ્રમાણે ખાઈ પી શકે એવો કહેલ છતાં પણ તેને જેમ મધપાનવગેરેથી અટકાવવો જોઈએ તેમ વેદમંત્રનું ઉચ્ચારન કરતા પણ અટકાવવો જોઈએ. આવા સમાન્ય નિષેધના આશયસ્થાને અનુનયતી યોગી શ્રદ્ધામૂળના આલેખે કે કહી નહર પડે તો આદ્યમા આવતા મંત્રોનું ઉચ્ચારણ ઉપનયનમંત્રના પહેલાં પણ કરી શકાય; અટકે પિતાં કે માતા પરશોકવાસી યતાં આદ્ય કરવામાં જોનાઈ નહિ હીરેવા પુત્રને જ બેસવું પડે એવો પ્રસંગ આવે તો શુન્વન્તા પિતરઃ વગેરે મંત્રો બોલવામાં અટકણ નથી કારણકે ઉદ્ધવાન તથા નવશ્રાદ્ધવગેરે પિતાનું પારલૌકિક કાર્ય અનુપનીત બાલકથી પણ થઈ શકે. પાર્વણનેર શ્રાદ્ધો તેનાથી થઈ શકતા નથી.

ઉપનયનસંસ્કારવાળાને જ ત્રતોમાં તથા વેદાધ્યયનમાં યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાયછે એમ દેખાડેછે—

કૃતોપનયનસ્યાસ્ય-ત્રતાદેશનમિષ્યતે ॥

ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥ ૧૭૩ ॥

તેને ઉપનયનસંસ્કાર થયો હોય તેને જ ત્રતાદેશ કહેશે છે અને ક્રમેથી વિધિપૂર્વક વેદાધ્યયન પણ કહેવું છે. ૧૭૩

સમિધમાધેહિ એટલે સમિદાધાન કર તથા દિવા માં સ્વપ્તી-એટલે દિવસનુ શયન કરીશ નહિ ઇલાદિ મતનો આદેશ તથા મંત્રબ્રાહ્મણના ક્રમથી વેદાધ્યયનો ઉપદેશ જેને ઉપનયન થયું હોય તેને જ કહેવું છે, માટે ઉપનયન-વગરનાં વેદમંત્રોનો ઉચ્ચાર ન કરવો જોઈએ ત્રતાદેશ સમ્પન્નો આવો અર્થ પણ

કરવામાં આવે છે કે જૂત એટલે અક્ષણાદિકનું નિયમન તથા આદેશ એટલે ચાંદ્રો-
ચંદ્રવગેરે પ્રાયશ્ચિત્તનો ઉપદેશ અથવા પ્રતાપેશ એટલે વેદવ્રતનો ઉપદેશ સમજવો.

બ્રહ્મચારીએ કરવાનાં વ્રતોમાં ચર્મ, સૂત્ર, મેખલાવગેરે કેવાં.
ધારણ કરવાં તેના ખુલાસો કરે છે—

यद्यस्य विहितं चर्म चत्सूत्रं या च मेखला ॥

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ ૧૭૪ ॥

જે બ્રાહ્મચર્યવગેરે બ્રહ્મચારીને માટે જે ચર્મ, જે સૂત્ર, જે મેખલા, જે
દંડ, અને જે વસ્ત્ર કહેલા છે તે તે, એ પુરૂષને માટે વ્રતોમાં પણ વિહિત
છે. ૧૭૪.

બ્રહ્મચારીને માટે પ્રતનામના કંઈ કહેવાં છે એટલે મ વત્સરપર્યંત અથવા
કેાઈ વેદભાગને ગ્રહણ કરે ત્યામૂરી તેણે આ વ્રમનિયમાદિ વ્રતો કરવાના છે.
તેમા પૂર્વમનની સમાપ્તિ થાય અને બીજા પ્રતનો આરંભ થાય ત્યારે ઉપનયનમાં
જે વિધિઓ કરવાના છે તેવા જ એ પ્રતાપેશમાં પણ કરવાના છે અને તે
વખતે પ્રથમના દંડવગેરેને વળગા પધરાવી નવા લેવા અને તેમા બ્રાહ્મણ,
ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને માટે દંડ, ચર્મ, મેખલાવગેરે જેવા જેવા પ્રકારના ઉપ-
નયનસંસ્કારવખતે લેવાનું કહ્યું છે તેવા જ તે તે વસ્ત્રના બ્રહ્મચારીને માટે લેવાં.

હવે પછી કહેવાના નિયમો સાવધાનપણે સેવવાની ગુરુ-
શુદ્ધવાસી બ્રહ્મચારીને જણામણ કરે છે—

सेवेतेमांस्तु नियमान्ब्रह्मचारी गुरो वसन् ॥

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः ॥ ૧૭૫ ॥

ગુરુને સાં વસના બ્રહ્મચારીએ ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને વશ્ય કરી પોતાની
તપોવૃદ્ધિમાટે આ એટલે હવે કહીએ છીએ તે નિયમો સેવવા ૧૭૫.

પોતાની તપોવૃદ્ધિમાટે એટલે સ્વાયાંચર્યવિધિના અનુષ્ઠાનથી થતા આત્મ-
સંસ્કારમાટે ગુરુશુદ્ધવાસી બ્રહ્મચારીએ જિતેન્દ્રિયપણે નીચેના સપ્રજ્ઞા આવશ્યક
નિયમો પાળવામા તત્પર રહેવું

બ્રહ્મચારીએ સેવવાના નિયમો કહે છે—

નિત્યં સ્નાત્વા શુચિઃ કુર્યાદેવર્ષિપિતૃતર્પણમ્ ॥

દેવતાભ્યર્ચનં ચૈવ સમિદાધાનમેવ ચ ॥ ૧૭૬ ॥

સર્વદા સ્નાન કરી પવિત્ર થઇ દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓનું તર્પણ કરવું,
દેવતાઓની પૂજા કરવી અને સમિદાધાન એટલે સવારસાંજ અગ્નિમાં દાન
કરવો. ૧૭૬.

પ્રતિદિન સ્નાનદ્વારા અપવિત્રતાનો ત્યાગ કરી દેવોનું, ઋષિઓનું અને
પિતૃઓનું તર્પણ કરવું. આનંદવિનોદભાટે સ્નાન કરવાનું નથી, તેથી જળારાચમાં
ખૂબ તરવું કે કૂદકા મારવા વગેરે બહુચારીએ કરવું નહિ. પણ તેણે તે
હાંડની પેઠે જળમાં પડી તરત જ બહાર નીકળવું. અંદર પડી મોજમજ કરવી
નહિ. સ્નાનથી પવિત્ર થઇને દેવોનું, ઋષિઓનું અને પિતૃઓનું તર્પણ કરવું. આ
તર્પણ માત્ર જળથી જ કરવાનું છે. તર્પણમાં ગૃહકારોએ અગ્નિ, પ્રભાવતિ અને
બ્રહ્મા વગેરે દેવો કહ્યા છે. તેઓનું તર્પણ એટલે અનાદિકથી તૃપ્તિ નહિ પણ
તેઓના ઉદ્દેશથી ઉદકનો અંજલિ આપવો. એટલો જ તર્પણનો અર્થ છે એટલા-
માટે જેમા ઉદકરૂપ દ્રવ્ય છે એવો આ તર્પણરૂપ યાગ સમજવો. જો એને યાગ
ગણવામાં ન આવે તો જેનેમાટે તે તર્પણ કરવામાં આવે છે તેઓમા દેવતાપણ
જ ન સંભવે, કારણ કે યાગસંપ્રદાન હિ સા એટલે યાગનું સંપ્રદાન અર્થાત્ દા-
નપાત્ર હોય તે દેવતા; એવું સ્મૃતિવચન છે. માટે આ તર્પણ જે, દેવને ઉદ્દેશીને
કરવાનું છે તેને યાગ ગણવો તે ઉચિત છે. દેવોપણ ઋષિઓનું તર્પણ કરવાનું
આવે છે જે જેના આર્ષેય એટલે ગોત્રપ્રવર્તક મારા પ્રવર હોય તે તેના ઋષિઓ
કહેવાય જેમકે પરાશર ગોત્રવાળામાટે વાસિષ્ઠ, શાક્ત અને પારાશર્ય પ્રવર છે.
તેથી તે ગોત્રવાળાઓએ તેઓનું તર્પણ કરવું ગૃહકારોએ મંત્રદષ્ટાઓ ઋષિઓ
કહેવાય છે તેઓનું જ તર્પણ કરવું એમ જણાવેલ છે -તેથી મધુચંદ્ર, ગૃહ-
મદ અને વિશ્વામિત્રવગેરે ઋષિઓનું તર્પણ કરવું એમ કહે છે. આ પ્રલોકની
અંદર કયા ઋષિઓ લેવા તેનું કંઈ વિશેષ સૂચન નથી તેથી ગોત્રપ્રવર્તક ઋ-
ષિઓ અને મંત્રદષ્ટા ઋષિઓ એ જન્મે પ્રકારના ઋષિઓનું ચંદણ કરવું કેટલા-
એક એમ પણ કહે છે કે માત્ર મંત્રદષ્ટા ઋષિઓનું જ ચંદણ કરવું. પિતૃઓ એ
ટલે પરલોકમાં ગયેલા પિતા, પિતામહ, સપિંડ અને સમાનોદકસૂદીના સમ-
જવા તેઓનું તર્પણ કરવું જેનો વિસ્તાર આ ગ્રંથના ત્રીજા અધ્યાયની અંદર
શ્રાદ્ધવિધિમાં જોવામાં આવશે. દેવતાઓની પૂજા કરવી તથા સવારસાંજ
અગ્નિમાં યજ્ઞિય કાષ્ઠોનો હોમ કરવો.

બ્રહ્મચારીએ ત્યાગ કરવાની વસ્તુઓ તથા ક્રિયાઓ જ-
ણાવેછે—

વર્જयेन्મધુ માંસં ચ ગન્ધં માલ્યં રસાન્ સ્ત્રિયઃ ॥
શુક્તાનિ યાનિ સર્વાણિ પ્રાણિનાં ચૈવ હિંસવન્ ૧૭૭
અભ્યક્તમજ્જનં ચાક્ષ્ણોરુપાનચ્છત્રધારણમ્ ॥
કામં ક્રોધં ચ લોભં ચ નર્તનં ગીતવાદનમ્ ॥ ૧૭૮ ॥
વ્યૂતં ચ જનવાદં ચ પરિવાદં તથાનૃતમ્ ॥
સ્ત્રીणां ચ પ્રેક્ષણાલરૂપમુપવાતં પરસ્ય ચ ॥ ૧૭૯ ॥

મન, માગ, મુગધી પદાર્થો પુષ્પો, નસો, સ્ત્રીઓ, સનળા શુક્રો પ્રાણી-
ઓની દ્વિસા તૈનમર્દન, આખોમા અજન પગરખા પહેર ॥, છત્રધારણ, કામ,
ક્રોધ, લોભ, નૃલ, ગાનુ, વાદિતો બજનના, ભુગા, લોભ સાથે વાદ, પરની નિદા,
અસલ ભાગણુ, સ્ત્રીઓપર અભિનાનનાગી દૃષ્ટિ તથા તેઓનુ આનિગન, અને
બીજાનુ અપમાન એ સનળો બ્રહ્મચારીએ ત્યાગ કરવો ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯.

મુગધી પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો એટલે ચદનના લેખનવગેરેનો ત્યાગ
કરવો. રસોનો ત્યાગ કરવો એટલે ખાસ સ્વાદમાટે બનાવવામા આવતા તીખા
તમતમાવગેરે ભોજનોનો ત્યાગ કરવો બાકી ભોજનમાત્રમા હરકોઈ ભવનો
રસ તો હોય છે જ માત્ર બહુ સ્વાદવાળા શાકાદિક તથા મિષ્ટાન્ન વગેરેમા
આસક્તિ રાખવી નહિ એમ છે કે—

ચોદેરિય ધનાદ્રાતો મિષ્ટાન્ન ચ વિષ દિવ ॥

રાક્ષસામ્ય દ્વર્ જ્ઞાન્ય સ વિદ્યામધિગચ્છતિ ॥

એટલે જે પુરુષ સર્વથી જેમ ત્રાસ પામીને દૂર રહે તેમ ધનથી પણ ભય પા-
મીને દૂર રહે, વિષની પેટે નિષ્ઠાનથી પણ દૂર રહે અને રાક્ષસીઓથી જેમ
તેમ સ્ત્રીઓથી પણ ભય પામી દૂર રહે તેજ પુરુષ વિદ્યાને પામી ચક્રે અધિક-
સમયને લીધે તથા બીજા દ્રવ્યના સમયને લીધે સ્વાભાવિક સ્વાદને ઓડીને
અમલતાને પામેલા પદાર્થો શુદ્ધ કહેવાયછે, તેનો પણ ત્યાગ કરવો અથવા શુદ્ધ-
નોથી અમ્ય વાણી એટલે જે સાબળતા બીજાનુ મન બચડી ભય તેવી વાણી
બોલવી નહિ એમ પણ કેટલાએક કહેછે બ્રહ્મચારી બાળક હોવાને લીધે વખ-

તપર મુસપ્રાંવગેરે નાના છૂવેને મારવા પ્રયત્ન થાય તો તેને માટે “પ્રાણીઓની દિંસા ન કરવી” એવો નિષેધ છે. બાકી પ્રાણીઓની દિંસાનો નિષેધ તો સર્વનેમાટે પ્રાપ્ત છે. અથવા તો પ્રાણીદિંસાના નિષેધથી એમ બતાવ્યું છે કે દિંસા જેમ પુરુષાર્થપ્રાપ્તિમાં આદે આવનારી છે તેમ અધ્યયનવિધિમાં પણ તે પાછળ પાડનારી છે.

વીર્યસ્ખલન એ બ્રહ્મચર્યાના ભંગનું મોટામાંમોટું કારણ હોવાથી વીર્યસંરક્ષણની ભલામણ આપે છે—

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित् ॥

कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः॥१८०॥

‘સર્વ સ્થળે એકલાએ જ સૂવું. ક્યાંય પણ નિર્ણયિતને વીર્યપાન કરવો નહિ કારણ કે ઇચ્છાથી વીર્યપાન કરનાર બ્રહ્મચારી પોતાના વ્રતનો નાશ કરે છે. ૧૮૦.

‘સર્વ ડેકાએ એટલે જ્યાં સૂવું પડે ત્યાં પથારીમાં એકલાએ જ સૂવું. સ્ત્રીની સાથે અથવા બીજા કોઈની પક્ષ સાથે સંયમ કરવું નહિ અથવા બીજા કોઈને પોતાના સંયમમાં સાથે મૂકવા દેવું નહિ આમ કહેવાની મતલબ એમ છે કે બ્રહ્મચારી બાળકને એકલા જ સૂવાનો નિયમ ન હોય હોય તો તેને ધણે જાગે પોતાના જેવડી અવસ્થાના કાચીસમજવાળા બાળકોસાથે સૂવાનો પ્રસંગ આવતાં હરતનેધુન કે શુદ્ધિધુનનો મહાઅનર્થ પોતાના કળતમાં લે છે અથવા તેમ ન થાય તો તેની વૃત્તિ સ્ત્રીપ્રસંગવરત્ક કે છેવટ ગમે તેવા નિંદા પ્રસંગવરત્ક તમાય છે માટે મનનુત ભલામણ આપી છે કે તેણે એકલાએ જ સૂવું, અને જાગી જાંઘને કઢી પણ વીર્યપાત કરવો નહિ કારણ કે વીર્યપાતથી તેનું શરીર અને બુદ્ધિ બન્ને નિર્જન થાય છે અને તેથી તે પોતાનું બ્રહ્મચર્યવ્રત જાળવી શકતો નથી જ.

વગર ઇચ્છાએ કઢી વીર્યપાત થઈ જાય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

स्वप्ने सित्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः

स्नात्वा कर्मचर्यित्वा त्रिः पुनर्माभित्यृचं जपेत् ॥१८१॥

દ્વિતીય બ્રહ્મચારીએ પોતાની ઇન્દ્રિયગત સ્વપ્નમાં વીર્યપાત થઈ જાય તો સ્નાન કરી મૂર્ચ્ચની પૂજા કરી પુનર્માર્ગેશ્વરિયમ્ । એ ઋચાનો ત્રણસાર જળ કરવો ૧૮૧

પોતાની વચ્ચે ઇન્દ્રિયગત સ્વપ્નમાં વીર્યપાત થઈ જાય તો તેના પ્રાયશ્ચિત્ત-તરીકે સ્નાન કરી ચંદન વગેરે અનુવેષન તથા પુષ્પ ધૂપ આદિ પદાર્થોથી સર્થપૂજન કરી પુનર્માર્ગેશ્વરિયમ્ । એ વેદ ૩ ત્રણસાર જળ કરવો

બ્રહ્મચારીએ ગુરુના ઘડતું કામકાજ કરવાનું પણ જણાવેછે—

उदकुम्भं सुमनसो गोककुन्मृत्तिकाकुशान् ॥

आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥ १८२ ॥

જાળનો ઘડો, પુષ્પો, ગોમય, મૃત્તિકા અને ફળ એ પદાર્થો આચાર્યને જોડવા જોઈતા હોય તે પ્રમાણે વાપરવા અને પ્રતિદિન નિહાળી પ્રાતઃ અન્ન પણ લાવવું ૧૮૨

ગુરુને પ્રયોજન દેવા તે પ્રમાણે જલકુમ્ભમાં પદાર્થો લાવી આપવા અર્હી બતાવેલ વસ્તુઓ તો નિર્દેશનરૂપ છે એટલે એથી બીજું પણ ગુરુના ધરતુ સપથ અનિશ્ચિત કાર્ય અદ્વાપૂર્વક કરવું વળી નિહાળ એટલી કરી ગુરુને નિવેદન કરી પણ તેમાંથી ગુરુ આપે તેટલું લઈ તેનું ભોજન કરવું નિહાળ હમેશો હમેશાની નવી લાવવી પણ એક દિવસ ઘણી નિહાળ લાવી પણ એક દિવસ આજસુ પણ રહી તેની તે ખાવાનો વિચાર મનમાં ન લાવવો

બ્રહ્મચારીએ કેને ત્યાંથી લિહ્તા માગી લાવવી તે જણાવેછે—

वेदयज्ञैरहीनानां प्रगस्तानां स्वकर्मसु ॥

ब्रह्मचार्याहरेर्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोन्वहम् ॥ १८३ ॥

બ્રહ્મચારીએ વેદ તથા યજ્ઞો સદ્વિત અને પોતાના કમામા પ્રસાદ લેવા એવા ગૃહસ્થોના ઘરોથી સાધવાનપણે પ્રતિદિન નિહાળ માગી લાવવી ૧૮૩

જેઓ વેદભિયન કરનારા તથા યજ્ઞમાં સત્ મા કરનારા હોય એવા વિશુદ્ધરત્તિવાળા ગૃહસ્થોને ઘરથી જ હમેશા નિહાળ લાવવામાં બ્રહ્મચારીએ સાધવાન રહેલ કારણ કે જે અસાસ્ત્રીય આચારવાળાઓના ઘરનું ગત ઉદ્દેશમાં જાય તો પરિણામે તે બ્રહ્મચારીની જીવિમા બગાડ થવાથી તે સાસ્ત્રીય આચારપર ટીકી શકતો નથી

ઉપરના શુભોદ્ધી યુક્ત છતાં પણ કોને કોને ત્યાં શિક્ષા ન માગવી તથા તેઓને ત્યાં શિક્ષા માગવી તો કેવે પ્રસંગે માગવી તે કહેછે—

ગુરોઃ કુલે ન મિદ્ધેત ન જ્ઞાતિકુલવન્ધુષુ ॥

અલાભે ત્વન્યગેહાનાં પૂર્વ પૂર્વ વિવર્જયેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

ગુરના સપિડોમા, જાતિ કુળમા અને બધુઓમાં શિક્ષા માગવા જવું નહિ પણ બીજા ધનથી શિક્ષા ન મળે તો પૂર્વપૂર્વનો સ્થાગ કરી પછીપછીનાં ધરોથી શિક્ષા માગવી ૧૮૪.

ગુરના સપિડોમા શિક્ષા માગવી નહિ તેમ જ જ્ઞાતિકુળમા એટલે પિતૃ-પક્ષના કુળમા અને બધુઓમા એટલે માતાવરુના સબ બીઓમા પણ શિક્ષા માગવા જવું નહિ પણ ગામ જ એવું હોય કે એઓના તિવાય બીજું કંઈ શિક્ષા આપનાર હોય નહિ તો પ્રથમ માતાવરુના સબ બીઓમા શિક્ષા માગવી, તે ન હોય તો પછી પિતૃપક્ષના કુળમા શિક્ષા માગવી અને તે પણ ન હોય તો જ છેવટ ગુરના કુળમા શિક્ષા માગવી. પંક્ષ જ્યાં સૂરી બીજા ધરોથી શિક્ષા મળે તેવું હોય ત્યાં સુધી ગુરકુળમા તથા માતાપિતાના સબ બીઓમા શિક્ષા માગવી નહિ ગુરકુળમા શિક્ષા ન માગવાનો હેતુ એ જ છે કે જ્યાં કાંઈ દેવ જોડે ત્યાંથી હેવ બે થોડા મણાવ નથી, અને માતાપિતાના સબ બીઓમા શિક્ષા માગવાની વા કહીછે તેમા હેવ એવા છે કે તેઓ રનેહને લીધે વિવિધ પ્રકારના સ્વા-દિદ રાજસ ભોજનો દેવામા દોષાયછે, વિધાવાસ કરતા બ્રહ્મચારીને માટે તે બિલકુલ અનુકૂળ નથી.

શિક્ષા માગવાને યોગ્ય ધરોની ગેઠુદાજરીમાં સાધારણ ધરોથી પણ શિક્ષા માગવાની ધૂ આપેછે—

સર્વં વાપિ ચરેદ્ગ્રામં પૂર્વોક્તાનગ્નસમ્ભવે ॥

નિયમ્ય પ્રયતો વાચમભિશસ્તાંસ્તુ વર્જયેત્ ॥ ૧૮૫ ॥

પ્રથમ કહેવ શિક્ષા માગવાયોગ્ય ગૃહ-યોના ઘરો ન હોય તો આખા ગામમા ફરી શિક્ષા માગવી તેમા વાણીને નિયમમા રાખવી, માનધાન રહેતું તથા મહાપાપી અને બ્રહ્મ લોકોના ધરો ઊંડી દેતાં. ૧૮૫.

દપર જણાવ્યા તેવા એટલે વેદાધ્યયન કરનારા તથા યજ્ઞઆદિ સત્કર્મો કરનારા યોગ્ય લોકો જ્યાં ન હોય ત્યાં છેવટ સામાન્ય જણાતાં ધરોથી પણ ભિક્ષા માગવી, તેમાં પણ ધ્યાન એ રાખવું કે એઓ મહાપાપી જણાતા હોય તથા પતિત યથા હોય તેઓના ધરપર ભિક્ષા માગવા જવું નહિ, અને જ્ઞાન-પણે તથા સાધનાપણે પોતાનું કાર્ય પૂરું થતાં તરત જ શુદ્ધી પામે આવડું.

હવે અગ્નિપરિચરણનાં સાધનો લાવવા, સાચવવા તથા તેનો ઉપયોગ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે—

દૂરાદાહત્વ સમિધઃ સંનિદધ્યાદ્વિહાચસિ ॥

સાયં પ્રાતશ્ચ જુહુયાન્તાભિરાગ્નિમતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૮૬ ॥

દૂર દિશાઓમાંથી સમિધો લાવી ઉંચે અધર રાખવી અને આકસ્મ નહિ રાખતાં તે સમિધોથી સાયંકાળે તથા પ્રાતઃકાળે અગ્નિમાં હોમ કરવો. ૧૮૬.

દૂર દિશાઓમાંથી એટલે જામની નજીકનાં વૃક્ષોવગેરે પર કાંઈ કોઈનું સ્વામિત્વ હોય છે તેથી અન્યના સ્વામિત્વવગરના દૂરના પ્રદેશમાંથી સમિધ લાવી દોરીથી બાંધી અધર લટકાવી રાખવા અથવા ખોરડાઉપર કે વાંદીઉપર છૂટ રાખવાં, આમ કરવાથી એ સમિધો સારીરીતે મૂકાઈ હોમને લાયક થાય છે. એ સમિધોથી સાંજસવાર અગ્નિમાં હોમ કરવો. એમાં આળસ રાખવું નહિ. દૂર દિશાઓમાંથી સમિધ લાવવાં એમ કહેવામાં આ હેતુ પણ સમાયેલો છે કે જામની નજીકના પ્રદેશો અપવિત્રતાવગેરે દોષયુક્ત હોવાનો સંભવ છે, વળી સમિધો લાવી તેને ક્યાંય અધર મૂકી ફાંખવાં—એમ કહેવામાં બીજો હેતુ એ પણ છે કે પૃથ્વીપર મૂકી રાખવાથી તેને પૃથ્વીપરનાં જંતુઓ ચડે તથા વખતે રજસ્વલાવગેરે અસ્પૃશ્યનો સ્પર્શ પણ થઈ જાય.

સ્વસ્થ છતાં લૈક્ષગરણ તથા અગ્નિપરિચરણમાં આળસ રાખનારને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

અકૃત્વા મૈક્ષચરણમસમિધ્ય ચ પાવકમ્ ॥

અનાતુરઃ સત્તરાત્રમવકીર્ણિત્વતં ચરેત્ ॥ ૧૮૭ ॥

ભિક્ષાચર્યા અને સાયં પ્રાતઃ અગ્નિ હોમ એ બન્ને કર્મ, રાત્રી નહિ છતાં પણ સાત રાત્રિસુધી નહિ કરનારા અજ્ઞચારીએ અવકીર્ણિત કરવું જોઈએ. ૧૮૭.

રોગી નહિ છતાં જો બ્રહ્મચારી સાત દિવસસૂધી ભિક્ષાચરણ તથા સ-
મિદાધાન ન કરે તો તેણે અવગ્રીર્ણી નામનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. આ પ્રાય-
શ્ચિત્ત કેમ કરવું તે વિશે અભિયારમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

બ્રહ્મચારીનેમાટે ભિક્ષાચરણની જ આવશ્યકતા બતાવેછે—
મૈક્ષેણ વર્તયેન્નિત્યં નૈકાન્નાદી મવેદ્વ્રતી ॥

મૈક્ષેણ વ્રતિનો વૃત્તિરૂપવાસસમા સ્મૃતા ॥ ૧૮૮ ॥

બ્રહ્મચારીએ નિત્ય ભિક્ષાથી પ્રાપ્ત થયેલા અન્નપદ્ધતિ ચલાવી લેવી.
એકના ધરથી જ અન્ન લઇને ખાવું નહિ. કારણ કે ભિક્ષાના અન્નથી બ્રહ્મ-
ચારીની પ્રતિ ઉપવાસગુણ્ય કહેલી છે. -૧૮૮.

બ્રહ્મચારીએ ભિક્ષાથી જ વૃત્તિ ચલાવવી, પણ એકને ત્યાંથી જ અન્ન
લઈ ભોજન કરવું નહિ. કેવળ ભિક્ષાતથી જ બ્રહ્મચારીની વૃત્તિ ઉપવાસસ-
માન ગણાયછે.

નિમિત્તવિશેષમાં ભિક્ષાવૃત્તિનો અપવાદ કહેછે—
વ્રતવદેવદૈવત્યે પિત્ર્યે કર્મણ્યથર્પિવત્ ॥

કામમભ્યર્થિતોશ્રીયાદ્વ્રતમસ્ય ન લુપ્યતે ॥ ૧૮૯ ॥

અભ્યર્થના કગયેલા બ્રહ્મચારીએ દેવસંન્યાસી કર્મમાં વ્રતથી વિરહ ન થાય
એવું મનુષાસાદિરહિત અન્ન ઇચ્છાપ્રમાણે ખાવું તેમજ પિતૃસંન્યાસી કર્મમાં
પણ સંન્યાસીની પેઠે ભોજન કરવું. અને તેમ કરવાથી આ બ્રહ્મચારીનું વ્રત
લોપાતુ નથી. ૧૮૯.

બ્રહ્મચારીનેમાટે પ્રથમ એકનું અન્ન જે નિરિદ્ધ કરેલું છે તેને આ પ્રતિ-
પ્રસવ છે જે વરતુ એકવાર નિરિદ્ધ કરેલ હોય તેના ઉપયોગની કોઈ કારણથી
આજ્ઞા આપવી તે પ્રતિપ્રસવ કહેવાયછે. દેવકર્મમાં દેવના ઉદ્દેશથી પ્રાર્થના કરા-
યેલા બ્રહ્મચારીએ મનવિરહ ગણાતા મધુમાંગવગેરે પદાર્થ છોડી દઈ એકનું
પણ અન્ન ઇચ્છાપ્રમાણે ખાવું, એવી જ રીતે પિતૃકર્મમાં પણ અભ્યર્થના કરા-
યેલા બ્રહ્મચારીએ સમ્યગ્સંનયુક્ત હોવાથી સંન્યાસીની પેઠે મધુમાંસરહિત
એકના ધરવું અન્ન પણ યથેષ્ઠિત જમવું અને તેમાં ભિક્ષાઉપર વૃત્તિ ચલાવ-
વારૂં બ્રહ્મચારીના વ્રતનો લોપ થતો નથી, દેવકર્મ કે પિતૃકર્મમાં પણ સામે
મર્ણ્યંસ મામણી કરે તો જ જમવા જવું પણ બ્રહ્મચારીએ પોતે તે બાબતની
ચાથના કરવી નહિ.

ઉપરના શ્લોકમાં આપેલી છૂટ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યજાતિના બ્રહ્મચારીઓમાટે નથી એમ જણાવે છે—

બ્રાહ્મણસ્યેવ કર્મેતદુપાદિષ્ટં મનીષિભિઃ ॥

રાજન્યવૈડ્યયોસ્ત્વેવ નૈતત્કર્મ વિધીયતે ॥ ૧૯૦ ॥

વિદ્વાનોએ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીને માટે જ ઉપર રહેતું એકાગ્રમોગ્ધન ઉપદિષ્ટ છે પણ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય બ્રહ્મચારીને એ કર્મ કરનાનું નિધાન નથી ૧૯૦

દેવકર્મ તથા પિતૃકર્મમાં એકના ધરતું અત જન્મવાનો પ્રતિપ્રસવ કરવામાં આગે છે તે બ્રાહ્મણસિવાય એટલે ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યજાતિના બ્રહ્મચારીને માટે નથી માટે તેઓએ કોઈ પણ વસ્તુએ એકના ધરતું અત લઈ ચલાવીને લે નહિ, જો કે દેવકર્મ તથા પિતૃકર્મમાં બ્રાહ્મણસિવાય ક્ષત્રિય ૨ વૈશ્યને કોઈ જન્મવાનું નહોતું નહિ તો પણ એ કર્મમાં જાતિસ મધથી તેઓને કોઈ જન્મવાનું કે તો તેમાં પણ તેઓએ જીવ નહિ એમ જણાવવામાટે આ નિષેધ ॥

અધ્યયન તથા ગુરુસેનામાં આચાર્યના કહેવાની ગહ જોડે એવી ન જોતાં તેમાં તો સદા તત્પર જ રહેવું એવી લાભજી દે છે—

ચોદિતો ગુરુણા નિત્યમપ્રચોદિત એવ વા ॥

કુર્યાદધ્યયને યત્નમાચાર્યસ્ય હિતેષુ ચ ॥ ૧૯૧ ॥

આચાર્ય પ્રેરણા રી રોપ અથવા ન પ્રી હોય તો પણ સર્વદા અધ્યયનમાં તથા આચાર્યના હિતમાં યત્ન કરવો ૧૯૧

ગુરુમુખથી અધીત પાઠના આવતનો કરવામાં તેના કહેવાની રાહ ન લેવી તેમ જ જવકુલ લાવવો તથા ગુરુ આત હોય ત્યારે તેના પગ ચાપવા એસડ વગેરેમાં પણ ગુરુના કહેવાની વાટ ન લેવી, પણ તેમાં તો પોતાની મેજે જ લાડી જવું

ગુરુની પાસે જતે અથવા ગુરુ આવે ત્યારે કેવી રીતે Cસવું તે જણાવે છે—

શરીરં ચૈવ વાચં ચ વુદ્ધીન્દ્રિયમનાંસિ ચ ॥

નિયમ્ય પ્રાજ્ઞલિસ્તિષ્ઠેદ્વીક્ષમાણો ગુરોર્મુખમ્ ॥ ૧૯૨ ॥

દેહ, વાણી, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને મન એઓને નિયમમાં રાખી હાથ જોડી ગુરના મુખસામે જોઈ ઉભા રહેવું. ૧૯૨.

ગુરુ આવે ત્યારે બેઠા રહેવું નહિ કે ઉભા હોઈએ તો બેસી જવું નહિ. તેમ ગુરુપાસે જઈને પણ તરત બેસી જવું નહિ તેની સામે ઉભીને હાથપગ-વગેરે હવાવવારૂપ કંઈ બ્યંધ એટલે દરવી નહિ. હસવું નહિ, અને વગર પ્રયોજનનું કંઈ બોલવું નહિ. ગુરુની સામે જોવું એમ કહેવાથી ચક્ષુનો વ્યાપાર તો બીજા પદાર્થોત્તર કંઈ જ છે પણ તે સિવાય બીજા ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિનો વ્યાપાર પણ બીજાતર કંઈ થતો અટકાવવો, અર્થાત્ તેઓને તે સમયે બીજા કંઈ વ્યાપારમાં જોડવા નહિ.

ગુરુની સમક્ષમાં કેમ વર્તવું તેનો જ વિશેષ કહે છે—

નિત્યમુદ્ઘૃતપાણિઃ સ્યાત્સાધ્વાચારઃ સુસંયતઃ ॥

આસ્યતામિતિ ચોક્તઃ સન્નાસીતાભિમુખં ગુરોઃ ॥ ૧૯૩ ॥

નર્વદા જમણો હાથ ઉત્તરીય વસ્ત્રથી બહાર રાખવો, આચાર ઉત્તમ રાખવો, દેહને વસ્ત્રથી આવૃત્ત એટલે ઢાંકેલો રાખવો અને “તુ બેસી જા” એ પ્રમાણે ગુરુ કહે ત્યારે ગુરુની સામે બેમવું. ૧૯૩.

જમણા હાથને કેવળ જનોઈથી જ નહિ પણ બોટલા વસ્ત્રથી પણ બહાર રાખવો. વાણીનો બ્યવહાર અનિર્દિત કરવો, ચરીરે ઉધાડા ન રહેવું. કારણ કે મોહોટાઓની સમક્ષમાં એ દેખાત જ અવિવેકબદ્ધો છે. અને ગુરુની આજ્ઞા થતા તેની સામે વિનયથી બેસવું આ સરળો બ્યવહાર બ્રહ્મચર્ય આશ્રમસિવાય નૃદસ્યાશ્રમમાં પણ ગુરુની પાસે જવાના સમયમાં અથવા ગુરુ આવે ત્યારે જળનવો જોઈએ એમ દેખાડવામાટે આરંભમાં જ “સર્વદા” એમ જણાવેલ છે.

ગુરુની સમક્ષમાં દરેકરીતે સાવધાની તથા વિનય રાખવાની ભલામણ દે છે—

હીનાન્નવસ્ત્રવેપઃ સ્યાત્સર્વદા ગુરુસન્નિધૌ ॥

ઉત્તિષ્ઠેત્પ્રથમં ચાસ્ય ચરમં ચૈવ સંવિશેત્ ॥ ૧૯૪ ॥

સર્વદા ગુરુની સન્નિધિમાં ગુરુકૃતાં ન્યૂન અન્ન, વસ્ત્ર અને વેપરાણું થવું, ગુરુની પહેલાં ઉઠવું અને ગુરુ સયન કરે તે પછી સુવું. ૧૯૪.

ગુરુની પાસે ન્યૂન અન્નનું બોજન કરવું. ન્યૂનપણું કોઈ ઠેકાણે પ્રમાણથી અને કોઈ ઠેકાણે સંસ્કારથી લેવું જો ભિક્ષામાં ધીના સંસ્કારવાળું અને ક્ષીરવગેરેનું બંધ્ય મળેલ હોય અને ગુરુએ તેવું ખાવેલું ન હોય, ગુરુની સાથે એક જ સમયમાં બોજન કરવાનું હોય તેમ જ ગુરુના ઘરમાં તેવું અન્ન તૈયાર ન હોય તો બ્રહ્મચારીએ તે અન્ન ગુરુને દેવું અને ગુરુ તેમણી આગે તો પણ પોતે ધણું જ ઓછું લેવું અને ગુરુને માટે વિશેષ રહે તેમ કરવું તેમ જ ગુરુએ ઉત્તરું વસ્ત્ર પહેર્યું હોય તો સિંધે સૂત્રાકવસ્ત્ર પહેરવું નહિ, તેમ જ આભરણમંડનાદિ વેપ પણ ગુરુકરતાં ન્યૂન રાખવો. આ વાક્ય ગૃહસ્થાશ્રમનેમાટે સમજવું, કાશ્યપે બ્રહ્મચર્યમાં આભરણમંડનાદિ હોય નહિ. અથવા બ્રહ્મચારીએ કે ગૃહસ્થે કોઈએ પણ ગુરુની સમક્ષ ટાપગીપથી બનીડની પોતાનું ઉદ્ધતપણું દેખાડવું નહિ, પદોટિયે ગુરુથી પહેલાં ઉઠવું અને આગલી રાત્રિએ ગુરુ સયન કરે તેપછી જ પોતે સયન કરવું.

ગુરુએ કરેલી આજ્ઞાનું સ્વીકારવચન તથા બીજું પણ જે કાંઈ બોલવું તેમાં અવિવેક ન દેખાડવાનું કહે છે—

પ્રતિશ્રવણસંભાપે શયાનો ન સમાચરેત્ ॥

નાસીનો ન ચ ભુજ્ઞાનો ન તિષ્ઠન્ન પરાઙ્મુખઃ ॥૧૯૫॥

સુતાં સુતાં, બેડાં બેડાં, બોજન કરતા કરતા અને અવળે મુખે ગુરુની આજ્ઞાનો સ્વીકાર તથા સંભાષણ કરવા નહિ. ૧૯૫

આજ્ઞાના અસ્વીકારનું વચન તથા બીજું પણ માઠ વાતચિત્ત ગુરુની સાથે કરવાની હોય તે સુતાસુતાં, બેડાબેડાં, બોજન કરતા કરતા અને અવળે મુખે કરાય તો તે મોટો અવિવેક દેખાય છે માટે તેમ કરવું નહિ.

ત્યારે કેમ વિવેક બળવવો તે જણાવે છે—

આસીનસ્ય સ્થિતઃ કુર્યાદભિગચ્છંસ્તુ તિષ્ઠતઃ ॥

પ્રત્યુદ્ગમ્ય ત્વાવ્રજતઃ પશ્ચાદ્ઘાવંસ્તુ ધાવતઃ ॥૧૯૬॥

આસનઉપર બેઠેલા ગુરુ આજ્ઞા કરે તો પોતે ઉભા રહીને આજ્ઞા સ્વીકારવી, ગુરુ ઉભા રહીને આજ્ઞા કરે તો સામે થોડાં પગલાં ચાલીને તેનો સ્વીકાર

કરવો, ગુરુ સામેથી આવતા હોય અને આજ્ઞા કરે અથવા કાંઈ વાતચિત કરે તો તે સામેથી પોતાની નજીક આવતા હોય છતાં પોતે ગાડીને તેની વિગેય નજીક જઈને તેની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરવો તથા વાતચિત કરવી અને ગુરુ ઉતાવળે જતાં જતાં કાંઈ આજ્ઞા કરે કે વાતચિત કરે તો તેની પાછળ પોતે ઉતાવળે દોડીને તેનો સ્વીકાર કરવો તથા વાતચિત કરવી. ૧૯૬-

આ સમજીું ગુરુવાક્યમાં પૂર્ણ આદરબુદ્ધિ દર્શાવવામાટે છે. કારણકે જ્યો ગુરુવાક્યમાં પૂર્ણ આદરબુદ્ધિવાળા હોય છે તેઓ જ ભણીને પાર ઉતરે છે.

એજ વિષયમાં વિશેષ કહે છે—

પરાङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्यस्यैत्य चान्तिकम् ॥

प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १९७ ॥

આજ્ઞા કરતી વખતે કે કંઈ કહેતી વખતે ગુરુનું મુખ યીજી બાજુ હોય તો તેની સન્મુખમાં જઈને, ગુરુ દૂર હોય તો તેની નજીક જઈને, સૂતેલા હોય તો નીચા નમી પ્રણામ કરીને અને સમીપમાં હોય તો પણ નમ્ર થઈને આજ્ઞા-સ્વીકાર તથા સંભાષણ કરવાં. ૧૯૭.

આ સમજીું અતિશય વિનય સૂચેવવામાટે છે

ગુરુની સમક્ષ આસનનો નિધન બતાવે છે—

नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ॥

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १९८ ॥

ગુરુની સમીપમાં સર્વદા બ્રહ્મચારીએ શય્યા તથા આમન નીચા રાખવાં અને ગુરુની દૃષ્ટિ પડતી હોય ત્યાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આસન કરી બેસવું નહિ. ૧૯૮

શય્યા તથા આમન ગુરુકરતાં હયાં ન રાખવાં અને ગુરુની નજરે કદી પણ લાખા પગ કરી બેસવું વગેરે સચેષ્ટ ચેષ્ટા કરતી નહિ.

પરોક્ષમાં પણ ગુરુની અવમાનનાના આભાસસરખું પણ કાંઈ ન કરવું એમ કહે છે—

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ॥

न चैवास्यानुकुर्यात् गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १९९ ॥

પરોક્ષમાં પણ ગુરુનું નામ માત્ર એકલું જ એટલે સાથે કંઈ માનદરીક ઉપપદવગર બોલવું નહિ, તથા ગુરુની ગતિ, તેનું ભાષણ તથા તેની બીજી કંઈ પણ એટા એઓનું અનુકરણ કરવું નહિ. ૧૯૯.

ઉપાધ્યાય, આચાર્યવગેરે પૂજવાયક ઉપપદોવગરનું ગુરુનું એકલું નામમાત્ર જ ગુરુની ગેરદાજરીમાં પણ ઉચ્ચારવું નહિ. તેમ ગુરુ જેમ ચાલતા હોય, જેમ બોલતા હોય તથા બીજી જે કંઈ ક્રિયા કરતા હોય તેનું અનુકરણ કરવું નહિ એટલે તેમનો ઉપદાસ કરવો નહિ.

બ્રહ્મચારીએ પોતે ગુરુનું અપમાનસરખું કંઈપણ ન કરવું એટલું જ નહિ પણ બીજા દેખ તેવું કંઈ કરતા હોય તો તેવું તેણે જોવું સાંભળવુંપણ નહિ એમ કહેછે—

ગુરોર્યત્ર પરીવાદો નિન્દા વાપિ પ્રવર્ત્તતે ॥

કર્ણો તત્ર પિધાતવ્યૌ ગન્તવ્યં વા તતોન્યતઃ ॥૨૦૦॥

જે સ્થળે ગુરુનો પરીવાદ થતો હોય અથવા નિંદા થતી હોય ત્યાં પોતાના જ્ઞાન દાયથી બંધ કરી દેવા અથવા ત્યાંથી બીજે સ્થળે ચાલ્યા જવું. ૨૦૦.

વિદ્યમાન હોયો કહેવા તે પરીવાદ અને અરિધમાન હોયો કહેવા તે નિંદા કહેવાયછે. ગુરુનો પરીવાદ થતો હોય કે નિંદા થતી હોય તે સાંભળવાં નહિ એટલે જ્ઞાનઆડે દાંધ દઈ દેવા અથવા તે ડેકાણેથી બીજે ડેકાણે ચાલ્યા જવું.

ગુરુનો પરીવાદવગેરે જો શિષ્ય કરે તો તે શિષ્યની કેવી માઠી દશા થાયછે તે જણાવેછે—

પરીવાદાત્કરો ભવતિ શ્વા વૈ ભવતિ નિન્દકઃ ॥

પરિભોક્તા કૃમિર્ભવતિ કીટો ભવતિ મત્સરી ॥૨૦૧॥

ગુરુનો પરીવાદ કરનાર ગધેડો થાયછે, ગુરુની નિંદા કરનાર જ્ઞાન થાયછે, ગુરુનું ધન ભોગવનાર કૃમિ થાયછે અને ગુરુઉપર મત્સર કરનાર કીટ થાયછે. ૨૦૧.

નાના કીડા કૃમિ કહેવાયછે અને તેથી કંઈ મોટા તે કીટ કહેવાયછે અથવા પગવગરના છવડા તે કૃમિ કહેવાયછે અને પગવાળા છવડા કીડા કહેવાયછે ગુરુનો પરીવાદવગેરે કરવાથી બીજા અતારમાં પ્રાપ્ત થનાર આ અધમ કૃષ્ણ વર્ણવ્યું છે.

પૂજન કરવામાં કંઈ પણ અનાદર જણાય તેવા પ્રકારથી દૂર રહેવાની ભલામણ કરેછે તથા-અભિવાદન કરવાનો પણ વિવેક શિખવેછે—

દૂરસ્થો નાર્ચયેદનં ન ક્રુદ્ધો નાન્તિકે સ્ત્રિયાઃ ॥

યાનાસનસ્થશ્ચૈવૈનમવરુદ્ધાભિવાદયેત્ ॥ ૨૦૨ ॥

શિષ્યે દૂર રહીને ગુરુની પૂજા કરવી નહિ, પોતે ક્રોધવાળો હોય ત્યારે પણ ગુરુની પૂજા કરવી નહિ તથા સ્ત્રીની સમીપમાં પણ પૂજા કરવી નહિ. પોતે વાહનઉપર બેઠેલો હોય અથવા આસનઉપર બેઠેલો હોય અને ગુરુ આવે તો વાદન અથવા આસનઉપરથી ઉતરીને ગુરુને અભિવાદન કરવું. ૨૦૨.

દૂર રહેલા શિષ્યે ખીલ મનુષ્યપાસે વસ્યાન્નિકથી ગુરુની પૂજા ન કરાવતાં પોતે જ કરવી પણ શિષ્ય પોતે વિદેશ હોવાવગેરે કારણથી કોઈ રીતે પહોંચી શકે તેમ ન હોય તો પછી ખીલની મારફત પૂજા કરાવે તેમાં હોય નથી. પોતે ક્રોધમાં હોય તથા ગુરુ સ્ત્રીની પાસે બેઠા હોય ત્યારે શિષ્યે પોતે પણ પૂજા કરવી નહિ. શિષ્ય વાહનઉપર બેઠા હોય તથા આસનઉપર બેઠા હોય તો વાહન તથા આસનઉપરથી નીચે ઉતરીને અભિવાદન કરવું આ સધળો પ્રકાર ગુરુને પ્રસન્ન કરવામાં છે.

બેસવાની તથા બોલવાની ક્રિયામાં પણ ગુરુનું માન જાળવવાવિષે કહેછે—

પ્રતિવાતેનુવાતે ચ નાસીત ગુરુણા સહ ॥

અસંશ્રવે ચૈવ ગુરોર્ન કિશ્ચિદપિ કીર્તયેત્ ॥ ૨૦૩ ॥

પ્રતિવાતમાં તથા અનુવાતમાં ગુરુની સાથે બેસવું નહિ અને જ્યાં ન સાંભળી શકે ત્યાં કંઈ પણ બોલવું નહિ. ૨૦૩.

જે દિશામાં ગુરુ બેઠા હોય ત્યાંથી શિષ્ય બેઠા હોય તે પ્રદેશમાં વાહુ આવે તે પ્રતિવાત અને શિષ્ય બેઠા હોય ત્યાંથી ગુરુ બેઠા હોય ત્યાં વાયુ આવે તે અનુવાત. આ બન્નેપ્રકારે ગુરુની સાથે બેસવું નહિ. પણ ગુરુના તિર્યગ્વાયુને જોઈએ સીધા નહિ પણ તિરંગવાયુને સેવવો. જ્યાં ગુરુ સ્પષ્ટતાથી સમજી શકે નહિ પણ શિષ્યના હોઠ હલતા હોય તેથી બંધે કે આ કંઈ બોલે, તેવા પ્રકારે ગુરુના વિષયમાં કે ખીલના વિષયમાં પણ બોલવું નહિ.

ક્યાં ક્યાં ગુરૂની સાથે બેસી શકાય તે જણાવેછે—

ગોશ્વોદ્દ્યાનપ્રાસાદસ્વસ્તરેષુ કટેષુ ચ ॥

આસીત ગુરુના સાર્દ્ધ શિલાફલકનોષુ ચ ॥૨૮॥

અર્થ ગોશ્વોદ્દ્યાનવાદનમા, અગાશીકિપર, ઉત્તરના આસનકિપર,

આદ્યકિપર, શિનાકિપર, પાશ્વકિપર તથા નદાણુમા ગુરૂની સાથે મેઝવુ ૨૦૪

કિપર જણાવેના વાદનવગેરેમા ગુરૂની સાથે બેસાય તો તેમા બીજા કોઈ નથી

ગુરૂસિત્રાય અન્યપૂજ્યજનોતરફ ડેમ વર્તવુ તે કહેછે—

ગુરોર્ગુરૌ સન્નિહિતે ગુરુવદ્વૃત્તિમાચરેત્ ॥

ન ચાનિસ્ટ્યો ગુરુના સ્વાન્ગુરૂનભિવાદયેત્ ॥૨૦૫॥

ગુરૂના ગુરૂ નજીક હોના સારે તેમા પણ ગુરૂની પેઠે વત્તવુ અને પોતાના માતાપિતાવગેરે ગુરૂજનોને ગુરૂની આજ્ઞાવગર અભિવાદન કરવુ નહિ ૨૦૫

ગુરૂને ઘેર વસતા ઘણચારીએ લા પોતાના ગુરૂના ગુરૂ આવે સારે તેના તરફ અભિવાદનવગેરેમા ગુરૂના જેવી જ વૃત્તિ રાખવી તથા પોતાના માતા પિતાવગેરે ગુરૂજનોને ગુરૂની આજ્ઞાવગર નહિ પણ ગુરૂની આજ્ઞા લઈને જ અભિવાદન કરવા જણુ અર્થાત્ તેઓને લા આવેના સામળી ગુરૂની આજ્ઞાવગર જ લાથી બહાર દોડવુ નહિ પણ તેઓ ગુરૂને લા જ આપ તે વખતે ગુરૂની આજ્ઞાવગર પણ તેઓને અભિવાદન કરવામા બાધ નથી

ગુરૂનાતરફ જેવી વર્તણુક રાખનામા આપે તેવી જ વર્તણુક કોના કોનાતરફ રાખવી તે જણાવેછે—

વિદ્યાગુરુષ્વેતદેવ નિત્યા વૃત્તિઃ સ્વયોનિષ્ઠ ॥

પ્રતિપેઘત્સુ ચાધર્માન્ હિતં ચોપદિશત્સ્વપિ ॥૨૦૬॥

વિદ્યાગુરૂઓમા પોતાના । વગેરેમા અને અધર્મનો નિરોધ રનાર તથા જ્યાણુનો ઉપદેશ જનાર પુરૂષોમા ગુરૂના જેવી જ વૃત્તિ રાખવી ૨૦૬

ઉપનયનસરકારરૂં વેદાન્વચન કસવનાર સુખ્યગુરૂસિત્રાય વિદ્યા બહુ વનારા ઉપાયાવગેરે વિદ્યા ગુરૂઓ કહેવાયછે તેઓમા પણ સદા સુખ્ય ગુરૂના જેવો ભાવ રાખી સુખ્ય ગુરૂતરફ જમ વનવામા આપે તેમ વત્તવ કાકા મોટામાવગેરેના તરફ પણ ગુરૂભાવ રાખવો પરસ્પરીમનવગેરે અધર્મથી અટકા

વનારા મિત્રો કે જ્યોતે ગુપ્તરીતથી પાપ કરનારા મિત્રને કેશમેહલપર્યંત અ-
વવાનો હક કહેલો છે તેઓ સમાન અવસ્થાવાળા હોય અથવા ન્યૂન અવ-
સ્થાવાળા હોય તો પણ તેઓનાતરફ ગુરુજીવી વૃત્તિ રાખવી અને ધર્મતત્ત્વનો
વિદેશ કરનારા પુરુષોમાં પણ ગુરુજીવી ન વૃત્તિ રાખવી.

૧૦૮ ગુરુભાવ રાખવાયોગ્ય બીજા પાત્રો પણ બતાવેછે—

શ્રેયસ્તુ ગુરુવદ્વૃત્તિં નિત્યમેવ સમાચરેત્ ॥

ગુરુપુત્રેષુ ચાર્યેષુ ગુરોશ્ચૈવ સ્વવન્ધયુ ॥ ૨૦૭ ॥

સર્વદા વિદ્યા તથા તપસી વૃદ્ધ પુરુષોમાં, સમાન જાતિવાળા ગુરુપુત્રોમાં
અને ગુરુના કાકાવગેરે બધુઓમાં ગુરુની પેઠે વૃત્તિ રાખવી. ૨૦૭.

પોતાના કરતાં જ્યોતે વિદ્યા તથા તપવગેરેથી અધિક હોય તેઓમાં સ-
મવપ્રમાણે અભિવાદન તથા પ્રાસુત્યાનાદિ ગુરુજીવી વૃત્તિ કરવી સમાન જાતિ-
વાળા પોતાથી અવસ્થાએ અધિક હોય એવા ગુરુપુત્રોમાં અને ગુરુઓના બધુ-
ઓમાં પણ ગુરુભાવ રાખવો.

ગુરુપુત્રમાં ગુરુભાવ રાખવાની વ્યવસ્થા કહેછે—

વાલઃ સમાનજન્મા વા શિષ્યો વા યજ્ઞકર્મણિ ॥

અધ્યાપયન્ગુરુસુતો ગુરુવન્માનમર્હતિ ॥ ૨૦૮ ॥

બાળક, સમાન અવસ્થાવાળો અથવા શિષ્ય એવો પણ ગુરુનો પુત્ર વેદ
ભણી તૈયાર થયેલો હોવાથી વેદાધ્યયન કરાવવા સમય હોય તે યજ્ઞકર્મના દર્શન-
માટે આવ્યો હોય ત્યારે ગુરુની પેઠે માન દેવાસાયક છે. ૨૦૮

ગુરુનો પુત્ર અવસ્થાએ પોતાથી નાનો હોય અથવા સરખી અવસ્થાવાળો
હોય તે વેદ ભણી તૈયાર થયો હોય અને વેદાધ્યયન કરાવી શકે તેવા સામ-
ર્થ્યવાળો થયો હોય, પછી તે બીજી કોઈ વિધામાં ભલે પોતાનો શિષ્ય હોય
તો પણ જ્યારે યજ્ઞના દર્શનમાટે આવ્યો હોય ત્યારે તે ગુરુની પેઠે માનનું
પાત્ર મણાયછે યજ્ઞમાં તે કત્વિજ હોય કે ન હોય તે વાત અહીં ધ્યાનમાં
લેવાની નથી. આ મ્લોકનો અર્થ બીજી રીતે એવો પણ કરવામાં આવેછે કે
યજ્ઞકર્મમાં જે કત્વિજ હોય તે બાળક હોય, સમાન અવસ્થાવાળો હોય કે
ભલે અંગાધ્યયનવગેરેમાં પોતાનો શિષ્ય હોય તો પણ ગુરુની પેઠે માનનું
પાત્ર છે તેમ જ ગુરુપુત્ર કંઈ ચોક્કસ પણ ભણાવતો હોય તે પણ ગુરુની
પેઠે માનનું પાત્ર છે.

ગુરુપુત્રને ગુરુની પેઠે માનવું પાત્ર કહી તેની ગુશ્રૂપા તથા ગુરુની ગુશ્રૂપામાં જે કાંઈ ફરક રાખવાનો છે તે બતાવેછે—

ઉત્સાદનં ચ ગાત્રાણાં સ્નાપનોચ્છિષ્ટભોજને ॥

ન કુર્યાદ્ગુરુપુત્રસ્ય પાદયોશ્વાવનેજનમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

ગુરુપુત્રના ગાત્રોનું ઉદ્ધર્તન, સ્નાપન, તેનું ઉચ્છિષ્ટ ભોજન તથા પાદપ્ર-
ક્ષાવન એ કરના નહિ ૨૦૯

ઉદ્ધર્તન એટલે તેનાદિથી અવ્યથા દેશ દોષ તેને ચોળીને સાફ કરવું
તે, સ્નાપન એટલે નવરાવડ તથા તેના ઉચ્છિષ્ટનું ભોજન અને પાદપ્રક્ષાવન એ
ગુરુપાત્રના ન કરવા એમ કહેવાથી જો કે અગાઉ કહેલ નથી તો પણ ગુરુના
સબધમાં એ સંધણ કરવું એ અર્થેત્ સિદ્ધ થાયછે.

ગુરુસ્ત્રીપ્રતિ માનવૃત્તિનો પ્રકાર કહેછે—

ગુરુવત્પ્રતિપૂજ્યાઃ સ્યુઃ સર્વર્ણા ગુરુયોપિતઃ ॥

અસર્વર્ણાસ્તુ સંપૂજ્યાઃ પ્રત્યુત્થાનાભિવાદનૈઃ ॥ ૨૧૦ ॥

સમાનવર્ણુરાગી ગુરુની સ્ત્રીઓ ગુ ની પેઠે જ પૂજ્યોગ્ય છે અને સમા-
નવર્ણુરાગી ન હોય એની ગુરુસ્ત્રીઓ પ્રત્યુત્થ ન તથા અભિવાદનથી માન આ-
પનાયોગ્ય છે ૨૧૦

ગુરુની સ્ત્રીઓ જે સમાનવર્ણુરાગી એટલે સમાનભતિરાગી હોય તે ગુરુની
પેઠે પૂજ્યોગ્ય છે અને સમાનભતિરાગી ન હોય તે બીજી રીતે નહિ પણ
માત્ર પ્રત્યુત્થાન એટલે માત્રે ઉઠી ઉભા થવું તથા અભિવાદનવગેરેથી પૂજ-
યોગ્ય છે આમાં પણ પોતાકરતાં ઉત્તરતા વળુવાળી ગુરુની સ્ત્રીપ્રતિ પ્રત્યુત્થાન-
માત્ર જ કાવું પણ અભિવાદન કરવું નહિ

ગુરુપત્નીની ગુશ્રૂપામાં વર્જવાના પ્રકાર બતાવેછે—

અભ્યક્તનં સ્નાપનં ચ ગાત્રોત્સાદનમેવ ચ ॥

ગુરુપત્ન્યા ન કાર્યાણિ કેશાનાં ચ પ્રસાધનમ્ ॥ ૨૧૧ ॥

ગુરુપત્નીનું અભ્યજન એટલે શરીરે તેજમર્દન કરવું નહિ, તેમને નવરા-
વનાં નહિ, તેમના ગાત્રોનું ઉદ્ધર્તન કરવું નહિ તથા તેમના કેશોનું પ્રસાધન
પણ કરવું નહિ. ૨૧૧

જેમાં સરીરનો સ્પર્શ થાય એવી કોઈ પણ ક્રિયા ગુરુપત્નીની કરવી નહિ એમ અભિપ્રાય છે કેરોનું પ્રસાધન એટલે સિંદૂરથી અથવા કેસરથી સેંધાન રચના તે તો દિગ્દર્શનમાત્ર છે, તેથી ચંદનનું અનુલેપન વગેરે અન્ય પણ દેહપ્રસાધનો કરવાં નહિ.

ગુરુપત્ની યુવાવસ્થાવાળી હોય અને બ્રહ્મચારી પણ યુવાવસ્થાવાળો હોય તો તેણે ઘણી જ મર્યાદા જાળવવાની છે તે જણાવેછે—

ગુરુપત્ની તુ યુવતિર્નાભિવાદ્યેહ પાદયોઃ ॥

પૂર્ણવિંશતિવર્ષેણ ગુણદોષો વિજાનતા ॥ ૨૧૨ ॥

સંપૂર્ણ વીસવર્ષની અવસ્થાવાળો શિષ્ય જે, ગુણ તથા દોષને જાણેછે તેણે યુવાવસ્થાવાળી ગુરુપત્નીને પગમાં પડીને અભિવાદન કરવું નહિ. ૨૧૨.

શિષ્યની વીસવર્ષની અવસ્થા જણાવી છે તે તેની યુવાવસ્થાનો પ્રકર્ય માત્ર જ દેખાડવાને છે, તેથી કદી એ વર્ષ નાનો હોય કે પાંચદશવર્ષ મોટો હોય તો પણ તેણે યુવાવસ્થાવાળી ગુરુપત્નીના ચરણને સ્પર્શ કરી અભિવાદન કરવું નહિ કારણ કે તેમાં ગુણકરતાં દોષ મોટો છે. મોટું ગુણદોષ સમજી બ્રહ્મચારીએ તેમ કરવું નહિ ગુરુને ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ કરનારા બ્રહ્મચારીમાં એ વિચાર પરંપરાના નિરીક્ષણથી તથા પોતાથી અવસ્થાએ મોઢોટા ગુરુભાઈઓના સમન્વયવાગેરેથી હોવો જ જોઈએ. યુવાવસ્થાવાળા શિષ્યે તો દૂરથી ભૂમિપર તમીને એવી ગુરુપત્નીને અભિવાદન કરવું એમ આગળપર કહેશે.

ગુરુપત્ની જે, માતાનુદય છે તે પણ જો યુવાવસ્થાવાળી હોય તો તેની શુશ્રૂષામાં અપ્રમત રહેવાની, ઉપર જે ભૂલામણ આપી તેનું સામાન્ય કારણ જણાવેછે—

સ્વભાવ એવ નારીणां नराणामिह दूषणम् ॥

अतोर्थान्न प्रमादयन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥ २१३ ॥

પુરોને દૂષણયુક્ત કરવા એ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ હોયછે. એટલામાટે પ્રમાદ પુરોને સ્ત્રીઓમાં પ્રમાદ કરના નથી. ૨૧૩.

પોતાની શુજારચેષ્ઠાથી મોઢ દત્તપત્ર કરી પુરોને ઘેરેથી બ્રહ્મ કરવા એ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ જ છે. સ્વભાવ જ છે એમ કહેવાથી એમ પણ સૂચ્યું ॥

પુરુષને મોહિત કરવાની શ્રીને ઇચ્છા ન હોય તો પણ તેના સૌંદર્યવગેરે ગુણો પુરુષને મૂઠ બનાવી દે છે. માટે પોતાના દિનને સમજનારા પુરુષો દૂરથી જ સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરે છે સ્ત્રીઓના સંબંધમાં આવવાનો પ્રભાવ દરતા નથી એટલે તેનો રૂપસાદિક કરતા નથી કારણકે સ્ત્રીના રૂપસાદિકથી ચિત્તમાં ક્ષોભ થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેમાં પણ યુવાવસ્થાવાળા પુરુષને ચિત્તમાં ક્ષોભ થવાનો વધારે સંભવ છે માટે ઉપરના શ્લોકમાં તેનો ખાસ નિર્બેધ કરેલો છે. તેથી બાળક જાદુચારી યુવાવસ્થાવાળી પુરુષત્રીના પગમાં પડીને પણ અસિવાન ન કરે તો કશી અડચણ નથી. કારણકે તેના ચિત્તમાં ક્ષોભ થવાનો સંભવ નથી.

“મારું” મન ચસાયમાન થાય તેનું નથી” એવા ભરોંસાથી સ્ત્રીઓના સંબંધમાં આવવું તે પણ હુલાપણું નથી એમ દર્શાવે છે—

અવિદ્વાંસમલં લોકે વિદ્વાંસમપિ વા પુનઃ ॥

પ્રમદા હ્યુત્પથં નેતું કાનક્રોધવશાનુગમ્ ॥ ૨૧૪ ॥

લોકમાં કામક્રોધને વગ થયેવા અરિદ્વાન તેમ જ વિદ્વાનને પણ અવળે માર્ગે લઇજવાને સ્ત્રીઓ સમર્થ જ છે ૨૧૪

જેણે ઉદ્વિગ્ધોને વશ કરેલ હોય તથા જે પુરુષત્રીસામે કુદ્વિધી ભેવામાં મોટું પાપ લાગે છે એમ જાણતો હોય તે, યુવતી પુરુષત્રીના પગને રૂપસંકરી અસિવાન કરે તો દોષ નહિ. એમ માનવાનું નથી કેમકે એવા દોષોને જાણતો હોય અને ન જાણતો હોય એ બન્ને સ્ત્રીના વિષયમાં સમાન છે એમાં વિદ્વાન્નાર્ત્ત જોર ચાલે નથી કારણકે કામક્રોધને વશ થયેલા ગમે તેવા પુરુષને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ માર્ગમાં લઇજવામાં સ્ત્રીઓ સમર્થ છે “કામક્રોધને વશ થયેલા” એ વિશેષજ્ઞ મુખ્યત્વે યુવાવસ્થા અને તેમાં પણ કાંઈ અપરિપક્વ મનવાળા પુરુષનો જ નિર્દેશ કરે છે તેથી અન્ય ત બાળક, અલ્પ વૃદ્ધ, મદારોગી તથા સંસારધર્મનો સર્વથા નાશ કરનારા પુરુષને તેમાં લેવાના નથી તે સિવાય કાંઈ પણ પુરુષ એવો નથી કે જે સ્ત્રીમાં મોહ ન પામે વસિષ્ઠે કહ્યું છે કે

રોગાર્તિરદ્વના તૃષ્ણા ચમ્પીરમપિ માનવમ્ ।

ઉત્તાનતા નયન્ત્યાશુ સૂર્યાશવ દ્વામ્બુજમ્ ॥

સૂર્યનાં કિરણો જેમ કમળને ચપ્પુ કરી નાખે છે તેમ રોગપીડા, સ્ત્રી અને તૃષ્ણા એઓ ગંભીર માણસને પણ ચતોપાદ પછાડી દે છે તેથી તેને પોતાનું કાન પણ રહેવું નથી.

ઉપર જણાવવાપ્રમાણે સ્ત્રીજાતિમાં સ્વભાવ તથા સામર્થ્ય હોવાથી કોઈ પણ સ્ત્રીની સાથે એકાંત ન સેવવાની મનુષ્ય ભસામણ કરે છે—

માત્રા સ્વભાવ દુહિત્રા વા ન વિવિક્તાસનો ભવેત્ ॥

ચલચાનિન્દ્રિયગ્રામો વિદ્વાંસમપિ કર્પતિ ॥ ૨૧૫ ॥

માતા, બહેન કે પુત્રીમાંથી પણ એકાંતમાં બેસવું નહિ. કાચુકે દિ-યોનો અમદ એવો તો જગવાન છે કે પિદ્ધાનને પણ પરવશ કરી દે છે. ૨૧૫.

ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ અત્યંત અવિશ્વસનીય છે અને તેથી કોઈ પણ સ્ત્રીની સાથે એકાંત ગેવથી નહિ. માતા, બહેન અને પુત્રી એ સખ્દનું મંદલ અન્ય સ્ત્રીઓની સાથે એકાંતમાં બેસવાના અત્યંત નિષેધને માટે છે.

આમ હોવાથી યુવાવસ્થાવાળી ગુરૂપત્નીને અભિવાદન કરવાનો અન્યપ્રકાર બતાવે છે—

કામં તુ ગુરુપત્નીનાં યુવતીનાં યુવા ભુવિ ॥

વિધિવદ્વન્દનં કુર્યાદસાવહમિતિ વ્રુવન્ ॥ ૨૧૬ ॥

યુવાવસ્થાવાળા શિષ્યે “આ હું છું” એ પ્રમાણે બોલી યુવાવસ્થાવાળી ગુરૂપત્નીને વિધિપ્રમાણે પૂ’તીપર વંદન કરવું. એમાં કશી અડચણ નથી. ૨૧૬.

અભિવાદયંમુકદર્માદ મોઃ આ વાક્યમાં અમુક સખ્દને ટેકાણે પોતાનું નામ ગણી તે વાક્ય બોલી દૂરથી પૃથ્વીપર નમી યુવાન શિષ્યે યુવતી ગુરૂપત્નીને વિધિપ્રમાણે અભિવાદન કરવું એમાં કશી દરમત નથી. તે જણ્યારી બાળક હોય અને ગુરૂપત્ની વધુ હોય તો પાદોપસંગ્રહણ કરવામાં રોય નથી.

હવેનાં દૂરથી પૃથ્વીપર નમીને અભિવાદન કરવું પણ પ્રવાસથી આવીને તો ગુરૂપત્નીનું પાદોપસંગ્રહણ કરવું એવી મૂટ આવે છે—

વિપ્રોપ્ય પાદગ્રહણમન્વહં ચાભિવાદનમ્ ॥

ગુરુદારેષુ કુર્વતિ સર્તા ધર્મમનુસ્મરન્ ॥ ૨૧૭ ॥

શિષ્ટ પુરોના ધર્મને જાણનાર પુરૂષે પ્રવાસમાંથી આવીને ગુરૂપત્નીનું પાદોપસંગ્રહણપૂર્વક તથા પ્રતિદિન પૃથ્વીઉપર અભિવાદન કરવું. ૨૧૭.

પ્રવાસમાથી આવીને યુવાવસ્થાવાળાએ પણ ગુરુપત્નીને ડાબા હાથથી ડાબા પગને અને જમણા હાથથી જમણા પગને એમ રૂપરૂંડ કરી અભિવાદન કરવું આવેા ગિદ્ધ લોકોનો આચાર છે એમ ધારી એ કરવાનું છે, બાકી દમેરા તેા પૃથ્વીઉપર જ અભિવાદન કરવું

ઉપર કહેલ ગુરુશુશ્રૂયાના વિધિનું કૃપા કહેછે—

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ॥

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूपुरधिगच्छति ॥ ૨૧૮ ॥

જેમ કાદાળીથી ખોદતો પુરૂષ જળને પામેછે તેમ ગુરુની શુશ્રૂયા કરનાર પુરૂષ ગુરુમાં જે વિદ્યા દોષ તેને પામેછે ૨૧૮.

ગુરુનું આરાધન કરી રવાંચાયને સિદ્ધ કરેા એ જ સર્વપ્રકારની સેવાનું કૃપા છે જેમ પુરૂષ કાદાળીવગેરે સાધનથી પૃથ્વીને ખોદવાઉપ કવેશને સદ્ધન કરે તેા જ જળને પામેછે તે પ્રમાણે શિષ્ય પણ ગુરુશુશ્રૂયાનો બોલે બરાબર જાણે અને તેમા ઠરાવે નહિ તેા જ ગુરુપાસેની વિદ્યાને પૂરી રીતે મેળવી શકેછે

બ્રહ્મચારીના ત્રણ પ્રકાર કહેછે—

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ॥

नैनंग्रामेभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात्કचित्॥૨૧૯॥

બ્રહ્મચારીએ મુડ ગદેતુ એટલે મન્તકકૃપર સર્વ કેશોનુ મુડન કરાવવું, અથવા જટિલ રહેતુ એટલે સર્વ કેશોની જટા ગાખવી અથવા નિખાજટ રહેવું એટલે શિખાવગર ખીજન કેશોનુ મુડન કરાની નિખાતી જ જટા નાખવી આ બ્રહ્મચારીને કદી પણ ગામમા સૂર્યાસ્ત કે સૂર્યોદય ન થવો જોઇએ ૨૧૯

બ્રહ્મચારી મન્તકકૃપર સમગ્રમુડન કરાવે, શિખા રાખી બાકીનુ મુડન કરાવે અથવા જટા રાખે એટલે આ ત્રણ પ્રકારમાથી દરકોઇ પ્રકાર તેણે રાખવો તેને કદી પણ ગામમા સૂર્યાસ્ત કે સૂર્યોદય ન થવો જોઇએ એટલે પ્રાતઃ સંધ્યા તથા સાય સંધ્યા તેણે અરણ્યમા જઇને જરૂરી પણ બાવ બ્રહ્મચારીએા રી એમ અરણ્યમાં જવાનો બોલે હડાવાય નહિ તેથી આ વાક્યની એવી ભાવબળ કદાચ ઉવામાં આવેછે કે ગામમાં એટલે ગ્રામવધર્મને સૂચવનારી નિદ્રામા સૂર્યાસ્ત કે સૂર્યોદય ન થવો જોઇએ, અર્થાત્ તેણે સૂર્યાસ્ત સમયે કે સૂર્યોદય સમયે નદી પણ નિદ્રા કરવી નહિ તાત્પર્ય એ જ છે કે તે વખતે તેણે કદી પણ સંયન નહિ જ કરવું

કંઈ પણ રોગાદિક આધાસિવાય સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્ત સમયે
બ્રહ્મચારી સૂતો રહે તો તેને દાપ લાગે છે એટલામાટે તેનું પ્રા-
યશ્ચિત્ત કહે છે—

તં चेदभ्युदियात्सूर्यः शयानं कामचारतः ॥

निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्જપત્રુપવસેદ્દિનમ્ ॥ ૨૨૦ ॥

બ્રહ્મચારી મૂતો દોપ અને સૂર્યોદય થઈ જાય અથવા સૂર્યનો અસ્ત થઈ
જાય, પછી તે ભણે જાણતો દોપ કે ન જાણતો દોપ તો પણ તેણે આખો દિવસ
ઉપવાસ કરવો અને જપ કરવો ૨૨૦.

સૂર્ય ઉગે તથા આપમે તે વખતે તે બાળને સૂતો રહે અથવા તેને ખ-
બર ન રહેવાથી સૂતો હોય તો પણ સંધ્યોપાસનના સમયનું ઉદ્ધાન થવાને
હીને તેણે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે આખો દિવસ ઉપવાસ કરવો તથા ગાયત્રીનો જપ
કરવો કારણકે તેને માટે ગાયત્રીમંત્રનું જ પ્રધાન્ય છે, અને તેથી જ ગોતમે
આ પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રકરણમાં ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરવો એમ ચોખ્ખું કહ્યું છે
બ્રહ્મચારી સૂતો હોય અને સૂર્યોદય થઈ જાય તો તે જ દિવસ જપ કરતાં
ઉપવાસ કરવો અને જો સૂર્યાસ્ત થઈ જાય તો બીજો દિવસ જપ કરતાં
ઉપવાસ કરવો.

પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવાથી થતી હાનિ દર્શાવે છે—

સૂર્યેण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोभ्युदितश्च यः ॥

प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा ॥ ૨૨૧ ॥

બ્રહ્મચારી સૂતો હોય અને સૂર્યનો અસ્ત થઈ જાય અથવા સૂર્યનો ઉદય
થઈ જાય છતાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરે નહિ તો તે મોટા પાપથી યુક્ત થાય છે ૨૨૧.

પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો મોટું પાપ લાગે છે, જે પાપ નરનો હૃદય છે.
માટે પ્રાયશ્ચિત્ત અવશ્ય કરવું એમ તાત્પર્ય છે.

સવારમાંજ સૂતો રહી સંધ્યોપાસનનો સમય ગુમાવે તો તેને
પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો મોટું પાપ
લાગે છે માટે તે સમયે સંધ્યોપાસન કરવામાં સાવધાન રહેવાની
લલામણ કરે છે—

આચમ્ય પ્રયતો નિત્યમુખે સન્ધ્યે સમાહિતઃ ॥

શુચો દેશે જપક્ષપ્યમુપાસીત યથાવિધિ ॥ ૨૨૨ ॥

સર્વદા આચમન કરી પવિત્ર થઈ એકાગ્રમનથી પવિત્ર દેશમાં ગાયત્રી-મંત્રનો જપ કરનાં વિધિપ્રમાણે બન્ને સંધ્યાનું ઉપાસન કરવું. ૨૨૨.

ઉપર જણાવ્યાપ્રમાણે બન્ને સંધ્યાના સમયમાં મગનથી મોટા દોષ લાગેછે માટે આચમન કરી પવિત્ર થઈ સાવધાનપણે પવિત્ર દેશમાં ગાયત્રી-મંત્રનો જપ કરતાં બન્ને સંધ્યાનું ઉપાસન કરવું એટલે બન્ને સંધ્યાના સમયમાં ભગવાન મયંનાશાયણની ઉપાસના કરવી.

જે કર્મનો શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કરવામાં ન આવ્યો હોય પણ માત્ર લોકમાં જ પરંપરાથી ચાલતું હોય તે પણ જે શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ ન હોય તો તે શ્રી કે શુદ્રનો દાખલો લેઈને અથવા તે કહે તેમ પણ કરવામાં અડચણ નથી, જેવાનું એટલું જ છે કે તે કલ્યાણકારી હોયું લેઈએ, કે જેમાં મન પણ સંતોષ પામે. તો તેવાં આચરણની છૂટ આપેછે—

યદિ સ્ત્રી યદ્યવરજઃ શ્રેયઃ કિંચિત્સમાચરેત્ ॥

તત્સર્વમાચરેદ્યુક્તો યત્ર વાસ્ય રમેન્મનઃ ॥ ૨૨૩ ॥

જે શ્રી અથવા શુદ્ર પણ કંઈ શ્રેયનું આચરણ કરે તો તે સધળું વિદ્વાને કરવું, અથવા તેનું મન શાસ્ત્રથી અનિર્ણિત જે જાગનમાં રમણ કરે તે પણ કરવું. ૨૨૩.

આચાર્યની સ્ત્રી તથા આચાર્યથી કનિષ્ઠપ્રાતાત્રગેરે આચાર્યની પાસેથી શીખીને જે કંઈ ત્રિવર્ગસંબંધી કાર્ય કરતા હોય તે પણ કરવું, કેમકે તેઓને આચાર્યના સગથી કલ્યાણમાર્ગનું જ્ઞાન હોયછે, અથવા શુદ્ર પણ જે ઉપદેશ કરે કે મુક્તિદાયી તથા જલથી આપ્રમાણે શુદ્ધિ કરાયછે, હોય બરાબર ઘોવા. મુક્તિકા તથા જળથી શુદ્ધિ કરવાનો ક્રમ તમને વિસ્મૃત થયો જણાયછે, તમારા આચાર્ય જલવગેરેથી જે શુદ્ધિ કરેછે તે અનેકવાર મારા જેવામાં આવેલ છે. આવીરીતે આચાર્યની પત્ની આચમનની રીતવગેરે શિખે તે સધળું કરવું, તેને શ્રીનો કે શુદ્રનો ઉપદેશ ગણી તેનું અપમાન નહિ કરવું, પણ તેના કહેવાપ્રમાણે તે કાર્ય શ્રદ્ધાથી કરવું, કારણકે આચાર્યના ઘરમાં આચાર્યની સ્ત્રી તથા

કંઈ પણ રોગાદિક ખાધાસિવાય સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્ત સમયે
બ્રહ્મચારી સૂતો રહે તો તેને દાપ લાગે છે એટલામાટે તેનું પ્રા-
યશ્ચિત્ત કહે છે—

તં ચેદમ્બુદિયાત્સૂર્યઃ શયાનં કામચારતઃ ॥

નિમ્લોચેદ્વાપ્યવિજ્ઞાનાજ્જપત્રુપવસેદિનમ્ ॥ ૨૨૦ ॥

બ્રહ્મચારી સૂતો હોય અને સૂર્યોદય થઈ જાય અથવા સૂર્યનો અન્ત થઈ
જાય, પછી તે ભડે જાણતો હોય કે ન જાણતો હોય તો પણ તેણે આખો દિવસ
ઉપવાસ કરવો અને જપ કરવો ૨૨૦.

સૂર્ય ઉગે તથા આપમે તે વખતે તે જાણીને સૂતો રહે અથવા તેને જ-
ખર ન રહેવાથી સૂતો હોય તો પણ સંધ્યોપાસનના સમયનું ઉક્ત ધ્યાન થવાને
લીધે તેણે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે આખો દિવસ ઉપવાસ કરવો તથા ગાયત્રીનો જપ
કરવો કારણકે તેને માટે ગાયત્રીમંત્રનું જ પ્રધાન્ય છે, અને તેથી જ ગોતમે
આ પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રકરણમાં ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરવો એમ શ્રોત્ર્યું કહ્યું છે.
બ્રહ્મચારી સૂતો હોય અને સૂર્યોદય થઈ જાય તો તે જ દિવસ જપ કરતાં
ઉપવાસ કરવો અને જો સૂર્યાસ્ત થઈ જાય તો બીજો દિવસ જપ કરતાં
ઉપવાસ કરવો.

પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવાથી થતી હાનિ દર્શાવે છે—

સૂર્યેણ હ્યભિનિર્મુક્તઃ શયાનોમ્બુદિતશ્ચ યઃ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તમકુર્વાણો યુક્તઃ સ્યાન્મહતૈનસા ॥ ૨૨૧ ॥

બ્રહ્મચારી સૂતો હોય અને સૂર્યનો અન્ત થઈ જાય અથવા સૂર્યનો ઉદય
થઈ જાય છતાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરે નહિ તો તે મોટા ખપથી યુક્ત થાય છે ૨૨૧.

પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો મોટું પાપ લાગે છે, જે પાપ નરકનો હેતુ છે.
માટે પ્રાયશ્ચિત્ત અવશ્ય કરવું એમ પ્રાપ્ત્યે ॥

સવારમાંજ સૂતો રહી સંધ્યોપાસનનો સમય ગુમાવે તો તેને
પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો મોટું પાપ
લાગે છે માટે તે સમયે સંધ્યોપાસન કરવામાં સાવધાન રહેવાની
ભલામણ કરે છે—

આચાર્યશ્ચ પિતા ચૈવ માતા ભ્રાતા ચ પૂર્વજઃ ॥

નાર્ત્તેનાપ્યવમન્તવ્યા બ્રાહ્મણેન વિશેષતઃ ॥ ૨૨૫ ॥

પીઝ પામેલા પુરૂષે પણ આચાર્ય, પિતા, માતા અને મોહોટો ભાઈ એઓનું અપમાન કરવું નહિ. બ્રાહ્મણે તો વિશેષે કરી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ૨૨૫.

કોઈ બીજાનું પણ અપમાન કરવું નહિ અને તેમાં પણ આચાર્યવગેરેનું અપમાન તો નહિ જ કરવું એમ જણાવવાને માટે પીઠિતે પણ તેનું અપમાન ન કરવું એવી આજ્ઞા કરી છે આ આજ્ઞાનું પાલન બ્રાહ્મણનેમાટે તો અતિશય આવશ્યક છે કારણકે તે સર્વથી એક જાતિ હોવાથી બીજાઓ તેના હાંખણે તરત લે છે.

આચાર્યવગેરેનો અનાદર ન કરવાનું બહુ ધ્યાન આપવાનું થાય કારણ કહે છે—

આચાર્યો બ્રહ્મણો મૂર્તિઃ પિતા મૂર્તિઃ પ્રજાપતેઃ ॥

માતા પૃથિવ્યા મૂર્તિસ્તુ ભ્રાતા સ્વો મૂર્તિરાત્મનઃ ૨૨૬

આચાર્ય પરમાત્માની મૂર્તિ છે, પિતા બ્રહ્માની મૂર્તિ છે, માતા પૃથિવીની મૂર્તિ છે અને પોતાનો ભાઈ ક્ષેત્ર-આત્માની મૂર્તિ છે ૨૨૬.

આ સમજા હપકારે હોવાથી તેઓને અનાદર કરવામાં આવે પાપ લાગે છે તે હપશત શાસ્ત્રની આજ્ઞાનો બ મ દ્યોનું પાપ લાગે છે અને તેથી પણ વિશેષમાં તેઓનું અપમાન કરવાથી તે તે દેવનું અપમાન કરવાનું પાપ લાગે છે. માટે તેઓનું કદી પણ અપમાન કરવું નહિ.

માતાપિતાની શુશ્રૂષામાં વિશેષ આદર કરાવવામાટે તેઓ સંતાનનેમાટે જે મોટા કલેશને સહન કરે છે તેનું સ્મરણ આપે છે—

યં માતાપિતરૌ કલેશં સહેતે સંભવે નૃણામ્ ॥

ન તસ્ય નિષ્કૃતિઃ શક્યા કત્તું વર્ષશતૈરપિ ॥ ૨૨૭ ॥

મનુષ્યોની ઉત્પત્તિમાં માતા અને પિતા જે કલેશને સહન કરે છે તેને બદલો સેંકડો વર્ષે પણ વાળી શકાય તેમ નથી ૨૨૭.

તેના નોકરચાકરને દમેચના પરિચયથી તેણે કેટલોક અનુમત્ત દોષ છે. એ કે તેણે
વેદ નહિનાર નથી દોષતાં, તોપણ તેઓને વેદ નહિનારનો સંબંધ દોષ છે તેથી
તેઓનો કેટલોક આચાર પ્રમાણરૂપ ગણવાની આજ્ઞા કરી છે એ આચાર શ્રે-
યરૂપ દોષો તોછએ એ તો કહેવાઈ જાય છે. આ આચાર્યવચનના પ્રમા-
ણનો અનુવાદ છે. એટલે આચાર્યે કહેલો ઉપદેશ સ્ત્રી તથા શૂદ્રદ્વારા મળે તો
તે પણ પ્રમાણ છે તો પછી આચાર્ય પોને કહે તે પ્રમાણ હોય તેમાં તો શી
જ નવાઈ? તેમ જ જે સાત્રથી અનિષિદ્ધ જાળતમાં મનને સંતોષ થાય તે
પણ આચરવાયોગ્ય છે. આ વાત આત્મનસ્તુતિરેષુ ચ એ અગાડના વાક્યથી
સિદ્ધ હોવા છતાં કલ્યાણની વાત ફરી ફરીને યાદ આપવી એછએ એ નિયમને
અનુસરીને અહીં ફરીથી કહી છે.

સ્ત્રીશૂદ્રવગેરે પણ શ્રેયનું આચરણ કરતાં હોય તે આચરણ
ગ્રાહ્ય છે એમ જણાવ્યું તો પછી શ્રેય એટલે શું તે સમજાવવાની
જરૂર જણાતાં કહે છે—

ધર્માર્થાનુચ્યતે શ્રેયઃ કામાર્થો ધર્મ એવં ચ ॥

અર્થ એવંહ વા શ્રેયસ્ત્રિવર્ગં ઇતિ તુ સ્થિતિઃ ॥ ૨૨૪ ॥

ધર્મ તથા અર્થ એ જ શ્રેય છે એમ કેટલાએક આચાર્ય માનેછે, કામ
તથા અર્થ એ જ શ્રેય છે એમ કેટલાએક માનેછે, ધર્મ છે તે જ શ્રેય છે એમ
કેટલાએક માનેછે અને અર્થ છે તે જ આ લોકમાં શ્રેય છે એમ કેટલાએક
માનેછે. પણ બિદ્વાંત એવો છે કે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે જો ત્રિવર્ગ
કહેવાયછે તે જ શ્રેય છે. ૨૨૪.

કેટલાએકનો એવો મત છે કે કામના હેતુ હોવાથી ધર્મ તથા અર્થ એ
જ શ્રેય છે જીએ મત એવો છે કે મુખના કારણરૂપ દોષાથી અર્થ તથા કામ
શ્રેયરૂપ છે કેટલાએક એમ માનેછે કે અર્થ તથા કામના ઉપાયરૂપ દોષાને લીધે
ધર્મ જ શ્રેય છે અને કેટલાએક એમ પણ માનેછે કે ધર્મ તથા કામનું સાધન
હોવાથી અર્થ જ શ્રેય છે. પણ ખરી વાત એ છે કે ધર્મ, અર્થ તથા કામ એ
ત્રણે શ્રેયરૂપ છે. પરમ શ્રેય તો મોક્ષ જ છે એ આવળકપર કહેવામાં આવશે.

આચાર્યવગેરે પૂજ્યજનોનો અનાદર કરવાથી એ શ્રેયનો
પ્રતિધાત થાયછે માટે તેઓનો અનાદર ન કરવાની મજબૂત
સલામત્ત કરેછે—

આચાર્યશ્ચ પિતા ચૈવ માતા ભ્રાતા ચ પૂર્વજઃ ॥
નાર્ત્તેનાપ્યવમન્તવ્યા વ્રાહ્મણેન વિશેષતઃ ॥ ૨૨૫ ॥

પીઠા પામેલા પુરૂષે પણ આચાર્ય, પિતા માતા અને મોટોટો ભાઈ એઓનું અપમાન કરવું નહિ બ્રાહ્મણે તો વિશેષે કરી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે ૨૨૫

કોઈ ખીલતું પણ અપમાન કરવું નહિ અને તેમા પણ આચાર્યવગેરેનું અપમાન તો નહિ જ કરવું એમ જણાવવાને માટે પીડિતે પણ તેનું અપમાન ન કરવું એવી આજ્ઞા કરી છે આ આજ્ઞાનું પાલન બ્રાહ્મણને માટે તો અતિશય આવશ્યક છે કારણકે તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ ભતિ હોવાથી ખીલતો તેનો દાખલો તરત લે છે

આચાર્યવગેરેના અનાદર ન કરવાનું બહુ ધ્યાન આપવા-
યોગ્ય કારણ કહે છે—

આચાર્યો વ્રહ્મણો મૂર્તિઃ પિતા મૂર્તિઃ પ્રજાપતેઃ ॥
માતા પૃથિવ્યા મૂર્તિસ્તુ ભ્રાતા સ્વો મૂર્તિરાત્મનઃ ૨૨૬

આચાર્ય પરમાત્માની મૂર્તિ છે પિતા વ્રહ્માની મૂર્તિ છે માતા પૃથ્વીની મૂર્તિ છે અને પોતાનો ભાઈ ક્ષેત્રજ-આત્માની મૂર્તિ છે ૨૨૬

આ સઘળા ઉપકારક હોવાથી તેઓનો અનાદર કરવામા મોટું પાપ લાગે છે તે ઉપરાંત શાસની આગનો ભગ મૈત્રી પાપ લાગે છે અને તેથી પણ વિશેષમા તેઓનું અપમાન કરવાથી તે તે દેવનું અપમાન કરવાનું પાપ લાગે છે માટે તેઓનું કદી પણ અપમાન કરવું નહિ

માતાપિતાની શુશ્રૂષામાં વિશેષ આદર કરાવવામાટે તેઓ સંતાનને માટે જે મોટા કલેશને સહન કરે છે તેનું સ્મરણ આપે છે—

યં માતાપિતરૌ ક્લેશં સહેતે સંભવે નૃણામ્ ॥
ન તસ્ય નિષ્કૃતિઃ શક્યા કર્તુ વર્ષશતૈરપિ ॥ ૨૨૭ ॥

મનુષ્યોની ઉત્પત્તિમા માતા અને પિતા જે કલેશને સહન કરે છે તેનો બદલો સેકડો વર્ષે પણ વાળી શકાય તેમ નથી ૨૨૭

સંતાનોની ઉત્પત્તિમા માતા તથા પિતા ને કરેશ સદન કરેછે તેનો બદલો
કદીપણ વાળી રાકાય તેમ નથી માતાને પ્રથમ તો ઉદરમા ધારણ કરવાનું જ હુ ખ
છે તથા પ્રસવ સમયે પણ પ્રાણાત કષ્ટ થાયછે અને જન્મ થયા પછી પણ
જાળવવામા અને ઉછેરવામા તેને ધણી ધણી દેરાનગતિ ભોગવવી પડેછે તેમ
પિતાને પણ ઉપનયનથી આરભીને તેને બહુલી આગળ વધારવામાં ને ચિતા,
મેદેનતા અને કરેશ ભોગવવો પડેછે તે પણ વહુલી રાકાય તેમ નથી તેથી
અસખ્ય ધન દેવાથી અથવા મોદોગી આપત્તિમાથી ઉદ્ધાર કરવાથી પણ મા
તાપિતાના ઋણમાથી છઠાય તેણે તેમ નથી જ, તોપણ પોતાથી નેહની બની
શકે તેટલી શુશ્રૂષા કરવામા જરા પણ પછાત ન રહેવું એ પુત્રનું આવશ્યક
કર્તવ્ય છે

માતા, પિતા તથા આચાર્ય એઓ મોહોટો ઉપકાર કરેછે
તે માટે તેઓનું પ્રિય કરવું તેમ આપણા પોતાના દૃષ્ટ લાભમાટે
પણ તેઓનું પ્રિય કરવાની આવશ્યકતા જણાવેછે—

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ॥

तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ ૨૨૮ ॥

સર્વદા માતાપિતાનું તથા આચાર્યનું પ્રિય કરવું કારણકે એ ત્રણે પ્રસન્ન
થાય ત્યારે સવગી તપોનું ફળ મળેછે ૨૨૮

માતા, પિતા તથા આચાર્ય જેમ રાજા રહે તેમ જીવતાસૂક્ષી કયાં કરવું
એક એ વાર તેઓને રાજા રાખી પછી તેમનાતરફ વક્ષ ન અપાય તો અડચણ
નહિ એમ સમજવું નહિ કારણકે જીવતાસૂક્ષી નિરતર જ માતાપિતા તથા
શુશ્રુ પ્રિય કરવું જ જોઈએ જો તેઓ પ્રસન્ન થાય તો ચાક્રાયણઆદિ સધળા
તપોનું ફળ સહજમા મળેછે અને તેઓની અપ્રસન્નતા હોય તો બીજા ગમે
તેવા તપો રવામા આવે તે નિષ્ફળ જ સમજવા

માતાપિતા તથા આચાર્યની શુશ્રૂષા કરવી એ ઉત્કૃષ્ટ તપ
છે એમ સમજાવેછે—

तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ॥

न तैरभ्यननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ ૨૨૯ ॥

માતા, પિતા અને આચાર્યની શુશ્રૂષા એજ પરમ તપ કહેવાયછે, તેઓની
આજ્ઞાનગર બીજાને પ્રાપ્તપણુ ધર્મ કરવો નહિ ૨૨૯

માતાવગેરેની સેવા એજ પરમ તપ છે. માટે તેઓની સેવામાં વિદ્ય આને એકા દોષપણ ધર્મે કરવા દોડવું નહિ. તીર્થ, વ્રત, ઉપવાસવગેરે ધર્મો તેમની આજ્ઞા લઈને કરવા એજ યોગ્ય છે.

જેની પ્રાપ્તિ અથવા જેના સેવનની સંસ્કારયુક્ત અંતઃક-ચલુવાળાં મનુષ્યને ઇચ્છા થાય તે સઘળાંનો માતાપિતા તથા આચાર્યમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે એમ દર્શાવે છે—

ત एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ॥

त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽन्यः ॥ ૨૩૦ ॥

માતા, પિતા અને આચાર્ય એ જ ત્રણ લોકો છે, તેઓ જ ત્રણ આશ્રમો છે, તેઓ જ ત્રણ વેદો છે અને તેઓ જ ત્રણ અગ્નિ રહેલા છે. ૨૩૦

માતા, પિતા અને આચાર્ય એ જ ત્રણ લોકો. કારણકે ત્રણે લોકોની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ છે એટલે તે તે લોકોના કલ્યાણની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ છે તેઓ જ ત્રણ આશ્રમોરૂપ છે એટલે તે તે આશ્રમોમાં રહીને કરવાના સત્કર્મોના ફળને દેનારા છે તેઓ જ ત્રણ વેદોરૂપ છે એટલે ત્રણે વેદોના જપનું જ ફળ છે તેના ઉપાયરૂપ છે અને તેઓ જ ત્રણ અગ્નિરૂપ છે એટલે ત્રણ અગ્નિથી સંપાદ્યે જ્યેષ્ઠવગેરેનું ફળ છે તેને દેનાર છે. માતા જન્મભૂમિરૂપ હોવાનેથીયે પૃથ્વીનોકરૂપ છે, ઉત્પત્તિ આપનાર હોવાથી પિતા અતરિક્ષનોકરૂપ છે અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ બેનો ઉપદેશ આપનાર હોવાથી આચાર્ય સ્વર્ગનોકરૂપ છે. જન્મ આપનારપણાંરૂપ સમાનતાથી માતા બ્રહ્મચર્યઆશ્રમરૂપ છે. કારણકે બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ બીજો જન્મ આપનાર મહાયત્રે સુખભોગના હેતુરૂપ હોવાથી પિતા શુદ્ધસ્થાશ્રમરૂપ છે અને બ્રહ્મોત્તમની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ હોવાથી આચાર્ય સંન્યાસાશ્રમરૂપ. વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં જ્યારે સાથે સ્ત્રી હોય ત્યારે તેનો શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં અને જ્યારે સાથે સ્ત્રી ન હોય ત્યારે તેનો સંન્યાસાશ્રમમાં સમાવેશ થાય છે. માતા ઋગ્વેદરૂપ. કારણકે જ્યાંઓ સ્ત્રીજાતિ છે, શરીરની ઉત્પત્તિ સ્ત્રીજાતિથી જ છે અને ઋગ્વ્યો જાતા રાગેશ મૂર્તિમાન (સર્વ પ્રકારે આદૃતિ ઋગ્વ્યોથી ઉત્પન્ન થયેલ છે) એમ શ્રુતિ પણ કહે છે તેથી જ્યાંઓની સાથે સ્ત્રીઓની સમાનતા. વિધાન કરવાની સમાનતાથી પિતા યજુર્વેદરૂપ છે અને બ્રાહ્મણપણાના હેતુપણાની સમાનતાથી આચાર્ય સામવેદરૂપ. કારણ કે સામવેદો દ્રાક્ષણાના પ્રસૂતિ એટલે સામવેદ બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ કરનાર. એવી શ્રુતિ જોવામાં આવે છે.

ઉપરના શ્લોકમાં માતા પિતા તથા આચાર્યને અગ્નિરૂપે કહેલ છે તેનું અર્થવાદરૂપે આ શ્લોકથી વિવરણ કરેછે—

પિતા વૈ ગાર્હપત્યોઽગ્નિર્માતાઽગ્નિર્દક્ષિણઃ સ્મૃતઃ ॥

ગુરુરાહવનીયસ્તુ સાગ્નિત્રેતા ગરીયસી ॥ ૨૩૧ ॥

પિતા ગાર્હપત્ય અગ્નિ છે, માતા દક્ષિણાગ્નિ છે અને ગુરૂને આહવનીય અગ્નિ ગણેછ છે. આ ત્રણ અગ્નિઓ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ૨૩૧.

આ ત્રણે અગ્નિઓની શુશ્રૂષાથી પણ પિતા, માતા અને ગુરૂની શુશ્રૂષા અધિક ફળ આપનારી છે એમ જણાવ્યું.

તેઓની શુશ્રૂષાનું માહાદુર ફળ દેખાડેછે—

ત્રિપ્વપ્રમાદ્યન્નેતેષુ ત્રીંલોકાન્વિજયેદ્બ્રુહી ॥

દીપ્યમાનઃ સ્વપુષા દેવવદિવિ મોદતે ॥ ૨૩૨ ॥

એ ત્રણેમાં કોઈ જાતનો પ્રમાદ ન કરતો ગૃહસ્થાશ્રમી પુરૂષ ત્રણે લોકોને જીતેછે અને પોતાના શરીરથી દેદીપ્યમાન થઈ દેવોની પેઠે સ્વર્ગમાં આનંદ પામેછે. ૨૩૨.

એ ત્રણેમાં અપ્રમત રહેતો ગૃહસ્થ પણ એમણે જાણ્યારી તો ઠીક જ પરંતુ ગૃહસ્થ પણ ત્રણે લોકોને જીતેછે એટલે ત્રણે લોકોમાં આધિપત્ય મેળવેછે. તેમજ સૂર્યાદિ દેવોની પેઠે પ્રકાશમાન શરીરવાળો થઈને સ્વર્ગમાં આનંદ પામેછે. પુરૂષ જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમી થાય ત્યારે માતા, પિતા તથા આચાર્ય જદા થવા આવેછે તેથી તે સમય તો વળી તેમની સેવામાં બહુ સાવધાન રહેવું એમ જણાવવામઠિ અહીં ગૃહસ્થાશ્રમીનું મહત્ત્વ કહ્યું છે.

માતા, પિતા અને આચાર્યની સેવામાં સાવધાન રહેનારો પુરૂષ ત્રણે લોકને જીતેછે એમ કહ્યું તેને વધારે સ્પષ્ટ કરેછે—

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ॥

गुरुशुश्रूपया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ ૨૩૩ ॥

માતાની ભક્તિવડે આ લોકને, પિતાની ભક્તિવડે મધ્યમ લોકને તથા એવીરીતે ગુરૂની શુશ્રૂષાવડે બ્રહ્મલોકને પામેછે. ૨૩૩.

આ લોક એટલે પૃથ્વી બાર સદન પ્રત્યક્ષ સામાન્યધર્મથી માતાસમાન છે તેથી માતાની ભક્તિવડે પુરુષ આ લોકના સુખને પામે છે મન્યમલોક એટલે અતરિક્ષનોઆ પ્રભુપતિ દેવતા રહે છે તે મેષદ્વારા પ્રભુ પાવન કરે છે એ પ્રભાણે પાવન પ્રત્યક્ષ સમાનધર્મથી પિતાની ભક્તિવડે અતરિક્ષનોઆ પ્રાપ્તિ થાય છે અને ગુરુની શુશ્રૂષાવડે વલ્લભોકને પામે છે કારણકે ગુરુ બલની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે

હવે પણ શુણ્દોષ વર્જીવી એ ત્રણેમાં વિરોધ આદ્યબુદ્ધિ કહેવે છે—

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ॥

अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ ૨૩૪ ॥

જેણે એ ત્રણેનો આદર થ્યો તેણે સર્વ ધર્મોનો આદર એ સમજવો અને જેણે એઓનો અનાદર આ તેની અપમાનિયાઓ નિ કળ થાય છે ૨૩૪

જેણે માતા, પિતા અને આચાર્યનો સન્માન આ એટલે તેઓની સેવા કરી તેને પ્રસન્ન કર્યા તેણે સમજાવ્યો ધર્મ આ એમ સમજવું ૧૨ણકે સધળા ધર્મોનું પરિપૂર્ણ ફળ તેને મળે છે, પણ જેઓ તેઓનો અનાદર કરે છે તેની આત્મરક્ષા સધળી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે ૧૨ણકે તે મરે તેટલા બીજા ધર્મો કરે પણ માતા, પિતા અને આચાર્યનું સેવન ન કરવારૂપ અધર્મ તેના ધર્માના ફળનો અટકાર કરે છે

એ ત્રણેની શુશ્રૂષામાં વિગત આવે એનું બીજું કાંઈ પણ ન કંઈ એટલે સૂધી કહે છે—

यावच्चयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ॥

तेप्तेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥ ૨૩૫ ॥

જ્યા સૂધી માતા પિતા અને આચાર્ય એઓ જીવતા હોય ત્યા સૂધી માત્ર બીજો ધર્મ પ્રવેશ નહિ માત્ર તેઓના પ્રિયમાં તથા હિતમાં પ્રીતિ રાખી સતત તેઓની જ સેવા કરી ૨૩૫

એ ત્રણે જ્યાસૂધી જીવતા હોય ત્યાસૂધી સતત તત્કાલી બીજે દેશમાં કે અન્યાર્થ કાંઈ પણ ધર્મ કરવાની જરૂર નથી માત્ર તેઓના જ પ્રિયમાં અને હિતમાં આસક્ત રહી તેઓની સેવા કરવી એથી તેઓ સજી થાય તે તેઓનું પ્રિય કહેવાય અને પરિણામમાં જે હજી સાધન હોય તે હિત કહેવાય

પાતે જે કાંઈ સત્કર્મ કરવું તે સધળું તેઓને નિવેદન કરવું એમ ભલામણ દે છે—

તેષામનુપરોધેન પારઙ્યં યદ્યદાચરેત્ ॥

તત્તન્નિવેદયેત્તેભ્યો મનોવચનકર્મભિઃ ॥ ૨૩૬ ॥

તેઓની મેવામાં વિરોધ ન આવે તે પ્રમાણે જે જે પરલોકસંબંધી કર્મ મનથી, વચનથી તથા કર્મથી કરે તે તે તેઓને નિવેદન કરવું. ૨૩૬.

તેઓની સેવામાં વિરોધ ન આવે એવી રીતે તેઓની આજ્ઞાથી પરલોક કમા ફળ હેતુર જે જે કર્મ મન, વચન અને કર્મથી કર્યું હોય તે તે, મેં અમુક કર્મ કર્યું એમ તે કર્મ થઈ રહ્યા પછી તેઓને નિવેદન કરવું.

માતા, પિતા અને આચાર્યની સેવાથી જ પુરુષ કૃતકૃત્ય થાય છે એમ જણાવે છે—

ત્રિષ્વેતેષ્વિતિકૃત્યં હિ પુરુષસ્ય સમાપ્યતે ॥

एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ ૨૩૭ ॥

પુરુષનાં કર્તવ્યરૂપ ઐતરુમાર્ત સધળાં કર્મો એ ત્રણેની સેવા કરવાથી જ સંપૂર્ણ થયાં ગણાય છે. કારણ કે એઓની મેવા એજ સાક્ષાત્ સર્વોત્તમ ધર્મ છે. તે વગરનો ધર્મ ઉપધર્મ છે. ૨૩૭

પુરુષનું જે કંઈ કર્તવ્ય છે તે સધળું માતાવગેરે ત્રણેની સેવા કરવાથી જ સંપૂર્ણ થયું ગણાય છે. કારણકે માતા વગેરેની સેવા એ સર્વોત્તમ ધર્મ છે. તે વગરનો ધર્મ ઉપધર્મ છે.

ઉપર પ્રમાણે માતા પિતા તથા આચાર્યની અનન્યલક્ષિત કરવી એમ કહી હવે આજ્ઞાણ ગુરૂના અભાવમાં ઉતરતી જાતિના ગુરૂથી પણ વિદ્યા ગ્રહણ કરવી પણ બ્રહ્મચારીએ વિદ્યાવગરના રહેવું નહિ એમ દૃષ્ટાંતોસહિત સૂચના દે છે—

શ्रद्धधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ॥

अन्यादपि परं धर्मं स्वीरत्वं दुष्कुलादपि ॥ ૨૩૮ ॥

અદાપુક્ત પુરુષે ઉતરતી જનિવાળા પાસેથી પણ શુભ વિદ્યા મદણુ દરની, નીચમાં નીચની પાસેથી પણ ઉત્તમ ધર્મ જાણી લેવો અને ખરાબ કુળ-માંથી પણ અીરન મદણુ કરેવું. ૨૩૮.

અલગ્યારીએ પોતાની ઉતરતી વર્ણવાળા ગુરુપાસેથી પણ વિદ્યા મેળવવામાં સકોચ ન રાખવો. પણ ઉતરતા વર્ણને ગુરુ દરી તેની પાસેથી જો કાંઈ નમાણી વિદ્યા શિખે તો તે મૂળોષ જ છે. પણ શુભ ઉત્તરજ વિદ્યા સંપાદન કરવામાટે કરી ઉતરતા વર્ણવાળા પુરુષને ગુરુ કરવો પડે તોપણ અડચણ નહિ એવી હૃદ છે. આની સાથે લોકસિદ્ધ બે દૃષ્ટાંતો આપી પોતાના તરફથી તેની પણ હૃદ રહે કે હલકામાં હલકા વર્ણવાળો મળ્યોતો હોય તોપણ તે કોઈ પૂર્વના સંસ્કારથી ઉત્તમ ધર્મને જાણ્યોતો હોય તો તેની પાસેથી તે ધર્મ જાણવો, કે જેમ થયું આવેછે. પોતાના ઉચ્ચપણાના ગુમાનમાં ને ગુમાનમાં રહેલાં કેટલાં-એક મૂર્ખ મનુષ્યો એવી જ જાંઠ વાળી બેઠા હોયછે કે પોતાથી ઉતરતી પશ્ચિ-વાળાનાં મોહોડાંમાંથી ગમે તેવાં શ્રેષ્ઠ વચનો નિકળે પણ તે તેવાં હલકાં માણસનાં મોહોડાંના સંબંધને કીધે જાણે અલગાઈ ગયાં હોય તેમ તેને મદણુ જ નથી કરતાં. તેઓને આ ધર્મગાત્ર કેવો ચાણુક લગાવેછે તે વિચારવાનું છે. તેમ કુળનાં અભિમાની મનુષ્યો હલકા કુળની કન્યા ગમે તેવી શુભવાળી હોય તોપણ લેવી નહિ એવા દુરામદમા રૂબ્યા હોય તેને પણ આ મનુરાત્ર સમજાવેછે કે ખરાબ કુળની કન્યા પણ જો રતસરખી એટલે ઉચ્ચ શુભવાળી હોય તો તે લેવામાં કરો જાણ નથી કારણ કે તે જે કુળમાં જાયછે તે કુળને પોતાના શુભાવેટ શોભાવેછે આ શ્લોકમાં આપેલી હૃદયમાણે ઉતરતા વર્ણના ગુરુપાસેથી જે વિદ્યા મેળવવી તે ન્યાય સાદિત્ય વગેરે સમજવા. પણ વેદ-વિદ્યા તો બ્રાહ્મણસિવાય ખીન્ન પાસેથી લેવાની હૃદ સમજાવી નહિ, કારણ કે દીનવર્ણવાળા ગુરુ પાસેથી વેદ વિદ્યા શિખવાની હૃદ માત્ર આપતકાળને માટે દબે તરતમાં આપશે. હલકામાં હલકા માણસ પાસેથી પણ ધર્મ શિખવો તે ધર્મ લોકિક ધર્મ સમજવો એમ કેટલાએક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોનો મત છે એટલે કે કોઈ અતિશય હલકો માણસ પણ ખરી વાત જણાવે કે “આ પ્રદેશમાં તમારે બેસવાજેવું નથી અથવા આ જગાસયમાં તમારે નહાવું યોગ્ય નથી અથવા તો આ ગામના લોકોની કે રાજની આવી મર્યાદા છે.” આ સમજી માની તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ પણ આ વાત તો આવા હલકા માણસે તરી તે આપણાપી ક્રમ મનાવ? એવો વગરદહાપણનો વિચાર વાતવો નહિ.

ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા અર્થને વિશેષ દૃષ્ટાંતોથી સિદ્ધ કરેછે—

વિપાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યં વાલાદપિ સુભાષિતમ્ ॥

અમિત્રાદપિ સદૃત્તમમેધ્યાદપિ કાશ્ચનમ્ ॥ ૨૩૯ ॥

વિપમાંથી પણ અમૃત ગ્રહણ કરવું, બાકુકપાસેથી પણ હિતવચન સાંભળવું, શત્રુપાસેથી પણ સદાચાર શિખવો અને અપવિત્રમાંથી પણ સુવર્ણ ગ્રહણ કરવું ૨૩૯.

કાલા માણસો અસત્પદાર્થમાંથી પણ સત્પદાર્થને જેથી લે છે એ ન્યાયને અનુસરીને વિષમા પણ અમૃત હોય તો તે લઈ લેવું જેમ હસપક્ષી જળ અને દૂધ બેળાં હોય તેમાંથી જળ છોડીને દૂધને ગ્રહણ કરે છે, અશિક્ષિત માણસો પણ જેમ ઘઉં તથા કાકરામાંથી કાકરા છોડીને માત્ર ઘઉં જ લઈ લે છે તેમ અનુર મનુષ્યે ભેજસેજ થયેલી સારી અને ખરાબ બાબતમાંથી ખરાબ બાબતને છોડીને સારી બાબત ગ્રહણ કરી લેવી બાબક પણ જે કંઈ સાફ વચન બોલે તથા ખરેખર જવાબા સમયમા કંઈ આગવિક શબ્દ બોલે તો તેહું પણ ગ્રહણ કરવું અમિત્ર હોય તેથી પણ સદાચારનું ગ્રહણ કરવું પણ તે શક છે માટે તેના ઉત્તમ આચારને પણ આપણાથી ગ્રહણ કરાય નહિ એવો દ્વેષ વિચાર ન શખવો તેમ અસત્ પદાર્થમાંથી કે અસત્ આશ્રયમાંથી પણ સુવર્ણ લેવું આવી રીતે બ્રાહ્મણ ન હોય તેવા પાસેથી પણ ન્યાયવગેરે વિદ્યાઓનું અધ્યયન કરવું

કહુલા અર્ચને જ પ્રકાશંતરથી વિશેષ સ્થાપિત કરે છે—
સ્ત્રિયો રત્નાન્યથો વિદ્યા ધર્મઃ શૌચં સુભાષિતમ્ ॥
વિવિધાનિ ચ શિલ્પાનિ સમાદેયાનિ સર્વતઃ ॥૨૪૦॥

સ્ત્રીઓ, રત્નો, પિદ્ધા, ધર્મ, શૌચ, હિતવચન અને વિવિધ કારીગરીઓ એ, સર્વપામેથી ગ્રહણ કરવા ૨૪૦

જેમ હવમ કુળમાંથી પણ ઉત્તમ કન્યા લેવી તેમ હવમી જાતના પાસેથી માણેકવગેરે રત્નો પણ લઈ શકાય તાજકે તે ગમે તેની પાસે હોય તે પણ હલકા ચતા નથી કે ગમડતા નથી વિધાવગેરેને માટે પણ તેમ જ સમજવું ભૃગુમુનિદ્વારા મનુની આ આત્મા પ્રાચીનસમયમા મુનિઓના વિચારો ધર્મ તથા પવિત્રતાસ બંને કેવા હયા, ઉદાર અને મજાતપાયાવાળા હતા તે બહુ સારી રીતે જણાવે છે ધર્મ અને પવિત્રતાસ બંને જેમ જેમ સાકડા વિચારો તેમ તેમ પીડાના પ્રતીકે દર્શાવેલા જ નથી

બ્રાહ્મણસિવાય બીજા વર્ણના ધુરૂપની પાસેથી વેદાધ્યયન કરવાનો તથા તેની સેવાનો નિયમ બતાવે—

અબ્રાહ્મણાદધ્યયનમાપત્કાલે વિધીયતે ॥

અનુવ્રજ્યા ચ શુશ્રૂપા ચાવદધ્યયનં ગુરોઃ ॥ ૨૪૧ ॥

આપત્તિના સમયમાં ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યપામેથી પણ અધ્યયન કરવું અને ન્યાંત્રથી અધ્યયન આવતું હોય ત્યાંથી ગુરૂની અનુવ્રજ્યા (ગુરૂની પાછળ આવવું) પણ મેંત્ર કરવી ૩૪૧

બ્રહ્મચારીએ બ્રાહ્મણ બહાવનાર ન મળે તો ક્ષત્રિયની પાસે અને ક્ષત્રિય ન મળે તો વૈશ્યની પાસે અધ્યયન કરવું પણ આ વિધાન માત્ર આપત્તિને માટે જ છે એટલે બ્રાહ્મણગૃહ ઠાપણ ગીતે ન મળે તો હોય તેવા સમયને માટે જ છે અને અન્યવર્ણવાળા ગુરૂની અનુવ્રજ્યાવગેરે ગૃહમેવા બ્રહ્મચારી ન્યાંત્રથી તેની પાસે બહાર હોય ત્યાંથી જ તેને વ્રતવાળી છે, ગૃહનું પાદપ્રક્ષાલન તથા હસ્તપ્રક્ષાલન જે ગુરૂની સેવા છે તે તેવા ગુરૂની કરવી નહિ, તેમાટે જ અનુવ્રજ્યા કહેવ છે બ્રાહ્મણે કહે છે—

મન્ત્રદ ક્ષત્રિયા મિત્રે શુશ્રૂવાનુગમાદેના ।

પ્રાતાવચો વ્રજણમ્ પુનસ્તસ્ય ગુરુ સ્મૃત ॥

એટલે મત્ર બહાવનાર ક્ષત્રિય, મિત્રે અનુમમ એટલે પાછળ આવવું તેવગેરેથી સેવા કરવાથી ॥ અને બ્રાહ્મણ ન્યારે બાબી રહે ત્યારે તે ફરીને તેના ગૃહ કહેવો છે જો કે મૂળ શ્લોકમાં અબ્રાહ્મણ પદ છે તે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણેનું વાચક છે તોપણ તેથી શક્ય નહિ પણ શક્ય નથી, કારણકે શૂદ્રને બહાવવાનો અધિકાર નથી તેથી આપત્તિના સમયમાં ક્ષત્રિય કે વૈશ્યની પાસેથી અધ્યયન કરવું એમ કહ્યું છે

નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીને ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય ગુરૂને ત્યાં નિવાસનો નિયમ કહે છે—

નાબ્રાહ્મણે ગુરૌ શિષ્યો વાસમાત્યન્તિકં વસેત્ ॥

બ્રાહ્મણે ત્વાનનૂવાને કાંક્ષન્ ગતિમનુત્તમામ્ ॥૨૪૨॥

મોક્ષની ઇચ્છાવાળા બ્રહ્મચારીએ બ્રાહ્મણવગરના ક્ષત્રિયવગેરે ગૃહને ત્યાં જ સમયનું નિવાસ કરવો નહિ એટલુંજ નહિ પણ બ્રાહ્મણ હોય તે પણ જો અન્યથા (સાંગવેદ બહાવનાર) ન હોય તો તેને ત્યાં પણ વાસ કરવો નહિ. ૨૪૨—

જે સમયે તે ગુરુ ઠહેવાય તેથી અગ્રાહ્ય ગુરુને ત્યાં નૈષ્ઠિકબ્રહ્મચારીએ
અપિતપર્વત નિવાસ કરવો કે કેમ? એવી શંકાની નિવૃત્તિનેમાટે આ નિષેધ છે,
તેમજ અંગોસદિત વેદ ન જાણના દોષ તેને ત્યાં પણ આત્મિક એટલે અવિ-
તપર્વત નિવાસ કરવાનો નિષેધ છે.

અગ્રાહ્ય ગુરુને ત્યાં અવિતપર્વત નિવાસનો નિષેધ કરી
બ્રાહ્મણગુરુને ત્યાં જો અવિતપર્વત નિવાસની ઇચ્છા થાય તો
કેમ વર્તવું તે જણાવેછે—

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत् गुरोः कुले ॥

युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥ ૨૪૩ ॥

જો ગુરુના કુલમાં આત્મિક એટલે અવિતપર્વત નિવાસની ઇચ્છા કરે
તો શરીર ગૃહે સ્થાપી સાવધાન થઈ ગુરુની સેવા કરવી, ૨૪૩.

શુદ્ધચાત્રમની ઇચ્છા હોયને અવિતપર્વત બ્રહ્મચર્ય જ પાળવું અને ગુ-
રુને ત્યાં જ રહેવું એમ જેની ઈચ્છા થાય તેણે પોતાનું શરીર છૂટી નવ ત્યાંથી
સાવધાનપણે ગુરુની સેવામાં જ રહેવું, આગ્રમારૂં અવિતપર્વત બ્રહ્મચર્ય પાળ-
નારને શુદ્ધચાત્રમના ત્યાગથી વિનુશ્ચીત કહ્યું રહેછે એમ સમજવું નહિ કારણ
કે સ્મૃતિની આ આજ્ઞા પણ કૃતિમૂલક દોષાનેશીરે તેના નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યના
પ્રભાવથી જ તેના સપગો નક્કો છૂટી નથી.

ઉપર જણાવેલા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનું રૂઢ રહેછે—

आसमाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ॥

स गच्छत्यल्लसा विप्रो ब्रह्मणः सन्नशाश्वतम् ॥૨૪૪॥

જે બ્રાહ્મણ, શરીરના નાશપર્વત ગુરુની સેવા કરેછે તે અનાયાસથી શા-
શ્વત બ્રહ્મપદને પામેછે. ૨૪૪.

જે બ્રાહ્મણ શરીરની સમાપ્તિપર્વત ગુરુની સેવા કરેછે તે બ્રાહ્મણ મોક્ષને
પામેછે કે જેમાં બીજા જન્મનું વ્યવધાન પણ આવડતી નથી અને તેથી તે અના-
યાસથી જ પામેછે એમ કહ્યું છે.

બ્રહ્મચારીએ સમાવર્તનની પહેલાં ગુરુને દક્ષિણ આપવાનો
નિષેધ કરેછે તથા સમાવર્તનપછી ગુરુની આજ્ઞાપ્રમાણે શક્તિને
અનુસરી ગુરુને જે કાંઈ આપવું હોય તે આપવાની છૂટ રહે—

ન પૂર્વ ગુરવે કિશ્ચિદુપકુર્વીત ધર્મવિત્ ॥

સ્લાસ્યંસ્તુ ગુરુણાક્ષતઃ શત્તયા ગુર્વર્થમાહરેત્ ॥૨૪૫॥

ધર્મ જાણનાર અદ્વિતીય પ્રથમ કદાપિ ગુરુને આપતુ નહિ પણ
ત્યાગે વેધ્યન મમામ કરી મમાવર્તન સ્નાન કરે ત્યાગે ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે
ચિન્તિતે અનુમતી તેજો ગુરુને દાન આપી ૨૪૫

આ વિધિ ઉપદેશ અદ્વિતીયો છે, કારણકે નૈટિક અદ્વિતીયો તે
મમાવર્તન અર્પિતો સમય નથી ધર્મજ્ઞ અદ્વિતીય મમાવર્તનની પહેલા ગાય,
વસ્ત્ર, ધનપત્રો કાઢપણ ગુરુદક્ષિણા દાન ગુરુને આપતુ નહિ કારણકે જે
એમ આપવામા આવે તે ગુરુદ્વર ધનવત્રે નો જ તે વધને બહાનવાનો કામ
આવે, પણ તો જો તે પછી પોતાને રેશનલી વળત પોતાની પાસેથી
અથવા બીજે ક્યાવથી માની લાવીને પણ ચલાસજિ ગુરુદક્ષિણા આપે તે
સમય જો હોય તો પ્રસન્ન રહેતો નથી મમાવર્તનની પહેલા જેમ હમેશા મિત્ર
ગુરુને નિવેદન કરે તેમ જો પછી કા પોતાને અનારાગે મળી જાય તે ગુરુને
નિવેદન કરી કે તેમા અવ્યય નથી આપતબે કદુ છે કે યદન્યાનિ દ્રવ્યાણિ
ચલામમુવહરતિ દક્ષિણા એવ ત મ એવ વદ્વચારણા યજ્ઞા નિલ્યવતમિતિ ॥
એવે મિત્રાગ્રેષ્ઠે જે માત્ર અન્ય દ્રવ્યો આપાસ મને તે ગુરુને આપે તે જ
ગુરુને દક્ષિણા છે અથાત્ પોતાતરફથી અગ્રચારીને તે સમયે કાઢ આપવાની
જરૂર નથી અગ્રચારીને અધી ગીને પોતાને જે માત્ર મને તે ગુરુને નિવેદન
કરતુ તે જ તેને માટે યજ્ઞ છે અને તે જ તેનુ નિલમન

ગુરુને ગુરુદક્ષિણામાં ગુ આપતું તે કહેછે—

ક્ષેત્રં હિરણ્યં ગામશ્ચં છત્રોપાનહમાસનમ્ ॥

ધાન્યં શાકં ચ વાસાંસિ ગુરવે પ્રીતિમાવહેત્ ॥૨૪૬॥

ક્ષેત્ર, સુવર્ણ ગામ, અશ્વ, છત્ર, ઉપાનહ આપન ધાન્ય, શાક અને
વસ્ત્રો ગુરુને આપીને તેને પ્રસન્ન કરના ૨૪૬

રાજાને અનુસરીને ગુરુદક્ષિણા આપવી એમ આ બધેલાના શ્લોકમાં
જણાવેલું છે તેથી આ બધી વસ્તુઓ ગુરુને આપવી એમ સમજવું નહિ આ-
માથી જે આપી શકાય તે આપવી છેવટ ધાન્ય કે શા સરખું આપીને પણ
અક્ષિમાવધી જ ગુરુને પ્રસન્ન કરવા માટે ગુરુને કરેલા ઉપકારનો પૂરેપૂરો
અદો આપાને તો કોઈપણ સમય નથી લપ્સાદારીત કહેછે કે—

एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद् द्रव्यं यद्वत्वा चानृणी भवेत् ॥

એટલે જે ગુરુ શિષ્યને એકપણ અક્ષર બહુવેળે તેનેમોટે પૃથ્વીમાં એવું કોઈપણ દ્રવ્ય નથી કે જે દઈને તે બાણનાર તેના કરજથી મુક્ત થઈ શકે.

ઉપકુર્વાણુ બ્રહ્મચારીએ ગુરુદક્ષિણા દઈને પોતાને ઘેર જવાનું છે પણ નૈષ્ઠિકબ્રહ્મચારીએ તે જીવિતપર્યંત ગુરુને ઘેર રહી ગુરુની સેવા કરવાની છે. પણ જ્યારે ગુરુ જીવતા ન હોય ત્યારે તેણે શું કરવું તે જણાવેછે—

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ॥

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

આચાર્ય મૃત્યુ પામી જાય ત્યારે વિદ્યાવગેરે ગુણોથી મુક્ત ગુરુના પુત્રની, તે ન હોય તો ગુરુપત્નીની અને તે પણ ન હોય તો ગુરુના સપિંડ કાકાવગેરેની ગુરુની પેઠે સેવા કરવી. ૨૪૭

વેયાકરણો સ્ત્રીવાચક દાર શબ્દને બહુવચનમાં જ વાપરેછે પણ સ્મૃતિ-કારો એકવચનમાં પણ વાપરેછે તેના નાખવારે આ ગ્રંથોકમાં ગુરુદારે એ સંપ્રમાના એકવચનવાળું પદ છે આચાર્ય જીવતા ન હોય તો નૈષ્ઠિકબ્રહ્મચારીએ તેના પુત્રની, તે ન હોય તો આચાર્યની સ્ત્રીની અને તે પણ ન હોય તો તેના બાઈ, કાકાવગેરે જે હોય તેની સેવામા રહેવું.

ગુરુ ન હોય તેમ ગુરુપુત્રવગેરે પણ કોઈ ન હોય તો નૈષ્ઠિકબ્રહ્મચારીએ શું કરવું તે કહેછે—

एतेष्वविव्यमानेषु स्नानासनविहारवान् ॥

प्रयुज्जानોन्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ २४८ ॥

ઉપર કહેલા ગુરુપુત્રવગેરે પણ અવિદ્યમાન હોય તો આચાર્યના અગ્નિની સમીપમાં સ્નાન, આસન અને વિહાર કરનાર તથા અગ્નિની સેવા કરનાર બ્રહ્મચારીએ પોતાના દેહનું સાધન કરવું એટલે દેહાવચ્છિન્ન આત્માનું સાધન કરવું. ૨૪૮.

જેના આચાર્ય વિદ્યમાન ન હોય તથા આચાર્યપણી આચાર્યપુત્રવગેરે પણ વિદ્યમાન ન હોય તે નૈદિઃ બ્રહ્મચારીએ આચાર્યના અગ્નિની જ સેવા કરી એટલે અગ્નિસાક્ષીનો ઉપયોગ, અગ્નિનો અવિ-રોધ અને સવારસાજ સમિ થોનો દોષ, એમ કરી પોતાનું જીવિત પૂરું કરવું, કે જેથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થઈ શકે

નૈદિઃ બ્રહ્મચારીને આ પ્રમાણે કુળના પુરુષદેવ દર્શાવેછે—

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ॥

स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेहाजायते पुनः ॥ ૨૪૯ ॥

એ પ્રમાણે અખંડિત વ્રતનારો જે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચર્યનું આચરણ કરે છે તે ઉત્તમ સ્થાનને પામે છે અને ફરીથી આ સ આગ્રહા જન્મ પામતો નથી ૨૪૯

ભાગવત શરણસ્થ ૦ એ ૨૪૪ માં ક્રોડી થી જણાવ્યું છે કે જીવતાસૂધી આચાર્યની સેવા કરવાથી મોક્ષરૂપ ફળ મળે છે આ શ્લોકથી જણાવે છે કે આ ચાર્ય વિદ્યમાન ન હોય તોપણ ઉપર વહેલા વિધિપ્રમાણે આચાર્યના પુત્રથી માઠી આચાર્યના અગ્નિસૂધીની સેવા કરનાર જે નૈદિઃ બ્રહ્મચારી અખંડિત બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, બ્રહ્મમા આત્મતિક ઉપરૂપ ઉત્તમ સ્થાનને પામે છે અને તેથી તેને આ સ સારમા ફરીને જન્મનું પડવું નથી આ શ્લોકમા બ્રાહ્મણપદ લીધું છે તે, એનું જણાવવાને કે નૈદિઃ બ્રહ્મચારી થવાનો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણને જ

રામ અને રાવણ.

૬ શ્રીરાવતાર શ્રીરામચંદ્ર અને સતી સીતાના નામથી આણુ અનન્યું હોય? એમની કથા વાંચનાર સાલગાને અને ધર્મ નહિ થતી હોય? લાના રાક્ષસરાજ રાવણ પચ્ચગીમાંથી રામ અને લક્ષ્મણની ગેટાગરીમાં સીતાને લીધે અને તેના પગિણામમાં અને મંગ પામ્યો એ બાત પરિત્ર સ્ત્રીઓના મહિમારૂપ છે

દેવમુનિ નાગદના ઉપદેશથી મહર્ષિ વાલ્મીકિએ આ આદિ ૧૮ અદ્વૈત ભાષામાં તૈનાર ઠરી નનસમાં જ ઉઠેલા લવ અને કુશ એ નામના શ્રીરામચંદ્રના બ્રહ્મચારિપુત્રોને સિખવ્યુ, તે તેઓએ અશ્વમેધયજ્ઞના પ્રસંગમાં શ્રીરામચંદ્રની સમદામાં જ ગાઇ સલામતુ, એ આદિકાવ્યઉપરથી જ ગુજનતી ભાષામાં સુદર નોવેલના રૂપમાં આ પરિત્ર અને રસિક પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આ મુ છે

નીતિનો આમેદગ ચિતાર, -શ્યામસનો નમુનો, દુષ્ટાની દુતમલ, પવિત્ર પુત્રોત્ર આચરણ સતીનો પ્રભાવ, સેનાનો ધમ અને દુશમાં શ્રીરામચંદ્રના ગુણ અને પરાક્રમનું સપૂર્ણ વર્ણન વાચના દરેક ગૃહસ્થે આ પુસ્તક પોતાની ખાનગી વાચલેરીમાં અમર રાખવું જોઈએ

કદ કેમી આપેજ પપ ફારમ, કિ મત—માત્ર રૂપિયો ૧ એક.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિરાંડર જોશિદેજી,

ભામનગર—કાઠિયાવાડ.

ॐ मणिमनुस्मृति. ॐ

અધ્યાય ૩ નો.

ખીજ અધ્યાયમાં આપણે જરૂર જોઈએ ૨૪૪ માં શ્લોકમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનો અવધિ ૭૫-ની ગણતરીપર્યંત જણાવ્યો. પણ ઉપકુર્વાણ- બ્રહ્મચારીએ કેટલો સમય બ્રહ્મચર્ય પાળવું તે કંઈ જણાવેલ નથી તે આ શ્લોકથી જણાવે છે—

પદત્રિંશદાઢિકં ચર્યં ગુરૌ ત્રેવેદિકં વ્રતમ્ ॥

તદર્ધિકં પાદિકં વા ગ્રહણાન્તિકમેત્ર વા ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મચારીએ ગુરૂને વેળે જી નહીં વેળે મધિવ્રત કરીશ ના પર્યંત પાળવું અથવા અઠાર વર્ષપર્યંત, ના ના પર્યંત કે વેળાપર્યંત સાથે સાસુથી પાળવું ૧

જગ્ગેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણ વેદો સળધી વ્રત જે પોતાના ગૃહસૂત્રમાં કહેવા નિયમોના સમુદાયરૂપ છે તે ગુરૂને ધીર રહી કરીશ વર્ષસુધી પાળવું આમાં સમ સ્વાદશ્રતત્વ ત્ત એટલે જ્યાં વિરોધનું અવજ્ઞ ન થત હોય ત્યાં સમાન વિભાગ કરવા એ ગીતાસ સૂત્રરૂપ ન્યાયથી પ્રત્યેક વેદમાં બાર બાર વર્ષસુધી વ્રત પાળવું અથવા તેનું અર્ધ એટલે પ્રત્યેક વેદમાં છ છ વર્ષ કરી કુલ અઠાર વર્ષો સુધી એ વ્રત પાળવું અથવા તેનું ગર્ધ એટલે પ્રત્યેક વેદમાં ત્રણ ત્રણ વર્ષો સુધી એ વ્રત પાળવું એટલે બંધા મળી નવવર્ષ થાય અથવા ન્યૂન સમયમાં કે અધિક સમયમાં જ્યાંસુધી વેદાધ્યયન પૂર્ણ થાય સાસુથી પાળવું આવી રીતે નિયમની સાથે અધ્યયન કરવામાં આવે એટલે બ્રહ્મચર્ય પાળીને જે અધ્યયન

કરવામા આવે તે મોહોટા પ્રભાવવાળું થાયછે. બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ વેદાધ્યયનમાટે કરવામા આવેછે તેથી વેદાધ્યયન પૂર્ણ થાય ત્યાંસુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ બરોબર છે, તેમ છતાં છત્રીશવર્ષ, અઠારવર્ષ અને નવવર્ષનો પક્ષ પણ કહ્યો તેથી એમ જણાવ્યું કે તેથી દ્વકાસમયમાં કદી વેદાધ્યયન કરી લેવામા આવે તોપણ તેટલાં વર્ષોસુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને વેદાધ્યયન પછી તેનાં જ ગોવર્ગેરેનું વિરોધ અધ્યયન કરવું, પણ વહેલું અધ્યયન થઈ રહે તો વહેલું બ્રહ્મચર્ય છોડીને તરત ગૃહસ્થાશ્રમ માડી દેવો એવી ઉતાવળ કરવી નહિ. ઋગ્વેદ યજુર્વેદ સામવેદમયર્વાણ ચતુર્થમ્ । એ સામવેદના છાદોગ્ય ઉપનિષદના વાચ્યમા અયર્વવેદને યોગે વેદ કહેવો છે તેમજ વિષ્ણુપુરાણવર્ગેરેમા પણ તેને જુદો ગણેવો છે છતાં અહીં ત્રણ વેદો જ કહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે અયર્વવેદ મૂળમા ઋગ્વેદના જ અંશરૂપ છે વળી તેનો ઉપયોગ ધણુરીને અભિચારવર્ગેરે માંમા થાયછે અને યજ્ઞનિધામા તે ઉપયોગી નથી યજ્ઞવિધામા ઉપયોગી તો વિરોધે કરીને ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ જ છે, જેમકે હોતાનું કર્મ ઋગ્વેદથી, અધ્યયનું કર્મ યજુર્વેદથી અને ઉદ્ગાતાનું કર્મ સામવેદથી સાધી શકાયછે આવીરીતે અહીં ત્રણવેદની પ્રત્યર્થાનુ નિધાન કહ્યું તેથી કાંઈ અયર્વવેદની પ્રત્યર્થાનો નિષેધ સમજવો નહિ. કારણકે બીજી સ્મૃતિઓમા સર્વવેદની પ્રત્યર્થા કહેલી છે તેથી અયર્વવેદનું પણ મહત્ત્વ કરી શકાયછે પ્રત્યેક વેદના અધ્યયનમા બ્રાહ્મ, છ અને ત્રણવર્ષના પ્રતનો જે નિયમ કહ્યો તેમા બારવર્ષવાળો પક્ષ શ્રેષ્ઠ, છત્રવર્ષવાળો પક્ષ સામાન્ય અને ત્રણવર્ષવાળો પક્ષ કનિષ્ઠ સમજવો. કારણકે બ્રહ્મચર્ય જેમ વિરોધ પળાય તેમ વિરોધ ફળ છે એ દેખીતું જ છે બતાવેલા વધાપ્રમાણે પ્રતપાવનનો અવધિ પૂર્ણ થયે સ પૂર્ણ વેદનું અધ્યયન નહિ પણ એકાદશાખાનું અધ્યયન કરી સમાવર્તન કરે તે પ્રતસ્રાતક કહેવાય અને પ્રતપાવનના અવધિરૂપ વર્ષોની અપેક્ષા ન રાખતાં વેદાધ્યયન પૂર્ણ થતા સમાવર્તન કરે તે વિધારનાતક કહેવાય, અને સ પૂર્ણ વેદાધ્યયન કરીને તથા પ્રતપાવનનો અવધિ પણ પૂર્ણ કરીને સમાવર્તન કરે તે ઉચ્ચપ્રાતક કહેવાય.

ગૃહસ્થાશ્રમની પહેલાં અખંડ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક ત્રણ, બે કે છત્ર એક પણ વેદનું અધ્યયન કરી તે પછી જ ગૃહસ્થાશ્રમ કરવો એવી ભલામણ દે છે—

વેદાનધીત્ય વેદૌ વા વેદં વાપિ યથાક્રમમ્ ॥

અવિપ્લુતવ્રહ્મચર્યો ગૃહસ્થાશ્રમમાયસેત્ ॥ ૨ ॥

અખંડિત બ્રહ્મચર્યવાળા પુરુષે ત્રણ વેદો, બે વેદો અથવા એક વેદ ક્રમ-
પ્રમાણે બણીને શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં વસવું. ૨.

દ્વિજે પોતાની સાખાના અધ્યયનપૂર્વક વેદોની ત્રણ સાખાને, બે સાખાને કે
એક સાખાને મત્ર બ્રાહ્મણના ક્રમથી બાળીને શુદ્ધસ્થાશ્રમે શાસ્ત્રમાં દહેવ કર્મોના
સમુદાયરૂપ શુદ્ધસ્થાશ્રમ ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જેણે સ્ત્રીનો પરિમદ કરેલો હોય તે
શુદ્ધસ્થ શ્રદેવાય છે જારણ કે શુદ્ધસ્થાશ્રમ સ્ત્રીને કહેનાર છે “અખંડિત બ્રહ્મચર્યવાળો”
જે વિગેષણ પ્રથમ વિધાન કરવામાં આવેલ બ્રહ્મચર્ય જે સ્ત્રીસંયોગ તથા
મનુષાસંબંધિતા ત્યાગરૂપ છે તેના અનુવાદરૂપે છે તે અનુવાદ “બ્રહ્મચર્ય
વેદા ધયતુ મુખ્ય અંગ છે” જે વાત જણાવવામાં છે પુરુષની મનિતા પ્રમાણમાં
એક સાખા, બે સાખા અને ત્રણ સાખા ભલવાનો વિ-૮૫ જેમ ઉપનીતને
બ્રહ્મચર્યાશ્રમ છે તેમ એ-, જે કે ત્રણ સાખાઓનું અધ્યયન કરી સમાવર્તન-
સંસ્કાર થયાપછી કૃતચિરાદને શુદ્ધસ્થાશ્રમ છે અધ્યયન કરીને પછી શુદ્ધસ્થ
થવું એવો ક્રમ છે પણ તેમાં અધ્યયન સમાપ્ત થયું કે તરતજ શુદ્ધસ્થ થવું
એવું વ્યુત્પન્ન નથી, માટે સ્વાયંત્ર તથા ચિરાદના મત્ર સમયમાં બી રૂપ-
વગેરે ગાત્રોનું યેવન કરવું જેથી વેદનો અર્થ સુગમ થાય જેમ અધ્યયનવિ-
ધિમાં મૂર્ખને અધિકાર નથી તેમ શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં પણ મૂર્ખને અધિકાર નથી
પણ વિદ્વાનને જ અધિકાર છે જે કે બાવ્યાવસ્થામાં પશુમરખો બાવ- પોતાના
કર્મજનને લાગતો નથી તોપણ તે સમયે પિતા અથવા આચાર્ય તેને શિક્ષણ
આપે છે તેને શિક્ષણ આપવાનો અધિકાર ને બેને-૪ છે વિધિનું તથા નિષેધનું
સ્વરૂપ સમજવડું તે શિક્ષણ શ્રદેવાય છે જે શિક્ષણ આધ્યાત્મતા પણ સમજે
નહિ તેને જેમ અધનો હાથ ઝાળી ચલાવવામાં આવે તેમ હાથ ઝાળી કર્મજ
કરાવવું જેમ ટા, અગ્નિમાં કે જ્વાળા પડતો હોય તેને હાથ ઝાળી પકડી
રખાય છે તેમ જે મધપાનવગેરે દોષમાં પડતો હોય તેને પણ પકડી રાખવો
અથવા જેમ ઇચ્છા ન હોય તોપણ આપધપાન-સવવામાં આવે છે તેમ શા
સ્ત્રીયપદાર્થોમાં પણ સમજી લેવું બહુ જે કાષ્ઠપણ બુદ્ધિમાન હોય તો તેને
અમુ-અમુ કાર્યો-સ્વા એમ જોડે, કારણકે તે શ્રદેરામાત્રથી જ પોતાનીમેજે
કરી ગડે છે એમ-સ્વા જ્યારે વેદાધ્યયન પૂર્ણ થાય ત્યારે તેને બોધ-સ્વા કે
તમે વેદાધ્યયન પૂર્ણ થયું માટે હવે વેદના અર્થને જાણવામાં અધિકારી થયા છો
માટે વેદનાં અંગોનું શ્રવણ કરો આપણે થાય ત્યારે પિતાનો અપત્યોત્પાદન
અધિકાર નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે શ્રદેરામાત્રથી શ્રદેરા અર્થનું જ્ઞાન મેળવવામાં
ચિરાદ થાય એ જ યોગ્ય છે.

પુરુષને બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં લાવનાં આદેશો
શું કરવું તે જણાવે છે—

અપ દોષ પરણવું અર્થાત્ વિવાહસરનાર એ દૃષ્ટ પુરુષાર્થ તથા અદૃષ્ટ
કર્મને જ એ બંનેમા ઉપરોક્ત છે વિધવાનિવાસથી પુરુષની પ્રતિ સર્વસ્ત્રીઓમા
રતા કન્યાનો તથા પરસ્ત્રીનો નિરોધ દોષથી પોતાની સ્ત્રીમા જ પ્રતિ
એ વિવાહન આરતુ દૃષ્ટ પુરુષાર્થમા એટલે કામમા ઉપયોગીપણ છે તથા
તે સાથે રહી સત્ત્વમા રવા એ તેનું અદૃષ્ટ પુરુષાર્થમા એટલે ધર્મમા
પણ ઉપયોગી છે

ઉપરના શ્લોકમાં 'જગ્યાબ્યુ' કે પોતાની સમાનજાતિવાર્ણ
તથા શુભસક્ષણનાળી કન્યા પંપુવી. હવે સમાનજાતિમા
વિરોધ નિયમન કહે છે—

અત્યંત

અસપિણ્ડા ચ ચા માતુરસગોત્રા ચ ચા પિત્રઃ
સા પ્રશસ્તા દ્વિજાતીનાં દારકર્મણિ મૈથુને ॥

નહિ ૮

કેળવાળા,

૧૫ વ

જે કન્યા માતાની સપિંડ હોય નહિ તથા જે પિતાની સગોત્ર હોય નહિ
તે કિન્નેને દાગ્દમ એ નેત્રસાક્ષમા તથા જીસબધમા નહિ મણાય છે ૫

જ ન્યા માતાની સપિંડ ન હોય એટલે માતાના પિતા જે માતામહ
કહેવાય છે તેની પાચરેદ્ધીમાની ન હોય તથા જે પિતાની સગોત્ર ન હોય
એટલે પિતાના સમાનગોત્રવાળી ન હોય તેની સાથે વિવાહ થવો જોઈએ સ્ત્રી
ઓના વિધવામા પાચરેદ્ધીમે જ સપિંડપણ સમાત થાય છે એવું જોતમનુ વ
ચન છે કેળાએ નો એવા મન છે માતૃપક્ષની સમાન એટલે સમાનગોત્રવાળી
ન્યા પણ પરણી નહિ વળી કેટલાએક એમ પણ કહે છે કે માતૃપક્ષની સ
માનગોત્રવાળી ન્યા પરણવી નહિ તેમા પણ જો વર પરા પરા બરાબર મળી
રહેતી ન હોય એટલે એ પરપરાની બરાબર ન હોય તો માતૃપક્ષની સમાન
ગોત્રવાળી કન્યા પરણવામા અડચણ નથી સપિંડ સાધ બહુના ઉપનક્ષણ
રૂપે ગત્રેનો દોષથી માતાના સબધને લઈને માગીની કન્યા તથા પિતાના
સબધને લઈને પુત્રી કન્યા પણ પરણી સકાય નહિ જેની સાથે વિવાહ
થાય તેની સાથે / સ્ત્રીસબધ થાય એમ છતા પણ વિવાહમા તમા સ્ત્રી
સબધમા એ જે રાખેલા જુદા જુદા લખ્યા છે તે એમ બતાવવાને છે કે જે
સાચનું ઉદ્ધવન કરી પરસ્ત્રીમનનું પાપ કરે તેમા પણ બીજી સ્ત્રીઓ કરતા
માતાની સપિંડ તથા પિતાની સગોત્ર સ્ત્રીસાથે સબધમા અવગતરને અર્થ
પ્રાયશ્ચિત્ત છે

વિવાહ કન્યામાં મોટી સમૃદ્ધિવાળાં કુળ હોય પણ બીજી
રીતે શુભહીન હોય તો તેને છોડી દેવાની લલામણ કરે છે—

મહાન્ત્યપિ સમૃદ્ધાનિ ગોજાવિધનધાન્યતઃ ॥

સ્ત્રીસમ્બન્ધે દર્શૈતાનિ કુલાનિ પરિવર્જયેત્ ॥ ૬ ॥

સ્ત્રીસબધમા એટલે વિવાદમા આ એટલે નાચેના શ્લોકમાં કહેવાયે
જા મેના દેવ કુળે મોહોટા ગણાતા હોય અને ગાય, બળદ, બકરા, ગાડર અને
પૂજનધાન્યથી અમૃદ્ધિવાળા હોય તોપણ છોડી દેવા ૬

પંપરાથી ઉચા કહેવાતા હોય તેમજ બીજરીતે ઘણા સમૃદ્ધિપ્રુષ્ઠ હતા
હોય ને હોય તો તેવા કુળોની કન્યા પરણી નહિ અથવા કન્યાનો સબધ
બ્રહ્મચર્યની તેવા કુળે છોડી દેવા એટલે તેમા કન્યા દેવી નહિ
આચાર્ય પૂજ
સાગ લેના પરેના શ્લોકમાં અંશિત કરેલાં દશ કુળોનું પરિગણન કરેછે—

ત્રિહોનક્રિયં નિષ્પુરુષં નિશ્ચન્દ્રં રોમશાર્શસમ્ ॥

ક્ષય્યામયાવ્યપસ્મારિ શ્ચિત્રકુષ્ઠિ કુલાનિ ચ ॥ ૭ ॥

જે કુળ વેદોક્તાક્રિયાથી રહિત હોય, પુત્રીઓની જ ઉત્પત્તિનાળુ હોય,
વેદાધ્યયનથી રહિત હોય, ગરીરમા વિગેરે ગેમનાળુ હોય અર્જનામના રોગ-
વાળુ હોય, ક્ષયરોગનાળુ હોય, મદમિત્રોગથી મુગ્ધ હોય, વાદનારોગથી મુગ્ધ
હોય, ઇન્દ્રાણી ચેતનાનાળુ હોય અને ઝાડનાળુ હોય તેના ભાગ કરવા ૭

માનાં ભાગ્યકુળોની કન્યામા પણ સારીરિક તથા માનસિક રીતે તેવા
હતરેવા હોયછે તેથી તે તે દેવો પરણનારના કુળમા દાખલ થાયછે વેદોક્ત-
ક્રિયાથી રહિત તથા વેદાધ્યયનથી રહિત હજીની કન્યામા ઉચ્ચ માનસિક સં-
સ્કારો હોતા નથી તેથી તેના ઉત્તરથી થયેલ સતતિમા પણ તેવા સંસ્કારોને
અભાવ હોયછે, તથા જે કુળમા હરસવગેરે ગેમો આસતા હોય તેવા હજીની
કન્યાના સારીરમા પણ તે રોગોના બીજ હોયછે તરણ રેધ શાસ્ત્રના મત પ્ર-
માણે એ સધળા પેદીદરપેદી હતરનારા છે, તેથી તેવા જની કન્યા કે જેના
સારીરમા તેવા કોઈપણ રોગનુ બીજ હોય તે પરણવાથી પરણનારના કુળમા
પણ તે ગેમ દાખલ થાયછે જે કે આવા રોગો પેદીદરપેદી હતરેછે એમ
કાંઈ વેદમા નથી તોપણ તે દષ્ટાર્ય ગણાતા વેધ શાસ્ત્રમા કહેલ છે તેથી તે માની
તે પ્રમાણે વર્નક જ જોઈએ ગ્રીમાસામ્યાપ્યદાર સમરસ્વામીએ સમૃદ્ધિધરણમા
કહેલ છે કે જે વિધવો દષ્ટાર્ય છે તેમા બીજ પ્રમાણની જરૂર નથી પણ જે
અદષ્ટાર્ય છે તેમા વૈદિકપ્રમાણની અપેક્ષા રાખવી જેમ આવા હજીની કન્યા
સેવી નહિ તેમ આવા કુળમા કન્યા દેવી પણ નહિ કારણકે એથી કન્યા કુંબી

યાયછે કન્યા દેવાના રિવારમા શ્લોકમાંનાં નિષ્પુરુષ એ વિશેષણનો અર્થ “જેમા પુરોની હતપતિ બહુ જ બોલી થતી હોય” એવો પણ કરવામા આવેછે

ઉપરનો નિષેધ કૃષ્ણવિષે હતો. હવે કન્યાના સ્વરૂપવિષે નિષેધ હોયછે—

નોદ્વહેત્કપિલાં કન્યાં નાધિકાક્ષીં ન રોગિणीમ્ ॥

નાલોમિકાં નાતિલોમાં ન વાચાટાં ન પિફ્ફલામ્ ॥૮॥

અર્થ કેમનાળી, અધિક અગનાળી, રોગનાળી, રૂનાડાગનાળી, અત્યંત રૂનાડાગનાળી, ડોળવચન બોલનારી અને પીંગાળા નેત્રનાળી કન્યા પરણવી નહિ ૮

કપિલકેરાનાળી એટલે ખરાબગમના અથવા સોનાજેવાવર્ણના કેમવાળી, શરીરના કોઇપણ અધિક અવયવવાળી, કોઇ અમાય્ય રોગવાળી, બિનુલ જવાડાવમરની કે અતિશય ઉવાડાવાળી, કંઠોર વચન બોલનારી અથવા બહુ બોલનારી અને પીંગી ગામોનાળી કન્યા પરણવી નહિ, કારણ તેનો સ્વભાવ ધણેભાગે તેવા શારીરિક અને માધિ વક્ષોને અનુસરતો હોયછે

અમુક અમુક શારીરિક તથા વાચિક દોષોવાળી કન્યાને પરણવાનો નિષેધ ફરી હવે અમુક અમુક પ્રકારનાં નામવાળી કન્યાને પણ ન પરણવી એવો નિષેધ કરેછે—

નર્ક્ષવૃક્ષનદીનાર્મ્ની નાન્ત્યર્પર્વતનામિકામ્ ॥

નપક્ષ્યહિપ્રેષ્યનાર્મ્ની ન ચ મીષણનામિકામ્ ॥ ૯ ॥

નગનના નામવાળી, ઝળના નામવાળી, નદીના નામવાળી, ને-અતિના નામવાળી, પર્વતના નામવાળી પત્નિના નામવાળી, સપના નામવાળી, ઘસના નામવાળી અને બધાનક નામવાળી કન્યા પણ પરણવી નહિ ૯

આદ્રા, દેવલી, જ્યેષ્ઠાવગેરે કોઇ નક્ષત્રના નામવાળી, આમવક્રાવગેરે વૃક્ષના નામવાળી, ગંગા, યમુનાવગેરે નદીના નામવાળી, બબરી, રાબરી, આતગીવગેરે પ્રેક્ષ કે અત્યંતિને જણાવનારા નામવાળી, ચિધ્યા દિમા, મલયાવગેરે પર્વતસરખા નામવાળી, સારિકાવગેરે પક્ષિસરખા નામવાળી, બુ જનીવગેરે સપના નામવાળી, ઘની, ચેરીવગેરે ઘસનામવાળી અને ડાકિની તથા શામ્બીવગેરે જાવજનકનામની કન્યા પણ પરણવી નહિ આ નિરેધ દર્શાય નહિ પણ અર્થ છે

કેવી શ્રીની માથે વિવાહ કરવો યોગ્ય છે તે જણાવેછે—
 અવ્યક્તાક્ષી સૌમ્યનાર્મ્મી હંસવારણગામિનીમ્ ॥
 તનુલોમકેશદશનાં મૃદ્ધક્ષીમુદ્ધહેત્ સ્ત્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

સ પૂર્વે અગોત્રી, આમ્ય નામવાળી, દમ તથા દાથીની પેટે નાનનારી,
 જેના કેનાજ, કેન અને દાત અનિમ્ધન ન હોય એવી તથા કામગ અગનાળી
 સ્ત્રી પરણી ૧૦

જેનુ કોઈ અમ જોઈ ન હોય, જેનુ કોઈ અમ વિશેષ ન હોય તથા
 જેનુ કો અમ ખરાબ કે નાકચુક ન હોય એવી, મગિત્તાવગેરે સુદર નામ
 વાળી, દસ તથા દાથીનીપે. સુદર ગતિ કરનારી, જેના સરીરપરના રવાડા,
 માથાપરના ઢેરા અને દાત બહુ રધૂવ એટલે એ સવળા બહુ ભડા ન હોય
 એવી તથા કામગઅગોવાળી શ્રી પરણી

ઉપર જણાવેલા ગુણવાળી છતાં પણ ભાગ્યગામી કે અ-
 ભાગ્યકુળની કન્યા પરણી નહિ એમ કહેછે—

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विजायेत वा पिता ॥
 नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ ११ ॥

જાણા પુત્રો જે કન્યાનો ભાઈ ન હોય તથા જેનો પિતા જાણનામા ન
 આવતો હોય તે કન્યાને પુત્રિકાધર્મની શંકાથી તથા અધર્મની શંકાથી પર-
 ણી નહિ ૧૧

આ કન્યાનો પુત્ર મારો પિટાતા થશે એવો પ્રથમથી કરાવ કરી
 કન્યાનો પિતા કન્યાને પરચાવે તે પુત્ર । અથવા પુત્રિકાધર્મ કહેવાયછે જેને
 પુત્ર ન હોય તેને જ આવો કરાવ કરવાની જરૂર પડેછે માટે જે કન્યાનો
 ભાઈ ન હોય તેવી કન્યાને પરણી નહિ તેમ જ જેનો પિતા જાણાતો ન
 હોય તેને પણ પરણી નહિ કારણકે તેની ઉત્પત્તિ, વળતે અધર્મથી પણ થઈ
 હોય અથવા તે કોઈ બીજી ભતિની હોય એમ પણ બને કન્યાનો ભાઈ ન હોય
 પણ કન્યાનો પિતા પુત્રિકાધર્મના કરાવવગર જ કન્યા આવેતો હોય તો તે
 દેવામા અટચણ નહિ એમ જણાવવાને પુત્રિકાધર્મની શંકામા ભાઈનુ ન હોઈ
 અને પિતાનુ ન જણાવ એ બંનેને કારણરૂપ પણ માનવામા આવેછે પિતા ન
 જાણાતો હોય પણ ભાઈ હોય તો તેનાથી ખાત્રી મળેછે અને ભાઈ ન હોય

પણ પિતા હોય તો તેનાથી યુત્તિજાધર્મ દોરવા નહોતાની ખાત્રી થાય છે. “જેનો પેતા જલ્પવામાં ન આવતો હોય” એ વાક્યનો અભિપ્રાય એવો પણ નિક-
જે છે કે “જેનો પિતા ખરો વિચાર જણાવતો ન હોય એમ દેખાય અર્થાત્
ખરી વાતને છુપાવતો હોય તે ક્યા પણ પરણી નહિ”

સમાનજાતિની કન્યાઓએ વિવાહ કરવો એમ આગળ ઉપર
કહ્યું છે અને તેથી અસમાનજાતિની કન્યાઓએ વિવાહ કરવો યોગ્ય
નથી તોપણ ઉતરતી કક્ષાએ એટલે ધર્મપ્રધાનતાથી નહિ પણ
કામપ્રધાનતાથી અસમાનજાતિની કન્યાઓએ પણ વિવાહ થયાનો
વ્યવહાર છે એમ જણાવે છે—

સવર્ણાગ્રે દ્વિજાતીનાં પ્રજસ્તા દારકર્મણિ ॥

કામતસ્તુ પ્રવૃત્તાનામિમાઃ સ્યુઃ કમશોઽવરાઃ ॥૧૨॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને પ્રથમના વિવાહમાં પોતાની જાતિની કન્યા
એક છે, અને કામથી પ્રગ્નિ કરના તેઓને પોતાની જાતિથી ઉતરતી જાતિની
આ નીચે કહેવામાં આવે છે એવી કન્યાઓઓએ પણ પરણી શકાય છે ૧૨.

શ્રી એકજ પરણી તથા સમાનજાતિવાળી જ પરણી, છતાં તેમાં પ્રીતિ
ન થાય કે સત્તાન ન થાય તો કામદેવે પ્રવૃત્તિભરે હૃદયના યુગ્મમાં જણા-
વવામાં આવે છે તેવી શ્રીઓઓએ પણ પરણી શકાય છે

કામને લીધે પોતાથી ઉતરતી જાતિની કન્યાઓએ પણ પરણી
શકાય એવા અપ્રધાન વ્યવહારનો પણ નિર્દેશ કર્યો તેથી એકંદર
દરેક વર્ણુ કંઈ કંઈ જાતિની કન્યાઓએ પરણી શકે તે સમજી શકાય
તેવું છે તોપણ વિશેષ સ્પષ્ટતાભરે ચોખ્ખા શબ્દોથી કહી બતાવે છે—

શૂદ્રૈવ માર્યા શૂદ્રસ્ય સા ચ સ્વા ચ વિશઃ સ્મૃતે ॥

તે ચ સ્વા ચૈવ રાજ્ઞશ્ચ તાશ્ચ સ્વા ચાગ્રજન્મનઃ ॥૧૩॥

શૂદ્ર તો શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીને જ પરણી શકે છે. વૈશ્ય પોતાની જાતિની સા-
ઉપગ્રાંત શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીઓએ પણ પરણી શકે, ક્ષત્રિય પોતાની જાતિની સ્ત્રી
ઉપરાંત વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ બન્ને જાતિની સ્ત્રીઓને પરણી શકે અને બ્રાહ્મણ
પોતાની જાતિની સ્ત્રી ઉપરાંત ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણે જાતિની સ્ત્રીઓને
પરણી શકે. ૧૩.

આવો જ્યહાર દેખાડવાથી નક્કી કર્યું કે ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણની કન્યાસાથે, વૈશ્યથી ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ એ બંને વર્ણની કન્યાસાથે તથા શૂદ્રથી વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ એ ત્રણે વર્ણની કન્યાસાથે પરણી શકાય નહિ.

આ પ્રમાણે વ્યવહારનો અનુવાદ કરી મનુનો પોતાનો મત શું છે તે જણાવેછે—

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ॥

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥ ૧૪ ॥

બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય આપત્તિમાં આવી પડેલા હોય તોપણ તેણે શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રી કન્યા એમ તેને ઉપદેશ કરવામાં આવતો નથી કેાંપણ કૃતિદાસમાં તેવો ઉપદેશ કરેલો જોવામાં આવતો નથી ૧૪

બ્રાહ્મણ સર્વ વેદમય છે અને ક્ષત્રિય સર્વ દેવમય છે, તેઓએ આપત્તિ હોય તોપણ એટલે કન્યા ન મળવાથી પુત્રના અભાવનેશીવે પિતૃવનેરેના કષ્ટમાંથી ન છૂટી શકાય હોય તોપણ દીનસંબંધ કરવો નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી બ્રાહ્મણનું બ્રહ્મતેજ ન્યથા અને ક્ષત્રિયમાંથી દેવાસ જતો રહેતો આ ઉપરથી ધર્મશાસ્ત્રકારો તેઓને કહી શૂદ્રજાતિની સ્ત્રીમાં પરણવાનો ઉપદેશ આપતા નથી તેમ અગાઉના બનાવોમાં પણ કોઈને તેનો ઉપદેશ અપાયેલો હોય તેન બહુ નથી, કેટલાએક એમ પણ માનેછે કે બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયને કામથી શૂદ્રાસાથે પરણવાનું પ્રથમ કહેણું છે તેથી આ નિષેધ પડેલા વિવાદને મટિ છે એટલે પ્રથમના વિવાદમાં શૂદ્રજાતિની સ્ત્રીસાથે પરણવું નહિ. પણ તે માનવું બરાબર નથી જ્યહારમુલ્ય ધણી વખત લોકો પોતાનીમેળે ગમેતેમ ચલાવી લેતે, અને બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય પણ શાસ્ત્રપ્રવાનતા છોડી જ્યહારપ્રધાનતામાં પડી કામથી શૂદ્રજાતિની સ્ત્રીને પરણેછે એમ બનેછે પણ ધર્મશાસ્ત્રકારોની જે તેમાં સમતિ માગવામાં આવે તો તેઓ તેવી સમતિ કહીપણ આપે નહિ એમ આ સેરમાં તથા ચૌદમા સ્લોકનો અભિપ્રાય છે વળી યાજ્ઞવલ્ક્યે પણ ચતુર્થ્યતે દ્વિજાર્તાના શૂદ્રદારોપવગ્રહ ॥ નૈતન્મમ મતમ્ ॥ એટલે ત્રૈવર્ણિકે શૂદ્રજાતિની સ્ત્રીસાથે પણ પરણવું એમ જે કહેવામાં આવેછે તેમાં મત નથી, એમ કહી પોતાનાવરણથી એનો નિષેધ કર્યો છે

શૂદ્રજાતિની સ્ત્રી પરણવાથી ત્રૈવર્ણિકને થતી હાનિ બતાવેછે—
हीनजातिलियं मोहादुद्रहन्तो द्विजातयः ॥
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ ૧૫ ॥

મોદ્યો

સંતનિસહિત પોતાનાં કુળને

તરતેજ ગુરુપાણે પમાડે છે. ૧૫

સમાનજાતિની સ્ત્રીને નદિ પરજળનાં શુદ્ધ જાતિની સ્ત્રીને પરજળતાં બાદજળ, સ્ત્રિય અને વૈગ્ય એઓ તેમાં ઉત્પન્ન થએલા પુત્રપોત્રવગેરે ક્રમથી સંતતિ-સદિત પોતાનાં કુળોને શુદ્ધપણું પમાડી દેછે તેઓ આ કામ શાસ્ત્રને નદિ જાળવાને લીધે કરેછે અથવા તો શાસ્ત્ર જગ્યા છતાં પણ કામાંધપણે રૂપ-વગેરેમાં મોહ પામીને કરેછે. તેથી તેમનું તે કાર્ય સ્વરૂપથી પણ અયોગ્ય અને અયોગ્ય પરિણામવાળું છે વૈગ્યને પણ શુદ્ધ જાતિની સ્ત્રીસાથે પરજળવાનો આ પ્રલોકથી નિયેધ ત્યો આદાબ તથા સ્ત્રિયને તો હપરના પ્રલોકથી જ નિયેધ છે છતાં આ પ્રલોકમાં પણ તેનું મદબ કર્યું તે તેઓને માટે આ કામ વિશેષ નિર્દિત છે એમ જાતારેછે શુદ્ધજાતિની સ્ત્રી મસ્કારથી રહિત હોયછે અને ત્રૈવર્ણિક પુરોષ મંત્રયુજ જાતમોદિસ સ્કારવાળા હોયછે તેથી તેઓના સંજ-ધમાં ત્રૈવર્ણિકોનું પતિતપણું જ થાયછે

શ્રદ્ધાભક્તિની શ્રી પંચેણનાર ત્રૈવલ્લિકપુરૂષ પતિત થાય
વિષયમાં જુદા જુદા મુનિઓના મત જણાવેછે—

शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतध्यतनयस्य च ॥
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतय ॥ १६ ॥

અત્રિ તથા જ્ઞાનમુખિનો એવો પ્રયત્ન થાય છે કે આજીવનમાં બૃહદગ્નિની શ્રી
પરબ્રહ્માના પાંચ અક્ષરોને યાદ રાખીને તેને કલ્યાણ કરવા માટે બૃહદગ્નિની
શ્રીમાં પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય અને તેથી જ બૃહદગ્નિનો એવો પ્રયત્ન થાય છે કે
આજીવનમાં બૃહદગ્નિની શ્રીમાં પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય તે ને પ્રાપ્ત પતિ
થાય છે. ૧૬.

11

પરણ્વી અને પરણ્વાથી
ક્યારે થવાય છે એવિયે નથી
નિ અને ઉત્તમના પુત્ર ગોતમમુનિને
મતિની સીને પરણ્વામાત્રથી
એમ છે કે પરણ્વામાત્રથી પતિત થતા નથી પણ ન્યારે
પતિ થાય ત્યારે પતિત થાય છે એટલે તેના મતમાં એમ-
કદી હીનમતિની સીસાથે વિવાદ થઈ નહીં તેપણ જાત

આવેા જ્યવહાર દેખાડવાથી નહીં હવું કે ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણની કન્યાસાથે, વૈશ્યથી ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ એ બન્ને વર્ણની કન્યાસાથે તથા શૂદ્રથી વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ એ ત્રણે વર્ણની કન્યાસાથે પરણી શકાય નહિ.

આ પ્રમાણે જ્યવહારનો અનુવાદ કરી મનુનો પોતાનો મત ગું છે તે જણાવેછે—

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ॥

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥ ૧૪ ॥

બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય આપત્તિમાં આવી પડેલા દોષ તોપણ તેણે શૂદ્ર જનિની સ્ત્રી કન્યા એમ તેને ઉપદેશ કરવામાં આવતા નથી. કોઈપણ ધર્મિતામમાં તેણે ઉપદેશ કરેલો જોશમાં આવતો નથી. ૧૪.

બ્રાહ્મણ સર્વે વેદમય છે અને ક્ષત્રિય સર્વે દેવમય છે, તેઓએ આપત્તિ દોષ તોપણ એટલે કન્યા ન મળવાથી પુત્રના અભાવનેડીવે પિતૃવગેરેના કષ્ટભાથી ન ઇડી શકાત દોષ તોપણ હીનસખ્ય કરવો નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી બ્રાહ્મણનું બ્રહ્મતેજ નબળું અને ક્ષત્રિયમાંથી દેવાસ જતો રહેતો આ ઉપરથી ધર્મશાસ્ત્રકારો તેઓને કહી શૂદ્રભતિની સ્ત્રીસાથે પરણવાનો ઉપદેશ આપતા નથી તેમ અમાડના બનાવોમાં પણ કોઈને તેણે ઉપદેશ અપાયેલો દોષ તેન બચ્ચું નથી, કેટલાએક એમ પણ માનેછે કે બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયને કામથી શૂદ્રાસાથે પરણવાનું પ્રથમ કહેતું છે તેથી આ નિરેધ પડેલા વિવાહને મટિ છે એટલે પ્રથમના વિવાહમાં શૂદ્રભતિની સ્ત્રીસાથે પરણતું નહિ પણ તે માન્યું બરાબર નથી જ્યવહારમુક ધણી વખત લોકો પોતાનીમેળે ગમેતેમ ચલાવી લેતે, અને બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય પણ સાંજપ્રવાનતા છોડી જ્યવહારપ્રધાનતામાં પડી કામથી શૂદ્રભતિનોડીને પરણેછે એમ બનેતે પણ ધર્મશાસ્ત્રકારોની જો તેમાં સમતિ મામવામાં આવે તો તેઓ તેવી સમતિ કહીપણ આપે નહિ એમ આ તેરમાં તથા ચોદમાં જોડાને અભિપ્રાય છે વળી યાજ્ઞવલ્કયે પણ ચતુષ્યતે દ્વિજાર્જના શૂદ્રાદારોપમગ્રહ. ॥ નૈતન્મમ મનમ્ ॥ એટલે ત્રૈવર્ણિકે શૂદ્રભતિની સ્ત્રીસાથે પણ પરણતું એમ જો કહેવામાં આવેછે તેમાંયે મત નથી, એમ કહી પોતાનાતરફથી એનો નિષેધ કર્યો છે.

શૂદ્રભતિની સ્ત્રી પરણવાથી ત્રૈવર્ણિકને થતી હાનિ જણાવેછે—

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्रहन्तो द्विजातयः ॥

कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रांताम् ॥ ૧૫ ॥

શુદ્ધગતિની સ્ત્રીને સાથે રાખીને દોઢવગેરે ને કાંઈ દૈવકર્મ કરવામાં આવે તેને દેવો મદદ કરતા નથી, આદ્યવગેરે ને કાંઈ પિતૃસંબંધી કર્મ કરવામાં આવે તેનો પિતૃઓ સ્વીકાર કરતા નથી અને અતિધિભોજનવગેરે ને કાંઈ અનિષિદ્ધ કરવામાં આવે તેને પરિણામે સ્વર્ગ મળતું નથી.

શુદ્ધગતિની સ્ત્રીના સંબંધથી થતા દોષનું કુશું નિવારણ જ નથી એમ જણાવી તેમાં અરુચિ કરાવે છે—

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ॥

तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ૧૯ ॥

શુદ્ધગતિની સ્ત્રીનું અધરપાન કરનાર, તેના નિઃશ્વાસથી ઉપહત થયેલ તથા તેમાં અપલદ્યારા ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષની શુદ્ધિ થતી નથી ૧૯.

શુદ્ધગતિની સ્ત્રીમાં અપલદ્યારા ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષની શુદ્ધિ થતી નથી એમ કહેવાથી ઋતુકાલમાં ગમન કરવાનો એકદમ પ્રતિષેધ સમજવો. તેનું અધરપાન કરનાર એમ કહેવાથી ઋતુસમયસિવાય બીજા સમયમાં પણ તેની સાથે જોડાવાનો નિષેધ છે અને તેના નિઃશ્વાસથી ઉપહત થયેલ એમ કહેવાથી તેની સાથે શારીરિક સંબંધમાં કદી ન આવે તોપણ કામનાથી તેથી સાથે બે સવા ઉડવાનો પણ નિષેધ કયો સમજવો.

વિવાહમાં કેવી સ્ત્રી સાથે પરણવું તથા કેવી સ્ત્રી સાથે ન પરણવું તેવિષે વિચાર કરી હવે વિવાહના પ્રકાર બતાવવાનો આરંભ કરે છે—

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ॥

अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥ ૨૦ ॥

ચાર વર્ણોને પરલોકમાં તથા આ લોકમાં કલ્યાણકારક તથા અકલ્યાણકારક આ આઠ પ્રકારના વિવાહો સંક્ષેપથી સાલજો. ૨૦.

આઠ પ્રકારના વિવાહો આ એટલે હવે પછી તરત જ કહેવામાં આવે છે તે આઠ પ્રકારના વિવાહો કે જેમાંના કેટલાએક ચારેવર્ણોને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં એક જ છે તથા કેટલાએક અકલ્યાણકારક છે. અથવા આ-લોક અને પરલોક એક જવા વર્ણોને હિત છે અને કેટલાએક અહિત

સમયમાં તેના સંબંધમાં આપણે જોઈએ છીએ કે પતિત થતો નથી. અને જુગુબુનિ એમ કહે છે કે પોતાની સમાનભતિની સ્ત્રીને કંઈ સંતાન ન હોય અને શુદ્ધભતિની સ્ત્રીનાં જ સંતાન હોય તો તે પુરુષ પતિત થાય છે. કારણ કે શુદ્ધભતિની સ્ત્રીના પુત્રથી તેને શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયાનું ફળ પહોંચતું નથી એટલે પોતાની સમાનભતિની સ્ત્રીને પુત્ર ન હોતાં શુદ્ધભતિની સ્ત્રીને પુત્ર થાય એટલે તે પતિત થાય છે. પતિત થાય છે એટલે કલ્યાણનાં સાધનભૂત વેદોક્ત સત્કર્મો કરવાના અધિકારથી વ્રજ થાય છે. આ ત્રણે મતો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણેમાટે નહિ પણ તેમાનો એક એક મત એક એક વર્ણમાટે છે. એટલે પહેલો મત એટલે અત્રિ અને ગૌતમનો મત બ્રાહ્મણમાટે છે, બીજો મત એટલે શાનકનો મત ક્ષત્રિયમાટે છે અને ત્રીજો મત એટલે જુગુનો મત વૈશ્યમાટે છે.

શુદ્ધભતિની સ્ત્રી સાથે બ્રાહ્મણે સંબંધ બાંધવો એ તો અત્યંત હુનિકારક છે એમ જણાવે છે—

શયનમારોપ્ય બ્રાહ્મણો યાત્યધોગતિમ્ ॥

શયનમારોપ્ય સુતં તસ્યાં બ્રાહ્મણ્યાદેવ હીયતે ॥ ૧૭ ॥

શયનમાં આરોપણ કરવાથી બ્રાહ્મણ અધોગતિને પામે છે એમ નિર્દેશ આપે છે. શયન કરવાથી તો બ્રાહ્મણ પણ થી જ વ્રજ થાય છે. ૧૭.

શુદ્ધભતિની સ્ત્રી સાથે બ્રાહ્મણ પતિત થાય છે એટલે સત્કર્મોનો અધિકારી નહિ રહેવાથી તેના અધિકારી થાય છે, તો પણ તે ઉતરતો બ્રાહ્મણ એમ તો કહેવાય છે પણ તેના ઉત્પત્તિ કરે છે ત્યારે તો તે તેવાં બ્રાહ્મણપણાંથી પણ વ્રજ થાય છે. બ્રાહ્મણ પણ કહેવાતો નથી.

શુદ્ધભતિની સ્ત્રીને સાથે સંબંધ કરવાને ઉદ્દેશી કરેલાં સત્કર્મો નિર્દેશ થવા વિષે કહે છે—

વાપિઙ્યાતિથેયાનિ તત્પ્રધાનાનિ વૈ ॥ ૧૮ ॥

નાશ્નન્તિ પિતૃદેવાસ્તન્ન ચ સ્વર્ગં સ ગચ્છન્તિ ॥ ૧૯ ॥

હી ને પુરુષ શુદ્ધભતિની સ્ત્રીને સાથે સમીને દેવસંબંધી કરે છે અને કુઅતિવિસંબંધી કરે છે તેમાં તેણે આપેલાં હવ તથા કૃત્ય અહણ કરતા નથી અને તે સ્વર્ગે પણ જતો નથી. ૧૮

શુદ્રજાતિની સ્ત્રીને સાથે રાખીને દોમવગેરે ને કાઠ દેવકર્મ કરવામા આવે તેને દેવો મદદ કરતા નથી, શ્રાદ્ધવગેરે ને કાઠ પિતૃસળધી કર્મ કરવામા આવે તેનો પિતૃઓ સ્વીકાર કરતા નથી અને અતિયિજ્ઞાનવગેરે ને માઠ અતિયિકર્મ કરવામા આવે તેને પરિણામે સ્વર્ગ મળત નથી

શુદ્રજાતિની સ્ત્રીના મળ નથી થતા દોપત્ર કશુ નિનારપુ જ નથી એમ જણાવી તેમા અડચિ કરાવેછે—

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ॥

तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ १९ ॥

શુદ્રજાતિની સ્ત્રીનુ અધરપાન યોગનાર તેના નિ શ્વાસથી ઉપહત થયેન તથા તેમા પ્રસૂતકારા ઉત્પન થયેના કુ ઇની ગુદિ થતી નથી ૧૯

શુદ્રજાતિની સ્ત્રીમા અપલકારા ઉત્પન થયેના પુરુષની ગુદિ થતી નથી એમ કહેવાથી જનુકાલમા મમન કરવાનો એમમ પ્રતિપદ્ય સમજવો તેનુ અવરપાન યોગનાર એમ કહેવાથી જનુસમયસિવાન બી ન સમયમા પણ તેની સાથે જોડાવાનો નિષેધ છે અને તેના નિ શ્વાસથી ઉપહત થયેન એમ કહેવાથી તેની સાથે સાગરિકસળવમા કદી ન આવે તોપણ કામનાથી તેથી સાથે બે સવા હકવાનો પણ નિષેધ થો સમજવો

નિનાહુમા કેવી સ્ત્રીમાથે પન્નુ તથા કેવી સ્ત્રીસાથે ન પન્નુ તેનિરે નિચાર કમી હરે નિનાહુના પ્રકાર બતાવવાનો આદેશ કરેછે—

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ॥

अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥ २० ॥

ચારે વર્ણાને પરનો મા તથા આ લોખમા પ્રેત્યાલુકાર તથા અપ્રેત્યાલુ કાર આ આઠ પ્રકારના વિનાદો સંક્ષેપથી સાલગો ૨૦

મારે કારણરૂપ આ એટલે હવે પછી તરત જ કહેવામા આવેછે તે આઠ પ્રકારના પ્રેત સાલગો કે જેમાના કેટલાએક ચારેવર્ણાને આ લોકમા તથા પરલોકમા ગરુડ છે તથા કેટલાએક અક-ચાલુકારક છે અથવા આ લોક અને પરલોક એક જથા વર્ણાને હિત છે અને કેટલાએક અહિત

છે તેમ જ કેટલાએક અમુક અમુક વર્ણને જ હિત અહિત છે. વિવાહ એટલે કન્યાનો તેને સ્ત્રી કરવામાટે કરવામાં આવતો સમર્પિઓના દરિનાંપર્યંત ઇતિક-નિમ્યતાસહિત સંસ્કારવિશેષ સમજીએ. ઇતિકર્ત્તવ્યતા એટલે આરંભથી સમાપ્તિ-પર્યંત મુખ્ય ક્રમે સાગ્રોપાંગ પાર હતરે એટલામાટે કરવામાં આવતી નાની મોટી સઘળા ક્રિયાઓની પંદરતિ સમજવી.

આઠે વિવાહોનો પ્રથમ નામમાત્રથી નિર્દેશ કરેછે—

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्पः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोधमः ॥ २१ ॥

બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્પ, પ્રાજાપત્ય, આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને આઠમો અ-ધમ પૈશાચ એમ આઠ પ્રકારના વિવાહો છે. ૨૧. ।

બ્રાહ્મવગેરે તથા રાક્ષસવગેરે નામે શાસ્ત્રવ્યવહારમાટે તથા તે તે વિવા-હની ઉત્તમતા અને અધમતા બતાવવામાટે છે, તે તે વિવાહના તે તે દેવ છે એમ સમજવું નહિ પણ બ્રાહ્મના વિવાહ સરખો થાયછે માટે બ્રાહ્મ, રાક્ષસના વિવાહ સરખો થાયછે માટે રાક્ષસ અથવા જે વિવાહને લીધે ધર્મેશ્વરી સંતતિથી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાયછે તે બ્રાહ્મ, જે વિવાહને લીધે ધર્મેશ્વરી સંતતિથી રાક્ષસ જેવી સ્થિતિએ પહોંચાયછે તે રાક્ષસ; એમ બીજા વિવાહોમાટે પણ સ્તુતિ અને નિંદા સમજવી છેવટના પૈશાચ વિવાહને અધમુ વિશેષણ આપ્યું છે તે રાક્ષસ વિવાહથી પણ તે અતિગંધ ગિંદાપાત્ર છે એમ બતાવવામાટે છે.

કયો વિવાહ કોને કરવો ચોખ્ખો છે વગેરે વર્ણન હવે કરવાનું છે તે સાંભળવામાં મુનિઓનું ધ્યાનઃખેંચે—

यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणंदोषौ च यस्य यौ ॥

तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥ २२ ॥

જે વર્ણને જે વિવાહ ધર્મયુક્ત ગણાયછે અને જે વિવાહના જે ગુણદોષ છે તથા તે તે વિવાહોથી ઉત્પન્ન થયેલાં સંતાનોમાં જે ગુણદોષ છે તે સઘળું તમેને કહુંછું. ૨૨.

વિવાહના ગુણદોષ એટલે સારાં નકારાં કયો સ

જે જે વર્ણથી જે જે વિવાહ કરી

આપેછે—

૧. સમજ

પઢાનુપૂર્વ્યા વિપ્રસ્ય ક્ષત્રસ્ય ચતુરોવરાન્ ॥

વિદ્શૂદ્રયોસ્તુ તાનેવ વિદ્યાદ્ધર્મ્યાનરાક્ષસાન્ ॥ ૨૩ ॥

બ્રાહ્મણોને પહેલા ૭ વિવાહો અનુક્રમથી ધર્મયુક્ત છે, ક્ષત્રિયને છેવટના ચાર વિવાહો ધર્મયુક્ત નાણુવા અને વૈશ્ય તથા શૂદ્રને સદાસવિવાહવગરના એજ વિવાહો ધર્મયુક્ત છે એમ જાણવું ૨૩

ધર્મયુક્ત છે એટલે તે કરી શકાયછે, તેથી તેઓએ અધર્મ ક્યો એમ જાણવું નથી તે તે વર્ણને જેટલા જેટલા વિવાહ જતાયા તે બધા જ શ્રેષ્ઠ છે એમ સમજવાનું નથી બ્રાહ્મણથી બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ય, પ્રાન્નપત્ય, આસુર અને ગાધર્વ એ ૭ વિવાહોમાંથી કયોયક પણ શકે પણ તે અનુક્રમથી ધર્મયુક્ત છે એટલે પૂર્વપૂર્વના જેવા નથી પણ તેથી ઉતરતા ઉતરતા છે, એથી જ રીતે ક્ષત્રિયથી પાછળના ચાર વિવાહો આસુર, ગાધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ એ- માંનો હરકોઈ વિવાહ કરી શકાય છે તેમાં પણ પૂર્વપૂર્વથી પાછળનો વિવાહ કતરતો છે અને વૈશ્ય તથા શૂદ્રને આસુર, ગાધર્વ અને પૈશાચ એમાંનો હર- કોઈ વિવાહ કરી શકાય છે પણ પૂર્વપૂર્વથી પાછળપાછળનો વિવાહ ઉ- તરતો છે આથી અગાઉના વિવાહને જે “અધમ” એવું વિરોધણુ આપ્યું છે તે બરાબર સાર્યક થયું.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રમાં વખાણવાળેગ કયા વિવાહ કહેવાય તે

ચતુરો વ્રાહ્મણસ્ય પ્રશસ્તાન્કવયો વિદુઃ ॥

રાક્ષસં ક્ષત્રિયસ્ય સુરં વૈશ્યશૂદ્રયોઃ ॥ ૨૪ ॥

પ્રથમના ચાર વિવાહોને માટે શ્રેષ્ઠ છે, તે એક રાક્ષસ વિવાહ શ્રેષ્ઠ છે અને વૈશ્ય શૂદ્રને માટે આસુર વિવાહ છે એમ વિ- દ્યોતાનું સમજવું છે.

તે તે વર્ણથી કરી શકે એવા વિરોધ વિર ન જતાથી પણ તેમાંથી શ્રેષ્ઠ વિવાહોને જણાવે છે બાકીના વિવાહો તે શ્રેષ્ઠ નથી એમ જાણવું તેથી જો પહેલા ચાર વિવાહોમાંથી કોઈપણ વિવાહ થઈ શકતો ન હોય તો જ બ્રાહ્મણે રાક્ષસ વિવાહ કરી શકે એમ જ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય અને શૂદ્રના વિવાહો.

બ્રાહ્મણને મુશ્કેલીના વખતમાં અને ક્ષત્રિયવગેરેને માટે પાછળના પાંચ વિવાહોમાંથી ક્યા વિવાહ કરવા હીક છે અને ક્યા વિવાહ કરવા હીક નથી તે બતાવેછે—

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ॥

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ॥ २५ ॥

પ્રાજ્ઞપત્યવગેરે પાંચ વિવાહોમાં ત્રણ વિવાહો ધર્મયુક્ત છે અને બે વિવાહ અધર્મયુક્ત કહેલા છે. તે બે એટલે પૈશાચ તથા આસુર વિવાહ કહી પણ કરવા નહિ. ૨૫.

બ્રાહ્મણ કહી આપતિને લઇને ક્ષત્રિય, કૌરવ, વૈશ્ય, કૌતિયાની કિયતિમાં આવી પડ્યો હોય તો જો કે બ્રાહ્મણથી આસુર વિવાહ પણ તે તો કહી કરવો જ નહીં અને શકે પણ કરવો નહિ. પૈશાચવિવાહ છેલ્લો છે તેથી તે તો વળી બિચકુપ નહિ બ્રાહ્મણને હ વિવાહો અગ્રાક કહેલા છે તે તથા પ્રાજ્ઞપત્ય તેથી ન્યૂન છે, આર્ધવિધ વંધવિવાહ તેથી પણ ઉતરનો છે અને આ છે, આ બ્રાહ્મણ જવારે ક્ષત્રિયરૂપિ ધરીને કહી શકેછે. બ્રાહ્મણને કાઠપણ રીને પૈશાચ માટે આસુર, ગાધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ પાછળથી તેને માટે રાક્ષસવિવાહની શ્રેષ્ઠતા વિવાહ ન કરવાની બ્રહ્મામણ્ હીધી તેથી ને નથી, આસુર અને પૈશાચવિવાહ તેથી કહી જ છે, ગાધર્વવિવાહ કરવામાં કશી અવરોધવિવાહ કરે તોપણ તેનાથી કરી શકાય. પણ તેને છૂટ આપવામાં આવી છે, વગર ગાધર્વ તથા પૈશાચ એ વગેરે વિવાહોની હીક ગણ્યો છતાં આ શ્લોકમાં આસુર પૈશાચ તો પ્રથમથી નિહિત જ છે તેથી હીક જો પણ બનતાં લગ્ન તેપણ ન કરતાં નહિ. એમ છતાં આ શ્લોકથી તેઓને પણ તેપણ તેઓ કહી શકે. એટલે એક વખત

... રાક્ષસ એમ કહેવાય
... ગુ પણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય
... થી જ અધમ કહી કો-
... આવી યાયછે કે
... બ્રાહ્મણવિવાહ છે, હૈવ
... ન્યૂન છે અને ગાધર્વ
... તો અતિશય હીન જ
... ત્યારે રાક્ષસવિવાહ પણ
... જ નથી, ક્ષત્રિયને
... હ કરવાની છૂટ આપી
... આસુર અને પૈશાચ-
... હ કરવામાં કરી ગાધર્વ
... પણ તે ન કરવા જેવા
... ને વખતે તે પ્રાજ્ઞપ-
... શ્લોકથી એ વિવાહની
... માટે પ્રથમ આસુર,
... માટે આસુરવિવાહ
... નિહી કહાડેલો અને
... આસુરવિવાહ કરે તો
... હ કરે તેમાં અવરોધ
... હ છે તેથી
... ૨૫૪ કે

અરપદ નિષેધ કર્યો દોષ તેનો ચિકલ્પ મળી રાક્ષસ તથા પ્રથમથી હૃદ ન આપતાં પામળથી હૃદ આપવામાં આવે તેનો પણ ચિકલ્પ મળવો યોગ્ય છે. નિશ્ચય એટલો જ કે બ્રાહ્મણથી પેશાચવિવાહ ન જ થઈ શકે અને દાત્રિયો વગેરેથી બ્રાહ્મ. દેવ અને આર્યવિવાહ ન થઈ શકે, ધણાએકનું માનવું એવું છે કે આ શ્લોકમાં જતાવેલો મત મનુનો પોતાનો નથી પણ “આવી રીતે પણ બીજાએ કહે છે” એમ તેણે મતાંતર જતાવેલું છે તેઓની એ માનીનતા વધારે હીક છે.

દાત્રિયનેમાટે ગાંધર્વ અને રાક્ષસ એ બન્ને વિવાહો ધર્મયુક્ત છે એમ કહે છે—

પૃથક્પૃથક્વા મિશ્રૌ વા વિવાહૌ પૂર્વચોદિતૌ ॥

ગાન્ધર્વો રાક્ષસશ્ચૈવ ધર્મ્યો ક્ષત્રસ્ય તૌ સ્મૃતૌ ॥ ૨૬ ॥

જૂન જૂન અથવા મિશ્ર થયેલા ગાંધર્વ તથા રાક્ષસ વિવાહ જે પ્રથમ વિદિત છે તે બન્ને દાત્રિયને માટે ધર્મયુક્ત કહેવા છે ૨૬

ન્યારે સ્ત્રીપુરુષને પરસ્પર પ્રેમપૂર્વક કરાવ થઈ મયા બાદ પરણનાર પુરુષ શુદ્ધાદિથી છતીને તે સ્ત્રીને પરણે ત્યારે તે ગાંધર્વ તથા રાક્ષસ વિવાહ મિશ્ર મયા એમ ગણાય, કે જેમ સ્ત્રીપુરુષ રૂઝિમણીને પરવવા હતા

હવે ઉપર જણાવેલા આઠે જાતના વિવાહનાં સ્વરૂપ કહે છે તેમાં પ્રથમ બ્રાહ્મવિવાહનું સ્વરૂપ જતાવે છે—

આચ્છાદ્ય ચાર્ચયિત્વા ચ શ્રુતિશીલવતે સ્વયમ્ ॥

આહૂય દાનં કન્યાયા બ્રાહ્મો ધર્મઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

પિતા તથા સગાચાગ્યાગા વરને પોતે જ બોલાવી વર તથા કન્યા એ બન્નેને ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેગવી તે બન્નેનું પૂજન કરી વરને કન્યાદાન આપવું તે બ્રાહ્મવિવાહ કહેવાય છે. ૨૭

વિદ્વાન અને સદાચારી વરને તેની અથવા તેના તરફથી બીજા કોઈની આમણીની રાહ ન જોતા કન્યાનો પિતા પોતે જ તેને પોતાને ત્યાં બોલાવીને ઉત્તમ વસ્ત્ર પહેરાવી પૂજન કરી તથા તેની જ રીતે કન્યાને પણ શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવી પૂજન કરીને વરને એ કન્યાનું દાન કરે તે બ્રાહ્મવિવાહ કહેવાય છે.

દૈવવિવાહનું સ્વરૂપ કહેછે—

યજ્ઞે તુ વિતતે સમ્યગ્ત્વિજે કર્મ કુર્વતે ॥

અલંકૃત્ય સુતાદાનં દૈવં ધર્મં પ્રચક્ષતે ॥ ૨૮ ॥

યજ્ઞ આજ્ઞાથી હોય તેમાં કર્મ કરનાર ઋત્વિજને, વિધિપ્રમાણે શણગારીને કન્યાદાન દેવું તેને મુનિઓ દૈવવિવાહ કહેછે. ૨૮.

વસ્ત્રાશંકરથી શણગારીને કન્યાનું દાન કરવું એ સામાન્ય વિધિ છે. યજ્ઞમાં પોતાનું ઋત્વિજપણું કરનારને કન્યા આપવી તે કાંઈક પણ ઉપકારના બંધન નેવું છે અને એટલે પણ ઉપકારનો સંબંધ હોવાથી આ દૈવવિવાહ બ્રાહ્મ-વિવાહકરતાં કાંઈક ન્યૂન ગણાયછે કારણ કે બ્રાહ્મવિવાહમાં તો કાંઈપણ ભત્તના ઉપકારના સંબંધવગર જ કન્યાનું દાન કરવામાં આવેછે દેવકાર્યમાં નેહાદેશ વરને કન્યાદાન દેવામાં આવેછે તેથી આ દૈવવિવાહ કહેવાયછે.

આર્પવિવાહનું લક્ષણ કહેછે—

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ॥

कन्याप्रदानं विधिवदार्पो धर्मः स उच्यते ॥ २९ ॥

ધર્મમાટે વરની પામેથી એક ગોમિથુન અથવા બે ગોમિથુન લઈને વિધિ-પ્રમાણે કન્યાદાન કરવું તે આર્પવિવાહ કહેવાયછે. ૨૯.

ગાય તથા રૂપક્ષ એ ગોમિથુન કહેવાય. તે ગોમિથુન એક અથવા બે, મૂલ્યતરીકે નહિ પણ યજ્ઞવગેરેમાટે અથવા કન્યાદાન દેવામાટે વરપાસેથી લઈને. શાસ્ત્રપ્રમાણે કન્યાદાન દેવામાં આવે તે આર્પવિવાહ કહેવાયછે. વરપાસેથી એક અથવા બે ગોમિથુન લઈ પોતાના ઉપયોગમાં લે અથવા પોતાના કરતવગેરેમાં બરે તો તે કદી પણ આર્પવિવાહ કહેવાય નહિ.

પ્રાજ્ઞપત્ય વિવાહનું લક્ષણ કહેછે—

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ॥

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ૩૦ ॥

તમે બંને સાથે રહી ધર્માચરણ કરજો એમ ભક્ષામણનાં વચનો કહીને પૂજનપૂર્વક જે કન્યાદાન દેવામાં આવે તે પ્રાજ્ઞપત્ય વિવાહ કહેવાયછે. ૩૦.

ધર્માદિક ગર્થેમા તમારે આ સ્ત્રીને જ સાથે રાખવી એમ બસામણ દધને
અથવા એનું નિયમન કરીને કન્યાનુ દાન કરવામા આવેછે તે પ્રાન્નપલ્લવિવાહ
કહેવાયછે આ વિવાહમા આવી ભત્રનો ઠરાવ કરવાને લીધે સ્વાર્થ દેખાઈ રહેછે
તથા કન્યાને સણ્ઠાગીને દેવી એવુ ઝુઝુ બજાવુ નથી તેથી તે બ્રાહ્મ તથા દેવ
વિવાહનરતા હોતરતો છે અને વરસાસેથી ધર્મમાટે પણ ઝુઝુ દ્રવ્ય લેવામા
આવણુ નથી માટે આર્યવિવાહ નરતા ચડતો છે દેવવિવાહમા પણ પોતાના
થક્કની સિદ્ધિરૂપ ઈર્- સ્વાય ને કે રહેયો છે તેમણે તે દેવકર્મસ મધે હો
વાથી આર્ય અને પ્રાન્નપલ્લવિવાહ કરતા ચડતા પ્રકારનો ગણાયેવ છે

આશુરવિવાહનું લક્ષણ કહેછે—

જ્ઞાતિભ્યો દ્રવિણં દત્ત્વા કન્યાયૈ ચૈવ શક્તિઃ ॥

કન્યાપ્રદાનં સ્વાચ્છન્યાદાસુરો ધર્મ ઉચ્યતે ॥ ૩૧ ॥

કન્યાના પિતા વગેરેને અને કન્યામાટે શક્તિ પ્રમાણે ધન આપી પોતાની
દૃઢ ગર્થી કન્યાનો સ્વીકાર કરવો તે આશુરવિવાહ કહેવાયછે ૩૧

આર્યવિવાહમા વરસાસેથી ગામિથુનરૂપ ને દ્રવ્ય લેવામા આવેછે તે ધર્મને
માટે તથા તેની અશુ- હા જ બાધી છે તે પ્રમાણે તે લેવાયછે અને આ
આશુરવિવાહમા તો કન્યાના માયતરને તેમની ઇચ્છાપ્રમાણે ધન દેવામા આવેછે
વળી કન્યાને માટે સ્વીધનનો પણ ઠરાવ રવામા આવેછે તેથી આ આશુરવિ
વાહ પ્રાણલોને માટે તો ચોન્ન નથી જ

ગાંધર્વવિવાહનું લક્ષણ કહેછે—

इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ॥

गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥ ૩૨ ॥

કન્યા તથા વરની પરસ્પર ઇચ્છાથી વિધવાભિગ્રાપને લીધે ધર્મના ઉદ્દેશ
વાગો નહિ પણ આન્યધર્મના જ ઉદ્દેશવાગો ને સંયોગ થાય તે ગાંધર્વવિવાહ
કહેવાયછે ૩૨

સાંક્રામાર્થ ગન્ધર્વા ૧ એટલે ગન્ધર્વો સ્ત્રીની કામનાવાળા હોયછે એવી
શ્રુતિ તેમ જ પાંડુભીક્ષુનિ પણ કહેછે કે તક્ષિણકામાસ્તુ ગન્ધર્વાઃ ૧
એમ્હે ગન્ધર્વો તીવ્ર વિધવાભિગ્રાપવાળા હોયછે ગન્ધર્વની પેઠે તીવ્ર વિધવાભિ-

લાપ હોય ત્યારે જ હોમાદિક આવશ્યક વિધિને પાછળ મૂકીને સ્ત્રીપુરૂષ પ્રથમ જ બાંધમાં આવે, તેથી જ આ વિવાદને બાંધવિવાહ એવું નામ આપ્યું છે.

રાક્ષસવિવાહનું લક્ષણ કહે છે—

હૃત્વા છિત્વા ચ મિત્ત્વા ચ ક્રોશન્તીં રુદતીં ગૃહાત્ ॥
પ્રસહ્ય કન્યાહરણં રાક્ષસો વિધિરુચ્યતે ॥ ૩૩ ॥

કન્યાના પક્ષવાળાને મારી, હેઠી તથા બેઠી, ચીસો પાડતી અને રોતી કન્યાનું બસાતકારથી તેના ઘરથી દૂરણ કરવું તે રાક્ષસવિવાહ કહેવાય છે. ૩૩.

કન્યાના પક્ષવાળાને મારવા જ નેહએ તો જ રાક્ષસવિવાહ કહેવાય એમ સમજવાનું નથી, પણ જો મારતી અને રોતી કન્યાને પરાણે ઉપાડી જતી વખતે જો તેઓ કોઈ આદે આવે તો તેઓને મારીને કે હેઠીબેઠીને પણ કન્યાને લઈ જતી તે રાક્ષસવિવાહ ગણાય. કન્યાને પરાણે ઉપાડી જતી અને જો કોઈ આદે આવે તેઓને મારી નાખવા કે તેના હાથપગ હેઠી નાખવા, કિશોરને જે ત્રોડી પાડવા એ સઘળું આવા માંગલિક પ્રસંગમાં કરવું એ રાક્ષસના સ્વભાવને અનુસરત રૂઝાણ હોવાથી તેને આપેલું રાક્ષસવિવાહ એ નામ બાંધેલમ્ જ છે.

હૃત્વા પૈશાચ વિવાહનું લક્ષણ કહે છે—

સુતાં મતાં પ્રમતાં વા રહો યત્રોપગચ્છતિ ॥
સ પાપિષ્ઠો વિવાહાનાં પૈશાચઃ પ્રથિતોધમઃ ॥ ૩૪ ॥

નિદ્રામાં મુતેલી, મલથી મત થયેલી, અથવા શીતરક્ષાજુથી રક્તિ કન્યાને એકાંતમાં પ્રાપ્ત થાય ને સર્વવિવાહોમાં પાપિષ્ઠ તથા અધમ પૈશાચવિવાહ કહેવાય છે. ૩૪.

પાપિષ્ઠ અને અધમ એ બન્ને વિશેષણો આપી આ પૈશાચવિવાહ એકદમ નિંદાપાત્ર છે એમ બતાવ્યું છે.

બ્રાહ્મણને મારે કન્યાદાનનો ઉત્તમ પ્રકાર દેખાડે છે—

અદ્ધિરેવ દ્વિજાઙ્ગ્યાણાં કન્યાદાનં વિશિષ્યતે ॥
'હૃત્તરેણાં તુ વર્ણનામિતરેતરકામ્યયો ॥' ૩૫ ॥

જલથી જ કરવામાં આવતું કન્યાદાન બ્રાહ્મણોને માટે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને ખીજા વર્ણોને તો પરમ્પરની દૃષ્ટિથી કન્યાદાન થાય છે. ૩૫.

જેમ ગાય તથા સુવર્ણચરેના દાનમાં કોઇપણ ભતનો કરાવ કરવામાં આવતો નથી કે આ ગાયને આવીરીતે રાખવી તથા આ સુવર્ણનો આવીરીતે ઉપયોગ કરવો તેમ કન્યા પણ કરા કરાવવગર માત્ર જલ લઇ સંકલ્પ કરીને જ દેવી, વાળીથી ખીજો કરો કરાવ કરવો નહિ. એ જ બ્રાહ્મણને માટે શ્રેષ્ઠ છે. ખીજા વર્ણનાઓ એકબીજાની દૃષ્ટિથી વાળીવડે કંઈ કરાવ કરીને પણ કન્યાદાન કરી શકે અને યેવળ જળ લઇ સંકલ્પ કરીને નિરપેક્ષપણે પણ કન્યાદાન કરી શકે. અર્થાત્ તેઓ ગીચ રીતે પણ હળી શકે પણ બ્રાહ્મણોએ નિરપેક્ષતાથી જ દાન કરવું એ અતિશય ઉત્તમ છે. આવીરીતે દાન કરવું એ બ્રાહ્મવિવાહમાં મુખ્ય છે માટે જ બ્રાહ્મવિવાહને સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણેલો છે.

તે તે વિવાહનાં યોગ્યોચ્ય પરિણામાતરફ ભૃગુમુનિ સર્વ સાંભળનારાઓનું લક્ષ્ય બેઠે—

यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः ॥
सर्वं शृणुत तं विप्राः सर्वं कीर्त्तयतो मम ॥ ૩૬ ॥

હે બ્રાહ્મણો! ઉપર કહેલા વિવાહોમાં મનુએ જે વિવાહનો જે ગુણ કહેલો છે તે સઘળું હું કહ્યું તેથી મારી પામેલી તે સઘળું તમે સાંભળો. ૩૬.

ગુણ એટલે તે વિવાહ કરનારની તથા તેના વસંતી પુત્રોપપતિદ્વારા જે સારી માહી ગતિ થાય છે તે સમજવી.

બ્રાહ્મ વિવાહનું પરિણામ દેખાડે—

दश पूर्वान्परान्वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ॥
ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकुन्मोचयत्येनसः पितृन् ॥ ૩૭ ॥

બ્રાહ્મ વિવાહથી પંચમુક્તિ ॥ સ્ત્રીમાં ઉપનયન થયેલા પુણ્યગાળી પુત્ર પૂર્વના દશ વંશને, બ્રાહ્મણના દસ વંશને અને એકવીશમાં પોતાને નરકથી છોડાવે છે. ૩૭.

દેખાવમાત્રથી નહિ પણ જરા અતઃકરણથી દરેક સારાં કામોનું પરિણામ સારું જ આવડે એટલે એ સિદ્ધાંતપ્રમાણે બ્રાહ્મવિવાહથી પરણેલી સ્ત્રીમાં

થયેલો પુત્ર સત્કર્મો કરીને પોતાની ગદ્ય ગયેલી દસ પેઢીઓને સદ્ગતિ આપેછે, પોતે મદ્ગતિ પામેછે અને તેનાં સત્કર્મોની અસર તેની પાછળ દસ પેઢીતની અવિનિષ્ઠ આત્મ રહી તે પેઢીઓને પણ સદ્ગતિ આપેછે એમ તે પુત્ર એકવીસ પેઢીઓને તારનાર થાયછે. એકવીસ પેઢીઓની સંખ્યા આમ પણ ગણાય છે પ્રથમના દસ વંશને એટલે પોતાના મોસાળ પક્ષની દસ પેઢીને, પાછળના દસ વંશને એટલે પિતાના પક્ષની દસ પેઢીને અને એકવીસમા પોતાને ત્રણ પુત્ર તારેછે. જન્મ આપનારતરીકે માતાનું પ્રાધાન્ય દેવાથી માતૃપક્ષના અર્ધાત્ મોસાળપક્ષના વંશને પ્રથમના ગણ્યા છે અને પિતાના પક્ષના વંશને પાછળના ગણ્યા છે

દૈવ, આર્ય તથા પ્રાજપત્ય વિવાદનાં પરિણામો દેખાડેછે—

દૈવોઢાજઃ સુતશ્ચૈવ સસ સસ પરાવરાન્ ॥

આર્પોઢાજઃ સુતર્ષ્વીર્ષ્વીન્ પદ્ પદ્ કાયોઢજઃ સુતઃ ૩૮

દૈવવિવાદથી પગ્લેલી સ્ત્રીનો પુત્ર પ્રથમના માતૃવંશને તથા પાછળના માતૃવંશને ઉદ્ધાર કરેછે, આર્પવિવાદથી પગ્લેલી સ્ત્રીનો પુત્ર પ્રથમના તથા પાછળના ત્રણ ત્રણ વંશને ઉદ્ધાર કરેછે, અને પ્રાજપત્યવિવાદથી પગ્લેલી સ્ત્રીનો પુત્ર પ્રથમના તથા પાછળના છ છ વંશને ઉદ્ધાર કરેછે. ૩૮

નૃસિંહવાળો વિવાદ, વિરોધકવાળા વિવાદની પાછળ લખવા નેપથ્યે તેમજતા આમા વિરોધકવાળો પ્રાજપત્યવિવાદ, અદ્યકવાળો આર્પવિવાદની પાછળ લખ્યો છે તેનું કારણ એજ છે કે પડ્વાના તુ ગ્રયો ધર્મ્યા • એ ૨૫ માં શ્લોકમાં પાછળના પાંચ વિવાદોમા પ્રાજપત્યવિવાદ ગણાવવાનો હોવાથી પ્રથમથી એવો ક્રમ રાખ્યો છે, જે ક્રમને આ ૨૫જો પણ અનુસરવું પડ્યું છે

ગયા ૨૨ માં શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે “તે તે વિવાદથી ઉત્પન્ન થયેલાં મંતાનોમાં જે જે ગુણદોષ છે તે સઘળું તમોને કહું છું.” એ પ્રતિજ્ઞાને અનુસરીને પ્રથમ આઠ વંશો આર વિવાદોવડે થયેલા પુત્રોના ગુણો જણાવેછે—

બ્રાહ્માદિષુ વિવાહેષુ ચતુર્વેવાનુપૂર્વશઃ ॥

બ્રહ્મવર્ચસ્વિનઃ પુત્રા જાયન્તે શિષ્ટસંધતાઃ ॥ ૩૯ ॥

રૂપસત્વગુણોપેતા ધનવન્તો યશસ્વિનઃ ॥

પર્યાસભોગા ધર્મિષ્ઠા જીવન્તિ ચ શતં સમાઃ ॥ ૪૦ ॥

અનુક્રમથી બ્રાહ્મ વગેરે આગ્ર વિવાહોમાં બ્રહ્મનેજવાળા, શિષ્ટપુત્રોને પ્રિય, રૂપ, મત્ત અને ગુણોથી યુક્ત, ધનવાળા, યશવાળા, અપૂર્ણ ભોગવાળા અને ધર્મિષ્ઠ પુત્રો થાયછે અને તેઓ મોવર્ષ ઉવેછે. ૩૯, ૪૦.

પહેલા ચારવિવાહો જેને ઉત્તમ ગણવામાં આવ્યા છે તેમાંથી થતા પુત્રો ધણા શ્રેષ્ઠ થાયછે, આથી નફી થાયછે કે જેમ જેમ હવડા દરજ્જાનાં લગ્નો થતાં જાયછે તેમ તેમ પ્રજા હવડી થતી જાયછે અને જેમ જેમ શ્રેષ્ઠપ્રકારના લગ્નો થાયછે તેમ તેમ પ્રજા શ્રેષ્ઠ થતી જાયછે ઉત્તમપ્રકારનાં લગ્નોમાં સાતિવડ વિ-આરોનું વિશેષ પાવન થાયછે અને સાતિવડતિનેથીયે ધર્મ તથા આયુષની અનિરૂદ્ધિ થાયછે એ પણ દેખીતુ જ છે

છેવડના ચાર વિવાહોને લીધે પ્રજા કેવી થાયછે તે જણાવેછે—

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ॥

जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥ ४१ ॥

બ્રાહ્મ વગેરે આગ્ર વિવાહો બિનાયખીજ ખનામ વિવાહોમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો દૂર કર્મવાળા, અનન્ય મોવનાન અને વેદ તથા ધર્મનો દેવ ઠરનારા થાયછે ૪૧

પાછળના ચારવિવાહો પૂર્વના ચારવિવાહોની અપેક્ષાએ ખરાબ ગણાયછે તેમાં પણ જે વિવાહ જે વર્ણનેમાટે ઠીકીક ગણ્યો છે તે તે વર્ણમાટે તે વિવાહનું અનિષ્ટકર્મ બોધુ જાયછે અને જે વર્ણનેમાટે જે વિવાહ કનિષ્ઠપક્ષમાં ગણ્યો હોય અથવા વધારે નિદા સ્ત્રી તે વિવાહ તેણે નહિ નરો એમ જણાવ્યું હોય તેમાં વિવાહ તે વર્ણ નરે તો તેનું અનિષ્ટકર્મ તેનેમાટે વિશેષ જાયછું

વિવાહનાં ફલપ્રસરણનો ઉપસ હાર કરતાં તેનો સઘળો અર્થ સંક્ષેપમાં બતાવેછે—

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्ध्या भवति प्रजा ॥

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्ध्यान्विवर्जयेत् ४२

મનુષ્યાની અનિર્દિત સ્ત્રીવિવાદોથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા પણ અનિર્દિત થાયછે અને નિર્દિત વિવાદોથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા નિર્દિત થાયછે માટે નિર્દિત વિવાદોનો ભાગ કરવો. ૪૨.

જે વર્ણને જે વિવાદની પૂરતી છટ આપી છે તે વિવાદ તેનેમાટે અનિર્દિત સમજવો અને જે વિવાદ વખોડેલો હોય તે વિવાદ નિર્દિત ગમજવો.

પોતાની તથા અન્યજાતિની સ્ત્રી પરણવાવિષે ગુણદોષ કહ્યા તેમ જ વિવાહનું સ્વરૂપ અને તેનાં પરિણામ પણ જણાવ્યાં. હવે પરણતી વખતે જૂદા જૂદા વર્ણમાં શો ફરક રાખવો તે કહેછે—
પાણિગ્રહણસંસ્કારઃ સર્વર્ણાસૂપદિચ્ચતે ॥

અસર્વર્ણાસ્વયં જ્ઞેયો વિધિરુદ્ધાહકર્મણિ ॥ ૪૩ ॥

શરઃ ક્ષત્રિયયા ગ્રાહ્યઃ પ્રતોદો વૈશ્યકન્યયા ॥

વસનસ્ય દશા ગ્રાહ્યા શૂદ્રયોત્કૃષ્ટવેદને ॥ ૪૪ ॥

મયણું કન્યાના વિવાદમાં તેનો હાથ મદાય કરવો એવો વિધિ છે. અને અસમયણું કન્યાના વિવાદમાં આ વિધિ જાળવો કે પોતાની ઉત્કૃષ્ટ જાતિના પુરુષને પરણતી વખતે ક્ષત્રિયની કન્યાએ પુરુષ હાથમાં લીધેલ બાણને મદાય કરવું, વૈશ્યની કન્યાએ વરના હાથમાં રહેલ લાકડી વગેરેને મદાય કરવી તથા શૂદ્રજાતિની કન્યાએ વરના વસ્ત્રના છેડાનું મદાય કરવું. ૪૩, ૪૪.

પોતાની જાતિવાળી કન્યાસાથેના વિવાદમાં પાણિમદાય થાયછે, કે જે પોતાના મૃત્યુસુખમાં કહેવ પાણિમદાયસંસ્કાર એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે પણ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયજાતિની કન્યા પરણતો હોય તો પાણિમદાય થઈ શકતું નથી, પણ તેણે પોતાના હાથમાં બાણ રાખવું અને તે બાણને ક્ષત્રિયકન્યા પકડી રાખે એવો વિધિ છે, બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય વૈશ્યની કન્યાસાથે પરણતા હોય તો તેઓએ પોતાના હાથમાં સાધારણ લાકડી રાખવી અને તેને વૈશ્યકન્યાને પકડી રાખવાની છે, તથા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય એઓમાંથી કોઈ શૂદ્રની કન્યાની સાથે પરણતો હોય તો શૂદ્રની કન્યાએ માત્ર વરના વસ્ત્રના છેડાને મદાય કરી રાખવો એવો વિધિ છે. આમ પણ કહેવામાં આવેલ કે પોતાથી ઉત્કૃષ્ટજાતિના પુરુષની સાથે પરણતી વખતે ક્ષત્રિયજાતિની સ્ત્રીએ હાથમાં બાણ રાખવું, વૈશ્યજાતિની સ્ત્રીએ હાથમાં પશુને હાંકવાની લાકડી રાખવી અને શૂદ્રજાતિની સ્ત્રીએ પોતાના વસ્ત્રનો છેડો પરી રાખવો એને પરણનાર પુરુષ પકડી રાખે.

વિવાદ ધયાપછી પુરૂષે શ્રીગંગાગમનસંબંધે પાળવાનો નિ-
યમ જણાવેછે—

ઋતુકાલાભિગમી સ્યાત્સ્વદારનિરતઃ સદા ॥

પવૈવર્જં વ્રજેચ્ચેનાં તદ્ભૂતો રતિકામ્યયા ॥ ૪૫ ॥

ગંગા ઋતુકાલમાં શ્રીગંગાન કરતું, પોતાની શ્રીમાં જ રહિ ગયેલી અને
પોતાની શ્રીમાં પ્રીતિ ગમવા નેને જ વ્રત ગણી નેનું પાલન કરનાં પવનિયિતો
ત્યાગ કરી રતિગુપ્તની કામનાથી નેની પામ જતું ૪૫

રતેરંગનથી બાની મકાતો ગંગાસરની ચોન્વતાવાળો શ્રીશ્રીનો અવસ્થા-
વિરોધ ઋતુકાલ કહેવાયછે. એ ઋતુકાલનું પ્રમાણ દેવના શ્લોકમાં, કહેશે. પુરૂષે
ઋતુકાલમાં શ્રીગંગાન કરતું. શ્રદ્ધાકારેએ અન કાર્યમદારલગ્નામિતી પ્રત્યચારેણા-
વધઃશાવિતી મ્યાના ત્રિરાત્ર દ્વિદ્વારાત્ર મન્વન્તર વા ॥ એટલે વિવાદપછી શ્રીપુરૂષે
ત્રણ રાત્રિ, બાર રાત્રિ અથવા એક વર્ષપર્યંત દ્વારવગરના અને સપ્તમ્વગરના અત્યંત
બક્ષણ કરતું, જ્યારેય પાળતું તથા પૃથ્વીકપર સયન કરતું આપ્રમાણે કહેવું
છે. આમા ત્રણ રાત્રિ, બાર રાત્રિ અને સંવતસરનો જે રિત્કપ બતાવ્યો
છે તેનેમાટે એમ મનજીવ કે કામી મનોત્તનિવાળાઓ જે રૂંધે ન રાખી રાકે
તેઓએ આ મન ત્રણ રાત્રિ અથવા બાર રાત્રિ પાળવું અને જેઓ ધૈર્યવાળાં
હોય તેઓએ એકવર્ષપર્યંત પાળવું અને તેટલા સમયમા ઋતુકાલ આવે તો
પણ ગમન કરવું નહિ એમ કરવાથી નૃલ્યચૂરની આજ્ઞા પાળી ગણાયછે અને
તેટલા સમય પછી ઋતુ ન આવે ત્યાંસુધી ગમન કરવું નહિ એમ કરવાથી
મનુની આજ્ઞા પાળી ગણાયછે અને એ બન્ને આજ્ઞાઓ વચ્ચે કરી વિરોધ
રહેતો નથી. સદા ઋતુકાલમા શ્રીગંગાન કરવું એ આજ્ઞાકપર આમ વિચાર
કરવામાં આવેછે કે આ વાત્યને નિયમવાક્યમાની “ઋતુકાલમા ગમન કરવું જ
જોઇએ” એવો અર્થ કરવો કે પરિસંખ્યા વાક્ય ગણી “ઋતુકાલ આવે ત્યારે જ ગ-
મન કરવું” એવો અર્થ કરવો’ મીમાંસાગ્રામમા નિયમવાક્ય નેને કહેવામાં આવેછે
કે જે કાર્ય, વખતે થાય અને વખતે નહિ પણ થાય, નેને “નક્ષી કરવું” એવું
વિધાન કરવું હોય તથા પરિસંખ્યા વાક્ય તેને કહેવામા આવેછે કે જે કાર્ય બન્ને
રીતે થઇ શકતું હોય તેને એક જ રીતે કરવાનું વિધાન કરવું હોય અર્થાં ઋતુકાલમાં
ગમન થાય પણ ખરૂં અને વખતે ઇચ્છાનો અભાવ કે એવું કાંઈ કારણ હોય તો
નહિ પણ થાય. તો તેનેમાટે “ઋતુકાલમાં ગમન કરવું જ જોઇએ” એવી આજ્ઞા
કરી તેથી તે નિયમવાક્ય થયું અને ઋતુકાલમાં જેમ ગમન થાય તેમ ઋતુકાલસિ-
વાયના સમયમાં પણ ગમન થાય એમ છે તો તેનેમાટે “ઋતુકાલ આવે ત્યારે જ

ગમન કરવું એવી આજ્ઞા કરી વગર ઋતુએ ગમન કરવાનું અટકાવી ઋતુમાં જ ગમન કરવાનું નક્કી કરી તેથી તે પરિસ્થિતિવાચક થયું. વિવાહ બાદ પણ રાત્રિ દશરાત્રિ એ સંવત્સર યજ્ઞચર્ય પાળ્યાપછી પુત્રની ઉત્પત્તિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી આ વાક્યને નિયમવાક્ય સમજી ઋતુ જાણી ગમન કરવું જ જોઈએ કાંઈપણ શારીર વ્યાધિવગરે સળંગ મારણની ગેરહાજરીમાં પુરૂષ જો આ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે તો તે દોષમાં પડે છે પણ પુત્રોત્પત્તિ થઈ તો આ વાક્યને પરિસ્થિતિ વાક્ય સમજી જો સ્ત્રીગમન કરવું તો તે નહીં. જાણી જ નહીં પણ ઋતુકાળસિવાય નહિ કરવું. ૧૨૬ પરિસ્થિતિમાં ઋતુસિવાયના સમયમાં ગમન અટકાવનાં જ મુખ્ય હેતુ છે. ઋતુકાળમાં ગમન કરવાના સામાન્ય નિયમ કટીન હોય પરસ્ત્રીથી અટકાવી પોતાની સ્ત્રીમાં જ મુગ્ધ કરાવનારું કહ્યું છે કે પોતાની સ્ત્રીમાં જ સદા આમંત્રિ રાખવી રતિની મનાથી રાતાની સીતું ગમન કરવું તેમાં પણ પવતિવિચ્છેદાગી આવી આમાવાસ્યા અષ્ટમી ચતુર્દશી અને પૌર્ણમાસી એઓ પવતિવિચ્છેદવાય છે. આ નિયમને પાળનાર જન મંજળની શારીરિક અને માનસિક તથા બૈદિક અને આયુર્વિદ્ય રિપિતિ પરમ પ્રગટ થાય તેમાં શી નવાઈ. અર તેવા જનમંજળવાળા દેશનો ઉદય થાય તેમાં પણ શું આશ્ચર્ય? દખીણ જ છે કે આવા જનમંજળની પ્રત્યક્ષ માન ધાર્મિક બળવાન અને સંવસંપત વાર છે પણ શોક! ક્યા છે આજ આ ધર્મેનિયમનું પાલન? આજે તો આધણી દોડ અને દહનો જ દાવાનળ સળી રહ્યા છે. ક્યાણુ દેવાધિદેવ ક્યાદષ્ટિથી દેશના એ પદભાદિ દુખને હોય તરત જાગી આપો.

ત્રીને ઋતુકાલ કેટલી રાત્રિઓ સૂધી ગાળાય છે તે જણાવે છે—

ઋતુઃ સ્વાભાવિકઃ સ્ત્રીણાં રાત્રયઃ પોઢશ સ્મૃતાઃ ॥

ચતુર્ભિરિતરૈઃ સાર્દ્ધમહોભિઃ સદ્વિગર્હિતૈઃ ॥ ૪૬ ॥

મનુષ્યનાં નિર્નિત ગળેના અન્ય આગરિઓની માથે ઓળા ત્રિપર્યંત સ્ત્રીઓનો સ્વાભાવિક ઋતુ ૧૧ કહેના છે. ૪૬

રજોદરાનથી પહેલા ચાર દિવસો રપસ તથા ગમનને મારે શિષ્ટપુરુષને નિર્દિષ્ટ હોવાથી અગ્રગ્ય છે એ અગ્રગ્ય દિવસોસહિત સેવક રાત્રિપર્યંત સ્ત્રીઓનો ઋતુકાલ કહેવાય છે અને તે સ્વાભાવિક છે. સ્વાભાવિક કહેવાથી સમગ્ર્યું છે કે શારીરમાં કાંઈ વિકૃતિ હોય તો તે જાણ સેવકરાત્રિથી ન્યૂનાધિક પણ થાય છે. રાત્રિમાં જ ગમન કરવું યોગ્ય છે એમ જતાવવાને ખાસ કરીને રાત્રિ રાખેલી છે.

એ સોળ રાત્રિઓમાં ગમન કરવાને યોગ્ય રાત્રિઓનો નિર્દેશ કરે છે—

તાસામાદ્યાશ્ચતસ્રસ્તુ નિન્દિતૈકાદશી ચ યા ॥

ત્રયોદશી ચ શેષાસ્તુ પ્રશસ્તા દશ રાત્રયઃ ॥ ૪૭ ॥

તે સોળ રાત્રિઓમાં પ્રથમની આઠ રાત્રિઓ, અગિયારમી રાત્રિ અને તેરમી રાત્રિ ગમનમાં નિન્દિત છે બાકીની દસ રાત્રિઓ ત્રણ છે ૪૭

રત્નેશ્વરીથી આરંભી પહેલી ચાર તથા અગિયારમી અને તેરમી એ ૧૧ રાત્રિઓ ગમનને માટે નિન્દિત છે તેમાં પણ પહેલી ત્રણ રાત્રિઓ તો સ્પર્શ માટે પણ નિષિદ્ધ છે ૮ જતા બાકીની દસ રાત્રિઓ ગમનને માટે યોગ્ય ગણેલી છે

એ દસ રાત્રિઓમાં પણ જૂના જૂના બે વિભાગ પાડી તેનું જૂનું જૂનું કંઠા કહે છે—

યુગ્માસુ પુત્રા જાયન્તે સ્ત્રિયોયુગ્માસુ રાત્રિષુ ॥

તસ્માદ્યુગ્માસુ પુત્રાર્થી સંવિશેદાર્ત્તવે સ્ત્રિયમ્ ॥ ૪૮ ॥

ગણનામાં બેક્રીની રાત્રિઓમાં ઋતુગમન કરવાથી પુત્રા ઉત્પન્ન થાય છે અને એની રાત્રિઓમાં પુત્રાઓ ઉત્પન્ન થાય છે માત્ર પુત્રની ઉત્પત્તિના પુરૂષે ઋતુમાં બેક્રીની રાત્રિઓમાં જીમન કરે ૪૮

ઋતુની સોળ રાત્રિઓમાં પહેલી ચાર, અગિયારમી તથા તેરમી રાત્રિ નિન્દિત હોવાથી બાકીની રાત્રિઓમાં ગમન કરવાનું પ્રાપ્ત થતા તે રાત્રિઓમાં બેક્રીની રાત્રિઓ એવે છઠ્ઠી, આઠમી, દસમી બારમી ચૈત્રમી અને સોળમી એ છ રાત્રિઓમાં ગમન કરતા પુત્રોની ઉત્પત્તિનો સંભવ છે અને પાંચમી, સાતમી, નવમી અને પદમી એ ચાર રાત્રિઓમાં ગમન કરવાથી પુત્રીઓની ઉત્પત્તિનો સંભવ છે માટે પુત્રની ઉત્પત્તિના પુરૂષે છઠ્ઠી, આઠમી વગેરે બેક્રીની રાત્રિઓમાં ગમન કરે

પુત્રપુત્રીઓની ઉત્પત્તિમાં ઉપર પ્રમાણે માત્ર રાત્રિઓની જ વ્યવસ્થા એજ એક કારણ છે એમ નથી પણ તે સિવાય બીજું પણ કારણ છે, અને તે બતાવે છે—

પુમાન્પુંસોધિકે શુક્રે સ્ત્રી ભવત્યધિકે સ્ત્રિયાઃ ॥

સમેપુમાન્ પુંસ્ત્રિયૌ વા ક્ષીણેત્પે ચ વિપર્યયઃ ॥ ૪૯ ॥

પુરુષનુ વીર્ય અધિક હોય તો પુત્ર થાયછે, સ્ત્રીનું વીર્ય અધિક હોય તો પુત્રી થાયછે અને પુરુષ તથા સ્ત્રીનું વીર્ય સમાન હોય તો નપુંસક થાયછે અથવા પુત્રપુત્રીનું જોડું જન્મેછે જન્મનું વીર્ય નિઃસાર તથા અધ્ય હોય તો ગર્ભ થતો જ નથી. ૪૯.

સ્ત્રીના બીજથી પુરુષનુ વીર્ય અધિક હોય તો બેકોની રાત્રિમાં પણ પુત્ર થાયછે અને પુરુષના વીર્યથી સ્ત્રીનું બીજ અધિક હોય તો બેકોની રાત્રિમાં પણ પુત્રી થાયછે વીર્ય અને રજની સમાનતામાં જે ભાગ પડે જાય તો વીર્યની વિશેષતાવાળા બાગથી પુત્ર અને રજની વિશેષતાવાળા બાગથી પુત્રી એમ પુત્ર-પુત્રીનું જોડું થાયછે અને જે ભાગ ન પડતાં સાથે મળેલ જ રહેલ હોય તો નેવા સમાનતાવાળા વીર્ય અને રજથી નપુંસકસંતાનની ઉત્પત્તિ થાયછે ક્ષીણ અને અધ્ય વીર્યથી ગર્ભ રહેવાનો જ સંભવ નથી

ઋતુકાલમાં પણ ઓગમનની બહુ જ થોડી છૂટ લેનાર પુરુષ બ્રહ્મચારીજેવો જ ગણાયછે એમ કહેછે—

નિન્યાસ્વપ્તાસુ ચાન્યાસુ સ્ત્રિયો રાત્રિપુ વર્જયન્ ॥

બ્રહ્મચાર્યેવ ભવતિ યત્ર તત્રાશ્રમે વસન્ ॥ ૫૦ ॥

નિદિત મળેલી છ રાત્રિઓમાં તેમજ બીજી આઠ રાત્રિઓમાં સ્ત્રી-ગમનનો ભાગ કરનાર પુરુષ જોડે શુદ્ધચાત્રમાં વસતો હોય તોપણ બ્રહ્મચારી ગણાયછે. ૫૦.

ઋતુકાલની કુલ સેવા રાત્રિઓ છે તેમાંથી છ નિદિત રાત્રિઓ આઠ કરી બાકી દસ રાત્રિઓમાં ગમનની અનુજ્ઞા આપેલી છે તે પ્રમાણે વર્તનાર કોઈમિતે દોષપાત્ર કે નિંદાપાત્ર નથી જ તોપણ એ દસ રાત્રિમાંથી પણ માત્ર બે રાત્રિ જ ગમન કરનાર પુરુષ શુદ્ધચાત્રમાં છતાં પણ બ્રહ્મચારીજેવો ગણાયછે શુદ્ધચાત્રમંત્રિવાચ બીજા આશ્રમમાં સ્ત્રીગમન ગ્રામ જ નથી કરણ કે બ્રહ્મચર્યઆશ્રમમાં અને સંન્યાસાશ્રમમાં સ્ત્રી હોતી જ નથી અને વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં સાથે સ્ત્રી હોયતે ખરી જાણ તે માત્ર તપશ્ચર્યામાં સદાયમૂત યવામદિ હોયતે એટલે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ મુખ્ય છે તોપણ કેટલા

એનું એતું માનતું છે કે વંશનો ઉચ્છેદ થવાગેથી આકૃતમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ, પણ ઋતુગણની મોજ સત્તિમાથી થોડાં જ સત્તિમા સ્ત્રીમન કંઈ તો તેથી તેનું અઘર્યું અદિત અણાવ નથી

વિવાહના પ્રકરણમાં કન્યાદાન લેનાર સંબંધે આવશ્યક વિધાય વર્ણવી કન્યાદાન દેનારે પોતાની ઉત્તમતા જાગવી રાખવામાટે ધ્યાતમાં ગમ્મથા થોડાં જરૂરી વાત જણાવે—

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमणवपि ॥
गृह्णञ्छुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोपत्यविक्रयी ॥५१॥

ધન લેનારા દોષને જાણનાર કન્યાના પિતાએ કન્યાનું જગપણ મન્ય લેવું નહિ, કાળ કે લોભથી મન્યનું મદાન કરનાર પત્ર મતાનનો વિકૃત કરનાર ગણાય છે ૫૧

વિવાહની પદ્ધતિ કાલ દીને કન્યાના મૂલ્યરૂપે લેવામા આવતુ ધન જેને માત્રમા શુલ્ક એવું નામ આપ્યું છે તે બરે થોડા પ્રમાણમા છે તોપણ તે પુરૂષ પોતાના મતાનને વહેચનારો નાખાય છે જે પોતાના મતાનને વહેચવાનું નીચે ને કંઈ તેના પાપનાં પાર હોય ન નહિ અને તેથી હાલ દેશમા કુચપણના અભિમાનવાળી જ્ઞાતિઆમા પણ ન વમરોડાનું ન્યાયિક્ય આપે અને તેનું પાર પાપ કર્મ કરનારાંમા સાધેનો જનસમાજમા વમરસંકેતે સંબંધ પણ ચાલુ રહે છે તે દેશની રીત અરોગતિ રનાર છે તે વિચારતું જરા પણ મુગ્ધેશ નથી

કન્યાવિક્રય કરનાર એટલે કન્યાનું મૂલ્ય પોતાને માટે હરાવ-પૂર્વક મદાન કરનાર જેમ પાપી છે તેમ કન્યાને માટે સ્ત્રીધનતરીકે મળેલ ઘરેણાં વસ્ત્ર વગેરે પોતાના ઉપયોગમાં લેનાર કન્યાનાં માવતર કે તેનાં મામરંચાળાંઆ પણ નરકના અધિકારી છે એમ જણાવે—

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति वान्धवाः ॥
नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥५२॥

જે આધારો મોહને લીધે સ્ત્રીદાન તથા વસ્ત્ર વગેરે પદાર્થો જે સ્ત્રીધનરૂપ હોય તેઓનો ભોગવટો લે છે તેઓ પાપી હોવાને લીધે નરકગનિને પામે છે, ૫૨.

પર કન્યાદાનમાં વરપામેથી કન્યામાટે લેવામાં આવતું ધન શ્રીપત્ર કહેવાય છે. આપણે તથા પિતાચરે જે બાંધવો દાસી, વાદન તથા વચ્ચેચરે શ્રીપત્રના મુદ્દામાં કંઈપણ પોતાના ઉપયોગમાં થે છે તેઓ નરકમાં ભવે છે.

વરની પાસેથી કન્યાનાં માવતરે કંઈપણ લેવું એ મોહોટો અધર્મ છે એમ સિદ્ધ થયું તોપણ આર્યવિવાદમાં એક બળદ તથા એક ગાય લેવાનું કહેલ છે છતાં આર્યવિવાદને ધર્મરૂપ કેમ ગણાય? એ શંકાનો ખુલાસો કરે છે—

આર્યે ગોમિથુનં શુલ્કં કેચિદાહુર્મૃપૈવ તત્ ॥

અલ્પોપ્યેવં મહાન્વાપિ વિક્રયસ્તાવદેવ સઃ ॥ ૫૩ ॥

આર્યવિવાદમાં લેવામાં આવતું ગોમિથુન શુલ્કરૂપ છે એમ જોઈ કહે છે તે અમલ છે. જો તેને શુલ્કરૂપ ગણવામાં આવે તોપણ તે ધન ભણે ગર્જી દોય કે થોડું દોય તોપણ તે વિક્રય જ થઈ ચૂકે. ૫૩.

આર્યવિવાદ કે જેને ધર્મરૂપ ગણવામાં આવ્યો છે તથા જેથી ધનારી સંતતિ ત્રણ ત્રણ પેઢીને તારનાર ગણેલ છે તેમાં કન્યાનાં માવતર, વરપાસેથી ગોમિથુન એટલે એક ગાય અને એક બળદ એવું એક ગોમિથુન અથવા એવાં બે ગોમિથુન લે છે, તે શુલ્કરૂપ છે એટલે કન્યાના મૂલ્યરૂપે લેવામાં આવતું ધન છે એમ જે દેશાચાર કહે તે ને યોગ્ય નથી જો એમ જ દોય તો પણ તે નાદાનો કે મોહોટો કન્યાવિક્રય જ થયો ગણાય પણ આર્યવિવાદમાં કન્યા વિક્રયનો બંધ પણ નથી. એમાં તો માત્ર કન્યાદાનનું ધર્મકર્મ કરી શકાય તેટલામાં જ તે લેવામાં આવે છે. લોકને લીધે પોતાના ઉપયોગસાર લેવામાં આવતું નથી. જેને રાક્ષિ ન દોય તે બે પ્રમાણે લઈ કન્યાદાન આપી કે તેમાં કન્યાવિક્રય કર્યો બિલકુલ ન કહેવાય જો રાક્ષિ દોય અને એ પણ ન લે તો તે વળી અતિ ઉત્તમ છે. અને એટલામાં જ જેમાં કંઈપણ નથી લેવાતું એવા બ્રાહ્મ, દેવ અને પ્રાણપ્રલ વિવાદનાં દ્વય આર્યવિવાદકરનાં વિશેષ બતાવેલાં છે એટલે કે આર્યવિવાદથી હવેન યથેચ્છે પુત્ર જવારે ત્રણ ત્રણ પેઢીને તારે છે ત્યારે પ્રાણપ્રલ વિવાદથી હવેન યથેચ્છે પુત્ર છે જ પેઢીને તારે છે, દેવવિવાદથી હવેન યથેચ્છે પુત્ર સાન સાન પેઢીને તારે છે અને બ્રાહ્મવિવાદથી હવેન યથેચ્છે પુત્ર દગ દગ પેઢીને તારે છે આવી રીતે એક બીજાથી વિશેષ ઉત્તમ વિવાદો છે તોપણ તેટલા ઉપરથી આર્યવિવાદને તે ઉત્તમ નથી એમ તો કહી જ ન શકાય. કારણ કે એમાં વિવાદની અવધનના જણાવનારાં વિક્રય, સ્વચ્છંદતા

તથા પિત્રાચરત્તરપ લક્ષણોમાંનું એક પણ લક્ષણ નથી જ. જો એ વિવાહ, વિક્રયના કંઈપણ અંશવાળો હોત તો તેને આર્ય એવું નામ જ અપાત નહિ કારણ કે ઋષિઓ જે વિવાહ કરે છે તે આર્ય કહેવાય છે. અને ઋષિઓ કદીપણ અધર્મયુક્ત વિવાહ કરે જ નહિ.

આર્યવિવાહમાં લેવામાં આવતું ગૌમિથુન, ગુદ્ધ એટલે કન્યાના મૂલ્યરૂપ નથી એમ કહેવાયું. હવે કન્યાને પોતાને માટે જે ધન લેવું તે પણ ગુદ્ધરૂપ નથી એમ કહે છે—

યાસાં નાદદતે શુલ્કં જ્ઞાતયો ન સ વિક્રયઃ ॥

અર્હણં તત્કુમારીણામાનૃશંસ્યં ચ કેવલમ્ ॥ ૫૪ ॥

જે કન્યાઓના પિતા વગેરે જ્ઞાતિઓ કન્યાના મૂલ્યરૂપે ધન ગ્રહણ કરે નહિ પણ જે કન્યામાટે જ ધન લેવામાં આવે તે પણ વિક્રય કહેવાય નહિ. તે તો કન્યાઓનું પૂજન છે અને કેવળ અનુકંપારૂપ છે. ૫૪

કન્યાનાં માવનર કન્યાના મૂલ્યરૂપે નહિ પણ કન્યાને પોતાને જ માટે જે આબૂયજી તથા વસ્ત્રવગેરે લે છે તે પણ વિક્રય નજ ગણાય કારણ કે તે તો કન્યાના જ સત્કારને માટે છે અને કન્યાકપરની દયાને લીધે જ તે લેવાય છે, કન્યાને વિક્રયમાં તો પોતાના સ્વાર્થમાટે જ લેવાય છે અને કન્યાકપરની દયાને તો હરિયાપાર જ કરવામાં આવે છે તથા વર મૂળ કે શુદ્ધ અને તેવો હોય તે કંઈ લેવાડ નથી તેમ જ કન્યાના મુખરૂ. ખને પણ કશો વિચાર કરવામાં આવતો નથી.

શ્રીઓ સદા સત્કારનું પાત્ર છે એમ બતાવે છે—

પિતૃભિર્ભ્રાતૃભિશ્ચૈતાઃ પતિભિર્દેવૈસ્તથા ॥

પૂજ્યા મૂપયિતવ્યાશ્ચ વહુકલ્યાણમીપ્સુભિઃ ॥ ૫૫ ॥

ઘણાં કન્યાઓની ઇચ્છાવાળા પિતા, ભાઈ, પતિ અને દિવર એઓએ વિવાહિત સ્ત્રીઓનો અન્કાર કરવો નહિ નેઓને વિભૂષિત રાખવી. ૫૫.

શ્રીઓ પરણે ત્યારે તથા પછી પણ જેઓ પોતાનું ધર્મ કલ્યાણ ઇચ્છતા હોય તે પિતા, ભાઈ, પતિ અને દિવર વગેરેએ વચનાદિકથી, તેઓનો સત્કાર કરવો અને આબૂયજી વસ્ત્ર વગેરેથી તેને વિભૂષિત રાખવી.

શ્રીઓના સત્કારનું ફળ કહે છે—

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ॥

યત્રેતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ॥ ૫૬ ॥

જો કોઈ માનવી શ્રીઓના અમર યોગ દ્વારા તે કુળ ઉપર દેવતાઓ પ્રસન્ન
રહે અને તે કુળમાં નારીઓનો અમર યોગ દ્વારા તે કુળમાં યતી સર્વ
ક્રિયાઓ નિર્વાપ્ય પાવ્ય ૫

દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે એટલે પ્રસન્ન થઈને હજારો ફળ આપે છે ક્રિયાઓ
નિષ્ફળ થવાનું મારણ દેવતાની અપ્રસન્નતા જ છે શ્રીઓનો સત્કાર થતો હોય
તેવા જગમાં કારણ થતો નથી કારણ કે અસતોત્ર અને અપમાનઅધિકી કે
ધારિય થતી શ્રીઓને લીધે જ મુળકવડ થવાનો વધારો સમય છે તે શ્રીઓ
સતુષ્ટ રહેતી હોય નો યત્રેતર તેની મમતા બધાવે છે તેથી પર શોભે અને
ધરની આમરે વડે એવા કામમાં તે સત્તા ઉપર રહે છે પણ જો તે અસતોત્ર
મને અને અના સ્તુ પાત્ર થાય તો ધરની જાણુ પ્રભાવ બાગે કુલે અથવા બન
કે બોવાય તેની તેમજ ધરની આગરની પણ તે જોઈ દરમર રાખતી નથી
ધરના માલમાં રતી મમતા તમા માનવરતિને વિમારી મૂકે અને ધર્મ વિદ્યામાં
પણ લાભાવશ્ય થતી નથી રર થયાયામાં જ્યાં તેમાં શ્રીઓ રવાના અગલના
કામમલેમાં રાત નથી આપતી એટલે તેમાં મારુ કા પણ ખામી રતી નયે
તેમજ બીજા બાનદારિય અને પાગમ વિષય સર્વેમાં પણ તેણે રવાના મમે
વગર કમ । થતા હોવાથી સાચોપાત્ર થતા નથી અને તેથી તે ક્રિયાઓ ભેદ્ય
તેથી સ જ થતી નથી

શ્રીઓના ખેલનું અને આનંદનું ફળ બતાવે છે—

શોચન્તિ જામયો યત્ર વિનયત્યાશુ તત્કુલમ્ ॥

ન શોચન્તિ તુ યત્રેતા વર્દ્ધતે તદ્દિ સર્વદા ॥ ૫૭ ॥

જો કોઈ માલિકની તથા કુળની શ્રીઓ દુ અને લીધે જો તો દાય તે
કુળ તરત જ નટ થાય છે અને જો કુળમાં એઓ ગા ન જો તો દાય તે કુળ
અવત અભિવૃદ્ધિ માન્યા ૨ ૫

જો જગમાં વડે દી રીઓ પતિપાત્ર વડે રાજોથી કુ ખરાબી હોય તે
કળ દેવ તથા સાજ વગેરેથી પીડાય છે અને જગમાં તેઓ દુ ખ નથી પામતી તે
કુળ સદા ધન વડે સ પતિથી ચડતી સ્થિતિનો અનુભવ કરતુ નવય

કચવાયેલી વાડુદીકરીઓ જે ઘરોને માટે ખરાબ સંકલ્પો કરેછે તે ઘરોની દુર્દશા જણાવેછે—

જામયો યાનિ ગેહાનિ શપન્ત્યપ્રતિપૂજિતાઃ ॥

તાનિ કૃત્યાહતાનીવ વિનશ્યન્તિ સમન્તતઃ ॥ ૫૮ ॥

જે ઘરોને નદિ પૂજાયેલી વાડુદીકરીઓ અભિશાપ આપેછે તે ઘરો અભિ-
ચારથી જેમ નષ્ટ થાય તેમ સર્વ પ્રકારથી નષ્ટ થઈ જાયછે. ૫૮.

અભિચાર એટલે મારણ પ્રયોગથી જેમ સમૂલ નષ્ટ થાય તેમ જે ઘરને
દુઃખી વાડુ દીકરીઓના અભિશાપ લાગના હોય તે ઘર સમૂલ નષ્ટ થાયછે

ત્રીઓના અસત્કારનું ખલુ બુદ્ધિ કંઈ છે માટે તેઓનો સત્કાર
કરવાની ભલામણ રહે—

તસ્માદેતાઃ સદા પૂજ્યા ભૂષણાચ્છાદનાશનૈઃ ॥

ભૂતિકામૈર્નરૈર્નિત્યં સત્કારેપૂતસત્રેષુ ચ ॥ ૫૯ ॥

માટે સ પતિની ઇચ્છાવાળા પુરોએ અન્ય મ નધીઓના સત્કારસમ-
યમાં નથા વિવાહાદિ ઉત્સવોમાં આજવેળા, વસ્ત્રો અને ખાવાના પદાર્થોથી
એઓનો અર્ચન અર્ચન મન્દિર કરવો ૫૯.

સ પતિની ઇચ્છાવાળા પુરોએ પોતાના પરમા વડુ દીકરીઓને વિવાહાદિ
પ્રસંગોમાં આભૂષણ વગેરે આપી મનુષ્ય રાખવી કારણ કે તેમ થવાથી તેણી
અમનાપૂર્વક ધરની ભળવણ કરે અને ધરની આબરુ વધે તેવું દરેક પ્રકારનું
આચરણ કરવામાં તત્પર રહે

ત્રીપુરૂષનો પરસ્પર સંતોષ એ કલ્યાણનું મુખ્ય દ્વાર છે
એમ મૂલ્યવે—

સન્તુષ્ટો માર્યયા મર્તા મર્ત્તા માર્યા તથૈવ ચ ॥

યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર વૈ બ્રુવમ્ ॥ ૬૦ ॥

જે કુળમાં સર્વજન આર્થથી તેનો ભર્તા મનુષ્ય રહે નથા ભર્તાથી તેની
ભાર્યા સંતુષ્ટ રહે તે કુળમાં નિમિત્ત કલ્યાણ રહે. ૬૦.

જે કુળમાં સ્ત્રીથી તેનો પતિ પ્રસન્ન રહેતો હોય એટલે બીજી સ્ત્રીની ઇચ્છા ન કરતો હોય અને પતિથી સ્ત્રી પ્રસન્ન રહેતી હોય તે કુળમાં લાખા સમય સુધી કલ્યાણ રહેશે કુળ શાન્ત વખવાથી કેવળ સ્ત્રીપુરુષ ન નહિ પણ પુરુષાત્રાદિ સતતિ પણ કલ્યાણવાળી ચાલશે

સ્ત્રીતરફની અરુચિને લીધે થતી હાનિ બતાવેછે—

यदि हि स्त्री न रोचेत् पुमांसं न प्रमोदयेत् ॥

अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते ॥ ६१ ॥

જો સ્ત્રી વસ્ત્રાદિથી ગોભાનાળી ન હોય અને તેથી પુરુષને હારનાળો ન કરે તો આનંદના અભાવથી અગ્રીથી તે સ્ત્રીને ગર્ભધાગ્ય ન થાય ૬૧

સારા વસ્ત્રાભિવ્યવસ્થાની સ્ત્રીના દેખાવથી પુરુષને આનંદ થતો નથી અને આનંદનગરની સ્થિતિ રહેવાને લીધે તેનાથી સતતિ થવાનો સભવ બહુ ઓછો રહેશે સ્ત્રીતરફની અરુચિને લીધે થતી હાનિ વચના ઉ-છેદક આ મોગમાં મોગી હાનિ છે

કુળના ગોભવાનો કે નહિ ગોભવાનો આધાર સ્ત્રીના શોભવા કે નહિ ગોભવાઉપર છે એમ કહેછે—

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ॥

तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ६२ ॥

જો સ્ત્રી ગોભાનાળી હોય તો સર્વ કુળ શોભેછે અને જો તે શોભાનાળી ન હોય તો નથક કુળ ગોભા પામતુ નથી ૬૨

વસ્ત્રાભિવ્યવસ્થા સ્ત્રી શોભાનાળી હોય તો તેના ઉપર પતિનો રનેહ થવાથી અન્ય પુરુષનો તથા નહિ થવાને લીધે તે કુળ શોભે છે અને જો સ્ત્રી શોભાવગરની હોય તો પતિના દેવનું લીન પરપુરુષના સમથી સમકુળ કુળ મલિન થઈ જાય છે

કુળની હીનતા થવાનાં મુખ્ય કારણો કહેછે—

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ॥

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ६३ ॥

નિર્ગિન વિવાહોથી, શાસ્ત્રીય ક્રિયાના લોપથી, વેદ નદિ બહુવાથી અને બ્રાહ્મણોની પૂજા નહિ કરવાથી સારાં કુળો પણ દીનપણું પામી જાયછે. ૬૩.

આમુર, રાક્ષસ વગેરે નિર્ગિત વિવાહોથી, દર્શનકર્મ નહિ કરવાથી, વેદોનું અધ્યયન નહિ કરવાથી તથા બ્રાહ્મણોનો સત્કાર નહિ કરવાથી સારાં ગણનાં કુળો પણ દીનપણું પામી જાયછે આથી એમ બતાવ્યું કે દુશ્વળતાનપણું ઉત્તમ પ્રકારના વિવાહોથી, અતકર્મ વગેરે શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરતા રહેવાથી, વેદનું અધ્યયન કરવાથી અને બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરવાથી જ જળવાઈ રહેશે.

કુળની શ્રેષ્ઠતા નાશ પામવાના વિશેષ હેતુઓ કહેછે—

શિલ્પેન વ્યવહારેણ શૂદ્રાપત્યૈશ્ચ કેવલૈઃ ॥

ગોભિરશ્ચૈશ્ચ યાનૈશ્ચ કૃષ્યા રાજોપસેવયા ॥ ૬૪ ॥

અયાજ્યયાજનૈશ્ચૈવ નાસ્તિક્ર્યેન ચ કર્મણામ્ ॥

કુલાન્યાશુ વિનશ્યન્તિ યાનિ હીનાનિ મન્નતઃ ॥ ૬૫ ॥

ગિરપથી, બ્યવહારથી, કેવલ શૂદ્રગતિની જીના સત્તાનોથી, બળદ અશ્વ વગેરે વાહનોના વેપારથી, ખેતી કરવાથી, ગભ્યની નોકરી કરવાથી, યજ્ઞ કમવચાને અયોગ્ય હોય તેઓને યજ્ઞ કમવવાથી, શાસ્ત્રોક્ત કર્મોમા નાસ્તિકપણું રાખવાથી અને વેદાધ્યયનના અભાવથી ઉત્તમ કુળો પણ નીચ થઈ જાયછે ૬૪, ૬૫

શિઃ૫ એટલે ચિત્રકળા આદિ કારીગિરી તથા બ્યવહાર એટલે બાળ વટાવ આદિ વેપાર સમજવો કારીગિરીમા લાગી રહેવાઓ, વેપારનો કુટવટાવ કરનારાઓ, બળદ, અશ્વવગેરેની લેવટહેરટ કરનારાઓ, ખેતી કરનારાઓ અને રાજ્યની નોકરી કરનારાઓ ઇચ્છા છતા પણ સમયસર ધર્મકર્મો કરી શકતા નથી કેવળ શૂદ્રાના સત્તાનવાળા પુરુષના વશમા શ્રાદ્ધાદિક વેદોન્ન ક્રિયાઓ ચાલુ રાી શકતી નથી વટલી ગયેવાઓ વગેરેને તેઓને અધિકાર ન છતાં લોભમાં પડી વેદોક્ત યજ્ઞાદિક ક્રિયાઓ કરાવવાથી દોષ લાગેછે શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરવા છતાં પણ તેમાં નાસ્તિકપણું રાખવાથી દુશ્વળ મળવું તે બાબતુ રશુ પણ હલકો દોષ લાગેછે અને વેદ નદિ બહુવાથી તે વેદના લાગણ્ય મદાદોષ લાગેછે આવી રીતે દુષિત થવાને લીધે કુળ નીચું થઈ જાયછે. કુલીનપણાનું અભિમાન રાખનારાઓએ વિચારી જોવું જોઈએ કે અકુલીનતા કરનારા આ દોષોમાંના કયા કયા દોષના આપણે ભોગ બનેલા છીએ જો કે આ વિવાદનું પ્રકરણ ૭ તોપણ

કુવલીનતા કરનારા નિશ્ચિત વિવાહોની માથે સમાન પરિણામને લીધે ક્રિયાઓપ
વગેરે તથા ગિંપ વગેરેની પણ નિદા ઝીને એમ દેખાડ્યું છે એ સધાથી
જરૂર દૂર રહેતું જ થાય છે કુવલીનતાના મારણોમા વેદના અનુધ્યાસને બીજી
વાર જણાવેલો છે અને ખાસ યાન જેવું છે કે કુવલીનતા થવાનું મોટામા
મોટું કારણ વેદનો અનુધ્યાસ જ છે એજ નારણને લીધે વલોમાથે બાકીના
મારણો હયાતીમા આવે છે

કુળની શ્રેષ્ઠતાનું મુખ્ય કારણ જણાવે છે—

મન્નતસ્તુ સમૃદ્ધાનિ કુલાન્યલ્પધનાન્યપિ ॥

કુલસંખ્યાં ચ ગચ્છન્તિ કર્પન્તિ ચ મહદ્યશઃ ॥ ૬૬ ॥

વેદાધ્યયનથી સમૃદ્ધ કુળો અંપ ધનનાગામીના પણ ઉત્કૃષ્ટ કુળની ગણ-
નાને પામે છે અને મોટોગ ધનને મેળવે છે ૬૬

ભયે ગરીબ સ્થિતિ હોય પણ જે વેદાધ્યાસવિશૂષિત હોય તેા તે કુળ
શ્રેષ્ઠ જ ગણાય અને જરૂર શ્રેષ્ઠ યોગોએ તેને માન આપડું પડે છે તથા તે મોટોગી
વિખ્યાતિ મેળવે છે

વિવાહ પ્રકરણ પૂર્ણ થયું હવે વિવાહ સમયના અગ્નિમાં
કરનાયોગ્ય મહાયજ્ઞ વગેરેનું નિધાન કહે છે—

વૈવાહિકેન્નો કુર્વીત ગૃહ્યં કર્મ યથાવિધિ ॥

પશ્ચયજ્ઞવિધાનં ચ પર્તિં ચાન્વાહિકીં ગૃહી ॥ ૬૭ ॥

ગૃહ્યને નિવાહસ નથી અગ્નિમા વિધિ પ્રમાણે ગૃહ્યમુત્રમા કરેલું કર્મ કરતું
પશ્ચ ધનનું નિધાન કરતું તથા પ્રતિદિન કરનાયોગ્ય પાક કરવો ૬૭

જે અગ્નિમા વિવાહસ નથી હોમાદિ કર્મ હવું હોય તેમા અગ્નિસાધ્ય
અથવા તથા પાર્વણ શ્રાદ્ધદોમ વગેરે ગૃહ્યસૂત્રોમા આપેલા પશ્ચયજ્ઞ
સ નથી અનુષ્ઠાન એટલે વૈશ્વદેવસ નથી હોમ પણ તેમા જ કરવો પ્રતિદિન
કરવાની પાકક્રિયા એટલે રમોડ પણ તેમા જ કરવી

પશ્ચયજ્ઞ કરવાનું કાગળ જણાવે છે—

પશ્ચ સૂના ગૃહસ્થસ્ય ચુહ્લી પેપણ્યુપસ્કરઃ ॥

કણ્ડની ચોદકુમ્ભશ્ચ વદ્ધ્યતે યાસ્તુ વાહયન્ ॥ ૬૮ ॥

તાસાં ક્રમેણ સર્વાસાં નિષ્કૃત્યથં મહર્ષિભિઃ ॥

પચ્ચ કલ્પતા મહાયજ્ઞા પ્રત્યહં ગૃહમેધિનામ્ ॥ ૬૯ ॥

ગૃહસ્થને ચૂનો, ઝીંગી, આનંદગી ખાડણીયો અને જાનપાન એ પાંચ પદાર્થો હિંસાના ગ્રાહી છે. જેઓને ચનાવતો ગૃહસ્થ તે બધાને પામે છે માટે તે પાંચે દિમાઓમાંથી મુક્ત થવાને અનુક્રમથી મહર્ષિઓએ ગ્રંથોમાં પ્રતિનિધિ કરાવના પાંચ મહાયજ્ઞો રૂપેના છે. ૬૮, ૬૯

પાંચ મહાયજ્ઞો પ્રતિદિન દરવાના જણાવેલ હોવાથી તે પણ સધ્યાની પેઠે નિશ્ચ મર્યાદા છે.

પંચયજ્ઞાનાં નામ તથા તેનું સ્વરૂપ કહે છે—

અધ્યાપનં બ્રહ્મયજ્ઞઃ પિતૃયજ્ઞસ્તુ તર્પણમ્ ॥

હોમો દેવો વલિર્ભૌતો નૃયજ્ઞોતિથિપૂજનમ્ ॥ ૭૦ ॥

વેદાધ્યાપન કરાવવ તે બ્રહ્મયજ્ઞ તપણ કરવ તે પિતૃયજ્ઞ હોમ કરવો તે દેવયજ્ઞ, અગ્નિદાન દેવ તે ભૂતયજ્ઞ અને અતિથિપૂજન કરવ તે ન મનુષ્યયજ્ઞ કહેવાય છે. ૭૦

જે કે અહીં વેદાધ્યાપન કરાવવ તે બ્રહ્મયજ્ઞ છે એમ જણાવે છે તોપણ પોતે દેવા પાંચ કરવો તે પણ બ્રહ્મયજ્ઞ ગણાય છે કારણ કે આચળઉપર જપોડ્ગુત્તમ્ એટલે જપ છે તે અદ્ભુતવજ્ઞ છે એમ દેવાશે આચળ ઉપર અગ્નિ વગેરેથી અથવા જળથી જે તપણ કહેવાશે તે પિતૃયજ્ઞ ગણાય છે અગ્નિમાં હોમ કરવાનું કહેવાશે તે દેવયજ્ઞ ગણાય છે આની જ રીતે ભૂતોને બલિ દેવા તે ભૂતયજ્ઞ અને અતિથિને સત્કાર કરવો તે મનુષ્યયજ્ઞ ગણાય છે.

પંચયજ્ઞનું કૃત્રી કહે છે—

પૌત્રૈતાન્યો મહાયજ્ઞાન્ન હાપયતિ શક્તિઃ ॥

સ ગૃહેપિ વસન્નિત્યં સૂનાદોષૈર્ન લિપ્યતે ॥ ૭૧ ॥

જે પુત્રપ શક્તિ પ્રમાણે એ પાંચ મહાયજ્ઞોને હોડતો નથી તે પુરુષ ગૃહમાં વસતો હોય તો પણ પ્રતિદિન થતા પાંચ સૂનાદોષોથી લેપાતો નથી. ૭૧

ધર વસાવીને રહેનારને એ ૬૮ માં ગ્લોકમાં કહેલી પાંચ દિંસાઓ તે કે ચાકુ છે તોપણ જે તે હમેશાં પંચમહાયત્રોને પોતાની સત્તિ અનુસાર ચાકુ રાખે તો તે દોષ પામતો નથી. રસોઇ કરવામાં, દળવામાં, ધર સાફસુફ કરવામાં, ખાંડવામાં અને પાણી બરવા-ફલેચવાવનેદેમાં નાનાંમોટાં જંતુઓની કાંઈ નદિ ને કાંઈ દિંસા થતી જ રહે છે, સંભાળ રાખવામાં આવે તોપણ જેઓ આપણી નજરે ન ચડે તેવાં જંતુઓ ત્યાં પેદા થાય છે અને મરી પણ જાય છે. જ્યાં કાંઈ કાંઈ જંતુઓનો નાશ થતો રહે તેવા સ્થાનને સાક્ષમાં યુના એવું નામ આપેલું છે. એ યુનાના દોષ પુરુષનો પોતાનો અપરાધ ન છતાં પણ હમેશાં લામતા જ રહે છે. તેની નિષ્ક્રિયતાને માટે હમેશાં પોતાની સત્તિ પ્રમાણે થઈ શકે તેટલા સ્વાધ્યાયથી તથા સિધ્ધને બહુાવવામાં બને તેટલો શ્રમ કરવાથી તેમજ જે દોષ અતિથિ આવી ચડે તેને પોતાને ત્યાં જે કાંઈ અજપાન તૈયાર હોય તેવડે તૃપ્ત કરવાથી અને એવી જ રીતે તર્પણ, હોમ અને બલિ-દાનમાં પણ તત્પરતા રાખવાથી એ અદૃષ્ટ દોષોનો લેપ તેને થતો નથી. એટલે કે નિલ્ય પ્રાપ્ત થતા એ દોષો નિલકર્મોપ પાંચ મહાયત્રોમાં તત્પર રહેનારથી તરત તરત જ નિષ્ક્રિય થઈ જાય છે.

લોક કે મૂંઢતાને લીધે પંચયજ્ઞાદિક્ષી પશ્ચાન્મુખ રહેનારના શ્વિતની નિંદતા જણાવેછ—

देवतातिथिमृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ॥

न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्रितन्न स जीवति ॥ ७२ ॥

જે પુરુષ દેવતા, અતિથિ, પોપણ કરવાયોગ્ય માનાપિત્ર વગેરે, પિતૃઓ અને પોતાનો આત્મા એ પાંચેનું પોપણ નથી કરતો તે શ્વનાં છતાં પણ મુત્રા બરોબર છે. ૭૨.

દેવતાસામ્યથી જુનોનું પણ મદળ કરી લેવું. કારણકે બલિ આપવાથી તેઓનું પણ દેવતાપણું છે. દેવતા વમેરે પાંચેનું પોપણ નદિ કરનાર શ્વતો છતાં પણ શ્વતાપુરુષનું કામ નદિ કરવાને લીધે નથી કરતો એમ જ માનવાનું છે. કારણકે તે શ્વિતનું કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકતો ન હોવાથી તેનું શ્વિત નિષ્ફળ છે. આ ગ્લોકનો આવો અર્થ પણ થાય છે કે “દેવતાને માટે દાન નદિ દેનાર એટલે હોમરૂપ દેવધર નદિ કરનાર, અતિથિનું પોપણ નદિ કરનાર એટલે મનુષ્યધર નદિ કરનાર, જુનોને નદિ દેનાર એટલે બલિ દેવારૂપ જૂવધર નદિ કરનાર, પિતૃઓનું પોપણ નદિ કરનાર એટલે તર્પણરૂપ પિતૃધર નદિ

કરનાર તથા પોતાનાં આત્માનું પોષણ નહિ કરનાર એટલે આત્માનું કલ્યાણ કરનારા બ્રહ્મચરિનો આદર નહિ કરનાર પુરુષ ધમણની પેઠે આગોચ્છાસ લેતો છતાં પણ જીવતો ગણાતો નથી.”

અહીં બ્રહ્મચરિઆદિ નામથી નિર્દેશ કરેલા પંચયજ્ઞોનાં શાસ્ત્રવેત્તાઓમાં ચાલતાં બીજાં નામો પણ કહેછે—

અહુતં ચ હુતં ચૈવ તથા પ્રહુતમેવ ચ ॥

બ્રાહ્મં હુતં પ્રાશિતં ચ પશ્વયજ્ઞાન્પ્રચક્ષતે ॥ ૭૩ ॥

અહુત, હુત, પ્રહુત, આહુત નથા પ્રાગિન એ પાંચ યજ્ઞો છે એમ વિદ્વાનો કહેછે ૭૩.

અહુત યજ્ઞે રાજ્ઞો પાંચ મહાયજ્ઞોનાં જ નામ છે કોઈ જૂનાં કર્મોના નામ નથી.

અહુત યજ્ઞે નામો કેને કેને મારે છે તે જણાવેછે—

જપોહુતો હુતો હોમઃ પ્રહુતો ભૌતિકો વલિઃ ॥

બ્રાહ્મં હુતં દ્વિજાગ્ર્યાર્ચા પ્રાશિતં પિતૃતર્પણમ્ ॥ ૭૪ ॥

જપ તે અહુતયજ્ઞ છે, હોમ તે હુતયજ્ઞ છે, જ્વતજ્ઞિ તે પ્રહુતયજ્ઞ છે, ઉત્તમ આહુત્યનું પૂજન તે આહુતયજ્ઞ છે અને પિતૃતર્પણ તે પ્રાશિતયજ્ઞ છે ૭૪

અહુતશબ્દથી બ્રહ્મચરિનામનો જપ, હુતશબ્દથી દેવચરિનામનો હોમ, પ્રહુતશબ્દથી જ્વતચરિનામનો જ્વતજ્ઞિ, આહુતશબ્દથી મનુષ્યચરિનામે અનિયમનું પૂજન તથા પ્રાશિતશબ્દથી પિતૃચરિનામનું નિત્યતર્પણ કહેવાયછે

પંચમહાયજ્ઞોમાં પણ બ્રહ્મચરિ તથા દેવચરિમાં તે વિશેષ તત્પર રહેવું એમ જણાવેછે—

સ્વાધ્યાયે નિત્યયુક્તઃ સ્યાદૈવે ચૈવેહ કર્મણિ ॥

દૈવકર્મણિ યુક્તો હિ વિભર્તીદં ચરાચરમ્ ॥ ૭૫ ॥

વેદાધ્યયનમાં નિત્ય ઉદ્યમવાન થવું અને દેવનજ્ઞિ કર્મમાં પણ ઉચ્ચ રહેવું. કર્મોમાં દૈવકર્મમાં ઉચ્ચ પુણ્ય ચરાચર જગતને ધારણ કરેછે. ૭૫.

તો દંદાચિત્ દરિદ્રપણાવગેરે દોષથી અતિચિત્તોજનવગેરે ન બની શકે તોપણ બ્રહ્મચર્યમાં તો નિત્ય તત્પર રહેવું અને અગ્નિહોમરૂપ દૈવકર્મ પણ કદી ન છોડવું. કારણકે દૈવકર્મમાં પરાયણ રહેનાર પુરૂષ સચરાચર જગતને ધારણ કરતો ગણાય છે અર્થાત્ આ સ્થાવરજંગમ જગતના કલ્યાણના મોટા આધારરૂપ બની રહે છે.

દૈવકર્મ એટલે અગ્નિમાં હોમ કરનાર પુરૂષ ચરાચર જગતને કયા પ્રકારથી ધારણ કરનાર થાય છે તે જણાવે છે—

અગ્નૌ પ્રાસ્તાહુતિઃ સમ્યગાદિત્યમુપતિષ્ઠતે ॥

આદિત્યાજ્ઞાયતે ષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્નં તતઃ પ્રજાઃ ॥ ૭૬ ॥

સારી રીતે અગ્નિમાં નાખેલી આહુતિ સૂર્યને પ્રાપ્ત થાય છે, સૂર્યથી વૃદ્ધિ થાય છે, વૃદ્ધિથી અન્ન થાય છે અને અન્નથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૬.

યજમાને વિધિપ્રમાણે અગ્નિમાં હોમેલી આહુતિ સૂર્યને પ્રાપ્ત થાય છે કારણકે સૂર્ય રસમાત્રને ખેંચનાર છે એ આહુતિરસ સૂર્યમાંથી પાછો વૃદ્ધિરૂપે પૃથ્વી પર આવે છે તેથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે અને અન્નથી પ્રજા થાય છે તેથી અગ્નિમાં હોમ કરનાર યજમાન સર્વ જગતનો અનુચ્છ દરે છે.

ગૃહસ્થે મહાયજ્ઞાનું અનુષ્ઠાન અવશ્ય કર્તવ્ય છે. કારણ કે બીજા બધા આશ્રમોવાળાઓ, ગૃહસ્થહિપર જ મોટા આધાર રાખે છે. એ અભિપ્રાયથી કહે છે—

યથા વાયું સમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વજન્તવઃ ॥

તથા ગૃહસ્થમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વ આશ્રમાઃ ॥ ૭૭ ॥

જેમ વાયુનો આશ્રય કરીને સર્વ પ્રાણીઓ વર્તે છે તેમ ગૃહસ્થાશ્રમનો આશ્રય કરીને સઘળા આશ્રમો પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. ૭૭

જેમ પ્રાણ વાયુના આશ્રયથી દેવ તથા ઋષિઓ વગેરે શા કાંઈ છવે છે તેમ ગૃહસ્થના જ આશ્રયથી બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ત્રણે આશ્રમવાળાઓ આત્મવિકાસ ચલાવે છે. એટલા ગૃહસ્થાશ્રમીઓ પણ યોગ્ય ગૃહસ્થના આશ્રયથી જ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. એટલે ગૃહસ્થ જ સર્વ આશ્રમવાળાઓના પ્રાણુત્થ છે. માટે તેને સર્વના હપકારમાં પ્રથમ રહેવું. વિધિપુરઃસર

મહાયજ્ઞોતું અનુષ્ઠાન કરવું એના જેવો સર્વનો હિપકાર કરવાનો બીજો એક પણ નિશ્ચયવાળો માર્ગ નથી. મારે શુદ્ધસ્થ મહાયજ્ઞોતું અનુષ્ઠાન અવશ્ય કર્તવ્ય છે એ કર્તવ્યમાં પાછળ પડનારો શુદ્ધસ્થ માત્ર પોતાને જ પાછળ પાડે છે એમ સમજવાનું નથી. પણ તે પોતે દુઃખી થવાની સાથે બીજાઓને નિર્વાહવગરના બતાવે છે. કહ્યું કે—

યથા નિદાનદાઃ સર્વે સમુદ્રે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ।

एवमाश्रमेणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥

જેમ નદીઓ અને નદો વગેરે સુધળા જળારાયો કોઈ સાક્ષાત્ તો કોઈ અન્યદ્વારા એટલે પર પરાસંબંધથી સમુદ્રમાં જ સ્થિતિને પામે છે તેમ બધા આશ્રમવાળાઓ શુદ્ધસ્થમાં જ સ્થિતિને પામે છે તો સર્વની સ્થિતિના મૂળમૂળ શુદ્ધસ્થ ને પોતાના ધર્મમાં ન રહે તો તેના પર આધાર રાખનારા બીજાઓ પણ રખડી જાય છે.

શુદ્ધસ્થ સૌથી મોહોટા આશ્રમવાળો ગણાય છે, તે જણાવે છે—

यस्माच्चयोप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ॥

गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ૭૮ ॥

શુદ્ધસ્થ પ્રતિદિન વેદનું આખ્યાન કરવાથી તથા અન્નદાનથી બીજા બ્રહ્મ આશ્રમવાળાઓનો હિપકાર કરે છે તેથી શુદ્ધસ્થાશ્રમી સર્વથી મોહોટા આશ્રમવાળો છે. ૭૮.

બ્રહ્મચારી વેદાર્થનું જ્ઞાન કોઈને આપી શકતો નથી કારણ કે એ આશ્રમમાં તો તેને પોતાને જ અભ્યાસ કરવાનો હોય છે તેમ તે બીજાને લાંબી બિંદા માગી લાવીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે સંન્યાસી ને કે વેદાર્થનું જ્ઞાન બીજાને આપી શકે છે પણ તેનાથી કોઈને અન્નદાન થઈ શકતું નથી તે પોતે જ શુદ્ધસ્થાશ્રમીઓકપર આચાર રાખે છે અને વાનપ્રસ્થ વેદાર્થનું જ્ઞાન બીજાને આપી શકે છે અને પોતે તપસ્વીપણાને લીધે બીજાને અન્નદાન આપી શકતો નથી પણ પોતે બીજા તરફથી થોડી અપેક્ષા રાખે છે છતાં પણ પ્રસંગે પ્રસંગે તેને શુદ્ધસ્થથી અન્નાદિકની મદદની જરૂર પડે છે. અને શુદ્ધસ્થ તો એ બધાઓને જ્ઞાનનું તથા અન્નનું જે બન્ને પ્રકારનું તાત્કાલિક આપે છે મળે તે વિશેષ મનજીને અથવા વિશેષ મહત્તાવાળો છે.

શુદ્ધસ્થાશ્રમની વિશેષ મહત્તા બતાવીને હવે તે બરાબર જાણવાની ભલામણ આપે છે—

સ સંધાર્યઃ પ્રયત્નેન સ્વર્ગમક્ષયમિચ્છતા ॥

સુખં ચેહેચ્છતા નિત્યં યોધાર્યો દુર્વલેન્દ્રિયૈઃ ॥ ૭૯ ॥

અક્ષય સ્વર્ગની તથા આ લોકમાં નિત્ય સુખની ઇચ્છા નાખતા પુરો
યજ્ઞપૂર્વક તે ગૃહસ્થાશ્રમનું ધાગણ કરવું, કે જે ગૃહસ્થાશ્રમ ઇંદ્રિયોને નસ્ય નહિ
ગાંધી શક્તિના પુરોએ ધાગણ કરી શકતો નથી ૭૯

અક્ષય સ્વર્ગની તથા આ લોકમાં સુખની ઇચ્છાવાળાએ ગૃહસ્થાશ્રમનું
કેટલું પ્રમાણે પાલન કરવામાં અપ્રમત્ત રહેવું જોઈએ ૧૨૫૬ તે મનની
દુબળતાને ક્ષીરે ઇંદ્રિયોને કાણુમાં નહિ રાખી સમ્માનસ લોકોથી જાળવી રા ૧૫
તેવા નથી એટલે સ્ત્રીસંબોગ તથા સ્વામિનિ અપ્રાપ્તિમાં આસક્ત રહેનાથી
તે આશ્રમ જાળવતો નથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ ઋતુવગર સ્ત્રીગમન ન કરવું,
પરસ્ત્રીનો સ્થાન કરવો તથા અતિયિવગેરેના રોષ અત્યંત બદલાવ કરવું વગેરે
મોહોદા ઇંદ્રિયમયમથી સા ય નિયમો પાળવાના છે અને તેથી જ જાણીએ
કે મનની દુર્બળતાને ક્ષીરે ઇંદ્રિયોને કાણુમાં નહિ રાખી સમ્માનસ લોકોથી ગૃ-
હસ્થાશ્રમ જાળવી શકતો નથી એવા હોવાને ક્ષીરે સાવધાનપણે તેને જાળ
વવામાં યત્નવાન રહેવું

તે ગૃહસ્થ પંચયજ્ઞાદિક કર્તવ્યમાં પ્રમત્ત ગૃહે તો તે ઋષિઓ
અને દેવોવગેરેને નિરાગ કરે છે એના અભિપ્રાયથી કહે છે—

ઋપયઃ પિતરો દેવા ભૂતાન્યતિથયસ્તથા ॥

આશાસતે કુટુમ્બિભ્યસ્તેભ્યઃ કાર્યં વિજાનતા ॥ ૮૦ ॥

ઋષિઓ, પિતૃઓ, દેવા, ભૂતો અને અનિયમો ગૃહસ્થાશ્રમીપામેથી
આગા નખે છે તેમજ નિદાન પુરો તેઓને માટે પોતાનું કર્તવ્ય કરવામાં વગવળ
રહેવું ૮૦

ઋષિવગેરે, ગૃહસ્થોપાસેથી આશા રાખે છે એટલે પોતાના અર્ચનદ્વારા
તેઓના યજ્ઞાણી ઇચ્છા રાખે છે અચનની આશા તેઓ પોતાના હવેનારમાટે
નહિ, પણ અચન કરનારના હવેનારમાટે જ રહે છે એવામાટે શાસ્ત્રિયતિને
જાણનારા પુરો એઓને માટે (ઋષિઓવગેરેને માટે) જે હોમાદિ કર્તવ્યમાં
રહેલું છે તે કરવું પ્રાકૃત પુરુષ પણ કંઈ આશા રાખતો હોય તેની આશા
નિષ્ફળ કરવી એના નથી તેપણી ઋષિઓ અને દેવોવગેરે જે કાંઈ આશા
રાખતા હોય તે નિષ્ફળ કરવી એ કાંઈપણ રીતે યોગ્ય નથી

કયા કયા કર્મથી કોનું કોનું અર્ચન કરવું તે કહે છે—

સ્વાધ્યાયેનાર્ચયેતર્પીન્હોમૈર્દેવાન્યથાવિધિ ॥

પિતૃઞ્ચાદ્દૈશ્વ નૃનન્નૈર્મૃતાનિ વલિકર્મણા ॥ ૮૧ ॥

યથારિધિ વેદાધ્યયનથી ઋષિઓની પૂજા કરવી, હોમોથી દેવોની પૂજા કરવી, આદ્યોથી પિતૃઓની પૂજા કરવી, અન્નોથી મનુષ્યોની પૂજા કરવી તથા અધિદાનથી ભૂતોની પૂજા કરવી ૮૧

સ્વા યાચ કરવો, હોમ કરવો, આદ્ય કરવું, અન્નદાન દેવ તથા અધિદાન દેવ એ જ ઋષિ, દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય અને ભૂત એઓનું પૂજન ॥

પિતૃયજ્ઞવિધિ કહે છે—

કુર્યાદ્દહરહઃ શ્રાદ્ધસન્નાયેનોદકેન વા ॥

પયોમૂલફલૈર્વાપિ પિતૃભ્યઃ પ્રીતિમાવહન્ ॥ ૮૨ ॥

પ્રતિદિન પિતૃઓને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવામાટે અન્ન વગેરે પદાર્થોથી અથવા જળ, દૂધ, મગ્ગ અને ફળોથી શ્રાદ્ધ કરવું ૮૨

પિતૃઓને પ્રસન્ન કરવામાટે નિલશ્રાદ્ધ કરવું અને તેમા અન્નવગેરે જે પદાર્થોની પોતાને સગવડ હોય તે પદાર્થો વાપરવા હું છું કે—યદન પુરુષો રાજસ્તદના પિતૃદેવતા । એટલે પુરુષને જે અને જેવું અન્ન મળતું હોય તે અને તેવું અન્ન તેના પિતૃઓને અને દેવતાઓને મળે છે. આથીજ શ્રીરામચંદ્રે વનવાસમા દશરથરાજના શ્રાદ્ધમા હોળિયાના મર્બના પિંડ મૂંચ્યા હતા એમ સાબળયામાં આપે છે. દૂધ, જળ અને ફળમૂળસરમા મુલબ પદાર્થોથી પણ શ્રાદ્ધ થઈ શકે છે તાત્પર્ય એજ છે - તથાજને વિશેષ કરવા જતા શ્રદ્ધા તુમી બધ એમ કરવામા આપે તો તે શ્રાદ્ધ જ મહાત્મ નથી, કારણકે જે શ્રદ્ધાથી યાવ તે જ શ્રાદ્ધ હોવાય છે એ કે સાસવિહિત સપણા કર્મો શ્રદ્ધાથી જ કરવાના છે તોપણ પિતૃકર્મને શ્રાદ્ધ એવું નામ આપવાથી તેમા નો ખાસ શ્રદ્ધા રાખવી એમ સૂચવ્યું છે

શ્રાદ્ધમાં મુખ્યત્વે શ્રાદ્ધણસોજન આવે છે, તો આ નિત્ય-શ્રાદ્ધમાં કેટલા શ્રાદ્ધણ જમાડવા તેના ખુલાસો કરે છે—

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्र्ये पाञ्चयज्ञिके ॥

न चैवात्राशयेत्कश्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥ ८३ ॥

પચયજોમા આવતા પિતૃયજમાં એક પણ બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવવું. આમાં વૈશ્વદેવમાંટે કોઈપણ બ્રાહ્મણને જમાડવાની જરૂર નથી ૮૩.

પચયજોમા આવતા પિતૃયજનું બ્રાહ્મણજીવી વિધાન કર્યું માટે પાંચજ આજ્ઞાઓમાંથી મળી સર્વ ક્રિયા તેમાં પણ પ્રાપ્ત થતા આમાં મુખ્ય શુ કરવાનું છે અને શુ કરવાનું નથી તે જણાવેછે કે આમાં વિશ્વદેવાનિમિત્ત બ્રાહ્મણ જમાડવાની જરૂર નથી, એ જીભ બ્રાહ્મણમાં જમાડવામાં આવેછે, તથા પિતૃનિમિત્ત પણ બ્રાહ્મણને બદલે એક બ્રાહ્મણ પણ જમાડી શકાય, વળી આમાં અર્ધપાત્ર તથા હોમાદિ ઇતિહાસિકતા નથી તેમ બ્રાહ્મણવૈષાલ્ય તથા સ્વાધ્યાયનિષેધ એ પણ આમાં નથી.

वैश्वदेव इवीरीते કર્વે તે કહેછે—

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येणो विधिपूर्वकम् ॥

आभ्यः कुर्यादेवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥ ८४ ॥

બ્રાહ્મણે સર્વ દેવતામાંટે યોગ્ય રાધેલ અમનો આવસસ્થાસિમાં વિધિપૂર્વક આ એટલું દેવના જોડમાં કરવામાં આવશે તે દેવતાઓને અર્ચે પ્રતિનિધિ હોમ કરવો ૮૪

વિધિપૂર્વક એટલે યોગ્યતાના નૃત્યસૂત્રમાં કહેલ પશુશલ્કવગેરે ઇતિહાસિકતા પૂર્વક હોમ કરવો, સર્વ દેવતામાંટે યોગ્ય એટલે જ્ઞાત, લક્ષણગેરેથી રહિત અથ સમજવું.

જે દેવતાઓને માટે હોમ કરવાનો છે તેઓનાં નામ દેઉં—

अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ॥

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥ ८५ ॥

कुह्ये चैवानुमत्ये च प्रजापतय एव च ॥

सह यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेन्ततः ॥ ८६ ॥

પ્રથમ અગ્નિને, મોમને, અગ્નિ તથા મોમ એ જાતને સાથે, વિષ્ણુદેવાને, ધન્યંતરિને, કુહને, અનુમતિને, પ્રજાપતિને તથા ઘાતાધિપતિ એ જાતને સાથે અને ઉષ્ટ્ર મિષ્ટદૃત્ અગ્નિને એમ આદુતિઓ આપી ૮૫. ૮૬.

જે દેવને આદુતિ આપવી હોય તેના નામને યોથી વિભક્તિ સમાધી અંતે સ્વાદા એમ કહી અગ્નિમાં દોમનો પઠાર્થ નાખવો તે દોમ કહેવાય તેથી વેશ્વ-
દેવમાં આપ્રમાણે યોથીને આદુતિઓ આપવાની છે કે—૧ અગ્નિ સ્વાદા, ૨
ગૌમાય સ્વાદા, ૩ અમાંયોમાઘ્યા સ્વાદા, ૪ વિષ્ણુઓ દેવેભ્યઃ સ્વાદા, ૫ ધન્યંતરયે
સ્વાદા, ૬ કુહં સ્વાદા, ૭ અનુમત્યે સ્વાદા. ૮ પ્રજાપતયે સ્વાદા, ૯ ઘાતાધિપત્યે
સ્વાદા અને ૧૦ અગ્નયે મિષ્ટદૃતે સ્વાદા કુહ એટલે અનાવારથા અને અનુમતિ
એટલે પાંખમાસી મમજાની

દોમપછી બલિકર્મવિધિ કહે છે—

एवं सम्यग्यविर्हुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ॥

इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो वलिं हरेत् ॥ ૮૭ ॥

એપ્રમાણે વિધિપૂર્વક દવિનો ટોચ કરીને સઘળી દિશાઓમાં પ્રદક્ષિણ-
રીતે ૯૬, અતઃ. વચ્ચે અને ૮૬ એઓને માટે તેઓના અનુચરસહિત
બલિ દેવો. ૮૭

૬૫૨ કહેવા પ્રજાપતી દેવતાના યાગમાં તત્પર થઈ દોમ કરી પૂર્વવગેરે
સઘળી દિશાઓમાં પ્રદક્ષિણ રીતે અનુચરમહિત ઉદ્ધવગેરે દેવોમાટે બલિ આ-
પવો, તે આ પ્રમાણે ૩ પૂર્વમાં इन्द्राय નમઃ । इन्द्रपुरयेभ्यो નમઃ ॥ દક્ષિણમાં
यमाय નમઃ । यमपुरयेभ्यो નમઃ ॥ પશ્ચિમમાં वरुणाय નમઃ । वरुणपुरयेभ्यो નમઃ ॥
અને ઉત્તરમાં सोमाय નમઃ । गोमपुरयेभ्यो નમઃ ।

હારવગેરેમાં મૂકવાના બલિનેમાટે કહે છે—

मरुद्भ्य इति तु द्वारे क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि ॥

वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोलूखले हरेत् ॥ ૮૮ ॥

મરુતને માટે દ્વારમાં બલિ દેવો, અપને માટે જળમાં બલિ દેવો, અને
મુસલ તથા ઉલૂખલ બળેને સાથે જ વનસ્પતિમાટે બલિ દેવો ૮૮.

મહાગ્રો નમ । એમ ૪૮૧ દ્વારમા બલિ મૂકવો, સદ્યો નમ । એમ ૬૯૧
જળમા એટલે જળના સ્થાનમા અર્ચાત્ પાણીધારાપાસે બલિ મૂકવો અને
વનસ્પતિન્યો નમ । એમ ૪૮૧ મુસન એટલે સામેકુ તથા ઉલખત એટલે ખાડ
ખીચો ટોચ ત્યા બલિ મૂકવો

ઘરમાં વાસ્તુપુરૂષના મસ્તકઆદિ વિભાગમાં મૂકવાના બ-
લિને માટે કહેછે—

उच्छीर्षके श्रिये कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादतः ॥

ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये वलिं हरेत् ॥૮૯॥

સિન્ પ્રેશમા શ્રીને માટે, પગના પ્રેશમા ભદ્રકાલીને માટે અને જન્માને
માટે તથા વાસ્તોષ્પતિને માટે મૂકના મધ્યમા મણિ આપવો ૮૯

શ્રિયૈ નમ । એમ ૮૧ને વાસ્તુ પુરૂષના મસ્તકના બાગમા એટલે ઈશાન
ખૂણામા બલિ આપવો મદ્રકાલ્યૈ નમ । એમ ૪૮૧ને તે વાસ્તુ પુરૂષના પગના
પ્રેશમા એટલે નૈઋત્ય ખૂણામા બલિ આપવો તથા રક્ષણે નમ । વાસ્તામ્પત્યે
નમ એમ ૬૯૧ને ઘરના મધ્યમામા બલિ મૂકવો

અંતઃક્ષિમાં કેંકવાના બલિવિધે કહેછે—

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो वलिमाकाश उत्क्षिपेत् ॥

दिवाचरेभ्यो भूनेभ्यो नक्तंचारिभ्य एव च ॥૯૦॥

મન દેવોને માટે આ ૧ગમા નિર્દેશવો એની ૧૮ રીતે દિવસના ક્ષેત્રનાર
ભૂતોને માટે નિમ્નના તથા નાત્રિમા કાનાર ભૂતોને માટે નાત્રિએ આકાશગતક
બલિ દેવો ૯૦

વિશ્વેભ્યશ્ચૈવ દેવેભ્યો નમ । એમ ૮૧ આકાશગતક બલિ કેંકવો
દિવાચરેભ્યો ભૂતેભ્યો નમ । એમ ૪૮૧ દિવસે—અને નક્તચારિભ્યો ભૂતેભ્યો નમ ।
એમ ૮૧ નાત્રિએ આકાશગતક બલિ કેંકવો દિવસ નાત્રિની યજ્ઞસ્થા
ઋગ્વેદીના ચક્ષુષ્યપરથી શ્રવામા આવેછે

અગાડીઉપર અથવા પાછળના ઘરમાં મૂકવાના બલિવિધે
તથા પિતૃઓને આપવાના બલિવિધે કહેછે—

પૃથ્વાસ્તુનિ કુર્વોત વલિં સર્વાત્મભૂતયે ॥

પિતૃભ્યો વલિઝેપં તુ સર્વં દક્ષિણતો હરેત્ ॥ ૯૧ ॥

૧૨ની ઉપની મિત્રિમા અથવા પોતાની પાળાના બુદ્ધિમા મર્યાદા
બુદ્ધિને મનિ દેવો નથા ગાળી ગદેન મર્યાદા મનિ નિર્મા નિર્માના મુખ નાખી
પિતૃભ્યોને માટે આપેના ૬૧

મર્યાદામૂતયે નમ । એમ કહીને ધર્મની ઉપરની શૂનિ એકે અ ॥૨૧મા
અથવા ૧૫૨ ૧૫૨ બધે આપેના તે પછી બાળી રહેલુ અત્ર દક્ષિણ દિશામા
મુખ રાખીને સ્વધા પિતૃભ્ય ૧ એમ કહીને બધેરૂપે આપડુ પિતૃભ્યોને આપ
વાનો આ બધે પ્રાણીનાનીયી યજ્ઞને એકે જનો ૧ અ ૧૨૨મા પીને દેવો ૧૨૨કે
સ્વધા પિતૃભ્ય ક્ષિ પ્રાચીનાનીયી ચોપ દક્ષિણા નિનચન । એકે ૧૨૨નીયુ શુદ્ધાશુદ્ધ છે

પોતાથી વિગેય હોવાને લીધે માનવૃત્તિથી જેઓને બધે
આપવા જેઓ તેઓને બધે આપવાનું કહીને હવે પોતાથી
નિકૃષ્ટ સ્થિતિનાં પ્રાણીઓ જેઓને દયાવૃત્તિથી બધે આપવાની
જરૂર છે તેના વિષે કહે છે—

શુનાં ચ પતિતાનાં ચ શ્વપચાં પાપરોગિણામ્ ॥

વાયસાનાં કૃમીણાં ચ શનકૈર્નિર્વપેદ્ધુચ્ચિ ॥ ૯૨ ॥

શ્વાન પતિન, વાઘાન પાપરોગી ૧૩૧ નથા ૧૩૧ । એઓને નાટે
ધીરથી પૃથ્વીઉપર મનિ દેવો ૬૨

ખીજુ અત્ર પાપમા ૧૩૧ને શ્વાન તથા પતિતવગેરેને ધીરથી પૃથ્વીપર
દેલુ એકે કૃતરાજના મોહોડામા પરબાર પટે તેમ કહુ નહિ તથા અટાલ
વગેરેના હાથમા પલ દેવ નહિ પણ ધીરથી પૃથ્વીપર મૂકડ, ધીરે મૂકવાનું
કારણ એ છે કે તેમ જરવાથી રજવગેરેથી બગડે નહિ વળી કીક્ર મકોડી વગેરે
જીવો ન્યા હોય ત્યા ગત એવી ગીતે નાખડુ ૧ જેથી તેઓ દબાઈ કચરાઈ
નથ નહિ પાપરોગી એકે ૧૩૧ કે હાથના રોગવાગો સમજવો

ઉપર પ્રમાણે અજ્ઞાન વગેરે કૃનાર બ્રાહ્મણને મળવું ઉત્તમ
કૃણ જણાવે છે—

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ॥

स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्त्तिपंथर्जुना ॥ ૧૩ ॥

એ પ્રમાણે જે બ્રાહ્મણ પ્રતિદિન સર્વ પ્રાણીઓનું પૂજન કરે છે તે અર્ચિ-
રાદિ સરલ માર્ગથી પ્રકાશમય પરમપદને પામે છે. ૬૩

સર્વ પ્રાણીઓનું પૂજન કરે છે એટલે જેઓ એક છે તેનો સત્ત્વર કરે છે
અને નિવૃત્ત છે તેઓનો અનુમદ કરે છે તે અર્ચિરાદિ સરલમાર્ગવડે પરમપદને
પામે છે એટલે દેવયાનમાર્ગવડે પ્રથમ અન્યભિમાની દેવતા લોકમાં, ત્યાંથી
ન્યોતિરભિમાની એટલે પ્રકાશાભિમાની દેવતા લોકમાં, ત્યાંથી ત્રિવસાભિમાની
દેવતા લોકમાં, ત્યાંથી શુક્લપક્ષાભિમાની દેવતા લોકમાં, ત્યાંથી ઉનરાવણાભિ-
માની દેવતા લોકમાં, ત્યાંથી સંવત્સરાભિમાની દેવતા લોકમાં, ત્યાંથી સૂર્ય-
ભિમાની દેવતા લોકમાં, ત્યાંથી ચંદ્રાભિમાની દેવતા લોકમાં, ત્યાંથી વિદ્યુદ્ભિ-
માની દેવતા લોકમાં અને ત્યાંથી બ્રહ્મલોકમાં ભળે શાસ્ત્રનો અતિક્રમ ન કરે
તેથી પાપસંબધના અલાવને લીધે શુદ્ધતા યાય અને તેથી દુઃખવગરના પરમ
ધામને પમાય એ યોગ્ય છે

બલિકર્મ કર્યાપછી અતિથિને ભોજન દેવાની તથા બ્રહ્મ-
ચારીવગેરેને ભિક્ષા દેવાની ભલામણ કરે છે—

कृत्वेतद्वलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ॥

भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥૧૪॥

એ પ્રમાણે બલિકર્મ કરી પ્રથમ અતિથિને ભોજન કરાવવું અને વિધિ-
પ્રમાણે સંન્યાસીને તથા બ્રહ્મચારીને ભિક્ષા આપવી ૬૪.

ઉપર કહેલા પ્રકારથી બલિકર્મ કરીને બીજા સાથી પહેલા અતિથિને
જમાડવો અને સંન્યાસીને તથા બ્રહ્મચારીને વિધિપ્રમાણે એટલે સ્વસ્તિ એમ
કહેવરાવીને ભિક્ષા દેવી પ્રાસમાત્રા મવેદ્ભિક્ષા એ શાતાતપમુનિના વચન પ્રમાણે
ભિક્ષાનું પ્રમાણ એક ગ્રાસ જેટલું છે. સંપત્તિને અનુસાર વિશેષ આપવામાં
અડચણ નથી. પણ એક ગ્રાસ જેટલું અત્ર તો અવશ્ય આપવું એવો અભિ-
પ્રાય છે

ભિક્ષા આપવાનું રૂળ કહે છે—

ચત્પુણ્યફલમાप्નોતિ ગાં દત્ત્વા વિધિવદ્દુરોઃ ॥

તત્પુણ્યફલમાપ્નોતિ મિક્ષાં દત્ત્વા દ્વિજો ગૃહી ॥૧૫॥

નિધિપ્રમાણે ગુરુને જોવાનું દેવાથી જે કળ થાયછે તે પુણ્યફળ, બિદા
આપવાથી ગૃહસ્થ દ્વિજ પામેછે. ૬૫

આ નિષ્ઠા આપવાની પ્રગતિ છે

યોગ્ય પાત્રને અવશ્ય કંઠપાત્ર આપવાનિયે કહેછે—

મિક્ષામપ્યુદપાત્રં વા સત્કૃત્ય વિધિપૂર્વકમ્ ॥

વેદતત્ત્વાર્થવિદુષે બ્રાહ્મણાયોપપાદયેત્ ॥ ૧૬ ॥

વેદ તથા વેદાયને જાણનાર બ્રાહ્મણને માટે બિદા અથવા ગ્રંથ જલ-
પાન પાત્ર નગ્દાયુક્ત રીતે નિધિથી આપવું ૬

જાનને માટે વેદવેદના બ્રાહ્મણ એ અને કૌતમ પાત્ર ગણાયછે તે તે
મળે તો તેને પુષ્કળ આપવું જોઈએ પુરુષ અને ન અપાય તો માસમાત્ર
શિક્ષા આપવી પણ તે શિક્ષા ગા-વગેરે સંક્રિત આપવી, એ શિક્ષા સરકાર-
યુક્ત થયેથી મળાયછે આ પ્રમાણે કરવાથી શ્રદ્ધા અને સત્કાર સાથે તે દીવેલું
મળાયછે એટલી શિક્ષા દેવાની પણ સમિતિ ન દોય તો છેવટ ફળકુલમાંજે જળ
પણ આપવું વિધિથી આપવું જોઈએ અવરિત ગ્રંથવરાવીને આપવું અભિપ્રાય
એ ૭ કે વેદવેદના બ્રાહ્મણ શ્રદ્ધા ગયા મત્કારપૂર્વે- જોવાની સમિતિપ્રમાણે
કંઠપાત્ર અવશ્ય આપવું જ જોઈએ નહીં છે —

एकंऽपि त्रयविद्रुक्ते जगत्तपयनेऽखिलम् ।

तस्माद्भविदे देयं यदस्ति यमु किञ्चन ॥

એટલે એકપણ વેદવેદના બ્રાહ્મણ જોજન કરેછે તે સમય જમતને તૃપ્તિ આપેછે
માટે જો કાંઈપણ સંપત્તિ દોય તો વેદવેદના અવશ્ય આપવું, અને તે પણ
તેની યાચનાવગર જ આપણે સામે જાને તેવું તે શ્રેષ્ઠ છે

પાત્રપણારહિતને આપવું તે નિષ્ફળ છે એમ જણાવેછે—

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ॥.

भूस्त्रीभूतेषु विप्रेषु मोहादत्तानि दातृभिः ॥ ૧૭ ॥

મોહને લીધે પાત્રાપાત્રને નહિ જાળુનારા મન યોમાના દાતા પુ ાએ, વેદાધ્યયનના અભ્યાસથી ભગ્મતુલ્ય બ્રાહ્મણને આપેના હવ્ય તથા હવ્ય નષ્ટ થાયછે ૮૭

જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં આપેલી આહુતિ સર્જ થાયછે અને નાન રાખમાં ઝેટુ વી નિષ્કુળ ગણાયછે તેમ મહાતેજવાળા બ્રાહ્મણને આપેલા હવ્ય એટલે દેવતા ઉદ્દરારાગી અને તથા હવ્ય એટલે પિતૃના ઉદ્દરવાળા અતા સ કુળ થાયછે અને મહાતેજવગરના અને તેથી જ ભસ્મ એટલે રાખસરખા બ્રાહ્મણને આપેલા હવ્ય તથા મન નિષ્કુળ ગણાયછે મોહને લીધે પાત્રાપાત્રને નહિ જાળુનારા નાણુયોમાના દાતા પુરુષો તેના બ્રાહ્મણને દેવ તથા પિતૃના કર્મમાં જે કાંઈ આવે તે તેનું નિષ્કુળ થાયછે આમ જેવાથી બીજા પ્રમ ગ્રામી તેને ગ્રામી પ્રતિપદ થતો નથી

નિદ્રાન અને તપસ્વી બ્રાહ્મણને અત્રાદિક દેવાનું મોહોદ્કૃં કુળ જળાયેછે—

વિદ્યાતપઃસમૃદ્ધેષુ હુતં વિપ્રમુશ્નિષુ ॥

નિસ્તારયતિ દુર્ગાં મહતશ્ચૈવ કિલ્વિપાત્ ॥ ૧૮ ॥

વિદ્યા અને તપની સમૃદ્ધિવાળા માલગોના મુખ ૩૫ અગ્નિમાં હોમેનું હવ્ય કત્યાં અત ભરતી તથા મોહોના પાપથી તાગેછે ૧૮

વિદ્યા અને તપના તેજથી સમૃદ્ધ બ્રાહ્મણના મુખે દોમના આધાર પાપથી અગ્નિરે હેના છે તેઓમાં જે કાંઈ હવ્યવ્યવહાર હોમેનું હોય તે આ હોમમાં દુસ્તર બાધિ રાતુ અને રાત્રીના વાર વાયથી તથા મોહોમાં પાપથી એટલે પરનોના નરકથી રક્ષા કરેછે બ્રાહ્મણના મુખમાં દોમ એટલે ભોજન સમજાતું દોમ જેમ મોહોના કુળવાળો છે તેમ બ્રાહ્મણોજન પણ મોહોના કુળવાળો છે એમ બતાવ્યું છે ૧૯

કાલે ન્યાયાગત પાત્રે વિધિવત્પ્રતિપાદિતમ્ ।

દદાતિ પરમ સૌર્યામહ ભાકે પરત્વ ॥

એટલે ન્યાયથી આવેલું ધન સમયસર વિધિપ્રમાણે પાત્રને દેવામાં આવે તો તે આ લોક અને પરનો મા પરમમુખ આપેછે બ્રાહ્મણે શુદ્ધ પ્રતિમ્હથી મેળવ્યું હોય, ક્ષત્રિયે સન્નથી મેળવ્યું હોય અને વેદે વેપારથી મેળવ્યું હોય તે ધન ન્યાયથી આવેલું ગણાયછે ૨૦

૧૧ પ્રતિમ્હન શુદ્ધન શરૂન ક્રયાદક્રયાત્ । યથાક્રમ દ્વિજાતીનો ધન ન્યાવાદુષાગતમ્ ॥

અતિથિના પૂજનનો પ્રકાર કહે છે—

સંપ્રાપ્તાય ત્વતિથયે પ્રદદ્યાદાસનોદકે ॥

અન્નં ચેવ યથાશક્તિ સત્કૃત્ય વિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૯૯ ॥

પોતાની મેજે આવી ચડેલા અતિથિને માટે વિધિપૂર્વક આસન, જળ અને યથારાશિ અન્ન આપવાં. ૯૯.

વગર નિમ ત્રણે આવી ચડે તે અતિથિ કહેવાય અતિથિને સાસ્રવિધિ-પ્રમાણે આસન, જળ અને પોતાની રાશિ પ્રમાણે અન્ન અવશ્ય આપવું

અતિથિનું પૂજન ન કરવામાં થતો દોષ કહે છે—

શિલાનપ્યુઞ્છતો નિલયં પશ્ચામ્નીનપિ જુહતઃ ॥

સર્વં સુકૃતમાદત્તે બ્રાહ્મણોનર્ચિતો વસન્ ॥ ૧૦૦ ॥

આવી ચડેલો અતિથિ બ્રાહ્મણ. સત્કાર ન પામે તો, તે સત્કાર નહિ કરનાર પુણ્ય ભક્ષે શિલોઞ્છતિવાળો અને પશ્ચામિ હોમતો દોષ તોપણ તેનાં સધળાં પુણ્યને લઇ જાય છે ૧૦૦

એકતો સધળું લઈ ગયા બાદ એતરમા વેરણાઈ રહેવ અન્ન ભેટું કરી લાવી તેથી આજીવિકા ચલાવનારો બ્રાહ્મણ શિવરૂતિ કહેવાય છે અને ગામમાં દાણાના વેપારીઓ પોતાની દુકાન બંધ કરી ચાલ્યા ગયા પછી તેની દુકાને પાસે વેરણાઈ રહેલા દાણાઓ વીણી લાવી તેથી પોતાની આજીવિકા ચલાવનારો બ્રાહ્મણ ઊછરતિ કહેવાય છે અને એ બન્ને રીતે પોતાની આજીવિકા ચલાવતો દોષ તે શિલોઞ્છતિ કહેવાય છે બ્રાહ્મણને માટે સાસ્રમા આ વૃત્તિ ધણી જ પવિત્ર ગણવામાં આવી છે આવી વૃત્તિથી રહેતો દોષ તથા પશ્ચામિ હોમતો દોષ એટલે આદવનીય, ગાહંપલ, દત્તિસામિ, આવસર્ય અને સર્ય એ પાંચ અગ્નિઓમાં હોમ કરતો દોષ અર્ચાત્ અગ્નિદોષી દોષ તેનું પુણ્ય ધણું પ્રબળ હોય છે એમ છતાં પણ જો તેને યેર આવેલો અતિથિ બ્રાહ્મણ યથારાશિ પૂજ ન પામે તો તેનું પુણ્ય તે પૂજ નહિ પામેલો અતિથિ લઈ જાય છે આ ઉપરથી એમ પણ જણાવ્યું કે અત્યંત દરિદ્ર દોષ તેણે પણ યથાશક્તિ અતિથિ-સત્કાર કરવામાં પ્રમાદ રાખેલો નહિ વળી એમ પણ જણાવ્યું કે બ્રાહ્મણને શિલોઞ્છતિપણું તથા અગ્નિદોષીપણું અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે

સર્જનને ત્યાં અતિથિસત્કારનો કંદીપણ ઉચ્છેદ થતો નથી એમ કહે છે—

તૃણાનિ ભૂમિરુદકં વાક્ચતુર્થી ચ સૂનૃતા ॥

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥१०१॥

તૃણ, ભૂમિ, જળ અને ચોથી પ્રિયવાણી એટલી વસ્તુઓ સત્પુરુષોના ઘરમાં કોઈ સમયે પણ ઉચ્છેદ પામતી નથી. ૧૦૧.

અરાજક હોય તેણે તૃણવગેરેથી પણ અતિથિનો સત્કાર કરવો, તૃણ સમ્પત્તિ પાથરવાના સર્વ પદાર્થો અને ભૂમિ સમ્પત્તિ આસન મથન વગેરે સમજવાં. આ બધું સત્પુરુષોના ઘરમાં અતિથિને માટે અવશ્ય હોયછે. અતિથિસત્કારધિયે આ શ્લોકનો આવો અભિપ્રાય પણ નીકળેછે કે ઘરમાં એટલી બધી દરિદ્રતા હોય કે અતિથિ આવે તેને જેસવા દેવાને કંઈ આસન પણ ન હોય તો છેવટ દર્ભતૃણજેવું પણ નાખી તે ઉપર તેને જેસાડવો. તેને સૂવા દેવાને માફતું ગોઠવું કંઈ ન હોય તો છેવટ ઉપરડી ભોંયની પણ તેને સગવડ આપવી. પણ અમારે આ સગવડ નથી માટે બીજે જાઓ એમ કહેવું નહિ પણ ધેવામાટે જળ આપવું તથા પીવામાટે પવિત્ર અને શીતળ જળ આપવું એમાં કશું ખર્ચ નથી તથા ભોજનનું ખર્ચ ખમી શકાય તેમ ન હોય તો છેવટ પ્રિયવાણી બાલવી એટલે તેના પધારવાથી પોતાની પ્રસન્નતા જણાવવી.

અતિથિ શાબ્દનો અર્થ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી તેનું લક્ષણ કહેછે—

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ॥

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥१०२॥

એક રાત્રિ બીજાના ઘરમાં વસનાર બ્રાહ્મણ અનિથિ કહેવાયછે. આમ તેનું રહેવું નિત્ય નથી માટે તે અનિથિ કહેવાયછે. ૧૦૨.

બીજાને ઘેર આવી એક રાત્રિપર્યંત નિવાસ કરનાર બ્રાહ્મણ અતિથિ કહેવાયછે. તેનું વસવું નિત્ય નથી તેથી “જેને રહેવામાટે બીજી તિથિ નથી” તેને અતિથિ સમજવો. એક જ ગામમાં બીજા દિવસ કદાચે તો તે અતિથિ ન ગણાય અનિથિપણું બ્રાહ્મણને જ થયેછે બીજા વર્ણવાળો કોઈ આવે તે અતિથિ ગણાતો નથી “નિત્ય રહેનાર નહિ” એવા અર્થને જણાવનારાં અનિત્ય સ્થિતઃ એ બે પદોમાંના અનિત્ય એ પદમાંથી અકાર, તકાર અને ઇકાર લીધો તથા સ્થિત એ પદમાંથી યકાર અને ઇકાર લીધો એટલે અતિથિ શબ્દ યથો આમ પણ ઠાકર અનિથિશબ્દની હતપતિ જણાવીછે પણ તેનાકરતાં જેને રહેવામાટે બીજી તિથિ નથી તે અનિથિ એમ એ શબ્દને કપજવવો વધારે સાચું દેખાયછે.

ઉપર કહેલાં લક્ષણથી રહિત હોય તે અતિથિ ગણાય નહિ એમ જણાવેછે—

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा ॥

उपस्थितं गृहे विद्याद्वार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥૧૦૩॥

એક ગામમાં વસનાર તથા આહુતિના પ્રયોગનવાળો બ્રાહ્મણ ભાર્યા તથા અગ્નિવાળો ગૃહસ્થને ઘેર આવ્યો હોય તોપણ તે અતિથિ કહેવાય નહિ ૧૦૩

એક ગામમાં રહેનાર તથા લોન્ના વિચિત્ર દાસી અને કયા વગેરેથી સંગતિ મેળવી રૂતિના પ્રયોગનવાળો હોય તેવો બ્રાહ્મણ સ્ત્રી તથા અગ્નિધુક્ત ગૃહસ્થને ઘેર વંશદેવના વખતમાં આવ્યો હોય તોપણ તેને અતિથિ નહિવે નહિ આથી એમ પણ જણાવ્યું કે પ્રવાસમાં હોવાથી જેની સાથે સ્ત્રી તથા અગ્નિ ન હોય એવો ગૃહસ્થ અતિથિસ્તરનાર ન હોઈ શકે તેમાં દોષ નથી પણ પુરુષ પોતે પરદેશ ગયો હોય તોપણ પાછળથી સ્ત્રીએ અતિથિને ભોજન આપવું જોઈએ

અતિથિને ભોજનાદિકથી સત્કાર કરવો જ જોઈએ એમ હોવાથી કેટલું ગૃહસ્થ આવશ્યકતાવગર માત્ર લોભ અને લાલચથી જ ખીજાને ત્યાં અતિથિ થવાનો વિચાર કરે તો તેને તેમ કરતા અટકાવવામાટે કહેછે—

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ॥

तेन ते प्रेत्य पशुतां ब्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥૧૦૪॥

જે બુદ્ધિહીન ગૃહસ્થો ખીજાના અન્નની આશા રાખી અતિથિ આપે તેઓ પરાન્નભોજનને લીધે મૃત્યુ પામ્યા પછી અન્નાદિ દેનાર પુરુષોના પશુરૂપે અવતરેછે ૧૦૪.

જે ગૃહસ્થ અતિથિસ્તરના લોભથી ખીજે ગામ જઈને પરાન્નનું ઉપાસન કરેછે એટલે તેમાં ખૂબ લાગ્યો રહેછે તે ખીજા જન્મમાં અન્ન દેનારને ત્યાં પશુ યજ્ઞને રહેછે આવા પુરુષો બુદ્ધિહીન ગણાયછે કારણ કે તેઓ પરાન્નસેવનના દોષને નહિતા નથી, પરાન્નસેવન કરનાર ગૃહસ્થને જે મોટી દાનિ ચાપે તે આ પ્રમાણે છે કે—

પરપાકાન્નપુષ્ટસ્ય સનતં ગૃહમેધિનઃ ।

દક્ષમિષ્ટ તપોઽર્પીત યત્પાત્રં તસ્ય તદ્ભવેત્ ॥

એટલે બીજાને ત્યાં નેચાર થયેલ ભોજનથી સદા પુષ્ટ રહેતા ગૃહસ્થનું દાન, ઇષ્ટ, તપ અને વેદાભ્યાસનખરેડું કળ જેનું અન્ન તેના ઉત્કર્ષમાં જનું હોય તેને મળેછે.

ગૃહસ્થે કોઈને ત્યાં અનિધિ ન થતાં પોતાને ત્યાં ગમે ત્યારે જે અતિધિ આવે તેનો સત્કાર કરવામાં જ સ્થિર રહેવું જોઈએ તથા સાંજ વખતે આપનાર અનિધિને તો કદી પાછો વાળવો નહિ એમ જણાવેછે—

અપ્રણોવ્યોઽતિથિઃ સાયં સૂર્યોદો ગૃહમેધિના ॥

કાલે પ્રાત્તસ્ત્વકાલે વા નાસ્યાનશ્નન્યદે વસેત્ ॥૧૦૫॥

સાંજ વખતે આવેલો અનિધિ કે જેનાપર બીજો ગામથી આવીને આવેલ હોવાથી મૂર્ખનો નાપ પડેલો હોય તેને ગૃહસ્થે પાછો વાળવો નહિ. કારણ કે અનિધિ સમયસર આવ્યો હોય અથવા સમયવગર આવ્યો હોય તોપણ તેને જમાણાવગર ધરખા રહેવું નહિ. ૧૦૫.

જો કોઈ એમ ધારતા હોય કે વૈશ્વદેવ થયાપછી તરત આવે તે જ અતિધિ અને તેનો જ સત્કાર કર્યો એટલે બસ છે અને તે પછી કોઈ આવે તો તેને પાછો વાળવામાં કે નિરાસ કરવામાં અટકાવ નહિ. તો તેમનું તે ધારકું ભૂલખરેડું છે કારણ કે સાંજ વખતે આવેલા અનિધિને તો કદી ના કહેવી જ નહિ. તે બિચારો ચાલી ચાલીને આવેલો હોય, વળી તેના પર મૂર્ખનો તડકો પડેલો હોય એટલે તેનું આશ્વાસન તો વિશેષ કરવું જોઈએ એવા પ્રકારનું ધરખાઈને વસવું અર્થાત્ એવા પ્રકારનો ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવવો તે નહિ ભોગવવા જેવો જ છે કે જેમા કોઈ પણ અતિધિ તેના મુખ્યસમયવગર એટલે વૈશ્વદેવ પછી તરત આવ્યો હોય અથવા તેના મુખ્યસમયવગર ગમે ત્યારે આવ્યો હોય તોપણ તેનો ભોજનાદિકથી સત્કાર કરવામાં ન આવે વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું કે—

દિવાગ્નિઘૌ તુ વિમુષ્ણે ગતે યત્પાત્રકં વૃષ ।

તદેવાઘ્નુણ પ્રોક્ત સૂર્યોદે વિમુષ્ણે ગતે ॥

એટલે હે રાત્રી દિવસના આવેલા અતિધિને પાછો વાળવામાં જે પાપ લાગે તેના કરતાં આઠગણું પાપ મૂર્ખનો તડકો ખમીને સાંજ વખતે આવેલા અનિધિને પાછો વાળવામાં લાગેછે 'એ' વખતે તો ગમે તેવા હસમ કે સાધારણ

અતિથિ આવે તેનો પણ સત્કાર કરવો. પોતાને ત્યાં સાધુદાંડનું ભોજન થઈ રહ્યું હોય તોપણ તેવા અતિથિને જમાડવો. અને કદી કદ અન્ન અરોધ ન રહ્યું હોય તો નથી રસોઈ કરીને પણ તેને જમાડવો જોઈએ.

અતિથિપૂજન અતિ આવશ્યક છે એમ દેખાડે છે—

न वै स्वयं तदश्रीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ॥

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वातिथिपूजनम् ॥૧૦૬॥

જો અન્ન અતિથિને જમાડેલું ન હોય તે અન્ન શુદ્ધ્યે પોતે ખાતું નહિ, ઋશનું કે અતિથિપૂજન 'પન આપનાર, યગ આપનાર, આયુષ આપનાર અને સ્વર્ગ આપનાર છે' ૧૦૬

અતિથિને સાધારણ વસ્તુ જમાડવી અને પોતે તેથી વધી ઉત્તમ વસ્તુ જમવી એમ શુદ્ધરથે કદી પણ કરતું નહિ. મારણ કે સાચા ભાવથી અતિથિનો સત્કાર કરવામા આવે તો ધન, યગ, આયુષ અને અતે સ્વર્ગ મળે છે.

એકસાથે વધાડે અતિથિઓ આપ્યા હોય તો તેઓના મત્કારનો પ્રકાર કહે છે—

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ॥

उत्तमेपूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम् ॥ ૧૦૭ ॥

આમન, વિશ્રામગ્રાહન, શય્યા, અનુવ્રજ્યા અને ઉપાસના એઓ ઉત્તમ પુરુષોને માટે ઉત્તમ કરના, હીનમાટે હીન એટલે તેથી ઉત્તરના પ્રકારના કરવાં અને સમાન માટે સમાન રૂપે ૧૦૭

ધર એકકરના વધાડે અતિથિઓ આવે ત્યારે તેઓમા જેઓ ઉત્તમ હોય તેઓને માટે આસન, જ્વાળાની જગા, મૂવાના સાદિત્યે, તેઓ નથ તે વખતે તેમને વગાવવા જરૂર અને તેઓ રહે ત્યાં સુધી તેમની પાસે બેસવું અને તેમને પ્રસન્ન રાખવા, આ સધળું ઉત્તમ પ્રકારે કરવું અને જેઓ તેમનાથી ઉત્તરની કક્ષાના હોય તેમને માટે તે સધળું તેમનાથી ઉત્તરજ એટલે તેમનાથી કાંઈ નહીં પણ તેમની પછી કરવું અને જેઓ સમાન હોય તેમને માટે તે સધળું તેમના બરોબર જ કરવું.

પાછળથી આવેલા કોઈ અતિથિને માટે બીજી વખત રાંધવું પડે તો તે રમોઈમાંથી બલિહરણવગેરે કરવાની જરૂર નથી એમ જણાવે છે—

વૈશ્વદેવે તુ નિર્વૃત્તે યદન્યોઽતિથિરાવ્રજેત્ ॥

તસ્યાપ્યન્નં યથાશક્તિ પ્રદદ્યાન્ન વલિં હરેત્ ॥૧૦૮॥

૧૪૧ નગેરે સનઠુ પૂઠ થઈ ગ્લાપડી પણ જે બીજો અતિથિ આવે તો તેને પણ યથાશક્તિ આન આપવું પણ પછી મનિદગ્ધુ કરવું નહિ ૧૦૮

બીજો અતિથિ એમ લખ્યું તેથી અતિવિભોજનસૂધી વૈશ્વદેવ યહ અથે લ હોન ત્યાર બીજો અતિથિ આવે તો તેને માટે ફરીથી રમોઈ શ્રીને પણ તેને અન્ન આપવું પણ પછી જે રસોઈ યાવ તેમાથી બસિદાન દેવાની જરૂર નથી, બસિદાનના નિપેધની સાથે સમગ્ર વૈશ્વદેવનો ~ નિપેધ સમજવો બીજા વખત અતિથિને જમાડવો પણ બીજા વખત બવિદગ્ધુ કરવું નહિ આમ છે વાથી ભૂતયજ્ઞ વગેરે રતા મનુષ્યયજ્ઞની શ્રેષ્ઠતા અને આવરયમતા બતાવી છે

પ્રસંગ હોવાથી અતિથિને ઉપદેશ કરેછે—

ન ભોજનાર્થ સ્વે વિપ્રઃ કુલગોત્રે નિવેદયેત્ ॥

ભોજનાર્થં હિ તે શંસન્ વાન્તાશીત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥૧૦૯॥

બ્રાહ્મણે ભોજનમાટે પોતાના કુલ તથા ગોત્ર કહેના નહિ કાગ્યુ ભોજન માટે કુલ તથા ગોત્રને પ્રસિદ્ધ કરનાર બ્રાહ્મણને વિદ્વાનો વાનાની કહેછે ૧૦૯

અતિથિએ ભોજનના લોકથી પોતાના કુળ તથા ગોત્ર કહેવા નહિ એટલે હુ અમુકનો પુત્ર છું અને અમુક કુળનો છું તથા હુ અમુક ગોત્રનો છું કે અમુક માત્ર નામ છે, એમ કહેવું નહિ પિતા તથા પિતામહ વગેરે અભિજ્ઞનો કુળ કહેવાયછે તથા ગગ, બાઈનગેર ગોત્રો કહેવાયછે અથવા પોતાનું નામ પણ ગોત્ર કહેવાયછે એ નામને બદલે બીજું નામ લેવાઈ જતા તેને ગોત્રરખવન થયું કહેવામા આવેછે તેમા ગોત્રનો અથ રખણરીતે નામ છે જે પુરુષ ભોજન માટે એમને બહેર રહે અને તેની પ્રશસા કરે તેને સાશ્વજ પુરુષો વાતાશી એટલે વમેલાનું બક્ષણ કરનારા કહેછે અથવા વમેલાનું બક્ષણ કરનારના જેવે તે પાપી થાયછે

ઘેર અતિથિની પેઠે આવેલા છતાં કેને અતિથિ ન ગણવા તે કહેછે—

ન બ્રાહ્મણસ્ય ત્વતિથિર્ગૃહે રાજન્ય ઉચ્યતે ॥

વૈશ્યશૂદ્રો સસ્વા ચૈવ જ્ઞાતયો ગુરુરેવ ચ ॥ ૧૧૦ ॥

બ્રાહ્મણને યે ક્ષત્રિય આવેશે હોય તો તે અનિધિ ગણાનો નથી તેમ જ
વૈશ્ય, શૂદ્ર, મિત્ર, જ્ઞાતિ અને ગુરુ એઓ પણ અનિધિ ગણાના નથી ૧૧૦.

ક્ષત્રિયને જે બ્રાહ્મણના અતિથિ ગણાતા નથી તારણ કે દેવ અને વૈશ્ય
બ્રાહ્મણ ઉપનયન નિવાળો છે મિત્ર તથા જ્ઞાતિઓ આત્મસંબંધી ઉજ્જમવા નહીં
તો પ્રચુતુષ્પ છે, તે પણ ઘણું અતિથિ ગણાય નહિ તેથી બ્રાહ્મણને જે પાક
અતિથિના સંસ્કારવાળો જ બ્રાહ્મણ આવે તેજ અતિથિ ગણાય છે એવી જ રહેજી
ક્ષત્રિયને ત્યાં બ્રાહ્મણ નથી ક્ષત્રિય એએ જ અતિથિ થઈ શકે છે પણ વૈશ્ય
અને શૂદ્ર આવે તે અનિધિ ગણાનો નથી અને વૈશ્યને ત્યાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય
કે વૈશ્ય એઓ જ અતિથિ ગણાય, પણ શૂદ્ર આવે તે અતિથિ ગણાતો નથી
“બ્રાહ્મણને યે” એમ હેવ હોવાથી અરખ્યતા તો જે કાઈ આવે તેને અ-
તિથિ ગણવા જોઈએ તારણ કે તારા અન્ય તારણ મળતું નથી

બ્રાહ્મણને ત્યાં ક્ષત્રિય અતિથિધર્મવરે આવે તો તેનો સત્કાર
કેવી રીતે કરવો તે કહે છે—

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो ग्रहमाव्रजेत् ॥

भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥૧૧૧॥

જો કદાચ ક્ષત્રિય અનિધિના મંથી બ્રાહ્મણને યે આવે તો અનિધિરૂપે
આવેના બ્રાહ્મણો ભોજન નહીં કરે ન પડી ન શકુમાર તેને પણ ભોજન
કરાવવું ૧૧૧

સાથે કાંઈ ખાવાની વસ્તુ ન હોય તો જીવ મામમા જવું તથા જેને ત્યાં
જવું તેને ત્યાં ભોજનની તૈયારીના મમયમા પહોંચવું એ અતિથિના ધર્મ છે
આથા અતિથિના ધર્મથી જો ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણને યે આવે હોય તો પહેલા
બ્રાહ્મણ અતિથિને જમાડીને તેને પણ જમાડીને બ્રાહ્મણ અતિથિની બીજી જે
કાંઈ સેવા કરવાનું કહ્યું છે તે સેવા ક્ષત્રિયાદિકની કરવાની નથી પ્રિયવચના
દિકસત્કાર તો સર્વ અનિધિને માટે છે

વૈશ્ય અને શૂદ્ર અતિથિધર્મવરે આવે તો તેઓને કેવી લા-
ગણીધી દ્યારે જમાડવા તે કહે છે—

विश्यशूद्रावपि प्राप्तो कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ॥

જો વૈશ્ય શૂદ્રાવપિ પ્રાપ્તો કુટુમ્બેઽતિથિધર્મિણૌ ॥૧૧૨॥

તેઓને અતિથિથી પહેલા જમાડવાની સ પૂર્વ છટ આપી જ એમ સમજવું
જેને પિતા તથા સસરા હવતા હોય એવી સતાનરાણી સી પણ મુવાસિની
હોવાયછે અતિથિઓડમ્ એવૈતાનું અને બદલે આતિથિઓન્વગેવૈતાનું એવે પાઠ
પણ ચાલેછે અને તેમા એવા અર્થ કરવામા આવેછે કે અતિથિઓ જમવા બેસે
કે તે પછી તરત જ તેઓને જમાડવા કુમારીથ ને બદલે કુમારીથ એવે પાઠ
પણ ચાલેછે તેથી પાચવર્ષથી નાદાના બાળક પુત્રોને પણ અતિથિની પહેલા
જમાવી લેવાની છટ સમજાયછે કારણ કે ચાક્રવર્ત્ય અતિથિઓજનની પહેલાં
બાળકોને જમાડવાની પણ છટ આપી છે

અતિથિયગેને પહેલાં ભોજન કરનાર ગૃહસ્થની નિંદા
કરેછે—

અદત્ત્વા તુ ય એતેભ્યઃ પૂર્વં ભુક્તેઽવિચક્ષણઃ ॥

સ ભુક્તાનો ન જાનાતિ શ્વયંધૈર્જગ્ધિમાત્મનઃ ॥૧૧૫॥

દોષને નહિ જાણનાર જ પુરુષ એ સત્યાઓને અન્ન આપ્યાવગર પ્રથમ પોતે
ભોજન કરેછે તે જ્ઞાન તથા ગ્રંથગેરે પોતાને બાગે એમ જાણના નથી ૧૧૫

અતિથિયગે ને આપ્યાવગર ભોજન કરનાર પુરુષ પાડખથી પોતાની ધેવી
કુંભા થશે તેને જાણતો નથી, જેથી તે અધિકક્ષણ અદ્યે મૂઠ ચણાયછે

હવે ગૃહસ્થ અને તેની સ્ત્રીને ભોજન કરવાનો સમય કહેછે—

ભુક્તવત્સ્વથ વિગ્રંપુ સ્વેપુ મૃત્યુષુ ચૈવ હિ ॥ ૧૧૬ ॥

ભુક્તીયાતાં તતઃ પશ્ચાદ્વશિષ્ટં તુ દમ્પતી ॥ ૧૧૬ ॥

અતિથિઓ, સત્યાઓ અને ગમરને ભોજન કરી રહે તે પછી ત્યાં
પુરો માગી નહેન અન્નનું બાજન કરવું ૧૧૬

ગૃહસ્થ તથા તેની પત્નીએ આ સધળા પોષ્યવગરે પ્રથમ જમાડીને જ પછી
પોતે જમવું કારણ કે પ્રથમથી જમનારને માટે ઉપરના ક્ષેત્રમા દોષ જણાવેનો ॥

પંચ મહાયજ્ઞો કર્યાપછી જ ગૃહસ્થે અવશિષ્ટ અન્ન જમવું
એમ કહેછે—

દેવાનૃપીન્મનુષ્યાંશ્ચ પિતૃનૃહ્યાશ્ચ દેવતાઃ ॥

પૂજયિત્વા તતઃ પશ્ચાદ્ગૃહસ્થઃ શેષમુગ્મવેત્ ॥૧૧૭॥

દેવાને, ઋષિઓને, મનુષ્યોને, પિતૃઓને અને ઘરના દેવાને પછને તે પક્ષી શૂદ્રસ્થે અવશેષ રહેલું અન્ન જમવું. ૧૧૭.

શૂદ્રસ્થે પચમદ્વાયજનું અવશેષ અન્ન જમવું એવું યોગ્ય છે. શૂદ્રસ્થ પદમાં ધરનાં મુખ્ય સ્ત્રીપુરુષ બન્ને સમગ્ર લેવાં કારણ કે ઉપરના મ્લોહમાં સ્ત્રીપુરુષ બન્નેને અનિયમિતરે જમતાં અવશિષ્ટ રહેલ અન્ન જમવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી છે.

દેવાદિકના ઉદ્દેશને છાડી માત્ર પોતાના ઉદ્દેશથી જ તૈયાર કરેલું અન્ન જમનાર દોષિત થાય છે એમ કહેવાની સાથે દેવાદિકના ઉદ્દેશથી તૈયાર કરેલું અને તેઓને માટે ઉપયોગ કરતાં બાકી રહેલું અન્ન જ શૂદ્રસ્થોને માટે યોગ્ય છે એમ જણાવે છે—

अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ॥

यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते ॥ ११८ ॥

જે પુરુષ પોતાને માટે અન્નપાક કરી ભોજન કરે છે તે કેવળ પાપનું ભોજન કરે છે. યજ્ઞયજ્ઞો કરતાં અવશેષ રહેલું જે અન્ન હોય તેજ સત્પુરુષો અન્ન છે એમ વિધાન કરવામાં આવે છે. ૧૧૮.

જે પુરુષ પોતાને માટે જ અન્ન સંધીને જમે છે એટલે દેવવગેરેને અર્પ કરતો નથી તે પાપના હેતુપણથી કેવળ પાપનું જ ભોજન કરે છે, અન્નનું જ જન કરતો નથી એમ સમજવું. શ્રુતિપણુ કહે છે કે “કેવલાર્થો ભવાનિ કેવલાદ ક્રોધે” કેવળ પોતામાટે જ રમોહ કરી જમે છે તે કેવળ પાપનું જ ભોજન કરે છે કારણ કે પાકવણથી અવશેષ રહેતું જે અન્ન છે તેજ સાધુપુરુષોનું અન્ન છે એ ઉપદેશ કરેલો છે અભિગ્રાહ એ છે કે જ્યોતિષ્ટામવગેરે યજ્ઞનું અવશિષ્ટ અન્નનું ઉત્તમ કૃત્ર આપે છે તેનું જ ઉત્તમ કૃત્ર શાસ્ત્ર પ્રમાણે આવનારા શૂદ્રસ્થે અનિયમિતરેના અવશિષ્ટ અન્નનું બાકી કરવું તે આપે છે.

પોતાને જે વસ્તુ પ્રિય હોય તે પ્રથમ પોતાના ઉપયોગને લેતાં તેનું પાત્રે દાન કરવાથી જ તેની અક્ષય પ્રાપ્તિ થાય એમ જણાવે છે—

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ॥

तत्तद्गुणवत्ते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ११९ ॥

ગૃહસ્થને લોકમાં જે જે કાંઈ અનિ દષ્ટ હોય તથા ઘરમાં પણ જે ગ્રિય હોય તેની પોતાને અલય પ્રાપ્તિ થાય એવી દષ્ટા ધગવનાગ તેણે તે તે વસ્તુનું ગુણવાનને દાન કરેલું જોઈએ. ૧૧૯.

જે બૌદ્ધનાસ્તિક વસ્તુક પર પોતાની વિશેષ દષ્ટા રહેતી હોય તેવી વસ્તુ પોતાને અક્ષય મળે એવી દષ્ટા સફળ થવામાટે તે પ્રથમ અતિથિવગેરે ગુણવાન પાત્રને જરૂર આપવી જોઈએ.

અતિથિમત્કારના પ્રસંગને લીધે રાજવગેરેની પૂજાનો પ્રકાર પણ કહે છે—

રાજર્ત્વિક્ષાતકગુરુન્પ્રિયશ્વશુરમાતુલાન્ ॥

અર્હયેન્મધુપર્કેણ પરિસંવત્સરાત્પુનઃ ॥ ૧૨૦ ॥

ગાન, ઋત્વિજ. આતક, ગુરુ, જમાઇ, મ્દગુરુ અને માતુલ એઓનું મધુપર્કથી પૂજન કરવું ફરીને વર્ષપત્રી આવે તો ત્યારે પણ તેજ પ્રમાણે પૂજન કરવું ૧૨૦

રાજ એટલે પદ્માભિષેક પામેલો ક્ષત્રિય, ઋત્વિજ એટલે યજ્ઞ-કર્મમાં યજ્ઞ માનથી વરણ પામેલો બ્રાહ્મણ, આતક એટલે વિદ્યા તથા વ્રતની પૂણ્ણામાં યતા શાસ્ત્રોક્ત સંસ્કારને પામેલો, જમાઈ એટલે જેને પોતાની ન્યાતુ દાન વ્યુ હોય તે તથા મ્દગુરુ એટલે સસરો અને માતુલ એટલે મામા, એઓ પોતાને ત્યાં આવે ત્યારે ગૃહસ્થમાં કલાપ્રમાણે તેઓનું મધુપર્કથી પૂજન કરવું એક વખત આવી રીતે પૂજન થયા પછી તેજ વર્ષમાં બીજી વખત આવે તો મધુપર્કથી પૂજન કરવાનું નથી પણ એક વર્ષ થઈ ગયા પછી આવે તો તે વખતે મધુપર્કથી પૂજન કરવું જોઈએ.

હવે રાજા તથા આતકની પૂજના સંકોચમાટે કહે છે—

રાજા ચ શ્રોત્રિયશ્ચૈવ યજ્ઞકર્મણ્યુપસ્થિતૌ ॥

મધુપર્કેણ સંપૂજ્યૌ ન ત્વયજ્ઞ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥૧૨૧॥

ગાન તથા શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ એઓ યજ્ઞકર્મમાં આવ્યા હોય ત્યારે જ મધુપર્કથી પૂજન કરવામાટે યોગ્ય છે. પણ યજ્ઞવશર નહિ: એવી મર્યાદા છે ૧૨૧.

‘રાજ’ તથા શ્રોત્રિય એટલે આતક બ્રાહ્મણ એ બન્ને વર્ષ પછી પણ યજ્ઞકર્મમાં આવેલા હોય તોજ મધુપર્કથી પૂજન કરવાયોગ્ય છે પણ યજ્ઞ વશર નહિ.

જામાઈવગેરે નો વર્ષ પછી ચક્ષવચર પણ મધુપર્વથી પૂજ્ય છે. વર્ષની વચમાં તો સપ્તાગ્નિને માટે ચક્ષ નવા વિવાદમાં જ મધુપર્વ કરવો. ગૌતમ કહે છે કે “ઋત્વિજ, આચાર્ય, મશુર, કાઠ અને માનો એઓ વર્ષ થઈ ગયા પછી આવેલા હોય ત્યાર મધુપર્વથી તેઓનું પૂજન કરવું અને વર્ષની વચમાં ચક્ષ અને વિવાદમાં પૂજન કરવું. તેમજ રાખનું તથા જ્ઞાતકનું પૂજન પણ વક્ષમાં જ કરવું” ચક્ષરૂપ નિમિત્તને લીધે વર્ષ પૂરું થયા પહેલાં આવે તો પણ મધુપર્વની પ્રાપ્તિને માટે આ વિધિ છે

પ્રાતઃકાલના પાકસંબંધી કહીને હવે સાયંકાલના પાક-સંબંધી કહીએ—

સાયં ત્વન્નસ્ય સિદ્ધસ્ય પત્ન્યમન્નં વલિં હરેત્ ॥
વૈશ્વદેવં હિ નામૈતત્સાયં પ્રાતર્વિધીયતે ॥ ૧૨૨ ॥

ગૃહસ્થની પત્નીએ સાયંકાળે તૈયાર કરેલા અન્નનું બલિ મંત્રવચર આપવું કાઠજી કે એ વૈશ્વદેવનામનું કર્મ સાયંકાળે તથા પ્રાતઃકાળે કરવાનો વિધિ છે ૧૨૨

પ્રાતઃકાળે થતા વૈશ્વદેવમાંનું જોટલું અન્નસાધ્ય કર્મ છે તે સાયંકાળે પણ કરવાનું છે, અને તે પત્નીએ મંત્રવચર જ કરવાનું છે

પ્રતિદિનના કર્ત્તવ્યરૂપ પંચમહાયજ્ઞો કહ્યા. હવે પ્રતિમાસે અમાવાસ્યામાં કર્ત્તવ્યરૂપ શ્રાદ્ધના વિધિનો ઉપદેશ કરતાં પ્રથમ અન્યાધાનવાળાને માટે વિશેષ જણાવે—

પિતૃયજ્ઞં તુ નિર્વર્ત્ય વિપ્રશ્વેન્દુક્ષયેઽગ્નિમાન્ ॥

પિણ્ડાન્વાહાર્યકં શ્રાદ્ધં કુર્યાન્માસાનુમાસિકમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

માસિક શ્રાદ્ધો પ્રતિમાસે અમાવાસ્યાને દિવસ પિંડપિતૃયજ્ઞ નામનું કર્મ કરીને પિંડાન્વાહાર્યક નામનું શ્રાદ્ધ કરવું ૧૨૩.

અગ્નિહોત્ર તથા આવસથવાળા શ્રાદ્ધો અમાવાસ્યાને દિવસે પિંડપિતૃયજ્ઞ નામનું કર્મ કરી લીધાપછી શ્રાદ્ધ કરવું, આ શ્રાદ્ધ પિંડોત્તરી પછી કરવામાં આવે છે માટે પિંડાન્વાહાર્યક કહેવાય છે

ઉપર જણાવેલ અમાવાસ્યામાં કરવાના શ્રાદ્ધનો પ્રયોગ-વિધિ કહે છે—

પિતૃણાં માસિકં શ્રાદ્ધમન્વાહાર્યં વિદુર્વૃધાઃ ॥

તત્ત્વામિપેણ કર્તવ્યં પ્રશસ્તેન પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૨૪ ॥

પડિતો પ્રતિભામે કરવામાં આવના પિતૃઓના શ્રાદ્ધને અન્વાહાર્ય કહેછે, અને તે સર્વપ્રકારે ઉત્તમ માંસથી કરવું એમ કહેછે. ૧૨૪.

આ પ્રતિભાસે કરવાવાળા શ્રાદ્ધ કપર જભાવવાપ્રમાણે પિતૃયજ્ઞપિંડોની પાછળ કરવામાં આવેછે નેથી પડિતો તેને પિંડાન્વાહાર્યક કહેછે, એ શ્રાદ્ધ દુર્ગંધાદિરહિત માંસથી કરવાનું છે. આ શ્રાદ્ધનું પ્રકરણ બ્રાહ્મણ, દક્ષિણ તથા વૈશ્ય એ ત્રણેનેમાટે હોવાવાળાં કપરના એટલે ૧૨૩ માં જોઈકમાં કેવળ બ્રાહ્મણનેમાટે જાણી આ જોઈકથી તેને છૂટો પાડી જભાવ્યું છે કે માંસથી શ્રાદ્ધ કરવું તે બ્રાહ્મણને માટે નહિ પણ દક્ષિણ અને વૈશ્યને માટે છે, અને એટલા માટે જ પુણ્યસ્થાનિ કહેડે કે મુન્યત્ર બ્રાહ્મણસ્યોષ્ઠ માસ દક્ષિણવૈશ્યયૌ । એટલે બ્રાહ્મણના શ્રાદ્ધમાં સ્વામાકવગેરે મુનિને થોડા અમ તથા દક્ષિણ અને વૈશ્યનેમાટે માસ કહેડું ૮

શ્રાદ્ધમાં કેવા અને કેટલા બ્રાહ્મણોને સ્વા અન્નથી જમાડવા વગેરે કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરેછે—

તત્ર યે ભોજનીયાઃ સ્યુર્યે ચ વ્રજ્યા દ્વિજોત્તમાઃ ॥

ચાવન્તશ્ચૈવ યૈશ્વાન્નૈસ્તાન્પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૧૨૫ ॥

હું મુનિઓ! તેમાં જે આત્મજો જમાડવાયોગ્ય છે, જેઓ છોટી દેવાયોગ્ય છે, જેટલી સંખ્યાવાળા ને. એ અને જે અન્નથી જમાડવા નેહાંએ તે મરણુ હું કહું. ૧૨૫

તેમાં એટલે પિંડપિતૃયજ્ઞમા તથા પાર્વણશ્રાદ્ધ એટલે અમાવાસ્યાના શ્રાદ્ધમાં કેવા બ્રાહ્મણો કામ આવે અને કેવા બ્રાહ્મણો કામ ન લાગે તેમજ કેટલા બ્રાહ્મણો ભેધએ અને તેઓને કેવાપ્રકારનું અન્ન જમાડવું ભેધએ તે પણ અવશ્ય જણવું ભેધએ, કારણકે શ્રાદ્ધનો વિગિ નોજ માંગોપાંગ થયો જણાય ૮

આ સ્થળમાં ઉદ્દેશના ક્રમપ્રમાણે જમાડવાયોગ્ય બ્રાહ્મણો કહેવા ભેધએ, તોપણ ઘોડું કહેવાનું હોવાથી પ્રથમ બ્રાહ્મણોની સંખ્યાવિષે કહેછે—

દ્વૌ દેવે પિતૃકાર્યે ત્રીનેકૈકમુભયત્ર વા ॥

ભોજયેત્સુસમૃદ્ધોઽપિ ન પ્રસજ્જેત વિસ્તરે ॥ ૧૨૬ ॥

આત્મ ન મમદિતિ ગા ગદ્યે પછ શ્રાદ્ધમાં દેવ ભંજના જે શ્રાદ્ધલોકને અને પિતૃનર્પણ નહીં શ્રાદ્ધલોકને જમાડવા અથવા પછ પાના એક એક જામનું જમાડવે વિન્નાનમાં પડવ નહિ ૧૨૬

શ્રાદ્ધમાં દેવકાર્યમાં એટલે વિશ્વદેવાના નિનિગથી જે શ્રાદ્ધમાં જમાડવા ૧૧૭૬ વિશ્વદેવા જે દોષલે તથા પિતૃકાર્યમાં પણ શ્રાદ્ધમાં જમાડવા ૧૧૭૬ પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એમ પણ પુત્ર પત્નિ ધાતુ અને અથવા તે વિશ્વદેવાના નિનિગથી એક જ શ્રાદ્ધમાં જમાડવે અને વિતૃના નિનિગથી પણ અન્ય શ્રાદ્ધમાં જમાડવે વિગત ગમ્મિ ન દોષ તે ગાદિને એક માત્ર શ્રાદ્ધ જે શ્રાદ્ધમાં જમાડવા અને રાજી દોષ નો ઉપર જમાડવા પ્રમાણે જે દેવનિમિષ અને જમ પિતૃનિમિષ એમ પાંચ શ્રાદ્ધમાં જમાડવા પણ તેથી વધતુ નહિ

શ્રાદ્ધમાં શ્રાદ્ધલોકનો વિન્નાન ન કરવો તેનું કારણ કહ્યું છે—
સત્ક્રિયા દેશકાલો ચ શૌચં વ્રાહ્મણસંપદઃ ॥

પચ્ચૈતાન્વિસ્તરો હન્તિ તસ્માન્નેહેત વિસ્તરમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

શ્રાદ્ધમાં વિન્નાન ન કરવો નહિ શ્રાદ્ધ દેશ નહિ, મંથ અને શ્રાદ્ધલોકને લાન એ પાનનો નાજ ધારણ માત્ર વિન્નાન કરવે નહિ ૧૨૭

મગ્ધિયા એટલે નિમત્રિત શ્રાદ્ધલોક પૂજન, દેશ મેટલે દક્ષિણમાં નમતો પ્રદેશ પણ એટલે જ શ્રાદ્ધ સમય, રાત્રિ એટલે શ્રાદ્ધ કરનારની, જમવા આવેલા શ્રાદ્ધલોકની તથા પાન કરનાર વચેદ મીઠા ઉપોડી માલતીની પવિત્રતા અને શ્રાદ્ધલોકનો લાન એટલે હવે હટનારો તેવી યોગ્યતાવાળા શ્રાદ્ધલોક શ્રાદ્ધમાં આવવા એ પાંચે બાબત વિસ્તાર રતા અગ્રે ધણા શ્રાદ્ધલોકને ભોજન કરાવવા જતા વીંચા અથવા ગાદિને વિસ્તાર ન રવાનું કાઈ અવશ્યક નથી પણ હકલ છે, તેથી જી ઉપરની પાંચ બાબતો ન વાળાઈ જાય અત્રી સમય કરવાની ધોળાની રાજી દોષ તે વિશે શ્રાદ્ધલોક જમાડવામાં પણ અડચણ નથી જેમકે પિતૃકાર્યમાં પિતાના ઉદ્દેશથી તથા પિતામહના ઉદ્દેશથી તથા અને પ્રપિતામહના ઉદ્દેશથી તથા એમ કુલ નવ શ્રાદ્ધલોક અથવા એકીની સંખ્યામાં તેથી વિશેષ પણ જમાગે સકારે સૂર્યના ઉદયથી અસ્તસુધીના સમયના પાંચ વિભાગ કરી પછી તેમાંનો જે વોચો વિભાગ આવે તે અપરાધક સમય કહેવાય છે

વિસ્તાર ન કરવાનું વિશેષ કારણ કહે છે—

પ્રથિતા પ્રેતકૃત્યૈષા પિતૃયં નામ વિદુક્ષયે ॥

તસ્મિન્યુક્તસ્યૈતિ નિત્યં પ્રેતકૃત્યૈવ લૌકિકી ॥૧૨૮॥

અમાનાસાને નિમ પિતૃના ઉ રાખી કરામા આનંદ આદ્યને કે જે પ્રેતકૃત્ય એના નામથી પ્રતિષ્ઠા તેમા નાનકડા મનુષ્યને મૃતિપ્રતિપાદિત એ પ્રેતકૃત્ય ઉત્તમ કળા આપે ૧૨૮

પ્ર કપસર્ગની માથે ગત્યર્થે દુષ્કાતુનું ભૂતકૃતકરણ હતું સમજ મેળવવાથી પ્રેત સમજ થાય છે, એવે તે મનને અથ એવો થાય છે કે આ નોકમાથી અત્યંત અચેતના અથાત્ મરણ પામના ન પ્રેત હોવાય કે અને તેને માટે જે ક્રિયા કરવામા આવે તે પ્રેતકૃત્યા સમજની અમાવામ્યાને વિશે કરવામા આનંદ આદ્ય મૃત પિતૃઓના ઉપનારમાટે હોવાથી તેમજ પ્રેતકૃત્યા એ નામથી પ્રતિષ્ઠા છે એ પ્રેતકૃત્યા કે જેનું ધર્મેશ્વરમા પ્રતિષ્ઠા ન કરવામા આવે છે તે પિતૃકર્મમા તત્પર મનુષ્યને સારા ગુણવાળા પુનર્ધાન અને ધનવત્તેરે ઉત્તમ ફળો આપનાર છે, આના ઉત્તમ દુષ્કાળી ક્રિયા પ્રતિમાસે અવશ્ય કરવાની છે, જે શ્રાદ્ધમા વિસ્તાર કરવામા આવે નો તેના વિસ્તારવાળી ક્રિયા ગૃહ માગમા ન થાય એમ પણ ખતે, મારે વિસ્તારમા ન ફસાતા આવશ્યક એટલું જ શ્રદ્ધાએળના રાખી તે ક્રિયા નિયમસર જગવથી એવું તો પર્વે છે

શ્રાદ્ધમાં કેવો શ્રાદ્ધલુ તે એ તે જણાવે છે—

શ્રોત્રિયાયૈવ દેયાનિ હવ્યકવ્યાનિ દાતૃભિઃ ॥

અર્હત્તમાય વિપ્રાય તસ્મૈ દત્તં મહાફલમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

જાનાઓએ હવ્ય તથા ન્ય અને શ્રોત્રિય શ્રાદ્ધલુને જ આપના નારણ કે અત્યંત યોગ્ય તે શ્રાદ્ધલુને આપેનું હોય તે મોટાના કૃપવાળુ થાય છે ૧૨૯

દેવના કદુરાથી કે પિતૃના કદુરાથી જે નાશ અત્યાદિક આપવું હોય તે વેદવેતા શ્રાદ્ધલુને જ આનંદ કરણ કે સાક્ષ્યવલ્લુ, સદાચાર અને મત્સ્યવગેરેથી અત્યંત યોગ્યતાવાળા તે શ્રાદ્ધલુને જે કા, આપવામા આવે તેનું ૨૧ થઈ જ મોટોટું છે

આવા યોગ્ય શ્રાદ્ધલુ વિશેષ ન મળે તો છેવટ દેવકર્મ અને પિતૃકર્મમાં એક એક જ પણ તેવા શ્રાદ્ધલુનો સંકાર કરવો આવશ્યક છે એ જણાવે છે—

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ॥

पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान्वद्भૂतपि ॥ १३० ॥

દેવકાર્યમા અને પિતૃકાર્યમા વિદ્વાન એક એક બ્રાહ્મણને પણ જમાડવો, જેમ કન્યાથી જમાડનાર પુષ્કળ ફળ પામે છે તેમ નહિ જાણનારા ધણા બ્રાહ્મણોને જમાડવામા આવે તોપણ વિગેય ફળ થતુ નથી ૧૩૦

વેદને જાણનાર તે વિદ્વાન મ્હેનચ તેવો બ્રાહ્મણ એક એક જમાડેય હોય તોપણ પુષ્કળ ફળ મળે છે અને વેદ નહિ જાણનારા ધણાને જમાડવામા આવે તોપણ તેથી ઉત્તમ ફળ થતુ નથી

આદ્યમાં જમાડવામાટે બ્રાહ્મણની યોગ્યતા જાણવાની જરૂર મૂકાયે છે—

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥

तीर्थ तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोतिथिः स्मृतः ॥ १३१ ॥

દૂરથીજ વેદના પારને પામેલા બ્રાહ્મણની પરીક્ષા કરવી તેવો બ્રાહ્મણ હવ્યકવ્ય તથા કવ્ય અથવા આપનાનુ તીર્થ છે અને દાન દેવામા અનિયમ કહેલો છે ૧૩૧

દૂરથી એટલે પિતા પિતામહ વગેરે અભિજન મુજબ છે કે કમ એ પ્રમાણે સુમત્ર સામા જાણનાર બ્રાહ્મણની પરીક્ષા કરવી તેવો બ્રાહ્મણ હવ્યકવ્ય અત્રોતુ તીર્થ એટલે પાત્ર છે અને દાન દેવામા પણ તે અતિરિ ૩ કારણ કે તેથી મહાફળ થાય છે, જળાશયમા ઉતરવાનો આદો તીર્થ મ્હેનચ જેમ જળની પ્રાપ્તિ તીર્થદારા જ થાય છે તેમ દેવ અને પિતૃજાને હવ્ય તથા હવ્યની પ્રાપ્તિ આવા તીર્થરૂપ ઉત્તમ બ્રાહ્મણદારા જ થાય છે દાન દેવામા વેદવેદા બ્રાહ્મણ અતિરિ છે એટલે એવો બ્રાહ્મણ જરાય આવે ત્યાં દાન દેવાનો તથા આદ્યનો કાળ સમજવો આવા બ્રાહ્મણનો લાભ થયા પછી બીજી કાલ તિથિ જોવાની જરૂર નથી તેથી તે અતિરિ કહેવાય છે

વેદવેદા બ્રાહ્મણનો પ્રભાવ કહે છે—

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते ॥

एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥ १३२ ॥

જે શ્રાદ્ધમાં વેદ નહિ જાણનારા દસ લાખ બ્રાહ્મણો જન્મે અને જે કુળ
યાય તે કુળ, પ્રમત્ત થયેયો વેદ જાણનાર એક જ બ્રાહ્મણ ધર્મોપાદનથી
આપેછે ૧૩૦

વેદાર્થને જાણનાર એક બ્રાહ્મણને પણ ભોજનથી તૃપ્ત કર્યો હોય તો તે
યોગીની યોગ્યતાથી હજારો બ્રાહ્મણોને જન્માગ્રાન્થેટલું કુળ આપેછે આ પ્રશંસા
વેદ નહિ જાણનારની નિંદામાંટે છે

શ્રાદ્ધમાં વિદ્વાનને જ જન્માગ્રાન્થની ભલામણ કહેછે—

જ્ઞાનોત્કૃષ્ટાય દેયાનિ કવ્યાનિ ચ હર્વીપિ ચ ॥

નહિ હસ્તાવસ્થગ્દિગ્ધૌ રુધિરેણૈવ શુદ્ધયતઃ ॥૧૩૩॥

વિદ્યાથી અધિક બ્રાહ્મણને હવ્ય તથા કવ્ય અન્ન આપના જારણુ રુધિ
રથી ખરડાયેલા હાથ રુધિરથી જ શુદ્ધ થતા નથી ૧૩૩

હવ્ય તથા કવ્ય એટલે શ્રાદ્ધમાં દેવ તથા પિતૃઓના ઉદ્ધારથી અપાતા
અન્ન વિદ્વાન બ્રાહ્મણને જ આપવા મૂળને આપવા નહિ રુધિરથી ખરડાયેલા
હાથ રુધિરથી ચોખ્ખા થતા નથી પણ નિર્મળ જળથી જ ચોખ્ખા થાયછે તેમ
મૂર્ખને જન્માગ્રાન્થેટલું વસ્ત્ર યોગ્ય પાપન ભોજન તાલેલા મૂળ માણસ હણી
સા તે નથી પણ વિદ્વાન હાથ રાકેછે અથવા રુધિરથી ખરડાયેલા હાથ રુધિ-
રથી જ શુદ્ધ થતા નથી એટલે શ્રાદ્ધ ન કરવાથી લાગતા પ્રભવાયને વેદ નહિ
જાણવાને થીરે પ્રભવાયવાળો બ્રાહ્મણ મટાડી સા તે નથી

મૂર્ખની નિંદાથી વિદ્વાનને જ જ્ઞાન આપવાનું કહ્યું તેમ
કવ્યની પ્રકાશનથી પ્રશંસા કહેછે—

યાવતો ઘસતે ગ્રાસાન્હૃદયકંઠ્યેષ્વસન્નવિત્ ॥

તાવતો ઘસતે પ્રેત્ય દીપ્તશૂલંદૈર્યયોગુહાન્ ॥ ૧૩૪ ॥

વેદને નહિ જાણનાર બ્રાહ્મણ હવ્ય તથા કવ્ય અન્નના ચેટના ગ્રાસ ખાયછે
તેના જ બળતા અર્ચિનામના આયુધસભથી યોદ્ધાના ગોળાઓ પરનોકમા
ગયાપછી તેને ગળા પડેછે ૧૩૪

જેટલા શાસો હવ્ય તથા કવ્યઅન્નના વેદ નહિ જાણનાર બ્રાહ્મણ ગળેછે
તેટલા જ બળતા અર્ચિ નામના આયુધસભથી યોદ્ધાના ગોળાઓ શ્રાદ્ધ કર-

નારને પરચોકમા ગળવા પડે છે શ્વર્ગિ'મામતું, આયુધ એટલે જેમા ગોફલુ વગેરેની પેઠે ચોદાના ગોળાઓ કાઢી રાકાય એવું પ્રિશ્ન તથા તરવારના આકારનું હથિયાર મમજનું આ અનિષ્ટ ફળ લોભન કરનારને પોતાને યાય એમ કેટલાક માને છે પણ ધણો ભાગ એમ માને છે કે આ અનિષ્ટ ફળ શ્રાદ્ધ કરનારને યાય છે આમ પણ શ્રાદ્ધ કરનારને આ ફળ લોભવતુ પડે છે એમ માને છે જેમકે—

પ્રસતે યાવત પિષ્ઠાન્ યસ્ય યં હવિષોનૃત્ત્વ ।

પ્રસતે તાવત શૂભાન્ ગત્વા ચૈવસ્વતક્ષયમ્ ॥

એટલે વેદ નહિ અણનારાઓ જેના હવિષના જેટલા શાસ ગળે છે તેને યમપુરીમા જઈને તેટલા શૂનના શાસ ગળવા પડે છે

પિતૃકર્મ અને દેવકર્મમાં કેવાં શ્રાદ્ધલોભને જમાડવાયોગ્ય છે તે જણાવે છે—

જ્ઞાનનિષ્ઠા દ્વિજાઃ કેચિત્તપોનિષ્ઠાસ્તંથાડપરે ॥

તપઃસ્વાધ્યાયનિષ્ઠાશ્ચ કર્મનિષ્ઠાસ્તંથાડપરે ॥ ૧૩૫ ॥

કેટલાએક માલગો જ્ઞાનનિષ્ઠ ટાય છે, તપોનિષ્ઠ હોય છે, કેટલાએક તપ તથા સ્વાધ્યાય બન્નેમા નિષ્ઠાવાળા હોય છે અને બીજા કેટલાએક કર્મનિષ્ઠ ટાય છે ૧૩૫,

જ્ઞાનનિષ્ઠ એવે આત્મજ્ઞાનમા તત્પર, તપોનિષ્ઠ એવે પ્રાત્નપ્રત્યવગેરે તપ કરવામા તત્પર, તપ અને સ્વાધ્યાયમા નિષ્ઠાવાળા એટલે તપની સાથે વેદાધ્યયનમા સદા તત્પર તથા કર્મનિષ્ઠ એટલે અભિદોષવગેરે કર્મોમા તત્પર અથવા તે જ્ઞાનનિષ્ઠ એવે સંન્યાસી, તપોનિષ્ઠ એવે વાનપ્રસ્થ, તપ તથા સ્વાધ્યાય બન્નેમા નિષ્ઠાવાળા એવે અશ્વઘ્નશૂરીઓ અને ક્ષેત્રનિષ્ઠ એટલે શુદ્ધ સ્થાનલો ગણાય છે

શ્રાદ્ધમાં જ્ઞાનનિષ્ઠને સુચિંત્યે જમાડવાની ભલામણ કરે છે—

જ્ઞાનનિષ્ઠેષુ કલ્પ્યાનિ પ્રતિષ્ઠાપ્યાનિ ચત્તતઃ ॥

હવ્યાનિ તુ યથાન્યાયં સર્વેષ્વેવ ચતુર્વપિ ॥ ૧૩૬ ॥

જ્ઞાનમા નિજનામા શ્રાદ્ધલોભને યજ્ઞથી કશું અન આપરા અને દસ અજ તે ન્યાયપ્રમાણે ચારે પ્રમત્તની શ્રાદ્ધલોભને આપરા ૧૩૬.

શ્રાદ્ધભોજને
તે ચાહે પ્ર
અભિપ્રાય એ
અને હવે એટલે
કાવિવિપ્રમાણે
સપજા સમાન છે

પુત્ર વેદવેત્તા
વેદવેત્તા હોય અ
ચોગી ગણવો તે

અશ્રોત્રિયઃ પિતા પુત્રઃ સ્યાદ્વેદપારગઃ ॥
અશ્રોત્રિયો વા પુત્રઃ પિતા સ્યાદ્વેદપારગઃ ॥૧૩૭॥

જ્યાયાંસમનયો સ્યાદ્શ્રોત્રિયઃ પિતા ॥
મન્નસંપૂજનાર્થ મિતરોઽર્હતિ ॥ ૧૩૮ ॥

જા નાભગી ॥ પિતા અને પુત્ર એટલે પોતે વેદના
પાત્રને મામેના પેર આપવાના ના ॥ ૧૩૭ ॥ અન પિતા વેદના પારને
મામેનો હોય તો એ મામેનો પેર આપવાના હોય તેને એ ગણવો
અને વેદપૂજનમાટે ના વેદના પાત્ર નહીં ॥ ૧૩૮ ॥

પોતે વેદ ભજવે ન હોય તો પિતા વેદ ભજવેનો હોય તેને
એક ગણે છે કારણકે પિતા તેના ભવકર્માદિ વેદોજ્ઞ સ સ્કાર
તેણે કર્યા હોય છે તેથી તેનું શ્રદ્ધા
પૂજન થયેલ હોય નથી તોપણ
વખતે તે પૂજને વો ૧૩૭ કારણ
ઉપરનું વાક્ય પિતાની વિધાના
વિધાના આદરને સ્મરે છે આ ઉપર
વેદ નહિ ગણનાર કાળ પિતાના વેદ
શ્રદ્ધા છે તારે પછી વેદવેત્તા પિતાનો
અવેદજ્ઞપિતાના વેદશ્રદ્ધા દરવા વિશેષ
આદર મા તેને વિશેષ એક ગણવો
જા હવેકય અત્રે આપવાની અગાઉ

તેના પિતા વેદ ભજવેનો હોય તેને
તેના ભવકર્માદિ વેદોજ્ઞ સ સ્કાર
તેણે કર્યા હોય તો તેનાથી તે
મા મામેનો હોય તેવો પૂજને
કારણ વેદની જ પૂજ યાય છે
૧૩૭ તથા જા વાક્ય પુત્રની
૧૩૮ એવી નિમ્ને છે કે પોતે
હોય પુત્ર જ્યારે એક ગ-
ણ વેદવેત્તા હોય તો તે
મા મામેનો હોય તેવો
૧૩૮ મામેનો હોય તેવો

મિત્રતાવગેરેના ઉદ્દેશથી શ્રાદ્ધમાં શ્રાદ્ધલેખને જમાડનારના પિતૃઓને તે શ્રાદ્ધનું ફળ થતું નથી અને તેને પોતાને આ લોકમાં આયુષ્યવગેરે ફળોનો સાલ થતો નથી એટલું જ નહિ પણ તેમ કરનાર પોતે સ્વર્ગ મેળવવાના અધિકારથી પણ ભ્રષ્ટ થાય છે એમ કહે છે—

યઃ સદ્ગતાનિ કુરુતે મોહાચ્છાદ્ધેન માનવઃ ॥

સસ્વર્ગાચ્ચિવતે લોકાચ્છાદ્ધમિત્રો દ્વિજાધમઃ ॥૧૪૧॥

જે પુરુષ મોહને લીધે શ્રાદ્ધકાગ મિત્રપણું કરે છે તે શ્રાદ્ધથી મિત્રપણું કરનાર અધમ દ્વિજ સ્વર્ગવોક્ત્રી ભ્રષ્ટ થાય છે. ૧૪૧

મોહથી શ્રાદ્ધના અર્ચને નહિ નાણનાર જે મનુષ્ય શ્રાદ્ધભોજનદ્વારા મિત્રતા કરે છે તે સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે એટલે સ્વર્ગમાં જઈ શકતો નથી કારણકે શ્રાદ્ધ કરવાનો શ્રદ્ધ ઉદ્દેશ ને વિમારી મૂકે માટે અધમતામાં આવી પડે છે

એવા પ્રકારનું શ્રાદ્ધ પિતૃઓને પહોંચતું નથી એમ બતાવે છે—

સંભોજની સામિહિતા પૈશાચી દક્ષિણા દ્વિજૈઃ ॥

ઈહૈવાસ્તે તુ સા લોકે ગૌરન્ધેવૈકવેશ્મનિ ॥ ૧૪૨ ॥

શ્રાદ્ધમાં અર્ચ માથે મળી ભોજન કરાવવારૂપ ધનક્રિયાને દ્વિજોએ પિશાચસંબધી દક્ષિણા કહેલી છે તે દક્ષિણાનું ફળ, જેમ આધળી ગાય એક જ ઘરમાં બેસી રહે છે તેમ આ લોકમાં જ રહે છે. ૧૪૨

શ્રાદ્ધમાંની તે ધનક્રિયા જે મિત્રાદિકાની સાથે મળીને ભોજન કરાવવારૂપ હોવાથી ગાંધી એટલે ગોડલેવી છે તે પિશાચવોક્ત્રીના ધર્મરૂપ હોવાથી તેને અનુવગેરે પૈશાચીદક્ષિણા કહેલી છે, તે દક્ષિણા પરલોકમાં પહોંચી શકતી નથી પણ જેમ આધળી ગાય બીજે ક્યાંય નહિ જઈ શકતા એક જ ઘરમાં રહી રહે છે તેમ તે દક્ષિણા પણ આ લોકમાં જ રહે છે એટલે મિત્રોને માટે જ કામ લાગે છે પણ પિતૃઓને માટે કામ લાગતી નથી શ્રાદ્ધરૂપ નિમિત્તથી મિત્રોનો સંગઠ કરવો તેને પિશાચીની એટલે અસંત કંઝાલ મનના લોકોની રીતિ નજીવી છે.

શ્રાદ્ધમાં વેદહીનને દેવાનું પણ કશું ફળ નથી એમ કહે છે—

યથેરિણે વીજમુહ્વા ન વસા લભતે ફલમ્ ॥

તથાઽનૃચે હવિર્દત્વા ન દાતા લભતે ફલમ્ ॥૧૪૩॥

જમ ખારી જમીનમા ખીજ નાનાથી વાનાના પુત્રને તેનું કામ મળતું નથી તેમ જે નહિ જાણનાર શ્રાવણને દમિર આપનારી આપનાન દળ મળતું નથી ૧૪૩

ખાતી જમીનમા ખીજ વાવનારા બેફાલ જેમ તેના દળને પામતો નથી તેમ શ્રદ્ધમા વેદીનન બોજન આપનારો શ્રાદ્ધસ્તા પિતૃતૃત્તિક્ષિપ દળને પામતો નથી

શ્રાદ્ધમા વેદવેત્તાને જે દેવાય તેના પ્રભાવ કહે છે—

દાતૃન્પ્રતિગ્રહીતૃંશ્ચ કુરુતે ફલમાગિનઃ ॥

વિદુષે દક્ષિણાં દત્ત્વા વિધિવત્પ્રેત્ય ચેહ ચ ॥૧૪૪॥

વિદ્વાન બ્રાહ્મણને પ્રિવિગ્રમાણ આપેની દક્ષિણા દેનારને તથા લનારને આ નો મા નથા પના મા ધના લાગી રહે ૧૪૪

વિદ્વાન એટલે વેદવેતા બ્રાહ્મણને સાસ્ત્રવિધિમત્ર આપતું દાન દેનારને તથા લેનારને પણ જન લા મા દળવાય થાય છે જ્યાર લના ન પણ આ બને દુષ્ટો લા લારે દેનારને તે બન્ને ધ્યો થાય તેમા તેા નવાઈ જ ગી આયુ પની અભિવૃદ્ધિવોર આ લો તુ દળ છે લેનાર પુત્ર્ય એવા ન્યાયગત ધનવટે જે તાદ યજ્ઞાદિ કરે છે તે તેને પારનાદિ દળ આપાર થાય છે અન્યાયથી ધન આવ્યુ હોય તેનાથી થતા સ મા પારલોદિ દળ આપી શકતા નથી

ખીજી દોલ પાત્ર ન મળે તો છેનદા ભત્રનુ પૂજન સ્વંતુ પાત્ર મળતે શ્રાદ્ધમાં લવો નહિ એમ ભલામણ કહે છે—

કામં શ્રાદ્ધેઽર્ચયન્મિત્રં નાભિરુપમપિ ત્વરિમ્ ॥

દ્વિપતા હિ હવિર્ભુક્તં ભવતિ પ્રેત્ય નિષ્ફલમ્ ॥૧૪૫॥

શ્રદ્ધમા ધી મિત્રને જમાવો એ એનું ક પાત્ર વિદ્વાન દોષ હતા શત્રુ હોય તો તેન જમાવો નહિ મન્યાવે શત્રુ શ્રાદ્ધ જમે છે તો તે શ્રાદ્ધ પનો-કમા નિર્દળ થાય છે ૧૪૫

ગુણવાન બ્રાહ્મણને અમારે ગુણવાન મિત્રને જમાડવો પણ શત્રુ વિદ્વાન હોય તોપણ તેને જમાડવો નહિ. કારણકે જે શ્રાદ્ધનું બોજન શત્રુ કરેછે તે શ્રાદ્ધ પરશોદમાં ફળ આપનાર થવું નથી.

ધોત્રિયાયૈવ દેયાનિ० એ આ અધ્યાયના ૧૨૯ માં શ્લોકથી કે-
વળ મંત્રરૂપ વેદ ભણેલો હોય તેવો ધોત્રિય તો શ્રાદ્ધમાં આવ-
શ્યક છે, પણ હવે અધિક ફળની પ્રાપ્તિમાટે મંત્રબ્રાહ્મણાત્મક
સમગ્ર વેદશાખા ભણેલો હોય તેવા ધોત્રિય બ્રાહ્મણને દાન દેવા-
માટે કહેછે—

યત્નેન ભોજયેચ્છાદ્ધે વહ્વૃષ્ચં વેદપારગમ્ ॥
શાસ્ત્રાન્તગમથાધ્વર્યુ છન્દોગં તુ સમાસિગમ્ ॥૧૪૬॥

શ્રાદ્ધમાં વેદના પાત્રને પામેલા ઋગ્વેદી, શાખાના પાત્રને પામેલા યજુર્વેદી
તથા મ પૂર્ણ વેદ ભણનાર મામવેદી બ્રાહ્મણને વળતી જમાડવો. ૧૪૬

વેદના પારને પામેલા, શાખાના પારને પામેલા અને મ પૂર્ણ વેદ ભણ-
નાર એમ ત્રણ ત્રણ શબ્દોથી કહેવાનું એ જ છે કે મંત્રબ્રાહ્મણાત્મક સમગ્ર
વેદશાખા ભણનાર બ્રાહ્મણ બેઠકે

ઉપર જણાવેલા બ્રાહ્મણને બોજન કરાવવામાં અધિક ફળ
કહેછે—

અપામન્યતમો यस્ય મુજ્જીત શ્રાદ્ધમર્ચિતઃ ॥
પિતૃણાં તસ્ય તૃપ્તિઃ સ્યાચ્છાશ્રતી સાતપૌરુષી ॥૧૪૭॥

ઉપર કહેલા બ્રાહ્મણોમાનો કોઈ પણ બ્રાહ્મણ પૂજન પામીને જેના શ્રાદ્ધને
જમે છે તેના પિતૃઓને આન પુરુષપર્થન નિલ તૃપ્તિ થાયછે. ૧૪૭.

મંત્રબ્રાહ્મણાત્મક સમગ્ર શાખાનું એ વચન કરનાર ઉપર જણાવેલાં
બ્રાહ્મણોમાંથી હરકોઈ વેદવાળાને તેનું પૂજન કરી શ્રાદ્ધમાં જમાડવામાં આવે
તો પિતૃઓને તેની તૃપ્તિ માત્ર પેટી પર્યંત બેઠકે શ્રાદ્ધ કરનારની બવિધ્યમાં
સાત પેટી યાય ત્યાં સુધી રહેછે અને તેપણ અવિચ્છિન્ન રહેછે. “સાત પુરુષ-
પર્થન નિલ તૃપ્તિ થાયછે.” એ વાક્યનો અર્થ એવો પણ થાયછે કે યજ્ઞ ગયેલા
ત્રણ પુરુષો, યવાના ત્રણ પુરુષો અને સાતમો પોતે કે જે શ્રાદ્ધ કરનાર છે તે

સાત પુરુષોને એ અગ્રથી તૃપ્તિ થાયછે. યદ્ય ગયેલા ત્રણ પુરુષોને તો તેની તૃપ્તિ તરત થાયછે અને બાકીના ચાર પુરુષોને બલિધ્યમાં તે તૃપ્તિ થાયછે.

મુખ્ય પક્ષના અભાવમાં સામાન્ય પક્ષ હુવે પછીના રત્નોકર્મો જણાવવાનું કહેછે—

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ॥

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ ૧૪૮ ॥

હવ્ય તથા કવ્ય અન્નના દાનમાં ઉપર કહેલો વિધિ મુખ્ય કલ્પ છે. હવે સર્વદા સંપુરુષોએ અનુકલ્પ કહેલો અનુકલ્પ નીચે પ્રમાણે જાણવો. ૧૪૮.

ઉપર કહેલો એટલે હવ્ય અને કવ્ય એ બન્નેનું દાન સ બંધવગરના શ્રોત્રિયવગેરે બ્રાહ્મણોને દેવું એ વિધિ મુખ્ય છે. મુખ્યના અભાવમાં ચાકરો શિક્ષા ચાર નીચે પ્રમાણે છે. મુખ્યના અભાવમાં કરવામાં આવે તે, પ્રતિનિગિન્યાયથી અનુકલ્પ કહેવાયછે.

અનુકલ્પ કહેછે—

मातामहं मातुलं च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ॥

दौहित्रं विट्पतिं चन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् १૪૯॥

માતામહ, માતુલ સ્વસ્ત્રીય, શ્વશુર, ગુરુ, દૌહિત્ર, વિટ્, પતિ, ચન્ધુ, મૃત્વિગ્ય, આજ્યૌ ચ ભોજયેત્ ૧૪૯.

માતામહ એટલે માતાનો પિતા, માતુલ એટલે નાનો, સ્વસ્ત્રીય એટલે બેહેનનો ત્રિકરો અર્થાત્ બાળેનુજ, ગુરુ એટલે વિદ્યાગુરુ તથા આચાર્ય વગેરે આમાંથી હરકોઈને જો મુખ્ય શ્રોત્રિયવગેરે ન મળે તો જમાણી જનાયછે.

પિતૃકર્મમાં બ્રાહ્મણની પરીક્ષા કરવાની ભલામણ દેછે—

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ॥

पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥ ૧૫૦ ॥

ધર્મજ્ઞ પુરુષે દૈવકર્મમાં પ્રયત્નથી બ્રાહ્મણની પરીક્ષા કરવી આવશ્યક નથી. પણ પિતૃઓના કર્મમાં તો પ્રયત્નથી બ્રાહ્મણની પરીક્ષા કરવી. ૧૫૦.

દેવકર્મમાં લોકપ્રસિદ્ધિપરથી જે શ્રેષ્ઠ અણાતો હોય તેવા બ્રાહ્મણને જમાડવામાં અડચણ નથી અર્થાત્ પ્રયત્નપૂર્વક તેની પરીક્ષા કરવાની જરૂર નથી. પણ પિતૃકર્મમાં તો પ્રયત્નથી એટલે તેના પિતા, પિતામહઆદિ અતિજનવગેરેની પરીક્ષા કરવી. એટલે તે કર્મમાં અયોગ્ય બ્રાહ્મણ ન આવવો જોઈએ. તથા પંક્તિને પાવન કરે તેવા બ્રાહ્મણને નિમંત્રણ કરવું પણ પંક્તિને દુષિત કરે તેવા બ્રાહ્મણને નિમંત્રણ દેવાની બુદ્ધ ન થાય તે માટે ધાનજી રાખવી જોઈએ.

શ્રાદ્ધમાં કેવા બ્રાહ્મણને જમાડવા નહિ જોઈએ? એ પ્રકરણનો આરંભ કરેછે—

અંકિતપાવન ૧૧

ये स्तेनपतिताः क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ॥

तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मનुरव્રवीत् ॥ ૧૫૧ ॥

જેઓ ચોર હોય, પતિત હોય, નપુસક હોય તેમ જ જેઓ નાસ્તિક-વ્રતિવાળા હોય તે બ્રાહ્મણને મનુષ્યે હવ્ય તથા કવ્યમાં અયોગ્ય કહ્યા છે. ૧૫૧.

મુવર્ણસિવાય બીજા પદાર્થો ચારનારને અહીં ચાર કહેવા છે તથા મુવર્ણની ચોરી કરનારનો તો પતિત એટલે મહાપાપીમાં સમાવેશ થાયછે કારણ કે મુવર્ણની ચોરીને મહાપાપ ગણેછું છે પરંતુ તેને નહિ માનનાર તથા કર્મનું ફળ નથી એમ માનનાર નારિતક કહેવાયછે આવા બ્રાહ્મણ પિતૃકર્મમાં અયોગ્ય છે તેમ દેવકર્મમાં પણ અયોગ્ય છે

બ્રહ્મચારીવગેરેનો નિષેધ કરેછે—

जाटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ॥

याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ ૧૫૨ ॥

વેદાધ્યયનરહિત બ્રહ્મચારી, ખરાગ ચર્મવાળો, ઘૂત રમનાર અને જેઓ ધણા લોકોને યાગાદિ કરાવના હોય તેઓને શ્રાદ્ધમાં જમાડવા નહિ ૧૫૨.

જેને હપનયનસંસ્કાર થયો હોય પણ વેદાદેશ ન થયો હોય એવો બ્રહ્મચારી, કુષ્ઠઆદિરોગને લીધે ખરાગ ચામડીવાળો, જુગાર રમનાર તથા ધણા લોકોને યજ્ઞ કરાવનાર; આવા પુરૂષો શ્રાદ્ધમાં જમાડવાયોગ્ય નથી,

વૈદ્યવગેરેનો નિષેધ કરેછે—

चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ॥

विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥ ૧૫૩ ॥

પેદા, દેહની પૂજા કરી આશ્ચર્યમ ગવાવનાર, માસને વેચનાર અને
વેપાર કરી ૭૫૫૦ એઓ દ્રવ્ય તથા અન્નમા ઊંડી દેવા થોગ્ય છે ૧૫૩

લોકોને જેની અલધાગી ૪૩૨ પછી એવા પેદાને શ્રાદ્ધમા ભોજન કરા
વતુ નહિ મારખ કે શ્રાદ્ધમા જમનારથી સમાપ્તિપયુત અધવચ્ચ ઉડવાનું કે ઉતાર ?
કરવાનું બની રાકતુ નથી અને ધર્મ વખત એવા પ્રગમ આવેરે કે પેદા પોતાના
બીજા જાતના મામ ર ના મૂળને પણ દરદીને એવા કે તેની સારવાર કરવા
જરૂરપણ સમય ગુમાગામિરાય એકન્ન હાજર થતુ પડે છે તેથી શ્રાદ્ધભોજન
માટે પેદા થોડા નથી જે આશ્ચર્યમમારે દેવપૂજ કરતો હોય તેને પણ શ્રાદ્ધમા
જમાડવો નહિ ધમાય દેવપૂજ કરનારને માર આ નિરેધ નથી મારણ કે
દેવકાશાપમાર્જી ચ માત્રા દલલકો મવતુ । એટલે જે દેવજ દારુ દ્રવ્ય ખાતો
હોય તે દેવજ દેવાય છે એવુ દેવજ નિષિનુ વચન છે એક વાર પણ જેણે
મામવિક્રય કર્યો હોય તે પણ શ્રાદ્ધમા ભોજન કરાવવાને યોગ્ય નથી મારણ
કે માસવિક્રય કરનાર તો તરત જ પનિત થાય છે એમ અણેતુ છે વેપાર કરી
આશ્ચર્ય । ચરાવનારઓ પણ શ્રાદ્ધમાજનમા રોગ્ય નથી

મમમ ગામતન્દ્રની આશ્ચર્યિકાનાજા વગેરેના નિષેધ કરે છે—

પ્રેપ્યો ગ્રામસ્ય રાજશ્ચ કુનસ્વી ડ્યાવદન્તકઃ ॥

પ્રતિરોદ્ધા ગુરોશ્ચૈવ ત્યક્તામિર્વાર્હુપિસ્તથા ॥ ૧૫૪ ॥

ગામનો તથા રાજાનો આ ૭ ખાન નખનાનો રાજા હાતવાનો ગુ થી
પ્રતિરોદ્ધા ત્યાન ૥૭ ત્રાતન્માતઅમિનો લાગ મના તથા વ્યાજનો ધધો કરી
આશ્ચર્યમ ગવાવનાર શ્રાદ્ધમા ત્યા ત્ય ૭ ૧૫૪

ગામનો ચાપર એટલે અણુ પગાર વધને ગામતરકતુ કામ રનાર અધાન
ગામોટ રાજની નો ગી રનારો ખરાજ નખવાનો કાજા રાનવાજો વાગીના
વ્યવહારમા તેમજ બીજા પ્રસ હામા ગુરથી વિન્દપણે વતનાર આવસથામિ
વગેરેમાથી રાજો પણ ત્યાજ રનાર તરા વ્યાજનો ધધો રનાર એ ગધજા શ્રા
દ્ધમા જના વાને યોગ્ય નથી કર્મો વિ રાકપ્રમ છે પૂર્વજન્મમા જેણે સુવર્ણની ચોરી
કરી હોય તે કન થી થાય છે તથા મરિયાન મ્યુ હોય તે કાજાદારવાજો થાય છે
તેથી તેઓનો પ્રતિષેધ દેવો છે બીજાઓના પ્રતિષેધના મારણે દેખીતા જ છે
કે ગામોટ તથા રાજનો નો ર સ્વત્ર ન હોવાથી સમય જળથી રાકતા નથી,
ગુરતું અપમાન રનાર તથા અમિનો લાગ કરનાર પાપી થાય છે તથા વ્યાજનો
ધધો રનાર સ્થિર ચિત્તવાજો નથી હોતો

ક્ષય રોગીવગેરેના નિષેધ કરેછે—

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ॥

ब्रह्मद्विद् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥૧૫૫॥

ક્ષયરોગી, આજીવિકામાટે પશુઓનું પાલન કરનાર, પરિવેત્તા, પચયજો નદિ કરનાર, બ્રહ્મદ્વેષી, પરિવિત્તિ અને ગણાભ્યંતર એઓ શ્રાદ્ધમાં લાગત્ય છે. ૧૫૫.

ક્ષયરોગ ધરો એ માહોલ પાપનું પરિણામ છે તેથી ક્ષયરોગીને શ્રાદ્ધમાં જમાડવો નહિ આજીવિકામાટે પશુઓનું પાલન કરનાર હોય તેનામાં ધર્મબુદ્ધિ હોતી નથી અને હોયછે તો બહુ ઘટે ભાગે હોયછે મોહોટો ભાઈ કુવારો અને અગ્નિહોત્રરહિત ગતા નહાનો ભાઈ પરણે તથા અગ્નિહોત્ર લે તો તે નહાનો ભાઈ પરિવેત્તા કહેવાયછે અને તે મોહોટો ભાઈ પરિવિત્તિ કહેવાયછે નિરાકૃતિ પદ છે તેનો અર્થ પચયજો નહિ કરનાર એમ કરેલો છે તે ઉપરાંત જે બ્રાહ્મણ વેદ ભણીને ભૂલી ગયો હોય તેપણ નિરાકૃતિ કહેવાય એવો દેવસમુનિનો મત છે વળી કાન્યાયન મુનિનો એવો મત છે કે અગ્નિનું આધાન કરીને આ લક્ષ્યથી દેવાદિનું યજ્ઞન ન કરે તે દેવાદિનું અપમાન કરનાર હોવાને લીધે નિરાકૃતિ કહેવાયછે ખરાબ આકૃતિવાળો હોય તેપણ નિરાકૃતિ કહેવાયછે બ્રાહ્મણોનો કે વેદોનો દ્વેષ કરે તે બ્રહ્મદ્વેષી કહેવાયછે બ્રહ્મ એવું વેદનું પણ નામ છે અમુક મહાજના ઉપવાસમાટે કોઈએ રાખેલ ધનનો પોતે ઉપયોગ કરે તે ગણાભ્યંતર કહેવાયછે

નટનર્તકઆદિનો નિષેધ કરેછે—

कुशीलवोऽवकीर्णो च वृपलीपतिरेव च ॥

पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपत्तिर्गृहे ॥ ૧૫૬ ॥

નૃસ્યવગેરે કરી આજીવિકા ચલાવનાર, સીસ મ કરી બ્રહ્મચર્યને બ્રહ્મ કરનાર, મંદ્રનો પતિ, પુનર્ભૂનો પુત્ર, કાણો અને જેના ઘરમાં સીનો ચુખેલ પતિ રહેતો હોય તેઓ શ્રાદ્ધમાં લાગત્ય છે. ૧૫૬.

નૃસ્યવગેરે એટલે નાયવું, ગારું, બીજાઓની ખોટી પ્રશંસા કરવી વગેરેથી આજીવિકા ચલાવનાર, બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ભંગ કરનાર, બ્રાહ્મણ છતાં યદ્વા સીસાથે પરપોથી હોય તે, પતિએ ઊંડી રીતેથી અથવા મરણ પામેલા પતિરાણ પોતાની ઇચ્છાવડે અન્યની સ્ત્રી વાથ તે પુનર્ભૂ કહેવાય. તેથી પુનર્ભૂ સીનો પુત્ર, કાણો

એટલે એ આખની લેવાની ગમિવમરનો અને જેના ઘરમા સ્ત્રીનો રાજેવ
પતિ રહેનો હોય તેગો શ્રાદ્ધમા જમાડવાને યોગ્ય નથી જેલો પૂર્વજન્મમા
બીજની આખ પાડી હોય તે મીઠ જન્મમા ભોં યાય એગો મુવિપાન
હોવાથી તેના પૂર્વના પાપીપણને લીરે તેને જમાડવાનો નિષેધ છે બીજાઓના
નિષેધનુ મારણ તેઓનો મા જન્મમા ખરામ ધરો ખરાજ હતપતિ તથા
ખરાજ વૃત્તિ છે

પગાર લઇને અધ્યયન કુળવનારવગેરેના નિષેધ દરેક—

મૃતકાધ્યાપકો યશ્ચ મૃતકાધ્યાપિતસ્તથા ॥

શૂદ્રશિષ્યો ગુરુશ્ચેવ વાગ્દુષ્ટઃ કુળ્લગોલકો ॥૧૫૭॥

ગાગ લઇને ભણાવ ॥૭ પગાર લઇને ભણાવેના વ્યા રણાદિમા શૂદ્રનો
ગુરુ તથા જ્ઞાતા શિષ્ય મોગમાડી કુ અને ગોત્ર એઓ લક્ષ્મી
ભાગના છે ૧૫૭

પગારનો ંશવ મીને નહાનનાર પગાર હાને ભણાવેવ શૂદ્રને ભણાવ
નાર તથા શૂદ્રપાગે ભણનાર મમસેદ વાળી બોવનારો મદ એટલે છવના
પતિવાળી સ્ત્રીઓ ના બ્યભિચારથી દાન ધરેગો અને ગોત્ર એટલે મરણ
પામેના પતિવાળી સ્ત્રીના બ્યભિચારથી હતપત્ર ધરેગો પુરુષ એઓ શ્રાદ્ધમા
જમા વાને યોગ્ય નથી

નિના કાન્ધા માતાપિતાનો ત્યાગ કરનાર તથા દુ સગનાળાનો
નિષેધ દરેક—

અકારણપરિત્યક્તા માતાપિત્રોર્ગુરોસ્તથા ॥

બ્રાહ્મૈર્યૈર્નૈશ્ચ સંવંધૈઃ સંયોગં પતિતૈર્ગતઃ ॥ ૧૫૮ ॥

રણુગર માતા પિતા તથા ગુ નો ત્યાગ કરનાર અને પતિત લોભની
સાથે નિશ્ચાથી તથા ન્યા નાનગેગેમ માગેથી જે નાગ ગેઓ પણ શ્રાદ્ધમા
જમા માને મોગ નથી ૧૫૮

વગર ગરે એટલે માતામિત્રામા પતિતત્વા દોષો ન હોય તે પણ
તેનો ત્યાગ કરનાર અચાનુ તેની શુભવા નહિ જનાર પુરુષ પાપી બનેક માટે
તે શ્રાદ્ધમા જમાડવાને લાયક નથી શુભવા નહિ મરવી એ માતાપિતાનો
ત્યાગ ગણાયકે ગુરુ ભણાવવાને સમર્થ હતા તેનો ત્યાગ કરે તેપણ શ્રાદ્ધમા

જભાડવાને લાયક નથી. તેમ જે પુત્ર પતિન લોકોની સાથે ભણવા બહાવવાનો સંબંધ રાખે તેપણુ શ્રાદ્ધમાં જભાડવાને અયોગ્ય છે

દુષ્ટકર્મ અને હીનધંધા કરનારાઓનો નિષેધ કરેછે—

અગારદાહી ગરદઃ કુણ્ડાશી સોમવિક્રયી ॥

સમુદ્રયાયી વન્દી ચ તૈલિકઃ કૂટકારકઃ ॥ ૧૫૯ ॥

અગારદાહી, ગરદ, કુંડાશી, સોમવિક્રયી સમુદ્રયાયી, બદી, તૈલિક અને કૂટકારક એઓ પણ શ્રાદ્ધમાં લાન્ય છે. ૧૫૯.

અગારદાહી સ જયઃ પ્રેતદમ્બા ઘનેન યઃ ।

સ ચાપ્યગારદાહી સ્વાદ્વિદ્વંપાદ્વેસ્મદાહકઃ ॥

એટલે અગારદાહી તેને ભણવો કે જે પૈત્રા લગ્નને ગળને બાળવાનો ધંધો કરતો હોય. અથવા તે પણ અગારદાહી કહેવાય કે જે પ્રમથ કેપને લીધે બીજાનું ઘર બાળી નાખે ગરદ એટલે બીજાને ઝેર આપનાર કુંડાશી એટલે કુટ અને ગોલક નામના ભરપુત્રનું અન્ન જમનારા દેવસમ્મતિમા રહ્યું છે કે—

અમૃતે જારજઃ કુણ્ડા મૃતે મર્ગરિ ગોલકઃ ।

ચક્ષુરોરન્નમધ્યાતિ ॥ કુણ્ડાશીતિ કીર્તયંતે ॥

એટલે પતિ જીવતાં ભરથી કૃત્તમ થયેલો પુત્ર કુટ કહેવાયછે તથા પતિ મરણ પામ્યા પછી ભરથી કૃત્તમ થયેલો પુત્ર ગોલક કહેવાયછે એ કુટ અને ગોલકનું અનાજ જે ખાય તે કુંડાશી એ પ્રભાતે કહેવાયછે અથવા બમોચાક્ષીશ તોલા જેટલા ચોખાનો આઢાર કરી જતો હોય એવો બન્ડાશી પણ કુંડાશી કહેવાયછે સોમવિક્રયી એટલે સોમવર્ષીનો વિક્રય કરનાર સમુદ્રયાયી એટલે સમુદ્રપારની મુસાફરીઓ કરનાર બદી એટલે કેદખાને પડેલો અથવા બીજાનાં ખોટાં વખાણ કરીને આજીવિકા અલાવનારો, તૈલિક એટલે પાણીનો ધંધો કરનાર તથા કૂટકારક એટલે ખોટી સાક્ષી પૂરનાર આ સગળા શ્રાદ્ધમાં જભાડવાને યોગ્ય નથી

પિતાની સામે ક્લેશ કરનારવગેરેનો નિષેધ કરેછે—

પિત્રા વિવદમાનશ્ચ કિત્તવો મધ્યપસ્તથા ॥

પાપરોગ્યભિશસ્તશ્ચ દ્વામ્ભિકો રસવિક્રયી ॥ ૧૬૦ ॥

પિતાની સાથે વિના જ્ઞાન કિતવ મધપાન જ્ઞાન પાપરો ॥ અભિ-
શમન નાહિ અને ગ્યનો નિકુન જ્ઞાન એઓ પાપુ શાહમા જમા વાને
યોગ્ય નથી ૧૬૦

જે પિતાની સાથે વિવાદ કે તથા દ્યેર બોલે તેમજ ધનવગેના બાજને
માટે રાજદ્વારમા વાઢી પ્રતિવાદીની રીતથી સામે થાય તે કિતવ એવે બધ
આદિથી પોતે જુગત ન રમતા બીજને રમાડે તે અથવા બીજાને ઉત્તરનાર
મધપાન કરનાર એટલે સુરા સિવાય બીજા મધોનુ પાન દ્યે તે મારણ કે
સુરાપાન કરનાર તો પતિતમા આવી બધછે અને પતિતનો સુરોમ દ્યે તેનો
પણ અગાઉ નિષેધ કરનામા આવેનો છે પાનસ કાત માધૂક ખાગત, તાલ
એમવ મા વીક ઠાઁ માસિ મંદેથ નારિયેનજ અને સુરા એ પ્રમાણે મધના
બાર બદ મહેવા છે તેઓમા સુરા નામનો ઉલ્લાહ બલ છે તે સાથી અતિશય
અરમ છે તેથી અહાં સુરાસિવાયના બીજા મધપાન કરનારને લેવા પાપરો ॥
એવે ૧૬ મનુમેહ અને નમદર સરખા નિહિરામવાળો અભિશરત એટલે
વગર નિશ્ચયે જેનાપર કંઈ પણ પાપ કરવાનુ લાગે જાનુ ચોટવ હોય તે
શાસિ એટલે કાંઈથી ધમ કરનાર પાતાનુ ધનિગ્રપણ બતાવી લોકોને ઉતરી
પોતાનો ફાયદો કહાજનાર જેને રાજમા ધર્મવજ્ઞ મહેવામા આવેછે તે અને
રસનો વિક્રય કરનાર એટલે ઝેરનો વેપાર કરનાર જે ગસનો વિક્રય કરનાર
અલક્ષ ગોળ ધી નચનાર એમ સામાન્યરીતે ગણવામા આવેછે તેપણ ઝેર દેના
રને રાજમા રસદ એટલે રત દેનાર ગણાવેવ છે તે પ્રમાણે અહીં પણ ઝેરનો
વિક્રય કર તે રસવિકરી મહેવાર એ વિશેષ ઠીક ગણાયછે આ સધળા પુરષો
શાહમા લ્યાન્ય છે આમા પિતવને બહારે કેમ અવા પણ પાક છે આવી
દૃષ્ટિથી જાનાર દર કહેવાયછે

હુથિયાન બનાવનાનગેને નિષેધ કહેછે—

धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्नेदिधिपृपतिः ॥

भिन्नधुग्मृतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ ૧૬૧ ॥

ધનુષ તથા બાણુ મનાવનાર જે અગ્નેદિધિપૂનો પતિ દોર તે અથવા પોતે
દિધિપતિ હોય તે મિત્ર હી જુગારઉપર જવનાર અને પુત્રપામે બળનાર
પિતા એઓ પણ શાહમા લ્યાગ ગના યોગ્ય છે ૧૬૧

ધનુષ તથા બાણુ દુવિચાર માત્રના ઉપલક્ષણ છે તેથી જેનાથી છવ
હિસા યાય એવા દુષિ માત્રામાથી હરમોઈ દુષિયાર બનાવનાર હોય તે મોહોડી
બેહેન કુવારી હોય આ નાહાની બેહેન પરત્રે તો તે નાહાની બેહેન

અગ્રેદિધિયુ કહેવાય અગ્રેદિધિયુનો પતિ, અથવા પોતે દિધિયુપતિ એટલે નિ-
યોગધર્મથી પોતાની સાથે જોડાયેલી માણુ પામેલા મોટા ભાઈની સ્ત્રીમાં નિ-
યોગધર્મની દદ છોડી કામનાથી આસક્ત રહેતો હોય તે, નિવૃત્તો દ્રોણ કરનાર,
જુનારડપર આછવિના ચલાવતો હોય તે તથા પુત્ર એજ જેનો આચાર્ય હોય
એવો પિતા; આ સપત્તા શ્રાદ્ધમાં જમાડનાને યોગ્ય નથી.

અપરુમાર રોગી વગેરેના નિષેધ કહેછે—

આમરી ગણ્ડમાલી ચ શ્વિત્ર્યથો પિશુનસ્તથા ॥

ઉન્મત્તોઽન્ધશ્ચ વર્જ્યાઃ સ્યુર્વેદનિન્દક एव च ॥૧૬૨॥

પાઈના મગવાળો, ગડમાગવાળો, મેનદુટવાળો, ચાડીળો, ઉન્માદવાળો,
અધ અને વેદનિન્દક એઓ, પણ શ્રાદ્ધમાં ત્યાગ્ય છે ૧૦૨

એકરોપચાવનમાં જ્યોત્સના મઘદ્વિપુ સખ્દ આવેલો છે તેમાં વેદનિન્દકનો
સમાવેશ થઈ ગયેલો એમ માણવું નહિ. ગરુડે ત્યાં વેદનો દ્રેષ કરનારો એવો
અર્થ થાયછે. દ્રેષ એ ચિત્તનો ધમ છે અને અપ્રીતિને લીધે ખરામરાખેલો બોલવા
તે નિંદા કહેવાયછે. મારે વેદનિન્દકશબ્દનું અર્થો જુદા મૂલ્ય કરેલું છે.

પશુઓને અંકુશમાં રાખનારવગેરેના નિષેધ કહેછે—

હસ્તિગોશ્વોઘ્નદમકો નક્ષત્રૈર્યથા જીવતિ ॥

પક્ષિણાં પોપકો યશ્ચ યુદ્ધાચાર્યસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૬૩ ॥

હાથી, બળદ, અશ્વ અને ઉટને ચલાવનાર, જ્યોત્સનાગ્રથી ડબનાર
પક્ષીઓનું પોપણ કે નં તેઓને બધનમાં મળીને કન્યામાં આવેછે તે કરનાર
અને યુદ્ધશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનાર શ્રાદ્ધમાં ત્યાગ્ય છે ૧૬૩

હાથી, બળદ, અશ્વ તથા ઉટવગેરેને મતિ શિખવવામાટે તેઓનું કમન
કરનાર, જ્યોત્સનાગ્રથી રાજકપરના આછવિકા ચલાવનાર, મૃતચારગેરેમાટે પક્ષીઓનું
પોપણ કરનાર અથવા કીડામાટે પોતાને ત્યાં બધનમાં રાખી પક્ષીઓનું પોપણ
કરનાર અથવા વહે ચલામાટે પક્ષીઓને ઉછેરનાર, તથા યુદ્ધશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર-
નાર એટલે સડનાં શિખવનાર; એ સઘળા શ્રાદ્ધોમાં જમાડનાને યોગ્ય નથી.

જલમગ્નહરે જેદનારવગેરેના નિષેધ કહેછે—

સ્ત્રોતસાં મેદકો યશ્ચ તેપાં ચાવરણે રતઃ ॥

ગૃહસંવેશકો દૂતો વૃક્ષારોપક एव च ॥ ૧૬૪ ॥

જલના પ્રસારને બેદનાર, જલની ગતિને રોકનાર, ઘર બનાવીને જીવનાર,
દૂત અને રક્ષો વારીને જીવનાર હોય તે આદ્યમા ભાગ્ય ધન્યા યોગ્ય છે ૧૬૪

જળના મેંતુને તોડી ધાન્યમાટે દેશાતરમા જલ લઈ જનાર, જળની ઉત્પત્તિના પ્રદેશમાથી આડે બંધ બાંધી જવને રોકનાર, ઘરની રચના જે વાસ્તુશાસ્ત્રમા છે તેઉપર જીવનાર અર્થાત્ ત્રીયાજામ કરી આજીવિકા ચલાવનાર, દૂતપણું કરનાર તથા પંસા વડે રક્ષો વાવવાનો ધરો કરનાર, એઓ સખળા આદ્યમા જમારવાને ભાગ્યવાન નથી

કૂતંગંઓ સાથે કીડા કરનારવગેરેનો નિષેધ કહેછે—

શ્વક્રીડી ર્યેનજીવી ચ કન્યાદૂપક एव च ॥

हिंस्रो वृपलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ १६५ ॥

કોડામાટે શ્યાનતુ પોષણ કરનાર, ર્યેનપક્ષિના કપરિક્રમથી જીવનાર, કન્યાતુ ગમન કરનાર દિમામા પ્રીતિનાગો, ગદોની આજીવિકા ખાનાર, અને વિનાયક વગેરે ગણદેવોતુ ચાલન કરનાર એઓ પણ આદ્યમા ભાગ્ય ધન્યા છે ૧૬૫

કીડામાટે શ્યાનતુ પોષણ કરનાર, ર્યેનપક્ષી કે જે બીજા પક્ષીઓને પકડી ખાઈવામા બહુ બડપવાળું અને દુશિયાર ગણાયછે તેને વચાગ્ર લે અથવા વેચે તે, કન્યાને કન્યાપણાથી ભ્રષ્ટ કરનાર, દિસા કરનારા સ્વભાવવાગો, યદ્રોની સેવા કરીને આજીવિકા ચલાવનાર અથવા વૃપલવૃત્તિને બદલે વૃપલપુત્ર એવા પાપ પણ ચાલેછે તેથી જેને માત્ર યદ્રો સ્ત્રીનાજ સવાનો હોય એવો પુત્ર અને વિનાયકવગેરે ગણદેવોતુ ચાલન કરનાર અથવા અનિશ્ચિત આજીવિકાઉપર જીવનાર હોદાના સમૂહને વાગ નાવતો હોય તે, એઓ સખળા આદ્યમા વાન્ય ગણાયછે

આચારહીનવગેરેનો નિષેધ કહેછે—

आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ॥

~ कृपिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ १६६ ॥

આચાર ભગ્નો, નપુસક એટલે ધર્મકર્મમા નિઃશ્વાદ નિત્યાચર બેતી કરી આજીવિકા ચલાવનાર, કૃપિદેશગણો અને મ પુરુષોએ નિરિત એઓ પણ આદ્યમા વાન્ય છે ૧૬૬

ગુરુ તથા અતિથિ આવે ત્યારે હડીને ઉભા થવું વગેરે આચારને નહિ ભળવનાર, કર્તવ્યકર્મના ઉદ્દેશમાં ઉત્સાહવશરેના, સદા યાચના કરી બીજાઓને ઉદ્દેશ આપનાર, બીજાની તે આજીવિકા ચાલવાનો સંભવ છતાં પણ ખેતી કરીને આજીવિકા ચલાવનાર, જેનાથી પણ બહુ જ ભરો થઈ જાય છે તે સ્ત્રીપદરોગ-વાળો અને સગાઓએ જેને નિંદી કદાચો દોષ તેવો પુરુષ; એઓ સધળા શ્રાદ્ધમાં ભોળાન કરાવવાને યોગ્ય નથી

ધેરોનો વેપાર કરનારવગેરેનો નિષેધ કરેછે—

औरभ्रिको माहिपिकः परपूर्वापतिस्तथा ॥

प्रेतनियतकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १६७ ॥

ધેરો તથા પાડા ઉપર આજીવિકા ચલાવનાર, પુનર્ભવો પતિ અને મૃતને સ્મરણના પદોચ્ચારના ધર્મો કરનાર એઓને શ્રાદ્ધમાં પ્રયત્નપૂર્વક ઊંડી દેવા ૧૬૭

પગ તથા પાડાઓથી આજીવિકા ચલાવનાર એટલે દેશીઓનો વેપાર કરે અથવા ધણા ધેરા રાખી તેના કુધ વગેરેનો વેપાર કર તે તેમજ પાડાઓ રાખીને ગાડામાં ભેડે અથવા તેના પર પગાલ નાખે અને તેમ કરીને પોતાની આજીવિકા ચલાવે તે, જેનો પૂર્વે એક પતિ થયો હોય એવી સ્ત્રીનો પતિ તથા ધન-લઘન રાખને સ્મરણના પદોચ્ચારના ધર્મો કરનાર, એઓને શ્રાદ્ધમાં નિમ-ત્રણ ન દેવાનું ધ્યાન રાખવું રાખને સ્મરણના પદોચ્ચાર બદલ ધન લેતો હોય તેજ નિશ્ચિત છે, બારી ધર્મશુદ્ધિથી રાખને સ્મરણના પદોચ્ચારે તેને તો ધણુ પુણ્ય થાય છે શ્રુતિ વ્હેછ કે દત્તદ્વૈ પરમ તપો યત્પ્રેતમરણ્ય નયન્તિ । એટલે પ્રેતને આરણ્યમાં બંધી જાય છે એ માહોદૃ તપ છે આથી ધર્મધર્મ પ્રેતવહન તો અવશ્ય કરવાનું જમ્બાવુ છે

અયોગ્ય શ્રાદ્ધણેને શ્રાદ્ધમાં નહિ જમાવવાના પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરેછે—

एतान्विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान्द्विजाधमान् ॥

द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥ १६८ ॥

ઉપર કહેવા નિશ્ચિત આચાર્યાળા અને પક્ષિમાં ખેસવામાં અયોગ્ય અધમ શ્રાદ્ધણેને વિદ્વાન શ્રાદ્ધણે બન્નેમાં એટલે દેવ તથા પિતૃનાં એમ બન્ને કાર્યમાં ઊંડી દેવા ૧૬૮.

પૂર્વજન્મના નિર્જિત મયોને લીધે આ જન્મમા કુષ્ઠાદિ રોગવાળા કે
લાલ્પત્વાદિ દોરોવાળા થયેલા તથા આ જન્મમા ચૈર્ધ્યાદિ નિર્જિત કૃત્ય રનારા
અધમ બ્રાહ્મણો કે જેઓ પશ્ચિમદુષ્ટ દોષવાને લીધે પશ્ચિમમાં બેસવાને યોગ્ય નથી
તેઓને વિદ્વાન બ્રાહ્મણે એટલે નિર્જિતઆચારવાળાની સાથે એક પશ્ચિમમાં બેસ
નારા બીજા પણ દુષિત થાયછે એમ બ્રહ્મનારા બ્રાહ્મણે દેવના કાર્યમાં તેમજ
પિતૃકાર્યમાં લેવા નહિ

વેદવેત્તા બ્રાહ્મણ ૪ શ્રેષ્ઠ ગણાયછે તેથી વેદવિહીનને આપતું
એ શ્રેષ્ઠ નથી એમ જણાવેછે—

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाशिरिव शाम्यति ॥

तस्मै हव्यं न दातव्यं नहि भस्मनि हूयते ॥ ૧૬૯ ॥

તૃણના અગ્નિની ધોરે વેદધ્યનનહિન બ્રાહ્મણ આ મમનો નથી માટે
તેને હવ્ય આપતું નહિ મ ભુક્ત ભસ્મમાં તેમ થતો નથી ૧૬૯

જેમ તખના અગ્નિ હવિનને પચારી શકે તેમ નથી અને હોમ પછી તરત
જાડી બળે તેથી તેમાં દેવા દોષનું ફળ મળતું નથી અથવા તૃણનો અગ્નિ
તરત જ ઠંડી બદ્ધમથ પડે બળે તેથી ૧૭ બદ્ધમમાં હોમ થતો નથી—
રાખના ઠાણ નથી, તેમ વદાધ્યનનહિત બ્રાહ્મણ પ્રભાવરહિત હોવાને લીધે
તેને દેવોના હૃદયથી ભોજન પ્રાપ્ત નમાનું છે પિતૃજનમાં ત્યાગ કે વ મલ
ત્વાદિ દોષવાળો બ્રાહ્મણ વેદવેત્તા હોય અને દુરાચારી ન હોય તે દાવ તેને
દેવમંત્રમાં દેવો પણ વેદવિહીનને લેવો નહિ વચ્ચિત્ર મહેછે—

अथ चामनावद्यच्च शरीरं पशुक्षिद्रूपैः ।

अदृश्यं त यमं ब्राह्मणं पशुક્ષિપાवन एव स ॥

એટલે શરીરસખની પશ્ચિના દુષ્કૃત્ય લાલ્પત્વાદિ રોગથી પુજા જતા પણ તે
તે વેદવેત્તા હોવા નો તેને અદૃશ્ય અને નિર્જિતપાવન ગણવો તેમ યમનો મત
છે આ ઉપરથી ૧૭૫ ચન્દિદાન અને નિર્જિત આચારવાળો એઓનો દેવમંત્ર
અને પિતૃ મંત્ર લે બનેલા હતા ૧૭૬ એમ સિદ્ધ થયું

પશ્ચિમાં બેસવામાંટે અથો થ હોય તેને હવ્ય કવ્ય આપનારું
શુ કળ થાયછે તે જોવાની પ્રતિજ્ઞા કરેછે—

अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्सूध्वं फलोदयः ॥

दैवे हविषि पित्र्ये वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ૧૭૦ ॥

દેવસંબંધી અન્ન તથા પિતૃસંબંધી અન્ન, પતિને અયોગ્ય બ્રાહ્મણને દેનાર પુરુષને પછી જે કૃણ થાયછે તે સંત્રાગું કહ્યું. ૧૭૦.

બ્રાહ્મણની ભોજનપંક્તિમાં બેસવાને અયોગ્ય બ્રાહ્મણને દબ કચ આપવાથી ગું પરિણામ આવેછે તે મધળું દબે દેવામાં આવેછે

અયોગ્ય બ્રાહ્મણને આપેલ અન્નનું મુખ્ય પરિણામ તો એજ છે કે તે દેવ અને પિતૃઓને નહિ મળતાં રાક્ષસોને જ મળેછે, તે બતાવેછે—

અન્નતૈર્યદ્વિજૈર્ભુક્તં પરિવેત્તાદિભિસ્તથા ॥

અપાદ્યુક્તૈર્યદન્યૈશ્ચ તદ્વૈ રક્ષાંસિ ભુજ્જતે ॥ ૧૭૧ ॥

જે અન્ન વ્રતવગરના, પરિવેતાનું નથી પતિને અયોગ્ય બીજા બ્રાહ્મ-જોએ આવેલું હોય તેને નાપાત્ર બ્રાહ્મણને ૧૭૧

વેદમદ્ભૂતકરવામાં આવતા મતોથી રહિત અથવા સાચીઆચાર-વગરના, અવેલાચારી અથવા રનાતકાદિ વ્રતવગરના, પરિવેતાનગેર અને નાણા, પક્ષીપદવાળા, ગોરવગેર બીજા પણ અપાત્રતેય ગયાનું પતિને અયોગ્ય, બ્રાહ્મણને જે નમાડવામાં આવેછે તે દેવો કે પિતૃઓને તૃપ્તિ આપનાર નથી થતું પણ તેથી તો રાક્ષસોને તૃપ્તિ થાયજી અત્યે તે શાક નિબંધ ગાયછે પરિવેતાવગેર સાચીય આચારવગરના જ દોષછે તોપણ તેનું બૂદુ મદ્ભૂ કહ્યું છે તે વિશેષ હોય બહુવચનમાં છે

પરિવેત્તા તથા પરિવિત્તિ કેને કહેવા તે સમજાવેછે—

દારાગ્નિહોત્રસંયોગં કુરુતે યોઽગ્રજે સ્થિતે ॥ ૧૭૨ ॥

પરિવેત્તા સ વિજ્ઞેયઃ પરિવિત્તિસ્તુ પૂર્વજઃ ॥ ૧૭૨ ॥

જે પુરુષ, પોતાનો મોહોટો બાઈ જી તથા અગ્નિહોત્રથી રહિત જનાં પોતે જી તથા અગ્નિહોત્રનો સ્વીકાર કરે ને પરિવેત્તા કહેવાયછે અને મોહોટો બાઈ પરિવિત્તિ કહેવાયછે ૧૭૨.

મોહોટો બાઈ પરસ્પેષ ન હોય તથા તેણે અગ્નિહોત્રનો સ્વીકાર ન કર્યો હોય તો નાકાના બાઈને પરણતાં તથા અગ્નિહોત્રનો સ્વીકાર કરતાં હોય લાગેછે. પણ તે મોહોટો બાઈ પોતાનો સહોદર હોવો નેહએ એટલું જ નહિ પણ ઉન્મત્ત, પાપી, કોટિયા, બ્રહ્મ, નપુંસક તથા કષ્ટતાગવાળો ન હોવો નેહએ. કહ્યું છે કે—

પિતૃવ્યપુત્રાન્માયલાન્પરનારિમુતાસ્તથા ।

દારામિદોત્રસયોગે ન દોષઃ પરિવેદને ॥

એટલે કાનાના પુત્રો, શોક્યમાતાના પુત્રો, અને પરસ્ત્રીના પુત્રો સ્ત્રી તથા અગ્નિ-
દોત્રવગરના હોવા છતાં નાહાનો ભાગ સ્ત્રી તથા અગ્નિદોત્રનો સ્વીકાર કરે તે
તેમાં દોષ લાગતો નથી વળી પણ—

અન્મત્તઃ કિલ્વિષાં કુર્ષી પતિતઃ કર્લાવ એવ ચ ।

રાજયક્ષમામયાધી ચ ન યોગ્યઃ સ્વાત્પ્રતીક્ષિતુમ્ ॥

એટલે મોહોટો ભાઈ ઉન્માદવાળો, પાપી, દોષગેશવાળો, પતિત થયેલો, નકુ-
સક અને ક્ષયરોગવાળો હોય તો તે પરણે તે પછી જ પોતે પરણ્યું અથવા
તે અગ્નિદોત્ર લે તે પછી જ પોતે અગ્નિદોત્ર લેશે, એમ, નાહાના ભાઈએ તેની
શરૂ નેથી નહિ કારણ કે તે શરૂ નેવાને યોગ્ય નથી

પ્રસંગને લીધે પરિવેદનના સંબંધવાળા સર્વને અનિષ્ટ કૃષ્ણ
ધાયછે તે જણાવેછે—

પરિવિત્તિઃ પરીવેત્તા યયા ચ પરિવિદ્યતે ॥

સર્વે તે નરકં યાન્તિ દાતૃયાજકપચ્ચમાઃ ॥ ૧૭૩ ॥

પરિવિત્તિ, પરિવેત્તા, પરિવેદન કરનારી કન્યા, કન્યાદાન દેનાર અને
પણ્યાવનાર બ્રાહ્મણ એ ત્રીજા નરકમાં પડેછે. ૧૭૩

પરિવેદન થતા પરિવિત્તિવગરે પાત્રે નરકમાં જાયછે માટે મોહોટા ભાઈએ
નાહાના ભાઈને વિદ્ય ન થાય તેમ વર્નકું, નાહાના ભાઈએ મોહોટાભાઈની શરૂ
નેથી, કન્યાએ જેનો મોહોટો ભાઈ પરણેલો ન હોય તેની સાથે પાણક નહિ,
કન્યાદાન દેનાર પોતાની કન્યા એવી રીતે આપવી નહિ તથા બ્રાહ્મણે તેવા
વિવાદમાં કર્મ કરવા જવું નહિ અથવા તેવી રીતે કોઈ અગ્નિદોત્રનો સ્વીકાર
કરતો હોય તો તેમાં પણ ભાગ લેવો નહિ

દિધિપૃપતિ કેને કહેવો તે જણાવેછે—

આતુર્મૃતસ્ય માર્યાયાં યોઽનુરજ્યેત કામતઃ ॥

ધર્મેણાપિ નિયુક્તાયાં સ શ્યો દિધિપૃપતિઃ ॥ ૧૭૪ ॥

મૃત્યુ પામેલા ભાઈની ત્રીજે વસ્ત્રમાનું ધર્મથી નિંચાગને પામેલી હોય
તેમાં ધર્મનાથી જે પુત્રા ધર્મમ નથી પ્રેમ ગમે તેને દિધિપૃપતિ જાણવો ૧૭૪.

મરણપામેદા આછની સ્ત્રી પોતાને નિયોગધર્મથી પ્રાપ્ત થઈ દોષ એમાં નિયોગધર્મ ને પ્રત્યેક જનુએ એકવાર મન કરતું ઇલાદિરૂપ છે તેની દ્વાર ઓળંગીને તેમાં કામવશપણથી વિશેષ આસક્તિ યાચ તે દિધિગૂપતિ દેવાય છે કે જેના આદમાં નિષેધ કરેલો છે.

આદમાં નિષિદ્ધ ગણેલા કુંડ તથા ગોલકનું લક્ષણ કહે છે—

પરદારેષુ જાયેતે દ્વૌ સુતૌ કુણ્ડગોલકૌ ॥

પત્યૌ જીવતિ કુણ્ડઃ સ્યાન્મૃતે ભર્ત્તરિ ગોલકઃ ॥૧૭૫॥

કુંડ તથા ગોલક એ એ પુત્રો પરસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પતિ જીવતાં છતાં પરસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થતો પુત્ર કુંડ કહેવાય છે તથા પતિ મરણ પામ્યા પછી પરસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થતો પુત્ર ગોલક કહેવાય છે ૧૭૫

જીવતા પતિવાળી પરસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર કુંડ કહેવાય છે અને મરણ પામેલા પતિવાળી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ગોલક કહેવાય છે

કુંડ તથા ગોલકનું ગદાપદ્ધતિ કહે છે—

તૌ તુ જાતૌ પરક્ષેત્રે પ્રાણિનૌ પ્રેત્ય ચેહ ચ ॥

દત્તાનિ હવ્યકવ્યાનિ નાશયેતે પ્રદાયિનામ્ ॥૧૭૬॥

પરસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે એ પ્રાણીઓ પરલોકમાં તથા આ લોકમાં, દાન દેનાર પુરોહિતાનાં હવ્ય તથા હવ્યોને નિર્દોષ કરવાથી નષ્ટ કરે છે. ૧૭૬.

પરસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે કુંડ તથા ગોલક નામના પુત્રો દ્વારા સંસ્કર્મમાં ઉપયોગની નહિ દોષથી પ્રાપ્તી નહીં વાપરી તેઓની તુલના દર્શાવી છે હાતા વોલેએ આપેલા હવ્ય તથા કવ્યો જેનું કળ આ લોકમાં કર્મિ અને પરલોકમાં પિતૃઓને તુલિ છે તે મને નહિ આપવાથી તેઓ હવ્ય કવ્યોને નષ્ટ કરનારા ગણાય છે

અપાંક્તેય એટલે પંદ્રિનમાં એસવાને અયોગ્ય ગ્રાહ્ય બોજન-પંદ્રિસમયે હાજર પણ ન હોયો જોઈએ એમ જણાવવામાટે તેની તે વખતની હાજરીથી થતી હાનિ કહી બતાવે છે—

અપાંક્તયો યાવતઃ પાંક્ત્યાન્મુજ્જાનાનનુપદ્યાતિ ॥

તાવતાં ન ફલં તત્ર દાતા પ્રાપ્નોતિ વાલિશઃ ॥૧૭૭॥

પક્તિમા એસવામાટે અયોગ્ય પુરૂષ પક્તિમા એસીને બોજન કરતા જેટલા પુરૂષોને દેખેછે તેટલા પુરૂષોના બોજન કરવાથી પગલોડમા થતુ ફળ મૂર્ખદાનને થતુ નથી ૧૭૭

પક્તિમા એમવામાટે અયોગ્ય ચોરવનર પુરૂષ, પક્તિને યોગ્ય બ્રાહ્મણે જમતા હોય તે વખતે તેઓમાથી જેટલાઓને નજરે દેખેછે તેટલા બ્રાહ્મણોને જમાડવાતુ ફળ મૂર્ખ દાતાપુરૂષને થતુ નથી દાતાપુરૂષને મૂર્ખ એતુ વિશેષણ એમવામાટે જ આપેલુ છે કે પક્તિને અયોગ્ય પુરૂષને પણ તે સ્વા આવવા દેછે અને હાથે કરીને પોતાના મ્હાણુની હાનિ -રૂઝે માટે અપામ્ત પુરૂષની નજર ન પડે એવી ગોંવણુથી જ યોગ્ય બ્રાહ્મણોને જમાડવા

ભોજનપક્તિમમયે અપાંક્ત એટલે પક્તિને અયોગ્ય બ્રાહ્મણની હાજરીથી થતા દાપની ન્યૂનાધિકતા દર્શાવેછે—

વીक्ष्याન્ધો નવતેઃ કાળઃ પટેઃ શ્વિત્રી શતસ્ય તુ ॥
પાપરોગી સહસ્રસ્ય દાતુર્નાશયતે ફલમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

દાતા પુરૂષોના નેત્રુ યાદ્યણુભોજનના ફળને સમીપમા આવેના અંધ નહ કહેછે એસી જ રીતે નાણાની નજર પડે તો આ બ્રાહ્મણુભોજનનુ ફળ, મ્હેત ફરવાળાની નજર પડે તો મો બ્રાહ્મણુભોજનનુ ફળ અને પાપરોગીની નજર પડે તો હજાર બ્રાહ્મણુભોજનનુ ફળ નહ થાય ૭ ૧૭૮

આ રજો દેખી નકતો નથી, તોપણ જેટલા પ્રેનમા દેખતા માણસની નજર પડે તેટલા પ્રદેશમા તે નહ આવે તો તેના આવવાને લીધે, તેડું બ્રાહ્મણુને ભોજન નાવવાનુ ફળ દાતાપુરૂષ બોલ બેસેછે એસી જ રીતે દાતા પુરૂષ ના ધીને જુવે તો શાક બ્રાહ્મણોને જમાડવાતુ ફળ જલજે, મ્હેતફળરોગી પુરૂષ ને દેખે તો એ મો બ્રાહ્મણોને જમાડવાના -કને નહ કરેછે અને પાપરોગી એવે કાંઈ, મધુમદ અને જલદર સરખા નિહિતરાગવાગો તે દેખે તો એ દબર બ્રાહ્મણોને જમાડવાના ફળને નહ કહેટ દારની ન્યૂનાધિકતા તે પ્રાયશિતની ન્યૂનાધિકતાને માટે છે એ કે વૈદ્યમા મણિમનુષ્યનામના રાત્રે જ પાપનાન એડ નામ આવેલ છે તોપણ અમાડ અપાંક્ત પ્રકરણમા આવેલા પાપરોગી રાખ્તેના અર્થ ધર્મશાસ્ત્રવેતાઓએ કાંઈ, મધુમદ અને જલદર સરખા નિહિતરાગવાગો એ પ્રમાણે લીધેલા છે તેથી અહીં પણ એજ અર્થ સેવાર્થ આપ્યો છે

શૂદ્રોને યજન કરાવનાર બ્રાહ્મણ પંક્તિમાં આવવાથી કેટલી
હાનિ કરેછે તે જણાવેછે—

યાવતઃ સંસ્પૃશેદ્દૈર્વાહ્મિણાઞ્ચૃદ્રયાજકઃ ॥

તાવતાં ન ભવેદાતુઃ ફલં દાનસ્ય પૌર્તિકમ્ ॥૧૭૯॥

મૂદ્રોને યજન કરાવનાર બ્રાહ્મણ પોતાનાં અગ્રાધી જેટલા બ્રાહ્મણોને
સ્પર્શ કરેછે તેટલા બ્રાહ્મણોને દાન દેનાર પુરુષને આદ્યમધ્યથી કમ થતું
નથી ૧૭૯.

શૂદ્રના યજ્ઞાદિકમાં ઋત્વિજ થયેલો બ્રાહ્મણ જેટલા બ્રાહ્મણોને સ્પર્શ કરેછે
એટલે જેટલા બ્રાહ્મણોની પંક્તિના સભ્યમાં આવેછે તેટલા બ્રાહ્મણો સભ્ય
બ્રાહ્મણ થઈ જઈ શકે તેમ નથી અહીં શરીરથી સ્પર્શ સમજવો નહિ તરણ
કે બોલનપંક્તિમાં એ બીજાને ગરીબી સ્પર્શ થવાનો મત નથી એક
બીજાને સ્પર્શ ન થાય તેમ જ જોવાનું છે

પ્રકરણ નહિ પણ પ્રસંગ હોવાને લીધે શૂદ્રોને યજન કરા-
વનાર બ્રાહ્મણ પામેથી પ્રતિગ્રહ કરવાનો નિષેધ કરેછે—

વેદવિદ્વાપિ વિપ્રોઽસ્ય લોભાત્કૃત્વા પ્રતિગ્રહમ્ ॥ ૧

વિનાશં વ્રજતિ ક્ષિપ્રમામપાત્રમિવાંભસિ ॥ ૧૮૦ ॥

વેદ જ્ઞાતાનાર બ્રાહ્મણ પણ લોભને લીધે શૂદ્રપાત્ર બ્રાહ્મણ પામેથી દાન-
પ્રતિગ્રહ કરે તો માટીનું કાચુ પાત્ર જેમ જળમાં નષ્ટ થાય તેમ તરત વિના-
શને પામેછે. ૧૮૦

વેદવેદા બ્રાહ્મણને પ્રતિગ્રહ નહિ ત દોષ નથી નરતો તોપણ જો તે લોભને
લીધે શૂદ્રપાત્રની પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવા માંડે તો દોષ ન થવાના હેતુભૂત
પાતાના પ્રભાવને ખોલ બેસવાની નષ્ટગ્રસ્થિતિ થઈ જાય છે જ્યારે સમર્થ વેદ-
વેદા પણ શૂદ્રપાત્ર પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવાને લીધે નષ્ટગ્રસ્થ થાય છે ત્યારે બીજા
સાધારણ બ્રાહ્મણોની તેથી ડુંડેલા થાય તેના તો વિરત થઈ જો ? આથી
જણાવ્યું કે શૂદ્રપાત્રને દેડું એ જેમ નિષ્ફળ છે તેમ શૂદ્રપાત્રની પાસેથી
પ્રતિગ્રહ કરવો એ પ્રતિગ્રહ કરનારને બ્રાહ્મણ-પંક્તિના દત્તમધ્યથી બ્રહ્મ કરનાર છે

સોમનિકૃત્ય કરનાર વજ્રેને આપેલું બોજન દેવો અને પિ-
તૃઓ કેટું હીન ગણીને મહણ કરતા નથી તે જણાવેછે—

સોમવિક્રયિણે વિષ્ણુ મિષજે પૂયશોણિતમ્ ॥

નષ્ટં દેવલકે દત્તમપ્રતિષ્ઠં તુ વાર્હુણૌ ॥ ૧૮૧ ॥

ભોમવક્ત્રી વેચનાર બ્રાહ્મણને આપેલુ શ્રાદ્ધનુ ભોજન વિષ્ણુરૂપ, વેધને આપેલુ હોય તે પણ અને ઊધિરરૂપ, દેવપૂજન કરી આશ્ચરિકા ચલાવનારને આપેલુ હોય તે બગડી ગયેલરૂપ અને બ્યાજનો ધંધો કરીને આશ્ચરિકા ચલાવનારને આપેલુ હોય તે અપ્રતિષ્ઠ એટલે નહિ પણી શકનારરૂપ મહાયજે ૧૮૧.

દેવો તથા પિતૃઓને તૃપ્ત કરવામાટે શ્રાદ્ધમા બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવામા આવેછે એ બ્રાહ્મણો ને અયોગ્ય હોય તો પિતૃઓને તૃપ્તિ થતી તો એક બાજુ રહી પણ શ્રાદ્ધ કરનારના ઉપર તેઓની અપ્રસન્નતા થાયજે અને શ્રાદ્ધ કરનારને તેનું માફ કળ ભોજનવતું પડેછે શાભ વગેરેનું આરાધન કરતાં તેઓને યોગ્ય વીજને બદલે અયોગ્ય થીજ ધરવામા આવે અથવા પ્રથમ બધે યોગ્ય હોય પણ માગ્યથી દેરા, નજ કે અન્ય વસ્તુના સંસર્જને લીધે બગડી ગયેલી થીજ ધરવામા આવે તો તેનો તે સ્વીકાર ન કરે એટલુ જ નહિ પણ તેનાથી જે ઉત્તમ કળની આશા રાખવામા આવી હોય તે હડી બપડે અને તેને બદલે દુઃશાસ્ત્રિક અનિષ્ટ ફળ આવી પડેછે તેમ દેવ તથા પિતૃઓને તૃપ્તિ આપવાના કર્મમા પણ અસાધમાનીથી કાઠ અયોગ્ય થાય તો અનિષ્ટ ફળ મળેછે એમ્લે સોમવક્ત્રીનો વિનય કરનાર બ્રાહ્મણને આપેલુ ભોજન વિષ્ણુરૂપ, વેધને આપેલુ ભોજન પણ તથા ઊધિરરૂપ, દેવપૂજન કરી આશ્ચરિકા ચલાવનાર એટલે દેવદ્રવ્ય ખાનારને આપેલુ ભોજન બગડી ગયેલરૂપ તથા બ્યાજ ખાનારને આપેલુ ભોજન પ્રતિષ્ઠા ન પામી શકે એનું અર્થાત્ આપા પછી પડે નહિ અને હાલો દેશન કરનારરૂપ ને પાનેછે, જેના કેવ તથા પિતૃઓ ત્યાગ કરેછે અને કુદ્ધ થાયજે તેથી તેઓને ભોજન આપનારને બીજા નમ્મમા તેવા તેવા પદાર્થો ખાનારાં પગઆદિ ભતિમા આવતરી તેવા પરિભ્રમને પામેલા તે પદાર્થો ઉપર શોખમા લેવા પડેછે આ સુધયો નિદારૂપ અર્થવાદ એટલુ જ તાત્પર્યે બતાવેછે કે અંધાન્ય બ્રાહ્મણોને આપેલુ ભોજન દેવ તથા પિતૃઓ મહત્ત્વ કરતા નથી અને તેથી દેવ તથા પિતૃઓને તૃપ્ત કરવાનો કર્મનાં દેવુ સિદ્ધ થતો નથી

વેપાર કરીને જીવનાર બ્રાહ્મણવગેરેને આપેલુ પણ નિષ્ફળ છે એમ કહેછે—

યત્તુ વાણિજકે દત્તં નેહ નામુત્ર તદ્ભવેત્ ॥

મસ્મનીવ હુતં હવ્યં તથા પૌનર્ભવે દ્વિજે ॥ ૧૮૨ ॥

જે દાન, વ્યાપાર કરી જીવનાર બ્રાહ્મણને આપેલું હોય તેનું ફળ આ લોક નંથા પરલોકમાં થતું નથી તેમજ પુનર્ભૂ સ્ત્રીના પુત્રને આપેલું હોય તે પણ ભસ્મમાં હોમેલા દ્રવ્ય જેવું છે. ૧૮૨.

વ્યાપાર કરીને જીવનાર તથા પૌનર્ભવને આપેલું પણ ભસ્મમાં હોમેલા દ્રવ્યની જેમ નિષ્ફળ જ છે.

બીજા પણ અપાંકનપુરુષોને અપાતાં અન્નનું નિંદપાત્રું દેખાડે—

इतरेषु त्वपाङ्क्तयेषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ॥

मेदोऽसृङ्मांसमजास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥૧૮૩॥

ઉપર કહેવા પ્રમાણે બીજા પણ પક્ષિને અયોગ્ય અસાધુપુરુષોને આપેલું હોય તે અન્નને વિદ્વાનપુરુષો મેદ, ડહિર, માસ, મજ્જા અને અસ્થિરૂપ કહે છે ૧૮૩

જેઓનું વિશેષ ફળ નથી કહેવું એવા બાકીના અપાકત એવો પક્ષિને માટે અયોગ્યપુરુષોને આપેલ અન્ન મેદ, ડહિર, માસ, મજ્જા અને અસ્થિરૂપ ગણાય છે, જેને દેવો અને પિતૃઓ મહાજ કરતા નથી અને તેથી તેની નિંદા વસ્તુનો ઉપયોગ કરનારી જાનિમા તે દાતાપુરુષને જન્મી તેનો ઉપયોગ કરેલા પડે છે આ નિ દાઉપ અર્ધરાત્રી પર્થવસાન તેવા અયોગ્ય બ્રાહ્મણોની નિંદામા જ છે.

પંક્તિરૂપક બ્રાહ્મણોનું પ્રકરણ સમાપ્ત કરીને હવે દૂષિત થયેલી પંક્તિને પણ પાવન કરે તેના ઉત્તમ બ્રાહ્મણો બતાવવાનો ઉપક્રમ કરે છે—

પંક્તિ

અપાङ्क्तयोपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ॥

तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान् ॥૧૮૪॥

પક્ષિમા એસવામાટે અયોગ્ય લોકાથી જે પક્ષિ અપવિત્ર થઈ હોય તેને જે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો પવિત્ર કરે છે તેના પક્ષિપાવન ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને સમગ્ર-પણાથી આજ્ઞા. ૧૮૪.

જેમ કુદ બીજાઓને દૂષિત કરે છે તેમ પંક્તિપાવન બ્રાહ્મણ પોતાના ગુણોથી બીજાઓને પવિત્ર કરે છે માટે તેને સૌથીને અવશ્ય જમાડવો એવો અભિપ્રાય છે.

પંક્તિપાવન બ્રાહ્મણોનાં લક્ષણ કહેછે—

અગ્નિઃ સર્વેષુ વેદેષુ સર્વપ્રવચનેષુ ચ ॥

શ્રોત્રિયાન્વયજાશ્ચૈવ વિજ્ઞેયાઃ પટ્ટકિપાવનાઃ ॥૧૮૫॥

આરે વેદમાં આગળ પડતા તેમ જ વ્યાકરણઆદિ વેદાંગોમાં પણ પ્રવીણ અને શ્રોત્રિયના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રાહ્મણોને પંક્તિપાવન ગણવા, ૧૮૫

આરે વેદમાં આગળ પડતા એટલે તેનું સારી રીતે અધ્યયન કરનારા તેમજ વેદના અંગોમાં પ્રવીણ એટલે તેનું આખ્યાન કરી બીજને સમજાવી શકનારા તથા શ્રોત્રિય એટલે વેદપાઠી બ્રાહ્મણોના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય તેઓ પંક્તિને પવિત્ર કરનારા છે બૃગુઅ કહ્યું છે કે દસપુરુષપર્યંત અવિન્નિહત વેદાધ્યયન કરનાર બ્રાહ્મણોના વંશજોને પંક્તિપાવન ગણવા.

અમુક પ્રતાચરણ તથા અમુક જ્ઞાનથી સંપન્ન બ્રાહ્મણોનું પંક્તિપાવનત્વ કહેછે—

ત્રિણાચિકેતઃ પચ્ચાન્નિહિસુપર્ણઃ પટ્ટકવિત્ ॥

બ્રહ્મદેયાત્મસન્તાનો જ્યેષ્ઠસામગ એવ ચ ॥ ૧૮૬ ॥

ત્રિણાચિકેત, પંચાન્નિ, ત્રિસુપર્ણ, પટ્ટકવિત્, બ્રાહ્મવિવાદથી પરજોડી સ્ત્રીનો પુત્ર અને જ્યેષ્ઠમામગ એઓ પંક્તિપાવન ગણાયછે. ૧૮૬.

ત્રિણાચિકેત એ નામનો ચતુર્થેન્દ્રો એક બાજ તથા તેનું મત પણ એજ નામથી કહેવાયછે તેના ચોમથી પુત્ર પછ ત્રિણાચિકેત કહેવાયછે ત્રિચિકેતસુ નામે સુનિપુત્રના ત્રણ પ્રશ્નસબથી કડવહી કપનિષદ્માં જે અનુવાદ મળાયછે તેનો પાઠ કરનાર તથા તેનું અર્થજ્ઞાન ધરાવનાર હોય તેપણ ત્રિણાચિકેત કહેવાયછે. રામદ્વેપવગરનો હોઈ, જે પુરુષ જનનને તુલની પેઠે મળી તેમાં સર્વરીતે સ્પૃહા-વગરનો રહે તે શુદ્ધસ્થ પણ ત્રિણાચિકેત કહેવાયછે. બ્રહ્મપુરાણમાં એજ પ્રમાણે કહ્યું છે કે—

આચિકેતાંતિ ચો વિશ્વ તૃણવન્તર્વાનિ. સ્પૃહઃ ।

ત્રિણાચિકેતઃ ન શુદ્ધી રાગદ્વેષવિમત્સરઃ ॥

પંચાન્નિ એટલે પાંચ અન્નિઓમાં હોમ કરનાર. દાગીન કહેછે કે—

પવનઃ પાવનછેતા ચમ્ય પચ્ચામયો શુદ્ધે ।

સાય પ્રાતઃ પ્રદીપ્યન્તે સ વિગ્રઃ પટ્ટકિપાવનઃ ॥

એટલે પવન, પાવન, આર્દ્રપત્ન્ય, આદ્યવનીય અને દક્ષિણાગ્નિ એ પાંચ યજ્ઞ-
ઓ જેના ધરમાં સાંજ સવાર પ્રતીત થતા હોય તે બ્રાહ્મણ પંક્તિપાવન ગણા-
યછે. પવન એટલે આવસથાગ્નિ અને પાવન એટલે સંધ્યાગ્નિ કે જે શીત દૂર
દરવાજોદેખાડે ધણા દેશોમાં રાખવામાં આવેછે અથવા પંચાગ્નિવિદ્યા એ
નામની આયર્વણ ઉપનિષદ છે, તેનું અન્યથા કરનાર પુરુષ પણ પંચાગ્નિ
કહેવાયછે ત્રિસુપણ એ નામનો કન્યેદનો બાગ જાણે તથા તે નામનું મત આ-
ચરે તે પુરુષ પણ ત્રિસુપણ કહેવાયછે. પડંગવિત્ એટલે સિદ્ધા, કલ્પ, બ્રાહ્મણ,
નિરજા, હંદરાસ અને જ્ઞોતિષ એ છ સામોને નામો હોય તે અને છ
અંગસહિત વેદને જાણનાર, બ્રાહ્મણવાદથી પરજોડી જીનો પુત્ર અને આરણ્યકમાં
ગવાતાં જ્યેષ્ઠ સામને ગાંધ જાણનાર; એઓ સઘળા પંક્તિપાવન કહેવાયછે.

વિશેષ પંક્તિપાવનોનું પરિગણન કરેછે—

વેદાર્થવિત્પ્રવક્તા ચ વ્રહ્મચારી સહસ્રદઃ ॥

શતાયુશ્ચૈવ વિજ્ઞેયા બ્રાહ્મણાઃ પદ્ધત્કિપાવનાઃ ॥૧૮૭॥

વેદનો અર્થ જાણનાર, વેદનાં અર્થનું વ્યાખ્યાન આપનાર સહસ્રારી, હંતર
જોડાન દેનાર અને એ વર્ગની અવસ્થાવાળો, એ બ્રાહ્મણો પંક્તિપાવન છે
એમ જાણવું ૧૮૭

વેદના અર્થોને જાણવાવગર પણ યજ્ઞના ઉપદેશથી જ વેદનો અર્થ જાણ-
નાર, વેદના અર્થનું વ્યાખ્યાન કરનાર, કલ્પચત્રેષ્વર પાળનાર, હજાર નાદાન
કરનાર અથવા હજાર બ્રાહ્મણોને જોજન આપનાર અથવા હંતર મુવર્ણનું જાન કર-
નાર અને એ વર્ગની અવસ્થાવાળો એટલે અતિરૂદ્ધ; એ સઘળા બ્રાહ્મણો પંક્તિપાવન
ગણાયછે મનુષ્ય અતિરૂદ્ધ થવાથી પરિપક્વકાયાગેષ્ઠાને લીધે પાવન પણ પામેછે.

શ્રાદ્ધમાં કેવા બ્રાહ્મણો યોગ્ય છે તથા કેવા અયોગ્ય છે તે
કહેવાઈ ગયું એટલે હવે યોગ્ય બ્રાહ્મણોને શ્રાદ્ધ નિમિત્તા નિમંત્રણ
કરાર કરવું તે જણાવેછે—

પૂર્વેદ્યુરપરેદ્યુર્વા શ્રાદ્ધકર્મણ્યુપસ્યિતે ॥

નિમન્ત્રયેત ય્યવરાન્સમ્યગ્વિપ્રાન્યથોદિતાન્ ॥૧૮૮॥

શ્રાદ્ધ કર્મ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પૂર્વ દિવસે અથવા શ્રાદ્ધને દિવસે ઉત્તમ
પ્રકારથી ઉપર કહેવા મુલુવાળા ઓઠામાં ઓઠા, તણ બ્રાહ્મણને નિમં-
ત્રણ કરવું. ૧૮૮.

પંક્તિપાવન બ્રાહ્મણોનાં લક્ષણ કહેછે—

અગ્નિઃ સર્વેષુ વેદેષુ સર્વપ્રવચ્ચનેષુ ચ ॥

ઓત્રિયાન્વયજાશ્ચૈવ વિજ્ઞેયાઃ પદ્ધત્કિપાવનાઃ ॥૧૮૫॥

આરે વેદમાં આગળ પડતા તેમ જ વ્યાકરણઆદિ વેદાંગોમાં પણ પ્રતીક અને ઓત્રિયાના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રાહ્મણોને પંક્તિપાવન ગણવા. ૧૮૫

આરે વેદમાં આગળ પડતા એટલે તેનું સારી રીતે અધ્યયન કરનારા તેમજ વેદનાં અંગોમાં પ્રતીક એટલે તેનું વ્યાખ્યાન કરી બીજાને સમજાવી શકનારા તથા ઓત્રિય એટલે વેદપાઠી બ્રાહ્મણોના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય તેઓ પંક્તિને પવિત્ર કરનારા છે. ભૂશુએ કહ્યું છે કે દશપુરુષપર્યંત અવિચ્છિન્ન વેદાધ્યયન કરનાર બ્રાહ્મણોના વંશજોને પંક્તિપાવન ગણવા.

અમુક વ્રતાચરણ તથા અમુક જ્ઞાનથી સંપન્ન બ્રાહ્મણોનું પંક્તિપાવનત્વ કહેછે—

ત્રિણાચિકેતઃ પશ્ચાન્નિશ્ચિસુપર્ણઃ પઢ્ઙ્ઙવિત્ ॥

બ્રહ્મદેયાત્મસન્તાનો જ્યેષ્ઠસામગ એવ ચ ॥ ૧૮૬ ॥

ત્રિણાચિકેત, પશ્ચાન્નિ, ત્રિસુપર્ણ, પઢ્ઙ્ઙવિત્, બ્રાહ્મવિદ્યાથી પરણેલી સ્ત્રીનો પુત્ર અને જ્યેષ્ઠસામગ એઓ પંક્તિપાવન ગણાયછે. ૧૮૬

ત્રિણાચિકેત એ નામનો યજુર્વેદનો એક ભાગ તથા તેનું વ્રત પણ એજ નામથી કહેવાયછે તેના યોગથી પુરુષ પદ્મ ત્રિણાચિકેત કહેવાયછે નચિકેતસુ નામે સુનિપુત્રના ત્રણ પ્રસન્ન બધી કંઠવધી વપનિપદ્મા જે અનુચાર ગણાયછે તેનો પાક કરનાર તથા તેનું અર્ચજ્ઞાન ધરાવનાર હોય તેપણ ત્રિણાચિકેત કહેવાયછે. રામદેવવગરનો દોષ, જે પુત્ર જન્મતને તુભની થેડે બળી તેમાં સર્વરીતે રમુદાવગરનો રહે તે શુદ્ધ પણ ત્રિણાચિકેત કહેવાયછે બ્રહ્મપુરાણમાં એજ પ્રમાણે કહ્યું છે કે—

આચિકેતાંતિ ચો વિશ્વ નૃણવન્સર્વનિ.સૃજઃ ।

ત્રિણાચિકેતઃ જ શુદ્ધી રામદેવવિમત્સરઃ ॥

પશ્ચાન્નિ એટલે પાંચ બ્રહ્મોમાં દોઢ કરનાર હાગીન કહેછે કે—

પવનઃ પાવનશ્રેતા યમ્ય પઞ્ચાપ્રયો શુદ્ધે ।

સાય શ્રાતઃ પ્રદીપ્યન્તે સ વિપ્રઃ પદ્ધત્કિપાવનઃ ॥

એટલે પવન, પાવન, ગાદ્વપન, આદ્વપનીય અને દક્ષિણાગ્નિ એ પાંચ અગ્નિ-
ઓ જેના પરમાં સાંજ સવાર પ્રતીક થતા હોય તે બ્રાહ્મણ પત્નિપાવન ગણા-
યછે. પવન એટલે આવસથાગ્નિ અને પાવન એટલે સ્વયાગ્નિ કે જે શીત હોય
હરવાવગેરેમાંથી ધણા દેગોમાં રાખવામાં આવેછે અથવા પંચાગ્નિવિધા એ-
નામની આયર્વણ ઉપનિષદ છે, તેનું અન્વયન કરનાર પુરુષ પણ પંચાગ્નિ
મહેવાયછે ત્રિસુપલું એ નામનો ઋગ્વેદનો ભાગ ભળે તથા તે નાનનું વ્રત આ-
ચરે તે પુરુષ પણ ત્રિસુપલું કહેવાયછે પદ્મવિત્ એટલે શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ,
નિરુક્તિ, ઉદ્દેશાશ્ર અને જ્યોતિષ એ છ ગાંત્રીને વાળુનો હોય તે અને છ
અગ્નિસદ્ધિત વેદને ભણનાર, બ્રાહ્મણનાંદથી પરચેલી શ્રીનો પુત્ર અને આરણ્યકમાં
ગત્તામાં જ્યેષ્ઠ સાધને ગાંધ ભણનાર; એઓ સપત્તા પત્નિપાવન કહેવાયછે.

વિશેષ પત્નિપાવનોનું પરિગણન કરેછે—

વેદાર્થવિત્પ્રવક્તા ચ વ્રહ્મચારી સહસ્રદઃ ॥

શતાયુશ્ચેવ વિજ્ઞેયા વ્રાહ્મણાઃ પદ્મકૃતિપાવનાઃ ॥૧૮૭॥

વેદનો અર્થ જાણનાર, વેદનો અર્થ જાણ્યાન આનાર બ્રહ્મચારી, હજાર
જોડન દેનાર અને એ વર્ષની અવસ્થાવાળો એ વ્રાતનો પત્નિપાવન છે
એમ જાણવું ૧૮૭

વેદના અગોને બહુવાચકર પણ ગુરુના ઉપદેશથી જ વેદનો અર્થ જાણ-
નાર, વેદના અર્થ જાણ્યાન કરનાર, બ્રહ્મચર્યવ પાળનાર, હજાર જોડન
કરનાર અથવા હજાર બ્રાહ્મણોને જોડતી આયત્તાર અથવા હજાર મુરલિનું ધન કર-
નાર અને એ વર્ષની અવસ્થાવાળો એટલે અતિરક્ત; એ સપત્તા બ્રાહ્મણ પત્નિપાવન
ગણાયછે મનુષ્ય અતિરક્ત થવાથી પત્નિપાવકાયાયમાલાને લીધે પાવન પણ પામેછે.

બ્રાહ્મમાં દેવા બ્રાહ્મણો યોન્ય છે તથા દેવા અગ્નિયોન્ય છે તે
કહેવામાં ગયું એટલે હવે યોન્ય બ્રાહ્મણોને આ હ નિમિત્ત નિમન્ત્રણ
ક્યાં કરવું તે જણાવેછે—

પૂર્વેદ્યુરપરેદ્યુર્વા શ્રાદ્ધકર્મણ્યુપસ્થિતે ॥

નિમન્ત્રયેત્યવરાન્સમ્યગ્વિપ્રાન્યથોદિતાન્ ॥૧૮૮॥

શ્રાદ્ધ કર્મ આમ થાય ત્યારે પૂર્વ દિવસે અથવા શ્રાદ્ધને દિવસે ઉત્તમ
પ્રકારથી ઉપર કહેલા મુલ્યાંગના ઓઠમાં ઓઠા ત્રણ બ્રાહ્મણને નિમન્-
ત્રણ કરવું. ૧૮૮.

અમાવાસ્થા કે ત્રયોદશીઆદિ જે દિવસે શ્રાદ્ધ કરવાનું હોય તેને આમયે દિવસે અથવા તેજ દિવસે ઉત્તમ પ્રકારથી એટલે સન્માનપૂર્વક ઓહામા ઓહા ત્રણ બ્રાહ્મણોને શ્રાદ્ધમા બોજનનું નિમત્રણ કરું એ- વિશ્વેદેવાને સ્થળે, એક પિતૃને સ્થાને અને એક માતામહાપક્ષને સ્થાને જેમાડવામા એમ ત્રણ બ્રાહ્મણો કે આ દુધમા દૂડો પક્ષ છે સક્તિ હોય તે। એકીની સખ્યાવાળા વિશેષ બ્રાહ્મણોને કહે તેમા પણ અડચણ નથી પણ એટલો વિસ્તાર નહિ કરવો કે જેમા સાચીય કર્મ જળવાય નહિ અને જલહાર નળમા જ્વરાત્રીય કટાકૂટમા જ દસાઈ રહેવું પડે નિમત્રિત યથાપછી બ્રહ્મચર્યઆદિ જે નિયમો પાળવાની હવે આગા દરે તે નિયમો પાળી સમાધાની ખાત્રી હોય તે। બ્રાહ્મણોને આમયે દિવસે નિમત્રણ કરવું અને તેવી જરાગર ખાત્રી ન હોય તે। પછી જે દિવસે શ્રાદ્ધ હોય તે દિવસે જ નિમત્રણ કરવું

શ્રાદ્ધમાં જેને નિમત્રણ થયું હોય તેણે તથા શ્રાદ્ધકર્તાએ પાળવાના નિયમોનિયે કહેછે—

નિમન્નિતો દ્વિજઃ પિત્ર્યે નિયતાત્મા ભવેત્સદા ॥

ન ચચ્છન્દાંસ્યધીયીત વસ્ય શ્રાદ્ધં ચ તન્નવેત્ ॥૧૮૯॥

પિતૃદાયમા નિમત્રણ પામેના શ્રાદ્ધકર્તા નવંદા ઇન્દ્રિયોને વસ્ય નાખના અને વેદાધ્યયન કરવું નહિ શ્રાદ્ધ કરનાર પુત્રને પાત્ર તે પ્રમાણે વર્તવું ૧૮૯
પિતૃધર્મમા નિમત્રિત થયેલા બ્રાહ્મણે મંવંદા ઇન્દ્રિયોને વસ્ય રાખવા એટલે મંવંદા નથા યમનિયમો પાળવા અને ૧મ, ક્રોધ તથા અમુચિપણથી રહિત રહેવું તેમજ સંયોપારાધના જપવચર ખીલું કશું વેદાધ્યયન પણ કરવું નહિ નિમત્રિત માત્રજીવી પેડે આ નિમત્રણ પામેના પાળવાના છે શ્રાદ્ધ કરનાર બ્રાહ્મણોને નિમત્રણ કરવાનો મત્ર જ આ પ્રમાણે છે—

અર્ચાંધર્મ શૌચધર્મ મતત તદ્વપારિભિ ।

મનિગ્ધ્ય નવદ્વિધ મયા ચ શ્રાદ્ધચારિણા ।

એટલે તમારે મન, ક્રોધ, રાગ, મદ, મત્ર અને બ્રહ્મચર્યવાળા થવું અને શ્રાદ્ધ કરનાર દુષ્ટ પાત્ર નેતા જ યથાર્થ ॥

નિમત્રિત શ્રાદ્ધકર્તાએ નિયમો પાળવાનો હેતુ કહેછે—

નિમન્નિતાન્ હિ પિતર ઉપનિઠન્તિ તાન્ દ્વિજાન્ ॥

વાયુવદ્વાનુગચ્છન્તિ તથાસીનાનુપાસતે ॥ ૧૯૦ ॥

શ્રાદ્ધમાં નિમંત્રણ પામેલા તે બ્રાહ્મણોમાં પિતૃઓ આવીને નિવાસ કરેછે. વાયુની પેટું તેઓની પાછળ જાયછે અને તેઓ બેઠા હોય ત્યારે તેઓની સમીપમાં નેઓ બેમેછે. ૧૯૦.

નિમંત્રિત બ્રાહ્મણોમાં પિતૃઓ અદૃશ્યરૂપે આવીને વસેછે માટે સાવધાન રહેવું સારીરિક કે માનસિક અપવિત્રતામાં ફસાતું નહિ.

નિમંત્રિત બ્રાહ્મણ નિપિદ્ધાચરણ કરે તો તેનું કૃણ કહેછે—
કેતિતસ્તુ યથાન્યાયં હવ્યકવ્યે દ્વિજોત્તમઃ ॥

કથંચિદપ્યતિક્રામન્ પાપઃ સૂકરતાં વ્રજેત્ ॥૧૯૧॥

હવ્ય નથા કવ્યમાં શામેલગીને નિમંત્રણ પામેલા બ્રાહ્મણ ને કોઈપણ રીતે તેને જગના નિયમોનું અનિક્ષમણ કરે તો તે પાપી મનુષ્યો અવનાર પામેછે ૧૯૧

કેવ તથા પિતૃ ધર્મમાં શાસ્ત્રીય પ્રચારથી નિમંત્રિત થયેલા માણસ જે બ્રહ્મચર્યાદિ નિયમો પાળે નહિ અથવા લોભવગેરેથી જીતનું નિમંત્રણ મનુષ્ય રાખી તેને ત્યાં બોજન કરતાં જાય નહિ તો તે પાપથી તે જીવ જન્મમાં ચુકરે થાયછે

નિપિદ્ધાચરણનું જ વિશેષ કૃણ કહેછે—

આમન્ત્રિતસ્તુ યઃ શ્રાદ્ધે વૃષલ્યા સહ મોદતે ॥

દાતુર્યદુષ્કૃતં કિંચિત્તત્સર્વં પ્રતિપચ્યતે ॥ ૧૯૨ ॥

શ્રાદ્ધમાં આમંત્રણ કરનારો જે બ્રાહ્મણ શ્રદ્ધામાંથી મળ કરાંતે તેને, દાતાનું જે કંઈ પાપ હોય તે મનુષ્ય પ્રાપ્ત થાયછે ૧૯૨

શ્રાદ્ધમાં નિમંત્રણ કરનારો જે બ્રાહ્મણ શ્રદ્ધાની સાથે રમણ કરેછે અથવા શ્રદ્ધાને માટે નૃણ શ્રેણીમાં જયલી ગઈ છે તેનો અર્થ “પોતાના પતિની મનોરત્તિને ઉત્તરનારી” એવો પણ થતો હોવાથી જે બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધને દિવસે પોતાની બ્રાહ્મણીશ્રીમાંથે રમણ કરે તે પણ શ્રદ્ધાની સાથે રમણ કરનારો કહેવાય. આવી રીતે શ્રાદ્ધના નિમંત્રણથી પ્રાપ્ત થયેલ આજીવન નિશ્ચય, બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરનારો બ્રાહ્મણ તમા પુરુષના સરળ પાપનો બોના થાયછે અર્થાત્ એવા માણસને જન્માવવાથી શ્રાદ્ધમાં જે કાંઈ વેગુણ્ય થાયછે તેનું અનિષ્ટ કૃણ શ્રાદ્ધકર્તાને નથી થઈ પણ તે બ્રાહ્મણને જ થાયછે

ઉપર જણાવેલા પિતૃઓ ક્યા ક્યા મુનિના પુત્રો છે તે કહે છે—
સોમપાસ્તુ કવેઃ પુત્રા હવિષ્મન્તોઽક્ષિરઃસુતાઃ ॥

પુલસ્ત્યસ્યાજ્યપા પુત્રા વસિષ્ઠસ્ય સુકાલિનઃ ॥૧૯૯॥

સોમપા નામના પિતૃઓ બૃહના પુત્રો છે, હવિર્બુજ નામના પિતૃઓ અગિરાના પુત્રો છે, આન્યપાનામના પિતૃઓ પુવન્ન્યના પુત્રો છે અને સુકાલિન નામના પિતૃઓ વમિરના પુત્રો છે ૧૯૯

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમાંના મુખ્યત્વે જે પિતૃઓને ઉપર જણાવેલા છે તેઓ ક્રમથી બૃહ, અગિરા, પુવસ્ત્ય અને વસિષ્ઠના પુત્રો છે

બ્રાહ્મણોએ આશ્રય પિતૃઓનો વિશેષ નિર્દેશ કહે છે—

અગ્નિદગ્ધાનાગ્નિદગ્ધાન્કાવ્યાન્વર્હિપદસ્તથા ॥

અગ્નિવાતાંશ્ચ સૌમ્યાંશ્ચ વિપ્રાણામેવ નિર્દિશેત્ ૨૦૦

અગ્નિદગ્ધ અને અગ્નિદગ્ધ, મન, બર્હિષદ અગ્નિવાત અને સૌમ્ય એ ત્રણ પિતૃઓ પણ કાનિજોના ૮ ૨૦૦

નૂત્ર મ્લોકમાંના દર પદને અર્થ બ્રાહ્મણોની સાથે જોડીને આ સધળા પિતૃઓ બ્રાહ્મણોના જ છે એમ વાત્સર્થ કરવામાં આવે તો પૂર્વનિર્દિષ્ટ અર્થની સાથે વિરોધ આવે છે નરહ ૩ અગ્નિવાત એઓ દેવોના પિતૃઓ છે તથા બર્હિષદ એઓ ઈલયગેરના પિતૃઓ છે એમ જાણી દેવાયેલું છે માટે અર્હિષદો અથ તુરવો ૩ આ સધળા પિતૃઓ પણ બ્રાહ્મણોએ આશ્રય છે અથવા બ્રાહ્મણોના પિતૃઓ આ સધળા નામોથી પણ મ્લેવાર છે અગ્નિથી પન્વ થતા અગ્નિ પદાસવગેરથી જેઆત્ર થઈને થાય તે અગ્નિદગ્ધ અને જેઓને અગ્નિથી પન્વ નથી કરવા પડતા એવા સોમવર્ગેથી જેત્ર થઈને થાય તે અનગ્નિદગ્ધ કહેવાય છે

પિતૃઓનું આનંત્ય કહે છે—

ય एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्त्तिताः ॥

तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ ૨૦૧ ॥

જે આ પિતૃઓના મુખ્ય મણ્ણો કહેવા છે તેઓના પણ આ જગતમાં પુત્રો તથા પૌત્રો અનંત છે એમ જાણવું ૨૦૧

જે આ મુખ્ય પિતૃગણો કહેવામાં આવ્યા તેઓના પુત્રપંત્રો પણ અનંત છે અને તેપણ આ જગતમાં પિતૃ કહેવાય છે. માકિંડેયપુરાણમાં વર, વરેણ્ય આનિ બીજા પિતૃઓ પણ મ્હેનમાં આવ્યા છે તેઓનો અર્હો જેઓના નામ સૂચવવામાં નથી આવ્યા એવા મુખ્ય પિતૃગણોના પુત્રપંત્રોનાદિકમાં સમાવેશ થાય છે.

પિતૃકર્મ દૈવકર્મથી ન્યૂન નથી પણ પ્રધાનભૂત છે. કારણ કે પિતૃઓ દેવોથી જન્મમાં જયેષ્ઠ છે એમ દેખાડવા થોડો સૃષ્ટિકર્મ બતાવે છે—

ઋષિભ્યઃ પિતરો જાતાઃ પિતૃભ્યો દેવમાનવાઃ ॥

દેવેભ્યસ્તુ જગત્સર્વં ચરં સ્યાન્નવનુપૂર્વશઃ ॥ ૨૦૨ ॥

ઋષિઓથી પિતૃઓ ઉત્પન્ન થયા છે પિતૃઓથી દેવ તથા મનુષ્યો થયેલ છે અને દેવોથી તો અનુક્રમે સ્થાવરજંગમ નવજી જગત્ ઉત્પન્ન થયેલું છે. ૨૦૨

મરીચિવગેરે ઋષિઓથી ઉપર કહેલા ક્રમ પ્રમાણે પિતૃઓ ઉત્પન્ન થયા છે પિતૃઓથી દેવ તથા મનુષ્યો થયા છે અને દેવોથી અનુક્રમે સ્થાવર જંગમ જગત્ થયું છે એવી રીતે સોમપાવગેરે પિતૃઓથી આપણા પિતા, પિતામહ તથા પ્રપિતામહ ઉત્પન્ન થયા છે તેથી તેઓના શ્રાદ્ધમાં સોમપાવગેરેનું પૂજન કરવું.

પિતૃઓનું યજ્ઞન કરવામાં પાત્રો કેવા જોએ તે કહે છે—
રાજતૈર્ભાજનૈરેષામથો વા રાજતાન્વિતૈઃ ॥

વાર્યપિ શ્રદ્ધયા દત્તમક્ષયાયોપકલ્પતે ॥ ૨૦૩ ॥

એ પિતૃઓને રૂપાના પાત્રોથી અથવા રૂપાથી મિશ્ર અન્ય પાત્રોથી શ્રદ્ધા પૂર્વક આપેનું જગી પણ અક્ષયમુખમાટે થાય છે. ૨૦૩

સ સ્કારવાણુ અન્ન તો એન્તરકું રહેા પણ જે રૂપાના પાત્રમાં જળ દેવામાં આવે તોપણ તે રૂપાના ગુણને લીધે અક્ષય તૃપ્તિકારક થાય છે.

દૈવકાર્ય પિતૃકાર્યના અંગભૂત છે એમ જણાવવાને દૈવકાર્ય કૃતાં પિતૃકાર્યની વિશિષ્ટતા કહે છે—

દેવકાર્યાદ્ દ્વિજાતીનાં પિતૃકાર્યં વિશિષ્યતે ॥

દૈવં હિ પિતૃકાર્યસ્ય પૂર્વમાપ્યાયનં સ્મૃતમ્ ॥૨૦૪॥

દ્વિતેને દેવકાર્યકરતાં પિતૃકાર્ય અધિક ગણાય છે. કારણ કે પિતૃકાર્યની પૂર્વ કળ્યામા આવતું દેવકાર્ય પિતૃકાર્યનું પૂરક છે એમ કહેવું છે. ૨૦૪

દેવોના હૃદયથી જે કાર્ય કરવામાં આવે છે તે દેવકાર્ય કહેવાય છે દ્વિતે એ દેવમયથી વિશેષપણે પિતૃકાર્ય કવાનું છે કારણ કે દેવકાર્ય પ્રથમ થાય છે તોપણ તે પિતૃકાર્યનું પૂર- હોવાથી તેના અંગરૂપ છે પણ તે પ્રાચીન નથી

દેવકાર્ય પિતૃકાર્યના અંગરૂપ હોવા છતાં તે પ્રથમ કરવાની સકારણુ આવશ્યકતા જણાવે છે—

तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ॥

रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ॥૨૦૫॥

પિતૃઓની રક્ષામાટે દેવકાર્ય પ્રથમ કળ્યામા આવે છે કારણ કે રક્ષા 'કરના'નગરના શ્રાદ્ધને ગતનો અસાધ્યથી સંબંધ વળાય છે ૨૦૫

પિતૃપૂજનની નિર્વિઘ્નતામાટે વિશ્વદેવાન પૂજન તેની પહેલા કરવું જોઈ છે તે દેવો પિતૃકાર્યની રક્ષા કરનારા છે એ તેઓનું પૂજન પ્રથમ ન થયું હોય તો પિતૃઓના હૃદયથી થતા પૂજનને રક્ષાનો વગી વળાય છે માટે દેવ ઓછે વિશ્વદેવાના આશીર્વાદને પ્રથમ નિમ વળવું જોઈ

રક્ષા આગળ તથા પાછળ એમ બન્ને પ્રકારે કરવી જોઈએ. માટે દેવકાર્ય જેમ પ્રથમ કરવું તેમ પિતૃકાર્યની પછી પણ કરવું એમ જણાવે છે અને એવી રીતે ન થાય તો તેનું અનિષ્ટ ફળ જણાવે છે—

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ॥

पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः॥૨૦૬॥

દેવકર્મ જેના આદિઅંતમાં છે એવું શ્રાદ્ધ કરવું પણ પિતૃકર્મ જેના આદિ નથા અંતમાં છે એવું શ્રાદ્ધ થવું નથી પિતૃકર્મ જેના આદિ નથા અંતમાં છે એવું શ્રાદ્ધ કરે તો મનાનમદિત નાગ પામે છે ૨૦૬

પિતૃઓના આશીર્વાદનવગેરની પદલા દેવોનું આશીર્વાદનવગેરે જરૂર અને પિતૃઓના વિસર્જન પછી દેવોનું વિસર્જન -રૂઠ એ પ્રકારે થવું શ્રાદ્ધ થોડું જણાય છે પણ તેથી ઉપધીરીતે એટલે પિતૃઓનું આશીર્વાદન પહેલા અને દેવોનું

આવાદન પછી તથા દેવોનું વિસર્જન પહેલાં અને પિતૃઓનું વિસર્જન પછી, આરીરીતે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે તો તે અયોગ્ય ગણાય છે અને તેમાં પિતૃઓ પ્રસન્ન થતા નથી એટલું જ નહિ પણ અપ્રસન્ન થાય છે તેથી તેનું અનિષ્ટ ફળ થાય છે

શ્રાદ્ધમાટે દેશની યોગ્યતા બતાવે છે—

શુચિં દેશં વિવિક્તં ચ ગોમયેનોપલેપયેત્ ॥

દક્ષિણાપ્રવળં ચૈવ પ્રયત્નેનોપપાદયેત્ ॥ ૨૦૭ ॥

પરિત્ત નથા એકાત્તાગા શ્રાદ્ધજ્ઞમિના પ્રદેશને ગોમયથી ઉપલેપ કરવો તથા દક્ષિણ દિશામાં નમતો હોય તેમ પ્રયત્ન કરવું ૨૦૭

અરિયઆદિ અપવિત્ર પદાર્થવચરનો અને મનને વિલેપ કરનારી કાંઈ પણ અટબટ જ્યાં ન થતી હોય તથા પ્રદેશ શ્રાદ્ધ કરવામાં પ્રસન્ન કરવો એ પ્રદેશ દક્ષિણ દિશામાં નમતો હોવો જોઈએ સ્વાભાવિક રીતે તેવો ન હોય તો પ્રયત્નથી તેવો કરવો અને તેને ગાયના પાણીથી લીપીને શુદ્ધ કરવો.

યોગ્યપ્રદેશમાં શ્રાદ્ધ કરવાથી પિતૃઓ પ્રમત્ત થાય છે એમ કહે છે—

અવકાશેષુ ચોક્ષેષુ નદીતીરેષુ ચૈવ હિ ॥

વિવિક્તેષુ ચ તુણ્યન્તિ દત્તેન પિતરઃ સદા ॥૨૦૮॥

ત્યજાનથી જ પરિત્ત અન્નપચરગેરે પ્રદેશમાં તથા નદીના કિનારાઓ ઉપર અને નિર્જન પ્રદેશોમાં આપેલા શ્રાદ્ધથી સર્વદા પિતૃઓ સતુષ્ટ થાય છે ૨૦૮

સ્વાભાવિક રીતે રમ્યતાવાળા નદીતીરવગેરે પ્રદેશો ઉપર ગોમયના ઉપલેપ-વચર જ માત્ર જલના પ્રોક્ષણથી પણ થાય છે એમ “સ્વભાવથી પવિત્ર” એવા શબ્દો વીરને જણાવ્યું છે

શ્રાદ્ધમાં શ્રાદ્ધજ્ઞને બેસાડવાનો પ્રકાર કહે છે—

આસનેષૂપવલૃત્તેષુ વર્હિષ્મત્સુ પૃથક્ પૃથક્ ॥

ઉપસ્પૃષ્ટોદકાન્સમ્યગ્વિપ્રાંસ્તાનુપવેશયેત્ ॥ ૨૦૯ ॥

દબંધુક્ત જૂના જૂના આસનો ઉપર જાત તથા આગમન કરનારા તે શ્રાદ્ધજ્ઞોને આરીરીતે બેસાડવા ૨૦૯

આની પદવાના યોગેમાં જલ્પાવેલા ગુણગાના મેઘ પણ દેશમાં દર્શ
સદિન જુદા જુદા જોગેવા આસનોઉપર પ્રથમથી આમ ત્રણ કરાયેલા તથા
જ્ઞાન આચમન ૪ નારા શાસ્ત્રોને સાગીરીને એટલે ભક્તિમાવથી જિસાડવા
શાસ્ત્રમાં વિશ્વદેવાના શાસ્ત્રોના આમનઉપર જન્મે દર્શ મૂલ્યા અને પિતૃઓના
શાસ્ત્રોના આસનઉપર દક્ષિણદિશામાં અમમાન રહે તે પ્રમાણે એક એક દર્શ
મૂલ્યો દેવલ જપિ મંત્રો કે “પ્રથમ નિમ ત્રણ મંત્રો વિશ્વદેવાના શાસ્ત્રોના
આસનો એ દર્શથી શુભ તથા પૂર્વાનિમુખ રથાપવો અને પિતૃઓના આસનો
દક્ષિણાભિમુખ તથા નિમિષમાં અમવાગા એ એક દર્શથી શુભ અને તિલ તથા
જળથી પ્રાશન કરના રથાપવા

શાસ્ત્રોનાં પૂજનનો પ્રકાર કહેછે—

उपवेड्य तु तान्विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ॥

गन्धनाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् ॥ ૨૧૦ ॥

તે અનિનિ શાસ્ત્રોને આસનોઉપર જોગીને વિશ્વદેવાના શાસ્ત્રોપર
મધ પુષ્પ અને ધપાગેથી તેઓનું પૂજન કરવું ૨૧૦

શાસ્ત્રોને બેનાઆપડી તેઓનું ગધપુષ્પાદિથી પૂજન કરવું જાત,
પુષ્પ, અને પૂષ્પાદિથી પૂજન કરવામાં વિશ્વદેવાના શાસ્ત્રોથી આરભ કરે
હારણ કે દેવકાર્યનું પ્રાર્થના કહેનાઈ ગધુ છે

અઘ્નૌકગ્નૌ ઈર્ષ્નેઃ ઉપક્રમ કહેછે—

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ॥

अग्नौ कुर्यादनुजातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥૨૧૧॥

શાસ્ત્રોનું અપાક અને પનિનમદિન તિનો એઓને એન્ન કરી પડી
બધા શાસ્ત્રોએ માથે જ અનુજા અપાવેના શાસ્ત્રો શાસ્ત્રો અઘ્નૌકગ્નૌ
કર્મ કરવું ૨૧૧

શાસ્ત્રોનું અપાક અને પવિત્ર તથા તિલ એઓને નિમ્ન દરી સવળા
શાસ્ત્રોએ માથે જ અનુજા અપાવેના શાસ્ત્રો અગ્નિમાં વશ્યમાયુ દોમ મરે
અનુજા હેવાનું મધુ છે તેથી પ્રાર્થના પણ પ્રથમ કરવાની છે તે પ્રાર્થના પોતાના
શુભસૂત્રના અનુમાટે કર, કરીશ હલ્યાદિ જલ્પવી તેમજ અનુજા પણ એમ એ
પ્રકારે અપવા કરે એ પ્રમાણે સમજવી

અમૌકરણનો પ્રકાર કહે છે—

અગ્નેઃ સોમયમાભ્યાં ચ કૃત્વાપ્યાયનમાદિતઃ ॥

હવિર્દાનેન વિધિવત્પશ્ચાત્સંતર્પયેત્પિતૃન્ ॥ ૨૧૨ ॥

પ્રથમ અગ્નિને, સોમને અને યમને વિધિપ્રમાણે દર્શિર્દાનથી તૃપ્ત કરી પછી પિતૃઓને તૃપ્ત કરવા ૨૧૨

અગ્નિનુ, સોમનુ અને યમનુ પર્યુક્ષણરૂઢે વિધિથી આપેલા આહુતિરૂપ દર્શિર્દાનદ્વારા પ્રથમ પ્રીણન કરી પછી અન્નાદિરૂપી પિતૃઓને તૃપ્ત કરવા

અન્યાધાન ન હોય તો આ આહુતિઓ ક્યાં આપવી તે જણાવે છે—

અગ્ન્યભાવે તુ વિપ્રસ્ય પાળાવેત્રોપપાદયેત્ ॥ ૨૧૩ ॥

યો હ્યગ્નિઃ સ દ્વિજો વિપ્રૈર્મન્ત્રદર્શિભિરુચ્યતે ॥ ૨૧૩ ॥

જો કશુંક અગ્નિ ન હોય તો બ્રાહ્મણના હાથમાં જ આહુતિઓ આપવી કાગલ કે જે અગ્નિ છે તે બ્રાહ્મણ છે એમ વેદ જાળનાગ બ્રાહ્મણોએ કહ્યું છે ૨૧૩

અગ્નિને અભાવે બ્રાહ્મણના હાથમાં જ અગ્નિ, સોમ અને યમને માટે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ત્રણ આહુતિઓ આપવી કાગલ કે જે અગ્નિ છે તેજ બ્રાહ્મણ છે, એમ વેદજ બ્રાહ્મણોએ કહેયું છે જે ઉપનયનવચરનો હોય તેને અગ્નિનો અભાવ હોય છે અથવા ઉપનયનસંસ્કારવાળાને પણ સમાવર્તનસંસ્કાર પછી અને વિવાહની પહેલાંના સમયમાં અગ્નિનો અભાવ હોય છે તેમજ વિવાહ પછી પણ સાર્ધાતુ મૃત્યુ યદ્ય યદ્ય દોષ તોપણ અગ્નિનો અભાવ હોય છે એટલે તેને અગ્નિ-હોત્ર હોય નથી

બ્રાહ્મણોના હાથમાં આહુતિઓ આપવી તેને માટે બ્રાહ્મણોની યોગ્યતા દર્શાવે છે—

અક્રોધનાન્સુપ્રસાદાન્વદન્ત્યેતાન્પુરાતનાન્ ॥

લોકસ્યાપ્યાયને યુક્તાન્ શ્રાદ્ધદેવાન્

દ્વિજોત્તમાન્ ॥ ૨૧૪ ॥

ક્રોધયગ્ના, સારીરીતે પ્રસન્ન, પુગાતન અને લોહની વૃદ્ધિમા તપ્તર
પ્રત્નપો ગ્રાહના દેવતા છે એમ મન્વાદિ મદાન્માઓ કહેછે. ૨૧૪.

ક્રોધથી રહિત, પ્રસન્નમુખવાળા, પ્રવાહના અનાદિપણથી પુરાતન અને
ભ્રમો પ્રાસ્યાદુતિ. સમ્યગાદિત્યમુપતિષ્ઠતે ૦ । એટલે અગ્નિમાં યોગ્યરીતે દેવામા આ-
વેલી આદુતિ સૂચને પ્રાપ્ત થાયછે, તેથી વૃદ્ધિ થાયછે, વૃદ્ધિથી અન્ન થાયછે અને
અન્નથી પ્રત્ન થાયછે એ ન્યાયવટે યજ્ઞાદિ કરનારા હોવાથી લોકોની અભિ-
વૃદ્ધિમાટે પ્રયત્નવાળા બ્રાહ્મણો ગ્રાહના દેવતા છે એટલે ગ્રાહના પાત્રભૂત છે
એમ મન્વાદિકોએ કહેયું હોવાથી બ્રાહ્મણના હાથમા ગ્રાહ હેતું પ્રથમ આ-
પેશા વિધિનો આ અનુવાદ છે

પિતૃકાર્યમાં હસ્તમુદ્રાનું લક્ષણ કહેછે—

અપસવ્યમગ્નૌ કૃત્વા સર્વમાવૃત્ય વિક્રમમ્ ॥

અપસવ્યેન હસ્તેન નિર્વપેદુદકં ભુવિ ॥ ૨૧૫ ॥ :

અગ્નિમા સધળો હાંમાનુદાનક્રમ દક્ષિણસમ્ય કરીને અપસવ્ય એટલે
જમણા હાથથી પૃથ્વીઉપર જળ છાંટવું ૨૧૫

અગ્નિમા આદુતિઓ આપવાવગેરે સધળું દક્ષિણસમ્ય કરવું ઉત્તરથી
દક્ષિણતરફ થઈ એ હાથ કરવું તે દક્ષિણસમ્ય કહેવાયછે અને અપસવ્ય પણ
તેને જ કહેવામા આવેછે સવ્ય એટલે ડાબું અને અપસવ્ય એટલે જમણું અને
તેથી ડાબા ખભાપર જનોઈ રાખી હોય તો તે સવ્ય કહેવાયછે અને જમણા
ખભાપર જનોઈ રાખી હોય તો તે અપસવ્ય કહેવાયછે પિતૃકાર્ય સધળું અપ
સવ્યથી થાયછે અને તેથી આ અગ્નૌન્નપ્ત પણ અપસવ્યથી કરવું અગ્નૌન્નપ્ત
થઈ ગયા પછી નિહ રાખવામાટે પૃથ્વીપર જળ છાંટવું અને તે પણ અપસ-
વ્યથી જ છાંટવું

અગ્નૌકરણના અવગિષ્ટ અન્નની વ્યવસ્થા કહેછે—

ત્રીંસ્તુ તસ્માદ્ધવિઃશેષાત્પિણ્ડાન્કૃત્વા સમાહિતઃ ॥

ઔદકેનૈવ વિધિના નિર્વપેદક્ષિણામુખઃ ॥ ૨૧૬ ॥

અગ્નૌકરણ કરના ગેપ ગેલેવા અન્નમાંથી ત્રણ પિણ્ડ કરી સાવધાન થઈ
દક્ષિણમાં મુખ ગાળી જમણા હાથથી પિણ્ડદાન કરવું ૨૧૬

અમિતમેરે દેવોના કદૃશથી દોષ કરતાં અવરોધ રહેલ હવિષ્યાત્રમાંથી ત્રણ પિંડો કરી દક્ષિણાભિમુખ થઈ જમણા હાથથી દબોંપર તે મૂક્યા હવે પછીના શ્લોકમાં દર્ભ લખેલો છે તેથી અહીં દર્ભ ન હોવા છતાં પણ દર્ભરૂપર પિંડ મૂકવાનું સમજ લેવું

મુખ્ય પિંડદાન પછી લેપભાગીને પણ આપવાનું કહે છે—

ન્યુપ્ય પિણ્ડાંસ્તતસ્તાંસ્તુ પ્રયતો વિધિપૂર્વકમ્ ॥

તેપુ દર્ભેપુ તં હસ્તં નિમૃજ્યાલ્લેપમાગિનામ્ ॥૨૧૭॥

સાવધાન થઈ વિધિપૂર્વક પિંડદાન કર્યા પછી તે દબોંમાં લેપભાગી પિતૃઓને માટે હાથ ધસવો ૨૧૭

વિધિપૂર્વક એટલે પોતાના ગૃહસૂત્રમાં કહેલા વિધિપ્રમાણે દબોંપર પિંડદાન કરીને તે પછી દર્ભમૂલેયુ કરાવર્ષણમ્ એ વિધિનું વચનને અનુસરીને દબોંના મૂળ પ્રદેશોમાં પ્રિનામદના રિવાજી ચાકી ત્રણ પુરપો કે જેઓ લેપભાગી છે તેઓની તૃપ્તિને માટે હાથને ધસીને લેપવચરનો કરવો

પિંડદાન થઈ ગયા પછી નમસ્કારનો વિધિ કહે છે—

આચમ્યોદક્ષપરાવૃત્ય ત્રિરાયમ્ય શનૈરસૂન્ ॥

પદ્મકૃતુંશ્ચ નમસ્કુર્યાત્પિતૃનેવ ચ મન્ત્રાવિત્ ॥૨૧૮॥

તે પછી ઉત્તરમાં મુખ ગાંખી આચમન કરી ધીરે ધીરે ત્રણવાર પ્રાણાયામ કરી મંત્ર ગાણનાર પુરુષ ૭ ઋતુઓને તથા પિતૃઓને નમસ્કાર કરવા ૨૧૮.

પિંડદાન થયાના કનરાભિમુખ આચમન કરી બેસી ધીમે ધીમે ત્રણ પ્રાણાયામ કરી વસન્તાય નમસ્તુભ્યમ્ । ત્યાંજ પ્રમાણે ૭ ઋતુઓને નમસ્કાર કરવા અને નમો વઃ પિતરે ઇત્યાદિક મંત્રથી મુક્ત દક્ષિણદિગામાં મુખ રાખીને પિતૃઓને નમસ્કાર કરવા બામપર્યાટલ એટલે ગૃહકારનું વચન છે તેથી જો કે પિતૃઓને નમસ્કાર કરવી વખતે દક્ષિણાભિમુખ બેસવાનું અહીં કહેવું નથી તો પણ ગૃહસૂત્રના આચારને અનુમગીને એ વખતે દક્ષિણાભિમુખ બેસવું

પિંડપાસે જલદાન તથા પિંડનું આધાણું કરવા વિષે કહે છે—

ઉદકં નિનયેચ્છેષં શનૈઃ પિણ્ડાન્તિકે પુનઃ ॥

અવજિઘ્રેચ્ચ તાન્પિણ્ડાન્યથાન્યુસાન્સમાહિતઃ ॥૨૧૯॥

અગ્રશેષ રહેલું જળ પિંડોની પાસે પુનઃ અર્પણ કરવું. અને તે પછી જેની રીતે સ્થાપેલા છે તે અનુક્રમથી તે પિંડોને સુંઘવા. ૨૧૯.

પિંડદાનથી પહેલાં પિંડોને સ્થાપવાના પ્રદેશમાં ઠાંટવામાટે જે પાત્રમાંથી જળ લીધેલું હોય તે પાત્રમાં શેષ રહેલું જળ પિંડપાસે અર્પણ કરું અને જે ક્રમથી તે પિંડો મૂકેલા હોય તે ક્રમથી સાવધાન મન રાખી ઉપાડી તેને સુંઘવા.

મૂકેલા પિંડોનો થોડો થોડો ભાગ આઘ્રણને જમાડવો એમ કહે છે—

પિણ્ડેભ્યસ્ત્વલ્પિકાં માત્રાં સમાદાયાનુપૂર્વશઃ ॥

તાનેવ વિપ્રાનાસીનાન્વિધિવત્પૂર્વમાશયેત્ ॥ ૨૨૦ ॥

પિંડોમાંથી અનુક્રમે થોડો થોડો ભાગ લઈ તે બાગથી, ત્યાં બેઠેલા આઘ્રણને વિધિપ્રમાણે પ્રથમ જમાડવા. ૨૨૦.

પિંડોના ક્રમ પ્રમાણે તેમનો થોડો થોડો ભાગ પિતાવગેરેના આઘ્રણોના ભોજનસમયે તેઓને સુખ્ય ભોજનની પહેલાં જમાડવો. વિધિપ્રમાણે એટલે જે પિંડ પિતાના ઉદેશથી આપેલ હોય તેમનો ભાગ પિતાના આઘ્રણને જમાડવો તથા પિતામદના પિંડનો ભાગ પિતામદના આઘ્રણને જમાડવો અને પ્રપિતામદના પિંડનો ભાગ પ્રપિતામદના આઘ્રણને જમાડવો. અથવા વિધિપ્રમાણે એટલે આચમનવગેરે કરાવીને તે ભાગ જમાડવો.

શ્રાદ્ધ કરનારના પિતા જીવતા હોય તો તેણે પિંડદાન કેવી રીતે આપવું તે જણાવે છે—

ધ્રિયમાણે તુ પિતરિ પૂર્વેવામેવ નિર્વપેત્ ॥

વિપ્રવદ્વાપિ તં શ્રાદ્ધે સ્વકં પિતરમાશયેત્ ॥ ૨૨૧ ॥

જે શ્રાદ્ધ કરનારનો પિતા જીવતો હોય તો મૃત્યુ પામેલા પિતામદવગેરેને માટે પિંડદાન કરવું અથવા આઘ્રણને ઠેકાણે શ્રાદ્ધમાં પોતાના પિતાને બેસાડીને ભોજન કરાવવું. ૨૨૧.

પિતા જીવતો હોય તો મૃત્યુ પામેલા પિતામદવગેરે ત્રણ પુરુષોનું શ્રાદ્ધ કરવું. અથવા પિતાના આઘ્રણને ઠેકાણે તે પિતાને જ બેસાડી જમાડવો અને પિતામદ તથા પ્રપિતામદના બે આઘ્રણો જમાડવા અને બે પિંડોનું દાન કરવું.

પિતા મરણ પામેલ હોય પણ પિતામહ જીવતા હોય તો તેણે કેમ કરવું તે કહે છે—

પિતા યસ્ય નિવૃત્તઃ સ્યાજ્જીવેચ્છાપિ પિતામહઃ ॥

પિતુઃ સ નામ સંકીર્ત્ય કીર્તયેત્પ્રપિતામહમ્ ॥૨૨૨॥

જેનો પિતા મૃત્યુ પામેલ હોય અને પિતામહ જીવતા હોય તેણે પિતાનું શ્રાદ્ધ કરી પછી પ્રપિતામહનું શ્રાદ્ધ કરવું. ૨૨૨.

પિતા જીવતા ન હોય પણ પિતામહ જીવતા હોય તોપણ પિતા અને પ્રપિતામહ એ બેનું જ શ્રાદ્ધ કરવું, વિધ્યુરમૃતિમા એમ પણ કહ્યું ॥ ૬ પિતામહ જીવતા હોય તો પિતા, પ્રપિતામહ અને જદ્ધ પ્રપિતામહ એ બેનું શ્રાદ્ધ કરવું.

અન્ય ધર્મશાસ્ત્રકારો કરતાં આ વિષયમાં મનુનો વિશેષ અભિપ્રાય શું છે તે કહેવામાં આવે છે—

પિતામહો વા તચ્છ્રાદ્ધં ભુક્ષીતેત્યવ્રવીન્મનુઃ ॥

કામં વા સમનુજ્ઞાતઃ સ્વયમેવ સમાચરેત્ ॥ ૨૨૩ ॥

અથવા પિતામહને જ શ્રાદ્ધલેખને દેશણે બેસાડી ભોજન કરાવવું, એ પ્રમાણે મનુએ કહેલું છે અથવા પિતામહની અનુગાથી પોતાને ઇચ્છામાં આવે તેમ કરવું ૨૨૩.

જે પ્રમાણે જીવતા પિતાને જમાડવા તે પ્રમાણે પિતામહના શ્રાદ્ધલેખને દેશણે જીવતા પિતામહને જમાડવા અને પિતા તથા પ્રપિતામહના શ્રાદ્ધલેખ જમાડવા અને પિંડદાન પણ દેવું અથવા જીવતા પિતામહે “તમે શ્રી પ્રમાણે કરો” એમ આજ્ઞા આપી દોય તો પોતાની શ્રીપ્રમાણે કરવું

પિંડદાનપછી શ્રાદ્ધલેખભોજન કરાવવું તેમાં શ્રાદ્ધલેખની વ્યવસ્થા કહી. હવે ભોજનનો કેમ કહે છે—

તેષાં દત્ત્વા તુ હસ્તેષુ સપવિત્રં તિલોદકમ્ ॥

તત્પિષ્ઠાગ્રં પ્રયચ્છેત સ્વધૈપામાસ્તિતિ બ્રુવન્ ॥૨૨૪॥

તે આઘોના દાઘમાં દર્ભસદિન નિલોઠ્ઠ આપી પ્રથમ કહેલો પિંડનો એક એક ભાગ સ્વપાસુ પિત્રે ઇત્યાદિક બોલીને આપવો. ૨૨૪.

આપી પિંડનો થોડો થોડો બાગ આપવાનો સમય તથા દાનનો વિધિ બતાવ્યો.

પિંડમાંનો થોડો ભાગ આપ્યાપછી પીડસવાનો પ્રકાર કહે છે—

पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ॥

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायञ्जनकैरुपनिक्षिपेत् ॥ ૨૨૫ ॥

અગ્રથી પરિપૂર્ણ પાત્રને બન્ને દાઘથી પકડી પિતૃઓનું ધ્યાન કરતા આદ્ય કરનારે તે પાત્ર આઘોની પામે ધીમેથી ગ્રાપવું. ૨૨૫.

રસોહના સ્થાનમાંથી બન્ને દાઘવડે અન્નનું પાત્ર લઈ આઘોઓગળના સ્થાનમાં લાવવું અને તે લાવતી વખતે આમાંનું અન્ન પિતૃઓના કપયોગને માટે જ નહીં લઈ બહાર બેળી જાવના રાખવી.

અન્નપાત્ર બન્ને દાઘથી ઉપાડવાની સહેતુક આવશ્યકતા દેખાડે—

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ॥

तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥ ૨૨૬ ॥

બન્ને દાઘમાં નહિ પકડેયું જે અન્ન લાવવામાં આવે છે તેને દુષ્ટ ચિત્તવાળા અસુરો તુરંત લઈ જાય છે. ૨૨૬.

બન્ને દાઘથી અન્નપાત્ર લાવવું તે બેના નિમિત્તથી લાવવામાં આવે છે તેનાતરફ આદર બતાવવામાટે તથા પાવમાં રહેલા અન્નની રક્ષામાટે જે આ તેનું દરકજ છે માટે અન્નપાત્ર બે દાઘથી લાવવાને બદલે એક દાઘે કે બીજી રીતે લાવવું નહિ.

મુખ્ય અન્નમાં રૂચિના માધનભૂત શાકવજેરે પદાર્થો પણ અન્યપાત્રોમાં તે ઢોળાય નહિ કે બગડે નહિ તેમ સાવધાનીથી તે પણ ત્યાં જ લાવી મૂકવા એમ કહે છે—

गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ॥

विन्यसेत्प्रयतः पूर्वं भूमावेव समाहितः ॥ ૨૨૭ ॥

દાળ તથા શાકવગેરે રસિસાધક પદાર્થો અને દૂધ, દહીં, ઘી અને મધ-
વગેરે પદાર્થો સાવધાન રીતે પ્રથમથી પૃથ્વીઉપર જ મ્થાપવા ૨૨૭

દાળ તથા શાકવગેરે પદાર્થો સાવધાન રીતે એટલે જેમ પત્રી ન જાય
તેમ એકાગ્ર મન રાખી પૃથ્વીપર જ જૂઠાં પાત્રોમાં મૂકવા પણ કાણના પા-
ટલાવગેરેપર મૂકવા નહિ

પૃથ્વીપર જ પાત્રોની અંદર સંભાળથી મૂકવાના બીજા
પદાર્થો પણ જણાવેછે—

મધ્યં મોજ્યં ચ વિવિધં મૂલानि च फलानि च ॥
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥૨૨૮॥

વિવિધ પ્રકારના લક્ષ્ય, મોજ્ય, મૂગ, ફળ, મનોહર માંસો અને સુગંધી
પીતાના પદાર્થો પણ પૃથ્વીપર જ મ્થાપવા ૨૨૮

ખાવા વાવક કઠિનતાવાળા પદાર્થો ભરેલ કહેવાયછે અને દૂધપાકવગેરે
સોજ્ય કહેવાયછે

ભોજનના સર્વ પદાર્થો બ્રાહ્મણોની પાસે લાવીને મૂક્યા
પછી તે પદાર્થો તેઓને પીરમવાનું જણાવેછે—

उपनीय तु तत्सर्वं शनैः सुसमाहितः ॥
परिवेपयेत् प्रयतो गुणान्सर्वान्प्रचोदयन् ॥ ૨૨૯ ॥

તે સર્વ અન્નાદિક લા લાવી પવિત્ર તથા એકાગ્ર મનવાળા પુરૂષે અ-
ન્ના ગુણોનું વર્ણન કરતા કરતા ધીમે ધીમે પરિવેપણ કરે ૨૨૯.

એ અન્નાદિક પદાર્થો બ્રાહ્મણોની પાસે લાવી પવિત્રપણે તથા તે કાર્યમાં
જ તત્પરપણે આ પદાર્થ મનુર છે, આ અમ્મ છે એમ માધુર્યાદિ ગુણોનું વર્ણન
કરતા કરતા બ્રાહ્મણોની રૂચિપ્રમાણે તે તે પદાર્થો પીરસવા

શ્રાદ્ધર્ત્તાએ પીરસતી વખતે ત્યાગ કરવાની આખતો
જણાવેછે—

नास्त्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ॥
न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ॥ ૨૩૦ ॥

તે સમયમાં અશ્ત્રુપાત કરવો નહિ, ક્રોધ કરવો નહિ, અસત્ય વચન બોલવું નહિ, પગથી અન્નનો સ્પર્શ કરવો નહિ અને અન્નને ઉછાળવું નહિ. ૨૩૦.

ધણું કરીને પ્રેતશ્રાદ્ધાદિમાં ઇષ્ટવિયોગજનિત દુઃખથી અશ્ત્રુપાત થાયછે. તેપણ આ સમયે અશ્ત્રુપાત નહિ જ કરવો, અદસ્માત્ આનંદાશ્ત્રુપાત થાય તો દોષ નથી પણ અશ્ત્રુપાત તો કરવો નહિ. તેમ ક્રોધ પણ કરવો નહિ, અસત્ય બોલવાનો પુરુષાર્થપણાથી જે નિષેધ ક્યોછે તેનો આ કર્મોર્થ નિષેધ છે. ઉચ્છિષ્ટ તથા અનુચ્છિષ્ટ અન્નનો પગથી સ્પર્શ કરવો નહિ તેમ તેને પાત્રથી કે હાથથી ઉછાળવું નહિ.

અશ્ત્રુપાતવગેરે થાય તો શ્રાદ્ધ પિતૃઓને પહોંચતું નથી એમ કહેછે—

અન્નં ગમયતિ પ્રેતાન્કોપોરીનનૃતં શુનઃ ॥

પાદસ્પર્શસ્તુ રક્ષાંસિ દુષ્કૃતીનવધૂનનમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

અશ્ત્રુપાત કરે તો શ્રાદ્ધના અન્નને પ્રેતો લઇ જાયછે, ક્રોધ કરે તો શત્રુઓ લઇ જાયછે, અસત્ય વચન બોલે તો આન લઇ જાયછે, પગથી સ્પર્શ કરે તો રાક્ષસો લઇ જાયછે અને ઉછાળે તો પાપી લોકો લઇ જાયછે. ૨૩૧.

અશ્ત્રુપાતઆદિ કારણોથી શ્રાદ્ધને પ્રેતપિશાચાદિ તાળી જાયછે, એટલે તે શ્રાદ્ધથી પિતૃઓનો કરો હપકાર થતો નથી, માટે એ સમયે અશ્ત્રુપાત આદિ નહિ જ કરવાં.

બ્રાહ્મણોને જે જે પદાર્થની રૂચિ થાય તે તે પદાર્થ તેઓને શ્રદ્ધાથી પીરસવા અને અયોગ્ય કે અનાવશ્યક વાતો નહિ કરવી એમ જણાવેછે—

યદ્યદ્રોચેત વિપ્રેભ્યસ્તત્તદ્વાદમત્સરઃ ॥

બ્રહ્મોદ્યાશ્ચ કથાઃ કુર્યાત્પિતૃણામેતદીપ્સિતમ્ ॥ ૨૩૨ ॥

મત્સરનો ભાગ કરી જે જે પદાર્થો બ્રાહ્મણોને રૂચિ કરે હોય તે તે પદાર્થો આપવા અને પરમાત્માનું નિરૂપણ કરનારી કથાઓ કરવી. કારણ કે એ પિતૃઓને અત્યંત પ્રિય છે. ૨૩૨.

બ્રાહ્મણોની રૂચિપ્રમાણે ભક્તિભાવપૂર્વક તેઓને જમાડવા અને તેઓ જમતા હોય ત્યારે નહામી કે દબકી કંઈ વાતો ન કરતાં સાસ્રની પરિચ વાતો કરવી અથવા જેમાં પરમાત્માનું નિરૂપણ આવડું હોય એવા વેદ ભાગનો પાઠ કરવો અથવા અધ્યાત્મગાત્રની વાતો કરવી કારણકે તે પિતૃઓને અત્યંત પ્રિય છે.

આદ્યમાં બેડેલા બ્રાહ્મણોને ગુ' સંભળાવવું બોધ્યો તેની વિશેષ સ્પષ્ટતા કરે છે—

સ્વાધ્યાયં શ્રાવયેત્પિતૃયે ધર્મશાસ્ત્રાણિ ચૈવ હિ ॥

આખ્યાનાનીતિહાસાંશ્ચ પુરાણાનિ સ્થિલાનિ ચ ॥૨૩૩

આદ્યમાં વેદ, ધર્મશાસ્ત્રો, આખ્યાનો, ઇતિહાસો, પુરાણો અને પગિશિષ્ટ ભાગો બ્રાહ્મણોને શ્રવણ કરાવવા ૨૩૩.

આદ્યમાં તે બ્રાહ્મણોને વેદનું શ્રવણ કરાવવું તેમ જ ધર્મશાસ્ત્રો એટલે સ્મૃતિશ્રેયો, આખ્યાનો એટલે સાધર્મ દેવાવરણવગેરે પ્રસિદ્ધ આખ્યાનો અથવા વેદના બ્રાહ્મણ ભાગમાંની હરકોઈ વ્યાખ્યા, ઇતિહાસો એટલે મહાભારતવગેરે શ્રેયો, પુરાણો એટલે સૃષ્ટિવગેરેના વર્ણનરૂપ આસન્નુનિપ્રણીત ભાગવત આદિ શ્રેયો અને પરિશિષ્ટ ભાગોરૂપ શ્રીમૂળ અને સિંધસ વર્ધ્યાદિનું પણ શ્રવણ કરાવવું.

ભોજન કરવા બેડેલા બ્રાહ્મણો જેમ પ્રસન્ન રહે તેમ જ વર્તવાની ભલામણ આપે છે—

હર્પયેદ્બ્રાહ્મણાંસ્તુષ્ઠો ભોજયેચ્ચ શનૈઃ શનૈઃ ॥

અન્નાદ્યેનાસકૃચ્છેતાન્ગુણેશ્ચ પરિચોદયેત્ ॥ ૨૩૪ ॥

પોતે પ્રસન્ન થઈ બ્રાહ્મણોને પ્રસન્ન કરવા, ધીમે ધીમે જમાડવા અને વારવાર પાચમાનવગેરેથી તથા તેઓના ગુણુવર્ણનથી ભોજનમાં પ્રેરણા કરવી ૨૩૪.

પોતે પ્રસન્ન થઈ પ્રિયવચનાદિથી બ્રાહ્મણોને સતોષયુક્ત કરવા અને હતાવત્ર ઈલાવત્ર અન્ન જમાડવું અને તેપણુ અન્ન તેમની પાસે ધરીને તથા તેના ગુણુનું વર્ણન કરીને તેઓની રૂચિને વારંવાર ઉત્તેજિત કરવી, આદ્યસ-અયે પોતાના મરણ પામેલા સંજ ધીનું સ્મરણ થાય અને તેથી અંત કરણમાં

દુઃખ થાય એ જરૂર છે તોપણ બ્રાહ્મણો જન્મતા હોય તે વખતે મુખ બગાડીને કે નિસાસા મૂકીને તે દુઃખ બહાર દેખાડવું નહિ. કારણકે તેથી બ્રાહ્મણોને ભોજનપર અશ્વિ થાયછે અને તેમ યવાથી પિતૃઓને પ્રસન્ન તથા વૃક્ષ દરવાને ઉદ્દેશ સફળ થતો નથી.

આદ્યભોજનમાં દૌહિત્રની અને તેની સાથે બીજા બે વસ્તુઓની પણ જરૂર દેખાડો—

व्रतस्यमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ॥

कुतपं चासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥ ૨૩૫ ॥

દીકરીનો દીકરો બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં રહેલો હોય તોપણ શ્રાદ્ધમાં તેને અવશ્ય જમાડવો. આસનમાં કુતપ એટલે નેપાસદેશથી આવતુ જાણીવશ આપવું તથા પૃથ્વીપર તલ વેરણવા. ૨૩૫

દીકરીના દીકરાને શ્રાદ્ધમાં અવશ્ય જમાડવામાં આ વચન છે, બ્રાહ્મણોને ઉનનું બનાવેલુ આસન આપવું તથા પૃથ્વીપર તલ વેરણવા એ પણ શ્રાદ્ધમાં આવશ્યક છે.

દૌહિત્રાદિક ત્રણની આવશ્યકતા ફરીને મૂકવેછે તથા તેની સાથે બીજા ત્રણ ગુણની પણ આવશ્યકતા દેખાડો—

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ॥

त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ॥ ૨૩૬ ॥

દૌહિત્ર, કુતપ અને તિલ એ ત્રણ પદાર્થ શ્રાદ્ધમાં પવિત્ર ગણાયછે, તેમ જ પવિત્રતા, ક્રોધનો ત્યાગ અને ઉનાયળા ન થવું એ ત્રણે પ્રશંસાપાત્ર ગણાયછે. ૨૩૬.

ઉપરના ત્રણેકમાં દૌહિત્ર, કુતપ અને તિલ એ ત્રણની જરૂર હતી છે તેથી અહીં તેનું શુદ્ધકથન હતું, અથવા દૌહિત્ર એટલે ગેંડાના અવયવમાંથી બનાવેલુ કાષ્ઠપણ ચાત્ર શ્રાદ્ધમાં વાપરવું તેને પવિત્ર ગણ્યું છે, તેમ કુતપ એટલે દિવમનો આક્રમા મુદ્દર્તનો ભાત હોવાયછે અર્થાત્ તે સમય શ્રાદ્ધનેમાંડે ચોન્ય છે. કુતપ એટલે દર્ભ પણ હોવાયછે તેથી શ્રાદ્ધમાં દર્ભની પણ આવશ્યકતા મળી છે, વળી પવિત્ર રહેવું, ક્રોધનો ત્યાગ કરવો અને ઉતાવળ ન કરવી એ ગુણોની પણ શ્રાદ્ધમાં જરૂર છે.

બ્રાહ્મણોને ગરમ ઝસોડ પીરસવી તથા બ્રાહ્મણોએ જન્મતી વખત મૈત્રાન રાખવું એવી સૂચના દે છે—

અત્યુષ્ણં સર્વમન્નં સ્યાદ્ગુહીરંસ્તે ચ વાગ્યતાઃ ॥

ન ચ દ્વિજાતયો વ્રૂયુર્દાત્રા પૃષ્ઠા હવિર્ગુણાન્ ॥૨૩૭॥

સમગ્ર અન્ન યોગ્યગીન ઉપર હોય તેવું જોઈએ અને બ્રાહ્મણોએ મૈત્રાન નાખી બોજન કરવું તથા શ્રાદ્ધકર્તા પછે તોપણ અન્નના ગુણોનું વર્ણન કરવું નહિ ૨૩૭

સવળુ અન્ન યોગ્યરીતે ઉપર હોય જોઈએ, એવે જે ઉપર બોજન યોગ્ય ગણાય તે જ ઉપર આપવું પણ ફાલિ પણ ઉપર આપવા એમ નમજનું નહિ રાખરમૃતિમા યોગ્ય સખેએ કે ફળ, મૂળ અને પાનવગર બ્રાહ્મણોને શ્રદ્ધાથી ઉપર બોજન આપવું બ્રાહ્મણોએ જન્મતી વખતે બોવવું નહિ એટલે પીરસનાર પછે તોપણ અન્નવગેરેનું વર્ણન કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ

અન્નની ઉપરતા, બોજન કરનારનું મૈત્રાન તથા અન્નના ગુણ-વર્ણનની અપ્રવૃત્તિ એઓનું કારણ કહે છે—

યાવદુષ્ણં ભવત્યન્નં યાવદશ્નન્તિ વાગ્યતાઃ ॥

પિતરસ્તાવદશ્નન્તિ યાવદ્નોક્તા હવિર્ગુણાઃ ॥ ૨૩૮ ॥

જ્યા સુધી અન્ન ઉપર હોય છે, જ્યા સુધી બ્રાહ્મણો સાણી બધ ગમી બોજન કરે છે અને જ્યા સુધી અન્નના ગુણો કહેવા નથી ત્યા સુધી પિતૃઓ બોજન કરે છે ૨૩૮

આ ઉપરથી એમ સૂચવ્યું કે અન્ન કહુ પડી નય, બ્રાહ્મણો જન્મતા બોખ્યા કરે અને ખાવાના પદાર્થોના વખાણ કરે તો તેનો પિતૃઓ ત્યાગ કરે છે

બોજન કરનારે ત્યાગ કરવાની બાબતો તેના દાપકથનની સાથે બતાવે છે—

યદ્દેષિતશિરા મુદ્કે યદ્મુદ્કે દક્ષિણામુખઃ ॥

સોપાનત્કશ્ચ યદ્મુદ્કે તદ્દૈ રક્ષાંસિ મુજ્જતે ॥૨૩૯॥

વસ્ત્રથી મુખકને વીંચીને જે અન્ન ખાનામાં આવે છે દક્ષિણદિશામાં મુખ રાખીને જે અન્ન ખાનામાં આવે છે અને ઉપાનદ પહેરીને જે અન્ન ખાનામાં આવે છે તે અન્નને રક્ષાઓ ખાધ જાય છે ૨૩૯

દુઃખ યાય એ ખરું છે તોપણ બ્રાહ્મણો જન્મતા હોય તે વખતે મુખ ખગાડીને કે નિસાસા મૂકીને તે દુઃખ બદાર દેખાડવું નહિ. કારણકે તેથી બ્રાહ્મણોને બોજનપર અશ્રધ્ધિ યાયછે અને તેમ યવાથી પિતૃઓને પ્રસન્ન તથા તૃપ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ સફળ થતો નથી.

શ્રાદ્ધલોજનમાં દૌહિત્રની અને તેની સાથે બીજી બે વસ્તુઓની પણ જરૂર દેખાડો—

વ્રતસ્થમપિ દૌહિત્રં શ્રાદ્ધે ચત્તેન મોજયેત્ ॥

કુતપં ચાસને દદ્યાત્તિલૈશ્ચ વિકિરેન્મહીમ્ ॥ ૨૩૫ ॥

દીકરીનો દીકરો અઘર્યાંઘરમાં રહેલો હોય તોપણ શ્રાદ્ધમાં તેને અવસ્થ જમાડવો. આસનમાં કુતપ એટલે નેપાથદેસથી આવતું શિર્ષાવસ્ત્ર આપવું તથા પૃથ્વીપર તલ વેરણવા. ૨૩૫

દીકરીના દીકરાને શ્રાદ્ધમાં અવસ્થ જમાડવામાટે આ વચન છે, બ્રાહ્મણોને હનવું ખનાવેલું આસન આપવું તથા પૃથ્વીપર તલ વેરણવા એ પણ શ્રાદ્ધમાં આવશ્યક છે.

દૌહિત્રાદિક ત્રણની આવશ્યકતા ફરીને મૂકવેછે તથા તેની સાથે બીજા ત્રણ ગુણની પણ આવશ્યકતા દેખાડો—

ત્રીણિ શ્રાદ્ધે પવિત્રાણિ દૌહિત્રઃ કુતપસ્તિલાઃ ॥

ત્રીણિ ચાત્ર પ્રશંસંતિ શૌચમક્રોધમત્વરામ્ ॥ ૨૩૬ ॥

દૌહિત્ર, કુતપ અને તિલ એ ત્રણ પદાર્થ શ્રાદ્ધમાં પવિત્ર ગણાયછે, તેમ જ પવિત્રતા, ક્રોધનો ત્યાગ અને ઉતાવળ ન થવું એ ત્રણે પ્રશંસાપાત્ર ગણાયછે ૨૩૬.

ઉપરના ૧લોકમાં દૌહિત્ર, કુતપ અને તિલ એ ત્રણની જરૂર કહી છે તેથી અહીં તેનું ગુણકથન કર્યું છે, અથવા દૌહિત્ર એટલે જેડાના અવવવમાથી ખનાવેલું કાઠપણ પાત્ર શ્રાદ્ધમાં વાપરવું તેને પવિત્ર ગણ્યું છે, તેમ કુતપ એટલે દિવમનો આકાશ મુહૂર્તનો ભાગ કહેવાયછે અર્થાત્ તે સમય શ્રાદ્ધનેમાટે યોગ્ય છે કુતપ એટલે દર્ભ પણ કહેવાયછે તેથી શ્રાદ્ધમાં દર્ભની પણ આવશ્યકતા ગણી છે, વળી પવિત્ર રહેવું, ક્રોધનો ત્યાગ કરવો અને ઉતાવળ ન કરવી એ ગુણોની પણ શ્રાદ્ધમાં જરૂર છે.

બ્રાહ્મણોને ગરમ રસોડા પીરસવી તથા બ્રાહ્મણોએ જન્મતી વખત મૈત્ર રાખવું એવી સૂચના દે છે—

અત્યુષ્ણં સર્વમન્નં સ્યાદ્દુહીરંસ્તે ચ વાગ્યતાઃ ॥

ન ચ દ્વિજાતયોઃ ત્ર્યુર્દાત્રા પૃષ્ઠા હવિર્ગુણાન્ ॥૨૩૭॥

સ ૧૭૦ અન્ન યોગ્યરીતે ઉપયુક્ત હોવું જોઈએ. અને બ્રાહ્મણોએ મૈત્ર રાખી બોજન કરવું તથા શ્રાદ્ધકર્તા પૃથે તોપણ અન્નના ગુણોનું વર્ણન કરવું નહિ. ૨૩૭.

સમગ્ર અન્ન યોગ્યરીતે ઉપયુક્ત હોવું જોઈએ, એટલે જે ઉપયુક્ત બોજન યોગ્ય ગણાય તે જ ઉપયુક્ત આપવું પણ ક્ષત્રિય પણ દ્રવિડ આપવા એમ ગમતું નહિ. રાખરમૃતિમાં ચોખ્ખું લખેલ કે ફળ, મૂળ અને પાનવનર બ્રાહ્મણોને શ્રદ્ધાથી ઉપયુક્ત બોજન આપવું બ્રાહ્મણોએ જન્મતી વખતે બોયવું નહિ એટલે પીરસનાર પૃથે તોપણ અન્નવગેરેનું વખન કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ.

અન્નની ઉપયુક્તા, બોજન કરનારનું મૈત્ર તથા અન્નના ગુણ-વર્ણનની અપ્રવૃત્તિ એઓનું કારણ કહે છે—

યાવદુષ્ણં ભવત્યન્નં યાવદશ્નન્તિ વાગ્યતાઃ ॥

પિતરસ્તાવદશ્નન્તિ યાવન્નોક્તા હવિર્ગુણાઃ ॥ ૨૩૮॥

જ્યા સુધી અન્ન ઉપયુક્ત હોય છે, ત્યા સુધી બ્રાહ્મણો વાણી બધ ગમી બોજન કરે છે અને જ્યાં સુધી અન્નના ગુણો કહેવા નથી ત્યાં સુધી પિતૃઓ બોજન કરે છે. ૨૩૮

આ ઉપરથી એમ સૂચયું કે અન્ન કંટુ પડી નય, બ્રાહ્મણો જન્મતા બોલ્યા કરે અને ખાવાના પદાર્થોના વખાણ કરે તો તેના પિતૃઓ ત્યાગ કરે છે.

બોજન કરનારે ત્યાગ કરવાની ખાખતો તેના દાપકથનની સાથે બતાવે છે—

યદ્દેષિતશિરા મુઙ્કે યદ્મુઙ્કે દક્ષિણામુલ્લઃ ॥

સોપાનત્કશ્ચ યદ્મુઙ્કે તદ્દૈ રક્ષાંસિ મુજ્જતે ॥૨૩૯॥

વજ્રથી મસ્તકને વીંટીને જે અન્ન ખાવામાં આવે છે, દક્ષિણદિગામાં મુખ રાખીને જે અન્ન ખાવામાં આવે છે અને ઉપાનદ પહેરીને જે અન્ન ખાવામાં આવે છે તે અન્નને : મો ખાઈ જાય છે. ૨૩૯

માયાપર પાવત્રી પહેરીને, દક્ષિણદિશામાં મુજ રાખીને અથવા પગરખાં પહેરેલા હોય તોપણ જે બોજન કરવામાં આવેછે તે બોજન પિતૃઓને પ્રાપ્ત થઇ નથી પણ રાક્ષસોને જ પ્રાપ્ત થાયછે આમ નિંદા કરી તેથીરીતે નહિ જ જમવું એમ જણાવ્યું છે

બ્રાહ્મણો ભોજન કરતા હોય તે વખતે ત્યાં ચાંડાલવગેરેની દૃષ્ટિ પડે એમ ન થવા દેવાની સલામણુ કરેછે—

चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ॥

रजस्वला च पण्डश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान् ॥ ૨૪૦ ॥

ચાંડાલ, બૂડ, કુકડો, શ્વાન, રજસ્વલા સ્ત્રી અને નપુસક એઓ બોજન કરતા બ્રાહ્મણોને દેખે નહિ તેમ કરવું ૨૪૦.

ચાંડાલવગેરેની દૃષ્ટિ ન પડે તેમ કરવું એટલે તેઓને નજીકમાં ન આવવા દેવા જે કે આમળદંડપર બૂડ મુનવાથી અને કુકડો પોતાની પાખતા પવનથી શ્રાદ્ધને હણેછે એમ આવરો તોપણ મુઘવું અને પાખ રડકડાવી તેનો પવન પહોચાડવો એ પણ તેઓ નજરે ભેદ નજીકમાં આવીને કરી શકે છે માટે તેઓની નજર ન પડે તેમ તેઓને દૂરથી જ અટકાવવા ;

ચાંડાલવગેરેની દૃષ્ટિ પડે તેની અયોગ્યતા કહેછે—
होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिर्वीक्ष्यते ॥

दैवे कर्मणि पित्र्ये वा तद्रच्छत्ययथातथम् ॥ ૨૪૧ ॥

હોમમાં, દાનમાં, બ્રાહ્મણભોજનમાં, તેમ જ દેવકર્મમાં તથા પિતૃકર્મમાં જે ચાંડાલવગેરેની દૃષ્ટિ પડે તો તે સધળું બર્થ જાયછે ૨૪૧.

અગ્નિહોત્રવગેરે હોમમાં, ગાય તથા મુવર્ણવગેરેના દાનમાં, પોતાના અન્યુદયમાં કરાતા બ્રાહ્મણભોજનમાં, દર્શપૌર્ણમાસઆદિ દેવદત્તિમાં અને શ્રાદ્ધવગેરે પિતૃકર્મમાં જે એ ચાંડાલવગેરેની દૃષ્ટિ પડી જાય તો જે ઉદ્દેશથી તે કર્મ કરાઇ હોય તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ ન થતા તે કર્મ નિષ્ફળ થાયછે

બૂડ, કુકડાવગેરેને દૂર રાખવાનું વિશેષ કારણ કહેછે—
व्राणेन सूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः ॥

श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शनावरवर्णजः ॥ ૨૪૨ ॥

મૃડ ગધ લેનાથી, કૃકરો પાખના પવનથી, શ્વાન દૃષ્ટિ પડવાથી અને
ચંદ્ર સ્પર્શથી શ્રાદ્ધના કૃણને હણી નાખે છે ૨૪૦

મૃડ શ્રાદ્ધમાના અન્નાદિકના ગધને ગ્રહણ કરવાથી -મને નિષ્ફળ કરે છે,
માટે જોડવા પ્રદેશમાં તે ગધ લઈ શકે તેટલા પ્રદેશમાંથી તે તેને અવશ્ય દૂર
કરવો ફરજી પાખના પવનથી અન્નાદિને અપવિત્ર કરી કર્મને નિષ્ફળ કરે છે,
માટે જોડવા પ્રદેશમાં રહી તે પોતાની પાખના પવનવડે અન્નાદિને અપવિત્ર કરી
શકે તેવા પ્રદેશમાંથી તેને અવશ્ય દૂર રાખવો અને ફરજી પોતે નજર કરી
શકે અથવા બોળ નજાર બાહ્યભૂતગેરેની કૃતરાની ઉપર નજર પડે તેટલા
પ્રદેશમાંથી કૃતરાને દૂર રવો મારણકે કૃતરાની નજર શ્રાદ્ધમાના અન્નાદિકની
ઉપર પડનાથી મથના બોળન મનાગ્નિગેરેની નજર કૃતરાની ઉપર પડવાથી
શ્રાદ્ધ મેં નિષ્ફળ થાય છે અને જો પાંચ ચંદ્ર શ્રાદ્ધમાના અન્નાદિકનો સ્પર્શ વડે
તો તેથી પણ જટિલા થાય છે માટે તેને પણ દૂર રાખવો

અથોગ્ય અગનાળાગેરે અન્યને પણ શ્રાદ્ધપ્રદેશથી દૂર
કરવાની ભલામણ કરે છે—

खल्लो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योपि वा भवेत् ॥
हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्पुनः ॥ २४३ ॥

પગમાં પોતરાતો કાણો શ્રાદ્ધમાં નાન દેનારનો દાન તથા બોળ અગ-
વાળો હોય / અતિરિક્ત અગનાળો હોય તેઓને પણ દૂર કરવા ૨૪૩

પગ તથા નેત્રની ખોટવાળો અને જેનું આગળીવગેરે કોઈ અગ બોલુ અથવા
વધારે હોય તેવો પુત્ર તથા શ્રાદ્ધ મનાગ્નો પગાર લઈ નો રી કરતો હોય
તેવો તેનો દાસ એઓને પણ શ્રાદ્ધના સ્થાનથી દૂર રાખવા મૂળ શ્લોકમાં દાસ
અથને દેનાર પ્રેમગાંધી પાસે ‘ પલ્લ ’ એના અર્થનો વાચ્ય આપેલા છે
તેથી વગરનિમ વગે અનાયાસ આવી એવ અન્યમનુ થને પણ લાથી દૂર કરવા

શ્રાદ્ધમયે બોજનની ઠંડાથી આવેલા બાહ્ય ક્રે બ્રહ્મ-
ચારીવગેરેને નિગમ કરી ત્યાંથી નહિ કહાડવા પણ તેઓનો તે
સત્કાર કરવો એમ જણાવે છે—

ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ॥
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥ २४४ ॥

બ્રાહ્મણ અથવા શિક્ષક જે બોજનમાટે આવેલ હોય તેનો, બ્રાહ્મણની આગામી સધા યથાશક્તિ સત્કાર કરવો. ૨૪૪.

આદ્યસમયે અતિવિપ્લાથી આવેલ બિમુખ બ્રાહ્મણ અથવા સંન્યાસી કે અક્ષયારીને, નિમત્રિત બ્રાહ્મણની આજ્ઞા સમુદાયે બોજન કરાવવું અથવા રાત્રિ-પ્રમાણે બિદ્યા આપવી સંન્યાસીને તો બોજન કરાવવું અને બ્રાહ્મણ અથવા અક્ષયારીને બોજન કરાવવું અથવા બિદ્યા પણ આપી રાકાય.

આદ્યમાં નિમત્રિત બ્રાહ્મણો જમી રહ્યા પછીનું કૃત્ય કહેછે—
સાર્વવર્ણિકમન્નાયં સત્રીયાપ્લાઠ્ય વારિણા ॥

સમુત્સૃજેદુક્તવતામયતો વિકિરન્ ભુવિ ॥ ૨૪૫ ॥

સર્વ પ્રકારનું અન્નપત્રેરે એડું કરી જળ છાંટી, જમી રહેલા બ્રાહ્મણોની આગળ પૃથ્વીપર વેળણી દેવું. ૨૪૫

અમો તૃપ્ત થયા છીએ, એમ બોલેલા બ્રાહ્મણોની આગળ સર્વપ્રકારનું અલ્પ શાકપત્રેરેસહિત મુખ્ય અન્ન જે બાંધુ એડું કરી તેનાપર જળ છાંટી તે સમયે કોઈ પાત્રમાં નહિ પણ પૃથ્વીપર વેળણી દેવું અહીં માત્ર પૃથ્વીપર વેળણી દેવાનું જ છે તોપણ હવે પછીના યોગમાં દર્શન એ પદ-હોવાથી ૪-શ્લોકપર પાંચરેલા દર્શનકથર તે નાખવું.

દર્શકપર નાખેલો આ ભાગ તથા બાકીનું ઉચ્ચિષ્ટ કેને ખાટે છે? તે જણાવેછે—

અસંસ્કૃતપ્રમીતાનાં ત્યાગિનાં કુલયોપિતામ્ ॥

ઉચ્ચિષ્ટં ભાગધેયં સ્યાદર્ભેષુ વિકિરશ્ચ યઃ ॥ ૨૪૬ ॥

અમિસરકાળે અયોગ્ય બાળકો તથા કુલ સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરનાર પુરોહિતો એઓને ખાટે, બ્રાહ્મણોનું ઉચ્ચિષ્ટ તથા દર્શકપર મૂકેલ પિંડો ભાગપદ મણાવેછે. ૨૪૬.

બ્રાહ્મણો જમી રહ્યાપછી તેઓના પાત્રમાં બાકી રહેલું ઉચ્ચિષ્ટ તેમજ દર્શકપર વેળણી દીધેલું અન્ન એ, મરણ પામેલા બાળક કે એઓનો નિર્જિવશાળી મતો નથી તેઓનો તેમજ પેલાના કુળના મરણ પામેલા કે પુરોહિત વગરનો પોતાની સ્ત્રીઓને કદાચ મૃત્યુશય મહા હીનમતિને પામ્યા હોય તેઓનો અન્ન

માહાત્મ્ય અથવા નિમ્નુક જે બોજનમાટે આવેન હોય તેનો, આદ્યજોની
આગા યદ યથાશક્તિ સત્કાર ગ્વે ૨૪૪

આદ્યસમયે અતિચિપ્લાથી આવેત નિમ્નુક આદ્યજ અથવા સન્યાસી કે
અદ્યચારીને, નિમન્નિત માહાત્મ્યોની આજ્ઞા લઇને બોજન સવડુ અથવા રાક્ષિ
પ્રમાણે નિશા આપી સન્યાસીને તો બોજન કરાવડુ અને આદ્યજ અથવા
અદ્યચારીને બોજન કરાવડુ અથવા નિશા પણ આપી મકાચ

આદ્યમાં નિમન્નિત આદ્યજો જમી ગ્લ્યા પરીનુ કૃત્ય કહેછે—

સાર્વવર્ણિકમદ્વાયં સન્નીયાપ્લાવ્ય વારિણા ॥

સમુત્સૃજેન્નુક્તવતામગ્રતો વિકિરન્ ભુવિ ॥ ૨૪૫ ॥

સર્વ પ્રમાણ અતનગેરે એન્કુ ગી જળ ગી જમી ગેના આદ્યજોની
આગા પૃથ્વીપર વેળી દેડુ ૨૪૫

ગમો નુમ યથા ડીએ એમ બોલેવા આદ્યજોની આગળ સર્વપ્રકારનુ
એકરે શાકવગેરેસહિત મુખ્ય અન્ન એ બધુ એ કુ કરી તેનાપર જળ ભાગી તે
સપણ કોઈ પાત્રમાં નહિ પણ પૃથ્વીપર વેરણી દેડુ અહીં માત્ર પૃથ્વીપર
વેરણી દેવાનુ કહ્યુ છે તોપણ હવે પછીના પ્રોક્તમાં દમપુ એ પદ-હોવાથી પૃ
થ્વીપર પાથરેલા જમીનીપર તે નાખડ

દર્ભઉપ નાખેલો આ ભાગ તથા બાકીનુ ઉચ્છિષ્ટ કોને
ભાટે છે? તે જણાવેછે—

અસંસ્કૃતપ્રમીતાનાં ત્યાગિનાં કુલયોપિતામ્ ॥

ઉચ્છિષ્ટં ભાગધેયં સ્યાદર્ભેપુ વિકિરશ્ચ ચઃ ॥ ૨૪૬ ॥

અમિસર રને અરોગ્ય બાગમ તથા ડુન સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરનાર પુરો
એઓને માટે આદ્યજોનુ ઉચ્છિષ્ટ તથા દર્ભઉપર મૂકેન વિગિ ભાગરૂપ
ગણાયડે ૨૪૬

આદ્યજો જમી રહ્યાપછી તેઓના પાત્રમાં બાકી રહેડુ ઉચ્છિષ્ટ તેમજ
દર્ભઉપર વેરણી દીધેડુ અન્ન એ, મરણ પામેવા બાળકો કે જીઓનો અમિસ સ્માર
યતો નથી તેઓનો તેમજ પોતાના ડુળના મરણ પામેવા જે પુરો પગરોડે
પોતાની સ્ત્રીઓને કદાગી મૂન્નાચ યદ હીનમતિને પામ્યા હોય તેઓનો ભાગ

અખ્યાયઠે મૂળમાંનાં લાગિનામ્ તથા કુલયોધિતામ્ એ બન્ને પદોને પરસ્પર અપે-
ક્ષારૂપિત નાહી તેનો સ્વતંત્ર અર્થ આમ પણ કરવામાં આવેછે કે ગુરુવગેરેનો
સ્વાગ કરનારા પુરોહિત મરણ પામ્યા દેવ તેઓને તથા પરપુણ્યવત્તર મરણ પા-
મેલી કન્યાઓને એ આમ મળેછે અથવા લાગીશબ્દનો અર્થ ખરાબરીતે પ્રાણ-
સ્વાગ કરનાર એવો પણ કરવામાં આવેછે વળી લાગિના કુલયોધિતામ્ એ પદને
સદ્ગત મરણ એ પાણિનીય વ્યાકરણના સૂત્રનો દાખવો સહ સામાન્યકપકમથી
પેનાતા કુલનો સ્વાગ હની મરણી અને તેથી મરણપછી દીનમતિને પામેલી સ્ત્રી-
ઓનો એવો અર્થ પણ કરાયછે

બ્રાહ્મણના ભોજનપાત્રમાંના ઉચ્ચિષ્ટની વ્યવસ્થા કહી. હવે
પૃથ્વીપર પરેહુ ઉચ્ચિષ્ટ એ કેવો ભાગ છે તે કહેછે—

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ॥

दासवर्गस्य तत्पिण्डे भागधेयं प्रचक्षते ॥ ૨૪૭ ॥

૫૧૧૫- ૫૬૫ ઉચ્ચિષ્ટ એ આડી રીતે નહિ વર્તનારા તથા આગસ-
વગના દાનરૂપનો બ્રાહ્મણના ભાગ છે એમ ધર્મનો કહેછે. ૨૪૭

મરણવાચી તથા આગસરૂપિતપણે કામ કરનારા દાસવર્ગને પૃથ્વીપર
પરેહો એ ઉચ્ચિષ્ટભાગ આપવો એ પણ બ્રાહ્મણ અંગેપ છે.

અપિંડીકરણ થયું ન હોય ત્યાં સુધીના બ્રાહ્મણ-
ભોજન તથા પિંડદાનની વ્યવસ્થા બતાવેછે—

आसपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ॥

अदेव भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥૨૪૮॥

મનુ પામેલા દ્વિજનુ અપિંડીકરણ ન થયું હોય ત્યામધી વિશ્વદેવાના
બ્રાહ્મણભોજનરૂપિત શ્રાદ્ધ કરવું અને એક પિંડનું દાન કરવું ૨૪૮

જેનું અપિંડીકરણ શ્રાદ્ધ ન થયું હોય તેના શ્રાદ્ધમાં તેના એકતા ઉદ્દે-
શથીજ એક બ્રાહ્મણ જમાડવો વિશ્વદેવાના નિમિત્તના બ્રાહ્મણો જમાડવા નહિ
તથા પિંડ પણ એકજ આપવો પિતામહ તથા પ્રપિતામહ એઓના પિંડ
આપવા નહિ બીજા સ્મૃતિઓમાં આથી પણ વિરોધ એ કહ્યું છે કે આવા-
દાન તથા અપિંડીકરણ પણ ન કરવું

શ્રાદ્ધભુગ્વૃપલીતલ્પં તદહર્યોઽધિગચ્છતિ ॥

તસ્યાઃ પુરીયે તં માસં પિતરસ્તસ્ય શેરતે ॥ ૨૫૧ ॥

શ્રાદ્ધ ભોજન કરનાર ને પુત્ર્ય શ્રાદ્ધને દિવસે પોતાની સ્ત્રીનું ગમન કરેડે તે પુત્રના પિતૃએ એ. મામસુધી તે સ્ત્રીની નિષ્ઠામાં પડેડે ૨૫૨

મૂળ ૧લોકમાં ગ્રહણ રાખે ને ૨ શુદ્ધસ્ત્રીનો વાયક છે તોપણ આ ઠેકાણે તે સામાન્ય સ્ત્રીનો વાયક જ વાયછે ગ્રહસ્યન્તી મત્તાર इति વૃપલી । અર્થાત્ પતિને કામમુખમાં યથા કરે તે વૃપલી આરો અર્થ નિઃક્રાન્તારે કયોછે આથી શ્રાદ્ધ ભોજન કરનારે પોતાની સ્ત્રીના સંયોગથી પણ દૂર રહી જલ્પચર્ચ પાળવાની આ સૂચના છે બીજી સ્મૃતિમાં મળે છે કે તદહવગ્ધચારી સ્વાગ્રિયત । અર્થાત્ શ્રાદ્ધ ભોજન કર્યું હોય તે દિવસે અસિચિનપજે—મનમ્ । મનથી જલ્પચર્ચ પાળતું શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરનાર પુત્રને તે દિવસે બીજી વખત જન્મવાનો પણ આ પ્રમાણે નિર્દેશ છે કે—

શ્રાદ્ધમુક્ પુનરશ્નાતિ તદહયા દ્વિવાધમ ।

પ્રયાતિ શૂક્લો યોર્નિ કૃમિવા નાત્ર સશય ॥

શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરનાર ને પુત્ર્ય તે દિવસે બીજી વખત જન્મેછે તે અધમ બ્રાહ્મણ શૂક્લની યોનિને પામે છે અથવા કૃમિ વાયછે એમાં સંશય નથી

બ્રાહ્મણો ભોજન કરી તૃપ્ત થાય તે વખતે શ્રાદ્ધકર્તાએ શુ' કરવાતું છે તે જણાવેછે—

પૃષ્ઠા સ્વદિતમિત્યેવં તૃપ્તાનાચામયેત્તતઃ ॥

આચાન્તાંશ્ચાનુજાનીયાદભિભોરમ્યતામિતિ ॥૨૫૨॥

ભોજન કરી તૃપ્ત થયેના બ્રાહ્મણોને સ્વદિતમ્ (સારીરીતે જમ્યા ?) એમ પૂછી તે પછી આચમન કરાવતું અને આમયન કરી રહ્યા પછી તમે! અહીં અથના તમારે ઘેર નિરામ પામે, એમ કહી અનુશા આપની ૨૫૨

આચમનના સમયસુધી અન્નપાન આપી ઉપટ સ્વદિતમ્ ! એવો પ્રશ્ન કરવો બીજી સ્મૃતિથી હાથમાં અન્ન લઇને પૂજવાનું કહ્યું છે એમકે કોઇનો એવો પણ સ્વભાવ હોય કે અન્ન ને પાસે હોય તો ભાગે અને પામે ન હોય તો અન્નના ઇલા પણ ભાગે નહિ સ્વદિતમ્ ॥ પ્રશ્નનો જવાબ બ્રાહ્મણોત્તરકથી

સુસ્વદિતમ્ એ પ્રમાણે મળતાં પછી તેઓને તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે ત્યાં બેસવાની કે જવાની રત્ન આપવી આ શ્રાદ્ધસમાપ્તિનું અંગ છે

શ્રાદ્ધકર્તાએ અનુજ્ઞા આપ્યાપછી બ્રાહ્મણોએ તેને કયા શબ્દથી આશીર્વાદ આપવો તે કહે છે—

સ્વધાસ્તિત્યેવ તં વ્રૂયુર્બ્રાહ્મણાસ્તદનન્તરમ્ ॥

સ્વધાકારઃ પરા હ્યાશીઃ સર્વેષુ પિતૃકર્મસુ ॥ ૨૫૩ ॥

અનુજ્ઞા મળ્યાપછી બ્રાહ્મણોએ શ્રાદ્ધકર્તાને સ્વધાસ્તુ એ પ્રમાણે કહેવું; કાન્યુ કે શ્રાદ્ધ તર્પણવગેરે સર્વ પિતૃકર્મોમા શ્રવધા શબ્દનું ઉચ્ચારણ એ ઉત્કૃષ્ટ આશીર્વાદરૂપ છે ૨૫૩

જમી રહ્યાપછી વેર જવામાટે જ્યારે શ્રાદ્ધકર્તાતરફથી પોતાને અનુજ્ઞા મળે ત્યારે બ્રાહ્મણોએ તેને સ્વધાસ્તુ એમ બોલી આશીર્વાદ આપવો. કારણકે સમગ્ર પિતૃકાર્યામા સ્વધાશબ્દજ મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ આગીવાદરૂપ ગણાય છે

શેષ અન્નની યોજનાવિષે કહે છે—

તતો ભુક્તવતાં તેપામન્નશેષં નિવેદયેત્ ॥

યથા વ્રૂયુસ્તથા કુર્યાદનુજ્ઞાતસ્તતો દ્વિજૈઃ ॥ ૨૫૪ ॥

તે પછી ભોજન કરી ગેદ્યા બ્રાહ્મણો પાસે બાકી ગેદ્ય અન્નવિષે જણાવવું અને બ્રાહ્મણો જેમ કહે તેમ તેઓનાથી અનુજ્ઞા પામેવા શ્રાદ્ધકર્તાએ તેની વ્યવસ્થા કરવી ૨૫૪

સ્વધાશબ્દનું ઉચ્ચારણ થયાપછી તે ભોજન કરી રહેલા બ્રાહ્મણોપાસે હજી અવશેષ અન્ન છે એમ નિવેદન કરવું અને તે બ્રાહ્મણોએ અવશેષ રહેલા અન્નને માટે તમારા હજસળ બીઆવગેરેને જમારો વગેરે જે માલ કહે તેપ્રમાણે તેની વ્યવસ્થા કરવી

પ્રસંગ હોવાથી બીજાં શ્રાદ્ધોમાં વિગેય વિધિ કહે છે—

પિત્ર્યે સ્વદિતમિત્યેવ વાચ્યં ગોષ્ઠે તુ સુશ્રુતમ્ ॥

સંપન્નમિત્યભ્યુદયે દૈવે રુચિતમિત્યાપિ ॥ ૨૫૫ ॥

પિતૃકર્મમાં સ્વદિતમ્ એમ કહેવું, ગોડશ્રાદ્ધમા સુશ્રુતમ્ એમ કહેવું, ઇદિ-શ્રાદ્ધમાં સંપન્નમ્ એમ કહેવું અને દૈવકાર્યમાં રુચિતમ્ એ પ્રમાણે કહેવું. ૨૫૫.

એકોદિષ અને પાર્વત્ય એ બન્ને પ્રકારના શ્રાદ્ધમાં તૃતિપ્રકારમાં સ્વાદિતમ્ એવો શબ્દ જોવાનો નોબિત અને સાંખ્યાયન કહે છે કે સ્વાદિતમ્ એ શબ્દ તૃતિ-પ્રકારમાં છે, વિશ્વામિત્રે ગળાવેલ ગોડશ્રાદ્ધમાં સ્વાદિતમ્ નદિ પાળ મુખ્યતમ્ એવો શબ્દ જોવાનો વિવાદવગેરે માત્રવિક્રમપ્રશ્ન પર થતા રુદ્રિશ્રાદ્ધમાં મપન્નમ્ એ પ્રમાણે કહેવું અને દેવતાના હૃદયથી કરવામાં આવતા શ્રાદ્ધમાં રુચિતમ્ એમ કહેવું બલિષ્ઠપુરાણમાં દ્વિશ્રાદ્ધ આપ્રમાણે કહ્યું છે કે—

દેવાનુદેવ્ય ચન્દ્રાદ્ તત્તુ દૈવિકમુચ્યતે ।

હવિષ્યેન વિશિષ્ટન સત્તમ્યાદિયુ યદ્રવન્ ॥

એવો દેવતાના હૃદયથી શ્રાદ્ધ તે દેવિકશ્રાદ્ધ કહેવાય કે એ શ્રેષ્ઠ હવિષ્યાદિ પદાર્થોથી સમમીનગેરે તિથિઓમાં થાય છે

શ્રાદ્ધસંપત્તિ કેને કહેવાય તે જણાવે છે—

અપરાહ્ણસ્તથા દર્મા વાસ્તુસંપાદનં તિલાઃ ॥

સ્વપિર્મૃષિર્દિજાશ્ચાદ્યાઃ શ્રાદ્ધકર્મસુ સમ્પદઃ ॥૨૫૬॥

અપરાહ્ણકાગ, દર્મ શ્રાદ્ધકેશની પરિવ્રતા, તિલ, કૃપણનાયગ દાન, અન્નાદિકનો સમ્પાદ અને ઉત્તમ માલ્યો એઓ શ્રાદ્ધક્રિયામાં સંપત્તિઓ છે ૨૫૬

અમાવાસ્યાશ્રાદ્ધ પ્રકાર હોવાને લીધે તેને માટે આ અપરાહ્ણકાગ કહેલો છે કારણકે પ્રાતર્વૃદ્ધિનિમિત્તકમ્ । છતાં જયનોથી રુદ્રિશ્રાદ્ધ વગેરેમાં બીજી સ્મૃતિઓમાં પ્રાત કાલનું પણ વિધાન મળે છે, મારે અપરાહ્ણકાગ શર્વ શ્રાદ્ધોમાં સમન્વવાનો નથી, બધેર પડીને મમય અપરાહ્ણકાગ કહેવાય છે વિષ્ણુવગેરેમાં દર્મો ગોમયવગેરેથી શ્રાદ્ધકેશની શુદ્ધિ, વિકિરણમાં તિલ, કૃપણના ત્યાગપૂર્વક શ્રદ્ધાથી અન્નાદિકનું દાન, અન્નાદિકનો ચોગ્ગ સંચાર તથા પાંચને પરિત્ર કરે એવા ચોગ્ગ માલ્યો, આ સમજી શ્રાદ્ધની સંપત્તિ પણાય છે

પિતૃકર્મની સંપત્તિ કહ્યા પછી હવે પ્રસંગને લીધે દેવકર્મની પણ સંપત્તિ કહે છે—

દર્માઃ પવિત્રં પૂર્વાહ્ણો હવિષ્યાણિ ચ સર્વશઃ ॥

પવિત્રં યચ્ચ પૂર્વોક્તં વિજ્ઞેયા હવ્યસંપદઃ ॥ ૨૫૭ ॥

દહો, પવિત્ર, પૂર્વાદ્ય, સઘર્ષાં દધિઓ અને જે પ્રથમ પવિત્ર વસ્તુઓ કહી છે તે દગની સંપત્તિ છે એમ જાણવું. ૨૫૭.

પવિત્ર એટલે મંત્રો સમજવા. પ્રથમ કહેલી પવિત્રવસ્તુઓ એટલે પ્રદેશની શુદ્ધિ તથા ઉત્તમ બ્રાહ્મણોવગેરે સમજવા. દગ્ય સખઃ દૈવકર્મના ઉપસદાશરૂપ છે, પવિત્ર એટલે શુદ્ધ જળ અને યજ્ઞવગેરે પણ ખસાય છે અને બપોરની પહેલાનો વખત તે પૂર્વાદ્ય કહેવાય છે.

હવિષ કોને કહેવાં ને જણાવેછે—

મુન્યન્નાનિ પયઃ સોમો માંસં યજ્ઞાનુપસ્કૃતમ્ ॥

અક્ષારલવણં ચૈવ પ્રકૃત્યા હવિરુચ્યતે ॥ ૨૫૮ ॥

મુનિધાન્યો, દૂધ, સોમપણીનો રસ, નહિ બગડેલું માંસ, અને સંધ્ય એ પદાર્થો સ્વભાવથી જ હવિષ કહેવાય છે. ૨૫૮

નાનવી, સામોવગેરે મુનિધાન્યો, દૂધ, સોમપણીનો રસ, નહિ બગડેલું અથવા મસાલાના સ રસાયણરત્ન માંસ અને સંધ્ય એઓ સ્વભાવથી હવિષ કહેવાય છે. દૂધ કહેવાથી દૂધની વિદ્યુત્તિઓરૂપ દહો તથા ધીવગેરે પણ હવિષ રૂપ જ સમજવા.

તૃપ્તિમશ્નમાટે જૂઠાં જૂઠાં શ્રાદ્ધોમાં યોજાતા સ્નાદિત્વ વગેરે શબ્દોની સમજ તથા પિતૃકર્મ અને દૈવકર્મની સંપત્તિ તેમજ હવિષ ક્યા ક્યા પદાર્થોને કહેવાય એ સઘળું પ્રસંગને લીધે કહીને હવે ફરીને પ્રસ્તુતવિષયનો ક્રમ લે છે—

વિસ્ટૃજ્ય બ્રાહ્મણાંસ્તાંસ્તુ નિયતો વાગ્યતઃ શુચિઃ ॥

દક્ષિણાં દિશમાકાંક્ષન્યાચેતેમાન્વરાન્ પિતૃન્ ॥ ૨૫૯ ॥

તે બ્રાહ્મણોને રજ્જ આપી એકાગ્ર મન રાખી, વા ગીનું નિયમન કરી, પવિત્રપણે દક્ષિણ દિશા સામે દટ્ટિ રાખી પિતૃઓ પાસે આ વરણનો માગવાં. ૨૫૯.

જમણા બ્રાહ્મણોને યજ્ઞવિહારની અનુજ્ઞા આપીને તેપછી અભિવાધ-સદિત દક્ષિણદિશાસામે નજર કરી પિતૃઓ પાસે નીચે પ્રમાણે માગણી કરવી.

પિતૃઓપાસે કંઈ કંઈ માગણી કરવી તે જણાવે છે—

દાતારો નોભિવર્જન્તાં વેદાઃ સન્તતિરેવ ચ ॥

શ્રદ્ધા ચ નો મા વ્યગમદ્વહુ દેયં ચ નોસ્તિવતિ ॥૨૬૦॥

અમાગ કુળમા તાતા પુત્રોની વૃદ્ધિ થતો, વેદોની વૃદ્ધિ થતો, સતતિની વૃદ્ધિ થતો, અમારી શ્રદ્ધા નાન નહિ પામતો અને અમારી પામે દાન કરવામાટે થતુ દેય થતો ૨૬૦

બહુડ બહાવડ, અર્થજ્ઞાન અને યજ્ઞાદિના અનુપાનદ્વારા વેદોની વૃદ્ધિ થાયછે એને કુળમા તેનો ધણો પ્રચાર થાકુ રહેછે કુળમા જાતાપુરુષોને બદલે નો દુષણપુરુષો હોય તો પોતાની પાસે સ પત્તિ છતા પણ તેમ શ્રદ્ધા હોય તો પણ લોભને લીધે શ્રદ્ધાદિ કરી શકતા નથી મન ઉદાર હોય અને ધન પણ હોય છતા શ્રદ્ધા ન હોય તો ધર્મકર્મમા પ્રવૃત્તિ થવાને બદલે અયોગ્ય આચરણમા પ્રવૃત્તિ થાયછે મન ઉદાર હોય અને શ્રદ્ધા પણ હોય છતા દેવાનું યજ્ઞ ન હોય તો શ્રદ્ધાના મુખ્ય અગરૂષ બ્રાહ્મણોના આદિ પાથી યજ્ઞ શરૂ આ સધળાની સાથે પિતૃપૂજનનો મુખ્ય આધાર વ રાશ્વર્ય પર જ છે એમ દેખાડવામા સતતિની અભિવૃદ્ધિની સાચના છે ઉપરની માગણીઓની સાથે આ પ્રમાણે વિશેષ માગણી પણ કરવામા આવેછે કે—

અગ્ર ચ નો વહુ ભવેદતિર્થીધ લભેમહિ ।

ચાચિતારગ્ય ન સન્તુ મા ચ ચાચિધ્મ કચ્ચવ ॥

એકને અમારી પાસે ગત થણુ થાય, અમે અતિથિઓને પામીએ અર્થાત્ અમારે ત્યાં થણા અતિથિઓ આવે, અમારી પાસે સાચના ધનરાઓ હો અને અમે મોઠની પાસે સાચના ન મીએ

પિંડપ્રદાનનો વિષય પૂરો કરતાં પાછળ એ પિંડોની શી વ્યવસ્થા કરવી તે કહેછે—

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ॥

गां विप्रमज्जमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥૨૬૧॥

એ પ્રમાણે પિંડદાન કરી તે પગી તે પિંડો ગાયને બ્રાહ્મણને કે બકરાને ખવડાવના અથવા અગ્નિમા કે જળમા ખવડાવના ૨૬૧

પિંડપ્રદાનમા પિતૃઓની પાસે વરદાનો માગી રહ્યાપછી તે પિંડો ગાયને, બ્રાહ્મણને અથવા બકરાને ખવડાવવા અથવા અગ્નિમા ખવડાવવા કે જળમા ખવડાવવા દેવા

કેટલાએક પ્રકારાંતરથી પિંડદાન કરેછે તથા પિંડાની વ્યવસ્થા કરેછે તે પણ જણાવેછે—

પિણ્ડાનિર્વપણં કેચિત્પરસ્તાદેવ કુર્વતે ॥

વયોભિઃ સ્વાદયન્ત્યન્યે પ્રક્ષિપન્ત્યનલેઽપ્સુવા ॥૨૬૨॥

કેટલાએક વિદ્વાનો બ્રાહ્મણબોજન પછી પિંડપ્રદાન કરેછે કેટલાએક વિદ્વાનો પક્ષિઓને પિંડ ખવડાવી દેછે અથવા અગ્નિ કે જળમાં નાખેછે. ૨૬૨.

કેટલાએક બ્રાહ્મણબોજનપછી પિંડપ્રદાન કરેછે એમ કહેવાથી બ્રાહ્મણબોજનની પહેલા પિંડદાન કરડ એ પણ મુખ્ય જણાવ્યો છે.

પિંડા ગાયવગેરેને ખવડાવી દેવા અથવા જળ કે અગ્નિમાં નાખવા એમ કહેવાઇ ગયું છે તેમાં વિશેષવિધિ કહેછે—

પતિવ્રતા ધર્મપત્ની પિતૃપૂજનતત્પરા ॥

મધ્યમં તુ તતઃ પિણ્ડમધ્યાત્સમ્યક્સુતાર્થિની ॥૨૬૩॥

પિતૃઓના પૂજનમાં તત્પર અને પતિવ્રતા એવી શ્રાદ્ધક્તાની ધર્મપત્નીએ જો પુત્રની ઇચ્છા હોય તો યોગ્યરીતે મધ્યમપિંડનું ભક્ષણ કરવું. ૨૬૩.

ધર્મ, અર્થ અને કામમાં મન, વાણી અને કાયાથી પતિની જ સેવા કરવારૂપ તત પાળનારી સ્ત્રી પતિવ્રતા કહેવાયછે અને પ્રથમ પરજોડી સર્વદા સ્ત્રી ધર્મપત્ની કહેવાયછે શ્રાદ્ધક્તાની તે ધર્મપત્ની જો પુત્રની ઇચ્છાવાળી હોય તો તેણે પિતૃઓપરની શ્રદ્ધાપૂર્વક મધ્યમપિંડનું ભક્ષણ કરવું યોગ્યરીતે એટલે આચમનાત્તિક વિધિથી અથવા આયત્ત પિતરો ગર્ભમ્ એ મૂલ્યપૂરના મંત્રથી ભક્ષણ કરવું.

મધ્યમપિંડના ભક્ષણથી ધર્મપત્નીને થતું ફળ કહેછે—

આયુષ્મન્તં સુતં સૂતે યશોમેધાસમન્વિતમ્ ॥

ધનવન્તં પ્રજાવન્તં સાત્વિકં ધાર્મિકં તથા ॥૨૬૪॥

ધર્મપત્ની તે પિંડનું ભક્ષણ કરવાથી આયુષવાળા, યશસ્વી, બુદ્ધિમાન, ધનવાન, પ્રજાવાન, સત્વગુણી અને ધર્મનિષ્ઠ પુત્રને જન્મ આપેછે. ૨૬૪.

ધર્મનિષ્ઠ અને સત્વગુણી એ બંને વિશેષપ્ર આપરાથી નિષ્કામકૃતિથી અથવા માત્ર વૈત્તરણ્યરૂપિણી જ ધર્મમાં કરનારપણું જતાવ્યું છે.

પિંડની વ્યવસ્થાપછીનું કર્તવ્ય કહેછે—

પ્રક્ષાલ્ય હસ્તાવાચમ્ય જ્ઞાતિપ્રાયં પ્રકલ્પયેત્ ॥

જ્ઞાતિભ્યઃ સત્કૃતં દત્વા વાન્ધવાનપિ ભોજયેત્ ॥ ૨૬૫ ॥

દાય થાઈ આવમન કરી જાનિઓને જમાડવા અને મન્દારપૂર્વક જ્ઞાતિ-
ઓને જમાડી આધિયોને જમાડવા ૨૬૫.

સમાન ગોત્રવાળા લોકો જ્ઞાતિ કહેવાયછે અને મોસાગપક્ષના તથા સ્વશુર
પક્ષના લોકો બાધવ કહેવાયછે

ઉચ્છિષ્ટની કંઈપણ વ્યવસ્થા ક્યાંસુધી ન કરવી તથા વૈશ્વ-
દેવવગેરે ક્યારે કરવાં તે જણાવેછે—

ઉચ્છેપણં તુ તત્તિષ્ઠેચાવદ્વિપ્રા વિસર્જિતાઃ ॥

તતો ગૃહવર્લિં કુર્યાદિતિ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૨૬૬ ॥

આત્મજોનું ઉચ્છિષ્ટ અન્ન ત્યા સુધી નાખતું કે ત્યા સુધી આત્મજોનું વિસ-
ર્જન થાય, તે પછી ગૃહજનિ કહેવો એ પ્રમાણે ધર્મની વ્યવસ્થા છે ૨૬૬

તે બાદજોનું ઉચ્છિષ્ટ ત્યાસુધી આત્મજોનું વિસર્જન થાય ત્યાસુધી
શાખડું આત્મજો ત્યા કે તુરત માત્ર ૨૨૩ તેપછી આહ-મ સ પૂર્ણ થવાને લીધે
ગૃહજનિ કહેવો ગૃહજનિ શાખડને કપલક્ષણરૂપ ગળી વૈશ્વદેવ અને અતિથિઓ-
નાવગેરે નિવ્યક્ત્ય મમત્વ લેવા, એટલામાટે મત્સ્યપુરાણમા કહ્યું છે કે—

નિર્વૃત્ત્ય પ્રતિપત્ત્યર્થં પર્યુષ્યામિ ચ મન્ત્રાવત્ ।

વૈશ્વદેવ પ્રકુર્વાત નૈલ્યક વિધિમેવ ચ ॥

એટલે આહમંત્રથી નિવૃત્ત થઈ ઉપજની ક્રિયામાટે વેદવેતાએ અગ્નિનું પયુક્ત
કરી વૈશ્વદેવ કરવો તથા નિવ્યનો વિધિ કરવો

જે અન્નોથી પિતૃઓ તૃપ્ત થાયછે એ વિષય પ્રથમ કહેલો
છે, તેપણુ વચમાં ઘણું વ્યવધાન થઈ જવાથી કદાચ બુદ્ધિમાં
રહેલો ન હોય તો શિશ્યને મુખથી સમજાવવામાટે ફરીથી કહે-
વાની પ્રતિજ્ઞા કહેછે—

હવિર્યચ્ચિરરાત્રાય ચચ્ચાનન્ત્યાય કલ્પતે ॥

પિતૃભ્યો વિધિવદ્તં તત્પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૨૬૭ ॥

પિતૃઓને વિધિપ્રમાણે આપેલું હોય તો દીર્ઘકાલપર્યંત તૃપ્તિદારક થાય છે તથા જે દીર્ઘ અને તૃપ્તિ આપનાર થાય છે તે મયજી હ તમોને કહીશ ૨૬૭.

દીર્ઘ-કાલપર્યંત એટલે માસથી માઠી બારવર્ષસુધીમાટે તૃપ્તિદારક તથા અને તૃપ્તિ આપનાર એટલે હમેશને માટેની તૃપ્તિ આપનાર જે જે દીર્ઘ છે તે હવે પછી કહેવામાં આવે છે

એક માસપર્યંત તૃપ્તિ આપનારાં દુવિપ્ કહે છે—

તિલૈર્ત્રીહિયવૈર્માપૈરન્દ્મિર્મૂલફલેન વા ॥

દત્તેન માસં તૃપ્યન્તિ વિધિવત્પિતરો નૃણામ્ ॥૨૬૮॥

વિધિપ્રમાણે તિવથી, ત્રીહિથી, યવથી, અડદથી, જળથી, મળથી અથવા ફળથી મનુષ્યોના પિતૃઓ એકમાસપર્યંત તૃપ્ત કરે છે ૨૬૮

તિવગરેનું મહત્ત્વ ખીખ ધાન્યોના નિષેધમાટે નથી પણ તિવગરેના વિરોધ પ્રભાવ દેખાડવામાટે છે કૃષ્ણા માપાસ્તિલાગંવ । એ વરાહપુરાણના વચનથી તિલ તથા અડદ કાળા સમજવા

એ, ત્રણ, ચાર અને પાંચમાસપર્યંત તૃપ્તિ આપનાર દુવિપ્ કહે છે—

દ્વૌ માસૌ મત્સ્યમાંસેન ત્રીન્માસાન્ હારિણેન તુ ॥

ઔરભ્રેણાથ ચતુરઃ શાકુનેનાથ પચ્ચ વૈ ॥ ૨૬૯ ॥

મત્સ્યના માસથી એ માસસુધી પિતૃઓને તૃપ્તિ કરે છે મૃગના માસથી ત્રણ માસસુધી તૃપ્તિ કરે છે, મેષના માસથી ચાર માસસુધી તૃપ્તિ કરે છે અને પક્ષીના માસની પાંચ માસસુધી તૃપ્તિ કરે છે ૨૬૯

પાંચ માસની તૃપ્તિના વિષયમાં પક્ષી એવો સામાન્ય નિર્દેશ ક્યાં છે તેપણ સાતમા જે પક્ષીઓને બંદેશ જળ્યા છે તેજ પક્ષીઓ આ રમણે સમજવા

છ, માત, આઠ અને નવ માસપર્યંત તૃપ્તિ આપનાર દુવિપ્ કહે છે—

ષપ્તમાસાંશ્ચાગમાંસેન પાર્ષતેન ચ સપ્ત વૈ ॥

અષ્ટાવેણસ્ય માંસેન રૌરવેણ નવૈવ તુ ॥ ૨૭૦ ॥

બકરાના માંસથી છ માસપર્યંત, ચિત્રમૃગના માસથી સાત માસપર્યંત, એણમૃગના માસથી આઠ માસપર્યંત અને રૂઝમૃગના માસથી નવ માસપર્યંત તૃપ્તિ રહેછે. ૨૭૦.

ચિત્ર, એણ તથા રૂઝ એ મૃગજાતિના ભેદ છે

દશ અને અગિયાર માસસૂધી તૃપ્તિ આપનાર પદાર્થવિષે કહેછે—

દશ માસાંસ્તુ તૃપ્યન્તિ વરાહમહિપામિપૈઃ ॥

શશકૂર્મયોસ્તુ માંસેન માસાનેકાદશૈવ તુ ॥ ૨૭૧ ॥

વરાહ અને મહિપના માંસથી દશ માસપર્યંત તૃપ્તિ રહેછે તથા શશકા અને કૂર્મના માંસથી અગિયાર માસસૂધી તૃપ્તિ રહેછે ૨૭૧

પિતૃઓને માટે એક વર્ષ અને બાર વર્ષસૂધીની તૃપ્તિ આપનારા પદાર્થો કહેછે—

સંવત્સરં તુ ગવ્યેન પયસા પાયસેન ચ ॥

વાર્ધીણસસ્ય માંસેન તૃપ્તિર્દ્વાદશવાર્ષિકી ॥ ૨૭૨ ॥

ગાયના દૂધથી તથા દૂધપાકથી પિતૃઓને એક વર્ષપર્યંત તૃપ્તિ રહેછે અને વાર્ધીણસના માંસથી બાર વર્ષપર્યંત તૃપ્તિ રહેછે ૨૭૨

નદીવગેરેમા જળ પીવા વખતે જેના બન્ને કાનો પણ જળને સ્પર્શ કરતા હોય તથા જેના ઇંદ્રિયો ક્ષીણ પડી ગયા હોય એવા બેળા ધરડા બકરાને વાર્ધીણસ કહેછે કાળા ટોંવાળા, સત્તા મસ્તકવાળા અને ઘોળા પાખવાળા પક્ષીને પણ વાર્ધીણસ કહેવામા આવેછે આજ્ઞમા માસનો ઉપયોગ કરવો એ આદરણીય ન હોવાથી આ રમજો વાર્ધીણસ ગળાથી પશુ લેવો કે પછી લેવો તે નહીં કરવાની કસી જરૂર નથી આજ્ઞમા માસ આપતું એ પક્ષ મનુષ્યે ચાવતા ગીવાજથી લોકમાનીનતાને અનુસરી જલાગ્યો છે અને તેથી તે અવસ્થાવિદિત છે એમ સમજવું નહિ ઉનરકત્તર પદાર્થથી વિશેષ વિશેષ તૃપ્તિ બતાવી પૂર્વપૂર્વ પદાર્થપર પિતૃઓની અગ્નિ દર્શાવી છે અને તેથી તે સપજા માસો ગ્રાહ્ય નથી જ એમ સૂચવ્યું છે ઉપર ગાયના દૂધથી અને દૂધપાકથી વર્ષપર્યંતની તૃપ્તિ જલાવી છે એમ સંપૂર્ણતમ છે એની પછી વાર્ધીણસના માંસથી બાર વર્ષની તૃપ્તિ દેખાડી છે તે પણ ચાવતો ગીવાજ દેખાડવામાટે છે, જે પિતૃઓને બાર વર્ષની તૃપ્તિ થઈ અથ તે પછી પુત્રથી બાર વર્ષથી વચમાં આજ્ઞ થઈ સકે નહિ મારણ કે તૃપ્તિ હોય અને વચમા આજ્ઞ કરવામા આવે તો તે આજ્ઞ કરનાર પુત્ર પિતૃ-

તે સપજી કાંઈ દાથીની છાયામાં બેસીને ઘણ સકે તો તે તેમજ કાનું. અહીં ત્રયોદશી તથા દસ્તિચ્છાયા એ બન્નેને બહાં બતાવેલાં છે પણ મધ્યનક્ષત્રવાળી કૃષ્ણપક્ષની ત્રયોદશી એ જ મજાચ્છાયા કે દસ્તિચ્છાયા નામનો યોગ છે એમ પણ કટકેક ઠેકાણે જણાવેલું છે, તેમ જ અમાવાસ્યાને દિવસ બપોર પછીનો વખત તેને પણ મજાચ્છાયા કહેવ છે^૧.

પદાર્થ તથા કાળ કરતાં પણ વિધિ અને શ્રદ્ધા એઓ શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓને અક્ષય અને અનંત તુષિ થવાના હેતુભૂત છે એમ જણાવેછે—

યદ્યદ્દદાતિ વિધિવત્સમ્યક્ શ્રદ્ધાસમન્વિતઃ ॥

તત્તત્પિતૃણાં ભવતિ પરત્રાનન્તમક્ષયમ્ ॥ ૨૭૬ ॥

પુરૂષ, શ્રદ્ધાથી યુક્ત યદ્ય યોગ્ય વિધિથી જે જે પદાર્થો આપેછે તે તે પદાર્થો પરત્રોક્ષમાં પિતૃઓની તુષિને માટે અનંત તથા અક્ષય થાયછે. ૨૭૬.

શ્રદ્ધાયુક્ત પુરૂષ સાશ્વત્વિધિપ્રમાણે જે જે પદાર્થો આપેછે જે જે યોગ્ય અથવા પિતૃઓના વૃદ્ધેશથી આપેછે તે પિતૃઓની તુષિમાટે અનંત તથા અક્ષય થાયછે. અનંત શબ્દ કાવના અવધિનો નિર્બંધ કરેછે અને અક્ષય શબ્દ આપેલું અન્ન ખૂટતું નથી એમ જણાવેછે

શ્રાદ્ધમાટે શ્રેષ્ઠ તિથિઓ કહેછે—

કૃષ્ણપક્ષે દશમ્યાદૌ વર્જયિત્વા ચતુર્દશીમ્ ॥

શ્રાદ્ધે પ્રશસ્તાસ્તિથયો યથૈતા ન તથેતરાઃ ॥૨૭૭॥

કૃષ્ણપક્ષમાં દશમીથી આરંભી ચતુર્દશીવગરની તિથિઓ શ્રાદ્ધમાં જેવી શ્રેષ્ઠ છે તેની બીજી તિથિઓ નથી. ૨૭૭

દશમીવગરે શ્રેષ્ઠ જણાવેલી તિથિઓમાં પણ શ્રાદ્ધનું વિશેષ ફળ છે બીજી તિથિઓમાં પણ શ્રદ્ધા હોય તો શ્રદ્ધ વરૂં પણ ચતુર્દશી તો નિષિદ્ધ છે એ તિથિમાં તો માત્ર સશ્વથી દહ્યાયા હોય તેઓનું જ શ્રદ્ધ ઘટી શકે છે ચાણક્યકથ કહેછે કે—જ્ઞાતિર્થષ્ઠય સર્વેકામાનાપ્રોતિ શ્રાદ્ધદઃ મદા ॥ પ્રતિપત્ત્યર્મૃતેષ્વેકા વર્જયિત્વા

૧ અમાવાસ્યા ગતે સોમે છાયા યા પ્રાદ્યમુશી મયેત્ ॥

ગજચ્છાયા તુ સા પ્રોક્તા તત્ત શ્રદ્ધ પ્રકલ્પયેત્ ॥ (મત્તમાસતત્ત્વ)-

ચતુર્દશી ॥ શમેણ નુ હતા ચે વં તેખ્યસત્ર પ્રદીયતે ॥ એટલે એક ચતુર્દશીને
છાત્રીને પ્રતિપદ્ધવગેરે તિથિઓમાં સદા શ્રાદ્ધ આપનારો પુરુષ જ્ઞાતિમાં શ્રેષ્ઠતા-
વગેરે સર્વ મનોરથોને પામેછે, જેઓ ગરુડથી દલ્લાયા હોય તેઓને ચતુર્દશીને
દિવસે દેવામાં આવેછે, સર્વજનારાયણ કહેછે કે—ચતુર્દશીવર્જમશામ્નહતાનામ્ ।
એટલે જેઓ ગરુડથી દલ્લાયા ન હોય તેઓના શ્રાદ્ધમાં ચતુર્દશીને છાત્રી દેવી.

એકીની ગણનામાં આવતાં તિથિનક્ષત્રોમાં શ્રાદ્ધ કરવાનું
દ્વિગ તથા એકીની ગણનામાં આવતાં તિથિનક્ષત્રોમાં શ્રાદ્ધ કર-
વાનું દ્વિગ કહેછે—

યુક્ષુ કુર્વન્દિનક્ષેપુ સર્વાન્કામાન્સમશ્રુતે ॥

અયુક્ષુ તુ પિતૃન્સર્વાન્પ્રજાં પ્રાપ્નોતિ પુષ્કલામ્ ॥૨૭૮॥

એકીની તિથિઓમાં તથા એકીના નક્ષત્રોમાં શ્રાદ્ધ કરવાથી સધળા
કનિષ્ઠ પદ્ધતિને પામેછે અને એકીની તિથિઓ તથા નક્ષત્રોમાં પિતૃઓનું
શ્રાદ્ધ કરવાથી પુષ્કળ પ્રજાને પામેછે ૨૭૮

બીજી તથા ત્રીજીવગેરે એકીની તિથિઓ અને બરણી તથા રોહિણીવગેરે
એકીનાં નક્ષત્રોમાં શ્રાદ્ધ કરનાર પુરુષ મધળા ઇષ્ટપદ્ધતિને પામેછે અને પદ્ધતિ
તથા ત્રીજીવગેરે એકીની તિથિઓ તથા અશ્વિની અને કૃત્તિકાવગેરે એકીના નક્ષ-
ત્રોમાં શ્રાદ્ધ કરનાર પુરુષ ધન તથા નિશ્ચયી યુક્ત પુત્રાદિ સતતિ પામેછે .

પિતૃકર્મમાં કૃષ્ણપક્ષની પેઠે અપરાહણ સમય વધારે શ્રેષ્ઠ છે
એમ કહેછે—

યથા ચૈવાપરઃ પક્ષઃ પૂર્વપક્ષાદ્વિશિષ્યતે ॥

તથા શ્રાદ્ધસ્ય પૂર્વાહ્ણાદપરાહ્ણો વિશિષ્યતે ॥૨૭૯॥

શ્રાદ્ધને માટે જેમ પૂર્વપક્ષથી કૃષ્ણપક્ષ અધિક ગણાયછે તેમ પૂર્વાહ્ણથી
અપરાહ્ણ પણ અધિક ગણાયછે. ૨૭૯

પૂર્વપક્ષ એ અહીં શુકલપક્ષનો જ પર્વાય છે, કારણકે “ચૈત્રમાસના શુ-
કલપક્ષથી માસોનો આરંભ થાયછે” એવું જ્યોતિષશાસ્ત્રનું વચન છે, તેથી પૂર્વ-
પક્ષ તે શુકલપક્ષ જ ॥ અને અપરપક્ષ તે કૃષ્ણપક્ષ છે, કૃષ્ણપક્ષે દશમ્યાદી
એ મહોત્સમાં શ્રાદ્ધને માટે કૃષ્ણપક્ષની શ્રેષ્ઠતા કહી છે તેથી અહીં તે જ દાખલો

એને અર્ચણ કરનાર યદ્યપિતૃઓની પ્રસન્નતાને બદલે તેના ક્રોધનું પાત્ર યદ્યપિ તેથી વામ્નાશ્વસના માસથી જે બાર વર્ષની તૃપ્તિ દેખાડી તે, મોઢથી તેવા રીવાજમા ફોસલાઓની માનીનતા દર્શાવી છે. વળી સાસ્ત્રોની આ પણ એક ચાતુર્યપદ્ધતિ છે કે જે નુપ્તશાનકારક રીવાજ લોકોની રચિતું પાત્ર યદ્યપિ પડે. હોય તેવા રીવાજને એન્દ્રમ દરેકરીતે છોડવાની તેમા આજ્ઞા દરવામા આવતી નથી પણ તેવા રીવાજને યુક્તિપૂર્વક સંચાલવામા આવેછે. યુક્તિપૂર્વક સંચાલવામા આવેછે એટલે તેવો રીવાજ હંમેશા ચાતુર્ય રાખવામા હોય બતાવી અમુક અમુક પ્રસંગ ન ચાતુર્ય રાખવાનું ફળ જણાવવામા આવેછે. આથી તેવા રીવાજમાથી પુરુષની પ્રવૃત્તિ ઓછી યદ્ય અમુક અમુક પ્રસંગે રહેછે તે પછી તેવા પ્રસંગોમા તે રીવાજ ચાતુર્ય રાખવામા પણ તેની અરચિ યાત્ર તેવું કાઢ બતાવેછે. તેમા પણ એન્દ્રમ અરચિ કરાવવા જતા પણ અગ્નિદારી ન બનેવ માણસ અથવા છાત્રી બની કરી પતિત થઈ જવાનો પણ ભય રહેછે તેથી અરચિ કરાવતા વચમા જરા રચિ રાસી તેના મનની તપાસ લઈ લે અને છેવટ પૂર્ણ અરચિ કરાવી પૂર્ણ થઈ અને હિતરૂપ રીવાજપર તેને નિયતિવાળો કરી દેછે. આવી ન રીતે આર્હી પણ માસબક્ષણના જગલી રીવાજને હંમેશાથી બેચી પિતૃઓના શ્રાદ્ધના પ્રસંગમા જ લઈ લીધો. તેમા પણ મૂળ ફળ જેવા ઉત્તમ પદાર્થોનરતા મત્સ્યવગેરેના માસનું વિશેષ ફળ વાળુ અને એમ કઠિને બીજા દિવસોમા નહિ પણ શ્રાદ્ધપ્રસંગમા જ માસબક્ષણના રીવાજને લાવી મૂક્યો. પછી અમુક અમુક પ્રાણીના માસનું વધુત્તમ ઓધુ ફળ જણાવી સંધળા પ્રકારના માસ બક્ષણમા કંઈ ઇ અરચિનું બીજા રોપી દીધું છેવટ ગાયના દુધ અને દૂધ પાકપર પિતૃઓની તૃપ્તિ વિશેષ છે એમ લાસી મૂક્યું પણ તે પછી વળી વામ્નાશ્વસના માસની વાત મૂકી રમૂલાખનનન્યાયથી માન્યરચિ જે દબાઈ ગઈ હતી તેને વિશેષ નબળા પાડવાના હેતુથી ફરી ઉઠવાથી આગળ જરી અને હવે પછીના પ્રલાકમા અનંત તપ્તિ આપનારા બીજા પદાર્થો મળ્યાની તેને પણ છેવટ ઉગારી દીધી છે.

શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓને અનંત તપ્તિ આપનારા ન્યા પદાર્થો છે તે જણાવેછે—

કાલશાકં મહાશલ્કાઃ खङ्गलोहामिषं मधु ॥

आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥૨૭૩॥

જાનતા મહાશલ્ક નામના મધ્ય નેરો અને તાનારગરાજો બકરો એ-
ઓનું માસ, મધ અને મધગા મુન્યન્ના પિતૃઓને અનંત તૃપ્તિ આપેછે ૨૭૩-

કાશરામનુ બીજુ નામ આદ્યાર છે અને ગુજરાતીમાં તેને કરી કહે છે, મદારામનુ બીજુ નામ ચિત્ર મત્સ્ય છે મુનિવેદોના ઉપધોમમાં આવતા નીવાર એવે નાનવીવોરે મુન્યન કહેવાય છે આ પ્રોક્તમાં પણ અનત તૃપ્તિ આપનારા પદાર્થોમાં છેવટ મુન્યન જે કાંઈ પણ પ્રકારની વિસાના દોષના સ્વભાવવશના જ છે તેઓને વધ તેઓનું સર્વથી શ્રેષ્ઠપણ મુન્યનું છે

હવે અક્ષય તૃપ્તિનો હેતુભૂત કાલ બતાવે છે—

ચત્કિશ્ચિન્મધુના મિશ્રં પ્રદદ્યાત્તુ ત્રયોદશીમ્ ॥

તદપ્યક્ષયમેવ સ્યાદ્દર્પાસુ ચ મઘાસુ ચ ॥ ૨૭૪ ॥

વરા ૧૧માં મઘા નક્ષત્રયુક્ત ત્રયોદશીને વિષે મઘથી યુક્ત કરેલું જે કાંઈ યોગ્ય અનાંધિ પિતૃઓને આપે તે પણ અક્ષય થાય છે ૨૭૪

વર્ષામનુ મઘા નક્ષત્ર અને ત્રયાશી આ ત્રણ યાત્ર સાથે હોય ત્યારે મધ અને ધી મેળવેલ યોગ્ય અન્ન પિતૃઆના ઉદ્દેશથી આપવામાં આવે તેપણ પિતૃઓને અક્ષય તૃપ્તિ આપનાર છે

ઉપર જણાવેલા યોગની વિશેષ પ્રગતિ કહે છે અને તેની સાથે ગજન્ધાયાશ્રાદ્ધની પણ પ્રગતિ કહે છે—

આપે નઃ સ કુલે જાયાદ્યો નો દદ્યાન્નયોદશીમ્ ॥

પાયસં મધુસર્પિર્મ્યાં પ્રાકૂળાયે કુઞ્જરસ્ય ચ ॥ ૨૭૫ ॥

પિતૃઓ આગા ૧ મેઠે ૭ અમારા કુળમાં એવો મધ પુરવ ઉત્પન્ન થ તે કે જે ત્રયોદશીને વિષે તથા મીઠા નિધિમાં દાથીની ૧૧૧ પૂનર્દિશમાં પડતી દોડ તેમાં અમેને મન તથા ધીમનિત મુખપાન આપે ૨૭૫

વરાકાળમાં મઘાયુક્ત ત્રયોદશી જે પ્રથમના ત્રયોદશી કહેવાય છે તે જ અહીં લેવાની છે તેમાં પણ ભાદ્રપદમાંસની પૂર્ણિમા ગયા પછી મઘાનક્ષત્રયુક્ત ત્રયોદશીને દિવસે મધસદિત દૂધપાસ્થી શ્રાદ્ધ કરેલું એવું રાજસ્મૃતિનું વચન છે તેથી આ સ્થળે તેમ જ પ્રથમના ત્રયોદશી ભાદ્રવામાંસના કૃષ્ણપક્ષની ત્રયોદશી લેવાની છે દાથીની પૂનર્દિશમાં ગયેલી છાયામાં એટલે અપરાધ પછીના કાળમાં યોગ દિવસ રહે ત્યાર દાથીની છાયા પૂનર્દિશમાં ધણી વિરતીજી હોય છે તેમાં શ્રાદ્ધલેખને જમાડે તેની પહેલાનું વ્રમ દાથીની ગાયમાં ન થઈ શકે તો તે તેની પાસેના બીજા પ્રદેશમાં કરવું એકે તે અગત્ય છે

સહ હોય છે કે આજ કરવામાં જેમ શુદ્ધપક્ષકરતાં કૃષ્ણપક્ષ એક ॥ તે જ રીતે આજ કરવામાં વિવસના પૂર્વભાગકરતાં અપરભાગ એક છે, કૃષ્ણપક્ષ અને અપરાદ્ધુકાળની વિશેષ પ્રસાંસા કરી તેથી સૂચ્યું છે કે શુદ્ધપક્ષ અને પૂર્વાદ્ધુકાળમાં પણ આજ થઈ શકે ખરું, સર્વસનારાયણ હોય છે કે—અપરપક્ષે અપરાદ્ધુ-
ન્વાસમયે પૂર્વપક્ષે પૂર્વાર્ણે ચ કાર્યમાત લખ્યતે । એટલે આ પ્રકરણમાં એમ સમજી શકાય છે કે કૃષ્ણપક્ષ અને અપરાદ્ધુકાળમાં આજ કરવાનું ન બને તો શુદ્ધપક્ષ અને પૂર્વાદ્ધુકાળમાં પણ કરી શકાય છે, પણ પિતૃઓને માટે પહેલે દરજ્જે અપરાદ્ધુ કાળ જ યોગ્ય છે શ્રુતિ પણ છે કે—અપરાદ્ધુ વિતૃણામ્ । એટલે પિતૃઓને માટે અપરાદ્ધુ કાળ છે.

આજને માટે બીજા પણ આવશ્યક નિયમો હોય છે—

પ્રાચીનાવીતિના સમ્યગપસવ્યમતન્દ્રિણા ॥

પિતૃમાનિધનાત્કાર્યં વિધિવદ્ધર્મપાણિના ॥ ૨૮૦ ॥

જમણા ખખાઉપર યજ્ઞોપવીત ચાખી, આજસ્પતો ત્યાગ કરી, પિતૃનીયંથી દાઢમાં દર્ભ ગળી શાસ્ત્રપ્રમાણે સમાધિપર્યંત પિતૃમ વધિ કર્મ કરવું. ૨૮૦.

મૂળમાં આનિધનાત્ પદ છે જેનો આજની મર્માભિપર્યંત એપ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તેનો “પિતૃકર્મ શુદ્ધપર્યંત કરવું” એવો અર્થ પણ કરવામાં આવે છે પિતૃતીર્થ અને કંદેરું તે બીજા અધ્યાયના ૫૬ માં ૪૭૦૫માં જણાવેલ છે

આજમાં નિષિદ્ધ સમયોનો નિર્દેશ કરે છે—

રાત્રો આજ્ઞં ન કુર્વીત રાક્ષસી કીર્તિતા હિ સા ॥

સન્ધ્યયોરુભયોશ્ચૈવ સૂર્યે ચૈવાચિરોદિતે ॥ ૨૮૧ ॥

રાત્રિમાં આજ કરવું નહિ, કાગળુકે રાત્રિને રાત્રીગીરુપ કહેલી છે તેમ જ બંને સંધ્યામાં અને સૂર્યના ઉત્થાને વિશેષ અમય ન થયો હોય ત્યારે પણ આજ કરવું નહિ. ૨૮૧.

રાત્રિમાં આજ કરવું નહિ કારણકે આજને નહ દરનાસ સુરોના ચોમથી મન્વાન્દિએ રાત્રિને રાક્ષસીરુપ કહેલી છે તેમજ બંને સંધ્યામાં પણ આજ કરવું નહિ, વળી સૂર્યના ઉદયને અધિક વખત ન થયા હોય તે સમય એવે સૂર્યોદયથી ત્રણ મુહૂર્તસુધીનો પ્રાતઃકાળ કહેવાય છે. તેમાં પણ આજ કરવું નહિ. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે “સૂર્યો દેખા દેખાય ત્યાંથી ત્રણ મુહૂર્તસુધી સૂર

આકાશમાં ચંદ્રે તે સમય પ્રાતઃભવ કહેવાયછે, કે જો, દિવસનો પાયમેા બાજ
 છે " અહીં કેટલાએક સંમ કરેછે કે આ પ્રલોકમાં રાત્રિવરે સમયોનો શ્રાદ્ધમાટે
 નિરેય કયો પશુ શ્રાદ્ધમાં રાત્રિવરે દાગની પ્રાપ્તિજ નથી અને પ્રાપ્તિવર
 નિર્વેધ થઈ નહિ. તોપણ આ પ્રલોકને વગર જરૂરનો શ્રાદ્ધમાટે નહિ ગણવો જો-
 ઇએ? આ સંકાનું સમાધાન એ છે કે આ નિર્વેધ જ નથી પણ અહીં તો પર્યુ-
 દાસ છે, જ્યાં નિર્વેધવાચક નકાર પોતાના ઉત્તરપદસાથે અન્વય પામતો હોય
 ત્યાં પર્યુદાસ કહેવાયછે, નિર્વેધ તો રાત્રિપ્રાપ્તિનો અથવા વિધિપ્રાપ્તિનો જ યાયછે,
 અહીં રાત્રિપ્રાપ્તિનો નિરેય કહેવાય તેમ નથી કારણકે રાત્રિથી નિત્યસંશ્રાદ્ધની
 પ્રાપ્તિ નથી તેમ અહીં વિધિપ્રાપ્તિનો નિર્વેધ પણ મનાવ તેમ નથી કારણકે
 તેમ માનવા જઈએ તો "પોડસિનુ મદભ્ય કરુ અને પોડસિનુ મદભ્ય ન વરુ"
 એ વાક્યની પેઠે અહીં વિકલ્પ પ્રાપ્ત થાય, માટે આ વાક્યને પર્યુદાસરૂપે ગણવું
 એ / ઉચિત છે એવીરીતે પર્યુદાસ કરાવેલ રાત્રિવરેથી બીજા નાળમા શ્રાદ્ધ કરવું
 એના અર્થે નિકળેછે જેમ અનુનાળથી બીજા વજ્રતિમા વેં યજામહે એ મંત્રની
 પ્રવૃત્તિ થાયછે તેમ અહીં રાત્રિવરેથી બીજા નાળમા શ્રાદ્ધની પ્રવૃત્તિ થાયછે.

આ અધ્યાયના ૧૨૩ માં પ્રલોકમાં છેવટ કુર્યાન્માગાનુમાનિકમ્
 એ વચનથી પિંડાન્વાહાર્યઃ શ્રાદ્ધ પ્રત્યેક માસે કરવાનું છે પણ
 જો તેમ ન બની શકે તો છેવટ એક વર્ષમાં ત્રણ સમય તો કરવું
 જોએ; તે ત્રણ સમય બતાવેછે—

अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ॥

हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्त्रहम् ॥ २८२ ॥

ઉપર હોવા વિધિથી વર્ષમાં ત્રણ સમયે હેમન્ત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષામાં
 શ્રાદ્ધ કરવું અને પાંચયજ્ઞિકમંત્રથી શ્રાદ્ધ પ્રત્યેક માસે કરવાનું છે તેનો જ અર્થ, સ-
 વનાળમાં ત્રણ વખત કરવાનો નિર્વેધ જ્યાં છે

પિંડાન્વાહાર્યઃ શ્રાદ્ધ એ પ્રત્યેક માસે કરવાનું છે તેનો જ અર્થ, સ-
 વનાળમાં ત્રણ વખત કરવાનો નિર્વેધ જ્યાં છે

પિતૃયજ્ઞનો અંગણૂત હોમ લૌકિક યજ્ઞમાં ન થઈ શકેતો
 હોવાથી અન્વાધાનવાળા શ્રાદ્ધથી અમાવાસ્યાસિવાય બીજી
 તિથિમાં શ્રાદ્ધ ન થઈ શકવાનું જણાવેછે—

न पेतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥

न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मन् ॥ २८३ ॥

શ્રાદ્ધસંબંધી હોમ લૌકિક અગ્નિમાં કરવામાં આવતો નથી અને જેણે અગ્નિનું આધાન કરેલું છે એવા દ્વિજને અમાવાસ્યાવગર ખીજું શ્રાદ્ધ કરવાનું નથી. ૨૮૩.

અંત્રઃ સોમયમાખ્યા ચ । (અં ૩ શ્લો ૨૧૨) એ પ્રમાણે પ્રથમ આવી ગયેલા વાક્યથી વિધાન કરવામાં આવેલો શ્રાદ્ધસંબંધી હોમ શ્રાતસ્માર્ત્તસિવાચના લૌકિક અગ્નિમાં કરવામાટે શાસ્ત્રમાં કહેલું નથી તેથી લૌકિક અગ્નિમાં અર્ચના કરણને હોમ કરવો નહિ નિરગ્નિક દ્વિજે તો અગ્ન્યમાવે તુ વિપ્રસ્ય પાણાવેવોપપાદયેત્ (અં ૩ શ્લો ૨૧૩) એ વચનથી બ્રાહ્મણના હાથમાં અર્ચના કરણ કરવાનું છે તેથી અગ્ન્યાધાનવાળા બ્રાહ્મણને જ અમાવાસ્યાવગર હું પણ પક્ષમાં દરામીવગેરે તિથિઓમાં શ્રાદ્ધ કરવાનું કહેલું નથી. પણ પિતાની મરણતિથિનું શ્રાદ્ધ તો અવશ્યકત્ત્વ હોવાને લીધે ખીજી તિથિઓમાં પણ નિષિદ્ધ નથી.

“પંચયજ્ઞસંબંધિ શ્રાદ્ધ પ્રત્યેક દિવસે કરવું.” એમ અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે તે નબની શકે તો પિતૃઓના જલતર્પણમાં નથી પણ સિદ્ધિ કહે છે—

યદેવ તર્પયત્યદ્ધિઃ પિતૃન્સ્નાત્વા દ્વિજોત્તમઃ ॥

તેનૈવ કૃત્સ્નમામોતિ પિતૃયજ્ઞક્રિયાફલમ્ ॥ ૨૮૪ ॥

. બ્રાહ્મણ સ્નાન કરીને જળથી જે પિતૃઓનું તર્પણ કરે છે તેથી જ સધળું પિતૃયજ્ઞક્રિયાનું ફળ પામે છે. ૨૮૪.

આથી નિત્યતર્પણની આવશ્યકતા જતાવી છે.

શ્રાદ્ધના ઉદ્દેશ્ય પિતૃઓની દેવરૂપતા જણાવે છે—

વસૂન્વદન્તિ તુ પિતૃન્ રુદ્રાંશ્ચૈવ પિતામહાન્ ॥

પ્રપિતામહાંસ્તથાદિત્યાઞ્ શ્રુતિરેષા સનાતની ॥ ૨૮૫ ॥

પિતૃઓને વસુ કહે છે, પિતામહાને ઋદ્ર કહે છે અને પ્રપિતામહાને આદિત્ય કહે છે. આ સનાતન શ્રુતિ છે ૨૮૫

મનુષ્યને મહાપુરુષો પિતૃઓને વસુદેવતા. પિતામહાને ઋદ્ર દેવતા અને પ્રપિતામહાને આદિત્ય, દેવતા કહે છે. માટે શ્રાદ્ધમાં પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહનું વસુ, ઋદ્ર અને આદિત્યરૂપે ધ્યાન કરવું. એટલા માટે જ પેલીનક્ષિ

કહેછે કે—ય એવ વિદ્વાન્ પિતૃન્યજતે યસ્યો રદ્રા આદિત્યાધ્યામ્ય પ્રીતા ભવન્તિ ।
એટલે જે એ પ્રમાણે જાત્રીને પિતૃઓનુ યજન કહેછે તેને વસુઓ, રદ્રો અને
આદિત્યો પ્રસન્ન થાયછે

નિત્ય ઉત્તમોત્તમ ગણાતાં ભોજનવાળા થવું તેની ભલા-
મણ કરેછે—

વિધસાશી ભવેન્નિત્યં નિત્યંચામૃતભોજનઃ ॥

વિધસો ભુક્તશેષં તુ યજ્ઞશેષં તથાઽમૃતમ્ ॥ ૨૮૬ ॥

નિત્ય વિવસનુ ભોજન કરનાર થવું અને નિત્ય અમૃતનુ ભોજન કરનાર
થવું વિપ્રાદિકના ભોજન પત્રી જે રૂપે ટોપ તે વિપ્રસ કહેવાયછે અને યજન
શેષ અમૃત કહેવાયછે ૨૮૬

સર્વના વિધસનુ ભોજન કરવું અને સર્વના અમૃતનુ ભોજન કરવું, આ
પ્રકરણમાં વાપરેલા વિધસ તથા અમૃતસંપદના અર્થ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી જણાવેછે
કે વિપ્રાદિકનુ ભુક્તશેષ વિધમ કહેવાય તથા દર્શ પાલ્કીમાંસવગેરે યજ્ઞોનુ જે
પુરોહિતવગેરે શેષ હોય તે અમૃત કહેવાય

આ અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરવાની સાથે હવે પછીના
અધ્યાયના આરંભમાં આવનાર પ્રકરણનું સૂચન કરેછે—

एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकम् ॥

द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ ૨૮૭ ॥

આ પંચમહાયજન નધી સરગુ વિધાન તમોને કહ્યું દવે બ્રાહ્મણોની
વૃત્તિ નધી વિધાન સાંભળો ૨૮૭

પાર્ણશ્રાદ્ધસળ નધી હવે નિવૃત્તા મદેવાને લીધે આ અગ્રારમાં પંચયજ્ઞ
પણા કર રતી ગયા છે તોપણ અહીં પંચયજનનુ પ્રદક્ષ કરીને જે ઉપસંહાર કર્યો
તે પંચયજ્ઞોની પૂજ્યતા દર્શાવવામાટે છે

આવીરીતે આ અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે વિવાહ, પંચયજ્ઞ અને
આદ્યનુ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

શ્રદ્ધાસંપન્ન જિજ્ઞાસુઓ અને ભગવદ્ભક્તોમાટે
પરમાનંદ પામવાનું એક સર્વોત્તમ સાધન

શ્રી કૃષ્ણ ચરિત્ર :

અર્જુન અને ઉદ્ધવસરખા શ્રદ્ધાસંપન્ન જિજ્ઞાસુ અને ભગ-
વદ્ભક્તોને ધર્મ તથા જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપનારા
પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણભગવાનનું આ પવિત્ર વૃત્તાંત સૌ દ્રાષ્ટ્રોએ
અવશ્ય વાંચવા યોગ્ય છે.

આ પુસ્તકમાં કુંસનો પર્વજન્મ, શ્રીકૃષ્ણ જન્મ, પૂત્ર-
નાનો નાશ, બાગલીલા, ગોવર્દનોહરણ, કલંબકીડા, અકૂરનો
ભક્તિભાવ, ગોપીઓનો પ્રેમ, મથુરામાં ધનુર્લગ, કુવલ્યાપીડનો
નાશ, કુંસનું મૃત્યુ, કાળયવનનો નાશ, રૂક્મિણીદરણ, પ્રયુક્તની
પ્રાપ્તિનું વર્ણન, ભૌમાસુરનો નાશ, પારિજનનમાટે પ્રયત્ન, પ્ર-
ભાવતીનું પાણિમદણ, ભાનુમતીનો વિવાહ, ક્રાલ્પદત્તનો મત,
જંગલમાં મરણ, શિશુપાલનો નાશ, શાસ્વતી સાથે યુદ્ધ,
મુદ્રામાની ભક્તિ, નારડનો મોહ, અનિરૂદનો વિવાહ તથા પાંડ-
વોનો પદ્મવર્ચસ અને રસિક કથાઓનો મમાવેશ ઘણી મનપસંદ
દગથી કથામા આવેલ છે તે વાંચનાં અંતઃકરણમાં શ્રદ્ધા,
ભક્તિ અને આનંદ પ્રકટ થાય છે.

૬૬ ઉંમી આપેશ ૬૦ કામ અંત કિંમત ૩૧ રૂ. ૨ એ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર-કાઠિયાવાડ.

✧ મણિમનુસ્મૃતિ. ✧

અધ્યાય ૪ થો.

પહેલા અધ્યાયના છેવટ ભાગમાં આ શાસ્ત્રના વિષયોના અનુક્રમ આપતાં શ્રાદ્ધકલ્પ પછી ૧૧૩ માં શ્લોકમાં વર્તીના સ્પષ્ટ જ એ વાક્યથી પ્રતિજ્ઞા કરેલ હોવાથી અને ગૃહસ્થાશ્રમની સ્થિતિ વૃત્તિને અધીન છે તેથી ગૃહસ્થાશ્રમપછી તત્ત જ વૃત્તિઓ કરેલી જોએ તોપણ ગૃહસ્થપણું બ્રહ્મચર્યપછી થાય છે તેથી અહીં પ્રથમ બ્રહ્મચર્ય અને ગૃહસ્થાશ્રમનો સમય બતાવે છે—

ચતુર્થમાયુષો ભાગમુપિત્વાઽયં ગુરૌ દ્વિજઃ ॥

દ્વિતીયમાયુષો ભાગં કૃતદારો ગૃહે વસેત્ ॥ ૧ ॥

દ્વિજો આયુષના પ્રથમના એકા ભાગ પર્વત ગુરુને ગેર ગરી આયુષના બીજા ભાગમાં જીને પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગહેતુ ૧

સામાન્ય ગીતે જ્ઞાતાયુર્વે પુરુષ ૧ એ વચન પ્રમાણે પુરુષનું આયુષ સૌ વર્ષનું ગણાય છે તેના ચાર વિભાગ કરવા જોએ એ- એક વિભાગ પચ્ચીસ પચ્ચીસ વર્ષનો થાય જે કે બ્રહ્મચર્ય કરવા વર્ષ પાછળ તેની સ્પષ્ટ વિગત ત્રીજા અધ્યાયના આરભમાં આપી છે તોપણ અહીં ફરીથી સ્મરણ આપ્યું છે કે સમગ્ર આયુષનો પહેલો ચતુર્ધાસ ગુરુને લા રહી બ્રહ્મચર્ય પાળી વિધાબ્યાસ કરવો અને તે પછી બીજો ચતુર્ધાસ ગૃહસ્થાશ્રમી થઈને રહેવું આવી રીતે આ વાક્ય માત્રાસ અનુવાદ માત્ર હોવાથી પ્રથમ સમયનું જે સ્પષ્ટ વિધાન કરવામાં આપ્યું છે તેને કદપણ વિરોધ આવે છે એમ ગણવું નહિ

બ્રાહ્મણ શ્રુત્યે કેવી વૃત્તિ રાખવી તેનો સામાન્ય નિર્દેશ.
કરેછે—

અદ્રોહેણૈવ ભૂતાનામલ્પદ્રોહેણ વા પુનઃ ॥

યા વૃત્તિસ્તાં સમાસ્થાય વિપ્રો જીવેદનાપદિ ॥ ૨ ॥

બ્રાહ્મણે આપત્તિવગરના સમયમાં સર્વ પ્રાણિઓનો દોહ કર્યાવગર અને તેમ ન બની શકે તો થોડા દ્રોહથી જે આશ્ચર્ય થાય તેનો આશ્રય કરી શુભિત ચલાવવું. ૨.

ખીજાંઓને કંઈપણ પીડા ન થાય તેવી ગીતે તિથોં તથા અયાચન-વગેરે જે વૃત્તિ છે તે અદ્રોહ કહેવાય કેવળ દિંસા જ દ્રોહ કહેવાય એમ નથી. કારણકે દિંસાનો તો નિષેધ કરેલો છે. અદ્રોહથી અથવા તેમ ન બની શકે તો અલ્પદ્રોહથી જે આશ્ચર્યકારો ઉપાય હોય તેનો આશ્રય કરી જીવગેરે પોષ્યવર્જથી તથા ખંચ્યજાના અનુદાનથી યુક્ત બ્રાહ્મણે આપત્તિવગરના સમયમાં જનિ ચલાવવી. પણ ક્ષત્રિયવગેરે લોકોએ તેમ કરવું નહિ. આપત્તિના સમયમાં વૃત્તિનો પ્રકાર દસમાં અંશમાં કહેવાયો. અહીં માત્ર આપત્તિવગરના સમયમાં કેવી વૃત્તિ રાખવી તેનો નિર્દેશ છે કે બ્રાહ્મણે તેવા સમયમાં યાચના કરી લોકોને સંતાપવા નહિ કારણકે યાચના કરી કરીને લોકોના મનમાં ખેદ ઉત્પન્ન કરવો તે દ્રોહ કહેવાય છે. એટલે પહેલે દરજ્જે યાચનાવગર જ શુભરાત ચલાવવું એ શ્રેષ્ઠ છે. પણ કહી યાચનાવગર શુભરાત ન ચાલે તો અલ્પદ્રોહથી એટલે થોડી યાચના કરીને પણ શુભરાત ચલાવવું એવી ફટ છે. વૃત્તિના પ્રકારણનો આ સામાન્ય ઉપદેશ ચક્ષ કરાવવો, બહુવર્ણ તથા અલ્પંત શુદ્ધ પ્રતિબદ્ધ કરવો એટલે જ્ઞાન લેવું તેના સંગ્રહને માટે છે.

ઉપરના શ્લોકથી પ્રતિદિન આશ્ચર્યકારો ઉપાય કલો અને આ શ્લોકથી ધનસંચયમાટે નિયમ કહેછે—

યાત્રામાત્રપ્રસિદ્ધયથ સ્વેઃ કર્મભિરગર્હિતૈઃ ॥

અક્લેશેન શરીરસ્ય કુર્વીત ધનસંચયમ્ ॥ ૩ ॥

દેવળ નિર્વાદને માટે અનિર્હિત પોતાનાં કર્મોથી અને સગીરને ક્યેશ પટે નહિ તેવી રીતે ધનનો સંચય કરવો. ૩.

ભાગમાટે નહિ પણ નિર્વાદમાટે ધનસંચય કરવો. સાત્ત્વિક વિધિપ્રમાણે કુટુંબનું પોષણ તથા નિવૃત્તીના અનુદાનપૂર્વક પ્રાણરિપતિ નિર્વાદ કહેવાય છે.

એ' નિર્વાહમાટે ધનસચય કરવો તે પણ દવે કહેવામાં આવનાર જાતવગેરે સાધનોથી સારીરને કલેશ આપ્યાવગર ન કરવો.

આશ્ચરિકાનાં સાધનો જણાવેછે—

ઋતામૃતાભ્યાં જીવેત્તુ મૃતેન પ્રમૃતેન વા ॥

સત્યાનૃતાભ્યામપિ વા ન શ્વૃત્ત્યા કદાચન ॥ ૪ ॥

ઋતથી, અમૃતથી, મૃતથી, પ્રમૃતથી અથવા સત્યાનૃતથી પણ આશ્ચરિકા ચલાવવી પણ શ્વાનમૃતિથી કદીપણ આશ્ચરિકા ચલાવવી નહિ ૪

આમાં પૂર્વપૂર્વનું સાધન પાઠળના સાધનકરતા ઉત્તમ છે અને તેથી પૂર્વપૂર્વના સાધનના અભાવમાં ન પાઠળના સાધનમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે તે સાધનનું પ્રગટતપણ અને નિશ્ચિતપણ તેના તેના નામકપરથી ન જણાઈ રહેછે. છેવટના સત્યાનૃત નામના સાધનથી પાસે 'પણ' એ અવ્યય મૂકી તેમાં વિશેષ અશ્ચિ બતાવી છે અને શ્વાનમૃતિનો તો ચોખ્ખો નિષેધ ન કરેલો છે.

ઋતવગેરે શબ્દો પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી તેઓનો અર્થ જણાવેછે—

ઋતમુઞ્છશિલં જ્ઞેયમમૃતં સ્યાદયાચિતમ્ ॥

મૃતં તુ યાચિતં ભૈક્ષં પ્રમૃતં કર્પણં સ્મૃતમ્ ॥ ૫ ॥

ઉચ્છિત તથા શિલ ઋત કહેવાયછે, યાચનાવગર જે મળે તે અમૃત કહેવાયછે, યાચના કરીને મેળવેલા શિક્ષાત્રને મૃત કહેવું છે અને ખેતી કરવી તેને પ્રમૃત કહેવું છે ૫

જના જવાની અડચણ ન હોય એવા ધાન્યના ખેતરખજાવગેરે પવિત્ર રથગોમાંથી જે આમળાવટે એકએક દાણે વીણી ભેઈવ ધાન્ય એકઠું કરવું તે ઉચ્છિત અને ધાન્યના હુંડા એકઠા કરવા તે સિવવૃત્તિ કહેવાયછે આ બન્ને વૃત્તિઓ સલસોકની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ હોવાથી ઋત એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. યાચનાવગર જે મળે તે અમૃતની પેઠે સુખનું કારણ છે માટે અમૃત કહેવાયછે. પ્રાદના કરવાથી મળેલો બિદ્યાસમૃદ્ધ મરણને સારણે જવાગેલી પીડા ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી મૃત કહેવાયછે, સાન્નિક્યદરમ્ભ માનવાની એ બિદ્યા નહિ રાખેલા આખાવગેરેની સમજની, પણ રાખેલા અજની સમજની નહિ કારણકે તેનાથી ખીજના અગ્નિમાં પાકેલા અન્નવડે પેલાના અગ્નિમાં હોમ થઈ રાકતો નથી પૃ-
થીમાં રહેવ અને પ્રાણીઓના મરણનું કારણ હોવાથી તથા ઘણા કદના કારણ-
રૂપ હોવાથી ખેતી વિશેષે વૃત્તિ મૃતનેવી છે તેથી પ્રમૃત કહેવાયછે

સત્યાનૃત તથા શ્વૃત્તિનો અર્થ કહે છે તથા તેની અર્થો-
અર્થતા દર્શાવે છે—

સત્યાનૃતં તુ વાણિજ્યં તેન ચૈવાપિ જીવ્યતે ॥

સેવા શ્વૃત્તિરાધ્યાતા તસ્માન્ત્તાં પરિવર્જયેત્ ॥ ૬ ॥

શાંતિ મન્યાનૃત કહેવાય છે તેનાથી પણ આછરિય અતારી મન્યારે
પણ નેના નથી તે શ્વૃત્તિ કહેવી છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો ૬

પણ કરી સત્ય તથા અસત્યન્યવદારની બેનમેજથી થઈ શકે છે માટે અથવા
સત્ય એવે પોતાનું ધન અને અનૃત એવે પારકું ધન એ બેના તાગથી થઈ
શકે છે માટે વાણિજ્ય એવે વેપાર સત્યાનૃત કહેવાય છે આ ઉપરથી વાણિ-
જ્યમાં સત્ય તથા અસત્યનો ઉપયોગ કરવાની સામ્રતી આજ્ઞા છે એમ સમજવું
નહિ પણ સાચે તો વાણિજ્યમાં ધનને આને આવના બદલાવનું સ્વરૂપ બતાવ્યું
છે એમ સમજવું તેમ ચૈવાપિ જીવ્યતે । એ વાક્યમાં ચકારનું મદદ છે કે તેથી
તેથી વાણિજ્યની સાથે કુસીદૃત્તિને પણ મદદ કરી બાળનો ધણો
કરી આછરિકા ચલાવવી તે કુસીદૃત્તિ કહેવાય છે આ સત્યાનૃતશ્વૃત્તિથી પણ
વખતપર આછરિકા ચલાવવી પણ શ્વૃત્તિ કે જેનો અર્થ સેવા છે તેથી તો
આછરિકા ચલાવવી જ નહિ કારણ કે સેવાજીવનદ્રિયો સ્વેચ્છ અને સ્વામિના
વિરક્તાર ખમવા વગેરે દ્વિવા તથા ધનના સુમાનપણથી આનંદશ્વૃત્તિની દોવાને
દીવે શ્વૃત્તિ કહેવાય છે, તેથી તેનો ત્યાગ જ કરવો

ભોગમાટે ધનસચયનો કલેશ ખમવાનો નથી પણ પોતાના
અતે દુર્ગુણના નિર્વાહમાટે યોગ્યશ્વૃત્તિથી ધનમચયની અનુજ્ઞા આપી
અને હવે ધનમચયનું પરિભાષ બતાવે છે—

કુસૂલધાન્યકો વા સ્યાત્કુમ્ભીધાન્યક એવ વા ॥

ચ્યૈૃહૈકો વાપિ ભવેદશ્વસ્તનિક એવ વા ॥ ૭ ॥

કુસૂલધાન્ય- યનુ અથવા કુમ્ભીધાન્ય યનુ અથવા ચ્યૈૃહૈક યનુ અથ-
સ્તનિક જ યનુ ૭

જે શુદ્ધસ્થને લા નિલનેમિત્તિ વમદ્ભમાટે તથા પોષ્યરમના પોષ્યમાટે
ત્રણ વર્ષ અથવા તેથી પણ અધિક સમયસૂધી ચાને તેટલો પાકાર બરેલો હોય
તે કુસૂલધાન્ય કહેવાય છે એવી જ રીતે અન્ય વપર્યતના નિર્વાહસારનવાગો

દોષ તે કુલીધાન્યક કહેવાયછે તથા દિવસ પદોએ તેટલા ધાન્યવગેરેનો સ મદ કરનાર ધ્યદૈદિક કહેવાયછે અને આવતી કાલસુધી પણ નહિ અર્થાત્ એક જ દિવસ ચાડે તેટલા ધાન્યનો સ મદ કરનાર અશ્વરતનિક કહેવાયછે કેટલાએક એમ પણ માનેછે કે બાર દિવસ, છ દિવસ, ત્રણ દિવસ અને એક દિવસ ચાડે તેટલો સ મદ કરનાર અનુક્રમે કુસુવધાન્યક, કુલીધાન્યક, ધ્યદૈદિક અને અશ્વરતનિક કહેવાયછે.

ઉપર પ્રમાણે ચાર પ્રકારના સંમદ કરનારાઓના કૃદ્ધા તેઓમાં શ્રેષ્ઠાશ્રેષ્ઠતા બતાવેછે—

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ॥

ज्यायान्परः परो जेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ૮ ॥

ઉપર કહેવા કુસુવધાન્યકગેરે ચારે પ્રકારના મૃદમ્થ બ્રાહ્મણોમાં પણ પાછળપાછળના બ્રાહ્મણને શ્રેષ્ઠ જાણવો કારણ કે તે ઉત્તમ લોકોને પ્રાપ્ત કરનાર છે.

કુસુવધાન્યકમરતા કુલીધાન્યક શ્રેષ્ઠ છે, પદેવા એ બન્ને કરતા ધ્યદૈદિક શ્રેષ્ઠ છે અને પદેલા ત્રણે કરતા ક્રેદને જાભાવેલ અશ્વરતનિક શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે તે રતિના મકોચરૂપ ધર્મથી સ્વર્ગાટિક લોકોને મેળવનારા પુત્રોમાં શ્રેષ્ઠ છે જે સચર અરૂપકાળ ચાડે તેને અધિક ધર્મવાળો ગણે છે અને ધર્મના આધિ-ક્યથી ફળતુ પણ આધિક્ય છે વ્યવસ્થા આવી છે કે જે મોહોટા પરિમદવાળો, ધણા સતાનવાળો, પુત્ર ચવાની આશાવાળો અથવા અસ વિશક્ત પુત્રવાળો અને કન્યાઓનો વિવાહ કરવો જોને પાછળ હોય તેણે કુસુવધાન્યક યવ કારણ કે તેને તેવા વિશેષ સચવાની જરૂર પડે છે અને જે વૃદ્ધ હોય, પુત્રવાળો અને કૃતકૃલ્ય હોય તેણે બાકીના તથા પક્ષમાથી જેમાં પોતાના મનની સ્થિરતા રહે તે પક્ષનો આશ્રય કરવો. અહીં ચાર પ્રકારના મૃદમ્થ બ્રાહ્મણોમાં “પણ” એ અર્થ્ય મૂકીને સચવ્યું છે. પ્રથમ કહેલી છ પ્રકારની આશ્ચર્યાઓમાં પણ જે આશ્ચર્યા વિશેષ સ કોચવાળી અને પરિમદસ ચવાના દોષથી વિશેષ દૂર હોય તે વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે.

ઉપર જણાવેલા ચાર પ્રકારના સંમદ કરનારાઓમાં પાછળ-પાછળનાને શ્રેષ્ઠ જણાવ્યો તેનું વૃત્તિસંકોચરૂપ કારણ સમજાવેછે—

पट्कर्मको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ॥

द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ ૯ ॥

એ ગૃદમ્ય બ્રાહ્મણોમાં પ્રાપ્ત બ્રાહ્મણ ૭ કર્મોથી આશ્રમિકા ચલાવનાર હોયછે, બીજાને ત્રણ કર્મોથી નિરાંદ ચલાવેછે, ત્રીજાને કર્મોથી અને ચોથા પ્રકારનો, અભિમત્રથી શ્રવેછે ૯.

એ ચાર પ્રકારના બ્રાહ્મણોમાં પહેલો એમને કુસુમધાન્યક ૩ કર્મોથી આશ્રમિકા ચલાવેછે એમને જન, અવાચિત, ભેટ, કૃષિ, વાલ્મીજ્ય અને દુસીદ એ પ્રભે ઉપાયો લેછે બીજાને એમને કુમીધાન્યક હોયછે તે વાજન, અવાચન અને પ્રતિમદુ એ ત્રણ ઉપાયોથી આશ્રમિકા ચલાવેછે ત્રીજાને એમને ત્ર્યંદિક પ્રતિમદને શ્રેષ્ઠ ગણેલા નથી તેથી વાજન અને અવાચન એ બે ઉપાયોથી વર્તેછે અને ચોથાને એમને અશ્વસ્તનિક તે તો માત્ર ગ્રહસત્ર એમને અવાચનરૂપ એક જ ઉપાયથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવેછે કેવાઅક શિક્ષોગૃહસ્થિને પણ અભિ-મત્ર કહેછે અને પોતાનો માત્ર એક જ દિવસનો નિર્વાહ ચાલે તેમજ અનાજ એક એક માણસની પાસેથી દસ દસ બાર બાર કમ્બ જેટલુ લઈ એણે કરે તે શિવવૃત્તિ તથા તેથી પણ ઓછુ લઈ એણે કરે તે ઉગ્રવૃત્તિ એમ કહેછે

બ્રાહ્મણને માટે સર્વોત્તમ વૃત્તિ બતાવેછે—

वर्त्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ॥

इष्टीः पार्वयनान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा ॥ ૧૦ ॥

શિલોગૃહસ્થિથી આશ્રમિકા ચલાવનાર બ્રાહ્મણે અગ્નિહોત્રમાં જ તપશ્ચ થવું અને વેદના પર્વો તથા અપનોના અતમા કૃત્યામાં આસતી દષ્ટિ સર્વદા કરવી ૧૦.

શિલોગૃહસ્થિથી શ્રવતા બ્રાહ્મણે ધનસા ૪ બીજા કર્મો કરવાનું સામય્યે મહિ હોવાથી અગ્નિહોત્રમાં જ તપશ્ચ થવું તથા પર્વ અને અપનના અતમાં કરવામાં આવતી અર્ધાત્ ફરી પાંચમાસ અને આશ્રમજીવન કહિએ ૧૧

પવિત્ર વૃત્તિનું વિશેષ સ્વરૂપ કહેછે—

न लोकवृत्तं वर्त्तत वृत्तिहेतोः कथंचन ॥

अजिह्वामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ॥ ૧૧ ॥

બ્રાહ્મણે આશ્રમિકામાટે પ્રાપ્તપણ પ્રત્યે પામગ્લોપાતી પદ્ધતિપ્રમાણે વર્તવું નહિ પણ પાપગમ્બી, દોષગમ્બી અને ગુહ બ્રાહ્મણરૂપિને જ આશ્રય કરવો ૧૧

આશ્રમિકામાટે પામરોડોનું વર્તન, જે અસલ છતાં પ્રિય લાગે તેહું બ્રાહ્મણરૂપ તથા વિચિત્ર પરિહાસ અને પાવોરેરૂપ છે તેનો આશ્રય નહિ

કરનાં આશ્વલુપ્તિ ને પાપવચરની એટલે અસત્તાન્ત્રિ દોષોવચરની, દોષવચરની એટલે દંભકપટવચરની અને ગુહ્ય એટલે વૈરવચરની વૃત્તિના મિશ્રણવચરની છે તેનો જ આશ્રય કરવો.

સંતોષની મુખમૂલતા સમજાવેછે—

સંતોષં પરમાસ્થાય સુખાર્થી સંયતો ભવેત્ ॥

સંતોષમૂલં હિ સુખં દુઃખમૂલં વિપર્યયઃ ॥ ૧૨ ॥

મુખની ઇચ્છાવાળા આશ્વજો પરમ સંતોષનો આશ્રય કરી નિયમમાં રહેવું કાગળ કે મુખનું મૂળ સંતોષ છે અને દુઃખનું મૂળ અસંતોષ છે ૧૨.

સંભવપ્રમાણે ભૂતોનું નધા પોતાનું પોષણ અને અવરયન્નન્ય પચયજ્ઞાનું અનુષ્ઠાન એઓમા જોઈએ તેટલા ધનથી અધિક ધનની ઇચ્છા ન રાખી તે સંતોષ કહેવાયછે એ અત્યંત સંતોષનો આશ્રય કરીને ચચળ મન ને વિશેષ ધન મેળવવામાં દોડવું દોષ તેને કળજે રાખવું કારણ કે મુખનો હેતુ સંતોષ છે સંતોષથી મન શાંત રહેછે અને શાંત મનવડે વિહિતકર્મો કરવાને લીધે સ્વ-જાદિ મુખ મળેછે અને અસંતોષથી દુઃખ વાયછે કારણ કે વિશેષ ધન મેળવવાનો પ્રયાસ કરવામા દુઃખ વાયછે તેમજ તેટલો પ્રયાસ કરવા છતાં ધન ન મળે તો નિષ્કળતા થવાને લીધે મનમા એસ વાયછે

ઉપર પ્રમાણે થોડી વૃત્તિથી વર્તનારને હવે પછી કહેવાનાં વ્રતો ધાગણ કરવાની ભલામણ દેછે—

અતોન્યતમયા વૃત્ત્યા જીવંસ્તુ જ્ઞાતકો દ્વિજઃ ॥

સ્વર્ગ્યાયુષ્યયશસ્યાનિ વ્રતનીમાનિ ધારયેત્ ॥ ૧૩ ॥

ઉપર બતાવેલી વૃત્તિઓમાની કાંઈ પણ વૃત્તિથી પોતાની આશ્વજિકા ચલાવનાર જ્ઞાતક આશ્વજો સ્વર્ગ, આયુષ અને યશ આપનારા આ વ્રતો ધાગણ કરવાં ૧૩

સાક્ષવિહિત અમુક કાર્ય મારે કરવું એવો મનનો સંકલ્પ વ્રત કહેવાયછે

હવે પછી કહેવાનાં વેદવિહિતકર્મોના અનુષ્ઠાનનું કળ કહેછે—

વેદોદિતં સ્વકં કર્મ નિત્યં કુર્યાદતાન્દ્રિતઃ ॥

તદ્દિ કુર્વન્યથાશક્તિ પ્રાપ્નોતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૧૪॥

આશ્રમનો ત્યાગ કરી સર્વદા વેદોક્ત પોતાનું કર્મ કરવું, કારણ કે યથા-
શક્તિ વેદોક્ત કર્મ કરનાર પુણ્ય સંસારમ ગતિને પામે છે ૧૪

વેદમા દહેતુ તથા રમ્ભતિમા દહેતુ કર્મ પણ વેદમૂલક હોવાથી વેદોક્ત
કહેવાય છે. આપુ વેદોક્ત એ કર્મ પોતાના આશ્રમભાટિ કહેતુ હોય તે, આવશ્યકને
ત્યાગ કરીને કરવું. કારણકે પોતાના સામયોપમાએ વેદોક્ત કર્મ કરનાર પુણ્ય
મોક્ષરૂપ ઉત્તમ ગતિ પામે છે એટલે પોતાના નિત્યકર્મના અનુદાનથી પાપોના
નાશ થતા નિષ્પાપ અત કરણથી તેને યજ્ઞનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. મહાભારતમાં
મોક્ષધર્મની અદર કહેવ છે કે પુરોના પાપોના ક્ષય થવાથી તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન
થાય છે અને તે દપણસમાન પોતાના નિર્મળ અત કરણમા આત્મતત્ત્વને અનુભવે છે.

શાસ્ત્રવિહિત અમુક કાર્ય માટે ડન્ધું એવો મનનો સંકલ્પ
બ્રત કહેવાય છે. શાસ્ત્રવિહિત કાર્ય કરવાના મનના નિશ્ચયને બીજા
બધાં વિદ્યોક્તતાં ધનની લાલચરૂપ વિદ્ય બહુ ત્વગથી ત્રોડી
નાખે છે. કાન્ધુ કે એવી લાલચ શાસ્ત્રવિહિત કર્મોનો ત્યાગ કરા-
વીને તથા તેથી વિરુદ્ધ કર્મોથી પણ ધન મેળવવાની પ્રવૃત્તિમાં
જોડે છે. માટે મનના સંકલ્પને દક ગળી તેવી લાલચથી દૂર
રહેવાને લલામણુ કરે છે—

નેહેતાર્યાન્પ્રસન્નેન ન વિરુદ્ધેન કર્મણા ॥

ન વિચ્ચમાનેષ્વર્થેષુ નાર્ચ્યામપિ યતસ્તતઃ ॥ ૧૫ ॥

ગીતવાદિત્રાદિ ઉપાયોથી દ્રવ્યસંપાદન કરવું નહિ. વિરુદ્ધ કર્મથી દ્રવ્યનો
લાભ લેવો નહિ. પોતાની પાસે દ્રવ્ય હતા દ્રવ્યના પોલભા પડવું નહિ અને
આપત્તિમા પણ ત્યા ત્યાથી ધન મેળવવું નહિ. ૧૫

જેમા પુણ્ય આસક્ત થઈ પોતાના સંન્યસ બુદ્ધિ બલ્ય તેવા ગીતવાદિત્રાદિ
ઉપાયોથી ધન મેળવવામા પડતુ નહિ કારણ તેમ કરવાથી સામ્રીય આચાર
બળવવાનું મનોબળ ધરી બલ્ય છે. વળી ચક્ષુ દ્રાવવારોગ્ય ન હોય એવા પુરુષાને
ચક્ષુ દ્રાવવાઆદિ સાસ્રવિરુદ્ધ કર્મોથી તથા કુળની પ્રતિષ્ઠાને ન હાજે તેવા
લોકવિરુદ્ધ કર્મોથી પણ ધન મેળવવાની છત્ત્રા ન રાખવી. પિતાવગેરેથી ધન
મળેતુ હોય અને તે નિવાહભાટિ દરમ્મ હોય તો પછી વિશેષ લોભ રાખવો
નહિ કારણકે પ્રાણજ્ઞને માટે જરૂરનો તોય ગુણુ એથી છૂટી જાય છે અને
જેમના મૂળરૂપ અસંતોષનું બળ બને છે તથા જેની તેની પાસેથી એટલે જેનો

પ્રતિબદ્ધ એવા યોગ્ય ન હોય તેની પામેથી તેમજ પાપયુક્ત અને પતિતવર્ગેની પામેથી ધન હેતું નહિ. ધન જીત રીને મળી મકતું હોય તેવા સમયમાં અથવા પોતાનું સામર્થ્ય હોય તેવા સમયમાં તો શું પણ આપત્તિના સમયમાં એટલે ખાવાને ન મળતું હોય અને બુખ્યા રહેતું પડે તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેવા સમયમાં પણ તેવાઓ પામેથી ધન મેળવતું નહિ.

દ્રવ્યની આસક્તિથી દૂર રહેવાની જેઠે વિષયાસક્તિથી પણ દૂર રહેવામાં મનને મજબૂત રાખવાની ભક્ષામણ કરેછે—

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ॥

अतिप्रसक्तिं चेतेषां मनसा सन्निवर्त्तयेत् ॥ ૧૬ ॥

સધના ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં ભોગમાટે આસક્તિ કરવી નહિ અને અતિ આમક્તિને મનથી નિવૃત્ત કરવી ૧૬.

૧૫, રસવર્ગે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અત્યંત આસક્તિ કરવી નહિ આ ઓંચો મનોહર છે, આ ગીત મુદ્દર છે, આ રસ સ્વાદિષ્ઠ છે, આ કર્પુરાદિતો નંધ શ્રેષ્ઠ છે એવી આસક્તિથી તેઓનું અત્યંત સેવન કરતું નહિ અને તેમાં ચલી અતિ આસક્તિને મનથી નિવૃત્ત કરવી મનમાં વિચાર જરૂર કે પ્રથમ તો વિષયો મેળવવા એ જ મોહોદ્ કષ્ટ છે, જ્ઞાન મળ્યા તો ભોગઆપણી ક્ષણ-માત્રમાં વિરસતા થાયછે અને નાશ પામવો એ તો તેઓનો સ્વભાવ છે વળી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આચરણને લીધે મોક્ષ અને સ્વર્ગમાં વિપ્રરૂપ બની નરકગતિ આપનારા છે આવી બાવનાપડે મન ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી અટકાવી રાકેછે

સ્વાધ્યાયતત્પરતા એજ બ્રાહ્મણને માટે શ્રેષ્ઠ હોવાનું જણાવેછે—
‘सर्वान्परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ॥

यथातथा चापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ ૧૭ ॥

સ્વાધ્યાયમાં વિરોધ કરનાર સધના પદાર્થોને છોડી દેવા અને જેમ તેમ પોતાનો નિર્વાદ્યજ્ઞાનવો કારણકે આતક બ્રાહ્મણની એજ કૃતકૃત્યતા છે ૧૭

સમર્થપુરુષને જેર જરૂં, જેતી કરવી વગેરે જેટલી જેટલી મેળાઓ સ્વાધ્યાય એટલે વેદાધ્યયનમાં વિરોધ કરનારી હોય તે સધણા ડાહી દેવી અને તે ડાહી દેવાને લીધે નિર્વાદ્ય ચલાવવામાં કારણ સકાર્ય થાય તો તે પણ ચલાવી હેતું કારણકે સ્વાધ્યાયમાં કંઈ વિરોધ ન આવે અને તેમાં તત્પર રહેવાય એ જ આતક બ્રાહ્મણનું કૃતાર્યપણ છે

મર્મપ્રકારે યોગ્ય આચારવિચારથી જ ગ્રહેવાની ભલામણ કરે છે—

વયસઃ કર્મણોઽર્થસ્ય શ્રુતસ્યાભિજનસ્ય ચ ॥

વેપવાગ્વૃદ્ધિસારૂપ્યમાચરન્વિચરેદિહ ॥ ૧૮ ॥

અનુચિત ઈર્મ, ધન સામ્રાજ્ય અને કુળ, એઓને ઉચિત વેપ, વાણી અને શુદ્ધિ, એઓને ધારણ કરી લોકમા નિચરુ ૧૮

વેપ, વાણી અને વિચારે અવસ્થા, ઈર્મ, ધન, સામ્રાજ્ય અને કુળને અનુસરતા હોય તો જ શોભે છે અને લોકઅવધારમા અનુકૂળપણે તે પુરૂષ વર્તે. એમ જણાય છે, વૃદ્ધ અવસ્થામાં બાહ્યાવસ્થાએવો વેપ રાખે, બાહ્યાવસ્થામાં કોઈ વૃદ્ધ મેળને શિખામણ કે કપડો આપતો હોય તેવા પ્રજારના વચનો બોલના કે જેને લોકમાં નાને મોહોડો મોહોડો વાતો કરવાનું કહેવામાં આવે છે તે તેમ જ ઈર્મ, ધન સામ્રાજ્ય તથા કુળને ન થઈ તેવા ઉદ્ધત અથવા અનુચિત વેપ તેવી વાણી અને તેવા વિચારવાળો પુરૂષ લોકમાં દૂષ કે પરિહાસનું પાત્ર થાય છે એટલું જ નહિ પણ પોતાના કર્તવ્ય વગેરેથી પણ ચૂકે છે, પણ જે પુરૂષ અવસ્થાવગેરેને અનુસરતા વેપવગેરેથી ચૂકે છે તે લોકમાં પ્રતિષ્ઠાને પામે છે તથા પોતાના સ્તંભમાં પણ શિથિલ ન થવાને લીધે પારલોકિક સ્થાણને પણ પામે છે.

કલ્યાણની અનુકૂલતાવાળો લોકાવ્યવહાર રાખવાની સાથે નિઃસ્વર સામ્રાજ્યલોકનમાં તત્પર ગ્રહેવાની પણ ભલામણ રહે—

વૃદ્ધિવૃદ્ધિકરાણ્યાશુ ધન્યાનિ ચ હિતાનિ ચ ॥

નિત્યં શાસ્ત્રાણ્યવેક્ષેત નિગમાંશ્ચૈવ વૈદિકાન્ ॥૧૯॥

સતત સીધપણાની શુદ્ધિની દૃઢિ યોગ્ય ધનની પ્રાપ્તિ કરાવનારા અને પ્રલક્ષ હિત રનાગ સાસ્ત્રોનો નિયામ યોગ્ય તથા વેદનો અર્થ સમજાવનારા નિગમોનો પણ નિયામ યોગ્ય ૧૯

શુદ્ધિની અભિવૃદ્ધિ કરનારા વ્યાખ્યાન, સમૃત્તિ પુરાણ અને ન્યાયવેદે સાસ્ત્રોનો ધનમદિ હિતકારી જીવસ્વરૂપિ તથા શુદ્ધિયોગ્ય કહેતા અર્થ સાસ્ત્રોનો પ્રલક્ષરૂપિ હોય તે કરનારા વેદક અને જ્યોતિષવગેરે સાસ્ત્રોનો તથા બીજા પણ વેદાર્થ સમજાવનારા પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનું સર્વદા પરિગીવન કરતા ગ્રહેણ-

સામ્રાજ્યશીલનનો પ્રભાવ જણાવે છે—

યથા યથા હિ પુરુષઃ શાસ્ત્રં સમધિગચ્છતિ ॥

તથા તથા વિજાનાતિ વિજ્ઞાનં ચાસ્ય રોચતે ॥ ૨૦ ॥

પુરુષ જેમ જેમ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે તેમ તેમ વિશેષ જ્ઞાનના બો
ધારે અને એનું વિજ્ઞાન ઉત્તમ થાય છે ૨૦

શાસ્ત્રના ચાલુ અભ્યાસથી પુરુષ વિશેષ વિશેષ જલ્દી જાય છે અને તેનું
જ્ઞાન સત્સંસ્કૃતિ અને મન્યતા થઈ જાય છે આ પ્રલોકમાના રોચતા એ ક્રિયા
પદના મૂળધાતુ રચનો અર્થ અહીં અભિવાચ નહિ પણ દીપ્તિરૂપ થતો હોવાથી
રચયોના પ્રીયમાણ ૧ એ સૂત્રથી સપ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી થઈ તેથી મર્યાદા એ છઠ્ઠી વિ
ભક્તિ બ્યાકરણના નિયમથી વિરૂદ્ધ નથી

૫ અમહાપરોમ બધી તૃતીયાવાયમાં કહેવાઈ ગયેલા છે
તેઓનું આદર્શ કર્તવ્યવ્રતરૂપે અમરણ આપે છે—

ઋપિયજં દેવયજં ભૂતયજં ચ સર્વદા ॥

નૃયજં પિતૃયજં ચ યથાશક્તિ ન હાપયેત્ ॥ ૨૧ ॥

ઋષિયજન દેવયજન ભૂતયજન મનુષ્યયજન અને પિતૃયજન એઓને યથાશક્તિ
દેવા નહિ ૨૧

યથાશક્તિ એમ હેવાથી જણાવ્યું છે કે આ યજ્ઞો પકવાનથી તેમજ દૂધ
મૂળથી પણ થઈ શકે છે આ ૫ અમહાપરોમ તૃતીયાવાયમાં જોવા છે તેમજ
આ કેમજો હવે પણ જે વિશેષ વિદ્યા કરવાનું છે તેને માટે તથા તેઓ આત્મના
મનરૂપે એમ સમજવામાટે પણ બતાવવા મા આપ્યા છે

બાહ્યચક્રાઓથી નિવૃત્ત થયેલા પ્રત્યેકના યજ્ઞપ્રત્યેક બતાવે છે—

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः ॥

अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुहति ॥ ૨૨ ॥

યતશ્ચેતે જગુના ૧ અને રપાશ્ચિના જ્ઞાનવગેરે ચેતથી નિવૃત્ત કેટલા
એ-પુરુષો મર્યાદા દ્વિગોમા જે એ ૫ અમહાપરોમનું સંપાદન કરે છે ૨૨

બાહ્ય તથા અદરના યજ્ઞાનુષ્ઠાનોના સામ્રોને જલનુનારા દેવતાએક પુરુષો મહાજ્ઞાનના પ્રકરંથી બાહ્યવેદોનો ત્યાગ કરી પાત્ર રૂપજ્ઞાનવગેરેના સ વમથી પાત્ર જ્ઞાને દ્વિયોમા એ પાત્ર મદ્વાયજ્ઞોનુ સ પાત્રન કરે છે અર્ધાં જુદાંતિ ધાતુનો અવ સં પાત્રન છે દારણ કે યજ્ઞોનો દોમ સ બવતો નથી નૃદસ્યજ્યાપારનો ત્યાગ કરી ધનને માટે નદિ કરનારા દેવસાન્યાસિની જેઠે શિવોદ્દૃતિવાળાને તેમજ પશુવગેરે અપાનોને પણ આ વિધિ લાગુ પડે છે દારણ કે તેઓ કન્યાના અ બાવથી કેવળ પોષણ માત્ર મેળવી શકે છે પણ ધ્મોનુષ્ઠાનમા જોઈએ તેટલી સાધન સ પત્તિવાળા હોતા નથી આમ દોવાથી તથા બાળ્ય બ્યાપારમા હુબ્ધ ન દોવાથી તેઓ સમ્પ્રદાઈક વિષયોનો શ્રોત્રાદિક ઉદ્વિયોમા હોઈ નરે છે અર્થાત્ ઉદ્વિયોનો વિષયોમાથી પ્રત્યાહાર કરી, વિષયોના વિયોગથી ઉદ્વિયો નાશવનરના અગ્નિની જેઠે પોતાની મેળે લીન થઈ જતા સમાધિ માની લે છે અથવા સમ્પ્રદાઈક વિષયોને શ્રોત્રાદિ ઉદ્વિયોમા હોમે છે એટલે ઉદ્વિયોને સવલ ઇગી મૂકી વિષયભોગ આપતા નથી

કેટલાએક પ્રાણાયામ અને સ્વાધ્યાય કંઠવામાં ૪ યજ્ઞોનુ સ પાત્રન કરે છે એમ જણાવે છે—

વાચ્યેકે જુહતિ પ્રાણં પ્રાણે વાચં ચ સર્વદા ॥

વાચિ પ્રાણે ચ પश्यन्तो यज्ञनिर्वृतिमक्षयाम્ ॥૨૩॥

વાણીમા તથા પ્રાણમા કન્યામા આરતી યજ્ઞક્રિયા અલય ફળનાગી છે એમ જલનુનારા દેવતાએક પુરુષો સર્વના વાણીમા પ્રાણુને અને પ્રાણમા વાણીને હોમે છે ૨૩

કેટલાએક મહાજ્ઞાનનાગી નૃદસ્યો વાણીમા તથા પ્રાણવાયુમા નરનામા આરતી યજ્ઞક્રિયા અલય ફળવાળી જલતા દોવાથી નિરંતર વાણીમા પ્રાણુને તથા પ્રાણુમા વાણીને હોમે છે મૈત્રીતકીરદસ્ય બાજણમા કહે છે ૨ પુરુષ જેટલા સમયસૂધી સ્વાધ્યાય કરતો હોય ત્યા સૂધી પ્રાણુવૃત્તિ ચલાવી શકતો નથી એટલે તે સમયે તે પ્રાણુને વાણીમા હોમે છે અને જે સમયે પ્રાણુવૃત્તિ ચલાવે છે એટલે પ્રાણાયામ કરે છે તે સમયે તે જોવી શકતો નથી એટલે તે સમયે વાણીને પ્રાણમા હોમે છે એ જાને અનંત તથા અમૃતરૂપ આદુતિઓને જલદવસ્યાવાગે તથા મુકુષ્ઠિ અવસ્થાવાળો પુરુષ નિરંતર હોમે છે

કેટલાએક અક્ષનિષ્ઠ પુરુષો જ્ઞાનયજ્ઞ કરે છે તે જણાવે છે—

જ્ઞાનેનેવાપરે વિપ્રા યજન્ત્યેતૈર્મર્ચ્ઃ સદા ॥

જ્ઞાનમૂલાં ક્રિયામેપાં પश्यन्तो જ્ઞાનચક્ષુષા ॥ ૨૪ ॥

ખીન આલખો મર્યા જ્ઞાનથી જ એ યજ્ઞોએ કરી યજન કરે છે જ્ઞાન-
જ્ઞાનચક્ષુથી એઓની દિવા, જ્ઞાનમૂલ છે એમ જાણે છે ૨૪

ખીન યજ્ઞનિષ્ઠ આલખો યજ્ઞજ્ઞાનપરે જ એ યજ્ઞોથી યજન કરે છે એણે
એ યજ્ઞોનું અનુધાન કરે છે એ ગીરીતે? એમ પ્રશ્ન થતા કરે છે કે જ્ઞાન એટલે
યજ્ઞ કે જે મલ્લ જ્ઞાનમનન્તા. ઇત્યાદિ ત્રિતિઓમા પ્રસિદ્ધ છે તે સર્વ યજ્ઞોનું
મૂળ છે એમ તેઓ જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુથી એટલે સર્વ સ્વત્વિદ ગ્રહ્ય તજ્ઞાન્. ઇત્યાદિ
શ્રુતિઓથી જાણે છે એટલે જે પ્રમાણે ધ્યાન કરવાથી તે યજ્ઞોનું સ પાદન કરે છે
અથા તે પ યજ્ઞોના કૃણને પામે છે મારણ કે દ્રવ્યમયયજ્ઞથી જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે

પ્રામંગિઃ યજ્ઞોનું વર્ણન કરી પ્રકૃતવિષયને અનુમરતાં અગ્નિ-
હોત્રીનાં પ્રનો કહે છે—

અગ્નિહોત્રં ચ જુહુયાદાયન્તે યુનિશોઃ સદા ॥

દર્શન ચાર્ધમાસાન્તે પોર્ણમાસેન ચૈવ હિ ॥ ૨૫ ॥

પ્રાન ૧૧મા અને માસ ૧૦ સર્વદા અગ્નિહોત્ર હોમનું અને કૃષ્ણપક્ષને અ તે
ગૌરાગથી તથા શુક્રપક્ષને અ તે પૌષ્ણમાસ યાગથી યજન કરેલું ૨૫

આશ્વાયનવશેરેના ઠિત હોમના પક્ષમા દિવસના આદિમા તથા દિવસના
અતમા અને માહ્યાયનવશેરેના અત્થિત હોમના પક્ષમા શરિના આદિમા તથા
ગરિના અતમા અગ્નિમા હોમ કરેલો આ અગ્નિહોત્રાદિ ગ્રહ્યે શ્રુતિમા અને
મયજુત્રેમા અગ્નિશોરના વાયસ્પષ્ઠાથી પ્રસિદ્ધ છે અને તેમા ઇતિન્ત્યતા
મદિત વિદિત સ્ત્રતા છે અર્હાં તે તેનો માત્ર અનુવાદ હોવાથી દ્રવ્ય તથ
વેતાવશેરનો નિદેશ કહેલો નથી આ માય પ્રાતહોમ જ્વતાસૂધી કરનાનો છે

આગ્રયણેષ્ટિવશેરેનું કાળસાથે વિધાન કહે છે—

સસ્યાન્તે નવસસ્યેષ્ટ્યા તથર્ત્વન્તે દ્વિજોધ્વરૈઃ ॥

પશુના ત્વચનસ્યાદૌ સમાન્તે સૌમિકૈર્મર્ચ્ઃ ॥ ૨૬ ॥

બ્રાહ્મણે પ્રથમના ધાન્યના અતમા નવીન ધાન્યની ઇષ્ટિથી એટલે આગ્ર-
યણેષ્ટિથી, તેમજ ઋતુને અને આતુર્ભાગ્યયજોથી, અપનના આન્ધિમા પશુયાગથી
અને વર્ષને અને તેમાંના ધ્ય યજોથી યજન કરવું ૨૬

બ્રાહ્મણે પ્રથમ મેળેવા ધાન્યની સમાપ્તિ થાય ત્યારે અથવા શરદિ નવાનામ્ ।
એ સૂતકારના વચનથી પ્રથમના ધાન્યની સમાપ્તિ ન થઈ દોષ તો પણ નવીન
ધાન્યની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે આગ્રયણેષ્ટિથી યજન કરવું ધાન્યના કાયનો સમય
કાંઈ નિશ્ચિત નથી કારણ કે ધનવાળાઓને ઘણા વર્ષ ચાલે તેટલા ધાન્યના
સંગ્રહનો પણ સમય છે માટે ધાન્યના અતમા એટલે નવીન ધાન્યની ઉત્પત્તિ
થાય ત્યારે એમ સમજવું નવીન ધાન્યની ઉત્પત્તિ તો નિયત જ છે વળી
ચાર ચાર માસે એક ઋતુ થાય છે એવા પણ મત છે તે મતપ્રમાણે ઋતુને
અને તે આતુર્ભાગ્યનામના યજોથી યજન કરવું, દક્ષિણાયનના તથા ઉત્તરાશ્વિના
આદિમા પશુયાગ કરવો જ્યોતિ શાસ્ત્રમા ચેત્રમાસના શુક્લપક્ષની પ્રતિપદ્ધી
વર્ધનો આરભ ગણાય છે તેથી ત્રિસાર ઋતુથી વર્ષની સમાપ્તિ થઈ જાય ત્યારે
એટલે વસતમા સોમરસથી સાન્ધ્ય અગ્નિષ્ટોમાદિ યજોથી યજન કરવું

આગ્રયણેષ્ટિ અને પશુયાગની આવશ્યકતા જણાવે છે—

નાનિષ્ઠા નવસસ્યેષ્ઠ્યા પશુના ચાન્નિમાન્ દ્વિજઃ ॥

નવાન્નમધ્યાન્માંસં વા દીર્ઘમાયુર્જિજીવિપુઃ ॥ ૨૭ ॥

દીર્ઘ આયુષની હવે ૧૪૧૧ અગ્નિદોષો માત્રજે નવીન ધાન્યમબધિ
આગ્રયણેષ્ટિથી યજન કરાવવું નહીં અને આતુર્ભાગ્ય નહિ તથા પશુયાગ કરાવવું
માસ આતુર્ભાગ્ય ૨૭

આથી અગ્નિદોષોને માટે આગ્રયણેષ્ટિ તથા પશુયાગનું ફક્ત દીવ્યજીવિત છે
એમ બતાવ્યું

આગ્રયણેષ્ટિ અને પશુયાગ નહિ કરવાથી અગ્નિદોષોને થતી
હાનિ બતાવે છે—

નવેનાનર્ચિતા હ્યસ્ય પશુહવ્યેન ચાન્નયઃ ॥

પ્રાણાનેવાહુમિચ્છન્તિ નવાન્નામિપસર્ધિનઃ ॥ ૨૮ ॥

નવીન ધાન્યથી તથા પશુઉપહારથી અર્ચન કરાયેલા નહિ હોવાથી નહીં અને
તથા માસની અનિકાલામાં અગ્નિઓ યજમાનના પ્રાણોને ખાવા છડે છે ૨૮.

આથી આશ્વમેદિ તથા યજુષામની નિત્યતા બનાવી શકે
અતિથિના સત્કારવિષે કહેછે—

આસનાશનશય્યાભિરન્દિર્મૂલફલેન વા ॥

નાસ્ય કશ્ચિદ્વસેદ્દેહે શક્તિર્નોર્ચિતોતિથિઃ ॥ ૨૯ ॥

જોનાની નમિત્રનામે આમનથી, બોજનથી, ગથાથી, જનથી મનથી
અને કશી જ શુદ્ધિને જે મન ઇ થાય નહિ તમા ધર્મા ઇધ પશુ અનિથિએ
ચેદુ નહિ ૩૯

આથી જાણવું કે કોઇપણ શુદ્ધિના ધર્મા થયારાજી અતિથિનો સત્કાર
ન થાય એમ નહિ જ બનતું તેછએ

ખૂબ અનિથિઓનો સત્કાર કરવો પણ ધૂર્તાનો તો જના પણ
માફક નહિ કરવો એમ ભલામણ દેછે—

પાસપિડનો વિકર્મસ્થાન્ વૈડાલવ્રતિકાઞ્છઠાન્ ॥

હેતુકાન્ વકનૃત્તીશ્ચ વાઙ્માત્રેણાપિ નાર્ચયેત્ ॥૩૦॥

પાપહિઓને નિ મ ગના ઇઓ નિ નાજેના મનનાળાઓને શેને
હેતુનાળાઓને અને ન શક્તિનાળાઓને સા પીથી પા આજ આપવો નહિ ૩૦

૨ સામ્રાજ્ય યુરૂપ પાપ હી કહેવાય છે આપનિવરણ વખાવરની વૃત્તિ પર
છવનારા એને યાદાણ હોય તે ક્ષત્રિયવનેરની વૃત્તિથી છવે, ક્ષત્રિય હોય તે
વૈશ્યવોરની વૃત્તિથી છવે વગેરે પોતાના વળ કે આશ્રમવિરૂદ્ધ વર્તન કરે તે
વિકર્મ કરનાર કહેવાય છે સ્વધર્મશ્રદ્ધાથી નહિ પણ લોકોને વશ કરી તેમથી પોતાનો
સ્વાધ માધવા માગે એવાને જ માગે માલોજી અગ્નિદોનાદિ કર્મો કરે તેઓ
વૈદાલવ્રતિક એટલે દાનિય અથવા દો પી કહેવાય છે જેના કલ્પમા નીચું હોય
અને વાળીમા બીજું હોય તથા પોતાનું કામ ક્ષાત્રી લેવામાટે કોળના વપકાર
કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી પાડળથી તેનો તિરસ્કાર કરે તે સહ હેવાય છે નાસ્તિય
પણથી વેચિત તરીકે કરનારો હેતુનારી હેવાય છે અને સ્વાધ સા રામા તરફ
હોઇ નિરૂર છતા મિથ્યાવિનયવાળો અને નાસ્તિય તથા ગાનપણ બતાવવાને
નીચી દૃષ્ટિથી રહેનારો યુરૂપ બકવૃત્તિવાળો કહેવાય છે આ સધળાઓનો વાણીથી
પણ સત્કાર કરવો નહિ જો કે એઓનો ધ્યો સત્કાર કરવો નહિ પણ તેઓને
અન્ન દેવાનો નિરોધ નથી જ પૃછેજન્મ ન ધૃતમ્ ॥ એને અન્ન દેવામા નહિ

કે સિદ્ધતા કાઠ નક્કી કરવાની જરૂર નથી ગેણુ બાસનુ વચન જ અને તેથી અજ્ઞાનમાં પાત્રપાત્ર લેવાની જરૂર નથી

સાત્તાગ્ન્યપૂર્વક અજ્ઞાનમાં પાત્ર જાણવેલું—

वेदविद्याव्रतस्नाताञ्जूत्रियान् गृहमेधिनः ॥

पूजयेद्भव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

વિદ્યાશ્રાવન, વ્રતશ્રાવન, ઉભયશ્રાવન અને ગ્રાંત્રિય ગૃહસ્થ એઓને હવ્યથી તથા હવ્યથી પૂજના અને તેથી વિપરીત હોય તેઓનો ભાગ નહીં ૩૧

વેદોની સમાપ્તિ કરીને અને વ્રતોની સમાપ્તિ કર્યાવગર સમાવર્તન કરે તે વિદ્યાશ્રાવન, વ્રતોની સમાપ્તિ કરીને અને વેદોની સમાપ્તિ કર્યાવગર સમાવર્તન કરે તે વ્રતશ્રાવન અને વેદો તથા વ્રતો એ બંનેની સમાપ્તિ કરીને સમાવર્તન કરે તે ઉભયશ્રાવન અથવા વિદ્યાવ્રતશ્રાવન કહેવાય છે તેઓ તથા વેદ બંધનારા ગૃહસ્થો પણ સાતિવેગ દેવતા બધી મેંમા હવ્યથી તથા શ્રાદ્ધાદિ વિવિધ બધી ક્રમમાં હવ્યથી સત્ ૧૨ કરવા ગોચર છે એઓનાથી વિપરીત એટલે અજ્ઞાતકો હોય તેઓને છાદી દેના

પોતાના હાથથી એઓ નહિ કરનારા અહ્યચારીઓને પણ યથારાક્તિ અજ્ઞાન દેનારું કહે છે—

शक्तितोपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना ॥

संविभागश्च भूतेभ्यः कर्त्तव्योऽनुपरोधतः ॥ ३२ ॥

ગૃહસ્થે અજ્ઞનો પાક નહિ કરનારા અહ્યચારીઓને નક્તિ પ્રમાણે અન્ન આપવું અને બીજા પ્રાણીઓને પણ પોતે જમાઈ નહેતું ન પડે તેની ગીતે અન્ના દિનો વિભાગ દેવો ૩૨

અનનો પાક નહિ કરનારા એટલે પોતાના હાથથી રસોડા નહિ કરનારા અહ્યચારી તથા મન્યાગી સમજવા અતિ દરિદ્ર અને માત્ર મિથાકર જ જીવનારાઓ જેઓને બીજી શી સગવડ ન હોય તેઓ પણ રાધેલા અજ્ઞાન દેનારાઓની યોગ્યતા ધરાવનારા વચના આગી જાય છે પોતે તપાઈ રહેલું ન પડે અવી ગીતે અન્ના પોતાની ગતિને અનુસરીને જ બીજા પ્રાણીઓને પણ રાત્રિવચનોની મદ આપવી

આતઃપ્રાણણને ઘણી જડગના વખતમાં પણ ડોની ડોની પામેથી વન લેવાની છૂ છે તે જણાવે છે—

રાજતો ધનમન્વિચ્છેત્સંસીદન્સ્રાતકઃ ક્ષુધા ॥

યાજ્યાન્તેવાસિનોર્વાપિ ન ત્વન્યત્તદ્વિતિ સ્થિતિઃ ॥૩૩॥

ધુધાથી પીડાતા સ્રાતકે નાનપામેથી 'ધન લેતું અથવા યજ્ઞમાનપામેથી કે ગિરપામેથી લેતું પણ બીજાઓપામેથી લેતું નહિ એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે ૩૩
આજીવિકા ન ચાનતી હોય તેવા જરૂરના સમયમાં સ્રાતકબ્રાહ્મણે રાત્રિપાસેથી ધન મેળવતું અહર્નિ રાત્રિય રાત્રિ જ સમજવે. કારણ કે આગળપર આ અ વાચના જ ૮૪ માં મ્લો મા ફરિયાદતિવગરના રાત્રિપાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવાનો નિષેધ કરશે બીજાએ પીડા ન થાય એવી રીતે આજીવિકા મેળવવી એ જરૂરનું છે તે માધારણ માણ્યોપાસે માગે તો તેઓ પોતાનું ગુજરાન ચાને તેટલા ધન વાળાના હોવાથી જરા ક્ષવવાઇને આવે અને આખા પછી કદાચ મુઝાઇ પણ રહે પણ રાત્રિપાસેથી ધન મેળવવામાં તેમ ગુણ થઇ નથી અને યજ્ઞમાન તથા શિષ્યનો ઉપગાર રહેલો હોયછે તેથી તેઓ તે સ્રાતકબ્રાહ્મણને ધન આપવામાં રૂચિ અને શ્રદ્ધાવાળા હોયછે એટલે તેઓની પાસેથી લેવામાં પણ અટકાવ નથી આ મિત્રાન બીજા કોઇ પાસેથી લેતું નહિ આ છૂટ જેની આજીવિકા ન ચાવતી હોય તેવા સનાતનમાટે છે પણ જેને પિતાનગરેનું ધન મળેતું હોય તેને માટે આ છૂટ નથી આ પ્રકારે આપત્તિવગરના સમયનું જ છે તેથી આ આપત્તિના સમયનું કસ્ટિય છે એમ સમજવું નહિ ધનનો અભાવ એજ આપત્તિ ગણાતી નથી પણ ધનનો અભાવ હોય અને તેની સાથે શાસ્ત્રનિર્ણિત ઉપાયનો સભવ ન હોય ત્યારે જ આપત્તિ ગણાયછે

શક્તિ છતાં સ્રાતકબ્રાહ્મણે સીદાતું નહિ તથા દરિદ્રતા દેખાડવી નહિ એવી ભલામણ કરેછે—

ન સીદેત્સ્રાતકો વિપ્રઃ ક્ષુધા શક્તઃ કથંચન ॥

ન જીર્ણમલવદ્વાસા ભવેચ્ચ વિભવે સતિ ॥ ૩૪ ॥

સમર્થ સ્રાતકબ્રાહ્મણે કોઇપણ રીતે ક્ષુધાથી મીઠાતું નહિ અને દૈન્ય જતા છૂટ અને મેના વસ્ત્રો પહેરના નહિ ૩૪

પિધાવગરના યોગથી પ્રતિગ્રહમાં સમર્થ હોય એવા સનાતનબ્રાહ્મણે આગસુ પહે પરી દુધાથી સીદાતું નહિ ગરણ કે તેમ સીદાવા કરે તેને ધીમેધીમે ધર્મમાં અવિશ્વાસ આવતો જાયછે વળી સપત્તિ હોય તો લોભી બનીને ફાટેલા કુટેલા કે મેવા વસ્ત્રો પણ પહેરવા નહિ કારણ કે તેવા વેરપર લોકોને સામાન્ય રીતે અશ્ચિન્ન થાયછે

મુઘડ. સહનશીલ, સ્વચ્છ, શાસ્ત્રતત્પર અને સાવધાન રહેવાનો ઉપદેશ આપે છે—

ક્લસ્ટકેશનખરમશ્રુદાન્તઃ શુક્લામ્બરઃ શુચિઃ ॥

સ્વાધ્યાયે ચૈવ યુક્તઃ સ્વાશ્નિત્યમાત્મહિતેષુ ચ ॥૩૫॥

૧ નામ કમનુ, (ઘડીમ ૭) એ મર્ધાદ્ય કરતા વિગેર નાખના નહિ, તપનો મનશ મહત્ત કવો, સ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કરના પરિવર્તન અને ગ્રાધ્યાયમા તથા પોતાના ક્ષિતમા તત્પર થવું ૩૫

શિખાસિવાય લીધે કરા, નાખ અને કમનુનુ નિવમસર ઉદન કરાવવું, તપ-શ્રધ્ધાના કરેશને સહન કરવો સ્વેત વસ્ત્રો પહેરવા, બાહ્ય તથા આશ્વતર શુદ્ધિ રાખવી, વેદાધ્યાયમા તત્પર રહેવું અને કંઈ શારીર વ્યાયિ થાવ તો ઓપધાદિના ઉપચારથી તથા સ્વસ્થપણામા પણ દિવનિતલોભનાદિ થી શરીરનુ દિવત તેમ જ જ્ઞાનોપદેશના અવલમનનાદિથી આત્માના દિવતમા સાવધાન રહેવું

ધારણુ કુપવાના પદાર્થો કહે છે—

વૈળવી ધારયેચપિં સોદકં ચ કમણ્ડલુમ્ ॥

યજ્ઞોપવીતં વેદં ચ શુભે રૌકમે ચ કુણ્ડલે ॥ ૩૬ ॥

નાસની લાડી જળથી ભરેલ કમનુ યજ્ઞોપવીત, દર્ભમુદિ તથા સુદર સુગંધના કુડલ ધારણ કરના ૩૬

આમાના કેટલાએ પદાર્થો ધારણ કરવાનુ હજી પ્રવેશન પછી જે ભેદ લાગી આવતારથામા ટેકા આપે છે અને સામે કોઈ ધાતક પ્રાણી આરે તો તેને અટકાવે છે જળથી ભરતુ કમનુ પછી શુદ્ધિને માટે છે સ્વસ્થ માનના મુક્તિમાત્ર પણ અશુદ્ધ ન રહેવું અતી ગાસ્રની આજ્ઞા છે અને જતવગર શુદ્ધિ થતી નથી માટે જળથી ભરેલ કમનુ રાખવાની આજ્ઞા આપી છે

અમુઃ અમુઃ મમથે સૂર્યદર્શનનો નિષેધ કહે છે—

નેક્ષેતોચન્તમાદિત્યં નાસ્તં યાન્ત કદાચન ॥

નોપસ્ટ્વં ન વારિસ્થં ન મધ્યં નમસોગતમ્ ॥૩૭॥

ઉદ્યને પામના અગ્નને પામતા, અહ્યથી યુક્ત, જળમા પ્રતિમિમિત અને આમશના મધ્યમા ગયેના મુવતી મામે જતુ નહિ ૩૭

આ નિષેધ પણ અદ્વૈતપ્રયોજનની પેઠે દૃષ્ટપ્રયોજનવાળો પણ છે કારણ કે એ પાત્ર અવસ્થાઓમાની યાદપણ અવસ્થામાં સૂચેની આમે નજર માંડવાથી ડાઘપણ પ્રકારનો નેત્રદોષ લાગુ પડી જવાનો સંભવ રહે છે

બાળચેષ્ટાસરખી ચેષ્ટાનો નિષેધ કરે છે—

न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षाति ॥

न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥ ૩૮ ॥

વાઝડા બાધવાની ટેરીનું ઉંચ ધન કરવું નહિ, વરસાદ પડતો હોય ત્યારે દોડવું નહિ અને જળમાખોનાનું અડપ જોવું નહિ, એવી શાસ્ત્રની મર્યાદા છે ૩૮

વાઝડા ચપળ તથા બડકવાના રચસાવવાળા હોય છે તેથી તેને બાધવાની ટેરીનું ઉદ્ધ ધન કરતી વખતે જો તેઓ બડકી હવા થઈ જાય તો ઉદ્ધ ધન કર નારને પાગ દે અથવા ટેરી વિશેષ તણાય તો તેમની કેમળ ટાકપર દૂધો આવી જાય, વરસાદ વરસતી વખતે ટેરીવા જતા પત્ર લપસી પડી જવાનો ભય રહે છે અને જળમા ખોતાનું રૂપ જોતા તેનો જળની અસ્થિરતાથી તેમજ તર જોના નીચા હવા થવાથી વિચિત્ર દેખાવ નજરે પડી અણુગમો થાય છે, માટે આ ત્રણે બાબતથી દૂર રહેવું એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે

જમણે પડખે થઈને જવા યોગ્યનું પરિગણન કરે છે—

मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ॥

प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ ૩૯ ॥

મનિ તો, ગાયને દેવની પ્રતિમાને, બ્રાહ્મણને, વૃતને, મધને ચોરડાને અને પ્રમિદ્ધ દૃક્ષોને પોતાની જમણીતરફ રાખીને ચાલવું ૩૯

હમને કમને રાખેલી મૃત્તિમાં, ગાય, દેવની પ્રતિમા, બ્રાહ્મણ, ધી, મધ અને પ્રસિદ્ધ રૂમો એટલે દેવનિવાસવગેરે નિમિત્તો સ્ત્રી લોકો જેને પૂજતા હોય તેવા મોહોરા રૂમો એટલે જમણી બાજુ રાખાને તેમજ ચોપગમા પણ જમણી ॥ ૬ ચાલવું

જ્યસ્તલા સ્ત્રીના સમાગમનો નિષેધ કરે છે—

नोपगच्छेत्प्रमत्तोपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने ॥

समानशयने चैव न शयीत तथा सह ॥ ૪૦ ॥

દામાતુર પુરૂષે પણ રજોદર્શનના સમયમાં સ્ત્રીનું ગમન કરવું નહિ. એટલું જ નહિ પણ એક શબ્દમાં તેની સાથે શયન પણ કરવું નહિ. ૪૦.

કામચલાથી પીડાયેલા પુરૂષે પણ સ્ત્રીને રજોદર્શન હોય ત્યાંસુધી એટલે સ્પર્શભાટે નિષેધ કરેલા ત્રણ દિવસોમાં તેનું ગમન કરવું નહિ, અને તેની સાથે શયન પણ કરવું નહિ. રજસ્વલા સામાન્યરીતે અસ્પૃશ્ય હતાં શયનતો નહોતો નિષેધ હશે ને તેનું બૂદ્ધિ વિશેષ પ્રાપ્તિત હોવાને કારણે છે.

રજસ્વલાનું ગમન કરવાથી થતી હાનિ જણાવેછે—

રજસાભિપ્લુતાં નારીં નરસ્ય હ્યુપગચ્છતઃ ॥

પ્રજ્ઞા તેજો વલં ચક્ષુરાયુશ્ચૈવ પ્રહીયતે ॥ ૪૧ ॥

રજોદર્શનવાળી સ્ત્રીનું ગમન કરનાર પુરૂષનાં બુદ્ધિ, તેજ, બળ, અશુ અને આયુષ્યનો ક્ષય થાયછે. ૪૧.

રજસ્વલાનું ગમન કરનારની બુદ્ધિનો ક્ષય થાયછે તેથી તે આ લોકમાં પ્રતિષ્ઠાથી અને પરસ્ત્રોત્કમાં સારી ગતિથી ભ્રષ્ટ થાયછે અને સારીમાં અનેક ઉપદ્રવો વાગુ પડવાથી અકપચ્છન્નિતવાળો બનેછે.

રજસ્વલાના ગમનથી દૂર રહેનારને થતો લાભ જણાવેછે—

તાં વિવર્જયતસ્તસ્ય રજસા સમભિપ્લુતામ્ ॥

પ્રજ્ઞા તેજો વલં ચક્ષુરાયુશ્ચૈવ પ્રવર્જ્યતે ॥ ૪૨ ॥

રજસ્વલા સ્ત્રીનું ગમન નહિ કરનાર પુરૂષનાં બુદ્ધિ, તેજ, બળ, અશુ અને આયુષ્ય એઓ વૃદ્ધિ પામેછે. ૪૨.

માસાદિકના બક્ષણની નિવૃત્તિની પેઠે રજસ્વલાગમનની નિવૃત્તિ પણ એકદમ આપનાર છે એમ દર્શાવ્યું.

પોતાની સ્ત્રીસાથે જમવાનો તથા અમુક અમુક અવસ્થાઓમાં તેની સાથે જોવાનો પણ નિષેધ કરેછે—

નાશ્નીયાન્દાર્યયા સાર્દ્ધં નૈનામીક્ષેત ચાશ્વતીમ્ ॥

શ્વેત્વર્તીં જૈમ્ભેમાણાં વા ન ચાંસીનાં યથાસુખમ્ ॥૪૩॥

નાજ્ઞયન્તીં સ્વકે નેત્રે ન ચામ્યક્તામનાવૃતામ્ ॥

ન પश्यેત્પ્રસવન્તીં ચ તેજસ્કામો દ્વિજોત્તમઃ॥૪૪॥

તેજની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણે જ્ઞાપાની સાથે ભોજન કરવું નહિ, અને એને ભોજન કરતી જોવી નહિ. તેમજ છોક્ર ખાતી હોય, બગાસુ ખાતી હોય અને યથામુખ ખેરી હોય ત્યારે પણ તેને જોવી નહિ. વળી તે પોતાનાં નેત્રા આંજતી હોય ત્યારે તેને જોવી નહિ, તૈલમર્દન કરતી હોય ત્યારે પણ જોવી નહિ, વસ્ત્ર-વગરની જોવી નહિ અને બાળકને ધવરાવતી હોય ત્યારે પણ તેને જોવી નહિ ૪૩, ૪૪

બ્રહ્મતેજની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણે પોતાની સ્ત્રીસાથે એ પાત્રમાં ભોજન કરવું નહિ તેમ તે ભોજન કરતી હોય ત્યારે પણ તેને જોવી નહિ કેમકે તે વખતે મુખને હાડવાને લીધે વિદ્યત યથેચ્છા મુખના રૂપને જોવાથી પતિને સ્ત્રીરૂપર અ-રુચિ થાયછે છોક્ર ખાતીવખતે પણ મુખની આકૃતિ બગડી જાયછે અને બગાસું ખાતીવખતે પણ તેમજ યાયછે તેથી તે સમયેમાં પણ તેને જોવી નહિ વળી તે યથામુખ એટલે પોતાના અગ્રપ્રભુઓને પ્રસારીને બેઠી હોય કે ઊંટા કેરા-વાળી યદ્ય પૃથ્વીપર સૂતી હોય ત્યારે પણ તેને જોવી નહિ પોતાના નેત્ર આં-જતી હોય ત્યારે પણ તેના મુખની આકૃતિ શોભતી નથી પરંતુ બીભના નેત્રા આંજતી હોય તે વખતે તે શોભેછે, રતનઆદિ અંગેમાં વસ્ત્રવગરની સ્ત્રી સારી લાગતી નથી મટિ તેવી રિયતિમાં તેને જોવી નહિ અને બાળકને ધવરાવતી હોય ત્યારે પણ જોવી નહિ મૂળશ્લોકમાં પ્રસવન્તીમ્ એને બદલે પ્રસવન્તીમ્ એવો પણ પાઠ છે અને તેનો અર્થ સ્ત્રી પ્રસવ પામતી હોય ત્યારે તેને જોવી નહિ એવો અર્થ થાયછે

ભોજન, સ્નાન અને મલમૂત્રોત્સર્ગમાં નિયમ કહેછે—

નાન્નમદ્યાદેકવાસા ન નમ્નઃ સ્નાનમાચરેત્ ॥

ન મૂત્રં પથિ કુર્વીત ન મસ્માનિ ન ગોત્રજે ॥ ૪૫ ॥

એક વસ્ત્રથી ભોજન કરવું નહિ, નમ્ર યદ્ય સ્નાન કરવું નહિ તથા માર્ગમાં, ભરમ એટલે રાખઉપર અને ગાયના વાડામાં મૂત્રોત્સર્ગ કરવો નહિ ૪૫.

એકજ વસ્ત્ર પહેરી ભોજન કરવું નહિ, નમ્રપણે સ્નાન કરવું નહિ તથા લોકોની આવલવનો રસ્તો, રાખ અને ગાયોને બેસવાના સ્થળમાં મૂત્રોત્સર્ગ કરવો નહિ મૂત્રોત્સર્ગની સાથે અહીં મલોત્સર્ગમાં પણ એ નિયમ સમજ લેવો.

મહામૂત્રોત્સર્ગમાં વિશેષ નિયમ કહેછે—

ન ફાલકૃષ્ટે ન જલે ન ચિત્ત્યાં ન ચ પર્વતે ॥
 ન જીર્ણદેવાયતને ન વૈભવીકે કદોચન ॥ ૪૬ ॥
 ન સસત્ત્વેષુ ગર્ત્તેષુ ન ગચ્છન્નાપિ ચ સ્થિતઃ ॥
 ન નદીતીરમાસાદ્ય ન ચ પર્વતમસ્તકે ॥ ૪૭ ॥
 વાય્વશ્નિવિપ્રમાદિત્યમપઃ પદ્યંસ્તથૈવ ગાઃ ॥
 ન કદાચન કુર્વીત વિષ્ણુમૂત્રસ્ય વિસર્જનમ્ ॥ ૪૮ ॥

હજીથી એકેસ્ર એતરમાં, જળમાં, અગ્નિમાટે કરેલા ઇષ્ટકાના સમહમાં, પર્વતમાં, ઇર્ષ્યદેવાદ્યમાં અને રાકડાઉપર કદીપણ મહામૂત્રનો ઉત્સર્ગ કરવો નહિ તેમ વળી જેમાં કોઇપણ પ્રાણી હોય એવા ખાડાઓમાં, આશતાં, ઉલા રહીને, નદીના કિનારાપર જઈને, પર્વતના શિખરઉપર અને વાયુ, અગ્નિ, આબણ, સૂર્ય, જળ અને ગાયો; એઓને જોતાં જોતાં કદીપણ મહામૂત્રનો ત્યાગ કરવો નહિ. ૪૬, ૪૭, ૪૮.

પર્વતના નિષેધથી પર્વતના શિખરનો પણ નિષેધ થઈ જાય છે છતાં કરીથી શિખરનો નિષેધ કરેલો છે તે શિખરવચર ખીલ પર્વતપ્રદેશમાં વિકલ્પમાટે જ એટલે અલ્પ ત ખીડિત હોય તેને શિખરવચર પર્વતના ખીલ પ્રદેશોમાં મહામૂત્રનો ત્યાગ કરવામાં દોષ નથી, વાયુનું રૂપ ન હોવાથી તેને જોવાનું સંભવડું નથી તેથી વાયુને લીધે ઉડતા તૃષ્ણપણુંનો આ નિષેધ સમજવો, પર્વતરાજીથી તેમાંનાં વનો તથા ખનીયાઓ પણ આવી જાય છે.

મહામૂત્રના ત્યાગનો યોગ્યપ્રકાર બતાવેછે—

તિરસ્કૃત્યોચ્ચરેત્કાષ્ઠલોષ્ઠપત્રતૃણાદિના ॥

નિયમ્ય પ્રયતો વાચં સંવીતાક્ષોવગુણિઠતઃ ॥ ૪૯ ॥

કાંડ, મારીનું ટેકું, પાટાં અને ખડકોએથી જમીનને ઢાંચી અનુચિત સ્થિતિમાં, વાળીને અથવા ગળી, અગ્નિને આગાદાત્વ કરી અને મનને યત્નથી ખીંટીને મહામૂત્રનો ત્યાગ કરવો. ૪૯.

જમીનને ટાકવામા પાદડાનગેરે સુકેલા લેવા નારણકે “સુકેલા તુણ,
કાષ, વાસના ફળ અને મૃત્તિકાના પાત્ર એઓથી પૃથ્વીને અતદિત મરી મવ-
મૂતલાગ કરવો” એવું વાયુપુરાણનું વચન ॥

મલમૂતના ત્યાગ સમયે દિવસ ગતિનગેરેના ભેદથી અમુક
અમુક દિશા માત્રે મુખ રાખવાનો નિયમ કહેછે—

મૂત્રોચ્ચારસમુત્સર્ગ દિવા કુર્યાદુદહ્મુખઃ ॥

દક્ષિણાભિમુખો રાત્રૌ સન્ધ્યયોશ્ચ યથા દિવા ॥૫૦॥

દિવસે ઉત્તરદિશામા મુખ ગમીને નાત્રિમા દક્ષિણદિશાતરફ મુખ રાખીને
અને બન્ને સધ્યા સમયે ત્રિમતી પેરે ઉત્તરદિશામા મુખ રાખીને મલમૂતનો
ત્યાગ કરવો ૫૦

ઉપર પ્રમાણે તે તે દિશામા મુખ રાખવાનું મરી મળમૂતના ત્યાગમા
સૂર્ય તથા બીજા તેજસ્વી ગ્રહોની સામે પ્રેસવાનું નિવારણ કર્યું છે

મલમૂતના ત્યાગમાં ગમે તે દિશાએ મુખ ગમ્પવાને યોગ્ય
સમય તથા સ્થિતિ કહેછે—

છાયાયામન્ધકારે વા રાત્રાવહનિ વા દ્વિજઃ ॥

યથાસુખમુખઃ કુર્યાત્પ્રાણવાધામયેષુ ચ ॥ ૫૧ ॥

માઠણે રાત્રિમા અને દિવસમા પણ છાયામા કે અધાનમા તેમજ
પ્રાણુપી ૧ અને ભનમા જેમ અનુદ્રગ આવે તેમ મુખ રાખી મનમનનો ત્યાગ
કરવો ૫૧

રાત્રિ કે દિવસમા બીતવોરેની ગરામા અથવા સ્વાભાવિક ૨ જામ્બ
વગેરેથી થયેના અધમા મા જેમ અનુદ્રગ આવે તેમ ગમે તે દિશાતરફ મુખ
રાખી મલમૂતનો ત્યાગ કરવો તેમજ રોગધુક્ત સ્થિતિમા અને કાઠણ બળતનો
ભય હોય તે વખતે પણ મનમરોત્તમમા ગમે તે દિશાતરફ મુખ રાખી રાત્રાય

અગ્નિનગેરેની સામે મલમૂતોત્સર્ગ કરવાથી થતી હાનિ
દર્શાવેછે—

પ્રત્યર્શિં પ્રતિસૂર્ય ચ પ્રતિસોમોદકદ્વિજાન્ ॥

પ્રતિગાં પ્રતિવાતં ચ પ્રજ્ઞા નશ્યતિ મેહતઃ ॥ ૫૨ ॥

અગ્નિ, મૂર્ધ, ચંદ્ર, જળ, આદ્યાણુ, આય અને વાયુ એઓની સામે મલ-
મૂત્રનો ત્યાગ કરનારની શુદ્ધિ નામ પામે છે. ૫૨.

વાયુ, અગ્નિવગેરેને જોતાં જોતાં મલમૂત્રનો ત્યાગ કરવો નહિ એમ આ
અધ્યાયના ૪૮ માં શ્લોકમાં નિવેધ કરેલો છે. આ શ્લોકથી, એઓને જોતાં ન
હોય તોપણ જો તેઓની સામે મલમૂત્રનો ત્યાગ થાય તો તે પણ નિષિદ્ધ છે
એમ બતાવ્યું શ્લોકમાંના સોમ એ રાખના અર્ધમાં ચંદ્રને બદલે શોભવતા પણ
કેટલાએક વિદ્વાનોએ જણાવેલ છે.

શ્રી અને અગ્નિના સંબંધમાં જાળવવાના નિયમ કહે છે—

નાર્મિં મુલ્કેનોપધમેન્નમ્નાં નેક્ષેત ચ સ્ત્રિયમ્ ॥

નામેધ્યં પ્રક્ષિપેદગ્નૌ ન ચ પાદૌ પ્રતાપયેત્ ॥ ૫૩ ॥

અગ્નિને મુખથી ધમવો નહિ, નમ્ સ્ત્રીને જોવી નહિ, અગ્નિમાં અપવિત્ર
વસ્તુ નાખવી નહિ તેમજ પગ તપાવવા નહિ. ૫૩.

મુખથી અગ્નિને ફૂંકવો નહિ પણ ખીંજણથી ધમવો “મેધુનવગરના સ-
મયમાં સ્ત્રીને નમ્ જોવી નહિ” એવું સાંખ્યાધનસ્મૃતિનું પણ વચન છે. અગ્નિમાં
અપવિત્ર પદાર્થો નાખવા નહિ અને પગને અગ્નિસામે ધરીને તપાવવા નહિ.

અગ્નિસંબંધી જ વિશેષ નિયમ કહે છે—

અધસ્તાન્નોપદધ્યાચ્ચ ન ચૈનમભિલક્ષ્યેત્ ॥

ન ચૈનં પાદતઃ કુર્યાન્ન પ્રાણાવાધમાચરેત્ ॥ ૫૪ ॥

અગ્નિને પોતાની નીચે રાખવો નહિ, તેનું ઉત્કેષધન કરવું નહિ, તેને પગ-
તરફ રાખવો નહિ અને પ્રાણાપત્તિ આવી પડે તેમ અગ્નિ સળગાવવો નહિ. ૫૪.

પોતે ખાટલાવગેરેપર બેસી અગ્નિમંદેવી ગમડાને નીચે રાખવી નહિ, અ-
ગ્નિને ઓળંગવો નહિ, જોતરફ પોતે પગ રાખી બેઠેલ દોય તેતરફ અગ્નિ રાખવો
નહિ અને કોઈને કે પોતાને સળગી જવાનો ભય રહે તેવીરીતે અગ્નિ સળગા-
વવો નહિ અથવા તેવા કોઈ સ્થાનમાં રાખવો નહિ. અથવા અગ્નિનો સંબંધ
શ્લોકના ત્રીજા ચરણસુધી રાખી અને ઉપરના ચરણનો વિષયજ છૂટો પાડી
તેનો એવો પણ અર્થ કરવામાં આવે છે કે કોઈનાં પ્રાણને પીડા થાય એવું કાં-
ઈપણ કમ કરવું નહિ કે પોતાનાં પ્રાણને પીડા થાય એવાં અતિશયવગેરે કમો-
કરવાં નહિ.

સંધ્યાસમયમાં નિષિદ્ધ કર્મવગેરે કહેછે—

નાશ્રીયાત્સન્ધિવેલાયાં ન ગચ્છેન્નાપિ સંવિશેત્ ॥

ન ચૈવ પ્રલિખેદ્ધૂર્મિં નાત્મનોપહરેત્સજમ્ ॥ ૫૫ ॥

સંધ્યાકાલે બોજન, પ્રામાંતરગમન અને શયન કરવાં નહિ. પૃથ્વી ખોન-
રથી નહિ અને ધારણ કરેલી માળા પોતે ઉતારવી નહિ. ૫૫.

સંધ્યાસમયે જન્મતું નહિ, કથાંચ જન્મ નહિ અને મૃતું પણ નહિ, પૃથ્વીને
પંખના નખવગેરેથી ખોનરથી નહિ અને ધારણ કરેલી પુષ્પમાલા પોતે ઉતાર-
વી નહિ અર્થાત્ ઉતારવી હોય ત્યારે ખીલ પાસે ઉતારાવવી

જળમાં કંઈપણ ખરાબ વસ્તુ નાખવાનો નિષેધ કરેછે—

નાંપ્સુ મૂત્રં પુરીપં વા ઇવનં વા સમુત્સૃજેત્ ॥

અમેઘ્યલિપ્તમન્યદ્વા લોહિતં વા ત્રિપાણિ વા ॥ ૫૬ ॥

મૂત્ર, મળ, થુંક, અપવિત્ર વસ્તુથી લેપાયેલી જીંઝ વસ્તુ, કથિર તથા
નિપ; એવો કાંઈપણ પદાર્થ જળમાં નાખવો નહિ. ૫૬

જળ લોકોને પીવાવગેરેના કામમાં લાગેછે, છત્રનરૂપ છે અને જળ સર્વ
દેવતાનું છે એવા અર્થને ન્દેનાગી જાણે વૈ સર્વા દેવતા । એવી શ્રુતિ ॥ તેથી
તેમાં કંઈપણ ખરાબ પદાર્થ નાખવો નહિ

ગરીર, કટ્યાણ, પવિત્રતા તથા પ્રતિષ્ઠા જાળવવામાટે જ-
રૂરના નિષેધો કહેછે—

નૈકઃ સુપ્યાચ્છૂન્યગેહે શ્રેયાંસં ન પ્રવોધયેત્ ॥

નોદક્ષયાભિમાપેત યજ્ઞં ગચ્છેન્નચાવૃતઃ ॥ ૫૭ ॥

શન્ય ધર્મમાં એકલાએ શયન કરવું નહિ, પોતાથી શ્રેષ્ઠ હોય તેને જગાડવા
નહિ, રજ્જુનવાની ગાંધે બોલવું નહિ અને વરણવગર યજ્ઞમાં જવું નહિ. ૫૭

ઉત્તર પક્ષમાં એકલાએ સૂવું નહિ કાન્યકે તેમાં શરીરને કંઈપણ પીડા
થવાનો સંભવ રહેછે પોતાથી શ્રેષ્ઠ હોય તેને નિદ્રામાંથી જગાડવા નહિ
કારણકે તેથી તેને ખેદ અથવા ક્રોધ થાયછે અને પોતાથી શ્રેષ્ઠ હોય તેને ખેદ
અથવા ક્રોધ થાય તેના નિમિત્તમૂલ માણુમના કટ્યાણમાં ઘાનિ થાયછે રજ્જુ-
સ્વલા સીની સાથે બોલવું નહિ ગરબકે તેથી અપવિત્રતા થાયછે અને આત-

દબાબાજે યજ્ઞમાનતરફથી આમંત્રણ થયાવગર કે વરણ થયાવગર યજ્ઞમાં જરૂં નહિ. દારણકે તેથી પ્રતિષ્ઠા પડે.

જેમાં જમણા હાથને ઉત્તરીય વસ્ત્રથી બહાર રાખવો. જોડાએ એવાં સ્થાન તથા એવા સમય જણાવેછે—

અશ્વગારે ગવાં ગોષ્ઠે વ્રાહ્મણાનાં ચ સન્નિધૌ ॥

સ્વાધ્યાયે ભોજને ચૈવ દક્ષિણં પાણિમુદ્ધરેત્ ॥૫૮॥

અગ્નિશાળામાં, ગાયોના ગોઠમાં, બ્રાહ્મણોની સમીપમાં તથા આધ્યાયના અને ભોજનના સમયમાં જમણા હાથને બહાર રાખવો. ૫૮.

અગ્નિહોત્રની શાળામાં, ગાયો એસતી હોય તે સ્થાનમાં, બ્રાહ્મણોની ન-શુકમાં અને વેદાધ્યયન તથા ભોજન કરતીવખતે જમણો હાથ ખભાસૂધી ઉત્તરીયવસ્ત્રથી બહાર રાખવો. સ્વેદના ચતુર્થચરણ દક્ષિણ પાણિમુદ્ધરેત્ એનો અર્થ જનોઈ સહ્ય રાખવું એમ પણ કરવામાં આવેછે. દારણકે તેમાં જનોઈ ટાળા ખભાપર અને જમણાહાથની નીચે રાખતા જમણાહાથને ઉંચો કરવો પડે.

ગાયના સંબંધમાં તથા ઇંદ્રધનુપસંબંધે ધ્યાનમાં રાખવાનો નિયમ કહેછે—

ન વારયેદ્વાં ધયન્તીં ન ચાચક્ષીત કસ્યચિત્ ॥

ન દિવીન્દ્રાયુધં દૃષ્ટ્વા કસ્યચિદર્શયેદુધઃ ॥ ૫૯ ॥

ડાઘા માણુએ ધ્રાવતી ગાયને વારવી નહિ. ધારી જાયછે એમ ક્રોધને કહેવું પણ નહિ અને આકાશમાં ઇંદ્રધનુષ જોઈ ક્રોધને દેખાડવું નહિ. ૫૯.

ધવશવતી ગાયને વારવી નહિ તથા આય જળ કે દૂધ પીતી હોય તો તેને અટકાવવી નહિ એવો પણ અર્થ થાયછે. આ નિયેષ ગાયના દોદનકાળસિવાય બીજા કાળમાં ગળવામાં આવેછે. આય ધવશવતી હોય તથા પોતે જળ પીતી હોય કે દૂધ પીતી હોય તે બીજાને કહેવું પણ નહિ અને પોતે આકાશમાં ઇંદ્રધનુષ જોયાપછી તે કોઈ બીજાને જોવાનું કહેવું નહિ.

નિવાસ તથા પ્રવાસને લગતા નિયમ જણાવેછે—

નાધાર્મિકે વસેદ્દામે ન વ્યાધિવહુલે મૃશમ્ ॥

નૈકઃ પ્રપચ્ચેતાધ્વાનં ન ચિરં પર્વતે વસેત્ ॥ ૬૦ ॥

જે ગામમાં અધર્મિલોકો વસતા હોય તેમાં વસવું નહિ, જેમાં રોગો વિશેષ રહેતા હોય તેમાં પણ ઘણું રહેવું નહિ, એકલાએ પ્રવાસ કરવો નહિ અને વધારે સમયસૂધી પર્વતમાં વસવું નહિ. ૬૦.

જે ગામમાં પાપીલોકો ધણી વસતા હોય તે ગામમાં નિવાસ કરવો નહિ કારણકે ત્યાં નિવાસ કરવાથી પાપસંભવ થાય છે એજ શરદીવગેદનેશીયે જ્યાં લોભ જલ્દ માદાં પછી આવતાં હોય તથા હવાપાણી જમકવાનેશીયે મરણીએવા રોગો ચાલતા હોય ત્યાં પણ વિશેષ રહેવું નહિ કારણકે તેવા સ્થાનમાં વિરોધ રહેવાથી વળને પ્રાણ ખોવાં પડે છે. એવાએ પ્રવાસ કરવો નહિ. સાથે જો કોઈ ધીરુ માણસ હોય તો બધ તથા અસ્વાસ્થ્યવગેદેમાં કામ લાગે છે અને ન હોય તો વળતે ધણી હાનિ ભોગવવી પડે છે તેમજ લાગામમયસૂધી પર્વતમાં વસવું નહિ કારણકે ત્યાં દિવસકાળીવગેદેનો બધ રહે છે.

નિવાસને લગતો વિશેષ નિષેધ જણાવે છે—

ન શૂદ્રરાજ્યે નિવસેન્નાધાર્મિકજનાવૃતે ॥

ને પાશ્વણિડગણાક્રાન્તે નોપસ્ટૃષ્ટેન્ત્યજૈર્નૃભિઃ ॥ ૬૧ ॥

શૂદ્ર ગામના ગામમાં રહેવું નહિ, જે ગામની બહાર ફરતા પ્રદેશોમાં અધર્મિલોકો રહેતા હોય તે ગામમાં રહેવું નહિ તથા પાશ્વણિડોએ દબાવેલા અને અત્યજ લોકોએ ઉપદ્રવમાં નાખેલા ગામમાં પણ રહેવું નહિ. ૬૧

આવા ગામમાં ધર્મનું રક્ષણ થઈ શકતું નથી એમ સૂચવ્યું

ભોજનસંબંધી આવશ્યક નિષેધો જણાવે છે—

ન ભુજીતોઽત્ત્વેહં નાતિસૌહિત્યમાચરેત્ ॥

નાતિપ્રગે નાતિસાયં ન સાયં પ્રાતરાશિતઃ ॥ ૬૨ ॥

જેમથી રસ કદાચી લીધો હોય તેની વસ્તુ ખાતી નહિ, અતિ ભોજન કરવું નહિ સૂર્યોદયના અમયમાં તેમજ સૂર્યાસ્તના સમયમાં જમવું નહિ અને પ્રાતઃકાળે અનિશય ભોજન કરેલું હોય તો સાયંકાળે ભોજન કરવું નહિ. ૬૨.

જેમથી રસ કદાચી લેવામાં આવ્યો હોય એવા ભોજનવગેદે પદાર્થો ખાવા નહિ અતિ ભોજન કરવું નહિ કારણ કે “અત્યથી હદનો અર્થભાગ પૂરવો, એક ભાગ જળથી પૂરવો અને વાધુના પ્રચારમાટે બોલો ભાગ ખાલી રાખવો.” એવું વિશ્વપુરાણનું વચન છે અને દેખીતું જ છે કે અતિ ભોજનથી અર્થ-

આદિ ઉપદ્રવો યાચછે સર્વેનો હૃદય યાચ કે તરત જ બોજન કરવું નહિ એક પ્રહર ગયા પછી પૂર્વાર્દ્ધકાળમાં દુર્ભવ લોકોએ અને મધ્યાન્હકાળમાં બીજા લોકોએ બોજન કરવું સુધારતસમયે પણ જમવું નહિ અને વળી મવારમાં એવું બોજન ન કરવું કે જેથી સંજના બોજનની રચિત રહે એ સવારના બોજનથી જરૂર બર તૃપ્તિ થઈ દોષ અને સાંજના બોજનની જરૂરબર રચિત દોષ તે તે વખતનું બોજન કરવું નહિ અભિપ્રાય એ છે કે જો સમયમાં અતિ તૃપ્ત થવું નહિ વાશવલ્લભ કહે છે કે સાવકાને સ્વપ્ન બોજન કરવું

વૃથાચેષ્ટાવગેરેના નિષેધ કહેછે—

ન કુર્વૈત વૃથા ચેષ્ટાં ન વાર્યસ્રલિના પિવેત્ ॥

નોત્સન્ને મક્ષયેન્નક્ષ્યાન્ન જાતુ સ્યાત્કુતૂહલી ॥ ૬૩ ॥

પરોજનનગર જેણે કરી નહિ અજનિથી જનપાન કરવું નહિ ખોળામાં ભરખાઈ રાખી ખાતા નહિ અને ખીપા કુતૂહલપુન્ના થવું નહિ ૬૩

જલતાડનસરખી વૃથા જેણે કરી નહિ અથવા જેવું દુષ્કૃત કે અદુષ્કૃત કંઈ ન હોય એવો કંઈ બાકાર રોય નહિ ખોળાથી જલ પાન કરવું નહિ, શરીર ઘાસા ખોળામાં મૂકીને ખાતા નહિ અને પ્રોજનનપથ કોડાણુ કિંમત વગેરેમાં દુનુન એટલે આશ્વેની સારે ઉઠાવાના થવું નહિ.

નૃત્યવગેરેના નિષેધ કહેછે—

ન નૃત્યેદથવા ગાયેન્ન વાદિત્રાણિ વાદયેત્ ॥

નાસ્ફોટયેન્ન ચ ક્ષેદેન્ન ચ રક્તો વિરાવયેત્ ॥ ૬૪ ॥

નૃત્ય રવું નહિ ગાતા કરવું હિ રાત્રિમાં રંગ રા નહિ ખબરો પી નહિ હાતોના અન્ન સમોદરેષ દોષે રવી નહિ અને અનુભવસહિત નરાવ કરવો હિ ૬૪

હાતોના અસ્પર્શ સમ્પ્રદાય કરે ૬૫ નહિ એવે હાતોની કડકડાટી જાણનારી નહિ અને જનુનુનમુદ્ધિત રિત્ત એટલે કંઈ વિદુતિવાળો શબ્દ કરવો નહિ ૬૬ ૬૭ ના જેવા સખ્તો રવા તે વિદુતિવાળા સમ્પ્રદાય સમજવા અને પોતાના સમાજાધિક સખ્તે સ્વાર રવા શીજી જતનો હસ્તાર કરવો તેને ૬૮ વિદુતિવાળા સખ્તો સમજવા જનુનુનમુદ્ધિત એમ લખેલ હોવાને લીધે કંઈ કામ દિની વહના બચવગેરેથી ચીસો નખાઈ જાય તેમાં દોષ વાગવો નથી

કાંસ્યપાત્રમાં પગ નહિ ધોવાનો તથા ભોજનપાત્રનો નિયમ જણાવેછે—

ન પાદો ધાવ્યેત્કાંસ્યે કદાચિદપિ ભાજને ॥

ન ભિન્નભાણ્ડે ભુક્ષીતિ ન ભાવપ્રતિદૂષિતે ॥ ૬૫ ॥

કદી પણ કાંસ્યપાત્રમાં પગ ધોવા નહિ પૂરના પાત્રમાં ભોજન કરવું નહિ અને મનને અસાન પડે કે ગમે નહિ તેમાં પાત્રમાં પણ ભોજન કરવું નહિ ૬૫

મસાના પાત્રમાં સ્ત્રીપણ પગ ધોવા નહિ અને કુટુંબ વાસણમાં કે જેને જોઈને મનમાં કાંઈ સસાર આવે અથવા મન પ્રસન્ન ન થાય તેવા પાત્રમાં ભોજન કરવું નહિ પૈઠીનસિ પ્હેછે કે 'ભોજન કરવામાં ત્રાણાનુ, રૂપાનુ કે મુવર્ણનુ પાત્ર ભોગે હોય કે નહિ જાણે હોય તે કંઈ જોવાની જરૂર નથી' આથી આ ત્રણ ધાતુઓ સિવાયની બીજી ધાતુઓના પાત્ર ફેટણું હોય તો તેમાં ભોજન કરવાનો આ નિધધ સમજવો આ રથમે શ્રીક્રામો વર્ગયેતિહ્ય મૃગમયે ચૈવ મોજનત્ । એટલે લક્ષ્મીની ઇચ્છાવાળાએ મૃતિકાના પાત્રમાં સ્ત્રીપણ ભોજન કરવું નહિ એટલે નાધિક પાઠ પણ જોવામાં આવેછે

બીજાએ ધાતુ કરેલ ઉપાનહવગેરે ધાતુ નહિ કરનાનું કહેછે—

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ॥

उपवीतमलङ्कारं स्त्रज करकमेव च ॥ ૬૬ ॥

બીજાએ ધાતુ કરેના ઉપાનહ વગેરે ઉપવીત અને માર માળા અને કરકમનું ધારણ કરના નહિ ૬૬

પ્રથમ ધારણ કરનારના સાહજિક રોગ આના સાધનદ્વારા બીજી વખત ધારણ કરનારને લાગુ પડેછે એમ વેદ નો મત છે એ વા નિષેધનું દષ્ટ પ્રયોજન છે જોતમ કહેછે કે અશક્તિને તીથે બીજાએ ધારણ કરતા ઉપાનહવગેરે પોતાને ધારણ કરવા જ પડે તેમ હોય તો જનથી શુદ્ધ સ્ત્રી તથા ઉપરોક્તમાં લેવા

અયોગ્ય વાહનના ત્યાગવિષે કહેછે—

नाविनीतैर्व्रजेद्दुर्यैर्न च क्षुब्धाधिपीडितैः ॥

न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न बालाधिविरूपितैः ॥ ૬૭ ॥

તોફાન કરનારા, બૂખ કે રોમથી પીડાયેલા, લાંબી ગયેલ શીઘ્રાંદ્રે ખરી-વાળા, ફૂટી ગયેલ આંખવાળા અને ગયાડી દીધેલ પૂંછડવાળા ગળદો જોડેલ અથવા એવા પ્રકારના જ અયોગ્ય ઘોડાઓ જોડેલ વાહનમાં ભેરી કપાંચ જતું નહિ. ૬૭.

આવા ઘોડા કે બળદ જોડેલ ગાડી કે બાકુ શોભતાં નથી, બહુ ધીમે ચાલે છે કે બહુ ઉતાવળે ચાલવાથી વખતે ઉધું પડ્યું વળે છે.

યોગ્ય વાહનની અનુશા આપે છે—

વિનીતૈસ્તુ વ્રજેન્નિત્યમાશુર્ગૈર્લક્ષણાન્વિતૈઃ ॥

વર્ણરૂપોપસંપન્નૈઃ પ્રતોદેનાતુદન્મૃશમ્ ॥ ૬૮ ॥

વિનીત, તુરત ચાલનારા, શુભ વશજોવાળા તથા રંગ અને ઉપથી સંપન્ન એવા વૃક્ષશદિ જોડેલા વાહનથી, તેઓને તાડન કરવાના દંડવડે અલ્પ પ્રહાર નહિ કરતાં ગમન કરવું. ૬૮.

વિનીત એટલે સારીરીતે મિખતી કળને કહેલા, તુરત ચાલનારા, એક આવર્તનવગેરે લક્ષણોવાળા, સુંદરરંગવાળા અને કમવગેરની રોભાવાળા વૃક્ષશવગેરે જોડેલ વાહનથી જતું પશુઓને અલ્પ તપીડવા નહિ કારણ કે દંડવગેરથી બહુ પીડવામાં આવે તેમ દહ અને અદહ બન્ને પ્રકારની હાનિ છે વખતે તોફાન કરી ગાડીવગેરેને હાનિ નાખી દે એ દહ હાનિ છે અને દોષ જાને એ અદહ હાનિ છે.

ઉગતા સૂર્યનો તડકો લેવાવગેરનો નિષેધ કરે છે—

ચાલાતપઃ પ્રેતધૂમો વર્જ્ય મિત્તં તથાસનમ્ ॥

નચ્છિન્ધ્યાન્નલોમાનિ દન્તૈર્નોત્પાટયેન્નલોમાનિ ॥ ૬૯ ॥

ઉગ્રકાળના સૂર્યનો તડકો, રાત્રીનો દાહ કરતા ધૂમાડો અને લાગેલું આગન એઓનો લાગ કરવો. નખ તથા લોમનો છેદ કરવો નહિ તેમ દાંતથી નખ કાપવા નહિ. ૬૯.

સૂર્યોદયથી ત્રણ સુર્યસ્ત સુધી તડકો લેવો નહિ અથવા શરદ્ઋતુમાં સૂર્યનો તડકો લેવો નહિ, એમ પણ કેટલાએક કહે છે કારણ કે શરદ્ઋતુ ન મૃત્તીયાત્ત. એટલે શરદ્ઋતુમાં આગ્રહ તડકાને ન લેવો એકું-સ્મૃતિવચન પણ છે મૃત્તમાં ચાલાતપ છે તેનો અર્થ-કન્યારાશિના સૂર્યનો તડકો યાવ એમ પણ માનવામાં આવે છે પરંતુ સામાન્યરીતે ઉલ્લક્ષણના સૂર્યનો તડકો ન લેવો એ વિશેષ યોગ્ય

છે તેમજ વિનાશથી નિવૃત્તિ થયા પૂર્વાશથી દૂર રહેવું અને ભાગેલા આસન પર નહિ બેસવું વધી ગયેલ નખ અને શ્વાસ પોતે છેલ્લા નહિ તેમા પણ કાતથી તે નખ કાઢવા જ નહિ

નિર્દુશ અને પશ્ચિમામે દુઃખ કરનાર કર્મ નહિ દેવનાની ભવામણુ દેહે—

न मृष्टोष्टं च मृद्रीयान्नच्छिन्धात्करजैस्तृणम् ॥

न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ॥ ૭૦ ॥

માગીના દેશ ભાગના નહિ નોંધથી તૃણ છેવડુ નહિ ફળાગરુ કર્મ કરવું નહિ ૭૦ ભગિં નમાગમા દુ ખ ઉત્પત્તિ દેવનાર કર્મ પમુ મુવ નહિ ૭૦

કારણવચર મૃતિમાના દેશનુ મદન કરવું નહિ અને તુલોને પણ કાપવા નહિ અત્ર આ રતગનુ વચન છે હવે ક્રમશઃ ઉચ્છાદ્યને નીચે પાડવું અથવા ચોળી નાખવું તે મૃતિમાનુ નર્મન કહેવાય છે શાય આદિ પ્રયોજન દોર તેા આ નિરોધ નથી કારણ કે આ પગી તરન જ ફળવચરનું કર્મ ન કરવું એ વાક્ય આવે છે તેમાથી ફળવચર એ શબ્દનો અર્થો અવધ કરી નિર્દુશ માગીના દેશ ભાગના નહિ એવો અર્થ કરવામા આવે છે એ કે નિષ્ફળ કરના નિરોધમા જ આ વાત સમાધિ ભવે છે તેા પણ વિશેષ દોષ દેખાડવામાજે ભૂદુ મદલુ છે અને એટલામાજે જ દરે પછી તરન જ લોષમ ૧ તૃણચ્છેદીવોરેની નિદા પમ આવરો નખથી તલખલા ત્રો વા એ પણ નિષ્ફળ કર દોવા છતા ભૂ. જણાવેજ છે તેથી તેનુ પણ ઉપર પ્રમાણે સમજવું આ અપરાધના ૧૩ મા ગ્લોકમા ન કુર્વોત શ્રમાચટ્ટામ્ ॥ એ કે પ્રયોજનવચર બેગ કરી નહિ એવું વાક્ય આવી મથુ છે તે છતા અર્થો વળે ૧ કર્મ નિષ્ફળ કુચા ૧ મેટરે ફળવચરનું કર્મ કરવું નહિ એમ કહુ છે તે નથી સમજવાનુ એ કે પ્રયોજનવચર બેધા કરી નહિ એટલે માત્ર પણ શારીરિક આભાર કરવો નહિ અને ફળવચરનું કર્મ કરવું નહિ એટલે પ્રયોજનવચર મનોભાગસાદિ સકે રૂપ કર્મ પણ કરવું નહિ વળી એથી ભવિષ્યકાળમા દુ ખ ઉત્પત્તિ થાય એવું કર્મ કરવું નહિ અગરે એને લીધે પાપ જથી અછલુ ઉત્પત્તિ થાય એવું ભોગન કરવું નહિ તથા એમા ૧૧ જથી કુટુંબ પોતપુના પણ સાસા પગે એવી રીતે ધન ખર્ચો નાખવું નહિ વગેરે

દુરત પાયમાલી લાનનારા અપવક્ષણે જણાવેછે—

लोष्टमर्दीं तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ॥

।स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोशुचिरेव च ॥ ૭૧ ॥

જે પુરુષ માટીનાં ઢેફાંનું મદન કરનાર, તૂણું છેદન કરનાર, અને નખોને દાંતથી ત્રોડનાર હોય તેમજે ચાટી કરનાર તથા અપવિત્ર રહેતો હોય તે તુરંત વિનાશને પામેછે. ૭૧.

વિનાશને પામેછે એટલે આ જન્મમાં અને થોડા સમયમાં જ ધનાદિકના વિયોગથી તથા રોગવગેરેથી પાયમાલ પાવશે.

વિરોધ ઉપજાવનારી વાતોવગેરેના ત્યાગની ભલામણ દેહે—
ન વિગ્રહ્ય કથાં કુર્યાદ્વહિર્માલ્યં ન ધારયેત્ ॥
ગવાં ચ યાનં પૃષ્ઠેન સર્વથૈવ વિગર્હિતમ્ ॥ ૭૨ ॥

આગ્રહપૂર્વક કોઈ વાત કરવી નહિ, બહારના ભાગમાં પુષ્પ ધરવાં નહિ અને વૃષભની પીઠઉપર બેગીને કપાંગ જવું નહિ કેમકે તે સર્વથા નિહિત છે. ૭૨.

આગ્રહપૂર્વક એટલે આ વાત આમ ન હોય તો હું અમુક ધનવગેરે આપું કે હું એવા અભિનિવેસથી સાઝીચવિપચમા કે લૌઠિકવિપચમા કોઈ વાત કરવી નહિ વજ્રથી બહાર કઠંભાની પુષ્પમાળા ધરવી નહિ અને બળદની પીઠપર બેસવું નહિ, કેમકે તે સર્વથા નિહિત છે તેથી તેમ કરવાથી દૂર જ રહેવું.

ગામવગેરેમાં પ્રસિદ્ધ દ્વારથી જ પ્રવેશ કરવાની તથા રાત્રિના વૃક્ષના મૂળપાસે નહિ જવાની સૂચના કરેછે—

અદ્વારેણ ચ નાતીયાદ્ધામં વા વેદમ વા વૃતમ્ ॥
રાત્રૌ ચ વૃક્ષમૂલાનિ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૭૩ ॥

વાડ કે કિંચાવાગા ગામમાં તથા ભીંત કે વંડીથી વીંટાયેલા ઘરમાં દ્વાર-વગરના માર્ગથી જવું નહિ અને રાત્રિસમયે ઘડાના મૂળને દૂરથી છોડવાં. ૭૩.

ગામમાં તથા ઘરમાં મુખ્યદ્વાર સિવાયના માર્ગથી પ્રવેશ કરવો નહિ. કારણ કે "હીંજીએ ચડ્યો તે ચોર" એ કહેવતપ્રમાણે તેવી રીતે પ્રવેશ કરનાર માણસ ચોરવગેરેની ગણનામાં આવી જાયછે અને રાત્રિના વૃક્ષના મૂળથી દૂર રહેવું કારણ કે ભાંડ સર્પ, વીંછીવગેરે જંતુઓનો બચ રહેછે તેમ જ વખતે વૃક્ષોમાંથી નુકસાનકારક બાફ પણ નિકળી દોવછે જે સરીરને નુકસાન કરેછે.

પાસાની રમતવગેરેનો નિષેધ કરેછે—

નાક્ષેઃ ક્રીડેત્કદાચિંત્તુ સ્વયં નોપાનહૌ હરેત્ ॥
શયનસ્યો ન મુજીત્ ન પાણિસ્યં ન ચાસને ॥ ૭૪ ॥

હદીપણ પાસાથી રમતુ નહિ, પોતાના હાથથી પગરખા ઉપાડના નહિ,
શયામા બેસા બોજન કરતુ નહિ, હાથમા લઇ બીજે હાથે ખાતુ નહિ અને
આસનઉપર પાત્ર મૂકાને પણ જમતુ નહિ ૭૪

હદીપણ એટલે મૂઠવચર પરિહાસથી પણ પાસાથી રમતુ નહિ મારણ કે
પરિણામે વધપણ ક્ષણ થાત એવા પ્રધરની જ એ રમત ગણાયછે કે જેમા
વિનોદને બદલે વિપત્તિ આતી પડેછે સાગડાના પગરખા પોતે હાથથી ઉપા
ડવા નહિ આ નિષેધ શુદ્ધચેરે માન્યજનોના પગરખા ઉપાડવામા તથી શયનમા
બેસીને, હાથમા રાખીને તથા આસન પર બોજનપાત્ર મૂકીને પણ જમતુ નહિ
મૂર્યાસ્ત પછી અમુક સ્ત્રીજ નહિ ખાવી વગેરે નિષેધ કરેછે—

सर्वं च तिलसंवद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥

न च नमः शयीतेह न चोच्छिष्टः कचिद्ब्रजेत् ॥ ७५ ॥

સૂર્યનો અસ્ત થતા પછી તિનથી મિશ્રિત સરળી રત્ન ખાતી નહિ નમ
થઇ રાત્રી જતુ નહિ તે ઉચ્છિષ્ટ અન્નમા માથ જતુ નહિ ૭૫

સૂર્યોસ્ત પછી તેની મારણથી જીવ ખાતી નહિ જેમા તિનનો કાઠ પણ
સખધ આવનો હોય વળી નમ સામા અન્ન કાઠપણ રમ પહેલાં પગર શયન
કરતુ નહિ તેમજ જમના પછી મુખશુદ્ધિવાર જ્યો પહેલા કયાય જતુ નહિ
જમતી વખતે પગ ધોનાની ભક્ષામણ કરેછે—

आर्द्रपादस्तु भुक्षीत नार्द्रपादस्तु सविशेत् ॥

आर्द्रपादस्तु भुज्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ७६ ॥

જાગી પગો આર્દ્ર કરી બોજ ૭૬૧ પણ આર્દ્ર પગે શયન કરતુ નહિ
આર્દ્ર પગે બોજન કરનાર મનુષ્ય દીર્ઘ યુગને પામે કે ૭૬

સુવાની પહેલા ૧૧ ધોવા અને લૂકી નાખવા પરત જમવાની પહેલા
પગ ધોવા ખરા પણ લૂકી નાખવા નહિ લીના જ રાખવા મારણ કે લીના
પગ દોર અને જમનાર માણસ લા ધોવાર ૧ બોખવેછે

નહિ જોયેય અથવા નહિ જોય શનતા વિષમ પ્રદેશમા
જનાવગેરેના નિષેધ કરેછે—

अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित् ॥

न विण्मूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदी तरेत् ॥ ७७ ॥

જે પુરૂષ માટીનાં દેહાંતું મર્દન કરનાર, તૂણું છેદન કરનાર, અને નખોને દાંતથી ત્રોડનાર હોય તેમજ આડી કરનાર તથા અપવિત્ર રહેતો હોય તે તુરત વિનાશને પામેછે. ૭૧.

વિનાશને પામેછે એટલે આ જન્મમાં અને ઘોરા સમયમાં જ ધનાદિકના વિચારથી તથા રોગવગેરેથી પાપમાત્ર થાયછે

વિરોધ ઉપજાવનારી વાતોવગેરેના ત્યાગની ભલાંમણુ દેજે—
ન વિગૃહ્ય કથાં કુર્યાદ્દહિર્માલ્યં ન ધારયેત્ ॥

ગવાં ચ યાનં પૃષ્ઠેન સર્વથૈવ ત્રિગર્હિતમ્ ॥ ૭૨ ॥

આગ્રહપૂર્વક કોઇ વાત કરવી નહિ, બહારના ભાગમાં પુષ્પ ધરવાં નહિ અને વૃષભની પીઠઉપર બેઠીને કંપાંબ જતું નહિ. કેમકે તે સર્વથા નિર્દિત છે. ૭૨.

આગ્રહપૂર્વક એટલે આ વાત આમ ન હોય તો હું અમુક ધનવગેરે આપું કે ભડુ એવા અભિનિવેશથી શાસ્ત્રીયવિષયમાં કે લૌકિકવિષયમાં કોઇ વાત કરવી નહિ. વજ્રથી બહાર કંઠમાંની પુષ્પમાળા ધરવી નહિ અને બળદની પીઠપર બેસતું નહિ, કેમકે તે સર્વથા નિર્દિત છે તેથી તેમ કરવાથી દૂર જ રહેવું

ગામવગેરેમાં પ્રસિદ્ધ દ્વારથી જ પ્રવેશ કરવાની તથા રાત્રિના વૃક્ષના મૂળપાસે નહિ જવાની સૂચના કરેછે—

અદ્વારેણ ચ નાતીયાદ્રામં વા વેદમ વા વૃત્તમ્ ॥

રાત્રૌ ચ વૃક્ષમૂલાનિ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૭૩ ॥

વાડ કે કિંચાવાગા ગામમાં તથા ભીત કે વંડીથી વીંટાયેલા ઘરમાં દ્વાર-વગરના માર્ગથી જતું નહિ અને રાત્રિસમયે વૃક્ષનાં મૂળને દૂરથી છોડવાં ૭૩.

ગામમાં તથા ઘરમાં મુખ્યદ્વાર સિવાયના માર્ગથી પ્રવેશ કરેલો નહિ કારણ કે “છીંડીએ ચડશે તે ચોર” એ કહેવતપ્રમાણે તેથી રીતે પ્રવેશ કરનાર માણસ ચોરવગેરેની ગણનામાં આવે જાયછે અને રાત્રિનાં વૃક્ષના મૂળથી દૂર રહેવું કારણ કે ત્યાં સર્પ, ચીંછીવગેરે જતુઓનો ભય રહેછે તેમ જ વખતે વૃક્ષોમાંથી તુકરાનકારક બાફ પછુ નિકળતી હોયછે જે સગીરને તુકરાન કરેછે

પાસાની રમતવગેરેના નિષેધ કરેછે—

નાક્ષેઃ ક્રીડેત્કદાચિત્તુ સ્વયં નોપાનહૌ હરેત્ ॥

શયનસ્યો ન મુક્ષીત્ ન પાણિસ્યં ન ચાસને ॥ ૭૪ ॥

કદીપણ પાગાથી રમતુ નહિ, પોતાના હાથથી પગરખાં ઉપાડવાં નહિ, શય્યામાં બેઠાં બોજન કરવું નહિ, હાથમાં લઇ ખીજે હાથે ખાતુ નહિ અને આસનઉપર પાત્ર મૂકીને પણ જમવું નહિ ૭૪

કદીપણ એટલે મૂઠવગર પરિહાસથી પણ પાસાથી રમતુ નહિ કારણ કે પરિહાસે મહાપણ કવલ યાય એવા પ્રધારની જ એ રમત ગણાયછે કે જેમાં વિનોદને બદલે વિપત્તિ આવી પડેછે ચામડાના પગરખા પોતે હાથથી ઉપાડવા નહિ આ નિષેધ ગુરુવગેરે માન્યજનોના પગરખા ઉપાડવામાં નથી રાયનમાં બેસીને, હાથમાં રાખીને તથા આસનપર બોજનપાત્ર મૂકીને પણ જમતુ નહિ સૂર્યાસ્ત પછી અમુક ચીજ નહિ ખાવી વગેરે નિષેધ કરેછે—

सर्वं च तिलसंवद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥

न च नमः शयीतेह न चोच्छिष्टः कचिद्ब्रजेत् ॥ ७५ ॥

સૂર્યનો અસ્ત થયા પછી તિલથી નિર્મિત સરળી વસ્તુ ખાવી નહિ, નમઃ શયીતેહ કરવું નહિ અને ઉચ્છિષ્ટ અન્નમાં કંચા જરુ નહિ ૭૫

સૂર્યાસ્ત પછી તેની માગણ ચીજ ખાવી નહિ કે જેમાં તિલનો કાઠપણ સબધ આવતો હોય વળી નમઃશામાં એવે કાઠપણ રજ પહેર્યાવગર રાયન કરવું નહિ તેમજ જમના પછી મુખશુદ્ધિવગેરે કંચા પહેલા કરાય જરુ નહિ જમતી વખતે પગ ધોવાની ભલામણ કરેછે—

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु सविशेत् ॥

आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ७६ ॥

જગની પગને આર્દ્ર કરી બોજા કરવું પણ આર્દ્ર પગે રાયન કરવું નહિ આર્દ્ર પગે બોજન કરનાર મનુષ્ય દીર્ઘ આયુને પામે છે ૭૬

સૂતાની પહેલા પગ ધોવા અને લૂછી નાખવા પરંતુ જમવાની પહેલા પગ ધોવા ખરા પણ લૂછી નાખવા નહિ, બીના જ રાયવા કારણ કે ભીના પગ હોય અને જમનાર માણસ લાગી ગાતરમાં બોગવેછે

નહિ ભેચેલ અથવા નહિ બેઝ શકાતા વિષમ પ્રદેશમાં જવાવગેરેના નિષેધ કરેછે—

अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित् ॥

न विण्मूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥ ७७ ॥

કદીપલ્લુ નેત્રથી નહિ જોયેલા અથવા અંધકારઆદિ કારણોથી નહિ જોઇ શકાતા વિષમ પ્રદેશમાં જતું નહિ, વિદ્યા તથા મૂત્રને જોવાં નહિ અને હાથથી નહીં તરવી નહિ. ૭૭.

કદીપલ્લુ નહિ જોયેલાં હજાર જંગમઆદિ વિષમપ્રદેશમાં જતું નહિ અથવા વૃક્ષાદિકની ઝાડોથી કે અંધકારથી જેમાં દંષ્ટિ કાંઇ કામ કરી શકતી ન હોય તેવાં, પર્વતની ઝુકાવગેરે વિષમ સ્થળોમાં જતું નહિ. કારણ કે તેમ જવામાં સંપાદિકનો ભય રહેછે. વિદ્યા તથા મૂત્રની સામે નજર કરવી નહિ કારણ કે તેથી મન હજીજી બંધછે અને હાથથી નહીં તરવી નહિ કારણ કે તેથી નદીના આંતરવગેરેમાં કદીપલ્લુ પ્રાણસંકટનો સંભવ રહેછે.

કેશવગેરેઉપર નહિ બેસવાનું કહેછે—

અધિતિષ્ઠેન્ન કેશાંસ્તુ ન મસ્માસ્થિકપાલિકાઃ ॥

ન કાર્પાસાસ્થિ ન તુવાન્દીર્ઘમાયુર્જિજીવિષુઃ ॥૭૮॥

દીર્ઘકાલપર્યંત શુચિતની ધન્ટા કરનાર પુરુષે કેશ, ભસ્મ, અસ્થિ, ભાંગેલાં મૃત્તિકાપાત્રના કટકાઓ, કપાસીયા અને ફેાતરાંએઓની ઉપર બેસવું નહિ. ૭૮.

આ સથળાંની ઉપર બેસવું એ કંઈ કંઈ દુષ્કારિ કરનારું હોવાથી પણ તેનો ત્યાગ કરવો.

પતિતવગેરે લોકોના સંસર્ગથી દૂર રહેવાનું કહેછે—

ન સંવસેચ્ચ પતિતૈર્ન ચાળ્ડાલૈર્ન પુલ્કસૈઃ ॥

ન મૂર્લૈર્નાવલિસૈશ્ચ નાન્ત્યૈર્નાન્ત્યાવસાયિભિઃ ॥૭૯॥

પતિત, ચાંડાલ, પુલ્કસ, મૂર્ખ, ગર્વિષ્ઠ, અંત્ય, અને અંત્યાવસાયી; એ લોકોની સાથે વાસ કરવો નહિ. ૭૯.

બીજા મામમાં વસનારા પણ પતિતવગેરે લોકોની સાથે વસવું નહિ એટલે એક વૃક્ષની છાયાવગેરે પ્રદેશમાં સમીપમાં પણ રહેવું નહિ. આમ હોવાથી અગાઉ આવી ગયેલ નાધાર્મિકે વસેદ્ધમામે (આ અન્યાયનો શ્લોક ૬૦ મે.) એ શ્લોકથી આ શ્લોકનો વિષય જુદો પડેછે. નિષાદથી સુદ્રામાં જન્મેલો પુરુષ પુલ્કસ કહેવાયછે અંત્ય એટલે રજકવગેરે અંત્યજ લોકો સમજવા. ચાંડાલથી નિષાદત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ અંત્યાવસાયી કહેવાયછે. અહીં વિશેષ પણ કહેવામાં આવેછે કે—

ન કૃતઘૈરનુયુક્તેન મહાપાતકાન્વિતૈઃ ।

ન દસ્યુભેનાશુચિભેનામિત્રેષ્વ કદાચન ॥

એટલે કૃતમ, અનુધોમી, મહાપાતી, ચોર, અપવિત્ર અને સત્તુ એઓનો પણ કરી સ સમ રાખવો નહિ

શૂદ્રને ઉપદેશ આપવાયગેરેનો નિષેધ કરેછે—

ન શૂદ્રાય મતિં દદ્યાન્નોચ્છિષ્ટં ન હવિષ્કૃતમ્ ॥

ન चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ ૮૦ ॥

શૂદ્રને બુદ્ધિ આપવી નહિ, ઉચ્છિષ્ટ તથા હવિ શેષ પણ આપવું નહિ અને ધર્મોપદેશ તથા વ્રતોપદેશ પણ આપવો નહિ ૮૦

શૂદ્રને બુદ્ધિ એટલે દુષ્ટાર્યનો ઉપદેશ આપવો નહિ દાસવગરના શૂદ્રને ઉચ્છિષ્ટ આપવું નહિ જે શૂદ્ર દાસ હોય તેને ઉચ્છિષ્ટ દેવામાં રોષ નથી કારણકે ઉચ્છિષ્ટમત્ર દાતવ્ય (અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૧૨૫) એવું વાક્ય મહેવારો તેમાં દેવાની આજ્ઞા કરીએ હોમવાના પદાર્થનો હોમ થતા બાકી રહેલો ભાગ હવિ શેષ કહેવાય તે ભાગ શૂદ્રને આપવો નહિ શૂદ્રને ધર્મનો ઉપદેશ કરવો નહિ તેમ તેને પ્રાયશ્ચિત્ત પણ મતનો સાક્ષાત્ ઉપદેશ કરવો નહિ બ્રાહ્મણને વચમાં રાખી ઉપદેશ કરવામાં ગાડયણ નથી અનિરા મુનિ જોઈએ કે “શૂદ્રને પ્રાપ્ત થઈ સર્વદા ધર્મને પુર સર કરી વચમાં બ્રાહ્મણને તબી તે દ્વારા પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવવું ” આ ઉપર પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દ સર્વ ધર્મોપદેશને સૂચવનારો છે

ઉપરના નિષેધને નહિ ગણકારનારની થતી દુર્ગતિ જણાવેછે—

यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ॥

सोसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जाति ॥ ૮૧ ॥

જે પુરુષ એ શૂદ્રને ધર્મોપદેશ દેનાર હોય તે તથા જે શૂદ્રને વ્રત કહેનાર હોય તે, એ બંને તે શૂદ્રની સાથે અસ વ્રત નામના નરકમાં પડે ૮૧.

જે પુરુષ શૂદ્રને ધર્મનો ઉપદેશ દે છે અને જે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવે છે તે બંને તે શૂદ્રની સાથે અસ વ્રત નામના નરકમાં પડે આથી ધર્મ અને પ્રાયશ્ચિત્તનું શ્રવણ કરનાર તથા શ્રવણ કરાવનાર એ બંનેની દુર્ગતિ દેખાડી

બન્ને હાથથી મસ્તક બજવાળવાયગેરેનો નિષેધ કરેછે—

ન સંહતાભ્યાં પાણિભ્યાં કણ્ઠ્યદાંત્મનઃ શિરઃ ॥

ન સ્પૃશેચ્ચૈતદુચ્છિષ્ટો ન ચ સ્નાયાદ્વિના તતઃ ॥૮૨॥

અને હાથ બેગા કરી પોનાનું મસ્તક અગવાળનું નહિ, ઉચ્છિષ્ટપણામાં એ મસ્તકનો સ્પર્શ કરવો નહિ અને મસ્તક કોઈ રહે તેમ સ્નાન કરવું નહિ. ૮૨.

મસ્તક કોઈ રહે તેમ સ્નાન નહિ કરવું એટલે મસ્તક અવશ્ય ભિંનવતું જ જોઈએ એ વાત નિત્ય નૈમિત્તિક સ્નાનમાં સમજવી પણ પરીનાવગેરે કારણથી સ્નાન કરવામાં આવે અને તેમાં મસ્તક કોઈ રહે તો અડચણ નહિ. નિત્ય નૈમિત્તિક સ્નાનમાં પણ સમર્થને માટે તેમ છે, પણ અશક્ત હોય અને કદાચ મસ્તક કોઈ રહે તેમ સ્નાન કરે તો પણ અડચણ નથી. કારણકે “મસ્તક ભિંનવતીને સ્નાન કરવાની અશક્તિ હોય તો કર્મનિષ્ઠ પુરોહિતે મસ્તક કોઈ રહે તેમ સ્નાન કરવામાં પણ અડચણ નથી.” એમ બધાભિનું વચન છે, પાશવકલ્પ પણ કહે છે કે—

અશિરસ્કં મન્ત્રેભ્યઃ સ્નાનાશક્તૌ તુ કર્મિણામ્ ।

અર્થેણ વાસસઃ વાપિ દૈહિક માર્જન વિદુઃ ॥

અર્થે કર્મનિષ્ઠ પુરોહિતે અશિરસ્કં સ્નાનની અગતિમાં અશિરસ્કં સ્નાન પણ થઈ શકે છે અને ઉપર ભીનાં વસ્ત્રવડે દેહનું માર્જન કરવાની પણ ધર્મજ્ઞ પુરોહિતે પ્રેરણા લેવી છે.

કેશગ્રહુપગેરેના ત્યાગ કરવાનું જણાવે છે—

કેશગ્રહાન્પ્રહારાંશ્ચ શિરસ્યેતાન્વિવર્જયેત્ ॥

શિરઃસ્નાતશ્ચ તૈલેન નાદ્ધં કિંચિદપિ સ્પૃશેત્ ॥૮૩॥

મસ્તકના કેશનું ગ્રહણ તથા મન્ત્રકંઠપર પ્રદાર કરવા નહિ તથા મન્ત્રકંઠ ભિંનવતીને સ્નાન કર્યા પછી સરીરના કોઈપણ ભાગને તૈલસ્પર્શ કરવો નહિ. ૮૩.

કોઈ તથા શોકના આવેશથી મસ્તકના કેશ પકડવા નહિ તેમ મસ્તકમાં પ્રદારપણ કરવા નહિ અને મસ્તક ભિંનવતીને નાલાપછી સરીરના કોઈપણ ભાગમાં તેવ સમાવડું નહિ.

અક્ષત્રિય રાજ્યવગેરેની પાસેથી પ્રતિગ્રહના નિષેધ કરે છે—

ન રાજઃ પ્રતિગ્રહ્ણીયાદરાજન્યપ્રસૂતિતઃ ॥

સૂનાચક્રધ્વજવતાં વૈશેનૈવ ચ જીવતામ્ ॥ ૮૪ ॥

ક્ષત્રિયગ્નિવગરનો રાજા, દિંસા કરી માંસ વેચનાર, ધાણી ફેરવી છવનાર, મદિરા વેચનાર અને વેશ્યાનો પગાર લઈ છવનાર; એઓપાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવો નહિ ૮૪.

આવે પ્રતિગ્રહ કરવો અલંતઃ મહિત છે એ હવે પછી બતાવવામાં આવશે, માટે તેનો અવરોધ લગા કરવો.

એઓપાસેથી પ્રતિગ્રહ લેવો યોગ્ય નથી તેઓનું પરિગણન ઉપરના શ્લોકમાં કરાવવામાં આવ્યું, હવે આ શ્લોકથી એઓમાં પણ કેનો કેનો પ્રતિગ્રહ વિશેષ વિશેષ નિર્દિત છે તે દેખાડે—

દશસૂનાસમં ચક્રં દશચક્રસમો ધ્વજઃ ॥

દશધ્વજસમો વેશો દશવેશસમો નૃપઃ ॥ ૮૫ ॥

દશ સૂનાતુલ્ય ચક્ર છે, દશ ચક્રસમાન ધ્વજ છે, દશ ધ્વજસમાન વેશ છે અને દશ વેશસમાન રાજા છે ૮૫

સૂના એટલે પ્રાણીઓનું વધરધાન, ચક્ર એટલે ધાણી, ધ્વજ એટલે મધરધાન તથા વેશ એટલે વેશ્યાપાસેથી મેળવતી આજીવિકા આ બધા સંબંધ પોતપોતાના સબધવાળા અનુષ્ઠાને કહેનારા છે એટલે વધરધાનવાળો, ધાણીવાળો, મધ વહેચનારો અને વેશ્યાપાસેથી આજીવિકા લેનારો આથી અર્થ એવો છે કે પશુઓનો વધ કરી તેનું માંસ વેચનાર દસ પુરુષોમાં જેટલો હોય તેટલો દોષ ધાણી ફેરવનાર એક પુરુષમાં હોય ધાણી ફેરવનાર દસ પુરુષોમાં જેટલો દોષ હોય તેટલો દોષ મધવિક્રય કરનાર એક પુરુષમાં હોય મધવિક્રય કરનાર દસ પુરુષમાં જેટલો દોષ હોય તેટલો દોષ વેશ્યાની આજીવિકા ખાનાર એક માણસમાં હોય અને વેશ્યાની આજીવિકા ખાનાર દસ માણસમાં જેટલો દોષ હોય તેટલો દોષ એક પ્રતિગ્રહ રાજામાં હોય પ્રતિગ્રહવિવયનુ પ્રકરણ દેખાથી અભિપ્રાય એટલે પૂર્વપૂર્વના દસ દસ માણસોપાસેથી પ્રતિગ્રહ કરતા જેટલો દોષ સામેલ તેટલો તેટલો દોષ પછીપછીના એક એક માણસપાસેથી પ્રતિગ્રહ કરના લાગે છે

ઉપરની ગણનાને અનુસરીને રાજાપાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવો તેની ભયંકરતા સ્પષ્ટપણે કહે છે—

દશસૂનાસહસ્રાણિ યો વાહ્યતિ સૌનિકઃ ॥

તેન તુલ્યઃ સ્મૃતો રાજા ઘોરસ્તસ્ય પ્રતિગ્રહઃ ॥ ૮૬ ॥

તે સૈનિક દશદંબર વધરથાન ચંદ્રાવતો હોય તેના સમાન રાગને કહેવો છે. માટે રાગનો પ્રતિમદ ધોર છે. ૮૬.

ત્યાં પ્રાણીઓનો વધ કરવામાં આવતો હોય તે રથાનનો માલેક સૈનિક કહેવાય ન રાજાઃ પ્રતિગૃહ્ણાયાદરાજન્વપ્રમૃતિતઃ એ ૮૪ માં મ્લોકનું પૂર્વાર્ધ તથા યો રાજાઃ પ્રતિગૃહ્ણાતિ લુબ્ધસ્યોચ્છાસ્ત્રવર્તિનઃ ॥ એ હવે પછીના મ્લોકનું પૂર્વાર્ધ તેમજ રાજાનો ધનમન્વિચ્છેત્સંસદિન્દ્રાતકઃ સુગ ॥ એ આ અંકાયના ૩૩ માં મ્લોકનું પૂર્વાર્ધ; એ સર્વની આ મ્લોકસાથે સંગતિ મેળવતાં અક્ષત્રિય અને અધર્મી રાગનો પ્રતિમદ કરવો તેજ અતિ દોષરૂપ છે એમ આ પ્રકરણનો અભિપ્રાય છે.

લુબ્ધ અને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વર્તનાર બ્રાહ્મણને લાગતા દોષનું ક્ષણ કહે છે—

યો રાજાઃ પ્રતિગૃહ્ણાતિ લુબ્ધસ્યોચ્છાસ્ત્રવર્તિનઃ ॥

સ પર્યાયેણ યાતીમાન્નરકાનેકર્વિંશતિમ્ ॥ ૮૭ ॥

તામિસ્તમન્ધતામિસ્તં મહારૌરવરૌરવૌ ॥

નરકં કાલસૂત્રં ચ મહાનરકમેવ ચ ॥ ૮૮ ॥

સંજીવનં મહાવીર્યં તપનં સંપ્રતાપનમ્ ॥

સંહાતં ચ સંકાકોલં કુડ્મલં પ્રતિમૂર્તિકમ્ ॥ ૮૯ ॥

લોહશકુન્મૃજીપં ચ પન્થાનં શાલ્મલીં નદીમ્ ॥

અસિપત્રવનં ચૈવ લોહદારકમેવ ચ ॥ ૯૦ ॥

લુબ્ધ તથા શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ રાવનાર રાગપાસેથી જે પુરૂષ પ્રતિમદ કરે છે તે, ક્રમથી તામિસ્ત, અંધતામિસ્ત, મહારૌરવ, રૌરવ, કાલસૂત્રનરક, મહાનરક, સંજીવન, મહાવીર્ય, તપન, સંપ્રતાપન, સંદાન, કોકોય, કુડ્મલ, પ્રતિમૂર્તિક, લોહશકુ, શકુન્મૃજીપ, પન્થાન, શાલ્મલી, વૈનરણી નદી, અસિપત્રવન અને લોહદારક; આ એકવીસ નરકોમાં પડે છે. ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦.

લુબ્ધ એટલે ધનનો જ લોભી તથા શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વર્તનાર એટલે અગોચરીતે દંડ, પશ્ચીમદશલુચગેરે અધર્મવર્તન ચલાવનાર રાગની પાસેથી પ્રતિમદ કરનાર બાહ્ય નરકોમાંથી થાય છે.

ઉપરપ્રમાણે જાણનારા બ્રાહ્મણો રાજપાસેથી પ્રતિગ્રહ કરતા નથી એવી શિષ્ટમર્યાદા દેખાડે—

एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥

न राज्ञः प्रतिग्रहणन्ति प्रेत्य श्रेयोभिकांक्षिणः ॥ ૧૧ ॥

એ પ્રતિગ્રહના દોષને જાણનારા અને પરયોક્તમા કલ્યાણની ઇચ્છાનારા બ્રાહ્મણાદી વિદ્વાન બ્રાહ્મણો રાજપાસેથી પ્રતિગ્રહ કરતા નથી ૯૧

પ્રતિગ્રહ અનેક નર-પ્રાણિનો હેતુ છે એમ જાણતા કલ્યાણની ઇચ્છાનારા તથા વિદ્વાન એટલે ધર્મશાસ્ત્રિક જાણનારા વેદપાઠી બ્રાહ્મણો રાજપાસેથી પ્રતિગ્રહ કરતા નથી રાજના પ્રતિગ્રહથી અલ્પ વસ્તુના ભાગે એમ દેખાડવામાં બ્રાહ્મણને વિદ્વાન અને બ્રાહ્મણની એ બાજુ વિશેષજ્ઞ આપેલા છે સાધારણ પ્રતિગ્રહો તસ્માદવિદ્વાન્ વિભિયાત્ । જોરે વાકયા પ્રમાણે અવિદ્વાનને નરો પછુ વિદ્વાન કે જે પોતાના ઈર્ષ્યા કુરાજ હોય તેને નડતા નથી પણ આ પ્રતિગ્રહ તો વિદ્વાનને પણ નડે એવો છે એમ જતાગુ છે અને તેથી જ તે પ્રતિગ્રહને ધાર કહેવામાં આવ્યો છે

હવે મક્ષેપથી નિત્યકર્તવ્ય બતાવતાં નિદ્રાત્યાગનો સમય અને તે સમયનું કર્તવ્ય જણાવે—

ब्राह्मे सुहृत्ते वृद्ध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ॥

कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ૧૨ ॥

બ્રાહ્મમુહર્તમા જાગૃ અને તે સમયે ધર્મ તથા અર્થસંબધી વિચાર કરવો તેમ ધર્માર્થમાં યત્ના કાયાના કનેશોનો તથા વેના તત્ત્વર્થનો પણ વિચાર કરવો ૯૨

રાત્રિનો ઉદ્દેશ પ્રહર બ્રાહ્મમુહર્ત કહેવાય છે બ્રાહ્મી એટલે સરસ્વતીના પ્રબોધનો હેતુ હોવાથી તે સમય બ્રાહ્મમુહર્ત કહેવાય છે અહીં મુહર્ત રાત્રે માત્ર કાવચાયક છે તે બ્રાહ્મમુહર્તમા જાગૃ દસનું વચન છે કે પ્રદોષનો પ્રહર તથા રાત્રિનો ઉદ્દેશ પ્રહર વેદાભ્યાસથી બંધીત કરનાર અને વચ્ચેના બે પ્રહર નિદ્રા કરનારો મુશ્કેલ બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે એ સમયે જગીને ધર્મ તથા અર્થના અનુષ્ઠાનનો અને ધર્મ તથા અર્થનું અનુષ્ઠાન કરવામાં કાયાને થતા કલેશોનો પણ વિચાર કરવો ધર્મ સ્વરૂપ થતો હોય તથા તેમાં સારીર કલેશ વિશેષ થતો

પોતાના મુઠો બીજાઓના પ્દાનમાં આરે તે યશ કહેવાયછે અને પોતાના મુઠો બીજાઓથી ચલાવ તે કાંઈ કહેવાયછે.

ઉપાકરણવિધિ કહેછે—

શ્રાવણ્યાં પ્રોષ્ઠપદ્યાં વાપ્યુપાકૃત્ય યથાવિધિ ॥

યુક્તચ્છન્દાંસ્યધીયીત માસાન્વિપ્રોર્ધપશ્ચમાન્ ॥૧૫॥

આશ્વિને શ્રાવણમાસની પોર્ણમાસીને દિવસે અથવા બાદપદમાસની પોર્ણમાસીને દિવસે યથાવિધિ ઉપાકર્મ કરી પ્રત્યક્ષપૂર્ણ, સાગ્રચાર માસપર્વત વેદાધ્યયન કરુ ૯૫

શ્રાવણ અથવા બાદપદમાસ એમ કોણે તે ચિત્તપની અવસ્થા આમ છે કે જન્મેલી અને ચતુર્દશી એઓ શ્રાવણમાસમાં ઉપાકર્મ કરે અને સામવેદીઓ બાદપદમાસમાં ઉપાકર્મ કરે,

ઉત્તમર્ગવિધિ કહેછે—

પુણ્યે તુચ્છન્દસાં કુર્યાદ્વિહિરુત્સર્જનં દ્વિજઃ ॥

માઘશુક્લસ્ય વા પ્રાતે પૂર્વાહ્ણે પ્રથમેહાનિ ॥ ૧૬ ॥

આશ્વિને આગ્રચારમાસપાત્રી પુન્યનક્ષત્ર આવે ત્યારે આમ બહાર જઈ વેદનો ઉત્તમર્ગ કરવો અથવા માઘમાસના શુક્રપત્રને પછેરે દિવસે પૂર્વાહ્ણ સમયમાં ઉત્સર્ગ કરવો ૯૬

જેઓએ શ્રાવણમાસમાં ઉપાકર્મ કરેલ હોય તેઓ જે માસમાં પુન્ય નક્ષત્રને દિવસે અને જેઓએ બાદપદમાસમાં ઉપાકર્મ કરેલ હોય તેઓ માઘમાસના શુક્રપત્રને પછેરે દિવસે ઉત્સર્ગ કર ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્ગનો વિધિ પોતાના ગૃહ સુત્રમાં કહેવો હોય તે સમજવો

ઉત્તમર્ગ કર્યાપછી અધ્યયનના વિરામનો અવધિ બતાવેછે—

યથાગાસ્રં તુ કૃત્વૈવમુત્સર્ગં છન્દસાં વહિઃ ॥

વિરમેત્પક્ષિર્ણી રાત્રિં તદેવૈકમહર્નિશમ્ ॥ ૧૭ ॥

શસ્ત્રપ્રમાણે આમની બહાર જઈ એરીરીતે ઉત્સર્ગ કર્મ કરી પક્ષિર્ણી રાત્રિપર્વત અથવા તેજ એક અહોગત્રપર્વત અનધ્યાય પાડવો. ૯૭

હોય તેમ તે ધર્મ જીવન ધર્મોનો વિરોધી હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો. વળે અર્થ સેવાવગેરે અત્યંત કલેશ આપનારો હોય તેનો પણ ત્યાગ કરવો કેમ “સર્વત્ત્વં એવાત્માનં ગોચયેત્ । એટલે સર્વરીતે આત્માનું સુરક્ષણ કરવું” એ શ્રુતિની આજ્ઞા છે. નિશ્ચય કર્યાવગર કોઈ કર્મ કરવું નહિ તેમ મનોરાજ્યવગે સંકલ્પો કરવા નહિ પુરોનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે જ્યારે બાહ્યઆપાર હોય ત્યારે તેને પરદ્રવ્યની ઇચ્છાવગેરે માનસસંકલ્પો થાય છે તેની નિરૂપિ પૂર્વક પુરુષાર્થમાટે આ વાક્ય છે તે સમયે વેદના તત્વાર્થનો વિચાર કરવો તે વેદાંતવિધિથી આત્મજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો અથવા કર્મકાંડમાં ને વેદનો અર્થ તેનો વિચાર કરવો એટલે આ વિદિ છે, આ તેનો અર્થ છે, તેમા આ કર્મ છે, આ પ્રમાણે તેનું રૂપ છે, આ દેવતા છે, આ દ્રવ્ય છે, આ અધિકારી અને આ પ્રમાણે ઇતિકર્ત્તવ્યતા છે ઇત્યાદિવિષયનો પોતાની જુદિથી વિચાર કર નિશ્ચય કરવો તેમ વેદનું વ્યાખ્યાન કરનારા વિદ્વાનોના મતભેદથી હેતુપૂર્વક વિચાર કરવો કે અમુક વ્યાખ્યાન કરનારનું કહેવું યોગ્ય છે અને અમુક વ્યાખ્યાન કરનારની જાતિ છે.

શયનના ત્યાગ પછી કરવાનાં આવશ્યક કર્મો કહે છે—

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ॥

पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्स्वकाले चापरां चिरम् ॥૧૩॥

શયનમાંથી ઉઠી મૂત્રપુરીગોત્સર્ગ કરી શૌચ કરવું તેપછી સાવધાનપણે પ્રાતઃસંધ્યામાં દીર્ઘકાલસૂધી જપ કરવો અને પોતાના કળમા સાપંસંધ્યામાં પણ ચિરકાલપર્યંત જપ કરવો ૯૩.

પ્રાતઃસંધ્યામાં ગાયત્રીનો જપ સૂર્યોદય પછી પણ વિશેષ સમય સૂધી કરવો અને સાયંસંધ્યામાં પણ ગાયત્રીનો જપ સૂર્યાસ્ત પછી તારાઓ દેખાય તે પછી પણ કરવો.

સંધ્યામાં વિશેષસમયસૂધી ગાયત્રીનો જપ કરવાથી દીર્ઘાકુ-વગેરેનો લાભ મળે છે એ વિષે દૃષ્ટાંત કહે છે—

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः ॥

प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ૧૪ ॥

સંધ્યામાં દીર્ઘકાલપર્યંત ગાયત્રીનો જપ કરવાથી ઋષિઓ દીર્ઘઆયુષ, જુદિ, યશ, કીર્ત્તિ અને બ્રહ્મવર્ચસ મેળવેલા છે. ૯૪.

પોતાના કુળે ધીમધોના અધ્યાનમાં આવે તે યશ કહેવાય છે અને પોતાના કુળે ધીમધોથી તથાવ તે કીર્તિ કહેવાય છે

ઉપાકરણવિધિ કહે છે—

શ્રાવણ્યાં પ્રોષ્ઠપથ્યાં વાપ્યુપાકૃત્ય યથાવિધિ ॥

યુક્તચ્છન્દાંસ્યધીયીત માસાન્વિપ્રોર્ધપશ્ચમાન્ ॥૧૫॥

આત્મજે શ્રાવણમાસની પોર્ણમાસીને દિવસે અથવા આશ્વિનમાસની પોર્ણમાસીને દિવસે યથાવિધિ ઉપાકરણ કરી પ્રવત્નપૂર્વક સાગ્રચાર આમપર્વત યેદ્યાધ્યયન કરુ ૯૫

શ્રાવણ અથવા આશ્વિનમાસ એમ ત્રિવિધ હોય તે ત્રિવિધની બધરથા આમ છે કે જ નેહી અને ચતુર્દશી એએ શ્રાવણમાસમા ઉપાકરણ કરે અને સામવેદીએ આશ્વિનમાસમા ઉપાકરણ કરે,

ઉત્તર્ગવિધિ કહે છે—

પુખ્યે તુચ્છન્દસાં કુર્યાદ્વિહિરુત્સર્જનં દ્વિજઃ ॥

માઘશુક્લસ્ય વા પ્રાસે પૂર્વાહ્ને પ્રથમેહાનિ ॥ ૧૬ ॥

આત્મજે આગ્રચારઆમપત્રી પુખ્યનક્ષત્ર આવે ત્યારે ગામ બહાર જઈ નેનો ઉત્તર્ગ કરવો અથવા માસમાસના શુક્રતપકાને પહેલે દિવસે પૂર્વાહ્નસમયમા ઉત્તર્ગ કરવો ૯૬

એએએ શ્રાવણમાસમા ઉપાકરણ કરવા હોય તેગી પે પમાસના પુખ્ય નક્ષત્રને દિવસે અને એગીએ આશ્વિનમાસમા ઉપાકરણ કરવા હોય તેઓ માસમાસના શુક્રતપકાને પહેલે દિવસે ઉત્તર્ગ કર ઉપાકરણ અને ઉત્તર્ગનો વિધિ પોતાના ગ્રંથ સૂત્રમા કહેતો હોય તે સમજવો

ઉત્તર્ગે કર્યાપછી અધ્યયનના વિરામનો અવધિ બતાવે છે—

યથાશાસ્ત્રં તુ કૃત્વૈવમુત્સર્ગં છન્દસાં વાહિઃ ॥

વિરમેત્પક્ષિર્ણી રાર્ત્તિં તદેવૈકમહર્નિશમ્ ॥ ૧૭ ॥

શાસ્ત્રપ્રમાણે ગામની બહાર જઈ એવીરીતે ઉત્તર્ગ કર્મ કરી પક્ષિર્ણી ગરિપર્વત અથવા તેજ એક અદ્દેરાત્રપર્વત અનધ્યાય પાળવો ૯૭

જે રાત્રિની આગળનો દિવસ તથા પાછળનો દિવસ પણ સાચેજ ગણવામાં આવે તે રાત્રિ પક્ષિણી કહેવાયછે, એટલે, પહેલા દિવસના સૂર્યોદયથી માંડીને બીજા દિવસના સૂર્યાસ્તસુધીનો સમય તે પક્ષિણી રાત્રિ સમજવી અને અહોરાત્ર એટલે પહેલા દિવસના સૂર્યોદયથી બીજા દિવસના સૂર્યોદયસુધીનો સમય સમજવો.

ઉત્સર્ગપછી અધ્યયનના વિરામનો અવધિ પૂરે થયા બાદ અધ્યયનનો નિયમ જણાવેછે—

અત ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ॥
वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ ૧૮ ॥

ઉત્સર્ગના અનધ્યાય પછી નિયતપણે શુક્લપક્ષમાં વેદાધ્યયન કરવું અને કૃષ્ણપક્ષમાં વેદનાં અંગોનું અધ્યયન કરવું. ૯૮.

જેમ પુરુષના હાથપગવગેરે અંગ ગણાયછે તેમ વેદરૂપ પુરુષના હંદઃશાસ્ત્રઆદિ અંગ ગણાયછે, જેમકે હંદઃશાસ્ત્ર વેદના ચરણરૂપ, ૬૯૫ તેના હરતરૂપ, જ્યોતિષ તેના ચક્રરૂપ, નિરૂપ તેના શ્રોતરૂપ, શિક્ષા તેના બ્રાણરૂપ અને બ્યાકરણશાસ્ત્ર તેના મુખરૂપ કહેવાયછે.

વેદાધ્યયન કેવીરીતે અને ક્યારે ન કરવું વગેરે જણાવેછે—
નાવિસ્પદમધીયીત ન શૂદ્રजनसन्निधौ ॥

न-निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥૧૯॥

અરપદપણે અને શૂદ્રના સન્નિધિમાં અધ્યયન કરવું નહિ અને રાત્રિના પાછલા મહરમાં વેદાધ્યયન કરી પરિશ્રમને લીધે પુનઃસ્થપન કરવું નહિ. ૯૯.

સ્વપ્નો તથા બેજાગના સ્વપ્નવાચકરવું અધ્યયન કરવું નહિ. તેમજ શૂદ્રના સન્નિધિમાં પણ અધ્યયન કરવું નહિ. પદોદિયે જાગી અધ્યયન કરતાં કરતાં કરાણી પાછા મુઘ્ધ જવું નહિ.

મંત્રભાગ અને ગ્રાહણભાગનું અધ્યયન વિધિપૂર્વક કરવાની ભલામણ દેછે—

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ॥

ब्रह्मच्छन्दस्कृतं चैव द्विजो युक्तो ह्यनापदि ॥૧૦૦॥

આશ્રમે યથેક્ત વિધિથી સર્વ મંત્રાત્મકવેદોનું અધ્યયન કરવું અને આરોગ્યાદિની અનુકૂળતા હોય તો પ્રયત્નપૂર્વક આશ્રમ તથા સદિતા એ બંનેનું અધ્યયન કરવું ૧૦૦.

ઉપર કહેતા વિધિપ્રમાણે સર્વ મંત્રાત્મકવેદો એટલે સદિતાભાગનું અધ્યયન કરવું અને વિશેષ બની શકે તો આશ્રમભાગ અને સદિતા એ બંનેનું અધ્યયન કરવું આમ દીને સદિતાભાગનું અધ્યયન વિશેષ આવશ્યકતાવાળું હોવાથી છે ત્રણ કોમાં અતરસ બધ સદિતાભાગ મેળો ન હોય છે. ઉપદેશભાગમાં ઉપયોગી હોવાથી આશ્રમભાગનો બહિરંગ સ બધ છે

અનધ્યાય વર્જવાનું કહે છે—

इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ॥

अध्यापनं च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥ ૧૦૧ ॥

અધ્યયન કરનાર પુરો તેમજ વિધિપૂર્વક શિષ્યોને અધ્યાપન કરાવનાર પુરો વક્ત્રમાણ અનધ્યાયો મર્ગ છોડી દેવાના છે ૧૦૧

વાયુવિપત્તિથી થતા અનધ્યાય કહે છે—

कर्णश्रवेनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने ॥

एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ ૧૦૨ ॥

વર્ષાઋતુમાં ગરિએ મનથી સભાગ્ય એવો વાયુ વાનો હોય ત્યારે તથા દિવસના ધૂળને ઉડાવે એવો વાયુ વાનો હોય ત્યારે એટલે એ બંને સમયોને, અધ્યાપનવિધિ જાણના ૧ અનધ્યાય કહે છે ૧૦૨

આ બંને અનધ્યાયો તાત્કાલિક છે એવે કહેતા સમયસધી તેવો વાક્ય વાંતો હોય તેટલા સમયસધીને માટે ન છે

વીજળીવગેગેના નિમિત્તથી થતા અનધ્યાયો જણાવે છે—

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे ॥

आर्कालिकमनध्यायमेतेषु मनुस्त्रवीत् ॥ ૧૦૩ ॥

વીજળી, મર્જના અને વરસાદ એ ત્રણે સાથે થાય ત્યારે અને મોટોટો ઉત્તપાત થાય એઓમાં મનુએ આકાલિક અનધ્યાય કહેલો છે ૧૦૩

આમાંનું કાંઈપણ નિમિત્ત જે સમયે થાય ત્યાંથી સાઠ ધડાસૂધી ગણતો
એટલે બીજે દિવસે તે સમયસૂધી ગણતો અનધ્યાય આકાલિક કહેવાય છે.

ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલ અનધ્યાયનો સંકેત તથા મેઘ-
દર્શનના અનધ્યાયની વ્યવસ્થા બતાવે છે—

एतांस्त्वभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृतान्निषु ॥

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ ૧૦૪ ॥

ઉપર કહેલાં વીજળીવગેરે અનધ્યાયનાં કારણો જે વર્ષાઋતુમાં આવે
અગ્નિ પ્રકટ કરવામાં આવે તે સમયે થયાં હોય તો અનધ્યાય કરવો અને વર્ષા-
ઋતુવગર તે સમયમાં મેઘદર્શન થાય ત્યારે પણ અનધ્યાય જાણવો. ૧૦૪.

હોમનો અગ્નિ પ્રકટ કરવાનો નિયમિત સમય સંધ્યાકાળ છે તો તે
વખતે જે વર્ષાઋતુમાં વીજળીવગેરે અનધ્યાયનાં કારણો, સાથે જ થાય તો
અનધ્યાય ગણવો અને બીજા ઋતુઓમાં તે સમયે એટલે સંધ્યાસમયે માત્ર
મેઘદર્શન થાય તો પણ અનધ્યાય ગણવો. વર્ષાઋતુમાં માત્ર મેઘદર્શનથી જ
અનધ્યાય ગણવો નહિ.

બીજા પણ આકાલિક અનધ્યાયો કહે છે—

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ॥

एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ ૧૦૫ ॥

અંતરિક્ષમાં કડાકો થાય ત્યારે, બૂકંપ થાય ત્યારે અને સૂર્યવગેરેને કંઈ
ખીડા થાય ત્યારે વર્ષાઋતુમાં તથા બીજા સમયોમાં પણ એ આકાલિક અન-
ધ્યાયો જાણવા. ૧૦૫.

મકોની પરસ્પર અથડામણ એ સૂર્યવગેરેને ખીડા થતી સમજવી.

સંધ્યાસમયમાં અનધ્યાયના હિંતુભૂત વીજળીવગેરે વ્રણે
નિમિત્તો ન થતાં જે તેમાંના વરસાદવગર આકી બે થયાં હોય
તો તે અનધ્યાયની આકાલિકતા મટી જતી દેખાય છે—

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ॥

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ ૧૦૬ ॥

અમિ પ્રમટ કુતેવ હોય ત્યારે એટલે સધ્યામયમા જો સીગળી તથા
ગર્જનાનો શબ્દ થતો હોય તો મળોનિ અનધ્યાય કરવો અને જે માથે વરસાદ
પણ થતો હોય તો જેમ નિમના તેમ રાત્રિનો પણ અનધ્યાય થાય છે ૧૦૬.

વીગળી અને ગર્જના એ બન્ને સાથે થવા હોય તો સજ્જોતિ અનધ્યાય
થાય એવે પ્રાત સધ્યામા એ નિમિત્ત ધરેલ હોય તો આખો દિવસ એટલે
મૂર્ધારતપર્વન અને સાયસધ્યામા એ નિમિત્ત ધરેલ હોય તો આખી રાત્રિ
એટલે નક્ષત્ર તારાઓનું દેખાડ બંધ થતામુધી અનધ્યાય સમજવો પણ જો
વીગળી અને ગર્જના એઓની સાથે વરસાદ પણ હોય તો પ્રથમ કહેવા પ્રમાણે
આધારિક એટલે રાત્રિદિવસ એ બન્ને પૂરા થાય ત્યાં સુધીનો અનધ્યાય સમજવો.

નિત્ય અનધ્યાયનાં હેતુભૂત સ્થળો કહે છે—

નિત્યાનધ્યાય એવ સ્યાદ્રામેપુ નગરેપુ ચ ॥

ધર્મનૈપુણ્યકામાનાં પૂતિગન્ધે ચ સર્વદા ॥ ૧૦૭ ॥

ધર્મમધિમામનાવાગા પુરોને ગ્રામ તથા નગરમા નિત્ય અન
ધ્યાય થાય છે અને જ્યાં મર્મ દુર્ગંધ આવતો હોય ત્યાં પણ નિત્ય અનધ્યાય
થાય છે ૧૭

જે ગિરો મહણ કરેલા પેદના અધારનથી થતા અલ્પધમની ઇચ્છાવાળા
હોય તેઓ ધમસ બધિમામનાવાગા ગણાવે આ ઉપરથી કેવળ વિદ્યાસ બધિ
મામનાવાળાઓમા ગ્રામ અને નગરનો નિયમ સમજવાના નથી

અનધ્યાયના નિમિત્તભૂત બીજા સ્થળો પણ કહે છે—

અન્તર્ગતશવે ગ્રામે વૃપલસ્ય ચ સન્નિધૌ ॥

અનધ્યાયો રુદ્યમાને સમવાયે જનસ્ય ચ ॥ ૧૦૮ ॥

જેમા ૧૧ પહેતુ હોય એવા ગામમા અધાર્ગિ જનના સન્નિધિમા તથા
જ્યાં પેડા ૧ મુદ ૩ ન રતો હોય ત્યાં પણ અનધ્યાય સમજવો ૧૦૮

ઉપરના શ્લોકમા સામાન્યીતે ગામનો નિયમ દરવામા આવે છે છતાં
આ ૧ જેની અન્તર શબ્દ પહેતુ હોય એવા ગામનો નિયમ દરેક તે રથી ઉપરનો
નિયમ કહી શકાય પણ એવો અવ નિકળે છે કે વજનપર ગામમા અધ્યાયન
ચક્ર શકે છે તો ૧૧ જગારે તેમા કોઈ શબ્દ પહેતુ હોય ત્યારે તો ત્યાં અધ્યાયન
ચક્ર શકે જ નહિ થોડી વરતીવાળું હોય તે ગામ કહેવાય છે આ અધ્યાયના

૮૬ મા ઋષોભા શૂદ્રની નજીકમા અધ્યાયનનો નિષેધ થયેનો છે તેથી આ સ્થળે ઋષોકમાના રૂપલ રાખેનો અર્થ શૂદ્ર નહિ પણ ‘અધાર્મિકજન’ એવો કરવામા આવેલો ઋષોભાના કથમાને એ પદને બદલે કેટલાએક લોકો કથ્યમાને એમ પણ યોગે છે ત્યાં એવો અર્થ થાય છે કે લોકસમૂહને રાજના માણસોએ રાણી મૂક્યા હોય કે ધાડપાકુ લોકોએ ઘેરી અટકાવેલ હોય ત્યાં પણ અન્યાય ન સમજાવે.

વેદતુ મનથી પણ ચિંતન ન થાય એવાં નિમિત્તો બતાવે છે—

‘उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने ॥’

‘उच्छिष्टः श्राद्धभुक्चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥૧૦૯॥’

જળના મધ્યમા, મધ્યરાત્રે, મગમૂતના ત્યાગ સમયમા, મુખ ઉચ્છિષ્ટ હોય ત્યારે અને શ્રાદ્ધમા ખોજન કરનારાએ મનથી પણ વેદતુ ચિંતન કરવું નહિ ૧૦૮

* જળના મધ્યમા એ નિષેધ જળમા થતા અનર્થભૂ મગમૂતના રાખધમા સમજાવે નહિ

ત્રણ દિવસપર્યંતના અનધ્યાયના હેતુ કહે છે—

‘प्रतिग्रह्य द्विजो विद्वानेकोद्विष्टस्य केतनम् ॥’

‘उग्रहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥૧૧૦॥’

પિત્રાન આહારે એકોદિત શ્રાદ્ધનું નિમિત્તથી ત્રી રોડ રોડ ત્યાંથી નવું દિવસપર્યંત વેદાધ્યાયન કરવું નહિ એવી જ રીતે દ્વિપ ત્રાગતે ત્યાં પુનર્જન્મનું સૂતક રોડ ત્યારે તથા સૂર્ય કે ચંદ્રનું અવલય રોડ ત્યારે ત્રણ દિવસપર્યંત અનધ્યાય પાળવો ૧૧૦

જેમા એનો જ લેલ્ય હોય તે શ્રાદ્ધ એકોદિષ્ટ કહેવાય છે

એકોદિષ્ટશ્રાદ્ધથી થતા અનધ્યાયનો નિનેડ પ્રકાર બતાવે છે—

‘यावदेकानुद्विष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ॥’

‘विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥૧૧૧॥’

ત્યાં સુધી એકોદિષ્ટશ્રાદ્ધનો ગંધ તથા લેપ નિડા । શ્રાદ્ધજૂના દેહમા ત્યાં ત્યાં સુધી તેનો લેપાધ્યાયન કરવું નહિ ૧૧૧

શ્રાદ્ધમાં બોજન હાની વખતે. ચંદન કરેલ દોષ તે બીજે દિવસે સાન કરે ત્યારે શરીરપરથી ભવ એટલે બીજે દિવસ સાન કર્યા પછી વેદાધ્યયન કરવું. ગ્રંથ અને લેપ એ બે સંબંધને ઉપલક્ષ્યરૂપ ગણી એમ કહેવામાં આવે છે કે ગ્રંથ અને લેપ ન દોષ તોપણ તેજે બોજન કર્યું હોય તે પર્યંતુ ન દોષ ત્યાં સુધી અધ્યયન કરવું નહિ.

શરીરની કંઠંગી સ્થિતિમાં તેમજ અપવિત્રબોજન લીધું હોય ત્યારે અધ્યયન કરવાનો નિષેધ કરે છે—

શયાનઃ પ્રોઢપાદશ્ચ કૃત્વા ચૈવાવસન્નિકામ્ ॥

નાધીયીતામિપં જગ્ધ્વા સૂતકાન્નાયમેવ ચ ॥૧૧૨॥

મૃત્તાં મૃત્તાં, પગઉપર પગ ચડાવીને કે કાંબા પગ કરીને તથા વસ્ત્રવડે બને ગોઠણ બાંધીને એસવાની સ્થિતિમાં તેમજ માંસભક્ષણ કર્યું હોય ત્યારે અને સૂતકીનું અન્ન ખાધું હોય ત્યારે વેદાધ્યયન કરવું નહિ. ૧૧૨.

વેદાધ્યયન તો ઠીક પણ બીજું દરકોઈ અધ્યયન ઉપરની કોઈપણ સ્થિતિમાં કોઈપણ સારીરીતે થઈ શકે નથી

અનધ્યાયના વિશેષ સમયો કહે છે—

નીહારે વાણશઙ્કે ચ સન્ધ્યયોરેવ ચોભયોઃ ॥

અમાવાસ્યાચતુર્દશ્યોઃ પૌર્ણમાસ્યષ્ટકાસુ ચ ॥૧૧૩॥

જાગૃત્થી થયેલો અધકાર હોય ત્યારે, બાલુનો ગન્ધ થતો હોય ત્યારે, બન્ને અધ્યાત્મભયમા તથા અમાવાસ્યા, ચતુર્દશી, પૌર્ણમાસી અને અષ્ટમીને દિવસ પણ અનધ્યાય સમજવો. ૧૧૩.

બાળ એટલે તીર કે કાનો સંપર્ક થતો હોય ત્યારે અથવા કેટલાએક બાલુનો અર્ધ વીણા પણ કરે છે અને તેથી જ્યારે વીણાનો સંપર્ક થતો હોય ત્યારે પણ અનધ્યાય ગણતો અષ્ટમી અને ચતુર્દશી બન્ને પક્ષની સમજવી.

અમાવાસ્યાવગેરે નિષિદ્ધતિથિઓમાં અધ્યયન કરવા કરના વગાધી થતી હુનિ જણાવે છે—

અમાવાસ્યા ગુરું હન્તિ શિષ્યં હન્તિ ચતુર્દશી ॥

બ્રહ્માષ્ટકાપૌર્ણમાસ્યૌ તસ્માત્તાઃ પરિવર્જયેત્ ॥૧૧૪॥

અમાનામ્યા ગુરુને હણે છે, અતુર્ણી ગિધ્યનો નાશ કરે છે અને અષ્ટમી તથા પૂર્ણિમા વેદને હણે છે માટે તે નિધિઓમા વેદાધ્યયન કરવું નહિ ૧૧૪.

અમાવાસ્યાને દિવસે વેદાધ્યયન કરાવવામા આવે તો ગુરુના આયુષમા હાનિ થાય છે, અતુર્ણીને નિવસ વેદાધ્યયન કરવામા આવે તો શિષ્યના આયુષમા હાનિ થાય છે અને અષ્ટમી તથા પૂર્ણિમાને દિવસે વેદાધ્યયન કરવામા આવે તો વેદ થોડે જ પ્રસાવહીન થાય છે અથવા ભણનારને તે યાદ રહેતો નથી

જે કારણો દૃષ્ટીતીરીતે જ અધ્યયનમાં વિઘ્નરૂપ છે તે જણાવે છે—

પાંસુવર્ષે વિશાં દાહે ગોમાયુવિરુતે તથા ॥

શ્વચ્ચરોષ્ટ્રે ચ રુવતિ પક્ષ્કૌ ચ ન પઠેદ્ દ્વિજઃ ॥૧૧૫॥

ધૂળીનો વરસાદ થતો હોય, દિશાઓનો દાહ જણાતો હોય અને શિયાળ, શ્વાન, ગર્દભ તથા ઉટ એઓ ગન્ધ કરતા હોય ત્યારે તેમજ જેઓ પક્ષિમા બેસવાને અયોગ્ય હોય તેઓની પક્ષિમા બેઠીને કાઢીને વેદાધ્યયન કરવું નહિ ૧૧૫

પક્ષિમા બેસવાને અયોગ્ય જાણીને પરિવ્રજન ત્રીન અ યાયના શ્રાદ્ધ પ્રકરણમા કરવામા આવેલું છે શ્લોકમાનુ પક્ષ્કૌ એ પક્ષ સ્વતંત્ર નહિ રાખતા કટવાએ લોકો આ શ્લોકનો એમ પણ અર્થ કરે છે કે 'ધૂળ વરસતી હોય, દિશાઓનો દાહ જણાતો હોય શિયાળનો સન્ધ થતો હોય તથા કૂતરા દારો હોય ઉભી બસતા હોય કે ગધેડા દારોદાર ઉભી બૂમતા હોય તેમજ ઉગીયા ગાગરતા હોય ત્યારે જાણીને વેદાધ્યયન કરવું નહિ

રમગાનવગેરેની સમીપમાં તેમજ અશુદ્ધપદ્ધતિ અધ્યયન કરવાનો નિષેધ કરે છે—

નાધીધીત ડમશાનાન્તે ગ્રામાન્તે ગોત્રજેપિ વા ॥

વસિત્વા મૈથુનં વાસઃ શ્રાદ્ધિકં પ્રતિગ્રહ્ય ચ ॥૧૧૬॥

રમગાનની સમીપમા, ગામની અમીપમા, ગામના ગ્રામમા મૈથુનના મધી વસવા ॥ કુત્રીને તથા શ્રાદ્ધમા પ્રતિગ્રહ કુત્રીને વેદાધ્યયન કરવું નહિ ૧૧૬

શ્રાદ્ધમા પ્રતિગ્રહ રીતે એટલે શુદ્ધ તથા દક્ષિણાઆદિ વધને પણ અનધ્યાય પાળવો

શ્રાદ્ધમાં દાન લેવું એ અન્યાયનો હેતુ હોવામાં સ્પષ્ટ
માન્ય જણાવેછે—

પ્રાણિ વા યદિ વાપ્રાણિ યત્કિચ્ચિચ્છ્રાદ્ધિકં ભવેત્ ॥
તદાલભ્યાપ્યનધ્યાયઃ પાપ્યાસ્યો હિ દ્વિજઃ

સ્મૃતઃ ॥ ૧૧૭ ॥

પ્રાણિ તથા અપ્રાણિ જે માંદ શ્રાદ્ધોપરોગી નવું હોય તેનો હાથથી
પ્રતિગ્રહ કરીને અન્યાય કરે એ મરણ કે માન્ય હાથપીમુખતાનો છે એમ
કહેવું છે ૧૧૭

શ્રાદ્ધમાં કેવળ પ્રીહિત જુવ સરખા અત્તનો પ્રતિગ્રહ જ અન્યાયનો હેતુ
છે એમ સમજવું નહિ પણ ગાંધર્વગેર પ્રાણી અને વસ્રવગેરે અપ્રાણી પદાર્થ
એએને પણ પ્રતિગ્રહના સમયમાં હાથથી સ્પર્શ થાય એ તે પણ અન્યાય
પાળવો કારણ કે શ્રાદ્ધમાં પ્રતિગ્રહસમયે તેઓના હાથથી સ્પર્શ કરી એજ
ભોજનવૃથ્થ ગણાયછે આશ્વલનો દાર એજ તેના મુખજરોમર છે એટલે તે
એમ ભોજન કરવાથી હિત થાયછે તેમ પ્રતિગ્રહ કરવાથી પણ દૂષિત થાયછે
અને એરીરીતે હિતપણામાં વેદોચ્ચાર કરવા તે અરોગ્ય ગણાયછે

અપાધારી આપત્તિસરખા સમયમાં પણ અન્યાય જણાવેછે—

ચૌરૈરુપપ્લુતે ગ્રામે સંત્રમે ચાન્નિકારિતે ॥

આકાલિકમનધ્યાયં વિદ્યાત્સર્વાદ્રુતેષુ ચ ॥ ૧૧૮ ॥

ગેરનોખિએ ગામને ઉપદ્રવ હયા તેના લાગે તથા અગ્નિથી ભય થયો હોય
સારે તેમજ સંવળા અદ્રુતોના દેખાવોમાં આગનિય અન્યાય થાય છે ૧૧૮

આકાશ તમા પૃથ્વીવગેરેમાં તાગઓ ખરવાનો થવા ઉત્પાનો અદ્રુત
દેખાવોમાં ગણાયછે

ઉપાર્ધર્મગેરેમાં પણ અન્યાય જણાવેછે—

ઉપાકર્મણિ ચોત્સર્ગે ત્રિરાત્રં ક્ષેપણં સ્મૃતમ્ ॥

અષ્ટકાસુ ત્વહોરાત્રમૃત્વન્તાસુ ચ રાત્રિષુ ॥ ૧૧૯ ॥

ઉપાકર્મમાં તથા ઉત્સર્ગમાં ત્રણ રાત્રિસંધી અનધ્યાય કહેલો છે અને અષ્ટકાઓમાં તથા ચક્રતુઓના અંતની રાત્રિઓમાં અહોરાત્રનો અનધ્યાય કહેલો છે. ૧૧૯.

આં અધ્યોર્ધના દર્શના મ્લોકમાં ઉત્સર્ગપર્વો પશ્ચિમીરાત્રિ અંધરાં એક અહોરાત્રનો અનધ્યાય કર્યા છતાં અહીં ત્રણ રાત્રિનો અનધ્યાય કહેા તે વિશેષ ધર્મની હચાચાળાને માટે છે. માર્ગશીર્ષની પૂર્ણિમાપછી દૃષ્ટપક્ષની ત્રણ અષ્ટ-મીઓ અષ્ટકા કહેવાયછે. જો કે સર્વ અષ્ટમીઓમાં અનધ્યાય કહેલ છે તોપણ અષ્ટકા એ નામથી ઓળખાતી અષ્ટમીઓમાં પૂર્ણ અહોરાત્ર અનધ્યાય ગણાયછે અને બીજી અષ્ટમીઓમાં જોટલી થડી અષ્ટમી હોય તેટલી થડી અનધ્યાય પામે તોપણ ચાલે અને અષ્ટકાઓમાં તેમ ચાલે નહિ.

કુંડપણ વાહુનવગેરેપર બેસીને અધ્યયન કરવાનો નિષેધ કહેછે—

નાધીયીતાશ્વમારૂઢો ન વૃક્ષં ન ચ હસ્તિનમ્ ॥

ન નાવં ન સ્વરં નોદ્રું નેરિણસ્યો ન યાનગઃ ॥૧૨૦॥

અશ્વ, વૃક્ષ, હાથી, વદાણુ, ગધેડો, ઉંટ અને ગાડુ વગેરે એઓની ઉપર બેસીને તેમજ ખારી જમીનમાં બેસીને અધ્યયન કરવું નહિ. ૧૨૦.

અધ્યયન કરવામાં અટકાયત કરે એવાં બહારનાં તથા શરીર-સામંધી કારણો કહેછે—

ન વિવાદે ન કલહે ન સેનાયાં ન સજ્જરે ॥

ન ભુક્તમાત્રે નાજીર્ણે ન વમિત્વા ન શુક્તકે ॥૧૨૧॥

આતિથિં ચાનનુજ્ઞાપ્ય મારુતે વ્રાતિ વા મૃશમ્ ॥

રુધિરે ચ સ્તુતે ગાત્રાચ્છલ્લેખે ચ પરિક્ષતે ॥ ૧૨૨ ॥

વિવાદ થતો હોય ત્યારે, કલહ થતો હોય ત્યારે, મેના ઉબી દોય ત્યારે, પુદ્ગ ચાલતુ હોય ત્યારે, ભોગ્યન કરીને તરન જ, અશ્વર્થુમાં, વમન થયા પછી, ઉત્તગાર આવતા હોય ત્યારે, આતિથિ આવેલ હોય તેની રમ્મ લીધાયગર, પવન અચાંત પૂકતો હોય ત્યારે, શરીરમાંથી રુધિર નિકળતુ હોય ત્યારે અને રુશંધી શરીર કાંઈપણ છેદાકુબેદાકું હોય ત્યારે અધ્યયન કરવું નહિ. ૧૨૧, ૧૨૨.

આક્રોશપૂર્વક વિવાદમાં, દંડાદિકથી પરસ્પરને મારવારૂપ કવદમાં, દાથી, મોડા, રથ અને ખાદ્યરૂપ મેનામાં અને સમામમાં અન્યથા કરવું નહિ. ભોજન કરીને તરત જ એટલે દાણ દહીં લીના જ દોય ત્યાં, અછલું દોય તે વખતે, ઓઠકાર આવતા હોય તે વખતે, તથા અતિથિ આવેલ હોય તેને જણાવ્યારૂપ એટલે તેનું માન અજવવા તેની રત્ન લીધાવરૂપ પણ અન્યથા કરવું નહિ. અહીં અતિથિસાખને કૃષ્ણદાણરૂપ ગાળી શિષ્ટનું પણ મદલ કરવું, એટલે કોઈ શિષ્ટપુત્ર કોઈ વખતે આવે તો તે વખતે અનધ્યાય મળવો. કારણ કે તેનો આદરસ માર કરવામાં નહિ તો જોડે આ અધ્યાયના ૧૦૨ માં સ્થોત્રમાં કાનથી સભાગ એવો વાયુ વાનો હોય ત્યારે જે અનધ્યાય કહેલો છે તે વર્ધાક્તુને મારે છે અને અહીં બધું વાયુ વાતો હોય ત્યારે જે અનધ્યાય કહેલો તે વર્ધાક્તુસિવાના વખતમાં પણ સમજવાનો છે. અથવા માલતે વતિ વા મૃગમ્ । એનો અર્થ “બહુનાર વિદ્યાર્થીને બહુતા બહુતા ત્યારે શાસ બરાહ આવો હો । ત્યારે” એમ પણ રવામાં આવે છે.

અમુક વેદ બહુતો હોય ત્યારે બીજા વેદવાળાઓએ અનધ્યાય કરવો નહિ તથા વેદના અમુક અમુક પ્રકરણ પછી અનધ્યાય પાળવો; તે વિષે સ્પષ્ટ સમજાવે છે—

સામધ્વનાઘૃગ્યજુપી નાશ્રીયીત કદાચન ॥

વેદસ્યાધીત્ય નાપ્યન્તમારણ્યકમધીત્ય ચ ॥ ૧૨૩ ॥

સામવેદનો મગ્ધ થતો હોય ત્યારે ણીપણ ઋગ્વેદ તથા યજુર્વેદ બહુતો નહિ તેમ જ વેદની નમામિ કરી તથા આરણ્યક વેદમાં બહુતો અનધ્યાય કરવો ૧૨૩

સામવેદનું શ્રવણ થતું હોય ત્યાં ઋગ્વેદ તથા યજુર્વેદના મત્રમાગનું અન્યથા કરવું નહિ પણ જે વેદોના માહાલભાગનું અન્યથા રવાનો નિષેધ નથી એમ કહેવાએ નું માનવું છે. સ્થોત્રના બીજા ચરણનો અર્થ “કૃષ્ણપદ્માગનું અન્યથા કરીને પછી મત્રમાગનો રવમાન કરવો નહિ” એમ પણ થાય છે.

સામવેદનો ધ્વનિ થતો હોય ત્યાં ઋગ્વેદ કે યજુર્વેદનો અનધ્યાય કરવો તેનું કારણ કહે છે—

ઋગ્વેદો દેવદૈવત્યો યજુર્વેદસ્તુ માનુષઃ ॥

સામવેદઃ સ્મૃતઃ પિતૃયસ્તસ્માત્તસ્યાશુચિર્ધ્વનિઃ ૧૨૪

ઋગ્વેદના દેવતા દેવો છે, યજુર્વેદના દેવતા મનુષ્યો છે અને સામવેદના દેવતા પિતૃઓ છે તેથી સામવેદનો રાજ્ઞ અપવિત્ર છે. ૧૨૪.

પિતૃસંબધી કર્મ કરી જલનો ઉપરપર કરવામાં આવે છે, એવું સ્મૃતિ-અનુસાર છે માટે મિતૃદેવતાઃ સામવેદનો રાજ્ઞ અપવિત્રજ્ઞેવો ગણ્યો છે અપ-વિત્રજ્ઞેવો છે પણ અપવિત્ર જ છે એમ સમજવું નહિ, જ્યાંથીયે વિશેષ સ્તુતિમાગ હોવાથી ઋગ્વેદને દેવદેવત્વ ગણ્યો છે, મનુષ્યો કર્મપ્રધાન છે અને યજુર્વેદમાં પણ કૃત્રિને કૌનો ઉપદેશ છે. તે સમાનતાને લીધે યજુર્વેદ માનુષ્ય કહેવાય છે અને સામવેદ કાપણ પિતૃસંબંધના સંબંધથી શ્રૂતમાણ છે તેથી પિતૃદેવત્વ કહેવાય છે આદ્યમાં પ્રતિમહ કરનારને અધ્યયનનો નિષેધ કરેલ હોવાથી પિતૃદેવત્વનું અપવિત્રાવ મળી સામવેદ પણ પિતૃદેવત્વ હોવાથી તેનો ધ્વનિ થતો હોય ત્યાં બીજા વેદનું અધ્યયન કરવું નહિ આ અધ્યયનનું પ્રારંભ હોવાથી સામવેદનો ધ્વનિ હોય ત્યારે ઋગ્વેદના અધ્યયનનો નિષેધ છે પણ યજુર્વેદમાં નિષેધ નથી.

અધ્યયનનો ઉપક્રમ કેમ થાય છે તે જણાવે—

एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ॥

क्रमतः पूर्वसभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ॥ १२५ ॥

ઉપર જણાવેલી વાતને જાણનારા વિદ્વાનો સર્વદા વેદત્રયીના સારરૂપ પ્રણવ, વ્યાહતિ અને ગાયત્રીને પ્રથમ અનુક્રમથી ભણીને પછી વેદ ભણવાનો આરંભ કરે છે ૧૨૫

ઉપર પ્રમાણે ત્રણે વેદોના દેવ, મનુષ્ય અને પિતૃદેવતાપણને જાણતા સાં-જ્ઞપુરુષો ત્રણે વેદના સારરૂપ પ્રણવ, વ્યાહતિઓ અને સાવિત્રી એઓનું અનુક્રમથી ઉચ્ચારણ કરી પછીથી વેદ ભણે છે આનો અર્થ ગીઠગીને એમ પણ થાય છે કે ઉપર પ્રમાણે વેદોમાં ઉત્તરરતા પૂર્વની શ્રેષ્ઠતાને જાણનારા પુરુષો પ્ર-થમ પૂર્વનું અધ્યયન કરીને પછી તે પછીનાનું અધ્યયન કરે છે એટલે જોએને અનેક સાખાઓનું અધ્યયન કરવાનું હોય છે તેઓ પ્રથમ ઋગ્વેદનો, પછી યજુર્વેદનો અને પછી સામવેદનો સ્વાધ્યાય કરે છે જોએને એક જ સાખાનું અધ્યયન કરવાનું હોય છે તેઓને માટે આ વિષય જ નથી અથવા જૂદા જૂદા વેદવાળા સ્વાધ્યાય કરવા બેસે તે વખતે પ્રથમ ઋગ્વેદવાળાઓ, પછી યજુર્વેદવાળાઓ અને તે પછી સામવેદવાળાઓ ભણે છે.

અધ્યયનસમયે શુદ્ધિશીખની-વચ્ચે પશુઓત્રગેરે નિકળે તો અનધ્યાય કહે છે—

પ્રશુમ્નદ્વકમાર્જારશ્વસર્પનકુલાશુભિઃ ॥

અન્તરાગમને વિદ્યાદનધ્યાયમહર્નિશમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

શુક તથા શિવ્યની વચ્ચે પશુ મદુર, માર્જાર, આન, અર્પ, નોળિયુ અને ઉત્તર નિકળી જાય તેા અહોનત્રસૂત્રી અનધ્યાય થાયછે ૧૨૬

અનધ્યાયના આવા પ્રકારના નિગિતમા જોતમે તો ત્રણ દિવસનો ઉપવાસ પણ શ્રેષ્ઠ છે

હવે વિદ્યાગંબધી નિષુપ્તતાની કન્ઠાવાળા પુરુષને માટે પ્રથમ કહેલા અનધ્યાયોનો વિકલ્પ કહેછે—

દ્વાવેવ વર્જયેન્નિત્યમનધ્યાયૌ પ્રયત્નતઃ ॥

સ્વાધ્યાયંભૂમિં ચાશુદ્ધામાત્માનં ચાશુચિં દ્વિજઃ ૧૨૭

હાલો સ્વાધ્યાયની ભૂમિ અગુદ્ધ હોય ત્યારે તથા પોતાનો દેહ અપવિત્ર હોય ત્યારે એ પ્રમાણે મે અનધ્યાયનો તો નિત્ય પ્રયત્નપૂર્વક ભાગ કરવો ૧૨૭

અત્રાંત્ર જે જે અનધ્યાયોની નિત્યતા જણાવવામા આવી છે તે સિવાયના બીજા અનધ્યાયો, વિદ્યા મેળવવાના વિશેષ ઉત્સાહને લીધે કદી ન પાળે તો ચાલી રાકે પણ સ્વાધ્યાયના સ્થાનની ઉચ્ચિત્તાદિકથી અપવિત્રતા હોય ત્યારે તથા પોતાના શરીરની અપવિત્રતા હોય ત્યારે, એ પ્રમાણે જે અનધ્યાયો તો અવશ્ય પાળવા જ એછા

અનધ્યાયનું પ્રકરણ પૂર્ણ થતાં ફરીને આતકનાં અન્યત્રતો કહેવા માંડેછે અને તેમાં મુલસ્થ છતાં પણ અમુક અમુક તિથિઓમાં અવશ્ય હલ્લઅર્થ પાળવાની આજ્ઞા કરેછે—

અમાવાસ્યામષ્ટમીં ચ પૌર્ણમાસીં ચતુર્દશીમ્ ॥

વહ્નચારી ભવેન્નિત્યમપ્યૃતૌ સ્નાતકો દ્વિજઃ ॥ ૧૨૮ ॥

સ્નાન-ધાત્રાએ ઋતુપ્રસંગ દોષભોગણ અમાવાસ્યા, અષ્ટમી, પૂર્ણિમા અને ચતુર્દશી એ તિથિઓમા સદા વહ્નચારી થવું ૧૨૮

જે કે ઋતુસમયના ચારદિવસોપછી પોતાની સ્ત્રીના સબધમા આવડે એમ ઋતુકાલમિગમી સ્વાત્ (અધ્યાય ૩ જે, સ્ત્રોત્ર ૪૫ મે) એ વાક્યથી આજ્ઞા કરેછે. જે વહ્ન ઋતુકાલમાં અગ્નિગમન નહિ કરનારને માટે દોષ પણ કહેતો છે

હતા તેવા પ્રસંગમાં પણ અમાચાર્યા, અષ્ટમી, પૂર્ણિમાસી અને ચતુર્દશી એ ચાર તિથિઓ તો અવશ્ય હોડરી એટલે તેમાં બહાચરે પાગલુ જ ને. આ પ્રસંગમાં જ વિરોધ વચન છે કે—

પૃથ્વ્યૈ ત્વમાવાસ્યામુમયત્ર ચતુર્દશામ્ ।

વર્ષયેત્યાર્ણમસીં ચ તૈલ માસે મગે ક્ષરે ॥

એટલે તૈનમર્દન, માસબક્ષણ ઐશુન અને હોર એ કૌંભા અમાચાર્યા, પૂર્ણિમા તથા બન્ને પક્ષની પછી, અષ્ટમી અને ચતુર્દશી એ તિથિઓનો ભાગ કરવો

જ્ઞાનસભ્ય ધે નિપેધ કહ્યું છે—

ન જ્ઞાનમાચરેદ્ભુક્ત્વા નાતુરો ન મહાનિશિ ॥

ન વાસોભિઃ સહાજસં નાવિજ્ઞાતે જલાશયે ॥૧૨૯॥

સર્વદા જમ્યાપછી મધ્યરાત્રિએ અને ઘણા વસ્ત્રો પહેરી જ્ઞાન કરવું નહિ, રોગીએ આ ૧૨૩ નદિ અને અનળવા જળાશયમાં પડવું જ્ઞાન કરવું નહિ ૧૨૯

જમ્યાપછી જ્ઞાન ન કરવું એ નિરોધ રહે-જાણી કરવામાં આવતા જ્ઞાનને માટે છે, કારણકે જમ્યાપછી નિત્ય રનાનની પ્રાપ્તિ નથી અને ચાડાલાકિ કોનો રપશં થઇ ગયો હોય તો તેને માટે જ્ઞાન કરવામાં વિલબ કરી શકાતો નથી કેમકે એક ક્ષણમાત્ર પણ અશુચિ ન રહેવું એવી આજ્ઞા છે, તેથી ગરમી થવાવગેરે કારણોથી જ-જાનુકૂળ્યમાટે થતા જ્ઞાનનો આ પ્રતિરોધ જ મધ્યરાત્રિએ રનાન કરવું નહિ કેવલમુનિ કહે છે કે ‘મધ્યરાત્રિથી એક પ્રહર પ્રથમનો તથા એક પ્રહર પછીનો એ બન્ને પ્રહર મધ્યરાત્રિ ગણાય છે તેમાં કાચ નથા નૈમિત્તિવગરના બીજા જ્ઞાન કરવા નહિ’ પણ વસ્ત્રો ધારણ રી જ્ઞાન મંડ નહિ પણ જો ચાડાલાકિનો રપશં થયો હોય તો ઘણા વસ્ત્રો સાથે પણ રનાન કરવું ને. આ રોગીએ નૈમિનિકરનાન પણ ન કરવું, તથા અનળવા જળાશયમાં પણ રનાન કરવું નહિ, કેમકે તેમાં જીવવગેરે હોય તો પ્રાણુભય રહે છે અને ચાડાનઆદિના વપરાયનો તે જલાશય હોય તો અપવિત્રતા યાય છે

હાયા નહિ ઓળગવાનો નિયમ કહ્યું છે—

દેવતાનાં ગુરો રાજઃ સ્નાતકાચાર્યયોસ્તથા ॥

નાક્રામેત્કામતશ્ચાયાં વશ્રુણો દીક્ષિતસ્ય ચ ॥૧૩૦॥

દેવતાઓની, ગુરૂની, રાજાની, સાતકની, આચાર્યની તેમજ બ્રહ્મની અને દીક્ષિતની છાયાનું આવીને ઉદ્ધરણ કરવું નહિ. ૧૩૦.

પાપાણ્ડવગેરેમાંથી બનાવેલી દેવતાઓની પ્રતિમાની, પિતાવગેરે ગુરૂની, રાજાની, રનાતકની, આચાર્યની, બ્રહ્મ એટલે પંચગાવર્ધવાળા પ્રાણીની અને યક્ષની દીક્ષા લીધેલ હોય તે પુરુષની છાયાનું ઇચ્છાપૂર્વક ઉદ્ધરણ કરવું નહિ. મ્લેકમાં ઉપર ચ અગ્રવ છે તેથી ચાંડાવગેરેની છાયાનું પણ ઉદ્ધરણ કરવું નહિ. ઇચ્છાપૂર્વક એમ કહેલ હોવાથી એઓની છાયાનું જનનપણે ઉદ્ધરણ થઈ બચે તો દોષ નથી ગુરૂ એ શબ્દમાં જ આચાર્યનું પ્રદક્ષ થઈ ગઈ એમ છતાં ભૂટે નિર્દેશ કરીને આચાર્યની પ્રધાનતા બતાવી છે. બ્રહ્મ શબ્દથી પંચગાવર્ધવાળા પ્રાણીસિવાયનું બીજું કંઈ દ્રવ્ય પણ સહ સમ્પાદ્યે વેદમાં બ્રહ્મ-શબ્દથી પંચગાવર્ધવાળા ગાય કહેવામાં આવેલે તથા સૌમયનાને પણ બ્રહ્મ-શબ્દથી ઓળખવામાં આવેલે.

ચોવટામાં બેરાવાઉલવાનો નિષેધ કરેછે—

મધ્યન્દિનેર્જરાત્રે ચ શ્રાદ્ધં મુક્ત્વા ચ સામિપમ્ ॥

સન્ધ્યયોરુભયોશ્ચૈવ ન સેવેત ચતુષ્પથમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

મધ્યાહ્નસમયમાં, અર્ધરાત્રિએ, માસસહિત શ્રાદ્ધબોજન કરીને અને પ્રાતઃ મધ્યામાં તથા સાયમ મધ્યામાં ચોવટાનું સેવન કરવું નહિ. ૧૩૧

ચોવટાનું સેવન કરવું નહિ એટલે ત્યાં લાગ્યા વખતસુધી બેસવુંજોમવું નહિ બગાથ જગાપર બેસવાઉલવાનો નિષેધ કરેછે—

ઉદ્વર્તનમપમ્નાનં વિષમૂત્રે રક્તમેવ ચ ॥

શ્લેષ્મનિષ્ઠ્યૂતવાન્તાનિ નાધિતિષ્ઠેતુ કામતઃ ॥ ૧૩૨ ॥

શરીરપાંચી મર્દન કરીને કઢાડી નાખેના પદાર્થપર, સ્નાનના જગડિપર, વિષામૂત્રકિપર, ઝરિરકિપર તથા કદ, યુક અને વમનકિપર, ઇચ્છાપૂર્વક મેસવું કે ઉલવું નહિ. ૧૩૨

શરીરપરથી મર્દન કરીને કઢાડી નાખેલી વસ્તુ એટલે પીઠીવગેરે મમજવી. ઇચ્છાપૂર્વક કશું છે તેથી અજ્ઞતા પગ પડી બચે તો તરત શુદ્ધિ કરી લેવી પણ તેમાં દાહ હોય લાગતો નથી. મ્લેકમાંના જપ્તનામ્ એ પદનો અર્થ કૈલાસેક કેળવું મરિચ સાબણી કરેલ રનાનના જગડિપર એવો પણ કરેલે

શત્રુવગેરેનું સેવન નહિ કરવાની આજ્ઞા કહેછે—

વૈરિણં નોપસેવેત સહાયં ચૈવ વૈરિણઃ ॥

અધાર્મિકં તસ્કરં ચ પરસ્યૈવં ચ યોપિતમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

શત્રુનું, શત્રુનો સહાય હોય તેનું, અધાર્મિકનું, તસ્કરનું અને પરસ્ત્રીનું મેવન કરવું નહિ. ૧૩૩.

જો કે અધાર્મિકમાં તસ્કરનો સમાવેશ થઈ શકે છે તોપણ તેનાથી વિશેષ સાવચેત રહેવામાં તેનું બહુ મહત્ત્વ રહે છે. સેવન કરવું નહિ એટલે તેમને કશી ભેદ મોહકતા નહિ, તેમની સાથે એક રૂબરૂમાં બેસવું નહિ તથા તેમને પોતાને જ્યાં તેડાવીને માને અપિવું નહિ તેમજ તેમની સાથે વાતચિત્તનો પણ પ્રસંગ રાખવો નહિ.

સર્વકરતાં પરસ્ત્રીનું સેવન તો અત્યંત હાનિકારક છે એમ જણાવે છે—

નહીદશમનાયુષ્યં લોકે કિંચન વિચિત્ર ॥

ચાદશં પુરુષસ્યેહ પરદારોપસેવનમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

આ લોકમાં કંઈપણ એવું અનાયુષ્ય નથી કે જેનું પુરુષને પરસ્ત્રી-મેવન છે. ૧૩૪.

અઠ્ઠમામાં જોજનવયેરે દશદોષરૂપે આયુષનો ક્ષય કરનાર છે અને સુવર્ણની ચોરીવગેરે અદશદોષરૂપે આયુષનો ક્ષય કરનાર છે, પણ પુરુષને માટે પરસ્ત્રીનું સેવન દશદોષરૂપે તથા અદશદોષરૂપે પણ જેવું આયુષનો ક્ષય કરનાર છે તેવું આયુષનો ક્ષય કરનાર તો આ લોકમાં ખીલુ કંઈપણ નથી માટે પરસ્ત્રીસેવનથી તો અત્યંત દૂર રહેવું.

ક્ષત્રિયાદિકનું અપમાન નહિ કરવાની ભલામણ રહે—

ક્ષત્રિયં ચૈવ સર્પં ચ બ્રાહ્મણં ચ વહુશ્રુતમ્ ॥

જાવમન્યેત વૈ ભૂષ્ણુઃ કૃશાનપિ કદાચન ॥ ૧૩૫ ॥

નહિ પામવાની, હિંસાવાળા પુરુષે ક્ષત્રિય, સર્પ અને ગરુડનું કાંઈપણ એઓ અમમય જોવામાં આવતા હોય તોપણ કદી તેઓનું અપમાન કરવું નહિ. ૧૩૫.

ક્ષત્રિય, સર્પ અને વિદ્વાન વાકાણુ એઓ અસમય જણાતા હોય તોપણ તેઓનું અપમાન કે અનાદર કરવાથી દૂર રહેવું. તેઓ અસમય દેખાતા

હોય તે સમયે પણ તેઓમા કુપીરીતે સામયે રહેયુ જ હોય છે અને તેથી
ન્યારે સમય આવે છે ત્યારે તેમો બદલો વાળી મારી રહે

એઓનું અપમાન કરવાથી થતી હાનિ સ્પષ્ટપણે દેખાડે—

एतन्नयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ॥

तस्मादेतन्नयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ ૧૩૬ ॥

અપમાન પામેના એઓ ત્રણે, અપમાન કરનાર પુરુષને બાળી દે છે માટે

બુદ્ધિમાન પુરુષે એ નહુનું કટીપણ અપમાન કરવું નહિ ૧૩૬

એ ત્રણે અપમાન પામે તો અપમાન કરનારને નાશ પમાડે છે એટલે
શત્રિય તથા સર્પ એ બંને પ્રત્યક્ષશક્તિથી જ મારે છે એને માઠાણ અભિચાર
પ્રયોગદ્વારા અદૃશશક્તિથી મારે છે માટે દુષ્પણની ઇચ્છાવાળા પુરુષે એ નહુનું
અપમાન કરવું નહિ

પુરુષે અનુભાહ કે નિરાશપણાથી પોતાના આત્માનો તિર-
સ્કાર નહિ દેવાવિષે જણાવે—

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ॥

आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ૧૩૭

પ્રથમના સમયમા જો કદાચ સમૃદ્ધિ ન હોય તો તેથી પોતાના આત્માનું
અપમાન કરવું નહિ મૃત્યુસુધી લક્ષ્મીની ઇચ્છા રાખી અને એને દુર્લભ
માનવી નહિ ૧૩૭

બીજીવગેરેથી ધનપ્રાપ્તિના સમયમા ધનાદિકનો લાભ ન થવો તે અસમૃદ્ધિ
છે પછી પ્રથમ આવી અસમૃદ્ધિનો પ્રસંગ આવી પડે તો હરે પણ પણ આ-
પણને લાભ નહિ મળે એમ અનુભાહ તથા નિરાશપણાથી જ મહાભાગવાળો
હું પુણ્યરહિત છું એવા વિચારો નથી પોતાના આત્માનું અપમાન કરવું નહિ
પણ જીવતાસુધી ઉત્સાહમા રહી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિને માટે ઉદ્યોગ કર્યા કરવો
અને લક્ષ્મી તો દુર્લભ છે તે આપણને કયાથી મળે? એમ માની ઉત્સાહરહિત
તથા નિરાશ બની જવું નહિ

સત્ય અને પ્રિય બોલવાવિષે કહે છે—

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ॥

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ ૧૩૮ ॥

સત્ય બોલવું, પ્રિય બોલવું, મસ' છતાં પણ અપ્રિય લાગે તેવું બોલવું નહિ અને પ્રિય છતાં પણ અસત્ય બોલવું નહિ, એ સનાતન ધર્મ છે. ૧૩૮.

જે પ્રમાણે ૬૫ દોષ તથા શ્રુત દોષ તેવું સત્ય બોલવું તથા પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તેવું બોલવું, જેમકે 'તમારે ઘર પુત્રજન્મ થયો,' તે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર છે ૬૫ અને શ્રુત સત્ય છતાં 'તમારો પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો' વગેરે અપ્રિય બોલવું નહિ તેમજ પ્રિય લાગે તેવું દોષ પણ અસત્ય દોષ તો બોલવું નહિ. વેદમૂલકપણાળી આ સનાતન ધર્મ છે.

વૃથા વૈરવગેરેના કારણરૂપ હોવાથી ખરાબને માટે પણ ખરાબશબ્દનો ઉચ્ચાર ન કરવા તથા સાફ જ બોલવાવગેરેની ભલામણ કરે—

મદ્રં મદ્રમિતિ વ્રૂયાદ્મદ્રમિત્યેવ વા વદેત્ ॥

શુષ્કવૈરં વિવાદં ચ ન કુર્યાત્કેનચિત્સહ ॥ ૧૩૯ ॥

અમદ્રપદાર્થને પણ ભદ્ર છે એપ્રમાણે કહેવું અથવા ભદ્ર હોય તેમાં ભદ્ર-શબ્દ બોલવો, અને કોઈ સાથે શુષ્કવૈર તથા વિવાદ કરવો નહિ. ૧૩૯.

શ્લોકમાંનો પહેલો ભદ્રશબ્દ અમદ્રશબ્દ મણતો આવ્યો છે. કારણ કે તેની પહેલાંના અક્ષરનો લોપ થયેલ માન્યો છે, તેથી જ અમદ્ર હોય તેને પણ અમદ્ર નહિ કહેતાં ભદ્ર કહેવું. એટલે ખરાબને માટે ખરાબ શબ્દ જ નહિ વાપરતાં સારો શબ્દ વાપરવો, આ વિષયને લમતી ગુજરાતીમાં એક સાધારણ કહેવત બોલવામાં આવે છે કે "અંધાને અંધો કહો, કડવાં લાગે વેણ; ધીમે ધીમે પૂઠિયે", કેમ અંધાં તમ નેણ" આમાં અમદ્રને અમદ્ર નહિ કહેતાં ભદ્ર શબ્દો કહેવાની સૂચના કરી છે. આપરતબ શ્રુતિ કહે છે કે—નામદ્રમદ્ર વ્રૂયાપુણ્ય પ્રકાશમિતિ વ્રૂયાદ્મદ્રમિત્યેવ ॥ એટલે અમદ્ર હોય તેને અમદ્ર કહેવું નહિ પણ પુણ્ય, પ્રસરત, ભદ્ર, એમ જ કહેવું જ્યારે અમદ્રને પણ અમદ્ર ન કહેવું તોપણ ભદ્ર એટલે જ કલ્યાણકારક-સાર હોય તેને તેવું કહેવું જોમાં તો આશય જ શું? ખરાબ માણસને ખરાબ શબ્દ કહેવાથી તે ખરાબ સુધરી જત નથી ખરાબને સારા શબ્દો કહેવાથી જ વળતપર તે સુધરે છે, પણ જો ખરાબ શબ્દ જ બોલવામાં આવે છે તો તે ખાલી વૈર જ બાંધે છે માટે ખરાબ શબ્દ બોલવાવગેરે કારણથી કોઈની સાથે ખાલી વૈર કરવું નહિ તેમજ કોઈની સાથે નિષ્ફળ વિવાદ પણ નહિ કરવો.

અહારં જવાવિષે નિયમ કહે છે—

નાતિકલ્યં નાતિસાયં નાતિમધ્યન્દિને સ્થિતે ॥

નાજ્ઞાતેન સમં ગચ્છેન્નેકો ન વૃપલૈઃ સહ ॥ ૧૪૦ ॥

પ્રાન મગમા માય મગમા મધ્યાહ્નમમે ઓઘ અન્નપ્રયાની સાથે,
અદ્યપ્તમે તથા શુદ્ધાની આરે જલાર જનુ નહિ ૧૪૦

પ્રાન કાન સાવ વાળ અને મધ્યાન્દસમય એઓ ધર્મકર્મમા પરાયણ
રહેવાના સમય છે તેથી તે સમયે જલાર જવાથી તેમા નિદ્ર આવે અને અ
ન્નપ્રયા એટલે જના કુળ શીલવગેરે બહુવામા ન હોય તેની સાથે તથા એકલા
જવાથી કહ જન ઉત્પન્ન થાય તેમજ શુદ્ધાની સાથે જવાથી હીનપ્રસ મનુ કળ
મળવાનો સમય રહેછે

ખોડખાપણનાજાનગેરેનો તિરસ્કાર નહિ કરવાનિષે કહેછે—

હીનાજ્ઞાનતિરિક્તાજ્ઞાન્નિદ્યાહીનાન્વયોઽધિકાન્ ॥

રૂપદ્રવ્યવિહીનાંશ્ચ જાતિહીનાંશ્ચ નાક્ષિપેત્ ॥૧૪૧॥

હીનગુણનાજા અધિઅગુણના નિદ્યાનગરના અનુચ્ચાથી અધિમ રૂપ
અને નનથી રહિત અને હીનજ્ઞાનિ ।ગાઓગે તિરસ્કાર કરવો નહિ ૧૪૧

કાણા કુળ વગરે હીન અગુણાઓનો હાથીપગાવગેરે અધિક અગ
વાળાઓનો મૂર્ખાનો રહ્યોનો નીમા તથા આદી આખોરાગાવગેરે અપોનો,
ફિટ્ટાનો તમા કુલ ગોવકવોરે હીનપ્રી નતિવાળાઓનો તિરસ્કાર કરવો નહિ
એટલે કાણાકુમડાનોરે સખ્દોથી તેઆનુ અરમાન કરવુ નહિ કારણ કે તેમ કરવુ
તે મોહોગી હવમાઇ જ ગણાયછે અને ખાની કરેશ થાયછે એ દેખીવુ મુકસાન છે

અપવિ ।પલે ગાયનગેરેનો સ્પર્શ કરવાનો તથા સૂર્યનગેરેનુ
દર્શન કરવાનો નિષેધ કહેછે—

ન સ્પૃશેત્પાણિનોચ્છિદ્યો ત્રિપ્રો ગોવ્રાહ્મણાનલાન્ ॥

ન ચાપિ પશ્યેદશુચિઃ સુસ્થો જ્યોતિર્ગણાન્દિત્રિ ૧૪૨

બ્રાહ્મણે ઉન્નિગ્રહ અનસ્થામા પોતાના હાથથી ગાય બ્રાહ્મણ અને અગ્નિ
સ્પર્શ કરવો નહિ અને સ્વસ્થનામા અપવિત્રપલે આ ।સમા મૂર્ખાદિકે જ્યોતિ
ગણોગે તેના નહિ ૧૪૨

બોજન કર્યાપછી મુખશુદ્ધિવગેરે ન કરી દોષ ત્યાગી તથા મલમૂત્રનો ત્યાગ કરીને પરિવ્રતા ન કરી દોષ ત્યાં સૂધી શાદાણે દાઘવગેરે અવયવથી ગાય, ખાદ્યજી અને અગ્નિને સ્પર્શ કરે નહિ અને સ્વસ્થપણમાં અપવિત્રપણે આકાશમા સૂર્યવગેરેને પણ જોવા નહિ સ્વસ્થતામાં એમ કહેડુ દોષથી આ નિર્લેપ રાગીને ગાદે નથી અને આકાશમા એમ કહેડુ દોષથી જળવગેરેમાં તે જોવાય તેા કયો દોષ નથી

અપવિત્રપણે ગાયવગેરેનો સ્પર્શ થાયતો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેઉં—
સ્પૃષ્ટેતાનશુચિર્નિત્યમગ્નિઃ પ્રાણાનુપસ્પૃશેત્ ॥
શાત્રાણિ ચૈવ સર્વાણિ નાર્મિ પાણિતલેન તુ ॥૧૪૩॥

અપવિત્ર સ્થિતિમા કદાચ ગાયવગેરેનો સ્પર્શ થઈ જાય તેા મર્ગદા આશ્વમન કરી હાથમા ગળેવા જળથી ઈદ્રિયોને, સપળા ગાત્રોને તથા નાભિને સ્પર્શ કરવો. ૧૪૩

આ પ્રાયશ્ચિત્તનું પ્રકરણ નથી તેાપણ પ્રાયશ્ચિત્ત કહુ તે સાધનમાટે છે એકોક્તિમા પ્રાણસબ્દ છે તેનો અર્થ ઇદ્રિયો કરવામા આવેલ છે કારણ કે વેદમાં પ્રાણસત્ત્વ ઉપનિષદની અદર પ્રાણસબ્દ ચક્ષુવગેરેનો વાયક દેખાયછે અને વળી મુખ્ય પ્રાણનો સાક્ષાત્ ઉપસ્પર્શ સંભવતો પણ નથી

સ્વસ્થતામાં વગરનિમિત્તે નેત્ર નાસિકાવગેરેનો સ્પર્શ ન કરવો એમ કહેઉં—

અનાતુરઃ સ્વાનિ खानि न स्पृशेदनिमित्ततઃ ॥
રોમાણિ ચ રહસ્યાનિ સર્વાણ્યેવ વિવર્જયેત્ ॥૧૪૪॥

અસ્થરિયતિમા કારણુવગર પોતાના ઈદ્રિયોના િદ્રેને સ્પર્શ કરવો નહિ અને મધ્યમા રુદ્રાગ્રાનોનાં રોમોનો સ્પર્શ કરવો નો પણ ત્યાગ કરવો. ૧૪૪

સ્વસ્થરિયતિમા અને કારણુવગર એમ બંને જ દોષથી અસ્વસ્થરિયતિમા અને અજવાળવગેરે કારણથી સ્પર્શ કરવામા આવે તેા એકો દોષ નથી

મર્ગદા એવવાયોગ્ય સદાચાર બતાવેછે—

મદ્ગલાચારયુક્તઃ સ્યાત્પ્રયતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ॥
જપેચ જુહુયાચૈવ નિત્યમગ્નિમતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૪૫ ॥

સર્વદા મગન તથા આચારમા તત્પર થવું, બાહ્ય તથા આંતર પવિત્રતા રાખવી, જિતેન્દ્રિય થવું, જપ કરવો અને આવશ્યનો લાગ કરી અગ્નિમા હોમ કરવો ૧૪૫

૬૪ આયુરની તથા ધનવગ્ગેરેની સિદ્ધિ તે મગન કહેવાયછે અને ગુરુ-વગ્ગેરેની સેવા કરવી તે આચાર કહેવાયછે. આનાદિથી બાહ્યપવિત્રતા રાખવી તથા સાત્ત્વગુણિથી આંતર પવિત્રતા રાખવી જિતેન્દ્રિય રાખવી વ્યાખ્યા બીજી અપ્યાયના ૬૮ માં શ્લોકમાં આપવામાં આવી છે. આવશ્યક ન રાખવું ગોરો-ચનત્તુ નિલક, સારા કુળોનો રપર્ક, દહીવોરેનું વદન, સ્વેદવસ્ત્રનું દર્શન તથા દક્ષિણતરફ બોણું તેતર બોવણું દોન અને જોન દિશાતરફ ફળવાળા વૃક્ષમાં બેઠો મમટો બોવતો દોવ તે સઘણ તેમજ સુવર્ણ, ચંદન તથા રતન ધારણ, પચમથનું પ્રારાન, સરસાવ તથા મધ એઓ પણ મમલ કહેવાયછે મગન અને આચાર એ બે પદોને જુદા ન પાડતા 'પાપ અને અસદ્દેખીના નાશના હેતુરૂપ આચરણ તે મગનાચાર' એમ પણ કહેવામાં આવેછે

ઉપરના શ્લોકમાં બતાવેલા સમચારનું ફળ કહેછે—

મङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ॥

जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥ ૧૪૬ ॥

મગન તથા આચારથી યુક્ત, સર્વદા પવિત્ર અને જપ તથા હોમ કરનારા પુ મોનો વિનિપાત થતો નથી ૧૪૬

રોગ, ધનનાશ, ઇષ્ટજનનો વિયોગ અને પારતૈમિક દુર્ઘટિ એ સઘણ વિનિપાત કહેવાયછે મગન, આચાર, પવિત્રતા, જપ તથા હોમમાં પરાયણ રહેનાર પુરુષોનો તેઓ વિનિપાત કદીપણ થતો નથી

સર્વોત્તમનર્મરૂપ મનાચાથનું સદૈવ સેવન કરતા રહેવાની-ભલામણ આવેછે—

वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ॥

तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोन्य उच्यते ॥ ૧૪૭ ॥

આનંદ્યનો લાગ કરી, સમયનું ઉદ્ધધન ન થાય તેમ સર્વદા વેદનો જ અભ્યાસ કરવો મરણ કે પ્રાણહુને વેદાભ્યાસ એજ પરમ ધર્મ કહેલો છે અને તેથી બીજો ધર્મ તે ઉપધર્મ કહેવાયછે ૧૪૭

આશર્યનો ત્યાગ કરી નિત્યકર્મના સમયમાં પ્રજ્ઞ તથા આયન્યાદિક વેદનો જ અભ્યાસ કરવો કારણ કે મન્યાદિક મહાત્માઓએ બ્રાહ્મણને માટે વેદાભ્યાસને જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ કહેવો છે તે સિવાય બીજો સપણો ઉપધર્મ એવો ગ્રાહ્યધર્મ કહેવાય છે

નિરંતર થતા વેદાભ્યાસવગેરેથી પૂર્વજાતિના સ્મરણરૂપ ફળ પણ મળવાનું કહે છે—

વેદાભ્યાસેન સતતં શોચેન તપસૈવ ચ ॥

અદ્રોહેણ ચ ભૂતાનાં જાતિં સ્મરતિ પૌર્વિકીમ્ ॥૧૪૮॥

મર્યાદા વેદાભ્યાસથી, પરિત્રતાથી, તપશ્વર્ગથી અને પ્રાણીઓના અદ્રોહથી પોતાના પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થાય છે ૧૪૮

માઇનુ કહ બરામ નહિ કરું તથા મનમાં તેવો વિચાર પણ નહિ કરવો તે પ્રાણીઓનો અદ્રોહ કહેવાય છે

પૂર્વજન્મના સ્મરણથી થતું પરમ ફળ દેખાડે—

પૌર્વિકીં સંસ્મરજ્ઞાતિં બ્રહ્મૈવાભ્યસતે પુનઃ ॥

બ્રહ્માભ્યાસેન ચાજસ્રમનન્તં સુખમશ્રુતે ॥ ૧૪૯ ॥

પૂર્વજન્મની જાતિનું સ્મરણ થવાથી ફરીથી પણ વેદનો જ અભ્યાસ કરે છે અને નિરંતર વેદાભ્યાસથી અનંત અનિચ્છિત સુખને પામે છે ૧૪૯

પૂર્વના અનેક જન્મસંજ્ઞા સ્મરણ થતા તેઓમાં મર્મ, જન્મ, જરા અને મરણસંજ્ઞા થયેલા હોય એવામાં આવવાથી સ સારમાં વેરાગ્ય થાય છે અને તેથી પુરૂષ ફરીને વેદાભ્યાસમાં જ પ્રવૃત્ત રહે છે, જે પ્રવૃત્તિને ક્ષીરે તેને ઉવટ મોઝમુખ મળે છે કે જે મોક્ષસુખનો વચમાં જરાપણ ઉઠેડાં થતો નથી અને કદી અત પણ આવતો નથી

હોમ તથા પિતૃપૂજનનો આવશ્યક સમયની સાથે નિર્દેશ કરે છે—

સાવિત્રાઞ્ શાન્તિહોમાંશ્ચ કુર્યાત્પર્વસુ નિત્યશઃ ॥

પિતૃંશ્ચૈવાષ્ટકાસ્વર્ચેન્નિત્યમન્વષ્ટકાસુ ચ ॥ ૧૫૦ ॥

પરંતિથિઓમાં સર્વદા સાન્નિદ્ય હોમ તથા સાતિ દોમ કરવો અને અષ્ટમી તથા અન્નષ્ટકાતિથિઓમાં નિત્ય પિતૃઓનું પૂજન કરવું ૧૫૦

અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણમાસીને દિવસે સાવિત્ર તથા શાંતિ હોમ કરવા સવિતાદેવતા એટલે સૂર્યદેવતા ઉદેશથી થતો હોમ સાવિત્ર કહેવાય છે અને સાવિત્રીના ઉદેશથી થતો હોમ પણ સાવિત્ર કહેવાય છે માર્ગશીર્ષમાસની પૂર્ણિમા પછી કૃષ્ણપક્ષની ત્રણ અષ્ટમી અષ્ટકા કહેવાય છે અને એજ અષ્ટમીએ પછીની નવમીએ અન્વષ્ટકા કહેવાય છે અષ્ટકાને દિવસ થતા અષ્ટકાશ્રાદ્ધથી અને અન્વષ્ટકાને દિવસ થતા અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધથી પિતૃપૂજન કરવું

મૂત્રત્યાગ, પાદપ્રક્ષાલનપગેરે, અગ્નિગૃહથી દૂર કંવાવિષે કહે છે—

દૂરાદાવસથાન્મૂત્રં દૂરાત્પાદાવસેચનમ્ ॥

उच्छिष्टान्ननिपેकं च दूरादेव समाचरेत् ॥ ૧૫૧ ॥

મૂત્રોત્સર્ગ અગ્નિગૃહથી દૂર કરવો, પગ પણ દૂર જ ધોવા અને ઉચ્છિષ્ટ અને તથા તૈનાદિથી યુક્ત નેલ જાનવું જગ એ પણ દૂર જ નાખવા ૧૫૧

“નૈઋત્યામિવુવિક્ષપમતાલ્પ” એટલે નૈર્ઋત્યકાળ તરફ, ફેકેલું બાણ નય તેટલો ભાગ જોગ ગીને,” આવા પ્રકારના વિષ્ણુપુરાણના વચનથી, ફેકેલું બાણ પદોએ તેટલો ભાગ જોગ ગીને આમજ વધવું તે દૂર કહેવાય છે

દેવપૂજ્યાદિ પૂર્વાદ્યુમાં જ કરવાની જાણામણુ દે છે—

મૈત્રં પ્રસાધનં જ્ઞાનં દન્તધાવનમજ્જનમ્ ॥

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ ૧૫૨ ॥

પુરીતોત્સર્ગ દેહવું પ્રસાધન, જ્ઞાન દત્તધાવન અજ્ઞન અને દેવોનું પૂજન એ પૂર્વાદ્યુમાં જ રવા ૧૫૨

કેશરથનાથોરે દેહવું પ્રસાધન કહેવાય છે અહીં જ્ઞાન એટલે પ્રાત કાળનું શુષ્પ જ્ઞાન સમજવું મનોકમાના જોત એ સખ્તનો અથ પાતુ ઇદ્રિયના દેવતા મિત્ર હોવાથી પુરીતોત્સર્ગ એમ કહ્યો છે પણ મિત્ર એવું સૂર્યનું પણ નામ હોવાથી મિત્રનો અથ સૂર્યોપસ્થાન પણ થઈ શકે છે આમા જે જે કમનો નિર્દેશ ને કમથી લીધો છે તે તે કમમા તે કમ લેવાનો નથી પણ યોગ્યતા પ્રમાણે કમ લેવાનો છે જેમકે અહીં પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દત્તધાવન એમ પદો લીધા છે પણ યોગ્યતાપ્રમાણે પ્રથમ દત્તધાવન અને પછી જ્ઞાન જોઇએ સૂર્યોદય પહેલા જ જ્ઞાન કરી લેવું જોઇએ અને દત્તધાવન તો તેથી પણ પહેલા કરવું જોઇએ તેમા પણ દત્તધાવન તો અવસ્થાસૂર્યોદય પહેલા જ કરવું જોઇએ છુ છે કે—

તદિતે પદ્મિનીનાથે ચઃ કુર્યાન્તધાવનમ્ ।

સ નિર્લજઃ કથં મૃયાત્પૂજયામિ, જનાર્દનમ્ ॥

એટલે સૂર્ય ઉગ્યા પછી જે દાતણ કરે તે નિર્લજ્જ મનુષ્ય કેવીરીતે કહી શકે કે હું પરમેશ્વરની પૂજા કરું છું અર્થાત્ તે પરમાત્માને પ્રસન્ન કરવામાટે પોતાનાં નિત્યકર્મોના સમયને પહોંચી શકતો નથી.

પર્યોમાં દેવાદિકને નમન કરવા જવાની આજ્ઞા કરેછે—

દૈવતાન્યભિગच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ॥

ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुनेव च पर्वसु ॥ ૧૫૩ ॥

અમાત્રાસ્થાવરે પર્યોમાં દેવતાઓનું, ધાર્મિક બ્રાહ્મણોનું, રક્ષણમાટે રાજાનું અને શુરનું દર્શન કરવામાટે જવું ૧૫૩.

શુરાબ્દથી પિતાવગેરે વડિલજનો તથા વિધા બહુાવનાર આચાર્યવગેરેનું મહણ કરવું રાજાની પાસે રક્ષામાટે એટલે યોગ્યેમને માટે જવું. ધર્નાદિકનો લાભ મેળવવો તે યોગ અને મળેમને સાચવવું તે ક્ષેમ કહેવાયછે. આ યોગ અને ક્ષેમ એ બન્ને રાજાની કૃપા હોય તોજ થાયછે.

અભિવાદનઆદિથી વૃદ્ધોનો સત્કાર કરવાનું કહેછે—

અભિવાદયેદૃઢ્ઢાંશ્ચ દયાચ્ચૈવાસનં સ્વકમ્ ॥

કૃતાક્ષલિરુપાસીત ગચ્છતઃ પૃષ્ઠતોન્વિયાત્ ॥૧૫૪॥

વૃદ્ધ લોકોને અભિવાદન કરવું, પોતાનું આસન આપવું, હાથ જોડીને પાસે ઉભવું અને જાય ત્યારે પાછળ જવું, ૧૫૪

પોતાને ત્યાં આવેલા શુરજનોને અભિવાદન કરવું, તેમને બેસવામાટે પોતાનું આસન આપવું અને પોતે હાથ જોડીને તેમની પાસે હજા રહેવું તથા તેઓ જાય તે વખતે પોતે થોડે સુધી તેમની પાછળ ચાલી વળાવવા જવું અથવા કયાય સાથે જતી વખતે પોતે તેની પાછળ ચાલવું વૃદ્ધરાબ્દથી વિધા-વૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધવગેરે સમજવા

ધર્મના મૂળરૂપ સદાચારનું સેવન કરવાની ભલામણ રહે—

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં સમ્યાઙ્ઙિવદ્ધં સ્વેપુ કર્મસુ ॥

ધર્મમૂલં નિપેવેત સદાચારમતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

ખરોખર શ્રુતિસ્મૃતિમાં કહેલા, પોતાનાં કર્મોમાં સંબંધ તથા ધર્મના મૂળરૂપ સદાચારને વગર આગસે મેવો. ૧૫૫.

..વેદ તથા સ્મૃતિઓએ સારીરીતે કહેલ હોય, પોતાનાં અધ્યયનવગેરે કર્મોમાં અંતર્યામી સંબંધવાળો હોય તથા ધર્મના મૂળરૂપ હોય એવા સાધુ-પુરોહિતા આચારની સેવા નિરંતર આવશ્યકતા ત્યાગ કરીને કરતી. સદાચાર એ ધર્મનું મૂળ ■ એ વાત ભાવાત્મક ધર્મઃ । હતાદિ વાક્યોથી શાસ્ત્રમાં ખીલે રચે પણ જણાવેલી છે.

આચારપાલનનું ફળ કહે છે—

આચારાલ્લભતે હ્યાયુરાચારાદીપ્સિતાઃ પ્રજાઃ ॥

આચારાદ્ધનમક્ષયમાચારો હન્યલક્ષણમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

આચાર્યી આયુષનો લાભ યાચે, આચારથી ઇચ્છેલી પ્રગતિ લાભ યાચે, આચારથી અખૂટ ધન મળે છે અને આચાર ખરાબ લક્ષણનો નાશ કરે છે. ૧૫૬.

સદાચાર પાળવાથી વેદમાં કહેલા આયુષનો લાભ યાચે ક્રતાયુર્વે પુરવ. । એટલે પુરવ ઓછામાં ઓછી સો વર્ષની આવરદાવાળો તો છે- આ વચન-પ્રમાણે આચાર પાળનારો પુરવ પૂરાં એકસો વર્ષ અથવા તેથી વધારે પણ જીવે છે પોતાને ઇષ્ટ પુત્ર, પૌત્ર, દુહિતાવગેરે પ્રભનો તથા અખૂટ ધનનો લાભ પણ આચારથી જ યાચે અને અશુભ ફળને સૂચવનારાં દેહમાના ખરાબ લક્ષણને આચાર નિષ્ફળ કરી દે છે કારણ કે આચાર પાળવાથી નિહિતલક્ષણના અશુભ ફળનો નાશ યાચે

ખરાબ આચારવાળા પુરવને થતી હાનિ કહે છે—

દુરાચારો હિ પુરુષો લોકે ભવતિ નિન્દિતઃ ॥

દુઃખભાગી ચ સતતં વ્યાધિતોલ્પાયુરેવ ચ ॥૧૫૭॥

દુષ્ટ આચારવાળો પુરવ લોકમાં નિંદાપાત્ર, દુઃખભાગી, સર્વદા રોગી અને અવશ્ય અલ્પાયુ યાચે ૧૫૭

ખરાબ આચારથી ખરાબ ફળ યાચે માટે અવશ્ય સદાચારનું સેવન કરવું સદાચારથી આયુષનો લાભ થવાનું એક વખત કહેવાઈ ગયું છે છતાં સદાચારથી એ ફળ અવશ્ય મળે છે એમ બતાવવાને એ ફળનો કંઈ જુદા પ્રકારવડે ફરીને નિર્દેશ કરે છે—

સર્વલક્ષણહીનોપિ યઃ સદાચારવાન્નરઃ ॥

શ્રદ્ધધાનોનસૂયશ્ચ શતં વર્ષાણિ જીવતિ ॥ ૧૫૮ ॥

જે પુરૂષ સધનાં લક્ષણોથી રહિત હોવા છતાં પણ જો શ્રદ્ધાવાળો અને ખીમના દોષ નહિ જોનાર હોવાની સાથે સદાચારવાળો હોય તો તે સો વર્ષ જીવેછે. ૧૫૮.

દીર્ઘાયુને સૂચવનારાં હરતરેખાવગેરે સર્વ લક્ષણોથી રહિત હોવા છતાં પણ જો પુરૂષ ખીમના દોષ નહિ જોનાર હોય શ્રદ્ધાથી સદાચારમાં તત્પર હોય તે પૂરું આયુષ જોગવેછે.

આચારમાં અંતરાયરૂપ થતાં પરાધીનકર્મના ત્યાગની અને સ્વાધીનકર્મના સેવનની ભક્ષામણુ કરેછે—

યદ્યત્પરવશં કર્મ તત્તદ્યત્નેન વર્જયેત્ ॥

યદ્યદાત્મવશં તુ સ્યાત્તત્તસેવેત યત્નતઃ ॥ ૧૫૯ ॥

જે જે કર્મ પરાધીન હોય તે તે કર્મનો યત્નથી ત્યાગ કરવો અને જે જે કર્મ સ્વાધીન હોય તે તે કર્મનું યત્નથી સેવન કરવું. ૧૫૯.

પરની પ્રાર્થના કરવાથી યદ્દ જો જે પરાધીન કર્મ છે તે તે કર્મનો યત્ન-પૂર્વક ત્યાગ કરી દેવો અને જે જે સ્વાધીન કર્મ જેવાં કે પરમાત્માસંબંધી વિચારવગેરે તેનું તેનું યત્નથી સેવન કરવું ખીમની પ્રાર્થના કરીને જે યોગાર્હિત કરવામાં આવે તે પરવશ અથવા પરાધીન કર્મ કહેવાયછે, તેનો ત્યાગ કરવો, પણ વૃત્તિસાધ્ય ક્ષતિવજ્રપક્ષાવગેરેનો ત્યાગ કરવો નહિ નિલકર્મ બરો-ળાર ન યદ્દ હોય તથા કુટુંબનું યોગ્ય યાચ તેટલું ધન ન હોય તો હાયાંતરનું અભાવમા યાચના પણ કરવી પડેછે, પણ દાસપણુ તો સર્વથા કરવું નહિ જો યોગ્યરીતે નિર્વાહ ચાલતો હોય તો ખીમપર આધાર ન રાખતાં તથા પરા-ધીનપણું ન જોગવતાં જે કાંઈ સ્વાધીનપણું થોડું યહ્યું મળે તેટલાથી જ સં-તોષમા રહી સ્વાધ્યાયઆદિ સ્વધર્મમાં પરાયણ રહેવું અને સદાચારનું પાલન કરવું.

ધન હોય તો જ મુખ્ય કહેવાય અને ધન ન હોય તે મહા-દુઃખ છે માટે પરાધીનતા વેઠીને પણ ધન મેળવવું જોઈએ એવી પામરમનુષ્યોની માનીનતામાં નહિ ફસાવામાટે સ્વાતંત્ર્ય પુરૂષને મુખ્યદુઃખનું સત્ય લક્ષણુ સમજાવેછે—

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ॥

एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १६० ॥

પરાધીન સર્વજનું દુઃખરૂપ છે અને આધીન સર્વજનું સુખરૂપ છે. અંશેપથી સુખદુઃખનું લક્ષણ એજ જણાવું ૧૬૦.

અમતોષને લીધે વાચના કરી પડે અને તેથી જે કાંઈ લાભ મેળવે તે પરાધીન હોવાથી દુઃખરૂપ છે કારણ કે તેમાં બીજાના સુખસામે જોઈ બેસી રીડી શકે એવી પડે છે અને તેથી સહુથી પુરોણું હૃદય વાચનાના સં-દર્શને પણ મદન કરી શકે નથી તેમાં તે રવાધીનપણાના મૂળરૂપ સં-તોષને જ ધગી મુખી રહે છે. અને તેથી દુઃખમાં સુખરૂપનું લક્ષણ જ એજ જણાવું કે રવાધીન છે તે સર્વજનું સુખરૂપ છે અને પરાધીન છે તે સર્વજનું દુઃખરૂપ છે

જેમાં અંતઃકરણને કલેશ ન થતાં સંતોષ રહે તેવું કર્મ કરવાની જ ભલામણ રહે—

यत्कर्म कुर्वतोस्य स्यात्परितोपोन्तरात्मनः ॥

तत्प्रयत्नेन कुर्वति विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ १६१ ॥

પુરૂષનો અત્માને જે કર્મ કરવાથી અતોષ પામતો હોય તે કર્મ તેણે કરવું અને તેથી વિપરીત કર્મનો ભાગ લેવો ૧૬૧

જે કર્મમાં શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલું ન હોય તથા નિષેધ પણ કરેલો ન હોય તેવા કર્મના વિષયમાં તથા જે -મમાં શાસ્ત્રમાં વિનય જતાવેલો હોય તે વિષયમાં આ પ્રલોભનો અર્થ લાગુ પાડવાનો છે બીજા અભ્યાસના ઠીક પ્રલોભના ધર્મનિરૂપણપ્રસંગે આત્મનિર્ણયરૂપે જ. જે વાક્યથી પોતાના અત્મા કરણના સં-તોષને જે વાનથી ધર્મના મૂલરૂપ મળે છે તેજ ન્યાય. અર્થ પણ લેવાનો શાસ્ત્ર સંસ્કારવગરના અમે અવગે માંગે વાવનારા મૂર્ખોને આપાતરમણીય અને પરિણામમાં મોહોની પીડાના હેતુરૂપ અભિચારઆદિ અધર્મમાં પોતાના મનનો સંતોષ જતાથી તે પ્રવચથી કરવા માટે તો તેને માટે આ પ્રલોભની દેગ પણ અનુગ્રા મળતી નથી

જો કે ઉપરના પ્રલોકમાં આપેલો “અંતઃકરણને સંતોષ થાય તે કર્મ પ્રયત્નપૂર્વક કરવું અને તેથી ઉલટું હોય તો છોડવું” એ ઉપ-દેશ સત્પુરૂષને માટે જ છે, અમત્પુરૂષને માટે નથી જ, કારણ કે અસત્પુરૂષના મનને સંતોષ તો અવગે રસ્તે જ થાય છે અને વળી

પ્રકરણ પણ સદાચારનું જ છે, તેપણ એ ઉપદેશવાક્યને કે
સ્વચ્છંદચારીપણામાં ઉતાવળનું સાહસ કરવાં તૈયાર થાય તો તે
તેનું સાહસ માત્ર જ છે એમ બતાવવાને તુલ્ય જ આચાર્યઆદિ
માન્ય જનો કે જેઓ પોતાના ગિમ્યઆદિની અધર્મપ્રવૃત્તિને લેશ
પણ સહન કરી ગડતા નથી એટલું જ નહિ પણ તેનું કંઈપણ
તેનું અયોગ્ય વર્તન બુદ્ધિએ તો એકદમ ક્યવાય જ જાય; તેઓને
ક્યવાયવા નહિ, વગેરે સદાચારનું સ્મરણ આપે છે—

આચાર્ય ચ પ્રવક્તારં પિતરં માતરં ગુરુમ્ ॥

નેહિંસ્યાદ્રાહ્મણાન્ ગાંશ્ચ સર્વાંશ્ચૈવ તપસ્વિનઃ ॥૧૬૨॥

આચાર્ય પ્રવક્તા, પિતા, માતા, ગુરુ, દાસાણ ગાય અને સર્વગા તપ-
સ્વીઓ એઓની દિશા કરી નહિ ૧૬૨

ઉપવનપૂર્વે વેદાધ્યયન કરવાનાર હોય તે આચાર્ય કહેવાય છે વેદાધ્યાય
આખ્યાન કરનાર હોય તે પ્રવક્તા કહેવાય છે અહીં દિશાગળને અર્થ કાઢપણ
બતતમા પ્રતિદ્વં આચરણથી તેઓના મનને દુષ્ટ થઈ જાય તેવું એવા યોગ્ય છે એટલે
એ આચાર્યવગેરેની દિશા કરી નહિ અર્થાત્ તેઓથી પ્રતિદ્વં આચરણ કરી
તેઓના મનને દુષ્ટ થઈ જાય તેવું નહિ

આચાર્યઆદિ ગુરુજનોના મનને ન ક્યવાયું એ તો હંલથી
પણ બની શકે એટલે હંલથી મત્રિ તેનું બાંધ આચાર્યના પ્રાપ્ત
અને આંતઃકરણમાં અયોગ્ય માર્ગપદ્ધતિ ગણે તો તે પણ
અનુશ્ચ અકલ્યાણકારક હોવાથી તેવી અયોગ્ય વૃત્તિનો પણ ત્યાગ
કરવાનું કહે છે—

નાસ્તિક્યેં વેદનિંદાં ચ દેવતાનાં ચ કુત્સનમ્ ॥

દ્વેપં દમ્ભં ચ માનં ચ ક્રોધં તૈક્ષ્ણ્યં ચ વર્જયેત્ ॥૧૬૩॥

નાસ્તિકપણનો, વેદની નિંદાનો, દેવતાઓની નિંદાનો કેવનો, દબનો
અભિમાનનો, દ્વેષનો અને દુષ્પણનો ત્યાગ કરવો ૧૬૩

જેમા વેદ પ્રમાણ હોય એવા પરમેશ્વરના વિષયના નિશ્ચયપણાનો નિશ્ચય
કરવો તે નારિત પણ કહેવાય છે વેદના વાક્યો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તેથી તેમા
સત્યતા નથી, એવા ભાવોથી જોવડું તે વેદની નિંદા કહેવાય છે પણ વેદમા

જેવું વિધાન કર્યું હોય તેને સ્થૂણાખનન ન્યાયથી વિશેષ દંડ કરવામાટે પૂર્વ-
પક્ષના રૂપમા બોલવું તે વેદની નિદા દહેવાની નથી અગ્નિચગેરે દેવતાઓના
સંબંધમા અરાગ બોલવું તે દેવતાઓની નિદા દેવાયછે માત્રસૂર્યાદિકને લીધે
યની અપ્રીતિ દ્વેષ કહેવાયછે અદરબાને નારિતકમણ્ણુ દતા ઉપરથી આરિત-
પણાને આડબર સખવો તે દબ કહેવાયછે બીજગાને પોતાનાથી ઉતરતા
મજુવાની સાથે પોતાનામા સનાતનમણ્ણુ સમજવું અને તેમ સમજી બીજાઓની
અવગણના કરી તેની દૃષ્ટિ અભિમાન કહેવાયછે

કોળને પાત તાડન કુચાસંબંધી નિયમ કહેછે—

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैव निपातयेत् ॥

अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्यर्थं ताडयेत्तु तौ ॥૧૬૪॥

પુત્ર તથા શિષ્ય નગર બીજગા ને માનવામાટે રાખ પામીને દંડ ઉગામવો
નહિ અને તેના શરીરઉપર માનવો પણ નહિ પુત્ર તથા નિષ્યને માટે જે તાડ
નની છૂંકે તે શિષ્યામાટે સમજવી ૧૬૪

પરને માનવામાટે કોષયુક્ત થઈ દંડચગેરે ઉગામવું નહિ તેમ તે ઉગામેલ
દંડચગેરે તેના શરીરઉપર માનવું નહિ પણ પુત્ર અને શિષ્યને શિક્ષણ આપવામાટે
જરૂર પડે તો તેઓને તાડન કરવું

તાડનનો સામાન્ય નિષેધ કરીને બ્રાહ્મણના સંબંધમાં તો
તેનો અત્યંત નિષેધ, બ્રાહ્મણના તાડનમાટે તૈયાન થવાનું પણ
અતિશય બૂરું પરિણામ દેખાડનાદ્વારા જણાવેછે—

ब्राह्मणायावगुर्येव द्विजातिर्वधकाम्यया ॥

शतं वर्षाणि तामिस्त्रे नरके परिवर्त्तते ॥ ૧૬૫ ॥

બ્રાહ્મણ શત્રિન કે વૈદન એમાનો માથપણ પુત્ર બ્રાહ્મણને મારનાની
છંદાથી દગદગિને ઉગામે તોપણ તામિસ્ત્ર નરકમા ભમેકે ૧૬૫

બ્રાહ્મણને મારવાની છંદાથી તેની સામ નિવરણમાના કોઈ પણ પુરુષ
દંડ ઉગામવો નહિ તો પછી શત્રે નો નહિ જ ઉગામવા બેઠાએ એ અધાર્મિક છે.

બ્રાહ્મણના તાડનથી થતો દોષ કહેછે—

ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ॥

एकत्रिंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥ ૧૬૬ ॥

કેાધને લીધે બુદ્ધિપૂર્વક, બ્રાહ્મણને તૃણથી પણ જે પ્રહાર કરે તો તે એક-
વીશ જન્મપર્યંત પાપયોનિઓમાં જન્મેછે. ૧૬૬.

પાપયોનિ એટલે કૂતરાં, જૂઠ્ઠાગેરેની નિંદાજનિતામાં તેના જન્મ પાવછે કે
જે, બ્રાહ્મણને અન્ય આયુષ તો ઠીક પણ તૃણમાત્રથી પણ પ્રહાર કરેછે.

યુદ્ધસિંચાય બીજા કેાંઈપણ પ્રસંગમાં બ્રાહ્મણને તાડન કરી
તેના શરીરમાંથી રૂધિર કઢાડનારની વિશેષ દુર્ગતિ વર્ણવેછે—

અયુધ્યમાનસ્યોત્પાદ્ય બ્રાહ્મણસ્યાસૃગઙ્ગતઃ ॥

દુઃખં સુમહદામોતિ પ્રેત્યાપ્રાજ્ઞતયા નરઃ ॥ ૧૬૭ ॥

યુદ્ધમાં બાગ નહિ લેનાર બ્રાહ્મણના શરીરમાંથી કાંઈપણ પુરૂષ મૂર્ખપણાને
લીધે રૂધિર કઢાડે તો પોને મરણ પામ્યા પછી મહાદુઃખ પામેછે. ૧૬૭.

કેાણાચાર્યવગેરેની પહે શાત્રધર્મચરે યુદ્ધ કરતા બ્રાહ્મણના શરીરમાંથી
આયુષ ભાગતાં રૂધિર નીકળે તો તે રૂધિર કઢાડનારને માટે આ પ્રલોભમાં
બતાવેલ દુર્ગતિ સમજવાની નથી. કારણ કે યુદ્ધમાં બાગ નહિ લેનારને પ્રહાર
કરી રૂધિર કઢાડે તેને માટે જ એ દુર્ગતિ જણાવી છે.

બ્રાહ્મણને રૂધિર કઢાડનારની દુર્ગતિ વિશેષરૂપમાં જણાવેછે—
શોણિતં યાવતઃ પાંસૂન્સંગૃહ્ણાતિ મહીતલાત્ ॥

તાવતોઽવાનમુત્રાન્યૈઃ શોણિતોત્પાદકોઽયતે ॥ ૧૬૮ ॥

બ્રાહ્મણના શરીરમાંથી નીકળેલા રૂધિરથી પૃથ્વીપર જેટલા રજકણો
જીંજવેછે તેટલાં વર્ષાસૂધી પરલોકમાં, તે રૂધિર કઢાડનાર પુરૂષ બીજાનું પ્રાણી-
ઓથી ખવાવેછે. ૧૬૮.

બ્રાહ્મણનું રૂધિર પૃથ્વીપર પડીને જેટલા રજકણોને જીંજવેછે તેટલાં વર્ષ-
પર્યંત, તેને રૂધિર કઢાડનાર મનુષ્ય નરકમાં કૂતરાં અને સિંચાણવગેરે પ્રાણીઓથી
શિક્ષણ કરાતો રહેછે.

બ્રાહ્મણને મારવા તૈયાર થવાનું કે મારવાનું ખરાબ પરિણામ
બતાવનારા પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરેછે—

ન કદાચિદ્ દ્વિજે તસ્માદ્વિદ્વાનવગુરેદપિ ॥

ન તાડયેત્તૃણેનાપિ ન ગાત્રાત્સ્રાવયેદસૃક્ ॥ ૧૬૯ ॥

તે માટે વિદ્વાન પુરૂષે કદીપણ શાલણને મારવા સમ્મ ઉગામનું નહિ, તૃણથી પણ પ્રદાર કરવો નહિ અને તેના ગરીબાથી રૂધિર કદાહનું નહિ ૧૧૯.

આગ્રણપર સમ્મ ઉગામવાનુ, તેને તૃણથી પણ પ્રદાર કરવાનું અને સમ્મા-
દિક્ષી રૂધિર કદાહવાનું તેના કરનારને માટે ધણ જ માહુ પરિણામ છે માટે
કદીપણ એટલે આપત્તિમા પણ તેમ કરવું નહિ

આવીરીતે અધર્મનો ત્યાગ કરવાની સામાન્ય ભલામણ
આપી, હવે અહીં કેવળ પરલોકના ભયથી જ અધર્મ છોડવો
એમ નહિ પણ આ લોકમાં પણ અધર્મનું ફળ મળેછે એમ સમજી
અધર્મ છોડવો જોએ એમ કહેછે—

અધર્મિકો નરો યો હિ યસ્ય ચાપ્યનૃતં ધનમ્ ॥

હિંસારતશ્ચ યો નિત્યં નેહાસૌ સુખમેધતે ॥ ૧૭૦ ॥

જે પુરૂષ અધર્મિક હોય, અસત્ય બોલવારૂપ જ જેનું ધન હોય અને જે
નિલ દિસામા પ્રીતિનાજો હોય તે પુરૂષ આ લોકમાં સુખ પામતો નથી ૧૭૦.

સામ્મપ્રતિષિદ્ધ અમર્યામમનાદિક અધર્મનુ આચરણ કરે તે અધર્મિક
કહેવાય સાક્ષી આત્મી વખતે તથા જવદારનિર્ણયવગેરેમાં જે અસત્ય વચન
ઓને અથવા ધન મેજવવાના ઉપાયમાં અસત્ય બોલે તે તેમજ દિસામા પ્રીતિ-
વાજો હોય તે આ લોકમાં સુખી થતો નથી અથવા અધર્મિક એટલે માન-
સિક્ક દોરવાજો, અનૃતધનવાજો એટલે વાચિદોષવાજો અને દિસારત એટલે
શપિઠદોષવાજો પુરૂષ અર્થાત્ કાચિક, વાચિક અને માનસિક પાપ કરનારો
પુરૂષ પરલોકમાં તો દુખી થાય જ છે પણ આ લોકમાં પણ તેને સુખ મળવું
નથી માટે આ લોકના ભયથી પણ અધર્મ છોડવો જોઇએ

આપત્તિમાં પણ અધર્મનું આચરણ તો શું પણ અધર્મમાં
મનને પણ ન જવાદેવાની ભલામણ કરેછે—

ન સીદન્નપિ ધર્મેણ મનોધર્મે નિવેશયેત્ ॥

અધર્મિકાણાં પાપાનામાશુ પશ્યન્વિપર્યયમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

અધર્મથી વર્તનાગ પાપી મનુષ્યોને તુલ્ય વિપરીત ફળ થાયછે એમ,
જેનાર મનુષ્યે ધર્મથી વર્તતા જતા કદાચ દુખ આવે તોપણ મનને અધર્મમાં
જવા દેવું નહિ ૧૭૧

ધર્મ એટલે શાસ્ત્રમુર્યાદાને અનુસરીને વર્તતા કદી સીદાહું પડે તોપણ મનોવૃત્તિને અધર્મમાં જવા દેવી નહિ એ કે ચોરીથી, લાચરગેરેથી અને દલથી અધર્મ લોડા ધનવાન દેખાયછે તોપણ તેઓને તુરત જ ધનનારાઆદિ વિષયે પણ થતો દેખાયછે માટે અધર્મમાં બુદ્ધિ રાખવી નહિ પરિણામમાં સુખ આપનાર આત્મકનિઘ્ન મોળીઓસરખાં ઔપધની પેડે ધર્મનું સેવન કરતી આ રૂબમા ૨૪ ૨૬૫ લાગે તોપણ, તરતમા જ સારા લાગનાર પણ પરિણામે મોહોળી વિપત્તિ આપનાર લેખાણુ લોકોએ જાહેર કરેલા ઔપધસરખા અવર્મનુ મેવન ધનામાં બુદ્ધિને નહિ જ જવા દેવી જો, એ પ્રત્યક્ષ લેવામાં આવે છે જેઓ તેમાં ફસાયછે તેઓ કુખી જ પાવછે

અધર્મનું વિપરીત ફળ દેખાડે—

નાધર્મશ્ચરિતો લોકે સઘઃ ફલતિ ગૌરિવ ॥

શનૈરાવર્ત્તમાનસ્તુ કર્તુર્મૂલ્લાનિ કૃન્તતિ ॥ ૧૭૨ ॥

લોકમાં આચરણ કરેયો અધર્મ પૃથ્વીની પેડે તુ ત ફળ દેતો નથી પણ પીમે ધીમે ધીમે અધ્યુષ થઇ કેતાંનાં મૂળોનો પણ નાશ કરેછે ૧૭૨

પૃથ્વી જેમ બીજ નાચાપછી તરત જ ધાન્યવગેરે ફળ આપતી નથી પણ ધીમે ધીમે આવેછે તેમ અધર્મ પણ તરત જ માફ પરિણામ દેખાડતો, નથી પણ ધીમે ધીમે તે અધર્મનાં એવો મૂળોઝડે કરછે કે ફરીને કોઇ કાળે પણ તેને સુખી થવા સમય આવતો નથી જેમ વૃક્ષને મૂળોઝડે થતા તેની પુનર્વૃદ્ધિ થતી નથી તેમ અધર્મ પુરૂષનો પણ મૂળોઝડે થતા તેની પુનર્વૃદ્ધિ થતી નથી અધર્મ ધીમે ધીમે પોતાનું ફળ આપે છે એ વિષયમાં પૃથ્વીનું દર્શન સમાનધર્મથી આપેલું છે કોઇપણ વિષયમાં નિરૂદ્ધધર્મથી પણ દર્શાવ અપાડે અહીં પૃથ્વીનો વાચક મૂળ મૂળોઝડે ગો રાખે છે તેને જાણે અર્થ મગી વેધર્મ દર્શાવતી એવી બાબત પણ કરવામાં આવેછે કે આપની સેવા કરવાથી તે જેમ સવારસાજ દુધ દેવારૂપ ફળ તુરત તુરત આપેછે તેમ અધર્મના સેવનથી તુરત ફળ કદાચ નથી દેખાતું પણ ધીમે ધીમે તે તો એવી પાવમાલી કરછે કે જેમાંથી ફરીને સુખી થવાનો સમય આવતો જ નથી એમ અધર્મથી ધન તથા દેવનો પણ નાશ થાય છે

ઘણા અધર્મી લોકોને જીવતાંલગી તેનું કંઈપણ માફું પરિણામ થતું લેવામાં નથી આવતું એમ પણ બનેછે, તેમની અધર્મનું ફળ કોઈ ઠેકાણે નથી પણ થતું એમ માનવાથી દૂર રહેવાની સચના રહે—

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नमृषु ॥

न त्वेव तु कृतो धर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥૧૭૩॥

અધર્મને કરનારે પોતાને કૃત આર્થ નહિ તે તેના પુત્રોને કહે છે અને તે પુત્રોને નથી કૃત તે પોતાને તેનું કૃત મળે છે, પણ કરેલા અધર્મ કાંઈ પણ પ્રસાદથી, કરનારના અર્થમાં નિષ્ફળ થયેલ નથી ૧૭૩.

તે કે આ અધર્મનું કૃત દેખાડવાનું પ્રકરણ છે તેમાં મોક્ષના ત્રીજા પ્રકરણમાં કૃતો ધર્મઃ એ કહેવાયેલા પ્રકરણમાં વિષય પ્રમાણે અધર્મ તથા ધર્મ એ બન્ને પુરો નિરૂપી ગયે છે, તેથી જ અધર્મ તેના કરનારને તેનું પૂર્વ-જન્મનું ફોણ સુધી બચાવ કરે, હોવાને લીધે પોતાનું કૃત આર્થી શકે નહિ તે તેના પુત્રોમાં કે પોત્રોમાં પણ પોતાનું પરિણામ દર્શાવે છે, તેમ ધર્મ પણ પોતાનું સેવન કરનારને તેના પૂર્વ-જન્મના કૃત્તેથી કદાચ કૃતમ કૃત ન આર્થી શકે તે હવે તેના પુત્રોને કે પોત્રોને પણ સુખી કરવાનું ઉત્તમ કૃત આર્થી થઈ રહેતો નથી એમ સમજવું.

જેમ કોઈ નીચ માણસ પોતાનું સેવન કરનારને ખૂબ ઉચે ત્યાંથી ઉપરમાં એવો પછાડે છે કે જેમાં નામ નિશાન પણ રહેવા પામ્યું નથી; તેમજ અધર્મ પણ કરે છે એમ દેખાડે છે—

अधर्मो धत्ते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ॥

ततः सपत्न्या जयति समूलस्तु विनश्यति ॥૧૭૪॥

અધર્મથી આ બધાં અભિર્દા પામે છે, પત્ની કલ્યાણ જીએ છે, પત્ની સંતુષ્ટાને છોડે પણ છેવટ તો તે અધર્મ કરનારે મનમાં વિનાશ પામે છે ૧૭૪

મહાપરદોષવતેરે અધર્મ કરવાથી પ્રથમ તો મામ તથા ધનવતેરેથી ચિંતીતો આવીએ દેખાવે છે, તે પછી આદે અને તત્ત્વોત્તરેની ગેરવિચિત્ર કલ્યાણને મેલ જીવે છે, પોતાથી હીનસ્થિતિના સત્ત્વોને છોડે પણ અંતે શાવલ તથા દુર્યોનાદિકની પેઠે સમૂહ એટલે કે દ, ધન અને પુત્રવતેરેમદિગ વિનાશ પામે છે. ખુબ ધર્મથી જ મળે એ સિદ્ધાંત છે પણ મૂર્ખ મનુષ્ય તેથી ઉલટું સમજે છે પૂર્વના કોઈ મોહોમાં ધર્મના કૃત્તે પોતે આ જન્મમાં અધર્મ કરવાના સમ-ચમાં પણ મુખ જોગવે છે તેથી તે પારી છે કે મારી હાલની પ્રવૃત્તિને પરિ-પ્લુષ્ટામે મને મુખ થયું છે આવી હાલ સમજને લીધે તે અધર્મને વળગી રહે છે. તેથી ત્યાં પૂર્વના ધર્મનું કૃત જોગવાઈ રહે છે અને હાલ કરેલા અધર્મને પરિપાક પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં હવે જ તેના સમૂહ વિનાશ થઈ જાય છે.

અધર્મથી સમૂહ વિનાશ થાયછે માટે કેવીરીતે વર્તવું તે કહેછે—
સત્યધર્માર્યવૃત્તેષુ શૌચે ચૈવારમેત્સદા ॥

શિષ્યાંશ્ચ શિષ્યાદ્ધર્મેણ વાગ્વાહૂદરસંયતઃ ॥ ૧૭૫ ॥

સત્ય, ધર્મ, સદાચાર અને પવિત્રતામાં સર્વદા પ્રીતિ રાખવી. શિક્ષણ આપવાલાયક પુત્રવગેરેને ધર્મથી શિક્ષણ આપવું તથા વાણી, બાહુ અને ઉદર એઓને નિયમમાં રાખવાં. ૧૭૫.

જેહું અનુભવેહું હોય તેહુંજ કહેવું તે સત્ય અને શ્રુતિમાં કહેલા વિધિ તથા પ્રતિષેધ તે ધર્મ. જે કે સત્ય પણ ધર્મમાં આવી નયછે તોપણ તેની વિશેષ આવશ્યકતા દેખાડવામાટે ન્હોતો નિર્દેશ કરેલો છે. એટલે સત્યમાં, ધર્મમાં, સદાચારમાં તથા પવિત્રતામાં સદા પ્રીતિ રાખવી. શિષ્ય, પુત્રવગેરેને શિક્ષણ આપવું તથા વાણીવગેરેને નિયમમાં રાખવાં અસત્ય નહિ બોલવું તે વાણીનો નિયમ કહેવાયછે, કોઇને પ્રહાર ન કરવો તે બાહુનો નિયમ કહેવાયછે અને ક્ષોભન પવિત્ર, હિતકારી અને માપવાળું કરવું અથવા નેટવું મળે તેટલામાં સતોપ રાખવો તે ઉદરનો નિયમ કહેવાયછે.

ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગ જે કે સેવન કરવાયોગ્ય છે તોપણ તે જે અયોગ્ય હોય તો તેનો પણ ત્યાગ કરવાનું કહેછે—
પરિત્યજેદર્થકામૌ યૌ સ્યાતાં ધર્મવર્જિતૌ ॥

ધર્મં ચાપ્યસુખોદર્કં લોકવિક્રુષ્ટમેવ ચ ॥ ૧૭૬ ॥

જેઓ ધર્મથી રહિત હોય, એવા અર્થ તથા કામનો અને પરિણામમાં દુઃખદાયક થાય તથા લોકોથી નિહિત હોય એવા ધર્મનો પણ ત્યાગ કરવો. ૧૭૬.

ચારીવગેરેથી ધન એળવવું તથા યજ્ઞદીક્ષાને દિવસે યજ્ઞમાને પત્નીને સંય કરવો એ બન્નેથી અનુક્રમે જે કે અર્થ તથા કામની સિદ્ધિ નજાયછે તોપણ તે અર્થ અને કામ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે માટે જરૂર તેનો ત્યાગ કરવો. એટલે તેમ કરવાથી દૂર રહેવું તેમજ પુત્રવગેરે પોષ્યવર્ગ છતાં પોતાનું સર્વસ્વ દાન કરી દેવું વગેરે ધર્મ જે ઉત્તરકાળમાં દુઃખદાયક થાય તેમજ કોઈ પુત્ર અનાથ સુન્દરવસ્ત્રીપર દયા આવવાથી તેના બરણપોષ્યમાટે તથા સંબાળમાટે તેને ત્યાં આવતો જતો હોય તેપરથી લોકો અજણે રસ્તે દોરવાઈ તેનાપર બોદી સંકા સહ નહ તેની નિંદા કરે તો અનાથની સંબાળ લેવામાટે તેને ત્યાં જવું એ જે કે ધર્મરૂપ છે તોપણ લોકનિંદિત થયું તેથી તેના લોકનિંદિત-

ધર્મનો લાભ કરવો એટલે તેની ખીલ કાઢી જુદામનુષ્યદ્વારા સભાળ રાખવી અને મદદ આપવી તેમજ ખીલ મનુષ્યોની હાજરીમાં તેને લા નહીં પણ પોતે એકવાંએ રાત્રિસમયે તેમજ એકાતમા તેને મળતું નહિ આવી રીતે જ મરણ પામેવ બાઇની સ્ત્રીમાં, પોતાના કુવના ઉચ્છેદને પ્રસંગે કુટુંબમાંના મુખ્ય પુર પની આજ્ઞાથી અમુક નિયમપ્રમાણે પ્રભ ઉત્પન્ન કરવી તે જ કે ધર્મરૂપે નિયોગ ધર્મ કહેવાયછે તેપણ કનિયુગમાં તે લોકનિહિત થવાથી લાભ કરવાયોગ્ય છે અમૃતયત્રમાં પણ કુલ કે અસ્થગર્વ લોકવિદ્વિષ્ટ ધર્મમત્સાચરેન્નહિઃ એને રચેન-યાગવગેરે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાં અટકાયત નાખનાર કર્મ અને ઉપર જણાવ્યા છે તેવા લોકનિહિત કર્મ અને ધર્મરૂપ ગણાવેના હોય તેપણ તેનો લાભ કરવો

અગ, વાણી અને અંતઃકરણથી અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ નહિ કરવાનું જણાવેછે—

ન પાણિપાદચપલો ન નેત્રચપલોનૃજુઃ ॥

ન સ્યાદ્વાકચપલશ્ચૈવ ન પરદ્રોહકર્મધીઃ ॥ ૧૭૭ ॥

હાથપગની ચપળતા તથા નેત્રની ચપળતા કરતી નહિ કુટિલ થતું નહિ વાણીની ચપળતા કરવી નહિ અને પરના દ્રોહમાટે એજા તથા હુદ્દિ કરતી નહિ ૧૭૭

ઉપરોક્તવચનની વસ્તુત્વ મહત્ત્વ કરતું વગેરે હાથની ચપળતા, પ્રયોજન વગર ભ્રમણ કરતું વગેરે પગની ચપળતા પરસ્પરીસામે જોતું વગેરે નેત્રની ચપળતા અને ખીલની નિહા રતી વગેરે વાણીની ચપળતા કહેવાયછે કુટિલ નહિ બનતું અને ખીલનો દ્રોહ કરવાની પ્રવૃત્તિ નહિ કરતી એટલું જ નહિ પણ તેવો વિચાર પણ નહિ કરવો

પોતાના પાપરાથી આલ્સ્યા આવતા ઐક્યમાર્ગને નહિ છોડવાની લવામળ કરેછે—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ॥

तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिप्यते ॥ १७८ ॥

જે માગતી આ પુત્રનો પિતૃત્વ અને ન હોય જે માર્ગથી પિતામહો આનેના હોય તે માર્ગથી સન્પુરણોનું અનુસરણ કરતું કાળજી કે તેમ આલ્સ્ય પુરત અધમથી દણ્ણાતો નથી ૧૭૮

કોઈ વિષયમાં શાસ્ત્રવચનો ધણ પ્રકારનાં જોવામાં આવતાં હોય તે તેવા વિષયમાં પોતાના પિતા તથા પિતામહવગેરેએ જે માર્ગનો આશ્રય કર્યો હોય તે માર્ગનો આશ્રય કરવો. પણ તે માર્ગ સત્પુરુષોનું અનુસરણ કરવારૂપ હોય તો જ તે માર્ગ ચાલવું પિતા તથા પિતામહવગેરે ભૂલથી કોઈ એવા માર્ગ પર ચાલી ગયા હોય કે જે માર્ગ નુકસાનકારક હોય, તો તેવા માર્ગે ચાલવું નહિ એટલામાટે જ પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો હોવા છતાં તે માર્ગ સન્માર્ગ હોવો જોઈએ એમ સૂચવ્યું છે આની રીતે અર્થ પણ યથા શક્ય છે કે જે ધર્મ પોતાના પિતાવગેરેએ અનુષ્ઠિત હોય, જેઓની સાથે તેઓને પ્રીતિ હોય, જેઓની સાથે તેઓએ કન્યાવિવાહાદિ કરેલ હોય અને જે વેદશાખાનું અધ્યયન કરેલું હોય તે ધર્મ તથા તેઓનો તે માર્ગ આશ્રયભૂતિય છે. તે પ્રમાણે કરનાર પુરુષ લોકોમાં નિંદા પામતો નથી અથવા અવિદ્વાન લોકોને અહિંસાવગેરે ધર્મોમાં લઘુ જવાનો આ ઉપાય છે, કે જેમ અમલ પ્રજને નજીની કરવા શાસ્ત્રવચ્ચથી ઉદ્દેશવડે કેટલાએક જરૂરના નિયમો નક્કર કરવામાં આવે છે કેટલાએક એમ પણ કહે છે કે જે પોતાના પિતાવગેરેએ નિર્ભૂય ધર્મ સ્વીકારેલો હોય તો તેને ધર્મ જ કેમ માનવો? અને જેનું મૂલ હોય એવા ધર્મને તો પુત્રાદિ પોતાની મેળે પણ અહણ કરી શકશે; તો પછી આ શ્લોકની કશી જરૂર જ નહતી પણ તેનું સમાધાન એજ છે કે જેઓ ધર્મના મૂળને ન જાણતા હોય તેઓને પરંપરાના ધર્મનું જ્ઞાન આપી રહે તે દોરવા એ બહુ આવશ્યક હોવાથી આ શ્લોક પણ આવશ્યક છે. આમ માનવું પણ યોગ્ય છે કે જે ધાર્મિક વિષયમાં પૂરતો યત્ન કર્યોગતાં પણ સંદેહનિવૃત્તિ ન થતી હોય અને બન્ને પ્રકારે નાક્યાર્થ ધરી શકતો હોય ત્યાં, પિતાવગેરેએ જે માર્ગ લીધેલો હોય તે માર્ગ લેવામાટે આ વાક્ય છે.

ઋત્વિજવગેરેની સાથે વિવાહ નહિ કરવાનું કહે છે—

ઋત્વિકપુરોહિતાચાર્યૈર્માતુલાતિથિસંશ્રિતૈઃ ॥

ચાલવૃદ્ધાતુરૈર્વૈર્જાતિસમ્બન્ધિવાન્ધવૈઃ ॥ ૧૭૯ ॥

માતાપિતૃભ્યાં જામીભિર્બ્રાત્રા પુત્રેણ માર્યયા ॥

દુહિત્રા દાસવર્ગેણ વિવાદં ન સમાચરેત્ ॥ ૧૮૦ ॥

ઋત્વિજ, પુરોહિત, આચાર્ય, માનુષ, અનિધિ, અનુગ્રહી, આગ્રહ, શ્રદ્ધ, ગૌરી, વૈદ્ય, કુટુંબી, સંજ્ઞી, બાંધવ, માતા, પિતા, ભગિની અને પુત્રવધૂવગેરે. બાઈ, પુત્ર, ભાઈ, પુત્રી અને દાસલોકો એઓની સાથે વિવાહ કરવો નહિ. ૧૭૯, ૧૮૦.

સાળાનગેરે સંબંધી કહેવાયછે તથા માતાના પક્ષવાળાઓ બાંધવ કહેવાયછે.
ઋત્વિજવગેરેની માથે વિવાદનો ત્યાગ કરવાનું ફળ કહેછે—

एतैर्विवादान्संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एभिर्जितैश्च जयति सर्वल्लोकानिमान्गृही ॥ ૧૮૧ ॥

એ લોકોની સાથે વિવાદ નહિ કરવાથી ગૃહસ્થ સર્વ પાપોથી મુક્ત થાયછે
અને વિવાદ નહિ કરવાને લીધે એ લોકો હતાક જાયછે અને તેથી ગૃહસ્થ આ
વક્ત્યમાણ લોકોને પણ હોતે ૧૮૧

એઓની સાથે વિવાદ કરવાથી પાપ વાગેછે, પણ જો વિવાદ છોડી દેવામાં
આવે તો તે પાપ તેમજ બીજા પણ સધળા પાપોથી છટકાયછે એવું જ નહિ
પણ વિવાદ ન થવાથી એ લોકો વશ થાયછે અને તેથી ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રહ્મલોક-
વગેરે લોકોનો જય મેળવેછે અર્થાત્ તે લોકો તેને કુપ્રાપ્ત રહેતા નથી

સર્વ લોકોનો જય થવાનું કામણુ આચાર્યવગેરે છે એ બરા-
બર બતાવી તેઓની સાથે વિવાદ નહિ કરવાના પ્રકરણનો ઉપ-
સંહાર કરેછે—

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ॥

अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥ ૧૮૨ ॥

जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ॥

सम्बन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥ ૧૮૩ ॥

आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ॥

भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ॥ ૧૮૪ ॥

छाया स्रो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम् ॥

तस्मादेतैરધિક્ષિતઃ સહેતાસંજ્વરઃ સદા ॥ ૧૮૫ ॥

આચાર્ય બ્રહ્મલોકના સ્વામી છે, પિતા પ્રજાપતિલોકના સ્વામી છે, અતિથિ
ઇન્દ્રલોકનો સ્વામી છે, ઋત્વિજ દેવલોકનો સ્વામી છે, લગ્નિની અને પુત્રપૂત્ર
અપ્સરાલોકઉપર સંબંધિત છે, બાંધવો વૈશ્વદેવલોકના સ્વામી છે, સંબંધીઓ

વરુણલોકના સ્વામી છે, માતા તથા માતૃલુપનું પૃથ્વીલોકઉપર સ્વામિત્વ છે, આગક, વૃદ્ધ, કૃશ અને રોગી એઓ આકાશલોકના સ્વામી છે, મોહોટોભાઈ પિતા-તુલ્ય છે, ભાઈ અને પુત્ર પોતાના શરીરરૂપ છે, દાસવર્ગ પોતાની છાયારૂપ છે અને પુત્રી પરમ કૃપાનું પાત્ર છે; તેથી તેઓ તિરસ્કાર કરે તોપણ સર્વદા મનમાં ક્ષોભ પામ્યાવગર તેનું સહન કરવું. ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫.

આચાર્યવગેરે તે તે લોકના સ્વામી છે એમ કહેવાથી, આચાર્યવગેરે પ્રસન્ન થાય તો તે તે લોકની પ્રાપ્તિ થાયછે એમ સમજવું. મોહોટોભાઈ પિતા-તુલ્ય છે એમ કહ્યું તેથી તેપણ પ્રજાપતિલોકનો સ્વામી છે અને તેની પ્રસન્નતાથી પણ પ્રજાપતિલોકની પ્રાપ્તિ થાયછે. શ્રી અને પુત્ર તો પોતાના શરીરરૂપ જ છે અને તેથી પોતે પોતાની સાથે વિવાહ કરવો એ ધટે જ નહિ અને તેથી એમ પણ સૂચવ્યું કે જે લોકઉપર પોતાનું સ્વામિત્વ છે તેજ લોકઉપર તેઓનું પણ સ્વામિત્વ છે એ તેઓને કથવાવવામાં આવે તો પોતાના સ્વામિત્વવાળા લોકની પ્રાપ્તિમાં અડચણ આવેછે. દાસવર્ગનું પણ એજ પ્રમાણે સમજવું અને પુત્રી પરમ કૃપાનું પાત્ર હોવાથી કૃષ્ણાવડે જે લોક પામી શકાયછે તે લોક ઉપર પુત્રીનું સ્વામિત્વ ગણાયછે.

જ્ઞાતક બ્રાહ્મણને માટે વિવાહનું નિયમન કહી, વિવાહ જેમ સારા લોકોની પ્રાપ્તિમાં અટકાયતરૂપ છે તેમ પ્રતિબદ્ધ પણ સારા લોકોની પ્રાપ્તિમાં અટકાયતરૂપ છે એવી સમાનતાને લીધે વિવાહ-પછી તુરત જ પ્રતિબદ્ધનું નિયમન કહેછે—

પ્રતિગ્રહસમર્થોપિ પ્રસન્નં તત્ર વર્જયેત્ ॥

પ્રતિગ્રહેણ હ્યસ્યાશુ વ્રાહ્મં તેજઃ પ્રશામ્યતિ ॥ ૧૮૬ ॥

પ્રતિગ્રહ કરવામાં સમર્થ હોય તેણે પણ તેમાં પ્રસન્ન રાખવો નહિ. કારણ કે પ્રતિગ્રહવડે બ્રહ્મતેજ તુરત જ નષ્ટ થાયછે. ૧૮૬.

વિધા, તપ અને સદાચારથી યુક્ત હોવાને લીધે પ્રતિગ્રહ કરવામાં એટલે દાન લેવામાં અધિકારી હોય તેણે પણ તેમાં પારવાર પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ. કારણ કે બ્રહ્મતેજ જ દેવે વેદાધ્યયનવગેરેથી પામેલો પ્રનાય પ્રતિગ્રહને લીધે તુરત નાશ પામેછે.

પ્રતિગ્રહના ધર્મયુક્ત વિધિને જાણ્યાવગર પ્રતિગ્રહ નહિ જ કરવાની ભાનામણુ દેછે—

ન દ્રવ્યાણામવિજ્ઞાય વિધિં ધર્મ્યં પ્રતિગ્રહે ॥

પ્રાજ્ઞઃ પ્રતિગ્રહં કુર્યાદવસીદન્નાપિ ક્ષુધા ॥ ૧૮૭ ॥

મુધાથી ગીદાનાં છનાંપણુ પ્રાગપુરૂપે પ્રતિગ્રહમાં ધર્મયુક્ત વિધિને મળ્યા-
વગર દુષ્યેનો પ્રતિગ્રહ કરવો નહિ. ૧૮૭.

મદ્ય કરવાયોગ્ય વસ્તુ. તેની દેવતા તથા પ્રતિગ્રહનો મંત્ર એ સમજું
નળશાવર કરીપણુ પ્રતિગ્રહ કરવો નહિ બીજીતે આજીવિકા ચાલતી હોય
ત્યારે તો પ્રતિગ્રહ નહિ કરવો પણ કદી જુએ મરતું પડતું હોય તો તેવી સ્થિ-
તિમાં પણ પ્રતિગ્રહ નહિ જ કરવો અને તેજ દદાપણ ગણાય છે

પ્રતિગ્રહવિધિને નહિ જાણનારે મૂર્ખ બ્રાહ્મણ પ્રતિગ્રહ કરે
તે તો તેને અત્યંત હાનિકારક છે, એ જણાવે છે—

હિરણ્યં ભૂમિમશ્વં ગામન્નં વાસસ્તિલાન્ ધૃતમ્ ॥

પ્રતિગ્રહણન્નવિદ્વાંસ્તુ ભસ્મીભવતિ દારુવત્ ॥ ૧૮૮ ॥

અવિદ્વાન બ્રાહ્મણ જો મુવર્ણનો, પૃથ્વીનો, અશ્વનો, ગાયનો, અજનો, વસ્ત્રનો
નિશ્ચનો અને ધૃતનો પ્રતિગ્રહ કરે તો તે કાઠની પેઠે ભસ્મ થઈ જાય છે. ૧૮૮.

પ્રતિગ્રહના વિધિને નહિ જાણનાર અથવા સાક્ષ્યવણુ તથા વેદાધ્યયનથી
રહિત મૂર્ખ બ્રાહ્મણ જો મુવર્ણવગેરેનો પ્રતિગ્રહ કરે છે તો અગ્નિના સ યોગથી
જેમ કાષ્ટ બળી ભસ્મ થાય છે તેમ તેણે બ્રાહ્મણત્વ નાશ પામી જાય છે

કંઠ વસ્તુના પ્રતિગ્રહથી કંઠ હાનિ થાય છે તે જણાવે છે—

હિરણ્યમાયુરન્નં ચ મૂર્ગૌશ્ચાપ્યોપતસ્તનુમ્ ॥

અશ્વશ્ચક્ષુસ્ત્વચં વાસો ધૃતં તેજસ્તિલાઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

મુવર્ણ તથા અજનો પ્રતિગ્રહ આયુષને, પૃથ્વી તથા ગાયનો પ્રતિગ્રહ શરી-
રને, અશ્વનો પ્રતિગ્રહ ચતુરને, વજ્રનો પ્રતિગ્રહ ત્વચાને, ધૃતનો પ્રતિગ્રહ તેજને
અને નિલનો પ્રતિગ્રહ પ્રજાને જાગે છે અર્થાત્ નષ્ટ કરે છે. ૧૮૯

અવિદ્વાન છતાં પ્રતિગ્રહ કરનારનાં આયુષ, શરીર, ચક્ષુ, ત્વચા, તેજ
અને પ્રજા એઓ તેજ તેજ પ્રકારના પ્રતિગ્રહથી નષ્ટ થાય છે

અમુક અમુક વસ્તુના પ્રતિગ્રહથી અવિદ્વાનને થતી હાનિ
બતાવી. હવે અવિદ્વાનને માટે પ્રતિગ્રહનો સામાન્યપણે નિષેધ
સમજાવવા, તેણે પ્રતિગ્રહમાં રૂચિ પણ નહિ રાખવી જોઈએ એમ
તેણે ખરાબ પરિણામ બતાવવાદ્વારા સૂચવે છે—

અતપાસ્ત્વનધીયાનઃ પ્રતિગ્રહરુચિર્દ્વિજઃ ॥

અમ્ભસ્યશ્મપ્લવેનેવ સહ તેનૈવ મજ્જતિ ॥ ૧૯૦ ॥

તપશ્ચર્યાવગરનો તથા વેદાધ્યયનવગરનો જે આત્મણુ પ્રતિગ્રહ કરવામાં રૂચિવાળો હોય તે, જળમાં પથ્થરની નૌકામાં બેસનાર તે નૌકાની સાથે જે જેમ ડૂબી જાય તેમ, દાન દેનારની સાથે નરકમાં પડે છે. ૧૯૦.

જે તપશ્ચર્યા કરતો ન હોય તથા વેદાધ્યયન પણ કરતો ન હોય; એ પ્રમાણે બન્ને શુભોપાધિ બ્રાહ્મ હોય છતાં પ્રતિગ્રહ કરવામાં છત્ત્રાવાળો હોય તે દાતાની સાથે અધોગતિ પામે છે. પણ જેમાં તપ તથા વિદ્યા એ બે શુભો હોય તે પ્રતિગ્રહનો અધિકારી હોવાથી તેની અધોગતિ થતી નથી.

પ્રતિગ્રહનો દાપ બતાવવાનું પ્રકરણ પૂરું કરે છે—

તસ્માદવિદ્વાન્વિભિયાદ્યસ્માત્તસ્માત્પ્રતિગ્રહાત્ ॥

સ્વલ્પકેનાપ્યવિદ્વાન્ હિ પક્કે ગૌરિવ સીદતિ ॥ ૧૯૧ ॥

તેમણે અવિદ્વાન્ પુરૂષે જે તે પ્રતિગ્રહથી પણ ભય રાખવો. કારણ કે અવિદ્વાન્ સ્વલ્પપ્રતિગ્રહથી પણ પંકમાં ગાયની પેઠે સીદાય છે. ૧૯૧.

હિરણ્યવગેરેના પ્રતિગ્રહસિવાય બીજા સાધારણ પ્રતિગ્રહથી પણ અવિદ્વાને તો ભય પામી દૂર જ રહેવું કારણ કે મદ્યમાં આજ્ઞતી ગાય જેમ દુઃખી થાય છે તેમ નાનાસરખા પ્રતિગ્રહ લેનાર હોય તોપણ અવિદ્વાન બ્રાહ્મણ તો દુઃખી જ થાય છે.

દાન લેનારે જેમ વિચાર કરવાની જરૂર છે તેમ દાન દેનારે પણ વિચાર કરીને દાન દેવાની જરૂર છે તેવિધે જણાવે છે—

ન વાર્યપિ પ્રયચ્છેત્તુ વૈકાલ્યવ્રતિકે દ્વિજે ॥

ન વ્યકત્રતિકે વિપ્રે નાવેદવિદિ ધર્મવિત્ ॥ ૧૯૨ ॥

ધર્મ જાણનાર પુરૂષે બૈકાલ્યવ્રતિક આત્મણુને, વ્યકત્રતિક આત્મણુને અને વેદ નહિ જાણનાર આત્મણુને જળ પણ આપવું નહિ. ૧૯૨.

જળ પણ આપવું નહિ એમ કહેવાથી ધનવગેરે તો નહિજ આપવું એમ વિશેષ નિર્દેશ સમજવો. ધનવગેરેના નિર્દેશની દૃઢતાને માટે જ જલનું મદ્ય છે તેથી તેવાઓને જળ આપવાનો મુખ્ય નિર્દેશ સમજવાનો નથી. કારણ કે જળ તો કણથી સર્વ કાંઈને આપી શકાય છે. બૈકાલ્યવ્રતિક તથા વ્યકત્રતિકનાં લક્ષણ હવે પછી તુરંતમાં કહેશે.

બૈકાલ્યવ્રતિક, વ્યકત્રતિક અને વેદ નહિ જાણનાર એઓને દાન દેવામાં આવે તો તેથી ધન જાય એ દૃષ્ટાંત છે અને કાંઈ

સાઝં દ્વળ ન થાય એ અદૃષ્ટાનિ છે એટલું જ નહિ પણ તેવા-
એને દાન દેવું એ પ્રતિપિદ્ધ આચરણ હોવાથી તેથી તો પાપ
લાગી પરલોકમાં પીડા ઉપજે છે એમ જણાવે છે—

ત્રિપ્વપ્યેતેપુ દત્તં હિ વિધિનાપ્યર્જિતં ધનમ્ ॥

દાતુર્ભવત્યનર્થાય પરત્રાદાતુરેવ ચ ॥ ૧૯૩ ॥

ન્યાયથી મેળવેલું ધન પણ એ ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના આદ્યણોને
આપવામાં આવે તો તે પરલોકમાં, દેનારને તથા લેનારને અનર્થ આપનાર
થાય છે ૧૯૩

અનર્થ આપનાર એટલે નરકદુઃખરૂપ દુર્ગતિ આપનાર થાય છે

દાન દેનાર તથા લેનાર એ બન્ને મૂર્ખ હોય તો તેની દુર્ગતિ
દૃષ્ટાંતસાથે દેખાડે છે—

યથા પ્લવેનોપલેન નિમજ્જત્યુદકે તરન્ ॥

તથા નિમજ્જતોઘસ્તાદજ્ઞૌ દાતૃપ્રતીચ્છકૌ ॥ ૧૯૪ ॥

જેમ પાંપાણની નૌકાથી તરવા જતો પુરૂષ જલમાં ડૂબી ગયો તેમ
મૂર્ખ દાના તથા દાન લેનાર એ બન્ને અધોગતિને પામે છે. ૧૯૪.

અતપાસ્ત્યનધીયાન । એ આ અધ્યાયના ૧૯૦ માં સ્લોકમાં દાન લેનારના
પ્રાધાન્યથી નિંદા છે અને અહીં દાન દેનારના પ્રાધાન્યથી નિંદા કરેલી છે તેથી
પુનરજ્ઞિ નથી

૧૯૨ માં સ્લોકમાં દાન દેવામાં નિષિદ્ધ ગણેલા ઐકાલવ્રતિક
આદ્યણતું લક્ષણ કહે છે—

ધર્મધ્વજી સદા લુબ્ધશ્છાન્નિકો લોકદમ્ભકઃ ॥

વૈકાલવ્રતિકો જ્ઞેયો હિંસ્રઃ સર્વાભિસન્ધકઃ ॥ ૧૯૫ ॥

જે ધર્મધ્વજ હોય, સદા લોભી હોય, કપટી હોય, લોકોને ઠગનાર હોય,
હિંસક હોય અને સર્વનો આસેપ કરનાર હોય તેને વૈકાલવ્રતિક જાણવો ૧૯૫.

જે ધણા લોકોની સમક્ષ ધર્માચરણ કરતો હોય અને પોતાથી તથા પર-
દારા જમતમા પોતાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની પ્રસિદ્ધિ કરાવતો હોય તેનો ધર્મ,
૧૯૪ એટલે ચિન્હની પેઠે યથા માટે તે ધર્મધ્વજ કહેવાય છે. આમ લોભ, કપટ,

દેવ, હિંસા તથા વંચનાવગેરેથી બિલાડાની પેઠે માત્ર સ્વાર્થની રચિથી જ બહારનો દેખાવ સારો કરે છે અને અંદરખાને હિંસામાં જ રચિવાળો હોવાથી તે પુરૂષ બેડાસપ્રતિક કહેવાય છે. આવો પાઠ પણ છે કે—

यस्य धर्मध्वजो नित्य सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि बैडाल नाम तद्वत्तम् ॥

દેવમ દિરનાં ધ્વજની પેઠે જેનો ધર્મરૂપ ધ્વજ બહાર દેખાવમાં ધણો હોયો હોય અને છુપી રીતે પાપો થતાં હોય તે બેડાસ નામનું પ્રત કહેવાય છે

બકવ્રતિક આઘાણનું લક્ષણ કહે છે—

अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥

शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः ॥ ૧૯૬ ॥

નીચી દૃષ્ટિ રાખનાર, કઠોરતાથી વર્તનાર, સ્વાર્થ સાધવામાં તત્પર, શઠ અને મિથ્યા વિનય દેખાડનાર આઘાણ બકવ્રતચર કહેવાય છે. ૧૯૬.

પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં નિરતર નીચી દૃષ્ટિ રાખનાર, સ્વાર્થ સાધતી વખતે મહા કઠોર બની જનાર, શઠ એટલે વક્ષુહિવાળો અને મિથ્યા વિનય બતાવનારો આઘાણ બકવ્રતિક કહેવાય છે. કારણ કે તેનું પ્રત બગલાના જેવું છે. બગલો જેમ જલારાવના કિનારાપર બેસી જલચર પ્રાણીઓની સામે જાણે નજર પણ ન કરતો હોય એવો દેખાવ કરે છે પણ સાચા આવતાં તેઓને પકડી મારી નાખતાં ચુકતો નથી તેમ આવો દેવી આઘાણ પણ વર્તે છે માટે તે બગલી કહેવાય છે બકવ્રતિક અને બેડાસપ્રતિકમાં ફેર એવું છે કે બકવ્રતિક પુરૂષ ગમે તેમ કરીને પણ સ્વાર્થની સિદ્ધિપર જ નજર રાખે છે અને બેડાસ પ્રતિક પુરૂષ વખતપર સ્વાર્થચમર પણ મત્સરને લીધે બીજાનું ખૂર કરે છે

બકવ્રતી અને બેડાસવ્રતીની અધોગતિ દર્શાવે છે—

ये बकव्रतिनो विप्रा ये च माज्जरलिङ्गिनः ॥

ते पतन्त्यन्धतामिस्त्रे तेन पापेन कर्मणा ॥ ૧૯૭ ॥

જે આઘાણો બગલાના જેવા પ્રતવાળા હોય તથા જેઓ માજ્જરજેવા પ્રતવાળા હોય તેઓ તે પાપકર્મથી અંધતામિત્ર નરકમાં પડે છે. ૧૯૭.

બગલાના જેવા પ્રતવાળા કહેવાથી કષ્ટપ્રધાન અને માર્ગરજેવા પ્રતવાળા કહેવાથી હિંસાપ્રધાનપણાને લીધે તેવા આઘાણો દુષ્કૃતિવાળો અને બોધભ્રમમાં અધમ અને અધોમતિના ભાગવનાર ગણાય છે અને તેથી તેઓને આપેલું તેપણે પાત્રને આપેલું ગણાય છે

ધર્મના નામથી કોઈને પણ નહિ છેતરવાની ભલામણ દે છે—
ન ધર્મસ્યાપદેશેન પાપં કૃત્વા વ્રતં ચરેત્ ॥

તેન પાપં પ્રચ્છાદ્ય કુર્વન્ સ્ત્રીશૂદ્રદમ્ભનમ્ ॥૧૯૮॥

પાપદમ્ભ કરી, નનથી પાપને તાકી તથા તરોને મોટ પમાડતા ધર્મના
બદાનાથી, તે પાપના નિરાશુઆટેનુ પ્રાયશ્ચિત્ત વ્રત કરુ નહિ ૧૯૮

પાપ વરુ હોય તેની નિરૂતિમાટે પ્રાણપત્યાદિ પ્રાયશ્ચિત્તવ્રત કરતો
હોય અને લોકોમા કહે કે હુ તો કેવળ ધર્મને મારે જ વ્રત કરજુ આવી રીતે
વ્રતવડે પાપને દબારી ધર્મનુ બહાનુ દઈ સ્ત્રીશૂદ્રો અને મૂર્ખોને છેતરવા નહિ
દેમકે પ્રાયશ્ચિત્તવ્રત પ્ર કરીતે જ રવા ભેળએ

આવા કપટી બ્રાહ્મણા નિંતાપાત્ર થાયછે અને તેઓ જે કાંઈ
કપટથી વ્રતાદિક કરેછે તેનું ફળ નક્કરોને મળેછે એમ જાણાયેછે—
પ્રેત્યેહ ચેદ્દશા વિપ્રા ગર્હ્યન્તે વ્રહ્મવાદિભિઃ ॥

છદ્મના ચરિતં યચ્ચ વ્રતં રક્ષાંસિ ગચ્છતિ ॥ ૧૯૯ ॥

જોના માત્રાજો આ વ્રો સબધી તથા પન્થોપસબધી જે કાંઈ કર્મ
કરે તેમા વ્રહ્મનાઓથી નિંદાયછે અને કપટથી જે કાંઈ વ્રત કરવામા આ
વેન રોપ તે નક્કરોને વ્રતવડે ૧૯૯

પદાર્થના સ્વભાવથી જ અન્ય ઉદ્દેશથી કરેલ છતાં કેટલાક મંમમાંથી બીજુ
કંઈ વચારાનુ જ પણ થાયછે જેમ ગુરની આજ્ઞામા પ્રવ્રત થયેનો પુરુષ
કામનાના હેતુથી નહિ પણ ધર્મના ઉદ્દેશથી જ તે પ્રવ્રતિ કરેછે તોપણ તે
માથી શુભ કર્મ કેવળ થાયછે તેમ કાંઈ એમ માની બેસે કે પાપોની નિરૂતિ-
માટે પ્રાયશ્ચિત્તવ્રત રવામા આવતા વ્રતોથી પણ જગતમા તપસ્વીપણીની
પ્રતિષ્ઠિ અને પાસોની નિરૂતિ થશે તો તેની તે માનીનતા ખોળી છે એમ
દેખાડામાટે અર્ધા કહુ કે તટથી રવામા આવણ વ્રત રાક્ષસોને બંધાવે, એટલે
તે નવ પાપોની નિરૂતિ નહિ કરી સત્તા નિરુજ જ થાયછે તેઓનુ તે વ્રત
નિ રાજ બંધાવે એવુ જ નહિ પણ ત્રાહલો આ તેનો પુરુષ નિંદાપાત્ર પણ થાયછે

કપટભરેલા આચ-બુધી થતી દુર્ગતિ દેખાડેછે—
અલિङ્ગી લિङ્ગિવેપેણ યો વૃત્તિમુપર્જીવતિ ॥
સ લિङ્ગિનાં હરત્યેનસ્તિર્યગ્યોનોૌ ચ જાયતે ॥૨૦૦॥

જે પુત્ર્ય બ્રહ્મચારીનગેરે નહિ હતા બ્રહ્મચારીનગેરેના વેપથી આશ્રયિન
ચવાવે તે, ખન બ્રહ્મચારીનગેરેના પાપનો ભોગી થઇ પનુપક્ષીની જાતિમા
અનતાગ પામેછે ૨૦૦

જે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારી નહિ હતા બ્રહ્મચારીના ચિહ્નરૂપ મેખલા, મુગ
ધર્મ અને દડવગેરે ધારણ કરી ભિક્ષાગ્રમણવગેરેથી આશ્રયિકા ચવાવે તે, ખન
બ્રહ્મચારીનુ જે બાધ પાપ હોય તેને પોતાના ઉપર લઈ લેછે અને જ્ઞાનવગેરની
જાતિમા જન્મ પામેછે આવી જ રીતે બીજા આશ્રમેના ચિહ્નમાટે પણ સમજણ
જ્ઞાનનિધિનુ પ્રકરણુ લેતાં આજ્ઞામાં, બીજાની માલેકીવાળા
જળાશયમાં જ્ઞાન નહિ કરવાનું કહેછે—

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ॥

निपानकर्तुः ज्ञात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥૨૦૧॥

અનના જનાશયમા નીપજા જ્ઞાન કરવું નહિ જે તેમા જ્ઞાન કે તો
જવારાય જનાશયમા પાપના અશુધી લેવાનું ૨૦૧

બીજાએ કરાવેલા વાવવોરે જનાશયમા જીવણુ જ્ઞાન કરવું નહિ મારણ
કે તેમા સ્નાન કરનાર પુત્ર્ય તે જનાશય કરાવનારના પાપના અશુધી વિપ્ર
થાયછે કહી સ્વાભાવિક જવારાય એટલે નદીવગેરે ન હોય તોપણ બીજાએ
કરાવેલ જનાશય જેનો તેના જાએ ઉત્સર્ગ ન કર્યા હોય એટલે સર્વ મનુષ્યોના
ઉપધોયમાટે તેપરથી પોતાનું સ્નાનિત્વ ઉઠાવી લીરેતુ ન હોય ત્યાં સુધી તે
જનાશયમા નહાવું પડે તો પ્રથમ પાચ અજલી જળ બહાર કઢાડીને પછી
તેમા નહાવું ચાહ્યવ'કય કહેછે ૨ “પરકૃત જનાશયમા પાચ અજલી જળ
બહાર કઢાડ્યાવગર જ્ઞાન કરવું નહિ”

બીજાનાં વાહનવગેરેના પણ ઉપભોગ નહિ કરવાનું કહેછે—
यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ॥

अदत्तान्युपभुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥ ૨૦૨ ॥

પગના વાહન, ગથ્યા, આસન રૂપ, ઉદ્યાન અને ગૃહ કે જેઓ પોતાને
માટે આપેલા ન હોય તે છતાં જો તેઓને બોગવે તો તેના પાપનો બોધો ભા
ભોગવતો પડેછે ૨૦૨

બીજાના વાહનવગેરે પદાર્થો કે જે પોતાને માટે આપેલ ન હોય તેઓને
ઉપભોગ કરનાર, તે વાહનાદિના સ્વામીના પાપનો ચતુર્ધાર પામેછે આપેલ
ન હોય જો રાખેતો અભિપ્રાય “સ્વ આપેલ ન હોય” એ પ્રમાણે છે

ખીજના સ્વામિત્વવગરના કેવા જલાશયોમાં જ્ઞાન કરવું
લેઈએ? તે જણાવેછે—

નદીષુ દેવલાતેષુ તટાગેષુ સરઃસુ ચ ॥

સ્નાનં સમાચરેન્નિત્યં ગર્ત્તપ્રસ્ત્રવણેષુ ચ ॥ ૨૦૩ ॥

નદીઓમાં, દેવખાનોમાં, તળાવોમાં, સરોવરોમાં, ગર્તોમાં અને પ્રસ્ત્ર-
વણોમાં નિત્ય જ્ઞાન કરવું ૨૦૩.

મનુષ્યોએ નદિ ખોદાવેલ જલાશય દેવખાન કહેવાયછે, મનુષ્યોએ ખોદા-
વેયાં હોય તે તળાવ કહેવાયછે, ઋષિઓથી સેવિત હોય તેવાં અથવા વિધ્વાન-
ચગમુશમાં સ્થળોમાં ચારે બાજુથી સરખા ખોદાયાં તળાવો હોય તે સરોવર
કહેવાયછે. ખત્રીશ હાનર હાયરતા વધારે લાખા ન હોય તેવા નદીસરખા
જલાશયો ગર્ત કહેવાયછે કે જેને વોડળાઓ કહેવામાં આવેછે અને ઝરણાઓને
પ્રસ્ત્રવણ કહેવામાં આવેછે નદીવગેરેમાં સદા જ્ઞાન કરવું નદીવગેરેમાં જ્ઞાન
કરવાના વિધિથી જ ખીજના જલાશયમાં જ્ઞાનનો નિર્ધેય થઈ જાયછે છતાં
ખીજના જલાશયમાં જ્ઞાન કરવાનો ભૂદો નિર્ધેય કહેલો છે તે પોતાના ઉત્સર્ગ
કરેલા એટલે માર્ગજનિક ઉપયોગમટિ પોતાનું સ્વામિત્વ છોડી આપેલા જલા-
શયમાં જ્ઞાનની આજ્ઞામટિ છે; તેમાં પણ નદીવગેરે જલાશયનો સંભવ ન હોય
તોજ રનાન કરવું.

આતક બ્રાહ્મણને જો કે યમ અને નિયમ એ બન્નેની જરૂર
છે તોપણ યમની તો વિશેષ આવશ્યકતા છે, તે જણાવેછે—

યમાન્સેવેત સતતં ન નિત્યં નિયમાન્બુધઃ ॥

યમાન્પતત્યકુર્વાણો નિયમાન્કેવલાન્ભજન્ ॥૨૦૪॥

વિદ્વાન પુરૂષે નિત્યં યમોનુ મેવન કરવું પણ નિત્ય નિયમોનુ જ મેવન
કરવું આશ્ચર્ય નથી કેના નિયમોનુ મેવન કરવું હોય પણ યમોનુ સેવન કરે
નદિ નો પનન પામેછે ૨૦૪

નિયમની અવેશથી યમનુ અનુયાન અધિક છે એવા અભિપ્રાયમટિ આ
વાક્ય છે, પણ નિયમોના નિર્ધેધને મટિ નથી કારણ કે યમ તથા નિયમ એ
બન્ને સામ્યો છે યમ તથા નિયમનો વિભાગ મુનિજનોએ જ કરેલો છે.
યાજ્ઞવલ્ક્ય કહેછે કે “અશ્વત્થ, દવા, ક્ષાતિ, ધ્યાન, સત્ય, અસાહ્ય, અદિ સા,
અસ્તેય, માનુર્ય અને દમ એ દસ યમ કહેવાયછે રનાન, યોન, ઉપવાસ,
યજન, રનાયાય, ઉદ્વિયનિમદ, સુરસેવા, રોધ, અક્રોધ અને અપ્રમાદ એ દસ

નિયમ કહેવાય છે. અથવા અદિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અર્હત અને અસ્તેય એ પાંચ યમ કહેવાય છે અને અક્રોધ, અશુશ્રુષા, મૌન્ય, આહારસાધવ-તથા અપ્રમાદ એ પાંચ નિયમ કહેવાય છે. યમનિયમના સ્વરૂપને લક્ષનાર પુરો સનાનચરોદે સપ્તમા નિયમોના ત્યાગથી પણ અદિંગાદિરૂપ યમનું અનુષ્ઠાન કરું “નિયમોનું સેવન કરતો હોય પણ યમોનું સેવન કે નહિ નો પતન પામે છે” એ વાક્ય યમની પ્રશસામાટે છે આનો અર્થ પણ કરવામાં આવે છે કે “વિદ્વાનપુરુષે યમ એટલે નિબ્યકર્મોનું નિરંતર સેવન કરું પણ નિયમ એટલે કામ્ય કર્મોનું નિત્ય સેવન ન કરું કેવળ કામ્યકર્મોનું જ સેવન કરનારો અને નિત્ય કર્મો નહિ કરનારો પતિત થાય છે” અદિસા, સત્ય, અસ્તેય, અપરિમદ અને શુદ્ધિયનિમદ્વચરોદે જેઓ શરીરમાત્રથી જ સાધી સકાય તેવા અને નિત્યકર્ત્તવ્યરૂપ છે તે યમ માંન તથા તથા સ્વાધ્યાયચરોદે અધિક માધનની અપેક્ષાવાળા નિયમ; એમ મોહોદે બાગે માનવામાં આવે છે અથવા દિંસાઆદિના પ્રતિષેધરૂપ યમ અને વેદાધ્યયનઆદિના અનુષ્ઠાનરૂપ નિયમ; એમ પણ કહેવામાં આવે છે કેટલાએક જરૂરના પ્રતિષેધના પ્રકરણનો પ્રારંભ કરે છે—

નાશ્રોત્રિયત્તે યજ્ઞે ગ્રામયાજિક્રુતે તથા ॥

સ્ત્રિયા ક્લીબેન ચ હુતે ભુક્તીત વ્રાહ્મણઃ ક્વચિત્ ॥૨૦૫॥

જે યજ્ઞ વેદ નહિ ભણેવા આત્મજો આ-ભેડો હોય, ગ્રામ લોકોને યજ્ઞન કરાવનાર વ્રાહ્મણો કેટલો ભેદ અને સ્ત્રી તથા નપુમ્સ જેમાં હોમ કરતા હોય તે યજ્ઞમા વ્રાહ્મણો કરીપણ ભોગ્યન કરવું નહિ ૨૦૫.

છાદોગ્યમા શુલ્કસ્મૃતિકારોએ અગ્નિહોત્રમા સ્ત્રીઓથી પણ હોમ થાય એમ ન્દેયુ છે અને તેથી સ્ત્રી જેમા હોમ કરતી હોય તેવા યજ્ઞમા વ્રાહ્મણે ભોગ્યન કરવું નહિ એમ ન્દેયુ છે અથવા જે યજ્ઞમાં સ્ત્રી પ્રધાન હોય અને તેણીને પતિ દારિદ્ર્યનકે રોગોથી હપહત હોય તથા સ્ત્રી પણ પોતાને પક્ષી વગેરેમા મળેવા ધનથી તેમજ પિયરિયાંના બળથી ગર્વવાળી હોય તો તેવા યજ્ઞમા ભોગ્યન કરવાનો આ પ્રતિષેધ છે

ઉપરના પ્રતિષેધનું કારણ બતાવે છે—

અશ્લીકમેતત્સાધૂનાં યત્ર જુહત્યમી હવિઃ ॥

પ્રતીપમેતદેવાનાં તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥ ૨૦૬ ॥

જેમા ઉપર કહેલા લોકો હોમ કરતા હોય તે કર્મ સત્પુરુષોની લક્ષ્મીનો નાશ કરનાર છે અને દેવતાઓને પણ પ્રતિકૂળ છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો. ૨૦૬.

મૂળમાં અશ્વીક પદ છે તેમાં રક્ષાને કેટલે લક્ષર છે એમ નહીં અર્થાત્ પદ માન્ય અને પછી તેનો અર્થ, લક્ષ્મીનો નાશ કરનાર ગેમ કર્યો છે પણ કેટલા-એ એ કે-એ અક્ષીત એવો પાડ પણ લખે છે અને તેનો અર્થ વખાણવાને અયોગ્ય અથવા પાપકારી એવો ૨૨૩

કેનું કેનું અને કેનું કેનું અન્ન ખાતું નહિ તે જણાવે છે—

મત્તકુદ્ધાતુરાણાં ચ ન ભુક્ષીત કદાચન ॥
 કેશકીટાવપન્નં ચ પદા સ્પૃષ્ઠં ચ કામતઃ ॥ ૨૦૭ ॥
 શ્રૂણ્ણાવેક્ષિતં ચૈવ સંસ્પૃષ્ઠં ચાપ્યુદક્યયા ॥
 પતત્રિણાવલીઢં ચ શુના સંસ્પૃષ્ઠમેવ ચ ॥ ૨૦૮ ॥
 ગવા ચાન્નસુપાઘ્રાતં ઘુષ્ટાન્નં ચ વિગેપતઃ ॥
 ગણાન્નં ગણિકાન્નં ચ વિદુપાં ચ જુગુપ્સિતમ્ ॥ ૨૦૯ ॥
 સ્તેનગાયનયોશ્ચાન્નં તક્ષ્ણો વાર્ધુપિકસ્ય ચ ॥
 દીક્ષિતસ્ય કદર્યસ્ય વદ્ધસ્ય નિગડસ્ય ચ ॥ ૨૧૦ ॥
 અભિશસ્તસ્ય પળ્ઢસ્ય પુંશ્ચલ્યા દામ્ભિકસ્ય ચ ॥
 શુક્તં પર્યપિતં ચૈવ ગૂદ્રસ્યોચ્છિષ્ટમેવ ચ ॥ ૨૧૧ ॥
 ચિકિત્સકસ્ય મૃગયોઃ ક્રૂરસ્યોચ્છિષ્ટભોજિનઃ ॥
 ઉગ્રાન્નં સૂતિકાન્નં ચ પર્યાચાન્તમનિર્દશમ્ ॥ ૨૧૨ ॥
 અનર્ચિતં ઘૃથામાંસમવીરાયાશ્ચ યોપિતઃ ॥
 દ્વિપદન્નં નગર્યન્નં પતિતાન્નમવક્ષુતમ્ ॥ ૨૧૩ ॥
 પિશુનાનૃતિનોશ્ચાન્નં ક્રતુવિક્રયિણસ્તથા ॥
 શૈલૂપતુન્નવાયાન્નં કૃતપ્તસ્યાન્નમેવ ચ ॥ ૨૧૪ ॥

કર્મારસ્ય નિપાદસ્ય રક્ષાવતારકસ્ય ચ ॥

સુવર્ણકર્તુર્વેણસ્ય શસ્ત્રવિક્રયિણસ્તથા ॥ ૨૧૫ ॥

શ્વવતાં શૌણ્ડિકાનાં ચ ચૈલનિર્ણેજકસ્ય ચ ॥

રક્તકસ્ય નૃશંસસ્ય યસ્ય ચોપપતિર્ઘ્ને ॥ ૨૧૬ ॥

મૃપ્યન્તિ યે ચોપપતિં સ્ત્રીજિતાનાં ચ સર્વશઃ ॥

અનિર્દેશં ચ પ્રેતાન્નમતુષ્ટિકરમેવ ચ ॥ ૨૧૭ ॥

મન, ક્રોધી અને રોગીનું અન્ન, દેશ તથા કીટવાળું અન્ન, હઠ્ઠાપૂર્વક
પગથી નપતે કમચેલું, આપહત્વા કરનારે જોયેલું, ગર્ભવ્યાએ રૂપન કરેલું,
પક્ષીએ ખાધેલું, ફળનએ અડકેલું, ગાયે નુરેલું અન્ન, નિરોગે કરીને પોષક
કમચેલું, સમદાયનું, વેસ્થાનું, નિદાનપુરુષોએ નિદિત, ઝોગનું, ગાયન કરનારનું,
સુનાનું, વાજઉપર આહનિકા ચલાવનારનું, દીપ્તિનું, કદ્યનું, નિગડથી
બાધેલનું, મેષાપવગેઝેના કસકવાળાનું, નપુમકનું, બલિયાગિણી સ્ત્રીનું,
દાલિકનું અન્ન શુક્લ, પર્ણિત, શદનું અન્ન, ઉન્નિષ્ઠ, ચિકિત્સનું, મૃગ્યા
કરનારનું, ફરનું ઉન્નિષ્ઠ ખાનારનું, દારણુ ધર્મ કરનારનું, દગ દિનસની અદર
મુચાવરીના નિમિત્તથી થયેલું, પર્વાચાત, અનચાથી આપેલું, વૃથા માસ, પતિ-
પુત્રવગરની સ્ત્રીનું, શત્રુનું અન્ન, નગરીનું અન્ન, પતિતનું અન્ન, જેના પર ક્રોધએ
હોંક બાધેલી હોય એલું, નાડી કરનારનું, અસસલાપીનું, યજ્ઞનો નિક્ષ કર-
નારનું નટન દંતનું, ફળનનું, લુહારનું, લિલ્લનું, ગમભૂમિમા વાગત વગાડવા-
વગેરેની આહનિકા ચલાવનારનું, સોનીનું, વાસઉપર આહનિકા ચલાવનારનું,
રાત્રોનો નિક્ષ કરનારનું, મૃગ્યામાટે ફતરા ઉઠેનાર અને તેઓનું પોપણ કર-
નારાઓન, મદનો નિક્ષ કરનારાઓન, વેળીનું ન માગનું, નિર્દગનું, જેના
ઘરમા તેની સ્ત્રીનો જગ રહેતો હોય તેનું, પોતાની સ્ત્રીના જ્વરને જલુના છતાં
સહન કરતા હોય તેઓનું, સર્વપ્રકારે સ્ત્રીથી જનાયેલા હોય તેઓનું, દગ દિવસની
અદર મરી ગયેલના ઉત્તરથી અપાત્ર અન્ન અથાત્ મનુષ્યનું અન્ન અને જેથી
સતો ન થાય તેનું અન્ન કડીપણ ખાતું નહિ - ૭ ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦,
૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭

માદક પદાર્થોના સેવનથી મત રહેતો હોય, ક્રોધયુક્ત સ્વભાવવાળો હોય તથા રોગી હોય તેઓનું અન્ન ખાતું નહિ કેમ અથવા છીટવાળું અન્ન પણ ખાતું નહિ અન્નમાં મદિકા તથા ગૃહગોધાવનેરે પડી મરણ પામી તે અન્નને બગાડે છે એટલું જ નહિ પણ જેરી બનાવી દે છે કેમ એટલું જ ક'ય છે પણ તેની સાથે નખ રંગાણંગેરે પણ સમજવાં. તેઓના પડવાથી પણ અન્ન બગાડે, ગર્ભહત્યા કરનાર એ મહાપાપો કરનારના ઉપસક્ષણુપ દોવાથી કાઠપણ મહા-પાપીની નાશ પડી હોય તેનું અન્ન પણ દૂષિત મણાય છે. રાસવક્ત્રા, પક્ષી તથા કૃત્તર અટકી ભય તો અને ગાય મુલે તો તે અન્ન દૂષિત થાય છે “કેણુ ભોજન કરનાર છે?” એમ પોકાર કરી અન્નસત્રવગેરે સ્થળોમાં જે અન્ન આપવામાં આવે છે તેનો વિરોધથી ત્યાગ કરવો સમુદાયનું એટલે લેનાપર વધારે લોકોની એકસરખી માયેકી હોય એનું અન્ન ખાતું નહિ તેમ વેદવાનું અન્ન ખાતું નહિ અને વિદ્વાનપુરુષો જેની નિંદા કરતા હોય તેનું અન્ન પણ ખાતું નહિ ચોગી કરી જીવનાર-તથા ગાયન કરી જીવનાર તથા મુતારનું અન્ન ખાતું નહિ તેમજ યત્રમાં જેલો દીક્ષા લીધી હોય તેનુ અન્ન, અગ્નિયોનીય કર્મથી પ્રથમના સમયમાં ખાતું નહિ, વળી કૃષણનું અને હંડ મયેવાનુ અન્ન તેમજ લોકોમાં આ મહાપાપી છે એમ લેનાપર કયક આવેલુ હોય તેનુ, બલિચારિણી સ્ત્રીનું, દામિકનું એટલે કપટથી ધર્માચરણ કરનાર યોગાવત્રતિકવગેરેનું અન્ન પણ ખાતું નહિ. જે વસ્તુ સ્વભાવથી મધુર હતા દહીંવગેરે ખાગ્ય પદાર્થોના સ-સર્ગથી ખાદી પડી ગઇ હોય તે ગુજ્ઞ કહેવાય છે રાત્રિનું વામી અન્ન હોય તે પર્યુષિત કહેવાય છે ઉચ્છિષ્ટ અન્નનો સર્વથા નિરોધ છે પણ ગુરૂનું ઉચ્છિષ્ટ ખાવાની છટ છે બીજનું ઉચ્છિષ્ટ જેમ ન ખાતું તેમજ બીજનુ ઉચ્છિષ્ટ ખાતો હોય તેનું અનાજ પણ ન ખાતું એક પત્રિમા બેડેલા અન્ય લોકો ભોજન કરતા હોય ત્યાં તેઓનું અપમાન કરી કાઠ આચમન કરે એટલે ભોજન કરી વચ્ચેથી ઉઠી ભય તો મદુનું તે ભોજન પર્યાયાન્ત કહેવાય છે, આનું પર્યાયાત ભોજન પણ કરતું નહિ દેવતાના ઉદ્દેશનગર માત્ર પોતાના જ ઉદ્દેશથી બનાવેલું હોય તે ત્રયામાંસ કહેવાય છે તેનું અન્ન પણ ખાતુ નહિ.

કેટલાંએક વિશેષે કરી ત્યાજ્ય અન્નો તેના ત્યાગના હેતુમહિત જણાવે છે—

રાજાન્નં તેજ આદત્તે શૂદ્રાન્નં બ્રહ્મવર્ચસમ્ ॥

આયુઃ સુવર્ણકારાન્નં યશશ્ચર્માવકર્ત્તિનઃ ॥ ૨૧૮ ॥

ખાવામાં આવેલુ રાજનું અન્ન તેજનો નાશ કરે છે, શૂદ્રનુ અન્ન બ્રહ્મ-તેજનો નાશ કરે છે, સુવર્ણકારનું અન્ન આયુષનો નાશ કરે છે અને ચર્મકારનું અન્ન યશનો નાશ કરે છે. ૨૧૮.

અહીં કહેલાઓમાંથી જેઓનો પ્રતિષેધ પ્રથમ આવેલો, ન હોય અને માત્ર અહીં જ, તેઓનું અન્ન લેવાનો દોષ જવાવેલો દોષ તેઓના અન્નને દોષના અવણી સાથે જ પ્રતિષેધ સમગ્ર લેવો.

પ્રજા. બળ તથા સારી ગતિને હરનારાં અન્નો ગણાવે છે—
કારુકાન્નં પ્રજાં હન્તિ વલં નિર્ણેજકસ્ય ચ ॥

ગણાન્નં ગણિકાન્નં ચ લોકેભ્યઃ પરિક્રુન્તતિ ॥૨૧૯॥

કારુકનું અન્ન પ્રજાનો નાશ કરે છે. ધોળીનું અન્ન બળનો નાશ કરે છે અને ગણનું તથા ગેરમાનું અન્ન સ્વર્ગાદિકોનો નાશ કરે છે. ૨૧૯

સુપડાં બનાવનારને દે દારીદ્ર્યનું અન્ન પ્રત્ન એટલે સંતાનનો નાશ કરે છે અર્થાત્ સંતાનોત્પત્તિનો અટકાવ કરે છે ધોળીનું અન્ન શરીરને સત્તાહીન કરે છે તથા સમુદાયની માલિકીવાળું તેમજ વેશ્યાનું અન્ન સ્વર્ગાદિકોનો નાશ કરે છે એટલે તેનાથી ઉત્તમ લોકોની પ્રાપ્તિ થાય તેવું કર્મ કરવાની શુદ્ધિ રહેતી નથી.

વૈદ્યનેરું અન્ન લેવામાં દોષ દેખાડે—

પૂયં ચિકિત્સકસ્યાન્નં પુંશ્વત્યાસ્ત્વન્નમિન્દ્રિયમ્ ॥

વિષ્ટા વાર્ધુપિકસ્યાન્નં શસ્ત્રવિક્રયિણો મલમ્ ॥૨૨૦॥

વૈદ્યનું અન્ન પૂયસમાન છે, પુંશ્વતીનું અન્ન વીર્યસમાન છે, વાર્ધુપિકનું અન્ન વિષ્ટાતુલ્ય છે અને શસ્ત્રવિક્રય કરનારનું અન્ન મલસમાન છે. ૨૨૦.

વૈદ્યનું અન્ન પૂય એટલે પડસમાન છે એટલે તેના બક્ષણસમાન દોષ આપનાર છે અથવા તેને શ્રીષ્ઠે તે એવી ભૂતિમા ભયર કે જેમા પૂયબક્ષણ કરનાર થાય છે બલિયારિણીનું અન્ન વીર્યબક્ષણસમાન દોષ આપનાર છે વાર્ધુપિક એટલે બાળકપર જીવનારનું અન્ન વિષ્ટાશક્ષણસમાન દોષ આપનાર છે વાર્ધુપિક શબ્દનો અર્થ પડની નિંદા કરનાર અને પોતાની પ્રશંસા કરનાર એ પ્રમાણે પણ દેટલાએક કરે છે તથા હથિયાર વેચનારનું અન્ન શરીરના મેલનું બક્ષણ દવાસરખા દોષને આપનાર છે

અવશેષ રહેલા અસોજ્ય અન્નવાળાઓ કે જેઓનું પરિગણન પૂર્વે થઈ ગયેલું છે તેઓના અન્નની નિંદા કરે છે—

ય एतेन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ॥

तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥૨૨૧॥

જેઓના અન્નનું અહીં કૃષ્ણ બતાવવામાં આવ્યું તેવગરના બીજા જેઓ કમથી અભોક્તાન કહેલા છે તેઓના અન્નને વિદ્વાનો ત્વચા, અરિથ અને રોમસમાન કહેછે. ૨૨૧.

હવેર તો યજ્ઞાઓના અન્નનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે અને અહીં તો યોડાએકના અન્નનો દોષ બતાવવામાં આવ્યો તો અવશેષ રહેલાઓના અન્ન નિર્દોષ સમજવાં કે શું? એવી રીતે મરાડવામાં કહેછે કે આ સિવાયના અભોક્તા એટલે નહિ ખાવાયોગ્ય અન્નવાળા જેને જેને મળાવેલા છે તે સદ્ગુનાં અન્નો ત્વચા, અરિથ અને રોમસમાન છે અર્થાત્ ત્વચાવગેરેનું ભક્ષણ કરવા-સરખા દોષને આપનારાં છે.

નિષેધ કરેલા અન્નનું ભક્ષણ કરનારમાં પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવેછે—
ભુક્ત્વાતોન્યતમસ્યાન્નમમત્યા ક્ષપણં ય્યહમ્ ॥

મત્યા ભુક્ત્વાચરેત્કૃચ્છ્રં રેતોવિષ્મૂત્રમેવ ચ ॥૨૨૨॥

જેઓનું અન્ન અભોક્તા કહેધુ છે તેઓમાંના કોઈનું પણ અન્ન જે અજ્ઞાનથી ખવાઈ ગય તો ત્રણ દિવસ કરવા અને જલ્ણીને ખાધેલું હોય તો કૃત્યગ્ન કરવું અને વીર્ય, પુરિય તથા મૂત્રના ભક્ષણમાં પણ એ પ્રમાણે જ પ્રાયશ્ચિત્ત સમજવું. ૨૨૨.

બીજી સ્મૃતિઓસાથે એકવાક્યતા કરતા કચ્છનત એટલે તમ્હુચ્છ્રમત સમજવું. હમેશાં એક વખત જ્ઞાન કરી નિયમસર ત્રણ દિવસ માત્ર ઉપ્ણજળ, ત્રણ દિવસ માત્ર ઉપ્ણ દૂધ, ત્રણ દિવસ માત્ર ઉપ્ણ પૂત, અને ત્રણ દિવસ માત્ર ઉપ્ણ વાયુનું પાન કરવું એવીરીતે બાર દિવસ રહેવું તે તમ્હુચ્છ્રમત કહેવાયછે. તે તે દિવસે પીનામટિના જળ, દૂધ અને ધીના પ્રમાણમાં પરાસર-સુનિ આ પ્રમાણે કહેછે કે—

પટ્પલતુ પિવેદમ્ભવિપલતુ પય પિવેત્ ॥

પલમેક પિવેત્પાપિત્તસકૃચ્છ્ર વિધાયતે ॥

એટલે છે પળ જળ પીડું, ત્રણ પળ દૂધ પીડું અને એક પળ ધી પીડું. એ પ્રમાણે તમ્હુચ્છ્ર થાયછે. પળ એટલે ચાર તોલાભાર સમજવું આ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રકરણ નહિ હતા અહીં જ પ્રાયશ્ચિત્ત કહી દીધુ તે, એ નિષિદ્ધ અન્નો અતિ-તાપ નિર્દાપાત્ર છે એમ દેખાડવાને માટે છે.

પ્રથમ સામાન્ય પ્રકારથી શૂદ્ધના અન્નનો નિષેધ કરેલો છે તે વિષયમાં વિશેષ દેખાડેછે—

નાદ્યાચ્છૂદ્રસ્ય પકાન્નં વિદ્વાનશ્રાદ્ધિનો દ્વિજઃ ॥

આદદીતામમેવાસ્માદવૃત્તાવેકરાત્રિકમ્ ॥ ૨૨૩ ॥

વિદ્વાન શ્રાદ્ધણે શ્રાદ્ધવગેરે પચયજોગદિન શદ્ધનુ પકવ અન્ન ખાતુ નદિ
પણુ જો બીજાપાસેથી ન મળવાને લીધે આવે જ નદિ તો પછી એક રાત્રિ
નિર્વાહ આવે તેટલુ કાચુ અન્ન જ શદ્ધની પાસેથી લેતુ ૨૨૩

શ્રોત્રમા અશ્રાદ્ધિનઃ પદ છે તે ઠેકાણે અશ્રાદ્ધિનઃ એવો પાઠ પણ આવે
અને તેના પાઠમા અશ્રાદ્ધવગરના શદ્ધનુ પદવઅન્ન ખાતુ નદિ એવો અર્થ થાય
અન્નદાનમાં અઢાપૂરક ઉદારભાવની ઉત્તમતા દેખાડે—

શ્રોત્રિયસ્ય કદર્યસ્ય વ્રદાન્યસ્ય ચ વાર્હુપેઃ ॥

મીમાંસિત્વોભયં દેવાઃ સમમન્નમકલ્પયન્ ॥ ૨૨૪ ॥

શ્રોત્રિય છતા લોબી દોષ તેના અન્નનો નથા વૃદ્ધિથી છતા ઉદાર હો
તેના અન્નનો નિચાર કરી દેવોએ બને અન્નો અમાન છે એવો નિર્ણય કર્યો છે ૨૨૪

શ્રોત્રિય એટલે વેદપાત્રી માણસનુ અન્ન ઉત્તમ છે છતા તેનામા કૃપા
તારૂપ દોષ આવવાને ધીરે તેનું અન્ન ઉત્તમતાના પચથીપાપરથી કંઈ નીચે
ઉતર્યું અને વૃદ્ધિથી એટલે બાળના ધધાપર આજીવિય ચલાવનારનું અન્ન
નિધ છે છતા તેનામા ઉદારતારૂપ ગુણ આવવાને લીધે તે અન્ન નિધતાના
પચથીપાથી કાઠ હવે ચડ્યુ એટલે એ બન્ને અન્નો સમાનપક્ષિતા થયા એન
દેવોએ નિર્ણય કર્યો છે જ્ઞને ગુણવાન છતા તેમા દોષ આવી મળે તો તેણ
અન્ન અમાણતાની હદઉપર ગાવી જાય છે અને જ્ઞને દોષયુક્ત છતા તેમા શુભ
આવી મળે તો તેણ અન્ન આણતાની હદઉપર આવી જાય છે આ પ્રસંગ પ્રલક્ષ
દેખાડે છે મૂળ સાત્ત્વગુણોએ મ્યાય હજારીમૂડ બાધેલી નથી જ તેઓ ગુણદોષના
આધારપર પણ ઉદાર અભિપ્રાયનાજા જ રહેલા છે

અન્નની આણતામાં અઢાને મુખ્ય કારણુ જણાયે—

તાન્પ્રજાપતિરાહૈત્ય મા કૃધ્વં વિપમં સમમ્ ॥

શ્રદ્ધાપૂતં વદાન્યસ્ય હતમશ્રદ્ધયેતરત્ ॥ ૨૨૫ ॥

તે દેવોપાસે શ્રદ્ધાએ આવી કલ્પે ક તમો વિપમને સમાન કમવો નદિ
કારણુ કે દાતાપુરુષનુ અન્ન શ્રદ્ધાથી પરિત્ર છે અને લોબીનુ અન્ન અશ્રદ્ધાને
લીધે અપવિત્ર છે ૨૨૫

વેદપાઠી છતાં પણ હોય અને રૂદ્રિયી છતાં હદાર હોય તે બન્નેના અત્રને દેવોએ એકપક્ષિમા મૂચુ એને કૃપણ વેદપાઠીના અત્રને તદ્દન નહિ હવારી પાડતા થોડું નીન હતાયું અને હદાર રૂદ્રિયીના અત્રને પૂરતી રીતે હત્તમ ન કરાવતા થોડું ઉચ્ચ ચડાવ્યું તેથી સતોષ ન થવાને લીધે બ્રહ્માએ તેઓને ધ્યુ કે વિષમ એને જેઓવચ્ચે ધણે અતર છે તેઓને એ પક્ષિમાં મૂકવારૂપ ભૂલ કરો નહિ આગ્વાતપરથી કોઈ એમ સમજી બેસે કે મને તેવા ગુણવાન છતાં રૂદ્રિયીનું અત્ર હવેકુ જ ગણાય અને મને તેવા હોયપુત્ર જાતો યોગિયનું અત્ર જાતમ જ ગણાય એવો બ્રહ્માનો અભિપ્રાય હશે પણ તેમ ન સમજાય તેટલામાઝે રૂપક કહે છે કે બંને રૂદ્રિયી હોય પણ જાતા પુરુષનું અત્ર શ્રદ્ધાને થીરે પવિત્ર છે અને બંને યોગિન હોય પણ અશ્રદ્ધાને લીધે તેનું અત્ર અપવિત્ર છે તે પવિત્ર અને અપવિત્રને એકપક્ષિમા ગણવાની ભૂલ ન થતી ન અ

‘ધર્મકૃત્યો શ્રદ્ધાથી જ કરવાની ભલામણ કરે છે—

શ્રદ્ધયેષ્ટં ચ પૂર્ત્તં ચ નિત્યં કુર્યાદતન્દ્રિતઃ ॥

શ્રદ્ધાકૃતે હ્યક્ષયે તે ભવતઃ સ્વાગતૈર્ધનૈઃ ॥ ૨૨૬ ॥

અર્થાત્ ગરઆગમ નહ અને પૂર્ત્ત કર્મ શ્રદ્ધાથી કરવું હારણ કે તે મને કર્મ સારીરીતે આપેના ધનનહ શ્રદ્ધાથી કરનામા આવે તો અલ્પ થાય છે ૨૨૬

વેદીની અદર સ્વામા આવણ ચણાદિર્ધર્મ હજી હેવાય છે અને વાવ, કૂત્રા, પાલીના પરણ તથા બીયા દરવા વગેરે કર્મ પૂર્ત્ત મહેવાય છે આ બન્ને બળના ધર્મકૃત્યો ન્યાયન મેળવેલા ધનથી અને શ્રદ્ધાથી કરવા મારણ કે ને તેમ કરેલા હોય તોજ તે અક્ષયકૃદ આપનારા અર્થાત્ મોક્ષના હેતુભૂત થાય છે ધન પણ પ્રકારથી મેળવી શકાય છે પણ તેમા સારા પ્રકારથી મેળવના ધનવડે રેલા ધર્મકૃત્યો જ અક્ષય કૃદ આપનારા થાય છે વિદ્યાપ્રીપણને લીધે તેમજ તપસ્વી રણને લીધે મળેતુ ચત્ત પ્રાવવાથી તેમજ વિદ્યા ભણાવવાથી મળેત, પિતાપિતામહના તરફથી વારસામા મળેતુ પરણની રખતે ન્યાયન પિતાતરફથી મળેતુ તથા ક્ષત્રિયને સાર્વને લીધે મળેતુ, આ સઘળા ધનો હત્તમ પ્રકારના ગણાય છે નોની કરવાથી મળેતુ કોઈની ઇચ્છાપ્રમાત્રે અનુમરવાથી તેના ખુશી થવાને લીધે મળેતુ, કોઈનો લપધાર કરવાને લીધે તેના તરફથી મળેતુ કાગિત્રીથી મળેતુ અને જાજનો ધણે જે તથા વેપાર એઓથી મળેતુ ધન મ રમ પ્રકારનું ગણાય છે લાલથી, જુઝારથી ચોરીથી ખીલને પીડા કરવાથી ધાન તાડવાથી કે તુમ્બાચી પેસા લઈને જમાન પડવાથી તથા વેપારમા કપડા કરવાથી મળેતુ ધન અધમ ગણાય છે આ ગણનામા હત્તમ પ્રકારના ધનથી કરેલા ધર્મકૃત્યોને જ એવું ઓછા છે

પ્રત્યક્ષમાં તેમજ પૂર્ત્તકર્મમાં સત્પાત્ર મળતાં, દાનધર્મના સેવ-
નની લલામણુ કરેછે—

દાનધર્મ નિપેવેત નિત્યમૈષ્ટિકપૌર્ત્તિકમ્ ॥

પરિતુષ્ટેન ભાવેન પાત્રમાસાદ્ય શક્તિતઃ ॥ ૨૨૭ ॥

સત્ર, સત્પાત્ર મળે ત્યારે પરિતુષ્ટ અત કુળધી શક્તિપ્રમાણે દૃઢમ બની
તથા પૂર્ત્તમ બધી દાનધર્મનું સેવન કરવું ૨૨૭

વિદ્યા તથા તપશ્ચર્યાથી યુક્ત બ્રાહ્મણ સત્પાત્ર કહેવાયછે જે બ્રાહ્મણ
પાત્રભૂત હતા પણ પ્રતિમહથી મેળવેલા ધનનો ખરાબ લોકાને દેવામાં ઉપ-
યોગ કરતો હોય તેમજ ત્યારે બાળુથી પ્રતિમહ કરી કરીને તેનો અથય ધર્મ
કરે પણ ધર્મના કામમાં તે ન વાપરે તેને પણ દાન દેવું નહિ એમ ધણા
શાસ્ત્રકારો બવામણુ કરેછે જુઓ—

પાત્રભૂતો હિ યો વિપ્ર પ્રતિગૃણ્ય પ્રતિપ્રદમ્ ।

અસત્કુવિનિયુક્તીત તર્મ્મ દેય ન વિઙ્ચન ॥

સચય કુરુને યસ્ય પ્રતિગૃણ્ય તમન્તતે ।

ધર્માય નૌપયુક્તે ચ ન ત તસ્કરમર્ચયેત્ ॥

દાનની આવશ્યકતા જણાવવા જે કોઈ યાચના કરે તેને
પાત્રાની શ્રદ્ધા અને શક્તિપ્રમાણે કંઈ કંઈ દાન દેવાની લલા-
મણુ કરેછે—

યત્કિંચિદપિ દાતવ્યં યાચિતેનાનસૂચયા ॥

ઉત્પત્સ્યતે હિ તત્પાત્રં યત્તારયતિ સર્વતઃ ॥ ૨૨૮ ॥

મોડપણુ મનુષ્ય યાચના કરે ત્યારે અમુખાનો ભાગ કરી જે કાંઈ હાજર
હોય તે તેને આપવું ગાળુ કે તેમ કળતા એવું કોઈ પાત્ર મળી જાયછે કે જે
સર્વ પાપોમાંથી તારેછે ૨૨૮

જે કોઈ યાચના કરે તેને કાંઈ પણ દીધાવગર રહેવું નહિ એ કે સધળા
યાચના કરનારા સત્પાત્ર હોતા નથી પણ યાચના કરનાર સર્વને જાણ કાંઈ દાન
દેવાના નિયમવાળો હોય તેને કોઈ વખત તેઓમાં યાચના કરનાર એવું સત્પાત્ર
આવેછે કે જે દાન દેનારને તમામ પાપો તથા દુઝોથી તારી દેછે એટલામાં
જ વેદમાં પણ આજ્ઞા કરી છે કે હિયાદેય મિયાદેય અદ્વયાદેય અપદ્વયાદેયમ્ ॥
એટલે લાજથી દેવું, બચથી દેવું, શ્રદ્ધાથી દેવું અને અશ્રદ્ધાથી પણ દેવું અર્થાત્
ગમે તેમ પણ કંઈ કંઈ દાન દેવાનો નિયમ અવશ્ય સખવે

મુખ્ય મુખ્ય દાનનાં ફળ કહેછે—

વારિદસ્તૃતિમાત્નોતિ સુખમશ્વર્યમન્નદઃ ॥

તિલપ્રદઃ પ્રજામિષ્ટાં દીપદશ્ચક્ષુરુત્તમમ્ ॥ ૨૨૯ ॥

ભૂમિદો ભૂમિમાત્નોતિ દીર્ઘમાયુર્હિરણ્યદઃ ॥

ગૃહદોઽયાણિ વેદમાનિ રૂપ્યદો રૂપમુત્તમમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

વાસોદશ્ચન્દ્રસાલોક્યમશ્વિસાલોક્યમશ્વદઃ ॥

અનહુદ્ધઃ શ્રિયં પુષ્ટાં ગોદો વ્રધસ્ય વિષ્ટપમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

યાનશય્યાપ્રદો માર્યામૈશ્વર્યમભયપ્રદઃ ॥

ધાન્યદઃ શાશ્વતં સૌર્યં વ્રહ્મદો વ્રહ્મસાર્દિતામ્ ॥ ૨૩૨ ॥

જગત્નું દાન દેનાર તૃપ્તિને પામેછે, અન્ન આપનાર અલ્પ ન મુખ પામેછે, નિઃશ્વદાન કરનાર અભીષ્ટ પ્રજાને પામેછે અને દીપદાન કરનાર ઉત્તમ ચક્ષુને પામેછે. એવી જ રીતે જમિનું દાન કરનાર ભૂમિને, મુવર્ણનું દાન કરનાર દીર્ઘાયુને, ગૃહદાન કરનાર ઉત્તમ ગૃહોને, ડાખાનું દાન કરનાર ઉત્તમ રૂપને, વસ્ત્રનું દાન કરનાર ચંદ્રના અરખા લોકને, અશ્વનું દાન કરનાર અશ્વિનીકુમારના લોકને, વૃષભનું દાન કરનાર પૂર્ણ સક્ષમીને, ગાયનું દાન કરનાર મર્યાના લોકને, વાદન નથા મધ્યાનું દાન કરનાર આપને, અભયદાન આપનાર મૈશ્વર્યને, ધાન્ય દેનાર શાશ્વત મુખને નથા અન્નદાન કરનાર બ્રહ્માસમાન મનિને પામેછે ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨.

મુખાથી તથા નૃપાથી ખીટા ન થાય તે તૃપ્તિ કહેવાય એ તૃપ્તિ સંપત્તિવાળાને તથા રોગરહિતને થાયછે, તેથી જળ દાનનું ફળ જલ ધનવાળાપણું તથા રોગરહિતપણું સમજવું બ્રહ્મદાન કરનાર એટલે વેદ ભણાવનાર તથા વેદનું આજ્ઞાન કરનાર સમજવા

સર્વ દાનોમાં કયા દાનની શ્રેષ્ઠતા છે તે કહેછે—

સર્વેપામેવ દાનાનાં વ્રહ્મદાનં વિશિષ્યતે ॥

ચાર્યન્નગોમહીવાસસ્તિલકાશ્વનસર્પિયામ્ ॥ ૨૩૩ ॥

જલ, અન્ન, ગાય, પૃથ્વી, વસ્ત્ર, તિલ, મુવર્ણ અને ધૃતવગેરેનાં સધનાં દાનોમાં વેદનું દાન અધિક છે ૨૩૩.

વેદનું દાન કોટ્યે વેદ ભણાવવો અથવા તેનું વ્યાખ્યાન કરી બીજાઓને સમજાવવા મૂળમાં બહાન એવું પણ છે તેનો અર્થ તત્ત્વજ્ઞાન આપવું એવું પણ થાય છે

દાનમાં ભાવની પ્રધાનતા દેખાડે—

येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ॥

तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ २३४ ॥

જે જે દાન જે જે ભાવથી આપે છે તે તે દાનનું ફળ તેજ જાનથી પૂજિત થયેલ તે મનુષ્ય પામે છે ૨૩૪

સત્કારવૃત્તિથી કે નિષ્કારવૃત્તિથી જે દાન દેવામાં આવે છે તેનું ફળ તેથી તેવી વૃત્તિને અનુસરણ જ મળે છે અથવા જેવા ભાવથી એટલે પ્રસન્ન ચિત્તથી, ધૃક્ષાથી અને આદરથી દાન આપે છે તો તેના જ ભાવથી તેના ફળને પામે છે અને જે અશ્રદ્ધાથી તથા અવજ્ઞાથી કિલ્લ યદને આપે છે તો તે તેવી રીતે પામે છે અથવા જેવા જેવા સાત્વિક, રાજસ કે તામસભાવથી દેવામાં આવે તેવડ પ્રકારથી જ તેનું ફળ મળે છે

જે કાંઈ સત્કારપૂર્વક દેવામાં આવે તેજ દેનાર લેનાર બન્નેને કલ્યાણ આપનાર થાય છે એમ જણાવે છે—

योर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च ॥

तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विपर्यये ॥ २३५ ॥

જે દાતા સ કારપૂર્વક દાન આપે છે અને જે દાન લેનાર સત્કારપૂર્વક દાન મળે છે તે બંને મર્ગયોગને પામે છે અને તેવી વિપરીત થાય તો નરકમાં જાય છે ૨૩૫

સત્કારપૂર્વક આપવું અને સત્કારપૂર્વક લેવું દાન અવજ્ઞાપૂર્વક કદી પણ તેનું નહિ એમ બહિષ્કાર છે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં તે દાનને તામસદાન ગણે છે કે જે દાન સત્કારવગર અને અવજ્ઞાથી દેવામાં આવે

દાન ધરને તેનું પરિકીર્તન નહિ કરવાનું કરેવાની સાથે બીજી પણ જરૂરી ભલામણ કરે છે—

न विस्मयेत तपसा वदेदिष्टा च नानृतम् ॥

नात्तोप्यपवदेद्विप्रान्न दत्त्वा परिकीर्त्तयेत् ॥ २३६ ॥

તપવટે અભિમાન કરવું નહિ, યજ કરીને અસલ જોડાવું નહિ, પીડિત અવસ્થામાં પણ જ્ઞાતજોની નિંદા કરવી નહિ અને દાન આપીને તેનું પરિકીર્તન કરવું નહિ. ૨૩૬.

ચાંદ્રાવલુવગેરે તપ કરી મેં આ દુષ્કર કર્મ કર્યું એમ મનમાં અભિમાન કરવું નહિ અને યજ કરીને અસલ જોડાવું નહિ, પુરુષાર્થજ્ઞાથી જો કે અસલ-વચનનો સામાન્યરીતે નિષેધ થઈ ગયો છે તોપણ અસલનો ત્યાગ કરવો એ યજનું અંગ છે એમ જણાવવામાટે ફરીને નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી જો અસલ જોડવામાં આવે તો કહેલા યજ્ઞો અંગદીન થયેલા ગણાય છે. જ્ઞાતજોએ કંઈ પીડા કરી દોષ તેવી અવસ્થામાં પણ તેઓની નિંદા કરવી નહિ. અને કંઈપણ દાન કરીને તેનું પરિકીર્તન કરવું નહિ એટલે પોતાની કીર્તિ થવા તે બીજાઓને કદી બનાવવું નહિ.

ઉપર કહેલા નિષેધોને ધ્યાનમાં ન લેતાં તેથી ઉલટી રીતે વર્તવાનું અરાધ્ય કૃત્ય કહે છે—

યજ્ઞોનૃતેન ક્ષરતિ તપઃ ક્ષરતિ વિસ્મયાત્ ॥

આયુર્વિપ્રાપવાદેન દાનં ચ પરિકીર્તનાત્ ॥ ૨૩૭ ॥

અસલ જોડવાથી યજ નિંકળ થાય છે, અભિમાન કરવાથી તપશ્વર્થા નિંકળ થાય છે, જ્ઞાતજોની નિંદા કરવાથી આયુષનો ક્ષય થાય છે અને પરિકીર્તન કરવાથી દાન નિંકળ થાય છે. ૨૩૭.

આથી જણાવ્યું કે અસત્યરૂપ દોષ યજ્ઞના કૃત્યને, અભિમાનરૂપ દોષ તપના કૃત્યને, જ્ઞાતજોની નિંદારૂપ દોષ આયુષની મનિને અને પરિકીર્તનરૂપ દોષ દાનના કૃત્યને અટકાવી દે છે.

મોહોટા દાનમાં, મોહોટા તપમાં કે મોહોટા જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો કરવામાં અસમર્થ હોય તેણે પણ ઉદાસીન નહિ રહેતાં ધીમે ધીમે પણ ધર્મનો સંચય કરવામાં પરાયણ રહેવું જોઈએ એવી ભાસામણ દે છે—

ધર્મ જ્ઞનૈઃ સંચિનુયાદ્વલ્મીકમિવ પુત્તિકાઃ ॥

પરલોકસહાયાર્થં સર્વભૂતાન્યપીડયન્ ॥ ૨૩૮ ॥

જન્મ એક જનની કાડીઓ ધીમે ધીમે વચ્ચીકનો સંચય કરે છે એટલે મોહોટા ગણડો બાંધે છે તેમ પરલોકમાં સહાયતા આપે એટલામાટે મનુષ્યે કોઈ પણ પ્રાણીને પીડા ન કરતાં ધીમે ધીમે ધર્મનો સંચય કરવો. ૨૩૮.

ક્રીડીસરખાં છુટ્તું પછી ચાલુ ઉત્સાહ અને હિંમોગથી નાના નાના રજક-
લોને એક સ્થળે નાખતાં રહેવાને લીધે તેમાંથી મોઢોટા રાફડા બ'ધાય છે કે જે
ઉપરઉપરથી લેતાં તેવાં છુટ્તુંજોથી બનવા અસક્ય ન જાય છે. તેવીરીતે
મનુષ્ય પણ ચાલુ ઉત્સાહ અને હિંમોગથી હમેશા મોટો મોટો ધર્મ કરે તો પછી લાંબે
વખતે તેનો ધણો મોઢોટો સંચય થઈ જાય છે. ધર્મસંચય કરવો આવશ્યક
કારણકે પરલોકમાં મહદ આપનાર ધર્મજ છે. એ ધર્મનો સંચય કાઢપણ પ્રા-
પ્તિને પીડા ન થાય એવીરીતે કરવો અર્થાત્ અહિંસા પરમો ધર્મ. એ મુખ્ય ધર્મ-
સૂત્રને કહીપણ ન બૂલતાં સત્કર્મમાં પરાયણ રહેવું.

પરલોકમાં સહાય કરનાર માત્ર ધર્મ જ છે એમ જણાવે છે—
નામુત્ર હિ સહાયાર્થ પિતા માતા ચ તિષ્ઠતઃ ॥
ન પુત્રદારા ન જ્ઞાતિર્ધર્મસ્તિષ્ઠતિ કેવલઃ ॥ ૨૩૯ ॥

પરલોકમાં સહાયતા કરવામાટે માતા, પિતા, પુત્રો, સ્ત્રીઓ અને જ્ઞાતિ
એ કાંઈ ઉલનાં નથી. કેવળ ધર્મ જ ઉભો રહે છે. ૨૩૯.

માતાપિતાવગેરે સંબંધીઓ કદાચ આ લોકમાં મદદ કરી શકે છે પણ પર-
લોકમાં જે જન્મભાગમાં મદદ કરી શકે એવો તો માત્ર એક ધર્મજ છે માટે ધર્મજ
સેવન કરવામાં પ્રમાદ્વચાળા રહેવું નહિ.

સ્ત્રીપુત્રાદિક સંબંધીઓને મારેજ ઘણેભાગે મનુષ્ય, ધર્મનો
સંચય કરવામાં પ્રમાદ્યુક્ત બની અધર્મના પાશમાં ફસાય છે; એટ-
લામાંટે વાસ્તવરીતે તે સઘળા સંબંધીની અનિત્યતા બતાવતાં
ધર્મઅધર્મનું ફળ એકલાનેજ ભોગવવું પડે છે એમ જણાવે છે—

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव विलीयते ॥

एकोऽनुभुङ्ક્ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ ૨૪૦ ॥

પ્રાણી એકલાજ જન્મે છે, એકલાજ મૃત્યુ પામે છે, એકલાજ સુકૃત ભોગ-
વે છે અને એકલાજ દુષ્કૃત ભોગવે છે. ૨૪૦.

પ્રાણી એકલાજ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ બાંધવોસાથે ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ
તે, મરણ પણ એકલાજ પામે છે, તેમાં પણ કાંઈ સાથી થતું નથી, વળી સાચાં
કર્મોના ફળરૂપ સ્વર્ગાદિકને તથા પાપના ફળરૂપ નરકાદિકને પણ એકલાજ ભોગ-
વે છે પણ બાંધવોની સાથે ભોગવતો નથી માટે બાંધવોની અપેક્ષાથી ધર્મનો
ભાગ કરવો નહિ.

પન્થોક્તન્ક પ્રયાણુવખતે આંધવજનો નહિ પણ ધર્મ જ સહાયક બનેછે તે સ્પષ્ટપણે જણાવેછે—

મૃતં શરીરમુત્સૃજ્ય કાષ્ઠલોષ્ઠસમં ક્ષિતૌ ॥

વિમુક્ષા વાન્ધવા યાન્તિ ધર્મસ્તમનુગચ્છતિ ॥૨૪૧॥

કાન તથા મૃત્તિગના દેહાસરખા મૃતસરીગને પૃથ્વીઉપર ઠોડી દહને બાવો વિમુખ થકને ચાયા તથા નયછે પણ એક ધર્મજ તેની પાછળ જાયછે ૨૪૧
મન તથા પ્રાણવોરેથી છૂટ પડેલુ મૃતસરીર જે મહત્ત્વ માગીના દેહાની માફક અવેતન છે તેને પૃથ્વીપર ઠોડી દહ દાહાદિક્કર સ્કાર કરી પરવારી પરાંર મુખ થયેના તેના બાધવોરે ચાયા જાયછે જીવાત્માની પાછળ દોષ પણ ચાનના નથી તેની પાછળ તો મન ધર્મ જ સહાયક બની આવવા લાગેછે ૨૪૧ છે કે—

ધર્માને મૂર્ધ્ન પશવધ્વ ગોષ્ઠે માર્યા મૃદદ્વારિ જના રમશાને ।

દેહધિતાયા પરલોકમાન ધર્મોનુગો ગચ્છતિ જીવ એક ॥

પરલોકમા માગમા જીવ પ્રવાણુ વરછે ત્યારે ધન પૃથ્વીમા પડ્યા રહેછે, પશુઓ નાકવગેરેમા જ્યા બા થા હોયછે લાજ રહેછે, સ્ત્રી ધરના દ્વારમાજ અટકી ઉભી રહેછે, સ બધીઓ રમશાનમુખી બાવી ચાટકી જાયછે અને સરીર ચિતામા પ્રદે પડેછે આ વખતે તો જીવા મા એમનો આગળ વડેછે અને ક્ષત ધર્મજ તેનુ રક્ષા કરના તેની પાછળ ચાનેછે

ઉપર પ્રમાણે ધર્મની ઉપકારકતા બતાવી. હવે તેજ કારણથી તેનો સચય ક્રન્તા રહેવાની લક્ષામણ કરેછે—

તસ્માદ્ધર્મ સહાયાર્થ નિત્યં સંચિનુયાચ્છનૈઃ ॥

ધર્મેણ હિ સહાયેન તમસ્તરતિ દુસ્તરમ્ ॥ ૨૪૨ ॥

તેમાટે સાધતામા સર્વ ધીમે ધીમે ધમનો સચય કરવો, મરણુ ધર્મ હિ સહાયતાથી દુસ્તર નન્મદિ દુ બને પ્રાપ્તિ તરી જાયછે ૨૪૨.
તસ્માદિ દુ બ દુસ્તર છે પણ જેઓ ધર્મનો સચય કરનારા હોયછે તેઓ ધમના પ્રમાણે લીધે તેનાથી ડર જ નવેછે એટલે એ દુ બ તેમને ભોગવડ પડ નથી મરિ ચેતાનો ઉપકાર થવાવાસ્તે મનુષ્યે હમેશા ધીમેધીમે પણ ધર્મનો સચય કરતા રહેવુ જોઈએ

ધર્મનુ સંગતિ આપનાપણું દેખાડેછે—

ધર્મપ્રધાનં પુરુષં તપસા' હતકિલ્ચિવમ્ ॥

પરલોકં નયત્યાશુ ભાસ્વન્તં શ્વશરીરિણમ્ ॥ ૨૪૩ ॥

ધર્મપ્રધાનં તથા તપશ્ચર્યાથી હણુવ ગયેવ પાપો નાશ, દીર્ઘિમાન વ્રજ
સ્વૃષ્ઠ થયેલા શ્વશરોને ધર્મ જ મુક્ત અર્ગાદિલોકમાં લેઈ જાયછે ૨૪૩.

૧૧ દૈવયોગથી કદી પાપ લાગે નોપણ ધર્મતત્ત્વર પુરુષ પ્રાણપત્યાદિ પ્રાય
શ્રિતોથી પાપનો નાશ કરી દેછે અને તેથી તે તેજસ્વી જ રહેછે તેવા પુરુષને
તેનું ગરીર ફરી જતાં ધર્મ જ મુક્ત સ્વર્ગાદિલોકમાં વધ જાયછે આવી રીતે
ધર્મ પરલોકમાં શ્રેષ્ઠમતિ આપેછે માટે ધર્મનું જ અનુધાન કરુ.

અધમ પ્રાણીઓનો અ'અ'ધ છોડી ઉત્તમ પ્રાણીઓના સં-
અ'ધમાં આપણા જવાની ભલામણુ દેછે—

ઉત્તમૈરુત્તમૈર્નિત્યં સંવન્ધાનાચરેત્સહ ॥

નિનીપુઃ કુલમુત્કર્ષમધમાનધમાંસ્ત્યજેત્ ॥ ૨૪૪ ॥

૧૧ પોતાના કુળને ઉં'કૃષ્ટ સ્થિતિએ પહોચાડવાની પ્ર-ક્રિયામાં પુરુષે ઉત્તમ
ઉત્તમ લોકો સાથે અ'અ'ધ કર્યા અને નીચ નીચ લોકોને છોડી દેવા ૨૪૪,
કુળના ઉત્કર્ષની ઇચ્છાવાળા પુરુષે વિદ્યા, મહાત્મા અને જન્મગરે શ્રે-
ષ્ઠોથી ઉત્ક્રષ્ટ લોકોની સાથે સર્વદા કર્યા તેથી વગેરે સબલો મરના અને નીચ-
સ્થલો છોડી દેવા ઉત્તમ, સબલોના વિધાનથી જ નીચ લોકોના સબલોનો
નિવેર્ણ થઈ જાયછે તોપણ ફરીથી અધમસબલોના લાગ મરવાનું કહુ તે, ઉ-
ત્તમ સબલોનો સબલ ન હોય તો જેઓ પોતાના સમાન હોય તેઓ સાથે
સબલ મરવા એવી જ દેવાને માટે છે.

ઉત્તમ લોકોની માથે સંબંધ કરનાર શ્રેષ્ઠપણાને પામેછે અને
હીન લોકોની માથે સંબંધ કરનાર હીનપણાને પામેછે એવિયે
રૂપપ્રણાલી કહેછે—

ઉત્તમાનુત્તમાન્ ગચ્છન્ હીનાન્ હીનાંશ્ચ વર્જયન્ ॥

બ્રાહ્મણઃ શ્રેષ્ઠતામેતિ પ્રત્યવાયેન શૂદ્રતામ્ ॥ ૨૪૫ ॥

ઉત્તમ ઉત્તમ લોકોની સાથે અ'અ'ધ આપતો નથા હીન હીન લોકોને છોડી
દેનો આજના શ્રેષ્ઠપણાને પામેછે અને તેથી વિપરીત આવજનું કરે તો શૂદ્ર
પણાને પામેછે. ૨૪૫

આઠાણું મદળ સજિવ તથા વૈશ્વના પશુ દેવસાણુપ છે.

કેવા પુરુષથી સ્વર્ગ મેળવી શકાય છે તે જણાવે છે—

દૃઢકારી મૃદુર્દાન્તઃ ક્રૂરાચારૈરસંવસન્ ॥

અર્હિન્નો દમદાનાભ્યાં જયેત્સ્વર્ગ તથાવ્રતઃ ॥૨૪૬॥

દૃઢ મંદરૂપવાળો, ક્રૂરમળ અભાવવાળો, ગિતેન્દ્રિય, દૂર આચારવાળો લોકોની સાથે નહિ વસનાર અને કાંઈને પણ પીડા નહિ કરનાર; આવા વ્રત-વાળો પુરુષ દમ તથા દાનથી સ્વર્ગને મેળવે છે ૨૪૬.

દૃઢ સંકલ્પવાળો એટલે આરંભેલાં કામને પૂર્ણ કરનાર, ક્રૂરમળ સ્વભાવ-વાળો એટલે દુઃખી પ્રાણીને લેઇને દયાયુક્ત થનાર, ગિતેન્દ્રિય એટલે મન અને ગિહ્યાવગેરેને વગર શાખનાર તથા કર લોકોથી દૂર રહેનાર અને કાંઈને પણ પીડા નહિ કરનાર પુરુષ દમ અને દાનના પ્રભાવથી સ્વર્ગને અને જીવે અર્થાત્ નિ સંશય તેને મેળવે છે અને તેમા આધિપત્ય ભોગવે છે.

ઉપરના ૨૪૬માં સ્વર્ગ મેળવનારમાં દાનને સાધન ગણ્યું તેા દ્રવ્યના અભાવમાં દાન થકી શકે નહિ તેથી જે જે દ્રવ્યોના પ્રતિમહા ભાની પાસેથી થકી શકે છે તે તે દ્રવ્યોનું પરિગણન કરાવે છે—

અધોદકં મૂલફલમન્નમન્યુચતં ચ ચત્ ॥

સર્વતઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાન્મધ્વથાભયદક્ષિણામ્ ॥૨૪૭॥

કાન, જળ, મૂળ, ફળ, પાત્રનાવગર મળતું અન્ન, મધ અને અભયદક્ષિણા એ મન્યુ સર્વની પાસેથી ગ્રહણ કરવું ૨૪૭

કાષ, જળ, મૂળ, ફળ, નધ અને માનવાવગર આવેલું અન્ન એ પદાર્થો અન્યન્ન કુલટાષ્ઠપતિતેન્દ્રિયસુધા દ્રિષ । એ પ્રમાણે પાત્રનાવગરું વચન હોવાથી ૨૪૬, નપુ સક, પતિત અને સત્તુ એઓને છાડી દઇને શદ્રવગેરે સર્વપાસેથી લા શકાય છે આમમેવાદદાત । એનું વાક્ય હોવાથી શદ્રવપાસેથી અપકવ અત્તનું જ મદુલ ૨૨૨ આત્રમત્રાણુપ અભયદાન, પ્રીતિને દેતુ હોવાથી દક્ષિણાતુલ્ય ગણાય છે અને એ અભયદાનરૂપ દક્ષિણા તેા ચટાળવગેરેપાસેથી લેવામાં પણ અત્યુચ નથી જેની પાસેથી ધન ન લઇ શકાય તેની પાસેથી પણ આ સંપત્તિ વરતુઆ લેવામા કમો નેર નથી

અનાયાસ આવેલી લિષ્ઠા ભલે પાપીની હોય તેા પણ તે લેવાની અનુજ્ઞા આપે છે—

આહતામ્યુચતાં મિક્ષાં પુરસ્તાદપ્રચોદિતામ્ ॥

મેને પ્રજાપતિર્ગ્રાહ્યામપિ દુષ્કૃતકર્મણઃ ॥ ૨૪૮ ॥

દેવાના સ્વસ્ત્રમાં લાવવામાં આવેલી, સન્મુખ આપેલી અને પ્રથમથી પ્રેરણાને લીધે નહિ તૈયાર કરેલી ભિક્ષા દુષ્કૃત કર્મ કરનાર પામેથી પણ લેવી એમ પ્રગતપતિએ માનેલું છે. ૨૪૮.

દાન દેવાના પ્રદેશમાં લાવવામાં આવેલી, સન્મુખ રાખવામાં આવેલી અને દાન લેનાર પોતે અથવા બીજા સન્મુખદ્વારા પ્રથમ નહિ માગેલી તેમજ દાન એ પણ તમારે માટે આપીરા એ પ્રમાણે પ્રથમ કલુષજાન નહિ અપાયેલી સુવર્ણચક્રે ભિક્ષા પતિનને છાટી દઈ બીજા પાપી લોકો પાસેથી પણ લેવી એમ પ્રજા માને છે અહીં રાધેલ અન્નરૂપ ભિક્ષા સમજાવી નહિ કારણ અન્નભિક્ષા માટે તો પહેલા શ્લોકમાં કહેવાઈ ગયેલ છે.

ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલી ભિક્ષા આવે ત્યારે તેનો અનાદર કરનારને થતું અનિષ્ટ ફળ કહે છે—

નાશ્નન્તિ પિતરસ્તસ્ય દશ વર્ષાણિ પञ्च ચ ॥

ન ચ હૃદયં વહત્યગ્નિર્યસ્તામભ્યવમન્યતે ॥ ૨૪૯ ॥

જો પુત્ર તે ભિક્ષાનો અનાદર કરે છે તેના પિતૃઓ પદર વર્ષપર્યંત તેને ત્યાં ભોજન કરતા નથી અને તેણે આપેલા હૃદય પાંચને અગ્નિ, દેવાને પહેલા આડતો નથી. ૨૪૯

પોતે મિશ્રક હોવા છતાં આવી ભિક્ષાનો અનાદર કરી તેની ભિક્ષા દેવા આવનારનું દિવ દુખાવે છે તેને ત્યાં શ્રાદ્ધાદિકમાં દેવ તથા પિતૃઓ આવતા નથી અર્થાત્ તેનું દેવ અને પિતૃ કર્મ નિર્ણય થાય છે.

અનાદર નહિ કરવાએથી અન્ય પદાર્થો પણ જણાવે છે—

શય્યાં ગૃહાન્ કુશાન્ગન્ધાનપઃ પુષ્પં મળીન્દધિ ॥

ધાના મત્સ્યાન્પયો માંસં શાકં ચૈવ ન નિર્ણુદેત્ ॥ ૨૫૦ ॥

શય્યા, ગૃહો, દર્બ, નુગપિપ્પરો, જલ, પુષ્પ, મળિ, દહીં, એકલા ચોખા, મત્સ્ય, દૂધ, માંસ અને શાક એઓનો અનાદર કરવો નહિ. ૨૫૦.

રાખાવગરે પદાર્થોનો સ્વીકાર કરવામાં દાન પોતે મામે આવી કદે ત્યારે તેનો અનાદર કરવો નહિ.

પ્રતિગ્રહ કરવાનો ઉદ્દેશ સ્વાર્થરૂપ હલકો નહિ પણ બીજા
મણાઓના પોષણરૂપ ઉંચા પ્રકારનો રાખવાનું સૂચવે છે—

ગુરુન્મૃત્યાંશ્વોજિર્હીર્ષન્નર્ચિષ્યન્દેવતાતિથીન્ ॥

સર્વતઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાન્ન તુ તૃપ્યેત્સ્વયં તતઃ ॥ ૨૫૧ ॥

ગુરુજનો અને બૃલલોકોના પોષણ તથા દેવતા અને અનિયમોનું પૂજન
કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે સર્વ પામેથી ધન લેવું, તે ધનથી માત્ર પોતાનો જ
નિર્વાદ ગવાવવો નહિ ૨૫૧.

સર્વેપાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવાની જે રીત આપી છે તે હજી માતાપિતા, સતી
શ્રી અને બાળ- પુત્રવગેરેના પોષણમાટે તેમજ દેવતા અને અતિથિનો સત્કાર
કરી ગાંધ્ય એટલામાટેજ છે તેમાથી પ્રતિગ્રહ કરનાર પોતે મોજમજક ભોગ
વધી એવો હલકો ઉદ્દેશ તેમા નથીજ

માત્ર પોતાની જ આછવિકામાટે પ્રતિગ્રહ કરનારે તો સંકો-
ચમાં રહી યોગ્ય માણસોપાસેથી જ લેવું એમ કહે છે—

ગુરુપુ ત્વમ્યતીતેષુ વિના વા તૈર્ગૃહે વસન્ ॥

આત્મનો વૃત્તિમન્વિચ્છન્ ગૃહ્ણીયાત્સાધુતઃ સદા ૨૫૨

માતાપિતાવગેરે ગુરુજનો પરયોક્તમા પહોંચ્યા હોય અથવા તેઓ જીવતાં
છતાં પોતે તેથી બૂદ્ધા યન્મા રહેતો રોય તેણે પોતાની આછવિકામાટે તો સાધુ
પુરુષોપાસેથી જ સર્વદા પ્રતિગ્રહ કરવો ૨૫૨

સર્વદા એમ ક્યું છે તેથી માત્ર પોતાની આછવિકામાટે તો આપત્તિના
સમયમાં પણ યોગ્ય માણસોપાસેથીજ પ્રતિગ્રહ કરવો એમ સૂચવ્યું છે

અમા અધ્યાયના ૨૧૨ માં ૩લોકમાં શુદ્ધના અન્નને અભોજ્ય
ગણેલું છે છતાં તેઓમાં પણ જેઓનું અન્ન લઇ ગાંધ્ય એવું છે
તેઓનું પરિગણન કરે છે—

આર્ધિકઃ કુલમિત્રં ચ ગોપાલો દાસનાપિતૌ ॥

એતે શૂદ્રેષુ ભોજ્યાન્ના યશ્ચાત્માનં નિવેદયેત્ ॥૨૫૩॥

શૂદ્રોમાં પણ અર્ધમાત્રની એતી કરનાર, કુલમિત્ર, પોતાનો ગોવાળ, દાસ,
નાપિત, અને જેણે પોતાના આત્માનું અર્પણ કર્યું હોય એઓ બોન્ય અન્નવાળા
ગણાય છે ૨૫૩.

જે પોતાની સાથે અર્થભાગથી ખેતી કરે તો હોય, જે પોતાના કુલનો મિત્ર હોય, જે પોતાની માથેનું પાલન કરનારો હોય, જે પોતાનો નાપિત એટલે પાલક હોય અને જેણે દાસપણથી પોતાના આત્માનું અર્થણ કર્યું હોય એટલે મારી આશ્ચર્યકાનો બીજો ડોઝ લેવાય નથી, હું તમારે ત્યાં રહી તમારી સેવા કરીશ અને તમારેજ આધારે છું એમ તો પોતાનેજ ત્યાં રહેલ હોય તે, આ સંધના બંને શરો હોય તોપણ તેઓનું અન લઈ શકાય છે

ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલ આત્માર્થણનો પ્રકાર જણાવે છે—

યાદૃશોઽસ્ય ભવેદાત્મા યાદૃશં ચ ચિકીર્ષિતમ્ ॥

યથા ચોપચરેદનં તથાત્માનં નિવેદયેત્ ॥ ૨૫૪ ॥

શરૂનો જેવો આત્મા હોય, જેનું કર્મ પોતાને કરવું હોય અને જે પ્રમાણે પતિની સેવા કરી હોય તે પ્રમાણે પોતાના આત્માનું નિવેદન કરવું ૨૫૪

શરૂ પોતાનો આત્મા એટલે પોતાના દુઃખ તથા શીલવગેરે જેનું ૨૫૫ હોય, જે માર્ગ પાતાથી બની શકે તેનું હોય અને જે પ્રમાણે સેવા કરવી હોય તે પ્રમાણે સંધણ કરી બતાવવું અને જેને ત્યાં પેતે રહે તેના ધરતું જળ બરી લાવવું તેની પગથપી કરી વગેરે તે જે કાંઈ કહે તે સંધણ કામ વગર પડે કરવું તે આત્માર્થણ કર્યું કહેવાય છે

આત્માર્થણ કરવામાં અસત્ય બોલનાર અત્યંત પાપી ગણાય છે એમ કહે છે—

યોન્યથાસન્તમાત્માનમન્યથા સત્સુ ભાષતે ॥

સ પાપકૃત્તમો લોકે સ્તેન આત્માપહારકઃ ॥ ૨૫૫ ॥

જો નાદ મનુષ્ય પોતાની જાત બીજી હોવા છતાં સત્સુ પોતાની પામે તેથી અન્યથા બોલે છે તે મનુષ્ય, લોકમાં અનિ પાપી, આત્માનો અપહાર કરનાર એવો ગણાય છે ૨૫૫

પ્ર રજ શરૂના આત્મનિવેદનનું હોવાનું “અન્યાથાભાષણ કરનાર અપમ ૭” એ આ શ્લોકનો અભિપ્રાય સામાન્યરીતે સંધના મનુષ્યને લાગુ પડે છે પોતાની જાત છુપાવવી તે આત્માનો અપહાર ક્યાં જણાવે બીજા દ્રવ્યોનો અપહાર કરનાર જેમ સામાન્યરીતે ચોર મહેવાવે તેમ આત્મા કે લેનારના વિશેષ પત્રિયે આવી શકે એવું કોઈપણ દ્રવ્ય નથી તેનો અપહાર કરનાર તો મોહોટામાં મોહોટો ચોર જણાવે તાત્પર્ય કે અન્યાથાભાષણ કરવું એ બધું મોહોટું પાપ છે

અસત્ય બોલનાર મોહોદામાં મોહોદો ચોર ગણાયછે એમ કારણસહિત જણાવેછે—

વાચ્યર્થા નિયતાઃ સર્વે વાઙ્મૂલા વાગ્વિનિઃસૃતાઃ ॥
તાં તુ યઃ સ્તેનયેદ્વાચં સ સર્વસ્તેયકૃત્તરઃ ॥ ૨૫૬ ॥

મધ્યમા અર્થો વાણીમાં વાચ્યપણથી ગટેલા છે. વાણી એઓનું મળ છે તેઓ વાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે જે પુરુષ તે વાણીની ચોરી કરે તેને સર્વ પદાર્થોની ચોરી કરનાર જાણવો ૨૫૬

સર્વ અર્થો વાણીમાં વાચ્યપણથી નિલસ જ ધવટે રહેલા છે. અર્થોની પ્રતિપત્તિમાં પ્રતીતિદ્વારા મહોદોથીજ અર્થો જાણવામાં આવેછે એટલે અર્થોનું મૂળ શબ્દ અર્થાનું વાણી છે અને શબ્દોદયથીજ જ્ઞાન થવાખાસ અર્થાનું અનુધ્યાન પાડે માટે અર્થો વાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એમ કહેવાયછે, એટલામાટેજ “વેદજ્ઞાન્દન્ય દ્વાદી” એ વાક્યથી જ્ઞાની સૃષ્ટિ પણ વેદજ્ઞપ્રવૃત્તિના જોડેથી છે, તેથી જે પુરુષ તે વાણીને જોડેછે અર્થાત્ તેના ખસ અનથી અનિચરિત કરેછે તે પુરુષ સર્વ વસ્તુની ચોરી કરનારના જેવાજ છે.

ઉત્તમ બ્રાહ્મણથી કોની કોની ખાસેથી અન્નાદિકનું મહુનું થઈ શકે તે વિષયનો નિર્ણય કરતાં તેમાં હલકો જાતનાં છતાં પણ સત્યવાન્તિવચ્ચાદિ ઉત્તમ ગુણવાળાઓની પ્રશંસા કરવાના પ્રસંગમાં અસત્યકથનની નિંદા કરી કરી પ્રસ્તુત વિષયપર આવતાં ઉત્તમ બ્રાહ્મણે શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં પણ છેવટ કેમ વર્તવું? તે દેખાડેછે—

મહર્ષિપિતૃદેવાનાં ગત્વાનૃણ્યં યથાવિધિ ॥

પુત્રે સર્વં સમાસજ્ય વસેન્માધ્યસ્થ્યમાશ્રિતઃ ॥૨૫૭॥

પુત્રે મહર્ષિઓ, પિતૃઓ અને દેવો એઓના કર્મમાંથી રિધિપ્રમાણે મુક્ત થઈ, મદ્યજો કાર્યમાં પુત્રને આધીન કરી મધ્યપણાનું અનુચિત કરીને ગટેનું ૨૫૭

સ્વાધ્યાય કરવાથી એટલે નિલ વેદપાઠ કરવાથી મહર્ષિઓના કર્મમાંથી મુક્ત થવાયછે, પુત્રોત્પાદનથી પિતૃઓના કર્મમાંથી મુક્ત થવાયછે અને યજ્ઞો કરવાથી દેવતાઓના કર્મમાંથી મુક્ત થવાયછે આ પ્રમાણે ત્રણે કર્મોથી મુક્ત થઈ કુટુંબસંજ્ઞી સધજો જાર લાવક થયેના પુત્રની કપર મૂરી પોતે મધ્ય સ્થપણાનું અનુચિત કરીને રહેડ એટલે પુત્ર, સ્ત્રી અને ધન વગેરે પદાર્થોમાં મમતા ઊભી જેવારૂપ રૂચિનો આશ્રય કરી બ્રહ્મમુદ્ધિથી સર્વમાં સમદૃષ્ટિવાળા થઈ

ધરમાંજ રહેવું. સંન્યાસીના જેવી શાંતિ લેવાનો આ એક ગૃહસ્થને માટે પ્રકારાંતર છે. કારણ કે આ પણ હામોનો અને દૃષ્ટ કર્મોનો એક પ્રકારનો સંન્યાસન છે, અને તે ગૃહસ્થાશ્રમપછીના આશ્રમનું ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ ગૃહસ્થને માટે છે અથવા ગુપ્ત સંન્યાસની પૂર્ણ યોગ્યતા મેળવવામાટે છે. કે જે સંન્યાસ તેવું પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં અવશ્ય લેવો જોઈએ.

ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ ઉપર જણાવ્યાપ્રમાણે કુટુંબચિંતાથી નિવૃત્ત થયા પછીનું કર્તવ્ય જણાવે છે.—

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ॥

एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोधिगच्छति ॥૨૫૮॥

એકાકી થઈ એકાંતમાં નિત્ય આત્માના હિતનો વિચાર કરવો. કારણ કે એકાકી થઈને વિચાર કરનારો પુરુષ પરમ કલ્યાણને પામે છે. ૨૫૮.

એકાંતમાં એટલે નિર્જન પ્રદેશમાં જોડી આત્માના હિતનો વિચાર કરવો એટલે વેદાંતવિચારમાં પરાયણ રહેવું આમ કોઈના પણ સંસર્ગમાં ન આવતાં એકાકીપણે નિરંતર વેદાંત વિચાર કરવાથી પરમ કલ્યાણરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે—

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ॥

स्नातकव्रतकल्पश्च सत्ववृद्धिकरः शुभः ॥ ૨૫૯ ॥

ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણની આ નિલયરૂપિ કદી. અને સત્વગુણની વૃદ્ધિ કરનાર સ્નાતકવ્રતોનો એક વિધિ પણ કલ્પા ૨૫૯.

ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણમાટે જનઅમૃતવશેર જે રૂપિ આ અંવાયમાં કહેલી છે તે નિત્ય છે, કારણકે આપત્તિમાં તે અનિત્ય રૂપિ પણ કહેવામાં આવશે વળી સ્નાતકવ્રતોનો જે એક વિધિ કહેવામાં આવ્યો છે તે પણ ગુપ્તરૂપે આ બ્રહ્મણને માટેનું છે.

આવીરીતે શાસ્ત્રની આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તનાર બ્રાહ્મણને મળતું ઉત્તમ ફળ દેખાડે છે—

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित् ॥

उपपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ ૨૬૦ ॥

આ શાસ્ત્રોક્ત આચારથી વર્તનાર વેદશાસ્ત્રને જાણનાર બ્રાહ્મણ પાપોથી મુક્ત થઈ સર્વદા બ્રહ્મલોકમાં સર્વોત્કૃષ્ટ મદિમાને પામે છે.

આ અંવાયમાં મોક્ષાપાયચિંતનસુધીનો ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણમાટે જે આચાર અજ્ઞાતા છે તે પ્રમાણે વર્તનાર બ્રાહ્મણ સર્વ પાપોથી દુર ન રહી પરમગતિને પામે છે.

✽ મણિમનુસ્મૃતિ. ✽

અધ્યાય ૫ મો.

શુદ્ધ અથ દ્વિજે ધર્મની હૃદયી બહાન ન જાય એવાં શ્રેષ્ઠ સાધનોવડે પોતાની આજીવિકા ચલાવવી અને સદાચારમાં તત્પર રહેવું એમ ગયા આધ્યાયમાં જણાવી હવે આ અધ્યાયમાં પણ તેને જ મારેનાં આપવાનાં આવશ્યક પ્રકરણોમાં પ્રથમ ભક્ત્યા ભક્ત્યપ્રરણુ આપનાનો ઉપક્રમ કરેલો—

શ્રુત્વૈતાનૃપયો ધર્માન્સ્રાતકસ્ય યથોદિતાન્ ॥
ઇદમૂર્ચુર્મહાત્માનમનલપ્રભવં મૃગુમ્ ॥ ૧ ॥

જ્ઞાનગ્ના એ યથોક્ત ધર્માને શ્રવણ દ્વારા જાણીએ અગ્નિના પુત્ર મહાત્મા બૃગુમુનિને આ વચન કહ્યું ૧

મરીચિચગેરે મુનિઓએ જ્ઞાનગ્ના યથોક્ત ધર્માને શ્રવણ દ્વારા પદોપગારમાં તત્પર બૃગુજનિને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું તે ૩ બૃગુની હૃત્પત્તિ આ રાત્રિમાં મનુષી કહેલી છે તો પણ કહ્યબેદથી તેને અગ્નિના પુત્ર જણાવેલા છે એ શ્રુતિ પણ તે પ્રમાણે જોઈ છે—તસ્ય ચદ્રેતસ પ્રથમ દેદાપ્યતે તદમાવાદિલ્લોડમવત્ । યદ્ દ્વિતીયમાસીદમુગુરિતિ ॥ એટલે “તેના વીરથી જે પ્રથમ દેદાપ્યમાન થયો તે સૂર્ય થયો અને બીજો પદાર્થ તે બૃગુ જનિ થયો” આમ નીચેના અગ્નિરૂપ ગણેય છે અથવા વરજના યજ્ઞમાં તેનું અગ્નિપુત્રપણું દેહ છે

મહારિઓએ જે પૂછ્યું તે દેખાડે—

સંકેત

एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ॥

कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २ ॥

હે પ્રભો! એ પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત સ્વધર્મનું અનુષ્ઠાન કરનારા અને વેદશાસ્ત્રને જાણનારા બ્રાહ્મણોને મૃત્યુ કેમ પ્રાપ્ત થાયછે? ૨.

શાસ્ત્રમાં કહ્યાપ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કરનારા વેદશાસ્ત્રસંપન્ન બ્રાહ્મણોદ્વેષ, વેદમાં બતાવેલા આયુષની સમાપ્તિ થયાવગર મૃત્યુ કેમ આવેછે? આયુષનો હાથ કરનાર અધર્માચરણ છે અને તેનો તે બ્રાહ્મણોમા અભાવ હોયછે. કયા આચાર છોડવાથી તથા કયા દોષના સંબંધથી તેઓનાદ્વેષ અઘાતમૃત્યુ ફાળી શકેછે?

ભૃગુમુનિ મહર્ષિઓને પ્રત્યુત્તર આપવાનો ઉપક્રમ કરેછે—

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षिन्मानवो भृगुः ॥

श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ ૩ ॥

મનુના પુત્ર ધર્માત્મા તે ભૃગુમુનિએ તે મહર્ષિઓને કહ્યું કે જે દોષને મૃત્યુ બ્રાહ્મણોને મારવા ઇચ્છેછે તે શ્રવણ કરો. ૩.

આયુષ પડે ન થયુ હોય તેની પદેના જ મૃત્યુ જે દોષને દેખી બ્રાહ્મણને મારવા ઇચ્છેછે તે દોષ સાંભળો.

તેવા દોષ બતાવેછે—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ॥

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ ૪ ॥

વેદોનો અભ્યાસ નહિ કરવાથી, જોનાના આચારને છોડી દેવાથી, આલસ્યથી અને અજ્ઞાના દોષથી મૃત્યુ બ્રાહ્મણોને મારવા ઇચ્છેછે. ૪.

વેદોનો અભ્યાસ નહિ કરવાથી એટલે મૂળથી જ તેનું અવગણન નહિ કરવાથી તથા ગુરુપાસેથી શિખ્યા પછી તેને છોડી દેવાથી, મંત્રસપદાયોનો સ્વ-સ્ત્રીઆદિ શિષ્ટાચારનો ત્યાગ કરવાથી, સામર્થ્ય છતાં અવશ્ય કરવાયોગ્ય કર્મો કરવામા કૃતસાદનો ત્યાગ કરવાથી આલસ્યથી તથા અજ્ઞાના દોષથી બ્રાહ્મણોને મારવામાટે મૃત્યુ ઇચ્છા કરેછે. એટલે કે એ સધળા દોષો અધર્મને કારણે કરેછે અને તેથી આયુષનો હાથ સાચવે.

મર્ચ દાપેના મૃગરૂપ અન્નદાપ દોવાથી કેવા કેવા પદાર્થો
બ્રાહ્મણોએ ન ખાવા બેઝો તેનું પરિગણન કરાવતાં આદંભમાં
૪ લશુનવગેએ નિષેધ કરેછે—

લશુનં વૃક્ષનં ચૈવ પલાણડું કવકાનિ ચ ॥

અમક્યાણિ દ્વિજાતીનામમેઘ્યપ્રભવાનિ ચ ॥ ૫ ॥

લશુન, ગાજર, ડંગળી, ઠનાક અને અપરિત્ર વસ્તુમાયી થયેલા પદાર્થો
રિતેને ખાનાનાયક નથી ૫

અપરિત્ર વસ્તુ એટલે વિષાચારેના ખરાબ ખાતર નાખી ઉપભવેલા
પદાર્થો સમજવા

લાલ જંગનાળા ગુંદવગેએ નિષેધ કરેછે—

લોહિતાન્ વૃક્ષનિર્યાસાન્ વ્રથનપ્રભવાંસ્તથા ॥

શેલું ગવ્યં ચ પેયૂપં પ્રયત્નેન વિવર્જયેત્ ॥ ૬ ॥

લાલ જંગનાળા તથા ૬૬ કર્વાથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુંદ ગુંદા અને તરતમા
પ્રસરેલી ગાયનુ ખીક એએનો યજ્ઞથી લાગ કરવો ૬

કૃષ્ણ પશુ એક જાતનો ગુંદ જ છે પણ તે લાલ રંગવાળો નથી તેમજ
જક્ષનો છે કર્વાથી તેની ઉત્પત્તિ નથી તેથી તેનો પ્રતિરેધ સમજવો નહિ
તત્તિગીય શ્રુતિ પણ ૨૥ પ્રમાણે છે કે અથો સ્વલુ ય ઈવ સ્નાહિતાં ચો વા પ્રથમ
નિયપાતે તસ્ય નાદ્ય કામમન્થસ્ય । એટલે જુએનો જે રસ નાવ રંગવાળો હોય
અથવા જે જક્ષનો છે કર્વાથી નિકળે છે તે અભક્ત્ય છે ખીત રસો ભક્ત્ય છે
આમજ જતા અનિદક્ષાયા ગો ક્ષારમ્ અ વાક્યથી વીધાએલી ગાયનુ દસ દિવસની
અદરતુ દુધ પણ લાગ્ય જક્ષરો છતાં આહી બદ્દે નિદસ રેનો છે તે પ્રાય
વિતનુ ગોદવ જક્ષાવવામાદ છે

જે ખાનાયોગ્ય પદાર્થો પણ દેવપ્રસાદરૂપ કરવામાં ન આવ્યા
હોય તેઓની પણ ત્યાગ્યતા કહેછે—

વૃથા કૃસરસંયાત્રં પાયસાપૂપમેવ ચ ॥

અનુપાકૃતમાંસાનિ દેવાન્નાનિ હવીપિ ચ ॥ ૭ ॥

કૃસર અથાત પાયસ અપૂપ, અનુપાકૃત પરતુ માસ, દેવાન અને હ-
વિ પદાર્થ એઓ તથા હોય તો ત્યાગ્ય છે ૭

દેવતાવગેરેનો સંકલ્પ નહિ કરતાં કેવળ પોતામાટે જે રાંધવામાં આવે તે જથ્થા કહેવાયછે. તલ અને ચોખાની ખીચડી કૂસર કહેવાયછે. હોમ પરિશિષ્ટમાં કહ્યું છે તિલતળુલસંપ્રકઃ કૂસરઃ સોડમિર્ધાયતે । એટલે “તલ અને ચોખાસાથે રાંધવામાં આવે તે કૂસર કહેવાયછે” થી, દૂધ, ગોળ અને ઘઉંનો સોડ એઓને પકાવીને તૈયાર કરેલો પદાર્થ સંયાવ અથવા તલરિકા કહેવાયછે. દૂધ અને ચોખાને સાથે પકાવીને તૈયાર કરેલો પદાર્થ પાયસ કહેવાયછે જેને દૂધપાક કહેવામાં આવેછે પુડલાવગેરે પિષ્ટવિકાર એટલે લોટની બનાવટ અપૂષ કહેવાયછે આ પદાર્થો જથ્થા રાંધ્યા હોય તો તે ત્યાગ્ય ન છે. પશુચાત્રવગેરેમાં ધણા મત્રોથી કરવામાં આવેતો પશુનો સ્પર્શ હપાકરણ કહેવાયછે તેવગરનો પશુ અનુપાકૃત ગણાયછે તેવા પશુનું માંસ પણ ત્યાગ્ય છે જેવમાટે રાંધેલું અન્ન જેવને ધર્મપહેલા ખાવું તે પણ નિષિદ્ધ છે અને પુરોહિતાવગેરે હવિષ્નો હોમની પહેલા હપયોગ કરવો તે પણ નિષિદ્ધ ન છે.

ત્યાગ કરવાયોગ્ય દૂધવિષે કહેછે—

અનિર્દશાયા ગોઃ ક્ષીરમૌદ્દમૈકશફં તથા ॥

આવિકં સન્ધિનીક્ષીરં વિવત્સાયાશ્ચ ગોઃ પયઃ ॥૮॥

પ્રથમ યથાપછી દશ દિવસ પહેલાંનું ગાયનું દૂધ, ઉટડીનું દૂધ, એક ખરીવાળાં પશુનું દૂધ, ઘેડીનું દૂધ, નાતુમની ત્રયાથી વૃષભની ઇચ્છાવાળી અનેથી ગાયનું દૂધ તથા વાછડાંવગરની ગાયનું દૂધ અભ્યક્ષ્ય છે. ૮

પ્રસવ યથાપછી દશદિવમપહેલાંનું ગાયનું દૂધ ન લેવું જેઓનું દૂધ તદ્દશકાયછે એવા બેસ, બકરીવગેરેને માટે પણ ગાય એ સબ્દ ઉપસદ્ધલુપ્ત હોવાથી બેસ બકરીવગેરેનું દૂધ પણ તેઓને પ્રસવ યથાપછી દશ દિવસની અંદર લેવું નહિ યમસ્મૃતિમાં સ્પષ્ટ કહેછે કે અનિર્દશાહ મોક્ષારમાજ માહિપમેવ જ । એટલે પ્રસવ યથાપછી દશ દિવમપહેલાંનું ગાયનું, બકરીનું અને બેસનું દૂધ લેવું નહિ એક ખરીવાળાં પશુ એટલે યોગીવગેરેનું દૂધ અમાલ્ય છે તેમજ વાછડાંવગરની ગાયનું દૂધ પણ અમાલ્ય છે સતાનવગરની ગાય કહેલ હોવાથી સંતાનવગરની બેસ તથા બકરીનું દૂધ લેવામાં અત્યજ્ય નથી.

ઉપર જણાવ્યાં તે ઉપરાંત બીજાં દૂધનો તથા ગુણમાત્રનો નિષેધ કરેછે—

આરણ્યાનાં ચ સર્વેષાં મૃગાણાં માહિપં વિના ॥

સ્ત્રીક્ષીરં ચૈવ વર્જ્યાનિ સર્વગુક્તાનિ ચૈવ હિ ॥ ૯ ॥

ભંસવગર જન્મદમાં રહેનારાં સઘળાં પશુઓનું દૂધ અને ઓનું દૂધ એઓ વચ્ચે છે તેમ સઘળા શુદ્ધ પદાર્થો પણ અભક્ત્ય છે. ૯.

જન્મદમાં રહેનારાં પશુઓમાં ભંસને ખાદ્ય કરી બાકી દ્વાયણીવગેરેનું દૂધ અપ્રાણ સમજવું ઓનું દૂધ પણ વચ્ચે છે જે પદાર્થો સ્વભાવથી મધુર રસવાળા હોય પણ સમય જતાં અને જલ્પવગેરેના મંસનથી ખાદ્ય રસવાળા થઈ જાય તે શુદ્ધ કહેવાય છે. ઘોષા અવાયમાં શુદ્ધનો નિષેધ થઈ ગયો છે તોપણ અહીં ફરીને શુદ્ધનો નિષેધ કંચો છે તે દહીંવગેરે પદાર્થોના પ્રતિપ્રસવ-ભાવે છે જેનો એકવાર નિષેધ કરવામાં આવ્યો હોય તેનો ફરીને વિધિ કરવો તે પ્રતિપ્રસવ કહેવાય છે.

દહીંવગેરે પદાર્થોનો પ્રતિપ્રસવ કહે છે—

दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम् ॥

यानि चैवाभिपूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ ૧૦ ॥

શુદ્ધ પદાર્થોમાં દહીં ભક્ત્ય છે, તેમ દહીંમાંથી થયેલા ઊગવગેરે પદાર્થો પણ ભક્ત્ય છે, વળી વિહાર નદિ કુનાગં પુ'પ, ફળ તથા મૂળનો આથો નાખવામાં આવે છે તે પણ ભક્ત્ય છે ૧૦

વિનાર નદિ કરનારા પુષ્પ, ફળ તથા મૂળનો આથો ભક્ત્ય છે એમ જણાવું તેથી મદરૂપ વિકારને દત્તપત્ર કરનારા પુષ્પવગેરેનો આથો અભક્ત્ય છે. જુદરૂપતિ એમ જ કહે છે કે અવિકારિ મવેદ્રસ્ત્રમમત્સ્ય તદ્વિકારજન. એટલે વિકાર નદિ કરનાર મદમૂળવગેરેનું શુદ્ધ ભક્ત્ય છે અને તે જો વિનાર કરનાર હોય તો અભક્ત્ય છે.

નિંદ્ય અપ્રાદિકની અભક્ત્યતાનો નિર્દેશ કરી હવે માંસની અભક્ત્યતા દેખાડવાનો આરંભ કરે છે. તેમાં જે ક્રિયા રાગપ્રાપ્તિ હોય તેનો એકદમ અટકાવ કરવા જતાં અટકાવવાનો યત્ન ઘણેભાગે નિષ્ફળ જાય છે તેથી પ્રથમ થોડાભાગઉપર અરૂચિ કરાવી થોડા ભાગની છૂટ આપી હોય તો જેનાપર અરૂચિ થઈ હોય તે ભાગ છૂટી જતાં પછી બાકીના ભાગપર અરૂચિ કમવતાં તે ભાગ પણ છૂટી જાય છે. એ સૂક્તિને અનુસરીને, જો કે સઘળાં માંસભક્ષણનો નિષેધ કરવાનો છે તોપણ ગાંધમાં જણાવેલા પરિસંખ્યા વિધિને અનુસરીને પ્રથમ તેમાંનાં અમુક અમુક માંસનો જ નિષેધ કરે છે—

ઋગ્યાદાન્ શકુનીન્સર્વાસ્તથા ગ્રામનિવાસિનઃ ॥
અનિર્દિષ્ટાંશ્ચૈકશફાંષ્ટિદ્વિમં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૧૧ ॥

કઃયુ' માંસ ખાનારાં સધળાં પક્ષીઓ, ગામમાં રહેનારાં પક્ષીઓ, નદિ
ખતાવેલાં એક ખરીવાળાં પશુઓ અને ટ્રિટિલ પક્ષી એઓનો ત્યાગ કરવો. ૧૧

ગીધવગેરે પક્ષીઓ કાચું માંસ ખાનારાં છે. પારેવાવગેરે પક્ષીઓ ગા
મમાં રહેનારાં છે. શ્રુતિમાં કેટલાએક એક ખરીવાળાં પશુઓ બંધ્ય કહેલાં છે
તેથી જેનો એવી રીતે બંધ્યપણાથી નિર્દેશ કરવામાં ન આવ્યો હોય એવાં
એક ખરીવાળાં પશુ જેવાં કે ગધેડાવગેરે, તેઓનું માંસ પણ અબંધ્ય છે.

જલાશયપાસે રહેનારાં કેટલાંએક પક્ષીઓનો નિષેધ કરે છે—

કલ્પવિઙ્કં પ્લવં હંસં ચક્રાહં ગ્રામકુકુટમ્ ॥

સારસં રજુવાલં ચ દાત્યૂહં શુકસારિકે ॥ ૧૨ ॥

કલ્પવિઙ્ક, પ્લવ, હંસ, ચક્રવાક, ગ્રામકુકુટ, સારસ, રજુવાલ, દાત્યૂહ,
પોપટ અને મેના એઓ અબંધ્ય છે. ૧૨.

કલ્પવિઙ્ક એટલે ચટક પક્ષી તે ગામ તથા અરણ્ય બન્નેમાં વસનારો છે
પ્લવ એટલે જલકુકુટ, જલકામડો અથવા એક જાતનો હંસ પણ કહેવાય છે
રજુવાલ એ કોઈપણ જલચર પક્ષી છે એમ કેટલાએકનું કહેવું છે અને કેટલા
એક તેને રક્ષકુકુટ પણ કહે છે દાત્યૂહ એટલે બંધેનો હવેના મોડાકમાં જલપા
પક્ષીઓનો નિષેધ આવશે તેકપરથી જ હંસ તથા ચક્રવાકનો નિષેધ થઈ જાય છે છતાં
તેનો ભૂટે નિષેધ બતાવ્યો તે તેના ત્યાગની વિશેષ આવશ્યકતા બહાવવામાટે છે.
આંચથી ટાચી ટાચીને ખાનારાં પક્ષીઓવગેરેનો નિષેધ કરે છે—

પ્રતુદાન્ જાલપાદાંશ્ચ કોયષ્ટિનસ્વવિષ્કિરાન્ ॥

નિમજ્જતશ્ચ મત્સ્યાદાન્ સૌનં વહ્નુરમેવ ચ ॥ ૧૩ ॥

પ્રતુદ, જાલપાદ, કોયષ્ટિ, નખવિષ્કિત અને જલમાં ડુબી મારી મરતીનું
ભક્ષણ કરનારાં પક્ષીઓ તેમજ વધર્યાનમાંનું માંસ અને શુષ્કમાંજ એઓનો
ત્યાગ કરવો. ૧૩

આંચથી ટાચી ટાચીને ખાનારાં પક્ષીઓ પ્રતુદ કહેવાય છે જલસરખા
આકારપુર્ણ પક્ષીઓ કે જેમાં હાલવગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે તે

સઘળી જાતિઓ જાવપાદ કહેવાયછે. કોયછિ એટલે ટોટાણં તથા નખથી છટું
પાણીપાણીને બક્ષણ કરનારાં તે નખવિપ્સિર કહેવાયછે

અગસાવગેરેના નિષેધ કરેછે—

वकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकम् ॥

मत्स्यादान्विद्धुराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥१४॥

અગસો, અમલી, કડકોય, ખંજરીટક, મત્સ્ય ખાનાર, વિદુરાહ અને
મયળી જાનના મત્સ્યો એઓનો લાગ કરવો ૧૪

કડકોય એ કાગડાનીજ એક જાત છે. ખંજરીટકને ખજાન પક્ષી કહેછે
કરકાપર રક્ષણતા ભૂંડણને વિદુરાહ કહેવામાં આવેછે જે જલચરો જલની
અદર રહેનાર દોષ અને લાજ મત્સ્યોનું બક્ષણ કરનારા હોય તેઓને માટે
આ પ્રયોગમાં મત્સ્ય ખાનાર એમ કહી નિષેધ કર્યો છે તારણ કે મત્સ્ય ખાનાર
પક્ષીનો નિષેધ તો પ્રથમના શ્લોકમાં થઇ ગયો છે

મત્સ્યબક્ષણ મર્યાદી ઘણુંજ ખરાંજ છે એમ દેખાડેછે—

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ॥

मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मस्यान् विवर्जयेत् ॥१५॥

જે જેના માંસને ખાયછે તે, તેના માંસને ખાનારો કહેવાયછે પણ મત્સ્યના
માંસનો ખાનાર સર્વના માંસને ખાનાર કહેવાયછે માટે મત્સ્યોનો લાગ કરવો ૧૫

ખીજના માંસને ખાનારો તેના તેના માંસને ખાનારપણાથી કહેવાયછે જેમ કે
નોગિયાને સર્પાદ કહેવાયછે અને મીંદાને મૂંચિગદ કહેવાયછે પણ જે મત્સ્યબક્ષણ
કરનાર છે તે તો સર્વમાંસાળી કહેવાયછે માટે મત્સ્યબક્ષણ સર્વથા લીજાય છે

સઘળા મત્સ્યોની અલક્ષ્યતા બતાવી હોવે પ્રતિપ્રસવથી
કેટલાએક મત્સ્યોની લક્ષ્યતા કહીછે—

पाठीनरोहितावाच्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ॥

राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः ॥१६॥

હવ્ય નથા કવ્યમાં ચોરોડા પાળિન અને રોહિન જાનના મત્સ્યો બદ્ધ છે.
તેમ રાજીવ, સિંહતુંડ અને સશલ્ક સર્વશ મત્સ્યો પણ લક્ષ્ય છે ૧૬.

પાળીન મત્સ્યને સહસ્રદધ્ન તથા રાજ્યને સદ્ધવ પણ કહેવામા આવે છે
તિંદસરખા મોહોડાંવાળા મત્સ્યો સિંહવડ અને આવરની પેડે લટકતી ચામળાના
મત્સ્યો સગદક કહેવાય છે

મત્સ્યની અલક્ષ્યતાના પ્રકરણમાં કેટલાંએકની લક્ષ્યતા
જણાવી. હવે પ્રકૃતાનુભરણ કરતાં અન્ય પ્રાણીઓની અલક્ષ્યતા
દેખાડે છે—

ન ભક્ષયેદેકચરાનજ્ઞાતાંશ્ચ મૃગદ્વિજાન્ ॥

ભક્ષયેષ્વપિ સમુદ્દિષ્ટાન્ સર્વાન્ પશ્ચનસ્વાંસ્તથા ॥૧૭॥

એકાકી ફરનારા પ્રાણીઓ, લક્ષ્યપણાથી જણાવેલા પ્રાણીઓમા પણ
નામ તથા જાતિથી નહિ જાણેલા મૃગો તથા પક્ષીઓ અને સર્પ પાચનખા અ-
લક્ષ્ય છે ૧૭

• સર્પગેર એકલા ફરનારા પ્રાણીઓનુ માત્ર અલક્ષ્ય છે તેમ નિષેધ
નહિ કરવાને લીધે જેઓની લક્ષ્યતા પ્રાપ્ત થતી હોય તેઓમા પણ નામ તથા
જાતિથી અલક્ષ્ય મૃગો તથા પક્ષીઓ એઓ પણ અલક્ષ્ય છે અને પાચનખા
વાળા વાનર ગિયાળગેર સઘળા પ્રાણીઓ અલક્ષ્ય છે

સઘળાં પાંચ નખવાળાં પ્રાણીઓની અલક્ષ્યતા કહી તે
વિષયમાં પ્રતિપ્રસવ કહે છે—

શ્વાવિધં શલ્યકં ગોધાં खड्गकूर्मशशांस्तथा ॥

ભક્ષ્યાન્પશ્ચનસ્વેવાહુરનુષ્ટાંશ્ચૈકતોદતઃ ॥ ૧૮ ॥

ગેદા, ગેળો, ગે, ગેડો, કાચમા અને શશયો એઓ પાચનખાના પ્રાણી-
ઓમા લક્ષ્ય છે અને ઉદવગગના એક તરફ માત્રાના લક્ષ્ય છે એમ કહે છે ૧૮

પાચનખાના સર્વ પ્રાણીઓને નિષેધ ક્ષૌપછી વળી તેમાથી અમુક
અમુકને લઈ કહે છે એમ જે જણાવ્યું છે તે માત્ર જવહારને અનુસરીને કહે
જો પોતાનો તિલાત તો પાચનખાના સર્વ પ્રાણીઓ અલક્ષ્ય હોવાનો જ છે
છત્રાકવગેરે છે અલક્ષ્ય પદાર્થો જાણી એને ખાવાથી જાતી

હાનિ જણાવે છે—

છત્રાકં વિદ્વરાહં ચ લગુનં ગ્રામકુકુટમ્ ॥

પલાળડું મૃજનનં ચૈવ મત્યા જગ્ધ્વા પતેદ્ દ્વિજઃ ॥૧૯॥

છત્રાક, આમમુન્, લગુન, આમકુલુ, કુન્ગી અને ગાન્નર એ પદાર્થો ને દિવસ ને રાત્રીને આપ તો ધનિન થાય છે ૧૬

છત્રાકગેરે છ પદાર્થોમાંથી કોઈ પણ પદાર્થ બાણી ભેળને ખાનારો બા-
દનુ સ્ત્રિય કે વેર પતિન થાય છે એટલે પેતપોતાના બાકાલપણાગેરેથી
જુઝ થાય છે પેતપોતાના અધિકારપ્રમાણે કરવાના ધર્મક્રમા કરવાનો અધિકાર
ન રહે નેન પતિપણાનુ કે ભ્રષ્ટપણાનુ લક્ષણ છે

અભક્ષ્ય પદાર્થોનું ભક્ષણ અમાપુતાં થાય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત
કહે છે—

અમત્યૈતાનિ પદ્ જગ્ધ્વા કૃચ્છ્રં સાન્તપનં ચરેત્ ॥

યતિચાન્દ્રાયણં વાપિ શેષેપૂવસેદહઃ ॥ ૨૦ ॥

એ છ પદાર્થો ને અજાનથી ખાવ મા ગ્યારે તો સાતપન કૃત્ય કરવું અ-
થવા યતિચાન્દ્રાયણ કરવું અને તેવ નના બીજા પદાર્થો ॥ ભક્ષણમાં એક દિવસ
ઉપવાસ કરવો ૨૦

ઉપર કહેલા છત્રાકગેરે છ પદાર્થો ભે ભુક્ષિપૂર્વક ખાવામાં આવે તો
સાતપનકૃત્ય અથવા યતિચાન્દ્રાયણ કરવું એમૂત્ર, ૧૫નુ છાણ, દૂધ, દહીં, ધી
અને દર્બનું જળ આ સધણુ એક કી એક દિવસ નાખ તેવજ ભક્ષણ કરવું
અને બીજે દિવસે ઉપવાસ કરવો તે સાતપનકૃત્ય કહેવાય છે એક માસસુધી
મધ્યાન્દસમયે કોળનના માવ આઠ નાઠ માસ લઇનેજ ચડાવણ તે યતિચા-
ન્દ્રાયણ કહેવાય છે તેવચરના બીજા પદાર્થો એટલે લાગર ચવાગા ગુદવગેરે અમર્ય
પદાર્થો અભક્ષ્યતા ખાવામાં આવે તો એક દિવસ ઉપવાસ કરવો

કેવ અભક્ષ્યભક્ષણ થય જાય અને ધ્યાનમાં ન રહે એમ પણ
બને, તો તેના દોષથી છૂટી જવામાટે ગર્ભમાં રોક વખત કૃત્યમત
કરનાનો નિયમ ગામ્પાની દિવસે ૧૨૦ છે એમ જણાવે છે—

સંવત્સરસ્યેકમપિ ચરેત્કૃચ્છ્રં દ્વિજોત્તમઃ ॥

અજ્ઞાતમુક્કશુદ્ધયર્થ જ્ઞાતસ્ય તુ વિશેષતઃ ॥ ૨૧ ॥

દિવસે અજાનવસ્તુના ભક્ષણથી થના દોષની શુદ્ધિને માટે રોક સવ-
ત્સરમાં એક ગ્રામ્પલ કરવું એટલે અને જાણેલી વસ્તુના ભક્ષણની શુદ્ધિને
માટે તો દિવસથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એટલે ૨૧

પહેલા ત્રણ દિવસ દિવસના જમવું, બીજા ત્રણ દિવસ સાયંસંધ્યા પીતી ગયા પછી જમવું, ત્રીજા ત્રણ દિવસ અયાચિત અન્ન જમવું અને ચોથા ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા દિવસના ભોજનમાં છબીરા કોળીયા લેવા, રાત્રિના ભોજનમાં બત્રીસ કોળીયા લેવા અને અયાચિત ભોજનમાં ચોવીસ કોળીયા લેવા. ભોજન હવિષ્ય હોવું જોઈએ. આ પ્રમાણે બાર દિવસે પૂરું થઈ શકેલું મત પ્રાણપત્ય કૃત્ત્વ કહેવાય છે.

હવે ભક્ષણ કરવાલાયક પદાર્થોના પ્રસંગ હોવાથી યજ્ઞાદિક-માટે હિંસાની અનુજ્ઞા આપે છે—

યજ્ઞાર્થં બ્રાહ્મણૈર્વધ્યાઃ પ્રશસ્તા મૃગપક્ષિણઃ ॥

મૃત્યાનાં ચૈવ વૃત્યર્થમગસ્યો હ્યાચરત્પુરા ॥ ૨૨ ॥

બ્રાહ્મણોએ શાસ્ત્રમાં બતાવેલાં મૃગો તથા પક્ષીઓ યજ્ઞમાટે તથા પોષ્ય-વર્ગના પોષણમાટે વધ્ય છે. કારણ કે પૂર્વસમયમાં અગસ્ત્યમુનિએ તે પ્રમાણે કરેલું છે. ૨૨.

યજ્ઞમાટે એટલે પાકયજ્ઞ, હવિર્યજ્ઞ અને સોમયજ્ઞની સિદ્ધિમાટે તેમજ દુષ્કાળ વગેરેના પ્રસંગમાં પોષ્યવર્ગનું બીજા કોઈ પણ રીતે પોષણ ન થઈ શકેલ હોય તો તે સમયે તેઓને માટે આ અનુજ્ઞા આપી છે.

યજ્ઞોમાં પૂર્વે માંસપુરોડાશ થતા હતા એમ જણાવે છે—

વભૂવુર્હિ પુરોડાશા મધ્યાનાં મૃગપક્ષિણામ્ ॥

પુરાણેષ્વપિયજ્ઞેષુ બ્રહ્મક્ષત્રસવેષુ ચ ॥ ૨૩ ॥

પ્રાચીન કાલના યજ્ઞોમાં તથા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય બન્નેએ મળીને કરેલા યજ્ઞોમાં ભક્ષ્ય મૃગોના તથા પક્ષીઓના માંસથી પુરોડાશ કરવામાં આવેલા છે. ૨૩.

વર્ધિંરાત્સંવત્સર નામના સત્રમાં ભક્ષ્ય મૃગોનો તથા પક્ષીઓનો વધ કહેલો છે એમ ઋષિયજ્ઞો તથા બીજા પણ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયે મળીને કરતા યજ્ઞોમાં માંસમય પુરોડાશ કરાતા હતા. તેથી યજ્ઞને માટેની હિંસા નિર્હિત જણાવી છે.

ભક્ષણ કરવા યોગ્ય પર્યુષિત એટલે જેનાપર રાત્રિ ગઈ હોય એવું અન્ન જણાવે છે—

યત્કિञ્ચિત્સેહસંયુક્તં ભક્ષ્યં ભોજ્યમગર્હિતમ્ ॥

તત્પર્યુપિતમપ્યાદ્યં હવિઃશેષં ચ ચન્દ્રવેત્ ॥ ૨૪ ॥

જે કાંઈ અનિદિન ભક્ષ્ય તથા ભોજ્ય હોય તેઓડપર રાત્રિ જવાથી તે પર્ણુને થયેન હોય તોપણ તેઓમા ધૂનને મિશ્રિત કરી ખાયા અને હરિપનો શેષ ભાગ હોય તે પણ ખાવો ૨૪

મોઝવગેરે ભક્ષ્યપદાર્થો તથા પાનસવગેરે ભોજ્ય પદાર્થો રાત્રિ જવાથી પર્ણુપિત થયેલ હોય તોપણ ધીવગેરથી મિશ્રિત કરી તે ખાઈ સમાયછે હવિષ્નો શેષભાગ જે ચંદ્ર તથા પુરોડાસવગેરે દોષયુક્ત તે પર્ણુપિત હોય તોપણ ધૂતર્ણુ મિશ્રણ કર્યાવગેરના ખાવુ કારણ કે તેનો ભૂરો ઉપદેશ કરેલો છે

ધીવગેરના મંબધથી રહિત છતાં પણ ખાઈ ગકાય એવું પર્ણુપિત અગ્નિ કહેછે—

ચિરાસ્થિતમપિ ત્વાદ્યમન્નેહાક્તં દ્વિજાતિભિઃ ॥

યવગોધૂમજં સર્વં પયસશ્ચૈવ વિક્રિયા ॥ ૨૫ ॥

દ્વિતેએ યવ તથા ગોધૂમમાથી થયેલા સઘળા પદાર્થો અને દૂધમાથી થયેલા પદાર્થો રહેદથી યુક્ત ન હોય અને વણા દિનસો રહ્યા ગયા હોય તોપણ ખાયા ૨૫ જવ ઘઉં અને દૂધમાથી બનતી વસ્તુઓ એક કરતા વધારે રાત્રિ યજ્ઞ ગયા છતાં તેમજ ધીવગેરના સળધથી રહિત હોય તોપણ તે ખાયાયોગ્ય ગણાયછે

ભક્ષ્યાભક્ષ્ય પ્રકરણનો ઉપરાહાર કરેછે અને હવે માંસના ભક્ષણમાં તથા વર્જનમાં નિધિ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરેછે—

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ॥

मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ ૨૬ ॥

દ્વિતેએ માટેનું આ સમગ્ર ભક્ષ્યાભક્ષ્ય પ્રકરણ કંઈ હવે પગી માંસના ભક્ષણમાં તથા ત્યાગમાં નિધિ કહીશ ૨૬

ઉપરાંત પ્રકરણ દ્વિતેએ માટે હવે અને હવે જે પ્રકરણનો આરભ થાયછે તે શ્વદ્રોને માટે પણ છે અને તેથી માંસના ત્યાગથી જે ફળ થાયછે તે ફળ શ્વદ્રોને પણ થાયછે

૧ આ પ્રકરણ વાચતી વખતે માંસભક્ષણની ત્યાગતાસળધી અધ્યાય ૩ ના શ્લોક ૨૭૨ ના વ્યાખ્યાનમાં આવેલો ખુલાસો ખાસ લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે

પ્રથમ માંસના ભક્ષણમાં વિધિ કહેછે—

પ્રોક્ષિતં મક્ષયેન્માંસં વ્રાહ્મણાનાં ચ કામ્યયા ॥
યથાવિધિ નિયુક્તસ્તુ પ્રાણાનામેવ ચાત્યયે ॥ ૨૭ ॥

પ્રોક્ષિત કરેલા માંસનું ભક્ષણ કરવું, 'બ્રાહ્મણોની ઇન્દ્રિય' થઈ હોય ત્યારે, વિધિપ્રમાણે શ્રાદ્ધાદિમાં નિયુક્ત થયેલ હોય ત્યારે અને પ્રાણ જતા હોય ત્યારે માંસભજનાણું કરવું ૨૭

અગ્નિપોષીય પશુનું માંસ હોમયાપણી અવશિષ્ટ રહે તે ભક્ષણાવૃત્તિથી પ્રોક્ષિત કહેવાયછે, અહીં શકા એવી થાય કે પ્રોક્ષિત શબ્દ તો સેચનાર્થક ભક્ષ ધાતુક પરથી પ્રક્ષાલનક્રિયાનિમિત્ત હોવાથી યૌગિક છે તથા પ્રોક્ષણીરાસાદય, પૂત પ્રોક્ષણીય, પ્રોક્ષણીભિદ્વેનિતા સ્વ । ઇત્યાદિ રથજોમા ક્રિયાથી જ પ્રવર્તેછે આવી રીતે પ્રોક્ષિત શબ્દ આસેચનના સાધનરૂપ છે તો પછી વૈદિક ચરકારના નિમિત્તને લઈને પશુભક્ષણના દ્વારથી માંસમાં કયાથી પ્રવર્તે? વળી મુખ્ય અર્થને છોડી દઈ અહીં ભક્ષણાવૃત્તિ સામાટે લેવી? અહીં તો એવો અર્થ જણાયછે કે ગમે તેવા માંસને જલવગેરેથી પ્રોક્ષણ કરી તેનું ભક્ષણ કરવું આ શા માનુ સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે અનુપાકૃતમાસાનિ (અધ્યાય ૫ સ્લોક ૭ મો) તથા જસ-સ્કૃતાન્પશૂન્મત્રૈ (અધ્યાય ૫ સ્લોક ૩૬ મો) ઇત્યાદિ વાક્યો ગમે તે માંસના ભક્ષણમાં લાગુ પડતા હોય તો ગમે તેવા માંસને જલવગેરેથી પ્રોક્ષણ કરી તેનું ભક્ષણ કરવું એવો અર્થ થઈ શકે પણ તે વાક્યો હોમાવશિષ્ટ માંસના પ્રકરણને જ લાગુ પડેછે મટિ અહીં પણ પ્રોક્ષિત એટલે હોમાવશિષ્ટ માંસ સમજવું એજ અરોણર છે આ સમાધાન કરતા એ નવી જ શકા હોછે કે જો અનુપાકૃતમાસાનિ એ વાક્યથી અહીં ધારેલ અર્થપ્રમાણે હપાકૃતમાસ શબ્દથી હોમાવશિષ્ટ માંસનું અહણ થઈ જવું હોય તો પછી આ વાક્યની જરૂર નથી કારણ કે અપ્રોક્ષિતમાંસનું ભક્ષણ ન કરવું એમ કહેવાથી અર્થાત્ સિદ્ધ થાયછે કે પ્રોક્ષિતમાંસનું ભક્ષણ કરવું આનું સમાધાન એછે કે એ બાબતમાં આ સ્લોક અનુવાદરૂપ છે માંસની ઇન્દ્રિયથી માંસભક્ષણને આ વિધિ નથી કારણ કે ક્ષુધાનિવૃત્તિમાંટે વિધિવગર પણ તેમાં પ્રવૃત્તિ થાયછે જેમાં દઈ એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રયોજનથી પુરવણી પ્રવૃત્તિ ન હોય તેવા યાવજીવમમિદોન જુદાયાત્ । ઇત્યાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર વાક્ય તે વિધિ કહેવા-યછે તેમાં અમુક કર્મ કરવાથી અમુક અભિમત કાર્ય થાયછે અને અમુક કર્મ ન કરવાથી અમુક અનર્થ થાયછે એ પ્રમાણે અન્વયતિરેકથી ચતા વિષયમાં સાચ જ પ્રમાણે તથા સાચપ્રમાણે જ ચાની સંકાયડે જ્યાં જીને પ્રકારે નદિ

જાણવાને લીધે કેવળ આમમૈકગોચર લોકોએ જ જાણેલા હોય તે વિધિ કહેવાય છે. આ માંસલક્ષણના વિષયમાં તો ભોજન કરાથી પુષ્ટિ થાય છે વગેરે વાતને કષ્ટ દેરાવગર જ બાળકો પણ જાણી શકે છે માટે તે વિધિ નથી. યથાર્થરૂપ નહિ સમજવાથી આ વાક્ય નિયમ ■ એવી કલ્પના પણ આવે છે તેમાં જે “પ્રાક્ષિત માંસ ખાતું જ લેખ્યું” એવો નિયમ હોય તો કાલવિરોધ નહિ બતાવવાથી ખીભ આધારનો અવકાશ જ નથી રહેતો અને નિરંતર માંસ ખાતા જ ખેસી રહેતું એમ થાય, કે જે ન બની શકે એવા અર્થનો કષ્ટદેરા ક્વો અણાય માટે આ વાક્યનો પરિસંખ્યાવિધિથી એવો અર્થ કરવો કે માંસ પ્રાક્ષિત જ ખાતું એટલે અપ્રાક્ષિત માંસ તો નહિ જ ખાતું

પ્રાણુ જતાં હોય ત્યારે માંસલક્ષણની આપેલી અનુજ્ઞાના મૂળ રૂપ ખીભઓનો મત દેખાડે—

પ્રાણસ્યાન્નમિદં સર્વં પ્રજાપતિરકલ્પયત્ ॥

સ્થાવરં જઙ્ગમં ચૈવ સર્વં પ્રાણસ્ય ભોજનમ્ ॥ ૨૮ ॥

અન્નાએ આ સંપ્રણું પ્રાણુ એટલે શરીરની અદર ગ્રહેલા ભોક્તા જીવના અન્નરૂપજ કલ્પેયુ છે સ્થાવર જ મમ જેક હ છે તે સર્વ જીવનુ જ અન્ન છે. ૨૮.

પ્રજાપતિએ આપત્તિમાં સ્થાવર જ મમ સર્વ કષ્ટ જીવના ભોજનરૂપ કલ્પેયુ છે જીવો જાવસ્ય જીવનમ્ । એટલે એક જીવ ખીભ જીવના જીવનરૂપ છે વગેરે વાક્યો એજ મત દર્શાવે છે

ઉપરના વિષયનો જ વિસ્તાર કરે છે—

ચરાણામન્નમચરા દંદ્રીણામપ્યદંદ્રીણઃ ॥

અહસ્તાશ્ચ સહસ્તાનાં શૂરાણાં ચૈવ ભીરવઃ ॥ ૨૯ ॥

ચર પ્રાણીઓનું અન્ન અચર પ્રાણીઓ છે દંદ્રાવાળાં પ્રાણીઓનું અન્ન દંદ્રાવગરનાં પ્રાણીઓ છે હાથના ૧ ઓનું અન્ન હાથવગરનાં છે અને શૂરાનું અન્ન ભીરુઓ છે. ૨૯

તુલ્યવગેરે સ્થાવર, મૃગચરેરે જ મમ પ્રાણીઓનું અન્ન છે મૃગવગેરે દાદ-વગરનાં પ્રાણીઓ, બ્યાઘચરેરે દાદવાળા પ્રાણીઓનું અન્ન છે હાથવગરનાં મત્સ્ય-વગેરે, હાથવાળાં મનુષ્યવગેરેનું અન્ન ■ અને હાથીવગેરે લીરુઓ સિંહવગેરે ચરપ્રાણીઓના અન્નરૂપ છે.

ઉપરનો વિષય જ પ્રકાશિતથી દર્શાવેછે—

નાસ્તા દુષ્યત્યદન્નાદ્યાન્ પ્રાણિનોહન્યહન્યપિ ॥

ધાત્રૈવ સૃષ્ટા હ્યાદ્યાશ્ચ પ્રાણિનોત્તાર એવ ચ ॥ ૩૦ ॥

પ્રત્યેક નિસ્સંગ પશુ ભક્ષણયોગ્ય પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરનાર, દોષપાત્ર થતો નથી કારણ કે નિધાતાએ જ ભક્ષ્ય તથા ભક્ષક પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કર્યા છે ૩૦.

પ્રાણ જતા હોય ત્યારે માંસભક્ષણની અનુજ્ઞામાં ઉપરપ્રમાણે લોકમત દર્શાવેલો છે

હવે પ્રાક્ષિતમાંસના ભક્ષણના નિયમમાટે કહેછે—

યજ્ઞાય જગ્ધિર્માંસસ્યેત્યેષ દેવા વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥

અતોન્યથાપ્રવૃત્તિસ્તુ રાક્ષસો વિધિરુચ્યતે ॥ ૩૧ ॥

યજ્ઞસ પત્તિમાટે માંસનું ભક્ષણ આ દૈવવિધિ કહેવ છે એથી બીજે પ્રકારે માંસભક્ષણમાં પ્રવૃત્તિ તો રાક્ષસવિધિ કહેવાયછે ૩૧

યજ્ઞની સ પાનિને માટે યજ્ઞના અ મૂત્ર ને માંસભક્ષણ કરવામાં આવેછે તે દૈવ અનુધાન છે અને તેથી બીજે પ્રકારે એટલે પોતામાટે જ પશુવધ કરી તેના માંસભક્ષણમાં ને પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવેછે તે રાક્ષસોને ધાન્ય અનુધાન છે.

માંસભક્ષણના દૈવવિધિજેદો બીજે પ્રકારે બતાવેછે—

ક્રીત્વા સ્વયં વાપ્યુત્પાદ્ય પરોપકૃતમેવ વા ॥

દેવાન્પિત્વંશ્ચાર્ચયિત્વા શ્વાદન્માંસં ન દુષ્યતિ ॥ ૩૨ ॥

ખરીદેના અથવા પોતે ઉત્પન્ન કરેલા અથવા બીજા પ્રાણીઓએ આપેલા માંસથી દેવો તથા પિતૃઓ ઋર્ચન કરીને માંસભક્ષણ કરનાર દૂષિત થતો નથી ૩૨.

ઉત્પન્ન કરેલ એટલે બ્રાહ્મણે ચાચનાથી અને ક્ષત્રિયે મૃગયાથી મેળવેલું સમજી મૂળમાં પરોપકૃતમ્ ને બદલે પરોપકૃતમ્ એવો પાક પશુ ચાવેછે અને તેનો અર્ધ બીજાએ લાવી આપેલ એમ થાયછે

વિધિવગરના માંસભક્ષણને પરિણામે થતી હાનિ જણાવેછે—

નાદ્યાદિવિધિના માંસ વિધિજ્ઞોનાપદિ દ્વિજઃ ॥

જગ્ધ્વા હ્યવિધિના માંસ પ્રત્ય તેરથતેવશઃ ॥ ૩૩ ॥

વિધિ જાણનારા દ્વિજે આપત્તિગરના સમયમા પ્રિધિનો લાગ કરી માસ ખાતુ નહિ જે વગરવિધિએ માસ ખાય તે તે માસ ખાનાર મરણ પામ્યા-
પછી પગરપણે તે પશુઓથી ખરાયછે ૩૩

વગરવિધિએ જે પશુઓનુ માસ જે માણસ ખાય તે માણસ ન્યારે
મરણ પામે ત્યારે પરનોકમા તે પશુઓ તે માણસને ખાયછે જેમા તેની કાઈ
પણ રક્ષા કરઈ નથી અને તેનામા પોતાના રક્ષણનુ મ્હું સામર્થ્ય નથી હોઈ

વગરવિધિએ માંસ ખાનારની વિશેષ નિંદા કરેછે—

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्वधार्थिनः ॥

यादृशं भवति प्रेत्य वृथામાંસાનિ खादतः ॥ ૩૪ ॥

વૃથા મામ ખાનારને પરનોકમા જેનુ પાપ થાયછે તેનુ પાપ ધનની છંદાથી
મૃગોના વધ કરનારને પણ થતુ નથી ૩૪

મૃગોનો વધ કરી જીવનાર પારાધી કે જે ધનને માટે મૃગોને મારેછે
તેને પણ તેણે પાપ થતુ નથી કે જેણે પાપ દેવપિતૃઓના શોષમત ન હોય
તેવા માસને ખાનાર મનુષ્યને પરનોકમા થાયછે કારણ કે પારાધી તેા એ પ્રમાણે
પોતાની આજીવિકાને માટે કરેછે અને આ પુરુષ તેા રામથી માસભક્ષણ કરેછે.
માટે તેને વિશેષ દોષ લાગેછે

ઉપરપ્રમાણે માંસભક્ષણનો નિષેધ કરીને આદ્યવગેરેમાં તેના
પ્રતિપ્રસવ કરેછે—

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नास्ति मानवः ॥

स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ॥ ૩૫ ॥

ન્યાયપ્રમાણે નિયુક્ત થયેલ જે મનુષ્ય માંસ ખાતો નથી તે મરણ પામ્યા-
પછી એકવીસ જન્મપર્યંત પશુના અવતારને પામેછે ૩૫

ન્યાયપ્રમાણે એટલે શાસ્ત્રોક્તરીતે આદ્ય તથા મધુપર્વના પ્રસંગમા જેની
ચોખ્ખા થઈ હોય તે માણસ જે લા માસનુ ભક્ષણ ન કરે તેા તે મરણ
પામ્યાપછી એકવીસજન્મ પશુના અવતારને પામેછે

મંત્રસંસ્કારવગરના માંસભક્ષણનો દૃઢ નિષેધ કરેછે—

असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन ॥

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥૩૬॥

નિલરિધિનો આશ્રય કરનાર બ્રાહ્મણે કદી પણ મંત્રોથી સંસ્કાર નહિ કરેલાં પશુઓનું બક્ષણ કરવું નહિ. પણ મંત્રોથી સંસ્કાર કરેલાંઓનું બક્ષણ કરવું ૩૬.

વેદવિધિત મંત્રયુક્ત પ્રોક્ષણવગેરે સંસ્કારોથી રહિત પશુઓનું બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોએ કદી પણ બક્ષણ કરવું નહિ. પણ પ્રસાદને લીધે અનાદિ અને નિલ જે પશુયાગાદિક વિધિ છે તેનો આશ્રય કરનાર બ્રાહ્મણાદિકે મંત્રોથી સંસ્કારયુક્ત કરેલાંઓનું બક્ષણ કરવું. પ્રોક્ષિત મક્તચેન્માસમ્ (અધ્યાય ૫ શ્લોક ૨૭) એ શ્લોકમાં આપેલી પ્રાણચિપતિવખતની છટનો જ આ અનુવાદ છે.

આસક્તિમાનથી પશુહિંસા નહિ જ કરવી જોઈએ, એમ છતાં જેઓ અનિતોદ્રિયપણાથી તેમ કર્યાવગર નહિ ચઢી શક્તા હોય તેઓને પશુહિંસારૂપ પાપથી દૂર રાખવામાટે જૂદા પ્રકાર સૂચવેછે—
કુર્યાદ્ ઘૃતપશું સજ્ઞે કુર્યાત્પિષ્ટપશું તથા ॥

ન ત્વેવ તુ વૃથા હન્તું પશુમિચ્છેત્કદાચન ॥ ૩૭ ॥

આસક્તિ હોય તો ઘૃતનો પશુ કરવો અથવા પિષ્ટનો પશુ કરવો. પણ કદી પણ પશુને વૃથા મારવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. ૩૭

સીતાયજ્ઞ, અગ્નિકાયજ્ઞ અને ખડિકાયાગવગેરે કે જેઓ પરંપરાના સમાચારરૂપ પ્રમાણવાળા છે તેઓમાં ફક્તની ઇચ્છાવાળાએ પશુવધ કરવો જ જોઈએ. કારણ પશુવધની માનતા કરવાથી ધાન્યસંપત્તિ ઘણી થાયછે આમ કોઈ માનતો હોય તો તેના નિષેધમાટે કહેછે કે આજા કારણથી પશુવધનો પ્રસંગ ન જ ઇટી શકે તો પછી તેમા પ્રત્યક્ષ પશુને બદલે ઘૃતપશુ અથવા પિષ્ટપશુથી કામ ચલાવવું પણ વૃથા એટલે વેદમા જેની આજ્ઞા નથી કરી એવી પશુહિંસા આજા પ્રસંગોમા કરવી નહિ.

વૃથા પશુહિંસા કરનારની દુર્ગતિ દર્શાવેછે—

યાવન્તિ પશુરોમાણિ તાવત્કૃત્વો હ મારણમ્ ॥

વૃથા પશુઘ્નઃ પ્રાપ્નોતિ પ્રેત્ય જન્મનિ જન્મનિ ॥ ૩૮ ॥

જ્યાં પશુહિંસા કરનાર યુરૂપ તે પશુના શરીરમાં જેટલાં રોમ હોયછે તેટલીનાર શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધિપ્રમાણે મરણ પામ્યાપછી પ્રત્યેક જન્મમાં મારણ પામેછે ૩૮.

વેદમાં જેની આજ્ઞા કરવામાં ન આવી હોય તેવો પશુવધ કરનાર મૃત્યુ પામ્યા પછી પ્રત્યેક જન્મમા એટલા મારણ પામેછે કે જેટલાં તે પશુના શરીરમાં રવાડા હોય માટે વૃથા પશુવધ કરવો નહિ.

યજ્ઞમાટે કરવામાં આવતા પશુવધમાં દોષ નથી એમ કહે છે—

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥

यज्ञश्च भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ ૩૯ ॥

દક્ષાએ પે ને જ યજ્ઞમાટે પશુઓને ઉત્પન્ન કરેલા છે અને યજ્ઞ સર્વ જગત્ની અનિર્દિષ્ટમાટે છે તેથી યજ્ઞમા યતો પશુવધ હિંસારૂપ ગણાતો નથી ૩૯.

યજ્ઞની સિદ્ધિને માટે દક્ષાએ પોતેજ આદર પૂર્વક પશુઓને ઉત્પન્ન કરેલા છે, અને યજ્ઞ સપત્તા જગતની અભિવૃદ્ધિના મારણરૂપ છે કહ્યું છે કે ઇમૌ પ્રાસ્તાદ્વૃતિ સમ્યગાદિત્યુપાતિષ્ઠતે । આદિત્યાગ્રાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટરજ્જ તત પ્રજા ॥ એટલે યજ્ઞમાં વિધિપ્રમાણે અગ્નિમા દોમેલી આદુતિ સૂર્ય પાસે પહોંચે જ સૂર્યથી વૃષ્ટિ ધાય છે, વૃષ્ટિથી અન્ન ધાય છે અને અન્નથી પ્રજા ધાય છે, માટે યજ્ઞમા યતો પશુવધ અવધરૂપ છે મારણકે તેમા વધથી યતા દોષનો અભાવ ૩

યજ્ઞમાં કામ આવનાર ઓપધિઓ વગેરે ઉચ્ચગતીને પામે છે એમ જણાવે છે—

ओषधयः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ॥

यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छिन्नूतीः पुनः ॥ ૪૦ ॥

ઓપધિઓ પશુઓ વૃક્ષો, તિર્યંચા અને પક્ષિઓ એઓ યજ્ઞને માટે મૃત્યુ પામે તો ફરી ની ઉ ૬૧ પામે ૩ ૪૦

યજ્ઞમા કામ આવનાર ઓપધિઓ, અને પશુ વગેરેનો અપ ૧૨ યતો નથી પણ ઉપ ૧૨ ધાય છે એટલે તેઓ ખીજ જન્મમા દેવાલિખતીને પામે છે માટે યજ્ઞમા યતો વધ વધરૂપ ગણાતો નથી અર્થાત્ અન્યવધની પેઠે પાપરૂપ ગણાતો નથી શ્રીહિ, યન, દર્ન વગેરે ઓપધિઓ, દાઘ વગેરે પશુઓ યજ્ઞમા મૃપ વગેરેના નામમા એઓનુ ક્ષાત્તુ આવે છે એવા એર વગેરેજનો ફર્મ વગેરતિર્યંચો અને કપિજલ વગેરે પક્ષિઓ એઓ યજ્ઞમા મૃત્યુ પામવાને લીધે ઉચ્ચગતિને પામે છે એ તેઓનો ઉપ ૧૨ ધાય ૩

યજ્ઞાદિક્ષમાંજ પશુ હિંસાતું નિયમન કરી ખીજે મર્વસ્થળે તેનો નિવેધ દેખાડે છે—

મધુપર્કે ચ યજ્ઞે ચ પિતૃદૈવતકર્મણિ ॥

અત્રૈવ પશવો હિંસ્યા નાન્યત્રેત્યત્રવીન્મનુઃ ॥ ૪૧ ॥

મધુપર્કમાં, યજ્ઞમાં, પિતૃકર્મમાં અને દેવકર્મમાં એટલે કે દ્રાણેષુ પશુઓની હિંસા કરવી પણ ખીન્નેદ્રાણે હિંસા કરવી નહીં; એમ મનુએ કહેલું છે. ૪૧.

આ અવેદવિહિત હિંસાનો પ્રતિષેધ છે પણ વેદવિહિત હિંસાની અવ્યવસ્થા નથી.

મધુપર્કદિહિંસાની હિંસાના નિર્દોષપણાનું કારણ કહે છે—

एष्वर्थेषु पशून् हिंसन्वेदतत्त्वार्थविद् द्विजः ॥

આત્માને ચ પશું ચૈવ ગમયત્યુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૪૨ ॥

એ મધુપર્કાદિહિંસા પશુઓની હિંસા કરનાર વેદતત્ત્વાર્થને જાણનારો દ્વિજ પોતાને તથા પશુને ઉત્તમ ગતિએ પહોંચાડે છે. ૪૨.

મધુ પર્ક વગેરેમાં પશુ હિંસા કરનાર દ્વિજ પોતાને તથા પશુને સ્વર્ગારોહણ-કોમળે યોગ્ય વિવક્ષણ દેહ તથા દેશાન્વિત્તે; મળ'ધ યથા રૂપ ઉત્તમ ગતિમાં પહોંચાડે છે. વેદતત્ત્વાર્થને જાણનાર એટલે વેદના અર્થને જાણનાર એવું વિરોધ પણ આમ દેખાડ્યું છે કે તેવા દ્વિજનેજ એ પશુ હિંસામાં અવિચાર છે. કર્મનો અધિકારી બીજો હોય છતાં અનધિકારી પશુ વગેરે પ્રાણીને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિરૂપ ફળ શરીરે યદ્યપિ આ સંકારનું સંભાધન એ છે કે પ્રથમ તો આ વિષયમાં સામ્યવચનનું પ્રમાણ છે. વળી જેમ અધિકારી પશુથી પિતાએ કરવામાં આવતા જનકર્મ સંસ્કારમાં અધિકારી નહિ છતાં પણ પુત્રને ફળપ્રાપ્તિ યાય છે તેમ આ વિષયમાં પણ પશુ વગેરે અનધિકારી પ્રાણીઓને અધિભાગી યજ્ઞમાનના તેવા સંસ્કારને લીધે ફળ મળે છે. યજ્ઞમાન હયાને લીધે પશુને પણ ફળ મળે એવા સંકલ્પક્રમ યદ્ય પોતાને માટે ફળની ઇચ્છા કરે છે. એકલામટિન કહ્યું કે “ પોતાને તથા પશુને ઉત્તમ ગતિએ પહોંચાડે છે ” એટલે યજ્ઞમાનના વ્યાપારથીજ પશુને પણ ફળની પ્રાપ્તિ યાય છે.

અવેદવિહિત હિંસા આપત્તિમાં પણ નહિ કરવાની સલામણુ દે છે—

एहे गुराचरण्ये वा निचसन्नातमवान् द्विजः ॥

નાવેદવિહિતાં હિંસામાપદ્યપિ સમાચરેત્ ॥ ૪૩ ॥

ગૃહમાં, ગુરૂને ત્યાં અથવા વનમાં વસતા ઉત્તમ આત્મકરણવાળા દ્વિજે આપત્તિના સમયમાં પણ અવેદવિહિત હિંસા કરવી નહિ. ૪૩.

ગૃહમાં વસતા એટલે ગૃહસ્થાશ્રમવાળા ગુરૂને ત્યાં વસતા એટલે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ-
વાળા તથા વનમાં વસતા એટલે વનપ્રસ્થાશ્રમવાળા ઉત્તમ અતઃ કરણવાળા અર્થાત્
વિવેક તથા દયા વગેરે સદ્ગુણોથી યુક્ત અતઃ કરણવાળા દ્વિતે આપત્તિમાં પણ
અવેદ વિદિત દિ સા કરીજ નહિ

વેદવિદિત દિ સા હિંસાજ ગણાતી નથી એમ જણાવેછે—

યા વેદવિહિતા હિંસા નિયતાસ્મિશ્વરાચરે ॥

અહિંસામેવ તાં વિદ્યાદ્દેવાદ્દર્મો હિ નિર્વર્મો ॥ ૪૪ ॥

ગ્યારજન ગમા મક આ જગતમાં વેદવિદિત હોવાને લીધે એ દિ સા
નિયતપણાથી યાયછે તેને અહિંસાજ જણાવી કાઢ્યું કે ધર્મ વેદથીજ
પ્રકાશિત થયો છે ૪૪

સ્થાવરજ ગમાત્મ- આ જગતની અદર મૂર્ખવિશેષમાં, જેમાં અને
લાજાઈ-માં નિયત કરવામાં આવેલી વેદોક્ત દિ સા અહિંસાજ છે એમ જણવું.
કારણ કે તેમાં દિ સાથી થતો હોય ઉત્પન્ન થતો નથી વંદિત દિ સાનેપણ દિ સા રૂપ
સિદ્ધ કરવાને આગ્રહ અનુમાન કરવામાં આવેછે કે “વક્ત્રમાં શાસ્ત્રોક્તવિધિથી
સંસ્કારયુક્ત થયેલ પશુની દિ સા પણ અધર્મરૂપ છે કારણ કે તે પણ પ્રાણીની
દિ સા છે જેમ બ્રાહ્મણની દિ સા અધર્મરૂપ છે તેમ ” પણ એ અનુમાન આ
વિષયમાં થાથી સમ્પૂર્ણ નથી કેમકે તેણે અનુમાન રવા જતા ધર્માવર્મના ઉપજીવ્ય
શાસ્ત્રનો એટલે જેના આશ્રયથી ધર્માધર્મની વ્યવસ્થા યાયછે એવા વેદશાસ્ત્રનો બાધ
થઈ જાય છે અને અનુમાનમાં દુષ્કાંતરૂપે રેખાડેલી બ્રાહ્મણની દિ સા અધર્મરૂપ
હોવામાં શાસ્ત્રવચનનોજ આધાર છે અને એ શાસ્ત્રનોજ ન્યાયે બાધ થાય ત્યારે એ
શાસ્ત્રવચન બ્રાહ્મણની દિ સાને પણ અધર્મરૂપ બનાવી કાઢી શકે? વળી જેમાં બીજી
પ્રમાણ નથી એવા ધર્મ વેદથીજ સંપૂર્ણ પ્રકાશ પામેગે છે માટે વેદ જેને અધર્મરૂપ
ન ગણે તેને અનુમાનાદિ પણ અધર્મરૂપ કહાવી શકે નહીં વળી વેદવિદિત જે પ્રાણી
વધે છે તે સ્થાવરજ ગમાત્મજગતમાં અનાદિ છે અને તત્કાલિ સંધોમાં જે પ્રાણીવધ
કહેનો છે તે આનુકૂળ છે માટે વેદોક્ત દિ સા પારતોક્તિ પ્રત્યક્ષતા અભાવથી અહિં-
સાજ છે દિ સાને અહિંસા કહેલી છે તે કાયથી કહેલી છે પણ સ્વરૂપથી કહેલી નથી
દિ સાના સ્વરૂપમાં એ એ નથી તો પછી કાર્યમાં ભેદ કેમ થાય? એ સંકાપ્ત
સમાધાન એ છે કે આ ધર્મ છે અને આ અધર્મ છે એ વ્યવસ્થા વેદથીજ થયેલી છે
બીજી ગાણે તો મોડેય હોવાથી એ વ્યવસ્થામાં સત પ્રમાણરૂપ નથી અને વેદ
તો એ વ્યવસ્થામાં સત પ્રમાણરૂપ હોઈ અશ્વયુજનો હેતુ છે વળી ખરી રીતે બન્ને
દિ સાના સ્વરૂપમાં અભેદ છે એમ પણ નથી કારણ કે એ વ્યવસ્થાને માટે છે અને બીજી

પુરૂષના સ્વાદ માટે છે તેથી અભિપ્રાયના બેદને લીધે સ્વરૂપમાં પણ બેદ છે વળી દિ'સાથી અમર્યાં થાય છે એમાં એમ વેદવાક્ય પ્રમાણ છે તેમ યજ્ઞમાં દિ'સાથી ધર્મ થાય છે એમાં પણ વેદવાક્યજ પ્રમાણ છે માટે વૈદિકી દિ સા દિ'સારૂપ નથી

પોતાને માટેજ દિ'સા કરનાર પુરૂષ ક્યાંય પણ સુખી થતો નથી એમ કહે છે—

योहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ॥

स जीवंश्च मृतश्चैव न कचित्सुखमेधते. ॥ ૪૫ ॥

જે પુરૂષ પોતાને સુખ થવાની ઇચ્છાથી મરતો પણ દિ મા નહી કરનાર પ્રાણીઓને મારે છે તે જીવતા કે મરણ પછી પણ ક્યાંય સુખી થતો નથી ૪૫.

સાત્ત્વને બાજુ ૧૨ મૂકી પોતાના સ્વાદને ખાતર મનસરખા નિરપરાધ દયાપાત્ર પ્રાણીઓની દિ મા કરનાર પુરૂષ જીવતા એટલે આ લોકમાં અને મરણ પછી એટલે પરલોકમાં ક્યાંય સુખી થઈ શકતો નથી

દિ'સા વગેરેથી દૂર રહેનારું કલ્યાણ દર્શાવે છે—

यो बन्धनबधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति ॥

स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ૪૬ ॥

જે પુરૂષ પ્રાણીઓને બંધન અને મારણના ક્લેશ કરવા ઇચ્છતો નથી તે, સર્વ પ્રાણીઓના કલ્યાણની ઇચ્છાવાળો હોવાથી અત્યંત સુખ પામે છે. ૪૬

પ્રાણીઓને બંધનથી કે વધથી મુક્તિ કરેશ નહિ દેવાના વિચારવાળો એટલે સર્વનું સાર ઇચ્છનારો પુરૂષ અત્યંત સાતિસુખ પામે છે

પુરૂષ અહિંસાના પ્રભાવથી મિદ્ધમંકલપવાળો પણ થાય છે એમ દેખાડે છે—

यद्ध्ययति यत्કुरुते धृतिं वध्नाति यत्र च ॥

तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥ ૪૭ ॥

જે પુરૂષ કાષ્ઠપણ પ્રાણીની દિ સા કરતો નથી તે, જે વસ્તુનું ધ્યાન કરે, જે દર્મ કરે અને જેમાં ધાગણા આપે તેને યત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૭

જે પુરુષ દસમશક આદિ કોઇ પણ પ્રાણીને મારતો નથી તે પુરુષ જે ધર્મઆદિનું ધ્યાન કરે, સર્વ કન્યાઓના સાધનરૂપ જે કર્મ કરે અને પરમાર્થ વગેરે જે વિષયમા ધારણા બાધે તે સઘળુ તેને અહિંસાના પ્રભાવથી ચતનવિના અર્થાત્ કોઇપણ પ્રવારના સારીરિક કે માનસિક ક્રોધ વગરજ સિદ્ધ થાય છે .

માંસભક્ષણના પ્રસંગથી હિંસાના ગુણો તથા દાવો કહીને ફરીથી પ્રકરણોપાત્ત માંસભક્ષણના વિષયમાંજ તેના ત્યાગની ભલામણ દે છે અથવા હિંસા કરીને માંસ ભક્ષણમાં ભક્ષણદોષ તથા હિંસાદોષ એ બન્ને દેખાડવામાં આવ્યા અને હવે પોતે હિંસા ન કરે પણ બીજે ક્યાંયથી માંસ મેળવી ન તેનું ભક્ષણ કરે તો તેમાં પણ ભક્ષણદોષની સાથે હિંસાના દોષ પણ લાગે છે એમ દર્શાવે છે—

નાકૃત્વા પ્રાણિનાં હિંસાં માંસમુરપયતે કચિત્ ॥

ન ચ પ્રાણિવધઃ સ્વર્ગ્યસ્તસ્માન્માંસં વિવર્જયેત્ ॥૪૮॥

કોઇ પણ મધ્યગે અથવા ૧૦૪ પણ ગળે પ્રાણીઓની હિંસા કર્યા વગર માંસ ઉત્પત્ત થતુ નથી અને પ્રાણીનો વધ સ્વર્ગ દેનારો નથી માટે માંસનો ત્યાગ કરવો ૪૮

પ્રાણીઓનો વધ સ્વર્ગ દેનારો નથી એટલુજ નહિ પણ તેથી ઉપગ નરમાદિ અને આપનાર છે

માંસ ભક્ષણની બધીરીતે ત્યાગ્યતા બહાવે છે.—

સમુત્પત્તિં ચ માંસસ્ય વધવન્ધૌ ચ દેહિનામ્ ॥

પ્રસમીક્ષ્ય નિવર્તેત સર્વમાંસસ્ય ભક્ષણાત્ ॥ ૪૯ ॥

મામની ઉત્પત્તિ ઉપર દૃષ્ટિ કરીને તેમજ પ્રાણીઓનુ મધન તથા મગ્ધુ બેદનને સઘળા માંસ ભક્ષણથી નિરૂત્ત થતુ ૪૯

પુરુષનુ વીર્ય નષ્ટાક્રીનુ રૂધીર એ બન્નેમાંથી વિચાર કરતા બુદ્ધિપ્રેસા થાય એવીરીતે મામનીઉત્પત્તિ થાય છે એમ જાણીને તથા પ્રાણીઓની બધન સમયે તથા મરણ સમયે થતી મયજનન જુમાજૂમ વગેરે સાક્ષી તેમજ તેરખતની તેની આખો વગેરીની સ્થિતિ બેદનને સાક્ષાત્ત માંસ ભક્ષણથી પણ પાણુ હડતુ બેદન એ તો પછી સાક્ષમા નડેલ દોષ એવા માંસ ભક્ષણથી તો અવર નિરૂત્ત થતુ બેદન એ.

અવિહિત માંસ ભક્ષણથી નિવૃત્તિ પામનાર પુરુષને દૃષ્ટાન્ત
પણ થાય છે એ વાતને સ્પષ્ટરીતે સમજાવે છે. —

ન ભક્ષયાતિ યો માંસં વિધિં હિત્વા પિશાચવત્ ॥
સ લોકે પ્રિયતાં યાતિ વ્યાધિમિશ્ર ન પીડ્યતે ॥૫૦॥

જે પુરુષ વિધિનો ત્યાગ કરી પિશાચની પેઠે માંસ ભક્ષણ કરતો નથી તે,
લોકમાં પ્રિયપણને પામે છે અને વ્યાધિઓથી પીડાતો નથી ૫૦.

જેઓ પિશાચની પેઠે વિવિધગર માંસ ભક્ષણ નથી કરતા તેઓ સર્વને પ્રિય
થાય છે અને રોગના પણ ભોગ બનતા નથી આથી એમ જણાવ્યું કે અવિધિથી
ખાવામાં આવતા માંસથી લોકોની અપ્રીતિ થાય છે તથા રોગો પણ લાગુ પડે છે

પશુઘાતરૂપ પાપ એવું મોહાહુ છે કે જે તેમાં નજીકનો કે દૂરનો
ભાગ લેનાર આઠ પુરુષોને ધોતાના સપાટામાં લે છે એમ જણાવે છે—

અનુમન્તા વિશસિતા નિહન્તા ક્રયવિક્રયી ॥
સંસ્કર્તા ચોપહર્તા ચ શ્વાદકથેતિ ઘાતકાઃ ॥ ૫૧ ॥

અનુમતિ આપનાર, અવયવોનો વિભાગ કરનાર, માગનાર, ખરીદનાર,
વેચનાર, રાધનાર, ખરીદનાર, અને ભક્ષણ કરનાર એ સઘળા ઘાતક
ગણાય છે ૫૧

કોઈ પ્રાણીનો વધ થતો હોય તેમાં આ નામ હીન થાય છે એમ અનુમતિ આપ-
નાર, ખીલતો મારી નાખ્યા પછી પ્રાણીના અંગોને રાશીથી છૂટા પાડનાર પ્રાણીનો
વધ કરનાર, માંસ ખરીદ કરનાર, માંસ વેચનાર, માંસ રાધનાર, માંસ ખીરસનાર,
અને માંસનું ભક્ષણ કરનાર, એ બધા લોકો ઘાતક ગણાય છે ભક્ષણ, જીરવનાર તથા
વિક્રય કરનાર વગેરે લોકો દિ સા નદિ કરનાર છતાં તેઓમાં દિ સા કરનારનો જે
અંશ યારોપ કરેલો છે તે તેઓની નિદા સૂચવવા માટે પણ ખરી રીતે તેઓ ઘાતક
નથી લૌકિક વધક્રિયા કે જેમાંથી પ્રાણલાભરૂપ ફળ થાય છે તેનો કર્તાતો એક ઘાતક છે
તથા “ -તા હોય તે સ્વત્ર્ય જ હોય છે ” એ વિશેષ સાક્ષ્યથી પણ, પ્રાણીઓના
પ્રાણનું દરણ કરે તેજ દિ સા કરનાર કહેવાય છે કથનિક વગેરે ક્રિયાઓ વધ
ક્રિયાથી ભૂની જ છે અહીં એવી રીતે થાય કે આ રહોડમાં અનુમતિ આપનાર તથા
કથનિક વગેરે કરનારને પણ ઘાતક ગણાય છે માટે તે સઘળાઓને સ્વત્ર્ય ત્રણે
સુખ્યવૃત્તિથી ઘાતક ગણવા જોઈએ પણ આ સંગ્રહ સમાધાન એ છે કે આ રાશી

ધર્માધર્મના નિચારમા પ્રમાણભૂત છે પણ અમુ- સમ્પન્નો અમુ- અર્થસાધે સબધ કરવો એ વિષયમા તો જમવાનું પાણિનિ મુનિનુજ સામ્ય પ્રમાણભૂત છે મનુઆ આચાર્યો તો લોચપ્રસિદ્ધ પદાર્થોથી જ્યવદાર કરી છે પણ સમ્પદાર્થના સબધવિશે વિચાર કરવા ખેડેલા નથી વળી તેઓ સમ્પદોના પ્રયોજના છે પણ તેઓના રમતો નથી તેમજ તેઓએ જોણપ્રયોજનથી અર્થવાચપણને લીધે બીજાઓને ધાતપણ કહેલું છે એમ ગણી શકાય છે કેટલાએક કહેતે કે જો માસનો બક્ષક મોઢપણ ન હોય તો દિસ પણ ન હોય જારણ કે બક્ષકની પ્રેરણાને લીધેજ દિસક દિસા કરી, અને જે પ્રયોજક હોય તે પણ નાં નહેવાય છે તેથી બક્ષકને જોણ નહિ પણ મુખ્ય ધાત પાણજ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી જે ધાતકને પ્રાપ્તિ છે તેજ બક્ષકે પણ કરતુ જોઈએ પણ તેમ નથી પ્રયોજકને કદીપણ મુખ્યકર્તાની સાથે ગણી શકાય નહિ દિસક જે મુખ્ય કર્તા છે તે પોતાની આજીવિમામટ માસનો વિકલ્પ કરી વીરો એમ ધારીને તેમા પ્રવર્તે છે પણ બક્ષકની પ્રેરણાથી પ્રવર્તતો નથી માટે બક્ષ- તેમા પ્રયોજ- પણ નથી મરણથી ત્રાસ પામતા પશુને પરવશ કરવો તથા ખગ વગેરે સાધનો કે જેનાચિના દિસા થાય નહિ તે તેની પાસે દાન કરવા વગેરે કામ કરનાર હોય તેજ પ્રયોજક કહેરાય અહીં એવી પણ સમજાવવામા આવે છે કે દિસક બંદે સ્વાધમાટે પ્રવૃત્તિ કરે છે તો પણ જો માસના બક્ષક ન હોય તો તે દિસા સા માટે નરે? જોમાસના બક્ષક હોય તોજ તેઓ દિસા કરે છે અને તેની દિસા સફળ થાય છે અને ફળ છે તે પ્રયોજક છે તથા એકજ માસ બક્ષકને આધીન છે એમ પરપરાથી જોતા બક્ષક પ્રયોજ થાય છે આ રીકાતુ સમાધાન એ છે કે જો એમ પરપરાથી માનીએ તો અતઃકરણમા દ્વેષ વત્પત્ત થયાતિવાય દિસા થતીનથી અને જેની દિસા કરવાની હોય તેને જોવાથી દ્વેષ વત્પત્ત થાય છે તેથી પરપરા તપાસતા જોના વધ થાય છે તેજ પ્રયોજક થયો અને તેને પણ દિસકની પક્ષિમા મૂકવો જોઈએ વળી બક્ષકદાતાના પાપમાથી મુક્ત થવામાટે સર્વસ્વનુ દાન કરતુ એમ કહેલું છે તોદાનમા પાતક પ્રયોજક થશે એટલે તેદાનનો પ્રતિમદ કરનારને પ્રત્યવાય લાગે છે પણ પરપરાનો વિચાર કરીશુ તો દાતા વગર પ્રતિમદ કરનારનો સબધ નથી તેથી દાતાને પ્રયોજક ગણી પ્રતિમદ કરનારને જેમ પ્રત્યવાય વાગે તેમ દાતાને પણ પ્રત્યવાય લાગે એમ ગણતુ પડશે વળી કોઈ રૂપવતી સ્ત્રીને જોઈને કામાતુર થયેલા રાગી પુરુષે અત્યંત ઇચ્છા બતાવ્યા બતા પણ પોતાના શીવનુ સરક્ષણ કરનારી તે સ્ત્રી પરપુરુષને રાગોત્પત્તિ કરનાર દોવાથી પ્રયોજક થવાને બીજે પરપરાથી અવર્મમા પણ પ્રયોજક થઈ પ્રત્યવાયવાળી ગણશે માટે પરપરા સબધથી પ્રયોજનનુ લક્ષણ કરતુ તે યોગ્ય નથી અદિતો દિસક અને બક્ષક બન્ને સ્વાર્થ માટે પ્રવૃત્ત થઈ નહાશ્ચ એટલે જેની પાસે રથ હોય પણ ઘોડા નાસ પાગરા હોય તે પુરુષ તથા દગ્ધરથ એટલે જેની પાસે ઘોડા

હોય પણ રથ બળી ગયો હોય તે પુરુષની પેઠે એક બીજાના ઉપકારનો અતુલક કરનાર છે પણ તેઓમાં કોઈ કોઈનો પ્રયોજક નથી.

રાગથી માંસ ભક્ષણ કરવું એ મોટું પાપ છે એમ જણાવે છે.—

સ્વમાંસં પરમાંસેન યો વર્દ્ધયિતુમિચ્છતિ ॥

અનભ્યર્ચ્ય પિતૃન્દેવાંસ્તતોઽન્યો નાસ્ત્યપુણ્યકૃત્ ૫૨

જે પુરુષ પિતૃઓનું તથા દેવોનું અર્ચન કર્યાવગર પરબ્રાણીના માંસથી પોતાનું માંસ વધારવા ઇચ્છે છે તેથી બીજાને કે.ઈ અધિક પાપ કરનાર નથી. ૫૨.

સ્વાર્થ સરખા હલકા હૃદયથી દિંસા કરવાનું અધિક પાપ છે એમ આથી જણાવ્યું છે.

હવે નિયત નહિ તેમજ પ્રસિદ્ધ નહિ એવા માંસ ભક્ષણથી નિવૃત્તિ કરવી તે ધર્મભાટે થાય છે એ વિષય દેખાડવાને કહે છે—
વર્ષે વર્ષેશ્વમેધેન યો યજેત શતં સમાઃ ॥

માંસાનિ ચ ન खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ ૫૩ ॥

જે પુરુષ સોલપં પર્યં પ્રત્યેક વર્ષે અશ્વમેધ યજ કરે અને જે પુરુષ માંસ ભક્ષણ ન કરે તે બન્નેને પુણ્યનું ફળ સમાન થાય છે. ૫૩.

અશ્વમેધનું ફળ જે મોટોટા પ્રયાસથી તથા ધનવ્યયથી સાધ્ય છે તેની તુલ્યતા માંસભક્ષણની નિવૃત્તિના ફળ ને થયે છે કારણકે માંસભક્ષણનો સંયમ પણ અતિ કઠિન છે અને એટલા માટેજ આમ પણ કહ્યું છે કે સદા યજતિ યજ્ઞેન મદા દાનાનિ યચ્છતિ સ તપસ્વી સદા વિપ્રો યથ માસ વિવર્જયેન્ ॥ એટલે જે બ્રાહ્મણ માંસનો ત્યાગ કરે છે તે દમ્ભેશાં યજ્ઞા કરે છે, દમ્ભેશાં દાન દે છે અને દમ્ભેશાં તપ કરે છે એમ સમજવું.

માંસત્યાગના ફળનો ઉત્કર્ષ પ્રકાશંતરવી દેખાડે છે—

ફલમૂલાશનેર્મધ્યૈર્મુન્યન્નાનાં ચ ભોજનૈઃ ॥

ન તત્ફલમવાપ્નોતિ યન્માંસપરિવર્જનાત્ ॥ ૫૪ ॥

માંમનો ત્યાગ કરવાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેફળ, ફળ, મળ અને પવિત્ર મુન્યન્નાનાં ભોજનથી ફળ થતું નથી. ૫૪.

આ શ્લોક કૃષ્ણભૂવાદિના બોજનની નિવૃત્તતા દેખાડવા માટે નથી પણ માંસભક્ષણની ઉત્કૃષ્ટતા દેખાડવામાટે ॥

નાનથી, સામો વગેરે મુન્યન્ત કહેવાયછે.

માંસભક્ષણનું અનિષ્ટ ફળ દેખાડવામાટે માંસ શબ્દનો અર્થ કહેછે—

માં સ મક્ષયિતામુત્ર यस્ય માંસમિહાદ્મ્યહમ્ ॥

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ૫૫ ॥

આ શ્લોકમાં મું જે પ્રાણીના માંસનું ભક્ષણ કર્યું છે તે પ્રાણી પરશોકમાં માંસ ભક્ષણ કરતો એવી રીતે વિદ્વાનો માંસનું માંસપણું કહેછે ૫૫

માં એટલે મને અને મ એટલે તે પરશોકમાં ભક્ષણ કરતો કે જેનું માંસ હું અહીં ખાઈશું આવી રીતે માંસ શબ્દમાં જે અક્ષરો છે તેઓને છૂટા પાડવાથી અર્થ નિકળે છે અને એવા અર્થના વાચકજ તે જીવલું રૂપ એ શબ્દો બેળા થવાથી માંસ એ એ શબ્દ થયો છે એમ વિદ્વાનો કહેછે. માટે માંસનું ભક્ષણ કરનારે માંસ શબ્દનો આ અર્થ ધ્યાનપર લેવો જોઈએ કે જેથી પરશોકમાં થનારી મનિ 'યાનમાં આરે

વિહિતમાંસભક્ષણાદિમાં જો કે ગાંધે દોષ ગણેલો નથી તોપણ તેથી નિવૃત્ત થવું તે પરમ કલ્યાણરૂપ બોહોમાં ફળને આપનાર છે એમ જણાવે—

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ॥

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ૫૬ ॥

વિદિત માંસભક્ષણમાં દોષ નથી, મદ્યમાં દોષ નથી અને મૈથુનમાં પણ દોષ નથી કાણુ ૫ પ્રાણીઓની એ રસાભાવિક પ્રગ્નિ છે પણ તેથી નિવૃત્ત થવું એ મોહોદુ ફળ આપનાર છે ૫૬

ઉપરૂત માંસભક્ષણમાં દોષ નથી તેમ સૌત્રામણીમાં અધ્યાપાનમાં દોષ નથી અને ધર્મપાનીમાં વિહિત સમયે સત્તિમાં પણ દોષ નથી એમ જો કે છે તોપણ તેઓથી નિવૃત્ત થવાય તો પરમ-કલ્યાણરૂપ તેનું મોહોદુ ફળ થાયછે. જેમાં પ્રાણીઓની રસાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે તેમાંથી તેઓને સંતોષો એકાંત

અટકાવી રાકાતાં નથી તેથી સાચે અમુક અમુક પ્રસંગે છૂટ આપી છેવટ જાણાયું છે કે નો સર્વાંગે અટકી રાકાય તો તેથી પરમ કલ્યાણ છે. 'આમ' હોવાથી આ શ્રેણીનો અર્થ આવીરીતે પણ કરવામાં આવે છે કે જિવિપ્રાપ્ત માંસભક્ષણમાં પશુ અદોષ નથી એટલે દોષ છે તેમ મધ્યપાનમાં પણ અદોષ નથી પણ દોષ છે અને મૈથુનમાં પણ અદોષ નથી પણ દોષ છે. કારણ કે એ તો પ્રાણીઓની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે. મારે તેઓથી નિરત થવામાં આવે તો 'મોહોટું' કળ મળે છે. યમસ્મૃતિમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે મર્વવામિવ માંસાના મહાન્દોષસ્તુ મક્ષણે । નિવર્તને મહત્પુણ્યમિતિ ગ્રાહ પિતામહઃ ॥ એટલે તમામ ભતનાં માંસના ભક્ષણમાં મોહોટો દોષ છે અને તેથી દૂર રહેવામાં મોહોટું પુણ્ય છે એમ બ્રહ્માએ કહેલું છે. મહાભારતમાં પણ કહ્યું છે કે મક્ષણસ્ય મહાન્દોષો નિવૃત્ત્યા પુણ્યમુચ્યતે ॥ એટલે માંસના ભક્ષણનો મોહોટો દોષ છે. પણ તેની નિવૃત્તિથી પુણ્ય કહેલું છે.

માંસપ્રકરણની સમાપ્તિ થતાં હવે પ્રેતશુદ્ધિવગેરેના પ્રકરણનો ઉપક્રમ કરે છે—

પ્રેતશુદ્ધિં પ્રવક્ષ્યામિ દ્રવ્યશુદ્ધિં તથૈવ ચ ॥

ચતુર્ણામપિ વર્ણનાં યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥ ૫૭ ॥

આરે વર્ણોમાટે મરણ પામેલ મનુષ્યના વિષયમાં કરવામાં આવતી શુદ્ધિ તથા પદાર્થોની શુદ્ધિ યથાર્થ રીતિથી અનુક્રમપૂર્વક કહીશ. ૫૭.

બ્રાહ્મણવગેરે આરે વર્ણોમાટે મરણ પામેલ મનુષ્યના સંબંધીઓને કરવાની શુદ્ધિ યથાર્થરીતિથી એટલે બરાબર અને અનુક્રમથી એટલે બ્રાહ્મણાદિકને કેટલા કેટલા દિવસનું આરોચ લાગે એ સંવણું કમચાર હું તમોને કહીશ. આવીજરીતે સુવર્ણાદિક દ્રવ્યોની શુદ્ધિ પણ કહીશ.

શુદ્ધિ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેમાં શુદ્ધિને પ્રથમ અશુદ્ધિની અપેક્ષા હોવાથી પ્રેતશુદ્ધિના પ્રકરણમાં અશુદ્ધિનું નિરૂપણ કરે છે—

દન્તજાતેઽનુજાતે ચ કૃતચૂડે ચ સંસ્થિતે ॥

અશુદ્ધા વાન્ધવાઃ સર્વે સૂતકે ચ તથોચ્યતે ॥ ૫૮ ॥

જેને દાંત આવેલા હોય, દાંત આવેલા ન હોય, ચાંદસંસ્કાર થયેલ હોય અને ઉપનયન સંસ્કાર થયો હોય એ ચારે પ્રકારના બાળકો મરણ પામે ત્યારે સર્વ બાંધવો અશુદ્ધ થાય છે અને જન્મમૃત્યુમાં પણ તેઓ અશુદ્ધ કહેવાય છે. ૫૮.

લોકમાં જે કે ઉપનયનસંસ્કાર પામેલ બાળકનું મદન નથી કર્યું તોપણ બીજાઓમાં જે અગ્નિયના બળથી એ મદન થઈ શકે છે સપિડ તથા સમાનોદક જેઓનાં લક્ષણ દ્વેષથી તરતમાં કહેવામાં આવશે તેઓ બાંધવ ગણાય છે.

મૃતશૌચવિધે કહે છે—

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ॥

अर्वाक् संचयनादस्थनां त्र्यहमेकाहमेव वा ॥ ५९ ॥

સપિડ બાંધવોને મન્નન આશીર્વાદ દશ અટોગતનું લાગે છે અથવા અત્થિમંથય પહેલાં એટલે ચાર અહોરાત્રનું, તથા અટોગતનું અથવા એક અહોરાત્રનું લાગે છે ૫૯

સાત પુરૂષ પવિત્ર સપિડપણ કહેવાય છે સપિડોને સજસંબધી આશીર્વાદ દશ અહોરાત્ર કહે છે આ વિષય બ્રાહ્મણ્વર્ણમરિજ છે કારણ કે આગમપર “શુષ્વેદિપ્રો દશાદિન । એટલે બ્રાહ્મણ દશદિવસે શુદ્ધ થાય છે ” એમ કહેશે તેથી દશદિવસનું આશીર્વાદ બ્રાહ્મણ્વર્ણમરિજ કે અત્થિમંથય એટલે દિવસે કરવો એમ વિષ્ણુપુરાણમાં કહેવ હોવાથી અહીં અત્થિમંથય પહેલાં એમ કહ્યું એટલે ચાર અહોરાત્ર લીધેલ છે દશ અહોરાત્ર, ચાર અહોરાત્ર, તથા અહોરાત્ર અને એક અહોરાત્ર એમ આશીર્વાદવાના ચાર વિકલ્પ કરતા તેની જવરૂપ આ પ્રમાણે ૧૧ કે બ્રાહ્મણ શ્રોતાગ્રી તથા વેદાધ્યયનથી યુક્ત હોય તે, એ અહોરાત્ર સૂતક પાળવાથી શુદ્ધ થાય છે ઉપરના જે શુદ્ધિમાથી જેનામાં એક ગુણ હોય તે ત્રણ અહોરાત્ર સૂતક પાળવાથી શુદ્ધ થાય છે, જે માત્ર સમાર્પણ એટલે આવસથવાળો હોય તે ચાર અહોરાત્ર સૂતક પાળવાથી શુદ્ધ થાય છે અને જેનામાં ઉપરનો કાઇપણ ગુણ ન હોય તેને દશ અહોરાત્રનું સૂતક લાગે છે કાઇ એમ પણ કહે છે કે જે બ્રાહ્મણ પોતાનેમરિજ વિહિત હોય કમો કરી આલ્પિકા ચલાવતો હોય તેને દશ દિવસનું, તથા કમોથી આલ્પિકા-

અશ્વાવતો હોય તેને ચાર દિવસનું જે-મોંથી આછવિઙ્ગ ચલાવતો હોય તેને ત્રણ દિવસનું અને એ કર્મથી આછવિઙ્ગ ચલાવતો હોય તેને એક દિવસનું આશીર્વાદ લાગે છે.

ઉપનના શ્લોકમાં સપિંડ બાંધવોને આશીર્વાદનો અવધિ કહ્યો છે તો કેટલી પેઢીસુધી બાંધવો સપિંડ કહેવાય તે જણાવે છે અને તેની સાથે સમાનોદક પણ ક્યાં સુધી ગણાય તે જણાવે છે—

સપિણ્ડતા તુ પુરુષે સત્તમે વિનિવર્ત્તતે ॥

સમાનોદકભાવસ્તુ જન્મનામ્નોરવેદને ॥ ૬૦ ॥

સપિંડપણુ આનમા પુ પમા નિગતિ પામે છે અને સમાનોદકપણુ તો જન્મ તથા નામ જાણનામા આવે નહિ ત્યારે નિગતિ પામે છે ૬૦

જે પુરુષના ઉદ્દેશથી નિરૂપણ દર્શાવે હોય તે પુરુષના પિતા તથા પિતામહ વગેરે ૭ પુરુષોનો અતિક્રમ કરી સાતમો પુરુષ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સપિંડપણુ નિવૃત્ત થાય છે પિંડના સંબંધને લીધે સપિંડપણુ હોવાનું એટલે કે પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એ જણને પિંડના કારણમા આવે છે અને પ્રપિતામહના પિતા વગેરે ત્રણ પુરુષોને પિંડનેનો ભાગ દેવામા આવે છે એ ૭ પુરુષોનો પૂર્વજ ૪ સાતમો પુરુષ છે તેને પિંડનો કે પિંડરૂપનો પણ સંબંધ નથી તેથી તે સપિંડ કહેવાય નહિ જે પુરુષના એ ૭ પુરુષો સપિંડ કહેવાય છે તે પુરુષ પોતે પણ એ ૭ પુરુષોનો સપિંડ કહેવાય છે તરણ કે તે પિંડનો હાતા છે આ પ્રમાણે આ સાતપૈરાશી સપિંડતા કહેવાય છે મત્સ્યપુરાણમા લુ છે કે ક્લેવમાનશ્વતુષાથા પિત્રાણાં પિણ્ડમાગિન ॥ પિણ્ડદ સત્તમસ્તવા સાપિણ્ડય સાત્તપૌરુષમ્ ॥ એટલે વહ પ્રપિતામહથી આરંભી ત્રણ પુરુષો લેખભાગી છે, પિતાનોરે ત્રણ પુરુષો પિત્રભાગી છે અને એ ૭ પુરુષોને પિંડ આપનારો સાતમો પુરુષ એનીગતે સાતપૈરાશી સાપિંડય કહેવાય છે આ સપિંડપણુ સંગ્રોતમાજ સમજવાનું છે એટલામાટેજ નામનુશ્રુતિમા હે છે કે સપિણ્ડતા તુ સવયા ગોત્રત સાત્તપૌરુષી ॥ એટલે એ ગોત્રમા થયેલા પુરુષોને સાતપૈરાશી સપિંડતા યાય છે આથી માતામહનોરેની સાથે પિંડનો સંબંધ હોવાનુંતા એ ગોત્ર ન હોવાને નીચે સપિંડપણુ થતું નથી સમાનોદક પણ તો આપણા ડુળમા અમુક નામવાળો પુરુષ થયો હોય એમ જન્મ તથા નામનું જ્ઞાન હોય ત્યાંસુધી રહે છે અને જન્મ તથા નામનું જ્ઞાન ન રહે ત્યારે સમાનોદક પણ નિવૃત્ત થાય છે

મૃતાશૌચની પેઠે સપિંડોએ જનનાશૌચ પણ પાળવું જોઈએ એમ મૃત્યુના કહેણે—

યથેદં શાવમાશૌચં સપિણ્ડેષુ વિધીયતે ॥

जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणं शुद्धिमिच्छताम् ॥ ६१ ॥

જે પ્રમાણે શાવસ મધી આશૌચ સપિંડ યોગેમા પાળવામા આવેછે તે પ્રમાણે સમ્યક્ પ્રકારે શુદ્ધિની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ જન્મના સંબંધમા પણ આશૌચ પાળવાનું છે ૬૧

જે પ્રમાણે મરણના વિષયમા દસ અદોરાત્રવગેરે પમેા પાંડુર્મોદિક વૃત્તિની અપેક્ષાથી તથા સ્વા યાચની અપતામહતાની અપેક્ષાથી વ્યવસ્થિત કરેલા છે તે પ્રમાણે સપિંડોમા જન્મવિરે આશૌચની વ્યવસ્થા સમજવી બન્ને પ્રકારના આશૌચમા યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય વગેરે થઈ શકતા નથી કહ્યું છે કે ઉમયત્ર દશાહાનિ કુલ્સ્યાત્ર ન મુજ્યતે । દાન પ્રતિપ્રહો યજ્ઞ સ્વાધ્યાયગ્રનિવર્તતે ॥ એટલે બન્ને પ્રકારના આશૌચમા તે આશૌચવાળા કુળનું અજ દસ દિવસ-ચૂધી ખાઈ શકતું નથી તેમ આશૌચવાળાથી દાન પ્રતિપ્રહ યજ્ઞ અને સ્વા યાગપણ થઈ શકતો નથી જો કે બહો દસ દિવસ હેવા છે પણ તે આશૌચ માળના ઉપનક્ષણરૂપ હોવાથી જેને જેટલા દિવસનું આશૌચ લાગતું હોય તેટલા દિવસ મળવા

બન્ને આશૌચમાં અસ્પૃશ્યતાનો ફરક જણાવેછે—

सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ॥

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ ६२ ॥

મરણ સંબંધી આશૌચ સંબંધી સપિંડોને સમાન છે પણ જન્મ સંબંધી અસ્પૃશ્યપણુ તો માતા તથા પિતાનેજ લાગેછે તેમા પણ જન્મ સંબંધી વિશેષ અસ્પૃશ્યપણુ માતાને નાગેછે અને પિતાતો ગ્નાન કરવાથી પતિત્ર થાય છે ૬૨.

મરણ સંબંધી અસ્પૃશ્ય વક્ષણુ આશૌચ સંબંધી સપિંડોને સમાન લાગેછે અને જન્મસંબંધી આશૌચ તો માતાપિતાનેજ લાગેછે તેમા આ પ્રમાણે વિશેષ છે કે જન્મસંબંધી અસ્પૃશ્યપણુ દસરાત્રિચૂધી માતાનેજ રહેછે અને પિતા તો સ્નાન કરવાથી તરત સ્વચ્છ કરવા યોગ્ય થાય છે આ વિષે સર્વત-

મુનિએ સ્પર્શરીતે જણાવેલું છે કે જાતે પુત્રે પિતુઃ સ્નાનં સર્વેલં તુ વિધાયતે । માતા શુદ્ધેદશદેન સ્નાનાતુ સ્પર્શનં પિતુઃ ॥ એટલે પુત્રનો જન્મ થાય ત્યારે પિતાએ વસ્ત્રસહિત સ્નાન કરવું. દશ દિવસ થાય એટલે માતા શુદ્ધ થાય છે. અને પિતા તે સ્નાન કરે એટલે તેનો સ્પર્શ થઈ શકે છે અર્થાત્ તે તે સ્નાન-માત્રથી તરતજ શુદ્ધ થાય છે.

સ્નાનમાત્રથીજ શુદ્ધિ થાય એવો વિશેષ પ્રસંગ કહે છે અને તેની સાથે જનનાશૌચનોજ વિશેષ કહે છે—

નિરસ્ય તુ પુમાઞ્જુકમુપસ્પૃશ્યૈવ શુધ્યાતિ ॥

વૈજિકાદભિસમ્બન્ધાદનુરુધ્યાદયં ડ્યહમ્ ॥ ૬૩ ॥

વીર્યપાત થાય ત્યારે સ્નાન કરવાથીજ પુરૂષ શુદ્ધ થાય છે અને પરસ્ત્રીમાં વીર્યપાતને ક્ષીણે સંતાનની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે બીજના સંબંધથી ત્રણ દિવસનું આશૌચ લાગે છે. ૬૩.

સ્નાન મૈથુનિનઃ સ્મૃતમ્ । એટલે મૈથુનપણી પુરૂષે સ્નાન કરવું એ આ અધ્યાયના હવેપણી આવનારા ૧૪૮ માં મ્લોહમાંના વાક્યથી મૈથુનપણીના સ્નાનનું વિધાન કરવામાં આવશે તેથી અહીં એવો અર્થ કરવો કે મૈથુનવિના પણ જો કામનાથી વીર્યપાત થાય તો સ્નાન કરવાથી પુરૂષ શુદ્ધ થાય છે. કામના-વગર જો સ્વપ્નાદિકમાં વીર્યપાત થાય તો સ્નાનવગર પણ ગૃહસ્થને શુદ્ધિ થઈ જાય છે કારણ કે મૂળવદ્રેતસ વરણં । એટલે વીર્યપાતમાં મૂત્રોત્સર્ગપ્રમાણે શુદ્ધિ કરવી એ પ્રમાણે આપરતાંબનું વચન છે બીજા અધ્યાયના ૧૮૧ માં સ્વપ્ને સિક્ત્વા પ્રજ્વલારીઃ એ મ્લોહમાં બ્રહ્મચારીને માટે તો કામનાવગર સ્વપ્નમાં વીર્ય-પાત થાય તો પણ સ્નાન કરવાથીજ શુદ્ધિ થાય છે એમ કહ્યું છે. હવે જનના-શૌચમાં બીજનો સંબંધ હોય એટલે પરસ્ત્રીમાં પોતાના બીજથી સંતાનનો જન્મ થાય તો પુરૂષને ત્રણ દિવસનું આશૌચ લાગે છે જેમ જન્મમાં ત્રણ દિવસનું આશૌચ લાગે તેમ મરણમાં પણ ત્રણ દિવસનું આશૌચ લાગે છે.

દશ અહોરાત્ર કરતાં એછા સમય સૂધી આશૌચમાં આવનારા સામ્રિક વગેરે સર્પિંડ પુરૂષોને તથા જેઓને ત્રણ અહોરાત્રનું પણ આશૌચ ન લાગે એવા સમાનોદક પુરૂષોને શમના સ્પર્શમાં કેટલું કેટલું આશૌચ લાગે તે જણાવે છે—

અહા ચૈકેન રાઝ્યા ચ ત્રિરાત્રૈરેવ ચ ત્રિભિઃ ॥

શવસ્પૃશો વિશુદ્ધ્યન્તિ ઝ્યહાંદુદકદાયિનઃ ; ॥ ૬૪ ॥

ગમનો અપરા કળનારા સપિડો દશદિવસોથી શુદ્ધ થાયછે અને સમાનોદક

લોકો ત્રણ દિવસોથી શુદ્ધ થાયછે ૬૪

મોક્ષની અદર “એક દિવસથી, એક રાત્રિથી અને ત્રણ ત્રિરાત્રથી” એવા અર્થના વાચક પડોછે જેનો અર્થ “દશ દિવસોથી” એમ કરવામા આવ્યોછે દશ અહોરાત્રને બદલે એક દિવસ, રાત્રિ અને ત્રણ ત્રિરાત્ર એમ ત્રણ બાણવાળી નાબદશયના એ સંસ્કૃત રૂપિતાની કાંઈ વખત વપરાયમા લેવાની પદ્ધતિ-માત્રજ છે હોવામા આવેછે કે યદીયર્સી સ્પષ્ટિઞ્ચ વા ગિર નિર્મન્તિ વાગિમન । ન જાવદયત્વમનેષા લઘુસ્તૈર્થ નિયમ્યતે ॥ એટલે “વિદ્વાનો કે જેઓ ઉત્તમ વાળી બોલી બહેછે તેઓ વિસ્તારવાળી અથવા સૂક્ષ્મવાળી વાલી રહેછે પણ એ લોકોની સ્વતંત્રતાને સૂક્ષ્મવાળી ઇજિમાટેજ બાવી લેવાતી નથી” સદા ચાર તથા વેદાધ્યયન વગેરે ગુણોના યોગથી એક દિવસ વગેરેના આશૌચવાળા કે સરિરો હોય તેઓ જે હાથ સ્નેહસબધથી ગમનો સ્પર્શ રે તો દશ દિવસોથીજ શુદ્ધ થાયછે અને સમાનોદક લોકો ત્રણ દિવસોથી શુદ્ધ થાયછે રાખનો સ્પર્શ કરનારાઓને દશ દિવસનુ આરાધ્ય લાગવાનુ આ મ્લો માત્ર વચન તેના સપિડોમાટે નહિ પણ જે બીજા લોકો નુ ય લઈ રાખતુ વહન કરે તેઓને માટે છે જેઓ અનાથ ગમતુ ધર્મગુદિથી વહન કરેછે તેઓને આશૌચ લાગતુજ નથી કહ્યુ છે કે ન તેષામશુભ કિન્ચિદ્દાશૌચ શુભકારિણામ્ । જલાવગાહનાતેષા સદ્ય કૌંચ વિધીયત ॥ એટલે અનાથ રાખતુ વહન કરવારૂપ શુભ કરનારા તે લોકોનુ કાંઈ પણ અશુભકૃત્ય મળ્યાતુ નથી તેમ તેઓને આશૌચ પણ લાગતુ નથી તેઓને જવમા રનાનમાત્રથી સદ્ય રોચ ધારછે

ગુરુની અત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરનાર શિષ્યને લાગતા આશૌચ-વિષે કહેછે—

ગુરોઃ પ્રેતસ્ય શિષ્યસ્તુ પિતૃમેધં સમાચરન્ ॥

પ્રેતહારૈઃ સમં તત્ર દશરાત્રેણ શુદ્ધ્યતિ ॥ ૬૫ ॥

મરણ પામેના ગુરુની અત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરનાર શિષ્ય તેમા ગુના સપિડોની

અરોમર દશ અહોરાત્રથી શુદ્ધ થાયછે ૬૫

શિષ્ય જો પોતાના ગુરુ આચાર્ય વગેરે જોઓ પોતાના સપિડ ન હોય તેઓની અંત્યેષ્ઠિ ક્રિયા કરે તો તે પણ ગુરુ આચાર્ય-વગેરેના સપિડોની પેટ દશ અહોરાત્રના આનોયમાં આવેલે બ્રહ્મચારી શિષ્યને પણ આ આનોયને નિયમ લાગુ પડે છે.

ગર્ભસ્નાન તથા રજોદર્શનમાં સ્ત્રી ક્યારે શુદ્ધ થાય તે જણાવે છે—

રાત્રિભિર્માસતુલ્યાભિર્ગર્ભસ્નાવે વિશુદ્ધ્યાતિ ॥

રજસ્યુપરતે સાધ્વી સ્નાનેન સ્ત્રી રજસ્વલા ॥ ૬૬ ॥

ગર્ભનો સ્નાન થાય ત્યારે જેટલે મહિને સ્નાન થયો હોય તેટલી રાત્રિએ સ્ત્રી શુદ્ધ થાય છે અને સાધ્વીએ જ્યારે રજસ્વલા થાય ત્યારે રજ દેખાતું બંધ થતા સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે ૬૬

ત્રીજા માસથી આરંભીને ગર્ભનો સ્નાન થાય તો જોવા માસનો ગર્ભ હોય તેટલા અહોરાત્રથી ચારે વર્ણોની સ્ત્રીઓ શુદ્ધ થાય છે પણ તે છ માસ પર્યંત સમજવાનું છે આદિત્યપુરાણમાં કહ્યું છે કે ષષ્ઠમાસાન્વન્તર યાવદ્ગર્ભ-સ્નાવૌ ભવેદયદિ । તદા માસસમેસ્તાસા દિવસે શુદ્ધિરેષ્યતે ॥ અતઃ કુર્ષ્વ તુ જાત્યુક્ત-માર્ગાંચ તામુ વિષ્યતે ॥ એટલે છ માસની અદર ગર્ભનો સ્નાન થાય તો જેટલા માસનો ગર્ભ થયો હોય તેટલા દિવસોથી સ્ત્રીઓની શુદ્ધિ થાય છે અને છ માસ પછી જો ગર્ભનો સ્નાન થાય તો પોતપોતાના વર્ણમંદિરાસનામાં જોઈ જનનારોય પૂરેપૂરે તે તે વર્ણની સ્ત્રીઓને માટે ગણાય છે કેટલાએક સાતમાસથી પણ માસ પ્રમાણે દિવસોની ગણનાએ ગર્ભસ્નાનમાં શુદ્ધિ કહે છે પહેલા તથા બીજા માસમાં ગર્ભસ્નાન થાય તે ગર્ભસ્નાનમાં નહિ પણ રજોદર્શનમાં ગણાય છે અને તેથી તેમાં રજોદર્શનપ્રમાણે શુદ્ધિ થાય છે દારીતમુનિ કહે છે કે ગર્ભસ્નાને સ્ત્રીના ત્રિરાત્ર તાપોયો રજોવિશેષત્વાત્ । એટલે ગર્ભસ્નાનમાં સ્ત્રીઓને ત્રણ રાત્રિ અસ્પૃ-શ્યતા પાળવાની છે કારણ કે પહેલા કે બીજા માસમાં થતો ગર્ભસ્નાન એપણે એક રજોવિશેષપુનઃર્જન છે ગર્ભસ્નાનમાં પિતા વગેરે સપિડોને તો સદ્ય દોષ છે સુનતમુનિ કહે છે કે ગર્ભમાસતુલ્યા દિવસા ગર્ભગણવળે સદ્ય દોષ વા ભવતિ । એટલે ગર્ભસ્નાનમાં જેટલા માસનો ગર્ભ થયો હોય તેટલા દિવસોથી સ્ત્રી પવિત્ર થાય છે અને પિતા વગેરે સપિડોને સદ્ય દોષ થાય છે સ્નાનથીજ શુદ્ધિ થાય તે સદ્ય દોષ જોઈવાયે રજસ્વલા સ્ત્રી રજ દેખાતું બંધ થાય ત્યારે શુદ્ધ

યાવળે, એટલે ત્રણ શત્રિઓ ગણાવવી એને દિવસે શુદ્ધ થાય છે અને સ્પર્શ
રવાને યોગ્ય ગણાય છે, પણ ધાર્મિક ક્રિયામાં તો પાત્રને દિવસેજ તે યોગ્ય
ગણાય છે યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે ગૃહ્યા મણુગતુર્થેહિ સ્નાનેન છી રજસશા । દેવે
કમાણ વિદ્ય ચ પઞ્ચમહર્નિ ગૃહ્યાતિ ॥ એટલે સ્વસ્ત્યા સ્ત્રી પતિનેમાટે એથે
દિવસે સ્નાનથી શુદ્ધ થાય છે પણ દેવ અને પિતૃના મ્મમાં તો તે પાત્રને
દિવસેજ શુદ્ધ ગણાય છે

ખાલસના મગ્ગમાં થતા આરોગ્યરિષે કહે છે—

નૃણામકૃતચૂડાનાં વિશુદ્ધિર્નૈશિકી સ્મૃતા ॥

નિર્વૃત્તચૂડકાનાં તુ ત્રિરાત્રાચ્છુદ્ધિરિપ્યતે ॥ ૬૭ ॥

આનમસ્માઞ્ચ યથા પાના જાળા ન લા પામે તેનું એ- અરોગાનનું
આરોગ્ય નામે છે અને આનમસ્મા યોના ॥૧૧ નું મગ્ધુ થાય તો ૧૧ શત્રિથી
શુદ્ધિ થાય છે ૬૭

સમૃત્યતરમા એમ પણ છે કે ત્રણ આઘાતથી સ્નાનમાત્રથીજ શુદ્ધિ
થાય છે તેથી ચોલસ સમાચૂરી ન શત્રિ અને ચારસ સમાચૂરી ઉપનયનથી
ત્રણ શત્રિનું આરોગ્ય લાગે છે

એ વર્ષ પૂર્ણ ન થયા હોય એનાં બાળકના પ્રેતકૃત્યવિષે
કહે છે—

ઝનદ્વિવાર્ષિકં પ્રેતં નિદવ્યુર્વાન્ધવા વહિઃ ॥

અલ્લડ્કૃત્ય શુચૌ મમાપસ્થિતંચયનાદતે ॥ ૬૮ ॥

પ્રેત વસ પૂરું ન થયા ૧૧ એનો ૧૧ મહુ પામે ત્યારે તેને
બાળકોએ મહાત્મ ૧ વર્ષ નૈવ કરી અગ્નિસથાગર પૃષ્ઠીમાં
સ્થાપવો ૬૮

તેને પ્રેત વસ પૂરું ન થયા હોય તેને એટલે ચોલસ સ્નાન થયાવ તરનો બાળક
મત્ત પામે ત્યારે તેને માળાવો થી અવરૂત કરીને ગામની બહાર શુદ્ધ
પૃષ્ઠીમાં બાળકોએ દાટવા તેના કે ગીણ થતા મનાતાં અસ્થિસથા કરવો
રોય તો બની સકે પણ તેનો અગ્નિસથા કરવા નહિ આને મરિ વિશ્વરૂપ
એમ કહે છે કે સસ્તા મૂમાવગ્ન્યામ્સચયન ન વૃત્ત તમ્યા નિદધ્યુ । એટલે જે

ભૂમિમાં ખીલનો અસ્થિસ ચય ન કરેલો હોય તે ભૂમિમાં તેને દાટવો આ-
કહેવાનો તેનો હેતુ એજ છે કે દાટવગર અસ્થિસ ચયની પ્રાપ્તિ નથી તેથી
પ્રલોકમાં જે અસ્થિસ ચયન સખ્ધ છે તે ખીલના અસ્થિસ ચયનના સખધ-
માંજ દેવો જોઇએ એટલે એવો અર્થ થાય કે ખીલના અસ્થિસ ચયવગરના
પૃથ્વીમાં સ્થાપવો.

ઉપરનાજ વિષયમાં વિશેષ કહે છે—

નાસ્ય કાર્યોમ્નિસંસ્કારો ન ચ કાર્યોદકક્રિયા ॥

અરણ્યે કાષ્ઠવત્ત્યક્ત્વા ક્ષપેયહ્યહમેવ ચ ॥ ૬૯ ॥

જે વર્ષ પૂરા ન થયા હોય એ ॥ મૃત બાલકને અગ્નિસંસ્કાર કરવો નહિ
તથા ઉદકક્રિયા પણ કરવી નહિ અગ્ન્યમા તેનો કાઢતી પેઠે લાગ જરી તથા
શનિનુ આંગાચ પામવું ૬૯

જે વર્ષની અદરના મૃત બાલકને અગ્નિગાદ કરવો નહિ તેમ તેની
ઉદકક્રિયા પણ કરવી નહિ આદ્યગ્રંથે સમગ્ર શ્રેતક્રિયા ઉદકક્રિયા એ સખધી
ઉપસક્ષિત થાય છે કાષ્ઠના દહાતથી હો- નહિ જરવો અથવા તે વખત બણવાના
મ મો નહિ બણવા એમ સૂચવ્યું છે જે વર્ષની અદરનો ચૌવમ સ્નાન ધ્યાનગરનો
બાળક મરણ થાયે ત્યાર અમાક એ- દિવસનુ આંગાચ કહેવામાં આવેલું છે
અને અહીં ત્રણ દિવસ મ્હો તેથી બંને પક્ષને પિક'પ સમજવો અને તેની
અવસ્થા એવી ગણવી કે અગત્યાર અને સના થાય વગેરે શુભવાળાને એ
દિવસનુ આંગાચ લાગે અને ખીલએને ત્રણ દિવસનુ આંગાચ લાગે અથવા
જે સરિરોએ તેનું નિખનન કરવું હોય તેન ત્રણ દિવસનુ આંગાચ લાગે
અને ખીલએને એ દિવસનુ આંગાચ લાગે

ઉક્ત મૃતબાલકના મંબધમાં ઉદકક્રિયાને વિકલ્પ કહે છે—

નાત્રિવર્ષસ્ય કર્તવ્યા વાન્ધવૈરુદ્ધક્રિયા ॥

જાતદન્તસ્ય ચા કુર્યુર્નાશ્નિ વાપિ કૃતે સતિ ॥ ૭૦ ॥

ત્રણ વર્ષની અદરના મૃત માથાની ઉદકક્રિયા તેના બાધવોએ કરવી નહિ
અથવા તેને દાન આવેલા હોય કે નામ પાડેલું હોય તો ઉદકક્રિયા કરવી ૭૦.

બંને ત્રીજી વર્ષ એટલું ન હોય એવા મૃત બાલકની તેના પિતાવગેરે
શરિરોએ ઉદકક્રિયા કરવી નહિ એમ જો કે નિરૂદ્ધ કરવામાં આવેલું તોપણ
એવા બાળકને દાન આપ્યા હોય અથવા તેનું નામ પાડ્યું હોય તો ઉદકક્રિયા

યજ્ઞ પશુ યદે વ્રહ્મક્રિયાના સાદ્યર્થને લીધે અતિસંસ્કારની પશુ અનુદા સમગ્રની નામ પાયા છતાં અને હાંન આગ્વા છતાં તેવા બાળકની વ્રહ્મક્રિયા ન કરે તો તેથી ક્રોધ પ્રવચાય લાગે નથી તોપણ જો કરે તો તેથી મરનારનો વિશેષ ઉપચાર થાય છે.

ગુરુબ્રાહ્મના મરણનું આગૌથ વગેરે કહે છે—

સવ્રહ્મચારિણ્યેકાહમતીતે ક્ષપણં સ્મૃતમ્ ॥

જન્મન્યેકોદકાનાં તુ ત્રિરાત્રાચ્છુદ્ધિરિણ્યતે ॥૭૧॥

માથે વેદાધ્યયન કરનારો ગુરુભાઈ મૃત્યુ પામે ત્યારે એક દિવસનું આગૌથ લાગે છે જન્મમાં મમાનોનક લોકોને ત્રણ ગતિથી શુદ્ધિ થાય છે. ૭૧.

એ-જ ગુરુએ ઉપનયનસંસ્કારપૂર્વક વેદાધ્યયન કરારેવા શિષ્યો એક-બીજાના ગુરુભાઈ દેનાય છે

કન્યાના મૃતાગૌથવિશે કહે છે—

સ્ત્રીણામસંસ્કૃતાનાં તુ ત્ર્યહાચ્છુદ્ધ્યન્તિ વાન્ધવાઃ ॥

યથોક્તેનૈવ કલ્પેન શુદ્ધ્યન્તિ તુ સનામયઃ ॥૭૨॥

વાગ્દાનથી આપેલી કન્યાના મનુષ્યમાં તેના પતિવગેરે બાધવાને ત્રણ દિવસનું અને ત્રિરાત્ર થયા પછી તેના પિતૃપક્ષને ત્રણ દિવસનું આગૌથ લાગે છે ૭૨.

વાગ્દાન થયા પછી મરણ પામેલી કન્યાનું અસ્ત્રાય તેના પતિવગેરે બાધવાને ત્રણ દિવસનું લાગે છે વાગ્દાન થયાનમર પતિપક્ષનો સબધ હોય નહિ, તેથી એકમા વાગ્દાન કરેલુ નથી તોપણ મનશ્ચ લેવાનુ છે ત્રિરાત્ર થયો દોષ તેની પુત્રીના મરણમાં ત્રિપક્ષવાગ્દાન નહિ દિવસનું આગૌથ લાગે છે ૧૫ છે કે આજન્મનસ્તુ ચૂદાન્ત યત્ર વન્યા વિપચતે । તચ શૌચ મ્હેતત્ર સર્વવર્ણેષુ નિવ્યક્ત ॥ તત્તો વગ્દાનપર્યન્ત ચાદ્દેકાહમેત દિ । જન પર પ્રતુદ્ધાનાં ત્રિરાત્રમિતિ નિશ્ચયઃ ॥ વાગ્દાને તુ શૃતે તત્ર રપ ચે નચત્કચદ્મ । પિતુર્વરસ્ય ચ તતા દક્ષાના મર્તુરેવ દિ ॥ એટલે જન્મથી આરબી ચૌતસુધી કન્યા મરણ પામે તો સર્વ વર્ણમાં સનાનથીજ શુદ્ધિ થઈ જાય છે તે પછી વાગ્દાનપર્યંત એક દિવસનું આગૌથ લાગે છે અને તે પછી શુદ્ધિ પામેલી મૃતકન્યાઓનુ ત્રણ

દિવસનુ આરોચ લાગેછે, એવો નિધવ છે વાગ્દાન થાવ તેપછી પતિના પક્ષમા તથા પિતાના પક્ષમા ત્રણ દિવસનુ અને વિવાદ થયાપછી પતિના પક્ષમાજ વર્ણપ્રમાણે કહેડુ આરોચ મરણમા તથા પ્રસુવમા લાગેછે

મૃતાશૌચવાળાઓને પાળવાના નિયમો કહેછે—

અક્ષારલવણાન્ના : સ્યુર્નિમજ્જેયુશ્ચ તે ત્ર્યહમ્ ॥

માંસાશનં ચ નાશ્નીયુઃ શયીરંશ્ચ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૭૩ ॥

આગૌચનાગી મનુષ્યોએ શારવણ વચન આન ખાનુ નહીં દિવસસૂધી ની વગેરે જ નાશયમા આન કરુ, મામનો લા । એવો અને પૃથ્વીપર જુદુ જુદુ નાન કરુ ૭૩

સમુદ્રજળમાથી બનાવેડુ મીઠુ શારવણ દેવાયછે આથી ઝેવવને નિરેવ નલાય નહિ અથવા શાર અને લવણ એ બન્ને સખદો ૭૪ પાત્રી શારનો અથ વવશારવરો કરવો દુઃખદો એ તે પ્રયમનગન્ત આસીરનુ કાઠો-ત્રમૈન યા વર્તાર । એટલે ત્રણ દિવસસૂધી બોજન થાવમરજ રહેડુ અથવા વેનાડુ લગને ખાડુ એન કહેડુ છે

વિદેશમાં જહુલા મળધીએ મૃતાશૌચ દેવી ગીતે પાળતું તે વિધેના પ્રકરણનો ઉપદેશ કહેછે—

સન્નિધાનેપ વૈ કલ્પઃ શાવાશૌચસ્ય કીર્તિતઃ ॥

અત્તન્નિધાવયં જ્ઞેયો વિધિઃ સમ્વન્નિધવાન્ધવૈઃ ॥ ૭૪ ॥

મગ્ધસળધી આગૌચનો આ પ્રકર નિધિમા ન તેઓને માગે કહેનો છે અને નિધિમા ન દોન તેના સપિડ તથા અમાનો પ્રલોચાએ આ એટલે હવેપછી ડીએ ડીએ તે વિધિ જણો ૭૪

સન્નિધિમા હોય એટલે એજ ગામમા પામે રહેવા હોય તેઓને માગે હાર કેરો આગૌચનો હાર સમજવો પણ એઓ પરદેશ રહેવા હોય અને તેને ત્રીજે જોએને અમુક દિવસોપછી પોતાના નળધીના મરણના બજર મગે તેજે સૂતક કેટલાસમયસૂધી પાળવુ તેનો પ્રકાર હવે મદેવામા આવેછે

વિદેશમાં જહુલ સળધીને દશગત્રના આશૌચનો પ્રકાર કહેછે—

વિગતં તુ વિદેશસ્થં શ્રુણુયાચો હ્યનિર્દશમ્ ॥

યચ્છેપં દશરાત્રસ્ય તાવદેવાશુચિર્ભવેત્ ॥ ૭૫ ॥

જે પુરૂષ દશ દિવસના આંગ્રાચકાવના અંદર દોષ તે વિદેશમાં મૃત્યુ પામે તો, સાંભળનાર પુરૂષે તેનું મરણ જાણ્યાપછી દશ દિવસમાં જે દિવસ અવશેષ દોષ તેટલા દિવસનું આંગ્રાચ પાળવું. ૭૫.

દશરાત્રનું આંગ્રાચ બીજા આંગ્રાચકાવના ઉપલક્ષણરૂપ દોષવાળી જેને જેટલા દિવસનું આંગ્રાચ લાગતું દોષ તેમાથી જેટલા દિવસ બાકી રહ્યા દોષ તેટલા દિવસ પરદેશમાં રહેલા માણસને આંગ્રાચ પાળવાથી શુદ્ધિ થાય છે. જનનારીચમાં પણ એજ પ્રકાર ॥ ૧૪૮૨૫તિ ક્ષેત્રે ક્ષેત્ર-અન્યદેશમૃત જ્ઞાતિ ધ્રુવા વા પુત્રજન્મ ચ ॥ અનિર્ગતે દશાહે તુ ક્ષેપાદ્દોષમિર્વિનુશ્ચતિ ॥ એટલે વિદેશમાં મરણ પામેલા સપિંડના મરણ અથવા પુત્રજન્મ સામળ્યા પછી દશદિવસમાં જેટલા દિવસો બાકી રહ્યા દોષ તેટલા દિવસોથી શુદ્ધિ થાય છે

વિદેશમાં રહેલા મંજુધીને આંગ્રાચકાવ પાળી થયાપછી ખખર મળે તો તેની શુદ્ધિ કેવીરીતે થાય તે જાણવે છે—

અતિક્રાન્તે દશાહે ચ ત્રિરાત્રમશુચિર્ભવેત્ ॥

સંવત્સરે વ્યતીતે તુ સ્પૃષ્ટૈવાપો વિશુદ્ધ્યતિ ॥ ૭૬ ॥

દશદિવસ ગયાપછી સપિંડના મગજની ખખર પડે તો ત્રણ રાત્રિસુધી આંગ્રાચ પાળવું અને એક વર્ષ પછી ખખર પડે તો આન કરવાથીજ શુદ્ધ થાય છે. ૭૬

સપિંડના મરણના ખખર દશદિવસનું આંગ્રાચ ગયાપછી મળે તો પણ ત્રણ દિવસનું આંગ્રાચ પાળવું એટલે પણ જે એક વર્ષ પછી એ ખખર મળે તો સનાતનમાત્રથી શુદ્ધિ થાય છે જો-આ જે કે આ વિષય મૃતનારીચસંબંધી દોષાનું સ્પષ્ટ જાણાય નથી તો પણ નાશીંચ 'પ્રમવચ્ચાસિ વ્યતીતેષુ દિનેષ્વપિ । એટલે આંગ્રાચના દિવસો નિહાળી જવા પછી ખખર પડે તો જનનારીચ લાગતું નથી એ દેવવસુનિના વચનપ્રમાણે અહીં જનનારીચનો અવકાશ નથી-તેથી અર્થમાં મૃતનારીચમાટે જ જાણવવામાં આવ્યું છે તે બરાબર છે. મૃતનારીચનો કાલ જનીત થયાપછી મરણના ખખર મળે તો ત્રણ રાત્રિનું

આરોચ લાગવામાટેનું આ વાક્ય ચારેવર્ણ્યમાટે સમાન ॥ આ અતિક્રાંત આરોચના વિષયમા રમૃત્યતરમા આ પ્રમાણે પણ કહેછે કે મત્તાય ત્રિરાત્રં સ્યાત્ વપ્માર્ગે પક્ષિણી તથા । અહમ્નુ નવમાદર્વાગૂર્વં જ્ઞાનેન શુદ્ધયતિ ॥ પિતરો ઘેન્મૃતાં સ્યાતા દૂરસ્થોપિ દિ પુત્રક । ધૃત્વા તદ્દિનમારમ્ય દશાહ મૂતર્કા મવેત્ । એટલે આરોચકાલ અતિક્રાંત થયાપછી સપિંડનુ મરણ વિદેશમા રહેવા પુરૂષને ત્રણ માસની અદર સામજવામા આવે તો તેને ત્રણ રાત્રિનુ આનોચ, ત્રણ મામડુપર અને છ માસની અદર સામજવામા આવે તો આમજ પાછળના દિવસશુદ્ધિ એક રાત્રિનુ આરોચ અને છ માસની ૮૧૨ અને નવ માસની અદર સામજવામા આવે તો એક દિવસનુ આરોચ લાગેછે તથા તેટલો વખત ગયાપછી સામજવામા આવે તો જ્ઞાનમાત્રથીજ શુદ્ધિ થાયછે પુત્ર વિદેશમા દોય અને તેને પોતાની માતાના મરણના કે પોતાના પિતાના મરણના ખબર જે દિવસે મળે તે દિવસથી આરંભી તેને દશ દિવસનુ આનોચ લાગેછે

દશદિવસનુ આનોચ ગયાપછી સપિંડને ત્રણ દિવસનું આનોચ પાળવું પડેછે. એ આનોચ સં યાવગેરે 'પર્મકર્મ કરવામાં પ્રતિબંધ કરનાર છે. પણ તે સ્પર્શનો પ્રતિબંધ કુળનાર નથી એમ જણાવવામાટે કહેછે—

નિર્દશં જ્ઞાતિમરણં શ્રુત્વા પુત્રસ્ય જન્મ ચ ॥

સવાસા જલમાપ્લુત્ય શુદ્ધો ભવતિ માનવઃ ॥ ૭૭ ॥

દશદિવસ વ્યતીત થયાપછી સપિંડનુ મરણ સામજવામા આવે તેપછી તેમજ પોતાને જે પુત્રનો જન્મ થયો એમ સામજીને વસ્ત્રમહિત જ્ઞાન કરીને મનુષ્ય શુદ્ધ થાયછે ૭૭

દશ દિવસપછી સપિંડનુ મરણ સામજવામા આવે તો જ્ઞાન રવાથી શુદ્ધ થાયછે એને સ્પર્શ કરવાને યોગ્ય ગણાયછે અથવા આ વા ર સમાનો-દહને માગે છે એટલે કે સમાનો ના મરણના ખબર દશ દિવસ પછી મળે તો જ્ઞાનમાત્રથીજ શુદ્ધિ થાયછે તેમા મૃતુ આનોચ પાળવું પડતુ નથી એને દશ દિવસનુ નહિ પણ તેથી જોગ દિવસોનુ આરોચ લાગવું દોય તેવાઓને દશ દિવસપછી મરણના ખબર મળે તો જ્ઞાનમાત્રજ વરતુ પણ મૃતુ આનોચ પાળવાની જરૂર નથી એનાએ એમ પણ માનેછે કે સપિંડ લોગ જેઓને દશરાત્રિનુ આનોચ લાગે તેઓને દશરાત્રિપછી મરણના ખબર મળે તો ત્રણ

સતિનુ આગેય લાગે છે એ કહેવાઈ ગયેલ વિષયમાં આ વિચ્છે છે એટલે
નમસતિનુ આગેય ન પાળતા મ્હાન જ્ઞાનમાત્ર કમી શુદ્ધિ થઈ ગયે તોપણ
ચાલી રહે છે પણ એવીગેને વિચ્છે માનવામાં જ્ઞાનમાત્રી શુદ્ધિ જાણી
એ મુખ્યપદ નહિ પણ ગૌણપદ છે

વિદેશમાં થયેલ જાણકના મગાને માલખવાથી પણ
મધઃશુદ્ધિ જ હોય છે—

ચાલે દેશાન્તરસ્થે ચ પૃથક્પિણ્ડે ચ સંસ્થિતે ॥

સવાસા જલમાખ્યુત્ય સદ્ય એવ વિશુદ્ધ્યતિ ॥૭૮॥

દેશાન મા ગેર ન મરિ જ માન અથવા મરિ ન હોય તેના મનુષ્યનુ
મગણ થાય નો તેનો અનુભવ રાત્રિના જાણના જાણ ગેર નગર વિશદ્ધ
થાય છે ૭૮

સપિ જ જાણ ન દેશ દાન ન આજ્ઞા હોય તે દેશાનરમાં મરણ પામે
તો તેના સપિ અને રનાનમાત્રથીજ શુદ્ધિ થાય છે એવીજ રીતે સપિ ન હોય તેવા
મામા ન સાગેવોરે તેના ના જ્ઞાનરમાં મરણ પામે તો તેના પણ રના-
નમાત્રથી સદ્ય શુદ્ધિ થાય

એ આગેય પૂર્વ ન થયું હોય ત્યાં બીજુ આગેય આવે
તો તે વાગે પૂર્વ થાય તેના ખુલાસો છે—

અન્તર્દગાહે સ્યાતાં ચેત્પુનર્મરણજન્મની ॥

તાવત્સ્યાદશુચિર્વિપ્રો યાવત્તત્સ્યાદનિર્દગમ્ ॥૭૯॥

અશુચિની અવગી રીથી મરણ જન્મ થાય તો દાનિસમાં
જેટલા દિવસ જોડા હોય તેના દિવસ જાનણ અપરિત રહે છે ૭

અદ્વા દ્વાદિવસ દેશ છે તે મરણ વાળાના આગેયજાણના ઉપરજાણાય
છે એટલે જેને જેટલા દિવસનુ આગેય દેશ હોય તેટલા તેના દિવસો
સમજવા અવગે જેના ને આગેયજાણ હોય તેની નિવૃત્તિ થઈ ન હોય અને
વચમાંજ બીજુ આગેય આવે તો પ્રથમના આગેયના અન્તરોષ રહેના દિવ
સોથીજ પાછળનુ આગેય પણ નિવૃત્ત થાય છે જોનમ થયું હોય કે તત્કાલે
પુનરાવત્તચ્છેદન શબ્દનુ ૧ એટલે ૧ એ આગેય જાણ હોય ત્યાં વચમાં
ફરીને અટકે બીજુ આગેય પછે તો પૂર્વના આગેયના ૧૦ દિવસો પૂરા
થયા આગેયજાણના શુદ્ધ થાય છે 'એમ વધુ છે તેપછીજ નહી

યાયછે કે વચમા સમાનભવિનુ આશાય પડયુ હોય તે પૂર્વના આશોયની સાથે નિરત યાયછે એટલે મૃતાગોયમા મૃતાગોય તથા જનનાગોયમા જનનાગોય આને તે પૂર્વના મૃતાગોય કે જનનાગોયની સાથે સમાપ્ત યાયછે પણ બીજા એમ માનેછે કે મૃતાગોયની વચમા બીજુ મૃતાગોય આગ્યુ હોય તે એમ પૂર્વના મૃતાગોયની સાથે નિરત યાયછે તેમ વચમા જનનાગોય આગ્યુ હોય તે પણ મૃતાગોયની સાથે નિરત થઈ જાયછે પણ જનનાગોયની વચમા આવેલુ મૃતાગોય એ જનનાગોયની સાથે નિરત થઈ નથી મૃતાગોયમા પણ માતાના મરણથી લગેલા આગોયમા પિતાના મરણનુ આગોય આવે તો તે પૂર્વના આગોયની સાથે નિરત ન થતા પોતાનો સમય પડે યાય ત્યારેજ નિરત યાયછે

આચાર્યવગેરેના સંબંધનુ આગોય કહેછે—

ત્રિરાત્રમાહુરાશૌચમાચાર્યે સંસ્થિતે સતિ ॥

તસ્ય પુત્રે ચ પત્ન્યાં ચ દિવારાત્રમિતિ સ્થિતિઃ ॥૮૦॥

પોતાના આચાર્યનુ મરણ થાય ત્યારે ત્રણ રાત્રિનુ આગોય લાગેછે અને આચાર્યનો પુત્ર તથા સ્ત્રી મરણ પામે ત્યારે અદોગત્રપરનુ આગોય લાગે એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે ૮૦

ઉપનયન સરનાર ની વેદાધ્યયન શરૂનાર પોતાના આચાર્યનુ મરણ થાય તો સિધ્ધને ત્રણ રાત્રિનુ આશૌચ લાગેછે એજ આચાર્યનો પુત્ર તથા સ્ત્રી મરણ પામે તો એક અદોગત્રનુ આગોય પાળવુ પડેછે

શ્રોત્રિય વગેરેના મનુષ્યમાં લાગતા આગોયવિષે કહેછે—

શ્રોત્રિયે તૂપસંપન્ને ત્રિરાત્રમશુચિર્ભવેત્ ॥

માતુલે પક્ષિણીં રાત્રિં શિષ્યત્વિગ્વાન્ધવેષુ ચ ॥૮૧॥

મમીપમા નહોતો વેદાધ્યયન કરનાર બ્રાહ્મણ મણુ પામે ત્યારે ત્રણ રાત્રિનુ આગોય લાગે તથા મામો, શિષ્ય, સન્નિહ, અને પ્રહ્લણ મરણ પામે ત્યારે પદિ પિત્રામિસૂત્રી આગોય લાગેછે ૮૧

નિવૃત્તાવગેરે કારણથી સમીપમા રહેનાર એને ઘરમા રહેનાર વેદશાસ્ત્રસપ્ત માસજ નૃત્યુ પામે ત્યારે તેનો પરિચિત મનુષ્ય ત્રણ રાત્રિથી શુદ્ધ યાયછે મામો સિધ્ધ, જતિજ અને બાવલો એવે મામાના, કુટુંબ તથા

મારીના પુત્રોમાંથી કોઈ મરણ પામે ત્યારે પશ્ચિમીરાત્રિ એટલે આગળ પાછળના દિવસ સહિત એક રાત્રિનું આશીય લાગે છે.

રાજ્યવગેરેના આશીયવિષે કહે છે—

પ્રેતે રાજનિ સજ્યોતિર્યસ્ય સ્યાદ્વિપયે સ્થિતઃ ॥

અથ્રોત્રિયે ત્વહઃ કૃત્સ્નમનૂચાને તથા ગુરૌ ॥ ૮૨ ॥

બ્રાહ્મણવગેરે વર્ણુ જેના દેશમાં રહેતો હોય તે દેશનો રાજા મૃત્યુ પામે ત્યારે સજ્યોત્રિ આશીય લાગે છે અથ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ જેના ધરમાં મૃત્યુ પામે તેને કેવળ એક દિવસનું આશીય અને સાંગ વેનધ્યયન કરાવનાર ગુરના મરણમાં પણ એક દિવસગતનું આશીય લાગે ૮૨

જેના દેશમાં બ્રાહ્મણવગેરે વર્ણુ રહેતા હોય તે દેશનો ક્ષત્રિય રાજા કે જેને અભિરેક ધરેલો હોય તે મરણ પામે ત્યારે તે સજ્યોત્રિ આશીય એટલે દિવસ હોય તે દિવસમાં સૂર્ય દેખાતો હોય ત્યાંસુધી અને રાત્રિ હોય તે તારા દેખાય ત્યાંસુધી આશીય લાગે છે ત્રોત્રિય બ્રાહ્મણના મરણમાં પણ રાત્રિનું આશીય કહેવાય છે, પણ અથ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ જેના ધરમાં મરણ પામે તેને એક દિવસગતનું આશીય લાગે છે એટલે રાત્રિ યતાં તે આશીય નિવૃત્ત થાય છે જે એટું મરણ રાત્રિનું થયું હોય તે રાત્રિસુધીજ આશીય રહે છે ઉપનયન સંસ્કાર નહિ કરનારા પણ સાગવેદ બણાવનારા ગુરના મરણમાં પણ એક દિવસગતનું આશીય લાગે છે

બ્રાહ્મણકરતાં ક્ષત્રિયવગેરે વર્ણુને વિશેષ આશીય લાગે છે તેઃ જણાવે છે.

શુચ્યેદ્વિપ્રો દશાહેન દ્વાદશાહેન ભૂમિપઃ ॥

વૈશ્યઃ પશ્ચદશાહેન શૂદ્રો માસેન શુધ્યતિ ॥ ૮૩ ॥

બ્રાહ્મણ દશ દિવસોથી શુદ્ધ થાય છે તથા ક્ષત્રિય આગ દિવસોથી, વૈશ્ય પંદર દિવસોથી અને શૂદ્ર એક મહિને શુદ્ધ થાય છે. ૮૩.

સપિંડ મનુષ્યના મરણમાં બ્રાહ્મણ દશ દિવસો પૂરા થાય ત્યારે શુદ્ધ થાય છે એવીજ રીતે ક્ષત્રિય બાર દિવસો પૂરા થાય ત્યારે, વૈશ્ય પંદર દિવસો પૂરા થાય ત્યારે અને શૂદ્ર એક માસ પૂરો થાય ત્યારે પવિત્ર થાય છે જનનાશીયમાં પણ એજ વ્યવસ્થા સમાજી

જેને જેટલા દિવસોનું આશૌચ લાગતું હોય તેનાકરતાં તેણે ધર્મકર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાના આજ્ઞાસથી વધારે દિવસો આશૌચ પાળવું નહિ એમ કહેછે—

न वर्द्धयेदघाहानि प्रत्यहेन्नाग्निपु क्रियाः ॥

न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योप्यशुचिर्भवेत् ॥ ૮૪ ॥

આશૌચના વિશેષ વધારવા નહિ, આશૌચમાં વ્રતામિત્રા દોષક્રિયા અથવા કરી નહિ આશૌચનાગો પુત્રવગેરે સપિડ પણ અગ્નિહોત્રસગવી કર્મ કરે તો અપવિત્ર ગણાતો નથી. ૮૪

જે બ્રાહ્મણ સદાચાર તથા વેદાધ્યયન વગેરે શુદ્ધિનાગો હોય તેને ઈર્વાક્સવચનાદત્તમ્ (અધ્યાય ૫ શ્લોક ૫૮) જે વાક્યથી આશૌચનો સંકોચ કહેલો છે તે બ્રાહ્મણ કદાચ એમ ધારે કે આપણે થોડા દિવસનું સૂતક પાળવાનું છે તો પણ ઝાઝા દિવસનું પાળો, કે જેથી ઝાઝા દિવસોસુધી કર્મનો લાભ કરવાથી મુખે બેસી રહેશે આ પ્રમાણે ધારીને તેમ વર્તે તો તે પ્રમત્તમનો લાભ થવાથી અગત્ય ગણાતો માટે તેવા બ્રાહ્મણે, સંકોચના આશૌચના વિશેષ વધારવા નહિ શ્રોતઅગ્નિમાં અગ્નિહોત્ર સગવી હોમ પોતે કરવો અને અસગ્નિ હોય તો પુત્રવગેરેની પાસે કરાવવો. કારણ કે અગ્નિહોત્રના કર્મ કરનાર પુત્રવગેરે સપિડ આશૌચને ઘીરે અપવિત્ર ગણાતો નથી પારસ્પર કહે ॥ ૧ નિત્યાનિ વિનિવર્તન્તે વૈતાનવર્જમ્ । અર્થાત્ વૈતાન એટલે શ્રોત હોમ વગર ધીમ નિલકર્મો આશૌચમાં કરવા નહિ સખ અને સિખિત થણ કહે છે કે અગ્નિહોત્રાર્થે જ્ઞાનોપસર્ગનાચ્છે । એટલે આશૌચ હોય તો પણ અગ્નિહોત્રમાં જ્ઞાન તથા આયમનથી શુદ્ધિ થાય છે જમાલમુનિ કહેછે કે જન્મહાનો વૈતાનસ્ય કર્મલેપો ન વિદ્યે । એટલે જન્મ તથા મરણના આશૌચમાં અગ્નિહોત્રનો લોપ થતો નથી હોત્યપરિશિષ્ટમાં કહેતું છે કે સૂતકે કર્મના લાભ સંન્યાદીના વિધીયતે । હોમ શ્રીતે તુ કર્તવ્ય શુદ્ધાત્તેનૈવ વા કલૈ ॥ એટલે જન્મે જાતના આશૌચમાં સંધ્યાવગેરે કર્મો કરવા નહિ, પણ અગ્નિહોત્રનો હોમ શુક અત્રથી અથવા કુબેલી કરવો તે માટે સંકોચ કરેતું એક દિવસનું તથા ત્રણ દિવસનું જે આશૌચ છે તેમાં સંધ્યાવગેરે કર્મો કરવા નહિ પણ શ્રોત હોમ તો અવરૂપ કરવો અને સાસ્ત્રિક સંકોચ કરવાથી એક દિવસનું તથા ત્રણ દિવસવગેરેનું આશૌચ હંતરી બધે લ્યારે સંધ્યા અને ૫ યમદ્યાયણ વગેરે સર્વ કર્મો કરવા

ચાંડાલવગેરેનો સ્પર્શ થતાં જ્ઞાનમાત્રથીજ શુદ્ધિ જાણાવે છે—

દિવાકીર્તિમુદક્યાં ચ પતિતં સૂતિકાં તથા ॥

શવં તત્સ્પૃષ્ઠિનં ચૈવ સ્પૃષ્ટ્વા સ્નાનેન શુદ્ધયતિ ॥૮૫॥

ચાંડાલ, રજસ્વલા, પતિત, મુલાવડી સ્ત્રી, ગાય અને રાજનો સ્પર્શ કરનાર એઓનો સ્પર્શ થયાપછી જ્ઞાન કરવાથી મનુષ્ય શુદ્ધ થાય છે ૮૫

ચાંડાલ, રજસ્વલા સ્ત્રી, બ્રહ્મદંવાઆદિ મહાપાપ કરનાર પતિત મનુષ્ય, દયારિવસની અંદાની પ્રસવવાળી સ્ત્રી, રાજ અને રાજનો સ્પર્શ કરનાર એઓનો સ્પર્શ થઈ બધાં જ જ્ઞાન કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે એવામાં તત્સ્પૃષ્ઠિનમ્ એ પદ છે તેનો સમન્વય માત્ર રાજની સાથેજ ન થતા ચાંડાલઆદિ સર્વની સાથે કરવો એમ પણ ધણાએક વિદ્વાનો માને છે તેથી એવો અર્થ થાય છે કે ચાંડાલ, રજસ્વલા, પતિત, મુલાવડી સ્ત્રી અને રાજ એઓનો સ્પર્શ કરનાર જે મનુષ્ય હોય તેનો સ્પર્શ થાય તોમણ જ્ઞાન કરવું અને તેથી શુદ્ધિ થાય છે કેટલાએકનું માનવું એમ પણ છે કે માત્ર રાજનો સ્પર્શ કરનાર હોય તેનો સ્પર્શ થઈ બધાં જ જ્ઞાન કરવું બાકી ચાંડાલવગેરે જીવંતઓનો સ્પર્શ કરનાર મનુષ્યનો સ્પર્શ થાય તો જ્ઞાન નહિ પણ આયમનથીજ શુદ્ધિ થાય છે ચાંડાલઆદિના તો સાક્ષાત્ સ્પર્શમાત્ર જ્ઞાનની જરૂર છે પણ આ વિચારને ધણાએ માન્ય કરતા નથી.

ચાંડાલવગેરે અપવિત્રના દર્શનથી થતી અશુદ્ધિને મટાડવાનો ઉપાય કહે છે—

આચમ્ય પ્રયતો નિત્યં જપેદશુચિદર્શને ॥

સૌરાન્મન્ત્રાન્યથોત્સાહં પાવમાનીશ્ચ શક્તિઃ ॥૮૬॥

ઉપર કહેલા ચાંડાલઆદિ અપવિત્ર પ્રાણીઓ જોવામાં આવે તો સાવધાન થઈ આયમન કરી સર્વદા ઉત્સાહપ્રમાણે સૂર્યદેવતાકે મંત્રોનો અને શક્તિપ્રમાણે પાવમાની ત્રય્યાઓનો જાપ કરવો ૮૬

આજ તથા દેવજૂળનમટે તેમજ યજ્ઞે મનુષ્યને ચાંડાલવગેરે અપવિત્ર પ્રાણી જોવામાં આવે તો તે વખતે તેણે સાવધાનપણે ચટુસ્ર જાતવેદસમ્ ૩૧ ધ્યાનથી સૂર્યદેવતા- મંત્રોનો અને સ્વાદિષ્ટ્યા મદિષ્ટ્યા ૧૬ ધ્યાનથી ત્રય્યાઓનો જાપ કરવો ઉત્સાહપ્રમાણે તથા શક્તિ પ્રમાણે એમ કહેવું છે તેમજ દ્વિતીયા મંત્ર અને પાવમાની શાસ્ત્રને બહુવચનમાં લીધેલ છે તેથી જોગમાં જોઈ ત્રણ મંત્રો

અને ત્રણ પાવમાળી ઝાયાઓનો જળ કરવો વધારે જળ દરવામાં તો જેવો પોતાનો ઉત્સાહ અને જેવી પોતાની શક્તિ દોષ તે પ્રમાણે કરવું. ને અવકાશ દોષ અને આવડતા દોષ તો વિશેષ જળ કરવો. ઉપર કહેલાં અપવિત્ર પ્રાણિઓની સાથે કુતરાંને પણ ગણવું, દારણ કે ગૌતમે આ પ્રકરણમાં તેની પણ ગણના કરી છે.

મનુષ્યના અસ્થિના સ્પર્શમાં કેવી રીતે શુદ્ધિ થાય તે કહે છે—

નારં સ્પૃષ્ટાસ્થિ સસ્નેહં સ્નાત્વા વિગ્રો વિશુદ્ધ્યતિ ॥

આચમ્યૈવ તુ નિઃસ્નેહં ગામાલભ્યાર્કમીક્ષ્ય વા ॥૮૭॥

મનુષ્યનું અસ્થિ જો આદ્ર દોષ તો તેનો સ્પર્શ થયાપછી બ્રાહ્મણ સ્નાન કરીને શુદ્ધ થાય છે. અને એ અસ્થિ જો સુકાયેલું હોય તો તેના સ્પર્શપછી આચમન કરીને, ગાયનો સ્પર્શ કરીને અથવા સૂર્યનું દર્શન કરીને શુદ્ધ થવાય છે. ૮૭.

આદ્ર અસ્થિ એટલે માંસ મળ્મવગેરેના રોપનો સંપર્ક રહી ગયેલું અંધાત્ નહિ બળેલું કે નહિ સુકાયેલું સમજવું.

મરણ પામનારને બ્રહ્મચારીથી ઉદકદાન થાય કે નહિ ? તેના ખુલાસો કરે છે—

આદિષ્ટી નોદકં કુર્યાદાવ્રતસ્ય સમાપનાત્ ॥

સમાપ્તે તૂદકં કૃત્વા ત્રિરાત્રેણૈવ શુદ્ધ્યતિ ॥ ૮૮ ॥

વ્રતારેશવ.જી' બ્રહ્મચારીએ વ્રતની સમાપ્તિ ન રદ્ધ હોય ત્યાંસુધી મરણુ-સંસ્કારી ઉદકદાન કરવું નહિ. પણ વ્રતની સમાપ્તિ થાય ત્યારે ઉદકદાન કરી ત્રણ રાત્રિપર્યંત આશીશ પાળવાથી બ્રહ્મચારી શુદ્ધ થાય છે. ૮૮.

બ્રહ્મચારીને માટે આ નિષેધ માતા પિતા અને ગુરુ ગિરાય બીજાના સંબંધમાં છે. વનિષ્ઠ કહે છે કે વ્રહ્મચારિણઃ શવકર્મણા વ્રતાનિરુત્તિરન્યથ માતા-પિત્રોર્નુરોર્વા । એટલે બ્રહ્મચારી જો શબને ઉખાડે, દાહ કરે, ઉદકદાન કરે અને પિંડદાન તથા પોડસાત્ક્રમણે કરે તો તે પોતાના વ્રતથી બ્રહ્મ થાય છે પણ તેને પોતાનાં માતા, પિતા વથા ગુરુનું ઉત્તર કાર્ય કરવામાં કરો બાધ નથી. દારણ કે હવેપછી આ અધ્યાયના ૯૧ માં શ્લોકમાં જ બ્રહ્મચારીને માટે તેની કૃત આપવામાં આવી છે.

કોની કોની ઉદ્ધક્રિયા કરવી નહિ તે જાણાવેછે—

ચૃથાસદ્ધૂરજાતાનાં પ્રવ્રજ્યાસુ ચ તિષ્ઠતામ્ ॥

આત્મનસ્ત્યાગિનાં ચૈવ નિવર્તેતોદકક્રિયા ॥ ૮૯ ॥

પાશ્વળ્ડમાશ્રિતાનાં ચ ચરન્તીનાં ચ કામતઃ ॥

ગર્ભભર્તૃદ્રુહાં ચૈવ સુરાપીનાં ચ યોષિતામ્ ॥ ૯૦ ॥

૧) આ જન્મવાળા, વંશુમકર, વેદવિરુદ્ધ પ્રવ્રજ્યામા રહેનાર અને વિધિ-
વગર રહેનાર ત્યાગ કરનાર એઓની તેમજ પાપકરનાર આશ્રય ભરીને રહેનારી,
છેડ પ્રમાણે કરનારી, પોતાના મતાન તથા પતિનો દોષ કરનારી અને મુશ-
પાન કરનારી એઓની પણ ઉદ્ધક્રિયા કરવી નહિ. ૮૯—૯૦

પોતાના પ્રમુખી વિમુખ રહેનારાઓ પૃથા જન્મવાળા કહેવાયછે દીનવ-
ર્ણના પુરુષથી ઉત્તમવર્ણની સ્ત્રીમાં વચવાઓ વર્ણસકર ગણાયછે વેદવિરુદ્ધ
પ્રવ્રજ્યામા રહેનાર એટલે પાપ કરીતે સન્યાસીવચેરેનાં વન ધારણ ભરીને
કરનારાઓ સમજવા અને વિરિવગર રહેનાર ત્યાગ કરનારાઓ એટલે જે આછને કે
અળાદ પેા ખાછને મરનારા સમજવા આ સપણાની તેમજ દુષ્ટ અને પાપી
સ્ત્રીની પણ ઉદ્ધક્રિયા એટલે જવાજની અને પિ ઉદ્ધાન એ કંઈ ક્રિયા કરવી
નહિ ઉદ્ધક્રિયાના નિષેધમા બીજે રથએ પણ મહેવામા આવેછે કે રાજમિર્મિહ-
તાના ચ શુદ્ધિદાટિસરીષ્ઠં । આત્મનસ્ત્યાગિના ચૈવ શ્રાદ્ધમપા ન વલ્યવેન્ ॥ સદ-
ક વિષ્ણુદાન ચ પ્રેતેન્દ્રો યજ્ઞ દીયત । નાપતિષ્ઠતિ તત્ત્વર્થમન્તરિક્ષે વિનશ્યતિ ॥
એટલે જેને શાનઓએ મારેન દોષ અથવા શાંતિદાવાળા શાંતિવાળા કે સર્પાદિક
પ્રાણીઓથી જેનું મૃત્યુ થયું હોય તથા જેઓએ આ મપાત કરેલ દોષ તેઓનું
શ્રાદ્ધ કરવામા આવવું નથી તેઓને જળ કે પિડનાન જે દેવામા આવેછે તે
તેઓને ન મળતા અધવચથીજ નારા પામી જાયછે એવા લોકોનો અગ્નિદાદ
કરનારની તે જ્યારે જે વામદૃષ્ટ્યવત કરે ત્યારે શુદ્ધિ થાયછે તથા તેના શમની
પાછળ ચાને અને તેને મારે અગ્રપાત કરે તેની શુદ્ધિ પણ તેવાજ પ્રગરથી
થાય ॥ એમ બીજી રમૃતિઓમા કશું છે તેવાઓની ક્રિયા કરનારમાદ સવ-
ર્ત્તમુનિએ સાવધન મત કરવાનું પરાશરે વામદૃષ્ટ મત કરવાનું અને વસિષ્ઠે
વામદૃષ્ટસહિત ચાદ્રાયણ કરવાનું કહેડું છે

બ્રહ્મચારી છતાં આચાર્યવચેરેનું ઉત્તરકાર્ય કરવા છતાં પણ
તેના વ્રતનો લોપ નહિ થયાનું કહેછે—

આચાર્યં સ્વમુપાધ્યાયં પિતરં માતરં ગુરુમ્ ॥

નિર્હત્ય તુ વ્રતી પ્રેતાન્ન વ્રતેન વિયુજ્યતે ॥ ૧૧ ॥

પોતાના આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પિતા, માતા અને ગુરુ એઓનું પ્રેતકૃત્ય કરવાથી બ્રહ્મચારી પોતાના વ્રતથી બ્રહ્મ થતો નથી. ૬૧.

ઉપનયનપૂર્વક સંપૂર્ણ વેદશાખાનું અધ્યયન કરાવનાર આચાર્ય, વેદનો એક દેશ અથવા તેનું એક અંગ બહારે તે ઉપાધ્યાય અને એક વેદનું, એક કરતાં વધારે વેદોનું અથવા વેદના એક દેશનું બ્યાખ્યાન કરનાર હોય તે ગુરુ કહેવાય છે તેઓનું, પિતાનું અને માતાનું દાહ, દશાહપિંડ તથા પોડશ આદિ વગેરે સધણું પ્રેતકૃત્ય કરે તે છતાં બ્રહ્મચારી પોતાના વ્રતથી બ્રહ્મ થતો નથી પણ તે સિવાય બીજાનું પ્રેતકૃત્ય કરે તો વ્રતથી બ્રહ્મ થાય છે “પોતાના” એમ કહેલ હોવાથી ગુરુના ગુરુ પણ ગુરુની પેઠેજ સેવા કરવા યોગ્ય છે પણ તેની ઉત્તર ક્રિયા બ્રહ્મચારીથી થઈ શકે નહિ.

મરણ પામેલના શબને વર્ણપરત્વે ગામની કંઈ કંઈ દિશાના દ્વારથી શ્મશાનમાં લઈ જવું તે જણાવે છે—

વક્ષિણેન મૃતં શૂદ્રં પુરદ્વારેણ નિર્હરેત્ ॥

પશ્ચિમોત્તરપૂર્વેસ્તુ ચથાયોગં દ્વિજન્મનઃ ॥ ૧૨ ॥

મરણ પામેલા શબને ગામના દક્ષિણ દ્વારથી બહાર કાઢી જવો અને દ્વિજોને અનુક્રમથી પશ્ચિમ, ઉત્તર અને પૂર્વદ્વારથી લઈ જવા ૬૨

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એવા વર્ણક્રમ હોવા છતાં અહીં વિષય અમ તલ હોવાને લીધે વર્ણક્રમ કલદો લીધો છે અને શૂદ્ર, વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ એઓ મરણ પામતા તેમને અનુક્રમે ગામના દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને પૂર્વ દ્વારથી બહાર લઈ જવા.

કોને કોને કયા કયા કારણથી આશૌચદોષ લાગતો નથી તે કહે છે—

ન સક્ષામઘદોષોસ્તિ વ્રતિનાં ન ચ સત્રિણામ્ ॥

એન્દ્રં સ્થાનમુપાસીના બ્રહ્મભૂતા હિ તે સદા ॥ ૧૩ ॥

રાગ્નઓને, પ્રતવાળાઓને અને સત્રવાળાઓને આરોગ્યનો દોષ લાગતો નથી કારણ કે રાગ્નઓ રાગ્નરૂપ ઇદ્રસ્થાનને પામેલા છે. અને પ્રત તથા સત્રવાળા સદા બ્રહ્મરૂપ છે ૯૩.

રાત્રીઓ એટલે રાગ્ન્યાસનપર અભિચે- પામેલા ક્ષત્રિયોને આરોગ્યનો દોષ લાગતો નથી કારણ કે તેઓ પ્રભના અને દેશના અધિપતિપણના કારણભૂત રાગ્નરૂપ ઇદ્રસ્થાનને પામેલા છે અને પ્રતવાળા એટલે બ્રહ્મચારી તેમજ આદ્રાચલ્યાદિ પ્રત કરનારાઓને તેમજ સત્રવાળા એટલે યજ્ઞમાં દીક્ષા લીધેલા અથવા સદાપ્રત દેનારાઓને પણ આગ્રોગ્યદોષ લાગતો નથી કારણ કે તેઓ બ્રહ્મભૂત એટલે નિષ્પાપ છે જોતમ પણ કહે છે કે “કતિવદ્, દીક્ષિત અને બ્રહ્મચારીને આરોગ્ય નથી” વિષ્ણુસ્મૃતિમાં કહે છે કે ભાષાં વ ન રાજા રા-જકર્મણિ ન પ્રતિના ત્રે ન મનિણા સત્રે । એટલે બ્રહ્મચારીન તથા સાતિ કર્મવગેરે રાજકર્મમાં રાગ્નઓને આરોગ્ય નથી, પ્રતવાળાઓને પ્રતમાં આગ્રોગ્ય નહીં નથી અને સત્રવાળાઓને સત્રમાં આગ્રોગ્ય આડે આવડ નથી

ઉપરના શ્લોકમાં કહેલો અર્થ રાગ્નના સંબંધમાં વિશેષ સ્ફુટ કરે છે—

રાજો માહાત્મિકે સ્થાને સયઃશૌચં વિધીયતે ॥

પ્રજાનાં પરિરક્ષાર્થમાસનં ચાત્ર કારણમ્ ॥ ૧૪ ॥

રાગ્ન કે જે રાગ્નપદરૂપ માહાત્મિક સ્થાનનો અધિભગી છે તેને સદા શૌચ એટલે સ્નાનથીજ શુદ્ધિ થાય છે, કારણ કે પ્રજાની રક્ષાને માટે રાગ્ન્યાસન છે ૯૪.

પૂર્વજન્મમાં કૃતમ પુણ્યોથી જે મહાત્મા હોય તેજ રાગ્નપદ પામી રાકે-છે એટલે મહાત્માસ બધી હોવાને લીધે રાગ્નપદ માહાત્મિક સ્થાન કહેવાય છે જે ક્ષત્રિય આવા માહાત્મિક સ્થાનથી બ્રહ્મ યનો હોય તેને માટે આરોગ્યમાં સ્નાનમાત્રથી શુદ્ધિ સમજાવી નહિ કારણ કે ન્યાય આપવાથી, દુઃખમાં અન્ન આપવાથી અને હૃત્પાતોમાં સાતિહોમવગેરેથી પ્રતપાવન રવામાટેજ રાગ્ન્યાસનપર બેસનારને આરોગ્ય નથી લાગતું તેથી જે કદી બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્રો પણ રાગ્નનું કામ કરતા હોય તો તેઓને પણ આરોગ્ય લાગતું નથી અહીં રાગ્ન્યાસનમાં જે આસન શબ્દ છે તે બેસવાનું આસન તથા રાગ્ન્યા-વગેરે લેવામાટે નથી, પણ રાગ્નપદને પામીને જે કર્મજ કરવાનું છે તેનો વાચક છે.

અમુક અમુક પ્રકારના મરણવાળાઓના આરોગ્યમાં પણ સદા:શુદ્ધિ બતાવે છે—

ડિમ્બાહવહતાનાં ચ વિદ્યુતા પાર્થિવેન ચ ॥

ગોબ્રાહ્મણસ્ય ચૈવાર્થે यस્ય ચેચ્છતિ પાર્થિવઃ ॥ ૧૫ ॥

રાજ્યવગરના યુદ્ધમાં હણાયેલા તેમજ વીજળી પડવાથી ન શ પામેલા, રાજ્યએ મારેલા અને ગાય કે બ્રાહ્મણને વાસ્તે મરણ પામેલાનું સ્નાનમાત્ર કરવાથી શુદ્ધ થવાયછે અને જેને માટે રાજ્યની ઇચ્છા હોય તે પણ સ્નાનથીજ શુદ્ધ થાયછે ૯૫

શ્લોકમાં ડિમ્બાહવ પદ છે તેમથી કેટલાએક ડિ બ અને આદવ એ બન્ને શબ્દો છૂટા પાડી એવો પણ અર્થ કરેછે કે જેમા રાજ ન હોય એવું યુદ્ધ અર્થાત્ લોકોએ ઉઠાવેલો બળવો તથા જેમા રાજ હોય એવો યોરણસર થતો સંગ્રામ એ બન્નેમાં જેઓ મૃત્યુ પામે તેનું વિશેષ આશૈાચ નહિ પણ સ્નાન કરે એટલે શુદ્ધિ થઈ જાય એવીજ રીતે વીજળી પડવાથી મરણ પામેલા હોય, અપરાધના પરિણામમાં રાજ્યએ દેહાત્તંડ દઈ મારેલા હોય, ગાય કે બ્રાહ્મણની રક્ષા કરવા જતાં મરણ પામ્યા હોય અને પ્રયોગમાં ચક્રાર હોવાથી જેઓ જળમાં ડૂબી, અગ્નિથી દાગીને કે હાલવાળા પ્રાણીઓથી મરણ પામ્યા હોય તેઓને માટે પણ સ્નાનથીજ શુદ્ધ થવાયછે તેમ જેને માટે રાજ ઇચ્છા કરે તે માણસ પણ સ્નાનમાત્રથીજ શુદ્ધ થઈ શકે. એટલે જેનું કાર્ય બીજું હોઈ કરી શકે તેમ ન હોય તેવા પુરોહિતવગેરેને કાંઈપણ આશૈાચ આવવાથી રાજનું કાર્ય અટકાઈ હોય અને તે વખતે રાજ્ય તેની સ્નાનથીજ શુદ્ધિ કહે તો તેની સ્નાનમાત્રથીજ શુદ્ધિ થઈ ગણાયછે.

રાજ્યને આશૈાચ નથી લાગતું તથા રાજ્ય જેનેમાટે ઇચ્છા કરે તેને પણ આશૈાચ નથી લાગતું તેના કારણમાં રાજ્યની અસૌકિકતા બજાવેછે—

સોમાગ્ન્યર્કાનિલેન્દ્રાણાં વિત્તાપ્પત્યોર્યમસ્ય ચ ॥

અષ્ટાનાં લોકપાલાનાં વપુર્ધારયતે નૃપઃ ॥ ૧૬ ॥

ચંદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય, વાયુ, ઈંદ્ર, કુબેર, વરણ અને વમ એ આઠ લોકપાલોનું સગીર રાજ્ય ધારણ કરેછે. ૯૬.

લોકપાલોનું સગીર એટલે લોકપાલોનું તેજ ધારણ કરેછે.

રાજ્ય લોકપાલોના તેજને ધારણ કરેછે તેનું કૃણ કહેછે—

લોકેશાધિષ્ઠિતો રાજા નાસ્યાશૌચં વિધીયતે ॥

શૌચાશૌચં હિ મર્ત્યાનાં લોકેશપ્રભવાપ્યયમ્ ॥ ૯૭ ॥

રાગના સરીરમાં લોકેશપાલેનું તેજ મ્હેનું છે તેથી ગાળને આરંભ લાગતું નથી કાગ્યુ કે મનુષ્યોનાં શાય તથા આગાચ એ બંને ગાળના સ્વનંદમાં છે. ૯૭.

લોકેશપાલેના અંશથી યુક્ત હોવાને લીધે રાગને આગાચ ન લાગવાનું સામ્રમાં કહેવું છે મનુષ્યોને શાય તથા આગાચનો સંબંધ થવો તે લોકેશથી જ છે એટલે બીજા મનુષ્યને શાય કે આગાચ કરવામાં એ લોકેશ સમર્થ છે તેને યોગાને શાય તથા આગાચ કેમ લાગે ? આ વાચ્ય રાગને માટે પ્રથમ જણાવેલા આગાચના અભાવની રતુતિપ છે

યુદ્ધમાં મરણ પામે તેના સંબંધમાં પણ સ્નાનમાત્રથી શુદ્ધિ હોવાનું જણાવે છે—

ઉદ્યતૈરાહવે શસ્ત્રૈઃ ક્ષત્રધર્મહતસ્ય વા ॥

સદ્યઃ સંતિષ્ઠતે યજ્ઞસ્તથાશૌચમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૯૮ ॥

યુદ્ધમાં ઉગામેલા આયુધધી લક્ષિધર્મપ્રમાણે મરણ પામેલા હોય તેને તરત યજ્ઞનું ફળ થાય છે અને તેનું આગાચ પણ તરત નિવૃત્ત થાય છે એવી સાબર્યમાં છે ૯૮

માને યજ્ઞે ચાથી યુદ્ધમાં મરણ પામનારને તુરંત જ યજ્ઞનું ફળ મળે છે અને તેનું આગાચ પણ તુરંત જ નિવૃત્તિ પામે છે

આગાચ પૂર્ણ થયાપછી કયા કયા વર્ણને કંઈ કંઈ ક્રિયા કરવાથી શુદ્ધિ થઈ ગળાય છે તે કહે છે—

વિપ્રઃ શુદ્ધ્યત્પપઃ સ્પૃષ્ઠા ક્ષત્રિયો વાહનાયુધમ્ ॥

વૈશ્યઃ પ્રતોદં રક્ષ્મીન્વા યદિ શૂદ્રઃ કૃતક્રિયઃ ॥ ૯૯ ॥

આગાચને અતે આગાચ ઉગામવાની ક્રિયા કર્યાપછી આત્મણુ જલના અપર્નથી શુદ્ધ થાય છે, વાહન તથા આયુધનો સ્પર્શ કરવાથી ક્ષત્રિય શુદ્ધ થાય છે, પ્રતોદ અથવા રક્ષ્મીનો સ્પર્શ કરવાથી વૈશ્ય શુદ્ધ થાય છે અને લાકડીના અપર્નથી શુદ્ધ શુદ્ધ થાય છે ૯૯

આરોગ્ય કૃતરવાની ક્રિયા કરવા પછી એટલે વપનપૂર્વક સ્નાન કરવા પછી બ્રાહ્મણ જાળનો સ્પર્ગ કરવાથી એટલે આયમન કરવાથી શુદ્ધ થાયછે, ક્ષત્રિય અશ્વાત્થિક વાહન અથવા ખડ્ગાદિક આયુધનો સ્પર્ગ કરવાથી શુદ્ધ થાયછે, વૈશ્ય પ્રેનોદ એટલે બળદને હાડની વખતે મારવાનો પરોણો અથવા રશ્મિ એટલે શાશને અડવાથી પવિત્ર થાયછે તથા શદ્દ લાકડીને અડવાથી પવિત્ર થાયછે ત્રિવર્ગની સેવા કરી એ શદ્દનું મમ છે તેથી લાગી કદી તે, શદ્દના ધધાની નિશાની જણાવી છે

સપિંડ આરોગ્યના પ્રકરણની સમાપ્તિ તથા અસપિંડના આરોગ્યના પ્રકરણનો ઉપક્રમ કરેછે—

અતદ્વોમિહિતં શૌચં સપિણ્ડેષુ દ્વિજોત્તમાઃ ॥

અસપિણ્ડેષુ સર્વેષુ પ્રેતશુદ્ધિં નિવોધત ॥૧૦૦॥

હે પ્રિયેતમો' સપિંડ યોગીના મરણમ મધમા આ શુદ્ધિ તમેને કહી દેવે સપિંડ ન હાય એના યોગીના મરણ સ મધમા શુદ્ધિ નહીં તે સાલ્યો ૧૦૦. નો નુ પૂનાર્દ પૂર્વસ્તુના ઉપસહારમાટે છે તથા ઉત્તરાર્દ ઉત્તર વસ્તુના ઉપપતિપૂર્વક ઉપન્યાસ માટે

અસપિંડ દ્વિજ-ગેરેતુ પ્રેતકૃત્ય કરનાર બ્રાહ્મણને લાગતા આરોગ્યનું પ્રમાણ કહેછે—

અસપિણ્ડં દ્વિજં પ્રેતં વિપ્રો નિર્હત્ય વન્ધવત્ ॥

વિશુધ્યતિ ત્રિરાત્રેણ માતુરાતાંશ્ચ વાન્ધવાન્ ॥૧૦૧॥

યોગીનો અપિંડ ન હોય એવા દ્વિજની દાસમાટે શમને ઉપાડી જરા વગેરે ક્રિયા મધુની પેઠે ડગ્ગાગ બ્રાહ્મણ ત્રણ રાત્રિથી શુદ્ધ થાયછે માતાના નજીબની બાધવોની પણ એની ક્રિયા ડગ્ગાગને નણુ નવિનુ આરોગ્ય લાગેછે ૧૦૧

મધુની પેઠે ક્રિયા કરનાર એટલે સ્નેહથી કે ધર્મશુદ્ધિથી ક્રિયા કરનાર સમજવો માતાના નજીબના બાધવો એટલે મામા તથા માગી સમજવા

ઉપરના પ્રલોકમાં જણાવેલા આરોગ્યનો વિગેષ કહેછે.—

યદ્યન્નમત્તિ તેષાં તુ દશાહેનૈવ શુધ્યતિ ॥

અનદન્નન્નમહૈવ ન ચેત્તસ્મિન્ગ્રહે વસેત્ ॥૧૦૨॥

બાધુની પેઠે અસપિડની યમચક્રવર્તી ક્રિયા કરનાર બ્રાહ્મણ જે તે મરણ પામનારના સર્વિડ લોકોના ધરતુ અત્ર ખાય તો દશ દિવસેજ શુદ્ધ થાય છે. પરંતુ જે તેઓનું અત્ર ખાય નહિ તેમજ મરણ પામનારને વેર - હે નહિ તો એક દિવસેજ શુદ્ધ થાય છે ૧૦૨

અસપિડનું પ્રેતકૃત્ય કરનાર બ્રાહ્મણ મરનારના ધરતુ અત્ર ખાય નહિ તથા તેને વેર રહે નહિ તો તેને એક જ દિવસનું આરાધ્ય, તેના ધરતુ અત્ર ખાય નહિ પણ તેના ધરમા રહે તો તેને પ્રથમ કલ્પાપ્રભાગે ત્રણ દિવસનું આરાધ્ય અને તેના ધરતુ અત્ર ખાય અને તેના ધરમા રહે પણ ખરો તો તેને દશ દિવસનું આરાધ્ય લાગે છે

ગમ્બી પાછળ આલનારની શુદ્ધિ જણાવે છે.

અનુગમ્યેચ્છયા પ્રેતં જ્ઞાતિમજ્ઞાતિમેવ ચ ॥

સ્નાત્વા સર્વેલં સ્પૃશ્વાન્નિ ઘૃતં પ્રાશ્ય વિશુદ્ધ્યતિ ॥૧૦૩॥

જ્ઞાતિ અથવા જ્ઞાતિનગરનો જે મનુષ્ય મરણ પામે તોય તેની પાછળ પોતાની ઇચ્છાથી જે મનુષ્ય મરેલ દેવ તે, વસ્ત્રસતિ ત સ્નાન નાથી અગ્નિનો સ્પર્શ કરેલી અને મૃતન લલચુ કરનાથી શુદ્ધ થાય ૧૦૩

સ્નાનપછી અગ્નિનો સ્પર્શ અથવા ઘતનું લક્ષણ કરે એમ નહિ પણ અગ્નિનો સ્પર્શ અને ઘતનું લક્ષણ એ બંને રીતો જોઈએ

બ્રાહ્મણના ગમ્બીને શુદ્ધી ન ઉપડાવવાની સહેલુ આજ્ઞા છે

ન વિપ્રં સ્વેપુ તિષ્ઠત્સુ મૃતં શૂદ્રેણ નાયયેત્ ॥

અસ્વર્ગ્યા હ્યાહુતિઃ સા સ્યાચ્છૂદ્રસંસ્પર્શદૂષિતા ॥૧૦૪॥

મનુષ્ય પામે તા બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણો હાજર હોય ત્યામથી શુદ્ધપાત ઉપડાવો નહિ ૧૦૪કે ૧૦૪ ॥ સ્પર્શથી દૂષિત શરીરની આત્મિતિ રચ્ય આપનારી થતી નથી ૧૦૪

અહીં બ્રાહ્મણ શબ્દને ત્રણે વર્ણના ઉપવક્ષણરૂપ ગણી એવો અર્થ કરવામાં આવે છે કે મરણ પામેલા બ્રાહ્મણ કાચિય અને વૈદ્યને પોતાની જાતિવાળા હાજર હોય ત્યામથી તેના પુત્રાદિકોએ દાહમાટે સ્પર્શને ઉપડાવવા નહિ કરણ કે શબના સ્પર્શથી દૂષિત થવાને લીધે તે શરીરની આત્મિતિ તે મરણ પામેલાને રચ્ય આપનારી થતી નથી ૧ બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણે દાહ કરે હોય ત્યામથી

એમ કહેલું છે તે પણ પોતપોતાની ભતિવાળા હાજર હોય ત્યાંસુધી શદ્ધ પાસે ઉપડાવવા નહિ એ અર્થનું બોધન કરેછે. આથી બ્રાહ્મણના શખને ઉપાનિષદમાંથી બ્રાહ્મણો હાજર ન હોય તો પછી ક્ષત્રિયની પાસે ઉપડાવવું, ક્ષત્રિય પણ હાજર ન હોય તો વૈશ્યોપાને ઉપડાવવું અને વૈશ્યો પણ ન હોય તો એવટ શદ્ધ પાસે ઉપડાવવામાં પણ અટચણ નહિ કેટલાએક વિદ્વાનોનું માનવું એમ પણ છે કે સ્ત્રોતમાં વિષ્ણુ પદ છે તે કેવળ બ્રાહ્મણને માટેજ છે એટલે એ ગૃહ ઉપસક્ષણરૂપ નથી તેથી સમાનભતિવાળા હાજર હોય તોપણ ક્ષત્રિય કે વૈશ્યના શખને શદ્ધની પાસે ઉપડાવે તેમાં કશો દોષ નથી. બ્રાહ્મણો હાજર હોવા છતાં બ્રાહ્મણના શખને શદ્ધ ઉપાટે નહિ એટલુંજ નહિ પણ દાહમાં અગ્નિવગેરે શદ્ધ લે તેમાં પણ વચ આ પ્રમાણે મોહોટો દોષ જણાવેછે કે પ્રસ્થાનયતિ શૂદ્રોર્નિ તૃણ કાષ્ઠ હવીંષિ ચ । પ્રેતત્વ દિ સદા તમ્ય જ્ઞા વાધર્મેણ નિવ્યતે ॥ એટલે જેને માટે અગ્નિ, તૃણ, કાષ્ઠ કે ધી વગેરે શદ્ધ ઉપાટે તે મરણ પામનારને સદા પ્રેતપણુ રહેછે અને તે અધર્મથી ક્ષિપ્ત થાયછે

શુદ્ધિનાં સાધનો કહેછે—

જ્ઞાનં તપોન્નિરાહારો મૃન્મનો વાર્યુપાક્ષનમ્ ॥

વાયુઃ કર્માર્કકાલૌ ચ શુદ્ધેઃ કર્ત્વિણિ દેહિનામ્ ॥૧૦૫॥

જ્ઞાન, તપ અગ્નિ, આશુર, મુનિક્ષા, મન, જસ, ઉપવેષ, વાયુ, કર્મ સૂર્ય, અને કાલ એ જાગ પદાર્થો પ્રાણીઓની શુદ્ધિ કરનાર છે ૧૦૫

જ્ઞાનવગેરે પદાર્થો શુદ્ધિના સાધનો છે તેમાં જ્ઞાન બુદ્ધિને શુદ્ધ કરનાર છે કદુ છે કે વૃદ્ધિર્જ્ઞાનેન નુદ્યતે । એટલે બુદ્ધિ જ્ઞાનથી શુદ્ધ થાયછે તપ પણ શુદ્ધિ કરનાર છે જેમ કે તપસા વેદશિત્તા । એટલે શ્રેષ્ઠ વેદવેતાઓ તપથી શુદ્ધ થાયછે, અગ્નિ પણ શુદ્ધિનું સાધન છે જેમ કે પુનઃ પાકેન મૃન્મયમ્ । એટલે ફગીવાર અગ્નિમાં નાખવાથી નાઠીનું પાત્ર શુદ્ધ થાયછે આદાર પણ શુદ્ધિકારક છે. જેમ કે હવિષ્યેણ ચવામ્વા વા । એટલે દહિ વાનથી અથવા ધવાન એટલે જ મખા પાણીમાં પકાવેલી બોખાપત્રેની રાખથી શરીરની પવિત્રતા થાયછે મૃતિના તથા જસ એ બન્ને પણ શુદ્ધિના કારણ છે જેમ કે મૃદ્વાર્યદિયમયં વત્ । એટલે જેટલાની જરૂર હોય તેટલી મૃતિકા તથા જસ લઈ શુદ્ધિ કરવી મન પણ શુદ્ધિ કરનાર છે. જેમ કે મન પૂનઃ સામાચરેત । એટલે મનથી જે પવિત્ર ભજુવામાં આવે તેનું આચરણ કરવું મન સંકલ્પવિકલ્પાત્મક છે તથા બુદ્ધિ નિર્લયાત્મક છે એ પ્રમાણે મન તથા બુદ્ધિમાં બેદ છે ઉપવેષ પણ શુદ્ધિ કરનાર છે જેમકે માર્જનૌપાજનૌવૈશ્વ । એટલે માર્જનથી તથા શીંપવાથી ધર પવિત્ર થાયછે, કર્મ

પણ શુદ્ધિકાર ॥ જેમકે યજેત વાચમેધેન । એટલે બ્રહ્મદત્તા જેના પાપોના નીરામા જે અશ્વમેધથી ચળન કરતુ સૂર્યે પણ શુદ્ધિ કરનાર છે જેમકે ગામાલબ્યાકંમીત્યવા । એટલે આવનો રૂપસં કરવાથી અથવા નૃયંતુ દર્શન રવાથી પવિત્ર થાયછે કાવ પણ શુદ્ધિ કરનાર છે જેમ કે ક્રાત્યેદિગ્રો દશાદેન । એટલે શ્રાક્ષણ દશ દિવસોથી શુદ્ધ થાયછે વાયુને શુદ્ધિ કરનાર પણ ખી નમોની સાથે ખીજી રૂપૃતિમા કહ્યુ છે કે પન્થાનશ્ચ વિશુદ્ધ્યન્તિ સામમૂર્યાશુમાદર્ત । એટલે ચંદ્રના કિરણોથી, નૃયંના કિરણોથી અને વાયુથી માગ પવિત્ર થાયછે અહીં જ્ઞાનાદિ પદાર્થો કામશુદ્ધિના દશાતપણાથી ગ્રહણ કરેના છે ગરુડ કે મુખ્યવિધ્ય બાવરુદ્ધિનો છે જ્ઞાનમા બ્રહ્મજ્ઞાન અને તપમા પ્રાણાવાયમ, ચાદ્રાયણ વગેરે સમજવા

સર્વ પ્રકારની શુદ્ધિઓમાં ધનસંબંધી શુદ્ધિને ત્રેષ્ઠ જણાવેછે—

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ॥

योर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥૧૦૬॥

સર્વગી પવિત્રતાઓમા ધનની બાબતમા પવિત્રતાને ત્રેષ્ઠ કહેન છે કારણકે જે મનુષ્ય ધનના નિયમા પવિત્ર હોય તેજ પવિત્ર છે પણ મૃતિકા તથા જળથી પવિત્ર થાય તે પવિત્ર નથી ૧-૬

સર્વગી પવિત્રતાઓમા ધનસંબંધી પવિત્રતા એટલે અન્યાયથી પરધન ચેવાની ઇચ્છાના લાગને તથા ન્યાયથી વળની ઇચ્છા રામવારપ પવિત્રતાને મનુષ્યગેરેએ અતિ કૃતમ ગત્રેવ છે ગરુડ કે જે મનુષ્ય ધનની બાબતમા શુદ્ધ હોય તેજ શુદ્ધ ॥ પણ મૃતિકા અને જળથી શુદ્ધ નથી કરતો હોય અને ધનની બાબતમા અશુદ્ધ હોય અથાત્ અન્યાયથી ધન મેળવવામા પ્રવ્રત રહેતો હોય તો તે સર્વદા અશુદ્ધ છે આ પ્રહોકનો અર્થ એવોપણ કરવામા આવેછે કે અર્થમેાથ એટલે ઇદ્રિયનિગ્રહ વગેરે માનસિક શૌચ સ્વ નૌચમા ઉત્કૃષ્ટ છે ઇદ્રિયનિગ્રહાદિકમા જે શુચિ એટલે શુદ્ધ હોય તેજ ખરો શુદ્ધ ગણાયછે માત્ર મૃતિકા અને જળ વાપર્યો કરતો હોય પણ ઇદ્રિયોને વળ ન રાખી શકતો હોય તો તે પુરૂષ શુદ્ધ નથી ગણાનો

શુદ્ધિના વિશેષ પ્રકારે કહેછે—

क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ॥

प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥૧૦૭॥

વિદ્વાન પુરુષો ક્ષમાથી શુદ્ધ થાયછે, નહિ કરવા યોગ્ય કામ કરનારાઓ દાનથી શુદ્ધ થાયછે, પ્રત્યક્ષ પાપ કરનારાઓ જપથી શુદ્ધ થાયછે અને વેદવેન્તાઓ તપથી શુદ્ધ થાયછે. ૧૦૭.

ખીભ લોકોએ અપકાર ક્યો હોય છતાં પણ તેઓને અપકાર કરવાની છુદ્ધિ ન થાય તે ક્ષમા કહેવાયછે. તે ક્ષમાથી પંડિતો પવિત્ર થાયછે. યજ્ઞ-ક્રિયા અને ક્ષમા એઓ પાપોનો તુરંત નાશ કરનાર છે, એમ આગળજે કહેશે ખરા પંડિતો હોયછે તેઓ દ્રેષથી, ઇર્ષ્યાથી કે મત્સરથી ઘેરાતા નથી તેથી કુદ્ધૃત યદ્ધ જય તોપણ ક્ષમાના પ્રભાવથી સદા શુદ્ધ રહેછે સર્વત્ર સમતારૂપ ચિત્તની સ્થિતિ તે પણ ક્ષમા કહેવાયછે અથવા પંડિતોથી અભ-જ્ઞતા કોઈ અકાર્ય યદ્ધ ગયું હોય તો ક્ષાંતિથી એટલે ક્યેરા સહન કરનાર-પણાથી તેઓ શુદ્ધ થાયછે. અથવા ક્ષાંતિ એટલે હપવાસાદિક સારીર કષ્ટ સમન્વૃત્ત અકાર્ય કરનારની શુદ્ધિ દાનથી થાયછે. આગળજે કહેવામાં આવશે કે વેદવેન્તા*બ્રાહ્મણને સર્વેરુપ આપવાથી શુદ્ધિ થાયછે. અપ્રસિદ્ધ પાપવાળાઓ ગાયત્રીવગેરેનો જપ કરવાથી શુદ્ધ થાયછે તથા વેદવેન્તાઓ તપથી શુદ્ધ થાયછે. વેદવેન્તાને વેદાભ્યાસ તથા જ્ઞાન એજ તપ છે કૃત્ત્યઆદિ ત્રતરૂપ તપ તો વેદ-વેન્તાઓનેજ નહિ પણ સર્વને માટે શુદ્ધિના હેતુરૂપ છે.

તે તે પદાર્થે માટે પવિત્રતાનાં જૂદાં જૂદાં સાધનો જણાવેછે—
મૃત્તોયૈઃ શુદ્ધ્યતે શોધ્યં નદી વેગેન શુદ્ધ્યતિ ॥

રજસા સ્ત્રી મનોદુષ્ટા સંન્યાસેન દ્વિજોત્તમઃ ॥૧૦૮॥

મક્ષાદિકથી અપવિત્ર થયેલી શુદ્ધ વસ્તુ મૃત્તિકા તથા જનથી શુદ્ધ થાયછે, નદી વેગથી શુદ્ધ થાયછે, મનથી દુષ્ટ થયેલી સ્ત્રી મનોદર્શનથી શુદ્ધ થાયછે અને બ્રાહ્મણ સંન્યાસથી શુદ્ધ થાયછે. ૧૦૮.

મનવગેરેથી બનતેલી વસ્તુ મૃત્તિકા અને જળવટે શુદ્ધ થાયછે પ્રલેખ-વગેરે અપવિત્ર પદાર્થોથી દૂષિત થયેલો જલનો પ્રવાહ વેગથી શુદ્ધ થાયછે. સારીર બલિચારવાળી નહિ પણ કેવળ મનોદ્વારા પરપુરુષતા અનુચિંતનથી દૂષિત થયેલી સ્ત્રી રજોદર્શન થયે શુદ્ધ થાયછે તથા બ્રાહ્મણ સંન્યાસથી શુદ્ધ થાયછે. કારણ કે સંન્યાસ એ બ્રાહ્મણને માટે અસાધારણ સંસ્કારરૂપ છે.

ગાત્રવગેરેની શુદ્ધિના પ્રકાર કહેછે—

અદ્વિર્ગાત્રાણિ શુદ્ધ્યન્તિ મનઃ સત્યેન શુદ્ધ્યતિ ॥

વિદ્યાતપોભ્યાં મૃતાત્મા વુદ્ધિર્જાનેન શુદ્ધ્યતિ ॥૧૦૯॥

શરીરના અવયવો જળથી ગુદ થાય છે, મન સત્ત્વથી ગુદ થાય છે, જીવ વિદ્યા તથા તપથી ગુદ થાય છે, અને બુદ્ધિ જ્ઞાનથી ગુદ થાય છે ૧૦૯.

સ્વેદ વગેરેથી કપહન થયેલાં અગ્નિ જળથી દ્વાપિત કરાય ત્યારે ગુદ થાય છે, નિષિદ્ધ વિચારોથી દુષિત થયેલું મન સત્ત્વ બોવવાથી ગુદ થાય છે, સિત્તશરીરાવસ્થિત આત્મા એટલે જીવાત્મા ત્રણવિધાથી ગુદ થાય છે તેમજ પાપનો ક્ષય કરનાર તપથી પણ ગુદ થાય છે અને ગુદ થાય છે ત્યારે પરમાત્મકે રહે છે અને વિપરીત જ્ઞાનથી કપહન થયેલી બુદ્ધિ યથાર્થ વિધવના જ્ઞાનથી ગુદ થાય છે નર્દાં અમુચી અમુચી ગુદિ થાય છે એમ કહી છેવટ બનાવવાનું એ છે કે માત્રથી સર્વેની શુદ્ધિ થાય છે મન સત્ત્વવટે ગુદ થાય છે એમાં એમ પણ સમજાય છે કે તે અસત્સકલ્પથી અગુદ થાય છે અને સત્સકલ્પથી ગુદ થાય છે સુદિજ્ઞાનથી ગુદ થાય છે એટલે નદિ બોમરેલા જન્માતરકૃત અશુભ ક્રમના પાસામાં પડેલી, વિવેકવગરની, ધનપુત્રાદિની આમંત્રિવાળી અને અતિગય તૃપ્તિવાળી ગુદિ વેદાન્તસાત્ત્વના અજ્ઞાસથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનવટે નિર્મળ થાય છે, અથવા અવિદ્યમાન અધ્યાના આકારને બનાવતી અને સ્વપ્ન વગેરેમાં અસંસિદ્ધાવસ્થા ક'યેલા પદાર્થમાં અભિનિવેશને લીધે વરતુરવશ પ આત્મામાં તથા અન્ય પદાર્થોમાં મિથ્યાબૂત બેદનિદ્રાથી દુષિત થતી બુદ્ધિ સ્વપ્નના આત્માના આશ્રયવાળી પ્રમાણ ચુરુપનિરપ જ્ઞાનથી ગુદ થાય છે

શારીર ગુદિનો ઉપસંહાન કરે છે અને તેની માથે દ્રવ્ય-શુદ્ધિના પ્રકરણનો ઉપક્રમ કરે છે—

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य त्रिनिर्णयः ॥

नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयम् ॥૧૧૦॥

આ શરીરમનની પરિવ્રતાનો નિર્ણય ત્રેમોને - એ દ્રવ્યે નાના પ્રકારનાં દ્રવ્યોની શુદ્ધિનો નિર્ણય ક્રમથી કરે ૧૧૦

બહુમુનિ રહે છે કે શરીરસભ્યની પરિવ્રતાનો નિર્ણય ત્રેમોને - એ દ્રવ્યે નાના પ્રકારના દ્રવ્યોમાં જે દ્રવ્યથી જે દ્રવ્યની શુદ્ધિ થાય છે તેનો નિર્ણય સાબળો

પાત્રદ્રવ્યોની શુદ્ધિ કરે છે—

तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ॥

भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥૧૧૧॥

તેજસ પદાર્થો, મણિ અને પાપાલુમાથી થયેલા સર્વ પદાર્થોની શુદ્ધિ ભસ્મથી, જળથી અને મૃત્તિકાથી વિદ્વાનોએ કહેલી છે ૧૧૧

અગ્નિના સંયોગથી ગળી જાય તેવા સોનું, રૂપું, ત્રાણ વગેરે પદાર્થો તેજસ મ્હેવાય છે અને સ્ફટિકવગેરે મણિ કહેવાય છે તેઓ તથા પાપાલુના પાત્રો વગેરેની શુદ્ધિ ભસ્મથી, જળથી અને મૃત્તિકાથી થાય છે એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે લેપવગરના પદાર્થોની શુદ્ધિ જલથી થાય છે એમ હવે પણ તુરતજ કહેવાશે, તેથી આ વાક્ય ઉચ્છિષ્ટ ધૃતવગેરેથી લેપવાળા પદાર્થોની શુદ્ધિને માટે છે. મૃત્તિકા એમ ગદ્ય અને લેપને મટાડે તેમ ભસ્મ પણ ગદ્ય અને લેપને મટાડે છે માટે તેમાં વિકલ્પ સમજવો કે મૃત્તિ । અથવા ભસ્મ એ બે-માથી એકની જરૂર છે જળ તો મૃત્તિના હોય તોપણ જોઈએ અને ભસ્મ હોય તોપણ જોઈએ

ચીકાશવગગનાં પાત્રવગેરેની શુદ્ધિ કહે છે—

નિર્લેપં કાશ્વનં માણ્ડમાદ્ધિરેવ વિશુદ્ધયતિ ॥

અઽજમશ્મમયં ચૈવ રાજતં ચાનુપસ્કૃતમ્ ॥૧૧૨॥

લેપવગરનું સુવર્ણનું પાત્ર જલથીજ શુદ્ધ થાય છે તેમ જ્યમથી ઉત્પન્ન થયેલ ગજ્જ તથા મોતીવગેરે, પાપાલુમય પાત્ર તથા દારીગિરી-વગરનું સાદુ કપાનું પાત્ર એઓ પણ જલથી શુદ્ધ થાય છે ૧૧૨

તેજસના વિશેષરૂપ સુવર્ણ તથા રૂપાના પાત્રો નિલેપ હોય તેઓની માત્ર જલથી શુદ્ધિ થાય છે પણ ત્રાણાવગેરેના પાત્રોને તો ઉચ્છિષ્ટ સ્પર્શમાં છટવગેરેના ભૂમથી ધોવા જોઈએ આના પાત્રોમાં લેપ અને ગદ્ય હોય તો જે વસ્તુથી લેપ તથા ગદ્ય મળે તે વસ્તુથી તે મટાડવો માત્ર ભસ્મ અને જલથીજ શુદ્ધિ કરવી એમ આશ્વત્થ પત્રી રાખવો નહિ દારીતમુનિ કહે છે કે ધણ, મ , જલ, મગ તથા મસૂરના લોચથી પણ શુદ્ધિ થાય છે આન, આડાજ તથા તજસ્વયા વગેરેના સ્પર્શમાં તો પાત્ર નિર્લેપ હોય તો પણ તેને એકથીશ વખત માત્રજ એમ દારીતમુનિ કહે છે રાજમુનિ કહે છે કે તામ્ર, રૂપિર, વીર્ય, મૂત્ર તથા પુત્રીયથી અશુદ્ધ થયેલા તેજસ પદાર્થોનું આવર્તન, ઉત્પેખન તથા એમ્વીગવાર ભસ્મથી પરિમાર્જન કરવું જે પાત્ર ધણા મજસૂધી મૂત્રાદિથી વાનિત હોય તેનું આવર્તન કરવું જોઈએ જ્ઞની આકૃતિ તથા નામનો નાશ કરી નવી આકૃતિ તથા નામ તરવા તે આવર્તન મ્યું મ્હેવાય છે અને ઉપર ઉપરના ભાગને મનગ વગેરેથી ઉખેડી નાખવો તે ઉત્પેખન મ્હેવાય છે દાદથી પણ તેજસ પદાર્થોની શુદ્ધિ ગળી છે તથાવગેરે જે લેપવાળા હોય તે તેની

શુદ્ધિ ધોળા સરસવના નથી. ગોમૂતથી, જળથી અને દુધથી કહેતી છે કારી-
નિરીવરના સાથે રૂપાના પાત્રની શુદ્ધિ માત્ર જળથી કરીએ દારૂ ૨ તેડું
પાત્ર બે કારીનિરી એટલે પ્રતરમમવાળું હોય તો તેમા મેલવા ૧૬ બરાબર
રહેવાથી તેની વિશેષ શુદ્ધિ કરવાની જરૂર પડે છે

મુવર્ણની અને રૂપાની શુદ્ધિમાં જલ તથા અગ્નિની
મોહુલુક પ્રધાનતા કરે છે—

अपामग्नेश्च संयोगाद्धैमं रौप्यं च निर्वभौ ॥

तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः ॥૧૧૩॥

મુવર્ણ તથા રૂપુ એ બંને જલ તથા અગ્નિના સયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ
છે, માટે તે બંનેની શુદ્ધિ તેના ઉત્પત્તિસ્થાન ૫ જળથી તથા અગ્નિથી
જરૂરી એ બે છે ૧૧૩

અગ્નિવે વરુણનારક્ષામયત । બાદે અગ્નિએ બામશુદ્ધિથી વશ રેવનાની
ખના કરી, ઇત્યાદિ વચનો વેદમા અનુસારવામા આવે છે તેમજ અમે મુલ-
જોમન્દ્રિય વરુણાનીના રત્નતમ્ । ઇત્યાદિ ત્રિતિઓમા અગ્નિ અને જળનો સંયોગ
થવાથી મુવર્ણ તથા રૂપુ ઉત્પન્ન થયેલ છે તેથી તે મુવર્ણ તથા રૂપાની શુદ્ધિ
ગોનાના કારણરૂપ જળથી અને અન્ય ત અશુદ્ધ હોય તો અગ્નિથી થાય તે શ્રદ્ધ
છે ગોનામાના સ્વયોન્યા એ પદનો અર્થ સમાન ઉત્પત્તિવાળી બરમવડે એમ
પણ થઈ શકે છે બરમના મહાશ્વના પ્રતિમાનુ નદણ પણ થાય છે અથવા અ-
ગ્નિમા તપાસીને જળવડે ધોવાયા તે જ શુદ્ધ થાય છે

તામ્રયગેડેની શુદ્ધિ કહે છે—

ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सौसकस्य च ॥

शौचं यथार्हं कर्त्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥૧૧૪॥

ત્રાણું, લોહુ કાસુ પીત્તમ કર્યાર અને સીસુ એઓની શુદ્ધિ જેમ
યોગ્ય જણાય તેમ દારથી ખાગપાણિથી અને જલથી કરી ૧૧૪

તામાવગેડેની શુદ્ધિ દારથી એટલે બરમથી આમલીવગેડેના ખાઠા
જળથી તથા શુદ્ધ જળથી જેમ યાગ્ય વાગે તેમ રૂપથી જુદાસ્વતિ દેહે છે કે
અન્મતા હમરોપ્યાથ કાસુ ગુણે મમ્મના । અમ્લૈસ્ત્રાપ્ત ચ રૈલ ચ પુનપાકેન

મૃગ્યમ્ ॥ એટલે સોનાનું, રૂપાનું અને લોહનું પાત્ર જળથી શુદ્ધ થાયછે, કાસાનું પાત્ર ભરમથી શુદ્ધ થાયછે, ત્રાંબાનું તથા પીતળનું પાત્ર અગ્નિ પદાર્થોથી શુદ્ધ થાયછે અને મૃત્તિકાનું પાત્ર પુનઃપાકથી શુદ્ધ થાયછે. કપીર અને સીસું છાણથી તથા ફેાતરાંથી શુદ્ધ થાયછે.

દ્રવ્યગેરે પદાર્થોની શુદ્ધિ કહેછે—

દ્રવાણાં ચૈવ સર્વેષાં શુદ્ધિરાપ્લવનં સ્મૃતમ્ ॥

પ્રોક્ષણં સંહતાનાં ચ દારવાણાં ચ તક્ષણમ્ ॥૧૧૫॥

સમગ્રા દ્રવપદાર્થોની શુદ્ધિ આપ્લવન કરવાથી થાયછે, સંહતપદાર્થોની શુદ્ધિ પ્રોક્ષણ કરવાથી થાયછે અને કાષ્ટના પદાર્થોની શુદ્ધિ તેને છોલવાથી થાયછે. ૧૧૫.

ધી તેજ વગેરે દ્રવ એટલે પ્રવાહી પદાર્થો કાગડા કે અન્ય જંતુઓથી અપવિત્ર થયેલ હોય તો અને બાધાર્થનના વચનથી તે પ્રસૂતિ એટલે સોજ તોલા પ્રમાણવાળા હોય અથવા બીજાઓના મતપ્રમાણે પ્રસ્થ એટલે ચોક્કસ તોલા પ્રમાણવાળા હોય તો પ્રાદેશમાત્ર એટલે તરૂંની આંગળી અને અંગુઠાને વધારેમાં વધારે દૂર રાખતા તેઓ વચ્ચે એટલું અંતર થાય તેટલા પ્રમાણવાળી દર્બની બે તાલાકાવડે તેમાંથી થોડો બાગ કઢાડી નાખવારૂપ તેનું આપ્લવન કરવાથી તે પવિત્ર થાયછે એમ પણ કહેવામાં આવેછે કે તેજ જાતનો નવો પ્રવાહી પદાર્થ તે અપવિત્ર થયેલા પ્રવાહી પદાર્થના પાત્રમાં એટલે નાખરો કે પાત્ર ભરાઈજવાથી થોડો બાગ બહાર નિકળી જાય, તે આપ્લવન કહેવાય. ડુબિત થયેલો પદાર્થ બહુજ થોડો હોય તો તેનો ત્યાગજ કરી દેરો. ધીવગેરેના પાત્રને કંઈ ઉપધાત થયો હોય તો પાત્ર બદલાવી નાખવાથીજ અંદરના પદાર્થની શુદ્ધિ થાયછે. ઉચ્છિષ્ટ રૂપરૂપમાં તો તેજ, ધીવગેરે જે ઉચ્છિષ્ટ થયેલ હોય તેના પાત્રને જળમાં રાખીને પવિત્ર નાંત્રે જપવા. જનું ક્ષયાવગરના ધીનો જંટયો બાગ ડુબિત થયેલો હોય તેટલો બાગ કઢાડી નાખવાથી બાકીનો બાગ શુદ્ધ થયો ગણાયછે. સંધ્યાવગેરે સંહત પદાર્થો તે ઉચ્છિષ્ટ વગેરેથી અપવિત્ર થયા હોય તો પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધ થાયછે અને કાષ્ટના પદાર્થોની શુદ્ધિ તેને છોલી નાખવાથી થાયછે.

યજ્ઞપાત્રોની શુદ્ધિ કહેછે—

માર્જનં યજ્ઞપાત્રાણાં પાણિના યજ્ઞકર્મણિ ॥

ચમસાનાં ગ્રહાણાં ચ શુદ્ધિઃ પ્રક્ષાલનેન તુ ॥૧૧૬॥

યગદર્મમાં ચમસ, મદ અને બીજાં યજ્ઞસગ્રંથી પાત્રોની, પ્રથમ હાથથી માર્તન કરવાથી અને પછી જળવડે પ્રક્ષાલન કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. ૧૧૬.

ચમસ તથા મદ એ યજ્ઞપાત્રોને પ્રોગાતરમા ઉપયોગમા લીધેલા હોય અને તે પછી બીજા કામમા લેવા હોય તેા પ્રથમના ધૃત તથા દક્ષિણ વગેરેના લેપ મગડવામાટે હાથથી સાફ કરી પછી જળથી શુદ્ધ કરવા યજ્ઞના ઉપયોગનું જલપાત્ર ચમસ કહેવાય છે તથા ઘોડશીવગેરે સોમપાત્રો મદ કહેવાય છે.

ચર્યવગેરેની શુદ્ધિ કહે છે—

चरूणां स्रुकस्रुवाणां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ॥

स्फ्यशूर्पशकटानां च मुसलोलूखलस्य च ॥૧૧૭॥

ચરૂ, સ્રુક, સ્રુવ, રૂપ, શકટ, મુસલ અને ઉલૂખલ એઓની શુદ્ધિ ઉષ્ણજળથી થાય છે. ૧૧૭

ધીવગેરેથી ખરડાયેલા ચર્યવગેરે યજ્ઞના સાધનો ઉષ્ણજળવડે યોવાથી શુદ્ધ થાય છે હોમનાના ચાખા જેમા પાવવામા આવે તે પાત્ર ચરૂ-કેવાય છે સ્રુક અને સ્રુવ એ જે હોમ કરવાના સાધન છે, હોમવખતે રક્ષસવગેરેના ત્રાસ-માટે હાથમા રાખવામા આવતો ખાની આકૃતિવાળો શકટ રૂપ કહેવાય છે રૂપ એટલે સુપડું, શકટ એટલે માડું, મુસલ એટલે સામેલું અને ઉલૂખલ એટલે ખાટાડીઆ એ સવળા યજ્ઞના ઉપયોગમા આવતા સાધનોની શુદ્ધિ પણ ઉષ્ણજળથીજ થાય છે.

જળવડે પ્રોક્ષણ કરવાથી કોની શુદ્ધિ થાય છે તથા જળવડે પ્રક્ષાલન કરવાથી કોની શુદ્ધિ થાય છે તે જપ્તુઃવે છે—

अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं वहूनां धान्यवाससाम् ॥

प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥૧૧૮॥

ધાન્ય તથા વસો વ્ને ધણા હોય તો જલવડે પ્રોક્ષણ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અને થોડા હોય તેની શુદ્ધિ જળવડે પ્રક્ષાલન કરવાથી થાય છે. ૧૧૮.

ચાટાવગેરેના રૂપર્મથી અપવિત્ર થયેલ ધાન્ય તથા વસો ધણા એટલે એ- પુરૂષથી ઉપાડી રાખ નદિ એવા હોય તો તેની શુદ્ધિ જળવડે માત્ર પ્રોક્ષણ કરવાથીજ થાય છે અને થોડા હોય તો તેની શુદ્ધિ જળવડે પ્રક્ષાલન કરવાથી અર્ધાનું યોગથી થાય છે સવળે હાથે જળજિ દુધો નાખવા તે પ્રોક્ષણ કહેવાય છે ગાંધર્ભીન તમા શુ ૩૩૩ તિરથામ્ન્યુક્તેણ પ્રોક્તન્યક્ચતાવોક્ષણ મતમ્.

જ્ઞાનેન તુ હસ્તેન પ્રોક્ષણ સ્મદાહતમ્ ॥ એટલે આડા દાઘવટે જળખિંદુઓ નાખવાં તે અબુક્ષણ કહેવાયછે. અવળા દાઘથી એટલે હથેળી નાથેના ભાગમાં આવે એમ દાઘ કરી જળખિંદુઓ નાખવા તે અવોક્ષણ મનાયછે અને સવળા દાઘવટે એટલે હથેળી ઉપરના ભાગમાં રહે તેમ દાઘ રાખીને જળખિંદુઓ નાખવાં તે પ્રોક્ષણ કહેવાયછે.

અર્થ તથા શાકમૂલવગેરેની શુદ્ધિ કહેછે—

ત્રૈલવચ્ચર્મણાં શુદ્ધિર્વૈદલાનાં તથૈવ ચ ॥

શાકમૂલફલાનાં ચ ધાન્યવચ્છુદ્ધિરિષ્યતે ॥૧૧૯॥

અર્થ તથા વાંશમાંથી બનેલા પદાર્થો વચ્ચની પેઠે શુદ્ધ થાયછે અને શાક, મૂલ અને ફલ એઓની શુદ્ધિ ધાન્યની પેઠે થાયછે. ૧૧૯.

રૂપને કરવાથીય પશુઓના અર્થ અને વાશવગેરેના ફલમાંથી બનાવેલા પદાર્થો વચ્ચની શુદ્ધિમાં બતાવેલા પ્રકારથી શુદ્ધ થાયછે તથા શાક, મૂલ અને ફલની શુદ્ધિ ધાન્યની શુદ્ધિપ્રમાણે થાયછે.

દેશભી વચ્ચવગેરેની શુદ્ધિ કહેછે—

કૌશેયાવિકયોરૂપૈઃ કુતપાનામરિષ્ટકૈઃ ॥

શ્રીફલૈરંશુપટ્ટાનાં ક્ષૌમાણાં ગૌરસર્પૈઃ ॥૧૨૦॥

દેશભીવચ્ચ અને ગાડરવગેરેની ઉનમાંથી થતાં વચ્ચેની શુદ્ધિ ક્ષારથી, નેપાલકબલની શુદ્ધિ અરીડાઓથી, અંશુપટ્ટની શુદ્ધિ ખીલીનાં ફળોથી તથા ક્ષામની શુદ્ધિ ઘોળા સરસવથી થાયછે. ૧૨૦.

દુમિકોશમાંથી ઉત્પન્ન થતા દેશભી વચ્ચે અને ગાડર વગેરેનાં ફવાડામાંથી બનાવવામાં આવતા ઉનનાં વચ્ચે ક્ષારથી અર્ધાન્ આરાથી શુદ્ધ થાયછે, નેપાલદેશાવરક પર્વતોમાંનાં ઘેટાવગેરેની ઉનમાંથી બનાવવામાં આવતાં ગિચા પ્રકારના વચ્ચે જે નેપાલકબલ કહેવાયછે તેને ધીવગેરેનો લેપ થવાથી તે બગડેલ હોય તેા અરીડાવડે શુદ્ધ થાયછે અંશુપટ્ટ એ પણ એક જાતનું ઉનનું જ વચ્ચે જે કોઇ તેને એક જાતનું વસ્ત્ર પણ કહેછે. તે ખીલીનાં અર્ધવડે ધોવાથી શુદ્ધ થાયછે. અને અતસીની ઠાવમાંથી બનતું કૌમ નામનું વચ્ચે જે એક જાતનું શણ છે તે ઘોળા સરસવના બૂઝાવડે શુદ્ધ થાયછે. ઘોવામાં બધા પદાર્થોની સાથે જલ મમળ લેવું.

શંખ, સંગવગેરેની શુદ્ધિ જણાવેછે—

ક્ષૌમવચ્છદ્ગૃહ્ણાણામસ્થિદન્તમયસ્ય ચ ॥

શુદ્ધિર્વિજાનતા કાર્યા ગોમૂત્રેણોદકેન વા ॥૧૨૧॥

ગંખ, પશુઓનાં ગુંગ, અગ્નિ અને દાંતમાંથી થયેલા પદાર્થોની શુદ્ધિ. શુદ્ધિના પ્રકારને જાણનારા પુરૂષે ગોમૂત્રની સાથે અથવા કેવળ જળની સાથે ક્ષૌમવચ્છની શુદ્ધિ કરનારા ધોળા મરશવના ચૂર્ણને મેળવી તેનાથી કરવી. ૧૨૧.

મૌમ વચ્છ જેમ ધોળા મરશવથી ગુદ થાય છે તેમ ગંખ, ગુંગ, અગ્નિ અને દાંતના પદાર્થો પણ ધોળા મરશવથી ગુદ થાય છે વિશેષ એટલે કે એ ધોળા મરશવના બૂકાને ગોમૂત્રમાં મેળવી તેનાથી તે પદાર્થો શુદ્ધ કરવા. મરશવનો બૂકો કેવળ જળની સાથે મેળવી તેનાથી શુદ્ધિ હરે તો પણ થઈ ગઈ. આમાં ગુંગ કહ્યું છે હાળિયર મૂત્રવગેરેનું, અગ્નિ અગ્ન્યગેરેનું તથા દાંત કહેલ છે તે હાથી વગેરેના સમજવા અપવિત્ર ગચ્છાવગેરેના અગ્નિ કે દાંત સમજવા નહિ. આ અધ્યાયના ૧૧૨ માં મ્લોક્ષમાં જળમાંથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થરૂપે ગંખની શુદ્ધિ કહેવાઈ ગઈ છે તોપણ અહીં કરીને શુદ્ધિ કહી તે, વિશેષ મલિન પદાર્થના સંસર્ગથી તે અશુદ્ધ થયેલ હોય તો તેને માટે છે. ગોમૂત્ર તથા જળનો નિકલ્પ કહ્યો છે તે, એ તે પદાર્થો વિશેષ બચેલા હોય તો ધોળા મરશવનો બૂકો ગોમૂત્રસાથે મેળવી તેનાથી ઘસીને સાફ કરવા અને પછી ધોવા તથા એ બધું બગડેલા ન હોય તો ધોળા મરશવનો બૂકો માત્ર જળમાં મેળવી તેનાથી સાફ કરીને યોગ્ય એમ જાણવામાટે છે.

તૃણકાષ્ઠવગેરેની શુદ્ધિ કહે છે—

પ્રોક્ષણાત્તૃણકાષ્ઠં ચ પલ્લલં ચૈવ શુધ્યતિ ॥

માર્જનોપાક્તનૈર્વૈશ્મ પુનઃપાકેન મૃષમયમ્ ॥૧૨૨॥

તૃણ, કાષ્ઠ અને પરાગ એઓ જળના પ્રોક્ષણથી શુદ્ધ થાય છે. ઘર માર્જન તથા ઉપલેપથી શુદ્ધ થાય છે અને મૃત્તિકાનું પાત્ર પુનઃપાકથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૨૨.

ચાંદણવગેરેના સ્પર્શથી દુષિત થયેલ તૃણ, કાષ્ઠ અને પરાગ એટલે પ્રીતિવગેરે ધાન્યના સાંડાવગેરેમાંથી બનાવેલું પાંચરસનું સાવન એઓ પ્રોક્ષણથી શુદ્ધ થાય છે. અહીં કાષ્ઠનું મદલ છે તે તૃણ તથા પરાગની સાથે હોનાથી રસોઇ વગેરેમાં ઉપયોગી ઉપદ્રવ-કાષ્ઠમાટે છે. રત્નસ્વણા સ્ત્રીવગેરેના વસવાથી દુષિત થયેલ ઘર માર્જન તથા ગોમયવગેરેના ઉપલેપથી શુદ્ધ થાય છે. ધૂમાડાને તથા,

અધકારને દૂર કરવો તે વરતુ માર્જન કહેનાયછે છાથી કે છાજથી પૃથ્વીને દોષન કરતુ તે ઠપવેષ કહેનાયછે અસ્પૃશ્યનો જોડવાભાગમા સ્પર્શ થયો હોય તેટલા ભાગમાટે આ શુદ્ધિ કરવાની છે જો રાબને લીધે ઉપધાત થયો હોય તો ભીંદને છાવની તથા તેમા સૂર્યના કિરણોનો પ્રવેગ અને અગ્નિની જ્વાળાનો સ્પર્શ કરાવવો ઉચિત્તત્ત્વગેરેના સ્પર્શથી અશુદ્ધ થયેલુ માટીનુ પાત્ર ફરીથી અગ્નિમા પકાવનાથી શુદ્ધ થાયછે

મધાદિક્ષથી દૂષિત થયેલું મૃત્તિકાનું પાત્ર પુનઃપાકથી પણ શુદ્ધ થતું નથી એમ જણાવેછે—

મધૈર્મૂત્રૈઃ પુરીષૈર્વા ઈવનૈઃ પૂયશોણિતૈઃ ॥

સંસ્પૃષ્ટં નૈવ શુદ્ધયેત પુનઃપાકેન મૃષ્મયમ્ ॥૧૨૩॥

મધ, મૂત્ર, પુરીષ, ઈવન, પૂય અને રધિર એટલા પદાર્થોથી દૂષિત થયેલુ મૃત્તિકાનુ પાત્ર અગ્નિમા ફરીના પાક કરવાથી પણ શુદ્ધ થતુ નથી ૧૨૩

ઈવન એટલે મૂત્ર અને પૂય એટલે પૃષ્ઠ, આના અતિશય રૂદ્ધ ગણાતા પદાર્થોથી ઉપદ્રુત થયેલ મૃત્તિકાપાત્ર પુન પાકથી પણ શુદ્ધ થતુ નથી

પૃથ્વીની શુદ્ધિના પાંચ પ્રકાર કહેછે—

સંમાર્જનોપાજ્જનેન સેકેનોલ્લેખનેન ચ ॥

ગવાં ચ પરિવાસેન ભૂમિઃ શુદ્ધયતિ પશ્વભિઃ ॥૧૨૪॥

સ માર્જન કરવાથી, ઉપવેષથી, ગોમૂત્રવગેરે છાટવાથી, ઉખેડી નાખવાથી અને ગાયોના નિસાસથી એપ્રમાણે પાંચ સાધનોથી પૃથ્વી શુદ્ધ થાયછે ૧૨૪.

૧. પૃથ્વી ઉચિત્તત્ત્વ થઈ હોય એટલે તેનાપર ચાકાલવગેરે વસેલ હોય અથવા મૂત્રપુરીષથી તે દુષિત થયેલ હોય તેનુ સ માર્જન કરવાથી એટલે તેપરનો અથરો કઢાઈ નાખવાથી, ઉપવેષથી એટલે છાજમાગીવડે લીપવાથી, નામૂત્રવગેરે છાટવાથી, ઉપરનો આગ ઉખેડી નાખવાથી અને તે દેખાણે એ અદોશત્ર-પર્યંત ગાયોને વસાવવાથી તે શુદ્ધ થાયછે દોષના ગૌરવમા આ બધા પ્રકારો હામે લગાડવા અને તેના લાઘવમા યોગ્ય પ્રકારથી પણ શુદ્ધિ થઈ શકે

પક્વ અગ્નની શુદ્ધિ કહેછે—

પક્ષિજગ્ધં ગવા ઘ્રાતમવબૂતમવશ્રુતમ્ ॥

દૂપિતં કેશકીટૈશ્ચ મૃત્પ્રક્ષેપેણ શુદ્ધયતિ ॥૧૨૫॥

પક્ષીઓએ ખાધેતુ, ગાયે મુઘેતુ, પગથી કચરેતુ, જેનાઉપર ધીકે ખાધેલી હોય તથા કેશ અને કીટથી દૂષિત થયેતુ અનાદિક મૃતિકાના પ્રદોષથી શુદ્ધ થાયછે. ૧૦૫

કાંક તથા મૃદ્ધવર્નેરે નિઘ પક્ષીઓસિવાયનાં બીજાં પક્ષીઓએ જેનો કાંકપણ ભાગ ખાધેલો હોય, ગાયે જેને મુઘેતુ હોય, જે પગથી કચરાયેતું હોય, જેનાપર કાંકએ ઈંકે ખાધેલી હોય તથા જે કેશ કે કીટાઓ પડવાથી દૂષિત થયેતુ હોય એતુ અત્ર તેમા જરા મૃત્તિના નાખવાથી શુદ્ધ થાયછે મૃત્તિકા નાખીને પછી પ્રોક્ષણ કરતું એમ અન્ય રમૃતિકારો કહેછે નાતમ તો કહેછે કે નિલ્પમમોઝય કેશકીટાવપન્નમ્ । એટલે કેશ અને કીટથી દૂષિત થયેતુ અત્ર નિલ્પ અભોજ્ય થાયછે અત્રના મોહોટા ઢગવામા અપવિત્ર કીટવર્ગેરોના સ સર્ગ છતાં પણ જેટલા ભાગને સ સર્ગ થયો હોય તેમ્નો ભાગ કહાડી નાખવાથી અવશિષ્ટની શુદ્ધિ મળ્યાવછે રમૃત્ય નરમા કેશાદિરૂપિણી દૂષિતની શુદ્ધિમાટે જલસદ્ધિત કાચન, રજત, દન અને મણિનો સ્પર્શ રિદ્ધિત છે કાંક ડેકાલે અગ્નિથી જ્વાલન પણ કરુ છે

દ્રવ્યશુદ્ધિનો એક સામાન્ય નિયમ બતાવેછે—

યાવન્નાપૈત્યમેધ્યાક્તાદ્ગન્ધો લેપશ્ચ તત્કૃતઃ ॥

તાવન્મૃદારિ ચાદેયં સર્વાસુ દ્રવ્યશુદ્ધિષુ ॥૧૨૬॥

અપવિત્ર પદાર્થો લેપાયેલા દ્રવ્યમાથી ગ્વાસુધી તેનો ગંધ તથા લેપ ગમ્ય નરિ ત્યાસુધી મૃતિકા તથા જળથી તે દ્રવ્યને શુદ્ધ કર્યા કરતુ આ પ્રકાર બધી દ્રવ્યશુદ્ધિઓમા લેવાનો છે ૧૨૬

મનાદિક અપવિત્ર પદાર્થના લેપવાળા દ્રવ્યને ગ્વાસુધી તેમાથી તે અપવિત્ર પદાર્થનો ગંધ તથા લેપ જીભને નિકળી જાય ત્યાસુધી મૃતિકા અને જળથી શુદ્ધ કરવું જે દ્રવ્યનેમાટે જેટલી અને જેવી શુદ્ધિનો નિદેશ મરવામા આવ્યો હોય તેમ્થી અને તેવી શુદ્ધિ કર્યા છતાં પણ તેમાથી ગંધ અને લેપ ન જાય તો તે ગંધ અને લેપ જાય ત્યાસુધી વારવાર મૃતિકા અને જળથી તેને શુદ્ધ કર્યા કરતુ પણ ગંધ અને લેપ નહિ જેવા હોય અથવા ન હોય તોપણ જેટલી શુદ્ધિનો નિદેશ કરવામા આવ્યો હોય તેના નરવા એટલી શુદ્ધિ તો કરવીજ નહિ અર્થાત્ નિર્દિષ્ટ શુદ્ધિ તો પૂરેપૂરી કરવી અને તેકપરાત જરૂર પડે ત્યારે ગંધ તથા લેપના નાગપર્યવ વિશેષ શુદ્ધિ કરવી

સર્વદ્રવ્યમાટે શુદ્ધિના સામાન્ય ત્રણ હેતુઓ કહેછે—

ત્રીણિ દેવાઃ પવિત્રાણિ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયન્ ॥

અદૃષ્ટમદ્વિર્નિર્ણિક્તં યચ્ચ વાચા પ્રશસ્યતે ॥૧૨૭॥

જેનું અપવિત્રતાનું કારણ જોવામાં આવેલું ન હોય તે અદૃષ્ટ, જલથી પ્રસાસિત કાંચે અને શુદ્ધ છે એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણે જે વસ્તુમાટે કહેલું હોય એ ત્રણ પદાર્થો દેવોએ બ્રાહ્મણોમાટે પવિત્ર કલ્પેલા છે. ૧૨૭.

કેલપણ પ્રકારથી જેનું અપવિત્રતાનું કારણ જોવામાં આવેલું ન હોય તે અદૃષ્ટ કહેવાય છે અને તેને પવિત્ર ગણેલ છે આથી રક્ષકવગરના પ્રદેશમાં રહેલ વસ્તુ જ્યાં કે કાકવગેરેથી દુષિત થયેલ છે એમ જોયું ન હોય તે પછી તે પ્રદેશમાં તેને જ્યાં કે કાકવગેરેના સ્પર્શ થયો હશે અને તેથી તે અપવિત્ર થયેલ હશે એવી પ્રમાણવગરની શંકા કરવી નહિ. કદાચ અપવિત્રતાની શંકા થાય તો ત્યાં જોને જળથી પ્રસાસિત કરેલ હોય તેને પણ પવિત્ર ગણેલ છે હારીત કહે છે કે “જે જે પદાર્થમાટે અપવિત્રતાની શંકા થાય તે તે પદાર્થ જળથી પ્રસાસિત કરવાથી શુદ્ધ થાય છે વળી અપવિત્રતાની શંકામાં બ્રાહ્મણ એમ કહે કે આ પદાર્થ શુદ્ધ છે ત્યારે પણ તે પદાર્થને શુદ્ધ ગણવામાં આવે છે આ મહોક્ત અરુપદેવની શંકા થઈ હોય તેવા પ્રસંગમાટેનો ગણાય છે.

પૃથ્વીઉપર રહેલા જળની શુદ્ધિ કહે છે—

આપઃ શુદ્ધા ભૂમિગતા વૈતૃષ્ણ્યં યાસુ ગોર્ભવેત્ ॥

અવ્યાસાશ્વેદમેધ્યેન ગન્ધવર્ણરસાન્વિતાઃ ॥૧૨૮॥

પૃથ્વીઉપર રહેલું જળ કે જે એક ગામની તાંપા મટાડવાને પૂરતું હોય અને અપવિત્ર પદાર્થથી બામ ન હોય તથા મધ, વર્ણ અને રસથી શુદ્ધ હોય તે પવિત્ર ગણાય છે ૧૨૮.

જળને પૃથ્વીપર રહેલું એ પ્રમાણે વિશેષણ આપેલું છે તેથી પાપાણ તથા વાદ્યવગેરેના પાત્રમાં ભરેલું જળ તેનાજેલું પવિત્ર ગણાતું નથી એમ દેખાય છે. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ કહ્યું કે જેમા ગામની મલકંબલ રૂખી જળ અને તેની તૃપામટે તેલું પૃથ્વીપરનું જળ હોય તે મૂળ છે. પૃથ્વીપરના જળનું આ ગોળામાં એક માપ છે. મોહોદાં તથાવગેરેના એક પ્રદેશમાં અપવિત્ર જળ હોય અને પ્રદેશાંતરમાં અવાદિતગરનું હોય તો તે શુદ્ધ છે.

જેને કદીપણ અશુદ્ધ ન ગણી શકાય એવા પદાર્થો કહે છે—

નિત્યં શુદ્ધઃ કારુહસ્તઃ પળ્યે યચ્ચ પ્રસારિતમ્ ॥

બ્રહ્મચારિગતં ભેક્ષ્યં નિત્યં મેધ્યમિતિ સ્થિતિઃ ॥૧૨૯॥

કાઠ લોહાનો દાઘ સર્વજ શુદ્ધ છે તેમ જનરમા વેચના મળેલું હોય તે નથા જલથારીને મળેલી નિદા એઓપણ સર્વજ શુદ્ધ ગણાય એવી મર્યાદા છે ૧૨૯

માણી વગેરે કાર એટલે કાગીર વોકાનો દાઘ સદા પવિત્ર છે દેવ તથા બ્રાહ્મણને માટે માત્રા જનાવવાના વખતમા તેનો દાઘ દ્રવ્યપ્રયોજનની અપેક્ષાથી વિશેષ શુદ્ધિથી યુક્ત ન હોય તોપણ તે સર્વજ સ્વભાવથીજ શુદ્ધ ॥ એટલે તેને જન્મ કે મરણનું સૂતક હોય તોપણ તે નડવ નથી બીજે ટેકાલે પણ આમ જોવામા આવેલ કે ન સ્વાસ્થ્ય કારુણા કારુકર્મણિ એટલે કાર લોહાને પોતાના કામમા આશીચ નડવ નથી રનારા, વણકર અને ચોરીવારે પણ કાગીરમાજ અણાવેલે તેથી તેઓ આશીચમા પણ જે માઈ રને, વણે કે છુવે તે તેના સ્પર્શથી અપવિત્ર થતુ નથી જે કાચુ અન્ન જનરમા વહુલવામાટે મૂકેલું હોય તે, ખગીરવા આવનાર અનેક લોકોના દાઘ અટે તોપણ અપવિત્ર ગણાવ નથી “નાપળનીયમન્નમશ્રીયાત્” એટલે જનરમાથી ખરીદેલુ અન્ન ખાડુ નહિ ” એવો શાસ્ત્રમૂતિનો જે નિષેધ છે તે પદ્મવેલા અન્નમાટેનો છે વળી જલથારીને મળેલું સિદ્ધ અન્ન રસ્તામા ફરવા છતાં પણ અપવિત્ર ગણાવ નથી આવી સાશ્વતમર્યાદા છે

કાર્યવિશેષની અપેક્ષાથી પવિત્રતાવાળા પદાર્થોનો નિર્દેશ કરેછે—

નિત્યમાસ્યં શુચિ સ્ત્રીणां શકુનિઃ ફલપાતને ॥

પ્રસવે ચ શુચિર્વત્સઃ શ્વા મૃગગ્રહણે શુચિઃ ॥૧૩૦॥

સ્ત્રીઓનું મુખ સર્વજ પવિત્ર છે, ફળ પાડનામા પક્ષી પવિત્ર છે, દોહાનાના વખતમા નાળડુ પવિત્ર છે અને મૃગને પકડનામા શ્વા પવિત્ર છે ૧૩૦

પોતાને મન્ય સ્ત્રીનું મુખ યુ જનાદિમા સદા પવિત્ર છે અર્થાત્ તેથી ઉચ્છિન્નતા થતી ગણાતી નથી નામ્ન યાદ્યાર્થયા મદ્દમ્ । (અધ્યાય ૬ થી ૮ થી ૪૩ મો) એ નિવેચવચનથી રતિસસત્રમા યુ જનાદિનિષેજ સીમુજની પવિત્રતા મનજવી પણ જોનાદિ સર્વ પ્રસંગમા સમજવી નહિ પશ્ચે પોતાની સાચ મારીને ફળને નીચે પાડી નાખે તો તેમા પક્ષીની સાચ લાગવાથી ફળ અપવિત્ર થઈ

મયું એમ ગણવું નહિ. એટલે કૃણ પાડવામાં મમે તે પક્ષી પવિત્રજ ગણાયછે. વળી ગાય વગેરેને દોહોળી વખતે પ્રથમ તેનું વાછડું વગેરે તેને ધાવે તે વખતે તે ધાવનારનું મુખ અડવાથી ગાય વગેરેના આંચળની અપવિત્રતા ગણાતી નથી; દારણકે વાછડાં વગેરેનું મુખ એ સમયે પવિત્રજ છે અને પવિત્રતા સ્પર્શથી પક્ષી પણ અપવિત્રતા યાચત નહિ તેમ જ્ઞાન પોતે શુદ્ધ નથી પણ મૃમયામાં મૃગાદિને પકડવામા તેને શુદ્ધ ગણેલ છે.

માંસને જેઓ ઉપયોગમાં લેછે તેઓને માટે માંસ નિંદ્ય સંસર્ગ-વાળું છતાં પણ પવિત્ર છે, અર્થાત્ માંસ શુદ્ધાશુદ્ધ વિચારના એવા પગથીયાપર છે કે જ્યાંથી નિંદ્ય સંસર્ગવડે તેને વિશેષ અપવિત્રતા પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી, એવો મનુને અભિપ્રાય જણાવેછે—

શ્વભિર્હૃતસ્ય યન્માંસં શુચિ તન્મનુરવ્રવીત્ ॥

કવ્યાન્નિશ્ચ હૃતસ્યાન્યૈશ્ચળ્ડાલાયૈશ્ચ દસ્યુભિઃ॥૧૩૧॥

જ્ઞાનથી દણ્ડાએલા મૃગાદિકનું જે માંસ છે, તે પવિત્ર છે એમ મનુએ કહેલું છે. તેમજ કાયા માંસને ખાનાગા પ્રાણીઓએ તથા ખીજા ચાંડાલાદિ વ્યાધીએ મારેલા મૃગાદિકનું માંસ પણ પવિત્ર છે. ૧૩૧.

જ્ઞાને દણેલા મૃગાદિકનું માંસ શ્રાવ્યવગેરેમાં પવિત્ર ગણેલ છે, તેમજ ખીજા માંસ ખાનારા વાધ તથા સ્થેન વગેરે પ્રાણીઓએ અને મૃગોને મારીને આછલિપકા ચવાવનારા વાધ વગેરે વેડાંએ મારેલા મૃગ વગેરેનું માંસ પણ પવિત્ર છે, એમ મનુએ કહેલું છે. અર્થાત્ જ્ઞાન તથા વાધવગેરેના સ્પર્શથી તે દુષિત થયેલું ગણાત નથી.

શારીર અવયવોની સ્વાભાવિક શુદ્ધાશુદ્ધતા દેખાડે—

ઉર્ધ્વ નાભેર્યાનિ શ્વાનિ તાનિ મેધ્યાનિ સર્વશઃ ॥

યાન્યથસ્તાન્યમેધ્યાનિ દેહાચ્ચેવ મલાશ્ચ્યુતાઃ ॥૧૩૨॥

ન નિચી ઉપરના ભાગમાં જે દંડિયોનાં છિદ્રો છે તે સપગાં પવિત્ર છે અને નિમની નીચેના પ્રદેશનાં છિદ્રો અને દેડથી છટા પડેલા દેડમાંના મગે અપવિત્ર છે ૧૩૨.

નાભિથી ઉપરના ભાગમાં નેત્ર, કબ્જે વગેરેનાં છિદ્રો પવિત્ર છે, એટલે તેના સ્પર્શમાં કોઈ રોષ નથી, પણ નાભિની નીચેનાં છિદ્રો અપવિત્ર છે એટલે તેઓના સ્પર્શથી અપવિત્રતા યાચે તેમજ ગરીબના નેતે ભાગમાં રહેલા સ્થેન

વગેરે મળે અપવિત્ર નથી પણ શરીરમાંથી જ્યારે તેઓ છૂટા પડે, ત્યારે તેઓ અપવિત્ર જ છે.

અપવિત્રનો સ્પર્શ થતાં પણ જે પદાર્થોને અપવિત્ર ગણવામાં નથી આવતા તેનું પરિગણન કરે છે—

મક્ષિકા વિપ્રુષશ્ચાયા ગૌરશ્વઃ સૂર્યરશ્મયઃ ॥

રજો ભૂર્વાયુરગ્નિશ્ચ સ્પર્શે મેઘ્યાનિ નિર્દિશેત્ ॥૧૩૩॥

મક્ષિકા, મુખમાંથી પડતાં જલમિંદુઓ, છાયા, ગાય, અશ્વ, સૂર્યનાં કિરણો, રજ, પૃથ્વી, વાયુ અને અગ્નિ એઓ સ્પર્શમાં પવિત્ર છે એમ જાણવું. ૧૩૩

અપવિત્ર પદાર્થોનો સ્પર્શ કરનાર છતાં પણ મક્ષિકાઓ પવિત્ર છે તેમજ મુખમાંથી નીકળતા જલમિંદુઓ, દીનસ્પર્શવાળા પતિતવગેરેની છાયા અને ગાય, અશ્વ, સૂર્યના કિરણો, રજ, પૃથ્વી, વાયુ તથા અગ્નિ એઓને આકાશ વગેરેનો સ્પર્શ થયેા હોય છતાં પણ તેઓ સ્પર્શમાં પવિત્ર ગણાય છે. આવના મહાજ્વળી બકરી વગેરે, અશ્વના મહાજ્વળી હરિત વગેરે તથા સૂર્યના મહાજ્વળી ચંદ્ર વગેરેનું પણ મહાજ્વળી થાય છે સ્મૃત્યવશમાં આગ્રમાણે પણ છે. જગત્ સુખતો મેઘ ગાયો મેઘા મુષ્ઠાદને । માજારનકુલો સ્પૃશ્યો સુભાથ મૃગપક્ષિણ ॥ એટલે અન્ન અને અશ્વ વગેરે મુખથી પવિત્ર છે, ગાયો મુખ સિવાયના અંગથી પવિત્ર છે, માનવ અને નકુલ સ્પર્શમાં પવિત્ર છે અને સૂર તથા પક્ષીઓ પણ શુભ અર્થ ત પવિત્ર છે.

મક્ષદ્વારોની શુદ્ધિનો પ્રકાર કહે છે—

વિષમૂત્રોત્સર્ગશુદ્ધયર્થ મૃદ્વાર્યાદેયમર્થવત્ ॥

દૌહિકાનાં મલાનાં ચ શુદ્ધિષુ દ્વાદશસ્વપિ ॥૧૩૪॥

મયમૂત્રનો ઉત્સર્ગ કર્ય પછી તે બન્ને દ્વિત્રિયો શુદ્ધ થાય તેટલી મૃત્તિકા તથા જળથી શુદ્ધ કરતાં અને દેહમાંથી નિકળતા મળોનાં બાર મ્યાનોની લેહતાં મૃત્તિકા અને જળથી શુદ્ધિ કરવી ૧૩૪

જે દ્વિત્રિયોથી મક્ષ તથા મૂત્રો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે પાણ્યવગેરે, દ્વિત્રિયો જેટલી મૃત્તિકા તથા જળથી શુદ્ધ થાય, તેટલી મૃત્તિકા તથા જળથી તેઓની શુદ્ધિ કરવી; તેમજ શરીરમાંથી વસા વગેરે મલ જે હવે પછી તરતમાં કહેવામાં આવશે, તેઓનાં બાર મ્યાનોની શુદ્ધિ માટે પણ જોઈએ તે પ્રમાણે

મૃત્તિકા તથા જળનું મદલ કરવું કેટલાએક એમ પણ કહે છે કે પ્રથમનાં છ રથાનોમાં મૃત્તિકા તથા જળ એ બંનેથી શુદ્ધિ કરવી અને પછીનાં છ રથાનોમાં કેવળ જળથી શુદ્ધિ કરવી બાધાયન પણ એજ મનને અનુસરે છે. તે કહે છે કે આદર્શીત મૃદોપચ્ચ ષટ્મ પૂર્વેષુ શુદ્ધયે । સત્તરેષુ ચ ષટ્સ્વદ્ધિઃ કેવલાભિર્વિશુદ્ધયતિ ॥ એટલે કે પૂર્વના છ રથાનોમાં શુદ્ધિમાટે મૃત્તિકા તથા જળ એ બંને લેવાં તથા પાછળના છ રથાનોમાં કેવળ જળથી શુદ્ધિ થાય છે કેટલાએક એમ પણ કહે છે કે દેવ અને પિતૃકાર્યમાં બારે રથાનોની શુદ્ધિ મૃત્તિકા અને જળથી કરવી તથા તે સિવાયના કાર્યમાં કેવળ જળથી શુદ્ધિ કરે તો પણ ચાલે બાર મહોનો નિર્દેશ કરે છે—

વસા શુક્રમસ્ટુજ્ઞા મૂત્રવિદ્વાણકર્ણવિદ્ ॥

શ્લેષ્માશ્રુ દૂપિકા સ્વેદો દ્વાદશૈતે નૃણાં મલાઃ ॥૧૩૫॥

વમા, વીર્ય, રશ્મિર, મૂત્ર, મૂત્ર, વિષ્ણુ, નાસિકાનો મલ, કાનનો મલ, શ્લેષ્મ, અશ્રુ, નેત્રમલ અને સ્વેદ એ બાર, મનુષ્યના મલ છે. ૧૩૫

૨૯, ૫૩, માસ વગેરેના આમાં નિર્દેશ કરવામાં નથી આવ્યો. તોપણ સ્વેદાને આ વર્ગમાં સમજ લેવાં.

મહોત્સર્ગ પછી સૌચનો પ્રકાર કહે છે—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ॥

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥૧૩૬॥

શુદ્ધિની છટ્ટા છગનાર મનુષ્યે શુદ્ધિરૂપે ઉપર એક વખત, પાશુ ઉપર ત્રણ વખત, ડાબા દાંધમાં ૮ સ વખત અને બન્ને દાંધ સાથે રાખી માત વખત મૃત્તિકાવડે શુદ્ધિ કરવી ૧૩૬.

મૂત્ર તથા પુરીષના લાગ્રમાં શુદ્ધિની છટ્ટાવાળા મનુષ્યે શરીરના તે તે ભાગની, ઉપર પ્રમાણે મૃત્તિકાવડે શુદ્ધિ કરવી દેવસમુનિ કહે છે કે “શૌચવિદ્ક્ષિણ હસ્ત નાથ શૌચે નિયોજયેત્ । તર્થવ કામદસ્તેન નામેઋત્વે ન શોધયેત્ ॥ એટલે શૌચવિધિ જાણનાર પુરુષે નાત્રિથી નીચેના ભાગના શૌચમાં જમણા દાંધ ઉપયોગમાં લેવો નહિ અને નાત્રિથી ઉપરના ભાગના શૌચમાં ડાબા દાંધ ઉપયોગમાં લેવો નહિ ” માટે મવમૂત્રના લાગ્રમાં શૌચવખતે ઉપયોગમાં લેવા-વેલા ડાબા દાંધની શુદ્ધિમાં દસ વખત મૃત્તિકા લેવાનું કહ્યું છે. જો કરી આ પ્રમાણે મૃત્તિકા લાગ્રવાથી પણ મધ્યેષ ફર થાય નહિ તો આ અધ્યાયના

૧૨૬મા પ્રલોકમાં કહ્યા પ્રમાણે જ્યાંસુધી મંથ અને શ્વેપ દૂર થાય ત્યાંસુધી મૃત્તિકા અને જળથી શુદ્ધિ કરવી. દરેક વખતે લેવાની મનિકાનું પ્રમાણ દક્ષ સ્મૃતિમાં આ પ્રમાણે કહે છે કે લિઘેષિ મૃત્તમાગ્રાતા ત્રિપર્વી પૂર્વતે ચયા । દ્વિતીયા ચ તૃતીયા ચ તદદ્વાદ્વા પ્રકીર્ણતા ॥ એટલે ત્રિપર્વી અર્ધાનુ આગળીની ત્રણ રેખામાં સમાય તેટલી મૃત્તિકા એ વખત ગુણદ્વિયપર લગાવવી, અને પાંચી બીજી વખત તેથી અર્ધ લેવી અને ત્રીજી વખત તેથી પણ અર્ધ લેવી આ ઉપર પ્રમાણ સમજાવું. જે કદાચ કહેલી સંખ્યાવાળા મૃત્તિકાથી થોડી મૃત્તિકા વમાવવાથીજ મંથ તથા શ્વેપ દૂર થઈ જાય તોપણ મૃત્તિકામાટે કહેલી ક્રમ્યા કરના ઓછી સંખ્યા ચાલી શકતી નથી.

ઉપર જણાવેલો સૌચનો પ્રકાર ગૃહસ્થમાટે છે. બ્રહ્મચારિ-વગેરેમાટે, તેથી જુદા પ્રકાર જણાવે છે—

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥

ત્રિગુણं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥૧૩૭॥

ઉપર કહેલુ સૌચ ગૃહસ્થોને માટે છે, બ્રહ્મચારિઓને માટે તેથી બમણું, વાનપ્રસ્થોને માટે ત્રણગણુ અને સન્યાસીઓને માટે તેથી ચારગણુ સૌચ છે. ૧૩૭

શક્ટને પણ ગૃહસ્થપણામા અવિકાર છે માટે ઉપર જે સૌચવિધિ કહ્યો, તે તેણે પણ પાળવો જોઈએ

આચમન તથા ઉપસ્પર્શનો પ્રસંગ આવતાં તેવિધે કહે છે—

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ॥

वेदमध्येप्यमाणश्च अन्नमश्रंश्च सर्वदा ॥૧૩૮॥

મૂત્ર પુરીષનો ઉત્તમર્ગ કરી સૌચ કયાં પછી આચમન કરવું તથા ઉદ્રિયોનો ઉપસ્પર્શ કરવો, તેમજ વેદાધ્યયન કરતી વખતે તથા ભોજન કરતી વખતે સર્વદા આચમન તથા ઉપસ્પર્શ કરવાં ૧૩૮

મયમૂત્રનો સ્પર્શ કરી યથોક્ત પવિત્રતા કયાંપણી, આચમન કરી ઉદ્રિયોનો ઉપસ્પર્શ કરવો વેદાધ્યયન તથા ભોજન કરતી વખતે પણ એ પ્રમાણે કરવું. ઉદ્રિયોના ઉપસ્પર્શનું સ્વરૂપ કંઈ પુરાણમાં આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે કે બહુશ્ચાતામિકાશ્ચા ચ સ્પૃશંધેન્નદ્ય હત. । તર્જન્યદ્વયોગેન સ્પૃશંશાસાપુટદ્વયમ્ ॥ -કનિષ્ઠાદ્વયોગેન ધ્રુવેણ ચ સમ સ્પૃશેત્ । સર્વાસામય યોગેન હૃદય મુતલેન ચ । સસ્પૃ-

શેઢૈ શિરસ્તદ્વદનુષ્ટેનાથવા દ્વયમ્ ॥ એટલે અંગુષ્ઠ અને અનામિકા આંગળીવડે બન્ને સ્નેહનોપરં કરવો. તે પછી તર્જની આંગળી અને અંગુષ્ઠ સાથે રાખીને બન્ને નાસાપુરંનો સ્પર્શ કરવો. કનિકિકા આંગળી અને અંગુષ્ઠના યોગથી બન્ને કાનનો સ્પર્શ કરવો. પછી બધી આંગળીઓથી અને હથેળીથી હૃદયનો સ્પર્શ કરવો, અને માત્ર અંગુષ્ઠથી મસ્તકનો સ્પર્શ કરવોઃ અથવા હૃદય અને મસ્તક એ બન્નેનો માત્ર અંગુષ્ઠથીજ સ્પર્શ કરવો. બીજા અન્યાયમા વેદાધ્યયન તથા ભોજન પહેલાં આયમન કરવાનું કહેલું છે તે પ્રતિના અંગરૂપ છે અને અહીં પુરુષાર્થ શાયમાટે છે તેથી આ પુનરંગિ નથી.

આયમન કરવાનું જે કહ્યું છે તેમાં વિશેષ જણાવેછે—

ત્રિરાંચામેદપઃ પૂર્વ ત્રિઃ પ્રમૃજ્યાત્તતો મુખમ્ ॥

શારીરં શૌચમિચ્છન્હિ સ્ત્રીશૂદ્રસ્તુ સકૃત્સકૃત્ ॥૧૩૯॥

શરીરની પવિત્રતા ઇચ્છનાર પુરુષે પ્રથમ ત્રણવાર જલનું આયમન કરવું અને તે પછી એ વાગ મુખનું માર્જન કરવું. સ્ત્રી અને શૂદ્રે તો આયમન તથા માર્જન એક એક વખત કરવું. ૧૩૯.

મુખનું માર્જન અંગુષ્ઠના મૂળવડે કરવું. વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીને બીજા શાયમા જેમ આધિક્ય છે તેમ આ આયમનના વિષયમાં આધિક્ય નથી. આયમન તો તેઓને પણ બીજાઓની પેઠેજ છે.

ઉપરના શ્લોકમાં શૂદ્રે આયમન તથા માર્જન એક એક વખત કરવું એમ કહેવામાં આવ્યું તે પ્રસંગને લીધે શૂદ્રના સંબંધમાં બીજા ધર્મોસંબંધી પણ કહેછે—

શૂદ્રાણાં માસિકં કાર્યં વપનં ન્યાયવર્તિનામ્ ॥

વેદ્યવચ્છૌચકલ્પશ્ચ દ્વિજોચ્છિદ્યં ચ ભોજનમ્ ॥૧૪૦॥

ન્ય પથી વર્તનારા શૂદ્રાએ પ્રત્યેક માસે વપન કરાવવું, મરણવગેરે આશાનાદિકમાં વૈશ્ય પ્રમાણે નૌચ કરવું અને દ્વિજોના ઉન્નિષ્ઠનું ભોજન કરવું, ૧૪૦.

દ્વિજોના ઉન્નિષ્ઠનું એટલે બાહ્યો જમી જતા જે રસોઇ અવરોધ પડેલે હોય તેનો ઉપયોગ તેઓ કરી શકે છે અને તેવા સ્વછંદ્રોને શાયનો પ્રાર વેસ્થની પેઠે કંઈ એટલે તેઓને આરોગ્યમા પંદર દિવસેજ શુદ્ધિ પાવે.

આગળ ઉપર, નિષીવન કર્યા પછી આયમનનું વિધાન કરવામાં આવશે, તે વખતે એવી શંકા થવાનો સંભવ છે કે મુખમાંથી નિકળતા જલકણા પણ નિષીવનરૂપ ગણી શકાયો. તો પછી આ-

અમનથી કેટલીવાર શુદ્ધિ કર્યા કરવી ! તેના સમાધાનમાં તેવા જલકલ્પો ઉન્નિષ્ઠતાના હેતુરૂપ થતા નથી એમ જણાવે છે—

નોચ્છિષ્ટં કુર્વતે મુખ્યા વિપ્રુપોક્તે પતન્તિ યાઃ ॥

ન ઇમશ્રૂણિગતાન્યાસ્યં નદન્તાન્તરધિષ્ઠિતમ્ ॥૧૪૧॥

મુખમાથી નિઃસ્રાવતા જન-જો ગરીર ઉપર પડે તોપણ તેઓથી અશુદ્ધ-પણ થતુ નથી તેમ મુખમા ગયેન સ્મરત્ર અને દાનમા ભરાઇ રહેત્ર અનાદિક પણ ઉન્નિષ્ઠપણુ ઇત્તા નથી ૧૪૧

મુખમાથી નિ જતા જળના ઝડા સરીરકપર પડે તોપણુ સરીર ઉન્નિષ્ઠ, નણાવ નથી, તેમજ દાદીમુ ગ્ના વાળ મુખમા જ્ય તો તેથી, અને દાતની પોષમા અનાદિ- રહી જાય, તો તેથી પણ ઉન્નિષ્ઠતા થતી નથી ઈત્તમ કહે છે કે દાતમા લાગી રહેલા અત્રાગિન્ને નિર્જ્ઞાનો સ્પર્શ ન થયો હોય ત્યાસુધી દાત-ની માફક તે શુદ્ધ ગણાય છે કેનાએક વિદ્વાનો કહે છે કે “ દાતમા ભરાઇ રહેતુ અત્ર દાતમાથી છટુ પડેતુ નહોય ત્યાસુધી ઉન્નિષ્ઠપણુ કરત્ર નથી દાતથી છટુ પડેતુ અત્ર આહાર જેવુ ગણાય છે, તેથી તેને તો ગળી જવાથીજ પુરુષ પવિત્ર થાય છે ” વિપ્રુવાક્ત મયમ્તિ યા । એવો પાઠ પણ ચારે છે અને તેનો અર્થ એમ થાય છે કે જોવતી વખત મુખમાથી નિઃસ્રાવતા સુક્ષ્મ ઝડા સરીરકપર પડે નહિ એટલે જીભ પદાર્થકપર પડે તો તેથી તે પદાર્થ અશુદ્ધ થતો નથી પણ સરીર તો અશુદ્ધ થાય છે જે સરીરકપર પડે તો સરીરને ચોવાથી શુદ્ધિ થાય છે

આયમન કન્તી વખતે આયમન કરનારના હાથમાંથી જે જલમિંદુઓ પડાને ઉડે તેથી અશુદ્ધિ થાય કે કેમ ' તે શંકાનું સમાધાન કરે છે—

સ્પૃશન્તિ વિન્દવઃ પાદો ય આચામયતઃ પરાન્ ॥

ભૌમિકૈસ્તે સમા જ્ઞેયા ન તૈરાપ્રયતો ભવેત્ ॥૧૪૨॥

ખીત્ત મનુષ્યને આયમન કરનારા મનુષ્યના પગ ઉપર જે જળના મિંદુ-ઓ પડે છે, તે પૃથ્વીના જનમિંદુ જેવા જે તેથી મનુષ્ય અપવિત્ર થતો નથી ૧૪૨.

અન્ય મનુષ્યને આયમનમાટે જત્ર આપનાર મનુષ્યના જ ધારાગેરે અગ્ર ઉપર નહિ પણ પગકપર જે જલમિંદુઓ પડે છે, તેઓ શુદ્ધ પૃથ્વીકપર રહેતા જલમિંદુઓ સમાન છે તેથી તેઓનો સ્પર્શ થતા શુદ્ધિમાટે આયમન કરતુ પડતુ નથી એટલે તેવા જલમિંદુઓ પડવા છતાં પણ, તેને અશુદ્ધિ થઇ ગણાતી નથી.

હોમાદિક્રિયાએ કંઈ વસ્તુ પોતાની પાસે હોય; અને તે વખતે કોઈ ઉચ્છિદ્ર મનુષ્યનો સ્પર્શ થઈ જાય તો તેની શુદ્ધિ કહે છે—

उच्छिद्येन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ॥

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तःशुचितामियात्॥૧૪૩॥

પોતાની પાસે કોઈ જાતનું દ્રવ્ય હોય અને તે વખતે ઉચ્છિદ્ર પદાર્થનો સ્પર્શ થાયતો તે દ્રવ્ય નીચે મૂક્યાવગર આચમન કરવાથી પોતે તથા તે દ્રવ્ય શુદ્ધ થાયછે. ૧૪૩.

મૂળશ્લોકમાં દ્રવ્યહસ્ત શબ્દ છે, તેકપરથી હાથમાળ કોઈ દ્રવ્ય હોય જોઈએ એવી વિવેચના નથી હાથમાં જ દ્રવ્ય હોયું જોઈએ એમ માનીએ તો આચમન થઈ શકે નહિ. વળી “કાંઠાથી માડી હાથ લેવા” એવું પણ વાક્ય છે મઠિ રક્ષકવર્ગે અવયવક્રમર કંઈ દ્રવ્ય હોય અને તે વખતે ઉચ્છિદ્ર પદાર્થનો સ્પર્શ થાય તો તે દ્રવ્ય નીચે મૂક્યાવગર આચમન કરવાથી પોતે તથા સાથેનું દ્રવ્ય શુદ્ધ થાયછે જેમ મૂત્રોત્સર્ગાદિ કરીને સ્નાય તથા આચમન ન કરેલ હોય ત્યાંસુધી અને જે અભેદ્યાદિના સ્પર્શથી દૂષિત હોય તે ઉચ્છિદ્ર કહેવાયછે. તેમ પોતાની પાસે જઈ જોઈએ જોઈએ અથવા દ્રવ્યવસ્ત્રાદિ કંઈ વસ્તુ હોય અને પોતાને કોઈ ઉચ્છિદ્ર પદાર્થનો સ્પર્શ થાય તો તેથી પોતે તથા સાથેનું દ્રવ્ય પણ આપરિત થયુ ગણાયછે; અને તેથી એ વખતે આચમન કરે એટલે બન્નેની શુદ્ધિ થાયછે કહી હાથમાં કંઈ દ્રવ્ય હોય અને અશુદ્ધિ થાય તો તે દ્રવ્ય નીચે પૂરી પર નહિ પણ પોતાના સરીરપર જ કોઈપણ કંઠાએ રાખી આચમન કરવું જેમ આદૌઆચાળા પુરૂષનું અન્ન પણ અશુદ્ધિ છે તેમ આ સ્પર્શને ઉચ્છિદ્ર સ્પર્શવાળા પુરૂષની પાસે રહેતું દ્રવ્ય પણ અશુદ્ધિ ગણાય છે પાસેના દ્રવ્યને નીચે મૂક્યા વગર આચમન કરવાની જાણતમા “દ્રવ્યહસ્ત ઉચ્છિદ્રોનિધાયાચામેન” એટલે હાથમાં દ્રવ્ય હોય અને ઉચ્છિદ્ર થાય તો તે પુરૂષે દ્રવ્ય નીચે મૂકી દઈ આચમન કરવું” એ જાણતમા વચનને પણ સાથે લઈ કહેવાએક એવી જવરયા કરે છે કે જલદી બારવાનું કંઈ દ્રવ્ય હોય તો તે નીચે મૂકીને પણ આચમન કરવાથી શુદ્ધિ થઈ શકે કે અર્થાત્ પાસેનું દ્રવ્ય જલદી જોઈવાનું ન હોયતો નીચે મૂક્યા વગર એટલે પોતાની પાસે રાખીને આચમન કરવું કેમકાએકનું એમ પણ માનવું છે કે અગ્નિપર થઈ પળ વસ્તુ પોતાની પાસે હોય અને તે વખતે ઉચ્છિદ્રનો સ્પર્શ થાય તો તેને મઠિ આ શુદ્ધિ છે

વખત વિરેચનાદિકપછી કરવાની શુદ્ધિ કહે છે—

વાન્તો વિરિક્તઃ સ્નાત્વા તુ ઘૃતપ્રાશનમાચરેત્ ॥

આચામેદેવ ભુક્તવાન્નં સ્નાનં મૈથુનિનઃ સ્મૃતમ્ ॥૧૪૪॥

વમન થયાપછી કે વિરેચન થયાપછી સ્નાન કરવું અને પછી ઘૃત-
પ્રાશન કરવું. બોજનપછી વમન થાય તો આચમન કરવું અને મૈથુનપછી
સ્નાન કરવું. ૧૪૪.

મૈથુનપછી સ્નાન કર્યું છે તે ઋતુમતી સ્ત્રીના પ્રસવને માટે ॥

માત્ર આચમનના આવશ્યક પ્રસંગો કહે છે—

સુપ્ત્વા ક્ષુત્વા ચ ભુક્ત્વા ચ નિષ્ઠીવ્યોક્ત્વા નૃતાનિ ચ ॥

પીત્વા પોધ્યેજ્યમાણશ્ચ આચામેત્પ્રયતોપિ સન્ ॥૧૪૫॥

નિદ્રામાંથી ઉઠ્યાપછી, છીક આવ્યાપછી, બોજન કર્યાપછી, ચુક્યા
પછી, મિથ્યા ભાષણ કર્યાપછી અને અધ્યયન કરવું હોય ત્યારે, પવિત્રતા
પણ આચમન કરવું ૧૪૫

બોજન કરીને આચમન કરવું તથા અધ્યયન કરતા પહેલા આચમન કરવું,
એ વાત અમારે બીજા અધ્યાયમાં આવી ગયેલ છે, છતાં અહીં પણ સ્ત્રીધી, તેનું વારણ
એ ॥ કે ત્યાં આચમન કહેવું છે, તે જાતના અગ્રથ છે, અને અહીં પુરુષાર્થ-
રૂપ ॥ અધ્યયનના અગ્રથ આ આચમન ગૃહસ્થાદિકે પણ કરવાના છે

શૌચવિધિ તથા દ્રવ્યશુદ્ધિના પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરવાની
સાથે સ્ત્રીધર્મનો ઉપક્રમ કહે છે—

एष शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च ॥

उक्तो वः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ॥૧૪૬॥

સર્વ વર્ણોને માટે સધળો પવિત્રતાનો વિધિ તથા દ્રવ્યોની શુદ્ધિનો વિધિ
તમોને કહ્યો હવે સ્ત્રીઓના ધર્મો કહ્યું છે તે સાલજો ૧૪૬

જન્મમરણાદિકા દરેક સત્તિવગેરેનું આશોચાદિ, એ પવિત્રતાનો વિધિ
તથા સુવર્ણ અને વસ્ત્રાદિકની જ્વાલિકાથી શુદ્ધિ, એ દ્રવ્યોની શુદ્ધિ કહેવામાં
આવી. હવે સ્ત્રીઓ કે જોઓના સદ્ગતિપર સંસારની સુખી રિયતિનો સધળો
આધાર છે, તેઓના ધર્મસંજ્ઞાથી કહેવામાં આવે છે

શ્રીઓએ સ્વચ્છંદપણે કાંઈપણ કાર્ય કરવું નહિ એવી ભલામણ દે છે—

વાલયા વા યુવત્યા વા વૃદ્ધયા વાપિ યોપિતા ॥
ન સ્વાતંત્ર્યેણ કર્તવ્યં કિંચિત્કાર્યં ગૃહેષ્વપિ ॥૧૪૭॥

બાલ્યાવસ્થાવાળી, યુવાવસ્થાવાળી તથા વૃદ્ધાવસ્થાવાળી શ્રીઓ પણ ધરસંબંધી પણ કંઈ કામ સ્વતંત્રપણાથી કરવું નહિ. ૧૪૭. ૬ -

“ધરસંબંધી પણ કાંઈ કામ સ્વતંત્રપણાથી કરવું નહિ” એમ કહેવાથી બહારનું કંઈ કામ સ્વતંત્રપણે કરવાનો તો અત્યંત નિયેધ જ દેવાયો છે. અવસ્થાઓના વિભાગ કહેવાથી એમ જણાયું કે, તે તે અવસ્થામાં જો તેનું રક્ષણ કરનાર હોય તેની રક્ષાસ્થિતિ તોજે કંઈ પણ કાર્ય કરવું નહિ. ખરેખર અભિપ્રાય એવો છે, કે કુલને ખરાબ દેખાવમાં મૂકી દે એવું કાંઈ પણ સ્વચ્છંદતાવાળું પગલું શ્રીઓ ભરવું નહિ.

શ્રીઓ કંઈ કંઈ અવસ્થામાં કોને કોને અનુસરીને રહેવું જરૂર છે તે જણાવે છે—

વાલ્યે પિતુર્વશે તિષ્ઠેત્પાણિગ્રાહસ્ય યૌવને ॥
પુત્રાણાં મર્ત્તરિ પ્રેતે ન મજેત્સ્ત્રી સ્વતંત્રતામ્ ॥૧૪૮॥

શ્રીઓ બાલ્યાવસ્થામાં પિતાને આધીન રહેવું, યુવાવસ્થામાં પતિને આધીન રહેવું અને પતિનું મરણ થયા પછી પુત્રોને આધીન રહેવું, પણ સ્વતંત્રતા લેવી નહિ. ૧૪૮

પતિના મરણપછી પુત્રોને આધીન રહેવું, એમ કહ્યું છે; પણ પુત્રો કદી ન હોય તો પછી શ્રીઓ પોતાના સપિટોને આધીન રહેવું. સપિટો ન હોય તો પિતૃપક્ષના અને પતિપક્ષ તથા પિતૃપક્ષમાં પણ કોઈ ન હોય તો રાજના રક્ષણ નીચે રહેવું નારદ કહે છે કે તત્સર્પિષેષુ વાડસ્ય પિતૃપક્ષઃ પ્રમુઃ સ્ત્રિયાઃ । પશુદ્વયાવમાને તુ રાજા મર્તા સ્ત્રિયો મતઃ ॥ એટલે તે પતિપુત્રવચરની સ્ત્રીના સપિટો પણ ન હોય તો પિતૃપક્ષના આશ્રયનીચે તેણીએ રહેવું અને પતિપક્ષની પેઠે પિતૃપક્ષમાં પણ કોઈ ન હોય તો તે શ્રીનું બરણપોષણ કરનાર રાજ જણાય છે. સ્વચ્છંદતાના અર્થમાં જુદી સ્વતંત્રતા શ્રીઓના સ્ત્રીઓ નાશ કરવામાં હેતુબદ્ધ થતી હોવાથી કોઈ પણ રીતે શ્રીઓ તેવું સ્વાતંત્ર્ય ભોગવવું યોગ્ય નથી.

અને તેવી તેવે પિતા કે પતિપુત્રાદિકના રક્ષણનીચે રહેવું તથા વર્તવું એમ. સ્વતંત્રતાથી બદિર્ગમન, દેશાતન કે બાબદારનિર્વાદ કરવો, એ તેનેમાટે સલાહકારક નથી, એમ મનુનું માનવું છે, અને તે યોગ્ય છે.

સ્વતંત્ર બની પિતા કે પતિપુત્રવગેરેથી દૂર રહેવામાં સ્ત્રીનું વર્તન હાનિકારક થાય છે, એમ જણાવી તેનાથી બૂઠાં પડવાની ઇચ્છા ન કરવી એમ સ્ત્રીજાતિને ભલામણ કરે છે—

પિત્રા મત્રા સુતેર્વાપિ નેચ્છેદ્વિરહમાત્મનઃ ॥

एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्यादुभे कुले ॥૧૪૯॥

સ્ત્રીએ પોતાના પિતા, પતિ અને પુત્રોથી છૂટું થવાની ઇચ્છા કરવી નહિ, કારણકે એઓથી છૂટીપડેલી સ્ત્રી પિતા તથા પતિના એમ બન્ને કુલને નિહાપાત્ર કરે છે. ૧૪૯.

બન્ને કુલને નિહાપાત્ર કરે છે, એટલે સ્વાતંત્ર્યને લીધે તે કાંઈ એવા અધમ આચરણમાં ફસી પડે છે કે એને લીધે તેના પિતૃપક્ષ તથા પતિપક્ષના સંભાવિત મનુષ્યોને લોકનિદાથી નીચું જોવું પડે છે.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાયેલી સ્ત્રીએ પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમને શોભાવવા તથા ગૃહદેવીપદ મેળવવા સદ્ગુણી થવું જોઈએ. સ્ત્રીને તેવું પદ પ્રાપ્ત થવામાં વિગ્રહ થ ગણાવું સ્વતંત્રપણું કેવું હાનિકારક છે? એટલુંજ નહિ પણ જેનાપર ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવાનો બોલો નથી હોતો તેવી સ્ત્રીને માટે પણ સ્વતંત્રપણું કેવું હાનિકારક છે? તે દર્શાવીને હવે તેણીએ પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ દીપ્તી નિકળે તથા આ લોકમાં કીર્તિ અને પરલોકમાં સદ્ગતિનો લાભ થાય તેમાટે કેમ વર્તવું? તે દેખાડે—

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ॥

सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥૧૫૦॥

સ્ત્રીએ હમેશાં પ્રસન્ન મુખથી રહેવું, ગૃહકાર્યોમાં ચતુર થવું, ગૃહોપયોગી પાત્ર તથા વસ્ત્રાદિ પદાર્થોને સ્વચ્છ, શોભાવાળા અને વ્યવસ્થિત રાખવા તથા ખર્ચ કરવામાં હાથ છૂટ નહિ મૂકી દેવો. ૧૫૦.

પતિઃ કોઠં વખત કંઠ કપડો આપે તોપણ સ્ત્રીએ મુખપર ખેંદં કે કાષ્ટ દર્શાવી તેનું અપમાન કરવું નહિ, પણ પ્રસન્નપત્નિજ તેના કહેવાનો સાર મઠણ કરી લેવો જોઈએ. ધરના કામોમાં ચતુરાઈ રાખવી. એટલે જે કામ જે વખતે અને જોરીતે કરવું જોઈએ તે કામ તે વખતે અને તેરીતે થવું જોઈએ. તેમ નહિ કરવાથી નુકસાન થાયછે. ધણી સ્ત્રીએ ધરનાં કામની ગમે તે સ્થિતિ યાચ તેની દરકાર ન કરતાં માત્ર પોતાનીજ કાપડીપમાં તત્પર રહેછે, અથવા અમુક સ્ત્રીવર્ગમાં બેસી રહી અન્યની નિંદા કરવામાં કે નકામી વાતો કરવામાં વખત ગાળેછે અથવા આળસુ થઈ પડી રહેછે. તેઓને માટે આ શિખામણ બહુ જરૂરી છે; વળી ધરમાની ઉપયોગી ચીજોની જો યોગ્ય સંભાળ ન રહેતો તે જોઈએ તે વખતે મળી રાહતી નથી ધરમાં આડે આવે તેમ વચ્ચેવચ્ચ પડી રહે તો ભાંગી વડી. ભયછે તથા ખૂબાચોરેમાં નાખી મૂકી દોષ તો સારી નથી ચીજો પણ જૂની પડી બગડી જઈ નકામી થાયછે; માટે તેવી સુધળી ચીજોને સ્વચ્છ રાખવી, સોભે તેમ ગોઠવવી અને અવસ્થિત રાખવી એટલે જોઈએ તે વખતે તુરત મળી રાકે, એવા નિયતસ્થાનપર મુકવાની ટેવ રાખવી. તેવી ચીજ ઉપયોગ કરવામાટે તેના સ્થાન-પરથી લીધા પછી તેનો ઉપયોગ થઈ રહ્યાપછી જ્યાં જ્યાં રમજની નહિ મૂકી દેતાં તેજ સ્થાનપર પાછી મૂકવી જોઈએ વળી ધરખર્ચ કરવામાં તેણીએ પોતાના દ્વાયને છૂટ નહિ મૂકી દેવો જોઈએ. પતિ બહારથી કમાણી કરી ધરમાં લાવે તેને યોગ કહેવામાં આવેછે અને ધરમાં લાવેલી ચીજોને યોગ્ય રીતે સાચવવામાં આવે તે સ્ત્રી કહેવાયછે યોગકૃત્ય પુરખને માટે છે અને સ્ત્રીમૂલ્ય સ્ત્રીને માટે છે. સ્ત્રી જો સ્ત્રીમૂલ્ય કરવામાં ચતુર ન હોય તો લાવેલી ચીજો તુરત તુરત બગડી જવાથી તથા નાશ પામી જવાથી નવી નવી લેવી પડેછે; તેથી ખર્ચમાં દ્વાય છૂટ કરવો પડેછે. માટે તેણીએ સ્ત્રીમૂલ્યમા ચતુર રહી એટલે જોઈની ચીજો બરાબર સાચવીને તથા જરૂર પડતી નથી ચીજો લેવામાં પણ પૂર્ણ વિચાર કરીને જોઈતું જ ખર્ચ કરવું યરા, ધર્મ અને આવશ્યકતા એ ત્રણનો કોઈપણ રીતે વ્યાપાત ન થાય તથા આવકના પ્રમાણમાં પાછળથી મુંઝાઈ રહેવું ન પડે, તેવી રીતે ખર્ચ કરવામાં દ્વાય લંબાવવો, તેનું નામ ખર્ચ કરવામાં ચતુરાઈ કહેવાયછે. શુદ્ધકાર્યની માલેકી તથા ધર સાચવવાનો વિશેષ જોખમ યોગ્ય સીકવરજ છે અને તેથી તેનામાં આ ચતુરાઈ અવશ્ય હોજી જોઈએ. સદા પ્રસન્નમુખથી રહેવાનો ઉપદેશ સ્ત્રીને તેની બધી અવસ્થામાટે છે.

પતિલાક્ષ્ઠમાં તત્પર રહેવાની આજ્ઞા દેવેછે—

यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः ॥

तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लंघयेत् ॥૧૫૧॥

પિતા અને પિતાની સમનિથી વ્રાતા, સ્ત્રીના જે પુરુષની સાથે વિવાદ કરે તે પુરુષ યજ્ઞો દોષ ત્યાગી સ્ત્રીએ તેની મેદા કરી અને તે મરણ પામે તેપછી પણ તેનું ઉદ્ધવન કરવું નહિ ૧૫૧

જેમ પિતાની સમનિથી વ્રાતા કન્યાનું દાન કરી શકે તેમ સ્વતંત્ર ગણાતા પિતાને પણ પોતાની બાઈની એટલે ન્યાની માતાની અનુમતિ લેવી આવશ્યક છે કારણકે એ કાર્યમાં એ જન્મેને સદાશિકાર છે અને પુત્રીમાં માલિકી પણ સમાન છે કેમકે પુત્રી એ માતાપિતા જન્મેનું સત્તાન છે, માટે તેના દાનમાં પિતા જે કે સુખ્ય છે તેપણ તેણે એ કામમાં ન્યાની માતાની અનુમતિ લેવી આવશ્યક છે વિવાદપછી સ્ત્રી પતિને સ્વાધીન થાય છે અને તેથી તેણે તેની સેવા કરવી તેના મરણપછી પણ સ્વતંત્ર ન બનતા પોતે પરોક્ષરથ પતિની માલિકી નીચેનું છે એમ તેણીએ સમજવું લેઈએ પરોક્ષરથ પતિનો સબધ સ્ત્રીતરફ આણું રહેવાને લીધેન, કોઈ નહોય તો સ્ત્રીના ઉપર પતિનું આદ્યતર્પણવગેરે કરવાની ફરજ નાખેલી છે તે ફરજને તેણે તોડવી નહિ પતિના પારવૈશ્ય કૃત્યોનું ખૂબ આય તેવા અનાચારમાં પડીજનારી વિધવા સ્ત્રીએ પોતાના પરોક્ષરથ પતિનું ઉદ્ધવન કરું ગણાય છે

સ્ત્રીપર પતિનું સ્વામિત્વ જણાવે છે—

મङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः ॥

प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥૧૫૨॥

વિવાદમાં અગ્નિચાત્ર તથા પ્રજાપતિના ઉદ્દેશથી જે દોષ કરનામાં આવે છે તે સ્ત્રીએ ના મગ્ગમટે છે અને સ્વામિત્વનું મરણ સાગ્ગાન છે ૧૫૨

વાગ્દાનથીજ ન્યાકે ૧૨ વસ્તુ સ્વામિત્વ ચાલુ થાય છે વિવાદમાં જે સ્વસ્તિચાત્ર તથા પ્રજાપતિના ઉદ્દેશથી દોષની ક્રિયા થાય છે ત્યાથી તે ચાલુ થાય છે એમ સમજવું નહિ કારણકે એ ક્રિયા તો સ્ત્રીઓના મગ્ગમટે છે શાંતિપ્રતિષ્ઠા મગ્ગનું અનુવચન તે સ્વસ્તિચાત્ર કહેવાય છે સ્વામિત્વ છતાં પણ વિવાદવગર બાઈત્વ પ્રાપ્ત થવું નથી અને તથા વિદ્યા તુ વિદ્યા વિદ્વદ્વિ સત્તમ પદે । એ વાક્ય જે હવેપછી આવશે તે તો સ્વામિત્વરિપચક નહિ પણ સ્ત્રીના બાઈત્વ સર ૧૨માટેનું છે માટે સમપદીપછી સ્વામિત્વ ચાલુ થાય છે એમ એ વાક્ય પરથી સમજવાનું નથી અને તેને લીધે ગાંધારવગર જે ૧૧ પણ ન્યાનો બના જરે વિવાદ સર ૧૨ માટે તો તેથી તેનું તેનાપર સ્વામિત્વ થવું નથી, કારણકે વિવાદ કેવળ મગ્ગવાય છે અને સ્વામિત્વસાગ્ગ તો વાદાન છે

વારુદાનથી સ્વામિત્વ એટલે માલિકી. પ્રાપ્ત થાયછે. પણ તેનાથી ઉપભોગાર્હ, ભાર્યાત્વ અથવા દારત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. તે ભાર્યાત્વ અથવા દારત્વ વિવાહ વખતે સમપદીની ક્રિયા થઈ ગયા પછીજ પ્રાપ્ત થાયછે. સબળ કારણ બને તો કેવળ સ્વામિત્વ એક ઠેકાણેથી દૂરતાં બીજે ઠેકાણે જઈ શકેછે પણ ભાર્યાત્વ કે દારત્વની સાથે જોડાયેલું સ્વામિત્વ કદીપણ દૂરી કે તુટી શકતું નથી; અને તેથી વિવાહસંસ્કારપછી ગમે તેવું કારણ બને તોપણ સ્ત્રીના અવિતર-પર્યંત તેના અવતાર કે મૃતપતિનું તેનાપર સ્વામિત્વ રહેછે.

સ્ત્રીએ પતિભક્તિમાં તત્પર રહેવું જોઈએ. કારણકે તેનાપર પતિનું સ્વામિત્વ છે તથા આલોક અને પરલોકમાં સુખ આપનાર, પણ પતિ છે. આમાં પહેલું કારણ ઉપરના શ્લોકથી જણાવ્યું હોયે તે પછીનું બીજું કારણ આ શ્લોકથી જણાવેછે—

અનૃતાવૃત્તકાલે ચ મન્ત્રસંસ્કારકૃત્પતિઃ ॥

સુખસ્ય નિત્યં દાતેહ પરલોકે ચ યોપિતઃ ॥૧૫૩॥

મંત્રસંસ્કારરૂપ વિવાહકર્તા પતિ સ્ત્રીને આ લોકમાં, ઋતુકાલમાં, તથા ઋતુવગરના કાલમાં પણ હમેશાં સુખ આપનાર છે; અને પરલોકમાં પણ સુખ આપનાર છે. ૧૫૩.

વેદાક્ષમંત્રોથી પાશ્વિત્રદણ કરનાર પતિ આ લોકનાં તથા પરલોકનાં સુખ આપનાર છે. ઋતુકાલ તથા ઋતુવગરના કાલમાં પણ રતિસુખ આપવાને લીધે તેમજ પ્રત્યેત્પતિઆદિથી આ લોકના સુખ આપનાર અને ધર્મ્યક્રિયાઓમાં સાથે રાખવાને લીધે પરલોકનાં સુખ આપનાર કહેલ છે. પતિનું સાદ્યર્થ પુત્રોત્પત્તિના હેતુરૂપ ॥ અને પુત્ર આદ્યતર્ણાદિકથી પારલોકિક કલ્યાણને સાધક છે. આથી પણ પરલોકનાં સુખ આપનાર તરીકે મૂળ કારણ પતિજ છે. જે સ્ત્રી મોહનેલીધે ઉપપતિપરાયણ થાય છે તેના બન્ને લોક જગડેછે. આ લોક ખરી રીતે જગડે છે છતાં તે કદાચ મોહનેલીધે આ લોકમાં તેનાથી સુખ મળતું માને, તોપણ તેનાથી પરલોકમાં સુખ નથી મળતું એ તો તેને પણ નિઃસંશય જ્ઞાનવું પડેછે. ખરો સિદ્ધાંત એજ છે કે પતિભક્તિવગર સ્ત્રીના બન્ને લોકનો વ્યાધાત થાયછે.

પતિ ગમેતેવો ગુણહીન હોય તોપણ તેની સેવા કરવી એ સાંધવી સ્ત્રીનો ધર્મ છે, એમ દેખાડેછે—

વિશીલઃ કામવૃત્તો વા ગુણૈર્વા પરિવર્જિતઃ ॥

ઉપચર્યઃ સ્ત્રિયા સાઘ્યા સતતં દેવવત્પતિઃ ॥૧૫૪॥

પોતાનો પતિ સદાચારદીન, અચ્છંદચારી કે ગુણરહિત હોય તોપણ સાધ્વી સ્ત્રીએ હંમેશાં તેની દેવવત્પતિ મેળા કરવી. ૧૫૪.

સ્ત્રીએ પતિનું દેવવત્પતિ આરાધન કરવું જોઈએ “તે સુચીત, સન્માર્ગ આચનાર અને ગુણવાન હોય તોજ તેને અનુસરવું અને નેમ ન હોય તો તેને અનુસરાય નહિ તો અડચણ નહિ” એવા વિચારને સ્ત્રીએ કરીપણ મનમાં સાધવો નહિ વિષાદસંસ્કારથી ભેળી પોતે અર્હાગના થાયછે તેનામા તેણે દેવ-ભુદિજ રાખી જોઈએ, અને તેમ વર્તનારી સ્ત્રીઓજ સાધ્વી, સતી કે પતિવ્રતા, હૃદેવાયછે કેટલાએક વિદ્વાનો આની પછી આ શ્લોક પણ બાંધેછે કે દાનાન્નમૃતિ યા તુ સ્વાચાવદાયઃ પતિવ્રતાઃ મનુલોક ન સ્વજાતિ યથૈવાદ્યતી તથા ॥ એટલે કન્યાદાનથી આરભી પોતાના અવિતપર્યંત સ્ત્રીએ પતિવ્રતા રહેવું અર્થાત્ પતિની સેવાને મુખ્ય ન જણવું એ પ્રમાણે વર્તનારી સ્ત્રી અરધની સતીની થોડે ઉત્તમશ્રેણીમા પતિની સાથેજ રહેછે આકાશમા દેખાતી સપ્તર્ષિની સાત તારાઓમા સામસામે ખૂણાપર આવેલી ચાર તારાઓ ઉપરથી બાહુમાની ત્રણ તારાઓની વચમા આવેલી તારા વસિષ્ઠની હૃદેવાયછે, અને એ તારાની અડધ નચ-મા દેખાતી નાનીસરખી તારા અરધનીની છે વસિષ્ઠના પત્ની અરધની જેણે હંમંમુનિના પુત્રી તથા સામ્યાચાર્ય કપિલમુનિના બેદેન થાય, તેણે મતીઓમા ગિરિમણિ ગણાયછે, અને પોતાના મતીત્વના પ્રભાવનેશીને પતિની સાથેજ જોડેછે

સ્ત્રીઓને માટે પતિની સેવા એજ મુખ્ય કર્તવ્ય હોવાનું દર્શાવે છે—

નાસ્તિ સ્ત્રીणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ॥

पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥૧૫૫॥

સ્ત્રીઓને માટે પતિવિના યજ્ઞ, વ્રત કે ઉપવાસ એ કાંઈ પણ નથી. જે સદ્ભાવપૂર્વક પતિની સેવા કરેછે તે સદ્ભાવથીજ તેણી સ્વર્ગમા (પણ) પૂજાય છે ૧૫૫

‘ધેમ, મનવગેરે પતિની સાથે રહીનેજ સ્ત્રી સ્ત્રી સહેછે પણ પતિથી ભૂંડી પડીને તે સ્વયં ત્રણે કાંઈપણ યજ્ઞ કે મનવગેરે કરી શકતી નથી; કારણકે તે

તો વિનયવગેરેથી પતિની સેવા કરે તેથીજ તેને યજ્ઞ, મત, ઉપવાસવગેરેનું ફળ, જે સ્વર્ગલોક મળે તે તથા 'ત્યાં માન' મળવું, તે પ્રાપ્ત થાય છે. મતિ યજ્ઞ કરતો હોય તે વખતે તેની સહચારીણી રૂપે તેની જ્ઞાનુમાં બેસવાથી જોને તે ફળ મળે છે. એટલે સ્ત્રીએ યજ્ઞઆદિમાં પતિની સહાયમાં રહીને જે કાંઈ કરવાનું કશું હોય તે કરવું; પણ પતિની સેવા છોડીને તે યજ્ઞ, મત કે ઉપવાસવગેરે કરે તો તેની પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ જાય છે; એટલુંજ નહિ પણ પતિસેવા જે તેને માટે વિદિત કર્મ છે તેના ત્યાગથી તે પાપભાગી બને છે. મત કે ઉપવાસ કરવાનો કોઈ ખાસ પ્રસંગ આવે તો તે વખતે પતિની રજા લેવી અને તે રજા આપે તોજ સ્ત્રીથી તે થઈ શકે એની રજાસિવાય સ્ત્રી પોતાની સ્વતંત્રતાથી તે કરે તો તે પતિના આયુષ્યને હરે છે અને પોતે નરકમાં પડે છે. કશું છે કે પત્ની જીવતી વા તુ, સ્ત્રી ઉપવાસ મત ચરેત્. આયુષ્ય હરતે મર્ત્યુર્નરકં ચૈવ ગચ્છતિ ॥ પતિ જીવતો છતાં જે સ્ત્રી ઉપવાસ કે ખીજી કાંઈ મત કરે છે તે પતિના આયુષ્યને બાધુ કરે છે અને પોતે દુર્ગતિને પામે છે. માટે સ્ત્રીએ સુખ્યત્વે પતિસેવાપરજ પહેલુ ધ્યાન આપવું અને તેપછી પતિની આજ્ઞાવડે ખીજી જે કાંઈ યોગ્ય કાર્યો કરવાં હોય તેમાં પ્રવૃત્ત થવું.

પતિનું મન જરા પણ ક્યવાય નહિ તથા પરોક્ષમાં પણ પતિના નામને જરા પણ ખરાબ ન લાગે તેમજ વર્તવા સ્ત્રીવર્ગને લલામણુ કરે છે—

પાણિગ્રાહસ્ય સાધ્વી સ્ત્રી જીવતો વા મૃતસ્ય વા ॥

પતિલોકમભીપ્સન્તી નાચરેત્ કિંચિદપ્રિયમ્ ॥૧૫૬॥

પતિલોકની ઇચ્છા રાખનારી સત્તીસ્ત્રીએ પતિ જીવતો હોય ત્યારે તેમજ મરણ પામે તેપછી પણ તેનું કંઈ અપ્રિય કરવું નહિ ૧૫૬.

પતિની સાથે રહી કરેલા ધર્માચરણથી જે સ્વર્ગાદિ ઉત્તમ લોક મળે છે, તેની ઇચ્છા રાખનારી સત્તીસ્ત્રીએ પોતાનો પતિ જીવતો હોય ત્યારે તથા મરણ પામ્યા પછી પણ તેનું કશું અપ્રિય કરવું નહિ. બલિચારવગેરે દુરાચાર એ જીવતાં કે મરણપછી પતિનું અપ્રિય બણાય છે. આદ્યર્મનો લોપવગેરે એ મરણપછીજ પતિનું અપ્રિય કહેવાય છે.

પતિના મરણપછી સ્ત્રીએ કેમ વર્તવું એટલે દેહવૃત્તિ તથા માનસવૃત્તિ કેવી રાખવી તે જણાવે છે—

કામં તુ ક્ષપયેદ્દેહં પુષ્પમૂલફલૈઃ શુભૈઃ ॥

ન તુ નામાપિ શૃઙ્ખળીયાત્પત્યૌ પ્રેતે પરસ્ય તુ ॥૧૫૭॥

ભને પવિત્ર પુષ્પ, મન અને ફળોના આહારથી દેહને ક્ષીણ કરવો પરંતુ પતિના મરણપર્યંતે સ્ત્રીએ પરપુરુષન નામપણ લેવું નહિ ૧૫૭

પતિના મરણપછી સ્ત્રીએ આહારવિહારમાં જરા પણ રાજસશક્તિ રાખવી નહિ મનમાં વિષયાભિલાષની શક્તિને ઉત્તજન મળે એવા આહારથી દૂર રહી પ્રાણધારણમાં આવરથકતાજેટલો પુષ્પ મૂળ ફળસરખો સાત્ત્વિક આહાર લેવો તથા મનને પણ એવું કબજે રાખવું કે પરપુરુષનું નામપણ લેવાથી દૂર રહેવું આશ્વિની પૂરતી સમય હોય તો પણ મનને ઉશ્કેરે એવા આહારથી દૂર રહેવું અને આશ્વિનીની માઠ પણ સમયક ન હોય તો તેવા વખતમાં ભને ભૂખમરો વેડવા પડે, ફળમૂળજેવા આહારપર રહી દેહને ક્ષીણ કરવો પડે તો તેમ પણ યજ્ઞ દેવ પરંતુ સારા આહારની કે સારા વ્યવહારોની લાભથી એવા કોઈ પુરુષનો આશ્રય ન લેવો કે જેમાં શીલભાવ થવાની જરા પણ ના રહેતી હોય

વિધવાર્ધનનું નિયમજી કહેછે—

આસીતામરણાત્ક્ષાન્તા નિયતા વ્રહ્મચારિણી ॥

યો ધર્મ એકપત્નીનાં કાંક્ષન્તી તમનુત્તમમ્ ॥૧૫૮॥

સતી સ્ત્રીઓ ॥ જે સંયોગમ ધર્મ છે તેની રક્ષા કરનારી વિધવાસ્ત્રીએ મરણપર્યંત દામામાં, નિયમમાં અને યજ્ઞચર્યામાં રહેવું ૧૫૮

પતિમૃતતાઓના અનુત્તમ ધર્મને ઇચ્છતી વિધવાસ્ત્રીએ મરણપર્યંત દામાયુક્ત અથવા સદ્વનશીલ રહેવું આશ્વિનીનો સમયગેરે જે કલેશ સહેવા પડે તેમાં પણ મન રાજસ અથવા પતિને પરોડાયા મુખ્ય મળે એવી ઇચ્છાથી પ્રતોષવાસાદિમાં જે કાંઈ શારીરિક કેસ થાય તમા સદ્વનશીલ બનવું નિયમમાં રહેવું એવો આહારવિહારનો પણ સવચ રાખવો વાજનભક્ષણગેરે નિવિધ ક્રિયાથી દૂર રહેવું મરણપર્યંત વિધવાસ્ત્રીઓને માટે વાજનભક્ષણ માસભક્ષણ તથા ગરોળ જે વાજન કામોદીપન મનાય છે અને તેથી જેઓને મનોવીપનથી

મોહોટી હાનિ છે, એવા બ્રહ્મચારી તથા ચતિને માટે પણ તેનો નિષેધ છે. વિધવાસ્ત્રીને માટે પણ એજ કારણથી નિષેધ છે. નિધવાસ્ત્રીએ પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું છે. પુત્રવગર ચતિ નથી એવા ગ્રમમાં પછી પરપુરુષસંસર્ગથી પુત્રોત્પત્તિ કરવાનો વિચાર તેણે કદાપિ ન કરતા બ્રહ્મચર્યપરાયણ રહેવું જોઈએ; કારણકે પરપુરુષથી કૃત્રિમ ચર્યેલ પુત્ર તેને સદ્ગતિ આપી શકતો નથી તેને માટે અત્યુત્તમ ચતિ આપનાર તો સતીધર્મજ છે, કે જે સતીધર્મ સાવિત્રીવગેરે સતીઓ પાળી ગઈ છે અને જેના પ્રભાવથી તેઓમાં વર આપવાનું તથા શાપ આપવાનું પણ સામર્થ્ય હતું. માટે એ હત્તમધર્મની આકાંક્ષાથી તેણે સદ્ગતિ શીલ થવું, નિચ-મર્મા રહેવું અને બ્રહ્મચર્ય પાળવું.

સંતતિકરનાં પણ બ્રહ્મચર્યપાલન એ સદ્ગતિનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે એમ જણાવેછે—

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ॥

दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥૧૫૯॥

કુમાર અવસ્થાથીજ બ્રહ્મચર્ય પાળનારા હજારો બ્રાહ્મણો કુલની વૃદ્ધિ-માટે પ્રગ્લની ઉપનિ કર્યાવગર પણ સ્વર્ગમાં ગમેલા છે. ૧૫૯.

નારદ, સનક, વાલમિશ્ય, નરનારાયણ, હતારેવ, માર્કંડેયવગેરે હજારો બ્રાહ્મણો સંતતિવગર પણ કેવળ બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી હત્તમગતિને પામ્યા છે. બ્રાહ્મણોની પેઠે બીજાઓ અનેક ક્ષત્રિયો તથા મનુષ્યથી હવર જતિવાળા હવ-માનવગેરે પણ સંતતિ ન હોવા છતાં બ્રહ્મચર્યને લીધે સદ્ગતિના ભોલા થયા છે.

ઉપરના દષ્ટાંતનો વિધવાની સદ્ગતિમાં સમન્વય કરેછે—

मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ॥

स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥૧૬૦॥

પતિના મરણપછી બ્રહ્મચર્ય પાળનારી પતિવ્રતા સ્ત્રી પુત્રવગરની હોય તોપણ તે બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણોની માફક સંતતિવગર પણ બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી સ્વર્ગને પામેછે. ૧૬૦.

પતિવ્રતા એટલે મનથી પણ વ્યભિચાર નહિ કરનારી વિધવાસ્ત્રી તે બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણોની માફક સંતતિવગર પણ બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી સ્વર્ગને પામેછે.

સંતતિના લોભથી વ્યભિચાર કરનારી સ્ત્રીની થતી દુર્ગતિ-
દેખાડે—

અપત્યલોભાદ્યા તુ સ્ત્રી મર્ત્તારમતિવર્ત્તતે ॥

સેહ નિન્દામવાપ્નોતિ પતિલોકાચ હીયતે ॥૧૬૧॥

જે સ્ત્રી પુત્રપ્રાપ્તિના લોભથી પોતાના પતિનું ઉત્તરધન કરે છે તે સ્ત્રી આ
લોકમાં નિન્દા પામે છે અને પતિલોકથી બ્રહ્મ થાય છે. ૧૬૧.

‘મને પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો હું સ્વર્ગને પામું’ એવા લોભથી જે સ્ત્રી વ્યભિ-
ચાર કરે છે તેને સ્વર્ગ મળતું તો એક જાનું રહે છે પણ તેના બદલામાં તેના
આલોક તથા પરલોક એ બન્ને બગડે છે

અન્યપુરૂષથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા કાર્યસિદ્ધિમાં હેતુભૂત-
થતી નથી તથા સાધ્વીસ્ત્રીમાટે અન્યપુરૂષનો સંસર્ગ તેના સાધ્વી-
પણાનો નાશજ કરનાર છે, એમ જણાવે છે—

નાન્યોત્પન્ના પ્રજાસ્તીહ ન ચાપ્યન્યપરિગ્રહે ॥

ન દ્વિતીયશ્ચ સાધ્વીનાં કચિદ્ધર્ત્તોપદિશ્યતે ॥૧૬૨॥

સ્ત્રીએ બીજા પુરૂષથી ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજા તે સ્ત્રીની ગણાતી નથી, તેમજ
પુરૂષે બીજાની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજા તે પુરૂષની ગણાતી નથી;
માટેજ કોઈપણ દુકાળે સદાચારવાળી સ્ત્રીઓને બીજા પતિનો ઉપદેશ
કર્યો નથી. ૧૬૨.

અન્ય પુરૂષથી ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજા સ્ત્રીને પરલોકમાં મતિ આપનાર થતી
નથી તેમ અન્યની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજા પુરૂષને પણ પરલોકમાં મતિ
આપનાર થતી નથી; તેમ સાધ્વી સ્ત્રીમાટે કોઈપણ સાસુમાં અન્યપતિની આજ્ઞા
કરેલી નથી તેથી સ્ત્રીએ પતિના મરણપછી બ્રહ્મચર્ય પાળવું, એ તેનેમાટે
સર્વોત્તમ ગણેલું છે

પોતાનો પતિ ગમે તેવો હીન હોય તોપણ તેના જીવતાં તથા
મરણપછી પણ તેને અનુસરીનેજ રહેવું; એ સ્ત્રીઓને માટે શ્રેષ્ઠ
છે અને અન્ય પુરૂષ ગમે તેવો ઉત્કૃષ્ટ હોય તોપણ તેની સાથે
બેઠાવું, એ સ્ત્રીઓનું નિન્દાપાત્ર કાર્ય છે એમ જણાવે છે—

પતિં હિત્વાપકૃષ્ટં સ્વમુત્કૃષ્ટં યા નિપેવતે ॥

નિંદ્યૈવ સા ભવેલ્લોકે પરપૂર્વેતિ ચોચ્યતે ॥૧૬૩॥

પોતાનો પતિ અપકૃષ્ટ હોય તોપણ તેનો સ્વાર્ગ કરી જે સ્ત્રી ખીજા ઉત્કૃષ્ટ પુરુષને મેળે છે, તે સ્ત્રી લોકમાં નિંદિત થાય છે અને પરપૂર્વા એ પ્રમાણે કહેવાય છે ૧૬૩

પોતાનો પતિ અપકૃષ્ટ એટલે હીનમતિ કે હીનગુણવાળો હોય તોપણ તેનો સ્વાર્ગ કરવો ન જોઈએ અને અન્ય પુરુષ ઉત્કૃષ્ટ એટલે ઉત્તમ-ગુણવાળો હોય તોપણ તેના મોહમાં પડવું નહિ સ્ત્રીઓને માટે આ ઉત્તમ-રમણ છે જે સ્ત્રી આ ઉત્તમધર્મને બાજુ પર મૂકી અન્ય પુરુષનો આશ્રય કરે છે તે પરપૂર્વા, પુનર્ભવગેરે હીનત્વસૂચક વિશેષણોને પામે છે અને લોકમાં નિંદાય છે

વ્યભિચારથી સ્ત્રીને થતી હાનિ વિશેષરૂપમાં દેખાડે—

વ્યભિચારાત્તુ મર્ત્તુઃસ્ત્રી લોકે પ્રાપ્નોતિ નિંદ્યતામ્ ॥

શૃગાલર્યોનિં પ્રાપ્નોતિ પાપરોગૈશ્ચ પીડ્યતે ॥૧૬૪॥

વ્યભિચાર કરનાથી સ્ત્રી લોકમાં નિંદા પામે છે, મૃત્યુપણી શિયાળની-જ્વલિતમાં અડતે છે અને પ પરાંગોથી પીડાય છે ૧૬૪

પરપુરુષના સંસર્ગથી સ્ત્રી આ લોકમાં અપહીનિનુ પાત્ર થાય છે, મરણ પછી સારી ગતિ કે સારો અવતાર પામતી નથી પણ શિયાળજેવી નિંદાનિંદામાં અવતરે છે અને મનુષ્યાવતાર મળે તોપણ કોઈનેવા કુખર તથા લોકતિરસ્કૃત નિંદાનોથી દેશન થાય છે

ઉપર પ્રમાણે વ્યભિચારની નિંદા કરીને “ તેનાથી દૂર રહે-નારી તથા પતિનેજ સર્વથા અનુસરનારી સ્ત્રી સાધ્વી કહેવાય છે ” એ સિદ્ધાંતનું તેના ઉત્તમ કૃત્યસહિત પ્રતિપાદન કરે છે—

પતિં યા નામિચરતિ મનોવાગ્દેહસંયતા ॥

સા મર્ત્તુલોકમાપ્નોતિ સન્નિઃસાધ્વીતિ ચોચ્યતે ॥૧૬૫॥

જે સ્ત્રી મન, વણી અને દેહનો મનમ રાખી પતિસિવાય અન્ય-પુરુષને સેવતી નથી, તે સ્ત્રી પનિયોક્તને પામે છે અને ઉત્તમ પુરુષો તેને સાધ્વી એવું નામ આપે છે ૧૬૫.

જે સ્ત્રી મનથી, વાણીથી અને દેહથી પતિવચર બીજને સેવે નહિ, તે સ્ત્રી પતિસાથે રહી ગુમસ્ત્રીથી મેળવેલા ઉત્તમસોદને પામેછે. કારણકે તેનું મન, વાણી તથા દેહ પોતાના પતિમાંજ તત્પર હોયછે. વાણીથી તથા મનથી પણ પતિનો વ્યભિચાર કરવો નહિ, એ બાળતનું વિધાન કરવા માટે, દેહમુંબાધી વ્યભિચારનો નિષેધ પ્રથમ કહેવાઈ ગયેલો છે તોપણ તેનાં ફરીથી અર્હા-અનુવાદ કરેલો છે. પરપુરુષનું સ્પર્શ પણ કરવું નહિ તે મનનો સંયમ, તેનાં વખાણ કરવાં નહિ એ વાણીનો સંયમ અને તેનો સ્પર્શ કરવો નહિ, એ દેહનો સંયમ કહેવાય છે.

સદાચારનાં શ્રેષ્ઠ ફળ વારંવાર વર્ણવીને પણ વાંચનારના પર-
તેની અસર મજબૂત કરવાની ઇચ્છાથી, ઉપરના શ્લોકમાં કહેલી
બાબતનેજ વિશેષ વર્ણવે છે—

अनेन नारीवृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ॥

इहाश्रयां कीर्त्तिमाप्नोति पतिलोकं परत्र च ॥૧૬૬॥

ઉપર કહેલા સદાચારથી મન, વાણી તથા દેહને નિયમમાં રાખનારી સ્ત્રી,
આ લોકમાં ઉત્તમ કીર્તિ પામેછે તથા મરણપછી પતિના લોકને પામેછે. ૧૬૬.

પતિના લોકને પામેછે એટલે પતિની પરિચર્યાથી લભ્ય ઉત્તમ લોકને પામેછે.

આવી સદાચારવાળી સ્ત્રી પતિની પહેલાં મરણ પામે અને
પતિ અગ્નિહોત્રી હોય, તો તે સ્ત્રીના દાહસંસ્કાર કેવી રીતે કરવો
તે જણાવેછે—

एवंवृत्तां सवर्णा स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ॥

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥૧૬૭॥

આવી રીતના સદાચારવાળા સ્ત્રી જે પ્રથમ મરણ પામે તો તેના
દ્વિજગતિવાળા ધર્મવેતા પતિએ અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી તથા યજ્ઞપાત્રોથી
તેનો દાહ કરવો ૧૬૭

દાહધર્મને જાણનારા પતિએ પોતાની સદાચારી સ્ત્રી પ્રથમ મરણ પામે
તો અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી યજ્ઞપાત્રોપર પોતાના પુરના હાથથી, કે જો તે સ્ત્રીની
ઉત્તરક્રિયા કરવાનો અધિકાર હોય, તેના હાથથી તેનો દાહ કરાવવો; કારણકે
પત્નીના મરણપછી અગ્નિચાધાન રહેતું નથી.

સ્ત્રી મરણ પામ્યાપછી જો વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસી ન થવું હોય તો તે સ્ત્રીના પતિએ ફરીને અગ્ન્યાધાન લેવું જોઈએ અને અગ્ન્યાધાન લેવામાટે તેણે ફરીને વિવાહ પણ કરવો જોઈએ, તે જણાવે છે—

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ॥

पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥૧૬૮॥

પ્રથમ મૃત્યુ પામેલી સ્ત્રીના દાહમાટે અગ્નિહોત્રના અગ્નિએ આપી દહ, ફરીથી સ્ત્રી પરણવી અને અગ્નિહોત્ર પણ ફરીથી લેવું. ૧૬૮.

પ્રથમ મૃત્યુ પામેલી સ્ત્રીના અંતકર્મમાં દાહ કરવામાટે અગ્નિહોત્રના અગ્નિએ આપી દેવા અને તે પછી પુત્ર હોય કે ન હોય તો પણ શુદ્ધસ્થાશ્રમમાટે દ્વિજે ફરીને વિવાહ કરવો અને વિવાહપછી શ્રોતાશ્રિનું ઐટલે અગ્નિ હોત્રનું અથવા સમાર્પ્તાશ્રિનું ઐટલે આવસર્યનું શરૂ કરવું. અગ્ન્યાધાનના પુનરધિકારમાટે આ વાક્ય છે. શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં અગ્ન્યાધાનવગર ન રહેવું જોઈએ અને અગ્ન્યાધાનમાં સ્ત્રીની અમલ હોવાથી ફરીને પરણવામાટે કહેલું છે. પણ વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસી થવું હોય તો આ વાક્ય પ્રમાણે ફરીને વિવાહ ન કરે તેમાં કશી દોષાપત્તિ નથી.

શુદ્ધસ્થાશ્રમને લગતા આચારવિધિનો ઉપસંહાર કરે છે—

अनेन विधिना नित्यं पंच यज्ञान्न हापयेत् ॥

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥૧૬૯॥

‘આ વિધિથી સર્વદા પંચયજ્ઞોનો ત્યાગ કરવો નહિ અને આયુષના બીજા ભાગમાં સ્ત્રીની સાથે રહી શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં પાળવા. ૧૬૯.

ત્રીજા અધ્યાયથી આરંભીને કહેલા વિનિષ્ક્રમાણે દુર્ભિરમાં પંચયજ્ઞો કરવા તેઓનો ત્યાગ નહિજ કરવો આ પંચયજ્ઞઆદિ શુદ્ધસ્થાશ્રમના સપળા ઉક્તધર્મો આયુષના બીજા ભાગમાં પોતાની પરિણીતા સ્ત્રીની સાથે રહીને કરવાના છે.

ઉપર પ્રમણે આ અધ્યાયમાં લઘ્યાભક્ષવિચાર, આર્ગ્યાયવિચાર, દ્રવ્યશુદ્ધિ અને સ્ત્રીધર્મ એ પ્રકરણો મુખ્યત્વે શુદ્ધસ્થાશ્રમ ધર્મને અંગે કહેવામાં આવ્યાં.

❁ માણિમનુસ્મૃતિ. ❁

અધ્યાય ૬ કુ

બ્રહ્મચારી તથા શૂદ્રસ્થના ધર્મોનુ પ્રતિપાદન કરીને હવે
વાનપ્રસ્થના ધર્મો કહેછે—

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ॥
वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥१॥

જ્ઞાન દ્વિજે ઉપર જેના શાસ્ત્રોક્ત પ્રમાણથી શૂદ્રસ્થાશ્રમમાં રહી નિશ્ચય
યુક્ત થઈ પથારીમાં ઇન્દ્રિયોને નિરોપથી વસ્ત્ર કરી વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં જવું ૧

આજે આશ્રમ પાળવા તે સમુચ્ચયપક્ષ હોવાયછે આશ્રમોના સમુચ્ચય
પક્ષનો આશ્રય કરનાર દ્વિજે સમાવત્તન ક્યાપછી ઉપર કહેલા શાસ્ત્રીયપ્રમાણથી
શૂદ્રસ્થાશ્રમનું અનુક્રાંત કરીને નિશ્ચયપૂર્વક વિધિપ્રમાણે વસ્ત્રમાણે ધર્મથી યથા
યોગ્ય ઇન્દ્રિયોને છતી એટલે રાત્રાદિ કાલોને પરિપન્ન કરી વાનપ્રસ્થાશ્રમનો
આશ્રય કરવો. સમુચ્ચયવચનના પક્ષમાં તે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી પરનાર વાનપ્ર
સ્થાશ્રમમાં જઈ શકાય છે મોક્ષ ના નિયત એ રહ્યો આ “ નિશ્ચયયુક્ત ”
કરવાને બાકે “ તપ, સ્વા યાગ્યાદિ નિયમોથી યુક્ત ” એમ પણ સ્વામાં આવેછે

આયુષનો છીજો ભાગ શૂદ્રસ્થાશ્રમ ભોગવવો, એમ ગયા
અધ્યાયની છેવટમાં સૂચન કરેલું છે તેથી આયુષના ત્રીજા ભાગમાં
વાનપ્રસ્થ થવું, એ અર્થાત્પ્રાપ્ત થાયછે. એ સમયનો પ્રકારાં-
તથી નિર્દેશ કરેછે—

ગૃહસ્થસ્તુ યદા પश्यેદ્વલીપલિતમાત્મનઃ ॥

અપત્યસ્યૈવ ચાપત્યં તદારણ્યં સમાશ્રયેત્ ॥૨॥

ગૃહસ્થે જ્યારે શરીરમાં ત્વચાનું શિથિલપણું અને દેશોની સ્વેતતા થાય ત્યારે અથવા પુત્રને ઘેર પુત્રનો જન્મ થયેલો જોવામાં આવે ત્યારે વનનો આશ્રય કરવો. ૨.

ગૃહસ્થાશ્રમ પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં જવું. આયુષ્યનો ખીજો ભાગ પૂર્ણ થતાં ગૃહસ્થાશ્રમ પણ સમાપ્ત પૂર્ણ થાય છે; કારણકે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પૂર્ણ કરી ગૃહસ્થાશ્રમનો આરંભ કરે ત્યાંસુધીમાં પચ્ચીરોક વર્ષની અવસ્થા તો થઈ હોય અને તે પછી પચ્ચીરોક વર્ષજોડથી મુદતસુધી ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવે તેટલામાં પુત્રને ત્યાં પુત્રો પતિતો સમય પણ સંભવી શકે અને પચ્ચાસ વર્ષની અવસ્થાએ ઉતરતો હોય તો શરીર પર કરચલી વળવા લાગે છે અને પળીયાં આવવાની પણ શરૂઆત થાય છે અને ત્યાંસુધીમાં વિષયવાસનાઓનું પણ પૂર્ણ સમાપ્ત થવાની તૈયારી હોય છે અને તેથી જ તે વાનપ્રસ્થાશ્રમનો અધિકારી થાય છે.

વનમાં કેવીરીતે જવું તે જણાવે છે—

સંત્યજ્ય ગ્રામ્યમાહારં સર્વં ચૈવ પરિચ્છદમ્ ॥

પુત્રેષુ ભાર્યાં નિક્ષિપ્ય વનં ગચ્છેત્સહૈવ વા ॥ ૩ ॥

ગ્રામસંમંધી આહારનો તથા ધરનાં સધળાં સમ્પત્તીભાનો ત્યાગ કરી પોતાની સ્ત્રી હોય તો તેને પુત્રોના રક્ષણતણે સોંપીને અથવા સાથે સધને વનમાં જવું. ૩.

ગ્રામ્યઆહાર એટલે ઘડ, તણ, જવજગેરેને છાદીને તેમજ ધરની સધળી સ્ત્રીને અને પશુવગેરેનો પણ ત્યાગ કરીને વનમાં જવું. સ્ત્રી મરણ પામી હોય અને તે પછી વૈશાખ ન થયેલો હોય તો ફરી વિવાહ કરી અગ્નિપ્રાધાન કરવું, એનું અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે પણ જો વૈશાખ થયેલો હોય તો ફરી વિવાહ ન કરતાં એકલાએ જ વનમાં જવું અને સ્ત્રી છુટી હોય તો તેને પુત્રોના રક્ષણની રાખીને પોતે એકલા જવું અથવા વનમાં પોતાની સાથે તેને તેની જગીરીની ઇચ્છા પુત્રવત્સલ્યને લીધે વનમાં જવાની પૂર્ણ ન જણાતી હોય તો તેને પુત્રોની પારોજ રાખવી અને એ પતિમત્તિને લીધે તે ઘેર રહેવા પ્રશ્ન ન હોય તો સાથે તેની જવી. કેટલાએક એમ પણ કહે છે કે સ્ત્રી યુવાવૃદ્ધાવાળી

દોષથી વૈરાગ્યશક્તિ દોષ તો તેને વનમાં સાથે તેડી જતી નહિ; કારણકે ત્યાં તપ, પ્રત્યક્ષેદમાં તે કદાચ વિચારપ થવાનો સમય રહેશે અને જો ત્રી પક્ષ વૈરાગ્યવાળી ગઈ દોષ તો તેને સાથે તેડી જતી, જેથી તે તપ, પ્રત્યક્ષેદમાં મદદગાર થાય છે.

શ્રી હવતી હોવાને લીધે અગ્નિપરિચરણ ચાલુ હોય અને શ્રીને પણ સાથે તેડી જવામાં આવતી હોય તો અગ્નિને સાથે લઈ જવાની જલામણ કરે છે—

અગ્નિહોત્રં સમાદાય શૃહ્યં ચાગ્નિપરિચ્છદમ્ ॥

ગ્રામાદરણ્યં નિઃસૃત્ય નિવસેન્નિયતેન્દ્રિયઃ ॥ ૪ ॥

અગ્નિહોત્રના અગ્નિઓને, અવમથ્યના અગ્નિને અને અગ્નિનો જે કાંઈ ઉપચાર હોય, તેને સાથે લઈ ગ્રામમાંથી અંતરમાં જઈ ઇન્દ્રિયોને વસ્ત્ર કરીને વસવું ૪

શ્રી સાથે આવતી હોય તો શ્રીન કે રમણ અગ્નિ જે દોષ તે સાથે લઈ જવા તથા એક, બીજાએ તેના સાધનો પણ સાથે લેવા શુદ્ધસ્થતુલ્ય અને મિશ્રતુલ્ય એમ બે પ્રકારના વાનપ્રસ્થ થાય છે અહીં જણાવેલો વિધિ શુદ્ધસ્થ-તુલ્ય વાનપ્રસ્થમંદિરો છે

શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં કરાતા પચમહાયજ્ઞો વાનપ્રસ્થે વનમાં કેવી રીતે કરવા તે જણાવે છે—

મુન્યન્નૈર્વિવિધૈર્મેઘ્યૈઃ શાકમૂલફલેન વા ॥

एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥ ૫ ॥

અનેક પ્રકારના પત્રિત મુનિધાન્યોથી અથવા શાક, મૂળ અને ફળોથી વિધિપ્રમાણે, પ્રથમ કહેલા પચમહાયજ્ઞો કરવા ૫

એકવગરન એટલે પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થતા નીચાર, સ્વામાકવગેરે ધાન્યો, જેઓ મુનિઓના ઉપયોગમાં લેવાતા હોય તે મુનિધાન્યો કહેવાય છે પચમહા યજ્ઞોમાં દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, (અતિવિસાકાર) અને ભૂતયજ્ઞ (બલિપ્રદાન), એ ચાર યજ્ઞો અગ્રસાધ્ય ॥ પણ જલયજ્ઞ અગ્રસાધ્ય નથી તેપણ પચમહા યજ્ઞો એ સામાન્યરીતે વૈશ્વદેવર્ષમાં કાઢે વપરાય છે, તેથી અહીં તેનો સામાન્ય નિર્દેશ કરેલો છે

વાનપ્રસ્થે શું ઓઢવું અને ક્યારે ક્યારે નહાવું, તેની તથા જઠાવગેરેના ધારણની સૂચના દેછે—

વસીત ચર્મ ચીરં વા સાયં સ્નાયાત્પ્રગે તથા ॥
જંટાશ્ચ વિમૃયાન્નિત્યં રમશ્રુલોમનશ્વાનિ ચ ॥ ૬ ॥

મૃગચર્મ અથવા વ'કલ ઓઢવું, સવારે તથા સાંજે સ્નાન કરવું અને જગા તેમજ રમશ્રુ, લોમ અને નખો કાપવા ગખવા એટલે તે ઉત્તરાવયાં નહિ ૬.

મૃગચર્મ તથા વલ્કલઉપરાંત શણુ ઓઢવાની તેમજ કુશ અને મુંજ નામની તુણ્ણતિમાથી થતાં વસ્ત્રો ઓઢવાની પણ દારીતરમૃતિમાં અનુસા આપેલી છે

વનમાં આશ્રમ બાંધીને રહ્યા પછી ત્યાં કોઈ લિશ્તુકવગેરે આવે તો તેનો યથાશક્તિ સત્કાર કરવાનું કહેછે—

યજ્ઞક્ષયં સ્યાત્તતો દદ્યાદ્દલિં ભિક્ષાં ચ શક્તિઃ ॥
અસ્મૂલફલભિક્ષાભિર્ચર્ચયેદાશ્રમાગતાન્ ॥ ૭ ॥

પોતાના બોજનમાટે જે પદાર્થ હોય તેમાંથી શક્તિપ્રમાણે બસિ દેવો તથા ભિક્ષા આપવી અને જલ, મૃત તથા ફળ, એઓની ભિક્ષાથી પોતાના આશ્રમમાં આવેલાઓનો મત્કાર કરવો ૭

આમા બસિ દેવો એમ કહેલ છે, તે દેશ્વદેવના તથા નિત્યશ્રાદ્ધના પણ ઉપ-લક્ષણરૂપ છે; એટલે જે જાતના પદાર્થો પોતાના ખાવાના ઉપયોગમાં આવતા હોય તેજ જાતના પદાર્થોથી દેશ્વદેવ કરવો, શ્રાદ્ધ પણ તેથીજ કરવું, માનવા આવનારને ભિક્ષા પણ તેવીજ જાતના પદાર્થોની દેવી અને આવેલા અતિથિને સત્કાર પણ તેવાજ પદાર્થો એટલે જળ, મૂળ અને ફળવગેરેથી કરવો કહેછે કે
યદમઃ પુરયો રાજસ્તદગ્રાસ્તસ્ય દેવતાઃ ॥ એટલે દે રાજા ! પુરય પોતે જે અન્ન વાપરેનો હોય તેજ અન્નથી તેના ઇષ્ટદેવનો સત્કાર થઈ ગયેછે.

સ્વાધ્યાયવગેરેમાં સદા તત્પર રહેવાની આજ્ઞા કરેછે—

સ્વાધ્યાયે નિત્યયુક્તઃ સ્યાદ્દાન્તો મૈત્રઃ સમાહિતઃ ॥
દાતા નિત્યમનાદાતા સર્વભૂતાનુકમ્પકઃ ॥ ૮ ॥

સ્વાધ્યાયમાં નિરંતર તત્પર રહેવું, ટાટ તથા તડોચગેરે સહન કરવાં, સર્વનો ઉપકાર કરવો, મનને વશ રાખવું, દાન દેવું, કટીપણુ દાન લેવું નહિ, અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખવી ૮.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ તથા શૂદ્રસ્થાશ્રમની પેઠે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પણ વેદાભ્યાસ સમા તેા તત્પરજ રહેવું વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં આવવાથી તેની પૂર્વના આશ્રમના કેટલાએક નિયમોની પેઠે વેદાભ્યાસરૂપ નિયમની પણ નિવૃત્તિ સમજાવી નહિ એ નિયમ તેા આજુજ રાખવો એ વેદવિરમણુ થાય તેા પ્રત્યનાય લાગેછે અને એ પ્રત્યનાય દરેક આશ્રમમાં સમાન ગણાય છે સ્વાધ્યાયમાં એટલે મત્તપ્રમાન નિરંતર તત્પર રહેવું, એવો અર્થ પણ કરવામાં આવેછે

વૈતાનિક અગ્નિહોત્ર હોમવાચગેરેની આજ્ઞા કરેછે—

વૈતાનિકં ચ જુહુયાદગ્નિહોત્રં યથાવિધિ ॥

દર્શમસ્કન્દયન્પર્વ પૌર્ણમાસં ચ યોગતઃ ॥ ૯ ॥

વૈતાનિક અગ્નિહોત્ર વિધિપ્રમાણે હોમનું તથા સમય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે દર્શ તથા પૌર્ણમાસ પર્વ પણ ખાલી જવા દેવા નહિ ૯

માર્કપત્યકૃડમાં રહેલા અગ્નિએનાં આદવનીય તથા દક્ષિણાગ્નિના કૃડમાં વિહાર કરવો (સ્થાપન કરવું) તે વિતાન કહેવાય છે, અને તેમાં કરવામાં આવતું અગ્નિહોત્રનું વૈતાનિક કહેવાય છે તે શાસ્ત્રવિધિપ્રમાણે સ્તા રહેવું અને શ્રોત-સ્માર્ત પદ્યરૂપ અમાવાસ્યા અને પૌર્ણમાસ, એઓ પણ તેના સમય પ્રમાણે કરવા પાત્રીને ઘેર રાખીને વાનપ્રસ્થ આશ્રમનો સ્વીકાર કરેલો હોય તેા તે વખતે, પત્ની સ્ત્રવવા હોય તે વખતે જેમ શૂદ્રસ્થાશ્રમમાં પુરૂષ એકનોજ અગ્નિહોત્રવગેરે કર્મ કરેછે, તેમ અહીં પણ એ કર્મો પોતે એ લો પણ વરી રાખે

નક્ષત્રેષ્ટિયગેરે કર્મો કરવાની આજ્ઞા દે છે—

ઋક્ષેષ્ટગ્રાયણં ચૈવ ચાતુર્માસ્યાનિ ચાહરેત્ ॥

તુરાયણં ચ ક્રમશો દાક્ષસ્યાયનમેવ ચ ॥ ૧૦ ॥

નક્ષત્રેષ્ટિ, આગ્રયણેષ્ટિ, ચાતુર્માસ્ય, તુરાયણ અને દાક્ષાયણ, એ સર્વનાં કર્મો અનુક્રમપ્રમાણે કરવાં ૧૦

અમિર્વા બ્રહ્મામયત્, ઇત્યાદિ તેતિરીયશ્રુતિમાં કહેલી કૃત્તિકાવગેરે નક્ષત્રોની ઇંદ્રિ, તે નક્ષત્રેંદ્રિ કહેવાય છે. નવાં ધાન્યો ચતી વખતે કરવાની ઇંદ્રિ, તે આગ્ર-યલેંદ્રિ કહેવાય છે. વૈશ્વદેવ, વરુણપ્રધાસ, સાકમેધ અને શુનાસીર, એ ચાર કર્મો મળીને ચાતુર્માસ્ય કહેવાય છે. તુરાયણ એ સંવત્સરસાધ્ય યજ્ઞવિરોધ છે અને દાક્ષાયણ એ દરોંદ્રિની વિહૃતિ છે. આ સંઘર્ષાં શ્રોતકર્મો છે.

વાનપ્રસ્થે સઘર્ષાં કર્મો પવિત્ર મુનિધાન્યોધીજ કરવાં એમ જણાવેછે—

વાસન્તશારદૈર્મેઘ્યૈર્મુન્યન્નૈઃ સ્વયમાહુતૈઃ ॥

પુરોહાશાંશ્ચરૂંશ્ચૈવ વિધિવન્નિર્વપેત્પૃથક્ ॥ ૧૧ ॥

વસન્તઋતુમાં યથેલાં તથા શરદઋતુમાં યથેવા, પોને મેળવેલાં પવિત્ર મુન્યન્નોવડે જૂના જૂના પુરોહાગ અને ચરૂઓ વિધિપ્રમાણે કરવા. ૧૧

વસન્ત અને શરદઋતુમાં તેવાર થતા નવા ધાન્યો પોતાની મેળેજ મેળવીને, તે નવા મુનિધાન્યોધીજ યજ્ઞમાના પુરોહાગો અને ચરૂઓ કરવા. વાનપ્રસ્થ યથાપછી આમ્યધાન્યોધી પુરોહાગો અને ચરૂઓ કરવા નહિ.

એ મુનિધાન્યવગેરે પદાર્થો દેવતાઓને અર્પણ કર્યા પછીજ પોતાના ઉપયોગમાં લેવાનું કહેછે—

દેવતાભ્યસ્તુ તદ્દૃત્વા વન્યં મેઘ્યતરં હવિઃ ॥

શેપમાત્મનિ ચુક્તીત લવણં ચ સ્વયં કૃતમ્ ॥ ૧૨ ॥

વનમાં યથેજ અને અત્યંત પવિત્ર, એ મુન્યન્નોમાંથી થયેલું દરિયુ દેવતાઓને અર્પણ કરવું અને તેમાંથી આગેય ગ્રહેયું તે અન્ન અને સ્વપન્-૧૧ લવણ પણ પોતાના ઉપયોગમાં લેવું. ૧૨.

સ્વપન્નું શેપ અન્ન પોતે ખાઈ તથા સ્વયંકૃત લવણ એટલે સંધ્ય પૂજામાં આપવા.

વાનપ્રસ્થથી કેવીજાતનાં શાકવગેરે ખાઈ શકાય તે જણાવેછે—

સ્થલજોદકશાકાનિ પુષ્પમૂલફલાનિ ચ ॥

મેઘ્યવૃક્ષોદ્ભવાન્યદ્યાત્સેહાંશ્ચ ફલસંભવાન્ ॥ ૧૩ ॥

પૃથ્વીપર નથા જલમાં પેદા થતાં શાક તેમજ યેન્દ્રોપયોગી વૃક્ષો-
માંથી પેદા થતાં પુષ્પ, મૃગ અને ફળ, તથા ફળોમાંથી થતા ઝોહો ભોજનના
ઉપયોગમાં લેવા ૧૩.

રાકાની અથવા બથવાની બાજીવગેરે પૃથ્વીપર પેદા થતા શાકો ૭ અને
બ્રાહ્મી કે દિવ્યમોચિકાવગેરે જળમાં પેદા થતા શાકો ૩ ઉમેળિયાનું તેલવગેરે,
ફળોમાં થતા રેનેહ ગણાય છે

વાનપ્રસ્થે નહિ ખાવાના પદાર્થોનું દિગ્દર્શન કરેછે—

વર્જयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च ॥

भूस्तृणं शिमुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ १४ ॥

મધ, માસ, પૃથ્વીપર થતા મરકા, ભૂસ્તૃણ, શરમ્ભો અને શુદ્ધાં
એએનો લાગ કરવો ૧૪

કવકો જેએને છતાં અથવા મીંદરાના ટોપ કહેછે અને જે મ્યરાવાળી
નથા છાણાળી ખરાબ જગ્યામાં ઉગે તે ખાવા નહિ આ ચીજો, જેમ પૃથ્વી-
પર ઉગેલી ખાતી નહિ, તેમ વૃક્ષવગેરેપર ઉગેલ હોય તે પણ ખાતી નહિ,
કારણકે દ્વિજોને માટે તેનો સામાન્ય નિષેધ થઈ જાય છે અને અહીં વાનપ્રસ્થ-
નેમાટે વિશેષ નિષેધ પ્રાપ્તિવિશેષમાટે છે ભૌમાનિ અને કવકાનિ એ જે
પદોને વિરોધણ વિરોધરૂપે સાથે લેવાને બદલે ભૂદા ભૂદા લઈ મીમનો અર્થજ્ઞોપા-
ચરી તથા કવકનો અર્થ સઘળી ભતના છતાં, એ પ્રમાણે પણ કરવામાં આવેછે
માળાલેવા આકારનું જળમાં થતું એક ભતનું ખંડશાક ભૂસ્તૃણ કહેવાય છે

પૂર્વસંચિત ધાન્યવગેરેનો વાનપ્રસ્થે કયા સમયમાં ત્યાગ
કરવો તે જણાવેછે—

त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसंचितम् ॥

जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥ १५ ॥

આશ્વિનમાસ આવે ત્યારે પ્રથમ સગી રાખેલું મુન્યન્ન, ઇર્ષાં થયેલાં
વસ્ત્રો નથા શાક, મૃગ અને ફળો એએનો લાગ કરી દેવો. ૧૫

વાનપ્રસ્થે છતાંસ પદોએ તેટલું કે વર્ષસુતી પદોએ તેટલું મુનિધાન્ય
સગી રાખેલું આ પ્રમાણે જે પક્ષ છે તેમાંથી ગમે તે પક્ષ પ્રમાણે સગી રાખેલ

હોય, તેને ઉપયોગ કરતાં ન્યારે આશિનભાસ આવે ત્યારે એ કાંઈ બાકી રહેલ હોય, તેનો ત્યાગ કરી દેવો સરફક્તમાં કે વસંતકતુમાં સંચલ કરી રાખેલ તે પ્રથમ સંચી રાખેલું સમજવું. શાકવગેરે જેઓની સુકવણી કરી રાખી મૂકેલ હોય, તે પણ આ વખતે એ કાંઈ રહેલ હોય તે કઢાડી નાખવાં

હળવડે ખેડ કરી પેદા કરેલ ધાન્ય તથા આમ્ય ફળમૂળનો ઉપયોગ નહિ કરવા વિષે કહેછે—

न फालकृष्टमश्रीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ॥

न ग्रामजातान्यात्तोपि मूलानि च फलानि च । ૧૬ ।

હળથી ખેડ કરવાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું ધાન્ય, બહે કાંઈએ છોડી દીધેલું હોય તોપણ તે લઇને ખાવું નહિ; તેમજ કુધાથી પીડિત અવસ્થામાં પણ ગામમાં ઉત્પન્ન થયેલાં મૂળ અને ફળો ખાવાં નહિ. ૧૬.

ખેડ કરીને ઉત્પન્નવેલું ધાન્ય, તેના આસેકે ઉપેક્ષાથી છોડી દીધેલું હોય અથવા તે આવીને મૂકી મથે હોય તોપણ તેના ધાન્યનો ઉપયોગ કરવો નહિ. તેમ આમ્ય મૂળ અને ફળો, બહે ખેડવાવગર ઉત્પન્ન થયેલાં હોય અને વળી પોતે કુધાથી પીડિત હોય એટલે બીજા કાંઈ ન મળ્યું હોય, તોપણ તે ખાવા નહિ. વાનપ્રસ્થે મુનિધાન્યો ખાવા એમ કહેલું છે તેમ છતાં તે મુનિધાન્યો ને ખેડ કરી નિષ્પન્નવવામાં આવ્યાં હોય, તો તે પણ ખાવાં નહિ એમ આ શ્લોકથી નિષેધ થાયછે

વાનપ્રસ્થની આહારવૃત્તિના જૂઠાં જૂઠાં પ્રકાર કહેછે—

अग्निपक्वाशनो वा स्यात्કालપक्वभुगेव वा ॥

अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोपि वा ॥ ૧૭ ॥

વાનપ્રસ્થે અગ્નિપકવાસન થવું, કાલપકવજુક થવું, અશ્મકુટ્ટ થવું અથવા ટોડખસિક થવું. ૧૭.

નીવારવગેરે મુનિધાન્યોને અગ્નિમાં પકાવીને તેનો આહાર કરનાર અગ્નિપકવાસન કહેવાય છે કાળથી પાકતાં ફળવગેરે પકાયાં ખાઇને રહેનાર કાલપકવજુક કહેવાય છે પરસ્પરથી કચરેલા કે ખાડેલા પકાયાં ખાઇને જીવનાર અશ્મકુટ્ટ કહેવાયછે તથા ખાંડળી અને સાંજેલાથી ને કચરવાનું કાચું કરવું, તે કચરવાનું કાચું તેનાથી નહિ કરતાં, તેને જાડે પોનાના ફાંતથીજ તે કાચું કરે અથવા

ખાવાના પદાર્થો માત્ર દાંતથીજ ચાવીને ખાઈ પોતાની આજીવિકા ચલાવે, તે દંતોજીવિકા કહેવાયછે. વાનપ્રસ્થવારતે પ્રાણધારણમાટેના આદારવિધિનું આ પ્રમાણે નિયમન કરેલું છે અભિપ્રાય એ છે કે આદારવિધાનમાટે સ્વાદવશ બની નિવિધ પ્રયત્નોના પાશમાં પડવું નહિ; કારણકે તેથી વાનપ્રસ્થ પોતાના અગત્યના અનુકૂલ નિયમોનું પાલન કરવામાં શિથિલ થતો નય છે અને તેથીજ આદારવિધિના આ ચાર પ્રકારમાં પછીપછીનો પ્રકાર વાનપ્રસ્થમાટે વિશેષ વિરોધ શ્રેષ્ઠ ગણેલો છે અને આમ દરવાથીજ તે પરિમિદયી પરાક્રમ્ય રહી શકેછે, કે જેમ કરતુ તેને માટે ધણ જરૂરનું છે. -

ધાન્યસંચય ઓછામાં ઓછો અને વધારેમાં વધારે કેટલો કરવો તે જણાવેછે—

સद्यઃપ્રક્ષાલકો વા સ્યાન્માસસંચયિકોપિ વા ॥

પંચમાસનિચયો વા સ્યાત્સમાનિચય એવ વા ॥ ૧૮ ॥

વાનપ્રસ્થે સદ્ય પ્રક્ષાલક થવું, અથવા માસસંચયિક થવું, અથવા પંચમાસનિચય કે સમાનિચય થવું ૧૮

એક દિવસજ પહોંચે તેટલા ધાન્યનો મગદ્દ કરનાર સદ્ય પ્રક્ષાલ- કહે- વાયછે, કારણકે તેટલોજ સમગ્ર દરવાને લીધે તે ભોજન કરી લીધા પછી ખાલી થયેલા વાસણને ટુરત સાફ કરી નાખેછે એક માત્ર ચાવે તેટલો સચય કરનાર માસસંચયિક, છમાસ ચાવે તેટલો સચય કરનાર પંચમાસનિચય અને વર્ષસૂધી ચાવે તેટલો સચય કરનાર સમાનિચય કહેવાયછે અત્યંતના આ ચારે પ્રકારમાં પૂર્વપૂર્વનો પ્રકાર વાનપ્રસ્થની વિરોધ વિરોધ શ્રેયતા બતાવનારો ગણાય છે. વર્ષકરતા વિરોધ સચયની પ્રાપ્તિજ નથી, કારણકે આશ્વિનમાસમાં અવસિષ્ઠના ભાગવિષે અગાઉ મ્હેનાઈ ગયેલ છે

ભોજનમાટે લિપ્તલિપ્ત સમયોનો નિર્દેશ કરેછે—

નક્તં ચાન્નં સમશ્રીયાદિવા વાહત્ય શક્તિતઃ ॥

ચતુર્થકાલિકો વા સ્યાત્સ્યાદ્વાપ્યષ્ટમકાલિકઃ ॥ ૧૯ ॥

અત્રને લાગી શક્તિપ્રમાણે પ્રવેષકાને ભોજન કરવું અથવા દિવ- સમાં ભોજન કરવું અથવા એક દિવસ ઉપવાસ કરી બીજે દિવસે આયકાળે જમવું અથવા ત્રણ ઉપવાસ કરી ચોથે દિવસે સાંજે જમવું. ૧૯.

વાનપ્રસ્થે અન્ન લાઘી પોતાની શક્તિને અનુસરીને પ્રદોષ વખતે જમવું. મૂળમાં નક્તબોજન લખેલું છે તેનો અર્થ રાત્રિબોજન એમ યાચે, પરંતુ નક્તમોજન શબ્દની વ્યાપ્તિ સાક્ષ્યમાં આ પ્રમાણે રી છે કે “આત્મનો દ્વિગુણ હાયામતિવામતિ આસ્કર । ॥ કાલ નક્તમિત્યાદુર્ને નક્ત નિશિમાજનમ્ ॥ એટલે પોતાની બમાલી છાયાને સૂર્ય એાજ એવે વખતે જમવું, તે નક્તબોજન કહેવાય રાત્રિબોજન તે નક્તબોજન નહિ ” આ ઉપરથી સાજ વખતે જમવું એવો અર્થ પણ યાર છે, અથવા દિવસના હરકોઈ ભાગમાં એક વખત જમવું વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં શાગીર દમ કરવો એ મુખ્ય હોવાથી જો બની શકે તો ચોથે ટકે જમવું એટલે “સાયપ્રાતર્મનુષ્યાનામશન દેવનિર્મિતમ્ ॥ અર્થાત્ મનુષ્યોને માટે સનાત્સાજ એમ બે વખત બોજન રવાનું હેવોએ નિર્માણ કરેલું છે ” એ નિયમપ્રમાણે એક આખો દિવસ ઉપવાસ કરી બીજે દિવસે સાજે બોજન કરવું જેમાં વચમાં ત્રણ ટકા ખાલી જાન ને ચોથે ટકે જમવું મહાર છે એથી પણ વધારે બની શકે તો આઠમે ટકે જમવું એટલે ત્રણ ઉપવાસ પૂરા કરી ચોથે દિવસે સાજે જમવું ગૃહસ્થપણમાં બે વખત બોજન રિહિત છે વાનપ્રસ્થ ધરાપણી તેમાં સ્મૃતી વરતા જવું એટલે પ્રથમ દિવસના એક જમત બોજન કરવું, પછી એ દિવસ ઉપવાસ અને બીજે દિવસે સાજે જમવું અને ત્યારબાદ તેમાં પણ આગળ વધી ત્રણત્રણ ઉપવાસ કરી ચોથે દિવસે સાજે જમવું, એમ શરીરનું દમન રતા રહેવું

શરીરનું દમન કરવામાં ક્રમેક્રમે આગળ વધતા રહેવાની ભલામણ કરે છે—

ચાંદ્રાયણવિધાનૈર્વા શુક્લકૃષ્ણે ચ વર્તયેત્ ॥

પક્ષાન્તયોર્વાપ્યશ્રીયાદ્યવાગું કથિતાં સકૃત્ ॥ ૨૦ ॥

અથવા શુક્લપક્ષમાં તથા કૃષ્ણપક્ષમાં ચ દ્રાવણ નામનું નત કરેલું, અથવા પૂર્ણિમાને દિવસે તથા અમાવાસ્યાને દિવસે ઉકાળેલી ચણાનું એક વખત ખાની ૨૦

અગિયારમાં અન્નપાનમાં ચાદ્રાવણ ત્રણ જાંઘી કહેવામાં આવશે તોપણ ચાદ્રાવણત્રણ સ્વરૂપ દ્વારમાં એ ૧૫, શુક્લ પ્રતિપદાને દિવસે એક કોળીયો અન્ન ખાવું અને પછી દ્વિતીય એક એક કોળીયો વધારતા જવું જેથી પૂર્ણિમાને દિવસે ૫૬૨ કોળીયા યાર છે તે પછી કૃષ્ણપ્રતિપદાથી તેમાં એક એક કોળીયો ધરાડતા જવું, જેથી કૃષ્ણચતુર્દશીને દિવસે એક કોળીયો જમવાનું યાવ છે, અને

સારનાદ અમાવાસ્યાને દિવસે ઉપવાસ કરવો. આ આદાયણમત કૃતિને મહિ-
નાનો કહાડના અથવા તેથી પણ આગળ વધી મહિનામાં માત્ર બેઠા દિવસે
એટલે પૂર્ણિમા તથા અમાવાસ્યાને દિવસે મુનિધાન્યોના લોઠની યવાય એટલે
કમણા પાણીમાં પકાવેલી રાખ પીને રહેજી.

અત્રને બદલે કેવળ પુષ્પમૂળવગેરેથીજ પ્રાણયાત્રા કરવાનું
બની શકે તે તેમ પણ કરવાનિષે કહેછે—

પુષ્પમૂલફલૈર્વાપિ કેવલૈર્વર્ત્તયેત્સદા ॥

કાલપકૈઃ સ્વયંશીર્ણૈર્વૈશ્વાનસમતે સ્થિતઃ ॥૨૧॥

પ્રેમ નમમતમાં રહેલા વાનપ્રસ્થે કાળથી પાકેલા અને પોતાની
મેજેજ ખરી પડેલા કેવળ પુષ્પ, મૂળ અને ફળથી સંપન્ન દૃષ્ટિ ચલાવવી ૨૧.

વિખનસુ એટલે બ્રહ્માએ બનાવેલું વાનપ્રસ્થધર્મશૂત્ર વૈખાનસ શાસ્ત્ર
-હેવાયજ તેને અનુસારે પોતાના વર્મ પાળવામાં ચુરત રહેતા
વાનપ્રસ્થ આદ્યાર્થિના ઉપર હેના પ્રાર્થથી આગળ વધતા, અત્રને
ત્યાગ કરીને કેવળ પુષ્પ, મૂળ અને ફળોથીજ પોતાનો નિર્માદ ચલાવવો.
તે પણ અગ્નિથી પકાવવા નહિ પણ તેઓ પોતાની મેલે તાળથીજ પાષ્ટ
અથવા હોવા નેમએ તથા તેને રક્ષાથી તાડવા નહિ, પણ તે પોતાની મેલેજ
ખરી પડેલા હોય તેજ વીણી લાવવા એમાં પણ વિશેષ કહેવામાં આવેછે કે—
યત્ત પત્ર સમાદયાન્ન તત્ત પુષ્પમાહરેત્ । યત્ત પુષ્પ સમાદયાન્ન તત્ત ફલમાહરેત્ ॥
એને પત્ર, પુષ્પ અને ફળ સમગ્ર એક દેહાણેથી ન લેજી ન્યાથી પાદડા લેવાં
ત્યાથી પુષ્પ ન લેના અને ન્યાથી પુષ્પ લેના ત્યાથી ફળ લેવા નહિ અર્વાત
નરે નરે કમગ્રેથી તે વીએ વીણી લાવવી

સામાન્ય ગ્રામીરતપ કરવાના જૂદા જૂદા પ્રકારો બતાવેછે—

ભૂમૌ વિપરિવર્તેત તિષ્ઠેદ્વા પ્રપદૈર્દિનમ્ ॥

સ્થાનાસનાભ્યાં વિહરેત્સવનેપૂપયન્નપઃ ॥૨૨॥

કેવળ પૃથ્વીઉપરજ પડખા રેવના રહેજી, અથવા આખો દિવસ
પગના અગ્રભાગપર ઉભા રહેજી, અથવા ઝડી ઉભાજ રહેજી અને કદી
આમન વાળીને બેઠા રહેજી, તથા નજી નખન રનાન કરજી --

સ્નાન તથા બોજન, સિવાયના સમયમાં કંઈપણ બિગાબ્યાવરની મુશ્કેલીપર આમતેમ પડ્યાં ફેરવતા રહેવું. એક પડખે યાક થઈ તે બીજે પડખે રિયનિ કંઠી. એવી રીતે સમય જાળવે અથવા પગના અગ્રભાગપર આખા ચરીરનો બાર આવે એમ ઉતાર રહેવું આવી રીતે માંદ વખતે એસવું તથા કોમ્પાનખતે ઉઘા પણ રહેવું. પરંતુ આગસથી સુદ ન રહેવું અથવા ખાલી આંગ મારવા નહિ કે બીજાને કે એવી કેટલીક સીઝને અડેલીને એસવું નહિ આ પ્રમાણે સારીરતપ પરમશુદ્ધપણે કરવું; એટલે દિવસમાં ત્રણ વખત સ્નાન કરવાનો નિયમ રાખવો આ અધ્યાયના છઠ્ઠા પ્રકરમાં સવાર સાત એમ બે વખત સ્નાન કરવાનું નિધાન હતું છે અને અહીં ત્રણ વખત સ્નાન કરવાનું વિધાન હતું તેથી જેમ જેમ વખત બદલે તેમ તેમ વાનપ્રસ્થે તપ કરવામાં આનળ વખતા રહેવું એમ સૂચન કરેલું છે.

શ્રીભાદ્રિ ઋતુઓમાં તપના જુદા જુદા પ્રકાર જણાવેછે—

ગ્રીષ્મે પશ્ચતપાસ્તુ સ્યાદ્વર્ષાસ્વશ્રાવકાશિકઃ ॥

આર્દ્રવાસાસ્તુ હેમન્તે ક્રમશો વર્ધ્યંસ્તપઃ ॥૨૩॥

ગ્રીષ્મઋતુમાં પચનપા થયું, વર્ષાઋતુમાં ખુશા પ્રદંડમાં રહેવું અને હેમંતઋતુમાં બીનાં વસ્ત્રો ધાગણ કર્યાં આ પ્રમાણે વાનપ્રસ્થે ક્રમથી તપશ્ચર્ય વધારના જવું. ૨૩.

ચાર બાજુ અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી તેની વચમાં એસવાથી તે ચાર બાજુનો તાપ તથા ઉપરના ભાગમાં સૂર્યનો તાપ સહન કરે તે પચનપા કહેવાયછે ગ્રીષ્મ સપ્ત સામાન્વરીને ડનાજાને માટે છે અને એવી રીતે વર્ષા સપ્ત સામાસાને માટે અને હેમંત સપ્ત સિવાજાને માટે છે વાનપ્રસ્થમટેનો આ પ્રકાર સાવકસરિઃ નિયમ કહેવાયછે વાનપ્રસ્થે ક્રમે ક્રમે આવા ત્રીસ તપ ઉપર પહોચવું જોઈએ

સ્નાન તથા તર્પણની સાથે આઘી પણ ઉગ્ર તપ કરવાનું કહેછે—

ઉપસ્પૃશંસ્ત્રિપવનં પિતૃન્દેવાંશ્ચ તર્પયેત્ ॥

તપશ્ચરંશ્ચોગ્રતરં શોપયેદ્દેહમાત્મનઃ ॥૨૪॥

ત્રણે સમયમાં સ્નાન કરવું, પિતૃઓ તથા દેવોનેમાટે તર્પણ કરવું અને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતાં પોતાના દેહનુ શોષણ કરવું. ૨૪.

જો સમયમાં સ્નાનમાટે જગાડ નહેવાઈ ગયેલ છતાં પિતૃઓ તથા દેવોના નર્પણને અંગે અહીં તેનો અનુવાદ કરેલો છે. આવા નિયમો પાળતાં વધારેને વધારે ઉમ્મ નપથ્યો ફગી દેલનું શોષણ કરવું, એ વાનપ્રસ્થમાટે વરૂંડરનું છે. યમસ્મૃતિમા પણ હ્રમતપથ્યોરૂપે ૫૬૨ પંદર દિવસના અને એક એક માસના હપત્રાસ કરવાનું કહેલું છે.

વાનપ્રસ્થધર્મની પરાકાષ્ઠા દર્શાવેછે—

અશ્નીનાત્મનિ વૈતાનાન્સમારોપ્ય યથાવિધિ ॥

અનગ્નિરનિકેતઃ સ્યાન્મુનિર્મૂલફલાશનઃ ॥૨૫॥

વાનપ્રસ્થે મૌનન પાળવું કરી પ્રિધિપ્રમાણે અગ્નિહોત્રના અગ્નિઓનું પોતાના આત્મામાં આગેપણું કરી અગ્નિનો તથા નિવાસસ્થાનનો પણ ત્યાગ કરી, મૂળ તથા ફળનું ભક્ષણ કરીને રહેવું ૨૫

ભગ્મપાનવગેરે વિવાનથી અગ્નિહોત્રના અગ્નિઓનું પોતાના આત્મામાં આરોપણ કરવું ધણા માળગૂંથી તપ કરે અને સિત્તર વર્ષની અવસ્થા થઈ ન્ય ત્યારે વાનપ્રસ્થસ્તાન અગ્નિનો તથા પાણીનો ત્યાગ કરી કોઈ વૃક્ષ નીચેજ રહેવું, મૌન રાખવું તથા અન્ય અંગે છાગી દહને મારૂં મૂળ અને ફળોનું ખાવા વાનપ્રસ્થાધમ મહત્ત્વ કર્યાપણી કમતીમા -મતી ૭ માસસુધી તો આરભમા નહેવા ધના પાળવાપછીજ આ પ્રમાણે અગ્નિ તથા પણીકુળનો ત્યાગ થઈ શકે છે વસિષ્ઠ કહેલ છે " ઋર્ષ્ય વળ્માસેન્ધ્યોપ્યુવરિ અનગ્નિરનિકેત. ॥ જોગે છ માસપછી અનગ્નિ અને અનિમેત અથાન્ બાધેવ નિવાસસ્થાન-વગરના થવું " શ્રુતસ્થસગ વાનપ્રસ્થ મગી ભિક્ષુ વાનપ્રસ્થ થવામાટેનું આ વિવાન ॥

દેહમાં પણ નિર્મમત્વ થઈ જાય તેમ વર્તવા ભલામણ કરેછે—

અપ્રયત્નઃ સુગ્ધાર્થેષુ વ્રહ્મચારી ધરાશયઃ ॥

શરણેષ્વમમશ્ચૈવ વૃક્ષમૂલનિકેતનઃ ॥૨૬॥

મુખના મધમોમાં યન કરવો નહિ, અલ્પચર્ય પાળવું, પૃથ્વીઉપર સૂવું, રહેવાનાં યથેના મમતાનો ત્યાગ કરવો અને વૃક્ષોના મૂળમાં વાસ કરવો ૨૬

મુખપ્રદ વરતુમાટે યત્ન કરવો નહિ, એટલે તટલાયી પીડા પામી
 કાયામાં ન જવું તથા ટાડથી પીડા પામી અતિ સજાવાવો નહિ. તેમ કંઈ
 વ્યાપિ થાય તો તેને મટાડવાની પણ પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ. આ સધળું દેહમાં
 અમાત્ર હોય તે તદ્દન નિર્મૂળ કરવામાટે છે. જલ્દાયર્ય પાલવામાં ચુસ્ત રહેવું
 એટલે સ્ત્રીઓ હોય ત્યાં હલકું પણ નહિ અને તેસંબંધી વિચારને પણ
 અનમાં અવકાશ આપવો નહિ. પૃથ્વીપરજ સુધ રહેવું અર્થાત્ પધારીવગેરે કસો
 પરિશ્રદ રાખવો નહિ અને રહેવાનાં સ્થાનોમાં મમતાનો ત્યાગ કરવો. એટલે
 જે વૃક્ષની નીચે પોને બેઠેલ હોય ત્યાં કંઈ આવે તો અહીં હું રહેલો છું ત્યાં
 બીજને કેમ રહેવા દેવાય ? અથવા, તે અહીં રહેશે તો આ જગા બગડશે
 વગેરે કાઈપણ ભતના વિચારને વશ થવું નહિ અને તે વૃક્ષના મૂળપાસે
 રહીને ચલાવી લેવું

વૃક્ષોનીચે ખરી પડેલાં કૃણકૃણવગેરે ન મળે ત્યારે
 પ્રાણુધારણુમાટે શું કરવું તે જણાવેછે—

તાપસેષ્વેવ વિપ્રેષુ યાત્રિકં મૈક્ષમાહરેત્ ॥

ગૃહમેધિષુ ચાન્યેષુ દ્વિજેષુ વનવાસિષુ ॥૨૭॥

વનમાં નિયામ કરનારા તપસ્વી બ્રાહ્મણપાસેથી તથા બીજા ગૃહસ્થ
 દ્વિજોપાસેથી પ્રાણુધારણુ થાય તેટલી બિક્ષા લાવવી. ૨૭.

કૃણમૂલ ન મળ્યાં હોય તે વખતમાં ત્રિશ્તા માત્રની પડે તો મામમાં
 નહિ જતા વનમાં રહેતા તપસ્વી બ્રાહ્મણોપાસેથી માત્ર પ્રાણુધારણુજેટલીજ
 બિક્ષા લાવવી તેમાં પણ પ્રથમ પાનપ્રસ્થો એઓ પર્ણસાળા બાંધીને સ્થા
 હોય તેઓને ત્યાં જવું અને તેઓમાંથી ન મળે તો પછી જે ગૃહસ્થ દ્વિજો વૈશ્યાને
 સ્ત્રીયે વનમાં આવી રહેલા હોય તેઓની પાસેથી બિક્ષા લેવી. અને તે પણ
 પોતાને એક વખત જોઈએ તેકરતાં વધારે લેવી નહિ

ઉપરના સ્લોકમાં જણાવ્યાપ્રમાણે બિક્ષા ન મળી શકે
 તો તેવે પ્રસંગે કેમ કરવું ? તે જણાવેછે—

ગ્રામાદાહૃત્ય વાશ્રીયાદષ્ટૌ ગ્રાસાન્વને વસન્ ॥

પ્રતિગૃહ્ય પુટેનૈવ પાણિના શકલેન વા ॥૨૮॥

અથવા ગામમાંથી અજના આદિ ગ્રાસ લાવી પાંદડામાં, શરાવવગેરેના
 ટુકડામાં કે હાથમાંજ રાખી પાનપ્રસ્થે બોજન કરવું ૨૮.

આઠ માસકરના વધારે ભિક્ષા મેળવવાનો ચત્ત કરવો નહિ અને ભિક્ષાપાત્રમાટે પ્રવાસમા ઉતારતુ નહિ, કારણકે વાનપ્રગ્ધે તો જેમ બને તેમ પરિમદ ધગડવાનો છે અને તેથી પાદકુ કે કોઈ શરાવચગેરેનો દુકરો જે અનાવાને મળે તેમા સમને આઇ લેતુ તેપણ ન મળે તો તેવું હાયમાજ સમને પરત્રાસ મોજન કરી લેતુ

ઉપરપ્રમાણે પરિમદ ઘરાડતા જવાનો તથા ઉમ્મતપ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મોક્ષ છે અને તેથી તે ઉદ્દેશ પાઠ પડે તેમાટે મુખ્યત્વે શું કરતા રહેવું તે જખાવેછે—

एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ॥

विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥२९॥

વાનપ્રગ્ધ શ્રાહણે ઉપર કહેના નિરમોનુ તથા બીજા યજુ નિયમોનુ મેવન કરવુ અને પોતાનો જીવાતમા મજગપ યાવ તેમાટે અનેક પ્રકારના ઉપનિષદરૂપ શ્રુતિરામોનો અન્યામ કરવો ૨૯

બીજાપણ નિયમો એટલે બીજી સ્મૃતિઓમા લખાવેલા નિરમો જેઓના નિર્દેશ અહીં ન થયો હોય તેવા કે જે વાનપ્રગ્ધે સેવવા લાયક હોય તેઓનુ મેવન કરવુ અને મજાલાવળી સિદ્ધિમાટે મોક્ષમાગને બનાવનારા ઉપનિષદરૂપ શ્રુતિવાક્યોનુ સદા આવર્તન કરતા રહેવુ

ઉપરના પ્રસોકમાં નિયમમેવન તથા શ્રુતિમેવનની આજ્ઞા કરીછે તે નિયમો તથા શ્રુતિઓને પોતાના મનઃકલ્પિત માર્ગથી નક્કી નહિ કરતાં કે તેમ કરવા જતાં પરપ્રતાગ્ક પથોના પાશમાં નહિ ફસાતાં પૂર્વના પવિત્ર ઋષિઓવગેરે જેનુ મેવન કરી ગયા છે તેઓનુંજ મેવન કરવું, એમ આજ્ઞા કરેછે—

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ॥

विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्ध्यै ॥३०॥

ઋષિઓએ તથા ગૃહસ્થ શ્રાહણોએ વિદ્યા તથા તપની અભિવૃદ્ધિ માટે અને શરીરની શુદ્ધિમાટે જે નિયમો તથા શ્રુતિઓનુ મેવન કહેવુ છે તે નિરમો તથા શ્રુતિઓનુ વાનપ્રગ્ધે મેવન કરના રહેવુ ૩૦.

બીજાપણ નિયમો સેવવા, એમ ઉપરના શ્લોકમાં કહેવાથી બીજા એટલે કોઈ સાધ્ય પાશુપતાદિના નિષિદ્ધ નિયમો નહિ પણ જે નિયમો પૂર્વના ઋષિઓ, વાનપ્રસ્થો તથા શૂદ્રસ્થમાઓ સેવી ગયા છે તથા જેનાથી શરીરની શુદ્ધિ થાય છે તેમજ વિદ્યા અને તપની અભિવૃદ્ધિ થાય છે તેવા નિયમોજ સેવવા અને શ્રુતિઓ પણ તેનીજ સેવવી. આદારના નિયમોથી શરીરની શુદ્ધિ થાય છે. વિદ્યા એટલે વૈશ્યાનરવગેરેની ઉપાસના, તથા તપ એટલે સ્વાધ્યાય સમજવો. ઋષિઓ એટલે જ્ઞાનમાં પરાયણ યતિઓ, એવો અર્થ પણ હરિયામાં આવે છે તેમ શરીરની શુદ્ધિ થાય છે એટલે પાપનો દાય થાય છે. શૂદ્રશરીરના પાપોનો નાશ તથા શૂદ્રમંત્રગીરની તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રતિબંધકૃતિઓનો નિરાસ એજ ખરી શરીરશુદ્ધિ છે. ઉપર જણાવેલા સિવાયના જે નિયમો તથા શ્રુતિઓને શૂદ્રસ્થમાઓએ તથા સંન્યાસિઓએ પણ સેવેલા હોય તે નિયમો તથા તે શ્રુતિઓ વાનપ્રસ્થને તો અવગ્ય સેવ હોયજેજ બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રસ્થ એ બન્નેને ઋષિનાં વિશેષણ કરી કેટલાએક એવો પણ અર્થ કરે છે કે બ્રાહ્મણઋષિ એટલે બ્રાહ્મચારીઓએ તથા શૂદ્રસ્થઋષિ એટલે વાનપ્રસ્થે જેઓનું સેવન કરેલું છે, એવાજ નિયમો તથા એવીજ શ્રુતિઓનું સેવન કરવું.

વાનપ્રસ્થે શરીરત્યાગ કેવીરીતે કરવો ઉત્તમ છે તે જણાવે છે—

અપરાજિતાં વાસ્થાય વ્રજેદ્દિશમજિહ્વગઃ ॥

આનિપાતાચ્છરીરસ્ય યુક્તો વાર્યનિલાશનઃ ॥૩૧॥

અથવા યોગમાં નિષ્કાવાળા વાનપ્રસ્થે જળનું તથા વાયુનું ભક્ષણ કરી મરણગતિથી, શરીર પડી બધા લાસધી ઈર્ષ્યાન નિશામાં આપ્યા જવું ૩૧-

વાનપ્રસ્થના મરીરમાં ગેહ એવો રોગ થાય કે જે કોઈ ઉપાયથી મટે નહિ તો તેના પ્રસંગમાં હેવટ તેણે યોગમાં નિષ્કા રાખી જવ તથા વાયુનો, આદાર વગી શરીર પડી બધા લાસધી સીધી ગતિથી ઈર્ષ્યાન બ્રૂણાતરક થાડ્યા જવું આના પ્રવરના મરણને શાસ્ત્રમાં મહાપ્રત્યાન એવું નામ આપેલું છે અને તેને જ પુરાણ સ્વકામી પ્રેચાત્ । (આયુષ પૂર્ણ થયાપહેલા સ્વર્ગની ઉપગતિ પોતાની મેળે મરડ નહિ) આ ગતિની સાથે કરો વિરોધ આવતો નથી, કાચ્છુડે એમાં અગાજીય મરણનો નિવેદ્ય સ્વામર્ત આવે છે પણ સાચી મરણનો નિવેદ્ય નથી.

ઉપર જણાવેલા જેવા કોઈપણ પ્રકારના મરણથી વાનપ્રસ્થને થતું દુઃખ દેખાડે છે—

આસાં મહર્ષિચર્યાણાં ત્યક્ત્વાન્યતમયા તનુમ્ ॥

ચીતશોકમયો વિપ્રો ब्रह्मलोके મહીયતે ॥૩૨॥

ઉપર કહેલી મહર્ષિઓની અર્ધાઓમાંથી કોઈપણ એક અર્ધાદ્વારા દેહનો ત્યાગ કરી ગોક તથા ભયથી મુક્ત થયેનો હાલ મુક્તિપ્રાપ્તોનાં મુક્તય છે ૩૨

ઉપર કહેલ તપશ્ચર્યા તથા મહાપ્રસ્થાનરૂપ મહાર્પણતિમાંથી દરકોઈ એક પ્રકારથી અથવા નરીપ્રવેશ, બુધુપનન, અગ્નિપ્રવેશ કે આદારત્યાગથી શરીરનો ત્યાગ કરવો એનું ફળ ચીતશોકતત્ત્વપૂર્વક બ્રહ્મપ્રાપ્તિ છે કેવળ કર્મ નરનારને મોક્ષ મળી ગીતે યાચ ? એ સ કાર્ય સમાધાન એ છે કે ૨૬ માં મોકલેલા જ્ઞાન્યાપ્રમાણે અનેક ઉપનિષદ્ અનિષોના અભ્યાસથી તેને આત્મ-જ્ઞાન થતા નનય છે ત્યાએનું હેતુ એમ પણ છે - ૨૬મી રતા અધિકવાવાળા બ્રહ્મનોની પ્રાપ્તિ યાચ છે

વાનપ્રસ્થના ધર્મોની અભાપ્તિ કરીને હવે સન્યાસાશ્રમના પ્રકરણનો આરંભ કહે છે—

વનેપુ ચ વિહત્યૈવં તૃતીયં ભાગમાયુપઃ ॥

ચતુર્થમાયુપો ભાગં ત્યક્ત્વા સહ્જાનપરિવ્રજેત્ ॥૩૩॥

આ પ્રમાણે આયુનો ત્રીજો ભાગ પૂણ થાય ત્યામથી વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં ગીતે આયુના નાથ ભાગમાં અર્ધસગોનો ભાગ કરી સન્યાસ અશ્રમનો પ્રવેશ કરવો ૩૩

જે વાનપ્રસ્થતુ ઉપર જ્ઞાન્યાપ્રમાણે અરણ્ય યાચ નહિ તેજે પોતાના અયુષના ચોથા ભાગમાં સન્યાસી થઈ આયુતુ પ્રમાણ નિશ્ચયનાણું નથી તેથી આયુનો ત્રીજો ભાગ પૂર્ણ બાળી નાખવ નહિ મારે શાનો પૂર્ણ ક્ષય થાય ત્યાગૂં આયુનો ત્રીજો ભાગ સમના ગને તેમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ પાવવો એવામટિ / નામ તથા વિગ્નિમુનિ દેહે કે વનવાસાદુર્ધ્વ શાત-સ્ય પરિગતવયમ પારિત્રાયમ્ । અથાન્ વાનપ્રસ્થાશ્રમગી જ્ઞાન થયેલા તથા વૃદ્ધ અવસ્થાવાળા પુરો સન્યાસ નેત્રો ' એટલે વિધિપૂર્વક કુલ્યે તપશ્ચર્યા કરવાથી વિપરસગની સાતિમાં દેવા પ્રગર્ભિત વાનપ્રસ્થાશ્રમનું પાવન કરી, તે પછીના અશ્રમમાં સુપ્રવેશિત થયેલોનો ભાગ કરી પરિત્રાયગને નરી ૩૩ રો

પૂર્વપૂર્વાશ્રમ છોડી ઉત્તરોત્તરાશ્રમના સ્વીકારમાં છેવટ
સંન્યાસાશ્રમના ગ્રહણની પ્રશંસા કરેછે—

આશ્રમાદાશ્રમં ગત્વા હુતહોમો જિતેન્દ્રિયઃ ॥

મિક્ષાવલિપરિશ્રાન્તઃ પ્રવ્રજન્ પ્રેત્ય વર્ધતે ॥૩૪॥

એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં ગયાપછી દોમ કરવો,
દ્વિત્રિયોનો જય કરવો તથા મિક્ષા અને બલિદાનથી વિશ્રાંત થવું અને
છેવટ સંન્યાસ લેવો કે જેથી પરલોકમાં મોક્ષની સમૃદ્ધિ મળેછે ૩૪.

પૂર્વપૂર્વના આશ્રમથી ઉત્તરઉત્તર આશ્રમમાં જઈને છેવટ સંન્યાસાશ્રમમાં
જતું બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં અને ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી વાનપ્રસ્થા-
શ્રમમાં જતાં તે તે આશ્રમધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરી, છોડી દીધેલા આશ્રમસંબંધી
હોમ કરી દ્વિત્રિયોનો જય કરી, છેવટ મિક્ષા તથા બલિદાનાદિ ક્રિયાનું ધણું
કાલપર્યંત મેવન કરનાથી શ્રાંત થયેલા વાનપ્રસ્થે સંન્યાસનો સ્વીકાર કરવો
કે જેથી મોક્ષલાભ થવાને લીધે બ્રહ્મજાત કષ્ટોનો અતિશય મળે.

કપિ, પિતૃ અને દેવ એ ત્રણના કષ્ટોમાંથી મુક્તિ
સંન્યાસ લેવો, એ શ્રેષ્ઠ છે એમ સૂચવેછે—

ઋણાનિ ત્રીણ્યપાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ॥

અનપાકૃત્ય મોક્ષં તુ સેવમાનો વ્રજત્યધઃ ॥૩૫॥

ત્રણ કષ્ટોને દૂર કરી મોક્ષના અતઃગત્સાધનરૂપ સંન્યાસઆશ્રમમાં
મન જોડવું એ કષ્ટોમાંથી છૂટવાવગર મોક્ષમાં મન લગાડનાર અર્થાત્
સંન્યાસી થત રોના અધ પાત થયે ૩૫

કપિત્રણ, પિતૃત્રણ અને દેવત્રણમાંથી છૂટવાવગર કરી પણ મોક્ષ
મેળવવાનો પ્રયત્ન સફળ થતો નથી જનમમાંથી એ રૂંચ્યો આરોગ્ય હોયછે
ત્યાગથી અતઃ ત્રણની રિયતિગ કોઈ એવી અસ્થિર રહેછે કે જેમાં જ્ઞાનને
પેસવાનો અને રિયર થવાનો અવકાશ મળતો નથી અને જ્ઞાનવિના મોક્ષ
નથી એ તો સર્વતઃસિદ્ધાંત છે એને પૂર્વજન્મમાંથી એ કષ્ટોમાંનો ધણો
ભાગ છૂટી ગયા હોય અને વર્તમાન જન્મમાં માત્ર થોડો ભાગ છૂટવો
બાકી રહ્યો હોય તેને બધા આશ્રમના સ્વીકારની જરૂર પડતી નથી અને તેથી
ત્રણતર્યાંદેવ પ્રત્યેકદ્વાદ્વિદ્વાદ્વા (બ્રહ્મચર્યાશ્રમથી પ્રવ્રજ્યા લેવી એટલે સંન્યાસ
આશ્રમનો સ્વીકાર કરવો અથવા વાનપ્રસ્થાશ્રમમાંથી કે ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી

પણ સંન્યાસઆશ્રમ લેવો) આ શ્રુતિની સાથે કરો વિરોધ આવતો નથી. પરંતુ પૂર્વજન્મના અભ્યાસથી આવા સંસ્કારવાળા અને તીવ્ર વૈરાગ્યવાળા વિરલજ હોયછે તેથી વિશેષ બામનેમાટે આ પ્રલોકમાં જણાવેલ ક્રમ દર્શિત છે; કારણકે મંદાધિકાર છતાં હતાવળ કરી આગળ વધી જનારને અરાશ્નિને ક્ષીણે પાછળ દૂરું પડેછે અને તે તેનો અધઃપાત કહેવાયછે. તેથી મનુર્જ; આ શિક્ષણ અવિરક્તને ઉદ્દેશીને જ્ઞાનનો આડંબર ધરાવનાર શુદ્ધ વેદાંતીઓ તથા સંન્યાસઆશ્રમને નીચું જોવાવનારા દેવદાસિકાપાપવત્રધારીઓએ મનુના આ ઉપદેશને પોતાના કન્યાણુમાટે અવરૂપ ધ્યાનમાં લેવો પડેછે. અને જો તે ધ્યાનમાં લેવામાં ન આવે અને અધિકારિત્વ ન હતા આગળ પણ જીરવામાં આવે તો તેના કહેવાપ્રમાણે તેનું ફળ નરકપાતજ છે.

ત્રણ ઋણુમાંથી છૂટવાનો પ્રકાર બતાવેછે તથા તે પ્રકારવડે તેમાંથી જુદીને મનને મોક્ષમાં જોડવું, એમ કહેછે—

અર્ધાત્ય વિધિવદ્વેદાનપુત્રાંશ્ચોત્પાદ્ય ધર્મતઃ ॥

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥૩૬॥

વિધિપ્રમાણે વેદોનો અભ્યાસ કરી, ધર્મથી પુત્રોને ઉત્પન્ન કરી અને મક્તિપ્રમાણે યજ્ઞોથી દેવેનું યજ્ઞન કરીને મોક્ષના સાધનરૂપ સંન્યાસમાં મનને જોડવું ૩૬.

જાયમાનો વે વ્રાહ્મણાભિર્કુળેઋણવાન્ગાયતે યજ્ઞેન દેવેભ્ય પ્રજયા પિતૃભ્યઃ સ્વાધ્યાયેન ઋષિભ્યઃ ॥ એ પ્રમાણે શ્રુતિવાક્ય છે માટે શાસ્ત્રમાં બતાવેલ વિધિ પ્રમાણે વેદાધ્યયન કરી ઋષિઓના ઋણમાંથી છૂટવું, પર્વતિષિઓનો ત્યાગ કરી-શ્રીગમનરૂપ ધર્મથી પુત્રોને ઉત્પન્ન કરી પિતૃઓના ઋણમાંથી છૂટવું અને મક્તિપ્રમાણે જ્યોતિષ્ટામવગેરે યજ્ઞો કરી દેવોના ઋણથી છૂટવું તથા તેપછીજ મોક્ષનાં માવનોમાં અતરંગસાધનરૂપ સંન્યાસઆશ્રમમાં મનને જોડવું

ઉક્તા ઉપદેશકરતાં ઉલટી રીતે વર્તનારને થતી હાનિ દેખાડેછે—

અનર્ધાત્ય દ્વિજો વેદાનનુત્પાદ્ય તથા સુતાન્ ॥

अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्त्रજत्यधः ॥૩૭॥

વેદોનો અભ્યાસ કર્યાવગર તેમજ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યાવગર અને યજ્ઞોથી દેવોનું યજ્ઞન કર્યાવગર મોક્ષપ્રાપ્તિનરૂપ મન્યાસની ઇચ્છા કરનાર દ્વિતીય નરકમાં પડે છે. ૩૭.

વેદોનો અભ્યાસ કર્યાવગર એટલે કશિઓના કષ્ટમાંથી છટકાવગર, પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યાવગર એટલે પિતૃઓના કષ્ટમાંથી છટકાવગર તથા યજ્ઞોથી દેવોનું યજ્ઞન કર્યાવગર એટલે દેવોના કષ્ટમાંથી છટકાવગર મન્યાસમદુલ્લ કરનાર અધિકારી ન છતાં ઉચ્ચ સ્થાનપર દોડનારની જેઠે અધઃપાતને પામે છે

મન્યાસમદુલ્લનો પ્રકાર કહે છે—

પ્રાજાપત્યાં નિરૂપ્યેષ્ટિં સર્વવેદસંદક્ષિણામ્ ॥

આત્મન્યંત્રીન્સમારોપ્ય વ્રાહ્મણઃ પ્રવ્રજેદ્ગૃહાત્ ॥૩૮॥

બ્રાહ્મણે જેમાં સર્વસ્વ દક્ષિણા આપવામાં આવે છે એવી પ્રજ્ઞપતિ દેવતાની ઇષ્ટિ કરીને તથા અગ્નિઓનું આત્મામાં સમારોપણ કરીને ગૃહથી નિકળી જવું એટલે સન્યાસ લેવો. ૩૮.

યજ્ઞવેદસમધી ઉપાધ્યાનમથોમાં શ્લેષી અને જેમાં સર્વસ્વ દક્ષિણા રૂપે આપી હું પડે છે એવી પ્રજ્ઞપતિદેવતાની ઇષ્ટિ કરીને તે મથોમાંજ કહેલા વિધિપ્રમાણે આત્મામાં અગ્નિઓનું સમારોપણ કરી સન્યાસ લેવો.

સન્યાસની પ્રશંસા કરે છે—

યો દત્વા સર્વભૂતેભ્યઃ પ્રવ્રજત્યભયં ગૃહાત્ ॥

તસ્ય તેજોમયા લોકા ભવન્તિ વ્રહ્મવાદિનઃ ॥૩૯॥

જે બ્રાહ્મણે સર્વપ્રાણીઓને અભયદાન આપીને ઘરનો ત્યાગ કરી મન્યાસ લે છે તે બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણ તેજોમય લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૯

યજ્ઞમાં થતો યજ્ઞવધ તથા એવાજ સંપન્ના બનવારોને ઊડવાથી સન્યાસ લેનારો પુરુષ સર્વપ્રાણીઓને અભયદાન આપનારો મહાય છે

અભયદાનની પ્રશંસા કરે છે—

અસ્માદપ્યપિ ભૂતાનાં દ્વિજાન્નોત્પદ્યતે ભયમ્ ॥

તસ્ય દેહાદિમુક્તસ્ય ભયં નાસ્તિ કુતશ્ચન ॥૪૦॥

જે દ્વિતી સર્વપ્રાણીઓને જરાપણ ભય નથી થતો તે દ્વિતી ત્યારે દેહથી મુક્ત થાયછે ત્યારે તેને કોઈથી ભય થતો નથી. ૪૦.

કોઈથી પણ ભય થતો નથી તેનું કારણ એ કે જીવોને અભયદાન આપનારને બ્રહ્મચોક્તી પ્રાપ્તિ થાયછે અને બ્રહ્મચોક્તિ નિત્ય તથા અભયરૂપ છે. જીવોને અભયદાન દેવું, એ માત્ર સંન્યાસીનો જ ધર્મ નથી પણ મનુષ્યના માત્રનો ધર્મ છે.

સંન્યાસ લઙ્કા કેવી રીતે બહાર નિકળવું તે જણાવેછે—

આગારાદભિનિષ્ક્રાન્તઃ પવિત્રોપચિતો મુનિઃ ॥

સમુપોદેષુ કામેષુ નિરપેક્ષઃ પરિવ્રજેત્ ॥૪૧॥

ધરમાંથી બહાર નિકળેલા, પવિત્ર હ'ંડ કમંડલુવગેરેથી મુક્ત, મૈત્ર્ય તત્ત્વ ધારણ કરનાર અને જીવન મનુષ્યે આપેલા વિયોગા અપેક્ષાવગરના થઈ બ્રાહ્મણે સંન્યાસી બની ચાલી નિકળવું ૪૧

અપેક્ષાવગરના થવું, એટલે કોઈએ આપેલ મિષ્ટાન્નવગેરેમાં, અનાયાસ થતા સંગીતવગેરેમાં તથા પાસે આવેલા સ્નેહીજનોમાં પણ મનની આસક્તિ થવા દેવી નહિ.

સંન્યાસ લીધાપછી નિઃસંગ રહેવાની ભલામણ કરેછે—

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ॥

सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥ ४२॥

સર્વપ્રકારના સંગનો ત્યાગ કરનાર હોય તેનેજ એકપ્રાપ્તિ થાયછે, એપ્રમાણે જાણનાર સંન્યાસીએ મોક્ષનેમાટે, કોઈપણ મદાયનો ત્યાગ કરી નિત્ય એકાગ્ર યત્નનેજ કરવું. જેથી કોઈનો વિયોગ પોતાને થાય નહિ અને કોઈને પોતાનો વિયોગ થાય નહિ ૪૨.

એકાગ્ર યત્નનેજ કરવું, એમ કહેવાથી પૂર્વની સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ જણાવ્યો છે. કોઈપણ મદાયનો ત્યાગ કરીને એટલે, પ્રથમના સેવકવગેરેનો ત્યાગ કરવો આવડવાથી રાત્રદેવ છૂટી સમદષ્ટિ થાયછે. નહિ તો પૂર્વના પાસે રહેનારા સેવકવગેરેમાં આ મારો છે અને આ જીવોમાં મારા નથી, એવી સુદ્ધિ

પ્રાય એજ સંજ કહેવાયછે. મેં પુત્રાદિને ત્યાજ કર્યો એવી કલ્પના પણ ન આવે તે સંમત્યાગ ગણાયછે. આવો સંમત્યાગ થયો હોય તો તેને પુત્રાદિના વિરોધનું દુઃખ થતું નથી. એ આસન્નિ છતાં તેઓને ત્યાજ કર્યો હોય તો અવરય મહાદુઃખ પાવછે. જેમ પ્રથમના પરિચિતમાત્રથી દૂર રહેવું તેમ પછીથી પણ કોઈના સંજમાં આવવું નહિ આવી રીતે રહેવાથી સંન્યાસીને કોઈના વિરોધનું દુઃખ અનુભવવાનો સમય આવતો નથી તેમ બીજાઓને સંન્યાસીઓના વિરોધનું દુઃખ પણ અનુભવવું પડતું નથી અર્થાત્ પેતાને દુઃખ થતું નથી તેમ બીજાને દુઃખ થવાના કારણરૂપ પણ બનવું પડતું નથી.

કર્મત્યાગ, શ્રદ્ધાસન્નિ અને શુદ્ધિની સ્થિરતાવિષે કહેછે—

અનગ્નિરનિકેતઃ સ્યાદ્ગ્રામમન્નાર્થમાશ્રયેત્ ॥

ઉપેક્ષકોશંકુસુકો મુનિર્ભાવસમાહિતઃ ॥૪૩॥

અન્યાસીએ અગ્નિ ગખવો નહિ, નિવાસસ્થાન કલ્પવું નહિ, અગ્નની પિત્તક માટેજ ગામમાં જવું, શરીરની ઉપેક્ષા રાખવી, શુદ્ધિ સ્થિર ગખવી, અહિવિચાર કરવો અને આત્મતત્ત્વમાં તપ્ત રહેવું. ૪૩.

અગ્નિ રાખવો નહિ એટલે લૌકિક અગ્નિ રાખવો નહિ. સાંસ્રીય અગ્નિર્વં તો આત્મામાં સમારોપણ કરવાતું અગાધ કહેવાયે મળે છે. એક દેહાણે મહાન પ્રાધીને રહેવું નહિ; કારણકે તેમ કરવાથી તેમાં તેની મમતા બંધાયછે ગામમાં બનતાંસુધી જવુંજ નહિ પણ જે અગ્નની બિડામાટે જવાની જરૂર પડે તોજ જવું શરીરની ઉપેક્ષા રાખવી એટલે તેને અનાત્મ ગણી તેના પાપન-પોષણ તથા દાપટીપમા પરાયણ રહેવું નહિ અને પ્રાણપારણ્યોટલી પ્રવૃત્તિઓમાં આમળ વધી રવાનિદ અત્રાંદિકમાટે હચ્ચા પણ કરવી નહિ તેમજ કંઈ શારીર દુઃખ થાય તો તેમાંજ મનને પરાંવી રાખવું નહિ અને આત્મા નિત્ય છે તથા શરીર અનિત્ય-નાશવત છે, એ સિદ્ધાંતકપરથી નાજર ખસવા દેવી નહિ

નિઃસ્પૃહ સંન્યાસીપાસે કંઈ ચીજ હોય તો શું હોવી જોઈએ તથા તેણે મુખ્યત્વે ક્યાં અને કેવી રીતે રહેવું જોઈએ તે જણાવેછે—

કપાલં વૃક્ષમૂલાનિ કુચેલમસહાયતા ॥

સમતા, ચૈવ સર્વસ્મિન્નેતન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥૪૪॥

મિશ્રાનું પાત્ર, રસોના મૂલમાં નિવસ, અમંયસ, સહાયરદિતપણું અને સર્વમાં સંમપણું એ મુક્તનું લક્ષણ છે. ૪૪.

મિશ્રામાટે કંઈપણ પાત્ર, નિવામમાટે રસોનાં મૂલ, સરીર ઠાંકવામાટે ગમે તેડું છલુંવસ, એકાગ્રીપણું અને સર્વમાં સમાનપ્રિ અર્થાત્ રાગદ્વેષાદિરહિતપણું, આ સપ્તગોં મુક્તિનાં સાધનરૂપ દોવાથી મુક્તપુરુષના લક્ષણ ગણાયછે. રસો એ બદુવચન કીધેલ દોવાથી એકજ રસની નીચે નિવાસ કરીને રહેડું નહિ એમ સૂચવેછે, કારણકે તેમ મરવાથી તે સ્વર્ગમાં અંતઃકરણની આસક્તિખંધાવાનો સમય છે અને મુક્તિની ઇચ્છાનાજાએ આસક્તિથી દૂરજ રહેડું લેઇએ.

રાગદ્વેષરહિતપણે રહેવાની લલામણ કરેછે—

નામિનન્દેત મરણં નામિનન્દેત જીવિતમ્ ॥

કાલમેવ પ્રતીક્ષેત નિર્દેશં મૃતકો યથા ॥૪૫॥

સન્યાસીએ મરણની ઇચ્છા કરી નહિ તેમ જીવિતની ઇચ્છા પણ કરવી નહિ પણ જેમ નોડગમનુષ દરાવેલા નોકરીના સમયની પૂર્ણતાને ઇચ્છે તેમ આરબ્ધસમાપ્તિના કાળનીજ સહ જોવા કરવી ૪૫.

જીવિતપર દ્વેષ વારી મરણને ઇચ્છડું નહિ તેમ મરણપર દ્વેષ વાળી જીવિતને પણ ઇચ્છડું નહિ અથવા એ બન્નેમાથી એકનાપર પણ રાગ રાખવો નહિ માત્ર આત્મપરાયણ રહી વચાપન કરણું આ જ્યોત્ત્વજી દેહલાએક દીકાકારો નીચેના ત્રણ જ્યોત્ત્વને લેતે પરતુ મનુરમૃતિના પ્રખ્યાત દીકાકારો મેરાનિધિ અને કુલ્યુજેવા તેને સ્થાન આપતા ન હોવાથી જણાયછે કે તે જ્યોત્ત્વો ક્ષયક હોવા જોઇએ.

ઐન્ધ્યાન્દૈમન્તિકાન્માસાનઘૌ મિશ્તુર્વિચક્રમેત્ ॥

દયાર્થં સર્વમૃતાના વર્ષાસ્થેકત્ર સવમેત્ ॥૧॥

નાસૂયં હિ વ્રજેન્માર્ગં નાદૃષ્ટાં મૂમિમાક્રમેત્ ॥

પરિપૂતામિરદ્વિમ્તુ કાયં કુર્વાંત નિત્યશઃ ॥૨॥

સત્યા વાચમહિંસાં ચ વદેદનપકારિણીમ્ ॥

કલ્પકાપેતામપરુષામનૃશંસામપૈશુનામ્ ॥૩॥

સંન્યાસીએ સિયાજાના તથા દનાજાના મળીને આઠ માસસુધી નદી-
નદી રમણેમાં ફરતું પણ સર્વપ્રાણીઓપરની દયાનેલીધે તેણે ચોમાસામાં
એકજ રથળે રહેવું. કારણકે ચોમાસામાં જીનારા અને ક્રીયદનેલીધે પણ
સુક્રમજ્જતુઓ વધી પડેછે તેથી તે સમયમાં નદીભૂદે રથળે ફરવાનેલીધે
તેઓનો નારા થાયછે અથવા સર્વપ્રાણીઓની દયાનેલીધે એટલે સંસારસાગરમાં
દમતા મનુષ્યોને જોવાથી ઉપજતી ઠરણનેલીધે તેણે ચોમાસાના ચાર માસ-
સુધી એક રથળે રહી, તેઓનો ઉજાર થાય એવા તેઓને ઉપદેશ આપેલો.
જ્યાં સૂર્યનાં ફિરલ્લો ન પડતાં હોય તેવા માર્ગમાં ચાલતું નહિ અથવા સૂર્ય
પાછળથી હ કાંપેસો હોય ત્યારે પ્રવાસ કરવો નહિ અથવા સૂર્ય ઉગ્યાપડેલાં તથા
સૂર્ય આયચ્છાપણી તેણે બહાર ફરવા નિકળતું નહિ. અન્નપ્તી પૃથ્વીનું ઉત્તરધન
ફરતું નહિ અને જળને વજ્રથી મળીનેજ તેને સદા સર્વ જાતના ઉપયોગમાં
લેવું કારણકે વમર મળેલા જળમાં કચરો અને સુક્રમજ્જતુઓ હોયછે. ખીલતું
દિશ દુખાય નહિ એવી, બેનાથી ખીલતો અપકાર થાય નહિ એવી, હોય
વગરની, કંઠારતાવગરની, નિર્દયતાવગરની અને ચાકીચુપલીવગરની સલ વાણી
ખોલવી આ સખજા નિયમો સંન્યાસીએ પાળવા આવશ્યક છે.

સંન્યાસીએ ચાલવામાં, જલપાન કરવામાં, બેસવામાં અને
હરકોઈ કામ કરવામાં મુખ્યત્વે ક્યો ક્યો નિયમ જાળવવો તે
જણાવેછે—

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં જલં પિવેત્ ॥
સત્યપૂતાં વદેદ્વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥૪૬॥

સંન્યાસીએ દૃષ્ટિથી શોધેલી પૃથ્વીમાં પગ મૂકવો, વસ્ત્રથી મળેલું
જળ પીવું, સત્યથી પવિત્ર વાણી ખોલવી અને મનથી જે પવિત્ર જણાય
તેવું આચરણ કરવું ૪૬

કેસ તથા અરિયવગેરે અપવિત્ર પદાર્થોઉપર પગ ન મૂકાય એટલામાટે
પ્રથમથીજ દૃષ્ટિથી પવિત્ર જણાયેલી પૃથ્વીઉપર પગ મૂકવો અથવા દૃષ્ટિથી
જેછને કાંઈપણ પ્રાણીને પીડા ન થાય તેવા પ્રદેશપર મૂકવો. સુક્રમજ્જતુગેરે
ત્રાઈ પદાર્થ આવી ન જાય તેમાટે વજ્રથી મળેલું જળ પીવું. સત્યનેલીધે પવિત્ર
વાણી બોલવી અને મનથી પવિત્ર જણાય એવું અર્થાન્ પરદ્રવ્યવગેરેની ધ્યાનથી
રહિત ચોન્ન આચરણ કરવું

નિતિશા, સમતા અને નિર્વેરતા રાખવાવિષે કહે છે—

અતિવાદાંસ્તિતિક્ષેત નાવમન્યેત કંચન ॥

ન ચેમં દેહમાશ્રિત્ય વૈરં કુર્વીત કેનચિત્ ॥૪૭॥

સંનામીએ અગ્રિય વચનો મદન કરવાં, કોઇનું પણ અપમાન કરવું નહિ અને આ દેહને માટે કોઈની સાથે વૈર કરવું નહિ. ૪૭.

કોઇ કોઈ નિંદાના વચનો બોલે તો તે સહન કરવાં પણ તે સાંબળીને ક્રોધ કરવો નહિ, કોઈનો નિરસ્કાર પણ કરવો નહિ અને આ દેહ ને ક્ષણભ્રમ ગુર અને વ્યાધિઓના આશ્રયરૂપ છે તેને માટે કોઈની સાથે વૈર બાધવું નહિ.

ક્ષોભનું કારણ છતાંપણ ક્ષુબ્ધ ન થતાં મન અને વાણીને વિભાગગામી ન થવા દેવાનું કહે છે—

ક્રુધ્યન્તં ન પ્રતિક્રુધ્યેદાક્રુષ્ટઃ કુશલં વદેત્ ॥

સત્તદ્વારાવકીર્ણાં ચ ન વાચમનૃતાં વદેત્ ॥૪૮॥

પોતામાં ક્રોધ ક્રોધ કરતો હોય તોપણ તેની સામે ક્રોધ કરવો નહિ, ક્રોધ નિવ્રત કરે તોપણ તેની સામે સારી વાણી બોલવી અને સાતદ્વારોના વિષયવાળી મિથ્યાવાણી બોલવી નહિ. ૪૮.

ક્રોધ પામેલાસામે ક્રોધ કરવો નહિ બીજો વશ્ય નિંદા વડે તોપણ સારી વાણી બોલવી ચક્રુવોરે પાત્ર બહારની જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા મન અને બુદ્ધિ, એ બે મળી કુલ સાત દ્વાર મેહાનર્હનમા ગણેલા છે એ સાતે ઉદ્દિયોએ મદ્દબ કરેલા પોતપોતાના વિષયોમા વાણીની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી એ સાતદ્વારોથી મદ્દબ કરવામા આવતા વિષયોસબધી મિથ્યાવાણી બોલવી નહિ કેવળ પરમાત્માત્મબધી વાણીજ બોલવી કારણકે એ વાણી મિથ્યા નથી. અથવા સાતદ્વારોના વિષયવાળી એટલે ધર્મ, અર્થ, કામ, ધર્માર્થ, અર્થકામ, ધર્મેકામ અને ધર્માર્થકામ, એ સાત, વાણીની પ્રવૃત્તિના દ્વાર બહાર છે તેથી તેસબધી વાણી બોલવી નહિ પણ માત્ર મોક્ષસબધીજ વાણી બોલવી. અથવા સાત દ્વાર એટલે સાતબુવનગબધી કાષ્ટપણ મિથ્યા વાણી બોલવી નહિ કારણકે તે બુવનો ભેદવાળા અને વિનાશી છે તેથી અસત્ય છે માટે તેસબધી વાણી પણ મિથ્યાવાણી કહેવાય છે કેટલાએક સાત વિચક્તિઓને પણ વાણીના વિષયના

સાત દ્વાર કહે છે. સાત દ્વારમાં બુદ્ધિને દેહજી દેશાએક અહંકારને બોલે છે. મુખ્ય ઉપદેશ એજ છે કે અઘાબવસિવાની બીજી દાંડપણ વાળી જે મિથ્યાવાલીજ કહેવાય છે તે બોલતી નહિ.

સંન્યાસીની માનસિક તથા દૈહિક પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે કેવી હોવી જોઈએ તે દેખાડે છે—

અધ્યાત્મરતિરાસીનો નિરપેક્ષો નિરામિષઃ ॥

આત્મનૈવ સહાયેન સુખાર્થી વિચરેદિહ ॥૪૯॥

આત્મામાંજ પ્રીતિ રાખવી, યોગાસનથી બેસવું, અપેતાનો ત્યાગ કરવો, રિપોની ઇચ્છા છોડી દેવી અને દેહનેજ સહાયક કરીને મોક્ષ-સુખની ઇચ્છાથી જગતમાં ફરવું ૪૯.

સંન્યાસીને સર્વદા આત્મામાંજ રૂચિ રાખવી અથવા આત્મતત્ત્વનો બોધ મેળવવામાં જે એકાગ્રતા તેને અપાત્ર કહે છે, તે અપાત્રમાં રૂચિ રાખવી. યોગશાસ્ત્રમાં કહેલાં સ્વરિતક્રમનેરે આસનથી બેસવું, હંડમ્બંદણવગેરે પદાર્થોમાં પણ અપેક્ષા રાખવી નહિ. વિષયોને છોડી દેવા એટલે મુખ્ય છે પણ તેની ઇચ્છાને પણ છોડી દેવી કારણકે મનથી મત્સ્યવું. આકર્ષણ કરવામાં વિષયો માંડના જેવા છે અને પોતાના દેહસિવાય બીજા કાંઈને પણ સહાયમાં ન લેતાં પોને એકલાએજ, મોક્ષસુખના અર્થે બનીને આ જગતમાં વિચરવું.

વ્યવહારોપયોગી વિદ્યાઓનો ઉપયોગ કરી શિક્ષા પેદા કરવાનો નિષેધ કરે છે—

ન ચોત્પાતનિમિત્તાભ્યાં ન નક્ષત્રાઙ્ગવિદ્યયા ॥

નાનુશાસનવાદાભ્યાં ભિક્ષાં લિપ્સેત કર્હિચિત્ ॥૫૦॥

ઉત્પાત તથા નિમિત્તાનુ કળ કહેવાથી, નક્ષત્રોની તથા અંગોની વિદ્યાથી તેમજ શિષ્યામણુ આપવાથી તથા શાસ્ત્રાર્થથી કાંઈ વખતે પણ ભિક્ષા લેવાની ઇચ્છા કરવી નહિ ૫૦.

બુદ્ધ પદમેરે ઉત્પાતોનાં તથા નેત્રકુરુણ્વગેરે નિમિત્તોના કળ કરીને, આગે અમુક નક્ષત્રવગેરે છે એમ જોઈ આપીને, હાથવગેરેમાં અમુક રેખાથી

અમુક કૃત્રિય થાય છે એમ કહીને, નીતિમાર્ગ આપો છે માટે આવી રીતે વર્તવું નેમએ વગેરે વાતો કરીને તથા સાશ્વત્વિષયમાં પોતાનું પાકિત્ય બતાવીને ભિક્ષુ મેળવવાની કદીપણ ઇચ્છા કરતી નહિ.

જ્યાં ભિક્ષાવગેરેમાટે બીજા કોઈપણ ઉભેલ હોય ત્યાંપણ જવાનો નિષેધ કરે છે—

न तापसेर्वाह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ॥

आकीर्णं भिक्षुभिर्वान्यैरागारमुपसंत्रजेत् ॥૫૧॥

વાનપ્રસ્થો, બીજા આહ્મણો તથા અન્યનિમ્બ્યોદો જે ધરમા ભિક્ષા-માટે ઉત્તેજા પામી તેમજ ત્યાં આગામાટે પક્ષીઓ કે જાન બેળાં થયેલ હોય તે ધરમા અન્યાસીએ ભિક્ષામાટે જવું નહિ ૫૧

અન્યાસીએ બીજા કોઈન પણ ઉપનાય ન કરવો એ મુખ્ય આશય છે.

કેવો વેપ રાખવો, વધારેમાં વધારે શું સાધવું, ગાયમાં તથા વર્તનમાં મુખ્ય સાધનાની શી રાખવી તે જણાવે છે—

कृतकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ॥

विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥૫૨॥

સંન્યાસીએ મસ્તકના કંઠો નખ તથા શ્મશ્રુ રાખવા નહિ, પાત્ર, દડ અને કમડનું નખવા તથા સરપાપીએને પીન ન થાય તેમ સાવ-ધાન થઈ સદા રિચરતું ૫૨

મસ્તકના કંઠ નખ તથા શ્મશ્રુ એટલે દાઢીમુઠના વાળ વધારવા નહિ સંન્યાસીએ જાતુઓના સરિમા વપન કરાવતું એમ શ્રતિમાં કહેલું છે. ભિક્ષા-પાત્ર, દડ અને કમડનું રાખવા જ્યાં પણ ભિક્ષાપાત્ર તો માત્ર નિદા સંન્યાસીએ જ રાખવાનું છે એક દહીંનેમાટે તો ઘાળેપાત્રમુદરપાત્ર વા એ શ્રુતિને અનુસરી હાથરૂપીપાત્ર અથવા કંદરૂપીપાત્ર સિવાય બીજું કશુંપણ પાત્ર રાખવાનું નથી જલપાત્ર કે અપપાત્ર એ ગરુપણ ધાતુનું ન હોય એ પણ મત્વાત્રમજાલુપાત્ર દારુપાત્ર વ એવી શ્રુતિ હોવાથી વૃત્તિપાત્ર ઉપર કે

કોઈપણ લાકડાનું પાત્ર હોયું જોઈએ. અને બિસ્માચમેદમાટે વિચરવામાં પણ કોઈપણ પ્રાણીને ખીડા ન થાય તેની પૂરતી સંભાળ રાખવી જોઈએ.

પાત્રો કોઈપણ ધાતુનાં ન હોવાં જોઈએ એમ સ્પષ્ટ નિષેધ કરે છે—

અતૈજસાનિ પાત્રાણિ તસ્ય સ્યુર્નિર્વણાનિ ચ ॥

તેપામદ્ધિઃ સ્મૃતં શૌચં ચમસાનામિવાધ્વરે ॥૫૩॥

મુચર્ણચરેરે ધાતુઓથી નહિ બનાવેલાં તથા છિદ્રવગરનાં પાત્રો સંન્યાસીએ રાખ્યાં જેમ યજ્ઞમાં ચમસોની શુદ્ધિ જલથી થાય છે તેમ તે પાત્રોની શુદ્ધિ પણ જલથીજ થાય છે એમ કહેલું છે. ૫૩.

ધાતુપાત્રના નિષેધસંબંધે યમસ્મૃતિમાં સ્પષ્ટ જણાવે છે કે મુવર્ણચ્ચપાત્રેષુ તામ્રહાસ્યાયમેષુ ચ । મિહા દત્વા ન ધર્મોસ્તિ મૃદ્ધીત્વા નરકં વ્રજન્ ॥ એટલે સોનું, રૂપું, તાંબું, ઇંડું તથા લોઢું એમાંની દરકોઈ ધાતુના પાત્રમાં સંન્યાસીને બિહા આપનારને કરો. ધર્મ થતો નથી અને એમાં બિહા લેનાર સંન્યાસીનો અધઃપાત થાય છે. તેથી તેવાં પાત્રો નહિ રાખતાં તે સિવાયના પાત્રો કે જે હરેપછી કહેવામાં આવશે એથી નવનાં દોવાં જોઈએ, તે છિદ્રવગરનાં જોઈએ અને તેઓની શુદ્ધિ જલમાત્રથીજ થઈ જાય છે. લેપાદિકને લીધે જલમાત્રથી શુદ્ધિ ન થાય તો જલની સાથે કંઈ અન્ય પદાર્થનો યોગ કરી શુદ્ધિ કરવાનાં પણ નિષેધ નથી.

ધાતુપાત્રનો નિષેધ કરી હવે સંન્યાસીપામે કેવી જાતનાં પાત્રો હોવાં જોઈએ તે જણાવે છે—

અલાવું દારુપાત્રં ચ નૃન્મયં વૈદલં તથા ॥

અત્તાનિ ચતિપાત્રાણિ મનુઃ સ્વાયંભુવોઽવ્રવીદ્ ॥૫૪॥

તુંબું, કાંડું પાત્ર, મૃત્તિકાનું પાત્ર અને વાંસમાંથી બનાવેલું પાત્ર એ પાત્રોમાંથી કોઈપણ પાત્ર યનિએ રાખવું જોઈએ એમ સ્વાયંભુવ અવ્રુએ કહેલું છે. ૫૪.

વાંસમાંથી બનાવેલા પાત્રને માટે મૂળમાં વૈદલ શબ્દ છે તેનો અર્થ “ રસોની ઊપમાંથી બનાવેલ પાત્ર ” એમ પણ કરવામાં આવે છે.

યતિએ ભિક્ષામાં આસક્તિ રાખવી નહિ એમ ભલા-
મણુ કહે છે—

एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ॥

भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥૫૫॥

સન્યાસીએ એમ જ વખત ભિક્ષા માગવા જતુ અને એ જ વખતમાં
પણુ વિચારા સંગી ભિક્ષામાં આસક્તિ કરવી નહિ કારણકે વિશેષ ભિક્ષાના
ભલાણુમાં રહિનાગો સન્યાસી વિષયમાં પણુ આસક્તિ પામે છે પણુ

પ્રાણધારણામાટે માત્ર એ જ વખત ભિક્ષા માગવા જતુ, તેમાં પણુ પ્રાણ-
ધારણક્રિયા વિરમ્યા આજળ વધી ભિક્ષાના ભલાણુમાં અતિરિક્તિ રાખવી નહિ
કારણકે તેમ કરવાથી શરીરમાં પ્રાણસાતુની અમિશ્રુતિ થતા સ્ત્રીવત્રે વિધિયો
તરફ અતિ પ્રવૃત્તિ આપ્ત થવાનો સંભવ રહે છે અથવા ભલાણુનો કદાચ
અનિર્ણય થતા અપ્રજ્ઞાદિયો ભાગુ પડવાનેની એવો વિશેષ આવી પડે છે
કે તેને ક્ષીરે તેની વાવાતુલ્ય સમજાવિ શુની બને

સન્યાસીએ ભિક્ષા લેવામાટે ક્યાં જવું? તે જણાવે છે—

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारं भुक्तवज्जने ॥

वृत्ते शरावसपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥૫૬॥

જે અમને વૃમ્બની નિરૂત્તિ થઇ મધ્ય હાથ મસન ચાલતા ન હોય,
અર્થાત્તે મરેનો હેય લે । બાજન ખરી લા હોય અને ઉચ્છિદ્ટ રાશી
પાત્રો દેકાઈ ગયા હોય તે અમને મર્યાદા સન્યાસીએ ભિક્ષા લેવામાટે જતુ પણુ

અનિર્ણય એ છે કે દિનસના વખત શુદ્ધના બાજી રહે તે સમયે સન્યાસીએ
ભિક્ષામાટે જતુ યાજ્ઞાદ્વાર પણુ કહે છે કે અપ્રમત્તપરદ્રવ્ય સાયાદ્વારભિસંચિત ।
એવો સન્યાસીએ નિત્યને વગર કંઈ નિવરણના વિચારવગરજ અથાત્
નારે અમુકે ાથી અનુપ્રાપ્ત પ્રમાણે ભિક્ષા લાવવી છે એવા નિર્મિત સંપ્રદાયર
વારપ્રમાણે સાજસમયે ભિક્ષા માગવા જતુ ધૂમની નિરૂત્તિ થઈ હોય ત્યારે
જતુ એમ કહેવાથી રસોઈ થતી હેય તે વખતે જવાનો નિરોધ છે મુતલ
ચાલના ન હોય એમ કહેવાથી રસોઈમાટે અનાજની તૈયારી થતી હોય તે
વખતે જવાનો નિરોધ છે આગ્રહી અથવા હોય અમ કહેવાથી રસોઈ
થઈ રહે કે તત્કાલ જવાનો નિરોધ છે, લેઈને જોતી રવા હોય એમ

કહેવાથી લોકો જમતા હોય તે વખતે જવાનો નિષેધ છે અને ઉન્નિષ્ઠ
સરાવપાત્રો કેન્દ્રાદ્ય ગયા હોય એમ કહેવાથી લોકો જમી રહેાપછી બીજા
વિશ્વકોને અપાતુ હોય તે વખતે પણ જવાનો નિષેધ છે

ઉપર જણાવેલા શિક્ષાના સમયમાં શિક્ષાના લાભ-
લાભમાં હર્ષ કે ખેદ ન કરવો એમ કહેછે—

અલાભે ન વિપાદી સ્યાહ્લાભે ચૈવ ન હર્ષયેત્ ॥

પ્રાણયાત્રિકમાત્રઃ સ્યાન્માત્રાસક્લાદ્વિનિર્ગતઃ ॥૫૭॥

શિક્ષા ન મળે તો ખેદ કરવો નહિ અને શિક્ષાનો લાભ થાય તો
હર્ષ કરવો નહિ પ્રાણનુ ધારણુ યય તેટલું અન્ન ખાતુ અને દડકમડુ-
વગેરેમા પણ આસક્તિ રાખતી નહિ ૫૭

સન્યાસીએ કોઈ વખત શિક્ષા ન મળે તો ખેદ કરવો નહિ કારણ-
તેને પ્રજ્ઞવાત્રાજ અવાધી લેવાની હોનાથી તેને પ્રસન્ન કે મોઢાએ ન લીધેલા ફળ-
મૂળવગેરેથી પણ ક્ષુધાનો પ્રતિજાર કરી લેવો અને તેથી શિક્ષા મળે તો તેનાથી
તેણે શાંત પણ ન થતું જેમ શિક્ષામા આવી રીતે આસક્તિરહિત રહેડ તેમ
દડકમડુવગેરે પોતાની પાસે જે આવશ્યક બીજો હોય તેમા પણ આસક્તિ
રાખતી નહિ જે તેમા પણ આસક્તિ રહે તો તે ખરાબ થતા પ્રદેખાતા
બીજાસારી અને સારા દેખાવની તે ચીજો મેળવવાની બાજબડમા ઉતરડ પડેછે
અને તેમ થતા તે પોતાના મુખ્ય મનોમા શિથિલ થાય છે દડકમડુવગેરેમાટે
મૂળમા માત્રા રાખે છે તેનો અર્થ ગણદાદિકવિધયો પણ યાદ છે એટલે સખા-
દિકવિધયોના સમયે તેણે દૂરજ રહેડ

પોતાને આદ્યસત્કારપૂર્વક શિક્ષા મળે એવી લાલમથી
સન્યાસીએ દૂરજ રહેડું જોડ્યે એમ જણાવેછે—

અભિપૂજિતલાભાંસ્તુ જુગુપ્સેતૈવ સર્વશઃ ॥

અભિપૂજિતલાભૈસ્તુ યતિર્મુક્તોપિ વદ્યતે ॥૫૮॥

પૂજાપૂર્વક શિક્ષાના વાતનરફ સન્યાસીએ સર્વ અણુગમેજ ગમવો
કારણકે મુક્ત થયેલો પણ સન્યાસી પૂજાપૂર્વક મિલતાના વાતનરફ બંધનને
ખામેછે ૫૮.

નિષ્ઠા આપવામાં એમાં આદરસત્કાર દરેકો દોષ તેઓનાનરફ મમતા
અંધાનેલીયે તેમજ દુઃ આદરસત્કાર પામું એવી અર્દતા યવાથી, સંસાર-
બંધન છૂટી જવાની તૈયારીમાં આવેલો સંન્યાસી પણ આમજ નિકળવાનેબદ્ધ
પાછો દડી વિશેષ બંધનમાં આવેલો. મુક્ત થયેલ દોષ તેને પાડું બંધન યવું
નથી અને તેથી અર્દો “ મુક્ત થયેલો પણ ” એ પ્રમાણે કહેવું છે તેનો અનિપ્રાય .
“ મુક્ત યવાની તૈયારીમાં દોષ તે પણ ” એ પ્રમાણે છે.

વિષયોતરફ તત્તાનાં ઇન્દ્રિયોને અટકાવવાનો ઉપાય કહે છે—
અલ્પાન્નાભ્યવહારેણ રહઃસ્થાનાસનેન ચ ॥
હિયમાણાનિ વિષયૈરિન્દ્રિયાણિ નિવર્તયેત્ ॥૫૯॥

વિષયોથી ઈચ્છાનાં ઇન્દ્રિયોને સંન્યાસીએ આદાર યોડી માત્રામાં લેવાથી
અને એકાંતસ્થાનમાં રહેવાયડે પાછા યાગવાં ૫૯.

ઇન્દ્રિયોનું વિષયોતરફ ઈચ્છાનું એ રવામાવિક છે, તેથી ઇન્દ્રિયોને તેતરફ
ઈચ્છાનાં અટકાવવામાટે સંન્યાસીએ આદારસ્થાપવ શખડું લેઈએ. પ્રાણધારણ-
માટે લેઈએ તેટલા માપકરતાં આદારમાં ન વધતું તે આદારવાચક કહેવાય છે.
આદારસ્થાપવ ન દોષ નો વિષયો ફર છતાં ઇન્દ્રિયો રસ્ય શુદ્ધ થાયડે, કારણકે
વિશેષ આદારનેલીયે તેનું પ્રાણધારણકરતા વધેલું સત્વ ઇન્દ્રિયોને પણ બળ-
વાન બનાવી વિષયોતરફ વધવા પ્રેરે છે માટે સંન્યાસીએ આદાર યોડીમાત્રામાં
લેવો. આદાર યોડીમાત્રામાં લેવાતો દોષ તે છતાં એ રૂપાદિકવિષયોના પ્રસ-
ંગમાં અવાય તો ઇન્દ્રિયો બસે સાન દોષ છતાં વિષયો પોતાના બળથી તેઓને
પોતાનાનરફ ઈચ્છા લે છે એટલામાટે ન્યા વિષયોના પ્રસંગનો સંબંધ ન
દોષ એવા એકાંતસ્થાનમાં સંન્યાસીએ રહેવું આથી તે ચિત્તેન્દ્રિય રહે છે અને
તેને કાઈપણ ભતના કુટલનો પ્રસંગ પણ આવતો નથી. ન્યાં વિચિત્ર
આમરજાદિકાળાં સ્ત્રીપુત્રોના સમૂહ દેખાતા દોષ ત્યા તે સંન્યાસીએ
સજામાત્ર પણ લેખડું નહિ. કારણકે ત્યા કશવાથી તેના મનમાં અનેક વિકૃતિ-
ઓને યોડેલું એવો પણ પેસવાનો અવકાશ મળે છે.

ઇન્દ્રિયોના નિરોધવગેરેથીજ શોધ મેળવવાની ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત
થાય છે એમ જણાવે છે—

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ॥
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥६०॥

ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવાથી, રાગ તથા દ્વેષને ક્ષય થવાથી અને સર્વ-
ગ્રાંથીઓની દિસાનો તાગ કરવાથી પુરૂષ મોક્ષપ્રાપ્તિમાટે મોગ્ય થાયછે. ૬૦.

ઈન્દ્રિયોને વિષયોતરફ જતાં અટકાવવાં તે તેઓનો નિરોધ કરવો કહેવાયછે.

વિષયોમાંથી ચૈરાગ્ય થવામાટે ઇન્દ્રિયોને વશ કરવાના ઉપાય-
રૂપ સંસારતાવનું ચિંતન બતાવેછે—

અવેક્ષેત ગતીર્નૃણાં કર્મદોષસમુદ્ભવાઃ ॥

નિરયે ચૈવ પતનં યાતનાશ્ચ યમક્ષયે ॥૬૧॥

કર્મદોષથી થતા મનુષ્યોની ગતિઓ કે જે નરકમાં પડવારૂપ તથા
યમલોકમાં પીડા ભોગવવારૂપ છે તેનો વિચાર કરવો ૬૧.

સાત્ત્વિકિદ્વિતત્ત્વોના ત્યાગથી તથા સાત્ત્વનિવૃત્તિ કર્યાના આચરણથી
થતા કર્મદોષનેલીપે મનુષ્યોને પશુવર્ગે નીચ અવતાર ભોગવવો પડેછે, નરકની
પીડાઓ ભોગવવી પડેછે અને યમલોકમાં હૃદયબેદનવર્ગે તીવ્ર દુઃખો સહન
કરવાં પડેછે, એ પ્રમાણે શ્રુતિ તથા પુરાણોવગેરેમાં કહેલું છે તેના વિચારમાં
પ્રવૃત્ત રહેવું કારણકે આ વિચાર પણ આત્મજ્ઞાનમાં ઉપયોગી છે અને તેથી
પરમાર્થભાવનાથી દુઃખાત્મક સંસારનું સ્વરૂપ વિચારવાની આવશ્યકતા છે.

આ લોકમાં થતાં દુઃખો જણાવેછે—

વિપ્રયોગં પ્રિયૈશ્ચૈવ સંયોગં ચ તથાઽપ્રિયૈઃ ॥

જરયા ચાભિભવનં વ્યાધિભિશ્ચોપપીડનમ્ ॥૬૨॥

સંભારમાં પ્રિયવસ્તુઓનો વિયોગ થાયછે, અપ્રિયનો સંયોગ થાયછે,
જરૂરપડવાથી શરીરના પરાભવ થાયછે અને વ્યાધિઓથી પીડા થાયછે;
એવો વિચાર કરવો ૬૨

સંસારમાં ચૈરાગ્ય થવામાં તેમાં થતા દુઃખોના વિચાર કરવો જરૂર છે,
કારણકે દોષવાળી વસ્તુમાં પણ જ્યાંસુધી તેમાંના દોષનું દર્શન બરાબર ન થયું
દોષ ત્યાંસુધી તેનાથી નિવૃત્ત થવાનું નથી સંભારી કે જે સંસારથી સર્વથા
નિવૃત્ત થયો છે તેને જો સંસારના દુઃખમયપણાનો બરાબર નિમિષ, ન થયો
દોષ તેો તેની શક્તિ આવશ્યક થવા સંભવ છે અને તેથી જો શક્તિ નિમિષ

પરિણામ તો તેવામાં તેણે સસારના દખલપણના બરાબર નિશ્ચય કરતા રહેવું જોઈએ. પણ સુખી મનુષ્યો સી, પુત્ર, મિત્ર તથા ધનથી પ્રિયવસ્તુનો ધાનીકર વિરોગ થવાનથી મહાદ ખમા આવી પડતા એવાયે તેમજ દરિદ્રતા તુલ્યસીનુતર અપ્રિયવસ્તુઓથી દુઃર રહેવાનો યત્ન થનો હોય અને ધાની સુખાળ હેવાની હોય ત્યાં તેના પાગમાં પગ ધાળા મનુષ્યો દુર્દશા ભોગ પેના જોરામાં આવેછે, વધારા તો શુ? પણ વહાનામાં વહાલુ આ ગરીબ કે જેનેમોટે સરપ્રતારનો ભોગ આપનાથી ગાઇ મનુષ્ય પાણુ હડતુ નથી અને જેને ગોઠાવવા તથા બચાવવામાટે વિવિધ પ્રયત્નો પ્રસામાં આવેછે તથા યુવાનમાંમાં રૂપ અને શક્તિના મદમાં હેવાઇ જોનાથી અનેક કુટલ્યો વસામાં આવેછે, તે ગરીબ વખત જતા ઘડપણનેનીરે ખરખરી ભયે તથા કુટા અને નિર્બળ બની ભયે તેમજ મસથામઆદિ વ્રાધિગોધી મહોગી હોરાનગતિનો ભોગ ઘડ પડેછે આવો સપનો નિચાર રતા નિશ્ચય થાયછે કે ખરીરીને સસારમાં શુ મુખ છે? નહિ અને જે કાંઈ મુખ માનવામાં આવેછે તે સવજુ માનીનતામાંજ છે મુખ નથી પણ જનકુ દુખજ છે એમ જવાબે નિશ્ચય થાઉ ત્યારેની તેનાથી નિરુત્તર થવાનો અને નિરુત્તર રહેવાનો નિશ્ચય થાયછે અને તે કાયમ રહેછે

ઉપર જણાવેલાં સઘળાં દુઃખો કાંઈ એકજ જન્મમાં ભોગવી હીધાં એટલે છુટકો થયો એમ મમજનાનુ નથી પણ તે તો જ્યાં-મુઢી ભોક્ષ ન થાય ત્યાંમુઢી અને જન્મોપર્યંત તે ભોગવવાં પડેછે અને ગર્ભનાસઆદિ બીજા પણ જેઓનુ વર્ણન ન થઈ શકે તેવાં દુઃખો પણ ભોગવનાં પડેછે એમ જણાવે—

देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च संभवम् ॥

योनिःकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यांतरात्मनः ॥६३॥

આ શ્રવા મને આ દે નો ત્યાગ પડેછે ફરીથી ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થકુ ૧૦૮ અને દવરો તથા મગ યોનિઓના અનતાર લઈ ભગ્નુ પડેછે, એ વિવરનો પણ વિચાર ને ૬૦

આ જેનો ત્યાગ થવી રખને મરેસ્થાનોને ત્રોગ નાખે તેવા રોગાદિકના કપો સહન કરવા પડેછે અર્થાત્ પ્રાણનિ-જેની દુમદ પીકા ભોગવવી પડેછે ફરીને ગર્ભવાસમાં છટિયોના અનુભવેથી ના નાનાન ખાવેવા અતિશીત, ઉષ્ણ, હીન તથા અગ્નિ આહારજન્ય દુઃખો ભોગવવા પડેછે એટલુંજ નહિ પણ દાનરો અને પ્રાણે યોનિઓમાં તવાર ઘડ ૪૦૦૩ પડેછે એટલે જેમ

મદાય હૃદય ગણાની મનુષ્યભતિમાં અવતાર આવેછે તેમાં પણ બ્રાહ્મણવગેરે પ્રશસ્તભતિમાં જન્મ મળેછે તેમ શૂદ્ર અને અતિશૂદ્રભતિમાં પણ જન્મ મળેછે એને તીન કર્મોને અનુસારે તેથી પણ પશુપક્ષીવગેરેની હીનભતિઓમાં જન્મ થતાં અનિર્નિદાસપદ અને દયા ખાવાલોગ દયામાં છવન જાળવું પડેછે. માટે આં સઘળાં દુઃખોમાથી હૃદયસાર તત્ત્વચિત્તારમા તત્ત્વર રહેવું એજ અતિશય આવશ્યક છે.

સઘળાં દુઃખોતું મૃગ અર્ધર્મ છે અને અક્ષયમુખતું-મૃગ-સાધન, ધર્મથી થતો આત્મસાક્ષાત્કાર છે એમ જણાવેછે—

અધર્મપ્રભવં ચૈવ દુઃખઃયોગં શરીરિણામ્ ॥

ધર્માર્થપ્રભવં ચૈવ સુખસંયોગમક્ષયમ્ ॥૬૪॥

પ્રાણીઓને જે દુઃખનો યોગ થાયછે તે અધર્મથીજ થાયછે અને જે અવિનાશી મુખ મળેછે તે ધર્મથી થતા આત્મસાક્ષાત્કારથી થાયછે. એમ નિર્ણય કરવો ૬૪.

મન્યાસીએ આ નિર્ણયકપરજ આવવું જોઈએ કે અધર્મનેલીવેળ સઘળાં દુઃખોનો યોગ થાયછે કારણકે અધર્મનેલીવે આત્મસાક્ષાત્કાર દર્મેશાં વિરોધવિરોધ દૂરજ નડે અને તેથી આત્મસાક્ષાત્કારની નજીક લઈ જનારા ધર્મનેજ અત્ત-સરવામા આવે તો એ દુઃખો દૂર થાયછે એટલુંજ નહિ પણ અવિનાશી શાંતિમુખ મળેછે માત્ર માની લેવાજેવાં ક્ષુદ્રમુખો મદાય મળે તોપણ તે તત્ત્વમા નહ થાયછે અને તે જ્યારે નહ થાયછે ત્યારે બીજું કાઠપણ દુઃખ ન આવ્યું હોય તોપણ મુખ નહ થવાતું કદિપત દુઃખ હલું ઘડીને અતિશય પીડેછે એટલે ક્ષુદ્રમુખો ખરા મુખ નહિ પણ તે દુઃખરૂપજ છે. અત્ર મુખ તો આત્મ-સાક્ષાત્કારથી અનત શાંતિ મળેછે તેજ છે

સંસાર સ્વરૂપના નિર્દુષ્યમાત્રથી અટકીને બેસી રહેવાતું નથી. રેનાથી આગળપર વધી જોવાતું છે તે જણાવેછે—

સૂક્ષ્મતાં ચાન્વવેક્ષેત યોગેન પરમાત્મનઃ ॥

દેહેષુ ચ સમુત્પત્તિમુત્તમેષ્વધમેષુ ચ ॥૬૫॥

યોગથી પરમાત્માતા સૂક્ષ્મપણનો વિચાર કરવો અને તેની ઉત્તમ તથા અંતમ દેહોમાં ઉત્પત્તિ થાયછે તેનો પણ વિચાર કરવો. ૬૫.

ચિત્તવિષયોમા જ્ઞાતી ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો તે યોગ કહેવાય છે એ યોગથી જોઈએ સ્થિર ચિત્તવૃત્તિથી દ્વેષજ્ઞાત્માની સૂક્ષ્મતા વિચારવી એથી સરીરાદિમા તથા પ્રાણાદિમા આત્મભુદ્ધિ વાય નહિ આત્મા સ્વવ્યાપક હતા પણ વૈષ્ણવજ્ઞાતા દેવવોદેનાં સરીરામા તથા અધમ જ્ઞાતા પણ વૈષ્ણવોદેના સરી રોમા સરીરાધિષ્ઠાનપણથી ફોડાને જોતરે છે એ સરીરાદિઠ અનાત્મવસ્તુઓને ઝાંતણીડતા આત્માનુ ખર સ્વરૂપ જલ્પવાના યતનમા તત્પર રહેતુ જોઈએ મારણકે આત્મતત્ત્વ અતિસૂક્ષ્મ છે તેથી તેના અભ્યાસમા વચ્ચે વિચરેદ ન પડે તેના ઉપદે તેને સારીરીતે જાણી રાખાય છે

આશ્રમને લગતા વેપકૃતાં ધર્માચરણનીજ સંપૂર્ણ આચર્ય-
હતા છે એમ સમજાવે છે—

દૂપિતોપિ ચરેદ્ધર્મં યત્રતત્રાશ્રમે રતઃ ॥

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ ન લિઙ્ગ ધર્મકારણમ્ ॥૬૬॥

ગમે તે આશ્રમમા રહેનો પુણ્ય તે આશ્રમના નિગાહિકથી ગદ્ધિત છે લે
હોય તોપણ તેજે મનપ્રાણીઓમા સમભુદ્ધિ રાખી ધર્મનુ અનુગાન કરતુ
ગણુકે આશ્રમના દ વગેરે ને નિગ એલે ચિદ્ધ છે તે ધમનુ મારણુ નથી ૬૬

બ્રહ્મચર્યાદિ પ્રેર આશ્રમમા પ્રણીતમા સમભુદ્ધિપૂર્વક ધમનુ આચરણુ
વરતુ એજ મુખ્ય છે ને તે આશ્રમની નિશાનીઓરૂપ વેષવગેરે કાઢ ધમનર
કારણરૂપ નથી આશ્રમને લગતો વેષ તો દ બધી પણ રાખી રાખાય છે અને જ્યાંદે
દ નથી તે તે નિશાનીઓ ધારણ કરવામા આવે છે ત્યાંજે તે નિશાનીઓ
ગતા અધમ થાય છે મદિ નિશાનીઓજ ઇ ધમના કારણરૂપ નથી એ નિશ્ચય
છે ધમના કારણરૂપ તો સવપ્રણીપર સમાનદૃષ્ટિ રાખી યાગ્ય આચાર પાળવો
એજ છે અને તેથી સન્યાસીએ આ બાબતનો નિશ્ચય રાખવો કે કેવળ ત્રિદંડાદિ
તિમના ધારણથીજ તેજે પોતાને સન્ય સી માની લેવો નહિ તેજે તો મુખ્યત્વે
સનપ્રાણીઓમા સમતા રાખવી અને રાગદ્વેષને ય ન હવક છોડી દેવા

ધર્માચરણનગર આશ્રમનુ અભિમાન વ્યર્થ છે એમ દૃષ્ટાતની—
સાધે બતાવે છે—

ફલ કતકવૃક્ષસ્ય યદ્યપ્યમ્બુપ્રસાદકમ્ ॥

ન નામગ્રહણાદેવ તસ્ય વારિ પ્રસીદતિ ॥૬૭॥

જોકે વ્રતક્રિયામના વ્રક્ષણુ ફળ મેલાજાળને નિર્મળ કરનાર છે તોપણ
તે ફળનું નામ લેના માનવીજ કાંઈ જગ નિર્મળ થતું નથી ૬૭

મૂળમાં આવેલા દુષ્ટાતપ્રમાણે દટવગેરે નિશાની ધારણ કરવાથી ધર્મ
થતો નથી પણ નિહિત ધર્મ કરવાથીજ ધર્મ થાય છે

ધર્માચરણની પ્રધાનતા સમજાવીને એ ધર્મનું સ્વરૂપ
અતાવે છે—

સંરક્ષણાર્થં જન્તૂનાં રાત્રાવહનિ વા સદા ॥

ઝરીરસ્યાત્યયે ચૈવ સમીક્ષ્ય વસુધાં ચરેત્ ॥૬૮॥

રાત્રિમાં તથા દિવસમાં એટલે સર્વત્ર જતુઓની નલામાટે પોતાના
સરીરને પીડા થાય તોપણ સારીરીતે પૃથ્વીને જોઈને તેનાઉપર ચાલવું ૬૮

સરીરને પીડા થાં તો તમ્મ ઈશવગેરે સૂક્ષ્મપ્રાણીઓના સરસણનેમાટે
રાત્રિમાં તથા દિવસમાં સર્વત્ર પૃથ્વીને જોઈને ફરવું પ્રથમ આવેલ દાટપૂતુ ન્યમે
સ્વાદમ્ એ વાક્યથી સવગેરે પદાર્થોઉપર પગ ન મૂકવામાં મુખ્યત્વે નિષેધ ગણીને
તથા આ વાક્યથી દ્વિસાને ત્યાં ગણીને પુનઃસ્મિતે પવિત્રાર રવામાં આવે છે

ધ્યાન નાખનાછતા પણ ઝાંઝકાઈ સૂક્ષ્મજતુઓ કચરાઈ
જના સહન છે તેથી તેના પ્રાયશ્ચિત્તમાટે હોય છે—

અહા રાત્ર્યા ચ યાજ્ઞન્તૂન્હિનસ્ત્યજ્ઞાનતો યતિઃ ॥

તેષાં ક્ષાત્વા વિશુદ્ધ્યર્થં પ્રાણાયામાન્ પઢાચરેત્ ॥૬૯॥

અગ્નિપુત્રા દિવસમાં અથવા રાત્રિમાં જ જતુઓની દ્વિસા થઈ જાય
તેની શુદ્ધિને માટે સન્નાસીએ સ્નાન કરી ૭ પ્રાણાયામ કરના ૬૯

પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ વર્તિત હેતુ છે કે સન્નાસી સપ્રજા ગાયત્રી શિરસા
નહા ૧૨ પઠાવતપ્રાણ પ્રાણયમ સ રચ્યતે ॥ એટલે સાત વ્યવહારિઓસહિત,
ઓકારસહિત અને ત્રિસોમ સહિત માયત્રીનો ત્રણવાર જપ પ્રાણને વરણ કરી
સ્ત્રોતે તે એક પ્રાણાયામ કહેવાય છે

ત્રણ પ્રાણાયામ કરના એ પણ પન્નમ તપસ્વ છે એમ
જણાવે છે—

પ્રાણાયામા વ્રાહ્મણસ્ય ત્રયોપિ વિધિવત્કૃતાઃ ॥

વ્યાહૃતિપ્રણવૈયુક્તા વિજ્ઞેયં પરમં તપઃ ॥૭૦॥

માત વ્યાહૃતિઓ તથા ઓંકારથી યુક્ત વિધિપૂર્વક કરવામાં આવેલા ત્રણ પ્રાણાયામો પણ બ્રાહ્મણનું મર્યાદામ તપ છે એમ જાણવું ૭૦

માત વ્યાહૃતિઓ, દસ ઓંકારો અને સિદ્ધિમ ત્રીપુત્ર ગાયત્રીમ ત્રણે કરવામાં આવેલા પૂરક, કુંભક અને રેચક પ્રકારવાળા ત્રણ પ્રાણાયામો પણ બ્રાહ્મણના સર્વોચ્ચ તપતપ છે પૂરક, કુંભક અને રેચકનું લક્ષણ યોગીંદ્ર યાજ્ઞવલ્ક્ય આ પ્રમાણે કહે છે કે નાસિકોત્કૃષ્ટ ચન્દ્રાસો ધ્માતઃ પૂરક ઓચ્યતે । કુમકો નિગ્ધશ્વાગો મુચ્યમાનસ્ત રેચકઃ ॥ એમને નાસિકાથી બે ચીને શ્વાસ એકઠો કરવો તે પૂરક કહેવાય છે, શ્વાસને સ્થિર રાખવો તે કુંભક કહેવાય છે અને શ્વાસને બહાર કઢાડવો તે રેચક કહેવાય છે આ ત્રણ પ્રાણાયામો તો અવગ્ય કરવા અને જો તણાવતા અધિક થાય તો અધિક પાપને ફાલ થાય છે માટે જેમ વિશેષ થાય તેમ કરવું પ્રાણાયામ કરવા તે કેવળ સંન્યાસીમાટે જ નહિ પણ સમગ્ર બ્રાહ્મણોમાટે અતિ આવશ્યક છે

પ્રાણાયામનો પ્રભાવ દેખાડે—

દહ્યન્તે ધ્માયમાનાનાં ધાતૂનાં હિ યથા મલાઃ ॥

તથેન્દ્રિયાણાં દહ્યન્તે દોષાઃ પ્રાણસ્ય નિગ્રહાત્ ૭૧

જે પ્રમાણે અગ્નિમા નાખી તથાવવાથી ધાતુઓના મળ નાશ પામે છે તે પ્રમાણે પ્રાણાયામ કરવાથી હૃદયોના અવગા દોષો નાશ પામે છે ૭૧

જેમ સુવર્ણ તથા રૂપ વગેરે ધાતુઓને મૃતિકાના પાત્રમાં રાખી અગ્નિમા તથાવવાથી તે ધાતુઓના સર્વમલો દબ્ધ થાય છે તે પ્રમાણે મનના રાગવગેરે દોષો તથા ચક્ષુવગેરે ઇન્દ્રિયોના ચોતાના વિષયોમાં આસક્તિ પામવાવગેરે દોષો પ્રાણાયામ કરવાથી વિષયોનું અનિ યાન નહિ થવાનેલીરે દબ્ધ બદ્ધ થાય છે

પ્રાણાયામના પ્રસંગથી ધારણાવગેરે યોગનાં બીજાં પણ આવશ્યક અંગોનો ઉપયોગ કહે છે—

પ્રાણાયામૈર્દહેદોષાન્ધારણામિશ્ચ કિલ્વિપાન્ ॥

પ્રત્યાહારેણ સંસર્ગાન્ ધ્યાનેનાનીશ્વરાન્ ગુણાન્ ૭૨

પ્રાણાયામોથી દોષોને દબ કરવા, ધારણાઓથી પાપોનો નાશ કરવો, પ્રત્યાહારથી વિષયોના સંગોને છોડી દેવા અને ધ્યાનવડે, ઇશ્વરમાં નહિ રહેલા ક્રોધાદિક ગુણોને નષ્ટ કરવા. ૭૨.

પ્રાણાયામો કે જેનું સ્વરૂપ આ અધ્યાયના ૬૯ માં શ્લોકમાં બતાવવામાં આવ્યું છે તેનાથી દોષો એટલે રાગદ્વેષવગેરેને નષ્ટ કરવા. ધારણાઓથી પાપોનો નાશ કરવો. પરબ્રહ્મવગેરે ઇષ્ટ પદાર્થમાં મનની સ્થિરતા કરવી તે ધારણા કહેવાય છે. કોઈનો વાયુ કે જે મુખના સિકામાં સંચાર કરે છે તેને અક્યાસથી છદ્વવાકાશમાં ધારવો તે ધારણા કહેવાય એમ પણ જણાવેલું છે. મૈત્રી, મુદિતા, કરુણા અને ઉપેક્ષાને પણ ધારણા કહેવામાં આવે છે. મૈત્રીનો અર્થ મુઠ્ઠદૂવર્ગમાં સ્નેહ ન લેવો. કારણકે સ્નેહ બંધનકર્તા છે. તેથી મૈત્રી એટલે દૂષનો અભાવ સ્થાપવો. વ્યાધિવગેરેથી અથવા નરકાદિભયથી પ્રાપ્ત થતા રોકપ્રસંગમાં યોગનો અભાવ તે મુદિતા કહેવાય છે, દુઃખાદિકોને જોઈને તેઓ દુઃખથી કેવી રીતે મુક્ત થાય? એવી ઇચ્છા થાય તે કરુણા કહેવાય છે. અને અનુમાદક તથા હપધાતક વિષયોમા રાગદ્વેષનો અભાવ તે ઉપેક્ષા કહેવાય છે. વિષયોતરફ જતાં ઉદ્વિધોને પાછાં વાળવા તે પ્રત્યાહાર કહેવાય છે. અને સૌહાર્દાસ્મિ (તે શુદ્ધ બ્રહ્મ હું છું) એવા પ્રકારના સત્વતીવજ્ઞાનના પ્રવાહને ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. હું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છું એવા જ્ઞાનની વચમાં ખીલું કોઈ બતાવું જ્ઞાન થાય નહિ તે સત્વતીવજ્ઞાન કહેવાય છે.

ધ્યાનયોગવડે વિચારવાનો વિષય કહે છે—

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ॥

ध्यानयोगेन संपश्येद्वतिमस्यांतरात्मनः ॥ ७३ ॥

આ છવાતમાને ઉચ્ચ તથા નીચા અવતારોમાં જન્મ લેવો પડે છે, કે જે શાસ્ત્રસંસ્કારવગરના અતઃકરણવાળા પુરુષોથી જાણી શકાય તેમ નથી; તેનો ધ્યાનયોગથી વિચાર કરવો. ૭૩.

શાસ્ત્રસંસ્કારોથી જેનું અંતઃકરણ સંસ્કારવાળું ન હોય તેનાથી ન જાણી શકાય એવા ઉચ્ચાનીચા દેવપરનાદિ અવતારોમાં થતી જીવની ગતિનો ધ્યાનના અભ્યાસથી કારણપૂર્વક વિચાર કરવો અને વિચાર કરી અનાદિ અવિધાથી, કામ્યકર્મો કરવાથી તેમજ નિષિદ્ધ કર્મોનું આચરણ કરવાથી જીવોને અનેકપ્રકારની અતિઓ થાય છે એ પ્રમાણે જાણી બ્રહ્મજ્ઞાનમાંજ નિષ્ઠા રાખવી એવો તાત્પર્યાર્થ છે.

ઉપરપ્રમાણે વિચાર કરવાનું કૃણ અતાવે છે—

જ્ઞાનસંપન્નઃ કર્મભિર્ન નિવધ્યતે ॥

વિહીનસ્તુ સંસારં પ્રતિપદ્યતે ॥૭૪॥

અવરૂપના અપરોક્ષ અનુભવરૂપ સમ્યગ્દર્શનવાળો પુરૂષ કોઈજાતનાં બાંધો નથી અને સમ્યગ્દર્શનવગરનો પુરૂષ વારંવાર સંસારને બે. ૭૪.

જાણના સાક્ષાત્કાર થયો હોય તે પુરૂષ, કંઈથી બંધાતો નથી એટલે પુનર્જન્મ દેનારાં થતાં નથી. કારણકે જાણના યજ્ઞથી પૂર્વજન્મોમાં પુરૂષપાપોનો નાશ થઈ જાય છે. શ્રુતિ પણ તે પ્રમાણે કહે છે કે તદ્વયા મર્મા પ્રોત પ્રદ્યુત એવા હાસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ પ્રદ્યુન્ત સર્વો પ્રદ્યવૈય ભવતિ । આકાશના ઝાડમાં થતી ચકલીનું કે અગ્નિમાં નાખવાથી બળી જાય છે । નાં સઘળાં પાપો નષ્ટ થઈ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ પુરૂષ તથા બ્રહ્મેનો સંબંધ જુદો જ છે જ્ઞાની જાણે છે જાણે, વળી ક્ષીયન્તે િગ્નિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે । એ શ્રુતિમાં પણ કહેલું છે કે કાર્યકારણના રૂપ તે જાણના સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે એ જ્ઞાનીના પ્રારબ્ધવગર બીજાં મોં ક્ષીણ થાય છે, જ્ઞાન થયાપછીના સમયમાં કદાચ દેવેયોગથી જ્ઞાનીના રૂપ થઈ જાય તો પણ તેને પાપ લાગતું નથી શ્રુતિ પણ તે પ્રમાણે કહે છે કે શ ધાપો ન ક્ષિપ્યન્ત એવમેવિદિ પાપકર્મ ન ક્ષિપ્યત્ત્વ ઇતિ । ૫ કમળના પત્રને જળ બાધ નરતુ નથી તેમ જ્ઞાનીને પાપકર્મ લાગતું નથી । નાં પુનર્જન્મ દેનારાં પાપોનો તથા પુરૂષનો સંબંધ સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે. ૫ જાણના સાક્ષાત્કાર એટલે બ્રહ્મસૂત્ર એ નામથી પ્રસિદ્ધ ઉત્તરમીમાંસામાં ' સત્તરવર્ષાપયોરશ્રેયવિનાશૌ તથ્યવદેશાત્ । એટલે તે આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ થાય ત્યારે ઉત્તરજાણના તથા પૂર્વજાણના પાપોનો અનુક્રમથી ૫ તથા નાશ થાય છે, કારણકે શ્રુતિમાં તેવો વ્યવદેશ છે, એ સૂત્રથી જાણવાને નિર્ણય કરી જતાવેલો છે. તેથી આમ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે કે જે પાપના સાક્ષાત્કારથી રહિત હોય તે જન્મમરણની પરંપરાને પામ્યા કરે છે. રૂમગતિની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ મુખ્યત્વે જ્ઞાનજ છે પણ પહેલાં અહિં સાવગેરેની પણ આવશ્યકતા જણાવે છે—

સર્વેન્દ્રિયાસન્નૈર્વૈદિકૈશ્ચૈવ કર્મભિઃ ॥

શ્વરણૈશ્ચોઘ્રૈઃ સાધયન્તીહ તત્પદમ્ ॥૭૫॥

અહિંસાથી, ઇદ્રિયોને વિષયોમાં નહિ જવા દેવાથી, વેદમાં કહેલાં કર્મો કરવાથી અને ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરવાથી આલોકમાં પુરષો અઘ્રપદને સાધેછે. ૭૫.

સાશ્વત્તિનિષિદ્ધ હિંસાના ત્યાગથી, ઇદ્રિયોને વિષયસંગ નહિ થવા દેવાથી, વેદોક્ત નિત્યકર્મો કરવાથી અને સશ્ચિત્રપ્રમાણે ઉપવાસ તથા કૃત્યશ્યાંદ્રાવણ્યવર્ગે નિયત્વર્યા કરવાથી બ્રહ્મસ્વરૂપમાં આત્મચિત્ત લયરૂપ અવિનાશીપદ પમાયછે. વેદોક્ત નિત્યકર્મો કરવાથી એમ કહ્યું તેથી કામ્યકર્મોનો ત્યાગ સમજવાનો છે. કારણકે કામાત્મતા ન પ્રશસ્તા એટલે કામ્યકર્મોમાં ઈચ્છા રાખવી તે શ્રેષ્ઠ નથી એમ સાશ્વત્તિ જાહેર કરેછે. બ્રહ્મરૂપથી મોક્ષ થાયછે એમ ઉપરના શ્લોકમાં જણાવી આ શ્લોકથી સમજાવ્યું કે બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિમાં કર્મ એ સહકારિ કારણ છે. અથવા આ શ્લોકથી પૂર્વનાં ત્રણે આશ્રમોમાં જે ઉત્તમકર્મો કર્યા હોય તેા સંન્યાસાશ્રમમાં જ્ઞાન મેળવવાના અધિકારી થવાયછે એવું સૂચન કરેલ છે એમ પણ કેટલાએક કહેછે અને તે આ પ્રમાણે કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં અહિંસાથી અને ઇદ્રિયોને વિષયોમાં નહિ જવા દેવાથી યોગ્યતા મેળવી હોય, શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં વેદવિહિતકર્મો કરવાથી યોગ્યતા મેળવી હોય તથા વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરવાથી યોગ્યતા મેળવી હોય તેા ઉપર સંન્યાસાશ્રમમાં પરમપદ પામી શકાયજે.

સંસારમાં ધૈરાગ્ય થવું જે મોક્ષના અંતરંગ ઉપાયરૂપ છે તેનેમાટે બેશ્લોકથી દેહનું યથાસ્થિતરૂપ બતાવી દેહાભિમાન થીદ્વર રહેવાની અથવા તેમાં જરાપણ આસક્તિ ન રાખવાની ભલામણ કરેછે—

અસ્થિસ્થૂળં સ્નાયુયુતં માંસશોણિતલેપનમ્ ॥

ચર્માવનદ્વં દુર્ગન્ધિ પૂર્ણં મૂત્રપુરીષયોઃ ॥૭૬॥

જરાશોકસમાવિષ્ટં રોગાયતનમાતુરમ્ ॥

રજસ્વલમનિત્યં ચ ભૂતાવાસમિનં ત્યજેત્ ॥૭૭॥

અસ્થિરૂપ સ્થૂળા-ટકારનારા સંલકષ્ટોવાળું, નાડીઓથી યુક્ત, માંસ તથા કિરિયી ઉપલિપ્ત કરેલું, ચર્મથી મરેલું, દુર્ગંધવાળું, મૂત્ર તથા પુરીષથી ભરેલું, જરા તથા શોકથી ઘેરાયેલું, અનેરોગોના સ્થાનરૂપ, લયબીત, મૃત્યુશયવાળું, અનિત્ય અને પંચમહાભૂતોના આવાસરૂપ આ શરીર છે, તેના ત્યાગ કરવો ૭૬-૭૭.

સરીરનો ત્યાગ કરવો એટલે તેની મમતાને ઝાડવી અથવા ફરીથી સરી-
રનો સંબંધ ન થાય તેવા ઉપાયો કરવા કૃમિ, ક્રીડ, પતંગવગેરેનાં સરીરો તે
એક બાબત રહો પણ અતિરૂઢભૂતિ આ મનુષ્યસરીર જેમા કોઈ કોઈ નિઃશંક-
પણે આમત્રિ ધરાવે છે તે પણ મૂલ્યુરીયવગેરેના સ્થાનરૂપ છે અને દુઃખોના
મૂળરૂપ છે તેમાં જ્યાસુધી જરાપણ મમતા રહે ત્યાંજુધી પરમપદની પ્રાપ્તિ
પણે દુર ન રહે.

દેહાભિમાનથી છૂટે તેજ સંસારથી મુક્ત થાય છે એમ
દર્શાવેલા છે—

નદીકૂલં યથા વૃક્ષો વૃક્ષં વા શકુનિર્યથા ॥

તથા ત્વજન્નિમં દેહં કૃચ્છ્રાદ્રાહાદિમુચ્યતે ॥૭૮॥

વૃક્ષ જેમ નદીના કાંઠાનો ત્યાગ કરે છે અથવા પડી જેમ વૃક્ષો
ત્યાગ કરે છે તેમ આ દેહનો ત્યાગ કરનાર વિદ્વાન, આદ્યો જેમ મુક્ત થાય
તેમ સંસારથી મુક્ત થાય છે. ૭૮.

બ્રહ્મની ઉપામના કરનાર મનુષ્ય દેહત્યાગના સમયમા મોક્ષ પામે છે,
કારણકે વર્તમાનદેહનો નાશ પ્રારબ્ધકર્મોનો ભોગ પૂર્ણ થવાથીજ થાય છે દેહના કંમે
સમાપ્ત થશે ત્યારે દેહ પડી જશે, એટલે દેહપાત કર્મથી ન છે, એવો વિચાર
કરનાર પુરૂષ વૃક્ષ, જેમ નદીના કાંઠાનો ત્યાગ કરે છે તેમ એટલે પડવાનું જ્ઞાન
ન હોય અને અકસ્માત નદીના વેગથી વૃક્ષ પડી જાય છે તેમ દેહનો ત્યાગ કરે છે,
અને જે પુરૂષ જ્ઞાન તથા કર્મના પ્રવર્ણાઓ દોષ તે બીજમપિતામહવગેરે યોગી-
ઓનીમાત્ર મુશ્કેલી સ્વાધીન રાખે છે અને તે જેમ પક્ષી પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે
વૃક્ષનો ત્યાગ કરે છે તેમ આ દેહનો પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે ત્યાગ કરે છે, આ
બેમાથી દરકોઈપ્રકારથી દેહત્યાગ કરનાર સંન્યાસી જળમા ફરનાર માદ્ર એટલે
બુદ્ધના મુખમાથી જેમ કોઈ છૂટે તેમ મંસારના કષ્ટમાથી મુક્ત થાય છે

બ્રહ્મજ્ઞાનીનાં મુકૃત તથા દુઃકૃત ક્યાં જાય છે કે જ્યાં તે
સ્વર્ગવગેરેની કે નરકવગેરેની ગતિને ન પામતાં મોક્ષ પામે છે ?
તે જણાવે છે—

પ્રિયેષુ સ્વેષુ સુકૃતમપ્રિયેષુ ચ દુષ્કૃતમ્ ॥

વિસ્તૃજ્ય ધ્યાનયોગેન બ્રહ્માભ્યેતિ સનાતનમ્ ॥૭૯॥

અભિજ્ઞાની પુરુષ પોતાના હિતકારી લોકોને પોતાનું પુણ્ય આપીને તથા અહિતકારી લોકોને પાપ આપીને ધ્યાનયોગથી સનાતન અભિને પ્રાપ્ત થાયછે. ૭૬.

શ્રુતિ પણ કહેછે કે તસ્ય પુત્રા દાયમુપયન્તિ મુદ્ધઃ સાંપુકૃત્યાં શિવન્તઃ પાપકૃત્યામ્ । એટલે જ્ઞાનીનું જે કાંઈ ધનવગેરે હોય તેને તેના પુત્રો લઈ જાયછે, પુણ્યને તેના મિત્રો લઈ જાયછે અને પાપને તેના શત્રુઓ લઈ જાયછે. બીજી શ્રુતિ પણ કહેછે કે તત્સુકૃતદુષ્કૃતે વિઘ્નુતે તસ્ય પ્રિયા જ્ઞાતયઃ સુકૃતમુપયન્ત્ય-પ્રિયા દુષ્કૃતમ્ । એટલે જ્ઞાનીનાં સુકૃત અને દુષ્કૃત તેનાથી છતાં પડી જાયછે. તેના પ્રિયસ બંધીઓ તેના સુકૃતને અને તેના અપ્રિયજનો તેના દુષ્કૃતને પામેછે. તાદિશ્રુતિમાં કહ્યું છે કે અન્થ જેમ પોતાનાં રત્નવાળા ઝૂંડરોએનો ત્યાગ કરેછે અને અંદ્ર જેમ રાહુના મુખથી છૂટા પડેછે તેમ જ્ઞાનીપુરુષ પાપોની હાનિ કરી, ચિત્તને નિર્મળ કરી, શરીરના અભિમાનને ઊઠી દેતેલ અઘરાવરૂપને પ્રાપ્ત થાયછે. આદર્શશ્રુતિમાં પણ સમજાવ્યું છે કે અગ્રજ્ઞાન થાય ત્યારે વિદ્વાનપુરુષ પુણ્ય તથા પાપની હાનિ કરી નિરંજન થઈ સર્વોત્તમ સમતાને પામેછે. શાસ્ત્રાચારિશ્રુતિમાં પણ જણાવ્યું છે કે જ્ઞાનીના ધનાગ્નિ પુત્રો મદલ્ય કરેછે, મિત્રો પુણ્યને મદલ્ય કરેછે અને શત્રુઓ પાપને મદલ્ય કરેછે. દેવીતકીશ્રુતિમાં પણ એજ કહ્યું છે કે જ્ઞાની પુણ્ય પાપનો ત્યાગ કરેછે. તેના મિત્રો પુણ્યને અને શત્રુઓ પાપને મદલ્ય કરેછે.

શાશ્વતસુખોના મૂળરૂપ સર્વસંગોનો ત્યાગ છે એમ જણાવેછે—
યદા ભાવેન ભવતિ સર્વભાવેષુ નિસ્પૃહઃ ॥

તદા સુખમવાप्નોતિ પ્રેત્ય ચેહ ચ શાશ્વતમ્ ॥૮૦॥

ત્યારે સર્વવિષયોમાં પરમાર્થથી રૂપદાવગરનો થાયછે ત્યારે તે પુરુષ આ લોકમાં પણ સુખ પામેછે અને પરલોકમાં પણ શાશ્વતસુખ પામેછે ૮૦.

પરમાર્થથી રૂપદાવગરનો થાય એટલે સર્વવિષયોથી મન પૂરીરીતે પાછું વળી જાય અર્થાત્ તેસંગથી કાઢી સંદેહ પણ જાય નહિ ત્યારે તે શાશ્વતસુખ અર્થાત્ ઇવમુક્તિરૂપ શાંતિને અને છેવટ વિરેદમુક્તિરૂપ અનંતસુખને પામેછે નિરાદાર રહી શારીરવેષ્ટાઓને મંદ કરી નાખી હોય છતાં જે મન દેખાઈ ન આવ્યું હોય તેા વિષયોનો ભોગ છૂટે પણ તેવરૂપી આસક્તિ છૂટી નથી. પણ ખરીરીતે સ્વરૂપજ્ઞાન થાય તેવખતે તે આસક્તિ પણ છૂટી જાયછે, અને કંઈ રીતે આસક્તિ છૂટે તેજ શાશ્વતસુખનું અર્થ દારણ છે.

ક્રમેક્રમે સર્વપ્રકારની આસક્તિઓને ઊઠાડનાર પુરુષજ અઘરા-ભાવમાં સ્થિતિવાળો થાયછે એમ કહેછે—

અનને વિધિના સર્વાસ્ત્યક્ત્વા સદ્ભાજ્ઞનૈઃ શનૈઃ ॥
 સર્વદ્વન્દ્વવિનિર્મુક્તો વ્રહ્મણ્યેવાવતિષ્ઠતે ॥૮૧॥

અતીરીતે ધીમેધીમે સર્વપ્રકારના સંગોને છોડી દેને સધળા દ્વન્દ્વ-
 ધર્મોધી મુક્ત થવાને લીધે તે, બ્રહ્મસ્વરૂપમાંજ રહેછે. ૮૧.

પુત્ર, શ્રી અને ક્ષેત્રવર્ગેરે સધળા પદાર્થોત્પત્તિની આસક્તિને ધીમે ધીમે
 છોડી દેવાથી મુખ્યદુઃખ, માનઅપમાનવગેરે દ્વન્દ્વધર્મોથી મુક્તિ પામને જ્ઞાની
 પુરુષ ઉપર બ્રહ્મસ્વરૂપમાંજ આત્મતિલક વર્ણને પામેછે ધીમે ધીમે અથવા ક્રમે
 ક્રમે સર્વ સંગોને ત્યાગ કરતો તેનો અતિપ્રાય આવેા પણ જ કે આશંક્ય
 વિદ્યા દોષ તેજે તે પછી એકદા થઈ અને ત્યારબાદ દરદિત પરમદસરૂપે
 બ્રહ્મબ્રહ્મસ્મિ એવા તત્ત્વનિશ્ચયથી બ્રહ્મસ્વરૂપમાં રિપતિ કરવી અથવા ક્રમે ક્રમે
 એટલે આશ્રમ ધર્મો-શુદ્ધિ, સનાતકર્મો અને તપશ્ચર્યા કરતા ઉપર સર્વ સંગોને
 ત્યાગ કરતા જુદા જેથી સર્વ દ્વન્દ્વધર્મોથી નિર્મુક્ત થતા તેની પ્રશ્નનેવિષે રિપતિ
 પામશે અર્થાત્ તે પોને બ્રહ્મસ્વરૂપને પામેશે

આ મહાશુદ્ધિ ધ્યાનપ્રાધ્ય છે એમ જણાવેછે—

ધ્યાનિકં સર્વમેવેતદ્યદેતદભિશબ્દિતમ્ ॥
 નહ્યનધ્યાત્મવિત્કાશ્ચિક્રિયાફલમુપાશ્રુતે ॥૮૨॥

ઉપર જે સદાજી ગુણવામાં આગ્રહુ તે, જ્યાં છે એ પરમાત્મા છે એવા
 ધ્યાનથી સાધ્ય છે કારણ કે ત્યાગથી જ્ઞાતમાના સ્વરૂપને નથી જાણ્યું
 ત્યાગથી કોઈપણ પુરુષ જિયાના ફળને પ્રાપ્ત થતો નથી ૮૨

પુત્રાદિ-જા મમતાનો ત્યાગ, માનઅપમાનનો નાશ અને બ્રહ્મસ્વરૂપમાં
 લીનથવાપણુ એ સવશુ ધ્યાનસત્તા છે એટલે જ એ પરમાત્મારૂપ છે એવા
 ધ્યાનરૂપે સાધ્ય છે. જો કે જ્ઞાતમાને પરમાત્મારૂપે જાણે તેમજ મર્વે પ્રાણીઓમાં
 એકમુદ્ધિ થતી નથી અને તેથી તે પુરુષને કોઈ પણ રૂપે મમતા અથવા
 માન અને અપમાન વગેરે કશું પણ થતું નથી તેવા પ્રજારના ધ્યાનથી પોતે
 બ્રહ્મસ્વરૂપ પામશે એપુરુષ જ્ઞાતો પરમાત્માજ્ઞાતને જન્મતો નથી તેમ તેનું
 ધ્યાન કરતો નથી તે પુરુષ પ્રજા ધ્યાનક્રિયાના ફળને મેળવીરાકતો નથી
 એટલે મમતાના ત્યાગને, માન તથા અપમાનના અજાવને અને મોક્ષને
 પામતો નથી ત્યાગથી વેરા જનક આવનાથી સર્વજ અવિદ્યાની નિરુદ્ધિ

ન યદ્ હોય તથા કર્મવત્તા ત્યાગથી સમદ્રેષની દ્વાનિષ્ણ ન યદ્ હોય ત્યાગથી
 મોક્ષ દૂર રહેતે જે કામ પ્રિયઅપ્રિય થાયતે તેના હેતુરે પોતાના પુન્ય
 પારોનેજ નશ્વર જેમ અગ્નિને અડકવાથી દાહ થાયછે તેમા અડખનારનોજ
 દોષ છે પણ અગ્નિનો દોષ નથી અને તેથી અગ્નિથી દગ્ધ થયેનો પુરુષ અગ્નિ
 હપર દ્વષ રાખતો નથી ને પ્રમાણે માથ પુરુષને અગ્નિમારી માનવો નહિ એવું
 જ્ઞાન રાનથી એટલે ચિત્તની એમઅવાથી યદ્ રાત્રે સર્વદા ચિત્તમા એ
 વાતનોજ અભ્યાસ કરવો કે જે આ સુખદુઃખ થાયછે તે મોતાન ક્ષણ છે
 રા નવગેરે સુખના તથા આમવોરેના દાતા નથી પણ પૂર્વકૃત કર્મજ દાતા છે
 એ પ્રમાણે હડથી માંડ ઉઠે. જરે ત્યારે યગ કર્મજ ઉદ્દેશ કરેછે, રાગ અથવા
 મીઠે કોઈ જુદા કરના સમર્થ નથી એમ મર્વ. ચિત્ત કરતુ અથવા આ
 મોખનો મળધ પ્રજ્ઞવેવાવતેષ્ટે એ હપરના મોખના ઉદનાપદની સાથે માની
 અવા અભિપ્રાય લેવાયછે કે મલ્લમા અવસ્થાન જ્ઞાનસાધન છે પણ કેવળ
 દ્વિગતુજ્ઞાનથી લજ્જ નથી તેથી આત્માનો અગ્નિ ર રી જે હેલાતાદિમય છે
 તે અ જ્ઞાન હોવાથી તેના વિચાર કરવો અથવા હેલ ઇદ્રિય મન, ભુદ્ધિ તથા
 પ્રાણાદિથી આત્મા વ્યતિરિક્ત છે તેથી ને હેલાદિના નાશમા આત્માનો નાશ
 થતો નથી એમ જ્ઞાન કરનારની મલ્લમા સ્થિતિ થાયછે કેવળ કર્મમા આસક્ત
 દોષ તેને મરણ ભોગવતું પડેતે માટે જ્ઞાનામકન થવું જ્યાં સુધે સર્વ પારોને
 દૂર કરી પુરુષ પેાવાથી તથા વ્યોથી સ્પર્શ મરણો નથી અને આત્મા એકજ છે
 જે કાંઈ છે તે હેખાયતે એટલું જ છે એમ જ્ઞાન જે ત્યારે મલ્લમા સ્થિત થાય
 છે તે કે જાડી સન્નાસીને ઉદ્દેશીને આ સર્વ કહેવામા આવેછે તોપણ
 કિલ્લદ્વળના અકમુથી કારણોના પણ નિહાર થાં સડે જેમકે અગ્નિહોત્તારિક
 મ કરતો દોષ પણ અ જ્ઞાતનિષ્ઠ ન હોય તે. ચુકરથને અગ્નિહોત્તારિક
 ક્રિયાનુ જે મન શુદ્ધિદ્વારા મોક્ષાર ક્ષણ મળતુ જોઈએ તે મળતુ નથી મદિ
 તેણે પણ વેતનિચારમા પરાનણ રહેતુ જોઈએ

પ્રથમ મલ્લના ધ્યાનરૂપ ઉપામના કહી, હવે ઉપાસનાના
 અગરૂપે વેદનો જપ કરવો એવું નિર્દાન કરેછે—

અધિયત્નં વ્રહ્મ જપેદાધિદૈવિકમેવ ચ ॥

આધ્યાત્મિકં ચ સતતં વેદાન્નાભિહિતં ચ યત્ ॥૮૩॥

જેમા યતુનો અગ્નિ ર આવેછે તથ જેમા દેનાઓનો અધિકાર
 આવેછે એના વે નો જપ કરવો અને જ્ઞાનો અધિમર ગી વેદાનોમા જે
 હેતુ છે તેનો પણ સર્વજ જપ કરવો ૮૩

જેમાં યજ્ઞનો અધિકાર આવે છે એવો વેદભાગ એટલે મુખ્યત્વે રાતપચાદિ બ્રાહ્મણમાં, જેમાં દેવતાઓનો અધિકાર આવે છે એવો વેદભાગ એટલે મુખ્યત્વે મંત્રસંહિતા તથા જેમાં આત્માનો અધિકાર આવે છે એવો વેદભાગ એટલે ઉનિષદ્ તેના ૮/૫ કર્વો. વેદાંતમાં કહેવું જે પ્રયુષ્-આધાર તેનો મુખ્યત્વે ૪/૫ કરવો. અથવા જેમાં યજ્ઞનો અધિકાર આવે છે તે ૪/૫ કરવો, જેમાં દેવતાઓનો અધિકાર આવે છે તે ઉપાસનામઃ અને જેમાં આત્માનો અધિકાર આવે છે તે જ્ઞાનકાંડ એઓનું આવર્તન કરવું અને ઓંકારનો ૮/૫ કરવો કરવો.

જેનો ૪/૫ કરવાનું કહ્યું તે વેદરૂપ બ્રહ્મનું માહાત્મ્ય કહે છે—

इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ॥

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥૮૪॥

વેદરૂપ બ્રહ્મ. આજ નદિ જલજનારા લોકોના શરણરૂપ છે, અર્થ જાણનારાઓના પણ શરણરૂપ છે, માર્ગની હઠાવાળા લોકોના શરણરૂપ છે અને મોક્ષની હઠાવાળાઓના પણ શરણરૂપ છે ૮૪

વેદ એ અર્થ નદિ જલજનારા લોકોના શરણરૂપ છે એટલે વેદના પાઠમાત્રથી પણ પાપનો ક્ષય થાય છે અર્થ જલજનારાઓના શરણરૂપ છે એટલે પાઠમાત્રથી પણ પાપનો ક્ષય થાય છે તેના પછી અર્થ જલજનારા પાપનો અત્યંત ક્ષય કરે તેમણે નવાઈજ શું? જણી રચન અને મોક્ષની હઠાવાળાઓના પણ શરણરૂપ છે એટલે તેઓના ઉપાય પણ વેદ જનારે છે જે સમ્પ્રદાયમાં નિષ્ણાત હોય તે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે અથવા પરબ્રહ્મ તેના અર્થનું જ્ઞાન ધરાવનાર તથા તેનું અનુક્રાંત કરનાર હોય તે નિષ્ણાત કહેવાય છે એઓ અજ્ઞ હોય છતાં ઉપાસનામાં તત્પર હોય અને ચિનતા રચનવચરના હોય તેઓને ૪/૫ આવશ્યક છે. જેઓ કર્મનાં જલજના હોય પણ આત્મચિન્તામાં મન લાગેલું ન હોય તેઓને કર્માનુક્રાંતથી રચનની પ્રતિ યાચે—અને જેઓ ન જમાવે ત્યાં કરનાર, પ્રેક્ષકીયાદિ વિષયોના દોષોને જલજનાર તથા આત્મચિન્તામાં પરાયણ હોય તેઓને મોક્ષ મળે છે આવી રીતે સર્વપ્રકારે ઇતિહાસ મેળવવામાં વેદના શરણરૂપ

■ અથવા અર્થ નદિ જલજનારા એટલે બ્રહ્મચર્યાશ્રમવાળા, અર્થ જલજનારા એટલે ગૃહસ્થાશ્રમવાળા, સ્વર્ગની હઠાવાળા એટલે વાનપ્રસ્થાશ્રમી અને મોક્ષની હઠાવાળા એટલે સંન્યાસીઓ એ સર્વને વેદના શરણરૂપ છે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં મુખ્યત્વે વેદાધ્યયન આવે છે તેથી તેમાં પાઠમાત્ર પ્રાપ્ત હોઈ અર્થની ઘાટી ૪/૫ પડે છે, ગૃહસ્થાશ્રમમાં અગ્નિદોષાદિ કર્મો કરવામાં અર્થ પણ જલજનો જોઈએ કારણ કે કર્મનું અનુક્રાંત કરવામાં અર્થ જલજનાની ૪/૫ પડે છે અને

સકામવૃત્તિથી કરાતાં અગ્નિદોષાદિ કર્મો રવર્ગની પ્રાપ્તિના હેતુમત્તે અને નિષ્કામવૃત્તિથી કરાતાં એવાં કર્મો અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનારાં થાયછે તેથી વાનપ્રસ્થાશ્રમી જે કર્મો કરે તે સકામવૃત્તિથી કરે તો તેને સ્વર્ગાગ્નિ લોકની પ્રાપ્તિ થાયછે અને તેઓ નિષ્કામવૃત્તિથી કરે તો અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તેઓને મોક્ષ મળેછે અને સંન્યાસીઓને તો આત્મવિચારમાંજ તત્પર રહેવાનું છે, અર્થ જ્ઞાનનાર અને રવર્ગને ઇચ્છનાર એ બન્ને વિશેષણો મહસ્થાશ્રમીનેજ નજાવેછે, તથા મોક્ષની ઇચ્છાવાળા એ એક વિશેષણ વાનપ્રસ્થાશ્રમી તથા સંન્યાસાશ્રમ-વાળા એ બન્નેને લાગેછે, એમપણુ યોજના કરવામાં આવેછે. દૂંધામાં એજ કે સ્વર્ગને પોતપોતાનો પ્રસારત હેતુ પાર પાડવામાં વેદનાજ શરણની આવશ્યકતા છે.

આવીરીતે પ્રતિપાદન કરેલ સંન્યાસ આશ્રમનું ફળ કહેછે—

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ॥

स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥૮૫॥

જે બ્રાહ્મણ ઉપર કહેલા ક્રમયોગથી સંન્યાસ આશ્રમનો સ્વીકાર કરેછે તે લોકામાં પાપોનો ક્ષય કરી પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાયછે. ૮૫.

ક્રમ પ્રમાણે દેવેશ્વર આ અનુગ્રાહથી જે બ્રાહ્મણ સંન્યાસાશ્રમનો આશ્રય કરેછે તે આ લોકમાં પાપોને ક્ષય કરી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાને લીધે, ઉપાધિરૂપ રથૂવું, ગૃહસ્થ અને કારણ શરીરનો નાશ કરી બ્રહ્મની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થાયછે. બેદબદ્ધની નિવૃત્તિ એ સંન્યાસાશ્રમનું ફળ છે.

યતિધર્મનો ઉપસંહાર કરેછે અને વેદસંન્યાસીઓમાટે કર્મ-યોગતરફ ધ્યાન દેરેછે—

एष धर्मेनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनाम् ॥

वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥૮૬॥

અંતઃકરણને નિયમમાં રાખનારા સર્વ પ્રકારના સંન્યાસીઓનો આ ધર્મ તમોને. કહ્યો હવે વેદમંન્યન્નિકોનો જે કર્મયોગ છે તેને શ્રવણ કરો. ૮૬.

અંતઃકરણને વરદ રાખનારા ચાર પ્રકારના કુટ્ટીચર, બદ્ધક, હંસ અને પરમહંસ સંન્યાસીઓનો સાધારણ ધર્મ તમોને કહ્યો હવે ચાર જાતના સંન્યાસીઓમા કુટ્ટીચર નામના સંન્યાસીઓ કે જેઓ વેદોક્ત કર્મયોગ કરનારા છે તેઓનો, પૃથૈશ્ચૈ સુખં ષષેત્ એટલે પુણે આપેલા અભાદિકથી સુખે વસવું.

એ વાક્યથી કહેવામાં આવશે એવો અસાધારણ એ કર્મસંબંધ છે તેને તમે સાંભળો. મહાભારતમાં પણ ચાર પ્રકારના સંન્યાસીઓ કહેલા છે કે—

चतुर्धा भिक्षवस्तु स्युः कुटीचरवह्दकौ ।

हंमः परमहंसश्च यो यः पश्चात्प उत्तमः ॥

એટલે સંન્યાસીઓ ચાર પ્રકારના થાય છે. કુટીચર, બહ્દક, હંસ અને પરમહંસ એઓમાં ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પુનઃપાસેથી બિજા કંઈ રહેવું એવો કુટીચરને માટે અસાધારણ કર્મનો ઉપદેશ છે આ કુટીચર એજ વેદ-સંન્યાસી કહેવાય છે કેટલાએક એમ પણ કહે છે કે વેદોક્ત અગ્નિદેવગેરે કૌનો ત્યાગ કરનાર અને જ્ઞાનમાનવીજ વૈદિક કર્મોનું સંપાદન કરનાર શુદ્ધસ્થ હોય તેજ વેદસંન્યાસી કહેવાય છે પરંતુ વેદસંન્યાસી સબંધી આ વ્યાખ્યાને ધણા વિદ્વાનો માન્ય રાખતા નથી. કારણ કે આદિનામિ શુદ્ધસ્થોના અગ્નિઓના વિનિર્વાય, તે શુદ્ધસ્થની અંત્યેષ્ટિમા કરવામા આવે છે અને શુદ્ધસ્થપણાનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસી થાય ત્યારે અગ્નિહોતના અગ્નિઓનું સમારોપણ પોતાના આત્મામા કરવામાં આવે છે વેદસંન્યાસી કહેવાતા કોઈ શુદ્ધસ્થને ઉપરના બંને પ્રકારના શુદ્ધસ્થમા ગણી શકાતે તેમ નથી અને તેથી જો વેદસંન્યાસીને એક જનનો શુદ્ધસ્થ ગણવામા આવે તો તે સાત્રની આજ્ઞાથી બહાર છે એવીજ રીતે વેદસંન્યાસી નિરાશ્રમી છે એમ કહેનારાઓ પણ મન્વાદિ ધર્મશાસ્ત્રોએ જે ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા માધી છે તે વ્યવસ્થાને સિધિય કરી નાખે છે તેથી કુટીચરનેજ વેદસંન્યાસી ગણવો યોગ્ય છે. તેને આત્મચિત્તવશ ન પવગેરે વિદિત છે

વેદસંન્યાસિનો કર્મયોગ કહેવામાટે ઉપરના શ્લોકમાં પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે તેથી તે કર્મયોગ તુરંતજ કહેવો જાયએ, તો પણ વેદસંન્યાસિકને કોઈ અતિચ્છિન્ન આશ્રમવાળો ગણવો કે આશ્રમવગરનો ગણવો? એવી શંકા થતાં નિશ્ચયથી આશ્રમ ચારજ છે એમ જણાવવામાટે અગાઉ કહેલા આશ્રમોનો અનુવાદ કરે છે—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ॥

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥૮૭॥

બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી એઓના ચારે જૂદા જૂદા આશ્રમો ગૃહસ્થથી ઉત્પન્ન થનારા છે. ૮૭.

ઉપરના પ્રોત્કના વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું કે કૃત્રિયર એજ વેદસંન્યાસી છે, આ કૃત્રિયર વેદસંન્યાસી તે કહેવાય છે કે જેની પ્રાણધારા બિદ્ધાથી ચાલવાને બદલે પુત્રે આપેલા અનર્થી ચાલતી હોય આટલામટિ આ પ્રલોભા ગૃહસ્થની પ્રશંસા કરી છે અને વે સંન્યાસીનો કોઈ ભૂલો આશ્રમ નથી એમ પણ સિદ્ધિ મળે છે અને ઉપકુવાણ એ પ્રમાણે જે પ્રતારના બદ્ધચાની થાય છે ગૃહસ્થ પણ કંટલાએક આ પ્રતારનું છે મંવાળા હોય છે અને કેનાજ પણ મંવાળા હોય છે તેમ વાનપ્રસ્થના પણ વાનપ્રિય કૃતપરમરે બેઠે છે અને સંન્યાસીના પણ ભૂલ ભૂલો જેના પ્રતારના વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યા છે આવી રીતે આશ્રમેના અવાતર બેઠે જો કે વિશેષ છે તેપણ મુખ્યત્વે આશ્રમેની મહત્તા ચારકરતા કૃત્રિય પણ વધાર નથી અન્ય સંન્યાસિઓ કમમાનના ત્યાગવાળા હોય છે જ્યાં આ કૃત્રિયર સંન્યાસીમાં સંપૂર્ણ રૂપે રહેલા ત્યાગ નથી સંન્યાસના ચાર પ્રતારમાં પહેલોજ પ્રતાર કૃત્રિયર છે તેથી આરબમાં તે પુત્રાત દુષ્ટી હોય તે પણ સંબંધિત છે પુત્રાત-વિત્તમાં નિહા વાવવાની અશક્તિ તથા અનાસમિતી અર્થહીનતા એ જે કારણ મુખ્ય છે એમાં બીજા મારણને કીરે ચાલતું પુત્રાતવિત્ત એ સંન્યાસીની ચેતના જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ છટકુ જાય છે કૃત્રિયરમાં સંન્યાસીઓના જ્ઞાનસંન્યાસી વેદસંન્યાસી અને કર્મસંન્યાસી એમ પણ પ્રકાર જણાયા છે તેમાં સર્વ પ્રકારની આસન્નિથી નિર્મુક્ત, કંઠબાવથી રહિત નિત્ય અને સ્વચ્છ આત્મામાં અવસ્થિતિનાળો હોય તે જ્ઞાનસંન્યાસી કહેવાય છે જિતેન્દ્રિય મોક્ષની ઇચ્છાવાળો, પરિશ્દરહિત કૃત્રિય ઇચ્છાવગરનો અને નિયમે નોજાઈ જાય જરૂરનારો હોય તે વે સંન્યાસી કહેવાય છે તમારો અગ્નિહોત્રના અગ્નિઆતુ આત્મામાં આરાપણ કરી બ્રહ્માર્પણ-પરાયણ થાય તે કર્મસંન્યાસી કહેવાય છે આ ત્રણગોળના જ્ઞાનસંન્યાસી શ્રેષ્ઠ મણાય છે શ્રીભાગવતના દીપાંશુ શ્રીધરજીવાનીએ સંન્યાસના ચાર બદના વક્ષણ આ પ્રમાણે બતાવેલ છે કે સ્વાશ્રમમુપધાન એટલે પોતાના આશ્રમમાં કર્મ-પ્રમાણ હોય તે કૃત્રિયર સંન્યાસી કહેવાય છે કર્મને આશ્રયધાન આપી જ્ઞાન-પ્રધાન થયેલ હોય તે બૃહદ સંન્યાસી ગણાય છે, જ્ઞાનના અભ્યાસમાં નિહાવાળો હોય તે હસસંન્યાસી કહેવાય છે અને જે પ્રાપ્ત થઈ હોય ત પરમદમ મહારાજે કર્મસંધુકાર પણ મનાસના ઉપર મુજબ ચાર પ્રકાર જણાવે છે તેના લક્ષણ તે આ પ્રમાણે કહે છે કે જદાર પશુકૃતિમાં અથવા ઘર રહેતા છતાં કાપાય વસ્ત્ર ધરનારો, નિદ્રા, શિખા તથા યજ્ઞાદીનથી મુક્ત જતા અને સખ ધીઓને ઘેર રહેતાને ઘર જમનારો છતાં આત્મનિષ્ઠ હોય તે કૃત્રિયર કહેવાય છે પુત્રાદિનો ત્યાગ ની સાથે ઘેર નિહા માગતો અને બજવા વસ્ત્ર વગેરે વેષ ધારણ કરનાર હોય તે બૃહદ કહેવાય છે હાર પ્રમાણે વેષવાળો જતા એકદમ ધારણ કરનારો હોય તે હસ કહેવાય છે અને શિખા તથા વસ્ત્રોપવેશનરહિત

મેકંડવાળો હોય તે પરમહુમ દહેવાય છે પરમહુમને વિવિધિયા દશામાં
'દ'વારણ આચરવક છે અને વિદ્વદ્ દશામાં દંડધારણ દરે તો પણ કીક અને
ન કરે તો પણ ચાલી ગયે છે. આમનો હુરમોઇ સંન્યાસ અધિકારવગર
મેટવે વેરાગ્યવિના આછવિદ્યાવનેરેમાટે દબથી લેવામાં આવે તો તેના સંન્યા-
સીને મોક્ષ તો થણે દુરજ રહે છે પણ કલકટું બધન પ્રાપ્ત થાય છે.

શાસ્ત્રમાં કલ્યાપ્રમાણે આશ્રમધર્મનું પાલન કરનાર બ્રાહ્મણને
થતી પરમગતિનો નિર્દેશ કરે છે—

सर्वेपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निपेविताः ॥

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥૮૮॥

શાસ્ત્રપ્રમાણે અનુક્રમથી મેવેવા એ સર્વ આશ્રમો ગામોક્ત અનુદાન
કરનાર બ્રાહ્મણને પરમગતિનું મોક્ષ આપનારા થાય છે ૮૮

પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે નહિ પણ ગાસ્ત્રપ્રમાણે અને મને તેમ આગળ
પાઠજ નહિ પણ કહેવા ક્રમપ્રમાણે આશ્રમધર્મનું પાલન કરનારો બ્રાહ્મણ
મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે સંન્યાસ આશ્રમનો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણને જ હોવાથી
અહાં બ્રાહ્મણ શબ્દ લીધો છે

પ્રકરણ વેદસંન્યાસીમાટેનું છે અને વેદસંન્યાસી પોતાના
ગૃહસ્થપુત્રને આધારે રહે છે તેથી ગૃહસ્થનો ઉત્કર્ષ કરે છે—

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ॥

गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्निवर्त्ति हि ॥૮૯॥

મહત્તર્યવગેરે સધળા આશ્રમોમા ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે
વેદમાં ધાતુકરી ગૃહસ્થનું નામ આવેલું, ત્રીજી તે અમિતોત્તરગેરે કમો
કરે છે અને ત્રીજો આશ્રમોનાળાઓનું પોતાણું કરે છે ૮૯

વેદમા ગૃહસ્થાશ્રમનું વિશેષ વિધાન હોવાથી, અમિતોત્તરાદિક કમોનું
અનુદાન કરવાથી અને મલ્લયાગી, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસી એ ત્રણેને સિદ્ધિ
આપનાર હોવાથી પરોપકારીપણાને ત્રીજે ગૃહસ્થાશ્રમી શ્રેષ્ઠ છે—વિશેષ કપયોગી છે

ગૃહસ્થાશ્રમની મહત્તા દેખાડે છે—

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ॥

तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥૯૦॥

જે પ્રમાણે નદી તથા નદો એ સર્વ, સમુદ્રમાં સ્થિતિ પામેછે તેજ પ્રમાણે સદ્ગુણ આશ્રમવાળાઓની સ્થિતિનો આધાર ગૃહસ્થાશ્રમઉપર છે. ૯૦

જેમ મંગાવગેરે નદીઓ તથા શોણવગેરે નદો સમુદ્રમાં સ્થિતિને પામેછે તેમ જીન આશ્રમવાળાઓ પોતાની પ્રાણુવાત્તામાટે ગૃહસ્થાશ્રમની પાસેજ સ્થિતિને પામેછે. અર્થાત્ જેમ સમુદ્ર સર્વ જળનો આશ્રય છે તેમ ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વ આશ્રમેનો આધાર છે.

આરે આશ્રમવાળાઓને સામાન્ય ધર્મસેવનની લક્ષામણુ કહેછે—

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ॥

દશલક્ષણકો ધર્મઃ સેવિતવ્યઃ પ્રયત્નતઃ ॥૧૧॥

ઉપર કહેલા આરે આશ્રમવાળા દિવેએ દસ લક્ષણુવળા ધર્મ પ્રયત્ન-પૂર્વક નિરંતર મેવવો જોઇએ. ૯૧

ધર્મનાં દસ લક્ષણો હવેપણીના મ્લોકમાંજ કહેશે પ્રકરણુ વેદચંડ્યાસિકનું હોવાછતાં પ્રસંગને લીધે બધા આશ્રમવાળાઓને આ સામાન્ય ધર્મ પાળવાની લક્ષામણુ કરવામાં આવી છે

ધર્મનાં દસ લક્ષણો કહેછે—

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥૧૨॥

ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, અસ્તેય, નૈમ, હૃદયનિગ્રહ, ધી, વિદ્યા, સત્ય અને અક્રોધ એ દસ, ધર્મનાં લક્ષણુ છે. ૯૨

સતોય શખવો તે ધૃતિ, બીજે કોઇ અપકાર કરે તેર પણ તેનો અપકાર કરવો નહિ તે ક્ષમા, વિકાર કરનાર વિષય સમીપમાં હોય છતાં પણ મનમાં વિકાર યાય નહિ તે દમ, અન્યાયથી ધનવગેરે ચોરી લેવું તે સ્તેય કહેવાય અને તે સ્તેયનો અગ્રાવ એ અસ્તેય, સાસ્ત્રપ્રમાણે મૃતિકા તથા જળથી શરીરને પવિત્ર કરવું તે શૌચ, રૂપાદિક ચિયરોમાંથી ચશુવગેરે હૃદયને પાછાં વાળવા તે હૃદયનિગ્રહ, સાસ્ત્રવગેરેનું વાત્વ જાણવું તે ધી, આત્મચંડ ધી, જ્ઞાન મેળવવું તે વિદ્યા, યથાર્થ વચન જોણવું તે સત્ય અને ક્રોધનું કારણ છતાં પણ ક્રોધ ન કરવો તે અક્રોધ કહેવાયછે. યાદ તકાવગેરે દ્વંદ્વધર્મને સદન કરવા તેને પણ દમ કહેવામાં આવેછે.

ઉપર જણાવેલાં ધર્મલક્ષણો અશબર સમજવાનું તથા સમજ-
ને તે પ્રમાણે વર્તવાનું ક્ષણ દેખાડે—

દશ લક્ષણાનિ ધર્મસ્ય યે વિગ્રાઃ સમધીયતે ॥

અધીત્ય ચાનુવર્તન્તે તે યાન્તિ પરમાં ગતિમ્ ॥૧૩॥

જે બ્રાહ્મણો ઉપર કહેલાં ધર્મનાં દશ લક્ષણોનું અધ્યયન કરેછે તથા
અધ્યયન કરીને તે પ્રમાણે આચરણુ કરેછે તેઓ પરમગતિને પ્રાપ્ત થાયછે. ૯૩
ધર્મનાં લક્ષણો જણાવેલાં છે તે પ્રમાણે વર્તવામાં ન આવે તો તે જલ્પ
પણ નિષ્ફળ જ મળાયછે

વેદસંન્યાસ લેવાનો પ્રકાર જણાવે—

દશલક્ષણકં ધર્મમનુતિષ્ઠન્સમાહિતઃ ॥

વેદાન્તં વિધિવચ્છ્રુત્વા સંન્યસેદનૃણો દ્વિજઃ ॥૧૪॥

દશ લક્ષણવાળા ધર્મનું અનુગ્રહ કરનાર સાવધાન અંત કરણવાળા
બ્રાહ્મણે વિધિપ્રમાણે વેદાંતનું શ્રવણ કરી તથા પ્રકારના ઋણથી મુક્ત થઈને
સંન્યાસ લેવો, ૯૪

ધૃતિ, ક્ષમાવગેરેધર્મનું સેવન કરનારા સાવધાન અંત કરણવાળા બ્રાહ્મણે
વૃદ્ધ્યાવસ્થામાં અન્યથાના ધર્મપ્રમાણે યુગના યુગની વેદાંત એટલે ઉપ-
નિષદાને જણી-અર્થથી સમજ તથા દેવવગેરેના ઋણથી મુક્ત થઈને પણ
સંન્યાસ લેવો એટલે વેદાંત તથા સંન્યાસ જ વગેરે કર્યાં સિવાયનાં અન્ય
ધર્મોનો ત્યાગ કરવો નિત્ય કરનારો ત્યાગ અશીલ નથી પણ કામ કરનારો
ત્યાગજ અહીં અશીલ છે. કામ્યાના કર્મના ન્યામ સંન્યાસ કવયો વિદુઃ । નિયતસ્ય જુ
સંન્યાસ કર્મણો નોપપદ્યતે ॥ એટલે વિદ્વાનો કામ્ય કર્મોના ત્યાગને સંન્યાસ
જાણેછે. કારણકે નિયત સંન્યાસપાદિકર્મોનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી એ જીતાના
વચનથી એ વિષયને ટેકો મળેછે

વેદસંન્યાસ લીધાપછી કેવી રીતે વર્તવું તે કહે—

સંન્યસ્ય સર્વકર્માણિ કર્મદોષાનપાનુદન્ ॥

નિયતો વેદમભ્યસ્ય પુત્રૈશ્વર્યે સુખં વસેત્ ॥૧૫॥

સંન્યાસ કરનાર કર્મદોષોનો નાશ કરતા બ્રાહ્મણે નિયમમાં રહી
વેદનો અભ્યાસ કરતાં, પુત્રે આપેલી ભોજનવગેરે વૃત્તિથી સુખે રહેવું ૯૫

ગૃહસ્થે આચરવાયોગ્ય અગ્નિહોત્રવગેરે સઘળાં કર્મોનો ત્યાગ કરી, અસા-
નથી થયેલાં જંતુવચોત્પન્નપાપોને પ્રાણાયામવગેરે સાધનોથી નષ્ટ કરી ઇન્દ્રિ-
યોનો ન્યય કરી પાકથી તથા અર્ધથી ઉપનિષદ્ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતા રહેવું
અને પુત્રે આપેલા ભોજન તથા વસ્ત્રાદિકથી આજીવિકા ચલાવવી, કુટુંબર
સંન્યાસીનો એટલે વેદસંન્યાસીનો આ અસાધારણ ધર્મ છે.

સંન્યાસપ્રકરણનો ઉપસંહાર કરેછે—

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ॥

संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥૧૬॥

એ પ્રમાણે કર્મોનો ત્યાગ કરી જલ્પમાઠાત્કારરૂપ યોનાના કાર્યમાં
તત્પર અને નિરસ્પૃહ સંન્યાસી, યોનાના જે કાંઈ પાપ હોય તેનો સંન્યા-
સનડે નાશ કરી પરમગતિને પામેછે ૮૬

ઉપર કહેવા પ્રકારથી વર્તનાર એટલે અગ્નિહોત્રવગેરે કર્મોનો ત્યાગ કરી
આત્માના સાક્ષાત્કારરૂપ યોનાના કર્મમાજ તત્પર રહેનાર, અને સ્વર્ગાદિ
લોકો પણ પાપન કરનાર છે એમ જાણી તેઓમા પણ ઇચ્છા કરવાથી દૂર
રહેનાર સંન્યાસી યોનાના સર્વ પાપોનો નાશ કરીને જલ્પસાક્ષાત્કાર થવાથી
મોક્ષને પામેછે

આરે આશ્રમ ભોગવવાનાં અધિકારી બ્રાહ્મણનેમાટે બીજા
અધ્યાયથી આશ્રમધર્મ કહેવાનો આરંભ કર્યો, તે સઘળા આશ્ર-
મધર્મો કહી આહીં તેનો ઉપસંહાર કરેછે અને હવે પછીના
અધ્યાયમાં વર્ણસંકલનાના ક્રમ પ્રમાણે ક્ષત્રિયવર્ણુ આદેશે તેથી
રાજધર્મ સાંભળવામાં મુનિઓને ઉન્મુખ કરેછે—

एषवोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ॥

पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्म निबोधत ॥૧૭॥

જલ્પણનો આર પ્રકારનો આ પવિત્રધર્મ તમોને કહ્યો કે જે પરલો-
કમાં અલય ફળ આપનારો છે. હવે રાજાઓના ધર્મને શ્રવણ કરો ૮૭.

ભુગ્યુમુનિ સર્વ મુનિઓને કહેડે કે બ્રાહ્મણસળધી ક્રિયાઓના સમૂહરૂપ
આ ધર્મ તમોને કહ્યો હવે રાજાઓનો ધર્મ સાંભળો. આ મ્લોકમાં બ્રાહ્મણનેજ,
આર આશ્રમેનો ઉપદેશ કર્યો તથા બ્રાહ્મણ. પ્રવર્જેત્. એવું વાક્ય હોવાથી
સંન્યાસનો અધિકાર બ્રાહ્મણનેજ છે એમ નક્કી કર્યું આવી રીતે આ અધ્યા-
યમાં વાનપ્રસ્થના અને સંન્યાસીના ધર્મ કહેવામાં આવ્યા

माणिमनुस्मृति.

અધ્યાય ૭ મો

બીજા, ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા એ અધ્યાયોથી
બ્રાહ્મણવર્ણના અમાધારણુ ધર્મા કહ્યા. હવે ક્ષત્રિયવર્ણ-રાજાના
અમાધારણુ ધર્મો કહેછે અથવા પ્રતિપાદિત આશ્રમધર્મની નક્ષાને
આધાર રાખપર હોનારી નામના ધર્મો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરેછે—

રાજધર્માન્પ્રવક્ષ્યામિ યથાવૃત્તો ભવેન્નૃપઃ ॥

સંભવશ્ચ યથા તસ્ય સિદ્ધિશ્ચ પરમા યથા ॥૧॥

હવે હું રાજાના ધર્મો બહીશ અને તેમા રાજાએ કેમ વર્તવું, તેની
ઉત્પત્તિ કેવી રીતે ૮ તથા તેને ઉત્તમ સિદ્ધિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે
જણાવીશ ૧

અહીં ધર્મ શબ્દ દશદશ ફળવાળા કર્મોના નાયક છે મારજ કે દહ
ફળવાળા સધિ, વિગ્રહ યાન, આસન સમાશ્રમ અને દ્વિધીબાવ એ ૮ શુભો-
ત્તમ કર્મો પણ કહેવામા આવશે, તેઓનું જેમ દહ ફળ છે તેમ તે કર્મોનું ચોખ્ખું
રીતે પાવન કર્યું હોય તો તે અદહ ફળ આપનાર પણ છે જે ક્ષત્રિય અગ્નિ-
માખી દેશનું પાવન કરનાર હોય તે રાજા કહેવાયછે

વેદાન્ત સંસ્કારને પામેલા ક્ષત્રિયને પ્રજાન્કશબ્દનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવે છે—

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ॥

सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्त्तव्यं परिरक्षणम् ॥२॥

મથારિધિ ધાત્વમ્કારને ગ્રામ યથેવા ક્ષત્રિયે ન્યાયને અનુસરી પોતાના
દેશમાં નહેના લોકોનું સગદાર્ય કરતુ જોઈએ ૨

બ્રહ્મ એટલે નેદની પ્રાપ્તિને માટે કરવામા આવતો ઉપનયનસ રીત
બ્રાહ્મન રીતે મેનાય છે એ સમયને સાસમા દેવા વિધિ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થવે
દારિયે ન્યાય પ્રમાણે પોતાના દેસમા રહેતા નવું લોકોનું સંસ્કાર કરવું આ
વાક્યથી દારિય દોષ તેજ શાસ્ત્રનો અધિકારી છે પણ બીજો મનુષ્ય શાસ્ત્ર અધિકારી
નથી એમ મનુનો અભિપ્રાય રહ્યું થાય છે અને એટલાજ માટે પ્રભુ સંસ્કાર
કરવું તે દારિયને આજીવિદા માટે છે તથા તેના સર્વ મામા એક છે એમ
શાસ્ત્રાનું તત્ત્વ કહેશે બ્રાહ્મણે માન આપતિના સમયમા જ દારિયના ધર્મથી
પણ જીવવું એમ પણ જીવેલ ત્રિવર્ણમંથન એવા વાક્યથી દેવામા આસરી
તેમના રહ્યુનિએ પન આપતિના સમયમા આજીવિદા માટે વેરો દારિયના ધર્મથી
વર્તવું અને શુદ્ધે વેરો તથા દારિયના ધર્મથી વર્તવું એન કહેવું છે બ્રાહ્મો
આપતિના સમયમા પણ શુદ્ધનું કમ કરવું નહિ અને શુદ્ધે આપતિના સમયમા
પણ બ્રાહ્મનું કમ કરવું નહિ કારણકે તેમ કરવાથી તેઓ પતિત થાય છે
બ્રાહ્મણને તથા શુદ્ધને મધ્યમ ધર્મને ઊગ્ર દષ્ટ અપહૃત તથા ઉત્કૃષ્ટ કાર્યો આપતિ સમયે
પણ થકી કરવાના નથી આસરીને બીજા વર્ણના કમ મટણ કરવા તે આપતિ
ના સમયમા છે તેથી પ્રભુ સંસ્કારનો અધિકાર મુખ્યપણે દારિયને માટેજ
છે અને તેજ દારિયનું મુખ્ય તત્ત્વ મેનાય છે શાસ્ત્રને પ્રભુ સંસ્કાર કરવો
હોય તો તેને પ્રભુ કરેલા ધર્મ માથી છૂટો બામ મળે છે એમ પણ આગળ
દેવામા આવતો તેની સાથે એ પણ જણાવવામા આવશે કે પ્રભુ જીવેલ
નહિ કરવા જતા પ્રતી પાસેથી કર લેનાર શાસ્ત્ર અધિકારી થાય છે દુર્નય
લોભને બધેક લોકોથી થતી ખીડાનો નાશ અને શાસ્ત્રમનાદાનું અનતિકમણ
એ સંસ્કારનો અર્થ છે

ઇંચરે રાજાને કેવા હેતુથી ઉત્પન્ન કરેલ છે? તે જણાવે—

अराजके हि लोकेस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ॥

रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥३॥

∴ રાજવગરનું આ જગત ત્યારે ચોમેરથી ભયને કીધે ચલાયમાન થવા લાગ્યું ત્યારે આ સમગ્ર એટલે ત્યાર જગમ જગનની નફામાંટે ઇશ્વરે રાજને ઉત્પન્ન કરેલ છે ૩

રાજ વગરના દેગની દુર્ગતિ કેવી થાયછે તે વિશે આંગિરસ મુનિએ પોતાના પુત્રને ગિષ્માંજ આપતા કહ્યું છે કે રાજ ન હોય તો લોકો ચાર વગેરેના ઉપદ્રવથી ગાદરના સમુદ્રની પેઠે જીંપાઈ હેરાન થઈ જાયછે પરસ્પર એક બીજાને દુષ્ટી કરી, દુષ્ટ રાખે. બોલેછે અને એક બીજાના ધન, સ્ત્રીઓ તથા મિત્રકત ઉપર હાથ નાખે છે વર્ણ અને આશ્રમનો આચારમર્યાદાવાળો વેદોક્ત ગ્રેષ્ઠ ધર્મ અદૃશ્ય થાયછે અને લોકો કેવળ પેસો ભેગો દરવાખા અને વિષયસુખમાજ અભિનિવેશવાળા બનતા નરજનિના અવધારને બાજુપર મૂકી વાનરજનિના જેવા અવધારમા પડી વર્ણસકર પ્રજાને વધારનારા થાયછે લોકોના ન્યાયની કામનાવાળા ભૂતચોરે મહર્ષિઓએ પૂરું અગનામનો પ્રભાવિ પોતાના દુષ્ટ પુત્ર વેનના દુખને લીધે રાજા છાડી ચાવી નિકળ્યો ત્યારે રાજ ન હોયતો પ્રજાની સ્થિતિ ધણતુલ્ય થઈ જાય છે એવા વિચારથી તેના દુષ્ટ પુત્ર વેનને રાજ બનાવ્યો હતો પણ એ રાજએ બીજા દુષ્ટાથી પ્રતપર પડતી પીડાને અટકાવી પોતાતરફથી પીડા ચાહુ રાખી ત્યારે તેને એ મુનિઓએ દૂર કર્યો પરંતુ તે સતાનરહિત હોવાથી ફરીને અરાજક બધ ચાહુ પ્રયો એટલે ચાર લોકો વધી પડ્યા અને પ્રત પણ અદર અદર એક બીજાને દુષ્ટી કરવા લાગી. જેથી તેઓના દેવી પ્રજાનથી પૃથુ રાજની ઉત્પત્તિ થઈ અને તેજે પ્રભુ સરક્ષણ વ્યુ આવી રીતે અરાજક ભયભાથી પ્રજાના સરક્ષણને માટે પરમેશ્વરે રાજને ઉત્પન્ન કરેલ છે તેથી પ્રભુ સરક્ષણ કરતુ એજ રાજનું મુખ્ય મંત્ર્ય છે

રાજનો અમાધારણ પ્રભાવ હોવામાં તેની ઉત્પત્તિમાંજ દેવી અગા હેતુભૂત છે એમ જણાવે—

इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेष्ठ वरुणस्य च ॥

चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वताः ॥૪॥

ઇન્દ્ર, વાયુ, યમ, સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર અને કુબેર એ દેવોના સારભૂત અશો લઇને ઇશ્વરે રાજને ઉત્પન્ન કરેલ છે ૪

ઇન્દ્રના અસથી ઐશ્વર્ય, વાયુના અસથી બળ અને સૂર્ય અપ્રતિહત ગતિ, યમના અસથી મૃત્યુ ન્યાયની રાત્રિ, સૂર્યના અસથી પ્રતાપીપણ અને તેજસ્વીપણ તથા સમય પ્રમાણે પ્રજાની પાસેથી કર લેવાપણ અને સમય પ્રમાણે

પ્રભના મુખને વારતે ખર્ચ કરનારપણું, અગ્નિના અંશથી દુષ્ટ અને અપરાધી-
ઓને બાળનારપણું, વાણના અંશથી મદત્તા નવા દુષ્ટ લોકોને ઠગીરીતે
પાશમાં લેનારપણું, અંદ્રના અંશથી પ્રભને શીનળના આપનારપણું તથા
કુબેરના અંશથી બરપૂર બંડારવાળાપણું એ ગુણો ઇશ્વરવરકૃષીજ રાજાને મળેછે.

રાજામાં દેવાંશો હોવાને લીધે તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે અને સર્વને
નિયમમાં રાખી શકેછે એમ જણાવેછે—

यस्मादेपां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ॥

तस्मादभिभवत्येव सर्वभूतानि तेजसा ॥૫॥

આ દૃઢચેત્રે ઉત્તમ દેવાના અંશોમાંથી રાજાને બનાવેશો હોવાથી
તે પોતાના તેજસ્વિ સર્વ પ્રાણીઓને કબજે રાખેછે. ૫

રાજામાં ઇદ્રઆદિ લોકપાલોના અંશો હોવાને લીધે તે તેઓના તેજથી
સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના કબજામાં રાખી ધર્મ અને નીતિને રરતે ચલાવેછે.
દેવો કે જીઓ ધર્મના પ્રવર્તક છે તેઓના અંશોના પ્રભાવને લીધે રાજા પણ
ધર્મનોજ પ્રવર્તક થાયછે અને જીઓ ધર્મનો ઉચ્છેદ કરવા તૈયાર થાયછે
તેઓને તે અટકાવેછે અને ઉચ્છેદ કરનારને સિક્ષા પણ કરી ધર્મનું પાલન કરેછે.

ઉક્ત દેવાંશોમાંથી કોઇ કોઇ અંશના પ્રભાવની પ્રત્યક્ષતાનું
દિગ્દર્શન કરાવેછે—

तपत्यादित्यवच्चैव चक्षुंषि च मनांसि च ॥

न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥૬॥

એ ગાન સૂર્યની મુક્ક લોકોનાં નેત્રોને તથા મનને તપાવેછે પૃથ્વીપર
કે.ઇપણ મનુષ્ય તેની સામે જોવામાટે સમર્થ થતો નથી. ૬.

રાજાના સૂર્યવુદય પ્રભાવને લીધે અપરાધી લોકો તેની સામે જોઇપણ
શક્તા નથી અને તેનાથી વિરજ કઇપણ વિચાર કરવાની દિગ્મત પણ કરી
રહતા નથી.

. ઉપરના ગ્રહોકોમાં જણાવ્યું તેવીજ રીતે રાજા પોતાના
પ્રભાવથી તે તે દેવગુરુ બનેછે એમ કહેછે—

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोर्कः सोमः स धर्मराट् ॥

स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥૭॥

ગમ્મ પોતાના પ્રભાવથી અગ્નિરૂપ થાયછે, વાયુરૂપ થાયછે, સૂર્યરૂપ થાયછે. ચંદ્રરૂપ થાયછે, ધમરૂપ થાયછે, કુબેરનું રૂપ ધરેછે, વરુણનું રૂપ ધરેછે અને ઇન્દ્રનું રૂપ પણ ધરેછે. ૭.

પ્રથમ કહેતા ઇન્દ્રવગેરેના અસોમાંથી ધર્મેષ તેથી રાજા પોતાની શક્તિના અતિશયને લીધે અગ્નિવગેરેના રૂપને ધારણ કરેછે એટલે તે તે સમયે તેઓના જેવો થાયછે એમ કહેલું છે.

રાજાને સાધારણ મનુષ્યજેવો ગણવાની ભૂલ નહિ કરવી એમ ભક્ષામણુ કહેછે—

ચાલોપિ નાવમન્તવ્યો મનુષ્ય इति भूमिपः ॥

महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥૮॥

રાજા બાળક હોય તો પણ આ તો એક મનુષ્ય છે એમ સમજી તેનું અપમાન કરતું નહિ કારણ કે મનુષ્યરૂપને ધારણ કરનાર તે એક મહાન દેવતા છે ૮

રાજા કદાચ બાળક હોય તો પણ “ આનો એક મનુષ્ય છે ” એવી છુદ્ધિ મરી નહિ કારણકે રાજા મહાન દેવતારૂપ છે અને તેથી ૮૪ છુપેા અપરાધ પણ કરવો નહિ,

રાજાનો અપરાધ કરનારને થતી વિપત્તિ તથા તેદ્વારા રાજાનો પ્રભાવ ખતાવેછે—

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरूपसर्पिणम् ॥

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥૯॥

જો પુત્ર પ્રમાદને લીધે અગ્નિની અત્યંત સમીપમાં જાયછે તો અગ્નિ તે સમીપમાં આવનાર એકજ પુત્રને બાળેછે પરંતુ કોઈ પામેલો રાજારૂપ અગ્નિ તો પણ તથા દ્રવ્યસમૃદ્ધિન આખા તેના કુળને પણ બાળી દેછે. ૯.

જો મનુષ્ય પ્રમાદથી અગ્નિની અત્યંત સમીપમાં જાયછે તેને એકનેજ અગ્નિ બાળેછે પણ તેના પુત્રવગેરેને બાળતો નથી પરંતુ અગ્નિનુદય પ્રભાવ-વાળો રાજા તો અપરાધી મનુષ્યને પુત્ર, સ્ત્રી, ભાઈ વગેરે કુળ તથા ગાય, અશ્વ વગેરે પશુઓ અને સુવર્ણ વગેરે ધનસમૃદ્ધ એ સર્વસહિત બાળી દેછે અને તે પણ અપરાધી મનુષ્ય સમીપ હોવાને જલ્દી જો તેટલે દૂર દેશમાં હોયતો પણ ન “ કરે છે ” એવીગતે રાજાનો પ્રભાવ અગ્નિકરતાં પાન વિશેષ છે.

રાજાને પોતાની જાતની કોઈની સાથે શત્રુતા કે મિત્રતા હોતી નથી પણ તેને પોતાની ફરજ બજાવવાને અંગે તેવાં જૂઠાં જૂઠાં રૂપો ધારણ કરવાં પડે છે માટે રાજા મિત્રરૂપ છે એમ ધારીને ઉન્મત્ત કે પ્રમત્ત બનવું નહિ પણ રાજાતરફ જે નિયમોને અનુસરીને વર્તવું જોઈએ તે નિયમો કદિપણ ભૂલવા નહિ એ સૂચના કરે છે અને કાર્ય તથા સમયવગેરેને અનુસરીને તે કોઈ સમયે ઇંદ્ર તો કોઈ સમયે યમ એવી રીતે જૂઠા જૂઠા લોકપાલોનાં જૂઠાં જૂઠાં રૂપોને ધારણ કરે છે એમ જણાવે છે—

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ॥

કુરુતે ધર્મસિદ્ધ્યર્થં વિશ્વરૂપં પુનઃ પુનઃ ॥૧૦॥

તે રાજા કાર્યને, પોતાની શક્તિને, દેશને અને કાળને ખરી રીતથી જોઈને કાર્યની સિદ્ધિને માટે વારંવાર અનેક રૂપોને ધારણ કરે છે ૧૦.

પ્રયોજનની અપેક્ષાથી શક્તિ તથા દેશકાળને અનુસરી રાજા કોઈવખત પ્રસન્નરૂપ તો કોઈવખત ઉમરૂપ ધારણ કરે છે અથવા કોઈવખતે શત્રુરૂપ તો કોઈ વખતે મિત્રરૂપ ધારણ કરે છે, અથવા કોઈવખતે સૂર્યરૂપ કે અગ્નિરૂપ તો કોઈ વખતે ચંદ્રરૂપ ધારણ કરે છે પોતાની શક્તિ ન હોય તે વખતે કદાચ રાજા સહન કરે છે પણ શક્તિ આવે ત્યારે અપરાધીને મૂળસહિત ઉખેડી નાખે છે એ પ્રમાણે તે એકજ દેશમાં અને એકજ કાળમાં પ્રયોજન પ્રમાણે શત્રુ થાય છે, મિત્ર થાય છે અને ઉદાસી પણ થાય છે માટે કોઈ પણ માણસે હું રાજાનું પ્રીતિ-પાત્ર છું એવે ભરોસે તેનું અપમાન કરણ નહિ તેમ તેનો ઉપહાસ પણ કરવો નહિ પણ તેની સાથે સદા નીતિથીજ વર્તવું કારણકે કાર્ય એટલે અનુગ્રહ અને નિગ્રહ વગેરે, શક્તિ એટલે બાદાવરથાના બલપ્રભાવ અને યુવાવરથાના બલપ્રભાવ-વગેરે, દેશ એટલે નજીબના કે દૂરના સ્થળો અને કાળ એટલે સુકાળ દુઃકાળ વગેરે ને અનુસરી તે મિત્રતરફ પણ શત્રુરૂપ બની ભય છે અને શત્રુતરફ પણ મિત્રરૂપ બની ભય છે તાત્પર્ય એ છે કે રાજાનો પ્રભાવ અચિત્ત છે

રાજાની અનુગ્રીતા તથા પ્રતિગ્રીતાથી આવતાં પરિણામો, તેનું સર્વતેજોમયત્વ દર્શાવવાદ્વારા જણાવે છે—

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ॥

મૃત્યુશ્ચ વસતિ ક્રોધે સર્વતેજોમયો હિ સઃ ॥૧૧॥

રાજની કૃપાથી મોહોડી લક્ષ્મી મળેછે, રાજની કૃપાથી પરાક્રમ કરે તેમાં વિજય મળેછે અને રાજનો જેનીઉપર ક્રોધ થાય તેનું મૃત્યુ થાયછે. કારણકે રાજમાં સર્વદેવોનું તેજ રહેલું છે. ૧૧.

મૂળમાનો વચ્ચા રાજ સ્વભાવનો પદ્ધતિ છે પણ તે મહત્ત્વ અર્થની નિવક્ષાથી નેડવામા આવ્યો છે, તેથી આગ્રમાલે અર્થ કરવામાં આવેછે કે રાજની કૃપાથી મોહોડી લક્ષ્મી મળેછે. રાજની કૃપા દોષ તેના સેવકો પરાક્રમ કરે તેમાં તેને વિજય મળેછે, અથવા રાજના ચોતાના પરાક્રમમા પણ વિજયજ રહેાછે, કારણકે તેનામાં દેવપ્રભાવ રહેલો છે રાજની પ્રતિકુળતાનું પરિણામ ધણુજ માનું આવેછે, કારણકે તેનો ક્રોધ થાય તો મૃત્યુસુધીની પણ સિક્કા મળેછે

રાજનો દ્વેષ કરવાની મૂર્ખતા નહિ કરવાનું જણાવેછે—

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स त्रिनश्यत्यसंशयम् ॥

तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥૧૨॥

જે મનુષ્ય મૂર્ખતાજાનેથીરે રાજનો દ્વેષ કરેછે તે નિમશય નાશ પામેછે, કારણકે દ્વેષ કરનાર મનુષ્યના વિનાશમાટે તગત રાજનું મન દોડેછે. ૧૨.

બીજાનો દ્વેષ કરવામા વળતે તે અપરાધને બીજે ક્રોધ સદન કરેછે પણ રાજનો દ્વેષ કરનાર તો અવશ્ય પાપમાન થાયછે, કારણકે રાજના મનમા તેના-પર ક્રોધ થાયછે અને તે ક્રોધના પરિણામમા મૃત્યુસુધીનો ભાગ દ્વેષ કરનારને માટે હોય થાયછે

ઉપર જણાવ્યાગ્રમાલે રાજમાં સ્વાભાવિક દેવપ્રભાવ રહેા છે માટે તેની આજ્ઞાનું કે તેણે કરેલા નિયમનું ઉલ્લંઘન ન કરવું એમ કહેછે—

तस्माद्धर्म यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ॥

अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥૧૩॥

માટે તે રાજ ચોતાના પ્રીતિપાત્રવેદોમાંજે હજીનિયમનું સ્થાપન કરે તથા અનિષ્ટનોક્ષિમા જે અનિષ્ટનિયમનું સ્થાપન કરેતેનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ, ૧૩.

રાત્ર સર્વ તેજેમય છે માટે તે, સાત્ત્વમયોદાને અનુસરીને પોતાના દંદ-
લોકોના સંબંધમાં જે ઉપનિયમ સ્થાપિત કરે તેવા અનિષ્ટલોકોના સંબંધમાં
જે અનિષ્ટનિયમ સ્થાપિત કરે તેનું રક્ષણ કરવું નહિ

પ્રજ્ઞસંરક્ષણની સિદ્ધિમાં રાત્રનો સહાયકૃપ દંડની ઉત્પત્તિ
કહે છે—

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोक्षारं धर्ममात्मजम् ॥

ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ॥૧૪॥

રાત્રની સહાયતામાટે સર્વપ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનાર, બ્રહ્મા તેજથી
બનાવેલ અને ધર્મમય એવા દંડરૂપ પુત્રને બ્રહ્માએ પ્રથમ ઉત્પન્ન કરેલો છે. ૧૪.

રાત્રના પ્રયોગની સિદ્ધિને માટે ઉપર દંડને ઉત્પન્ન કરેલો છે, કારણકે તેની
મદદથી રાત્ર પૂરતી રીતે પ્રજ્ઞસંરક્ષણ કરી શકે છે તેથી, એ દંડનો આત્મા ધર્મ
છે, તેનું સારી રીતે શ્રવણેજેમમ છે તેવા તેને ઉત્પન્ન કરનાર ઉપર છે તેથી સ્વાયત્
દંડની મદદથી રાત્ર અવશ્ય પ્રજ્ઞસંરક્ષણ કરી પોતાના રાત્રત્વને દીપાવે છે

દંડનો પ્રભાવ કહે છે—

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥

भयान्नोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥૧૫॥

આત્મજન્મ સર્વજાં પ્રાણીઓ તે દંડના બધથી સુખો બોગથી
શોકો, કારણકે પોતાના ધર્મથી અભાવમાન થતા નથી ૧૫

સુખનું કારણ ધર્મ છે અને દુઃખનું કારણ અધર્મ છે આમ બધવાણનાં
પણ લોકોની પ્રવૃત્તિ અધર્મનારૂં સહેવાઈથી થાય છે જેમ માતાપિતા કે શુરના
અંકુશવશનો બળ અવગણેરસે આવશ્યક દુઃખી થાય છે અને માતાપિતા કે
શુરનો અંકુશ હોય તો તેના બાધથી તે યોગ્યરસે આવે છે અને સુખી થાય છે
તેથી જીવીને સખ્યા પ્રાણીઓ દંડના બાધી સ્વધર્મને છોડી શકતાં નથી અને સ્વ
ધર્મને ન છોડયો હોય તેથી તેઓ અવશ્ય સુખી થાય છે અને દંડનો બધ
ન હોય તો નિર્બલમનુષ્યાં સ્ત્રી તથા ધનવગેરે પગધોને બળવાનમનુષ્યાં શ્રુત્યવી
લે, પણ ને દંડનો બધ હોય તો તેમ થતું નથી અને આ સુખી રહી શકે છે.
જન્મપ્રાણીઓની પેઠે સ્થાવરપ્રાણીઓ પણ દંડના બધથીજ સુખી રહે છે,
એટલે રક્ષણરેતું નિનાકારણ ઉદન બેઠે પણ દંડના બધથીજ કોઈ કરી શકે

નથી. અથવા દંડને બા દોષ તોજ રક્ષાચરે રથાવરપ્રાણીઓ કૃષ્ણ, પુષ્પ તથા ધાવાચરેથી લોકોને સુખ આપનારા થાય છે, અથવા જેમ અદ્ભુત રક્ષાને લગ્નગદ્ગદ કરાયાં આવે છે તેમ અચરેરસે ચાલવાથી કોઈને પણ ઉપકાર નહિ હરી રાક્ષસા એવુંજ નહિ પણ અદ્ભુતજ જેમ ખાલીજ્યા રોષી કોઈને નુકસાન કરનાર થાય છે તેમ બીજાને નુકસાન કરનાર પ્રુગ્ધનો પણ દંડથીજ લગ્નગદ્ગદ થાય છે અને તે જોઈ અન્યમનુષ્યો દંડના બચથી ચોગ્યમાનને ઊડતા નથી અને બીજાના દંડને નુકસાન કરનાર ઘઈ રાક્ષસ નથી પણ ચોગ્યરસે રહેવાથી બીજાઓના લાભને ભજવનારાજ બને છે દંડ ખરીગીતે જંગમપ્રાણીઓ માટેજ છે છતાં તેની સાથે રથાવરનું પણ મદલ કડું છે તે દંડના પ્રભાવનો અનિગાઠ બતાવવામાટે છે, અથવા તે દંડના બચથી રથાવર તથા જંગમ સર્વે બંધો રાક્ષસ તથા પ્રાણનાસુખનેમાટે કૃષ્ણ આપનાર બને છે, એટલે ચોરાશિકના અભાવથી ધાન્યાદિક વપરચિલ્લે મળી રહે છે અને લોકો પણ પરસ્પર ઉપકારક બને છે જે દંડનો બચન હોય તે સજ્જનો પીડા પામે તથા ધાન્યો અને કૃષ્ણો વગેરે ચોરાઈ ભય અથવા રથાવરોને પણ દંડ થયે તો ઈતિદાસોમાં ભેષામાં આવે છે, જેમકે વિનાયક વધતો જતો હતો ત્યારે જગતની રક્ષામાટે અમરત્ય મુનિએ તેને દંડ લઈ વધતા અટકાવ્યો હતો.

રાજાએ એ દંડનો ઉપયોગ કેવીરીતે અને કોનાઉપર કરવો તે કહે છે—

तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः ॥
यथार्हतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्त्तिषु ॥૧૬॥

દેશ, કાલ, શક્તિ અને વિદ્યા એઓનો યથાચરિત્યાર કરી તે દંડનો, અન્યાય કરનારા લોકોપર ચોગ્યચોગ્યતાને અનુસરીને ઉપયોગ કરવો. ૧૬.

દેશ તાવચરેના વિચારવચરનો દંડ રાજાને અદ્ભુતઅનર્થ કરનાર બને છે અપરાધીની શક્તિનો વિચાર કરીને અને ચોગ્યચોગ્યતાને અનુસરીને એઓ નાહાનોમોહોટા જેવો અપરાધ હોય તેપ્રમાણે દંડ આપવો.

દંડવગર રાજા કાંઈ કરી શકતો નથી એટલામાટે દંડની શક્તિનું વર્ણન કરે છે—

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ॥
चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभः स्मृतः ॥૧૭॥

દંડ છે તે રાજા છે, તેજ પુરુષ છે, કાર્યચલાવનાર પણ તેજ છે, શિક્ષા આપનાર પણ તે છે અને ચારે આશ્રમોના ધર્મના જમાનસરખો પણ તેજ છે. ૧૭.

દંડ છે તેજ રાજા છે એટલે દંડ હોય તેજ રાજાની શક્તિ દેખાય છે, તેજ પુરુષ છે એટલે સ્ત્રીઓ જેમ પુરુષના કમળમાં રહે છે તેમ સર્વલોકો દંડના કમળમાં રહે છે, એટલે તેના બચથી ઉત્પત્તિમાંથી થતાં નથી. કાર્ય ચલાવનાર પણ તેજ છે એટલે યોગ્ય કાર્યોમાં દંડના બચથી કોઈ વિદ્વ નાખી શકતું નથી મૂળમાં નેતા પદ છે તેથી જ્ઞાને યોગ્યમાં જ ચલાવનાર પણ દંડજ છે શિક્ષા, આપનાર પણ દંડજ છે અને ચારે આશ્રમોના ધર્મનો જમાન પણ તેજ છે જેમ જમાન હોય તે પોતે જોનો જમાન હોય તેના પર દેખરેખ રાખે તેમ દંડ પણ નમંડ પર દેખરેખ રાખી તેનું રક્ષણ કરે છે.

વિદ્વાનોએ દંડનેજ શાસન કરનાર, રક્ષણ કરનાર અને પ્રમાદીલોકો પર અંકુશરૂપ ધર્મનરીકે જાણ્યો છે એમ કહે છે—

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ॥

दण्डः सुतेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥૧૮॥

દંડ સર્વની પ્રજાને શાસન આપે છે, દંડજ તેઓનું રક્ષણ કરે છે, અન્યલોકો નિદ્રાવશ હોય ત્યારે પણ દંડજ જાગ્યા કરે છે, અને દંડ છે તેજ ધર્મરૂપ છે એમ પડિનો જાણે છે. ૧૮

શાસન આપે છે એટલે કર્ત્તવ્યમાં પ્રેરે છે અને અકર્ત્તવ્યથી અટકાવે છે, રક્ષણ કરે છે એટલે આશ્રમોને લોભાતરક્ષથી થતી હાનિમાંથી બચાવે છે, ચોરીચાંદો સુઈગયા હોય તેપણ દંડના બચથી લોકો કંઈપણ અપરાધ કરવાથી દૂર રહે છે. ધર્મના હેતુપણથી દંડ ધર્મરૂપ છે. એમાં કારણરૂપ દંડમાં કાર્યરૂપ ધર્મનો ઉપચાર કરી દંડને ધર્મરૂપ કહ્યો છે કારણકે આ લોકસભાથી તથા પરપોક્ષે બંધી દંડના બચથી લોકો ધર્મનું અનુકૂળ કરે છે.

દંડનો ઉપયોગ વિચારપૂર્વક કરવાની બલામણુ રહે—

समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रक्षयति प्रजाः ॥

असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥૧૯॥

તે દંડ સારીરીતે વિચાર કરીને દેવામાં આવે તો સકળપ્રર્મને અનુ-
ચાગયુક્ત એટલે ખુશી રાખેછે, અને વિચારવગર દંડ દરવામાં આવે તો
તે સર્વસ્તુઓનો નાશ કરેછે ૧૯

શાસ્ત્રદ્વારા સંપૂર્ણરીતિથી વિચાર કરીને અપરાધના પ્રમાણમાં દેહ તથા
ધનવગેરેસબંધે દંડ કરવામાં આવે તો પ્રભ આનદમાં રહેછે અને જો લોભ-
વગેરે કારણોથી વિચાર કર્યાવગર કોડને દંડ દેવામાં આવે તો તેથી દુઃખ, યગ
અને મનુષ્યવગેરેની હાનિ થાયછે

દંડના અભાવમાં થતી હાનિ જણાવેછે—

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः ॥ -

शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्वलान्वलवत्तराः ॥૨૦॥

જો રાજા દંડ દેવાનાયક લોકોને નગમપ્રમાદે દંડ ન આપે તો જેમ
શૂળઉપર ચડાવીને મત્સ્યોને મારવમાં આવેછે તેમ અધિક બળવાનયોગી
દુર્બલનેકોને મરી દેછે ૨૦

શ્લોકના ત્રીજાઅર્થમાં જાણે મત્સ્યાનિવાહિંસ્યુ । એટલે જળમાં બળવાન-
પ્રાણીઓ જેમ મત્સ્યોને મારેછે તેમ બળવાનયોગી દુર્બળનેકોને હણેછે, એવા
પાંડ પશુ આવે છે શૂળ મત્સ્યાનિવાહ્યન્ એવા પાંડ પશુ કચચિત્ જોવામાં
આવે છે, તેનો અર્થ પશુ એજ થાયછે રાજાનરક્ષી જો થેડ રીતે દંડ ન થતો
હોતો તો બળવાન ચોરાવગેરે શોકો પ્રભને પામાય કરી નાખેછે

દંડના અભાવમાં થતી ઉથલપાથલ દૃષ્ટાંતનીસાથે દેખાડેછે—

अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वावलिह्याद्धविस्तथा ॥ ૧

स्वाम्यं च न स्यात्કર્મિશ્ચિત્પ્રવર્त्तेताધरोत्तरम् ॥૨१॥

દડનો ભય ન હોય તો કગડો પુરોડાશ ખાઈ જાય અને કૃતરો
દવિન ચાડી જાય, એવી રીતે કેઇકેપર કોઇની માલેફી ન રહે અને
સત્રણ ઉત્પટ્પુલટ થઈ જાય ૨૧

યજ્ઞોના પવિત્ર પદાર્થો પુરોડાશ અને હવિષ જેઓ દેવાનેમાટેજ ગણાયછે
તેઓને કાગડા અને કૃતરાવગેરે અભડાવી દેવાને મળતા અટકારી દેછે કે જો
દડનો કરો ભય ન હોય પ્રકૃતપ્રકરણમાં દડને અમાને સાધ્વીશ્રીઓ તથા ધર્મના

ધર્મથી ચલાયમાન થતા રાજાનો નાશ દંડના પ્રભાવથીજ થાય છે એમ જણાવે છે—

दण्डो हि समहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ॥

धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सर्वान्धवम् ॥૨૮॥

દંડ જે મોહોટા તેજસ્વ તથા સાત્ત્વસંસ્કારગદ્દિન પુરોગાથી ન જાળવી શકાય તેવો છે તે, ધર્મથી ચલાયમાન થયેલા રાજાનેજ તેના આધવાઅદિત દબોલે. ૨૮.

દંડનો પ્રભાવજ એવો છે કે યોગ્યતાવગરના અર્થાત્ સાત્ત્વસંસ્કારોથી જેઓનાં અંતઃકરણ આવના પામેજ ન હોય તેઓનાથી તેનું ધારણ થઈ શકતું નથી અર્થાત્ યોગ્યતાવગરનો પુરૂષ કંઈધારજનો અધિમાર જાગી શકતો નથી. એવા પ્રભાવવાળો દંડ રાજાની અભિરુચિના હેતુરૂપ છે પરંતુ રાજા જે પોતાના ધર્મથી ચલાયમાન થાય તો એ દંડજ તેને ત્રોડી પાડે છે એટલું જ નહિ પણ તેના આધવાને પણ દેશન કરે છે જેમ મહાતેજસ્વી અગ્નિ બીજા કામમાટે પ્રગટવામા આવ્યો હોય તોપણ જો તેને પ્રગટનાર પુરૂષ પ્રમત્ત હોય તો અગ્નિ તેને પણ બાળી દે છે અને તેની આત્મબાધુ જે કાઈ હોય તેનો પાા વિનાશ કરે છે. તેથીજ ગીતે દંડ પણ પ્રમત્ત રાજાનો નાશ કરે છે.

કમળજામાં નહિ રહેલો દંડ ઉપર જણાવ્યાકરતાં પણ વિશેષ લુકમાન કરે છે તે દેખાડે છે—

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ॥

अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्देवांश्च पीडयेत् ॥૨૯॥

તે પછી એ દંડ દુર્ગને દેવને ચરાચર લોકને અને અંતરિક્ષમાં રહેલા મુનિઓને તથા દેવોને પીડા પમાડે છે. ૨૯

હોયતગેરે કારણે જોવાવગર જે દંડ દેવામા આવે છે તે દંડ પ્રથમ આધવા-અદિત રાજાનો નાશ કરી પાછળથી ત્રિગ્ગાઓનો, દેશના લોકોનો, વૃક્ષાદિઓનો, લોભની માલમિલમ્તનો, પશુપક્ષીઓનો, વસ્તીસાથેસળધ નહિ રાખતા-તપસીનોકેનો તથા દેવોનો પણ વિનાશ કરનારુધી પહોંચે છે દંડાદિપીડાથી ધર્માનુષ્ઠાનો બંધ પડી જતા દેવાને દુરિયૂતગેરે મળી રા-તા નથી કડુ છે.

માર્ગમાં વાપરવા લાયક થનને કામડા તથા ફૂતરાની ઉપમાને લાયક અધમ-
લોકો અપવિત્ર કરે છે અને અધમમાર્ગે લઇ જાય છે. કોઈના પક્ષ વાળખી હકની
જળવણ થતી નથી તથા સૌ પોતપોતાના વર્ણાશ્રમધર્મપ્રમાણે વર્તવાને બદલે
સ્વચ્છંદચારી બની જાય છે. સ્ત્રીઓ પતિનું માને નહિ, પુત્રો પિતાથી હલકા
ચાલે, પતિ સ્ત્રીને દુઃખી કરે, સ્ત્રીઓ સ્વચ્છંદ બની જાય, શૂદ્રો ધર્માપદેશઆદિ
બ્રાહ્મણોનું કાર્ય કરવા લાગે અને બ્રાહ્મણો પોતાના કર્તવ્યથી બ્રહ્મ યદ્યદ્વાદિકના
જેવાં કામોમાં જોડાઈ જાય એવી અવ્યવસ્થા થાય છે.

દંડના ભયથીજ સઘળું જગત સુખી રહી શકે છે એમ
જણાવે છે—

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ॥

दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥२२॥

સઘળાં પોકો દંડથીજ નિયમમાં રહે છે. સ્વભાવથીજ શુદ્ધ મનુષ્ય તો
દુર્લભ છે. દંડના ભયથીજ સઘળું જગત પોતપોતાનાં સુખોને ભોગવી શકે છે. ૨૨.

સ્વભાવથીજ ધર્મ, અર્થ તથા કામમાં શુદ્ધ હોય તેવા પુરુષ તો દુર્લભ છે,
બાકી સર્વકો કેવળ દંડના ભયથીજ શ્રેષ્ઠમાર્ગે ચાલે છે.

દેવાદિક પક્ષ દંડસાધ્ય છે તો પછી મનુષ્યો દંડસાધ્ય હોય તેમાં
શું આશ્ચર્ય? એ દેખાડવામાટે દેવાદિકનું દંડસાધ્યત્વ જણાવે છે—

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः ॥

तेपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥२३॥

દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, રાક્ષસો, પક્ષીઓ અને સર્પો એઓ પણ દંડથીજ
ભય પામીને લોકોને ભોગ દેવામાટે તત્પર ચાલે છે ૨૩.

ઇદ્ર, અશ્વિ, સૂર્ય અને વાયુવગેરે દેવો તેમજ દાનવ, ગંધર્વ, રાક્ષસ,
પક્ષીઓ અને સર્પો એ સઘળા પરમેશ્વરના દંડરૂપ પીડાના ભયથીજ વર્ષાદ
વરસાવવાવગેરે પ્રવૃત્તિ લોકોના ઉપકારમાટે કરે છે શ્રુતિ પણ કહે છે કે—
મયાદસ્યામિસ્તપતિ મયાત્તપતિ સૂર્ય. । મયાદિન્દ્રશ્ચ વાયુશ્ચ મૃત્યુર્ધાવતિ પञ्चम. ॥
એટલે પરમેશ્વરના ભયથીજ અગ્નિ તપે છે, સૂર્ય પણ ઇશ્વરના બાળીજ તપે છે,
ઇદ્ર, વાયુ અને પાંચમો મૃત્યુ એઓ પણ ઇશ્વરના ભયથીજ પોતપોતાનું કાર્ય

કરેછે દાનસેવકોરે આ જગતને સર્વદા પીડિત નથી કરતા તે દંડનું માહાત્મ્ય છે, ધરની શોભાતરીકે રાખેલા શુકસારિખવગેરે પક્ષીઓ ધરના બાગીચાની આખોને ચંચુડે કહાડી નથી લેતા તથા દેવેન ગૃધ્રવગેરે પણ છૂટકાજ ખાઈ નથી જતા તેપણ દંડનો જ પ્રતાપ છે અને કેવળ ક્રોધી તથા વિષાત્મક સર્પો પણ સર્વલોકોને દરા નથી કરતા તેનું મારણ પણ દંડનો જ બલ છે

યોગ્યરીતે દંડ ન કરનાથી અથવા અન્યાયવડે દંડ કરવાથી થતી મહાહાનિ દેખાડેછે—

दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ॥

सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥२४॥

અપરાધી લોકોને દંડ નહિ દેવથી અથવા અયોગ્યરીતે દંડ દેવાથી સર્વવર્ણ દુષ્ટિ થઈ જાય, સર્વમત દ નષ્ટ થઈ જાય અને સર્વલોકોને પ્રેમા થાય ૨૪

રોગ દંડનો અભાવથી અને અયોગ્ય દંડ કરવાથી માલસાહિબદ્વારે પોત પોતાના ધર્મનું જ્ઞાન બલી જાય છે સાચે જાણેલી મયાનઓ તુડી જાય છે અને લોકોમાં જબરો ખળભળાવ થઈ જાય છે

યોગ્યરીતે દંડને ઉપયોગમાં લેવાથી થતું ક'યાણ જણાવેછે—

यत्र उयामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ॥

प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥२५॥

૧ દેગમાં રથામરણુવાળો અને રાતા નેત્રવાળો ખાસને મગડનારો દંડ આનતો હોયછે અને દંડ દેનારો વિચારશીલ હોયછે તે દેરામાં પ્રજા કોઈપણ રીતે મુઝતી નથી ૨૫

રથામરણુવાળો અને રાતા નેત્રવાળો એકીરીતે સ્વરૂપવર્ણન કરવાથી અપરાધી લોકોને માટે દંડની ના કરતા દર્શાવી છે અથવા દંડના અધિકારીતા દેવનું એ સ્વરૂપવર્ણન સમજાવે અથવા રથામરણુવાળો એ વિશેષણથી તેનું ભવ્ય હોય અને રાતા નેત્રવાળો એ વિશેષણથી તેનું દુ ખલેલુ ન જણાવ્યું છે દંડ દેનારો વિચારશીલ હોય એટલે દેશકાલવગેરેના વિચાર માટે દંડ આપતો હોય તે પ્રમને કેઈપણ બાબતી મુઝવા આનતી નથી

દંડ પ્રવર્તીવનાનો અધિકાર કેને છે? તે જણાવેછે—

તસ્યાહુઃ સંપ્રણેતારં રાજાનં સત્યવાદિનમ્ ॥

સમીક્ષ્યકારિણં પ્રાજ્ઞં ધર્મકામાર્થકોવિદમ્ ॥૨૬॥

સત્યવાદી, વિચારીને કાર્ય કરનાર, બુદ્ધિમાન તથા ધર્મ, અર્થ અને કામમાં કુશળ રાજાને તે દંડ દેનામાં અધિકારી કહેલો છે. ૨૬.

સત્યવાદીવગેરે ચિરોપજો દંડ દેનારની ઉપમતાને જણાવનારાં છે આવા ઉત્તમ રાજાના હાથથી દંડનું અન્યથા પ્રજ્ઞુપન થતું નથી. એટલે કોઈને ધનવાન બણી, ભેઈએ તે કરતાં વધારે દંડ તેના હાથથી થતો નથી તથા અપરાધીજન પ્રીતિપાત્ર હોય તોપણ તેને બચાવી લેવાનું અયોગ્ય કાર્ય તેનાતરફથી થતું નથી દેશાકાશાદિના બાધમાધક બાવને બધે તે બુદ્ધિમાન કહેવાયછે. કોઈ વખત દેશનો કાલથી બાધ થાયછે તથા કોઈ વખત કાલનો દેશથી બાધ થાયછે ધર્મ, અર્થ અને કામમાં કુશળ એટલે તે તે વિષયનાં સાક્ષોમાં પ્રવીણ હોય, જેમકે વેદ તથા સ્મૃતિથી ધર્મનું તત્ત્વ જાણનાર હોય, નીનિસાક્ષોથી અર્થના તત્ત્વને જાણનાર હોય તથા વાતચાત સૂત્રવગેરેથી કામના તત્ત્વને જાણનાર હોય તેજ અનેક જાતના અપરાધોસંબંધી બરાબર નિર્ણય કરીને યોગ્યરીતે દંડ આપી શકેછે.

અયોગ્ય દંડ પ્રવર્તીવનારને તે દંડજ હુણી નાખેછે એમ અન્યથવ્યતિરેકથી દેખાડેછે—

તં રાજા પ્રણયન્સમ્યક્ ત્રિવર્ગેણાભિવર્જ્યતે ॥

કામાત્મા વિપમઃ ક્ષુદ્રો દણ્ડેનૈવ નિહન્યતે ॥૨૭॥

દંડને સારી રીતિથી પ્રવર્તીવનાર રાજા ધર્મ, અર્થ તથા કામવડે અભિવૃદ્ધિ પામેછે અને જે રાજા કામી, ક્રોધી અને ક્ષુદ્ર હોય તે દંડથીજ હણાયછે. ૨૭.

કામી, ક્રોધી તથા ક્ષુદ્ર એટલે હવકાં મનનો અર્થોત્ લોચી રાજા દંડ પાવને દંડ કરી શકેના નથી અને અદંડવને દંડ આપવામાં સકારાત્મક નથી. આવી રીતે અયોગ્ય દંડ પ્રવર્તીવનારની ઉપર પ્રભાવી અપ્રીતિ થતાં પ્રભાવીતિને-હીએ તેને જે સુખ અને જે લાભ મળવા ભેઈએ તે મળતા નથી વળી તે ઉપરાંત તેની અપ્રીતિ થાયછે અને અદંડ હોયથી પરચોડમાં પણ સારી-વતિ મળતી નથી એ તેને પોતાનેજ દંડ થયો જણાયછે, પરંતુ જે રાજા શત્રુતરફ દ્રેષદષ્ટિવગરનો રહી તથા મિત્રતરફ રાગવગરનો રહી અપરાધના પ્રમાણમાં યોગ્ય દંડ આપનાર હોય તે પ્રતિદિવસ અભિવૃદ્ધિને અનુભવેછે.

ધર્મથી ચક્ષાયમાન થતા રાજાનો નાશ દંડના પ્રભાવથીજ થાય છે એમ જણાવે છે—

दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ॥

धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवान्धवम् ॥૨૮॥

દંડ ને મોહોટા તેજસ્વ તથા શાસ્ત્રસંસ્કારગ્રહિત પુરુષોથી ન જાળવી શકાય તેવો છે તે, ધર્મથી ચક્ષાયમાન થયેલા રાજાનેજ તેના આધેસહિત હથે છે. ૨૮.

દંડને પ્રભાવજ એવો છે કે ચોખ્ખતાવગરના અર્થાત્ શાસ્ત્રસંસ્કારોથી જેઓનાં અંતઃકરણ બાવના પામેજ ન હોય તેઓનાથી તેજુ ધારણુ પણ રાકતું નથી અર્થાત્ ચોખ્ખતાવગરનો પુરુષ દંડધારણુનો અધિમાર જાળવી રાકતો નથી. એવા પ્રભાવવાળો દંડ રાજાની અભિરુદ્ધિના હેતુરૂપ છે પરંતુ રાજા જે પોતાના ધર્મથી ચક્ષાયમાન થાય તો એ દંડજ તેને ઘેરી પાડે છે એટલું જ નહિ પણ તેના આધેસને પણ હેરાન કરે છે જેમ મટાતેજસ્વી અગ્નિ જીવળ કામમાટે પ્રગટવામાં આવ્યો હોય તોયજુ જે તેને પ્રગટનાર પુરુષ પ્રગત હોય તો અગ્નિ તેને પણ બાળી ફેંકે અને તેની આત્મબાળુ જે કાલ હોય તેનો પા! વિનાશ કરે છે તેનીજ ગીતે દંડ પણ પ્રગત રાજાનો નાશ કરે છે

કષ્ટજાતમાં નહિ રહેલો દંડ ઉપર જણાવ્યાકરતાં પણ વિશેષ તુકમાન કરે છે તે દેખાડે છે—

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ॥

अन्तरिक्षगतांश्चैव सुनीन्देवांश्च पीडयेत् ॥૨૯॥

તે પછી એ દંડ દુર્ગને દેનને ચરાચર લોકને અને અંતરિક્ષમાં રહેલા સુનિઓને તથા દેવોને પીડા પમાડે ૨૯

હોયવગેરે કારણે જોયાવગર જે દંડ દેવામાં આવે છે તે દંડ પ્રથમ બાધેસ-ગ્રહિત રાજાનો નાશ કરી પાડળથી િશાઓનો, દેશના લોકોનો, વૃક્ષાદિઓનો, લોકોની માવમિલકતનો, પશુપક્ષીઓનો, વસ્તીસાથેસબંધ નહિ રાખતા-તપસ્વીઓનો તથા દેવોનો પણ વિનાશ કરવાસુધી પહોંચે દંડાદિપીડાથી ધર્માનુષ્ઠાનો બધ પડી જતા દેવોને હનિદૂરવગેરે મળી સ-તા નથી કહ્યું કે

વર્ણાશ્રમેભ્યઃ સ્થિત્વા તુ લોકેસ્મિન્યઃ પ્રવર્તંતે । સ્વર્ગાદૌ દેવયોનીનાં સ્થિતિદેતુઃ
 સ વૈ સ્મૃતઃ ॥ એટલે આ લોકમાં વર્ણાશ્રમપ્રમાણે જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેનાથીજ
 સ્વર્ગાદિમાં, દેવોની સ્થિતિ થાયજે. પ્રથમથી આરંભીને આ પ્રલોકસુધી આવેલો
 અર્થસંગ્રહ છે કે સમાનતાથી વર્તનાર ક્ષત્રિયે દેશનું સંરક્ષણ કરવું દેશનું
 સંરક્ષણ દંડવિના થતું નથી તેથી દેશપાલને અનુસરી સામ્રવિચારપૂર્વક દંડ
 આપવો, અન્યથાપ્રવૃત્તિ કરે તો તેના ઉભયચોડનો નાશ થાયછે આ સિવાય
 બાકીનો વિષય અર્થવાદ્યપ છે.

યોગ્યતારહિત રાજાથી દંડ જાળવવો શક્ય નથી એમ
 કહેછે—

સોસહાયેન મૂઢેન લુબ્ધેનાકૃતવુદ્ધિના ॥

ન શક્યો ન્યાયતો નેતું સક્તેન વિષયેષુ ચ ॥૩૦॥

સહાયવગરનો, મૂર્ખ, લોભી અને સામ્રાજના સંસ્કારવાળી બુદ્ધિથી
 રહિત રાજા ન્યાયપ્રમાણે દંડ આપી શકતો નથી. ૩૦.

જેને સાસા મંત્રીવગરેની મદદ ન હોય, જેના મનપર કેળવણીના સંસ્કાર
 ન હોય, ગમે તેમ કરીને પેસો એકઠો કરવાપરજ જેનું ધ્યાન હોય તથા જેની
 બુદ્ધિને કંઈપણ સામ્રાજ્યપદ્ધતિના પદ ન લાગ્યા હોય તેનો રાજા ન્યાય-
 પ્રમાણે દંડ દેવામાં નિષ્ફળ નિવડેછે ન્યાયપ્રમાણે એટલે સામ્રાજસારિણી અને
 દેશપાલની અપેક્ષાવાળી વ્યવસ્થાપ્રમાણે સમજવું

કેવો રાજા યોગ્યરીતે દંડ આપી શકે છે તે કહેછે—

શુચિના સત્યસન્ધેન યથાશાસ્ત્રાનુસારિણા ॥

પ્રણેતું શક્યતે દણ્ડઃ સુસહાયેન ધીમતા ॥૩૧॥

પવિત્ર, મત્યપ્રતિષ્ઠાવાળો, શાસ્ત્રાનુસારપ્રમાણે વ્યવહાર કરનારો, ઉત્તમ
 સહાયવાળો, અને બુદ્ધિમાન રાજા હોય તેનાથી યથાર્થ દંડ આપી શકાયછે. ૩૧.

જે રાજા ધનવ્યવહારમાં પેતાની પવિત્રતાને જરાખર જળવનારો હોય,
 સત્યપ્રતિષ્ઠાવાળો હોય, શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાને અનુસરીને વર્તનારો હોય,
 કથા વિચારના કારભારીઓની સહાયતાવાળો હોય અને બુદ્ધિમાન એટલે યોગ્યા-
 યોગ્યત્રો વિચાર કરવાની શક્તિવાળો હોય તેજ દંડનું યથાર્થ પાલન કરી શકેછે.

રાજાએ કેવો થવું જોઈએ તેનો પૂંકામાં ઉપદેશ કરેછે—

સ્વરાષ્ટ્રે ન્યાયવૃત્તઃ સ્યાદ્દશદણ્ડશ્ચ શત્રુપુ ॥
 સુહૃત્સ્વજિહ્વઃ સ્તિग्ધેપુ બ્રાહ્મણેપુ ક્ષમાન્વિતઃ ॥૩૨॥

ગગનએ પોતાના દેશમાં ન્યાયથી વ્યવહાર કરવો, શત્રુઓને તીક્ષ્ણ દંડ દેવો, સ્વજાતીએ દેવવાળા મિત્રોમા કુટિલપણું કરવું નહિ અને બ્રાહ્મણો ઉપર ક્ષમા રાખવી ૩૨.

પોતાના દેશમાં ન્યાય ભળવવો અને શત્રુઓને દંડ દેવો જેથી તેઓ દેશને પીડા કરી શકે નહિ ખરા રનેટી મિત્રોતરફ કુટિલ ન બનવું, ખોટા રનેદ દેખાડનારા લોકોના કપટ પાસમા ફસાવું નહિ અને બ્રાહ્મણો કે જેઓ વિદ્યા તથા ધર્મની આજ્ઞાઓનું રક્ષક કરનારા અને તેનો ખરો ઉપદેશ દેનારાઓ છે તેઓ વ્યવહારની અનનિશ્ચયતાથી એવવાચાવવામા કંઈ નિયમ ભળતી ન શકે તોપણ તેમનાપર ક્ષમા રાખવી કારણકે તેઓનું વર્તન માત્રપ્રધાન હોય છે પણ વ્યવહારપ્રધાન હોવું નથી તેથી ચાલુ રાજાની વ્યવહારોમા વખતે તેઓ અનનિશ્ચય હોવા સંભવ છે

ઉત્તમ વર્તનવાળા રાજાપામે કદી વિરોધ ઐશ્વર્ય ન દેખાય તોપણ તેનું યશ પૂર્ણ વિસ્તાર પામે છે એમ જણાવે છે—

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवितः ॥
 विस्तीर्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥૩૩॥

એ પ્રમાણે મન્યાગ્રવજો રાજા કરાર નિષેઠાગ્રતિથી હવતો હોય તોપણ તે ગગનનું યશ જલમા પડેલા તૈલના વિન્દુની પેટું જગતમા વિસ્તારને પામે છે ૩૩

જેનું યશ વિસ્તાર પામે તેનાતરફ ધન્ય લોકો મારી બાવનાનાળા રહે છે અને જો કોઈપણ તેનો વિરોધ કરવા તૈયાર થાય છે તો તે વિરોધ કરનારતરફ તેઓનો અણુમમેા થાય છે અને તેથી યશસ્વી રાજા બને થોડી સ પતિવાળો હોય તોપણ અનાધારે ધણા લોકો તેના સહાયક બને છે

વિપરીતવર્તનવાળા રાજાના યશનો સ કોચ થવાનું કહે છે—

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ॥
 संक्षिप्यते यशो लोके घृताविन्दुरिवाम्भसि ॥૩૪॥

સદાચારથી વિપરીત ચાલનાર અને ઇન્દ્રિયોને નહિ છતનાર રાજાનું
યશ જલમાં પડેલા ધૂતના જિંદુની પેઠે સંધાયને પાંમેછે. ૩૪.

સદાચારથી વિપરીત વર્તન થવામાં કારણરૂપ અનિતેન્દ્રિયપણું છે માટે
રાજાએ નિતેન્દ્રિય થવું એવો અભિપ્રાય છે. જે અનિતેન્દ્રિય હોય તે મોહાટ ભાગે
ધનના લોભને બહુ સહેલાઈથી વશ થાયછે અને ધનના લોભને વશ થનાર પુરુષ
પોતાના કર્તવ્યપર રિયર દ્રષ્ટિ રાખી શકતો નથી. રાજ્યપર આવતી વખતે
આરંભમાં યશસ્વી હોય તોપણ પાછળથી અનિતેન્દ્રિયપણાને લીધે ધનલોભા-
દિકને વશ થાય તો તેનું યશ ધટતું બયછે.

નિતેન્દ્રિય રાજાથીજ પોતાનું કર્તવ્ય બાળવી શકાયછે તેમ
મૂચવીને હવે રાજાનું કર્તવ્ય કથંચિત્કથં શું નિર્માણ થયુંછે તે
જણાવેછે—

સ્વે સ્વે ધર્મે નિવિષ્ટાનાં સર્વેષામનુપૂર્વશઃ ॥

વર્ણાનામાશ્રમાણાં ચ રાજા સૃષ્ટોઽભિરક્ષિતા ॥૩૫॥

ક્રમપ્રમાણે પોતપોતાના ધર્મમાં વર્તનારા બ્રાહ્મણવગેરે વર્ણોના તથા
બ્રહ્મચર્યવગેરે આશ્રમોના સંરક્ષણમાટે પરમેશ્વરે રાજાને હિતપત્ર કરેલ છે. ૩૫.

જે રાજા વહ્ન્યાશ્રમની મર્યાદાનું રક્ષણ ન કરે તો તેને પ્રત્યવાય લાગેછે
એવો આ શ્લોકનો આગમ છે

દૂંડામાં જણાવેલું રાજકર્તવ્ય હવે વિસ્તારથી કહેવાનો
આરંભ કરેછે—

તેન યથત્સમૃત્યેન કર્તવ્યં રક્ષતા પ્રજાઃ ॥

તત્તદ્વોહં પ્રવક્ષ્યામિ યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥૩૬॥

પ્રજાઓનું રક્ષણ કરનાર રાજાએ પોતાના અમાત્યવગેરે જૂન્યવર્ગસદિત
જે જે કર્તવ્ય છે તે યથાર્થરીતિથી હું તમોને ક્રમપ્રમાણે કહું છું. ૩૬.

રાજાએ પોતે અને તેના જુન્યવર્ગ પણ જે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ તે કહે-
વાનો પ્રક્રમ છે. ઈશ્વરે રાજાને વર્ણ અને આશ્રમના રક્ષણમાટે હિતપત્ર કરેલ છે
તેથી તેનું એ મુખ્યકર્તવ્ય તે કેવાં કર્મો અને કેવા મુશ્કેલીબાળથી રાજે તે કર્મો
અને તે ગુણો કહેવાં અહીં આવશ્યકજ છે.

રાજાનું હમેશમોનું પ્રાતાઃકૃત્ય કહેછે—

ब्राह्मणान्पर्युपासीति प्रातरुत्थाय पार्थिवः ॥

त्रैविद्यवृद्धान्वિदुષસ્तिष्ठेत्तेषાં ચ શાસને ॥૩૭॥

રાત્રીએ પ્રાતઃકાલમાં ઉઠીને વેદત્રયીની વિદ્યામાં કુશળ અને ૪૬ વિદ્યાન આશ્રયોની મેરા કરી તથા તેઓની આજ્ઞામાં રહેવું. ૩૭.

અર્થે, વસ્તુવેદ અને સામવેદ એ વેદત્રયી હોવાથી અધ્યયનમાં અને વિજ્ઞાનમાં પ્રાપ્તિવાળા હોય તેઓ ૪૬ કરેલાવડે. પ્રાતઃકાલમાં સ્નાનસંધ્યા કરી પ્રથમ આશ્રયોનું સ્તુતિ કરવું. તેઓનું કુશળ પૂરું અને એવા યોગ્ય આશ્રયો હોઈને ૧૫૫૨ કરવાવગેરે હઈ હો તેના વિષય મ ન ન કરી અને શ્રદ્ધાથી તેમના કરવાને મ ન આપવું એ તેઓની સેવા કરી હોવાવડે મૂળમાં ત્રૈવિદ્ય શબ્દ છે તેનો અર્થ વેદત્રયી વિદ્યામાં કુશળ કરવાને બદલ વેદત્રયી, વેદનીતિ તથા આત્મવિદ્યા એ ત્રણે વિદ્યામાં કુશળ એવો પણ કરવામાં આવે છે.

પવિત્ર અને વિદ્યાન વૃદ્ધ આશ્રયોનું નિત્ય સેવન કરવાની વિશેષ ભલામણ કરે છે—

वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन् ॥

वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥૩૮॥

રાત્રીએ સર્વદા વેદ બ્રહ્મના ૫૮૧ ૪૬ આશ્રયોની મેરા કરી. કારણકે ૪૬ની મેરા કરનાર પુણ્ય ભક્તિ ૨ લાખ જેટલો ઓછો પણ પૂજાવડે ૩૮.

વેદ બ્રહ્મનારા હોય તેથી ધર્માધર્મવિવેચનામાં કુશળ હોય, પવિત્ર હોય તેથી લોભ કે લાલચને વરદ યદ આડો ખાને બતાવનારા ન હોય અને ૪૬ હોય તેથી સાત્રીય અને ંયાવદારિક અનુભવનો પ્રત્યે પામેલા હોય તેવા આશ્રયોનું સેવન કરનારા રાત્રીનું અવશ્ય કરવાનું થાય છે જે શ ન આવા વૃદ્ધોનું સેવન કરનેા હોય એટલે તેમનાતરફ પૂજાભાર રાખી વર્તનેા હોય તેનો પ્રભાવ એટલો વધે છે કે યોગ્ય મનુષ્યો તેને પૂજે તે તો ઠીક પણ રક્ષમળેલા કુષ્ટ લોકો પણ તેના તેજમાં ઇલાઈને તેને પૂજે છે અર્થાત્ તેનું દિલ થાર તેવી રીતે વર્તે છે.

વૃદ્ધોની સેવાનું પ્રયોજન કહે છે—

तेभ्योधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः ॥

विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥૩૯॥

વિનીન અંતઃકરણવાળા રાજાએ પણ તે આઘાતો પાસેથી નિરંતર વિનય શીખવો. કારણકે વિનીનઅંતઃકરણવાળો રાજા કદીપણ વિનાશ પામતો નથી. ૩૯.

સ્વાભાવિક બુદ્ધિથી તથા અર્થશાસ્ત્રાદિકના જ્ઞાનથી પોતે વિનયયુક્ત હોય છતાં પણ રાજાએ તે વૃદ્ધ આઘાતોપાસેથી અધિક વિનય નિરંતર શીખતા રહેવું. જેમ સ્વભાવશુદ્ધ મુવર્ણ તેજઃસંયોગાદિથી કરવામાં આવતા સંસ્કારદ્વારા અર્થત ઉત્તમરૂપવાળું થાયછે તેમ સ્વભાવથીજ વિનયવાળો રાજા પણ વૃદ્ધસેવનથી વિશેષ વિનયવાળો થાયછે અને તેનો, તે ગુણ દમેશમાટે ટકી રહેછે આરંભમાં વિનયગુણનો સદ્ભાવ છતાં પણ રાજસંપત્તિના પ્રકરને લીધે પામળથી તેનો અસદ્ભાવ થઈ જવા સંભવ છે તેથીજ તે અસદ્ભાવ ન થાય અને સદ્ભાવ ટકી રહે તે માટે આ ભવામણ છે વિનયયુક્ત અંતઃકરણવાળા રાજાએનો કદી વિનાશ થતો નથી અર્થાત્ તેઓનાપર જેમાથી કદી રાક્ષસ નહિ તેથી વિપત્તિ કદીપણ આવતી નથી અને કદી સામાન્ય વિપત્તિનો તરંગ દુનિયાના સ્વભાવ-પ્રભાણે કોઈ વખતે આવેછે તોપણ તે કદી અસર ન કરતાં તરતજ દૂર થઈ જાયછે એ વિનયનું ફળ છે વિનય એ ઇદ્રિયજન્યનો મુખ્ય ઉપાય છે.

અવિનયથી થતી હાનિ અને વિનયથી થતો લાભ દેખાડે—

बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ॥

वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥૪૦॥

ધણી રાજાઓ અવિનયને લીધે પેતાના સૈન્ય તથા કાયદગેરે સહિત વિનાશ પામેલા છે અને જેઓને વનમાં રહેવું પડેયું હોય તેવા રાજાઓ પણ વિનયને લીધે રાજ્યોને પામ્યા છે ૪૦

પૂર્ણ સાધનો છતાં પણ અવિનયનેલીરે વિપત્તિ આવેછે તથા સાધનોની ગેરહાજરી છતાં પણ વિનયને લીરે ગયેલી સંપત્તિ પાછી મળેછે એ વિનયનો પ્રભાવ છે કામ, દ્રોહ, લોભ મદ, અભિમાન અને કુવાઈ જતું એ ૭ દોષોને આધીન થવું તે અવિનય અને તેઓને આધીન ન થવું તે વિનય ગણાયછે

અવિનયથી હાનિ પામેલા રાજાઓના દાખલા દેઁ—

वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुपश्चैव पार्थिवः ॥

सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥૪૧॥

વેન, નદુપ, પિજવનનો પુત્ર મૂન, મુમુષ અને નિમિ એ રાજ્યો અવિનયથી નિનાશ પામેલા છે. ૪૧.

મૃત્યુનો દૈદિત્ર વેનરાજ અભિમાન અને મદરૂપ અવિનયથી, યયાનિ-રાજનો પિતા નદુપરાજ મદ અને ક્રોધરૂપ અવિનયથી, પિજવનનો પુત્ર મુદા નામનો રાજ પલ્લ મદ અને ક્રોધરૂપ અવિનયથી, મુમુષ નામનો રાજ લોભ-રૂપ અવિનયથી અને નિમિનામનો રાજ પોતે- પોતાનામાં માની લીરેલી મોહોટાઈરૂપ અવિનયથી નષ્ટબ્રહ્મ થયેલ છે

વિનયથી થતો ઉત્કર્ષ દૃષ્ટાંતોવડે દેખાડે—

પૃથુસ્તુ વિનયાદ્રાજ્યં પ્રાપ્તવાન્મનુરેવ ચ ॥

કુવેરશ્ચ ધનૈશ્વર્યં વ્રાહ્મણ્યં ચૈવ ગાધિજઃ ॥૪૨॥

પૃથુરાજ તથા મનુ એઓ વિનયથી રાજ્યને પામ્યા છે, તેમજ કુવેર વિનયથી ધનનું આવિષ્કાર પામ્યા છે અને ગધિરાજના પુત્ર વિશ્વામિત્ર વિનયથી બ્રાહ્મણપણને પામ્યા છે ૪૨

વિનયથી રાજ્યપ્રાપ્તિ દેખાડવાના પ્રકરણમાં વિશ્વામિત્રમુનિને વિનયથી બ્રાહ્મણપણું પ્રાપ્ત થયું એ દેખાડેલું છે કે પ્રકરણસત્તત નથી તોપણ વિનયનો ઉત્કર્ષ બતાવવામાં સંભતિવાળું દોવાથી લીધેલ છે એટલે સાસ્રપ્રમાણે ચાલતું તથા સાસ્રમાં નિષિદ્ધ કરેલા માર્ગનો ત્યાગ કરવો એવા સ્વરૂપવાળા વિનયનો એવો પ્રભાવ છે કે તેનાથી ક્ષત્રિય પણ વિશ્વામિત્રની પેઠે બ્રાહ્મણપણું મેળવી શકે છે.

બ્રાહ્મણોપાસેથી વિનય શીખવો એ વિષયને અન્યયલ્પ-તિરેક દૃષ્ટાંતથી બરાબર સમજાવીને હવે તેઓની પાસેથી ત્રયી-વિદ્યાવગેરે શીખવાની પણ ભક્ષામણ કરે—

ત્રૈવિદ્યેભ્યસ્ત્રયીં વિદ્યાં દણ્ડનીતિં ચ શાશ્વતીમ્ ॥

આન્વીક્ષિકીં ચાત્મવિદ્યાં વાર્તારમ્ભાંશ્ચ લોકતઃ ॥૪૩॥

વેદત્રયીની ત્રિદ્યા જાણનારા વિદ્વાનોપામેથી વેદત્રયીની ત્રિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો તેમજ શાશ્વતી દડનીતિનો, તર્કવિદ્યાનો, બ્રહ્મવિદ્યાનો અને કૃષિવગેરે વાર્તાઓનો ઉપાયોના અભ્યાસ, તે તે જાણનાર લોકોપામે કરવો. ૪૩

રાજાએ વેદત્રયીની નિધા ભજુનારા પાસેથી અર્ચસદિત તથા પાઠસદિત વેદત્રયીનો અભ્યાસ ચાહુ રાખવો. બ્રહ્મચર્યમાંજ વેદનો અભ્યાસ યદ્ય ગયાપછી સમાવર્તન કરનાર દાનિયનેજ રાજ્યનો અધિકાર છે તેથી રાજ્ય પામ્યાપછી વેદાભ્યાસનો ઉપદેશ કંઈ જરૂરનો નથી એટલે બ્રહ્મચર્યમાં કરેલા વેદાભ્યાસનું આવર્તન ચાહુ રાખવાની આ બલામણુ છે. અર્ચના યોગક્ષેમનો ઉપદેશ કરનાર હંડનીતિ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થવાને લીધે શાશ્વતી એટલે નિત્ય છે. તેનો અભ્યાસ પણ તે ભજુનારાઓપાસે ચાહુ રાખવો. પ્રાણીઓને પ્રવૃત્તિની યોગતામાં ઉપયોગી તર્કવિદ્યા જે આન્વીક્ષિકી વિદ્યા કહેવાય છે તેનો તથા બ્રહ્મવિદ્યા જે અબુદ્ધદશામાં હર્ષના વેગની શાંતિ કરવાના કારણરૂપ તથા કષ્ટદશામાં ખેડના વેગની શાંતિ કરવાના કારણરૂપ છે તેનો અભ્યાસ પણ તે તે વિદ્યા ભજુનારાઓપાસેથી કરવો અને કૃષિ, વાણિજ્ય તથા પશુપાલનવગેરે વાર્તાશ્રુતિ કહેવાય છે તે ભજુનારાપાસેથી તેની માહિતી મેળવવી ધર્મનેમાટે વેદત્રયીનો અભ્યાસ, અપરાધો અટકાવવામાટે દંડનીતિનો અભ્યાસ, ઉદારોદ્ધતી રાજી મેળવવામાટે તર્કવિદ્યાનો અભ્યાસ તથા દ્રવ્યના લાભમાટે વાર્તાના ઉપાયોની માહિતી આવરક છે

રાજાને જિતેન્દ્રિય થવાની ભલામણુ કરેછે—

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विवानिशम् ॥

जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्यात्पायितुं प्रजाः ॥૪૪॥

રાજાએ અર્ચગ પોતાનાં ઇન્દ્રિયોને વશ ગામવામાં યત્ન કરવો. કારણકે જે રાજા જિતેન્દ્રિય હોય તેજ પ્રજાઓને નિયમમાં રાખી શકેછે ૪૪.

રાજાએ ચંક્ષુવગેરે ઉદ્વિગેની વિષયાસજ્જિના નિવારણમાં સર્વદા યત્ન કરવો, કારણકે જે રાજા જિતેન્દ્રિય હોય તેજ પ્રજાને જ્વલમાં રાખી શકેછે જે રાજા વિષયોમાં આસક્ત હોય તે પ્રજાને નિયમમાં રાખી શકેનો નથી

કામ તથા ક્રોધથી ઉપજતાં વ્યસનોનો પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવાનું કહેછે—

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ॥

व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥૪૫॥

કામથી ઉત્પન્ન થતાં દશ વ્યસનો અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતાં આઠ વ્યસનો જેઓ દુઃખ આપનારાં છે તેઓનો પ્રયત્નથી ત્યાગ કરવો. ૪૫.

વ્યસનો પ્રથમ સુખ આપનારાં હોવાય છે પણ પાછળથી વૈરસ્ય આપે છે અને દુઃખનારક નિવરે છે વ્યસની લોકો વ્યસનના પારને નહિ પામી રાકતા હોવાથી તેઓ તેમાં વધતાજ રહે છે અને તેથી તેમાંથી સહેલાઈથી પાછા વળી રાકતા નથી માટે તેઓનો પ્રત્યક્ષ ન્યાય કરવાનું કહેલું છે

કામવ્યસનો તથા ક્રોધવ્યસનોનું પરિણામ કહે છે—

કામજેપુ પ્રસક્તો હિ વ્યસનેપુ મહીપતિઃ ॥

વિયુજ્યતેર્થધર્માભ્યાં ક્રોધજેષ્ઠાત્મનૈવ તુ ॥૪૬॥

કામથી ઉત્પન્ન થતાં દગ વ્યસનોમા આસક્તિવાળો રાગ અર્થ તથા ધર્મથી બ્રટ થાય છે અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા આઠ વ્યસનોવાળો રાગ દેહથી પણ વિયોગ પામે છે. ૪૬.

કામવ્યસનોકરતા પણ ક્રોધવ્યસનો વિશેષ ખરાબ છે એમ દેખાડવા “દેહથી પણ વિયોગ પામે છે” એમ જણાવ્યું છે બન્ને ભવતાં વ્યસનોની અસર દેહ પર થાય છે તેપણ ક્રોધવ્યસનોની અસર એકદમ થાય છે એમ બતાવવા તેના પરિણામમા ખાસ કરીને દેહદાનિ કહી છે

કામથી ઉત્પન્ન થતાં દશ વ્યસનોનાં નામ કહે છે—

મૃગયાક્ષો દિવાસ્વપ્નઃ પરિવાદઃ સ્ત્રિયો મદઃ ॥

તૌર્યત્રિકં વૃથાદ્યા ચ કામજો દશકો ગણઃ ॥૪૭॥

મૃગયા, જુગાર, દિવમની નિદ્રા, પ-નિદ્રા, આમેવન, મદ્યપાનથી મદ, નૃસ, ગીન, વહિત્ર અને વૃથાબ્રમણ એ કામથી ઉત્પન્ન થતા દશ વ્યસનો છે ૪૭.

હિ સઃ પ્રાણીઓનો નાશ કરી પ્રજનન રક્ષણ વગર એ નિમિત્તને છોડીને વશનિમિત્તે માત્ર મોજશોખખાતર મૃગાદિક નિર્દોષ પશુઓનો નાશ કરવાનું તથા જુગાર ખેલવાનું અનર્થપણું પ્રસિદ્ધ છે નારાયણના અવતારરૂપ શ્રીરામ-ચ દ્રુણના પિતા દશરથરાજ મૃગયારૂપ વ્યસનને લીધેજ મનુષ્યધાત કરી પુત્ર-વિયોગમાં મરણ થવાનો સાપ પામ્યા છે અને નરના અવતારરૂપ અનુનના પિતા પાંડુરાજ પણ એજ વ્યસનથી એક ઋષિનો ઘાત કરી પોતાની રાણીના પ્રસંગસમયેજ મરણ થવાના સાપને પામ્યા છે ઘણે ઠેકાણે રાજાઓ મૃગયા કરતા હતા એવી વાતો આવે છે પણ તે કાઈ ખાસ ધર્મરૂપ વિધિ નથી પરંતુ તે તેઓના વર્તનનો

અનુવાદમાત્ર છે. ધર્માવતાર યુધિષ્ઠિર રાજની જુગારથી હેરાનગતિ થઈ તેપણ બહેરા છે. દિવસની નિદ્રાથી આવસ્થક કાર્યોનો પ્રતિધાત થાય છે. પરનિંદાની ટવને લીધે, જેઓ નિંદાપાત્ર ન હોય તેઓની પણ નિંદા થાય છે જેથી પાપ, શત્રુતાવગેરે વિનાશરણે વહેરી લેવાય છે. શ્રીસેવન, મધપાન, નૃત્યમીત્રવગેરે અને વૃથાભ્રમણ એ પણ સધળા રાજકાર્યોમાં પૂર્ણ વિધાતક બને છે

ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતાં આઠ વ્યસનો જણાવે છે—

પૈશુન્યં સાહસં દ્રોહ ઈર્ષ્યાસૂયાર્થદૂષણમ્ ॥

વાગ્દળ્ડજં ચ પારુષ્યં ક્રોધજોપિ ગણોષ્ટકઃ ॥૪૮॥

પૈશુન્ય, સાહસ, દ્રોહ, ઇર્ષ્યા, અસૂયા, અર્થદૂષણ, અને વાણીથી તથા હાંડથી થતી કઠોરતા એ આઠ વ્યસનોનો સમૂહ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થાય છે ૪૮.

નહિ જાણેલા હોયોનું કથન તે પૈશુન્ય, સાધુપુરુષનો બાધનવગેરે નિમ્મલ કરવા તે અથવા મોહોદાને નીચકર્મમાં થોજવા તે સાહસ, બીજને હાનિ કરવાની ઇચ્છા કરવી તે દ્રોહ, બીજના શુભોને સહન ન કરવા તે ઇર્ષ્યા, બીજના શુભોમાં હોયોનું આરોપણ કરવું તે અસૂયા, પરબન વધ લેવું કે દેવું એઈએ ત્યાં ન દેવું તે અર્થદૂષણ, બીજઓને ધમકાવવાને જૂઠો મારવી તથા તિરસ્કારસૂચક શબ્દો બોલવા તે વાણીની કઠોરતા અને થોડે અપરાધે ઝાઝો હાંડ દેવા તે હાંડની કઠોરતા કહેવાય છે

આ બન્ને પ્રકારના વ્યસનસમૂહોનું મૂળ જણાવી તેને મટાડવાની ભલામણ કરે છે—

દ્વયોરપ્યેતયોર્મૂલં યં સર્વે કવયો વિદુઃ ॥

તં યત્નેન જયેલ્લોભં તજ્જાવેતાવુભૌ ગણૌ ૪૯॥

નિદાન પુરુષો કામથી તથા ક્રોધથી થતાં વ્યસનોનું કારણ લોભ છે એમ કહે છે તેથી તે લોભને ચત્રવડે જીતવો કારણકે એ બન્ને જાતનાં વ્યસનોનો સમૂહ લોભથીજ ઉત્પન્ન થયેલો છે. ૪૯

લોભથી કામ થાય છે અને કામનો પ્રતિધાત થવાથી ક્રોધ થાય છે, એટલામાટે કામ તથા ક્રોધ એ બંનેનું તથા તેથી થતા વ્યસનોનું મૂળ લોભજ છે.

દશ કામવ્યસનોમાં ચારે વ્યસનો તો અત્યંત હાનિ કરેનારાં છે તે દેખાડે છે—

પાનમક્ષાઃ સ્ત્રિયશ્ચૈવ મૃગયા ચ યથાક્રમમ્ ॥

एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥५०॥

ક મમાંથી થતાં વ્યસનોમાં મધપાન, લુગાર, સ્ત્રીમેન અને મૃગયા એ ચાર વ્યસનો અનુક્રમે અત્યંત કષ્ટકારક છે એમ જણવું ૫૦

વ્યસનરૂપ મૃગયામાં ભેડે સરીરને કસરતનો લાભ મળે છે તેપણ જીવ-
દિસાનું પાપ લાગે છે અને વખને સરીરને હાનિ થવાનો પણ ભય રહે છે. લુગારમાં
કાંઈ ધનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે પણ તેમાં વૈરવગેરેની હતિપતિ તો નક્કી થાય છે,
તેમ સ્ત્રીમેનમાં પણ સત્તાનોત્પત્તિનો ઈડ લાભ મળે છે પરંતુ તે વ્યસનરૂપ
થતા પીરની હાનિ થઈ દોષ અને મરણ પ્રાપ્ત થાય છે તથા મધપાનમાં તો સંજ્ઞા
દશાઈ જાય છે, મરણનો પણ ભય રહે છે અને એવા દુર્ગુણમાં ફસાઈ જાય છે કે
લાઝીમુલ નરન્વાસ પ્રાપ્ત થાય છે આવી રીતે આ ચાર વ્યસનોમાં પહેલા ત્રણમાં
થોડાથોડા લાભ જોવામાં આવે છે પણ હાનિ તો એક બીજા કરતા વધારે વધારે
રહેલી છે અને છેવટના મધપાનરૂપ વ્યસનમાં તો કેવળ હાનિ જ રહી છે તેથી
“અનુક્રમે અત્યંત કષ્ટકારક છે” એમ જણાવ્યું ॥

આઠ ક્રોધવ્યસનોમાં ત્રણ વ્યસનો વિશેષ કષ્ટરૂપ છે તે
દેખાડે છે—

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ॥

क्रोधजेपि गणे विद्यात्कष्टमेतन्निकं सदा ॥५१॥

ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા વ્યસનોમાં પણ દડપાત, વાણીસબધી કટોકતા
તથા દ્રવ્યસબધી દૂષણ એ ત્રણ વ્યસનો સદા કષ્ટરૂપ જણાવા ૫૧

કોઈવડે કોઈને આક્રોશ દડ આપવો એમાં નિરપરાધી પણ પાપમાલ થઈ
જાય છે તેથી તેમાં જીવન પાપ લાગે છે, વળી વાણીની કટોકતાથી બીજાઓના મનને
તરત-તરતિદુઃખ થાય છે અને દ્રવ્યસબધી દૂષણથી બીજાઓનું દ્રવ્ય લઈ લેવાનું
તથા બીજાઓનું વાજબી લેણું નહિ દેવાનું મહાપાપ થાય છે આ ત્રણે વ્યસનો
વ્યવહારની સરસતાને પણ લીંબી નાખે છે

કામનાં તથા ક્રોધનાં બધાં મળી અઠાર વ્યસનોમાં સાત
વ્યસનો વિશેષ કષ્ટકારક કહીને હવે તે સાતમાં પણ વિશેષ હાનિ-
કારકતા ક્યાક્યા વ્યસનમાં છે તે જણાવે છે—

સસકસ્યાંસ્ય વર્ગસ્ય સર્વત્રૈવાનુપંગિણઃ ॥

પૂર્વ પૂર્વ ગુરુતરં વિદ્યાદ્વ્યસનમાત્મવાન્ ॥૫૨॥

સર્વસ્થળે યોડી બેસનારાં આ સાત વ્યસનોમાં પૂર્વપૂર્વનું વ્યસન વધારે-
વધારે કષ્ટકારક છે એમ બુદ્ધિમાન રાખએ સમજવું. ૫૨.

પચાસમા શ્લોકમાં જણાવેલાં ચાર વ્યસનો એટલે મધપાન, જુગાર, સ્ત્રીસેવન અને મૃતયા તથા એકાવનમા શ્લોકમાં જણાવેલાં ત્રણ વ્યસનો એટલે દંડની કઠોરતા, વાણીની કઠોરતા અને અર્થરૂપણ અથવા દ્રવ્યરૂપણ બે સાતે વ્યસનો જ્યાં અવકાશ મળે ત્યાં પરાણે ધુસી જનારાં તથા યોડીજ રહેનારાં છે અને તેઓમાં પૂર્વપૂર્વનું વ્યસન વિશેષવિશેષ હાનિ કરનાર છે એમ નક્કી સમજી રાખવું જોઈએ એટલે અર્થરૂપણથી વાણીની કઠોરતા, વાણીની કઠોરતાકરતાં દંડની કઠોરતા, દંડની કઠોરતાકરતાં મૃતયા, મૃતયાકરતાં સ્ત્રીસેવન, સ્ત્રીસેવનથી પણ જુગાર અને જુગારકરતાં પણ મધપાન વિશેષ હાનિ કરે છે. અથવા પોતા-પોતાના વર્ગમાં પૂર્વપૂર્વનું વ્યસન વિશેષ હાનિકારક છે એવો અર્થ પણ કરવામાં આવે છે. એટલે કોષ્ઠજ વ્યસનોમાં સર્વથી વધારે ખરાબ દંડની કઠોરતા છે અને કામજ વ્યસનોમાં સર્વથી વધારે ખરાબ મધપાન છે.

વ્યસનની મૃત્યુની સાથે સરખામણી કરવામાં આવે તોપણ વ્યસન વિશેષ હાનિ કરનાર છે એમ જણાવે છે—

વ્યસનસ્ય ચ મૃત્યોશ્ચ વ્યસનં કષ્ટમુચ્યતે ॥

વ્યસન્યધોધો વ્રજતિ સ્વર્યાત્યવ્યસની મૃતઃ॥૫૩॥

વ્યસન અને મૃત્યુ એ બન્નેમાં વ્યસન વિશેષ કષ્ટરૂપ કહેવાય છે. કારણકે વ્યસનવાળો પુરુષ વધારેવધારે હીનગતિ પામતો જાય છે અને મૃત્યુ પામેલ મનુષ્ય પણ જો વ્યસનરહિત હોય તો સ્વર્ગમાં જાય છે. ૫૩.

મૃત્યુઆ લોકનાં સુખનાં સુખો છોડાવી દે છે પરંતુ વ્યસન તો આ લોકનાં સુખનાં સુખો છોડાવવાની સાથે પરલોકનાં સુખોથી પણ ભ્રષ્ટ કરે છે તેથી મૃત્યુ કરતા પણ વ્યસન વધારે ખરાબ છે.

લોકસ્થિતિ જાળવવામાટે રાખએ દંડનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો અને તેમ કરવાની યોગ્યતા જાળવી રાખવામાટે વૃદ્ધો અને વિદ્વા-

નોનું સેવન કરવું તથા તેઓની પાસેથી વિનય શિખવો અને તેમાં મુખ્યત્વે વ્યસનમાત્રથી દૂર રહેવાનો નિશ્ચય રાખવો એમ ભલામણ કરીને હુંને સચિવો કેવા કરવા તે જણાવેછે—

મૌલાઝ્ઞાન્નવિદઃ શૂરાૅહૃદ્યલક્ષાન્કુલોદ્ભવાન્ ॥

સચિવાન્ સત્ત્વચાષ્ટૌ વા પ્રકુર્વીત પરીક્ષિતાન્ ॥૫૪॥

૫૪૫૪થી આત્મા આવતા, સામેને જળનાગ, ગરુડ, ધારેતો ઉદેશ નદિ ચૂનાગ, ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા અને પરીક્ષા કરાવેલા એવા માન અથવા આઠ મનિવો કરવા. ૫૪.

એઓ પોતાની વંશપરંપરાથી રાજ્યના કાર્યમાં જોડાયેલ દોષ એવા સચિવો કરવા દોષવર્ગે કાળોથી તેઓની જ્ઞાતિમાં કાચ ખસાજ ફેરફાર થવાનો સંભવ રહે. પણ જો તેઓ સાચાને જળનારા દોષ તે પાપના બધી અને પુણી આમાંથી તેઓની જ્ઞાતિમાં કરો ફેરફાર થવો નથી સારી લામણીવાળા છતાં ખીણુ કેવલાવતા દોષ તે કંઈપણ કામને પાર જતાની સહતા નથી એટલુંજ નદિ પણ રાજ્યના ખસા દોષને પણ મુખાવતા બધે એટલામાટે શૂરા-દિ મતરાજા દોષા જોઈએ. દિ મતરાજા દોષા છતાં પણ પોતાની મોદોદાઈ દેખાડવાનેજ માત્ર જ્યાં જ્યાં આ પડતા દોષ તેઓ લાભને બદલે નુકસાનજ કરેછે અને તેથી તેઓ ધારેલા ઉદ્દેશને-નિશાનને નદિ ચૂનારા લીરું-છિવાળા દોષા જોઈએ. આ સધળા યુગો દોષા છતાં જો તે લીનકુળમાં વૃત્તમ યરેલ દોષ તે કોઈપણ વખતે મોદોગી લાચવર્ગેથી અથવા કાંઈ કારણજાર રાજ્યરક્ષેનો યોગ્ય કપડો મળે તે તે જો વખતે પણ તેનું મન રાજ્યનું દિન ચિત્તવસાને બદલે અદિન કરવાનરૂં દોરાઈ બધે કારણકે લીનકુળ દોષાને લીરું બલે તેની નતમા રિવાયનેદ યુગો આગા દોષ પણ તે પરંપરાના ન દોષાથી પૂર્વ જન્મેલા નથી દોષા અને સારા કુળમાં જન્મ દોષ તે પરંપરાથી આલતા આવેલા યુગો થોડે થને પણ અતઃકરણમાં પૂર્વ જન્મ બધે તેથી રાજકાર્યનો ખાર કપાડનારા મનિવો કુલીન દોષા જરૂરના છે. આ સધળા યુગોની ખાત્રી કરી રાજ્યે સચિવો નિમવા જોઈએ વમર-ખાત્રીએ કરેથી નિમદાકમાં બધ થવાનો સંભવ રહે.

વિશેષ સચિવો નિમવાનું કારણ દેખાડે—

अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ॥

વિશેષતોઽસહાયેન કિંતુ રાજ્યં મહોદયમ્ ॥૫૫॥

જે કાર્ય સુકર ઝોટલે કચેરાવગર થઈ શકે તેવું હોય તે પણ એક મનુ-
પ્યથી થઈ શકતું નથી ત્યારે નિરોપથી મોહોટા ફળવાળું જે રાજ્ય ચલાવવું
તે વગરસહાયે ન બની શકે તેમાં નવાઈ શી? ૫૫.

શાય હોંટોયી કે પાલખી ઉપાડવીએરે સહેલાં ગણાતાં કામેમાં પણ એક-
કરતાં વધારે મનુષ્યોની જરૂર પડે છે તોપણ રાજ્ય ચલાવવાએવું મહાગભીર દામ
તો, ખીભની મદદવગર કેમજ ચાલી શકે?

સચિવોની સાથે વિચારવાના વિષયો જણાવેછે—

तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं संधिविग्रहम् ॥

स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥૫૬॥

ગાનએ તે સચિવોની સાથે નિત્ય સામાન્ય, સંધિ, વિગ્રહ, રથ ન, સમુદય,
ગુપ્તિ અને લબ્ધપ્રશમન એઓનો વિચાર કરવો. ૫૬.

અતિ શુભ રાખવાયોગ્ય ન હોયતો તે સામાન્ય કહેવાયછે. સામા પક્ષની
સાથે સલાહ કરવી તે સંધિ, શત્રુને દબાવવાની ક્રિયા તે વિગ્રહ, ન્યાયવ્યવસ્થા
અને મંડાર સાચવવાની તથા શહેર અને દેશમાં સાતિની ગોઠવણ કરવી તે
સ્થાન, ધાન્યો અને સુવર્ણાદિ ધાતુઓની ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ ક્ષેત્ર તથા ખાણ-
વગેરેને સારી હાલતમાં લાવવાં તથા વેપાર વધે તેવી ગોઠવણ કરવી તે સમુદય,
પોતાને તથા દેશને કોઈપણ હાનિ ન પહોંચાડી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરવી તે ગુપ્તિ
અને મેળવેલ ધનનો સત્પાત્રે ઉપયોગ કરવો તે લબ્ધપ્રશમન કહેવાયછે અથવા
જીનીલીએવા દેગમા પોતાની પ્રીતિથી તથા પોતાના પ્રતાપથી સાંનિ પાધરવી
પણ લબ્ધપ્રશમન કહેવાયછે

મચિવોના અભિપ્રાય જાણી રાજાએ પોતે પણ વિચાર કરવો
એવી સૂચના કરેછે—

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक्पृथक् ॥

समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥૫૭॥

પ્રત્યેક સચિવનો પ્રથમ જૂદોજૂદો અભિપ્રાય જાણીને સવળાઓનો એક-
સાથે અભિપ્રાય જાણવો અને ભાર બાદ રાજાએ તે તે કાર્યમાં જે પ્રકારે
પોતાનું હિત થતું હોય તે પ્રકારે તે કાર્ય કરવું. ૫૭.

રાજાએ પ્રત્યેક સચિવને ભૂદોલ્લેહો અભિપ્રાય તેઓને એકાતમા તેડીનધને
જાણવો અને પછી બધાને અભિપ્રાય સમામા પાડી જાણવો કારણકે કેટલાક પુરો
સમામા બોલી શકતા નથી પણ એકાતમા ધણી ચતુરાઈથી બોલી શકે છે તથા
કામ કરી શકે છે જળી આવી રીતે ભૂદોલ્લેહ અભિપ્રાય લેવાથી તેઓના અત-
કરણના ધણે ભાગે ખરાજ વિચારો બદલ આવે છે ભૂદોલ્લેહ અભિપ્રાયો લેવામા
કોઈની કાંઈ ભૂલ થતી હોય તો તે, બધા બેળા યહને વિચાર કરે તે વખતે તે ભૂલ
નિકળી જાય છે આ પ્રમાણે બધાના અભિપ્રાયો જાણ્યાપછી પણ રાજાએ પોતે તે-
સ બધે ખાસ વિચાર કરવો અને પોતાનું અદિત ન થાય તેવી રીતે તે કાર્યની
યોજના કરવી આથી એમ શુચ્યું કે રાજાએ જોખમ જેમ મુખ્યત્વે સચિવો
ઉપર છે તેમ રાજાની પોતાની ઉપર પણ છે અને તેથી રાજાએ રાજાસ બધી
વિષયોમા વિશેષ રાજ રાખવું અને બીજાઓના અભિપ્રાયોમા યોગ્ય યોગ્યો નિર્ણય
કરી રાજાએ તેની યોગ્યતા સાચાજવાસ તથા વ્યવહારનિરીક્ષણવચેરથી મેળવવી.

સચિવોમાં પણ જે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હોય તેના સચિવની
સાથે અતિ ગુરુ રાખનાયોગ્ય રાજ્યની બાબતોનો વિચાર કરવાની
સલામત કરે છે—

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥

मंत्रयेत्परमं मंत्रं राजा पाङ्गुण्यसंयुतम् ॥૫૮॥

તે સચિવોમા ઉત્તમ અને નિદ્વાન બ્રાહ્મણની સાથે જ ગુણોથી યુક્ત
ઉત્તમ મંત્રનો વિચાર કરવો ૫૮

રાજાની રક્ષા તથા રાજાની ચક્રીમાટે જે ગુરુ રાખવાવાચક વિચારો
હોય તેમ ન દેવવાય છે સ વિ, વિશ્વ, યાન આસન, દૈવીભાષ અને સમાશ્રય
એ જ ગુણ હોવાનું આવે વિચારો બદલે થઈ જવાથી સધળી ગોડવણ નિષ્ફળ
થઈ પડે છે માટે તેના વિચારો તો મંત્રીઓમા ઉત્તમ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ જે મંત્રી
હોય તેની સાથે કરવા કારણકે ધાર્મિકપાત્રને લીધે તે વિશ્વાસપાત્ર ગણાય છે
મંત્રીઓના અભિપ્રાય જાણીને તેનાપર પોતે વિચાર કરવો અને તે બરાબર યોગ્ય
છે કે કેમ? તેનો નિર્ણય પોતાના ગુરુજી બ્રાહ્મણ મંત્રીની સાથે કરવો એમ પણ
આ મ્લો નો અભિપ્રાય નિકળે છે કારણકે બીજાઓપર પોતાની બુદ્ધિ સુખ કરનારી
છે, અને તેનાપર પણ ગુરુની બુદ્ધિ વિરોધ સુખ કરનારી છે, આ ઉપરથી એમ
પણ જણાવ્યું કે પોતાના ગુરુજી વિદ્વાનબ્રાહ્મણને સધળા સચિવોમા શ્રેષ્ઠ
આપણે અને એજ જોઈવણને અનુસરીને દસરથના સુમંત્રઆદિ સધળા સચિવો-
રના ગુરુવસિદ્ધિ હૃદય વિરોધ માનસદિત માનવામા આવતું હતું.

એવા આદ્યસચિવઉપર વિદ્યાસંપૂર્વક સર્વકાર્યોનો ભાર રાજવાની ભલામણ કરેછે—

નિત્યં તસ્મિન્ સમાશ્વસ્તઃ સર્વકાર્યાણિ નિશ્ચિપેત્ ॥
તેન સાર્ઘ્યં વિનિશ્ચિત્ય તતઃ કર્મ સમારભેત્ ॥૫૯॥

રાજાએ સર્વેગ તે વિદ્વાન આદ્યસચિવઉપર વિશ્વાસ રાખી સઘળાં કાર્યો તેને સ્વાધીન કરવા અને તેની સાથે નિશ્ચય કર્યાપછી કાર્યનો આરંભ કરવો ૫૯.

ધર્માધર્મને ભણનાર તથા તે પ્રમાણે વર્તનાર મુખ્ય આદ્યસચિવઉપર રાજાએ વિશ્વાસ રાખવો, તેને સઘળાં કાર્યો સોંપવાં, અને કાર્યપણું કાર્યનો આરંભ કરતા પહેલાં તેની સાથે નિશ્ચય કરવો.

રાજ્યસંબંધી વિચારો કરવામાટે સાત કે આઠ સચિવો કરવાનું કહી તેઓ કેવા હોવા જોઈએ વગેરે કહ્યું. હવે વિચારપૂર્વક નક્કી કરેલાં કાર્યોના નિર્વાહમાટે બીજા પણ વિશેષ અમાત્યો કરવાનું જણાવેછે—

અન્યાનપિ પ્રકુર્વીત શુચીન્પ્રાજ્ઞાનવસ્થિતાન્ ॥
સમ્યગર્થસમાહર્તૃનમાત્યાન્સુપરીક્ષિતાન્ ॥૬૦॥

રાજાએ પવિત્રભુદિવાળા, સ્થિરતાવાળા, ચોખ્ખપ્રકારથી ધન મેળવનારા અને ઉત્તમરીતે પરીક્ષા કરાયેલા બીજા પણ કેટલાએક અમાત્યો કરવા ૬૦.

કાર્યના નિર્વાહમાટે બીજા જે વિશેષ અમાત્યો કરવા તે પણ જો પવિત્ર-ભુદિવાળા હોય તો લાચની છૂટકા કરે નહિ અને પ્રજાનું કે રાજાનું કાર્ય પણ બગાડે નહિ જો તેઓ સ્થિરતાવાળા હોય તો રાજ્યના હક્કની આડે આવનારા તથા પ્રજાને ખેડનારા હુચ્ચા લોકોની હીનચાવથી નહિ ડરતા મજબૂત હોય તેઓને દાબી રહેશે જો તેઓ ચોખ્ખપ્રકારથી ધન મેળવનારા હોય તો રાજાના બહારને સારી સ્થિતિમાં રાજવાની સાથે તેના યશને પણ વધારે અને ઉત્તમ-રીતે પરીક્ષા કરાયેલા હોય તો તેઓનાપર પૂર્ણવિશ્વાસ રહેશે.

ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલા કાર્યસહાયક અમાત્યો, કેટલા કરવા જોઈએ તે કહેછે—

નિવર્તેતાસ્ય યાવદ્ગિરિતિકર્ત્તવ્યતા નૃભિઃ॥

તાવતોઽતન્દ્રિતાન્દક્ષાન્પ્રકુર્વીત વિચક્ષણાન્ ॥૬૧॥

રાજકાર્ય જેટલાઓથી પૂરેપૂરું પહોંચીશકાય તેટલા તે અમારોયે કરવા કે જેઓ આજસવગરના, ઉત્સાહવાળા, તથા કાર્ય કરવાના પ્રકારને જાણનારા હોય ૬૧

જેટલા અધિકારીઓથી રાજ્યના કાર્યોને પૂર્ણરિતે પહોંચી વળાય તેનાનરતાં ઓછા પણ નહિ અને વધારે પણ નહિ પરંતુ જરાજર તેટલા અધિકારીઓની જોડવણ કરી ઓછા રાખવાથી કાર્ય પડતર રહેછે અને વધારે રાખવાથી ખાલી ખર્ચ થાયછે તે અધિકારીઓ આજસવગરના હોય તોજ નિયમસર કાર્ય કરેછે, ઉત્સાહવાળા હોય તો કઈ મુઝવણવખને પણ તેનો નિર્ણય કરી શકેછે અને કાર્ય કરવાના પ્રકારને જાણનારા હોય તો વખતને નકામો નવા દેતા નથી

કેવા લોકોની કેવાકેવા સ્થાનમાં નિમણુંક કરવી તેજણાવેછે—

તેપામર્થે નિયુક્તીત શૂરાન્દક્ષાન્કુલોદ્ગતાન્ ॥

શુચીનાકરકર્માન્તે મીરૂનન્તર્નિવેશને ॥૬૨॥

તેઓમા જેઓ શૂરીર હોય, ચતુર હોય, કુશળાન હોય તથા પરિત્ર હોય તેઓને ધનની ઉત્પત્તિના સ્થાન જેના કે સુચારુચરેની ઉત્પત્તિના સ્થાનો તથા સોરઠી અને ધાન્યવચરેના સમ્રહસ્થાનો એઓનાપર નિમના અને જેઓ બીરૂ હોય તેઓને બોજનગૃહ સયનગૃહ તથા અત પુરની રક્ષાના કામમા જે વા ૬૨

બોજનગૃહ, શાનગૃહ તથા અત પુરની રક્ષાના કામમા બીરૂ લોકોને જોડવાનુ નરણુ એજ છે કે તેવા લોકોની વૃત્તિ કોઈ વિરૂદ્ધ પક્ષવાળાઓની રાખવણીથી બદને તો રાજ તેઓના સ્થાનો પ્રજા ધણે ભાગે રાજ સિવાય અન્યપુરુષો હોતા નથી ત્યાં રાજના ઉપર સાદસ કરવાની દિમત ધરી શકતા નથી એ સ્થાનો બહારથી તો શરપુરોથીજ મુરક્ષિત હોયછે, અદરના ભાગની રક્ષામા માત્ર અદર નીજ દેખરેખ રાખવાની હોવાને લીધે બીરૂમનુષોથી પણ કાર્યનિર્વાહ થમ શકેછે એ બીરૂપુરો પણ પરિત્ર છે એવી ખાતરી તો પ્રથમથી કરીજ નેઈએ અને એટલામાટે પ્રોત્સાહન શુચિ એ પદ જેમ શૂરના વિશેષણરૂપે ભણે તેમ મીરૂના વિશેષણરૂપે]

પણ સત્તાડવામાં આવેછે. પવિત્ર એટલે માનસિક પવિત્રતાવાળા હોય તેઓ ધનનિષ્ઠાખતમાં ઠંડું પણ કપટ કરવાથી દૂર રહેછે અને વિશ્વાસબંધ કરવાથી પણ ડરેછે.

સચિવોનાં લક્ષણ કહીને હવે દૂતનાં લક્ષણવગેરે કહેછે—

દૂતં ચૈવ પ્રકુર્વિત સર્વશાસ્ત્રવિશારદમ્ ॥

ઇક્ષિતાકારચેષ્ટણં શુચિં દક્ષં કુલોદ્ગતમ્ ॥૬૩॥

રાજાએ એવા પુરૂષને દૂત કરવો કે જે સર્વશાસ્ત્રોને જાણુનો હોય, ઇચ્છિત, આજ્ઞા અને ચેષ્ટાને સમજી જનાર હોય, પવિત્ર હોય, ચતુર હોય તથા કુલવાન હોય ૬૩.

જે પુરૂષ પ્રત્યક્ષક્ષણવાળા તથા અપ્રત્યક્ષક્ષણવાળા સર્વશાસ્ત્રોને જાણનાર હોય, ઇચ્છિત એટલે વચનવિશેષ તથા સ્વચરિવિશેષથી નિમ્નતા અભિપ્રાયને આપનાર એટલે મુખની પ્રસન્નતા અથવા અપ્રસન્નતા જણાવનારા દેહધર્મને અને ચેષ્ટા એટલે, પ્રાપ્તિને સૂચવનારી હાથ હથાળીયા કરવાની ક્રિયાને તુરંત સમજી જનાર હોય, પવિત્ર એટલે સાચના તથા જાનિયારના પાસમાં ક્ષમાઈ જા. તેવો ન હોય અને કુલવાન એટલે પોતાના કુલની પ્રતિષ્ઠાને જાળવી રાખવાના આગ્રહવાળો હોય કહી પણ ઈતરૂં નહિ કરનારો હોય તેવા પુરૂષને રાજાએ દૂત કરવો જોઈએ દૂતના સામાન્યગુણો કહી હવે તેના વિશેષગુણો જણાવેછે—

અનુરક્તઃ શુચિર્દક્ષઃ સ્મૃતિમાન્દેશકાલાવિત્ ॥

ચપુઘ્માન્વીતભીર્વાર્ગમી દૂતો રાજઃ પ્રશસ્યતે ॥૬૪॥

રાજાનરૂં પ્રાનિતવાળો, પવિત્ર, ચતુર, સ્મરણશક્તિવાળો, દેશ અને કાળને જાણનારો, દેખાવડા સ્તીરવાળો, લાયકાતવાળો અને ઓળખાતો ચતુર હોય તેવો રાજાદૂત એવો ગણાયછે. ૬૪

રાજાનરૂં પ્રાનિતવાળો હોય તે પોતાના પગારકપર નજર નહિ રાખતા રાજાના હિતને માટે પૂરી મહેનત કરેછે. પવિત્ર હોય તે સામાપક્ષવાળાના પ્રલોભનોમાં દસાતો નથી ચતુર હોય તે સામા પક્ષવાળાઓની યુક્તિઓથી ઉત્તરાતો નથી તથા તેઓના અભિપ્રાયોને તુરંત સમજી જાયછે, સ્મરણશક્તિવાળો હોય તે સંદેશોને ઓઠા કે વધુ પડતા ન કહેતા પૂરેપૂરાજી કહેછે, દેશ અને કાળને જાણનાર હોય તે એકજ પાતને પકડી ન બેસતા દેશ અને કાળને અનુમરીને વખતપર હાનિને પણ સહન કરી લેવામાં લાભ સમજે છે અને વખતપર વિશેષ લાભ થવામાં પણ હેતુભૂત થાયછે, દેખાવડા સ્તીરવાળો

હોય તેના સામાન્યસપર પ્રભાવ પડે, બચવરનો હોય તે બીજાઓના પડકારોથી ડરી જતો નથી અને બેલવામાં ચતુર હોય તે ધારેલી વાત સાર્થક પાસને જોઈ જોઈ તેની સમજની શકે.

સંધિ અને વિગ્રહનો આધાર દૂતની ઉપર છે એમ બીજા દાખલાઓની સાથે કહે છે—

અમાત્યે દણ્ડ આયત્તો દણ્ડે વૈનયિકી ક્રિયા ॥

નૃપતો કોશરાષ્ટ્રે ચ દૂતે સંધિવિપર્યયો ॥૬૫॥

દંડ મેનાપતિને આધીન છે, વિનયમંત્રી દ્વારા દંડને આધીન છે, ખજાને અને દેશ રાજાને આધીન છે તથા સંધિ અને વિગ્રહ દૂતને આધીન છે. ૬૫.

રાષ્ટ્રોને દંડ દેવાનું મુખ્ય કામ સેનાપતિના હાથમાં રહે, વિનયની ક્રિયા દંડને આધીન છે એટલે દંડની યોગ્યક્રિયાથી વિરૂદ્ધપણવાળાઓ નરમ પડીને નમી જાય, ખજાનાની ભળવણી તથા તેના યોગ્યઉપયોગ કરવા તેમજ દેશમાં સુબેદરાની રાખવી તેના આધાર રાજાની ઉપર છે તથા રાષ્ટ્રો સાથે સલાહ થવી કે વિગ્રહ થવા તેના આધાર દૂતની કુશળતાઉપર છે.

સંધિ અને વિગ્રહનો આધાર દૂતઉપર છે એ બાબતને સ્પષ્ટ સમજાવે છે—

દૂત એવ હિ સંઘત્તે ભિનત્યેવ ચ સંહતાન્ ॥

દૂતસ્તત્કુરુતે કર્મ ભિચન્તે યેન માનવાઃ ॥૬૬॥

દૂતજ નૂન મનવાળાઓને એકમતગણા કરે છે અને એકમતવાળા હોય તેઓને ભિન્નમતવાળા કરે છે દૂત એવું કામ કરી શકે છે કે જેથી મનુષ્યો એકસંધમાંથી છૂટા પડી જાય છે. ૬૬

પોતાનાજ દેશમાં ભૂત્તામતવાળા અમાત્યવર્ગને એકમતપર લાવવા હોય તો દૂત લાગી શકે છે અને રાજાની વિરૂદ્ધ એકસ પક્ષના હોય તેઓમાં ભેદ કરી તેઓને છૂટાછૂટા પાડી નાખે તે વધી જ્યાં સામાન્યજનના પાસે દૂતને મોકલ્યો હોય ત્યાંપણ તે ચતુર હોય તો કોઈને દ્રવ્યાર્થિક દાને પોતાની સાથે મેળવી લઈને અને યાત્રાને મિત્રરાજ્ય દેખાડીને પણ એકમીભથી છૂટા પાડી નાખી પોતાના સ્વામીનું કાર્ય સાધી શકે. આટલું રાજાએ પોતાના કાર્યમાં યોગ્યદૂતની ગોઠવણ કરવી—

દૂતનું કર્તવ્ય કહે છે—

સ વિદ્યાદસ્ય કૃત્યેષુ નિગૂઢેક્ષિતચેષ્ટિતૈઃ ॥

આકારમિક્ષિતં ચેષ્ટાં મૃત્યેષુ ચ ચિકીર્ષિતમ્ ॥૬૭॥

રાજનાં કામોમાં દૂતે વિરૂપક્ષવાળાના છુંપા અનુચરોના આકાર, અભિપ્રાયો અને ચેષ્ટાઓથી તેઓ શું કરવા ધારે છે તે જાણવું, વિરૂપ-
પક્ષવાળા રાજાઓના આકાર, અભિપ્રાય અને તેઓની ચેષ્ટાથી વાકેફ થવું
તથા પોતાના અનુચરોમાં તે કેવી રીતે વર્તે છે તથા તેઓને કેવાં કામોમાં
જોડવા માગે છે તેપણ સમજવું. ૬૭

સામાપક્ષવાળાઓની હીલચાલ તેઓએ જે જાતમીદારો ગાંઠ્યા હોય
તેઓને ઓળખી કહાડી તેઓની આદતિ, તેઓના અભિપ્રાયો અને તેઓની
ચેષ્ટા સમજવાથી ધ્યાનમાં આવે છે. વળી તે લોકોને પોતાને પણ મળતાં તેઓની
બોલવાચાવવાની રીતબાત અને તેમનાવરફથી જે કામકાજ ચાલતું હોય તેકપરથી
પણ તેઓની સંધિની કે વિચ્છેદની ઈચ્છા જણાઈ આવે છે તથા તેઓના નોકરો-
તરફ તેઓ કેવી રીતે વર્તે છે ને હવે ખાલી કેવી રીતે વર્તવાની ઈચ્છા રાખે છે તેના પણ
વપાસ કરવાથી તેના જલાબલગની ખબર પડે છે માટે આ સુધર્માં કાવ્યો યોગ્યદૂતે
સુખરત્ને કરવાનાં છે. આ મ્લોકોને અર્થ એવો પણ કરવામાં આવે છે કે રાજાએ
પોતે પોતાનો આકાર, પોતાનો અભિપ્રાય અને પોતાની ચેષ્ટાને જણાવા નહિ
હેતાં દૂતનો આકાર, તેના બોલવામાંથી નિકળેલો સાર અને તેની ચેષ્ટા જોઈને
જે કામમાં તેને જોડેલો છે તે કામમાં તે કેમ વર્તે છે તે જાણતા રહેવું તથા એ
દૂત, પોતાના નોકરો વગેરેમાં કાંઈ ખટપટનો નથી નરે તેપણ જાણતા રહેવું
કારણકે દૂતમાં જે વિકૃતિ થાય તો તેથી મોટોદોષ હાનિ થાય છે.

રાજાએ યોગ્યદૂતદ્વારા સામાપક્ષની સઘળી હીલચાલથી
વાકેફ થઈને પોતાને મુશકેલી ન આવે એવા પ્રયત્નમાં રહેવાની
લક્ષામણ કરે છે—

બુધ્યા ચ સર્વં તત્ત્વેન પરરાજચિકીર્ષિતમ્ ॥

તથા પ્રયત્નમાતિષ્ઠેયથાત્માનં ન પીડયેત્ ॥૬૮॥

રાજાએ પ્રતિપક્ષીરાજાએ જે કાંઈ કરવા ધારેલ હોય તે સઘળું ખરી-
રીતે જાણીને એવા પ્રકારનો યત્ન કરવો કે જેથી પોતાને પીડા થાય નહિ. ૬૮.

- યોગ્યદૂતદ્વારા સત્સુભાની જે કાંઈ ધારણા હોય તેનાથી બરાબર વાકેફ થઈને રાજ્યે એવા ચત્તમાં રહેવું કે જેથી પોતાને એટલે પોતાના રાજ્યને કશી હાનિ થાય નહિ.

દૂતપ્રકરણનો ઉપસંહાર કરીને હવે રાજ્યે કેવા સ્થાનમાં નિવાસ કરવો યોગ્ય છે તે જણાવેછે—

જાદ્ગલં સસ્યસંપન્નમાર્યપ્રાયમનાવિલમ્ ॥

રમ્યમાનતસામન્તં સ્વાર્જીવ્યં દેશમાવસેત્ ॥૬૯॥

જે દેશ જંગમ હેય, ધાન્યથી પૂર્ણ હોય, ધાર્મિક લોકોથી પૂર્ણ હોય, રોગવગેરે ઉદ્વેગથી રહિત હોય, મનોહર હેય, આનુઆનુના ન હાતા નાહાતા રાજ્યો નખીને રહે એવી સગવડવાળો હોય તથા ઐશ્વર્ય આનંદિકાવાળો હોય તેમાં રાજ્યે નિવાસ કરવો ૬૯

જ્યાં જગત્તથા ધાસ યોદ્ધા હોય, વાયુ અને સૂર્યનો તાપ વિશેષ બળવાન અને ધાન્યવગેરે પદાર્થો વિશેષ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થતા હોય તે જંગમ દેશ જહે વાયછે અથવા જ્યાંનાં અન્નજળ દિવસગી અને સ્વાદિત હોય તથા જ્યાં બહુ વાદ્ય અને ભીનારા ન રહેતી હોય તે જંગમ દેશ કહેવાયછે તથા ધાન્યથી પૂર્ણ એટલે કોઈપણ રખતે જ્યાં ધાન્યની તાલ ન પડતી હોય તથા ધાન્યની ઉત્પત્તિ પણ સારીરીતે થતી હોય ત્યાં નિવાસ કરવાથી મુશ્કેલીના વખતમાં પણ અગવડ આવતી નથી જે દેશમાં ધણો સામ ધાર્મિકજીવિતવાળો લોકોનો હોય ત્યાં જાત્રા અપરાયો થતા નથી ધણા દેશોજ એવા હોયછે કે ખાવાપીવાના યોગ્યનિયમે બળવવા ડાહ્યાના ખરાબ હવામાણને લીધે મનુષ્યો કઈક દેશમાં ફસા-યેલા રહેછે અને જે દેશમાં ધણા મનુષ્યો રોગી રહતા હોય તે દેશમાં પૂરો ઉદ્યોગ થતો નથી અને તેથી રિક્તતા રહેછે લેપ્રો, જ્વરો, પર્વતોવગેરેથી જ્યાં સ્વાભાવિક મનોહરપણુ હોય ત્યાં લોકોની જીતિ ઉત્સાહવાળી રહેછે આનુ આનુના ગામના માલિકો વારવાર રત્નડવા હોય તો રાત્રને તેમાંજ શુચવાયેહુ રહેશુ પડેછે પણ ને પડતો, ઝાડીવગેરે સ્વાભાવિક રક્ષણથી દેશ સુરક્ષિત હોય તો તેવા લોકો રત્નડી શકતા નથી એટલું જ નહિ પણ ગામ નિશ્ચિતપણે તેઓને ઠેકાણે સાવવામાંદે વધારે ધ્યાન આપી શકેછે તેથી તેઓ ડરતા રહેછે અને નમતા પણ રહેછે અને જે ઐશ્વર્ય ઐશ્વર્ય આનંદિકાવાળો હોય એવે જ્યાં અનેકપ્રકારના વેપારવગેરે ચાલી શકતા હોય એવી સગવડ હોય અથવા ભૂજમા સ્વાર્જીવ્ય પદ તેનો એવા અર્થ પણ થાયછે કે જ્યાંના લોકો નોઝી સ્વાભા નિમકદવાલ હોય તેવા પ્રદેશમાં વસવાથી રાજ સમૃદ્ધિયુક્ત થાયછે અને સુખી રહેછે

૧૧. રાજધાનીની રક્ષા કેવાકેવા દુર્ગોથી કરવી તે જણાવેછે—
 ધન્વદુર્ગ મહીદુર્ગમન્દુર્ગ વાર્ક્ષમેવ વા ॥
 નૃદુર્ગ ગિરિદુર્ગ વા સમાશ્રિત્ય વસેત્પુરમ્ ॥૭૦॥

રાજાએ ધન્વદુર્ગ, મહીદુર્ગ, જલ્પદુર્ગ, વૃક્ષદુર્ગ, મનુષ્યદુર્ગ અને ગિરિ-
 દુર્ગનો આશ્રય કરીને પોતાનું નગર વસાવવું. ૭૦.

ચારે બાજુ પાંચપાંચ યોજનપર્વત જલ્પગરનું મેદાન હોય તે ધન્વદુર્ગ
 કહેવાયછે. કારણકે કદાચ રાત્રી સૈન્ય લઇને ચડી આવતો હોય તોપણ આવા
 મેદાનમાં જળ નહિ મળવાને લીધે તેનું સૈન્ય નળજું પડી જાય છે. પર્યટ
 અને છટો વડે લમલમ બાર હાથની ઉચાઈવાળો યોગ્ય સ્થળે દરવાજાઓવાળો
 લડાઇ વખતે ઉપરના બાગમાં દરેક ઠેકાણે અંદરના માણસો સહેલાઈથી વસ્તુઓ
 લઇ શકે તેવા, બંદુકના મારકાવાળો, એટલે જેમાંથી રાત્રીઓપર બંદુક ફોડી
 શકાય તેવાં છિદ્રો હોય તેવા અને ઉપરના બાગમાં વાનરશીવં એટલે કાંગરાવાળો
 વિદ્યેશ હોય તે અથવા ઉચી નીચી અને ઘણા ટેકરાઓવાળી જમીન હોય કે જ્યાં
 રાત્રીનું સૈન્ય સહેલાઈથી ન આવી શકે તે મહીદુર્ગ કહેવાય છે. ફરતી મોટી ખાઈ
 હોય તે જલ્પદુર્ગ કહેવાય છે ફરતી વૃક્ષોની જળરી ઝાડી હોય તે વૃક્ષદુર્ગ કહેવાયછે,
 મોટોડાં લશ્કરી યાજ્ઞાઓ મનુષ્યદુર્ગ કહેવાય છે, અને રાત્રીઓ દલ્દેશ ન લાગી
 શકે તેવી રીતે રાજધાની આડે પર્વતો આવેલા હોય તો તે ગિરિદુર્ગ કહેવાયછે.

સઘળા દુર્ગોમાં ગિરિદુર્ગની શ્રેષ્ઠતા જણાવે છે—

સર્વેણ તુ પ્રયત્નેન ગિરિદુર્ગ સમાશ્રયેત્ ॥
 ઇયાં હિ વાહુગુણ્યેન ગિરિદુર્ગ વિશિષ્યતે ॥ ૭૧ ॥

સઘળા પ્રયત્નથી ગિરિદુર્ગનો આશ્રય કરવો, કારણ કે ઉપર કહેલા
 સઘળા દુર્ગોમાં ઘણા ગુણોથી સુક્રા હોવાને લીધે ગિરિદુર્ગ શ્રેષ્ઠ છે. ૭૧.

ખીજા દુર્ગોફરતાં ગિરિદુર્ગ એટલા માટે શ્રેષ્ઠ છે કે રાત્રીઓ પર્વતપર સ-
 હેલાઈની ચડી રાત્રા નથી અને ઉપરના બાગમાંથી ફેંકાની શિક્ષાઓવગેરેથી
 તેઓને નુકસાન પામી ધણે બાગે પાછાજ દહણું પડેછે. પર્વતના ઉપરના બા-
 ગમાંજ બાગેડો કિલ્લો જેમાં જગામાટે એકજ માગ હોય તથા જેની અંદર
 હરણાગેરથી પાણી ની સપ્તક હોય તે સુખ્ય બાગે ગિરિદુર્ગ કહેવાયછે.

દુર્ગના આશ્રયનું ફળ દષ્ટાંત દ્વારા દેખાડે છે—

ત્રીપયાદ્યાન્યાશ્રિતાસ્ત્વેપાં મૃગગર્તાશ્રયાપ્સરાઃ ॥

ત્રીપ્યુત્તરાણિ ક્રમશઃ પ્લવક્ષ્મનરામરાઃ ॥ ૭૨ ॥

એઓમા પ્રથમના ત્રણ દુર્ગોના આશ્રય મૃગો, મૃગકવગેરે નિવવાની પ્રાણીઓ તમા જગત્પર જતુઓ કરે છે તથા તે પછીના ત્રણમા અનુક્રમે વાનરો મનુષ્યો અને દેવો આશ્રય કરી રહે છે ૭૨

પહેલા ધન્વદુર્ગનો આશ્રય કરનાર મૃગોના દષ્ટાંતથી જણાવ્યું કે તેવા જલરહિત મેદાનમા રહેનારા મૃગો જેમ તુરન પારાધીના કબજામા નથી આવી જતા તેમ ધન્વદુર્ગના આશ્રયવાળો રાજા રાત્રીથી તરત દબાઈ જતો નથી જેમ પૃથ્વીનો આશ્રય કરીને રહેતા ઉદરવગેરે બિલવાસીઓ તેઓના રાત્રીઓના હાથમા નથી આવતા તેમ મહાદુર્ગના આશ્રયવાળો રાજા બળવાન રાત્રીના હાથમા પડી આવી શકતો નથી જેમ અમાધ જળમા રહેનારા જગત્પર જતુઓને પકડવા જવામા મોટી મુશ્કેલીઓ નડે છે તેમ જલદુર્ગના આશ્રયવાળો રાજા પર ચડાઈ કરવાની અનેક મુશ્કેલીઓ આડે આવે છે જેમ વૃક્ષનો આશ્રય કરનારા વાનરો ટાઇના હાથમા આવતા નથી તેમ વૃક્ષદુર્ગના આશ્રયવાળો રાજા રાત્રીઓના દબાણમા આવતો નથી જેમ ધણા મનુષ્યના જરયામા રહેતા મનુષ્ય પ્રતિપક્ષીથી પકડાતો નથી તેમ મનુષ્યદુર્ગના આશ્રયવાળો રાજા પણ પ્રતિ પક્ષીથી પકડાઈ શકતો નથી અને જેમ મેરુઆદિ પરંતોનો આશ્રય કરનારા દેવો મહાબળવાન દેવોથી પરાજય ન પામતા પરિણામે જર મેજરતા તેમ ત્રિદુર્ગનો આશ્રય કરનારો રાજા બળવાન રાત્રીથી પણ પરાજય ન પામતા પરિણામે જય મેજવે છે એમ દેવોના દષ્ટાંતદ્વારા ત્રિદુર્ગને સર્વથી એક મજબૂત છે

ઉપર જણાવેલા વિષયનું ફળ વધારે સ્પષ્ટતાથી કહ્યું છે—

યથા દુર્ગાશ્રિતાનેતાન્નોપહિંસન્તિ શત્રવઃ ॥

તથારયો ન હિંસન્તિ નૃપં દુર્ગસમાશ્રિતમ્ ॥ ૭૩ ॥

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે તે દુર્ગનો આશ્રય કરીને રહેનારા મૃગવગેરે પ્રાણીઓને જેમ તેઓના રાત્રીઓ મારી શકતા નથી તેમ દુર્ગનો આશ્રય કરીને રહેનારા રાજાને પણ તેના રાત્રીઓ મારી શકતા નથી ૭૩

રાજા મોઢા બળવાળો હોય છતાં પણ જો તેણે દુર્ગનો આશ્રય કર્યો હોય તો તે મોઢા બળવાન રાત્રીથી પણ સહેલાઈથી છતી શકાતો નથી મહાદુર્ગનો આશ્રય કરવો એ રાજાને માટે આવશ્યક છે

દુર્ગનો આશ્રય કરનારના બળની અભિવૃદ્ધિ પ્રત્યક્ષ દેખા-
ય છે તે જણાવે છે—

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ॥

शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥ ७४ ॥

કિંથામાં રહેલો એકજ ધનુર્ધારી બહાર યુદ્ધ કરતા સેંકડો શત્રુઓ
સામે ટકી રહે છે અને એવા સો ધનુર્ધારી હોય તો તેઓ દશ હજાર શ-
ત્રુઓની સામે લડી શકે છે. માટે દુર્ગ કરવાની જરૂર છે. ૭૪.

દુર્ગમાં બળીને લડનારો સુરક્ષિત હોવાને લીધે બહારથી લડતા શત્રુઓનાં
આયુધોનો ભોગ થતો નથી અને બહારથી લડનારાઓ અરક્ષિત સ્થાનમાં હો-
વાને લીધે દુર્ગસ્થ યોધાઓનાં આયુધોના ભોગરૂપ તરત યદ્ય પડે છે.

દુર્ગમાં કેવી કેવી સગવડો હોવી જોઈએ તે જણાવે છે—

तत्स्यादायुधसंपन्नं धनधान्येनं वाहनैः ॥

ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवत्तेनोदकेन च ॥ ७५ ॥

આયુધો, ધન, ધાન્ય, વાહન, બ્રાહ્મણો, કારીગરો, યંત્રો, ધાસ અને
જળ એ સઘળી સંપત્તિ દુર્ગમાં પૂર્ણ રહેવી જોઈએ. ૭૫.

હથિયારોની તાણ હોય તો ઘેરે ધાલીને પડેલા શત્રુઓને પીડા કરી
શકાતી નથી ધનનો અભાવ હોય તો આજીવ્યાજીવી મરદ તુટતી નય છે, ધાન્ય
તથા જળની તંગી પડે તો બૂખમરો આલતાં બીજી સઘળી સગવડો હોય તો
પણ શત્રુઓને શરણ થવું પડે છે વાહનોની સગવડ ન હોય તો જરૂરની ચીજો
ઉતાવળથી એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે પહોંચાડી શકાતી નથી, બ્રાહ્મણો ન હોય
તો ધાર્મિક ક્રિયાઓનો હોપ થતાં પરિણામે નિજ્ય થતો નથી કારીગરો ન
હોય તો યંત્રોની બજાવણ તથા તેનો યોગ્ય ઉપયોગ થતો નથી યંત્રો ન હોય
તો થોડી મહેનતે ધાણું કાચું થતું નથી અને ધાસ ન હોય તો માત્ર ઉપાડ-
નારા બનવરો દુબળા પડી કામ કરવામાં અશક્ત થાય છે.

રાજાએ પોતાનું નિવાસસ્થાન દુર્ગમાંજ કરવું એમ કહે છે
અને તેની સાથે તે નિવાસસ્થાન કેવું કરવું તે પણ જણાવે છે—

तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्दृग्दृग्मात्मनः ॥

गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम् ॥ ७६ ॥

રાજ્યએ તે દુર્ગતી વચ્ચે, ભૂદાંભૂદાં સ્થાનોવાળું, ગુપ્ત, સર્વજનતુઓમાં અનુકૂળ, શ્વેતરમવાળું અને જળ તથા વૃક્ષોથી યુક્ત નિવાસસ્થાન પોતાને- માટે કરાવતુ ૭૬.

એ દુર્ગતી વચ્ચે રાજ્યએ પોતાનું નિવાસસ્થાન કરાવતુ, તે ભૂદાંભૂદાં સ્થાનોવાળુ એટલે જેમા સ્ત્રીગૃહ, દેવમંદિર, આયુધગૃહ, અગ્નિચાળા, રાજપુરોને રહેવાના યથો, બંડાર તથા અશ્વશાળા, દસ્તિશાળાવગેરે હોય એવું, ગુપ્ત એટલે ખાઈ તથા કિંક્રીથી સુરક્ષિત અથવા દોડીઓ અને ચોખ્ખીદારોવગેરેથી રક્ષા કરાયેલ, સર્વ જનતુઓમા અનુકૂળ એટલે સિયાળો, બનાળો અને ચોખ્ખાસુ એ બધી જનતુઓમા રહેવાની સારી સમવડ હોય એવું તથા પાણીના ટાંકા, કુવાઓવગેરે જલારોથી યુક્ત અને સારા ફળ પુષ્પ આપનાર વૃક્ષોના જગ્યાવાળુ હોતુ તેમજ

રાજ્યએ કેવી સ્ત્રીસાથે વિવાહ કરવો તે જણાવેછે—

તદધ્યાસ્યોદ્વહેન્નાયાં સવર્ણાં લક્ષણાન્વિતામ્ ॥

કુલે મહતિ સંભૂતાં હૃદ્યાં રૂપગુણાન્વિતામ્ ॥૭૭॥

રાજ્યએ તે નિવાસસ્થાનમા રહીને સમાનભતિવાળી, કંપાણુ આપનારાં લક્ષણોવાળી, ઉત્તમ કુળમા ઉત્પન્ન થયેલી, મનોહર આકૃતિવાળી અને રૂપ તથા સદ્ગુણવાળી સ્ત્રી પરણુની ૭૭

રાજ્યએ જેની સાથે વિવાહ કરવો તે સ્ત્રી તેની પોતાનીજ ભતિવાળી, કંપાણુસૂચક લક્ષણોવાળી, ઉત્તમ કુળમા જન્મેલી, સુદર આકૃતિવાળી, રૂપવતી અને સદ્ગુણવાળી હોવી તેમજ જે અન્યભતિવાળી સ્ત્રી હોય તો સત્તાનમા વર્ણવુ સાચું થાયછે, ખરાબ લક્ષણોવાળી હોય તો ધન કે આયુષ્યવગેરેની હાનિ થાયછે, દીનપ્રમા જન્મેલી હોય તો તેની અસરથી રાજના ઉચ્ચ વિચારો બદલી જઈ છુટકવિચારો થાયછે સુ દર આકૃતિવાળી અને રૂપવતી હોય તો તેનાપર રાજનો પ્રેમ કાયમ રહેવાથી તેનામા પારદર્શક પાપનો પગરેસારો થતો નથી અને સદ્ગુણવાળી હોયતો રાજને યોગ્ય આનંદ, સારી સલાહ તથા કિ મતી મદદ આપેછે

ધર્મકૃત્યોની વ્યવસ્થા ચાલુ રહેવામાટે પુરોહિત રાખવાની લલામણુ દેવેછે—

પુરોહિતં ચ કુર્વીત વૃણુયાદેવ ચર્ત્વિજઃ ॥

તેડસ્ય ગૃહ્યાણિ કર્માણિ કુર્યુર્વૈતાનિક્રાનિ ચ ॥૭૮॥

રામને એક આશ્રયને પુરોહિત કરીને રાખવો તથા બીજા ઠેકણાએક આશ્રયોને ઋત્વિજ કરીને રાખવા તે આશ્રયોએ રામને કરવાનાં ગૃહાક્રમ કર્મો તથા યેનચીનાં કર્મો કરવાં ૭૮.

પુરોહિત તથા ઋત્વિજ આશ્રયોના ગુણોમાટે મેધાતિથિ કહેછે કે તેઓ અતિસ્થૂપ ન હોવા જોઈએ, અતિદૂરા ન હોવા જોઈએ, બહુ લાંબા ન હોવા, જોઈએ, બહુ ટૂંકા ન હોવા જોઈએ, બાળક ન હોવા જોઈએ અને અતિરૂદ્ધ ન હોવા જોઈએ, વળી પુરોહિત તથા ઋત્વિજોમાં આશ્રય ન હોય કે ન હોવાની શંકા રહેતી હોય તો તે કામને માટે લાયક નથી એ બાબતમાં પણ મેધાતિથિ કહેછે કે જેની સાત પેઢીના પુત્રો વિદ્યા તથા તપશ્ચી યુક્ત હોય, પુત્રવંશમાંવાળા અને કર્મ તથા જ્ઞાનની ભાવનાવાળા હોયતેવા પ્રત્યે આશ્રયોની સંકાપતીજ નથી.

પુરોહિત તથા ઋત્વિજો રાખવાના પ્રયોજનરૂપ યજ્ઞો તથા દાનઆદિ ધર્મક્રિયાઓ કરવાનું કહેછે—

યજેત રાજા ક્રતુભિ વિવિધૈરાસદક્ષિણૈઃ ॥

ધર્માર્થ ચૈવ વિપ્રેભ્યો દદ્યાન્જોગાન્ધનાનિ ચ ॥૭૯॥

રામને ધર્મનેમાટે નંપૂર્ણ દક્ષિણાવાળા વિવિધ યજ્ઞો કરવા તથા આશ્રયોને ધન આપવું અને સુખી રાખવા ૭૯.

ધર્મ એજ અબ્યુદયનું મૂળ છે માટે અબ્યુદયની કમિડાવાળા રામને ધર્મોપસિમાટે પૂર્ણ દક્ષિણાવાળા અથમેધાદિ યજ્ઞો કરવા અને જેઓના આશીર્વાદોથી પરમ વંશમાં ચાલશે એવા વિધાત્મક, વરોદત્ત, તપોદત્તએદે મોક્ષમાશ્રયોને દાન દેવા એટલુંજ નહિ પણ તેઓને જે કાંઈ અપવરો હોય તે અગવડો મટાડીને સુખી રાખવા પૂર્ણ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો કરવા એમ કહેવામાં હેતુ એ છે કે તેવાં સુધળા ધર્મકર્મો તરફ શ્રદ્ધાથી કરવા

ધર્મક્રિયાઓ કરવામાં તથા બીજા પણ ગાન્યવ્યવસ્થા અસાવવામાં ધનની સુખ્ય જરૂર પડેછે તેથી ધન કેવી રીતે પેદા કરવું અને તેમાં કેવી જાતની સંભાળ રાખવી તે કહેછે—

સાંવત્સરિકમાસૈશ્વ રાષ્ટ્રાદાહાયદ્દલિમ્ ॥

સ્યાન્નામ્નાયંપરો લોકે વર્તેત પિતૃવન્નૃપુ ॥૮૦॥

ગમએ યોગ્યપુરો દ્વારા દેશમાંથી વાર્ષિક કર ઉધરવી લેવો. લોકાતરફ સાચના નિયમોને અનુસરીનેજ વર્તવું અને પ્રગતનું પિતાની પેઠે પાલન કરવું. ૮૦.

ક્ષેત્રોમાં હરપત્ર ચતાં ધાન્યવગેરેઉપર છકા કે આઠમા બામરૂપ વાર્ષિક કર યોગ્ય પુરોદ્ધારા એટલે જે પુરોદ્ધારા રાજ્યના હકને નુકસાન ન કરે અને પ્રભને પામી પીડિત ન કરે, વળી વચમાંથી પોતે પણ ન ખાઈ જ્ય એવા ન્યાયપરાયણ અધિકારીઓદ્વારા હથરાવી બેળો કરવો. સાચના નિયમોને અનુસરીને લોકાતરફ વર્તવામાં આવે તો તેમાં ફરો પ્રમાદ થતો નથી સાચમાં કશું દોષ તેજ પ્રમાણે હરવગેરે હથરાવવાની વ્યવસ્થા કરવી અથવા મૂળમાં આમ્નાયપદ છે તેનો સાચ એવો અર્થ ન કરતાં પરમગથી ચાલતી મર્યાદા એવો અર્થ પણ કરવામાં આવેછે અને તેથી એવો અભિપ્રાય લેવામાં આવેછે કે ચાલતી આવતી પૂર્વની મર્યાદા-પ્રમાણે હર લેવો. અથવા આમ્નાય એટલે અવ્યાસ એવો અર્થ કરી એવો અભિપ્રાય લેવાયછે કે કયોપયો કર હથારેકયારે કેટલોકેટલોકો લેવાયછે એવું યત્નપૂર્વક રમરણ રાખવું અને પિતા જેમ પુત્રનું દિત કરવાપર દહિ રાખેછે તેમ પ્રગતનું દિત કરવાઉપરજ રાજ્ય પોતાની દહિ રાખવી

જુદાંજુદાં ખાતાઓમાં યોગ્યઅધિકારીઓ ગોઠવવાની ભલામણ કરેછે—

अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः ॥
तेस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्वृणां कार्याणि कुर्वताम् ॥८१॥

રાજ્યએ તે ને કર્યનાં ન્યજોમાં જુદાજુદા વિદ્વાન અધિકારીઓ રાખવા. તે અધિકારીઓએ સઘળા કાર્યો કરનાન લોકાપર દેખરેખ રાખવી ૮૧.

જુદાજુદા ખાતાઓમાં તે તે જામતને પૂર્ણ સમજનારા જુદાજુદા પુરોદ્ધારા રાજ્યએ ગોઠવણ કરવી કે જેઓ તે ખાતામાં કામ કરનારા લોકોપર બરાબર દેખરેખ રાખી કાનૂન પ્રકારની વ્યવસ્થા થવા કે નહિ

ન્યાયની રીતે સંપાદન કરેલ ધનનો પાત્રે વિનિયોગ કરવાનું કહેછે—

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत् ॥
नृपाणामक्षयो ह्येव निधिर्ब्राह्मोभिधीयते ॥८२॥

ગુરુકુલથી પાછા ફરેલા બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરવો. કારણકે ગમએને મારે એ અક્ષય બ્રાહ્મનિધિ કહેવાયછે. ૮૨.

ગુરુને ત્યાં સંપૂર્ણ વિદ્યાભ્યાસ કરીને પાછા ફરેલા બ્રાહ્મણોને મદદ કરવી. કારણકે ધણી વર્ષો બ્રહ્મચર્યપૂર્વક ગુરુને ત્યાં રહેલા હોય અને વિદ્યાભ્યાસ કરતા હોય તેઓની પાસે ગુરુને દક્ષિણા દેવાજોઈલું પણ દઈ દ્રવ્ય હોતું નથી. તેમજ તેઓને તેપછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ બેઠાવાનું હોયછે. એવી રીતે વિદ્યાભ્યાસ કરી તૈયાર થયેલા બ્રાહ્મણોને મદદ કરવી એ રાજના કલ્યાણનું મૂળ ગણાયછે, રાજતરફથી મદદ પામેલા બ્રાહ્મણો બીજાઓને વિદ્યાભ્યાસ કરાવી દેરામાં વિદ્યાને ફેલાવેછે એટલુંજ નહિ પણ પોતે ધર્મકર્મો કરેછે અને બીજાઓને ધર્મકર્મોના ઉપદેશ આપેછે અને એવી રીતે પરંપરાથી વિદ્યા તથા ધર્મકર્મોના ફેલાવો થતો રહેછે. અને તેનું પુણ્ય રાજને મળેછે સર્વથી શ્રેષ્ઠ ધનરૂપ એ પુણ્ય બ્રાહ્મણોને દાન દેવા દ્વારા સંપાદન થતું હોવાથી તેને બ્રાહ્મનિધિ એટલે બ્રાહ્મણોદ્વારા સંપાદન થતો ભંડાર દહેવામાં આવેછે. ધનના ભંડારો દુષ્કાળવખે કારણે આવતાં ખૂબી જાયછે પણ બ્રાહ્મણોને મદદ આપીને રાજ ને બ્રાહ્મભંડાર પોતાને માટે ભરેછે તે કદીપણ ખૂતો નથી.

બ્રાહ્મનિધિની અક્ષયતા સ્પષ્ટપણે સમજાવેછે—

न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ॥

तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥૮૩॥

તેને ચોરલોડો કે સત્રુઓ હરી શકતા નથી તેમ તે નાશ પામતો નથી માટે રાજાએ બ્રાહ્મણોમાં એ અક્ષયનિધિ સ્થાપવો. ૮૩.

બ્રાહ્મણોમાં દાનરૂપે સ્થાપેલા નિધિને ચોર તથા સત્રુઓ હરી શકતા નથી. અન્યધનનો નિધિ પૃથ્વીમાં દાટી રાખેલો હોય તોપણ સ્થાનની બ્રાતિથી તે હાથથી જાયછે અથવા કાળે કરીને નષ્ટ થઈ જાયછે. પણ આ બ્રાહ્મનિધિ તેવી કોઈ રીતે નાશ પામતો નથી, વળી તે ખૂટતો પણ નથી, તેથી એવો અક્ષયનિધિ બ્રાહ્મણોમાં અવશ્ય રાખવો કે જે, રાજાઓના ખરા અસ્થુસ્થના નિમિત્તરૂપ છે.

બ્રાહ્મણને દીધેલું અન્નજલ અગ્નિહોત્રથી પણ શ્રેષ્ઠ છે એમ જણાવેછે—

न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ॥

वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यો ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥૮૪॥

બ્રાહ્મણના મુખમાં દેતું તે કદીપણ નીચે પડી જતું નથી, શુષ્ક થતું નથી અને નાશ પામતું નથી તેથી તે, અગ્નિહોત્રો કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. ૮૪.

અગ્નિમા દોમવામા આવનો પદાર્થ કાચ નીચે પડી જાય છે, સુકાઈ જાય છે અને નારા પામી જાય છે પણ બ્રાહ્મણના મુખમા દોમેરો એટલે આપેરો અતઃ પગેરે તામ્રપલ્લ પદાર્થ નીચે પડતો નથી એટલે ઝરવું જતો નથી, સુકાતો નથી એાણુ ફળ દેનાર ઘડ જતો નથી અને નારા પામતો નથી એટલે તેનુ ફળ લાખા સમયસુધી મળ્યા કહે મુખમા દીધેરો એટલે દ્વાપમા આપેરો સમજવો. કારણકે બ્રાહ્મણના મુખમાજ કાળીરો દેવો એવો અર્થ નથી, પણ યાગ્યમાદ્વાને કદપલ્લ યોગ્યપદાર્થનુ દાન દેતુ એવો અર્થ છે મનુજે કે પાળ્યાસ્યો દિદિવ સ્મૃત । એટલે બ્રાહ્મણને દ્વાપરપ મુખવાયો જણાવેરો આથી બ્રાહ્મણને દેવુ તે અગ્નિ દોત્તરિકકગ્ના પણ વિરોધ થતુ છે અગ્નિમા દોમવુ અને બ્રાહ્મણને અત્તરિક દેવુ એ બન્ને દેવનૃગિના હેતુભૂત છે પણ તેમા ફરક અટો ૩૩ કે ૭૫૨ જણાવેલા કાશ્યોથી અગ્નિમા દોમવુ તે કઈ મદિગ્ગ છે અને બ્રાહ્મણને દેવુ તે અસદિગ્ગ છે આથી અગ્નિમા દોમની નિરૂપતા છે એમ સમજવુ નહિ પણ બ્રાહ્મણને દેવુ તેપલ કૃત્તમ છે એટલુજ સમજવુ

બ્રાહ્મણને જાન દેનાનુ માહાત્મ્ય કહેછે—

સમમબ્રાહ્મણે દાનં દ્વિગુણ વ્રાહ્મણત્રુવે ॥

પ્રાર્થીતે શતસાહસ્રમનન્તં વેદપારગે ॥૮૫॥

બ્રાહ્મણ ન હોય એના પાત્ર મનુષ્યને આપેના દાનનુ ફળ દાન જેટલુજ થાય છે માત્ર નામધારી બ્રાહ્મણને આપેતુ દાન બમણુ ફળ આપનાર છે વેદાધ્યયન કરતા બ્રાહ્મણને આપેતુ દાન લાખગણુ ફળ આપેછે અને વેદના પારને પહે એના બ્રાહ્મણને દીધતુ વાન અનતકદ્ગ આપનાર થાય છે ૮૫

બ્રાહ્મણસિવાયના અ યપાત્ર મનુષ્યને આપેવ દાનનુ તે દાનના પ્રમાણુ-માજ ફળ મળેછે તેના કરતા ૪ બ્રાહ્મણતિમા જન્મ જતા કાલ નિ ય કર્મવગે ન કરેના હોય તે માત્ર નામધારી બ્રાહ્મણ કહેવાય છે તેવાને પણ દીધેલા દાનનુ ફળ બમણુ મળેછે પરંતુ જે બ્રાહ્મણ વેદાધ્યયન કરનારો હોય તેન દીધેલા દાનનુ ફળ લક્ષગણુ મળેછે અને વેદના પારને પહોચેવ એટલે તેના ત વને જણુ નારા બ્રાહ્મણને દીધના દાનનુ તો અનંત ફળ છે

દાન દેનાગ્ની શ્રદ્ધા તથા જાન વેનારની પાત્રતા એ બન્નેના પ્રમાણમા દાનનુ જાણુ કે થોડુ ફળ મળેછે એમ જણાવેછે—

પાત્રસ્ય હિ વિશેષેણ શ્રદ્ધધાનતયૈવ ચ ॥

અલ્પં વા વહુ વા પ્રેત્ય દાનસ્ય ફલમશ્રુતે ॥૮૬॥

જેનું પાત્ર હોય તથા દાનની જેવી શ્રદ્ધા હોય તે પ્રમાણે દાનનું ન્યૂન અથવા અધિક્કણ પન્નોકમાં મળેછે. ૮૬.

બ્રાહ્મણવેદે દાનપાત્રમાં વિધા તથા તપશ્ચર્યાવેદે જેવા ગુણો હોય તે પ્રમાણે તથા સાત્રમાં જે કહેલું છે તે વચાનું છે એવા સ્વરૂપવાળી દાતાની શ્રદ્ધાના પ્રમાણમાં દાનનું ફળ પરણોકમાં મળેછે. પાત્રની તથા શ્રદ્ધાની ન્યૂનતા હોય તો ફળ ન્યૂન મળેછે તથા પાત્રની તથા શ્રદ્ધાની અધિકતા હોય તો ફળ અધિક મળેછે. રાત્રીએ પાત્રે દાન કરવું એ તેના મુખ્યકર્તવ્યોની ગણનામાં આવેછે. કહ્યું કે એવં પરોધર્મ ઇન્દ્રો રાજા વદાહનઃ । મિત્વા ધનાનિ મપ્રામાદા દુઃકેન્યઃ પ્રતિવાદયંત્ ॥ એટલે સ્વમામમા વિજય કરી મેળવેલ ધન બ્રાહ્મણોને આપવું એજ રાત્રીએનો સમય શ્રેષ્ઠધર્મ કહેલો છે. કારણકે ધર્મનું શ્રેષ્ઠસાધન દાન છે કહ્યું કે દેશકાલ-વિધાનેત દ્રવ્યં શ્રદ્ધાસમાન્યતમ્ । પાત્રં પ્રદાયતં યતુ તદ્ધર્મસ્ય પ્રણાધનમ્ ॥ એટલે દેશ તથા કાળપ્રમાણે શ્રદ્ધાથી પાત્રને જે દ્રવ્ય આપવામાં આવે છે તે ધર્મનું સ્તમ સાધન છે.

બ્રાહ્મણોના અત્કારનું અર્વાચરપ્રકરણ સમાપ્ત કરીને ક્ષાત્ર-ધર્મરૂપ સંગ્રામસંબંધી પ્રકરણ આરંભેછે અથવા દેશમાંથી કર લાકને યજ્ઞન કરવું તથા દાન દેવું એમ કહીને હવેપછી દેશને પ્રભાવનારાઓની સામે યુદ્ધ કરતાં પણ પાછા હઠવું નહિ એમ ભલામણ કરેછે—

સમોત્તમાધર્મૈ રાજા ત્વાહૂતઃ પાલયન્પ્રજાઃ ॥

ન નિવર્તેત સંગ્રામાત્ક્ષાત્રં ધર્મમનુસ્મરન્ ॥૮૭॥

પ્રજાનું પાલન કરનાર તથા ક્ષત્રિયધર્મનું સ્મરણ રાખનાર રાજાએ પોતાથી અધિક, સમાન અથવા ન્યૂન ગણ વ્યાપે યુદ્ધભાટે બોલાવે ત્યારે પાછા ફરવું નહિ ૮૭

રાત્રીએ પોતાના આ ક્ષત્રિયધર્મનું સ્મરણ રાખતું કે કોઈપણ યુદ્ધભાટે બોલાવે ત્યારે તેણે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું તેમાં ભૂલિ અવરથા મિત્રા કે મુક્ષાધની અપેક્ષા રાખવી નહિ સમાનબળવાળો કે અધિન્વાળો હોય તેની સાથે યુદ્ધ કરવું તે તો હીન પણ ન્યૂનબળવાળો રાત્રી હોય તેની સાથે યુદ્ધ કરવામાં શું પ્રતિષ્ઠા? એવી ગંભીર દરવી નહિ કારણકે બારવડીવાવેદે ન્યૂનબળવાળા છતાં દેશને પીડા કરેછે અને તેમ કરી તેઓ રાત્રીની સામે યુદ્ધ જાની લેછે તેથી પ્રજાનું પાલન કરવામાટે તેઓની સાથે પણ યુદ્ધ કરી તેઓને દેહાણું પાડવા નોંધએ.

સંગ્રામમાં પાછું ન ફરતું એ રાજ્યોને શ્રેયઃસાધક છે એમ દર્શાવેલી સાથે દેખાડે છે—

સંગ્રામેષ્વનિવર્તિત્વં પ્રજાનાં ચૈવ પાલનમ્ ॥

શુશ્રૂષા વ્રાહ્મણાનાં ચ રાજાં શ્રેયસ્કરં પરમ્ ॥૮૮॥

મંગ્રામોમાં પાછું ન ફરતું, પ્રજાનું પાલન કરતું અને વ્રાહ્મણોની સેવા કરતી એ સંગ્રામ રાજ્યોને માટે ઉત્તમ કલ્યાણ કરનાર છે. ૮૮.

પ્રતપાલન અને વ્રાહ્મણસેવા એ પ્રવૃત્તિવાના દૃષ્ટાંતરૂપ છે.

યુદ્ધરૂપ કર્તવ્યપાલનનું ઇચ્છવાસોચ્ચ ફળ બતાવે છે—

આહવેપુ મિથોઽન્યોન્યં જિઘાંસન્તો મહીક્ષિતઃ ॥

યુદ્ધમાનાઃ પરં શક્તયા સ્વર્ગં ચાન્ત્યપરાઙ્મુસ્વાઃ ॥૮૯॥

એકબીજાની સ્પર્ધા કરનારા અને યુદ્ધમાં એકબીજાને મરવાની ઇચ્છા રાખનારા રાજ્યો વે સન્તિપ્રમાણે યુદ્ધ કરે અને યુદ્ધમાં પાછા ફરે નહિ તો સ્વર્ગની ગતિને પામે છે ૮૯.

રાત્રીઓનો પરાજય તથા ધનનો લાભ એ યુદ્ધનું બૈદિકફળ છે અને સ્વર્ગ-સુખ એ યુદ્ધનું આમુખિક ફળ છે, એ ફળ યુદ્ધમાં પાછી યેની ન હેવારૂપ નિયમ પાળવાથીજ મળી શકે છે, ધર્મમર્યાદાપ્રમાણે યુદ્ધ કરવામાં આવે તો તેને પરિણામે રાત્રીઓનો પરાજય થાય કે ન થાય અને ધનનો લાભ પણ મળે કે ન મળે તોપણ સ્વર્ગની ગતિનો લાભ એ તો નક્કી થાય છે

સ્વર્ગના સાધનરૂપ યુદ્ધમાં ધર્મમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન થતું જોઈએ તેથી યુદ્ધમાં અધર્મરૂપ ગણાતી ક્રિયાનો નિષેધ કરે છે—

ન કૂટૈરાયુધૈર્હન્યાદ્યુદ્ધમાનો રણે રિપૂન્ ॥

ન કાર્ણિભિર્નાપિ દિગ્ધૈર્નાગ્નિજ્વલિતતેજનૈઃ ॥૯૦॥

ગત્રઓસાથે યુદ્ધ કરતા રાજ્યો કપટવાળા આયુધોથી, ઈર્ષ્યાનાર-વાળાં આણોથી, નિપનિષ્ઠ આણોથી અને અગ્નિથી તથાવેળાં આણોવડે રાત્રી-ઓને મારવા નહિ ૯૦

હથરના ભાગમાં કપટમર હોય અને અદરના ભાગમાં તીવ્રહિંસા હોય તેવાં આયુધો કે અગ્નિ કપટવાળાં કહેવાય છે જેઓના મૂળમાં અથવા મધ્યમાં

કોષપણ આકૃતિની ગાંઠનેહું ફળું હોય તેવાં બાણ કર્ણિઆકારવાળાં ગણાયછે. એવાં બાણ શરીરમાં પેઠાપછી કાઢતી વખતે ઘણું કષ્ટ થાયછે અને જખમ થીરો-ધને કે ફાટીને મોહોટા થઈ જાયછે વિષલિપ્ત એટલે જેનાં ફળાંપર ઝેર લગાનેહું હોય એવા બાણ પણ શરીરમાં પેઠાપછી તુરત પ્રાણ હડી લેછે અને અગ્નિતપ્ત બાણ લાગવાથી પણ સહન ન થઈ શકે તેવી વેદના થાયછે. માટે એવા આયુર્વે વાપરવા નહિ યુદ્ધ કરવાનો મૂળ હેતુ પોતે વિજય મેળવવો અને શત્રુને ઠેકાણે લાવવો એજ છે શત્રુ પરાક્રમ કરતો બંધ પડી જાય એટલે તે હેતુ પાર પડેછે હેતુ પાર પડ્યાપછી અસાક્ત થયેલા શત્રુને બચાવવો એમાજ વિજય મેળવનારની મહત્તા અને ઉત્તમતા છે ધર્મ અને નીતિને અનુસરીને યતાં યુદ્ધોમાં એવીજ રીતે વર્તવામા આવેછે. અગ્રજ થયેલા શત્રુને રીજાવવો કે મારી નાખવો એ તે કેવળ અધર્મ અને અનીતિજ છે.

સંભ્રામમાં કોનેકોને હણવા નહિ તે જણાવેછે—

ન ચ હન્યાત્સ્યલારૂઢં ન ક્લોબં ન કૃતાક્ષલિમ્ ॥

ન મુક્તકેશં નાસીનં ન તવાસીતિ વાદિનમ્ ॥૧૧॥

ન સુપ્તં ન વિસન્નાહં ન નમ્રં ન નિરાયુધમ્ ॥

નાયુધ્યમાનં પશ્યન્તં ન પરેણ સમાગતમ્ ॥૧૨॥

નાયુધવ્યસનપ્રાપ્તં નાર્ત્તં નાતિપરિક્ષતમ્ ॥

ન ભીતં ન પરાવૃત્તં સતાં ધર્મમનુસ્મરન્ ॥૧૩॥

ઉત્તમ લત્રિયોના ધર્મ, રમઃશ્ચ રાખીને યુદ્ધ કરતી વખતે રાજાએ અથવા ખીજા કોષપણ છૂટા યુદ્ધ કરનારે પોતે કાંઈ વાદનપર પેાય અને તેવે વખતે શત્રુ વાદનપર નો હોજ પૃવીકપર જાએયો હોય તો તેને મારવો નહિ વળી જે નપુસક હોય, દાથ જોડતો હોય, છૂટા કેશવાળો હોય, બેગી ગયો હોય, હું તમારે શરણે છું એમ બોલતો હોય, સુછ ગયેયો હોય, બખનરવગરનો હોય, નમ્ર હોય, આયુધવગરનો હોય, યુદ્ધ ન કરતો હોય પણ જોવા જાનેલો હોય, ખીજની મામે યુદ્ધ કરવા માં રોડપેલો હોય આયુધ ભાંગીપુડી જતાં લાચાર બનેલો હોય. ખીજિન હોય, જાદુજખમી થયેલો હોય, બંધ થાએલો હોય અને યુદ્ધમથી પાછો વળતો હોય તેને પણ હણવો નહિ. ૯૧-૯૨-૨૩.

નપુંસક એટલે પુરુષત્વવત્રનો અથવા કાંઈપણ પરાક્રમ ન કરી શકે તેવો પુરુષ સમજવો. જેના સરીરમાં મસ્તકચેરે કોઈપણ લાગ તદ્દન ખુલ્લો થઈ જાય તેને અહીં નર સમજવો. અથવા વસહીન થઈ જાય તેના પર પણ પા કરવો નહિ. કારણકે લગ્નને લીધે તે, એ વખતે મુંઝાઈ જાય છે. પીડિત એટલે શોકાદિકથી ઘેરાઈ જાય તેને પણ મારવો નહિ. પોતાના પુત્ર અપ્પાધામાનું મરણ સાંભળવાને લીધે દ્રોણાચાર્ય ચોકપીડિત થયા દત્તા છતાં તેને મારવાને લીધે ધૂષ્ટદ્યુમ્ને અધમ કરેલો ગણાયેલો છે, જેને માટે અર્જુને તેને સખત ઠપકો આપ્યો હતો. સારાંસ એ છે કે જે યુદ્ધ કરવાને સમર્થ ન હોય તેના પર રણભૂમિમાં કડીપણ પા કરવો નહિ.

રણસંગ્રામમાંથી ભય પામી નાસનારને થતી અદૃષ્ટદાનિ દેખાડે—

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ॥
भर्तुर्यदुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥૧૪॥

જે પુરુષ યુદ્ધમાં ભય પામી નાસવા લાગે અને શત્રુઓના પ્રહાર ખમી તે પુરુષ પોતાના માલિકનું જે કાંઈ પાપ હોય તે સર્વશ્રુ ભોગવનારો થાય છે. ૯૪.

પોતાના સ્વામીને માટે યુદ્ધ કરતો કોઈપણ પુરુષ રણભૂમિમાંથી ભયને લીધે નાસવા લાગે તો તે વખતે શત્રુઓના પ્રહારથી તે મરણ પામે અથવા નાસીને બચી જવા પામે તોપણ તે પાપી થાય છે કારણકે તેના સ્વામીનું જે કાંઈ પાપ હોય તે પાપ તેને ચોટ છે.

યુદ્ધમાંથી નાસનારના સુકૃતનું શું થાય છે? તે જણાવે—

यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुन्नार्थमुपार्जितम् ॥
भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥૧૫॥

રણભૂમિમાં પરાક્રમ્ય થઈને હણાયેલા પુરુષનું પલ્લોકસંબધી કલ્યાણ-માટે તેણે મેળવેલું જે કાંઈ સુકૃત હોય છે તે સુકૃતને તેના સ્વામી ૯૫ લે છે.

યુદ્ધમાંથી પરાક્રમ્ય થનાર કેવળ પાપનો જ ભોક્તા થાય છે કારણકે તેનું જે કાંઈ સુકૃત હોય છે તે તો તેને છાડીને તેના સ્વામીપાસે જાય છે અને સ્વામીનું

જે કાંઈ દુષ્ટ હોય છે તે, તેની પાસે આવે છે. એટલે તેને બાગે તે દુષ્ટ તજ રહે છે. માટે રાજાને માટે યુદ્ધ કરતો કોઈપણ પુરુષ ૥ પરાક્રમ થાય છે તો તેમાં તે પોતાના રાજાનું અદિત કરવાકપરાંત પોતાનું પણ અદિત કરે છે એવો અભિપ્રાય છે.

રાવુને છત્રીને મેળવેલી ચીજો પર રાજાની પોતાની માલેકી થાય છે કે રાજાનીવતી યુદ્ધ કરનાર હોય તેઓની માલેકી થાય છે? એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરે છે—

રથાશ્વં હસ્તિનં છત્રં ધનં ધાન્યં પશૂન્ચિયઃ ॥

સર્વદ્રવ્યાણિ કુપ્યં ચ યો યજ્જયતિ તસ્ય તત્ ॥૧૬॥

રથ, ઘોડા, હાથી, છત્ર, ધન, ધાન્ય, પશુઓ, સ્ત્રીઓ, ગોળ લવણ્યવગેરે દ્રવ્યો અને ત્રાપાપીનળનાં વાસણોવગેરે તે તે ચીજ તેની ગણાય છે કે જે જે ચીજને જે પુરુષ સંત્રાંમમાં વિજય મેળવીને હાથે કરે છે. ૯૧

અભિપ્રાય એવો છે કે રણસંત્રામમાં વિજય મેળવનાર રાજાએ રાવુના દેશની તથા અતિરાય વિંમતી ગણાતી ચીજો પોતાની માલેકીમાં લેવી અને બાકીની ચીજોમાં જેણે જેણે પરાક્રમે કરીને જે જે ચીજ મેળવી હોય તેને તેને તે તે ચીજ આપવી જોઈએ આમ કરવાથી તેઓની સારી લાભણી રાજાતરફ કાયમ રહે છે.

વિજય મેળવનાર રાજાએ પોતાના સૈન્યતરફ કેવી ઉદારતા રાખવી તે જણાવીને હવે વિજય મેળવનાર સૈનિકોએ પોતાના રાજાતરફ કેમ વર્તવું તે તથા ઘણા સૈનિકોએ સાથે મળીને મેળવેલી ચીજોની રાજાએ શી વ્યવસ્થા કરવી? તે કહે છે—

રાજાશ્ચ દદ્યુરુદ્ધારમિત્યેવા વૈદિકી શ્રુતિઃ ॥

રાજા ચ સર્વયોધેભ્યો દાતવ્યમપૃથગ્જિતમ્ ॥૧૭॥

જીનેશ્વ પદાર્થોમાથી સુવર્ણવગેરે ઉત્તમ પદાર્થો રાજાને આપવા એવી વેદશ્રુતિ છે અને સાથે મળીને એવા પદાર્થો રાજાએ તે સરળા સૈનિકોને વહેંચી આપવા ૯૨

યુદ્ધમાં જે ચીજ જે પુરુષ પોને પરાક્રમ કરીને મેળવે તે ચીજ તેને મળવી જોઈએ એમ ઉપરના શ્લોકમાં દેખાડ્યું. પરંતુ તે ચીજોમાં પણ જે ચીજ રાજા જાળવી રાકે અથવા રાજાની પાસેજ રોકે તેવી હોય તેવી ઉત્તમ ચીજ તેઓએ રાજાને આપી દેવી જોઈએ. જે યુદ્ધ કરનારાઓનું કર્તવ્ય હતું અને રાજાનું કર્તવ્ય એ

છે કે ધણા પુરોએ ભેળા મળીને જે કાંઈ મેળવું હોય તેમાથી પોતાને લાયક વસ્તુઓ પોતાને મળી જવાપછી બાકીની ચીજો તે સધળાઓ વચ્ચે વહેંચી આપવી આવા દાખલાઓ વેદમાં પણ સાબળવામાં આવેછે કે ટુનાસુરની સાથેના યુદ્ધ પછી તેમાં મેળવેલી વસ્તુઓમાંથી ઉત્તમ પદાર્થો ઇંદ્રને મળ્યા હતા અર્થાત્ બાકીનું તેણે બીજાઓને વહેંચી દીધું હતું એવો અભિપ્રાય પણ કદાચવામાં આવેછે કે યોદ્ધાઓએ વિનય મેળવીને હાથ કરવી વસ્તુઓમાંથી ઉત્તમ ધન હોય તે રાત્રીને નિવેદન કરતું અને તેમાંથી ધણેભાગ રાત્રીએ, જે લોકો સાથે મળી લડ્યા હોય તેઓની વચ્ચે જેની જેની યોગ્યતા હોય તે પ્રમાણે વહેંચી દેવા કાશ્યપે રાત્રીની તો નામના ઘડ એજ પૂરતું છે કહ્યું છે મૃત્યુમ્યો વિમર્જદર્શનૈક, સર્વદેરા ભવેત્ । નામમાત્રજ તુત્યત્ત્વ ચ્છત્રણ ચ મહીવતિ ॥ એવે યુદ્ધમાં મેળવેલું ધન સધળું રાત્રીએજ નહિ લઈ લેતું પણ પોતાના મૃત્યુને વહેંચી દેવું રાત્રીએ પોતે તો નામમાત્ર થોડું ધન લઈને સતોષ પકડવો કાશ્યપે તેને ધણે લાભ તો તેની સત્તા વધવાથીજ થયો જણાડે

ક્ષત્રિયે યુદ્ધની ધર્મમર્યાદા ન છોડવી એમ ભલામણ કરેછે—

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ॥

अस्माद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रियो घ्नन् रणे रिपून् ॥ ૧૮ ॥

યોદ્ધાઓનો આ અનિદિન તથા સનાતન ધર્મ કહ્યા રણમૂર્તિમાં શત્રુઓને હણતા ક્ષત્રિયે આ ધર્મને છોડવો નહિ

આ અ સનાતન મા મ્હોકથી યુદ્ધસભવે જે જે મર્ઈ કહેવામાં આવ્યું તે સરળ યોદ્ધાઓએ પાળવારોગ્ય તેઓના અનિદિત અને સનાતન ધર્મરૂપ છે

ગત્રએ બ્રાહ્મણની પેઠે સતોષી બની કદીપણ નિઃપ્રયત્ન નહિ બેસી નહેવું એમ જણાવેછે તથા મેળવેલ ધનની વ્યવસ્થાનો ક્રમ દેખાડે—

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्प्रयत्नतः ॥

रक्षितं वर्जयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ૧૯ ॥

ગત્રએ નહિ પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થને મેળવનાની ઇચ્છા રાખવી પ્રાપ્ત થયેના પદાર્થની પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષા કરવી રક્ષિતપદાર્થની અભિવૃદ્ધિ કરવી અને અભિવૃદ્ધિ પામેના પદાર્થો સુપાત્રોને આપવા ૮૮

રાજ્યે અપ્રાપ્ત ધન મેળવવાની ઈચ્છા રાખવી વિનય તથા કરવગેરેથી જે કાંઈ મળે તેની પ્રથમપૂર્વક રક્ષા કરવી અર્થાત્ અધવચથીજ કે રાજ્યને ખર્ચ ન પડે તેવી કાંઈ બીજી રીતે અગર આકુલવળુ સમજાવીને કે છેતરીને અન્ય લોકો તે ઉપાય ન લય તેની સલાહ લેવી સાચવેલા ધનની અભિરુદ્ધિ યાય તેવા ઉપાયો કરવા અને અભિરુદ્ધિને પામેલ ધનનો ઉપયોગ જેઓને ખરીરીતે આશ્રય અને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે તેઓને આશ્રય તથા ઉત્તેજન આપવામા કરવો ખોટું ખર્ચ કાઢપણું કરતું નહિ

ઉપરપ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થપ્રયોજનનું અનુષ્ઠાન કરવામાં મળ્યે હુમેશાં સાવધાન રહેવું જોઈએ એમ જણાવેછે—

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥

अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः ॥१००॥

ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારો પુરુષાર્થના પ્રયોજનરૂપ છે તેથી પ્રમાણે ત્યાગ કરી સતે તેને સારીરીતે કામે લગાડના રહેતું ૧૦૦

સ્વર્ગવગેરે પુરુષાર્થની સિદ્ધિને માટે આ ચારે પ્રકારોનું અનુષ્ઠાન રાજ્યે આવશ્યક છે

અપ્રાપ્તનું શુદ્ધિવગેરે કેવી રીતે કરવું તે સમજાવેછે—

अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ॥

राक्षितं वद्धयेद्बद्ध्या घृक्षं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥१०१॥

નહિ પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો મેળવવાની ઈચ્છા કરતી પૂર્ણ કરવી, પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થોનું સ રક્ષણ તેઓઉપર દેખરેખ રાખવાથી કરવું, રક્ષણ કરાયેલા પદાર્થોને જાપારગેરે વૃદ્ધિના ઉપાયોથી વધાવના અને વૃદ્ધિને પાનેના પદાર્થો સુપાત્રોને આપના ૧૦૧

અપ્રાપ્ત પદાર્થો શત્રુઓને અને દુષ્ટલોકોને દંડ દઈને મેળવવા પ્રાપ્ત સ રક્ષણ તેનાપર દેખરેખ રાખવાથી કરવું કારણકે રાજ્યની દેખરેખ ન હોય તો અયોગ્ય અધિપતીઓવગેરે તેનો દુરુપયોગ કરી નાખેછે સ રક્ષણ કરાયેલા ધનને વેપાર વગે, અને ખેડુને ઉત્તેજન મળે વગેરે કામોમા વાપરીને વધારતું તથા વધારવામા આવેલા ધનને યોગ્ય પાત્રો ભેઈને અનદાન તથા વિદ્યાદાનવગેરેમા વાપરતું

એકંદર નાજાએ કેમ વર્તવું તે દૂકામાં દર્શાવેછે—

નિત્યમુદ્યતદણ્ડઃ સ્યાન્નિત્યં વિવૃતપૌરુષઃ ॥

નિત્યં સંવૃત્તત્તર્વાર્થો નિત્યં છિદ્રાનુસાર્યરેઃ ॥૧૦૨॥

રાત્રિએ સર્વદા હંડમાં ઉઘોગી રહેવું. દમેશાં ખુશી રીતે પરાક્રમી થવું. સર્વદા સધગા વિચારો ગુપ્ત રાખવા અને સર્વદા શત્રુઓનાં છિદ્રો શોધવાપર ધ્યાન રાખવું. ૧૦૨.

હંડના ભયભર સ્ત્રેનિકો તથા હાથી ઘોડાવગેરે વાદનો પણ નિયમિત કાર્ય કરવામાં સિધિલ થવા સંભવ છે. રાત્રિનું પરાક્રમ જોવામાં ન આવતું હોય તો શત્રુઓ, બળવાખોરો તથા ધુપાગુન્ડા કરનારાઓ દિગ્ભ્રમવાન બની પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તથા ખીલખીને નુકસાન કરવા તત્પર થઈ જાય છે. રાત્રિસંખ્યા સધગાવિચારો ગુપ્ત ન રહેતા હોય તો ધારેલા આવશ્યક કાર્યો પાર પડતા નથી. અને શત્રુઓના છિદ્રો ધ્યાનબદ્ધતા દેખ તો શત્રુની નબળાઈવગેરેના સમ-યનો લાભ લઈ શકાતો નથી.

હંડમાં ઉઘોગી રહેવાનું કૃત્ય સ્પષ્ટતાથી સમજાવે છે—

નિત્યમુદ્યતદણ્ડસ્ય કૃત્સ્નમુદ્વિજતે જગત્ ॥

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ દણ્ડેનૈવ પ્રસાધયેત્ ॥૧૦૩॥

સર્વદા હંડમાં તત્પર રહેના રાત્રિથી સર્વગ્રાણીઓ ત્રાસ પામે છે, માટે રાત્રિએ સધગાગ્રાણીઓને હંડથીજ વશ્ય કરવાં ૧૦૩.

રાત્રિ હંડ દેવામાં સિધિલ ન હોય તો તેના પ્રતાપથીજ ડરી જઈને શત્રુઓ તેને નમી જાય છે તથા કુષ્ટજનો અપરાધ કરતા અટકી જાય છે. કારણકે હંડનો સૌ કોઈને ત્રાસજ દોષ છે અને એવા ત્રાસને લીધે તેઓ ખીલ કોઈનું અનિષ્ટ કરવાની તથા રાત્રિને પણ કાઠ દાનિ કરવાની દિગ્ભ્રમ થઈ શકતા નથી.

પોતે કપટી ન બનવું પણ શત્રુઓનાં કપટથી સાવચેત રહેવું એવી સલામત દે છે—

અમાયયૈવ વર્તેત ન કથંચન માયયા ॥

બુદ્ધ્યેતારિપ્રયુક્તાં ચ માયાં નિત્યં સ્વસંવૃતઃ ॥૧૦૪॥

રાત્રિએ કપટનો લાગ કરીનેજ વર્તવું. કોઈપણ રીતે કપટથી વર્તવું નહિ. અને સર્વદા પોતાના લોકોને સાથે રાખીને શત્રુઓથી ગોઠવાતાં કપટોને જાણી લેવાં. ૧૦૪.

પોતાના અમાત્યોવગેરેની સાથે રાંભએ નિષ્કપટભાવથી વર્તવું જોઈએ-
ને તેઓની સાથે કપટભાવથી વર્તવામાં આવે તો તેઓ રાંભનો વિશ્વાસ કરતા
નથી અને રાંભનું હિત યાચ તેવી દરકાર કરવામાં પણ પાછા હઠતા નયછે.
તેમણે તેમજ ધર્મની રક્ષામાટે તેણે કદીપણ કપટભાવ રાખવો નહિ તેની સાથે
એટલી સાવચેતી તો રાખવી જોઈએ કે રાત્રીલોકો અમાત્યમંડળવગેરેમાં કાંઈ
ફાટકુટ કરવાની ખપટ કરે નહિ. રાત્રીએ ની તેવી કાંઈ ખટપટને તો પોતાના
બાતમીદારલોકોથી તેણે જાણી જ લેવી જોઈએ. અને તેમાં પોતાના વિશ્વાસપાત્ર-
લોકોની સહાય લેવી જોઈએ. જેને રાંભપર કોઈપણ કારણથી ક્રોધ આંખો હોય,
જે પૈસાને લોભી હોય, જેને રાંભનો બદ્ધ ભય હોય અને જેનું રાંભતરફથી
કાંઈપણ અપમાન થયું હોય એવા લોકોને રાત્રીએ ખૂટવવાની પેરવી કરેછે.
પોતાના પક્ષમાં ક્રોધ એવા લોકો હોય તેઓનાથી રાંભએ જાણીતા રહેવું. કાર-
ણકે વખતપર તેઓ રાત્રીના હથિયારરૂપ બની નયછે અને રાત્રીના પક્ષમાં ક્રોધ
તેવા લોકો હોય તેનાથી પણ જાણીતા રહેવું. કારણકે રાત્રીએનાં હિત્રો જોવામાં
તેવા લોકો વખતપર અતિહુપયોગી થઈ પડેછે. શ્લોકમાં સ્વસરૂત પદ ૭ જેનો
અર્થ પોતાના લોકોથી વીંટાયેલ અર્થાત્ પોતાના લોકોને સાથે રાખનાર એવો
કરવામાં આંખોછે તેને બદલે કેટલાએક લોકો સુચરૂત એવો પાઠ લઈને પોતાનાં
હિત્રોને નહિ જાણવા દેનાર એવો પણ અર્થ કરેછે. અથવા સુચરૂત એટલે રાત્રીનાં
કપટો જાણી લેવાની પોતાની પેરવીને રાત્રીએના જાણવામાં નહિ આવવા દેનાર
એવો અર્થ પણ યાચછે.

પોને રાત્રીનાં હિત્રો જાણી લેવાં પણ રાત્રી પોતાનું કાંઈ હિત્ર
ન જાણી નય તેની સંભાળ રાખવા કહેછે—

નાસ્ય ચિહ્નં પરો વિદ્યાદ્વિદ્યાચિહ્નં પરસ્ય તુ ॥
ગૃહેત્કૂર્મં ઇવાજ્ઞાનિ રક્ષેદ્વિવરમાત્મનઃ ॥૧૦૫॥

પોતાનું હિત રાત્રીને નહિ જાણવા દેવું પણ રાત્રીનું હિત પોતે જાણી
લેવું કાચખાની પેઠે અંગેને જાળવી લેવાં અને પોતાનું કાંઈ હિત હેય તેનો
ખચાચ કરી લેવો ૧૦૫.

પોતાની પ્રજામાં કે પોતાના કાર્યભારિમંડળમાં કાંઈ મતભેદવગેરે હોય તે
રાત્રીના જાણવામાં ન આવે તેવી સાવચેતી રાખવી, રાત્રીનાં હિત્રો મને તેવા
પ્રધાનોથી પણ જાણી લેવાં અને કાચખો જેમ પોતાના અંગેને જરાજર જાળવી
રાખેછે તથા હિત્રને ઠાંપી દેછે તેમ રાંભએ પણ અમાત્યઆદિ પોતાનાં અંગેને
દાન સન્માનઆદિથી પોતાના કબજામાં રાખવાં અથવા સૈન્ય, સલાહકારો, બંડાર,

દાનિ અટકાવવાનો ઉપાય, દેશકાલની યોગ્યતાનો ઉપદેશો નિર્ણય અને દોષપણ કાર્યપર ઉપદેશો જણાવી એ સખજી રાજાએ પોતાના અગ્રણ્ય સમજી અને તે પોતાના દાસમાં સખજી બીજાને વિશ્વાસે આજસુ બનવું નહિ અને પ્રભુનું વૈભવસ્થાનેરે પોતાની તરફનું કાષ્ટપણ છિદ્ર દેખાવ કે તુરત તેનો ઉપાય કરી તે બધાં કરીદેવું આવાં આવશ્યક કાર્યમાં બીજાપર આધાર રાખી બેસી રહેવું નહિ અથવા બીજાનાપર વિશ્વાસ રાખી પોતે નિરધાર બની જાય નહિ કારણકે તેમ કરવાથી વખતપર મોટોદુ નુકસાન મોડાવવું પડે છે કશુંકે ન વિશ્વેદેવિશ્વસ્તે વિશ્વસ્તે નાતિવિગ્નંતુ વિશ્વાત્તાદ્રયમુત્પન્નમૂલાન્યપિ નિશ્ચિન્તાતિ ॥ એટલે વિશ્વાસપાત્ર સાગીત ન થયો દોષ તેનો તો બિલકુલ વિશ્વાસ કરવો નહિ અને જે વિશ્વાસપાત્ર જણાતો દોષ તેનો પણ અતિવિશ્વાસ કરવો નહિ કારણકે એમ વિશ્વાસ કરવામાંથી કદાચ જે મહંભય ઉત્પન્ન થાયછે તે બધાં મૂળને પણ કાપી નાખે એવાં અસાધારણ દાનિ કરે

ગામએ કેવા વિચારાત્પર રહેવું, કેવા પરાક્રમી બનવું- વગેરે દાખલાસંહિત મમળવેછે—

चकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥१०६॥

ગામએ બગવાની પેઠે કયોનો વિચાર કરવો, સિંહની પેઠે પરાક્રમ કરવું, વૃકની પેઠે શત્રુના પદાર્થો ફરી લેવા અને શશવાની પેઠે છટકી જવું. ૧૦૬.

જેમ બગડો જગમા રહેતા અત્યંત ચપલ મત્સ્યોને પણ પકડવામાં એનામ વૃત્તિવાળો બની જાયછે તેમ રાજાએ પણ અત્યંત સુરક્ષિતસ્થાનમાં બેઠેલા શત્રુને પણ પોતાના કબજામાં લેવાની યુક્તિપ્રયુક્તિઓના વિચારમાં એકામરસિવાળા રહેવું એટલું જ નહિ પણ પ્રભુસ રક્ષણ અને આત્મસમુજ્જ્વલના કાર્યવિચારમાં તેણે અવિચિન્ત્ય ધ્યાન રેવું વખત જ્યાં તોપણ ઉતાવળ નહિ કરતા જ્યારે વાગ આગે ત્યારે બગડો મત્સ્યને પકડવામાં જેમ કાઈ વિવળ નથી કરતો અને તેમ કરી પોતાનું કાર્ય પાર પાડે તેમ મોટોગ અને મુશ્કેલીવાળા કાર્યો પાર પાડવામાં કદ વખત જ્યાં તો તેથી નહિ મુઝાતા ધીરજ રાખીને જ્યારે યોગ્યસમય આવે ત્યારે રાજાએ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવું અને ત્યાંસુધી કાર્યસિદ્ધિપર દૃષ્ટિ રાખી તેસંબધી વિચારમાં ધરાવણું રહેવું, કે જેની ખબર કાઢને પણ પડી શકે નહિ- સિદ્ધ જેમ બળ અને દિ મતથી મોટોટા સરીસ્વાળા દાથીને પણ મારી દેછે તેમ રાજાએ પણ બળ અને દિ મતથી મોટોટા શત્રુને પણ વખત આગ્યે તોડી પાડવો વૃક એટલે વડ જેમ ગાફલ રહેવાળા પશુને ઉપાડી લેતા વાર લગાડતો નથી

તેમ રાજાએ પણ સત્તુ જરાપણ અસાવધાન હોય તેનો લાભ લેવામાં વિલંબ ન કરવો. અથવા વર જેમ તેના માથેકનાં દેખનાં પશુને ઉપાડી લેછે તેમ સત્તુના દેખતાં તેની સંપતિ હરી શેવી. તથા મારવા તૈયાર થયેલાં ધણાં પ્રાણીઓની વચ- માંથી તેઓને યાપ આપીને રાસલો જેમ તેઓની નજરથી દૂર ખસી જાયછે તેમ રાજાએ પણ મુરકેલીના વખતમાં ધણા સત્તુઓના ઘેરામાંથી પણ યુક્તિસર છટકી જઈ.

વધતા જતા રાજાએ સત્તુઓને કેવી રીતે કબજામાં રાખવા તે કહેછે—

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ॥

तानानयेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥१०७॥

એવી રીતે વિજય પામતા રાજાના જે કોઈ સત્તુઓ યાપ તે સધળા- ઓને સામવગેરે ઉપાયોથી તેણે વશ કરવા. ૧૦૭.

શોગ્યવર્તનવાળા રાજાને આવળ વધતો જતો જોઈ તેને દુઃખ કરનારાઓ પણ ધણા જાયછે. એવી રીતે જે કોઈ સત્તુઓ યાપ તેઓને રાજાએ સામ, દાન, ભેદ, અને દંડ એ ચાર ઉપાયોમાંથી કોઈપણ ઉપાયવડે વશ કરી લેવા.

દંડરૂપ ઉપાય છેવટ લેવો એમ જણાવેછે—

यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ॥

दण्डेनैव प्रसह्येतांश्छनकैर्वशमानयेत् ॥१०८॥

તે વિરોધીઓકો જો કદી પ્રથમના મામવગેરે ઉપાયોથી વશ થાય નહિ તો એઓને દંડથી બળાતકારે ધીમેધીમે વશ કરવા. ૧૦૮.

ધીમેધીમે વશ કરવા એટલે પ્રથમ થોડો દંડ દેવો તેમ કરતાં વશ ન થાય તો વધારેવધારે દંડ દહને પણ વશ કરવા. કેટલાએક સત્તુઓ થોડા દંડ- પછી નુગ્ત સામ કે દાનથી ડેઝાણે આવી જાયછે એટલામટે સાહસિક ન થતાં ધીમેધીમે દંડરૂપ ઉપાયનો ઉપયોગ કરવા વહુએ, સમજી સત્તુ હોય તે સામથી યોગ્ય સુમન્યથીજ રાજના છાડી દેછે, જેના પસમાં અદરબંદર મતભેદ હોય તથા જે હોમી હોય એવો સત્તુ વાનરૂપ ઉપાયથી કબજામાં આવે, અને જેનું મોહોદુ ભૂય હાન તેવો સત્તુ ભેદરૂપ ઉપાયથી સાધ્ય ગણાયછે. આ ત્રણઉપાયોથી અસાધ્ય હમરવલાવનો સત્તુ દંડવડે ડેઝાણે આવેછે.

દુશની અણિપ્રાદ્ધને માટે સામ અને દંડ એ બે ઉપાયો વિશેષ ઉપયોગી છે એમ જણાવેછે—

સામાદીનામુપાયનાં ચતુર્ણામપિ પષિડતાઃ ॥

સામદણ્ડૌ પ્રશંસન્તિ નિત્યં રાષ્ટ્રાભિવૃદ્ધયે ॥૧૦૯॥

હુદિમાનયોકો સામઆદિ ચારે ઉપાયોમા પણ દેશની અભિવૃદ્ધિમાટે નિત્ય સામ અને દડનેજ વખાણેછે. ૧૦૯

સામરૂપ ઉપાયમા ધનઅર્થ, સૈન્યક્ષત્રઆદિ ક હંપણુ દોષ નથી તેથી તે અને દડરૂપ ઉપાયમા એ દોષ હોવા છતાં પણ કાર્યસિદ્ધિ તુરત થાયછે તેથી તેપણુ વખાણવાયોગ્ય છે અથવા પોતાના દેશની આબાદીને માટે અદરના શત્રુઓને સામથી અને દડથી વશ રાખવા તેમા જોએ સમજી હોય તેઓને સમજાવી લેવા અને દષ્ટ હોય તેઓને દડ દેવા અને અન્યદેશના શત્રુઓમા દાન અને કોઈનો વિશેષ ઉપયોગ કરવા તેથી દેશમા વધારા થાયછે

રાજાએ પોતાના દેશની રક્ષા કરવી અને શત્રુઓનેજ હુણવા એમ દુષ્ટાંતની સાથે મમજાવેછે—

યથોદ્ધરાતે નિર્દાતા કક્ષં ધાન્યં ચ રક્ષતિ ॥

તથા રક્ષેન્નૃપો રાષ્ટ્રં હન્યાન્ન પરિપન્થિનઃ ॥૧૧૦॥

જેમ ક્ષેત્રમા ધાન્યને લણનારે પુરુષ તૃણને ઉમેડી નાખેછે અને ધાન્યની રક્ષા કરેછે તેમ રાજાએ પણ પોતાના દેશની રક્ષા કરવી અને શત્રુઓને હણવા ૧૧૦.

રાખવાઉપરથી એવો પણ અભિપ્રાય નિજોછે કે જોએ દ્રોહી દોષ તેઓનેજ હુણવા પણ તે દ્રોહીઓના સજાધનાળા પ્રતા નિર્જીવ દોષ તેઓને પીડા કરવી નહિ અથવા ધાન્યોનીવચ્ચે ઉગતા તૃણોને જેમ ઉમેડી નાખવામા આવેછે તેમ પ્રજાનીવચ્ચે જાગતા દેશરવગેરે દુષ્ટપુરોને નિર્મૂળ ના. કારણકે જો તેઓ વધેછે તો જાન્યોને તુકસ ન કરેછે.

પ્રજાને પીડા થાય તેા તેથી રાજાને થતો હાનિ દખાડેછે—

મોહાદ્રાજા સ્વરાષ્ટ્રં યઃ કર્પયત્યનવેક્ષયા ॥

સોઽચિરાદ્દશ્યતે રાજ્યાઝીવિતાન્ન સવાન્ધવઃ ॥૧૧૧॥

જે રાજ્ય મોહથી ઉત્તમ તથા અધમમનુષ્યને નહિ ઓળખતાં પોતાના દેશને પીડેછે તે રાજ્ય થોડાજ સમયમાં પોતાના બાંધવોસહિત રાજ્યથી અને બંધિતથી બ્રષ્ટ થાયછે. ૧૧૧.

ધનહપરના મોહને લીધે કે મૂઢતાથી સારામાઠાં લોકોને નહિ ઓળખતાં સધળાલોકોને સાશ્વત્તર્યાદાનું ઉશ્ત્રવન કરી વિશેષ કર લેવાવગેરેથી નિર્ધન બનાવેછે અને અયોગ્ય હાથથી કુળી કરેછે તેના રાજ્યહપરથી પ્રજાની પ્રીતિ જાડી જાયછે એટલુંજ નહિ પણ તેનાતરફ દ્વેષ થતા તેમાંના કાંઈલોકો તેને ખેસવવાની ઇચ્છાથી તેના શત્રુઓના બાતમીદાર બનેછે તેમાં પરિણામે તેને રાજ્યવશષ્ટ થવાનો વખત આવવા સમય રહેછે અને વખતપર લોકો મરણીયા થઈ બળવો ઉઠાવી તેના પ્રાણ લેવાનો યત્ન પણ કરેછે જ્યારે રાજ્યની પોતાની આવી દુર્દશા થવાનો વખત આવેછે ત્યારે તેના બાંધવો પણ તેમથી ધ્રુવી રાજતા નથી.

દેશ ઘસાઇ જતાં રાજ્યની સત્તાનો નાશ થાયછે એમ દૃષ્ટાંત-સાથે દેખાડેછે—

શરીરકર્ષણાત્પ્રાણાઃ ક્ષીયન્તે પ્રાણિનાં યથા ॥

તથા રાજ્ઞામપિ પ્રાણાઃ ક્ષીયન્તે રાષ્ટ્રકર્ષણાત્ ॥૧૧૨॥

જેમ શરીરનું કર્ષણ કરતા પ્રાણીઓનાં પ્રાણોનો ક્ષય થાયછે તેમ દેશનું કર્ષણ કરવાથી રાજ્યઓના પણ પ્રાણોનો ક્ષય થાયછે ૧૧૨.

આદ્યાર ન આપવાવગેરે કારણોથી શરીરનું રોષણ થતાં જેમ પ્રાણીઓનાં પ્રાણ ક્ષય પામેછે તેમ દેશનું રોષણ કરવાથી લોકોના પ્રકોપને લીધે રાજ્યઓનાં પ્રાણ પણ ક્ષય પામેછે માટે રાજ્યએ પોતાના શરીરની પેઠે દેશનું પાલનપોષણ કરવું.

દેશ સાચવવાના ઉપાયો કહેવાનો ઉપક્રમ કરેછે—

રાષ્ટ્રસ્ય સંગ્રહે નિત્યં વિધાનમિદમાચરેત્ ॥

સુસંગ્રહીતરાષ્ટ્રો હિ પાર્થિવઃ સુખમેવતે ॥૧૧૩॥

રાજ્યએ પોતાના દેશના સંરક્ષણમાટે આવા (હવેપછી જણાવવામાં આવેછે તેવા) ઉપાયો કરવા. કારણકે દેશનું સંરક્ષણ કરનાર રાજ્ય સુખ-પૂર્વક અભિવૃદ્ધિ પામેછે. ૧૧૩.

દેશની પાલનપોષણથી રાજ્યની પડતી થાય અને દેશના સંરક્ષણથી રાજ્યને અબુદ્ધ થાય. માટે દેશનું સંરક્ષણ કરવાના ઉપાયો કહેવા આવરવક છે.

સંરક્ષણની યોજનામાં પ્રથમ તો ગ્રહારના શત્રુઓ કે
અંદરના દુષ્ટલોકો દેવતાને પીડા કરે તેનો અટકાવ કરવાનો પ્રકાર
દેખાડે—

द्वयोन्नयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ॥

तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥११४॥.

ખે, ત્રણ પાંચ કે છેવટ સોગામોની વચ્ચે યોગ્યઅધિકારીની સત્તા નીચે
દેશની રક્ષામાટે થાણું સ્થાપવું. ૧૧૪.

આવશ્યકતાને અનુસરીને દેશમાં કોઈ ઠેકાણે જે ગામવચ્ચે, કોઈ ઠેકાણે ત્રણ-
ત્રણ ગામવચ્ચે, કોઈ સ્થળે પાંચપાંચવચ્ચે અથવા વધારેમાં વધારે કોઈ ઠેકાણે
સેકડો ગામવચ્ચે એકએક થાણું રાખવું, જેમાં યોગ્યઅધિકારીના હાથ નીચે
પૂરતી સખ્યામાં રક્ષકપુરૂષો રહેતા હોય આવા થાણાઓદ્વારા રાત્રીએ આખા
દેશની અંદરથી તથા બહારથી રક્ષા કરવી અથવા બબ્બે ત્રણત્રણવગેરે ગામોની
વચ્ચે એકએક એવું અધિકારી મહળ રાખવું કે જે ત્યાંની દેખરેખ રાખે અને
કે જે દેશની રાજઆણ ધન એકઠું કરવાનું કામ પણ કરે

દેશમાંનાં દરેક ગામની ન્યાયવગેરેની વ્યવસ્થા જાળવવાનું
માટેની યોજના જણાવે—

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा ॥

विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥११५॥

દરેક ગામનીઉપર એકએક અધિકારી નિમવો એવી રીતે તેનીઉપર
દશ ગામમાટે એક અધિકારી નિમવો તેથી આગળ આલતા વીશ ગામની
સત્તા-રાજો અધિકારી તેના પણ ઉપરીરૂપે નિમવો તેનીઉપર સો ગામોનો
અધિકારી અને તેનીઉપર હજાર ગામનો અધિકારી પણ નિમવો ૧૧૫

એકએક ગામનો અધિકારી માત્ર પોતાના ગામઉપરજ દેખરેખ રાખે અને
રાત્રીતરફથી કરવગેરે હથરાવે જે દશ ગામનો અધિકારી હોય તે એકએક ગામના
દશ અધિકારીઓ જે પોતાના હાથ નીચે હોય તેનાપર સત્તા ભોગવે વીશ ગામનો
અધિકારી દશ ગામવળા અધિકારીનો ઉપરી જણાવે સો ગામનો અધિકાર ભોગવ-
નાર પુત્ર તે વીસ વીસ ગામના અધિકારીઓપર દેખરેખ રાખે અને હજાર ગામનો
અધિકારી હોય તે સોસો ગામપર અધિકાર ભોગવનારાઓપર આધિપત્ય ભોગવે.

એ અધિકારીને દરવાના કાર્યનો કુર્વે

ગ્રામદોપાન્સમુત્પન્ના ન્યામિકઃ શનકૈઃ સ્વયમ્ ॥

શંસેદ્ગ્રામદશેશાય દશેશો વિંશતીશિને ॥૧૧૬॥

વિંશતીશસ્તુ તત્સર્વં શનેશાય નિવેદયેત્ ॥

શંસેદ્ગ્રામશતેશસ્તુ સહસ્રપતયે સ્વયમ્ ॥૧૧૭॥

એક ગામના અધિકારીએ ગામમાં થના અપરાધો તેઓને કુડ્યો પોતાથી ન થાય તેમ હોય તોપણ દર ગામવાળા અધિકારીને જાહેર કરના એવીજ રીતે જરૂર પડતા દર ગામવાળાએ વીજ ગામવાળા અધિકારીને કહેવા, વીજ ગામવાળાએ સે ગામવાળા અધિકારીને નિવે ન કરના અને સે ગામવાળા અધિકારીએ હજાર ગામવાળા અધિકારીને તે જાહેર પહોંચાડવા ૧૧૬-૧૧૭

નાના અપરાધોની મજા તે તે એકએક ગામનો અધિકારીજ કરી શકે અથવા ચોરાચિત્તરક્તના અપક્રમદ્રવને તેવા નાદાનો અધિકારીજ દાખી શકે પણ તેની સત્તા પૂરી ન પડે તેના અપરાધો થાય કે તેવા ઉપદ્રવો હાજર તોપણ તેણે દર ગામની સત્તા ભોગવનારા અધિકારીને તે વાત જાહેર કરી દેવી જેથી તે પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરી તેનો કુડ્યો કરે એ કામ જાહેર તેનાથી પણ ન બને એવા મોદોઠા માપનુ હોય ત્યારે તેણે વીજ ગામવાળા અધિકારીને, એવાજ કારણથી વીજ ગામવાળા અધિકારીએ સે ગામવાળાને અને સે ગામવાળાએ હજાર ગામવાળાને પણ દેહ જમા સે ગામ કલાણે ત્યાં તેના બદુતચનરૂપે સે કડો ગામ અને હજાર ગામ વ્યાપે ત્યાં તેના બદુતચનરૂપે હજારે ગામ પણ રાજની નાદાનીમોઢેડી મનામનારો સમજવા

એક ગામઉપર અધિમાત્ર ભોગવનારની આજીવિદાની બધવરૂપે કહેડે—

યાનિ રાજપ્રદેયાનિ પ્રત્યહં ગ્રામવાસિભિઃ ॥

અન્નપાનેન્ધનાદીનિ ગ્રામિકસ્તાનવામુચાત્ ॥૧૧૮॥

ગામમાં વસનારા તોડોમે અન્નપાન અને કાંઈવગેરે જે પદાર્થો પ્રતેકદિવસ રાજાને દેવાના છે તે પદાર્થો એક ગામઉપર અધિમાત્ર વાવવાનારાએ પોતાની આજીવિદામાં વેચા ૧૧૮

રાજાને જે કાંઈ વાર્ષિક કર આપવાનો હોય તે નહિ પણ પ્રતિદિવસે ખાતાના પદાર્થો, ખીવાના પદાર્થો અને બળતણવગેરે રાજવરફના ભાગરૂપે જે કાંઈ નક્કી થયેલ હોય તે લઈને એક ગામડાંપર અધિકાર ભોગવનાર પુરૂષે પોતાની આજીવિકા ચલાવવી અથવા રાજાએ તેની આજીવિકા આપે તેમનાં એ પદાર્થો તેને મળતા રહે એવી વ્યવસ્થા કરવી તાત્પર્યે એ કે અધિકારની જોખમદારીના પ્રમાણમાં તેની આજીવિકામાં તેને એ લાભ મળવો જોઈએ

દશ, વીંશત્રગેરે ગામેડિપર અધિકાર ચલાવનારની આજીવિકાની વ્યવસ્થા કહે છે—

दशी कुलं तु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च ॥

ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥११९॥

દશ ગામના અધિકારીએ એકુલ અને વીંશ ગામના અધિકારીએ પાંચકુલ ભોગવના એવીજ રીતે સો ગામના અધિકારીએ એક ગામ અને હજાર ગામના અધિકારીએ એકપુર પોતાની આજીવિકામાં ભોગવવું ૧૧૯

જે હજારી ખેડાય તેમની પૃથ્વી ૬૧ હેવાય છે આઠ બગીચી, ૭ બળદથી, ચાર બળદથી અને ત્રણ બળદથી ચલાવી સગર એમ હજાર બીજા બીજા જાતના માપના થાય છે તેમાં ૭ બળદથી ચલાવી સ ૧૨ એવા હજારે મ વડળ દેવામાં આવે છે. અહીં એવું મંદમદળ લેવું નાહાનામોહોટા ગામના અધિકારના પ્રમાણમાં આઠ બળદથી ચલાવી સામ્ય અથવા ચાર બળદથી ચલાવી સગર તેવા માપનું હજાર પણ લઈ શકાય છે તેવા જે હજારી ખેડાય તેટલી પૃથ્વીન અથવા એક ખેડૂત ખેડી શકે તેટલી પૃથ્વીને કુલ કહેવામાં આવે છે દશ ગામના અધિકારીને રાજાએ તેની આજીવિકામાં એક કુલ પૃથ્વી આપવી અને વીંશ ગામના અધિકારીને પાંચ કુલ જેટલી પૃથ્વી દેવી એકસો ગામના અધિકારીને એક ગામ આપવું ન્યાયાદાપ્તો અને બ્રાહ્મણોની સેના કરનારા બીજાઓ પણ વસતા હોય અને જેને ફરતી એકસો કુલ જેટલી પૃથ્વી ખેડવાની હોય તે ગામ કહેવાય છે ગામનું આ મધ્યમપ્રમાણ જણાય છે ગામના પ્રમાણમાં ચાલુએ કહેવું છે કે એકસો કરતા વધારે અને પાંચસોની અંદર કુલમાપની પૃથ્વી ન્યાયાદાપ્તી હોય તે ગામ કહેવાય છે એક હજાર ગામ જેના તાબામાં હોય એવા અધિકારીને તેની આજીવિકામાં રાત્રે એકપુર એટલે જેમાં કરીયરો તથા વેપારીઓની પણ વસ્તી હોય તેમજ જેમાં માપ તથા દાલાવગેરેની જનરો હોય અને જેને ફરતો મઠ પણ બાંધેલો હોય એવું શહેર આપવું

એક ગામ, દશ ગામવગેરેના સઘળા અધિકારીઓની ઉપર એક દેખરેખ રાખનાર અમાત્ય ગોઠવવાવિષે કહેછે—

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि ॥

राज्ञोन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदंतन्द्रितः ॥१२०॥

રાજાએ એક કાર્યભારી એવો રાખવો કે જે રનેહની લાગણીવાળો હોય તેણે કાંઈપણ પ્રમાદ નહિ રાખતાં તેઓનાં ગામસંબંધી કાર્યો તથા બીજાપણ બૂદ્ધાંબૂદ્ધાં કાર્યો તપાસતા રહેવું. ૧૨૦.

ઉપર જણાવેલા સઘળા અધિકારીઓની ઉપર રાજાએ એક પ્રધાનની નિમણૂક કરવી. આ મોહોટા નેખમવાળી જગાપર આવનાર પુરૂષ રાજા અને પ્રજા એ બન્નેતરફ રનેહની લાગણીવાળો અર્થાત્ સૌનુંહિત થતા તેઓના યોગ્ય-હકો ભજવી રાખનારો અને ન્યાયદષ્ટિવાળો હોવો જોઈએ તથા પોતાનું કામ કરવામાં બૂલ કરે નહિ એવો અને આજસમયરેના હોવો જોઈએ રાજાની સત્તા નીચેનાં સઘળાં ગામના અધિકારીઓની ઉપર તેણે દેખરેખ રાખવી ગામના લોકોમાં અંદરઅંદર કાંઈ વાધો પડે, અધિકારીઓતરફ ગામનાં લોકોની કાંઈ ખરાબ વર્તણૂક હોય અથવા ગામનાં લોકોપર અધિકારી કાંઈ જીવન કરે કે બૂદ્ધાંબૂદ્ધા ગામના અધિકારીઓવચ્ચે કાંઈ ખટપટ થાય એવાં સઘળાંકાર્યોને નિર્ણય તે પ્રધાને કરવો અને અધિકારીઓ પોતાનાં કામ નિયમસર કરેછે કે પડતર રાખેછે વગેરેની તેણે દેખરેખ રાખવી એટલુંજ નહિ પણ બૂદ્ધાંબૂદ્ધાં આમોવચ્ચે આવવાજવાની સરલતાસાર સડકોવગેરેની અને જલાશયોવગેરેની ગોઠવણ પણ તેણે કરાવવી.

પ્રત્યેક મોહોટા શહેરમાં કુંબેલોકોને બંરાબર કાબુમાં રાખી શકે એવા તેજસ્વી એકએક અમલદારને ગોઠવવાનું કહેછે—

नगरे नगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम् ॥

उच्चैः स्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥१२१॥

પ્રત્યેક નગરમાં નગરએ એકએક કારભારી એવો ગેઠવવો કે જે સઘળાં-કાર્યો તપ મે, પોને કુલવ ન હેય, બીજાઓપર જેનો ઉગ્રપ્રભાવ પડતો હેય તથા નક્ષત્રોમા અઢની પેટ તેજસ્વી હોય. ૧૨૧.

પ્રત્યેક શહેરમાં રાજાએ એકએક કારભારી તો એવો રાખવો જોઈએ કે તે શહેરની તથા શહેરના લાંબાના સંયોગોમોની રાજાને લગતી બધી બાબતોને

વિચાર કરે. કુળ તથા ગુણવગેરેથી તે પુરુષ ઉપસ્થિતિવાળો દોષો જોઈએ તેના દાષનીયે સૈન્યસામગ્રી એટલાપ્રમાણમાં દોષો જોઈએ કે હુઆલોકોને તેનો વાસ્તવાય. અથવા તેનો સ્વભાવ હવાળુ દોષો છતાં ન્યાયની રીતે દંડ આપતી વખતે જેનું ઉપપણું દાંકધું ન રહેતું દોષ એવા તે દોષો જોઈએ. જેથી અપરાધીલોકો તથા રાત્રીઓ તેનાથી ભય પામે અને નફોમાં જેમ ચંદ્રસૂર્યવગેરે કોઈપણ મદ પોતાના તેજથી રીપી નિકળે છે તેમ જનસમૂહમાં જેના તેજને લીધે ખીલ્યો દંકાર જતા દોષ તેવો જોઈએ.

એ કારભારીનું કર્તવ્ય જણાવે—

स ताननुपरिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् ॥

तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्प्राप्तेषु तच्चरैः ॥૧૨૨॥

તે કારભારીએ પોતાની નીચેના સર્વ કારભારીઓને સદાયતા આપવી અને સમગ્ર તે સવગા અધિકારીઓ દેશમાં કેમ વર્તે છે તે ખબર ખાતમીદારોમારફત જાણવા. ૧૨૨.

તે કારભારીએ એક મામ, દસ મામવગેરેના અધિકારીઓને જરૂર પડતાં જોઈતી મદદ આપવી એક મામનો અધિનાર ભોગવનારથી માડી આ કારભારી-સેપીના બધા અમલદારો પોતાની ફરજ બરાબર બજાવે છે કે કેમ? તે ખબર રાજાએ પોતાના છૂપા ખાતમીદારોમારફત બરાબર જાણતા રહેવું.

રાજાએ પોતાના અધિકારીઓમાટે. છૂપા ખાતમીદારો રાખવાની જરૂર છે તેનું કારણ દેખાડે—

राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ॥

भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥૧૨૩॥

રાજાએ પ્રજાની રક્ષામાટે રાખેલા નોકરવોકો ઘણું કરીને પરધનનું હરણ કરનારા તથા સહ ચર્ધ જાળયે માટે તેઓનાથી પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવું ૧૨૩.

કેટલાએક અધિકારીઓ પ્રથમ પવિત્ર રીતે વિશ્વાસ બેસાડી પાછળથી પ્રભને પોરે છે માટે રાજાએ તેઓને વિશ્વાસે ન રહેતા છૂપા ખાતમીદારોથી તેઓની પર્તણું વધી વડેફ રહેવું જોઈએ કારણકે તેવા દુષ્ણલોકો રાજાનું દ્રવ્ય ખાઈ જાય છે અને પ્રભને નિર્ધન બનાવે છે

પરધનનું હરણ કરનારા અધિકારીઓને રાજાએ કેવી શિક્ષા કરવી? તે જણાવે—

ये कार्याकेभ्योर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः ॥

तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥૧૨૪॥

પાપશુદ્ધિવાળા જે અધિકારીઓ પોતાની પાસે કામને માટે આવેલા લોકોની પાસેથી અન્યાયની રીતે ધન લેછે તેઓનું સર્વસ્વ ખુશ્ખી લઈ રાજાએ તેઓને દેશમાથી કઢાડી મૂકવા. ૧૨૪.

પ્રભતું રક્ષા કરવા રાખેલા અધિકારીઓ પોતાની બુદ્ધિ બગાડીને ત્યારે કોઈ પણ માણસ તેની પાસે કાંઈપણ કાર્યમાટે આવે ત્યારે દબાવીને અથવા કાંઈપણ સુખી કરીને તેની પાસેથી અન્યાયવડે ધન લે તેઓનું સર્વસ્વ રાજાએ લઈ લેણું અને તેઓને પોતાના દેશની હદથી દૂર કરવા કારણકે તેઓ રાજા તથા પ્રજા બન્નેને કંટકાર છે.

મોહોદા અધિકારીઓની યોજના, તેઓની આજીવિકા તથા તેમનાપર દબરેખસંબંધી કહીને હવે ઠાસઠાસીવગેરેની આજીવિકાનો પ્રકાર કહે છે—

राजा कर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेप्यजनस्य च ॥

प्रत्यहं कल्पयेदृत्तिं स्थानकमनिरूपतः ॥૧૨૫॥

રાજાએ પોતાનાં કર્મોમાં નિમાયેલ સ્ત્રીઓ તથા પ્રેપ્યવર્ગના નોકરોને તેઓની નાહાનીમોહોદી જગા તથા કામનાપ્રમાણમાં પ્રતિદિનની આજીવિકા કરી દેની ૧૨૫

અતઃ પુરની ઠામીઓ તથા બીજા નોકરોને પ્રતિદિનની આજીવિકા એટલે શાંત્રી દેની કારણકે દુકા પગારવાળાઓ ભેળેથી ચીંજેનો સમદ રાખી રાકતા નથી અને તેથી તેઓ ઘણેબાજે એન્જે બન્ને જિવસ આવે તેટલીજ ચીંજે ખરીદી પોતાનું સુખસાન ચલાવેછે તેથી તેઓને માસિક કે વાર્ષિકપગાર એકસાથે મળે તે પોસાઈ ગ-તુ નથી કામ થોડું છતાં પણ જગા વારે બેખમદારીવાળી હોય તો તેઓની ૨-૪ રિયો આપવી જોઈએ અને કામ વ રાકે છતાં પણ તે કામની જગા થોડી બેખમદારીવાળી હોય તો તેઓની ૨-૪ મોહી દોવી જોઈએ એ “જગા તથા કામનાપ્રમાણ”નો અભિપ્રાય છે

કોને કેટલી આજીવિકા આપવી રોગ્ય છે તેનું સામાન્યરીતે પ્રમાણ દર્શાવે છે—

પળો દેયોવકૃષ્ટસ્ય પડુત્કૃષ્ટસ્ય વેતનમ્ ॥

પાળમાસિકસ્તથાચ્છાદો ધાન્યદ્રોણસ્તુ માસિકઃ

॥૧૨૬॥

માધ્યાહ્ન્યનામ કન્નાડ ને કન્ને પ્રત્યેકદિવસે પગારગે એક પલ્લુ આપવો. છઠ માસે વચની એકએક જોડ આપવી અને પ્રત્યેકમાસે એકએક દ્રોણ ધાન્ય હેતુ તથા તેઓમા જે ઉચારથાનનુ કામ કરનાર નોકર દ્વાય તેને સઘળું તેનાથી છઠલું આપવું. ૧૨૬.

વાશીદુ વાળનાર, પાળી બળનારવગેરે સાધારણકામ કરનાર માણસોને પગાર તરીકે હમેશાનો એ- પલ્લુ આપવો એથી કોડીની પ્રિમતવાગેઃ ત્રાખાનો સિક્કો. પલ્લુ કહેવાયછે કે જેનુ વજન એક તોલાજેટલુ હોયછે આ મથન આઠમા અધ્યાયના ૧૩૬ મા પ્રોક્ષમાં પલ્લુનું લક્ષણ બતાવ્યું છે કે તાલ્લિક કાર્પિક પળ । એટલે એક તોલાના વજનવાગેઃ ત્રાખાનો સિક્કો. પલ્લુ કહેવાયછે તેઓને છઠ માસે વચની એકએક જોડ આપવી એકએક વચનુ પ્રમાણ સામાન્યરીતે બારબાર દ્વાય લબાઈ મળવામા આવેછે દરમાસે તેઓને એકએક દ્રોણ ધાન્ય આપવું એકહજાર ચોવીસ તોલાનુ વજન તે દ્રોણ કહેવાયછે અથવા આઠમુઠિનુ માપ કિંચિત્ કહેવાયછે, આઠ પ્રિચિત્નું માપ તે પુષ્કલ કહેવાયછે, એવા ચાર પુષ્કલનુ માપ આઠક કહેવાયછે અને એવા ચાર આઠક તે એક દ્રોણ કહેવાયછે વચારે જોખમદારીવાળા હથાવર્ગના તેવા નોકરોને તેઓના કન્ના મધ્યુ છઠલું આપવું એટલે હમેશાના છ પલ્લુ દોઢા, ૪૦ માસે વચની જોડ છ તથા દરમાસે ૩ દ્રોણ ધાન્ય હેતુ આ હપતથી એમ પલ્લુ સમઘ લેવું કે મધ્યમવર્ગના નોકરોને હમેશાના ૧૫ ૧૫ દોઢા, ૨૦ માસે વચની જોડ ૧૫ અને દરમાસે ત્રણપલ્લુ દ્રોણ ધાન્ય હેતુ કેટલા બધે એમ પલ્લુ કહેછે કે વધારો માત્ર પલ્લુમાત્ર કરવો અને વચ્ચે તથા ધાન્યો તો સમાનજ દેવા એટલે હથાવર્ગના નોકરોને હમેશાના છ પલ્લુ દેવા પલ્લુ છઠ માસે વચની જોડ તો એકજ દેવી અને દરમાસે ધાન્ય પલ્લુ એકજ દ્રોણ હેતુ પરનુ એવો અભિપ્રાય બહુ સ માન્ય તથી

વ્યાપારીઓપાસેથી કેવીરીતે કર લેવો તે જણાવેછે—

કયવિક્રયમધ્વાનં ભક્તં ચ સપરિવ્યયમ્ ॥

યોગક્ષેમં ચ સંપ્રેક્ષ્ય વણિજો દાપયેત્કરાન્ ॥૧૨૭॥

કપ, નિકપ, માર્ગ, ભક્ત, પરિવ્યય અને યોગક્ષેમ એએ નો બરાબર વિચાર કરીને વ્યાપારીઓપાસેથી કર લેવો. ૧૨૭

ખરીદી કરવી તે કયં કહેવાયછે અને વહેંચાણ કરવું તે વિક્રય કહેવાયછે. વ્યાપારની ચીજ કેન્દ્રામૂલ્યથી ખરીદ કરવામાં આવેછે અને તેના પર કેટલો વટાવ ચડાવીને તે વહેંચવામાં આવેછે તેનો વિચાર કરવાથી વ્યાપારીને મૂળખરીદકરતાં વહેંચવામાં કેટલો લાભ રહ્યો તે જ્ઞેવામાં આવેછે. માત્ર ખરીદ કર્યાપછી પોતાને ત્યાં લાવતા માગમાં તેને મલુરી અથવા ભાડુંવગેરે શું ખર્ચ થાયછે તેપણ જ્ઞેવુ જ્ઞેવમે. કારણકે તે રકમ પણ ઉપર જણાવેલા લાભમાંથી બાદ કરવી પડેછે વળી ભક્ત એટલે ખાવાની મુખ્ય ચીજે જેમકે અનાજવગેરે તથા પરિવ્યય એટલે ધી, તેલ, સાકર-વગેરે તેનીસાથે ઉપયોગમ લેવાતા પદાર્થો ખરીદવામાં આવેલી રકમસંબંધી પણ વિચાર કરવો. કારણકે ધાતુઓવગેરે ચીજે ઘણી લાંબી મુદત પડતર રહેવા છતાં જ્ઞેવીને તેની રહેતે તેમજ વસ્ત્રવગેરે કેટલીક ચીજે લાંબીમુદતે બગડવા મ ભવ રહેતે પણ અનાજ અને ધી તેવ શાકસરખી ચીજે ઝાઝીથોડીમુદતે બગડતી જાયછે તેથી તેઓના બગડી ગયેલા ભાગનુ વહેંચાણ વધ સકડું નથી અથવા બગડીજવાના ભયથી અમુકમુદતમાત્ર કદાચ થોડેભાગે પણ તેવી ચીજે તેઓને વહેંચી નાખવી પડેતે તેથી કર નહીં કરતી વખતે તેસંબંધી વિચાર પણ કરવો જ્ઞેવમે તથા યોગ-ક્ષેમ એટલે તે ચીજે લાવવી અને જળવની કેટલી સહેલી છે અથવા કેટલી મુશ્કેલ. તેપણ જ્ઞેવુ જ્ઞેવમે નજીકની ખરીદી, દુરની ખરીદી, દુરની ખરીદમાં માત્ર લઇને આવતી વખતે માર્ગની સહેલાઈ કે મુશ્કેલી, ચોરોના કે લૂંટારાના ભયને લીધે સ્થાવચેતી રાખવામાં પડતી મેહેનત અને યત્ન રક્ષણસંબંધી ખર્ચ તેમજ તેનું પોતાનું તથા માણસોનું ખોરાકખર્ચ તથા દુકાનભાડું અને માલ માત્રી કે યોડી કેટલીમુદતે વહેંચાયછે; આ સધળાનો વિચાર કરીને વ્યાપારીઓની પાસેથી યોગ્ય કર લેવો જ્ઞેવમે.

દરેક જાતનો કર નક્કી કરવામાં મુખ્યત્વે ધ્યાનપર લેવાની આવશ્યક જણાવેછે—

यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम्॥

तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥૧૨૮॥

જેપ્રકારે રાજાને પણ કૃત્ર મળે અને ક્રમ કરનારા વ્યાપારી તથા ખેડૂ-વગેરેને પણ કૃત્ર મળે તેપ્રકારે હમેશ બરાબર વિચારીને રાજાએ પોતાના દેશમાં કર લેવાની ગોઠવણ કરવી. ૧૨૮.

રામ બિલકુલ કર ન લે તો તે વ્યાપાર તથા ખેતીવગેરેનું રક્ષણ ન કરી શકે અને રાજતારકૃષી રક્ષણ ન મળે તો વ્યાપારીઓ તથા ખેડૂતો ઝાઝો લાભ મેળવનારા બનવા છતાં ચોર, સુંડારાઓ તથા કપટીચોડાના લોભ બની પાયમાલ થાય છે. તેથી વ્યાપાર, ખેતીવગેરે કર્મના લાભમાંથી રાજને પણ ભાગ મળવો જોઈએ. રાજએ પોતાનો લાભ લેની વખતે એ પણ જોડું જોઈએ કે જેણે કામ કરવામાં ભતમહેનત વહાવી છે તેનો તેને યોગ્ય બદલો મળે કે નહિ? આકર કર લેવાથી વ્યાપારી તથા ખેડૂતોવગેરેનું સામર્થ્ય ઘટાડા જતા તેઓ વ્યાપાર તથા ખેતીવગેરે બરાબર કરી શકતા નથી અને તેને લીધે તે કર્મનું ફળ પણ સાફ ન આવતાં તેઓ ધસાતા ન્યહા અને રાજને મળતાભાગનું પ્રમાણ પણ ઘટતું ન્યહા. હમેશા આવો વિચાર કરવાનું કારણ એ છે કે એક વખત નહીં કરાવેલા કરમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર જણાય તો તેમ પણ સમય જોઈને કરવું અતિવૃદ્ધિ, અનાવૃદ્ધિ-વગેરે કારણોથી ખેતીમાં દાનિ થતી દેખાય તેમજ બીજાં કાર્યોમાં પણ એવા દાનિના પ્રસંગો આવે ત્યારે કર એકાં કરી નાખવો અથવા કદી થોડીમુદતમાં માફ પણ કરી દેવો અને કદી દેરામાં ઝાઝી ન ફેલાવાએ જીજ્ઞાસુઓ વેપાર ધનવાનવગેરે લોકોની માત્ર મોજશોખની તૃપ્તિમાટે જ આવતો હોય તો તેનાપર કર વધારવો અથવા જરૂર જણાય તો આકરો કર પણ લેવો એમ “હમેશ બરાબર વિચાર કરવો” તેનો અભિપ્રાય છે.

સામાન્યરીતે જરૂર જેટલા થોડામાપથી કર લેવો એજ લાભકારક છે એમ દૃષ્ટાંતો આપીને સૂચવે છે—

यथाल्पाल्पमदन्त्यायं धार्योकोवत्सपदपदाः ॥

तथाल्पाल्पो गृहीतव्यो राष्ट्रद्राज्ञाव्दिकः करः । १२९।

જેથીરીતે જળો, વાઝડું અને ભ્રમર એઓ પોતાના પોષણના પદાર્થને થોડોથોડો ચુસે છે તેથીરીતે રાજએ દેશમાંથી વાર્ષિકર થોડોથોડો લેવો ૧૨૯.

જળોને સરીરના જે લાભમાં થોડાકામાં આવે ત્યાંથી તે પોતાના ઉપયોગ-જેટલુંજ લોટી ચુસી છૂંકી ન્યહા પણ સરીરને ઉપયોગી લોટી હોય તે ચુસતી નથી. તેવીરીતે રાજએ પણ વ્યાપારી તથા ખેડૂતો નબળા પડી ન્યહા તેવા કર નહિ લેતર પોતાનો લાભ પણ જળવાય અને વ્યાપારી તથા ખેડૂતોવગેરે પણ સંવત્સિવાળા બનતા ન્યહા તેવો કોમળકર લેવો. વાઝડું ધાવતી વખતે જડુદ્ધ ચુસી ન્યહા તે ગાવનો માલેક માવડું પોષણ કરવામાં બેઠકાર બની જવાથી દૂધ ઘટતા વાઝરડાને ફરીને પૂરું પોષણ મળી શકતું નથી તેથી તે થોડુંધાવીને છટું પડે છે તથા ભ્રમર પણ પુષ્પમાંનો થોડોથોડો રસ ચુસીને તૃપ્તિ મેળવે છે તેવીજ રીતે રાજએ પણ દેશ દુર્બળ બની ન્યહા તેવો કર નહિ લેતા કે ચેકવર્ષ થોડોથોડો કર લેવો.

વસ્તુમાંથી કેટલેકેટલે અંશે કર લેવો તે ટૂંકામાં જણાવેછે—

પંચાશદ્ભાગ આદેયો રાજા પશુહિરણ્યયોઃ ॥

ધાન્યાનામષ્ટમો ભાગઃ પથો દ્વાદશ એવ વા ॥૧૩૦॥

આદદીતાથ પદ્મભાગં દ્રુમાંસમધુસર્પિષામ્ ॥

ગન્ધૌષધિરસાનાં ચ પુષ્પમૂલફલસ્ય ચ ॥૧૩૧॥

પંત્રશાકતૃણાનાં ચ ચર્મણાં વૈદલસ્ય ચ ॥

મૃન્મયાનાં ચ માળાનાં સર્વસ્યાશ્મમયસ્ય ચ ॥૧૩૨॥

રાજાએ પશુઓ અને સુવર્ણમાંથી પચેસ ભાગ લેવો તથા ધાન્યોમાંથી છઠ્ઠો, આદમો કે બારમો ભાગ લેવો. અને રૂક્ષ, માંસ, મધ, ઘી, સુગંધીવસ્તુઓ, ઓષધિ, રસ, પુષ્પ, મૂળ, ફળ, પાન, શાક, ખડ, આમડું, વાંસની ચીજો, મૃત્તિકાનાં પત્રો અને પદાર્થોની ચીજો એઓમાંથી છઠ્ઠો ભાગ લેવો. ૧૩૦-૧૩૧-૧૩૨.

જણાવેલો દરેક ભાગ તે તે ચીજોની મૂલ્યની કિંમત બાદ થતાં ઉપરના વટાવમાંથી લેવાનો છે. સુવર્ણચંદ્રને ઉપલક્ષ્યપૂરે ગાળીને રૂપવજેરે સ્પર્શા ધત્તને સમાવેશ તેમાં કરવામાં આવેછે. પૃથ્વીની ઉત્તમતા, મધ્યમતા કે હીનતા તેમજ મદેનતની પણ ન્યૂનાધિનતાને વિચાર કરીને ધાન્યોમાંથી છઠ્ઠો, આદમો કે બારમો ભાગ ને લેવો. યોગ્ય જણાય તે લેવો. કળ, પત્રવજેરેનું નહીં મદ્ય કરેલું તેથી રૂક્ષચંદ્રવડે બગતલમાટે લોકડાં સમજવાં સુગંધીવસ્તુઓમાં ચંદ્રનાઈ, કરપૂરી વજેરેનો સમાવેશ થાયછે, રસનાં મદ્યમાં જવણું તથા તેવજેરેનો સમાવેશ કરવો.

વેદવેદા બ્રાહ્મણ પાસેથી કંઈપણ કર લેવાનો અત્યંત નિષેધ કરેછે—

મ્રિયમાણોપ્યાદદીત ન રાજા શ્રોત્રિયાત્કરમ્ ॥

ન ચ ક્ષુધાસ્ય સંસીદેચ્છ્રોત્રિયો વિપયે વસન્ ॥૧૩૩॥

રાજાએ મરણપુર્ય નિર્ધનતામાં પણ શ્રે નિપચાલણ પામેથી કર લેવો નહિ. એટલું જ નહિ પણ પોતાના દેશમાં વસતો કાંઈપણ શ્રોત્રિયાલણ સુધાપીડિત ન રહેવો જોઈએ એ ધ્યાન રાખવું. ૧૩૩.

વેદ ભણનાર અને વેદોક્તિઓનું આચરણ કરવામા વતપર હોય તે બ્રાહ્મણ શ્રોત્રિય કહેવાયછે

જેના દેશમાં શ્રોત્રિયબ્રાહ્મણ દુઃખી રહેતો હોય તેને થતી હાનિ દેખાડે—

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ॥

तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥૧૩૪॥

જે મળના દેશમાં વેદાધ્યયનસ પત્ર બ્રાહ્મણ ક્ષુધાથી ખીડા પામતો હોય તે રાજાનો દેશ યોગજ કળમાં ક્ષુધાથી સીંચાય છે ૧૩૪

ક્ષુધાથી સીંચાયછે અને દુઃખાળવગેરેના દુઃખોથી પાંચમાય પાયછે ।

યોગ્યબ્રાહ્મણ પામેથી કંઈ ન લેવો એટલું જ નહિ પણ તેના સંરક્ષણમાટે તેને આજીવિકા બાંધી આપવી એમ કહેછે—

श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्या प्रकल्पयेत् ॥

संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥૧૩૫॥

એ બ્રાહ્મણનું શાસ્ત્રજ્ઞાન તથા બલદર્મીયરણ એ બન્નેથી વાકેફ થઈ એનો ધર્મ અપિનિશ્ચિત્ત ચાલુ રહે તેમાટે તેને આજીવિકા બાંધી આપવી અને પિતા જેમ પોતાના ઔરમપુત્રનું સંરક્ષણ કરે તેમ સર્વપ્રકારે તેની રક્ષા કરવી ૧૩૫

રાજાતરફથી જે આજીવિકા મળતી હોય તો કુટુંબપોષણના યતનમાં રોકાઈ રહેલ પદ્ધત નથી અને તેથી બ્રાહ્મણ પોતાના શાસ્ત્રજ્ઞાનને વધારી શકેછે તથા સતદર્મીયરણને ચાલુ રાખી શકેછે, જેનો લાભ આખા દેશને મળેછે પોતાના પ્રિયપુત્રની જેટલી લાભાળીથી રક્ષા કરવામા આવે તેટલી લાગણીથી તેની રક્ષા કરવી એટલે વૈરાદિકથી તેનું રક્ષણ કરવું તે તો સઘળીપ્રજાના રક્ષણની સાથે આવી જાયછે પણ અહીં તેના રક્ષણનો અભિપ્રાય એ છે કે તેની આજીવિકાને કાંઈ ખચવી ન લે અથવા તેનો કાંઈ અંશ મળતી ન ધરે તેમાટે તાબડબેળવગેરેનો બદોબરત કરી દઈ પાછળથી પણ કાંઈરહે તેની હેરાનગતિ ન થાય તેમ કરવું

બ્રાહ્મણતરફ આટલીબધી લાગણી રાખવાનો હેતુ દર્શાવેછે—

संरक्षयमाणो राज्ञायं कुरुते धर्ममन्वहम् ॥

तेनायुर्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥૧૩૬॥

રામથી સંરક્ષણ કરાતો ત્રોત્રિયબ્રાહ્મણ પ્રતિદિન જે કાંઈ ધર્મ કરેછે તેનાથી રામનું આયુષ્ય, ધન અને દેશ એઓ અભિવૃદ્ધિ પામેછે. ૧૩૬.

બીજાઓ પાસેથી કરરૂપે લેવાતી વસ્તુઓથી રામના ધન તથા દેશમાં વૃદ્ધિ થાયછે પણ બ્રાહ્મણોપાસેથી મળતા ધર્મરૂપ બાંગવડે રામના ધન તથા દેશમાં વૃદ્ધિ થવાઉપરાંત તેના આયુષ્યમાં પણ અભિવૃદ્ધિ થાયછે તેથી ધર્મરૂપલાગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, માટે બ્રાહ્મણોપાસેથી બીજી કંઈપણ વસ્તુ કરરૂપે લેવાનો રામને વિચાર પણ કરવો નહિ.

સાધારણચીજોનો દૂકો વ્યાપાર કરી માંડમાંડ પૈતાનું ગુજરાન ચલાવતા હોય તેઓની પાસેથી નામમાત્ર કર લાઇ સંતોષ પકડવેક એમ ભલામણ કરેછે—

यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम् ॥

व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥૧૩૭॥

દેશમાં નજીવી ચીજોનો વ્યાપાર કરી આજીવિકા ચલાવનારા ગરીબ પરચુરણીયા વેપારીપાસેથી રામને નામમાત્ર થોડોથોડો વાર્ષિકકર લેવો ૧૩૭.

શાકવગેરેની ફેરી કરનારા પરચુરણીયા લોકોપાસેથી વાર્ષિકકર બહુજ થોડો લેવો. કારણકે તેઓને વગાવ થોડો મળેછે અને તેમાંથી તેઓ પૈતાનું ગુજરાન પણ માંડમાંડ ચલાવી શકે.

મહેનતમજૂરી કરનારા હારીગરોવગેરે પાસેથી વેક કેમ લેવી? તે દખાડેછે—

कारुकाञ्जशिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चारमोपजीविनः ॥

एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः ॥૧૩૮॥

કારક, શિલ્પી અને શારીરિક મહેનત કરી ગુજરાન ચલાવનારા શૂદ્રો એઓની પાસે ગળગળે પ્રત્યેકમાસે એકએક વખત કામ કરાવવું. ૧૩૮

સુખદાં, સાદરીવગેરે ચીજો બનાવનારાઓ કારક કહેવાયછે અને કામીયા, સુતાર, હુદ્દાર, નટ, ચિતારોવગેરે શિલ્પી કહેવાયછે તેઓની પાસેથી તથા શારીરિક મહેનત કરી ગુજરાન ચલાવનારા શૂદ્રો એટલે પટેરાઓટવાની વસ્તુઓ તૈયાર કરનારા તથા ભાર એ ચનારા કે હાવાનાગ મજૂરો પાસેથી દરમાસે એકએક દિવસે વેકરૂપે કામ કરાવવું. એટલે તેઓની પાસેથી રોહકે કંઈપણ કર લેવો નહિ.

કર લેવામાં ગાળએ એકદમ અંતોપી પણ ખનતું નહિ તેમ
એકદમ અસંતોપી પણ થતું નહિ એમ સૂચવેછે—

નોચ્છિન્દ્યાદાત્મનો મૂલં પ્રેપાં ચાતિતૃષ્ણયા ॥

उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत्
॥૧૩૯॥

રાગએ પોતાના મૂનનો ઉચ્છેદ કરવો નહિ તેમ અતિતૃષ્ણાવાળા બની
પ્રજના મૂનનો ઉચ્છેદ પણ કરવો નહિ પોતાના મૂનનો ઉચ્છેદ કરનાથી પોતે
પીડાયછે અને પ્રજના મૂનનો ઉચ્છેદ કરનારી પ્રજાને પીડા થયછે અથવા
ગમે તેનો મૂનોચ્છેદ થતા બનને પીડા થાયછે ૧૩૯

વધારે પડેનો સંતોષ રાખી રાજા જિવકુલ કર ને તે તો તેથી તે સામર્થ્યહીન
બની અગત્યમાં આવી પડેછે અને વધારે અમ તોડી બની આકરા મર લેવા માટે
તો પ્રજા સામર્થ્યહીન થઈ ગરીબાઈના દુઃખમાં ડૂબી પડે છે એવી રીતે સામ-
ર્થ્યહીન થયેનો રાજા પોતે દુઃખી થઈ જાય ત્યાં પ્રજાનું સરક્ષણ કરી રાગે નથી
અને સામર્થ્યહીન થયેલી પ્રજા રાજાને કર પૂરો પાડી શકતી નથી તથા ખીછ કોઈ
પણ રીતે મદદગાર થઈ શકતી નથી તેથી બેમાથી ગમે તેનો મૂનોચ્છેદ બંનેને
હાનિકારક નિવડેછે સારારા એ છે કે રાજાએ આકરો મર ન લેવો જોઈએ અને પ્રજાએ
યોગ્ય કર દેવામાં આનાકાની નહિ કરવી જોઈએ

કાર્યને અનુસરી રાગએ કોઈ વખત તીક્ષ્ણસ્વભાવવાળા
અને કોઈ વખત મૃદુસ્વભાવવાળા પણ થયું એમ ભક્ષામણુ કહેછે—

તીક્ષ્ણશ્ચૈવ મૃદુશ્ચ સ્યાત્કાર્યં વીક્ષ્ય મહીપતિઃ ॥

તીક્ષ્ણશ્ચૈવ મૃદુશ્ચૈવ રાજા ભવતિ સંમતઃ ॥૧૪૦॥

રાગએ કાર્યનો વિચાર કરી તીક્ષ્ણપણુ થયું અને કોમળ પણ થયું
કારણકે જે રાજા એવી રીતે તીક્ષ્ણ પણ હોય અને કોમળ પણ હોય તે સર્વને
સમન થાયછે ૧૪૦

રાજામાં કેવળ તીક્ષ્ણતા હોય તો યોગ્ય કાર્યમાં પણ લોકો ગભરાતા કરેછે
અને તેમાં કેવળ કોમળતા હોય તો અયોગ્ય કાર્યો કરતા પણ કોઈ તેને ગણી રહતા
નથી આવી રીતે કેવળ તીક્ષ્ણ કે કેવળ કોમળસ્વભાવનો રાજા લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા

પામતો નથી. માટે, રાજ્યે કોમળતા રાખવાયોગ્ય કાર્યમાં કોમળ થવું અને તીવ્રતા રાખવાયોગ્ય કાર્યમાં તીવ્ર પણ બનવું. શુદ્ધતા રાખવું અને અપરાધીઓને શિક્ષા કરવામાં હ્રમ થવું નિરપરાધ અને યોગ્ય પ્રાણીઓની રક્ષા કરવામાં હયાળુ થવું રાજના નિર્માણમાં અગ્નિ અને સૂર્યદેવનો અંશ હોવાથી તેનામાં તીવ્રતા પણ ભેદએ તથા અંદ્ર અને વરુણવગેરે દેવોનો અંશ હોવાથી તેનામાં મૃદુતા પણ હોવી જોઈએ.

રાજ્યે પોતે તપાસવાનાં કાર્યોમાં જરૂર પડતાં મુખ્ય અમાત્યની યોજના કરવાની છૂટ હોય—

अमात्यसुरव्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्भूतम् ॥

स्थापयेदासने तस्मिन् विभः कार्यक्षणे नृणाम्

॥૧૪૧॥

મંત્રનાં કાર્યો તપાસવામાં યોગી મહેલા રાજ્યે પોતાના તે સ્થાનપર ધર્મને જાણનાર, છુદ્ધિમાન, નિતેન્દ્રિય અને કુળવાન મુખ્યઅમાત્યને સ્થાપિત કરવો. ૧૪૧.

રાજ જ્યારે મંત્રની ફરિયાદો સંભાળવા તથા તેના નિર્ણય કરવાવગેરેમાં યોગી જાય અથવા ખીજા કાંઈપણ શારીરિક કે માનસિક કારણસર તે જગાપર બેસી શકે નહિ ત્યારે તેણે પોતાના તે કામપર પોતાના મુખ્યઅમાત્યને બેસાડવો. પણ આતું જોખમીકામ કરવામાં ધર્મજ્ઞતા, છુદ્ધિમાનપણું નિતેન્દ્રિયતા અને કુશીનતા એ ગુણોની ખૂબ જરૂર છે તે વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

સહાયસંમહુઆદિ પ્રજાસંરક્ષણના ઉપાયોનો ઉપસંહાર કરે—

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ॥

युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥૧૪૨॥

એ પ્રમાણે રાજ્યે પોતાનું સર્વ ધનિકર્તવ્ય સંપાદન કરી ઉચુક્ત રહી અને આમરપનો ત્યાગ કરી દરેકરીને સંવર્ણી પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવું. ૧૪૨.

ઉચુક્ત એટલે ચતુષ્પરાયણ રહી પગરઆગસે રાજ્યે પોતાની પ્રજાનું દરેકરીતે એટલે ખરાબઅભવંશરિથી, દુકાળવગેરેથી અને જહારનાં યત્નઓથી સર્વં સંરક્ષણ કરવું.

પ્રજાનુ સંરક્ષણ નહિ કરનાર બેદનકાર નાજતરફ તિરસ્કાર દર્શાવેછે—

વિકોશન્ત્યો यस્ય રાષ્ટ્રાદ્વિયન્તે દસ્યુભિઃ પ્રજાઃ ॥
સંપદ્યતઃ સમૃત્યસ્ય મૃતઃ સ ન તુ જીવતિ ॥૧૪૩॥

રાજા પોતે તથા તેના કાર્યભારીઓના દેખતા છતાં જે રાજાના દેશમાંથી દુ ખની ખૂબો પાડતી તેની પ્રજા લૂટાગઓગરેથી પકડાયછે—લૂટાયછે તે મુલે-લોગ છે જીવતો ગણાતો નથી ૧૪૩.

રાજા કે રાજાના માણસોના દેખવા-ભણવા છતાં તેની પ્રજા સત્યએ અથવા હુ-આવોકોના દાયથી દેશન પાન તો તેથી તેનો રાજા તથા તે રાજાના માણસો પોતાના જીવિતના મુખ્યકર્ત્તવ્ય પ્રજાસ રક્ષણ નહિ કરી રાજાને લીધે મૃત-મૃત્યુજા ગણાયછે, એમ મનુષ્યેરે ધર્મશાસ્ત્રકારો માનેછે માટે રાજાએ અવશ્ય પ્ર તત રક્ષકુમા અપ્રમત રહેવું જોઇએ

પ્રજાસ રક્ષણ એજ ક્ષત્રિયજાતિના ગ્રેષ્ઠધર્મ છે એમ જણાવેછે—

ક્ષત્રિયસ્ય પરો ધર્મઃ પ્રજાનામેવ પાલનમ્ ॥
નિર્દિષ્ટફલભોક્તા હિ રાજા ધર્મેણ યુજ્યતે ॥૧૪૪॥

પ્રજાઓનું પાલન કરવું એજ ક્ષત્રિયનો સર્વોત્તમ ધર્મ છે અને કહેના પ્રમાણે પ્રજાપાનના ઉદ્દેશીજ કરગેર જગી મરણ કરનાર રાજા ધર્મને મેળવેછે ૧૪૪

પ્રજાપાલને સર્વોત્તમધર્મ કહેવો છે તેથી રાજાને અન્યવચકમોમા રોકાતી વખતે પણ પ્ર તાલનનો સચાસ આપતા દુરત અવકાસ મેળવેના અને એ વખતે અન્યધર્મકર્મો અધૂરા નૂકવા પડે તોપણ મૂકવા જોઇએ ર લેવાનો મૂળ હેતુ પ્રજાનું પાલનજ છે અને એ હેતુ જળવાર તોજ કર વેનાર રાજા ધર્મિત ગણાયછે

રાજાનું નિત્યકર્મ કહેછે—

ઉત્થાય પશ્ચિમે યામે કૃતશૌચઃ સમાહિતઃ ॥
હુતાગ્નિર્વાહણાંશ્વાર્ચ્ય પ્રવિશેત્સ શુભાં સભામ્ ॥૧૪૫॥

રાજાએ રાત્રિના છેલ્લાપ્રહરમાં શયનનો ત્યાગ કરી શાયકૃત્ય આટોપી સાવધાનપણે અગ્નિમાં હોમ કરી તથા આહ્વાણોનું પૂજન કરીને ઉત્તમ સભામાં પ્રવેશ કરવો. ૧૪૫

વહેલા ઉઠવાથી બુદ્ધિની નિર્મળતા રહેછે, મધ્યભૂતાદિના ત્યાગપૂર્વક શાય-કૃત્ય એ સમય જોડે તેવી મારી રીતે યાચછે અને તેથી પૂર્ણ સારીરશુદ્ધિ થાયછે તથા એકાગ્રવૃત્તિ અને શ્રદ્ધાવડે અગ્નિમાં હોમ કરવાથી તથા આહ્વાણોનું પૂજન કરવાથી દેવી અરાની દૃઢતા થાયછે. આવા પ્રકારની યોગ્યતા મેળવીને રાત્રિએ પોતાની ઉત્તમમહાત્મા અર્થાત્ જગાદીર્ઘચિત્તાગ્રા મુખ્યઅમાત્યઆદિ અધિકારીઓ અગત્યના વિચારોમાટે હાજર થયેલા હોય ત્યાજ્ય તેમાં ભાગ લેવો આમ કરવાથી સવળા અમાત્યોનાં અંત કર્મોપર પ્રભુ સારી છાપ પડેછે અને તેઓ પોતાના કર્તવ્યમાં લાગણીવાળા અને અપ્રમત્ત રહેછે પણ જો રાત્રિ મેજસીપનાજ બૂખ્યા સ્વર્ધાલોકોના મહાજમા સામેવ યાચછે તો અધિકારીઓ પણ કર્તવ્યપરાયણતાને છોડી ગમે તેમ વર્તે એવા સંજવ રહેછે.

“સભામાં જઈને રાજાએ કયા ક્રમથી ભાગ લેવો તે જણાવેછે—
તત્ર સ્થિતઃ પ્રજાઃ સર્વાઃ પ્રતિનન્ધ્ય વિસર્જયેત્ ॥
વિસ્તૃજ્ય ચ પ્રજાઃ સર્વા મદ્રયેત્સહ મત્રિભિઃ ॥૧૪૩॥

રાજાએ તે સભામાં બેસી સવળા પ્રજાનો સત્કાર કરી તેને રજા આપવી. અને સવળા પ્રજાને રજા આપ્યાપછી મંત્રીઓની સાથે કર્તવ્યકાર્યનો વિચાર કરવો. ૧૪૬.

તે સભામાં રાત્રિએ પ્રથમ તો પ્રભાના જે લોકો રાજદર્શનમાટે આવીને એઠેલા હોય તેઓનાતરફ શ્રાવ દર્શ યોગ્ય વાતચિત્તથી તેઓનો સત્કાર કરવો અને એવી રીતે ખુશી કરી તેઓને રજા આપવી એઓના મવાપણી મુખ્યકારસારી તથા તે તે ખાતાના મુખ્યઅધિકારીઓની સાથે જરૂરી બાબતોનો વિચાર કરવામાં શુ યાતું.

રાજ્યસંબંધી જરૂરની બાબતોના વિચાર ગમે તે લોકો જાણી ન જાય એવી રીતે અને એકાંતમાં કરવા જોઈએ એમ કહેછે—

ગિરિપૃષ્ઠં સમારુહ્ય પ્રાસાદં વા રહોગતઃ ॥
અરણ્યે નિઃશલાકે વા મદ્રયેદવિભાગતઃ ॥૧૪૭॥

રાજાએ પર્વતની પીઠઉપર, પ્રાસાદઉપર, અરણ્યમાં અથવા કોઇપણ એકાંતપ્રદેશમાં કોઇપણ જાગે નહિ તેમ મનસંજયી વિચાર કરવો. ૧૪૭.

પર્વતની પીઠવગેરે રચણો એકાંતના દર્શાવે છે. રાજ્યસંબંધી અમલની બાબતો મંત્ર કહેવાય છે. કમોના આરંભનો દર્શાવ, પુરુષ તથા દ્રવ્યની સંપત્તિ, દેશકાવનો વિભાગ, વિનિષાદ મટાડવાનો દર્શાવ અને કાર્યની સિદ્ધિ એ પ્રમાણે મંત્રનાં પાંચ અંગ ગણાય છે.

મંત્રશેઠ ન ધવાનું કૃણ દેખાડે—

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ॥

स कृत्वा पृथिवीं भुंक्ते कोशहीनोपि पार्थिवः । ૧૪૮।

બીજાલોકો મળીને પણ જે રાજના મંત્રને જાણી શકે નહિ તે રાજ ભંડારવગરનો હોય તોપણ સરળી પૃથ્વીને ભોગવે છે. ૧૪૮.

રાજ ભણે સંપત્તિવગરનો હોય તોપણ જેના રાજ્યસંબંધી વિચારો લોકોના જાણવામાં ન આવી જતા હોય તે પોતાના કાર્યમાં સિદ્ધિ મેળવતો જ નય છે અને તેને લીધે સમમૃત્યુનું રાજ્ય ભોગવવાને પણ આગ્રહાણી થઈ શકે છે જરૂરના વિચારો પ્રદા થઈ જવાથી વિરોધીલોકો તે અમલમાં મેલાતા પહેલાં તેને ત્રોડી પાડવાની અનેક પેરવીઓ કરે છે. માટે બધાલોકોના જાણવામાં ન આવી જાય તેમ તેના વિચારો એકાંતમાં કરવા અને જેઓની સાથે તે વિચારો કરવાના હોય તેઓ પણ કુલીન અને વિશ્વાસપાત્ર નિવડેલા હોવા જોઈએ.

મંત્રાવિચારવખતે મુખ્યત્વે કેવાકેવા લોકોને ખાસ દૂર કરવા જોઈએ તે જણાવે છે—

जडमूकान्धवधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोतिगान् ॥

स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्મન્ત્રકાલેપસારયેત્ । ૧૪૯।

વિચાર કરવાના સમયમાં જડ, મૂકા, અંધેરા, અતિજડ, સ્ત્રી, મ્લેચ્છ, રોગી અને વ્યંગ તેમજ પક્ષીવગેરેને પણ ત્યાથી દૂર કરવા ૧૪૯

આ સધળાઓથી મંત્રશેઠ યવાની શકા રહે છે જડ, મૂકા અને અંધેરાઓના દેખાતા હોવા છતાં વખતપર તેઓની જડતાવગેરે દૃષ્ટિમ પણ હોય કદાચ તેઓમાં દૃષ્ટિમતા ન હોય તોપણ જડ હોય તે ચોડું પણ સમજીને અને અંધેરા હોય તે ચોડું પણ સાંભળીને તે જાહેર કરી દે તો વિરુદ્ધપક્ષના ચતુરલોકો તેપરથી સધળી કંપના કરી લે છે મૂકા કદાચ બોલી શક્તો નથી તોપણ ઘસારતથી બીજાને સમજવી શકે છે અતિજડ લોકો વિકળતાને લીધે, સ્ત્રીઓ કમસમજને લીધે, સારી કેળવેલી સ્ત્રીઓ હોય તોપણ મંત્રની ગંભીરતા ન સમજી શકેલી હોય તો તેને લીધે, રોગીનું મગજ નબળું જળી ગયેલું હોય તેને લીધે, મ્લેચ્છ કેળવાયેલ ન

ન હોય તેથી અથવા ચોટી કેળવણીને લીધે કે અથોગ્ય આવેશવાળો હોય તેને લીધે અને હીનઅંગવાળો અથોગ્ય ચાપકવને લીધે મંત્રભેદ કરી દે એમ મનાય છે. વળી પોપટ તથા મેનાંસરખાં પક્ષીઓ પણ વખતપર સાંભળેલા શબ્દો પટ્ટી જતાં બીજાંયોડો તે સાંભળીને અનુમાન કરીને ચેતી જાય છે. માટે તેઓને તેવા વિચાર-સ્થાનમાંથી દૂર રાખવાં આ ઉપરથી મંત્રીઓ કે જોઓની સાથે વિચાર કરવાના હોય તેઓ પણ તેવા કે તેવા સ્વભાવવાળા નહિ હોવા જોઈએ.

મંત્રભેદની વિશેષ શંકાનાં પાત્રો દર્શાવે છે—

મિન્દન્ત્યવ્રમતા મંત્રં તૈર્યગ્યોનાસ્તથૈવ ચ ॥

સ્ત્રિયથૈવ વિશેષેણ તસ્માત્તત્રાદૃતો ભવેત્ ॥૧૫૦॥

અપમાન પામેલા લોકો, પક્ષીઓ અને સ્ત્રીઓ વિશેષથી મંત્રનો ભેદ કરે છે. માટે તેઓને તેવે વખતે દૂર કરવાનું વિશેષ ધ્યાન રાખવું ૧૫૦.

અપમાન પામેલા લોકો દ્વેષને લીધે તથા પક્ષીઓ અને ઉલ્લા સ્વભાવની દાસીઓવગેરે સ્ત્રીઓ જ્યાં ત્યાં જોડવા કરવાના સ્વભાવને લીધે સાંભળેલી વાતને જલ્દેર કરી દે છે.

ગમે તે વિચાર કરતાં પણ ધર્મવગેરેપર નજર રાખવી જોઈએ તથી તે સંબંધી કહે છે—

મધ્યંદિનેર્ધરાત્રે વાં વિશ્રાન્તો વિગતક્લમઃ ॥

ચિન્તયેદ્ધર્મકામાર્થાન્સાર્થં તૈરેક एव वा ॥૧૫૧॥

રાત્રીએ મધ્યાહ્નમયે અથવા અર્ધરાત્રીએ ચિત્તના ખેદને દૂર કરી અને શારીરપરિશ્રમથી નિવૃત્ત થઈ અમાત્યોસાથે અથવા પોતે એકલાએજ ધર્મ, અર્થ અને કામસંબંધી વિચાર કરવો. ૧૫૧.

કામના યોગને લીધે મન કંટાળી ગયેલ હોય તો તે કંટાળો દૂર થવાપણી તથા ભૂદાંભૂદાં ખાનાઓ વપાસવામાં કે બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં શરીર યાકેલું હોય તો વિશ્રાંતિ લીધાપણી ધર્મ, અર્થ અને કામસંબંધી વિચાર કરવો. જોપરખને આવી નિવૃત્તિ મળવાનો સંભવ રહે છે. અને અર્ધરાત્રીએ તો દરેક રીતે અવરુદ્ધ શાંતિ મળે છે તેથી તેવે કાંઈ વખતે જ વિચાર કરવાનો છે. મનની કોઈપણ ભતના વિદ્વેષવાળા સ્થિતિમાં ધર્મોદ્દિષ્ટસંબંધી ચોગર વિચાર થઈ રાત્રી નથી રાત્રી-કૃત્યોસંબંધી કરેલા વિચારોને અમશમાં મૂકવાથી ધર્મ, અર્થ અને કામ એ પુરુષાર્થોને કંઈ બાધ તો નથી આવતો? તેવો વિચાર પોતાના કારભારીઓસાથે

અથવા પોતે એકવાએ પૂર્ણ સ્વસ્થતાથી કરના રહેવું કોઈપણ જાતના અભિ-
નિવેશને લીધે ધર્માદિકની દાનિ થવાનો સંભવ રહેતો અને રાજ્યસ બંધી વિચારોમાં
પણીવખત અભિનિવેશના પ્રસંગો આવવાનો પણ સંભવ રહેતો માટે આ ખાસ
અસામણ આપેલી છે.

ધર્માદિના ચિંતનનો પ્રકાર તથા બીજીપણ વિચારના રહેવાની
આવશ્યક બાબતો કહે છે—

परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम् ॥
कन्यानां संप्रदानं च कुमारानां च रक्षणम् ॥ १५२ ॥
दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ॥
अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ १५३ ॥
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ॥
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ १५४ ॥
मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ॥
उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ १५५ ॥

પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતા ધર્મ, અર્થ અને કામનું સ પાદન, પુત્રીઓનો
પિનાહ, પુત્રોનું રક્ષણ, દૂતોને મોકલવાની ગોઠવણ, બાકી રહેલાં કાર્યો,
અંતઃપુરમાં ચાલતી બાબતો તથા બાનમીદારોની એટલા એ સંસ્થાનો વિચાર
કરવો. તેમજ અષ્ટવિધ કર્મ બરાબર વિચારવું પંચવર્ગનો વિચાર ઉડાઉતરીને
કરવો પોતાના તગ્ધ તથા શત્રુતગ્ધ બીજાઓની પ્રીતિ અને અપ્રીતિ, મંડ-
લની હીલચાલ એટલે મધ્યમ, વિજિગીષુ, ઉદાસીન અને શત્રુ એઓ શું
પેરથી કરે છે તેનો પણ પૂર્ણ ધ્યાન દેવો વિચાર કરવો ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫.

પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતા એટલે અતિદંડથી ધન પેદા થાય એટલે અર્થની
સિદ્ધિ થાય પણ તેજ હપાયથી ધર્મનો નાશ થાય છે. વળી શરીરશોષણથી ધર્મ
થાય પણ તેજ હપાયથી કામરૂપ પુરુષાર્થનો નાશ થાય છે અને સર્વસ્વદાનથી
ધર્મ થાય પણ તેજ હપાયથી અર્થરૂપ પુરુષાર્થનો નાશ થાય છે. એમ એકબીજાથી
હલકા દેખાતા ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ પુરુષાર્થનું એકબીજાને બાધ ન આવે
એવી રીતે સ પાદન કરવાના વિચારમાં રહેવું અથવા પરસ્પર = એ એ પદોનો

અર્થ કેટલાએક એમ પણ કરેછે કે કારભારીઓ એકબીજાથી વિરક્ત હોય તોપણ તે સઘળા પોતાને (રાજાને) ચાહે તેમ તેઓને કમળે કરી રાખવાના વિચારમાં રહેવું. પુત્રીઓનો વિવાહ એવે અયોગ્ય સ્થળે ન કરવો કે જેથી ઘણાઓ રાડું યાય. તેની સાથે પુત્રીઓના સુખનો અને વરના કુલ, શીલ, વય, વિધાવગેરેનો પણ વિચાર કરવો. પુત્રોના રક્ષણનો વિચાર કરવો એટલે તેઓને ખરાબ સંમતથી બચાવવા તથા ગુણવાન બનાવવાકેપર દૃષ્ટિ રાખવી. પુત્રો વિનયવાળા અને નીતિવાળા થાય એ તેઓનું રક્ષણ ગણાયછે. સ્વાર્થાંશિકો રાજપુત્રોને પડખે થઈ તેઓને બગાડવાની અનેક યેરવીઓ કરેછે અને રાજપુત્રોને કાચીબુદ્ધિને લીધે તેમાં ફસાવાનો સંભવ પણ રહેછે. સધિ અને વિમલનો જાત્રોઆધાર દ્વંત મોક્ષવાની ગોઠવણકેપર રહેછે. માટે તેપણ અવશ્ય વિચારવાની બાબત છે. ગુપ્તલેખોઆદિ દ્વંતદ્વારા મોક્ષલવા પડેછે. આરંભેનું કાર્ય કેટલું અપૂર્ણ છે અને તે કેવી રીતે પૂર્ણ થઈ શકે અને તે એટલું વધું છે તેટલું જ બસ છે કે તેને આગળ વધારવું યોગ્ય છે વગેરે વિચારવું. અંતઃપુર એટલે જનાનાની સઘળી ક્ષીણચાલોથી વાકેફ રહેવું કારણ કે રાજા બાકલ હોય તો વખતપર સ્ત્રીઓના ટુપના કારણથી કે તેઓની બુદ્ધિની ક્ષુદ્રતાના કારણથી તેને હાનિ થયા સંભવ રહેછે કાલકાલે સ્ત્રીઓની ચેષ્ટા અતિવિષમ હોયછે તેથી પોતાના દેહની રક્ષામાટે ત્યાં જતકે સાવચેત રહેવું. પૂર્વકાળમાં વિદ્વંસ્ય રાજાની રાણીએ અંબોડામાં છુપાવેલા હથિયારથી વિદ્વંસ્યને માર્યો હતો એવીજ રીતે પ્રેમવચનની બનેલી રાણીનાં વિપક્ષિજ્ઞ જાંઝરો લાગવાથી કાશિરાજ માર્યો ગયો હતો, માટે હલકી સ્ત્રીઓના સહવાસમાં ન આવવું પણ કુલવાન અને વિશુદ્ધ અંતઃકરણની પટરાણી તથા તેવીજ અન્ય પરિણીત રાણીઓ હોય તેનાપર જ પ્રેમ રાખી વર્તવું. એવો અભિપ્રાય છે. ગોઠવેલા બાતમીદારો કેવી લાગણીથી કામ કરેછે તે બીજી રીતે જાણી લેવાની યોજનામાં રહેવું કારણ કે બાતમીદાર ખૂદેલ હોય તો તે મોઢોડી હાનિ કરેછે. રાજાએ બરાબર વિચારવાનાં અઘવિધ કર્મ શુકાચાર્યે આ પ્રમાણે કહેલ છે કે આદાન, વિસર્ગ, પ્રેમ, નિયેમ, અર્થવચન, વ્યવહારદર્શન, કંડ અને શુદ્ધિ; એઓમાં કવચગેરું મહણ કર્યું તે આદાન, ભૂત્યવચેરેને ધન આપવું તે વિસર્ગ, દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ અનુષ્ઠાનોમાં કાર્યભારી લોકોને ભેડવા તે પ્રેમ, પ્રત્યક્ષથી તથા અપ્રત્યક્ષથી વિરક્ત જણાતી ક્રિયાઓમાં અમાલ્યવચેરેને જતા અટકાવવા તે નિયેમ, કાર્યના સંદેહમાં નિર્ણય કરવો તે અર્થવચન, પ્રભની ઋણવગેરે વિપત્તિમાં વ્યવહારનો તપાસ કરવો તે વ્યવહારદર્શન, વિવાદમાં પરાજય પામેલા લોકોપારોથી માત્રોક્ષા ધન લેવું તે કંડ અને એણે પાપકર્મ કરેલું હોય તેને પ્રાયશ્ચિત્ત દેવું તે શુદ્ધિ કહેવાયછે અથવા અદૃતારંભ, કૃતાનુષ્ઠાન, અનુષ્ઠિતવર્દન, કર્મફલસંમદ, સામ, દાન, ભેદ અને કંડ એ આઠ કર્મનું અર્હી મહણ કરવામાં આવેછે. તેમાં નહિ થયેલા કામનો આરંભ તે અદૃતારંભ, આરંભેલા કાર્યને અતિમાં મૂકવું તે કૃતાનુષ્ઠાન, અતિમાં મૂકેલા કાર્યને યોગ્ય વેચ આપી પાર પડેવાડવું તે અનુષ્ઠિતવર્દન અને

કરેલા કાર્યના ફલનો લાભ લેવો તે કર્મફલસંગ્રહ કહેવાય છે. સામ, દાન, બેદ અને દંડ એઓ તેા પ્રસિદ્ધ છે. અથવા વસિષ્ઠય એટલે બ્રાહ્મણના રસ્તાઓ ખુલા કરવા, હઠકસેતુબંધ એટલે નેહેરો, તળાવો, પાલ, ઘાટ, ધુલવગેરે બંધાવવા, દુર્ગકરણ એટલે રાત્રીઓને આવડું મુશ્કેલ થઈ પડે તેવાં ખાઈ કિંદાવગેરે કરાવવાં, દુષ્ટકર્મસંસ્કારનિયમ એટલે કરેલાં કામોમાં યોગ્ય સુધારાવધારામટિના નિયમો બાંધવા, હસ્તિબળ એટલે રાજ્યની સેના તથા સૈન્યમાં ઉપયોગવગેરેમાં ઘોષીઓવગેરે સેનાવાનનાં તથા ઉપયોગી સાધનો રાખવાં, ખનિખનન એટલે ખાત્રો ખોદાવવી, શૂન્યનિવેરાન એટલે નકામી ખાલી પડેલી જગ્યાઓ વસાવવી તથા ફાવનચેદન એટલે નકામી રહેતી ગાદીઓને કપાતીને લઈ ખેડ કરાવવી એને કામંદો અષ્ટવિધ કર્મ કહેવ છે બાતમીદારોના ભૂદા ભૂદા પ્રકારથી કાપ-ટિક, હઠારિયત, ગૃહપતિ, વૈદેદિક અને તાપસ એવી રીતના વેપ ધરનારા બાતમીદારો પંચવર્ગ કહેવાય છે કપટથી બીજના મર્મને ભણનાર ચતુર વિદ્યાર્થી કાપટિક કહેવાય છે પ્રથમ સંન્યાસ લીધો હોય પણ પાછળથી તે છોડી દઈને મહધારી બની દ્રવ્યવગેરેનો સંગ્રહ કરતો હોય તે હઠારિયત કહેવાય છે. ક્ષીણ-વૃત્તિવાળો, બુદ્ધિમાન અને પવિત્ર કૃષિરૂપ આશ્વિકાવાળો અહીં ગૃહપતિ કહેવાય છે. ક્ષીણવૃત્તિવાળો બાપારી વૈદેદિક કહેવાય છે અને તપસ્વીનો માત્ર વેપ ધરનારો હોય તે અહીં તાપસ કહેવાય છે. આવા લોકોનાદાને મોહોદે સધળે સ્વયં તથા રાત્રી, મિત્ર અને ઉપાસીનવર્ગમાં ચાલતી છુપી વાતોનો પણ પતો મેળવી શકે છે. માટે તેવાઓને બાતમીદાર બનાવવા પણ તેઓ વિશ્વાસપાત્ર છે અથવા તેવા નિવરો કે કેમ? તેનો વિચાર કરવામાં ભૂલું નહિ. અને તે વિચાર બહુ હઠા ઉતરીને કરવો જોઈએ આ અધ્યાયના ૧૪૭ માં સ્તોત્રના વ્યાખ્યાનમાં મંત્રનાં પાંચ અંગ જણાયાં છે તેને પણ અહીં કેટલાક પંચવર્ગ કહે છે. અથવા મંત્રી, પુરોહિત, સેનાપતિ, યુવરાજ અને દ્વારપાળ એઓ પણ પંચવર્ગ કહેવાય છે તેઓ તથા તેઓની આજીવનજીવન માણસોસબધી વિચાર કરવો એપણુ આવશ્યક છે કારણ કે એ સૌના હાથમાં ભૂદા ભૂદા ભતની જોખમી સત્તા રહેલી છે મંત્રણની ટીલચાલ એટલે કયો રાજ સધિની ઇચ્છા રાખે છે? કયો રાજ વિશ્વની ઇચ્છા રાખે છે? વગેરે બધી તેનાપર પણ વિચાર કરતા રહેવું, પોતાનો રાત્રી રાજ તથા વિજિગીપુ એટલે છત્રવાની ઇચ્છા રાખનારો રાજ એઓની અત્યંત નજીક સીમાવાળો હોય અને એઓ મળીને ચાલતા હોય ત્યાસુધી તેઓનો અનુચ્છ કરવામાં સમર્થ હોય તથા એઓ વિરૂદ્ધ થતા હોય ત્યારે તેઓને નિગ્રહ કરવામાં સમર્થ હોય તે મધ્યમ રાજ કહેવાય છે. બુદ્ધિ, ઉત્સાહયુક્ત અને અમાન્યાની યોગ્ય મદદવાળો તથા બીજને જીતવાની ઇચ્છાવાળો હોય તે વિજિગીપુ રાજ કહેવાય છે. રાત્રી, વિજિગીપુ અને મધ્યમ એ ત્રણે જ્યાસુધી મળીને રહેતા હોય ત્યાસુધી તેઓના અનુચ્છમાં અને વિરૂદ્ધ રહેતા હોય ત્યારે તેઓના નિગ્રહમાં સમર્થ હોય તે હઠાસીન રાજ કહેવાય છે. રાત્રી રાજ ત્રણ પ્રકારના છે.

સદન, કૃત્રિમ અને બૃમ્હનંતર. તેઓમાં વંગપરંપરાથી આવના અમુક પ્રકારનો પોતાનો દહ છે એમ માની વેર સખનાર સદન રાત્ર કહેવાય છે. સીમારો દખાવવાપમેરે કારણથી જેની રાત્રતા ઉભી કરામાં આવે તે કૃત્રિમ રાત્ર કહેવાય છે અને જેની સીમાવચ્ચે જીલે કાંઈપણ અંતર ન હોય અને તેને લીરે. પરંપર સંકા રચા કરતી હોય તે બૃમ્હનંતર રાત્ર કહેવાય છે. આ ચારે જાતના રાત્રઓ અને તેના કારભારીઓ કેવા બુદ્ધિવાળા છે, કેવા ઉત્સાહવાળા છે અને તેઓની પ્રાત્ર તેમનાવરફ કેવી લાગણીવાળી છે ? વનેરે વિચાર કરવે. તે પણ રાત્રને માટે આવશ્યક છે.

જેની હીલચાલ જાણવાની આવશ્યકતા ઉપરના શ્લોકમાં દખાડી તે મંડલના મુખ્યત્વે બાર પ્રકાર જણાવે છે—

પ્રતાઃ પ્રકૃતયો મૂલં મણ્ડલસ્ય સમાસતઃ ॥

અષ્ટો ચાન્યાઃ સમાસ્થાતા દ્વાદશૈવ તુ

તાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૫૬ ॥

ઉપર કહેલી ચાર પ્રકૃતિ એટલે ચાર પ્રકારના રાત્રઓ સંક્ષેપથી મંડલનું મૂલ છે એવી રીતે આઠ પ્રકૃતિઓ બીજી પણ કહેલી છે એ સખળી મળીને બાર પ્રકૃતિઓ છે. ૧૫૬.

મધ્યમ, નિજિમીષુ, ઉદાસીન અને રાત્ર એ ચાર પ્રકારના રાત્રઓ સંક્ષેપથી મંડલના મૂળરૂપ છે તે ઉપરાંત આઠ પ્રકાર બીજીપણ કહેલા છે. જેમ કે ઉપર જણાવેલા ચારે પ્રકારના રાત્રઓમાં પ્રત્યેકના રાત્ર અને પ્રત્યેકના મિત્ર એમ મળીને બીજી આઠ પ્રકાર થાય છે. આવીરીતે જરા વિસ્તાર કરવામાં આવે એટલે બાર પ્રકારનું મંડલ થાય છે. અથવા પોતાના રાત્રને અત્યંત લગતી સીમાવાળો રાત્ર પોતાનો મિત્ર જણાય છે. કારણ કે તેને પ્રસ્તુત રાત્રસાથે વારંવાર વાંધા પડવાનો સંભવ રહે છે. એ મિત્ર જણાતા રાત્રને અત્યંત લગતી સીમાવાળો તેપછીનો રાત્ર તે રાત્રના મિત્રરૂપ જણાય છે. તેપછી જેની સીમા આવતી હોય તે મિત્રના મિત્રરૂપ જણાય છે અને મિત્રના મિત્રરૂપ રાત્રની અત્યંત નજીક સીમાવાળો રાત્ર રાત્રના મિત્રનો મિત્ર જણાય છે એવી રીતે મિત્રરાત્ર, રાત્રમિત્રરાત્ર, મિત્રના મિત્રરૂપ રાત્ર અને રાત્રમિત્રના મિત્રરૂપ રાત્ર એએ ઉપર જણાવેલા મુખ્ય ચાર પ્રકારપછીના મંડલના ચાર પ્રકારો જણાય છે. આ ચાર પ્રકારો આગળના ભાગના મૂર્ણાપ છે. એવીજ જાતના ચાર પ્રકારો પાછળના ભાગના હોય તે પાર્શ્વમાદ, આકંદ, પાર્શ્વમાદાસાર અને આકંદાસાર એવાં નામેથી જાળખાય છે. એટલે મુખ્ય ચાર પ્રકાર, આગળના ચાર પ્રકાર તથા પાછળના ચાર પ્રકાર એમ જામા મળીને મંડલના બાર પ્રકાર થાય છે.

ઉપર જણાવેલા મંડળના બાંધ પ્રકારોમાં પ્રત્યેકનાં પાંચ પાંચ અંગો દર્શાવે છે—

અમાત્યરાષ્ટ્રદુર્ગાર્થદણ્ડારવ્યાઃ પશ્ચ ચાપરાઃ ॥

પ્રત્યેકં કથિતા હ્યેતાઃ સંક્ષેપેણ દ્વિસસત્તિઃ ॥૧૫૭॥

અમાત્ય, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, અર્થ અને દંડ આ પ્રમાણે તે પ્રત્યેકના બીજા પશ્ચ પાંચ પાંચ પ્રકારે કહેવા છે અને એવી રીતે મંડળના બધા મળી બૌતેર પ્રકારે દર્શાવાયા છે ૧૫૭

અમાત્ય, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, અર્થ એટલે કે શસ્ત્ર-બંડાર તથા દંડ એટલે મેનાવગ્રે જે પાંચપાંચ પ્રકાર, ઉપરના બાર પ્રકારના ગણતા તેઓની સંખ્યા સાઠ થાય છે તેમની સાથે મુખ્ય ચાર પ્રકાર તથા તે પછીના તેઓની સાપ્તાર્ધ આઠ પ્રકાર મેળવતા કુલ બૌતેર પ્રકાર થાય છે જે કે આથી પણ આગળ વધતા અનેક પ્રકારે થઈ શકે તે પછી દ્વિઠામા આ બૌતેર પ્રમાણ મંડલ ગણાય છે તેઓની સઘળી લીસયાવ રાજ્યે જે તાના દર્શનમા રાખવી

શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીન કેને કહેવા? તે વધારે સ્પષ્ટતાથી જણાવે છે—

અનન્તરમરિં વિદ્યાદરિસેનિનમેવ ચ ॥

અરેરનન્તરં મિત્રમુદાસીનં તયોઃ પરમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

રાજાની પૃથ્વીને અત્યંત સમતો જે બીજો રાજા હોય તે, તેમજ ચતુની સેના કરનાર રાજા હોય તે પશ્ચ શત્રુ કહેવાય છે શત્રુ રાજાપછીનો રાજા મિત્ર કહેવાય છે અને એ બંને પછીનો રાજા ઉદાસીન કહેવાય છે ૧૫૮

વિનિગીધુ એટલે બીજાઓને છતવાની છઠ્ઠા રાખનાર રાજાને ચારે દિશાઓમા અત્યંત સમતો જે બીજો રાજા હોય તે વિનિગીધુનો શત્રુ કહેવાય છે તે પ્રમાણે શત્રુતરફ જે સારી વાતની ધરાવતો હોય તે રાજા પશ્ચ શત્રુ કહેવાય છે વિનિગીધુ રાજાના શત્રુ પછીનો રાજા એટલે ચતુરથ રાજા વિનિગીધુ રાજાનો મિત્ર કહેવાય છે અને એ શત્રુ તથા મિત્રપછીનો રાજા વિનિગીધુ રાજાનો ઉદાસીન ગણાય છે

મંડલના આ સઘળા પ્રકારોનો વિચાર કરવાનું પ્રયોજન કહે છે—

તાન્સર્વાનભિસંદધ્યાત્સામાદિભિરુપક્રમૈઃ ॥

વ્યસ્તૈશ્ચૈવ સમસ્તૈશ્ચ પૌરુષેણ નયેન ચ ॥ ૧૫૯ ॥

તે મધ્યગાઓને મનુષ્યો આમનગરે જૂદા જૂદા ઉપાયોથી અથવા મમય ઉપાયોથી અથવા દંડથી અથવા સામથી વશ કરવા. ૧૫૯

સામનગરે ઉપાયોમા ને અથવા નેટલા ઉપાય નેને યોગ્ય હોય તેને માટે તે અથવા તેટલા ઉપાયો કામે લગાડીને પણ રાજાએ પોતાની મનુષ્યતા કરવી.

ખીનઓને પોતાના કરવામાં અથવા પોતાને વશ કરવામાં વિચારવાયોગ્ય છ ગુણો જણાવેછે—

સંધિં ચ વિગ્રહં ચૈવ યાનમાસનમેવ ચ ॥

દ્વૈધીભાવં સંશ્રયં ચ પટુણાંશ્ચિન્તયેત્સદા ॥ ૧૬૦ ॥

રાજાએ સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને સંશ્રય એ છ ગુણોનો સર્વમ વિચાર કરવો. ૧૬૦

પરસ્પરના ઉપકારનો કાલ કરવો તે સંધિ, પોતાની અધિકતા જોઈ ખીનથી વેર કરવું તે વિગ્રહ, ચડાઈ કરવી તે યાન, સાત યર્ષ જેથી રહેવું તે આસન, સ્વાર્થસિદ્ધિમાટે સંન્યતા બે વિભાગ પાડી નાખવા તે દ્વૈધીભાવ અને અધિક બળવાન અન્ય રાજાનો આશ્રય કરવો તે સંશ્રય કહેવાયછે આ છ ગુણ-માથી ને ગુણુવડે પોતાની અભિરુદ્ધિ અને મનુષ્યો ક્ષા યાવ તે ગુણનો આશ્રય કરવો.

કાર્યના બજાબજનો વિચાર કરી આ છ ગુણો કામે લગાડવાની લક્ષામણ કરેછે—

આસનં ચૈવ યાનં ચ સંધિં વિગ્રહમેવ ચ ॥

કાર્યં વીક્ષ્ય પ્રયુક્તીત દ્વૈધં સંશ્રયમેવ ચ ॥ ૧૬૧ ॥

રાજાએ કાર્યનો વિચાર કરીને આસન, યાન, સંધિ, વિગ્રહ, દ્વૈધીભાવ અને સંશ્રયની યોજના કરવી. ૧૬૧

પોતાની સમૃદ્ધિ તથા સત્તની હાનિવગરે કાર્યનો વિચાર કરી સંધિને કામે લગાડી આસન કરવું અથવા વિગ્રહપૂર્વક યાન કરવું અને દ્વૈધીભાવ તથા સંશ્રયમા કોઈની સાથે સંધિ તથા મેઘની સાથે વિગ્રહસખથી વિચાર કરવો. મતલબ કે કાર્યના બજાબજનો અથવા સમયનો વિચાર કરી ને સમયે નેમ કરવું યોગ્ય જણાય તેમ કરવું.

ઉપર જણાવેલ પ્રત્યેક ગુણના બળને પ્રકાર ૭ એમ કહે છે—

સંધિં તુ દ્વિવિધં વિદ્યાદ્રાજા વિગ્રહમેવ ચ ॥

उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥१६२॥

રાજાએ સંધિને બે પ્રકારનો એવીજ રીતે વિગ્રહને પણ બે પ્રકારનો જાણવો તથા યન અને આમનને પણ બે પ્રકારના જાણવો તથા સંશ્રયને પણ બે પ્રકારનો કહેવો છે ૧૬૨

આમા દ્વિધીભાવનું મદદથી નહિ જતા પણ પ્રકરણના બીજી સમજી લેવું. કાર્ય અને સમ્બંધરૂપે કામે લગાડવાના સંધિવશેર છે એ જુલે બે પ્રકારના છે, જે પ્રકારના હરે પણ કહેવામા આવે છે

સંધિના બે પ્રકાર કહે છે—

समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ॥

तदात्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥१६३॥

સમાનયાન કર્મા તથા અસમાનયાન કર્મા એ પ્રમાણે બે પ્રકારનો સંધિ છે જે જે તકલ્પનના લાભમટે અથવા ઉત્તરકાનમા ફલના નાભમાટે કરવામા આવે છે ૧૬૩

તત્તમા લાભ મેળવવામાટે અથવા આગળઉપર લાભ મેળવવામાટે શત્રુઉપર ચડાઈ કરવાના ઉદ્દેશથી સાથે મળી કામ કરવાના કરાવપર બીજા રાજાસાથે મળી જતું તે સમાનયાન કર્મા નામનો સંધિ કહેવાય છે અને એજ ઉદ્દેશથી બંનેએ ભૂંડા રહી ભૂંડી ભૂંડી બાજુએથી શત્રુને હાથગાળવા કરાવપર બીજા રાજાસાથે મળી જતું તે અસમાનયાન કર્મા નામનો સંધિ કહેવાય છે અગત્ય ચડાઈ કરવાના કામમા સમાનતા ધરાવનાર રતુની સાથે તુરતમા કે પાછળથી લાભ લેવાના કે લાભ દેવાના કરાવવટે સલાહ કરવી તે સમાનયાન કર્મા નામનો સંધિ અને ચડાઈ કરવાના કામમા અસમાનતા એટલે ન્યૂનતા કે અધિકતા ધરાવનાર શત્રુ-પ્રતિ તુરતમા કે પાછળથી લાભ લેવાના કે લાભ દેવાના કરાવથી સલાહ કરવી તે અસમાનયાન કર્મા નામનો સંધિ કહેવાય છે પ્રથમ કહેલા અર્થપ્રમાણે સંધિના બે પ્રકાર બીજાને લાભ આપીને પણ શત્રુને હાથગાળવા દેના અને પાછળથી કરેલા અર્થપ્રમાણે સંધિના બે પ્રકાર શત્રુસાથે પરજારા મળી જઈ પેતાનો લાભ જળી લેવ મારેના છે

વિગ્રહના બે પ્રકાર કહે છે—

સ્વયંકૃતશ્ચ કાર્યાર્થમકાલે કાલ એવ વા ॥

મિત્રસ્ય ચૈવાપકૃતે દ્વિવિધો વિગ્રહઃ સ્મૃતઃ ॥૧૬૪॥

સાત્ત્વમા જણાવેલ સમયે અથવા બીજા કોઈપણ સમયે પોતાના કાર્યમાટે કરાતો તથા કોઈ પોતાના મિત્રનો અપમાન કરે તે વખતે કરાતો એમ વિગ્રહ બે પ્રકારનો કહેતો છે ૧૬૪

કુદ્ધ કરવામાટે સામાન્યરીતે ક્ષમા સમય થાય છે તે દવે પણ આ આશાવના ૧૮૨ માં મ્હોલમા બંદેયે તેને સાક્ષમા જણાવેલ સમય સમજવો યાનના બે પ્રકાર કહેછે—

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यहच्छया ॥

संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ १६५ ॥

રાનુકેપર અપમાત કષ્ટ આવી પડે ત્યારે વિનિમીત્ત રાગ પેતે એ સોજ થામ કરે અને મિત્રરાગને સાથે રાખીને થોડાં દિવસ એમ બે પ્રકારનું યાન મ્હોલાય છે ૧૬૫

પાતે સમયે હોય તો પહેલ પ્રકારનું યાન કરવું અને આસનમ્મં હોય તો મિત્રરાગને સાથે રાખીને યાન કરવું કથિત છે

આસનના બે પ્રકાર કહેછે—

क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेनवा ॥

મિત્રસ્ય ચાનુરોધેન દ્વિવિધં સ્મૃતમાસનમ્ ॥૧૬૬॥

પૂર્વજન્મમા રેલા કુષ્કમથી અથવા વર્તમાન જન્મમા કરેલા કર્મથી ક્ષીણસાધનના રાગ માં ૧ જરી સખતા બેસી હો અથવા મિત્ર રાગનું મમ ન મગડે નમાટે માછ ન મરતા પેળી રહે એવી રીતે આસન નામનો ગુણ બે પ્રકાર છે ૧૬૬

કુદ્ધ મરવાની જરૂર જતાં પણ સાધનની ક્ષીણતાને લીધે સુખ થઈ બેસી જવું તે આસનનો પહેલો પ્રકાર છે અને પૂર્વસાધનસ પત્તિ જતાં પણ ચઢાઈ કરવા જતાં પોતાના મિત્રરાગનું કાર્ય બગડવું હોય તો તે કાયની રક્ષા કરવામાટે સુખ થઈ જવું તે આસનનો બીજો પ્રકાર છે

દ્વૈધીલાવના બે પ્રકાર કહેછે—

વલસ્ય સ્વામિનશ્ચૈવ સ્થિતિઃકાર્યાર્થસિદ્ધયે ॥

દ્વિવિધં કીર્ત્યતે દ્વૈધં પાદ્મુપયગુણવેદિભિઃ ॥ ૧૬૭ ॥

કાર્યની સિદ્ધિમાટે સૈન્યની તથા રાજની બે વિભાગથી ઉલ્લેખવાથી સ્થિતિ કરવારૂપ બે પ્રકારનો દ્વૈધીભાવ પાદ્મુપયગુણ ગુણને જાણનારાઓ કહે છે ૧૬૭

સેનાના મુખ્યભાગને પોતાની સાથે રાખી સેનાપતિ એક બાજુથી રાત્રીને રોજી રાખે અને સેનાનો કેટલોક નુ ટલો ભાગ લઈને રાત્રી બીજી બાજુથી ચડી જાય તે પહેલાં પ્રકારનો દ્વૈધીભાવ છે તથા સૈન્યના મુખ્ય ભાગને સાથે રાખીને રાત્રી એક બાજુ રાત્રીના પાન રોજી રાખે તે વખતે બાકીના સૈન્યને લઈને સેનાપતિ રાત્રીની નજીબી બાજુ પર હુલ્લો કરી તેને રોજી પાડવાની યોજના કરે બે બીજા પ્રકારનો દ્વૈધીભાવ ■ અથવા કાર્યસાધનમાટે કેવળ સેનાના બે વિભાગ કરવા તે પહેલાં પ્રકારનો દ્વૈધીભાવ છે અને રાજની સાથેના સૈન્યને એવા બે વિભાગમાં વહેલી નાખવું કે જેમાં કામદાની આજની પેઠે રાત્રી મેઘ વખતે એક વિભાગમાં જાણવામાં આવે તો કામ વખતે બીજા વિભાગમાં જવામાં આવે અને એવી રીતે રાત્રીના મુખ્ય ભાગ તથા જલ્લાવામાં પડે આ બીજા પ્રકારનો દ્વૈધીભાવ કહેવાય છે

સંશ્રયના બે પ્રકાર કહે છે—

અર્થસંપાદનાર્થં ચ પીઢ્યમાનસ્ય શત્રુભિઃ ॥

સાધુપુ વ્યપદેશાર્થં દ્વિવિધઃ સંશ્રયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૮ ॥

શત્રુઓથી પીડા પામતા રાજાએ તે પીડાના નાશરૂપ કાર્યની સિદ્ધિને માટે અને ભવિષ્યમાં પીડા થશે તેવો ભય હોય તો હવે અને કંઈ થઈ શકે તેમ નથી ” એવી પ્રતિદ્ધિ ચત્રમાટે ચોક્કસ ગતિઓમાંથી મેળવી પશુ આશ્રય કરવો એવી રીતે સંશ્રય બે પ્રકારનો કહેવાય છે ૧૬૮

પોતાના આશ્રયમાં આવેલાઓની રક્ષા કરવાનો નિશ્ચય તથા તેનું સામર્થ્ય ધરાવનારા રાજાઓ ચોક્કસ જણાય છે તેવાઓનો આશ્રય, ચાતુર્યથી પીડા મટાડવાને કરવો તે પહેલાં પ્રકારનો સંશ્રયનામનો શુભ જણાય છે અને ભવિષ્યમાં પીડા થશે એવી સંકાને લીધે અગાડથીજ સાવચેતી રાખી “ હવે આ રાજાને પીડા કરવી સહેલી નથી ” એમ લોકોમાં પ્રખ્યાતિ થઈ જવામાટે તેવા રાજાનો આશ્રય કરવો તે બીજા પ્રકારનો સંશ્રય કહેવાય છે ,

મંદિનગેરે છ ગુણના બળથી પ્રકાર દર્શાવીને હવે તે તે ગુણને ક્યારે ક્યારે કામમાં લેવા તે કહેવાનો ઉપદેશ કરતાં સૌથી પહેલાં સધિ ક્યારે કરવો ચોખ્ખો છે? તે જણાવેછે—

યદાવગચ્છેદાયત્યામાધિક્યં ધ્રુવમાત્મનઃ ॥

તદાત્વે ચાલ્પિકાં પીડાં તદા સંધિં સમાશ્રયેત્ ॥૧૬૯॥

રાજા જ્યારે એમ જાણે કે ઉત્તરકાળમાં આપણુ અવધ આધિન થશે તો તે વખતે ધનનગેરેનો થોડો કામ થવો હોય તેને સહન કરીને પણ પ્રતિપક્ષિરાજસાથે સધિ કરવો ૧૬૯

પાછળથી વિશેષ લાભ થશે એમ જાણવામાં આવે તો થાક સમયમાં શે કાવાળી સ્થિતિ ન ભાગવતા થોડી હાનિ ખમીને પણ સધિ કરવો.

નિમ્નહનો ચોખ્ખો પ્રસંગ દેખાડેછે—

યદા પ્રહૃષ્ટા મન્યેત સર્વાસ્તુ પ્રકૃતીર્મૃશમ્ ॥

અત્યુચ્છ્રિતં તથાત્માનં તદા કુર્વીત વિગ્રહમ્ ॥૧૭૦॥

જ્યારે પોતાના અમાત્યો તથા પ્રજાના આગેવાનો પૂર્ણ ઉત્સાહવાળા હોય એમ જોનારો આવે અને પોતાની શક્તિ પણ અભિવૃદ્ધિ પામેલી હોય ત્યારે નિમ્ન કરવો. ૧૭૦

રાજાની સામે યવામાં અમાત્યો તથા પ્રજાના આગેવાનોને ઉત્સાહપૂર્વક મજબૂત દેહો હોય અને પોતાનું પણ સામર્થ્ય હોય ત્યારે પ્રજાશક્તિ, મંત્રશક્તિ અને ઉત્સાહશક્તિએ પોતાની અભિવૃદ્ધિ જોનારો આવે તે સમય નિમ્ન કરવામાં ઈ અનુકૂળતાવાળો સમજવો. તેથી તેવે વખતે સધિ કરવાની હીનચાન મની હોય તો પણ કોઈ પ્રકારની યુક્તિથી જીંધિને પડતો મૂકી નિમ્ન કરવો. એટલે પોતાના વાધાઓ મજબૂત હોયો રાજા અથવા લાભાવશ.

યાન એટલે રાનુઉપર ચડાવ કરવાનો સમય કહેછે—

યદા મન્યેત ભાવેન હૃષ્ટ પુષ્ટં બલં સ્વકમ્ ॥

પરસ્ય ત્રિપરીતં ચ તદા ચાયાદ્રિપું પ્રતિ ॥૧૭૧॥

જ્યારે પોતાનું મન ઉત્સાહવાળું અને મંત્રસક્તિ જોવામાં આવે તથા રાનુ સેના તેથી ઉત્તરીતનું જોવામાં આવે ત્યારે રાનુ ઉપર ચડાવ કરવી. ૧૭૧

સૈન્યમા ચડાઈ કરવાનો ઉત્સાહ તથા સત્તાદિચાખનોની પૂર્ણ સપત્તિ
 એવામા આવે છતાં શત્રુના સૈન્યમા તેથી વધારે ઉત્સાહ અને વધારે સાધન-
 સપત્તિ હોય તો તે ચડાઈનો સમય ગણાતો નથી પણ શત્રુના સૈન્યમા તેથી
 ઘણું હોય એટલે ચડાઈનો ઉત્સાહ નરમ હોય અથવા બિવકુલ ન હોય તથા
 સાધનસપત્તિ પણ કમતી હોય તેજ સમય, ચડાઈને માટે યોગ્ય ગણાય છે
 આસનનો એટલે વચાહ કે યાન કંઈપણ ન કરતાં ગુપચુપ
 એસી ગહેવાનો સમય કહે છે—

यदा तु स्यात्परिक्षीणो बाहनेन बलेन च ॥

तदासीत् प्रयत्नेन शनकैः सांत्वयन्नरीन् ॥ ૧૭૨ ॥

ત્યારે નહનથી તથા સૈન્યથી પોતે ક્ષાય થયે ન હાય ત્યારે ધીમે
 ધીમે - નુએ ને માત્ર કળતા નહી પ્રયત્ન કર્યું એસી રહે ૧૭૨

શત્રુની સામે ઠકવામાટે પોતાની પાસે પૂરતા સાધનો ન હોય ત્યાંથી
 સામ અથવા દાનરૂપ ઉપાનરૂપે શત્રુને શાત કરતા રહેવું અને યોગ્યસમયની
 રાહ ભેટા એની રહેવું તથા શત્રુ પોતાના ઉપર ચળ આપે નહિ તેના પ્રયત્નોમા
 તપસ રહેવું

ધીધીમાવનો સમય કહે છે—

सन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ॥

तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥ ૧૭૩ ॥

ત્યારે પોતાનો શત્રુ સર્વપ્રકારથી અત્યંત બળવાન છે એમ જાણુ-
 વામા આવે ત્યારે રાજાએ પોતાના સૈન્યના બે ભાગ કરીને પોતાનું કાર્ય
 સિદ્ધ કરવું ૧૭૩

શત્રુ અતિ સમર્થ હોય અને તેથી કાંઈ રીતે સમાધાન કરે તેમ નથી
 એવું ભેરામા આવે ત્યારે રાજાએ કેટલુંક સૈન્ય કિલ્લામા પોતાના અચાનકમાટે
 રાખવું તથા કેટલુંક સૈન્ય તેને રાષ્ટ્રી રાખવામાટે તેની સામે મોકલવું અને એમ
 કરી મિત્રો સમ્રાટ કરવાવગેરે પોતાના મર્થમા સિદ્ધિ મેળવવી આમ કરતા
 જો તે બળવાન શત્રુ પોતાની સામે આવેલા સૈન્યસામેજ રોકાય તો સૈન્યના
 ખાકીના ભાગથી તેને બાજુએવગેરેમા હેરાન કરી મુજબજમા નખાયું અને
 જો તે પોતાના સૈન્યના મુખ્ય ભાગને કિશોતરફ ચડાઈ કરના મોકલે છે તો ખાકીના
 ભાગને પોતાના સૈન્યનો જે ભાગ તેની સામે ગયેલો હોય તે પૂરો પડે છે
 અને કિશોવાળા સૈન્યની સામે શત્રુસૈન્યનો મોહોટો ભાગ આવેલો હોય તો
 પણ કિશોના આધારને લીધે તે સહેવાઈથી જીતી શકતો નથી.

સંશયનો સમય કહેછે—

યદા પરવલતાનાં તુ ગમનીયતમો ભવેત્ ॥

તદા તુ સંશ્રયેત્ક્ષિપ્રં ધાર્મિકં ચાલિનં નૃપમ્ ॥૧૭૪॥

જ્યારે સત્કુઓનાં સૈન્યો દળાવી દેશે એવું જાણવામાં આવે ત્યારે પુરતજ ધાર્મિક અને બળવાન એવા કોઈ રાજાનો આશ્રય લેવો. ૧૭૪

દ્વેષીભાવ કરના છતાં પોતાના માણસોના પણ હોપને ક્ષીધે અથવા નબળાઈને ક્ષીધે બચાવ ન થઈ શકે તેવું જોવામાં આવે તોપણ કોઈ વિશેષ બળવાન અને ધાર્મિક રાજાનો આશ્રય લેવો તેજ યોગ્ય છે જે રાજાનો આશ્રય લેવો તે બળવાન હોવાની સાથે ધાર્મિક પણ હોય તો તેમાં પતિષ્ઠાએ કર્યા પણ અનર્થની શંકા રહેતી નથી

કેવા બળવાન રાજાને આશ્રય કરવાને યોગ્ય ગણવો? તથા તેનું કેવી રીતે સેવન કરવું? તે કહેછે—

નિગ્રહં પ્રકૃતીનાં ચ કુર્યાદ્યોરિબલત્વ ચ ॥

ઉપસેવેત્તં તં નિત્યં સર્વયત્નેર્ગુરં યથા ॥ ૧૭૫ ॥

જે રાજા દુષિત અમાત્યોવગેરેનો તથા સત્કુના સૈન્યનો નિગ્રહ કરવામાં સમર્થ હોય તેની સર્વપ્રકારના યત્નોવટે ગુરુની પેઠે સર્વદા સેવા કરે તી. ૧૭૫.

જ્યારે કોઈપણ ઉપાયન રહે ત્યારે બળવાન અને ધાર્મિક રાજાનો આશ્રય કરવો. તેમાં ધાર્મિકપણું પાછળથી તે કહ્યો. દુષ્ટો ન કરે તેમણે ઉપયોગી છે તથા બળવાનપણું કોઈના બચથી તેના ત્યાગે ન કરે તેમણે ઉપયોગી છે. સ્વાર્થ અમાત્યોવગેરે બીજાને રક્ષા આપવાના કામમાં આડે આવે તો તેઓને નહિ મળકારતા બરાબર દબાવી શકે તથા જે સત્કુના મપાસમાંથી પોતાને રાણે આવનાર રાજાને બચાવે. કોય તે સત્કુના સૈન્યને પણ પોતે પૂરે. પરી બરાબર શિક્ષા કરી શકે એવો તે રાજા અધિક બળવાન હોયો જોઈએ અથવા જે અમાત્યોવગેરેના હોયથી રાજાને આવનાર રાજાને સત્કુનાના દ્વારમાં જઈ પડવાનો સમય જોયો થયો હોય તે અમાત્યોવગેરેને પણ આ અધિક બળવાન રાજા શિક્ષા કરવામાં સમર્થ હોયો જોઈએ. આવા રાજાની તે રાણે આવેલા રાજાએ દરેક રીતે ગુરુની પેઠે નિષ્કપળભાવથી સેવા કરના રહેવું. વળી ગુરુની પેઠે એમ કહેવાથી પાછળથી જ્યારે પોતાનું સામર્થ્ય વગે ત્યારે પણ તેના ઉપકારનું સદા સમરપૂરું સામર્થ્ય અને તેના તરફ ગુરુના જેવો માનવૃત્તિ રાખ્યે જાય.

સંશય કરવામાં પણ કાંઈ દોષ જોવામાં આવે તો શું કરવું?
તે જણાવે—

यदि तत्रापि संपश्येदोषं संश्रयकारितम् ॥

સુયુદ્ધમેવ તત્રાપિ નિર્વિશદ્ધઃ સમાચરેત્ ॥ ૧૭૬ ॥

જે કદાચ સમય રાજાના આશ્રયમાં પણ, આશ્રય કરવાથી થતો દોષ જોવામાં આવે તો નિઃશય થઈ તે કાગમાં શ્રેષ્ઠીને દુહજ કરવું ૧૭૬.

કોઈપણ જાતનો ઉપાય ન હોય ત્યારે સમર્થ રાજાનો આશ્રય કરવો પડે છે એ આશ્રય કરવામાં પણ જે કાંઈ દોષ જોવામાં આવે એટલે એ સમર્થ રાજાને ત્યાં પોતાનો તિરસ્કાર થાય અથવા પાગળથી કોઈ ભૂ રીતે ક્ષમાઈ જવાનો સંભવ દેખાય તો સંશયને છોડી દઈ તમામ પ્રકારની શકાઓને બાજુ પર મુકી દ્વિમતથી સુદૃઢ થવું કારણ કે મરણીયા થઈને લડનારા થોડા લોકો પણ કંઈ મોહો । સૈન્યપર વિજય મેળવના બાબતોથી નિવડે છે અને કદાચ તેમ કરતાં મરણ થાય તો સ્વનિમિત્ત થાય છે જેનો આશ્રય કરવામાં આવે તે રાજાતરફથી કાંઈપણ અપમાન થાય, આશ્રય કરનાર રાજાના અવશુભો ગાવામાં આવે, તેના તરફ જોવામાં પણ ન આવે અને આલતી વાતોમાં તેનાથી પ્રતિકૂલ ભાવણ કરવામાં આવે વગેરે, આશ્રયના દોષ જણાય છે

સંધિયગેરેના પ્રકાર તથા સમનતુ વર્ણન કરીને એ સંઘર્ષાંતર મુખ્ય ઉદ્દેશ શું છે? તે જણાવે—

सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ॥

યથાસ્યામ્યધિકા ન સ્યુર્મિત્રોદાસીનશત્રવઃ ॥ ૧૭૭ ॥

। જાનિને જાણનારા રાજાએ સર્વઉપાયોથી તેમ કરવું કે જેમ કરવાથી પોતાના મિત્રો, ઉદારીનો અને શત્રુઓ પોતાથી અધિક થાય નહિ ૧૭૭

જુઓની અધિકતા ન થવા દેવી તેના હેતુ તો સ્પષ્ટ છે ઉદારીન દોષ તે પામ અધિક થાય તો કોઈપણ વખતે પોતાના વાલમઠા દબાણ કરવાની તેને સાલ । યાચે અને મિત્ર પણ અધિક થાય તો મિત્રતા રાખવાની તેને કરી એ જ રહેવી નથી જ્યારે કશું છે કે—

न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्विपु ।

સામર્થ્યોપાદિજ્ઞેયા મિત્રાણિ રિપવસ્તથા ॥

એટલે કે, કામનો નિર્ણય નથી અને કામ, કામનો શત્રુ પણ નથી. નિર્ણય શત્રુનાં તેજ તેજ સામર્થ્યને અનુસરીને થાય છે એમ જણવું

આણુ સમયનો તેમજ આગળ પાછળના સમયનો પણ વિચાર કરવાની ભલામણ કરે છે—

આયર્તિ સર્વકાર્યાણાં તદાત્વં ચ વિચારયેત્ ॥

અતીતાનાં ચ સર્વેષાં ગુણદોષૌ ચ તત્ત્વતઃ ॥૧૭૮॥

સમયને સર્વ કાર્યોના ઉત્પન્નકાલનો તથા વર્તમાનકાલનો વિચાર કરવો તેમજ જૂનકાલમાં થયેલાં સર્વ કાર્યોના શુભોનો તથા દોષોનો પણ ખરાબર વિચાર કરવો. ૧૭૮.

નાદાનાં મોઢોઢાં સર્વ કાર્યોનું અવિચારમાં શું પરિણામ આવશે તથા વર્તમાનકાલમાં કયાં કાર્યો હાથમાં લેવા જોઈએ, કયાં કાર્યો શુભતણી રાખવાં જોઈએ અને કયાં કાર્યો તદ્દન ઊડી દેવા જોઈએ વગેરે વિચાર કરવો. એ વિચાર કરવામાં અમારું કરેલાં કાર્યો કાર્યોનું ફેરું પરિણામ આવ્યું છે? એ અનુસર પણ ખરાબર ઉપયોગી થઈ પડે છે. અર્થાત્ રાત્રીએ શામ વર્તમાનકાલના જ લાભ-હાનિપર દૃષ્ટિ ન રાખતા અવિચારકાલના લાભહાનિપર પણ દૃષ્ટિ રાખી કામ કરવું અને તેમાં અમારું થયેલા અનુભવને પણ સમજાવ્યું રાખવો. અવિચારમાં નેથી હાનિ થવા સંભવ હોય તેવા કાર્યોને આરંભ ન કરવો કેટલુંપણ વાંચના શુભદોષનો નિર્ણય કરવામાં થવા સમય ગાળવો નહિ તથા જે કાર્યો બહાર થઈ જવાથી તેની મદદતા થઈ જતી હોય અથવા તે નિષ્ફળ જતા હોય તેવા કાર્યો સિદ્ધ થવા પછી જ બહાર થાય તેમ કરવું અથવા અમારું કરેલાં કાર્યોનું શું પરિણામ આવ્યું છે અને તે કાર્ય કેટલું બાકી રહ્યું છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું.

ઉપરના શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિચાર કરવાનું ફળ કહે છે—

આયત્યાં ગુણદોષજ્ઞસ્તદાત્ત્વે ક્ષિપ્રનિશ્ચયઃ ॥

અતીતે કાર્યશેષજ્ઞઃ શત્રુભિર્નાભિભૂયતે ॥ ૧૭૯ ॥

જે રાત્રી કાર્યોના ઉત્પન્નકાલમાં થનારા શુભોને તથા દોષોને જાણનાર હોય, વર્તમાનકાલમાં કાર્યોના નુરતમ નિશ્ચય કરનાર હોય અને જૂનકાલના કાર્યોમાં શું અવશેષ રહેલું છે? તેને જાણનાર હોય તે રાત્રી શત્રુઓથી પરાભવ પામતો નથી. ૧૭૯.

પરિભ્રમં શુભવાળા કાર્યને આરંભ કરવો તથા દોષવાળા કાર્યને પડવું
મૂઠું એ નિયમ વર્તમાનકાળમાં કરવાનો છે અને આરંભેલા કાર્યોમાં શું કમું
બાકી રહ્યું છે, તે પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે આથી રીતે સાવધાન રહેવારો
રાત્રિ મનુષ્યોના દબાણમાં આવેના નથી

આ સઘળા ઉપદેશની મતલબ દ્વંદ્વામાં કહે છે—

યથેનં નાભિસંદધ્યુર્મિત્રોદાસીનશત્રવઃ ॥

તથા સર્વ સંવિદધ્યાદેપ સામાસિકો નયઃ ॥ ૧૮૦ ॥

દ્વંદ્વામાં ગણનીતિ એજ છે કે જે પ્રકારથી પોતાને મિત્રરાજાઓ,
વિદ્યમીનગણઓ અને શત્રુરાજાઓ પરાબધ પમાડી શકે નહિ, તેમ કે તે
પ્રકારથી રાજાએ મધ્યોગ વ્યવહાર કરવો. ૧૮૦.

કોઈપણ પોતાને દબાવી ન દે તેવી રીતે સાવધાન રહેવું એજ દ્વંદ્વામાં
રાજનીતિનું સ્વરૂપ છે કે જેને માત્ર નિરુપાધી સધળો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે.

હવે ધ્યાન એટલે શત્રુઉપર ચડાઈ કરવાનો પ્રકાર સાંભળવા-
તરફ લક્ષ્ય એવું છે—

યદા તુ યાનમાતિષ્ઠેદરિરાષ્ટ્રં પ્રતિ પ્રભુઃ ॥

તદાનેન વિધાનેન યાયાદરિપુરં શનૈઃ ॥ ૧૮૧ ॥

ત્યારે સમર્થ રાજાએ શત્રુના દેશઉપર ચડાઈ કરવી હોય ત્યારે તેજો
હવે કહેવામાં આવે છે તે પ્રકારવડે ધીમે ધીમે મત્રના નમસ્તરફ પ્રયાણ
કરવું ૧૮૧

આથી દ્વેષ, ક્રોધ કે અજ્ઞાનવડે ચડાઈ કરવી યોગ્ય નથી એમ જણાવવા-
નું રાત્રિને સમર્થ એ વિશેષજ્ઞ આવેલું છે જેનામાં પ્રભુરાજા, મત્રરાજા અને
ઉત્તમાદિરાજા એ સધળું હોય તે સમર્થ કહેવાય છે, આવો સમર્થ રાજા કોઈને
નિધારણ દ્વેષ કરતો નથી ક્રોધથી ઉતાવળો બની જતો નથી અને વિચારપૂર્વક
કરેલા નિર્ણય મત્ર આગળ પગલું બરતો નથી પ્રયાણ કરવામાં ધીમે ધીમે કહે-
વાનું તાત્પર્ય એજ છે કે આનંદપાછળ ધ્યાન રાખી મુદ્દમ પગલે આગળ વધતા
જવું આવળી દોડ કરવી નહિ

ચડાઈ કરવાનો મુખ્ય સમય કહે છે—

માર્ગશીર્ષે શુભે માસિ યાયાદ્યાત્રાં મહીપતિઃ ॥

ફાલ્ગુનં વાથ ચૈત્રં વા માસૌ પ્રતિ યથાવલમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

ર મગ્ને શ્રેષ્ઠ એવ માર્ગશીર્વમાસમા અથવા ક્ષાત્રગુન કે ચૈત્રમાસમા રે ગતા
અળખ અનુમરી થોજ્ય ૧૧૧૫ ઉત્પ વન કયાવગર વિજયવત્ર માટે જનુ ૧૮૨-

ઉપર જણાવેલા જાતે માસો વચ્ચે સમશીતોષ્ણ સમરૂપ ૨ અને
તેથી સૈન્યની હાડમારી થતી નથી વળી તે વખતે ધાન્ય પણ તૈયાર થયેલા
હોયછે તેથી સત્તુના દેશમા પોતાને તે લાભ પણ મળી શકે છે જેના સૈન્યમા
અથવાગરે વિશેષ હોય તેછે માર્ગશીર્વમાસમા ચડાઇ કરી કાઢી કે તે વખતે
વાયુનો વિશેષ ઉપદ્રવ નથી હોતો અને જેના સૈન્યમા ઘોડાઓ વિશેષ હોય
તેછે ક્ષાત્રગુન માસમા ચડાઈ યદ જવી ઠીક પડે છે અને પદાતિપ્રધાન સૈન્યને
ચૈત્રમાસમા લઈ જવું અનુકૂળ આવે છે એમ પણ કેટલાએકનું માનવું છે કે કામા
ત્રણે માસ સત્તુના દેશમા ચડાઇ કરવાને અનુકૂળ છે અને તેનું મુખ્ય કારણ એ
છે કે તે વખતે દેશમા ધાન્યોની સમૃદ્ધિ હોય છે નેથીજ ચાણક્યકર કહે છે કે
અદા સસ્યગુણાયેત પરશાષ્ટ્ર તદા મજત્ ॥ એટલે સત્રનો દેશ જારે ધાન્યસ પતિથી
યુગ્મ હોય ત્યારે તેના પર ચડાઇ કરી

ગમે તે સમયે ચડાઇ લઇ જવાનાં ૧૧૧૬ નિમિત્તો કહે છે—

અન્યેષ્વપિ તુ કાલેષુ યદા પશ્યેદ્ધ્રુવં જયમ્ ॥

તદા યાયાદ્વિગ્રહૈવ વ્યસને ચોત્થિતે રિપોઃ ॥૧૮૩॥

અ પછા નિજય અનરય થશે એન જોર મા આવે ત્યારે ખીજ સ-
મયોમા પણ નિઃશ હોવાની ચડાઇ કરવી અને સત્તુઉપર કાંઈ મુગડેવી આવી
હોય ત્યારે પાણુ ગમે તે વખતે ચડાઇ કરવી ૧૮૩

૧૮૩ પડતા ખીજ સમયોમા પણ ચડાઇ કરવી એછાએ હાથી વાડાની
સયા વગેરે વહાણોની વિશેષ સત્રવડ હોય તો શ્રેષ્ઠ અને વર્ધાક્ષત્રગેવા
સમયમા પણ અડચણ થતી નથી તેમજ સત્તુ અદરશ દરના કલ્પને લીધે
સુગ્રવજમા હોય ત્યારે પણ ગમે તે સમયે ચડાઇ કરી મનાય છે

ટૂંકીગીતે ચડાઇ કરવી તે જણાવે છે—

કૃત્વા વિધાનં મૂલે તુ યાત્રિકં ચ યથાવિધિ ॥

ઉપગૃહ્યાસ્પદં ચૈવ ચારાન્સમ્યાગ્વિધાય ચ ॥૧૮૪॥

સંશોધ્ય ત્રિવિધં માર્ગં પદ્ધિધં ચ ચલં સ્વકમ્ ॥

સાંપરાયિકકલ્પેન યાચાદરિપુરં ઝનૈઃ ॥૧૮૫॥

રામનં પોતાના મક્કરથાનમાં સંરક્ષણની ગોઠવણ કરી તેમજ સ.સ્વ-
પ્રમાણે પ્રયાણસંબંધી વિધાન કરી પરદેશમાં ગયાપછી પોતાની રિધતિસંબંધી
ગોઠવણ કરી ઉત્તમ પ્રકારથી જાનમીદારોને પ્રથમ મોકલી ત્રણ પ્રકારના
માર્ગને સાફ કરાવી છ પ્રકારના બળનું પણ ચોખ્ખરીતિથી સંશોધન કરી
સંગ્રામમાં અવ્યરથા ન થાય એવા પ્રકારથી ધીમે ધીમે રત્ન ॥ નગરઉપર
અડાઇ કરવી. ૧૮૪, ૧૮૫.

રામએ રાત્રીના દેરાડપર ચડાઈ કરતાં પહેલાં પોતાના દેશમાં તથા કિશીમાં
રાત્રી આવી સહે નદિ તથા દેરાતું સંરક્ષણ થાય તેમાટે પ્રધાનપુરપોથી યુક્ત
સેનનો એક ભાગ આયુધો તથા અત્રવગેરેની સગવડસહિત ત્યાં જ ગોઠવી રાખવો.
જો એ પ્રમાણે ગોઠવણ ન કરી હોય તો જેના પર ચડાઇ કરવામા આવે તેનાજ
સેનનો કોઇ ભાગ અથવા રાત્રીનો કોઇપણ મિત્ર અથવા પે.તાનો બીજો કોઇપણ
રાત્રી પાછળથી આવી દબાવી દેશે રાત્રીના દેરામા જે ડેકલે મુખ્ય છાવણી નાખ-
વામાં આવે તે પણ મૂક્કરથાન કહેવાયછે. તથી આગળ વધતી વખતે તેનું પણ
અરામર સંરક્ષણ થાય તેથી ગોઠવણ કરી. પ્રયાણ કરતી વખતે સ્વસ્તિવાચન
વગેરે મંગલવાચાર તથા સેનાના કયા ભાગને આગળ ચલાવવો તથા કયા કયા
ભાગને બાજુપર કે પાછળ રાખવો વગેરે જે જે સૂચનાઓ સાંભળી કરી છે
તેપ્રમાણે પોતાના કરવી. રાત્રીના દેરામા મયાપછી અરામર ટકી સકાય તેવી ગોઠવણ
કરી ત્યાંની દુકીકતો બાલુવામાટે બાતમીદારો મોકલવા અને રાત્રીપક્ષમાંથી જે
લોકો પોતાના પક્ષમાં આવી ત્યાંની માહિતી આપી સહે તથા હોય તેઓને
વરદ કરવાની તજ્જવીજ કરવી ત્રણ પ્રકારના માર્ગ એટલે જાડી, જલપ્રદેશ તથા
છુટાં જંગલોમાં ચાલતાં પોતાની સેનાને કરી નડતર ન થાય તેવીરીતે જાડીઓ
રૂપાવી રહેતો કરવો, જલપ્રવાહ બાજવવાના આરાઓ નક્કી કરવા અથવા કામ-
ચલાક પૂરો નાખી લેવા અને છુટાં જંગલોમા અકસ્માત્ ઉડાવી દે તેવી ચીજો
રાત્રીઓએ પાછળી રાખી હોય અથવા તેવી દાનિકર બીજી ચીજો મોકલી દીધી
હોય તેનો તપાસ કરાવવો અને જમ માવચનાથી આગળ વધતું દારૂ, પોડા,
રથ, પાવળ, દાઘવારો અને મજુર લોકો એ છ પ્રકારનું બળ કહેવાયછે આગે-
વાનો, મજુરો, કારીગરો, રનેદથી લેડાયેલા સુબટો, પગારથી કામ કરતા સુબટો
અને ભોમીવાઓ એ પ્રમાણે છ પ્રકારનું સેન છે જેમ પણ કહેવાયછે. આવા
સેનમાં કોઇ રાત્રીપક્ષના બાતમીદારો તો નથી મળી ગયા? તેનો તપાસ રાખવો
અને દેશ તથા કાળને અનુસરીને જે પ્રકાર યોગ્ય જણાય તેપ્રકારથી એટલે
આગળપાછળ તથા બાજુમાં કસ કસ ભાગને કેટલા કેટલા પ્રમાણમાં રાખવો
વગેરે અવરથાથી ઉતાવળ ન કરતાં કાંઈપણ ભૂલ ન જવાય તેમ આગળ વધના રહેવું.

પોતાના પક્ષનો કોઈપણ મિત્રરૂપ દેખાતો પુરૂષ છુપી રીતે શત્રુનું સેવન કરતો હોય તેનાથી, તેમજ પ્રથમ નિકળી જઈને પાછળથી નોકરીમાં દાખલ થયેલા નોકરથી બહુજ સાવચેત રહેવાની ભલામણ કરેછે—

શત્રુસેવિનિ મિત્રે ચ ગૂઢે યુક્તતરો ભવેત્ ॥

ગતપ્રત્યાગતે ચૈવ સ હિ કષ્ટતરો રિપુઃ ॥ ૧૮૬ ॥

જે પોતાનો મિત્ર હોય છતાં ગુપ્તરીતિથી શત્રુની સેવા કરતો હોય અને જે નોકર પ્રથમ-નિકળી ગયો હોય અને પછી આવે વખતે ફરીને આવ્યો હોય તેનાથી બહુ સાવચેત રહેવું. કારણ કે તે ખુલા શત્રુકર્તા પણ્ય વધારે બંધકર છે. ૧૮૬.

છુપી રીતે શત્રુની સેવા બાનવતો મિત્ર અને પ્રથમ કવેશ કરી નિકળી ગયા છતાં પાછળથી આવે વખતે ફરીને આવેલો નોકર એ બંનેનો વિશ્વાસ કરવામાં આવે તો તેઓ ઘોડી મહેનતે પણ મોહોડી દાનિ કરેછે અને શત્રુને લાલ્સ કરી આપેછે. તેથી પોતાના સૈન્યમાં તેવો કોઈપણ ન હોવો જોઈએ તેમજ સાવચેત રહેવું.

શત્રુના દેશમાં સૈન્યને કેવી ગોઠવણથી આગળ વધારતા જવું તે કહેછે—

દળ્ડવ્યૂહેન તન્માર્ગ યાયાતુ શકટેન વા ॥

ચરાહમકરાભ્યાં વા સૂચ્યા વા ગરુડેન વા ॥ ૧૮૭ ॥

તેના માર્ગમાં દંડ, શંકેટ, વરાહ, મકર, સૂચી અથવા ગરુડના જેવી આકૃતિનો વ્યૂહ ગોઠવીને આગળ વધવું. ૧૮૭.

સૈનાપક્ષ આમળના લાગમાં, રાજ વચમાં, સેનાપતિ પાછળના લાગમાં, હાથીઓ બન્ને બાજુપર, દાથીઓના પડખામાં ઘોડાઓ અને ઘોડાઓના પડખામાં પાયરળ રહે આવી ગોઠવણવાળી સૈન્યરચનાને દંડવ્યૂહ કહેવામાં આવેછે. બધી દિશાઓમાંથી લયની સંજ્ઞા હોય તો દંડવ્યૂહથી આવડું ઉચિત ગણાયછે. જોનો અમમામ એકદમ દુર્ગ અને પાછળના લાગમાં ધીમે ધીમે વધતી પોહોળાઈથી સૈન્ય સંભાળું હોય અને તેની પાછળનો લાગ પણ મોહોળાઈમાં ટોડ તે સંકટવ્યૂહ કહેવાયછે. પાછળના પ્રેરણી લયની સંજ્ઞા હોય તો સંકટવ્યૂહની સૈન્ય

રચના ઉપરથીની મળાયછે. આગળપાછળનો ભાગ સૂક્ષ્મ અને મધ્યભાગ વિસ્તાર-
વાળો હોય તે વરાહવ્યૂદ કહેવાયછે અને વરાહવ્યૂદકરતાં જેનો મધ્યભાગ વિશેષ
વિસ્તારવાળો હોય તથા આગળપાછળનો ભાગ વરાહવ્યૂદપ્રમાણે હોય તે ગરુડ-
વ્યૂદ કહેવાયછે બાલુઓથી ભરતી શકા હોય ત્યારે વરાહવ્યૂદથી અથવા
ગરુડવ્યૂદથી આગળ વધતું વરાહવ્યૂદથી ઉછટો એટલે આગળ તથા પાછળના
ભાગમાં વિસ્તારવાળો હોય તથા મધ્યભાગમાં અંદર પેસતો હોય તે મકરવ્યૂદ
કહેવાયછે આગળથી તથા પાછળથી ભરતી શકા હોય ત્યારે મકરવ્યૂદ ઉપરથીની
મળાયછે ક્રીડાઓની પદ્ધતિની પેઠે આગળપાછળ સઘળે સૌ મળીને રહે અને
મુખ્યત્વે આગળના ભાગમાં ચાવાક શરપુરપો જોડવેલા હોય તે સૂચિવ્યૂદ કહે-
વાયછે આગળના ભાગથીજ ભરતી શકા હોય તે સૂચિવ્યૂદ લાભકારી મળાયછે,
જેના હાથનીચે દસ હાથી, દસ રથ, ત્રીસ ઘોડાઓ અને પચાસ પદાતિ હોય,
તેવા સેનાધિકારી પત્તિક કહેવાયછે જેના હાથનીચે એવા દસ પત્તિક હોય તે
સેનાપતિ કહેવાયછે અને જેના હાથનીચે એવા દસ સેનાપતિ હોય તે સેના-
અધ્યક્ષ કહેવાયછે.

જૂદા જૂદા આકારની વ્યૂહરચના કરવાનું કારણ તથા પડાવ
કેવી રીતે નાખવો તે કહેછે—

યતશ્ચ ભયમાશङ्કેત્તતો વિસ્તારયેદ્વલમ્ ॥

પદ્મેન ચૈવ વ્યૂહેન નિવિશેત સદા સ્વયમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

જે દિશાથી ભરતી શકા રહેતી હોય તે દિશાતરફ સૈન્યનો ફેલાવો
કરવો અને પે તે હમેશાં પદ્મવ્યૂદથી પડાવ નાખવો ૧૮૮.

જે જે તરફથી ભરતી શકા હોય તે તે તરફ સૈન્ય વધારણ અને તેથી
તેથી તેથી ગોડવણવાળા-ઉપરના પ્રયોક્ષમાં જણાવેલા વ્યૂહો ગોડવણ અને કપાંચ
પણ પડાવ નાખતી વખતે ગરુડવ્યૂદ નોડાવેલા વચમાં રાખ રહે અને ચારેબાજુ
ફરતું તમામ સૈન્ય ગોડવાઈ બધે તે પદ્મવ્યૂદ કહેવાયછે

સઘળી બાજુના બંદોબસ્તનો બોલો સેનાપતિ તથા સેના-
અધ્યક્ષપર હોવાનું જણાવેછે—

સેનાપતિવલાધ્યક્ષૌ સર્વદિક્ષુ નિવેશયેત્ ॥

યતશ્ચ ભયમાશङ્કેત્પ્રાચીં તાં કલ્પયેદિશમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

રાજાએ સવળી દિશાઓમા સેનાપતિ તથા સેનાધ્યક્ષને રાખવા અને
જે દિશાતન્દ્રથી ભયની શકા હોય તે દિશાને પ્રાચી અને નામે ચાના-
ચોગ દિશા સમજવી ૧૮૯

સૈન્ય ચાલતી વખતે જે જાન્યુતરફ ભયની શકા થાય તેતરફ સૈન્ય
અખ કરી તેમરીમા રહેવું

સૈન્યના છેડાઓપર કોઇ અથાનક હુમલો ન કરી જાય તે
માટે ફરતા જુદાજુદા સૈન્યવિભાગો ગોઠવવાનું કહેછે—

गुल्मांश्च स्थापयेदास्तान्कृतसंज्ञान्समन्ततः ॥

स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥૧૯૦॥

વિશ્વાસપાત્ર અધિ હરીઓના હથ નીચે સૈન્યનો એકએક વિભાગ ઓળ-
ખાણુમાટે કંઈકઈ સજ્જા રાખીને જૂરીજૂરી જાન્યુમા ગોઠવેા એ વિભાગો
શત્રુઓની સમે ટકા શકે તેમા, યુદ્ધ મનામા કુશળ ભયભંગના અને
પ્રતિપક્ષીઓ ફેડામ મે તોપણ રિમર નહિ પામનારા હોય જોઈએ ૧૯૦

કંઈકઈ સજ્જા રાખીને એટલે તે તે વિભાગને કંઈ ઈ નામ આપીને અથવા
રિયર રહેવું આગળ વધવું કે પાછળ હટી જવુંવગેરે જરૂરી ક્રિયાઓની ચેતવણી-
રૂપે અમુક પ્રકારના વાદિત્રો વગાડવાવગેરેના સંકેત સમજાવીને તેઓની ગોઠવણ
જાવી તેઓ કોઈપણ અભિપ્રાય અનુષ્ઠાને પોતાની હદમા પેસવાન કે તથા હઠપર
શત્રુઓના માણસો જે કાઈ હીનચાલ કરતા હોય તેનાપર બરાબર ધ્યાન રાખે

યુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર કહેછે—

संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ॥

सूच्या वज्रेण चैवैतान्व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥૧૯૧॥

સૈનિકોની સખ્યા થોડી હોય તો તે સવળાને એમા રાખી યુદ્ધમા ઉતારવા
અને જે તેઓની સખ્યા વધારે હોય તો બને તેઓનો વિસ્તાર કરવો એઓને
સૂચીચૂદ્રથી અથવા વજ્ર-ચૂદ્રથી ગેડવી તાગાએ યુદ્ધ કરાવવું ૧૯૧

યુદ્ધ કરનારાઓની સખ્યા થોડી હોય અને વળી બહુ પડી નહીં હુદ્
કરતા હોય તો તેઓનો પરાક્રમ પુરવડો બહુ બહુ તથી સખ્યા થોડી હોય ત્યાર
શેને એસાથે રાખવા તેથી તેઓ એકબીજાને લીધે હિમત અને ઉત્સાહમાં
રહેછે વિગેયસખ્યા હોય તો બહુબળ વિભાગ કરી ચેત્હોટો દેખાવ કરવો
આવીરીતે થોડીસખ્યા હોય તો સૂચીચૂદ્રથી અને ઝાડીસખ્યા હોય તો વજ્ર-
ચૂદ્રથી યુદ્ધ કરવું અનુકૂળતાવાળું છે સૈન્યના પણ વિભાગ કરી ગોઠવવા તે

વળગેલ કહેવાયછે. યુદ્ધ કરાવવું એમ કહેલું છે તેથી રાજાએ પોતે દૂર રહી જરૂર
ડતી આજ્ઞાઓ કરવી અને સૈન્યને ઉત્સાહ આપવો. કારણ કે રાજા સમગ્ર
દેશના પ્રાણરૂપ છે તેથી તેની રક્ષા આવશ્યક છે. અને એટલાજ માટે કહ્યું છે કે—

દ્વે રાતે ધનુષાં ગત્વા રાજા તિષ્ઠેત્યતિગ્રહઃ ।

મિત્રસપાતનાર્થે તુ ન યુધ્યેતાપ્રતિગ્રહઃ ॥

એટલે રાજાએ જ્યાં યુદ્ધ ચાલતું હોય ત્યાંથી જસો ધનુષજોડે દૂર રહેવું અને
ઘોડાપર સવાર રહી એ કદાચ સૈન્યમાં બ ગાણુ પડે તો તેને દ્વિમત તથા
ઉત્સાહ આપી વીંખાવા ન દેવું અને કદાચ પોતાને દોડવું પડે અને યુદ્ધ કરવું
પડે તો ઘોડાપર સવારી કર્યાબગર તેમ કરવું નહિ

કેવાં કેવાં રથજમાં કેવાં કેવાં સાધનોથી યુદ્ધ કરવું તે કહે છે—

સ્યન્દનાશ્વૈઃ સમે યુદ્ધ્યેદનૂપે નૌદ્વિપૈસ્તથા ॥

વૃક્ષગુલ્માવૃત્તે ચૌપૈરસિચર્માયુધૈઃ સ્થલે ॥ ૧૧૨ ॥

સપાટ જમીનઉપર રથોથી તથા ઘોડાઓથી, જલપ્રાપ્તદેશમાં નૌકાથી
તથા હાથીઓથી, વૃક્ષોની આડીરાળા પ્રદેશમાં ધનુષોથી અને નીચા ઉંચા
પ્રદેશમાં લવતરવારજોવાં આયુધોથી યુદ્ધ કરવું ૧૯૨

સપાટ જમીનપર રથ તથા ઘોડાઓને દોડાવવાની અતુલજતા આવેછે.
નદીનાળા વિશેષ હોય તેવા પ્રદેશમાં હાથીઓથી લડવું લાભકારક યાયછે અને
અગ્રામ જળવાળી મહાનદીઓ તથા સમુદ્રમાં નૌકાયુદ્ધ થઈ શકેછે આડીરાળા
પ્રદેશમાં રથ, ઘોડા કે હાથીઓ કર્તજ કામ લાગતા નથી માટે ત્યાં તો ધનુષ-
ખાણુસરખાં સાધનોથી યુદ્ધ કરવું અને નીચા ઉંચા પ્રદેશોમાં લવતરવારજોવાં-
વગેરેથી યુદ્ધ કરવું લાભગ્રામક નિવડેછે.

સેનાના અગ્રભાગમાં કેવા સૈનિકોને ગોઠવવા તે કહે છે—

કુરુક્ષેત્રાંશ્ચ મત્સ્યાંશ્ચ પશ્ચાલાન્ શૂરસેનજાન્ ॥

દીર્ઘાલ્લઘૂંશ્ચૈવ નરાનગ્રાનીકેપુ યોજયેત્ ॥ ૧૧૩ ॥

કુરુક્ષેત્ર, મત્સ્યદેશ, પશ્ચાલદેશ તથા શૂરસેનદેશ એઓમાં ઉત્પન્ન
થયેલા તથા લાંબા શરીરવાળા અને ટૂંકા શરીરવાળા યોદ્ધાઓને સૈન્યના
અગ્રભાગમાં ગોઠવવા. ૧૯૩.

મોરચદેશ એગે વિરાટ દેશ એ નામપુરને લગતો હતોવાય છે. પચાવરે એટલે કાન્ધકુખ તથા આદિચંડ અને શરસેન એટલે મથુરાને લગતો પ્રાત આ સપગા પ્રદેસોરાગા પુરો મોહોટાં સરિસાવાળા, બળવાન, વિશાળ છાતી ઓવાળા શૂર, રવાનિમાનવાળા અને બીજાઓને દેખાવથી નાસ આપનારો દોષ છે. પ્રચીનસમયની પ્રતિષ્ઠિપ્રમાણે આ સપગા દેસોના નામ દ્વાનરે છે અને તેથી દેખાવમા મોહોટા શરીરવાળા લડવૈયાઓ તથા મનુ અને દ્રુહા શરીરવાળાઓ પણ સૈન્યના અગ્રતાગમા ગોઠવવાલાયક છે. બહુ મોટોટા શરીર વાળાઓને જોઈને સામા પક્ષરાળાઓ દબાઈ જાય છે તથા બહુ દ્રુહા શરીરવાળાઓ આયુધોના પ્રહારોમાથી બચી જવા કષ્ટરાત સત્રુપક્ષમા સહેલાઈથી આગળ વધી તેઓને વિરોધ દાનિ કરી શકે છે. કારણ કે તેઓમા પ્રવૃત્તિ કરવાની ચપલતા વિરોધ દોષ છે. પરંતુ પ્રદેશવાલી ગોકો ધત્તે બાગે દ્રુહા શરીરવાળા દોષ વિરોધ પરાક્રમ કરી શકે.

યુદ્ધવખતે ગમનું તથા પ્રધાનપુત્રોનું મુખ્ય કર્તવ્ય કહે છે—
પ્રહર્ષયેદ્દલં વ્યૂહ તાંશ્ચ સમ્યક્ પરીક્ષયત્ ॥

चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन्यो धयतामपि ॥ ૧૬૪ ॥

ગામને સૈન્યને ગે 'ાને નેને હ સહ આપવો તેની પરીક્ષા કરવી તથા તેઓ શત્રુની સામે યુદ્ધ કરના હેતુ ભારે પડુ તેઓની હીનચાલ ધ્યાનમા રાખવી. ૧૬૪

કાસાહ આપવો એગે વિજય થશે તો સ પતિ, ક્રીડિ અને ધર્મને સાલ થશે, કદાચ સામે પત્રને પાવતા મરણ થશે તો સ્વર્ગ મળશે અને ક્રીડિ પણ થશે, પાછા હઠવાથી અથવા નાસવાથી અપક્રીડિ થશે ખરાબરીતે મરણનો ભા વિરોધ રહેશે અને છેવટ કુતિ થશે વગેરે વાકરોથી તથા તેઓના પૂર્વજોની ક્રીડિ અને તેમના પણ પરાક્રમવગેરેની યાદ આપવાવગેરેથી તેઓમા હર્ષ અને દ્વિ મતનો આવેશ પેદા કરવો. પરીક્ષા કરવી એટલે તેઓ અભારે હર્ષમા છે કે નરમ પડી ગયેલા છે અથવા ખરા ક્ષિનથી તૈયાર થયા છે કે પગલે ચગર્ગો જરે છે તે જાણવું તેમજ સત્રુસૈન્યમા પણ લોકો કેવા આવેશથી આગળ પડે છે તે પણ જાણવું અને યુદ્ધ ચળી વખતે પણ કોણ કેવી હીલચાલ કરે છે તે પણ ધ્યાનમા રાખવું. કારણ કે શત્રુના પ્રમતથી કોઈપણ માણસ ખૂંસો હોય તો તે બરાબર યુદ્ધ જામે તે વખતે લગાણ પાળી બીજાઓને પણ લય અને સુઝવણમા નાખી દઇ મોહોટી દાનિ કરે છે.

કિલ્લાવગેરેથી ચોતાની મજબૂતી કરી બેઠેલા શત્રુને કબજે કરવા કેવા ઉપાયો લેના તે જણાવે છે—

उपरुध्यारिमासीत् राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ॥

दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ १९५ ॥

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ॥

समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥ १९६ ॥

શત્રુને ઘેરો ધાર્થીને બેસવું, તેના દેશને પીડા કરવી, નિરંતર તેના તૃણ, અન્ન, જળ અને કંઈને દૂષિત કરવા, તળાવોને ત્રોડી નાખવા, કિલ્લાઓ તથા ખાઈઓને ત્રોડવા, શત્રુને કાયર કરવો તથા રાત્રિમાં પણ તેને ત્રાસ આપવો. ૧૯૫, ૧૯૬.

કિલ્લાઓરેખા બરાબ બેઠેલા શત્રુ દુરત મેદાનમાં આવે અને યુદ્ધનો દુરત છુટકો થાય તથા તેના દેશના પણ નિરપરાધ લોકો લાખોવખત દુઃખી ન થાય તેમદેના આ સધળા ઉપાયો છે.

યુદ્ધપહેલાં તથા યુદ્ધવખતે પણ શત્રુપક્ષતરફ કરવાના પ્રયત્નો કહે છે—

उपजप्यानुपजपेद्दुध्येतैव च तत्कृतम् ॥

युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥ १९७ ॥

જ્યની ઇચ્છાનાગા રાત્રીએ શત્રુના પક્ષવાળા લોકોને પોતાના પક્ષમાં બેસવા, તેઓની મેદા બાજુથી અને દૈવ અનુકૂળ હોય ત્યારે નિબંધપણે યુદ્ધ કરવું ૧૯૭

શત્રુરાજના અન્ય વશને જેઓ રાત્રીકાલે પોતાનો હક માનતા હોય અને તેથી તેઓ રાત્રીસામે વાધો ઉઠાવતા રહેતા હોય અથવા બચને લીધે યુધ બેસી રહેતા હોય તોપણ રાત્રીતરફ પ્રીતિવાળા ન હોય તે લોકો તથા શત્રુએ અપમાન કરાયેલા તેના કારભારીવચેરે લોકોને પોતાના પક્ષમાં બેસવાથી યુદ્ધ વખતે ઉપયોગી થઈ પડે તેની શત્રુપક્ષની નબળી બાજુઓ ધ્યાનમાં રહે છે. તેવા લોકોને પોતાના પક્ષમાં બેસ્યા પછી પણ તેઓની વર્તણૂક પર છુપી દેખરેખ રાખવી અને શુભમંદવચેરે દેવની અનુકૂળતા દેખાતા યુદ્ધનો આરંભ કરવો.

બીજા કોઈપણ પ્રકારથી શત્રુ કબજે ન થાય તોજ ઉપર યુદ્ધ કરવાની ભલામણ આપે છે—

સામ્રા દાનેન મેદેન સમસ્તૈરથવા વૃથક્ ॥

વિજેતું પ્રયતેતારીન્ન યુદ્ધેન કદાચન ॥ ૧૯૮ ॥

સામ, દાન અને મેદ એ ઉપાયોમાંથી મોઝ્ય જણાય તે ઉપાય કે ઉપાયોથી અથવા સધળા ઉપાયોથી શત્રુઓને હાનિ પહોંચાડવા કરવો. કદીપણ યુદ્ધવડેજ હાનિ પહોંચાડી શકી નહિ ૧૯૮.

પ્રીતિ, આદરદર્શન અને દિનની વાતો કરવારૂપ મામથી; દાથી, ઘાડા, રથ અને ગુપ્તભંગોના દાનથી તથા શત્રુપક્ષમાં ફાટફુટ કરાવવાથી શત્રુઓને પરાજય પમાડવા કોઈ ઉપાય સામ ન સાથે તેમજ છેવટ યુદ્ધ હારું પણ કેવળ હિતાચી કદી યુદ્ધમાં હાનિ પહોંચાડી તે કદી પણ ઇચ્છા કરવી નહિ

બનતાં સૂધી યુદ્ધ નહિજ કરવાનું કારણ કહે છે—

અનિત્યો વિજયો યસ્માદ્દૃશ્યતે યુદ્ધ્યમાનયોઃ ॥

પરાજયશ્ચ સદ્ધામે તસ્માદ્યુદ્ધં વિવર્જયેત્ ॥ ૧૯૯ ॥

રણભૂમિમાં યુદ્ધ કરનારા બે પક્ષમાં અમુકનો વિજય થશે અને અમુકનો પરાજય થશે એવો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી માટે યુદ્ધનો ત્યાગ કરવો. ૧૯૯.

બે બળવાન હોય તેનો વિજય થાય અને દુર્બલ હોય તેનો પરાજય થાય એવો કંઈ નિશ્ચય નથી માટે બનતા સૂધી યુદ્ધનો માર્ગ ભેગો નહિ

કોઈપણ ગતિ ન હોય ત્યારે યુદ્ધ કરવાની છૂટ દે છે—

ત્રયાણામપ્યુપાયાનાં પૂર્વોક્તાનામસંભવે ॥

તથા યુદ્ધયેત સમ્પન્નો વિજયેત રિપૂન્યથા ॥ ૨૦૦ ॥

ઉપર કહેલા સામગરે ત્રણે ઉપાયોથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય નહિ ત્યારે સત્રી તૈયારીઓસાથે એતુ યુદ્ધ કરવું કે જેથી શત્રુઓનો પરાજય થાય ૨૦૦.

સામ, દાન કે ભેદથી કાર્ય સિદ્ધ થાય નહિ તે પછી જયપરાજયના વિચારને બાજુપર મૂકી બીજી રીતી સધળી તૈયારીઓસાથે હત્સાદુર્બલ યુદ્ધ કરવું અને એવી રીતે યુદ્ધ કરવાથી જય તથા છોડીનો લાભ થાય છે

શત્રુને છતી લીધાપછી ત્યાં શુ કરવું તે જણાવે છે—

જિત્વા સંપૂજયેદેવાન્નાહ્મણાંશ્ચૈવ ધાર્મિકાન્ ॥

પ્રદયાત્પરિહારાંશ્ચ સ્થાપયેદભયાનિ ચ ॥ ૨૦૧ ॥

રાજાએ શત્રુનો દેવ છતી લઈ દેવોની તથા ધાર્મિક બ્રાહ્મણોની પૂજા કરતી, પ્રભાને યોગ્ય લાભો આપતા અને હવે કોઈને ભય નથી એમ બાહેર કરતુ ૨૦૧

રાજાએ શત્રુનો દેશ વશ કર્યાપછી તે દેશમાં જે દેવો હોય તથા ધર્મો-આરવાળા બ્રાહ્મણો હોય તેઓનો પૃથ્વી તથા સુવર્ણાદિકના દાનથી સત્કાર કરવો તેઓને કંઈ કંઈ આજીવિકા બાધી આપતી તથા ફેલાવવાના કરતા કાંઈ પટારો-રવો અથવા અમુક ભતના કોઈ કર માફ કરી તેઓને લાભ આપવો અને સ્વાનિભક્તિને લીધે જે લોકો ઉપર સૂધી સાથે રહી લગ્ન હોય તેઓને તેમજ સમગ્ર પ્રાંતને અમન આપવું, જેમ કરવાથી તુરંત દેશમાં સાતિ પથરાવા લાગે તે યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ કહે છે કે—

નાત્ત પરતરો ધમા નૃપાણા યદ્ગનામિતમ્ ।

વિપ્રેભ્યો દીયતે દ્રવ્ય પ્રનામ્યધામય સદા ॥

એટલે રાજાએ મારે, સમામમાં મેળવેલ દ્રવ્યથી બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરવો અને પ્રાંતને અમન આપવું, આના કરતા બીજો કોઈપણ શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી

છતારેલા રાજ્યની શુ વ્યવસ્થા કરવી તે કહે છે—

સર્વેષાં તુ વિદિત્વૈષાં સમાસેન ચિકીર્ષિતમ્ ॥

સ્થાપયેત્તત્ર તદ્વંશ્યં કુર્યાન્ન સમયક્રિયામ્ ॥ ૨૦૨ ॥

શત્રુઓના કાર્યભારીનગરે લોકોના અભિપ્રાયને ધ્યાનમાં લઈને શત્રુની રાજસભાદીકિપર શત્રુના નયનો જે યોગ્ય પ્રશ્ન હોય તેને સ્થાપવો અને તેની સાથે યોગ્ય રાન કરવો ૨૦૨

તેની સાથે યોગ્ય કરાવ કરવો એટલે તમારે આવી રીતે વર્તવું અમે કહીએ ત્યારે અમારી પાસે હાજર થવું અને અમુક જાડણી આપવી વગેરે તેની ક્ષુભાત લેવી

તેઓના યોગ્ય રીવાજોને માન આપવાવગેરેની ભલામણ દે છે—

પ્રમાણાનિ ચ કુર્વાત તેષાં ધર્મ્યાન્યથોદિતાન્ ॥

રત્નૈશ્ચ પૂજયેદેનં પ્રધાનપુરુષૈઃ સહ ॥ ૨૦૩ ॥

તેઓના ધર્મયુક્ત શાસ્ત્રોક્ત આચારોને પ્રમાણ રાખવા તથા પ્રધાન-
પુરોહિતોસહિત તે નવા બેસાડેલા રાજ્યનો રત્નસરખી વસ્તુઓથી સજ્જાર
કરવો. ૨૦૩.

તેના શાસ્ત્રમાં દેવ બ્રાહ્મણોવગેરેને જે આદરિકા મળતી હોય, બાપાર-
વગેરેની જે યોગ્ય પ્રજ્ઞાથી દોષ તથા પ્રભનો જે યોગ્ય સજ્જાર થતો હોય તેમાં
આડે ન આવતાં તેવા યોગ્ય રીવાજો કબુલ રાખવા અને સારા કારભારીઓસહિત
એ નવા બેસાડેલા રાજ્યનો રત્નસરખી ઉત્તમ ચીજો આપી સજ્જાર કરવો.

ઉપર જણાવ્યાપ્રમાણે સજ્જાર કરવાનું કારણ કહે છે—

આદાનમાપ્રિયકરં દાનં ચ પ્રિયકારકમ્ ॥

અભીક્ષિતાનામર્થાનાં કાલે યુક્તં પ્રશસ્યતે ॥૨૦૪॥

દુષ્કિંતપદાર્થો લઈ લેવાથી સામા માણસને અપ્રીતિ થાયછે અને
તેવા પદાર્થો દેવાથી પ્રીતિ થાયછે. આ બેમાંથી ગમે તે, સમયને અનુસરીને
કરવું તે વખાણવાશાયક છે. ૨૦૪.

રાષ્ટ્રતા વખતે મનઃમતા પદાર્થો પોતાના કળત્રમાં લેવા તે યોગ્ય છે પણ
જ્યારે રાષ્ટ્રના દેશપર પોતાની સત્તા થાય ત્યારે ત્યાંના લોકોની પ્રીતિ મેળવવા-
માટે તેઓને દુષ્કિંત પદાર્થો આપવા એ યોગ્ય છે કારણ કે લોકપ્રીતિથી સત્તાને
દૃઢતા મળેછે

આવી રીતે પ્રતિપાદન કરેલા નીતિમાર્ગને અનુસરી રાજ્યએ
ઉદ્યોગી થવું, દૈવઉપર આધાર રાખી નિશ્ચોગી બનવું નહિ એમ
ભલામણ કરેછે—

સર્વં કર્મેદમાયત્તં વિધાને દૈવમાનુષે ॥

તયોર્દૈવમચિન્ત્યં તુ માનુષે વિચિતે ક્રિયા ॥૨૦૫॥

જે કંઈ કર્તવ્યકર્મ છે તે સઘળું દૈવ તથા મનુષ્યવ્યાપાર એઓના
સ્વાધીનમાં છે. તેઓમા દૈવની કંઈ ખજર પડતી નથી તેથી જે કંઈ
કરવાનું છે તે મનુષ્યવ્યાપારપર નજર રાખીને કરવાનું છે. ૨૦૫.

પૂર્વજન્મનાં કર્મો દેવ કહેવાયછે તે દેવની કશી ખજર પડતી નથી તેથી
રાજ્યે તેના પર આધાર રાખવાનું છે. કદાચ આ જન્મનો મનુષ્યવ્યાપાર એટલે
પુરુષપ્રયત્ન કરવો અર્થાત્ વિચાર કરી વાળણી જાણવા તેવા ઉદ્યોગમાં પ્રવૃત્ત રહેવું.

ચડાઇ લઇ ગયા છતાં પોતાનું મનધાર્યું થાય તો સમાધાન કરી લેવું. યુદ્ધ કરીને શત્રુને પાયમાલ કરવાનોજ આશ્રય રાખવો નહિ એમ સૂચવે છે—

સહ વાપિ વ્રજેશ્યુક્તઃ સંધિં કૃત્વા પ્રયત્નતઃ ॥

મિત્રં હિરણ્યં ભૂમિં વા સંપદ્યાંસ્ત્રિવિધં ફલમ્ ।૨૦૬।

અથવા વિજયયાત્રાના મિત્ર, સુરણું અને પૃથ્વી એ ત્રણ ફળો છે એમ જાણનારા રાજાએ જેની ઉપર ચડાઇ કરી હોય તેની સાથે યત્નપૂર્વક અધિ કરી પોતાના દેશમાં પાઞા કરવું ૨૦૬

જેના ઉપર ચડાઇ કરવામાં આવી હોય તેના દેશમાં જઈને યુદ્ધના આશ-પહેલા તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો. યુદ્ધને પરિણામે તેનો સમગ્ર દેશ કબજે કરી લેવાના લોકોને વળગી રહેવું નહિ. પ્રયત્ન કરતાં જ્યે તે રાજા સમજી જાય અને અમુક દડ આપી નમી જાય તો તે પણ ધણા લોકોના પ્રાણ બચવાની સાથે પોતાને લાભજ થયો ગણાય છે. કદાચ એ વખતે તેના દેશનો અમુક ભાગ કે અમુક ધન ન મળે અને એવી શરતો થાય કે જેમાં એ શત્રુ પાછળથી મિત્રરૂપ બની રહે અને વખતોવખત કામ લાગે તો તેપણ લાભજ ગણાય છે.

એક શત્રુઉપર ચડાઇ કરવા જતાં પાછળથી કોઈ બીજો આવીને હુનિ ન કરી જાય તેના ઉપર પણ દૃષ્ટિ રાખનારું કહે છે—

પાર્ણિગ્રાહં ચ સંપ્રેક્ષ્ય તથાક્રન્દં ચ મળ્ડલે ॥

મિત્રાદથાપ્યમિત્રાદ્વા યાત્રાફલમવાપ્નુયાત્ ।૨૦૭।

રાજાએ મિત્રમાં પાર્ણિગ્રાહ તથા આક્રંદથી સારધાન રહી મિત્રથી અથવા શત્રુથી ચડાઈવું ફળ મેળવવું ૨૦૭

આ અધ્યાયના ૧૫૬ માં શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં મડળ, પાર્ણિગ્રાહ તથા આક્રંદ એ શબ્દોની સમજ આપવામાં આવી છે. પાછળના ભાગમાં શત્રુ બળ લાગે હોય અને મિત્ર નબળો હોય તો તે શત્રુ ચડાઇ કરીને હુનિ ન ઉપજાવે તેનો બદોબસ્ત કરીને શત્રુઉપર ચડાઇ કરવી. ચડાઇ કર્યાપછી તે શત્રુને કોઈ પણ રીતે મિત્રરૂપ કરીને ચડાઈવું ફળ મેળવવું અને તેમ ન બને અને તે શત્રુરૂપજ રહે તો પણ યુદ્ધ કરીને ચડાઈવું ફળ મેળવવું.

વિજયયાત્રાનાં ત્રણ ફળો ગણાવ્યાં તેમાં કયું ફળ વધારે શ્રેષ્ઠ છે તે જણાવેછે—

હિરણ્યભૂમિસંપ્રાપ્ત્યા પાર્થિવો ન તથૈષતે ॥

યથા મિત્રં ધ્રુવં લબ્ધ્વા કૃશમપ્યાયતિક્ષમમ્ ॥૨૦૮॥

રાજા સુવર્ણ તથા પૃથ્વીની પ્રાપ્તિથી એવી અભિરુદ્ધિ નથી પામતો કે જેવી અભિરુદ્ધિ, ટકી રહેનારા તથા પ્રથમ દુર્ગંજ દેખાતો હોય પણ અવિ-
ધ્યમાં સમર્થ બની ઉપકાર કરી શકનારા મિત્રને મેળવીને પામેછે. ૨૦૮.

જે રાજા થોડી સત્તાવાળો દેખાતો હોય પણ ઉત્તમ ગુણો તથા ઉત્તમપ્રકારનાં રાજ્યખંધારણના પ્રભાવથી વધતો જતો હોય તેની સાથે મિત્રતા રાખવાથી રાજાને જેવો લાભ વાળ્યો તેવો લાભ સત્તુની પાસેથી મળ્યું થતુ કે તેના દેશનો અત્યંત બાગ લઇ લેવાથી કદીપણ થતો નથી. માટે ચક્રાધના ફળમાં કોઇ ગુણુવાન સત્તુ મિત્રરૂપ બનતો હોય તો ધન તથા પૃથ્વીના લોભી નહિ બનતાં તેની મિત્રતાને વધારે લાભકારક સમજવી.

કેવો મિત્ર વખાણવાયોગ્ય છે તે કહેછે—

ધર્મજ્ઞં ચ કૃતજ્ઞં ચ તુષ્ટપ્રકૃતિકં તથા ॥

અનુરક્તં સ્થિરારમ્ભં લઘુ મિત્રં પ્રશસ્યતે ॥ ૨૦૯ ॥

જે મિત્ર ધર્મજ્ઞ, કૃતજ્ઞ, કારભારીઓ તથા પ્રજાની પ્રીતિના પાત્રરૂપ, પ્રીતિયુક્ત સ્વભાવવાળો અને પાછળથી પડતું મુકતુ ન પડે એવી રીતે વિચાર કરીને કાર્યનો આરંભ કરનાર હોય તે કદાચ થોડી સત્તાવાળો હોય તોપણ વખાણવાયોગ્ય છે. ૨૦૯.

ધર્મજ્ઞ એટલે પોતાનાં કર્તવ્યોને ભણનાર, કૃતજ્ઞ એટલે કોઈએ કાંઈપણ ઉપકાર કર્યો હોય તેને નહિ ભૂલનાર, પોતાના ચાતુર્યથી તથા સારાં કામોથી કારભારીઓ તથા પ્રજાની પ્રીતિ સ પાદન કરનાર, યોગ્ય મિત્રવરફે સારી લાગણી ધરાવનાર તથા વિચારપૂર્વક આરંભેલા કાર્યમાં સ્થિર શુદ્ધિવાળો રાજા કદી થોડી સત્તાવાળો હોય તોપણ તે મિત્રરૂપ બનાવવાને યોગ્ય છે. કારણ કે તે પોતાના ગુણુવાનપણાથી દિવસેદિવસે અભિરુદ્ધિ પામતો જાય છે અને જેની સાથે મિત્રતા કરેછે તેની સાથે પાછળથી દુઝો નથી કરતો એટલુંજ નહિ પણ તેના દિતનેજ ઈચ્છે. આવા ગુણુવાળા સત્તુને મિત્રરૂપ બનાવી લેવાની આજ્ઞા બલામણુ છે.

શ્રેષ્ઠ રાજમાથે રાત્રુતા રાખવી લાલકારક નહિ પણ હાનિ-
કારક છે એમ સૂચવેછે—

પ્રાજ્ઞં કુલીનં શૂરં ચ દક્ષં દાતારમેત્ર ચ ॥

કૃતજ્ઞં ધૃતિમન્તં ચ કષ્ટમાહુરરિં વૃધાઃ ॥ ૨૧૦ ॥

જે સત્ત્વ વિદ્વાન, કુલીન, પન્નામી, ચતુર, દત્તા, કૃતજ્ઞ અને ધૈર્યવાળો
હોય તેનો ઉચ્છેદ કરવો લગભગ અશક્ય છે એમ વિદ્વાને કહેછે. ૨૧૦.

તેના રાત્રુતાથી તો સંધિ કરવો એજ શ્રેષ્ઠ છે. દાતા એટલે દાન દેનાર
હોય તેને હથેલી દેવની અનુકૂળતા હોયછે અને તેના તરફ લોકલાગણી પણ હોયછે.

આ અધ્યાયના ૧૫૮ માં પ્રલોકમાં વર્ણવેલો ઉદાસીન રાજા
દેવા શુણવાળો હોય તો તે, દૈવયોગે શુણવાન શ્રેષ્ઠ રાત્રુની સાથે
યુદ્ધ કરવું પડે તે પ્રસંગે આશ્રય કરવાયોગ્ય છે? તે જણાવેછે—

આર્યતા પુરુષજ્ઞાનં શૌર્યં કરુણવેદિતા ॥

સ્યોલલક્ષ્યં ચ સતતમુદાસીનગુણોદયઃ ॥ ૨૧૧ ॥

આર્યપણું, પુરુષની પરીક્ષા, શૌર્ય, દયાળુપણું અને સર્વદા ઉદારપણું
એઓ ઉદાસીનના શુણની રામગ્રીડપ છે. ૨૧૧

જેનામાં શક્તિ ન હોય અને સશક્તાન હોય તે આર્ય કહેવાયછે. આ
પુરુષ આશ્રય આપવાયોગ્ય છે કે આશ્રય આપવાયોગ્ય નથી એવી પરીક્ષા કરવાની
જેનામાં શક્તિ હોય તે પુરુષની પરીક્ષાવાળો બધાયછે. જે સત્ત્વ વિદ્વાનપણું વગેરે
શુણથી યુક્ત હોય તેની સાથે કાષ્ઠપણું પ્રકારે સંધિ ન કરતાં યુદ્ધ કરવું પડે
તો આના શુણવાન ઉદાસીન રાજાને આશ્રય લેવાથી નિશ્ચય પ્રાપ્ત કરી શકાયછે.

રાજાએ પોતાના બચાવમાટે ગમે તેટલો મોહારો ભોગ
આપવો પડે તોપણ પાછા ન હસવું એવી ભલામણ દેછે—

ક્ષેમ્યાં સસ્યપ્રદાં નિત્યં પશુવૃદ્ધિકરીમપિ ॥

પરિત્યજેન્નૃપો ભૂમિમાત્માર્થમવિચારયન્ ॥ ૨૧૨ ॥

રાજાએ પોતાના સંરક્ષણને માટે, સાચવવામાં સહેલાઈવાળી, પુષ્કળ
ધાન્ય આપનારી તથા નિત્ય પશુઓની અભિવૃદ્ધિ કરનારી પૃથ્વીનો પણ ભાગ
કરવો પડે તો તે ભાગ કરી દેવો, તેમાં મુઝાવું નહિ. ૨૧૨.

ચોર છુદારાઓવગેરેને સંતાવાની સમવડવગેરે ન હોય તેથી સાચવવામાં સહેલાઈવાળી, કદી વરસાદ થોડો થાય તોપણ સારા જળાસયોની નજીકમાં હોય તેથી આદુ રસકસવાળી હોવાને લીધે ખુદ્ધજ ધાન્યદેનારી તથા ધાસચારો ધણે થતો હોય તેથી જ્યાં પશુઓનું પોષણ કરવામાં અગવડ ન આવતી હોય એવી પૃથ્વીનો લાભ કરીને પણ રાજ્યે પોતાનું સંરક્ષણ કરે એવું યોગ્ય છે કારણ કે પ્રાણના સંરક્ષણનો મુખ્ય આધાર હત્તમ રાજની સવામનીકપર છે

ઉપરનીજ લલાગણુને વિશેષ દૃઢ કરેછે—

આપદર્થ ધનં રક્ષેદારાન્નરક્ષેદ્ધનૈરપિ ॥

આત્માનં સતતં રક્ષેદારૈરપિ ધનૈરપિ ॥ ૨૧૩ ॥

આપત્તિના નિવારણમાટે ધનની રક્ષા કરવી ધનનો વ્યય કરીને પણ સ્ત્રીની રક્ષા કરવી અને સ્ત્રીના તથા ધનના લાભથી પણ સર્વદા આત્માની રક્ષા કરવી ૨૧૩.

ક્રુપિ પણ કહેછે કે સર્વત્ત્વ એવાત્માન ગોપાયીત્ । એટલે દરેક રીતે આત્માનું સંરક્ષણ કરવું જેમ મશકોને દૂર કરવામાં ધૂમ ઉપયોગી છે તેમ આપત્તિને દૂર કરવામાં ધન ઉપયોગી છે ધનને જતું કરીને પણ સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી સ્ત્રી-રાજ્ય પોતાના પોષ્યવર્ગના ઉપવક્ષણકર્તા છે. તેથી ધનનું પ્રયોજન પોષ્યપોષણ તથા તે વર્ગનું રક્ષણ છે અને આત્માનું સંરક્ષણ તો સર્વસ્વ અર્થાત્તે પણ કરવું એવાં અભિપ્રાય છે સ્ત્રીઓને એવા આધીન ન બની જવું કે ધનની એવી રક્ષા ન કરવી કે જેમા પોતાનો નાશ થઈ જાય, નાશપ્રયત્ને તો એ સમગ્ર પડતું મૂકીને પણ પોતાનો બચાવ કરવો

ગમે તેવી આપત્તિમાં પણ મન સ્થિર રાખીને ઉપાયો કરવાનું કહેછે—

સહ સર્વાઃ સમુત્પન્નાઃ પ્રતમીક્ષ્યાપદો મૃશમ્ ॥

સંયુક્તાંશ્ચ વિયુક્તાંશ્ચ સર્વોપાયાન્સૃજેદ્દુઃ ॥ ૨૧૪ ॥

વિદ્વાન રાજ્યે સઘળી આપત્તિઓને સાથે ઉત્પન્ન થયેલી જોઇને સામવગેરે સર્વ ઉપાયોને એકસાથે અથવા જૂદા જૂદા ક્રમે લગાડવા. ૨૧૪.

હાથ દુકાળવગેરે કારણથી લડાર ખાલી થઈ જવો, કારભારીઓ તથા દૈયતની નિરહતા થવી અને મિત્રપર પણ કંઈ આકૃત આવી પડેવી વગેરે સંકટો એકસાથે આવી પડે તો પણ મુઝાઈને બેસી રહેવું નહિ. તેનેરખને પણ સામ દાનઆદિ ઉપાયો એકસાથે અથવા છૂટા છૂટા જેમ વાજળી જણાય તેમ ઉત્સાદ-પૂર્વક કામે લગાડી દેવા.

કાર્યસિદ્ધિના યતનું સ્વરૂપ દ્વંદ્વામાં દેખાડે—

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ॥

एतन्नयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥ २१५ ॥

ઉપાયોને યોજના પુરૂષ, પ્રાપ્ત યવાયોગ્ય વસ્તુ તથા સામયગેરે સધળા ઉપાયો એ તરુનો સ પૂર્ણ આશ્રય કરીને કાર્યસિદ્ધિમાટે યતન કરવો. ૨૧૫

ઉપાયોની યોજના કરનારનું સામર્થ્ય કેટલું છે ? પ્રાપ્ત યવાયોગ્ય વસ્તુ કેવી આવશ્યકતાવાળી છે તથા સામયગેરે ઉપાયોમાંથી કયો ઉપાય કેટલે અંશે કૃષ્ણભૂત થશે ? વગેરે સધળો વિચાર કરીને કાર્યસિદ્ધિમાટે યતનપાવણુ થવું

આ અધ્યાયના ૧૪૬ તથા ૧૪૭ માં શ્લોકમાં મત્રિઓની સાથે રાજ્યસંબંધી વિચાર કરવાની ભલામણ કરી તેનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ સમજાવી હવે એ અનાંત પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરવાની સાથે પ્રસ્તુત દિનચર્યાના પ્રકરણને પાછું શરૂ કરે—

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्रय मन्त्रिभिः ॥

व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं त्रिशेत् ॥ २१६ ॥

એ પ્રમાણે ગજાએ મત્રિઓની સાથે આ સધળું રાજકાર્ય વિચારી શરીરથી વ્યાયામ કરી તેપછી સ્નાન કરવું અને સ્વારખાદ મધ્યાહ્નસમયે ભોજન કરનામટે અંત પુરમાં પ્રવેશ કરવો. ૨૧૬

મત્રિઓની સાથે રાજકાર્યો વિચારવા પછી આશુધો ઉઠાવવા જે કવાવગેરે મુશ્કેલીના સાધનરૂપ કસરત કરવી અને સ્વારખાદ સ્નાન કરી ભોજનમાટે અંત-પુરમાં જવું

ભોજનવખતે સાવચેત રહેવાની ભલામણ કરે—

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ॥

सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विपापहैः ॥ २१७ ॥

ત્યાં પોતાના આત્માતુલ્ય, સમયને જાણનારા અને કાચથી પણ ભેદ કરવાને અશક્ય એવા પરિચારકોથી સારીરીતે પરીક્ષા કરાયેલું અને નિયમે દણનારા મંત્રોથી સરકૂન કરેલ અન્નવગેરે ભોજનમાં લેવું. ૨૧૭

ભોજનમાટે પીરસાયેલા પદાર્થોની ધરીક્ષા કરનારા માણસો રાજના પ્રાણ-
તુલ્ય હોય અથવા રાજને પોતાના પ્રાણતુલ્ય ગણતા હોય તેવા જોએ, સમયનો
વિચાર કરનારા હોવા જોઈએ એટલે ભોજનમાટેના સમયનો અતિક્રમ ન થાય
અથવા રાજને અમુક સમયમા અમુક પદાર્થો ખાવા હિતમારુ છે અને અમુક
પદાર્થો ખાવા હિતકારક નથી એમ જાણનારા હોવા જોઈએ અને કાંઈથી પણ
ભેદ કરવાને અશક્ય એટલે કાંઈપણ વિરોધપક્ષનો માણસ પૈસાવગેરેની લાવચ
દઈને રાજનુ અદિત -રવા સમજાવે તોપણ તેમ નહિજ કરનાર હોવા જોઈએ.
અવમા વિષસ સર્ગ છે કે કેમ તે જાણવામાટેના પ્રયત્નો બીજે પણ ધણે ડોહણે
જણાવવામા આવ્યા છે, જેમ કે તેડુ આજ જરા સૂતાતા તેનો રંગ ફરી જાયછે,
તેમનો સુગંધ ફરી જાયછે, તેને અગ્નિમા નાખવાથી એટલું અલ્પત સડોચાઈ
જાયછે જાયછે, તેનાપર કાગિની દૃષ્ટિ પડતા તે મરી જાયછે, છવ છવક નાખતા
પક્ષીની દૃષ્ટિ પડતા તે મરગીન થઈ જાયછે અને ચકોરની દૃષ્ટિ પડતા તેનાં
નેત્રો વાવ થઈ જાયછે વગેરે વિષને હણનારા મનોવરે સરકૂત કરવાથી મનો-
અવની અનિવૃદ્ધિ થતા તેનાપર ખરાબ અગ્નિ માડી અસર સંદેશાઈથી થતી નથી

એજ વિષયમાં અધિકારીઓને પણ ભક્ષામણુ કહેછે અને
પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં વ્યાખ્યા વગેરે—

વિપક્ષેરંગદૈશ્વાસ્ય સર્વદ્રવ્યાણિ યોજયેત્ ॥

વિપગ્નાનિ ચ રત્નાનિ નિયતો ધારયેત્સદા ॥૨૧૮॥

રાજમાટેના ભોજનગોચર સર્વપદાર્થો મા વિષને હણનારા આપણે નાખના
વગીરાજને પોતે નિયમિતપણે સર્વ વિષને હણનારા રત્નો ધારણ કરતા ૨૧૮.

રાજને પહેરવાના વસ્ત્રોવગેરે પણ વિપક્ષપદાર્થોથી શુદ્ધ કરવા એમ પણ
મૂળમાથી અભિપ્રાય નિર્ણય

રાજની એજ કરનારી સ્ત્રીઓ કેવી હોવી જોઈએ તે કહેછે—
પરીક્ષિતાઃ સ્ત્રિયશ્ચૈનં વ્યજનોદકધૂપનૈઃ ॥

વેપામરણસંશુદ્ધાઃ સ્પૃશેયુઃ સુસમાહિતાઃ ॥ ૨૧૯ ॥

પરીક્ષા કરાયેલી અને વેપ તથા આમરણથી શિશુર સ્ત્રીઓએ સાવ-
ધાનપણે વ્યજનથી, જાતથી તથા ધૂાનથી રાજની સેવા કરી ૨૧૯

ભોજનવખતે રાજને પવન નાખનારી, તેને નવસાવનારી, પીવામાટે જગ
આપનારી અને પીવાના જગને સુવાસિત કરનારી તથા રાજને પહેરવાનાં વસ્ત્રોને
ધૂપથી સુગંધિત કરનારી તેમજ એવા બીજા કાનો કરનારી સ્ત્રીઓ પરીક્ષા સા-

ગેલી તથા રૂપચ, વસ્ત્રો અને રૂપચ આભરણોવાળી અથવા જેનાં વસ્ત્રો તથા આભરણો કાંઈપણ ભંગનાં કપટચરણનાં દોષ તેથી દોષી નહીં.

વાહન, શર્યાવગેરે દરેક આગતમાં આવશેતી રાખવાનું કહે છે—

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ॥

સ્નાને પ્રસાધને ચૈવ સર્વાલङ्કારકેષુ ચ ॥ ૨૨૦ ॥

એ પ્રમાણે રાત્રીએ વાહનમાં, શય્યામાં, આસનમાં, બોજનમાં, આનમાં, અનુસ્થાપનમાં અને સર્વ અન્નકારોમાં પ્રથમથી પરીક્ષા કરવાનો યત્ન કરતા રહેવું. ૨૨૦.

આવી કાંઈપણ બાબતમાં માફક રહેવામાં આવે તો વખતપર કાંઈપણ કપટચરે હાનિ થવાનો સંભવ માનવામાં આવે છે.

ભોજનપછીનાં કર્તવ્યો કહે છે—

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ॥

विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् । ૨૨૧ ॥

રાત્રીએ ભોજન કર્યાપછી અન્તઃપુરમાં સ્ત્રીઓની સાથે વિહાર કરવો અને સમયપ્રમાણે વિહાર કરી ફરીને રાત્રીકીય કાર્યોનો વિચાર કરવો. ૨૨૧.

ભોજનપછી થિનની વિશ્રાંતિમાં સ્ત્રીઓસાથે થોડો સમય વિનોદ કરવો અને તેપછી ફરીને સ્વસ્થચિત્તથી રાત્રીકીય કાર્યોના વિચારમાં જોડાવું.

ઉપર જણાવેલા સમયે જે રાત્રીકીય કાર્યોનો વિચાર કરવાનું કહ્યું તેના પ્રકાર બતાવે છે—

अलङ्कृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ॥

वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च । ૨૨૨ ॥

વસ્ત્રાન્નકારો ધારણ કરીને પગી આયુધછત્રી લોહા, હાથી, ઘોડાવગેરે વાહનો અને સધનાં શસ્ત્રો તથા આભરણો એ સધળું જોવું. ૨૨૨.

આયુધછત્રી લોહાને દસન આપતં તથા વાહનોવગેરેની સ્થિતિ તપાસવી. સાંજનાખતનું કર્તવ્ય કહે છે—

સંધ્યાં ચોપાસ્ય શૃણુયાદન્તર્વેદમનિ શસ્ત્રમૃત્ ॥
રહસ્યાख्याયિનાં ચૈવ પ્રણિધીનાં ચ ચેષ્ટિતમ્ ॥૨૨૩॥

તેપછી સાય સધ્યા કરી મહેલના અદરના ભાગમા જઈ યજ્ઞો પાસે
કરી રહસ્ય વાર્તા કહેનારા લેખિની ચેષ્ટાને તથા પ્રણિધિ લેખિની ચેષ્ટા-
ઓને સાંભળવી ૨૨૩

રહસ્યવાર્તા કહેનારા અમાલ્યાદિ અધિમરીઓ તથા પ્રણિધિ એટલે
ખાતમીદારોની વાતોપર ધ્યાન આપવું અથવા કુપી વાતો લાવનારા ખાતમીદારોની
હજીકતો ધ્યાનપર લેવી

સાંજના સમયપછીનું કામ કહે છે—

ગત્વા કક્ષાન્તરં સ્વન્યત્સમનુજ્ઞાપ્ય તં જનમ્ ॥
પ્રવિશેદ્ધોજનાર્થં ચ સ્ત્રીવૃતોન્તઃપુરં પુનઃ ॥ ૨૨૪ ॥

તેપછી બીજી કક્ષામા જઈ તે લેખિને રજા આપી ફરીથી પરિચારિકા
સ્ત્રીઓની સાથે અતપુરમા ભોજન કરવામાટે જવું ૨૨૪

બીજી મ્હા એવે અદરની બીજી દોડીમા જવું અને ત્યાંથી ખાતમીદાર
વગેરે સુધળા લોકોને રજા આપી સ્ત્રીઓના સાથે પોતાના અતપુરમા બીજી
વખતના ભોજનમાટે પ્રવેશ કરવો

રાત્રિભોજનપછી ગયનનો કામ કહે છે—

તત્ર ભુક્ત્વા પુનઃ કિञ્ચિત્તૂર્યઘોષૈઃ પ્રહર્ષિતઃ ॥
સંવિશેત્તુ યથાકાલમુત્તિષ્ઠેચ્ચ ગતક્લમઃ ॥ ૨૨૫ ॥

રાત્રિએ અતપુરમા જઈ વાદિઓના શબ્દોથી હર્ષિત થઈ બીજી
વખતનું મિતભોજન કરી યોગ્યસમયે શયન કરવું અને યોગ્યસમયે રવરથતાથી
નનનો ત્યાગ કરવો ૨૨૫

ભોજન કરતી વખતે મન આનંદમા હોવું ભેદને કાલ્પ કે મનમા ખેદ
વગેરે હોય તો અનાજ સારીરીતે પચવું નથી શક્ય છે કે—

માત્રયાપ્યભયવહત્ દિત્તમત્ર ન જીયંતિ ।

ચિન્તાશોકમયક્રોધદુઃસાધ્યાપ્રજામરે ॥

એટલે લીધેલા ખોરાક દિવસ તથા માપમર દોષ તોપમ્ ચિંતા, રોષ, ભય, ક્રોધ, મુવાની અથવા તથા ભયરજ્ય જેવા કાન્ત્રોથી પચી શકતો નથી. એટલા માટે વેણુ, વીખા, મૂલંગયગેરે વાદિયો સાંભળવાનું હતું છ કે જેથી ચિત્તને દર્પ થાય ગતિસમાનું બોજન તરત પચી શકે એવું તથા મ્હ અસ્વમાત્રાવાળું દોષું જેમએ રાત્રિનો પદરો અર્ધપ્રદર ભય તેપછીનો વખત રાચન કરવામાટે તથા રાત્રિનો છેલ્લો પ્રદર અર્ધ બાજી રહે તે વખત રાચનનો લાગ કરવામાટે યોગ્ય છે. શરીરની અને મનની પૂર્ણ સ્વચ્ચતા થવી અથવા તમામ ભતનો યાક ઉતરી જવો એ રાચનનું ક્ષેત્ર છે.

રાત્રિએ પોતાની સ્વસ્થતામાં ઉપર પ્રમાણે દિનચર્યા તથા રાત્રિચર્યા રાખવી અને અસ્વસ્થતા હોય ત્યારે રાત્રિચર્યા કામનો બોજો પોતાના ઉપર ન રાખવો એવી ભલામણ કરેછે—

एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ॥

अस्वस्थः सर्वमेतच्च भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ ૨૨૬ ॥

જ્યારે અસ્વસ્થતા હોય ત્યારે ઉપર કલાપ્રમાણે મનએ પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ કરવું અને જ્યારે રોગ દિક્ષી અસ્વસ્થતા હોય ત્યારે સર્વગાં કાર્યોમાં પોતાને બદલે યોગ્ય અધિકારીઓને બેઠવા ૨૨૬.

રાત્રિએ પોતે વિચારવાના તથા તપાસવાનાં સધળા કાર્યો પોતાની ભતથીજ કરવા, પણ જ્યારે અસ્વસ્થતાને લીધે એ બોજો પોતાથી ઉઠાવી શકાય નહિ એવી સ્થિતિ હોય ત્યારે સધળું રાજકૃત્ય મુખ્ય અમાત્યવગેરે યોગ્ય અને પ્રધાન અધિકારીઓના હાથમાં સોંપવું, કે જેઓ રાજના પ્રતિનિધિતરીકે એ સધળું કાર્ય કરી શકે અને અગ્નિદોષાદિક ધાર્મિક કાર્યો પોતાના મુખ્ય પુરોહિતને સોંપવા એટલે તે પણ રાજના પ્રતિનિધિતરીકેજ એ કાર્યો કરે એદિક તથા પારલોકિક અબુધ્ધને આપનારા સધળા કાર્યોનું મૂળ સાધન સ્વસ્થતાજ છે અને તેથી રાજની સ્વસ્થતા ભળવથી એ તેનું પોતાનું અને તેના મુખ્ય અમાત્યોનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

ઉપર પ્રમાણે જેમાં રાજધર્મ વર્ણવવામાં આવ્યો છે એવો આ સાતમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો.

ॐ આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ ॐ

શરીરની સ્વસ્થતાને ભળવવામાં અદ્વિતીય છે.

આજથી લગભગ પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં
અથવા કહો કે કળિયુગના આરંભમાં કે
દ્વાપરયુગના અંતમાં હિંદુસ્તાનમાં કેવા
કેવા રાજાઓ હતા? તેમની નીતિ, રીતિ
અને સ્થિતિ કેવી હતી, તેઓનું સામર્થ્ય,
વિચારબળ, યુદ્ધચાતુર્ય અને ધર્મ તથા
વ્યવહારસંબંધી જ્ઞાન કેવી હતી કદાચ
હવે? તેઓની સત્તા દુનિયાના સઘળા
ભાગોમાં કેવી પ્રકાશિત હતી વગેરે બોધ-
દાયક અને રસિક વિગતો જાણવા માટે
દરેક માણસે—

પાંડવ અને કૌરવ

એ પ્રખ્યાત પુસ્તક અવશ્ય પાંચવું ભોળાં,

કદ કેમી આઠપેજ ૭૬ શામ, ૫૬ પાક,

કિંમત-રૂપિયા ૩ ત્રણ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિરા કર ગોવિંદજી,

આતંકનિગ્રહ ઔપધાસય,

જામનગર-કાઠિયાવાડ.

અધ્યાય ૮ મો.

ગયા અધ્યાયમાં પ્રજના પાલનરૂપ રાજની વૃત્તિ, પ્રજા-
પીડનના નાશમાટે તથા પોતાના યોગ્ય અધિક લાભમાટે શત્રુઓને
કેમ વશ કરવા તે તથા રાજ્યસંબંધી કાર્યોની વ્યવસ્થા અને
રાજની જાતના સુખસંબંધી નિયમો કહીને હવે પ્રજામાં અંદર-
અંદર વિવાદ થાય તેમાં ખરાબોટાની પરીક્ષા કરી ન્યાય આપવારૂપ
વ્યવહારતું સ્વરૂપ તથા તેના નિયમો દર્શાવવા આ અધ્યાયનો
આરંભ કરેછે. તેમાં પ્રથમ વ્યવહારનિર્ણયમાટેની સલામાં પ્રવેશ
રીતે પ્રવેશ કરવો તે કહેછે—

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ॥

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥ ૧ ॥

વ્યવહારોને જોવામાટે ઇચ્છા કરનાર રાજાએ વિનીત વેપ ધારણ કરી
બ્રાહ્મણોની સાથે અને નિયારમાં ચતુર મંત્રિઓની સાથે સલામાં પ્રવેશ
કરવો. ૧.

પ્રજાઓમાં પરસ્પર ચથેલા વિવાદની પીડાને નાશ કરવા માટે ઋષા-
દાન વગેરે અદાર પ્રકારના વિવાદમાં પરસ્પર વિરોધ બોલનારા વાદી તથા
પ્રતિવાદીનાં વાક્યો સંલગ્નવાળી ચથેલા સદેહને નાશ કરી સત્ય વાતનો સોધ
કરવો તે વ્યવહાર કહેવાયછે. વ્યવહાર સબ્દમાં વિ વપસર્જનો અર્થ વિવિધ એ

પ્રમાણે યાયછે, એવ ઉપસર્ગનો 'અર્થ' સંદેહ યાયછે અને દ્વાર શબ્દનો અર્થ હરણ યાયછે. તેથી જૂદા જૂદા શબ્દોને મગાડવા તે વ્યવહાર કહેવાયછે. ૯૪ 'અથવા' અદૃષ્ટ એ પ્રમાણે જે પ્રકારની પીડા છે તેમાં બલવાન હોય તે દુર્બલને યતનહરણાદિકથી પીડે તે દૃષ્ટપીડા અને વિધિના ઉલ્લંઘનને લીધે થયેલા પ્રત્યેક વાયથી 'યતુ' પાતૈલોક્કિક દુઃખ તે અદૃષ્ટ પીડા ગણાયછે. જે પ્રભુ દ્વેષ તથા મત્સરવગેરેથી પરસ્પરમાં અયોગ્ય રીતે વર્તે તથા ખરાબ રસ્તે ચાલે તે દરેક રીતે પીડાયછે અને પીડાતી પ્રભવાળા રાજાનો નાશ યાયછે માટે શાસ્ત્રોક્ત કંડથી વ્યવહારોની વ્યવસ્થા કરવી કે જેને લીધે પ્રભુ પરસ્પરમાં વિરોધ ન કરે 'અને કોઈ પણ ખરાબ રસ્તે ચાલે નહિ પ્રભુ દુઃખી હોય તેા રાજાની દૃષ્ટિ પણ ચાલે નહિ કારણ કે તેને કરવગેરે મળી રાક્ષા નથી; તેથી રાજાની સ્થિતિ માટે વ્યવહારની વ્યવસ્થા અર્થાત્ ન્યાય આપવાની ગોઠવણ કરવી તે બધું આ-વશ્યક છે ન્યાયવશને રાજાએ વિનીત વેપ રાખવો જરૂરનો છે કારણકે જે ઉદ્ધત વેપ હોય તેા વાઢી, પ્રતિવાઢી તથા સાક્ષી વગેરે તેનાથી દબાઈ જઈને યથાર્થ બોલી રાક્ષા નથી થયાર્થ નિર્ણય કરવાનું કામ થયું' મહત્ત્વ માટે મર્મશાસ્ત્રને જાણનારા બાણશ્રોતા તથા દીર્ઘદષ્ટિવાળા અમાત્યોને રાજાએ તે કામ માટે પોતાની મદદમાં સાથે રાખવા જોઈએ

સભામાં કેવી રીતે ક્યાં વ્યવહારકાર્યોનો વિચાર કરવો? તે જણાવેછે—

તત્રાસીનઃ સ્થિતો વાપિ પાણિમુચ્યમ્ય દક્ષિણમ્ ॥

વિનીતવેપાભરણઃ પચ્ચેત્કાર્યાણિ કાર્યિણામ્ ॥ ૨ ॥

પ્રત્યહં દેશદૃષ્ટૈશ્ચ શાસ્ત્રદૃષ્ટૈશ્ચ હેતુભિઃ ॥

અષ્ટાદશસુ માર્ગેષુ નિવહ્વાનિ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૩ ॥

તે સભામાં વિનીત વેપ તથા આભરણોને ધારણ કરનારા રાજાએ આસનઉપર બેસીને અથવા ઉભા ઝડીને જમણે હાથ ઉઠાવી કરી કાર્યાર્થો લોકોનાં, અદારપ્રકારના વ્યવહારમાર્ગમાં કહેલાં કાર્યોનો દેશદૃષ્ટ હેતુઓથી તથા શાસ્ત્રદૃષ્ટ હેતુઓથી જૂદા જૂદા વિચાર કરવો. ૨, ૩.

વેપ તથા આભરણોનું ધારણ વિનીત એકથે ઉદ્યતપણાથી સ્થિત હોય તેા લોકોને પાસે ઉભતાં બધા, અશ્રદ્ધા તથા અનાદરભુજિ ન થતાં તેનાપર વિશ્વાસ એસેછે. મોઢોડું કાર્ય હોય અને બોલવાનું પણ હોય તેા બેસીને અને સ્વસ્થ કાર્ય હોય તથા વજ્રાગ્ર પણ સ્વસ્થ હોય તેા ઉભા રહીને ન્યાય દેરા પદ

ચાલના ચાલના ન્યાય દેવો નહિ કારણકે ચાલનાર પુરુષ માર્ગને લેવામાં
 વત્સા હોવાથી વાગ્ધૃતિવાદિના વચનોમા બરાબર માન આપી શકતો નથી
 અથવા તપરથી લોકો તથા યાત્રાળુ વગેરે પૂજ્ય લોકો વિવાદિ થકને હમા
 હોય તો રાત્રએ પણ હમા રહેત અને નેઓ જેઠા હોય તો રાત્રએ પણ જેસકું
 અને પ્રથમ વગેરેમા જમણા હોયથીજ અભિન હરવો અઠાર પ્રકારના વ્યવહાર
 માર્ગના મર્યો હરે પછી તુરતજ કહેવામા આવશે તેઓનો નિર્ણય કરવો એજ
 સમાપ્તરેશનો હુરા છે કાર્યોનો વિચાર કરવામા દેરા ભતિ, કુતવોરેમા ચાલતા
 રીતોને તથા સાજમા આપેના નિયમો એ બંને માન ન લેવા અને તેઓમાથી
 જથાબલને અનુસરી જેનાપર વિશેષ આધાર રાખવો પડે તેનાપર વિશેષ
 આધાર રાખી નિર્ણય કરવો

અઠાર પ્રકારનાં વ્યવહારસ્થાનો કહેછે—

તેષામાયમૃણાદાનં નિક્ષેપોઽસ્વામિવિક્રયઃ ॥

સંભૂય ચ સમુત્થાનં દત્તસ્યાનપકર્મ ચ ॥ ૪ ॥

વેતનસ્યૈવ ચાદાનં સંવિદશ્ચ વ્યતિક્રમઃ ॥

કૃયવિક્રયાનુશયો વિવાદઃ સ્વામિપાલયોઃ ॥ ૫ ॥

સીમાવિવાદધર્મશ્ચ પારુણ્યે દણ્ડવાચિકે ॥

સ્તેયં ચ સાહસં ચૈવ સ્ત્રીસંગ્રહણમેવ ચ ॥ ૬ ॥

જ્ઞાપુંધર્મો વિભાગશ્ચ ચૂતમાહુય એવ ચ ॥

પદાન્યષ્ટાદશૈતાનિ વ્યવહારસિતાવિહ ॥ ૭ ॥

વિચારવાના વિષયમા પ્રથમ કલ્યાદાન, તે પછી નિક્ષેપ, અસ્વામિવિક્રય,
 સંભૂયક્રમુ ધાન, દાનપદ્ધતિ, વેતનાદાન, સંવિદ્યવતિક્રમ કૃયવિક્રયાનુશય,
 સ્વામિપાલનિવાદ, સીમાવિવાદધર્મ, વાકપારુણ્ય, દંડપારુણ્ય, સ્તેય, સહસ,
 સ્ત્રીપુંધર્મ, વિભાગ, ચૂત અને આહુય એ પ્રમાણે વ્યવહારનાં
 અગર સ્થાનો છે ૪, ૫, ૬, ૭

જે પ્રકારે જે કેસને જે કલ્પ બેટલે કરજ દેવાનું હોય કે ન દેવાનું હોય
 તે વગેરે દાનપદ્ધતિના ધર્મો તે જલ્યાદાન કહેવાયછે પોતાનું ધન બીજને ત્યા
 ચાલવાયે મૂકવ તે નિક્ષેપ કહેવાયછે જેનાપર પોતાની માલિકી ન હોય એવી
 વસ્તુ વેચી નાખવી તે અસ્વામિવિક્રય ૪, ૫, ૬, ૭

સંભૂયસમુત્થાન, અપાત્ર હોવાથી અથવા ક્રોધાદિકથી આગેલા ધનનું પાછું
મંદણ કરવું તે દત્તાનપકર્મ, નોકરને તેનો પગાર આપવો નહિ તે વેતનાદાન,
દરેલા ઠરાવને ત્રોડવો તે સંવિદ્યવતિક્રમ, ખરીદી તથા વહેંચણું પછી પરતાવો
થતાં તે રદ કરવા તૈયાર થવું તે કથવિકયાનુશય, પશુઓના માલિક તથા પશુ-
ઓનું પાલન કરનારની વચ્ચે વિવાદ થવો તે સ્વામિપાત્રવિવાદ, ગામ વગેરેના
સીમાડા બાબતનો વાંરો તે સીમાવિવાદધર્મ, વાણીથી કાઢનો - તિરસ્કાર
કરવો તે વાસ્પાક્રોધ, કાઢને માર મારના વગેરે આકરો દંડ દેવો તે દંડપાશ્ચ, ચોરી
કરવી તે સ્તેય, બવાત્કારે ધન વગેરેનું હરણ કરવું તે સાહસ, પરસ્ત્રીનો સ્વી-
કાર કરવો તે ઓસ મંદણ, સ્ત્રીપુરુષે પરસ્પર યોગ્ય રીતે વર્તવાના નિયમો તે
સ્ત્રીપુધર્મ, પિતાવગેરેનું ધન વહેંચી લેવું તે વિભાગ, જુગદું રમવું તે ઘૂત,
અને સારત કરીને પક્ષીઓ કે પશુઓ વચ્ચે યુદ્ધ કરાવવું તે આહુત કહેવાયછે.
ધણે ભાગે આ અદાર બાબતોના વાંધાઓ ન્યાયની સભામાં આવેછે, જેનો
નિર્ણય રાજ્યે કરવો પડેછે

ઉપરની બાબતોનો નિર્ણય નિષ્પક્ષપાતપણે કરવાની લક્ષ-
મણુ દેછે—

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् ॥

धर्म शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ૮ ॥

ધણે ભાગે ઉપર કહેલી અદાર બાબતોમાં વિવાદ કરનારાં મનુષ્યોનાં
કાર્યોનો નિર્ણય શાશ્વતધર્મનો આશ્રય કરીને કરવો. ૮.

ઉપર ગણાવેલી અદાર બાબતોમાંથી કોઈમાંપણ કાંઈ કાંઈવચ્ચે વાંધાઓ
પડેછે એ વાંધાઓનો નિર્ણય કરાવવા માટે તેઓ રાજની પાસે આવેછે એ
વખતે તેઓના કાવનો નિર્ણય, રાજ્યે રામચુદ્ધિ કે દ્વેષચુદ્ધિનો ત્યાગ કરી
દેવળ અનાદિ પરપરાથી પ્રાપ્ત નિત્ય ધર્મપર નજર રાખીને કરવો ધણે ભાગે
એમ કહુછે તેથી અદાર સિવાય બીજાં પણ કેટલાંક વિવાદસ્થાનો કાંઈકાંઈ વખતે
આવી પડેછે એમ સૂચવ્યું છે.

રાજ્યે પોતાની ગેરહાજરીમાં ન્યાય આપવાના કામપર
કોને ગોઠવવો? તે કહેછે—

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ॥

तदा नियुज्याद्वિद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥ ૯ ॥

ત્યારે પ્રજાનાં કાર્યનો નિર્ણય રાજા પે.તે કરી શકે નહિ ત્યારે તે કાર્યનો નિર્ણય કરવાના કામમાં તેણે વિદ્વાન બ્રાહ્મણની ગોઠવણ કરવી. ૯.
 વ્યવહારનિર્ણય કરવામાં કુચળ હોય તેને અહીં વિદ્વાન ગણવે.

તે બ્રાહ્મણે કેવી રીતે કામ કરવું તે કહેછે—

સોસ્ય કાર્યાણિ સંપદ્યેત્સમ્યૈરેવ ત્રિભિર્વૃતઃ ॥

સમામેવ પ્રવિશ્યાડ્યામાસીનઃ સ્થિત એવ વા ॥૧૦॥

તે બ્રાહ્મણે બીજા ત્રણ સભ્યોને સાથે રાખીને સભામાં પ્રવેશ કરી બેસીને અથવા ઉભા રહીને રાજાની વતી લોકોનાં કાર્યોનો નિર્ણય કરવો. ૧૦.

સભ્ય રાખ્યામાં ભતિવિશેષ દેખાડેલો નથી તોપણ હવે પડીના મ્લોકમાં બ્રાહ્મણ કહેવ છે તેથી કાર્યોનો નિર્ણય કરવામાં તે મુખ્ય બ્રાહ્મણે સાથે રાખવાના ત્રણ સભ્યો પણ બ્રાહ્મણ હોવા જોઈએ.

ન્યાયસભાની પવિત્રતા તથા મહત્તા વર્ણવેછે—

યસિન્દેશે નિવીદન્તિ વિપ્રા વેદવિદસ્ત્રયઃ ॥

રાજશ્ચાધિકૃતો વિદ્વાન્બ્રહ્મણસ્તાં સભાં વિદુઃ ॥૧૧॥

જે પ્રદેશમાં વેદ બ્રાહ્મણનારા ત્રણ બ્રાહ્મણો તથા રાજાએ અધિકાર અપાયેલો મુખ્ય બ્રાહ્મણ ન્યાય આપવા બેસેછે તે બ્રહ્માની સભા છે એમ વિદ્વાનો માનેછે ૧૧.

જેમ પવિત્ર તીર્થસ્થાનમાં થોડું પણ પાપ કરવામાં આવે તે વળગેપડતું થાયછે, તેમ આવી પવિત્રતા તથા મહત્તાવાળી ન્યાયસભામાં અસત્ય ભાષણાદિ પાપ કરનારને તે પાપ વળગેપડતું થોડેછે.

બરાબર ન્યાય નહિ કરનારા ન્યાયસભાના સભાસદોને દોષ લાગવાવિધે કહેછે—

ધર્મો વિદ્વસ્ત્વધર્મેણ સભાં યત્રોપતિષ્ઠતે ॥

શલ્યં ચાસ્ય ન કૃન્તન્તિ વિદ્વાસ્ત્ર સભાસદઃ ॥૧૨॥

અધર્મથી પીડા પામેલો ધર્મ જે સભાની અંદર પ્રાપ્ત થાય ત્યાં એ ધર્મના શત્યરૂપ અધર્મનો નાશ કરવામાં ન આવે તો એ અધર્મરૂપ શત્યથી સભાસદો વીંધાયછે. ૧૨.

અસત્યરૂપ અધર્મથી પીડિત સત્યરૂપ ધર્મ જે ન્યાયની સભામાં યાય નહિ એટલે અસત્યથી અગમે યાય નહિ તે ન્યાયની સભાના અધર્મરૂપ દોષથી યુક્ત થાયછે.

સભાસદોએ સભામાં વાજબી જોણવું એવી ભલામણ :
સભાં યા ન પ્રવેષ્ટવ્યં વક્તવ્યં વા સમક્ષસમ્ ॥

અવુવન્વિવુવન્વાપિ નરો ભવતિ કિલ્વિપી ॥૧૩॥

પ્રથમ પક્ષમાં તો સભામાં જવું નહિ કદાચ જવું પડે તો સત્ય જોણું કારણ કે ત્યાં કશું પણ નહિ જોણનારો અથવા વિપરીત જોણનાર પુરૂષ પાછો થાયછે. ૧૩.

સભામાં જઇને વાજબી જોણવું. કારણકે ગેરવાજબી થતું હોય અને દોષની રસમથી, દોષના બચથી કે બેદરકારીથી સુષ રહે અથવા ગેરવાજબી જોણે તો પાપ લાગે છે એ સાનેસાચું કહી દેવાનું પોતાથી ન બની શકે તો સભામાં જવું નહિ એ શ્રેષ્ઠ છે આથી એમ સમજાવ્યું કે ન્યાય કરવા જેઠા-ઓએ પોતે ગેરવાજબી જોણવું નહિ અને બીજાઓ ગેરવાજબી કરતા હોય તો વાજબી જોણવાગર રહેવું નહિ એ એમ ન થઇ શકતું હોય તો ન્યાય કરવાના અધિકારને સ્વીકારવાનું નહિ.

જે ન્યાયસભામાં અન્યાય થાય ત્યાં જેઠા સભાસદો નિષ્ફળ છવિતવાળા ગણાયછે એમ જણાવેછે—

યત્ર ધર્મો હ્યધર્મેણ સત્યં યત્રાનૃતેન ચ ॥

હન્યતે પ્રેક્ષમાણાનાં હતાસ્તત્ર સભાસદઃ ॥૧૪॥

જે સભામાં સભાસદો બેના હોય છતાં અધર્મથી ધર્મનો નાશ થાય તથા અસત્યથી સત્યનો નાશ થાય તે સભામાં મહામદો પાપથી હણાયેના બનેછે. ૧૪

ન્યાય વાદી, પ્રતિવાદી તથા સાક્ષીઓ અધર્મથી તથા અસત્યથી ધર્મનો તથા સત્યનો નાશ કરેછે ત્યાં જેઠા ન્યાયના અધિકારીઓ તેઓને અટકાવતા નથી તો તે અધિકારીઓ પાપથી હણાયેવા બનેછે એટલે હણાયેવ મનુષ્ય જેમ છવતો નથી ગણાતો તેમ તેઓ પણ છવતા મનુષ્ય ગણાતા નથી. માટે સભાસદોએ અન્યાય થવા દેવો નહિ ધર્મનું મૂળ સત્ય છે. તેથી જે સત્યનો નાશ થાય તો તેની પાછળ ધર્મનો પણ નાશ થાયછે.

ધર્મના સંરક્ષણની આવશ્યકતા કહે છે—

ધર્મ એવ હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ॥

તસ્માદ્ધર્મો ન હન્તવ્યો મા નો ધર્મો હતોવધીત્ ॥૧૫॥

જે પુરુષ ધર્મનો નાશ કરે છે તેનો નાશ ધર્મ કરે છે અને જે પુરુષ ધર્મનું રક્ષણ કરે છે તેની રચા ધર્મ કરે છે તેમાટે ધર્મનો નાશ કરવો નહિ નાશ ન થયેનો ધર્મ આપણો નાશ ન કરે એ ધ્યાન રાખવું ૧૫

વાદી અથવા પ્રતિવાદી તરફ ઘણાં ધર્મનો નાશ કરવામા આવે તો તે ધર્મ પોતાનો નાશ કરનારનો નાશ કરે છે એ વખતે જો માટે ધર્મનો નાશ ક્યો હોય તે કાંઈ પણ તેની રક્ષા કરી શકતા નથી અને વાતપ્રતિવાદી વચ્ચેની ફરકાર ન કરતા ધર્મનું રક્ષણ કરું હોય અગાત્ શુદ્ધ ન્યાય આપે તો તેઓનું મનવારું ન થયું હોય તેગો ન્યાય કરનારનું કાષ્ઠપણ અનિષ્ટ શ્રી શકતા નથી કાશ્ઠને રક્ષા કરાયેનો ધર્મ તેની રક્ષા કરે છે માટે કદીપણ ધર્મને દુષ્ટવો નહિ અને હમેશા એ વાત ધ્યાનમા રાખવી કે આપણે ધર્મનો કદીપણ લોપ કરવો નહિ જેથી ધર્મ પણ આપણો લોપ કરે નહિ

ધર્મને અવશ્યજી કરનારની હીનતા કહે છે—

વૃષો હિ ભગવાન્ધર્મસ્તસ્ય યઃ કુરુતે હ્યલમ્ ॥

વૃષલં તં વિદુર્દેવાસ્તસ્માદ્ધર્મં ન લોપયેત્ ॥ ૧૬ ॥

મહામર્મ ધર્મ હટ વસ્તુઓને વાવેડે માટે તે વૃષ કહેવાય છે અને તે વૃષનો જે પુરુષ લોપ કરે છે તે હાલ કહેવાય છે મટે ધર્મનો લોપ કરવો નહિ ૧૬

વૃષ એટલે શુદ્ધ મહેવાય છે આમ કદી ધર્મનો લોપ કરનારની નિંદા પાત્રતા જણાવી છે હથી બલિ છતા ધર્મનો લોપ કરનાર પુરુષ, હીનભૂતિની વૃષ્ટતા પામે છે

ખરૂં હિત કરનારો ધર્મજી હ એમ કહે છે—

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेष्यनुयाति यः ॥

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्भि गच्छति ॥ ૧૭ ॥

એક ધર્મજી મિત્ર છે કે જે ધર્મરૂપ મિત્ર મરણ થયાપછી પણ સાથે આવે છે બાકી સખજી તો શરીરની સાથેજ નાશ પામી જાય છે ૧૭

આ જન્મમાં પ્રાપ્તિમાત્રનો ખરો મિત્ર એક ધર્મજ છે કારણ કે મરણ થયાપછી પણ અમીટ ફોતો આપવામાં તેજ પાછળ ચાલે છે બાકીનું એટલે સ્ત્રી પુત્રધનવગેરે સંપત્તિ, સારીર છદ્ધ પડવાની સાથેજ દ્વંડ પડી જાય છે માટે સ્ત્રીપુત્રાદિના રનેદથી પણ ધર્મનો લાભ કરવો નહિ બલકી ધર્મનો લાભ ન કરવો એમ જણાવવામાં ૧૫ મો શ્લોક દેહો છે અને સ્ત્રીપુત્રાદિના રનેદથી પણ ધર્મનો લાભ ન કરવો એ જણાવવામાં આ શ્લોક છે કહ્યું છે કે—

માયાં પુત્રો મિત્રમર્થાં વિચિત્રા નયન્નવન્તે દેહનાશો નરસ્ય ।

ધર્મસ્ત્વેકો નૈનમુજ્ઞાત્યજણ તસ્માજ્ઞાત્યુત્તરાત્ર ધર્મમ્ ॥

એટલે સ્ત્રી પુત્ર મિત્ર ધનવગેરે સંપત્તિ છે પણ દેહના નાશની સાથેજ દ્વંડ પડે છે. એક ધર્મજ તેને નિરંતર ઊડતો નથી. માટે પુત્ર સ્ત્રીવગેરે ઊડવા પડે તે ઊડવાં પણ ધર્મને ઊડવો નહિ

સભામાં થયેલા અધર્મનું ફળ રાજાવગેરે સર્વને મળે છે એમ કહે છે—

પાદોઽધર્મસ્ય કર્તારં પાદઃ સાક્ષિણમૃચ્છતિ ॥

પાદઃ સભાસદઃ સર્વાન્પાદો રાજાનમૃચ્છતિ ॥૧૮॥

અન્યાયથી થયેલા અધર્મનો ચોથો ભાગ કતિ પ્રાપ્ત થાય છે, ચોથો ભાગ સાક્ષિને, ચોથો ભાગ સર્વ સભાસદોને અને ચોથો ભાગ રાજાને પહોંચે છે ૧૮.

બાવહારની યથાર્થ જરીક્ષા નહિ થવાથી થયેલા અધર્મનો એક ચતુર્થાંશ અધર્મ કરનાર વાદીને અથવા પ્રતિવાદીને લાગે છે, અધર્મનો બીજો ચતુર્થાંશ સાક્ષીને લાગે છે, ત્રીજો ચતુર્થાંશ અધર્મને નહિ અટકાવનારા સંપન્ના સભાસદોને લાગે છે અને ચોથો ચતુર્થાંશ રાજાને લાગે છે

જ્યાં અપરાધીને શિક્ષા થાય ત્યાં રાજા તથા સભાસદો નિષ્પાપ રહે છે એમ જણાવે છે—

રાજા ભવત્યનેનાસ્તુ મુચ્યન્તે ચ સભાસદઃ ॥

એનો ગચ્છતિ કર્તારં નિન્દાહોં યત્ર નિન્દ્યતે ॥૧૯॥

જો સભામાં નિંદા કરવા ચોખ્ખા વાદીની અથવા પ્રતિવાદીની નિંદા કરવામાં આવે છે ત્યાં રાજા નિષ્પાપ થાય છે, અને સભાસદો પણ પાપથી મુક્ત થાય છે ૧૯

જે સભામાં અસત્ય વચન બોલનાથી નિંદાપાદ વાદી અથવા પ્રતિવાદી ઉત્તમપ્રકારે ન્યાયની પરીક્ષા થવાથી નિંદાય છે એટલે અમન્ય બોલનારનો તિરસ્કાર તથા સત્વવાદીનો સત્કાર કરવામાં આવે છે તે સભામાં રાજ અને સભાસદો તે પાપથી દૂર રહે છે અને સધણું ખોટું અસત્ય બોલનાર જે વાદી અથવા પ્રતિવાદી હોય તેને લાગે છે.

ધર્મનિર્ણયમાં શૂદ્રની યોગ્યતાનો નિષેધ કરે છે—

જાતિમાત્રોપજીવી વા કામં સ્યાદ્રાહ્મણનુવઃ ॥

ધર્મપ્રવક્તા નૃપતેર્નતુ શૂદ્રઃ કથંચન ॥ ૨૦ ॥

રાજાએ ન્યાયાધીશની પદવી ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ન મળે તો જનિધીજી બ્રાહ્મણ હોય તેને આપવી એ શ્રેષ્ઠ છે પણ કોઈ પ્રકારે શૂદ્રને એ પદવી આપવી નહિ. ૨૦.

આ અ'પાપના ૬ મા પ્રયોગમાં રાજાએ પોતાની પત્ની ચિદ્વાન બ્રાહ્મણને ન્યાય આપવાના કામમાં એટલે કેમ જણાવેલ છે, તેવો ચિદ્વાન અને પોતાનાં કર્મો કરવામાં દુરાજ બ્રાહ્મણ ન મળે તો તેની જગ્યાએ તેના કોઈ શૂદ્રની યોગ્યતા કહી નહિ, તેના કરતાં તો જાતિમાત્રથીજ બ્રાહ્મણ હોય તેવાનીય યોગ્યતા કરવી એ પણ શ્રેષ્ઠ છે. કાલ્યાણ કરે છે કે—

માઘર્ણો યત્ર ન સ્યાતુ ક્ષત્રિય તત્ર ચાંચદેત્.

વૈશ્ય વા ધર્મસાઘ્રજ શૂદ્રં ચત્તેન વર્જયેત્ ॥

એટલે ન્યાય આપવાના કામમાં જાં બ્રાહ્મણ ન હોય ત્યાં ધર્મસાઘ્રજને જાણ ન રા ક્ષત્રિયની અથવા વૈશ્યની પણ યોગ્યતા કરવી પણ શૂદ્રનો તો ત્યાગજ કરવો. જાતિમાત્રોપજીવી બ્રાહ્મણની ન્યાય આપવાના કામમાં યોગ્યતા કરવાનો આ વિધિ નથી પણ શૂદ્રને તે પદવી ન દેવાની દહેતા દેખાડવામાં તેના કરતાં તો આવો જાતિમાત્રોપજીવી બ્રાહ્મણ હોય જેને યોગ્ય બ્રાહ્મણ ન કહી શકાય તેવી પણ યોગ્યતા કરવી તે ઠીક છે એમ કહ્યું છે.

ધર્મનિર્ણય કરનાર શૂદ્ર હોય તો તેથી થતી હુનિ દહે છે—

યસ્ય શૂદ્રસ્તુ કુરુતે રાજ્ઞો ધર્મવિવેચનમ્ ॥

તસ્ય સીદતિ તદ્રાષ્ટું પક્કે ગૌરિવ પश्यतઃ ॥ ૨૧ ॥

જે રાજાના દેશમાં ધર્મ એટલે ન્યાયનું વિવેચન શૂદ્ર કરતો હોય તે રાજાનો દેશ રાજાના દેખતાં કાદરમાં પડેલી ગાયની પેટે સીદાય છે. ૨૧.

જ્યાં શૂદ્રના હાથથી ન્યાય આપાય ત્યાં અદૃષ્ટ દોષવટે રાખેલો તે દેશ દુઃખમાં રીંછાયા કરે.

પ્રસંગને લીધે દશમાં દુઃખ રેલાવાનાં બીજાં કારણો પણ કહેછે—

યદ્રાષ્ટ્રં શૂદ્રભૂયિષ્ઠં નાસ્તિકાક્રાન્તમદ્વિજમ્ ॥

વિનશ્યત્યાશ તત્કૃત્સ્ત્વં દુર્ભિક્ષવ્યાધિપીડિતમ્ । ૨૨ ।

જે દેશમાં શૂદ્રલોકો રિશેષ હોય, નાસ્તિકોઓનું કંગાણું ધણું હોય અને દિવેનેલો અભાવ હોય તે સથળે દેશ દુષ્કલ તથા વ્યવિથી પીડા પામી પુરત નહીં થાય છે. ૨૨.

યજ્ઞવલ્કેરે સત્કર્મેના અભાવને લીધે યોગ્ય વૃદ્ધિ નહિ થવાથી દુષ્કાલ પડે છે અને રોગાદિ ઉપદ્રવનો નાશ કરનારા સાસ્ત્રોક્ત સાતિકર્મો નહિ થવાથી રોગો ફેલાય છે.

ન્યાય આપવાના કામમાં કોની યોજના કરવી અને કોની યોજના નહિ કરવી તથા મુખ્યત્વે કંઈ કંઈ બાબતોમાં લોકોને વાંધા આવેછે તે જણાવીને હવે ન્યાય આપનારે ન્યાયાસનપર બેસીને પોતાનું કર્તવ્ય કેવી રીતે બજાવવું તે કહેવાનો આરંભ કરેછે—

ધર્માસનમધિષ્ઠાય સંવીતાઙ્ગઃ સમાહિતઃ ॥

પ્રણમ્ય લોકપાલેભ્યઃ કાર્યદર્શનમારભેત્ ॥ ૨૩ ॥

ન્યાય આપવાના આસનઉપર બેસીને, વસ્ત્રાદિકથી અંગેને આચ્છાદિત કરી સાવધાન થઈ લોકપાલોને નમસ્કાર કરી પછી કાર્યદર્શન એટલે ન્યાયવિનય રતો આરંભ કરવો. ૨૩

ન્યાય આપતી વખતે તો ધર્મકેપરજ સુખ્ય દૃષ્ટિ રાખી જોઈએ એટલામાટે ન્યાય આપવાના આસનને મૂળમાં ધર્માસન કહેણું છે. લોકપાલ હોવાને નમસ્કાર કરવા એ અદ્યાર્થ છે અને વસ્ત્રાદિકથી અંગેને આચ્છાદિત કરવા તથા સાવધાન થઈ એ દર્શાર્થ છે.

પ્રત્યેક કાર્યના આરંભમાં શું જોવું તથા વિશેષ કાંઈમાં કયું કાર્ય પ્રથમ હાથપર લેવું? તે કહેછે—

અર્થાનર્થાવુભૌ વુદ્ધ્વા ધર્માધર્મૌ ચ કેવલૌ ॥

વર્ણક્રમેણ સર્વાણિ પश्यેત્કાર્યાણિ કાર્યિણામ્ ॥૨૪॥

નાપના આમનહિપર બોલેલા પુરૂષે અર્થ તથા અનર્થ એ બન્નેને તેમજ
ત્રેવળ ધર્મને તથા અધર્મને પણ જાણીને વર્ણના અનુક્રમપ્રમાણે કાર્યમાટે
આવેના લોકોના સર્વ કાર્યો જોના ૨૪.

પ્રભુનું રક્ષણ કરવારૂપ અર્થ તથા પ્રાપ્તિ ઉચ્છેદ કરવારૂપ અનર્થ એ બંને
બાળે આ લોકાસજીવી શુભાશુભના હેતુરૂપ છે તથા ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરીને ચાલકું
તે ધર્મ તથા તેનાથી વિપરીત ચાલતું તે અધર્મ એ બંને બાળે પરોક્ષમા શુભા-
શુભના હેતુરૂપ છે અથવા તે બંને વચ્ચે જાતે લોકમા શુભાશુભના હેતુરૂપ છે, તેઓના
વિચાર કરીને એટલે અર્થ તથા ધર્મને જાણવા ન આવતી જોઈએ તથા અનર્થ
અને અધર્મને જાણવા પણ સસર્ગ ન થવો જોઈએ એમ નિશ્ચય કરીને, આવેલા
લોકોના કાર્યો તપાસવા માડવા તેમા પણ ધણી વસ્તુ સાથે આવેલા હોય ત્યારે
પ્રથમ બાંધણ, પછી, ક્ષતિય, પછી વેશ અને પછી શુદ્ધ એ ક્રમપ્રમાણે તે તે
વસ્તુના કાર્ય હોયમા લેવું તેમા પણ કોયોની કામી થોડી આવશ્યકતાપર સ્વ-
રાખતું એટલે વસ્તુક્રમના અતિઆગ્રહને પકડી રાખવો નહિ

અર્થપ્રત્યર્થિ અથવા વાદિપ્રતિવાદિવગેરેના ખરા અભિપ્રાયો
જાણી લેવાનાં સાધનો કરે,છે—

વાહ્યૈર્વિભાવયેહિદ્વૈર્ભાવમન્તર્ગતં નૃણામ્ ॥

સ્વરવર્ણેઙ્ગિતાકારૈશ્ચક્ષુપા ચેષ્ટિતેન ચ ॥ ૨૫ ॥

સ્વર, વર્ણ, દ્વિગિત, આકાર, અથુ અને કેષ્ટ એ જાહાનની નિશાનીઓપર
મનુષ્યોના અત કરણોના અભિપ્રાય જાણવો ૨૫

અનુમાનથી પણ સાક્ષીઓનું સત્યાસત્યપણ જાણવું એમ આ પ્રોત્કની
મનસુખ છે સ્વરવર્ણોનું મદલ્લ તો દાખવારૂપે છે કેવળ તેનેજ વળી રહેવાનું
નથી કારણ કે સ્વરવર્ણોના ફેરફારરૂપથીજ માત્ર નિર્નય કરવાનો નથી પણ
નિર્ણય કરવામા તે પણ બીજા કારણોની સાથે કારણરૂપ બની રહે છે એમકે
સત્ય હકીકત કુપાત્રને અસત્ય જોવાનો હોય તેમ અપરાધી હોય તેનો સ્વર
બધને દીગે મદ્દમદ્દ થઈ જાય છે તેના ચહેરાનો રંગ બદલાઈ જાય છે કુપાથી
રાખવા ધારેલા અભિપ્રાય દેખાઈ આવે એવી રીતે કાઈ આકું અથવા મોહાકું
થઈ જાય છે, શરીરપર પરસેવો આવી જાય છે, અથવા મોહાકાપર મુઝવણ દેખાઈ
આવે છે, આખોમા બ્યારુવતા દેખાય છે અને વગર કાચ્છે હાથ, હવારાવાગેરેની

કાંઈપણ ક્રિયા થઈ નથી. ચતુર, પરીક્ષકો આવી બહારની નિશાનીઓ પરથી અંતઃકરણના અભિપ્રાયને જાણી શકે છે. જેઓ સત્યવાદી હોય છે તેઓ આવા સંભ્રમમાં પડતા નથી. અપરાધસ્થિતિવાળાં કારણથી પણ-ધન્યા બીરસ્વભાવના લોકોની, ઉપર જણાવેલી રિયતિ કેટલીક વખત થાય છે. બીજાઓના દમામવગેરેથી અંતઃકરણને જીવે પણ એમ થવા સંભવ છે, દાખલાતરીકે કોઈ વખતે રાજ-સભામાં નહિ ગયેલા સત્યવાદી લોકો પણ જ્યારે પ્રથમ તેવા પ્રસંગમાં આવે છે ત્યારે તેમના કંટલાક મુંઝાઈ જાય છે અને ઘણા ધૂષ્ટ અસત્યવાદી લોકો અસત્ય-ભાષણગેરેમાં કંઈ પણ મુજાવા નથી અને પોતાના છુપાવવા ધારેલા અભિપ્રાયને પ્રકટ થવા દેતા નથી નિપુણ પરીક્ષકો તે પણ સમજી શકે છે. વળી ધણે ભાગે ન્યાયમંદિરમાં સત્યવાદીઓને નિર્મયતા અને અસત્યવાદીઓને સભયતા સ્વાભાવિક થાય છે જેથી સત્ય શોધી કઢાવવામાં ટે સ્વરસંતુલ્યગેરે પણ અવશ્ય ધ્યાન આપવાનું થાય છે.

ઉપર જણાવેલા વિષયને સ્વાભાવિક નિયમજેવો દર્શાવી
યુષ્ટિ આપે છે—

આકારૈરિક્લિતૈર્ગત્યા ચેષ્ટયા માપિતેન ચ ॥
નેત્રવક્રવિકારૈશ્ચ ગૃહ્યતેન્તર્ગતં મનઃ ॥ ૨૬ ॥

આકાર, ઇગિત, ગતિ, ચેષ્ટા, ભાષણ અને નેત્ર તથા મુખના વિકારો-
ઉપરથી અંતઃકરણનો અભિપ્રાય જાણી શકાય છે. ૨૬.

અસત્યવાદી હોય તેની ગતિમાં એટલે ચાલવામાં ફેરફાર થઈ જાય છે.
વખતે અટકી, ધીમે પડી જાય છે, ઉતાવળો થઈ જાય છે કે લયથી જાય છે બોલવામાં
પણ પૂર્વાપર સબધ જૂલી જાય છે અપરાધી અથવા સાક્ષીની દુહતા જાણવા-
માં યોગ્ય થાય છે કે—

દેશાંદશાન્તર યતિ ઇક્ષ્ણી પરિલેહ વા ।
ઠલ ટ રિયતે વાસ્ય મુલ્લ વૈવર્ણ્યમેતે ચ ॥
પરિશુષ્યસ્ત્વલ્લદ્વ ત્થો વિરુદ્ધ ચદુ માયતે ।
વાકચક્ષુ પૂજયતિ નો તથોષ્ટી નિર્મુજલ્યપિ ॥
સમાવાદિકૃતે મચ્છેદ્વાદ્મન-કાયકર્મભિઃ ।
અભિયોગે તથા સાક્ષ્યે દુષ્ટ સ પરિકીર્તિતઃ ॥

એટલે ન્યાયાસનની સામે અપરાધીપણમાં કે સાક્ષીપણમાં જવાની આપત્તી
વખતે જે માણસ આગળ પાછળ ખસવા દેરે, ગરબાં થાડે, જેના કપાળ પર
પરસેરો વળે, જેનો ચહેરો જાળો પડી જાય, બોલતી વખતે મોઢોડું સ્થાય,

દસ યોધરાય અથવા સબધવિરહ થયું બોને, જે પોતાની વાણી અને નેત્રને કબજે રાખી રાકે નહિ, દોઢ ડરમાં કરે અને હુકામાં વાણી, મન, કાયા અને કંઠોવડે વિકારને જામે તેને દુષ્ટ એવે અસંવવાદી કહેશે.

હવે અનાથ બાલકની મિલકતસંબંધી વાંધા પડતાં તેનું રક્ષણ કાણે કરવું તે જણાવેછે—

બાલદાયાદિકં રિક્થં તાવદ્રાજાનુપાલયેત્ ॥

યાવત્સ સ્યાત્સમાવૃત્તો યાવચ્ચાતીતશૈશવઃ ॥ ૨૭ ॥

માતાપિતાનગરનો બાળક જ્યાંસુધી ગુરને ઘેર બચતો હોય ત્યાંસુધી તથા તેની બાંધપાત્રતા હોય ત્યાંસુધી રાજાએ તેના ધનનું સંરક્ષણ કરવું. ૨૭

જે બાળક માતાપિતાનગરનો હોય તેની મિલકત જ્યારે બીજાએ પોતાના કબજામાં લેવા તૈયાર થાય ત્યારે તેમ તે જોવાની તત્તિ બગાડવાની થવાનો સંભવ રહેતો માટે રાજાએ તેનું રક્ષણ કરવું અને તે બાળકને ઘેર ગમે હોય તો ત્યાંથી લાવકેશ્વરને જ્યારે પાડે કરે ત્યારે તેનું જેવી અથવા જે બાળક ગુરને ઘેર ન જતા પોતાને ઘેર લે હોય તેને તે જ્યારે લાવકેશ્વરને માથે ત્યારે સોપવી સોળ વર્ષ સુધી બાંધપાત્રતા જણાવેછે ત્યારે કહેવું કે બાલ આયોજ્યવર્ષાત્. એટલે સોળ વર્ષ સુધી બાળક કહેવાય.

બાળકોના રક્ષણની પેઠે બીજા પશુ કોના કોના રક્ષણને બોલે નાજની ઉપર છે તે કહેછે—

વશાપુત્રાસુ ચૈવં સ્યાદ્રક્ષણં નિષ્કુલાસુ ચ ॥

પતિવ્રતાસુ ચ સ્ત્રીષુ વિધવાસ્વાતુરાસુ ચ ॥ ૨૮ ॥

જે પ્રમાણે જે સ્ત્રી વધ્યા હોય પુત્રનગરની હોય, સપિડનગરની હોય પતિના હોય, વિધવા હોય અને શમિણી હોય તેના ધનનું રક્ષણ પણ રાજાએ કરવું. ૨૮

જે સ્ત્રીને સત્તાન થતું ન હોય તે વધ્યા કહેવાયછે તેનો પતિ સત્તાનની ધમ્માથી બીજા સ્ત્રી પરણે ત્યારે પ્રાચીની સ્ત્રીના નિર્વાહમાટે જે ધન આપે તેનું રક્ષણ રાજાએ કરવું કારણ કે તેનો પતિ તેનાતરફ દરકારવગરનો થઈ જાય છે જે સ્ત્રી પુત્રવગરની હોય અથવા અપુત્રા એટલે અસમર્થ પુત્રવાળી હોય જેના સપિડોમાં કોઈ ન હોય જે વિધવા હોય તથા કુટુંબગેરે રોગવાળી હોય તેની મિલકતને તે પોતે સાચવી રાકે નહિ અથવા બીજા કોઈ લોકો તેની મિલકતની તેને આજુ અજુ સંભળવી અજવરથા કરી નાખે તો પાડશથી તે હુ બી થાય

માટે તેનું રક્ષણ પણ રાજ્યએ કરવું અને જેનું રક્ષણ પતિ કે પુત્ર ન કરી શકતા હોય એવી પ્રતિવૃત્તિ સ્ત્રીની મિલકતનું રક્ષણ પણ રાજ્યએજ કરવું અથવા આ સંધર્મ સ્ત્રીએ પતિમતા એટલે જીવતા કે મરી ગયેલા પતિતરફ શક્તિભાવવાળી હોય અર્થાત્ વ્યભિચારિણી ન હોય તો તેની જળવણી રાજ્યએ કરવી પરંતુ જો તે વ્યભિચારિણી થાય તો તેના રક્ષણનો બોજો રાજની ઉપર નથી કુટુંબમાં સાતપેઢીની અદરના હોય તેઓ સંપિડ કહેવાય છે

ઉપરના શ્લોકમાં દેખાડેલી સ્ત્રીઓની મિલકતનું અપહરણ કરનારાઓને દંડપાત્ર જણાવે છે—

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्ववान्धवाः ॥

ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ ૨૯ ॥

એ સ્ત્રીઓ જીવતી હોવા છતાં તેણીના જે બાંધવો તેના ધનનું હરણ કરે તેઓને મર્મિષરાજ્યએ ચારના જવો દંડ દેવો ૨૯

એ સ્ત્રીઓ જીવતી હોય ત્યાંસુધી તેના હિંસરવગેરે સંબંધીઓ તેની મિલકત તેના કાળમાંથી ખુશ્ચી લે તો તેઓ દંડપાત્ર થાય છે આમ કહી એમ દેખાડ્યું કે તે જીવતી હોય ત્યાંસુધી તેની મિલકતપર કોઈનો હક્ક થતો નથી પણ તેના મત્સ્યપણી જેનો હક્ક પડેલોયતો હોય તેને એ મિલકત મળી શકે

જેનો કોઈ સ્વામી જોવામાં ન આવતો હોય એવું ધન પણ રાજ્યએજ પોતાના કબજામાં લેવું એમ કહે છે—

अनष्टस्वामिकं रिक्तं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ॥

अर्वाकू त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ ૩૦ ॥

જે ધનનો સ્વામી જાણનામાં ન આવે તે ધન રાજ્યએ ત્રણ વર્ષસુધી પોતાની પાસે રાખી મૂકવું ત્રણ વર્ષની અદર તેનો સ્વામી આવે તો તે હાથ જામ જાન ત્રણ વર્ષ સુધી જામ થતા કોઈ માને ન મળે તો તે ધન પોતાનુંજ ગણી લેવું ૩૦

મારેકાગમનું મળી આવેલું ધન રાજ્યએ સાચવવું અને તે જાહેર કરતાં ત્રણ વર્ષસુધી અદર તેનો માનેક આવી પોતાની માનેકી સાબીત કરે તો તે તેને સોંપી દેવું અને ત્રણ વર્ષ સુધી જામ થતા કોઈ માને ન મળે તો તે ધન રાજ્યએ લેવું

માનેકી નગરું વન તેના માલેકને કેવી રીતે સોંપવું તે કહે છે—

મમેદમિતિ યો દ્રૂયાદનુયોજ્યો યથાવિધિ ॥

સંવાદ્ય રૂપસંખ્યાદીન્સ્વામી તદ્દ્રવ્યમર્હતિ ॥ ૩૧ ॥

જે પુરુષ આ ધન માફ છે એમ કહે તેને બગાડર પૂછવું તે ધનનું ૩૫ અને સખ્યાવગેરે જરાગર કહી શકે તો તે તેનો માલિક હોવાથી તે દ્રવ્યને લેવાવાપક ગણાય છે. ૩૧.

જે પુરુષ એ ધન લેવા આવે તેને તે ધનનું ૩૫, તેની સખ્યા, તે ક્યાં ખોવાયું હતું? ક્યારે ખોવાયું હતું વગેરે પ્રશ્નો, તે ધન તેને બતાવવાનું જ કરવા અને તેમાં તે ખર્ચ પડે તો તેને માલિક ગણી તે સોપવું.

એવા ધનની જુડી માલિકી કરવા આવેલને શું શિક્ષા કરવી તે જણાવે છે—

અવેદયાનો નષ્ટસ્ય દેશં કાલં ચ તત્ત્વતઃ ॥

વર્ણં રૂપં પ્રમાણં ચ તત્ત્વમં દણ્ડમર્હતિ ॥ ૩૨ ॥

જે પુરુષ નષ્ટ થયેના ધનના દેશને તથા કાળને યથાર્થરીતિથી જાણતો હોય નહિ તેમજ ૨૪, ૩૫ અને પ્રમાણને પણ જાણતો હોય નહિ છતાં એ ધનનો સ્વ મી થવા માગતો હોય તે, એ ધનજોડના દડને યોગ્ય ગણાય છે ૩૨.

રાજદારમાં ગયેલું દ્રવ્ય પોતાનું નહિ છતાં તે દ્રવ્ય પોતાનું છે એમ કહી લેવા જાય ત્યારે તપાસમાં તેનું અસત્ય જણાઈ આવે છે આવે અપરાધ કરનારની પાસેથી તે દ્રવ્યજોડેથી દડ લેશે એજ તેને મટ શિક્ષા છે.

માલિકીવગરનું ધન સાચવવાપછી તેનો માલિક આવે ત્યારે તેને તે એાંખી આપતી વખતે સાચવવાના બદલામાં રાજાએ શું લેવું તે કહે છે—

આદદીતાથ પદ્મભાગં પ્રનષ્ટાધિગતાનૃપઃ ॥

દશમં દ્વાદશં વાપિ સતાં ધર્મમનુસ્મરન્ ॥ ૩૩ ॥

સ્વામિનગરનું ધન જે, રાજાની પાસે ગ્રામ થયેલ હોય તે, તેના સ્વામીને પાછું સોપતી વખતે સત્પુરોના ધર્મનું સ્મરણ કરનાર રાજાએ તેમાંથી છૂટો, દશમો કે બારમો ભાગ લેવો ૩૩.

જે પદ્ધતિના વર્ષમાં તે ધન તેના સ્વામીને પાછું આપવામાં આવે તે તેમાંથી બારમો ભાગ લેવો. બીજા વર્ષમાં દેવામાં આવે તે દશમો ભાગ લેવો અને ત્રીજા વર્ષમાં દેવામાં આવે તે છઠ્ઠો ભાગ લેવો. ધનનો સ્વામી કોણ છે તે જોઈ તેની પાત્રાપાત્રતાપર વિચાર કરીને ઉપર પ્રમાણે ભાગ લેવો એમ પણ કહેનાએ કહેએ કહેવા ભાગકરના વિશેષ ભાગ તે કદી પણ નેવો નહિ.

રાજાની પાસે રક્ષણ કરાતા એના દ્રવ્યની કોઈ ચોરી કરે તો તેને શિક્ષા કરનારિયે કહેછે—

પ્રનષ્ટાધિગતં દ્રવ્યં તિષ્ઠેદ્યુક્તૈરધિષ્ટિતમ્ ॥

યાંસ્તત્ર ચૌરાન્પૃહ્ણીયાત્તાન્નાજેભેન ઘાતયેત્ ॥૩૪॥

કોઈપણ મનુષ્યનું દ્રવ્ય જે વધેનું હોય અને તે ગળપુરણોના હાથમાં આવે તેની ચોરા અરિકારીઓના હાથનીને રક્ષા કરવી તેમ છતાં તેમાં ચોરી થાત ત્યારે જે ચોરોમાં પકડાય તેઓનો નાશએ હાથીથી ધાત કરાવવો. ૩૪

બીજાના ધનની પરભારી ચોરી કરી જાય તેઓને શિક્ષા આપવાવિષે આગળપર આવશે અહીં તો એણે ધન રાખના હાથમાં આવ્યાપછી તેની ચોરી કરનારા ચોરોનાંને શિક્ષા આપવાવિષે કહેતું છે.

પૃથ્વી ખોદતાં ધન નિકળી આવે તો તે વખતે રાજભાગની વ્યવસ્થા કહેછે—

મમાયમિતિ યો વ્રૂયાન્નિર્ધિં સત્યેન માનવઃ ॥

તસ્યાદદીત ષડ્ભાગં રાજા દ્વાદશમેવ વા ॥૩૫॥

પૃથ્વીમાંના ધનનજરમાંટે આ ધનનજર મારો છે એમ કહે છે મનુષ્ય સત્યતાથી કહે તો તેની પાસેથી રાજાએ છઠ્ઠો કે બારમો ભાગ લેવો. ૩૫

પૃથ્વી ખોદતા કોઈ ધન નિકળી આવે ત્યારે જે મનુષ્ય આ ધન મારો છે એમ કહે અને તે બરાબર સિદ્ધ કરી આપતા તેની સત્યતા જણાય તો તેના તે ધનમાંથી તે માણસની સમુજ્જ્વળતા નિયુજ્જ્વળતાને અનુસરીને બારમા ભાગથી માઠી છઠ્ઠાભાગપૂર્વી ચોર્ય ત્યારે તે ભાગ લેવો. જે કે જોતમે કહેવું છે કે પૃથ્વી ખોદના ધન નિકળે તે ધન રાખવું જણાય, પણ તેમાં જેવા વિવેકની જરૂર છે કે જેના ન કંઈની માંગેથી થાત તે સમગ્ર ધન રાખવું જણાય નહિ પણ તેમાંથી તો તેણે ઉપર જણાવેલો ભાગ માત્ર લેવો.

પૃથ્વીમાંથી નિકળેલા ધનહંપર પોતાની ખોટી માલેકી જળાવે તેને શિક્ષા કરવાનિચે કહેછે—

અનૃતં તુ વદન્દણ્યઃ સ્વવિત્તસ્યાંશમષ્ટમમ્ ॥

તસ્યૈવ વા નિધાનસ્ય સંખ્યાયાલ્પીયસીં કલામ્ ॥૩૬॥

જે મનુષ્ય પેતાનો જાંડાર હેય નહિ છતાં “આ જાંડાર મારો છે” એમ અમન્ય વચન બોલે તો તેની પામેથી તેની પેતાની મિલકત હેય તેનો અઠમો ભાગ દંડ લેવો અથવા તે ભાગના કમતીમાં કમતી ભાગ-જેટલો દંડ લેવો. ૩૬.

જાંડારનો કમતીમાં કમતી ભાગ જીટવે મોઠો ભાગ સમજવો કેટલાએક સોમા ભાગને બદલે સોજમો ભાગ પણ કહેછે

જે ધનજાંડાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણને ગળે તે તેનો હુાય તો તેમાંથી રાજાએ કંઈપણ અંશ લેવાનો નથી એમ સૂચવેછે—

વિદ્વાંસ્તુ બ્રાહ્મણો દૃષ્ટ્વા પૂર્વોપનિહિતં નિધિમ્ ॥

અશેપતોપ્યાદદીત સર્વસ્યાધિપતિર્હિ સઃ ॥ ૩૭ ॥

પોતાના પૂર્વજોએ રાખેલે ધનજાંડાર વ્યારે વિદ્વાન બ્રાહ્મણના જોવામાં આવે ત્યારે તે સપળો તેણે લેવો ઠારણ કે તે સર્વનો રાખી છે. ૩૭

મૂળમાં પૂર્વોપનિહિત પદનો અર્થ કેટલાએક એમ પણ વેરેછે કે પ્રથમ કોઈએ પણ રાખેલો જાંડાર આ ઉપરથી જે ધનજાંડાર બ્રાહ્મણના હાથમાં આવે અને તેનો કોઈપણ ભાગેક ન હોય તો તે જાંડાર રાજાએ ન લેતા તે સપળો તે બ્રાહ્મણનેજ લેવા દેવો એવો આ ગ્રંથોકનો અભિપ્રાય કહાડવામાં આવેછે

કોઈની પણ માલેકીવગરના ધનજાંડારની રાજાએ શી વ્યવસ્થા કરવી? તે કહેછે—

યં તુ પश्यેન્નિધિં રાજા પુરાણં નિહિતં ક્ષિતૌ ॥

તસ્માદ્દ્વિજેભ્યો દત્તવાર્દ્ધમર્દ્ધં કોશે પ્રવેશયેત્ ॥૩૮॥

પ્રાચીન કાળમાં પૃથ્વીની અંદર રમાયેલો બાંદર જેવું રાજ્યના જેવામાં આવે તે તેમાંથી અર્ધે થન બાદાવેલો આપીને અર્ધીય રહેલું અર્ધે/ધન રાજ્યને પેલાના બાંદરમાં નાખવું. ૩૮.

જે બાંદર રાજ્યને કે રાજ્યનાં માનુસોને મળે તથા જેવાપણ કોઈની પણ માણેથી માળીત ન થાય તેને ગાદિ આ બનુશા છે.

ઉપરના પ્રલોકમાં આપેલી માનુસાનાં હેતુ દર્શાવેછે—

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ॥

अर्द्धभागक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ ३९ ॥

પૃથ્વીમાં પ્રાચીન કાલમાં આપેલા બાંદરોનો તથા પૃથ્વીમાં થતા માનુસોનો અર્ધે માત્ર રાજ્યનો મળ્યાવળે, કારણ કે તે રક્ષણ કરનાર છે અને પૃથ્વીનો અધિપતિ છે. ૩૯

પૃથ્વીમાં થતા માનુસો કોઈએ બાંધેલાંથી નિજગણું ફોળું કપુડવંદે તથા પવનચબડેમાંથી નિજગણા મેર મનમાંમવંદે મગજવા.

ધ્યારદેલોકોપાસેથી ધારીનું થન રાજ્યની પાસે આવે ત્યાં રાજ્યને તેની રી વ્યવસ્થા કરવી તે કહેછે—

दातव्यं सर्वघर्णेभ्यो राजा चौरैर्हृतं धनम् ॥

राजा तदुपयुक्तानश्चौरस्याप्नोति किञ्चिपम् ॥ ४० ॥

જે લોકોનું થન ધારલોકોએ ધારેનું લેાય તે થન ધારપાંચે લાગે રાજ્યને જેઓનું લેાય તેઓને તે પાવું અપવનું. જે તે થનનો ઉપયોગ રાજ્ય માટે કરે તે ધારેનું પાપ રાજ્યને લાગેછે. ૪૦.

જેમ મનમાંધારવંદેમાંથી રાજ્યને અમુક આમ લેવાનો છે તેમ ધારને પકડીને મજામાં મનમાંથી રાજ્યને કાઢવાનું આમ લેવાનો નથી પણ તે મપજું થવ તે જેવો મહેકલે આજુ આપડું જે રાજ્યને કહેજ છે.

રાજ્યને પાતાની લકુમતનો ઉપયોગ કરવામાં, પ્રજાની પાસેથી લાભ લેવામાં કે પ્રજાને લાભ દેવાવંદેમાં પ્રજાના જનિ-મર્જવંદેને ધ્યાનમાં રાખી રહેક કાર્ય કરવાની બસામણ કરેછે—

જાતિજાનપદાન્ધર્માન્ શ્રેણીધર્માશ્ચ ધર્મવિત્ ॥
સમીક્ષ્ય કુલધર્માશ્ચ સ્વધર્મ પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૪૧ ॥

ધર્મને જાણનાર માન્ય એ જાતિધર્મો, દેશધર્મો, શ્રેણીધર્મો અને કુલ-
ધર્મોનો અસંખ્ય વિચાર કરીને સ્વધર્મનું પ્રતિપાદન કરવું. ૪૧.

જાતિધર્મોવગરે શબ્દોમાં અહીં ધર્મશબ્દનો અર્થ ધણે ભાગે રીવાજ એવો
લેવાનો છે કેટલાએક રીવાજો આઘણુવગરે અમુક અમુક જાતિમાં જ છે. એક-
એક જાતિનો રીવાજ બીજી જાતિમાં કદાચ નથી પણ હોતો. તેમ કેટલાએક
રીવાજો અમુક અમુક દેશમાં જ હોય છે. તેથી દેશદેશના રીવાજો જુદા પડે-
છે. કેટલાએક રીવાજો શ્રેણી એટલે અમુક જાતનો ધર્મ કરનારા કારીગર-
વગેરેના સમૂહોમાં જ હોય છે અને કેટલાએક રીવાજો અમુક કુળમાં હોય છે અને
અમુક કુળમાં નથી હોતા. તેથી તે તે જાતિ, દેશ, શ્રેણી અને કુળમાં જે જે
પરંપરાથી ચાલતા રીવાજો હોય છે તે રીવાજોને અનુસરીને તે તે જાતિવગરેના
લોકો પોતાનો વ્યવહાર કરે છે, તે વ્યવહારને ઘણામાં ઘણાને રાજ્ય એ ધર્મવ્યવસ્થા
કરી એટલે ન્યાય આપવાના, કર લેવાના. પ્રભુને અમુક પ્રકારના લાભ દેવા-
વગેરેના કાયદા પાંખવા. જાતિવગરેના રીવાજોનું પ્રતિપાદન કદાચ શાસ્ત્રમાં ન
હોય તોપણ તેને માન આપવું જરૂરનું કે જાતમ કહે છે કે આત્માર્ચપ્રતિષ્ઠિદ્વા-
પ્રમાણમ્ એટલે જે રીવાજોનો નિર્ધાર શાસ્ત્રોએ ન કરેલ હોય તેને પ્રમાણ ગણવા
આથી શાસ્ત્રપ્રતિષ્ઠિદ રીવાજોને પ્રમાણ ન ગણવા એમ પણ સમજવું.

પોતપોતાની જાતિવગરેના ધર્મોને જાળવના. લોકોની પ્રશંસા
કરે છે—

સ્વાનિ કર્માણિ કુર્વાણા દૂરે સન્તોપિ માનવાઃ ॥
પ્રિયા ભવન્તિ લોકસ્ય સ્વે સ્વે કર્મણ્યવસ્થિતાઃ ॥૪૨॥

દૂર રહેતા છતાં પણ પોતપોતાના કર્મોને કરનારા લોકો પોતપોતાનાં
કર્મોના સ્થિતિવાળા હોય થી લોકોમાં પ્રીતિપાત્ર થાય છે ૪૨

પાસે રહેનાર ઉપર પ્રીતિ થાય એવો સામાન્ય નિયમ છે પરંતુ પોત-
પોતાની જાતિવગરેના રીવાજોને માન આપીને વર્તવાનો એવો પ્રભાવ છે કે તે-
રીવાજોને જાળવનાર મનુષ્યો કદાચ દૂર દેશમાં રહેવા હોય તોપણ તેઓ લોકોની
પ્રીતિનું પાત્ર બને છે

૨૭ મા શ્લોકથી અહીંસૂધીના પ્રાસંગિક વિષય કહીને હવે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આગળ વધે છે અને તેમાં લોકોમાં 'પરસ્પર વાંધા ઉઠે એવું કાંઈપણ રાજ્યએ કે રાજના અધિકારીઓએ પોતાના તરફથી કરવું નહિ તેમજ ઉભા થયેલા વાંધાઓના નિર્ણય કરવા- વગર પણ રહેવું નહિ, એવી સલામણુ દે છે—

નોત્પાદયેત્સ્વયં કાર્યં રાજા નાપ્યસ્ય પૂરુષઃ ॥

ન ચ પ્રાપિતમન્યેન ગ્રસેદર્થ કથંચન ॥ ૪૩ ॥

રાજ્યએ અથવા રાજના કોઈપણ પુરૂષે વિવાદ ઉત્પન્નમાં પ્રેરણા કરવી નહિ તથા વાંધો અને અનિવાદીએ જણાવેલા વિવાદની કોઈપ્રકારે ઉપેક્ષા પણ કરવી નહિ ૪૩.

કાલ્યાણમુનિ કહે છે કે રાજ્યએ વિવાદ કરવા નહિ છતાંના મનુષ્યોપાસે વચ્ચેપડતા હેતુથી અથવા ધનના લોભથી વિવાદ કરાવવો નહિ આ ભવામણુ ઋણાદાનગેરેમાંઈનીજ છે સાહસવારે બચહારસ્થાનમાં નથી તેમાં રાજ્યએ કે રાજના અધિકારીઓએ પોતેજ કોઈની પણ દરિયાદવચર જોરગતેને પકડીને શિક્ષા કરવી એવુંએ વળી પોતાની પાસે ન્યાયમાં ને આગત આવે તે બા-બંતપર દાખલિયો કરવો નહિ એટલે તેને નિર્ણય કરવાવગર તેને કદી પડતી મૂકવી નહિ

કાર્યનિર્ણયમાં રાજ્યએ અનુમાનથી પણ સત્યને શોધી કહી-ડવાનો શ્રમ લેવાનું કહે છે—

યથા નયત્યસ્ટ્રપાતૈર્મૃગસ્ય મૃગયુઃ પદમ્ ॥

નયેત્થાનુમાનેન ધર્મસ્ય નૃપતિઃ પદમ્ ॥ ૪૪ ॥

જેમ પારાથી રૂધિર પડેલ હોય તેકપરથી મૃગનો પત્તો મેળવે છે તેમ રાજ્યએ અનુમાનગે ધર્મનું તત્ત્વ જાણી લેવું. ૪૪.

જાણુ જાગવાથી નાસી છટેલા મૃગને આંખોથી નહિ દેખવા છતાં જાણુ લાગ્યું હોય તે કેમણેથી નિકળતા રૂધિરની ધારા કે રૂધિરનાં બિંદુઓ પડ્યાં હોય તે રસ્તે આગળ વધતો રડોને પારાથી જેમ તે મૃગનો પત્તો મેળવે છે તેમ પોતપોતાની દલીલને સચ કહેના વાદી અને પ્રતિવાદીમાંથી કોની દલીલે સત્ય છે તેને નિર્ણય, રાજ્યએ તેઓની નયા તેઓના સાક્ષીઓની જખાનીપરથી તથા આસપાસના ગંભીરોને અનુસરીને યોગ્ય અનુમાન કરીને કરવો.

વિવા નિર્ણયમાં કેવળ અનુમાનપર પણ નહિ રહેતાં ધ્યાનપર
કેનાની બીજી બાબતો પણ કહે છે—

સત્યમર્થ ચ સંપદ્યેદાત્માનમથ સાક્ષિણઃ ॥

દેશં રૂપં ચ કાલં ચ વ્યવહારવિધૌ સ્થિતઃ ॥૪૫॥

વ્યવહારવર્તનમાં એકેલા ગળએ સત્ય, અર્થ, આત્મા, સાક્ષી, દેશ,
રૂપ અને કાલ એ સમગ્ર સારીરીતે બેસે ૪૫

લોકના પરસ્પર વિવાદનું સમાધાન કરવા એકેલા શબ્દએ છળને છોડી
સત્યરૂપર ધ્યાન હેણે જેને માટે વિવાદ થયો છે તે અર્થ એટલે બાબત અથવા
કંઈ મિત્રવત્તેવા મહત્ત્વની છે તે પણ વચ્ચે લેવું આત્માનો વિચાર કરતો
એટલે પોતે પ્રતિતા વિચાર ॥ તેને વારી કે પ્રતિવારી કોઈના પર દેવ ન
હોવા જોઈએ માત્ર જેનો અપરાધ હોય તેને દડ દેવો અને જેને હાનિ થતી
હોય તેને હાનિ ન થવા દેવી અથવા હાનિ થઈ હોય તેને તેનો બદલો અપા
વવો એ યોગનું મર્ત્ય છે તે સમજાવા લાગે સાચી સાચી બોલે છે કે બોલ
બોલે તે તેની બોલવાની દમ, જેની વતી સક્ષી આપવા આવેલ હોય તેની
સાથેનો સમઘ, તેની પ્રતિબાવેદે રચી નહીં રહુ ત્યાં વિવાદ થયો હોય તે
દેશ, વિવાદનું સ્વરૂપ અને વિવાદનો સમય એ પણ સઘન બરાબર બંધવું
આ સઘન બરાબર બંધવું હોય તો જ નિર્મળ નાર આપી શકાય છે

નિર્ણયની યોગ્યતા કેમ બાજુવી તે કહે છે—

સન્નિરાચરિતં યત્સ્યાદ્ધાર્મિકૈશ્ચ દ્વિજાતિભિઃ ॥

તદેશકુલજાતીનામવિરુદ્ધં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૪૬ ॥

સત્પુરોહો અને ધર્મિક શ્રદ્ધાઓએ જે નામ કરેનું હોય અને તે દેશ,
કુલ અને જાતિથી વિરુદ્ધ ન હોય તો તે પ્રમાણે વ્યવહારનો નિર્ણય કરવો ૪૬.

આ વાક્ય સર્વજ્ઞતાના વ્યવહારમાં સાધારણરીતિથી લાગુ પાડવાનું છે
તેથી પરિભાષા રૂપ ગણાય છે આ શ્લોકનો અર્થ બીજી રીતે એમ પણ થઈ શકે છે
કે સત્પુરોહો અને ધર્મિક શ્રદ્ધાઓનું જે આચરણ શ્રુતિસ્મૃતિમાં ન મળતું હોય
તે છતાં તે શ્રુતિસ્મૃતિથી વિરુદ્ધ ન હોય તો તેનું આચરણ દેશ, કુલ તથા
જાતિપાત્રે કરાવવું

હવે અદ્વારપ્રકારના વ્યવહારધ્યાનમાં પ્રથમના નક્ષાદાનને
અધિકાર કરી કહે છે—

અધમર્ણાર્થસિદ્ધ્યર્થમુત્તમર્ણેન ચોદિતઃ ॥

દાપયેદ્ધાનિકસ્યાર્થમધમર્ણાદ્વિભાવિતમ્ ॥ ૪૭ ॥

અધમર્ણુ એટલે કરજદારપામેથી પોતાના આપેના ધનને પાછું લેવા-
મટે ઉત્તમર્ણુ એટલે ધન આપનાર પુરમે પ્રેમથી કરામેવા રાત્રએ લેખાદિ-
સધનથી સિદ્ધ થય તો કરજદારપામેથી ઉત્તમર્ણુને ધન અપાવવું ૪૭-

કરજે લીરેના પૈસા પાત્ર ન આપતા કરજદારપામેથી લેખ, સાક્ષીવગેરે
પ્રમાણે તપાસીને વાળખી હોય તો લેણદારને તે પૈસા રાત્રએ અપાવવા -

ઉત્તમર્ણુને અધમર્ણુપામેથી કેવી રીતે અપાવવું તે કહેછે—
યૈર્યૈરુપાયૈરર્થ સ્વં પ્રાપ્તુયાદુત્તમર્ણિકઃ ॥

તૈસ્તૈરુપાયૈઃ સંગૃહ્ય દાપયેદધમર્ણિકમ્ ॥ ૪૮ ॥

જે જે ઉપાયોથી ઉત્તમર્ણુ મનુષ્યને પેતાનું ધન પાડુ મળે તે તે
ઉપાયોથી વચ્ચ કરી અધમર્ણુ મનુષ્યપામેથી તેને તે ધન અપાવવું ૪૮-

ઉત્તમર્ણુ મેળવે લેણદારને તેનું ધન કરાવપ્રમાણે અધમર્ણુ એટલે લેણદાર
પામેથી અપાવવાના થેજા ઉપાયો લેવામાં રાત્રએ સિધ્ધિતા રાખવી નહિ

લેણદારે પાતાનું લેણું મેળવવાના ઉપાયો કહેછે—

ધર્મેણ વ્યવહારેણ છલેનાચરિતેન ચ ॥

પ્રયુક્તં સાધયેદર્થ પશ્ચમેન વલેન ચ ॥ ૪૯ ॥

ધર્મથી, બવદારથી, છનથી, આચરિતથી અને પાત્રમાં ઉપાયરૂપ
બનથી, આરોગ્ય ન પાડુ નેડુ ૪૯

કરજદારની આગ્રહિકામાં અડચણ ન આવે તેમ મધ્ય કરીને અમુક
અમુક મુત્તે ગમ્ય અમુક કમ પાછી વેધી તે ધમકપ ઉપાયથી ધન પાછું
લીંછુ મળાવડે, અથવા જુદરે રીતિના મનપ્રમાણે કરજદારને સમજાવીને ધન
પાછું લેવું તે ધમ કહેવાયડે જાનાદિવખતે કાનમાં પડેલા જગને જેમ બીજી થોડું
જગ નાખી તે બન્ને જગને બદલાર કદાહી લેવાયડે તેમ પ્રથમ આપેલ ધન પાછું
મેળવવાને કરજદારને બીજા થોડા પૈસા વધારે આપી તેના દ્વાયથી ધર્મ દારાની
તેમથી આગળના તથા પછી આપેલા જેમ સપજા પૈસા પા । મેળવી લેવા તે
બદલાર કહેવાયડે અથવા કરજદાર ન માનતો હોય તો રાત્રસમાના બદેર
કરીને તેની પામેથી ધન મેળવવું તે બગદારરૂપ ઉપાય કહેવાયડે ૪૯

ખનવાન છતાં પણ હુઆઈથી કરજ ન દેતો હોય તો કાર્ઠપણ બહાનાથી તેની સીને માગી શાથી લેણાના બદલામાં જગાથી રાખી કુટ્યો કરવો તે ઉપરપં ઉપાય કહેવાયછે. કરજદારને ત્યાં સાંધવા બેસીને ધન લેવું તે આચરિત કહેવાયછે અને કરજદારને તુર જમાં નખાવવારૂપ ઉપાયો કરીને ધન લેવું તે બલ કહેવાયછે.

દેણદારપાસેથી યોગ્ય ઉપાયોવડે પાતાનાં નાણાં કઢાવનાર લેણદારને અપરાધી નહિ ગણવાનું કહેછે—

યઃ સ્વયં સાધયેદર્થમુત્તમર્ણોધમર્ણિકાત્ ॥

ન સ રાજ્ઞાભિયોક્તવ્યઃ સ્વકં સંસાધયન્ધનમ્ ॥૫૦॥

જે લેણદાર પોતાના કરજદારપાસેથી પોતાની શક્તિથીજ ધન મેળવે તો હોય તે પોતાનું ધન મેળવનારને ગળબે અપરાધી નહિ ગણવો ૫૦.

રાડતા કરી કરજ નહિ બચનારપાસેથી લેણદાર પોતાના નાણા, ઉપર જણાવેલા કાંઈપણ ઉપાયથી પાછા લે તે બાબતમાં “અમેને જણાવનાર છું તેને હેરાન કરી કેમ પેટા લેછે?” આવા પ્રશ્નનું વાઈ કહીને રાત્રીએ તેને આટલાવો નહિ અથવા તેણે અપરાધ જ્યો છે એમ અણવું નહિ.

ખોટું ખોલનાર કરજદારને, કરજ અપાવવા ઉપરાંત શિક્ષા પણ કરવાનું કહેછે—

અર્થેપવ્યયમાનં તુ કરણેન વિભાવિતમ્ ॥

દાપયેદ્ધનિકસ્યાર્થં દણ્ડલેશં ચ શક્તિઃ ॥ ૫૧ ॥

જે કરજદાર ધન લીધેનુજ નથી એમ કહેવો હોય અને લેખારગેરે સાધનોથી ધન લીધેલું છે એમ નિહ થાય તો લેણદારને તેનું લેણું અપાવવા-ઉપરાંત કરજદારની શક્તિપ્રમાણે થોડો દડ પણ કવો ૫૧

દડ કરવો એ તેને અસવમાનણની શિક્ષારૂપ છે

ઋણાદાન વ્યવહારમાં લેખ કે સાક્ષીવગેરે પ્રમાણોની જરૂર ક્યારે પડે? તે જણાવેછે—

અપહ્વેધમર્ણસ્ય દેહીત્યુક્તસ્ય સંસદિ ॥

અભિયોક્તાદિશેદ્દેશ્યં કરણં વાન્યદુદિશેત્ ॥૫૨॥

૧. ન્યાયસભામાં કરજદારને ન્યાયાધીશ કહે કે 'લેણદારનું લેણું આપી દે' એ વખતે કરજદાર કશુંક ન થાય તો લેણદારે સાક્ષી દેવો અથવા લેણવગેરે ખીણું પ્રમાણ આપવું. ૫૨.

પણું કરી સ્ત્રી તથા મૂર્ખવગેરે લોકોના વિવાદનું સમોધાન સાક્ષીથીજ થઇ જાયછે માટે પ્રથમ સાક્ષીનો પુત્તવો કહેવો છે.

વિવાદમાં પરાજય-પામવાના હેતુઓ કહેછે—

અદેશ્યં યથ્વ દિશતિ નિર્દિશ્યાપહ્નતે ચ યઃ ॥

યશ્ચાધરોત્તરાનર્થાન્વિગીતાન્નાવબુદ્ધ્યતે ॥ ૫૩ ॥

અપદિશ્યાપદેશ્યં ચ પુનર્યસ્ત્વપધાવતિ ॥

સમ્યક્પ્રણિહિતં ચાર્થં પૃષ્ઠઃ સન્નામિનન્દતિ ॥ ૫૪ ॥

અસંભાવ્યે સાક્ષિભિશ્ચ દેશે સંભાષતે મિથઃ ॥

નિરુચ્યમાનં પ્રશ્નં ચ નેચ્છેદ્યશ્ચાપિ નિષ્પત્તેત્ ॥ ૫૫ ॥

બ્રૂહીત્યુક્તશ્ચ ન બ્રૂયાદુક્તં ચ ન વિભાવયેત્ ॥

ન ચ પૂર્વાપરં વિદ્યાત્તસ્માદર્થાત્સ હીયતે ॥ ૫૬ ॥

જે દેશમાં કરજદાર માણસને જવાનો સંભવ ન હોય તે દેશમાં મેં ધન આપું છે એમ જે લેણદાર કહે તેમજ પ્રથમ અસંભવવાળો દેશ કહી પાછળથી તે મેં નથી કહ્યું એમ જણાવે, હું પૂર્વાપરિશદ્ધ યોગ્યું એમ મનજે નહિ પ્રથમ મેં આપેલ છે એમ કહી પાછળથી માગ પુત્તવગેરે કાંઈ જાગ્યે આપેલ છે એમ કહે એટલે પ્રથમના મુદાઉપર ટકી ન રહેતાં ખસતો જાય, પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક કહેલી જાગ્યનાં પ્રતોનાં યોગ્ય સમાધાન આપી શકે નહિ, જ્યાં સાક્ષીવગેરેસાથે ન જોવવું વૈત્તએ લાં તેઓની સાથે વીગમિત કરે, પૂછેલી જાગ્યતો જગ્યા આપવાનું પ્વાન રાખે નહિ, તેવો જગ્યા આપવામાં લથજા કરે, જગ્યા આપવાનું કહેવા છતાં જોતી શકે નહિ, કહેલી જાગ્યને મિદ્ધ કરી શકે નહિ તથા સાધનને અને સાધ્યને જાગ્યી શકે નહિ તે વિવાદમાં દારી ગયો મણાયછે. ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬.

ઉપર જાણવેલા સધળા દેવોમાંથી જેમ્હારનું લેણું સિદ્ધ થઇ શકતું નથી.
સાક્ષીઓ આપવાનું કહી પાછળથી ન આપી શકે તેને હારી
જનારો જણાવે છે—

સાક્ષિણઃ સન્તિ મેત્યુક્તવા દિશેત્યુક્તો દિશેન્ન યઃ ॥
ધર્મસ્યઃ કારણૈરેતેર્હાનં તમાપિ નિર્દિશેત્ ॥૫૭॥

માગ સાક્ષીઓ છે એમ કહે પણ ત્યારે ન્યાયાધીશ કહે કે સાક્ષીઓ
આપ ત્યારે જે સાક્ષીઓ લાવી શકે નહિ તેને પણ ન્યાયાધીશે ઉપરનાં કારણો
પણ ખ્યાનમાં રાખી પગમિત થયેલો ગણવો. ૫૭.

મૂળ શ્લોકમાં મેત્યુક્તવા. (મૈ-શ્યુક્તવા) એ કેસને ઈતારનું પૂર્વરૂપ
બાંધેલ સંધિરૂપે છે.

ફરિયાદ કરનાર અથવા જેના ઉપર ફરિયાદ કરવામાં આવી
હોય તેઓ જવાબ ન આપી શકે તો તેના સંબંધમાં શું કંઈકું તે
જણાવે છે—

અભિયોક્તા ન ચેદ્વ્રૂયાદ્ધ્યો દણ્ડ્યશ્ચ ધર્મતઃ ॥
ન ચેન્નિપક્ષાત્પ્રવ્રૂયાદ્ધર્મપ્રતિ પરાજિતઃ ॥૫૮॥

જેને ફરિયાદ કરી હોય તે અભિયોક્તા એટલે વાદી વાજખીરીતે જે
ન જોલે તો તેને બાંધવો અથવા તેનો દડ કરવો અને પ્રતિવાદીને ત્રણ
પક્ષની મુદતમાં જવાબ ન આપી શકે તો તેપણુ ધર્મથી હારી ગય છે. ૫૮.

ફરિયાદ કરનારે જે ખોટી ફરિયાદ કરી હોય તોપણ તે કાઢ ખોલી શકે
નહિ પોતાનો દાવોજ ખોટો હોય એટલે પ્રતિવાદીનો સાચો જવાબ આવતાં
તેનાથી કરો ઉત્તર વાળી શકાતો નથી. આવીરીતે બીજાને ખ લી હેરાન કર-
નારા અસત્યવાદી વાદીને સિદ્ધા કરવી જોઈએ ફરિયાદનું સ્વરૂપ જોઈને તેને
બાંધવો અથવા દંડ દેવો અને જેનાઉપર ફરિયાદ થઇ હોય તેને જવાબ
દેવામાં દોડ માસની મુદત દેવી. કારણકે પોતાના પુરાવા મેળવવામાં-તેને
વખત આપવાની જરૂર છે એ તે મુદતમાં તે જવાબ ન આપી શકે તો તેને
હારી ગયેલો ગણવો.

આ વિપથમાં ખરી ચાંત મૃધાવનારને તથા મિથ્યા બોલનારને
શું શિક્ષા કરવી તે કહે છે—

યો યાવન્નિહુવીતાર્યં મિથ્યા યાવતિ વા વદેત્ ॥

તૌ નૃપેણ હ્યધર્મજ્ઞૌ દાપ્યૌ તદ્વદ્વિગુણં દમમ્ ॥૫૧॥

ધર્મને નદિ જળનારે માત્ર જેટલા ધાની જ મનમાં ખરીદીકત
છવાવે તથા તેવોજ પ્રતિસાદી જેટલા ધનના મળ ધર્મા અમલ બોલે તે
બન્નેનો રાગબે તેટલાતેટના ધનકરતા બમણો દડ કરવો ૫૯

આ દડ ખરીદીકત જમતા છતાં છવાવે તથા બોલુ મોઝે તેનેમટિ છે પ્રમા-
દથી એટલે અજ્ઞાનવગેર કારણથી બોલુ મોઝાઈ જાય તો તેનેમટિ આ દડ નથી

હેબુદાર કચ્છુડ ન થાય તો લેબુદારે પોતાનુ લેખું સાચીત
કરવાને શું કરવું જોએ તે જણાવે—

પૃષ્ઠોપવ્યયમાનસ્તુ કૃતાવસ્યો ધનૈપિણા ॥

ઽયવરૈઃ સાક્ષિભિર્ભાવ્યો નૃપત્રાહ્વણસન્નિધૌ ॥૬૦॥

પોતાનુ ધા ૫૯ લેવાની હજારાગા લેબુદારે ન્યય મગા ॥ ૨૫
નમા ઉમો કરાવેનો દેશુ ૧૨ તેને પૂજામાં આવે ત્યારે તે પોતાની ઉપરના
અભિયે ગને કણુ ન કરે નદિ તો રાગબે અધિકાર આપેના ન્યાયાધીશ માલ-
ણુની પાસે બોળામાં બોળા ૧૭ સાક્ષીઓ લાવી નેબુદારે હેબુદારની ઉપર
પોતાનો દાવો સાબોત કરવો ૬૦

બોળામાં બોળા ૧૭ સાક્ષીઓ જોઈએ જો ૧૭થી વધાર હોય તો વિરોધ
હીક મણાવે

સાક્ષીઓ કેના હોવા જોઈએ તથા તેઓએ કેવીરીતે સત્ય
જણાવવું જોઈએ તે કહેવાનો આરંભ કરે છે—

યાદૃશા ધનિભિઃ કાર્યા વ્યવહારેષુ સાક્ષિણઃ ॥

તાદૃશાન્સંપ્રવક્ષ્યામિ યથાવાચ્યમૃતં ચ તૈઃ ॥૬૧॥

ઉત્તમર્ણુમનુષ્યોએ વ્યવહારોમાં કેવા લોખને સાક્ષી કરના જોઈએ તથા
તે સાક્ષીઓએ જેમ સત્ય બોલવું જોઈએ તે હવે કહીશ ૬૧

ગાદારીમાં એવે જાણાતાનવગેરેમાં કેવા સાક્ષીઓને થોડા મહત્ત્વા તથા તે સાક્ષીઓએ મનદર્શીત કેવા પ્રકારથી જાણવાથી તે દરેકની શ્રેણીમાં આવે છે.

સાક્ષીઓની યોગ્યતા કહે છે—

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविद्वद्गूढयोनयः ॥

अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥६२॥

જે નામે ગૃહ થો દોષ, પુત્રનાના હોય, કુલ તથા જાતિમાં પ્રધાનમૂલ હોય, પુત્રિય થોડા કે શુદ્રની જાતિમાં જન્મેલા હોય અને અર્થિએ કહેલા હોય તેઓ આપનિવમગ્ના સમયમાં મળી થવાને યોગ્ય ગણાય છે પણ એમ તે એમાં મળી થવને યોગ્ય નથી ૬૨

મૂળમાં મૌલ પદ છે તેનો અર્થ તે દેશના રહેનાર જેમ પણ થઈ શકે છે આવા શુદ્ધરથવગેરે વિગેળો ધરાવનાર તે કો વિરોધના બાધથી આ બધા નિવમગ્ના થાયી અને પ્રતિ પા જવાના બાધી અસત્યવચન મોટી સખ્તા નથી બીજાને દાનિ કરવામાં જે અસત્ય મોઘવા જતા જેનો ખરો દારો ખાયા જતો હોય તેની સાથે ખાલી શનુતા બધાવાનો બધા શુદ્ધરથને રહે છે પણ જે શુદ્ધરથ ન હોય તેને તેવો બધા રાખવાનું ગરજ થે કુ હોય છે સત્તાનવગરના હોય તેને અસત્ય બોલતી વખતે સત્તાનના અધરાખની શકા રહેતી નથી સામાન્યગતે લોકો પોતાના કરના પણ સત્તાને સુખી દેના જેવાને વગરે ઇચ્છે છે કુલબમાં તમા જાતિમાં આમજ પના દોષ તેઓને બધા રહે છે કે જે કદાચ અસે આપણુ અસત્ય લોકોમાં કહેવાગે તો આપણે પ્રતિષ્ઠા લીધે થઈ જાય એટલામટે તેઓ અગત્યથી અજમા રહેવાનો આગ્રહ વિશેષ શરૂ કરે અને તેમ દેશનો રહેનાર હોય તે, તેમ દેશવાળા બીજા લોકો જેની વિરુદ્ધ પોતે અગત્ય મોને તેની સાથે વારવાર ઇ-કઈ સબબમાં આવતુ પડે તેને લીધે તે તેનાથી નિર્ધાર થાય તેવું કાર્ય કરનાર આગ્રહે સાક્ષીઓ અર્થએ કહેવા દોવા જેમ જે પોતાની મેળે સાક્ષી આપવા આવેલા પ્રમાણ ગણાતા નથી કાળજે તેમ જવાથી તેઓમાં રાગદ્વેષ સિદ્ધ થાય છે બધાને સવળ અધારન તથા ગાનાન તેમજ અગ્રિહોનાં બધેકર્મ કરવા વિદિન દોવાથી તેને સાક્ષી થવાને રાગ ગ રો નથી મારણે તેને સાક્ષી થવા જતુ પડે તો તેના વિદિનધમ મો જે આખા દેશને હાલારૂં છે તેમટ વિદિન નહે છે આ પ્રકારમાં કહેતા સાક્ષીઓ જાણાતાનવગેરે અમુકઅમુક વગ-વદારોમાં વગર પાશ્વ અને સીસમદ્ધનવગેરે આગતિનાળા પ્રમગેમાં તો આગિવા બીજા લોકો પણ સાક્ષી થઈ શકે

સાક્ષી યથાર્થનકતાજ હોવો જોઈએ એમ કહે છે—

આત્માઃ સર્વેષુ વર્ણેષુ કાર્યાઃ કાર્યેષુ સાક્ષિણઃ ॥
સર્વધર્મવિદોઽલુલ્લા વિપરીતાંસ્તુ વર્જયેત્ ॥૬૩॥

મર્યાદામાં ને લોકો યથાર્થ જોવાનારા હોય, સર્વધર્મને જાણનારા હોય અને લેખી ન હોય તેઓને વ્યવહારમગ્ધોમાં સાક્ષીઓ કરના અને એ લક્ષણોથી રહિત હોય તેઓને છોડી દેના. ૬૩.

ઉપરના શ્લોકમાં આલખ્યમતિનું મદ્દલ્ય કરેલું નથી અને આ શ્લોકમાં સર્વવર્ણ કયા તેથી બહુ અગત્યના પ્રસંગમાં આલખ્યનું પણ મદ્દનું કરવાની અનુમતિ છે અને તે વર્ણ હોય તેપણ તેનામાં યથાર્થવાદિત્વવગેરે લક્ષણ હોય તો તે સાક્ષી થાય અપાય છે ચૃદ્દર્ય હોય, સત્તાનવાળા હોય અને અમરવ્યથ ગણાતા હોય તેપણ એ તેનામાં યથાર્થવાદિત્વવગેરે શુદ્ધ ન હોય તો તે સાક્ષી-પણાને થોગ નથી

જેઓ સાક્ષીપણાને થોગ્ય નથી તેઓનું પરિગણન કરેછે—

નાર્થસમ્બન્ધિનો નાસ્તા ન સહાયા ન વૈરિણઃ ॥
ન દૃષ્ટદોષાઃ કર્તવ્યા ન વ્યાધ્યાર્ત્તા ન દૂષિતાઃ ॥૬૪॥
ન સાક્ષી નૃપતિઃ કાર્યો ન કારુકકુશિલવૌ ॥
ન શ્રોત્રિયો ન લિङ્ગસ્યો ન સંજ્ઞેભ્યો વિનિર્ગતઃ ॥૬૫॥
નાધ્યધીનો ન વક્તવ્યો ન દસ્યુર્ન વિકર્મકૃત્ ॥
ન વૃદ્ધો ન શિશુર્નૈકો નાન્ત્યો ન વિકલેન્દ્રિયઃ ॥૬૬॥
નાર્ત્તો ન મત્તો નોન્મત્તો ન ક્ષુત્તૃણોપપીડિતઃ ॥
ન શ્રમાર્ત્તો ન કામાર્ત્તો ન ક્રુદ્ધો નાપિ તસ્કરઃ ॥૬૭॥

જે લોકો ધનના સખધરાળા હોય, મિત્રો હોય, સહાય કરનારા હોય, શત્રુ હોય, જાહેર થયેલ દોષવાળા હોય, વ્યધિથી પીડિત હોય અને દૂષિત હોય તેઓને સાક્ષી કરના નહિ ગળને પણ આક્ષી કરવો નહિ તેમજ કાકક, કૃષી ૧૧, આન્નિયલાલજી, અભયારી, સન્નિપત્તી, જનમથી દામત્ય કર-

નારો, કાંઈપણ કહેણાળો, દૂરકર્મ કરનાર, નિષિદ્ધકર્મ કરનાર, વૃદ્ધ, ગાળક, એકયો, અત્યજ્ઞાનિનો, વિક્ષેપિય, દુષ્ટી, મત્ત, ઉન્મત્ત, મુધા તથા તૃપ્ત્યાગી પીડિત, યાકથી પીડિત, કામાત્ત, ક્રોધી અને ચોર એઓને પણ સાક્ષી કરના નહિ ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭

ધનના સબધનાગા એએ લેણદાર તથા દેણદાર, મિત્ર અને મદદગાર એઓ તરફેણની લાગણીવાળા હોવાથી, શત્રુ વિરુદ્ધ લાગણીવાળો હોવાથી, ભહેર ચયેલા દોષવાળો એએ અગાઉ જેણે જોયી જાણી અથવા એઓ બીજે કાંઈ અપરાધ કરેલો હોય તે, દૂષિત એટલે સુરાપાનઆદિ મહાપાપ કરનારો, કાંઈપણ કહેણાળો, દૂર કર્મ કરનાર, નિષિદ્ધ કર્મ કરનાર, મત્ત, ઉન્મત્ત, કામાત્ત, ક્રોધી અને ચોર એઓમા સત્યની ટિચિતિ નહિ હોવાથી, વ્યાધિથી પીડિત, વૃદ્ધ, વિક્ષેપિય, દુષ્ટી, મુધ્યો તરફેણ યાકથી પીડિત અને ક્રોધી એઓનું મન સ્થિરતાનમરનું હોવાથી, બાગ-વ્યવહારમા પેટેલોત નહિ હોવાથી, જ્ઞાનથી દાસત્વ કરનારો અને અલ્પજ્ઞાનિવાળો એએ ચાકાનવગેરે એઓ સ્વભાવથી જલ્દી વૃત્તિવાળા હોય તેથી, કાંઈ એટલે મરીતર તથા કુશીલવ એટલે નટવગેરે એઓ ધણે ભાગે કેળવણીવચરના હોય અને પોતાના માયોમાજ વ્યય હોય તેથી, શોરિયચાકાણુ, ચઢચારી અને સન્યાસી એઓ વ્યવહારથી દૂર અને માન ધર્મક્રમા કે પ્યાનધાણુવગેરેમાજ સલગ્ન રહેતા હોવાથી, એકજ સાક્ષી હોય તેની સમ્યાદને બીજા સાક્ષીઓથી પુષ્ટિ નહિ મળવાથી અને રાત્રના પ્રભુત્વને લીધે તેને બીજા સાક્ષીઓની પેઠે પ્રશ્ન કરવા અગત્ય છે તેથી એ સધગાઓ વ્યવહારમા સાક્ષી મણુવાને યોગ્ય નથી

સામાન્યરીતે સાક્ષીઓની યોગ્યતાન્યતા જણાવીને હવે કોના નિવાદમાં કોણુ સાક્ષી હોવા એએ તે કહેછે—

સ્ત્રીणां साक्ष्यं स्त्रिय. कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ॥

शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥૬૮॥

સ્ત્રીઓના નિવાદમા સ્ત્રીઓએ, દ્વિજોના નિવાદમા સમન દ્વિજોએ, શૂદ્રોના નિવાદમા યોગ્ય શૂદ્રોએ અને અલ્પજ્ઞોના નિવાદમા અલ્પજ્ઞોએ સહિપણુ કરવું ૬૮

હવે ૨ કલા પ્રમાણે એ સમલીય સાક્ષીઓ મળે નહિ તે બીજા નિવાદમા પણ યોગ્ય સાક્ષીઓ થઈ શકેછે અને એટલામાટેજ ચાકાવચ્ચ મહેછ કે—
 ૧) વ્યાજાતિ યથાવર્ણ સર્વે સર્વેષુ વા સ્મૃતા ॥ એટલે નતિ તથા વર્ણને અનુસરીને સાક્ષીઓ નેમએ અથવા બધી નતિ અને બધા વર્ણમા બધી નતિ તથા બધા વર્ણવાળા સાક્ષીઓ પણ ચાલી શકે

ગમે તે સાક્ષી ચાક્ષી શકે તેવા પ્રસંગો કહે છે—

અનુભવી તુ યઃ કાશ્ચિત્કુર્યાત્સાક્ષ્યં વિવાદિનામ્ ॥
અન્તર્વેદમન્યરણ્યે વા શરીરસ્યાપિ ચાત્યયે ॥૬૯॥

શુદ્ધની અદર, અરણ્યમાં અને શરીરનો નાશ થાય એવા પ્રસંગમાં બનેલા કાર્યને નગરથી જોનાર જે કે ઇ મનુષ્ય હોય તે વાદી અથવા પ્રતિવાદીનો સાક્ષી થઈ શકે છે. ૬૯

આ પ્રસંગો એવા છે કે એમાં તે વખતે કોઈ માણસની દાનરી હોય કે નહિ પણ હોય, તેથી તેવા પ્રસંગોમાં તો તે વખતે જે દાનર હોય તેનેજ સાક્ષીતરીકે લાવી શકાય અને જલ્લાદાનવગેરે પ્રસંગોમાં તે બચદારો યોગ્ય માણસોની દાનરીમાં કરવાની સગવડ મળે છે તેથી તેમાં વિવાદ ઉદેસ્યારે શાસ્ત્રમાં જેઓની યોગ્યતા જણાવી છે તેવાજ સાક્ષીઓ હોય તોજ બચદાર સિદ્ધ થઈ શકે છે પણ જે બનાવો ધરતી અદર, જગતમાં કે મારામારી જેવા બન્યા હોય તેમાં તો ગમે તે સાક્ષી ચાક્ષી શકે

ઉપરના પ્રલોકમાં બતાવેલ વિષયનેજ વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવે છે—

સ્ત્રિયાપ્યસંભવે કાર્યં વાલેન સ્યવિરેણ વા ॥

શિષ્યેણ વન્ધુના વાપિ દાસેન શ્રુતકેન વા ॥૭૦॥

ખીજો સક્ષી ન હોય તો સ્ત્રી, બળક, જલ્લ, શિષ્ય, બંધુ, દાસ અને શ્રુતક એઓની સાક્ષીથી પણ કામ ચલાવડ ૭૦

અરણ્યવગેરે પ્રસંગોમાં બનેલા અથાન પ્રસંગોમાં શાસ્ત્રમાં કહેલ લક્ષણ-વાળા સાક્ષીઓ મળે તો તે શ્રેષ્ઠ છે, પણ તેવા મળવાનો અર્થભવ વિશેષ છે તેથી તેઓ ન મળે તો સ્ત્રીઓવગેરે જેનો શાસ્ત્રમાં જે યોગ્ય સાક્ષીઓ ગણાય નહિ તેઓની સાક્ષી પણ યોગ્ય ગણાય છે

બાળકવગેરેની સાક્ષીઓમાં વિશેષ વિચાર કરવાની ભલામણ દે છે—

વાલવૃદ્ધાતુરાણાં ચ સાક્ષ્યેષુ વદતાં મૃયા ॥

જાનીયાદસ્થિરાં વાચમુત્સિક્તમનસાં તથા ॥૭૧॥

ખાળક, રૂઢ, આનુર, મત્ત અને ઉન્નત લોકો જે સાક્ષીપણમાં અસત્ય બોલતા હોય તે તેઓની વાણી અસ્થિર થઈ જાય છે એમ જાણવું. ૭૧.

આવા સાક્ષીઓની વાણી વિશ્વરતાવગરની એવામાં આવે તો તેના પર અસત્યની આસંકાથી વિશેષ વિચાર કરવો. વચનોની પરસ્પર અસંગતિ, અનુકૂળતા અને અપરિપક્વ અક્ષરોચ્ચારણ એ વાણીની અસ્થિરતા કહેવાય છે.

સાહસવગેરે પ્રસંગોમાં શુદ્ધસ્થવગેરેજ સાક્ષીઓ હોવા જોઈએ એ વાતને પકડી રાખવી નહિ એમ કહે છે—

સાહસેપુ ચ સર્વેપુ સ્તેયસંગ્રહણેપુ ચ ॥

વાગ્દણ્ડયોશ્ચ પારુપ્યે ન પરીક્ષેત સાક્ષિણઃ ॥૭૨॥

સર્વ ગતનાં સાહસ કાર્યોમાં, ચોરીમાં, સ્ત્રીસંગ્રહણમાં અને વાણીના તથા દંડના અપરાધમાં સાક્ષીઓની પરીક્ષા કરવી નહિ. ૭૨.

રાતના પ્રેમપાત્રપણાથી, મોઢોટા પક્ષવાળાપણાથી, પોતાના શરીરખળના આશ્રયથી અથવા બળવાનના આશ્રયથી કોઈનું પર જાળી નાખવું. કોઈના હાથ કાપી નાખવા વગેરે અકાર્ય કરવું તે સાહસ કહેવાય છે. કોઈને જાલો દેવી અથવા ધિન્ના દેવો તે વાણીનો અપરાધ અને માર મારવો તે દંડનો અપરાધ ગણાય છે.

સાક્ષીઓની પરસ્પર વિરુદ્ધતામાં કેના બોલવાઉપર આધાર રાખવો? તેવિષે કહે છે—

વહુત્વં પરિગૃહ્ણીયાત્સાક્ષિદ્વૈધે નરાધિપઃ ॥

સમેપુ તુ ગુણોત્કૃષ્ટાન્ગુણિદ્વૈધે દ્વિજોત્તમાન્ ॥૭૩॥

રાજાએ એકબીજાથી વિરુદ્ધ બોલનારા સાક્ષીઓમાં જે પક્ષમાં ઘણા લોકો હોય તેનું વચન સત્ય માનવું. કદાચ જનને પક્ષમાં સમાન સંખ્યાવાળા લોકો હોય તો ગુણની અધિકતાવાળા પક્ષના બોલવાપર આધાર રાખવો અને સદગુણ સાક્ષીઓ ગુણની અધિકતાવાળા હોય તો તેઓમાં ઉત્તમ દ્વિજોનું બોલવું યદ્વલ્ય કરવું. ૭૩.

ઉત્તમ દ્વિજોનું બોલવું યદ્વલ્ય કરવું એટલે શુભવાન સાક્ષીઓની પણ વિરુદ્ધતામાં ઉનમન્નતિવાળા સાક્ષીઓ જે પક્ષમાં વિશેષ હોય તેના બોલવાપર વિશેષ આધાર રહે છે.

સત્ય બોલવું એજ સાક્ષિતું સાક્ષિપણ છે એમ સમજાવે છે—

સમક્ષદર્શનાત્સાક્ષ્યં શ્રવણાચ્ચૈવ સિદ્ધ્યતિ ॥

તત્ર સત્યં દુઃસ્વપ્નાસાક્ષી ધર્મર્થાભ્યાં ન હીયતે ॥૭૪॥

પ્રસક્ત જોવાથી તથા શ્રવણ કન્યથી સંનિપણું સિદ્ધ થાયછે. તેમાં સત્ય વચન જોણનારો સાક્ષી ધર્મથી તથા અર્થથી બ્રહ્મ થતો નથી. ૭૪.

આમાં આદ્યજ્ઞ વિવક્ષિત છે કે વિવાદની બાજત જોણે યથાર્થ જોતેજ અનુભવી હોય એટલે આંખોથી જોણ હોય કે સંજોરો કાનથી સાંભળ્યા હોય તેજ સાક્ષી થઈ શકેછે એટલે સત્ય જોણણું એજ સાક્ષીનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. ધર્મથી તથા અર્થથી બ્રહ્મ થતો નથી એટલે સત્ય વચનથી તેનો ધર્મ ટકી રહેછે અને અસત્ય વચન જોણે તો પાછળથી હંડવગેરે થાય તે પણ સત્યવચનને ક્ષીણ ન થવાથી તેની પાસે અર્થની સ્થિરતા રહેછે

અસત્ય જોણનાર સાક્ષીને થતી અદૃષ્ટ હાનિ કહેછે—

સાક્ષી દૃષ્ટશ્રુતાદન્યાદિદ્રુવજ્ઞાર્યસંસદિ ॥

અવાહ્નરકમભ્યેતિ પ્રેત્ય સ્વર્ગાન્ન હીયતે ॥ ૭૫ ॥

જે સાક્ષી ઉત્તમ લોકોની સભામાં, જોયેલી તથા સાંભળેલી બાજતથી વિપરીત જોણે તે, મનુષ્યપણી નીચે મોહોડે નરકને પામેછે એટલે સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થાયછે. ૭૫

સ્વર્ગ મળી શકે તેવું મુક્ત કરેલ હોય તોપણ જગારે મનુષ્ય સાક્ષીમાં અસત્ય વચન જોણેછે ત્યારે તેનું તે પાપ, તેના પૂર્વના મુક્તિની આડે આવે સ્વર્ગનું પ્રતિબંધક થાયછે અને તે મનુષ્યને નરકમાં પડેલી રહે

મનુષ્યાનાનવગેરે વ્યવહારોમાં સાક્ષીરૂપે ગણાયેલ ન હોય તો પણ તેસળાંથી જોને કાંઈ અનુભવ હોય તેને કદાચ તે પૂજામાં આવે તો પણ તેણે સત્યજ જોણણું એમ કહેછે—

યત્રાન્નિવહ્નોપીક્ષેત શૃણુયાદ્વાપિ કિંચન ॥

દૃષ્ટસ્તત્રાપિ તદ્વત્રૂયાવથાદૃષ્ટં યથાશ્રુતમ્ ॥ ૭૬ ॥

જે વિષયમાં જે માણસ સાક્ષીરૂપે થયેલો ન હોય તે માણસે પણ તે વિષયમાં જે કાંઈ જોયેલું હોય કે સાંભળેલું હોય તે, જો તેને પૂજામાં આવે તો તેણે જેવું જોયેલું હોય તથા જેવું સાંભળેલું હોય તેવું કહેવું. ૭૬-

આવા સાક્ષીને અદૃતસાક્ષી એવું નામ આપવામાં આવે છે લેખવગેરેમાં સાક્ષી નામેથી ન હોય તોપણ તે વ્યવહાર ગતી વખતે જે કાંઈ જેવામાં આવ્યું હોય તથા સામગ્રીમાં આવ્યું હોય તે તે માનસે પણ સત્ય કહેવું બુદ્ધિની અસ્થિતતા આદિદોષોવાળા સાક્ષી ઘણા હોય તો- પણ તે સંતોષકારક ગણાના નથી એમ જણાવે છે—

एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्बहुव्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः ॥
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः ॥ ७७ ॥

લોભી ન હોય એવો એક મનુષ્ય પણ સહી થઈ નોં છે અને પરિ-
ત્રનામાં ઘણાં આંખો દોષ ના પણ સાક્ષીપદમાં નામ આપી શકતી નથી
કારણ કે સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ સ્થિર હોતી નથી તેમજ જેઓ આવા બીજા
દોષોથી યુક્ત હોય તે લોકો પણ આત્મીપણામાં કમ આપના નથી ૭૬

આ અપરાધના ૬૬ માં પ્રલોભના સાક્ષીની એટલી મહત્ત્વામાં 'એ' પ્રતિ
યેધ કરેલો છે તેનો આ પ્રતિપ્રમય પણ ગણાય છે ત્રીજી ગીતે બુદ્ધિની અસ્થિતતા-
આદિ દોષોવાળા ધર્મા સાક્ષીઓકરના ઉત્તમ સાક્ષી એક પણ વધારે નીકે છે.
એમ કહી અસ્થિતતાઆદિ દોષોવાળા સાક્ષીઓ સંતોષકારક ન ગણાય એટલું જ
વિવક્ષિત છે, જ્યાં કહે છે કે યોગ્ય સાક્ષી એક પક્ષમાં હોય તો બસ છે, જેમ કે-

शुचिक्रियश्च धर्मज्ञ साक्षी यत्रानभूतवाकू ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साहસेषु विशेरेत ॥

એટલે જેમાં સાક્ષી પત્રિત્ત કર્મનાગો, ધર્મને જાણનારો અને જેથેવ સાક્ષી
હોય તે પ્રમાણે જ જાણનારો હોય તે એક હોય તો પણ પ્રમાણ ગણાય છે સા-
હસ્યાદિ વિરાદગ્રાંથોમાં તો આવેજ સાક્ષી જોઈએ આમાં સ્ત્રીઓ પત્રિત્રતાવાળી
હોય તોપણ તેની સાક્ષીનો નિષેધ કર્યો છે તે પર્યાયોચિત એટલે પૂર્વાપર જેમાં
ધણો નિયત કરના જેછો એવા જાણનારો પ્રમાણમાં છે પણ સાદસાદિ
પ્રસંગોમાં નથી અને તેથી આ અપરાધો ૭૭ માં પ્રલોભ જેમાં સ્ત્રીઓની સા-
ક્ષીની પણ અનુજ્ઞા ગાથી તેની સાથે તથા એના જ બીજા પ્રવરણો સાથે કરી
વિરોધ માનવાનો નથી

સાક્ષીના સત્ય બોલવાઉપરજ આધાર રાખવાની ભલામણ
રહે—

स्वभावेनैव यद्बुधस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् ॥

अतो यदन्यद्विबुधुर्धर्मार्थं तदपार्थकम् ॥ ७८ ॥

સાક્ષીઓ પોતાના સ્વભાવથી જે વચન કરે તે વચનક્રપર આધાર રાખી વ્યવહારનો નિર્ણય કરવો. પણ તેવગર કંઈ ખીન્ન કારણથી જે વચન બોલે તે વચન વ્યવહારધર્મના નિર્ણયમાં કામ આવતું નથી ૭૮.

સાક્ષીઓ સ્વાભાવિકરીતે જે બોલે તેજ સાચુ છે. પણ સ્વભાવથી બ્રધ થઇને જે બોલે તે મઠ્ય નથી. જે બાબત બેટી બની દોષ તેવીજ રીતે કહેવું તે સ્વાભાવિક છે અને અમુકનું વચન બોલું ન પડે તો ઠીક અથવા અમુકને મારા બોલવાથી સંતાપ કે પીડા ન થાય તો ઠીક એવી બુદ્ધિથી અથવા અમુક માનસ વિવાદમાં પાછા પડે તો ઠીક એવા અભિપ્રાયથી બનેલી બાબત-કર્તાનાં જુદાં બોલવું તે સ્વભાવથી બ્રધ થઇને બોલવું મણાયછે. અથવા દુશિયારી ન દોષથી કોઈ સ્ખલિતપદ્ધતિનું વાક્ય બોલે તેટલાવધથીજ તે અ-સાચુ નથી પણ બોલનારના સ્વભાવની પરીક્ષા કરી કે દુશિયારી ન દોષથી આ માનસ બોલવામાં અચકાવશે કે અન્યથા બોલવાનો યત્ન કરતાં અચકાયછે? જે દુશિયારી ન દોષથી એવું બોલતો દોષ તો તેનું બોલવું સ્ખલિતપદ્ધતિનું હોવા છતાં પણ સાચુ છે અને અન્યથા બોલવાનો યત્ન કરતાં તેવું બોલતો દોષ તો અસાચુ છે.

સાક્ષીઓને પૂછવાનો આરંભ કેમ કરવો તે કહેછે—

સમાન્તઃ સાક્ષિણઃ પ્રાપ્તાનર્થિપ્રત્યર્થિસન્નિધૌ ॥

પ્રાદ્વિવાકોનુયુક્તીત વિધિનાનેન સાન્ત્વયન્ ॥૭૯॥

‘સમાની અંદર વાદી નથા પ્રતિવાદીની સમક્ષ આવેલાં સાક્ષીઓને પ્રાદ્વિવાક દોષ તેજો સાંત્વના કરી આ પ્રમાણે પૂછવું. ૭૯.

પ્રાદ્વિવાક એટલે ન્યાયાધીશે ન્યાયમંદિરમાં વાદી પ્રતિવાદીની હાજરીમાં સાક્ષીને કાય ન થાય તેમ ધીર આપીને પૂછવાનો આરંભ કરવો. કરડાઈ વાપ-સ્વામા આવે તો સાક્ષી દબાઈ જઈ જે કંઈ બોલવાનું દોષ તે બહી જાયછે, કારણ કે બધને લીધે સ્વાભાવિક સંસ્કારોનો ઉચ્છેદ થાયજે મારે તેઓ મુંઝાય કે દબાઈ જાય તેવો કંઈ રૂપાળ બતાવ્યાવચર નીચે પ્રમાણે તેઓને કહેવું.

સાક્ષીઓને શું કહેવું તે જણાવેછે—

યદ્વયોરનયોર્વેત્થ કાર્યેસિશ્ચેષ્ટિતં મિથઃ ॥

તદ્ભૂત સર્વં સત્યેન યુદ્ધમાકં હ્યત્ર સાક્ષિતા ॥ ૮૦ ॥ —

આ વાદી પ્રતિવાદી બન્નેની વચ્ચે પરસ્પર આ કાર્યમાં જે કંઈ ચેષ્ટા થયેલી હોય તે તમે જે પ્રમાણે જણતા હો તે પ્રમાણે સંયતું સત્ય કહેજો. કારણ કે આ બાબતમાં તમરે સાક્ષીપણું છે. ૮૦.

તમારે આ જાગૃતતા સાક્ષીપણુ છે એટલે તમારા બોલવાદ પર સત્યની તથા અસત્યની ગતિરથા છે આ વચન સાક્ષીઓને સત્ય જોવામાં ઉત્સાહ આપવામાટે છે

સાક્ષીઓને સત્યનો પ્રમાણ સમજાવવામાં આવેછે—

સત્યં સાક્ષ્યે બ્રુવન્સાક્ષી લોકાનામ્નોતિ પુષ્કલાન્ ॥

इह चानुत्तमां कीर्त्तिं चागेषा ब्रह्मपूजिता ॥૮૧॥

સાક્ષીપણુમાં સત્યવચન બોલનારો સાક્ષી આ લોક છોડ્યાપછી ઉત્તમ-લોકોની ગતિ પામેછે અને આ લોકમાં સર્વોત્તમકીર્તિને પામેછે તેથી સત્યવાદીને વેદે પણ વખાણેલી છે ૮૧

સત્ય જોયતુ એ આ હેતુ તથા પરોક્ષમાં પણ સુખ આપનાર છે એ શાસ્ત્રસિદ્ધાંતને બહોળી આવીરીતે સાક્ષીના ધનદાર મૂલ્યામાં આવેછે

અસત્ય વચનમાં પગિણામે હાનિ છે તે જતાવેછે—

સાક્ષ્યેનૃતં વદન્પાર્શૈર્વદ્ધ્યતે વારુणैर्भृशम् ॥

विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेदृतम् ॥૮૨॥

સાક્ષીપણુમાં અસત્ય મે વનાર મનુષ્ય વ લુહરના પાશોથી બંધાયછે અને સેકડો જન્મખર્ચે અત્યંત પરાધીનપણુ બોમરેડે માટે સાક્ષીપણુમાં સત્ય જોનતુ ૮૨

વરુણદેવના પાશો જે સર્પરૂપ તના જનોત્તનામના રોગ પ છે તેનાથી અસત્યવાદી સાક્ષી કુખી થાયડે માટે સત્ય જોનતુ લેઈએ

પૂર્વનાં પાપોનો નાશ તથા ધર્મની અભિવૃદ્ધિ પણ સત્યથી થાયછે તેનું સ્મરણુ આવેછે—

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते ॥

तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥૮૩॥

મત્યથી સાક્ષી પવિત્ર થાયડે અને સત્યથી ધર્મની વૃદ્ધિ થાયછે એટલામાટે મર્દવર્ણોએ સાક્ષી થઈને સત્યવચન જ બોલતુ ૮૩

તેના માંથી ક્યાંક ક્યાંક છે કે સાચા બોધનારો સાક્ષી હૃદયમાં લોકોની ગતિ પામે છે. તેના વિચરણરૂપે આ શ્લોક એવી રીતે સમજાવવામાં આવે છે કે હૃદયમાં શોધાતરફની ગતિના પ્રતિબંધરૂપ પાપો સત્યના પ્રમાણથી નાશ પામે છે અને તે ગતિને વિશેષ હૃદયમાં લાવનારો ધર્મ સત્યના પ્રમાણથી અભિરૂઢિ પામે છે તેથી 'સાચા બોધનારો સાક્ષી હૃદયમાં શોધાતરફની ગતિને પામે છે.

અસત્યથી આત્માનો અવશારૂપ પાપ થાય છે તેતરફ ધ્યાન બેઠે—

**આત્મૈવ હ્યાત્મનઃ સાક્ષી ગતિરાત્મા તથાત્મનઃ
માવમંસ્થાઃ સ્વમાત્માનં નૃણાં સાક્ષિણમુત્તમમ્ ॥૮૪॥**

પોતાના આત્માનો સાક્ષી પોતેજ છે તથા આત્માની ગતિ પણ આત્માજ છે. માટે મનુષ્યોના સાક્ષીરૂપ થયેલા પોતાના હૃદયમાં આત્માની અવસ્થા કરીશ નહિ ૮૪.

પોતાના કર્મોનો સાક્ષી પોતેજ છે અને સાચાંમાં કર્મો કરી પોતાની સારીમાંથી ગતિને પ્રવર્તક પણ પોતેજ ગણાય છે. સાક્ષીને સમજાવવું કે પરતુતઃ પરમાત્મારૂપ જે તારો જીવાત્મા છે તેની તું અવશા કરીશ નહિ એટલે અસત્ય બોલી તેનું અપમાન કરીશ નહિ. કોરણ કે ખરીમાળતને તારો આત્મા બરાબર જાણે છે, જા તો જે તું અન્યથા બોલીશ તો તેથી તારા આત્માની તારાજ કૃત્યથી અવશા થશે માટે સત્ય બોલવું એમાં તારું પોતાનું પણ કલ્યાણ છે. કહ્યું છે કે—

બ્રાહ્મણો વૈ મનુષ્યાણામ દિલ્લક્ષ્ણેજસા દિવિ ।

શિરો વા સર્વગાત્રાણા ધર્મોણો સલ્લમુત્તમમ્ ॥

એટલે જેમ મનુષ્યોમાં બ્રહ્મણ, આકાશમાં તેજસ્વી પદાર્થોમાં સૂર્ય અને શરીરના સપાળા અવયવોમાં મરતક હૃદય મળાય છે તેમ સપાળા ધર્મોમાં સલ્લ હૃદય મળાય છે. વળી—

નાસ્તિ સત્તાત્પરો ધર્મો નાનૃતાત્પાતકં પરમ્ ।

સાક્ષિધર્મે વિશેષેણ તસ્માત્સત્ત્વં વિશિષ્યતે ॥

એટલે સત્યથી વિશેષ કોઈ ધર્મ નથી અને અસત્યથી મોહોદું કોઈ પાપ નથી એટલામટિ વિશેષે કરીને સાક્ષિધર્મમાં સત્યની આવશ્યકતા છે. તેમજ સલ્લ સ્વર્ગસ સીપાનં પારાવારસ્ય નૌરિવ ॥ એટલે સમુદ્ર બોળગી, પાર, પહોંચવામાં વહાણ જેમ હૃદય સાધનરૂપ છે તેમજ સ્વર્ગની ઉચ્ચગતિને પામવામાં સત્ય તેના પત્થીયાને હૃદય સાધનરૂપ છે.

સત્ય છોડીને અમત્ય બોલનાર તથા એવાંજ બીજાં પાપ કરનાર મનુષ્ય કેવી ભૂલ કરેછે તે જણાવેછે—

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ॥

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥८५॥

પાપ કરનારા લોકો એમ માને છે કે આપણને કાંઈ દેખતો નથી પણ તેઓને દેવો દેખે છે અને પોતાનો અત્યામી પ્રુપ્ત પણ દેખે છે ૮૫

પાપ ગમે તે પ્રકારે જાહેર થઈ જાય, પણ દહાચ કોઈ પાપ જાહેર ન થાય તો પણ તે પાપનું ફળ મળ્યાવગર રહેતું નથી - તરુ કે ગમે તેવા છુપાં પાપો પણ દેવોના જોવામાં આવે છે અને જ્ઞાતિવ જ્ઞાતિમન સાક્ષી એ સ્ત્રોતમાં જણાવ્યાપ્રમાણે ચોતાનો અતરાતમા પણ તે જાહેર થઈ તેથી પરનોઆ કે પુનર્જન્મમા પણ તેનું ફળ મળ્યાવગર રહેતું નથી

પ્રાણીઓનાં શુભાશુભ કર્મોને જોનારા દેવોનું પશિણન કરેછે—

यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्कश्रियमानिलाः ॥

रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् । ८६ ।

રંગ, પૃથ્વી, જલ, હવા, અગ્નિ, વાયુ, રત્ન, જે
સખ્યા અને ધર્મ એણે સંપ્રાપ્તિએના કર્મને નાણના ઠે ૮૬

ચદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, વાયુ, ધર્મ અને સ્વમન્યરેનઃ અધિષ્ઠાતુ દેવાઃ
પ્રણીયોના સપ્તમા શુભાશુભકર્મો ક્ષપીરીને યતા હૈઃ તેને પશુ દેખેડે માટે
અશુભ કર્મ કરવું નહિ અને અસત્ય મોલવણ નહિ

ઉપર પ્રમાણે સત્ય જોલવાની જાણામણ કરીને ક્યાં, ક્યાં
અને કેવીરીતે સામ્રી લેવાનો આરભ કરવો તે કહેછે—

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदतं द्विजान् ॥

उदङ्खान्प्राङ्खान्वा पूर्वाह्ने वै शुचिः शुचीन् । ८७।

દેવ તથા બ્રાહ્મણના સન્નિધિમાં પરિત્રિજ્ઞાનિના સાક્ષીઓને પૂર-
વિદ્યામાં અથવા ઉત્તરવિદ્યામાં મુખ ગ્રહે તેમ ઉમા રામી વિમળા પૂર-
વાગમાં પોતે પરિત્રિયથ યથ ચંપુજ્ઞાથી સાક્ષીને પૂજાનું દેવ તે પ્રદિવાકે

સવારના ભાગમાં સ્નાન તથા આચમનથી પવિત્ર થયેલા સાક્ષીઓને એવીજ રીતે પવિત્ર થયેલા પ્રાદિવાદે કોઈ દેવતા સાક્ષીમાં કે સૂર્યની સામે ઉપાસાની વિધાને લગતા પ્રતો કરવા.

સત્ય બોલવાની લાલામણ આપના ઉપરાંત અસત્ય બોલવાનો નિગેધ કરવાનો પ્રકાર કહે છે—

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ॥

गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वस्तु पातकैः ॥८८॥

બ્રાહ્મણને બ્રહ્મ એટલે કહો એમ કહી પૂછવું, દાનિયને સર્વ બ્રહ્મ એટલે સાચું કહો એમ કહી પૂછવું, વૈશ્યને ગાય, બીજ અને સુવર્ણની ચોરીનું, પાપ જણાવી પૂછવું તથા શૂદ્રને સધળાં પાપો જણાવીને પૂછવું. ૮૮.

જે દોષ તે કહો એટલું જ કહીને બ્રાહ્મણની સાક્ષી લેવા માંડવી. સાચું બોલતો એવી લલામણ દબને દાનિયની સાક્ષી લેવા માંડવી એ ખોટું બોલશે તો ગાયને કુખ દેવાનું, બીજનો નાશ કરવાનું તથા સુવર્ણ ચોરવાનું પાપ તમારાપર છે એમ કહી વૈશ્યની સાક્ષી લેવા માંડવી અને જે ખોટું બોલશે તો તમારાપર સધળાં પાપો છે એમ કહી શૂદ્રની સાક્ષી લેવા માંડવી.

અસત્ય બોલણ ન કરવામાટે સર્વપાપોનું ક્ષણ ત્રિશેષ રૂપમાં કેમ દેખાડવું તે જણાવે છે—

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोके ये च स्त्रीवालघातिनः ॥

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्भुवतो मृषा ॥८९॥

આ લોકમાં બ્રહ્મહત્યા કરનારને, સ્ત્રીચાત કરનારને, બાળહત્યા કરનારને, મિત્રદ્રોહીને અને કૃતઘ્નને માટે જે લોકો કહેલા છે તે લોકો જે તું ખોટું બોલશે તો તારેમાટે છે. ૮૯

જે નરકાદિલોકો બ્રહ્મહત્યાવગેરે પાપો કરનારને મરણપછી મળે છે તે લોકો અસત્ય બોલણ કરનારને અતે મળે છે અર્થાત્ સાક્ષીમાં ખોટું બોલવાથી અતે પણ દુર્ગતિ પાવે છે.

અસત્ય બોલણથી પુણ્યનો નાશ પણ થશે એમ જણાવે છે—

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पुण्यं भद्र त्वया कृतम् ॥

तत्ते सर्वं शून्यो गच्छेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ॥९०॥

હે ભદ્ર ! જો સાક્ષીપણમાં ખોટું ખોટીય તો તે જન્મથી આરંભી જે કંઈ પુણ્યકર્મ કરેલું હશે તે સધળું પુણ્યકર્મ આનંદે જશે. ૯૦.

પુણ્યજેવી હપકારક વસ્તુ અસત્યભાષણથી આવળે રહેતે ખોટા બેસવાનું કરીશ નહિ એવી આ ભવામણ છે.

પરમાત્મા સાક્ષીરૂપે દૃઢ્યમાંજ બેઠેલો છે માટે પણ અસત્ય ખોટીશ નહિ, એમ સૂચવેછે—

एकोहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण मन्यसे ॥

नित्यं स्थितस्ते हृद्येष पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥૧૧॥

હે દૃઢપાણી ! તું એકજ છું એમ જે તું પોતાને માનેછે તે માનીશ નહિ કારણકે તારા દૃઢ્યમાં સર્વજ્ઞ તારાં પુણ્યો તથા પાપો નેનારા પરમાત્મા બેઠેલા છે. ૯૧.

શ્રુતિ પણ કહેછે કે—

द्वा मुद्रणो सयुक्ता सखया समान वृक्ष परिपस्वजाते ।

तयोरन्वयः विप्लव स्वाहृत्यनश्वन्नम्यो अभिचाकर्षाति ॥

એટલે બે પક્ષિઓ (છવં તથા ઇશ્વર) સાથે રહેનારા તથા મિત્ર છે અને એકજ વૃક્ષમાં (સરીરમાં) રહેલા છે. તેઓમાં એક પક્ષી (છવ) વૃક્ષના સ્વાદિષ્ટ ફળને (કર્મફળને) ભોગવેછે અને બીજો પક્ષી (ઇશ્વર) ફળને નથી ખાતો છતાં પણ સર્વ પ્રકારે સમર્થ છે.

અસત્ય ભાષણવગેરેથી દૂર રહી જો એ પરમાત્માને પ્રસન્ન રાખવામાં આવે તો સર્વતીર્થોમાં જવાનું ફળ પણ ત્યાં ન જવાય છતાં મળી શકેછે તે જણાવેછે—

यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ॥

तेन चेद्विवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः ॥૧૨॥

સર્વને નિયમમાં રાખનારા તથા દડને દેનારા આ પરમાત્મા જે તારા હૃદયમાં રહેલા છે તેની સાથે જો તારે વિવાદ ન હોય તો પછી તારે ગંગાની યાત્રા કે કુરુક્ષેત્રની યાત્રા કરવાની કશી જરૂર નથી. ૯૨.

સર્વને કબજે રાખનારા તથા પાપીઓને દંડ દેનારા પરમાત્મા જે તારા હૃદયમાં રહેલા છે તેની સાથે જો તું વિરોધ નહિ કરે તોપણ તારે ગંગા

કે કુશલેવજેનાં તીર્થોગ્રંથિ જવાની પણ જરૂર રહેશે નહિ. કારણ કે તે પરિવ્રજ રહીશ. મનમાં કંઈ હોય અને મુખથી બીજું બોલવામાં આવે તો તે અંતર્યામી પરમાત્માસાથે વિરોધ કરેલ કહેવાય છે.

સાક્ષિપણમાં અસત્ય બોલનારના આ લોકમાં કેવા હાલ થાય છે તે જણાવે છે—

નમ્નો મુપ્પડઃ કપાલેન ભિક્ષાર્થી ક્ષુત્પિપાસિતઃ ॥

અન્ધઃ શત્રુકુલં ગચ્છેયઃ સાક્ષ્યમનૃતં વદેત્ ॥૧૩॥

જે મનુષ્ય સાક્ષી થઈને જીવું બોલે છે તેને નમ્પડો, મુપ્પડો, ક્ષુધાં તથા તૃપ્યાથી મુક્ત, અન્ધ બની ખપ્પર લઈ શત્રુને ઘેર ભિક્ષા માગવી પડે છે. ૯૩.

બોલી સાક્ષી આપનારના આવા જુદા હાલ થાય છે.

અસત્ય ઉત્તર આપનારની મરણપછીની દુર્ગતિ વર્ણવે છે—

અવાક્શિરાસ્તમસ્યન્ધે કિલ્વિપી નરકં વ્રજેત્ ॥

યઃ પ્રશ્નં વિતથં વ્રૂયાત્પૃષ્ઠઃ સન્ધર્મનિશ્ચયે ॥૧૪॥

ધર્મના નિશ્ચયમાટે પ્રશ્નવાકે પૂછાયેલો જે સાક્ષી અસત્ય વચન બોલે છે તે પાપી, ઉદ્ધિમન્તકે ઘેર અધકારમાં જે નરક છે તેમાં પડે છે. ૯૪.

સત્ય બોલનાર સાક્ષીની જે કર્મનિશ્ચયમાં પ્રવેશે અસત્ય ઉત્તર આપનાર બીજો પણ જે કંઈ હોય તે પણ એવીજ દુર્દશાનો ભોક્તા થાય છે.

અસત્ય બોલનાર સાક્ષી પોતાનું પણ જૂર કરે છે એમ કહે છે—

અન્ધો મત્સ્યાનિવાશ્રાતિ સ નરઃ કણ્ટકૈઃ સહ ॥

યો ભાવતેર્થવૈકલ્યમપ્રત્યક્ષં સમાજ્ઞતઃ ॥ ૧૫ ॥

ન્યાયમનામાં આવેલો જે સાક્ષી પોને નહિ અનુભવેલી અસત્ય વાત કહે છે તે પુરુષ જેમ આંધળો માણસ કાંઈએ સહિત મત્સ્યોનું ભક્ષણ કરે છે તેનું આચરણ કરે છે. ૯૫.

લાયવગેરેમાં લેખાણ અસત્ય બોલનારો પુરુષ મારાઓસદ્ધિત મત્સ્યનું
બંધન કરનારા અધધુરુષની પંડે પરિણામે મદાદુ અને પામેછે તે સુખની
આસાથી અસત્ય બોલે પણ પરિણામમાં સુખને જલ્દી મે દોરા દછને ॥મેછે.

સત્ય બોલનારની શ્રેષ્ઠતા જણાવેછે—

यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभिशङ्कते ॥

तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेन्यं पुरुषं विदुः ॥ ૧૬ ॥

જે સતી બોલનાર હેય ત્યારે સમગ્ર જાણનારો તેનો અતરાતમા તેનાપર
કાંઈ શંકા કરે નથી, તેવામાંથી કરતા નીળામને દેવતાઓ શ્રેષ્ઠ જાણતા
નથી ૮૬

અસત્ય બોલનારનો અતરાતમા નિરાકર થી શકતો નથી અને સત્ય બોલ-
નારનો અતરાતમા નિરાકર થઈ જોનો અતરાતમા નિરાકર થઈ એવો સત્યવાદી
પુરુષ શરૂથી શ્રદ્ધા છે એમ દેવતાઓનું પણ માનવું છે

કંઈ કંઈ બાબતમાં બોલાયેલું અસત્ય કેવી રીતે અને કેટલી
કેટલી હુનિ કરેછે? તે બતાવવાનું પ્રકરણ આપેછે—

यावतो बान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येनृतं वदन् ॥

तावतः संख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ ૧૭ ॥

જે સામ્ય! જે સનિપજામાં નિરાકર બોલનારો પુરુષ જેટલા બાંધવાને
નરકમાં પાડે તેમાં તેઓની તે તે સમ્યા કહ્યું તે અનુક્રમથી શ્રવણ કર ૮૭.

બાંધવો એટલે પિતૃપિતામહવગેરે પૂર્વજો સમજવા

પશુવગેરેના સંબંધમાં અસત્ય બોલવાનું કૃણ કહેછે—

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ॥

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ૧૮ ॥

પશુઓની બાબતમાં અસત્ય બોલનાર સદી પોતાના પાંચ પૂર્વજોનો,
ચાવની બાબતમાં અસત્ય બોલનાર પોતાના દસ પૂર્વજોનો, અશ્વની બાબ-
તમાં અસત્ય બોલનાર પોતાના સો પૂર્વજોનો અને મનુષ્યની બાબતમાં
અસત્ય બોલનાર સાઠી પોતાના હજાર પૂર્વજોનો નશ કરેછે. ૮૮.

પૂર્વજ્ઞેનો નાશ કરેછે એટલે તેઓને નરકમાં નાખવાજેવું પાપ કરેછે. દુર્ગતિ પામેલા પૂર્વજ્ઞે સદ્ગતિ પામે તેમ કરવું એ મનુષ્યમાત્રનું મુખ્ય કર્મજ છે તેને બદલે ખોટી સાક્ષી આપનાર પુરુષ પોતાના સદ્ગતિ પામેલા પૂર્વજ્ઞેને દુર્ગતિ પમાડવાજેવું મદ્દાપાપ કરેછે. શ્રામ્યાઓનું આધિક્ય પ્રાયશ્ચિનના આધિક્યને સ્થાવરનાર છે. એકે કરેલા પાપનું ફળ ખીલને મળવું ચોગ્ય નથી તેથી આ અર્થ-વાદનો અભિપ્રાય એવો છે કે અસત્યવાદી સાક્ષીને પોતાના તેટલા તેટલા પૂર્વજ્ઞેને હણવાથી જે પાપ પાપ તે પાપ લાગેછે.

મુચર્જા અને પૃથ્વીની બાબતમાં ખોટું બોલનારવિષે કહેછે—

હન્તિ જાતાનજાતાંશ્ચ હિરણ્યાર્થેનૃતં વદન્ ॥

સર્વં ભૂમ્યનૃતે હન્તિ માસ ભૂમ્યનૃતં વદીઃ ॥૧૯॥

મુચર્જાના વિષયમાં ખોટું બોલનારો સાક્ષી ઉત્પન્ન થયેલા બાધવાને તથા ઉત્પન્ન થનારા બાંધવાને હજેછે અને પૃથ્વીસંબંધે ખોટું બોલનારા સાક્ષીને સર્વ પ્રાણીઓને મારવાનું પાપ લાગેછે. માટે તુ બ્રહ્મિસંબંધી અસત્ય કદી પણ બોલીશ નહિ. ૬૯.

બ્રહ્મિસંબંધી અસત્ય કદી પણ બોલીશ નહિ—એ વચન બ્રહ્મિસંબંધી અસત્યનું વિશેષ પાપ દેખાડવામાટે છે પણ તેની પહેલાંના અસત્યની જરા પણ ક્ષત મૂકવામાટે નથી હજેતે એટલે તેઓને નરકમાં નાખવાજેવા અથવા તેઓનો નાશ કરવાજેવા પાપને પામેછે.

જળચરેની બાબતમાં અસત્ય લાપજનું પાપ કહેછે—

અપ્તુ ભૂમિવદિત્યાદુઃ સ્ત્રીणां ભોગે ચ મૈથુને ॥

અવજેષુ ચૈવ રત્નેષુ સર્વેષ્વશ્મમયેષુ ચ ॥ ૧૦૦ ॥

જળની બાબતમાં ખોટું બોલવાથી પૃથ્વીની બાબતજેવું પાપ લાગેછે. સ્ત્રીઓના ઉપભોગની બાબતમાં, જળમાં થતા રત્નોની બાબતમાં અને સચળી માનનાં પાષાણુરત્નોની બાબતમાં ખોટું બોલવાથી પણ તેવુંજ પાપ લાગેછે. ૧૦૦.

જળની બાબતમાં એટલે તળાવ કુવાવનેદે જળાશયોસંબંધી બાંધાઓમાં, જળમાં થતાં રત્નો એટલે મેલીચરેની બાબતમાં અને પાષાણુરત્નો એટલે હીરા-

વધેદની જાળનમા તેમજ સીમોના ઉપભોગવિષયમા અસત્ય મેલનાર પણ
સર્વ પ્રાણીઓના વિનાશ કરવાથી એ પાપ થાયછે તેવા પાપને વધોરે

માફીએ અસત્ય ન બોલતું એવી લાલામણના પ્રદર્શનને
ઉપમંહાર કહેછે—

एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ॥

यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाज्ञता वद ॥ ૧૦૧ ॥

અમલ મેલવામા આ સરળ દોષો લાગેછે તે બાબત જાનમા લાને
તું સામન્ય પ્રમાણે અને જોવાપ્રમાણ મર્યાદા થયાર્ય મોનજે ૧૦૧

સામન્યા પ્રમાણે અને જોવાપ્રમાણે બોલજે એટલે અટકાવે બોલીરા નહિ
દર માં એકના ઉપર જણાવ્યું કે શુદ્ધને સરળ પાત્રે જાણીને પૂરું એટલે
જે એટલે બોલશે તે તમારા સપજા પાત્રે એ એમ જણી શુદ્ધની સાક્ષી
લેવા માટેની અને વિશેષ સ્પષ્ટતામાટે અર્ધશૂનીની સરળ લાલામણ શુદ્ધ
સાક્ષીને આપવાની છે. કાગળ કે મલનેા પ્રમાણ અને અસત્યથી થતી હાનિ
માત્રજાનને લીધે બીજોના ધનના વાળે બાળે દોરવું અને સાક્ષજાનના અભાવને
લીધે શુદ્ધને તે ધનનામા પાત્રે બાળે દોરવું નથી તેથી તે માને વિરતાર કરીને
સમજાવવાની જરૂર છે

પ્રતિવિદ્ય વૃત્તિનાળો ધ્રાણજી હોય તેને તથા જીમ્મ એવે
જોનાજાનને પાત્ર શુદ્ધની ધોર પાપો જાણાવીને પછી તેની
સાક્ષી લેવી એમ કહેછે—

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ॥

प्रेप्यान्वाहुंपिकांश्चैव विप्राञ् शूद्रवदाचरेत् ॥ ૧૦૨ ॥

ગોરોની રક્ષાનો ધધો કરનાર નકેને વેપાર કરનારજોને, ગારજોને,
ગોને ૨ મોને અને પ્રતિવિદ્યથી આલ્લજો । પણ શૂની પેરે કહેડું ૧૦૨

પ્રતિવિદ્યથીને માટે મૂળના વાહુપેક સખે છે તેનો અર્થ જાણનો ધધો
કરનાર એ પ્રમાણે થાયછે અથવા પહેલાના સરળ વિરતારે પણ ધ્રાણજીને
લગાડવામા આવેછે કહેડું કે—

येष्वर्तता स्वधर्मं परपिण्डोपजयिन ।

द्वित्रयमभिरक्षन्ति ताय शूद्रानिवचरेत् ॥

એટલે શાસ્ત્રી કહેવાતા છતાં સ્વધર્મરહિત હોય અને પરાતપ્તી દોષ તેઓના તરફ ચૂંકાવી પેડે જતું અર્થાત્ તેઓ સાક્ષી થઈને આવે ત્યારે ચૂંકાવી પેડે તેઓને સોખન આપવા.

ધર્મની રક્ષામાટે વખતપર અન્યથા બોલવું પડે તો તેની શૂંકે છે—

તદ્વદન્ધર્મતોથેપુ જાનન્નપ્યન્યથા નરઃ ॥

ન સ્વર્ગાદ્યવતે લોકાદૈર્વીં વ્રાચં વદન્તિ તામ્ ॥૧૦૩॥

પુરૂષ વ્યવહારમાં જાણતો છતાં પણ ધર્મના કારણથી તે વાત અન્યથા બોલે છતાં સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થને નથી. કારણ કે તે વાણીને દૈવીવણી કહેવામાં આવેછે. ૧૦૩

દશાંગેરે ધર્મના કારણથી અન્યથા બોલનાર સ્વર્ગબ્રહ્મ થતો નથી. કારણ કે ધર્મરક્ષામાટેની વાણી દૈવી વાણી કહેવાય છે આ વાત અન્યાયાધીરો સાક્ષીને સંભળાવવાનું નથી. પણ ધર્મપરાયણ સાક્ષીને ધર્મસંકલ્પેના પ્રસંગમાં શાસકી આપાયેલી આ છૂટ સમજવાની છે.

અન્યથાવચનનો પ્રસંગ દૃષ્ટાંતથી દેખાડેછે—

શૂદ્રવિદ્ક્ષત્રવિપ્રાણાં યત્રત્તોક્તૌ ભવેદ્વધઃ ॥

તત્ર વક્તવ્યમનૃતં તદ્દિ સત્યાદ્વિશિષ્યતે ॥ ૧૦૪ ॥

જો પ્રમંગમાં સત્ય વચન બોલવાથી શૂદ્રનો, વૈરનો, ક્ષત્રિયનો કે બ્રાહ્મણનો વધ થતો હેય તો પ્રમંગમાં અસત્ય પણ બોલવું કારણ કે તેવે પ્રમંગે તે અસત્ય સત્યકરતાં પણ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૧૦૪.

વધ એ અમંગલ દોષથી ઉત્પત્તો કમ લઈ ચૂકવું મહત્ત્વ પ્રથમ કહેલું છે. અસત્ય બોલવાની આ છૂટ જો અપરાધીએ અજાણતા અપરાધ કરેલો હોય તેના પ્રભુ જ્યાં સુધી ઉભો થયો હોય તો તેને બચાવવામાટે છે. જોતમે કહ્યું છે કે જો સાક્ષીના વચનક્રમ અપરાધીનું જીવન હોય તો અસત્ય વચન બોલવામાં દોષ નથી પણ અપરાધીને જાણી નેહને પાપ કરેલું હોય તો તેના બચાવમાટે અસત્ય બોલવું નહિ. જો કે સાક્ષી પાપી છતાં પણ તેને દેહાંત-દડનો નિષેધ છે તોપણ વખતે કોઈ ઉપદેશ રાખે હોય તો કલ્યાણમાં પડી તેને પણ દેહાંત દેવા તૈયાર થઈ નય તો તેને પ્રયત્ન તેના બચાવમાટે પ્રાપ્ત કરવું પણ મહત્ત્વ કહેલું છે આવા પ્રસંગમાં સત્ય બોલવાથી માત્ર અદૃશ્ય

ચાયછે અને અસત્ય બોલવાથી પ્રાણીના જીવનની રક્ષા એ દૃષ્ટ ફળ ॥ અને
અહિંસારૂપ ધર્મ જળવાવાથી અદૃષ્ટફળ પણ છે. તેથી સત્યકર્તાં અસત્યને શ્રેષ્ઠ
કહેલું ॥ યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ હૃદ દેહે કે—પ્રાણિનાં હિ વધો યત્ર તત્ર
સાન્નિયત્વં વદેત્ ॥ એટલે જ્યાં પ્રાણીનો વધ થતો હોય ત્યાં સાક્ષીએ અસત્ય બોલવું.

હૂંડ આપેલા પ્રસંગમાં પણ અસત્ય બોલવાથી દોષ તો
લાગેજ છે અને તેથી તેવા પ્રસંગમાં અસત્ય બોલવું પડ્યું હોય
તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

વાગ્દૈવત્યૈશ્ચ ચરુભિર્યજેરંસ્તે સરસ્વતીમ્ ॥

અનૃતસ્યૈનસસ્તસ્ય કુર્વાણા નિષ્કૃતિં પરામ્ ॥૧૦૫॥

કૂપ્માળૈર્વાપિ જુહુયાદ્ ઘૃતમગ્નૌ યથાવિધિ ॥

ઉદિત્યૃચા વા વારુણ્યા ઝ્યૃચેનાંદૈવતેન વા ॥૧૦૬॥

ખીખનાં પ્રાણુ ખચાવવાને સાક્ષીમાં અમત્ય વચન બોલનારાઓએ
તે પાપમાંથી છટકામાટે ત્રેક પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ વગ્દૈવત્ય ચરુઓથી સરસ્વતીનું
યજન કરવું અથવા કૂપ્માડમત્રોથી વિધિપ્રમાણે અગ્નિમાં ધીનો હોમ કરવો.
અથવા સુદુત્તમમ્ એ વરુણદેવતાકે જે એક ઋચા છે તેથી કે વરુણદેવતાકે
ત્રણ ઋચાઓથી અગ્નિમાં ધીનો હોમ કરવો. ૧૦૫, ૧૦૬

વાગ્દૈવત્ય એટલે સરસ્વતી જેની દેવતા છે એવા ચરુઓથી યજન કરવું.
ખડુવચન અસત્યનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારાઓ ધણા હોય તો તેને માટેજ છે તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત
કરનાર એક હોય તેણે તો એકજ ચરુ કરવો. યાજ્ઞવલ્ક્ય આ વિષયમાં કહે છે કે
સત્ય યનાય નિર્વાપ્યશ્વર. સારસ્વત. । એટલે તેપાપથી છટકામાટે સરસ્વતીદેવતાકે
ચરુથી યજન કરવું અથવા શુક્લ યજ્ઞવેંદિત્સ હિતા અંવાય વીસમાંના ચદેવાદેવ દેવેન્ન૦
વગેરે વૈદમો, પદરમો તથા જોળમો એ ત્રણ મત્રો કૂપ્માડમત્રો કહેવાયછે.
સાધકાર મલીશ્વર કહે છે કે અગ્નિવચુસૂર્યદૈવલાક્ષિણોનૃપઃ કૂપ્માડીસજ્ઞાઃ । એટલે
ચદેવા૦ વગેરે આ ત્રણ અનુષ્ટુપ છંદવાળા મત્રો જેની અગ્નિ, વાયુ તથા સૂર્ય
એ દેવતાઓ ॥ તે કૂપ્માડ અથવા નામથી કહેવાયછે આ ત્રણ મત્રોથી ધીવડે
અગ્નિમાં હોમ કરવો અથવા વરુણ જેની દેવતા છે એવી સુદુત્તમ વરુણશ૦
(ય. અ. ૧૨ મં. ૧૨) એ ઋચાથી હોમ કરવો અથવા વરુણદેવતાવાળી ત્રણ ઋચાઓ
આપો હિ ટામયો (ય. અ. ૧૧-મં-૫૦-૫૧-૫૨) વગેરેથી અગ્નિમાં ધીવડે હોમ

કરે. નેત્રમત્રેના અધિકારથી સદિત હોય તેજે આ પ્રાપ્તિત્ત બાદાસુદાર કરું.
પ્રસ્તરણપરે ઉત્તિત્ત્યતા પોતપોતાના ગુણચરમાં હતાપ્રમાણે કરી.

સાક્ષી આપવાનું કહેવા છતાં જાણી જોઈને સાક્ષી ન આપે
તો શું કરું તે જણાવે—

ત્રિપક્ષાદન્તુવન્સાક્ષ્યમૃણાદિપુ નરોગદઃ ॥

તદ્દળં પ્રાપ્તુયાત્સર્વં દશવન્ધં ચ સર્વતઃ ॥૧૦૭॥

જે સાક્ષી આદેશવાળો છતાં ત્રણપરે વ્યવહારમાં ત્રણ પક્ષમધી
જે સાક્ષી આપે નહિ તો તેજે સધળું કરજ દેવું પડે છે અને સદ્ગણ કરજતો
દશમે ભાગ રાજતો હડ દેવો પડે છે. ૧૦૭

આદેશવાળો એમ કહ્યું છે તેથી વાધિપરેથી પાડિત હોય તેને આ
નિયમ લાયક પડતો નથી

પાછળથી દાંડ નુકશાન થાય તેઉપરથી ખોટી સાક્ષી પૂરવાનું
નક્કી થતાં તેવા ખોટા સાક્ષીને શું શિક્ષા કરવી તે જણાવે—

યસ્ય દૃશ્યેત સસાહાદુક્તવાક્યસ્ય સાક્ષિણઃ ॥

રોગોન્નિર્જાતિમરણમૃણં દાપ્યો દમં ચ સઃ ॥૧૦૮॥

સાક્ષી પણ દર્શાવે જો સાક્ષીને સાત ક્રિયસની અંદર રોગ થાય,
અગ્નિથી તાલ થાય અથવા નજીકના પુત્રપરે અગ્નિથીનું મરણ થાય તો તે
સાક્ષીપાસેથી હજારદારનું કરજ અપાવવું અને દંડ પણ લેવો. ૧૦૮.

આમાં તુ-શાન થાય તો એમ સમજવામાં આવે કે આને જો ખોટી
સાક્ષી આપવાનું ફળ મળ્યું છે અને તેથી તેના દરજીકે કરજદારનું કરજ તેની
પાસેથી અપાવવું તથા ઉપર દલાપ્રમાણે રાજાએ તેની પાસેથી દંડ પણ લેવો.
કારણ કે ઉપર જણાવેલાં નુકસાનો અતિ ઉમ પાપોના ફળ મળ્યાં છે.

જેમાં કોઈ સાક્ષી ન હોય તેમાં સત્યનો નિર્ણય કેમ કરવો
તે કહે છે—

અસાક્ષિકેપુ ત્વર્યેપુ મિથો વિવદમાનયોઃ ॥

અવિન્દંસ્તરતઃ સત્યં શપથેનાપિ લભ્યેત્ ॥૧૦૯॥

જે વ્યવહારમાં કાઠ સાધી ન હોય અને વાદી તથા પ્રતિવાદી મર-
ત્પર વિવાદ કરના હોય ત્યારે તેમાં શું તાવ છે એમ જણાવું ન હોય
ત્યારે શપથ (મેગન) થી તે કાર્યનો નિર્ણય કરવો. ૧૦૯.

મેં જે આ કહેવું છે તે એ અન્યથા હોય તો હું પાપી વાદ આપ
પ્રદારવું જોણવું તે શપથ દેવાય છે. શપથથી ત્રિમુખ રહે અથવા શપથપણી
રોમરમેરથી પરાજય પામે તો તે દાર્યો ગણાય છે.

શપથમાં પ્રમાણરૂપે પૂર્વનો સદાચાર દેખાડે છે—

મહર્ષિभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ॥

वसिष्ठश्चापि शपथं शेषे पेजवने नृपे ॥ ११० ॥

મે.દોગ ઋષિઓએ તેમજ દેવોએ પણ કાર્યમાટે શપથ કરેલા છે.
વસિષ્ઠ ઋષિએ પણ પિજવનના પુત્ર સુગતનામવામે મેગન આપ્યા હતા. ૧૧૦.

સમર્પણોએ તથા ઉદ્ધવમેરે દેવોએ પણ સદેહવાળા કાર્યના નિર્ણયમાટે
સોગન કરેલા છે તેમજ રિશ્યામિત્ર મુનિએ પિજવન નામના રાજાના પુત્ર સુગત
નામના રાજાને કહ્યું કે મારા મો પુત્રને વસિષ્ઠમુનિ આપ મરેલા છે ત્યારે વસિષ્ઠ-
મુનિએ પોતાની શુદ્ધિમાટે તે રાજાવાસે સોગન આપ્યા હતા સમર્પણોએ પણ
સોગન આપ્યા હતા કે જે તમારા પુત્રને દરનાર હોય તે પાપીની ગતિ પામે.
અદસ્થાવિધે બદનામીમા આવી પરેલા ઉદ્ધે પણ રાપના બપને પ્રસંગે પણ
સોગન આપ્યા છે.

વૃથા શપથ કરેલા નહિ એમ બક્ષામળ દે છે—

न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पेप्यर्थे नरो बुधः ॥

वृथा हि शपथं कुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥

કાળા માણસે સ્વપ કાર્યમા પણ વૃથા મેગન આપા નહિ કારણ
કે વૃથા મેગન આપનાર માણસ આ લોકમા તથા પરલોકમા પણ નાશ
પામે છે ૧૧૧

અપકીર્તિ અને ખજા પડે નો રાજતરફથી ઉડવમેરે દાનિ ધાય તે આ
લોકમા નાશ થયો ગણાય છે અને નરકદુઃખવમેરે દુર્ગતિ થી તે પરલોકમાં નાશ
થયો કહેવાય છે. થોડી બાબતમા પણ જોડા સોગન આપા નહિ એમ કહી સૂચવ્યું
છે કે મોટોડી બાબતમાં જોડા સોગન આપામા વળી ત્રિશેષ હોય છે.

વૃથા સોગનથી પણ દોષ ન લાગે એવા ચોક્કસ પ્રસંગો
દેખાડે છે—

કામિનીષુ વિવાહેષુ ગવાં મક્ષ્યે તથેન્ધને ॥

બ્રાહ્મણાભ્યુપપત્તૌ ચ શપથે નાસ્તિ પાતકમ્ ॥૧૧૨॥

શ્રીઓપામે, વિવાહની આગતમાં, ગાયોમાંઃ ધાસવગેરે મર્યાપદાર્થોના રિપયમાં, કાઠવગેરેના સજથમાં અને બ્રાહ્મણનો અનુચિત કરવામાંઃ તથા શપથ કરવામાં પાપ મનાતું નથી ૧૧૨.

ધણી શ્રીઓપામે પુણ્ય પોતાની એક સ્ત્રીને મનાવવામાંઃ કહે કે તારા સિવાય હું બીજા કાંઈ શ્રીપર પ્રેમ રાખતો નથી અથવા સોમકરતા હું મને વધારે પ્રિય છે. વગેરે કહી તથા શપથ કરે તેમાં તેમજ વિવાહની આગતમાં એટલે વિવાહવખતે વિનોદને ખાતર ઉપહાસ કરવાવગેરેમાં, કાઠના જેવરમાં ગાય ધાસ ખાઈ ગઈ હોય તેને મારવા કે બાધવામાંઃ જેવરનો માથેક દોડે તે વખતે આવતી રક્ષામાંટિના અને એવીજ જાતના, ગાયને બચાવી લેવાના બીજા પ્રસંગોમાં, યજ્ઞકર્મમાંઃ કાઠવગેરે લીધાં હોય અને તેનો વાવેડ ઉઠતો તે યજ્ઞકર્મમાં વિન ન આવે તેમાંઃ તે વાંચે પતાવી દેવાના પ્રસંગમાં અને બ્રાહ્મણની રક્ષામાંટિના પ્રમગમાં તથાશપથનો દોષ ગણતો નથી

કયા વર્ણને કેવી જાતના સોમન દેવા તે કહેછે—

સત્યેન શાપયેદ્વિપ્રં ક્ષત્રિયં વાહનાયુધૈઃ ॥

ગોવીજકાશ્ચનૈર્વૈશ્યં શૂદ્રં સર્વેસ્તુ પાતકૈઃ ॥૧૧૩॥

બ્રાહ્મણને મન્યના શપથ કરાવના, ક્ષત્રિયને વાહન તથા આયુધોના, વૈશ્યને ગાય, બીજા તથા સુવર્ણ ॥ અને શૂદ્રને સર્વતરોના શપથ કરાવવા. ૧૧૩

સત્યના સોમનથી બ્રાહ્મણ, વાહન તથા આયુધોના સોમનથી ક્ષત્રિય; ગાય, બીજા અને સુવર્ણના સોમનથી વૈશ્ય અને સર્વતરોના શપથ કરના સોમનથી શૂદ્ર સાચો કરેછે

શપથમાં પણ સદેહ પડે ત્યારે કાર્યની સત્યતા જાણવાનો ઉપાય કહેછે—

અગ્નિં વાહાર્યેદેનમપ્સુ ચૈનં નિમજ્જયેત્ ॥

પુત્રદારસ્ય વાપ્યેનં શિરાંસિ સ્પર્શયેત્પૃથક્ ॥૧૧૪॥

અથવા એની પામે અગ્નિ ઉપડાવવો અથવા એને જગમાં નાખવો અથવા એની પામે તેના પુત્ર તથા તેની સ્ત્રીના મસ્તકકેપર દાઢ્ય મૂકાવવો. ૧૧૪.

જન્મે દાઢ્યમાં પીપળાનાં સાત પાંદડાં રાખી તેનીકેપર પચાસ પળ એટલે બમો તોજા વચ્ચનનો તપાવેલો લોહનો ગ્રાહો મૂકી સાત પગલાં ચાલવાનું કહેવું અથવા હંડા જગમાં તેને ડૂબાવવો અથવા તેના પ્રિયપુત્રના મસ્તકકેપર કે તેની પ્રિયસ્ત્રીના મસ્તકકેપર તેનો દાઢ્ય મૂકાવવો. આ સંધળા સત્યપરીક્ષણના ઉપાયમાં તે પાછો ન દડે અથવા તેમાં પાર પડે તો તેને સાચો માનવો. આ વિષય માત્ર શુદ્ધને મારેજ છે એમ ધણાઓનું માનવું છે તેમાં પણ થોડી અગત્યની બાબતમાં પુત્ર તથા સ્ત્રીના મસ્તકકેપર દાઢ્ય મૂકાવવો, તેથી વિશેષ અગત્યની બાબતમાં જગમાં ડુબાવવો અને ધારીજ અગત્યની બાબતમાં પરીક્ષણવખને દાઢ્યમાં અગ્નિ લેવગાવવો.

સત્યપરીક્ષણમાં પાર ઉતર્યો ક્યાંકે કહેવાય તે કહે છે—

यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च ॥

न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥૧૧૫॥

ગર્દિ પમેલો અગ્નિ જેને બળે નહિ, જગ પણ જેને ડુબાવે નહિ અને તુરંતમાં કોઈ મોહોડી પીડા પણ જેને થાય નહિ તે શપથમાં શુદ્ધ છે એમ જાણવું. ૧૧૫

તપાવેલ લોહનો ગ્રાહો નિહાવને બાળતો નથી અને જગ તેને ડુબાવવું નથી તથા તે સત્યવાદીને કશી પીડા થતી નથી. પણ જો દોષમસ્ત હોય તો તેને દાદવગેરે થાયછે એમ પૂર્વકાળમાં મનાતુ હતુ.

ઉપરની બાબતમાં સત્યતાવિષે પૂર્વના ઠતિહાસનું દર્શાવેલું છે—

वत्सस्य ह्यभिशास्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा ॥

नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पर्शः ॥૧૧૬॥

પૂર્વ વત્સકાગિને તેના કનિડલાઇએ કચ્ચુ કે તુ રાદનો પુત્ર કે, ત્યારે હું બાલજુ છું એ વાતને સિદ્ધ કરવામાટે તે અગ્નિમાં પડ્યો. તે વખતે સત્યના બળથી જગતના ચાર રૂપ અગ્નિએ તેનું એક રૂંધાડું પણ જાળ્યું નહિ. ૧૧૬.

ચાર એટલે બાતમીદાર વોકો, જેમ છુપી વિગતોથી પણ જાણીતા જાને છે તેમ જગતના ચાર રૂપ અગ્નિદેવ પ્રાણીઓના શુભાશુભ કર્મોથી જાણીતા રહે છે પૂર્વે કણ્વમુનિના પુત્ર વસિષ્ઠપિને તેના આરમાન નાહાનાભાઈએ તું શક્યું સતાન છે એમ કહેતા તેણે પોતે પ્રાણજ્ઞ છે એ સત્ય બતાવવા અગ્નિમા પ્રવેશ કર્યો અને અગ્નિ તેની સત્યતાને જણાવતા હોવાથી તેણે તેને બાજુ નહતા એ વૈદિક ઉદાહરણ છે.

ખોટી સાક્ષીવાળા વ્યવહારનો નિર્ણય કદાચ થઈ ગયો હોય તો તેનો ફરીને ન સ ફરી નિર્ણય કરવો એમ જણાવે છે—

यस्मिन्यास्मिन्निवादे कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् ॥
तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥૧૧૭॥

જે જે વિવાદમાં સાક્ષીઓએ ખોટી સાક્ષી આપી હોય તો તે તે કાર્ય એક વખત પૂર્ણ થઈ ગયેલ હોય તો પણ તેને પૂર્ણ નહિ થયેલું જ ગણી ફરીવાર નિર્ણય કરવો. ૧૧૭

જે વિવાદમાં ખોટી સાક્ષી હોય તે વિવાદ સાચો ગણાતો નથી તેથી કદાચ ખોટીસાક્ષીવડે લેણદારને લેણ મળી ગયું હોય તો પણ ફરી ખરો નિર્ણય ફરી તે પાછું કદાવશું અને ખોટીસાક્ષીથી કોઈ અપરાધીનો દંડ થઈ ગયો હોય તો પણ ફરીને ખરો નિર્ણય ફરી તે દંડ તેને પાછો આપવો.

ખોટીસાક્ષીના હેતુઓ જણાવે છે—

लोभान्मोहान्मयात्मैत्रात्કामात्ક્રोधात्तथैव च ॥
अज्ञानाद्बालभावश्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥૧૧૮॥

લોભથી, મોહથી, ભયથી, રોદધથી, કામથી, ક્રોધથી, અજ્ઞાનથી અને બાળકપણથી સાક્ષીપણમાં ખોટું બે થાય છે. ૧૧૮.

વિપરીતજ્ઞાન તે મોહ, વિષયાતિવાસ તે કામ અને ધર્મચોરેના જ્ઞાનનો અભાવ તે બાળકપણ અહીં કહેવાય છે અથવા સોજવર્ષની અદરની અસ્થાવાનો દોષ તે બાળક કહેવાય છે, તેના બોલવાપર પણ સાક્ષીવરીકે આધાર રાખી શકાતો નથી આ વિષય દરેકજી કહેવાના જૂદીજૂદી જગના દંડને માટે ઉપયોગી છે.

ઉપરનાં કારણોથી ખોટીસાક્ષી આપનારને જૂદીજૂદી જાતના દંડદેવાસંબંધી પ્રકરણનો આરંભ કરે છે—

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥

तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥११९॥

ઉપર કહેવ લોકતરંગે જરૂરથી જે મનુષ્ય ખોટીસાક્ષી આપે તેને જે જે દડ થઈ શકે તે અનુક્રમપ્રમાણે નક્કી ૧૧૯

ખોટીસાક્ષીનું કારણ શુદ્ધ દોષ તો દડ શુદ્ધ કરવો તથા બારે મારણ હોય તો દડ બાર કરવો એ દેખાડવામાટે બુદ્ધિમાન પ્રમારના દડ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા છે.

ખોટીસાક્ષીમાટેના બુદ્ધિમાન દડો કહે છે—

लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् ॥

भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥१२०॥

कामाद् दशगुणं पूर्वं क्रोधात्તु त्रिगुणं परम् ॥

अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णे वालिभ्याच्छतमेव तु ॥१२१॥

લોકતરંગી ખોટીસાક્ષી આપનારને હજાર પણનો દડ કરવો મોહથી ખોટીસાક્ષી આપનારને પ્રથમ સાહસ દડ કરવો બયથી ખોટીસાક્ષી આપનારને બે મધ્યમ સાહસ દડ કરવો મિત્રભાવથી કે રોદથી ખોટીસાક્ષી આપનારને ચાર પ્રથમ સાહસ દડ કરવો કામથી ખોટીસાક્ષી આપનારને દસ પ્રથમ સાહસ દડ કરવો ક્રોધથી ખોટીસાક્ષી આપનારને ત્રણ મધ્યમ સાહસ દડ કરવો અજ્ઞાનથી ખોટીસાક્ષી આપનારને બેસો પણનો દડ કરવો અને બાળકપણથી એટલે મૂર્ખપણથી ખોટી સાક્ષી આપનારને એકમો પણનો દડ કરવો ૧૨૦, ૧૨૧.

પણ નામના સિક્કાનું લક્ષણ આ અધ્યાયના ૧૩૧ મા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવશે આ અધ્યાયના ૧૩૮ મા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવશે તેપ્રમાણે અટીસેટ પણનો દડ પ્રથમ સાહસ અને પાંચસો પણનો દડ તે મધ્યમસાહસ કહેવાય છે. બયથી અને રોદથી ખોટીસાક્ષી આપનારને સરખો દડ છે મારણકે પ્રથમ સાહસકરતા મધ્યમસાહસનું માપ બમણું છે તેથી બે મધ્યમસાહસ તેજ ચાર પ્રથમ સાહસ છે ચર્યાર્યવાદી પુણ્ય પણ કંઈ ચિત્તમેળાવે કારણને લીધે મુઝાઈ જઈ પ્રત્યના બાવાર્યને બરાબર નહિ સમજી વિપરીત બોલે તે મોહથી બોલે તે ગણાય છે

આ પ્રમાણે દંડ કરવાનો હેતુ કહે છે— ,

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान् मनीषिभिः ॥
धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥१२२॥

ધર્મનો લોપ ન થાય તથા અધર્મનો નાશ થાય તેમાટે ખોટીસાક્ષીમાં નિહાનેએ ઉપર જણાવેના દંડો કહ્યાછે. ૧૨૨.

દડના લયથી મનુષ્ય સત્યપ ધર્મ છાડતોનથી અને અસત્યપ અધર્મ પ્રવર્તેતો નથી

વારંવાર ખોટીસાક્ષી આપનારમાટે દંડ કહેછે—

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः ॥
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥१२३॥

ધાર્મિક ગજાએ માક્ષીપણામા ખોટું બોલનારા ત્રણે વણોને દંડ કરીને પોતાના દેશથી દૂર કરેના અને બ્રાહ્મણને તો કેવળ દેશપાર કરવો. ૧૨૩.

૧. કેવળ દેશપાર કરવો એટલે તેને કશો દંડ કર્યાવગર પોતાના દેશથી દૂર કરવો.

દંડ દેવાનાં દશ સ્થાન જે હવેપછી કહેવામાં આવશે તેમાંના કોઈપણ સ્થાનમાં બ્રાહ્મણને દંડ ન કરવો જોકે એમ, બ્રાહ્મણને કેવળ દેશપાર કરવાના હેતુરૂપે જણાવેછે—

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वयंभुवोब्रवीत् ॥
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥१२४॥

બ્રહ્માના પુત્ર મનુએ દડના દશ સ્થાનો કહેલાં છે કે જે બાકીના ત્રણ વણોને માટે છે બ્રાહ્મણને તો તે કોઈપણ સ્થાનમાં દડ દીધાવગર તે જાય તેમ કરેલુ ૧૨૪

બ્રાહ્મણને સરીરસળધી દડ અથવા ધનસળધી દડ નહિ કરવો એમ મનુનું કહેવ છે મહાના પુત્ર એમ દરી મનુનું કહેવુ જે કે પ્રમાણભૂત છે તોપણ વિશેષ પ્રમાણભૂત ગણવુ એમ મુચ્ચુ છે

દડનાં દશ સ્થાનો કહેછે—

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥१२५॥

ઉપચ્ચ, ઉદર, ગિહ્વા, બન્ને હાથ, બન્ને પગ, ચત્રુ, નાભિ, બન્ને કાન, ધન અને શરીર એ દસ, દડ દેનામા સ્થાનો છે ૧૨૫

ઉપચ્ચ એટલે નુલેટિડા ઉદરવગેરે જે અત્યંત અપરાધ કર્યો હોય તે અત્રે અપરાધના લાખવ તથા ગૌરવને અનુસરી તાડન ઉદનવગેરે વસ્તુ તે દેહદડ કહેવાયછે અને અપરાધના પ્રમાણમા ધન વેણ તે ધનદડ કહેવાયછે

બગાબર વિચાર કરીને દંડ કરવાની ભલામણ દેછે—

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ॥

સારાપરાધો ચાલોક્ય ઢળડં ઢળહ્યેપુ પાતયેત્ ॥૨૬॥

નાર નાર અપાધ નાનાડપ અનુગધ દેશ માલ સામર્થ્ય અને અપાધ એઓનો મધ્યસ્થિત કરીને દડ કરના લાયક અનુગ્યોનો દડ કરવો ૧૨૬.

અપરાધ સાવારણ હોય તોપણ ફરીફરીને અપરાધ કરનારને હમ્મડ આપવાની પણ જરૂર પડેછે જ્યા દેશમા તથા ક્યા કાલમાઅપરાધ થયોછે તેપણુ જોવુ જોઈએ, કારણકે દેશ અને કાલને લઈને કેટલાએક સાધારણ અપરાધો પણ અસાધારણરૂપમા આવી જાયછે અને કેટલાએક અસાધારણ અપરાધો પણ સાધારણરૂપમા આવી જાયછે વળી જેને દડ કરવાનો હોય તેણે સામર્થ્ય એટલે ધનસબધી તથા શરીરસબધી સામર્થ્ય કંણ છે તેપણુ ધાનપર લેવુ જોઈએ અપરાધ મોહોટો હતા પણ ધનલીનને સાધારણ ધનદડ પણ થણો થઈ પડેછે અને ધનવાનને સાવારણ આરાધમા પણ મોહોટો ધનદડ થાય ત્યારેજ તે અસરકારક થાયછે તેમજ શરીરે નબળા અપરાધીને થોડું તાડનવગેરે પણ ઝાઝું જણાયછે અને શરીર મસ્ત હોય તેને વિરોધતાડનથી પણ ઝાઝી અસર થતી નથી મઠિ સામર્થ્ય અવશ્ય વિચારશીર છે આ સધાગાની સાથે અપરાધના સ્વરૂપનો પણ વિચાર કરવો અને પછી યોગ્યતાને અનુસરીને દડ કરવો.

ઉપરના શ્લોકમાં જણાવ્યું છે તેના કરતાં ઉલટીગીતે દંડ કરનામા આવે તો તે અર્થમુજા દડ ગણાયછે તેથી તેવો દડ કરનારન થતી હાનિ જતાનેછે—

अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम् ॥
अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥૨૮॥

અધર્મથી દંડ કરવાને લીધે લોકમાં યશ તથા કીર્તિનો નાશ થાય છે અને પરલોકમાં પણ સર્ગથી બ્રહ્મ થવાય છે. માટે અધર્મથી દંડ કરવો નહિ ૧૨૭.

જીવતાં વખાણ તે યશ અને મરણપછી વખાણ તે કીર્તિ કહેવાય છે અથવા જીવનમાં સારા ગુણ જાણે છે તે યશ અને તે ગુણોનું વર્ણન કરે તે કીર્તિ કહેવાય છે.

નિરપરાધને દંડનાર તથા અપરાધીને નહિ દંડનારની દુર્ગતિ કહે છે—

અદણ્ડ્યાન્દણ્ડયત્રાજા દણ્ડ્યાંશ્ચૈવાપ્યદણ્ડયન્ ॥
અયશો મહદાપ્નોતિ નરકં ચૈવ ગચ્છતિ ॥૧૨૮॥

દંડ કરવાલાયક ન હોય તેઓને દંડ કરનાર તથા દંડ કરવાલાયક હોય તેઓને દંડ નહિ કરનાર રાજા મોહોટા અપયશને પામે છે અને નરકમાં જાય છે. ૧૨૮.

રાજાએ હુકમો નિરપરાધીના દંડને પ્રતિબદ્ધ તથા અપરાધીના દંડનું વિધાન સમરક્ષમાં રાખી તે પ્રમાણે જ નિર્ણય લેવાનો એવી ઉપદેશ વર્તાય તો આલોકમાં યશનો નાશ થાય છે અને પરલોકમાં સારી મતિનો નાશ થાય છે એટલું જ નહિ પણ આ લોકમાં અપયશ થઈ પરલોકમાં નરક લોકનું પડે છે માટે લોકચરો દંડપણ નિષકારણથી નિરપરાધને દંડવો નહિ અને અપરાધીને છાડી મૂકવો નહિ.

દંડનો ક્રમ કહે છે—

વાગ્દણ્ડં પ્રથમં કુર્યાદ્ધિગ્દણ્ડં તદનંતરમ્ ॥

તૃતીયં ધનદણ્ડં તુ ચધદણ્ડમતઃ પરમ્ ॥૧૨૯॥

પ્રથમ વાણીથી દંડ કરવો, પછી ચિત્તારૂપ દંડ કરવો, તે પછી ધનનો દંડ દેવો અને તે પછી વધારૂપ દંડ કરવો ૧૨૯.

ગુણગાનપુરવે પ્રથમ અપરાધ કયો હોય ત્યારે તેને, તમોએ આ કામ ઠીક ન મ્યું, ફરીથી આ પ્રમાણે કરવો નહિ એમ વાણીથી વિરરકાર કરવો તેમ કયો છતાં પણ તે નાબુદ ને અત્યંત વધારે તાત્કાલિક વાણી તેને ચિત્તારૂપ દંડ દેવો એટલે તારા જન્મને ચિત્તારૂપ છે, તારાએના પાપોનો જન્મજન્મ થયો હોય તો ઠીક હવે, વગેરે વચનો કહેવાં આમ થતા છતાં પણ જો તે અપરાધ કરતો ન અટકે તો પછી તેને ધનનો દંડ કરવો અને તેમ કરતાં પણ સાંત ન થાય તો પછી

વધવધ કરવો એટલે માર મારવો અહીં વધરાખ્ધનો અર્થ શરીરનું તાડન કે છેદન-
માત્ર છે અથવા અતિઅહપ અપરાધમા વાણીદંડ, અહપઅપરાધમા ધિકારદંડ,
મોહોટા અપરાધમા ધનદંડ અને અતિસય મોહોટા અપરાધમા વવદંડ કરવો

વધદંડથી પછુ જેને વ્યસર ન થાય તેને છેવટ ચારેપ્રકારના
દંડો એકસાથે કરવાસૂધીની સલામણુ દેછે—

वधेनापि यदा त्वेतास्त्रिग्रहीतुं न शक्यात् ॥

तदैषु सर्वमप्येतत्प्रयुज्जीत चतुष्टयम् ॥૧૩૦॥

એ દુરાચારી લોકો વધ કરાચી પછુ વચ્ચે, ચય નહિ ત્યારે એ ચારે
પ્રકારના દંડો દેના ૧૩૦

વાણીદંડવગેર ચારેપ્રકારના દંડો કરીને પછુ કુષ્ટલોકોને અપરાધ કરનાં
અટકાવવા

ચાર પ્રકારના દંડોમાં ધનદંડ કરતી વખતે તથા મહુણા
દાનાદિ વ્યવહારો તપાસતી વખતે સિક્કાઓનાં બૂદાંબૂદાં નામો
આપે તેથી તેનાં લક્ષણો કહેવાનો આશંકા કરેછે—

लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ॥

ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥૧૩૧॥

લોકના વ્યવહારમાટે જાનાતી, રૂપાની અને સુવર્ણની જે સજ્ઞાઓ
૫૩૧ની ૧૨ પ્રસિદ્ધ છે તે સમગ્રી કહું છું ૧૩૧

કં, વિકં તથા વિવાદનિર્ણયની સિદ્ધિમાટે ના નાના, રૂપાના અને સુવ-
ર્ણના સિક્કાઓના નામ તથા તેણે માપવગેરે લક્ષણુ હવે કહેવામાં આવેછે આ
સમગ્ર સજ્ઞાઓ પ્રાચીનકાળમાં ચાલતી સમજવી

તે લક્ષણુ કહેછે—

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ॥

प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥૧૩૨॥

त्रसरेणवोष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ॥

ता राजसर्पपस्तिस्त्रस्ते त्रयो गौरसर्पपः ॥૧૩૩॥

સર્પપાઃ પદ્યવો મધ્યસ્થિયં ત્વેકકૃષ્ણલમ્ ॥
 પંચકૃષ્ણલકો માષસ્તે સુવર્ણસ્તુ ષોડશઃ ॥૧૩૪॥
 પલં સુવર્ણાશ્ચત્વારઃ પલાનિ ધરણં દશ ॥
 દ્વે કૃષ્ણલે સમધૃતે વિજ્ઞેયો રૌપ્યમાષકઃ ॥૧૩૫॥
 તે ષોડશ સ્યાદ્ધરણં પુરાણશ્ચૈવ રાજતઃ ॥
 કાર્પાપણસ્તુ વિજ્ઞેયસ્તામ્બિકઃ કાર્ષ્ણિકઃ પણઃ ॥૧૩૬॥
 ધરણાનિ દશ જ્ઞેયઃ શતમાનસ્તુ રાજતઃ ॥
 ચતુઃસૌવર્ણિકો નિષ્કો વિજ્ઞેયસ્તુ પ્રમાણતઃ ॥૧૩૭॥

ધરના ગોખની અંદર થઇ ધરમાં આવેલાં સૂર્યનાં કિરણોમાં જે સુકમ-
 રજ દેખાયછે તે રજ, સધર્માં પ્રમાણોમાં પ્રથમનું પ્રમાણ ત્રમરેણ એવા
 નામથી કહેવાયછે. આઠ ત્રસરેણુઓ એકકા રાખ ત્યારે, સિક્કા એવા નામનું.
 પ્રમાણ થયછે, તથા સિક્કાનું પ્રમાણ તે એક રાજસર્પપ, તથા રાજસર્પપ
 તે એક ગૌરસર્પપ, છ ગૌરસર્પપ તે એક મધ્યપદ, તથા મધ્યપદો તે એક
 કૃષ્ણલ, પચ કૃષ્ણલ તે એક માષ, મોળ માષ તે એક સુવર્ણ, ચર સુવર્ણ
 તે એક પલ અને દશ પલ એકકા રાખ ત્યારે એક ધરણ કહેવાયછે. બે કૃષ્ણલને
 એકકા કરવાથી એક રૌપ્યમાષ સમજવો, સોળ રૌપ્યમાષનો એક ધરણ
 અથવા પુરાણ થાયછે. ત્રાંજાનું એક કર્પપ્રમાણ તે કાર્પાપણ અથવા પણ
 કહેવાયછે રૂપાનાં દશ ધરણ તે રૂપાનો એક શતમાન રાખછે. ચાર સુવ-
 ર્ણનું પ્રમાણ તે એક નિષ્ક સમજવો. ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭.

સોળ રૌપ્યમાષનો એ ધરણ અથવા પુરાણ રાખ તેપણ રૌપ્યધરણ અને
 પુરાણ પણ રૂપાનું માષ છે એમ સમજવું. એક પવનો ચોથો ભાગ જે સુવર્ણ
 તેજ કવ સમજવો.

પ્રથમસાહસચગેરેનું લેક્ષણ કહેછે—

પણાનાં દ્વે શતે સાર્જે પ્રથમઃ સાહસઃ સ્પૃતઃ ॥
 મધ્યમઃ પથ વિજ્ઞેયઃ સહસ્રં ત્વેવ ચોત્તમઃ ॥૧૩૮॥

અટીમો પણુનો પ્રથમ સાદસ કલો છે. પાંચસો પણુનો મધ્યમસાદસ અને એકહજાર પણુનો ઉત્તમસાદસ ગણવો. ૧૩૮.

આ અધ્યાયના ૧૨૦ માં શ્લોકમાં પ્રથમ સાદસવગેરે શબ્દો આગા છે તેનું આ વ્યાખ્યાન છે.

દંડપ્રકરણમાં પરિભાષાનો પ્રાસંગિક વિષય કહીને ફરીને પ્રસ્તુતવિષય ચલાવેછે—

ઋણે દેયે પ્રતિજ્ઞાતે પશ્ચકં શતમર્હતિ ॥

અપહ્રવે તદ્વદ્વિગુણં તન્મનોરનુશાસનમ્ ॥૧૩૯॥

જે કરજદાર માણસ પ્રથમ ના પાડનો હોય પણ ન્યાયસભામાં પોતાનું કરજ કમુશ કરે ત્યારે તેની પામેથી સોએ પાંચને દિસાએ દંડ લેવો અને ન્યાય-સભામાં પણ નથી ભાગતો એમ કહે તો તેથી બમણો અને એકસોએ દશને દિસાએ દંડ લેવો એમ મનુભગવાનની આજ્ઞા છે ૧૩૯

મનુભગવાનની આજ્ઞા છે એમ સ્ત્રી ભૃગુમુનિએ ઋષિઓને આ વિષયમાં ફેરફાર ન થઈ શકે એવું છે એમ બતાવ્યું છે.

ઉત્તમર્હ એટલે વ્યાજે પૈસા આપનાર, અધમર્હ એટલે વ્યાજે પૈસા લેનારને પૈસા આપતાં ક્યાંસુધી વ્યાજ લઈ શકે તે વાજબી ગણાય? તે ગણાવેછે—

વસિષ્ઠવિહિતાં વૃદ્ધિં સૃજેદ્વિત્તવિવર્દ્ધિનીમ્ ॥

અશીતિભાગં ગૃહ્ણીયાન્માસાદ્વાર્ધુપિકઃ શતે ॥૧૪૦॥

વસિષ્ઠઋષિના કહેવાપ્રમાણે દ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરનાર વ્યાજ લેતું તે વ્યાજ વ્યાજઉપર આજીવિકા ચલાવનાર પુરૂષે સેકડે એ શીમો ભાગ લેતું. ૧૪૦.

સેકડે એ શીમો ભાગ એટલે સત્રા ટકો વ્યાજ સમજવું

વ્યાજનો વિશેષપ્રકાર કહેછે—

દ્વિકં શતં વા ગૃહ્ણીયાત્સતાં ધર્મમનુસ્મરન્ ॥

દ્વિકં શતં હિ ગૃહ્ણાનો ન ભવત્યર્થકિલ્વિપી ॥૧૪૧॥

સગળનોના ધર્મને સ્મરણમાં રાખનાર પુરુષે પ્રત્યેકમાસે સેકડે બે ટકા વ્યાજ લેવું સેકડે બે ટકા વ્યાજ લેનારો પુરુષ ધનસંબંધી પાપવાળો ગણાતો નથી. ૧૪૧.

ધનસંબંધી પાપવાળો ગણાતો નથી એટલે જેવાજાની વ્યાજ લેનારો મનાતો નથી.

કપા વર્ણપાસેથી વધારેમાં વધારે વ્યાજની મૂલ ક્યાંમૂંથી છે તે દેખાડે—

દ્વિકં ત્રિકં ચતુષ્કં ચ પञ्चકં ચ શતં સમમ્ ॥
માસસ્ય વૃદ્ધિં શૂઢ્ણીયાદ્વર્ણાનામનુપૂર્વશઃ ॥૧૪૨॥

બ્રાહ્મણગરે વર્ણોના અનુક્રમથી પ્રત્યેકમાસે સેકડે બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ ટકા વ્યાજ લેવું ૧૪૨.

પ્રત્યેકમાસે બ્રાહ્મણપાસેથી સેકડે બે ટકા, શૂદ્રપાસેથી ત્રણ ટકા, વૈશ્યપાસેથી ચાર ટકા અને શૂદ્રપાસેથી પાંચ ટકા વ્યાજ લેવું એના કરતા વિશેષ લેવું નહિ સેકડે બે શીમે ભાગ વ્યાજ લેવાનું કહ્યું છે તે ઉત્તમર્ણને ત્યાં અધમર્ણ પૃથ્વીયગરે કંઈ અવેજ સોપેલો હોય તેને મટિલ છે. અને તેપછી વ્યાજનો જે પ્રકાર કહેલો છે તે અવેજવમરના કરવાને માટે છે.

કરજપટે ઉત્તમર્ણને કંઈ અવેજ સોપેલો હોય તો તેવા વ્યવહારની વ્યવસ્થા કહે છે—

ન ત્વેવાધૌ સોપકારે કૌસીર્દીં વૃદ્ધિમામુયાત્ ॥
ન चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोस्ति न विक्रयः ॥૧૪૩॥

જેને ભોગવટો લઈ સકાય એવા અવેજઉપર ધન આપેલું હોય તો ઉત્તમર્ણને વ્યાજ મળી શકે નહિ. તેમજ ધણોવખત થઈ જાય તોપણ તે અવેજ ઉત્તમર્ણથી બીજાને દઈ સકાય નહિ તેમ વહેંચી પણ સકાય નહિ ૧૪૩.

જેનો ભોગવટો લઈ સકાય એવો અવેજ એટલે ખેતર, બગીચા કે દુકાણી-આયવગરે, કરજના બદલામાં રાખેલ હોય તો તેનાપર વ્યાજ લઈ સકાય નહિ. કારણકે અવેજમાંથી મળેલો લાભ એજ વ્યાજને ઠેકાણે છે. વળી જેનો ભોગવટો ન લઈ સકાય એવો અવેજ સુવર્ણવગરે હોય તે લાભોવખત જવા છતાં પણ ઉત્તમર્ણથી કાઢને આપી દેવાય નહિ તેમ તે પોતાની મેળે વહેંચી પણ સકાય નહિ શાશ્વત્કાય કહે છે કે—

આધિ પ્રણવેદ દ્વિતુલે ધને યદિ ન મોન્યતે ।

કલે કાલદૃનો નવેત્કમભોગ્યો ન નયતિ ॥

એવે ધને કાળ થવાથી જેનું બાજ મૂલ્યકતા બમણુ થઈ જાય ત્યાંથી સુવર્ણ-
વગેરે તોપ્યઆધિ એવે જેનો ભોગવટો ન થઈ સકાય પણ માત્ર સાચવવાનું
મટે એવો અવેજ કરજનાર હોયને નહિ તોપણી તેના પર કરજદારનો દબ રહેતો
નથી અથવા બધાનીવાગો અવેજ પણ કાશવપ્રમાણે બધાની સમા પૂરો થઈ
રહ્યા પછી ઉત્તમર્ણ કરજદારને ચેતાવીને કે કાશવને અનુસરીને ચેતાગાવમર પણ
તેની વાવરયા કરી સકે પરંતુ ને ભોગવટો લઈ સકાય એવે અવેજ હોય તો
તેની કાશવ વાવરયા ઉત્તમર્ણથી થઈ શકતી નથી અને યાજ્ઞવલ્ક્યે વાવરયા
કરવાનો મમય બતાવ્યો છે તેની અદર તો ભોગવટાવમરના અવેજની પણ વા
વરયા ઉત્તમર્ણથી કરી શકાતી નથી

ઋગુના બદલામાં રખાયેલા અવેજનો ભોગવટો પોતાની
કંઠાપ્રમાણે ઉત્તમર્ણથી લઈ ગયાનો નથી તેવો કહે છે—

ન મોક્તવ્યો ઘલાદાધિર્મુજ્જાનો વૃદ્ધિમુત્સૃજેત્ ॥

મૂલ્યેન તોપયેન્નમાધિસ્તેનોન્યથા મવેત્ ॥૧૪૪॥

ઉત્તમર્ણ પોતાને ત્યાં કરજના મદનામાં મૂકેના અવેજનો બગાડમરથી
એ ગરો લેતો નહિ જે તેનો ભોગવટો બરામા આવે તો તેણે ત્યાંજ છેડી
દેતું અથવા તે નરતુનું મૂલ આપીને કરજદારને સતોત આપવો જે એમ
ન કરે તો તે ઉત્તમર્ણ તે અવેજને ચોર ગણાવે ૧૪૪

૧. કરજદારે કરજના બ લાભા વેળાદારને ત્યાં રાખે ત્યાં પેડાવગેરે વીજ,
બાજ લેવા ગયા પોતાના ઉપરામમાં લેવી નહિ લેણદારની મના ગતા તેનો
ઉપનોગ લેવામાં આવે તો તેનું આજ ન વજ સકાન અને વેળાદાર તુ મન પણ
મનાવડુ જેવું તે વીજ ઉપયોગમાં લેવાથી નિગાર થઈ ગઈ હોય તો તેની
મિમન આપીને લેવા અને સતોષ દેવો જેવો એમ કરવામાં ન આવે તો તે
વીજની ચોરી કહેવાયેલું નમકમ ગણાવે

ઋગુના બદલાનો અવેજ તેના મૂળ માલેકનેજ લાખે વખતે
પણ પાછો મળવો જોએ એમ કહે છે—

આધિશ્વોપનિધિશ્વોમૌ ન કાલાત્યયમર્હતઃ ॥

અવહાર્યૌ મવેતાં તૌ દર્ધિકાલમવસ્થિતૌ ॥૧૪૫॥

આધિ અને ઉપનિધિ એ બન્ને ધણા કાળસૂધી રહેલા હોય તો પણ તેના સ્વામી લેવામાટે આવે ત્યારે વિલગચગર તુરત તેને પાછા આપવા જોઈએ. ૧૪૫

આધિ એટલે ઉપાડેલી રકમના બદલાનો અવેળ અને ઉપનિધિ એટલે અવેળ ઉપાડેલી રકમકરતાં થોડો પડતો હોય તો પાડળથી વધારે આપવામાં આવતો અવેળ, એ બન્ને ધણા કાળસૂધી રહેલ હોવા છતાં તેના માણેક છોડાવવા આવે ત્યારે તેને તુરત આપી દેવા જોઈએ ગણવાવગર, જેને ત્યાં રાખવામાં આવે તેને દેખાઆવગર દાખલાવગરેમાં કપર સીલ કરીને જે યાગજી મૂકવામાં આવેલ હોય તે પણ ઉપનિધિ કહેવાય છે. કેટલાએક આ મ્લોકનો એવો અર્થ પણ કરે છે કે આધિ તથા ઉપનિધિને માટે પાછો છોડાવવાનો જે સમય કસાયો હોય તે સમય તેના માણેકે જવા દેવા જોઈએ નહિ. કારણ કે જે તે સમય આલ્થેા જાય તો જેને ત્યાં તે રહેલ હોય તે પોતે રાખી શકે છે. ધન બમણું થઈ જાય ત્યામૂધી આધિને છોડાવી લેવાનો સમય ગણાય છે. ત્યામૂધીમાં ન છોડાવાય તો તે સમય મથો ગણાય છે.

બીજાને ઉપભોગ લેવામાટે આપેલી કેટલીક ચીજો લાંબે સમયે ભોગવવાના બગથી મૂળ માણેકનો હુક ઉઠી જઈ ભોગવનારના હુકની થઈ જાય છે એ વિષય હવે પછી કહેશે પણ તેની પહેલાં કયા કયા પદાર્થોઉપર લાંબા વખતનો બીજાનો ભોગવટો છતાં પણ કેવીરીતે મૂળ માણેકનો હુક ઉઠતો નથી તે દેખાડે—

સંપ્રીત્યા મુજ્યમાનાનિ ન નશ્યન્તિ કદાચન ॥

ધેનુરુદ્ધો વહન્નશ્ચો યશ્ચ દમ્યઃ પ્રયુજ્યતે ॥૧૪૬॥

ગાય, માલી શકે તેવો હટ, અથ અને દમન કરવા યોગ્ય વૃષભ એઓ પ્રીતિથી દાખને ઉપભોગ લેવા આપેલ હોય તો તેઓઉપરથી કાંઈ વખત પણ સ્વામીનો હુક જતોજ નથી. ૧૪૬.

દૂગળી ગાય, કામમાં આવે એવા હટ તથા યોદાએ અને એડના કામમાં અથવા બીજે બોલે ઉઠાવવાના કામમાં આવે એવા બજલચગેરે તેના માણેકે પ્રીતિથી ઉપભોગ લેવા આપેલ હોય તો તેના ઉપરથી તેના માણેકનો હુક લાંબી મુદતે પણ નાશ પામતો નથી. હવે પછીના મ્લોકમાં જે વિષય કહેશે તેના અપવાદરૂપે આ હજીકન છે.

બીજાની પાસે રહેલા પોતાના પદાર્થોઉપરથી માણેકનો હુક ક્યારે ઉઠી જાય છે તે કહે છે—

યત્કિञ્ચિદશવર્ષાણિ સન્નિધૌ પ્રેક્ષતે ધની ॥

મુજ્યમાનં પરેસ્તૂર્ણાં ન સ તલ્લઙ્ગમર્હતિ ॥૧૪૭॥

જે માણસ પચાસ વર્ષને તેનો સ્વામી જોનાં છતાં બીજાને મનુષ્ય દશ વર્ષમુધી ભોગવે અને તેનો સ્વામી કાંઈપણ જોયે નહિ તે તે પચાસકેપર તેનો દુક રહેતો નથી. ૧૪૭

પ્રીતિવગેરે કારખુવગર દોઢ પણ પચાસ બીજાને મનુષ્ય ભોગવતો દોઢ અને તેનો માલેક તે જોવા બહુવાછતાં દશ વર્ષમુધી કાંઈ જોયે નહિ તે તે ભોગવનારનો દુક તેનાપર ચાલે અને માલેકનો દુક મરી જાય.

ઉપરના શ્લોકમાં ચીતાનો દુક શુભાવનાર માલેક જણાવ્યો તે કેવી સ્થિતિમાં હોય તો તેનો દુક જાય છે તે કહે છે—

અજઙ્ઘ્રેદપોગણ્ડો વિપયે चास्य मुज्यते ॥

મમ્નં તદ્વ્યવહારેણ મોક્તા તદ્ દ્રવ્યમર્હતિ ॥૧૪૮॥

ધનનો સ્વામી જડ ન હોય તેમજ સોજવર્ષની અદરની અવસ્થાવાળો પણ ન હોય છતાં તેની દૃષ્ટિઆગળ બીજાને માણસ તેના ધનને ભોગવે તો વ્યવહારવડે માલેકના દુકથી દુર થયેલું તે દ્રવ્ય, ભોગવડો લેનારનું ચાલે. ૧૪૮.

માલેક જડ હોય અથવા બાળક હોય તો તેનો દુક જતો નથી જડ તથા બાળક એએ અસમર્થપણના બીજા કાન્થોના પણ વપવસણરૂપ છે એટલે મધ, ઘૂત, અસાજના, હીંમરોગ, મદ્યહીનતા, તપસ્વાચાલપરત્વ, વ્યવહારમાં અને-પ્રુણ, વાળી ઉદ્રિયનો અભાવ, બધિરત્વ વગેરે અસામર્થ્યનાં કારણો જેનામાં હોય તેનું ધન બીજાને ધણે કાળ ભોગવે તો પણ તેનાપરથી તે માલેકનો દુક જતો નથી એટલે તે ધન ભોગવનારનું ચર્હ જડ નથી. ચાલવડકય કહે છે કે—

यद्यतोऽमुवतो गुमेर्हानिर्विशतिवर्षिणी ।

यरेण मुज्यमानाया धनस्य दशवर्षिणी ॥

એટલે માલેક જેતો હોય છતાં ન જોયે તો તેની પૃષ્ઠીનો જે ભોગવડો લેતો હોય તે વીસ વર્ષ નિકળી જતાં તેનો માલેક ચર્હ જાય છે. અને ધન દશ વર્ષ, ભોગવનારનું ચાલે આમાં પણ મૂળ માલેક જડ તથા બાળક ન હોવો જોઈએ જે જડ તથા બાળક હોય તો તેનું ધન ભોગવડાથી બીજાનું ચડુ નથી.

કેના કેનાપર ભોગવડાથી માલેકી થતી નથી તે કહે છે—

આધિઃ સીમા વાલધનં નિક્ષેપોપનિધિઃ સ્ત્રિયઃ ॥
રાંજસ્વં શ્રોત્રિયસ્વં ચ ન ભોગેન પ્રણયંતિ ॥૧૪૯॥

આધિ, સીમા, વાલધન, નિક્ષેપ, ઉપનિધિ, સ્ત્રીઓ, રાજનું દ્રવ્ય અને શ્રોત્રિયનું દ્રવ્ય એઓ ખીજનો ભોગવટો છતાં પણ માલેકનો હકમાંથી નિકળી જતાં નથી. ૧૪૯.

કરજના બદલામાં મૂકેલી ચીજ આધિ કહેવાયછે ખીજના હકવાળી જમીનની પાસેની પોતાના ગામની જમીનનો બાગ સીમા કહેવાયછે. થોડુંક ઉમરે ન પહોંચેલ મનુષ્યનું ધન તે વાલધન ગણાયછે કોઈને ત્યાં સાગવવા મૂકેલી યાપણ તે નિક્ષેપ કહેવાયછે અને એજ યાપણ પેટીવગેરેમાં રાખી તેઉપર સિલ કરીને ખૂપી હોય તો તે ઉપનિધિ કહેવાયછે સ્ત્રીઓ એટલે આદી દાસીઓ સમાજની. આ કરજનાં તથા રાજનું ધન અને શ્રોત્રિય વાલધનનું ધન ખીજના ભોગવટામાં હોય છતાં પણ તેના ઉપરથી તેના માલેકનો હક જતો નથી.

આધિ એટલે કરજના બદલામાં મૂકેલી 'ચીજ' જે માણસ છુપી રીતે પોતાના ઉપભોગમાં લે તે કેવી હુનિ ભોગવવાને થોડું છે તે કહેછે—

યઃ સ્વામિનાનનુજ્ઞાતમાર્થિં મુંક્તેઽવિચક્ષણઃ ॥

તેનાર્ઘ્વવૃદ્ધિર્મોક્તવ્યા તસ્ય ભોગસ્ય નિષ્કૃતિઃ ॥૧૫૦॥

જે મૂર્ખપુરુષ, માલેકની રજા લીધારમર અવિનો ઉપભોગ લેછે તેણે ઉપભોગના બદલામાં અર્ધુ વ્યાજ છોડી દેવું જોઈએ. ૧૫૦.

માલેકની રજાવગર છુપી રીતે આધિનો ઉપભોગ લેનારે અર્ધુ વ્યાજ છોડવું અને બલાતકારે જલદરગીતે આધિનો ઉપભોગ લેનારે તો સઘણું વ્યાજ છોડવું પડેછે એમ આ અ' ૧૪૪ માં મોલકમા કહેવાઈ ચુકું છે.

વ્યાજની હદ દેખાડેછે—

કુસીદવૃદ્ધિર્દ્રેગુણ્યં નાત્યેતિ સકૃદાહતા ॥

ધાન્યે સદે લવે વાહ્યે નાતિક્રામતિ પચ્ચતામ્ ॥૧૫૧॥

એક સાથે લેવામાં આવતું વ્યાજ મરબધનથી જમણું થાય તે પછી આગળ વધી શકતું નથી તેમ ધાન્ય, વસોનાં ફળ, ઉન અને અન્યદ વગેરેનું વ્યાજ તે પર્યંતી મૂળ કિંમતકરતાં પાંચગણું થઈ જતાં વધી શકતું નથી. ૧૫૧.

મૂલધન આધારપણી ચડે ચડતુ વ્યાજ ન લેતા છેવટ મૂલધનની સાથે ચેલે સપણુ ંજાજ લેવામા આવે તે વખતે ઉત્તમભૂં અધમભૂની પાસેથી મૂળ રકમકરતા વ્યાજની રકમ બમણી થાય ત્યામુધી તે વ્યાજ લઇ શકે, પણ તે કરતા ંજાજની વધારે રકમ થાય તો તે વધારે વ્યાજ તેને મળી શકે નહિ અને ધાન્યચેરેનુ ંજાજ એકીરખતે લેતા પાચગાનામ્તા વધારે લઇ શકાતુ નથી રમુલ્યતરમા એમ પણ કહ્યુ છે કે દિરણ્યવસ્ત્રવ મ્યાનાંદૃદિદિંત્રિચતુગુણા ॥ એટલે એકસાથ પૈસાનુ ંજાજ મૂળકરતા બમણુ, વચનુ ૫ણુપણુ અને ધાન્યોતુ ચાર ગણુ જસ છે મૂલધન તથા ંજાજ એકી વખતે લેવામા આવે તેમાટે આ નિયમ છે પણ ંજાજ ચડે ચડયુ લેવાતુ જતુ હોય તેને માટે નથી

રીવાજક્રતાં વિશેષ વ્યાજ લેયું તે નિહિત છે એમ જણાવેછે—

કૃતાનુસારાદધિકા વ્યતિરિક્તા ન સિદ્ધ્યતિ ॥

કુસીદપથમાહુસ્તં પશ્ચકં શતમર્હતિ ॥ ૧૫૨ ॥

આરે વૉમાટે અનુમતી પ્રથમ મ્હેન ંજાજ લેવાની હ થા અધિક વ્યાજ લઇ શકાતુ નથી મરણ કે તે સામ્રવિરૂદ્ધ છે સે મ્હે પાચ ટકા વ્યાજ લેવામા આવે તેને નિહાનો કુમીદપથ મ્હે ૧૫૨

આ અધારના ૧૪૦ ૧૪૧-૧૪૨ એ ૫ણુ મ્લેકોમા ંજાજ લેવામાટે જે પ્રકાર બતાવેો છે તેના કરતા વધારે ંજાજ લેતુ તે વાજગી મણાતુ નથી કારણ કે તે સામ્રવિરૂદ્ધ છે મ્હે પાચ ંજાજ શદ્રપાસેથી લેવાતુ કહ્યુ છે પણ તે પ્રમાણે તેણુ ંજાજ લે બરા વૉપાસેથી લેવામા આવે તો તે કુસી પથ કહેવાયછે એને નિહિત ંજાજ લેવાના રસ્તા મણાયછે અથવા સે કડે પાચ ટકામુધી ંજાજ જેનો પ્રાર સામ્રમા કહેવામા આવેો છે તેજ ંજાજ લેવાની રીત છે તેના કરતા વધારે ંજાજ લેવાની ઇચ્છા ઉત્તમભૂં કરતો હોય તો તે તેને મળી શકે નહિ કાચાવન મ્હે ૩—

પ્રીતિદત્ત ન વદ્ધન ચાવન પ્રતિચાચિતમ્

ચાવમાન ન દત્ત વદ્ધદત્ત પચ્ચક શતમ્ ॥

એટલે પ્રીતિથી ભોગવવા આપેલ દ્રવ્યનુ વ્યાજ દેતુ પડતુ નથી પણ તે તેનો માલેક પાણુ માત્ર ત્યામુધીને માટેજ છે જ્યારે પાણુ માગવામા આવે અને એ વખતે તે દ્રવ્ય દઇ સમાર નહિ તો તેના ઉપર સે મ્હે પાચ ટકામુધીનુ ંજાજ દેતુ પડેછે આમા પણ પાચ ટકાકરતા વધારે ંજાજ ઉત્તમભૂંથી લઈ શકાતુ નથી

નહિ લેવાજેનાં વ્યાજના જુદા જુદા પ્રકારો કહેછે—

નાતિસાંવત્સરીં વૃદ્ધિં ન ચાદૃષ્ટાં પુનર્હેરેત્ ॥

ચક્રવૃદ્ધિઃ કાલવૃદ્ધિઃ કારિતા કાયિકા ચ યા ॥૧૫૩॥

અતિસાંવત્સરી વૃદ્ધિ લેવી નહિ, તેમ શાસ્ત્રમાં નહિ કહેલી વૃદ્ધિ પણ લેવી નહિ એવીજ રીતે ચક્રવૃદ્ધિ, કાલવૃદ્ધિ, કારિતાવૃદ્ધિ, અને કાયિકાવૃદ્ધિ પણ લેવી નહિ ૧૫૩. ' ' ,

હત્તમર્ણ મહિના જે મહિનાનું કે તેથી વધારે વખતનું બાળ ઠરાવપ્રમાણે એક સાથે વધારેમા વધારે એક વર્ષમુધીનું લઈ શકે છે. પણ એક વર્ષકરતાં વધારે વખતનું બાળ તે અતિસાંવત્સરીવૃદ્ધિ કહેવાય છે. તે લેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે કોઈપણ વખતે એક વર્ષકરતા વધારે મુદતનું બાળ એક સામઠું આપવું તે અધમર્ણને બહુ ભારે પડે છે તેમ અગાઉથી એક વર્ષકરતાં વધારે મુદતનું બાળ કદાચ હત્તમર્ણ લે તેપણ અધમર્ણને હાનિકારક યાય છે, સેકડે એ શીમે ભાગ તથા બાલકપાસેથી સેકડે જે ટકા, ક્ષત્રિયપાસેથી ત્રણ ટકા, વૈશ્યપાસેથી ચાર ટકા અને શૂદ્રપાસેથી પાંચ ટકા એ નિયમકરતા વધારે બાળ લેવું તે શાસ્ત્રમાં નહિ કહેલું બાળ ગણાય છે બાળનું બાળ ગણતા બહુ તે ચક્રવૃદ્ધિ, ઠરાવેલી મુદતમા બાળ ન બરી રાગ્ય તો ઠરાવકરતાં અધિક બાળ લેવું તે કાલવૃદ્ધિ, ઠરાવદારને દબાવીને વધારે બાળ લેવું તે કારિતાવૃદ્ધિ અને શરીરથી કામ બાવીને એટલે મહેનત મજૂરી કરાવીને બહોલા લેવો તે કાયિકાવૃદ્ધિ કહેવાય છે.

સમયસર પૈસા નહિ આપી શકનાર કરજદારે શું કરવું તે જણાવે છે—

ઋણં દાતુમશક્તો યઃ કર્તુમિચ્છેત્પુનઃ ક્રિયામ્ ॥

સ દત્ત્વા નિર્જિતાં વૃદ્ધિં કરણં પરિવર્તયેત્ ॥૧૫૪॥

કરજ દેવામાટે અસમર્થ જે મનુષ્ય લેખાગરે ક્રિયાને ફરીથી કરવાને ઇચ્છે તેણે ચડેલું બાળ આપીને ફરીથી લખી આપવું. ૧૫૪.

બાળથી બમણા થયેલા કરજને જે અસર્થ માલસ એકસામટું ન બરી રાકે તેણે ચડેલું બાળ બરી દઈ બારીની રકમમાટે લેખદારને નવો લેખ લખી આપવો તથા તેમા રાશીઆ પણ નખાવી દેવી.

બીજો લેખ કરી આપતી વખતે કરજદાર ચડેલું બાળ પણ ન દઈ શકતો હોય તો કેમ કરવું? તે જણાવે છે—

અદર્શયિત્વા તત્રૈવ હિરણ્યં પરિવર્તયેત્ ॥

યાવતી સંભવેદૃષ્ટિસ્તાવતીં દાતુમર્હતિ ॥ ૧૫૫ ॥

જો ચંદ્રનું બાજુ પાણી ન આપી શકાય તેમ હેય તો તેજ નવા લેખમાં તે ચંદ્રનાં બાજુની રકમ પાણી મેળવીને માંડી દેવી અને તેનું પાણી જો બાજુ થાય તે આપવું જોઈએ. ૧૫૫.

ચક્રવર્તિ એટલે બાજુનું બાજુ ઉત્તમણે લેવું નહિ એવા નિયમ કરવામાં આવ્યો છે પણ જો આવીગે તે નવો લેખ થાય તો તે વખત બાજુની રકમ પાણી મૂળ લેણી રકમમાં ઉમેરી તેનું બાજુ લેવામાં આવે તો તેની અહીં છૂટ આપવામાં આવી છે ઉત્તરાર્દમાંથી એવા પણ ભાવાર્થ કઢાડવામાં આવે છે કે નવા લેખનખતે કરાવદારના સામર્થ્યપર વિચાર કરીને બાજુનો દર કાંઈ કમતી કરવો. કારણ કે અપસામર્થ્ય હોવાથી તો તેને નવો લેખ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે.

ચક્રવૃદ્ધિ ક્યારે મળી શકતી નથી તે જણાવે છે—

ચક્રવૃદ્ધિં સમારૂઢો દેશકાલવ્યવસ્થિતઃ ॥

અતિક્રામન્દેશકાલૌ ન તત્ફલમવાપ્નુયાત્ ॥ ૧૫૬ ॥

દેશના તથા કાળના નિયમથી બંધ થયે. ચક્રવૃદ્ધિને આશ્રય કરનાર માણુમ જો દેશના તથા કાળના નિયમ પ્રમાણે ન વર્તે તો કરાવપ્રમાણે ફળને પામી શકે નથી. ૧૫૬

ચક્રવૃદ્ધિ એટલે કરાવેલી સુવત્રપ્રમાણે બાજુ ન લગી શકાય તો બાજુનું પાણી બાજુ ચંદ્ર એવા કરાવનાળા બચદારમાં નાણા ભરવામાટે જે દેશ તથા જે કાળ કરાવેલો હોય તે દેશ સિવાય બીજા દેશમાં તથા તે નાજગતા પહેલાના કાળમાં લેણદાર ચક્રવૃદ્ધિપ્રમાણે નાણા લઈ શકે નથી જો દેશકાળ પ્રમાણે લેણદાર ન વર્તે તો પછી તે સાત્રમાં જે નિયમસર બાજુ દેખાડે છે તેજ લઈ શકે આ શ્લોકનો અર્થ એવો પણ કરવામાં આવે છે કે ચક્ર એટલે પેડાનાળાં ગાડાંવનરે સાધેનાથી ઉપાડેલા બારણુ બાહુ ન્યાસૂધી અને જેટલા વખતમાં તે ભાર લઈ જવાનું કરાવ્યું હોય ત્યાસૂધી અને તેટલા વખતમાં ન લઈ જઈ શકે તો તે, તેને મળી શકે નહિ જો પ્રકરણના બળથી પ્રથમ જે અર્થ કરવામાં આવે છે તેજ વધારે શ્રુતિવાળો છે તોપણ હવે પછીના શ્લોકમાં લેવાના વિષયપર નજર કરતા આ અર્થ પણ શ્રુતિવાળો છે એમ કશુંક શંકામાં આવે છે કારણ કે બાહુ પણ વૃદ્ધિના એક પ્રકારજેવું છે

ધનવૃદ્ધિના પ્રકારરૂપ જાડાની આગતમાં વાંધેા પડે ત્યારે તેના નિર્ણય કેમ કરવો તે કહેછે—

સમુદ્રયાંનકુશલા દેશકાલાર્થદર્શિનઃ ॥

સ્થાપયન્તિ તુ યાં વૃદ્ધિં સા તત્રાધિગમં પ્રતિ ॥૧૫૭॥

જમ્મમાં તથા સ્થલમાર્ગના વિષયમાં કુશળ અને દેશમાં તથા કાલમાં થતા ધનલાભને વનજનારા પુરૂષો તે વિષયમાં જેટલું જાણુ આપવાનું કહે તેટલું પ્રમાણુ ગણાયછે. ૧૫૭.

જે પુરૂષો સમુદ્રના રસ્તાને તથા સ્થલમાર્ગને અનુસર ધરાવતા હોય તેમજ અનુક દેશમાં જવાની સરસતા છે કે અમરક ઇ એમ બન્નનારા હોય અને પોરેથી સ્થળે અનુક સમયે પહોંચી સકાય કે ન પહોંચી સકાય એ વાત સમજી સકનારા હોય તેઓ જાડાંસ જાંધી વાંધેા પડતાં જે નિર્ણય આપે તે પ્રમાણુ ગણાયછે. કારણ કે કાશવપ્રમાણે કદાચ ન પહોંચાણું હોય તો પણ મહેનત કરનારને પડેલી મહેનતપર વિચાર કરી તેનું ઘાટાપણું પણ ખરેજો તો આપવે જોઈએ. અથવા જેપારમાટે લીનેલી મુશીના જાળમાં ઉપરના મોડાકમાં જણાયા પ્રમાણે વાંધેા પડે ત્યારે બચવારવિચક્ષણ પુરૂષો જાણેના જામાજામપર નજર રાખી જે નિર્ણય આપે તેને પ્રમાણુ ગણી તેટલું જાળ વરતી દેવું જોઈએ. કારણ કે એવી જાળના વાંધાઓમાં દેસકાલપર નજર રાખવી વધારે અગત્યની થઈ પડેછે.

કરજની આગતમાં કરજદારને હાજર કરવા જમીન ધનાર-ઉપર ગું. જોખંમં રહેલો છે તે દખાડેછે—

યો યસ્ય પ્રતિભૂસ્તિષ્ઠેદર્શનાયેહ માનવઃ ॥

અદર્શયન્સ તં તસ્ય પ્રયચ્છેત્સ્વધનાહણમ્ ॥૧૫૮॥

જે મનુષ્ય જેને હાજર કરવામાટે જમીન યથેજો હોય તે વે સમય-પ્રમાણે કરજદારને તેના લેણદારપાસે હાજર કરે નહિ તો તેણે પોતાના દ્રવ્યમ યી તે લેણદારને કગજ ચુકવી આપવું જોઈએ. ૧૫૮.

જાણાદાનવિષયમાં મુખ્યત્વે જે જાગત હોવી જોઈએ આપેલા ધનના બદલામાં ઈઈ અવેજ મૂલ્યો જોઈએ અને અવેજ ન હોય તો ડોહ જમીન હોય જોઈએ કરજદારને તેના લેણદારપાસે હાજર કરવામાં, કરજદારમાટે ખાત્રી આપવામાં અને કરજદાર પૈસા ન આપે તો તેને જલ્દે પૈસા આપવામાં બંધાવ એમ જમીન તથા પ્રકારના હોય, કરજદારને હાજર કરવામાટે બંધાયેલો જમીન

તેને દાન ન કરી શકે તો તેનું કંઈ જીવન આપવું, આ ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે જો તે પ્રકારનો જીવન ઉતરે તો કરજદારને બદલે પૈસા આપવાનો જોખમદાર હરજે કરજ એમણે જ છે કે કરજદારની વતી પૈસા આપવાનો જીવન હોય તેની પાસેથી લેણદાર કરજદારતરફ લાખી મહેનતમાં ઉતર્યાવરણ પોત નુ 'લેણ' લઈ શકે અને ખીજ પ્રકારના જીવનોપાસેથી કરજદારતરફ પણ મહેનત લીધાપછી તે ન આપે ત્યારે પૈસા લઈ શકે. જીજ્ઞાસુની જેઠે ખીજ અવધારોમાં પણ જીવનઉપર તે જોને જીવન થયેલે હોય તેનાઉપરનો ઉતરનો સપનો બોલે રહેશે

પિતાઉપરના કયા કયા કરજનો બોલે તેના પુત્રઉપર ગણાતે નથી તે કહે છે—

પ્રાતિભાવ્યં વૃથાદાનમાક્ષિકં સૌરિકં ચ યત્ ॥

દણ્ડશુલ્કાવશેષં ચ ન પુત્રો દાતુમર્હતિ ॥ ૧૫૯ ॥

જીવન થયાથી દેવ પડે એવું કન્ય, જથા દન, જુગાર રમતા થયેલું કાઢવું લેણ, સુરોપનમ નથી કાઢવું લેણ, દડ આપવાનો હોય તે અને દાય દેવ ખાતી રહ્યું હોય તે, એ સમજી જે પિતાએ આપવાનું હેય તે તેના મજબૂતી તેના પુત્રે આપવું ચોગ્ય નથી ૧૫૯

દોડવમેરેમાં દારી જવાથી દેવ પડે તે વૃથાદાન કહેવાય છે

જીવન થયાથી દેવ પડે એવું કન્ય પુત્રે આપવું નહિ એ વિષયમાં અપવાદ કહે છે—

દર્શનપ્રાતિભાવ્યે તુ વિધિઃ સ્યાત્પૂર્વચોદિતઃ ॥

દાનપ્રતિભુવિ પ્રેતે દાયાદાનપિ દાપયેત્ ॥ ૧૬૦ ॥

કરજદારને દાન કરવામાં થયેનો જીવન મરણ પામે તો કરજદારને દાન નહિ કરી શકવાથી જીવને તેનું જે કરજ ભરવું જોઈએ તે કરજ પૂર્વજોડમાં જથા પ્રમાણે તેના વારસોને ભરવું પડતું નથી પણ જો કરજદારનું કરજ જીવનમગની જીવન થયેન તેય અને તે જીવન મરણ પામેયો હેય તો તેના વારસામેથી પણ તે કરજ આપવું ૧૬૦.

આ ઉપરથી જણાવ્યું કે કરજદારનું કરજ ભરવામાં તેના જીવન એટલે જેને શાસ્ત્રમાં દાનપ્રતિભૂ કહેવામાં આવે છે તે થકુ વચારે જોખમવાળું છે એટલે જીવન મરણ પામતા તે જોખમ તેના વારસોને પણ ઉઠાવેના પડે

કરજદારને હાજર કરવામાટે થયેલો જામીન તથા કરજદાર નાણાં ભરે એવો છે એવી ખાત્રી આપવામાં થયેલો જામીન એઓ મરણ પામતાં લેણદાર તેના વારસોપાસેથી કેવે પ્રસન્ન પોતાનું લેણું વસુલ કરી શકે તે પ્રશ્નોત્તરરૂપે જણાવેછે—

અદાતરિ પુનર્દાતા વિજ્ઞાતપ્રકૃતાવૃણમ્ ॥

પશ્ચાત્પ્રતિભુવિ પ્રેતે પરીપ્સેત્કેન હેતુના ॥૧૬૧॥

નિરાદિષ્ઠધનશ્ચેત્તુ પ્રતિભૂઃ સ્યાદલંધનઃ ॥

સ્વધનાદેવ તદ્દદ્યાન્નિરાદિષ્ઠ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥૧૬૨॥

હાજર કરવામાટે થયેલો જામીન, અથવા વિશ્વાસમાટે થયેલો જામીન કે જેણે જામીન થતી વખતે કરજદારની પાસેથી મૂલ્ય ધનજેટલો આવેજ લીધેલો જાણવામાં આવ્યો હોય તે મરણ પામે ત્યારે લેણદાર પોતાનું લેણું તેના વારસોપાસેથી ક્યા કારણવડે લઈ શકે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે જામીન થયેલા માણસને કરજદાર માણસે પ્રથમથી ધન આપેલું હોય અને તે જામીન સંપૂર્ણ ધનવાળો હોય તો તેના મરણપછી પણ તેના વારસે પોતાને મળેલ ધનમાંથી તે કરજ દેવું એવી સાસ્ત્રમર્યાદા છે. ૧૬૧, ૧૬૨.

કરજદારને હાજર કરવામાટે થયેલો જામીન જેને સાક્ષિમાં દર્શનપ્રતિભૂ કહેલો છે અને વિશ્વાસમાટે થયેલો જામીન જેને સાક્ષિમાં પ્રત્યયપ્રતિભૂ કહેલો છે. તેણે જામીન થતી વખતે કરજદારની પાસેથી, -લેણદારનું 'લેણું' પતે એટલો - કાંઈ આવેજ પોતાના કેજામમાં રાખ્યો હોય તો પછી તે મરણ પામે ત્યારે તેના વારસપાસેથી પોતાનું લેણું વસુલ કરી શકે કે કેમ? કારણ કે જ્ઞાનપ્રતિભૂસિવાય બીજાપ્રકારના જામીનના મરણપછી તેના વારસો તે બાબતના જોખમદાર નથી એમ ૧૫૬ તથા ૧૬૦ એ બે શ્લોકોમાં સામાન્ય રીતે કહેલ છે તેથી આવો પ્રશ્ન ઉઠેછે. આના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવવામાં આવતી સાસ્ત્રમર્યાદા એવી છે કે એવા જામીનોએ જે કરજદારપાસેથી કંઈ આવેજ રાખ્યો હોય અને તેઓ ધનવાન હોય તો તેમના મરણપછી તેમના વારસોએ તે આવેજ જેટલું કરજ ભરી આપવું પડેછે.

કેાણે કેાણે કરેલો વ્યવહાર અસિદ્ધ ગણાયછે તે કહેછે—

મત્તોન્મત્તાર્તાધ્યધીનૈર્વાલેન સ્યવિરેણ વા ॥
 અસંવદ્ધકૃતશ્ચૈવ વ્યવહારો ન સિદ્ધ્યતિ ॥૧૬૩॥

મત્ત, ઉન્મત્ત, પીડિત, પરનાંત્ર, બાળક અને ગદ્દ એ લોકોએ કરેલો
 અવહાર તથા અસંબદ્ધકૃત ઝણાદાનાદિ વ્યવહાર મિદ્ધ ગણાતો નથી. ૧૬૩.

દાન, વિક્રય અને લેખવગેરે વ્યવહાર મત્તવગેરે લોકોએ કરેલ હોય તે
 તે અસિદ્ધ એટલે કરેલો છતાં પણ નદિ કરેલાનેવગેરે ગણાયછે 'મદ્યપાનવગેરેથી
 મરત હોય તે મત્ત, ઉન્માદયુક્ત હોય તે ઉન્મત્ત, બાધિ તથા કાંઈપણ પ્રાપ્ત
 થવાના ભયથી દબાયેલો હોય તે પીડિત; આ ત્રણે વિરોધલો મત્ત કેકાણે ન
 દોવાતું ગુણવત્તામાં છે ગર્ભદાસ, પુત્ર, શિષ્ય અને સ્ત્રી એઓ પરત ત્ર કહેવાયછે.—
 તેથી માનેકતા દુકમવગર, ગર્ભથીજ દાસ હોય તેનો કરેલો અવહાર એવી રીતે
 યોગ્ય ઉમ્મરે પદોધ્યાપદેલાં પિતાની આજ્ઞાવગર પુત્રે કરેલો અવહાર, ગુરુની
 આજ્ઞાવગર શિષ્યે કરેલો અવહાર અને પતિની આજ્ઞાવગર સ્ત્રીએ કરેલો અવ-
 હાર પણ અપ્રમાણ ગણાયછે. જેની મૃત્યુ ઉપદ્રવ થઈ મદ્ય હોય તેવો પુરુષ
 ગદ્દ કહેવાયછે ગૃહ ક્ષેત્રવગેરે કાંઈપણ મિલકતવગરનો હોય તે, અથવા જે
 ધનપર પોતાની માલેકી ન હોય તેવા ધનસંબંધી અવહાર કરનારો હોય તે
 અસંબદ્ધ કહેવાયછે

અયોગ્ય કરાવ લખાયા છતાં પણ સત્ય ગણાતો નથી તે-
 વિષે જણાવેછે—

સત્યા ન ભાષા ભવતિ યયપિ સ્યાત્પ્રતિષ્ઠિતા ॥
 ચહિશ્ચેન્દ્રાણ્યતે ધર્માન્નિયતાદ્યાવહારિકાત્ ॥૧૬૪॥

કરેલો કરાવ લેખાતક થયેલો હોય તો પણ તે, જે ધર્મથી તથા
 પરંપરાપ્રાપ્ત સદ્વ્યવહારથી વિરદ્ધ હોય તો સત્ય ગણાતો નથી. ૧૬૪.

પાંચ ટકાઉપત્તાત વ્યાજ તેમજ સ્ત્રી કે પુત્રવગેરેનો વિક્રય ધમેથી તથા
 પરંપરાપ્રાપ્ત અવહારથી વિરદ્ધ છે તેથી તેવા કરાવો લખાયા હોય તોપણ ન
 લખાયાનેવાળ છે.

કપટવાળો કાંઈપણ વ્યવહાર ન થયા બરોબરજ છે એમ
 સૂચવેછે—

યોગાધમનવિક્રીતં યોગદાનપરિગ્રહમ્ ॥ --

યત્ર વાપ્યુપધિં પશ્યેત્તત્સર્વં વિનિવર્તયેત્ ॥૧૬૫॥

કપટથી કરવામાં આવેલ બંધક તથા વિક્રય તેમજ કપટથી કરવામાં આવેલ દાન તથા પ્રતિગ્રહ તેમજ જે કોઈ કાર્યમાં કપટ જોવામાં આવે તે સમજી ૨૬ કરવું ૧૬૫.

ગાજ, વઢેચણ, દેડું, ભેડું અને પાપણુવગેરે જેમાં જેમાં કપટ કરેલું જોવામાં આવે તે સમજી નહીં થયેલું છતાં ૨૬ કરવું જોઈએ.

કરજદારના વારસોપર કરજનો બોલે ક્યારે આવેછે તે કહેછે—

અહીતા યદિ નષ્ટઃ સ્યાત્કુટુમ્બાર્થે કૃતો વ્યયઃ

દાતવ્યં વાન્ધવૈસ્તત્સ્યાત્પ્રવિભક્તેરપિ સ્વતઃ ॥૧૬૬॥

કુટુંબના નિર્વાહમાટે જોણે ધન લીધું હોય એવો કરજદાર મરણ પામે તો પાછગાધી તેના વિભક્ત થયેલા બાંધવોએ પણ પોતાના ધનમાંથી તે કરજ દેવું પડેછે. ૧૬૬.

જે કરજ કુટુંબના નિર્વાહમાટે કરવામાં આવ્યું હોય તે કરજ નાણું તેનાર મરણ પામેલ હોય તોપણ તેના બાંધવોવગેરે ભલે વિભક્ત થઈ ગયા હોય છતાં પણ તેઓએ ભરી આપવું પડેછે મૂળમાં નષ્ટ પદ ॥ તેનો અર્થ કરજ કરનાર ક્યાંય નાસી ગયો હોય અથવા સંન્યાસી થઈ ગયો હોય તથા ગાયમાલી દૂર થઈ ગયો હોય એવો પણ ધાયછે.

કુટુંબના પાપણુમાટે થયેલું કરજવગેરે ભલે મુખ્યમાણુસે ન કરેલ હોય અને નોકરવગેરેએ કરેલ હોય તોપણ તે અપ્રમાણુ ગણાતું નથી એમ કહેછે—

કુટુમ્બાર્થેધ્યધીનોપિ વ્યવહારં યમાચરેત્ ॥

સ્વદેશે વા વિદેશે વા તં જ્યાયાન્ન વિચાલયેત્ ॥૧૬૭॥

પોતાના સ્વામીની ગેઠાજરીમાં દેશમાં કે પરદેશમાં સ્વામીના કુટુંબના નિર્વાહમાટે નોકર માણુસ પણ જે વ્યવહાર કરે તેનો સ્વામીએ અસ્વીકાર કરવો નહિ ૧૬૭

બાઇવગેરે તો ઠીક પણ નોકરે કરેલો બચ્ચાર પણ જો કુટુંબના ઉપ-
યોગમાં હોય તો તે બચ્ચાર કુટુંબના મુખ્ય માણસે રચીકરતો જોઈએ.

બસાતકારથી થયેલો કોઈપણ વ્યવહાર પ્રમાણ ગણાયજ નહિ
એમ જણાયે—

‘વલાદતં વલાદ્ધુકં વલાદ્યચ્ચાપિ લેખિતમ્ ॥

સર્વાન્યલકૃતાનર્થાનકૃતાન્મનુરવ્રવીત્ ॥ ૧૬૮ ॥

બસાતકારથી આપેલું, બસાતકારથી જોગવેલું અને જે બસાતકારથી
લેખાવેલું હોય તે, કુટુંબમાં બસાતકારથી થયેલા સર્વ વ્યવહારો નહિ થયેલા
જેવાજ છે એમ મનુએ કહેવું છે. ૧૬૮

બાપીને, મારીને કે બચ દેખાડીને સામા માણસની ઇચ્છા નહિ છતાં
પણ પોતે તેના સ્વબધમાં કાઈ કરણ કે તેના હાથથી કાઈ કામ કરાવવું તે
બસાતકારથી કામ કરેલું કે કરાવેલું કહેવાય છે

બસાતકારવાળો કોઈપણ વ્યવહાર અપ્રમાણ છે એમ કહી
સાક્ષી વગેરેમાં બસાતકારની અયોગ્યતા દેખાડે—

ત્રયઃ પરાર્થે ત્રિલશ્યન્તિ સાક્ષિણઃ પ્રતિભૂઃ કુલમ્ ॥

ચત્વારસ્તૂપચીયન્તે વિપ્ર આદ્યો વણિઃ નૃપઃ ॥ ૧૬૯ ॥

સાક્ષી, જમીન અને કુલ એ ત્રણ પરનેમાટે કપેશ પામે છે અને
આદ્ય, ધનવાન, વૈશ્ય અને ગણ એ ચાર તે કો અભિગૃહિ પામે છે ૧૬૯.

વહિલે કરેલા કરજનો જોને હકાવનારો વારસ તે કુલ નહેવાય છે પોતાને
કરો ન્યાય નહિ છતાં જીભએ કરેલા વ્યવહારમાં સાક્ષી જમીન તથા કુલ એઓ
ખાલી દેશન થાય છે માટે પરાણે કોઈની પાસે સાક્ષી કરાવવી નહિ તથા પ-
રાણે કોઈને જમીન કરવો નહિ, વ્યવહારદર્શનમાં પ્રાદિનાક એટલે ન્યાયાધીશ
બ્રાહ્મણ, ધનવાન એટલે જીભને પૈસા ધીરનાર, વૈશ્ય એટલે દુકાનદાર વેપારી
અને ગણ એઓ અભિગૃહિ પામે છે અર્થાત્ લાભ મેળવે છે તરણ કે વ્યવહાર-
દર્શનમાં અધિકૃત ન્યાયાધીશ રાજની પાસેથી ધનનો લાભ મેળવે છે, જીભને
પૈસા ધીરનાર હોય તે પોતાનો દાનો સાચીન થતા વ્યાજસંવિત નાણા લે છે,
અને રાજને પણ અપરાધીનો દંડ કરવાથી બહાર વેચે છે દાખલાતરીકે વિરો-
ધમાં જણાવેલો દુકાનદાર વેપારી જેમ આલોકને મગનવીને પોતાનો વેપાર
બધારે છે તેમ વ્યવહારે ચાલવાથી આ ત્રણેને લાભ થાય છે પરંતુ તેમાં સાક્ષી

અને નમીનને કરો લાભ નથી. સુદીને તો એ કંઈ અસત્ય બોલાવ તો કંઈ યાવડે અને નમીનને પણ કરજદાર છટકી બચ તો કરજ ભરી આપડું પડે. માટે તેઓને કરીપણ બળાત્કારથી પ્રેરવા નહિ. ધર્મને માટે વ્યવહારને લેનારો પુણ્ય જેને આગેસુર કહેવામાં આવે છે તે પણ કૃપા કહેવાય છે તેને પણ કંઈ લાભ નથી હોતો અને ખાલી હેરાનમતિ તે બોયવે છે માટે તેને પણ પરાણે પ્રેરણા કરવી નહિ.

બલાત્કારથી કંઈ પણ વ્યવહાર થયો હોય તેને રાજાએ રદ કરવો અને પોતે પણ કરો બલાત્કાર કરી લાભ લેવાના લોકમાં પડડું નહિ તેમ કંઈ વગેરે વાજબી બાબત જતી નહિ કરવી એમ રાજાને સલામણુ કરે છે—

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोपि पार्थिवः ॥

न चादेयं समृद्धोपि सूक्ष्ममप्यर्थं मुत्सृजेत् ॥ ૧૭૦ ॥

પોનાની પામે ધન ન હોય એવી સ્થિતિમાં પણ રાજાએ અમલ ધન લેવું નહિ અને સમૃદ્ધિ છતાં પણ અલ્પ ધન યોડું હોય તો પણ તે છોડી દેવું નહિ ૧૭૦

કર અને કંઈ વગેરે અન્યાયથી લેવાના લોભમાં તણાવું નહિ અને ન્યાયની રીતે લેવાતા કર અને કંઈ વગેરેમાં જરાપણુ મિથ્યા ઉદાર બનવું નહિ

અમ્રાહ્મના અહણુથી અને આહ્મના અમહણુથી રાજાને થતી હાનિ દેખાડે.

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ॥

दोर्वल्यं खयाप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ ૧૭૧ ॥

અમલ ॥ અહણુથી અને આહ્મના ત્વગથી રા નની નગણાઇ જાહેર થાય છે જેથી તે આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ દુર્ગતિ પામે છે. ૧૭૧.

કર કે કંઈ વગેરે અન્યાયથી ન લેવા એવાં છતાં તે બે અને યોગ્ય રીતે કર અને કંઈ વગેરે વેવાજ એવાં છતાં તે ન લે તો તેમ કરવાથી રાજાની નબળાઈ જાહેર થાય છે ટાંગુકે કારબજ અને મત્રમજ ન હોવા ત્યારેજ એવું કરવાનું સુજે છે અને એનાજ પરિણામમાં આ લોકમાં તથા પરલોકમાં તેની અરાગી થાય છે

રાજાની અમિષ્ટદિના હેતુએ કહે છે—

સ્વાદાનાદ્વર્ણસંસર્ગાત્ત્રવલનાં ચ રક્ષણાત્ ॥

બલં સંજાયતે રાજ્ઞઃ સ પ્રેત્યેહ ચ વર્ધ્ધતે ॥ ૧૭૨ ॥

ન્યાયપ્રમાણે ધન લેવાથી, શાસ્ત્રોક્ત વિવાદાદિસંગ્રહથી અને નિર્મલ પ્રાણીઓનું સંદેશ ધરવાથી રાજાનું બલ અભિગદ્ધિ પામે છે અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પણ તેનો અબ્યુદય થાય છે. ૧૭૨.

મૂળમાં વર્ણવસર્ગ પદ છે, તેનો અર્થ સમાનવર્ણવાળાઓમાં પરસ્પર સંબંધ થવાથી અર્થાત્ પ્રભમાં વર્ણસંકરતા નહિ થવાથી એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. તેમ એવો અર્થ પણ થાય છે કે વર્ણસંસર્ગથી એટલે રાજાને વારંવાર પ્રભના સંબંધમાં આવવાથી અર્થાત્ પ્રસંગે પ્રસંગે તેઓને બેપારવાવગેરે સમાન આપવાથી રાજાની ઉપર તેઓની પ્રીતિ વધે છે.

રાજાએ કેમ વર્તવું તે દૃષ્ટાંતની સાથે દેખાડે છે—

તસ્માદ્યમ ઇવ સ્વામી સ્વયં હિત્વા પ્રિયાપ્રિયે ॥

વર્તેત યામ્યયા વૃત્ત્યા જિતક્રોધો જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૧૭૩ ॥

તેમણે રાજાએ યમરાજની પેઠે ક્રોધને તથા ઇન્દ્રિયોને વગ્ય રાખી પોતાના પ્રિય તથા અપ્રિયનો ત્યાગ કરી યમરાજની પેઠે સમાનવૃત્તિથી વર્તવું ૧૭૩.

પુણ્યવાનને સારી ખતિ આપવામાં તથા પાપીને દુર્જતિ પમાડવામાં યમરાજ એમ પ્રિતાપ્રિયો વિચાર કરતા નથી પણ માત્ર ન્યાયદૃષ્ટિથીજ વર્તે છે તેમ રાજાએ પણ નિરપરાધિનું રક્ષણ કરવામાં અને અપરાધીઓને દંડ દેવામાં ન્યાયપરાયણ રહેવું પોતાને પ્રિય હોય એવો પુરુષ પણ અપરાધ કરે તો તેને દંડ દેવો જોઈએ અને પોતાને અપ્રિય હોય એવો પુરુષ પણ નિરપરાધ હોય તો તેનું રક્ષણ કરવું આ ન્યાયમત અજડ ભજવવામાં તેણે કઠી ક્રોધને તથા ઇન્દ્રિયોને વશ થવું નહિ જો ક્રોધને વશ થાય તો વખતપર નિરપરાધને પણ દુઃખી કરે છે અને ઇન્દ્રિયોને વશ થાય એટલે જેવા સાંભળવાવગેરે વિષયમાં હુબ્બ થાય તથા કામવશ હોય તો તે કર્તવ્યમાં બેદરકાર રહે અને પક્ષપાત પણ કરે માટે રાજાએ હંમેશાં ક્રોધને છતનાર તથા જિતેન્દ્રિય થવું.

અન્યાયથી વર્તનાર રાજા રાજ્યભ્રષ્ટ થાય છે એમ કહે છે—

યસ્ત્વધર્મેણ કાર્યાણિ મોહાત્કુર્યાન્નરાધિપઃ ॥

અચિરાત્તં દુરાત્માનં વશે કુર્વન્તિ શત્રવઃ ॥૧૭૪॥

જે રાજા મોહથી અધર્મવડે કાર્યો કરેછે તે દુરાત્માને ઘોઝાજ સમયમાં શત્રુઓ વશ કરી લેછે. ૧૭૪.

અધર્મવડે કાર્યો કરનારપરથી પ્રજાની પ્રીતિ નાશ પામેછે તથા અમા પો-વગેરેની સાગી લાગણી પણ ઉડી જાય છે જેથી રાજ્યવના રક્ષણતરફ સૌ કોઈ બેદરકાં બની જતા અવ્યવસ્થા પડેછે અને તે જોઈને તેના શત્રુઓ તેને દબાવી દેછે.

ન્યાયી રાજાતરફજ પ્રજાની સારી લાગણી ચાલુ રહેછે અને કદી તેનાથી પાછી ફરતી નથી તે જણાવેછે—

કામક્રોધૌ તુ સંયમ્ય ચોર્થાન્ધર્મેણ પડ્યતિ ॥

પ્રજાસ્તમનુવર્તન્તે સમુદ્રમિવ સિન્ધવઃ ॥૧૭૫॥

જે રાજા ક્રોધને તથા ક્રોધને કબજે કરી ધર્મરતિથી સધળા કાળે કરેછે તે રાજાને, નીચો જેમ સમુદ્રને અનુસરેછે તેમ સધળા પ્રજા અનુસરેછે. ૧૭૫.

નદીઓ જેમ સમુદ્રને અનુસરવાડપરાંત પાછી ફરતી નથી તેમ કામ-ક્રોધને વશ રાખી ધર્મથી કામ કરનાર રાજાને તેની પ્રજા અનુસરવાડપરાંત આપત્તિના સમયમાં પણ તેને છોડતી નથી પ્રજાને નદીની ઉપમા આપી જણાવ્યું છે કે નદી જેમ તેને જે તરફ વાળવામાં આવે તેતરફ વળનારી છે તેમ પ્રજા પણ તેને જેમ વાળવામાં આવે તેમ વળનારી હોય છે અને રાજાને સમુદ્રની ઉપમા આપીને જણાવ્યું છે કે સમુદ્રમાં જેમ માંબીયે, મધોદાનું ઉદ્ધવન નહિ કરનારપણું અને વિવિધ રત્નોના આશ્રયપપણું છે તેમ રાજામાં પણ માંબીયે, મધોદાનું ઉદ્ધવન નહિ કરનારપણું અને વિવિધરત્નોના આશ્રયપપણું હોવું જોઈએ.

સમુદ્રાદાન વ્યવહારમાં ક્રોધને પણ બહાતકારથી પ્રેરવા નહિ તથા રાજાએ રાગદ્વેષ છોડીનેજ કામ લેવું એમ જણાવીને હુવે કરજદાર લેણદારને ખાલી હેરાન કરવામાટેજ ખોટી ફરિયાદ કરે તો તેને શું શિક્ષા કરવી તે કહેછે—

યઃ સાધયન્તં છન્દેન વેદયેદ્ધનિકં નૃપે ॥

સ રાજા તદ્વતુર્ભાગં દાપ્યસ્તસ્ય ચ તદ્ધનમ્ ॥૧૭૬॥

જે ક જદાર માણસ પોતાની પામેથી પોતાની કુળપ્રમાણે ધન લેના ધરના ઉત્તમર્ણ માણસને ગનપામે જાહેર કરે તે કુળદારનો ગનપામે કરજદારના ધનનો એક અનુર્વાસ દડ કરવો તથા ઉત્તમર્ણને તેનું લેણ ધન આપાવડુ ૧૭૬

લેણદાર પોતાનું ધન લેવાની પે ઠી કરતો હોય ત્યારે જે કરજદાર ખેડી નિશાથી રાત્રીપાસે ફરિયાદ કરે કે આ માણસ મને ખાલી દેરાન કરેછે તો તેવખતે રાત્રીએ તેનો તપાસ કરી કરજદારની તેમ કહેવાની ખરાબ મતલબ નક્કી થતા લેણદારને તેનું સધણુ લેણ આપવડુ અને તે લેણના એક અનુર્વાસ જે લેા દડ તે કરજદારનો કરવો

કરજદારે ગમે તે પ્રકારે ક-જમાથી છૂટવું જોઈએ એવિયે કહેછે—

कर्मणापि समं कुर्याद्धनिकायाधमर्णिकः ॥

समोवकृष्टजातिस्तु दयाच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥७७॥

મમ નામનિરાણા તથા ન્યુનજાતિરાણા ક જદારે પો ૧૫ મે ૧ ન હોય નહિ તો લેણદારનું મમમાજ કરીને પણ કરજમાથી છૂટુ અને લેણદારકરતાં ઉત્તમજાતિવ જો કરજદાર હોય તેણે ધામે ધામે વન આપાને જટડુ ૧૭૭

લેણદાર નિધન થઈ નથ તોપણ લેણદારના લેણમાથી છૂટતો નથી તેથી તેણે લેણદારની નોકરી કરીને પણ કરજ આપવડુ જોઈએ પણ કરજદાર જે લેણદારકરતા ઉત્તમજાતિનો હોય તો તે લેણદારની નોકરી કરી શકે નહિ તેથી તે ધામે ધામે થોડી થોડી રાત્રી લેણદારનું લેણ બરે એવી સમવડ તેને આપવી જોઈએ

મહાશ્વાસનપ્રક-ણનો ઉપસહાર કરેછે—

अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम् ॥

साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् ॥७८॥

રાગનએ આવી રીતે, પરસ્પર વિવાદ કરતા લોકોના કાર્યોનો સાક્ષી-વગેરે સાધનોથી નિર્ણય કરી, સમાધાન કરવડુ ૧૭૮

પરસ્પર વિવાદમા ઉતરેલા વાલી પ્રતિવાદીઓના કાર્યો સક્ષી સોમન તથા લેખનવગેરે પુરાવાઓથી ખરીરીતે સમજ તેનું સમાધાન કરવડુ એટલે

કાઇનો ખરો હક હુબનો હોય તો તેને હુબવા દેવો નહિ અને કાઇના છલકપટને ચાલવા દેવાં નહિ અર્થાત્ સઘળા લેણદેણના વાંધાઓનો વાંગળી નિકાલ કરવો.

ઋણાદાનપછી નિક્ષેપ એટલે થાપણસંબંધી પ્રકરણનો આ-
રંભ કરતાં, થાપણ કે.ને ત્યાં રાખવી યોગ્ય છે તે જણાવેછે—

કુલજે વૃત્તસંપન્ને ધર્મજ્ઞે સત્યવાદિનિ ॥

મહાપક્ષે ધનિન્યાર્યે નિક્ષેપં નિક્ષિપેદ્વધઃ ॥૧૭૯॥

બુદ્ધિમાન માણસે કુલીન, સદાચારી, ધર્મગ્રં, સત્યવાદી, મોહોટા પરિવારથી યુક્ત, ધનવાન અને સરસ્વત્ભાવવાળા પુરુષને ત્યાં થાપણ મૂકવી ૧૭૯

આવા પુરુષને ત્યાં મૂકેલી થાપણ જ્યારે જોઈએ ત્યારે આખાદ પાછી મળી શકેછે પણ નીચ કુલના, દુરાચારી, ધર્મને નહિ જાણનાર, ખોટું બોલનાર, પરિવારરહિત, નિર્ધન અને કપરીને ત્યાં મૂકેલી થાપણ પાછી મળી શકતી નથી. માટે તેવાને ત્યાં કદીપણ મૂકવી નહિ, તેવાને ત્યાં થાપણ મૂકનાર બુદ્ધિમાન નહિ પણ મૂર્ખજ ગણાયછે.

થાપણ જે પ્રકારથી મૂકેલી હોય તેજ પ્રકારથી પાછી લેવાવિષે કહેછે—

યો યથા નિક્ષિપેદ્વસ્તે યમર્થં યસ્ય માનવઃ ॥

સ તથૈવ ગ્રહીતવ્યો યથા દાયસ્તથા મહઃ ॥૧૮૦॥

જે મનુષ્યને જેવી રીતે જે ચીજ જેણે સોંપી હોય તે ચીજ તેણે તેવીજ રીતે પાછી લેવી કારણ કે જેવી રીતે દેવી તેવીજ રીતે પછી લેવી એવો નિયમ છે. ૧૮૦.

થાપણ સીવ રૂપને મૂકેલી હોય તો આખાદસીલવાળાજ તે પાછી લેવી. ગણના કઠોાવગર સોંપી હોય તો પાછી લેતી વખતે ગણના કરીને લેવાનો વાંધો ચાલી શકે નહિ કારણ કે જે પ્રકારથી મૂકી હોય તેજ પ્રકારથી પાછી લઈ શકાયછે. પોતે સિલ કરીને મૂકી ગયો હોય તે થાપણ પાછી લેતી વખતે સીલ ત્રોડીને હવે હું તપાસી લઉં અથવા આમાં કંઈ ઘટે તો તે તારે પૂરી કરી દેવી પડશે આવા પ્રકારનું બોલવું ચાલી શકતું નથી.

થાપણ રાખનાર, થાપણ મૂકનારને તે માત્રે ત્યારે પાછી ન આપે તો શું કરવું તે કહેછે—

યો નિક્ષેપં યાચ્યમાનો નિક્ષેતુર્ન પ્રયચ્છતિ ॥

સ યાચ્યઃ પ્રાઢિવાકેન તન્નિક્ષેતુરસન્નિધૌ ॥૧૮૧॥

થાપણ મૂકનાર માણસ પોતાનું ધન પાછું લેવામાટે માગણી કરે
છતાં પણ થાપણ સાચવનારો માણસ તે ન આપે તો થાપણ મૂકનારની
ગેરહાજરીમાં પ્રાઢિવાકે માગણી કરવી. ૧૮૧.

જેમ મહાદાનાદિમાં સાક્ષીના અભાવથી તરતજ સોમન દેવાવગેરે
બીજા કપાયો લેવાય છે તેમ થાપણની બાબતમાં કોઈ સાક્ષી ન હોય અને જેને
ત્યાં થાપણ હોય તે થાપણ પાછી આપતો ન હોય તો થાપણ મૂકનારની
ગેરહાજરીમાં, ન્યાયાધીશે માગણી કરવી એટલે તેની પરીક્ષા કરવામાટે કોઈ
ત્રાહિત માણસપાસે, તેને ત્યાં તે થાપણ છે કે નહિ તેની તજવીજ કરાવવી.

જેને ત્યાં થાપણ મૂક્યાનું કહેવામાં આવેછે તેને ત્યાં થાપણ
મૂકેલી હશે કે કેમ? તેની પરીક્ષાનો પ્રકાર કહેછે—

સાક્ષ્યભાવે પ્રણિધિભિર્વયોરૂપસમન્વિતૈઃ ॥

અપદેશૈશ્ચ સંન્યસ્ય હિરણ્યં તસ્ય તત્ત્વતઃ ॥૧૮૨॥

સ યદિ પ્રતિપદ્યેત યથા ન્યસ્તં યથા કૃતમ્ ॥

ન તત્ર વિદ્યતે કિશ્ચિદ્વત્પરૈરભિયુજ્યતે ॥૧૮૩॥

થાપણની બાબતમાં કોઈપણ સાક્ષી ન હોય તો ન્યાયાધીશે યોગ્ય
અવસ્થાવાળા, યોગ્ય રૂપવાળા અને અમારાઉપર રાજનો કોપ થયો છે
વગેરે બાબતો બતાવનારા શુભ ચાર લોકો પાસે તેને ત્યાં ખરેખર થાપણરૂપે
કોઈ ધન મૂકાવવું અને ખજી તેઓ પાસે તેની માગણી કરાવવી તેમાં તે
થાપણ સાચવનાર માણસ જે જેમ મૂકેલી હોય તથા તે મૂક્યામાં જેમ
બનેવું હોય તે સંપૂર્ણ કબજા કરતો હોય તો બાકી કે તે થાપણ સાચ-
વનારો ખરી નિઠાવાળો છે અને તે થાપણ આપતો નથી એમ બોલનારો
ખરો નથી, અથવા તે થાપણ આપતો નથી એમ એના બોલવાપરજ આધાર
રાખી કંઈ કરવાજેવું નથી. તેને માટે વિશેષ પરીક્ષાની જરૂર રહેછે. ૧૮૨, ૧૮૩.

જે માણસે ન્યાયાધીશપાસે ફરિયાદ કરી હોય કે અમુક માણસ મારી
થાપણ આપતો નથી તે માણસપાસે સાક્ષી ન હોય તોપણ તેની સત્યતા
બાંધવામાટે ન્યાયાધીશે આવી શુદ્ધિ કરવી જોઈએ કે કોઈ ત્રાહિત માણસો

જે દેખાવમાં અને અવસ્થામાં યોગ્ય હોય તેઓ, જેનાપર થાપણ ઓળવનાર તરીકે શંકા હોય તેને ત્યાં જઈને અમારાપર હાથમાં રાંજ્યતરફથી કરડી નહર છે વગેરે કહીને તેની પાસે કાંઈપણ થાપણ મૂકે અને થોડા વખતપછી તેની માગણી કરે. તે વખતે થાપણ રાખનાર માણુમ સરલતાથી તેની થાપણ કહાણી આપે તો ન્યાયાધીશ સમજવું કે આ માણુસ થાપણ ઓળવે એવો નથી અને તેનાપર શક પેદા કરાવનાર માણુસનું જોણવું પ્રમાણ માની લેવાજેવું નથી આપણી બીજી કાંઈ વિશેષ તાજવીજ કરવી જોઈએ. પણ તેને તુરંતજ સપડાઈ શકાય નહિ.

થાપણ રાખનાર પરીક્ષામાટે મૂકાયેલી થાંપણનો પણ ધન-કાર કરે તો ખરેખર તે થાપણ ઓળવનારોજ છે એમ જણાવે—
તેપાં ન દદ્યાદ્યદિ તુ તદ્વિરણ્યં યથાવિધિ ॥

उभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥૮૪॥

જો કદાચ થાપણ રાખનાર માણુસ તેઓને પણ નિયમપ્રમાણે તે થાપણ ન આપે તો તેને પકડીને બન્ને થાપણો તેની પાસેથી તે તે થાપણ મૂકનારને અપાવવી એવો ધર્મનો નિશ્ચય છે. ૧૮૪.

પરીક્ષામાટે મૂકાયેલી થાપણ પણ, થાપણ રાખનાર ઓળવવા માટે તો સમજવું કે આગળની થાપણ પણ તેની પાસેજ છે અને પછી બન્ને થાપણ તેની પાસેથી કઢાવવી જોઈએ.

થાપણ જેણે મૂકી હોય તેસિવાય બીજાને તે પાછી નહિ. સોંપવાની ભલામણ કરે—

निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे ॥

नश्यतो विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥૮૫॥

નિક્ષેપ તથા ઉપનિધિ એ બન્ને, મૂકનાર માણુસ જીવે તો સાંચી તેના પુત્રવગેરેને આપવા નહિ કારણ કે તે લેનાર પુત્રવગેરેનો જો વિનિ-પાત થાય તો તે નિક્ષેપ તથા ઉપનિધિ ફરીવાર આપવા પડે છે અને વિનિપાત ન થાય તો ફરીને આપવા પડતા નથી ૧૮૫

નિક્ષેપનો અર્થ થાપણ થાપણ અને તે થાપણ જો લિધ કરેલી હોય તો જો ઉપનિધિ કહેવાય છે. લેનારનો વિનિપાત એટલે તે લઈને તેમાં કાંઈ મડબક કરે અર્થાત્ તે મૂજ ગણીને ન આપે અથવા તો તે લેનાર પોતે મરી ના્ય તો

તે વખતે નજ માયેઁ વાધો ઉઠાવે કે મને મારી યાપણ નથી મળી તો તે યાપણ ફરીને આપનાનો જોખો યાપણ સાચનારની ઉપર ડેઉ મારે યાપણ તો જેલે મૂકી દેા। તેનેજ માપવી જોઈએ

યાપણ મૂકનાર મરી જાય ત્યાં યાપણ સાચનાર ચોખ્ખામાં શુ કરવું તે કહેછે—

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ॥

न स राजा नियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः।१८६।

— નિક્ષેપ મૂ નારો માગમ મણુ પામ્યાપડી તેના ધનને લેનાના અધિ-
હારી પુત્રનગેરે લાભિની પામે આવીને મરનાર ધણીએ મૂકના ધનને સાચ-
નારો માણુમ પોતાની મેજેજ ધન આપે તેઉપર જનએ તથા યાપણુ
મૂકના ના બધુઓએ કેઇ જનનો આશ્રય રવો નહિ ૧૮૬

માણુ મરનાર મળ પામ ત્યારે તે યાપણ તેના વરસોને સોપી આપે
તેણે કાનગારિશ કહુ જણાય નહિ તેમ યાપણ મૂકનારના સબધીઓ પણ
તેને કઈ પ્તી રાકે નહિ

યાપણ પાડી દેના આવનારના ઉપર કંઈ શા । થાય તો
તેને કેમ મૂકવું તે જણાવેછે—

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ॥

विचार्य तस्य वा वृत्तं सान्नैव परिस्ताभयेत् ॥१८७॥

યાપણ દેના આવેના માણુસપામે દુશ્ત વિરોધ ધન છે એમ શકા
રહેતી હોય તો માણુસ જનના અપદાગર પ્રીતિપૂર્વક તેને પૂછી જોવું
અથવા તે માણુસની રીતભાતનો વિચાર કરીને સનાદસ પથીજ તેસ મધી
નિશ્ચય કરવો ૧૮૭

યાપણ સાચનારપાસે વિરોધ ધન હતું બી શકા થતા તત્તજ ફરિયાદ
કરવા દોડવું નહિ પણ કપટભાવ છોડી પ્રીતિપૂર્વક તેને પૂછીને જુવાસો મેળવવો
અને તેની રીતભાત પણ જોવી પોતાની મેજે યાપણ પાછી સોપી દેવા આવે
તે માણુસ ધો ભારે જરાજ ન હોય તેથી સલાહસ પથી તેની સાથે એ જા-
નનો નિશ્ચય કરી શકા મટાડવી અથવા કાઢીને ત્યા મરનારની યાપણની કાઢ
શકા હોય તો તેને કેમ રૂઝ તેનો આ પ્રકાર છે

સીલવાળી થાપણના સંબંધમાં કહે છે—

નિક્ષેપેષ્વેપુ સર્વેષુ વિધિઃ સ્યાત્ત્વેષ સાધને ॥

સમુદ્રે નામુયાત્કિચ્ચિદિ તસ્માન્ન સંહરેત્ ॥૧૮૮॥

એ સથળી થાપણને પાછી લેવામાં ઉપર કહેલો પ્રકાર યોગ્યો અને સિલ કરેલી થાપણ પાછી લેતી વખતે તેમાંથી કંઈ પણ કાઢી લેવામાં ન આવ્યું હોય તો થાપણ પાછી સોંપવા અવનારઉપર કોઈ જોખમ નથી. ૧૮૮.

થાપણ પાછી સોંપતો ન હોય, અથવા થાપણ મૂકનાર જીવનો છતાં તે તેના વારસને સોંપી આવનાર હોય અથવા થાપણ મૂકનાર મરી ગયા પછી પોતે તેના વારસને થાપણ પાછી સોંપવા જતાં સંકાપાત્ર થયો હોય તેની પાસેથી થાપણ પાછી લેવાનો પ્રકાર ઉપર કહેવામાં આવ્યો છે. હવે સિલ કરેલી થાપણ સાચવનાર પાછી આવવા આવ્યો હોય એ વખતે કંઈપણ કાઢી સિલ ત્રી મઘ હોય અને તેણે બીજી સિલ કરી હોય છતાં અંદરથી કંઈ કાઢેલ ન હોય તો તે પાછી સોંપવા આવનારઉપર કંઈ હોય આવતો નથી.

રાખેલી થાપણ કેવા પ્રકારથી નાશ પામી તો રાખનારપર તેનો કંઈ જોખમ નથી રહેતો તે દુખાડે—

ચૌરૈર્હૃતં જલેનોઢમગ્નિના દગ્ધમેવ વા ॥

ન દદ્યાદ્યદિ તસ્માત્સ ન સંહરતિ કિચ્ચન ॥૧૮૯॥

ચોરાએ હરેલી, જળમાં તણાઈ ગયેલી અને અગ્નિથી બળી ગયેલી થાપણમાટે તે રાખનારને કંઈ ભરી આપવું પડતું નથી. પરંતુ આમાંથી તેણે પોતે કંઈ પણ લઈ લીધેલું ન હોવું જોઈએ. ૧૮૯.

રાખેલી થાપણ ખરેખર ચોરાઈ ગઈ હોય, જળમાં તણાઈ ગઈ હોય અને આગ લાગતાં તેમાં બળી ગઈ હોય તો તે થાપણ મૂકનાર કે તેના વારસો તેની પાસેથી કંઈ લઈ શક્યા નથી, કારણ કે તેમાં જેને ત્યાં થાપણ હોય તેનો કોઈ હોય નથી પણ થાપણ પચાની પાડવામાટે જે ચોરાઈ ગયાવનેરેનું ખોટું કહેતો હોય તેણે તો તે ભરી આપવી પડે એ અથવા ખરેખર ચોરાઈ ગયેલ-વગેરેમાંથી કંઈ પણ અંશ તેની પાસે બચેલો હોય તો તેપણ મૂળ માથેકને પાછો સોંપવાનો જોખમ તેનાપર રહેલો છે.

થાપણના વિષયમાં અસાધ્યરીતે વર્તનારમાટે રાખએ શું કરવું તે કહે છે—

નિક્ષેપસ્વાપહર્ત્તારમનિક્ષેપારમેવ ચ ॥

સર્વેરુપાયેરન્વિચ્છેચ્છપથેશ્ચૈવ વૈદિકેઃ ॥ ૧૯૦ ॥

થાપખને પચાની પાડનાનો તથા નહિ મૂકના છતાં થાપણની માગણી કરનાનો તેપામ કરનામા સમજાએ સામાદિ ઉપાયોની તથા વૈદિકે શપથોની યોજના કરવી ૧૯૦

થાપણ સમજેથી છતાં જુદા જગડાથી ના પાડતો દોષ અને એવીજ રીતે સામેા ધારી થાપણ નહિ મૂકેથી છતાં માગણી કરતો દોષ એઓમા સારો કોણ છે તેનો નિર્ણય કરવામાટે સમજાએ સમજાવટ, લાલચ, તેઓના ધરના માણસોને તેઓની ગેન્દાજગીમા પૂછવું તથા દડનો ભર એ સુધળા ઉપાયો કાગે જમાવવા તેમજ વેના જાણનાપ્રમાણે સોજન પણ આપવા

થાપણ ઓળવનાનો કે નહિ મૂકેલી છતાં થાપણ મૂકી છે એમ કહી માગણી કરવાનો અપગ્રધ માળીત થાય તો શુ શિક્ષા કરવી તે કહેછે—

યો નિક્ષેપં નાર્પયતિ યશ્ચાનિક્ષિપ્ય યાચતે ॥

તાત્રુભૌ ચૌરવચ્છાસ્યૌ દાપ્યૌ વા તત્સમં દમમ્ ॥ ૧૯૧ ॥

જે માણસ થાપણ પાત્રી આપે નહિ તથા જે માણસ નહિ મૂક્યા છતાં થાપણ માગે તે જાનને એ ના જેની શિક્ષા કરવી અથવા થાપણના જેટલોજ દડ કંવો ૧૯૧

ચોરના જેવી શિક્ષા કરવી એટલે અજાણેદવગરે ચોરને માટે જે કારિ-શિક્ષા કહેલી છે તે કરવી થાપણ બદ્ધમૂંઘવાળી દોષ તો આવી ચોરના જેવી શિક્ષા કરવી અને અડખમૂંઘવાળી દોષ તો માત્ર દડ કરવો અથવા અપ-રાધી બ્રાહ્મણ દોષ તો માત્ર દડ કરવો અને અન્યવર્ણ દોષ તો ચોરના જેવી શિક્ષા પણ કરવી

ઉપનિદિ એટલે સિલવાળી થાપણ ઓળવનારની શિક્ષા-વિષે કહેછે—

નિક્ષેપસ્વાપહર્ત્તારં તત્સમં દાપયેદમમ્ ॥

તથોપનિધિહર્ત્તારમવિશેષેણ પાર્થિવઃ ॥ ૧૯૨ ॥

રાજ્યએ નિક્ષેપનુ દંણુ. કરનાર મનુષ્યના તે નિક્ષેપગ્રેષ્ઠો દંડ કરવો, તે પ્રમાણે ઉપનિધિનું દરણુ કરનાનો પણ તેટલેજ દંડ કરવો. ૧૯૨.

આ સિક્ષા ભ્રાહ્મણાદિ સર્વ વર્ણમાટે સમાન છે.

કપટવડે બીજાનું ધન હુરનાર તથા તે કામમાં મદદ કરનારને આકરી સિક્ષા કરવાનું કહે છે—

ઉપધામિશ્ચ યઃ કશ્ચિત્પરદ્રવ્યં હરેન્નરઃ ॥

સસહાયઃ સ હન્તવ્યઃ પ્રકાશં વિવિધૈર્વધૈઃ ॥૧૯૩॥

જે કાંઈ પુત્ર પુત્રી છગકપટથી ગાળુ, દ્રવ્ય લેશે તેને તેના મદદગારો સહિત જાહેરરીતે અનેક પ્રકારથી દંડ દેવો. ૧૯૩

છગકપટથી એટલે તારાપર રાજની કરી નજર છે અને અમુક ધન આપે તો હું તને બચાવી લઉં એમ કહેણ આપીને બીજાનું દ્રવ્ય લે. અથવા મને આટલી રકમ દે તો હું રાજ્યમાં તને કાંઈ મોટોટો અધિકાર અપાવીશ એમ કહી લાઈ લે અથવા અમુક સ્ત્રીની વાગપર હું પ્રીતિ કરાવીશ એમ કહી, ધન લે અથવા હું તારી રક્ષા ન કરું તો ચોરચોકો તને હુડી લેશ એમ બપ દેખાડી ત્યજ પડાવે અને બીજા પણ આવા પ્રકારના પ્રયત્નો કરી બીજાનું ધન લે તેને તેના મદદગારોસહિત જાહેરરીતે આકરી સિક્ષા કરવી 'અર્થે' અમરોદ-વગેરે દંડ દેવો. કારણ કે તેઓ દેશમાં કંટકરૂપ મજાવે છે. આવા કામમાં મદદ કરનારાઓ પણ તેવીજ સિક્ષાના પાત્ર થવાથી લોકોમાં જરાગર દાખલો બેસે છે. પ્રકરબુદ્ધે અનુસરતાં, આનો અર્થ એવો થાય છે કે છગકપટથી બીજાની યાપણ પચાવનાર અને નહિ મૂકવા છતાં છગકપટથી યાપણ મામતારને રાજ્યે આકરી સિક્ષા કરવી.

સાક્ષીઓની હાજરીમાં મૂકાયેલી યાપણમાં વધઘટ બોલનાર દંડપાત્ર છે એમ કહે છે—

નિક્ષેપો યઃ કૃતો યેન યાવાંશ્ચ કુલસન્નિધૌ ॥

તાવાનેવ સ વિજ્ઞેયો વિત્રુવન્દણ્ડમર્હતિ ॥૧૯૪॥

જે માણસે ગ્રેષ્ઠી યાપણ સાક્ષીઓની હાજરીમાં, મજા દોષ તે યાપણ તેટલીજ સમજાવી. તેમાં વધઘટ બોલનાર દંડને મોખ્ય મજાવે છે. ૧૯૪.

આની યાપણ રાખનાર કે પાછી લેનાર દંડ વિશ્વ જાણે એટલે યાપણ રાખનાર તે પાછી આપવી જણે આટલીજ દની એમ કહી કમની આપે અને

મૂંનાર વણી તે પાછી થેતી વખતે ત્રિશેષ હતી એમ વાંધો ઉઠાવે તો તે વખતે પ્રતિજિત સાક્ષીઓ જે કહે તે સત્ય બધાવશે, અને રાખનાર કે મૂંનાર બેમાંથી જેને દાનન બગાડી દોષ તે કદનુ પાત્ર થા કે ચાવરા રાખનાર પુરુષ થાપણ પાછી મોતની વખતે તે સાચવનાના મદવાનગીકે તેમાંથી કંઈ ભાગ કદાચી લઈ બાકીનજ આપવા માગે તો તેપણ કદપાત્ર થાય છે.

શાક્ષિયગમ્ની થાય ૧૮૫ પાત્રી સાવવી તે જણાવેછે—

મિથો દાયઃ કૃતો યેન યદ્દિતો મિથ એવ વા ॥

મિથ એવ પ્રદાતવ્યો યથા દાયસ્તથા ગ્રહઃ ॥૧૯૫॥

જેણે એકાતમા થાપણ મૂકી હેય એટલે દેનારે પણ અદાતમાજ લીધી હોય તે થામ એકાતમાજ પાછી આપવી કારણ જેમ દેરાય તેમજ લેનાય ૧૮૫

સાક્ષિયગ એકાતમાજ મૂકાયેલી થાપણ પાછી દેતી વખતે દેનારે કોઈ સામીની દાનરીમાજ એ થાપણ હુ પાછી આપીશ એમ કહેવું નહિ પણ જેમારે લીધી હોય તેમારેજ તે પાછી આપી દેતી જોઈએ આ અધ્યાયનો ૧૮૦ મો શ્લોક થાપણ મૂકનારને હુશીને છે અને આ શ્લોક થાપણ રાખનારને હુશીને છે બાકી બન્ને શ્લોકનું તાત્પર્ય એકજ છે

નિક્ષેપપ્રકરણનો ઉપસહાર કરેછે—

નિક્ષિપ્તસ્ય ધનસ્યેવં પ્રીત્યોપનિહિતસ્ય ચ ॥

રાજા વિનિર્ણયં કુર્યાદક્ષિણવશ્યાસધારિણમ્ ॥૧૯૬॥

આ પ્રમાણે થાપણરૂપે મૂકેના ધનનો તથા પ્રાનિધી ગળેલા દ્રવ્યનેક રાખને નિર્ણય કરવો તેમા થાપણ રાખનારને ખાતરી હેરાનગતિ ન થાય એ નાત ધ્યાનમા રખવી ૧૮૬

માવવગેરે પદ્યને ઘોતે ક્વાય બહારમાજ જતી વખતે અમેા આવીએ ત્યામૂધી વમે સાચવજો અને તેનો ઉપયોગ લેજો એમ કહી પ્રીતિથી રાખેલ હોય તેના સબધમા પાઠજથી કાઢના પણ દોષથી કે ગેરસમજથી કંઈ વાનો પડે તેમજ સિલ્લવમરની કે સિલ્લવાળી ધનની થાપણબાજતમા વાનો પડે ત્યારે રાખને ઉપર જણાવેલા પ્રકારથી તે વાનો પતાવવો જેમા મુખ્ય ધ્યાન એ રાખવાનું છે કે થાપણ સાચવનારને કંઈ જાતની ખાતરી હેરાનગતિ ન થઈ જોઈએ કારણ કે એક તો તેણે થાપણ સાચવવાનો જોખમ ઉઠાવેલો હોય અને પાઠજથી વળી વચરકારણે તેને હેરાનગતિ ભાગવવી પડે એ દેખીતું અથોગ્ય છે—

હુવે અસ્વામિવિક્રય એટલે જેનાપુ પાતાની માથેકી ન હોય એવી વસ્તુ વેચી નાખતાં જે વાંધે ઉઠે તેના નિર્ણયમાટેનું પ્રકરણ આરંભેછે—

વિક્રીણીતે પરસ્ય સ્વં યોઽસ્વામી સ્વામ્યસંમતઃ ॥

ન તં નયેત સાક્ષ્યં તુ સ્તેનમસ્તેનમાનિનમ્ ॥૧૯૭॥

જે માણસ પેતે સ્વામી નહિ હતા સ્વામીની રજાગર બીજાના દ્રવ્યનો વિક્રય કરેછે તે પોતા ચોર હતા પોતાને ચોર નહિ માનનારા માણસને સાક્ષીમા લેવો નહિ ૧૮૭

સાક્ષીમા લેવો નહિ એટલે બીજા કે હામુ પ્રસંગમા તે માણસ સાક્ષીપણું કરવાને યાગ્ય ગણાતો નથી હાલ કે તેનું વર્તન યામાયુષિ નથી અથવા આનો અર્થ એમ પણ કરવામા આવે છે કે આવા ચોરને માટે સાક્ષી લેવાની પણ વરણ નથી અથવા એ અપરાધ ચોક્કસ ગણાતા પગરસામીએ તેને શિક્ષા વરવી

અસ્વામિવિક્રય કરનારના દહની વ્યવસ્થા હુંદે—

અવહાર્યો ભવેચ્ચૈવ સાન્વયઃ પદ્શતં ઢમમ્ ॥

નિરન્વયોનપસરઃ પ્રાપ્તઃ સ્યાચ્ચૌરકિલ્વિપમ્ ॥૧૯૮॥

બીજાની વસ્તુને સ્વામીની રજાગર વેચનાર માણસ જો સ્વામીનો સંબંધી થતો હોય તો તેનો હસો પણ દડ કરવો અને જો સ્વામીનો સંબંધી ન હોય તથા સ્વામીના સંબંધી લોકોએ તે વસ્તુ તેને આપેલી ન હોય તો તે ચોરના જેવી સિવાય પામેછે ૧૮૮

સ્વામીનો સંબંધી હોય તે હાથ એમ પણ સમજતો હોય કે હુ સ્વામીનો સંબંધી છું તેથી સ્વામીની ચીજ તે મારી ચીજ ગણાવ આમ ગણીને તે અપરાધ કરે તો તેનો દડ તો કરવો જોઈએ પણ તેને ચારની પશ્તિએ મૂકાય નહિ અને સ્વામીના સંબંધવગરનો અથવા સ્વામીના હાથ સંબંધીને જોને તે ચીજ ન આપી હોય તેવો માણસ તેનો વિક્રય કરે તો તે તો ખરખર ચોરના ગણાય તેથી તેને ચોરના જેવી શિક્ષા કરી જોઈએ પણ એટલે જેનું સંકલ્પ અગાઉ આ અધ્યાયના ૧૩૬ માં સ્વામીના હાથમા આવ્યું છે તેવો ત્રાબાનો સિકો સમજવો

માલેડીનગર ને કાંઈ વિક્રયનગરે, થાય છે તે પ્રમાણ છે એમ જણાવે છે—

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ॥

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथास्थितिः ॥१९९॥

ગ્રામા ન હાય એના મનાયે જે કંઈ કરેલ હેય, જે કાંઈ દીધેનું હેય અને જે વેચાયું હોય તે સરળ નહિ કર્યાનરાખર જાણવું એટલે જ્યાંના મા જેની મર્યાદા છે તે પ્રમાણે તે થયેનું ગણવું નથી ૧૯૯

જે ૧૯૯૫૧ પોતાની માનેશી ન હોય તેવી વસ્તુના સજાધમા કાંઈપણ કરેલી ગોઠવણ અથવા તેનું દાન કે તેનું વેચાણ પ્રમાણ જણાવું નથી એવું કશું ચૂંસ દોર નોંધવું તે જ થાય છે

અન્ય પ્રમાણનાગર માત્ર ભોગવટાથી જ કોઈ વસ્તુ ઉપર માલેડી સિદ્ધ થતી નથી તે કહે છે—

संभोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ॥

आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः ॥२००॥

જરા વસ્તુનો ભોગવટો દેખાતો હોય પણ આગમ એટલે તે મનુષ્ય પામે કેરીરતે તે વસ્તુ આવેલ છે એવી જાનનો પુરાવો જોવામા ન આવતો હોય તો ત્યાં આગમ પ્રમાણ છે પણ ભોગવટો પ્રમાણ નથી, એવી જાણમર્યાદા છે ૨૦૦

માય પૃથ્વી મુવહનગરે પદાર્થો પોતાના કબજામા રાખી કોઈ માણસ તેનો ભોગવટો લેતો હોય અને તેનો મૂલ માલેક તે પદાર્થો તેના નથી એમ કહે ત્યારે ભોગવટો લેનારો માણસ મારા કબજામા છે અને હું તેનો ઉપભોગ લઉં છું એટલું જ જણાવી શકે પણ તે નીજ મૂળપણી પાસેથી ખરીદ કરીને લીધી અથવા પ્રતિમદ્ધથી લીધી અથવા પ્રીતિથી લીધી એવી જાણતના સાક્ષી કે લેખવગરે કંઈપણ પુરાવો ન આપી શકે તો માત્ર ભોગવટો કામ આવતો નથી. કારણ કે એ જાણતમા ભોગવટો નહિ પણ આગમ પ્રમાણ જણાય છે

પોતાની માલેડીનગર વેચનારપાસેથી ખરીદ કરનારના હાથમાં ખરીદલી ચીજ રહી ગઈ નહિ તો પછી તેણે તે ચીજમાટે ખરચેલાં નાણાં ક્યાંથી પાછાં મેળવ્યાં તે કહે છે—

વિક્રયાયો ધનં કિંચિદ્ ઇંદ્રણીયાત્કુલસન્નિધૌ ॥
 ક્રયેણ સ વિશુદ્ધં હિ ન્યાયતો લભતે ધનમ્ ॥૨૦૧॥

વેચાણુની જાહેર જગ્યાએ લેકેની સમક્ષ, માલે ન હોય એવા માણુ-
 સપાસેથી વસ્તુ ખરીદનાર માણુસને, તેનું જે મૂલ્ય આપેતું હોય તે મૂલ્ય
 માલુસ નહિ છતાં જેણે વેચાણુ કર્યું હોય તેની પાસેથી ન્યાયની રીતે
 મળતું લેખએ ૨૦૧

વેચનાર પોતેજ માલે છે એમ ભલભાસા ખરીદનારે બહેરરીતે માલ
 વસ્તુ ખરીદી હોય અને પાછળથી તેનો ખરો માલેક માલ બીલે નિયમે લાગે
 તે વસ્તુ તે ખરા માલેકને મળવી જોઈએ અને ખરીદનારે જે મૂલ્ય લેને આપ્યું
 હોય તેમૂલ્ય તેની પાસેથી તેને પાછું આપાવી દેડ જોઈએ કારણ કે અમા
 ખરીદનારનાં કયો અપરાધ નથી

બીજાની વસ્તુ વેચનારે જાણી જાય કે મરી જાય તો શું
 કરવું તે કહેશે—

અથ મૂલમનાહાર્યં પ્રકાશક્રયશોધિતઃ ॥

અદણ્ડ્યો મુચ્યતે રાજા નાદિકો લભતે ધનમ્ ॥૨૦૨॥

બીજાની વસ્તુ વેચનારે માણુસ ન મળી શકે તો જાહેરરીતે જેણે
 ખરીદી કરી હોય તે નિરપરાધ માણુસને ગમ્યાએ દડ કર્યાવરજા છોડી
 દેવો અને તે વસ્તુ તેના ખરા માલેકને મોકલી દેવી ૨૦૨

બીજાની વસ્તુ વેચનાર માણુસ હાથ ન લાગે તો જાહેર ખરીદનાર
 માણુસને કયો દડ થને નથી કારણ કે તેણે જાહેરરીતે ખરીદી કરેલી હોવાથી
 તેનો અવકાર તો સુખજ હતો પરંતુ મજ માલેકની વસ્તુ તેને મળવી જો-
 ઇએ તેથી તે વસ્તુ તેના હાથમાં રહી શકતી નથી તે તો તેના મૂળ ધણીને
 પાછી મળેજ અને ખરીદનારા નાણાં જેની પાસેથી તેણે ખરીદ કરી હતી તે
 માણુસ નહિ મળવાને લીધે જાય છે આના સળપમા જુદરૂપિતે તો એમ કહેણ કે-
 અર્થે દૂરે રપહત સમ્ભવવદ્વાત ॥ એટલે આપા પ્રસ થયા અવકારની રીતે
 ખજેતુ અર્ધ આર્થ મૂલ્ય ભાગે અર્થાત્ મૂળધણીને તેની વસ્તુ પાછી આપાવી
 વખતે નિરપરાધ ખરીદનારના અર્ધા નાણાં તે મૂળ ધણીપાસેથી અપાવરા

પોતાની માણેકીવગરની કંઈ પણ ચીજ કોઈને વેચવી કે
 દેવી એ તેમ અપરાધ છે તેમ કોઈને કંઈપણ વેચવામાં કે દેવામાં
 કંઈપણ કપટ કરવું એ પણ અપરાધ છે. માટે તેમ પણ કરવાનો
 નિષેધ કહે—

नान्यदन्येन संस्पृष्टरूपं विक्रयमर्हति ॥
 न चासारं न च न्यूनं न दूरेण तिरोहितम् ॥ ૨૦૩ ॥

એક પાત્રમાં બીજો પદાર્થ મેળાવેને વેચવો નહિ તેમ સામાનની
 વસ્તુને, ત્રેહ કે એમ કહી વેચવી નહિ તોપણ ઓછી દેવી નહિ, પગેક્ષ
 વેચવી નહિ અને અમલ રૂપ છુપાવીને વેચવી નહિ ૨૦૩

કરવી કેસરવોરે બીજોમા માગી કંઈ ભોવનરે દસથી બીજો મેળાવેને તે
 ચીજો વેચવી નહિ જૂના કપડા નવા જૂના વાસણોવગરને નવાજેવા દેખાઈ
 નવા કાંતે વેચવા નહિ કાંઈ ચીજ કોઈને તોડમાં ઓછી દેવી નહિ બિતર,
 મ્યાનવરે દેખાતાવગર વેચવું નહિ અને કપડા કાંઈ દાણને પણ, અદર એ
 વસ્તુ કે એમ કહી વેચવું નહિ આ સથળા કપટના પ્રચાર કે અને માણેકી-
 વગરની ચીજ વેવી નાખવી એ પણ કપટ છે તેથી આવા અપરાધોમા પણ
 તેના ભેગા કહેવાય

મૂંઝા લગને પરણાવવાની કન્યાની બાબત—

अन्यां चेद्वर्शयित्वान्या कन्या वोढुः
 उभे त एकशुल्केन बहोदित्यत्रवीन्मनुः

પ્રથમ એક કન્યા દેખાડી વળે પાછાથી બીજી કન્યા
 આવે તો વર પ્રથમ એક કન્યામાટે કરાવેત મુદ્દથીજ તે બંને
 પરણવનો દંડ છે એમ મનુ ભગવાને કહ્યું છે ૨૦૪
 પ્રથમ દેખાડવામા આરેની કન્યામાટે એ પૈસા આપના નહીં થયેલા
 તેટલાજ પૈસામા, જો કન્યાપક્ષવાળાઓ કપટથી બીજી કન્યા પરણાવે તો
 કન્યાને પણ તેજ વર પરણી શકે છે અર્થાત્ તેના કપટ કન્યાના કન્યાપક્ષવાળાઓ
 બંને કન્યામા એજ મુદ્દમા વરને પરણાવવી પડે છે
 ઉન્મત્તપણુંવગરે કન્યાના દાણા પ્રથમથી કહીને તેવી કન્યા
 પરણાવે તો તેમાં પચ્છાવનાર અપરાધી નથી એમ, પ્રસન્ન
 કહે છે—

વિક્રયાયો ધનં કિચ્ચિદ્ ગૃહ્ણીયાત્કુલસન્નિધૌ ॥
 ક્રયેણ સ વિશુદ્ધં હિ ન્યાયતો લભતે ધનમ્ ॥૨૦૧॥

વેચાણની જાહેર જગ્યાએ લેકેની સમક્ષ, માત્ર ન હોય એવા માણસપાસેથી વસ્તુ ખરીદનાર માણસને, તેનું જે મૂલ્ય આપેનું હોય તે મૂલ્ય માલિક નહિ છતાં જેણે વેચાણ કર્યું હોય તેની પાસેથી ન્યાયની રીતે મળવું જોઈએ ૨૦૧

વેચનાર પોતેજ માત્ર છે એમ ભ્રમનારા ખરીદનારે જાહેરરીતે કોઈ વસ્તુ ખરીદી હોય અને પાછળથી તેનો ખરો માત્ર કોઈ બીજો નિકાલે ત્યારે તે વસ્તુ તે ખરો માત્રને મળવી જોઈએ અને ખરીદનારે જે મૂલ્ય જેને આપ્યું હોય તેમ જ તેની પાસેથી તેને પાછું અપાવી દેડ જોઈએ કારણ કે એમાં ખરીદનારનો શ્રોત્ર અપરાધ નથી

બીજાની વસ્તુ વેચનારે જાગી જાય કે મરી જાય તો શું કરવું તે કહે છે—

અથ સૂલમનાહાર્યં પ્રકાશક્રયશોધિતઃ ॥
 અદળ્યો મુચ્યતે રાજા નાદિકો લભતે ધનમ્ ॥૨૦૨॥

બીજાની વસ્તુ વેચનારે માણસ ન મળી શકે તો જાહેરરીતે જેણે ખરીદી કરી હોય તે નિરપરાધ માણસને રાજાએ દડ કર્યાગરણ છોડી દેવો અને તે વસ્તુ તેના ખરો માત્રને મોઘની દેરી ૨૦૨

બીજાની વસ્તુ વેચનાર માણસ દાખ ન લાગે તો જાહેર ખરીદનાર માણસનો કરો દડ અને નથી કારણ કે તેણે જાહેરરીતે ખરીદી કરેલી હોવાથી તેનો અવધાર તો શુદ્ધ હતો, પરંતુ મૂળ માત્રકર્તા વસ્તુ નેને મળવી જ જોઈએ તેથી તે વસ્તુ તેના દાખમાં રહી શકતી નથી તે તો તેના મૂળ ધરાવે પાછો મંગે અને ખરીદનારા નાણાં જેની પાસેથી તેણે ખરીદ કરી હતી તે માણસ નહિ મળવાને લીધે બચે આના સજામાં શુદ્ધરૂપિતે તો એમ કહે છે કે—
 અર્ધં દ્વયોરપક્ષતઃ તથા સાઘવશતઃ ॥ એટલે આવા પ્રસંગમાં અવધારની રીતે બંનેનું અર્ધ અર્ધ મૂલ્ય જાહેર અર્ધાત્ મૂળધર્મીને તેની વસ્તુ પાછી અપાવવી અને નિરપરાધ ખરીદનારના અર્ધા નાણાં તે મૂળ ધરાવે પાસેથી અપાવવા

પ્રાણી માણેકીવગરની કંઈ પણ ચીજ કોઈને વેચવી કે
 ખરી એ એમ અપરાધ છે તેમ કોઈને કંઈપણ વેચવામાં કે દેવામાં
 કંઈપણ કપટ કરવું એ પણ અપરાધ છે. માટે તેમ પણ કરવાનો
 નિષેધ કરે છે—

નાન્યદન્યેન સંસ્પૃષ્ટરૂપં વિક્રયમર્હતિ ॥

ન चासारं न च न्यूनं न दूरेण तिरोहितम् ॥૨૦૨॥

એક પ્રાર્થમાં બીજો પદ્ય મેળવીને વેચવા નહિ તેમ સારવગરની
 જ્યુને, એક છે એમ કહી વેચા નહિ, તોયમાં ઓછી દેવી નહિ, પગેક્ષ
 વેચવી નહિ અને અસહ રૂપ છુપાવીને વેચવી નહિ. ૨૦૩

કરગી કેસરવગરે ચીજોમાં માગી કસુ બોવગરે દસથી ચીજો મેળવીને તે
 ચીજો વેચવી નહિ. જૂના કપડાં તથા જૂના વાસણોવગરેને નવજોવાં દેખાડી
 નવાં કહીને વેચવા નહિ, કોઈ ચીજ કોઈને તોયમાં ઓછી દેવી નહિ એટલે,
 મળવગરે દેખાડ્યાવગર વેચવું નહિ અને કપર દાંડ દાંડીને પણ, અદર એ
 વસ્તુ છે એમ કહી વેચવું નહિ આ સમજા કપડના પ્રગરો છે અને માણેકી-
 વગરની ચીજ વેચી નાખવી એ પણ કપટ છે તેથી આવા અપરાધોમાં પણ
 તેના ભેગો દંડ થાય.

મૂલ્ય લઈને પરણાવવાની કન્યાની બાબતમાં કપટ થાય
 તેવિષે કહે છે—

अन्यां चेद्दर्शयित्वान्या कन्या वोढुः प्रदीयते ॥

उभे त एकशुल्केन वह्नेदित्यब्रवीन्मनुः ॥ ૨૦૪ ॥

પ્રથમ એક કન્યા દેખાડી વળે પાછળથી બીજી કન્યા પરણાવવામાં
 આવે તો વર, પ્રથમ એક કન્યામાં દેખાડે મૂલ્યથીજ તે બન્ને કન્યાઓને
 પરણવાનો દંડાર છે એમ મનુ લખવાને કહ્યું છે. ૨૦૪.

પ્રથમ દેખાડવામાં આવેલી કન્યામાં દેખાડે પૈસા આપવા નહીં થયેલા હોય
 તેટલાજ પૈસામાં, બે કન્યાપક્ષવાળાઓ કપડથી બીજી કન્યા પરણાવે તો પહેલી
 કન્યાને પણ તેજ વર પરણી શકે છે અર્થાત્ તેવા કપટ કરનારા કન્યાપક્ષવાળાઓ
 બન્ને કન્યાઓ એકજ મૂલ્યમાં વરને પરણાવવી પડે છે

ઉભતપણ્વગરે કન્યાના દોષો પ્રથમથી કહીને તેવી કન્યા
 પરણાવે તો તેમાં પરણાવનાર અપરાધી નથી એમ, પ્રસંગને
 સમજે કહે છે—

નોન્મત્તા યા ન કુષ્ઠિન્યા ન ચ યા સ્પૃષ્ટમૈથુના ॥
 પૂર્વં દોષાનભિચ્યાય પ્રદાતા દણ્ડમર્હતિ ॥૨૦૫॥

આ ક્રના ઉન્મત્ત છે, યાદવ ગી છે કે મૈથુનથી દુનિત છે એ પ્રમાણે પ્રથમથી ક્રનાના દોષો જાહેર કરીને આપેલી હાથ તેમા ક્રનાને દેવારા માણુમનો દડ પછ સકતો નથી ૨૦૫

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે કે પ્રથમથી દોષો કલાવગર તેની ક્રના પર-
 ભાવનાર દડપાત્ર થાયછે

સંભ્રુપમમુત્થાન ઓલે સાથે મળી કામ કરવાના પ્રકરણને લેતાં પ્રથમ વૈદિક કાર્યસંબંધી કહેછે—

ઋત્વિગ્યદિ વૃતો યજ્ઞે સ્વકર્મ પરિહાપયેત્ ॥
 તસ્ય કર્માનુરુપેણ દેયોશઃ સહ કર્તૃભિઃ ॥૨૦૬॥

જો કો યજમાન વગવેલો ઋત્વિજ રોગાત્કી પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ કરી શકે નહિ તો તેના કામપ્રમાણે, તે કરનાગ્રંથોએ તેને ભાગ દેવો ૨૦૬.
 તેના કામપ્રમાણે એટલે થોડું કામ કર્યું હોય તો દક્ષિણાનો થોડો ભાગ દેવો દક્ષિણા અપામ ગયા પછી અવશિષ્ટ કૃત્ય કંઈ શકતાવગરના કાગળગર ન કરી શકે તો કેમ કર્યું તે કહેછે—

દક્ષિણાસુ ચ દક્ષાસુ સ્વકર્મ પરિહાપયન્ ॥
 કુરન્નમેવ લભેતાંશમન્યેનૈવ ચ કારયેત્ ॥૨૦૭॥

દક્ષિણા આપ્યાપડી જે ઋત્વિજ પોતાનું કાર્ય કરી શકે નહિ તેને પણ દક્ષિણાનો પૂરો ભાગ મળવો જોગ છે પરંતુ તેણે પોતાનું અવશિષ્ટ કર્મ અન્યકાર કાગવતું જોએ ૨૦૭

માધ્યદિનસમયેમા જગારે દક્ષિણા દેવાનો સમય આવેછે ત્યારે દક્ષિણા દેવાય ગયા પછી બાકીનું કર્મ થાક ઋત્વિજથી બાધિતનેરે કાનહને થીરે ન બની શકે તો, પણ દક્ષિણાનો પૂરો ભાગ તેને મળે તો યોગ્ય ગણાયછે માત્ર અવશિષ્ટ કર્મ તેણે થાક બીજની મારત પૂરે મુજબ જોડે

દક્ષિણાના વિભાગની વ્યવસ્થા કહેછે—

યસિન્કર્મણિ યાસ્તુ સ્યુક્તાઃ પ્રત્યક્ષદક્ષિણાઃ ॥
 સ એવ તા આદદીત ભજેરન્સર્વ એવ વા ॥૨૦૮॥
 રથં હરેત ચાધ્વર્યુર્બ્રહ્માધાને ચ વાજિનમ્ ॥
 હોતા વાપિ હરેદશ્વમુદ્ગાતા ચાપ્યનઃક્રયે ॥૨૦૯॥
 સર્વેપામર્દ્ધિનો મુખ્યાસ્તદર્દ્ધેનાર્દ્ધિનોપરે ॥
 તૃતીયિનસ્તૃતીયાંશાશ્ચતુર્યાંશાશ્ચ પાદિનઃ ॥૨૧૦॥

જે કર્મમાં પ્રત્યંગકર્મની દક્ષિણાઓ દેવાય છે તે કર્મમાં તે દક્ષિણાઓ જેને દીધેલી હોય તેણેજ રાખવી કે આપે વહેવી લેવી! એ સરથ થના વિદ્વાન એ છે કે અગ્રાધાન કર્મમાં અધ્વર્યુ બ્રાહ્મણે રથ લેવો, બ્રાહ્મણે વેગાગો અથ લેવો, હોતાએ અશ્વ લેવો અને ઉદ્ગાતાએ કૃપમાં ગાયુ લેવું ઋત્વિજેના પ્રવાન ઋત્વિજેને સધળી દક્ષિણાનો અર્ધભાગ, બીજા ન બરના ઋત્વિજેને તેનો અર્ધભાગ, ત્રીજા ન બરના ઋત્વિજેને તેનો ત્રીજો ભાગ અને ચોથા ન બરના ઋત્વિજેને તેનો ચોથો ભાગ મળે છે ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦

મુખ્ય -ર્મના અગ્રથ કર્મમાં જે દક્ષિણા દેવાય છે તેને આપવામાં આવી હોય તેણેજ લેવી એટલે અગ્રાધાનમાં રથ અધ્વર્યુને આપાય છે તે તે અધ્વર્યુએજ રાખવો એવીજ રીતે અશ્વ બ્રાહ્મણને આપાય છે કેટલીક શાખાવાળાઓમાં અશ્વ હોતાને મળે છે, સોમકૃપમાં જે ગાયુ દેવાય છે તે ઉદ્ગાતાને મળે છે અધ્વર્યુ, બ્રાહ્મણ, હોતા અને ઉદ્ગાતા આ ચાર પ્રવાન ઋત્વિજે કહેવાય છે પણ સોમ ઋત્વિજે હોય તે સધળાવચ્ચે જે દક્ષિણા દેવામાં આવે તેમાંથી લગભગ અર્ધભાગ આ ચાર પ્રધાન ઋત્વિજે પોતાવચ્ચે લે છે હાથપાતરીઃ અગ્નિષ્ટોમમાં જ્યાં સો ગોદાન દક્ષિણા સોજે ઋત્વિજેવચ્ચે મળે છે ત્યાં એ ચાર પ્રવાન ઋત્વિજે અડતાલીશ ગોદાન પોતાના વચ્ચે લે છે તેપછી બીજા ન બરના ચાર ઋત્વિજે જેઓ મૈત્રાવરુણ, પ્રતિપ્રસ્થાતા બ્રાહ્મણાન્સી અને પ્રસ્નેષાતા કહેવાય છે તેઓ તેનો અર્ધભાગ એટલે ચોવીસ ગોદાન પોતા વચ્ચે લે છે તેપછી ત્રીજા ન બરના ચાર ઋત્વિજે જેઓ અચ્છાવાક, નેષા, આત્રીમ અને પ્રતિહત્તા કહેવાય છે તેઓ તે પ્રવાન ઋત્વિજેનો ત્રીજો ભાગ અર્થાત્ સોમ ગોદાન લે છે

નોન્મત્તા યાન્ન કુષ્ટિન્યાન્ન ચ યા સ્પૃષ્ટમેથુના ॥
 પૂર્વં દોપાન્નભિરુચાય પ્રદાતાં દણ્ડમર્હતિ ॥૨૦૫॥

આ કન્યા ઉન્મત્ત છે, કોઈવ જી છે કે મૈથુનથી દીન છે એ પ્રમાણે પ્રથમથી કન્યાના દોષો નહર કરીને આપેલી હોય તેમા કન્યાને દેનારા માણુમનો દડ ચઢી શકતો નથી ૨૦૫

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે કે પ્રથમથી દોષો કલાવમર તેની કન્યા પુર-
 ખાવનાર દડખાત થાયછે

સ ભુવમનુષ્યાન્ન એટલે સાથે મળી કામ કરવાના પ્રકબળને લેતાં પ્રથમ વૈદિક કાર્યસંબંધી કહેછે—

ઋત્વિગ્યદિ વૃતો યજ્ઞે સ્વકર્મ પરિહાપયેત્ ॥

તસ્ય કર્માનુરૂપેણ દેયોદ્દાશઃ સહ કર્તૃભિઃ ॥૨૦૬॥

જો કહી યજ્ઞમા વગવેનો ઋત્વિજ શ્રેયાર્થિકથી પોતાનુ કર્તવ્ય કર્મ કરી શકે નહિ તો તેના કામપ્રમાણે, તે કરનારાઓએ તેને ભાગ દેવો ૨૦૬

તેના નામપ્રમાણે એટલે થોડું કામ કરું હોય તો દક્ષિણાનો થોડો ભાગ દેવો દક્ષિણા અપાઇ ગયા પછી અવશિષ્ટ કૃત્ય કંઈ શકતાવગરના કબળુમર ન કરી શકે તો કેમ કબળું તે કહેછે—

દક્ષિણાસુ ચ દત્તાસુ સ્વકર્મ પરિહાપયન્ ॥

કૃત્તમેવ લભેતાંશમન્યેનૈવ ચ કારયેત્ ॥૨૦૭॥

દક્ષિણા આપ્યાપછી જો ઋત્વિજ પોતાનુ કાર્ય કરી શકે નહિ તેને પણ દક્ષિણાનો પૂરો ભાગ મળવો પડે છે પણ તેણે પોતાનુ અવશિષ્ટ કર્મ અન્યદ્વારા કરાવતું જોડે ૨૦૭

માધ્યમિનસનરવેરેમા જગરે દક્ષિણા દેવાનો સમય આવેછે ત્યારે દક્ષિણા દેવાય ગયા પછી બાકીનુ મં પાછ નત્વિજથી બાધિતરે માત્રને લીધે ન બની શકે તો પણ દક્ષિણાનો પૂરો ભાગ તેને મળ્યો તે યોગ્ય ગણાયછે માત્ર અવશિષ્ટ કર્મ તેણે માંઈ જીવનની મારફત પૂર કરાવતું જોડે

દક્ષિણાના વિભાગની વ્યવસ્થા કહેછે—

યસ્મિન્કર્મણિ યાસ્તુ સ્યુરુક્તાઃ પ્રત્યક્ષદક્ષિણાઃ ॥
 સ એવ તા આદદીત ભજેરન્સર્વ એવ વા ॥૨૦૮॥
 રથં હરેત ચાધ્વર્યુર્બ્રહ્માધાને ચ વાજિનમ્ ॥
 હોતા વાપિ હરેદશ્વમુદ્ગાતા ચાપ્યનઃક્રયે ॥૨૦૯॥
 સર્વેપામર્દ્ધિનો મુખ્યાસ્તદર્દ્ધેનાર્દ્ધિનોપરે ॥
 તૃતીયિનસ્તૃતીયાંશાશ્ચતુર્થાંશાશ્ચ પાદિનઃ ॥૨૧૦॥

જે કર્મમાં પ્રસંગકર્મની દક્ષિણાઓ દેવામાટે કહેલી છે, તે કર્મમાં તે દક્ષિણાઓ જેને દીધેલી હોય તેજેજ શખવી કે સૌએ વહેચી લેવી! એ સચય થના તિહાન એ છે કે અગ્રપાધાન કર્મમાં અધ્વર્યુ બ્રાહ્મણે રથ લેવો, બ્રાહ્મણે વેગાગો અશ્વ લેવો, હોતાએ અશ્વ લેવો અને ઉદ્ગાતાએ કપમા ગાડું લેવું ઋત્વિજનેમા પ્રધાન ઋત્વિજને સધળી દક્ષિણાનો અર્ધ-ભાગ, બીજા ન બરના ઋત્વિજને તેનો અર્ધભાગ, ત્રીજા ન બરના ઋત્વિજને તેનો ત્રીજો ભાગ અને ચોથા ન બરના ઋત્વિજને તેનો ચોથો ભાગ મળે છે ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦

મુખ્ય કર્મના અગ્રપ કર્મમાં જે દક્ષિણા દેવાય તે જેને આપવામાં આવી હોય તેજેજ લેવી એટલે અગ્રપાધાનમાં રથ અધ્વર્યુને અપાય છે તે તે અધ્વર્યુએજ શખવો એવીજ રીતે અશ્વ બ્રાહ્મણને અપાય છે કેટલીક શાખાવાળાઓમાં અશ્વ હોવાને મળે છે, સોમકપમાં જે ગાડું દેવાય છે તે ઉદ્ગાતાને મળે છે અધ્વર્યુ, બ્રાહ્મણ, હોતા અને ઉદ્ગાતા આ ચાર પ્રધાન ઋત્વિજને મહેવાય છે પણમા સોજ ઋત્વિજને હોય તે સધળાવચ્ચે જે દક્ષિણા દેવામાં આવે તેમાથી લગભગ અર્ધ-ભાગ આ ચાર પ્રધાન ઋત્વિજને પોતાવચ્ચે લે છે કાષ્ઠાતરીકે અગ્નિષ્ટોમમાં બધા સૌ ગોદાન દક્ષિણા સૌને ઋત્વિજનેવચ્ચે મળે છે ત્યાં એ ચાર પ્રધાન ઋત્વિજને અડતાલીસ ગોદાન પોતાના વચ્ચે લે છે તેપછી બીજા ન બરના ચાર ઋત્વિજને જેઓ મૈત્રાવરણ, પ્રતિપ્રસ્થાતા બ્રાહ્મણાસી અને પ્રસ્નોતા કહેવાય છે તેઓ તેનો અર્ધભાગ એટલે ચોવીસ ગોદાન પોતા વચ્ચે લે છે તેપછી ત્રીજા ન બરના ચાર ઋત્વિજને જેઓ અચ્છાવાન, નેષા, આત્રીધ અને પ્રતિહસ્તા કહેવાય છે તેઓ તે પ્રધાન ઋત્વિજને ત્રીજો ભાગ અર્થાત્ સોજ ગોદાન લે છે

અને ચોયા ન બરવા ચાર જતિએ એઓ માવરતુનું, કમેતા, પોતા અને સુમલ્લપ કહેવાય એઓ તેનો ચોથો ભાગ લેશે એટલે બાર નાદાન લેશે

વૈદિક કાર્યોની ધોજ સાથે મળી કરાતાં લોકિક કાર્યોમાં પણ મહેનતના પ્રમાણમાં લાભની વિભાગવ્યવસ્થા કરવાનું કહે છે—

સંભૂય સ્વાનિ કર્માણિ કુર્વન્નિરિહ માનવૈઃ ॥

અનેન વિધિયોગેન કર્તવ્યાંશપ્રકલ્પના ॥ ૨૧૧ ॥

લોકમાં સાથે મળીને પોતાના કાર્ય કરનારા અનુષ્ઠાએ ઉપર કહેલા પ્રકારથી વિભાગની વ્યવસ્થા કરવી ૨૧૧

સાથે મળી કામ કરનાર કહીયા મુતારવગેરે લોકિક કર્મકારોએ પણ એવી રીતે પોતાપોતાના કામમાં પડતા અમ તથા લેખમદારી પ્રમાણે ધનલાભના વિભાગની વહેંચી કરવી

દત્તાનપદ્મ નામનું વ્યવહારસ્થાન જેની સમજણ આ અધ્યાયના ૪ થા શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં આપી છે તેવિધે કહે છે—
ધર્માર્થ યેન દત્તં સ્યાત્કસ્મૈચિદ્યાચતે ધનમ્ ॥

પશ્ચાદ્વ ન તથા તત્સ્યાન્ન દેયં તસ્ય તન્નવેત્ ॥ ૨૧૨ ॥

જેણે પોતાની પાસે પાચના કરવા આવે અને ધર્મ કરનાર માટે ધન આપના હોય તે માણસ જે તે ધનથી ધર્મ ન કરે તે તેને તે દેવું નહિ ૨૧૨

મોઢ માણસ આવીને કહેકે મારે વિવાહ કરવો છે અથવા મારે ધણ કરવો છે મારે મોઢ આપો તેને જે કાંઈ આપવા કષ્ટ થઈ જાય તે, જે તે માણસ તે ધનથી વિવાહ કરવાને કે યજ્ઞ કરવાને બદલે કાંઈ બીજું કામ કરવા માગતો હોય તો આપવું નહિ અથવા ધન તેને અપાઈ ગયું હોય તોપણ તે પાછું લેવા માટે, દેનાર ધણી હાકાર છે પણ જો તે પ્રથમ લોકપ્રમાણે વળે તો કોઈ એ લોક આદિ કારણથી પાછું લઈ સકાય નહિ

દેવામાટે કષ્ટલ થયેલાની પાસેથી, લેવા કઠિનનાર માણસ તે પરાણે લેવા માગે અથવા પ્રથમ આપેલું હોય તે પોતે કરાવ-પ્રમાણે નહિ વર્તવા છતાં પાછું દેવાની ના કહે તો શું કરવું તે કહે છે—

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाहोमेन वा पुनः ॥

રાજા દાપ્યઃ સુવર્ણં સ્યાત્તસ્ય સ્તેવસ્ય નિષ્કૃતિઃ ॥૨૧૩॥

જે દાપ્ય અગ્નિમાનથી અથવા જોગથી તે માણસ ધન પાછુ આપે નહિ અથવા દેવા કહે ન ધનને બનાવનારથી લેવા માગે તો તેની પાસેથી રાજાએ તે ધન પાછુ અપાવવુ અથવા લેવા દેવુ નહિ અને તે ચોરસરખા પુરાની શુદ્ધિમાટે તેનો સુવર્ણનો દ- કરવો ૨૧૩

અપરાધના પ્રમાણમા અર્ધ કે વિશેષ સુવર્ણ દડ કરવો

ઉપગ્ના પ્રકરણનો ઉપસહાર તથા તેપછીના પ્રકરણનો આ-
રંભ કરેછે—

दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथावदनपक्रिया ॥

અત ઉર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ વેતનસ્યાનપક્રિયામ્ ॥૨૧૪॥

આપેનુ દ્રવ્ય પાછુ લેનામંબથી ધમયુક્ત દિવા કહી હવે પછી વેતન એટલે પગાર ન આપવાસબધી વિષય કહુંછુ ૨૧૪

અર્દ્ધથી વેતનાદાન નામના પાત્રમા બ્યવહારસ્થાનનો આરંભ થાયછે

નોડને ક્યાંકે પગાર ન આપે તથા તેઉપગ્રંત દડ પછુ કરવો તે કહેછે—

मृतो नात्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ॥

સ દપહ્યઃ કૃષ્ણલાન્યદ્યૌ ન દેય ચાસ્ય વેતનમ્ ॥૨૧૫॥

પગાર કરાનીને ગણેતો જે માણસ રોગથી પીડિત નહિ છતા અભિ-
માનથી કરાનપ્રમાણે કામ ન કરે તેનો આદ કૃષ્ણ ન દડ કરવો તથા પગાર આપવો નહિ ૨૧૫

કામના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને દડ રતો જોઈએ તેથી ગાળાના રૂપાના કે રોનાના આદ કૃષ્ણ ન વળનના સિક્કાનો જેને જેમ ઘટે તેમ દ- કરવો

માદગીને લીધે બરામર કામ ન કરી ગડે તેના નોકર-
સબ વી ખુલાસો કરેછે—

આર્તસ્તુ કુર્યાત્સ્વસ્યઃ સન્યથાભાષિતમાદિતઃ ॥

સ દીર્ઘસ્યાપિ કાલસ્ય તદ્ભતૈવ વેતનમ્ ॥૨૧૬॥

રોગથી પીડિત હોય એવો નોકર તે સ્થિતિમાં કામ કરી શકે નહિ પણ સ્વન્ય થાય ત્યારે પ્રથમના ઠરાવપ્રમાણે બરાબર કામ કરે તો તેને દીર્ઘકાળે પણ પગાર આપવો. ૨૧૬.

રોગને લીધે કામ અધૂરું મૂકી ગયા હોય પણ સ્વસ્થ થઈને લાંબે વખતે પણ પાડે આવી તે કામ પૂરું કરે તો તેને ઠરાવપ્રમાણે પૂરો પગાર આપવો.

કામ અધૂરું રાખનારને પગાર ન દેવાવિષે કહેછે—

યથોક્તમાર્તઃ સુસ્થો વા યસ્તત્કર્મ ન કારયેત્ ॥

ન તસ્ય વેતનં દેયમલ્પોનસ્યાપિ કર્મણઃ ॥૨૧૭॥

અસ્વસ્થ હોય કે, સ્વસ્થ હોય પણ જે માણસ ઠરાવપ્રમાણે કામ પૂરું ન કરે કે ન કરાવે તેને કામ થોડું પણ અધૂરું હોય ત્યાંમુધી પગાર દેવો નહિ. ૨૧૭

ઠરાવપ્રમાણે કામ પૂરું કરનારનેજ પગાર મળી શકે પણ અધૂરું રાખવાનારને મળી શકે નહિ.

વેતનાદાનપ્રકરણનો ઉપસંહાર અને સંવિદ્યવ્યતિક્રમ પ્રકરણનો ઉપક્રમ કરેછે—

एष धर्मोखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ॥૨૧૮॥

વેતનાદાનકર્મનો આ ધર્મ સંપૂર્ણ છે. હવે પછી ઠરાવનું ઉત્તરધન કરનારાઓની વ્યવસ્થા કરું છું. ૨૧૮

ઠરાવનું ઉત્તરધન કરતે એજ સંવિદ્યવ્યતિક્રમ નામનું છઠું વ્યવહારસ્થાન છે.

સંવિદ્યવ્યતિક્રમ કરનારને દશમાં ન રાખવાવિષે કહેછે—

यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ॥

विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥૨૧૯॥

ને માણસ ગામના લોકોસાથે, દેશના લોકોમાંથે અને સમુદાયસાથે સત્યતાથી કોઈપણ જાતનો ઠગવ કરી પાછળથી લોભને લીધે તેપ્રમાણે ન વર્તે તો તેને દેસમાંથી દૂર કરવો. ૨૧૯.

એક ધર્મને કે એક ધર્માવગેરેને અનુસરી જૂઠા જૂઠા ગામના લોકો પણ એકજ સમુદાયવાળા ગણાયછે. ઠગવમાંથી-લોભને લીધે ખસી જાય તેને માટે આ યિશા છે. પણ રોમ અજ્ઞાનઆદિ કારણથી તેમ કરેલ હોય તો તેને માટે નથી.

ઠગવપ્રમાણે નહિ વર્તનારમાટે ધનદંડ કહેછે—

નિગૃહ્ય દાપયેચ્છેનં સમયવ્યભિચારિણમ્ ॥

ચતુઃસુવર્ણાન્ પાપિણ્કાંઙ્છતમાનં ચ રાજતમ્ ॥૨૨૦॥

કરેલા ઠગવથી બ્રહ્મ થયેલા એ માણસને પકડીને ચાર સુવર્ણ પ્રમાણવાળા છ નિષ્ક અને રૂપાનું રાતમાન એટલો દંડ કરવો. ૨૨૦

નિષ્ક અને રાતમાન એ બંનેની સમજ આ અધ્યાયના ૧૩૭ માં મ્લોકમાં આપેલી છે. ઠગવથી બ્રહ્મ થનારને દેશપાર કરવો અથવા આ પ્રમાણે દંડ કરવો. અથવા ફેટલાએક આ દંડ ત્રણ પ્રકારનો માનેછે એટલે ચાર સુવર્ણ, અથવા છ નિષ્ક અને એક રાતમાન આમાંથી ઠગવની ઝાઝી થોડી અમલના પ્રમાણમાં મોટો થોડો, અમુક કે સધળો દંડ કરવો.

ઠગવ, ત્રોડનારમાટે રાજ્યએ ઉપર જણાવેલ દંડપ્રકાર ચાલુ રાખવો એમ બલામણુ દેછે—

एतद्दण्डविधिं कुर्याद्भार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

ધાર્મિક રાજ્યએ ગામ અને ગ્રાહ્યજનવગેરે જાતિસમૂહોમાં ઠગવ ત્રોડનારોમાટે દંડનો આ પ્રકાર રાખવો. ૨૨૧

ઠગવ કરી કરી જનારા લોકોને દંડ ન થાય તો ધણા અયોગ્ય લોકો તેમ કરી વ્યવહારમાં મોહોડી અવ્યવસ્થા કરી મૂકે માટે રાજ્યએ તેવા અયોગ્ય લોકોપર દંડરૂપ અંકુશ રાખવો જોઈએ.

ક્રમપ્રાપ્ત કૃપવિક્રયાનુગુણ નામનું વ્યવહારસ્થાન કહેછે—

कीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्व्यस्येहानुशयो भवेत् ॥

सोन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा ॥ २२२ ॥

કોઈ પદાર્થ ખરીદ કરીને અથવા વેચીને જે માણસને પસ્તાવો થાય તેણે દશ દિવસની અંદર તે પદાર્થ પાછો દઈ દેવો. અથવા પાછો લઈ લેવો. ૨૨૨.

કોઈની પાસેથી ખરીદ કરેલી વસ્તુમાંટે પાછળથી એમ થાય કે આમાં હું છેતરાયો છું અથવા આ મારે કાંઈ કામની નથી. તે લીધી તે મેં ભૂલ કરી, આવી જાતનો પસ્તાવો થાય તો તે, ખરીદીપછી દશ દિવસની અંદર તેના માલિકને પાછો દઈ શકાય. અને એવીજ રીતે વેચનાર ધણીને તે દીકરા પછી પસ્તાવો થાય તો તે પણ પોતાની વસ્તુ વેચાણપછી દશ દિવસની અંદર પાછો લઈ શકે. આ નિયમ પૃથ્વી પશુવંશોરેને માટે કહેવાયછે. વસ્ત્રાદિને માટે નારદના કહેવામાં દશ દિવસજોડેલી સાંખીમુક્ત પોસાઈ શકે નહિ તેવી ચીજોમાંટે તો—

ક્રીત્વા મૂલ્યેન ચઃ પળ્યં દુષ્ક્રીતમિતિ મન્યતે ।

વિક્રેતુઃ પ્રતિદેયં તત્ તસ્મિન્નૈવાહન્યાવિક્રતમ્ ॥

એટલે મૂલ્ય આપીને લીએલી ચીજ આ ખરીદી ઠીક ન થઈ એમ મનમાં થાય તો તે જરાપણ નહિ જાગડેલ તથા વચરવાપડેલી દાક્ષતમાં તેજ દિવસે, જેને ત્યાંથી લીધી હોય તેને પાછો આપવી

ઉપરનો નિયમ દશ દિવસપછી ચાલી શકતો નથી તે જણાવેછે—

પરેણ તુ દશાહસ્ય ન દદ્યાન્નાપિ દાપયેત્ ॥

આદદાનો દદચ્ચૈવ રાજ્ઞા દણ્ડયઃ શતાન્નિ પદ્ ॥૨૨૩॥

દશ દિવસ થઈ ગયાપછી, ખરીદેલી વસ્તુ પાછી ન દેવી તેમ વેચેલી વસ્તુ પાછી ન લેવી. આવી રીતે વસ્તુ પાછી લેનાર કે પાછી દેનારનો રાજાએ છસો પણ દંડ કરવો. ૨૨૩.

દશ દિવસ થઈ ગયાપછી વેચેલી વસ્તુ પરાણે પાછી લેવા માગે અથવા ખરીદેલી વસ્તુ પરાણે પાછી દેવા માગે તો તેનો છસો પણ દંડ કરવો.

ખરીદાયેલી ચીજમાંટે પસ્તાવો થાય તો દશ દિવસની અંદર તે પાછી દઈ શકાયછે પણ લેવાયેલી કન્યા પાછળથી દાપવાળી જાગ્રવામાં આવે તો તે તેના પિતાને પાછી સોંપી દેવાતી નથી. તેથી વરને છેતરી પોતાની દાપવાળી કન્યા આપનારનો દંડ કરવાનું કહેછે—

યસ્તુ દોષવર્તી કન્યામનાસ્ત્યાય પ્રયચ્છતિ ॥

તસ્ય કુર્યાન્નૃપો દણ્ડં સ્વયં ષણ્ણવર્તિ પણાન્ ॥૨૨૪॥

જે મનુષ્ય દોષવાળી કન્યા, તેના દોષ કાઢાસિવાય આપે તો રાજાએ પોતે તેનો છત્ર પણ દંડ કરવો ૨૨૪.

આ અધ્યાયના ૨૦૫ માં જોડાયા સામાન્યપણે કહેતો દંડ આ જોડાયા વિશેષપણે કહેતો છે. ક્ષય કન્યાદાવગેરે દોષો કન્યામા દોષ તો તેથી તેને સંતાન થવામા મોહોટો વિધાત પરે.

કન્યા દોષવાળી ન હોવા છતાં દ્વેષથી તેને દોષવાળી કહે તેના દંડનો પ્રકાર કહે છે—

અકન્યેતિ તુ ચઃ કન્યાં ત્રૂયાદ્ દ્વેષેણ માનવઃ ॥

સ શતં પ્રાપ્તુયાદ્ દણ્ડં તસ્યા દોષમદર્શયન્ ॥૨૨૫॥

જે મનુષ્ય દ્વેષને લીધે કન્યાને અકન્યા કહે અને તેનો દોષ ન દેખાડી શકે તો તેનો મો પણ દંડ કરવો ૨૨૫

કન્યાને અકન્યા એટલે પુરુષસર્જવાળી કહે અને તે પ્રમાણે સાબીત ન કરી શકે તેનો મો પણ દંડ કરવો.

કન્યાને દ્વેષભાવથી અકન્યા કહેવી એ તેની મોહોટામાં મોહોટી નિંદા છે એમ સ્વયંવેદ—

પાણિગ્રહણિકા મંત્રાઃ કન્યાસ્તેવ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥

નાકન્યાસુ ક્વચિન્નૃણાં લુપ્તધર્મક્રિયા હિ તાઃ ॥૨૨૬॥

પાણિગ્રહણમળધી મંત્રો કન્યાઓમાજ પ્રતિષ્ઠિત છે કન્યા પણ અકન્યાઓમા એ મંત્રો આવતા નથી કારણ કે તેઓમા તો ધર્મક્રિયા લુપ્ત થઈ જાય છે ૨૨૬

કન્યાને અકન્યા કહેનારનો દંડ કરવો એ ચોગ્ય છે કારણ કે પાણિગ્રહણ-સળધી એટલે વિવાહને લગતી ધર્મક્રિયાના મંત્રોમા કન્યાસંબંધનું અવધ્યક વાય છે એટલે અકન્યાને માટે તે મંત્રો કામ આવતા નથી તેથી અકન્યાની વિવાહરૂપ ધર્મક્રિયા લુપ્ત થઈ જાય છે તેવી અકન્યાઓ એટલે વિવાહરૂપેનાં પુરુષસર્જને

પામેલી સ્ત્રીને પરણી નેમએ નહિ કારણ કે તે અગ્નિહોતાદિ ધાર્મિકક્રિયાઓમુદ્
તથા અપત્યાપાદન કર્મમાં અધિકારવંચરની છે. આ ઉપરાંતી ને કન્યા હોય તેને
અકન્યા કહેવી એ ખરેખરો અપરાધજ એ અને અપરાધીનો રાજ્ય એ દંડ કરવોજ નેમએ.

કન્યાનું ભાર્યાપણું ક્યારે થાયછે તે જણાવેછે—

પાણિગ્રહણિકા મત્રા નિયતં દારલક્ષણમ્ ॥

તેષાં નિષ્ઠા તુ વિજ્ઞેયા વિદ્વદ્भिः सप्तमे पदे ॥ २२७ ॥

પાણિગ્રહણમાં ઉપયોગી વૈદિક મંત્રો નિશ્ચયપણાથી ભાર્યાત્વમાં નિનિર્તરૂપ
છે. તે મંત્રોની સમાપ્તિ સાતમે પગએ થાયછે એમ વિદ્વાનોએ જણવું. ૨૨૭.

સદ્ધા સપ્તપદી મંત્ર. એ મંત્રથી કન્યાને ન્યારે સાતમું પગડું મૂકાવવામં
આવેછે ત્યારેજ તેમાં ભાર્યાપણું કહેવાયછે અને વિવાહસંસ્કારના મંત્રોની
સમાપ્તિ પણ ત્યાંજ છે. કન્યા રોગવાળી અથવા કાંઈ દોષવાળી હોય અને
ખબર પડતાં પરતાવો થાય તો વર આ મંત્રો સમાપ્ત થયાપહેલાં કન્યાને
પરણવું ઇચ્છી તેનો ત્યાગ કરી શકેછે અને વરમાં કાંઈ રોગદોષ જોવામાં આવે
તો કન્યાનો પિતા ત્યાગીધીમાં વિવાહ અટકાવી તે કન્યાને બીજા ઠેકાણે પર-
ણાવી શકેછે કારણ કે સપ્તપદી પૂર્ણ થતાંજ ભાર્યાત્વ થાયછે ત્યાંસુધી કન્યાત્વ
હોયછે. પણ સપ્તપદી યજ્ઞ ગયાપછી વરમાં કે કન્યામાં કાંઈ પણ દોષ જોવામાં
આવવાથી આ સંબંધ અયોગ્ય થયો એમ પશ્ચાત્તાપ થાય તોપણ તે પશ્ચાત્તાપ
સંબંધ છાડવામાં પ્રયોજક યજ્ઞ શકતો નથી.

કવચિક્રિયાનુશય પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરેછે—

यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् ॥

तमनेन विधानेन धर्म्ये पथિ निवेशयेत् ॥ २२८ ॥

જે જે કાર્ય કર્યાપછી જે માણસને પશ્ચાત્તાપ થાય તેને ઉપર કહેલા
પ્રકારથી રાજ્યએ ધર્મમાર્ગમાં સ્થાપવો. ૨૨૮.

૧. કેવળ કવચિક્રિયા બાળતમાંજ નહિ પણ કોઈ બીજી બાળતમાં પણ તે
કર્યાપછી પશ્ચાત્તાપ થાય તો ઉપર જણાવેલા એટલે દસ દિવસસુધી પાકું લેવું
દેવું અથવા સપ્તપદી યજ્ઞ પહેલાં વિવાહ અટકાવવોવગેરે પ્રકારથી રાજ્યએ તે
પશ્ચાત્તાપ કરનારા લોકોને ધર્મમાર્ગમાં રાખવા.

સ્વામિપાલવિવાહ પ્રકરણનો આરંભ કરેછે—

પશુષુ સ્વામિનાં ચૈવ પાલાનાં ચ વ્યતિક્રમે ॥

વિવાદં સંપ્રવક્ષ્યામિ યથાવદ્ધર્મતત્ત્વતઃ ॥૨૨૯॥

પશુઓના વિષયમાં માનેઝને તથા પશુઓ પાવન ઘનાર ઓને
પરપર વાપો પડે ત્યારે ૫ ૧૨ ધર્મતત્ત્વથી તે વિવાદની વ્યવસ્થા મુદ્દુ ૨૦૯

જેઓ દોરને ચાગ્યા હઈ જતા હોય તેઓની પામેથી દોર યોવાય કે તેને
કાંઈ ગુસ્સાન થાય તો તેની જોખમદારી તેનાપર છે કે તે તેના માનેઝને જોખમે
છે વગેરે ભતના તેઓમા પરપર વાધા હોય તો તેનો નિર્ણય હવે મહેવામા આવેછે.

પશુઓનો જોખમ ક્યાંકે ડોનાપર છે તે કહેછે—

દિવા વક્તવ્યતા પાલે રાત્રૌ સ્વામિનિ તદ્દ્રહે ॥

યોગક્ષેમેન્યથા ચેત્તુ પાલો વક્તવ્યતામિયાત્ ॥૨૩૦॥

નિયમનો પશુઓના કે ગદ્યમને જોખમ પાલ ઓરે ગોનાગવગેરે જે
તેને ચાગ્યા હઈ જનો હોય તેનાપર છે અને રાત્રિનો તે જોખમ જે
પશુઓ કે જે જોવા હોય તો તેના મયે-કે-૧૦ છે જ રાત્રિના પણ ગોનાગવગેરેને
પશુ સોપામા આવ્યા હોય તે રાત્રિનો તે જોખમ તેનાપર છે ૨૩૦

દોરને સાચવવાનો જોખમ ૧ રખતે તેઓ જેના મમ તથા હોય તેવખતે
તેનાપર છે ગોવાળ દોરને ચાગીન ૧૦ આની સાપી બદલ પછી તે જોખમમાથી
છીન લયછે પશુઓ માટે જામે દિવસના ગોવાળના કળજમા નહેછે અને રાત્રિના
માનેઝના મમલમા રહેછે તેથી દિવસનુ તેન નાઈ ગુસ્સાન થાય તો તેનો
જવાબ ગોવાળે દેવો પડેછે

જેને ખીજા કાંઈ પગાર ન અપાતો હોય એના ગોવાળને
પોતાનાપોપણ માટે શું મળવુ જોએ તે કહેછે—

ગોપઃ ક્ષીરમૃતો યસ્તુ સ દુહ્યાદશતો વરામ્ ॥

ગોસ્વામ્યનુમતે મૃત્યઃ સા સ્યાત્પાલેઽમૃતે મૃતિઃ ॥૨૩૧॥

જે ગોપમૃત્યુ દૂધ લઈને મરે એને નારનાર હોય તો તે મરેના માલેમ્ની
રમ્ની ના ગાયોમા જે ઘેલ મય દોર તેનુ-દૂધ એવુ મળુ કે દૂધપણુ
પગારવગરના તે નોકરનો એજ પગાર મળાયછે ૨૩૧

અન્નધનવગેરે કોઈપણ જાતનો પગાર નહિ લેનાર જોવાળે દસ ગાયોમાં એક જે શ્રેષ્ઠ ગાય હોય તેનું દૂધ તેના માલિકની રબથી પોતાના પગારરૂપે લેવું. અર્થાત્-દસ ગાયોને ચરાવતા અને તેનું રક્ષણ કરતાં એક ગાયનું દૂધ પોતે લેવું તેજ તેનો પગાર ગણાય છે અહીં ગાયને ઉપવક્ષણરૂપ સમગ્ર બીજા પશુઓનું પાલન કરનારમાં પશુ આ કામ લાગુ પાડવામાં આવે છે. જેમકે માલિકનાં દસ ઘેટાંનું પાલન કરનાર બીજા કોઈપણ પગાર ન લે તો તે એક ઘેટાંની જન પોતાના આગરૂપે લે તેજ તેનો પગાર ગણાય.

ગાયાળના કબજામાં હોય ત્યારે પણ પશુઓની દેવા પ્રકારની હાનિમાં તેનો જોખમ તેના પર આવે છે તે કહે છે—

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विपमे मृतम् ॥

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥ ૨૩૨ ॥

પશુપાલ પોતાથી બનતો ઉદ્યોગ ન કરે અને પશુ જોવાઈ જાય, કૃમિ પડવાથી મરી જાય, કૂતરાવગેરે દિંસક પ્રાણીઓથી નાશ પામે અને વિપમપ્રદેશમાં સપડાઈ નાશ પામે તો પશુપાલે તેના માલિકને, નુકસાન ભરી દેવું પડે છે ૨૩૨.

સાવાનજ રીતે જેમજ માની શકાય કે પશુપાલ પૂરી દેખરેખ ન રાખે તો પશુ જોવાઈ જાય, અથવા છવડાઓ પડવાથી હેરાન થઈ મરી જાય, અથવા કૂતરાવગેરે તેને ફાડી ખાય અને વિપમ પ્રદેશ એટલે ખાડવગેરેમાં પડી નાશ પામે અને તેણે પોતાના પ્રમાણથી તેમ અને તો તેના માલિકને નુકસાન ભરી દેવું પડે પરંતુ તે પોતાથી બનતી રીતે તેને બરાબર જાળવતો હોય છતાં કોઈ પશુ એકદમ દોડી નાસી જાય, આ માણસ તેને અટકાવવા પાછળ દોડે તોપણ તેના હાથમાં આવે નહિ, અથવા આ માણસ અટકાવવા જાય તેની પહેલાં જો દોડીને ક્યાં ઉચ્ચેથી કે ખાડામાં પડીને મરણ પામે અથવા ખખર ન પડે તેવી રીતે કોઈ સર્પવગેરેના કરડવાથી મરણ પામે અથવા જેની સામે કંઈપણ જવાબ કામ ન લાગે એવું સાવજવગેરે કોઈ વિકરાળ દિંસકપ્રાણી અચાનક આવીને મારી નાખે તો તેને માટે પશુપાલનો અપરાધ ગણાતો નથી કારણ કે એવા પ્રસંગોમાં તેણે બનતી મહેનત કરી હોય છે તેમ છતાં તેની મહેનત કામ આવી હોતી નથી અથવા સાવજવગેરેની સામે ઘણું તેની શક્તિકપરંતુ કામ હોવાથી તેનાથી બની શકે તેવું ન હોય.

પશુપાળનો ઉદ્યોગ કંઈપણ કામ ન આવે એવી રીતે પશુ હરાઈ જાય તો તેનો જોખમ પણ પશુપાલઉપર નથી એ જણાવે છે—

વિઘ્ન્ય તુ હૃતં ચૌરૈર્ન પાલો દાતુમર્હતિ ॥

યદિ દેશે ચ કાલે ચ સ્વામિનઃ સ્વસ્ય શંસતિ ॥૨૩૩॥

વહિવના શબ્દપૂર્વક ચોરલોકો પશુને હરી જાય તો પશુપાલે તે વરતી આપતુ પડતુ નથી પરંતુ પશુઓનુ હરણ થાય તેજ વખતે તેના માલેક-પામે જઇને અમુક પ્રદેશમા પશુનુ હરણ થયુ છે એમ પશુના માલેકને તેણે ચેતાવતુ જોઇએ ૨૩૩.

ચોર લોકો ભહેરરીતે ઘાડ પાડી પશુને હરી જાય તો તેનો જોખમ પણ પશુપાળકપર નથી કારણ કે તેમા તેનું સામર્થ્ય ઠાઠ ઠામ આવતુ નથી એ વખત તેનુ નિર્ભય એ છે કે તેણે તરતજ પહોચીને તેના માલેકને ખબર આપવામા મક્કલ કરવી નહિ

પશુ મરી જાય તે વખતનું પશુપાલનું કામ કહેછે—

कर्णौ चर्म च वालांश्च वर्स्ति स्नायुं च रोचनाम् ॥

पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वंगानि दर्शयन् ॥૨૩૪॥

પશુઓ મરણ પામે ત્યારે તેના કાન ચર્મ, વાલ, બસ્તિ, સ્નાયુ, રોચના અને કેટલાએક અંગો તેના માલેકને ખાતરી માટે લઇ જઇને દેખાડના ૨૪

પશુપાલના પ્રમાણથી નહિ પણ આયુષના ક્ષયથી કેા પશુ મરણ પામે ત્યારે તેના કાનવગેરે નિસાનીઓ લઈ જઈને તેના મારે ને દેખાડી તેની ખાતરી કરાવવી નાભિની નીચેનો ભાગ બસ્તિ કહેવાયછે ગાયના મરત-પ્રદેશમા સૂકા-મેલો પિત્તનો ભાગ રોચના કહેવાયછે

બકંગ તથા ગાડરેનું પાલન કન્યામાં તેઓને નુશાન થાય તો તેમાં પશુપાલકપર દોષ કેવે પ્રસંગે આવેછે તે જણાવેછે—

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ॥

यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥૨૩૫॥

બકરીઓ કે ગાડરોને જક એટલે નાહર નામનુ જાનર નમાવીને પશુપાલના નહિ આની પહોચવાથી તેમાંથી જે બકરીવગેરેને મરી નાખેછે તેનો દોષ પશુપાલકપર આવેછે ૨૩૫

બકરાવગેરે નાદાના પશુઓને પશુપાલના પ્રમાણથી નાહરવગેરે આવીને ?
મારી નાખે તો તે પશુપાલનોજ અપરાધ ગણાયછે.

પશુપાલના હિંદોગ કામ ન આવે એટલી ઝડપથી નાહર-
વગેરે આવીને નુકશાન કરે તો તે દોષ પશુપાલઉપર નથી એમ
જણાયછે—

તાસાં ચેદવરુદ્ધાનાં ચરન્તીનાં મિથો વને ॥

યામુત્પ્લુત્ય વૃકો હન્યાન્ન પાલસ્તત્ર કિલિવપી ॥૨૩૬॥

બકરીનું ટાણું તથા ગાડરનું ટાણું જંગલમાં ફરતું હોવા અને પશુપાળ
નેનું પાલન કરતો હોય છતાં અકસ્માત આવી પડીને નાકર તેમણે કે ધન
મારી નાખે તેમા પશુપાળ અપરાધી નથી ૨૩૫

કામનું કે તેમા અકસ્માત થઈ જાય તેમાં પુરૂષનો પ્રમાણ ગણાતો નથી.

કેવે સ્થળે પશુઓ કાંઈના ધાન્યવગેરેની છાનિ કરે તો
પશુપાળ અપરાધી ગણાતો નથી તે કહેછે—

ધનુઃશતં પરીહારો ગ્રામસ્ય સ્યાત્સમન્તતઃ ॥

શમ્યાપાતાસ્ત્રયો વાપિ ત્રિગુણો નગરસ્ય તુ ॥૨૩૭॥

તત્રાપરિવૃતં ધાન્યં વિહિંસ્યુઃ પશ્વો ચદિ ॥

ન તત્ર પ્રણયેદ્વણં નૃપતિઃ પશુરક્ષિણામ્ ॥ ૨૩૮ ॥

ગામને ફરતી એટલે ધનુષજોડેલી અથવા લાકડી લાયમાં લઈ ફેંકતાં
એટલે જાય તેના કરતાં ત્રણગણી પૃથ્વી ખાલી રાખવી અને મોહોદુ' શહેર
હોય તો તેનાથી ત્રણગણી પૃથ્વી ખાલી રાખવી એટલી જામીનની અંદર
કાંઈનું ધાન્ય હોય અને તેને ફરતી વાડ ન હોય તો કદાચ પશુઓ તે ધાન્ય
ખાઈ જાય તેમાં ગામજે પશુપાલોનો દડ કરવો નહિ. ૨૩૭, ૨૩૮.

નાકરના પશુ એ-ધનુષ પશુ-દોષથી એ-સો ધનુષજોડેલી એટલે ચારસો દોષ
માપવાળી પૃથ્વી પશુઓને ચરવામાટે ખાલી રાખવી એટલે, અથવા એક માનુસ
ચોતાના હાથમાની લાકડી ફર ફેંકે અને તે એટલે ફર જાય તેના કરતાં ત્રણગણી
પૃથ્વી તેમાટે રાખવી આધારણ ગામમાટે આટલી પૃથ્વી જસ છે. પણ મોહોદુ
શહેરને ફરતી આના કરતાં ત્રણગણી પૃથ્વી પશુઓને ચરવામાટે ખાલી રાખવી

લેઈએ ને દહની અદર કોઈ ધાન્યના રે વાવે અને તેના રમણમાટે ૬ પીંવાડ તેણે ન કરી હોય અને તેથી પશુઓ તેમથી કાઢ ખાય તો તે બામત તે ધાન્યવગેરેનો માયેઃ ફિરિદ કુ તોપત્ર પશુપાવનો ઇપખ ૬૮ કરવો લેઈએ નહિ કારણ કે પશુપાવ ૨૩ દરેક પશુને આસીને પોનાના દ્વાયમા ૧૫૫ી સકતો નથી અને એ જગા પશુઓને નવાની દોષડે તેથી તેની જગાના ૧૫ કાઢ વાવે તો તેણે તેના રક્ષામાટે ફરતી વાડ કરીજ લેઈએ

વાડ કેવી કન્વી તે કહેડે—

वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्टो न विलोकयेत् ॥

छिद्रं च वारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम् ॥ ૨૩૨ ॥

ગામની એમર છાડી દેવાની જગામા ૬૬ી કાઢ વાન્યુ હોય તો તેને ફરતી એકડી મેદાની નાડ કરવી કે જેનુ ઉપર નાડ કરીને ઉપની દક્ષિ અદર પડે નહિ અને તેમા નાડ કે મડણાન મોતો તેમી ગા એવા છિદ્રો પશુ રહેત દેવા દિ ૨૩૧

આવી જગાઓમા જે કાઢ વાન્યુ દોર તેને ફરતી ત્રણ વરેની ઉરી અને ઊંટોવગરની વાડ કરવી તેઈએ જેથી કાઢ પશુ નમા પેસી ગત નહિ

ફરતી વાડનાળા ક્ષેત્રવગેરે સ્થળમા પશુઓ કાઢ નુકસાન કરે તો શુ કરવુ તે જણાવેછે—

पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेथवा पुनः ॥

सुपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत्पशून् ॥ ૨૪૦ ॥

જે ક્ષેત્ર માર્ગઉપર હોય અથવા ગામની મીપમા હોય અને તેને ફરતી નાડ હોય તેમા સાથે પશુપાવ દેવા જગા પશુ અદર જગ નાડ દાનિ હો તો તેનો મો પણુ ૬૮ રવો અને જ પશુઓ પશુપાવગરના હોય તેનો અટમાલ તો ક્ષેત્રના ગ્રામીએજ કરવો ૨૪૦

સાથે પશુપાવ હોય અને દાર નુકસાન કર તો તે ૬૬ પશુપાવનો કરવો અને સાથે પશુપાવ ન હોય તો તે ૬૮ પશુના માને નો કરવો અને જે પશુઓતુ પાલન રનાર કાઢ ન હોય એવા અર્ચાત આકેવા પશુઓ દોર તેઓને અનુ કાવવાનુ ધ્યાન ક્ષેત્રના રવામીએ પોતેજ રા મડ લેઈએ ૨૪૧ તેનો જે નમ કાઢના ઉપર નથી હોતો

ઉપર જણાવ્યાં તે સિવાયનાં ક્ષેત્રોમાં પશુઓ કાઢ નુકસાન કરે તો શુ કરવુ તે કહેડે—

ક્ષેત્રેષ્વન્યેષુ તુ પશુઃ સંપાદં પળમર્હતિ ॥
 સર્વત્ર તુ સદો દેયઃ ક્ષેત્રિકસ્યેતિ ધારણા ॥૨૪૧॥

ઉપર જણાવ્યાં છે તે સિવયનાં ક્ષેત્રોમાં જઈ પશુઓ નુકસાન કરે તો પશુપાલનો સવા પછુ દંડ કરવો. પશુઓએ જે કાંઈ નુકસાન કર્યું હોય તે ક્ષેત્રના માલિકને પશુપાલે અથવા પશુના માલિકે ભરી આપવું એવો નિયમ છે. ૨૪૧.

માર્ગનાં તથા ગામપાસેનાં ક્ષેત્રોકરતાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં પશુઓને જવાને સંભવ થજો એવો છે તેથી આ દંડ એવો મૂક્યો છે આ દંડ રાજ્યે લેવાનો છે અને ક્ષેત્રમાં જે નુકસાન થયું હોય તે પશુપાલે અથવા પશુના માલિકે ભરી દેવું પડે છે અહીં પશુ રાખ્યાં થજે ભાગે ગાયને માટે લેવાનો છે કારણ કે બે સવગેરે બીજાં પશુઓ કરેલાં નુકસાનમાંટે બીજી રમૂતિઓમાં વિશેષ દંડ કહેલો છે જેમકે દશ મહિર્ષિષ્વજાવિષુદ્ધૈઃ એટલે બેસે કરેલાં નુકસાનને માટે દગા અને બકરી કે ઘેટાંએ કરેલા નુકસાનને માટે બે પછુ દંડ કરવો એમ ગૌતમ જણાવે છે

કેવાં પશુઓ નુકસાન કરે તોપછુ દંડ થઈ શકે નહિ તે જણાવે છે—

અનિર્દશાહાં ગાં સૂતાં વૃપાન્ દેવપશૂંસ્તથા ॥
 સપાલાન્વા ત્રિપાલાન્વા ન દણ્ડ્યાન્મનુરવ્રવીત્ ॥૨૪૨॥

જેને પ્રસવ થયે દશ દિવસ ન થયા હોય એવી ગાય, આંકેલા વૃષો તથા દેવપશુઓ પશુપાલસહિત હોય કે પશુપાલવગરનાં હોય અને કોઈના ક્ષેત્રમાં જઈ ધાન્યવગેરે કાંઈ ખાઈ ગયા તોપછુ તે અદંડ્ય છે એમ મનુએ કહેલું છે. ૧૪૨.

ગાય વીચાર્યેવ હોય ત્યારે થોડા દિવસની તેને સારવવી બદ મુરકેલ પડે છે, તેથી તેવી ગાય વખતે કોઈ ખેતરમાં પેસી જાય અને નુકસાન કરે તેમજ આંકેલ અટકે એક તથા ત્રિશૂળનાં ચિન્હ કરી છાં મૂકી દીધેલા વૃષ એટલે સાંદરા અને દેવમંદિરમાં આપી દીધેલ પશુઓ તેઓની સાથે તેનું પાલન કરનાર કોઈ હોય કે ન હોય અને તેઓ કયાંય ધાન્યવગેરે ખાઈ જાય તોપછુ તે અદંડ્ય છે એટલે તેસંજાની કોઈનો દરો દંડ થઈ શકતો નથી.

પ્રસંગને લીધે ક્ષેત્રના સ્વામીના દાપધી ક્ષેત્રમાં કાંઈ નુક-
સાન થાય તો રાજાને પણ પોતાને મળતા ભાગમાં તેટલું નુકસાન
ભોગવવું પડે છે તેથી રાજાએ તે દાપ કેમ અટકાવવો અથવા તે
દાપમાટે શું દંડ કરવો તે કહે છે—

ક્ષેત્રિયસ્યાત્યયે દણ્ડો ભાગાદશગુણો ભવેત્ ॥

તતોર્ધદણ્ડો મૃત્યાનામજ્ઞાનાત્ક્ષેત્રિકસ્ય તુ ॥૨૪૩॥

ક્ષેત્રસ્વામીના અપરાધથી રાજાના હકમાં જેટલી હાનિ થાય તેના
કરનાં તેનો દશગુણ દંડ કરવો. અને ક્ષેત્રસ્વામીને ખજાર ન હોય પણ તેના
નોકરીના અપરાધથી રાજાના હકમાં જેટલી હાનિ થાય તેના કરતાં તેનો
પાંચગુણ દંડ કરવો. ૧૪૩

ખેતરનો ધણી વાવેલું ધાન્ય પોતાનાં દોરોને ખવરાવી દે અથવા બીજા
દોરો ખાઈ ભય તેનું ધ્યાન રાખે નહિ અથવા સમયપ્રમાણે વાવણી કરે નહિ
આ સધળા તેના અપરાધ ગણાવે છે.

આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે—

एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥૨૪૪॥

ધાર્મિક રાજાએ પશુઓના મારેકોના અપરાધમાં, પશુઓના અપરાધમાં
અને પશુપાલોના અપરાધમાં ઉપર કલ્પાપ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી. ૨૪૪.

વ્યવસ્થા કરવી એટલે કે પ્રસંગે દંડ કરવો અને કેરે પ્રસંગે દંડ નહિ
કરવો તે ધ્યાનમાં રાખી તે પ્રમાણે વર્તવું.

સીમાવિવાદધર્મ નામનું વ્યહારસ્થાન કહેવાનો આરંભ કરે છે
અને તેમાં સીમાડાના નિર્ણયનો સમય દેખાડે છે—

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ॥

ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥૨૪૫॥

ખતે ગામને લગતા સીમાડાની બાજુતમાં બંધારે વિવાદ ઉત્પન્ન થાય
સારે જ્યેષ્ઠ માસ કે જેમાં સીમાડાનાં ચિન્હો બરાબર દેખવામાં આવે છે તેમાં
સીમાડાનો નિર્ણય કરવો. ૨૪૫.

તથા માસના તાપને લીધે સીમાડાના બિન્દો બરાબર ૨૫૫ થઈ રહે છે તેથી તે સમય સીમાડાના નિર્ણયમાટે અનુરૂપ છે ।

સીમા બાલુવામાટે તેનાપર કેવાં વૃક્ષો વાવવાં જોઈએ તથા ખીલું પાણી શું કરવું જોઈએ તે કહે છે—

સીમાવૃક્ષાંશ્ચ કુર્વીત ન્યગ્રોધાશ્ચત્યર્કિશુકાન્ ॥

શાલ્મલીસાલતોલાંશ્ચ ક્ષીરિણશ્ચેવ પાદપાન્ ॥૨૪૬॥

ગુલ્માન્વેળુંશ્ચ વિવિધાન્ ગમીવંછીસ્થલાંનિ ચ ॥

શરાન્ કુઠ્ઠજકગુલ્માંશ્ચ તથા સીમા ન નશ્યતિ ॥૨૪૭॥

સીમાડાની નિશાની રાખવામાટે તે સ્થળમા વડ, ખીપળો, ખાખરો, સેમળો, માયવૃક્ષ તાનજમ અને જેમાથી લીર ની જાતુ જેવે તેના વૃક્ષો વાવવા તેમજ ગુરમ, અનેક જાતના વેણુ, ખીજડા વેન દેડરાઓ, શર અને કુરુજ-ગુરમ એ સડાગા રચાવવા તેથી સીમા ની હા નાશ પામતી નથી ૨૪૬, ૨૪૭

આમ જમનાનગરે સીરરાગો વૃક્ષો છે વડવડે- જમના લાખા ગાજતુથી દબી રહે છે મજાનન જાગોવગરના ગણેની માફી તે ગુરમ કહેવાય છે વેણુઓ એટલે થામ જાગો' મે થોડા કરાવાજો તેમજ સમર તથા પાવા એમ અનેક જાતના દોડક શર એવે નીમાગની નિશાનીમાટે ખોડેલા ખાખાની ઉપર મરુએ પાણાના સમાધીના કમરો સમજવો કે જેને ખાણું કહેવામા આવે છે કુરુજક ગુરમ નામ મગવાળો ખુલાખના થે । સમજવા

તત્ત નાશ ન પામે તેવા નિશાનો પણ રચાવવાનિયે કહે છે—

તડાગાન્યુદપાનાનિ વાપ્યઃ પ્રલ્લવણાનિ ચ ॥

સીમાસંધિષુ કાર્યાણિ દેવનાયતનાનિ ચ ॥૨૪૮॥

સીમાડાના સંધિપ્રદેગમા તળાવ , નાળે નાળે જગ્યાઓ અને દેવમંદિરો વગેરે ૨૪૮

આ સર્વથી નિશાનીઓ માર્ગાંથી તરત નામૂં પડી જાય નથી અને તાજુત સ્થાનાં ખુબી જાણ હોય છે તેથી જગ્યાઓ સુધે કરવા અટકી, ખાખર અથવા વળી તેનો કપડોએ ચાલુ રહેવાથી તેમા માર્ગીઓ ખાખર થવા દોડાયે થામ પણ કહેવામા આવે છે કે જે દેશની નીમાના સંધિમા તળાવ ને ગામની સીમાના સંધિમા વાવ, જે હવેની સીમાના સંધિમા હા । અને જે મકાનની સીમાના સંધિમા પાણીના ચાલવાનો માર્ગ અથવા પ્રવાહી ગોળવળુ કરવી જોઈએ

બહાર ન દેખાય એવી નિશાનીઓ મળવાની પણ ભલા-
મજુ રહે—

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ॥
सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् । ૨૪૯।

જગનમા સીમાડો નહી કરવાની બાજનમા અનેક જાનની જ્ઞાતિઓ
ઉત્પત્તિ જોવામા આવેછે તેથી સીમાડાની, ઉપર જખુબ્યાસિવાય છુપી નિશા-
નીઓ પણ સારી ૨૪૯

નિર્ણય કરવા બેઠેના અભજ્યાયોકોને એવી જ્ઞાતિઓ પણ ઉઠતી જોવામા
આવેછે કે રૂઝોવગેરે જોને સીમાડાની નિશાનીતરીકે કહેવામા આવેછે તે ખરેખર
સીમાડાની નિશાનીઓજોજ અહીં દરો કે દાવ માત્ર કહેવાના દરો અથવા
સીમાડો કબાવનાઓ તેથી જાહેર નિશાનીઓને નાજુલ કરી નાખી ઠેાળી
કથાશુધી મીમા હમે એવી જ્ઞાતિ પણ ઉભી કરેછે માટે પ્રતીક છુપી નિશાનીઓ
પણ રાખવી જોઈએ

છુપાં નિશાનોનો પ્રકાર કહેછે—

अश्मनोस्थीनि गोवालांस्तुपान्भस्मकपालिकाः ॥
करीपमिष्टकांगारांश्चूर्करा वालुकास्तथा ॥ ૨૫૦ ॥
यानि चैवंप्रकाराणि कालान्द्रुमिर्न भक्षयेत् ॥
तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ ૨૫૧ ॥

પણ અસ્થિ, બગદના વાળ ફેલરા ગખ કાચના અડધા,
છેટો, કોનસા પાચીકા, વેળુ અને એગજ મીઠા પદાર્થો કે જેઓને ધણે
જગે પણ પૃથ્વી ખાઈ જતી નથી તેઓને તે દેખાય નહિ તેમ સીમાડાના
સંધિઓમા રખાવવા ૨૫૦, ૨૫૧

બોહોટા પાષાણવગરના બીજા પદાર્થો ઘડાવગેરેમા નાખી સીમાડાના
મત્ત્ય પ્રદેશમા પૃથ્વીની અદર દાટવા કારણ કે જલદસ્પતિગ્રુ કહેલુ એ પ્રમાણે છે

સીમાડાનો નિર્ણય કરવાનાં બીજા ચિન્હો પણ કહેછે—

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ॥

पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

રાજાએ ઉપર જણાવેલાં ચિન્હો જોઇને તેમજ તેઓનો પારપરિક બોગવટો અને પાણીનો ચાલવાનો માર્ગ જોઇને વાંધાવાળાઓની સીમાનો નિર્ણય કરવો. ૨૫૨.

સીમાડાનો નિર્ણય કરવામાં રાજાએ આ સધળી નિશાનીઓ, તેમજ થણા લાંબા વખતનો બોગવટો તથા નદીવગેરેનો પ્રવાહ એ સધળું ધ્યાનમાં લેવું. આ અનુયાયના ૧૪૯ માં પ્રલોકમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ચોડાસમયનો બીલનો બોગવટો હોય તો તેટલાઉપરથી તે સીમા તેની થઈ જતી નથી એપણું ધ્યાનમાં રાખવું.

નિશાનીઓમાં સંશય થાય તો સાક્ષીઓ બોલાવી નિર્ણય કરવાનું હોય—

अदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ॥

साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णयः ॥ २५३ ॥

જો કદી નિશાનીઓ જોવા છતાં પણ સંશય રહે તો સાક્ષીઓથી બાતરી કરીને સીમાસબંધી વિવાદનો નિર્ણય કરવો. ૨૫૩.

હવે નિશાનીઓ હોય તેના ઉપર બન્નેપક્ષ હાજો કરતા હોય અને જક્ષ-વગેરેને પણ તેમજ ગણતા હોય તોપણ એ બાબતમાં સાક્ષીઓઉપર આધાર રાખવો.

સાક્ષીઓને પ્રશ્ન કરવાનિયે હોય—

आमीयककुलानां च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ॥

प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥ २५४ ॥

ગામના લોકો તથા વાત્તિપ્રતિવાદિની સમક્ષમાં સીમાડાની બાબતના સાક્ષીઓને સીમાડાની નિશાનીઓસબંધી પૂછવું. ૨૫૪.

બન્ને ગામના બહુતા રજૂ લોકોની અને વાદી તથા પ્રતિવાદીની ઢાળ-રીમાં એવા લોકોને સીમાડાની નિશાનીઓ વિષે પૂછવું. ગામના લોકોની ઢાળરીડં દારણ એ છે કે તેમ હોય તો સાક્ષી અન્યથા બોલવાની છત્તા હોય તોપણ તેમ બોલતાં અચાલે.

સાક્ષીઓના બોલવાપ્રમાણે સીમા દારવાવિષે કહે છે—

તે પૃથ્વાસ્તુ યથા વ્રૂયુઃ સમસ્તા સીમ્નિ નિશ્ચયમ્ ॥
નિવધ્નીયાત્તથા સીમાં સર્વાસ્તાંશ્ચેવ નામતઃ ॥૨૫૫॥

તે સગા સાક્ષીઓને પૂછ્યાપછી તેઓ જે પ્રમાણે સીમાઓના વિષયમાં કહે તે પ્રમાણે સીમા દારી લેવી અને તેઓના નામ પણ લખી લેવાં ૨૫૫.

એક સાક્ષી નહિ પણ મળતા સાક્ષીઓ કહે અને તેઓને એક મત હોય તે પ્રમાણે સીમા દારી સાક્ષીઓમાં જે મત હોય તે તેઓમાં પણ મત હોય તે પ્રમાણે કહું સીમા દારી લેવી એટલે તામ્રપટ્ટચત્રેમાં નિશાનીઓ અને તે તે સ્થળની ઓળખાણ માટે કહેવાતા નામ સહિત સીમા આજેખી ધેવી અને તે સીમા કહેનારાઓના નામ પણ લખી લેવા

સીમાના નિર્ણયમાં કેવીરીતે સાક્ષી દેવી તે કહે છે—

શિરોભિસ્તે ગૃહીત્વોર્વો સ્ત્રગ્વિણો રક્તવાસસઃ ॥
સુકૃતેઃ શાપિતાઃ સ્ત્રેઃ સ્વેર્નયેયુસ્તે સમંજસમ્ ॥૨૫૬॥

સીમાનિર્ણયના સાક્ષીઓએ મન્તઃક્રિયા અને રાખી પુષ્પોની માળા તથા શતા વસ્ત્રો વાળુ કરી પોતાના શુભમ્માના સપથ આપ સરલપણે સીમાનો નિર્ણય કરવો ૨૫૬

યાજ્ઞવલ્કયના મંદેવાપ્રમાણે શતા પુષ્પોની માળા ધારણ કરવી શતાં પુષ્પોની માળા અને શતા વસ્ત્રો ધારણ કરવા તે વારતુપુરુષ ૩૫ કહેવાય છે અર્થાત્ વારતુપુરુષ ૩૫ બની પોતાના મુકુતોના સોમનથી સીમાસ બધી નિર્ણયમાં સત્ય બોલવું

સીમાના નિર્ણયમાં સત્ય બોલનારની પ્રશંસા કરવાની સાથે બોલનાર સાક્ષીનો દંડ કહે છે—

યથોક્તેન નયન્તસ્તે પૂયન્તે સત્યસાક્ષિણઃ ॥
ત્રિપરીતં નયન્તસ્તુ દાપ્યાઃ સ્યુર્દ્વિશતં દમમ્ ॥૨૫૭॥

યથાર્થ બોલી સીમાનિર્ણય કરનારા સત્ય સાક્ષીઓ પરિત્ર થાય છે અને અસત્યપણે સીમા જતાવનારાઓ બમો પણુના દડા પાત્ર થાય છે ૨૫૭.

સીમાના નિર્ણયની બાબતમાં જે સાક્ષીઓ સાચી સીમા બતાવે છે અને નિર્ણય કરવા બેઠેલા બીજાઓને સાચે રસ્તે દોરે છે તે પવિત્ર યાવ છે અર્થાત્ તેના કંઈ પૂર્વગાથો હોય તે પણ નાશ પામે છે અને જે ખોટું બોલનારા સાક્ષી પોતે ખોટી સીમા બતાવે અથવા નિર્ણય કરવા બેઠેલાઓને ખોટું રસ્તે દોરે તેનો ખસો પણ દડ કરવો જોઈએ

સીમાની બાબતમાં બરાબર જાણનારા કોઈ સાક્ષી ન હોય તો કેમ કરવું તે કહે છે—

સાક્ષ્યભાવે તુ ચત્વારો ગ્રામાઃ સામન્તવાસિનઃ ॥
સીમાવિનિર્ણયં કુર્યુઃ પ્રયતા રાજસન્નિધૌ ॥ ૨૫૮ ॥

જો = ૧૨ કોઈપણ સાક્ષી ન હોય તો આસપાસના ગામના રહેનારા ચાર લોકોએ રાજની સમક્ષમાં બરાબર ધ્યાન દઇને સીમાનો નિર્ણય કરવો ૨૫૮

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેજ ગામના સાક્ષી ન હોય તો આજુબાજુના ગામવાળા મુખ્ય પ્રતિષ્ઠિત ચાર પુરોએ રાજની સમક્ષમાં પૂછું વિચાર કરી સીમાનો નિર્ણય કરવો

આજુબાજુના ગામવાળા એના આગળ પડેલા પુરો ન હોય કે જેઓ સીમાનો નિર્ણય કહી શકે, તોપણ કેને બોલાવના તે કહે છે—

સામન્તાનાનભાવે તુ મૌલાનાં સીર્મિન્ સાક્ષિણામ્ ॥
इमानप्युपयुज्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥ २५९ ॥

આસપાસના ગામોમાં પરપરાથી વસનારા તેના કોઈ સાક્ષીઓ ન મળે તો હવેપણી કહેવમાં આવશે એવા વનમાં ફરનારા પુરોને પણ નીમાનિર્ણયમાં ઉપયોગમાં લેવા ૨૫૯

આજુબાજુના ગામોમાં પરપરાથી વસના તેવા કોઈ અનુભવી માણસો સીમાની બાબતમાં કોઈ જણની સહવા ન હોય તોપણ જે લોકોને જગલમાં રાખનારો પોતાના ધધાને લીધે મદદાર હોય તેવાઓને પણ પૂછવું જોઈએ.

વનમાં ફરનારા લોકોનો નિર્દેશ કહે છે—

વ્યાંધાંશ્ચકુનિકાન્ગોપાન્કૈવર્તાન્મૂલસ્વાનકાન્ ॥

વ્યાલગ્રાહાનુચ્છવૃત્તીનન્યાંશ્ચ વનચારિણઃ ॥૨૬૦॥

પારાધીઓ, પક્ષિઓનો શિકાર કરનારાઓ, ગોનાઓ તથા બરવાડવગેરે, મઝીમારો, મૂળ ખોદનારા, સર્પને પકડનારાઓ, શિથોંઠટિયાળાઓ તથા ખીજા પણ વનચારી લોકોને સીમારિષે પૂરું ૨૬૦.

આવા લોકો શતદિવસ વનમાં ફરતા હોવાથી સીમાસળધી પણ કંઈ કાંઈ બહુતા હોયછે.

એ ગામવચ્ચેની સીમાના નિર્ણયસંબંધી પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરેછે—

તે પૃષ્ઠાસ્તુ યથા વ્રૂયુઃ સીમાસન્ધિપુ લક્ષણમ્ ॥

તત્તથા સ્યાપયેદ્રાજા ધર્મેણ ગ્રામયોર્દ્વયોઃ ॥૨૬૧॥

ઉપર જણાવેલા લોકો સીમાડાની આગતમાં જે પ્રમાણે નિશાનીઓ કહે તે પ્રમાણે રામ્ભાએ બંને ગામના સીમાડાની વ્યવસ્થા ધર્મથી કરવી ૨૬૧.

વ્યવસ્થા ધર્મથી કરવી એટલે શુદ્ધ ન્યાયઉપર નજર રાખીને તેનો નિર્ણય કરવો.

ક્ષેત્રવગેરેની સીમાના નિર્ણયવિષે કહેછે—

ક્ષેત્રકૂપતઢાગાનામારામસ્ય ગૃહસ્ય ચ ॥

સામન્તપ્રત્યયો જ્ઞેયઃ સીમાસેતુવિનિર્ણયઃ ॥ ૨૬૨॥

ખેતર, કૂવા, તળાવ, બગીચા અને ઘર એઓની સીમાના ચિહ્નોનો નિર્ણય તે તે પ્રદેશની આબુખા વસનારા લોકોની સાલીઉપરથી કરવો ૨૬૨.

ખેતર દવાવગેરેની હદ તેની નજીકમાં વસનારા લોકો દબેશા બેતા બહુતા હોયછે તેથી તેમાં તેઓનું બોલણ કામ લાગેછે.

એઓના બોલવાપરથી સીમાનો નિર્ણય કરવાનો છે તેઓ બે અસત્ય બોલે તો તેના દંડનો પ્રકાર કહેછે—

સામન્તાશ્ચેન્મૃપા વ્રૂયુઃ સેતૌ ત્રિવદતાં નૃણામ્ ॥

સર્વે પૃથક્ પૃથક્ દળદ્યા રાજા મધ્યમસાહસમ્ ॥૨૬૩॥

સીમાની બાજતમાં વિવાદ કરનારા લોકોના સાક્ષી થયેલા તે પ્રદેશમાં વસનારા લોકો જે અસલ બોલે તો રાજ્યએ તે સર્વનો જુદો જુદો મધ્યમ સાદસ દંડ કરવો. ૨૬૩.

મધ્યમ સાદસ એટલે પાંચસો પશુ દંડ કરવો.

કોઇને ભય બતાવીને તેનું ઘરવગેરે કબાવનારના દંડવિષે કહેછે—

एहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ॥

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद् द्विशतो दमः ॥ ૨૬૪ ॥

કોઇને ભય બતાવીને તેનું ઘર, તળાવ, બગીચો કે ખેતર ખુશ્કી લેનાર મનુષ્યનો પાંચસો પશુ દંડ કરવો અને અજ્ઞાનથી તેમ કરનારનો બસો પશુ દંડ કરવો. ૨૬૪.

અજ્ઞાનથી એટલે મારાં છ એવી જાંતિથી કબાવે તો અતપદંડ કહોછે.

કોઇપણ રીતે સીમાસંબંધી નિશ્ચય ન થતો હોય ત્યાં શું કરવું? તે જણાવેછે—

सीमायामविपह्वायां स्वयं राजैव धर्मवित् ॥

प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ ૨૬૫ ॥

નિશાનીઓવગેરે કોઇપણ ઉપાયથી સીમાનો નિર્ણય ન થાય ત્યારે ધર્મને જાણનારા રાજ્યએ પોતેજ વિવાદ કરનારા લોકોમાં જેનો વિશેષ ઉપકાર થતો હોય તેને તે જૂમિ આપવી એવી સામ્બંધિયા છે. ૨૬૫.

રાજાને માટે ધર્મ જાણનાર એ વિશેષજી આપેલ દોષથી તેણે પોતે બરાબ નિયાર કરી વિવાદવાળી સીમા જેને આપવાથી તેનો વિશેષ ઉપકાર થતો હોય તેના દહની કરાવવી અને પોતે બન્ને વચ્ચેની નધી સીમા નક્કી કરી આપવી વિવાદવાળી પૃથ્વી જેની પાસેથી જવાથી તેનો નિર્વાહ નહ થતો હોય અથવા જે ગામની વચ્ચેની વિવાદવાળી સીમા જે ગામવાળાપાસેથી જવાને લીધે તે ગામવાળા વિશેષ લોકોને ખરેખર અનેક અગવડો અને કષ્ટો આપવાનું જણાવું હોય અને સામાયિકમાં તેણે ન હોય તો તે ગામવાળાના દહની તે વિવાદવાળી દહ કરાવવી અને તેટલી દહ મૂકીને નવો સીમાડો કરી આપવો. આ પ્રમાણે સામ્બંધિયા છે.

સીમાનિર્ણય પ્રકરણનો ઉપસહાર તથા વાકપાશ્વનિર્ણય પ્રકરણનો ઉપક્રમ કરેછે—

एपोखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥ २६६ ॥

સીમાનિર્ણયસંબંધી આ સઘળો ધર્મ સ્થા હવે વાકપારુષ્ય એટલે કઠોર વાણીથી કોઈનો અપરાધ કરવો તેસંબંધી નિર્ણય કરું છું ૨૬૬

કોઈનું અપમાન થાય અથવા કોઈનું મન ચલાય એવા શબ્દોનો ઉપયોગ તે કઠોર વાણી કહેવાયછે

અરામ શબ્દો બોલી બ્રાહ્મણનું અપમાન કરનારને શિક્ષા દેવાનો પ્રકાર કહેછે—

शतं ब्राह्मणमाक्रुड्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ॥

वैश्योप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ २६७ ॥

બ્રાહ્મણને અયોગ્ય શબ્દો કહેનાર ક્ષત્રિયનો એકસો પણ અને વૈશ્યનો દોસો અથવા બસો પણ દડ કરવો તથા તેના શ્વરને તાડવું કરવું ૨૬૭

નિમ્ના આજ્ઞાઓએ અયોગ્ય શબ્દો કહેવાયછે

બીજા વર્ણોને અયોગ્ય શબ્દો બોલનાર બ્રાહ્મણનો શુ ૬૬ કરવો તે કહેછે—

पञ्चाशद् ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशतने ॥

वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छૂद्रे द्वादशको दमः ॥ २६८ ॥

જે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયને અયોગ્ય શબ્દો કહે તેનો પચાસ પણ દડ કરવો, વૈશ્યને અયોગ્ય શબ્દો કહે તેનો પચ્ચીસ પણ દડ કરવો અને શ્વરને અયોગ્ય શબ્દો કહે તેનો બાર પણ દડ કરવો ૨૬૮

જેમ જેમ હલમ વર્ણ તેમ તેમ તેને ખરાબ શબ્દો કહેનારનો દડ વિશેષ દોષ છે

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પોતાના સમાનભૂતિવાળાને ખરાબ શબ્દો કહે તેને કેવી શિક્ષા કરવી તે જણાવેછે—

સમવર્ણે દ્વિજાતીનાં દ્વાદશૈવ વ્યતિક્રમે ॥

વાદેષ્વવચનીયેષુ તદેવ દ્વિગુણં ભવેત્ ॥ ૨૬૯ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પોતાની જાતિવાળા લોકોનો આક્ષેપ કરે તો આક્ષેપ કરનારનો બાર પણ દંડ કરવો. અને બોલી શકાય નહિ એવો આક્ષેપ કરનારનો તેથી બમણો દંડ કરવો. ૨૬૯.

બોલી શકાય નહિ એવો આક્ષેપ એટલે માતાવગેરેતરફની ગાળો દઈ અપમાન કરનારને બમણો દંડ કરવો અર્થાત્ ૨૬૭-૨૬૮ અને આ શ્લોકના પૂર્વાદ્માં જે જે શિક્ષા કહી છે તેના કરતાં બમણી બમણી શિક્ષા કરવી.

ત્રૈવણિકેતું અતિ અપમાન થાય એવી દાદણુવાણી બોલનાર શૂદ્રભાટે દંડ કહે છે—

एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ॥

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ ૨૭૦ ॥

જે શૂદ્ર દ્વિજલોકોનો દાદણુવાણીથી તિરસ્કાર કરે તો તેની જીભ કાપી લેવી જોઈએ કારણ કે તે નિકૃષ્ટ અંગમાથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. ૨૭૦.

દ્વિજલોકોનો એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો દાદણુવાણીથી તિરસ્કાર કરનાર શૂદ્ર ચિરાટરૂપના નિકૃષ્ટ અંગથી એટલે ધગથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી તેને જિહ્વાના ઉદ્દેશ માટે શિક્ષા કહી છે.

નામ તથા જનિના ઉચ્ચારણસાથે દ્વિજોનો તિરસ્કાર કરનાર શૂદ્રને માટે નિશ્ચય કહે છે—

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥

निक्षेप्योयोमयः शङ्कुर्व्वलनास्ये दशाङ्गुलः ॥ ૨૭૧ ॥

જે શૂદ્ર નામનું તથા જાતિનું ઉચ્ચારણ કરી દ્વિજોનો તિરસ્કાર કરે તે શૂદ્રના મુખમાં અગ્નિથી તપાવેલો દશ અંગુલપ્રમાણુવાળો લોદાનો ખીલો નાખવો. ૨૭૧.

નામ લખને કે જાતિ કહીને ગાળો કે અથવા તેવાજ બીજા કંઈ અધમ સખ્તો બોલી બ્રાહ્મણવગેરે ત્રૈવણિકેતું અપમાન કરે તેવા શૂદ્રનાં મુખમાં તપેલો લોદાનો ખીલો ખોસવો એમ કહી સમજાવ્યું છે કે ઉત્તમવર્ણનું દીનવર્ણ અપમાન કરવું

નહિ વગર કેળવાયે ન મનુષ્યો કોઈની યોગ્યતાનો નિચાર કરતા નથી અને સાધારણ શિક્ષાને દાદ પછુ દેતા નથી, એપર ધ્યાન રાખીને આવી આકરી શિક્ષાઓનો તેઓને બરાબર જાણવામાં આવે છે

ગર્વથી બ્રાહ્મણાદિ વર્ણને ધર્મોપદેશ કરનાર શૂદ્રને કરવાની શિક્ષા કહે છે—

ધર્મોપદેશં દર્પેણ વિપ્રાણામસ્ય કુર્વતઃ ॥

તત્તમાસેચયેત્તૈલં વક્રે શ્રોત્રે ચ પાર્થિવઃ ॥ ૨૭૨ ॥

જે શૂદ્ર અહ કારથી બ્રાહ્મણોને ધર્મનો ઉપદેશ કરતો હોય તે શૂદ્રના મુખમાં તથા જાનમાં રાગએ તપાવેતુ તે નખાવતુ ૨૭૨

કનાથી થોડું પછુ બણી અથવા વાથી વાચાવપણથી ઉત્તમવર્ણને ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા શૂદ્રને રાગએ અટકાવકે કારણ કે વર્ણાશ્રમધર્મનું સંરક્ષણ કરવું એ રાગનું ન્યાય નથી જુદી જુદી જાતિના જમો અતરંગ તથા બહિરંગ સારામાં સાધનોથી પોતાની જ જાતિમાં ઉચ્ચતાને કે અધમતાને પામે છે પણ તેઓનું જાત્યતર થતું નથી તેમ જુદી જુદી જાતિના મનુષ્યો પણ અતરંગ તથા બહિરંગ સારામાં સાધનોના થોડાથી પોતાની જ જાતિમાં ઉત્તમતાને કે અધમતાને પામે છે પણ તેઓનું જાત્યતર થતું નથી અને તેથી દત્તધાવનાદિ આવશ્યક મર્યોમાં ઉપયોગી ગણાતા ગ્રામ્ય બ્રહ્મણાદિ વૃક્ષો આશ્રાદિવૃક્ષોને અડચણ પડતા હોય તે તેઓને અગ્રાવવા ભેદએ તેમ જીનવણુ ડહાપણના ગર્વથી ઉત્તમજાતિનો તિરસ્કાર કરે તેનો પણ અટકાવ કરવો ભેદએ

ગમે તે વર્ણુ અન્યનાં શાસ્ત્રશ્રવણુ, દેશ, જાતિવગેરેને અસત્ય કહે તેનિષે શિક્ષા કહે છે—

શ્રુતં દેશં ચ જાતિં ચ કર્મ શારીરમેત્ર ચ ॥

વિતથેન બ્રુવન્દર્પાદ્ દાપ્યઃ સ્યાદ્ દ્વિશતં દમમ્ ॥ ૨૭૩ ॥

જે કોઈ મનુષ્ય અભિમાનથી બીજાના શાસ્ત્રશ્રવણુ દેશ, જાતિ અને શારીરકર્મને અસત્ય કહે તેનો બસો પણ દડ કરવો ૨૭૩

આ વા ૧ સમાનજાતિવાળામાં એટલે પોતાની જ જાતિવાળાને કોઈ અભિમાનથી ખોટી રીતે કહે કે તારું કુલ એટલે શાસ્ત્રશ્રવણુ અસત્ય છે અથવા તુ અમુક દેશમાં રહેવાનું કહે છે તે જુદું છે, અથવા તુ પોતાની જ જાતિ કહેવાયે છે તે ખોટી છે અથવા તારું શારીરકર્મ એટલે શરીરના સંસ્કારક

દપનયનાદિ કર્મ અસત્ય છે, તેા તે મનુષ્યનો જસો પણ દંડ કરવો. શારીરકર્મનેા અર્થ ભારવદ્ધનવગેરે પણ કરવામાં આવેછે. એટલે કોઈએ દંડ મહેનત કરી દોષ ઇલા તેમ નથી કર્યું એમ કહેનાર પણ દંડપાત્ર છે. આ શ્લોકનો અર્થ પણ કરવામાં આવેછે કે જે મનુષ્ય ગર્વથી પોતાનું શ્રુત, પોતાનો દેસ, પોતાની જાતિ અને પોતાનું શારીરકર્મ અસત્ય કહે તેનો જસો પણ દંડ કરવો.

અર શબ્દો બોલીને પણ વિનાકારણે કોઈનું દિલ દુખાવનારનો દંડ કહેછે—

काणं वाप्यथवा खल्लमन्यं वापि तथाविधम् ॥

तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्पापणावरम् ॥૨૭૪॥

જે પુરૂષ કાણો હોય, લંગડો હોય અથવા તેવા પ્રકારની કાંઈપણ ખોટવાળો હોય તેને સત્યપણથી પણ જે પુરૂષ ખોટવાળા નામથી બોલાવે તેનો ઓઠામાં ઓછો એક કાર્પાપણ દંડ કરવો. ૨૭૪.

કાર્પાપણ એ પણ, પણ નામના સિક્કાનોજ પર્ણાષ છે

માતાપિતાવગેરેનું અપમાન કરનારનો દંડ જણાવેછે—

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ॥

आक्षारयञ्छतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥૨૭૫॥

જે માણસ માતાને, પિતાને, સ્ત્રીને, ભાઈને, પુત્રને અને ગુરૂને પાતકના શબ્દોથી અભિશાપ આપે અને ગુરૂને માર્ગ આપે નહિ તેનો સો પણ દંડ કરવો. ૨૭૫

માતાવગેરેની ખોટી નિંદા કરી તેઓનું અપમાન કરનાર અને મન દુખાવનાર તથા પોતાના ગુરૂને માર્ગ નહિ આપનાર પુરૂષ એકસો પણ દંડને લાયક છે. આવો અર્થ પણ કરવામાં આવેછે કે માતાપિતાવગેરેની સાથે કચેરા થાય તેવી ચાકી સુગંધી કરનારનો એકસો પણ દંડ કરવો.

ભિન્ન ભિન્ન વર્ણ પરસ્પર અપમાનના શબ્દો બોલે તેના દંડની વ્યવસ્થા દેખાડેછે—

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ॥

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रियेत्वेव मध्यमः ॥૨૭૬॥

વિદ્યશૂદ્રયોરેવમેવ સ્વજાતિં પ્રતિ તત્ત્વતઃ ॥

છેદવજ પ્રણયનં દળ્ડસ્યેતિ વિનિશ્ચયઃ ॥ ૨૭૭ ॥

આત્મણે તથા ક્ષત્રિયે એકગ્રીભૂતો આક્ષેપ કરેલો હોય તો વિદ્વાન
રામએ આહ્વાણનો પ્રથમ સાહસ દંડ કરવો અને ક્ષત્રિયનો મધ્યમસાદસ
દંડ કરવો એવીજ રીતે વૈશ્ય શૂદ્રનો આક્ષેપ કરે અને શૂદ્ર વૈશ્યનો આક્ષેપ
કરે તો તેનો જિહ્વાચ્છેદવગરનો ઉપર દશાપ્રમાણે યથાર્થપ્રકારથી દંડ કરવો
એવો શાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે. ૨૭૬, ૨૭૭

પરંપરના આક્ષેપમાં આહ્વાણ તથા ક્ષત્રિયની ઘેડેજ વૈશ્યનો પ્રથમ સાહસ
દંડ કરવો અને શૂદ્રનો મધ્યમસાદસ દંડ કરવો. ૨૭૭ માં શ્લોકમાં શૂદ્રને
જિહ્વાચ્છેદ દંડ કહેલો છે તે માત્ર શૂદ્રેજ આક્ષેપ કરેલો હોય પણ સામા
માણસે તેનો આક્ષેપ ન કરેજ હોય તે પ્રસંગને માટે છે અને અહીં પરંપર
આક્ષેપનું પ્રમાણ છે તેથી જિહ્વાચ્છેદની ના કહી છે

વાકપાઙ્ગ્ય પ્રકરણની સમાપ્તિ કરી દંડપાઙ્ગ્ય પ્રકરણનો
આરંભ કરેછે—

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥ ૨૭૮ ॥

આ વાકપાઙ્ગ્યના દડનો પ્રકાર યથાર્થગતિ કલ્પે. દવે પછી દડપાઙ્ગ્યનો
નિર્ણય કહ્યુંછું. ૨૭૮

નાઇને તાલનવગરે કરતુ તે દડપાઙ્ગ્ય -હેવાયછે

શૂદ્ર કે અનિશૂદ્ર કોઇપણ ત્રૈવર્ણિકને પ્રહાર કરે તેની શિક્ષાનો
પ્રકાર કહેછે—

येनकेनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्यजः ॥

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ ૨૭૯ ॥

જે કોઇ અલગ પુરુષ પોતાના જે જે અંગથી હિતમર્જીના મનુષ્યને
ખીણ કરે તેના તે તે અંગનો છેદ કરવો એવું મનુનું અનુશાસન છે. ૨૭૯.

અત્યજ એટલે શુદ્ધ મર્યાદા તેથી પણ હનકી જાતિનો કોઈપણ માણસ હત્તમવર્ણ એટલે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય કે વૈશ્યને પોતાના જે અગવડે પ્રહાર કરે તે અગવડે છેદ કરવો એવી મનુની આજ્ઞા છે. મનુની આજ્ઞા ■ એમ મહી જણાવ્યું ■ કે દયાળુ રાજાએ પણ આવા પ્રસંગમાં દયાથી અપરાધીને જતો મૂકવો નહિ.

ઉપર કહેલા અર્થને સ્પષ્ટતાથી સ્ફુટ કરેછે—

‘પાણિમુદ્યમ્ય દણ્ડં વા પાણિચ્છેદનમર્હતિ ॥

પાદેન પ્રહરન્કોપાત્પાદચ્છેદનમર્હતિ ॥ ૨૮૦ ॥

કોપથી માનનામટિ દ્વાય ઉગામે કે દડ ઉગામે તોપણ તેનો હાથ કોપવો જોઈએ અને પગવડ પ્રહાર કરે તો પગ મપવો જોઈએ ૨૮૦.

પ્રહારના અન્યસાધનો પણ દડ સખ્દથીજ સમજી લેવા

હીનજાતિનો પુરૂષ ઉત્તમ જાતિનાજાની સામે એક આસને એસવા ચાહે તેને કન્યાની શિક્ષા જણાવેછે—

સહાસનમભિપ્રેપ્સુરુત્કૃષ્ટસ્યાપકૃષ્ટજઃ ॥

કંઠ્યાં કૃતાઢ્ઢો નિર્વાસ્યઃ સ્ફિચં

વાસ્યાવકર્ત્તયેત્ ॥ ૨૮૧ ॥

હીનચણ્ડમા જન્મેનો પુરૂષ ઉત્કૃષ્ટ જાતિનાજાસાથે એક આસને એસના છએ તે તો તેના મટિદેગઉપર નિગાની રી તેને દેશમાંથી કાઢી મૂકવો અથવા તેના કનિષ્ઠાશ્રામના તોટના પ્રદેશને પાની નાખવો ૨૮૧

જાતિથી કેવળ ■ દુષપણ બ્રાહ્મણુ છે અને કેવળ અપદુષપણ શૂદ્રનું જ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યનું ઉદુષપણ તથા અપદુષપણ આપેલું છે તેથી અહીં શુદ્ધ અને બ્રાહ્મણનોજ વિષય છે એમ ગણવામાં આવેછે અને તેથી જો કોઈ શુદ્ધ અતિમાનથી બ્રાહ્મણની સાથે એક આસને બેસે તો તેને ઉપર પ્રમાણે શિક્ષા કરવી મૂળમાં પ્રેસવા છએ એમ છે પણ પ્રેસવા છએનું એ આટલી શિક્ષાને પાત્ર ન હોવાથી અહીં પ્રેસવાનો અર્થજ લેવો એમ ગણેલું છે કટિ-પ્રદેશપર નિસાની કરવી એટલે તપાવેલ લોહાથી ડાબ દેવો.

ધુનનાવગેરેથી બ્રાહ્મણુનું અપમાન કરનાર શૂદ્રને કન્યાની શિક્ષાનો પ્રકાર કહેછે—

અવનિષીવતો દર્પાદ્ દ્વાવોષ્ઠો છેદયેન્નૃપઃ ॥

અવમૂત્રયતો મેદૂમવશર્ધયતો ગુદમ્ ॥ ૨૮૨ ॥

અભિમાનથી આદ્યજીવિ પર યુદ્ધે તેના બન્ને હોઠ રાગ્નએ કપાવી નાખવા અને એવીજ રીતે પેસાળ કુનારનું ગુલ્ફદ્રિય તથા અપાનનાયુ કરનારનું ગુદાસ્થાન કપાવી નાખવું. ૨૮૨.

અભિમાનમાં વર્ધિ જયેલા અપરાધને માટે આ શિક્ષા નથી

આદ્યજીવના કેશવગેરે પકડનાર શુદ્રને કરવાની શિક્ષા જણાવેછે—

કેશેષુ ગૃહ્ણતો હસ્તૌ છેદયેદવિચારયન્ ॥

પાદયોર્દાઢિકાયાં ચ ગ્રીવાયાં વૃષણેષુ ચ ॥ ૨૮૩ ॥

કેશ, પગ, હાડી, ગ્રીવા અને વૃષણ પકડનારના હાથ કહપણ વિચારમાં પડ્યાવગરજ કપાવી નાખવા ૨૮૩

આદ્યજીવના કેશ પકડી તેને મારનાર શુદ્રના હાથ કપાવી નાખવા એવીજ રીતે પગ, હાડી, હોઠ અને વૃષણ પકડીને મારનારને પણ એજ શિક્ષા કરવી. તે તે ભાગ પકડ્યા પછી મારેલ હોય કે મારેલ ન હોય તેપણ આ શિક્ષા કરવી એમ કહેવામાં આવેછે

અહીંમૂર્ધી શુદ્રને માટે શિક્ષા કહી અને હવે પછી સમાન-જાતિવાળા પરસ્પર મારામારી કરે તેને માટે કહેછે—

સ્વર્ગભેદકઃ શતં દગ્ધયો લોહિતસ્ય ચ દર્શકઃ ॥

માંસભેદકા તુ પાણિષ્કાન્પ્રવાસ્યસ્ત્વસ્થિભેદકઃ ॥ ૨૮૪ ॥

ત્વચનો ભેદ કરનારનો એકનો પણ દંડ કરવો રથિર કહાડનારનો પણ તેટલોજ દંડ કરવો માસનો ભેદ કરનારનો છ નિષ્ક દંડ કરવો તથા અસ્થિનો ભેદ કરનારને દેશમાંથી કહાડી મૂકવો ૨૮૪

જે માણસ કાઠને મારી તેની ત્વચનો ભેદ કરે અર્ધાન્ સોહી ન નિહળે એવી રીતે ત્વચા છાવાય તેપણ તેનો એકસો પણ દંડ કરવો માર મારી સોહી કહાડનારનો પણ તેજ દંડ કરવો માસનો ભેદ થાય એવો માર મારનારને છ નિષ્ક દંડ કરવો નિષ્કનું લક્ષણ આ અયાયના ૧૬૭ માં ૪લોકમા કહેલું છે, અને અસ્થિભેદ કરનારને એટલે જીવને માર મારી તેના હાડ ભાગનારને દેશપાર કરવો

मनुष्यशरीरना प्रसंगे लीये वृक्षदिःसायंजंभी पक्षःहृदे-
वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगं यथा यथा ॥

तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा । २८५ ।

સપ્તમા વનસ્પતિઓનો જે જે પ્રમાણે ઉપભોગ થતો હોય તે તે પ્રમાણે તેની દિંન્માંમાં દંડ કરવો એવી શાસ્ત્રમયાંધ છે. ૨૮૫.

જશજગેરે મપજા ઉદ્ભિદ્ધ જાતિના પદાર્થોને ગુક્તિમાન કરનાર મનુષ્યને
 હંડ તે પદાર્થોના ઉપયોગીપણાના પ્રમાણમાં કરવો. કોઈ વૃક્ષ સીમ, ઘાવડો,
 તળોવનવગેરે સ્થાનને લઈને ઝાણું કે ઘોડું ઉપયોગી મણાયઈ, કોઈ જમ બીજ
 ઉત્તમ વૃક્ષના વૃક્ષપણાને લઈને ઉપયોગી મણાયઈ, કોઈ વૃક્ષ જાતિથી જ ઉપ-
 યોગી હોયઈ, કોઈ વૃક્ષનાં પુષ્પ, ફળ પત્રવગેરે અમુક અમુક વિભાગોના વિશેષ
 ઉપયોગી હોયઈ. જેમ કે ગુણાળવનેડેનાં પુષ્પ, આંબાવગેરેનાં ફળ અને નાગર-
 વેડનાં પાન મિંમતી મણાયઈ. આથી રીતે ઉપયોગી વૃક્ષો કે વૃક્ષના અવયવોનું
 ગુણમાન કરનાર તેના તેના ઉપયોગીપણાના પ્રમાણમાં વિદ્યાનું પાત્ર થાયઈ.
 નિષ્ણ કહેઈ કે જેના ફળો કામ આવે એવાં હોય તેવાં વૃક્ષોનું ઉદન કરનારનો
 ઉત્તમ શાહસ દંડ કરવો, જેનાં પુષ્પો કામ લાગે તેવાં વૃક્ષોનું ઉદન કરનારનો
 મધ્યમ સાદ્ય દંડ કરવો, વેલવગેરે કાપી નાખનારનો એકરો પણ દંડ કરવો
 અને દલકાં ખડને કાપી નાખનારનો એક પણ દંડ કરવો.

મારે મારવામાં થયેલ અતે થનાર દુઃખના ન્યૂનાધિક્ષણને
જિયાર કરી ન્યૂન કે અધિક્ષ દંડ કરવાની ભલામણ છે—

मनुज्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ॥

यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥२८६॥

મનુષ્યોને કે પશુઓને દુઃખ ઉપજવવામાટે પ્રકાર કરતાં તેટલા તેટલા પ્રમાણમાં વધારે દુઃખ અર્થુ હોય તેટલા તેટલા પ્રમાણમાં વધારે દુઃખ કરવો. ૨૮-

રાગીરના અન્ય અવયવો કરતાં મર્મસ્થાન પર પ્રદાર થાય તો વિશેષ પીડા થાય છે કે પ્રાણ પશુ જાય છે, તે તો તેવું પ્રસંગે તેવા મથાનના ત્યાગેદવગેરેને પશુ મોહોટા અપરાધ ગણી, ત્યાગેદવગેરે માટે ડહોલા દંડને વળની ન રહેતાં દુષ્કર્મની અંકિતાનો વિચાર કરીને વિશેષ દંડ કરવો જોઈએ.

તેને પીડા કરવામાં આવી હોય તેને બદલે અપાત્રતા-
અંગથી કહે—

અજ્ઞાવપીડનાયાં ચ વ્રણશોણિતયોસ્તથા ॥

સમુત્થાનવ્યયં દાપ્યઃ સર્વદણ્ડમથાપિ વા ॥૨૮૭॥

દાપ્યપગવગેરે અંગોની પીડા કરે, વ્રણની પીડા કરે અથવા ચિરની પીડા કરે તેની પામેથી, તે પીડા પામેતો માણુમ પીડાવગરનો થાય ભાંગુધીમાં તેને તે બાળતમા નેટકું ખર્ચ કરવું પડે તેટલું ખર્ચ અપાવવું અથવા સ્વધર્મો દંડ અપાવવો. ૨૮૭.

માસનો ભેદ થયો તે મણની પીડા તથા ત્વચાનો ભેદ થયે લોહી નિકળવું તે રૂધિરની પીડા છે

શરીરસંબંધી નુકસાનવગર કોઈને બીજું કંઈપણ નુકસાન કરવામાં આવે તેવિષે કહેછે—

દ્રવ્યાણિ હિંસ્યાદ્યો यस્ય જ્ઞાનતોઽજ્ઞાનતોપિ વા ॥

સ તસ્યોત્પાદયેત્તુષ્ટિં રાજે દદ્યાચ્ચ તત્સમમ્ ॥૨૮૮॥

જે માણુમ જ્ઞાનથી અથવા અજ્ઞાનથી જે માણુસના દ્રવ્યોનો નાશ કરે તે માણુમે તે દ્રવ્યના આશીર્વાદ સતુષ્ટ કરવો અને રાજાને પણ તેટલો દંડ દેવો. ૨૮૮.

મણતાં કે અમણતા કોઈની ચીજોનો નાશ કરનારે તે ચીજોના માલિકનું મન મનાવવું નેહએ અને ફરીયાદ થયાપછી તે ચીજોની કિંમતનેટલો દંડ રાજાને પણ દેવો નેહએ છીએ મણીને નુકસાન કર્યું હોય તો ચીજોની પૂરી કિંમત નેટલો દંડ અને અમણતા નુકસાન કર્યું હોય તો ચીજોની અરધી કિંમતનેટલો દંડ રાજાએ લેવો એમ કેટલાએકનો મત છે

કેવી કેવી ચીજોના નુકસાનમાં પાંચગણો દંડ થાયછે તે કહેછે—

ચર્મચાર્મિકભાણ્ડેષુ કાષ્ઠલોષ્ઠમયેષુ ચ ॥

મૂલ્યાત્પચ્ચગુણો દણ્ડઃ પુષ્પમૂલફલેષુ ચ ॥૨૮૯॥

ચામડું, ચામડાનાં પાત્ર, કાષ્ઠનાં પાત્ર, શૃતિકાનાં પાત્ર, પુષ્પ, મૂળ અને ફલ એ પદાર્થોનો નાશ કરેલો હોય તો અર્ધથી પાંચગણો દંડ કરવો. ૨૮૯.

ચામડું એટલે ચામડાંની દોરીઓવગેરે ચીજોનું નુકસાન કયું હોય તે તેઓના મૂલ્યકરતાં પાંચગણે દંડ કરવો અને તે ચીજોના માલિકને સતોષ પણ આપવો.

નુકસાન છતાં કેટલાક પ્રસંગમાં દંડ નથી થઈ શકતો તે જણાવેછે—

યાનસ્ય ચૈવ યાતુશ્ચ યાનસ્વામિન એવ ચ ॥

દશાતિવર્ત્તનાન્યાહુઃ શેપે દણ્ડો વિધીયતે ॥૨૯૦॥

વાહન, સાધિ અને વાહનનો સ્વામી એઓને દશ પ્રકારનાં કાનજોથી થયેલા અપરાધોમાં દંડ દેવાતો નથી. તે કારણોવગરના અપરાધોમાં દંડ દેવાયછે. ૨૯૦

નીચે જણાવેલાં દશ કારણોથી ગણને કાંઈ નુકસાન થાય તો તેમાં તેજે દંડપાત્ર નથી

ઉપરના સ્તોત્રમાં સૂચિત કરેલાં દશ કારણો કહેછે—

છિન્નનાસ્યે મગ્ધયુગે તિર્યક્પ્રતિમુલાગતે ॥

અક્ષમદ્ગે ચ યાનસ્ય ચક્રમદ્ગે તથૈવ ચ ॥ ૨૯૧ ॥

છેદને ચૈવ યત્રાણાં યોક્તરશ્મ્યોસ્તથૈવ ચ ॥

આક્રન્દે ચાપ્યપૈહીતિ ન દણ્ડં મનુરવ્રવીત્ ॥૨૯૨॥

પશુની નાસિકામાં બાધેલી રબજી તુડી જાય, ધોસર ભાંગી જાય, માડું આડું પડી જાય, પાછું હડી જાય, ધરો ભાંગી જાય, ધડું ભાંગી જાય, યંત્રો તુડી જાય રાશ તુડી જાય તથા હાંકનારે ખસી જાય એમ જૂમ પાડી હોય આ સપગાં કાળે પછી થયેલા અપરાધમાં તેઓનો દંડ કરવો નહિ એમ મનુએ કહેલું છે. ૨૯૧, ૨૯૨.

ગાડામાં જોડેલા બળત્રીના નાથ તુડી જાય વગેરે પ્રસંગોમાં દંડ અકરમાત્ર અને તે તેના હામનારવગેરે અપરાધી ગણાતા નથી બળત્રીના નાથની પેઠે યોજાતા સંબંધમાં ચોપડું અને હાથીના સંબંધમાં અકુસ સમજ લેવું.

વાહન ચલાવતાં નહિ શીખેલા હાંકનારની ભૂલથી થયેલા નુકસાનમાં કોનો દંડ કરવો તે જણાવેછે—

ચત્રાપવર્ત્તે યુગ્યં વૈગુણ્યાત્પ્રાજકસ્ય તુ ॥

તત્ર સ્વામી ભવેદ્ દણ્ડ્યો હિંસાયાં દ્વિશતં દમમ્ ॥૨૧૩॥

જ્યાં સારવિના અકુસવપણાથી રથાન્કિત્ત્વદન આકુ' અવગુ' થઈ જાય અને તેને લીધે કોઈને નુકસાન થાય તો તેમાં તેના માલિકનો જસો પણ દંડ કરવો. ૨૯૩.

અર્થાત્ દાંકનારની યોજના એ માલિકનો અપરાધ છે

દાંકનારનો તથા અંદર બેઠેલાઓનો દંડ ક્યારે થાય તે કહે છે—

પ્રાજકશ્ચેન્નવેદાસઃ પ્રાજકો દણ્ડમર્હતિ ॥

યુગ્યસ્યાઃ પ્રાજકેઽનાસે સર્વે દણ્ડ્યાઃ શતં

શતમ્ ॥ ૨૧૪ ॥

જો દાંકનારો કુશળ હોય તો દાંકનારને દંડ કરવો અને દાંકનારો કુશળ ન હોય તો વાહનમાં બેઠેલ પ્રત્યેક મનુષ્યનો એકસો એકસો પણ દંડ કરવો. ૨૯૪.

દાંકનારો યોજના કામમાં કુશિયાર હોય અને કોઈને નુકસાન થાય તો વાહનના માલિકનો નહિ પણ તે દંડ દાંકનારનોજ કરવો અને દાંકનાર કુશિયાર ન હોય તો દાંકનારના માલિકના દંડની સાથે તેમાં જેઓ બેઠા હોય તે સધળાઓનો દંડ કરવો. આથી આવડતવગરના દાંકનારવાળા વાહનમાં બેસવું ન જોઈએ.

માર્ગમાં કાંઈ અટકાયત છતાં પણ વાહન ચલાવવાથી કોઈને નુકસાન થાય તેવિધે કહે છે—

સ ચેત્તુ પથિ સંરુદ્ધે પશુભિર્વા રથેન વા ॥

પ્રમાપયેત્પ્રાણમૃતસ્તત્ર દણ્ડોઽવિચારિતઃ ॥૨૧૫॥

તે માર્ગિ રસ્તામાં કોઈપણ જાનની અટકાયત હોય છતાં આગળ વધી પોતાનાં પશુઓથી કે રથવગેરેથી પ્રાણીઓને મારી દે તો તેનાં કંઈ લાભો નિચાર કર્યાવગરજ સાંધીનો દંડ કરવો. ૨૯૫.

માણસો કે પશુઓવગેરેથી રસ્તો રોકાયેલો હોય એમ જ્ઞતા તેમાં જાહનને આગળ વધારી જાય અને પછી બળદ કે ઘોડાઓ આગળ વધી શકે નહિ તેથી

પાછા હઠે અથવા બહાર અને તેમાં કાઢેને તે બૂળદેથી, ઘોડાઓથી કે માંડાં-વગેરેથી મારી દે તો તે અપરાધમાં અવરથ સારથિનો દંડ કરવો જોઈએ. કારણ કે 'વાહન ચાલવાના માર્ગમાં બીટ હોય ત્યારે તેણે ચોભવું-જોઈએ અને સાવધાની રાખવી જોઈએ.

એ દંડનો પ્રકાર કહે છે—

મનુષ્યમારણે ક્ષિપ્રં ચૌરવત્કિલ્વિપં ભવેત્ ॥

પ્રાણમૃત્સુ મહત્સ્વર્જં ગોગજોપ્સૂહયાદિષુ ॥ ૨૯૬ ॥

શુદ્રકાળાં પશૂનાન્તુ હિંસાયાં દ્વિશતો દમઃ ॥

પશ્ચાશત્તુ ભવેદ્દણ્ડઃ શ્રમેષુ મૃગપક્ષિષુ ॥ ૨૯૭ ॥

ગર્દભાજાવિકાનાન્તુ દણ્ડઃ સ્યાત્પશ્ચમાપિકઃ ॥

માપિકસ્તુ ભવેદ્દણ્ડઃ શ્વસૂકરનિપાતને ॥ ૨૯૮ ॥

જો મનુષ્યનું મગલ થાય તો તુરતજ એગ્ની માફક દડ દેવો. બળદ, હાથી, હિં અને ઘોડાઓવગેરે મોટાટા પ્રાણીઓનું મરણ થાય તો તેથી અર્ધ દંડ કરવો. શુદ્રપશુઓની હિંસા થઈ જાય તો બમો પણ દંડ કરવો, શ્રેષ્ઠ એવા મૃગ તથા પક્ષિઓની હિંસા થાય તો પચાસ પણ દંડ કરવો. ગધેડા, બકરા અને ગાડરની હિંસામાં પાંચ આપા અને શ્વાન તથા સૂકરની હિંસામાં એક આપો દંડ કરવો. ૨૯૬, ૨૯૭, ૨૯૮.

ચૌરની માફક દડ એટલે ઉત્તમસાહસ દડ કરવો. અહીં જણાવેલાં છે તે સિવાયનાં નાનાં પશુઓ શુદ્રપશુઓ સમજવા ૩૩ અને પૃથતવગેરે જાતિવાળા મૃગો શ્રેષ્ઠ હોવાય છે તેમજ ચોપટ, હંસ અને સારસવગેરે પક્ષીઓ, પક્ષિજાતિમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. દંડમાં વધેલો માથ કષ્ટ ધાતુનો હોવો જોઈએ તેનો કરો નિર્દેશ ન હોવાથી મધ્યમ કટપનાને અનુસરી રૂપાનો સમજવો. શ્વાનની સાથે સૂકર સંબંધ લીધો છે તેથી અહીં તે, મામપાસે ફરતા નાહાના બૂડલાં સમજવાં.

સ્ત્રીપુત્રવગેરેનો કાંઈ અપરાધ થાય તો તેને દંડ દેવાનો પ્રકાર કહે છે—

માર્યા પુત્રશ્ચ દાસશ્ચ પ્રેષ્યો શ્રાતાથ સોદરઃ ॥

પ્રાપ્તાપરાધાસ્તાહ્યાઃ સ્યૂ રજ્જ્વા વેણુદલેન વા ॥ ૨૯૯ ॥

શ્રી, પુત્ર, દાસ, નોકર અને સહોદરભાઈ એઓ અપરાધ કરે તો તેઓને દોરડીથી અથવા વાસની મોટીથી પ્રહાર કરવો ૨૮૯

દાસ એએ જન્મથીજ દાસત્વ કરનારો હોય તેને સમજવો. સહોદરભાઈ કહ્યો છે તે પોતાનાથી નાદાનો હોવો. બેઉએ કારણ કે મોહોદરભાઈથીજ શિક્ષા થઈ શકે છે. ખીજા માતાનો પુત્ર પોતાથી નાદાનો હોય તે તથા શિષ્યવગેરેને આમા ગણાવ્યા નથી તેાપણ સમજી લેવા

શ્રીવગેરેને ઉપર પ્રમાણે શિક્ષા કરવી પડે તો તેઓના શરીરના કયા ભાગપર કરવી યોગ્ય છે તે કહ્યું છે—

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ॥

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥૩૦૦॥

ઉપર કહેવો ૬૩ તેઓની પીઠ પર દેવો. પ્રાપ્તપણ પ્રપરે મસ્ત. ઉપર દેવો નહિ આથી અન્યથા પ્રહાર કરનાર ચોરના જેવા ૬૩ને પ્રાપ્ત થાય છે ૩૦૦

મસ્તક એ શરીરના સઘળા ભાગોમા સહુથી શ્રેષ્ઠ છે માટે મસ્તકઉપર તાડન કરવું નહિ

૬૩પાશ્વર્યપ્રકરણનો ઉપસંહાર અને સ્તેયપ્રકરણનો ઉપક્રમ કરે છે—

एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ॥

स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥૩૦૧॥

આ ૬૩પાશ્વર્ય નિર્ણય પૂણ્યપણે કહ્યો. હવેપણ ચોરને ૬૩ દેનાનું નિર્ણયમા જે પ્રમાણ છે તે કહ્યું ૩૦૧

ચોરને ॥ ૩ દેવાનો નિર્ણય તે ક્રમપ્રાપ્ત સ્તેય નામનું બ્યવહારસ્થાન છે

દયાવાળો કેાજ નજા હિંસાનું કામ તો કૂર છે એમ ધારીને ચોરને ૬૩ ન આપે તો દરશને ઘણી હુાનિ થાય માટે ચોરલોકોને શિક્ષા કરવામાં ત્તપર રહેવાની ખાસ જાલામણ કરે છે—

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ॥

स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्द्धते ॥૩૦૨॥

† ગામએ ચોરલોકોનો નિમ્મલ કરવામાં બરાબર ઉદ્યોગી રહેવું. કારણ કે ચોરોનો નિમ્મલ કરવાથી રાજાના ધણી અને દેશની અભિવૃદ્ધિ થાય છે. ૩૦૨.

† ચોર લોકોને ચોરી કરતાં જમે તે પ્રકારથી અટકાવવા અને તેહું દામ કરનારા ખીલ લોકોને ત્રાસ થાય તેવા દાખલો બેસાડવો તે તેઓનો નિમ્મલ કરવો કહેવાય છે.

ચોરચગેરેનો ભય મટાડનારા રાજાની સ્તુતિ કરે છે—

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः संततं नृपः ॥

सत्रं हि वर्द्धते तस्य सदैवामयदाक्षिणम् ॥ ૩૦૩ ॥

જે રાજા અભય દેનાર હોય છે તે સર્વદા પૂજ્ય ગણાય છે. કારણ કે અભયદાનરૂપ દક્ષિણાવાળો તેનો યત્ન સર્વદા વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે. ૩૦૩.

રાજાને માટે પ્રભુનું પાલન એ સર્વદા ચાલતો યત્ન છે અને એ યત્ન આવી અભયદક્ષિણાને લીરેજ આગળ વધતો રહે છે.

† ચૌરાદિકથી પ્રભુને બચાવનાર રાજાને 'ધર્મરૂપ ભાગ પ્રભુ' માંથી મળતો રહેવાનું જણાવે છે—

सर्वतो धर्मपद्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ॥

अधर्मादपि पद्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥ ૩૦૪ ॥

પ્રભુનું સંરક્ષણ કરનાર રાજાને સર્વ લોકોના ધર્મમાંથી છઠ્ઠો ભાગ મળે છે. અને પ્રભુનું રક્ષણ ન કરે તો તેને અધર્મમાંથી છઠ્ઠો ભાગ મળે છે. ૩૦૪.

પ્રભુનું રક્ષણ ન કરે એટલે ચોરલોકોનો નિમ્મલ નહિ કરી પ્રભુપરના ભયને રાખે નહિ તો ચોરલોકોથી થતો અધર્મ તથા ભયને લીધે પ્રભુ પણ પોતાનાં ધાર્મિક કૃત્યો નહિ કરી શકવાને લીધે તેમાં ઉપજતો અધર્મ એનો પણ છઠ્ઠો ભાગ રાજાના ઉપર આવે છે. પણ જો ચોર લોકોનો નિમ્મલ કરે તો ધર્મનો છઠ્ઠો ભાગ વધતા વધત. પ્રમાણમાં તેને મળે. રહે છે તેથી ચોરલોકોનો નિમ્મલ કરનારો રાજા ફર નહિ પણ ખરી રીતે ધાર્મિકજ કહેવાય છે અને ચોરલોકોનો નિમ્મલ નહિ કરનારો રાજા કશું નહિ પણ ખરી રીતે અધાર્મિકજ બને છે.

ધર્મનો છઠ્ઠો ભાગ મળે છે એમ કહ્યું તે વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવે છે—

યદધીતે યદ્યજતે યદ્દાતિ યદર્ચતિ ॥

તસ્ય પદ્મભાગભાગ્રાજાં સમ્યગ્ભવતિ રક્ષણાત્ ॥૩૦૫॥

મનુષ્ય ને કાંઈ અધ્યયન કરેછે, યજન કરેછે, દાન કરેછે અને પૂજન કરેછે તેનો છઠ્ઠો ભાગ રાજાને સારી રીતે રક્ષણ કરવાને લીધે મળેછે. ૩૦૫.

ને ગભ પોતાની પ્રભુનું સારી રીતે રક્ષણ કરતો હોય તેને પોતાની પ્રભુમાં ને કાંઈ મનુષ્ય વેદાધ્યયન કે જપચર્ય ધર્મ કરેછે, અથવા યજન કરેછે એટલે યજ્ઞયાગાદિ કરેછે, દાન આપેછે અને દેવપૂજનવગેરે કરેછે તે સધળા ધર્મનો છઠ્ઠો ભાગ મળ્યા કરેછે.

રાજાને માટે પ્રજારક્ષણ એમ મુખ્ય યજ્ઞ છે એમ કહેછે—

રક્ષન્ધર્મેણ ભૂતાનિ રાજા વધ્યાંશ્ચ ઘાતયન્ ॥

યજતેહરહર્યજૈઃ સહસ્રશતદક્ષિણૈઃ ॥ ૩૦૬ ॥

ને રાજા ધર્મથી પ્રાણીઓનું સંરક્ષણ કરેછે તથા ચોરવગેરે દંડપાત્રોને દંડ દેછે તે રાજા પ્રતિદિન લાખોની દક્ષિણાના યજ્ઞોથી યજન કરેછે એમ સમજવું ૩૦૬.

લાખોની દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો કરવાથી ને ફળ ને ફળ આ પ્રમાણે કર્તવ્યપરાયણ રાજાને મળેછે

કર્તવ્યશ્રદ્ધ ધનાર રાજાની દુર્ગતિ દુખાડે—

યોઽરક્ષન્ વલિમાદત્તે કરં શુલ્કં ચ પાર્થિવઃ ॥

પ્રતિભાગં ચ દણ્ડં ચ સ સવ્યો નરકં વ્રજેત્ ॥૩૦૭॥

ને રાજા પ્રભુનું રક્ષણ કરતો ન હોય છતાં બલિ, કર, શુલ્ક, પ્રતિભાગ અને દડ લેછે તે ટુરત નરકમાં જાયછે. ૩૦૭

ધાન્યવગેરેમાંથી લેવાતો ભાગ બલિ, પૃથ્વીવગેરેપર રોકડ લેવાતી રાજ ભાગરૂપ રકમ તે કર, જલમાર્ગના તથા રથમાર્ગના વ્યાપારીઓપાસેથી વ્યાપારની ચીજોપર લેવાતો ભાગ શુલ્ક, ફળ, પુષ્પ, સાધવગેરેમાંથી લેવાતો દિરસો તે પ્રતિભાગ અને અપરાધની સિદ્ધારૂપે લેવાતી રકમ દડ કહેવાયછે પ્રભુનું રક્ષણ કરવાના બલિભોગ આ સર્વજીવોનાં રક્ષણ ન કરે અને આ સધળો ભાગ લે તો તે ટુરત નરકમાં જાયછે, એટલે લાખી આવરદા ભોગવતો નથી અને મરણપણી નરકને પામેછે.

ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલી રાજની દુર્ગતિનું કારણ દર્શાવે છે—
અરાક્ષિતારં રાજાનં ચલિપદ્મભાગહારિણમ્ ॥

તમાહુઃ સર્વલોકસ્ય સમગ્રમલહારકમ્ ॥ ૩૦૮ ॥

જે રાજા બહિરૂપ છટ્ટો ભાગ લેતો હોય છતાં પ્રજાનું સંરક્ષણ કરતો ન હોય તેને સર્વલોકના સમગ્રપાપોનો ઉઠાવનાર કહેલો છે ૩૦૮.

અહીં બલિશબ્દ કર, શુદ્ધ, પ્રતિભાગ, અને દડના ઉપસંજ્ઞાસ્વરૂપ હોવાથી તે સપળા સમગ્ર લેવા પાપોને ઉઠાવનારપણુ એ નરકની પ્રાપ્તિમા હેતુરૂપ છે.

પ્રસંગને લીધે રાજની અધોગતિના અન્ય હેતુઓ પણ વિશેષપ્રકારથી દેખાડે છે—

અનપેક્ષિતમર્યાદં નાસ્તિકં વિપ્રલુપ્તકમ્ ॥

અરાક્ષિતારમત્તારં નૃપં વિદ્યાદધોગતિમ્ ॥ ૩૦૯ ॥

મર્યાદાની અપેક્ષા નહિ રાખનાર, નાસ્તિક, લુટનાર, રક્ષા નહિ કરનાર અને ભક્ષણ કરનાર રાજાને અધોગતિવાળો જાણવો ૩૦૯

જે રાજા લોભમર્યાદા તથા સાત્ત્વમર્યાદાને ગણકારતો નથી, નાસ્તિક એટલે ઇશ્વર, ધર્મ, જ્ઞાનવશેરેના વિચારોને નકામા ગણી સ્વસ્ત્રીય વર્તે છે, લુટનાર એટલે પ્રજાના માણ મિલકત વગરવાકે પડાવી લે છે, ચૌરાદિકથી પ્રજાનું રક્ષણ કરતો નથી તથા ભક્ષણ કરનાર એટલે બલિ, કરવોરેનું માપ વધારી પ્રજાને ચુસતો રહે છે તે રાજા અધોગતિ ભોગવનારો થાય છે આ શ્લોકનું મોટું અર્થ બસલ્ય જ નૃપ ત્વજેત્ । એમ પણ કેટલાએક જોયે છે અને તેથી આખા શ્લોકનો અર્થ એવો કરવામા આવે છે મર્યાદાને નહિ ગણકારનાર, નાસ્તિક, લુટનાર, રક્ષા નહિ કરનાર, ભક્ષણ કરનાર તથા સત્ત્વવગરના રાજાનો ત્યાગ કરવો એટલે તેના હેશમા રહેવું નહિ શ્લોકમા વિપ્રલુપ્તક પદ છે તેનો અર્થ બ્રાહ્મણોની આજીવિકા ત્રોટનાર અથવા તેની પાસેથી પણ કરવશેરે લેનાર એમ પણ થાય છે.

આવી રીતે ચૌરાદિકના નિમ્મહની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરીને હવે તે નિમ્મહના પ્રકાર કહે છે—

અધાર્મિકં ત્રિભિર્ન્યાયૈર્નિગ્રહ્ણીયાત્પ્રયત્નતઃ ॥

નિરોધનેન વન્ધેન વિવિધેન વધેન ચ ॥ ૦૧૩ ॥

રાજ્યએ ચોરગેરે અધર્મી લોકોને નિરોધન, બધ અને વિવિધ વધ એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના ઉપાયોથી પ્રપન્નાપૂરક વશ કરવા ૩૧૦.

નિરોધન એટલે કેદ, બધ એટલે બાધવું તથા વિવિધ વધ એટલે ફટકા મારવા, અગચ્છેદ કરવો વગેરે

પાપીઓના નિગ્રહનું અને સાધુપુરૂષોના પરિપાલનનું કળ બતાવેછે—

નિગ્રહેણ હિ પાપાનાં સાધૂનાં સંગ્રહેણ ચ ॥

દ્વિજાતય ઇવેજ્યાભિઃ પૂયન્તે સતતં નૃપાઃ ॥૩૧૧॥

દ્વિજલોકો જેમ યજ્ઞાદિકથી પરિત્ર થાયછે તેમ રાજ્યએ પાપીયોકોના નિગ્રહ કરવાથી તથા સાધુનેોકોનું સરક્ષણ કરવાથી સદા પરિત્ર થાયછે ૩૧૧.

ગાત્રપ્રમાણે વર્તનારા પુરૂષ સાધુ મહેવાવછે

રાજ્યએ પોતાના કર્તવ્યમાં શિથિલ ન થવું તેની સાથે અમુક અમુક બાબતોમાં ક્ષમાવાળા પણ રહેવું તે કહેછે—

ક્ષન્તવ્યં પ્રભુણા નિત્યં ક્ષિપતાં કાર્યિણાં નૃણામ્ ॥

ચાલવૃદ્ધાતુરાણાં ચ કુર્વતા હિતમાત્મનઃ ॥ ૩૧૨ ॥

પોતાના કાવના પ્રયોજનવાળા લોકો, માળકો જલ્દા અને આતુર લોકો અક્ષેપના વચનો બોલે તો પણ પોતાના કન્યાશુની ઇચ્છા રાખનારા રાજ્યએ સર્વદા ક્ષમા કરવી ૩૧૨

કંઠણ વચનો બોલનારાને સિક્ષા મરવામા રાજ સમર્થ છે તોપણ દુ ખ વચને બીલે આતુર કે જલ્દવગેરે લોકો કંઠ મંઠણ વચનો બોલી ભય તો રાજ્યએ બોહોદુ મન રાખી તે સહન કરવું અને તેમ કરવામાજ તેનું મર્યાણ છે

દુઃખિતાનાં કંઠણવચનો સહન કરવાનું કળ કહેછે—

યઃ ક્ષિપ્તો મર્ષયત્યર્તૈસ્તેન સ્વર્ગે મહીયતે ॥

યસ્તૈશ્વર્યાન્ન ક્ષમતે નરકં તેન ગચ્છતિ ॥૩૧૩॥

જે રાજ દુ ખિત લોકોના આક્ષેપને સહન કરેછે તે રાજ તે સહન-શી નાના પ્રભાવથી સર્વમા પણ પૂજાયછે અને જે રાજ અશ્વર્થના અભિમાનથી તેની ક્ષમા નથી કરતો તે તેના અભિમાનને વીધે નરકમા જાયછે. ૩૧૩.

જેનો ૬૬ થયો હોય અથવા યતો હોય તેઓના સબધીઓ દુઃખ થવાને લીધે આશ્વેષ કરે છતાં તે સહન કરી ભય અને ક્રોધ ન કરે તે. રાજા ક્ષમાને સીધે સ્વર્ગમાં ભય છે અને જે રાજા મોહોદાઇના અભિમાનથી સહન ન કરતાં તે દુઃખી લોકોપર ક્રોધ કરે તે નિરપરાધ લોકોને દુઃખ દેવાને લીધે નરકનો અધિકારી થાય છે.

આવી રીતે સ્તુતિ અને નિંદાવડે રાજાને ચોર લોકોને નિમ્મલ કરવામાં સાવધાન કરી હવે ચોરી કરનાર ચોરીના પાપમાંથી છૂટવામાટે શું કરવું જોઈએ તે કહે છે—

રાજા સ્તેનેન ગન્તવ્યો મુક્તકેશેન ધાવતા ॥
 આચક્ષાણેન તત્સ્તેયમેવંકર્માસ્મિ શાધિ મામ્ ॥૩૧૪॥
 સ્કન્ધેનાદાય મુસલં લગુડં વાપિ શ્વાદિરમ્ ॥
 શક્તિં ચોભયતસ્તીક્ષ્ણામાયસં દણ્ડમેવ વા ॥૩૧૫॥

ચોરી કરનાર પોતાના ખભાડીપર સામેજી, ખેરના લાકડાનો ઘોડો, અને બાળુ તીક્ષ્ણનાવાળી સાંગ અથવા લોઢાની લાકડી લઈ છુટે કેશે દોડતાં 'મે આ પ્રમાણે ચોરી કરી છે માટે મને શિક્ષા કરો' એમ બોલતાં રાજાની પામે જવું ૩૧૪, ૩૧૫

સ્મૃત્યંતરમાં મુવર્ણના ચોરમાટેજ આ પ્રમાણે જવાનું કહેલું છે અને તે મુવર્ણની ચોરીરૂપ મદાપાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. મુવર્ણની ચોરી કરનાર કશુંયે વેશ્ય કે શૂદ્ર હોય તેને માટે આ વિધિ છે પણ આશ્વેષ હોય તો તેને માટે નથી થયેલું એમ પણ માનવું કે જાણીતું મુવર્ણ ચોરનારમાટેજ આ પ્રમાણે કરવાનું કહેલું છે. આવી રીતે રાજાપાસે જઈ તેના હાંડને પામવાથી તે ચોર પાપમુક્ત થાય છે કહ્યું છે કે—

ચૃત્વા મુસલ રાજા સહદત્વા તું ત સર્વૃ.

વધેન શુચ્યે સ્તેના વ્રજ્ઞણસ્તપસીવ વા ॥

એટલે રાજાએ તેની પાસેથી એ મુસલવગેરે લઈ તેનાથી તેને એક પ્રદાર કરવા એ પ્રદારથી ચોર પાપમુક્ત થાય છે અને એવોજ જાણીતો ચોર હોય તે તપથીજ પાપમુક્ત થાય છે

રાજાએ ચોરને અવશ્ય શિક્ષા કરવી જોઈએ તેવિધે કહે છે—

શાસનાદા વિમોક્ષાદ્વા સ્તેનઃ સ્તેયાદ્વિમુચ્યતે ॥

અશાસિત્વા તુ તં રાજા સ્તેનસ્યામ્નોતિ

કિલ્વિપમ્ ॥ ૩૧૬ ॥

ગગનએ કહેવી શિક્ષાથી અથવા તેને ડાડા મુકવાથી ચોર એની પાપમાંથી મુક્ત થાય છે અને જે રાજા ચોરને શિક્ષા ન કરે તે મોઝનું પાપ ગગનને લાગે છે ૩૧૬

ચોરને શિક્ષા ન કરવાથી રાજાને તેનું પાપ લાગે માટે રાજાએ ચોરની શિક્ષા કરવી નહિ રાજા જે ચોરની શિક્ષા કરે તે તે ભગવાથી ગાંધી કરવાની મહાશક્તિ બીજાને શિક્ષાનો બદલો શિરસે ચલાવી કરવામાં તુરત તૈયાર થાય છે

શિક્ષા નહિ કરનાર રાજાઉપર ચોરનું પાપ આવે છે તેમાં અન્ય દુષ્ટાનો કહે છે—

અન્નાદે ભ્રૂળહા માર્દિ પત્યૌ માર્યાપચારિણી ॥

ગુરૌ શિષ્યશ્ચ યાજ્યશ્ચ સ્તેનો રાજનિ

કિલ્વિપમ્ ॥ ૩૧૭ ॥

બ્રહ્મદયા કરનારનું પાપ તેનું અન બાનારને લાગે છે બિચારિણી સ્ત્રીનું પાપ તેના પતિને શિષ્યનું તથા યજ્ઞમાનનું પાપ ગુરુને તથા ચોરનું પાપ ગગનને લાગે છે ૩૧૭

બ્રહ્મદયા કરનારને તેનું પાપ બીજાને લાગે એમ મ્હેવાથી તે પાપીએ પાપમાંથી ફરી ના જાય એમ સમજવું નહિ પણ અંકે વસ્તુને વળગે એ અગ્નિ પાસેની ત્રીજી વસ્તુનું પણ મૂળ વસ્તુને હોય વગર એમ ચોર જે તેમ તે પાપ મૂળ પાપીને હોવાવગર બીજાને પણ ચોર છે એમ સમજવું એવું બ્રહ્મદયા કરી દોર તેને ત્યાં અન બાનારને પણ તેનું પાપ લાગે છે તેમ બિચારિણી સ્ત્રીનું પાપ પણ જે તેની પતિ જાણી જોઈને ચલાવે જતો દોર તે તેને ચોર છે શિષ્ય સદા તમા અગ્નિપરિવ્રાજકે નિહિતકર્મો ન કરે તેથી તેને જે પાપ લાગે તે પાપ તેને શિષ્યામણ નહિ આવતા ગુરુને પણ લાગે છે અને યજ્ઞ-વગેરેમાં વિધિનું હલ્લ થતું કરતા યજ્ઞમાનને જે પાપ લાગે તે પાપ તેના ગુરુને

જે બ્રાહ્મણ તેને યજ્ઞાદિ કરાવતો હોય તે ચેતન્યાવગર ચલાવ્યે ત્યારે તેને પણ લાગેછે. એવી રીતે શિક્ષાવગર છોડી મૂકનાર રાજાને ચોરનું પાપ પણ લાગેછે માટે રાજાએ ચોરનો નિમ્મલ અવસ્થા કરવો જોઈએ.

પાપીઓ રાજદંડથી શુદ્ધ થાયછે એવિયે અર્થનાં કહેછે—

રાજભિઃ કૃતદણ્ડાસ્તુ કૃત્વા પાપાનિ માનવાઃ ॥

નિર્મલાઃ સ્વર્ગમાયાન્તિ સન્તઃ સુકૃતિનો યથા ॥૩૧૮॥

પાપ કરનારા મનુષ્યો રાજાએ કરેલા દંડથી નિર્મળ થઈને શુભકર્મોને કરનાર ઉત્તમ પુરુષોની પેઠે સ્વર્ગને પામેછે. ૩૧૮.

પ્રાયશ્ચિત્તથી જેમ પાપોનો નાશ થાયછે તેમ દંડથી પણ પાપોનો નાશ થાયછે. પાપો શ્રેષ્ઠગતિનાં પ્રતિબંધક છે અને જ્યારે પ્રતિબંધક દૂર થાય ત્યારે શ્રેષ્ઠગતિ પામી રાહાય એ દેખીતું છે.

જલોપયોગી સાધનોની ચોરીમાટેનો દંડ કહેછે—

યસ્તુ રજ્ઞું ઘટં કૃપાદ્ધરેન્દ્રિયાચ્ચ યઃ પ્રપામ્ ॥

સ દણ્ડં પ્રાપ્તુયાન્માપં તચ્ચ તસ્મિન્સમાહરેત્ ॥૩૧૯॥

જે માણસ કૃપાઉપર જળી કલાડવામાટે રાખેલ દોરડું તથા ઘડો ચોરે અને જે જળના પરબને ચોરે તેનો એક માથા દડ કરવો. તથા ચોરેલી ચીજ પાછી લઈને તેના પ્રથમના સ્થાનપર મૂકવી. ૩૧૯.

દંડનો માથા સોનાનો સમજવો. કાશ્વ કે અનિર્દિષ્ટ તું સૌવર્ણ માથું તત્ત્વ પ્રકલ્પયેત્ ॥ એટલે માથને માટે જ્યાં તે અમુક ધાતુનો એમ સ્પષ્ટ નિર્દેશ ન હોયો હોય ત્યાં સુવર્ણનો માથા સમજવો એમ કાલ્યાણન કહેછે.

ધાન્યની ચોરી કરનારમાટેનો દંડ કહેછે—

ધાન્યં દશમ્બ્યઃ કુંભેમ્બ્યો હરતોઽમ્બ્યધિકં વધઃ ॥

શેપેપ્યેકાદશગુણં દાપ્યસ્તસ્ય ચ તદ્ધનમ્ ॥૩૨૦॥

દશ કુંભથી અધિક ધાન્યની ચોરી કરનારનો વધ કરવો અને દશ કુંભની અદરના ધાન્યની ચોરી કરનારનો ચોરેલા ધાન્યકરતાં અગિયારગણો દંડ કરવો તથા સ્વામીને નેનુ ધાન્ય પાછું અપાવવું. ૩૨૦.

આ અધ્યાયના ૧૩૫ માં શ્લોકમાં પણ એવા નામનું વર્ણન આપ્યું છે તેવા બસો પણ એક દ્રોણ કહેવાય છે અને વીરા દ્રોણનું માપ, તે એક કુંજ કહેવાય છે અથવા એક સાધારણ કદની કોઠીકરતા કહી નાંદાનું પાત્ર તે કુંજ કહેવાય છે. વધ નરવો એટલે અમ-છેદવગેરે અપરાધના પ્રમાણમાં માત્રી કે થોડી શિક્ષા કરવી

સુવર્ણવગેરેની ચોરીમાં શિક્ષા કહે છે—

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥૩૨૧॥

તુલાયી જેખી શકાય એના સુવર્ણ તથા રજતવગેરે પદાર્થોની અને ઉત્તમચોરીની ચોરીમાં ચોરેયો પાત્ર સો પાત્રથી અધિક હોય તો ચોરને વધ કરવો. ૩૨૧

સો પાત્ર સુવર્ણ અને સો પાત્ર રજત એટલે ૩૫૦૦ ચોરી એ બન્નેમાં સરખો દડ સમજે નહિ તેથી સો પાત્રજેટલા સુવર્ણના મૂલ્ય પ્રમાણે મૂલ્ય ધાર તેટલા ૩૫૦૦ ચોરીમાં સુવર્ણજેટલો દડ કરવો યોગ્ય છે. દેશ, કાવ તથા ચોરી કરનારાની ભતિ અને તેના શુભ એ સંધાના વિચાર કરી લાડન, અમ-છેદન, મારણવગેરે વધતી ઘટની રિક્ષા કરવી એજ અહીં વધ સમજવો.

એકસો પણ કરતાં વધારે સુવર્ણવગેરે ઉત્તમપદાર્થોની ચોરીમાં શિક્ષા કહીને હવે એકસો પણ કરતાં કમતી તેવા પદાર્થોની ચોરીમાં દંડ કહે છે—

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ॥

शेषे त्वेकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥૩૨૨॥

ઉપર કહેલા સુવર્ણવગેરે પદાર્થો પચાસ પાત્રથી અધિક હોય તો તેઓની ચોરીમાં ચોરના હાથ કાપના અને પચાસ પાત્રથી ન્યૂન હોય તો ચોરાયેલી વસ્તુના મૂલ્યથી અગિયારગણો દંડ કરવો. ૩૨૨

ઉપર નજીવેલા પદાર્થ પચાસ પાત્રથી ચોરે તેની પાસેથી તેના કરતાં અગિયારગણો એટલે ચોરના પદાર્થના મૂલ્ય કરતાં અગિયારગણ મૂલ્ય ધાર તેટલો દડ લેવો. પચાસ પાત્રથી ઉપર અને સો પાત્રથી અડધે હોય ત્યાં સુધી હાથ કાપવાની શિક્ષા અને તે ઉપર ધાર તો વધારે શિક્ષા કહી છે.

અનુષ્ઠાનો તથા રત્નોના હરણમાં દંડ કહે છે—

પુરુષાણાં કુલીનાનાં નારીણાં ચ વિશેષતઃ ॥

સુરુયાનાં ચૈવ રત્નાનાં હરણે વધમર્હતિ' ॥૩૨૩॥

ઉત્તમ કુલીના પુરુષો તથા કુલીન સ્ત્રીઓ અને ઉત્તમ રત્નોનું હરણું કરવામા તે હરણું કુળના વધને થે અથ ગણાયછે ૨૩૨૩

કુલીનપુરુષોને હરી ભણ તથા ઉત્તમ રત્નોની ચોરી કરે તેનો પણ વધ કરવો. વળી કુલીન સ્ત્રીઓનું હરણું કરનારનો વધ તેા વિશેષ પ્રવત્તયી કરવો. અર્થાત્ તેમા વધારે કરડાકી રાખવી. આમા પણ જેનું હરણું કરવામા આનુષ્ઠ હોય તેની ભતિ, તેના શુભવગેરે પર ધ્યાન દઈ છેત્તરૂપ કે મારણરૂપ વધ યત્નવો.

મેહોટાં પશુવગેરેના હરણુમાં વખતવગેરેના વિચાર કરીને હંડ કરવાધિયે કહેછે—

મહાપશૂનાં હરણે શસ્ત્રાણામૌપધસ્ય ચ ॥

કાલમાસાદ્ય કાર્યં ચ દણ્ડં રાજા પ્રકલ્પયેત્ ॥૩૨૪॥

ગત્તએ મેહોટા પશુઓની, શસ્ત્રોની અને ઔપધની ચોરી કરનારનો દડ કાગનો તથા કાર્યનો વિચાર કરીને કરવો ૩૨૪

દાથી, મોડા, માથ ભે સવોરે મેહોટા પશુઓની, ખર્જૂરગેરે શસ્ત્રોની અને ઉપયોગી ઔપધોની ચોરી કરનારનો દડ કરતી વખતે રાત્રએ દુકાળ સુકાળવગેરે સમયનો અને કેવા મર્ચમાટે ચોરી રવામા આવી છે તે ઉપર વિચાર કરી માત્રો કે થોડો દડ કરવો અને જ્યાં કામા કરવી થેટ ત્યાં કામા પણ કરી

બ્રાહ્મણોની ગાયનું હરણું કરવાવગેરે અપરાધ કરનારમાટેની શિક્ષારિયે કહેછે—

ગોષુ બ્રાહ્મણસંસ્થાસુ સ્તૂરિકાયાશ્ચ ભેદને ॥

પશૂનાં હરણે ચૈવ સઘઃ કાર્યોર્ધપાટિકઃ ॥ ૩૨૫ ॥

અભણની ગાયોનું હરણું કરે, વધ્યાગાયની ન સિકામા છિદ્ર પાડે અને પશુઓનું હરણું કરે તેના તુરતજ અર્ધ લાગસુધી પગ કાપવા ૩૨૫

વધ્યા ગાયપાસે બાર બે ચાવવાને નાથ નાખવામાટે છિદ્ર પાડે અને યજ્ઞ-માટે રાખેલ અર્જ તથા થેડાવગેરે પશુઓનું હરણું કરે તેનો ભજે પગ અર્ધા માપી નાખવા

સૂત્ર, કપાસવગેરેની ચોરીમાં દંડ કહેછે—

સૂત્રકાર્પાસકિણ્વાનાં ગોમયસ્ય ગુડસ્ય ચ ॥

દધ્નઃ ક્ષીરસ્ય તક્રસ્ય પાનીયસ્ય તૃણસ્ય ચ ॥૩૨૬॥

વેણુવૈદલભાળડાનાં લવણાનાં તથૈવ ચ ॥

મૃષ્ણમયાનાં ચ હરણે મૃદો ભસ્મન એવ ચ ॥૩૨૭॥

મત્સ્યાનાં પક્ષિણાં ચૈવ તૈલસ્ય ચ ઘૃતસ્ય ચ ॥

માંસસ્ય મધુનશ્ચૈવ યજ્ઞાન્યત્પશુસંભવમ્ ॥૩૨૮॥

અન્યેષાં ચૈવમાદીનાં મદ્યાનામોદનસ્ય ચ ॥

પક્કાન્નાનાં ચ સર્વેષાં તન્મૂલ્યાદ્ દ્વિગુણો દમઃ ॥૩૨૯॥

સૂત્ર, કપાસ, મુદાના બીજદ્રવ્યો, ગોમય, ગોળ, દહીં, દૂધ, છાશ, જળ, તૃણ, વાસના પાત્ર, નેતરના પાત્ર, વપશુ, મૃત્તિકાના પાત્ર, મૃત્તિકા, ક્ષીરમ, મત્સ્ય, પક્ષીઓ, તૈલ, ઘૃત, માંસ, મધ અને બીજી પશુ જે કંઈ પશુના શરીરમાથી ઉત્પન્ન થતુ હેય તે, એજ પ્રકારના બીજા પદાર્થો, મેઘા, ઓદન અને સરળા પકાન્નાની ચોરીમાં એટલા પદાર્થના મૂલ્ય કરતા બમણો દંડ કરવો ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૨૯

પશુના શરીરમાથી ઉત્પન્ન થતુ હોય તે એટલે મુગચર્મ ગોરોચનવગેરે પદાર્થો, એવા પ્રકારના બીજા પદાર્થો એટલે મનશીનવગેર સાધારણ પદાર્થો અને ઓદન એટલે રાત્રેલા ચોખા સમજવા

પુષ્પોપાવગેરેની ચોરીમાં શિક્ષા કહેછે—

પુષ્પેષુ હરિતે ધાન્યે ગુલ્મવહ્નીનગેષુ ચ ॥

અન્યેષ્વપરિપૂતેષુ દણ્ડઃ સ્યાત્પશ્ચકૃણ્ણલઃ ॥૩૩૦॥

પુષ્પો, ફોત્રમા રહેલાં ધાન્યો, ગુલ્મ, લતા અને વૃક્ષો તેમજ હુસા-માથી છૂટા નહિ પાડેલા ધાન્યો એઓની ચોરીમાં પાંચ કૃષ્ણવ દંડ કરવો ૩૩૦

હુંસાંમાથી છુટાં નહિ પાડેલા ધાન્યો કે જે એક સમયે પુરૂષ ઉપાડી શકે તેટલાંની ચોરીમાં આ દંડ છે. પાંચ કૃષ્ણલ એટલે એક સુવર્ણમાપ.

પરિપૂત એટલે હુંસાં કાઢી નાખેલાં ધાન્યોવગેરેની ચોરીમાં દંડ કહેછે—

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ॥

निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धशतं दमः ॥૩૩૧॥.

પરિપૂત ધાન્યોની ચોરી કરે તેમજ શાક, મૂળ અને ફળની ચોરી કરે તો તે ચોરી કરનાર માલધણીનો સંખ્યા ન હોય તો તેનો એકસો પચ્ચ દંડ કરવો અને તેનો સંખ્યા હોય તો તેનો પચ્ચાસ પચ્ચ દંડ કરવો. ૩૩૧.

પરિપૂત ધાન્યો ખજામાં તેવાર થયાં હોય ત્યાંથી કાઢ ચોરી નય તેને માટે આ દંડ છે. આવાં ધાન્યો ઘેર આવ્યાં હોય અને ત્યાંથી કાઢ ચોરી નય તેને માટે આ અંધાયના ૩૨૦ માં શ્લોકમાં કહેલો, દંડ સમજવો.

સ્તેય અને સાહસ એમાં શું ફરક છે તે જણાવેછે—

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ॥

निरन्वयं भवेत्स्तेयं हृत्वापव्यયते च यत् ॥૩૩૨॥

દ્રવ્યનો સ્વામી જોનાં છતાં બલાત્કારથી જે ચોરીવગેરે કર્મ કરવામાં આવે તે સાહસ કહેવાયછે અને સ્વામીના પરોક્ષમાં થાય તે સ્તેય એટલે ચોરી કહેવાયછે અને ચોની કરીને તે છુપાવે તે પછી ચોરી કહેવાયછે. ૩૩૨.

આ અંધાયના ૪ થા શ્લોકમાં બળદારનાં અદાર સ્થાનો ગણાવ્યાં છે તેમા સ્તેય તથા સાહસ એ બન્નેને ભૂંડાં ગણવામાં આવે તો ઓગણીસની સંખ્યા થાયછે પણ સાહસ એ પણ સ્તેયનોજ ભેદ હોવાથી તેને ભૂંડા બળદારસ્થાન૩૫ ગણવું ઉચિત નથી તેથી તે બન્નેને એકજ ગણવાથી બળદારસ્થાનની અદારની સંખ્યા કાયમ રહેછે.

સુત્ર, કપાસવગેરે પદાર્થોની ચોરીમાં ચોરેલ પદાર્થના મૂલ્યથી બમણો દંડ કહેવાયો છે પરંતુ તે પદાર્થો ઉપયોગમાટે મુદારીને તેવાર કરેલા હોય તો તેને માટે વિશેષ પ્રકાર કહેછે—

यस्त्वेतान्युपकृतानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ॥

तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद् गृहात् ॥૩૩૩॥

મંરકાર આપી બ્રેજ કરેલા પદાર્થોને જે પુરુષ ચોરે તેનો નથા જે પુરુષ કોઈના ઘરમાંથી અગ્નિને ચોરે તેનો રાત્રીએ પ્રથમ સાહસ દડકરવો. ૩૩૩.

અગ્નિદોષનો અગ્નિ ચોરી ભય તેને માટે આ દડકો તારામુદ્ર એ અગ્નિ ચોરાઈ જતા અગ્નિદોષીને ફરીથી મોહોટું ખર્ચ કરવું પડે છે

ધનદંડ કર્યાછતાં પણ જે ચોરી કરવાનું ચાહુ રાખે તેને વિગેય ઉમદંડ કરવાનું કહે છે—

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृपु विचेष्टते ॥

तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ૩૩૪ ॥

ચોર જે જે અગ્નિથી જે જે પ્રકારે મનુષ્યોનું અગ્નિય કરે તેના તે તે અગ્નિને રાત્રીએ ગાંધી લેતું કે જેથી તે ફરીનાર તેનું કામ કરી શકે નહિ. ૩૩૪

ચોર પોતાના હાથ પગવગેરે જે અગ્નિથી નથા ભાતની સાધવગેરેને પ્રોહવાવગેરે જે પ્રકારથી કોઈનું દ્રવ્ય ચોરે તેના તે અગ્નિને અપવાદપ શિક્ષા કરવી જેથી તે ફરીને તેનું કામ કરી લોકોને દેરાન કરી શકે નહિ રાત્રીતરફથી આવી ઉમ શિક્ષા ભરેર થતાજ ચોર લોકો તેના ભવથી ચોરી કરતા અટકી જાય છે

સ્વધર્મને દગડનાર નજીકનો સંબંધી હોય તો પણ રાત્રીએ તેનો દંડ કર્યાવગર રહેવું નહિ એમ કહે છે—

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ॥

नादण्ड्यो नाम राज्ञोस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ૩૩૫ ॥

પિતા, આચાર્ય, મિત્ર, માતા, સ્ત્રી, પુત્ર અને પુરોહિત એઓએ પણ સ્વધર્મનો ત્યાગ કર્યો હોય તો તેઓનો પણ રાત્રીએ દડકો ન કરવો એમ નથી અર્થાત્ તેઓનો પણ અવરજ દડકો કરવો. ૩૩૫

નાતપર્ય એ છે કે જે કોઈ સ્વધર્મથી વ્રજ થાત તેને રાત્રીએ શિક્ષા કરવી જોઈએ

વધાડે તો શું પણ અપરાધ થાય તો રાત્રીએ પોતે પણ દંડ ભોગવવો જોઈએ અથવા સામર્થ્યના પ્રમાણમાં દંડ ન્યૂનાધિક થવો જોઈએ એમ કહે છે—

कार्पापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ॥

तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥ ૩૩૬ ॥

કર્મ કંઠ ચીજો લેવામાં ચોરી ગણાતી નથી તે જણાવેછે—

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वय्यर्थं तथैव च ॥

तृणं च गोभ्यो आसार्थमस्तेयं मનुरत्रवीत् ॥૩૩૯॥

વનસ્પતિના મળ તથા ફળ, અગ્નિને માટે ઝાઝ અને ગાયને ખાવા-
નાટે તૃણ એ પદાર્થો લેવામાં આવે તે ચોરી ગણાતી નથી એમ મનુએ
હેતુ છે ૩૩૯

આ પદાર્થો લેનારનો દંડ ન મરે તેમ તે લેવાથી ગાધર્મ પણ થતો
તે ઉપરના પદાર્થો ગોઠી નિષાધી દરી લે અથવા ફરતી વાટ હોય અને
ફર જઈને લે તો તેને માટે આ છૂટ નથી પણ કે અપરિવ્રતાનામ્
ગોત્રમના વચનથી આ પદાર્થો વાડવગરના રથાનમાંથી લેવાય તો તેનો દંડ
તે એમ જણાયછે ગામિને માટે એટલે અગ્નિહોતના અગ્નિને માટે કાષ્ટ લે તે
ચોરી ગણાતી નથી

ચોરની પામેથી યજ્ઞ કરાવવાવગેરેથી ડબ્બ મહાણુ કે તે
તેવા બ્રાહ્મણને ચોરના જેવોજ ગણવાતુ કહેછે—

दत्तादायिनो हस्तालिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ॥

जनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥૩૪૦॥

જે બ્રાહ્મણ ચોરની પામેથી યજ્ઞ કરાવીને અથવા બહુનીને પણ
અણુ કરવાની ઇચ્છા કરે તે બ્રાહ્મણ પણ ચોરના જેવોજ
૩૪૦

યજ્ઞ કરાવીને - બહુનીને પણ ચોરીનું ધન સમ્પત્તિની છૂટા કરનાર
પણ જ્યારે નાગના જેવો ગણાતો સ્વાર ધીજી રીતે બાણતા છતાં ચોરીનું
માખે તેવા અન્યવર્તી ચોરના જવા ગણાય તેમા નવાઈ શી?

પ્રવાસીને આજીવિકાની આપત્તિમાં થોડી છૂટ રહે—

अजोध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ॥

गददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥ ૩૪૧ ॥

કોઈ દિવસ પ્રવાસ કરતો હોય અને માર્ગમાં આવતો પદાર્થ ખૂટે તે વખતે કોઈના કોચમાંથી એ ગ્રંથગ્રાહીના માંદા કે એ મળ્યા હોય તો તેથી તે દંડપાત થતો નથી. ૩૪૧.

શેષદી અને મૂળા એ બે રાષ્ટ્રો પ્રાજપાશવના દેવગૃહ મનવગ્રેદની રાત્રિ કે બીજાં કોઈના પછી ઉપવસજ્જાય છે.

કેને કેને ચોરના જેવો દંડ થવો જોઈએ તે કહે છે—

અસંદિતાનાં સંદાતા સંદિતાનાં ચ મોક્ષકઃ ॥

દાતાશ્વરથહર્તા ચ પ્રાપ્તઃ સ્યાચ્ચોરકિલ્વિપમ્ ॥૩૪૨॥

જે મનુષ્ય બાળનાં છટાં પશુઓને બાંધી મૂકે અને બાધેલાઓને છોડી મૂકે તેમજ દાસ, અશ્વ અને રથનું દરજ્જા કરે તેને ચોરના જેવો દંડ કરવો. ૩૪૨.

ન્યૂત તથા અધિક અપરાધના પ્રમાણમાં ધનદંડ કે અંશગ્રેહવગેરે યોગ્ય થાય તે દંડ કરવો.

સ્તેય પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.

અનેન વિધિના રાજા કુર્વાણઃ સ્તેનનિગ્રહમ્ ॥

યશોસિમન્પ્રાપ્તુયાલ્લોકે પ્રેત્ય ચાનુત્તમં સુખમ્ ॥૩૪૩॥

ઉપર કહેલા પ્રકારથી ચોર લોકોનો નિગ્રહ કરનાર રાજા આ લોકમાં યશ મેળવે છે અને પરલોકમાં સર્વોત્તમ સુખને પામે છે. ૩૪૩.

ચોરલોકોની પીડામાંથી પ્રગટે બચાવવાનું પુણ્ય એ પરલોકમાં સર્વોત્તમ સુખ મળવાના હેતુભૂત થાય છે.

સાહસરૂપ વ્યવહારસ્થાનનો ઉપક્રમ કરે છે—

એન્દ્રં સ્થાનમભિપ્રેપ્સુર્યશશ્ચાક્ષયમવ્યયમ્ ॥

નોપેક્ષેત ક્ષણમપિ રાજા સાહસિકં નરમ્ ॥૩૪૪॥

ઇન્દ્રના સ્થાનની ઇચ્છાવાળા તથા રિનાશ અને ઉપદ્રવરહિત પરાની ઇચ્છાવાળા રાજાએ સાહસિક પુરુષની ક્ષણમાત્ર પણ ઉપેક્ષા કરતી નહિ. ૩૪૪.

સાહસિક એટલે બીજાઓનાં ધન, ધર અને સ્ત્રીવગેરેને બલાત્કારે હુમ્મી બનાવતી ક્ષણમાત્ર પણ ઉપેક્ષા નહિ રાખનાર રાજા આ લોકમાં ઇન્દ્રની પેઠે

અર્થવાગો થાય છે તથા અતે સ્વગતી ગતિને પામે છે તેમજ તેનું યશ નાશ પામતું નથી એટલું જ નહિ પણ ઘટતું પણ નથી

સાહસ કરનાર વિશેષ પાપી છે એમ દેખાડે છે—

વાग्दુષ્ટાત્તસ્કરાચ્ચૈવ દણ્ડેનૈવ ચ હિંસતઃ ॥

સાહસસ્ય નરઃ કર્તા વિજ્ઞેયઃ પાપકૃત્તમઃ ॥ ૩૪૫ ॥

વાગ્દુષ્ટી દુષ્ટ, ચોર અને દડાડે રિ સા કરનાર એઓથી પણ સાહસ કરનાર પ્રગપને વિશેષ પાપ કરનાર જાણવો ૩૪૫

વાગ્દુષ્ટી દુષ્ટ એટલે વા પાડખ કરનાર, ચોરી કરનાર અને દડાડે રિ સા કરનાર એટલે દડાપાડખ કરનાર એ અપરાધીઓથી પણ સાહસ કરનાર અપરાધી વધારે પાપી છે એમ સમજવું

માહસિકને ક્ષમા કરનાર રાજાને થતી હાનિ જણાવે છે—

સાહસે વર્તમાનં તુ યો મર્પયતિ પાર્થિવઃ ॥

સ વિનાશં વ્રજત્યાશુ વિદ્વેપં ચાધિગચ્છતિ ॥ ૩૪૬ ॥

જે રાજા સાહસમા પ્રવૃત્તિ કરનારા માણ્યમંડિપર ક્ષમા રાખે છે તે રાજા તુરંત રિનાગને પામે છે અને લોકોના દ્વેષનું પાત્ર પણ થાય છે ૩૪૬

સાહસમા પ્રવૃત્તિ કરનાર આઠપર ક્ષમા રાખવાથી તેઓ રાત ધવાને બદલે વધારે હત્સાહમા આવી અર્થ કરે છે માત્ર કે શુભચિંતારવાળાઓપર કરેલી ક્ષમાજ તેઓને સારી અસર કરે છે પણ અશુભચિંતારવાળાઓપર જેલી ક્ષમા તેઓને સારી અસર નહિ પણ માઠી અસરજ કરે છે સાહસ કરનારા મહાપાપીજ હોય છે તેથી તેઓના કૃત્યથીજ તે ક્ષમા કરનારા રાજાને વિનાશ થાય છે અથવા પાપીઓની હુપેક્ષા પ્રવારૂપ અધર્મથીજ તેનો વિનાશ થાય છે વિનાશ થાય છે એટલે પાપમાલી થાય છે પાપમાલી થયાપછી પણ જેનાતરફ પ્રેમની સારી લાજ અપી હોય તેનો ફરીને અનુયય થવાની આશા રહે છે પરંતુ સાહસિકને ક્ષમા કરનાર રાજા લોકોના દ્વેષનું પાત્ર થવાને લીધે તેના ફરીને અભ્યુદયની પણ આશા રહેતી નથી

ઉપગ્ના શ્લોકમાં જણાવેલી હાનિ થાય છે મારે ગળાએ ફેગપણ કાનુકૂળી સાહસિકને જોતા મૂકવો નહિ એમ ભલામણ કરે છે—

ન મિત્રકારણાદ્રાજા ત્રિપુલાદ્યા ધનાગમાત્ ॥

સમુત્સૃજેત્સાહસિકાન્સર્વભૂતભયાવહાન્ ॥ ૩૪૭ ॥

સર્વપ્રાણીઓને ભય ઉપગમનારા સાહસિક લોકોને મિત્ર હોવાના કારણથી કે પુષ્કળ ધન આવતું હોય તો તેવા કારણથી પણ કદી ઊંડી મૂક્યા નહિ ૩૪૭

સાહસિક પોતે મિત્રરૂપ હોય અથવા પોતાના કંઈ સ્નેહીએ સાહસિકને ઊંડી મૂક્યાની બયામણ કરી હોય અથવા તે સાહસિક ધણુ ધન આપતો હોય તો પણ તેને શિક્ષા-ધોવગર કદી પણ જતો મૂકવો નહિ કારણ કે તે સર્વપ્રાણીઓને માટે ભયકર છે

સાહસિક લોકો વર્ણાશ્રમધર્મનો લોપ કરનારા છે તેથી તેને અટકાવવામાટે રાજાએ તો ઉચિત રહેવું પરંતુ જરૂર પડે તો બ્રાહ્મણ વગેરેએ પણ તૈયાર થવું એમ કહેછે—

શસ્ત્રં દ્વિજાતિભિર્ગ્રાહ્યં ધર્મો યત્રોપરુઘ્યતે ॥

દ્વિજાતીનાં ચ વર્ણાનાં ત્રિપ્લવે કાલકારિતે ॥ ૩૪૮ ॥

જે સમયમા દ્વિજાતિ એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એઓના ધર્મનો ઉપરોધ થતો હોય તથા કાવને લઇને મોટોડું કટ આવી પડ્યું હોય તે વખતે બ્રાહ્મણ વગેરેએ પણ શસ્ત્ર મઢણ કરવું ૩૪૮

સાહસિક લોકો વર્ણધર્મનો અને એવીજીતિને તે તે વર્ણને ઉચિત આશ્રમના ધર્મનો લોપ કરવા પ્રેરત થાય ત્યારે રાજાએ તેઓને પકડી શિક્ષા કરવી અને રાજાના તે હામમા જરૂર પડતા બ્રાહ્મણવગેરેએ પણ શસ્ત્ર મઢણ કરી તેને મદદ આપવી બ્રાહ્મણ અને વૈશ્યને શસ્ત્રમઢણ વિદિત નથી તોપણ આવા પ્રસંગમાં લો-સ રક્ષણમાટે જુદા છે આ તિલાય રાજની નગણાઈને લીધે સાહસિકો વસ્ય ન થતા હોય તોપણ પ્રભને આ બયામણ છે આવીજ ગીતે કાળને લીધે દેશમા અધાધુધી ચાલુ થઈ હોય અને રક્ષણ ન થતું હોય તો તે વખતે પણ શસ્ત્ર-મઢણ કરવું પડે. અધર્મીઓની સામે શસ્ત્ર ઉડાવી તેઓનાપર બલાતમાર વાપરી તેમની મારફટ કરનારને રાજાએ અપરાધી ગણવા નહિ એમ પણ આ શ્લોકનો અભિપ્રાય ॥

ગણ ઉડાવી ળીજને મારવા પડે એમ છતાં તે મારનાર અપરાધી ન ગણાય તેવા ળીજ પ્રસંગો પણ કહેછે—

આત્મનશ્ચ પરિત્રાણે દક્ષિણાનાં ચ સદ્ગુરે ॥

સ્ત્રીવિપ્રાભ્યુપપત્તૌ ચ ઘ્નધર્મેણ ન દુષ્યાતિ ॥૩૪૯॥

પોતાના રક્ષણમાં, દક્ષિણામાટેના યુદ્ધમાં અને સ્ત્રી તથા આત્મજોનું રક્ષણ કરવામાં ધર્મથી બીજાને દુષ્ણનારો પોતાનો ગણતો નથી ૩૪૯.

પોતાને કોઈ મારવા આવે તે વખતે પોતાનો બચાવ કરના, મગેલી દક્ષિણા કોઈ ખુશ્ચી જતો દોષ તે વખતે તેની સાથે મારામારી થાય તેમાં અને સ્ત્રી અથવા આદ્યજનો બચાવ કરવામાં બીજાને દુષ્ણવાં પડે તે ધર્મને માટે દોષથી તે દુષ્ણનાર અપરાધી ગણાતો નથી અને તેથી જાન્યે તેનો કઈ દંડ પણ નથી નહિ.

અન્યને હાનિ કરનારો આતતાથી પુરૂષ ગમે તેવો પૃથ્વ્ય હોય કે બીજા કોઈ કારણથી મારવા ચોખ્ખ ન હોય તોપણ તેને દુષ્ણવામાં દોષ નથી એમ જણાવે—

ગુરં વા વાલવૃદ્ધો વા બ્રાહ્મણં વા बहुश्रुतम् ॥

આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્ ॥૩૫૦॥

સામે અડી આવેલો આતતાથી પુરૂષ અને ગુરૂ હોય, બાળક હોય, વૃદ્ધ કે બહુશ્રુત આત્મજ હોય તોપણ તેને કંઈપણ વિચારમાં ન પડતું દુષ્ણવોજ નોંધ્યે. ૩૫૦

વિદ્યા અને સદાચરણ વગેરેથી ઉત્કૃષ્ટપણાવાળા ગુરૂવગેરે પણ જો હાથમાં કંઈ દુષ્ણનાર લઈ મારવા આવે અને બાગી જવા વગેરે કોઈપણ અન્યમાર્ગ ન હોય તો પણ “આ ગુરૂવગેરેને પ્રહાર કેમ થાય? તેઓને મારનાથી દોષ લાગશે” વગેરે કોઈપણ જાતના વિચારમાં નહિ પડતા પોતાના બચાવમાં તેઓને દુષ્ણવાં થવાના મ્હેલ કે ગૃહીતજાત્રમાતતાયિન હ વા ન દોષ । એટલે સત્ત્વ અદબ કરનાર આતતાથીને દુષ્ણવાથી દોષ લાગતો નથી ગુરૂવગેરે આતતાથી હોય તો તેઓને પણ મારવા એમ કદી અન્ય આતતાથીઓને મારનામાં દોષ નથી એ વિષયનું સમર્થન કરું છે પણ ગુરૂવગેરેને મારવા એ વિષય વિવક્ષિત નથી આતતાથીનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

અમિદો મરદયૈવ શસ્ત્રપાણિર્ધનાપદ ।

ક્ષેત્રદારહરથૈવ ધડેતે આતતાયિનઃ ॥

એટલે ખડી અહીંએપરેમાં અગ્નિ મૂકનાર, જેર આપનાર, દાપમાં દાપિયાર
ધારાનું કરનાર, ધનની દાનિ કરનાર, ખેતર ફળાવનાર અને સ્ત્રીનું દરજી કરનાર
એ જ પુરુષ આતતાથી કહેવાયછે. અથવા—

સયતાશિર્વિપામિન્યા કાપોચતકરંસ્તયા ।
આથવંણેન હન્તા ચ વિગ્રુનધાપિ રાજનિ ॥
આયારિકષાપહારી ચ રાધ્રાન્વેષણતત્પરઃ ।
અવમાણાન્વિજાનીયાત્સર્વાનેવાતતાયિનઃ ॥

તરવાર લગામીને આવનાર, જેર આપનાર, આગ લગાડનાર, દાપ લેવા
કરીને શાપ આપનાર, લખવામાટે મારણપ્રયોગ કરનાર, ક્રાંતના સંબંધમાં
આડી શુભલી કરનાર, સ્ત્રીનું દરજી કરનાર, ધનનું દરજી કરનાર અને છિદ્રે
રોધવામા તત્પર; આવા સધળાએને આતતાથી નીલવા.

આતતાયીને ગમે તે રીતે હુણવામાં દોષ નથી એમ કહેછે—
નાતતાયિવધે દોષો હન્તુર્ભવતિ કશ્ચન ।

પ્રકાશં વાઽપ્રકાશં વા મન્યુસ્તં મન્યુમૃચ્છતિ ॥૩૫૧॥

આતતાયીને પ્રમિદ્ધપણે કે ગુપ્તપણે મારવામાં મારનાર માણુમને કશો
દોષ લાગતો નથી કારણ કે ક્રોધ, તે ક્રોધને પામેછે ૩૫૧.

ક્રોધ એટલે ક્રોધની અભિમાનિની દેવતા તે ક્રોધ એટલે આતતાયીના
ક્રોધને પામેછે અર્થાત્ તેની સામે થાયછે એટલે આતતાયીને મારવામા મારનાર
પુરુષમા લંઘનાવ ગણાતો નથી

શ્રીસંમહાણુ નામના વ્યવહારસ્થાનરિપે કહેછે—
પરદારાભિમર્શેષુ પ્રવૃત્તાન્નૃમહીપતિઃ ॥

હૃદયજનકરેર્દણૈશ્ચિન્નયિત્વા પ્રવાસયેત્ ॥ ૩૫૨ ॥

ગમ્યએ પરસ્ત્રીગમનમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા લોકોને હૃદય કરનારા દોષથી
અગ-છેદ કરી દેશમાથી દૂર કરવા ૩૫૨

હૃદય કરનારા દોષથી એટલે તીવ્ર અવગણાં સજ્જિ તથા શૂન્યપ્રેરેથી
પીડા થાય તેમ તેના નાસિકાગ્રેરે અગેનો છેદ કરીને તેના પરસ્ત્રીગમન કર-
નારા પાપીએને દેશમાથી કદાડી મૂકવા

પરસ્ત્રીગમન કરનારને આકરી શિક્ષા કરવાનું કારણ કહેછે—

તત્સમુત્થો હિ લોકસ્ય જાયતે વર્ણસઙ્કરઃ ॥

યેન મૂલહરોઽધર્મઃ સર્વનાશાય કલ્પતે ॥૩૫૩॥

પરશ્ચીગમનને લીધે લોકોનો વર્ણસંકર થાય છે અને વર્ણમંત્ર કર ચલાવી મૂલનો નાશ કરનારો અધર્મ થાય છે કે જે અધર્મ સર્વ નાશ કરનાર બને છે ૩૫૩.

પરશ્ચીગમનને લીધે ગ્રામજ્ઞાદિવંશા વિશુદ્ધ નહિ રહેતા તેઓમા વર્ણોના ભેજભેજ થાય છે. આમ ચલાવી ચતુર્માસ શુદ્ધ પત્નીવાળો ન રહે એને યજ્ઞાદિ બધ પડે છે અને તે બધ પડતા દૃષ્ટિ પાત્ર બધ પડવાથી જમનનો વિનાશ થાય છે વર્ણસંકર પુરુષ કદાચ યજ્ઞ કરે તોપણ તેનાથી યજ્ઞ ફળ થાય નહિ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા પણ વર્ણસંકર ચલાવી દાનિ વર્ણવે છે કે—

સ્ત્રીપુ કુટાગુ કાળેય જાયતે વર્ણસઙ્કર ।

સઙ્કરો નરકાયૈવ કુલગ્રાના કુલસ્ય ચ ।

પતન્તિ પિતરો જ્યેષ્ઠા દુષ્ટર્પિષોઽવક્રક્રિયા ॥

એટલે સ્ત્રીઓ દુષિત થતા વર્ણસંકર થતા થાય છે એવી રીતે થયેન વર્ણસંકર, જે લોકોએ પોતાના કુલને દલેલ દોષ તેઓને તથા આખા કુલને નશ્ત-મા નાખનાર છે અને તેઓના પૂર્વજો પિંડોદ્ધત્તિમા લુપ્ત થવાથી નરકમા પડે છે માટે પોતાના જાતમાથી, અવર્ણસંકર પરશ્ચીગમનને શનએ અવશ્ય અટકાવવું જોઈએ

પરશ્ચાચ આલનો પુરુષ પરશ્ચીસાથે એકાંતમાં ભાષણ કરે તો તેનો દંડ કરવાનું કહે છે—

પરસ્ય પત્ન્યા પુરુષઃ સંભાષાં યોજયન્નહઃ ॥

પૂર્વમાક્ષારિતો દોષૈઃ પ્રાપ્તુયાત્પૂર્વસાહસમ્ ॥૩૫૪॥

પ્રથમના સમયમા જેની ઉપર દોષોથી અભિશાપ આવેનો હોય એવો પુરુષ પરશ્ચીસાથે એકાંતમા ભાષણ કરે તો તેનો પ્રથમ સાહસ દંડ આવે ૩૫૪.

જેની ચાલચલનત ખરાબ હોય તેવો પુરુષ એમતમા પરશ્ચીસાથે વાતચિત કરે તે અવશ્ય ખરાબ દાનતથીજ હોય છે અને તેથી તેનો પ્રથમ સાહસ એટલે અટકીસો પણ દંડ આવે. આવી પુરુષ કદાચ યજ્ઞ યોગ્ય કારણસર લોકોની દાનરીમા વાતચિત કરતો હોય તો તેને માટે કસો દંડ નથી

કોઈ યોગ્ય પુરુષ કંઈ કારણસર પરશ્ચીસાથે વાતચિત કરતો હોય તો તે અપરાધી ગણાતો નથી એમ જણાવે છે—

યસ્ત્વનાક્ષારિતઃ પૂર્વમભિમાપેત કારણાત્ ॥

ન દોષં પ્રાપ્નુયાત્કિંચિન્નહિ તસ્ય વ્યતિક્રમઃ ॥૩૫૫॥

પ્રથમના સમયમાં જેની ઉપર પરસ્ત્રીની પ્રથનાવગેરે દોષો આવેલા ન હોય એવો પુરુષ કાંઈ કારણને લીધે પરસ્ત્રીસાથે બાપણ કરે તેમાં તેને કશો દોષ ભાગતો નથી. કારણ કે તેમ કરવામાં તેનો કંઈ અપરાધ ગણાતો નથી. ૩૫૫.

આ ઉપરથી જણાવ્યું કે પરસ્ત્રીસાથે કારણસર વાતચિત કરવી પડે, તે અપરાધ નથી પણ ખરાબ નિષ્ઠાથી બોલવું તેજ અપરાધ ગણાય છે.

વિશેષે કરી ક્યાં ક્યાં સ્થળોમાં પરસ્ત્રીસાથે વાતચિત કરવી તે અયોગ્ય શંકાના કારણપુરુષ થઈ દંડને લાયક ગણાય છે તે જણાવે છે—

પરસ્ત્રિયં યોભિવદેત્તીર્થેરણ્યે વનેપિ વા ॥

નદીનાં વાપિ સંભેદે સ સંગ્રહણમાપ્નુયાત્ ॥૩૫૬॥

જે પુરુષ તીર્થમાં, અરણ્યમાં, વનમાં અને નદીઓના સંગમસ્થળમાં પરસ્ત્રીસાથે બાપણ કરે તે સંગ્રહણને પ્રાપ્ત થાય છે ૩૫૬.

તીર્થમાં એટલે જળ ભરવાના માર્ગમાં, અરણ્યમાં એટલે જંગલમાં અને વનમાં એટલે વૃક્ષાવાળા બગીચાવગેરેમાં તેમજ નદીઓના સંગમપ્રદેશમાં પરસ્ત્રીસાથે વાતચિત કરવી એ તેની ખરાબ ધારણાનેજ સૂચવનાર છે. કારણ કે આ સથળો એકાંત પ્રદેશોજ છે પરસ્ત્રીસાથે વાતચિત કરવી એ અપરાધ છે તેવિચેતું આ પ્રકરણ ચાલે છે તેમાં અહીં ફરીને પરસ્ત્રી એ શબ્દ મૂકવાથી એમ સૂચવ્યું છે કે માતા, બહેન અને ગુરુપત્નીવગેરે પૂજ્ય સ્ત્રીઓની સાથે કદાચ આવા પ્રદેશમાં પણ કોઈ પુરુષ કંઈ વાતચિત કરતો હોય તોપણ તે અપરાધી ગણાતો નથી નદીઓના સંગમસ્થળને માટે મૂળમાં નદીનાં સંભેદે એ પદો છે તેનો “નદીઓના વેગથી પડી ગયેલા ખાડાઓ” એવો અર્થ પણ કરવામાં આવે છે.

સંગ્રહણ કોને કહેવાય તે જણાવે છે—

ઉપચારક્રિયા કેલિઃ સ્પર્શો ભૂષણવાસસામ્ ॥

સહ સ્વદ્વાસનં ચૈવ સર્વં સંગ્રહણં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૫૭ ॥

ઉપચારની ક્રિયા, ક્રીડા, અલંકારોનો તથા વસ્ત્રોનો સ્પર્શ અને પતંગ-
વગેરે પર સાથે એમનું એ સપજી સંગ્રહણ કહેવું છે. ૩૫૭.

પુષ્પોની માળા, સુગંધી ચંદનવગેરે મોઢાવાવું, દેગ ઓળવા વગેરે
ઉપચારક્રિયા; પરિદાસ, આલિંગનવગેરે ક્રીડા; ધારણ કરેલ માળાઓવગેરે અને
વસ્ત્રોનો સ્પર્શ તથા પતંગવગેરે પર સાથે એમનું એ સપજી સંગ્રહણ કહેવાય છે. ૬૮માં
મન્યુ કૃષ્ણે-જાયતે અનેન પરશ્વીયુ મમોગામિલાય શ્ચિત્તિ સમ્પદનન્ । અર્થાત્ પર-
શ્રીમમનનો અભિલાષ જે જે સાધનથી ભાતી સકાય તે સપજી સંગ્રહણ કહેવાય છે.
સંગ્રહણની વિશેષ વ્યાખ્યા કરે છે—

સ્ત્રિયં સ્પૃશેદદશે ચઃ સ્પૃષ્ટો વા મર્પયેત્તયા ॥

પરસ્પરસ્યાનુમતે સર્વ સંગ્રહણં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૫૮ ॥

જે પુરુષ સ્પર્શ કરવાને અપોચ એવા અગમાં પરસ્ત્રીને સ્પર્શ કરે
અથવા પોતાના તેવા અંગને પરસ્ત્રી સ્પર્શ કરે તેને સહન કરે તે સપજી
પરસ્ત્રીની સંમતિમાં સંગ્રહણ કહેવું છે. ૩૫૮.

ભા. ॥ જોઈને આ પ્રમાણે સ્પર્શ કરે તે અપગધ છે પણ અનુભૂતાં સ્પર્શ ગાય
તે અપરાધ નથી એમ જાણાવવા “પરસ્પરની સંમતિમાં” એ પ્રમાણે કહ્યું છે.

સંગ્રહણનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે તેનો ૬૮ કહે છે—

અબ્રાહ્મણઃ સંગ્રહણે પ્રાણાન્તં દણ્ડમર્હતિ ॥

ચતુર્ણામપિ વર્ણનાં દારા રક્ષ્યતમાઃ સદા ॥ ૩૫૯ ॥

સંગ્રહણ કરવામાં શુદ્ધ પ્રાણાંત ૬૮ને યોગ્ય ગણાય છે. કારણ કે ચારે
વર્ણોને સ્ત્રીઓ દમેશાં અત્યત રક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ૩૫૯

મૂળમાં અબ્રાહ્મણ પદ છે તેનો અર્થ બ્રાહ્મણસિવાય અન્ય જનિ એમ
કરવો જોઈએ જનાં અર્ધા શત્રુ લેવામાં આવ્યો તેનું મરણ મોઢોટો ૬૮ છે
તે શત્રુને માટે જ હોવા જોઈએ એમ ઘણા ટીકાકારોનું માનવું છે કેટલાએક એમ
પણ કહે છે કે અબ્રાહ્મણ પદથી શત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણેનું મરણ કરવું
ઘણાએ એમ કહે છે કે શૂદ્ર ઇચ્છાવગરની બ્રાહ્મણપત્નીનું ઉત્ક્રંત સંગ્રહણ કરે
તોપણ તેનો પ્રાણાંત ૬૮ કરવો કારણ કે ચારેવર્ણોને પોતપોતાની સ્ત્રીઓ
મનપુત્રવગેરેથી પણ રક્ષા કરવાયોગ્ય ॥ એટલામાટે તેનું ઉત્ક્રંત સંગ્રહણ પણ
ને યવા દેવું જોઈએ. અંતરણ દાનતથી પરસ્ત્રીસાથે શાપજીવગેરે કરવું તે ઉત્ક્રંત
સંગ્રહણ અને પરસ્ત્રીગમન તે અપમસંગ્રહણ કહેવાય છે

પરસ્ત્રીઓસાથે બોલવાછતાં પણ કેવા કેવા લોકો દોષવાળા
ગણાતા નથી તે જણાવેછે—

મિશ્રુકા વન્દિનશ્ચૈવ દીક્ષિતાઃ કારવસ્તથા ॥

સંભાષણં સહ સ્ત્રીભિઃ કુર્યુરપ્રતિવારિતાઃ ॥૩૬૦॥

મિશ્રુકા, બંદી લોકો, દીક્ષિત અને કારીગરો પરસ્ત્રીઓસાથે વગર
અટકાવે વાતચિત કરી શકેછે. ૩૬૦

ખીનનાં વખામું કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવનારાઓ બંદી કહેવાયછે.
આ સપળા લોકોને પોતાનાં આવશ્યક કાર્યમાટે તથા ધંધામાટે પરસ્ત્રીસાથે
બોલવાની જરૂર પડેછે અને તેથી તેઓ તેમ કરવામાં દોષવાળા ગણી શકાતા નથી.
અપ્રતિવારિતાઃ : એ મૂળ પદનો અર્થ “વગરઅટકાવે” કરવાને બદલે “જો તે
સ્ત્રીઓના પતિઓએ મના કરી ન દોય” એમ પણ થાયછે. બ્રહ્મચારી અને
સંન્યાસી એઓ મિશ્રુક કહેવાયછે.

સ્ત્રીના પતિએ અટકાવ કરેલ છતાં તેવી સ્ત્રીસાથે બોલનારના
દંડવિધે કહેછે—

ન સંભાષાં પરસ્ત્રીભિઃ પ્રતિપિદ્ધઃ સમાચરેત્ ॥

નિપિદ્ધો ભાષમાણસ્તુ સુવર્ણં દણ્ડમર્હતિ ॥૩૬૧॥

સ્ત્રીઓએ નિષેધ કરેલો હોય તો પરસ્ત્રીસાથે બોલવું નહિ. નિષેધ
કરેલ છતાં બોલનાર પુગપ એક સુવર્ણના દંડનું પાત્ર આપછે. ૩૬૧.

જો પુરૂષ અથોગ્ય ન જણાતો હોય છતાં પણ-કોઈ સ્ત્રીના પતિએ પો-
તાની સ્ત્રીસાથે બોલવાની મનાઈ કહીછતાં તે સ્ત્રીસાથે વાતચિત કરે તો શાન્તએ
તેનો એક સુવર્ણ દંડ કરવો.

હલકીમતની સ્ત્રીઓની સાથેની વાતચિતવગેરેના પ્રસંગમાં
ઉપર જણાવ્યાપ્રમાણે દોષ ગણી શકાતો નથી એમ જણાવેછે—

નૈવ ચારણદારેષુ વિધિર્નાત્મોપજીવિષુ ॥

સજ્જયન્તિ હિ તે નારીર્નિગૂઢાશ્ચારયન્તિ ચ ॥૩૬૨॥

ચારણવગેરેની સ્ત્રીઓ તથા સ્ત્રીઓઉપર આજીવિકા ચલાવનારાઓના
સંબંધમાં આ દંડવિધિ નથી. કારણ કે તેવા લોકો છુપીરીતે સ્ત્રીઓને
તેવા કામમાં તૈયાર કરેછે અને ધ્વજાનુસાર વર્તેલેછે. ૩૬૨.

અહીં ચારણ શબ્દ દલ । પ્રમ પ્રીને પણ આશ્ચર્યકા ચયાવનારા લોકોને
વારક છે આવી કેટલીક દલકાં જાતિઓવાળાઓની સ્ત્રીઓ તથા ઉચ્ચજાતિ છતાં
પણ જેઓ આવી રીતે પોતાની આશ્ચર્યકામાં સ્ત્રીઓને મુજ આપનારા દોષ
તેઓની સ્ત્રીઓની સાથેના સબધમાં કપર જણાવેલો દડવિનિ નથી

ઉપર જણાવેલો દડવિનિ હલદીજાતની સ્ત્રીઓની સાથેના
સબધમાં નહિ હોવા છતાં પણ તેવી સ્ત્રીઓની સાથેના પ્રસંગે
અરમાનનાની જાલામણ કરેછે—

किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन्॥
प्रेप्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च॥૩૬૩॥

ઉપરના નોંકમાં જણાવેલી સ્ત્રીઓની સાથે એ પ્રુગ્ધના વચ્ચેના
રહેનારી દામીઓની સાથે અને પ્રમ યાનાગી સ્ત્રીઓની સાથે નિર્જન પ્રદેશમાં
જાયું નારનો અપહરક કરવો ૩૬૩

આવી સ્ત્રીઓની સાથે ભાવણ પ્રનારનો થોડો પણ દડ તો કરવોજ
જોઈએ નારણ કે જે ના પુ દડ રવ ના ન આવ તો તેના પ્રસંગે વધી
પડવાથી ઉચ્ચવર્ગમાં પણ માઠી અસર થવાના સબધ રહે છે દુનિયાદારી છોડી
ભગવાનોરે વસ્ત્રો ધારી પ્રનારી સ્ત્રીઓ પ્રમજ્યાવાળી કહેવાય છે અને તે બીજા
જેનવારમાં જોવામાં આવે છે

કન્યાને દૂષિત કરનારનો દડ કહેછે—

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ॥

सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः॥૩૬૪॥

સમાનજાતિનો જે પ્રુગ્ધ ઇન્ધાગરની કન્યાને દૂષિત કરે તો તે તરતજ
વધ પ્રમાણે લાયક છે અને ઇન્ધાગરની કન્યાને દૂષિત કરનારો વધને લાયક
થતો નથી ૩૬૪

ગમે તેવા અપરાધમાં પણ બ્રાહ્મણનો વધ નિષિદ્ધ હોવાથી બ્રાહ્મણ
સિવાયના વણખાટે આ વધ સમજવો વધના અર્થ શુદ્ધ અવધવનું હેતુ એ
પ્રમાણે કન્યામાં આવે છે

પોતાની સ્ત્રીથી પ્રુગ્ધસબધમાં આનનાગી કન્યાને શુ
શિક્ષા કરવી તે કહેછે—

કન્યાં ભજન્તીમુત્કૃષ્ટં ન કિञ્ચિદપિ દાપયેત્ ॥
જઘન્યં સેવમાનાં તુ સંયતાં વાસયેદ્દૃઢે ॥૩૬૫॥

ઉત્તમ પુરૂષના સંબંધમાં આવનારી કન્યાનો કંઠપાળુ દડ કરવો નહિ.
પણ નીચ પુરૂષને સેવનારી કન્યાને ધરની અદર બંધનમાં રાખવી ૩૬૫.

પિતાનાં કુવ, ભતિ, વિધાવગેરેકરતાં ઉત્તમ કુવવગેરેના પુરૂષના સંબંધમાં આવે તે કન્યા શિક્ષાપાત્ર નથી પણ કુલવગેરેથી નીચ પુરૂષના સંબંધમાં આવવા ઇચ્છતી કે આવતી કન્યાને ધરમાં કેદ કરી રાખવી કે ભેધી તે નીચ પ્રસંગમાં આવી શકે નહિ.

ઇચ્છાવાળી કન્યાને દૂષિત કરનાર હીનભતિવાળા પુરૂષના સંબંધમાં કહેછે—

ઉત્તમાં સેવમાનસ્તુ જઘન્યો વધમર્હતિ ॥

શુલ્કં દદ્યાત્સેવમાનઃ સમામિચ્છેત્પિતા યદિ ॥૩૬૬॥

નીચભતિનો પુરૂષ ઉત્તમભતિવાળા કન્યાનું સેવન કરે તો તેનો વધ કરવો પોત્ત છે, અને સમાનભતિવાળા કન્યાનું સેવન કરનારે જો કન્યાના પિતાની ઇચ્છા હોય તો તેને શુલ્ક એટલે કન્યાનિમિત્ત ધન આપવું. ૩૬૬.

પિતાની ઇચ્છા ન હોય તો શુલ્કને બદલે રાબતે તેટલો દંડ તે પુરૂષે આપવો પડેછે અને કન્યાનો પિતા શુલ્ક લઈ તે કન્યા તેને પરણાવવાનું કહે તો તે કન્યા તે પુરૂષે પોતાની ઇચ્છા ન હોય તો પણ પરણવી પડેછે.

સંગસિવાય કન્યાત્વનો નાશ કરનારને માટે દંડ કહેછે—

અભિવહ્ય તુ યઃ કન્યાં કુર્યાદર્પેણ માનવઃ ॥

તસ્યાશુ કર્સ્યે અઙ્ગુલ્યૌ દણ્ડં ચાર્હતિ પદ્મશતમ્ ॥૩૬૭॥

જો પુરૂષ બલાત્કાર કરી કન્યાના અંગુલિપ્રક્ષેપ કરે તેની બન્ને આંગલીઓ તુરત કાપી લેવી અને છસો પણ દડ કરવો ૩૬૭.

આ દડ ઇચ્છાવગરની કન્યાને દૂષિત કરનારમાટે છે કેટલાએકનું માનવું એમ છે કે હીનભતિનો પુરૂષ હોય તો આગળી ગણવી અને સમાન કે ઉત્તમ-ભતિનો પુરૂષ હોય તો આગળી ન ગણતા માત્ર છસો પણ દડ કરવો પરંતુ પોતમાં જાણેલા અવ્યય હોવાથી આ બન્ને શિક્ષા બદલ બદલાને માટે હોય એમ ગણવામાં આવતું નથી.

ધૃષ્ટાવાણી કન્યાના એવાજ પ્રકારના દૂષણમાં દંડ કહેછે—

સકામાં દૂપયંસ્તુલ્યો નાહુલિચ્છદમામુયાત્ ॥

દ્વિશતં તુ દમં દાપ્યઃ પ્રસંગવિનિવૃત્તયે ॥૩૬૮॥

સમાનગતિવાળો પુરુષ ધૃષ્ટાવાણી કન્યાને અશુભિપ્રક્ષેપથી દૂષિત કરે તો તેની આંગળીઓ કાપવી નહિ પણ તે ફરીને એવું કામ ન કરે તે માટે તેનો બમો પણ દંડ કરવો. ૩૬૮.

કન્યાને દૂષિત કરનાર પુરુષના દંડનો પ્રસંગ અહીં પૂર્ણ થાયછે

કન્યાને દૂષિત કરનારી કન્યાને થતી શિક્ષા જણાવેછે—

કન્યૈવ કન્યાં યા કુર્યાત્તસ્યાઃ સ્યાદ્ દ્વિશતો દમઃ॥

શુલ્કં ચ દ્વિગુણં દદ્યાચ્છિફાશ્ચૈવામુયાદૃશ ॥૩૬૯॥

કન્યાના શુલ્કસ્થાનમાં અંશુનિપ્રક્ષેપ કરી તેને દૂષિત કરનારી ખીજ કન્યાનો બમો પણ દંડ કરવો, તેને વડનાથ કે દોરડીમરખી લતાગેવાં સાધનથી દશ પ્રકાર કરવા અને તેની પામેથી બમણું શુલ્ક લેવું. ૩૬૯

દૂષિત કરનારી કન્યાના પિતાવગેરેની પાસેથી બમણું શુલ્ક લઈને તે દૂષિત થયેલી કન્યાના પિતાને અપાવડ. કારણ કે દૂષિત થયેલી કન્યાને વરાવવામાં તેને મુશ્કેલી પડેછે કન્યાની પાસે એકાતમા પણ કન્યા રહે તેમાં કોઈને કંઈ અવિશ્વાસ હોતો નથી, છતાં આવો પ્રસંગ બને તો તેને માટે આ પ્રમાણે વિરોધ દંડ કહેશે. ■ શિક્ષાને બદલે શિક્ષા એવો પાઠ પણ ■ અને તેના અર્થ તે દૂષિત કરનારી કન્યાના મસ્તકમાં દશ શિખા જરી તેનું મસ્તક વિટીત કરવું એમ થાયછે પરંતુ તે પાઠ બદલા માન્ય નથી

કન્યાને દૂષિત કરનારી સ્ત્રીનેમાટે શિક્ષા કહેછે—

યા તુ કન્યાં પ્રકુર્યાત્સ્ત્રી સા સદ્યો મૌળહ્યમર્હતિ ॥

અહુલ્યોરેવ વા છેદં સ્વરેણોદ્રહનં તથા ॥૩૭૦॥

જો સ્ત્રી અંશુનિપ્રક્ષેપથી કન્યાને દૂષિત કરે તે સ્ત્રીના મન્તકઉપર મુડન કરાવવું જોઈએ, અથવા તેની બને આંગળીઓ કાપવી જોઈએ અથવા તેને ગળેડાઉપર બેસાડી ફેરવવી જોઈએ. ૩૭૦.

મુડન, અશુભિપ્રક્ષેપ તથા ગળેડાઉપર બેસાડવી એ ત્રણ બીજાની શિક્ષા તે અપરાધની ન્યૂનાધિકતાના પ્રમાણમાં કરવાની છે. અથવા તેવો અપરાધ

કરનારી બ્રાહ્મણીને મુંડનરૂપ શિક્ષા છે, ક્ષત્રિયસ્ત્રીને ગધેદાપર બેસાડવાની શિક્ષા છે અને વૈશ્યસ્ત્રી તથા શૂદ્રસ્ત્રીને માટે અંગુલિચ્છેદરૂપ શિક્ષા છે. :

વ્યભિચાર કરનારી સ્ત્રીને માટે શિક્ષા કહે છે—

મર્ત્તારં લઙ્ગયેદ્યા તુ સ્ત્રી જ્ઞાતિગુણદર્પિતા ॥

તાં શ્વભિઃ શ્વાદયેદ્રાજા સંસ્થાને વહુસંસ્થિતે ॥૩૭૧॥

જે સ્ત્રી પોતાના પિતાવગેરે સંબંધીઓના ગુણના અભિમાનથી પોતાના પતિની આજ્ઞામાં રહે નહિ તે સ્ત્રીનું રાજ્યને ધણા લોકોવચ્ચે શ્વાનપાસે બેઠેલા કરાવવું. ૩૭૧.

પોતાના પિતાવગેરે સંબંધીઓ ધનવાન હોય, અધિકારવાળા હોય કે બળવાન હોય તેના ગર્વને લીધે જે સ્ત્રી પતિની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી વ્યભિચાર કરે તેને ધણા લોકોના કેમતાં રાજ્યને કૃતરાજોપાસે ખવડાવી દેવી.

ભરકર્મ કરનાર પુરૂષમાટેની શિક્ષા કહે છે—

પુમાંસં દાહયેત્પાપં શયને તત્ત આયસે ॥

અભ્યાવધ્યુશ્ચ કાષ્ઠાનિ તત્ર દહોત પાપકૃત્ ॥૩૭૨॥

પરસ્ત્રીગમન કરનાર પુરૂષને લોકોના તપાવેલા શયનમાં દગ્ધ કરાવવો અને તેમાં ત્યાંસૂધી તે પાપી દગ્ધ થાય ત્યાંસૂધી તે નીચે કાઢ નાખ્યા કરવાં. ૩૭૨.

દગ્ધ કરાવવો એટલે તે કામ કરનારા માણસોપાસે તેના વ્યભિચારીને બાળી નખાવવો બ્રાહ્મણીસાથે વ્યભિચાર કરનાર શૂદ્રને માટે આ દંડ છે.

પ્રથમ જેઓની ઉપર પરસ્ત્રીસંગનો આરોપ આવી દંડ થયો હોય છતાં ફરીને તેવો અપરાધ કરે તેના દંડધિષે કહે છે—

સંવત્સરાભિશસ્તસ્ય દુષ્ટસ્ય દ્વિગુણો દમઃ ॥

ત્રાત્યયા સહ સંવાસે ચાણડાલ્યા તાવદેવ તુ ॥૩૭૩॥

પ્રથમ દોષવાળો થયો હોય અને વળી પણ એક વર્ષપછી એવીજ રીતે અપરાધમાં આવે તો તેનો પ્રથમ કરેલ દોષ તેના કરતાં બમણો દંડ કરવો. મ.સત્રી અને ચાંડલીયાથેના વ્યભિચારમાં પણ તેજ પ્રમાણે સંમજવું. ૩૭૩.

પરશ્રીગમનના દોષવાળો થઈ દડાયો હોય છતાં એ વર્ષપછી એજ દોષમા આવે તો તેનો જમલો દડ કરવો કેટલાએ એમ કહે છે કે એક વર્ષ-પર્યંત ગુમરીતે ભરકમ ચલાવ્યા કરું હોય અને પછી બહાર થઈ ભય તો તેનખતે તેનો તેના અપરાધના પ્રમાણમા જે દડ થતો હોય તેના મરતા જમલો દડ કરવો જેનો વિવાદસમય થઈ ગયા છતાં વિવાદ ન થયો હોય તથા જે રજ પ્રશ્નિથી કૃપિત હોય તે નાત્યા કહેનાયછે તેની સાથેના નરમ્મથી અને આઠાવીસાથેના નર મ્મથી એ વખત દડ થયા છતાં વળી ટ્રીને નેક વર્ષપછી એવાજ અપરાધ કરે તેનો પણ તેના થયેલા દડકરતાં જમલો દડ કરવો. પણા પુરપોની સાથે ખરાબ ચાનવાળી સ્ત્રીને પણ નાત્યા કહેનાયછે

ત્રિવર્ણની સ્ત્રીસાથે વ્યભિચાર કરનાર ગૃહના સંબંધમાં દંડનો વિશેષ પ્રકાર કહે છે—

શૂદ્રો ગુપ્તમગુપ્તં વા દ્વૈજાતં વર્ણમાવસન્ ॥

અગુપ્તમદ્ગ્ધસર્વસ્વૈર્ગુપ્તં સર્વેણ હીયતે ॥ ૩૭૪ ॥

સરક્ષણમા રહેતી અથવા સરક્ષણમા ન રહેતી દ્વિજોની સ્ત્રીઓને ભોગમના ગ્રન્થને જો તે સરક્ષણગરની સ્ત્રીના પ્રસંગમા આવ્યો તેન તો એકાદ અંગ તથા સર્વ ધનનો દડ કરવો અને સરક્ષણના સ્ત્રીના પ્રસંગમા આવ્યો હોય તો ગરીર તથા સર્વ ધનનો દડ કરવો ૩૭૪

શારીર દડ એટલે વધ સમજાવો

વ્યભિચારી વૈશ્ય તથા ક્ષત્રિયને માટે શિક્ષા કહે છે—

વૈશ્યઃ સર્વસ્વદણ્ડઃ સ્યાત્સંવત્સરનિરોધતઃ ॥

સહસ્રં ક્ષત્રિયો દણ્ડ્યો મૌણ્ડ્યં મૂત્રેણ ચાર્હતિ ॥ ૩૭૫ ॥

વૈશ્યને એક વર્ષપર્યંત જાધનમા રાખી તેનું સર્વસ્વ વધ લેનું તથા ક્ષત્રિયનો દડ કરવો અને મૂત્રથી તેનું મુડન કરાવનું ૩૭૫

હવેપછીના શ્લોકનો સંબંધ જોતા આ શિક્ષા સરક્ષણમાં રહેલી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીનું સમદણ કરનારને માટે છે તેના ક્ષત્રિયનો મુડન કરાવવાનું જનક પણ દડ કરવો

સરક્ષણગરની બ્રાહ્મણસ્ત્રીનું ગર્ભન કરનાર વૈશ્ય તથા ક્ષત્રિયમાટેનો દંડ કહે છે—

બ્રાહ્મણીં ચઘ્નુતાં તુ ગચ્છેતાં વૈશ્યપાર્થિવો ॥
વૈશ્યં પશ્ચશતં કુર્યાત્ક્ષત્રિયં તુ સહસ્રિણમ્ ॥૩૭૬॥

સ રક્ષણમાં ન રહેલી બ્રાહ્મણીનું ગમન કરનાર વૈશ્ય તથા ક્ષત્રિય એઓમાં
વૈશ્યનો પાંચસો પણ અને ક્ષત્રિયનો દસગર પણ દંડ કરવો. ૩૭૬.

ક્ષત્રિયને રક્ષાનો અધિકાર હતા પણ તે અપરાધ કરે તેને માટે તેનો
બમણો દંડ છે શૂદ્રસ્ત્રીના બમણી નિજુલ્લબાહુસ્ત્રીના ત્રણગમમાં આવનાર
વૈશ્યને માટે આ અપરાધ છે પણ તે તેનો બ્રમ ન હોય તો વૈશ્યનો પણ
દસગર પણ દંડ કરવો એમ પણ કટલાએક માને છે

સંરક્ષણમાં રહેલી અને વિશેષ ગુણગુક્ત બ્રાહ્મણસ્ત્રીનું
ગમન કરનાર ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને માટે શિક્ષા કહે છે—

ઉભાવપિ તુ તાવેવ બ્રાહ્મણ્યા ગુપ્તયા સહ ॥
વિપ્લુતૌ શૂદ્રવદ્દણ્ડ્યૌ દગ્ધવ્યૌ વા કટાગ્નિના ॥૩૭૭॥

ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ બંને સંરક્ષણમાં રહેલી બ્રાહ્મણીની સાથે
વ્યભિચાર કરે તો તેઓને શૂદ્રના જેવો દંડ દેવો અથવા કટ નામના તૃણના
અગ્નિથી બાળવા. ૩૭૭

શૂદ્રના જેવો દંડ દેવો એટલે તેનો અપરાધ કરવો અને સર્વસ્વ ઢરી
લેવું વસ્ત્રિય નહે છે કે આવો અપરાધ કરનાર વૈશ્ય હોય તેને લોહિતદર્ભ વીંટીને
અને ક્ષત્રિય હોય તેને કાંસડાનાં પત્રો વીંટીને બાળવો અપરાધની ઉચ્ચતા હોય
તો કાટકીથી દંડ છે

સંરક્ષણમાં રહેલી બ્રાહ્મણીનું ગમન કરનાર બ્રાહ્મણ માટે
દંડ કહે છે—

સહસ્રં બ્રાહ્મણો દણ્ડ્યો ગુપ્તાં વિપ્રાં ત્રલાદ્રજન્ ॥
શતાનિ પશ્ચ દણ્ડ્યઃ સ્યાદિચ્છન્ત્યા સહ

સંગતઃ ॥૩૭૮॥

જે બ્રાહ્મણ સંરક્ષણમાં રહેલી બ્રાહ્મણીનું બળાતકારથી ગમન કરે તેનો
દસગર પણ દંડ કરવો અને ઇચ્છાવાળી બ્રાહ્મણીનું ગમન કરે તેનો પાંચસો
પણ દંડ કરવો. ૩૭૮

બ્રહ્મશીલ છતાં પણ પિતાએ, બ્રાતાએ અથવા અન્ય બહુઓએ રક્ષણ કરાતી બ્રાહ્મણીના વિધવા આ ૬૮ ■ શીલવતીના સંમંદાણુમા હાંમ ૬૪ દેશ-નિવાસ કરવો એ અધિક છે

પ્રાણાંત હ'ડને લાયક અપરાધ કરનાર બ્રાહ્મણને કેવી શિક્ષા કરવી તે જણાવેછે—

મૌઞ્ઞ્યં પ્રાણાન્તિકો દણ્ડો બ્રાહ્મણસ્ય વિધીયતે ॥
इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥૩૭૯॥

બ્રાહ્મણને માટે પ્રાણાત ૬૮ને ઠેકાણે મુકન કરાવતું એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે અને ક્ષત્રિયવગેરે વર્ણોને તો પ્રાણાત ૬૩ કનેા હોય ત્યાં પ્રાણાત ૬૩જ થાયછે ૩૭૯

પુમાસ દાહ્યેત્પાપ એ ૩૭૨ માં સ્ત્રોત્રમા વહેવા પ્રાણાત ૬૩સ બધી આ વિગેષ ખુલાસો છે

ગમે તેવા અપરાધવાળા બ્રાહ્મણને પણ દેહાંતઃ'ડ આપવાનો નિષેધ કરેછે—

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ॥
राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥૩૮૦॥

માત્રાણુ હોય તેને સર્વ જાતના પાપો કરેના હોય તોપણ તેને કદી હણવો નહિ પગ'તુ તેને પોતાની નિલકતસાથે કાષ્ઠપણુ જાતની શારીરિક પીડા કર્યાનગર દેશમાથી દૂર કરવો ૩૮૦

બ્રાહ્મણને પ્રાણાત ૬૮ને ઠેકાણે મુકન સ્ત્રવાના સમર્થનને માટે આ હુપ-ન્યાસ છે

બ્રાહ્મણને હુલુવાનો વિચાર કરવાનો પણ નિષેધ કરેછે—
न ब्राह्मणवधान्द्रूयानधर्मो विद्यते भुवि ॥

तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥૩૮૧॥

આ લોકમા બ્રાહ્મણનો વધ કરનાથી અધિક અધર્મ બીજને કાષ્ઠ પણ નથી, તેથી ગત્તએ મનથી પણ બ્રાહ્મણના વધનો વિચાર કરવો નહિ ૩૮૧.

એટલાજ માટે દેહાંત દંડને ડેકાણે મુકન કહેણું છે.

પ્રસંગોપાત્ત વિષય કહીને પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આગળ વધેછે—

વૈશ્યથ્વેત્ક્ષત્રિયાં ગુપ્તાં વૈશ્યાં વા ક્ષત્રિયો વ્રજેત્ ॥

યો બ્રાહ્મણ્યામગુપ્તાયાં તાત્રુભૌ દણ્ડમર્હતઃ ॥૩૮૨॥

મન્દ્રક્ષત્રુમાં રહેનારી ક્ષત્રિયત્રીનું ગમન કરનાર વૈશ્ય અને સંરક્ષણમાં રહેનારી વૈશ્યત્રીનું ગમન કરનાર ક્ષત્રિય એ જાનેને સંરક્ષણમાં નહિ રહેનારી બ્રાહ્મણત્રીનું ગમન કરનારને માટે જે દંડ કહેણો છે તે દંડ કરવો. ૩૮૨.

આ અધ્યાયના ૩૭૬ માં મ્લોકમાં કરાવ્યામાટે વૈશ્યનો પાંચસો પાણુ દંડ કરવો તથા ક્ષત્રિયનો દળ્ગર પણ દંડ કરવો વૈશ્યનો અઠધ દંડ મ્લદ્રત્રીની જ્ઞાંતિથી તેનું કબુલોય તો તેને માટે છે. તેમ ન હોય તો વૈશ્યનો પણ દળ્ગર પણ દંડ કરવાનું કહેણું છે.

સંરક્ષણવાળી ક્ષત્રિયત્રી તથા વૈશ્યત્રીનું ગમન કરનાર બ્રાહ્મણને માટે તથા મ્લદ્રત્રીનું ગમન કરનાર ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય-માટે શિક્ષા કહેછે—

સહસ્રં બ્રાહ્મણો દણ્ડં દાપ્યો ગુપ્તે તુ તે વ્રજન્ ॥

શૂદ્રાયાં ક્ષત્રિયવિશોઃ સાહસ્રો વૈ ભવેદ્દમઃ ॥૩૮૩॥

સંરક્ષણમાં રહેલી ક્ષત્રિયત્રી તથા વૈશ્યત્રીનું ગમન કરનાર બ્રાહ્મણનો દળ્ગર પણ દંડ કરવો અને શૂદ્રાનું ગમન કરનાર ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યનો પણ દળ્ગર પણ દંડ કરવો. ૩૮૩.

અહીં મ્લદ્રત્રી પણ સંરક્ષણમાં રહેનારી સમજવી

સંરક્ષણમાં નહિ રહેનારી ક્ષત્રિયત્રીના ગમનમાં વૈશ્ય તથા ક્ષત્રિયમાટે શિક્ષા કહેછે—

ક્ષત્રિયાયામગુપ્તાયાં વૈશ્યે પચ્ચશતં દમઃ ॥

મૂત્રેણ મૌહ્યમિચ્છેત્તુ ક્ષત્રિયો દણ્ડમેવ વા ॥૩૮૪॥

અરક્ષિત ક્ષત્રિયત્રીનું ગમન કરનાર વૈશ્યનો પાંચસો પાણુ દંડ કરવો અને તેવાજ ક્ષત્રિયનો પાંચસો પાણુ દંડ કરવો અથવા મૂત્રથી તેનું મુકન કરવાનું. ૩૮૪.

મૂવના સામાન્ય નિર્દેશમાં મર્દખમૂન લેવાનું કહેવું છે

અરક્ષિત ક્ષત્રિયમ્ત્રીવગેરેનું ગમન કરનારા આત્મજુને માટે
દંડ કહે છે—

અગુપ્તે ક્ષત્રિયાવૈર્યે શૂદ્રાં વા બ્રાહ્મણો વ્રજન્ ॥

શતાનિ પશ્ચ દણ્ડ્યઃ સ્યાત્સહસ્રં ત્વંત્યજાસ્ત્રિયમ્ ॥૩૮૫॥

અરક્ષિત ક્ષત્રિયસ્ત્રી, વૈર્યસ્ત્રી અથવા શૂદ્રસ્ત્રીનું ગમન કરનાર આત્મ-
જુને પાંચસો પશુ દંડ કરવો તથા જો તે અત્યજસ્ત્રીનું ગમન કરે તો
તેનો હજાર પશુ દંડ કરવો. ૩૮૫

ચાંદાવગેરે અત્યજનતિ કહેવાય છે

જે રાજાના શહેરમાં ચોર, વ્યભિચારી વગેરે ન હોય તેને
ઉત્કર્ષ કહેવાય છે—

યસ્ય સ્તેનઃ પુરે નાસ્તિ નાન્યસ્ત્રીગો ન દુષ્ટવાક્ ॥

ન સાહસિકદણ્ડ્યૌ સ રાજા શકલોકભાક્ ॥૩૮૬॥

જે રાજાના શહેરમાં ચોર, પરભોગામી, વાદ્ધપાર્શ્વવાળો, સાહસિક
અને દડપાર્શ્વવાળો એઓ નથી હોતા તે રાજા સ્વર્ગને જો મળનાર
મણીય છે ૩૮૬

શહેર સપ્દ આખા દેશના ઉપવક્ષણરૂપ છે

ચોરવગેરેના નિગ્રહ કરવાથી આ લોકમાં પણ રાજાની
અબ્યુત્તતિ થવાનું કહે છે—

એતેપાં નિગ્રહો રાજઃ પશ્ચાનાં વિપયે સ્વકે ॥

સામ્રાજ્યકૃત્સજાત્યેષુ લોકે ચૈવ યશસ્કરઃ ॥૩૮૭॥

પોતાના દેશમાં એ પાંચેના નિગ્રહ કરવાથી રાજાનું રાજવર્ગમાં સા-
માન્ય થાય છે અને લોકમાં યશ ફેલાય છે ૩૮૭

એ પાંચે એટલે ચોર, વ્યભિચારી, વાદ્ધપાર્શ્વવાળો, દડપાર્શ્વવાળો અને
સાહસિક એઓને જસબર શિક્ષા કરવાથી દેશમાં તેવા અપરાધીઓ નહિ રહે-
વાને લીધે રાજાની સત્તા દિવસે દિવસે વધતી જાય છે અને તેનું યશ વિરઘારને
પામે છે

આ અધ્યાયમાં સ્ત્રીસંગ્રહણસધીનાં વ્યવહારસ્થાનો કહીને
આકીનાં સ્ત્રીપુર્ધર્મવગેરે ક્રમપ્રાપ્ત વ્યવહારસ્થાનો નવમા અધ્યા-
યમાં કહેવાઉપર રાખી અહીં દંડવગેરેના પ્રસંગને લીધે થોડું
પરિશિષ્ટસરખું પ્રકરણ ચલાવેછે—

ઋત્વિજં યસ્ત્યજેદ્યાજ્યો યાજ્યં ચર્ત્વિવ્રત્યજેદ્યદિ ॥

શક્તં કર્મણ્યદુષ્ટં ચ તયોર્દણ્ડઃ શતં શતમ્ ॥૩૮૮॥

જે યજમાન કર્મ કરવામાં સમર્થ તથા દુષ્ટ ન હોય એવા ઋત્વિજનો
ત્યાગ કરે નથા જે ઋત્વિજ, યજમાન દુષ્ટ ન હોવા છતાં તેનો ત્યાગ કરે
તો તે બન્નેનો સો સો પણ દંડ કરવો. ૩૮૮

આ વિષય સ વિદ્યુવ્યતિક્રમ નામના વ્યવહારસ્થાનને લગતો હોવા છતાં
પણ “રાત્રિએ પણ પરપરાના ઋત્વિજોનો ત્યાગ ન કરવો અને તેવા ઋત્વિજોએ
રાત્રિના કામને ન છોડવું” એમ દેખાડવાને વારને અહીં તેનું બહુ મહત્ત્વ કહ્યું
છે અહીંથી રાત્રિ ઘટ્ટ પ્રકરણ સમુચિતરમા પ્રસિદ્ધ પ્રકીર્ણનામનુ વ્યવહારસ્થાન
એમ પણ અણાવેછે

માતા પિતાવગેરેનો ત્યાગ કરનારમાટે શિક્ષા કહેછે—

ન માતા ન પિતા ન સ્ત્રી ન પુત્રસ્ત્યાગમર્હતિ ॥

ત્યજન્નપતિતાનેતાન્ રાજ્ઞા દણ્ડ્યઃ શતાનિ પદ્ ॥૩૮૯॥

માતા, પિતા, સ્ત્રી અને પુત્ર એઓનો ત્યાગ કરવો થોડ્ય નથી એઓ
પતિન ન હોય છતાં તેઓનો ત્યાગ કરે તેનો રાજ્યએ છસો પણ દંડ
કરવો. ૩૮૯

માતા તે પતિત હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો થોડ્ય નથી કારણ કે
જ માતા પુત્ર પ્રતિ પતિતિ એટલે પુત્રપ્રતિ માતા પતિત અણાતી નથી એકું
ચાતાતપ મુનિર્તું વચન છે અર્થાત્ માતા ગમે તેવી હોય તોપણ પુત્રે તેનો
નિર્વાહ કરવો જોઈએ ગૃહગર્થવગેરેમા અટકાવ કરેતો સ્ત્રીનો ત્યાગ છે પતિત
સ્ત્રીને પણ અત્ર વસે તો આપજાજ પડેછે

રાત્રિએ તટસ્થ રહેવાનો પ્રસંગ દેખાડેછે—

આશ્રમેષુ દ્વિજાતીનાં કાર્યે વિવ્રદતાં મિથઃ ॥

ન વિઘ્ન્યાન્નૃપો ધર્મ ચિકીર્ષન્ હિતમાત્મનઃ ॥૩૯૦॥

પોતાના કુટુંબની ઇચ્છાવાળા રાજાએ આશ્રમોમાં કોઈપણ કાર્યસંબંધે પરસ્પર વિવાહ કરતા દિવસની વચ્ચે આવી તેઓને કાંઈ નિરૂદ્ધ કહેતું નહિ. ૩૬૮.

આશ્રમોમાં એટલે તપોવનોમાં કોઈપણ કાર્યસંબંધે એટલે ધર્મસંકલ્પે પ્રસંગમાં નિર્ભયમન્ટે બેળા મળેલા બ્રાહ્મણોમાંથી કોઈ કહે કે આ બાબતમાં શાસ્ત્રની આવી આજ્ઞા છે અને કોઈ કહે કે તેથી બીજી ગીતે છે આમ પરસ્પર વિવાહ થતો હોય તેમાં રાજાએ વચ્ચે પડી તેઓને કહાવે “આ બાબતમાં અમારા કહેવાપ્રમાણે તમારે માનવું” એમ તેઓને કહેતું નહિ કારણ કે એવા નિર્ણયો કરવા તે બ્રાહ્મણોનું કામ છે અને તેથી પોતાનું કામ નહિ છતાં વચ્ચે પડી તેમ કહેનાર રાજા વખતપર અવળા માર્ગની ફરજ પાડવાથી અકુટુંબનો બોલો પોતાપર એવી લેછે માટે તેણે તેમ વચ્ચે નહિ. અથવા બ્રહ્મચર્યવગેરે આશ્રમોસંબંધી કાર્યોમાં બ્રાહ્મણો મતભેદવાળા બાબતમાં તકરાર ચલાવતા હોય તે વખતે રાજાએ વચ્ચે પડતું નહિ કારણ કે તેથી બાબતો ધર્મસાક્ષિને લગતી હોય છે.

જરૂરી પ્રસંગે બ્રાહ્મણોની તકરારમાં વચ્ચે પડવાનો વખત આવે તો કેવી રીતે કામ લેવું તે કહાવે—

યથાર્હમેતાનભ્યર્ચ્ય વ્રાહ્મણૈઃ સહ પાર્થિવઃ ॥

સાન્ત્વેન પ્રશમય્યાદૌ સ્વધર્મ પ્રતિપાદયેત્ ॥૩૬૯॥

રાજાએ બીજા બ્રાહ્મણોને પોતાની સાથે રાખી એ તકરાર કરતા બ્રાહ્મણોનો તેઓની યોગ્યતાપ્રમાણે સત્કાર કરી પ્રથમ સાન્તવનાથી તેઓને શાંત કરીને પછી તેઓને સ્વધર્મનું પ્રતિપાદન કરાવવું ૩૬૯

રાજાએ પોતાની સાથે બીજા બ્રાહ્મણો એટલે પોતાના પુરોહિતવગેરેને રાખી, તે પરસ્પર વિવાહ કરનારા બ્રાહ્મણોનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરી વિનયથી તેઓને શાંત કરી તેઓને જે ખરૂં કહેવાનું હોય તે કહેવું આમ કરીને જણાવ્યું છે કે તેઓનાપર હુકમ ચલાવવો નહિ.

પોતાને ત્યાં બ્રહ્મસોજનમાં કોને નહિ સોજન કરાવનાર બ્રાહ્મણ કેવા દુઃકનું પાત્ર થાય છે તે જણાવે—

પ્રાતિવેશ્યાનુવેશ્યૌ ચ કલ્યાણે વિંશતિદ્વિજે ॥

અર્હાવિભોજયન્વિપ્રો દણ્ડમર્હતિ માપકમ્ ॥૩૭૦॥

જે ઉત્સવમાં વીસ બ્રાહ્મણોને બોજન આપેલું હોય તેમાં પ્રાતિવેશ્યને તથા અનુવેશ્યને તેઓ યોગ્ય છતાં પણ બોજન કરાવે નહિ તો તે બ્રાહ્મણનો એક માળો દંડ કરવો જોઈએ. ૩૯૨.

પડખાનાજ ધરમાં રહેનારો પ્રાતિવેશ્ય અને એક ધર છોડીને બીજા ધરમાં એટલે પ્રાતિવેશ્યના પડખાના ધરમાં રહેનારો અનુવેશ્ય કહેવાય છે. હવે પછીનાં શ્લોકમાં સુવર્ણનો માપો કહેશે તેથી અહીં રૂપાનો માપો સમજવો. પ્રતિવેશ્ય-બ્રાહ્મણાતિરુમકારી ચ। એ પ્રમાણે આ વિષયનાજ વિષ્ણુસ્મૃતિના વચનમાં બ્રાહ્મણપદ લીધેલું છે તેથી અહીં પ્રાતિવેશ્ય તથા અનુવેશ્ય બ્રાહ્મણજ સમજવા. તેઓ દ્વેષ કરનારા તથા અત્યંત નિર્જુલ હોય અથવા શ્રાદ્ધાદિકમાં કામ ન આવે એવા કુષ્ઠબોરે રાગવાળા હોય કે તેવી કંઈ ખોડવાળા હોય તો તે યોગ્ય ગણાતા નથી.

આવાજ પ્રસંગમાં વિશેષ દંડનું કારણ કહે છે—

શ્રોત્રિયઃ શ્રોત્રિયં સાધું ભૂતિકૃત્યેષ્વભોજયન્ ॥

તદન્નં દ્વિગુણં દાપ્યો હિરણ્યં ચૈવ માપકમ્ ॥૩૯૩॥

શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ પોતાને ઘેર ઉત્સવના પ્રસંગમાં ગુણવાન શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણને જમાડે નહિ તો તેના દંડમાં બેગણું અન્ન તેને અપાવવું તથા એક સુવર્ણમાપ દંડ લેવો. ૩૯૩.

વિદ્વા તથા આચારવાળો શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ તેવાજ ગુણવાન બીજા શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણને પોતાને ઘેર ઉત્સવ પ્રસંગે જમાડે નહિ તો તે નહિ જમાડેલા બ્રાહ્મણને તેની પાસેથી જમાડું અન્ન અપાવવું અને તેની પાસેથી એક સુવર્ણમાપ દંડ લેવો. અહીં પણ તે શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ પ્રાતિવેશ્ય અથવા અનુવેશ્ય હોવો જોઈએ.

રાત્રએ કોની કોની પાસેથી કર લેવો નહિ તે કહે છે—

અન્ધો જહઃ પીઠસર્પી સતત્યા સ્યવિરશ્ચ યઃ ॥

શ્રોત્રિયેષૂપકુર્વશ્ચ ન દાપ્યાઃ કેનચિત્કરમ્ ॥૩૯૪॥

અંધ, જહઃ, પંડુ, સિતેશ્વર્યથી અધિક અવસ્થાવાળો જહઃ અને શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણની સેવા કરનારો એઓની પાસેથી કાંઈએ પણ કર લેવો નહિ. ૩૯૪.

કે.ઈએ. પણ એટલે ખાલી જાહેરવાળા રાત્રએ પણ તેઓનો કર લેવો નહિ

શ્રોત્રિયયગેરેની પાસેથી કર નહિ લેવો એટલું જ નહિ પણ તેઓનો સત્કાર કરવાની લલામણુ દેહે—

શ્રોત્રિયં વ્યાધિતાર્તો ચ વાલવૃદ્ધાવકિચ્ચનમ્ ॥

મહાકુલીનમાર્યં ચ રાજા સંપૂજયેત્સદા ॥૩૯૫॥

શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ, રોગી, દુખી બાગક, જલ્દ, દરિદ્ર, મહાકુલીન અને આર્ય એઓનો રાજાએ સદા સત્કાર કરવો ૩૯૫

સત્કાર કરવો એટલે દાનથી, માનથી અને દિવ રવારગેરેથી તેઓને સતોષ આપવો સરલ બુદ્ધિવાળો પુરુષ આર્ય બહેવાય છે

વસ્ત્રો ધનાવનાર તથા તે સાફ કરનાર લોકો પોતાનું યોગ્ય વર્તન ન ગણે તો રાજાએ તેઓને શિક્ષા કરી ઠેગાંપે લાવવા જોઈએ. કાનજી કે જગતમા અત્રથી બીજે દરજ્જે આનંદપ્રકતાવાળી વસ્તુ વસ્ત્રો છે, અને તેથી પ્રથમ વસ્ત્રોને સાફ કરવાના ધધાનાળાએ કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તે કહે છે—

શાલ્મલીફલકે શ્રુક્ષ્ણે નેનિજ્યાન્નેજકઃ શનૈ ॥

ન ચ વાસાંસિ વાસોભિર્નિર્હરેન્ન ચ વાસયેત્ ॥૩૯૬॥

વસ્ત્રો ધોનાગએ શા મનિના લીસા ૧૮૩૫૨ ધીમેથી વસ્ત્રો ધોવા બીજાના વસ્ત્રોમા ધોનાના વસ્ત્રો માધી ગેરા જતુ નહિ અને ધોના આવેના વસ્ત્રો બીજાને પહેરના દેના નહિ ૩૯૬

શાલ્મલિ અથવા તેના બીજા જક્ષ્ણા લીસા પામીસપર ધોનાથી વસ્ત્ર ફાટતું નથી બાકીની લલામણુ પણ ગેરા આવેવા વસ્ત્રોના સરમણુમાટે છે આથી વિરુદ્ધ રીતે વતનારો ધોની અપરાધના પ્રમાણમા દડતુ પાન પાર છે

વસ્ત્રો તૈયાગ કરનારમાટે નિયમ કહે છે—

તન્તુવાયો દશપલં દદ્યાદેકપલાધિકમ્ ॥

અતોન્યથા વર્તમાનો દાપ્યો દ્વાદશકં દમમ્ ॥૩૯૭॥

તતુવાયે દશ પન મુત્ર નહ તેમાથી નવ મનાની અગિયાર પન જોખી દેવું એથી બીજીરીતે વગ નો તેનો માર પણ દડ કરવો ૩૯૭

આર આવવાથી વસ્ર તૈયાર થતાં તેનું વજન વધતું જોઈએ તેથી જો એ ઝોણું વજન આપે તો તેનો બાર પદ્દ દાંડ રાજ્યએ કરવો અને વસ્રના માવેકને થયેલી નુકસાની અપાતી તેને સંતુષ્ટ કરવો.

રાજ્યએ દાણવગેરે લેવાની બાબતમાં સાધારણ નિયમ કહે છે—

શુલ્કસ્થાનેષુ કુશલાઃ સર્વપણ્યવિચક્ષણાઃ ॥

કુર્યુરર્ઘં યથાપણ્યં તતો વિંશં નૃપો હરેત્ ॥ ૩૧૮ ॥

જે લોકો દાણ લેવાનાં સ્થાનોમાં કુશળ હોય અને સર્વ જાતના પદાર્થોના વિક્રયમાં પણ કુશળ હોય તેઓ વેચવાના પદાર્થના પ્રમાણમાં જેનું મૂલ્ય ઠરાવે તેમાંથી રાજ્યએ વીશમે ભાગ લેવો. ૩૧૮.

જલમાં જે તથા સ્થલમાં જે ચાલતા વ્યાપારમાંથી દાણ લેવાને ઠેકાણે રહી જાણીતા થયેલા અને વેચાણ કરવાની ચીજોની સારાસારતાને જાણનારા લોકો જે જે પદાર્થોનું જે જે મૂલ્ય ઠરાવે તે તે પદાર્થના વેચાણના લાભનો વીશમે ભાગ રાજ્યએ દાણતરીકે લેવો જોઈએ. વેચાણ એ સખ્દ હોવાથી ધરના વપરાશ-માટે લાવેલી ચીજ પર દાણ લેવું નહિ એવો અભિપ્રાય છે.

દાણમાત્ર લેવાને બદલે જોવામાં આવેલી સઘળી વસ્તુ રાજ્યએ કેવે પ્રસંગે લઈ લેવી તે જણાવે છે—

રાજ્ઞઃ પ્રખ્યાતભાણ્ડાનિ પ્રતિપિદ્ધાનિ ચાનિ ચ ॥

તાનિ નિર્હરતો લોભાત્સર્વહારં હરેન્નૃપઃ ॥ ૩૧૯ ॥

રાજાના જે પ્રખ્યાત પદાર્થો હોય તથા જે પદાર્થોનો વિક્રય રાજ્યએ અટકાવેલ હોય તે પદાર્થોને જે માણસ લોભથી વેચવા જાય તેની પાસેથી રાજ્યએ તે મનગુ લઈ લેવું. ૩૧૯.

રાજસિદ્ધાસનવગેરે રાજાના પ્રખ્યાત પદાર્થો ગણાય છે તેને અને જે પદાર્થોના વેચાણના રાજ્યએ અટકાવ દેવો હોય તે પદાર્થો લોભથી વેચવા જનાર માણસ પાસેથી તે તમામ પદાર્થો રાજ્યએ લઈ લેવા એ સપણું લઈ લેવું એજ તેનો દાંડ છે.

દાણચોરી કરનારવગેરેનો દાંડ કહે છે—

શુલ્કસ્થાનં પરિહરન્ન કાલે ક્રયવિક્રયી ॥

મિથ્યાવાદી ચ સંખ્યાને દાપ્યોષ્ટગુણમત્યયમ્ ॥ ૪૦૦ ॥

દાણ લેવાનું સ્થાન હોય તે છોડી ખીજે માર્ગે જનાર, વગરસમયે ક્યવિક્ય કરનાર અને સંખ્યામાં ખોટું બોલનાર એઓનો આડગણો દંડ કરવો. ૪૦૦.

દાણ્યોની કરવામાં લૂંટ રરતે ચાલે, ખમર ન પડે તેવે વખતે ક્ય વિક્રય કરે તથા થોડું દાણ ચુકાવવાની ધારણાથી માઝા માલને થોડો માત્ર ખતાવે તેની પાસેથી ને દાણની રકમ ચૂની હોય તેનાકરતા આડગણી રકમ દંડતરીકે લેવી.

ક્યવિક્યઉપર પણ રાખને દુખરેખ રાખવાની ભલામણ દે છે—

આગમં નિર્ગમં સ્થાનં તથા વૃદ્ધિક્ષયાત્રુભૌ ॥

વિચાર્ય સર્વપણ્યાનાં કારયેત્કયવિક્રયૌ ॥ ૪૦૧ ॥

વિક્રય કરવાયોગ્ય સર્વ વસ્તુઓના આગમ, નિર્ગમ, સ્થાન અને વૃદ્ધિ-તથા ક્ષય એઓનો વિચાર કરીને તેના ક્યવિક્ય કરાવવા. ૪૦૧.

આગમ એટલે આવેલી ચીજ કેટલે દુરથી આવેલી છે, નિર્ગમ એટલે નિકાગની ચીજ કેટલે દુર જવાની છે, સ્થાન એટલે કેટલો સમય પડતર રહેશે, વૃદ્ધિ એટલે તેમાં કેટલો લાભ થશે અને ક્ષય એટલે તેને લાવવા, ભળવવાવગેરેમાં કેટલું ખર્ચ થશે વગેરે સઘળી વાતનો વિચાર કરીને રાખએ ખરીદી તથા વેચાણના નિયમ બાંધવા.

વ્યાપારની ચીજોના ભાવ ઠગાવવાની ભલામણ દે છે—

પશ્ચરાત્રે પશ્ચરાત્રે પક્ષે પક્ષેઽથવા ગતે ॥

કુર્વૌત ચૈપાં પ્રત્યક્ષમર્ધસંસ્થાપનં નૃપઃ ॥ ૪૦૨ ॥

પાંચ પાંચ દિવસે અથવા એક એક પખવાડિયુ જતા એ વ્યાપારીઓને પાસે રાખીને રાખએ વહેચાણની ચીજોના મૂલ્યની વ્યવસ્થા બાંધી દેવી. ૪૦૨.

ને ચીજોના ભાવ તુરતાતુરત જાહેલે તેમ હોય તેને માટે પાંચપાંચ દિવસે અને જેના ભાવ કંઈ વધારે વખતસુધી સ્થિર રહે તેની ચીજોમાં પંદર પંદર દિવસે વ્યાપારકુરાજ તથા પ્રામાણિક પુરોગાની રજરમાં તેના મૂલ્યની વ્યવસ્થા બાંધવી. અર્ધસંસ્થાપન એ પદનો “તે ચીજો સઘળી ચોતાની સામે મૂકાવી તેની સારા-સારતા તપાસવી” એમ પણ અર્થ કરવામાં આવે છે.

તોળવાવગેરેમાં કોઇ ગડબડ ન કરે તેના પશુ બંદોબસ્ત કરવાનું કહેછે—

તુલામાનં પ્રતીમાનં સર્વત્ર સ્યાત્સુલક્ષિતમ્ ॥

પદ્સુ પદ્સુ ચ માસેષુ પુનરેવ પરીક્ષયેત્ ॥ ૪૦૩ ॥

સર્વથળે તુલામાન તથા પ્રતીમાન રાજચિન્હવાળું હોવું જોઇએ અને ૭ ૭ માસે ફરીફરતે તેની પરીક્ષા કરાવવી. ૪૦૩

નુર્વાણવગેરે તોળવાના સાધન તે તુલામાન અને પ્રસ્થ તથા દ્રોણવગેરે પ્રતીમાન કહેવાય છે એઓની ઉપર રાજતરફની છાપ હોવી જોઇએ તથા દર ૭ માસે તેઓને પાસેથી લાગી હોય તે વગેરેની પરીક્ષા કરાવી બદલાવવાં થઈ તે બદલાવી દેવા મનસુખ કે બાપારીઓ તોળવામાં કોઇને ઝમતી ન દે અથવા કોઇની પાસેની ખરીદવાની વસ્તુ ખોટા માપથી વધારે ન લે તેની બરાબર દેખરેખ રખાવવી

મોહોદી નદીવગેરેને સામે પાર લઇ જનારા મછવાયાળાઓને ક્ષાહાનો શું કરાવ કરી આપવો તે જણાવેછે—

પણં યાનં તરે દાપ્યં પૌરુષોર્દ્ધપણં તરે ॥

પાદં પશુશ્ચ યોપિચ્ચ પાદાર્દ્ધ રિક્તકઃ પુમાન્ ॥ ૪૦૪ ॥

નાકાદ્વારા નદીવગેરેમાં સામે પાર લઇ જાય તેના માદૃવગેરે વાહન હોય તો એક પશુ અપાવવો એવીજ રીતે એક પુરુષ ઉપાડી શકે તેટલા બોળનો અર્ધ પશુ, પશુનો અને સ્ત્રીનો એક અનુર્થાશ પશુ તથા ભારવગરના પુરુષનો એક અષ્ટમાશ પશુ અપાવવો. ૪૦૪.

ભારમણેલા વાહનોને મટિ દવેપગીના સ્થાનમાં ફરેગે નેથી અહીં ખાળી વાહન સમજું

બોળેબરેલાં વાહનોવગેરેના ભાગ્યમાટે કહેછે—

ભાણ્ડપૂર્ણાનિ યાનાનિ તાર્યં દાપ્યાનિ સારતઃ ॥

રિક્તભાણ્ડાનિ યત્કિંચિત્પુમાંસશ્ચાપરિચ્છદાઃ ॥ ૪૦૫ ॥

વહેંચવાની ગીજીયાં બરેલાં વાહનોને સામે પાર ઉતારવાનું ભાડું તેના બોળના અથવા માવની શ્રેણના પ્રમાણમાં અપાવવું અને ખાલી પાત્રો તથા દિન્દિ અનુપ્યોનું બાકું નામમાત્ર બદુજ થોડું અપાવવું. ૪૦૫.

જેની અંદર ખીજ કંઈ ચીજ ન ભરી હોય એવા પડાઓવગેરે, ખાલી પાત્રો જણાય છે

ભાડાંનો નિયમ નક્કી કરવામાં માર્ગ અને સગવડવગેરેના પણ વિચાર લક્ષમાં લેવા શ્રુત્યવે છે—

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ॥

नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥૪૦૬॥

જાના માર્ગશ્રુતી નૌકાદ્વારા જવું હોય તો દેશક્ષણનો વિચાર કરીને તારવાનું ઇન્દ્ર્ય લેવું એ સઘળું નદીના તીરમાટે સમજવાનું છે પણ સમુદ્રની ખાળતમાં આ વિચાર નથી ૪૦૬

આ સઘળો વિચાર નદીઓને માટે છે પણ સમુદ્રને માટે નથી નદીઓમાં પણ માગની નિશેષતા અને સમગ્ર અગવડનો વિચાર કરીને ભાડાની વધવટ કરાવવી જોઈએ

વહાણનું ભાડું કેની કેની પાસેથી કંઈપણ ન અપાવતું લેખએ તે કહે છે—

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ॥

ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥૪૦૭॥

જે માસથી ઉપરની ગર્ભિણી સ્ત્રીનું પ્રવ્રજિતવાળા લિંગુનું, વાનપ્રસ્થ મુનિનું, બ્રાહ્મણોનું અને બ્રહ્મચારીનું, નૌકાવડ જલતાગણનું ભાડું અપાવતું નહિ ૪૦૭

જે માસની અંદર ગર્ભિણી હોવાનો પૂર્ણ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી તેથી જે માસઉપરની ગર્ભિણી જન્મ કહેણ છે

વહાણમાં લોકોને થતા તુકસાનનો બદલો કોણ ક્યારે આપે તે જણાવે છે—

यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ॥

तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोंशतः ॥ ૪૦૮ ॥

વહાણ ચવાવનારાઓના અપરાધથી વહાણમાં લોકોને જે કાંઈ તુકસાન થાય તે વહાણ ચવાવનારાઓએજ મળીને પોતપોતાના હિસ્સાપ્રમાણે ભરી આપવું ૪૦૮

વહાણમાંનો માલ વહાણવાળાઓની બેદરકારીથી, ખરાબ રસ્તે ચાલવાને લીધે અથવા પૂરતી જળવસ્તુ નહિ રાખવાને લીધે જળમાં પડી નાગ પામે અથવા બગડી જાય તો તેથી તેના માલિકને યથેશ્વં નુકસાન તે લોકોએ સાથે મળી પોતપોતાના અપરાધના પ્રમાણમાં ભાગે પડતું ભરી દેવું જોઈએ.

વહાણ ચલાવનારા લોકોના વ્યવહારનિર્ણયનો ઉપસંહાર કરેછે—

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ॥

दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥૪૦૯॥

નૌકાથી જલમાર્ગમા જનારા લોકોની ખાજતમાં નૌકા ચલાવનારા લોકોના અપરાધથી જળમા જે નુકસાન થાય તેના વ્યવહારનો આ નિર્ણય કહ્યો અને દૈવગતિથી જે નુકસાન થાય તેમાં તેઓનો દંડ થતો નથી. ૪૦૯.

દૈવગતિથી એટલે અચાનક તોફાન જગવાવગેરેથી નુકસાન થાય તેમાં તે વહાણ ચલાવનારાઓનો કરો દંડ થઈ શકતો નથી. કારણ કે તેમા તેઓનો અપરાધ નથી.

વૈશ્ય અને શૂદ્ર પોતપોતાના કર્મથી ભ્રષ્ટ થાય તો જગતના ચાલતા વ્યવહારોમાં વિશેષ અવ્યવસ્થા થાયછે એમ હુવે પછી તરત કહેશે માટે તેઓ પોતપોતાના કર્તવ્યથી ભ્રષ્ટ ન થાય તેમ કરવાની રાજીને ખાસ ભલામણ હેછે—

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीदं कृपिमेव च ॥

पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् ॥૪૧૦॥

રાજાએ વૈશ્યની પામે વ્યાપાર, વ્યાજનો ધંધો, ખેતી અને પશુઓનું રક્ષણ એ ધંધાઓ કરાવવા તથા શૂદ્રપાસે દ્વિજોનું દાસપણું કરાવવું. ૪૧૦.

વૈશ્ય અને શૂદ્રને પોતપોતાના ધંધાઓમાં પ્રેરવા અને એ ધંધાઓ ખીન-ઓની પાસે નહિ કરાવતાં તેઓની પાસેજ કરાવવા એવી મતલબ છે.

તેઓની આજીવિકા ન ચાલતી હોય એવા ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને ગ્રાહ્યને મદદ આપવી જોઈએ એમ જણાવેછે—

ક્ષત્રિયં ચૈવ વૈશ્યં ચ બ્રાહ્મણો વૃત્તિકર્ષિતૌ ॥

વિમૃયાદાનૃશંસ્યેન સ્વાનિ કર્માણિ કારયન્ ॥૪૧૧॥

આહુતિકામાટે પીઠાના ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની પાસે પોતાના કામો સ્વરતા આગળે દયાપૂર્વક તેઓનું પોષણ કરવું ૪૧૧

આદ્ય સંજિવાળો હોય તો તેણે ખેતીવગેરે કામો કરવાને પણ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય જેઓ આહુતિકામા સીદાતા હોય તેઓનું પોષણ કરવું. પોતાના કામો એમણે ક્ષત્રિયના વક્ષણાદિ કામો અને વૈશ્યના વ્યાપારાદિ કામો અથવા પોતાના મનને આદ્યજના સમિદાદત્તવગેરે કામો કરાવવા

ઉપર જણાવેલા ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યની પાસે તેઓની શ્રદ્ધા ન હતાં દાસકર્મ કરાવનાર આદ્યજમાટે દંડ કહેછે—

દાસ્યં તુ કારયૈહોમાદ્રાહ્મણઃ સંસ્કૃતાન્ દ્વિજાન્ ॥

અનિચ્છતઃ પ્રાભવત્યાદ્રાજ્ઞા દળ્બ્યઃ શતાનિ પટ્ના ૪૧૨

જે આદ્યજ લોભથી તથા પોતાના પ્રભુનથી, ઉપતત્ત સન્મારવાગી દિને કે જેઓ દાસપણ કરવાને ન ઇચ્છતા હોય છતાં તેઓની પાસે દાસપણ કરાવે તો તેનો રાજાએ ૧૦૦ પણ દંડ કરવો ૪૧૨

લોભ તથા પ્રભુત્વના કાળથી દાસપણ કરાવવામા દંડ છે પણ શુરના દાસપણમા કરો હોય નથી

આદ્યજે દાસકર્મ તો શુદ્રપાસે કરાવવું એમ કહેછે—

શૂદ્રં તુ કારયેદાસ્યં ક્રીતમક્રીતમેવ વા ॥

દાસ્યાયૈવ હિ સૃષ્ટોસૌ બ્રાહ્મણસ્ય સ્વયંભુવા ॥૪૧૩॥

શુદ્ર ખરીદ્યો હોય અથવા ખરીદ્યો ન હોય તોપણ દાસપણ તો તેની પાસેજ કરાવવું કારણ કે બ્રહ્માએ આદ્યજનું દાસપણ કરવાનેજ એને ઉત્પન્ન કરેલો છે ૪૧૩

આદ્યજશબ્દ તેપછીના બે વર્ણ એટલે ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યના પણ દાસ-વક્ષણરૂપ છે. કારણ કે શુદ્રને એવર્ણવૃદ્ધ દાસત્વ વિદિત છે.

દાસત્વ એ શુદ્રને માટે સ્વભાવસિદ્ધ હોવાથી તે કોઈથી અડાડી શકાતું નથી એમ જણાવેછે—

न स्वामिना निसृष्टोपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ॥
निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥४१४॥

સ્વામીએ શૂદ્રને દાસપણામાંથી મુક્ત કરેલો હોય તોપણ તે દાસ-
પણામાંથી મુક્ત થતો નથી કારણ કે ગર્ભનુ દાસપણું સ્વાભાવિક છે તોપણી
તે દાસપણાને નદથી છુટું પાડવાનું કોનાથી બની શકે? ૪૧૪.

અભિપ્રાય એવો છે કે શૂદ્રે અદૃષ્ટ લાભ એટલે પુણ્યમાંટે પણ ત્રૈવર્ણિકોની
સેવા નથી કારણ કે એ તેનો સહજ ધર્મ છે

પ્રસંગને લીધે દાસના સાત પ્રકાર કહેછે—

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजो क्रीतदात्रिमौ ॥

पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥४१५॥

ધ્વજાહૃત, ભક્તદાસ, ગૃહજ, ક્રીત, દત્રિમ, પૈત્રિક અને દડદાસ એ
સાત દાસગણિ ગણાયછે ૪૧૫

સંભ્રામમાંથી છતાંયેલો હોય તે ધ્વજાહૃત, અત્રના લાભમાંટે રહેલો હોય
તે ભક્તદાસ, ઘેર કામ કરતી દાસીનો પુત્ર હોય તે ગૃહજ, ખૂલ્લેથી ખરીદેલો
હોય તે ક્રીત, ખીજાએ આપેલો હોય તે દત્રિમ, પિતાવશેરેના સમયથી દાસ
હોય તે પૈત્રિક અને દડને બદલે દાસ થયેલો હોય તે દડદાસ કહેવાયછે આવી
રીતે ધ્વજાહૃતપણુ વગેરે સાતપ્રકારે દાસપણાના કારણરૂપ છે.

દાસને જેમ ધનઉપર પોતાનું સ્વતંત્રસ્વામિત્વ નથી તેમ
પતિ તથા પિતાની હાજરીમાં સ્ત્રી અને પુત્રનું પણ સ્વતંત્ર-
સ્વામિત્વ નથી એ વિષય પ્રસંગને લીધે કહેછે—

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ॥

यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम्-॥४१६॥

સ્ત્રી, પુત્ર અને દાસ એ ત્રણેને ધનદીન કહેલાં છે તેઓ જે કાંઈ
ધન મેળવેછે, તે ધન તેઓ જેનાં હોયછે તેનું ગણાયડે. ૪૧૬.

આ વાક્ય તેઓનું પરતંત્રપણું બતાવવામાંટે ॥ અને તેથી સ્વામીની
આજ્ઞાથી તેઓ પોતાનું ધન વાપરી શકે અને આપત્તિજેવા આવરણ પ્રસંગમાં
સ્વામી તેઓની પાસેથી એ ધન લઈ શકે.

જરૂરના પ્રસંગમાં બ્રાહ્મણે શુદ્રનું ધન વગરગાંડાએ લેવું
એમ જણાવેછે—

વિમ્નઽથં વ્રાહ્મણઃ શૂદ્રાદ્ઽ દ્રવ્યોપાદાનમાચરેત્ ॥

નહિ તસ્યાસ્તિ કિંચિત્સ્વં મર્તૃહાર્યધનો હિ સઃ ।૪૧૭।

દાસ દેવ એવા શુદ્રપામેથી બ્રાહ્મણ વગરગાંડાએ તેનું કંઈ પણ શકેછે
કારણ કે તે કંઈ કંઈ તે શુદ્રનું નથી મળ્યાનું અને તે શુદ્ર ભર્તૃહાર્યધન એટલે
જેનું ધન માનેઃ બધું શકેછે એવો કહેવાયછે ૪૧૭

દાસશુદ્રપામેથી આપત્તિના સમયમાં તેનું ધન વેનાર બ્રાહ્મણનો ઝગો
કંઈ કરવો નહિ એ આ વાક્યનો અભિપ્રાય છે

વૈશ્ય અને શુદ્રને પોતપોતાના કર્તવ્ય પરાયણ રાખવાની
સલામતી દેછે—

વૈશ્યશૂદ્રૌ પ્રયત્નેન સ્વાનિ કર્માણિ કારયેત્ ॥

તૌ હિ ચ્યુતૌ સ્વકર્મભ્યઃ ક્ષોભયેતામિદં જગત્ ।૪૧૮।

મનએ વૈશ્ય અને શુદ્રપામે તેઓની જાતિને ધાગતા કાર્યા કરાવવા
કારણ કે જો તેઓ પોતાના કર્મથી બ્રહ્મણ્ય તો જનતને દેશભય પમાડે ૪૧૮

બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયકરના વૈશ્ય અને શુદ્ર એઓને વિધાના સરકારો
બહુ ઘોરા હોયછે તેથી તેમજ જનતનો બચદાર આદિ રહેવામાં વૈશ્યનું કર્તવ્ય
આપાર, કૃષિવગેરે તથા શુદ્રનું નૃત્ય અન્નવર્ણની સેવા એઓની ધારી આવ-
શ્યતા છે તેથી તેઓ પોતાના કર્મચથી બ્રહ્મ યતા હોય તો કંઈના બચથી
પણ તેઓને પોતપોતાના કર્મજમા નિયનિવાળા રાખવા જોઈએ

રાજાએ એકંદર હુમેશ દખરેખ રાખવાના વિષયો કહેછે—

અહન્યહન્યવેક્ષેત કર્માન્તાન્વાહનાનિ ચ ॥

આયવ્યયૌ ચ નિયતાવાકરાન્કોશમેવ ચ ॥૪૧૯॥

રાજાએ પ્રત્યેક દિવસે, આરબેવા કંઠાની મિદ્ધિ, વાહનો, નાની ધણી
આદિક, તેનુંજ ખર્ચ, સ્ત્રીવગેરેના ઉત્પત્તિસ્થાનો તથા ભંડાર એ સમસ્ત
હુમેશ જોતા રહેવું ૪૧૯

આરંભેલા ક્યાં ક્યાં કામ પાર પડ્યાં, નિષ્ફળ ગયાં કે અપૂર્ણ રહ્યાં, હાથી-
ચોડાચેરે વાહનોની જળવણ, ઉપજ, ખર્ચ, મોહોદી ચેદાસના મુજરપ ખાણો-
વગેરે તથા સહાર આ સઘળું રાજ્યે દુમેશ ધ્યાનપર લેતા રહેવું જોઈએ

અધ્યાયના ઉપસંહારરૂપે કર્તવ્યપરાયણ રાજાના કટ્યાણને
નિર્દેશ કરેછે—

एवं सर्वानिमात्राजा व्यवहारान्समापयन् ॥

व्यपोह्य किल्विषं सर्वमाप्नोति परमां गतिम् । ૪૨૦

એ પ્રમાણે ઉપર કહેલા સઘળા વ્યવહારોનો નિહાળ કરનાર રાજા
સર્વ પાપોને દૂર કરીને પરમગતિને પામેછે. ૪૨૦.

રાસ્રમાં જણાવ્યાપ્રમાણે કર્તવ્યપરાયણ રાજામાં કશું પાપાચરણ હોતું
નથી. તેપણ તેનાથી કાંઈ અજ્ઞાતપાપ થઈ ગયેલું હોય અથવા પૂર્વજન્મનાં
જે કાંઈ પાપ હોય તે સઘળાં આવી ગીતે સદ્ગતિને લીધે દૂર થાયછે અને તેમ
યતાં પુણ્યપ્રમાયથી તે એકગતિને પામેછે અતિ વિસ્તારના બધને લીધે સ્ત્રીસં-
ગ્રહણપણીનાં વ્યવહારરથાનોનું વર્ણન નવમા અધ્યાયપર રાખી અહીં આ અ'ધ્યાયનો
ઉપસંહાર કરવામા આવ્યો.

અ પ્ર તિ મ રાજધર્મનો ઉપદેશ—

ભીષ્મપિતામહે પણ કરેલો છે એમનાં દેવી પરાક્રમે,
શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની અપૂર્વ યુક્તિઓ તથા તેમના ભક્તસિરોમણિ
પાંડવોના અદ્ભુત ઉત્તમ ગુણોનું વર્ણન જોવું હોય તો—

“ પાંડવ અને કૌરવ ”

એ પુસ્તક પણ તમારે અવશ્ય વાંચવું જોઈએ.

મણિમનુસ્મૃતિ.

અધ્યાય ૯ મો.

આઠમા અધ્યાયના ૪ થા શ્લોકથી ૭ મા શ્લોક સૂધીમાં કહેલાં વ્યવહારસ્થાનોમાં સ્ત્રીસંગહુષ્સૂધીનાં વ્યવહારસ્થાનો ગયા અધ્યાયમાં વર્ણવ્યાં. હવે તે પછીના સ્ત્રીપુરુષધર્મનામના વ્યવહારસ્થાનનો ઉપક્રમ કરેછે—

પુરુષસ્ય સ્ત્રિયાશ્ચૈવ ધર્મ્યે વર્ત્મનિ તિષ્ઠતોઃ ॥

સંયોગે વિપ્રયોગે ચ ધર્માન્ વક્ષ્યામિ શાશ્વતાન્ ॥૧॥

ધર્મના માર્ગમાં વર્તનાર પુરુષના તથા સ્ત્રીના શાશ્વતધર્મો કે જે સંયોગ હોય ત્યારે તથા વિપ્રયોગ હોય ત્યારે પાળવાના છે તે ધર્મો હવે કહેણું. ૧.

પરસ્પરનો બાંધવાર ન કરવારૂપ ધર્મના માર્ગમાં આવનાર સ્ત્રીપુરુષના શાશ્વત એટલે પરપરાથી આવતા આવેલા ધર્મો હવે કહેવામાં આવેછે, જેમાં દંપતી સાથે રહેલાં હોય ત્યારે તેઓએ કેમ વર્તે તથા વિપ્રયોગ હોય ત્યારે કેમ વર્તે તેના નિયમો બતાવવામાં આવેછે.

પુરુષોએ સ્ત્રીઓને સ્વચ્છંદ વર્તન નહિ કરવા દેતાં-પોતાને વશ રાખવી એમ ભક્ષામણુ કરેછે—

અસ્વતત્રાઃ સ્ત્રિયઃ કાર્યાઃ પુરુષૈઃ સ્વૈર્દિવાનિશમ્ ॥

વિપયેષુ ચ સજ્જન્ત્યઃ સંસ્થાપ્યા આત્મનો વશે ॥ ૨ ॥

પતિવગેરે પુત્રોએ આઓને સર્વજ્ઞ સ્વરૂપદર્શનવશની ડાની અને વિષયોમા લાગેલી હોય ત્યારે પણ પોતાના કમળમા રાખી ૨

શ્રીઓને ધર્માવકાશોમા સ્વેચ્છાથી બંધકાર ગ્રહા દેવો નહિ જે છ ધન ધનવગેરેમા વાપરવું હોય તેમા પતિવગેરે યોગ્ય અવસ્થાવાળા સ્વપુત્રોની તેણે અનુજ્ઞા લેવી સ્ત્રીની રક્ષા કરવાના પ્રોત્સાહના પતિ, પુત્ર, પિતાવગેરે પુત્રો સ્વપુત્રો ગણાય છે જીતવગેરે વિષયોમા તે બીજાઓની સાથે પ્રસંગ કરવા લાગે તો તેને અટકાવીને પોતાના કમળમા રાખી સ્ત્રીને સ્વેચ્છા વશ ન કરવા દેવું એ જેમ તેના પુત્રનો ધર્મ છે તેમ પોતે સ્વેચ્છા વશ ન કરવું એ તેને પોતાનો ધર્મ છે કે જે ચાલ્યા વાળું (અથવા ૫૪૧:૧૩૭) એ શ્લોકમા કહેવાય મથન છે

કોઇપણ અવસ્થામાં શ્રી જ્ઞાન મ્યને યોગ્ય નથી એમ નથી કહે છે—

પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્ત્તા રક્ષતિ યૌવને ॥

રક્ષન્તિ સ્યવિરે પુત્રા ન સ્ત્રી સ્વાત્ક્રયમર્હતિ ॥ ૩ ॥

જલ્પાવસ્થામા પિતા રક્ષણ કરે છે, યુવાવસ્થામા પતિ રક્ષણ કરે છે અને કુદાવસ્થામા પુત્રો રક્ષણ કરે છે આવી રીતે જ્ઞા સતતપણાને યોગ્ય નથી ૩

રક્ષણ કરે છે એટલે અન્યમાથી બચાગે છે અપ્રગતિમા પડવાથી યની ધર્મ ધન અને યશવગેરેની હાનિ તે અન્ય છે પિતા, પતિ અને પુત્રે અમુક અવસ્થામા સીતું રક્ષણ કરવું એ સામાન્ય નિર્દેશ છે મનવળ જેમ છે કે જે સમય તે બેની પાસે હોય તેમમરે નેજ તેની રક્ષા કરી

પ્રોત્સાહિતવદના પોતાના કર્તવ્યથી બ્રહ્મ થનાર પિતાવગેરેનું નિર્દેશપાત્રપદ જણાવે છે—

કાલેઽદાતા પિતા વાચ્યો વાચ્યશ્ચાનુપયન્ પતિઃ ॥

મૃતે ભર્ત્તરિ પુત્રસ્તુ વાચ્યો માતુરરક્ષિતા ॥ ૪ ॥ ~

મમય પ્રાપ્ત થયા છતા કન્યાનો મોત્ય પતિ સાથે વિવાહ નહિ કર
નર ન્યાનો પિતા, નતુમમયમા પણ આની પાસે નહિ જનાર પતિ અને
પતિના મરણપછી માતાનુ નક્ષણ નહિ કરનાર પુત્ર એઓ નિદાપાત્ર
થાય છે ૪

પ્રદાન પ્રાપ્તો । એ ગોત્રમના વચનથી કન્યાને નતુ આવેવ ન હોય
લાચુરી ન્યાદાનનો સમય ગણાય છે એ સમય સુધીમા કન્યાદાન નહિ કર-
નાર પિતા પરગણપછી નતુસમર આની પાસે નહિ જનાર પતિ અને પતિના
મરણ પછી તે સ્ત્રીનુ પાનનરોપણ નહિ કરનાર તેનો પુત્ર એઓ નિદાપાત્ર
થાય છે

સ્ત્રીસ નક્ષણાનુ આનરથક કાલુ દેખાડેછે—

સૂક્ષ્મેભ્યોપિ પ્રસંગેભ્યઃ સ્ત્રિયો રક્ષ્યા વિશેષતઃ ॥

દ્વયોર્હિ કુલયોઃ શોકમાવહેયુરરક્ષિતાઃ ॥ ૫ ॥

અનિ રા ૧ પ્રસંગોથી પણ આઓ વિશેષ ૫૧ રહ્યા રના વગર છે
રક્ષુ ૭ જે તેઓનુ રક્ષણ કરનામા ન આવે તા તેઓ બન્ન કુળને શોક
રસવનાર થાય છે ૫

ગમિયાવગેરે દુરાચારની અસર રાવનાર પરપુરપનીસાથે બાપણ પરિભ્ર-
મણવોરે રવ પપ્રસ ગોથી પણ સ્ત્રીઓને અપકાવવી જોઈએ કારણ કે જે અપકાવ
વામા ન આવે તેા તેમા આગળ વધી તે એનુ જ્વ ન લગડે છે કે એથી બન્ને કુળને
એને પતિના કુળને તથા પિતાના કુળને આબર જવાથી રોષ કરવો પડે
માટે સ્ત્રીઓની રચા કરી સ્ત્રી સુરક્ષિત રહેવાથી સનતુ સુરક્ષિત રહે છે કશુ છે કે—

માયાયા રક્ષમાણાયા પ્રજા ભવતિ રક્ષિતા ।

પ્રજાયા રક્ષમાણાયામાત્મા ભવતિ રક્ષત ॥

એવે સ્ત્રીનુ રક્ષણ થાય તેા પ્રજા પણ સુરક્ષિત રહે છે કારણ કે બાળકો વિ
શેષે કરી માતાના અચારકપર ધ્યાન દે છે પ્રજાનુ રક્ષણ થાય તેા તેના સતોપથી
આમા સુરક્ષિત રહે છે અને પ્રજા બગડેલી હોય તેા હમેશા મનમા મદાદુ ખ
યશ કરે છે

સ્ત્રીસ રક્ષણ કરનાનો ઉદ્દેશ પ્રકારાંતરથી પણ જણાવેછે—

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ॥

यतन्ते रक्षितुं भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥ ६ ॥

અસ્વતત્રાઃ સ્ત્રિયઃ કાર્યાઃ પુરુષૈઃ સ્વૈર્દિવાનિશમ્ ॥

વિષયેષુ ચ સજ્જન્યઃ સંસ્થાપ્યા આત્મનો વશે ॥ ૨ ॥

પતિવશેરે પુરુષોએ સ્ત્રીઓને સર્વદા સ્વચ્છવર્તનવચરની કરવી અને વિષયોમાં લાગેલી હોય ત્યારે પણ પોતાના કળમનમાં સખવી ૨

સ્ત્રીઓને ધર્મવાક્યોમાં સ્વચ્છાથી વ્યવહાર કરવા દેવો નહિ. જે કંઈ ધન ધર્મવશેરેમાં વાપરવું હોય તેમાં પતિવશેરે યોગ્ય અવસ્થાવાળા સ્વપુરુષોની તેણે અનુજ્ઞા લેવી સ્ત્રીની રક્ષા કરવાના બોલવાળા પતિ, પુત્ર, પિતાવશેરે પુરુષો સ્વપુરુષો ગણાયછે. ઐતવશેરે વિષયોમાં તે જીનજોની સાથે પ્રસંગ કરવા લાગે તો તેને અટકાવીને પોતાના કળમનમાં રાખવી સ્ત્રીને સ્વચ્છવર્તન ન કરવા દેવું એ ભ્રમ તેના પુરુષનો ધર્મ છે તેમ પોતે સ્વચ્છવર્તન ન કરવું એ તેનો પોતાનો ધર્મ છે. કે જે વાલ્યાવાં (અંધાચ પૃથ્વીક ૧૩૭) એ શ્લોકમાં કહેવાય ગયેલ છે

કેાપપણુ અવસ્થામાં સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યને યોગ્ય નથી એમ નહીં કહેછે—

પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ યૌવને ॥

રક્ષન્તિ સ્યગ્રિરે પુત્રા ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ॥ ૩ ॥

બંધનાવસ્થામાં પિતા રક્ષણુ કરેછે, યુવાવસ્થામાં પતિ રક્ષણુ કરેછે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રો રક્ષણુ કરેછે. આવી રીતે સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યપણાને યોગ્ય નથી. ૩.

રક્ષણુ કરેછે એટલે અનર્ગમાંથી બચાવેલે અપ્રજ્ઞિમાં પડનારી થતી ધર્મ ધન અને યશવશેરેની દાનિ તે અનર્ગ છે. પિતા, પતિ અને પુત્રે અમુક અમુક અવસ્થામાં ભીતું રક્ષણ કરવું એ સામાન્ય નિર્દેશ છે મનબળ ભ્રમ છે કે જે સમયે તે ભ્રમી પાસે હોય તેસમયે તેણે તેની રક્ષા કરવી

સ્ત્રીઅનિતરૂદ્ધના પોતાના કર્તવ્યથી બ્રહ્મ ધનાર પિતાવશેરેનું નિર્દાવાચશબ્દુ જણાવેછે—

કાલેડવાતા પિતા વાચ્યો વાચ્યશ્ચાનુપયન્ પતિઃ ॥

મૃતે ભર્તરિ પુત્રસ્તુ વાચ્યો માતુરરક્ષિતા ॥ ૪ ॥

સમય પ્રાપ્ત થયા હતા કન્યાનો યોગ્ય પતિ સાથે નિવાસ નહિ કર
નાર કન્યાનો પિતા, કનુસમયમા પણ સ્ત્રીની પાસે નહિ જનાર પતિ અને
પતિના મગ્નપત્ની માતાનું નક્ષત્ર નહિ કરનાર પુત્ર એઓ નિદાપાત્ર
થાય છે ૪

પ્રદાન પ્રાપ્તો ૧ એ જ્ઞાતમના વચનથી કન્યાને નતુ આવેલ ન હોય
લાસથી ન્યાદાનનો સમય ગણાય છે એ સમય સુધીમા કન્યાદાન નહિ કર-
નાર પિતા પરગણપત્ની કનુસમયે સ્ત્રીની પાસે નહિ જનાર પતિ અને પતિના
મહાપત્ની તે સ્ત્રીનું પાનનરોપણ નહિ કરનાર તેનો પુત્ર એઓ નિદાપાત્ર
થાય છે

ત્રીસંક્ષણનું આવશ્યક કાંણુ દેખાડે—

સૂક્ષ્મેભ્યોપિ પ્રસંગેભ્યઃ સ્ત્રિયો રક્ષ્યા વિશેષતઃ ॥

ઘ્યોર્હિ કુલયોઃ શોકમાવહેયુરરક્ષિતાઃ ॥ ૫ ॥

અતિ ૨૧ ૧ પ્રસંગોથી પણ સ્ત્રીઓ વિશેષે કરી રક્ષામા યગ્ય છે
કારણ કે જે તેઓનું રક્ષણ કરનામા ન આવે તો તેઓ બીજા કુળને શોક
ગણનાર થાય છે ૫

ગણિયારવગેરે દુરાચારની અસર રાખનાર પરપુરુષની સાથે બાવણું પરિભ્ર-
મણવોરે સ્વપ્રસંગોથી પણ સ્ત્રીઓને અટકાવથી બેઠાએ કારણ કે જે અટકાવ
વામા ન આવે તો તેમા આગળ વધી તે એવું કરી શકાય છે કે એથી બન્ને કુળને
એ ૨ પતિના કુળને તથા પિતાના કુળને આબરૂ જવાથી શોક કરવો પડે છે
માટે સ્ત્રીઓની રક્ષા કરી સુરક્ષિત રહેવાથી સમગ્ર સુરક્ષિત રહે છે કહ્યું છે—

માયાયા રક્ષમાણાયા પ્રજા ભવતિ રક્ષિતા ॥

પ્રજાયા રક્ષમાણાયમત્મા ભવતિ રક્ષિત ॥

એટલે એનું રક્ષણ થાય તો પ્રજા પણ સુરક્ષિત રહે છે કારણ કે બાળકો વિ-
શેષે કરી માતાના આચારક્રમ પર બાળ દે છે પ્રજાનું રક્ષણ થાય તો તેના સતોપથી
આત્મા સુરક્ષિત રહે છે અને પ્રજા બચેલી હોય તો હમેશા મનમા મદાદુ બ
થાય છે

ત્રીસંક્ષણ કરવાનો ઉદ્દેશ પ્રકાશિતગથી પણ જણાયે છે—

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ॥

यत्नत्वे रक्षितुं भार्या भर्तारो दुर्वला अपि ॥ ६ ॥

ધનના સંગ્રહમાં, ધનના વ્યયમાં, સ્વચ્છતા જાળવવાના કામમાં, ધર્મના કામમાં, રસોઈના કામમાં અને ઘરનાં રાચરચીલાંની દેખરેખમાં સ્ત્રીની યોજના કરવી ૧૧.

પુરૂષે પોતાની કમાણીનું ધન સાચવવામાટે સ્ત્રીને સોંપવું ઘરના ઉપ-
ગામની સ્ત્રીને લેવામા ખર્ચ કરવાનું કામ પણ તેના હાથથી લેવું જોઈએ. આમ
કરવાથી તેનું મન તેમાં પડેવાથી રહે અને ખરાબ વિચાર કરવાને તેને
અવકાશ મળે નહિ. ઘરની સ્વચ્છતા જાળવવાના કામને જોઈને પણ તેના પર
રાખવો જોઈએ અથવા પત્રિકા જાળવવાનું કામ પણ તેને સમજાવી રાખવું
જોઈએ અને ધર્મસંજોગી કામમાં પણ તેને જોડવી જોઈએ. એટલે દોઢ રાખતે
દોઢને જોવાવગેરે કારણથી તેના મનમાં કાંઈ અયોગ્ય વિચાર આવે તો પણ
પત્રિકા અને ધર્મના વિચારથી તે પોતાના મનને દબાવે રાખી શકે. રસોઈનું
કામ તથા ઘરનાં રાચરચીલાંની દેખરેખનું કામ પણ ધરધર તેને મમતા રહે
તેના કારણરૂપ બને છે. વાસણો અને વસ્ત્રોવગેરે સાફ કરવાં એ પણ સૌથી કઠો-
વાય છે. અને દેવપૂજાવગેરેના કામમાં સ્ત્રીને સાથે રાખવી એ તેની ધર્મના
કામમાં યોજના બજાવે આમ થવાથી તેનામા પરપુરુષના અભિવાપની ઉત્પ-
તિજ થતી નથી.

ઉપરના ઉપાયો કામે નહિ લગાડતાં સ્ત્રીના ઉપર કેવળ
જાપતોજ રાખવો એ વ્યર્થ છે એમ જણાવે છે—

અરંક્ષિતા ગૃહે રુદ્ધાઃ પુરુષૈરાસકારિભિઃ ॥

આત્માનમાત્મના યાસ્તુ રક્ષેયુસ્તાઃ સુરક્ષિતાઃ ॥૧૨॥

બગાવર આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તનારા પુરૂષોની દેખરેખનીએ ધરમાં રાખી
રાખેશી હોય તોપણ સ્ત્રીઓ સુરક્ષિત રહેતી નથી. પણ જે સ્ત્રીઓ પોતેજ
પોતાની રક્ષા કરે છે તે સ્ત્રીઓજ સુરક્ષિત રહે છે. ૧૨.

મનુષ્ય પર સારા સંસ્કારો ન પડ્યા હોય તેની સ્ત્રીને કેવળ દાખરેલા ઉપાયો
થી જ દબાવે કરવા માટે તે માન્ય પોતાના તે કામમાં પાર પડતો નથી. કારણ
કે દુષ્ટ સ્ત્રીઓ કામે તે પ્રકારથી દુરાચારના માર્ગો ચોધી કઢાવે છે. પણ
“ધર્મનું ફળ સ્વયં છે, અધર્મનું ફળ નરક છે” વગેરે ઉપદેશ આપના રહીને
તથા કુલની પ્રતિષ્ઠા, સગીત્રનો પ્રભાવ, શ્રદ્ધાધર્મની મદદના વગેરેનું જાન કરાડીને
તેના મનને કેળવ્યું હોય તો તેઓ પોતાની મેળેજ સુરક્ષિત રહે છે. માટે ઉપ-
રના સ્લોકમાં કહેલા ઉપાયો અચર્ય કામે લગાડવાયેલાં છે.

શ્રીઓમાટે ગણાતાં દૃષણો કહે છે—

પાનં દુર્જનસંસર્ગઃ પત્યા ચ વિરહોટનમ્ ॥

સ્વમોન્યગેહવાસશ્ચ નારીસંદૂપણાનિ પદ્ ॥ ૧૩ ॥

મગ્રપાન, નીચ માણુમનો સગ, પતિની દૂર રહેવાપણ, પતિનમણ, વિશેષ નિંદા અને પરગૃહવાસ એ ૭ સ્ત્રીઓને માટે દૃષણરૂપ છે ૧૩

આ ૭ કારણોથી સ્ત્રીઓમા બાબિયાગ્રૂપ દોષ દાખલ થાય છે નાટ તેને આમાનુ ટાળપણ દ્વારા ન લાગે તેની સંભાળ રાખવી

સ્ત્રીઓનું મન મર્યાદાને છોડે તોપણી તેની મિથિતિ કેવી થાય છે તે વર્ણવે છે—

નૈતા રૂપં પરીક્ષન્તે નાસાં વયસિ સંસ્યિતિઃ ॥

સુરૂપં વા વિરૂપં વા પુમાનિત્યેવ ભુક્ષતે ॥ ૧૪ ॥

એ સ્ત્રીઓ રૂપની પરીના કરી નથી અને અસ્થાહિત પગ તેનું મન સ્થિતિ પામતુ નથી પછી તો ચાલે સુગ્રહ હો કે વિગ્રહ હો માન પુરુષ એનું નુકસાન તેના સળધમા આવે ૧૪

સ્ત્રીસંસારમા બેઠું ૧૨ રહેતુ નહિ અથવા એવે ભરોમે રહેતુ નહિ કે સ્ત્રી દેા કુટુંબપુરુષ અથવા ટોલ યુવાવસ્થાનગ્નના પુરુષના અભિનાદ નહિ કરે અથવા પોતાના સુગ્રહ કે યુવાવસ્થાવાળા પતિ ૧૨ નદૃશ્તિવાળા નહી કોઈની કામના નહિ કરે કારણ કે જેનું મન અભિન રાખે તે સ્ત્રી અરો યોગ વિચાર નહી રાખતી નથી

પતિનન્દુથી સંભાળ નહતી હોય તોપણ કંઈ તેવા પ્રકારના અવગણથી સ્ત્રીઓમાં નિકૃતિ થતી જલાયે છે—

પૌંશ્ચલ્યાચ્ચલચિત્તાચ્ચ નૈઃક્ષેહ્યાચ્ચ સ્વભાવતઃ ॥

રાક્ષિતા યત્નતોપીહ મર્તૃવેતા વિકુર્વતે ॥ ૧૫ ॥

સ્ત્રીઓની પ્રયત્નથી રક્ષા કરેતી હેય તોપણ પોતાના પુત્રશ્રીપણાને લીધે ચિત્તાના અસ્થિરપણાને લીધ અને સ્વભાવિ, સ્નેહના અભાવને લીધે તેઓ પતિની વિરુદ્ધ રીતિએ રાગે ૧૫

નવા નવા પુરુષોના અરોગ સસગમા આવનારી સ્ત્રી પુત્રલી પ્રેમાય છે આથી સ્ત્રીઓને પુરુષોના વિશેષ પરિચયમા આવવા ન દેવી જોઈએ તેના

ચિત્તનુ ચ ચપ્પઞ્ચ હોયછે એટલે સમજાવેવ હોય છતા પણ તેના વિ
કરી જતા વિનય થતો નથી તેથી હમેતા તેને સારી સોબતમા રાખવી
તથા સારા ઉપચોયો થશે જોઈએ, અને તેનામા સ્વાભાવિક રહેલો
હોયછે તેથી ચોખ્ખા રખાદિ થી તેના મનને ખુશી રાખવું જોઈએ અને એ
માટેજ હવેપછી આ અન્યાયના ૨૦ મા પ્રોકમા પૂજાર્હા । એટલે તેઓ
ન્માનને ચોખ્ખા છે એમ કહેશે

ઉપર જણાવેલાં કારણોથી સ્ત્રીઓની વિશેષ સંભાળ ર
વાની ભલામણ રહે—

एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजम् ॥

परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥ ૧૬ ॥

ઉપર કહ્યો સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ જોઈતાની સંદિધીજ થયેલો છે
જાણી પુરુષે જાના રતણપ્રતિ રિગે । યતનવાગા રહેવું ૧૬

જાણાની સંદિધીજ થયેલો છે એટલે મૂળથીજ છે

સ્ત્રીઓની આસાક્ષિતા વિષયો તથા તેના સ્વભાવને વિ
ષતાથી કહેછે—

शय्यासनमलंकारं कामं क्रोधमनार्जवम् ॥

द्रोहभावं कुचर्या च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥ ૧૭ ॥

સ્ત્રીઓને માટે મનુએ શય્યા, આસન, અન કાર, કામ, ક્રોધ, સર
પણાનો અભાવ દ્રોહભાવ અને નિહિનઆચરણ કહ્યેન છે ૧૭

શય્યા આસન તથા અલ કારમા તેઓની વિશેષ આસન્નિ હોયછે ત
કામ અને ક્રોધવગેર તેનામા સ્વાભાવિક હોયછે માટે પોતાને ત્યાજ તે
પ્રતોક્ષનોમા તે આસન્ન રહી અનરુપે જવાની ઇચ્છા ન કરે તેથી અને તે
કામ, ક્રોધવગેર હ ન ઓળગે તેથી ચોખ્ખા તેને માટે કરી જોઈએ

સ્ત્રીઓના અચુલ સંભાવનું કારણ કહેછે—

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मत्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः ॥

निरिन्द्रिया ह्यमप्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ ૧૮ ॥

શ્રીઓની ક્રોધપણ ક્રિયા વેદમત્રોથી થતી નથી એવી ધર્મની મર્યાદા છે વળી એ પાત્ર મર્યાદા છે કે તેઓ પ્રમાણુવગરની, મત્રવગરની અને મત્યવગરની હે મહે. ૧૮

મનમર્મવગેરે સઘળી ક્રિયાઓ શ્રીઓમાટે એ કરવી હોય તો વેદમત્રોથી થઈ શકતી નથી આ દી રીતે મનવાગા સુરકારો ન થવાથી તેઓનું અત કરણ પોષવગરનું હોતું નથી તેમજ ધર્મમા પ્રમાણુભૂત શ્રુતિ તથા સ્મૃતિથી સ્થિત હોવાને લીધે ધર્મને પણ ભાગી શકતી નથી અને પાત્રને દૂર કરનારા મત્રોનો ભાગ કરી શકતી નથી તેથી મ્હાથ પાપ થઈ ભય તો તેને નષ્ટ કરી શકતી નથી અને અસત્યની પેઠે અશુભ છે માટે તેઓની રક્ષા થતી કરવી એવું વાત્સર્ય છે

શ્રીઓ સ્વભાવથીજ અશુદ્ધ દૃઢચાળી છે એ વિષયમાં વૈદિક મંત્રાર્થવાચક વાક્યોનું પ્રમાણુ આપવાનો ઉપક્રમ કરેછે—

तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि ॥

स्वालक्षण्यपरीक्षाय तासां शृणुत निष्कृतीः ॥૧૯॥

તેમ વેદોમાં પણ શ્રીઓના વ્યભિચારપણાની પરીક્ષામાટે ધણી શ્રુતિઓ કહેલી છે તેઓમા વ્યભિચારના પ્રાથમિકારણે જે શ્રુતિઓ છે તે સાબળો ૧૯

ન ચંતદ્વિષો વ્રાત્તળા સ્મૃત્પ્રાત્તળા વા। એટલે બ્રાહ્મણે જીએ કે અબ્રાહ્મણ બીએ, ઇત્યાદિ ધારી શ્રુતિઓ શ્રીઓના વ્યભિચારસ્વભાવના પરિજ્ઞાનમાટે કહેલી છે તેઓમા વ્યભિચારના પ્રાથમિકારણે જતાવનાગી શ્રુતિઓ પણ ॥

આવી એક શ્રુતિનો અર્થ ઉદાહરણરૂપે લેછે—

यन्मे माता प्रलुलभे विचरन्त्यपतिव्रता ॥

तन्मे रेतः पिता वृक्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥૨૦॥

“પરગૃહમા જન્મારી મારી અપતિવ્રતા માતાએ પરપુરુષની ઇચ્છા કરી હોય તેથી દુષિત થયેલ માતાના રજને મારો પિતા શુદ્ધ કરજે” આ શ્રુતિ શ્રીઓના વ્યભિચારને જણાવનાગી છે ૨૦

મન, વાણીવગેરેથી પતિવ્રત જી ન પુરુષને નહિ ઇચ્છનારી સ્ત્રી પતિવ્રતા કહેવાય છે અને તેથી નિરક્ષરનનવાળી સ્ત્રી અપતિવ્રતા કહેવાય છે મૂળ મત્ર—

યન્મે માતા પ્રલુલોભ વિચરન્ત્યનનુવ્રતા ।

તન્મે રેતઃ પિતા ષ્ટકામાતુરન્યોવપદતામ્ ॥

આ પ્રમાણે છે તેમાં થોડો ફેરફાર કરી આ શ્લોકનાં ત્રણ ચરણમાં લીધેલો છે. આલો. સ્ત્રીસ્વભાવ હોયછે માટે તે રક્ષણ કરવાને લાયક છે.

ઉપર જણાવેલો મંત્ર માનસ વ્યભિચારના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે એમ કહેછે—

ધ્યાયત્યનિષ્ઠં યત્કિશ્ચિત્પાણિગ્રાહસ્ય ચેતસા ॥

તસ્યૈષ વ્યભિચારસ્ય નિહ્વઃ સમ્યગુચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

શ્રી મનથી પોતાના પતિનું 'જે કંઈ અનિષ્ટ વિચારેછે તે અનિષ્ટરૂપ વ્યભિચારનું ત્રેષ પ્રકારથી રોધન કરનારો આ મંત્ર કહેવાયછે ૨૧

ઉપરના મંત્રમાં માતા રાખે છે તેથી માતાના એ અપરાધનું રોધન થુન કરેછે. આ મંત્રથી નક્કી થાયછે કે સ્ત્રીઓની સંભાળ યોગ્યરીતે ન રહે તો તેનાથી ઉપર માનસ વ્યભિચાર પણ થઈ જાયછે માટે તેનું સ રક્ષણ આવશ્યક છે

સ્ત્રીસંરક્ષણમાં પતિનું 'ગુણવાનપણું' એ મુખ્ય ઉપાય છે એમ જણાવેછે—

યાદૃગ્ગુણેન ભર્ત્રા સ્ત્રી સંયુજ્યેત યથાવિધિ ॥

તાદૃગ્ગુણા સા ભવતિ સમુદ્રેણેવ નિમ્નગા ॥ ૨૨ ॥

જેમ સમુદ્રની માથે મળનારી નદી સમુદ્રજેવી થાયછે તેમ, જે સ્ત્રી વિધિપ્રમાણે જેવા પતિસાથે જોડાયછે તે સ્ત્રી તેવા ગુણવાળી થાયછે. ૨૨

મીઠા જળવાળી નદી પણ સમુદ્રસાથે જોડાતા તેના જેવી ખાગ જળવાળી બની જાયછે તેમ પતિ અયોગ્ય ગુણવાળો હોય તો સ્ત્રી પણ બનેછે માટે પતિએ યોગ્ય ગુણવાળા થવું. પતિમાં સદૃશ્યો હોય તો સ્ત્રી પણ સદૃશ્યી બનેછે

ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલા વિષયમાં ઉદાહરણ દેછે—

અક્ષમાલા વસિષ્ઠેન સંયુક્તાધમયોનિજા ॥

શારદ્ધી મન્દપાલેન જગામાભ્યર્હણીયતામ્ ॥ ૨૩ ॥

અધમ જનિત્રા ઉત્પન્ન થયેની અલભ્યાના નામની સ્ત્રી વસિષ્ઠ મુનિસાથે
લેગવાથી તેમજ ચારી મદપાવમુનિની સાથે લેગવાથી શ્રેષ્ઠપણને પામી
હતી ૨૩

મદાનારતના આરિષદ્વર્મા આખ્યાવિદા છે કે મદપાવનામના મુનિ
પોત્રીના તપોબળથી સ્વર્ગમાં ગયા પણ અપુત્ર હોવાને લીધે દેવાની સલાહથી
પાંચ પુત્રીપર આજ્ઞા અને પશ્ચિન્નતની શાપનીસાથે પરણતા તેને ચાર પુત્રો
પયા એ પુત્રો સદિત વનમાં બેઠા હતા તે વખતે અગ્નિ લાગતા તેણે અગ્નિની
રહુતિ કરી તેથી પ્રસન્ન થયેના અગ્નિએ તેઓને બચાવ્યા હતા આવી રીતે
પતિના ગુણવાનપણથી એવી દવડી સ્ત્રીનતિ પણ શ્રેષ્ઠપણને પામે છે

આવા દાખલાઓ ઘણા છે એમ કહે છે—

एताश्चान्याश्च लोकेस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ॥

उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥ ૨૪ ॥

આ લોકમાં એ સ્ત્રીઓ તથા બીજી પણ નીચકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી
સ્ત્રીઓ પોતપોતાના પતિઓના ગુણ ગુણોને ઉત્કર્ષને પામેલી છે ૨૪

સત્યવતીવ્રજેના બીજા પણ આવા ધર્મા દાખલાઓ છે કે જેમાં પતિના
સદ્ગુણોને લીધે સ્ત્રીઓ શ્રેષ્ઠપણને પામેલી છે

શ્રીમન્મુનિસાથે ધી કહીને હવેપછી પ્રજોત્પાદન ધર્મનો ઉપ-
ક્રમ કહે છે—

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ॥

प्रेत्येह च सुखोदकान् प्रजाधर्मान्निबोधत ॥ ૨૫ ॥

સ્ત્રી તથા પુ પુરુષની લોકવ્યવહાર કે જે સર્વદા શ્રુ મહાયુ છે તે
નમેને કહેવા હવે આ લોકમાં તથા પંચોકમાં સુખ આપનારા પ્રજાધર્મોનું
જાણવું ૨૫

સનતિ ક્ષેત્રવાળાની ગણાય કે બીજાનાની ગણાય ' ઇત્યાદિક વિચારવાળા
પ્રજાધર્મો એટલે જ્ઞ તાનાત્પાદનના ધર્મા હવે કહેવામાં આવે છે અથવા શ્રેષ્ઠ
પુત્રો પયા તે સ્ત્રીઓની શ્રેષ્ઠતાને આધીન છે માટે સ્ત્રીઓનું સ રક્ષણ અપમાનથી
અદિ પણ સન્માનથી ૨૬ એવા અભિપ્રાયથી આ પ્રકરણ રાજ કરે છે

ગર્ભધારણ અને સંતતિના પોષણને લીધે માતાનું ગૌરવ જણાવના સ્ત્રીવર્ગની પ્રશંસા કરે છે—

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ॥

स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोस्ति कश्चन ॥ ૨૬ ॥

સ્ત્રીઓ પ્રજાની ઉત્પત્તિને માટે મોટા મોટા ઉપાય કરનારી છે, સન્માન દેવાયાયક છે અને વરને ગોલા આપનારી છે. ધરમા સ્ત્રી તથા લક્ષ્મીનન્મે કોઈ જાતનો ફરક નથી. ૨૬

સ્ત્રીઓના સંરક્ષણના પ્રસંગમાં તેના કારણની જે સ્ત્રીઓના દોષો કહેવામાં આવ્યા છે પરંતુ તે દોષોને દૂર કરવાના ઉપાયો થઈ શકે તેથી તેમાં દોષોનો અભાવ થાય છે અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં તેઓનું ગૌરવ વિશેષ છે. લક્ષ્મીવગર જેમ ધર શોભતું નથી તેમ સ્ત્રીવગર પણ વર શોભતું નથી. ખરી રીતે સ્ત્રી એ જ ગૃહલક્ષ્મી છે. ધરમાં પૈસાની છત ન હોય તો પણ એક સ્ત્રી હોય તો ધર શોભી નિભે છે. અગાઉ સ્ત્રીઓનું જે દોષ થયે છે તે તેઓની અવજ્ઞામાંથી નથી પણ તેઓના રક્ષણમાંથી છે.

સ્ત્રીની આવશ્યકતાનાં કારણો જુદા છે—

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ॥

प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ ૨૭ ॥

સત્તાનોની ઉત્પત્તિ, ઉત્પન્ન થયેલા સત્તાનોનું પરિપાલન અને પ્રતિદિન લોકયાત્રાનાર એ સમગ્ર સ્ત્રી દોષ તોજ નથી. 'સ' ઓ એ પ્રત્યક્ષ છે. ૨૭

લોકયાત્રાનાર એટલે સમાસજ ધી અને અતિધિવગેરેનો સત્કાર કરવો વગેરે કાર્યો પણ સ્ત્રી દોષ તોજ વગર અન્યથે થઈ શકે છે.

આ લોક ઉપરાંત પારલૌકિક કલ્યાણનો આધાર પણ સ્ત્રી ઉપર છે એમ જણાવે છે—

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ॥

दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥ ૨૮ ॥

સત્તાન, ધર્મપ્રાપ્તિ, મેના, ઉત્તમ રતિ અને મિત્રોને તથા પોતાને
વર્ગની પ્રાપ્તિ એ સર્વજીવોની આધીન ॥ ૨૮

સત્તાનનો નિર્દેશ પ્રથમના મનોમા કરેલો હોવા છતાં અહીં તેનું
પ્રત્યક્ષ જણાવવાને કૃત્રિમ નિર્દેશ કરેલો છે. અગ્નિદોષાદિ ધર્મપ્રાપ્તિ, અતિથિની
સેવા, ઉત્તમ સુખ, આદિક્રિયાથી પિતૃઓની સ્વપ્રાપ્તિ અને ઉત્તમ સત્તાનથી
પોતાનેમાટે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ એ સર્વજીવોનું મૂળ સાધન સાચી શ્રી ॥

સાધ્વી શ્રીનું લક્ષણ વહેંચે—

પતિં યા નાભિચરતિ મનોવાગ્દેહસંયતા ॥

સા ભર્તૃલોકાનામ્નોતિ સન્નિઃ સાધ્વીતિ ચોચ્યતે ॥૨૯॥

મનને, વાણીને તથા મગ્ધને વસ્તુ રાખનારી જે સ્ત્રી કોઈપણ પ્રમાણ
રથી પતિનો અભિચાર કરતી નથી તે સ્ત્રી પતિનો મને પામે છે અને સંપુરણ
તેને સાધ્વી સ્ત્રી કહે છે ૨૯

પતિનો અભિચાર કરતી નથી એટલે પતિને છોડીને પરપુરણની ઇચ્છા
પણ નથી અને પતિનો મને પામે છે એટલે પતિની મેવા રવાથી જે ઉત્તમનો મને
પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ તે ઉત્તમ મને પામે છે

સાધ્વી શ્રીની પ્રશંસાના પ્રસંગને લીધે અસાધ્વી શ્રીને
અતી હાનિ પડે છે—

અભિચારાત્તુ ભર્તુઃ સ્ત્રી લોકે પ્રાપ્નોતિ નિન્યતામ્ ॥

સૃગાલયોર્નિ ચાપ્નોતિ પાપરોગૈશ્ચ પીડ્યતે ॥ ૩૦ ॥

જે સ્ત્રી પતિનો અભિચાર કરે છે તે સ્ત્રી લોકમાં નિંદાનું પાત્ર થાય છે
મને મીઠા અવતારમાં સૃગાલ્યતિમાં જન્મે છે તથા પાપરોગથી પીડાય છે ૩૦

જે સ્ત્રી પતિને છોડીને પરપુરણને સેવે છે તે જન્મતમાં નિંદાય છે એટલું જ
નહિ પણ ખીલ અવતારમાં સિયાળ જેવી નિંદિત પશુવતિમાં જન્મે છે અને
મોહોદા નિંદિતરોગથી કુખી થાય છે માટે સ્ત્રીએ પતિવ્રતા જરૂર જોઈએ

પુત્રને જન્મ આપનાર હોવાથી સ્ત્રીના શુભોનો નિર્દેશ
પ્રતીતિ હવે ક્ષેત્રપ્રાધાન્યથી પુત્રપર આવેલી થાય છે કે બીજા પ્રા-
ધાન્યથી પુત્રપર આવેલી થાય છે વગેરે વિચારનો ઉપન્યાસ કરે છે—

પુત્રં પ્રત્યુદિતં સદ્भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ॥

विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥ ३१ ॥

પુત્રની જાળનમાં મહાન્માઓએ અને પ્રાણીન મહર્ષિઓએ સંવલોકીતું
હિત કરનાર જે પતિન વિચાર કરેલો છે તેનું તમે શ્રવણ કરો. ૩૧.

દેવથામથી પતિનો બલિચાર થતાં સ્ત્રીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં
ક્ષેત્રપ્રાધાન્યથી તે સ્ત્રી જેની હોય તેનો તે પુત્ર ગણાય કે બીજાપ્રાધાન્યથી
જે પુરુષથી ઉત્પન્ન થયો હોય તેનો તે પુત્ર ગણાય આ બાબતનો વિચાર રાશ
કરેછે.

निर्दिष्ट, विचारમાં જુદા જુદા મત જણાવેછે—

भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधं तु भर्त्तरि ॥

आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥ ३२ ॥

સ્ત્રીને જન્મેસો પુત્ર તે સ્ત્રીનું જેણે વિધિપૂર્વક પાણિગ્રહણ કરેલું હોય
તેનોજ ગણાય એમ નિદાનોનું માનવું છે. પરંતુ પૃતિની-બાળનમાં બંધો
એ પ્રકારની શ્રુતિ છે ત્યાં તો કેટલાએક કહેછે કે જેનું બીજ છે તેનો પુત્ર
છે અને કેટલાએક કહેછે કે જેનું સેત્ર છે તેનો તે પુત્ર છે. ૩૨.

પતિની બાબતમાં જ્યાં બે પ્રકારની શ્રુતિ છે એટલે જ્યાં એક વિધિપૂર્વક
પાણિગ્રહણ કરનાર પતિ સિવાયના અન્ય પુરુષથી-સ્ત્રીમાં પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય
ત્યારે તે પુત્રના સંબંધમાં બે મત છે. કેટલાએકનું એમ માનવું છે કે તે પુ
ત્રનર પરણેલા પતિનો છે અને કેટલાએકનું એમ માનવું છે કે તે પુત્ર, તે સ્ત્રી
પરણેલા પતિનોજ ગણાયછે.

આવા મતબેદનું કારણ કહેછે—

क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।

क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥ ३३ ॥

શ્રુતિઓએ સ્ત્રીને ક્ષેત્રરૂપ કહેલી છે અને પુરુષને બીજરૂપ કહેલો
અને ક્ષેત્ર તથા બીજનો સમાયોગ થનાથી સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાયછે. ૩

આમ જાતેને કારકરૂપ સંસ્કૃત છે અને તેથીજ આવે પ્રમથ સર્વ
જીવો સ્વાભાવિક છે કે તે પુત્ર કોનો ગણાય?

મનમેદનું નિરાકરણ કરેછે—

વિશિષ્ટં કુત્રચિદ્વીજં સ્ત્રીયોનિસ્ત્વેવ કુત્રચિત્ ॥

ઉભયં તુ સમં ચત્ર સા પ્રસૂતિઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૩૪ ॥

કોઈ ઠેકાણે બીજ પ્રધાન હોયછે અને કોઈ ઠેકાણે સ્ત્રીય ક્ષેત્ર પ્રધાન હોયછે પણ જ્યાં બીજ તથા ક્ષેત્ર બન્ને શ્રેષ્ઠ હોય તે મંતાન શ્રેષ્ઠ કહેવાયછે ૩૪

જૃદરપતિના ક્ષેત્રમાં ચંદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલો બુધ ચંદ્રનો પુત્ર મળાયો એ બીજની પ્રાપ્તિનાં લક્ષણો છે. જાણ અને ક્રમશઃ મનગરે પણ બીજવાગાના પુત્રો મળાયા છે. વળી કોઈ ઠેકાણે ક્ષેત્રનીજ પ્રાપ્તિ મળાયેલી છે અને તેથીજ વિચિત્રરીતે કાળની સ્ત્રીઆમાં આગ્રપ્તબીજથી ઉત્પન્ન થયેલા પાટુ, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે વિચિત્રરીતનાજ પુત્રો મળાયા છે. પણ જ્યાં બન્ને પ્રાધાન્ય હોય એટલે કે પરસ્પરી સ્ત્રીઆજ તેના પતિથી ઉત્પન્ન થયેલી સર્વતિ હોય તે શ્રેષ્ઠ મળાય છે

બીજના પ્રાધાન્યનો પણ લાભ તેનું સમર્થન કરેછે—

વીજસ્ય ચૈવ યોન્યાશ્ચ વીજમુત્કૃષ્ટમુચ્યતે ॥

સર્વભૂતપ્રસૂતિર્હિ વીજલક્ષણલક્ષિતા ॥ ૩૫ ॥

બીજ તથા ક્ષેત્ર એ બન્નેમાં બીજ ઉત્કૃષ્ટ કહેવાયછે કારણ કે સર્વ જીવોની ઉત્પત્તિ બીજનાં લક્ષણોથી ઓળખી મળાયછે ૩૫.

બીજનાં લક્ષણોથી એટલે બીજના જેવા વર્ણઆદિથી ઓળખાયછે

એજ અર્થને વધારે સ્ફુટ કરેછે—

ચાદૃશં તૂપ્યતે વીજં ક્ષેત્રે કાલોપપાદિતે ॥

તાદૃગ્રોહતિ તત્તસ્મિન્વીજં સૈવ્યક્ષિતં ગુણૈઃ ॥ ૩૬ ॥

કાળથી સરકારવાળા ક્ષેત્રમાં જેનું બીજ વચાયછે તેવાજ પ્રકારનું બીજ પોતાના ગુણોથી અનિત થઈને તે ક્ષેત્રમાં ઉગેછે. ૩૬.

શુભિવગેરના સંક્રમરવાળા ક્ષેત્રમાં ત્રીદિવગેરે જે બીજ વચાયછે તે બીજ પોતાના ૩૫, આકાર વગેરે ગુણોથી તેડુંજ તેમાં પ્રકટ થાયછે માટે બીજનું પ્રાધાન્ય છે.

અન્વય પ્રકારથી બીજની પ્રધાનતા બતાવીને હવે વ્યતિ-
રેક પ્રકારથી બીજની પ્રધાનતા બહાવેછે—

इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते ॥

न च योनिगुणान्कांश्चिद्बीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥૩૭॥

આ પૃથ્વી સર્વ જીવોનું શાશ્વત કારણ કહેવાયછે. પણ બીજ, કારણરૂપ
પૃથ્વીના કોઈ ગુણોને પોતાની અંદરથી અવસ્થામાં ભજવતું નથી. ૩૭.

પરમહામુનોથી યતાં વૃક્ષો, શુક્રો અને સતાઓવગેરેનું ક્ષેત્રરૂપે આ
પૃથ્વી કારણ કહેવાયછે. પણ બીજ એ પૃથ્વીરૂપ કારણના મૃતિકાત્વેના રૂપ
વગેરે કોઈ ગુણોને પોતાની અંદર તથા સામાન્યરૂપે અવસ્થામાં ભજવતું નથી,
એટલે ક્ષેત્રના એ ગુણો બીજમાં આવતા નથી. તેથી ક્ષેત્રનું નહિ પણ બીજનું
પ્રાધાન્ય છે. કાર્યમાં બીજના ગુણો આવેછે એમ કહ્યું એ અન્વય પ્રકાર છે તથા
કાર્યમાં ક્ષેત્રના ગુણો આવતા નથી એમ કહ્યું એ બિરેક પ્રકાર છે.

એકજ ક્ષેત્રમાં વપાયેલાં જૂદા જૂદા પ્રકારનાં બીજો પણ
ક્ષેત્રના ગુણોને નહિ પણ પોતાનાજ ગુણોને પ્રકટ કરેછે એમ
બીજપ્રાધાન્યના વિશેષ સમયેનમાટે કહેછે—

भूमावप्येककेदारे कालोस्तानि कृषीवलैः ॥

नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥૩૮॥

એ પૃથ્વીમાં પણ એક કપાસમાં બેની કરનારા લોકોએ સમયપ્રમાણે
વાવેલા જૂદા જૂદા બીજો સ્વભાવથી બિન્નબિન્ન રૂપવાળાં થાયછે ૩૮.

જે ક્ષેત્રનું પ્રાધાન્ય હોય તેા ક્ષેત્રના એકપણાથી બીજ બિન્નબિન્ન છતાં
એ બતાવનાર પદાર્થો ઉત્પન્ન એકજ એકજ પદ્ધતિ નથી. બિન્નબિન્ન બીજની બિન્ન-
પ્રમાણેજ તે પદાર્થ પણ બિન્નબિન્ન બલિતો વગેરે. માટે બીજનુંજ પ્રાધાન્ય છે.

ઉપરના ત્ર્યોકમાં બહાવેલા વિષયને અનુસરીને થોડાએક
દાખલાએક રહે—

त्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला मापास्तथा यवाः ॥

यथाबीजं प्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ॥ ૩૯ ॥

ત્રીદિ, સાગ, મગ, તિવ, અશ્વ, યવ, લઘુન અને શેવડી એ સર્વ પદાર્થો પોતપોતાના બીજપ્રભાણે ઉગેછે ૩૯

આ પ્રમાણે સપળા પદાર્થો પોતાના બીજને અનુસરતી આકૃતિવગેરે રૂપોને મેદલ કરીનેજ ઉત્પન્ન થાયછે

બીજપ્રભાણેજ ઉત્પત્તિના મિઠાંતને મજબૂત કહેછે,

અન્યદુસં જાતમન્યદિત્યેતન્નોપપદ્યતે ॥

ઉપ્યતે યદ્ધિ યદ્દીજં તત્તદેવ પ્રરોહતિ ॥ ૪૦ ॥

ક્ષેત્રમાં વાવેલ દોય બીજુ અને ઉપજ થાય બીજુ એમ બની શકતું નથી, પણ જેને માટે જે બીજ વારવામાં આવે તે તેપ્રમાણેજ ઉગેછે ૪૦.

વાવેલ દોય ત્રીદિ અને તેમાંથી મગવગેરે અન્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય એમ કહીપણ બનતું નથી કારણ કે જે ધાન્યનું બીજ વાગુ હોય તેમાંથી તે ધાન્યજ ઉત્પન્ન થાયછે એવી રીતે બીજના શુભો ધાન્યમાં આવેછે એજ દાખ લાગેથી મનુષ્યોમાં પણ બીજનુજ પ્રાધાન્ય છે

બીજનું પ્રાધાન્ય છતાં તે બીજ પરક્ષેત્રમાં વાવવામાં આવે તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થ ઉપર વાવનાની ખાલેકીમાં વાંધે ઉગવાનો મહત્ત્વ ઉભો થાયછે માટે બીજને પોતાની ખાલેકીવાળા ક્ષેત્રમાંજ વાવવું એ શ્રેષ્ઠ છે એવા અભિપ્રાયને અનુસરીને પુરુષોને સલામતુ દેટે—

તત્પ્રાજ્ઞેન વિનીતેન જ્ઞાનવિજ્ઞાનવેદિના ॥

આયુષ્કામેન વસવ્યં ન જાતુ પરચોપિતિ ॥ ૪૧ ॥

માટે જુદ્ધિમાન વિનયયુક્ત, વેદશાસ્ત્રને બાલુનારા અને આયુષની ઇચ્છાનાળા પુરૂષે કદી પણ પરસ્ત્રીમાં બીજનું આધાન કરવું નહિ ૪૧

હાલમાં પુરૂષે પોતાની પરિણીત સ્ત્રીમાંજ સત્તાનોત્પત્તિ કરવી પણ કદી પણ પરસ્ત્રીના સબંધમાં આવવું નહિ કારણ કે પરસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલ સત્તાનું બીજનું પ્રાધાન્ય હોવાજતા પણ ક્ષેત્રપ્રભાવથી તે અન્યના સત્તાનરૂપ પ્રજ્ઞાઈ બનયછે એટલુંજ નહિ પણ પરસ્ત્રીના સબંધમાં આવનારો પુરુષ યૌન્યમોચેથી

બ્રહ્મ યનાર બની પ્રતિષ્ઠાહીન થાયછે. વળી તે શાસ્ત્રવિદ્ધ આચરણ કરતો હોવાથી અધર્મપાશમાં બંધાયછે અને પોતાના આયુષને કમતી કરેછે

આ બાબતમાં પ્રતિષ્ઠાવાળું પ્રમાણ આપેછે—

અત્ર ગાથા વાયુગીતાઃ કીર્તયન્તિ પુરાવિદઃ ॥

યથા વીજં ન વસવ્યં પુંસા પરપરિગ્રહે ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વના વિદ્વાનો આ બાબતમાં વાયુદેવે ગાયેલી ગાથાઓ કહેછે કે પુરૂષે પરસ્ત્રીમાં બીજનું આધાન કરવું નહિ ૪૨.

અમુક પ્રકારનું હટોત્પન્ન વાક્ય તે ગાથા કહેવાયછે.

એ ગાથાઓ કહેછે—

નશ્યતીપુર્યથાવિદ્ધઃ સ્વે વિદ્ધમનુવિધ્યતઃ ॥

તથા નશ્યતિ વૈ ક્ષિપ્રં વીજં પરપરિગ્રહે ॥ ૪૩ ॥

જેમ બીજ પુરૂષે વીધેલા મૃગશરીરમાં પાછળથી તેજ હિંદમાં બાણ નાખનારા પુરૂષનું બાણ વ્યર્થ જાયછે તેમ પરસ્ત્રીમાં આધાન કરેલું બીજ તુરંતજ નિષ્ફળ થાયછે. ૪૩.

બીજ નિષ્ફળ થાયછે એટલે તેથી થયેલું સંતાન તે સ્ત્રીના પરિણીત સ્વામીનું ગણાયછે પણ તે આધાન કરનારનું ગણાતું નથી

સ્ત્રીવગેરે ઉપર, પ્રથમ ગ્રહણ કરનારનાજ સ્વામિત્વમાં વિશેષ દૃષ્ટાંતો કહેછે—

પૃથોરપીમાં પૃથિવીં માર્યા પૂર્વવિદો વિદુઃ ॥

સ્થાણુચ્છેદસ્ય કેદારમાહુઃ શલ્યવતો મૃગમ્ ॥૪૪॥

પૂર્વકાળને ગણનારા વિદ્વાનો આ પૃથ્વી પણ પૃથુરાગ્નની સ્ત્રી છે એમ કહેછે. વળી રક્ષાદિકને હિંમેદીને સાફ કરેલો પ્રદેશ તે સાફ કરનારનો છે અને વીધાયેલો મૃગ જેનું બાણ પ્રથમ વાગેયું હોય તેનો છે એમ કહેછે. ૪૪.

આ પૃથ્વીને અનેક રાજાઓસાથે સંબંધ થયેલો છે તેપણ પ્રથમ સંબંધ પૃથુ રાજાની સાથે થયેલો છે તેથી પૃથ્વી પૃથુ રાજાની સ્ત્રી છે એમ પૂર્વના વિદ્વાનો કહેછે. તેમજ જે માણસ રક્ષાદિકને હિંમેદીને કાઢે તે સાફ કરે તે કોઈ

તેનુ ગણાયછે અને જે પુરુષે મૃગના સરીરપર પ્રથમ બાણ નાખેલું હોય તે મૃમ તેનો ગણાયછે એ પ્રમાણે પ્રથમ મદલ કરનાર એટલે જરૂરેયો પુરુષ શ્રીનો સ્વામી છે, તેથી તે સ્ત્રીમાં ને સંતાન થાય તે જરૂરનાર પુરુષનું જ ગણાયછે પણ ઉત્પન્ન કરનાર પુરુષનુ ગણાતુ નથી.

શ્રી એ પુરુષના અંગરૂપ જ છે તેથી પોતાની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલું સંતાન તેના પુરુષનું જ ગણાયછે, એ બાબત બીજી રીતે સિદ્ધ કંઈ—

एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह ॥

विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्त्ता सा स्मृताङ्गना ॥૪૫॥

શ્રી, મતાન અને પોતે એ સર્વ મગાને એક પુરુષ કહેવાયછે તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણો કહે છે કે જે પતિ છે તેજ શ્રી છે ૪૫

આવોજ વિચાર બાજુસનેય બ્રાહ્મણમાં પણ આપ્યો છે કે—

अथो ह वा एष आत्मनस्तस्माद्यज्जाया न विन्दते ।

नैताव प्रजायते असर्वो हि तावद्भवति ।

अथ यदेव जाया विन्दतेऽथ प्रजायते तदिह सवामवति ॥

એટલે પુરુષ જ્યાં સુધી સ્ત્રીને જરૂરેયો નથી ત્યાંસુધી તે પોતે અર્થે ગણાયછે તથા પ્રત્યે ઉત્પન્ન થતો નથી ત્યાંસુધી સર્વ ગણાતો નથી, તે જ્યાર સ્ત્રીવાળો થાછે તથા પ્રત્યે થાયછે ત્યાં સર્વ થાયછે આથી જેની સ્ત્રી હોય તેનુ જ સંતાન ગણાય એ યોગ્ય છે કારણ કે સ્ત્રી અને પુરુષ એ બંનેનુ એક જ જ ગણાયછે

પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને છોડી આપે તો પણ તે તેની સ્ત્રી મટી જતી નથી એમ જણાવેછે—

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते ॥

एवं धर्म विजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥૪૬॥

પતિ હોય તે સ્ત્રીનો નિષ્ક્રય કરે અથવા ત્યાગ કરે તેથી તેનુ સ્ત્રીપણુ જતુ નથી એ પ્રમાણે પૂર્વકાળમાં પ્રજાપતિએ નિર્માણ કરેલો ધર્મ અમે માનીએ છીએ ૪૬

પરજીને પૈસાથી ખરીદ કરવામાં આવે તોપણ તે કાંઈ તેના પરિણીત પતિની સ્ત્રી મઠી જતી નથી અથવા પતિએ ત્યાગ કરેલી સ્ત્રી પણ તે પતિની સ્ત્રી નથી એમ ગણાતું નથી, પૂર્વના મહાવિજેતાનું આ પ્રમાણે માનવું છે તેથી તેવી સ્ત્રીમાં પણ અન્ય પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલું સતાન તે પુરુષનું નહિ પણ તે સ્ત્રીના પરિણીત પતિનું જ ગણાય છે.

કન્યાનું એક વખત દાન થયું એટલે શુદ્ધિતપર્યંત તે સ્ત્રીનું બીજાને દાન થતું જ નથી અને એમ હોવાથી- સ્ત્રી પોતાના પરિણીત પતિની જ ગણાય છે, બીજા કોઈની ગણાતી જ નથી એ બાબત દૃષ્ટાંતસહિત કહે છે—

સકૃદંશો નિપતતિ સકૃત્કન્યા પ્રદીયતે ॥

સકૃદાહ દદાનીતિ ત્રીણ્યેતાનિ સતાં સકૃત્ ॥૪૭॥

ભાઈઓનો ભાગ એકવાર પડે છે, કન્યા એકજવાર આપી શકાય છે અને દાન પણ એકજવાર અપાય છે એવું માણ્યોની આ ત્રણ બાબતો એકજવાર હોય છે ૪૭

પિતાવગેરેના ધનનો વિભાગ ભાઈઓમાં એકજવાર થાય છે પણ તેમાં વધ ફેરફાર થઈ શકે તો નથી. તેમ કન્યાનું દાન પણ એકજ વખત થાય છે એક વખત દીધાપછી તેનું દાન બીજા કોઈને થઈ શકતું નથી તેમ બીજા પણ કોઈ સ્ત્રીનું એક વખત દાન થઈ અથવા પછી બીજા વખત તે જ સ્ત્રીનું દાન થઈ શકતું નથી. આ પ્રમાણે ઉત્તમ મનુષ્યોનો અવલોક છે માટે પ્રથમ જોને કન્યાનું દાન થયું તેની જ માલિકી તે સ્ત્રી પર રહે છે એ જ સ્ત્રીનું ફરીને કોઈને દાન થતું જ નથી અને કોઈની તેના પર તેના પવિત્રતા માલિકી થતી નથી.

સંતાન ઉપર બીજાવાળાની માલિકી પણ જોમાં પણ ગણાતી નથી તો પછી મનુષ્યોમાં તો ક્યાંથી જ ગણાય ? એ વિષય કહે છે—

યથા ગોશ્વોદ્રુદાસીપુ મહિષ્યજાવિકાસુ ચ ॥

નોત્પાદકઃ પ્રજાભાગી તથૈવાન્યાહ્નનાસ્વપિ ॥૪૮॥

જેમ માવ, યોડી, ઉંટડી, દાસી, બેંસ, બકરી અને ગાડર એઓમાં ઉત્પાદક હોય તે પ્રજાનો માલિક થતો નથી તેવી જ રીતે અન્યની સ્ત્રીમાં ઉત્પાદક પુરુષ પ્રજાનો માલિક થતો નથી. ૪૮.

ઉત્પત્તિ કરનાર પશુના માવેન્ની તે પ્રજા ન ગણાતા માયવગેરેના જે માધેજ હોય તેનીજ તે પ્રજા ગણાય છે તેવી રીતે મનુષ્યમાં પણ સ્ત્રીરૂપ ક્ષેત્રના સ્વામીનીજ તે સ્ત્રીમાં થયેલાં સંતાનકર પ્રાણેષી ગણાય છે

એજ વિષયમાં ક્ષેત્રનું દૃષ્ટાંત કહોછે—

યેઽક્ષેત્રિણો વીજવન્તઃ પરક્ષેત્રપ્રવાપિણઃ ॥

તે વૈ સસ્યસ્ય જાતસ્ય ન લભન્તે ફલં ક્વચિત્ ॥૪૯॥

જે પુરુષો ક્ષેત્રના સ્વામી ન હોય પણ બીજના સ્વામી હોય એટલે પરક્ષેત્રમાં બીજ વાવનારા હોય તે લોકો ક્યાય પણ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ ધાન્યના ફળને પામી શકતા નથી. ૪૯

બીજ બીજનું છતાં પણ તેના ફળકર પ્રાણેષી ક્ષેત્રના માવેકનીજ ધોય છે

એજ વિષયમાં બીજું દૃષ્ટાંત દેછે—

યદન્યગોપુ વૃષભો વત્સાનાં જનયેચ્છતમ્ ॥

ગોમિનામેવ તે વત્સા મોઘં સ્કન્દિતમાર્ષભમ્ ॥૫૦॥

બીજની માથેમા બીજનો વૃષભ સેકડો વાછડાઓને ઉત્પન્ન કરે તોપણ તે મરળા વાછડાઓ માથેના માલેકનાજ ગણાય છે, વૃષભનો બીજ-નિક્ષેપ પ્રાણેષીની મામતમાં નિર્ફળ છે ૫૦

બીજનિક્ષેપ કરનાર વૃષભના સ્વામીના તે વાછડાઓ ગણાતા નથી પણ માથેના જે માલેક હોય તેનાજ એ વાછડા ગણાય છે એ કે આ અધ્યાયના ૪૯ માં સ્ત્રીમાં આ હકીકત આવી જાય છે તોપણ ઉપરના સ્ત્રીકના દૃષ્ટાંતમાં તે ફરીને સેવામાં આવી છે

ઉપરના સ્ત્રીકમાં આપેલા દૃષ્ટાંતથી ૪૯મા સ્ત્રીકમાં કહેલા વિષયને દૃઢ કરેછે—

તથૈવાક્ષેત્રિણો વીજં પરક્ષેત્રપ્રવાપિણઃ ॥

કુર્વન્તિ ક્ષેત્રિણામર્થં ન વીજી લભતે ફલમ્ ॥૫૧॥

તેજ પ્રમાણે ક્ષેત્રવગર જે પુરુષો બીજના ક્ષેત્રમાં બીજને વાવે છે તેઓ ક્ષેત્રના સ્વામીનુંજ કાર્ય કરે છે પણ બીજ વાવનારને ફળ મળી શકતું નથી. ૫૧.

એ પ્રમાણે જે લોકો પરસ્ત્રીમા બીજનિષેષ કરેછે તે લોકોને તે સત્તાન મળતું નથી

ક્ષેત્રપ્રાપ્તાન્ય દર્શાનનાર પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરેછે—

फलं त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा ॥

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी ॥ ५२ ॥

ક્ષેત્રવાળાએ તથા બીજવાળાએ પ્રથમથી સત્તાનવિશે ઠરાવ કરેલો ન હોય તો જે સત્તાન થાય તે ક્ષેત્રનાળાનુજ ગણાયછે કારણકે બીજથી ક્ષેત્ર પ્રધાનછે પર

અને વચ્ચે કરો ઠરાવ ન થયો હોય તો બીજવાળો ફળ મેળવી શકતો નથી કારણ કે બીજનું પદિ પણ ક્ષેત્રનુંજ પ્રાધાન્ય છે

પ્રથમથી ઠરાવ થયો હોય તો તેની વ્યવસ્થા દખાડે—

क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते ॥

तस्यैह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ ५३ ॥

ક્ષેત્રનાળાએ તથા બીજનાળાએ પ્રથમ ઠરાવ કરેલો હોય તેપછી બીજનિષેષમાટે જે ક્ષેત્ર બીજને દેનામા આવે તેમા થયેલા ફળમા બીજવાળો તથા ક્ષેત્રવાળો એ બંન્ન માલેક ગણાતા જોવામા આવેછે પર

સત્તાનની ખાબતમા પણ આ નિયમજ લાગુ પડેછે

ઠરાવના અભાવમાં તો ક્ષેત્રવાળાનીજ માલેકી જણાવેછે—

ओद्यवाताहत बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ॥

क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता लभते फलम् ॥ ५४ ॥

જળના વેગથી અથવા પવનના વેગથી જેંચાઇ આવેનું જે બીજ જેના ક્ષેત્રમા ઉત્પન્ન થાય તે બીજ તેનુંજ ગણાયછે વાવરનારને તેનું ફળ મળતું નથી પર

આમ હોવાથી જો પોતાની સ્ત્રીની ભાતિથી પણ પરસ્ત્રીગમન કરેછે હોય અને તેમા પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે પુત્ર તેનો નહિ પણ તે સ્ત્રીના પરિણીત પતિજોજ ગણાયછે

મનુષ્યોમાં તો ઠીક પણ પશુઓમાં પણ આ નિયમ લાગુ પડતો જણાવેછે—

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ॥

विहङ्गमहिपीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥ ५५ ॥

૪૫મ, અશ્વ, દામી, ઉંટ, બકરાં, ગાડર, પક્ષીઓ અને બેંસ આ સધળા જાતિમાં પણ સંતાનની જાળતમાં આ નિયમ સમજવો. ૫૫.

પશુપક્ષીઓમાં પણ કરાવ ન થયો હોય તો ક્ષેત્રવાળાનુંજ સંતાન ગણાયછે.

ઉક્તાપ્રકરણનો ઉપસંહાર અને નવા પ્રકરણનો આરંભ કરેછે—

एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ॥

अतःपरं प्रवक्ष्यामि योपितां धर्ममापदि ॥ ५६ ॥

આ સધળું જીજનું તથા ક્ષેત્રનું પ્રધાનપણ તથા અપ્રધાનપણ તમેને કશું હવે પછી આપતિમાં સ્ત્રીઓનો જે ધર્મ છે તે કહ્યું. ૫૬.

જીવનની સ્થિતિના હેતુરૂપ અન્ન વજનો અભાવ તથા સંતતિનો ઉચ્છેદ એ આપતિ ગણાયછે.

સંતતિના ઉચ્છેદરૂપ આપત્તિસમયે નિયોગધર્મની અતુરતા આપશે. પરંતુ તેની પહેલાં ધ્યાનમાં રાખવાયોગ્ય આવશ્યક વિવેક સમજાવેછે—

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा

यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

મોહોટાભાઈની જે સ્ત્રી હોય તે કનિષ્ઠભાઈની ગુરુપત્ની ગણાયછે અને કનિષ્ઠભાઈની જે સ્ત્રી હોય તે મોહોટાભાઈની સ્નુષા ગણાયછે. ૫૭.

પુત્રપત્ની હોય તે સ્નુષા કહેવાયછે

હવેપછી કહેવાના નિયોગમાં અપવાદ જણાવેછે—

ज्येष्ठो यवीयसो भार्या यवीयान्वाग्रजस्त्रियम् ॥

पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥

નિયોગ થયેલો છતાં પણ આપત્તિવગરના સમયમાં જે જ્યેષ્ઠપુત્ર કનિષ્ઠપુત્રની સ્ત્રીપ્રતિ અથવા કનિષ્ઠપુત્ર જ્યેષ્ઠપુત્રની સ્ત્રીપ્રતિ ગમન કરે તે તેઓ પતિત થાયછે. ૫૮.

ગુરુજનો આજ્ઞા કરે તે નિયોગ કહેવાય છે. આપત્તિવગરના પ્રસંગમાં બહે નિયોગમાં કહેવા વિધિપ્રમાણે જનન કરેલું હોય તોપણ તેઓ પતિત થાય છે.

‘સંતાનના અભાવરૂપ આપત્તિમાં સ્ત્રીને માટે પુત્રોત્પત્તિના માર્ગ કહે છે—

દેવરાદ્વા સપિંડાદ્વા સ્ત્રિયા સમ્યક્ નિયુક્તયા ॥

પ્રજેપ્સિતાધિગન્તવ્યા સન્તાનસ્ય પરિક્ષયે ॥૫૯॥

સંતાન ન હોય તો યોગ્યપ્રકારે નિયોગ પામેલી સ્ત્રીએ પોતાના દિવસથી અથવા કોઈ સપિંડથી છટ પ્રજા મેળવવી પડે.

ઈષ્ટ પ્રજા મેળવવી એમ કહ્યું તેથી એક પુત્ર થાય તે યોગ્ય કે સમર્થ ન હોય તો બીજો પુત્ર પણ નિયોગપ્રકારથી મેળવવાની છટ આપી છે. સાત પેઢીમાં આવી જતો કોઈપણ વાચાત સપિંડ કહેવાય છે.

નિયોગ પામેલી સ્ત્રીમાં પુત્રોત્પત્તિ કરનાર પુરુષને માટે નિયમ કહે છે—

વિધવાયાં નિયુક્તસ્તુ ઘૃતાક્તો વાગ્યતો નિશિ ॥

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥ ६० ॥

નિયોગ કરતેલ પુરુષે પોતાના શરીરપર ઘૃતનું લેપન કરી વાણીને નિયમમાં રાખી રાત્રિસમયે વિધવાસ્ત્રીને ત્રિવે એકપુત્ર ઉત્પન્ન કરવો. કદીપણ બીજો પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો નહિ. ૬૦

અહીં વિધવા સમ્પદ સંતાનોત્પત્તિ કરવામાં યોગ્ય પતિના અભાવવાળી સ્ત્રીને માટે પણ ગણવામાં આવે છે. કારણ કે પતિ જીવતા છતાં પણ પતિથી સંતાનોત્પત્તિ નહિ થઈ શકવાના સમયમાં નિયોગ પામેલી સ્ત્રી અન્યથા સંતાનોત્પત્તિ કરી શકે છે. પાદુરાત્નવગેરેના તેજા કામલાઓ સારસ્વમાં પ્રસિદ્ધ છે. નિયોગ કરાવેલા પુરુષે સારીરે ઘૃતલેપ કરવો તથા વાણીને નિયમમાં રાખવી એ વિધિજ બાધાથી આવે છે કે આ ક્રિયા કેવળ ધર્મરૂપજ છે. વિધવાશિલાપત્ની સિદ્ધિમાટે નિવૃત્ત નથી. વળી એક યોગ્ય પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં બીજા પુત્રની ઉચ્ચા કરી તે સંબંધ માણ સખવામાં પછી આવી રત્ન મળી શકતી નથી. દિવસના સ્ત્રી-જનનનો નિપેદજ ॥ છતાં રાત્રિમાં એમ કહ્યું તેથી હીવાવગેરેના પ્રકારનો પણ પતિવંધ સમજવો. કારણ કે એ સમાયમ વિધવાસ્વાદમાં નથી પણ કેવળ વંશરાક્ષામાટેજ છે.

વિધવાને વિધે બીજી વખત સંતાનોત્પત્તિ ક્યારે કરી શકાય?
તે જણાવેછે—

દ્વિતીયમેકે પ્રજનનં મન્યન્તે સ્ત્રીપુ તદ્વિદઃ ॥

અનિર્વૃતં નિયોગાર્થં પઢ્યન્તો ધર્મતસ્તયોઃ ॥ ૬૧ ॥

ફેટલાએક આચાર્યો કે જ્યેઓ નિયોગના પ્રકારને જાણેછે તેઓ ધર્મથી
તે બંનેના નિયોગના પ્રયોજનને સંપૂર્ણ થયેયુ નહિ જ્ઞેવાના સમયમાં બીજી
વખત પુત્રોત્પત્તિ કરવી એમ માનેછે. ૬૧.

અતિ અસમર્થ પુત્ર કેવળ યાવ તો તે નિયોગનું પ્રયોજન સંપૂર્ણ નહિ
થયેલું ગણાયછે

નિયોગનું પ્રયોજન પૂર્ણ થતાં ને ત્રીપુરૂષે પરસ્પર મૂળના
સંબંધપ્રમાણે વર્તેનું એવી આજ્ઞા કરેછે—

વિધવાયાં નિયોગાર્થે નિર્વૃતે તુ યથાવિધિ ॥

ગુરુવચ્ચ સ્ત્રુપાવચ્ચ વર્તેગાતાં પરસ્પરમ્ ॥ ૬૨ ॥

ગાત્રપ્રમાણે વિધવા સ્ત્રીના નિયોગપૂર્વક ગમનનું ફળ થઈ જાય
તેપણી પુરૂષે તે સ્ત્રીપ્રતિ ગુરૂની પેઠે અને સ્ત્રીએ તે પુરૂષપ્રતિ પુત્રવધૂની
પેઠે વર્તેનું ૬૨.

ગમનનું ફળ એટલે પુત્રોત્પત્તિ થયા પછી એક બીજાની સમના કરવી
નહિ એટલુંજ નહિ પણ મૂળ સંબંધપ્રમાણે એટલે જ્યેષ્ઠબધુએ કનિષ્ઠબધુની
સ્ત્રીને પુત્રવધૂપ્રમાણે ગણવી અને તે સ્ત્રીએ તેને પોતાના વડિવ-સસરાતુલ્ય
માનવો. અને કનિષ્ઠબધુએ પોતાના જ્યેષ્ઠબધુની સ્ત્રીને ગુરૂપત્નીતુલ્ય ગણવી
અને તે સ્ત્રીએ તેને પોતાના પુત્રતુલ્ય ગણી તેની કંઈ પણ કામનાનો વિચાર
કરતાં એટલું

નિયોગવિધિનું ઉલ્લંઘન કરનાર પતિત થાયછે એમ કહેછે—

નિયુક્તો યૌ વિધિં હિત્વા વર્તેયાતાન્તુ કામતઃ ॥

તાન્નુભો પતિતૌ સ્યાતાં સ્ત્રુપાગગુરુતલ્પગૌ ॥ ૬૩ ॥

નિયોગ કરાયેલા જે જ્યેષ્ઠ તથા કનિષ્ઠપુત્રો શાસ્ત્રોક્ત વિધિનો ભાગ કરી પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તેછે તે બન્ને સ્ત્રી તથા ગુરુતત્પત્ન ગમન કરનારા ગણાઈને પતિત થાયછે. ૬૩.

શરીરે ધૃતનો લેપ, ઐન તથા દીવાવગેરના પ્રકાશનો અભાવ આ સંધર્ભે શાસ્ત્રોક્તવિધિ સમજવે.

ઐષ્ઠવર્ણુ સિવાયના લોકોના વ્યવહારમાં દેખાયેલા નિયોગનો પ્રકાર પોતાને ઇષ્ટ ન હોવાથી નિયમવિધિથી તેનું પર્ણન કરી શાસ્ત્રકારેને પોતાને તે ઇષ્ટ નથી એમ જણાવવા ઐષ્ઠવર્ણુને માટે તેનો નિષેધ કરેછે—

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः॥

अन्यस्मिन् हि नियुज्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् । ૬૪।

દ્વિજેએ વિધવા સ્ત્રીનો પનિવગર બીજા પુરુષસાથે ગમનમાટે નિયોગ કરવો નહિ. કારણ કે બીજા પુરુષમાં નિયોગ કરનારા દ્વિજે સનાતન ધર્મનો નાશ કરનારા ગણાયછે. ૬૪.

આએ એકજ પતિ કરવો એ તેનો સનાતન ધર્મ ગણાયછે કેટલાએક એમ પણ કહેછે કે બીજા પુરુષસાથે એટલે નિયોગના અધિકારી દિવર તથા સુપિ હસિવાયના બીજા કોઈ પુરુષસાથે તેની યોજના કરવી નહિ. કેટલાએક એમ કહેછે કે આ નિયોગવિધિ અર્વાચીન મનુષ્યોમાં ન બની શકે તેનો છે તેથી તેનો નિષેધ છે.

નિયોગના નિષેધતું કારણ કહેછે—

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ॥

न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ ૬૫॥

વિવાહમંત્રથી વેદમંત્રોમાં ક્યાંય પણ નિયોગ કહેલો નથી અને વિવાહવિધાયક શાસ્ત્રોમાં વિધવા સ્ત્રીને વિવાહનો વિધિ કહેલો નથી. ૬૫.

અર્ચમણ નુ દેવમ્ । ઇલાહિક વિવાહસંજ્ઞાથી મંત્રોમાં કોઈ પણ શાખાની અંદર નિયોગ કરવાનું કહેલું નથી. તેમ વિવાહવિધાયક શાસ્ત્રમાં એટલે વિવાહ-પ્રતિપાદક ગ્રામણમાત્રમાં વિધવાસ્ત્રીના અન્યપુરુષસાથે વિવાહ કરવાનો વિધિ પણ કહેલો નથી.

મુળ શાસ્ત્રોમાં નિયોગ વિધિ નથી તોપણી તેની પ્રવૃત્તિ
ધ્યાંધી થય તે તથા તેની અયોગ્યતા જણાવેછે—

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ॥

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥ ૬૬ ॥

વિદ્વાન દ્વિજેએ આ પશુસંગથી અવદ્વારને નિદાપત્ર ગણેલો છે.
તે અવદાર વેન રાજ્ય ત્યારે રાજ્ય હતો ત્યારે તેણે મનુષ્યોમાં પણ
કામ્ય કર્યો હતો ૬૬

અધર્મથી ચાલનાર વેનરાજ્યએ આ નિયોગઆદિ પશુઓના અવદારને
મનુષ્યોમાં ચલાવેલો છે, પણ વિદ્વાન મુનિએ તો તેને નિદાપત્ર ગણેલો.

વેનરાજ્યની અગામીય પ્રવૃત્તિ કહેછે—

स महीमखिलां भुज्जत्राजर्षिप्रवरः पुरा ॥

वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ૬૭ ॥

વેનરાજ્ય કે જે પૂર્વે સગળી હતીનો અધિપતિ હતો તથા રાજર્ષિ-
ઓમાં એ હતો તેનું મન કામથી ઉપહત વતા તેણે વર્ણોનો સંકર કર્યો
હતો ૬૭

વર્ણોનો સંકર કર્યો હતો એટલે નિયોગસરખા અવદારને ચલાવીને વર્ણ-
ધર્મને બાંધી નાખી હતો પ્રાર્થી સેનસેન કરી નાખી હતી

સત્પુરુષો તો એ અગામીય અવદારની નિંદાજ કરેછે
એમ કહેછે—

ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकं स्त्रियम् ॥

नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ૬૮ ॥

તે સમયથી જે પુત્ર્ય મોહને લીધે, મરણ પામેલા પતિનાળી સ્ત્રીને
સત્તાને માટે નિયુક્ત કરેછે તે પુરુષની સત્પુરુષો નિંદા કરેછે ૬૮

મોહને લીધે એટલે વેનજેના મોહોટા રાજ્યએ ચલાવેલ હોવાથી નિયોગ
અવદાર શાસ્ત્રીય હોવો એમ એવા જમને લીધે વિધવાને નિયોગ અવદારમાં
એટનાર પુરુષ યોગ્ય કામ નથી કરતો માટે તેની નિંદા કરવામાં આવેછે

સ્ત્રીઓને માટે નિયોગ વ્યવહારની યોગ્યાયોજ્યતાનો વિચાર કરીને હવે પ્રસંગને લીધે કન્યાની બાળતમાં થાડુંએક કહે છે—

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ॥

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ ૬૯ ॥

વાગ્દાન કર્યાપછી જે કન્યાનો પતિ મરણ પામે તે કન્યાને હવેપછી કહેવાતા વિધિવડે તેના દિયરે મરણુવી. ૬૯.

વાગ્દાનપછી અને વિવાહની પહેલાં પતિ મરણ પામે તો તે કન્યાને તેના પતિના કનિષ્ઠબાળુની માથે પરણાવવી.

એવી કન્યાના સ્વીકારનો પ્રકાર જણાવે છે—

यथाविध्याधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचित्रताम् ॥

मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृद्वतावृतौ ॥ ૭૦ ॥

દિયર હોય તેણે વિધિપ્રમાણે શ્વેતવસ્ત્રવાળી તથા પવિત્રવ્રતવાળી એ કન્યાને પરણીને પછી ગર્ભાધાનપર્યંત પ્રત્યેક ઋતુના સમયમાં એક એક વખત ગમન કરવું. ૭૦.

આને કન્યાનો નિયોગધર્મ કહેવામાં આવે છે અને તેથી એ સ્ત્રીમાં ધર્મેષુ સંતાન એ કન્યા અગાઉ જેને વાગ્દાનથી અપાત્તી હોય તેનું મનુષ્ય છે.

કન્યાનું એકને વાગ્દાન કરી તે બીજાને નહિ દેવાનું કહે છે—

न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ॥

दत्त्वा पुनः प्रयच्छन्हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥ ૭૧ ॥

વિચક્ષુ પુરુષે એકને કન્યા આપીને ફરીથી તે બીજાને આપવી નહિ. ફરીને એ કન્યા બીજાને આપે તો તે પુરુષાનૃત્ય દેખને પામે છે. ૭૧.

હવેના સ્લોકના સંજ્ઞાપથી આ સ્લોકનો બાવાર્થ એમ પણ નિર્ભેદ કે કન્યા જેને આપવામાં આવી હોય તે મરણ પામે તો તે મરણ પામનારના નાદાતાબાક સિવાય બીજા કોઈને આપવી નહિ છતાં એ આપે તો પુરુષાનૃત નામનો દોષ કે જેમાં સદસદ વાપડે તેને પામે છે. પણ એ મરનારનો નાદાનો

આઈ ન દોષ તો બીજાને દેવામાં દોષ નથી. કારણ કે સમપદીનો વિધિ યવા-
પદેશાં વરમાં દોષ દેખાય અથવા વરનું ચરણ ચાય તો તે કન્યાને બીજાને
આપવાનું મુક્તમાર્તક વગેરે યથોમા દેહેતું છે. આ પ્રલોકનો રૂપદ અભિપ્રાય
આવે છે કે કન્યાનું જેને વાગ્દાન કરવામાં આન્યું દોષ તે વર છૂતો દોષ
અને તે યોગ્ય દોષ તો જી તે બીજાને આપી શકાય નહિ.

કન્યા દેનારને માટે નિયમ કહીને હવે કન્યા લેનારના
સંબંધમાં કહેછે—

વિધિવત્પ્રતિગૃહ્યાપિ ત્યજેત્કન્યાં વિગર્હિતામ્ ॥

વ્યાધિતાં વિપ્રદુષ્ટાં વા છદ્મના ચોપપાદિતામ્ ॥૭૨॥

વિધિપૂર્વક કન્યાનું ગ્રહણ કર્યાપછી પણ તે કન્યા દુષ્ટ લક્ષણોવાળી
દોષ, રોગવાળી હોય, વ્યભિચારગ્રાહિ અભિચારવાળી હોય અને કપટથી
આપેલી હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો. ૭૨

શાસ્ત્રોક્તવિધિથી ગ્રહણ કર્યા છતાં પણ તે કન્યા દુષ્ટ લક્ષણોવાળી એટલે
વિધિવાપસ્યાવગેરે લક્ષણોવાળી હોય, દુષ્ટવગેરે રોગોવાળી હોય, ખરાબ ચાવવાળી
હોય અને ખરાબ છતાં કપટથી આપેલી હોય તો સમપદીપદેશ તે બધામાં
આવે તો તેનો ત્યાગ કરવામાં દોષ લાગતો નથી ત્યાગ કરવો જોઈએ એવો
વિધિ નથી પણ ત્યાગ કરવો હોય તો થઈ શકે તેમાં દોષ નથી એમ આ
વાક્યથી કહ્યું છે.

કન્યા આપવામાં કપટ કરનારનું કન્યાદાન નિષ્ફળ કરવામાં
દોષ નથી તેવિધે જણાવેછે—

યસ્તુ દોષવર્તી કન્યામનારુયાયોપપાદયેત્ ॥

તસ્ય તદ્વિતથં કુર્યાત્ કન્યાદાતુર્દુરાત્મનઃ ॥ ૭૩ ॥

જે માણસ આ કન્યા દોષવાળી છે એમ જાહેર કર્યાનગર દાન આપે
તે દુરાત્માનું કન્યાદાન વ્યર્થ કરવું ૭૩

કન્યાના દોષ જણાવવામાં આવ્યા છતાં પણ તેનું ગ્રહણ કર્યું દોષ તો
દાન વ્યર્થ ચાય નહિ આર્થાત્ ગ્રહણ કરનારથી તે કન્યાનો ત્યાગ થઈ શકે નહિ.

પ્રસંગોપાત્ત વિષય કહીને સ્રોતરક્ષણસંબંધી વિષય આ-
ગળ ચલાવેછે—

વિધાય વૃત્તિં માર્યાયાઃ પ્રવસેત્કાર્યવાન્નરઃ ॥

અવૃત્તિકર્ષિતા હિ સ્ત્રી પ્રદુષ્યેત્સ્થિતિમત્યપિ ॥ ૭૪ ॥

કોઈપણ કાર્યનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પુરુષને પરદેશ જવું પડે તો તેણે સ્ત્રીને માટે આજીવિકાની ગોઠવણ કરીને પરદેશ જવું દારણ કે આજીવિકાનું કષ્ટ હોય તો ગ્રેહ સ્ત્રી પણ દુષ્ટ થઈ જાય છે. ૭૪.

આજીવિકાની એટલે અન્નવસ્ત્રની ગોઠવણ કરીને જવું

પતિની ગેરહાજરીમાં સ્ત્રીએ કેમ વર્તવું તે કહે છે—

વિધાય પ્રોપિતે વૃત્તિં જીવેન્નિયમમાસ્થિતા ॥

પ્રોપિતે ત્વાવિધાયેવ જીવેચ્છલ્પૈરગર્હિતૈઃ ॥ ૭૫ ॥

અન્નવસ્ત્રનો જ દોળસ્ત કરીને પતિ પરદેશ ગયો હોય તો સ્ત્રીએ નિયમેને પાળીને જીવવું તથા તેણે જ દોળસ્ત કર્યાવગર પતિ ગયો હોય તો અનિદિત સિદ્ધ કરીને જીવવું ૭૫.

પતિની ગેરહાજરીમાં શરીરની રાપરીપ ન કરવી, કોઈ બીજાને ઘેર નહિ જવું વગેરે નિયમો કહેવાય છે અને સૂત્ર કાંતવું વગેરે અનિદિત સિદ્ધ કહેવાય છે.

સ્ત્રીએ પરદેશ ગયેલા પતિની રાહ ક્યાંસૂધી જોવી તે કહે છે—

પ્રોપિતો ધર્મકાર્યાર્થ પ્રતીક્ષ્યોષ્ઠૌ નરઃ સમાઃ ॥

વિદ્યાર્થ પઢ્ યશોર્થ વા કાનાર્થ ત્રીંસ્તુ વત્સરાન્ ॥ ૭૬ ॥

સ્ત્રીએ ધર્મકાર્યમાટે પરદેશ ગયેલ પતિની આઠવર્ષપર્યંત રાહ જોવી એવીજ રીતે વિદ્યામાટે અથવા યશને માટે ગયેલા પતિની ૭ વર્ષપર્યંત તથા કામમાટે ગયેલા પતિની ત્રણ વર્ષપર્યંત રાહ જોવી ૭૬

ત્રીવર્ષપર્યંતવગેરે ધર્મકાર્ય પ્રવાસ છે કોઈ જગત્પ્રદ્યુત્તરુ ધર્મ પાર પારવા-વગેરે માટે જવું તે યશમાટેનો પ્રવાસ છે અને વિષયસુખમાટે જવું તે કામાર્થપ્રવાસ છે રાહ જોવામાટે બતાવેલો અવધિ પૂર્ણ થઈ જતા પણ પતિ ન આવે તો સ્ત્રીએ પાતે પતિ જેવા હોય ત્યાં તેની પાસે જવું. કેટલાએકનો અભિપ્રાય એવો પણ છે કે જે વર્ગમા પતિને ઊણી રાખાય છે તે વર્ગની સ્ત્રીને આજીવિકાનું કષ્ટ

હોય તો તેણે ઉપર જણાવેલા અવવિસૂધી રાહ જોઈને પણ અન્ય પુરુષનો આશ્રય કરવો. કેટલાએક એમ પણ કહેછે કે વાગ્દાન યથાપણી અને પરણ્યા-પહેલાં પુરુષ આ પ્રમાણે પરદેશ ચાલ્યો ત્યારે હોય તો તેની જાણવેલા સમયસૂધી રાહ જોઈને પણ તે કન્યાને જીજ્ઞે દેહાણે પરણાવી શકાયછે.

પતિનો દ્વેષ કરનારી સ્ત્રીને સુધરી જવાની ક્યાંસૂધી રાહ જોવી તે કહેછે—

संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विपन्तीं योषितं पतिः ॥

ऊर्ध्वं संवत्सरात्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ॥૭૭॥

પતિએ દ્વેષ કરનારી સ્ત્રીની એક સંવત્સરપર્યંત રાહ જોવી અને સંવત્સરપછી તેની પામેથી પોતાનું ધન હોય તે ખુચવી લઈને પણ તેની સાથે રહેવું નહિ ૭૭

સંસારવ્યવહાર ભોગવવામા દ્વેષ કરનારી સ્ત્રીની તેના પતિએ એક વર્ષસૂધી રાહ જોવી તેમ છતાં પણ જો અનુકૂળ ન થાય તોપણી તેની પાસેના તેને આપેલા અલંકારવગેરે લઈ લેવા અને તેની સાથે રહેવું નહિ, પરંતુ તેને અનવરત તે આપવાનું પડેછે

પતિમાં કંઈ હોય હોય અને સ્ત્રી જો તેની શુશ્રૂષા ન કરે તો તેના ત્યાગની વ્યવસ્થા કહેછે—

अतिक्रामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगार्त्तमेव वा ॥

सा त्रीन्मासान् परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥૭૮॥

જો સ્ત્રી પ્રમત્ત, મત્ત અને રોગથી પીડિત પતિનો ત્યાગ કરે તો તેની પામેથી અલંકાર તથા સંખ્યાવગેરેનું ગ્રહણ કરી ત્રણમાસપર્યંત તેનો ત્યાગ કરવો ૭૮.

પતિ ગમે તેવો હોય તોપણ સ્ત્રીએ સર્વદા તેને અનુસરવું જોઈએ પતિ જુગારવગેરેમા પ્રમાદવાળો હોય અથવા માદકપદાર્થોના ઉપયોગથી મત્ત થયેલો હોય અથવા રોગથી પીડિત હોય તેવું કહી ન માને અથવા રોગીની સેવા ન કરે એવી સ્ત્રીના અલંકારવગેરે લઈ લેવા અને ત્રણમાસસૂધી તેનો ત્યાગ કરવો એકરતા વધારે વખત તેનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી

પતિસાથે સંસારવ્યવહાર નહિ કરનારી છતાં પણ દેવાં કારણોથી સ્ત્રીના ત્યાગ નથી થઈ શકતો તે કહેછે—

उन्मत्तं पतितं क्लीवमवीजं पापरोगिणम् ॥
न त्यागोस्ति द्विपन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनम् ॥७९॥

ઉન્મત્ત, પતિત, નપુંસક, બીજરહિત અને પાપરોગવાળા પતિનો દ્વેષ કરનારી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો નહિ તેમ તેનું સ્ત્રીધન પણ પાછું લેવું નહિ. ૭૯.

ઉન્મત્ત એટલે ઘેલછાવાળો, પતિત એટલે ધર્મભ્રષ્ટ થયેલો, નપુંસક એટલે સ્ત્રીપાસે જવામાં અસમર્થ, બીજરહિત એટલે શુક્રના અભાવવાળો તથા પાંચ-રોગવાળો એટલે કુષ્ઠઆદિ રોગવાળો પતિ દોષ અને સ્ત્રી તેની સાથે સંસાર-વ્યવહાર કરવાથી દૂર રહે તે તેમાં તેનો દોષ નથી. તે તેવે પ્રસંગે આ અધ્યાયના ૭૭ માં શ્લોકમાં કયા પ્રમાણે તેનું સ્ત્રીધન ખુશ્ચવી લઈ શકાય નહિ તથા તેનો ત્યાગ પણ કરવો એ ઉચિત નથી.

એક સ્ત્રી છતાં પણ બીજી સ્ત્રી થઈ શકે તેના હેતુ કહે છે—

मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ॥
व्याधिता बाधिवेत्तव्या हिंस्रार्थक्षी च सर्वदा ॥८०॥

જે સ્ત્રી મદ્યપાન કરતી હોય, નીચ આચરણવાળી હોય, પ્રતિકૂળ રહેતી હોય, સર્વદા રોગિણી હોય, દિવસક હોય અને ધનનો નાશ કરનારી હોય તે સ્ત્રી છપતી છતાં તેના પતિથી બીજી સ્ત્રી પરણી શકાય છે ૮૦.

પ્રતિકૂળ રહેતી હોય એટલે પતિના કલાપ્રમાણે વર્તતી ન હોય. સર્વદા રોગિણી હોય એટલે જેનો રોગ લાંબી સુખસુધી મરી શકે તેવા ન હોય, દિવસક એટલે મારફટ કરનારી હોય તથા ધનનો નાશ કરનારી એટલે ધરની ચીજોની ખાચમાલી કરનારી હોય એવી સ્ત્રીનો પતિ તેના છપતાં છતાં પણ બીજી સ્ત્રી કરી શકે.

ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલાં કુલક્ષણો ન હોય છતાં પણ બીજી સ્ત્રી થઈ શકે તેવાં કારણો તેના અવધિસહિત કહે છે—

वन्ध्याष्टमेधिवेद्यान्दे दशमे तु मृतप्रजा ॥
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ८१ ॥

જે સ્ત્રીને મિષ્ટુસ સતાન ન થતું હોય તેના પતિએ આશ્વર્યપૂર્વક,
જે સ્ત્રીની પ્રાપ્ત મર્ગ જાણી હોય તેના પતિએ દશ વર્ષપર્યંત અને જે
સ્ત્રીને પુત્રાઓ-૪ જન્મની હોય તેના પતિએ અગ્રિય વર્ષપર્યંત યોગ્ય
પત્ની મીઠી સ્ત્રી મળી અને જે સ્ત્રી અગ્રિય મોતનારી હોય તેના પતિએ
તેા તરત જ બીજી સ્ત્રી પાળી ન વા ૮૧

૬૧ જ્યારેના અવધિના વડા પ્રથમ આદેશ જાતના સમયથી સમ
જાતા આપરજા હનિતુ વચન ૬૧ કે ધનવાણી તથા પ્રવણી સ્ત્રી જાતા બીજી
સ્ત્રી ૫ જાતી નહિ પુત્ર તથા સ્ત્રી એવામાંથી બન્ને પક્ષ ન હોય તેા બીજી સ્ત્રી
પાળવી પુત્ર થતા હોય તેા સ્ત્રી અગ્રિયવાદિની જાતા પક્ષ બીજી સ્ત્રી પરબુધી
નહિ અમ પ્રબુધની લગતિ જોવા માનવામાં આવેછે લાભ ૬૧ બીજી સ્ત્રી
પરબુધાને મુખ્ય દેવ પુત્રો રાત્રિ છે

સ્ત્રી મેનગ્રન્થે જાંબળ બહુ મોડતાવાળી હોય તેા શુ
વંતુ તે કહેછે—

या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ॥

सानुज्ञाप्याધિવેत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् । ૮૨

જે સ્ત્રી રોગવાળી હોય તેા દિનમર- હોય અને શંકરની હોય
તેા તે સ્ત્રીની ના નહને પોતે બીજી સ્ત્રી પરબુધી અને કોઈપણ સ્પર્ષ
તેા બીજી અર્થમાં મળી નહિ ૮૨

દિનમરક અને મોતવાળી સ્ત્રી નહિ ન હોય તે મારણથી પુત્રા પતિમાટે
બીજી સ્ત્રી કે તો પટે તેા તે સ્ત્રી ને રત લેવી અને પરબુધા પછી પલ કરી તેવું
અપમ ન મરતુ નહિ આવી ૫૧ સ્ત્રી રોગ ન હોય અને વડા મૃતપ્રત ૬૧
પુત્રને જન્મ આપનારી હોય તેા પલ તેની ૧ લેવી / જોઈએ અને કેવી પક્ષ
તેવું મન કચવાય તેમ વડા નહિ જોઈએ

બીજી સ્ત્રી પંજાવાને લીધે પ્રવમની સ્ત્રી ઘરમાંથી નિવડી
જના માટે તેા શુ વંતુ તે કહેછે—

अधिविज्ञा तु या नारी निर्गच्छेद्रूपिता गृहात् ॥

सा सद्यः सन्निराद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ । ૮૩

જે સ્ત્રીના પતિ બીજી સ્ત્રી પરણેલો હોય તે સ્ત્રી ક્રોધથી ધરતો લાગ કરી નિકળી જતી હોય તો તુરતજ તેને પકડી લેવી અથવા સંબંધીઓની હાજરીમાં તેનો લાગ કરવો. ૮૩.

જે સ્ત્રી પોતાના પર સોક્ય આવવાને લીધે ક્રોધથી ધરમાંથી નિકળી જવા માગતી હોય તેને અટકાવવી અને અટકાવવા છતાં પણ માને નહિ તોપણ તે સ્ત્રીના માવતરવગેરેને જોવાવર્ષો અને સમજાવવી છતાં પણ ન માને તો તેઓની હાજરીમાં તેનો લાગ કરવો.

નિષેધ છતાં પણ પ્રથમની સ્ત્રી અકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય તો રાજાએ તેનો દંડ કરવો એમ જણાવેછે—

પ્રતિપિદ્ધાપિ ચેઘ્યા તુ મઘમમ્બુદયેષ્વપિ ॥

પ્રેક્ષાસમાજં ગચ્છેદ્વા સા દણ્ડ્યા કૃષ્ણલાનિ પટ્ના ૮૪

જે સ્ત્રી નિષેધ કરેલો હોય તોપણ વિચારવગેરે ઉત્સવપ્રસંગોમાં પણ મધપાન કરે તથા નૃત્યવગેરે જોવાનું હોય ત્યાં લોકોના સમક્ષમાં જાય તો તેનો છ કુણ્ણ ૬૬ કરવો. ૮૪.

પુરુષોનો નિષેધ છતાં પણ જે સ્ત્રી આ પ્રમાણે અકાર્યપ્રવૃત્ત થાય તેને માટે આ દંડ છે દ્વિવર્ગની સ્ત્રીઓને આ વિષય નથી. કારણ કે તેમાં મધપાનની રાક્ષા પણ થઈ શકતી નથી અને તે મધપાન કરે તો તેનો માત્ર આવા હલકા દંડથી છૂટકો. પણ યાય નહિ માટે જે વર્ગમાં મધપાન નિષિદ્ધ ન હોય તે વર્ગની સ્ત્રીને માટે આ સોકનો વિષય છે. વળી ઉત્સવપ્રસંગો સિવાયના દિવસોમાં જો તે સ્ત્રી આવો અપરાધ કરે તો તેને માટે વિશેષ દંડ સમજવો. ■ કુણ્ણ એટલે અર્ધો છ રતી સુવર્ણ સમજવું.

એક પુરુષને એકકરતાં વધારે સ્ત્રીઓ હોય તો કંઈ સ્ત્રીનું પ્રાધાન્ય ગણાય? તે કહેછે—

યદિ સ્વાશ્વાપરાશ્ચૈવ વિન્દેરન્યોપિતો દ્વિજાઃ ॥

તાસાં વર્ણક્રમેણ સ્યાજ્ઞયૈષ્ઠ્યં પૂજા ચ વેદમ ચ ॥૮૫॥

જે દ્વિગ્ગમનિના પુરુષો પોતાની જાતિની તથા બીજી જાતિની સ્ત્રી પણ પરણે તો તે સ્ત્રીઓના વર્ણક્રમપ્રમાણે તેનું મોહોટાપણું, સંકાર, અને ધર્મની માથેડી ગણાયછે. ૮૫

એકકરતાં વધારે સ્ત્રીઓમાં પ્રથમની સ્ત્રીનું પ્રાધાન્ય ગણાય અથવા અવરણી મોહોગી હોય તેનું પ્રાધાન્ય ગણાય એમ નહિ પણ ઉચ્ચવર્ણની સ્ત્રી હોય તેનું પ્રાધાન્ય ગણવું જોઈએ સત્કાર પા! તેનો વિશેષ થવો જોઈએ અને ધરની માથેકે પામુ તેજ ગણાવી જોઈએ અર્થાત્ ધરની વ્યવસ્થામાં તેનું પ્રાધાન્ય રહેવું જોઈએ. અથવા મુખ્ય ધર હોય તે તેનીજ માથેકેનું ગણવું જોઈએ.

ઘણી સ્ત્રીઓમાં પોતાનીજ જાતિની સ્ત્રીના સંબંધમાં વિશેષ કહે છે—

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ॥

स्वा चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथंचन ॥ ૮૬ ॥

પતિના શરીરની સેવા અને નિયમમંસંબંધી કાર્ય અર્થ દ્વિજોની પોતાની જાતિવાળી સ્ત્રીએજ કરવા પણ કોઈપણ રીતે બીજી જાતિવાળીએ કરવા નહિ. ૮૬

નિયમમંસંબંધી એટલે નિત્ય -તંત્રચર્યા આદ્યવગેરે કાર્ય સમગ્રવા

ધર્મકાર્ય અને શરીરશુશ્રૂષા પોતાની જાતિની સ્ત્રી છતાં અન્યજાતિની સ્ત્રીપાસે કરાવનાર પુરુષની હીનતા ગણાયે છે—

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यया ॥

यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ૮૭ ॥

જે દ્વિજ મોહને લીધે પોતાની જાતિવાળી સ્ત્રી હોય છતાં બીજી જાતિવાળી સ્ત્રીપાસે ઉપર કહેલા કાયા કાગલે તેને પ્રાચીનમુનિઓએ બાડાલ જેવો કહેલો છે ૮૭

તે પુરુષ કુતિસત આચારવાળો બનવાથી ચાડાલની પેટે સ્થાન્ય ગણાય છે

એકકરતાં વધારે સ્ત્રી કરવી પડે તો તેસંબંધી નિયમોનું પ્રકરણ સમાપ્ત કરીને હવે આ અધ્યાયના ૨૨ માં શ્લોકમાં જણાવેલા વિષયનું સ્મરણ કરી કન્યાને માટે શુભવાન વર જોવાની સલામત કહે—

ઉત્કૃષ્ટાયાભિરૂપાય વરાય સદૃશાય ચ ॥

અપ્રાપ્તામપિ તાં તસ્મૈ કન્યાં દદ્યાદ્યથાવિધિ ॥૮૮॥

કુલયગેરેથી ઉત્કૃષ્ટ હોય, શ્રેષ્ઠ ગુણ અને ઉપવાળો હોય અને સમાન-
જાનિયો હોય એવો વર મળી આવે તો સમય પ્રાપ્ત ન થયો હોય તો
પણ તેને વિધિપૂર્વક કન્યા આપવી. ૮૮.

શ્રેષ્ઠ ગુણવાન વર મળી આવે તો ખાલી નખત ન કહાડવો એવો
અભિપ્રાય છે

ગુણહીન વરને કન્યા આપવાનો અત્યંત નિષેધ કરે છે—
કાદમાન્નરણાત્તિષ્ઠૃદ્વૈ કન્યર્ત્તમત્યપિ ॥

ન ચૈવૈનાં પ્રયચ્છેત્તુ ગુણહીનાય કર્હિચિત્ ॥ ૮૯ ॥

રત્નેદર્શનવાળી કન્યા પણ પિતાના ઘરમાં રહે તો ભયે પરંતુ કદીપણ
ગુણહીન વરને કન્યા આપવી નહિ. ૮૯

આ ઉપરથી રત્નેદર્શનવાળી કન્યા પિતાના ઘરમાં રહે તો તેને દોષ
નથી લાગતો એમ સમજવું નહિ પણ ગુણહીન વરને કન્યા ન આપતાં ગુણવાન
વરનેજ આપવી જોઈએ એવો આમલ સમજવાનો છે

યોગ્ય વરને આપવામાં શુદ્ધનો શિથિલ પ્રયત્નવાળાં હોય
તો કન્યાએ ક્યાંસુધી રાહ જોવી તે જણાવે છે—

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યૃતુમતી સતી ॥

ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत् सदृशं पतिम् ॥ ૯૦ ॥

ત્રણવાળી કન્યાએ ત્રણવર્ષપર્યંત રાહ જોવી અને તેપછી તેણે યોગ્ય
યોગ્ય પતિને વરવું. ૯૦.

પિતાધરેરે શુદ્ધનોએ ગુણવાન પતિની સાથે કન્યાનો વિવાહ તેના
રત્નેદર્શનપહેલાં કરી દેવો જોઈએ. પરંતુ તેમ ન થાય તો પછી કન્યાએ રત્નેદર્શન-
પછી પણ ત્રણ વર્ષ રાહ જોવી જતા કેઈ ગુણવાન પતિની સાથે પોતાનો વિવાહ
ન થાય તો પછી પોતાની મેજેજ તેણીએ યોગ્ય વર ગોધી તેને પરણવું.

શુશ્રુણોની સંમતિવગર કન્યા પોતાની મેળે પરણી જાય
તેમાં તેને દોષ હોય કે કેમ? એ શંકાનું સમાધાન કરેછે—

અદીયમાના ભર્તારમધિગચ્છેદ્યદિ સ્વયમ્ ॥

નૈનઃ કિંચિદવાપ્નોતિ ન ચ યં સાધિગચ્છતિ ॥ ૯૧ ॥

પિતાવગેરે શુશ્રુણો સમય પ્રાપ્ત થયા ત્યાં પણ જે કન્યાને પગલાં
નહિ તે કન્યા ને પોતાની મેળેજ પગલે તો તેમાં કોઈ પણ દોષ તે કન્યાને
તથા તેના પતિને વાગતો નથી ૯૧

કરો દોષ વાગતો નથી એમ્ને તેન કંઈ પણ વાગતું નથી તેમ તેના
દોષ પણ થઈ શકે નથી

પોતાની મેળે પરણનારી કન્યાનો માતાપિતાએ અગાઉ
આપેલા અલંકારોપર કંઈ અધિકાર રહેતો નથી તેવિષય કહેછે—

અલંકારં નાદદીત પિત્ર્યં કન્યા સ્વયંવરા ॥

માતૃકં ભ્રાતૃદત્તં વા સ્તેના સ્યાદ્યાદિ તં હરેત્ ॥ ૯૨ ॥

જે કન્યા પોતાની મેળે પતિને વરે તેણે પિતા, માતા અને ભાઈએ
આપેલા જે અલંકાર પોતાપામે હોય તે પાછા આપી દેવા અને જે તે
સમયે તે કન્યા ચોરી કરનારી મળ્યાપડે ૯૨

માતાપિતાથી ત્રિવિધ થઈને પોતાની મેળે પગલેથી કન્યા માતાપિતાતરફથી
પ્રથમ જે કંઈ અનંતરે મળ્યા હોય તે તેઓની સંમતિવગર પોતે લઈ જઈ
શકે નહિ અને જો તેઓની સંમતિવગર લઈ જાય તો તે ચોરી કરનારી મળ્યાપડે
માટે તે અવગણે તેને પાછા દઈ દેવા યોગ્ય છે અને તેઓ લઈ જવાની સંમતિ
આપે તો જો દોષ નથી

આર્યવિવાહમાં ગામિથુન કન્યાના પિતાને વરે આપવું જો-
ઈએ એમ અગાઉ કહેવાયું છે. પરંતુ સ્પેર્શનવાળી કન્યાને
પરણનારે તે શુદ્ધ પણ આપવું નહિ તે બાબત કારણસહિત
જણાવેછે—

પિત્રે ન દદ્યાચ્છુલ્કં તુ કન્યામૃતુમર્તીં હરન્ ॥

સહિ સ્વામ્યાદતિક્રમેદતૂનાં પ્રતિરોધનાત્ ॥ ૯૩ ॥

ઋતુચાત્રી કન્યાને પરણનાર પુરુષે કન્યાના પિતાને દ્રુમું પણ શુદ્ધ આપવું ન જોઈએ કારણ કે ઋતુના કૌર્વક સંતાનોનો પ્રતિરોધ કરવાથી તે કન્યાકેપર પિતાનો કંઈ લક્ષ રહેતો નથી. ૯૩.

કન્યાનું ન્યાયપદ ઋતુપર્યંત એટલે રત્નેદશનસુધી જ દોવડે તેથી કન્યાની ઉપર પિતાની માલિકી ત્યોસુધી મનાવડે

વર તથા કન્યાની વિવાહયોગ્ય અવસ્થાનો નિર્ણય કરેછે—

ત્રિંશદ્વર્ષો વહેત્કન્યાં દ્વ્યાં દ્વાદશવાર્ષિકીમ્ ॥

ત્ર્યપ્તવર્ષોત્તવર્ષાં વા ધર્મે સીદતિ સત્વરઃ ॥ ૯૪ ॥

ત્રીસ વર્ષની અવસ્થાવાળા પુરુષે બાર વર્ષની સુદર કન્યાને પંચુર્ધી અને ધર્મ ગીતાવને લીધે ઉતાવળ દોવ તે ચોવીસવર્ષના પુરુષે આઠવર્ષની કન્યાને પરણી. ૯૪.

ધર્મ સીદતો દોવ એટલે ધરમાથી આવસથાનિનો લોપ થતો દોવ વગેરે ધર્મસંબંધી અટચબ આવી દોવ તો તેમ ન થરાદેવામાટે ઉતાવળ કરી વહેલુ પણ પરણતુ જોઈએ પરણતી વખતે વરની અવસ્થા કન્યાની અવસ્થાકરતાં રોગ કે અદાર વર્ષ મોટોગી હોતી જોઈએ. પુરુષના પહેલી વખતના વિવાહ માટેના આ પ્રમાણે અવસ્થાનુ ન્યૂનાધિક્ય ધરી શકે છે પુરુષની ત્રીસવર્ષની અવસ્થા અને કન્યાની બાર વર્ષની અવસ્થા એ મુખ્ય પક્ષ છે અને પુરુષની ચોવીસ વર્ષની અવસ્થા અને કન્યાની આઠ વર્ષની અવસ્થા એ ગૌણપક્ષ છે. ઉપર જણાવેલી ધર્મસંબંધી અટચબ કે જેમાં પુરુષના બલચર્યનો લોપ થવાને વખત આગ્યા દોવ અથવા કન્યા રત્નેદશનવાળી થવાને બલ રહેતો દોવ તેના પક્ષ સમાવેશ થાય છે તેમાં તો ત્રેભપક્ષનો પણ આશ્રય કરવાની છા આપી છે. આઠ, બાર, ચોવીસ, અને ત્રીસ એ વધતી સખ્યા અવસ્થાની યોગ્યતાવાળા વર્ષના ઉપવક્ષણરૂપ છે, અને તેથી રત્નેદશનપહેલા યોગ્ય ગણે કન્યાને વિવાહ થઈ શકે તેમ વેદા દર્શાવેલી કરી ચો વ અવસ્થાએ પહોંચેતો પુરુષ પણ ત્રીસ ત્રીસ સિવાયના વંશમાં પણ પરતી શકે.

વિવાહનો ઉચ્ચઉદ્દેશ સમજાવેછે—

દેવદત્તાં પતિર્ભાર્યા વિન્દતે નેચ્છયાત્મનઃ ॥

તાં-સાધ્વીં વિમૃયાન્નિત્યં દેવાનાં પ્રિયમાચરન્ ॥ ૯૫ ॥

દેવોએ આપેલી ભાષાને પતિ પામેછે. પણ ને પોતાની ઇચ્છાથી પામતો નથી. તેથી દેવાનું પ્રિય કરના પુરુષે તે સાધી સ્ત્રીનું સંવેદન પોષણ કરવું. ૯૫.

મળો અર્થમા મરિના પુરંધિવેષ ત્વાદુર્ગાંશપત્યાય દેવાઃ । એ મંત્રપ્રભાતે દેવોએ આપેલી કન્યાને પતિ મેળવેછે. પણ પોતાની ઇચ્છાથી મેળવી શકતો નથી. માટે દેવાનું પ્રિય કરનારા પતિએ સાધી સ્ત્રીનું અન્નવસ્ત્રઆદિથી પોષણ કરવું. ભાષાર્થ એ છે સતી સ્ત્રી દ્વારે પ્રાનિકૃત્ય તથા અપ્રિયવાદિત્વાદિ દોષવાળી હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો નહિ બલિયાર ન હોવો એ મુખ્ય શુભ સામે દક્ષિ રાખી પતિએ તેનું પોષણ કરવું જોઈએ. જો સતી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવામા આવે તો ધર્મશાસ્ત્રમાં અત્યાચાર આવેછે અને તેથી દેવાનું યજ્ઞન થઈ શકતું નથી.

ધર્માચરણુમાં સ્ત્રીના સાહચર્યની જરૂર વર્ણવેછે—

प्रजानार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थं च मानवाः ॥

तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥૧૬॥

સ્ત્રીઓને ગર્ભધારણુમાટે અને પુરુષોને ગર્ભાધાનમાટે ઉત્પન્ન કરેલ છે તેથી સુનિમાં પત્નીસાથે સાધારણુ ધર્મ કહેલો છે ૯૬

ગર્ભધારણુ અને ગર્ભાસનની પેટે અન્યાયાનવચેરે ધર્મ પણ પત્નીની સાથે જ કરી શકાયછે તેથી ભાર્યાનુ પોષણ કરવું એ પૂર્વવાક્યના રોપરૂપ આ વાક્ય છે.

કન્યામંબધી પ્રકરણુનો અવશિષ્ટ વિષય કહેલો છે—

कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः, ॥

देवरायं प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥૧૭॥

જેને માટે શુલ્ક આપવામા આવ્યું હોય એવી કન્યાને, તેનો શુલ્ક આપનાર મૃત્યુ પામે તો તે કન્યાની ઇચ્છા હોય તો તેના દિયરને આપવી. ૯૭.

યસ્યા મ્રિયેત (અન્યાય ૯૭ શ્લો ૧૯) એ રથને કહેલો વિષય નિયોગ પ્રકરણુને લગતો છે અને અહીં શુલ્કના પ્રકરણુમાં એજ વિષય લેવામાં આવેલો છે. જો કન્યા તેના દિયરને આપવામા આવે તો કન્યાના પિતાએ તે શુલ્ક પાછું દેવું પડતું નથી પણ કન્યાની ઇચ્છા દિયરને વરવાની ન હોય તેથી તેના

દિયરને ન આપતાં તે બીજાને દેવી પડે તો તે શુલ્ક કન્યાના પિતાએ મરણ પામેલ વરવાળાને પાકું દેવું જોઈએ કદાચ કન્યા ગ્રહ્યવર્ણ પાળવા માગતી હોય તો તે પાકું આપવું પડતું નથી.

કન્યાનું શુલ્ક લેવું એવી કાંઈ શાસ્ત્રની આજ્ઞા નથી. પણ જો લેવાની ઇચ્છા હોય તો લેવું એટલી માત્ર છૂટ છે. તેથી ખરી રીતે શુલ્ક લેવું એ નિંદિત છે એમ જણાવેછે—

આદદીત ન શૂદ્રોપિ શુલ્કં દુહિતરં વદન્ ॥

શુલ્કંહિ ગૃહ્ણન્કુરુતે છન્નં દુહિતૃવિક્રયમ્ ॥૧૮॥

શુદ્રે પણ કન્યા આપતી વખતે શુલ્ક ન લેવું જોઈએ. કારણ કે શુલ્ક લેનારો માણસ છુપી રીતે કન્યાનો વિક્રય કરેછે. ૯૮.

શાસ્ત્રને નહિ જાણનારા શુદ્રે પણ પોતાની પુત્રી આપવા બાબત કંઈ મન લેવું નહિ જોઈએ તોપણ શાસ્ત્રને જાણનારા જ્ઞાંત્રીવગેરેએ નહિજ લેવું જોઈએ તેમા નવાજ શી? કારણ કે શુલ્ક લેવું તે એકતત્ત્વને કન્યાવિક્રય છે.

શુલ્કગ્રહણના લોભથી કન્યા એકને આપવાનું કહેવાયા છતાં બીજાને આપવાને ક્રુદ્ધ માણસો લલચાય એ કન્યાલાચિક છે માટે તેમ કરવાનો નિષેધ કરેછે—

एतत्तु न परे चकुर्नापरे जातु साधवः ॥

यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥૧૯॥

એવ માણસને કન્યા દેવાનું જ્યૂંવ કરી પછીથી બીજા માણસને તે કન્યા આપતી એ કામ પૂર્વના સિદ્ધ લોકોએ કરેયુ નથી તેમ તેપછીના અમથના યોગ્ય લોકોએ પણ કરેયું નથી' ૯૯

એકની સાથે કન્યાનું વાન્ધાન રીતે પાછળથી પેસાના યોગને વશ થઈને તે બીજાને પગાવી દેવી તે નિંદાપાત્ર કામ દીપણુ સિદ્ધ લોકો કતા નથી.

કન્યા આપવામાં કન્યાનાં માતૃત્વે ક્રોધપણુ રીતે વિકૃત્યજેવું પગલું ભરવું એ યોગ્ય નથી એમ જણાવેછે—

नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ॥

शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥૨૦॥

પૂર્વકસ્થોમાં પણ શુદ્ધ એસ નામવાળા મૂંઝથી કાઢ શિષ્ટપુરો
ભરીનિથી પણ કન્યાનો વિકલ ક્યો દોષ એવું કાઢપણ વખત અમોએ
ભોતુ નથી ૧૦૦

અમીનિથી કન્યાનો વિકલ ન ક્યો દોષ તોપણ નદેરીતે તો ત્યાથીજ
તો દોષ? આમ કદી નદેરીતે કન્યાવિકલ કરનારાઓને ધિક્કારી દેવાયા છે.

દંપતીધર્મમાં સ્ત્રીપુરુષની પરસ્પર કન્યા તથા તેના અંગરૂપ
કન્યા અને તેના માવતરના સંબંધમાં પણ કેટલુંએક આવશ્યક
નિર્ણય કરીને હવે કુટુંબમાં આખા પ્રકરણની મતલબ જણાવેછે—

ન્યોન્યસ્યાઘ્યમીચારો ભવેદામરણાન્તિકઃ ॥

एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ ૧૦૧ ॥

મરણપરના પરસ્પરનો વ્યભિચાર ન કરવો એજ જ્ઞીનો તથા પુરુષનો
પ્રદેશથી મરોતમ ધમ છે એમ જાણવું ૧૦૧

ધર્મ, અર્થ તથા કામસંબંધી કાર્યોમાં પરસ્પરથી વિરહ ન વર્તવારૂપ
જે અવ્યભિચાર છે તેજ જ્ઞીનો તથા પુરુષનો શ્રદ્ધ ધમ મમજવો જેમાંથી
એવું મરણ થાય ત્યારે તેની ગેરહાજરીમાં પણ પા ન હયાત રહેલાએ તેના
તરફની દ્રશ્ય પાતાના મરણપણ જાનરવી જોઈએ એમ જતાવવામાં મરણ
પણ એ પ્રમાણે કહેલું ॥

વિવાહ થયાપછી હેવરસુધી કાંઈપણ અયોગ્ય પગલું ન
કરાય તેમાં યતનપગવણ ગૃહવાની બલામણ રહે—

तथा नित्यं यत्तेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ॥

यथा नाभिचरेतां तौ त्रियुक्तावितरेतरम् ॥ ૧૦૨ ॥

વિવાહ થયાપછી જાએ તથા પુરુષે સવદા તેના પ્રકારથી યતન કરવો
કે જે પ્રકારથી પરસ્પરથી છગ પડી પરસ્પરનો વ્યભિચાર કરે નહિ ૧૦૨.

કુસનથી દૂર રહેવું, યોગ્ય હપદેસ આપનારા પુરુષને વાચવા વગેરે
સારા યતનમાં પદારથ રહી પોતાના મનને અવગે માર્ગે ન જવા દેવું અને
પરસ્પરની દ્રશ્યેમા સિધિવ ન થવું જોઈએ

આઠમા અધ્યાયના છ મા સ્લોકમાં જણાવેલ સ્ત્રીપુરુષનામના વ્યવહારસ્થાનનું વર્ણન આહી પૃષ્ઠ કરીને હવે વિભાગનામના વ્યવહારસ્થાનનો ઉપક્રમ કરેછે—

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः

आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥ १०३ ॥

૫૦૩૫-મા પ્રીતિથી યુક્ત રહેવારૂપ આ સ્ત્રી તથા પુરુષનો ધર્મ તમોને કહેા તેમ આપતિમા સત્તાનની પ્રાપ્તિમા પશુ કહ્યુ હવે દાયભાગનુ અર્થ કહેા ૧૦૩

આપતિમા સત્તાનપ્રાપ્તિવગેરે વિચારેા પણ સ્ત્રીપુરુષના અગાવેજ કહેવામાં આંચા છે

પિતાની મિલકત ભાઈઓ પોતાની મેળે ક્યારે વહેંચી લઈ ગઈ તે જણાવેછે—

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ॥

भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

માતાપિતાના મરણપછી સર્વભાઈઓએ સાથે મળીને પિતાના ધનનો વિભાગ કરવો કારણ કે માતાપિતા જનતા હોય ત્યામ્થી તેઓના ધનનો વિભાગ કરી લેવાનો પુત્રોને અધિકાર નથી ૧૦૪.

પિતાની ઇચ્છા પોતાના જનતાજ બાગ પાછી દેવાની હોય તો તેને આ વાક્યથી નિષેધ થઈ શકે નથી યાજ્ઞવલ્ક્ય મ્હેં કે વિભાગ ચેવિતા કુર્યાદિ-ચ્છયા વિમર્જેતુતાનં । એટલે જે પિતાની ઇચ્છા હોય તો તે વિભાગ પાછી પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે પુત્રોને ભૂંડા કરી મ્હેં પિતાના ધનનો વિભાગ કરવો એમ મ્હેં છે તે, માતાના ધનપર પુત્રીનો અધિકાર છે એમ બતાવવામાટે છે.

વિભાગમાં સૌથી મોહોટાભાઈનો મુખ્ય હક દખાડેછે—

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः ॥

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ १०५ ॥

‘ મોહોટો બાઈ દોષ તેણેજ પિનાનું સર્વ ધન લેવું અને બીજા બાઈ-
ઓએ પિનાની માફક જ્યેષ્ઠપુત્રની સેવા કરીને જતિ ચલાવવી. ૧૦૫.

મોહોટો બાઈ ધાર્મિક દોષ તો તેને મારે આ પણ છે.

મોહોટો ભાઈનેજ સઘળું મળવાનું કારણ જણાવેછે—

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ॥

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ ૧૦૬ ॥

મોહોટો પુત્રના જન્મથીજ મનુષ્ય પુત્રવાળો થાયછે અને પિતૃઓના
કર્મમાંથી મુક્ત થાયછે. મોહોટો પુત્રજ સર્વધનનો માલિક થવાને
યોગ્ય છે. ૧૦૬.

‘ નાપુત્રસ્વ લોકોસ્તિ । એ શ્રુતિમા પુત્રવગરના મનુષ્યને સ્વર્ગનો અભાવ
કહેયો છે તે અભાવ મોહોટો પુત્રના જન્મથી પુત્રવાળાપણું થવાને લીધે દૂર
થાયછે. વળી પુત્ર થવાથી પિતૃઓના કર્મમાંથી પણ છટકાયછે માટે મોહોટો પુત્રજ
સઘળો મિલકત લેવાને યોગ્ય ગણાયછે.

મોહોટો દીકરોજ ધર્મપુત્ર છે એમ કહેછે—

यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्यमश्नुते ॥

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ ૧૦૭ ॥

જે પુત્રની કૃપાતિ થવાથી પિતા ઋણમુક્ત થાયછે અને જ્યાં
અમૃતપણાને પામેછે તે પુત્રજ ધર્મથી થયો ગણાયછે બીજાઓને કામથી
થયેલા સમજવામાં આવેછે ૧૦૭

ઋણમુક્ત થવું તથા અમૃતપણાને પામવું એટલે છેવટ સારી મતિને
પામવું કે મોક્ષને પામવું એ સઘળું પુત્રવાનપણાઉપરજ આધાર રાખેછે.
વિશતિ ચક્રવર્તી વીતરાણા. । એટલે વેરાગ્યવાળા સંન્યાસીઓ જે મોક્ષરૂપ પદને
પામેછે. એ ગીતાના વાક્યપ્રમાણે મોક્ષના અધિકારમાટે સંન્યાસ પણ પુત્રો-
ત્પત્તિપણી લઈ રાકાયછે તેથી જ્યેષ્ઠપુત્ર ઉત્પન્ન થતાં તે સઘળું બની રાકેછે. માટે
જ્યેષ્ઠપુત્રજ ધર્મપુત્ર ગણાયછે અને તેપણીના પુત્રો-વિધવાભિલાષથી ઉત્પન્ન
થયેલા મનાયછે. અથવા જે પુત્રના સારા આવરણને લીધે પિતા ઋણમુક્ત થાય
તથા સારી મતિને પામે તે પુત્રજ ધર્મપુત્ર ગણાય પછી તે આદે મોહોટો કે
નાહોનો દોષ. એમ પણ આ પ્રલોભનો અર્થ થઈ રાકેછે.

પિતાની સઘળી મિલકત લેનારા મોહોટા ભાઈએ નાહાના-
ભાઈઓ તરફ કેવીરીતે વર્તવું તથા નાહાનાભાઈએ તેનાતરફ
કેવી વર્તણૂક રાખવી તે જણાવેછે—

પિતેવ પાલયેત્પુત્રાન્ જ્યેષ્ઠો શ્રાતૃન્યવીયસઃ ॥

પુત્રવચ્ચાપિ વર્તેરન્ જ્યેષ્ઠે શ્રાતરિ ધર્મતઃ ॥૧૦૮॥

પિતા જેમ પુત્રોનું પાલન કરે તેમ મોહોટાભાઈએ નાહાના ભાઈઓનું
પાલન કરવું તથા નાહાનાભાઈઓએ પણ ધર્મથી પુત્રો જેમ પિતાતરફ
વર્તે તેમ મોહોટાભાઈતરફ વર્તવું. ૧૦૮.

રામ જેવી રીતે પોતાના નાહાના ભાઈઓતરફ વર્ત્યો છે તેવી રીતે
મોહોટાભાઈએ નાહાનાભાઈઓતરફ સ્નેહભાવ રાખવો અને બરત તથા સ-
દ્મસુવર્ગે જેમ રામતરફ વર્ત્યો છે તેવી રીતે નાહાનાભાઈઓએ પોતાના
મોહોટાભાઈતરફ વર્તવું એટલે પૂજ્યમુદ્ધિ રાખવી.

મોહોટાભાઈઉપર ક્રુદ્ધબના કેટલો જોખમ છે તેનું દિગ્દર્શન
કરાવેછે—

જ્યેષ્ઠઃ કુલં વર્જયતિ વિનાશયતિ વા પુનઃ ॥

જ્યેષ્ઠઃ પૂજ્યતમો લોકે જ્યેષ્ઠઃ સન્નિરગર્હિતઃ ॥૧૦૯॥

જ્યેષ્ઠ હોય તે કુલની અભિવૃદ્ધિ કરેછે અથવા કુલનો વિનાશ પણ
કરેછે. લોકમાં જ્યેષ્ઠપુત્ર વિશેષ પૂજ્ય છે અને જ્યેષ્ઠપુત્રજ સત્પુરુષોથી
અનિર્દિત છે ૧૦૯.

સાચે રહેતા ભાઈઓમાં મોહોટા ભાઈ જો ધર્મનિષ્ઠ હોય તો નાહાના-
ભાઈઓ પણ તેને અનુસરવાથી ધાર્મિક થાયછે એટલે એવી રીતે શુભવાન મોહોટા
ભાઈ કુળની ચકતી કરેછે. પરંતુ જો તે નિર્શુભ હોય તો અવળે માર્ગે આવી
કુલની પડતી પશ્ચ કરેછે. માટે તેણે શુભવાનજ થવું જોઈએ. જો તે શુભવાન
હોય તો વિશેષ પૂજ્ય ગણાયછે અને સત્પુરુષો-પણ તેનામાં કાંઈ નિંદા કરવા-
જેવું નહિ રેખાવાથી તેનાં પગાણ કરેછે

નાહાનાભાઈઓનો મોહોટા ભાઈતરફ વિશેષ ધર્મ કહેછે—

યો જ્યેષ્ઠો જ્યેષ્ઠવૃત્તિઃ સ્યાન્માતેવ સ પિતેવ સઃ ॥

અજ્યેષ્ઠવૃત્તિર્યસ્તુ સ્યાત્સ સંપૂજ્યસ્તુ વન્ધુવત્ ॥૧૧૦॥

જે જ્યેષ્ઠમનુ અનુજમધુઓમા પિતાની પેઠે વતંછે તે માતાપિતાજેવે પૂજ્ય છે, અને જે તે પ્રમાણે ન વતં તે પણ બધુઓની પેઠે પૂજ્યજ છે. ૧૧૦.

યોગ્યતાવાળા નાદાનામાધુઓની કૃત્ત છે કે મોટોદામાધુતરફ તે ગમે તેવો હોય તોપણ પૂજ્યભાવ રાખવો.

આવી રીતે સાચે રહેવું અથવા જુદા થઇને રહેવું. પરંતુ પરસ્પર રહેહુભાવ રાખવો એમ ભલામણ કરીને હવે જાણ થયારું યોગ્ય કામજુ જણાયેછે—

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ॥

पृथग्विवर्द्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया ॥૧૧૧॥

એ પ્રમાણે સર્વ બધુઓએ સાચે રહેડું અથવા ધર્મની હજારથી જુદા રહેડું જુદા રહેનાથી ધર્મની વૃદ્ધિ થાયછે નથી વિભાગ કરવો તે ધર્મને માટે છે ૧૧૧

ભાઈઓ ભેળા હોય ત્યાસુધી મુખ્ય હોય તે અગ્નિદોહવગેરે ધર્મ કરે તે કદેક ભાઈઓએ જુદો જુદો તે ધર્મ કરવાની જરૂર રહેતી નથી પણ જુદા થયા પછી કદેક ભાઈએ તે ધર્મ જુદો જુદો કરવો એમ તેથી ધર્મની વૃદ્ધિ થાયછે પૃથક્પતિ વહેછે કે—

एकपाकेन वसता पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एक मवेद्विमक्ताना तदेव स्वाद्य गृहे गृहे ॥

એટલે એક રસોડે સાચે રહેનાર ભાઈઓવચ્ચે પિતૃ દેવ અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન વગેરે ધર્મ એક કર એટલજ બસ છે અને જગત તેઓ જુદા થાય ત્યારે પ્રયેકના ઘરમા તે સંપણ જુદા થઇ એમ

હવે અવિભક્ત પાનના વિભાગ કેવી રીતે કરવા તે કહેછે—

ज्येष्ठस्य त्रिंश उच्चारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ॥

ततोर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥૧૧૨॥

વિભાગ પાડતી વખતે મજ્જુવ્યનો વીશમો ભાગ સ્વાધી મોદોટા-
ભાષને વધારાતરીકે પ્રથમ કહાડી દેવો. અને વચ્ચે, પશુવગેરેમાંથી જે
કાંઈ શ્રેષ્ઠ પદાર્થ હોય તે પણ તેને દેવો. મોદોટા ભાષને એ પ્રમાણે જે
દેવાય તેમાંથી અર્ધુ વચ્ચેલાભાષને અને ચોથોભાગ સ્વાધી નાદાના ભાષને
દેવો. ૧૧૨.

ઉપર પ્રમાણે દેવાયાપછી બાકી જે મજ્જુ મિલકત રહે તેના સર્વ ભાષ-
ઓએ સરખા ભાગ વહેચી લેવા

ઉપરના પ્રલોકમાં વચ્ચેલાભાષમાટે જે વધારો દેખાડ્યો તેની
વચ્ચેલા ભાષઓ એક કરતાં વધારે હોય તો કેવી રીતે વ્યવસ્થા
કરવી તે કહે છે—

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ॥

येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् ॥ ૧૧૩ ॥

મોદોટાભાષએ તથા નાદાનાભાષએ ઉપર કહ્ય પ્રમાણે વધારાનો તે તે
ભાગ લેવો અને તેઓ સિવાયના જેટલા ભાષઓ હોય તેઓએ પેના વચ્ચે
જે ચાલીશમો ભાગ વધારાએ કલ્યા છે તે વહેચી લેવો જોઈએ. ૧૧૩.

વચ્ચેલા ભાષઓની જેટલી સંખ્યા હોય તેઓમાં નાદાનામોદોટાનો વિચાર
ન કરતાં હોય તે વધારો સરખે દિસસે લેવો જોઈએ

મોદોટાભાષ વિશેષ ગુણવાન હોય તો તેનેમાટે કહે છે—

सर्वेषां धनजातानामाददीताद्यमग्रजः ॥

यच्च सातिशयं किञ्चिद्दशतश्चाप्नुयाद्धरम् ॥ ૧૧૪ ॥

સર્વ જાતનાં ધનોમાં જે શ્રેષ્ઠ હોય તે મોદોટાભાષએ લેવું તથા
એકના ચીજ શ્રેષ્ઠ હોય તે પણ તેણે લેવી અને દસ પશુઓમાં શ્રેષ્ઠ પશુ
હોય તે પશુ તેણે લેવું. ૧૧૪.

દસતા. પશુઓમાં એક દસ પશુઓમાંથી એક શ્રેષ્ઠ પશુવગેરે પશુ હોય
તે મોદોટાભાષએ વધારાતરીકે લેવું એવું આતમનુનિર્ણય પણ વચન છે.

સઘળા ભાષઓ સમાનગુણવાળા હોય તો તેઓને માટે
વિભાગની વ્યવસ્થા કહે છે—

उद्धारो न दशस्वस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु ॥

यत्किञ्चिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्द्धनम् ॥ ૧૧૫ ॥

મન ભાઈઓ નિશ્ચયગેરે ગુણોથી સમાન તેના તે ભોદોટાભાઈને વધારે દેવો નહિ પણ તેનું માન જાળવવાને કાંઈક વધારે આપવું ૧૧૫.

આ વાક્ય દરેક પશુઓમા એક એક પશુ ભોદોટાભાઈને વધારાસરે દેવાનું જે કંઈ છે તેના નિયેમમાટે છે

વધારાનો ભાગ અપાઈ ગયાપછીની અવિભક્ત ધનની વ્યવસ્થા કહોછે—

एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान् प्रकल्पयेत् ॥

उद्धारेनुद्धृतेत्वेपामियं स्यादंशकल्पना ॥ ૧૧૬ ॥

એ પ્રમાણે વધારે કહાડી વીગેના ધનમાથી સરખા વિભાગ કરવા, અને જેમાથી વધારે કહાડનામા ન આ થો હોય તેના વિભાગ કરના પડે તે નીચે પ્રમાણે વિભાગની ગોઠવણ કરવી ૧૧૬

પિતાવારેની કહાડ ન હોય એવા કોઈ કાશ્થી જન્મેડવગેરેને વધારે આધ્યાવગરજ વિભાગ કરના પડે તો તેમા સમાન ભાગ પાડવાને બદલે નીચે સુગળ ભાગ પાડવા

વધારે નહિ કહાડી આપેલી અવિભક્ત મિલકતની વ્યવસ્થા બતાવેછે—

एकाधिकं हरेज्येष्टः पुत्रोध्यर्धं ततोनुजः ॥

अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ૧૧૭ ॥

સર્વ ધનમાથી જે ભાગ જોડેટ મધુએ લેના તેનાથી નાહાનો હોય તેણે દોઢ ભાગ લેવો અને તેથી નાહાના જોડના બાઈઓ હોય તેઓએ એક એક ભાગ લેવો ૧૧૭

જોડવા બાઈઓ દોઢ તેમા દોઢની સખ્યા જોડેરી સવળા ધનના સરખા વિભાગ કરી પછી કોઈ એક એક ભાગ વધ લેવો બાકી જે દોઢ ભાગ વધે તેમાથી એક ભાગ કોઈ મોહોટા બાઈને દેવો અને તેથી નાહાનો નાહ હોય

તેને અર્પા ભાગ દેવો. આ વ્યવસ્થા પણ સૌથી મોહોટા અને તેથી નાહાનેજ એ બે ભાઈઓ કાંઈ વિશેષ ગુણવાળાં તથા બાકીના નાહાના ભાઈઓ ગુણવાન ન હોય તો તેઓને માટે ગણવામાં આવેછે

વિભાગ કરી છૂટા પડેલા ભાઈઓએ પોતપોતાના વિભાગ-માંથી પોતાની બેહેન કે બેહેનોને અમુક અંશ આપવાનું કહેછે—

स्वेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ॥

स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥૧૧૮॥

ભાઈઓએ પોતપોતાના ભાગમાંથી પોતાની બેહેનોને એથોએથો ભાગ આપવો. જે એ પ્રમાણ ન આપે તો તેઓ પ્રતિત થાયછે. ૧૧૮.

આ વિભાગ વગરપરણેલી બેહેનોને માટે છે. યાગવલ્ક્ય કહેછે કે—

अमष्टतास्तु सस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

મગિન્યથ નિજાદશાદ્વાણ્તુ તુરીયકમ્ ॥

એટલે “પ્રથમથી વિવાહસરકારને પામેલા ભાઈઓએ નહિ પરણેલી પોતાની બેહેનોને પોતાના વિભાગમાંથી એથો ભાગ આપીને પરણાવવી” પિતા જીવતે હોય તો મૂળ ધનમાંથી પણ વન્યાઓને પરણાવેછે તેથી આ વિષય પિતાના મરણપછી ભાઈઓ છૂટા થતા હોય તે વખતે વગરપરણેલી બેહેનોના વિવાહની રાગવડમાટે છે.

એક ખરીવાળાં પશુઓવગેરેના વિભાગની વ્યવસ્થા દેખાડે—

अजाविकं सैकशफं न जातु विपमं भजेत् ॥

अजाविकं तु विपमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥૧૧૯॥

એક ખરીવાળાં પશુઓ તથા અગ્ન અને છાગ એઓનો કાંઈપણ રીને વિપમ ભાગ પાડવો નહિ. અગ્ન અને છાગ જે વિપમ સંખ્યામાં રહે તે મોહોટાભાઈનેજ દેવો. ૧૧૯.

આ પશુઓની સંખ્યાના સરખા વિભાગ કરતાં જે કાંઈ વધે તે બીજા કાંઈ ભાઈને વધવડ ન દેવાં બાકીના વગરો મોહોટાભાઈનેજ દેવો.

વિભાગમાં મોહોટાભાઈને બદલે મોહોટાભાઈનો દેવગ્રજા પુત્ર હોય તો તેને વિભાગ કેવીરીતે દેવો તે કહેછે—

યવીયાહ્યેષ્ટમાર્યાયાં પુત્રમુત્પાદયેદ્યદિ ॥

સમસ્તત્ર વિભાગઃ સ્યાદિતિ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ॥૧૨૦॥

કનિઠપુત્ર દ્વાય ને જે જ્યેષ્ઠપુત્રી સ્ત્રીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરે તો તે પુત્રનો પણ તેના કાકાઓની માથે સમાનવિભાગ કરવો ગળી ધર્મમર્યાદા છે ૧૨૦.

જેમ મોહોદાસાણને વધારો મળેછે તેમ મોહોદાસાણની સ્ત્રીમા નિયોગથી લગ્ન થયેલા પુત્રને વધારો મળે નહિ પણ સમાન ભાગ મળે.

ઉપરના ૨લોકમાં જણાવેલી વ્યવસ્થાનું કારણ કહેછે—

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ॥

पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् ॥ १२१ ॥

ક્ષેત્રજ પુત્ર પિતાની આફક વધારાસહિત ભાગ લઈ શકતો નથી, કમ્બુ કે પ્રાનની ઉત્પત્તિમા પિતા પ્રધાન છે માટે ધર્મથી પ્રથમ જે ભાગ કહેયો છે તેજ તેણે લેવો ૧૨૧

તેજજ પુત્ર તમા ઔરસપુત્રની તુલ્યતા ધરાવી નથી મોહોદાસાણનો ક્ષેત્રજ પુત્ર દોવા છતાં પ્રાનની ઉત્પત્તિમા પિતા અટકે ઉત્પન્ન કરનાર મુખ્ય છે તેથી તેનામા જ્યેષ્ઠતાનો અસ આગતો નથી માટે તે જ્યેષ્ઠની પેઠે વધારો લઈ શક નહિ.

પ્રથમ પરજેલી સ્ત્રીમાં નાહાતો પુત્ર જન્મે અને પછી પરજેલી સ્ત્રીમાં મોહોદાસાણ પુત્ર જન્મે તો તેના વિભાગની વ્યવસ્થા કહેછે—

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ॥

कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्धारं संहरेत स पूर्वजः ॥

ततोऽपरेऽज्येष्टवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥ १२३ ॥

જો પ્રથમ પરજેલી સ્ત્રીમા કનિઠપુત્ર ઉત્પન્ન થાય અને પાછળથી પરજેલી સ્ત્રીમાં જ્યેષ્ઠપુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો તેને પ્રમંજે શી રીતિથી વિભાગ

કરવો એવો સંસય થાય તો તેનું સમાધાન એ છે કે પ્રથમની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા કનિષ્ઠપુત્રે વધારાતરીકે એક ગ્રેહૃત્પત્ર લેવો અને તેપછીના બીજા ગ્રેહૃત્પત્રો દોષ તે પાછળથી પરણેલી સ્ત્રીના મોહોટા પુત્રોએ લેવા. ૧૨૨, ૧૨૩.

આથી માતાના વિવાહના ક્રમપ્રમાણે પુત્રોનું જ્યેષ્ઠપણું ગણાય છે.

પ્રથમ પરણેલી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા જ્યેષ્ઠપુત્રે મોહોટા-પશુઓની વહુંચખીના વધારો શું લેવો તે કહે છે—

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभपोडशाः ॥

ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा ॥૧૨૪॥

પ્રથમ પરણેલી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા જ્યેષ્ઠપુત્રે પંદર ગાયો અને એક વૃષભ વધારાએ લેવાં અને તેપછી જે ક્રમથી પોતાની માતાઓનો વિવાહ થયેલો હોય તે ક્રમથી બીજા પુત્રોએ વિભાગ લેવો એવો નિશ્ચય છે. ૧૨૪.

તેનામાં માતાતરફનું જ્યેષ્ઠપણું અને અવસ્થાનું પણ જ્યેષ્ઠપણું હોય તે પુત્ર વિભાગવખને પંદર ગાયો અને એક વૃષભ લઈ શકે અને તેપછીના પુત્રો પોતાની માતાના વિવાહના ક્રમપ્રમાણે ચક્રો ઉતરતો પશુઓસ બધી વિભાગ લઈ શકે.

ઉપરના ત્રણ પ્રલોકમાં બતાવેલો પક્ષ સર્વાંશે આદરણીય નથી એમ જણાવે છે—

सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ॥

न मातृतो ज्यैष्ठ्यमास्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥૧૨૫॥

સમાનગતિની સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોમાં કોઈ જાતનો ફરક ગણાતો નથી. તેથી તે પુત્રોમાં માતાના વિવાહના ક્રમપ્રમાણે મોહોટાપણું નથી પણ જન્મથીજ મોહોટાપણું ગણાવે છે. ૧૨૫.

સમાનગતિની સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોમાં જાતનો વિશેષ નહિ હોવાથી સાચકારો તેમાં માતાના વિવાહક્રમ પ્રમાણે મોહોટાપણું માનતા નથી. એઓમાંથી અવસ્થાથી મોહોટો હોય તેજ મોહોટો ગણાય છે અવસ્થાથી નો-

દોઢા મનાના પુત્રે વીસમો ભાગ વધારાએ લેવો એમ અમારું કહેવું છે માનાના વિવાદથી મોદોટા નાદાના મનાના પુત્રને મારે ઉપરના ત્રણ સ્થોકમાં જે વધારો કહેલો છે તેનું પિતાન પક્ષ કરું અને નિષેધ પક્ષ કર્યો તેથી વિરુદ્ધ સમજવો અથવા તે એકદેશીઓનો મત છે એમ સમજવું કેવાએકું એવું પણ માનવું છે કે આની ઉપરના ત્રણ સ્થોકમાં કહેલો વિષય છે તેનો આ સ્થોકથી નિષેધ કરેલો નથી પણ આ સ્થોકમાં જે મોદોટાપણું લખાવેલું છે તે માત્ર અભિવાદનના વિષયમાંજ લાગુ પડે છે પરંતુ જે માનીનના પ્રકરણને અનુસરતી નથી.

જન્મથીજ જ્યેષ્ઠપણું માનવાનો પક્ષ અગત્યન છે એમ બતાવે છે—

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ॥

यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ ૧૨૬ ॥

સુબ્રહ્મણ્યા મત્રોમાં પણ જન્મથી પુત્રના જ્યેષ્ઠપણાને મળી આહ્વાન કરેલું છે તેમજ જોડલાના ગર્ભમાં પણ જન્મક્રમથીજ જ્યેષ્ઠપણું કહેલું છે ૧૨૬.

જ્યોતિષ્ટોમયમમાં સુબ્રહ્મણ્યા નામનો મ ૪ ૬ દ્રવે જોલાવવામાટે બણા પડે, તેમાં પ્રથમ જન્મેલા પુત્રના નામથી પિતાન આહ્વાન એટલે અમુકનો પિતા થઈ કરે છે એમ જોલાય છે તેથી જન્મથીજ જ્યેષ્ઠપણું માનવું વધારે યોગ્ય છે આવી રીતે જોડલાના પુત્રોમાં પણ જેનો જન્મ પ્રથમ થાય તેજ મોદોટો ભાગ મળાવે છે.

પુત્રીનો પુત્ર પણ અપુત્રની મિલકતનો અધિકારી થઈ શકે છે મારે પુત્રિકાધર્મનો પ્રકાર બતાવે છે—

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ॥

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ ૧૨૭ ॥

પુત્રવગરના પત્ને પોતાની પુત્રીને આવા પ્રકારથી પુત્રિકા કરવી કે આ માત્રી પુત્રીમાં જે મતાન થશે તે મારી ઔધ્યદૈહિક દ્વિયા કરશે ૧૨૭.

આ કદાચ કન્યાદાનવખતે કરવાનો છે. તેમાં પુત્રીનો પિતા વરને કહે છે કે—

अत्रानृका प्रदास्यामि तुभ्य कन्यामब्रूताम् ।

अस्या यो जायते पुत्र स मे पुत्रो भवेदिति ॥

એટલે બાઇવજરની આ કન્યા રાણાગીને દુઃ તુને આપીશ. આમાં જન્મે તે પુત્ર મારો થાય એટલે મારો પારવાંકિક ઉપચાર કરનારો થાય

આ રીવાજમાં શિષ્ટાચાર દેખાડે છે—

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेथ पुत्रिकाः ॥

विवृध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः ॥૧૨૮॥

ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥

सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥૧૨૯॥

દશ પ્રજાપતિએ પોતે પૂર્વકાળમાં પોતાના વંશની વૃદ્ધિ માટે આ પ્રમાણેજ પુત્રિકાઓ કરી હતી તેણે પ્રમત્ર મનથી સત્કાર કરીને દશ પુત્રીના ધર્મને, તેર પુત્રીઓ કશ્યપને અને સત્યારીશ પુત્રીઓ રાજા ચંદ્રને આપી હતી ૧૨૮, ૧૨૯

દક્ષ પ્રજાપતિને પુત્ર ન હોવાથી તેણે પશુ આ પ્રમાણે કરેલ હોવાથી બીજાઓ તે પ્રમાણે કરી રાકાય તેમાં તે રાકાજ શી? દસવગેરે સખ્યા દેખાતી જાણાયું છે કે ધાત્રી પુત્રીઓને પશુ પુત્રિકા કરી રાકાય છે

પુત્રીની પુત્રવૃદ્ધતા દર્શાવે છે—

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ॥

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्या कथमन्यो धनं हरेत् ॥૧૩૦॥

જવો પોતે છે તેવોજ પુત્ર છે અને જેવો પુત્ર છે તેવીજ પુત્રી છે માટે પાતાના આત્મારૂપ પુત્રી હોય ત્યાં સુધી તે પુત્રીના પિતાનું ધન બીજને માથુન કેમ લઇ શકે? ૧૩૦

પિતાના સ્થાનમાં પુત્ર ગણાય છે. કારણ કે આત્મા જ પુત્રનામાસિ । એ શ્રુતિ પુત્રને પિતારૂપ કહે છે અને પુત્રી પણ પુત્રવૃદ્ધજ છે કારણ કે તે પશુ પિતાના સરીરથીજ થયેલી છે મટિ પિતાના આત્માસમાન પુત્રી હોય ત્યાં સુધી પુત્રવજરના મૃત્યુ પામેલા પિતાનું ધન પુત્રિકાવજર બીજે માણસ શરીરે લઈ શકે?

માતાનું સ્ત્રીત્વ તથા અપુત્ર પુરૂષની મિલકત કોને મળે? તે કહે છે—

માતુસ્તુ યૌતકં યત્સ્યાત્કુમારીભાગ એવ સઃ ॥

દૌહિત્ર એવ ચ હરેદપુત્રસ્યાશ્વિલં ધનમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

માતાનુ જે કંઈ સ્ત્રીધન હોય તે કુમારી પુત્રાગ્નિનો ભાગ છે અને પુત્રવચના પુત્રનુ જે ધન હોય તે મનુ તેનો દાંડિન હોય તેજ લઈ શકે છે ૧૩૧

માતાના સ્ત્રીધનને માતાના મનુષ્યી કુમારી પુત્રીઓ લઈ શકે તેમ પુત્રોનો ભાગ નથી જાતમ કહે છે - જ્ઞાત્યન દુહિતણામદતાનામપ્રતેષ્ઠિતાના ચ જ્ઞેષ્ઠે પરણાવેલી ન હોય અથવા પરણાવ્યાપછી જેને સતાન ન થયું હોય એવી પુત્રીઓને મરણ પામેથી માતાનુ સ્ત્રીધન મળતુ જોઈએ, અને અપુત્ર પુરુષનું ધન તેજે પુત્રિકા કરેલી પુત્રીના પુત્રને મળતુ જોઈએ

પુત્રિકાનો પુત્ર માતામહત્તી મિલકત લે તથી તે પોતાના પિતાની મિલકત લઈ શકે કે કેમ? એ શકાનુ નિવારણ કહે છે—

દૌહિત્રો હ્યશ્વિલં રિવથમપુત્રસ્ય પિતુર્હરેત્ ॥

સ એવ દયાદ્વૈ પિણ્ડૌ પિત્રે માતામહાય ચ ॥ ૧૩૨ ॥

માતામહત્તી મિલકત લેનાર દૌહિત્ર, પોતાના પિતાને બીજે પુત્ર ન હોય તો તે પિતાની તમામ નિવસન પશુ નહીં શકે અને તેણે પિતા તથા માતામહ એ બંનેને પિંડદાન કરે ૧૩૨

પુત્રાગ્નિનો પુત્ર પોતાના માતામહત્તુ ન લે તોપણ એ તેના પિતાને બીજો પુત્ર ન હોય તો તેનું ધન પણ તે લઈ શકે અને પિંડદાનથી માતામહ તથા પિતા એ બંનેનો ઉપકાર તે કરી શકે

પાત્ર અને દૌહિત્રની સમાનતા જણાવે છે—

પૌત્રદૌહિત્રયોર્લોકે ન વિશેષોસ્તિ ધર્મતઃ ॥

તયોર્હિ માતાપિતરૌ સંભૂતૌ તસ્ય દેહતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

પોતાના પુત્રના પુત્રા અને પોતાની પુત્રીના પુત્રામાં ધર્મથી કશો પશુ ફરક નથી કારણ કે દૌહિત્રની માતા અને પૌત્રનો પિતા એ બંને

તેના દેહધીજ ઉત્પન્ન થયેલ છે. ૧૩૩.

આ પ્રમાણે દૈદિત્રથી માતામહનો પારલૌકિક ઉપકાર થાય એ વિષય શાસ્ત્ર અને યુક્તિ એ બન્નેથી સિદ્ધ થાય છે.

પુત્રિકા કૃપાપછી પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તો વિભાગની વ્યવસ્થા કેમ કરવી તે જણાવે છે—

પુત્રિકાયાં કૃતાયાં તુ यदि पुत्रोऽनु जायते ॥

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि

स्त्रियाः ॥ ૧૩૪ ॥

પુત્રિકા કૃપાપછી જો પુત્રીના પિતાને પુત્ર થાય તો તે બન્નેનો સમાન વિભાગ કરવો. તે વિભાગમાં પુત્રીનું મોહોટાપાણું ગણવું નહિ. ૧૩૪.

જો કે પુત્રના કરેલી પુત્રી અવસ્થાએ મોહોટી હોય છે તોપણ વિભાગ વખતે તેને કરોડ વધારે મળી શકતો નથી પણ તે પુત્રી તથા પુત્ર એ બન્નેને સરખા વિભાગજ મળી શકે છે આથી વિભાગવખતે પુત્રિકાનો પુત્ર હોય અને તે અવસ્થાએ મોહોટો હોય તોપણ તેને વધારે મળી શકતો નથી.

પુત્ર થયાવગરજ પુત્રિકાનું મરણ થાય તો તે પુત્રિકાના પિતાની મિલકત કોણે લઈ શકે તે જણાવે છે—

अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन ॥

धनं तत्पुत्रिकाभर्त्ता हरेतैवाविचारयन् ॥ ૧૩૫ ॥

જો પુત્રીને પુત્રિકા કરી હોય તો, પુત્ર થયાવગરજ મરણ પામે તો તેનું ધન તે પુત્રિકાના પતિએજ નિઃશંકપણે લેવું. ૧૩૫.

પુત્રિકા પુત્રવગરજ મરણ પામે તો તે પુત્રિકાના પિતાનું ધન તેનો બાઇવગરે ખીજે દાડ ન લઈ શકે પણ તે પુત્રિકાના પતિ હોય તેજ લઈ શકે.

પરણામતી વખતે ઠરાવ ન કરેલ હોય અને મનમાં માત્ર પુત્રિકા ધારી રાખી હોય તોપણ પુત્રિકાનો પુત્ર માતામહના મનનો અધિકારી થઈ શકે છે એ વિષે કહે છે—

અકૃતા વા કૃતા વાપિ યં વિન્દેત્સદૃશાત્સુતમ્ ॥

પૌત્રી માતામહસ્તેન દદ્યાત્પિપ્પડં હરેઞ્જનમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

પતિ-રૂપે કરેલી દોષ અથવા ન કરેલી દોષ એવી પત્નીમા સમાન-
સ્થિતિ જા પતિથી જે પુત્ર થાય તેનાથી તેનો જ્ઞાનામદ પૌત્રવાગે મળ્યાય છે,
તેથી તે પતિને જ્ઞાનામદને પિપ્પડ આપવો તથા તેનું ધન લેવું ૧૩૬.

જ્ઞાનામદના સમયમા જેને માટે વરની સમિતિ હઈ ઠરાવ કરેતો દોષ
તે કરેલી પુત્રિમા મળ્યાય છે અને મનમા ધારેલ દોષ પણ વા પિથી ઠરાવ કરેલો
ન દોષ તે નહિ કરેલી પુત્રિમા દેવાય છે આવી પુત્રીના સમાનભતિવાળા પતિથી
જે પુત્ર થાય તે પૌત્રના જેવોજ મળ્યાય છે આથી જ્ઞાના મુ કે અસમાનભતિવાળા
પતિથી કે પત્ર થયેતો પુત્ર યોગ્ય અધિભારી મનાતો નથી

દોષહિન પાત્ર પૌત્રના જેવોજ ઉપકાર કરનાર છે એમ જાણા-
વ્યું છે તેથી પૌત્રવગેથી થતા ઉપકારનું વર્તન કરે છે—

પુત્રેણ લોકાઙ્ગયતિ પૌત્રેણાનન્ત્યમશ્રુતે ॥

અથ પુત્રસ્ય પૌત્રેણ વ્રઘસ્યામ્નોતિ વિષ્ટપમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

મનુષ્ય પુત્રના જન્મથી અર્જુનઆદિ ઉત્તમ લોકાને પામે છે, પુત્રને
ત્યા પુત્રનો જન્મ થતા તે લોકોમા અનત કાળસંધી નિરામને પામે છે તથા
પુત્રને ત્યા પોત્રનો જન્મ થતા મુલ્યોક્તી મનિને પામે છે ૧૩૭

દાયમામના પ્રશ્નમા આ જાણત લઈને એમ પણ સમજાવ્યું છે કે
પત્નીવગે દોષ તેમજ પિતાનું ધન લેવાનો અધિકાર પુત્રને ॥ તથા પુત્ર ન
દોષ તો પૌત્રને અને તેની પણ પ્રશ્નને ને ધન લેવાનો અધિકાર છે

પુત્રશાસ્ત્રનો અર્થ મમજાવીને તેની ઉપકારકતા સિદ્ધ કરે છે—

પુત્રાન્નો નરકાદ્યસ્માઞ્ચાયતે પિતરં સુતઃ ॥

તસ્માત્પુત્ર ઇતિ પ્રોક્તઃ સ્વયમેવ સ્વયંભુવા ॥ ૧૩૮ ॥

દીક્રો માપનું પુત્ર નામ ॥ નર, માથો ત્રાણ જેડે એજે તેને મયા-
વે છે તેમાટે કદાએ પોને તેનું પુત્ર એડું નામ કરેડું છે ૧૩૮

જે નરકમા અપુત્ર મનુષ્યને જડ પડે છે તે પુત્ર નામનું નરક મહેવાય છે

પુત્રની પેઠે પૌત્ર પણ ઉપકાર કરેછે અને દૌહિત્ર પણ એવો ઉપકાર કરેછે તે જણાવેછે—

પૌત્રદૌહિત્રયોર્લોકે વિશેષો નોપપદ્યતે ॥

દૌહિત્રોપિ હ્યમુત્રૈનં સંતારયાતિ પૌત્રવત્ ॥ ૧૩૬ ॥

સ સારમા પુત્રનો પુત્ર તથા પુત્રીનો પુત્ર એ મનેમા કશો ફર નથી કારણ કે પુત્રનો પુત્ર પણ પોતાની પેઠે પોતાના માતામદને પરોક્કમા તારેછે ૧૩૬

આ વચન પુત્રિ : દેલી પુત્રીનો પુત્ર પોતાના પૌત્રજેવાજ છે એમ તથા પુત્રિકા : પાપણી માતાનો પુત્ર થાય તો તે પુત્રનો તથા દૌહિત્રનો સમાન વિભાગ થાડવાનું જણાવવામાટે છે

પુત્રિજાના પુત્રે શ્રાદ્ધમાં પિતા કયા ક્રમથી આપવા તે જણાવેછે—

માતુઃ પ્રથમતઃ પિણ્ડં નિર્વપેત્પુત્રિકાસુતઃ ॥

દ્વિતીયં તુ પિતુસ્તસ્યાસ્તૃતીયં તત્પિતુઃ પિતુઃ ॥ ૧૪૦ ॥

પુત્રિ : પુત્રી પુત્રીના પુત્રે પિતાનના મમયમા પ્રથમ પોતાની માતાને પિંડ આપવો જીજે પિંડ માતામદને આપવો અને ત્રીજે પિંડ માતામદના પિતાને આપવો ૧૪૦

માતાનપના દ્વિતીયી કશવાના પિતાનનો આ ક્રમ છે પણ પોતાના પિતાનું તેણે શ્રાદ્ધ કરવાનું હોય ત્યારે તો પિતા પિતામદ અને પ્રપિતામદ એ ક્રમજ નવો જાય

હવે દત્તકપુત્રના વિશાગવિષે કહેછે—

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः ॥

स हरेतैव तद्विकथं संप्राप्तोप्यन्यगोत्रतः ॥ ૧૪૧ ॥

જોનો દત્તક પુત્ર સર્વ સદ્ગુણોથી યુક્ત હોય તે જીજ ગોત્રથી આ વગેરે હોય તોપણ પિતાના ધનન મદન કરશે ૧૪૧

બોરસ પુત્ર દોષ તોપણ દત્તક પુત્ર ગ્રહવાન દોષ તો તેને બાગ મળી શકે એમ જણાવવામાં આ શ્લોક છે તેને સમાન બાગ મળી શકે એવો બાગ મળી શકે એ વિધવાના વિધવાના બોરસપુત્ર દોષ તો દેવજ પુત્ર એને દનથી પહેલાં ગણવામાં આવે છે તેને પણ દુઃખ એ પામશે બાગ મળી શકે એમ -દેવ જ તોપણ દત્તકને પણ તેટલો બાગ મળી શકે અને બોરસ ન દોષ તો દત્તક સમજી ધન લઈ શકે છે

દત્તક થયેલો પોતાના જન્મ આપનાર પિતાના ગોત્રમાંથી તથા તેના ધનના વિભાગવગેરેમાંથી નિકળી જાય છે એમ જણાવે છે—

ગોત્રરિક્થે જનયિતુર્ન હરેદ્વત્રિમઃ ક્વચિત્ ॥

ગોત્રરિક્થાનુગઃ પિણ્ડો વ્યપૈતિ દદતઃ સ્વધા ॥૧૪૨॥

દત્તક પુત્ર દોષ તે પોતાના જન્મ પિતાના ગોત્રને તથા ધનને પામી શકે નથી જના ગોત્રને તથા ધનને પામે છે તેને તે પિંડ આપી શકે છે માટે જેણે પોતાનો પુત્ર બીજાને દત્તક આપે હોય તેને તે પુત્ર શ્રાવણમાં આપે તો પિંડ મળી શકે તો નથી ૧૪૨

પોતાના જન્મ પિતાના ગોત્રમાંથી તથા ધનવિભાગમાંથી પણ નિકળી જવાને લીધે દત્તકપુત્ર તેનું શ્રાવણ કરવાનો અગ્નિ રી રહેતો નથી કારણ કે ગોત્રવાળા તથા ધનવિભાગવાળાએ કરતું શ્રાવણ જેના નિમિત્તથી કરવામાં આવ્યું હોય તેને પહેલી શકે છે

કેવા પુત્ર વિભાગને યોગ્ય નથી તે કહે છે—

અનિયુક્તાસુતશ્ચૈવ પુત્રિણ્યાસશ્ચ દેવરાત્ ॥

ઉભૌ તો નાર્હતો ભાગં જારજાતકકામજૌ ॥૧૪૩॥

નિયોગ નદિ કન્યેવી સ્ત્રીનો પુત્ર અને પુત્રાણી આ દોષ જના દિવસથી તેનામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર એ બન્ન પુત્રો ગરથી તથા કામથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાને લીધે પિતાના ધનમાંથી ભાગ લેવાને યોગ્ય નથી ૧૪૩

જેનો નિયોગ કરવાના ન આપે હોય એવી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ગરથી ઉત્પન્ન થયેલો ગણાય છે અને પુત્ર હોવા છતાં નિયોગરિધિથી બંધે પુત્ર થયેલો હોય તોપણ તે કામ એટલે વિધવાભિલાષથી ઉત્પન્ન થયેલો ગણાય છે, તેથી તેઓ જેના દેવમાં ઉત્પન્ન થયા હોય તેના ધનમાં વિભાગ લેવાને અયોગ્ય છે.

નિયોગ છતાં પણ તે નિયોગના વિધિનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે અને જે પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય તે પુત્ર પણ વિભાગને અધોગ્ય છે એમ કહે છે—

નિયુક્તાયામપિ પુમાન્નાર્યાં જાતોઽવિધાનતઃ ॥

નૈવાર્હઃ પૈતૃકં રિક્થં પતિતોત્પાદિતો હિ સઃ ॥૧૪૪॥

નિયોગ કાગ્યેવી સ્ત્રીમાં પણ જે પુત્ર સાત્તાય મિથિનગર ઉત્પન્ન થયેલો હોય તે, પિતાનું ધન વેચાને ચોગ્ય નથી કારણ કે તે પતિતથી ઉત્પત્તિને પામેલો છે. ૧૪૪

શરીર ધનનો લેખ મલ્લાદિ જે નિયોગવિધિ મ્હેવામાં આવે છે તે નિયોગવિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને નિયુક્તસ્ત્રીમાં પુત્રોત્પત્તિ કરનાર પુરુષ પતિત કહેવાય છે એવા પતિત પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ક્ષેત્રજ હોય પણ તે જેના ક્ષેત્રમાં જન્મ પામેલો હોય તેના ધનનો વિભાગ લઈ શકતો નથી

શાસ્ત્રીય વિધિથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષેત્રજ પુત્ર પિતાનું ધન લઈ શકે છે એ નિયમને યુક્તિથી સમજી કહે છે—

હરેત્તત્ર નિયુક્તાયાં જાતઃ પુત્રો યથૌરસઃ ॥

ક્ષેત્રિકસ્ય તુ તદ્વીજં ધર્મતઃ પ્રસવશ્ચ સઃ ॥ ૧૪૫ ॥

નિયોગ દ્વારા સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ઔરસ પુત્રની પેઠે ધનને ગ્રહણ કરે છે કારણ કે તેના કારણરૂપ જે બીજ છે તે ક્ષેત્રજાગ્રાનું ગણાય છે તેથી તે પુત્ર ધનની ઉત્પત્તિ થયેલો છે ૧૪૫

ક્ષેત્રજ પુત્ર ગ્રહણ હોય તો તે ઔરસપુત્રની પેઠે પેતાનો વધારાનો ભાગ પણ લઈ શકે અને પિતામહના ધનમાં કાકાની સાથે તે સમાનભાગ લઈ શકે એમ સમજાવવામાટે તેની આરસતુલ્યતા કહેલી છે —

પુત્રવગર મરણ પામેલા ભાઈની સ્ત્રીમાં નિયોગવિધિથી પુત્રોત્પત્તિ વળતાં ભાઈએ તેની મિલકત સાચવેલી હોય તો તે સઘળી મિલકત તે પુત્રને સોંપનાવિષે કહે છે—

ધનં યો વિમૃયાદ્ધાતુર્મૃતસ્ય સ્ત્રિયમેવ ચ ॥

સોપત્યં ભ્રાતુરુત્પાદ્ય દદ્યાત્તસ્યૈવ તદ્ધનમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

જે બાઈએ મરણ પામેલા બાઈના મનને તથા નિયોગવિધિથી તેની
ત્રીને સાચવેલ હોય તેણે તે બાઈના ક્ષેત્રમાં સંતાનને ઉત્પન્ન કરી બાઈનું
સંપત્તિ મન તેનેજ આપવું. ૧૪૬.

વિભાગ કરી મુન પડેલા બાઈઓમાં મોટોટો બાઈ પુત્રવત્તર મરણ પામે
અને નાદાનોબાઈ તે ત્રીના નિયોગવિધિથી સંતાન ઉત્પન્ન કરે તો તેણે પો-
તાના મોટોટાભાઈની જે કંઈ મિલકત પોતાના કબજામાં લીધી હોય તે સંપત્તિ
મિલકત પાછી તે મોટોટાભાઈના ક્ષેત્ર પુત્રને સોંપી આપવી જોઈએ. તેમાંથી
તેણે પોતે કંઈપણ ન લેવું જોઈએ.

નિયોગવિધિવગર અન્ય પુત્રપથી ઉત્પન્ન થયેલો, કંઈપણ
વિભાગ લેવાનો હકદાર નથી એમ સ્પષ્ટ સમજાવે છે—

याऽनियुक्तान्यतः पुत्रं देवराद्वाप्यवाप्नुयात् ॥
तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १४७ ॥

નિયોગવગર જે સ્ત્રી કોઈ બીજા પુત્રપથી અથવા પોતાના દિયરથી
પુત્રને મેળવે તે પુત્રને શાસ્ત્રકરો ત્રિપયાભિવાપથી ઉત્પન્ન થયેલો મણી વૃથા
જન્મેલો અને તેથી ધનમાંથી વિભાગ મેળવવાને નાલાયક કહે છે ૧૪૭.

૧. વધા જન્મેલો એટલે તેનાથી જોતાં તે પુત્ર કહેવાય છે તેનો કરો પાર-
લોનિક ઉપકાર બની શકે તેવું નથી.

જૂદી જૂદી જાતિની સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા બાઈઓના
વિભાગના પ્રકરણનો આરંભ કરે છે—

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ॥
वह्नीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥

ઉપર કહેલો દાયમાગનો પ્રકાર એક જાતિનાં સ્ત્રીપુત્રપથી ઉત્પન્ન
થયેલા પુત્રોને માટે સમજવો. દવે એ પુત્રપથી જૂદી જૂદી જાતિની ધર્મ
સ્ત્રીઓમાં થયેલા પુત્રોના વિભાગનો પ્રકાર સાંભળો. ૧૪૮.

શાસ્ત્રજ્ઞાદિ વર્ણવાળા પુરોહિતે પોતાની જાતિ કરતાં સિંચ જાતિવાળી
જૂદી જૂદી સ્ત્રીઓમાં પુત્રો થયા હોય તો તેના વિભાગનો પ્રકાર દવે કહેવામાં
આવે છે.

પ્રથમ બ્રાહ્મણમતિમાં તેવા ભાગ્યો હોય તો તેસંબંધી
કહેછે—

બ્રાહ્મણસ્યાનુપૂર્વ્યેણ ચતસ્રસ્તુ યદિ સ્ત્રિયઃ ॥

તાસાં પુત્રેષુ જાતેષુ વિભાગેયં વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥૧૪૯॥

બ્રાહ્મણને અનુક્રમથી જો ચાર વર્ણની સ્ત્રીઓ હોય તો તે સ્ત્રીઓમાં જન્મેલા
પુત્રોમાં વિભાગસંબંધી આ પ્રકાર કહેશે છે. ૧૪૯.

આ પ્રકાર એટલે હવે પછી કહેવામાં આવેછે તે પ્રકાર સમજવો.

વિભાગવખને બ્રાહ્મણીના પુત્રને ઉદ્ધાર એટલે વધારે અપવા-
વિષે જણાવેછે—

કીનાશો ગોઘૃષો યાનમલંકારશ્ચ વેદમ ચ ॥

વિંપ્રસ્યૌદ્ધારિકં દેયમેકાંશશ્ચ પ્રધાનતઃ ॥ ૧૫૦ ॥

ખેતી કરનાર માણસ, સમર્થ યુવાન, વાહન, અલંકાર, ધર અને
સુખ્ય એક ભાગ એટલું બ્રાહ્મણીના પુત્રને વધારામાં દેવું ૧૫૦.

સુખ્ય એક ભાગ એટલે એટલા વિભાગે કરવાના હોય તેમાંથી એક
સુખ્ય ભાગ સમજવો.

વધારે અપાઈ ગયા પછી ચારે વર્ણની સ્ત્રીના પુત્રોમાં
વિભાગની કહવાના બતાવેછે—

અયંશં દાયાદ્ધરેદ્વિપ્રો દ્વાવંશૌ ક્ષત્રિયાસુતઃ ॥

વૈદ્યાજઃ સાર્જમેવાંશમંશં શૂદ્રાસુતો હરેત્ ॥૧૫૧॥

પિતાના ધનમાંથી ત્રણ ભાગ બ્રાહ્મણીના પુત્રે લેવા, બે ભાગ ક્ષત્રિ-
યાના પુત્રે લેવા, દોઢ ભાગ વૈશ્યનિની સ્ત્રીના પુત્રે લેવો અને એક ભાગ
શૂદ્રાના પુત્રે લેવો ૧૫૧.

આવી રીતે કુલ ચાર પુત્રે હોય તો વધારે દેવાઈ ગયા પછી સાડાસાત
ભાગ પછી કહે છે પણ કયાપ્રમાણે ભાગ વહેંચેલા પછી દાંખવાનરીએ એક પુત્ર
બાકી રહે અને એક પુત્ર ક્ષત્રિયા સ્ત્રીને હોય તો સાડાસાતને બદલે સઘળા
ધનના પાંચ પાંચ વિભાગ કરી ત્રણ ભાગ બ્રાહ્મણીના પુત્રે અને બે ભાગ

સરિયાના પુત્રે લેવા એવીજ ગતે વિશેષ સંખ્યા કે ન્યૂનસંખ્યામાં આવર્યા
કરી લેવી. મનપત્ર એટલીજ છે કે ચડતા વર્ષનાથી સ્ત્રીના પુત્રને વિશેષ નિયમ
મળે એ બાબતે

બીજા પ્રકારની અંશકલ્પના પણ જાણાવે છે—

सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा परिकल्प्य च ॥

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् ॥૧૫૨॥

અથવા સર્વ ધનના દસ વિભાગ કરી ધનને જાણનારા પુરુષે વધ્ય-
માણ્યપ્રકારથી ધર્મયુક્ત વિભાગ કરવો ૧૫૨

સર્વ ધનના એટલે બ્રાહ્મણીના પુત્રને વધારા દીવાવગળ તમામ ધનના
દસ વિભાગ કરી તેની વહેંચણી કરવી

એ વહેંચણીનો પ્રકાર દેખાડે છે—

चतुरोशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्શ्रत्रियासुतः ॥

वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंશमंશं शूद्रासुतो हरेत् ॥૧૫૩॥

બ્રાહ્મણીના પુત્રે ચર અશો લેવા, ક્ષત્રિયાસ્ત્રીના પુત્રે ત્રણ અંશ
લેવા, વૈશ્યાસ્ત્રીના પુત્રે એ અશ લેવા અને શૂદ્રાસ્ત્રીના પુત્રે એક અશ
લેવો ૧૫૩.

મને તે જાતિની સ્ત્રીના કાકા થોડા પુત્રો હોય તોપણ આ અગત્યનાથી
એમ થયું કે બ્રાહ્મણી સ્ત્રીના પુત્રને એટલો અગમ જી શકે તે અશનો પોલો
ભાગ ક્ષત્રિયાસ્ત્રીના પુત્રને, અરનો ભાગ વેશ્યાસ્ત્રીના પુત્રને અને બાકી ભાગ
શૂદ્રાના પુત્રને મળી શકે પણ થોડા પુત્રો હોવાને લીધે શૂદ્રાના પુત્રને અપૂર્ણ
ધનના દસમાભાગ કરતાં ઓછો ભાગ ઉપરની અગત્યના પ્રમાણે મળી રાકે તો
હોય તોય તે તેને મળી શકે નહિ એમ ક્ષત્રિયાસ્ત્રીના પુત્રને આ નિયમ કર-
વામાં આવે છે

શૂદ્રાપુત્રને દશમા ભાગકરતાં કેટલે વિશેષ ન આપવું એમ
કહે છે—

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो ह्यसत्पुत्रोपि वा भवेत् ॥

नाधिकं दशमाद् दद्याच्छૂद्रापुत्राय धर्मतः ॥૧૫૪॥

બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણીવગેરે સ્ત્રીઓમાં પુત્રો હોય કે ન હોય તે પેણુ શૂદ્રાના પુત્રને ધર્મપ્રમાણે દશમા ભાગથી વિશેષ આપવું નહિ ૧૫૪.

બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણીનો પુત્ર ન હોય તો કનિયા તથા વૈશ્ય સ્ત્રીઓમાંથી કોનો પુત્ર હોય તેણે સઘળું લેવું અને માત્ર દશમા ભાગ એટલું જ શૂદ્રાપુત્રને આપવું. બ્રાહ્મણીનો પુત્ર હોય તો તેણે પણ તેમજ અથવા શૂદ્રાપુત્રની આજીવિકા ચાલે તેટલું ધન લેવું. પુત્ર બિલકુલ ન હોય તો તે બ્રાહ્મણની બ્રાહ્મણી કનિયાવગેરે સ્ત્રીઓએ તે સઘળું લેવું પણ શૂદ્રાના પુત્રને દશમા ભાગ કરતાં વધારે આપવાની જરૂર નથી.

દશમા ભાગને બદલે શૂદ્રાપુત્રને શું મળી શકે તેના બીજે પ્રકાર કહે છે અથવા માત્ર દશમા ભાગ મળી શકે તેના હેતુ જણાવે છે--

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાપુત્રો ન રિક્થમાક્ ॥

યદેવાસ્ય પિતા દદ્યાત્તદેવાસ્ય ધનં ભવેત્ ॥ ૧૫૫ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણેની શૂદ્રાસ્ત્રીમાં જે પુત્ર થયેલો હોય તે મિલકતનો ભાગદાર થતો નથી. તેને તો પિતા જે કંઈ આપે તેજ તેનું ધન ગણાય છે. ૧૫૫.

શૂદ્રાના પુત્રને પ્રથમ દશમા ભાગ આપવાનું કહેલું છે અને આ રથને વળી નિષેધ મળે તેથી બિહત્ર પણ નજાય છે. એ વિહત્રની વ્યવસ્થા એમ સ્પષ્ટની કે શૂદ્રાનો પુત્ર ગુણવાન હોય તો તેને ભાગ આપવો અને ગુણહીન હોય તો ભાગ ન આપવો માત્ર આજીવિકા ચાલે તેટલી જ મોકલવું કરી દેવી. અથવા આવો અભિપ્રાય પણ લેવામાં આવે છે કે આ નિષેધ નહિ પણેલી શૂદ્રાના પુત્રમાટે છે અથવા માત્ર દશમા ભાગ આપવો તેનું કારણ એ છે કે તે પિતાની મિલકતમાં બીજા પુત્રોની પેઠે હિસ્સા નથી, તેને આટલો થોડો ભાગ આપવો તે પણ જરૂર છે. શબ્દનિષેધ કહેલું છે કે શૂદ્રાપુત્ર મિલકતનો ભાગદાર નથી. તેને તો પિતાએ જે કંઈ આપ્યું હોય તેજ તેનું ધન ગણાય છે. અને પ્રિયારવખતે બીજા ભાગ્યોએ તેને આપવા વાગ્યાવગરીકે એક ગાય અને એક બળદ એટલું જ આપવું.

સમાનજાતિવાળી માતાના પુત્રોમાંટે વિભાગવ્યવસ્થા કહે છે—

સુ યે જાતાઃ સર્વે પુત્રા દ્વિજન્મનામ્ ॥

યાયસે દત્ત્વા ભજેરન્નિતરે સમમ્ ॥૧૫૬॥

11 મમાનવર્ણવાળી શ્રીઓમા જે પુત્રો યથેચ્છા હોય તેઓએ
દનપુત્રે કાંઈક વધારે આપીને અનસિદ્ધ ધનનો જ્યેષ્ઠપુત્રસદિન
પાડી લેવો ૧૫૬.

પુત્રે બ્રાહ્મણનો પુત્ર ન હોય અને ક્ષત્રિયાના અથવા વૈશ્યશ્રીના
11રે પુત્રો હોય તો તેઓએ પોતાના જ્યેષ્ઠપુત્રને કાંઈ વધારે
પ્રીતુ થત તે જ્યેષ્ઠપુત્રને સાથે રાખીને સમાનભાગે વહેંચી લેવું.
એક જ જાતની માતાના સઘના પુત્રોનાં છે

બ્રાહ્મણને પોતાની જાતિની શ્રીઉપરાંત બીજી વળ
શ્રીઓ હોય તેમ ક્ષત્રિયને તથા વૈશ્યને પણ પોતાની
શ્રીઉપરાંત અનુક્રમે બીજી એ તથા એક જાતિની શ્રીઓ
3. પણ શુદ્ધને તો પોતાની શુદ્ધ એ એક જ જાતિની
3. કારણ કે પોતાનાથી ઉચ્ચવર્ણવાળી સ્ત્રીસાથે કાંઈ
1 લગ્ન કરી શકતો નથી. તેથી શુદ્ધજાતિના ગમે તેટલા
1 તોપણ તેઓના વિભાગમાં દેશી વધવટ ન હોવા-
છે—

તુ સર્વર્ણેવ નાન્યા भार्या विधीयते ॥

જાતાઃ સમાંશાઃ સ્યુર્યદિ પુત્રશતં

ભવેત્ ॥ ૧૫૭ ॥

ને તો પોતાની જાતિની જ સ્ત્રી થઈ શકે બીજી જાતિની સ્ત્રી
1 નથી તેથી તેમા ઉત્પન્ન થયેલા કન્યાઓ પુત્રો હોય તોપણ
મમાનવિભાગનામાજ થાય છે ૧૫૭

ઉપરથી દેખાવ્યું કે તેઓમા ગણને વધારો પણ આપવાના આ-

12 પ્રકારના પુત્રોમાં, મિલિતમાં હુ-ગર દેરલા તથા
ના દેરલા તે છેલ્લે—

પુત્રાન્દ્વાદશં યાનાંહ નૃણાં સ્વાયંભુવો મનુઃ ॥ .
તેષાં પદ્મન્ધુદાયાદાઃ પદ્મદાયાદવાન્ધવાઃ ॥૧૫૮॥

સ્વાયંભુવ મનુએ મનુષ્યોના જે ગાર પ્રકારના પુત્રો કહેલા છે તેઓમાં
છ પ્રકારના પુત્રો બંધુરૂપ તથા નિલકતના હકદાર છે અને છ પ્રકારના
પુત્રો બંધુરૂપ છે પણ નિલકતના હકદાર નથી ૧૫૮.

બંધુરૂપ છે એટલે પિંડદાનવગેરે કલ્પ કરી 'સકેલે. કેટલાએક' કહેછે કે
જેઓ નિલકતના હકદાર નથી તેઓ બંધુરૂપ પણ નથી. પરંતુ બાધાયન મુનિએ
કાનીનવગેરે છ પ્રકારના પુત્રો જેઓ નિલકતના હકદાર નથી તેઓ પણ બંધુરૂપ
છે એમ કહેલું છે તેથી અહીં તેઓને બંધુરૂપ ગણવામાં આવ્યા છે.

બંધુરૂપ તથા નિલકતના હકદાર પુત્રોનું પરિગણન કરેછે—

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ॥

गूढोत्पन्नोपविद्धश्च दायंदा वान्धवाश्च पद् ॥१५९॥

ઔરસ, ક્ષેત્રજ, દત્તક, કૃત્રિમ, ગૂઢોત્પન્ન અને અપવિદ્ધ એ છ પ્રકારના
પુત્રો નિલકતના હકદાર અને બાધાય પણ કહેવાયછે. ૧૫૯.

ઔરસવગેરે છ પ્રકારના પુત્રોનાં લક્ષણ આ અધ્યાયનાં ગ્રંથોઃ ૧૬૧ થી
૧૭૧ સુધી દર્શે કહેવામાં આવશે.

બંધુરૂપ છતાં નિલકતના હકદાર નથી એવા પુત્રોનું પરિ-
ગણન કરેછે—

कान्तीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ॥

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च पददायादवान्धवाः ॥ १६० ॥

કાનીન, સહોદ, ક્રીત, પૌનર્ભવ, સ્વયંદત્ત અને ગદાપુત્ર એ છ પ્રકારના
પુત્રો નિલકતના હકદાર નથી પણ બંધુરૂપ ગણાયછે. ૧૬૦.

કાનીનવગેરેનું લક્ષણ પણ દર્શાવણી કહેવામાં આવશે.

અરાબ પ્રકારના પુત્રોથી સારી ગતિ મળતી નથી એ
વિષય દૃષ્ટાંતસહિત જણાવેછે—

યાદશં ફલમાપ્નોતિ કુપુત્રેઃ સંતરજ્જલમ્ ॥

તાદશં ફલમાપ્નોતિ કુપુત્રેઃ સંતરંસ્તમઃ ॥ ૧૬૧ ॥

અગોચ્ય નાશાયને એ સાધનોથી જગમાથી નથી જવા હજી તો માણસ
જેવા કાળને પામે છે તેવા કાળને કુપુત્રોથી પાડવાનું કુ ખેતે તેની જગ
હજી તો માણસ પામે છે ૧૬૧.

અગોચ્ય સાધનોથી ધારું ધમ થવાને બદલે તેમાં નિષ્ફળ થવાય છે અથવા
કુ ખી થવાય છે. સાચો પુત્ર હોય તો જ પારનાંકિ- કુ ખાનો નાશ થાય છે અથવા
પારનાંકિ- સફળતા મળે છે. અથવા શ્રેષ્ઠીને ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર નરકમાથી
જમાયે છે આસપુત્ર સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલા જણાય છે તેથી ઔરસપુત્ર
જેવું પારનાંકિ દેવાળ થાય છે તે કુ ખી ન મળે પુત્રોથી થતું નથી માટે મિલ-
કનમાં રોથી મુખ્ય દંદાર આસપુત્ર ૩

એક જ પુરુષને ઔરસ અને ક્ષેત્રજ એ બન્ને પ્રકારના પુત્રો
હોય તો તેઓ નમાન હકનાળા થાય કે કેમ? એ મકાનું સમા-
ધાન કહે છે—

યથેકરિક્થિનો સ્યાતામૌરસક્ષેત્રજૌ સુતૌ ॥

યસ્ય ચત્પૈતૃકં રિક્થં સ તદ્ગૃહ્ણીત નેતરઃ ॥ ૧૬૨ ॥

જો કે ઔરસ અને ક્ષેત્રજ એ બન્ને પુત્ર એક પિતાના ધનના હક-
દાર બામે છે, પણ તેમ નથી પિતાનું દ્રવ્ય ઔરસપુત્ર જ લઈ શકે છે બીજો
કોઈ લઈ શકે નથી ૧૬૨

અપુત્રેણ પરક્ષેત્રે નિયોગોવાદિત મુત ॥

અમયોરપ્યસૌ રિન્ધા પિન્ધદાતા ચ ધર્મત ॥

એટલે અપુત્ર પુરુષે અન્યના ક્ષેત્રમાં નિયોગધર્મથી જે પુત્રને ઉત્પન્ન કરેલ હોય
તે પુત્ર બનેલી એટલે ક્ષેત્રવાળા નથા બીજાના એ બન્ને પિતાની મિલકતને
હકદાર થાય છે તથા ધર્મથી તેને પિંડ દેનારો પણ થાય છે આ પ્રમાણે યાજ્ઞ-
વલ્ક્યમુનિએ કહેલા વિષયમાં તેવા ક્ષેત્રજપુત્રથી ક્ષેત્રવાળા પુરુષને કઈ બોધ-
ધારિ પ્રયોગના સામર્થ્યથી પુત્રોત્પાદનના અસામર્થ્યનો નાશ થતા ઔરસપુત્ર
થાય તો તે પ્રસન્ન તેની મિલકતનો દંદાર તે ઔરસ પુત્ર થાય છે અને ક્ષેત્રજ
પુત્ર જેના બીજીથી ઉત્પન્ન થયો હોય તેની મિલકતનો હકદાર થાય છે.

ઔરસપુત્રનુંજ પ્રાધાન્ય કહે છે—

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ॥

शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥૧૬૩॥

પિતાના ધનનો દકદાર એક ઔરસપુત્ર છે તે ઔરસ પુત્રે પિતાને પાપ ન લાગે તેમાટે બીજા પુત્રોને આછવિકાગેટનું ધન આપવું ૧૬૩.

બીજા પુત્રોને એટલે ક્ષેત્રજ સિવાયના બીજા પુત્રોને આછવિકાગેટનું આપવું ક્ષેત્રજ પુત્રને યદ્યપિ વિશેષ આપવાનું હવેયજી કહે છે

ઔરસપુત્રે પિતાના ધનને વહેંચવાવખતે ક્ષેત્રજ પુત્રને શું દેવું તે કહે છે—

यष्टं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ॥

औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥૧૬૪॥

મિત્રકનનો વિભાગ કરનારા ઔરસપુત્રે પિતાના ધનમાથી ક્ષેત્રજ પુત્રને પાંચમો ૬ છઠ્ઠો ભાગ દેવો ૧૬૪.

ક્ષેત્રજ પુત્ર નિશ્ચય હોય તો ૭ઠ્ઠો ભાગ અને શુશ્રુવાન હોય તો પાંચમો ભાગ દેવો.

દત્તક અને દૃત્રિમવગેરે બીજા પુત્રોસંબંધી કહે છે—

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ॥

दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥૧૬૫॥

ઔરસ તથા ક્ષેત્રજ એ બન્ને પુત્રો પિતાના ધનનો ભાગ ૧૬ રહે છે અને બીજા દસ પ્રકારના પુત્રો છે તેઓ તો અનુક્રમથી ગોત્રભાગી તથા રિક્થભાગી થાય છે ૧૬૫

આ ઉપરથી ઔરસ અને ક્ષેત્રજને સમાન ગણવા એવું નથી, પરંતુ ઔરસ અને ક્ષેત્રજ એ બન્ને એકસાથે પેતાપેતાને માટે સ્વાધિમાલે વિભાજ થઈ શકે છે પરંતુ બાકીનાઓ પૂર્વપૂર્વના અભાવમાં ગોત્રભાગી એટલે પિતામદ વગેરેની મિલ્લતમાથી ભાગ લેનારા તથા રિક્થ એટલે પિતાની મિલ્લતમાથી ભાગ લેનારા થઈ શકે છે બાર પ્રકારના પુત્રોમાં ૧૬ મિત્રકનના દકદાર ગણાયેલા છે અને ૧૬ દામવરના છે એમાં ઔરસ હોય તોપણ પૂર્વના છ ને કાઠ કાઠ

આપણું લેખએ અને બાણીના જનો હાઈજ દફ નથી. પરંતુ ઔરસ ન દોય તે
પુત્રનેના અટાવમાં પત્રીપત્રીના પુત્રને કાંઈ નાંઈ દફ મળેના બને. પુત્રિકાને.
પુત્ર ઔરસપુત્ર દોવાથી તેની મળના ઔરસમાંજ મઠ બને.

૧ હવે ઔરસપુત્રનું લક્ષણ કહેએ—

સ્વક્ષેત્રે સંસ્કૃતાયાં તુ સ્વયમુત્પાદયેદ્ધિ યમ્ ॥

તમૌરસં વિજાનીયાત્પુત્રં પ્રથમકલ્પિતમ્ ॥૧૬૬॥

જેનો પોતાની સાથે વિવાદ મંદકાર થયેનો હોય એવી પોતાની સ્ત્રીમાં
જે પુત્રની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવે તેને શાસ્ત્રમાં મુખ્ય મણવામાં 'આવેલ
ઔરસપુત્ર' ગણાયો. ૧૬૬.

બૌધ્ધાધન મુનિ પણ ઔરસપુત્રનું વક્ષ ! કહેએ કે ગર્ભાંગ્યા સંસ્કૃતાગામુત્પા-
દિત્તમૌરગપુત્ર વિજાનીયાત્ । એટલે પોતાની સાથે જેનો વિવાદમંદકાર કરવામાં
આવેલો દોષ એવી પોતાનીજ ભતિની સ્ત્રીમાં કે પણ કેવા પુત્રને ઔરસપુત્ર
ગણાયો. બૌધ્ધાધનમુનિના વચનપ્રમાણે પાંચવી કૃત્રિયારથે સ્ત્રીમાં ધાસ્યભૂતે
પુત્ર થાય તે તેનો ઔરસપુત્ર ગણી મકાય નહિ પણ અહીં નેત્ર કહ ન દોવાથી
કૃત્રિયારથેના પુત્રને પણ ઔરસ ગણી સકાય. કેટલાએક એમ પણ કહેએ
કે પોતાની ભતિની સ્ત્રીમાં પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલો ઔરસપુત્ર મુખ્ય ગણાયે
અને બીજા ભતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો ઔરસપુત્ર ગણાયે.

ક્ષેત્રજ પુત્રનું લક્ષણ કહેએ—

યસ્તલ્પજઃ પ્રમીતસ્ય ક્લીબસ્ય વ્યાધિતસ્ય વા ॥

સ્વધર્મેણ નિયુક્તાયાં સ પુત્રઃ ક્ષેત્રજઃ સ્મૃતઃ ॥૧૬૭॥

મત્સ્ય પામેજા પુરુષની સ્ત્રી, નપુસકની સ્ત્રી અને રોગીની સ્ત્રી જે
સ્વધર્મથી નિયોગ કરાયેલી હોય તેમાં અન્ય પુત્રથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય
તે ક્ષેત્રજ પુત્ર કહેવાય. ૧૬૭.

રોગીની સ્ત્રી એટલે જેનો રોગ નહિ મટવાનો નિયત દોષ અને તેને
વંશ નાસ પામવાનું નક્કી થતું હોય તેની સ્ત્રી સમજવી, અને અન્યપુરુષથી
એટલે તેના દિયરથી અથવા બીજા કોઈ અપિત્રથી નિયોગધર્મમાં કહેલી મર્યાદા-
પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલો પુત્રજ ક્ષેત્રજ ગણાયે.

દત્તકપુત્રનું લક્ષણ કહેએ—

માતા પિતા વા દયાતાં યમદ્વિઃ પુત્રમાપદિ ॥
સદૃશં પ્રીતિસંયુક્તં સ જ્ઞેયો વદ્વિમઃ સુતઃ ॥૧૬૮॥

આપતિના સમયમા માતા અથવા પિતા પ્રાપ્તિથી જ્યારે સમાનજાતિના જે પુત્રને આપે તે પુત્ર તત્ક કહેવાય છે ૧૬૮

વસિષ્ઠ કહે છે કે—

કુશલોચિતમમથ પુત્રયો માતાપિતૃદેવિત્તકસસ્ય ।

પ્રજાનવિકલ્પપારિત્યગેષુ માતાપિતરૌ પ્રમથત ॥

એટલે પુત્રની કાપતિ શુદ્ધ અને યોજિતથી હોવાને કારણે તેનું નિમિત્ત થાય માતાપિતા છે અને તેથી તેનું પ્રાપ્ત, વિદ્ય અથવા પરિત્યાગ એવામા માતાપિતાનો દક્ષ ॥ આ પ્રમાણે વસિષ્ઠ મુનિનું વચન છે તેને અનુસરીને ૧૭ અપુત્ર પુત્ર માગતી ક્ષેત્ર અને માતાપિતાની ઇચ્છા હોય તો પોતાનો પુત્ર તેને પુત્રને આપી શકે છે બાળનારના વૈદ્યી મંત્રના પુત્રને લેના એમ નહિ જરા તેના માતાપિતાને કુળી કરીને જન્મ (૧) જે પુત્રને પોતાનો પુત્ર તેના ને જ દાતક કહેવાય છે 'માતા અથવા પિતા' એમ કહ્યું છે તેપરથી અહીં નહિ સમજવું કે એમાંથી આ બીજાની ઇચ્છા ન હોય તોપણ આપી શકે પણ પરપરની મ મતિથીજ એમાંથી કોઈ પણ પોતાના પુત્રને દત્તકસ્વીક્ર આપી શકે છે વસિષ્ઠ તો એમ કહે છે કે પુત્રને લેવાનો કે લેવાનો પિતાનેજ અધિકાર ॥ અને તેથી તેને પોતાની કીની સ મતિમાન લે શી જોઈએ એવા અસિદ્ધાથ નિષ્કેષ

કૃત્રિમપુત્રનું લક્ષણ કહે છે—

સદૃશં તુ પ્રકુર્યાથ ગુણદોષવિવક્ષણમ્ ॥

પુત્રં પુત્રગુણૈર્યુક્તં સ વિજ્ઞેયથ કૃત્રિમઃ ॥ ૧૬૯ ॥

સમાનજાતિના ગુણદોષના જ્ઞાનમા વિચક્ષણ અને પુત્રના ગુણથી શુદ્ધ એવા બીજાના પુત્રને પુત્ર કરવામા આવે તે કૃત્રિમ પુત્ર હોવાય છે ૧૬૯

સમાનજાતિના એવા એક જ જાતિનો ગુણદોષના જ્ઞાનમા વિચક્ષણ એટલે માતાપિતાની ધારને નિક ક્રિયા કરવી એ શુદ્ધરૂપ છે અને તે ક્રિયા ન કરવી તે ગેરરૂપ છે એમ સમજનારો વધા પુત્રના ગુણથી શુદ્ધ એટલે માતાપિતાનું જ્ઞાન ન જાણનારો તેઓની સેવા ન કરા અને કુળને હર્ષવશ રનારો હોય તેને પુત્રરૂપિત્વો તે કૃત્રિમ પુત્ર કહેવાય છે

માતા પિતા વા દદ્યાતાં યમદ્મિઃ પુત્રમાપદિ ॥

સદૃશં પ્રીતિસંયુક્તં સ જ્ઞેયો દદ્મિમઃ સુતઃ ॥૧૬૮॥

આપતિના સમયમા માતા અથવા પિતા પ્રાપ્તિથી જલગ્રહણપૂર્વક
સમાનભૂતિના જે પુત્રને આપેછે તે પુત્ર દત્તક કહેવાયછે ૧૬૮

વસિષ્ઠ કહેછે કે—

શુશ્રોણિતસમય પુરુષો માતાપિતૃનિમિત્તકસ્ટસ્ય ।

પ્રદાનવિક્રયપરિત્યાગેષુ માતાપિતૃયૌ પ્રમથત ॥

એટલે પુરુષની હાલતિ શુદ્ધ અને શોભિતથી હોવાને લીધે તેનું નિમિત્ત મારણ
માતાપિતા છે અને તેથી તેનું પ્રાપ્ત, વિક્રય અથવા પરિત્યાગ એઓમા માતા
પિતાનો દત્ત છે આ પ્રમાણે વસિષ્ઠ મનિતુ વચન છે તેને અનુમગીને કાઝ
અપુત્ર પુરુષ માત્રાથી કહે અને માતાપિતાની ઇચ્છા હોય તો પોતાનો પુત્ર તેને
પુત્રાચે આપી શકે છે બા જતાવવા વગેરેથી કાઢના પુત્રને લેવા એમ નહિ કરતા
તેના માતાપિતાને ખુશી મગીને જપ્તકાન કરે છે પુત્રને પોતાનો મગી લેવા નેજા દત્તક
કહેવા છે ‘ માતા અથવા પિતા ’ એમ કશું છે તેપરથી એક નહિ
સમજાવ કે બેમાથી અજ બીજની ઇચ્છા ન હોય તોપણ આપી શકે પણ
પરસ્પરની સમતિથીજ બેમાથી કાઢ પણ પોતાના પુત્રને દત્તકદરીક આપી
શકેછે વસિષ્ઠ તો એમજ કહેછે કે પુત્રને લેવાનો કે લેવાનો પિતાનો અધિ-
કાર છે અને તેથી તેણે પોતાની સ્ત્રીની સમતિમાત્ર લેવી એજએ એવો અભિપ્રાય
નિકળેછે

કૃત્રિમપુત્રત્વ લક્ષણ કહેછે—

સદૃશં તુ પ્રકર્યાંય ગુણદોષવિચક્ષણમ્ ॥

પુત્રં પુત્રગુણૈર્યુક્તં સ વિજ્ઞેયશ્ચ કૃત્રિમઃ ॥ ૧૬૯ ॥

સમાનભૂતિવ ગા, ગુણોના જ્ઞાનમા વિચક્ષણ અને પુત્રના ગુણોથી
યુક્ત એવા બીજના પુત્રને પુત્ર કરવામા આવે તે કૃત્રિમ પુત્ર કહેવાયછે ૧૬૯

સમાનભૂતિવાળો એટલે એકજ ભૂતિનો, ગુણદોષના જ્ઞાનમા વિચક્ષણ
એટલે માતાપિતાની પાસે જે કિંયા કરી એ ગુણરૂપ છે અને તે કિંયા ન
કરતી તે વિચક્ષણ છે એન સમજનારો વધા પુત્રના ગુણોથી યુક્ત એટલે માતા-
પિતાનુ માન જગજનારો, તેઓની સેવા કરનારો અને પુત્રને કશુંવળ કરનારો
દોષ તેને પુત્રરૂપ કરે તો તે કૃત્રિમ પુત્ર કહેવાયછે

ગૃહોત્પન્ન પુત્રનું લક્ષણ કહે છે—

ઉત્પદ્યતે ગૃહે यस્ય ન ચ જ્ઞાયેત કસ્ય સઃ ॥

સ ગૃહે ગૃહ ઉત્પન્નસ્તસ્ય સ્યાદ્યસ્ય તલ્પજઃ ॥૧૭૦॥

૧૭૦ મા ગૃહેથી જેની સ્ત્રીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન થાય પણ તે જ્ઞાનાથી થયેલ એમ જાણવામાં ન આવે તે, ઘરમાં જે પુત્રપત્ની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોય તેનો ગૃહોત્પન્ન પુત્ર કહેવાય છે ૧૭૦

જે પુત્રપત્ની સ્ત્રીમાં કાંઈના પણ જાણવામાં ન આવે એવા અન્યપુત્રપત્ની ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર તે સ્ત્રીના પતિનો ગૃહોત્પન્ન પુત્ર કહેવાય છે

અપરિદ્ધ પુત્રનું લક્ષણ કહે છે—

માતાપિતૃભ્યામુત્સૃષ્ટં તયોરન્યતરેણ વા ॥

વં પુત્રં પરિગૃહ્ણીયાદપરિદ્ધઃ સ ઉચ્યતે ॥૧૭૧॥

માતાપિતાએ બંનેએ અથવા બેમાંથી એક છોડી દીધેલા જે પુત્રને મરણ કરવામાં આવે તે અપરિદ્ધ પુત્ર કહેવાય છે ૧૭૧

માતાપિતા એ બંનેએ છોડી આપેલો અથવા બેમાંથી એકનું મરણ થતાં બાકી રહેલા એકે બચાવેલા અસામર્થ્યથી છોડી આપેલો પુત્ર વડે તેને પુત્રરૂપે રાખવામાં આવે તે અપરિદ્ધ પુત્ર કહેવાય છે

કાનીનપુત્રનું લક્ષણ કહે છે—

પિતૃવેદ્મનિ કન્યા તુ યં પુત્રં જનયેદ્રહઃ ॥

તં કાનીનં વદેન્નામ્ના વોદુઃ કન્યાસમુદ્ભવમ્ ॥૧૭૨॥

પિતાના ધનમાં જેની સ્ત્રી ગુપ્તપત્ને જે પુત્રને જન્મ આપે તે પુત્ર એ કન્યાને પગલુનાર પુત્રપત્ની કાનીન નમના પુત્ર કહેવાય છે ૧૭૨

આવી કન્યાના પિતાને પુત્ર ન હોય તો કાનીન પુત્ર પણ તેનો વારસ થઈ રહે છે એમ પણ બીજાઓનું માનવું છે

સહોદ પુત્રનું લક્ષણ કહે છે—

યા ગર્ભિણી સંસ્ક્રિયતે જ્ઞાતાજ્ઞાતાપિ વા સતી ॥

વોદુઃ સ ગર્ભો ભવતિ સહોદ ઇતિ ચોચ્યતે ॥૧૭૩॥

ગર્ભવાળી કન્યાનો વિવાહસંસ્કાર કરવામાં આવે અને તે કન્યા ગર્ભવાળી છે એમ અજર હોય કે ન હોય તો પણ તેનાથી યતારો પુત્ર તે પરણનાર પુરુષનો સહોદ પુત્ર કહેવાયછે. ૧૭૩.

પરણતી વખતેજ કન્યા ગર્ભિણી હોય તેનો પુત્ર, તે કન્યાને પરણનાર પુરુષનો સહોદ પુત્ર કહેવાયછે.

કીતકપુત્રનું લક્ષણ કહેછે—

ક્રીર્ણયાદ્યસ્ત્વપત્યાર્થ માતાપિત્રોર્યમન્તિકાત્ ॥

સ કીતકઃ સુતસ્તસ્ય સદૃશોઽસદૃશોપિ વા ॥૧૭૪॥

જે પુત્ર સંતાનને માટે માતાપિતાની પાસેથી જન્મે ખરીદે તે ગુણથી સમાન હોય કે અસમાન હોય તોપણ તેનો કીતક પુત્ર કહેવાયછે. ૧૭૪

પોતાને સંતાન ન હોવાથી જે પુત્રને, તેનાં માતાપિતાને દ્રવ્ય આપને ખરીદવામાં આવે તે, જે ખરીદનાર પુરુષનો કીતક પુત્ર ગણાયછે ગુણથી સમાન હોય કે અસમાન હોય તેને બદલે નવિધી સમાન દ્રવ્ય કે અસમાન દ્રવ્યપ્રેરણા અર્થે પણ કરવામાં આવેછે, પરંતુ કાત્તવઃકૃત કે જે સરળ પ્રમાણના પુત્રો સમાન-ભંતિવાળાજ હોવાં જોઈએ એમ માનેછે તેના મત પ્રમાણે અર્ધા ગુણની સમાનતા કે અસમાનતા લેવી એજ યોગ્ય છે.

પૌનર્ભવ પુત્રનું લક્ષણ કહેછે—

યા પત્યા વા પરિત્યક્તા વિધવા વા સ્વયેચ્છયા ॥

ઉત્પાદયેત્પુનર્મૂત્વા સ પૌનર્ભવ ઉચ્યંતે ॥ ૧૭૫ ॥

જેનો પતિએ લાગ કરેલો હોય અથવા જે રિધવા હોય તે સ્ત્રી પોતાની ઇચ્છાથી બીજા પુરુષની સ્ત્રી થઈને જે પુત્રને ઉત્પન્ન કરે તે પુત્ર તે પુરુષનો પૌનર્ભવ પુત્ર કહેવાયછે. ૧૭૫

આમાં જે બીજો પુત્ર કહેવામાં આવ્યો છે તે પણ સમાનભંતિવાળાજ હોવાં જોઈએ.

કેવી સ્ત્રીનો પુનરિવાહસંસ્કાર થઈ શકેછે તે પ્રસંગને લીધે કહેછે—

સા ચેદક્ષતયોનિઃ સ્યાદ્વતંત્રંત્યાગતાંપિ વા ॥

પૌનર્ભવેન મર્ત્ત્ત્રા સા પુનઃ સંસ્કારમર્હતિ ॥ ૧૭૬ ॥

ને તે સ્ત્રી અક્ષનયોનિ હોય તો તે પાનર્ભવ પતિની સાથે ફરીને વિવાહસંસ્કારને યોગ્ય થાયછે. એવીજ રીતે પતિના ત્યાગ કરીને ગયેલી અને પાછી આવેલી સ્ત્રી પણ પુનઃસંસ્કારને યોગ્ય થાયછે. ૧૭૬.

તે સ્ત્રી એટલે પતિએ ત્યાગ દેલી અથવા વિધવા થયેલી જે પતિના સંસર્ગમાં ન આવી હોય તો બીજા પુરુષની સાથે વિવાહસંસ્કાર કરવાને યોગ્ય થાયછે. એવીજ રીતે જે સ્ત્રી પિતાવગેરેએ જેની સાથે વિવાહસંસ્કાર કર્યો હોય તે પતિનો ત્યાગ કરી અન્ય પુરુષનો આશ્રય કરવા ગઈ હોય અને ત્યાંથી પાછી ફરીને તેજ પુરુષની પાસે આવે તો તે વખતે જે એ અન્ય પુરુષના સંસર્ગ-વગરની હોય તો પ્રથમના પુરુષની સાથે ફરીને વિવાહસંસ્કાર કરે ત્યારે તેને ત્યાં રહી રોકે. કારણ કે તે બીજા પુરુષની સાથે રહી તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે ફરીને વિવાહદોષવગેરે સંસ્કાર કરવા પડેછે.

સ્વયંદત્ત પુત્રનું લક્ષણ કહેછે—

માતાપિતૃવિહીનો યસ્યક્તો વા સ્યાદકારણાત્ ॥

આત્માનં સ્પર્શ્યેદ્યસ્મૈ સ્વયંદત્તસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥૧૭૭॥

જે માતાપિતાવગરનો હોય અને માતાપિતાએ વગર કારણે જેનો ત્યાગ કર્યો હોય તે પોતે જેનો પુત્ર થકને રહે તેનો તે સ્વયંદત્ત પુત્ર કહેવાયછે. ૧૭૭

જેનાં માતાપિતા મરણ પામ્યા હોય અથવા વગરકારણે માતાપિતાએ કહાડી મૂક્યા હોય તેથી જે પોતાની મેળે જેના પુત્રરૂપે થકને રહે તે તેને સ્વયંદત્ત પુત્ર ગણાયછે.

સૌદ્રપુત્રનું લક્ષણ કહેછે—

યં વ્રાહ્મણસ્તુ શૂદ્રાયાં કામાદુત્પાદયેત્સુતમ્ ॥

સ પારયન્નેવ શવસ્તસ્માત્પારશવઃ સ્મૃતઃ ॥૧૭૮॥

બ્રાહ્મણ દિવ્યાભિવાપથી શુદ્ધગતિની સ્ત્રીમાં જે પુત્રને ઉત્પન્ન કરે તે શવનો હોય તોપણ મૃતવૃદ્ધ હોવાને લીધે પારશવ કહેવાયછે. ૧૭૮.

૧૮૦ માં શ્લોકમાં જેને સૌદ્રપુત્ર કહેવામાં આવ્યો છે તેનુંજ બીજું નામ પારશવ અર્થાં કહેલું છે. વિશ્વાસ્વય વિધિઃ સ્મૃતઃ એ શાસ્ત્રવચનના વચનને

અનુસરીને પરજેવી શુદ્ધમાત્ર જાણીથી કૃત્યન થયેયો પુત્ર પારશવ ગણાયે-
જે - પારશવ પુત્ર પણ પિતાના ઉપકારમાટે શ્રાદ્ધવગેરે ક્રિયા કરી શકે તે પછી
તે મનની અયોગતાને લીધે સ પૂર્વ ઉપકાર કરી શમ્તો નથી તેથી તેને મૃત-
મુદય ગણેયો છે

દાસીપુત્રને કેવી રીતે વિભાગ મળેછે તે જણાવેછે--

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ॥

सोनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥૧૭૯॥

દાસીમા અથવા દાસની દાસીમા નરનો જે પુત્ર થાય તેને શૂદ્ર-
પિતાએ ભાગ લેવાની રજા આપી દોય તો તે ભાગ લઈ શકે એવી
ધર્મમર્યાદા છે ૧૭૯

આમા અધ્યાયના ૪૧મા નોકમા ચતુર્થવરે જે દાસત્વના કારણે
જણાયા છે તેના પ્રકારની દાસીમા અથવા દાસની દાસીમા શૂદ્રને જે પુત્ર
થાય તેને તેના શૂદ્રપિતાએ જે ભાગ મેળે એમ રજા આપી દોય તો તે
તેની મિલ્લતમાથી ભાગ લેવાનો અધિકારી ગણાય છે જાણીદારના દાસીપુત્રો
તો માત્ર આદિવિકા લેવાનાજ અધિકારી છે વિભાગના અધિકારી નથી

ક્ષેત્રજવગેરે પુત્રોનું ઉપયોગીપણું કહેછે--

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ॥

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥૧૮૦॥

ઉપર જણાવેલા ક્ષેત્રજવગેરે અનિવારપ્રકારના પુત્રો શ્રાદ્ધવગેરે
ક્રિયાનો લોપ ન થતા દેશમાટે પુત્રના પ્રતિનિધિરૂપ છે એમ વિદ્વાનોએ
કહેતુ છે ૧૮૦

ખરે પુત્ર તો ઔરસજ છે તે ન હોય તો પણ શ્રાદ્ધવગેરે ક્રિયાનો
લોપ ન થાય તે માટે ઔરસના પ્રતિનિધિરૂપે ક્ષેત્રજવગેરે પુત્રો ઉપયોગના
જેમ ધર્મશાસ્ત્ર જણનારાઓનું કહેવું છે દાહિરનો સમાવેશ તો ઔરસપુત્રમાત્ર
યથ જાણે તે ઔરસપુત્ર અથવા દોહિત્ર હોય તો તેઓજ મિલ્લત અને શ્રાદ્ધાદિ
ક્રિયાના અધિકારી છે

ક્ષેત્રજ વગેરેમાં પુત્રભાવ માનવો તે તો ઔરસ કે દો-
હિત્રના અભાવરૂપ આપત્તિના સમયમાટેજ છે એમ દેખાડેછે--

ય એતેભિહિતાઃ પુત્રાઃ પ્રસંગાદન્યવીજજાઃ ॥

યસ્ય તે વીજતો જાતાસ્તસ્ય તે નેતરસ્ય તુ ॥૧૮૧॥

પ્રથમ ગોપાત દેનાથી બીજાના બીજાથી થયેલા જે આ પુત્રો કહેવામાં આવ્યા છે તે જેના બીજાથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવા તેનાજ પુત્રો ગણાય છે બીજાના ગણાતા નથી ૧૮૧

પુત્રો બીજાને બીજાવાળાના જ છે તો પછી દેવ વગેરે અથવા પુત્રો તથા તેના જેવા બીજાઓને પણ પોતાના પુત્રો માનવા તે આપત્તિને માટે છે તથા જેને ઔરસપુત્ર હોય કે આગમના જેવા દૈત્તિ અથવા ભાઈના પુત્રો હોય તેણે દેવ વગેરે પુત્રોની લાનસામા પડે ન જોઈએ જુદરૂપિતિ કેહે છે—

ભાગ્ય વિના યથા તૈલ મટ્ટિ પ્રતિનિધિ સ્મૃત ॥

તર્મકાદશ પુત્રાસ્ત્વ પુત્રકરસર્વાર્થિના ॥

એટલે વિદ્વાનોએ જેમ ધીના અભાવમાં તેમને તેના પ્રતિનિધિરૂપ ગણેલ છે તેમ પુત્રના તથા ઔરસના અભાવમાં કુતર વગેરે અગિયાર પ્રમાણના પુત્રો પુત્રરૂપ ગણાશે

ભાગ્યનો પુત્ર પણ મુખ્ય પુત્રના જેવોજ છે એમ કહે છે—

ભ્રાતૃણામેકજાતાનામેકશ્વેત્પુત્રવાન્ભવેત્ ॥

સર્વાસ્તાંસ્તેન પુત્રેણ પુત્રિણો મનુરવ્રવીત્ ॥૧૮૨॥

એ- પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલા બે બેમાં જે એ- ભાઈ પણ પુત્ર-વાળો હોય તો તે પુત્રથી સરખા બાદ એ પુત્રવળા ગણાય છે એમ મનુએ કહેતું છે ૧૮૨

ધણા ભાઈઓમાંથી એક ભાઈને પણ પુત્ર હોય તો તેનાથીજ તે સંધળા ભાઈઓ પુત્રવાળા ગણાશે એટલે પછી પુત્રવચરના ભાઈએ પણ દેવજ, દત્તવગેરે પુત્ર મળવાની પ્રતિભા પડે એ યાદ નથી ભાઈનો પુત્ર સવને પિડાવત દઈ શકે છે અને સવનો વારસ પણ થઈ શકે છે પણ એથી રીતે કે પોતાનો પુત્ર ન હોય તો માતાપિતા અને તે પણ ન હોય તો ભાઈઓ અને ભાઈઓ ન હાય તો સહજા પુત્રો વારસ થાય છે મહાવત્કા પણ એમજ કહે છે

એક પિતાના પુત્રરૂપ ઘણા ભાઈઓમાંથી એક પણ ભાઈ
જો પુત્રવાળો હોય તો બાકીના સઘળા ભાઈઓ પણ તેનાથીજ
પુત્રવાળા ગણાય છે તેવીજ રીતે એક પતિની ઘણી સ્ત્રીઓમાંથી
એક સ્ત્રી પણ પુત્રવાળી હોય તો તે પુત્રથીજ બાકીની સઘળી
સ્ત્રીઓ પણ પુત્રવાળી ગણાય છે એમ કહે છે—

સર્વાસ્તામેકપત્નીનામેકા ચેત્પુત્રિણી ભવેત્ ॥

સર્વાસ્તાસ્તેન પુત્રેજ પ્રાહ પુત્રવતોર્મનુઃ ॥ ૧૮૩ ॥

એક પુરુષની સઘળા સ્ત્રીઓમાં જો એક પણ પુત્રવાળી હોય તો તે
સઘળા સ્ત્રીઓ તે પુત્રથી પુત્રવાળા છે એમ મનુએ કહેલ છે. ૧૮૩.

પિતાની કાંઈપણ શોધવને પુત્ર હોય તો પછી બીજી કાંઈપણ સ્ત્રીએ
પિતે પુત્રવાળો કહેવાયવામાં તે ક્ષેત્રને કે દત્તકવગેરે પુત્ર મેળવવાની પ્રવૃત્તિ
કરવી નહિ. કારણ કે શોધવના પુત્રથીજ તે પુત્રવાળો ગણાય છે.

પૂર્વપૂર્વના મુખ્ય હક્કવાળા પુત્રો ન હોય તોજ પછીપછીના
પુત્રો હક્કદાર થઈ શકે છે એમ કહે છે—

શ્રેયસઃ શ્રેયસોઽભમે પાપીયાન્ રિક્થમર્હતિ ॥

વહવશ્ચેત્તુ સદૃશાઃ સર્વે રિક્થસ્ય ભાગિનઃ ॥ ૧૮૪ ॥

બાર પ્રકારના પુત્રોમાં પ્રથમ પ્રથમનો એક પુત્ર ન હોય તો પછી
ઉતરતા ઉતરતા નંબરનો પુત્ર પિતાનું ધન લેવાને યોગ્ય ગણાય છે. અને
જો ધણા પુત્રો સમાન ઉત્તમતાવાળા કે સમાન હીનતાવાળા હોય તો તે
સઘળાઓ પિતાના ધનમાં સમ ન ભાગવાળા થાય છે. ૧૮૪.

બારસવગેરે પુત્રોમાં પૂર્વપૂર્વ પુત્રના અભાવમાં પછીપછીનો પુત્ર દાવ-
બામ લઈ શકે છે અને પૂર્વપૂર્વનો પુત્ર હોય તેણે પછીપછીના પુત્રોનું પોપણ
કરવું એમ વિષ્ણુ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે તેથી થકાપુત્ર જે સદુચી ઉવડનો છે તેને
તેની મહેલાના કમર પુત્રો હોય, ત્યાંસુધી કદ જણી શક્ય નથી. પૂર્વના પુત્રે
હિતરતા નબરના પુત્રનું પોપણ માન કરવું એ નિયમ, અપવાદના વિષયને છાડી
દઈને બાકીના સામાન્યવિષયને માટે છે. એટલે કે ક્ષેત્રજ, દત્તકવગેરેને માટે જે
અગાઉ અમુક અમુક બામ દેવાનું કહ્યું છે તેને એ નિયમ લાગુ પડતો નથી.
વળી જ્યાં સમાનકક્ષાનાં ધણા પુત્રો હોય ત્યાં તો તેઓ સમાન હક્કદાર છે.

પુત્રો હોય તો ભાઈ કે પિતા વારસ થઈ શકતો નથી એમ જણાવેછે—

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ॥

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ॥ १८५ ॥

પિતાને આરમ્મ પુત્ર ન હોય તો પિતાના ભાઈઓ તથા તેનો પિતૃ કે તેના કાકાઓ તેનું ધન લઈ શકે નહિ પણ તેના શ્વેતજ વગેરે જે પુત્રો હોય તે તેનું ધન લઈ શકે. પરંતુ જેને મિત્રકુલ પુત્ર નહીં હોય તેના ધનને તેનો પિતા કે તેના ભાઈઓ લઈ શકે. ૧૮૫

મુખ્ય પુત્રને બદલે ગૌણ પુત્ર હોય તોપણ પિતા કે ભાઈઓ વારસ થઈ શકતા નથી

પુત્ર ન હોય પણ પૌત્ર કે પ્રપૌત્ર હોય તોપણ પિતા કે ભાઈઓ વારસ થઈ શકતા નથી એમ દેખાડવાને માટે ચાર પૈ-લીનો ચાલુ મુખ્ય મંબંધ જણાવેછે—

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते ॥

चतुर्थः संप्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥ १८६ ॥

પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એ ત્રણને ઉદકમન કરાયછે અને ત્રણેને પિંડમન કનયછે એઓની સાથે ચોથો પુત્ર, ઉદકમન તથા પિંડ દાન કરનારો છે પણ પાંચમા કે છ પુત્રનો સમ્બંધ નથી ૧૮૬

પ્રપિતામહના પિતાવગેરેને પિંડ પહોંચતો નથી પણ તેઓને પિંડને લેખમાત્ર પહોંચે તેથી પ્રપિતામહસુધીનીજ ગણના છે આથી પિતાની પેઠે પિતામહ તથા પ્રપિતામહનું ધન પણ તેના ભાઈઓવગેરેને ન મળતા પુત્રનેજ મળવું જોઈએ એમ જણાવ્યું

મરણ પામનારનો પુત્ર અથવા નજીકના ભાયાત ન હોય તો પછી તેનું ધન કોને કોને મળે તે જણાવેછે—

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ॥

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥ १८७ ॥

સપિંડામાં જે જે નજીક દોષ તે તે ધન લઈ શકે છે અને સપિંડ બાપાત ન દોષ તો સમાનોદક, તે ન દોષ તો આચાર્ય અને તે પણ ન દોષ તો ગિપ્ત ધન લઈ શકે છે ૧૮૭.

મરનાગ્ના સપિંડમાં જે નજીકનો પુત્ર અથવા સ્ત્રી દોષ તે તેનું ધન લઈ શકે છે એટલે અપુત્ર પુત્રની સ્ત્રી દોષ તો તે તેનું ધન લઈ શકે કારણ કે સ્ત્રી અધ્યામના ન્દેશાય છે અને જુદરૂપતિવગેરેનું તેમજ માનડ છે સ્ત્રી ન દોષ તો અપુત્રિકા કુદિતા, તે ન દોષ તો પિતા, તે ન દોષ તો માતા, માતાપિતા ન દોષ તો સદોદરબાળ, તે ન દોષ તો સદોદરબાળનો પુત્ર, તે ન દોષ તો પિતાની માતા, તે ન દોષ તો જે કોઈ નજીકનો સપિંડ દોષ તે, કોઈ સપિંડ ન દોષ તો સમાનોદક, તે ન દોષ તો આચાર્ય અને તે ન દોષ તો ગિપ્ત એમ અનુક્રમથી એક બીજાની ગેરદાનરીમા વારસ થઈ શકે છે.

શિષ્યશ્રુધીના કોઈ વારસો ન હોય તો મરનારનું ધન કોને મળે તે કહે છે—

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ॥

त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥ ૧૮૮ ॥

સર્વના અભાવમાં વેદત્રયીને જાણનારા, પવિત્ર અને જિતેન્દ્રિય બ્રાહ્મણો દોષ તેઓ મરનારનું ધન લઈ શકે છે અને તેમ કરવાથી ધર્મને હાનિ પહોંચતી નથી ૧૮૮

ઉપરના શ્લોકમાં ન્દેશા સપિંડવગેરે કોઈ ન દોષ તો ઉપર વેદત્રયીને જાણનારા, બાહ્ય તથા આંતર પવિત્રતાવાળા જિતેન્દ્રિય બ્રાહ્મણો તે મરનારનું ધન લઈ શકે છે કારણ કે તેમ કરવાથી તે મરણ પામેલા પુત્રની શ્રાદ્ધવગેરે ધર્મક્રિયાની હાનિ થતી નથી, તેઓ તેને પિંડ આપે તે પહેલાં છે

જેનો કોઈપણ વારસ ન હોય તેનું ધન કોણે લેવું તે કહે છે—

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ॥

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥ ૧૮૯ ॥

બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય રાજાથી લઈ ગદાય નહિ એવી ધર્મની આવૃત્તી મંચીદા છે બીજા વર્ણનાળાનો કોઈપણ વારસ ન હોય તો તેનું ધન રાજાએ લેવું ૧૮૯

મરનાર બ્રાહ્મણનો સિધ્ધપર્યંત કાઠપણ વારસ ન હોય તો તે ગામના સારા બ્રાહ્મણોને તેનું ધન વહેવી આપવું અથવા બીજા કાઠ તેવાજ ધર્મના કાર્યમાં તે ધન વાપરવું, પણ રાત્રએ તે ધન પોતાના બહારમાં લેવું નહિ. અને બ્રાહ્મણમિવાયના વર્ણોનું એટલે ક્ષત્રિયવર્ગેરેનું ધન તે મરનારનો કાઠપણ વારસ ન હોય તો ગભ લઈ શકે.

પુરૂષ અપુત્ર દશામાં મરણ પામે પરંતુ પાછળથી તેની સ્ત્રી નિયોગધર્મથી પુત્રને જન્મ આપે તો તે પુત્રને તેનું સઘળું ધન મળવાયિયે કહેછે—

સંસ્થિતસ્યાનપત્યસ્ય સગોત્રાત્પુત્રમાહરેત્ ॥

તત્ર ચદ્રિકથજાતં સ્યાત્તત્તસિન્ધ્રતિપાદયેત્ ॥૧૯૦॥

સત્તાનવગરના મરણ પામેલા પુરૂષની સ્ત્રી, સગોત્રથી પુત્રને ઉત્પન્ન કરે તો તેનું જે કાઠ ધન હોય તે સઘળું તેને આપવું ૧૮૦

મરણ પામેલા અપુત્ર પુરૂષનું ધન પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલા તે પુત્રને આપવું.

એક સ્ત્રીમાં જૂઠાજૂઠા પુરૂષથી ઉત્પન્ન થયેલા બે પુત્રો હોય તો વાંધે પડતાં પોતપોતાના પિતાની નિલકંઠના હુકદાર થાય તે વિષે કહેછે—

દ્વૌ તુ યૌ વિવદેયાતાં દ્વાભ્યાં જાતૌ સ્ત્રિયા ધને ॥

તયોર્યદ્યસ્ય પિત્ર્યં સ્યાત્તત્ત્સ ગૃહ્ણીત નેતરઃ ॥૧૯૧॥

જૂઠા જૂઠા બે પુરૂષથી એક માતામા ઉત્પન્ન થયેલા બે પુત્રો પોતાની માતાની પામેનું ધન લેનામા નિરાદ કરે ત્યારે તે બેમાંથી જેના પિતાનું ધન હોય તે લે, બીજો લે નહિ ૧૮૧

પરિ મરણ પામવા પછી પુત્ર હોવા છતાં તેની સ્ત્રી તેનું ધન લઈને બીજા પુરૂષના ઘરમાં જાય, અને તેનાથી પણ તેને પુત્ર થાય ત્યાર બાદ તે પુરૂષ પણ મરણ પામે અને પુત્ર બાળક હોવાથી તેની મિત્ર ત પણ તે સ્ત્રીના દાંપત્યમાં આને પછી ત્યારે બન્ને પુત્રો મોહોટા થાય અને પોતાની માતાની પાસે બન્ને પુરૂષોની મિત્ર ત રહેલી હોય તેનો વિભાગ કરતી વખતે વારો પડે તો તે વખતે તે તે પુત્ર પોતપોતાના ઉત્પાદક પિતાની નિલકંઠનો માયેક થાય.

પિતાના ધનના વિભાગસંબંધી કહીને હવે માતાના ધન-
સંબંધી વિભાગનો પ્રકાર કહે છે—

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ॥

भजेरन्मातृकं रिक्तं भगिन्यश्च सनाभयः ॥१९२॥

માતાના મરણપછી સર્વ મહોદર ભાઈઓએ તથા સહોદર બેટાઓએ
મળી માતાનું જે ધન હોય તેનો સમાન વિભાગ પાડી લેવો ૧૮૨

આહી કુવારી બેટાનો સમાનની જુદરૂપિત કહે છે કે માતાના ધનનો
બાઈઓ તથા નહિ પત્નીઓ બેટાઓએ ભાગ પાડી લેવા અને પત્નીઓ બેટાઓનો
તેમથી માત્ર સત્કાર કરવો. સમાન વિભાગ પાડીને એટલે મોહાલાબાઈને કંઈ
વિશેષ દેવું નહિ. માતાનું જે સ્ત્રીધન હોય તે સિવાય જે કાંઈ માતાનું ધન
હોય તે વહેંચી લેવું એનું ઇચ્છાએકનું માનવું છે અને કેટલાએક એમ પણ
કહે છે કે સ્ત્રીધન પણ વહેંચી લેવું.

પુત્રીની પુત્રીઓને પણ કેંઈ દવાનિયે કહે છે—

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ॥

मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥१९३॥

તે પુત્રીઓની જે પુત્રીઓ હોય તેઓને પણ યથાઓગ્ય માતામહીના
ધામાંથી પ્રીતિપૂર્વકે કાંઈ દ્રવ્ય દેવું ૧૮૩

પુત્રીઓની નહિ પત્નીઓ પુત્રીઓને પણ તે મરણ પોષે તે પુત્રીઓની
માતામહી એટલે માતાની માતાના ધનમાંથી મહં મળવું બેઈએ.

સ્ત્રીધન કેને કહેવું? તે જણાવે છે—

अध्यक्ष्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ॥

आतृमातृपितृप्राप्तं पद्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥१९४॥

નિનાદમા અનિસમક્ષ મળેતું, સાસરે જતી વખતે મળેતું પ્રીતિ-
કર્મમા મળેતું મતાનરક્ષથી મળેતું, પિતાનરક્ષથી મળેતું અને ભાઈનરક્ષથી
મળેતું એ પ્રમુખે ૭ પ્રકારનું સ્ત્રીધન હોવાય છે ૧૮૪

પ્રીતિકર્મમા મળેતું એટલે પશ્ચીને સાસરે આવ્યા પછી સાસુ સસરાવગેરેને
નમન કરતી વખતે તેઓએ ખુશ થઈને આપેલું હોય તે, અથવા ગમે ત્યારે

પુત્રી યદને પતિએ આપેલું હોય તે ધન સમજવું. આ અધ્યાયના ૧૩૧ માં શ્લોકમાં માતાનું જે સ્ત્રીધન હોય તે માત્ર તેની નદિ પરભેણી પુત્રીઓનુંજ છે એમ જણાવેલું છે તે પ્રમાણે મરણ પામેલી માતાનું સ્ત્રીધન પુત્રોથી લઈ શકાતું નથી.

સ્ત્રીના ધનની વ્યવસ્થા કહે છે—

અન્વાધેયં ચ યદત્તં પત્યા પ્રીતેન ચૈવ યત્ ॥

પત્યૌ જીવતિ વૃત્તાયાઃ પ્રજાયાસ્તદ્ધનં ભવેત્ ॥ ૧૧૫ ॥

સ્ત્રીનું અન્વાધેય ધન તથા પ્રસન્ન થયેલા પતિએ આપેલું ધન પતિ જીવતાં સ્ત્રીનું મરણ થાય તો તે ધન તે સ્ત્રીની પ્રજાને મળવું જોઈએ. ૧૬૫.

કાસાયન કહે છે કે—

વિવાહાત્પરતો યત્તુ શબ્દ મનુકુલે જિવા ।

અન્વાધેય તદુક્ત ત્ સર્વ ચન્ધુકુલે તન્મા ॥

એટલે પતિના કુલવરફથી તથા સપજા બધુઓતરફથી જે કંઈ ધન સ્ત્રીને મળે છે તે અન્વાધેય ધન કહેવાય છે, પતિ જીવતો હોય તોપણ મરણ પામેલી સ્ત્રીનાં સંતાનોને તેનું એ સમગ્રું ધન મળવું જોઈએ.

મંતાન ન હોય તો સ્ત્રીધન કેને મળે તે જણાવે છે—

બ્રાહ્મદૈવાર્પગાન્ધર્વપ્રાજાપત્યેષુ યદ્વસુ ॥

અપ્રજાયામતીતાયાં મર્ત્યુરેવ તદિષ્યતે ॥ ૧૧૬ ॥

બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ય, ગાંધર્વ અને પ્રાજાપત્ય એ વિવાહોમાં જે ધન સ્ત્રીને મળેલું હોય તે, પ્રજામરનો આ મરણ પામે તો તેના પતિનેજ મળવું થોડું છે. ૧૬૬.

ત્રીજા અધ્યાયના ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, અને ૩૨ એ પાંચ શ્લોકોમાં અનુક્રમથી સાદા રીતે પાંચ વિવાહોના લક્ષણો કહેવાયા આવેલા છે સ્ત્રીને પ્રત્યેક હોય તો તે ધનકપર તેના પતિને લઈ જતો નથી

સ્ત્રીધન માતાપિતાને કેવીરીતે મળે છે તે જણાવે છે—

યત્ત્વસ્યાઃ સ્વાદ્ધનં દત્તં વિવાહેષ્વાસુરાદિષુ ॥

અપ્રજાયામતીતાયાં માતાપિત્રોસ્તદિષ્યતે ॥ ૧૧૭ ॥

આમુરવગેરે વિવાહોમાં સ્ત્રીને જે ધન આપેલું હોય તે ધન, જો સ્ત્રી, પ્રગલ્ભગરની, મરી જાય તો તેનાં માનાપિતા સહ સંકેશે. ૧૯૭.

આમુરવગેરે વિવાહો એટલે આમુર, રાક્ષસ અને પંચાય એ ત્રણ વિવાહો. જેનાં સક્ષાત્ત્વ રીતે અધ્યાયના ૩૧, ૩૩ અને ૩૪ એ ત્રણ પ્રલોકોમાં અનુક્રમથી કહેવામાં આવ્યા છે તે સમજવા.

ઘણી શોકોમાંથી-કેમ મરણ પામે ત્યારે તેના ધનઉપર બ્રાહ્મણી કન્યાની માલેકી દેખાડે—

સ્ત્રિયાં તુ ચર્જવૈદિત્તં પિત્રા દત્તં કથર્ચનમ્ ॥

બ્રાહ્મણી તદ્ધરેત્કન્યા તદપત્યસ્ય વા ભવેત્ ॥૧૯૮॥

સ્ત્રીને તેના પિતાએ કેમપણ રીતે જે ધન આપેલું હોય તે ધન બ્રાહ્મણી સ્ત્રીની કન્યાએ લેવું અથવા તે કન્યાનાં સંતાને લેવું. ૧૯૮.

બ્રાહ્મણની અનેક ભતિની સ્ત્રીઓ હોય તેઓમાં મતાન તથા પતિ-વગરની કન્યાવગરે જે સ્ત્રી મરણ પામે તેનું ધન કે જે તેને તેના પિતાએ આપેલું હોય તે તેની બ્રાહ્મણી સગવળી પુત્રી લઈ શકે અને તેની ગેરહાજરીમાં તે પુત્રીની પુત્રી પણ લઈ શકે.

સ્ત્રીધન સિવાયના બીજા ધનઉપર સ્ત્રીના અધિકાર નથી તેવિષે કહે—

ન નિર્હારં સ્ત્રિયઃ કુર્યુઃ કુટુમ્બાદેહુમધ્યગાત્ ॥

સ્વકાદપિ ચ વિત્તાદ્ધિ સ્વસ્ય ભર્તુરનાજ્ઞયા ॥૧૯૯॥

જે ધન સધળા કુટુંબની માલેકીનું હોય તેમાંથી સ્ત્રીઓએ કંઈ લેવું નહિ અને પતિની આગવગર પતિના ધનમાંથી પણ સમય કરવો નહિ. ૧૯૯.

કુટુંબનું અવિભક્ત ધન, સાચવી શકે તેવી પ્રાદ સ્ત્રીની પાસે રહેલું હોય તેમાંથી તે સ્ત્રીએ પોતાને માટે કંઈપણ લેવું નહિ. તેમ પોતાના પતિનું ધન હોય તેમાંથી પણ તેની રત્નવગર પોતે લેવું નહિ. કારણ કે તેના ઉપર તેનો કોઈ અધિકાર નથી, આજુ ધન કદાચ સ્ત્રીએ પોતાની પાસે બેળું કરી રાખ્યું હોય તોપણ તે તેનું ગણાતુ નથી.

જૂદા થતા પુત્રોએ માતાના ક્યા અલંકારો વિભાગમાં લઈ શકતા નથી તે કહે—

પત્યો જીવતિ ચઃ સ્ત્રીભિરલઙ્કારો ધૃતો ભવેત્ ॥

ન તં ભજેરન્દાયાદા ભજમાનાઃ પતન્તિ તે ॥૨૦૦॥

ઓન્નોએ પતિ સ્ત્રવતા જે અનકાર ધરણુ ક્યો હોય તે અવકાશને વિભાગના મમપમા પુત્રોએ વિભાગ પાડવો નહિ જે તેનો વિભાગ પાડે તેઓ પતિત થાય છે ૨૦૦

પતિ સ્ત્રવતો હોય ત્યાં પતિના માનપાત્રપણને લીધે સ્ત્રી જે અનકાર ધારણ કરી દેતી તે અલગ પતિના મમપણી તે સ્ત્રીની પાસેથી તેના પુત્રોએ વિભાગમા લઇ સેવો નહિ

હવે વિભાગમાં કેવા ભાગ્યો હુક ધરાવી શકતા નથી તે જણાવે છે--

અનંશો વલીવપતિતૌ જાત્યન્ધવધિરો તથા ॥

ઉન્મત્તજડમૂકાશ્ચ યે ચ કેચિન્નિરિન્દ્રિયાઃ ॥૨૦૧॥

નપુસક, પતિત, જન્મથી અધ, બધિર ઉન્મત્ત જડ મૂક અને જે કોઈ નિદ્રિય દોષ તેઓ પિતાના ધનમાળી ભાગ લઈ શકતા નથી ૨૦૧

નિદ્રિય એટલે કન્નદ્રિયચરના સમજવા કારણ કે આધના બેદરાવગેરેના માટે જુદો નિદ્ર છે

વિભાગ લેવાને અધોઅ હોય તેઓની આજીવિકાનો માર્ગ કહે છે--

સર્વેવામપિ તુ ન્યાય્યં દાતું શક્ત્યા મનીષિણા ॥

આસાચ્છાદનમત્યન્તં પતિતો હ્યદદન્નવેત્ ॥૨૦૨॥

ઉપર કહ્યું નપુસકવગેરેને બુદ્ધિમાન માણસે સમિપ્રમણે સ્થિત થઈને યોગ્યરીતે અનરજ આપવા નહ્યો હતા જે ન આપે તે તે પાપી થાય છે ૨૦૨

ત્રાષ્ટ્યોએ વિભાગ કરતી વખતે એવા લેવાના અનવસરનો બહાનરત કરવો તેઓ લે તેમ ન કરે તે તે બાઈઓ પાપી બને છે વાક્ય ૨૧ પણ કહે છે--

ક્ષત્રીયોય પતિતસ્તુત્ત્વઃ પદ્મુન્મત્તકો જઃ ।

અન્વોઽચિદ્વિત્સ્યરોપાતો ભર્તવ્યાથ નિરશકઃ ॥

એટલે નપુ'સકરગેરે જેઓને વિભાગ નથી મળી ગઈને તેનું ભરણપોષણ કરવું નોંધ્યો.

નપુ'સકરગેરેના પુત્રો હોય તો તેને વિભાગ દેવાવિધે કહેછે—
અર્થાર્થિતા તુ દારૈઃ સ્યાત્ક્લીવાદીનાં કથંચન ॥

તેપામુત્પન્નતન્તૂનામપત્યં દાયમર્હતિ ॥ ૨૦૩ ॥

જો નપુ'સકરગેરેને કાંઈપણ પ્રકારે સ્ત્રી પરણવાની ઇચ્છા થાય અને સ્ત્રી પરણ્યાપછી તેને પુત્ર થાય તો તે પુત્ર વિભાગ લેવાને યોગ્ય ગણાયછે. ૨૦૩.

નપુ'સકને છેવળ પુત્ર થાય અને જીભજોને કદાચ ઔરસ પુત્ર થાય તો તેઓ વિભાગ લઈ શકે. "કાંઈપણ પ્રકારે" એમ કહેલ હોવાથી બનતાં સૂધી તેઓ પરણવાને અયોગ્ય છે એમ સૂચ્યું છે. નપુ'સકને પણ કમાતંધર્મીઓ કરવાની ઇચ્છા થાય અને તેથી તે પરણે અને તેમ થતાં છેવળ પુત્રથી તેનો વંશ ચાલે તો તે છેવળ પુત્રને વિભાગ મળી શકે.

જૂઠા થયા પહેલાં મોહોટોભાઈ જે કાંઈ કમાય તેમાંથી પણ નાહાના ભાઈઓને વિભાગ મળવાવિધે કહેછે—

ચત્કિશ્ચિત્પિતરિ પ્રેતે ધનં જ્યેષ્ઠોધિગચ્છતિ ॥

માગો ચવીયસાં તત્ર ચદિ વિદ્યાનુપાલિનઃ ॥ ૨૦૪ ॥

પિતાના મરણપછી જ્યેષ્ઠ જે કાંઈ ધન મેળવેછે તેમાં કનિઠ બધુ-ઓનો પણ વિભાગ થાયછે. પરંતુ તે કનિઠ બધુઓ વિદ્યાનુ સેવન કરનાર હોવા નોંધ્યો. ૨૦૪

પિતાનું મરણ થયાપછી અવિભાજી દુટ બમાં મોહોટોભાઈ પિતાના પરા-ક્રમથી કમાતો હોય તોપણ જૂઠા થવી વખતે તેમાંથી વિધાવગેરે યોગ્ય ગુણો-વાળા નાહાનાભાઈઓને વિભાગ મળવો નોંધ્યો આ હપતથી ગુણહીનને તે ધનમાંથી વિભાગ ન મળી શકે એમ સૂચ્યું છે.

અવિભક્ત સઘળા ભાઈઓની કમાણીના ભાગવિધે કહેછે—
અવિદ્યાનાં તુ સર્વેપામીહાતશ્ચેદ્ધનં ભવેત્ ॥

સમસ્તત્ર વિભાગઃ સ્માદપિત્ર્ય ઇતિ ધારણા ॥ ૨૦૫ ॥

વિદ્યાવગરના મળના લાઠાએ ખેતીવગેરે ઉદ્યોગથી જે ધન મેળવેનું હોય તેમાથી પિતાનું ધન જુદું રાખી સર્વનો સમાન વિભાગ કરવો એવો નિશ્ચય છે. ૨૦૫

આવા પ્રકારના ધનના વિભાગમાથી કોઈને વધારો મળતો નથી

ક્યા પ્રકારનું ધન જેણે મેળવ્યું હોય તેનું જ ગણાય છે તે કહે છે—

વિદ્યાધનં તુ ચદ્યસ્ય તત્તસ્યૈવ ધનં ભવેત્ ॥

મૈત્ર્યમોદ્વાહિકં ચૈવ માધુર્પર્કિકમેવ ચ ॥ ૨૦૬ ॥

વિદ્યાથી મળેલું, મિત્રતાથી મળેલું, વિવાદમા મળેલું અને મધુપર્કથી કરેલા પૂજનમા મળેલું ધન જેને માધુ હોય તેનું જ ગણાય છે ૨૦૬

બીજાને અઘાદિક આપીને તેની પાસેથી વિદ્યા મેળવી હોય અને તે વિદ્યાથી વિરિપ્રમાણે જે ધન મળે તે વિદ્યાથી મળેલું ધન અણ્ણાય એમ કાલાયન કહેતે ચિખ્ણની પાસેથી, કતિવજપણું કરવાથી, શાસ્ત્રસભધી ગર્ભ પ્રજા કરવાથી અને તેવા પ્રકારનો નિર્ણય કરવાથી મળેલું ધન પણ વિદ્યાપ્રાપ્ત ધન કહેવાય છે

વિભાગની ઇચ્છા નહિ કરાવનારા લાઠાને કેવી રીતે જૂદા કરવો તે કહે છે—

ભ્રાતૃણાં યસ્તુ નેહેત ધનં શક્તઃ સ્વકર્મણા ॥

સ નિર્ભાજ્યઃ સ્વકાદંશાત્કિચ્છિદ્ત્વોપજીવનમ્ ॥ ૨૦૭ ॥

જે લાઠ પોતાના પગક્રમથી નિર્વાહ કરવામા સમર્થ હોય તેથી લાઠાઓના ધનમાથી ભાગ લેવાની ઇચ્છા ન કરે તો તેને પોતાના અશર્માથી કાઢક ઉપજાવન આપી જૂદો કરવો ૨૦૭

પોતેજ ઉદ્યમ કરી ધન મેળવવા સમર્થ હોય અને અવિભક્ત મિલકતમાથી ભાગ લેવાની ઇચ્છા નહિ કરનાર હોય તેવા લાઠાને બીજા લાઠાએ પોતપોતાના ભાગમાથી કાઢક આપણુ જોઈએ જેથી તે કાળાતરે કદાચ વૃત્તિ બદલે તોપણુ કાઈ વિવાદ કરી શકે નહિ અથવા તેના પુત્રો કાઈ વાધો ઉઠાવી શકે નહિ

ઇચ્છા ન હોય તો પોતાની કમાણીનું દ્રવ્ય લાઠાઓના વિભાગમાં કોઈ ભાગ ન આપે તો તે પરાણે લઈ શકાતું નથી તે સંબંધે કહે છે—

અનુપદ્મન્ પિતૃદ્રવ્યં શ્રમેણ યદુપાર્જિતમ્ ॥

સ્વયમીહિતલઘ્વં તન્નાકામો દાતુમર્હતિ ॥૨૦૮॥

જે પુત્ર પિતાના દ્રવ્યને કાંઈપણ દાનિ પહેંચ્યાગાવગર પોતે ઉઘમથી જે દ્રવ્ય મેળવે તે દ્રવ્ય પોતાની ઇચ્છા ન હોય તો બાકીએને આપે નહિ ૨૦૮.

ઈચ્છા હોય અને આપે તો તે તેની ઇચ્છા મળાવશે.

પોતાની ઇચ્છા ન હોય તો કેવા ધનનો વિભાગ પિતા પોતાના પુત્રોને નહિ આપવામાં સ્વતંત્ર છે તે જણાવેછે—

પૈતૃકં તુ પિતા દ્રવ્યમનવાસમવાપ્નુયાત્ ॥

ન તત્પુત્રેર્ભજેત્સાર્દ્ધમકામઃ સ્વયમર્જિતમ્ ॥૨૦૯॥

જે પિતા પોતાના પિતાથી નહિ લઈ સકાયેલાં પિતાના જે ધનને મેળવે, તે પિતાએ પોતે મેળવેલાં હોવાથી ઇચ્છા ન હોય તો તે ધનનો પુત્રોસાથે વિભાગ પાડવો નહિ ૨૦૯

કાંઈ પુત્રે અશક્તિવશે જો તે કાશ્વથી પોતાના પિતાના ધનને જઈ રહ્યું હોય તે ધનને તે પુત્રનો પુત્ર મેળવે તો તે તેણે પોતે મેળવેલું મળાવશે અને તેથી તેની ઇચ્છા ન હોય તો જ્યારે પોતાના પુત્રો જૂદા થાય તે વખતે તે ધન તેઓના વિભાગમાં ન આપે તો પુત્રો પરાગે લઈ સત્તા નથી.

બાકીએ એક વખત જૂદા થઈ ગયા પછી ફરીને માથે રહેતા હોય તો તેઓ જૂદા થતી વખતે કેવી વ્યવસ્થાથી વિભાગ પાડે તે જણાવેછે—

વિભક્તાઃ સહ જીવન્તો વિભજેરન્પુનર્યદિ ॥

સમસ્તત્ર વિભાગઃ સ્યાજ્ઞયૈશ્ચં તત્ર ન વિદ્યતે ॥૨૧૦॥

પ્રથમ જૂદા થઈ પછીથી સાથે ગઈ ફરીને જો જૂદા થાય તો તેમાં સમાન વિભાગ પડેછે તેમાં ક્યેકઅર્થને વિશેષ ભાગ મળતો નથી ૨૧૦.

એક વખત જૂદા થયા એટલે એ બાની મિલકત થઈ તે બેની ફરીને ફરીથી જૂદા થાય ત્યારે તે મિલકત પિતાની નહિ પણ સપણા બાકીએની જ ગણવાને લીધે તેમાં કહાર એટલે ક્યેક બધુને વિશેષ મળવાનું કારણ રહેતું નથી.

વિભાગમાંથી નિકળી જનારના વિભાગની વ્યવસ્થા કહેછે—

યેષાં જ્યેષ્ઠઃ કનિષ્ઠો વા હીયેતાંશપ્રધાનતઃ ॥

મિયેતાન્યતરો વાપિ તસ્ય ભાગો ન લુપ્યતે ॥૨૧૧॥

બાઈઓમાં જ્યેષ્ઠઅધુ અથવા કનિષ્ઠ અધુ પોતાનો ભાગ છોડી આપે
અથવા કોઈ બાઈ મરણ પામે તો પણ તેનો વિભાગ નહીં થવો જોઈ. ૨૧૧.

વિભાગ નહીં થતો નથી એટલે તેનો વિભાગ તેના નજીબના સબધવાળાને
મળી ગયેલો.

એ વિભાગ કોને કોને મળી શકે છે તે જણાવે છે—

સોદર્યા વિમજેરંસ્તં સમેત્ય સહિતાઃ સમમ્ ॥

ભ્રાતરો યે ચ સંસૃષ્ઠા ભગિન્યશ્ચ સનામયઃ ॥૨૧૨॥

વિભાગમાંથી નીકળી ગયેલા બાઈના વિભાગનો તેના સહોદર ભાઈઓએ,
સહોદર બહેનોએ અને સંસૃષ્ઠ ભાઈઓએ સાથે મળીને વિભાગ પાડી
લેવો. ૨૧૨.

જેને પુત્ર, પત્ની, પિતા કે માતા ન હોય એવો બાઈ સન્યાસી થઈ
નથ અથવા મરણ પામે તો તેના સહોદર ભાઈબહેનો તથા બીજા ભાતાના
પુત્રો પણ જોઈ સાથે રહેતા હોય તે કોને મળીને તેનો વિભાગ સમાનઅંશે
વહેંચી લેવો.

માહોદો ભાઈ બીજાઓને હાનિકારક નિવડે તો શું કરવું
તે કહે છે—

યો જ્યેષ્ઠો વિનિકુર્વૈતં લોભાદ્ભ્રાતૃન્યત્રીયસઃ ॥

સોઽજ્યેષ્ઠઃ સ્યાદભાગશ્ચ નિયન્તવ્યશ્ચ રાજભિઃ ॥૨૧૩॥

જે જ્યેષ્ઠઅધુ લોભથી કનિષ્ઠઅધુઓને ઉતરે તે જ્યેષ્ઠપણાના સન્કારને
પામે નહિ તથા તેને જે કાંઈ વિશેષ ભાગ મળવો જોઈએ તે પણ મળે
નહિ અને રાજાતરફથી પણ તેને દંડ થવો જોઈએ. ૨૧૩.

માતાપિતાની ગેરહાજરીમાં અદિગત કુટુંબમાં જે માહોદોભાઈ હોય
તેનાજ સધળા કબજા હોય છે તેથી તે સધળી મિત્રકત પત્રિત વર્તનથી સાચવવી

જોઈએ પોતાના નાદાના બાઈઓને મધ્યમ પ્રકારે છેતરવા ન જોઈએ છતાં જો તે લોભથી તે મિત્રસ્તમા દાંધ મોટાગો કરે તો તે પોતાની મોહોટાઈ બોઈ બેસેછે.

વિભાગ મેળવવાની અયોજ્યતાવાળા ભાઈઓને નિર્દેશ કરેછે તથા મોહોટાભાઈને અવિભક્ત મિત્રકતમાંથી કાંપાપુ માર્ય નહિ તાફવાની ભલામણ રહે—

सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ॥

न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ ૨૧૪ ॥

નિશ્ચિત ક્રમ કરનાર નોટના બાઈઓ હોય તે સવળા પિતાના ધન-માથા ભાગ લેવાને યોગ્ય નથી અને મોહોટાભાઈએ નાદાના બાઈઓને આપ્યાવગર પોતાની જૂની મુઠી કરવી નહિ ૨૧૪

નિશ્ચિત ક્રમ કરનારા એટલે વેરના પ્રમગર કરનારા જુનાર રમનારા તથા એવાજ ખીજ દુષ્ટ નામો કરનારા ભાઈઓ વિભાગ લેવાને યોગ્ય નથી માટે સૌએ સારાઆચારવાળા રહેવું જોઈએ અને જેના દાંધમા ધરવો સધગો કાયભાર હોય તેવા મોહોટાભાઈએ તેનો ખોળી રીતે લાભ લઈ પોતાની જૂની મુઠી કાઢા રહેવું નહિ કારણ કે તેમ કરે તો તે પણ મોહોટા પાપક્રમ રહે એમ સમજવું જોઈએ.

પિતાએ ન્યૂનાત્રિક વિભાગ નહિ કરવાનો નિયમ કહેછે—

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ॥

न पुत्रभागं विपमं पिता दद्यात्कथंचन ॥ ૨૧૫ ॥

જો વિભક્ત નહિ થયેલા સગા ભાઈઓએ સાથે મળીને ધન મેળવેવું હોય તો વિભાગના સમયમા પિતાએ કોઈપણ પ્રકારે પુત્રોમાટે વિપમ વિભાગ કરવો નહિ ૨૧૫

સધળાઓ પોતપોતાની સક્તિપ્રમાણે આવા હોય તો ભૂલ કરતી વખતે પિતાએ પોતાના કોઈ પુત્રને ન્યૂન કે અધિક ભાગ ન દેતા સમાનભાગન આપવો જોઈએ

ભાઈઓ વિભક્ત થઈ ગયાપછી જન્મેલા ભા ને મળનારા ભાગવિષે કહેછે—

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ॥
संस्पृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥२१६॥

વિભાગ મ્યાપછી જન્મેના પુત્રે પિતાના ધનનું ગ્રહણ રતુ અથવા પિતાસાથે સંપર્ક થોના લાઘવોસાથે તે પુત્રે ધનનો વિભાગ લેવો ૨૧૬

પિતા જીવતા / પુત્રો ન્હા થા ગયા પછી જે પુત્ર જન્મે તેણે પિતાના મરણપછી પિતાનું જે ધન હોય તે લેતુ અથવા પ્રથમ ન્હા પડી ફરીથી પિતાની સાથે જે પુત્રો રહેતા હોય તેઓની સાથે તે વિભાગ લઈ શકે પણ જે પુત્ર પ્રથમ ન્હા પડી ન્હાજ રહેતો હોય તેની પાસે વિભાગ માગી શકે નહિ તેમ તે ન્હા થઈ ગયેનો પુત્ર પિતાના મરણપછી તે ધનમાથી પોતાના તે નાદાનાબાઈની પાસેથી પણ વિભાગ માગી શકે નહિ આથી એમ પણ જણાવ્યું કે પિતા પુત્રોને ન્હા કરતી વખતે પોતાનો પણ વિભાગ લઈ શકે

નૂદા થયેલો પુત્ર સતતિનગર મરણ પામે તો તેના યતની વ્યવસ્થા જણાવે—

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ॥
मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥२१७॥

સતતિનગરનો જે પુત્ર મરણ પામેનો હોય તો ધન તેની માતાએ લેતુ અને જે માતા મરણ પામેની હોય તો પિતાની માતાએ તેનું ધન લેતુ ૨૧૭

આ અધ્યાયના ૧૮૫ માં ૧૮૬ માં પિતા હરદપુત્રસ્થા એ વાક્યથી પુત્ર રહિત પુત્રનું ધન પિતાએ લેતુ એમ કહ્યું છે અને અહીં સતતિનગરના પુત્રનું ધન તેની માતાએ લેતુ એમ કહ્યું છે તેથી અડુરના ધનનો માતાપિતા બન્ને સમાન ભાગ લેવો એમ નવો થાયછે પિતાની માતાએ ધન લેતુ એમાં પણ તે મરનારની સ્ત્રી વાંદે ન હોય તો તે લઈ શકે

વિભાગ થા ગયા પછી ધન કે કંઈ કંઈ નિષ્ણી આવે તો તેના વિભાગનિષે કહેછે—

ऋणे धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ॥
पश्चाद् दृश्येत यत्किञ्चित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥२१८॥

કરજનો તથા ધનનો નિયમસર વિભાગ કરી લીધાપછી પાછળથી જે કાંઈ કરજ કે ધન બેવામાં આવે તે સઘળું સરખે વિભાગે સઘળા બંધઓએ વહેંચી લેવું. ૨૧૮.

એમાં ન્યૂનાત્તર વિભાગ કરવો નહિ બૂઝા થતી વખતે બેહેનોને ધનનો કંઈ વિભાગ આપેયો હોય તોપણ પાછળથી કરજ નિકળે ત્યારે તે કરજ સરખેમાને ભોગવવામાં તેનીને ગણવી નહિ. ચાકવ' -ય કહેછે કે—

વિમજેરન્મુતાઃ પિત્રોરુધ્વાન્નિન્યમૃણ સમમ્ ।

માતૃર્કુદિતર' શોષમૃણાત્તાભ્યઃ કૃતેન્વય' ॥

એટલે માતાપિતાની પછી પુત્રોએ તેનું ધન તથા કરજ સરખું વહેંચી લેવું અને માતાનું જે નાંજ બાકી ધન હોય તે પુત્રીઓએ લેવું પણ પુત્રીઓએ કરજનો બોલે ભોગવવાનો નથી આની રીતે ધન વહેંચવાનો વખત આવે તો તે વધારાના ધનમાંથી મોહોટાબાઇને વિશેષ ભાગ મળતો નથી

કંઈ કંઈ વસ્તુનો વિભાગ નથી કરી શકાતો તે કહેછે—

વલ્લં પત્રમલક્ષ્કારં કૃતાન્નમુદકં સ્ત્રિયઃ ॥

યોગક્ષેમં પ્રચારં ચ ન વિભાજ્યં પ્રચક્ષતે ॥ ૨૧૯ ॥

વસ્ત્ર, વાદન, અથ'કાગ, રાધેયુ અન્ન, જળ, સ્ત્રીઓ, યોગક્ષેમ અને પ્રચાર એએનો વિભાગ કરવો નહિ એમ મનુવગેરે નિર્દાનો કહેછે. ૨૧૯.

બહુ મોહોતી કિંમતનાં ન હોય એવા વસ્ત્ર, વાદન, અને અનકારો બૂઝા થતા પહેલાં જેઓ વાપરતા હોય તેઓજ વાપરે. તેનો વિભાગ કરો નહિ રાધેયુ અન્નનો વિભાગ બૂઝા થતી વખતે પડાયજ નહિ સઘળાઓની માલિકીનો એક ફૂલો હોય તેનો પણ વિભાગ પાડવાનું અમલનિત' ૩ તેથી તે પણ અવિભક્તજ રહેછે. સ્ત્રીઓ એટલે માત્ર કરનારી દાસીઓ હોય તેઓ પણ એા બાકીઓનું નામ કરે, એરીજ ઝીને યોગક્ષેમના દેતુબૂત જે પુરોહિતવગેરે હોય તે પણ સતુના વચ્ચે જેમ ચાવના હોય તેમ ચાવે તથા પ્રચાર એટલે ધરના ટોરોને ચાવવાનો માર્ગ હોય તેનો પણ વિનાશ પાડી લેવો યોગ્ય નથી યોગક્ષેમમા યોગ એટલે અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ અને ક્ષમ એટલે પ્રાપ્તવસ્તુનું રક્ષણ એ બંનેમાં તેઓના દેતુબૂત હોય તેઓનું તદ્દલ કરવાનું છે જેમકે ચાવના દેતુબૂત વગર માનવગેરે છે. કારણ - તેઓની પામેથી અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ પાવે અને ક્ષમના દેતુબૂત મોહોટા માલિકોના ધરને બળવનારા તેઓની તરફ પરપરાથી જાતની ધરાવનારા જુદા સહાદ્યારો વગેરે છે તેઓનો રોએ લાભ લેવો એમા પણ વિભાગ પાડી લેવો તે યોગ્ય નથી.

વિભાગ પ્રકરણનો ઉપસંહાર અને વ્યવહારસ્થાનરૂપ ધૂન-
સબંધી પ્રકરણનો ઉપક્રમ કરેછે—

અયમુક્તો વિભાગો વઃ પુત્રાણાં ચ ક્રિયાવિધિઃ ॥

ક્રમશઃ ક્ષેત્રજાતીનાં ધૂનધર્મ નિવોધત ॥ ૨૨૦ ॥

આ પ્રથમ ભાગ એટલે ક્ષેત્રજાતીને પુત્રોએ જે પ્રકારે વિભાગ કરવો
જોઈએ તે પ્રકાર તમોને કહ્યા દેવે ધૂનધર્મપર ધ્યાન આપો ૨૨૦

ધૂનધર્મ એટલે રાજ્યને પુત્રની બાબતમાં પોતાની શી કૃતિ બતાવવાની
છે તે કહેવાનો આરભ કરે

છેવટનું આહ્વય નામનું વ્યવહારસ્થાન પણ ધૂનના જેવુંજ
જે તેથી તેને પણ ધૂનની માથેજ લઈને એ બંનેને પોતાના
દેશમાં આદનાવવાની ગતને સલામત રહે—

ધૂનં સમાહ્વયં ચેવ રાજા રાષ્ટ્રાન્નિવારયેત્ ॥

રાજાન્તકરણાવેતૌ દ્વૌ દોષૌ પૃથિવીક્ષિતામ્ ॥ ૨૨૧ ॥

રાજ્યને ધૂનને તથા આહ્વયને પોતાના દેશમાં આલતા અટકાવવા
જોઈએ કારણ કે એ બંને દોષ રાજ્યના નાશનો વિનાશ કરનારા છે ૨૨૧

રાજ્ય કરીને પશુઓ કે પક્ષીઓએ થુક કરાવવું તે આહ્વય કહેવાયછે
ધૂન તથા આહ્વયનું નિર્દિષ્ટપણ બતાવેછે—

પ્રકાશમેતત્તાસ્કર્યં યદેવનસમાહ્વયૌ ॥

સૈયોર્નિત્યં પ્રતીઘાતે નૃપતિર્યત્નવાન્ભવેત્ ॥ ૨૨૨ ॥

જે ધૂન તથા આહ્વય છે તે બંનેર ચોરીજ કે મારે તેઓને ચોરી
ખાડવામાં રાજ્યને દુર્મેશા તત્તવાળા નહેવ ૨૨૨

ધૂન ચોરીને અટકાવવામાં જ્યારે રાજ્યમાં પણ ચંચળતા રહેછે જ્યારે
આવી બંનેર ચોરી થતી હોય તેને તો રાજ્યમાં કોઈપણ અટકાવવામાં પ્રવૃત્ત
રહેવું જોઈએ

ધૂન તથા આહ્વય શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરેછે—

અપ્રાણિભિર્યત્ક્રિયતે તલ્લોકે દ્યૂતમુચ્યતે ॥

પ્રાણિભિઃ ક્રિયતે યસ્તુ સ વિજ્ઞેયઃ સમાહ્વયઃ ॥૨૨૩॥

પ્રાણીથી નહિ એટલે પાશાનગેથી શરત કરી રમનામા આવે છે તે, લોકમા દ્યૂત કહેનાય છે અને પ્રાણીઓનડેજ શરત કરીને રમનામા આવે તેને આહ્વય જાણવો ૨૨૩

શરત કરીને રડા, ફફડાવગેરે પ્રાણીઓને સામસાને જડાવવા તે આહ્વય કહેવાય છે આ જગે રમતો મોહોટો અનર્થ પ્રનારી ॥

આવી અનર્થકારક રમત ચલાવનારાઓની જડ કહાડી નાખનાવયે કહે છે—

દ્યૂતં સમાહ્વયં ચૈવ યઃ કુર્યાત્કારયેત વા ॥

તાન્સર્વાન્ધાતયેદ્રાજા શૂદ્રાંશ્ચ દ્વિજલિક્ષિનઃ ॥૨૨૪॥

જે માણસ દ્યૂત તથા આહ્વય પોતે કરે તથા ખીમપામે ગમે તે સધળાઓનો રાજાએ વાન કગવો અને જે ગદ્રા બ્રાહ્મણોના ચિન્હોને ધારણ કરે તેઓને પણ ઉગ્ર સિક્ષા કરવી ૨૨૪

ધાત પ્રાપ્તિ એટલે અપરાધના પ્રમાણમા હસ્તચ્છેત્રગેરે હા આપવો થત તથા આહ્વય કરનારાઓની પડે જે શુદ્રો બ્રાહ્મણોના ચિન્હ એટલે યજ્ઞોપવીતવગેરે ધારણ કરી ખાસ વેપથી લોકોને હેતરતા હોય તેઓને પણ ઉગ્ર હા આપી અટકાવવા જોઈએ

આના લોકોને કહાડી મૂકવાની ભલામણ કરે છે—

કિતંવાન્કુશીલવાન્ કૂરાન્પાશ્વળડસ્યાંશ્ચ માનવાન્ ॥

વિકર્મસ્યાન્શૌણ્ડિકાંશ્ચ ક્ષિપ્રં નિર્વાસ-

યેત્પુરાત્ ॥ ૨૨૫ ॥

કિતવ નીચ કુ, પામડી નિર્મળ પ્રના અને શૌણ્ડિક એ મનુ શ્રોતે રાજાએ પોતાના નગરમાથી તરત ખસાડી મૂકવા ૨૨૫

કિતવ એટલે વાન તથા આહ્વય કરનારા કુશીલવ એટલે નાયનારા તથા માનવા, કૂર એટલે નિર્દય, પામડી એટલે અધમને પ્રમંજેવા મનાવનારા ટો ની લોકો, વિકર્મ વનાર એટલે સાચવિલિન પ્રનારતા વાન કર્મ કરનાર અને

સૌંદર્ય એટલે મધ્યસ્થ કરનાર, આ મધ્યમા લોકો પ્રભને દાનિ કરનારા છે, માટે રાજ્યને તેઓને પોતાના દેશમાંથી દૂર કરવા કુરાન્ ને બદલે કેરાન્ એવો પાઠ છે. ત્યાં તેનો અર્થ અતિયુક્ત નેષ્ટાવાળા એમ કરવો કેરાન્ એવો પાઠ છે ત્યાં વિષયકીડા કરનારા એવો અર્થ કરવો તથા ચૌરાન્ એટલે ચોરી કરનારા એવો પાઠ પણ આવે છે.

કિતવવગેરેની સ્થિતિથી દગમાં થતી હાનિ વર્ણવે છે—

एते राष्ट्रे वत्तमानां राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः । २२६ ।

એ લોકો કે જેઓ છુપા ચોગેવા છે તેઓ નો રાજાના દેશમાં રહેના હોય તો દુર્મેશા દુષ્ટ ક્રિયા કરીને બાળી પ્રભને પીડે છે ૨૨૬.

પાંડેડ એટલે દેગન કરે છે તથા બગાડે છે

ધૂનથી થતી હાનિ જણાવે છે—

द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ॥

तस्माद् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् । २२७ ।

પૂર્વક જમા પણ ઘત એ મોહોરા વેરને ઉત્પન્ન કરનાર નોરામા આ-
વેલું છે તેથી બુદ્ધિમાન માણસે હાસ્યાર્થકી પણ ધૂનમા આસક્તિ રા-
ખવી નહિ ૨૨૭

કોઇની હાસીને માટે અથવા પોતાના આનંદખાતર પણ જુગાર રમવામાં
મોહોદ વેર ઉત્પન્ન થાય છે

ધૂતને માટે હંડ કહે છે—

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निपेवेत यो नरः ॥

तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥ २२८ ॥

જે મનુષ્ય ગુપ્ત અથવા પ્રગિદ્ધ જુગાર રમે તેનો હંડ રાજ્યને પો-
તાની મર્યાદા પ્રમાણે કરવો ૨૨૮

અમે તે હંડ કરીને જુગારને અટકાવવો એજ અભિપ્રાય છે

જુગારમાં હારેલાઓ હંડ ન આપી શકે તો ગુ કરવું તે કહે છે—

ક્ષત્રવિદ્શૂદ્રયોનિસ્તુ દણ્ડં દાતુમશક્તુવન્ ॥

આનૃણ્યં કર્મણા ગચ્છેદ્વિપ્રો દયાચ્છનૈઃ શનૈઃ ॥૨૨૯॥

સત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એઓ નિર્ધનપણાથી દડ દેવામાટે અસમર્થ હોય તો તેઓએ કામ કરી દંડના કરજમાંથી મુક્ત થયું અને શાકાળા ખીમે ખીમે દંડ આપીનેજ મુક્ત થયું. ૨૨૯.

કામ કરીને એટલે મજૂરી કરીને પણ દંડના કરજમાંથી છુટા થવું પણ શાકાળાપાસે મનુરી ન કરાવી શકાય માટે તેણે તો ખીમે ખીમે દંડ આપીનેજ મુક્ત થવું જોઈએ.

સ્ત્રીઓવગેરેને માટે દંડનો પ્રકાર કહેછે—

સ્ત્રીવાલોન્મત્તવૃદ્ધાનાં દરિદ્રાણાં ચ રોગિણામ્ ॥

શિષ્યાવિદલરજ્જ્વાદ્યોર્વિદધ્યાન્નૃપતિર્દમમ્ ॥૨૩૦॥

સ્ત્રી, બાળક, ઉન્મત્ત, વૃદ્ધ, દરિદ્ર અને રોગી એઓને દંડ દેવાનો પ્રસંગ આવે તો આનખો, આપીશું કે દોરડીવગેરેના પ્રકારથી દંડ દેવો. ૨૩૦.

આવા લોકોએ કંઈ અપરાધ કર્યો હોય તો તેઓ ધનદંડ અથવા ખીલે કંઈ કામ દંડ ભોગવી શક્તા નથી માટે તેઓને આવી ભતનો દંડ આપવો જોઈએ.

રાજાએ અધિકારઉપર ગોઠવેલા પુરૂષો પ્રજાને હુશન કરે તો તેઓને દંડ કરવાની ભલામણ રહે—

યે નિયુક્તાસ્તુ કાર્યેષુ હન્યુઃ કાર્યાણિ કાર્યિણામ્ ॥

ધનોપમણા પચ્યમાનાસ્તાન્નિઃસ્વાન્કારયેન્નૃપઃ ॥૨૩૧॥

રાજાએ કાર્યોમાં જોડેલા જે પુરૂષો ધનની ગરમીથી નિકાર પામીને, કાર્યમાટે આવેલા લોકોના કાર્યોનો નિનાશ કરે તેઓને રાજાએ ધનવગના કરી દેવા. ૨૩૧.

આકાશ અથવા તથા આ અપવાયમા અહીં સૂધી જણાવેલા અદાર પ્રકારના અવહારોનો નિર્ણય કરવાના કામઉપર ગોઠવેલા તેમજ ખીલ પણ રાજ્યપસ બધા કામોમા રાખેલા જે અધિકારીઓ પોતાની પાસે કાર્યમાટે આ-

તેવા લોકોની પામેથી લાયક થઈને અથવા ગરબનમાંથી કુપી રીતે ધન લેતા
રહી ધનવાન બને અને તેથી દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથીજ લોકોનાં કાર્યો બગાડે તેઓને
રાજ્યએ એવો દંડ આપવો જોઈએ કે તેઓ ધનરહિત થઈ બધાં જે નિયુક્તાઃ ।
એમાં જે બનિયુક્તા । એવો પદ્મચંદ્ર ૬૩ી એમ પણ અર્થ કરવામાં આવેછે કે
રાજ્યએ કોઈપણ અધિકારક પર નહિ ભેટવા છતાં જે લોકો અમારા દાપમાં
રાજ્યસંબંધી અમુક ગ્રાંથ છે એમ દેખાડી લોકોને છેતરી ધન બેજી કરતા
હોય તેઓને રાજ્યએ સર્વસ્વદંડ કરવો.

હણી નાખવાજેવા કેટલાએક અપગ્રામીઓનું પરિગણન
કરેછે—

કૂટશાસનકર્તૃશ્ચ પ્રકૃતીનાં ચ દૂષકાન્ ॥

સ્ત્રીવાલગ્રાહ્યણઘ્નાંશ્ચ હન્યાઙ્ઙ દ્વિદ્સેવિનસ્તથા ॥૨૩૨॥

ખોટી રીતિથી રાજ્યની વ્યાજ ને બહેર કરનારાઓને, કાર્યભારીઓમાં
બેઠે કરનારાઓને, સ્ત્રી, બાળક તથા બ્રાહ્મણને મારનારાઓને અને શત્રુ-
ઓનું સેવન કરનારાઓને રાજ્યએ હણવા જોઈએ ૨૩૨

રાજ્યના નામથી ખોટા હુકમ ચલાવનારા, કાર્યભારીઓએ આડીચુગલી
કરી અહર અહર ખટખટ પેદા કરનારા, સ્ત્રીઓએની હલ્લા કરનારા તથા
શત્રુઓને મળતા રહેનારાઓને શારેમા શારે શિક્ષા કરીને પણ ફાળી દેવા જોઈએ.

અધિકારીઓએ જે કાર્યનો નિર્ણય યોગ્યરીતે કર્યો હોય
તેમાં ફેરફાર નહિ કરવાની ભલામણ દેછે—

તીરિતં ચાનુશિષ્ટં ચ યત્ર કચન યદ્ભવેત્ ॥

કૃતં તદ્દર્મતો વિદ્યાન્ન તદ્ભૂયો નિવર્તયેત્ ॥૨૩૩॥

જે કોઈ વ્યવહારમાં જે કાર્યને ધર્મથી પાર પહોંચાડેતું હોય અને
યોગ્યરીતે દંડપર્યંત લઈ જાયું હોય તેને ધર્મથી નિર્ણીત બાજુનું એવા
કાર્યને ફરીને ઉચવાવું નહિ ૨૩૩

યોગ્ય અધિકારીએ જાણદાનાદિ વ્યવહારમાં જે કાર્યનો બરાબર તપાસ
કરી શુદ્ધ ન્યાય કર્યો હોય તેવા નર્થને વિશેષ ધનદંડના લોભથી, કે રાજદ્રોષથી
ફેરવવું નહિ.

અયોગ્યરીતે કાર્ય કરનારા કાર્યભારીઓ તથા ન્યાયાધીશ-
ઉપર રાજાએ પોતે તપાસ કરવાનું કહે છે—

અમાત્યાઃ પ્રાહ્નિવાકો વા ચત્કુર્યુઃ કાર્યમન્યથા ॥

તત્સ્વયં નૃપતિઃ કુર્યાન્તાન્સહસ્રં ચ દણ્ડયેત્ ॥૨૩૪॥

કાર્યભારીઓ તથા ન્યાયાધીશ જે કાર્ય અન્યાયથી કરે તે કાર્ય રા-
જાએ ફરીથી પોતે તપાસવું અને તે અન્યથા કે ન કરનારનો સહસ્ર પજુ
દડ કરવો. ૨૩૪

આ સહસ્ર પજુ ૬૮ રાજદ્વેષથી અન્યથા કાર્ય કરનારમાટે છે લાય-
કાર્થ કાર્ય બગાડનારમાટે સર્વસ્વદડ અગાઉ કહેવો. ■

મહાપાપી કેને બાણવા તે કહે છે—

બ્રહ્મહા ચ સુરાપશ્ચ સ્તેયી ય ગુરુતલ્પગઃ ॥

એતે સર્વે પૃથક્ જ્ઞેયા મહાપાતકિનો નરાઃ ॥૨૩૫॥

અબ્રહ્મતા કરનાર, સુગંધાન કરનાર, બ્રાહ્મણના મુવર્ણને ચોરનાર અને
શુન્પત્તીનું ગમન કરનાર એ પ્રત્યેક બાણસને મહાપાપી સમજવો. ૨૩૫

બ્રહ્મહત્યા, બ્રાહ્મણના મુવર્ણની ચોરી તથા શુશ્રીનું ગમન એ દરેક
બાણસને માટે મહાપાપ છે તથા ગેહી, પંથી, અને મા વી નામની સુરાત્ર પાન-
એ બ્રાહ્મણને માટે મહાપાપ છે

મહાપાપીઓને ૬૩ કરવાવિધે કહે છે—

ચતુર્ણામર્પિ ચૈતેપાં પ્રાયશ્ચિત્તમકર્વતામ્ ॥

શારીરં ધનસંયુક્તં દણ્ડં ધર્મ્યં પ્રકલ્પયેત્ ॥૨૩૬॥

એ ચારે મહાપાપીઓ જો પ્રાયશ્ચિત્ત કરે નહિ તેા ધર્મને અનુસરી
તેઓનો શારીરિક તથા ધનદંડ કરવો. ૨૩૬

અમુક અગ્રેા છેદ અથવા આજમા ડાબ દેવોવગ્રેરે શારીરિક કહેવાયછે
અને સર્વસ્વ લઈ લેવું ધર્મેરે મનદંડ કહેનાર છે

મહાપાપીઓમાટે શારીરિકની વ્યવસ્થા કહે છે—

ગુરુતલ્પે ભગઃ કાર્યઃ સુરાપાને સુરાધ્વજઃ ॥

સ્તેયે ચ શ્વપદં કાર્યં બ્રહ્મહૃણ્યશિરાઃ પુમાન્ ॥૨૩૭॥

ગુરુપત્નીનું ગમન કરનારને આના યુદ્ધ પ્રદેશનેની નિશાની, સુરાપાને કરનારને મુનિપ્રશસ્તી નિશાની, શ્વપદની ચોરી કરનારને કૃતગના પગની નિશાની અને બ્રહ્મહૃણ્ય કરનારને મરતકવગરના પુરુષની નિશાની કરવી ૨૩૭.

તે તે મદાપાપીને તે તે નિશાની તેના કપાળમા તપાવેલા કોદનો ડાબ ઈધેને કરવી. સુરા પદે ચનારના નનનપર જે શ્વન દોયછે તે સુરાધ્વજ કહેવાયછે અથવા મુશનું પાત્ર પણ સુરાધ્વજ કહેવાયછે

મદાપાપીઓની સાથે કાંઈપણ સંબંધ નહિ ગમ્યો એમ જણામણુ કરેછે—

અસંભોજ્યા હ્યસંયાજ્યા અસંપાઠ્યાવિવાહિનઃ ॥

ચરેયઃ પૃથિવીં દીનાઃ સર્વધર્મવહિષ્કૃતાઃ ॥૨૩૮॥

એ મદાપાપીઓને ભોજન કરાવતું નહિ, વસ્ત્રન કરાવતું નહિ, નિશા અણાવતી નહિ અને તેઓની સાથે વિવાહસમ્પદ આપવો નહિ સર્વધર્મથી અટક થયેલા તેઓ તો રાક ગનીને પૃથ્વીમા ભટક્યા કરે ૨૩૮

અસમોજ્યા ને બદલે અસપત્ન્યા એવો ખાક પણ છે અને તેનો અર્થ એમ થાયછે કે તેઓને પતિતમા એસવા દેવા નહિ

જ્ઞાતિ તથા સંબંધીઓને પણ તેઓનો ત્યાગ કરવાની જણામણુ દેછે—

જ્ઞાતિસંવંધિભિસ્ત્વેતે ત્યક્તવ્યાઃ કૃતલક્ષણાઃ ॥

નિર્દયા નિર્નમસ્કારાસ્તન્મનોરનુશાસનમ્ ॥૨૩૯॥

જ્ઞાતિજનોએ તથા મનુષ્યોએ નિશાની કરાયેલા એ મદાપાપીઓનો ત્યાગ કરવો તેઓનાપર દયા કરવી નહિ અને તેઓને નમસ્કાર પણ કરવા નહિ. એવી મનુની આજ્ઞા છે ૨૩૯

એના મદાપાપીઓ દુઝી દોય તોપણ તેઓનાપર દયા કરવી નહિ અને તેઓ અવસ્થાએ પોતાનાથી મોહોટા અથવા બીજી રીતે નમન કરવાયોગ્ય દોષ તોપણ તેઓને નમન કરવું નહિ

મહાપાપીઓ શાસ્ત્રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો તેઓને માટે દંડની ન્યૂનતા જણાવેછે—

પ્રાયશ્ચિત્તં તુ કુર્વાણાઃ સર્વવર્ણા યથોદિતમ્ ॥

નાહ્યક્યા રાજા લલાટે સ્યુર્દાપ્યાસ્તૂત્તમ-

સાહસમ્ ॥૨૪૦॥

એ લોકો પોતે કરેલા મહાપાપનું જો પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા હોય તો રાજાએ તેઓના લલાટમાં, કહેલી નિશાનીઓ કરવી નહિ. પણ તેઓને ઉત્તમ સાહસ દંડ કરવો. ૨૪૦.

બ્રાહ્મણવગેરે તથા બધા પોતાના મહાપાપનું શાસ્ત્રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તોપણ તેને શારીરિક દંડ ન કરતાં ઉત્તમ સાદમકપ ધનુદંડ કરવો.

બ્રાહ્મણનાં સંબંધમાં થોડો અંપવાદ કહેછે—

આગસ્તુ બ્રાહ્મણસ્યૈવ કાર્યો મધ્યમસાહસઃ ॥

વિવાસ્યો વા ભવેદ્રાષ્ટાત્સદ્રવ્યઃ સપરિચ્છદઃ ॥૨૪૧॥

ઈન્દ્રાવગર એવું કોઈ મહાપાપ કરનાગ બ્રાહ્મણનો મધ્યમ સાહસ દંડ કરવો અને ઇન્દ્રાપૂર્વક મહાપાપ કર્યું-હોય તો તેને દ્રવ્ય તથા ખીજ મિલકતની સાથે દેશમાંથી દૂર કરવો. ૨૪૧.

ઈન્દ્રાવગર અને ઇન્દ્રાપૂર્વક એ બે પદો હવે પછીના શ્લોકમાંથી અર્થો જોવામાં આવ્યા છે. આ વિષય શુદ્ધવાન બ્રાહ્મણને માટે છે.

બ્રાહ્મણસિવાય બીજા વર્ણવાળા મહાપાપીમાટે એજ વિધેય કહેછે—

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ॥

सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥२४२॥

બીજા લોકો જો ઇન્દ્રાવગર એ પાપો કરે તો તેઓનું સર્વસ્વ લઈ લેવું અને ઇન્દ્રાપૂર્વક મહાપાપ કરે તો તેઓને દેશમાંથી દૂર કરવા. ૨૪૨.

મૂળમાં પ્રવાસન પદ છે તેનો, દેશમાંથી દૂર કરવાને જણે તેઓનો વધ કરવો એમ પણ અર્થ કરવામાં આવેછે.

મહાપાપીનું ધન રાજ્યએ પોતે રાખવું નહિ એમ જણાવેછે—
નાદદીત નૃપઃ સાધુર્મહાપાતકિનો ધનમ્ ॥

આદદાનસ્તુ તદ્દ્યોભાત્તેન દોષેણ લિપ્યતે ॥૨૪૩॥

એક રાજ્યએ મહાપાપીનું ધન ગ્રહણ કરવું નહિ. જો લોકથી તે ધનનું ગ્રહણ કરે તો રાજ્યને તે દોષ લાગેછે. ૨૪૩.

તે દોષ એટલે મહાપાપનો દોષ લાગેછે

મહાપાપીના હાંડતું ધન રાજ્યએ ન લેવું તોપણ તેની શી વ્યવસ્થા કરવી ? તે જણાવેછે—

અપ્સુ પ્રવેશ્ય તં દણ્ડં વરુણાયોપપાદયેત્ ॥

શ્રુતવૃત્તોપપન્ને વા બ્રાહ્મણે પ્રતિપાદયેત્ ॥૨૪૪॥

મહાપાપીના હાંડને જળમા નાખી વ.ણદેવને અર્પણ કરવું અથવા વેદશાસ્ત્ર તથા મનુષ્યારથી સંપન્ન બ્રાહ્મણને તે ધન આપી દેવું ૨૪૪.

મહાપાપીને હાંડના ધનને જળમા નાખી વરુણને અર્પણ કરવું અથવા કોઈ મુખ્ય બ્રાહ્મણને દેવું પણ રાજ્યએ તે ધન પોતે લેવું નહિ

એ ધન વરુણને અર્પણ કરવાનું અથવા બ્રાહ્મણને દેવાનું કારણ જણાવેછે—

ઈશો દણ્ડસ્ય વરુણો રાજ્ઞાં દણ્ડધરો હિ સઃ ॥

ઈશઃ સર્વસ્ય જગતો બ્રાહ્મણો વેદપારગઃ ॥૨૪૫॥

હાંડના ધનના સ્વામી વરુણ છે કાગલ કે રાજ્યએને પણ ઈંડ દેનારા તે છે તેમજ વેદના પારને પહેચેલા બ્રાહ્મણ પણ સર્વ જગતનો પ્રભુ છે ૨૪૫

મહાપાપીનું ધન લઈ તેની વિશુદ્ધિ આવે બ્રાહ્મણ કરી રહે છે ચાજ-વસ્ત્રય કહેછે કે—નાદાનુસ્તુ વિશુદ્ધ્યર્થમિષ્ટિર્વેશ્વાનરી મતાઃ એટલે એ ધન લેનારની વિશુદ્ધિમાટે વેશ્વાનરી ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ

રાજ્ય મહાપાપીઓના ધનનો ત્યાગ કરે તેનું ફળ કહેછે—

યત્ર વર્જયતે રાજા પાપકૃદ્યો ધનાગમમ્ ॥
 તત્ર કાલેન જાયન્તે માનવા દીર્ઘજીવિનઃ ॥૨૪૬॥
 નિષ્પદ્યન્તે ચ સસ્યાનિ યથોક્તાનિ વિશાં પૃથક્ ॥
 ચાલાશ્ચ ન પ્રમીયન્તે વિકૃતં ન ચ જાયતે ॥૨૪૭॥

જે દેશમાં ગળ મદાપાપી લોકોના ધનનો ત્યાગ કરે છે તે દેશમાં મનુષ્યો પૂર્ણસમયે જન્મે છે અને દીર્ઘકાળપર્યંત જીવે છે. તેમજ વૈશ્યોનાં જૂઠાં જૂઠાં ધાન્યો વાવ્યાપ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય છે, બાળકો મરણ પામતાં નથી તથા કોઈ પ્રાણી વિકૃત અગરાણું થતું નથી. ૨૪૬, ૨૪૭.

મનુષ્યો પૂર્ણસમયે જન્મે છે એટલે નવ કે દસ માસકરના બોછા સમયમાં જીને પ્રસવ નથી થતો કારણ કે બોછા સમયમાં ગર્ભમાં રહેલ પ્રાણીમાં શારીર અવયવો નોડેની પૂર્ણતા થતી નથી આથી એમ પણ જણાવ્યું કે રાત્ર પુરુષ-શાળી હોય તો પ્રભુ પણ કંદરાણેને અનુભવે છે. ચોથું ચરણ વિકૃત ન ચ જાયતે । એનો અર્થ એમ પણ થાય છે - કે વિકૃત એટલે અતિદૃષ્ટિ, અનાદૃષ્ટિ, દીકાનું આંધી પડવું, ઉંદરોનું વધી પડવું, અને દેશના અદરના તથા બદારના રાજા-આથી દેશને પીડા થતી આ ઈ પ્રકારની ઈતિઓ દેશમાં થતી નથી.

૧૩ બ્રાહ્મણોને, હુલકાં વર્ણના લોકો હેરાન ન કરે તેમ વર્તવાની સલામતી દે છે—

બ્રાહ્મણાન્વાધમાનં તુ કામાદવરવર્ણજમ્ ॥
 હન્યાન્ચિત્રૈર્વધોપાયૈરુદ્ધેજનકરૈર્નૃપઃ ॥ ૨૪૮ ॥

જે શૂદ્ર ઇન્દ્રાપૂર્વકે બ્રાહ્મણોને પીડા કરતો હોય તેને ગળએ ઉદ્દેગ-કારી અનેક પ્રકારના મારવાના ઉપાયોથી મારવો. ૨૪૮.

૧૪, ઉદ્દેગકારી અનેક પ્રકારના મારવાના ઉપાયો એટલે ત્રાસ બેસે એવા તી-ક્ષ્ણ દંડથી પીડવો. જેથી બીજાઓ તેમ કરતા અટકે.

અપરાધીને જતો કરવામાં પણ થતી હાનિ રદિયે છે—
 યાવાન્વધ્યસ્ય વધે, તાવાન્વધ્યસ્ય મોક્ષણે ॥
 અધર્મો નૃપતેર્દૃષ્ટો ધર્મસ્તુ વિનિયચ્છતઃ ॥૨૪૯॥

નદિ મારવાયોગ આગમને મારવાથી રાજને જોડેલો અધર્મ યામડે
તેયોગ અધર્મ મારવાયોગ અગમીને ડોડી દેવાથી યામડે અને રાજ-
પ્રમાણે તેઓને દંડ કરે તો ધર્મ યામડે. ૨૪૬.

દયા એ હતામ ગુણ મનાવડે પણ અપરાધીઓપર દયા કરવી તે રાજને
માટે ગુણપ નથી.

વ્યવહારનિર્ણય પ્રકરણનો ઉપસંહાર કહે—

उदितोयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः ॥

अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥૨૫૦॥

વ્યવહારના અઠાસ પ્રકારના માર્ગોમાં પરસ્પર વિવાદ કરનાર મનુષ્યોને
માટે જેવો નિર્ણય આપવો જોઈએ તે આ રીતે વિસ્તારથી કહેવા ૨૫૦.

કલ્યાણનવનરે વ્યવહારોનો નિર્ણય અદીચથી વિસ્તારથી કહેવામાં
આવે.

રાજાએ ધર્મને અનુસરીને અપ્રાપ્ત દેશની કબજા અને
પ્રાપ્ત દેશનું રક્ષણ કરવું એમ આજ્ઞા કરે—

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक् कुर्वन् महीपतिः ॥

देशानलब्धांस्त्रिप्तेત લब्ધાંશ્ચ परिपालयेत् ॥૨૫૧॥

એ પ્રમાણે ધર્મવશ કાર્યોને યોગ્યરીતે કરનાર રાજાએ નદિ મળેલા
દેશેને મેળવવામાટે ઇચ્છા કરવી અને મળેલા દેશોનું પાલન કરવું ૨૫૧.

વ્યવહારનિર્ણય આદિ રીતે ધર્મને અનુસરીને કરનાર રાજાપર સર્વ
લોભની પ્રીતિ યામડે અને તના પ્રભાવથી તે અપ્રાપ્ત દેશ મેળવવાની ઇચ્છા
મદ તેમા સારીરીતે પાર પડે તથા પ્રાપ્ત દેશનું સરક્ષણ પાનુ બરાબર કરી
સકે.

દેશને ઉપકવ કરનારાઓને જડમળથી ઉખેડી નાખવા એ
દેશના પાલનનો મુખ્ય ઉપાય હોવાથી તે જણાવે—

सम्यङ् निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ॥

कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥૨૫૨॥

મારી રીતે દેશને વખાની, સાશ્વત્રમાણે દિલ્લાની ગોઠવણ રાખી
સર્વદા તસ્કરવગેરે કંટકરૂપ લોકોને દૂર કરવામા ઉત્તમ યત્ન કરવો ૨૫૦.

ચોરવગેરે લોકો, દેશમાં કંટ-રૂપ ગણાયછે

રાજાનાં મુખ્ય બે કર્તવ્ય કહેછે—

રક્ષણાદાર્યવૃત્તાનાં કંટકાનાં ચ શોધનાત્ ॥

નરેન્દ્રાસ્ત્રિદિવં યાન્તિ પ્રજાપાલનતત્પરાઃ ॥૨૫૩॥

સદાચારવાળા મનુષ્યોનું મરક્ષણ કરવાથી તથા ચોરવગેરે કંટકોને
દૂર કરવાથી પ્રજાપાલનમા તત્પર રહેનારા મળાઓ સ્વર્ગની ગતિને
પામેછે ૨૫૩

સાશ્વત્રવિદિત યોગ કરવામા તત્પર અને સાશ્વત્રનિવિદ્ય કમોથી દૂર રહેનાર
મનુષ્ય સદાચારી ગણાયછે આવા મનુષ્યોનું રક્ષણ રવાથી તથા કંટકરૂપ
મનુષ્યોને શિક્ષા કરવાથી પ્રજાનું શાન વધાયછે અને પ્રજાના પાવનથી થતા,
પુનઃવડે શાન સ્વર્ગની ગતિ મળવવાનો અધિકારી યાતછે

તસ્કરવગેરે કંટકોનું શોધન નહિ કરનાર રાજાને એથી થતું
નુકસાન દેખાડેછે—

અશાસંસ્તસ્કરાન્યસ્તુ વર્લિં ગૃહ્ણાતિ પાર્થિવઃ ॥

તસ્ય પ્રક્ષમ્યતે રાષ્ટ્રં સ્વર્ગાંચ પરિહીયતે ॥૨૫૪॥

જો રાજા તસ્કરોને નિત્યા નહિ દરતા પ્રજાપાસેથી કર લેછે તેના
દેશમાં પ્રજાનો કોપ થાયછે અને તે સ્વર્ગમતિથી પણ બ્રહ્મ થાયછે ૨૫૪

પ્રજાની પાસેથી કર લીધા પછી તસ્કરવગેરેને દોડે દેશમાં ખોટી રીતે
દયાળુ બને અથવા લોભ, લાન્ય કે હુમ્મ્યા લોકોની ખોટી સમજાવટથી તેઓને
જતા કરે તો તેને આ લોક તથા પરતોક બંનેમાં નુકસાન થાયછે પ્રજામાં
બળભગાટ થાય એ આ લોક નુ નુકસાન થાયછે અને કદાચ બીજા પુન્યથી
તે સ્વર્ગની ગતિને અધિપતી થયે હોય તો પણ આ પરમને દીવે તે અધિ-
કારથી બ્રહ્મ થાય તે પરલોકસભ્ય નુ નુકસાન છે

દેશ હુમ્મશાં નિર્ભય રહે એજ રાજાને માટે ખાહોરો લાભ
ગણાયછે એમ જણાવેછે—

નિર્ભયં તુ ભવેદ્યસ્ય રાષ્ટ્રં વાહુવલાશ્રિતમ્ ॥

તસ્ય તદ્વર્જ્યે નિત્યં સિચ્યમાન ઇવ દ્રુમઃ ॥૨૫૫॥

જે રાજના બાહુબલના આશ્રયથી તેનો દેશ નિર્ભય રહેતો હોય તેનો તે દેશ જળમેયનથી અભિગ્રહિ પામના ઝડપી પેડે દિવસે દિવસે અભિગ્રહિને પામે છે ૨૫૫.

નિર્ભય રહેતો 'હોય એવે તરફના બધી મુદત હોય તેવો દેશ અ-
પ્રતિહત લેવામાં આવવાને લીધે વિશેષ સપત્તિયુક્ત થતો બધે જો રાજને
મોહોરો લાભ છે

તરફને બધી લેવાનો પ્રકાર કહે છે—

દ્વિવિધાંસ્તસ્કરાન્વિદ્યાત્પરદ્રવ્યાપહારકાન્ ॥

પ્રકાશાંશ્ચાપ્રકાશાંશ્ચ ચારચક્ષુર્મહીપતિઃ ॥૨૫૬॥

આત્મીયારૂપ નેત્રાગા ગુણએ પરદ્રવ્યનું હરણ કરનારા તરફે
જેઓ જાહેર તથા છુપા એમ બે પ્રકારના છે તેઓને બધી લેના ૨૫૬.

રાજાએ આત્મીયારૂ સખી આના તરફને સોંપી દેવાડવા જોઈએ

બન્ને જાતના તરફેની ઓળખાણ આપે છે—

પ્રકાશવંચકાસ્તેપાં નાનાપણ્યોપજીવિનઃ ॥

પ્રચ્છન્નવશ્ચકાસ્ત્વેતે યે સ્તેનાટવિકાદયઃ ॥૨૫૭॥

તેઓમાં અનેક પ્રકારના પદાર્થોના કુપચિત્ત દ્વારા જીવનારા કેટલાએક
લોકો જાહેર તરફે હોય છે અને રાત્રિમાં કાઢના ધરમાં પેમી ચોરી
કરનારા તથા નિર્જન પ્રદેશમાં પુટકાટ કરનારા લોકો, વગેરે છુપા તરફે
ગણાય છે. ૨૫૭

સુવર્ણવગેરે પદાર્થો બીજાઓને આપતી તથા લેતી વખતે તોવા તથા
કાઢામાં કપડાં-રી બીજાઓને હેતરનારા વેપારીઓ જાહેર તરફે અને ધરમાં
પેસી છુપી રીતે ધન લઈ જનારા તથા જગતવગેરે નિર્જનપ્રદેશમાં પુત્રી જતા-
રાઓ વગેરે લોકો છુપા તરફે છે.

લોકોમાં કંટકરૂપ ગણાતા લોકોનું વિશેષ પરિગણન કરેછે-
 ઉત્કોચકાશ્ચૌપધિકા વશ્વકાઃ કિતેવાસ્તથા ॥
 મજ્જલાદેશવૃત્તાશ્ચ મદ્રાશ્ચેક્ષણિકૈઃ સહ ॥૨૫૮॥
 અસમ્યક્કારિણશ્ચૈવ મહામાત્રાશ્ચિકિત્સકાઃ ॥
 શિલ્પોપચારયુક્તાશ્ચ નિપુણાઃ પપ્પયયોપિતઃ ॥૨૫૯॥
 એવમાદીન્વિજાનીયાત્પ્રકાશાંલોકકંટકાન્ ॥
 નિગૂઢચારિણશ્ચાન્યાનનાર્યાનાર્યાલિક્ષિતઃ ॥૨૬૦॥

લાય લેનારાઓ, લાય દેખાડીને ધન લેનારાઓ, વચકો, કપટી લોકો, કપાણુના આદેશથી જીવનારાઓ, સદાચાર દેખાડી પાપ કરનારાઓ, રેખાઓ જોઈ જીવનારાઓ, અયોગ્ય વર્તનવાળા બહારતો, અયોગ્ય વર્તનવાળા વૈદ્ય શિષ્યોપચારથી જીવનારાઓ નિપુણ વેદવાઓ, ઉત્તમ વેપારી અધમ લોકો તથા એના બીજા પણ મૂળ આચારવાળા લોકોને લોકોમાં જાહેર કંટકરૂપ ગણવા ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૦

અધિકાર ઉપર ટીને લાય લેનારાઓ, નિરપરાધીવગેરેને બર્ચ કરી જતાવીને ધન કઢાવનારાઓ, વચક એટલે ખમીસાવગેરેના બદાનાથી લોકોને જેતરનારાઓ, કપટી એટલે જીભાગીવગેરે, કપાણુના આદેશથી જીવનારાઓ એટલે તમને ધન મળે તથા તમને પુર આવશે વગેરે જોડા લાંબ બતાવીને જોડા લોકોને જેતરનારાઓ, ઉપરથી સારો આચાર બતાવના છતાં અદરખાનેથી પાપરૂનિવાળાઓ, દાષપમની દેખાઓ જોઈ જોડી વાતો કરી સ્વાર્થ તાકનારાઓ, અયોગ્ય વર્તનવાળા એટલે દ્વારથીઓ એઓ રાજ્યના રાજાનારૂપ છે તેઓને ખોળીગેતે માફ બતાવી તેના ઉપચાર કરવામાં પોતે પૈસાઓ ખાઈ જાય એવા બહારતો અથવા મૂળ મહામાત્ર સખ્દ છે તેનો અર્થ મર્વભારીઓ એમ પણ કરવામાં આવેછે તેથી જોડા કામ કરનારા મર્વભારીઓ અયોગ્ય વર્તનવાળા વૈદ્યો એટલે પોતાનામાં યોગ્યતા નહિ છતાં વૈદ્ય થવાની લોકોને નુકસાન પહોચાડનારા વૈદ્યો, ઉપચારમાં ન આવે એવી કારીગરીઓ બતાવી લોકોના પૈસાને ખાઈ જનારા શિષ્યોપચારથી જીવનારા એટલે કારીગરો, પુર થોને કત્તબખંડ કરવામાં કુગળ વેદવાઓ તથા ઉત્તમ ભક્તિનો વેપારનારા અને અદરખાનેથી પાપરૂપ કરનારા અધમ લોકો એઓ લોકોને જેતનાર તથા બધા કરનાર દોષીઓ, આ સવળાઓ દેશમાં કંટકરૂપ બદેર તરફના એમ સમજા

ઉપર જણાવેલા લોકોને કાણુમાં રાખવાની બલામળ દેહ-
તાન્વિદિત્વા સુચરિતૈર્ગૃહેસ્તત્કર્મકારિભિઃ ॥

ચારૈશ્વાનેકસંસ્યાનૈઃ પ્રોત્સાદ્ય વશમાનયેત્ ॥૨૬૧॥

સાગ આચરણવાળા, ગુમ ફગનારા તથા તે કર્મને કરનારા અને
અનેક વેપરાળા બાનભીદારોથી તેઓને જાણી લઇને શિક્ષા કરીને કાણુમાં
ગણવા ૨૬૧

બાનભીદારો આરાં આચરણવાળા હોય તે તેઓમાં વિદિતિ યવાનો સં-
બદ્ધ રહેતો નથી. ગુમ ફગનારા તથા અનેક વેપરાળા હોય તે તેનાથી હુમ્મ્યા
લોકો થી સમ્તા નથી અને તેથી છટકી શકતા નથી તથા તે કર્મ કરનારા
મેળે હુમ્મ્યા લોકો જેથી જાતના પ્રધાથી લોકોને છનરતા હોય તેથી જાતને
ધર્મે યોગ્યજે ચલાવતા હોય તેથી તેવા લોકો તેઓના સમાગમમાં તરત
યાથી શકે છે મૂળમાં પ્રોત્સાદ્ય ને બદલે પ્રોત્સાદ્ય એવા પણ પાઠ છે તેનો અર્થ
એ લોકોને જાણાઈમાં લાવીને એમ કરવામાં આવે છે. જેથી તેઓ તુરત પકડાઈ
ભય છે.

એવાં લોકોના દાવો બહાર પાડી તેઓને શિક્ષા કરવાનું
હેતુ—

તેષાં દોષાનભિરુપાપ્ય સ્વે સ્વે કર્મણિ તત્ત્વતઃ ॥

કુર્વૈત શાસનં રાજા સમ્યક્સારાપરાધતઃ ॥૨૬૨॥

રાજાએ તે લોકોએ પોતપોતાના કર્મમાં કરેલા દોષોને પ્રધાર્થરાનિધા,
જાહેર કરી બરોબર તેઓના અપરાધનું નાહાનું મે.હોડું ૨૬૨ નોંધ તેને
અનુસરતી શિક્ષા કરવી ૨૬૨,

આનો એવો અભિપ્રાય પણ નિકળે છે કે તે તે લોકોના કામમાં અમુક
અમુક દોષોને જાહેર કરી તેવા ૧૨ કરનારને તેના તેના પ્રમાણમાં અમુક અ-
મુક પ્રકારની શિક્ષા કરવામાં આવશે એવા દુ-નો રાજાએ બહાર પાડવા. જેથી
તેના ભયવડે તેવા લોકો અપરાધ કરના જાય છે

તમકરે દંડ દીધાવગર કેકાણે આવતા નથી એમ જણાવે છે—

નહિ દણ્ડાદત્તે શક્યઃ કર્તું પાપવિનિગ્રહઃ ॥

સ્તેનાનાં પાપવુદ્ધીનાં નિમૃતં ચરતાં ક્ષિતૌ ॥૨૬૩॥

પૃથ્વીપર છુપી રીતે ફરનારા પાપભુક્ષિવાળા ચોરલોકોનાં પાપ કર્મે દડવગર અટકાવી શકાતાં નથી ૨૬૩

આવા લોકોઉપર ઉપદેશની અસર થતી નથી કારણ કે તેઓની ॥ દિમાં પાપજાળું બંધુ હોયછે. તેથી તેઓ તો દડ થાય ત્યારેજ ડેકાણે આવેછે

તસ્કરકર્મ અટકાવવાને રાજાએ કેવાં કેવાં સ્થળોમાં તપાસ શખવી તે કહેછે—

સભા પ્રપાપૂપશાલાવેશમયાન્નવિક્રયાઃ ॥

ચતુષ્પથાશ્ચૈત્યવૃક્ષાઃ સમાજાઃ પ્રેક્ષણાનિ ચ ॥ ૨૬૪ ॥

જીર્ણોદ્યાનાન્યરણ્યાનિ કારુકાવેશનાનિ ચ ॥

શૂન્યાનિ ચાપ્યગારાણિ વનાન્યુપવનાનિ ચ ॥ ૨૬૫ ॥

एवं विधातृपो देशान् गुल्मैः स्थावरजंगमैः ॥

તસ્કરપ્રતિષેધાર્થં ચારૈશ્રાપ્યનુચારયેત્ ॥ ૨૬૬ ॥

સભા, ખાણીનું પરખ, અપૂપશાલા, વેશ્યાનું ઘર, મદ્ય તથા અન્નના વિક્રયનું સ્થાન, ચોપરા, પ્રસિદ્ધ જ્ઞેયો, લોકોનો સમાજ, નૃસંગીતનું સ્થાન, ભૂતના બગીચા, અરણ્ય, કારીગરોના મકાનો, શૂન્ય મકાનો, વનો ઉપવનો અને એવાજ ખીજા પ્રદેશોમાં તસ્કરોના અટકાવને માટે સ્થિર કરેલા ચોરી-દારોથી, ફરતા રાખેલા ચોકીદારોથી અને આતમીયરોથી દેખરેખ રાખવી ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬

આમ નનરવોગેના લોકોને ભેગા થવાના નિરાસર્યાનરૂપ મડપવગરે સભા કહેવાયછે. પુરાવગરે ખાવાના પદાર્થો વહેંચવાના સ્થાન અપૂપશાલા કહેવાયછે

તસ્કરોની તપાસમાં કેના લોકોને ગ્રાહ્યતા તે કહેછે—

તત્સહાયૈરનુગતૈર્નાનાકર્મપ્રવેદિભિઃ ॥

વિદ્યાદુત્સાદયેચ્ચૈવ નિપુણૈઃ પૂર્વતસ્કરેઃ ॥ ૨૬૭ ॥

તરકરેની મદ્દાવના કરનારા, તેઓને અનુસરનારા, અને કૃષ્ણેને
જાણનારા તથા અમરજિના અમરમાં યોગીનો ધર્મ કરનારા દોષ તેવા નિ-
પુજ પુરોગાથી તરકરેને મોટી દલાલતા અને તેઓને ઊંચા કરી ૨૬૭.

બહુ સારા વર્તમાનવાળા મોટા તરકરેને મોટી શક્તિ નથી તેથી તે કામને
જાણનારા દોષ તેવા મોટાને તેવા કામના મોટાના જોઈએ.

આતમીદાઓએ તરકરેને કેવા પ્રકારથી પકડાવવા તેનું દિવ્વ-
ગત કરાવે છે—

મધ્યમોઽયોપદેશૈશ્વ વ્રાહ્મણાનાં ચ દર્શનઃ ॥

શૌર્યકર્માપદેશૈશ્વ કુર્યુસ્તેષાં સમાગમમ્ ॥ ૨૬૮ ॥

આતમીદાઓએ તરકરેની વાતો કરનારી, અમરજિના દર્શનના
અદાન રી અને અમરજિના પનાદાના અદાનાઓથી તરકરેને પકડા-
વવા ૨૬૮

જેના પ્રથમ નારી ગતિ દાર પછી પાત્ર થયો તે મામ હોય છે અને રા-
જના આતમીદાન બનવા દાર તેઆઅ તરકરેની માથ નથી જાને તેઓને
મોટા કરનારોરના અદાનાથી જાણને ત્યા મોટા હોને અથવા અનુક રથળે કોઈ
એટલા માટેજ છે કે જે નિત્યજનુની પ્રાપ્તિ કરી આપવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે
એમ લાગ્યા હોને તેવા રથાનમા તેની જાણને અથવા અનુક રથ ૧ મદ્યુદનો
સાચા મજારદા જાના જોડા છે એમ સમજાવી ત્યા તેની જાણને અન આવીજ
શીજ યુજિઓથી તેવા તરકરાન અધિપરીઓના દાવમા પકડાવી રવા

આતમીદાઓના હાથમાં ન આવે એવા તરકરેને શું કરવું
તે કહે છે—

યે તત્ર નોપસર્પેયુર્મૂલપ્રણિહિતાશ્ચ યે ॥

તાન્પ્રસત્ત્વ નૃપો હન્યાત્સમિત્રજ્ઞાતિવાન્ધવાન્ ॥ ૨૬૯ ॥

જે તરકરે ઉપર જાણાવેના પ્રમજોમા આવે નહિ અને જેઓ રા-
જના ગુપ્ત ગરજો નિશ્ચય જે નહિ તેઓને નામજો તેઓના મિત્ર તતિ
અને યાત્રોસદિત મારવા ૨૬૯

આવા માથવાન તરકરેને આતમીદારામારકત આવી જાને તેઓના મદદ-
ગારસદિત મારવા જોઈએ.

માત્ર તસ્કરપણની શંકાથી કોઇ નિરપરાધ દંડાઇ અથ-
નહિ તેમાટે રાજ્યએ સંભાળ રાખવી જોઇએ એમ ભલામણ દેહે-
ન હોદેન વિના ચૌરં ઘાતયેદ્ધાર્મિકો નૃપઃ॥

સહોદં સોપકરણં ઘાતયેદવિચારયન્ ॥ ૨૭૦ ॥

મુદ્દામાલ જોવાવગર ધાર્મિક રાજ્યએ ચોરને મારવા નહિ પણ જો
તેની પાસેથી ચોરીનો માલ નિજો અને ચોરી કરવાના સાધનો જોવામાં
આવે તોપણ તેને વગરવિલંબે મારવો. ૨૭૦.

માત્ર શંકાકરથી કે ચક્રાચ એટલાકરથીજ અપરાધીને શિક્ષા કરવી
વાજબી નથી પણ સાબીતી થયેજ શિક્ષા કરવી જોઇએ

ચોરલોકોના મદદગારોને પણ આકરી શિક્ષાની જરૂર
જણાવેછે—

ગ્રામેષ્વપિ ચ યે કેચ્ચિચૌરાણાં ભક્તદાયકાઃ ॥

ખાળડાવકાશદાથૈવ સર્વાસ્તાનપિ ઘાતયેત્ ॥ ૨૭૧ ॥

ગામમાં પણ જે કોઇ લોકો ચોર લોકોને ખાવાનું આપતા દોય,
ચોરી કરવાનાં સાધનો તથા ચોરીનો માલ સાચવવાની સમવડ કરી આ-
પતા હોય તથા સતાવાવગેરેની સમવડ દેતા હોય તે સમગ્રજાઓને પણ
મારવા. ૨૭૧.

કારણ કે તેઓ દેશમાં ઉપદ્રવની અભિવૃદ્ધિ કરનાર છે.

દેશસંરક્ષણનાં અધિકારીઓ ચોર લોકોની ઉપેક્ષા કરે તો
તેઓને પણ શિક્ષા કરવાનું કહેછે—

રાષ્ટ્રેપુ રક્ષાધિકૃતાન્ સામન્તાંથૈવ ચોદિતાન્ ॥

અભ્યાઘાતેપુ મધ્યસ્થાન્ શિષ્યાચૌરાનિવ

દુત્તમ્ ॥ ૨૭૨ ॥

દેશમાં નંરક્ષણના અધિકારકેપર ગળેલા લોકો તથા સીમાપ્રકેપર
ચોડામાટે રાખેલા લોકો ચોરીવગેરે થાય ત્યાં ઉદામીનની પેઠે બે!! રહે
તો તેઓને પણ નરત ચોરલોકોના જેવી શિક્ષા કરી. ૨૭૨.

લોકોના રક્ષણમાટે સખેલા લોકો ક્યાંય ચોરી થવાની ખબર પડે અને તેનો તપાસ કરવામાં બેઠરકાર રહે તો તેઓને તેમજ સીમાડાલેવાં રવાના-પર ચોખી કરવા સખેલા લોકો ચોરી કે મારકુટ થાય તો પણ બેડા બેડા નેથા કરે અને અપરાધીઓને પકડવાનો યત્ન ન કરે અથવા ક્યાંય ચોરીવગેરેના ખબર થાય તે વખતે જે જે નોકરોને તેઓની તપાસ કરવાવગેરેનો હુકમ આપવામાં આવે તે લોકો કંઈ પણ કારણથી તેમાં બેઠરકાર રહે તે સધળાઓને ચોરના નેથીના તુરત શિક્ષા કરવી બેઠબે.

કર્તવ્યશ્રદ્ધ થનારને પણ શિક્ષા કરવાની સૂચના રહે—

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ॥

दण्डेनैव तमप्योपेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् । ૨૭૩ ।

ધર્મકેપર આહ્વાનિકા ચવાવનારો છતાં ધર્મની મર્યાદાથી બદ્ધ થાય તેના ધર્મબ્રહ્મને પણ હંડવડેજ પરિનાય આપવો. ૨૭૩.

જે બ્રાહ્મણવગેરે ધર્મના સ્થાનપર રહીને અથવા ધર્મકૃત્યના નિમિત્તથી આહ્વાનિકા મેળવતો હોય તે જે ધર્મકૃત્યથી શ્રદ્ધ થાય તો તેને પણ દડ કરવો બેઠબે કારણ કે ધાર્મિકપણાની ખવાતિથી લોકો તેના વિશ્વાસમાં વિશેષ આવે છે છતાં તે જે શ્રદ્ધ ધરને અવળુ આચરણ કરે તો લોકોને અમલ તુકસાન પહોંચાડે અને તેથી તે પણ ચોરના નેથાજ છે.

કેટલાક પ્રસંગોમાં રાજપુરુષો સિવાય સાધારણ લોકોની પણ ફરજ દેખાડે અને તે પ્રમાણે ન વર્તનારને માટે શિક્ષા કહે છે—

ग्रामवाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदર્शने ॥

शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरि-

च्छदाः ॥ ૨૭૪ ॥

ગામ છુટાણુ હોય ત્યારે, જળનો મેત્રુ લાંબી નાખવામાં આવતો હોય ત્યારે અને માર્ગમાં ચોર લોકો છુટતા હોય ત્યારે આસપાસના જે લોકો શક્તિપ્રમાણે રક્ષા કરવા ન દોડે તેઓને તેમની માસમિત્રકનસાથે દેશમાથી કદાદી મૂકવા. ૨૭૪.

જહાર-દીવાઓએદે મામ લુટ ત્યારે, પુલવમેદે ત્રોડયામાં આવના હોય ત્યારે અને માર્ગમાં ચોરી થતી જોવામાં આવે ત્યારે જે આતુખાનુના લોકો ચોતાની રાત્રિપ્રમાણે ગામરમેદેને જવાવવાનો યત્ન ન કરતાં તેથી હાનિ થવા દે તેઓને પણ દેશના અદિતરૂપ ગતી દેગમાથી દૂર કરવા.

ઉમદંડને ચોગ્ય ચોરજેવા બીજા અપરાધીઓને પણ દેખાડે—
રાજઃ કોપાપહર્તૃશ્ચ પ્રતિકૂલેષુ ચ સ્થિતાન્ ॥

ચાતયેદ્વિવિધૈર્દણ્ડૈરરીણાં ચોપજાપકાન્ ॥ ૨૭૫ ॥

રાજના જહારમાં લુટ પાડનારાઓને, રાજની આજારનાં ઉશ્કારી રીતે વર્તનારાઓને અને શત્રુઓની પામે છુપી વાતો પહોંચાડનારાઓને વિવિધ શિક્ષાઓથી પીડવા. ૨૭૫.

આવા સધગા લોકો રાજ્યને નબળું પાડનારા ગણાય છે

કોઇનું ઘર ફાડીને ચોરી કરનારમાટે આફરી શિક્ષા કહે છે—
સન્ધિ છિન્વા તુ યે ચૌર્ય રાત્રૌ કુર્વન્તિ તસ્કરાઃ ॥

તેમાં છિન્વા નૃપો હસ્તૌ તીક્ષ્ણે શૂલે નિવેશયેત્ ॥ ૨૭૬ ॥

જે ચોર લોકો રાત્રિમા સધિએદે કરીને ચોરી કરતા હોય તેઓને રાજએ તેમના હાથ કાપી તીક્ષ્ણ સળીકેપર અંકુશવા ૨૭૬.

સધિએદે કરીને, ભીંત ફાડીને અથવા કમાડવમેદે ત્રોડીને રાતના ચોરી કરનારના હાથ કાપવા તથા તેને સળીકેપર અંકુશવા

છુપી રીતે વસ્ત્રની ગાંઠો છાડી દ્રવ્ય ચોરનારને માટે શિક્ષા કહે છે—

અઙ્ગુલીર્ગન્ધિમેદસ્ય છેદયેત્પ્રથમે ગ્રહે ॥

દ્વિતીયે હસ્તચરણૌ તૃતીયે વધમર્હતિ ॥ ૨૭૭ ॥

જે માણસ બીજાના વસ્ત્રને છેડે આવેવા દ્રવ્યને ગાંઠ છાડીને ચોરી જાય તેને પહેલીવારના અપરાધમા આંગળીએ કાપી લેવારૂપ દંડ દેવો, બીજીવારના અપરાધમા હાથપગ કાપવારૂપ દંડ દેવો અને ત્રીજીવારના અપરાધમા વધરૂપ દંડ દેવો. ૨૭૭.

માંડ છાત્રી તેને પણ તનામ બનતી ધારીના ઉપવશાપ્તરૂપ મળી ગમે તે બનતી ધારી કરનારમાટે પદેથી બીજી વખતના અપરાધમાં ૩૫૨ જાણીતી એ પ્રકારની શિક્ષા અને ત્રીજી વખતના અપરાધમાં ૨૭૬ માં શ્રોત્રમાં ઉપર એ શબ્દોપર ચક્રવર્તીનું લખ્યું છે તેનોજ આ શ્રોત્રમાં વધ કરવો એ શબ્દથી અનુવાદ કરેલો છે એન પાત્ર નિદેશમાં આવે છે

ચોટી કરનારને કોઈપણ જાતની મદદ દેનારને પણ મારવાની બહામણુ હરે છે—

અग्निदान્ભક્તદાંશ્ચેવ તથા શસ્ત્રાવકાશદાન્ ॥

સન્નિધાતૃંશ્ચ મોપસ્ય હન્યાચ્છૌરમિવેશ્વરઃ ॥૨૭૮॥

ચોટી કોડાને જેઓ અગ્નિ દેતા દોષ, અગ્નિ દેતા દોષ, અગ્નિ દેતા દોષ, ગરેયાનું ધ્યાન દેતા દોષ અને ચોરીનો માલ પોતાની પામે રાખતા દોષ તેઓને પણ ગમજો ચોટી પેટેના મારવા ૨૭૮

૨૭૮ માં શ્રોત્રમાં આ વિષય આવી જાય છે તોપણ અહીં ઉપસદાર રૂપે ફરીને કહેલ છે.

જળાશયને ત્રાડી નાખનારમાટે શિક્ષા કહે છે—

તડાગભેદકં હન્યાદપ્સુ શુદ્ધવધેન વા ॥

યદ્વાપિ પ્રતિસંસ્કુર્યાદાપ્યસ્તૂત્તમસાહસમ્ ॥૨૭૯॥

તળાવને ત્રાડનાગ માણસને જગમા ડુગાવીને અથવા બીજા શુદ્ધ વધથી મારવો. જો તે તળાવને ડગીને હતુ તેડુ તૈયાર કરી આપે તો પછી તેનો ઉત્તમ સાદમ દડ કરવો ૨૭૯

જનસમાજને ઉપયોગી તળાવને ત્રાડી નાખી ગુસ્સાન કરનારને જળમાં ડુગાવીને મારી નાખવો અથવા શુદ્ધવધથી એટલે બીજા કોઈપણ પ્રકારથી મારવો. જો તે માણસ તળાવ ફરીને હતુ તેડુ કડી આપે તો તેને મારવો નહિ પણ તેનો ઉત્તમ સાદમ એટલે એક જગર પણ દડ કરવો

કોઠાર ત્રાડનારવગેરેને માટે શિક્ષા કહે છે—

કોષ્ઠાગારાયુધાગારદેવતાગારભેદકાન્ ॥

હસ્ત્યશ્વરથહતૃંશ્ચ હન્યાદેવાવિચારયન્ ॥ ૨૮૦ ॥

જેઓ રાતના કોઠારને, આયુધસાગાને અને દેવમંદિરને ત્રોટે તેઓને તથા દાથી, ઘોડા કે રથ હડી જનારને લામા વિચારમા પડ્યા-
વગરજ મારના ૨૮૦

આ સધળા ચોરીનાજ અપરાધો ॥

જળાશયને ત્રોડ્યાવગર જળની આવકને બીજી રીતે લઈ લેનારને માટે શિક્ષા કહેછે—

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ॥

आगमं वाप्यपां भिद्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् । ૨૮૧

જે માણસ પૂર્વે કોઈએ દરાવેલા તળાવના પાણીને હરી જાત અથવા તેમા પાણી આગતુ હોય તેનો અટકાવ કરે તેનો પ્રથમ સાહસ હડ કરવો ૨૮૧

૧. લોકોના ઉપધોગમાટે જામએ તળાવ બનાવતુ હોય તેમાથી માત્ર પોતાના વાતમાટે ના બાધીને પાણી હઈ જત અથવા જાથી પાણીની આવક હોય ત્યાં વથમા બધ બાધીને નળાવમા પાણી આવતુ અટકાવી દે તેવા અપરાધીને પ્રથમસાહસ બદલે અટકાવો પણ હડ કરવો

રાજમાર્ગને બગાડના અપરાધીનો દંડ કહેછે—

समुत्सृजेद्राजमार्गे वस्त्वमेध्यमनापदि ॥

स द्वौ कार्पापणौ दद्यादमेध्यं चाशु गोधयेत् । ૨૮૨

જે માણસ રોગાદિ વસ્તુઓ આપતિ ન હોય છતાં રાજમાર્ગમા મૂત્રપુરીપવગેરે અપરિત્ર પદ્ધતિ નાખે તેણે બે કાર્પાપણ હડ આપવો જોઈએ તથા તુ તજ તે જગા સાફ કરી આપની તોષણે ૨૮૨

રાગ કે ભડ જેવા કારણથી ચડુ હોત તો તેને માટે આ દંડ નથી

આવા અપરાધમાં કોનો કોનો દંડ થઈ શકતો નથી તે કહેછે—

आपद्रतोथवा वृद्धो गर्भिणी वाल एव च ॥

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः । ૨૮૩

રોગાદિક કોષ્ઠપણુ જાનની આપત્તિમા આવી પડેલ મનુષ્ય અથવા
અન્ય મનુષ્ય અથવા ગર્ભિણી સ્ત્રી કે બાળક જે આવે અપરાધ કરે તો
તેઓને માટે માત્ર ઠપકો આપવો એટલુંજ બસ છે અને તે જગા સાફ
કરાવની આવી મર્યાદા છે ૨૮૩

કાતણ કે અરાજિ અને આસુમજાજેવા ઝાણથી તેઓથી આવે અપ-
રાધ થઇ જાય છે

જ્ઞાન નહિ છતાં વૈધ બની બેઠેલા લોકો તે ધંધાધી કોળને
નુકસાન કરે તો તેને માટે દંડ જણાવે—

ચિકિત્સકાનાં સર્વેષાં મિથ્યા પ્રચરતાં દમઃ ॥

અમાનુષેષુ પ્રથમો માનુષેષુ તુ મધ્યમઃ ॥ ૨૮૪ ॥

અયોગ્ય રીતિથી પશુઓની ચિકિત્સા કરનારા સઘળા વૈદ્યોનો પ્ર-
થમ સાદસદંડ કરવો અથવા મનુષ્યોની અયોગ્ય ચિકિત્સા કરે તેને
મધ્યમમાદ્યમ દંડ કરવો ૨૮૪

માત્ર સ્વાર્થને ખાતર દબથી પોતાને વૈધ દેવરાવનારા લોકો ગાય પોડા,
જાગેરેનું અયોગ્ય વૈદુ કરતા હોય તો તેઓનો અડીસો પહા દંડ અને તેવા લોકો
મનુષ્યોનું અયોગ્ય વૈદુ કરતા હોય તો તેઓનો પાચસો પહા દંડ કરવો.

જલાશયના ઘાટવગેરે ત્રોડનાગ્રમાટે દંડ કહે—

સંક્રમધ્વજયષ્ટીનાં પ્રતિમાનાં ચ ભેદકઃ ॥

પ્રતિકુર્યાચ્ચ તત્સર્વં પશ્ચ દદ્યાચ્છતાનિ ચ ॥ ૨૮૫ ॥

જે માણસ જળાશયના વાગને, ધ્વજને, યષ્ટિને કે પ્રતિમાને ત્રોડે
તેણે પાચસો પહા દંડ આપવો જોઈએ તથા જે ત્રોડથી હોય તે ફરીને
દુનુ તેડુ કરાવી આપવું જોઈએ ૨૮૫

જે માણસ જળાશયના વાગને અથવા નદીવગેરેના પુલને ત્રોડે, દેવમંદિર
કે રાજ્યમંદિરના ચિન્હરૂપ પૂજાને ભાગે, જળની હટાઈ માયવા રાખેલ યષ્ટિ
એટલે વાસવગેરેને દહાડી નામે અથવા રાજ્યવરફની યષ્ટિ એટલે લાન્ડીને ત્રોડે
અર્થાત્ તેના હુમનુ અપમાન કરે તથા દ્વાર, જળાશયવગેરે સ્થાનકપર બેસા-
રેલ પ્રતિમાઓ એટલે પૂતળાઓને ભાગે તેનો પાચસો પહા દંડ કરવો જોઈએ.

સારાં દ્રવ્યોને બગાડનાર વગેરેમાં દંડ કહેછે—

અદૂપિતાનાં દ્રવ્યાણાં દૂપણે ભેદને તથા ॥

મળીનામપવેધે ચ દણ્ડઃ પ્રથમસાહસઃ ॥૨૮૬॥

અદૂપિત દ્રવ્યોના દૂપણમાં અને મળિઓના ભેદનમાં તથા અપવેધમાં પ્રથમસાહસ દંડ કરવો ૨૮૬

માખખા ધાન્યને વધારે લાભ હેવામાં બગડેલા ધાન્યની સેવભેળ કરી બગાડી તે વેચે અથવા કેસરસરખી શુદ્ધનીળમાં હવડીલતના તુલતતુઓ ભેળવે અથવા રી, તુનર્જરગેરે પડાચોમાં ખરામ મેજરણી પ્રે તેઓનો તેમજ મંલિઓનો ભેદ થવાથી તેની કિંમત ધી ઝટી હોય તેવા મંલિઓને ભાગી ગ્રામી નાખે તથા મોતીરગેરેને ખરાબ રીતે વીંધી નાખે તેવા ધધાધારીઓનો ઓઠામાં ઓછો પ્રથમસાહસ દંડ એટલે અઢીસો પણ દંડ કરવો

કૃત્રિમકૃતમાં સમવિષમ કરનારમાં દંડ કહેછે—

સમૈર્હિ વિષમં યસ્તુ ચરેદ્વૈ મૂલ્યતોપિ વા ॥

સમાનુયાદ્યમં પૂર્વં નરો મધ્યમમેવ વા ॥૨૮૭॥

જો પુરૂષ મમાનરીતિથી મૂલ્ય આપનારા લોકોમાં કોઈને સારી ઝીજ આપે અને કોઈને નેજ જાતની ખરામ ઝીજ આપે અથવા એકજ જાતની વસ્તુનું કોઈપામે ઓછું મૂલ્ય લે અને કોઈની પામેથી વધારે મૂલ્ય લે તેનો અપરાધના પ્રમાણમાં પ્રથમસાહસ અથવા મધ્યમસાહસ દંડ કરવો ૨૮૭

વસ્તુઓ હેવામાં કે અન્ય હેવામાં જે જાતનીજ વસ્તુ છતાં ભાવની વધ-ધટ ને અથવા માસ સાથે માઠો આપે તેનો અથવા એક વસ્તુને બદલે બીજી વસ્તુ હેવામાં જે હેવામાં છેતરે તેનો પ્રથમસાહસ અથવા મધ્યમસાહસ એટલે અઢીસોપણ કે પાંચસોપણ દંડ કરવો

લોકોનાં મનપર છાપ પડે તેમાં દેહખાનાંઓ બહુર રસ્તાઓ-પર રાખવાની ભલામણ કરેછે—

વન્ધનાનિ ચ સર્વાણિ રાજા માર્ગે નિવેશયેત્ ॥

દુઃખિતા ચત્ર દૃશ્યેરન્નુવિકૃતાઃ પાપકારિણઃ ॥૨૮૮॥

રાગએ સવળા બંધનગૃહોને બહુરમાર્ગમાં રાખવા કે ન્યા વિકૃત-વેષવાળા પાપમરી લોકો દુઃખી થતાં જોવામાં આવે ૨૮૮

ને હોડે અપરાધ કરવા તૈયાર થયા હોય તેઓ પણ, અપરાધીઓ આવી રીતે દુઃખી થાય છે એમ જોવામાં આવવાથી અર્થને લીધે અપરાધ કરતા અડી બચે.

ગામનું રક્ષણ થવાનાં સાધનોને નબળાં પાડનાર માટે શિક્ષા કહે છે—

પ્રાકારસ્ય ચ મેત્તારં પરિસ્થાનાં ચ પૂરકમ્ ॥

દ્વારાણાં ચૈવ મૂળારં ક્ષિપ્રમેવ પ્રવાસયેત્ ॥૨૮૯॥

કિંતો ગ્રામનારને, ખાઈ પૂનારને અને દગ્ગાજીઓ ભાંગનારને તરતજ દેશમાંથી દહાડી મકા. ૨૮૯.

આવા હોડા દેશમાં રહે તેજુ જ્યાં લાગ કરે ત્યારે ચોહોડુ ગુફસાન કરે છે માટે તેઓને દેશમાં રહેવા દેવા નહિ.

અભિચારપ્રયોગ વગેરે કરનાર માટેની શિક્ષા જણાવે છે—

અભિચારેષુ સર્વેષુ કર્તવ્યો દ્વિશતો દમઃ ॥

મૂલકર્મણિ ચાનાત્તેઃ કૃત્યાસુ વિવિધાસુ ચ ॥૨૯૦॥

સઘળી જાનના અભિચારમાં, વર્તીગ્ગમાં તથા વિવિધ કૃત્યાઓમાં તેનું ફળ થયા પહેલા જસો પણ ૬૬ કહેવો. ૨૯૦

કોઈ નાજુમ યાદને મારી નાખવા માટે અપરાધન ક હોમરૂપ અભિચાર એટલે મારણ, દુષ્કાર્યન વગેરે પ્રયોગ કરતો હોય તો તેનો સામા માણસને તેનું ફળ મળ્યા પહેલા જસો પણ ૬૬ કરવો પરંતુ જો સામા માણસને તેનું ફળ મળી જાય એટલે તેનું મરણ થાય કે તેને બીજું ગુફસાન થાય તો તે અપરાધના પ્રમાણમાં તેના મલિન પ્રયોગ ગુનારને વિશેષ શિક્ષા કરી એવીજ રીતે અભિચાર માટે અથવા ધન વગેરેની વાવચ માટે વર્તીગ્ગ પ્રયોગ કરતો હોય તેનો તેમજ કોઈને રોગી કે હનિન વગેરે અથમ દશામાં મૂકવાને નુકસાન બહુ જાતની કૃત્યાઓ સાધતો હોય તેનો જસો પણ ૬૬ કરવો. આમાં પણ સામા માણસને તેના કાર્યથી ગુફસાન થયેલું નહીં થતા તે તે અપરાધના પ્રમાણમાં વધારે વધારે શિક્ષા કરવી.

અરણ્ય બીજ વહેંચનાર વગેરેને માટે શિક્ષા કહે છે—

અવીજવિક્રયી ચૈવ વીજોત્ક્રષ્ટા તથૈવ ચ ॥

મર્યાદાભેદકશ્ચૈવ વિકૃતં પ્રાપ્તુયાદ્વધમ્ ॥ ૨૯૧ ॥

જે માણસ ઉગી ન શકે તેવા બીજને ત્રેલ બી / છે એમ કહીને તેનો વિક્રય કરે તથા મરણા માગ બીજમાથી ઝગ્યો / બાગ કાઢી લઈ તેમા નફાગ મેળવીને સરળા સારા છે એમ કહીને તેનો વિક્રય કરે તેમજ સીમાડો મેડે તેઓ અગ-ઉદ્દય સિંધાને પામવા લાયક છે ૨૯૧

હોતમા વાવવામાટેના બી / વહેચનારો ન હોય એવા અથવા પૂરા ન હો એવા અથવા ખગળ બીજો આગે તો તેનો તેમજ સીમાડો મેડે તેને કાન, નાક વગેરે અંગોના ઉદ્દય સિક્ષા કરવી જોઈએ

સુવર્ણજેના મૂલ્યવાન પદાર્થની બાબતમા લોકોને ઉત્તરનાર માટે દંડ કહે છે—

સર્વકણ્ઠકપાપિષ્ઠં હેમકારં તુ પાર્થિવઃ ॥

પ્રવર્ત્તમાનમન્યાયે છેદયેલ્લવશઃ ક્ષુરૈઃ ॥ ૨૯૨ ॥

જે સુવર્ણમાર અન્યથમા પ્રવૃત્ત હોય તેને સર્વજા કટકામા અલત પાપી મણી મુર જેના તીન્ધુ મળ્યા અતિગમ્ય છેવો ૨૯૨

અન્યાયમા પ્રવૃત્ત હોય એટલે તોવના ફેરારથી, ઝોગીના કપટથી તથા સુવર્ણમા બીજી હવડી ખાતુઆ બેળથી રહને લોકોને ઉત્તરતો દોષ તેવા સુવર્ણ કાપને અતિ હમ સિક્ષા કરી કારણકે તે સધળા કટકો એટલે અપરાધીઓમા મોઢોટો અપરાધી ગણાય છે

ખેડના સાધન-વગેરેની ચારી કરનારમાટેની શિક્ષા સુચવે છે—
સીતાદ્રવ્યાપહરણે શસ્ત્રાણામૌપધસ્ય ચ ॥

કાલમાસાચ કાર્યે ચ રાજા દણ્ડં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૯૩ ॥

ખેડાની જમીનના સાવનોની ચોરીમા તેમ / શસ્ત્રોની અને ઔપધની ચોરીમા સમય તથા નવનો વિચાર રીને રાજાએ દડ ક વો ૨૯૩

ખેડાની જમીનના સાધનો જેને હવે રાજાનીવગેરેની કાંઈ ચોરી કરે તે સમયનો વિચાર રીને દ કરવો એટલે કામ ચાલતુ હોય તે વખતે લઈ આવે તો બારે દડ કરવો અને કામ ન ચલતુ હોય તે વખતે સઘ નવ તો કાંઈ કમની દડ કરવો કાર્યનો વિચાર કરીને એટલે નાદાની મોઢોટી ચોરી

એણે તેના પ્રમાણમાં કંટ કરવો. એવીજ રીતે યુદ્ધનો સમય ચોક્કસ હોય ત્યારે રાક્ષસની ધારી કરનારનો વિશેષ કંટ કરવો અને ચિન્તિત્તા ચાલતી હોય ત્યારે આપણની ધારી કરનારનો પણ મોઢોટો કંટ કરવો. સંક્ષિપ્ત અને આપણ પીળને નુકસાન કરવા નહિ પણ પોતાના બચાવની ધારમાથી ઉપાધ્યાં હોય તો તે વાત પણ જણમાં લેવી અને મોઢોટો કંટ કરનાં અટકવું.

રાજા અને પ્રજામાટે કંટકેરૂપ અપરાધીઓની શિક્ષાનો પ્રકાર કહીને તેણે રાજ્ય ચલાવવામાં ઉપયોગી રાજધર્મ કે જે અરાધ્ય અજ્ઞાનવામાં ન આવે તો અપરાધીઓને જતા મુકવાથી જેમ રાજ્યનો નાશ થાયછે તેવીજ રીતે રાજ્યનો નાશ થાયછે તેટલામાટે સાતમા અધ્યાયમાં કહેવાયેલ એ બાબતનો કેટલોક અવશિષ્ટ ભાગ કહેછે, અને તેમાં રાજ્યનાં મુખ્ય સાત અંગો જણાવેછે—

સ્વામ્યમાતૃયો પુરં રાષ્ટ્રં કોશદણ્ડો સુહૃત્તથા ॥

સત્ પ્રકૃતયો હ્યેતાઃ સસાઙ્ગં રાજ્યમુચ્યતે ॥૨૯૪॥

રાજા, અમત્ય, નગર, દેશ, દ્રવ્યનો ભંડાર, ચાર પ્રકારનું સૈન્ય અને મત્ર એ સાત પ્રકૃતિઓ કહેવાયછે. અને એ સાત પ્રકૃતિઓરૂપ સાત અંગોવાળું રાજ્ય કહેવાયછે ૨૯૪.

આ સાત અંગો બરાબર હોય તો રાજ્ય પૂર્ણ અંગેવાળું ગણાયછે. આમાં જે કોઈ પણ અંગ ખામીવાળું હોય તો રાજ્ય પણ તેટલે અંશે ખામીવાળું ગણાયછે. મત્રી, પુરોહિત, સેનાપતિવગેરેનો અમાત્યસામ્રાજ્યમાં સમાવેશ થાયછે.

ઉક્ત અંગોમાં પૂર્વપૂર્વ અંગનું ગૌરવ જણાવેછે—

સસાનાં પ્રકૃતીનાં તુ રાજ્યસ્યાસાં યથાક્રમમ્ ॥

પૂર્વપૂર્વ ગુરુતરં જાનીયાદ્યસનં મહત્ ॥ ૨૯૫ ॥

ઉપર કહેલી રાજ્યની સાત પ્રકૃતિઓમાં અનુક્રમથી પૂર્વપૂર્વની પ્રકૃતિના નાશમાં અધિકઅધિક કટ થાયછે એમ જણવું. ૨૯૫.

દરેક અંગની રક્ષા કરવી તેમાં પણ પૂર્વપૂર્વના અંગની વિશેષ રક્ષા કરવી યોગ્ય છે કારણકે પૂર્વપૂર્વનું અંગ ઉત્તરઉત્તર અંગની અગત્યમાં વિશેષ હેતુમત્ છે.

સઘળાં અંગોની પરસ્પર ઉપયોગિના દેખાડે—

સત્તાઙ્ગસ્યેહ રાજ્યસ્ય વિષ્ટવ્ધસ્ય ત્રિદણ્ડવત્ ॥
અન્યોન્યગુણવૈશેષ્યાન્ન કિંચિદતિરિચ્યતે ॥૨૧૬॥

આ જગતમાં રાજ્ય કે જેને સાન અંગવાળું ગણાયું છે તે પર-
સ્પરના દેકાથી રહેલા તથા દેકાની માફક પરસ્પરના ગુણવિશેષોથી દેકી
રહેવું હોવાથી એમાંનું કાંઈ અંગ એણું ઉપયોગી ગણાયું નથી. ૨૧૬.

આ ઉપરથી સઘળાં અંગોને આખા સ્થિતિમાં રાખવાં એમ ભક્ષામણુ
કહેલી છે.

પોતપોતાનાં કાર્યોમાં સઘળાં અંગો પ્રધાનભૂતજ ગણાયછે
એમ જણાવેછે—

તેષુ તેષુ તુ કૃત્તેષુ તત્તદ્ધં વિશિષ્યતે ॥
યેન યત્સાધ્યતે કાર્યં તત્તસ્મિન્ શ્રેષ્ઠં મુચ્યતે ॥૨૧૭॥

તે તે કાર્યોમાં તે તે અંગોની અધિકતા થાયછે. એટલે જે અંગથી
જે કાર્યની સિદ્ધિ થાયછે તે અંગ તે કાર્યમાં પ્રધાન કહેવાયછે. ૨૧૭.

એક અંગનું કાર્ય બીજું અંગ કરી શક્યું નથી. તેથી જે જે ખાતાનું
જે જે કામ હોય તેમાં તે તે ખાતું જરૂરું છે એમ મનજરું

રાજ્યના મુખ્ય અંગરૂપ રાજાએ મધ્યથી દેખરેખ રાખવી
અને ઉદ્યોગમાં તત્પર રહેવું એમ ભક્ષામણુ કહે—

ચારેણોત્સાહયોગેન ક્રિયયૈવ ચ કર્મણામ્ ॥
સ્વશક્તિં પરશક્તિં ચ નિત્યં વિદ્યાન્મહીપતિઃ ॥૨૧૮॥

રાજાએ ખાનગીદારોમારફત, ઉત્સાહથી અને કાર્યોને ગતિમાં મૂક-
વાથી પોતાની શક્તિને તથા શત્રુઓની શક્તિને હમેશાં જાણ્યા કરવી. ૨૧૮.

ખાનગીદારોથી હજીકત જાણવી, જે મર્થે કરવાનું હોય તે કાર્ય કરનારા
ઓના ઉત્સાહને વધારવો અને કાર્યને ગતિમાં મૂકવું. આથી પોતાની શક્તિ તથા
સામાપક્ષની શક્તિ રાખના ધ્યાનમાં આવ્યા હજે.

કોઈપણ કાર્યને ગતિમાં મૂકતાં પહેલાં તેમાં આવતાં વિદ્વે
તથા તેના ફળનો વિચાર કરવાની મુશ્કેલી રહે—

पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ॥

આરંભે તતઃ કાર્ય સંચિન્ત્ય ગુરુલાઘવમ્ ॥૨૯૯॥

રાજાએ સમગ્ર પીડના પ્રકારને તથા સમગ્ર વ્યસનોને જાણી
ગૌરવ લાવવો વિચાર કરી પછી કાર્યનો આરંભ કરવો ૨/૯

આરંભવાના કાર્યથી લોકોને કેવા પ્રકારની પીડા થશે તથા તે કાર્ય
આરંભ્યા પછી તેમાં માથ અડચણો આવશે કે કેમ? અને છેવટ તે કાર્ય પૂરું
થતા સાબિત કે કેમ? તે તપાસી સત્તાને મુખરૂપ અને લાભદાયક જણાય
તેવા કાર્યનો આરંભ કરવો

યોગ્ય કાર્યોને પાર પાડતાં સૂઝી નહિ કંઠાળવાની લલામણ
કરે—

आरभेतैव कर्माणि श्रान्तःश्रान्तः पुनःपुनः ॥

कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥ ૩૦૦ ॥

શ્રાંત થયેલા રાજાએ પણ પાર પાડવાના આરંભમાં પ્રવૃત્ત રહેતો
કારણકે કાર્યોના આરંભમાં પ્રવૃત્ત પુરુષને લક્ષ્મી સેવે ૩૦૦

કોઈ મોટોટો યોગ્ય કાર્યનો આરંભ કરી પછી તેને પાર પાડવાના વિચાર
થાય અને નહ કારણસર કોઈ અવગત બધે રાખી પડે તોપણ થોડા સમય
કરીને તે શરૂ કરે અને તેને પાર પાડવું અથવા એક કાર્ય પૂરું થઈ ગયા પછી
નિશ્ચિત થઈને બેસી જાય નહિ પણ રાજાની જાગૃત્તતા તથા પ્રવૃત્તિ મુખરૂપ
કાર્યો એકએક પછી તેના સમગ્ર પ્રમાણે ચાલુ રાખવા બેઠાએ કારણે એમ
જોધોતમાં તત્પર રહેનારને લક્ષ્મી સેવા કરે

યુગપ્રમાણે કાર્યોનાં ફળ મળ્યા કરે એના વિચારપૂર્વક દો-
રાઈ રાજાએ ઉદાસીન બનતો નહિ, પણ સારો માડો યુગ પ્રવ-
ર્તાયવો એ રાજાના કળાજનોર વાત છે એમ જણાવે—

कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च ॥

રાજા વૃત્તાંતિ સર્વાંતિ રાજા હિ યુગમુચ્યતે ॥૩૦૧॥

‘સંલ, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચારે યુગો રાજના આચરણપ્રમાણે
આપછે તેથી રાજ એજ યુગ કહેવાયછે ૩૦૧.

આ ઉપરથી એમ દેખાડ્યું કે ઇતિહાસાદિકપત્રથી હાલ કલિયુગ ચારેછે
તેથી પ્રજામાં હું ખ કષ્ટવર્ગેરૂં હોય તેમાં આપણો રોડ દોષ? એમ ધારી હતા-
સીન, નિરાસાદ અને નિરૂદ્ધેની બની જડ નહિ જારણ કે રાજ, જેના યુગને
પ્રવર્તનારો આજે તેવો યુગ પ્રવર્તેછે.

‘રાજ એજ યુગ કહેવાયછે’ એ ઉપરના શ્લોકમાં આવેલા
વાક્યનું વિવરણ કરેછે—

કલિઃ પ્રસૂતો ભવતિ સ જાગ્રદ્ દ્વાપરં યુગમ્ ॥

કર્મસ્વભ્યશ્રુતસ્ત્રેતા વિચરંસ્તુ કૃતં યુગમ્ ॥૩૦૨॥

આજસુ ઘણ પડી રહેનારો કલિયુગરૂપ થયે, કાર્ય કરવામાં તે જાગ્રત-
થતો હોય તે દ્વાપરયુગ, કાર્ય કરવાનો આરંભ કરતો હોય તે ત્રેત યુગ અને
કાર્યને પાર પાડતો હોય તે સત્યયુગરૂપ થાયછે ૩૦૨

કર્તવ્ય નહિ કરનારો રાજ કલિ, સંત્યતરફ દક્ષિણ કરનારો રાજ
દ્વાપર, કર્તવ્યનો આરંભ કરનારો રાજ ત્રેતા અને સંત્ય પાર પાડનારો રાજ
સત્યયુગ ગણાયછે કારણ કે તેની તેવી તેવી ચેષ્ટાથી-દેશમાં તેવા તેવા યુગના
શુભો દેલાયછે

રાજએ કેવી રીતે વર્તવું તે કહેછે—

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ॥

चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥૩૦૩॥

રાજએ ઇન્દ્ર, યમ, વાયુ, યમ, વરુણ ચંદ્ર, અગ્નિ અને પૃથ્વી તેઓના
પ્રજ્વાલને અનુસરવું આચરણ રાખવું ૩૦૩

દેવતુલ્ય આચરણ કરનારો રાજ પુણ્યસાગી, પ્રજાપી અને પ્રજાપ્રીતિ
પાત્ર થાયછે.

ઈંદ્રના જેવું આચરણ સનજાયેછે—

वार्षिकांश्चतुरो मासान्यथेंद्रोभिप्रवर्षति ॥

तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥૩૦૪॥

જેમ ચોખાસામાં છદ ચોમેઝ વરમેઝે તેમ રાજાએ ઇંદ્રના એ વ્રતપ્રમાણે
વર્ષા પોતાના દેશને ઇન્દ્રના પાંચોના અભિનયથી સુખી રાખવો ૩૦૪.

જ્યવૃષ્ટિ કરી એ ઇંદ્રનું કાર છે અને તેથી ચોખાસામાં જ્યવૃષ્ટિ થીને
ઇંદ્ર જેમ જ્યવતને વૃક્ષ કરે છે તેમ રાજાએ પણ ઇન્દ્રના પદાર્થોના દાનથી પો-
તાની પ્રજાને વૃક્ષ કરી અથાત્ સુખી રાખવી રાજાનું આ ઇંદ્રવ્રત કહેવાય છે

મૂર્યના જેવું આચરણ સમજાવેછે—

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ॥

तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥ ૩૦૫ ॥

જેમ સૂર્ય આઠમાસ સુધી પોતાના કિરણોને જળને એ એ છે તેમ
રાજાએ દેશમાંથી આઠ વર લેવો આ તેનું મૂર્યવ્રત કહેવાય છે ૩૦૫

સૂર્ય પોતાના કિરણોવડે જેમ ક્રમે ક્રમે જળને એ એ છે તેમ રાજાએ પણ
લોકોને કારે ન પગ લય તેવા કરોવડે ક્રમે ક્રમે પોતાનો કાર હાર બરવો અને
સૂર્ય જેમ તે જળ ઉદ્ભાગ પાછું વરસાવે છે તેમ રાજાએ પણ કરોથી ભેળું
કરેછું તે ધન યોગ્યપ્રસંગો લઇને પ્રજાહિતના કાર્યમાં પાછું ખર્ચવું રાજાનું
આ આચરણ સૂર્યવ્રત કહેવાય છે

વાયુના જેવું આચરણ સમજાવેછે—

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ॥

तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥ ૩૦૬ ॥

જે પ્રમાણે વાયુ સર્વભૂતોમાંથી અહર પ્રવેશ કરીને પણ ફરે છે તેમ
રાજાએ આતમીનરોદ્ધારી પ્રયેષ્ઠ્યથે પ્રવેશ કરવો એ તેનું વાયુવ્રત છે ૩૦૬.

આતમીરોદ્ધારકને વરેક કાળમાંથી હુકમોતોથી ન લેતા જેવું ન રા-
જાનું વાયુવ્રત ગણાય છે

યમના જેવું આચરણ સમજાવેછે—

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ॥

तथा राजा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥ ૩૦૭ ॥

જેમ યમરાજા સમય આવતા પોતાની પ્રિયને કે દ્વેષપોષને કંબળે
કરી લે છે તેમ રાજાએ પ્રજાને યમ જે રાખવી તે યમવ્રત છે ૩૦૭

જીવિતનો અવધિ થઇ રહેતાં આહે દ્વેષપાત્ર હોય કે પ્રીતિપાત્ર હોય તેને કરો. વિચાર નહિ કરતાં યમરાજ જેમ પ્રાણીઓતરફ પોતાના નિયમને અનુસરીનેજ વનંછે એટલે તેઓનાં કર્મપ્રમાણે સારી માઠી ગતિના ભોગવનાર બનાવેછે અર્થાત્ દ્વેષપાત્ર જેવો જણાતો હોય તોપણ તેનાં સારાં કર્મો હોય તો તેની સારી ગતિ કરેછે અને પ્રીતિપાત્રજેવો છતાં પણ તેનાં માઠાં કર્મો હોય તો તેની માઠી ગતિ કરેછે તેમ રાજાએ પણ પ્રજામાં બીજી રીતે બદલે પોતાના દ્વેષપાત્ર કે પ્રીતિપાત્ર—શત્રુમિત્ર હોય તોપણ ન્યાય કરતાં દ્વેષપાત્રની તંરફેજ કરવી વાજબી લાગે તો તેને લાભ આપવો અને પ્રીતિપાત્રનો અપરાધ જણાય તો તેને શિક્ષા કરવી. એ તેનું યમવ્રત ગણાયછે.

વશણના જેવું આચરણ સમજાવેછે—

वरुणेन यथा पार्शैर्वद्ध एवाभिदृश्यते ॥

तथा पापान्निग्रहणीयाद्भूतमेतद्धि वारुणम् ॥૩૦૮॥

જેમ વશણ જેને પાશમાં લેવા ધારે તે જેમ બંધાગેલોજ દેખાયછે તેમ રાજાએ પાપી લોકોને તુરત બંધનમાં લેવા એ તેનું વશણવ્રત છે. ૩૦૮.

જેનાપર વાણનો પાશ પડે તેને જેમ બંધાતા વિશંબ થતો નથી તેમ જો અપરાધી કયો તે રાજાના હંડબંધનમાં તુરતજ આવવો જોઈએ. છઠકવો ન જોઈએ આ પ્રમાણે સાવધાનપણું રાખવું તે રાજાનું વશણવ્રત ગણાયછે.

રાજા ચંદ્રના જેવા આચરણવાળો ક્યારે ગણાય? તે કહેછે—

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः॥

तथा प्रकृतयो यस्मिन्स चान्द्रव्रतिको नृपः॥૩૦૯॥

જેમ પૂર્ણચંદ્રને જોઈને મનુષ્યો હર્ષ પામેછે તેમ જેને જોવાથી પ્રજા પ્રસન્ન થાય તે રાજા ચંદ્રવ્રતવાળો ગણાયછે. ૩૦૯.

જેનાથી પ્રજાની પ્રીતિ બની રહે એવું રાજાનું વર્તન તેના ચંદ્રવ્રતરૂપ ગણાયછે.

અગ્નિને અનુસરતું આચરણ સમજાવેછે—

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ॥

दुष्टसामन्तर्हिस्त्रश्च तदाश्रेयं व्रतं स्मृतम् ॥૩૧૦॥

રાજ્યએ નિત્ય પાણીયોક્તાનરૂઢ પ્રતાપયુક્ત અને તેજસ્વી થવું તથા દુષ્ટ
અધિ પીઓને દડવા આ નેજા આગ્રેષવત કહેવાયછે ૩૧૦.

અપગમીઓને અને દુષ્ટ અવિકારીઓને તપાવવા તથા બાળવા એટલે
પગ્તાવો થાય તેવી શિક્ષા કરી એ તેનું અગ્નિવત ગણાયછે

પૃથ્વીને અનુસન્તુ આગ્રગ્યુ સમજાવેછે—

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥૩૧૧॥

જેમ પૃથ્વી સમગ્ર પ્રાણીઓને સમાનગીનિથી ધારણ કરેછે તેમ
સમ પ્રાણીઓને સમાનભાવથી ધારણ કરનાર રાજાનું પૃથ્વીના જેવું વ્રત
કહેવાયછે ૩૧૧

જનમ અધમ ગર્વ પ્રાણીઓ ચોક્કસ રહેને ચાલીને મુખી થાય એમ સ
વળો પ્રભુપર સમાનભાવ રાખવો અને સમગ્ર દિગ મનુષ્ય તથા કરતુ તે રાજાનું
પૃથ્વીમન આપણે દરેક ઠાંત્રે નજર લીરો છે તે એમ સૂચવેછે આથી
પણુએ વ્રતરૂપ ગાળી તેને પડતી મૂવી ન લેમન

આ સઘળાં વ્રતોનો ફલિતાર્ય કહેછે—

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ॥

स्तेनान् राजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट્રे परएवच ॥૩૧૨॥

ઉપર કહેલા ઉપાયો તથા ખીજા ઉપાયોવડ યુક્ત તથા હમેશ આલ-
ચનિન રાજાએ ચોતાના દેગના તથા ખીજાના દેશમાંથી આવતા અથ
પીઓનો નિગ્રહ કરવો ૩૧૨

ઉપર કહેલા એટલે તે તે દેવાના ગુણને ધારણ કરનાર રાજાએ આ તથા
ખીજા ઉપાયો એટલે તે સિવાય પણ દેગમાંલે અનુસરતા જે ઉપાયો પાનમાં
માટે તેને પણ માને લગાવી વગર આજીવે અસાધીઓને કમલે કરવા નેહએ
તે જેવી પ્રભુ સરક્ષણ થાય

રાજાએ ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ આઘણોનો કોપ થાય
તેનું આચરણ ન કરવાની સલામણ દેછે—

પરામપ્યાપદં પ્રાપ્તો બ્રાહ્મણાન્ન પ્રકોપયેત્ ॥

તે હ્યેનં કુપિતા હન્યુઃ સઘઃ સવલવાહનમ્ ॥૩૧॥

રાજા જાય મોટોની આપત્તિમાં ટોચ તોપણ તેણે બ્રાહ્મણોને કોપ નહિ દારણ કે કોપ પામેના તેઓ અન્ય તથા વાહનોસહિત રાજાના નારામાં તરતજ હેતુબુદ્ધ થાયછે ૩૧૩

રાજાને કોઈ વખતે ધનની તાણ પડે તોપણ તેણે બ્રાહ્મણોની પાસે તેઓને દગાવીને ધન લેવું નહિ તરત તેઓનું અપમાન કરવું નહિ માર તેમ કરવાથી લાગતા પાપો લીધે તેનો વિનાશ થાયછે

ઉપરના શ્લોકમાં ગ્રહેલી બામનને મજબૂતી આપના બ્રાહ્મણોના પ્રશ્નના દર્શાવેછે—

યૈઃ કૃતઃ સર્વમદયોગિરપેયશ્ચ મહોદયિઃ ॥

ક્ષર્યાં ચાપ્યાયિતઃ સાંસઃ કો ન નચ્યેત્પ્રકોપ
તાન્ ॥ ૩૧૪

જેઓએ અગ્નિને નર્મબક્ષી બનાવ્યો અને સમુદ્રને જળાપાન કરે
અથવા ય કોના નેમજ અદ્રને લયભાથી મુક્ત રો તે બ્રાહ્મણોને કોઈ
કોણ ન ગમે ન પામે ૩૧૪

અગ્નિના બતાવવાથી જામ અમુરે બૃહમુનિની સાંન કરી કો તેથી બ
અગ્નિને ગાર આપી કવચથી ક્યાં વડવામુખ નામના નરિ મે પવનપર
જરતા હત યા તે સમુદ્રને જોવાના પાણ તે ન મરા તેથી તેણે તેના
આફ કરી નીધુ આ રીતે બના તે અ ન માવાવવાથી કેવુ પરિભ આવી
બતાવવાન આપવામાં આગા છે અને અદ્રને કારભાથી મુખ કવે તે દ્રવ્ય
તેઓના પ્રસન્ન કરાથી થતા રાજ દેખ અને છે

બ્રાહ્મણોના વિશેષ પ્રશ્નના ગ્રહેછે—

લોકાનન્યાન્સૃજેયુર્યે લોકપાલાંશ્ચ કોપિતાઃ ॥

દેવાન્કુર્યુરદેવાંશ્ચ ક ક્ષિણવેસ્તાન્સમૃધ્યાત્ ॥૩૧॥

કોપ પામેના જેઓ, બીજા લોક અને બીજા લોકપાલોને ઉત્પા
યકે તથા દેવોને દેવપણથી બદલે પ્રી શકે તેઓને પીડનાર કો મા
સુખી થવ ૩૧૫

વિધામિને વિચક્ષે માટે નહિ સ્વર્ગ બનાવવાની તૈયારી કરી હતી, વાંઠ-
મુનિનાએ બીજાં ઉદ્ધ ક્રમો કર્યા હતા અને માણસમુનિએ ચમત્કૃતિને રાખ
થી મનુષ્યોનાઓ વિદ્વદ્વે જન્મ લેવરાવેલા હતા. આવા બ્રાહ્મણોને કુખી
કરો માણસ સુખી કરો.

બ્રાહ્મણોને દુઃખ દેવાથી જીવિતની હાનિ થતી જણાવેછે—

૭૮. િ. તિષ્ઠન્તિ લોકા દેવાશ્ચ સર્વદા ॥

૭૯. ચેવ ધનંયેપાં કો હિંસ્યાત્તાઞ્જિજીવિષુઃ ॥૩૧૬॥

સર્વ લોકો નથા દેવો જેના આશ્રયથી સર્વદા સ્થિતિવાળા રહેછે અને
એ જેઓનું ધન છે તેઓને જીવવાની હઠ્ઠાવાળો કયો માણસ કુખી
૧૧ ૩૧૬

ચાલત યાજ્ઞ તથા અંધયન અન્નાપન આદિ દેવી શુભોને લીધે થાકે
દેવાની, મિથિતનો આધાર બ્રાહ્મણેકર છે તથા મુર્ખ બ્રાહ્મણના મૂળરૂપ
દેવો તેઓનું ધન છે તેથી સુખ જીવિત બોજવવાની હઠ્ઠાવાળો મનુષ્ય
જોને કુખી કરના નહિ

બ્રાહ્મણ ગમે તેવો હોય તોપણ તેનું અપમાન કરવું નહિ
માં દારણ કરેછે—

૮૦. અવિદ્વાંશ્ચૈવ વિદ્વાંશ્ચ બ્રાહ્મણો દૈવતં મહત્ ॥

૮૧. ગ્ણીતશ્ચાગ્ણીતશ્ચ યથાગ્નિદૈવતં મહત્ ॥ ૩૧૭ ॥

અગ્નિ આધાર કરાયેલ હોય કે નહિ કરાયેલ હોય તોપણ જેમ
હોય દેવરૂપ છે તેમ બ્રાહ્મણ પણ હોયે વિદ્વાન હોય કે અવિદ્વાન હોય
પણ મોહોય દેવરૂપ છે. ૩૧૭

આદે યજ્ઞનો અગ્નિ હોય કે હોમિ અગ્નિ હોય નોમ તે જેમ દેવરૂપ
તેમ બ્રાહ્મણ પણ વિદ્વાન હોય કે અવિદ્વાન હોય તોપણ અન્વજ્ઞાએ તે
જન્મ રો. માટે તેની અવસ્થા સરખી નહિ

ઉપરનાજ વિષયને સ્પષ્ટ સમજાવેદે—

૮૨. સ્મશાનેષ્વપિ તેજસ્વી પાવકો નૈવ દુગ્ધ્યતિ ॥

૮૩. હ્યમાનશ્ચ યજ્ઞેષુ ભૂય ઇવાભિવર્જતે ॥ ૩૧૮ ॥

અગ્નિ કે જે સ્વભાવથીજ તેજસ્વી છે તે સમયાનોમાં હોય નિ બગડી જતો નથી તે જ્યારે યજ્ઞોમાં આહુતિઓ પામેછે ત્યારે ફરીને તે જલ્દિ પામેછે." ૩૧૮.

અગ્નિની પેઠે બ્રાહ્મણ પણ સ્વભાવથીજ પૂજ્ય ॥ અને તે જ્યારે નિ વગેરેથી યુક્ત બનેછે ત્યારે વિશેષ પૂજ્ય થાયછે.

આ વિષયનો ફલિતાર્થ દેખાડો—

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ॥

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥૩૧

એ પ્રમાણે જો કે સર્વ અનિષ્ટ કર્મોમાં પ્રગતિ કરતા હોય તે સર્વથા બ્રાહ્મણો પૂજ્ય છે કારણ કે તે પરમ દેવતાઓ છે. ૩૧૯

સર્વ અનિષ્ટ નમોમાં જોડે લોકોને ન મમે તેવા કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત હોય પણ તે પૂજ્ય છે એટલે ઉચ્ચ હોને યોગ્ય નથી પણ શાસ્ત્રને અનુમતી મુદ્દાના શિક્ષા કરી દેખાણે વાવવાને યોગ્ય છે. કારણ કે તેઓ સુધરના કરીને દેવ જેવા લોકહિત કરવામાં સામર્થ્યવાળા થાયછે

ક્ષત્રિયોએ બ્રાહ્મણોનો પરાભવ કરવા તૈયાર થવું નહિ, કાર કે તેમ કરવા જતાં તેઓનોજ પરાભવ થાયછે એમ જણાવેછે

क्षत्रस्याति प्रवृद्धस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ॥

ब्रह्मैव संनियंतु स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥૩૨

બ્રાહ્મણોત્તમ દરેક રીતે નજીકનાના ક્ષત્રિયોને હેરાત બ્રાહ્મ કર્મજો યવુ પડેછે કારણ કે ક્ષત્રિયોની કૃપતિ અદ્યોથીજ છે.

બ્રાહ્મણોનો પરાભવ કરવા હિંમત ક્ષત્રિયોનોજ બ્રાહ્મણોના બ્ર પરાભવ થાયછે. કારણ કે ક્ષત્રિયોનો ઉદય બ્રાહ્મણોથીજ થયો છે તેથી નેનાથી ઉદય થયો હોય તેઓને દમાવવા જતા પરિણામે તેઓનેજ મરું પડેછે.

ઉપરના પ્રલોકમાં જણાવેલી બાબતને દાખલાઓથી કરેછે—

૩૨૧. ક્ષત્રમશ્મનો લોહમુત્થિતમ્ ॥

સર્વત્રગં તેજઃ સ્વાસુ યોનિપુ શામ્યતિ ॥૩૨૧॥

જગમાથી અગ્નિ, આદ્યથી દાત્રિયો અને પાપાણુમાથી યોદ્ધા કૃત્તવ્ય છે તેઓનું તેજ બીજે બધે ગયો કામ કરે શકે છે પણ પોતાનાજ પાપાણુ દરના આપના તેમા યાન રહ જાય છે ૩૨૧

અગ્નિ સત્તો દાદ કરી શકે છે પણ જળનો દાદ નરવા જતા પોતે જ કરી છે, યોદ્ધાના અશ્વોદે બીજી બીજેને કાપી શકે છે પણ પાપાણુને કાપના જતાં નેજ બાળી પડે છે તેમ દાત્રિયો પાપાના પરાક્રમથી બીજાઓને દબાવી શકે છે. આદ્યોને દબાવવા જતા પોતાજ નારા પડે.

આદ્યશ અને દાત્રિયનો પચ્ચ મુખ્ય મળે એટલે—

વ્રહ્મ ક્ષત્રમૃદ્ધોતિ નાક્ષત્રં વ્રહ્મ વર્દ્ધતે ॥

હ્ય ક્ષત્રં ચ સંપૃક્તમિહ ચામુત્ર વર્દ્ધતે ॥ ૩૨૨ ॥

અદ્યશુભગ દાત્રિયો વૃદ્ધિ પામતા નથી અને દાત્રિયશુભ આદ્યને પણ દે પામતા નથી તેથી આદ્યાના અને દાત્રિયો મળીને આલે ના તેઓ ને લોભા મુખી થાય છે ૩૨૨

શાંતિપોષિક કર્મ તથા વ્યવહારદશનવગેરેમા આદ્યોની વૃદ્ધિપાથી ત્રિધાનો અભ્યુદય થાય છે તથા દાત્રિયા રક્ષણ ને તેથી આદ્યો જા તપ, વ્યયન વગેરે કરીને અભ્યુદય મળી શકે માટે તેઓએ પરસ્પર એકબીજા સાથે કરવું જોઈએ થી આખી દિશાનુભવ થઈ શકે છે દંડના પ્રમાણ આદ્યોની પ્રગણના આ નક્કર આદ્યોના દંડ નરવાને પ્રસંગ ત્યાર તેઓને મૃદુદંડ કરવો એ ત્યવચામાટે નનામા આબુ છે

રાજાનું છેલ્લી અનુશ્ચાનું જ્ઞાન કહે છે—

વા ધનં તુ વિપ્રેભ્યઃ સર્વદણ્ડસમુત્થિતમ્ ॥

૫ રાજ્યં સમાસજ્ય કુર્વીત પ્રાયણં રણે ॥૩૨૩॥

સર્વ પ્રમારના દંડમાથી આવેનું ધન આદ્યોને દંડ અને પુત્રને રાજ્ય મળે છેવટ સગ્રામમા દેહત્યાગ કરવો ૩૨૩

રણ એ પદને બદલે વ્રત એવો પણ પાઠ છે તેનો અર્થ ઉપર આવી નીકળતું અને ત્યાં તપશ્ચરણ કરી પ્રાણત્યાગ કરવો એમ યાય છે. વસ્થા આંવતાં નવારે પોતાને એમ જણાય કે હવે આ શરીર લાંબી આયુ તેમ નથી ત્યાંજ રાજ્યનો જોગો હોય છેવે એટલે રાજ્ય પોતાના પુત્રને મોપણું અને દંડનું સંધણું ધન આદ્યોને દાનમાં દઈ પોતે નિકળતું, પડી કોઈ ધર્મયુક્ત યુદ્ધમાં પ્રાણત્યાગ કરવો અથવા વનમાં ધર્મરત્નાધ્યાનમાં રહી સમય આવ્યે સાંતિથી પ્રાણત્યાગ કરવાની ઇચ્છા રાખવી.

૧. સાતમા અધ્યાયથી કહેવા-માંડેલ રાજધર્મરૂપ પ્રકરણ ઉપસંહાર કરે છે—

एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मेण पार्थिवः ॥

हितेषु चैव लोकस्य सर्वान्भृत्यान्नियोजयेत् ॥૩૨

એ પ્રમાણે સર્વજન રાજધર્મોમાં પ્રયત્નથી વર્તનારા રાજાએ લોકો કેટલાકમાં પોતાના સખાના ભૂતોને જોડવા.

રાજાએ પોતે ચોગ્ય રીતે વર્તેલું તથા પોતાના અધિકારીઓને ચોગ્ય રીતે વર્તાવવા જોઈએ.

હવે અન્યવર્ણોના કર્તવ્યસંબંધી સંક્ષિપ્ત પ્રકરણનો ઉપસંહાર—

एषोखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ॥

इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्रयोः ॥૩૨

રાજાએ આવશ્યકનો આ સંપૂર્ણ સનાતન કર્મવિધિ કહેવામાં આવેલ છે. હવે વૈશ્ય તથા શૂદ્રનો પણ કર્મવિધિ ક્રમથી આ પ્રમાણે જણાવેલ છે.

અહીં સુધી ગજસ્તંભ કથુ હવે વૈશ્ય અને શૂદ્રનું કર્મજ્ઞાન જણાવેલ છે.

૧. વૈશ્યે કેમ વર્તવું તે જણાવે છે—

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ॥

वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनां चैव रक्षणे ॥૩૨

ઉપનયનપર્યંત સંસ્કારને પામેલા વૈશ્યે સ્ત્રીને પચ્છીને ખેતી, વેપાર
તથા પશુરક્ષણમાં નિન્ય નતપર રહેવું ૩૨૬

જો કે ખેતીમાં પશુરક્ષાનું સમાવેશ થઈ નયછે તોપણ તેને નહીં
પાડયું છે તેથી એમ ન્યયયું છે પશુઓનું પાલન કરવું એ વૈશ્યને માટે મુખ્ય છે.

પશુપાલન એ વૈશ્યોનો સહજ ધર્મ છે એમ દેખાડે છે—

જાપતિઃ વૈશ્યાય સૃષ્ટા પરિદદે પશૂન્ ॥

હજાયા ચ રાજે ચ સર્વાઃ પરિદદે પ્રજાઃ ॥૩૨૭॥

જાતિએ સૃષ્ટિ કરીને તેમના પશુઓ વૈશ્યને સાચવવા મોકળાં અને

ગી પ્રાણ શ્રાક્ષણ તથા રાખને મોકળી ૩૨૭

પશુઓના સરક્ષણનો અધિકાર વૈશ્યને આપ્યો અને મધ્યમી પ્રજાના
સરક્ષણનો અધિકાર બ્રાહ્મણ તથા રાજાને આપ્યો આથી આદિ જાતિઓ

ની આજ્ઞા થઈએ એમ મમજીને નિરૂપણ બુદ્ધિથી જેમ બ્રાહ્મણે સદૃ-
પદેશથી અને ક્ષત્રિયે ચારાદિવના ઉપદ્રવથી સમગ્રી પ્રજાને સાચવવી જોઈએ
તેમ વૈશ્યે પણ માથે બળદ વગેરે પશુઓનું પાલન કરવું જોઈએ

પશુરક્ષણરૂપ કર્તવ્યને છાડવાનો વૈશ્યે વિચાર પણ ન કરવો
એમ જણાવે છે—

ન ચ વૈશ્યસ્ય કામઃ સ્યાન્ન રક્ષેયં પશૂનિતિ ॥

કૌશ્યે ચેચ્છતિ નાન્યેન રક્ષિતવ્યાઃ કથંચન ॥૩૨૮॥

હું પશુઓનું રક્ષણ ન કર એવી દંડા વૈશ્યે કરવી નહિ અને
ન્ય એ કામ કરવા છોડીને હાથ ત્યાગી બાકીનાં એ કામ કરાવવું
હિ ૩૨૮

પશુઓનું રક્ષણ ન કરવાની આ વૈશ્યના નતમા યતિજ ન જોઈએ અને
ના એ કામમાં બીજાં હાથ આપે પણ ન આવડે જાણએ

મણિવગેરેના વેપારની પણ બલામણુ કરે છે—

મણિમુક્તાપ્રવાલાનાં લોહાનાં તાંત્રસ્ય ચ ॥

ગન્ધાનાં ચ રસાનાં ચ વિદ્યાદર્ધવલાવલમ્ ॥૩૨૯॥

મણિ, મોતી, પ્રવાલ, લોહ, વજ્ર, સુગંધી દ્રવ્યો અને રસ એઓના
દ્રવ્યનું નૂનાધિકપણુ પણ વૈશ્યે જાણવું ૩૨૯

કારણ કે તે બાળનાર માણસજ તેનો વેપાર કરી શકે. લોક એટલે
સોનું રૂપ વગેરે ધાતુઓ, સુખથી ડર્યા એટલે સુખડ, કેસર, કરવરીવગેરે વધાર
રસ એટલે થી તેલ વગેરે ગમજવા.

વૈશ્યે જાણવાની ધીછ આખતો પણ કહેછે—

વીજાનામુતિવિચ્છ સ્વાત્ક્ષેત્રદોષગુણસ્ય ચ ॥

માનયોગં ચ જાનીયાત્તુલાયોગાંશ્ચ સર્વશઃ ॥૩૩૦॥

સારાસારં ચ માણ્ડાનાં દેશાનાં ચ ગુણાગુણાન્ ॥

લાભાલાભં ચ પણ્યાનાં પશૂનાં પરિવર્દનમ્ ॥૩૩૧॥

મૃત્યાનાં ચ મૃતિં વિદ્યાદ્ધાપાશ્ચ વિવિધા નૃણાન્ ॥

દ્રવ્યાણાં સ્થાનયોગાંશ્ચ કયવિદ્રવ્યમેવ ચ ॥૩૩૨॥

વૈશ્યે મર્ચ જાનનાં બીજીને વાવવાનો વિધિ જાણવો જોઈએ. કંચોના
દોષો તથા ગુણો જાણવા જોઈએ તેમજ નોંધવળી અને માપવાની દરેક
પ્રકારની ક્રિયા, વહેંચવાનાં ડાંચોની ડાંચી દવણી જાણે, દેશના ગુણ દેશ,
વહેંચવાની વસ્તુઓમાં સાબ તથા નુકસાન, પશુઓને ઉછેરવાનો પ્રકાર,
નોંકરોને પગાર આપવાની વ્યાજત, લોભિની ભૂતીભૂતી બાપા, ડાંચોનાં સ્થાન
તથા યોગ અને કોઈક દેશ એ સમગ્ર જાણવું જોઈએ. ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૨.

વાવળી ક્યારે અને કેવી રીતે કરી, કેવી જાતની પૂરતીમા કેવો પડાર્થ
સારી રીતે પેસા વાવ અને કેવો પડાર્થ ન લેવો, કેમ તોજવું ? તે માપવું
વહેંચવાની યોજનામાં કઈ જોઈએ ઉપી જાતની છે, ૧૫ યોજે દવણી જાતની છે, કેવા
દેશમાં કેવા પડાર્થો જાણી શકે, કેવા પડાર્થો નથી જાણી શકતા અથવા કેવા દેશમાં
ક્યા પડાર્થ મોવામોવા પડે? કેવા પડાર્થો જેવામાં થઈ પડાય અથવા ક્યા
નુકસાન થઈ બિચરવેરેલા કામમાં ક્યા પશુઓને કેવી રીતે ઉછેરવું ? ૧૫
કામ કરનારા મોઝને કેટલો કેટલો પગાર આપવો જોઈએ ૧૫ ક્યા મોજ કરે ક્યા
દેશજે વધાર વાવજે, ક્યાથી જવું શકે અને તેનેકઈ કેમજે આજવડી કે ૧૫
જોઈએ ? આ સમગ્ર તથા વેપાર કરવામાટે જુદાજુદા દેશોમાં જવું પડે અને
જુદાજુદા લોકોના મમામમમા આવવું પડે મારે ભૂતીભૂતી બાપામોને અને મોજે
કોઈ તેની જિનન કેવી તથા જોઈ કેવી તેની જિનન કેવી તેમાં ક્યા ઉપાદા
તો નથી ? એ પણ જાણવું જોઈએ.

સંપત્તિ ઇચ્છતી પણ વાજળીપણું અને દયાનું વિરમરણ કરવું નહિ એવી સલામણુ દે છે—

ધર્મેણ ચ દ્રવ્યવૃદ્ધાવાતિષ્ઠેયત્નમુત્તમમ્ ॥

દયાચ્ચ સર્વભૂતાનામન્નમેવ પ્રયત્નતઃ ॥ ૩૩૩ ॥

ધર્મથી દ્રવ્યની શક્તિ કરવામાં ઉત્તમ પ્રયત્ન કરવો અને પ્રયત્નપૂર્વક સર્વપ્રાણીઓને અન્નદાન દેવું. ૩૩૩.

દ્રવ્ય વધારવામાં ધર્મરૂપર નજર રાખવી અને દ્રવ્ય વધવાનું સાર્થક એવું છે કે મરીઓને અન્નદાન દેવું. કારણ કે સર્વપ્રકારનાં જાનોમા અન્નદાન એક છે.

શૂદ્રતું કર્તવ્ય કહી છે—

વિપ્રાણાં વેદવિદુષાં ગૃહસ્થાનાં યશસ્વિનામ્ ॥

શુશ્રૂપૈવ તુ શૂદ્રસ્ય ધર્મો નૈશ્વ્રેયસઃ પરઃ ॥ ૩૩૪ ॥

વેદને જાણનારા, ગૃહસ્થ અને યશસ્વી બ્રહ્મણી મેવા કરવી એજ શૂદ્રને માટે કલ્યાણકારક ઉત્તમ ધર્મ છે. ૩૩૪

કલ્યાણકારક એટલે આ લોકમા સુખ અને પરલોકમા ઉત્તમ મતિ આપનારો એજ ઉત્તમ ધર્મ છે.

શૂદ્રના પ્રશંસાપાત્ર ગુણો જણાવે છે—

શુચિરુત્કૃષ્ટશુશ્રૂપુર્મદુવાગનહંકૃતઃ ॥

બ્રાહ્મણાદ્યાશ્રયો નિત્યમુત્કૃષ્ટાં જાતિમશ્રુતે ॥ ૩૩૫ ॥

પવિત્રતાવાળો, ઉત્તમવર્ણની સેવા કરનારો, દામજવાણીવાળો, અહ-મરવગરનો અને નિત્ય બ્રાહ્મણવગેરેનો આશ્રય કરનારો શૂદ્ર શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિને પામે છે. ૩૩૫.

જે શૂદ્ર આવા ગુણવાળો હોય છે તે કમે કમે જન્માતરમા ઉત્કૃષ્ટ વર્ણમાં અવતરે છે એ તેને માટે અદ્વૈતજનું વર્ણન છે.

મુખ્ય વર્ણધર્મના પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે—

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ॥

आपद्यपि हि यस्तेषां क्रमशस्तन्निबोधत ॥ ३३६ ॥

આપત્તિગરના સમયમા ચાર વર્ણોનો શ્રેષ્ઠ કર્મવિધિ આ પ્રમાણે કહેવા
દેવે આપત્તિના સમયમા તેઓનો જે ધર્મ છે તે પણ ક્રમપૂર્વક સાચળો ૩૩૬.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ ચાર વર્ણનું કર્તવ્ય ઉપર પ્રમાણે
કહેવામા આવે છે બીજા આ સારથી ચાલતા મુખ્ય પ્રશ્નનું થન છે અને
આપત્તિના સમયમા કેમ વળત તે ઉપર કહેવામા આવે છે આ અધ્યાયમા તો આની
પહેલાના અધ્યાયમા બાકી રહેલ વ્યવહાર દર્શન પૂર્ણ કરીને વૈશ્ય તથા શૂદ્રના
તેઓ પણ દેવામા કહેવ છે

કર્તવ્ય અને સામર્થ્ય.

શાસ્ત્રોએ સમજાવવાથી તથા વિદ્વાન અને વડિલ મનુષ્યોએ
બોધ આપવાથી તમે પોતાના કર્તવ્યને માટે નિશ્ચય કરી રાકો.
પરંતુ જો કંઈ દેવે અથવા સ્વાભાવિક ચાતુ નજળાણને લીધે
તમારામા સામર્થ્ય ન હોય તો તે નજનું તમે પાલન કરી શકો.
નહિ માટે દેવ અને નજળાણ દૂર રહે તથા મરીરમા સામર્થ્ય
હજી રહે તેને વાનને તમારે દેવેશા તત્પર રહેડ જોઈએ

સ્વાભાવિક નજળાણ, નજળાણથી સાચુ પડતા તો અને
દેવોથી આવતી નજળાણ, એઓને મહાદેવમા—

પ્રખ્ય ન

આત કનિયદ્ ગોળીઓ

ચોક્કમ દવાગ ૩

નિમન ગોળી ૩૦ ॥ ૩મી ૧ નો ૩૧. ૧ એક.

નેપગાન્ત્રી મળિનક નોનિંદ્ય.

૧૧મ ૧૧-મી ૧૧

❀ મણિમનુસ્મૃતિ. ❀

અધ્યાય ૧૦ મો

ગયા અધ્યાયની સમાપ્તિમાં કહ્યાપ્રમાણે બ્રાહ્મણવર્ગેએ આપત્તિના સમયમાં કેમ વર્તવું ? તે હવે કહેવું જોએ. આપત્તિના સમયમાં પોતાનાથી ઉતરતો વર્ણ હોય તેના જેવું કામ કરીને-પણ તે સમય વ્યતીત કરવો જોએ. તોપણી પ્રસંગને લગતે વર્ણોના સંકીર્ણપણાને લીધે હીનજાતિના અનેક પ્રકારે દેખાડવાના ઉપક્રમમાં પ્રથમ અસંકીર્ણવર્ણવાળાના કર્તવ્યનો અનુવાદ કરેછે—

અધીરીયંસ્ત્રયો વર્ણાઃ સ્વકર્મસ્થા દ્વિજાતયઃ ॥

પ્રત્રૂયાદ્બ્રાહ્મણસ્ત્વેપાં નેતરાવિતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મણવર્ગે ત્રણ દ્વિજનિવળાએ પોતાના ધર્મમાં પગથણ રહી અધ્યયન કરવું અને અધ્યાપન તો તેઓમાં બ્રાહ્મણે કરાવવું બીજાને વર્ણોએ તે કરાવવું નહિ, એવો નિશ્ચય છે ૧

ત્રણ દ્વિજતિવર્ણો એટલે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એઓએ પોતાના અગ્નિદોત્રાદિ કર્મોમાં પરાયણ રહી અધ્યયન કરવું એટલે વેદ ભણી તેના સ્વાધ્યાય કરતા રહેવું પણ વેદનું અધ્યાપન તો માત્ર બ્રાહ્મણે કરાવવું ક્ષત્રિયે કે વૈશ્યે એ કામ કરવાનું નથી

બ્રાહ્મણે બીજાઓને તેઓનાં કર્તવ્યનો ઉપદેશ આપવામાટે તે સુધળું બ્રહ્મણું જોઈએ, તેના ઉપદેશ કરવો જોઈએ, તથા પોતે સ્વકર્તવ્યપરાયણ રહેવું જોઈએ એમ જણાવેછે—

સર્વેષાં બ્રાહ્મણો વિદ્યાદૃત્યુપાયાન્યથાવિધિ ॥

પ્રત્યયાદિતરેભ્યશ્ચ સ્વયં ચૈવ તથા ભવેત્ ॥ ૨ ॥

બ્રાહ્મણે સર્વવર્ણોની આજીવિકાના ઉપાયો સામ્રાજ્યમાં જાણવા, તે ઉપાયોનો જાણને ઉપદેશ કરવો અને પોતે પણ સાસ્ત્રનિયમને અનુસરીને વર્તવું ૨

સર્વવર્ણોને એમ કહ્યું તેથી શરૂને પણ તેના કર્તવ્યનો ઉપદેશ આપવો યાજન, કર, કૃષિ, સેવા વગેરે સર્વવર્ણોની આજીવિકાના ઉપાયો છે, તે બ્રાહ્મણોએ જાણવા જોઈએ મારણ કે બલેષ હોય તોજ તેને ઉપદેશ થઈ શકેછે. ઉપદેશ કરનાર પોતે પણ સદાચારી હોય તોજ તેના ઉપદેશની અસર બીજાઓને થાયછે માટે બ્રાહ્મણે પોતેપણ સાસ્ત્રની આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તવું જોઈએ

ઉપદેશજેતું ઉંચામાં ઉંચું કામ બ્રાહ્મણોનાઉપર સંભવતાનું કારણ કહેછે—

વૈશેષ્યાત્પ્રકૃતિશ્રૈષ્ઠ્યાન્નિયમસ્ય ચ ધારણાત્ ॥

સંસ્કારસ્ય વિશેષાન્ન વર્ણાનાં બ્રાહ્મણઃ પ્રભુઃ ॥ ૩ ॥

જનિથી શ્રેષ્ઠ હોવાને લીધે, પરમાત્માના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાને લીધે, જે નિર્દિષ્ટ નિયમો, ધારણ કરનાર હોવાથી તથા વિશેષ સંસ્કારવાળા હોવાથી બ્રાહ્મણો સર્વવર્ણોના પ્રભુકે ૩

વિશેષ સંસ્કારવાળા એટલે શાસ્ત્રોપાસન સંસ્કારો બીજાઓના કરતા તેને માટે વિશેષ છે તેથી સર્વવર્ણોમાં બ્રાહ્મણનું પ્રાધાન્ય ૪

બ્રાહ્મણદ્વારા આગ્રના ઉપદેશપ્રમાણે વર્તવાને લીધે પોતાનું સ્વરૂપ જાળવી જાળનાર મુખ્ય વર્ણનો ચારજ છે એમ હું બાંધી દેછે—

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈદ્યસ્તથા વર્ણા દ્વિજાતયઃ ॥

ચતુર્થ એકજાતિસ્તુ શૂદ્રો નાસ્તિ તુ પશ્ચમઃ ॥ ૪ ॥

... વ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણ દિવ કહેવાય છે. યોગ્ય એકાન્તિવાળો શદ્ર છે. પાત્ર્યો કોઈ વર્ણ નથી. ૪.

ઉપનયન સંસ્કાર થઈ શકતો હોવાથી દિવ કહેવાય છે અને એકાન્તિ-વાળો એટલે ઉપનયન ન સંસ્કારવશનો શદ્ર એ ચતુર્વર્ણ છે આ સિવાય પાત્ર્યો વર્ણ નથી.

વર્ણોનું લક્ષણ દેખાડે છે—

સર્વવર્ણેષુ તુલ્યાસુ પત્નીષ્વક્ષતયોનિષુ ॥

આનુલોમ્યેન સંભૂતા જાત્યા જ્ઞેયાસ્ત એવ તે ॥૫॥

આરે વર્ણોમાં સમાનભતિની અને પરપુરુષના સંસર્ગમાં નહિ આવેલી પરજેલી સ્ત્રીઓમાં અનુક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો તે ભતિવાળાન ગણાય છે એમ જણવું. ૫.

જેમકે બ્રાહ્મણથી, યોગ્ય બ્રાહ્મણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પણ બ્રાહ્મણ ગણાય છે વર્ણ એ નહિ એવો વ્યક્તિપિરોષ નથી કે જે શારીર અવયવશયના અથવા રસગધાદિથી પારખી શકાય તેથી તેનું લક્ષણ આ પ્રમ જોઈ યોગ્ય છે. આ લક્ષણથી એમ જણાવ્યું કે સમાનભતિની સ્ત્રીમાં પણ વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રભા તે ભતિનો સમન્વય થઈ શકતો નથી અને તેથી જ કહેવામાં આવે છે કે સમાનભતિની સ્વનત્ર સ્ત્રીઓમાં સમાનભતિવાળા અન્યપુરુષોથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો નહ તથા સંસ્કારવશના અને બહિષ્કૃત ગણાય અને તેઓને દેવવશુનિએ ઇશ્વરકાંડ એક નામ આપી શદ્ર જેવા નરવાળે. આની જ રીતે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શદ્રથી પણ પોતાપોતાના વર્ણની પરજેલી યોગ્ય સ્ત્રીમાં જે પ્રભ થાય તે, તે તે વર્ણની ગણાય છે.

દંડામાં અમંડીર્ણ વર્ણનો નિર્દેશ કરીને હવે સંકીર્ણ એટલે વર્ણની મેળભેગવાળી પ્રજાના પ્રકારો કહે છે—

સ્ત્રીષ્વનન્તરજાતાસુ દ્વિજૈરુત્પાદિતાન્સુતાન્ ॥

સદશાનેવ તાનાહુર્માતૃદોષવિગર્હિતાન્ ॥ ૬ ॥

દ્વિજેએ પોતાના વર્ણપત્નીના વર્ણવાળી સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન કરેલા પુત્રો કે જેઓ માતની કીનનાને લીધે નિર્હિત છે તેઓને પિતાના વર્ણવાળા નહિ પણ તેના જેવા કહેવા છે. ૬.

દ્વિતે એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ત્રેઓએ અનુક્રમથી પોતાના વર્ણ-
પછીના વર્ણવાળી સ્ત્રીઓમાં એટલે ક્ષત્રિયસ્ત્રી, વૈશ્યસ્ત્રી તથા શૂદ્રસ્ત્રીમાં તેનાથી
શ્રેષ્ઠ વર્ણવાળા પુત્રને ઉત્પન્ન કરેલા પુત્રો માતાની દીનતાથી ઉતરતા હોવાને લીધે
પિતાના વર્ણવાળા નહિ પણ તેના જેવા તથા પિતાની શ્રેષ્ઠતાને લીધે માતાના
વર્ણવાળા પણ નહિ પણ તેથી કાંઈક ઠીક છે. એટલે તે બન્ને વર્ણુની વચ્ચાળેની
સ્ત્રિતિવાળા ગણાય છે. અર્થાત્ માતાની જાતિકરતા શ્રેષ્ઠ અને પિતાની જાતિકરતા
ઉતરતા ॥ યાજ્ઞવલ્ક્યચરેએ એઓનાં નામ પણ અનુક્રમથી મૂર્દાવસિક્ત, મા-
હિષ્ય અને કરણ એ પ્રમાણે કહેલાં છે તથા શુક્રાચાર્યે તેઓનાં કર્મ અનુક્રમથી
હાથી ઘોડાચરેને, કેળવવા, નૃત્યગીત તથા દ્વિજસેવા એ પ્રમાણે કહેલ છે.

ઉપરના શ્લોકમાં ત્રણપ્રકારની અનુલોમજાતિ કે જે, પછી
પછીના વર્ણુની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે કહીને હવે તે સિવાય
પણ બીજી તેના જેવી જાતિઓ કહેવાનો ઉપક્રમ કરે છે—

અનન્તરાસુ જાતાનાં વિધિરેપઃ સનાતનઃ ॥

દ્વેકાન્તરાસુ જાતાનાં ધર્મ્ય વિદ્યાદિમં વિધિમ્ ॥૭॥

પોતાની પછીની જાતિની સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થતા પુત્રોના સંબંધમાં
આ આલ્પે આવશે પ્રકાર કહેા. હવે પછીની એક જાતિને છોડીને તેની
પછીની જાતિવાળા તથા જે જાતિ છોડીને તેની પછીની જાતિવાળા સ્ત્રીમાં
થતા પુત્રોનો ધર્મશાસ્ત્રમાં દેખાડેલો આ પ્રકાર જણવો. ૭.

પોતાની પછીની જાતિની સ્ત્રીમાં પુત્રોત્પત્તિ કરવામા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને
વૈશ્ય એ ત્રણે આવી જાય છે પરંતુ વચમાં એકજાતિ છોડીને કહુ તેમાં વૈશ્યનો
સંભવ નથી અને જે જાતિ છોડીને કહુ તેમાં ક્ષત્રિયનો પણ સંભવ નથી. માત્ર
બ્રાહ્મણનો સંભવ ॥ ઉચી જાતિના પુત્રથી દલથી જાતિની સ્ત્રીમાં થતી
પ્રજા અનુલોમજાતિ તથા ઉચી જાતની સ્ત્રીમા દલથી જાતના પુત્રથી થતી પ્રજા
પ્રતિલોમજાતિ કહેવાય છે

બ્રાહ્મણથી વૈશ્યસ્ત્રી તથા શૂદ્રસ્ત્રીમાં થતા વર્ણસંકરનો પ્રકાર
કહે છે—

બ્રાહ્મણાદૈશ્યકન્યાયામંવદો નામ જાયતે ॥

નિપાદઃ શૂદ્રકન્યાયાં યઃ પાર્શ્વ ઉચ્યતે ॥ ૮ ॥

પ્રાણભૂયી વૈશ્યમ્મનિની પ-ણેની સ્ત્રીમાં થતો પુત્ર અ-મદ દહેવાય છે અને શૂદ્રમ્મનિની સ્ત્રીમાં થયેલો પુત્ર નિપાદ દહેવાય છે અને તેને પારશવ પણ દહેવામાં આવે છે. ૮

મૂળ-વેદોક્તિમાં ન્યાય શબ્દ છે પણ વિપ્રાસ્થેય વિધિ સ્મૃતિ । એ વાક્યથી આ નિધિ પ-ણેની સ્ત્રીઓમાંથી છે, એમ યાગ્યવલ્ક્ય મુનિએ સ્પષ્ટ કરેલ છે

ક્ષત્રિયથી શૂદ્રકન્યામાં થતી અનુલોભમ્મતિ દેખાડે—

ક્ષત્રિયાચ્છૂદ્રકન્યાયાં કૂરાચારવિહારવાન્ ॥

ક્ષત્રશૂદ્રવપુર્જન્તુરુગ્રો નામં પ્રજાયતે ॥ ૯ ॥

ક્ષત્રિયથી શૂદ્ર સ્ત્રીમાં કર આચાર અને કર વિહારવાળો, ક્ષત્રિય અને શૂદ્રના જેવા સ્વભાવવાળો હોય નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે ૮

તેવા પુત્રની ભતિજ હમ દહેવાય છે

અનુલોભમ્મતિના પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે—

વિપ્રસ્ય ત્રિપુ વર્ણેષુ નૃપતેર્વર્ણયોર્દ્વયોઃ ॥

વૈશ્યસ્ય વર્ણે ચૈકસિન્ પડેતેપસદાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૦॥

બ્રાહ્મણના ત્રણપણમાં ક્ષત્રિયના મેળામાં અને વૈશ્યના એકપણમાં થના આ હોયે પ્રકારના પુત્રો અધમ ગણાય ૧૦

ક્ષત્રિયસ્ત્રી, વૈશ્યસ્ત્રી તથા શૂદ્રસ્ત્રીમાં બ્રાહ્મણભતિના પુત્રથી ઉત્પન્ન થતા ત્રણ પ્રકારના પુત્રો, વૈશ્યસ્ત્રી તથા શૂદ્રસ્ત્રીમાં ક્ષત્રિયભતિના પુત્રથી ઉત્પન્ન થતા બે પ્રકારના પુત્રો અને શૂદ્રસ્ત્રીમાં વરણભતિના પુત્રથી ઉત્પન્ન થતો એક પ્રકારનો પુત્ર આ પ્રમાણે ૭૫ પ્રકારના પુત્રો સમાનભતિની પ-ણેની સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોમાંના અધમ પ્રકારના ગણાય છે

હવે પ્રતિલોભ એટલે ઉલટાક્રમનાળી અર્થાત્ ઉચ્ચીભતિની સ્ત્રીમાં હીનભાતના પુત્રથી થતી પ્રજાપિતે જણાવે છે—

ક્ષત્રિયાદ્વિપ્રકન્યાયાં સૂતો ભવતિ જાતિતઃ ॥

વૈશ્યાન્માનઘવૈદેહૌ રાજવિપ્રાદ્ધનાસૂતૌ ॥ ૧૧ ॥

૧. ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણજાતિની સ્ત્રીમા ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર જાતિથી સૂત કહેવાયછે અને વૈશ્યથી ક્ષત્રિયજાતિની સ્ત્રીમા થયેલો પુત્ર માગધ તથા બ્રાહ્મણજાતિની સ્ત્રીમા થયેલો પુત્ર વૈદેહ કહેવાયછે ૧૧.

ઉસટા ક્રમમા પરણવાનો વિધિ આવતો નથી

શૂદ્રથી થતા વર્ણસંકરોવિષે કહેછે—

શૂદ્રાદાયોગવઃ ક્ષત્તા ચણ્ડાલશ્ચાધમો નૃણામ્ ॥

વૈશ્યરાંજન્યાવિપ્રાસુ જાયન્તે વર્ણસંક્રારાઃ ॥ ૧૨ ॥

શૂદ્રથી વૈશ્યસ્ત્રીમા આયોગરાનામનો વર્ણસંકર ક્ષત્રિયસ્ત્રીમા ક્ષતાનામનો વર્ણસંકર અને બ્રાહ્મણસ્ત્રીમા મનુષ્યોમા અધમ ચણ્ડાલ નામનો વર્ણસંકર પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે ૧૦

આ સધળાઓ સર્વ ધર્મોથી બહિષ્કૃત ગણાય છે

ચણ્ડાલની અસ્પૃશ્યતા સિદ્ધ કરવામાટે બાકીનાઓની સ્પૃશ્યતા જણાવેછે—

एकान्तरे त्वानुलोम्यादंबष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ ॥

क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत्પ્રાતિલોમ્યોપિ जन्मनि ॥ ૧૩ ॥

અનુલોમજાતિમા, એકજાતિના વ્યવધાનથી અબા અને ઉગ્રને ગણવા છે તેવી રીતે પ્રતિવામજાતિમા પણ એક જાતિના વ્યવધાનને લીધે ક્ષતા અને વૈદેહને પણ સ્પર્શયોગ્ય માન્યા છે ૧૩

અનુલોમ જાતિમા એક જાતિના વ્યવધાનથી એટલે બ્રાહ્મણજાતિના પુરુષથી તેપણીની એક જાતિને એટલે ક્ષત્રિયજાતિને છોડીને વૈશ્યજાતિની સ્ત્રીમા થયેલો અબા અને ક્ષત્રિયથી શૂદ્રસ્ત્રીમા થયેલો ઉગ્ર એ બન્ને સ્પૃશ્ય ગણાય છે તેમ પ્રતિવામ જાતિમા પણ શૂદ્રથી ક્ષત્રિયમા થતો ક્ષતા તથા વૈશ્યથી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીમા થતો વૈદેહ એઓ પણ સ્પૃશ્ય ગણાય છે એક જાતિના વ્યવધાનવાળી જાતિની સ્ત્રીમા થયેલો પુત્ર સ્પૃશ્ય હોય તેપણી વ્યવધાનવગરની જાતિની સ્ત્રીમા થયેલ પુત્ર સ્પૃશ્ય ગણાય એ અર્થાત્ સિદ્ધ છે તેથી અસ્પૃશ્યતા માત્ર અતિ અધમ ચણ્ડાલનીજ ગણાયા આવી

આ અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં અનંતરવર્ણવાળી સ્ત્રીમાં થયેલા
ત્રોતે પિતાના વર્ણવાળા નહિ પણ તેના જેવા ગણેલા છે પરંતુ
તેથી ધર્મક્રિયાના લાભમાટે કંઈપણ સંસ્કાર પિતાના વર્ણુપ્રમાણે
રાખ નહિ. તે તો માતાના વર્ણુપ્રમાણે થઈ ગઈ એમ જણાવવા
માટે માતાની જાતિ જેવા કહે છે—

પુત્રા ચેડનન્તરસ્ત્રીજાઃ ક્રમેણોક્તા દ્વિજન્મનામ્ ॥

તાનનન્તરનામ્નસ્તુ માતૃદોષાત્પ્રચક્ષતે ॥ ૧૪ ॥

જિનેના અનતન્ત્રાઓથી અનુક્રમે થયેલા જે પુત્રો હોના છે તેઓને
માતાના દોષની અનનન્તનામનામા પ્રેવામા આવેછ ૧૪

જેમા કાઈ પણ આટે અતર ન હોય તે અનતર પ્રેવાય છે જેમને બ્રાહ્મ
જનનિને કનિયજનિ અનતર છે એમ કનિયજનિને વેન્ધજનિ અને વેશ્યજનિને
શુદ્રજનિ અનતર છે માતાના દોષરૂપ હેતુ કહેના હોનાથી અનતર શબ્દથી
જે અનર અને ચતુર એ બંનેનું મહત્ત્વ થઈ શકે અનતરનામવાળા એટલે જે
જે જનિની માતા હોય તેની જાતિના નામવાળા હેવાય છે એ કે તેઓની સ
શીલજનિ જૂની જ કહેવામા આવી છે તોપણ માતાની જાતિ જણાવી છે તે માત્ર
સંસ્કારવગેરે ધર્મની પ્રાપ્તિને માટે છે

સદીર્ઘજનિની સ્ત્રીઓમા બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થતી અર્વાચર
જાતિઓ વિષે કહે છે—

બ્રાહ્મણાદુગ્રકન્યાયામાવૃતો નામ જાયતે ॥

આર્મીરોવષ્ઠકન્યાયામાયોગવ્યાં તુ ધિગ્વણઃ ॥૧૫॥

બ્રાહ્મણથી ઉગ્રજનિની સ્ત્રીમા આટલ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે
જેની રીતે તેનાથી અબળજનિની સ્ત્રીમા થતો પુત્ર આર્મીર અને આયોગવ
જનિની સ્ત્રીમા થતો પુત્ર ધિગ્વણ કહેવાય છે ૧૫

કનિયથી શુદ્રસ્ત્રીમા થતી પ્રથમ ઉગ્ર, બ્રાહ્મણથી વેશ્યસ્ત્રીમા થતી પ્રથમ
અબળ અને શુદ્રથી વેશ્યસ્ત્રીમા થતી પ્રથમ આયોગવજનિની ગણના એમ અપાઠ
કહેવાઈ ગયું છે.

વિપરીતક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલા વર્ણસંકર પુત્રો પુત્રસંબંધી કંઈપણ કાર્યમાં અયોગ્યજ છે એમ દેખાડે છે—

આયોગવશ્ચ ક્ષત્તા ચ ચણ્ડાલશ્ચાધમો નૃણામ્ ॥

પ્રાતિલોમ્યેન જાયન્તે શૂદ્રાદપસદાસ્ત્રયઃ ॥૧૬॥

શદ્રથી પ્રતિલોભપણે ઉત્પન્ન થયેલા આયોગવ, ક્ષત્તા અને મનુષ્યોમાં અધમ એવો ચણ્ડાલ એ પ્રમાણે ત્રણેજાતિના પુત્રો પુત્રનું કાર્ય કરી શકતા નથી. ૧૬.

પુત્રનું કાર્ય કરી શકતા નથી એમ જણાવવામાટે તેનું આ પુત્રઃકથન છે.

વૈશ્ય અને ક્ષત્રિયથી થતી પ્રતિલોભજાતિની પણ અયોગ્યતા જણાવે છે—

વૈશ્યાન્માગધવૈદેહૌ ક્ષત્રિયાત્સૂત એવ તુ ॥

પ્રતીપમેતે જાયન્તે પરેષ્યપસદાસ્ત્રયઃ ॥ ૧૭ ॥

વૈશ્યથી થયેલ માગધ તથા વૈદેહ અને ક્ષત્રિયથી થયેલો સૂત આ બીજા ત્રણ પુત્રો પણ વિપરીતક્રમથી થયેલા હોવાથી પુત્ર કરવાનું કાર્ય કરી શકતા નથી. ૧૭.

આ ત્રણ પણ ઉપર જણાવેલા શદ્રથી થયેલા વર્ણસંકરોની જેમ પુત્રકાર્યથી ભ્રષ્ટ છે.

મુખ્ય પ્રતિલોભજાતિઓનું પ્રસંગથી અયોગ્યપાત્રું કહીને હવે બીજી પણ કેટલીક અવાંતર સંકીર્ણજાતિઓવિષે કહે છે—

જાતો નિપાદાચ્છૂદ્રાયાં જાત્યા ભવતિ પુક્રસઃ ॥

શૂદ્રાજાતો નિપાદ્યાં તુ સવે કુક્રુટકઃ સ્મૃતઃ ॥૧૮॥

ક્ષત્રજાતેસ્તથોગ્રાયાં શ્વપાક ઇતિ કીર્ત્યતે

વૈદેહકેન ત્વંવણ્યામુત્પન્નો વેણ ઉચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

નિપાદ્યો યદ્વ સ્ત્રીમાં પુષ્પસન્નિનો પુત્ર થાયછે, શૂદ્રથી નિપાદ્યનિની સ્ત્રીમાં જન્મે તે કુકુટક કહેવાયછે એવીજરીતે દાતાથી ઉપાસ્ત્રીમાં જન્મ- નર થપાક અને વૈદેદથી અંગણસ્ત્રીમાં જન્મનાર વેણુ કહેવાયછે. ૧૮. ૧૯.

બ્રાહ્મણથી ગૃહસ્ત્રીમાં નિપાદ્ય ભતિ, ગૃહથી ક્ષત્રિયસ્ત્રીમાં ક્ષત્રુભતિ, ક્ષ- ત્રિયથી શૂદ્રસ્ત્રીમાં ઉગ્રભતિ, વૈદ્યથી બ્રાહ્મણસ્ત્રીમાં વૈદેદભતિ અને બ્રાહ્મણથી વૈદ્યસ્ત્રીમાં અંગણભતિ ઉત્પન્ન થાયછે.

આ સઘળી જાતિઓ જેમ વર્ણબ્રાહ્મ છે તેમ વ્રાત્ય પણ વર્ણબ્રાહ્મ હોવાથી તેતું લક્ષણ કહેછે—

द्विजातयः सवर्णास्तु जनयन्त्यव्रतास्तु यान् ॥

तान्तावित्रीपरिभ्रष्टान्ब્રાત્યાનिति विनिर्दिशेत् ॥૨૦॥

દ્વિજેએ પોનપોનની જાતિની આઓમા ઉત્પન્ન કરેલા પુત્રો જે ઉપનયન સરકારવગરના કહે તો તેઓ સાવિત્રીથી ભ્રષ્ટ થવાને લીધે ત્રાસ કહેવાયછે. ૨૦.

ઉપનયનનારે અવરથાની જે વધારેમા વધારે દલ જતાવી છે ત્યાંસૂધી પણ તે સંસ્કારને ન પામે તોપત્રી તેઓ વ્રાત્ય -હેવાયછે અને તે વર્ણમ કરવાની પેઠે વર્ણથી બાધ ગણાયછે અને પુત્ર કરવાનું શ્રાદ્ધાદિન નર્ય કરવાના અધિ- શાસનો રહેતો નથી

વ્રાત્ય બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થતી જાતિવિધે કહેછે—

ब्रात्यास्तु जायते विप्रात्पापात्मा भूर्जकण्टकः ॥

आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च ॥૨૧॥

બ્રાત્યબ્રાહ્મણથી પાપામા ભૂર્જકટક જન્મેછે અને તેના આવત્ય, વાટધાન, પુષ્પધ અને શૈખ એવા નામો પણ છે. ૨૧.

ઉપરના શ્લોકમાંથી સવર્ણાસુ એ પદની અનુવ્રતિ હોવાથી બ્રાહ્મણીમાં ચંચલા પુત્રોનાં આ સરળાં નામો છે. વધારાના નામો ભૂર્જ ભૂદા દેરાને લઈને ભૂદા ભૂર્જ છે. કેટલાએક એમ પણ માનેછે કે ભૂર્જકટકનો પુત્ર તે આવત્ય, આવ- ત્યનો પુત્ર વાટધાન, વાટધાનનો પુષ્પધ અને પુષ્પધનો પુત્ર તે શૈખ કહેવાયછે. એમ પણ મ્હેવામાં આવેછે કે દેરાને લીધે કે રત્તિને લીધે ઉતરતી ઉતરતી રિધિવાળાના આ પાંચ નામો અનુક્રમે ગણવાં. એટલે વ્રાત્યથી ઉત્પન્ન થયેલા શૈખ એ દુષ્કર્મમાં દલકા છે

— પ્રાત્ય ક્ષત્રિયથી ઉત્પન્ન થતી જાતિવિષે કહે છે—

શ્લો મલ્લશ્ચ રાજન્યાદ્રાત્યાન્નિચ્છિવિરેવ ચ ॥

નટશ્ચ કરણશ્ચૈવ સ્વસો દ્રવિડ એવ ચ ॥૨૨॥

પ્રાત્ય ક્ષત્રિયથી ક્ષત્રિયામાં થયેલો પુત્ર જરલ, મલ્લ, નિન્દિવિ, નટ, કરણ, ખસ અને દ્રવિડ કહેવાય છે. ૨૨.

આ મધ્યમાં નામો પણ ઉપર પ્રમાણે ગણવા સમજાવી.

પ્રાત્ય વૈશ્યથી ઉત્પન્ન થતી જાતિવિષે કહે છે—

વૈશ્યાન્તુ જાયતે વ્રાત્યાન્સુધન્વાચાર્ય એવ ચ ॥

કારુપશ્ચ વિજન્મા ચ મૈત્રઃ સાત્વત એવ ચ ॥૨૩॥

વ્રાત્ય વૈશ્યથી વૈશ્યઓમાં થયેલો પુત્ર સુધન્વાચાર્ય, કારુપ, વિજન્મા, મૈત્ર અને સાત્વત એ પ્રમાણે કહેવાય છે. ૨૩

આ સધના નામો પણ એનાજ અર્થવા દેસભેદથી કે કર્મભેદથી સમજવા.

વર્ણસંકર પ્રજા થવાનાં કારણો કહે છે—

વ્યભિચારેણ વર્ણાનામવેદ્યાવેદનેન ચ ॥

સ્વકર્મણાં ચ ત્યાગેન જાયન્તે વર્ણસંક્રાન્તઃ ॥૨૪॥

વર્ણોનાં વ્યભિચારથી, અનિવાર્ય તીઓસાથે નિવાહ કરવાથી અને નિવૃત્તિના કારણે ત્યાગ કરનાથી વર્ણમંડલ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪

કાશ્યપવગેદે પોતા વ્યભિચાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય તથી, સગોત્રાવગેદે ત્રીઓ જેઓની સાથે નિવાહ કરે તથા પોત્ય નથી તેઓની સાથે નિવાહ કરવાથી અને સાત્વતમાં જે ઉપનયનસંસ્કારાદિ નો પાળાનેમાટે પ્રાપ્ત હોય તેઓનો ત્યાગ કરવાથી વર્ણસંકર પ્રજાની ઉત્પત્તિ થાય છે, કે જે ચારે વર્ણથી બાહ્ય ગણાય છે.

અનુલોમ તથા પ્રતિલોમ વર્ણમંડલ જાતિઓમાં પણ જે પરસ્પર ભેગસેગ થાય છે તે કહેવાનો ઉપક્રમ કરે છે—

સંકીર્ણચોનયો યે તુ પ્રતિલોમાનુલોમજાઃ ॥

અન્યોન્યવ્યતિપેક્તાશ્ચ તાન્પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥૨૫॥

પ્રતિશેષમ તથા અનુશેષમ્ભનિમાં પણ પરસ્પર સંબંધથી જે વર્ણસંકર
ભનિઓ થાયછે તે સુધર્મા દ્વે કટુષ્ટુ; ૨૫.

આવી ભતિઓમાં પણ એકબીજાની બેળસેળ થવાથી કેટલીએક વિશેષ
ભનિઓ થાયછે.

પ્રતિશેષમભતિવાળાઓથી થતી પ્રભવિષે કહેછે—

સૂતો વેદેહકશ્ચૈવ ચણ્ડાલશ્ચ નરાધમઃ ॥

માગધઃ ક્ષત્રજાતિશ્ચ તથાયોગવં એવ ચ ॥૨૬॥

એતે પદ્ સંદશાન્વર્ણાક્ષનયન્તિ સ્વયોનિષુ ॥

માતૃજાત્યાં પ્રસૂયન્તે પ્રવરાસુ ચ યોનિષુ. ॥૨૭॥

સૂત, વેદેહક, મનુષ્યોમાં અધમ એવો ચણ્ડાલ, માગધ, ક્ષત્રા અને
આયોગવં એ ૪ ભતિવાળાઓ પોતાની ભતિવાળી સ્ત્રીઓમાં, માતાની
ભતિવાળી સ્ત્રીઓમાં અને માતાની ભતિકરતા બીજા ઉત્તમ ભતિવાળી
સ્ત્રીઓમાં પોતાના મમાનભતિવાળા પુત્રાને ઉત્પન્ન કરેછે ૨૬, ૨૭.

અભિપ્રાય એવ છે કે ઉપર જણાવેલા છ પ્રતિશેષમ ભતિવાળાઓ પો-
તાની ભતિમાં, માતાની ભતિવાળી સ્ત્રીઓમાં એટલે સુતવશેરેની માતા જે
ભતિની હોય તે ભતિની સ્ત્રીઓમાં કે માતાની ભતિકરતા પણ કટુષ્ટ ભતિવાળી
સ્ત્રીઓમાં જે પુત્રાને ઉત્પન્ન કરે તે પુત્રો પણ તે પ્રતિશેષમભતિવાળા જન્મ્યાયછે.

શૂદ્રભતિના સંબંધવાળા વર્ણસંકરોનું અતિ અધમપણું જ-
ણાવવાને તે સિવાયના વર્ણસંકરોની તેનાકરતાં ઉત્તમતા કહેછે—

યથા ત્રયાણાં વર્ણાનાં દ્વયોરાત્માસ્ય જાયતે ॥

આનન્તર્યત્સ્વયોન્યાં તુ તથા વાહ્યેષ્વપિ ક્રમાત્ ॥૨૮॥

જેમ ત્રણવર્ણોમાના એ વર્ણોમાં અનુશેષમતાને લીધે આન્નપૂનો પુત્ર
તેના જેવોજ જન્મ્યાયછે તથા પોતાની ભતિમાં પણ પોતાના જેવોજ જન્મ-
યાયછે તેમ ક્રમથી ક્ષત્રિય અને વૈશ્યથી ઉત્પન્ન થયેલાઓમાં પણ તેના જેવા
જન્મેલા જન્મ્યાયછે. ૨૨૮.

ત્રણ વર્ણો એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એઓમાં બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રિય
સ્ત્રીમાં તથા વૈશ્યસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થતા પુત્ર અનુશેષમતાને લીધે જેમ બ્રાહ્મણજેવા

મરે ૥ પરુષોના ગામડા ઉપેક્ષા વગેરે છે સુદ પશુ ચમરદન એક
 વર જાતિની આજીવિકા છે એમ જાણવું છે વૈદેહજાતિના પુરુષથી વૈદેહજાતિ
 સ્ત્રીમાં તેજ જાતિનો પુત્ર થાય તેથી અદ્વા તેના સબધમાં વૈદેહજાતિની
 લેલી યોગ્ય નથી એટલે પૂર્વાદમાં આરોગી બે જાતિ લેલી જોડે એમકે
 દથી કારાવજાતિની સ્ત્રીમાં જન્મે તે અધ કદવાય ગમે વૈદેહજાતિ નિષાદજાતિ
 સ્ત્રીમાં જન્મે તે મેદ દેવાય આ બંને જાતિના અરુદ્રપદ્મનું કિંમિ જાણ
 બદાર રહેવાને યોગ્ય છે કાઈ એમ પણ કહે છે કે વૈદેહજાતિની સ્ત્રીમાં સર્વ
 નદિ આવેલી આરોગ્ય સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થાય તે અધ કદવાય અને બી
 સ સર્ગમાં આવેલી આરોગ્ય સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થાય તે મેદ દેવાય ૩૪ મા ત
 ૩૬ મા સ્ત્રીકના આવી યાજના પણ કરવામાં આવે છે કે જે આરોગ્ય સ્ત્રી
 રાખના વસ્ત્રોને ધોવા કરનારી તથા નિનિત અન્ન ખાનારી હોય તેનામાં
 ધાદ જાતિના પુરુષથી ચર્મકેનનો ધધો કરનાર કારાવર થાય છે અને વૈદેહજાતિ
 પુરુષથી અધ તથા મેદ થાય છે તેમાં અન્યતા સસર્ગમરની સ્ત્રીમાં થયેલા
 તથા અન્યતા અસર્ગમરની સ્ત્રીમાં થયેલા મદ ગભાયે આ બંને ગામમાં
 રહેનારા હોય.

વૈદેહજાતિની સ્ત્રીમાં થતી અન્ય જાતિઓનિધે પણ હોય.

चण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥

आहिण्डको निपादेन वैदेह्यामेव जायते ॥३७॥

ચણાલથી પાંખોપાક થાય છે જે વાસના બ્યવહારવાળો હોય છે ૨
 નિપાદની વૈદેહજાતિની સ્ત્રીમાં આહિડિક જન્મે છે ૩૭

ચણાલથી આરોગ્ય સ્ત્રીમાં પાંખોપાક થાય છે એમ પણ કદવાર
 માને છે વૈદેહજાતિ નિષાદથી કારાવર થાય છે એમ ઉપગના નોંધમાં કહ્યું
 અહીં વળી આહિડિક થાય છે એમ કહ્યું તે જાતની આજીવિકાના વૈદેહજાતિ
 સ્ત્રીમાં જાતિના નામો જ્યાં છે શુદ્ધ કહ્યું છે કે બધનસ્થાનોમાં બદારની નો
 રાખવી એવી આહિડિકની આજીવિકા થાય છે

ચણાલથી પુકસજાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થતી જાતિ તો
 તેનું નામ નહોતું—

चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनशुक्तिमान् ॥

पुक्स्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥३८॥

આને બરી પણ હતું

નિપાદનતિના પુત્રયથી અયોગવત્તિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થતી
તિરિયે કહે છે—

નિપાદો માર્ગવં સૂને દાસં નૌકર્મજીવિનમ્ ॥

કૈવર્ત્તમિતિ ચં પ્રાહુરાર્યાવર્ત્તનિવાસિનઃ ॥ ૩૪ ॥

નિપાદનતિના પુત્રયથી અયોગવત્તિની સ્ત્રીમાં માર્ગવત્તિનો પુત્ર
જાણે છે નૌકર્મજીવિનમ્ આટલિય ચનાવનારો નાસ કરે પણ છે અને જોને
આર્યાવર્ત્ત ॥ નિવર્ત્તમાં નિવર્ત્ત એમ કહે છે ૩૪

મનુ જેને પાસાડીના જેવા દિનાકમ કરનારો તે માર્ગવત્તિનો પુત્ર

ઉપરના બે શ્લોકમાં આયોગવી જાતિની સ્ત્રી હોંધી જોઈએ
એમ ન્પટ્ર નથી દેખાડેલું તે આ શ્લોકથી જાણે—

મૃતવન્નમૃત્સુ નારીપુ ગર્હિતાશ્નાશનાસુ ચ ॥

ભવન્ત્યાયોગવીષ્ણેતે જાતિહીનાઃ પૃથક્ ત્રયઃ ॥ ૩૫ ॥

ઉપર કહેના દીનજાતિના નજે પુત્રના સગના વસ્ત્રાન માન્ય કરનારી
અને નિદિન અન્ન ખાનારી આયોગવી સ્ત્રીમાં જૂદા જૂદા પિત્ત યોથી ઉત્પન્ન
થાય છે ૩૫

કેવલમ્ એમ પણ કહે છે કે દેવેપણી ॥ શ્લોકમાં જે ત્રણ જાતિના પુત્રો
થાય છે તેને માટે આ શ્લોકમાં જણાવેલું છે

અર્મકાન્વગેરેની ઉત્પત્તિ કહે છે—

કારાવરો નિપાદાન્તુ ચર્મકારઃ પ્રસૂયતે ॥

વૈદેહિકાદન્ધમેદૌ વહિર્ગામપ્રતિશ્રયૌ ॥ ૩૬ ॥

નિપાદથી અર્મકાર કારાવરની ઉત્પત્તિ થાય, અને વૈદેહથી અન્ન
ત્રીમાં મેદ નામની જાતિ થાય છે જે ગામમહાર રહેનાર હોય છે ૩૬

૩૭ માં શ્લોકમાં છેવટ વૈદેહ્યમેવ જાયતે । એ પદ હોવાથી અહીં એમ
જણાય છે કે વૈદેહજાતિની સ્ત્રીમાં નિપાદથી જન્મે તે મનુષ્ય કહેવાય છે અને તેના

વગરે પોતાના મૂળનાથી નીચ પેટીએ પદર પ્રમારની વર્ણસ કર પ્રતનો મ
પુત્ર ગણાયછે અને આવી રીતે ચાર વર્ણથી થતી વર્ણસ ૭ પ્રત તાક પ્રમાર
યાયછે એઓમા પણ અદરઅદરના વ્યભિચારથી થતી પ્રતના પ્રકારોનો કદ
મેળ રહેતો નથી વળી મૂળ ચાર વર્ણ તથા બાર પ્રમારની વર્ણસ કર બા
એમ કુલ સોળ જાતિની ત્રીઓમા સમાન નતિવાળી જાતિ ઓળખાણીની પા
જાતિની માધ્યમ જીમા બદારનો જાતિમા વર્તનાર પુત્રપથી ઉત્પન્ન કરવા
આવતી પ્રત વર્ણસ કર ગણાયછે અને એ પ્રમારે તેના ચડતા ઉતરતા પદ
પ્રમાર યાયછે એ દર પ્રમારને અનુસાર પ્રથમનો અર વધારે બધેરેતો પ

હવે કેટલીએક હીનજાતિઓનાં નામ તથા કાર્યસાધે તેઓના
ઉત્પત્તિ કહેછે—

પ્રસાધનોપચારજ્ઞમદાસં દાસજીવનમ્ ॥

સૈરિન્ધ્રં વાગુરાવૃત્તિં સૂતે દસ્યુરયોગવે ॥ ૩૨ ॥

દસ્યુજાતિનો પુત્ર અયોગવજાતિની સ્ત્રીમા મૈત્રેય જાતિના પુત્ર
ઉત્પન્ન કરેછે કે જે પ્રમારના નમેરના ઉપચારને જાણનાર, દાસપણાથ
રહિત, દાસના જેની આશ્રિ માગે તથા પાશળ થતી આગ્રવિમા ચલાવના
હોયછે ૩૨

દસ્યુજાતિનું લક્ષણ હવે પછી ૪૫ મા યોગમા કહેવામા આવે દાસ
પણાથી રહિત એટલે નિમત્ત દાસપણ નદિ કરનાર સમજવે! હવે પછી ૩
મા યોગ મા મ્હેલી દાસનામનીજાતિ જેનું મમ કરનારો છતાં પણ તે જાતિય
જૂદો ગણાયછે એવો અર્થ પણ થાયછે

અયોગવજાતિની સ્ત્રીમાં વૈદેહજાતિના પુત્રપથી ઉત્પન્ન થતી
જાતિનિયે કહેછે—

મૈત્રેયકં તુ વૈદેહો માધૂકં સંપ્રસૂયતે ॥

નૃન્પ્રશંસત્યજસ્રં યો ઘણ્ટાતાડોરુણોદયે ॥ ૩૩ ॥

વૈદેહજાતિના પુત્રપથી અયોગવજાતિની સ્ત્રીમા મનુ બારી મૈત્રેયજાતિનો
પુત્ર યાયછે જે અણોદયવખતે વડાનો સમ દેરે અને મનુઓના
વખાણ કરેછે ૩૩

આને બહી પણ કહેડે

નિપાદભતિના પુરૂષથી અયોગવતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થતી
ભતિરિધે કહેછે—

નિપાદો માર્ગવં સૂતે દામં નૌકર્મજીવિનમ્ ॥

કૈવર્ત્તમિતિ યં પ્રાહુરાર્યાવર્ત્તનિવાસિનઃ ॥ ૩૪ ॥

નિપાદભતિના પુરૂષથી અયોગવતિની સ્ત્રીમાં મારગવતિનો પુરૂષ
જાયડે જે નામ યવદારથી આશ્રિત ચનાવનારે તાસ કહેવાયડે અને જેને
પ્રાણના નિવાસીઓ કવત એમ કહે ૩૪

મુગધુ એને પાસાવીના જેવા હિ સાકમ કરનારે તે માર્ગવ કહેવાયડે

ઉપરના એ શ્લોકમાં આયોગવી ભતિની સ્ત્રી હોવી જોઈએ
મમ અપદ નથી દેખાડેલુ તે આ શ્લોકથી અજાડે—

મૃતવસ્ત્રમૃત્સુ નારીપુ ગર્હિતાન્નાશનાસુ ચ ॥

ભવન્ત્યાયોગવીષેતે જાતિહીના. પૃથક્ ત્રયઃ ॥ ૩૫ ॥

ઉપર કહના હીનગતિના ત્રણે પુરૂષા સળના વસ્ત્રાને ન છુ કરનારી
મને નિતિ અન્ન ખાનારી આયોગવી સ્ત્રીમાં જૂન જૂન પિત જોથી ઉત્પન્ન
થાયડે ૩૫

કેટલાએ એમ પણ કહેછે કે હવેપછી ॥ શ્લોકમાં જે ત્રણ ભતિના પુરૂષો
જાયડે તેને માટે આ શ્લોકમાં જણાવેલુ છે

અર્થશાસ્ત્રજેની ઉત્પત્તિ કહેછે—

કારાવરો નિપાદાત્ત ચર્મકારઃ પ્રસૂયતે ॥

વૈદેહિકાદન્ધમેદૌ વહિર્યામપ્રતિશ્રયૌ ॥ ૩૬ ॥

નિપાદથી ચમકાર કારાવરની ઉત્પત્તિ થાયડે અને વૈદેહથી અન્ન
તથા મેદ નામની ભતિ થાયડે જે ગામગદાર રહેનાર હોયડે ૩૬

૩૭ માં શ્લોકમાં ઉપર વૈદેહ્યામેવ જાયતે । એ પદ હોવાથી અહીં એમ
જણવડુ કે વૈદેહભતિની સ્ત્રીમાં નિપાદથી જન્મે તે કારાવર કહેવાયડે અને તેને

ધર્મે મરેલાં પશુઓનાં ચામડાં ઉપેક્ષાં વગેરે છે. શુકે પણ ચર્મઉત્તન એ કાર
વર જાતિની આજ્ઞાવિકા છે એમ જણાવ્યું છે વૈદેહજાતિના પુરુષથી વૈદેહજાતિ
સ્ત્રીમાં તેજ જાતિનો પુત્ર થાય તેથી અહીં તેના સંબંધમાં વૈદેહજાતિની ર
લેવી યોગ્ય નથી એટલે પૂર્વાદમાં આપેલી બે જાતિ લેવી જોઈએ એમકે વૈ
દેહથી કારાવરજાતિની સ્ત્રીમાં જન્મે તે અંધ કહેવાય અને વૈદેહથી નિષાદજાતિ
સ્ત્રીમાં જન્મે તે મેદ કહેવાય આ બન્ને જાતિઓ અસ્પૃશ્યપણાને લીધે ગામ
બહાર રહેવાને યોગ્ય છે. કોઈ એમ પણ કહે છે કે વૈદેહથી જીભના સંસર્ગ
નહિ આવેલી આયોગથી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થાય તે અંધ કહેવાય અને જીભના
સંસર્ગમાં આવેલી આયોગથી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થાય તે મેદ કહેવાય ૩૫ મા તથ
૩૬ મા શ્લોકની આવી યોજના પણ કરવામાં આવે છે કે જે આયોગથી સ્ત્રીએ
રાખનાં વસ્ત્રોને ધારણ કરનારી તથા નિરિત અન્ન ખાનારી હોય તેનામાં નિ
ષાદ જાતિના પુરુષથી ચર્મઉત્તનનો ધર્મો કન્નાર કારાવર થાય છે અને વૈદેહજાતિના
પુરુષથી અંધ તથા મેદ થાય છે. તેમાં અન્યના સંસર્ગવચરની સ્ત્રીમાં યથેચ્છા અ
તથા અન્યના મ સંસર્ગવાળી સ્ત્રીમાં યથેચ્છા મેદ થાય છે. આ બન્ને ગામબહાર
રહેનારા હોય છે

વૈદેહજાતિની સ્ત્રીમાં થતી અન્ય જાતિઓવિષે પણ કહે છે—
ચણ્ડાલાત્પાણ્ડુસોપાકસ્ત્વક્તારવ્યવહારવાન્ ॥
આહિણ્ડકો નિષાદેન વૈદેહ્યામેવ જાયતે ॥૩૭॥

અંડાગ્રથી પાંડુઓપાક થાય છે જે વાંસના બ્યવહારવાળો હોય છે અ
નિષાદથી વૈદેહજાતિની સ્ત્રીમાંજ આદિ દિક જન્મે છે ૩૭.

અંડાગ્રથી આયોગથી સ્ત્રીમાં પાંડુસોપાક થાય છે એમ પણ કહેવાય
આને છે વૈદેહસ્ત્રીમાં નિષાદથી કારાવર થાય છે એમ ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું અને
અહીં પણ આદિ દિક થાય છે એમ કહ્યું તે બન્નેની આજ્ઞાવિકાના નિષ્કાપણને
લીધે જાતિના નામો ભૂલા છે શુકે કહ્યું છે કે બંધનસ્થાનોમાં બહારની યોગ્ય
રાખથી એવી આદિ દિકોની આજ્ઞાવિકા આવે છે

અંડાગ્રથી પુકસજાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થતી જાતિ
તેનું કર્મ કહે છે—

ચણ્ડાલેન તુ સોપાકો મૂલવ્યસનવૃત્તિમાન્ ॥
પુકસ્યાં જાયતે પાપઃ સદા સજ્જનગર્હિતઃ ॥૩૮॥

ભલે દ્વિજેથી યથેચ્છા હોય પણ પ્રતિલોભનતિવાળાઓને દ્વિ-જો
જેટલે ઉપનયનસંસ્કાર થઈ શકેતો નથી. બ્રાહ્મણથી બ્રાહ્મણી, ક્ષત્રિયથી
વૈશ્યસ્ત્રીમાં યથેચ્છા એમ ત્રણ પુત્રો, ક્ષત્રિયથી ક્ષત્રિયસ્ત્રી તથા વૈશ્યસ્ત્રીમાં ૨૨
એમ બે પુત્રો તથા વૈશ્યથી વૈશ્યસ્ત્રીમાં યથેચ્છા પુત્ર એવી રીતે-છા પ્રકારના,
ત્રોનેજ ઉપનયનસંસ્કાર થઈ શકે છે.

ભતિનો ઉત્કર્ષ તથા અપકર્ષ થવાના હેતુઓ કહે છે—

તપોવીજપ્રભાવૈસ્તુ તે ગच्छन्ति युगे युगे ॥

उत्कर्ष चापकर्ष च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ ૪૨ ॥

તેઓ આ સંસારમાં તે તે યુગમાં તપના પ્રભાવથી તથા
પ્રભાવથી ઉત્કર્ષને પામે છે અને મનુષ્યોમાં જન્મથી અપકર્ષને પામે છે.

ભલે હલકી ભતિવાળા હોય તે પણ તેઓ તપના પ્રભાવથી કે બીજા
પ્રભાવથી બીજા જન્મમાં ઉત્કર્ષને પામે છે એટલે હૃદયવર્ણમાં અવતરે છે
એવી રીતે થઈ શકે. તપ અને હૃદયબીજનો અભાવ થતો નથી અને કે
મનુષ્યભતિમાં જન્મ લેતા નથી તેઓ ક્રમે ક્રમે અપકર્ષને પામે છે એટલે કે
ભતિમાં અવતાર લેતા નથી. બ્રાહ્મણ ભતિ પોતાનાં સત્કર્મથી હીન રહે
ક્રમે ક્રમે શૂદ્ર કે તેથી પણ હલકી ભતિમાં આવી નથી. અને શૂદ્ર કે તેથી
હલકી ભતિનો છતાં પોતાના અધિકારપ્રમાણે સત્કર્મ સેવન કરતો રહે તો તેથી તે
હૃદયવર્ણના બીજથી જન્મે તો તેથી તે ક્રમે ક્રમે એટલે અનેક જન્મે બ્રાહ્મ
જેવી હૃદય ભતિમુખી પણ પહોંચી શકે છે. આમ પણ અર્થ થાય છે કે તેઓ
સાક્ષમાં તપ એને બીજના પ્રભાવથી મનુષ્યોમાં યુગે યુગે હૃદય ભતિ
જન્મ લે છે. અને હવે પછીનાં શ્લોકમાં જણાવેલાં છે તેવાં કારણોથી હલ
થતા નથી.

ઉપરના વિષયમાં દૃષ્ટાંત દે છે—

शनकैस्तु क्रियालोपादिमां: क्षत्रियजातयः ॥

वृपलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ ૪૩ ॥

આ ક્ષત્રિયગતિના ધીમે ધીમે ક્રિયાપ્રદ થવાને લીધે તથા અનિચ્છા
દંડતાથી, દૂર ગરજાને, બીજે વેદાદ્યાં, જગત્પણને, પામી છે. ૪૩.

આ એટલે નીચે કહેવામાં આવેલો તે મૂળમાં ક્ષત્રિય ભતિનો
યજમાટે, વેદા-વચનમાટે અને પ્રાયશ્ચિત્તવગેરે બીજાં ધાર્મિક કાર્યોમાટે
પાસે ન જવાને લીધે અને તેથી ઉપનયનસંસ્કારરૂપ ક્રિયાથી હીન થીને
ધીમે ધીમે શૂદ્રપણને પામી ગયો છે.

એ જાતિઓ દખાડે—

૧૩૬. કાશ્વોદ્રાવિ . કામ્વોજા યવનાઃ શકાઃ ॥

૧૩૭. પહ્લવ ન કિરાતા દરદાઃ સ્વશાઃ ॥૪૪॥

પાંડુ, ચાંદ, દ્રવિડ, કામેજ, - યવન, શક, પારસ, અપહર, ચીન, ન, દરદ અને ખરા આ મળ્યાઓ દ્વિજાતોપથી શુદ્ધજાતિને પામેલા છે . ૪૪.

આ સઘળી જાતિઓને મૂળ ક્ષત્રિયજાતિ હતા ધીમે ધીમે દ્વિજાતોપવગેરે ની શુદ્ધજાતિને પામેલી જાતિઓમાં આવી છે . ૪૫.

સઘળી બ્રાહ્મજાતિઓની માધારણ મંજા કહે છે—

૧૩૮. હૃષિકાનં યા લોકે જાતયો વહિઃ ॥

૧૩૯. ઇચ્છવાચશ્ચાર્યવાચઃ સર્વે તે દસ્યવઃ સ્મૃતાઃ ॥૪૫॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એઓની જે સ્ત્રીઓ જાતિઓ નોકમાં કહી છે તે મધ્યગા જાતિના કામે એવજાણીયગા હોય કે આર્ય વાણીયાગા હોય તેઓણુ દરયુ કહેવાય છે . ૪૫.

મૂળ ચાવણીસવાયની જેટલી બ્રાહ્મજાતિઓ છે તે સઘળી, બાધા મમે તે બાધની હોય તેઓણુ દરયુ કહેવાય છે . ૪૬.

દ્વિજ જાતિઓમાંથી થયેલી જાતિઓનાં કર્મોના સામાન્ય નિર્દેશ કરે છે—

૧૪૦. યે દ્વિજાનામપસદા યે ચાપધ્વંસજાઃ સ્મૃતાઃ ॥

૧૪૧. નિન્દિતૈર્વર્તયેયુર્દ્વિજાનામેવ કર્મભિઃ ॥૪૬॥

જેઓ દ્વિજોથી અનુયોમપણે થયા હોય તથા પ્રતિયોમપણે થયા હોય તે વળાઓએ દ્વિજસંબધી નિન્દિતકર્મોથી છુવને ચલાવતુ . ૪૬.

નિન્દિત એટલે દ્વિજને માટે નિન્દિત અર્થાત્ તેઓથી ન કરી મકાય તેવાં કરી તે દલથી જાતિવાળાઓને પોતાની આજીવિકા ચલાવવી આવ્યા અશ્વ. આદિ કામેથી દ્વિજના ઉપયોગમાં આવતુ એમ જણાવવાને દ્વિજસંબધી પ્રમાણે કહેતુ છે .

ઉપરના ગ્લોકમાં જે નિન્દિત કર્મોના સામાન્યનિર્દેશ કરેલો તેને માટે વિશેષનિર્દેશ કરે છે—

સૂતાનામશ્વસારથ્યમંવઠાનાં ચિકિત્સનમ્ ॥

વેદેહકાનાં સ્ત્રીકાર્ય માગધાનાં વણિવપથઃ ॥૪૭॥

મત્સ્યઘાતો નિપાદાનાં ત્વષ્ટિસ્ત્વાયોગવસ્ય ચ ॥

મેદાન્ધ્રચુશ્ચુમદૂનામારણ્યપશુહિંસનમ્ ॥ ૪૮ ॥

ક્ષત્રુગ્રપુક્કસાનાં તુ ઘિલૌકોવધવન્ધનમ્ ॥

ધિગ્વણાનાં ચર્મ કાર્ય વેણાનાં ખાંડવાટનમ્ ॥૪૯॥

ચૈત્યદ્રુમશ્મશાનેષુ શેલેપૂષ્પવનેષુ ચ ॥

વસેયુરેતે વિજ્ઞાનાવર્તયન્તઃ સ્વકર્મભિઃ ॥ ૫૦ ॥

ચણ્ડાલશ્વપચાનાં તુ વાહિર્ગ્રામાત્પ્રતિશ્રયઃ ॥

અપપાત્રાશ્ચ કર્તવ્યા ધનમેષાં શ્વગર્દભમ્ ॥૫૧॥

વાસાંસિ મૃતચેલાનિ ભિન્નભાણ્ડેષુ ભોજનમ્ ॥

કાર્ણાયસનલઙ્કારઃ પરિવ્રજ્યા ચ નિત્યશઃ ॥૫૨॥

સૂતાનુ અશ્વસારથ્ય અખખાનુ ચિકિત્સન વેદેહનુ સ્ત્રીકાર્ય માગધાને
માટે વ્યાપાર નિપાદાનેમાટે મત્સ્યનાત, આરાગવેમાટે જાન ઝોલવા તે,
મેદ, અન્ધ, ચુન્ચુ અને મદગુ એઓને માટે જંગલી પશુઓની પિસા,
ક્ષતા ઉગ્ર અને પુક્કસ એઓને માટે મિલકત ગેનાર જે વગેરે પ્રાણી
ઓનો વધ તથા તેઓનું બધન, ધિન્નજલોકોમાટે અમશ્ય અને વેણુ લોઢા
માટે પાત્રો વગાડનાનું કાર્ય એ કર્મો છે આ એ પોતપોતાના કર્મોથી
આશુરિકા સ્વામતા, પોતે ઓળખાઈ શકે એવી નિશાનીઓથી જાહેરપણે
ચૈત્યદ્રુ, શ્મશાન, પર્વત કે ઉપવનોમા વસતુ બાંધન તથા વપસ્ય લોઢાએ
ગામની બહાર વસતુ બેઠાએ તેઓને કાઢાએ પોતાના પાત્રમા અનજન
દેતુ નહિ અને દુનરા તથા ગવેકા એ તેઓની મિલકત મણુપાટે મરણ
પામેલના વસ્ત્રો એ તેઓને પહેરવાના વસ્ત્રો છે બાગેલા વાસણોમા તેઓએ
ઓજન કરવાનું છે, લોઢાના બનાવેલા ઘરેણા પહેરવાના છે તથા સર્વદા
અમણુ કરવાનું છે ૪૭-૪૮-૪૯-૫૦-૫૧-૫૨

સાદાએને શિક્ષણ આપતું તથા રથો ચલાવતા તે અશ્વસારસ્થ કહેવાય છે અને નામ મળાડવાનું કામ તે ચિત્તિસન કહેવાય છે વેદેદગ્રીમા બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થનાર ગુરુ અને બદિગ્રીમા બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થનાર મદ્યુ ગણાય એમ ઓપારન કહે છે પત્રરખા રીતવા રમે સમઠાનું નામ તે ચર્મમય કહેવાય છે દારીવા વગાડવા વગેરે પાત્રો વગાડવા ગણાય છે લોકો જેમા માન ભૂતાદિનો નિવાસ માનવા હોય તેનું પ્રખ્યાત રક્ષ ચેત્યગ્રહ કહેવાય છે ચ ઠાલ તથા શ્વપચ લોકોને પોતાના પાત્રમા કાઢી બાજુ દેવું નહિ મારણ કે તે પાત્રો સરખ થઈ પશુ ગુરુ થતા નથી, પરંતુ તેઓનો ત્યાગન કરવો પડે છે માથવા તે લોકો પોતાના હાથમા પાત્ર ઝાડી રાખે તેમા તેને કાઢ દેવું નહિ પણ પૃથ્વીઉપર અથવા બીજે કયાય જગત્તિ જે તેને રવાનું હોય તે મૂવી દેવું કે જગત્તિ તેઓ વધ લે. પણ તેઓના પાત્રમા થ બાજુ માઢ પણ દેવું નહિ તેઓએ નિયમ જામણ કરવાનું છે આને એ કહેણે રિચરતા કરી રહેવાનું નથી.

તેઓની સાથે કાઢપણ વ્યવહાર કરવાની મના છે—

न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् ॥

व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ૫૩ ॥

ધમન આચરણ કરનાર પુરુષ તેઓની સાથે ગાઇ જાતનો વ્યવહાર કરવો નહિ નથી તેઓનો વ્યવહાર નથાનિવાસ તેઓની મમાન નિવાસોનો સાથેજ થાય છે ૫૩

ધર્મનું આચરણ કરનારા પુરુષે ધમન આચરણ કરવાના સમયમા તેઓની સાથે કાઢપણ વ્યવહાર કરવા નહિ એટલે મોનવાવમરેની માઢ કિંમત કરી નહિ. તેઓનો જાલાદાનવગરે વ્યવહાર તથા રિવાજ તેઓની જાતિવાળા લોકોની સાથેજ થાય છે

ચ ઠાલ અને ચપચાઓ નિયમ છે—

अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ॥

रात्रौ न विचरेयस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ૫૪ ॥

दिवा चरेयुः कार्यार्थं विहिता राजशासनैः ॥

अवान्धव अत्र चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ૫૫ ॥

वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ॥

वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ૫૬ ॥

એઓને અન્ન દેવું હોય તો શીજ, માણ્યદ્વાગ બાગેલા પાસણમાં દેવું. એ લોકોએ રાત્રિના સમયમાં ગામમાં તથા નગરમાં ફરવું નહિ. રાત્રિની આસાવાળી કાંઈપણ નિશાની પોતાની સાથે રાખીને ઢિવસના કામને માટે તેઓએ ગામમાં ફરવું અનાથ સંમને ઉપાડીને લઈ જવું સાસ્ત્રપ્રમાણે દેહાંતિશિક્ષા પામેલા લોકોને રાત્રિની આસાથી મારવા, અને હમેશા તે વધ્યલોકોનાં વસ્ત્ર, રાપ્યા અને આભરણો અદલ્ય કરી ઉપયોગમાં લેવા આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમર્યાદા છે ૫૪-૫૫-૫૬.

એ ચડાવવગેરેને અન્ન દેવું હોય તે કોઈ અન્ય મનુષ્ય મારફત આપવું. તેઓએ રાત્રિના ગામની અંદર ફરવું નહિ કંઈ શીજ લેવામટિ ઢિવસના ગામમાં આવવું પટે તોપણ ઓવખાણુમાટે રાત્રિએ નક્કી કરેલી કાંઈ નિશાનીસાથેજ આવવું. દેહાંતદડ પામેલાઓનો રાત્રિની આસાથી વધ કરવો અને જેનો વધ કરવામાં આવે તેના વસ્ત્રવગેરે પોતે લેવા

નીચ ક્રમેઉપરથી જાતિની નીચતા જાણવાયિષે કહેછે—

वर्णापेतमचिज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ॥

आर्यरूपमिवानार्य कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

જે માણ્યમ વર્ણોથી બાકી હોય, વર્ણુસ કર હોય અને આર્ય નહિ છતાં આર્યજેવો દેખાતો રાખતો હોય તેને તેના ક્રમેઉપરથી ઓળખવો. ૫૭.

વેધ ઉત્તમ છતાં પણ ક્રમે દુષ્ટ હોય તો તેને દુષ્ટ વ્યતિવાળો ગણવો

દુષ્ટ ક્રમેવગેરે સ્પષ્ટતાથી કહેછે—

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ॥

पुरुषं व्यस्रयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

અનાર્યપણું, કઠોરપણું, ક્રૂરપણું અને શાસ્ત્રવિહિત ક્રમેનો ભાગ કરનારપણું એ લક્ષણો આ લોકમાં પુરુષને વર્ણુસંસ્કરણે જાહેર કરેલે. ૫૮.

અનાર્યપણું એટલે સરલતાથી રહિતપણું અથવા દ્વેષ અને માલસ તેમજ સ્વાર્થમાં મતેવપણુંવગેરે લક્ષણો મનુષ્યની નીચજાતિને જણાવનારાં છે. મનુષ્ય જડે ઉચ્ચજાતિના જેવો વેધ રાખતો હોય તોપણ એ તેનામાં આવાં લક્ષણો હોય તો તે નીચજ ગણાયછે

વર્ણસંસ્કૃત મનુષ્યને માતાપિતામાંનું કોઈ શ્રેષ્ઠ હોય તેના
પુત્રની અસર ન લાગવાનિષે કહેછે—

પિત્ર્યં યો ભજતે શીલં માતુર્વૌભયમેવ વા ॥

ન કથંચન દુર્યોનિઃ પ્રકૃતિં સ્વાં નિયચ્છતિ ॥૫૯॥

વર્ણમંડળ મનુષ્ય પિતાના, માતાના કે બન્નેના સરા સ્વભાવને અનુસરતો
નથી પન્નુ તે તો પોતાના હવ । સ્વભાવને ન કદી અટકી રહે પણ

એમ પણ અટકાય છે કે વર્ણસંસ્કૃત મનુષ્ય પિતાના માતાના કે બન્નેના
દુષ્ટ સ્વભાવને નથી અનુસરેછે તે પોતાની સ્વાભાવિક દુષ્ટતાને છુપાવી શકતો
નથી કે કામી નતો નથી અથવા પોતાની ઉત્પત્તિમા કારણરૂપ માતાપિતાના
દુષ્ટ ક્રમને કુપુ ગાખી ન તો નથી

ઉત્તમદુષ્ટ છતાં પણ જેની ઉત્પત્તિમાં કંઈ કલક હોયછે તે
કુષ્ટ નથી રહેતુ તેનિષે કહેછે—

કુલે મુલ્યેપિ જાતસ્ય યસ્ય સ્યાદ્યોનિસંક્રમઃ ॥

સ શ્રયસ્યેવ તચ્છીલં નરોલ્પમપિ વા વહુ ॥ ૬૦ ॥

ભોરોગ કુળમા ઉત્તમ થાય હોય તે છતા જેની ઉત્પત્તિમા કુલ
રીતિથી નહોતો સન્ન થયે નાય તે મનુષ્ય અપ અથવા વિશેષ
પ્રકારની તે ॥ સ્વભાવને અનુસર છે ૬૦

ધાત્ર્યશ્રવણે દયા ધનના જન્મ છતા પણ જે મનુષ્યની ઉત્પત્તિમા
ગુહરીતિથી એટલે વ્યભિચારથી બલાનો સંકર થયે ન હોય અથા ઉત્તરતા વ
લ્લનો યોગ થયો હોય તો તે મનુષ્ય તે ઉત્તરતા નક્કવાળા પિતા કે માતાના
સ્વભાવને યોગીરિતે કે વિશેષરીતે અનુસરેછે

ઉત્તરતા પ્રકાશની પ્રગ્નની ઉત્પત્તિને લીધે દશનુ ખરાબ
ભવિષ્ય થવાનિષે કહેછે—

યત્ર ત્વેતે પરિધ્વંસાજાયન્તે વર્ણદૂપકાઃ ॥

રાષ્ટ્રિકૈઃ સહ તદ્રાષ્ટ્રં ક્ષિપ્રમેવ વિનશ્યતિ ॥૬૧॥

જે દેશમાં બ્રાહ્મણવગેરે વર્ણોને દૂષિત કરનારા વર્ણસંકર લોકો થાય છે તે દેશ, ત્યાંના લોકોની સાથે તુરતજ વિનાશને પામે છે. ૬૧.

આમ હોવાથી પોતાના દેશમાં વર્ણસંકર પ્રજા ન થાય તેવિધે રામએ ચીવટવાળા રહેણું જોઈએ.

વર્ણબ્રાહ્મ લોકોની પણ સારી ગતિ કેમ થાય? તે જણાવે છે—
બ્રાહ્મણાર્થે ગર્વાર્થે વા દેહત્યાગોઽનુપસ્કૃતઃ ॥

સ્ત્રીવાલાભ્યુપપત્તૌ ચ વાહ્યાનાં સિદ્ધિકારણમ્ ॥૬૨॥

વર્ણમત્યેલોકો પણ સાક્ષણ, ગાય, સ્ત્રી અને બાળક એઓના સંસ્કારણને માટે દેહત્યાગ કરે અને તેમ કરવામાં કાંઈ પણ ક્ષુદ્રજાની વાંછના ન કરે તો તેઓ સારી ગતિને પામે છે. ૬૨.

સારી ગતિને પામે છે એટલે સ્વર્ગને પામે છે અથવા બીજા અવતારમાં ઉચ્ચવર્ગમાં જન્મ લે છે.

ઉપર પ્રમાણે અસાધારણ ધર્મ કહીને હવે સર્વ મનુષ્યોને માટે સાધારણ ધર્મ પૂંકામાં કહે છે—

અહિંસા સત્યમંસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ॥

ઐતં સામાસિકં ધર્મં ચાતુર્વર્ણ્યેઽવ્રવીન્મનુઃ ॥૬૩॥

અહિંસા, સત્યવચન, ચોરીનો ન્યાગ, પવિત્રતા અને ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ એ ધર્મ મંદોપથી આગે વર્ણોમાટે છે એમ મનુ ભગવાને કહેયું છે. ૬૩.

‘યાજ્ઞવલ્ક્યે આ વિપયર્માં સર્વેવા ધર્મસાધનમ્ । એ વચનથી આ સધણું સંકીર્ણલિપિઓસહિત તમામને માટે કરવાજોઈએ છે એમ જણાવ્યું છે.

ઉચ્ચસંબંધથી ક્રમે ક્રમે ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થવાવિધે કહે છે—
શૂદ્રાયાં બ્રાહ્મણાજ્ઞાતઃ શ્રેયસા ચેત્પ્રજાયતે ॥૬૪॥

અશ્રેયાન્ શ્રેયસીં જાતિં ગચ્છત્યાસસમાદ્યુગાત્ ॥૬૫॥

ક્ષુદ્રજાતિની સ્ત્રીમાં બ્રાહ્મણથી થયેલો દીનવર્ણ જે ઉત્તમવર્ણની સાથે જોડાઈને તેમથી જ નતિ થતી જાય તો તે વર્ણ સાનથી પેદીએ અજ્ઞાતિને પામે છે. ૬૪, ૬૫.

સૂદ્રભગિની સ્ત્રીમાં બ્રાહ્મણથી થયેલો પારસવનામનો વર્ણ એટલે એ વર્ણ-
વાળી કન્યા મોટા બ્રાહ્મણની સાથે પરણે અને તેમાં તેને જે પુત્રી થાય તે પુત્રી
પણ બ્રાહ્મણની સાથે પરણે તેમાં પણ પુત્રી થાય. આવી રીતે તેની તેની ક-
ન્યાને બ્રાહ્મણપતિ મળતો. જ્ય તો સાતમી કન્યાને જે પુત્ર કે પુત્રી થાય તે
બ્રાહ્મણવર્ણ કહેવાય. કામ ૬ કે તેમાં બીજીની ઉત્તમતાને લીધે કને કમે ક્ષેત્રની
ઉત્તમતા થતી નથી. ઉપર જણાવ્યું તેમ સાતમી પેટીએ તેમાં શુદ્ધ બ્રાહ્મણપણું
થાય છે. આવી રીતે બ્રાહ્મણથી થયેલી વૈશ્ય પ્રજા અને ક્ષત્રિય પ્રજા
પણ કમથી પાંચમે પુરવે અને ત્રીજે પુરવે બ્રાહ્મણપણાને પામે છે એમ જ ક્ષ-
ત્રિયથી થયેલી વૈશ્યની પ્રજા અને વૈશ્યથી થયેલી શૂદ્રાની પ્રજા પણ ત્રણ
ત્રણ પુરવે ક્ષત્રિયપણાને અને વૈશ્યપણાને પામે છે.

ઉપરના ૭ લોકમાં કહેલા વિષયના અનુવાદપૂર્વક ઉત્કૃષ્ટવર્ણ
છેક નિકૃષ્ટપણાને કેમ પામે છે તે જણાવે છે—

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણશ્ચૈતિ શૂદ્રતામ્ ॥

ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેવં તુ વિદ્યાદ્વૈશ્યાત્તથૈવ ચ ॥૬૫॥

એ પ્રમાણે શૂદ્ર હોય તે બ્રાહ્મણપણાને પામે છે અને બ્રાહ્મણ હોય તે
શૂદ્રપણાને પામે છે. આવી રીતે ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યથી થયેલાને પણ
જાણવા ૬૫

શૂદ્રાસ્ત્રીમાં બ્રાહ્મણથી થયેલી કન્યા બ્રાહ્મણનેજ પરણે અને તેમાં પણ
કન્યા થાય અને તેપણુ બ્રાહ્મણનેજ પરણે અને તેમાં પણ કન્યા થાય એવી રીતે
માતાપિતૃથી થતી સાત પેટીઆમાંની કન્યાઓ બ્રાહ્મણપુરુષનેજ પરણતી રહે
તો ઉપરની કન્યામાં બ્રાહ્મણથી થતી પ્રજા શુદ્ધ બ્રાહ્મણવર્ણ ગણાય છે તેવીજ
રીતે બ્રાહ્મણવર્ણથી શૂદ્રાસ્ત્રીમાં થયેલો પારસવ નામનો પુરુષ શૂદ્રાસ્ત્રીને પરણે
અને તેમાં જે પુત્ર થાય તે પણ શૂદ્રાસ્ત્રીને પરણે એમ કરતા સાતમે પુરવે
તેનામાંથી ઘટતા કમથી ચાર પુ આપતું બ્રાહ્મણપણુ સર્વ પુ વિનાશને પામી
તેનું કેવળ શૂદ્રપણુ થઈ જાય છે. તાર્કિક એ છે કે શૂદ્રમાંથી બ્રાહ્મણપણુ થવામાં
કમે કને ઉત્કૃષ્ટ બીજનો પ્રભાવ વધતો જાય છે અને નિકૃષ્ટ ક્ષેત્રનો પ્રભાવ કમલી
યતો જાય છે તેથી સાતમી પેટીએ કેવળ ઉત્કૃષ્ટ બીજના પુર્ણ પ્રભાવને લીધે ક્ષેત્રની
નિકૃષ્ટતાનુ અસ્તિત્વ નાશ પામી જાય છે અને બ્રાહ્મણમાંથી શૂદ્રપણુ થવામાં ઉત્કૃષ્ટ
બીજનો પ્રભાવ કમલી થતો જાય છે અને નિકૃષ્ટ ક્ષેત્રનો પ્રભાવ વધતો જાય છે
તેથી સાતમી પેટીએ પુરુષ નિકૃષ્ટ ક્ષેત્રના પુર્ણ પ્રભાવને લીધે ઉત્કૃષ્ટ બ્રાહ્મણ-

બીજાના પ્રભાવનું અસ્તિત્વ નાશ પામે છે. આ સિવાયના વર્તમાનો ઉત્કર્ષ યથાનું પૂર્વ સ્થોત્રમાં જે ક્રમથી જણાવેલ છે તેજ ક્રમથી તેનો અપકર્ષ થાય છે. એટલે બ્રાહ્મણની વૈશ્યપ્રજા પાંચ પેઢીએ અને જાદાણની દાસિયપ્રજા ત્રણ પેઢીએ ક્રમથી કેવળ વૈશ્ય અને કેવળ દાસિય બની વાટે. તેમજ દાસિયની વૈશ્ય પ્રજા અને વૈશ્યની શૂદ્રપ્રજા પણ ત્રણ પેઢીએ કેવળ વૈશ્ય અને કેવળ શૂદ્ર બની વાટે.

અનુલોમભતિકરતાં પ્રતિલોમભતિની હીનતા દાખલારૂપે પ્રશ્નોત્તરથી કહે છે—

અનાર્યાયાં સમુત્પન્નો બ્રાહ્મણાત્તુ યદ્દચ્છયા ॥

બ્રાહ્મણ્યામપ્યનાર્યાત્તુ શ્રેયસ્ત્વં કેતિ ચેન્નવેત્ ॥૬૬॥

જાતો નાર્યામનાર્યાયામાર્યાદાર્યો ભવેદ્ગુણૈઃ ॥

જાતોપ્યનાર્યાદાર્યાયામનાર્યં ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥૬૭॥

દૈવયોગે બ્રાહ્મણથી શૂદ્રસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર તથા શૂદ્રથી બ્રાહ્મણસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર એ બન્નેમાં કયો પુત્ર શ્રેષ્ઠ ગણાય? એ પ્રશ્નનું નિશ્ચયવાળું ઉત્તર એ છે કે બ્રાહ્મણથી શૂદ્રસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર શુભોદ્ધી ઉત્તમ થઈ શકે છે પણ શૂદ્રથી બ્રાહ્મણસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર અનાર્યજન રહે છે અર્થાત્ ઉત્તમ થઈ શકતો નથી. ૬૬-૬૭.

બીજાના પ્રાધાન્યથી નિષ્કૃષ્ટ માતાના પુત્રો એ ગુણવટે ઉત્તમ ભતિમાં કમે કમે આવી શકતા હોય તો શ્રેષ્ઠના પ્રભાવથી ઉત્તમભતિની માતાના પુત્રો બીજા હીન હોવા છતાં પણ કમે કમે ઉત્તમ થાય કે નહિ? એ સંકાતું આ સમાધાન છે. આ દાખલાક્રમથી અનુલોમભતિવાળાઓ ઉત્તમ શુભોદ્ધિ ક્રમથી ઉત્તમતાને પામી શકે છે પણ પ્રતિલોમભતિવાળાઓમાં તેમ યતું નથી એમ નહીં જણાવ્યું. “ દૈવયોગે ” એમ કહીને સૂચવ્યું છે કે ભુદ્ધિપૂર્વક અનુલોમભતિના ઉત્પાદક યતું એ પણ શ્રેષ્ઠ નથી. સમાનભતિની પરત્વેલી સ્ત્રીમાં પ્રત્યેકપત્તિ કરવી એજ શ્રેષ્ઠ છે. સ્થોત્રમાં જે કાર્ય તથા અનાર્ય એ જે પદો છે તે અહીં ક્રમથી બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રનાંજ વાચક છે.

પ્રતિલોમભતિકરતાં અનુલોમભતિવાળાને શ્રેષ્ઠ ગણ્યો પણ તે ઉપરથી એમ નહિ સમજી જવું કે બ્રાહ્મણથી શૂદ્રસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને શુદ્ધ બ્રાહ્મણની પેઠે ઉપનયનસંસ્કાર થઈ શકે, એમ જણાવે છે—

તાવુભાવપ્યસંસ્કાર્યાવિતિ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ॥

વૈગુણ્યાજ્ઞન્મનઃ પૂર્વ ઉત્તરઃ પ્રતિલોમતઃ ॥૬૮॥

ઉત્તર કહેના બંને ગતના પુરોને ઉપનયન સરકાર થઈ શકે નહિ એવી શાસ્ત્રની મર્યાદા છે, ઘરનું કે શ્રાવણથી ગદ્ગદીમા થયેલા પુત્રમાં જનિતુ વૈગુણ્ય છે અને શરદી શ્રાવણથી થયેલા પુત્રમાં પ્રતિલોમપણું છે ૬૮

પ્રથમના પુત્રમાં પિતાની શ્રેષ્ઠતા છતાં માતા હીન ભતિની હોવાથી અને પછીના પુત્રમાં માતાની શ્રેષ્ઠતા છતાં પિતા હીન ભતિનો હોવાથી તે બંનેને ઉપનયન સરકાર થઈ શકે નહિ ઉપનયન સર ૧૨ બીજા પણ યોગ્ય સરકારના ઉપવેશ ૧૩ છે

યોગ્યમંસ્કાર થવાનું પાત્ર કોણ છે? તે જો કે આ ઉપગ્રથી જાણી શકાય છે તો પછી આનંદ્ય ઉપદેશ અંતઃકર્ણ પર બગામર હમી ગહેવો જોએ તેથી સ્પષ્ટપણે કહે છે—

સુવીજં ચૈવ સુક્ષેત્રે જાતં સંપદ્યતે યથા ॥

તથાઽર્યાજ્ઞાત આર્યાયાં સર્વ સંસ્કારમર્હતિ ॥૬૯॥

જેમ ઉત્તમબીજ ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થાય તે સમૃદ્ધિવાનું થાય છે તેમ આનંદ્યથી આર્યજ્ઞીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ઉપનયનઆદિ સર્વ સરકારો કરવાને યોગ્ય થાય છે ૬૯

ખરી રીતે આવી સત્તિ હોય તેજ વિશુદ્ધ પ્રભ કહેવાય છે

ઉક્તાવધયને મજબૂત કરવા આ બાબતમાં જુદા જુદા મનો કહે છે—

વીજમેકે પ્રશંસન્તિ ક્ષેત્રમન્યે મનીષિણઃ ॥

વીજક્ષેત્રે તથૈવાન્યે તત્રેયં તુ વ્યવસ્થિતિઃ ॥૭૦॥

કેવળાએક બીજની પ્રશંસા કરે છે, કેટલાએક વિદ્વાનો ક્ષેત્રની પ્રશંસા કરે છે અને બીજા કેટલાએક બીજ તથા ક્ષેત્ર એ બંનેને વખાણે છે એમાં વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે ૭૦.

તે કે આ વિષય નવમા અધ્યાયમા આવ્યો છે તોપણ પ્રશ્ન અને લીધે
અહીં ફરીને '૪' કામા લેવામા આવ્યો ॥

‘‘ ધીજ અને ક્ષેત્રની શ્રેષ્ઠતામાં એક ધીજની અપેક્ષા
જણાવેછે—

અક્ષેત્રે વીજમુત્સૃષ્ટમન્તરૈવ વિનશ્યતિ ॥

અર્વાજકમપિ ક્ષેત્રં કેવલં સ્થણિડલં ભવેત્ ॥૭૧॥

જે ક્ષેત્ર ધીજ વાનવાને યોગ્ય ન હોય તેમા વાવેલું ધીજ ફક્ત
આપ્યવગચ્છ નહ થાયછે અને ક્ષેત્ર પોતે ત્રેક હોય તો પણ ધીજવગર
કેવળ '૪' નીરવજ રહેછે ૭૧

‘‘ આગે જમીનમા વાવેલું ઉત્તમ ધીજ પણ ફક્ત આપ્યવગચ્છ નારા
પમિછે અને સારી જમીન પણ તેમા ધીજ વસાય નહિ તો તે પડવરન રહી
ફક્ત આપુની નેધી માટે, સારું ધીજ અને સારું ક્ષેત્ર એ જાણેલી આવશ્યકતા છે

મુક્ષેત્ર અને મુધીજ એ બન્ને આનરથક હોવા છતાં સારાં
ધીજના વિગેષ આવશ્યકતા છે એમ જણાવેછે—

યસ્માદ્વીજપ્રભાવેણ તિર્યગ્જા ઋષયોઽભવન્ ॥

પૂજિતાશ્ચ પ્રશસ્તાશ્ચ તસ્માદ્વીજં પ્રશસ્યતે ॥૭૨॥

‘‘ ધીજના પ્રભાવથી તિર્યગ્ગતિમા જન્મેવાઓ મળ્યું ઋષિઓ જણાયા છે,
પૂજયેલા છે અને પ્રશ્ન સારું પાત્ર થયેના છે, માટે ધીજ વખણાયછે ૭૨.

‘‘ ક્ષેત્રની અપેક્ષાવગચ્છ જમ્બશૂગચ્છે મુનિઓ કેવળ ધીજના પ્રભાવથી
પૂજિત અને પ્રશસ્ત જ પિ થયેલા છે

શ્રેષ્ઠતાનો આધાર ધીજ અને ક્ષેત્રઉપર હોવાની પેઠે સારાં
આચરણઉપર પણ છે, એવિષે કહ્યુંછે—

અનાર્યમાર્યકર્માણમાર્ય જ્ઞાનાર્યકર્મિણમ્ ॥

સંપ્રધાર્યાત્રવીદ્ધાતા ન સમૌ નાસમાવિતિ ॥૭૩॥

શબ્દ હોય તે દિગ્ગતિનું કર્મ કરતો હોય અને દિગ્ગ હોય તે શબ્દનું
કર્મ કરતો હોય તો તેઓ જાણે સમો નથી અને અસમાનપણું નથી.
એમ વિચાર કરીને અહીંએ કહેલું છે. ૭૩

સમાન નથી એમ કહેવાનો હેતુ એ છે કે શદ્દ દિનજનિતુ કર્મ કરેના હોય છતાં તે દિન થઈ શકતો નથી કારણ કે સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરત મતિર્દિ-
 ન્નમતે નર । એ ભગવદ્વાચન જ્ઞાને પોતપોતાના વર્ણને માટે વિદ્વિન હોય તેવા
 કર્મ કરવાનીજ પ્રેરણા કરે છે એ કર્મ કરવાનો પોતાને અધિકાર ન હોય તે કર્મ
 કરવામા સિદ્ધિ મળે નહિ એ દેખીતું જ છે એવંદારમા પણ પોતપોતાના અ-
 ધિકારને અનુસરીનેજ કામ કરનારાઓ સુખી થાય છે. વળી તદ્દ સામાન્ય આચાર
 જ્ઞાન દીતે પાળતો હોય તો તેથી તે શદ્દ મળી જતો નથી પણ તેનું ફળ તેને
 જન્માનર હૃદય અવતાર આપવારે મળે છે એટલે એ જન્મમા તે કર્મ કરે છે
 તેજ જન્મમા તે દિનની સમાનતાને પામી શકતો નથી અને દિન દીનકર્મ
 કરે તો દોષ તોપણ તે શદ્દ કહેવાય નહિ કારણ કે તેનામા હૃદયઅસ્કારોના
 બીજ હોવાથી તે તુરત સુધરી શકે છે અને પોતાના દિનપણાને પ્રાગિત કરી
 શકે છે દીનકર્મથી તેનું દિનજનિતુ ગ્રાપ્ત થઈ જાય છે અથવા જન્માતરે તે દીન-
 ભતિમા અવતરે છે પણ તેજ જન્મમા તે શદ્દ બની જતો નથી તેથી તે શ્દ
 દીન સમાનતાને પામતો નથી અસમાન નથી તેમ કહેવાનો હેતુ એ છે કે
 જ્ઞાન કર્મ કરનારા શદ્દ દિન બની શકતો નથી પણ દિનની પેઠે પ્રથમ સાત
 પાત થાય છે અને દીન કર્મ કરનારો દિન ભરે મદ્ર થઈ જતો નથી પણ મ
 દીન પેઠે ઉતરતો જણાય છે અને નિદાન પાત ગ્રાપ્ત છે. અથવા, સમાન નથી એમ
 કહી જ્ઞાન આચારવાળા શદ્દ કુપાય જઈ દિનેનું અપમાન કરવું નહિ એમ
 જણાવું છે અને અસમાન નથી એમ કહી દીનકર્મ કરનાર દિનની નિંદા કરી
 છે તો પછી એ કે કે સવ મેનુષ્યોએ વિદિતકર્મો કરવામા પોતાનું મત્ત્ય સમજ
 પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ વળી આમ પણ સમજાય છે કે કેવળ ભતિબળનો આશ્રય
 કરી મનુષ્યો માનપાત થવાનું નથી સુખીથી માનપાત થવાય છે, શુદ્ધીનનો
 માત્ર ભતિથીજ બચાય થઈ શકતો નથી માર્ગ કે માત્ર ભતિજ શુદ્ધીનની
 પણ શ્રેયના ભજની શકતી હોય તો પ્રથમિતપ્રકરણ નકાશ થઈ પડે છે.

મદીર્ણવર્ણને લગતો નિયય પદ્ધતિ દ્વયે આપદ્વર્મકલુષાભાટે
 પ્રથમ અધર્મનું સ્મરણ આપે છે—

ब्राह्मणा ब्रह्मर्योनिस्त्या ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ॥

ते सम्यगुपजीवयुः पट् कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ૭૪ ॥

જે બ્રાહ્મણો બ્રહ્મપ્રમાના કારણરૂપ, જ્ઞાનના ધ્યાનમા તત્ત્વ હોય અને
 પોતાના કર્મોના આચરણમા પ્રીતિવાળા હોય તેઓએ ક્રમપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ-
 નથી ૭ કર્મોનું આચરણ કરવું ૭૪

વ્રત્યયોનિસ્થાઃ એ પદનો અર્થ બ્રાહ્મણ માતાપિતાથી ઉત્પન્ન થયેલા એવો પણ થાય છે. તેઓ પણ વ્રાત્ય હોય તો તેમને હશે કર્મોનો અધિકાર નથી.

બ્રાહ્મણોનાં છ કર્મો દેખાડે છે—

અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા ॥

દાનં પ્રતિગ્રહશ્ચૈવ પટ્ કર્માણ્યગ્રજન્મનઃ ॥૭૫॥

અધ્યાપન, અધ્યયન, યજન, યાજન, દાન અને પ્રતિગ્રહ એ છ કર્મો બ્રાહ્મણના છે ૭૫

પહેલા અધ્યાયના ૮૮ માં શ્લોકમાં આ વિષય આવેલો છે તેનું અહીં પ્રસંગને ક્ષીધે સ્મરણ આપ્યું છે.

એ છ કર્મોમાંથી બ્રાહ્મણની આજીવિકાના હેતુરૂપ ત્રણ કર્મોને છૂટાં પાડે છે—

પણાં તુ કર્મણામસ્ય ત્રીણિ કર્માણિ જીવિકા ॥

યાજનાધ્યાપને ચૈવ વિશુદ્ધાચ્ચ પ્રતિગ્રહઃ ॥૭૬॥

આ છ કર્મોમાં યાજન, અધ્યાપન અને વિશુદ્ધની પામેલી પ્રતિગ્રહ એ ત્રણ કર્મો તેની આજીવિકારૂપ છે. ૭૬.

પ્રતિગ્રહ પણ વિશુદ્ધ અર્થાત્ દ્વિજ હોય તેની પ્રાપ્તિ કરવો જોઈએ. દ્વિજાતિભ્યો ધન રિપ્સેત્રશસ્ત્રેભ્યો દ્વિજઃ । એ વાક્યથી પણ એમ જણાવ્યું છે.

આ છ કર્મોમાંથી ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલાં ત્રણ કર્મો બ્રાહ્મણની આજીવિકાનાં સાધનરૂપ હોવાથી તેનો સમન્વય ક્ષત્રિયમાં થતો નથી એમ કહી બાકીનાં ત્રણ કર્મો ક્ષત્રિયથી કરી શકાય છે એમ જણાવે છે—

ત્રયો ધર્મા નિવર્તન્તે વ્રાહ્મણાત્ક્ષત્રિયં પ્રતિ ॥

અધ્યાપનં યાજનં ચ તૃતીયશ્ચ પ્રતિગ્રહઃ ॥૭૭॥

અધ્યાપન, યાજન અને ત્રીજો પ્રતિગ્રહ એ ત્રણ ધર્મો બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રિયતરફ નિવર્તિ પામે છે. ૭૭.

આશ્રમે માટે કહેલાં છે કૌમારથી અધ્યયન, યજ્ઞ અને દાન એ ત્રણ કૌમાર્યવિધમાં પણ આવે છે. પરંતુ અંવાપન વગેરે ત્રણ કૌમાર્યવિધમાં નથી, તે કૌમાર્યમાં જાણ સહજ નથી એવાનું કૌમાર્યને માટે વિદિત નથી. કૌમાર્યને તેનું અંવાપન કૌમાર્યને માટે નિષિદ્ધ ॥ પણ તિષ્ઠતા આયુષ્ય, સાથે વગેરેનું અંવાપન તેને માટે નિષિદ્ધ નથી.

ઉપરપ્રમાણ કૌમાર્યની પડે વૈશ્યને માટે પણ અંવાપન વગેરેનો નિષેધ કહે છે—

વૈદ્યં પ્રતિ તથૈવૈતે નિવર્ત્તરણિતિ સ્થિતિઃ ॥

ન તો પ્રતિ હિ તાન્ધર્માન્નનુરાહ પ્રજાપતિઃ ॥૭૮॥

તેના પ્રમાણ રીતે પણ અંવાપન, યજ્ઞ અને પ્રતિગ્રહ કરવા નહિ એવી જાણના મર્મોના છે કારણ કે કૌમાર્યને મનુષ્ય તેઓને એ ધર્મ કરવા કહેવા નથી ૭૮.

અધ્યયન, યજ્ઞ અને દાન એ ત્રણ ધર્મો જાણી, કૌમાર્ય અને વૈશ્ય એ રીતેને માટે સમાન છે અને અંવાપન યજ્ઞ તથા પ્રતિગ્રહ એ ત્રણ ધર્મો કેવળ બ્રાહ્મણને માટે જ છે.

કૌમાર્ય તથા વૈશ્યને માટે આશ્રમિકાનાં સાધનરૂપ કર્મ કહે છે—

શસ્ત્રાસ્ત્રશૃત્ત્વં ક્ષત્રસ્ય વણિકપશુકૃપિર્વિશઃ ॥

આજીવનાર્થ ધર્મરતુ દાનમધ્યયનં ચજિઃ ॥ ૭૯ ॥

કૌમાર્યે ગૃહ્યો તથા અગ્નિ ધારણ કરવા તથા વૈશ્યે વ્યાપાર, પશુ-પાલન તથા ખેતી કરવી એ તેઓની આશ્રમિકાને માટે છે અને દાન, અધ્યયન તથા યજ્ઞ એ ત્રણ કૌમાર્ય તેઓને ધર્મમાટે છે. ૭૯

જનુવગેરે સાત્ર કહેવાય છે અને ધનુરતમા કહેવા મર્યાદાથી થોડાં તે અગ્ર કહેવાય છે અથવા દ્વાવિમાળ પછી રાખીને મારવાનું સાધન જનુવગેરે સાત્ર તથા કૃષ્ણને મારવાનું સાધન બ્રાહ્મણવગેરે અગ્ર કહેવાય છે.

ત્રણ વર્ણુમાટે તેઓનાં પેતપેતાનાં કર્મોમાં પણ વધારે ધ્યાન દેવાયોત્ય મુખ્ય કર્મ કહે છે—

વેદાભ્યાસો વ્રાહ્મણસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય ચ રક્ષણમ્ ॥

વાર્તાકર્મેવ વૈશ્યસ્ય વિશિષ્ટાનિ સ્વકર્મસુ ॥ ૮૦ ॥

પોતપોતાનાં સર્વકર્મોમાં બ્રાહ્મણને માટે વેદનો અભ્યાસ, ક્ષત્રિયને માટે પ્રભતું સંરક્ષણ અને વૈશ્યને માટે વ્યાપાર તથા પશુરક્ષણ એ કર્મો મુખ્ય છે. ૮૦.

આજીવિકામાટે જે કર્મો કહેલાં છે તેમાં પણ એક એક કર્મ તે તે વર્ણ-માટે વધારે શ્રેષ્ઠ છે. આથી વેદાભ્યાસ પદનો અર્થ વેદ બાંધવાનો એમ કરવો જોઈએ. વેદાભ્યાસ કરાવીને આજીવિકા ચલાવનારો બ્રાહ્મણ, પ્રભતું સંરક્ષણ કરીને આજીવિકા ચલાવનારો ક્ષત્રિય તથા વ્યાપાર અથવા પશુપાલન કરીને અથવા અથવા ચલાવનારો વૈશ્ય શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

પોતપોતાને માટે કહેલા આજીવિકાના ઉપાયોથી આજીવિકા ન ચાલવારૂપ આપત્તિના સમયમાં અન્ય ઉપાયોના અવલંબનની મૂલ્ય હેઠળ—

અજીવંસ્તુ યથોક્તેન વ્રાહ્મણઃ સ્વેન કર્મણા ॥

જીવેરક્ષત્રિયધર્મેણ સ હ્યસ્ય પ્રવ્યનન્તરઃ ॥ ૮૧ ॥

ઉપર કહેલા પોતાના કર્મથી આજીવિકા ચાલે નહિ તો બ્રાહ્મણે ક્ષત્રિયના ધર્મથી આજીવિકા ચલાવવી. કારણ કે ક્ષત્રિયનો ધર્મ બ્રાહ્મણને વર્ણક્રમમાં નજીકનો છે. ૮૧.

આજીવિકા ચાલે નહિ એટલે પોતાનું તથા કુટુંબનું પોષણ ન થઈ શકે તો પછી બ્રાહ્મણે ક્ષત્રિયના ધર્મથી એટલે પ્રવ્યનન્તરકાળના કામમાં જોડાઈને પણ પોતાની જાત ચલાવવી.

ક્ષત્રિયધર્મથી પણ આજીવિકા ન ચાલવારૂપ આપત્તિમાં બ્રાહ્મણે શું કરવું તે કહે છે—

ઉમાભ્યામપ્યજીવંસ્તુ કથં સ્યાદિતિ ચેન્નવેત્ ॥

કૃપિગોરક્ષમાસ્વાય જીવેદ્વૈશ્યસ્ય જીવિકામ્ ॥ ૮૨ ॥

પોતાના કર્મથી તથા ક્ષત્રિયના કર્મથી પણ આશ્ચર્ય ન ચાલે તો બ્રાહ્મણે શું કરવું? એમ થાય તોપણ તેણે વૈશ્યની ગતિરૂપ કૃષિ તથા પશુપાલનનો આશ્રય કરીને ગતિ ચલાવવી. ૮૨.

બ્રાહ્મણે આપત્તિના સમયમા પ્રથમ તો ક્ષત્રિયના કર્મનું જ પ્રયત્ન કરવું. અને તેમા પણ આશ્ચર્ય ન ચાલે તોજ પછી વૈશ્યકર્મ કરવું.

વૈશ્યકર્મમાં પણ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયને માટે પશુપાલનની શ્રેષ્ઠતા જણાવવાને કૃષિ કરવાથી હેતુપુરઃસર, દૂર રહેવું એમ કહે છે—
વૈશ્યવૃત્ત્યાપિ જીવંસ્તુ બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયોપિ વા ॥

હિંસાપ્રાયાં પરાધીનાં કૃપિં યત્નેન વર્જયેત્ ॥ ૮૩ ॥

માનવો અથવા ક્ષત્રિયે વૈશ્યની ગતિથી આશ્ચર્ય ચનાવવામા કૃષિ કે જે વળેમાગે દિ માવાગી તથા બીજાકેપર આધાર રાખવો પડે તેની છે તેનો તો પ્રયત્ન પૂર્વક ત્યાગ કરવો. ૮૩

કૃષિમા પૃથ્વીમાના ધણા જીવોનો નાશ થાય છે તથા વરસાદકેપર તેનો મુખ્ય આવાર હોવાથી તે પરાધીન ગણાય છે

કેટલાએક કૃષિને ઠીક માને છે પણ બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયને માટે આપત્તિના વખતમાં પણ તે જોડાએ તેવી ઠીક નથી એમ જણાવવાને તે નિહિત હોવાનું કારણ કહે છે—

કૃપિં સાધ્વિતિ મન્યન્તે સા વૃત્તિઃ સદ્વિગર્હિતા ॥

ભૂમિં ભૂયિશ્યાંશ્ચેવ હન્તિ કાષ્ઠમયોમુખમ્ ॥ ૮૪ ॥

કેટલાએક કૃષિને શ્રેષ્ઠ માને છે પણ તે આશ્ચર્યને સત્પુરુષોએ નિંદાપાત્ર ગણેલી છે, કારણ કે લોહમુખ કાઢ એટલે હજવગેરે સાધનો પૃથ્વી તથા તેમાં રહેલા ગ્રાણીઓનો વિનાશ કરે છે. ૮૪

કૃષિ કરનારને ધણા ધાન્યનો લાભ થાય છે તેને લીધે તે અતિયિસત્કાર વગેરે ધર્મરૂપ સદેવાથી જી રહે છે તેથી કૃષિને કેટલાએક શ્રેષ્ઠ ગણે છે પણ તે જનિ બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયોમાટે નિહિત ગણાય છે કારણ કે તેના હજવગેરે સાધનોથી પૃથ્વીમાના જીવોવગેરેની તેમા ધણી દિ સા થાય છે

બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયે આપત્તિના વખતમાં વેપાર કરવો પડે તો કેવી રીતે કરવો તે કહે છે—

इदं तु वृत्तिवैकल्यास्यजतो धर्मनैपुणम् ॥

विदूषण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्द्धनम् ॥ ૮૫ ॥

આજિવિજ નહિ ચાવનાને લીધે સ્વધર્મપરાયણતાને નહિ બળવી શકનારા બ્રાહ્મણે તથા તત્ત્વિયે દુન્યની જદ્દિમાટે નિષિદ્ધ વસ્તુનો ત્યાગ કરી વૈશ્યે વિક્રય કરવાના પદાર્થોનો વિક્રય કરવો ૮૫

આજિવિજ ન ચાવતી દોષ તેો સ્વધર્મપરાયણતા પૂરીતે બળવી શકાતી નથી માટે આજિવિજ ચાને તેવો ઉપાય કરવો જોઈએ.

વિક્રયમાં નિષિદ્ધ ગણાતા પદાર્થો ગણાવેછે—

सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह ॥

अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥ ૮૬ ॥

सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ॥

अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥ ૮૭ ॥

अपः शल्लं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः ॥

क्षीरं क्षોद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ ૮૮ ॥

आरण्यांश्च पशून् सर्वान् दंष्ट્રिणश्च वयांसि च ॥

मयं नीलिं च लाक्षां च सर्वाश्चैकશફાંસ્તથા ॥ ૮૯ ॥

સામાના રસો, રાધેનુ અન્ન, તન, પાપાણુ, લવણ, પશુ, મનુષ્ય, સધર્મી તત્ત્વઓથી બનના વસ્ત્રો કે જે - જેના દોષ, શલ્યન વસ્ત્ર, દોષમ (અળ-સીના છોડના રેમામર્થો બનાવેનુ) વસ્ત્ર અને ઉનનુ ત્ત્ર ઐઓ રંગેવાં ન હોય તેો પણ દૂધ મૂળ, ઔષધી, જળ, શસ્ત્ર, રિષ, માસ, મોમ, મધનાગા મચળા પાર્થો દૂધ, મધ, દર્દી, ઘી, તેન, શીણ, ગાગ દર્ભ, અરણ્યમા રહેનારા મધળા પત્રુઓ નાકવાળા પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, મદ્ય, -જળી, વાખ અને ઐક ખરીનાગા સધળી બનના પશુઓ ઐઓનો વિક્રય કરવો નહિ ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯

“સપ્તમા રમે” જેમ લખ્યું છે તેમાં લગ્નવરોદે આવી બસ છે તોપણ તેને નૂતન પાડવાનો દેવ એ કે તેઓના વિક્રમમાં વધારે દોષ છે અને વધારે પ્રાવધિન કરવું પડે છે

તત્તના વિઃયમંબધે થોડા અપવાદ દેખાડે છે—

કામમુત્પાદ્ય કૃપ્યાં તુ સ્વયમેવ કૃપીવલઃ ॥

વિક્રીણીત તિલાઞ્જુશુદ્ધાન્ધર્માર્થમચિરાસ્થિતાન્ ॥૧૦॥

જેમને પોતેજ ખેતીમાં ઉત્પન્ન કરીને નવા વેળા તથા ઇન્ડા હોય તો ધર્મને માટે વહેલી સજાવડે. ૬૦

આથી લાભની આશાથી લાખી મુદત પડતર સખીને વહેચવાનો તથા શાળા તથા વહેચવાનો નિર્વચ ક્યો છે તેમજ પોતે બીજે વધારથી ખરીદીને વહેચવાની પણ આ ઉપરથી મના કરી છે વળી જોને લગ્નવરોદે ધર્મકાર્યને માટે જરૂર હોય તેઓનેજ તે વહેલી સજાવડે પણ જો વેપારમાટે ખરીદતો હોય તેઓને આથી સજાના નથી

તત્તના ઉપયોગની મર્યાદા દેખાડે છે—

ભોજનાભ્યક્ષનાદાનાદ્યદન્યત્કુરુતે તિલૈઃ ॥

કૃમિભૂતઃ શ્વવિષ્ટાયાં પિતૃભિઃ સહ મજ્જતિ ॥૧૧॥

જે મનુષ્ય ભોજન, અભ્યંગ અને દાન એ તથા જાતના ઉપયોગ-સિવાય તથા બીજો કોઈ ઉપયોગ કરે છે તે કૃમિરૂપ જનીને પોતાના પિતૃઓસહિત જાતની વિનમાં દૂમે છે. ૬૧

તિલના વિક્રમ પ્રાવધિનનેજ જલ્દાનવામાટેનો આ અવગણ છે.

નિષિદ્ધ ડ્રવ્યોનો વિક્રમ કરવાનું અનિષ્ટ પરિણામ કહે છે—

સઘં પતતિ સાંસેન લાક્ષયા લવણેન ચ ॥

ઞ્યહેણ શૂદ્ધો ભવતિ બ્રાહ્મણઃ ક્ષીરવિક્રયાત્ ॥૧૨॥

માસ, લાખ અને લગ્નનો વિક્રમ કરવાથી બ્રાહ્મણ તરતજ પતિત થાય છે અને દૂધનો વિક્રમ કરવાથી તથા દિવસે સદ્રજેવો થાય છે. ૬૨.

પતિત થાયછે એટલે બ્રાહ્મણને માટે કરવાનાં સાસ્રમાં કહેલાં કર્મો કરવાનો અવિહારી નથી રહેતો. ત્રણ દિવસે એમ કહેલ છે તેની મતલબ એ છે કે ત્રણ વખત વિક્રય કરે એટલે તે ગુદ્ગનેયો થાયછે.

બીજા નિષિદ્ધ પદાર્થોના વિક્રયમાં થતું અનિષ્ટ દ્રશ્ય કહેછે—

इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ॥ . . .

ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ९३ ॥

બીજા નિષિદ્ધ પદાર્થોના ઇચ્છાપૂર્વક વિક્રય કરવાથી બ્રાહ્મણ સાત દિવસે વૈશ્યપણાને પામેછે. ૯૩

ઇચ્છાપૂર્વક એમ કહેલ છે તેથી જો પ્રમાણવડે વિક્રય થયો હોય તો તેમાં ખોપમાત્ર થાયછે પણ વૈશ્યપણાસુધી ઉતરી પડાઉં નથી.

રસ વગેરેનો વિક્રય કરવામાં દોષ છે અને આપત્તિને લાગતે આશ્ચર્યિકા ચલાવવામાટે તેવો વિક્રય કરવાની આવશ્યકતા ઉભી થાય તો પછી બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયે કેમ કરવું? તે વિષે ખુલાસો કરેછે—

रसा रसेर्निमातव्या न त्ववे लवणं रसैः ॥

कृतांश्च चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥ ९४ ॥

રસોને બદલે બીજા રસો આપીને તે રસો લેવા પણ લવણ આપીને બીજા રસો લેવા નહિ તેમજ બદલે કાચું અથવા આપીને પકવાત લેવું તથા ધાન્ય આપીને તેના બરોબર તથા પણ લેવા. ૯૪.

મંત્રુરસવળા ગોળવગેરે પદાર્થો દ્વારા તેના બદલામાં અન્નરસવળા આમલકીવગેરે પદાર્થો ગ્રહણ કરવા અને આવીજ રીતે આપેલી મુદ્રાપ્રમાણે યોગ્ય સીંગળા અદ્વેષાદિનો કરીને પોતાની અગવડ ટાળવી તેમાં દોષ નથી. માત્ર તીવ્રલી વરસુના મૂલ્યતરીકે પૈસા લેવા તે વિક્રય કહેવાયતું અને તેમાં ઉપર જણાવવાપ્રમાણે આદાણ તથા ક્ષત્રિયને-દોષ લાગેછે.

આપત્તિના સમયમાં પોતાનાથી ઉતરતા વર્ણનું કર્મ કરી આપત્તિ તરવી પણ પોતાનાથી ઉચ્ચ વર્ણનું કર્મ જો કરવાનો પોતે આધારી નથી તેવું કર્મ નહિ કરવાની ભલામણ રહે—

जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः ॥

न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥९५॥

આપત્તિમાં આવેલા કાનિયે ઉપર કહેલા મર્વ ઉપાગોથી આશ્ચર્યિકા ચલાવવી, પરંતુ કદીપણ બ્રાહ્મણની આશ્ચર્યિકાપ્રમાણે પોતાની આશ્ચર્યિકા ચલાવવાનો વિચાર કરવો નહિ. ૯૫.

અતિ આપત્તિના વખતમાં જરૂર પડે તો કાનિયે નિષિદ્ધ પદાર્થોનો વિ-
શ્વ પણ કરવો પરંતુ જે કંઈ માત્ર બ્રાહ્મણને જ વિદિત હોય તેવું પ્રતિમદ્વચરે કંઈ
કરી આશ્ચર્યિકા ચલાવવા નેપાર થવું નહિ. જ્યારે કાનિયને આવી ભયામક
આપવામાં આવી ત્યારે તેપણના વહેંચે મારે તો એ ભયામક વધારે દૃઢપણે
સમજવાની છે. આથી પ્રતિજ્ઞાનિવાદની યેઠે પ્રતિજ્ઞામરુતિનો પણ નિષેધ કર્યો
છે એમ જણવું.

ઉત્તમવર્ણનું કંઈ કરી આશ્ચર્યિકા ચલાવનારા હીનવર્ણ
મનુષ્યને રાજ્યએ શિક્ષા કરીને અટકાવવો એમ જણાવેછે—

यो लोभादधमोजात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ॥

तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥९६॥

અધમ જાતિનો જે માણસ લોભથી ઉત્તમજાતિવાળાનાં કર્મોવડે
આશ્ચર્યિકા ચલાવે તેને નિર્ધન કરી ગળાએ તરતજ દેગનિકાસ કરવો. ૯૬.

કોઈપણ વર્ણવાળાએ આપત્તિના વખતમાં પણ બ્રાહ્મણની વૃત્તિથી આ-
શ્ચર્યિકા ચલાવવા પ્રયત્ન ન થવું એવો આ સ્લોકનો મુખ્ય આશય છે.

પોતાનો વર્ણવર્મ કાંઈ અપૂર્ણ જણાતો હોય તોપણ અન્ય
વર્ણના ધર્મકર્તા તે શ્રેષ્ઠ છે એમ કદી આપત્તિમાં પણ બને ત્યાં-
મુઘી તેને નહિ છાડવાની હેતુપરઃસર સચના દેછે—

वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ॥

परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥९७॥

સંપૂર્ણ અંગવગરનો હોય તોપણ પોતાને માટે જે શાસ્ત્રવિદિત ધર્મ હોય તેનું સારી રીતે આચરણ કરવું તે શ્રેષ્ઠ છે અને અન્યવર્ગમાટે વિદિત ધર્મ ભલે સંપૂર્ણ અંગવાળો હોય તોપણ તેનું આચરણ કરવું એ શ્રેષ્ઠ નથી કારણકે પરધર્મવડે આજીવિકા ચલાવનાર પુરુષ તરતજ પોતાની જાતિથી પતિત થાયછે. ૬૭.

આપત્તિના સમયમાં પણ બ્રાહ્મણ આજીવિકાની સગવડખાતર દ્વાત્રિય કે વૈશ્યના કર્મમાં જોડાય તો તેથી તેની આજીવિકા કદાચ સુખે ચાલે પરંતુ તેથી તેનાં બ્રાહ્મણપણાને જાળવી રાખનારાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન સિધ્ધિ થવાને લીધે બ્રાહ્મણજાતિથી અમુક અંશે તે પતિત થાયછે મારે અને ત્યાંસુધી બધે થોડી ધાણી અગવડ વેઠવી પડે તોપણ પોતાના બ્રાહ્મણધર્મથી આજીવિકા ચાલે ત્યાંસુધી તેને તેણે વળગી રહેવું જોઈએ અને અતિ દુરસ્થિને લીધે કદાચ ખોટાં જાતિના કર્મને મહણ કર્યું હોય તોપણ પોતાના વિદિતકર્મનું અનુષ્ઠાન તેણે વિસારી મૂકવું નહિ જોઈએ. ૬૮. પરમાત્મા પાંડુ શ્રીમદ્બળવદ્નીતામાં—

ધેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માન્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિર્ધન ધેયઃ પરધર્મો મયારહ ॥

આમ કહી ૭૫૨ પ્રમાણેનું સૂચવે.

વૈશ્યમાટેના આપદર્મ કહેછે—

વૈશ્યોઽજીવન્સ્વધર્મેણ શૂદ્રવૃત્ત્યાપિ વર્તયેત્ ॥

અનાચરણકાર્યાણિ નિવર્તેત ચ શક્તિમાન્ ॥૯૮॥

પોતાનાં કર્મથી આજીવિકા ન ચાલે તો વૈશ્યે શૂદ્રની વૃત્તિથી પણ આજીવિકા ચલાવવી તેમાં અકાર્યોને છોડી દેવાં અને જ્યાં રે શક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેનાથી અટકી જવું. ૬૮.

શૂદ્રની વૃત્તિથી શ્રેષ્ઠે દિવસની શુભપા કરીને આજીવિકા ચલાવવી અને અકાર્યો છોડી દેવાં એવે હિન્દુધર્મોનુવચનને ન કરવું કારણકે ખોટી રીતે આજીવિકા ચલાવવાની શક્તિ હોય તો શૂદ્રવૃત્તિથી આજીવિકા ચલાવવી નહિ એમ જણાવવાને કહ્યું છે કે જ્યારે શક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેનાથી અટકી જવું. આ ૭૫૨થી બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયને મારે પણ સમજવાનું છે કે જ્યારે તેઓને પણ આપત્તિ મરી જાય ત્યારે તેઓએ તરતજ અન્યવર્ગની વૃત્તિથી આજીવિકા ચલાવવાનું છોડી દેવું. અને તે વખતે આપત્તિગ્રસ્ત થયેલા દરેક પુરુષ અન્યવર્ગની વૃત્તિ ધારણ કરી હોય તેને મારે પ્રાપ્તિન પણ કરવું.

શૂદ્રમાટે આપદર્શ કરેછે—

અશક્તૃવંસ્તુ શુશ્રૂષાં શૂદ્રઃ કર્તું દ્વિજન્મનામ્ ॥

પુત્રદારાત્મ્યં પ્રાપ્તો જીવેત્કારુકકર્મભિઃ ॥ ૧૯ ॥

જે શૂદ્ર દ્વિજોની મેવા કરવા અર્થ ન હોય અને પુત્ર તથા સ્ત્રીવગેરે કદુષ્ણ દુષ્ણી યત્ન દેરા તો તેને સમયે તેને કારુકના કર્મો કરીને પણ આશ્વિદા ગણાવવી ૬૬

પણ્યવગેરે કાર્યોના કારક નહેવાયછે

આપત્તિના અમયમાં શૂદ્રે કારકનાં કર્મો કરવાં એવી ધૂર દીધી પણ તે કર્મોના સંબંધ તેણે પોતાનાં કર્તવ્યસાથે કેવી કેવી રીતે જોડેલા નાખ્યો તે જણાવેછે—

યૈઃ કર્મભિઃ પ્રચરિતૈઃ શુશ્રૂષ્યન્તે દ્વિજાતયઃ ॥

તાનિ કારુકકર્માણિ શિલ્પાનિ વિવિધાનિ ચ ॥૨૦॥

જે કર્મો કરનારા દ્વિજોની મેવા થતી હોય તેવા જૂનીજૂની જાતની કારીગરીના કારકકર્મો શરૂ કરના ૧૦૦

આપત્તિના અમયમાં આશ્વિદાને માટે શૂદ્રથી દ્વિજશુશ્રૂષા મુખ્ય પ્રકારથી થઈ શકે નહિ તોપણ તેને બીજા જે થયો કરવો. પણ તે જાણથી પણ દ્વિજોને થયયો ન થઈ શકાય એમ નવાને તત્પર રહેડ.

ઉપર પ્રમાણે શૂદ્રપર્યતનો આપદર્શ કહીને હવે આશ્વિદાના સંબંધમાં કંઈ વિશેષ કહેછે—

વૈશ્યવૃત્તિમનાતિષ્ઠન્ત્રાહ્વાનઃ સ્વે પથિ સ્થિતઃ ॥

અવૃત્તિકર્પિતઃ સીદન્નિમં ધર્મં સમાચરેત્ ॥ ૨૦૧ ॥

દ્વિજોના અબાનથી દરિદ્ર અને જીવેલા અને દુષ્ણી થતો આશ્વિદા પોતાનાજ ધર્મમાં રહેના ઈન્દ્રો હોય અને તેથી વૈશ્યવૃત્તિ ગ્રહણ કરવા ન માગતો હોય તો તેણે આવા ધર્મનું આચરણ કરવું ૧૦૧

આવા વર્તનું એટલે હરેપણીના જોખના કહેશે તેવા પ્રકારનું કમ કરવું.

અન્યર્થુની વૃત્તિસિધાયનો બ્રાહ્મણોનો આપદ્ધર્મ કહેછે—
 સર્વતઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાદ્રાહ્મણસ્ત્વનયં ગતઃ ॥

યંચિત્રં દુષ્યતીત્યેતદ્ધર્મતો નોપપદ્યતે ॥ ૧૦૨ ॥

આપત્તિમાં પડેલા બ્રાહ્મણે સર્વેની પાસેથી દાન લેવું. કાંઈ કે પવિત્ર
 હોય તે દુષિત થાય એ વાત શાસ્ત્રપ્રમાણે ઘટતી નથી. ૧૦૨.

સર્વપાસેથી એટલે નિર્દિતમનુષ્યની પાસેથી પણ આપત્તિસમયે દાન લઈ
 પોતાની આજીવિકા ચલાવવામાં અડચણ નહિ. બ્રાહ્મણની સ્વાર્થાધિક પવિત્રતા
 આમ આપત્તિના સમયમાં અસત્પ્રતિભદ્ર કરવાથી નાશ પામતી નથી. મનુષ્યોનો
 પવિત્ર પ્રવાહ કોઈ ખરાબ પ્રદેશમાં અપેચિત વસ્તુઓના સંબંધમાં આવી
 અન્ય.તોપણ જ્યારે તે એ પ્રદેશ છોડીને આગળ વધેછે ત્યારે પછી તેની અ-
 પવિત્રતા ગણાતી નથી તેમ આપત્તિમાં કરેલા અસત્પ્રતિભદ્રપદે બ્રાહ્મણની
 અપવિત્રતા યદ્ય અન્યથે એમ સમજવું નહિ.

એજ વિષયને જરા આગળ વધારેછે—

નાધ્યાપનાધ્યાજનાદ્વા ગર્હિતાદ્વા પ્રતિગ્રહાત્ ॥

દોષો ભવતિ વિપ્રાણાં જ્વલનાંબુસંમા હિ તે ॥ ૧૦૩ ॥

નિર્દિત અધ્યાપનથી, ગર્જનથી અને દાનથી બ્રાહ્મણોને દોષ લાગતો
 નથી. કારણ કે તેઓ અગ્નિ તથા જળના જેવા છે. ૧૦૩.

અગ્નિ તથા જળ જેમ સ્વભાવથીજ પવિત્ર છે એટલે કે અગ્નિ કંઈ અ-
 પવિત્ર પદાર્થને બાળવાથી અભટાતો નથી તેમજ જળનો પ્રવાહ પણ અપવિત્ર
 પદાર્થોનું ક્ષાવન કરતો જતો હોવા છતાં અપવિત્ર ગણાતો નથી તેમ આપ-
 નિના સમયમાં નિર્દિત અધ્યાપનવગેરેથી બ્રાહ્મણને દોષ લાગતો નથી. આ
 ઉપરાંત આપત્તિવગરના સમયમાં પણ આવા પ્રકારની છૂટ મળેછે એમ સમજવું નહિ.

પ્રાણુરક્ષણુમાટે વિશેષ છૂટ આપેછે—

જીવિતાલ્યયમાપન્નો યોન્નમત્તિ યતસ્તતઃ ॥

આકાંશમિવ પદ્ધેન ન સ પાપેન લિપ્યતે ॥ ૧૦૪ ॥

અન્નવગર ઇન્દ્રિયો નાશ થવાની તૈયારી હોય તો તે વખતે જે પુરૂષ
 જ્યાંથી મળે સ્વાંથી લઈ અન્નનું ભક્ષણ કરે તે કાદવથી નહિ લેવાના આ-
 કાંશની પેઠે પાપથી લેણતો નથી. ૧૦૪.

આશ્વજીવ પ્રાણ દોષથી એ પુત્ર અરથે આશ્વ મમજ્ઞે. આશ્વે
દર્શનુ અત્ર ન હૃદ્યે ભક્ષ્યે પાત્ર બુધન લીધે પ્રજા જગતી તેવારી દોષ
તે વખતે તે પ્રલકામ બલિ હામણી પણ અત્ર જન્મે પ્રાણ જયારે તે તેમા
રે વધી

બુધથી પ્રાણ જગતી તેવારી દોષ તે વખતે પ્રાણ જ-
વાયવાને નિર્દેશ પ્રવૃત્તિ પણ અર્થી પડે તેના સાખવા દહ—

અર્જીગર્તઃ સુતં હન્તુનુપાન્નર્પદુમુશ્ચિતઃ ॥

ન ચાલિપ્યત પાપેન શુદ્ધતીકારમાચરન્ ॥ ૧૦૫ ॥

શ્વમાંસમિચ્છન્નાત્તોત્તં ધર્માધર્મવિચક્ષણઃ ॥

પ્રાણાનાં પરિરક્ષાર્થં વામદેવાં ન લિસવાન્ ॥ ૧૦૬ ॥

મગ્ધાજઃ શ્રુયાર્તસ્તુ સગુરો વિજને વને ॥

વલ્લીર્ગાઃ પ્રતિજગ્રાહ મુધોસ્તશ્ણો મહાતપાઃ ॥ ૧૦૭ ॥

શ્રુયાર્તશ્ચાત્તુમભ્યાગાદિશ્વામિત્રઃ શ્વજાઘર્તીમ્ ॥

ચળડાલહસ્તાદાદાય ધર્માધર્મવિચક્ષણઃ ॥ ૧૦૮ ॥

મુધુર યોને અગ્નિમર્ત અરિ પુત્રને દમ્બવાને તેવાર મયા દતો
તોપજી મવાને મટાડવાને ઉપાય કરતો દતો તેથી તે પાપનિત્ર યથો ન
દતો ધર્મઅધર્મને સમજનાર વામદેવ મુનિએ મુધા પીડિત થઈ પ્રાણના
અરક્ષણમટે આનનુ માસ ખાવાની જગલ કરી હતી છતાં તેને પાપ
જાન્યુ ન હતુ વળી મહાનપત્ની ભરદ્વાજ અરિએ પોતાના પુત્રસહિત
નિગ્ગનવાર્મા મધાયા પીડિત થવાને લીધે ટુલનામના સુતારપાસથી ઘણી
માર્ગે દાનમા લીધી હતી તેમજ ધર્મને તથા અધર્મને સમજનાર ત્રિશામિત્ર
મુનિ પણ મુધાયા પીડિત બનેના દોષથી અજાનના દાઘમાથી લઈને આ
નના જગલપ્રદેશના મામનુ ભદ્રાલ શ્રવા તેવાર થયા હતા ૧૦૫ ૧૦૬,
૧૦૭, ૧૦૮

જ અજ્ઞાનમા આ વાત્કા છે કે અગ્નિ તે નામના કવિએ નરમેધમાટે
વદેચ તેવા દુન રોપ નામના પુત્રને સો ગાયેના લાલખાતર પોતેન મારવાની
તેવાની કરી હતી, પરંતુ તેમણે આ કામ બુધથી પ્રાણ જતા દોષ તેવા સમ-

યમાં હોવાથી તેમને પાપ લાગેલું નથી. વામદેવ અને વિશ્વામિત્રે પણ અનુ-
વિતબક્ષાનું તૈયારી કરી હતી તેપણ ભૂખથી પ્રાણુ જવાજેવા સમયમાં હોવાથી
તેઓ પાપલિપ્ત થયા નથી અને મહાતપસ્વી ભરદ્વાજ જેવા ઋષિએ પણ
આપત્તિના સમયમાં અસત્પ્રતિગ્રહ કર્યો હતો. છતાં તેઓને દોષ લાગેલો નહીં.
આમાં આશ્ચર્ય નથી. આ સંઘર્ષ કરી એમ જણાવ્યું છે કે આપત્તિના સમયમાં
અસત્પ્રતિગ્રહવગેરે કરીને પણ પ્રાણુ બચાવવામાં દોષ નથી.

ચોથા પ્રતિગ્રહવગેરેથી આજીવિકા ચાલે ત્યાં મુઢી આ-
પત્તિમાં પણ અસત્પ્રતિગ્રહ કરવો નહિ એમ સૂચવે છે—

પ્રતિગ્રહાધ્યાજનાદ્વા તથૈવાધ્યાપનાદપિ ॥

પ્રતિગ્રહઃ પ્રત્યવરઃ પ્રેત્ય વિપ્રસ્ય ગર્હિતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

પ્રતિગ્રહથી, યજ્ઞ કરાવવાથી અને અધ્યાપન કરાવવાથી પશુપ્રાણીઓને માટે
અસત્પ્રતિગ્રહ બહુ ખરાબ એટલે પરલોકમાં નગ્ન કુઃખના દેતુરૂપ છે. ૧૦૯.

આ ઉપરથી એમ સૂચવ્યું કે આજીવિકાને માટે કોઈપણ માર્ગ ન રહે
ત્યારેજ અસત્પ્રતિગ્રહ કરીને આપત્તિ તરવી પરંતુ બીજા દોષ રીતે આજીવિકા
અશક્ય સિવાય તેણે દોષ તો અસત્પ્રતિગ્રહ કરવો નહિ.

અધમજાતિપાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવાની બાબતમાં જેમ ઉપરના
લોકોમાં અને ત્યાંસૂધી તે નહિ કરવાની ભલામણ આપી તેમ
અધમને યજ્ઞન એટલે યજ્ઞ કરાવવાની બાબતમાં તથા અધ્યાપન
એટલે બે ભણાવવાની બાબતમાં ભલામણ નહિ આપવાનું
કારણ કહે છે—

યાજનાધ્યાપને નિત્યં ક્રિયેતે સંસ્કૃતાત્મનામ્ ॥

પ્રતિગ્રહસ્તુ ક્રિયેતે શૂદ્રાદપ્યન્યજન્મનઃ ॥ ૧૧૦ ॥

યજ્ઞન અને અધ્યાપન તે સર્વદા ઉપનયન સંસ્કારવાળાનેજ કરી
શકાય છે અને પ્રતિગ્રહ તો શૂદ્ર કે સંઘાત જેવા પાસેથી પણ કરવો દોષ
તો કરી શકાય છે. ૧૧૦.

આપત્તિના વખતમાં પાપ યાજ્ઞન અને અધ્યાપન તો ગ્રાહ્ય, સ્ત્રિય
અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણ કે જેઓને ઉપનયન સંસ્કાર થઈ ચક્રે તેઓ સિવા-
ચના દોષપણ પુરૂષને કરી શકાવાનો સંભવ નથી માટે જેમ પ્રતિગ્રહના
સંબંધમાં ભલામણ આપી છે તેમ યજ્ઞન અને અધ્યાપનના સંબંધમાં ભલા-
મણ દેવામાં શક્ય નથી. પ્રતિગ્રહ કરવામાં હવે છેલ્લાં માટે તો શૂદ્ર તો 'શુ'

પણ એ કાશની પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવાનું પણ મન થાય એમાં ૧૭ અસંભવિત
નથી. મારેજ પ્રતિગ્રહની જાળતમા વધારે સારનેનીની સવામળ આપનામ
મારી છે

યાજ્ઞન તથા અધ્યાપનની ગ્રામ્યતમાં લાગેલું પાપ મારેજથી
તથા પ્રતિગ્રહની ગ્રામ્યતમાં લાગેલું પાપ મુગદેલીથી મટી
શકે છે એમ જણાવે છે—

જપહોમૈરપેત્યેનો યાજનાધ્યાપનૈઃ કૃતમ્ ॥

પ્રતિગ્રહનિમિત્તં નુ ત્યાગેન તપસૈવ ચ ॥૧૧૧॥

અમત્ યાજ્ઞનથી તથા અધ્યાપનથી થયેલું પાપ જપથી તથા દો-
મથી તથા પામે છે અને અમત્પ્રતિગ્રહથી થયેલું પાપ નો તે પ્રતિગ્રહના
ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી તથા તપથી નાશ પામે છે ૧૧૧

આ કારણથી પણ પ્રતિગ્રહની જાળતમા વિશેષ સવામળની જરૂર છે
આમલે આપત્તિના સમયમાં શિક્ષાંશ્રુતિથી આજ્ઞવિકા
ચાલી શકે તે પ્રતિગ્રહથી આજ્ઞવિકા ચલાવવામાં પડતું નહિ
એમ જણાવવા શિક્ષાંશ્રુતિવિષે કહે છે—

શિલોઽજ્ઞમપ્યાદદીત વિપ્રોઽજીવન્યતસ્તતઃ ॥

પ્રતિગ્રહાચ્છિલઃ શ્રેયાંસ્તતોપ્યુઽજ્ઞઃ પ્રગસ્યતે ॥૧૧૨॥

પ્રાકૃતે જ્ઞતિ ન આવની હેય ત્યારે જ્ઞાત્યાથી પણ શિક્ષો ગુ મહાજ્ઞ
કરીને જ્ઞતિ થનાવી કરા ૩ પ્રતિગ્રહકરના શિવ જેલ છે અને શિક્ષરતા
પણ હજુ એવ છે ૧૧૨

દાનો કરી પાવનામાં ન આગો દોષ એમાં દુઃકારમેરે તેના મારેકની
રમથી લેના તે શિલરતિ મ્હેવાય છે અને મારે છેગી દીનેરી તેજ, ૧૨૩ તેની
રમવગર લેરી તે ઉઠરતિ મ્હેવાય છે અથવા દુઃકારમેરે લેના તે શિલ અને
વેરજાનેલા દાનાઓ વીલી તેના તે હજુ મ્હેવાય છે પ્રાકૃતે ઉઠથી આજ્ઞવિકા
ચાલે ત્યાસુધી શિલરતે આજ્ઞવિકા ચલાવની નહિ શિલથી આજ્ઞવિકા ચાલે
ત્યાસુધી અધ્યાપનરતે આજ્ઞવિકા ચલાવની નહિ, અધ્યાપનથી આજ્ઞવિકા ચાલે
ત્યાસુધી યાજ્ઞનરતે આજ્ઞવિકા ચલાવની નહિ, યાજ્ઞનથી આજ્ઞવિકા ચાલે ત્યા-
સુધી અસત્પ્રતિગ્રહરતે આજ્ઞવિકા ચલાવની નહિ અને અસત્પ્રતિગ્રહથી પણ
આજ્ઞવિકા ચાલે ત્યાસુધી અવરવલેની રતિરતે આજ્ઞવિકા ચલાવની નહિ એમ
આ પ્રકરણની મનાવ છે

બ્રાહ્મણે રાજની પાસે ક્યારે યાચના કરવી તે જણાવેછે—
સીદદ્ધિઃ કુપ્યમિચ્છન્નિર્ધનં વા પૃથિવીપતિઃ ॥
યાચ્યઃ સ્યાત્ત્વાતકૈર્વિગ્રૈરદિત્સંસ્ત્યાગમર્હતિ ॥૧૧૩॥

મીઠાના અથવા અન્નવસ્ત્રાદિક કે ધનની ઇચ્છાવાળા આતક બ્રાહ્મણોએ રાજની પાસે યાચના કરવી પણ જો યાચના કર્યાંજનાં કાંઈપણ દેવાની તેની ઇચ્છા ન જણાય તો તેનો સાગ કરવો. ૧૧૩.

તેનો ત્યાગ કરવો એટલે પછી તેની પાસે બધારે બધારે દીનતા કરવી નહિ. કેટલાએ એમ પણ કહેતે કે આવી ગીતે આત- બ્રાહ્મણને પણ ન આપતો હોય તોપછી આતક બ્રાહ્મણોએ તેવાના દેશનો ત્યાગ કરવો. આતક બ્રાહ્મણે યજ્ઞાર્ચકાદિ ધનની ઇચ્છા કરવી પણ લોભને વરા થઈ ધનની ઇચ્છા કરવી એ યોગ્ય નથી.

બ્રાહ્મણે પ્રતિગ્રહ કરવાના પદાર્થોમાં દોષનું તારતમ્ય કહેછે—
અકૃતં ચ કૃતાત્ક્ષેત્રાદ્ગૌરજાવિકમેવ ચ ॥
હિરણ્યં ધાન્યમન્નં ચ પૂર્વં પૂર્વમદોષવત્ ॥ ૧૧૪ ॥

જેમાં ધાન્ય વાવેતું હોય એવા ક્ષેત્રસંજ્ઞાથી પ્રતિગ્રહથી જેમાં ધાન્ય વાવેતું ન હોય તેનો પ્રતિગ્રહ કરવો તે અદ્ય દોષવાળો છે. એવીજરીતે આય, બકરી, ચેટાં, સુવર્ણ, ધાન્ય અને પક્ષાંજ એઓમાં પૂર્વપૂર્વ પદાર્થોનો પ્રતિગ્રહ પછીપછીના પદાર્થના પ્રતિગ્રહ કરતા અપદોષવાળો છે. ૧૧૪.

આથી એમ જણાવ્યું કે પૂર્વપૂર્વ પદાર્થોનું દાન ન મળે તોજ આવશ્યકતાને અનુસરીને ઉત્તર ઉત્તર પદાર્થોનું દાન લેટ.

જેઓમાં ધર્મની હાનિ નથી થતી એવા સાત પ્રકારના ધનપ્રાપ્તિના માર્ગો પ્રસંગને લઈને દેખાડેછે—

સપ્ત વિત્તાગમા ધર્મ્યા દાયો લાભઃ કયો જયઃ ॥
પ્રયોગઃ કર્મયોગશ્ચ સત્પ્રતિગ્રહ એવ ચ ॥ ૧૧૫ ॥

દાય, લાભ, કપ, જય, પ્રયોગ, કર્મયોગ અને સત્પ્રતિગ્રહ એ પ્રમાણે ધનપ્રાપ્તિના સાતપ્રકારે દર્શાવ્યા છે. ૧૧૫

૧ સપર પરાતા દૃષ્ટી મળતો બાત તે દાર નિધિવગેરેથી તથા મિતતા વગેરેથી મળે તે લાભ, અને પોતાની સ્ત્રી વગેરેની ગણ મેળવતુ તે કપ. આ તથા પ્રારો ચારે વર્ષનાં ધર્મયુગ છે સનુકપર વિવિધ મેળાને સંપત્તિ હાથ કરી તે ફરિયાને માટે છે બાલવગેર પ્રસંગથી અને ખેતી કે વાપારવગેરે કર્મયોગથી ધન મેળવવાનો પ્રકાર વેંદાને માટે છે અને સત્પ્રતિમદથી ધન મેળવતુ તે કેવળ બાલજનેના માટે છે આવા ધર્મપ્રકારોથી આશ્ચર્યના ચાલ-વારપ આપતિના સમયમાજ બીજા પ્રકારથી આશ્ચર્ય ચલાવેલી

આપત્તિના સમયમાટે આશ્ચર્યનાં સાધનો પ્રતાપેછે—

વિદ્યા શિલ્પં મૃતિઃ સેવા ગોરક્ષ્યં વિપણિઃ કૃપિઃ ॥
ધૃતિર્ભેક્ષ્યં કુસીદં ચ દશ જીવનહેતવઃ ॥ ૧૧૬ ॥

વિદ્યા, વિ પ, ભૂતિ, મેરા, ગોરક્ષ્ય, વિપણિ, કૃપિ, મૃતિ, ભેક્ષ્ય, અને કુસીદ એ દશ આશ્ચર્યના હેતુરૂપ છે ૧૧૬

આપત્તિનું પ્રસંગ હોવાથી આમા ને સાધનને આપત્તિવગરના સમયમા ને ને વનમાટે નિવિદ્ધ હોય તે તે સાવન પણ તે તે વણને માટે આપત્તિના સમયે હપયોગમા લઇને આશ્ચર્ય ચલાવવામા દોર નથી એમ આ પ્રકારની મનલભ છે અહીં વિદ્યારાજથી ભૂતવિદ્યા, તં વિદ્યાવગેરે સમજવી શિલ્પ એટલે ચિત્રકર્મવગેર, મૃતિ એટલે પમારલઇને નિર્મિત ગમ ગરુ રોષા એટલે અનિયત લાભના હેતુરૂપે અન્યના ચિત્તને પ્રસંગ કરવાની પ્રવૃત્તિ, ગોરક્ષ્ય એટલે બીજાના પશુઓને સાચવવા વિપણિ એટલે રેપાર, કૃપિ એટલે ખેડ, ધૃતિ એટલે ઘેરે લાભે પણ સતો દેવ એટલે બીજા માગવી અને કુસીદ એટલે બાજનો ધવો ધનવાન બનવામાટે નદિ પણ માત્ર આપત્તિ તરીકે લવામા આમાના ને ન પ્રકાર પોતાને માટે નિવિદ્ધ હોય તેપણ આપત્તિરૂપે મદલ કરવામા અડચણ નથી

વ્યાજના ધધાવિષે કેવળ વિગેય કહેછે—

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વ્રાપિ વૃદ્ધિં નૈવ પ્રયોજયેત્ ॥

કામં તુ ચલુ ધર્માર્થં દયાત્પાપીયસેલ્પિકામ્ ॥ ૧૧૭ ॥

બ્રાહ્મણ નથા ક્ષત્રિયે વ્યાજનો ધધો કરવો નદિ પણ ની શૂદ્ર-જેવાને ધમને માટે ધન જોઇછુ હોય તો થોડા વ્યાજથી આપવાની નહીં છે ૧૧૭

અદ્રનેવાને ધર્મના કામમાં ધન દેડ પડે તો થોડું જ્યાં લેવાની હશે
આપીને એમ દેખાડ્યું છે કે ધર્મસરકારવાળા દુઃસ્વર્ણપાસેથી થોડું જ્યાં
પણ લેડ નહિ જે વાંછે હું આપી છે તે આપતિનાં સમયમાં છે.

આપતિના સમયમાં રાજાએ પ્રજાપાસેથી કેંઈ વિશેષ ભાગ
લેવાની અનુશાસી છે—

चतुर्थमावदानोपि क्षत्रियो भागमापदि ॥

प्रजा रक्षन् परं शक्त्या किल्विपात्प्रतिमुच्यते ॥ ૧૧૮ ॥

હાનિય આપતિના સમયમાં ધાન્યાદિના ચોથા ભાગનું ગ્રહણ કરે
તો પણ જો શક્તિને અનુમરીને પ્રજાનું સંરક્ષણ કરતો હોય તો તે પાપથી
મુક્ત થાય છે ૧૧૮

સાતમા અધ્યાયના ૧૩૦ માં સ્તોત્રમાં જણાવ્યું છે કે ધાન્યમાંથી બારમો,
આત્મો કે ગદ્દો ભાગ લેવો. પરંતુ યુદ્ધવચેરેના પ્રસંગને લઈને જરૂર પડતા
ચોથા ભાગમૂઢી લે તોપણ અડચણ નહિ પરંતુ આ હટ નાવ આપતિના
પ્રસંગમાંજ છે.

રાજાની હિસા કરવી એ અધર્મ છે પરંતુ પ્રજાસંરક્ષણને
માટે યુદ્ધ કે જેમાં ઘણાં પ્રાણીઓના વિનાશ કરવો પડે તે
કરવું પડે તોપણ તેમાં રાજાને હાથ નથી એમ જણાવે છે તથા
યુદ્ધ કરતાં ધર્મેના અર્થને કેમ પહોંચી વળવું તે પણ કહે છે—

स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः ॥

शस्त्रेण वैद्यान् रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्दालिम् ॥ ૧૧૯ ॥

રિજય મેળવવો એ રાજાનો સ્વધર્મ છે નથી તેણે યુદ્ધમાં પરાદ
મુખ થવું નહિ અને શસ્ત્રથી વૈદ્યોની રક્ષા કરીને તેઓની પાસેથી ધર્મયુક્ત
કર લેવો ૧૧૯

પ્રજાસંરક્ષણ રત્ન એ રાજાનો મુખ્ય વર્તન છે. જો તેણે પરાદ મુખ થઈ જાય
ત્યારે જો રાજા હિસાના બચથી બાંધપાત્ર ઉદ્યોગ ન કરે તો બેસી રહે તોતેથી
રાજાની પોતાની પાપમાંની સાથે પ્રજાની પણ પાપમાંથી થઈ જાય છે માટે
રાજાએ યુદ્ધમાં પરાદ મુખ થવું નહિ પ્રજામાં શાંતિ, સુખ, શાંતિ, શાંતિ અને
એ ચારે વાંછો આપી બાંધે તોપણ અહીં માત્ર વૈદ્યનું મદદ કરી છે ત
હેતુ એ છે કે કદાચ યુદ્ધમાં જીતે તો બાકીના કે જેઓ ધર્મમાંથી

દેવડે તેઓની પાનેથી તેમજ ચંદ્રા કે જેઓ મનુરવમેર દેખાડે તેઓની પાસેથી કાઢ કરો છાત્ર મેળવી ચાલતા નથી પરંતુ જેઓ જાપારઆ-
ગિથી સમૃદ્ધિવાળા દેવડે તેઓની પાસેથી વિશેષ જ્ઞાન મેળવી શકે અને
તેથી તેઓના રક્ષણમાટે આ ૧ જામમળ કરી ૩ અને એ પ્રમાણે વિશ્વે રક્ષા
કરવાના બનતા ૩ તેઓની પાસેથી વિશેષ કૃતો કેવો એમપણ ન્યૂન્ય ૩

મુગડેલીના વખતમાં વિશેષ કર લેવાનો પ્રકાર કહે છે—

ધાન્યેऽષ્ટમં વિશં શુલ્કં વિશં કાર્પાષણાવરંમ્ ॥

કર્મોપકરણાઃ શૂદ્રાઃ કારવઃ શિલ્પિનસ્તથા ॥૧૨૦॥

રંધોપામેથી ધાન્યનો આઠમો ભાગ કર લેવો અને સુમળથી માંડી
કાર્પાષણ મુધીનો વીશમો ભાગ કર લેવો ચંદ્ર કર અને શિલ્પીઓની
પમે કર લેવાને બદલે કામ કરાવવું જોઈએ ૧૨૦

ચંદ્રવોરે જેઓ કર આપી ચાલતા નથી તેઓની પાસે તેઓનાથી બને
તેથી બતાવું કામ કરાવવું કે જેને વડે દેવામાં આવે છે

શૂદ્રને માટે આપદર્શનો ગેય કહે છે—

શૂદ્રસ્તુ વૃત્તિમાકાંક્ષન્ ક્ષત્રમારાધયેદ્યદિ ॥

ધનિર્ન વાપ્યુપારાધ્ય વેશ્યં શૂદ્રો જિજીવિષેત્ ॥૧૨૧॥

જો શૂદ્રને આજીવિકાની તાણ પડે તો તેણે ક્ષત્રિય આરાધન કરીને
અથવા ધનનાન વૈશ્યની નોકરી કરીને આજીવિકા ચલાવવી

બ્રાહ્મણ આરાધન કરવાથી શૂદ્રને આજીવિકા તથા ધર્મ એ બન્નેનો સાધ
યાવડે પણ તેમાં જો શૂદ્રની આજીવિકા ન ચાલી શકે તો તેણે આજીવિકાને
માટે ક્ષત્રિય કે વૈશ્યનું આરાધન ૧૨૧

બને ત્યાંમૂની બ્રાહ્મણનું સેવન ન છોડનારું કારણ કહે છે—

સ્વર્ગાર્થમુભયાર્થં વા વિપ્રાનારાધયેત્તુ સઃ ॥

જાતબ્રાહ્મણશબ્દસ્ય સા હાસ્ય કૃતકૃત્યતા ॥૧૨૨॥

૧૧. મ્વર્ગની પ્રાપ્તિને માટે અથવા મ્વર્ગ તથા આજીવિકા એ બંનેને માટે શુદ્ધે બ્રાહ્મણનીજ આરાધના કરવી કારણ કે આ શુદ્ધ બ્રાહ્મણની સેવા કરનાર છે એવી પ્રખ્યાતિથી તે કૃતાર્થ થાય છે.

દુનયં યાયછે એટલે તેનું જન્મનું સફળ થાય છે.

શુદ્ધે બ્રાહ્મણનીજ સેવા કરવી તેનું વિશેષ કારણ કહે છે—
વિપ્રસેવૈવ શૂદ્રસ્ય વિશિષ્ટં કર્મ કીર્ત્યતે ॥

યદતોઽન્યદ્ધિ કુરુતે તદ્ભવત્યસ્ય નિષ્ફલમ્ ॥૧૨૩॥

બ્રાહ્મણની સેવા કરવી તેજ શુદ્ધને માટે ઉત્તમ કર્મ કહેવાય છે. તે-
 વચર જે કાંઈ બીજું કર્મ તે કરે છે તે તેનું કર્મ નિષ્ફળ થાય છે ૧૨૩.

નિષ્ફળ થાય છે એટલે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ જેનું ઉત્તમ ફળ આપતું નથી કારણ
 કે આપતિના વખતમાં ક્ષત્રિય કે વૈશ્યની સેવા કરવાથી આજીવિકાનું સા-
 માન્ય ફળ મળે છે એ તો પ્રત્યક્ષ છે.

૧૨. સેવા કરનારા શૂદ્રની આજીવિકાની ગોઠવણ કરી દેવાની
 સલામત છે—

પ્રકલ્પ્યા તસ્ય તૈર્વૃત્તિઃ સ્વકુટુંવાયથાર્હતઃ ॥

શક્તિં ચાવેક્ષ્ય દાક્ષ્યં ચ મૃત્યાનાં ચ પરિગ્રહમ્ ॥૧૨૪॥

તે બ્રાહ્મણને સેવા કરનારા શુદ્ધની શક્તિ, અતુરપણું અને
 પોષ્યવર્ગનું પ્રમાણ એઓનો વિચાર કરીને પોતાના કુટુંબમાંથી પોતે
 રીતે આજીવિકા કરી દેવી ૧૨૪.

જેને ત્યાં શુદ્ધ ચાત્રી કરતો હોય તેણે તેની મામ કરવાની શક્તિ, કામ
 કરવાની તેની અતુરાર્થ અને તેનાપર તેના કુટુંબનો બોલે એ સપજાનો વિચાર
 કરી તેનું રજવાન આદે તેની રીતે ગોઠવણ કરી દેવી.

ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું કે પોતાની સેવા કરનારા શુદ્ધની
 આજીવિકાની ગોઠવણ કરી દેવી. તેથી હવે તે ગોઠવણ કેમ
 કરવી તે જણાવે છે—

ઉચ્છિદ્રમન્નં દાતવ્યં જીર્ણાન્નિ વત્તનાન્નિ ચ ॥

પુલાકાશ્ચૈવ ધાન્યાનાં જીર્ણાશ્ચૈવ પરિચ્છદાઃ ॥૧૨૫॥

બાળી વધેશે ખેરાક, જૂનાં વસ્ત્રો, ધાન્યોનો સારવગરનો ભાગ અને જૂનો સરસામાન એ પદાર્થો તેઓને આપના ૧૨૫

ધાન્યોના સમૃદ્ધભાગી હતામ ભાગ તારી લીધા પછી બાકી જે કંઈ હલકો ભાગ રહે તે સારવગરનો ભાગ ગણાય છે અને જૂનો સરસામાન એટલે જૂના રમ્યા આસન વગેરે સમજવા

ત્રૈવર્ણિકકરતાં શૂદ્રની નિકૃષ્ટતા દેખાડે છે—

ન શૂદ્રે પાતકં કિञ्ચિન્ન ચ સંસ્કારમર્હતિ ॥

નાસ્યાધિકારો ધર્મેસ્તિ ન ધર્માત્પ્રતિપેધનમ્ ॥૧૨૬॥

શૂદ્રને પાત્ર ભાગતું નથી તે અંરકાન્તે ગોખ નથી અને તેને ધર્મમાં અધિકાર નથી તથા ધર્મથી તેનો પ્રતિપેધ પણ નથી ૧૨૬

સચ્ચનભક્ષણનેવા વિગેય નિષેધો જે બ્રાહ્મણવગેરે માટે છે તેઓને ન પળમતા શૂદ્ર સચ્ચનભક્ષણવગેરે કં તેા તેવિષેતુ તેને કંઈ પાપ લાગતું નથી. પણ આથી સામાન્ય નિષેધોવાળા બ્રાહ્મણાવગેરેનું પણ પાપ તેઓને લાગે નહિ એમ સમજવું નહિ શૂદ્રને ઉપનયનવગેરે સસ્કારો થઈ શકતા નથી અગ્નિહોત્રવગેરે વિરોધ ધર્મકૃત્યો કરવાનો તેઓને અધિકાર નથી પણ સામાન્ય ધર્મકૃત્યો તેઓને માટે જે બતાવેલા છે તે કરવાની તેઓને માટે મના નથી

શૂદ્રને ધર્મમાં અધિકાર નથી એ પ્રમાણે ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલું વાક્ય જેનો ખુલાસો વ્યાખ્યાનમાં આપવામાં આવ્યો છે તે વાંચના અવળા અભિપ્રાયમાં કોઈ જે ત્રાહ જાય નહિ તેમાટે રહે છે—

ધર્મેન્સવસ્તુ ધર્મજ્ઞાઃ સતાં વૃત્તમનુષ્ઠિતાઃ ॥

મન્નવર્જ્યં ન દુષ્યન્તિ પ્રશંસાં પ્રાપ્નુવન્તિ ચ ॥૧૨૭॥

જે શૂદ્રો ધર્મપ્રાપ્તિની છત્રગવાળા હોય, ધર્મને જાણનારા હોય અને સત્યુચિતાના આચારપ્રમાણે વર્તતા હોય તેઓ વેદમત્રવગરના કર્મો કરવામાં હોયને પામતા નથી પણ પ્રશંસાને પામે છે ૧૨૭

ઉપવાસ, દેવજ્ઞ, શુદ્ર તથા બ્રાહ્મણોને નમરકારવગેરે સત્ત્વમાં વેદમત્રો વગર કરનારો શૂદ્ર પણ ઉત્તમચરિત્રને પામે છે

એજ વિષયને વધારે દઢ કરવામાટે કહેછે—

यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ॥

‘તથા તથેસં ચામું ચ લોકં પ્રાપ્નોત્યનિન્દિતઃ ॥૧૨૮॥

• જીનના ગુણોમાં દોષબુદ્ધિ નહિ કરનાર શુદ્ધ જેમ જેમ સદાચારનો આશ્રય કરતો રહેછે તેમ તેમ તે લોકનિંદાથી મુક્ત થઇને આ લોક તથા પરલોકનો લાભ મેળવેછે. ૧૨૮.

આ લોકનો લાભ એટલે યશસ્વરૂપ મેળવેછે તથા પરલોકનો લાભ એટલે સદ્ગતિને મેળવેછે.

થોડી સમજવાળાઓને ધનનો મઢ તરત ચડે તેથી શૂદ્રને યોગ્ય લલામણુ કરેછે—

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ॥

‘શૂદ્રો હિ ધનમાસાય વ્રાહ્મણાનેવ વાધતે ॥૧૨૯॥

• શૂદ્ર પોતે સમર્થ હોય તોપણ તેણે ધનનો સંચય કરવો નહિ કારણુ શૂદ્ર જે ધનવાન થાય તો બ્રાહ્મણોનેજ પીડા કરેછે. ૧૨૯.

• શાસ્ત્રાવધનના અભાવને લીધે જેઓની મનોવૃત્તિ સારા સંસ્કારને નથી પામતી તેઓ ધનવાન થઇને જીનઓને પીડવાની પ્રવૃત્તિ કરેછે, જેમાં તેઓનું પોતાનું પણ અઠવાણુ થાયછે માટે કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા શૂદ્રે પોતાનો સંપ્રવૃત્તિપર વિશેષ ધ્યાન રાખવું જોઈએ બ્રાહ્મણોનેજ પીડા કરેછે એટલે તેઓની શુશ્રૂષા કરતા નથી એટલુંજ નહિ પણ કેટલાએકને ધનની લાલચમાં નાખીને અમરપ્રતિમદ્વચનેરથી પતિત પણ કરેછે.

આપહર્મપ્રકરણનો ઉપસંહાર કરેછે—

एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्त्तिताः ॥

‘ચાન્સમ્યગનુતિષ્ઠન્તો વ્રજન્તિ પરમાં ગતિમ્ ॥૧૩૦॥

• ચારે વર્ણોનાં આપહર્મો ઉપર પ્રમાણે કલ્યાણ, જેઓનું સારીરીતે આચરણુ કરવાથી તેઓ ઉત્તમ ગતિને પામેછે. ૧૩૦.

• આપત્તિના સમયમાં ઇવનનો આધાર ન થાય તે મહિ વધારેમાં વધારે એટલી જલ્દી આપવામાં આવી છે તેમાંની જરૂરજેટલીજ છૂટ માગ આપત્તિ હોય.

સામુદ્ધીય દેનાર અને આપત્તિ દૂર થતાં પોતાના મુખ્ય ધર્માચારનું અનુ-
ભવ કરવામાં તત્પર રહેનાર માણસ સદૃશતિને પામે છે.

મુખ્ય-પ્રકરણરૂપ, ચાતુર્વર્ણ્યધર્મનો ઉપસંહાર અને હવે
પછી કહેવાના પ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણના ઉપક્રમનો નિર્દેશ કહે છે—

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥१३१॥

આરે વર્ણનો ધર્મસુખધી ને વિધિ દતો ને સંપૂર્ણપ્રકારથી ઉપર-
પ્રમાણે કંથ્યા હવે પછી પ્રાયશ્ચિત્તનો શુભવિધિ કહીશ. ૧૩૧

યડ ત્રણેલાં પાપો મટાડવાનો ઉપાય તે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે આ દશમા અધ્યાયમાં મુખ્ય-વે વળી ચૂકી જનિએ
અને આપદર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

કર્તવ્ય પાલન.

કર્તવ્યનું પાલન કરનાર મનુષ્યનું જીવન સફળ ગણાય છે,
કર્તવ્ય પાલન તોજ થઈ ગયે છે કે ને નરીજ સ્વસ્થ હોય, સરીર
ની સ્વસ્થતા જાળવી ગળસમાટે આત્મકનિઃશ્વ જાળવીઓ
મિત્ર નિવડેયો ઉપાય છે.

કિંમત ગાળી કર ની કળી ૧ ના ૩ા. ૧ એક.

વૈવશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર-વડિયાવાડ

સર્વોત્તમ સંપત્તિ.

અન વઝ સારા મમનો ધણો પૈસો તુચ્છ કુદમસુખ હોવા છતાં પણ જો શરીરસંપત્તિના અભાવ હોય તો એ સંપત્તિ સુખરૂપ લાસતુ નથી તેથી શરીરસંપત્તિને સર્વોત્તમ સંપત્તિ કહેવી જોઈએ જેઓ આ સર્વોત્તમ સંપત્તિ ધગવતા હોય તેઓને નસીવદાર અને, સુખી ગણવા જોઈએ કારણ કે શરીરે સુખી હોય તેજ અન, વઝ, સાગ મકાનો ધણો પૈસો અને કુદમસુખનો ઉપભોગ લઈ શકે છે જેઓ શરીર નમળા છે અગર કોઈ દગ્દને પરિણામે કે કંઈ અશામ આ તથી નવળા પ લા છે તેઓ શરીર સંપત્તિનગરના ગણાય છે આના માણસે એ સુખી થવા એટલે બળ પુષ્ટિ અને દીવાલુનો લાભ મેળવવાને અમારી પ્રખ્યાત આતંકનિઘ્રહ ગોળીઓનું સેવન કરતું જોઈએ એ ગોળીઓ નમળા ને નિમન રનારી, પચનગજિતને તેજસ્વી બનાવનારી મમજો સુધારનારી નિયમિત કામ કરવાના ઉ સાહને વધારનારી અને દુઃખમાં રોગાના બળને યો નારી તથા આરોગ્ય અને ઉત્તમ શારીરિક તબોને મજબૂત કરનારી છે

કિ મત—ગોળી ૩૨ ની ૭થી ૧ નો રૂપિયા ૧ એ.

વૈવશાસી મણિશ કર ગોવિ દજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

મણિમનુસ્મૃતિ.

અધ્યાય ૧૧ મો.

પ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણમાં દાન તથા તપવગેરેનું પ્રાધાન્ય છે. કારણ કે દાન અને તપવગેરેથી પાપનો નાશ થાય છે તથા પુણ્યની અભિવૃદ્ધિ થાય છે. નાહાનાં મોડેલાં સહર્ષોની સંપૂર્ણતા સત્પાત્રને દાન દેવાથી જ થાય છે અને તેથી દાન દેવામાટે યોગ્યપાત્ર કોણ કોણ છે તે જણાવે છે—

સાન્તાનિકં ચક્ષ્યમાણમધ્વગં સર્વવેદસમ્ ॥
 ગુર્વથં પિતૃમાત્ર્યં સ્વાધ્યાયાર્યુપતાપિનૌ ॥૧॥
 જવૈતાન્જ્ઞાતકાન્ ત્રિવિદ્યાદ્રાહ્મણાન્ ધર્મભિક્ષુકાન્ ॥
 નિઃસ્વેભ્યો દેયમેતેભ્યો દાનં ત્રિવિદ્યાવિશેષતઃ ॥૨॥

નિરાકૃતી જન્મગતો, યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છાગતો પાત્ર સર્વસ્વ આપીને વિશ્વજિત્ થવા કરનારો, ગુરુમાટે તથા માતાપિતામાટે ધનની ઇચ્છાવાળો અને રોગી એ ધર્મનિભુક નવ સહજોને આનંદ જાણવા એઓ નો નિર્ધન, હોય તો તેઓને વિદ્યાના પ્રમાણમાં દાન દેવું ૧, ૨

પાત્ર એટલે તીથષાત્રાએ નિકળેયો હોય ને માગમા અસ્તાદિકવચર દુ ખોરો થતો હોય તો તેને અચરવ આપવું અને એવીજ રીતે બીજા પણ તે તે પાત્રમત યાચકોને તેઓની વિદ્યાવગેરેની યોગ્યતાને અનુસરીને અત્રધનવગેરેનું દાન દેવું. આપનિને વધને આવા પાત્રો બિહા માગવા આવેલ હોય તેઓને કટીપાત્ર નહીં વહેવી નહિ

ઉપર જણાવેલાં પાત્રોની ઉત્તમતા જણાવનારે તેઓને દાન આપવાસબંધી પ્રકાર કહે છે—

एतेभ्यो हि द्विजाग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ॥

इतरेभ्यो वहिर्वेदि कृतान्नं देयमुच्यते ॥ ૩ ॥

એ નર ગ્રેહ બ્રાહ્મણોને વેદીની અદર દક્ષિણાસહિત અન્ન આપવું અને બીજા બ્રાહ્મણોને વેદીની બહાર પાત્ર આપવું એમ મંત્ર છે ૩

વેદીની અદર ગ્રેહને ચક્ષુના સમયમા પણ અને વેદીની બહાર ગ્રેહને ચક્ષુસિવાયના સમયમા આપવું આ નિયમ અન્નદાનમાટે છે પણ દાનમાટે તેવો કાંઈ ખાસ નિયમ નથી પરિપક્વ અન્નના સમયના તે અમલ્ય ક્ષુધિત પાનમ્ અન્ન દેવાનું પાત્ર તો જે કાંઈ ભયરો માણસ હોય તે ગણાય છે અમ કટી દેખાડવું છે કે શરેણ અનાજ ગમે ત્યારે અને ગમે તેને દેવું

સર્વનોંડોને વાસ્તે સ્વર્ગાર્થે દેળને માટે પુરૂષાર્થસાધનમાં ઉપયોગી દાનસબંધી સામાન્ય હુનીકત હુનીને હવે દાનને માટે રાજાના સબંધમાં વિશેષ નિયમ કહે છે—

सर्वरत्नानि राजा तु यथार्हं प्रतिपादयेत् ॥

ब्राह्मणान् वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥ ૪ ॥

રાજાએ તો વેદ જાણનારા બ્રાહ્મણોને તથા બીજા યોગ્યતાપ્રમાણે સન્ન પ્રકારના રત્નો દાનમા દેવા અને યજ્ઞને માટે દક્ષિણા પણ આપવી ૪

૧) વેદ જાણનારા બ્રાહ્મણોની વિદ્યા તથા સત્કર્મની યોગ્યતાપ્રમાણે રાજાએ તેઓને મલ્લ આપવી એમ મંત્ર તેથી તેઓને યજ્ઞને માટે દક્ષિણા દેવાનું મંત્ર ન કહે હોત તો આવત છતાં વિશેષ આગ્રહમાટે મંત્ર મુક્ત

દાન દેનાના ઉત્તમ પાત્રોની ગણનામા વિનાહુની ઇન્દ્રાનાથા બ્રાહ્મણને ગણવ છે તેના સબંધમાં વિશેષ કહે છે—

कृतदारोऽपरान्दारान् भिक्षित्वा योधिगच्छति ॥

रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥ ૫ ॥

જે બ્રાહ્મણ એ વખત પરણેના છતાં ભિક્ષા માગીને બીજી સ્ત્રી પાછો છે તેને નિમાત્રજ દૂળ મળે છે ૫ ૧ જે સત્તાન થાય તે તો જેણે પરણ્યામાટે તેને દ્રવ્ય આપવું હોય તેનું જ ગણાય ૫

શાખનાથી બીજી સ્ત્રી પરજવામાં ઇચ્છા કરનારે વિદ્યા શાખની નહિ એમ આ ગ્રંથોનો અભિપ્રાય છે. એ સ્ત્રી હોવા છતાં બીજી સ્ત્રી પરજવામાં ધન માગવા આવેલો દાસજી પહેલા બે ગ્રંથોમાં બે ધર્મચિન્તક નવ ઉત્તમ પાત્રો ગણાવેલા છે તેની ગણનામાં આવતો નથી તેથી તેને દાન અવરજ આપવું જોઈએ એવો આગ્રહ પણ નથી

સંસારની લુપ્તતાવગરના વેદ બાજુનારા પ્રાણીઓને યથાશક્તિ મદદ દેવાની બાલામણુ કરેછે—

ધનાનિ તુ ચથાશક્તિ વિપ્રેષુ પ્રતિપાદયેત્ ॥

વેદાવિત્સુ વિવિક્તેષુ પ્રેત્ય સ્વર્ગં સમશ્રુતે ॥ ૬ ॥

વેદ બાજુનાગ અને સસારમાં બહુ આમંત્રિ નહિ શાખનારા પ્રાણીઓને પોતાની શક્તિપ્રમાણે ધન આપવું કારણ કે તેથી ૫ લોકમાં સારી મતિ મળેછે ।

વેદ બાજુનારા સાતવૃત્તિવાળા કુટુંબી પ્રાણીઓ જેઓને મદદની જરૂર છે તેઓને પોતાની શક્તિને અનુસરી માથ, મુખજી, બનવગેરેનું દાન દેનાર મહુધર ઉત્તમવૃત્તિને પામેછે

બીજાઉપર આજીવિકાનો આધાર શાખનાર અથવા સંકુચિત આજીવિકાવાળા પ્રાણીઓ સોમયાગજેવાં મોહોમાં સત્કર્મો કરવાનો લોભ રાખેલા નહિ, કારણ કે તેથી તેને પોતાની આજીવિકામાં પધારે સીદાતું પડેછે અને કુટુંબને પણ સીદાતું પડેછે તેમજ સોમયાગજેવું સત્કર્મ ઉક્ત કારણને લીધે શ્રદ્ધાના પૂર્વયોગવગરનું થાયછે તેથી તેનેમાટે નિયમ કહેછે—

યસ્ય ત્રૈવાર્ષિકં મક્તં પર્યાપ્તં મૃત્યુવૃત્તયે ॥

અધિકં વાપિ વિચેત સ સોમં પાતુનર્હતિ ॥ ૭ ॥

જેની પાને પોપપર્યંને વજુ વસંધી પૂરે પડી શકે તેટલું અથવા તેથી પણ અધિકસમયગ્રામી પૂરે પડી શકે તેટલું અન્ન હોય તે દિવસ સોમનું પાન કરવાને યોગ્ય છે ૭

આ નિષેધ કામ્ય સોમયાગમાટે છે પણ નિલ્ય સોમયાગમાટે નથી નિલ્ય-
કર્મ તો કરવાનું જોઈએ અને કામ્યકર્મ તો શક્તિ અને અધ્યાને અનુસરીને કરવાં
જોઈએ. કામ્યસોમયાગમાં દ્વાદશગત જેવી દક્ષિણા આપવી તે કાઈ સંકુચિત
આછપિકાવાળાથી બની શકે નહિ.

વગર અધિકારે સોમયાગ કરનારની નિષ્ફળતા કહે છે—

અતઃ સ્વલ્પીયાસિ દ્રવ્યે યઃ સોમં પિવતિ દ્વિજઃ ॥

સ પીતસોમપૂર્વોપિ ન તસ્યાન્નોતિ તત્ફલમ્ ॥ ૮ ॥

માટે જે દ્વિજ પોતાની પામે બહુ યોગ્ય દ્રવ્ય છતાં સોમયાગ કરે છે
તેને પ્રથમના સોમયાગનું ફળ પણ મળતું નથી. ૮.

પ્રથમ સોમયાગ કર્યે દોષ અને પાછળથી ક્રમની અલ્પતા છતાં સોમ-
યાગ કરે તેને અગાડના સોમયાગનું ફળ પણ મળતું નથી કારણ કે ઓછી
શક્તિ છતાં મોહોદી બાથ બીડવાને લીધે પાછળથી તેનો પોષ્યવર્ગ દુઃખી
ચાય છે તેનો દોષ આથી પડે.

બીજાઓને દેવામાં સમર્થ છતાં સ્વજનોને દુઃખી થવા દેતો
હોય તેવો પુરૂષ ખરો ધાર્મિક નથી એમ જણાવે છે—

શક્તઃ પરજને દાતા સ્વજને દુઃખજીવિનિ ॥

મધ્વાપાતો વિપાસ્વાદઃ સ ધર્મપ્રતિરૂપકઃ ॥ ૯ ॥

જે સમર્થ માણસ પોતાના માતાપિતાવગેરે સ્વજનો દુઃખી થતાં હોય
તેનાનરફ ધ્યાન ન આપે અને બીજાઓને ધન આપતો હોય તેનો તે દાન-
ધર્મ ઉપરથી મધુર છતાં પરિણામમાં વિરાગેવો દોષથી ધર્મ નહિ પણ
ધર્માભાસ કહેવાય છે. ૯.

જેઓનું પોષણ અવશ્ય કરવું જોઈએ તેઓનું પોષણ ન કરતાં અને તેઓ
દુઃખી થાય તેના તરફ ધ્યાન ન દેતાં શક્તિના લોભથી કે જેલકુટ્ટીથી જે ધનવાન
માણસ બીજાઓને ધન આપે તેનું તે આપતું દાનધર્મરૂપ નથી તે આપવાનું
તેને કંઈપણ યોગ્ય ફળ મળતું નથી પણ ઉલટું પોષ્યવર્ગનું પોષણ નહિ કર-
વાને લીધે દોષ છાગવાથી ખરાબ પરિણામ બોતવતું પડે. તેથી ગરવાતમાં
સ્વાર્થી લોકોનાં વખાણ સંભળતી વખતે તે પોતાને મુખી તથા શ્રેષ્ઠ માને છે
પણ પરિણામમાં દુઃખી ચાય છે કારણ કે તે ધર્મને અનુસરતો નથી પણ ધર્મા-
ભાસ કે જે અધર્મનીજ સાખા છે તેમાં ફસાય છે.

પોષ્યવર્ગને દુઃખી કરી પાન્થોલિક દિતશુદ્ધિ કરાવુ કૃત્ય
પણ સારું પરિણામ ન આપતાં માહુંજ પરિણામ આપેછે એમ
કહેછે—

મૃત્યાનામુપરોધેન ચત્કરોત્યોર્ધ્વદેહિકમ્ ॥

તદ્ભવત્યસુખોદર્કં જીવતશ્ચ મૃતસ્ય ચ ॥ ૧૦ ॥

પોષ્ય કરાવોગ લોકેનું પોષ્ય નહિ કરતા જે કંઈ પન્થોલિકા
હોય તો દાનવગેરે મર્મ કરવામા આવેછે તે, જીવતા અને મરણપછી પણ
દુઃખરૂં પરિણામ આપેછે ૧૦

પ્રથમના મ્લોકમા ક્રોધિતગેરના લોભથી બીજને આપે અને પોતાના
પોષ્યવર્ગનું પોષણ ન કરે તેને માટે તથા આ મ્લોકમા પારનાથિક દિતના
લોભથી બીજને આપે અને પોતાના પોષ્યવર્ગનું પોષણ ન કરે તેને માટે અહીં
મર્મો દેખાડ્યા છે પોષ્યવર્ગ કેને મારો તેવો કહેવું છે કે—

દુર્દા ચ માતાપિતરી સાત્રી માર્યાં શિશુ મૃત ।

અવકાર્યશત દુર્યા મર્ત્ય્યા મનુષ્યવર્ગ ॥

એટલે જુદા માતાપિતા સાત્રી સ્ત્રી અને બાળકનું એકોત્ર સેકડો
અશાય કરીને પણ ભગ્નપોષણ કરવું એમ મનુષ્યે જણાવેલું છે સેકડો અશાય
સ્ત્રીને પણ એવી મનવગ પાસમ કરીને પણ એમ નથી પરંતુ અમવગેરના
ભગ્નથી પોતાને કશય ન મમતા દાર તેના સેકડો મય કરીને પણ ભગ્નપોષણ
કરવું એવી મનવગ છે

યજ્ઞાદિ ધર્મક્રત્યો કે જેમાં અમુક સંખ્યાના ધનની જરૂર
પડે તેવાં ક્રત્યો જેઓની શક્તિ હોય તેણે કન્ધાં પણ વગર શક્તિએ
તેનાં ક્રત્યો આપરી એસવાં નહિ. જાણ કે તેમ કરવાને લીધે પોતે
અને પોતાનું કુટુંબ આજીવિકાને માટે હેરાન થવા ઉપરાંત
બીજાઓની પાસેથી પ્રતિબદ્ધ કરવાની જરૂર પડે. માટે ઉપર
પ્રમાણે ભવામણ આપીને હવે કોઈ સાતક આશરે કંઈ યજ્ઞ
આપરી દીવો હોય અને તેની પૂર્તી શક્તિ ન હોવાને લીધે
અવવચ અટકવાજેતું થાય તો એ વખતે બીજાઓનું શું કર્તવ્ય
છે તે જણાવેછે—

યજ્ઞશ્ચેત્પ્રતિરુદ્ધેઃ સ્યાદેકેનાદ્દેન યજ્ઞવનઃ ॥

બ્રાહ્મણસ્ય વિશેષેણ ધાર્મિકે તત્તિ રાજનિ ॥ ૧૧ ॥

યો વૈશ્યઃ સ્યાદ્વહુપગુર્હાનક્રતુરસોમયઃ ॥

કુટુમ્બાત્તસ્ય તદ્ દ્રવ્યમાહરેદ્યજ્ઞસિદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

યજ્ઞ કન્નાર દ્વિજના યજ્ઞમા તેમા પણ રિગ્વેદીને બ્રાહ્મણના યજ્ઞમા એકાદ અગ્ની ખાખી હોવાથી યજ્ઞ જે અપૂર્ણ રહેતો હોય તે ધણા પશુચાગી, પાકયજ્ઞનગરના તથા સોમયાગનગરના વૈશ્યના કુટુમ્બાથી તે યજ્ઞને પૂર્ણ કરવામાં તે દ્રવ્ય મદલ કરવું પણ આમ કરવામાં જે જરૂરનું છે કે તે દેશનો રાજા ધાર્મિક હોવો જોઈએ ૧૧, ૧૨

દેશનો રાજા જે ધર્મને ન સમજતો હોય તેો યજ્ઞને માટે તેના મનમાં કશી દરગીર ન હોય અને તેમ હોવાથી યજ્ઞ પૂર્ણ કરવામાં તેવા વૈશ્યને ત્યાંથી દ્રવ્ય મદલ કરવાની ખાતરમાં તેની શ્રાવિત મળી શકે નહિ અને રાજા ધર્મને સમજતો હોય તેો યજ્ઞ પણ યજ્ઞ જોઈએ એવી સુદિયો તે પોતાના મદદ આપે અથવા પોતાના સહારમાં પૂર્ણ સમજ ન હોય તેો ખીબપાસેથી મદદ અપાવે

દક્ષિણાશ્વ એકાદ અંગ અપૂર્ણ ગહેનાને બદલે જે ત્રણ અંગ અપૂર્ણ ગહેનાના પ્રસંગ આવેલા હોય તેો વૈશ્યકરતાં પણ દિવન્ટી જાતનાં શૂદ્રને ત્યાંથી પણ દ્રવ્ય લઈને યજ્ઞ પૂર્ણ કરવાનું કહે છે—

આહરેત્ ત્રીણિ વા દ્વે વા કામં શૂદ્રસ્ય વૈશ્મનઃ ॥

નહિ શૂદ્રસ્ય યજ્ઞેષુ કશ્ચિદસ્તિ પરિગ્રહઃ ॥ ૧૩ ॥

યજ્ઞમા જે ત્રણ અંગોની કે જે અંગોની ખાખી રહેતી હોય તેો ધર્મ પ્રમણે શૂદ્રના ધરમાંથી દ્રવ્ય લઈને પણ તે અંગોની પૂર્તિ કરી અરણ્ય કે શૂદ્રને કંઈ યજ્ઞમાં સળખ હોતો નથી ૧૩

શૂદ્રને યજ્ઞમાં સળખ હોતો નથી એટલે તેજોને યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર નથી તેથી તેજોને દ્રવ્યનો કંઈ સંકેત યજ્ઞમાં અવરદ અટકી રહેતું પડતું નથી શૂદ્રની પાસેથી સાચના કરી ધન નેળવીને યજ્ઞને આરંભ કરવાનો નિષેધ છે પણ યજ્ઞને આરંભ થઈ ગયાપછી ઉપર ચોડામાં આટલું હોય તેો તેની પાસેથી લેવાનો નિષેધ નથી

યજ્ઞ પૂર્ણ કરવામાટે દ્વાય વૈશ્ય કે શૂદ્ર ઉપર જાનાવ્યા તેના ન હોય તોપણ અમુક અપવાદ નાથી અગ્નિદોષીનેનાતુ દ્રવ્ય લઈને પણ ધર્મની સમાપ્તિ કરનારિયે હોય—

યોઽનાહિતાગ્નિઃ શતગુરયજ્ઞા ચ સહસ્રગુઃ ॥

તયોરપિ કુટુમ્બાભ્યામાહરેઽવિચારયન્ ॥ ૧૪ ॥

જે અગ્નિદોષી ન હોય અને મો મો જોડના ધનવાળો હોય અને જે અગ્નિદોષી હોય તો સોમવાજ ન હોય અને હજાર ગાયો જોડવા ધનવાળો હોય તે બંનેના કુટુમ્બાથી પણ દ્રવ્ય લઈને યજ્ઞમાં જે કે ત્રણ અગ્નિ ખામી હોય તેને દૂર કરી ૧૪

અગ્નિદોષી ન હોય તે મો મો જોડવા ધનવાળો છતાં પણ તેની પાસેથી દ્રવ્ય લેતા તેને ધર્મમર્થની તાણ પડતી નથી કારણકે તે અગ્નિદોષી નથી અને અગ્નિદોષી હોય તોપણ જે હજાર ગાયજોડવા ધનવાળો હોય તો તેને અગ્નિ દોષનું ખર્ચ હોવાજતા તે વિશેષ જ્ઞાનસ્થેવાળો હોવાથી યજ્ઞની સંપૂર્ણતા માટે તેથી પાસેથી ધન લેવામાં આવે તેથી તેનેપણ નથી તાણ પડતી નથી

યજ્ઞની સંપૂર્ણતા જેમ હિતમનામમાં ક્ષત્રિયવરે કોઈ ન મળીશકે અને બ્રાહ્મણનું ના લેતું પડે તો તે બ્રાહ્મણને હોવાને લેખ્યે તે હોય—

આદાનનિત્યાચ્છાદાતુરાહરેદપ્રયચ્છતઃ ॥

તથા યજ્ઞોસ્ય પ્રથમે ધર્મસ્થૈવ પ્રવર્ધ્ધતે ॥ ૧૫ ॥

જે બ્રાહ્મણપણે ધનગરેથી દ્રમેશ ધન આવતું હોય અને તેમજતા પોતે યજ્ઞવગરે કોઈ ધર્મકૃત્ય ન કરે તો હોય તો તેનાપામેથી યજ્ઞના બેત્રણ અગ્નિ પૂર્તિનેમાટે ધન લેતું તેમ કરવાથી રાજાને દોષ નથી લાગતો એટલુંજ નહિ પણ તેનું યજ્ઞ થાયકે અને ધર્મ અભિવૃદ્ધિને પામેછે ૧૫

આ પ્રસંગ માત્ર બ્રાહ્મણમાટેજ નહિ પણ સામાન્યરીતે સર્વજનને મટે છે એમ પણ હોવામાં આવેછે મનલભ એ છે કે સારી આવડ છતાં સત્કર્મમાં કોઈપણ ખર્ચ ન કરતો હોય તો રાજા તેની પાસેથી ધન લેવાને કોઈનક સત્કર્મને પાર પાડે તેમાં રાજાને દોષ લાગતો નથી, પણ પુણ્ય થાયછે

આરંભેલા યજ્ઞમાં આપત્તિ આવે તો તેને માટે રાજાનું કર્તવ્ય કહીને હવે ભૂખમરાજેવા સમયમાં પુરૂષે શું કરવું તે જણાવેછે—

તથૈવ સત્તમે ભક્તે ભક્તાનિ પડનશ્વતા ॥

અશ્વસ્તનવિધાનેન હર્તવ્યં હીનકર્મણઃ ॥ ૧૬ ॥

તેરીજરીતે જોને છ ટંકમૂઢી-ખાવાનું ન મળ્યું હોય તેણે સાતમે ટંકે તે દિવસે પોતાને બોજનમાં જોઇએ તેટલું અન્ન હીનકર્મચાળાપાસેથી પરાણે પણ લઇ લેવું તેમાં દોષ નથી ૧૬.

હીનકર્મ એટલે શુદ્ધ અથવા કર્યજેવાપાસેથી તે ન આપે તો છેવટ પરાણે પણ ત્રણ દિવસના અપવાસથી હુ ખી થયેલા માણસ ચોથે દિવસે પણ જોજ દ્વાસત ઉભી રહેવાના ભયમાં હોય ત્યારે એક દિવસ આસે તેટલું ભોજન લે તો તે દોષવાળો કે અપરાધી નથી. અને તેની તે દાવતપર વિચાર કરીને રાજાએ તેને શિક્ષા પણ કરવી જોઇએ નહિ.

ઉપરના વિષયમાં વિશેષ જૂઠું રહે—

સ્વભાસ્વસ્ત્રાદગારાદ્વા યતો વાપ્યુપલભ્યતે ॥

આસ્વાતવ્યં તુ તત્ત્સૈ પૃચ્છતે યદિ પૃચ્છતિ ॥ ૧૭ ॥

ત્રણ નિવસમૂઢી જોને ખાવાનું ન મળ્યું હોય તેણે માણસે ચોથે દિવસે પણ તેવો જ ભય ઉત્પન્ન થતા ઉાર જણાવ્યા તેણે માણસના ખળ-માંથી, ખેતરમાંથી કે ઘરમાંથી ત્યાંથી મળે ત્યાંથી એકદિવસ ખાવાનું આસે તેટલું લઇ લેવું અને તે લેની વખતે જો યાએક પૂછે તો તેને તે જવાબ દેવો ૧૭.

તે જવાબ દે ॥ એટલે અત્રવપર મારા પ્રાણ નહીં તેથી મેં આપ્રમાણે લીધેલ છે. આમળા તે રાજાપાસે દાખર કરે તો રાજાએ તેને ગુન્દગાર માનવો નહિ.

શુધ્ધાધી થયેલી આપત્તિમાં પડેલા ક્ષત્રિયનેમાટે કહેછે—

બ્રાહ્મણસં ન હર્તવ્યં ક્ષત્રિયેણ કદાચન ॥

દંસ્યુનિષ્ક્રિયયોસ્તુ સ્વમર્જીવિન્હર્તુમર્હતિ ॥ ૧૮ ॥

દાનિયે કરીપણુ આપણુનું ધન લેવું નહિ પણ આટલિકા ન ચાલતી
દોષ તો દરયુ અને નિષ્ક્રિયનું ધન લેવું. ૧૮.

દરયુ એટલે ચોરી કરનાર તથા નિષ્ક્રિય એટલે પોતાના વહીવટમધ્યમે
લગતાં કંમે નહિ કરનાર આ બંનેની પાસેથી પરાણે ધન લઇને દાનિયે પોતાનાં
આવશ્યક કંમેકંમે પાર પાડવાં અને જેની રક્ષા કરવી યોગ્ય હોય તેની રક્ષા
કરવી.

અસાધુઓનું દમન કરી સાધુઓનું સંરક્ષણ કરવાવિષે
કહેછે—

યોઽસાધુમ્બ્યોઽર્થમાદાય સાધુમ્બ્યઃ સંપ્રયच्छति ॥

સ કૃત્વા પ્લવમાત્માનં સંતારયતિ તાવુમ્ભૌ ॥૧૯॥

જે માણસ અસાધુ પુરોપાસેથી ધન લઇને મધુપુરોને આપેછે
તે પોતાને નોંધાયે કરી ને બંનેને સારીરીતે તારેછે. ૧૯.

લીનકર્મ કરનાર મનુષ્યપાસેથી ધન લઇને સત્કર્મ કરનાર મનુષ્યને તે ધન
આપનાર મનુષ્ય તે બંનેને તારનાર નોંધાયે મળાયછે કારણકે પહેલાં માણસ
ધન જવાથી લીનકર્મ કરતો અટકેછે તેથી તરેછે અને બીજો માણસ પોતાને
આવશ્યક મદદ મળવાથી સત્કર્મપરાયણ રહેછે તેથી તરેછે.

‘યોગ્ય’ ધનની પ્રશંસા અને અયોગ્ય ધનની નિંદા કરેછે—

યદ્ધનં યજ્ઞશીલાનાં દેવસ્ત્વં તદ્વિદુર્વધાઃ ॥

અયજ્ઞનાં તુ યદ્વિન્તમાસુરસ્ત્વં તદુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

યજ્ઞ કરવાની રિવાજના લોકોનું જે ધન છે તેને વિદ્વાનો દેવધનરૂપ
જાણેછે અને યજ્ઞહિન્તકર્મ નહિ કરનારા લોકોનું જે ધન છે તે આસુર-
ધન કહેવાયછે. ૨૦.

આની મતલબ એજ છે કે જેઓ સન્માર્ગમાં ધન ખર્ચતા હોય તેઓની
પાસેથી પરાણે ધન લેવું નહિ એટલુંજ નહિ પણ તેઓને તે કામમાં મદદ
પણુ દેવી અને જેઓ સારે માર્ગે પૈસા નહિ વાપરનાં સંચીજ રાખે અથવા
ખરામમાં ખર્ચતા હોય તેઓની પાસેથી જરૂર પ્રસંગે રાજ પરાણે ધન લે
તો તેમાં દોષ નથી. કારણ કે ઉપરના શ્લોકમાં જણાવ્યું તેમ અયોગ્યની
પાસેથી લઇ-યોગ્યને મદદ દેવા તેમાં બંનેને યોગ્યમાર્ગે ચડાવ્યા મળાયછે.

આવી યોજના કરનાર કોઈ અન્ય મનુષ્ય હ'ંને યોગ્ય નથી
એમ પણ કહેછે—

न तस्मिन्धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥૨૧॥

ધાર્મિક રાજાએ તેનો દડ કરવો નહિ કારણકે ક્ષત્રિયના પ્રમાદથીજ
બ્રાહ્મણને ભૂખમરો વેડવો પડેછે ૨૧

ધર્મને માત્ર ચાલનાર રાજાએ તેનો એટલે જે બાલશુ ક્ષુધાથી સીંડાનો
હોય અથવા જેનું ચક્ષુદિસાકર્મ રક્તિના અભાવથી અંધી પડતું હોય તેને
અન્યકોઈ મનુષ્ય જેના ધનનો કરો સારો ઉપયોગ ન થતો હોય તેનીપાસે
પરાણે મદદ અપાવે અથવા તેનો બાલશુ તેને નડીને તેની પાસેથી પરાણે
મદદ લે તેનો દડ કરવો નહિ કારણકે રાજાવરથી જરાબર જા માત્ર રહેતી
હોય તે બાલશુ દુ ખી ન થવો બલકે અને તેનમતા તે દુ ખી થતો હોય
તો તેો અન્યકોઈ મનુષ્ય આા યોગ્ય સગવડ કરી આપે તો તેમા તે દડપાત્ર
મહાન નહિ

આવા પ્રસંગ ન આવે તેમાટે રાજાહું કર્તવ્ય કહેછે—

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ॥

श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्या प्रकल्पयेत् ॥ ૨૨ ॥

રાજાએ તે માલશુ ॥ યોગ્યસંકેપે ધ્યાન આપી તથા તેનું શાસ્ત્ર-
શ્રવણ તથા તેનો સભામાર જાણીને પોતાના કુટુંબમાથી તેની ધર્મયુક્ત
આજીવિકા હાવી આપવી ૨૨

યોગ્ય માલશુ જુએ ન મરતા પોતાના ધર્મકર્મના યોગ્યરીતે કરીશકે તેમાટે
રાજાએ પોતાના વરક્ષીજ તેની ધર્મયુક્ત આજીવિકા બાધી આપવી ધર્મયુક્ત
આજીવિકા બાધી આપવી એમ મહેવાથી સૂચવ્યું કે એ આજીવિકાના બદલામા
તેની પાસેથી નોકરીગેટ હઠ કામ લેવું નહિ પણ પોતાને ધર્મ-યુગનો લાભ
મળે એનેજ પૂરતો બલ્લો ગણવો

એજ વિષયને સ્પષ્ટરીતે કહેછે—

कल्पयित्वास्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः ॥

राजा हि धर्मपट्टभागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥૨૩॥

રાગને આહ્વાનને માટે આજીવિકાની વ્યવસ્થા કરીને સર્વપ્રકારે તેની રક્ષા કરવી. કાનણ કે રક્ષણ કરાવેલા તે આહ્વાનની પાસેથી રાગને તેના ધર્મનો છૂટા ભાગ મળે છે. ૨૩.

ધર્મકર્મપરાયણ આહ્વાનને જેના તરફથી આજીવિકા મળતી હોય તથા જેના તરફથી તેનું રક્ષણ થતું હોય તેને તેના ધર્મમાંથી છૂટા ભાગ મળે છે.

યજ્ઞમાટે શૂદ્રની પાસેથી યાચના કરી ધન લેવાનો નિષેધ કરે છે—

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत कर्हिचित् ॥

यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥૨૪॥

આહ્વાને યજ્ઞને માટે કદીપણ શૂદ્રની પાસેથી ધનની ભિક્ષા લેવી નહિ. આની રીતે બીજીને યજ્ઞ કરનારો આહ્વાણ મરણ પામ્યાપછી ચંડાલ બને છે. ૨૪

‘મોહોદુ’ અનિષ્ટ પરિણામ દેખાડી આવી યાચનાનો અતિ નિષેધ કર્યો છે એમ સમજવું.

યજ્ઞના ઉદ્દેશથી શૂદ્રસિવાયના અન્ય શ્રેષ્ઠવર્ણોની પાસેથી ધન મેળવીને તે ધનવડે યજ્ઞ ન કરે તો તેથી થતી દુર્ગતિ દેખાડે છે—

यज्ञार्थमथं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति ॥

स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः॥૨૫॥

જે આહ્વાણ યજ્ઞમાટે ભિક્ષા માગી, આવેલું સર્વજી ધન યજ્ઞમાં આપે નહિ તે આહ્વાણ મો વર્ષપર્યંત ભાસપક્ષીનો અથવા કાકાનો અવતાર ભોગવે છે. ૨૫

યજ્ઞને માટે શૂદ્રની પાસે યાચના કરવાનો તે નિષેધ જ છે પણ આહ્વાણ ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય એવાની પાસેથી યજ્ઞના ઉદ્દેશવડે ધનની ભિક્ષા માગી તે ધન યજ્ઞમાટે નહિ વાપરતા બીજા કામમાં વાપરે તો તે આહ્વાણ દુર્ગતિને પામે છે. ભાસ એ શૂદ્રની ભતિ છે.

દેવધન કે આહ્વાણધનનું અપહરણ કરનારની વિશેષ દુર્ગતિ દેખાડે છે—

દેવસ્યં વ્રાહ્મણસ્યં વા લોભેનોપહિનસ્તિ યઃ ॥

સ પાપાત્મા પરે લોકે ગૃધ્રોચ્છિષ્ટેન જીવતિ ॥ ૨૬ ॥

જે પુરુષ લોભથી દેવદ્રવ્યનું કે બ્રાહ્મણના દ્રવ્યનું અપહરણ કરેછે તે પાપી પરલોકમાં ગૃધ્રના ઉચ્છિષ્ટવડે પોતાનું જીવન ચલાવેછે. ૨૬.

દેવદ્રવ્ય એટલે યજ્ઞના નિમિત્તનું દ્રવ્ય અથવા દેવપ્રતિમાઓરેના હવથામ-મારેનું દ્રવ્ય તેમજ બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય હરીશેનાર પાપી ગૃધ્રના ઉચ્છિષ્ટવડે પોતાનું જીવન ચલાવે છે એવી તેની યોદ્ધાદી કુર્જતિ થાયછે.

અશક્તિને લીધે નિત્યરૂપે વિહિન પશુ તથા સોમયાગ ન થઈ શકે તો, પ્રત્યયાય ન લાગે તેમાટે શું કરવું તે જણાવેછે—
ઈષ્ટિં વૈશ્વાનરીં નિત્યં નિર્વપેદઽવપર્યયે ॥

કૃત્તાનાં પશુસોમાનાં નિષ્કૃત્યર્થમસંભવે ॥ ૨૭ ॥

વર્ષ પૂર્ણ થાય ત્યારે અમિહોત્રી બ્રાહ્મણે, કરવામાટે કહેલા પશુયાગ તથા સોમયાગ ન થયા હોય તો તેના પ્રાયશ્ચિત્તમાટે વૈશ્વાનરી ઇષ્ટિ કરવી. ૨૭.

અરુમથ્યને લીધે પશુયાગ તથા સોમયાગ ન થાય તો પછી વર્ષ પૂર્ણ થાય ત્યારે એટલે દૈત્ર સુદિ ૧ ને દિવસે વૈશ્વાનરી ઇષ્ટિ તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે કરવી. વૈશ્વાનરી ઇષ્ટિનું સ્વરૂપ પોતાના શુદ્ધસૂત્રકપરથી જાણવાનું છે.

લોભ કે આલસ્યથી આપતિના સમયની પેઠે જે મનુષ્ય ધર્મકાર્યનો સંકોચ કરેછે તેને કરેલા ધર્મનું કશું ફળ નથી મળતું એવિયે કહેછે—

આપત્કલ્પેન યો ધર્મ કુરુતેઽનાપદિ દ્વિજઃ ॥

સ નામોતિ ફલં તસ્ય પરત્રેતિ વિચારિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

જે દ્વિજ આપતિ ન હોય છતાં આપતિમાં આચરનારેવો ધર્મ કરે તે, પરલોકમાં ધર્મના ફળને પામતો નથી એમ સાસ્ત્રકારોનો નિર્ણય છે. ૨૮.

આપતિમાજ મુખ્ય ધર્મને જાણે જોણધર્મનું અનુકાન કરવાની છત્ર છે. પણ કોઈ પુરુષ આપતિવગરના સમયમાં પણ લોભ કે આલસ્યથી તેમ કરવા માગે તો તેનેમાટે ફલ નથી. તેથી તેના સમયમાં તો તેને મુખ્ય ધર્મ ન કરવાને લીધે જે પ્રત્યયાય લાગે છે તે પ્રત્યયાય તેના નિષ્કારણ જોણધર્મના અનુકાનથી મળી શકતો નથી.

મુખ્ય વિધિના પ્રતિનિધિરૂપ ગૌણધર્મનું વિધાન કહેલું અને
મામાટે કહ્યું છે તે, ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા વિષયની પુટ્ટમાટે
જણાવે છે—

વિશ્વેશ્વ દેવેઃ સાધ્યેશ્વ બ્રાહ્મણેશ્વ મહર્ષિભિઃ ॥

આપત્સુ મરણાન્નીતૈર્વિધેઃ પ્રતિનિધિઃ કૃતઃ ॥ ૨૯ ॥

મરણથી બરા પામેલા વિશ્વેશ્વ, સાધ્યેશ્વ, બ્રાહ્મણ અને મહર્ષિઓએ
આપતિઓમાં મુખ્ય નિધિને બદલે પ્રતિનિધિ કહેવા છ. ૨૯

મરણથી બરા પામેલા એટલે મોખપાનવગેરે મુખ્યવિધિ નહિ કરવાને લીધે
મરણપાળીના નરમ્યાનનાવગેરેથી બરા રાખના વિશ્વેશ્વેશ્વવગેરે મદ્રાત્માઓએ
કયાનુપજ્ઞાથી, જેઓ આપતિના સમયમાં મોખપાનવગેરે મુખ્યવિધિ ન કરી
સકે તેઓને માટે પ્રતિનિધિરૂપ ગૌણવિધિ કયા છે પણ જેઓને કશી આપતિ
ન ટોડ તેઓને માટે એ ગૌણવિધિ નથી

આકાશીશ્વરમાં શ્લોકમાં કહેલો વિષય ઉપરના શ્લોકના
કલિનાર્થરૂપે પ્રકાશાંતથી કહે છે—

પ્રભુઃ પ્રથમકલ્પસ્ય યોડનુકલ્પેન વર્તતે ॥

ન સાંપરાયિકં તસ્ય દુર્મતૈર્વિચ્યતે ફલમ્ ॥ ૩૦ ॥

જે માણસ મુખ્યકલ્પ કૃતમય સમય ના પ્રતિનિધિરૂપ ગૌણધર્મ
કહે છે તે દુર્બુદ્ધિને તે ધર્મનું પારનાશકિ કામ મળતું નથી ૩૦

કલ્પ આ લોકમાં કોત્તિરૂપ ફળ મળે છે પણ પ્રવચના નાશરૂપ પાર-
નાશકિ કામ મળતું નથી

મુખ્ય ધર્મધર્મોમાં વિદ્યમાન નિમિત્તભૂત અત્યુત્તરથી થતી
પીડારૂપ આપતિના સમયમાં તે આપતિ મળવામાટે બ્રાહ્મણના
સ્વતંત્ર સામર્થ્યનો નિર્દેશ કરે છે—

ન બ્રાહ્મણો વેદયેત કિંચિદ્રાજનિ ધર્મવિત્ ॥

સ્વચીર્યેણેવ તાઞ્ શિષ્યાન્માનવાનપકારિણઃ ॥ ૩૧ ॥

ધર્મ જાણનારા બ્રાહ્મણે પોતાના અપકારસંજ્ઞાથી કાંઈપણ, રાજપાસે નિવેદન નહિ કરતા પોતાના પ્રભાવથીજ તે અપકાર કરનારાં મનુષ્યોનો નિગ્રહ કરવો ૩૧.

પોતાના ધાર્મિક ક્તેત્ર્યમાં કાંઈ નીચ મનુષ્ય વિરોધ કરે તેને અભિચાર પ્રયોગવગેરેથી પરાસ્ત કરવામાં બ્રાહ્મણને ક્યો દોષ નથી એમ આ શ્લોકને અભિપ્રાય છે આથી આવે પ્રસંગે અભિચાર પ્રયોગ કરવો એવો વિધિજી અથવા રાજને તે વાત નિવેદન નહિજ કરવી એવો નિર્દેશ છે એમ સમજવું નહિ.

બ્રાહ્મણે પોતાના પ્રભાવથીજ શત્રુને પરાસ્ત કરવો તેમાં કારણ કહે છે—

સ્વવીર્યાદ્રાજવીર્યાચ્ચ સ્વવીર્યં વલવત્તરમ્ ॥

તસ્માત્સ્વેનૈવ વીર્યેણ નિગૃહ્ણીયાદરીન્ દ્વિજઃ ॥૩૨॥

પોતાનું સામર્થ્ય તથા રાજનું સામર્થ્ય એ બન્નેમાં પોતાનું સામર્થ્ય અતિ બળવાન છે, માટે બ્રાહ્મણે પોતાના સામર્થ્યથીજ શત્રુઓનો નિગ્રહ કરવો ૩૨.

રાજ કદાચ નિપુણ ન હોય તો શત્રુનો નિગ્રહ કરે નહિ પણ પોતે જ સમર્થ હોય તો અવશ્ય શત્રુનો નિગ્રહ કરે માટે પોતાના સામર્થ્યને પ્રબળ કહ્યું છે અથવા રાજસામર્થ્યનું સાદાત્મ્ય ધનવગેરેની અપેક્ષાવાળું છે અને આત્મ-સામર્થ્ય તેવી અપેક્ષાવગરનું છે માટે તેને પ્રબળ ગણ્યું છે.

બ્રાહ્મણે આત્મસામર્થ્યથી શત્રુઓને પરાસ્ત કરવાનો પ્રકાર દેખાડે છે—

શ્રુતીરથર્વાક્કિરસીઃ કુર્યાદિત્યવિચારયન્ ॥

વાક્ શસ્ત્રં વૈ વ્રાહ્મણસ્ય તેન હન્યાદરીન્ દ્વિજઃ ॥૩૩॥

અથર્વવેદની જે આગિરસી શ્રુતિઓ છે તેઓના જે અભિચાર પ્રયોગ છે તે વગરસંસર્ગે કરવા કારણ કે વાણી એજ બ્રાહ્મણનું શસ્ત્ર છે, તેનાથી તેણે શત્રુઓને હણ્યા. ૩૩.

અહીં વાણી એટલે અનિવાર્ય તરફ વાળી સમજવી.

બ્રાહ્મણે જેમ આત્મસામર્થ્યથી આપત્તિને તરવી તેમ અન્ય
વર્ણોએ પણ કેવાં કેવાં સાધનથી આપત્તિને તરવી તે પણ પ્રસંગને
લક્ષને જણાવેછે—

ક્ષત્રિયો વાહુવીર્યેણ તરેદાપદમાત્મનઃ ॥

ધનેન વૈશ્યશૂદ્રો તુ જપહોમૈર્દ્વિજોત્તમઃ ॥ ૩૪ ॥

ક્ષત્રિયે પોતાના બાહુબળથી, વૈશ્યે અને શૂદ્રે ધનથી તથા ઉત્તમ
બ્રાહ્મણે જપ તથા હોમથી આપત્તિને તરી જતું. ૩૪.

આવેલી આપત્તિને દૂર કરવામાં ક્ષત્રિયનેમાટે જેમ તેનું પોતાનું બાહુબળ
મુખ્ય સાધન છે અને વૈશ્ય તથા શૂદ્રનેમાટે તેનું ધનબળ મુખ્ય સાધન છે તેમ
બ્રાહ્મણનેમાટે જપ તથા હોમરૂપ તેનું આત્મબળ મુખ્ય સાધન છે.

ઉપર પ્રમાણે બ્રાહ્મણનો પ્રભાવ દેખાડી હવે બ્રાહ્મણનું અપ-
માન નહિ કરવાની શલાભણુ દેછે—

વિધાતા શાસિતા વક્તા મૈત્રો બ્રાહ્મણ ઉચ્યતે ॥

તસ્મૈ નાકુશલં વ્રૂયાન્ન શુષ્કાં ગિરમીરયેત્ ॥ ૩૫ ॥

બ્રાહ્મણ સિદ્ધિ કર્મોનું અનુશ્રાન કરનાર, શાસન કરનાર, વક્તા અને
મૈત્ર કહેવાયછે. માટે તેમને ખરાબ વચનો કહેવા નહિ તથા તેની સામે
લુપ્તી વાણી બોલવી નહિ. ૩૫

શાસન કરનાર એટલે પુત્રોને તથા શિષ્યોને સન્માર્ગમાં ચલાવનાર, વક્તા
એટલે પ્રાયશ્ચિત્તવગેરે ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર અને મૈત્ર એટલે સર્વ પ્રાણી-
ઓની સાથે મિત્રભાવથી વર્તનાર. આ પ્રમાણે આત્મસામર્થ્યવાળો બ્રાહ્મણ હોય
તેને ખરાબ વચનો જેવાં કે “ તું શું કરીગકે તેમ છે ? ” “ તારાથી અશ્વિ-
ચાર પ્રયોગ થતો હોય તો કરી લે ” વગેરે વાક્યો કહેવા નહિ તથા જેથી
તેનું દિલ દુઝાય એવી લુપ્તીવાણી તેની સામે વાપરવી નહિ.

બ્રાહ્મણે પોતાના પ્રભાવથીજ આપત્તિને તરવી એ વિષયમાં
બ્રાહ્મણનો પ્રભાવ દેખાડવામાં આવ્યો. હવે કૌનાકૌનાથી અગ્નિ-
હોત્રમાં હોમ નથી થઈ શકેનો અથવા અગ્નિહોત્રીને આપત્તિના
સમયમાં અગ્નિહોત્રની બાળતમાં પ્રતિનિધિ કરવાનો સમય
આવે ત્યારે કૌનેકૌને પ્રતિનિધિ કરી ન શકાય તે જણાવેછે—

न वै कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न वालिशः ॥

होता स्यादग्निहोत्रस्य नात्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ ३६ ॥

કન્યા, યુવાવસ્થાવાળી સ્ત્રી, અપરિણામી પુરુષ, મૂર્ખ, શેઠી અને હિપનપનનશરનો પુરુષ એઓ અગ્નિહોત્ર હોમી થઈ શકતા નથી ૩૬

આ લોકો સવારસાજ શ્રાવ હોમ કરવાના અધિકારી નથી તેથી તેઓને આપત્તિના સમયમાં અગ્નિહોત્ર હોમવાના પ્રતિનિધિતરીકે રોકવા નહિ આથી એમ દેખાડવું કે આપત્તિમાં અગ્નિહોત્ર હોમવાનું કામ અધિકારી હોય તેના હાથથી જ કરાવવું જોઈએ પણ અયોગ્યના હાથથી કરાવવું જોઈએ નહિ કરના અને યુવાવસ્થાવાળી સ્ત્રી એમ કહેવાથી પુત્રની માતા વધેલી સ્ત્રી હોમ કરી શકે છે એમ જણાવું છે કહ્યું છે કે—

असामर्थ्यं गरीरम्य मते च समुपदिश्यते ।

कार्येद्धर्मपत्न्या या पुत्र वा विनयान्वितम् ॥

આમાં વર્મપત્નીમાંટે છટ આપી તેમાં પણ જે સ્ત્રી તરૂણી હોય તેનો નિષેધ છે પુત્રોપત્તિપણી તેણીમાં તરૂણી જ બચાવું નથી અને પુત્રમાંટે છટ આપી છે તેમાં પણ જે પુત્ર અટકનીવ હોય તેનેમાંટે નિષેધ છે

જેઓનો નિષેધ કહેલો છે તેઓના હાથથી હોમકાર્ય કરાવવાનું પશ્ચિમ કહે છે—

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् ॥

तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वેदपारंगः ॥ ३७ ॥

કન્યાએ જે અગ્નિહોત્રનો હોમ કરે તો તેઓ નરકમાં પડે છે તથા જેનું તે અગ્નિહોત્ર હોમે છે તે પણ નરકમાં પડે છે, માટે જે બ્રાહ્મણ શ્રાવ-કર્મમાં કુળન તથા વે ના પાનને પામેવો દોષ તે હોતા થઈ શકે છે ૩૭

જેનું અગ્નિહોત્ર હોય તે એવે યજ્ઞમાન અયોગ્યના હાથથી હોમ કરાવવાને લીધે તે દોષ કરનારની સાથે પોતેપણ નરકમાં પડે છે.

અન્યાયાન કાંઈ સારાંશ નથી એમ એકાદ દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે—

प्राजापत्यमदत्त्वाश्वमश्याधेयस्य दक्षिणाम् ॥

अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ ३८ ॥

અમિદોત્રનું મદલુ કરતી વખતે સંપત્તિ હોય છતાં દક્ષિણાએ પ્રજાપતિ દેવતાના હૃદયથી એક અશ્વનું દાન નહિ કરનાર આત્મિક અમિદોત્ર લીધા છતાં તેના ફળને પામતો નથી. ૩૮

પંચાગ્રિષ્ઠ વિરાટ તેજ અર્ધા પ્રજાપતિ દેવતા હૃદયમાં. “ સંપત્તિ હોય છતાં ” એમ કહેવાથી આપત્તિમાં કદાચ તે દક્ષિણા ન દઈ શકાય તો હોય નથી એમ સૂચવ્યું છે.

શક્તિ ન હોય તો જપાદિક અન્ય પુણ્યકૃત્યો કરતાં પણ મોટા-સાધના લોભથી પ્રસિદ્ધ યજ્ઞો કરવા પ્રવૃત્ત થયું અને તેમાં દક્ષિણા દત્તીવખતે સંકેત કરવો એમ નહિ કરવાની ભલામણ રહે—

પુણ્યાન્યન્યાનિ કુર્વાત શ્રદ્ધધાનો જિતેન્દ્રિયઃ ॥
ન ત્વલ્પદક્ષિણેર્યજ્ઞેર્યજતેહ કથંચન ॥ ૩૯ ॥

શ્રદ્ધાવાળા જિતેન્દ્રિય યજ્ઞો બીજા પુણ્યકર્મો કરતા પણ અલ્પદક્ષિણા-વાળા યજ્ઞોથી કેટલેક પ્રકારે વળન કરવું નહિ. ૩૯.

યજ્ઞ કરવો તેમાં શાસ્ત્રમાં કક્ષાકરતા બાંધી દક્ષિણા દેવી નહિ. બાંધી દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ કરવાકરતા બીજા પુણ્યકર્મો કરવા બેટલે તીર્થયાત્રાદિક સાર્વભૌમ કરતાં એ એક છે.

અલ્પદક્ષિણાવાળો યજ્ઞ કરવાથી થતી હાનિ રૂખાડે—
इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्त्तिं प्रजाः पशून् ॥
हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥ ૪૦ ॥

યજ્ઞ અલ્પદક્ષિણાવાળો હોય તો તે ઇન્દ્રિયોને, યશને, સ્વર્ગને, આયુષને, કીર્તિને, પ્રજાને અને પશુઓને દણી નાખેછે માટે અલ્પધનવાળાએ યજ્ઞ કરવો નહિ. ૪૦.

એક દિશામાં ફેવાયેલી પ્રજાપતિ કીર્તિ અને સમગ્ર દિશાઓમાં ફેવાયેલી પ્રજાપતિ યજ્ઞ કહેવાય છે કહ્યું છે કે—एकदिग्गामुक्ता कीर्त्तिं. सर्वदिग्गामुक्तं यश ॥ સામાન્યરીતે આ બન્ને શબ્દો પ્રજાપતિને માટે છે પણ જ્યાં તેઓ એક પ્રકારનાં સાથે આવે ત્યાં તેઓની વ્યવસ્થામાટે કઈ એક બંનાવવો પડે. એમ પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે, છતાં જો પ્રજાપતિ હોય તે યજ્ઞ

કહેવાય છે અને મરણપછી જે પ્રખ્યાતિ તે કીર્તિ કહેવાય છે. જે અલ્પ ધનવાળો યુર્ય યજ્ઞ કરે તો તે દક્ષિણા દેવામાં જરૂર કાંઈ સંક્રાન્ત કરે અને તેથી યજ્ઞમાં તેટલી ખામી આવેલી ગણાય. યજ્ઞજેતું સત્કર્મ ખામીવાળું થાય તો તે લાભને બદલે હાનિકર્તા થાય છે. કહ્યું છે કે—

અગ્રહીનો દહેદ્રાપ્રં મચ્છદીનસ્તુ કલ્વિજઃ ।

દીક્ષિતં દક્ષિણાદીનો નાસ્તિ યજ્ઞસમો ત્પિઃ ॥

એટલે યજ્ઞ જે અન્નવગરનો થાય અર્થાત્ તેમાં અન્નાદિકની વ્યવસ્થામાં ખામી રહે તો જે દેશમાં યજ્ઞ થતો હોય તે આખા દેશને કાંઈ હાનિ કરનાર નિવડે. જે યજ્ઞમાં મંત્રોની ખામી રહે તો તેથી કલ્વિજને હાનિ થાય છે અને જે દક્ષિણાની ખામી રહે તો યજ્ઞમાં દીક્ષા લેનાર યજ્ઞમાનને પોતાને હાનિ થાય છે. આ પ્રમાણે જે યજ્ઞ સ્વર્ગકર્ણ આપનાર છે તેજ યજ્ઞ જે કાંઈ ખામીવાળો થાય તો શત્રુરૂપ બની હાનિકર્તા નિવડે છે. માર્ક સાધનહીન પુરૂષે યજ્ઞ કરવા પ્રવૃત્ત ન થવું પણ તેના બદલામાં જપતપવગરે કે જેમાં પેસાવગરે બાહ્યસાધનોની જરૂર પડતી નથી તેમાં પ્રવૃત્ત થવું તે વધારે અવસ્કર છે.

કાંઈ પણ આપત્તિ ન હોય છતાં વિહિત કર્મનો ત્યાગ કરવામાં પાપ લાગે છે અને તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે એમ પ્રાસંગિક દૃષ્ટાંતથી દેખાડે છે—

અગ્નિહોત્ર્યપવિધ્યાગ્નીન્ત્રાહ્વણઃ કામકારતઃ ॥

ચાન્દ્રાયણં ચરેન્માસં વીરહત્યાસમં હિ તત્ ॥ ૪૧ ॥

અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ જે ઇચ્છાપૂર્વક અગ્નિઓનો ત્યાગ કરે તો તેણે એકમાસમુધી ચાન્દ્રાયણ કરવું જોઈએ. કારણકે ઇચ્છાપૂર્વક અગ્નિઓનો ત્યાગ કરવો એ કામ પુનઃન્વા જેવું છે. ૪૧.

અગ્નિદોષવાળો બ્રાહ્મણ દર્પણ આપત્તિ નહિ છતાં બળી જોઇને સવાર સાંજ અગ્નિમાં હોમ કરવાનું છાકી દે તો તે કામ જ્યેષ્ઠપુત્રની હત્યા કર્યા જેવું પાપકર છે. જ્યેષ્ઠપુત્રને મારે મૂળમાં વીર સંખ્દ છે તે સંખ્દનો અર્થ દેવ અથવા દાત્રિય પણ થાય છે વીરસંખ્દનો અર્થ દાત્રિય લેવામાં આવે તો યુદ્ધ નહિ કરતા દાત્રિયની હત્યાજેવું આ પાપ ગણાય. કારણ કે યુદ્ધમાં મારવાનો દોષ નથી. એક નાસસુધી આદ્રાયણમત કરવું તે આ પાપની શુદ્ધિને મારે છે “ઇચ્છાપૂર્વક” એમ કહ્યું તેથી આપત્તિને લઈને ત્યાગ થાય તો દોષ નથી એમ સમજવું.

આહારો આપત્તિમાં પણ શૂદ્રની પાસેથી ધન લઇને અગ્નિહોત્રનું ઉપાસન કરવું નહિ એમ કહેછે—

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ॥

ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥૪૨॥

જે આહારો શૂદ્રપાસેથી ધન લઇને અગ્નિહોત્ર હોમેછે તેઓ શૂદ્રના ઋત્વિજને કહેવાયછે અને વેદવાદિઆહારોમાં નિષિદ્ધ ગણાયછે ૪૨

શૂદ્રપાસેથી ધનની યાચના કરીને તે ધનથી અગ્નિયાધાન કરવું નહિ કારણ કે તેમાં કળનરીકે આહારોના ઉચ્ચવર્ગમાં તેઓની હલકાઈ યાયછે, પણ આત્મકલ્યાણને ઉચ્ચદેશ પાર પડતો નથી

તેવા આહારોની હલકી સ્થિતિનું નિર્દેશન કરાવેછે—

तेषां सततमज्ञानां वृषलाभ्युपसेविनाम् ॥

पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥૪૩॥

તે મૂર્ખ આહારો કે જેઓ શૂદ્રને માટે અગ્નિહોત્રનું ઉપાસન કરનારા છે, તેઓના મનતઃકેવલ પગ લઇને તે શૂદ્ર જે તેને ધન આપનાર છે તે સર્વદા પારનાસિક દુષ્ટોથી મુક્ત થાયછે ૪૩.

શૂદ્રપાસેથી ધન લઇને અગ્નિહોત્રી બનનારને પોતાને કશું ફલમ કંઈ મળતું નથી એ તો જેનું ધન દોષ તેનેજ મળેછે.

આવીરીતે પ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણની પહેલાં કેટલાએક પ્રાસંગિક વિષયો કહીને હવે પ્રાયશ્ચિત્તનાં નિમિત્તો કહેછે—

अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ॥

प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ૪૪ ॥

જે પુરુષ નિદિત કર્મ ન કરતો હોય, નિષિદ્ધ કર્મ કરતો હોય અને દુષ્ટિયના વિષયોમાં ધનની આમંજિત રાખતો હોય તે પુરુષ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને લાયક ગણાયછે ૪૪.

સંધ્યોપાસનવગેરે નિત્યકર્મો તથા રાત્રસ્પર્શવગેરેમાં સ્નાનસરખાં નૈમિ-
ત્તિકર્મો જે કરવાની ધર્મશાસ્ત્રોની આજ્ઞા છે તે વિહિતકર્મો કહેવાય છે. હિંસા-
વગેરે કર્મો નિહિત કહેવાય છે. જે માણસ ઇદ્રિયનાં વિષયો એટલે સખ્દ
સ્પર્શઆદિમાં ધણી આસક્તિ રાખતો હોય તે જરૂર પાપકર્મ કરે છે, માટે એ
પુરૂષો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના અધિકારી યાય છે. અર્થાત્ આનાં મનુષ્યોએ નિષ્પાપ
થવામાટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. જે તે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો તેની દુર્ગતિ
થાય છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે—

વિહિતસ્પાનનુષ્ઠાનામિન્દિતસ્ય ચ મેવનાત્ ।

અનિગ્રહાચેન્દ્રિયાણાં નરઃ પતનમૃચ્છતિ ॥

એટલે વિહિતકર્મ નહિ કરવાથી, નિહિતકર્મનું સેવન કરવાથી તથા ઇદ્રિયોને
કબજે નહિ રાખવાથી મનુષ્ય પતિત થાય છે.

જાણી જોઈને નહિ કરેલાં તથા જાણી જોઈને કરેલાં પાપો-
માટે પ્રાયશ્ચિત્તની બાબતમાં મતભેદ જણાવેક—

અકામતઃ કૃતે પાપે પ્રાયશ્ચિત્તં વિદુર્વુધાઃ ॥

કામકારકૃતેપ્યાહુરેકે શ્રુતિનિર્દર્શનાત્ ॥ ૪૫ ॥

પાપ અજાણતાં થયેલું હોય તો તેમાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે એમ વિદ્વાનો
માને છે. કેટલાએક પડિતો યુનિના નિર્દેશનહિપરથી, જાણતાં છતાં કરેલાં
પાપમાં પણ પ્રાયશ્ચિત્ત છે એમ પણ કહે છે. ૪૫.

અજાણતાં કરેલું પાપ પ્રાયશ્ચિત્તથી મટે છે એમ સામાન્ય માનવું છે.
આથી એમ કરે છે કે જે પાપ જાણી જોઈને કરેલું હોય તે પ્રાયશ્ચિત્તથી મટે
નહિ પણ તે તો ભાગ્યવાળીજ મટે પરંતુ શ્રુતિનિર્દેશન એટલે કેટલાએક
વૈદિક જાપસાધ્યા એવા છે કે જેમાં જાણી જોઈને કરેલાં પાપો પણ પ્રાયશ્ચિત્તથી
મટ્યાં હોય. જેમકે ઇંદ્રે જાણીજોઈને અમુક તપસ્વીજાને મારી નાખ્યા છતાં
જાણીએ તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવ્યું હતું. આ ઉપરથી જાણીજોઈને કરેલાં
પાપોમાં પણ પ્રાયશ્ચિત્ત યાય છે. પણ તેવાં પ્રાયશ્ચિત્તો ધણાં ભારે હોવાં જોઈએ;
હારણ કે જાણીજોઈને કરેલું પાપ પણ ભારે ગણાય છે.

પ્રાયશ્ચિત્તના લાઘવગૌરવની વ્યવસ્થા દેખાડે છે—

અકામતઃ કૃતં પાપં વેદાભ્યાસેન શુદ્ધ્યતિ ॥

કામતસ્તુ કૃતં મોહાત્પ્રાયશ્ચિત્તૈઃ પૃથગ્વિધૈઃ ॥૪૬॥

બુદ્ધિપૂર્વક નહિ કરેયુ પાપ વેદના અભ્યાસથીજ નારા પામેછે અને
મોદને લીધે બુદ્ધિપૂર્વક કરેયુ પાપ જૂદીજૂદી જાતના પ્રાયશ્ચિત્તોથી નારા
પામેછે ૪૬

અભિપ્રાન એજ છે કે બુદ્ધિપૂર્વક કરેલા પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત-રત્ના અબુદ્ધિ-
પૂર્વક થયેલ પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત થોડું હોયછે કારણ કે તે પાપ થોડા બળવાળું
અણપછે તેથી વેદપાઠ અને તેવા અન્યપ્રાયશ્ચિત્તોથીજ તે નારા પામેછે અને
વિચારના મોદને લીધે જાણીનેછેને કરેલા પાપોમાટે વધારે કડમ્બ પ્રકારના તે
તે પાપને અનુસરના બદાબદા પ્રાયશ્ચિત્તો કરવા પડે

પાપ કરનાર મનુષ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાવગર ઉત્તમ મનુષ્યોના
સ સર્ગમાં આવવાને યોગ્ય ગણાતો નથી તેવિચે કહેછે—

**પ્રાયશ્ચિત્તીયતાં પ્રાપ્ય દૈવાત્પૂર્વકૃતેન વા ॥
ન સંસર્ગ વ્રજેત્સન્નિઃ પ્રાયશ્ચિત્તેઽકૃતે દ્વિજઃ ॥૪૭॥**

જે દ્વિજ યોગ્યથી અથવા પૂર્વના પાપથી પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકારી
થયો હોય તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાપહેના સત્પુરુષોસાથે સ સર્ગ કરવો નહિ ૪૭

આથી એમ જણાવુ કે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાપહેલા સત્પુરુષોસાથે સ સર્ગ
કરેછે તો તે વિગેર પાપી થાયછે દૈવયોગથી એને અભણતા પાપ કરવાથી
પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકારી થયેલ હોય અથવા પૂર્વકૃત પાપોથી આ જન્મમા કુછવગેરે
દોષો તે પાપકરે પ્રગટ થયેલા હોય તેવી દરામ્મા બીજાઓના સ સર્ગમા તેણે
આવડુ નહિ દિજ એમ મનુ છે તે આ ઉપદેશ તરત સમજી રાખવાનુ અધિ-
કારીપણ જણાવવામાટે છે સ સર્ગ કરવો નહિ એટલે પણ આવવાવગેરે બધા-
દારથી સ જન્મમા આવડુ નહિ

કરેલાં પાપો કેવી રીતે પ્રકટ થાયછે તે જણાવેછે—

**इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतैस्तथा ॥
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपाविपर्ययम् ॥ ४८ ॥**

કેટલાએક દુષ્ટ યોગી આ જન્મમા કરેલા પાપોથી તથા કેટલાએક
લોભ પૂર્વજન્મમા કરેલા પાપોથી અરાગરૂપને પામેછે ૪૮

કેટલાએક પારો આ જન્મનાજ ખરાબ ફળ આપેના છે અને કેટલાએક
પારો બીજા જન્મમા અરાગ ફળ આપેછે પણ મરેલુ પાપ જે તેનુ પ્રાયશ્ચિત્ત
કરવામા ન આવે તો ફળ આપ્યાસિવાય રહેલુ નથી નાટ કરેલા પાપોનું

પ્રાપ્તિના અવરૂઢ કરું પાપાએક દમ પાપો બેગા દોષ છે કે પ્રાપ્તિનને પખ મજુકારતા નથી તેમને માટે જેમ બોધપાપચાર છે તેમ પાપને માટે પ્રાપ્તિ ન છે જેમ ફેટલાએક દોષો બોધપાપચારથી છે નાશ પામી બાલ, ફેટલાએક દોષો બોધપાપચારથી રજાદ બલકે પનુ બોધપાપચારની અસર કમતી થવા પછી પાપા રૂઢવા પામે છે અને ફેટલાએક દોષો બોધપાપચારને અભ્યારતા નથી તેમ ફેટલા નેક પાપો પ્રાપ્તિનથી છે નહ જાવતે ફેટલાએક પાપો પ્રાપ્તિનથી એ કે છે નાશ પામતા નથી પખ નખલા પદી બેવડે અને અતિ દમ પાપો પ્રાપ્તિનને પખ મજુકારતા નથી આમ છતાં જેમ દો નીએ બોધપાપચાર કરવા એમાન તેનું દિત છે તેમ પાપ કરનારે પનુ પ્રાપ્તિન કરૂ એમાન તેનું દિત ॥

“પાપાધી ખરાળ ઉપને પામે છે” એમ ઉપન્ના રૂઢોકમાં કહ્યું તે હવે વખાણે અપ્રતાધી સમજાવે છે--

સુવર્ણચૌરઃ કૌનર્યં સુરાપઃ શ્યાવદન્તતામ્ ॥
 બ્રહ્મહા ક્ષયરોગિત્વં દૌશ્વર્મ્યં ગુરુતલ્પગઃ ॥ ૪૯ ॥
 પિશુનઃ પૌતિનાસિક્યં સૂચકઃ પૂતિવ્રુતામ્ ॥
 ધાન્યચૌરોઢ્ઢહીનત્વમાતિરેક્યં તુ મિશ્રકઃ ॥ ૫૦ ॥
 અન્નહર્તામયાત્રિત્વં સૌક્યં વાગપહારકઃ ॥
 વસ્ત્રાપહારકઃ શ્વેત્ર્યં પદ્મતામશ્વહારકઃ ॥ ૫૧ ॥
 એવં કર્મવિશેષેણ જાયન્તે સદ્વિગર્હિતાઃ ॥
 જડમૂકાન્ધવધિરા વિકૃતાકૃતવસ્તથા ॥ ૫૨ ॥

સુવર્ણની ચોરી કરનાર ખરાળ નખરાળો, મદિરા પીનારો મજા દાન-
 પાગો, બ્રહ્મહત્યા કરનાર ક્ષયરોગવળો ગુરૂપન્નીગમન કરનાર દૌશ્વર્મ્યવાળો,
 ચાડી કરનાર દુર્ગંધ નાસિકાવાળો, ખોળી ચાડી કરનાર દુર્ગંધમુખવાળો,
 ધાન્યની ચોરી કરનાર દીન અગવાળો, ધાન્યની બેગમેગ કરનાર અધિક
 અગવાળો રાધેશા અગની ચોરી કરનાર મદજ્ઞહરામિનાળો, વાણીની ચોરી
 કરનાર મુગો, વસ્ત્રની ચોરી કરનાર ચિત્રવાળો અને અશ્વની ચોરી કરનાર

જોયે યાચે આવી રીતે જેવાં કર્મ હોય તે પ્રમાણે જડ, મુખ, આંધળા, બેહેરા અતઃ વિદ્યાર્થુક્ત આનિયાળા યાચે કે જેઓ સારાં માણસોમાં નિર્દિન જોઈએ. ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨.

પરિણામકરે પ્રક્ટેલા દોષો ઔષધોપચારને પણ મળકારના નથી. કારણ કે ઔષધોપચાર વાનખિનાદિ સારીરિકદોષોના પ્રકોપને સાંત કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે પણ કર્મપ્રકોપને સાંત કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર નથી. જેમ ઔષધોપચાર અને વાનાદિદોષપ્રકોપ એએને ઉપાયોપેય સંબંધ છે તેમ ઔષધોપચાર અને દુર્મર્મોના પ્રકોપ એએને ઉપાયોપેય સંબંધ નથી, પણ સત્કર્મ પ્રભાવ અને દુર્મર્મપ્રકોપ એએને ઉપાયોપેય સંબંધ છે. તેથીજ દુર્મર્મપ્રકોપથી પ્રક્ટેલાન્દોષો ઔષધોપચારથી ન મટતાં સત્કર્મપ્રભાવથી મગી શકે એમ માનવામાં આવ્યું છે. જનને દ્રિવપરની તમામ ત્વચા સડીસડીને નાશ પામી જાય તે વિકાર અથવા દોષ દૈશ્વર્ય કહેવાય છે. ચાકી કરનાર એટલે કાઢની હુપી વાળ જલદેર કરી તેને નિદનાર અથવા વુકમાનમા ઉનારનાર અને બોરી ચાકી કરનાર એટલે જેની હવાનીજ ન હોય એવા દોષો બોરી જીનને નિદનાર અથવા વુકમાનમાં ઉતાળનાર દુર્નિવાસિકાવાળો તથા દુર્મતિ મુખવાળો યાચે. ગૂંચની પાસે નદિ પણ ચોરીથી ભજનાર હોય તે અથવા પુગ્તની ચોરી કરનાર હોય તે વાળીની ચોરી કરનાર કહેવાય છે. આથીજ ગીતે જીન પણ તેવાં તેવાં પાપોપ્રમાણે જૂઠાજૂઠા વિકારો યાચે જેમકે હીવાની ચોરી કરનાર આંધળો યાચે વગેરે.

પાપોનાં પરિણામો ઉપર જણાવ્યાપ્રમાણે આવે છે માટે પ્રાયશ્ચિત્તની આવશ્યકતા છે એમ કહે છે—

ચરિતવ્યમતો નિત્યં પ્રાયશ્ચિત્તં વિશુદ્ધયે ॥

નિન્યૈર્હિ લક્ષણૈર્યુક્તા જાયન્તેનિષ્કૃતૈનસઃ ॥૫૩॥

એટલામાટે પાપમાથી મુક્ત થવાને અવશ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. કારણ કે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત નદિ કરનારાં મનુષ્યો નિવલક્ષણોથી યુક્ત યાચે. ૫૩.

પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત નદિ કરનારાં મનુષ્યો પરલોકમાં ભોગવતા બાકી રહેલાં પાપથી નિર્ધા કરવાવાચક લક્ષણોવાળા એટલે ખરાબરૂપવાળાવગેરે યાચે. જેને પોતાનાં પાપને ક્ષવ કરવાની ઇચ્છા હોય તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો અધિકારી ગણાય છે.

પાપોને નબળાં પાડવાં અથવા પાપોનો નાશ કરવો એ પ્રાયશ્ચિત્તનું કામ છે તેથી હવે પાપોનું પરિગણન કરે છે—

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः॥

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥५४॥

અક્ષત્યા, સુરાપાન, ચોરી, ગુરુપત્નીનુ ગમન તથા તે પાપ કરનારા-
ઓની સાથે સંસર્ગ એ પાપ મહાપાપ કહેવાય છે ૫૪

બ્રાહ્મણના પ્રાણનો ધાત કરનારી ક્રિા અક્ષત્યા મ્દેવાય છે તે ક્રિા પાતે
કરતી હોય કે બીજાપાસે કરાવી હોય તે પાપ છે સાતત્યપનુનિ કહે છે કે-

गोभृद्दिरण्यग्रहणं त्रासबन्धकृतं च ।

यमुद्दिश्य त्वेन्द्राणाम્માहुर्मદ્ગણાતરમ ॥

એટલે માર, પૂરતી તથા સુવર્ણના હરણને સ્ત્રીથે અથવા સ્ત્રીસ બંધમાંડે તેના કહેરાથી
બ્રાહ્મણ પ્રાણનો ત્યાગ કરે તે માણસ અક્ષત્યા કરનાર ગણાય છે વળી પણ કહ્યું છે કે-

राणद् द्वेषात्प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा ।

प्राप्यण पातयेद्यस्तु तमाहुर्मદ્ગણાતરમ ॥

એટલે રાગથી, દ્વેષથી તથા પ્રમાદથી જે માણસ પાતે બ્રાહ્મણનો ધાત કરે અ-
થવા બીજાપાસે ધાત કરાવે તેને અક્ષત્યા કરનાર કહે છે બ્રાહ્મણના સુવ-
ર્ણની ચોરી એમ મહાપાપ ગણાય છે ગુરુપત્નીનુ ગમન એમ ગુરુપત્નીનુ મુખ્ય-
પાપે પિતાનુ મહણ કરે

જેઓને અક્ષત્યાસરખાં ગણવામાં આવે છે તેવાં પાપાવિષે
કહે છે—

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ॥

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥ ५५ ॥

અનૃતની ઉત્તમતામટે ખોટું વચન, રાજના સમઘમા પૈશુન અને
ગુરુકેપર ખોટો આરોપ એ પાપો અક્ષત્યાસરખા છે ૫૫

બ્રાહ્મણ નહિ છતાં હું બ્રાહ્મણ છું એમ કહી જલિનો ખાસ ન્દકું
ખાતે તે, કાંઈનું અનિષ્ટ કરવામાટે રાજની પાસે પૈશુન કરતું એટલે ચાગ કરવી
તે અને ગુરુને દુષ્ટ-ખોટા વચનો સંભળી ન્યવાવવા એ ત્રણ પાપો અક્ષત્યાના
જેવાજ ગણાય છે.

જે પાપો સુનાપાનસરખાં ગણાય છે તેઓનું પરિગણન કરે છે—

ત્રહ્મોજ્જતા વેદનિન્દા કોટસાક્ષ્યં સુહૃદ્વધઃ ॥

ગર્હિતાનાદ્યયોર્જગ્ધિઃ સુરાપાનસમાનિ પદ્ ॥૫૬॥

વેદનો ત્યાગ, વેદની નિન્દા, ખોટી સાક્ષી, મિત્રનો વધ અને નિહિત વસ્તુનું તથા અજ્ઞાનનું બદાણું એ છ પાપો સુરાપાનસમાન છે ૫૬.

વેદ જ્ઞાપણી નિત્યરવાંસાર ખોટી દેવાને લીધે તેનું વિસ્મરણ થાય તે અથવા વેદ બલ્લવો આનંદવક્રતા તે બલ્લવામાન આવે અથવા અન્ય કુલિસત શાસ્ત્રોબલ્લવામા પરાયણ રહી વેદાધ્યયનને બાળપર મૂકવામા આવે તે વેદનો ત્યાગ ગણાય છે. પાપાંડવિચારોને અનુમરીને વેદને માટે અયોગ્ય માને છે. કચ્ચારવામાં આવે તે વેદની નિન્દા કહેવાય છે. અર્દાબ્રાહ્મણસિવાય અન્યબલિવાળા મિત્રનો વધ સમાજવો. કારણ કે બ્રાહ્મણમિત્રનો વધ તો અક્ષદ્વત્વાર્થાત્ આરી બન્યો તો પણ મિત્રબ્રાહ્મણનો વધ કરવાથી અક્ષક વા વિરોધ નરકયાતનાના મારણમૂળ બને છે. લશુનવશે નિહિતપદાર્થો તથા અતિશદ્વાનવશે અજ્ઞાપદાર્થોનું ભગ્ન આ સધળું સુરાપાનના જેવું પાપરૂપ છે

• સુપર્ણની ચોરીની સમાનતાવાળાં પાપોત્રિયે કહે છે—

નિક્ષેપત્યાપહરણં નરાશ્વરજતસ્ય ચ ॥

ભૂમિવજ્રમણીનાં ચ રુક્મસ્તેયસમં સ્મૃતમ્ ॥૫૭॥

થાપણ ઓગરવી, તેમજ અનુપ્પનું, અશ્વનું રૂપાનું, પૃંરીનું, હીરાનું તથા મણિનું અપહરણ કરવું તે મનુષ્ય સુપર્ણની ચોરીસરખું ગણાયેલું છે. ૫૭.

પુત્રીનું વાન્દાન કરી પાછળથી વરમા કર્યો દોષ નહિ હતા તેને બીજો કેકાળો પરજ્ઞાથી દેવી તેમા અનુપ્પદરણની સમાનતા માની મુવણની ચોરીસરખું પાપ કહેવું છે

ગુરુપત્નીગમનની બરોબરી કરનારાં પાપો ગણાયે છે—

રેતઃસેકઃ સ્વયોનીપુ કુમારીપ્વન્ત્યજાસુ ચ ॥

સહ્યુઃ પુત્રસ્ય ચ સ્ત્રીપુ ગુરુતલ્પસમં વિદુઃ ॥૫૮॥

સહોદર ભગિની કુમારી, ચકલસ્રી, મિત્રની સ્ત્રી અને પુત્રની સ્ત્રીનું ગમન કરવું તે ગુરુપત્નીગમન જેવું છે એમ જાણેલું છે ૫૮.

જે પાપને જે મહાપાપજેવું ગણવામા આવે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત તે મહાપાપના પ્રાયશ્ચિત્ત જેવું હોય છે

દુવે ઉપપાતકોવિષે કહેછે—

ગોવ્રધોઽયાજ્યસંયાજ્યપારદાર્યાત્મવિક્રયાઃ ॥

ગુરુમાતૃપિતૃત્યાગઃ સ્વાધ્યાયાશ્રયોઃ સુતસ્ય ચ ॥૫૯॥

પરિવિત્તિતાનુજેનૂદે પરિવેદનમેવ ચ ॥

તયોર્દાનં ચ કન્યાયાસ્તયોરેવ ચ યાજનમ્ ॥૬૦॥

કન્યાયા દૂષણં ચેવ વાર્ધુપ્યં વ્રતલોપનમ્ ॥

તડાગારામદારાણામપત્યસ્ય ચ વિક્રયઃ ॥ ૬૧ ॥

વ્રાત્યતા વાન્ધવત્યાગો મૃત્યાધ્યાપનમેવ ચ ॥

મૃત્યા ચાધ્યયનાદાનમપ્પણાનાં ચ વિક્રયઃ ॥૬૨॥

સર્વાકરેષ્વધીકારો મહાયત્રપ્રવર્તનમ્ ॥

હિંસૌપધીનાંહયાજીવ્રોઽભિચારો મૂલકર્મ ચ ॥૬૩॥

ઇન્ધનાર્થમશુષ્કાણાં દુમાણામવપાતનમ્ ॥

આત્માર્થં ચ ક્રિયારમ્ભો નિન્દિતાન્નાદનં તથા ॥૬૪॥

અંનાહિતાગ્નિતા સ્તેયમૃણાનામનપક્રિયા ॥

અસચ્છાત્રાભિગમનં કૌશીલવ્યસ્ય ચ ક્રિયા ॥૬૫॥

ધાન્યકુપ્યપશુસ્તેયમદ્યપત્નીનિપેવણમ્ ॥

સ્ત્રીશૂદ્રેવિટ્ક્ષત્રવધો નાસ્તિક્યં ચોપપાતકમ્ ॥૬૬॥

ગોવ્રધ, યત કસ્યચીઞ્ચ ન હોય તેને યત કરાવવો, ચસ્ત્રીયું ચમન,
પોને વહેંચાવું, શુદ્રનો, માતાનો તથા પિતાનો ત્યાગ; સ્વાધ્યાપનો, અગ્નિનો
અને પુત્રનો ત્યાગ, પ્રથમથી નાદાનાભાષનો વિવાદસરસ્વર યતાં મોહોટા-
ભાષને પ્રાપ્ત થતું પરિવિત્તિપણું, મોહોટાભાષના વિવાદપહેલાં વિવાદ કરવાથી

નવાનામાંથી પ્રાપ્ત થતું પરિવેશપણું, પરિવિત્તિને કે પરિવેશને ક્રિયા
અપાવી પરિવિત્તિને કે પરિવેશને યત્ન કરાવેલો, ન્યેને દૂષિત કરી,
વ્યવસ્થા રૂપિ, વળતો લોભ તગારનો, નમીયાનો ભીઓનો તથા પુનઃ-
વિદ્ય નાચપણ આવેલનો ભાગ પગાર નહોતો અપાવત કાંઈ પગાર
દેવન બચ્ચા. નિદ્યમાટે નિદિદ, હોય તેને વિક્રય, સરળા ખાણુ પ્રદેશોમાં
અનિમાર, મોટોગ યતન પ્રવર્તન આપીઓની દિમા, ભીના વ્યભિચાર-
પ ચનાવવામાં આસની આપ્તિદિ. અભિચાર પ્રયેગ, વલીઃ છુ મોદ-
માટે નદિ સુમયેતા જલોન છેવન, પોતાને માટે દિવનો આરભ, નિદિત
અનનુ ભક્ષણ અનાદિનામિગણુ, ચોગી, કુળેમાથી નદિ છુતુ તે અ-
સત્ત્વરેનો અન્યાસ નસમીનની ક્રિયા, ધાન્યની ક્રીયની અને પશુઓની
ચોગી, મલપાન કરનારી ભીનુ મેલન આ શદ્, રૂઝ અને હનિયનો વધ
તથા નામિતકાણુ આ મરળા ઉપપાતકો છે ૫૮ ૧૦, ૧૧, ૧૨,
૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬

અભિચાર્યવશે નવ મળા કરેલ દોષ તેની મમાપ્તિપદેવા નીસમવશેદે
કરવામાં આવે તે મળેલ કદેવાયલે યાન સમવતી અદર ઉપનયનસરે
કરવામાં ન આવે તો તેથી ન તા નામનો ગેર લાગેલે લીવા છાટવા કાપી
નાખવા નિર્મૂળ કરવા તે ભૌષધિની દિસા કહેવાયલે 'રસોષમાટે નહિ
સુ રિયા રસોષુ છેવન' એમ ક્ષુ છે તેથી રૂઝને માટે તેડુ મેલન પાતમરૂપ
મળાન નથી પોતાને માટે ક્રિયાનો આરભ એને દેવ અતિપિયશેરના ઉદસ-
સિવાય રૂઝદેવ વ્યવસ્થા પોતાના ઉપયોગના ઉદસથી ગરામાં આસતી રસોષનો
આરભ મનનરો અધિ ૧૨ જગા અન્યાયાન કરનામાં ન આવે તે અનાદિના-
મિગણુ તેમ જ સામર્ય તા ન્યાયથી કરજોમાથી ન ક્ષુતે પાપરૂપ મળા-
યે શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી વિગ્નતાવાના સાત્રો અમત્ સાત્રો કહેવાયલે ત્રાણુ
યોગ ધાનુએ ની ચી ન લે ધ ની સપતિરૂપે દોષ ને કુદ કરેવાયલે

અનિધી ભ્રષ્ટ કન્નારાં પાપોનો નિર્દેશ કરેલે—

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या घ्रातिरघ्रेयमव्ययोः ॥

जेह्य च मेथुन पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥६७॥

જેહ્ય ચ મેથુન પુંસિ જાતિભ્રંશકરં સ્મૃતમ્, નદિ સુ રવા યોગ્ય પગાય તથા મલને સુધિ,
વધન પુરો પુરોને વિદ્ય મેથુન એ મો જાતિભ્રંશ કરનાર દેના કે ૬૭

મલ વગેરેને નહિં સુધવાયોગ્ય પદાર્થો સમજવા - સરલમનુષ્યોની સાથે આડાધવાળો વ્યવહાર કરવો તે વધપણું ગણાયછે આમાંનું એક એક કંમે પણ મનુષ્યને તેની જાતિથી પ્રજ્ઞ કરનાર છે.

સંકર જાતિની તુલ્યતા આપનારાં કંમેવિષે કહેછે—

સ્વરાશ્વોદ્રૂમૃગેભાનામજાવિકવધસ્તથા ॥

સદ્કરીકરણં જ્ઞેયં મીનાહિમહિપસ્યં ચ ॥ ૬૮ ॥

ગધેડને, ઘોડાને, ઉટને, મૃગને, હાથીને, બકરાને, ઘેટાંને, મનુષ્યને, સર્પને અને પાડાને મારવા તેને સંકરીકરણ પ.પો ગણાયવાં. ૬૮.

હવે જાતિવાળાઓની સંકર જાતિવાળાઓસાથે તુલ્યતા - કરનાર આ પ્રત્યેક કંમે સંકરીકરણ કહેવાયછે.

સત્પાત્રપણું મટાડી દે એવાં કંમેવિષે કહેછે—

નિન્દિતેભ્યો ધનાદાનં વાણિજ્યં શૂદ્રસેવનમ્ ॥

અપાત્રીકરણં જ્ઞેયમસત્યસ્ય ચ ભાષણમ્ ॥ ૬૯ ॥

નિન્દિતલોકોની પાસેથી ધન લેવું, વ્યાપાર-કરવો, શૂદ્રની સેવા કરવી અને અસત્ય બોલવું એ અપાત્રીકરણ છે એમ ગણાયું. ૬૯.

સ્વધર્મપરાયણ બ્રાહ્મણ કે જેને કાંઈપણ દાન દેવોથી તે દાન દેનારને યોગ્ય કૃણ મળે તે બ્રાહ્મણ સત્પાત્ર કહેવાયછે. આવો બ્રાહ્મણ પણ જે જે લોકોની પાસેથી દાન લેવું યોગ્ય નથી તેવા નિન્દિતકર્મવાળા અથવા હસડી જાતિવાળા અથવા તે લોકોની પાસેથી લોભવટે દાનથી કે અથવા તે રીતે ધન લેવા મારે, વ્યાપાર કરવામા ગુણાય, શૂદ્રોનું સેવન કરે અને અસત્ય બોલણ કરનારો થાય તો સત્પાત્ર મરી જાયછે. તેથી આણું પ્રત્યેક કર્મ અપાત્રીકરણ કહેવાયછે.

મસિનતા કરનારાં પાપરૂપ કર્મોનાં નિર્દેશ કરેછે—

કૃમિકીટવયોહત્યા મધ્યાનુગતભોજનમ્ ॥

ફલૈધઃકુસુમસ્તેયમધૈર્યં ચ મલાવહમ્ ॥ ૭૦ ॥

કૃમિઓને, કાઝાઓને અને પક્ષીઓને મારવાં, મધ્યમંસર્ગવાળું ભોજન કરવું, ફળ, ફલ અને પુષ્પોની ચોરી કરવી તથા ધૈર્યનો ત્યાગ કરવો તે મસિનીકરણ કહેવાયછે. ૭૦.

હૃદયગુણો કૃતિ કહેનારો અને તેથી જરા મોટોય હોય તે કોડાએ કહેવાય છે તેને મધનો સ્પર્શ થઈ ગયો હોય અથવા જે કદાચી નાખેલ મધના પાત્રમાં મૂકેલું હોય અથવા જેની નજીકમાં મધ રહેલું હોય તે મધસ સર્વવાળું ગણાય છે આમાંનું પ્રત્યેક કર્મ મલિનીકરણ એટલે અપવિત્રતા કરનારું ॥

મહાપાપ, મહાપાપના લેવાં ગણાતાં પાપો, જાનિશ્ચંગકર પાપો, સંકરીકરણ પાપો, અપાત્રીકરણ પાપો અને મલિનીકરણ પાપો આવીરીતે પાપોના જુના જૂના પ્રકારો બતાવી હવે પ્રાયશ્ચિત્તોનો ઉપક્રમ કરેછે—

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक् पृथक् ॥

येयेवैतैरपोह्यन्ते तानि सम्यङ् निबोधत ॥ ७१ ॥

ઉપર કહેવા એ મધના જૂના જૂના પાપો જે જે મતો કરવાથી નાશ પામેછે તે મરણા મતો યોગ્યરીતે શ્રવણ કરે ૭૧

ઉપર કહેવા સધળા પાપો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના નિમિત્તરૂપ છે એ પાપોના વિનાશ કરાની ઈચ્છાવાળા પુરુષે તે તે પાપને મટાડવાની શક્તિ ધરાવનાર તે તે મનરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલું એઇએ

બ્રહ્મહત્યાના પ્રાયશ્ચિત્તવિધે કહેછે—

ब्रह्महा द्वादश समाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ॥

भैक्ष्याश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिराध्वजम् ॥ ७२ ॥

બ્રહ્મહત્યા કરનાર મનુષ્યે પોતાની શુદ્ધિને ખાટે બિશાનુ અન્ન ખાઈ શમના મરનકની નિશાની કરી વનમાં ઝુપડી બાધી બારવર્ષપર્યંત રહેવું ૭૨-

જે બ્રાહ્મણે અભણતા બ્રાહ્મણની હત્યા કરી હોય તેને મારે આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે તેણે બિશાનુ અન્ન ખાઈ ચમરમૂતિમાં કહ્યું છે કે—

सप्तगाराण्यपूर्वाणि यान्यसकल्पितानि च ।

मविशेत्तानि शनैर्ઠવિધૂમે भुक्तवन्न ॥

अग्नौ देहि मे भिक्षामेना विक्ष्याप्य मचरेत् ।

एककाल चरेद्भैक्ष्य तदल्पवादक पिवेत् ॥

એટલે પ્રતિદિન પ્રાત્ર નહિ બારી સપ્તેવા નહીન સાત ધરોપ્રત્યે ત્યા ન્યાદે મુખરો મરી ગયો હોય તથા લોકોમાં જમી પણ લીનું હોય ત્યારે ધીમે ધીમે જલ અને જળને ‘હું જે બ્રહ્મહત્યા કરનાર છું તેને તિશ્તા આપો’ એમ પો

તાનું પાપ બહેર થાય તેમ કરીને ફરણ આવી ગીતે એકજ આટ નિશા લા
વવી કોઈ નિવસ ખાસાનુ ન મળે તો બળપાન રીને પાપ ચલાવી લેતુ સમ્રાના
મસ્તકની નિશાની રાખવી એટલે હાથમાના દડકપર મસ્તકની નિશાની રાખ ॥
જેથી લોગ મમ-૭ સકે કે આ માણમે બ્રહ્મહત્યા કરી છે આ પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રા-
હ્મણે અજ્ઞાનથી બ્રાહ્મણની હત્યા કરી હોય તેને માટે છે બરિધ્યપુરાણમા
વતુ છે ૧ ક્ષત્રિયને માટે બમણ વૈશ્યને માટે ત્રણમણ અને શૂદ્રોને માટે
ચારમણ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાટે મહાત્માઓની સમા કરવી અને પછી તેના મહેવા-
પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું આથી અહીં બતાવેતુ આ પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રાહ્મણમાટે છે
જો ઈચ્છા કરેક બ્રહ્મહત્યા રી હોય તો બારને બદને ચોવીસ વધા ચાલના
કારણ ૬ અમિરામુનિ તેમજ કહેછે

ઇ-૭ પૂર્વક બ્રહ્મહત્યા કરના ક્ષત્રિયને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે-

લઘ્યં શસ્ત્રમૃતાં વા સ્યાદ્વિદુપામિચ્છયાત્મનઃ ॥

પ્રાસ્યેદાત્માનમમ્નૌ વા સમિદ્ધે ત્રિરવાક્શિરાઃ ॥૭૩॥

અથના પોતાની ઇ-૭થી, જણનારા સશ્ત્રધારી લોભના નિશાનરૂપ
થવુ અથવા જીવત્થમાન અગ્નિમા ઉધે માથે ત્રણનાર પોતાના દેહને
નાખવો ૭૩

આ રસતબ કહેછે ૨ અગ્નિમા ચરીરને એવી ગીતે નાખતુ કે જેથી તે
સાગની નલ્ય આ પ્રાયશ્ચિત્ત ગુણના બ્રાહ્મણના વધમાટે છે

નિર્ગુણ બ્રાહ્મણના વધતુ પ્રાયશ્ચિત્ત ક્ષત્રિયને તથા અન્ય-
વર્ણોને માટે કહેછે—

યજેત વાશ્વમેધેન સ્વર્જિતા ગોસવેન વા ॥

અભિજિદ્વિશ્વજિઘ્ઘાં વા ત્રિવૃતાગ્નિપ્રુતાપિ વા ॥૭૪॥

અથના અશ્વમેધ યજ કરવો અથવા ચર્વિત, ગોસન અભિજિત,
વિશ્વજિત અથવા ત્રણનાર અગ્નિગમ યજ કરવો ૭૪

અશ્વમેધ યજ કરવારૂપ પહેલુ પ્રાયશ્ચિત્ત ક્ષત્રિયે જાણી જોઇને નિર્ગુણ
બ્રાહ્મણની હત્યા કરી હોય તેને માટે છે અને તેપછીના પાપે ચાલના આ
બ્રાહ્મણની હાત્યાર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને માટે છે ચર્વિત યજથી માગ
ત્રણનાર અગ્નિપ્રુતામયજ કરવા સુધીના વિકલ્પો સક્રિયની ન્યુનાધિક્યામાટે છે

નિર્ગુન આદ્યજ્ઞો અન્નપુતાં વદ ધર્મો દેવ તે તે વધતું
પ્રાયશ્ચિત્ત આદ્યજ્ઞે માટે હોય—

જપન્માન્યતમં વેદં યોજનાનાં શતં વ્રજેત્ ॥

વ્રહ્મહત્યાપનોદાય મિત્રભુક્ષિયતેન્દ્રિયઃ ॥ ૭૫ ॥

અથવા કનકભા ॥ ૫ ભાગી ૧૨૪ માટે ૨૧ ૫ આદ્ય વાગી અને
નિતેદિત મતી ૨ ૭૫ નુ ૨૨ વેદનો જપ ૨ ના ૨ ના ના યોજનાપતેન
૨ ૧૫ ૭૫

આ પ્રાયશ્ચિત્ત વ્રજે વ્રજનાદે છે ૧૫ ૫૫ ધર્મોયોગુ માન્ય છે ભવિ-
ષ્યુરાજમા આ વેદોક પુન નુ ૧૧ માન આ પ્રમા ૧ ૨ ૧ ૧—

જાતમાત્ર ચત્ર વિદ્ય દ વાચ્યતિપૂરકમ્ ।

વ્રજાવયામિત્રાગ્રીં વ ત્વ ત્વ્ય મરાત્મમ્ ॥

અને વેદના અગિદોત્રી ત્વાત અવજ્ઞતા ભનિમાત્ર વ્રજજ્ઞને નારી નાખે
પાં તેને આ પ્રાયશ્ચિત્ત મરાત્મ છે

નિર્ગુણ એવે જાતિમાનધીજ આદ્યજ્ઞ દ્વાય તેને અન્નપુતાં
માગી નાખનાર આદ્યજ્ઞમાટે બીજુ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય—

સર્વસ્વં વેદવિદુષે વ્રાહ્મણાયોપપાઢ્યેત્ ॥

ધનં વા જીવનાયાલ ગૃહ વા સપરિચ્છદમ્ ॥ ૭૬ ॥

અથવા વેદ જ્ઞાતા ૧ જ્ઞાતજ્ઞને પેતાનુ સમસ્ત આપી દેતુ એટલે
આખો જન્મ અને તેના ધન નુ ૨ સમગી ઉપર ૧ ની તેસદિતે ધર
દેતુ ૭૬

આની પહેલાના મ્લો માનુ પ્રાયશ્ચિત્ત નિર્ગુણ આદ્યજ્ઞને અન્નમતા માર-
નાર વેદના અને અગિદોત્રી સાદ્યજ્ઞને માટે છે અને આ મ્લોકમા હોય
પ્રાયશ્ચિત્ત નિર્ગુણ આદ્યજ્ઞને અવજ્ઞતા માગી નાખનાર વેદાધ્યાસવગરના તથા
અગિદોત્રીવગરના ધનવાન આદ્યજ્ઞને માટે છે ભવિષ્યુરાજમા ૮૫ ૧—

જાતિમાત્ર ચદા દયાત પ્રાશ્ચય વ્રાહ્મણા ગૃહ ।

ચદાધ્યાયવિનાના ૧ ધનવાનમિત્રાત્મ ॥

પ્રાયશ્ચિત્ત તદા કૃષાન્દ વાપવિગૃહ્ય ।

ધન વા જીવનાયાલ ગૃહ વા સપરિચ્છદમ્ ॥

એટલે હે કાંતિકેય! વેદાભ્યાસવગરનો અને અગ્નિદોષવગરનો બ્રાહ્મણ ન્યારે અતિમાત્ર બ્રાહ્મણને હજી ત્યારે તેણે તે પાપમાંથી છૂટવાને આ પ્રાયશ્ચિત કરે એટલે જેને દાન દેવું હોય તેની આજીવિકા ચાહે તેટલું ધન અથવા પશુ, સુવર્ણ અને ધનધાન્યથી ભરેલું આખું ઘર તેને આપી દેવું.

નિર્ગુણબ્રાહ્મણને બાણીજીને મારી નાખનાર બ્રાહ્મણને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

હવિષ્યભુગ્વાનુસરેત્પ્રતિસ્થોતઃ સરસ્વતીમ્ ॥

જપેદ્વા નિયતાહારસ્ત્રિવેં વેદસ્ય સંહિતામ્ ॥ ૭૭ ॥

અથવા હવિષ્યાત ખાતું અને સરસ્વતીના પ્રવાહની સામે આત્મા જતું. અથવા નિયત આહારવળા રહી ત્રણવાર વેદની સંહિતાનો જપ કરવો. ૭૭.

પહેલો પક્ષ વેદાભ્યાસવગરના બ્રાહ્મણને માટે છે તથા પછીનો પક્ષ વેદાભ્યાસવાળા બ્રાહ્મણને માટે છે. સ્વામાત્મીવારવગેરે મુનિધાન્ય તથા દુષધીવગેરે હવિષ્યાત કહેવાય છે. ન્યાન્યાં સરસ્વતી નદી કહેવાતી હોય તે સપ્તમી નદીમાંના પ્રવાહના મુખપાસેથી તીરપર આસી મૂળપર્યંત પહોંચવું.

બ્રહ્મહત્યાના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે આ અધ્યાયના ૭૨ માં શ્લોકમાં જે બારવર્ષનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે તેના સંબંધમાં વિશેષ કહે છે—

કૃતવાપનો નિવસેદ ગ્રામાન્તે ગોઘ્રજેપિ વા

આશ્રમે વૃક્ષમૂલે વા ગોત્રાહ્વાણહિતે રતઃ ॥ ૭૮ ॥

મુંડન કરાવી, ગાયો તથા બ્રાહ્મણોના દિતમાં પ્રીતિ રાખી ગામના સમીપમાં, ગાયોને બેસવાના પ્રદેશમાં, કોઈ પવિત્ર આશ્રમમાં અથવા કોઈ વૃક્ષની નીચે નિવાસ કરીને રહેવું ૭૮.

જેમાં પ્રાયશ્ચિત્તવ્રતો હપર કહેવામાં આવ્યાં તેઓમાંના અમુક એક સ્થળે રહીને કરવાનાં જે જે વ્રતો છે તે સવળામાટે આ સાધારણધર્મ છે એમ પણ મનાય છે. દ્વાન્શવાદિ વ્રતમાં તૃપ્તી બાધીને રહેવાનું કહ્યું છે અને અર્ધા વૃક્ષની નીચે પણ કહ્યું તેથી એ બન્નેનો વિલંબ સનજનો એટલે તૃપ્તી બાધીને રહેવું અથવા વૃક્ષની નીચે રહેવું

બ્રહ્મહત્યાના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ વ્રતનો આરંભ કર્યાપછી તેની સમાપ્તિ ન થઇ હોય છતાં અધનય પણ જે જે કર્મવડે તે પાપનો ક્ષય થઇ જાય તે જાણવું—

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान् परित्यजेत् ॥

सुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

બ્રહ્મહત્યા કરનાર મનુ ૪ બ્રાહ્મણમાટે અથવા ગાયોમાટે પ્રાણનો ત્યાગ કરે તે બ્રહ્મહત્યાથી તુરંતજ મુક્ત થાય છે એવીજ રીતે ગાયનું તથા બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરનાર પણ મુક્ત થાય છે ૦-

અત્રિ ૪૭ ૨ દિ. સ. ૩૩. બ્રાહ્મણી દ્વારેજ ગાયનું કે બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરતાં પોતાના પ્રાણ છોડનાર તેઓનું રક્ષણ ન કરી ગમેલ હોય તોપણ બ્રહ્મહત્યાથી છૂટે અને માથ તથા બ્રાહ્મણને બચાવી લેનાર કદાચ જીવે તો રહ્યો હોય તો પણ બ્રહ્મહત્યાથી તુરંત / છૂટે પ્રાયશ્ચિત્તવ્રત પરી પૂર્ણ ન થયું હોય તોપણ તે છૂટી જાય છે

બ્રહ્મહત્યાથી તુરંત છૂટનાનો બીજો પ્રકાર પણ કહે છે—

त्रिवारं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा ॥

विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥ ૮૦ ॥

બ્રાહ્મણનેમાટે તેનું સર્વસ્વ હગધજત્વ હોય તે વખતે તે હરીજનારને તથા વખત અપકારનારો અથવા તો સર્વસ્વ જીતી નષ્ટને પાછું લાવી દેનારો અથવા તે વિપત્તિમા ગાતાના પ્રાણ છોડનારો પણ બ્રહ્મહત્યાથી મુક્ત થાય છે ૮૦

બ્રાહ્મણના સ્વરૂપને ચોરવગેરે કાઢી હરીજતા હોય તે વખતે બ્રાહ્મણના તરફથી તે ચોરવગેરેની સામે થઈ ત્રય વખત તેઓને પોતાની સન્નિપ્રમાણે પૂર્ણ પ્રયત્નથી અટકાવે આમ કરવામા જેવટ તે સફળ ન થાય તોપણ બ્રહ્મહત્યાના પાપથી છૂટે પણ વખતને બંને એકાદ વખતમા / ચોરવગેરેની સામે થઈ બ્રાહ્મણનું સર્વસ્વ પાછું લાવી આપનાર હોય તેપણ તે પાપથી છૂટી જાય છે. અને તેનો પ્રય ન કરતા તે કદાચ મરણ પામે તોપણ બ્રહ્મહત્યાથી છૂટી જાય છે

પ્રાણલાભે ને બદ્ધે પ્રાણલાભે એવાં પણ પાઠ છે તેનો અર્થ એ થાય છે કે બ્રાહ્મણનું સર્વસ્વ હસામજીતું હોય તે વખતે બ્રાહ્મણે તેને પ્રાણસંયમમાં લેતો હોય તેને અટકાવી તેનું બેટલું ધન જીતી દોષ તેમજ ધન પોતાની પાસેથી દઈ તેના પ્રાણ બચાવે તે પણ બ્રહ્મહત્યાથી છૂટે આ બાબતમાં મુનિ યાજ્ઞવલ્કલ કહે છે કે—

માગ્નસ્ય પરિત્રાણાદ્વા દ્વાદશકમ્ય વા ।

તથાશ્વમેધાવશ્યમાનાદ્વા શુદ્ધિમાનુયાન્ ॥

દંધંતીત્રામયગ્રસ્ત્ર ત્રાક્ષિણ ગામધાવ વા ।

દૃષ્ટા પાથ નિરાતરુ કૃત્વા વા વ્રગ્નરા ગુચ ॥

આનીય તસ્ય સર્વસ્વ હત ઘાતિત એવ વા ।

તાત્રમિત્તં ક્ષત શર્ચર્જાવિત્રપિ વિશુદ્ધ્યતિ ॥

એટલે બ્રાહ્મણ તથા બાર ગાયોનું રક્ષણ કરવાથી અથવા અશ્વમેધયજ્ઞમાં અવનૃચરનાં કરવાથી અથવા સાબા સમયના હમ રોગમાં બ્રાહ્મણને કે માર્ગમાં લેવી બારને દેખતા બચાવી લેવાથી, બ્રાહ્મણનું સર્વસ્વ બચાવવાં જતા મરણ-તોલ મારૂં ખાવાથી કે શસ્ત્રોપરે ધામલ થવાથી બ્રહ્મહત્યાવાળો જીવતા પણ બ્રહ્મહત્યાના પાપથી છૂટે શુભવાન ક્ષત્રિને નિમણ બ્રાહ્મણની કાપ્યા કરી દોષ તેમાંથી છુટવામટેના આ પ્રાણ છે

દ્વાદશનર્પના પ્રાયશ્ચિત્તાની સમાપ્તિ પહેલાં પણ બ્રહ્મહત્યાથી છૂટાના પ્રકારો કહીને હવે તેના પ્રકારોથી દૂરવાનું કાંઈ નિમિત્ત ન મળે તો પછી તે પ્રાયશ્ચિત્ત સમાપ્ત થતાં કુટાય છે એમ જાણાવે છે—

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ॥

समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ૮૧ ॥

એ પ્રમણે મનને મજબૂત રા ॥ સતત વ્રતરાણો અને બ્રહ્મચર્ય પળારો માગસ બાંધે પૂરા થતા અજાન્યના પાપથી મુક્ત થાય છે ૮૧

દૃઢવ્રતન બાંધે દૃઢવ્રત એવા પણ પાપ ચાલે છે તેના આસ્તિમનુદિન લીધે ૧૨ વર્ષે તેના વિનો વા પોતાના જાન નષ્ટ છે નાર એમ નિર્ણય કરવામાં આવે છે

બ્રહ્મહત્યાના પ્રાયશ્ચિત્તસંબંધી છેલ્લા પદ્ય કહે છે—

શિષ્ટા વા ભૂમિદેવાનાં નરદેવસમાગમે ॥

સ્વમેનોવભૃથસ્નાતો હ્યમેધે વિમુચ્યતે ॥ ૮૨ ॥

અથવા જેમા જાતો અને રાજાઓ બેળા થયે એવા અશ્વમેધ-
યજમા પોતાનું પાપ પોતેજ જાહેર કરીને પછી અવનૃથગ્ન ન કરે એટલે
જાતકસાથી રૂટે ૮૨

પક્ષની સમાપ્તિમા યજમાન મોહોગ ઉત્સવથી નરીવગેરમા સ્નાન કરેછે
તે અવભૃથસ્નાન કહેવાયછે. એ વખતે તેની સાથે જે અન્યમનુષ્ઠા સ્નાન કરેછે
તેઓ પાણી પાપથી મુક્ત થાયછે

બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોની આગળ પોતાનું પાપ જાહેર કર-
વાનો હેતુ કહેછે—

ધર્મસ્ય બ્રાહ્મણો મૂલમગ્રં રાજન્ય ઉચ્યતે ॥

તસ્માત્સમાગમે તેષામેનો વિરુદ્ધાપ્ય શુદ્ધ્યતિ ॥ ૮૩ ॥

બ્રાહ્મણ ધર્મનું મૂળ ૭ અને ક્ષત્રિયો ધર્મનું અગ્ર છે માટે તેઓ
બેળા થતા હોય તેમા પાપ જાહેર કરીને પાપી શુદ્ધ થાયછે ૮૩

ઉપદેશ મુજબને ક્ષીર બ્રાહ્મણો ધર્મરૂપ વક્ષતુ મૂળ છે અને તેનું પાવન
મુજબને ક્ષીર ક્ષત્રિયો ધર્મનું અગ્ર છે માટે તેઓની પાસે પાપ જાહેર કરવાથી
તે પાપ નાશ પામેછે

બ્રાહ્મણો નિર્ણય આપે તે પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોએ
તેથી તે બાબતમાં બ્રાહ્મણોની યોગ્યતા જણાવેછે—

બ્રાહ્મણઃ સંભવેનૈવ દેવાનામાપિ દૈવતમ્ ॥

પ્રમાણં ચૈવ લોકસ્ય બ્રહ્માત્રૈવ હિ કારણમ્ ॥ ૮૪ ॥

બ્રાહ્મણ ઉત્પત્તિમત્રથીજ દેવાના પદ પૂજન પછી અને લોકને માટે
પ્રમાણુત્ત છે આ ગામતમા વેદ એજ કારણ છે ૮૪

દેવાના પણ દૈવતદર છે જાહેર તેઓને પણ દરેક છે તોપણ મનુષ્યને
પૂજન દોર તેમા નવાઈ શી? અને તેને લીધે લોકોના વર્તનસિદ્ધિમા તે પ્રમાણ
બળ છે તે દેવાને પૂજન છે તથા પોષાને ધર્મનિર્ણયમા પ્રમાણુત્ત છે તેનું દા
રજ એ ૮ છે કે તેનામા વેદ હોયછે એટલે તેના બાપદાદાઓ વેદ જણેલા

હોયછે તથા તે પોતે પણ વેદ જાણનાર હોયછે. આમ પારંપરિક ઉચ્ચ શાસ્ત્ર-
સંસ્કારિણી તથા પોતે પણ વેદનું અધ્યયન કરેછે તેથી તેનામાં વેદ જાણવાઇ
રહેછે. દેવજન તથા ધર્મપાલનને તેમજ દેવ અને ધર્મના સ્વરૂપને સમજાવનાર
વેદજ છે અને તે વેદને ધારણ કરનાર જાણણ છે માટે જાણણ દેવાને પણ
પૂજ્ય અને લોકોને પણ ધર્મનિર્ણયવગેરેમાં પ્રમાણભૂત છે

પ્રાયશ્ચિત્તના નિર્ણયનો પ્રકાર બતાવેછે—

તેષાં વેદવિદો વ્રુણુસ્ત્રયોઽપ્યેનઃસુ નિષ્કૃતિમ્ ॥

સા તેવાં પાવનાય સ્યાત્પવિત્રં વિદુવાં હિ વાક્ ॥૮૫॥

તે જાણજોનાર વેદને જાણનારા ત્રણ જાણજો પણ પાપના નાશ-
માટે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તેથી પાપી લોકો પાવન થાયછે કારણકે વિદ્વાનોની
વાણી પવન કરનારી છે. ૮૫

જોકે પ્રાયશ્ચિત્તને માટે આવીરીતે વેદ જાણનારા જોછામાં જોછા ત્રણ
જાણજોનારી પરિવદ્ કવ્વી અને તેઓ જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તે કરવું. જોછામાં જોછા
ત્રણ નો લેઇએ. કારણકે ધર્મનિર્ણય એ મદન બાળવ છે અને તેમા જોકાને
કદાચ પ્રમાદ થાય પણ તણ હોય તો તે ત્રણેનો પ્રમાદ થાય નહિ આ
પ્રકાર રહસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તને માટે નથી. કારણકે રહસ્ય એ રાહસ્ય જણાવે છે કે
તેનેમાટે આવે પ્રતિષ્ઠ પ્રકાર હોય નહિ

અક્ષહુત્યાદ્ય મહાપાપ મગુણ નિર્ગુણ જ્ઞાત્રણના વધથી
અથવા અજાણતાં ગયેલા વધથી એમ અનેક પ્રકારે લાગતું
હોવાથી તે તે પ્રકારને અનુસરતાં ભારે કે હલકાં પ્રાયશ્ચિત્તો
કહી ઉચર પ્રાયશ્ચિત્તના મૂક્તિ નિર્ણયમાં વેદ જાણનારા જાણજો
ઉપર આધાર મળવાની ભલામણ કરી અક્ષહુત્યાના પ્રાયશ્ચિત્ત-
ના પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરેછે—

અતોન્યતમમાસ્થાય વિધિં વિપ્રઃ સમાહિતઃ ॥

વ્રહ્મહત્યાકૃતં પાપં વ્યપોહત્યાત્મવત્તયા ॥ ૮૬ ॥

ઉપર કહેલાં પ્રવિત્તોમાથી પાપના પ્રકારને અનુસરતું કોઇપણ એક
પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર આસ્થાન મનવાગા અને આગિક શુદ્ધિવાગા દાહિમૂવને
વર્ણા અક્ષહુત્યાના વધથી મુક્ત થાયકે. ૮૬.

મૂળમાં વિષય સંબંધ છે તે સપના વર્ણના વપવશ મર્યાદા અહીં લેવામાં આવ્યો છે મૂળમાં આગમનવા પદ છે જેની મનઃક્રમ આસ્તિકશુદ્ધિવાળા એમ દેખાડવાનાં આવી છે તે પદ એક સૂચકરૂપે કે પ્રાવચિત્ત રનાર પુરુષ આ મવાન દોરો લેખે એટલે સાચે શ્લેષી બાજનમાં દૃઢ વિશ્વાસવાળો દોરો લેખ્યે નાનિકપત્રે કરવામાં આવતી દોષપણ દિવાનું ચોન્ન રૂપ મળતું નથી અહીં જે પ્રાવચિત્તવિશાસ કરેલું છે તે એક વજન કરેલા પાપને માટે છે પણ એમ કરતા વધારે વજન કરવામાં આવતા પાપને માટે પ્રાવચિત્તની પણ આરુત્તિ હોઈ પડે છે એમ કહે છે કે—

વિધે પ્રથમદાદસ્માદ દ્વિતીયે ત્રિગુણં સ્મૃતમ્ ।

તૃતીયે ત્રિગુણં પ્રાપ્તમ્ ॥

એટલે પ્રથમના પાપમાં જે પ્રાવચિત્તવિધિ શ્લેષ દોષ તેનાકરતા બન્યો વિધિ બીજી વખતના પાપમાં શ્લેષ છે અને ત્રીજી વખતના પાપમાં પ્રભુમદ્ પ્રાવચિત્ત કરતું લેખ્યે નૃદસાદ્યમેરે કારણથી એમન અને દાક્ષણના વધમાં બચિત્તપુરાણમાં એક પ્રાપ્તિ પ્રાવચિત્ત કરવાનું શ્લેષ છે તેમાં જેમ પાપની આરુત્તિ નથી તેમ પ્રાવચિત્તની પણ આરુત્તિ નથી

અદ્યદ્યતાના પ્રાવચિત્તનેજ લાચક છે એવાં પાપો નજીવે છે—

હત્વા ગર્ભમવિજાતમેતદેવ વ્રતં ચરેત્ ॥

રાજન્યવૈશ્યો ચેજાનાવાત્રેયીમેવ ચ સ્ત્રિયમ્ ॥૮૭॥

ઉક્ત્વા ચૈવાનૃતં સાક્ષ્યે પ્રતિરુદ્ધ્ય ગુરું તથા ॥

અપહૃત્ય ચ નિક્ષેપં કૃત્વા ચ સ્ત્રીસુહૃદ્વધમ્ ॥૮૮॥

અવિતન ગર્ભને યદ કરતા દાનિયને તથા મૃગ્યને અને ચાલુચ્છીને દણનારે તેમજ આત્રીમાં ખોટું બોલનારે શુભને મિત્રના અભિરાપ આપનારે અને પ્રાપ્તિ આપણ એળગનારે અને ભી તથા મિત્રનો વર કરનારે પણ અનિદ્યતાનુજ પ્રાવચિત્ત નહીં ૮૭, ૮૮

સ્ત્રીસ્વામી કે પુરુષપત્નીથી નહીં નહિ જણાયે જન અવિતન મહારાજે મળતા આનેવા પદ છે તેનો, આત્રીયો ચ વ્રત્તગમ્ય એ યમગમ્યના વાકાને આપાદે દાક્ષણી એરો અથ કરવામાં આવે છે રત્નરત્નમુદુક્તાતમાત્રેયમ્ । એ વરિ છતા વાતરને આવાદે રત્નરવવા યદને જતુત્તાતા રહેલી સ્ત્રી આત્રેયી

કહેવાયછે. અથવા મણિણી સ્ત્રી આવેથી કહેવાયછે. સ્ત્રીવધ કહ્યો તેમાં બ્રાહ્મણી પણ આવી જાયછે તોપણ જૂદો નિર્દેશ કરવાથી તેનો વધ વિશેષ પાપરૂપ છે એમ જણાવેછે.

ઉપરનાં પ્રાયશ્ચિત્તો કેવા પ્રકારના પાપીમાટે કહ્યાં તે જણાવેછે—

इयं विगुहिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ॥

કામતો વ્રાહ્મણવધે નિષ્કૃતિર્ન વિધીયતે ॥૮૯॥

અજ્ઞાનથી બ્રાહ્મણનો વધ કર્યો હોય તેને માટે આ પ્રાયશ્ચિત્તો કહ્યાં. પણ જાણી જોઇને બ્રાહ્મણનો વધ કર્યો હોય તેને માટે એ નથી. ૮૯.

જાણીને બ્રાહ્મણનો વધ કરેલ હોય તો તેને માટે એ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી એટલે એટલું જ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી પણ વિશેષ એટલે બ્રમણ્યું, ત્રણમણ્યું વગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પ્રાયશ્ચિત્ત નથીજ એમ નહિ.

બ્રાહ્મણ મધપાન કરે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ॥

તયા સ કાયે નિર્દગ્ધે મુચ્યતે કિલ્લિપાત્તતઃ ॥૯૦॥

જે બ્રાહ્મણ મોહથી સુરાનું પાન કરે તેણે અગ્નિવર્ણ સુરાનું પાન કરવું. જેનાથી શરીર નિર્દગ્ધ થતાં તે પાપમાથી છૂટેછે. ૯૦.

પૈશી, ગૌડી, અને માખી એમ ત્રણ જાતની સુરા કહેવાયછે. અહીં સુરા શબ્દ મુખ્યત્વે પૈશીને માટે છે લવિષ્યપુરાણમાં કહ્યું છે કે સુરા ચ પૈશી મુરયોક્તા ન તસ્યાદિવતરં સમે। એટલે પૈશી સુરા મુખ્ય કહેવાયછે. બીજી બે તેના સમાન નથી મોહથી એટલે અજ્ઞાનથી નહિ પણ સ્વાદથી એમ સમજવું. અગ્નિવર્ણ એટલે તે સુરાને એવી ઉગ્રગતી કે જેથી અગ્નિજેવી લાલ જની જાય અને તેવી ઉકળતીજ પીવી જેથી શરીર સુજગી રહે જુહસ્વપતિ સ્પષ્ટ કહેછે કે—

सुरापाने कामकृते ज्यलन्ता तां विनिक्षिपेत्।

મુક્ષે તયા સ નિર્દગ્ધો મૃત શુદ્ધિમવાપ્નયાન્ ॥

એટલે ઈચ્છાથી સુરાપાન કરવામાં આવ્યું હોય તો તે ઉકળતી સુરા મુખમાં નાખવી. જેનાથી જળી ગયેલો અને મરણ પામેલો તે, એ પાપમાથી છૂટે કેટલાએક એમ પણ કહેછે કે પૈશી સુરાનું પાન કરનાર દિવસ એટલે બ્રાહ્મણ,

સત્ત્વ અને રેશ એ ત્રણેને માટે આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે દારણ કે મૂળમાં દ્વિજ રાખે છે અને શાસ્ત્રણને માટે તો ત્રણે જનની મુરાના પાનમાં આ પ્રાયશ્ચિત્ત મમજસું.

ઉપરના પ્રાયશ્ચિત્તનો વિહંસ્ય કહેછે—

ગોસૂત્રમશ્નિવર્ણ વા પિવેદુદકમેવ વા ॥

પયો ઘૃતં વા મરણાદ્દોશકૃદ્રસમેવ વા ॥ ૧૧ ॥

અથવા અશ્નિજેવુ ઉકાળેનું ગે.મૂત્ર, જળ, દૂધ, ઘી કે ગાળના છા-
ણનો રસ એઓમાંથી એક પદાર્થ મરણ થાય ત્યાંમુધી પીવે ૯૧.

આમાંના કાંઈપણ પદાર્થ અલગ ઉકાળેલો જ હોવો જોઈએ મુરા સીઓને પણ પ્રતિપિદ્ધ છે. વસિષ્ઠે કહ્યું છે કે—

શ્રાદ્ધણી મુગાં ભવતિ ન સા દેવા પતિલોકં નયન્તિ ।

દૈવ ના ધ્રનતિ ક્ષીણપુણ્યા લોકે પ્રેત્ય વાપ્સુ ચ જલમુગભવતિ ॥

એટલે શ્રાદ્ધણી ને મુરાપાન કરે તો દેવા તેને પતિલોકમાં લઈ જતા નથી. તે આ લોકમાંજ અભાગની બનીને બમેછે અને મરણ પામ્યાપછી જળમાં જલથર બની બનીને જલરૂપર આલંબિકાવાળી થાયછે

અમળણતાં કરેલ મુરાપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

કણાન્વા મક્ષયેદદ્ધં પિષ્યાકં વા સકૃન્નિશિ

સુરાપાનાપનુત્યર્થ વાલવાસા જટી ઘ્વજી ॥૧૨॥

અથવા એક વર્ગસુધી કાચા દાણા કે ખોળ રાત્રિમાં એક વખત ખાઈને રહેવું. અને મુરાપાનના પાપને નષ્ટ કરવામાટે વાળના વસ્ત્રો પહેરવાં, જટા રાખધી અને મુગપાત્રને ધ્વજમાં રાખવું ૯૨

આ પ્રાયશ્ચિત્ત અજાનની કરેલા ગોણમુગપાનનું છે અથવા પ્રાણ લય એવા વ્યાધિમાં ઔષધમાટે મુરાનો ઉપવાન થયા હોય તેમાટે છે મુખ્ય મુરા-પાનમાટે પ્રથમ ને પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવ છે તેના ચિત્રપમાટે નથી કેટલાએક એમ પણ કહેછે કે અમળણતા પેછી મુરાનું પાન કયું હોય તેનું તથા ના પિત્તેધને ગોડી તથા માં સિમુગનું પાન કરું હોય તેનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે

મુરાપાન ન કરવામાં હેતુ કહેછે—

સુરા વૈ મલમજ્ઞાનાં પાપ્મા ચ મલમુચ્યતે ॥

તસ્માદ્બ્રાહ્મણરાજન્યો વૈશ્યશ્ચ ન સુરાં પિવેત્ ॥૧૩॥

સુરા એ અન્નનો મલ છે અને મલ એ પાપરૂપ જ કહેવાય છે. માટે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એઓએ સુરાપાન કરવું નહિ. ૯૩.

તંદુલના પિષ્ઠ (લોટ)માંથી સુગ ચાય છે તેથી તે પૈદી કહેવાય છે. એ સુરા અન્ન એટલે તંદુલના મળરૂપ છે અને મળ છે તેજ પાપ છે માટે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે સુરા પીવી નહિ અને, જે શકે તે પોતાની યૌવતા નાશવળા ઇચ્છતા હોય તેઓએ પણ પીવી નહિ.

સુરાના ભેદ તથા બ્રાહ્મણોમાટે તેના વિશેષ નિષેધ કહે છે—

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ॥

यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ९४ ॥

ગૌડી, પૈષ્ટી અને માધ્વી એમ ત્રણ પ્રકારની સુરા છે. જેવી એક છે તેવીજ સધળી છે માટે બ્રાહ્મણોએ સુરા પીવી નહિ. ૯૪.

મુખ્યત્વે ગોળથી થતી સુરા ગૌડી, પિષ્ઠથી થતી સુરા પૈષ્ટી અને મધુ એટલે મહુડાથી થતી સુરા માધ્વી કહેવાય છે. શેરડીના રસથી થતી સુરા પણ ગૌડી કહેવાય છે, મધ અને માખના રસથી થતી સુરા પણ માધ્વી કહેવાય છે. જેવી એક એટલે મુખ્ય પૈદી સુરા છે તેવીજ બાકીની એ પણ સમજાવી માટે બ્રાહ્મણોએ એમાંની કોઈપણ સુરા પીવી નહિ. મૂળમાં દ્વિજોત્તમ ચન્દ્ર છે તે એમ સૂચવે છે કે ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યે પણ તે પીવી નહિ.

સુરા તથા તેનાજેવા અન્ય પદાર્થોની નિંદા કરે છે—

• यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ॥

तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रता हविः ॥ ९५ ॥

મદ્ય, માંસ, સુરા અને આસવ એ પદાર્થો યક્ષ, રક્ષસ અને પિશાચ એઓનું અન્ન છે, માટે દેવસંજ્ઞાથી દ્વિપત્નું ભક્ષણ કરનારા બ્રાહ્મણે તે પદાર્થો ખાવાપીવા નહિ. ૯૫.

દેવોની જેઠે બ્રાહ્મણો પણ સત્વગુણપ્રધાન આદાર કરનારા છે માટે તેણે રાજસ અને તામસ આદાર કરવા નહિ. રાજસ તથા તામસ આદાર કરનારા તો યક્ષ, રક્ષસ અને પિશાચ છે. સુરાની જેઠે મદ્ય અને માંસનો પણ તેણે ઉપયોગ કરવો નહિ ધાનક, વાદ્ય, માધુર્ય, ખાતૂર, વગ, અંદાપ, માદિત્ક, દાંડ, મંડીત્ક, મેદક અને નાસ્તિકેરજ એ પ્રમત્તે મદ્યના અનિવાર ભેદ કહેવા છે.

આમન એ પણ મધ્યનોજ અવસ્થાવિશેષ છે, એને અપવ એવા જોડા અને
જળથી સિદ્ધ થાય છે તે આશ્વ કહેવાય છે

મત્રવગે-થી દુઃ સ્વપ્નામા શ્રાક્ષણનેમાટે દૃષ્ટ હેતુ ઠહે છે—
અમેધ્યે વા પતેન્નત્તો વૈદિકં વાપ્યુદાહરેત્ ॥

અકાર્યમન્વત્કુર્યાદ્વા બ્રાહ્મણો મદમોહિતઃ ॥ ૧૬ ॥

મધ્યપાન કરાથી મૂનન પામેનો મત્ર શ્રાક્ષણ અપવિત્ર પદાર્થમાં
પણ નવગે વે મનો મોન નાગે છે અથવા બીજુ કંઈ નહિ કરવાનું
કાન કરે ૯

અ વિવધી વેદનો હ ચાર દાર નહિ આપિત દયામા રહોઆર
કરના બ્રાહ્મણાથી બને છે તેથી એ તો અવસાનનું મહાપાપ ગણે તે
ઉપર ત વળા આના પ્રેરના વિવર પામે રેગે મૂળમા વાદકમ એ પદને
બંદે અર્વાદકમ અવુ પદ સા મરિના નિરમ પ્રમા ૧ છટ પગ ગકે છે તેથી
તેનો ગાય એન જાનક કે અરેદિ અન વેદવિરુદ્ધ ઉચ્ચારણ કે વાપ્ય પાપમા
પડે અમર પાપન અમર્યમન પામે નહિ કરવાના કાય સમજરા

મ થી શ્રાક્ષણપાપનો નાશ થાય છે એમ બુદ્ધિ નહિ પણ
શુદ્ધપાપ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવે છે—

यस्य कायगत ब्रह्म मयेनाप्लाव्यते सकृत् ॥

तस्य व्यपैति ब्राह्मण्य शूद्रत्वं च त गच्छति ॥૧૭॥

જે બ્રાહ્મણના શરી મા હોય જવા મા એકાદર પણ મર્યા બોળાય
છે તે બ્રાહ્મણનું કામનુદ નહ થાય છે આ ન ક્રમપણે પામે છે ૯૭
શૂદ્રાકાને પામ છે અ ન વિવલથી ન ર લી જાય છે

મુન સાનના પ્રાપ્તિપ્રેરણના નિસહાર અને મુનની-
સ્તેયના પ્રાપ્તિના ઉપદ્રમ કરે છે—

एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ॥

अत ऊर्ध्वं प्रपक्ष्याति सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥૧૮॥

એ પ્રમાણે મુન સાનનું ની જી જાનનું પ્રાપ્તિ નુ ને પછી
સુવર્ણ તેનું પ્રાપ્તિ ૯૮ ૯

બ્રાહ્મણના મુન ની ૧ તે મુલાખે નામનું મહાપાપ નિવર

મુચ્છંતી ચોરી કરનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રકાર કહે છે—

સુવર્ણસ્તેયકૃદ્વિપ્રો રાજાનમભિગમ્ય તુ ॥

સ્વકર્મ રૂપાપયન્ વ્રૂયાન્માં ભવાનનુશાસ્તિવતિ ॥૧૧॥

મુચ્છંતી ચોરી કરનારા જાણણે રાજાપાસે જઈ પોતાનું કર્મ જાહેર કરીને કહેવું કે આપ મને શિક્ષા કરો. ૯૯.

બ્રાહ્મણની પેઠે મુચ્છંતી ચોરી કરનારા અન્યવર્ણના પુરૂષે પણ આવી જ રીતે રાજાપાસે જઈ પોતે કરેલી ચોરી જાહેર કરીને તેને શિક્ષાસંબધી કહેવું.

મુચ્છંતી ચોરી કરનાર માણસ રાજાપાસે આવે ત્યારે રાજાએ શું કરવું? તે કહે છે—

ગૃહીત્વા મુસલં રાજા સકૃદ્ધન્યાત્તુ તં સ્વયમ્ ॥

વધેન શુદ્ધ્યાતિ સ્તેનો બ્રાહ્મણસ્તપસૈવ તુ ॥૧૦૦॥

રાજાએ પોતે તેની પાસેથી મુસલ લઈને એકવાર તેને ફટકાર કરવો. એટલે તે વધવડે, ચોરી કરનારો તે પાપમાંથી છૂટે છે. અને બ્રાહ્મણ હોય તે તો તપશ્ચર્યાથીજ પાપમુક્ત થાય છે.

આક્રમા અધ્યાયના ૩૫ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ચોરી કરનારે પોતાના અભાષર મુસલ અથવા બેરોડા ફડ લઈને રાજાપાસે જવું, આથી અહીં પણ ચોરે રાજાપાસે પોતાનું પાપ જાહેર કરવા જતી વખત મુસલ વગેરે લઈ જવું અને રાજાએ તેજ મુસલવગેરે તેની પાસેથી લઈને તેને એકવાર પ્રહાર કરવો. તે પ્રહાર કરતાં તે મરી જાય અથવા ઇવતો રહે તોપણ તે પાપથી મુક્તી જાય છે આમાં જો બ્રાહ્મણ ચોરને પણ સાથે લેવામાં આવે તો આક્રમા અધ્યાયના ૩૭ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે બ્રાહ્મણ ગમે તેવો પાપી હોય તોપણ તેને મારી નાખવો નહિ. એ વાક્યની સાથે વિરોધ આવે છે તેથી આ ગણનામાં બ્રાહ્મણ ન આવી જાય તેટલામાટે આ શ્લોકના ચોથા ચરણથી જન્માન્થુ' કે બ્રાહ્મણ હોય તે તો તપશ્ચર્યાથીજ પાપમુક્ત થાય છે. લવિષ્યપુરાણમાં એટલેસુધી કહ્યું છે કે મુચ્છંતી ચોરી કરનાર દશવિધવગેરે પણ તપશ્ચર્યાથી પાપમુક્ત થાય છે. બ્રાહ્મણને માટે તો પ્રાયશ્ચિત્તપે તપશ્ચર્યાજ છે અને બીજાઓને માટે તપશ્ચર્યાનો વિકલ્પ છે. શ્લોકમાં છેવટ તુ અન્યથ છે તેને જાણે વા અન્ય મૂળીને એમ પણ જણાવવામાં આવે છે કે તપશ્ચર્યાથી અથવા ગાયત્રીના જપથી પણ પાપમુક્ત થાય છે. ભટ્ટેન્દ્રી-દીક્ષિતના “ ચતુર્વિંશતિમત ” માં જણાવે છે કે—

ગાયત્ર્યાસ્તુ જપન્કોટિ પ્રદ્ધાહત્વાં વ્યપોહતિ ।

• લક્ષ્મીર્ણિતિ જપેયસ્તુ મુરપાનાત્પ્રમુચ્યતે ॥

પુનાતિ દેમહર્તારં ગાયત્ર્યા લક્ષસપ્તતિ ।

ગાયત્ર્યા લક્ષપટથા તુ મુચ્યતે ગુરુતલ્પગ ॥

એટલે ગુરુપત્રીનું ગમન કરનાર સાડવાળ ગાયત્રીનો જપ કરવાથી, સુવર્ણની ચોરી કરનારો સિનેરસાળ ગાયત્રીનો જપ કરવાથી, મુરપાળ કરનાર એ શીલાળ ગાયત્રીનો જપ કરવાથી અને બ્રહ્મહત્યા કરનાર એ કરાડ ગાયત્રીનો જપ કરવાથી તે તે પાપથી છૂટે.

સુવર્ણની ચોરીનું પાપ તપશ્ચર્યાથી મટાડવાનો પ્રકાર દેખાડે—

તપસાપનુનુત્સુસ્તુ સુવર્ણસ્તેયજં મલમ્ ॥

ચીરવાસા દ્વિજોઽરણ્યે ચરેદ્બ્રહ્મહણો વ્રતમ્ ॥૧૦૧॥

સુવર્ણની ચોરીના પાપને તપશ્ચર્યાથી નષ્ટ કરવાની ઇચ્છા રાખનારા દ્વિજ કોટેયા વગેરે અરણ્યમાં જઈ બ્રહ્મહત્યા કરનાર માટે જે વ્રત કહેયું છે તે વ્રત કરવું ૧૦૧

બ્રહ્મહત્યામાટે જે બારવેનું પ્રારથિત કહેયું છે તે વ્રત અહીં સમજવું

સુવર્ણની ચોરીના પ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણનો ઉપસંહાર અને ગુરુશ્રીગમનના પ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણનો ઉપક્રમ કરે—

અભિર્વ્રતૈરપોહેત પાપં સ્તેયકૃતં દ્વિજઃ ॥

ગુરુશ્રીગમનીયં તુ વ્રતૈરેભિરપાનુદેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

ઉપર કહેના વ્રતે વડે દ્વિજ ચોરીના પાપન મટાડવું હવે ગુરુશ્રીગમનના પાપને નીચે કહીએ છીએ તે વ્રતથી નષ્ટ કરવું ૧૦૨

માતા એ મુખ્યત્વે ગુરુશ્રી ગણાય છે અને પિતૃના ત્રીવર્ગે અતિદેશથી એટલે માતા જેવી માનવાયો વ હોવાથી ગુરુશ્રી ગણાય છે

ગુરુશ્રીગમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે—

ગુરુતલ્પ્યભિમાણ્યૈનસ્તપ્તે સ્વપ્યાદયોમયે ॥

સૂર્મીં જ્વલન્તીં સ્વાશ્લિષ્યેન્મૃત્યુના સ વિશુદ્ધયતિ ૧૦૩

ગુરૂપ્નીનુ ગમન કરનારા પુરૂષે પોતાનું પાપ જાહેર કરી અમિતી તપાવેલા લોભના રાખનમાં સુડુ તથા અમિતી તપાવેલી લોભની સ્ત્રીનું આલિંગન કરવું, જેમ કરતા મરણુ થાય એટલે તે પાપથી મુક્ત થાય. ૧૦૩

ભાગીજોઈને અને પોતાની ક્ષાય બીજી માતા હોય તેપણ તે સમાન ભતિવાળી હોય તેના ગમનમાં ચયેવા પ્રાપ્ત આ પ્રાયશ્ચિત્ત ॥

આ મહાપાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે મરણુને બીજે પ્રકાર કહે છે—
સ્વયં વા શિશ્નવૃષણાવૃત્કૃત્યાધાય ચાક્ષ્ણલૌ ॥

નૈર્ઋતીં દિશમાતિષ્ઠેદાનિપાતાદજિહ્મગઃ ॥ ૧૦૪ ॥

અથવા ગુરૂપ્નીનુ ગમન કરનાર પુરૂષે પોતાના જનનેદ્રિયને તથા ટૂપ શોને કાપી પોતાના બને હાથમાં ધારણુ કરી પડી જવાય લામૂઝી નૈર્ઋત દિશામાં મીઠા ચાખ્યા જવું ૧૦૪

સીધા ચાચાં જવું એટલે ખાટો કે કુચો આવે તેપણ બાહ્યપર ન વળતા તેમાં પડાર તેની પણ દર ૧૨ કરવી નહિ

અજાણુતાં એટલ પોતાની સ્ત્રી છે એવી ભ્રાંતિથી થયેલા ગુરૂસ્ત્રીગમનના પાપમાં અથવા પોતાની બીજી માતા જે પોતાની જાતિકરતાં ઉતરતી જાતિની હોય તેની સાથે થયેલા ગમનના પાપમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

સ્વદ્વાઙ્ગી ચીરવાસા વા ડમશ્ચુલો વિજને વને ॥

પ્રાજાપત્યં ચરેત્કૃચ્છ્રમવ્દમેકં સમાહિતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

અથવા અદ્વાગને ધારણુ કરી ફાટેના વસ્ત્રો પટેરી, હાળમત પણ નહિ કતારી એક વર્ષપર્યંત નિર્જનવનમાં સાનધાનપણે પ્રાગ્નપલ નામનું વ્રત કરવું ૧૦૫

પ્રેમપલ્લવનનું સ્વરૂપ આ અધ્યાયના ૨૧૧ માં પ્રોક્તમાં કહેવામાં આવશે અદ્વાગ એટલે ખાટવાની ઇસવગેરે અથવા કોઈ પ્રાણીના બરડાનું હાડકું પણ કહેવાય છે

સામાન્યપણે ગુરૂસ્ત્રીજેવી ગણાતી સ્ત્રીઓના ગમનમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

ચાન્દ્રાયણં વા ત્રીન્માસાનભ્યસેન્નિયતેન્દ્રિયઃ ॥

હવિષ્યેણ ચવાગ્વા વા ગુરુતલ્પાપનુત્તયે ॥ ૧૦૬ ॥

અથવા ગુરુપત્નીગમનના પાપનો નાગ કન્ઝામાટે ઈન્દ્રિયોને વગ્ય કરી
તથા મામપર્યન દર્શિખ્યાતથી અથવા ચવાગૂંથી ચાન્દ્રાયણનત કરતુ ૧૦૬

ચાન્દ્રાયણવ્રતતુ સ્વરૂપ આ અ વાચના ૨૧૦ માં પ્રોક્તા કહેવામાં આવશે.
ત્રીમાસગ્રંથેની ૧૫૭ યજુર્ગ્રંથ કહેવાય છે

મહાપાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્તસભ્યંધી પ્રશ્નજ્ઞો ઉપસહ્યા કર-
વાની સાથે હવે પછી ઉપપાતકોના પ્રાયશ્ચિત્તસભ્યંધી પ્રશ્નજ્ઞો
ઉપક્રમ કહે છે—

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् ॥

उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः ॥ ૧૦૭ ॥

મહાપાપી લોકો આ ઉપાત જણાવેલા વ્રતોવડે પોતાના પાપોને મટાડી
ગરૂં છે અને ઉપપાતકવાળાઓ હવે પછી કરેલામાં આવે છે તે જૂદી જૂદી
ગમનના વ્રતોવડે પોતાના પાપને દૂર કરી શકે છે ૧૦૭

પ્રાયશ્ચિત્તના બાર હલકા પ્રકારો તે તે પાપ જેવા જેવા સમાધાને લઈને
થયુ હોય અને તેથી તેનું બારેપણ કે હવેતપણ માગી શકાય હોય તેને તેને
માટે વિવે મુદ્ધિ વાપરીને સમજવાના છે

ગોમતનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मांसं यवान् पिबेत् ॥

कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ ૧૦૮ ॥

चतुर्थकालमश्रायादक्षारलवण मितम् ॥

गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियनेन्द्रियः ॥ ૧૦૯ ॥

दिवानुगच्छेद्वास्तास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ॥

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ ૧૧૦ ॥

તિષ્ઠન્તીષ્વનુતિષ્ઠેન્તુ વ્રજન્તીષ્વપ્યનુવ્રજેત્ ॥
 આસીનાસુ તથાસીનો નિયતો વીતમત્સરઃ ॥૧૧૧॥
 આતુરમભિશસ્તાં વા ચૌરવ્યાઘ્રાદિભિર્ભયૈઃ ॥
 પતિતાં પટ્કલગ્નાં વા સર્વોપાયૈર્વિમોચયેત્ ॥ ૧૧૨ ॥
 ઉષ્ણે વર્ષતિ શીતે વા મારુતે વાતિ વા મૃશમ્ ॥
 ન કુર્વીતાત્મનસ્ત્રાણં ગોરકૃત્વા તુ શક્તિતઃ ॥૧૧૩॥
 આત્મનો યદિ વાન્યેપાં ગૃહે ક્ષેત્રેથવા સ્થલે ॥
 મક્ષયન્તીં ન કથયેત્પિવન્તં ચૈવ વત્સંકમ્ ॥૧૧૪॥
 અનેન વિધિના યસ્તુ ગોઘ્નો ગામનુગચ્છતિ ॥
 સ ગોહત્યાકૃતં પાપં ત્રિભિર્માસૈર્વ્યપોહતિ ॥ ૧૧૫ ॥

ગોવધ કરનાર ઉપપાનકવાળા મનુષ્યે એક માસ યવ પીવા અને વપન કરાવી ગાયનુ આમકું ઓટી ગોઘમાં વસવું, ત્રિસના ચોથા ભાગમા ક્ષાર તથા લવણવગરનો મિતાહાર લેવો અને બે માસમૂઢી ધૃદ્રિયોને નિયમમાં રાખી ગોમૂત્રવડે આન કરવું, દિવસમાં તે ગાયોની ૫ જળ કરવું અને ઉભા રહી ગાયે ના-પગથી ઉડતી ૭૭ ગળાંમાં જલ તેમ કરવું, રાત્રિમાં ગાયોની એવા કરી તથા નમસ્કાર કરી પીરાસનવડે રહેવું એટલે ભીંતવગેરે કશાને અટ્ટેલાવગર સાવધાનપણે તેઓના સંરક્ષણમાં તત્પર રહેવું, ગાયો ઉભી હોય ત્યારે ઉભા રહેવું, જતી હોય ત્યારે પાછળ જવું અને એડી હોય ત્યારે તેની પાસે બેસવું, નિયમ છોડવો નહિ, મત્સર રાખવો નહિ, ચોર કે વ્યાધવગેરેના ભયથી આતુર બનેલી, રોગાદિથી પીડિત થયેલી, પડી ગયેલી કે કાઢવમાં ફગી પડેલી ગાયને દરેક ઉપાય કામે લગાડી જલ તથા પીઠથી મુક્ત કરવી, તડકા પડતો હોય, વરસાદ પડતો હોય, ટાડ પડતી હોય અને પવન અસત પૂકતો હોય ત્યારે શક્તિપ્રમાણે ગાયનુ સંરક્ષણ કર્યાવગર પોતાનુ રક્ષણ કરવું નહિ અને પોતાના કે ખીજના ઘરમાં, ખેતરમાં કે ખજામાં ગાય કાંઈ ખાતી હોય તો કહેવું નહિ તેમજ વાછડું તેને ધાવવું હોય તોપણ કહેવું નહિ.

જે ગોહત્વા કરનાર આગ્રમાણે ગાયને અનુસરેછે તે તથા માસમા ગોહત્વાના પાપમાર્થી મુક્ત થાય છે ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫.

યવપીવા એટલે જવના લોટની રાખ કરીન પીવી, બોજનમા ક્ષાર અને સવખુનો નિવેધ છે પણ જવનો નિવેધ નથી, જેનાથી તૃપ્તિ ન થાય પણ શરીરની સ્થિતિ ટકે તે નિતાહાર કહેવાયછે કેટલાએક કહેછે કે એ માસસુધી પીવામાટે જે જવના લોટની રાખ મરી તે જગથી નહિ પણ ગ્રામ્યૂત્રમાજ કરી અને પટેલે મહિનો પૂરો થાય ત્યાસુધી રાખ પીવી અને પછીના જે મહિનાસુધી ખતાવેયે નિતાહાર કરવો ચતુર્વિંશત્કાલમર્થાયાન્ । તેનો અર્થ દિવસના ચોથાભાગમા આહાર કરવો એમ નહિ પણ ચોથે ટકે જમવું, અર્થાત્ દિવસના જે વખત ભોજન કરવાનો વિધિ છે તેથી એ દિવસ ઉપવાસ કરવાથી જે ૮૦ ખાની નર્થ અને બીજે દિવસે બપોર પહેલા ન જમવાથી તે ૮૦ પણ ખાની નર્થ એમ ત્રણ ૮૦ છાકોને ચોથે ટકે એટલે બીજે દિવસે સાગના જમવું આવીરીતે એક દિવસ ઉપવાસ અને બીજે દિવસ સાગના જમવું એમ પણ કેટલાએક માનેછે

ઉપર જણાવેલું ત્રત પૂર્ણ થાય ત્યારે શું કરવું તે કહેછે—

વૃષભૈકાદશા ગાશ્ચ દદ્યાત્સુચરિત્રતઃ ॥

અવિદ્યમાને સર્વસ્વં વેદવિદ્ભ્યો નિવેદયેત્ ॥૧૧૬॥

ઉપરપ્રમાણે યથાવિધિ નન પ્રાપ્તી દશ ગાયો તથા એક દુપભનુ દાન કરવું અને તેજુ દાન કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો જે કાંઈ પોતાનું સર્વસ્વ હોય તે વેં જાણુનાગ બ્રાહ્મણોને દઈ દેવું ૧૧૬

કેટલાએક આ શ્લોકને ઉપરના શ્લોકોની સાથે સંબંધ ધરાવતો ગણવાને બદલે અન્ય ગણીને એ ॥ બ્યવસ્થા કરેછે કે ઉપરના શ્લોકોમા બતાવેલો વિધિ બ્રાહ્મણની ગાયની દત્તા કરનારમાટે છે અને દશ ગાયો તથા એક દુપભનુ દાન કરવાનો વિધિ બ્રાહ્મણ સિવારના વર્ણની ગાયની દત્તા કરનારને માટે છે તથા અજ્ઞાના ગોહત્વા કરનારને માટે સર્વસ્વદાનનો વિધિ છે સુચરિત્રત । એ પદનો અર્થ જેણે તથા ઉપવાસ કર્યો હોય તે, આગ્રમાણે કરેછે

ગાયધની પેઠે અન્ય ઉપવાસકોમા એજ પ્રાયશ્ચિત્ત છે એમ થોડા અપવાદની સાથે ખતાવેછે—

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ॥

अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा । ११७।

અવકીર્ણી સિવાયના બીજા ઉપપાતખાળા દિવસે પોતાના પાપને
મટાડવાને માટે એજ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અથવા આદ્રાધણ કરવું ૧૧૭

એજ પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે ગોવધનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને ઉપપાતક લાધવવાળું
હોય તો આદ્રાધણ કરવાથી પણ તે મોટે અથવા બહુભોધને ઉપપાતક કરનારમાટે
ગોવધનુ પ્રાયશ્ચિત્ત છે અને અબલતા સ્વપાતક કરનારમાટે આદ્રાધણમત છે
પ્રભચર્યમતવાગે સીમમન કરી પ્રભચર્યનો લોપ કરે તે અવકીર્ણી કહેવાયછે

અવકીર્ણીને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

અવકીર્ણી તુ કાણેન ગર્દભેન ચતુષ્પથે ॥

પાકયજ્ઞવિધાનેન યજેત નિર્ઘર્તિ નિશિ ॥ ૧૧૮ ॥

અવકીર્ણી હોય તેણે ચોનદામા રાત્રિમયે પશ્યના વિધાનપ્રમાણે
કાણા ગર્દભવડે નિમ્નતિ દેવતાનુ યજન કરવું ૧૧૮

પાકયજ્ઞવિધાન શ્રદ્ધસૂત્રથી બણી લેવું

આ પ્રસંગમા હોમનો પ્રકાર બતાવેછે—

હુત્વાગ્નો વિધિવદ્ધોમાનન્તતશ્ચ સમેત્યૃચા ॥

વાતેન્દ્રગુરુવહ્નીનાં જુહુયાત્સર્પિષાહુતીઃ ॥ ૧૧૯ ॥

અગ્નિમા વિધિપ્રમાણે દામ કરી અતમા સમાસિચન્તું એ ઋચાથી
વાયુ ૬ બહુપતિ અને અગ્નિ એઓને માટે ધીની આ તિઓ હોમની ૧૧૯

આખી જગ્યા આપ્રમાણે છે કે—

સમાસચન્તુ મહત સામદ્ર સવૃહસ્પાત ॥

સચાયમાત્ર સિચતુ પ્રજયા ચ ધનન ચ ।

ધનનો અતિક્રમ થતો હોનાથી અવકીર્ણી બનવું એ
અધોન્ય છે એમ જણાવેછે—

કામતો રેતસઃ સેક વ્રતસ્યસ્ય દ્વિજન્મનઃ ॥

અતિક્રમ વ્રતસ્યાહુર્ધ્વર્મજ્ઞા વ્રહ્મનાદિનઃ ॥ ૧૨૦ ॥

જે દ્વિજ જનચારી દોન જતા ઇન્દ્રાધીનક વંચનો પાપ કરે તેના
પ્રત્યનનતનો અતિક્રમ થાયછે એમ ધમને જાણનારા પ્રભાશદી વિદ્વાનો

આથી રાગાદિ કારણવડે વીર્યપાત થઈ જાય તો તે દોષરૂપ નથી એમ જણાવ્યું

અવકીર્ણાનિ બ્રાહ્મતેજ કયાં જાય છે તે કહે છે—

મારુતં પુરુહૂતં ચ ગુરં પાવકમેવ ચ ॥

ચતુરો વ્રતિનોમ્યેતિ બ્રાહ્મં તેજોવકીર્ણિનઃ ॥ ૧૨૧ ॥

અવકીર્ણી બ્રહ્મચારીનું બ્રહ્મતેજ વાયુ, ઇન્દ્ર, બદ્ધરૂપિત અને અગ્નિ એ ચાર દેવાને પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨૧

વેદાધ્યયન તથા નિરમો પાળવાથી થયેલું બ્રહ્મતેજ ત્યારે પુત્રપ અગ્ની ા થાય છે ત્યારે તે તેનામાંથી હકી ના ઉપર જણાવેલા ચાર દેવાને જઈ મળે છે અને એવાજ માટે ૧૧ માં શ્લોકમાં કલાપ્રમાણે તેઓને પીની આકૃતિએ આપવી

પ્રાયશ્ચિત્તને આગે અવકીર્ણીએ પાળવાના નિયમો કહે છે—

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ॥

सप्तागारांश्चरेद्भिक्षं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥ ૧૨૨ ॥

એ અવકીર્ણી નામનું પાપ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે જાનુ અમ બ્રાહ્મીને પોતાના પાસે પ્રસિદ્ધ કરતા મરતા માત્ર ધરથી ભિક્ષા માગવી ૧૨૨

૧૨૮માં શ્લોકમાં કલા પ્રમાણે જે ગમે તે મારવ માં ૧૦૦૦ હોન તેવજ ચામડુ બોલી “ હુ અવકીર્ણી છું એમ જાહેર કરતા મરતા દરેક ધરથી ભિક્ષા માગવી

ઉપર પ્રમાણે કેટલાક સમયસૂધી વર્તવું ને જણાવે છે—

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकम् ॥

उपस्पृशोस्त्रિपवणं त्वन्देन स विशुद्ध्यति ॥ ૧૨૩ ॥

તે સાત ધરમાંથી મળેલ ભિક્ષાના અનરૂડે દિવસમાં એક વખત બોળન કરવું અને ત્રણે સમયમાં આન કરવું આવી રીતે એક વર્ષ પૂરે થતા તે પાપમુક્ત થાય છે ૧૨૩

ત્રણે સમયમાં એટલે સવારે, બપોરે અને સાંજે એમ ત્રણે વખત નહાવું

૬૭માં શ્લોકમાં જાતિબ્રશ કરનાર કર્મ કહેલ છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવે છે—

જાતિભ્રંશકરં કર્મ કૃત્વાન્યતમમિચ્છયા ॥

ચરેત્સાન્તપનં કૃચ્છ્રં પ્રાજાપત્યમનિચ્છયા ॥ ૧૨૪ ॥

જે મનુષ્યે જાતિભ્રંશ કરનારાં કર્મોમાંથી એકે તે એક કર્મ કરેલું હોય અને તે જાણી જોઈને કરેલું હોય તો તેણે સાંતપત્તકર્મ કરવું અને અજાપત્ય કરેલું હોય તો પ્રાજાપત્ય કરવું. ૧૨૪.

પ્રાજાપત્ય અને સાંતપત્તકર્મમાં આ અધ્યાયના શ્લોક ૨૧૧ તથા ૨૧૨માં કહેવામાં આવશે.

સંકરીકરણ, અપાત્રીકરણ તથા મલિનીકરણ નામનાં પાપ-કર્મો જેની વ્યાખ્યા આ અધ્યાયના શ્લોક ૬૮, ૬૯ તથા ૭૦માં આપી ગયેલ છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

સઙ્કરાપાત્રકૃત્યાસુ માસં શોધનમૈન્દવમ્ ॥

મલિનીકરણીયેષુ તતઃ સ્યાદ્યાવકૈઘ્નપ્રહમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

સંકરીકરણ તથા અપાત્રીકરણ કર્મ કરનાર મનુષ્યે એક માસ સુધી આંદ્રાયણ કરવું એ તેને માટે શોધનવ્રત છે તથા મલિનીકરણ કર્મ કરનાર મનુષ્ય ત્રણ નિવસ તપાવેલી યવાગૂ પીવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૨૫

આંદ્રાયણ વ્રત કોને કહેવું ? તે આ અધ્યાયના ૨૧૬માં શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે. જવના લોટની ગોમૂર્તિમાં હકાળીને કરેલી રાજ એ અહીં યવાગૂ ગણાય છે.

અક્ષહત્યાની પેઠે ક્ષત્રિયવગેરે વર્ણની હત્યાના દોષની ન્યૂનાધિક્તા કહે છે—

તુરીયો બ્રહ્મહત્યાયાઃ ક્ષત્રિયસ્ય વધે સ્મૃતઃ ॥

વૈશ્યેઽષ્ટમાંશો વૃત્તસ્યે શૂદ્રે જ્ઞેયસ્તુ ષોડશઃ ॥ ૧૨૬ ॥

સદાચારી ક્ષત્રિયના વધમાં અક્ષહત્યાનો એકો બાગ, મદાચારી વૈશ્યના વધમાં અક્ષહત્યાનો આઠમો બાગ અને સદાચારી શૂદ્રની હત્યામાં અક્ષહત્યાનો એકાદમો બાગ કહેલો છે. ૧૨૬.

સદાચારી ક્ષત્રિયનો વધ કરવામાં આવ્યો હોય તો અક્ષહત્યાનો એકો બાગ જાણવો જોઈએ એ દોષ જોનારી નોંધા બાજનો છે તેથી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ દોષા બાજનું કરવું અર્થાત્ અક્ષહત્યાને માટે બાર વર્ષનું જે વ્રત આ અધ્યાયના

૭૨ માં મ્લેકમાં કહેવું છે તેને બદલે ત્રણ વર્ષસુધી તે નિયમે પાળવા વૈશ્યના વધમાં ૧૮ માસ અને શૂદ્રના વધમાં ૯ માસ તે નિયમે પાળવા આ પ્રાયશ્ચિત્ત બાળીનેષને કરેલા વધને માટે છે.

અજાણતાં ક્ષત્રિયનો વધ થાય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

અકામતસ્તુ રાજન્યં વિનિપાત્ય દ્વિજોત્તમઃ ॥

વૃષભૈકસહસ્રા ગા દદ્યાત્સુચરિતવ્રતઃ ॥ ૧૨૭ ॥

જે વેદ દ્વિજ અજાણતાં ક્ષત્રિયનો વધ કરે તેણે એક હજાર ગાય તથા એક વૃષભ એઓનું દાન કરવું એટલે તે પાપમુક્ત થાય છે. ૧૨૭.

યાન કરતા ક્ષત્રિયને અજાણતા મારવાનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે

ઉપરપ્રમાણે દાન કરવાની શક્તિ ન હોય તો ત્રણ વર્ષનું વ્રત કહે છે—

ત્ર્યવ્દં ચરેદ્વા નિયતો જટી વ્રહ્મહણો વ્રતમ્ ॥

વસન્ દૂરતરે ગ્રામાદૃક્ષમૂલનિકેતનઃ ॥ ૧૨૮ ॥

અથવા ત્રણ વર્ષસુધી નિયતપણે જટાનું ધારણ કરી ગામથી અત્યંત દૂર કોઈ વૃક્ષની નીચે નિવાસ શખી બ્રહ્મહત્યામાટે જે વ્રત કહેવું છે તે કરવું ૧૨૮.

બાળી જોઈને ક્ષત્રિયનો વધ કરનારે કરવાના ત્રણ વર્ષના વ્રતમાં મુંડન કરાવવું જોઈએ કે જોમ કરવામાટે આ અપાયના જન્મમાં મ્લેકમાં કહે છે અને અજાણતા ક્ષત્રિયવધ કરનારે સખમસ્તકનું ધારણ વધેરે ન કરતા પછે દૂર કોઈ વૃક્ષનીચે રહી જટા શખીને બાળીના નિયમે પાળવા એટલા એ બન્નેમાં ફરક છે

અજાણતાં વૈશ્યનો વધ થાય તેનેમાટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

एतदेव चरेदव्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ॥

प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याद्वैकशतं गवाम् ॥ ૧૨૯ ॥

બ્રાહ્મણપરે વર્ણ જે સદાચારવાળા વૈશ્યનો વધ કરે તો તેણે એક વર્ષવંત ઉપર જણાવેલું વ્રત કરવું અથવા એક વૃષભસહિત એકસો ગાયોનું દાન દેવું ૧૨૯.

૯૫૨ જાણાવેલું એટલે ૧૨૮મા પ્રયોગમાં કહેલું મત ત્રણ વર્ષ નહિ પણ એકવર્ષપર્યંત કરવું

અજાણતાં શૂદ્રનો વધ થઈજાય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

एतदेव व्रतं कृत्स्नं पणमासान् शूद्रहा चरेत् ॥

चूर्पभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥ ૧૩૦ ॥

શૂદ્રનો વધ કરનારે એજ સઘળું મત છે મામપર્યંત કરવું અથવા એક વૃષભ અને દસ સ્વેતવર્ણગાયી ગાયોનું દાન આત્મણુને દેવું ૧૩૦.

મૂંઝામાં સિતાં એ પદ છે જેનો અર્થ સામાન્યરીતે સ્વેતવર્ણવાળી એવા ચાલે તેનો અર્થ કેટલાએક વિરોધપણે એમ કરેછે કે ધણું દૂધ આપનારી એક ગાયો દેવી.

भीड़ा, नौगियां वगैरेनी हत्यानुं प्रायश्चित्त कहेछे—

मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च ॥

श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ ૧૩૧ ॥

મીઠા, નોળિયાં, બપેયા, હેડકુ, ફાઈ, ઘો, ધુવડ અને કાગડો એઓની હત્યા કરનારે શૂદ્રહત્યાનું મત કરવું ૧૩૧.

૧૧મા પ્રયોગમાં શૂદ્રહત્યાને ૯૫પાતકમાં ગણેલ છે અને ૧૧૭મા પ્રયોગમાં સઘળાં ૯૫પાતકોનેમાટે, એવડ આદાયણ કરણ એમ કહેતું છે તેથી અહીં શૂદ્ર હત્યાનું મત તે આદાયણ સમજવું કારણકે આ પ્રકરણમાં સદાચારી શૂદ્રનો વધરૂપ નાણી જોઈને કરેલા પાપમાટે નવમાસપર્યંત બ્રહ્મહત્યાનું મત તથા અજાણતા કરેલા પાપનું છમાસપર્યંત બ્રહ્મહત્યાનું મત એ પ્રાયશ્ચિત્ત આ પાપોને માટે ધણું ભારે પડતું છે. નાણી જોઈને કરેલા પાપનેમાટે આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

અજાણતાં કરેલાં ઉપરનાંજ પાપનેમાટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

पयःपिवेत्रिरात्रं वा योजनं वाध्वनो व्रजेत् ॥

उपस्पृशेत्स्त्रवन्त्यां वा सूक्तं वावदैवतं जपेत् ॥ ૧૩૨ ॥

અથવા ત્રણ રાત્રિસૂધી દૂધ પીને રહેવું અથવા ત્રણ દિવસસૂધી એક એક યોજન આગવું અથવા ત્રણ દિવસસૂધી નદીમાં સ્નાન કરવું અથવા ત્રણસંકતનો જપ કરવો. ૧૩૨.

દૂધપીવાનું ન બને તો એક યોજન એટલે ચાર માટીનો પથ કરવો તેમ કરવાને સામર્થ્ય ન હોય તો ત્રણ દિવસઘણી નદીમાં સ્નાન કરવું અને તેપણ બની શકે તેમ ન હોય તો વરણસુપ્ત એટલે શુશ્પ વનુ સહિતાના અધ્યાય ૧૧ના આપોઁ વગેરે ૫૦-૫૧-૫૨ એ ત્રણ મત્રોનો જપ કરવો કેટલાએક એમ પણ કહે છે કે એઓની ઘણીવાર દિસા કરવામાં આવી હોય તો ૧૩૧મઁ શ્લોકમાં કહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. એકવખત દિસા કરેલી હોય તો તેને માટે આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

સર્પદત્યા તથા નપુસકહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

અમ્નિં કાર્ણાયસૌં દદ્યાત્સર્પં હત્વા દ્વિજોત્તમઃ ॥

પલ્લભારકં પળ્લે સૈસકં ચૈકમાપકમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

સર્પદત્યા કરનાર ઉત્તમ દિવે ખરા લોહાની કેદાળીનુ દાન કરવુ તથા નપુસકની દત્યા કરનારે કડગનો એક ભારો તથા એક માસો સીમુ એઓનુ દાન કરવુ ૧૩૩

એક ભાગે પાંચ મણ (આઠ હજાર તોલા) નો સમજવો

વગાહ, તિત્તિગિ, પોપટ અને કૌંચ પક્ષી એઓને મારવાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

ઘૃતકુમ્ભં વરાહે તુ તિલદ્રોણં તુ તિત્તિરૌ ॥

શુકે દ્વિહાયનં વત્સં કૌંચં હત્વા ત્રિહાયનમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

વરાહની દિસા કરનારે ઘીના ઘડાનુ, તેતરની દિસા કરનારે એક દ્રોણ તનનુ, પોપટની દિસા કરનારે બે વર્ષના વાછડાનુ અને કૌંચપક્ષીની દિસા કરનારે ત્રણ વર્ષના વાછડાનુ દાન કરવુ ૧૩૪

ધીનો ઘડો એમા ઘડો એ શબ્દ વાસણ અને વજન એ બન્ને વાત સમજવે એકહજાર અને બાવીસ તોલાનુ વજનુ તેને ઘટ (ઘડો) કહેવામા આવે છે એટલાજ વજનને દ્રોણ પણ કહેવામા આવે છે

હ સવગેરેના વધર્નું પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવે છે—

હત્વા હંસં બલાકાં ચ વકં વર્હિણમેવ ચ ॥

વાનરં ર્યેનભાસૌ ચ સ્પર્શયેદ્બ્રાહ્મણાય ગામ્ ॥ ૧૩૫ ॥

દસ, બગલી, બગલો, મથૂર, વાનર, ર્યેન અને લાસપદી એઓનો વધ કરનારે શાલ્મલ્યુને ગાયનું દાન દેવું ૧૩૫

બગરો વખેવ છે છતાં બગલીને પણ આ ગણનામાં લીધા છે તેથી દસવગેરેની પણ સ્ત્રીબલિતું મદદ કરી લેવું.

અર્ધવગેરેના વધનું પ્રાયશ્ચિત્ત દેખાડે—

વાસો દદ્યાદ્ધયં હત્વા પશ્ચ નીલાન્વૃપાન્ગજમ્ ॥

અજમેપાવનદ્વાહં સ્વરં હત્વૈકહાયનમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

અર્ધનો વધ કરનારે વસ્ત્રનું દાન દેવું, હાથીનો વધ કરનારે પાંચ નીલવૃષોનું દાન કરવું, બગરાને તથા વેગને મારનારે બગદનું દાન કરવું અને ગધેડાને મારી નાખનારે એક વર્ના વાછડીનું દાન કરવું ૧૩૬

બળદને માટે મૂળમાં વાપરેલો અનડહ્ શબ્દ ગાડાને બે ચવામાં સમર્થ હોય એવા બળદનો બોધ કરે છે

માંસાહારીવગેરે પ્રાણીઓના વધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

ક્રવ્યાદાંસ્તુ મૃગાન્ હત્વા ધેનું દદ્યાત્પયસ્વિનીમ્ ॥

અક્રવ્યાદાન્વત્સતરીમુપ્તં હત્વા તુ કૃષ્ણલમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

માંસાહારી પશુઓનો વધ કરનારે દુગણી ગાયનું દાન દેવું અહિંસક પશુઓનો વધ કરનારે વાછડીનું દાન કરવું અને ઉંટનો વધ કરનારે એક કૃષ્ણબનું દાન કરવું

એક કૃષ્ણલ એટલે એક રતી ઝોનાનું દાન કરવું

યોગ્યતાવગળની સ્ત્રીને હુણવાથી થતા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

જીનકાર્મુકવસ્તાવીન્ પૃથગ્દદ્યાદ્વિશુદ્ધયે ॥

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનાં નારીર્હત્વાનવસ્થિતાઃ ॥ ૧૩૮ ॥

ચારે વર્ણોની સ્ત્રીઓ જે બર્મિયાર દોષવાળી હોય તેઓને મારનારે પાપમુક્ત ચવામાટે ચર્મપુટ, ધનુડા, બકરો અને વેરા એઓનું દાન કરવું ૧૩૮

અભિચારિણી જાણતીને વધ કરનારે ચર્મપુટ એટલે કૃષામાથી પાણી
મેંચવાના ચામડાના કોરાનું દાન કરતું એવીજ દ્વાવિયત્રીનો વધ કરનારે ધનુષનું,
દૈવ્યત્રીનો વધ કરનારે બજરાનું અને શૂદ્રત્રીનો વધ કરનારે ઘેટાનું દાન કરતું

૧૩૩મા શ્લોકથી ૧૩૮મા શ્લોકસુધી તે તે પાપના પ્રાય-
શ્ચિત્તરૂપે જેજે દાનો કરનાનું કહ્યું તે તે દાન અસામર્થ્યને લીધે
નહિ કરી શકનારા પાપીએ બીજા કયા પ્રકારથી પાપમુક્ત થવું?
તે કહે છે—

दानेन वधनिर्णोकं सर्पादीनामशक्तुवन् ॥

एकैकशश्चरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥ १३९ ॥

મપવધવગેરેના પાપને દૂર કરનાને દાન નહિ કરી શકનાર દ્વિજે તે
તે પાપના નાશમાટે એકએ કૃચ્છ્ર કરતું ૧૩૯

અહીં કૃચ્છ્ર એટલે પ્રાણપલ્લવન સમ તરુ

હાડકાંનાળાં અને હાડકાંવગરના ક્ષુદ્રપ્રાણીઓની હિ સાતું
પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

अस्थिमतां तु सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ॥

पूर्णे चानस्यनस्थानां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १४० ॥

અસ્થિવાગા હજાર પ્રાણીઓની હિ સા કરનારે અને એક ગાય બરાબ
તેટના અસ્થિવગરના પ્રાણીઓની હિ સા કરનારે શૂદ્રહત્યાનું વ્રત કરતું ૧૪૦

શૂદ્રહત્યાનું વ્રત એટલે હથપાતનાના સામાન્ય નયચિત્તરૂપે ચાદ્રાયા
કરતું કારણ કે શૂદ્રની હત્યાન ૧૬મા શ્લોકમા હથપાત ની અદર ગોત્રી છે
અથવા શૂદ્રવધમા ૧૩૦મા શ્લોકમા જોડેનું છ માસપથન મહાહુતના પ્રાયશ્ચિત્ત
રૂપ વ્રત કરતું અથવા દશ ગાવા અને એક વૃષભનું દાન કરતું હિ સાના લાઘવ
જોરવને અનુસરીને જ્યાં સુધય વિષ્ટવેલી વ્યવસ્થા કરવી

ઉપરના શ્લોકમા જણાવેલ પ્રાણીઓમાં ઉક્તપરિમાણથી
ન્યૂનપરિમાણની હિ સામાટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादास्थिमतां वधे ॥

अनस्थानां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १४१ ॥

અસ્થિવાળાં પ્રાણીઓની હિંસા કરનારે બ્રાહ્મણને કાંઈક દાન આપવું અને અસ્થિવગરનાં પ્રાણીઓની હિંસા કરનાર પ્રાણાયામવડે શુદ્ધ થાય છે. ૧૪૧

રમ્યતિકાર સુમંતુમુનિના મતપ્રમાણે અસ્થિવાળાંમાં એકપણ શુદ્ધ પ્રાણીની હિંસા કરનારે એક પશુનું દાન કરવું. પશુનું લક્ષણ આઠમા અધ્યાયના એકસો છત્રીશમાં શ્લોકમાં કહેલું છે અને અસ્થિવગરના એટલે મસલાં, જીંબગેરે, એકપણ શવની હિંસા કરનારે પ્રાણાયામ કરવો જોઈએ. આઠ મુઠી ભરીને દાણો દેવા તેપણ કાંઈક દાન ગણાય છે. કહ્યું છે કે—

અષ્ટમુષ્ટિર્ભવેત્કિમિત્કિમિચત્વારિ પુષ્કલમ્ ।

પુષ્કલોનિ ચ ચત્વારિ પૂર્ણપાત્રં વિધીયતે ॥

એટલે આઠ મુષ્ટિ એ કિંચિત્ નામનું માપ કહેવાય છે ચાર કિંચિત્ એ પુષ્કળ નામનું માપ કહેવાય છે અને ચાર પુષ્કળ એ પૂર્ણપાત્ર કહેવાય છે

ફલ આપનારાં વૃક્ષોવગેરેના છેદનરૂપ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવે છે.

ફલદાનાં તુ વૃક્ષાણાં છેદને જપ્યમૃકશતમ્ ॥

ગુલ્મવહ્લીલતાનાં ચ પુષ્પિતાનાં ચ વીરુંધામ્ ॥૧૪૨॥

ફળ આપનારા વૃક્ષોનું છેદન કરે તેણે અને ગુલ્મ, વહ્લી, લતાં અને પુષ્પવાળાં, વીરુંધ એઓનું છેદન કરે તેણે સો ઋચ્યાઓનો જપ કરવો. ૧૪૨

આગોવગેરે ફળ આપનાર વૃક્ષો છે. ચંદ તથા શાખાના વિભાગવગરના અને જરથાળધ એકસાથે લગનારા વારાવગેરે ગુલ્મ કહેવાય છે કોળાંવગેરેના વેલાઓ જે વૃક્ષના આશ્રયવગરના હોય તે વહ્લી અને જે વેલાઓ વૃક્ષના આશ્રયવાળા હોય તે લતા કહેવાય છે. ધાગે દરસૂધી ફેલાનારી લતા વીરુંધ કહેવાય છે. ઋચ્યા એટલે સામાન્યરીતે ગાયત્રી સમજવી

અન્નરસવગેરેમાં ઉત્પન્ન થયેલાં જંતુઓના વધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

અન્નાયજાનાં સત્ત્વાનાં રસજાનાં ચ સર્વશઃ ॥

ફલપુષ્પોદ્ભવાનાં ચ ઘૃતપ્રાશો વિશોધનમ્ ॥૧૪૩॥

અન્નાદિકમાં થયેલાં પ્રાણીઓની હિંસામાં, રસોમાં થયેલાં પ્રાણીઓની હિંસામાં અને ફળમાં તથા પુષ્પમાં થયેલાં પ્રાણીઓની હિંસામાં ધીનું પ્રાશન કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. ૧૪૩.

માત્ર ધીનું પ્રાશન કરીને એક દિવસ રહેવું. ભોજન કરવું નહિ. કેટલાએક એમણે કહે છે કે ધીનું પ્રાશન કરવું તેથી કાંઈ ભોજનનો નિષેધ સમજવો નહિ. વગરપ્રયોજને ઓપધિનું છેદન કરનારમાટે પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવેછે—

કૃષ્ણજાનામોપધીનાં જાતાનાં ચ સ્વયં વને ॥

વૃથાલભ્નેનુગચ્છેદ્વાં દિનમેકં પયોત્રતઃ ॥ ૧૪૪ ॥

પૃથ્વી ખેડીને ઉત્પન્ન કરેલી ઓપધીઓનું તથા વનમાં પોતાનીમેળે ઉત્પન્ન થયેલી ઓપધીઓનું વૃથા છેદન કરનારે એક દિવસમધી માત્ર દૂધ પીવું અને ગાયત્રી પાઠન કરવું. ૧૪૪.

જલથી નેષ્ટને આ પ્રમાણે છેદન કર્યું હોય તો આખા દિવસનેમાટે આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે અને અજલજતાં કરેલ હોય તો અરધા દિવસમાટેજ આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

હિંસાસંખ્યાધી પ્રાયશ્ચિત્તોના પ્રકરણનો ઉપસંહાર અને અયોગ્ય ખાનપાનના પ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણનો ઉપક્રમ કરેછે—

एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् ॥

જ્ઞાનાજ્ઞાનકૃતં કૃત્ત્વં શૃણુતાનાદ્યમક્ષણે ॥ ૧૪૫ ॥

જાતીને કે અગ્નિજ્વળાં કરેલી દિંસાનું મધ્ય પાપ'આ ઉત્તર કહેલાં વ્રતોથી નાશ પામેછે હવે નહિ અવ્યય પીતાય એવા પદાર્થો ખાવાપીવાથી થતાં પાપોપિષ્ઠે પ્રાયશ્ચિત્તો કહીએછીએ તે સામગ્રી ૧૪૫

હરેપણના પદર મ્લોકોપર્વન કહેવાનાં પ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણપર વિરોધ ધ્યાન એટલામાટે ખેંચે છે કે મનુ'જની સ્વાદશતિ પાપપુણ્ય તથા હિતાહિતનો વિવેક જુલાવી દે છે માટે એ પ્રમાણે વધારે ધ્યાનથી સામગ્રી જોઈએ

હસદીગતના મધપાનના પ્રાયશ્ચિત્તવિષે કહેછે—

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति ॥

મતિપૂર્વમનિર્દેયં પ્રાણાન્તિકમિતિ સ્થિતિઃ ॥૧૪૬॥

અજ્ઞાનજ્વળાં મહિરાનું પાન કરનાર ફરીને સંસ્કાર કરવામાં આવે સારેજ શુદ્ધ થાયછે અને જલથી નેષ્ટને તારણીમહિરાનું પાન કર્યું હોય તો તે અનિર્દેસ્ય હોવાથી પ્રાણાન્તિક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એવી સાસ્ત્રની રૂઝાંટાછે. ૧૪૬

આ અધ્યાયના ૯૦ માં શ્લોકથી ૯૮ શ્લોક સુધી મહાપાપરૂપ મુરાપાનનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે તે અહીં ફરીને ચાલ કરવું જોઈએ. મહાપાતકના પ્રશ્ન પછી કેટલોક ખીન્ને વિષય કહીને અહીં આપેલું આ પ્રાયશ્ચિત્ત મુખ્ય પૈદીમુરાના પાનમાટે નથી. બ્રાહ્મણને માટે તો જોડી અને માંવી મુરા પણ પૈદીનેવીન છે. એટલે એ ત્રણ સિવાયની બાકીની કોઈપણ જાતની મદિરાના સંબંધમાં આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે એમ કેટલાએકનું માનવું છે પણ જોતમે કહ્યું છે કે—

अमत्या मद्यपाने पयो घृतामुदकं वायुं प्रत्यहं तप्तकृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारः ।

અનલજ્ઞતાં મધપાન કરનારને ત્રણત્રણ દિવસ દૂધ, ધી, જળ અને વાયુનું બક્ષણ કરવારૂપ તપ્તકૃચ્છ્ર કરાવીને પછી પુનઃસંસ્કાર કરવો. આમાં અનલજ્ઞતાં જોડી અને માંવી મુરા કદાચ પીવાઈ નય તો તેનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે એમ ભવિષ્ય પુરાણમાં પણ કહ્યું છે. જેમ કે—

अकामतः कृतं पापे गौडीमाष्योर्नराधिप ।

તપ્તકૃચ્છ્રવિધાનં વ્યાઘ્રાતમેનં ચર્થોદિતમ્ ॥

એટલે હે રાજા! જોડી અને માંવી મુરાનું પાન કરવારૂપ-પાપ અનલજ્ઞતાં કરાયું હોય તો જોતમે કહેવું છે તે પ્રમાણે તપ્તકૃચ્છ્રનું વિધાન કરવું. ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય અનલજ્ઞતાં જોડી તથા માંવી મુરાનું પાન કરે અને બ્રાહ્મણ પૈદી, જોડી તથા માંવી સિવાયનું કોઈપણ જાતનું મધ અનલજ્ઞતાં પીએ તો તેને માટે પુનઃસંસ્કાર છે. એ વ્યવસ્થા વિશેષ હૃદયંગમ છે, અને જાણી જોઈને પીએ તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત અનિર્દેશ્ય એટલે ખીન્નું કાંઈ બતાવી શકાય તેવું નથી, માટે પ્રાણ્તિક એટલે મરણરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત સમજવું. આમાંપણ મતભેદ છે. એટલે ત્યારે મુખ્ય દીકાકારો જાણી જોઈને મધપાન કરનારમાટે મરણરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવે છે ત્યારે બીજા દીકાકારો પ્રાણાન્તિકમ્ અનેર્દેયમ્ એવી યોજના કરીને જણાવે છે કે જાણીને કરેલાં પૈદીસિવાયની મદિરાના પાનમાં પ્રાણ્તિક પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવવું નહિ. અને તેના ટેકામાં ભવિષ્ય પુરાણનું વચન લેવામાં આવે છે કે—

मत्या पाने त्वमुरयो कृते वै ज्ञानतो गुह ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ भरत पुन संस्कारमर्हति ॥

એટલે જાણી જોઈને જોડી તથા માંવીનું પાન કરવામાં આવે તો હે કાસંકિયા તમ અને અતિદુઃખ એ બન્ને કરવો તથા પુનઃસંસ્કાર પણ કરવો યોગ્ય છે. પુનઃસંસ્કાર એટલે ફરીને ઉપવીનસંસ્કાર કરવો.

મદના પાત્રમાંનું જળ પીવામાં આવે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

અપઃ સુરાભાજનસ્યા મદ્યભાણડસ્થિતાસ્તથા ॥

પંચરાત્રં પિવેત્પીત્વા શઙ્ક્ષપુષ્પીશ્રિતં પયઃ ॥૧૪૭॥

સુરાના પાત્રમાં રહેલું તથા મધના પાત્રમાં રહેલું જળ પીવામાં આવે
તો પાય દિવસસુધી શંખપુષ્પી નાખીને ઉકાળેલું જળ પીવું. ૧૪૭

મુગ એટલે પેંછીમુરા સમજવી. પેંછીમુરાસિવાય અન્ય મધના પાત્રમાંનું
જળ પીનાર બ્રાહ્મણ તથા પેંછીમુરાના પાત્રમાંનું જળ પીનાર ક્ષત્રિય તથા વેગ્યે
શંખપુષ્પી નાખીને ઉકાળેલું જળ પાય દિવસસુધી પીવું કેટલાએક જળને બદલે
૬૫ પછ કહે છે

મદિરાના સ્પર્શવગેરેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

સ્પૃષ્ઠા વત્વા ચ મદિરાં વિધિવત્પ્રતિગ્રહ્ય ચ ॥

શૂદ્રોચ્છિષ્ટાશ્ચ પીત્વાપઃકુશવારિ પિવેદ્યહમ્ ॥૧૪૮॥

મદિરાનો સ્પર્શ કરીને, મદિરા આપીને અને વિધિપૂર્વક મદિરાનો પ્રતિ-
ગ્રહ કરીને તથા શૂદ્રનું ઉન્નિષ્ટ જલ પીને ત્રણ દિવસ દર્શનો ઉકાળો પીવો. ૧૪૮.

પ્રતિગ્રહ કરીને એમ હતું છે તેથી પ્રતિગ્રહ કરવાનો અધિકાર તો માત્ર
બ્રાહ્મણને જ હોવાથી આ પ્રાયશ્ચિત્ત મુખ્યત્વે નાતુ પાપ કરનાર બ્રાહ્મણને જ માટે
છે. હિંદુઓની સાવચથી કદાચ કોઈ સંકટપૂર્વક મદિરાનું દાન લેવા તૈયાર થાય
તેમજ નાણાંલેઈને કોઈને ખુશી કરવા તેવી મહત્ત્વીયા મદિરાનો સ્પર્શ કરે અને
અન્યજનના શૂદ્રનું ઉન્નિષ્ટ જળ પીએ તેવો ત્રણ દિવસસુધી દર્શો નાખીને ઉકાળેલું
જળ પીવું, લોચન કરવું નહિ.

મુરાપાન કરનારનો ગંધ લેનાર બ્રાહ્મણને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત
કહે છે—

બ્રાહ્મણસ્તુ સુરાપસ્ય ગન્ધમાઘાય સોમપઃ ॥

પ્રાણાનપ્સુ ત્રિરાયસ્ય ઘૃતં પ્રાણ્ય વિશુદ્ધ્યતિ ॥૧૪૯॥

મેમપાન કરનાર બ્રાહ્મણને જો મુરાપાન કરનાર મનુષ્યના મુખનો ગંધ
આની નય તો તે, જળમાં ત્રણ પ્રાણાધામ કરી ઘૃતનું પ્રાણન કરવાથી
શુદ્ધ થાય છે. ૧૪૯.

જે શ્રાદ્ધજ્ઞ સોમપાન કરનાર ન હોય તેને જે સુરાપાન કરનાર મનુષ્યનો મુખ-
ગંધ આવે તો તે માત્ર જળમા પ્રાણ્યામ કરવાથીજ શુદ્ધ થાયછે. સોમપાન
કરનાર શ્રાદ્ધજ્ઞને માટે ધૃતનું પ્રારાન વિશેષમાં છે.

અતિનિર્દિત પદાર્થના બક્ષણનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

અજ્ઞાનાત્પ્રાણ્ય વિષમૂત્રં સુરાસંસ્પૃષ્ટમેવ ચ ॥

પુનઃ સંસ્કારમર્હન્તિ ત્રયો વર્ણા દ્વિજાંતયઃ ॥૧૫૦॥

દ્વિગતિ ત્રણ વર્ણો અજ્ઞણતાં વિષ્ણુ અને મૂત્રનું અથવા મુગના સ્પર્શ-
વાળા પદાર્થનું બક્ષણ કરે તો તેઓ પુનઃસંસ્કાર કરવાલાયક થાયછે. ૧૫૦.

દ્વિગતિ ત્રણવર્ણો એટલે શ્રાદ્ધજ્ઞ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એઓ અજ્ઞણતાં
મનુષ્યના વિષામૂત્ર કે મુગના સંસ્પર્શવાળા પદાર્થનું બક્ષણ કરે તો તેઓને પુનઃસં-
સ્કાર એટલે ફરીને ઉપનયનસંસ્કાર કરવો જોઈએ મૂત્ર એમ કહેવાથી વીર્યનો
પણ તેમાં સમાવેશ થઈ જાયછે.

પુનઃસંસ્કારનું સ્વરૂપ કહેછે—

વપનં મેઘલાદણ્ડૌ મૈશ્વચર્યા વ્રતાનિ ચ ॥

નિવર્તન્તે દ્વિજાતીનાં પુનઃસંસ્કારકર્મણિ ॥૧૫૧॥

વપન, મેખલા, દંડ, બિશ્વાચરણ અને વ્રતો એ સઘળું દ્વિજોને
પુનઃસંસ્કારકર્મમાં નિવૃત્ત થાયછે. ૧૫૧.

સાય પ્રાતઃ સમિદાધાનવગેરે નિયમોને અહીં પ્રતરૂપે ગણવા.

જેઓનું અન્ન ખાવાને યોગ્ય ગણ્યું નથી તેઓનું અન્ન ખાવા-
વગેરેનું પ્રાયશ્ચિત્ત બજાવેછે—

અમોજ્યાનાં તુ મુક્તવાન્નં સ્ત્રીશૂદ્રોચ્છિષ્ટમેવ ચ ॥

જગ્ધ્વા માંસમમશ્યં ચ સસરાત્રં યવાન્ પિવેત્ ॥૧૫૨॥

જેઓનું અન્ન નિષિદ્ધ છે તેઓનું અન્ન ખાવામાં આવે, સ્ત્રી અને
શૂદ્રનું હિન્નિષ્ટ ખાવામાં આવે, તથા અમશ્યમાંસ ખાવામાં આવે તો સાત
દિવસસૂધી યવ પીવા. ૧૫૨.

ચોથા અધ્યાયના નામોત્તરિયત્વે ચલેં એ ૨૦૫ માં શ્લોકથી આરંભી નિ-
ષિદ્ધ અન્નવાળા ગણ્યાના છે તેઓનું અન્ન ખાવામાં આવે તેમજ પાંચમા અધ્યા-
યના કવ્યાદાઞ્ઞકુનાનું એ શ્લોકથી આરંભી જેઓને નિર્દેશ થયે છે તેઓનું

માંસ અભક્ષ્ય ગણાયછે. યવ પીવા એટલે યવનો સાચવો કરી પાણીસાથે મેળવીને પીવો. પાચમા અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં અભક્ષ્યમાંસનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે તેની સાથે આ પ્રાયશ્ચિત્તનો ક્ષત્તાની યજ્ઞિના વિચારપૂર્વક વિકલ્પ સમજવો.

શુક્તવગેરે પીવાની અયોગ્યતા દર્શાવેછે—

શુક્તાનિ ચ કપાયાંશ્ચ પીત્વા મેધ્યાન્યપિ દ્વિજઃ ॥

તાવદ્ભવત્યપ્રયંતો યાવત્તન્ન વ્રજત્યધઃ ॥ ૧૫૩ ॥

જેનો નિષેધ કરવામાં ન આવ્યો હોય એવા શુક્ત અને કપાય પીને પણ તે નીચે ઉતરે નહિ ત્યાંસૂધી દ્વિજ અપવિત્ર થાયછે. ૧૫૩.

જે પદાર્થો સ્વભાવથી મધુરવગેરે રસવાળા હોય પણ કેટલોક સમય જતાં તેની અંદરના જળના પશ્ચિમાવગેરે કારણોથી ખાખ થઇ જાય તે અવસ્થામાં તેઓ શુક્ત કહેવાયછે તે અને બેદેડાવગેરે તુરા રસવાળા પદાર્થોના ઉકાળાઓ એઓનો બધે શાકમાં નિષેધ ન કર્યો હોય તોપણ તે પીધાપછી તેઓ નીચે, ઉતરે નહિ અર્થાત્ પચી જાય નહિ ત્યાંસુધી તે પીનાર દ્વિજ અપવિત્ર ગણાયછે.

ભૂડણાંત્રગેરેનાં મૂત્રપુરીપના ભક્ષણતું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

વિદ્વરાહચરોઘ્રાણાં ગોમાયોઃ કપિકાકયોઃ ॥

પ્રાણ્ય મૂત્રપુરીપાણિ દ્વિજશ્ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥ ૧૫૪ ॥

ભૂડણાના, મધેડાના, ઉંટના, સિયાળના, વાનરના તથા કાગડના મૂત્ર તથા પુરીપનું ભક્ષણ કરનાર દ્વિજે આદ્રાયણવત્ કરવું. ૧૫૪.

અભક્ષ્યતાં પણ જો આ અતિનિકિત પદાર્થનું પાન કે ભક્ષણ થયું હોય તો તેને માટે આદ્રાયણ કરવું જોઈએ

ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલ પ્રાયશ્ચિત્તનોજ વિશેષ વિષય કહેછે—

શુષ્કાણિ મુક્ત્વા માંસાનિ ભૌમાનિ કવકાનિ ચ ॥

અજ્ઞાતં ચૈવ સૂનાસ્થમેતદેવ વ્રતં ચરેત્ ॥ ૧૫૫ ॥

શુષ્ક થયેલાં માંસોનું, પૃથ્વીઉપર થયેલાં છત્રાકાનું, અજ્ઞાત માંસનું અને દિંસાના સ્થાનમાં રહેલા માંસનું ભક્ષણ કરનારે એજ એટલે ઉપરના શ્લોકમાં કહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૧૫૫.

છત્રાક કે જેને મીંદડાના ટોપ અથવા મીંદડાની બળી કહેછે તે પૃથ્વીકપર ઉગેલ હોય તો તેના બક્ષણમાટેનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. આ માંસ ભર્ય છે કે અ-ભર્ય છે અથવા આ માંસ હવા પ્રાણીનું છે એમ જેના સંબંધમાં ખબર ન હોય તે અજ્ઞાતમાંસ કહેવાયછે. શુદ્ધમાંસ એટલે સૂમધ ગયેલાં માંસયો, લીમ એટલે પૃથ્વી-પર થયેલ છત્રાક અને કવક એટલે વૃક્ષપર થયેલ છત્રાક એમ પણ કેટલાએક કહેછે. યમરમૂતિમાં તો છત્રાકને માટે એટલેસુધી કહ્યું છે કે “પૃથ્વીપર થયેલ તેમજ વૃક્ષકપર થયેલ છત્રાકનું બક્ષણ કરનાર બ્રહ્મદેવતા કરનારના જેવો ગણાયછે”

કાચુ'માંસ ખાનાર વ્યાધિવગેરેના માંસનું બક્ષણ કરનારમાટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

ઋવ્યાદસૂકરોષ્ટ્રાણાં કુકુટાનાં ચ મક્ષણે ॥

નરકાકલરાણાં ચ તત્કૃચ્છં વિશોધનમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

કાચુ'માંસ ખાનાર પ્રાણીઓનું, વરાહનું, ઉટનું, કુકડાનું, મનુષ્યનું, કાગડાનું અને ગધેડાનું માંસ ખાનાર તત્કૃચ્છ કરે ત્યારે પવિત્ર થાયછે. ૧૫૬. તત્કૃચ્છનું લક્ષણ આ અધ્યાયના ૨૧૪ માં શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલો. માસિકશ્રાદ્ધમાં ભોજન કરનાર બ્રહ્મચારીને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

માસિકાન્નં તુ યોશ્રીયાદસમાવર્ત્તકો દ્વિજઃ ॥

સ ત્રીણ્યહાન્યુપવસેદેકાહં ચોદકે વસેત્ ॥ ૧૫૭ ॥

સમાવર્તન સંસ્કાર થયાપહેલાં જે દ્વિજ માસિકશ્રાદ્ધમાં ભોજન કરે તેણે ત્રણ દિવસસુધી ઉપવાસ કરવા અને એક દિવસ જળમાં રહેવું. ૧૫૭. વેદાભ્યાસમાટે શુદ્ધી પાસે રહેલ હોય અને સમાવર્તનસંસ્કાર ન થયેલ હોય એવો દ્વિજ એટલે બ્રહ્મચારીજ સમજવો સપિંડીકરણશ્રાદ્ધ થયાપહેલાં જે એકાદિશ્રાદ્ધ થાયછે તેને માટે માસિકશ્રાદ્ધ જે ઉપલક્ષણરૂપ છે જળમાં એક દિવસ રહેવું તે એક દિવસ ઉપવાસના ત્રણ દિવસોમાનોજ એક સમજવો એમ કેટલાએકનું માનવું છે અને કેટલાએક એમ પણ માનેછે કે તે દિવસ ઉપવાસના ત્રણ દિવસોથી વધે માનવો.

મુદ્ધ તથા માંસબક્ષણમાં બ્રહ્મચારીને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

બ્રહ્મચારી તુ યોઽશ્રીયાન્મધુ માંસં કથશ્ચન ॥

સ કૃત્વા પ્રાકૃતં કૃચ્છં વ્રતશેષં સમાપ્યેત્ ॥ ૧૫૮ ॥

ને જલચારી કાષ્ઠાણુ પ્રમરે મધ કે માસનુ ભક્ષણ કરે તેને પ્રાગ્ન-
પસકૃત્ કૃતિને અવગેપ રહેના વ્રતની સમાપ્તિ કરવી ૧૫૮

સમાવર્તન ક્યોપણી પણ મધ વ્રતના અગ્રમા જલચર્ય પાળનાર હોય
તેપણુ જો મધનુ કે માસનુ ભક્ષણ કરે તો તેને પણ આગ્રમાને પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને
પણી પોતાનુ વ્રત પૂરું કરુ એમ પણ યજ્ઞવલ્ક્યે માનેછે

મીઠકાચરેગેનુ ઉચ્છિષ્ટ તથા ભગડેલુ ભોજન કુનાગ્રમાટે
પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

વિડાલકાકાસૂચ્છિષ્ટં જઘ્વા શ્વનકુલસ્ય ચ ॥

કેશકીટાવપન્નં ચ પિવેદ્વ્રહ્મસુવર્ચલામ્ ॥ ૧૫૯ ॥

મીઠુ, કાગડો, ઉદર, કૂતરું કે નોગિયુ એઓએ ઉચ્છિષ્ટ કરેલુ તેમજ
જેમા કેશ કે કીડા પડેના હોય એનુ ભોજન કરનાર જલસુચર્યના ઓપધિ
જળની સાથે પીતી ૧૫૮

જલસુવર્ચલા એટલે માછી જળની સાથે વાટીને અથવા જળમા ઉકાળીને પીતી
અથવા અન્ન ખાનાગ્રમાટે સામાન્યશુદ્ધિ જણાવેછે—

અમોઙ્યમન્નં નાત્તવ્યમાત્મનઃ શુદ્ધિમિચ્છતા ॥

અજ્ઞાનમુક્તં તૂત્તાર્ય શોઘ્યં વાપ્યાશુ શોધનૈઃ ॥ ૧૬૦ ॥

પોતાની પરિવ્રતાની ધન્યાનાગા મનુષ્યે અભોજ્યઅન્ન ખાતુ નહિ
જો અ તણુના અનાઇ જાય તો પાછળથી વમન કરુ અથવા બીજા શુદ્ધિના
પ્રકારથી તરન તેનુ શોધન કરુ ૧૬૦

વમન ન થઇ શકે તો જલસુચર્યનાપાત્રે પ્રાણાયામ કે વિરેચનવગેરે
અન્ય શુદ્ધિના પ્રકારે તુરત કરવા વમન ક્યોપણી પણ લઘુપ્રાયશ્ચિત્ત કરુ પરંતુ

અભક્ષ્ય ભક્ષણના પ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણના ઉપસહારનીસાથે
ચોરી કુનાગ્રમાટેના પ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણના ઉપક્રમ કરેછે—

એપોનાદ્યાદનસ્યોક્તો વ્રતાનાં વિવિધો વિધિઃ ॥

સ્તેયદોષાપહતૃણાં વ્રતાનાં શ્રૂયતાં વિધિઃ ॥ ૧૬૧ ॥

અભક્ષ્યભક્ષણના પ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણના નવોનો જૂદો જૂદો વિધિ કલો હવે
ચોરીના દોષને અગાડનારા નવોનો વિધિ સાબળો ૧૬૧ - ૨

બ્રાહ્મણના સુવર્ણની ચોરી એ મહાપાપમાં આવી જાય છે. તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત આ આશ્વાયના ૯૬-૧૦૦-૧૦૧ એ ત્રણ શ્લોકોમાં કહ્યું છે તેથી અહીં તે સિવાયની ચોરીઓના દોષ મહાપાપમાં તેનું પ્રકરણ સમાજ્યું.

ધાન્યવગેરેની ચોરી કરી હોય તો તેમાં તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

ધાન્યાન્નધનચૌર્યાણિ કૃત્વા કામાદ્ દ્વિજોત્તમઃ ॥

સ્વજાતીયગૃહાદેવ કૃચ્છ્રાબ્દેન વિશુદ્ધ્યતિ ॥ ૧૬૨ ॥

જે બ્રાહ્મણ જાણી જોઇને બ્રાહ્મણના ધરમાંથી જો ધાન્યની, અન્નની અને ધનની ચોરી કરે છે તે એ ૮ વર્ષપર્યંત પ્રાણપત્ય કરે સારે શુદ્ધ થાય છે. ૧૬૨.

ત્રીદિવગેરે ધાન્ય, શંખેલ અન્ન અને ધન જેનાથી તેની આજીવિકા ચાલતી હોય, જેમકે બ્રાહ્મણની આજીવિકાના સાધનરૂપ પુત્રકવગેરે તથા ક્ષત્રિયની આજીવિકાના સાધનરૂપ બાણવગેરે એઓની ચોરી કરનાર બ્રાહ્મણ એ ૮ વર્ષપર્યંત પ્રાણપત્ય કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. મૂળમાં દ્વિજ સજ્ઞ હોવાથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણેનું પણ અદ્યક્ષ થઈ શકે છે.

મનુષ્યહરણવગેરેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

મનુષ્યાણાં તુ હરણે સ્ત્રીણાં ક્ષેત્રગૃહસ્ય ચ ॥

કૂપવાપીજલાનાં ચ શુદ્ધિશ્ચાન્દ્રાયણં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

પુત્રપો, સ્ત્રીઓ, ક્ષેત્ર, ગૃહ, કૂવાનું જળ અને વાવનું જળ એઓનું હરણ કરવામાં આંદ્રાયણ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. ૧૬૩.

અહીં ૧૬૩માં પુત્ર તથા સ્ત્રી સમજવાં કૂવાનું તથા વાવનું જળ બીજનાં વાડીખેતરમાંથી પોતાનાં વાડીખેતરમાં ખેતી જઈ બીજને નુકસાનમાં ઉતારે તેને માટે આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે અને કૂવો અને વાવ પોતાના ન હોય છતાં તેનાં પર પોતાનો હક છે એમ કહે તેને માટે પણ આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

દુલકીજાતનાં દ્રવ્યોની ચોરી કરનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

દ્રવ્યાણામલ્પસારાણાં સ્તેયં કૃત્વાંડન્યવેદ્મતઃ ॥

ચરેત્સાન્તપનં કૃચ્છ્રં તન્નિર્યાત્યાત્મશુદ્ધયે ॥ ૧૬૪ ॥

ખીન માણુમના ધરમાંથી અપમૃત્યવાળા પદાર્થોની ચોરી કરનારે,
ચોરીના પાપમાંથી છુટવામાટે તે ચોરેલ પદાર્થ પાછો આપી દઇ સાત-
નામનું કૃત્તૃત્વ કરવું. ૧૬૪.

અપમૃત્યવાળા એટલે નદિ જેવી ઝિમતના અથવા થોડા ઉપયોગી જેમકે
નાં વાસણ, ફોતગંચગેરેની ચોરી કરનાર તે ચીજ તેના માલિકને પાછી આપી
તથા સાતપન કૃત્ત્વ કે જેનું લક્ષણ આગળપર આપશે તે કરે ત્યારે તે
પાપથી છુટે છે

ભક્ષ્યવગેરેની ચોરીમાં પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવે છે—

દ્યમ્ભોજ્યાપહરણે યાનશય્યાસનસ્ય ચ ॥

અપમૂલફલાનાં ચ પશ્ચગઘ્યં વિશોધનમ્ ॥૧૬૫॥

ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, વાહન, શય્યા, આસન, પુષ્પ, મૂલ્ય અને ફળ એમાના
ઉપલુ પદાર્થના અપહરણમાં પશ્ચગ્ય એ શોધનરૂપ છે. ૧૬૫

હાલુવગેરે ભક્ષ્યપદાર્થો, દૂધપાકવગેરે ભોજ્યપદાર્થો અથવા ફલવગેરે ભક્ષ્ય-
પદાર્થો અને સાથેના વગેરે ભોજ્યપદાર્થો તેમજ વાહન, શય્યાવગેરેની ચોરી
નાર મનુષ્ય પશ્ચગ્ય એટલે ગાયત્રી કૃષ્ણ, દહીં, ધી, છાણ અને મૂલ્ય એઓનું
શન કરે ત્યારે શુદ્ધ થાય છે

તૃણવગેરેની ચોરીમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

ગુણકાષ્ટદ્રુમાણાં ચ શુષ્કાન્નસ્ય ગુહસ્ય ચ ॥

ચૈલચર્મામિપાણાં ચ ત્રિરાત્રં સ્યાદ્ભોજનમ્ ॥૧૬૬॥

તૃણ, કાંઠ, વૃક્ષ, શુષ્કાન્ન, ગોળ, વસ્ત્ર, આમદુ અને માસ એઓની
ચોરી કરનાર ત્રણ રાત્રિપર્યંત ઉપવાસ કરનાથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૬૬.

* ગોળ જેમ કહેવાથી ખાંડ તથા સાકર પણ આની ભય છે

મહિવગેરેની ચોરીમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

ગણિમુક્તાપ્રવાલાનાં તામ્રસ્ય રજતસ્ય ચ ॥

મયઃકાંસ્યોપલાનાં ચ દ્વાદશાહં કણાન્નતા ॥ ૧૬૭ ॥

મહિ, મોતી, પ્રવાલ, તામ્ર, રૂપ, લોહ, કાંસુ અને પથ્થર એઓની
ચોરીમાં બાર દિવસમુધી કાચા દાણા ખાધને રહેવું. ૧૬૭.

આ સર્વ પદાર્થોની ચોરીમાં તે પદાર્થનું મૂલ્ય, તેનું ઉપયોગીપણું, એક વખતની જ ચોરી, અનેક વખતની ચોરી તથા દેશકાલવગેરેનો વિચાર કરીને એક વખત અથવા વધારે વખત અથવા કંઈ વધવટ સાથે આ પ્રાયશ્ચિત્તની વ્યવસ્થા કરવી.

સૂતરવગેરેની ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેખાડે—

कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च ॥

पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव ज्यहं पयः ॥ ૧૬૮ ॥

સૂત્રાઉ, રેશમી કે ઉનના વસ્ત્રો, બે ખરીવાળા કે એક ખરીવાળાં જાનનર, પક્ષી, સુગંધ પદાર્થ, ઔષધી અને દોરી એઓની ચોરીમાં ત્રણ વિવસસૂધી માત્ર દૂધ-પીને રહેવું ૧૬૮.

આપનિના સમયમાં આ પદાર્થોની ચોરી થોડા પ્રમાણમાં કરી હોય તેને માટે આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

ચોરીના પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રકરણનો ઉપસંહાર કંઈવાની સાથે અગમ્યાગમનના પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રકરણનો ઉપક્રમ કરે છે—

एतैर्व्रतैरपोहेतं पापं स्तेयकृलं द्विजः ॥

अगम्यागमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ ૧૬૯ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યે આ ઉપર કહેલા વ્રતોથી ચોરીને ક્ષીણ થયેલા પાપને મટાડવું અને અગમ્યાગમનથી થયેલા પાપને આ વ્રતોથી મટાડવું. ૧૬૯.

આ વ્રતોથી એટલે હરે કહીએ છીએ તે વ્રતોથી અગમ્યાગમનનું પાપ મટશે.

આ અધ્યાયના પદમાં શ્લોકમાં જે જે અગમ્યાગમનને ગુરૂપત્રીગમનજેવું જણાવેલું છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्व्रतः सिक्वा स्वयोंनिषु ॥

सरव्यः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ ૧૭૦ ॥

સહોદર બેહેન, મિત્રની સ્ત્રી, પુત્રની સ્ત્રી, કન્યા અને ચડાણની સ્ત્રી એઓનું ગમન કરનાર પુરુષે ગુરૂપત્રીના ગમનવિશે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ૧૭૦.

ગુરૂપત્ની ભનનુ પ્રાયશ્ચિત્ત આ અધ્યાયના શ્લોક ૧ થી ૧૦૬ સુધી જૂદી જૂદી ભવનુ સ્થુ છે તેમાથી ભણતા કે અભણતાવગેરે બહોથી પાપની ગુરૂતા તથા લગ્નતાને અનુસરીને તે તે ભવનુ ચરણ સંભરણ પ્રાયશ્ચિત્ત કે રૂ

૨૪, માશી તથા મામાની પુત્રીસાથેના ગનનનુ પ્રાયશ્ચિત્ત હુએ—

પૈતૃવસ્ત્રેયા મગિની સ્વસ્ત્રીયાં માતુરેવ વા ॥

માતૃશ્ચ ભ્રાતૃસ્તનયાં ગત્વા ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥૧૭૧॥

ફરની દીધરી બેહેન માતાની બેહેનની દીધરી તથા માતાના બાઈની દી ગીન ગમન ગનારે ચાન્દ્રાયણુ કરનુ ૧૭૧

અનાનથી ધરના એક વખતના ગનનમાટે આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે કારણકે પ્રાયશ્ચિત્ત લાખવવાળુ છે

ઉપનતા શ્લોકમા હુએલી ફરની પુત્રીવગેરેની સાથે પરણવાનો નિરોધ કરેછે—

एतास्तिस्त्रस्तु भार्याथै नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ॥

ज्ञातित्वेनानુपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ॥ ૧૭૨ ॥

બુદ્ધિમાન પુરુષ એ ત્રણને ગૃહસ્થાશ્રમ કરવામાટે પરણુની નહિ કારણકે તે ત્રણે જ્ઞાતિપણાથી એટલે બેહેનપણાના સબધવાળી હોનાથી પરણનાને યોગ્ય નથી તેથી તેઓમાની કાઈને પણ પરણનારો પુરુષ નરખમા પડેછે ૧૭૨

ત્રીજા અધ્યાયના ૧૧ મા શ્લોકમા આવી ભવનના વિવાહનો નિરોધ જણાવેલો છે તેની પ્રક્રમને લઈને અહીં વિશેષ દેવતા કરી છે

પશુઝાતિવગેરેમાં ગમનનુ પ્રાયશ્ચિત્ત હુએ—

अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु ॥

रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्र सान्तपनं चरेत् ॥૧૭૩॥

અમાનુષવગેરે અમાનુષી સ્ત્રીઝાતિમા રજસ્વલામા તટ્ષિક્રમવિગ્રહ અને વળમા વીરનો પત કરનાર પુરુષે સાતપનકૃત્ન કરનુ ૧૭૩

અમાનુષી સ્ત્રીજાતિમાં અન્ય પશુઓની ગણનાસાથે ગાયની ગણના કરવી નહિ. કારણકે ગાયના સંબંધમાં તેણું નિર્ધાર્ય કરનારમાટે શખ તથા સિખિત-વગેરે સ્મૃતિકારોએ વર્ષપર્યંત પ્રાણપત્યરૂપ ગુરુપ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે.

પુરૂષગમનવગેરેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

મૈથુનં તુ સમાસેવ્ય પુંસિ યોપિતિ વા દ્વિજઃ ॥

ગોયાનેપ્સુ દિવા ચૈવ સવાસાઃ સ્નાનમાચરેત્ ॥૧૭૪॥

જે દ્વિજ, પુરૂષની સાથે ગમન કરે તેમજ વૃષભ જોડેક વાહનમાં, જળમાં કે દિવસના ઓની સાથે ગમન કરે તેણે તે વસ્તુસક્તિન સ્નાન કરવું. ૧૭૪.

ગમનપછી તુરત તે સ્વર્ણનાં વસ્ત્રોસહિત સ્નાન કરવું બેઠએ.

ચંડાલવગેરેની સ્ત્રીનું ગમનવગેરે કરવાથી બ્રાહ્મણની થતી દુર્ગતિ કહ્યાડછે—

ચળ્ડાલાન્ત્યસ્ત્રિયો ગત્વા ભુક્ત્વા ચ પ્રતિગૃહ્ય ચ ॥

પતત્યજ્ઞાનતો વિપ્રો જ્ઞાનાત્સામ્યં તુ ગચ્છતિ ॥૧૭૫॥

જે બ્રાહ્મણ, ચંડાલસ્ત્રીનું તથા મ્હેરછત્રીનું અન્નભૂતાં ગમન કરે, તેનું અન્ન ખાય અને તેની પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરે તે પતિત થાયછે અને જ્ઞાણીજોડને એ સ્વર્ણ કરે તો તેઓની સંમાનનાને પામેછે. ૧૭૫

પતિત થાયછે એમ કહ્યું તેથી પતિતનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને તેઓની સમાનતાને પામેછે એટલે તેના જેવાજ થઈ જાયછે. આ વાક્ય પ્રાયશ્ચિત્તના ગૌરવને માટે છે. ચંડાલીગમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત હવેપછી તુરત કહેશે.

વ્યભિચાર કરનારી સ્ત્રીને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

વિપ્રદુષ્ટાં સ્ત્રિયં ભર્તા નિરુધ્યાદેકવેદ્મનિ ॥

ચત્પુંસઃ પરદારેષુ તચ્ચૈનાં ચારયેદ્વત્ ॥ ૧૭૬ ॥

વ્યભિચાર દોષવાળી સ્ત્રીને તેના પતિએ એક મઠાનમાં રાખી રાખવી અને પરસ્ત્રીગમન કરનાર પુરૂષે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું છે તે પ્રાયશ્ચિત્ત તેની પાસે કરાવવું. ૧૭૬.

વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને એક મઠાનમાં રાખી રાખવી, જદાર જ્યાં ન દેવી તેમજ તેના દાપમાં કયો અધિકાર રાખવો નહિ અને સભનીય પરસ્ત્રીના ગમનમાં પુરૂષને માટે જે પ્રાયશ્ચિત્ત છે તે પ્રાયશ્ચિત્ત તેને કરાવવું. ઓઓને પુરૂષકરતાં

અર્થપ્રાયશ્ચિત્ત દોષાવિષે વસિષ્ઠે કયુ છે તે વચનપ્રમાણે અભિચારદોષમાં આ વેદી શ્રીને શાશ્વ પડે છે

ફરીને વ્યભિચારદોષમાં આવનારી શ્રીને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

સા ચેત્પુનઃ પ્રદુષ્યેત્ત સદ્દેશનોપયચિત્તા ॥

કૃચ્છ્રં ચાન્દ્રાયણં ચૈવ તદસ્યાઃ પાવનં સ્મૃતમ્ ॥૧૭૭॥

તે શ્રી ને બીજવાગ પશુ મળતીયપુરણની અભ્યર્થનાથી તેની સાથે વ્યભિચાર કરે તો તે શ્રીએ પોતાની પવિત્રતા થવાને પ્રાણપત્ય અને કૃચ્છ્ર આદ્રાપણ કરવું ૧૭૬

પુરણની અભ્યર્થનાથી એમ કહ્યું એટલે શ્રીની પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છા ન હોય છતાં પણ આ દોષમાં પડે તોપણ તેમ આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ

શુદ્ધશ્રીની સાથે વ્યભિચાર કરનાર બ્રાહ્મણને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

યત્કરોત્યેકરાત્રિણ વૃષલીસેવનાદ્ દ્વિજઃ ॥

તન્નૈક્ષમ્બુજપન્નિત્યં ત્રિભિર્વર્ષેર્વ્યપોહતિ ॥ ૧૭૮ ॥

શુદ્ધશ્રીનું ગમન કરતા બ્રાહ્મણને એક રાત્રિમાજ ને પાપ લાગે છે તે પાપ તે ત્રણ વર્ષપર્યંત બિજાનું એમ આપને રહેવાની સાથે સર્વદા ગાયત્રીનો જપ કરતો રહે ત્યારે નાશ પામે છે ૧૭૮

મૂળમાં કૃચ્છ્ર શબ્દ છે તેનો અર્થ શુદ્ધશ્રી યાય છે તોપણ પ્રાયશ્ચિત્ત શુદ્ધ દોષાથી અહીં શુદ્ધશ્રી નહિ પણ ચંદ્રાવશી સમજવી એમ પણ યજ્ઞશ્રીના મત છે અને કૃચ્છ્રાવશી એમ કહે છે કે શુદ્ધશ્રીમાં ગર્ભાધાન કરનાર બ્રાહ્મણને માટે આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે

સ સર્ગધી પાપી બનનારાઓમાં તેના પ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણને ક્રમ કહે છે—

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ॥

पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ ૧૭૯॥

આરે પ્રકારના પાપીઓને માટે તેમથી છૂટવાનો આ ઉપાય કેમ હશે પતિત નોકોની સાથે સ સર્ગમાં આવનારાઓમાં તેના આ પ્રાયશ્ચિત્ત સાંભળો. ૧૭૯

ચારે પ્રકારના પાપીએ એટલું હિંસા કરનારા, અપદ્યબક્ષ કરનારા, ચોરી કરનારા અને અન્યાયમન કરનારા જેઓ પોતેજ પાપ કરીને પતિત બનેછે, એવા પતિતલોકોની સાથે કાંઈપણ સંબંધમાં આવનારા લોકોને પણ દોષ લાગે.

પતિતના સંબંધમાં આવનાર કેવીરીતે પતિત થાયછે તે જણાવેછે—

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥

याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् ॥ ૧૮૦ ॥

એક વર્ષપર્યં પતિતમાણસની સાથે એક વાહનઉપર જવાથી, એક આસને બેસવાથી અને એક પંક્તિમાં બોજન કરવાથી બીજો માણસ પણ પતિત થાયછે. પરંતુ પતિતને યજ્ઞ કરાવવાથી, અધ્યયન કરાવવાથી અને તેની સાથે વિવાદસંબંધ બાધવાથી તેમ યત્ન નથી અર્થાત્ એક વર્ષે પનિત થવાતું નથી પણ તરતજ પતિત થઈ જવાયછે. ૧૮૦.

દેવકમુનિ તોતરજ પતિત થવાનાં કારણોમાં એમ્પ ક્ષિત્તિબોજનને પણ ગણેછે તે કહેછે કે—

याजम योनिसंवंधं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।

वृत्त्या सद्य पतन्त्येते पतितेन न मशयः ॥

એટલે પતિતને યજ્ઞ કરાવનાર તથા વેદાધ્યયન કરાવનાર અથવા તેને ગાયત્રીનો ઉપદેશ આપનાર, પતિતની સાથે વિવાદસંબંધ બાધનાર અને પતિતની સાથે બોજન કરનાર એઓ તરતજ પતિત થાયછે એમાં સંશય નથી.

સંસર્ગથી પનિત થનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્તનો સામાન્ય ક્રમ કહેછે—

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ॥

स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ ૧૮૧ ॥

જે મનુષ્ય એ પતિતોમાંના જેવા પ્રકારના પનિતની સાથે સંસર્ગ કરે તે મનુષ્યે તે પનિતસંસર્ગના દોષમાંથી મુક્ત થવા માટે તે પતિતને માટે જે પ્રાયશ્ચિત્ત હોય તેજ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. ૧૮૧.

જે જે પાપીને માટે જેવું જેવું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવું હોય તેવું તેવું પ્રાયશ્ચિત્ત તેના સંસર્ગીએ પણ કરવું જોઈએ. સંસર્ગીએ જે પ્રાયશ્ચિત્ત એક યત્નદ્વારા બોલું કરવું, કારણકે આસ કહેછે કે—

યો યેન મંગ્ગેદ્વર્પ સોપિ નન્મામ્યતામિયાન્ ।

પાદન્યૂનં ચરેન્સોપિ તમ્ય તમ્ય વ્રતં દ્વિજ. ॥

તે દ્વિજ ને પાપીની સાથે એકવર્ષ સંસર્ગમાં રહે તે દ્વિજ તે પાપીના જવા બનેછે. તેથી તેણે તે તે પાપીને માટે ને પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવ દેખ તે પ્રાયશ્ચિત્ત પાદન્યૂન એટલે એકચતુર્થાંગ કમની કરવું

પતિત થનારના સંબંધીઓએ તેની સાથેના સંબંધ દેખ છેડી આપવો તે જણાવેછે—

પતિતસ્યોદકં કાર્યં સપિણ્ડૈર્વાન્ધવૈર્વહિઃ ॥

નિન્દિતેઽહનિ સાયાહે જ્ઞાત્યૃત્વિગ્ગુરુસન્નિધૌ ॥૧૮૨॥

સપિણ્ડોએ તથા બાધવોએ નિન્દિતદિવસે સાથ કાળે જ્ઞાતિની, ઋત્વિજની તથા ગુરુઓની હાજરીમાં ગામથી બહાર જઇ પતિતની ઉદ્દેશિયા કરવી. ૧૮૨.

પતિત થયેલ માણસ જીવતા હોય તોપણ તેને મૃતપુત્ર ગણી તેના સ બંધીઓએ જ્ઞાતિવગ્રેદેની હાજરીમાં ગામબહાર નિન્દિતદિવસે એટલે રિક્તાતિથિયુગ નવમીમાં સાયંકાળે તેનું નાહી નાખવું અને સ બંધ છેડી દેવો સાતપેદીની અંદરના ભાયાતો સપિંડ કહેવાયછે તથા તે સિવાયના સ બંધીઓ બાધવ કહેવાયછે.

પતિતની ઉદ્દેશિયાનો વિશેષત્રિધિ જણાવેછે—

દાસી ઘટમપાં પૂર્ણ પર્યસ્યેત્પ્રેતવત્પદા ॥

અહોરાત્રમુપાસીરન્નશૌચં વાન્ધવૈઃ સહ ॥ ૧૮૩ ॥

દાસીએ જગથી ભરેલા ઘડાને દક્ષિણમાં મુખ રાખી પગથી ફેંકી દેવો અને પછી બાધવોએ એક રાત્રિદિવસપર્યંત આશ્રાય પાળવું. ૧૮૩.

પતિતના સ બંધીઓએ એક દાસીને દક્ષિણતર્ફ મુખ રાખાવી તેના પગથી જગના ઘડાને ફેંકાવી દેવો જેથી તે ધરો ફૂટી પડે આશ કરવાથી પતિત સાથેના સંબંધ તેના જીવતા હોવા છતાં જ નયછે. આ ઘરો જૂનો લેવરાવવો. કારણકે ૧૮૬માં જ્યોત્ષ્ઠી બીજે નવો ઘરો આવેછે તેથી અહીં જૂનો ઘરો જ સમજાયછે. આમ કર્યાપછી એક દિવસ અને એક રાત્રિ એમ તેનું આશ્રાય પાળવું.

ઉપર પ્રમાણે કરવાનો મુખ્ય હેતુ સમજાવેછે—

નિવર્તેરંશ્ચ તસ્માત્તુ સંભાષણસહાસને ॥

દાયાદયસ્ય પ્રદાનં ચ યાત્રા ચૈવ હિ લૌકિકી ॥૧૮૪॥

પતિતની સાથે ભાષણ કર્યું નહિ, તેની સાથે બેસ્યું નહિ, તેને દાયભાગ આપવો નહિ અને તેની સાથે કશો લૌકિકવ્યવહાર પણ કરવો નહિ. ૧૮૪.

દાયાવસ્ય પ્રદાનં એવા વારસાનો ભાગ દેવો નહિ એમ કહ્યું છે તે ઉપરાંત તેમાં આજીવન સુધી તે અરેખર મરી ગયાં પછી તેને પિતૃપ્રદાન કરવાની પણ જરૂર નથી એમ અભિપ્રાય નિકળે છે.

પતિત પુરૂષ પોતાના ભાધ્યોમાં સૌથી મોહોટો હોય તો તે વારસામાંથી નિકળી જતાં મોહોટાભાધને મળવાના વિશેષ-ભાગની શું વ્યવસ્થા થાય? તે જણાવે છે—

ज्येष्ठता च निवर्त्तत ज्येष्ठावाप्यं च यद्धनम् ॥

ज्येष्ठांशं प्राप्तुयाच्चास्य यवीयान् गुणतोधिकः ॥ ૧૮૫ ॥

પતિતનું જ્યેષ્ઠપણુ નિવૃત્ત થાય છે તથા જ્યેષ્ઠપણુથી મળી શકનારું ધન પણ તેને મળી શકતું નથી તેથી તેનાથી નાહાનો ભાગ જે ગુણથી અધિક હોય તેને એ જ્યેષ્ઠનો ભાગ મળવો જોઈએ. ૧૮૫

પતિતનું જ્યેષ્ઠપણુ નિવૃત્ત થાય છે એટલે તેનાથી તેના નાહાના બધાઓ વગેરેએ તેના પ્રત્યે અભિવદનવગેરે કરો ઉપચાર કરવો નહિ. પતિત હોય તે વારસામાંથીજ બાતલ થઈ જાય છે તો પછી જ્યેષ્ઠપણુને લીધે વધારાનો ભાગ તો તેને વ્યાપીજ મળી શકે? તોપણુ તે જ્યેષ્ઠનો હવે તેનાથી નાહાનો ભાગ હોય તેને મળવામાં જોઈ તેનો અનુવાદ કરવામાં આવે છે.

પતિત થયેલો પુરૂષ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પવિત્ર થાય ત્યારે તેના સ્વીકારનો ત્રિવિધ કહે છે—

प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवम् ॥

तेनैव सार्द्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ ૧૮૬ ॥

પતિત થયેલો પુરૂષ ન્યારે પ્રાયશ્ચિત્ત પૂર્ણ કરે ત્યારે તેના સપિડ-વગેરેએ તેને સાથે સખીને પવિત્ર જળાશયમાં સ્નાન કરીને જળથી ભરેલા નવા ઘડાને તે જળાશયમાં નાખવો. ૧૮૬.

પવિત્ર જળાશય એટલે ગંગાવગેરે તીર્થરૂપ બાજુની નદી કે તેવાં કોઈ સરોવરો સમજવા આ પ્રમાણે ઘડો નાખવાની ક્રિયામાં તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારે પોતે પેણુ ભાગી લેવો.

પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પવિત્ર થનારનો સંબંધ પાછો ચાલુ થના-
વિષે કહે છે—

સ ત્વપ્સુ તં ઘટં પ્રાસ્ય પ્રવિઙ્ઘ્ય ભવનં સ્વકમ્ ॥

સર્વાણિ જ્ઞાતિકાર્યાણિ યથાપૂર્વં સમાચરેત્ ॥૧૮૭॥

પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર તે પુણે જળમાં તે ઘડો નાખ્યાપછી પોતાને ઘેર
આની અગાઉની પેઠે મંત્રો જાનિકાર્યો કરવા. ૧૮૭

જ્ઞાતિકાર્યો એટલે સ્વબંધીઓની સાથેના સ્વપ્રત્યક્ષદારમયો કરવા

પતિત બનેલી સ્ત્રીઓના સંબંધમાં કર્તવ્ય કહે છે—

एतमेव विधिं कुर्याद्योऽपित्सु पतितास्वपि ॥

वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १८८ ॥

પતિત થયેલી સ્ત્રીઓને માટે પણ આ વિધિ કરવાનો છે એની
સ્ત્રીઓને ધરનીજાપાસે રાખવી અને નજી તથા અન્નપાન દેવા ૧૮૮

આ વિધિ કરવાનો જ એટલે પતિત થયેલી સ્ત્રી માટે પણ હૃદયક્રિયા
પતિત પુણેને માટે થતી હૃદયક્રિયા જેવીજ કરવી વિશેષમાં એટલું કે તેને ધરની
પાસે ભૂદી કોઠગીમાં રાખવી અને વસ્ત્ર તથા અન્નપાન દેવા જોઈએ

પાપ કરનારાઓની સાથે તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પહેલાં તથા
પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાપછી સામાન્યરીતે કેમ વર્તવું તે જણાવે છે—

एनस्त्रिभिरनिर्णिकैनाथं किञ्चित्सहाचरेत् ॥

कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥ १८९ ॥

પાપ કરનારા મનુષ્યોએ જ્યામધી પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલું ન હોય સાંસુધી
તેઓની સાથે કાંઈપણ વ્યવહાર કરવો નહિ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાપછી કાંઈ
વખત પણ તેઓની નિંદા કરવી નહિ ૧૮૯

પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને પવિત્ર થયેલ હોય તેવા માણસને તેના પૂર્વના પાપની
ચાહી આપી તેનું મન કચ્ચાવવું નહિ

પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલું હોય તોપણ કેવીકેવી જાતના પાંખીઓ
સંબંધ કરવાને યોગ્ય નથી તે ઉપરના પ્રલોકના અપવાદપે જણાવે છે—

વાલઘ્નાંશ્ચ કૃતઘ્નાંશ્ચ વિશુદ્ધાનાપિ ધર્મતઃ ॥

શરણાગતહન્તૃશ્ચ સ્ત્રીહન્તૃશ્ચ ન સંવસેત્ ॥ ૧૯૦ ॥

જેઓ બાળકન્યા કરનારા હોય, કરેલા ઉપદ્રવને દણનારા હોય, શરણે આવેલાને મારનારા હોય અને સ્ત્રીકન્યા કરનારા હોય તેઓએ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તેપણુ તેઓની સાથે રહેવું નહિ. ૧૯૦.

તેઓની સાથે રહેવું નહિ એટલે તેઓના કરા સંબંધમાં આવવું નહિ જે દિગ્ગેને ઉપનયનસંસ્કાર યોગ્યસમયે ન થયો હોય તેઓને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

યેપાં દ્વિજાનાં સાવિત્રી નાનૃચ્ચેત યથાવિધિ ॥

તાંશ્ચારયિત્વા ત્રીન્કૃચ્છ્રાન્યથાવિધ્યુપનાયયેત્ ॥ ૧૯૧ ॥

જે દિગ્ગેને વિધિપ્રમાણે ગાયત્રીનો ઉપદેશ ન થયો હોય તેઓને પણ પ્રાણપત્ય કરાવી વિધિપ્રમાણે ઉપનયનસંસ્કાર કરવો. ૧૯૧.

દ્વિજ એ શબ્દમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણ સમાજમાં. તેઓને ગામ્ભાગમાં પણ ઉપનયનસંસ્કાર ન થઈ શકે તે હોય તો પણ પ્રાણપત્યપ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને તેપણુ વિધિપ્રમાણે ઉપનયનસંસ્કાર કરવો. યાગવલ્ક્યે પ્રાણરતોમવશેરે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે તેની સાથે આ પ્રાયશ્ચિત્તનો વિધાય સમાજનો એટલે દોષના નાશલાપરનો વિચાર કરીને તેમ જાગી અને શક્તિવશેરનો પણ વિચાર કરીને વિદ્યપત્ની વ્યવસ્થા કરવી.

પ્રતિપિદ્ધ આચરણ કરનારા તથા સ્વાધ્યાયરહિત રહેનારા દિગ્ગેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવે છે—

પ્રાયશ્ચિત્તં ચિકીર્ષન્તિ વિકર્મસ્થાસ્તુ યે દ્વિજાઃ ॥

બ્રહ્મણા ચ પરિત્યક્તાસ્તેપામપ્યેતદાદિશેત્ ॥ ૧૯૨ ॥

પ્રતિપિદ્ધ કર્મોનું આચરણ કરનારા તથા વેદાધ્યયન નહિ કરનારા જે દિગ્ગે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની કસ્ટ કરે તેઓને પણ આ પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવ્યું. ૧૯૨.

મુદ્રનેપાવશેરે પ્રતિપિદ્ધ આચરણ કરનારા તથા સ્વાધ્યાયરહિત રહેનારા દિગ્ગે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની ઉપદેશી જુગત આરે તો તેઓને પણ ઉપનામ મંદામાં જણાવેલ પણ પ્રાણપત્ય ઉપનયન પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારું કહે.

નિહિતકર્મથી ધન મેળવનારા બ્રાહ્મણોમાંટે શુદ્ધિનો પ્રકાર

હેતેનાર્જયન્તિ કર્મણા બ્રાહ્મણા ધનમ્ ॥

ત્સર્ગેણ શુદ્ધયન્તિ જપ્યેન તપસૈવ ચ ॥૧૯૩॥

આત્મો નિહિત કર્મથી જે ધન મેળવેછે તે ધન, ધન કરી દેવાથી જપથી અને તપશ્ચવાથી તેઓ પવિત્ર થાયછે ૧૮૩

નીચની પાસેથી પ્રતિગ્રહ તથા નિષિદ્ધ કથનિદેશપ નિહિતકર્મવટે મેળવેલા ધનનું ફાલ કરી દેવાથી તથા ગાયત્રીના જપ કરવાથી તથા તપશ્ચવાથી એટલે ઉપરના પ્રશ્નમાં જણાવેલા તથા બ્રાહ્મણ કરવાથી બ્રાહ્મણ થાયછે આમાંનું એકએક નિદિ પશુ આ રીતે કરવા તેજ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે અસત્પ્રતિગ્રહના પ્રાયશ્ચિત્તનો નિરોધ પ્રકાર જણાવેછે—

ત્વા ત્રીણિ સાવિત્ર્યાઃ સહસ્રાણિ સમાહિતઃ ॥

તં ગોષ્ઠે પયઃ પીત્વા મુચ્યતેઽસત્પ્રતિગ્રહાત્ ॥૧૯૪॥

જેવો અસત્પ્રતિગ્રહ મેળવે હોય તે સાનધાન થઈને ત્રણહજાર ગાયત્રીનો જપ કરે તથા એ માસપર્યંત ગેઠમાં રહીને દૂધ પીએ એવો પ્રાયશ્ચિત્ત મુખ્ય ૧૮૪

ગોષ્ઠ એટલે ગાયના નિવાસસ્થાનમાં રહીને એમહિનાસૂધી માત્ર દૂધ અને હમેશા એકસોએકસો ગાયત્રીનો જપ કરે તેથી મહિનો પૂરો થતા તો ગાયત્રી જપાય એટલે અસત્પ્રતિગ્રહનો દોષ મટેછે કેટલાએક માનુષ્ય પશુ જે હમેશા ત્રણત્રણહજાર ગાયત્રી જપથી અસત્પ્રતિગ્રહ એ શબ્દમાં નથીજનું ફાલ અને અથોય માણસપાસેથી લીધેલું ગમે તે ફાલ એ બસમાવેશ થાયછે

અસત્પ્રતિગ્રહ કરનાર માણસ ગોષ્ઠમાંથી જ્યારે પાછો રહે તેનો સ્વીકાર કેમ કરવો ? તે જણાવેછે—

વાસકૃશં તં તુ ગોવ્રજાત્પુનરાગતમ્ ॥

તં પ્રતિપૃચ્છેયુઃ સામ્બં સૌમ્યેચ્છસીતિકિમ્ ૧૯૫

ઉપવાસને લીધે કૃશ થયેલા, ગોટમાથી પાછા આવેલા અને પ્રણામ કરનારા તે પુરુષને “હે સૌમ્ય !” અમારી સાથે સમાનતાને તું ઇચ્છે છે કે કેમ ?” એમ પૂછ્યું. ૧૯૫.

એકમાસસુધા ઈવળ ફર્યા પીવાને લીધે દુબળો બની ગયેલા તે પુરુષ ત્યારે પાછો આવે અને પોતાના સ બધી બ્રાહ્મણોને નમન કરે ત્યારે તે બ્રાહ્મણોએ તેને પૂછ્યું કે “તું હવે અમારા જેવા રહેવા ઇચ્છે છે ?”

ઉપરના પ્રશ્નનો માનસહિત જવાબ ક્યાઃ પ્રકારે દેવો તે તથા તે જવાબ આપ્યાપછી તે પુરુષને પોતાના મંડળમાં ભેળવવાનું જણાયે છે—

સત્યમુક્ત્વા તુ વિપ્રેષુ વિકિરેદ્યવસં ગવામ્ ॥

ગોભિઃ પ્રવર્તિતે તીર્થે કુર્યુસ્તસ્ય પરિગ્રહમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

પ્રશ્ન કરનારા બ્રાહ્મણોપાસે સત્યવચન કહીને ગાયોને ધાસ નાખ્યું, પછી ગાયોએ તીર્થરૂપ કરેલા પ્રદેશમાં તે પુરુષનો સ્વીકાર કરેલો. ૧૯૬.

સત્યવચન બોલેને હવે હું અસત્યવચન કહી કશું એમ ખરીરીતે કહીને તેને ગાયોને ધાસ નાખ્યું આમ યાગપણી જે રૂપળ ગાયો બેસવાથી અથવા ચાલવાથી પવિત્ર તીર્થરૂપ થયું હોય તે રૂપળે અથવા જે જળારાધના જે ભાગરૂપર ઇષ્ટને માયો તેમાં પાણી પીવાને હવેલી હોય તે જળારાધના તે ભાગરૂપર હોવાને ક્ષેત્રે તે પુરુષનો સ્વીકાર કરેલો. અટકે તેની સાથે બોલવાયાવવાપરેને સુખનો બચકાર ગાડુ કરેલો કેટલાએક એમ પશુ કહે છે કે તે પુરુષ ગાયને ધાસ નાખે અને નાથો તે ધાસ ખાય તો તે પુરુષનો સ્વીકાર કરેલો અને મારો ધાસ ન ખાય તો આ પુરુષ પાપમુક્ત થયે નથી એમ ખાત્રી તેને સ્વીકાર ન કરેલો.

ગાયોને યજ્ઞ કરાવનારગેરેને મારે પ્રાપ્તિસ્ત કહે છે—

દ્રાત્યાનાં યાજનં કૃત્વા પરેપામન્ત્યકર્મ ચ ॥

અભિચારમહીનં ચ ત્રિભિઃ કૃચ્છ્રૈર્યપોહતિ ॥ ૧૯૭ ॥

જે પુરુષ ત્રત્યોને યજ્ઞ કરાવે, બીજાઓની ઉત્તરક્રિયા કરે, અભિચાર-પ્રગોમ કરે અને અહીંનનામનો યાગ કરે તે પુરુષ ત્રણ કૃચ્છ્ર કરે ત્યારે દોહ મુખ થાય છે. ૧૯૭.

ગાયનું જણવું બીજા અધ્યાયના ૩૨ માં કૃષ્ણેકર્મમાં ગાયેનું ઈ માં ગાય માત્ર-સોનોને યજ્ઞ કરારે, પિતા તથા કુશિલાય બીજાઓની નિષિદ્ધ ઉત્તરક્રિયા કરે,

અભિચારપ્રયોગ કરે એટલે શત્રુવગેરેને માદી નાખવામાટે ઝ્યેનયામનેનું કર્મ કરે અને અભિચારકર્મ કરવાયોગ્ય ન હોય તેવા મનુષ્યની ઉપર અભિચારરૂપ અને વસ્તુત્રિયે યદ રાકે એવો અદીનનામનો યાત્ર કરે તે પુરુષ તદ્દ્વદ્યુષ્ટ કરવાથી પાપમુક્ત થાયછે.

શરણાગતનો ત્યાગ કરેનારવગેરેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

શરણાગતં પરિત્યજ્ય વેદં વિપ્લાવ્ય ચ દ્વિજઃ ॥

સંવત્સરં યત્રાહારસ્તત્પાપમપસેધતિ ॥ ૧૯૮ ॥

શત્રુએ આવેવાનો ત્યાગ કરે અને વેદને ડુબાવે તે દ્વિજ એકવર્ષપર્યંત યવનો આદાર કરીને રહે ત્યારે તે પાપમાથી છટેછે. ૧૯૮

પોતાની શક્તિ છતાં જે પુરુષ સત્ત્વે આવેલુ રક્ષણ ન કરે તથા વેદને ડુબાવે એટલે બાણાવચાને અયોગ્ય હોય તેવા શિ વનં વેદ બાણાવે અથવા વેદનું અન્યથા વ્યાખ્યાન કરે તે એકવર્ષપર્યંત યવનો આદાર કરે ત્યારે તે પાપથી મુક્ત થાયછે.

જેઓને કૃતમંવગેરેનો દંશ થાય તેઓને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

શ્વસ્ત્રગાલસ્વરૈર્દષ્ટો ગ્રામ્યૈઃ ક્રવ્યાન્નિરેવ ચ ॥

નરાશ્વોદ્ધવરાહૈશ્ચ પ્રાણાયામેન શુદ્ધ્યતિ ॥ ૧૯૯ ॥

કૃતક, શિવળ, ગધેકુ, ગામમાં રહેનારા માસાહારી પ્રાણીઓ, નર, અશ્વ, ઉટ અને વરાહ એઓ જેને દંશ કરે તે પુરુષ પ્રાણાયામ કરવાથી શુદ્ધ થાયછે. ૧૯૯

ગામમાં રહેનારા કાચુ માસ ખાનારા પ્રાણીઓ તે મીંદડાવગેરે સમજવાં પ્રાણાયામ જળમાં હલીને કરવા.

ભોજનપંક્તિમાં બેસવાને અયોગ્ય હોય તેવાઓને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

પષ્ટાન્નકાલતા માસં સંહિતાજપ એવ વા ॥

હોમાશ્ચ શાકલા નિત્યમપાઙ્ક્તયાનાં વિશેધનમ્ ૨૦૦

જે લોકો પંક્તિમાં બેસવાને યોગ્ય ન હોય તેઓ એકમાસસુધી ત્રીજા ત્રીજા દિવસના સાપકાળે ભોજન કરવાથી, વેદસંહિતાનો જપ કરવાથી તથા શાકલહોમ કરવાથી પવિત્ર થાયછે. ૨૦૦.

ત્રીજા અધ્યાયના ૧૧૭ માં શ્લોકમાં પૂરા થતા પ્રકરણની અંદર જેઓનું પરિગણન કરાવેલું તેના ચોર, પતિતવગેરે લોકો ભોજનપંક્તિમાં બેસવાને યોગ્ય નથી શાકલહોમ એટલે દેવકૃતસૈનસૌવયજનમાસે સ્વાહા । इदं देवेभ्यः ॥ વગેરે આકર્ષકોત્તરી થતો હોમ સમજવો.

ઉંટ તથા ગધેડાની ઉપર બેસનાર તથા વગરવસ્ત્રે સ્નાન કરનાર બ્રાહ્મણને મોટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः ॥

સ્નાત્વા તુ વિપ્રો દિગ્વાસાઃ પ્રાણાયામેન શુદ્ધ્યતિ ૨૦૧

જે બ્રાહ્મણ ઇન્દ્રાપૂર્વક ઉંટવાળા કે ગધેડાવાળા વાહનમાં બેસે તે તથા કંઈપણ વસ્ત્ર પહેર્યાવગર સ્નાન કરે તે બ્રાહ્મણ પ્રાણાયામ કરવાથી પવિત્ર થાય છે. ૨૦૧.

તેમાં ઉંટ કે ગધેડો ભેડેલ હોય એવાં વાહનપર અથવા ઉંટ કે ગધેડાની પીઠપર બેસનારે તેમજ નમ્રપણે સ્નાન કરનાર બ્રાહ્મણે પ્રાણાયામરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ભેદ છે.

જલમાં મલમૂત્રનો ત્યાગ કરનારે તથા મલમૂત્રના ત્યાગપછી જળવડે શુદ્ધિ નહિ કરનારે શું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું? તે જણાવે છે—

विनाद्भिस्प्सु वाप्यर्त्तः शरीरं सन्निवेद्य च ॥

સચેલો વહિરાપ્તુલ્ય ગામાલભ્ય વિશુદ્ધ્યતિ ॥૨૦૨॥

જે રાગી અથવા મલમૂત્રના વેગથી દગ્ધાયેલ માણુમ જળમાં મલમૂત્રનો ત્યાગ કરે અથવા મલમૂત્રનો ત્યાગ કર્યાપછી જળવડે શુદ્ધિ ન કરે તે, પહેરેલાં સઘળાં વસ્ત્રોસહિત ગામખાતાર જળાશયમાં સ્નાન કરી ગાયનો રપર્ત કરે સારે શુદ્ધ થાય છે. ૨૦૨.

વગર આપનિએ આગ્રમાણે કરે તેણે વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ભેદ છે એમ જણાવવામાટે ટાંચી અથવા મલમૂત્રના વેગથી દગાયેલ એમ કહેતા છે.

નિત્યકર્મવગેરેનો લોપ કરનારમાટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—
वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ॥

સ્નાતકવ્રતલોપે ચ પ્રાયશ્ચિત્તમ્ભોજનમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

વેદમાં કહેલાં નિલકર્મેના લોપ થાય ત્યારે અને જ્ઞાતકર્તા પ્રતોનો લોપ થાય ત્યારે તે લોપ કરનારે એક ઉપવાસરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૨૦૩.

વેદમાં કહેલાં જે નિલકર્મના લોપનું વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્ત ન કહેલું હોય તે નિલકર્મના લોપનું સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત એક ઉપવાસ કરવો તે જ જ્ઞાતકર્તા પ્રતો યોગ્ય અધ્યાયમાં કહેવામાં આવેલ છે.

બ્રાહ્મણ્યગેરેનું અપમાન કરનારમાટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

હુઙ્કારં બ્રાહ્મણસ્યોક્ત્વા ત્વઙ્કારં ચ ગરીયસઃ ॥

જ્ઞાત્વાનશ્વન્નહઃશેપમભિવાચ્ય પ્રસાદયેત્ ॥ ૨૦૪ ॥

જે મનુષ્ય બ્રાહ્મણની સામે હુઙ્કાર કરે અને વૃદ્ધબાલુસને હુઙ્કારો કહે તેણે જ્ઞાન કરી દિવસના બાકીના ભાગમાં બ્રાહ્મણનો ભાગ કરવો અને અભિવાદન કરી તેને પ્રસન્ન કરવા. ૨૦૪.

બ્રાહ્મણ કે પોતાનાકરતાં મોહોદી અવસ્થાવાળો હોય તેની સામે તોછડા-ધપી વર્તનારે જ્ઞાન કરવું, જ્ઞાન કર્યાપછી તે દિવસના બાકીના ભાગમાં જન્મકું નહિ અને જેનું અપમાન કરેલ હોય તે બ્રાહ્મણ કે વૃદ્ધને પગે લાગીને અથવા પોતાનાકરતા હતરતી ભવિનો વજ્ર હોય તો તેને કાઠ બીછરીતે સમનવીને પ્રસન્ન કરવા.

બીજી કોઈપણ રીતે બ્રાહ્મણનું અપમાન કરનારમાટે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—

તાડયિત્વા તૃણેનાપિ કપ્થે વાઽવધ્ય વાસસા ॥

વિવાદે વા વિનિર્જિત્ય પ્રણિપત્ય પ્રસાદયેત્ ॥ ૨૦૫ ॥

બ્રાહ્મણને તૃણથી પણ પ્રહાર કરે અથવા કંઈમાં વચ્ચેનો પાસ નાખે અથવા વિવાદમાં પરાજિત કરે તેણે તેને પ્રણામ કરીને પ્રસન્ન કરવો. ૨૦૫.

વિવાદ એટલે અહીં શુદ્ધવાદવિવાદ સમજવો.

બ્રાહ્મણને મારવા તૈયાર થનાર કે મારનારને માટે અસાધ્ય પદિણામ બતાવે છે—

અવગૂર્ય ત્વઠ્ઠદશતં સહસ્રમભિહત્ય ચ ॥

જિઘાંસયા બ્રાહ્મણસ્ય નરકં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૨૦૬ ॥

બ્રાહ્મણને મારવાની ઇચ્છાથી જે મનુષ્ય દંડ ઉગામે છે તે સોવર્ણપર્વત નરકમાં દુઃખી થાય છે અને જે મનુષ્ય તેને પ્રદાર કરે છે તે હનરવર્ણપર્વત નરકમાં દુઃખી થાય છે. ૨૦૬.

મારવાની ઇચ્છાથી એમ કહ્યું છે તેથી-મરકરી કરતાં દંડ ઉગામે કે વખતે પ્રદાર કરી લે તેને માટે આ ખરાબ પરિણામ નથી

બ્રાહ્મણને પ્રહાર કરીને રૂધિર કહાડનારને થતું દુષ્ટ ફળ કહે છે—
શોણિતં યાવતઃ પાંસૂન્ સંગ્રહ્ણાતિ મહીતલે ॥

તાવન્લ્યવ્દસહસ્રાણિ તત્કર્તા નરકે વસેત્ ॥૨૦૭॥

બ્રાહ્મણને પ્રદાર કરવાથી નિકળેલુ રૂધિર પૃથ્વીઉપર જેટલા રજકણોને ભીંજવે છે તેટલાં હનરવર્ણોમુખી, તે રૂધિર કહાડનારો નરકમાં રહે છે. ૨૦૭.

રૂધિર ન નિકળે, તેવા પ્રદારતું ફળ ઉપરના શ્લોકમાં બતાવ્યું છે અને રૂધિર નિકળે તેવા પ્રદારતું ફળ આ શ્લોકથી દેખાડ્યું છે.

ઉપરના બન્ને શ્લોકોમાં જણાવેલ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે—
અવગૂર્યં ચરેત્કૃચ્છ્રમતિકૃચ્છ્રં નિપાતને ॥

કૃચ્છ્રાતિકૃચ્છ્રૌ કુર્વીત વિપ્રસ્યોત્પાદ્ય શોણિતમ્ ૨૦૮

જેણે બ્રાહ્મણને મારવાની ઇચ્છાથી દંડ ઉગામેલો હોય તેણે કૃચ્છ્ર કરવું, જેણે બ્રાહ્મણને પ્રદાર કરેલો હોય તેણે અતિકૃચ્છ્ર કરવું અને જેણે પ્રદાર કરી બ્રાહ્મણને રૂધિર કહાડેલું હોય તેણે કૃચ્છ્ર અને અતિકૃચ્છ્ર એ બન્ને કરવાં. ૨૦૮.

બ્રાહ્મણને મારવામાટે દંડ ઉગામે, બ્રાહ્મણને પ્રદાર કરે અને બ્રાહ્મણના શરીરપર પ્રદાર કરી રૂધિર કહાડે તેણે ક્રમપ્રમાણે કૃચ્છ્ર, અતિકૃચ્છ્ર અને તે બન્ને એકસાથે એમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું

પ્રાયશ્ચિત્તને માટે સામાન્ય વિચાર કહે છે—

અનુક્તનિષ્કૃતીનાં તુ પાપાનામપનુત્તયે ॥

શક્તિં ચાવેક્ષ્ય પાપં ચ પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રકલ્પયેત્ ॥૨૦૯॥

જે પાપોને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેતાં નથી તે પાપોના નામને માટે ધ્યાન કરનારની ચક્તિ તથા તે પાપનો પ્રકાર જોઈને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું. ૨૦૯.

પાપનો પ્રાણ બોધે તે ભારે છે તે દુઃખ છે તે વિચારને અનુસરીને
તથા ૫ પીના સામર્થ્યને વિચાર કરીને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવવું બોધ્યે.

પ્રાયશ્ચિત્તમાં જે જે ક્ષતો જતાવવામાં આવ્યાં છે તે તે
ક્ષતોનાં સ્વરૂપ જણાવવાનું પ્રકરણ શરૂ કરેછે—

ચૈરમ્યુપાયૈરેનાંસિ માનવો વ્યપકર્પસિ

તાન્વોમ્યુપાયાન્વક્ષ્યામિ દેવર્ષિપિતૃસેવિતાન્ ॥૨૧૦॥

મનુષ્ય જે ઉપાતે દુઃખથી પોતાના ૫ પોનો નાશ કરેછે તે ઉપાયો દુ-
નમે ને મ્હીયકે જે ઉપાયે દોષોએ, પિતૃઓએ તથા નર્તિઓએ મેરેવા છે ૨૧૦.

પરે કેટલે અથવા પ્રાપ્ત થવેરે ક્ષતો નામમાત્રથી જળાગેલ છે, તે ક્ષતો
કેમ કરવા ૧ વધેરે વિચાર દોષણ કરવામાં આવેછે

પ્રાગ્નપત્ય યતનુ સ્વરૂપ દેખાડેછે—

ઞ્યહં પ્રાતઃપ્રહં સાયં ઞ્યહમથાદયાચિત્તમ્ ॥

ઞ્યહં પરં ચ નાશ્વીયાત્પ્રાજાપત્યં ચરન્ દ્વિજઃ ॥૨૧૧॥

જે દ્વિજ પ્રાગ્નપત્ય કરતો થાય તેણે ત્રણ દિવસ પ્રાત કાળમાં બોજન ૧
કરવું, ત્રણ દિવસ મધ્યકાળે બોજન કરવું ત્રણ દિવસ અપાયિત બોજન
કરવું તથા ઉત્તરના ત્રણ દિવસ ઉપવાસ રવા ૨૧૧

અપાયિત એટલે માંસ વિનાય જે કાંઈ પીરસાય તેજ અને તેટલુંજ
બોજન કરવું બોજનમાં કેટલા માસ લેવા તેને મરિ પરાશરમુનિ પ્રવાસે
મરેછે કે પ્રાત કાળના બોજનમાં છપીસ માસ સાય કાળના બોજનમાં બારીસ
માસ અને અપાયિત બોજનમાં નાવીસ માસ લેવા મુખમાં મુખ સમાઈ રાકે
એવો માસ લેવા તે માસનું પ્રમાણ છે અપાયિત બોજન કમુ છે તેથી માથા
સિવાય કદી બાજન ન મળે તો ઉપવાસ પણ કરવા પડે તો માંસ વધને
બોજન કરવું નહિ નર દિવસસૂત્રી દર્શિવાતજ જમવું

સાતપત્નકૃત્ત્વ કેમ કરવું તે જણાવેછે—

ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિ સર્પિઃ કુશોદકમ્ ॥

ઐકરાત્રોપવાસશ્ચ કૃત્ત્વં સાન્તપનં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧૨ ॥

ગોમૂત્ર, ગોમય દૂધ દહીં ઘી અને દહનું જગ એ પાંચે ૮ દિવસ
લાઇ સાતમે દિવસે ઉપવાસ કરવો તે સાતપત્ન કૃત્ત્વ કહેવાય છે ૨૧૨.

ગોમૂત્રવગેરે છ પદાર્થો મેળવીને છ દિવસ સુધી ચોડાચોડા ખાવા અને સાતમે દિવસે ઉપવાસ કરવો એ સાંતપનકૃત્ત્વ કહેવાય છે' યાજ્ઞવલ્કય એમ પણ કહે છે કે ઉપર જણાવેલા છ પદાર્થોમાંથી કમથી હમેશા એક-એક પદાર્થ લેવો. અને સાતમે દિવસે ઉપવાસ કરવો તે મહાસાંતપનકૃત્ત્વ કહેવાય છે દૂધ, દહીં અને ધી એ ત્રણે ગાયનાં જ સમજવાં.

અતિકૃત્ત્વ સ્વરૂપ કહે છે—

एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् ॥

त्र्यहं चोपवसेदन्त्यમतिकૃच्छ्रं चरन् द्विजः ॥ ૨૧૩ ॥

અતિકૃત્ત્વ કરનારા દિને પ્રથમનીપેઠે ત્રણ દિવસ પ્રાતઃકાળમાં એક ગ્રાસ ખાવો, ત્રણ દિવસ સાયંકાળે એક ગ્રાસ ખાવો. ત્રણ દિવસ અપા-ચિતપણે એક ગ્રાસ ખાવો અને છેવટ ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા. ૨૧૩.

સમયની, વ્યવસ્થા પ્રાણપલ્લવી પેડેજ છે માત્ર ગ્રાસમાં ફેરફાર છે. ગ્રાસનો અર્થ અહીં હાથમાં મમાઇશકે તેટલું જોતીન એમ પણ થાય છે.

તત્કૃત્ત્વ સ્વરૂપ કહે છે—

तसकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ॥

प्रतित्र्यहं पिवेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः ॥ ૨૧૪ ॥

તત્કૃત્ત્વ કરનાર આઠણે એકવાર સ્નાન કરી સાવધાનપણે ત્રણ દિવસ ઉષ્ણજળનું, ત્રણ દિવસ ઉષ્ણ દૂધનું, ત્રણ દિવસ ઉષ્ણ ધીનું અને ત્રણ દિવસ ઉષ્ણ પાનનું પાન કરવું. ૨૧૪.

પરાશર મુનિએ એ પદાર્થોનું માપ આ પ્રમાણે કહેયું છે કે જળ ૭ પળજેટલું, દૂધ ત્રણ પળજેટલું અને ધી એક પળજેટલું પીવું.

પરાકૃત્ત્વ સ્વરૂપ કહે છે—

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ॥

पराको नाम कृच्छ्रोयं सर्वपापापनोदनः ॥ ૨૧૫ ॥

નિતેન્દ્રિય જની કષ્ટપણ પ્રમાદ કર્યાવગર બાર દિવસ ઉપવાસ કરવા તે પરાકૃત્ત્વ કહેવાય છે, કે જે સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર છે. ૨૧૫.

નિતેન્દ્રિયપણું અને અપ્રમાદ એ સપળાં મતોના અર્થપૂર્ણ છે.

યાંદ્રાપણનું સ્વરૂપ કહે છે—

एकैकं हासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ॥

उपस्पृशंस्त्रिपवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

કૃષ્ણપક્ષમાં એકએક ગ્રાસ ઓછો કરવો અને શુકલપક્ષમાં એકએક ગ્રાસ વધારવો તથા ત્રણેસંમય આન કરવું એ ચાંદ્રાયણ કહેવાયછે. ૨૧૬.

ચાંદ્રાયણ કરનારે સવારે, બપોરે અને સાંજે એમ ત્રણવખત નહાઈ, તથા પૂર્ણિમાને દિવસે પંદરગ્રાસ જમવા. બીજા દિવસથી એકએક ગ્રાસ કમતી કરતાં ચતુર્દશીને દિવસે એકગ્રાસ જમવો અને અમાવાસ્યાને દિવસે ઉપવાસ કરી શુકલપક્ષના પંદરવાથી એકએક ગ્રાસ વધારવો જેથી પૂર્ણિમા આવે તે દિવસે પંદરગ્રાસ જમવા. આ ચાંદ્રાયણ પિપીલિકામંત્રે એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે

यवमध्यमनाभना चान्द्रायणं स्वल्पं कुरु—

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ॥

शुक्लपक्षादिनियतश्चરंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ २१७ ॥

શુકલપક્ષના આરંભથી સાવધાનપણે ચાંદ્રાયણનું કરનારે યવમધ્યમનામના ચાંદ્રાયણમાં પણ સધળો એજ વિધિ કરવો. ૨૧૭

એજ વિધિ એટલે સવારે, બપોરે અને સાંજે એમ ત્રણવખત નહાઈ, શુકલપક્ષના પંદરવાથી એકએક ગ્રાસ વધારવો એટલે પૂર્ણિમાને દિવસે પંદરગ્રાસ ચાવ અને પછી કૃષ્ણપક્ષના પંદરવાથી એકએક ગ્રાસ કમતી કરતા જવો જેથી ચતુર્દશીને દિવસે એક ગ્રાસઉપર આવી જવાય એટલે અમાવાસ્યાને દિવસે ઉપવાસ આવે. આ ચાંદ્રાયણ યવમધ્યમ કહેવાયછે

यतिचान्द्रायणविये कुरु—

अष्टावष्टौ समश्रीयात्पिण्डान्मध्यंदिने स्थिते ॥

नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥ २१८ ॥

યતિચાંદ્રાયણ કરનારે જિતેદિય રતી મધ્યાહ્નસમયે હવિષ્યાશના આઠ-આઠ ગ્રાસ લેવા. ૨૧૮

કૃષ્ણપક્ષના આરંભથી કે શુકલપક્ષના આરંભથી એ ગ્રાસપર્યંત આગ્રમાણે મન કરવું તે યતિચાંદ્રાયણ કહેવાયછે

शिशुचान्द्रायणविये कुरु—

ચતુરઃ પ્રાતરશ્રીયાત્પિણ્ડાન્વિપ્રઃ સમાહિતઃ ॥

ચતુરોઽસ્તમિતે સૂર્યે શિશુચાન્દ્રાયણં સ્મૃતમ્ ॥૨૧૧॥

આનંદે સાવધાનપણે પ્રાતઃકાળમાં ચારઆસ લેવાં અને સૂર્ય અને ચંદ્રના આરાધના કરવાં અને શિશુચાન્દ્રાયણ કહેવાય છે. ૨૧૧.

આમાં પણ એકમાસપર્યંત આંત્રિક કરવું એમ સમજવું છે. ચાન્દ્રાયણનો ઉપદેશ પ્રકાર કહે છે—

યથાકથશ્ચિત્પિણ્ડાનાં તિસ્ત્રોશીતીઃ સમાહિતઃ ॥

માસેનાશ્નન્હવિષ્ણુસ્ય ચન્દ્રસ્યૈતિ સલોકજ્ઞામ્ ॥૨૨૦॥

એ મનુષ્ય સાવધાન થઈ એકમાસમાં ગમેનેમ કરીને હવિષ્યાગના આસને બેસી શ્રીઆસ લેતો ચન્દ્રલોકની ગતિને ખામે છે. ૨૨૦.

કાંઈ કાંઈ દિવસે વિરોધ, કાંઈ દિવસ થોડા અને કાંઈ દિવસે વધવાસ એમ પાતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે કરી આખા માસમાં એકજે ત્રીજ દિવસે હવિષ્યાગનો એકદર બરોચાકીમ કાસ લે તેનું પણ તે ચાન્દ્રાયણના આધારે અને તેપણ ચન્દ્રલોકની ગતિને ખામે છે.

ચાન્દ્રાયણનો મહિમા કહે છે—

एतद्द्रुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन् व्रतम् ॥

सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥२२१॥

રૂદ્રાએ, આદિત્યાએ, વસુઓએ, મરુતોએ અને મહર્ષિઓએ સર્વ વ્રતનાં પાળેલા નાશને માટે આ ચાન્દ્રાયણવ્રત કરવું છે. ૨૨૧.

દેવો અને મહર્ષિઓએ પણ આ વ્રત કરવું છે એમ દેવાળી અનુષ્ઠાને કહે છે. જાનના કે અંજલિનાં પાપના પાસમાં પછી વળતુ કમળનાં લય છે તેઓએ તે તે અવરથ કરવું એકએ એવા અભિપ્રાય છે.

ઉપર જણાવેલાં વ્રતોમાં પાળવાનાં વિશેષ નિયમો કહે છે—

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम् ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥२२२॥

આ વ્રતઃક્રમનું દેવ ત્યારે મેલે છે તે દિન મહાબાહુનિઓવરે હોમ કરેલી તથા અદિસા, સત્, અક્રોધ અને સરકતા એઓને આચારમાં રાખવાં ૨૨૨.

મુઃ મુવઃ અને સ્વઃ એ નાણું મહાબાહુનિઓ કહેવાય છે આજ્યે હવિરનોદેશ પુરોક્તિયુ વિધાયને । એટલે જ્યાં બીજા કોઇપણ પદાર્થનું નામ ન લીધું હોય ત્યાં દોમની બદર ધીજ સમજાવું. એ જાણ્યથી, અહીં પણ ધીનો દોમ સમજાવો અદિસાવશેરે શુભે નિલ આચારમાં રાખવાના છે તોપણ અદિસા વ્રતના બંધનથી તેઓનો નિર્દેશ કયો છે

આન તથા ભાપણસંબધી કહે છે—

ત્રિરહસ્ત્રિર્નિશાંયાં ચ સ્વાંસા જલમાવિશત્ ॥

સ્ત્રીશૂદ્રપતિતાંશ્ચેવ નાભિભાપેત કંહિચિત્ ॥ ૨૨૩ ॥

વ્રત કરનાર મનુષ્યે ત્રણવાર દિવસમાં તથા ત્રણવાર ગાનમાં સ્વેદનાન કરવું અને કોઇપણ વખતે સ્ત્રી, શૂદ્ર અને પતિત એઓની સાથે ભાપણ કરવું નહિ. ૨૨૩.

દિવસ તથા રાત્રિના આદિ, મધ્ય અને અતન્ના એમ ત્રણપણ વખત નદીવચેરેના જળમાં વસ્ત્રસહિત આન કરવું આદ્રાવણના પહેલા બે પ્રકારે જે ધિપી-સિન્નામંથ તથા યવમંથનામના છે તેઓમાં રાત્રિસ્નાનની જગ નથી. કારણકે ૨૧૦ મા પ્રયોગમાં સવાર, બપોર અને સાંજના આનનું નુ છે અને તે પછી ૨૧૭ મા પ્રયોગમાં એજ નિદિ લેવાને કહેવ છે, તેથી તે સ્નાનપણ પ્રાણી સ્નેહ માટે રાત્રિસ્નાન સમજાવું આસારિના ભાપણના નિબંધમાં માતા, મોહોદીનેહેન-વચેરેની સાથે જગ, એટલી વાતચિત્ કરવાનો નિબંધ સખત્સાબ્ધિનું સૂચન કરે છે

વ્રતનાં વિશેષ અંગ કહે છે—

સ્થાનાસનાભ્યાં વિહરેદશક્તોઽધઃ શયીત વા ॥

વ્રહ્મચારી વ્રતી ચ સ્યાદુરુદેવદ્વિજાર્ચકઃ ॥ ૨૨૪ ॥

વ્રત કરનારે ઉઘડુ, એમડુ અને અનકા હોવા તેણે પૃથગ્વિપર શયન કરવું, અઘમયે પાળવું તથા શુર, દેવ અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું. ૨૨૪.

ઉઘડુ બેસવચેરે દેવોનો હેતુ એ છે - વ્રત કરનારે કદાચીને આજીસુ બની દિવસના હવાં કરવું નહિ અઘમયે તથા પુરુષેવચેરેના પૂજન એ વ્રતના મુખ્ય અંગોમાં છે

ગાયત્રીવચેરેનો જાળ કરવાની પધ્ધતિ ભલામણ કરે છે—

સાવિત્રીં ચ જપેન્નિત્યં પવિત્રાણિ ચ શક્તિઃ ॥

સર્વેષ્વેવ વ્રતેષ્વેવં પ્રાયશ્ચિત્તાર્થમાદતઃ ॥ ૨૨૫ ॥

ગાયત્રીનો ૧૪૫ કરવો તથા યજુરાક્રિત અધર્મપણવગેરે મંત્રોનો ૧૪૫ કરવો. પ્રાયશ્ચિત્તને માટે આદર્યુક્ત યજ્ઞેષા પુણે સધર્મનાં વ્રતોમાં આ નિયમો પાળવા ૨૨૫.

આંદ્રાયણની પેઠે પ્રાભપલ્યવગેરે કૃત્ત્રિમાં પણ જલ્પચર્ચવગેરે આ સધર્મો નિયમો પાળવાના છે.

પ્રકટપાપવાળાઓને માટે ઉપરપ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્તો કહીને હું ગુપ્તપાપવાળાઓના સંબંધમાં કહેછે—

एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैः न सः ॥

अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ ૨૨૬ ॥

જેઓ પોતાનાં પાપોને જાહેર કરે એવા દ્વિજોને ઉપર કહેલાં વ્રતોથી શુદ્ધ કરવા તથા જેઓ પોતાનાં પાપોને જાહેર ન કરનારા હોય અને શુદ્ધ થવા માગતા હોય તેઓને મંત્રોથી તથા હોમોવડે શુદ્ધ કરવા. ૨૨૬.

પોતાનાં પાપને જાહેર કરનારને પ્રાયશ્ચિત્ત આપનારી પરિવદે ઉપર કયા પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્તો કરાવી પવિત્ર કરવા અને પોતાના પાપોને ગુપ્ત રાખનારાઓને મંત્રોનો ૧૪૫ તથા હોમ કરાવીને પવિત્ર કરવા પાપોને ગુપ્ત રાખનારાઓએ પણ “કેમથી અમુક પ્રકારનું પાપ કર્યું હોય તેણે શું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું?” એમ તેા પરિવદ્દને પૂછવું પડેછે, પણ તેમાં “મેં અમુક પાપ કર્યું છે.” એમ ૨૫૪ જણાવાડ ન હોવાથી તેણે પોતાનું પાપ જગતમાં જાહેર નથી કરાવું પરિવદ્દનું ૨૫૩૫ બારમા અ યાયતા એકસોદશમા શ્લોકથી કહેડું.

પાપમાંથી છૂટવાના અન્ય પ્રકારો પણ જણાવેછે—

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ॥

पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥ ૨૨૭ ॥

પાપ દરનાર મનુષ્ય પાપને જાહેર કરવાથી, પશ્ચાત્તાપ કરવાથી, તપ કરવાથી અને વેદાધ્યયનથી તથા આપત્તિમાં દાન કરવાથી પાપમાંથી છૂટેછે. ૨૨૭.

આપણે જેટલે વપજીય રવાની અગ્નિ દોર તો દાન કરવાથી પણ તેજ
 રી મોટે દેવતાએ તુ ગામ રહ માનવું છે કે આપણના સમસ્યા ગીતુ મા
 ન બની ગયું દોષ તો આ સમસ્યા વપાયથી પણ પાપને નાં રાય છે

પોતાનાં પાપને જાહેર કરનારો પુરૂષ ક્રમેક્રમે પાપમુક્ત થાય છે
 તેવિધે કહે છે—

યથા યથા નરોઽધર્મં સ્વયં કૃત્વાનુભાવતે ॥

તથા તથા ત્વચેવાહિસ્તેનાધર્મેણ મુચ્યતે ॥ ૨૨૮ ॥

પાપ કરનાર મનુષ્ય જેમજેમ પોતાના મુખથી કરી તે પાપને જાહેર
 કરી દે છે તેમતેમ મનુષ્ય જેમ કાચગીથી મુક્ત થાય છે તેમ પોતાના પાપથી
 મુક્ત થાય છે ૨૨૮

જેસરમ બની શોખલાથી પોતાના પાપને જાહેર કરનારો પાપથી મુક્ત
 થતો નથી પણ અતઃ જાની ખરી લાગણીથી પોતાના પાપ, સ્વને નાંદિ પરતાવે
 કરી પાપને જાહેર કરનારો પુરૂષ પાપથી મુક્ત થાય છે એમ સમજ

મનવડે પાપને ધિકારનારને થવું ફળ દેખાડે છે—

યથા યથા મનસ્તસ્ય દુષ્કૃતં કર્મ ગર્હતિ ॥

તથા તથા શરીરં તત્તેનાધર્મેણ મુચ્યતે ॥ ૨૨૯ ॥

જેમજેમ પાપ કરનાર મનુષ્યનું મન થયેલા પાપકર્મને નાંદિ કરે છે
 તેમતેમ તેનું શરીર તે પાપથી મુક્ત થાય છે ૨૨૯

અહીં શરીરચાન્દ નિરાતમાનો બોધ રહે

પશ્ચાત્તાપ અને ફરીથી પાપ નહિ કરવાનો નિશ્ચય એ
 બંનેનું ફળ કહે છે—

કૃત્વા પાપં હિ સંતપ્ય તસ્માત્પાપાત્પ્રમુચ્યતે ॥

નૈવ કુર્યાં પુનરિતિ નિવૃત્ત્યા પયતે તુ સઃ ॥ ૨૩૦ ॥

પાપ કરીને પાછાથી જે માણસ પશ્ચાત્તાપ કરે છે તે, તે પાપથી મુક્ત
 થાય છે અને દુવે ફરીને આગ્રમાતો નહિ રહે એવી નિવૃત્તિ કરે એમને તે
 પવિત્ર થાય છે ૨૩૦

નિવૃત્તિ કરે એટલે ફરીને પાપનો વિચાર કરતાં પણ અટકે એવા નિશ્ચય-
 Cપર આવે ત્યારે તે પવિત્ર યાચછે 'પશ્ચાત્તાપ અને ફરીને પાપ નહિ કરવાનો
 સહકર્મ એ બંને પ્રાયશ્ચિત્તના અંગરૂપ છે. પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છતાં પણ કરેલા પા-
 પનો પરતાવો તથા ફરીને પાપ નહિ કરવાનો નિશ્ચય તદ્દિ યાચ તે તે પ્રાયશ્ચિત્ત
 નિષ્ફળ ગણાય છે.

પાપકર્મણું કળ મળ્યુ પામ્યાપછી પણ ભોગવવું પડે છે માટે
 શુભકર્મ કરવાની સલામતી દે છે—

एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ॥

सनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥૨૩१॥

પરજ્ઞોક્તમા શુભકર્મણુ કળ એક છે તથા અશુભકર્મણુ કળ ખરાબ છે
 એમ મનપડે વિચાર કરીને મનથી, 'વાણ્ણથી અને શરીરથી સર્વદા શુભકર્મ
 કરવું. ૨૩૧.

કરેલા પાપકર્મના ભે, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામા ન આવે તો પરજ્ઞોક્તમા પણ
 હુ ખ આપનારા યાચછે અને પ્રાયશ્ચિત્ત નવામા આવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત પોતે પણ
 કહાય છે માટે અશુભકર્મના ન કરતા શુભકર્મમાજ પ્રવર્તે રહેવું.

ફરીને, પાપ ન થાય તેને માટે બહુ સાવચેત રહેવાની
 સલામતી આપે છે—

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ॥

तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥૨૩૨॥

અજ્ઞાનથી કે જ્ઞાનથીને નિવૃત્તિકર્મ એકવખત થઈ ગયા પછી તેમાંથી
 છટવાની છન્ડાવાળા પુનઃ જીવ્તુ નિવૃત્તિકર્મ કરવું નહિ. ૨૩૨

• ઘણાં મનુષ્યો પોતાનું કહપણ પાપ કુપારવાને માટે નિસલ્પનાયલવગેરે
 બીજી પાપ પણ કરે છે અને એમ પાપરૂપ જેવી પુણ્યવાની માર્ગને મોહોમી કળા
 રી ગળે બાધી ફરે છે, તેમા તેઓને વિશેષવિરાધ દાનિ ભોગવતાં પડે છે માટે
 યેવવા પાપને મંદાગ્રુ-અને બીજી પાપ થવા દેતુ નહિ, અથવા એકવખત થઈ
 ગયા પાપને પ્રાયશ્ચિત્ત નીન અટકડુ તથા ફરીને પાપ ન થાય તેમાર સાધન
 રહેતું ફરીથી પાપ ની ફરીથી પ્રાપ્તિ કરીશુ અને આપણે જમી જઈશુ એવે
 ભયરે રહેતું નહિ.

• પાપના નિઃશેષ નાશમાટે તપની જરૂરીયાત જણાવે છે—

યસિન્કર્મણ્યસ્ય કૃતે મનસઃ સ્યાદલાઘવમ્ ॥

તર્મિસ્તાવત્તપઃ કુર્યાદ્યાવત્તપ્તિકરં ભવેત્ ॥ ૨૩૩ ॥

પાપ કરનાર મન યનુ મન એ પ્રાયશ્ચિત્તકર્મ કરના ગતા પાપના માનમાંથી ધૂંધુ ન જાય તો મનકેપણી તે જોને છે ઉતરી ગયો જગ્યા અથવા મનની પૂર્ણ પ્રમતના થાય સામૂહી તે પ્રાયશ્ચિત્તકર્મને તપરૂપે ધ્યા કરવું ૨૩૩

તપરૂં કર્યો ૨૩૩ એટલે તે પ્રાયશ્ચિત્તકર્મની આરતિઓ ૨૩૩ ત્યાસુધી નન પાપના જોઈથી છે ૩૫૧ નવ

પાપના પન્નિગ્રામરૂપ દુઃખમાંથી જૂટી મુખ મેળવવાની ઇચ્છા-વાળાએ તપ કરનામાં આજ્ઞવાળા થવું જોઈએ. કારણકે મુખની ઉત્પત્તિ, મુખની સ્થિતિ તથા મુખનો અવધિ એનો આધાર તપની ઉપરજ છે, તેથી તપનો પ્રભાવ વહેવેછે—

તપોમૂલમિદં સર્વં દૈવમાનુષકં સુખમ્ ॥

તપોમધ્યં વુધૈઃ પ્રોક્તં તપોન્તં વેદદર્શિભિઃ ॥ ૨૩૪ ॥

વેદ જાણનારા વિદ્વાનોએ કહ્યું છે કે ૨૩ અને મનને તે આ મનુ મુખ જેવામાં આવેડે તેનું મન તપ છે તેની સ્થિતિનો આધાર તપની ઉપર છે અને તેના અવધિ પણ તપથીજ બધાયછે, ૨૩૪.

તપના પ્રભાવથીજ મુખો મળેછે તપના પ્રભાવથીજ તે યજ્ઞ અને તપના પ્રભાવથીજ તેનો અવધિ નક્કી થાયછે આજ્ઞ તપન લીડજ મુખના પાશર્ભાથી ક્ષી મોક્ષ મેળવવાના અધિભરી થવાયછે

અમુક અમુક નિમિત્તને લઈને પ્રાણપત્યકૃત્ત્વગેરે જે કરવામાં આવે તે તપનાં નિશ્ચયરૂપ છે ત્યારે તપનું સામાન્યનરૂપ શું તે વણપણે સમજાવે—

બ્રાહ્મણસ્ય તપો જ્ઞાનં તપઃ ક્ષત્રસ્ય રક્ષણમ્ ॥

વૈઙ્યસ્ય તુ તપો વાર્તા તપઃ શૂદ્રસ્ય સેવનમ્ ॥ ૨૩૫ ॥

જ્ઞાન એ કલકરવું તપ છે પ્રજાસરગણ એ કાનિયું તપ છે, કૃષિ-વગેરે એ વૈઙ્યનું તપ છે અને બ્રાહ્મણનું સેવન એ શૂદ્રનું તપ છે, ૨૩૫-યથાર્થરૂપે વેદાય જાણવો તે જ્ઞાન સમજવું

દશાંત દશને તપના પ્રભાવ દેખાડે—

7

ઋપયઃ સંયતાત્માનઃ ફલમૃલાનિલાશનાઃ ॥

તપસૈવ પ્રપશ્યન્તિ ત્રૈલોક્યં સચરાચરમ્ ॥ ૨૩૬ ॥

અંતઃકુળને નિયમમાં રાખનારા અને કૃણ મૂલ તથા વાસુને આહાર કરીને રહેનારા ઋષિઓ તપના પ્રભાવથી સચરાચર ત્રૈલોક્યને દેખે છે ૨૩૬.

આર્વાર્જિતિ અત્યાદિયજ્ઞાનરૂપ અતિશયની પ્રાપ્તિ પામી તપના પ્રતીક થાય છે

અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓનું મૂળ પણ તપ છે એમ જણાવે છે—

ઔપધાન્યગદો વિદ્યા દૈવી ચ વિવિધા સ્થિતિઃ ॥

તપસૈવ પ્રસિધ્યન્તિ તપસ્તેષાં હિ સાધનમ્ ॥ ૨૩૭ ॥

ઔપધો, આરોધ્ય, વિદ્યા અને અનેકપ્રકારની શ્રુ સ્થિતિ એ સ્વધનુ તપથીજ સિદ્ધ થાય છે કારણકે તપ તેઓનું સાધન છે ૨૩૭

અનેક પ્રકારની શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ એટલે આ લોક માં ઉત્તમ અધિકાર, સતીસિત્તિ વગેરે તથા પરલોકમાં સારી જાતિ સમજવી

દેવે મુરડેલી તપનેલીધે દૂર થતી જણાવે છે—

યદુસ્તરં ચદુરાપં યદ્ગર્ગ યન્ન દુષ્કરમ્ ॥

સર્વતુ તપસા સાધ્યં તપો હિ વુરતિક્રમમ્ ॥ ૨૩૮ ॥

જે દુસ્તર હોય જે દુ પ્રાપ્ય હોય જે દુર્ગમ હોય અને જે અકર હોય તે સર્વજનુ તપથી સાધ્ય થાય છે કારણકે તપનો પ્રભાવ દુર્ગમ છે ૨૩૮

સમુદ્રમેરુ દુસ્તર હોય છે તે પણ તપના પ્રભાવથી પાર કરી સમાય છે વિશ્વાનિયમુનિ સ્થિતિ હોવા છતાં ઉપધાન્ય એવા પ્રાણપણ્યને પામી સમ્યાક હતા, ન પહેલાની સમાય એવા સ્થાનમાં પણ તપના પ્રભાવથી પહેલાની સમાય છે અને ન જતી રહે એટલે તે પણ તપના પ્રભાવથી જ સરકે એમને નમસ્કાર મુનિ સમુદ્રનું પાન કરી ગયા હતા એવેતેની મરડેલી હોય પરંતુ તે તપની સામે ટકી રહી નથી

પાપને દૂર કરનારુ તપનું સામર્થ્ય દેખાડે—

મહાપાતકિનશ્ચૈવ શેષાશ્ચાકાર્યકારિણઃ ॥

તપસૈવ સુતત્તેન મુચ્યન્તે કિલ્વિપાત્તતઃ ॥ ૨૩૯ ॥

મહાપાપ કરનારો તથા બાકીના પણ અર્થ કરનારાઓ સારીરીતે તપ કરવાથીજ તે પાપમાથી છટે છે ૨૩૯

અદ્વદસાવગેરે મહાપાપ કરનારાઓ તથા તે સિવાય બીજાં ઉપપાત્ત-વગેરે અર્થ કરનારાઓ જે યોગ્યરીતે તપ કરે તે પાપના પોરામાથી છટે છે.

પશુપક્ષીજેવાં શુદ્ધ પ્રાણીઓને પણ સ્વર્ગમાં લઈ જવાનું તપનું સામર્થ્ય જણાવે છે—

કીટાશ્ચાહિપતક્લાશ્ચ પશવશ્ચ વયાંસિ ચ ॥

સ્યાવરાણિ ચ ભૂતાનિ દિવં યાન્તિ તપોવલાત્ ॥ ૨૪૦ ॥

કીટા, સર્પ, પતંગ પશુઓ, પક્ષિઓ અને સ્યાવર એટલે વૃક્ષોવગેરે એઓપણ તપના બળથી સ્વર્ગની ગતિને પામે છે ૨૪૦

ત્યાર બાદ આવી ટીનજન્મવાળાઓ પણ તપનું ઉત્તમ ફળ મેળવી શકે છે સારેપણી મનુષ્યો તપના પ્રમાણથી ઉત્તમ ફલન પામે તેમાં નવાઈ શી? ઇતિ હાસાદિ શ્રદ્ધામાં પક્ષિઓ પણ અગ્નિપ્રવરાણ તપ કરી ઉત્તમ ગતિને પામ્યા છે એમ જોવામાં આવે છે અંશવત હાથીરૂપ પશુ અર્ધ-પક્ષી અને વૃષ્ટકર્ણરૂપ સ્યાવર એ સર્પાઓ હવ્ય અધિમારને પામેલ છે તેટલું તપજ છે,

તપની પાપહનશક્તિ વર્ણવે છે—

યત્કિશ્ચિદેનઃ કુર્વન્તિ મનોવાઙ્મૃત્તિભિર્જનાઃ ॥

તત્સર્વ નિર્દહન્ત્યાશુ તપસૈવ તપોધનાઃ ॥ ૨૪૧ ॥

લોકો મનથી, વાણીથી અને શરીરથી જે કાંઈ પાપ કરે છે તે સઘળું તપરૂપી પુરુષો તપવડેજ તુરંત બાળી નાખે છે ૨૪૧

પાપને બાળી નાખે છે એટલે પાપને પોતાનું ફલ આપનામાં શક્તિવગરનું બનાવી દે છે.

દેવતાઓ તપસ્વીનોજ અનુગ્રહ કરે છે તેવિધે જણાવે છે—

તપસૈવ વિશુદ્ધસ્ય બ્રાહ્મણસ્ય દિવૌકસઃ ॥

इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान् संवर्द्धयन्ति च ॥ २४२ ॥

તપશ્ચર્યાથી વિશુદ્ધ થયેલા બ્રાહ્મણે આપેલા ઉત્તિપત્રને દેવતાઓ પ્રહણ કરેછે અને તેના અર્પીત મનો-ચોને પુણ્ય કરેછે ૨૪૨,

યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર્યામિવાય યજ્ઞયાગ કરનારને તેનું ફળ મળતું નથી અને તેથી યોગ્યતા તપશ્ચર્યાથીજ પ્રાપ્ત થાયછે.

इन्द्र इत्येव पञ्च तपवरेण सिद्धं थायते એમ જણાવેછે—

अजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवास्तृजत्प्रभुः ॥

तथैव वेदानृपयस्तपसा प्रतिपેदिरे ॥ २४३ ॥

મહા સમર્થ પ્રજાપતિએ તપવરેજ આ શાસ્ત્ર કરેલું છે અને ઋષિએ પણ તપોબળથીજ વેદને પ્રાપ્ત થયાછે ૨૪૩

પ્રતપતિ એટલે બ્રહ્મા મહાસમર્થ હતા મા તેણે માનવધર્મશાસ્ત્ર એટલે તેના મૂળરૂપ વેદને પોતાના તપોબળથીજ પ્રકટ કરેલું કે જે ઉપનથી મનુએ આ માનવધર્મશાસ્ત્ર લખ્યું અથવા પ્રતપતિ એટલે સ્વાયંભુવ મનુએ તપોબળથીજ આ માનવધર્મશાસ્ત્ર કે જેની રચના મહા હુષ્કરે તે તપોબળથીજ કરીછે અને વસિષ્ઠ આદિ બીજા મુનિઓ પણ પોતાના તપોબળથીજ મનુબ્રાહ્મણાદિમંત્ર વેદોના જ્ઞાતા થયાછે તેથી પ્રતિષ્ઠિત ॥ થની રચના કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોમા પણ જે તપનો પ્રભાવ હોય તેજ તેઓની તે નામના પૂર્વ થાયછે

તપની સ્તુતિના પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરેછે—

इत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ॥

सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ २४४ ॥

સર્વ પ્રાણીવર્ગને ઉત્તમ જન્મની પ્રાપ્તિ તપશ્ચર્યાથીજ થાયછે એમ જાગૃતાગ દેવોએ ઉપર પ્રમાણે તપશ્ચર્યાનું મહાત્મ્ય કહેલુંછે ૨૪૪.

મનુષ્યો તો ગુણે તપના પ્રભાવને દેવો પણ વળાણે છે અદ્વય, જપ, દાન, પવિત્ર અને અત્યંત બોજન તથા ગરુડેષ અને લોભનો ન્યાય એ તપનું સામાન્ય ફાયદા છે.

વેદાદ્યાશ્રવણેની પ્રશંસા કરેછે—

વેદાભ્યાસોઽન્વહં શક્ત્યા મહાયજ્ઞક્રિયા ક્ષમા ॥
નાશયન્ત્યાંશુ પાપાનિ મહાપાતકજાન્યપિ ॥૨૪૫ાઠ

પ્રતિનિન યથાગતિ વેદાધ્યયન, યથામહાયજ્ઞ અને ક્ષમા એઓ મહા-
પાતકથી થયેલા દોષોનેપણ તુલ્ય નષ્ટ કરેછે ૨૪૫.

જે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું ન હોય અથવા જે પાપનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં
ન રહેલું હોય અને તેથી કશું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતું એવી ગતિ થાય ત્યારે વેદાભ્યાસ-
વગેરે ઉક્ત સાધનોથી, અથવા મોહોટા પાપ હોય તેનો પણ નાશ થાયછે.

જ્ઞાનની પ્રશંસા કરેછે—

યથૈધસ્તેજસા વહ્નિઃ પ્રાપ્તં નિર્દહતિ ક્ષણાત્ ॥
તથા જ્ઞાનાગ્નિના પાપં સર્વં દહતિ વેદવિત્ ॥૨૪૬ાઠ

જેમ પ્રાપ્ત થયેલા ઘટને અગ્નિ પોતાના નેત્રવડે ક્ષણમાત્રમાં બાળી
દેછે તેમ વેદવેત્તા પુરુષ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે સમગ્ર પાપને બાળી નાખેછે ૨૪૬.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પણ જ્ઞાનની પ્રશંસા કરેછે - જેમ પ્રત્યવનિત અગ્નિ
ઘાટેને બસમ કરેછે તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ કૌંભને બાળી દેછે એટલે કૃષ્ણ દેવામાં
અસમર્થ બનાવી દેછે

ઉક્ત પ્રકબ્ધના ઉપસહારની સાથે રહસ્ય પાપોના પ્રાયશ્ચિત્ત-
નો ઉપક્રમ કરેછે—

इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥
अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥૨૪૭ાઠ

એ પ્રમાણે પાપોનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત યથાવિધિ કહેલું હવેપછી રહસ્ય
પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત સાબળો ૨૪૭

કેટલેક ઉકાણે આ શ્લોક મૂળ અર્થમાં જાણેલા નથી

ધ્રુપા પાપરૂપ બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु पौडश ॥

अपि भ्रूणहणं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥૨૪૮ાઠ

બ્રાહ્મિ તથા પ્રણવસદ્ધિત હમેશ કરવામાં આવેલા સોળસોળ પ્રાણાયામે એક મહિને બ્રહ્મહત્યાવાળાને પણ પાવન કરેછે ૨૪૮.

બ્રાહ્મિ અને ઓંકાર તેમજ સિરોમયસદ્ધિત ગાયત્રીમંત્ર બણીને ૫૨૫, કુંબક અને રેચક એવા અનુક્રમથી પ્રતિદિન કરવામાં આવેલા સોળ સોળ પ્રાણાયામે એક માસમાં ૪ બ્રહ્મહત્યા કરનારને પણ પાપરહિત કરેછે, “બ્રહ્મહત્યા કરનારને પણ” એમ કહેવાથી તેના કરતા હવેકા યાચેનો નાશ કરે તેમાં તો નવાઈ શી? એમ જાણાયું છે આ પ્રાયશ્ચિત્ત દિવિને માટેજ છે. જો ત્યા શુંકાને માટે નથી ગરજ કે તેઓને મનો અધિકાર નથી.

ધ્રુપા પાપ૩૫ મુરાપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

કૌતસં જપ્ત્વાપ્ત્વમ્મુદ્ધાસિષ્ઠં ચ પ્રતીત્યુચમ્ ॥

માહિત્રં શુદ્ધવત્યશ્ચ સુરાપોપિ વિશુદ્ધયતિ ॥ ૨૪૯ ॥

કૌતસ ઋષિ જેના દર્શા છે એવા અપન શોશુલદયમ્ । એ મુક્તનો, વસિષ્ઠ ઋષિ જેના દર્શા છે એવી પ્રતિસ્તોમઃ । એ ઋષ્યાનો, માહિત્રીનોમવોસ્તુઃ । એ માહિત્ર મુક્તનો અને પુત્રોન્વિન્દ્રઃ । એ શુદ્ધવતી ઋષ્યાઓનો જપ કરવાથી સુરાપાન કરનાર પણ શુદ્ધ થાયછે. ૨૪૯

માહિત્રં ને બદ્ધે માદેન્દ્રમ્ એવા પાઠ પણ છે. અને તેમાં મહા હન્દ્રો એ સૂક્ત સમજવું

ધ્રુપા પાપ૩૫ સુવર્ણની ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

સકૃજ્જલ્પાસ્ય વામીયં શિવસંકલ્પમેવ ચ ॥

અપહૃત્ય સુવર્ણ તુ ક્ષણાન્નવતિ નિર્મલઃ ॥ ૨૫૦ ॥

વામીયમુક્ત અને શિવસંકલ્પનો હર્મેશ એક વખત જપ કરવાથી બ્રાહ્મણના સુવર્ણની ચોરી કરનાર મનુષ્ય તુરંજ પરિત્ર થાયડે ૨૫૦.

અસ વામમ્ પાલતમ્ ॥ એ વામીય સૂક્ત નથા યજ્ઞામતો ॥ એ છ મંત્ર૧૫ ગિરસ કંપનો જપ કરાથી પુણ્યનો ચોર એકમાત્ર પાપમુક્ત થાય

ધ્રુપા પાપ૩૫ શુદ્ધસીમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

હવિષ્યન્તીયમભ્યસ્ય ન તમંહ ઇતીતિ ચ ॥

જાપિત્વા પૌરુષં સૂક્તં મુચ્યતે ગુરુતલ્પમઃ ॥ ૨૫૧ ॥

હવિષ્યન્તાં એ નામથી પ્રસિદ્ધ ઓગણીસ ઋચાઓના જપથી તેમજ નતમંદ ૧ એ આઠ ઋચાઓના જપથી અથવા इति वा इति એ મુક્તના જપથી અથવા પુરુષમુક્તના જપથી ગુરુપત્રીનું ગમન કરનાર પુરુષ પાપમુક્ત થાયછે. ૨૫૧.

હવિષ્યન્તમજરં સ્વર્ગદામ્ એ ઋચાથી ૧૬ ઋચાસુધીનો જપ કરવાથી, ન ત-
નંદો ન દુરિતમ્ વગેરે આઠ ઋચાઓના જપથી, इति वा इति એ મન નિવસકવ્યં
એ સૂક્તના જપથી તેમજ મહાસૂક્તોર્ણાં એ પોરૂ સૂક્તના જપથી ગુરુપત્ર
ગમનનું પાપ મટેછે આ જપ એક માસપર્યં સમનવો.

સર્વ પાપોને ભાટે સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ॥

अवेत्यृचं जपेदवदं यत्किञ्चेदामेतीति वा ॥ २५२ ॥

મોહોટા પાપો તથા નાહાના પાપોના નાશની ઇચ્છાવાળા પુરુષે એ
વર્ણપર્યંત અવં એ ઋચાનો અથવા યત્કિંચેદમ્ એ ઋચાનો જપ કરવો
અથવા इति वा એ સૂક્તનો જપ કરવો. ૨૫૨

અવ તે હેડો વરુણ નમોમિ ૧ એ ઋચાનો અથવા યત્કિંચેદવરુણર્દવ્યેજને
એ ઋચાનો અથવા इति वा इति એ મન ૧ એ સૂક્તનો એ વર્ણપર્યં જપ કર-
નાર નાહાના મોહોટા તમામ પાપોમાંથી છટે છે આ જપ આ ૫ વર્ણમુધી
દમેશ એકેએક વખત રવો બેઠએ

નિષિદ્ધ પ્રતિગ્રહ તથા નિષિદ્ધ ભોજન કરનારમાટે જપ-
રૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ॥

जपंस्तरत्समंदीयं पूयते मानवरूपहात् ॥ २५३ ॥

જેણે પ્રતિગ્રહ કરવાને અયોગ્ય હોય એવી વસ્તુનો પ્રતિગ્રહ કર્યો હોય
તથા નિહિત અન્નનું ભક્ષણ કર્યું હોય તે, તરત્તમંદી ઇત્યાદિ ઋચાઓનો
ત્રણ દિવસ જપ કરવાથી પવિત્ર થાયછે. ૨૫૩.

તરત્તમંદી ધાવતે ઇત્યાદિ ચાર ઋચાઓનો જપ કરવો.

ધણા પાપનાળા પુરૂષને ભાટે જપરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે—

સોમારૌદ્રં તુ વહેના માસમભ્યસ્ય શુદ્ધ્યતિ ॥

સ્ત્રવન્ત્યામાચરન્ત્યાનમર્યમ્ણામીતિ ચ ઝૃચમ્ ॥૨૫૪॥

ધણા પાપોનાગો પુરુષ એક માસપર્યંત નદીમાં સ્નાન કરે અને સોમારૌદ્રં એ મુનાનો જન્મ કરે અથવા અર્યમણ વરુણ મિત્ર ચં એ ત્રણ મર્યાઓનો જન્મ કરે તો તેથી પતિત થાયછે ૨૫૪

ભૂતીતવી જાતના ધણા પાપોના પણ કાઢી રચણે એકજ પ્રાપ્તિ હોયછે તેનો આ હાખલો છે -

સઘળાં પાપોના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે જન્મ તથા આચારવિધે હોયછે—

અવ્દાર્દ્ધમિન્દ્રમિત્યેતદેનસ્વી સસકં જપેત્ ॥

અપ્રશસ્તં તુ કૃત્વાપ્સુ માસમાસીતિ ભૈક્ષમુક્ ॥૨૫૫॥

પાપ કરનારા દિગ્ધે ૭ માસપર્યંત દ્રવ્ય મિત્રમ્ । ધર્માદિક સાત અમાઓનો જન્મ કરવો અને જેણે અપ્રશસ્ત કરે હોય એટલે જળમાં મગમગનો ઉત્સર્ગ કરે હોય તેણે એક માસપર્યંત લિહાનુ અને ખાઈને રહેવું ૨૫૫

નિશાનુ અને ખાઈને રહેવાની સાથે આયત્રીનો જન્મ કરતા રહેવું પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે જપની સાથે હોમનો પણ પ્રભાવ હોયછે—

મઘ્નૈઃ શાકલહોમીયૈરવ્દં કૃત્વાઃપૃતં દ્વિજઃ ॥

સુગુર્વપ્યપહન્ત્યેનો જહવા વા નમ હત્ચમ્ ॥૨૫૬॥

અ વરપર્યંત શાકલ હોમના મઘાથી ધો હોમનાર અથવા નમ । એ નમનો જન્મ કરનાર દિગ્ધ મોહોગ પાપને પણ તોળે ૨૫૬

દવટ લા । કલ્યાણ રાખ્યમત્રોતે એક વાપવત ધીની આદૃતિએ । જનાર અથવા નમ દ્રવ્ય । એ જવાનો એક વાપવત જન્મ કરે તે પુરુષ મોહોગ પાપથી પ । મુખ થાયછે જપમાં નમા દ્વાર તવલ વર્ણન । એ ન । લેવાનું પણ ધણાએ રહે છે ।

ગાયત્રી શુદ્ધિપાઠ સિદ્ધાન્તા અગ્રનો આદાર અને પાત્રમાની અગ્રાઓના જપની, મહાપાપનો પણ નાશ કરવાની શક્તિ હોયછે—

મહાપાતકસંયુક્તોઽનુગચ્છેદ્વાઃ સમાંહિતઃ ॥

અભ્યસ્યાવદં પાવમાનીર્મિશ્નાહારો વિશુદ્ધયતિ ॥૨૫૭॥

મહાપાતકયુક્ત પુરુષે આવધાનપણે ગાયોની પાછળપાછળ ફરતું એટલે તેની મેત્રા કરતી અને તેની સાથે ને, પાવમાનીં ક્રયાઓનો જપ કરી, શિશ્નાનું ભોજન કરે નો તેથી શુદ્ધ થાયછે. ૨૫૭.

ચઃ પાવમાનીં રચેતિ ૧ ઈલાદિ ક્રયાઓ પાવમાની કહેવાયછે.

વેદસંહિતાનું પાસાયણ કરવાનું ફળ કહેછે—

અંરણ્યે વા ત્રિરભ્યસ્ય પ્રયંતો વેદસંહિતામ્ ॥

સુચ્યતે પાતકેઃ સર્વેઃ પરાકેઃ શોધિતત્રિભિઃ ॥૨૫૮॥

અથવા અરણ્યમાં રહી, આવધાનપણે ત્રણ પરાક્રમપડે શુદ્ધ થાયછે. પુરુષ ત્રણ વખત વેદસંહિતાનો પાડે કરવાવડે સમગ્ર પાપોથી મુક્ત થાયછે. ૨૫૮.

પરાક્રમનું લક્ષણ આ અધ્યાયના ૨૧૫મા શ્લોકમાં કહેલું છે એ પ્રમાણે ત્રણ પરાક્રમ કરનાર પુરુષ અત્રિમાસવાસમાં વેદસંહિતાના ત્રણ પાસાયણ કરવાથી સમગ્ર પાપોથી મુક્ત છે.

ઉપવાસ, રનાન અને અધર્મપણ મુક્તિ એઓની ઉત્તરોત્તર ત્રણમણ આધૃષિતું ફળ દેખાડેછે—

અહં તૂપવસેયુક્તશ્ચિરહોભ્યુપયંન્રપઃ ॥

સુચ્યતે પાતકેઃ સર્વેઃ સ્ત્રિર્જપિત્વાધમર્ષણમ્ ॥૨૫૯॥

જિતેદ્રિયપણે ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવાથી, પ્રત્યેક દિવસે ત્રણ વખત રનાન કરવાથી અને પ્રત્યેક આનામાં ત્રણ વખતે અધર્મપણ મુક્તિનો જપ કરવાથી પુરુષ સદગાં પાપોથી મુક્ત થાયછે. ૨૫૯.

રનાન કરતી વખતે જ્ઞાણચત્રની અદર રહી જપવાનો કર્મ ચ સત્ય એ મન અધર્મપણ કહેવાયછે.

અધર્મપણમુક્તિનો પ્રભાવ દૃષ્ટાંતથી દેખાડેછે—

યથાશ્વમેધઃ ક્રતુરાદ્ સર્વપાપાપનોદનઃ ॥

તથાધમર્ષણં સૂક્તં સર્વપાપાપનોદનમ્ ॥ ૨૬૦ ॥

જેમ અશ્વમેધ નામનો મદાયજી સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર છે તેમ અશ્વમર્પણમ્ના સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર છે. ૨૬૦

અશ્વનેધયજ્ઞ ઇન્દ્રહત્યકર્ત્રે પાપોનો નાશ કરનાર છે એમ અગાઉ જણાવેલ છે. તે વિષય અહીં, અન્ય વિષયમાં દષ્ટાંતરૂપે લેવાથી વધારે દઢ થાય છે.

સર્વપાપોના નાશમાટે વેદસંહિતાનાં પાઠવિષે અગાઉ કહેલું છે તેમાંપણ અન્યવેદની સંહિતાઓ કરતાં ઋગ્વેદસંહિતાનું પ્રાથમ્ય દેખાડે છે—

હત્વા લોકાનપીમાંસ્ત્રીનશ્વન્નાપિ યતસ્તતઃ

ઋગ્વેદં ધારયન્વિપ્રો નૈનઃ પ્રાપ્નોતિ કિંચન ॥ ૨૬૧ ॥

ઋગ્વેદને ધારણ કરનારો બ્રાહ્મણ ત્રણે લોકોનો નાશ કરીને તથા જ્ઞાતા સાથી ખાઈ લઈને પણ કંઈપણ પાપને પામતો નથી. ૨૬૧.

ઋગ્સંહિતાનું પાઠવણ કરવાથી ગમે તેવાં પાપોનો નાશ થાય છે એમ મતલબ છે.

અન્ય સંહિતાઓના પાઠનું પણ એવુંજ ફળ જણાવે છે—
ઋક્સંહિતાં ત્રિરભ્યસ્ય યજુષાં વા સમાહિતઃ ॥

સાન્નાં વા સરહસ્યાનાં સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૨૬૨ ॥

સાવધાન બ્રાહ્મણ ત્રણવાર ઋગ્વેદની સંહિતાનો પાઠ અથવા યજુર્વેદની સંહિતાનો પાઠ કરે અથવા ઉપનિષદસહિત સામવેદની સંહિતાનો પાઠ કરે તો સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. ૨૬૨

આ બે વાચના ૨૫૮મા શ્લોકમાં કહેલા વિષયનેજ આ શ્લોકથી વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે.

વેદાભ્યાસથી પાપોનો નાશ થવામાં દષ્ટાંત કહે છે—

યથા મહાહૃદં પ્રાપ્ય ક્ષિતં લોષ્ટં વિનશ્યાતિ ॥

તથા દુશ્ચરિતં સર્વ વેદે ત્રિવૃત્તિ મજ્જતિ ॥ ૨૬૩ ॥

જેમ હૃદય મૃત્તિકાનું દેહ મોહોદા પ્રાપ્તિ અંદર નાશ પામી જાય છે તેમ ત્રિવૃત્ત વેદમાં સમગ્ર પાપ નષ્ટ થાય છે. ૨૬૩.

મૃત્તિકાનું દેહ મોહોદા જળાશયમાં પડી વીંખાઈ છેક નાશ પામી જાય છે તેમ વેદપાઠથી સમગ્ર પાપો સંપૂર્ણ નાશ પામી જાય છે.

ઉપરના ૭ શ્લોકમાં આવેલ ત્રિવેદ કહેલ છે તેનો ખુલાસો કરે છે—

ઋચો યજુંપિ ચાન્યાનિ સામાનિ વિવિધાનિ ચ ॥
 એવં જ્ઞેયસ્ત્રિવૃદ્ધેદો યો વેદેનં સ વેદવિત્ ॥ ૨૬૪ ॥

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને અનેક પ્રકારના સામ તથા મંત્ર બ્રાહ્મણો એ સર્વ મળીને ત્રિવેદ કહેવાય છે એને જે જાણે તે વેદવિત્ કહેવાય છે ૨૬૪.

ઋગ્વેદના મંત્રો, યજુર્વેદના મંત્રો, જુદાજુદા તરવરે અને પ્રમાણના સામવેદના મંત્રો અને એ ત્રણેના જૂદાજૂદા મંત્ર બ્રાહ્મણો જે સર્વ ત્રિવેદ વેદ કહેવાય છે અને તેને જાણનાર પુરુષ વેદવિત્ કહેવાય છે.

ત્રિવેદ એ શબ્દની વ્યાખ્યાનો બીજો પ્રકાર પણ કહે છે—

આયં ચક્ર્યક્ષરં બ્રહ્મ ત્રયી યસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતા ॥
 સ ગુહ્યોન્યસ્ત્રિવૃદ્ધેદો યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥ ૨૬૫ ॥

જેમાં ત્રણ વેદો સમાયેલા છે એવું જે ત્રણ અક્ષરવાળું આદ્ય બ્રહ્મ છે તે ગુપ્ત એવો અન્ય ત્રિવેદ વેદ છે તેને જે જાણે તે પણ વેદવિત્ કહેવાય છે ૨૬૫.

અક્ષર, ઉચ્ચ અને મહા એ ત્રણ અક્ષરવાળું જોકારરૂપ આદ્ય બ્રહ્મ એટલે મહાવેદનું આદિરૂપ અથવા વેદપાઠવખતે આદિમા કણવાયોન્ય પ્રણવ જેમા ત્રણેવેદો સમાયેલા છે તે પણ ત્રિવેદ કહેવાય છે તે વેદમંત્ર પરમાર્થનો વાચક દેવાથી તેનું ધારણ કરવાથી તથા તેનો જપ કરવાથી પાપનો નાશ કરવાપરાત મોક્ષ પણ આવે છે સ્વરૂપદાર તથા અર્ચકાર તેને જાણનાર પુરુષ વેદવિત્ કહેવાય છે.

આ લોકનું સુખ, પરલોકનું સુખ અને મોક્ષ
એઓની પ્રાપ્તિ

કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનથી થાયછે.

કર્મ

૧ પ્રતોક્ષય—આ પુસ્તક વાંચો, અંતઃકરમની શુદ્ધિનાં
સર્વોત્તમ સાધનોરૂપ મર્મકર્મોની ઉચ્ચ પ્રગતી માહિતી
મળશે. જેને વ્રતો અને ઉત્સવો આવશ્યક કર્તવ્યરૂપ છે
તેનાં સ્વરૂપ, તેના ફળ અને તેને લગના ધર્મિકામો એમાં
આપેલ છે. કદ-૮મી આડપેજ કામ ૪૬ કિમન રૂ. ૧

ઉપાસના

૨ શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર—આ પુસ્તક વાંચો. પરમાત્મામાં
મનોર્તન તરીકે કરવામાટે આ એક એક સાધન છે.
કદ-૮મી આડપેજ કામ ૬૦. કિમન રૂ. ૨.

૩ શામ-અને નાવણુ—આ પુસ્તક વાંચો. પરમાત્મામાં
મનોર્તન તરીકે કરવાને આ પણ એક એક સાધન છે.
કદ-૮મી આડપેજ કામ ૫૫. કિમન રૂ. ૧.

જ્ઞાન

૪ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—આ પુસ્તક વાંચો. નિર્વિનયવૃ
ત્તાન આપવામા આ ગ્રંથ અદ્વિતીય છે. કરણક તેમાં
શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ આગેલ ઉપદેશન અમુનગ્રંથો
અધિકારીએ ગ્રંથરૂપે દેલ છે.

કદ-૮મી આડપેજ કામ ૮૦. પૂર્વ પાકું-કિમન રૂ. ૮

વેદશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી:

જામનગર-કાશિવાસ

મણિમનુસ્મૃતિ.

અધ્યાય ૧૨ મો.

આહીમુધી આગે વણાનાં કર્તવ્ય કર્મે સાલણીને અને નિપિદ્ધ કર્મે થયા હોય તો તેના પાપમાંથી છુટાનો પ્રકાર માંલણીને હવે શુભાશુભકર્મેનાં ફળની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર ચાંલણવાને સઘળા મુનિઓ ભુમુનિની પાસે નિગમિ કરેછે—

ચાતુર્વર્ણ્યસ્ય કૃત્ત્નોઽયમુક્તો ધર્મસ્ત્વયાનય ॥

કર્મણાં ફલનિર્વૃત્તિં શંત નસ્તત્વતઃ, પરામ્ ॥ ૧ ॥

હે નિ પાપ ભુમુનિ! આરે વગોનો આ સમગ્ર ધર્મ તમેએ હતા હવે અમેને યથાર્થ રાગથી મોના ફળની પ્રાપ્તિ પાછળના સમયમા ચાલે તે કહે. ૧

પાછળના સમયમા એટ જનાવરના થતી શુભાશુભકર્મેના ફળની પ્રાપ્તિ છે.

પ્રશ્નનો નિર્ણય આપવાનું આગ લેછે—

સ તાનુવાચ ધર્માત્મા મંહર્પાન્માનવો મૃગુઃ ॥

અસ્ય સર્વસ્ય શૃણુત કર્મયોગસ્ય નિર્ણયમ્ ॥ ૨ ॥

ધર્માત્મા મનુના પુત્ર બ્રહ્મુનિએ તે મહર્ષિઓને કહ્યું કે આ સમય
કર્મયોગના નિર્ણયને સાંભળો. રં.

કર્મયોગનો નિર્ણય એટલે કર્મોના કેવાકેવા પ્રકારો છે, કેવી રીતે તેના
ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે વગેરે ખુલાસો કહેવામાં આવે છે.

કર્મોના પ્રકાર તથા શુભાશુભ ગતિનો આધાર કર્મોનેલીધે
છે તેવિધે કહે છે—

શુભાશુભફલં કર્મ મનોવાગ્દેહસંભવમ્ ॥

કર્મજા ગતયો નૃણામુત્તમાધ્વમમધ્યમાઃ ॥ ૩ ॥

શુભાશુભ ફળને દેનાર કર્મ મનથી, વાણીથી અને શરીરથી થાય છે
અને મનુષ્યોની ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ ગતિ કર્મથીજ ઉત્પન્ન
થાય છે. ૩.

ધર્મકર્મથી ઉત્તમગતિ, પાપકર્મથી અધમગતિ અને મધ્યમપ્રકારનાં કર્મથી
મધ્યમગતિ થાય છે.

કર્મનું પ્રવર્તક કોણ છે તે જણાવે છે—

તસ્યેહ ત્રિવિધસ્યાપિ ત્ર્યધિષ્ઠાનસ્ય દેહિનઃ ॥

દશલક્ષણયુક્તસ્ય મનો વિદ્યાત્પ્રવર્તકમ્ ॥ ૪ ॥

દેહધારીનું તે કર્મ કે જે ત્રણ પ્રકારનું, ત્રણ આધિષ્ઠાનનું અને દશ-
લક્ષણયુક્ત હોય તેને પ્રવર્તાવનાર મન છે એમ જણાવે છે. ૪.

ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એ પ્રમાણે કર્મોના ત્રણ પ્રકાર છે, મન,
વાણી અને શરીર એ ત્રણ તેના આધાર છે કર્મોનાં દસ લક્ષણ દર્શાવેલી કહે છે.
તેને પ્રવર્તાવનાર મન છે, પાસપાસે પ્રથમ મનથી પ્રકરણ થાય છે પછી તે પ્રમાણે
જોતાય છે અને કરાય છે. તૃતીય લખાવેલાં વ્યુત્કે—તસ્યાશ્વલક્યો મનગા-
મિગ્નન્દ્રિય વદતિ તન્મર્મણ કરોતિ । એટલે તેથી પુરાષ જે કાંઈ મનવડે
સંકલ્પ કરે છે તે વાણી દ્વારા જોવાય છે અને કર્મવડે કરે છે પ્રાયશ્ચિત્તપ્રશ્નની પછી
તારતલ આ રિત્ય આરેષો દોવાથી અર્થ કર્મનાં જે દસ લક્ષણ દેવાનાં છે તે
પાપકર્મનાં સમજવાં

માનસિક પાપકર્મના ત્રણપ્રકાર કહે છે—

પરદ્રવ્યેષ્વભિધ્યાનં મનસાનિષ્ટચિન્તનમ્ ॥

વિતથાભિનિવેશશ્ચ ત્રિવિધં કર્મ માનસમ્ ॥૫॥

મનવડે પદ્મ્ય લઈ લેવાનું ધ્યાન, અનિષ્ટચિન્તન અને મિથ્યા અભિનિવેશ એમ ત્રણ પ્રકારનું માનસિક કર્મ છે. ૫
ખીનનું દ્રવ્ય હું કેવી રીતે પડાવી લઉં એવી ઇચ્છા, ભદ્રાહવાવેગે નિષિદ્ધ કર્મ કરવાના વિચાર અને ખોટા આશય સાબવા તે એટલે નારિત-
પણ, એમ માનસિક અશુભકર્મના ત્રણ પ્રકાર છે.
વાચિક, અશુભ કર્મના ચાર પ્રકાર કહે છે—

પારુષ્યમનૃતં ચૈવ પેશુન્યં ચાપિ સર્વશઃ ॥

અસંવદ્ધપ્રલાપશ્ચ વાઙ્મયં સ્યાન્નતુર્વિધમ્ ॥ ૬ ॥

અપ્રિય વચન, અસત્ય વચન, અન્યના પુણ્ય બોલના તથા અસંબંધ પ્રલાપ એ ચાર વાણીસભાની અશુભકર્મના પ્રકાર છે. ૬

ખીનનું મન કથવાય તેવું બોલવું, ખોટું બોલવું, ઉદ્વેગથી - ઇની નિદા કરવી અને નિરયક બોલના કશું એ વાચિકઅશુભકર્મના ચાર પ્રકાર અમળવા

શારીરિક અશુભકર્મના ત્રણ પ્રકાર કહે છે—

અદત્તાનામુપાદાનં હિંસા ચૈવાવિધાનતઃ ॥

પરદારોપસેવા ચ શારીરં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૭ ॥

નહિ આપેલા પદાર્થોનું મલગવું, શાસ્ત્રરિત્ત હિંસા અને પરબીનું સેવન એ ત્રણ પ્રકારનું શારીર અશુભ કર્મ કહેવાય છે. ૭

નહિ આપેલા પદાર્થોનું મલગ મેલે નેરી, જેનું શાસ્ત્રમા વિચાર કરેલું ન હોય એવી હિંસા તથા વ્યભિચાર એ ત્રણ શારીરિક અશુભકર્મ કહેવાય છે. આથી હલકા માનસિક, વાચિક અને શારીરિક દસ કર્મો શુભ સનન્ના.

જેવી રીતે જે કર્મ કરેલું હોય તેવી રીતે તે કર્મ બોગ-વધું પડે છે એમ જણાવે છે—

માનસં મનસૈવાયમુપમુંકે શુભાશુભમ્ ॥

વાચા વ્રાચાકૃતં કર્મ કાયેનૈવ ચ કાયિકમ્ ॥૮॥

પુરૂષ, મનથી કરેલા શુભ તથા અશુભકર્મના ફળને મનથીજ ભોગવે છે. એવીજ રીતે વાણીથી કરેલા શુભાશુભ કર્મને વાણીથી ભોગવે છે. અને શરીરથી કરેલા શુભાશુભકર્મને શરીરથી ભોગવે છે. ૮.

મનથી જે કાંઈ દુષ્કર્મ કરવામાં આવ્યું હોય તેનું શોકાદિરૂપ ફળ તે વાણી આ જન્મમાં - અન્ય જન્મમાં મનથીજ ભોગવે છે એમજ વાણીથી કરેલા અશુભકર્મના ફળને બીજાજીવનરૂપી યતા તિરસ્કારવચનઆદિરૂપે ભોગવે છે. અથવા પોતે પિતૃણ વાણીવાળો ગાય છે અને શરીરથી કરેલા અશુભકર્મના ફળરૂપ કૌશલ્યદિને શરીરવડે ભોગવે છે એમજ શુભકર્મોનાં શુભ ફળોને ભોગવે છે. - -

ત્રણે પ્રકારનાં અશુભકર્મોથી જન્માંતરમાં પ્રાપ્ત થતી જૂદીજૂદી જાતિનું વર્ણન કરે છે—

શરીરજૈઃ કર્મદોષૈર્યાતિ સ્યાવરતાં નરઃ ॥

વાચિકૈઃ પક્ષિમૃગતાં માનસૈરન્યજાતિતામ્ ॥ ૯ ॥

પુરૂષ શરીરથી કરેલાં પાપોને લીધે વૃક્ષઆદિકનો અવતાર પામે છે. વાણીથી કરેલાં પાપોને લીધે પક્ષિના તથા મૃગના અવતારને પામે છે અને મનથી કરેલાં પાપોને લીધે વ્યઙ્ગ્યવચેરેના અવતારને પામે છે. ૯

જે જે પાપીમનુષ્યમાં તો પ્રકારના પાપોનાં સભવ હોય છે તેપણે જે પ્રકારના પાપની અવિકતા હોય તે પ્રકારના પાપને લાગતું ફળ તેને મળે છે. મુગ સજ્જ સામાન્ય પશુજાતિને માટે વપરાયેલો છે જે જન્મમાં પાપ કરેલ હોય તે જન્મમાં તે પાપ ભોગવતા હતા પણ અવરોધ રહેલ હોય અથવા અરણ્યપ્રાંતરગંગેરે દુષ્કર્મ ભોગવ્યા પછી પણ આછી ફટેલ હોય તો અન્ય જન્મમાં બાવા ટીન અવતારે ભોગવવા પડે છે.

આ પ્રમાણે અશુભકર્મોનું અશુભફળ ભોગવવું પડે છે માટે અશુભકર્મોથી દૂર રહેવાને વાણી, મન અને શરીરને પોતાના કબજામાં રાખવાં તે શ્રેષ્ઠ છે એમ જણાવે છે—

વાગ્દળ્હોઽથ મનોદળ્હઃ કાયદળ્હસ્તથૈવ ચ ॥

ત્યસ્યૈતે નિહિતા બુદ્ધૌ ત્રિદળ્હીતિ સ ઓચ્યતે ॥૧૦॥

જેની બુદ્ધિમાં વાગ્દળ્હ, મનોદળ્હ અને કાયદળ્હ રહેલા છે તે નિદંડી કહેવાય છે. ૧૦.

વાનીને નિયમમા નથી મનન નિયમમા રાખતુ અને શરૂ નિયમમા રાખતુ અર્થાત્ નરજન એ દોષગ્રસ્તી કોઈનુ ના દુઝાવતુ નિ અસાધ્ય સ્વેચ્છા કરવા નહિ અને તરી યતિચારવ રીથી રૂર રહતુ આવા નિયમ યુક્ત ખુશિવાગો પુરૂષ નિ ન સંન્યાસીની ના નમા ને તરી જ્ઞાના કે નિયમ સંન્યાસી પણ આ નિયમ નિયમો દોર તેા વગ નિયમથી તે અસાધ્ય નરી શકતો નથી

વાણીનગ્રેષ્ઠી અન્યનુ મન નહિ જ્ઞાના પુરૂષને થતુ રૂઠું રહે—

ત્રિદળમેતન્નિક્ષિપ્ય સર્વભૂતેષુ માનવઃ ॥

કામક્રોધો તુ સંયમ્ય તતઃ સિદ્ધિ નિચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

મનુષ્ય સન પ્રાણીઓમા આ ત્રણ દેહ એવે વાદડ મન કે અને મન જો લાગ કરીએ આ કેમકારણે કે જ્ઞાના નહતે તે વગ સિદ્ધિ પામે છે ૧૧

નાનીવડ ધીનન કે ખેડપણવતુ તે નાનું મનન જીભને ખેડપણવતુ તે મનોરુ અને ગરીબને જીભને નિ નીત કાલ એ ને કે નો લાગ કરનાર તથા તેના મૂળરૂપ આ તથા કેવન જીભ કે મનુષ્ય સિદ્ધિને આ મોચને પામે છે

એનામા પ્રવર્તનાવના તથા એના કરનાર કોણ છે તે જ નાવે છે—

યોઽસ્યાત્મનઃ કારયિતા ત ક્ષેત્રજ પ્રવક્ષતે ॥

ચઃ કરોતિ તુ કર્માણિ સભૂતાત્મોચ્યતે વૃથા ॥ ૧૨ ॥

જો આ દેહ માનગ્રેષ્ઠી પ્રવર્તનાવના છે તેને ક્ષેત્રજ કહે છે આ જે એવે કહે છે તેને વિના જ્ઞાના મા કહે છે ૧૨

જાત્ર અથવા જ્ઞાના પ્રેર છે અને દેહ મનગ્રેષ્ઠી જ્ઞાનાત્મક કહેવાય છે તે નાના કતા પ ૩

કર્મના કારણે મુખદુખનો અનુભવ કોને લીધે થાય છે તે જાણવે છે—

જીવસંજ્ઞોઽન્તરાત્માન્યઃ સહજઃ સર્વદેહિનામ્ ॥

યેન વેદયતે સર્વં સુખં દુઃખં ચ જન્મસુ ॥ ૧૩ ॥

સર્વ પ્રાણીઓનો સહજ અંતરાત્મા કે જેનું હવ એવું નામ છે તે હવદ્વારા સર્વ જન્મોમાં સધળું સુખ તથા દુઃખ અનુભવાય છે. ૧૩.

આહી હવરાબ્દ લિંગશરીરનો વાચક છે, જે લિંગશરીર સત્તર તત્ત્વોનું બનેલું છે.

ક્ષેત્રજ્ઞ તથા લિંગશરીરની સ્થિતિ કહેછે—

તાત્રુભૌ ભૂતસંપૃક્તૌ મહાન્ ક્ષેત્રજ્ઞ એવ ચ ॥

ઉચ્ચાવચેષુ ભૂતેષુ સ્થિતં તં વ્યાપ્ય તિષ્ઠતઃ ॥૧૪॥

પંચભૂતોથી સંપૃક્ત એવા તે મહાન્ તથા ક્ષેત્રજ્ઞ બને ઉત્તમ અધમ સર્વ પ્રાણીઓમાં વ્યાપીને રહેલા પરમાત્માનો આશ્રય કરીને રહેછે. ૧૩.

મહાન્ એટલે મહત્ત્વથી થયેલ તે લિંગશરીર જે પંચમહાભૂતોના તત્ત્વોવાળું છે તે તથા ક્ષેત્રજ્ઞ એ બન્ને તે વ્યાપક પરમાત્માનો આશ્રય કરીને રહેછે.

સંસારપ્રવાહનું મૂળ તથા તેની સ્થિતિ કહેઆડેછે—

અસંખ્યા મૂર્ત્યસ્તસ્ય નિષ્પતન્તિ શરીરતઃ ॥

ઉચ્ચાવચ્ચાનિ ભૂતાનિ સંતતં ચેષ્ટયન્તિ યાઃ ॥૧૫॥

તે પરમાત્માના શરીરમાંથી (સ્વરૂપમાંથી) અસંખ્ય મૂર્તિઓ (હવો) નિકળેછે, કે જે મૂર્તિઓ ઉચ્ચાનીચાં સર્વ પ્રાણીઓને સર્વદેશોએ ફેલાવેછે. ૧૪.

તે પરમાત્માનાથી અસંખ્ય મૂર્તિઓ એટલે હવો કે જે, ઉપર ક્ષેત્રજ્ઞ રાબ્દથી રહેલા છે તથા લિંગશરીરથી અવનિર્મિત છે તેઓ વેદાન્તમાં કલાપમાણે જેમ અત્રિમાંથી તણખાઓ નિકળે તેમ નિકળે છે અને તેઓ દેવમનુષ્યાદિગે પરિણામ પામેલા સર્વ પ્રાણીઓને સર્વદેશ કર્મોમાં પ્રેરે છે.

કર્મનું ફળ મરણપછી પણ લોગવનું પડે છે અને મરણ થતાં રજૂલ શરીરનો તો નાશ થઈ જાય છે તો પછી કર્મનું ફળ કેવી રીતે લોગવાય છે તેનો ખુલાસો કરે છે—

પશ્ચમ્ય એવ માત્રામ્યઃ પ્રેત્ય દુષ્કૃતિનાં નૃણામ્ ॥

શરીરં યાતનાર્થાયમન્યદુત્પદ્યતે ધ્રુવમ્ ॥ ૧૬ ॥

દુષ્ટ કર્મો દરનારાં પ્રાણીઓનાં મરણપછી તેઓને પીડા ભોગવવા-
માટે પંચમહાભૂતોમાંથી એક બીજું મળ્યૂત શરીર ઉત્પન્ન થાયછે. ૧૬.

કરેલાં દુષ્ટકર્મોનું ફળ મરણપછી ભોગવવામાટે જે ચાતનાશરીર ઉત્પન્ન
થાયછે તે શુદ્ધશોભિતવસ્તુનું અને પંચમહાભૂતોવાળું અને મળ્યૂત એટલે
અદૈકિક દાદુપાતઅદિને સહન કરી શકે એવું હોયછે.

એ યાતનાંશરીરનો અવધિ કહેછે—

તેનાનુભૂયન્તા યામીઃ શરીરેણેહ ચાતનાઃ ॥

તાસ્વેવ ભૂતમાત્રાસુ પ્રલીયન્તે વિભાગશઃ ॥ ૧૭ ॥

તે મરીનશરીરથી યમલોકસંબંધી - પીડાઓનો અનુભવ કરીને
પ્રાણીઓ તે ભૂતોના ભાગોભાગ વિભાગપ્રમાણે લીન થઈને રહેછે. ૧૭.

તે મરીન શરીર એટલે ચાતનાશરીરવડે યમલોકસંબંધી પીડાઓ ભોગ
વાળુ શ્વાપછી તે પ્રાણીઓ તે શરીરની ઉત્પત્તિના દેતુભૂત પંચભૂતોના સૂક્ષ્મ
અણોમાં લીન થાયછે. અર્થાત્ તેઓનું તે ચાતનાશરીર છૂટી જાયછે.

યાતનાશરીર છૂટ્યાપછી કેવી ગતિ થાયછે તે કહેછે—

સોઽનુભૂયાસુલ્લોદકાન્ દોષાન્ વિષયસંજ્ઞજાન્ ॥

વ્યપેતકલ્મષોઽભ્યેતિ તાવેવોમૌ મહૌજસૌ ॥ ૧૮ ॥

તે જીવ, વિષયસંબંધી થયેલા અને પરિણામમાં કુ.અ દેનારાં દોષોનો
અનુભવ કરીને નિષ્પાપ થતા મહાપ્રભાવવાળા તે મહત્ તથા પરમાત્માને
પામેછે. ૧૮.

કરેલા પાપોનું ફળ ભોગવવાથી તે પાપ નાર પામ્યાપછી જીવ મહા
પ્રભાવવાળા તે મહત્ તથા પરમાત્મા કે જેઓનું વર્ણન ૧૪મા શ્લોકમાં કરવામાં
આવ્યું છે તેને પ્રાપ્ત થાયછે.

ત્યાં પ્રાપ્ત થવાનું ફળ કહેછે—

તૌ ધર્મ પદ્યતસ્તસ્ય પાપં ચાતન્દ્રિતૌ સહ ॥

યાંભ્યાં પ્રાપ્નોતિ સંપૃક્તઃ પ્રેત્યેહ ચ સુખાસુખમ્ ॥ ૧૯ ॥

તે મહત્ તથા પરમાત્મા સાથે મળીને. કંઈપણ પ્રમાદવગર તે જીવના
પુણ્યને તથા પાપને વિચારે છે, કે જે પુણ્યપાપોથી યુક્ત જીવ આ લોકમાં
તથા પરલોકમાં મુખને અને કુખને ભોગવેછે. ૧૯.

પુણ્યથી યુક્ત હોય તો સુખ ભોગવેછે તથા પાપથી યુક્ત હોય તો દુઃખ ભોગવેછે

‘ધર્મનુ આચરણુ વિશેષ કરવામાં આવ્યું’ હોય તેનું ફળ કહેછે—

यद्याचराति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममल्पशः ॥

तैरेव चावृतो भूतेः स्वर्गे सुखमुपाश्रुते ॥ ૨૦ ॥

જો તેણે ધર્મનુ આચરણુ વિશેષ કરેલ હોય અને અધર્મનુ આચરણુ થોડું થેલ હોય તો તે જુનોથીજ યુક્ત થઈને સુખમાં અનુભવ કરેછે ૨૦

મનુષ્યાવતારમાં જોનું અનાચરકું વિશેષ અને અધર્મઆચરણુ થોડું હોય તે મરણ પછી તેજ પચ્ચભૂતોએ ગારભેના દેવશરીરવડે સર્ગમાં જઈ સુખને અનુભવેછે

અધર્મનુ આચરણુ વિશેષ કરવામાં આવ્યું’ હોય તેનું ફળ કહેછે—

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममल्पशः ॥

તૈર્ભૂતૈઃ સ પરિત્યક્તો યામીઃ પ્રાપ્નોતિ યાતનાઃ ॥૨૧॥

જો ૧૧ જગે અધર્મનુ સેવન કરે અને ધર્મનુ સેવન ઓછું થોડું કરે તો તે તે ત નુગાથી છોડે પડી રમનોકની પીડાઓને ભોગવે ૨૧

તે અતોથી ઓટત મનુ પશીલના હેતુભૂત પચ્ચભૂતોથી છોડે પડી યાતના યશીર પડી રમનોકની પીડાઓને ભોગવે

સ આન્વયકમાં થઈ પરિભ્રમણ દેખાડેછે—

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीनो वीतकल्मषः ॥

नान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ ૨૨ ॥

તે રમનોકની પીડાઓને ભોગવતા પાપરક્તિ સંયેસે ને ટુર ને પચ્ચભૂતોના ભાગોનેજ ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે ૨૨

યમ રાક્ષસી સી રાક્ષે બાગસીને ફરીથી મનુ પશીલમાં પચ્ચભૂતોથી યતા નુગ પડીને તે જગીથી પ્રાપ્ત થાય છે અથવા ૧૧ના ૨૧ માં પીડે ફરીથી

આ ધર્મભક્તિમા પ્રાપ્ત થાઈ આવી ગીતે પુખ્તતા ૩૧ ભોગવીને સ્વર્ગમાંથી
પડેલો જીવાત્મા પણ આ મનુષ્યભોગમાં આવેલે

ઉપરના પ્રકરણનો રૂલિતાર્થ કહે છે—

एता दृष्ट्वास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ॥

धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥ ૨૩ ॥

ધર્મથી અને અધર્મથી આ જીવની એ ગતિઓપરે પોતાનાજ
ચિત્તથી વિચાર કરીને સદા ધર્મમાં મન રાખવું ૨૩

ધર્મથી કેવળ ગતિ થાયછે અને અધર્મથી દુર્ગતિ થાયછે એમ પોતાનાજ
મનથી ભગવાન વિચારીને મનને હમેશા ધર્મમાં તત્પર રાખવું

ધર્મનું સાકાર કૃણ છે અને અધર્મનું માલુ કૃણ છે એ
દેખીનું છે તે પડી લોકો ધર્મને છોડી અધર્મમાં પડી પ્રવૃત્તિ
કરેછે તેનું દાનણુ ગુણપારતત્ત્વ હોવાથી ગુણવિષે સમજણ
આપે છે—

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् ॥

यैर्व्याप्येमान्स्थितो भावान् महान् सर्वान્ શેષતઃ ૨૪

સત્ત્વ રજ અને તમ એ ત્રણે આત્માના ગુણો જાણના છે જે
ગુણોથી મહાન્ આ સુધર્મા પદાર્થોમાં સમગ્રપણે વ્યાપીને રહેલો છે ૨૪

મહાન્ એટલે મહા વાનિમાની જવા મા રમજવો

જે પ્રાણીમાં જે ગુણની અધિષ્ઠતા હોય તે પ્રાણી તે
ગુણને અનુસરતી યેષ્ટા કરેછે એમ -૧૬ છે—

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ॥

स तदा तद्रूपप्राय तं करोति शरीरेणम् ॥ ૨૫ ॥

ત્યારે એ ૧૫ ગુણોમાંના જે ગુણ સમગ્રપણાથી જેના દેહમાં અધિક
રેલા છે ત્યારે તે ગુણ તે દેહીને તે ગુણના વિશેષ લક્ષણોવાળો કરે છે ૨૫

દેહમાં એટલે વિચરદેહમાં જે ગુણની અધિકતા હોય તે ગુણના લક્ષણો
પ્રમાણે તે પ્રાણી કોઈ કરે

સત્ત્વગેરે ત્રણે ગુણોનાં લક્ષણ કહે છે—

સત્ત્વં જ્ઞાનં તમોઽજ્ઞાનં રાગદ્વેષૌ રજઃ સ્મૃતમ્ ॥

અંતઃક્રિયાસિમદેતેષાં સર્વભૂતાશ્રિતં ઘણુઃ ॥ ૨૬ ॥

જ્ઞાન છે તે સત્ત્વગુણનું લક્ષણ છે, અજ્ઞાન છે તે તમોગુણનું લક્ષણ છે અને રાગદ્વેષ છે તે રજોગુણનું લક્ષણ છે. એ ગુણોનું એ લક્ષણ સર્વ પ્રાણીઓમાં વ્યાપીને રહેતું છે. ૨૬.

યથાર્થપ્રકાશ કરનાર જે જ્ઞાન છે તે સત્ત્વગુણનું લક્ષણ છે. તેથી વિપરીત જે અજ્ઞાન છે તે તમો ગુણનું લક્ષણ છે અને રાગ તથા દ્વેષ એએ રજોગુણનું લક્ષણ છે પ્રાણી માનમાં આ લક્ષણો વ્યાપીને રહેલ છે.

હવે સત્ત્વગુણનું સ્વરૂપ કહે છે—

તત્ર યત્પ્રીતિસંયુક્તં કિંચિદાત્માનિ લક્ષયેત્
પ્રશાન્તમિવ શુદ્ધામં સત્ત્વં તદુપધારયેત્ ॥૨૭॥

તેઓમાં અંત કરણની અદર જે કંઈ જ્ઞાન પ્રીતિયુક્ત, અસંત શાંત અને શુદ્ધ પ્રકાશવળું જોવામાં આવે તેને સત્ત્વગુણ જાણવો. ૨૭.

સુખ, શાંતિ અને પ્રકાશ એ સત્ત્વ ગુણ જાણવો.

રજોગુણનું સ્વરૂપ કહે છે—

યત્તુ દુઃખસમાયુક્તમપ્રીતિકરમાત્મનઃ ॥

તદ્રજો પ્રતિષં વિદ્યાત્સતતં હારિ-દેહિનામ્ ॥૨૮॥

જે જ્ઞાન દુઃખવાળું, અંતઃકરણને અપ્રીતિ કરનાર અને સર્વદા પ્રાણીઓને વિષયોત્તર જે અનાર હોય તેને સત્ત્વગુણનો પ્રતિપક્ષી રજોગુણ જાણવો. ૨૮.

સુખાદિને બદલે દુઃખાદિથી યુક્ત દોષાથી રજોગુણ એ સત્ત્વગુણનો પ્રતિપક્ષી છે.

તમોગુણનું સ્વરૂપ કહે છે—

યત્તુ સ્યાન્મોહસંયુક્તમવ્યક્તં વિષયાત્મકમ્ ॥

અપ્રતર્ક્યમવિજ્ઞેયં તમસ્તદુપધારયેત્ ॥ ૨૯ ॥

જે જ્ઞાન મોહવાંશું હોય, અષ્ટ રીતિથી બાસતું ન હોય, વિષયાકાર હોય, તદ્દમાં ન આવે એવું હોય અને જાણી શકાય એવું ન હોય તેને તમેગુણુ જાણવો. ૨૬.

૧૨મી થો વતા કે અથો-વતા ધ્યાનમાં ન આવવી તે મોહ કહેવાયછે.

ત્રણે ગુણુનાં કાર્યો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરેછે—

ત્રયાણામપિ ચૈતેપાં ગુણાનાં યઃ ફલોદયઃ ॥

અધ્યો મધ્યો જઘન્યશ્ચ તં પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૩૦ ॥

એ ત્રણે ગુણુનાં ફળરૂપે ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ કાર્યો જે થતાં દેખાયછે તે સમગ્રપણે કહુંછું. ૩૦.

ઉત્તમ કાર્યો સત્ત્વગુણના ફલરૂપ છે, મધ્યમ પ્રકારનાં ત્રણ ગ્નેશુણના ફળરૂપ છે અને અધમ પ્રકારના કાર્યો તમેગુણના ફળરૂપ છે.

પ્રથમ સત્ત્વગુણુનાં કાર્ય કહેછે—

વેદાભ્યાસસ્તપો જ્ઞાનં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ॥

ધર્મક્રિયાત્મચિન્તા ચ સાત્ત્વિકં ગુણલક્ષણમ્ ॥૩૧॥

વેદાભ્યાસ, તપશ્ચર્યા, જ્ઞાન, પવિત્રતા, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, ધર્મનું અનુ-
ષ્ઠાન અને આત્મચિન્તા એ સમગ્રમાં સત્ત્વગુણનાં કાર્યો છે. ૩૧.

વેદનો અભ્યાસ, પ્રામપત્ય વગેરે યોગ્ય અનુષ્ઠાન, ગાત્રોના અર્પનું જ્ઞાન, મૃતિકાથી તથા જગથી રાત્રીની શુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોને વિષયોત્તરઃ સ્વચ્છંદ ગતિ કરતાં અકલંકતા તે, દાનાદિક ધર્મનું અનુષ્ઠાન અને આત્મજ્ઞાનસંબંધી વિચાર એ સર્વ સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે.

રજોગુણુનાં કાર્ય કહેછે—

આરમ્ભરુચિતાઽધૈર્યમસત્કાર્યપરિગ્રહઃ ॥

વિષયોપસેવા ચાજસં રાજસં ગુણલક્ષણમ્ ॥૩૨॥

કર્મોના આરંભમાં રૂચિ, ધૈર્યનો ત્યાગ, અસત્કાર્યનો સ્વીકાર અને નિરંતર પ્રયત્નોની સેવા એ સર્વ રજોગુણનાં કાર્યો છે. ૩૨.

જગ્ય કર્મોના આરંભમાં રૂચિ, સાધારણ બાળકોમાં પણ ધૈર્ય નહિ રહી શકતું, અસત્કાર્યનો પણ સ્વીકાર અને સંબંધિ વિષયોમાં આસક્તિ એ સર્વ રજોગુણનાં કાર્ય છે.

તમોગુણનું કાર્ય કહે છે—

‘લોભઃ સ્વપ્નોઽધૃતિઃ કૌર્યં નાસ્તિક્યં ભિન્નવૃત્તિતા’ ॥

ચાચિણ્ણુતા પ્રમાદશ્ચ તામસં ગુણલક્ષણમ્ ॥૩૩॥

લોભ, નિદ્રા, બીકણપણું, કૂરપણું, નાસ્તિકપણું, આચારનો લોપ, યાચના કરવાનો સ્વભાવ અને પ્રમાદ એ તમોગુણનું કાર્ય છે. ૩૩.

ધર્મતરફ આદર ન રાખવો તે પ્રમાદ કહેવાય છે.

હવે ત્રણે ગુણોનાં લક્ષણવગેરે દૃકામાં કહેવાનાં આરંભ કરે છે—

ત્રયાણામપિ ચૈતેષાં ગુણાનાં ત્રિપુ તિષ્ઠતાંમ્ ॥

इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

જૂન, લરિખ્ય અને વર્તમાનકાળમાં રહેનાર એ ત્રણે ગુણોનું સંક્ષેપથી લક્ષણ અનુક્રમે આપ્રમાણે જણાવું. ૩૪

આ પ્રમાણે જણવું એટલે ઉપેક્ષા કહેવામાં આવે તે પ્રમાણે જણવું

તમોગુણવાળા કર્મનું લક્ષણ દૃકામાં કહે છે—

यत्कर्म कृत्वा कुर्वश्च करिष्यंश्चैव लज्जति ॥

तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥

જે કર્મ કર્યાપછી, અથવા કરવાના વખતમાં કે કર્યા પહેલાં એટલે કરવાનો વિચાર કરનાં પણ મનુષ્ય લજ્જા પામે તે કર્મ તમોગુણનું કાર્ય છે એમ ગણા માણસે જણાવું. ૩૫.

આ કામ મેં સામટી કરું? હવે સારા માણસોનાં આમજ મારાથી કેમ ઉભારો? એવા પ્રશ્નનો ચિંતમાં ખસ થાય તે આદર્શ લગભગ સમજાવી

રત્નેગુણવાળા કર્મનું લક્ષણ દૃકામાં કહે છે—

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ॥

न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥ ३६ ॥

મનુષ્ય જે કર્મ કરવાથી જગતમાં મોહોટી પ્રખ્યાતિ પામવાની હિચ્છા કરે અને ઇલાચ તે કર્મનું જ્ઞાન ન થાય તોપણ તે વિષે શોક કરે નહિ તે કર્મ રત્નેગુણનું કાર્ય છે એમ જણાવું. ૩૬.

પારલૌકિક કલ્યાણના ઉદ્દેશથી નહિ પણ પોતાની પ્રખ્યાતિના ઉદ્દેશથી જ તપસ્યા, તીર્થત્રેવણ અને સાત્ત્વવાચ્યાનવચ્ચે કર્મ કરે તે કર્મ રત્નેશુભુનું કાર્ય ગણાય છે. પારલૌકિક કલ્યાણના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવતાં કર્મના આનુષંગિક ફળરૂપે પ્રખ્યાતિ થતી હોય તો તેમાં હોષ નથી. વળી કામ સિદ્ધિ ન થાય તો અટકીને બેસી રહે નહિ પણ ફરીફરીને ઉદ્દેશમાં વાગ્યો રહે એવા માણસનું તે કામ રત્નેશુભુનું કાર્ય સમજવું.

સત્ત્વગુણી કર્મનું લક્ષણ દૃઢતામાં કહે છે—

તત્સર્વેણેચ્છતિ જ્ઞાતું યન્ન-લજ્જતિ ચાચરન્ ॥

યેન તુલ્યતિ, ચાત્માસ્ય તત્સત્ત્વગુણલક્ષણમ્ ॥૩૭॥

મનુષ્ય જે વેદોક્ત કર્મને મર્યાદાથી મણવા મુન્દા કરે છે, જે કર્મનું આચરણ કરતાં સર્વ પામનો નથી અને જેથી તે કર્મ કરનારનું અંત કરણ સંતોષ પામે છે તે કર્મ સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે.

જે કર્મ કરતી વખતે તેમજ જે બંદન થતા નહિ પણ સંકોચ ન થાય તથા અંતઃસહને મતોષ થાય તે કર્મ સત્ત્વગુણનું કાર્ય ગણાય છે.

ત્રણે ગુણનું જુદું જુદું એક એક મુખ્ય મુખ્ય લક્ષણ કહે છે—

તમસો લક્ષણં કામો રજસસ્ત્વર્થ ઉચ્યતે ॥

સત્ત્વસ્ય લક્ષણં ધર્મઃ શ્રૈષ્ઠ્યમેષાં યથોત્તરમ્ ॥૩૮॥

કામ એ તમ ગુણનું લક્ષણ છે. અથ એ રત્નેશુભુનું લક્ષણ છે અને ધર્મ એ સત્ત્વગુણનું લક્ષણ છે. એઓમાં પડીપડીના ગુણની શ્રદ્ધા છે. ૩૮.

૧. પશુની જેટલે કે કામ એટલે વિવશભાગમાન લીનતા રાખવી તે તમો-ગુણનું લક્ષણ છે, કેવળ અથ એટલે રત્ન સપત્તિ મેળવવામાં લીન બેસે તે રત્ને-શુભુનું લક્ષણ. અને ધર્મપરાયણ-કર્તવ્યપરાયણ રહે તે સત્ત્વગુણનું લક્ષણ છે. તમોગુણકરતાં રત્નેશુભુ શ્રેષ્ઠ છે અને રત્નેશુભુકરતાં સત્ત્વગુણ શ્રેષ્ઠ છે તેમ કામકરતા અથ શ્રદ્ધ છે કારણે તમની સિદ્ધિનો આધાર અર્થની ઉપર છે અને કામ તથા અર્થ એ બંનેની સિદ્ધિનો આધાર ધર્મઉપર હોવાથી તે બંનેકરતા ધર્મ શ્રેષ્ઠ.

ક્યા ક્યા ગુણથી સંસારમાં કેવી કેવી બળિ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે—

येन यस्तु गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते ॥

તાન્સમાસેન વક્ષ્યામિ સર્વસ્યાસ્ય યથાક્રમમ્ ॥૩૧॥

એ ગુણોમાં જેને ગુણને લીધે મનુષ્ય જેવા અવતારો પામેછે તે અવતારો કે જે સમય જગતને યાચે તે હું અનુક્રમથી દૂકામાં કહીશ. ૩૯, અનુક્રમથી એટલે પ્રથમ એક ગણાતા સત્વગુણથી યતા અવતારો, તે પછી મધ્યમ ગણાતા રજોગુણથી યતા અવતારો અને તે પછી લીન ગણાતા તમોગુણથી યતા અવતારો દૂકામાં કહીશ

ઉપરના શ્લોકમાં કહેલી પ્રતિજ્ઞાને અનુસરીને તે તે ગુણને લીધે યતા અવતારો કહેછે—

देवत्वं सात्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ॥

तिर्यक्तत्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः॥૪૦॥

સત્વગુણવાળાઓ દેવપણાને પામેછે, રજોગુણવાળાઓ મનુષ્યપણાને પામેછે અને તમોગુણવાળાઓ પશુપક્ષિપણાને પામેછે એ પ્રમાણે નિર્લેખા ત્રણ પ્રકારની ગતિ છે. ૪૦.

જન્માતરમાં સાત્વિક પ્રાણી દેવપણાને, રાજસપ્રાણી મનુષ્યપણાને અને તામસ પ્રાણી પશુપક્ષીપણાને પામેછે. બીજીરીતે વર્તમાન જન્મમાં સાત્વિકપ્રાણી દેવતુલ્ય અર્થાત્ ઉત્તમકક્ષામાં, રાજસપ્રાણી મનુષ્યતુલ્ય અર્થાત્ મધ્યમકક્ષામાં અને તામસ પ્રાણી પશુપક્ષીતુલ્ય અર્થાત્ લીન કક્ષામાં ગણાયછે.

ઉપરના શ્લોકમાં વર્ણવેલી ત્રણ પ્રકારની ગતિઓમાંની પ્રત્યેક ગતિના ત્રણ ત્રણ પ્રકાર જણાવેછે—

त्रिविधा त्रिविधेषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ॥

अधमा मध्यमाऽथ च कर्मविद्याविशेषतः ॥ ૪૧ ॥

એ ત્રણ પ્રકારની ગતિ કે જે, ગુણરૂપ કારણથી યાચે તે કર્મના તથા વિદ્યાના બેઠથી અધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારની ગણાયવી. ૪૧.

ઉત્તમ, મધ્યમ અને લીન એ ત્રણ ગતિઓ કે જે અનુક્રમે સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણથી યાચે તે એક એક ગતિ પણ પોતાનાં ઉત્પાદક કર્મ તથા વિદ્યા એટલે જ્ઞાન અર્થાત્ સમજાવના બેઠને લીધે સારી સાધારણ અને મારી એમ ત્રણત્રણ પ્રકારની યાચે

ઉપન્ધી ઉતરવાના નહિ પણ નીચેથી ચડવાના ક્રમને
અનુમરીને પ્રથમ તમાગુપ્ધી થતી હીન ગતિનો અધમ પ્રકાર
દેખાડે—

સ્યાવરાઃ કૃમિકીટાશ્ચ મત્સ્યાઃ સર્પાઃ સકચ્છપાઃ ॥

પશવશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ જઘન્યા તામસી ગતિઃ ॥ ૪૨ ॥

વક્ષોવગેરે કૃમિ ઓ ડીંગ, મચ્છો સપો, ાચાઓ પશુઓ અને
મગે એઓ તમે ગુણથી થતી હીનગતિમા પણ અધમ પ્રકારની ગતિ છે ૪૨.

બહુ નાશના એ કૃમિ તથા તેથી જરા મોહારા તે કીટ અંદાત કીડા
વેદાવટે તમાગુપ્ધી થતી હીન ગતિઓમા પણ આ ગતિ વિશેષ હીન
ખાસ છે

તમાગુપ્ધી થતી ગતિનો અધમ પ્રકાર દેખાડે—

હસ્તિનશ્ચ તુરંગાશ્ચ શૂદ્રા મ્લેચ્છાશ્ચ ગર્હિતાઃ ॥

સિંહા વ્યાગ્રા વરાહાશ્ચ મધ્યમા તામસી ગતિઃ ॥ ૪૩ ॥

હાથી, હોળ, શૂદ્રા એઓ નિ નિ અન્ય ગતિઓ સિંહો વ્યાગ્રો અને
વરાહો એઓ તમે ગુણથી થતી હીનગતિઓમા મધ્યમ ગતિવાળાઓ છે ૪૩

તમાગુપ્ધી થતા અન્ય શોમા આ અવતારો ન રમ પ્રકારના ગણાય છે

તમાગુપ્ધી થતી ગતિનો ઉત્તમ પ્રકાર દેખાડે—

ચારણાશ્ચ સુપર્ણાશ્ચ પુરુષાશ્ચૈવ દામ્ભિકાઃ ॥

રક્ષાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ તામસીપૃત્તમા ગતિઃ ॥ ૪૪ ॥

ચાગ ॥ નુપર્ણો દાનિ પુરુષો રાગમો ઓ પિશાચો એઓ તામ-
સીગતિઓમા ઉત્તમ અવતારવાળા છે ૪૪

તમે ગુણથી થતા અવતારો એ હીન ગણાય છે તેઓમા આ અવતારો
ઉચ્ચ પ્રકારના વેદાવટે મ ૧ અટકે ઉચ્ચ રાંધા પક્ષીઓ સમજવા

રત્નેગુપ્ધી થતી ગતિનો હીન પ્રકાર દેખાડે—

ક્ષણા મહા નટાશ્ચૈવ પુરુષાઃ શસ્ત્રવૃત્તયઃ ॥

ચૂતપાનપ્રસક્તાશ્ચ જઘન્યા રાજસી ગતિઃ ॥ ૪૫ ॥

અથ, મત્ર, નટ, રાજ્યપર આજીવિકા સત્તાવનાર લોકો. જુગારીઓ અને મદ્યપાન કરનારાઓ, એઓ રજેગુણથી થતી ગતિમા પણ હીનપ્રકારની ગતિવાળાઓ છે. ૪૫.

લાકડીઓએ પીળને પ્રકાર કરનારા જલ્દ કહેવાયછે અને બાહ્યુદ્ધ કરનારાઓ મલ્લ કહેવાયછે દશમા અંશાયના રથમા મ્લોકમા જલ્દ અને મલ્લ ભતિની ઉત્પત્તિ કહેવામા આવી છે.

રજેગુણથી થતી ગતિનો મધ્યમ પ્રકાર દેખાડેછે—

રાજાનઃ ક્ષત્રિયાશ્ચૈવ રાજાં ચૈવ પુરોહિતાઃ

વાદ્યુદ્ધપ્રધાનાશ્ચ મધ્યમા રાજસી ગતિઃ ॥ ૪૬ ॥

રાજાઓ, ક્ષત્રિયો, રાજાઓના પુત્રોદિતો અને વાદ્યપ્રધાન પુત્રો તથા યુદ્ધપ્રધાન પુત્રો એઓનો અનતાર રજેગુણથી થતા અવતારોમાં મધ્યમ પ્રકારનો ગણાયછે. ૪૬

વિનિપમાણે રાજ્યાભિષેકને પામેલા રાજાઓ, ક્ષત્રિયો, રાજાના પુરોહિતો, વર્ણપ્રમાત પુત્રો એને વચરકારને પણ સાચાર્યનો કવેગ આજી સખવામા પાતાની મદ્દતા માનનારાઓ તથા વચરકારને પણ યુદ્ધ કરવાની હચ્છા રાખનારાઓ એ સમજાતાની ગતિ રજેગુણથી થતી ગતિઓમા મધ્યમ પ્રકારની ગણાયછે.

રજેગુણથી થતી ગતિનો ઉત્તમ પ્રકાર દેખાડેછે—

મન્ધર્વા ગુંહકા યક્ષા વિવુધાનુચરાશ્ચ યે ॥

તથૈવાપ્સરસઃ સર્વા રાજસીપૂત્તમા ગતિઃ ॥ ૪૭ ॥

મધર્વો, ગુંહકો, યક્ષો, દેવોના અનુચરો અને અપ્સરોઓ આ સમજા અવતારો ગજસ અવતારોમા ઉત્તમ પ્રકારના ગણાયછે. ૪૭.

દેવગતિમાં ગાવાજાળવવાવાળાઓ ગધર્વ કહેવાયછે, બાજકવંદેની દ્વિ સા કરનારા અને જગત્પટવાળાઓ શુલ્ક કહેવાયછે અને ધનની રચા કરનારાઓ યક્ષ કહેવાયછે, વિદ્યાધર વગેરેના દેવોના અનુચરોમા સમારેલ ગાયછે.

સાતગુણથી થતી ગતિઓમાં પહેલી ગતિ દેખાડેછે—

તાપસા યતયો વિપ્રા યે ચ વૈમાનિકા ગણાઃ ॥

નક્ષત્રાણિ ચ દૈત્યાશ્ચ પ્રથમા સાત્વિકી ગતિઃ ॥ ૪૮ ॥

તપરનીઓ, યનિઓ, વ્રાત્તિઓ, વિમાનમાં બેસીને ફરનાગ ગળો, નક્ષત્રો, અને દેવો એઓની ગતિ સાત્વિક ગતિઓમાં પહેલી ગતિ ગણાય છે. ૪૮

તપરનીઓ એમને અહીં વાનપ્રસ્થો ગમનવા અને દેવો તે બલિવગેરે સત્વગુણી દેવો સમજવા

સત્વગુણથી થતી બીજા પ્રકારની ગતિ કહે છે—

यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सराः ॥

पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्विकी गतिः॥४९॥

યજ્ઞનાગઓ, ઋષિઓ, દેવો, વેદો, દ્યુતગેરે સવત્સરો, પિતૃઓ અને માધ્યો એઓની ગતિ સાત્વિક ગતિઓમાં બીજી ગણાય છે. ૪૯.

સ્વર્ગવગેરે વળી ઇન્દ્રાણી યજ્ઞનાગઓ, જ્ઞાની ઋષિઓ, દેવો, દ્યુતવગેરે તથા અદ્રશ્યસ્વર્ગો તેજોમય દેવો, સવત્સરોની અવિદ્યારી દેવતાઓ, સોમપત્રવગેરે પિતૃઓ અને સાધ્ય દેવો એઓની સાત્વિક ગતિ બીજી પ્રકારની ગણાય છે એટલે પહેલા પ્રકારની ગતિ તથા ઉચ્ચપ્રકારની છે વેદોની ગતિ સાત્વિક ગતિઓમાં બીજી પ્રકારની છે અને વેદના અભ્યાસી પુરુષો આવી બીજી પ્રકારની સાત્વિક ગતિને પામે છે

સત્વગુણથી થતી ઉત્તમ પ્રકારની ગતિ દેખાડે છે—

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ॥

उत्तमां सात्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ ૫૦ ॥

બ્રહ્મા, પ્રજનપતિઓ, ધર્મ, મહત્ત્વ અને અવ્યક્ત એઓની સાત્વિકી ગતિને વિદાને ઉત્તમ કહે ૫૦

મહત્ત્વ અને અવ્યક્ત એટલે અદ્વિત એઓની અવિદ્યારી દેવતાઓ

સમજવી

ઉપર કહેલા પ્રકારનો ઉપસહાર કરે છે—

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिःप्रकारस्य कर्मणः ॥

त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः परिकीर्तितः॥૫૧॥

ત્રણ પ્રકારના કર્મોથી થતો ત્રણ ત્રણ પ્રકારનો સંસાર કે જે સર્વ આપ્તિઓમાં વ્યાપક છે તે સંસારો કલ ૫૧

સંસાર એટલે સંસારમાં થતી ગતિઓ. ક્ષતી કાચિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રણ પ્રમાણના કર્મથી મત્વગુણ, રમેગુણ અને તમેગુણના બેદને લીધે ત્રણ પ્રકારનો તથા પ્રથમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એવા બેદને લીધે તે એક એક પ્રકાર પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારનો ચાલે તે કહ્યો જેઓના નામ નથી આપ્યા એવી સમગ્ર ગતિઓ પણ આમાંના તે તે ગતિના યોગ્યપ્રકારમા આવી જાય છે એમ સમજવું.

સંસારમાં દુર્ગતિને પામવાના હેતુઓ જણાવે છે—

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ॥

पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥૫૨॥

મુઠ્ઠ અધમ પુરંગા ઇન્દ્રિયોના વિપયોમા આસક્તિને લીધે અને ધર્મનું આચરણ નહિ કરવાને લીધે નિદિત અવતારોને પામે છે. ૫૨.

નિદિત અવતારોરૂપ દુર્ગતિઓના હેતુરૂપે ધર્માચરણનો અભાવ તથા વિષયપ્રસંગ.

જીવાત્મા જેવાં જેવાં કર્મોથી જેવી જેવી ગતિ પામે છે તે સાંભળવાના ઝડપિઓને ઉન્નુખ કરે છે—

यां यां योनिं तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ॥

कमशो याति लोकेऽस्मिस्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥૫૩॥

આ જીવ આ જગતમાં જે જે કર્મથી જે જે અવતારમાં જાય છે તે તે સધળું કમપ્રમાણે શ્રવણ કરે. ૫૩.

જે જે પાપકર્મ કરવાથી જીવાત્માને જેવા જેવા અવતારો લેવા પડે છે તેને પાપકર્મથી યતા તેવા અવતારો હવેપણી જણાવવામા આવે છે.

પાપના ફળરૂપ આ સંસારમાં યતા અવતારો કહેવાના છે એટલે સંસારમાં તેવા અવતારો લેવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થયા પહેલાં નરકકુંડા ભોગવવાં પડે છે તે આરંભમાં જ જણાવે છે—

बहून्वर्पणान्घोरात्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात् ॥

संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्रिमान् ॥૫૪॥

મદાપાપી લોકો ધણા વર્ગોપર્યંત મદા ભયંકર નરકમાં રહી તે પાપોનો ભોગદારા ક્ષય કરીને હવે કહેવામાં આવેછે તેના અવતારોને પામેછે. ૫૪.

ભયંકર નરકમાં ૬ ખ ભોગવી તે પાપોનો ક્ષય થતા આરે તારે અવ-
શિષ્ટ રહેવા દુષ્ટનથી તે પાપી લોકો આ લોકમાં નિહિત અવતારોને પામેછે.

બ્રહ્મહત્યા કરનારના અવતારોવિષે કહેછે—

શ્વસૂકરચરોઘ્નાણાં ગોજાવિમૃગપક્ષિણામ્ ॥

ચળ્ડાલપુઘ્નસાનાં ચ વ્રહ્મહા યોનિમૃચ્છતિ ॥૫૫॥

અબ્રહ્મહત્યા કરનાર મનુષ્ય જ્ઞાનની મુકગની, ઝઘડાની, ઉઠની, બળદ-
ની, બકરાની, ઘેટાની, મગની, પક્ષિની, ચક્રાવતી અને પુકસની જાતિમાં
અવતરેછે. ૫૫.

નરકદુ ખ ભોગ-યાપવી અવશેષ રહેવ પાપ વિશેષ હોય તે સરળા અવ-
તારો લેવા પડેછે અને અગાધ રહેવ પાપ અગાધ હોય તે તેના પ્રમાણમાં યોગ્ય
અવતારો લેવા પડેછે. તેમાં પણ આરભમાં નિહિત અવતારો લેવા પડેછે અને
જેમ જેમ પાપનું બળ ઓછું થાયછે તેમતેમ તેનાથી ચડિયાતા અવતારો પ્રાપ્ત
થાયછે નિષાદ પુરુષથી શદ્રાજીમાં જન્મેલ જાતિ પુકસ કહેવાયછે.

મુરખાન કરનાર બ્રાહ્મણને લેવા પડતા નિહિત અવતારો
દેખાડેછે—

કૃમિકીટપતદ્ધાનાં વિહુજાં ચૈવ પક્ષિણામ્ ॥

હિંસ્રાણાં ચૈવ સત્વાનાં સુરાપો વ્રાહ્મણો વ્રજેત્ ॥૫૬॥

જે બ્રાહ્મણ મુરખાન કરનાર હોય તે કૃમિ, કીટ, પતંગ, વિદ્યુત
બળથી કરનારા પક્ષીઓ અને હિંસક પ્રાણીઓની જાતિમાં અવતરેછે. ૫૬.
શામડાઓવગેરે વિદ્યુત બળથી કરનારા પક્ષીઓ છે અને વીંડી, સર્પ,
વાયવગેરે હિંસક પ્રાણીઓ છે.

સુવણની ચોરી કરનાર બ્રાહ્મણને લેવાના નિહિત અવતારો
જણાવેછે—

લૂતાહિસરટાનાં ચ તિરશ્ચાશ્ચામ્બુચારિણામ્ ॥

હિંસ્રાણાં ચ પિશાચાનાં સ્તેનો વિપ્રઃ સહસ્રશઃ ॥૫૭॥

સુવર્ણની ચોરી કરનારો બ્રાહ્મણ કરોળિયાના, સપેના, કાંકીડાના, પક્ષી-
ઓના, જલચર પ્રાણીઓના, હિંસક પ્રાણીઓના અને પિશાચોના અવતારને
હનરોવાર પામેછે. ૫૭.

બ્રાહ્મણના સુવર્ણની ચોરી કરનાર મહાપાપી ગણાયછે અને આ પ્રકરણ
મહાપાપીઆમાંહેનુંજ છે. જો મહાપાપી બ્રાહ્મણની આ દયા યાયછે તો પછી
તેણું મહાપાપ કરનાર અન્યવર્ણની તેનાકરતાં પણ અધમ દયા યાય તેમાં
આશ્ચર્ય રૂ.

ગુરુશ્રીમામીમાંહેના અવતારો કહેછે—

તृણગુલ્મલતાનાં ચ ક્રવ્યાદાં દંપ્રિણામપિ ॥

ઋકર્મકૃતાં ચૈવ શતશો ગુરુતલ્પગઃ ॥ ૫૮ ॥

ગુરુપત્રીનું ગમન કરનાર પુરુષ તૃણ, શુદ્ધ, લતા, માંસાહારીપ્રાણી-
ઓ, દાદવાળાં પ્રાણીઓ તથા ઋકર્મ કરનારાં પ્રાણીઓના અવતારોને
સેંકડો વખત પામેછે. ૫૮.

માંસાહારીપ્રાણીઓ ગીધવગેરે, દાદવાળાપ્રાણીઓ શિંહવગેરે અને ઋ-
કર્મ કરનારાં પ્રાણીઓ નિરંતર અન્ય પ્રાણીઓનો વધ કરામાજ આસક્ત
બ્યાધવગેરે સમજામાં

હિંસકવગેરેને લેવા પડતા અવતારોવિષે કહેછે—

હિંસ્રા ભવન્તિ ક્રવ્યાદાઃ કૃમયોઽભક્ષ્યભક્ષિણઃ ॥

પરસ્પરાદિનઃ સ્તેના પ્રેતાન્ત્યહ્નીનિપેવિણઃ ॥ ૫૯ ॥

હિંસક હોય તે કાચા માંસને ખાનારા પ્રાણીઓના, અભક્ષ્યભક્ષણ
કરનાર હોય તે કૃમિઓના, ચોરી કરનાર હોય તે એક બીજાને ખાઈ
જતાર મર્યો વગેરેના અને ચક્રાવગેરેની બીજું ગમન કરનાર હોય તે
પ્રેતના અવતારને પામેછે. ૫૯.

અન્યરૂઢિ ભરેલ અન્યહી એના પણ પાડ છે અને તેના અર્થ પરસ્પર-
રોષન કરનાર પ્રેતના અવતારને પામેજે એમ થાયછે પ્રેતા. અને અન્ત્યં એમ
પ્રદા પદોના સધિ જઈ શકતો નથી તોપણ આર્ષ પ્રયોગની રીતે ત્યાં સધિ
કરી હજી પ્રેતાન્ત્યહ્નીં નામ કરવામા આવ્યું છે. કારણકે રમુતિઓ પણ
શ્રુતિપુસ્તક છે.

પતિનેનો સંયોગ, પત્નીનું ગમન અને બ્રાહ્મણના ધનનું
હરણ એઓનું કૃષ્ણ કહે છે—

સંયોગં પતિતેર્ગત્વા પરસ્યેવ ચ યોષિતમ્ ॥

અપહૃત્ય ચ વિપ્રસ્ત્વં ભવતિ વ્રહ્મરાક્ષસઃ ॥ ૬૦ ॥

પતિન લોકોનો મ મર્મ કંચાથી, પરત્રીનું ગમન કરનાથી અને બ્રાહ્મ-
ણનું ધન ચોરવાથી મનુષ્ય બ્રહ્મરાક્ષસના અવતારને પામે છે. ૬૦.

જેટલા સમયથી પતિન લોકોનો સન કરવાથી મનુષ્ય પતિનપણને
પામે છે તેટલા સમયથી જ મનુષ્ય અન્યથા કરનારવગેરે આર ભાદાપાપી
લોકોનો સંસર્ગ કરે તે મદ્યપાન થાય છે. જેનીજીને પરત્રીનો મયોગ કરવાથી
અને બ્રાહ્મણના ધનનું હરણ કરવાથી પણ બ્રહ્મરાક્ષસનો અવતાર લેશે પડે છે.

મણિમુક્તા વગેરેની ચોરી કરનારમાટેનો અવતાર દેખાડે છે—

મણિમુક્તાપ્રવાલાનિ હૃત્વા લોભેન માનવઃ ॥

વિવિધાનિ ચ રત્નાનિ જાયતે હેમકર્તૃષુ ॥ ૬૧ ॥

જે મનુષ્ય લોભથી મણિ, ચોની પ્રવાલ અને અનેક પ્રકારના રત્નોની
ચોરી કરે છે તે હેમકર્તૃ નામના પશીના અવતારને પામે છે. ૬૧.

દેમ-વૃનો નાથ મુનર્ભક્ત નામની મનુષ્યભૂતિ થાય છે પરંતુ અર્ધા પૂર્વા-
પર સબધ જોના મધ મનુષ્ય ભવિ નદિ પશુ નિહિત એવી મનુષ્યાસવાયની
ભવિનો નિર્દેશ છે.

ધાન્યવગેરેની ચોરી કરનારને ભોગવવા પડતા અવતારો-
વિષે કહે છે—

ધાન્યં હૃત્વા ભવત્યાયુઃ કાંસ્યં હંસો જલં મૃગઃ ॥

મધુ દંશઃ પયઃ કાકો રસં શ્વા નકુલો વૃતમ્ ॥ ૬૨ ॥

ધાન્યની ચોરી કરનાર ઉદગના અવતારને પામે છે એવીજીને કાંસા-
ની ચોરી કરનાર હંસ, જળની ચોરી કરનાર મૃગપક્ષી, મધની ચોરી
કરનાર દંશ, દૂધની ચોરી કરનાર કાગડો, રસની ચોરી કરનાર કૂતરો
અને ધીની ચોરી કરનાર નાળિયો થાય છે. ૬૨.

પક્ષપક્ષી એટલે જલકુડી મગજની અને જળવગેરેને હોરાન કરનારી કાંસા-
નામની માંખીઓની ભાગ એ દશ કહેવાય છે.

માંસવગેરેની ચોરી કરનારને લેવા પડતા અવતારો જણાવેછે—
 માંસં શ્વો વપાં મદ્રુસ્તૈલં તૈલપકઃ સ્વગઃ ॥

ચીરીવાકસ્તુ લવણં વલાકાશકુનિર્દાધિ ॥ ૬૩ ॥

માંસની ચોરી કરનાર ગંધપક્ષી થાયછે, વપાને ચોરનાર મદ્રુ નામનો
 બગસો થાયછે, તેજની ચોરી કરનાર તૈલપાચિક નામનો પક્ષી થાયછે, લવણ-
 ની ચોરી કરનાર ચીરીવાક નામનો કીડો થાયછે અને દહીંની ચોરી કરનાર
 મનુષ્ય બગલીના અવતારને પામેછે

ચીરીવાકનામના કીડાને તમરાં કહેવામાં આવેછે

રેશમવગેરેની ચોરી કરનારાઓને પ્રાપ્ત થતા અવતારો-
 વિષે કહેછે—

કૌશેયં તિત્તિરિર્હત્વા ક્ષૌમં હત્વા તુ વર્ડુરઃ ॥

કાર્પાસતાન્તવં કૌશ્વો ગોધા ગાં વાગ્ગુદો ગુડમ્ ॥ ૬૪ ॥

જે મનુષ્ય રેશમની ચોરી કરે તે તિત્તિરિ પક્ષી થાયછે, ક્ષૌમવસ્ત્રની
 ચોરી કરનાર દેહકાના અવતારને પામેછે, કપાસના વસ્ત્રની ચોરી કરનાર
 કૌંચપક્ષી થાયછે, ગાયની ચોરી કરનારને ગોનો અવતાર આવેછે અને ગોળ
 ની ચોરી કરનાર વાગ્ગુદ નામનું રાત્રિમાં ફરનાર પક્ષી થાયછે. ૬૪,

શુભા એટલે અજસીના છોડવાના તત્તુઓમાંથી બનાવેલું વસ્ત્ર તે ક્ષૌમ
 વસ્ત્ર કહેવાયછે

સુગંધી પદાર્થવગેરેની ચોરી કરનારાઓને પ્રાપ્ત થતા
 અવતારો જણાવેછે—

છુચ્છુન્દરિઃ શુભાન્ગન્ધાન્પત્રશાકં તુ વર્હિણઃ ॥

શ્વાવિત્કૃતાન્નં વિવિધમકૃતાન્નં તુ શલ્યકઃ ॥ ૬૫ ॥

સુગંધી પદાર્થોની ચોરનાર છુચ્છુન્દર થાયછે, પાન તથા શાકની ચોરી
 કરનાર મૃગનો અવતાર પામેછે, અનેક પ્રકારનાં ગધેષાં ધાન્યને ચોરનાર
 શ્વાપ્રાના અવતારને પામેછે અને કાચા અજની ચોરી કરનાર શેળાનો
 અવતાર પામેછે. ૬૫

દરતરી વગેરે સુગંધી પદાર્થો, તાગવગેરે પાન, શાક, રમિલી વાગે
 અને કાચાદાણા એવાની ચોરી કરનારાઓ ૧ પુંદરવગેરેના અવતારોને પામેછે.

અગ્નિવગેરેતું હરણ કરનારમાટેના અવતારો કહેછે—

વકો ભવતિ હૃત્વાગ્નિં ગૃહકારી હ્યુપસ્કરમ્ ॥

રક્તાનિ હૃત્વા વાસાંસિ જાયતે જીવજીવકઃ ॥૬૬॥

અગ્નિની ચોરી કરીને અનુપ્પ બગલો, ઘરની ઉપયોગી ચીજોની ચોરી, કરીને ભમરી તથા રંગેલાં વસ્ત્રોની ચોરી કરીને ચકોર પક્ષી થાયછે. ૬૬.

મુપદું સાંભેલું વગેરે ઘરની ઉપયોગી ચીજો ગણાયછે.

મૃગવગેરેની ચોરી કરનારને પ્રાપ્ત થતા અવતારો કહેછે—

વૃકો મૃગેભં વ્યાઘ્રોઽશ્વં ફલમૂલં તુ મર્કટઃ ॥

સ્ત્રીમૃક્ષઃ સ્તોકકો વારિ યાનાન્યુદ્ધુઃ પશૂનજઃ ॥૬૭॥

મૃગ અને હાથીની ચોરી કરનાર વૃક થાયછે, અશ્વની ચોરી કરનાર વાઘ થાયછે, કળની તથા મૃગની ચોરી કરનાર વાનર થાયછે, સ્ત્રીની ચોરી કરનાર રીંછ થાયછે, જળની ચોરી કરનાર બપૈયો થાયછે, વાહનની ચોરી કરનાર ઉંટ થાયછે અને બીજા પશુઓની ચોરી કરનાર બકરો થાયછે. ૬૭.

બાસકમા ગ્લોકમા જળની ચોરી કરીછે તે પીવાના જળની સમજવી અને અહીં ક્ષેત્રમાંના ધાન્ય તથા વૃક્ષવગેરેને પાવાના જળની ચોરી સમજવી.

સામાન્ય રીતે પરદ્રવ્યના અપહરણનું પરિણામ કહેછે—

યદ્વાં તદ્વાં પરદ્રવ્યમપહૃત્ય વલાન્નરઃ ॥

અવશ્યં યાતિ તિર્યક્ત્ત્વં જગ્ધ્વા ચૈવાહુતં હવિઃ ॥૬૮॥

જે પુરુષ બ્રહ્માન્કારથી જે કાંઈ અન્યનું દ્રવ્ય ચોરેછે તે તથા નહિ રોમેલા હવિષ્નું બક્ષણ કરેછે તે અવશ્ય પશુપણને કે પક્ષિપણને પામેછે. ૬૮.

હોમવામાટે તેવાર કરેલ પુરોહિત, ગરવગેરે દાનિય કહેવાયછે.

ઉપર જણાવેલાં પાપો કરનારી સ્ત્રીઓને માટે કહેછે—

સ્ત્રિયોઽપ્યેતેન કલ્પેન હૃત્વા દોષમવાપ્નુયુઃ ॥

એતેપામેવ જન્તૂનાં માર્યાત્વમુપયાન્તિ તાઃ ॥ ૬૯ ॥

શ્રીઓ પણ ઉપર કહ્યાપ્રમાણે ચોરી કરે તો તે દોષને પામેછે અને તે શ્રીઓ ઉપર કહેલાં તે તે જન્મુઓની બાર્યાના અવતારને પ મેછે. ૬૯.

ઉક્ત પ્રકરણમા જણાવેલા નિહિત અવતારો તથા તેમાં યતાં હુ.સહ દુઃખોથી ફર રહેવામાટે પ્રત્યક્ મનુષ્યે તે તે પ્રકારનાં પાપથી પોતે ફર રહેલું નેધએ

નિપિદ્ધ આચરણોથી યતાં ફળો કહીને હવે શાસ્ત્રવિદિત ક્રમો નહિ કંવાને લીધે યતાં ફળો કહેછે—

સ્વેભ્યઃ સ્વેભ્યસ્તુ કર્મભ્યશ્ચ્યુતા વર્ણા અનાપદિ ॥

પાપાન્સંસ્તૃત્ય સંતારાન્પ્રેપ્યતાં યાન્તિ શત્રુપુ ॥૭૦॥

આપતિવગર પોતપોતાના નિહિત કર્મોથી બ્રહ્મ થનાર બ્રાહ્મણવગેરે વર્ણો નિહિત જાનિઓમા અનતરીને શત્રુઓનું દાસપણુ બોગવેછે ૭૦

શત્રુપુ ને બદલે દસુપુ ક્ષેત્રપણુ પાકે છે અને તેનો અર્થ ચોરવગેરે પાતશી લોકોમા દાસપણુને પામેછે એમ થાયછે

પોતપોતાના ધર્મકર્મથી બ્રહ્મ થયેલા બ્રાહ્મણની તથા ક્ષત્રિયની જન્માંતરમાં થતી દુર્દશા દેખાડેછે—

વાન્તાશ્ચુલ્કામુખઃ પ્રેતો વિપ્રો ધર્માત્સ્વકાશ્ચ્યુતઃ ॥

અમેઘ્યકુળપાશી ચ ક્ષત્રિયઃ કટપૂતનઃ ॥ ૭૧ ॥

સ્વધર્મથી બ્રહ્મ થયેલો બ્રાહ્મણ વમન કરેલા પદાર્થોનું બક્ષણ કરનાર ઉદ્ધામુખ નામનો પ્રેત થાયછે તથા સ્વધર્મથી બ્રહ્મ થયેલો ક્ષત્રિય વિદ્યાનું તથા સમર્થ બક્ષણ કરનાર કટપૂતન નામનો પ્રેત થાયછે. ૭૧

તેના મુખમાંથી જવાબાઓ નિકળતી હોય એવો પ્રેત ઉદ્ધામુખ કહેવાય અને દુર્ગમયુક્ત નાસિકાવાળો પ્રેત કટપૂતન કહેવાયછે. અમસાનમુનિનું સેવન કરે એવો અદરય બૂતવિરોધ પ્રેત કહેવાયછે

પોતપોતાના ધર્મકર્મથી બ્રહ્મ થયેલા વૈશ્યની અને શૂદ્રની જન્માંતરમાં થતી દુર્ગતિ દેખાડેછે—

મૈત્રાક્ષજ્યોતિકઃ પ્રેતો વૈશ્યો ભવતિ પૂયમુક્ ॥

ચૈલાશકશ્ચ ભવતિ શૂદ્રો ધર્માત્સ્વકાશ્ચ્યુતઃ ॥૭૨॥

સ્વધર્મથી બ્રહ્મ થયેલો વૈશ્વ પરનું બક્ષણ કરનાર મૈત્રાક્ષન્યોતિક નામનો પ્રેત થાયછે અને સ્વધર્મથી બ્રહ્મ થયેલો ચદ્ર ચંદ્રાચક નામનો પ્રેત થાયછે. ૭૨.

ગદાદ્વારમાથી હુન્નધ પદાર્થનું બક્ષણ કરનાર અયથા પુવટ સરખી પ્રેતની ભતિ મૈત્રાક્ષન્યોતિક અને મેવા વચ્ચેમાની છુઓનું બક્ષણ કરનાર પ્રેતની ભતિ ચંદ્રાચક કહેવાયછે.

વિપયસેવનથી થતું બંધન જણાવેછે—

યથાયથા નિપેવન્તે વિપયાન્વિપયાત્મકાઃ ॥

તથા તથા કુશલતા તેષાં તેષૂપજાયતે ॥ ૭૩ ॥

વિપય બિયામી પુરૂષો જેમ જેમ વિષયે નું સેવન કરતા રહેછે તેમ તેમ વિષયોમા તેઓની કુશલતા થતી જાયછે ૭૩.

કુશલતા થતી જાયછે એટલે તેઓના વિપયાબિવાચના સ રુકારો દદ થતા જાયછે અને તેઓ તેમા વધારે વધારે બદ્ધરૂતિ થતા જાયછે, તેથી શ્રદ્ધાવચ્ચા-ર્માં પણ તેઓની વિવચનાતસા મટતી નથી

વિપયલાલસાનું જન્માંતરમાં પણ થતું દુષ્ણ જણાવેછે—

તેઽભ્યાસાત્કર્મણાં તેષાં પાપાનામલ્પવુદ્ધયઃ ॥

સંપ્રાપ્નુવન્તિ દુઃખાનિ તાસુ તાસ્વિહ યોનિષુ ॥ ૭૪ ॥

અપશુદ્ધિવાળા તે પુરૂષો તે પાપકર્મોના આગ મેવનથી આ સંસાર-માં તે તે અવતારો લઈને દુ જોને ભોગવ્યા રહેછે ૭૪

વિવચલાલસાને લીને સ્વધર્મસેવન છીજ જાયછે અને તેથી તે તે પાપ-કર્મોનું સેવન આજ રહેતા જન્માંતરમા પણ નિશ્ચિત ભતિઓમા જન્મ લઈને દુ જો ભોગવવા પડે

મનુષ્યથી ભોગવવાં પડતાં પાપકર્મનાં વિશેષ પરિણામો-દેખાડેછે—

તામિસ્ત્રાદિષુ ચાગ્રેષુ નરકેષુ વિવર્તનમ્ ॥

અસિપત્રવનાદીનિ વન્ધનચ્છેદનાનિ ચ ॥ ૭૫ ॥

વિવિધાશ્ચૈવ સંપીડાઃ કાકોલૂકૈશ્ચ મક્ષણમ્ ॥

કરમ્ભવાલુકાતાપાન્કુમ્ભીપાકાંશ્ચ દારુણાન્ ॥ ૭૬ ॥

સંભવાંશ્ચ વિયોનીપુ દુઃસ્વપ્રાયાસુ નિત્યશઃ ॥
 શીતાતપાભિઘાતાંશ્ચ વિવિધાનિ ભયાનિ ચ ॥૭૭॥
 અસકૃદ્ભવાસેપુ વાસં જન્મ ચ દારુણમ્ ॥
 વન્ધનાનિ ચ કાષ્ઠાનિ પરપ્રેષ્યત્વમેવ ચ ॥ ૭૮ ॥
 વન્ધુપ્રિયવિયોગાંશ્ચ સંવાસં ચૈવ દુર્જનૈઃ ॥
 દ્રવ્યાર્જનં ચ નાશં ચ મિત્રામિત્રસ્ય ચાર્જનમ્ ॥૭૯॥
 જરાં ચૈવાપ્રતીકારાં વ્યધિભિશ્ચાંપળીડનમ્ ॥
 ક્લેશાંશ્ચ વિવિધાંસ્તાંસ્તાન્મૃત્યુમેવ ચ દુર્જયમ્ ॥૮૦॥

નિયતસક્ત મનુષ્યો તામિશ્વરગેરે મહાભયંકર નરકોમાંનાં કષ્ટોને,
 અસિપત્નનવગેરે નરકોમાં બંધનને તથા હેદનને, વિવિધપીડાઓને, કાગડા
 તથા ધુરડાથી થતા બદાખુને, તપેશ કાફ્ય અને તપેય વેળુના તાપોને,
 દારૂથી કુખીપાક નાકના દુઃખોને, નિત્ય ધણાં દુઃખોવાળી પશુપક્ષીની જન-
 તિઓમાં અવતારોને, ટા, નકો, મદાર તથા રિરિધ લયોને, વારંવાર
 મર્લવાસને, જન્મની વખતે થતાં દારૂથી દુઃખને, ખાસે બંધન પામવાનાં
 દુઃખને, ખીજાનું દાસપણું ભોગવવાના દુઃખને, આંધવોના અને પ્રિયજનોના
 વિયોગને, દુનનોની સાથે સહવાસને, દ્રવ્ય ભોગવવામાં કષ્ટને, દ્રવ્યનાશના
 દુઃખને, મિત્રપ્રાપ્તિમાં કષ્ટને, શત્રુની પ્રાપ્તિને, જેનો ઉપાય ન થઈ શકે
 એવાં વૃદ્ધારંથાના દુઃખને, વ્યાધિઓથી થતી પીડાઓને અને આવાંજ
 ખીજા અનેક પ્રકારના ક્લેશોને અને હેવટ કાઢથી પણ નહિ છૂટી શકતા
 મૃત્યુને પામ્યા કરેછે. ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦.

દેવ મોહ વગેરેના કલેશોમાંજ સમાવેશ થાયછે.

કર્મતું રૂપ ભોગવવાનો પ્રકાર દૃક્ષામાં દેખાડેછે—

યાદશેન તુ ભાવેન યદ્યત્કર્મ નિપેવતે ॥
 તાદશેન શરીરેણ તત્તત્ફલમુપાશ્રુતે ॥ ૮૧ ॥

પુરૂષ એવા બાવથી જે જે કર્મ કરેછે તેવા પ્રકારના શરીરથી તે તે કર્મનું ફળ ભોગવેછે. ૮૧.

જેવા પ્રકારના બાવથી એટલે સાત્વિક બાવથી, રાજસબાવથી કે તામસ બાવથી જે જે કર્મ કરેછે તે તે કર્મનું ફળ સાત્વિક શરીરથી, રાજસ શરીરથી કે તામસ શરીરથી ભોગવેછે દેવએના શરીરે સાત્વિક, મનુષ્યગરીર રાજસ અને પશુપક્ષીવગેરેનાં શરીરે તામસ ગણાયછે.

કર્મોના ફળની પ્રાપ્તિના પ્રકરણનો ઉપસંહાર અને મોક્ષ-સાધનના પ્રકરણનો ઉપક્રમ કરેછે—

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ॥

नैःश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ॥ ૮૨ ॥

એ પ્રમાણે કર્મોના ફળોની પ્રાપ્તિ આ સવળી તમેને કહેવામાં આવી. હવે જ્ઞાપણને માટે જ ન શ્રવસને ઠરનાર આ કન છે તે સામળો. ૮૩.

ને શ્રેયસ એટલે માક્ષ તેને જનાર એટલે તેના સાધનરૂપ જે કર્મ છે તેનું શ્રવણ કરો.

મોક્ષના સાધનરૂપ કર્મો કહેછે—

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ॥

अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥ ૮૩ ॥

વેદાભ્યાસ, તપત્ત્વર્પા, જ્ઞાન, ઇન્દ્રિયોનો મયમ, અહિંસા અને ગુરુસેવા એઓ કલ્યાણના એટલે મોક્ષના ઉત્તમ સાધનો છે. ૮૩

વેદાભ્યાસ એટલે ઉપનિષદ્ વગેરે વેદનો પાઠદ્વારા તથા અર્પણચાર દ્વારા અભ્યાસ, કૃત્ત્રમતોરૂપ તપત્ત્વર્પા જ્ઞાન-આત્મસ્વરૂપ ભણવામાં વેદાર્થનું ખરૂ જ્ઞાન, ઇન્દ્રિયોનો સયમ, અહિંસા, અને ગુરુની સેવા આ સવળા માક્ષ મેળવવામાટેના ઉત્તમ સાધનો ગણાયછે.

ઉપર જણાવેલાં સાધનોમાં પણ સર્વોત્તમ સાધન શું છે? એમ મુનિઓ ભૃગુમુનિને પૂછે—

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ॥

किञ्चिच्छ्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ॥ ૮૪ ॥

આ સધળા ગ્રેષ્ઠ કર્મોમા અહીં પ્રાપ્ત એવું કર્મ છે કે જે પુરુષનું
અત્યંત કલ્યાણ કરી શકે! ૮૪

અત્યંત કલ્યાણ એટલે મોક્ષનું નજીકના નજીકનું સાધન મ્યુ છે એવો પ્રશ્ન છે.

મોક્ષનું નજીકમાં નજીકનું એટલે મુખ્ય સાધન દેખાડે છે—

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ॥

तद्ब्रह्मण्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥૮૫॥

ઉપર હેના સર્વ સાધનોમા આત્મજ્ઞાનને ઉત્તમ સાધન તે ન છે
૧૨૫એ સર્વ નિષ્ઠાઓમા તે પ્રધાન છે અને તેનાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે ૮૫

આત્મજ્ઞાન જે પ્રકારનું છે તેમા દેહ છદ્ધિ અને બુદ્ધિવશદેથી વ્યતિ-
રિક્ત કર્તૃત્વ કોમલત્વના આધારરૂપ અહ પ્રચરથી પ્રમેયતાને લીધે વિષય
શ્રતીતિમા અતર્ગત કૌનજ નાને વિજ્ઞાનવગેરે પદાર્થોવાળો છવાતના સરીરના
નારામા પણ નહ ન થતા જોના ક્ષણે જે એક સ્વરૂપહેતુના નારા પછી પણ
રહે છે તેઓનો જાણતા છે એવું જ્ઞાન પહેલા પ્રધાનનું આત્મજ્ઞાન છે અને સર્વ
જગતના આત્મજ્ઞાન પ્રમાણે પરમાત્મા છે તે પરમાત્મા નિત્ય સત્ તથા જીવતા
અનાદિ અવિધાવાસનાના સ્થિત અવાસથી વિવિધરૂપવાળો જાણાય છે તેનું
મનુષ્યાદિ સર્વપ્રાણીઓમા એક દશાન કે જે કામા વાડરે દ્રષ્ટવ્ય આત્મવ્યો
જાનવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય । ઇલાહિ અનિઓનો પ્રસિદ્ધ છે તે જીવ પ્રધાનનું
આત્મજ્ઞાન છે પહેલા પ્રકારનું જામ જાન એટલે જાણનું જ્ઞાન કનકાડમા ઉપ
ચોગી છે એકે દેહાદિવ્યતિરિક્ત આત્મા ન હોય તો આ દેહ પગ મથાપ જે
આત્મદેહિક કનાનો જાતા કાળ પાય તથા સ્વપ્નામનાવાળા વેદવાક્યો પણ
જાય થઈ જાય અને તેમ થવાથી કમકામા નહ પ્રવર્તે નદિ માટે દેહવ્યતિ
રિક્ત આત્મા છે એમ જાણવું એ કમકામીથી ન છે દહે પરમાત્માનું જ્ઞાન કે
જે એક શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત આનંદરૂપ નિત્ય અન અવિનશ્યર છે તે સર્વ વિદ્યા
ઓમા અગ્રગણ્ય છે તથા તેથીજ માત્ર પ્રાપ્ત થાય જેની પ્રાપ્તિપછી જન્મ-
મરણાત્મક ગતિ ન થાય તે મોક્ષ કહેવાય છે પહેલા પ્રકારનું એટલે કૌનજનું જ્ઞાન
આપયોગી થઈ પરપરાથી મોક્ષનું જ્ઞાન થાય અને જીવ પ્રધાનનું એટલે પર
માત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન મોક્ષનું સાત્ કારણ છે આવી રીતે વેદાત્મા ઉપર અને
અમરત દૈવવિષય આત્મકારણ છે અને એક આત્માજ સત્ય છે એવું જ્ઞાન
જે ખરીકે આત્મજ્ઞાન છે

૮૩મા સ્લોકમા કહેવા છ ક્રમો કલ્યાણ કરનારાં છે, એમ
સામાન્ય રીતે કહાપછી સ્મરિઓના પુછનાથી તે સર્વમા આત્મ-

જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ કહ્યું. પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિવગર આત્મજ્ઞાન થતું નથી માટે જેનાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય તેવા કર્મની પ્રશંસા કરે છે—

પણામેવાં તુ સર્વેવાં કર્મણાં પ્રેત્ય ચેહ ચ ॥

શ્રેયસ્કરતરં જ્ઞેયં સર્વદા કર્મ વૈદિકમ્ ॥ ૮૬ ॥

આ સધળા-જેમ કર્મોમાં વૈદિક કર્મ છે તે સર્વદા આ લોકમાં તથા મરણપછી પણ અત્યંત કાર્યપ્રદ કરનાર છે એમ જાણવું ૮૬.

વેદાધ્યાસવગરેથી માન્ય યજ્ઞો અને નિત્યકર્મોવગરે વૈદિક કર્મો કે જે અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા આત્મજ્ઞાનના હેતુભૂત છે તે આ લોકમાં અત્યંત કાર્યપ્રદ કરનારા છે એટલે છત્ર-મુખિપર્યવના શ્રેષ્ઠ સુખોને આપનારા છે અને મરણપછી એટલે શરીર છૂટી ગયાપછી વિદેહમુક્તિ આપનારા છે માટે વૈદિક કર્મજ શ્રેષ્ઠ છે ઉપરના શ્લોકમાં જે પહેલા પ્રકારનું આત્મજ્ઞાન દેખાડેલું છે તે જ્ઞાન યવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ મુખ્ય ઉદ્દેશથી વૈદિક કર્મો થાય છે અને તેનાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતા જઈ જગત્સિ એવા પ્રકારનું આત્મજ્ઞાન થાય છે.

હવે આત્મજ્ઞાન છે તેજ ઐહિક તથા પારલૌકિક કલ્યાણોત્ત સાધન છે એ વિષયને સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે—

વૈદિકે કર્મયોગે તુ સર્વાણ્યેતાન્યશેપતઃ ॥

અન્તર્ભવન્તિ ક્રમશઃસ્તસ્મિન્સ્તસ્મિન્ ક્રિયાવિધૌ ॥ ૮૭ ॥

ઉપર કહેલા કલ્યાણના સર્વ સાધનોનો વેદોક્ત કર્મયોગમાં-તે તે ઉપાસનાના વિધિમાં અનુક્રમથી સમગ્રપણે અનર્ભાવ થાય છે ૮૭

પરમાત્માની ઉપાસનારૂપ વેદોક્ત કર્મયોગમાં અથવા પરમાત્માના જ્ઞાનમાં વેદાધ્યાસવગરે સાધનો અગત્યથી અનર્ભાવને પામે છે.

વૈદિકકર્મના બે પ્રકાર કહે છે—

સુખાભ્યુદયિકં ચૈવ નૈઃશ્રેયમ્નિકમેવ ચ ॥

પ્રવૃત્તં ચ નિવૃત્તં ચ દ્વિવિધં કર્મ વૈદિકમ્ ॥ ૮૮ ॥

સુખને તથા અભ્યુદયને આપનાર પ્રવૃત્ત કર્મ અને મોક્ષને આપનાર નિવૃત્ત કર્મ એમ વૈદિક કર્મ બે પ્રકારનું છે. ૮૮.

ન્યોતિષ્ટોમાદિક વૈદિક કર્મ સ્વર્ગાદિક સુખ આપનાર હોવાને લીધે સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારપણાથી પ્રવૃત્ત કર્મ કહેવાયછે અને નિષ્કામ કર્મ તથા આત્મજ્ઞાન એઓ મોક્ષ આપનાર હોવાને લીધે સંસારની નિવૃત્તિ કરનાર હોવાથી નિવૃત્ત કર્મ કહેવાયછે

પ્રવૃત્ત તથા નિવૃત્તકર્મની વિશેષ સમજણુ દેઁ—

इह चासुत्र वा कांक्ष्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ॥

निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ૮૯ ॥

આ લોકના ફળની ઇચ્છાથી તથા પરલોકના ફળની ઇચ્છાથી કરવામાં આવતું કર્મ પ્રવૃત્ત કહેવાયછે અને ફળની ઇચ્છાવગર જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવતું કર્મ નિવૃત્ત કહેવાયછે ૮૯

આ લોકમાં કૃષિવગેરેની ઇચ્છાથી કારીરી ઇષ્ટિવગેરે કર્મ કરવામાં આવેછે તથા સ્વર્ગાદિક ફળમાટે ન્યોતિષ્ટોમવગેરે કરવામાં આવેછે તે પ્રવૃત્ત કર્મ કહેવાયછે, કારણકે કામનાપૂર્વક કરેલ કર્મથી સંસારમાં ફરતું પડેછે અને આ લોક તથા પરલોકસંજ્ઞાથી સર્વ ફળોની ઇચ્છાવગર કરવામાં આવતું બ્રહ્મજ્ઞાનના અભ્યાસસહિત ને કર્મ છે તે સંસારની નિવૃત્તિ કરેછે માટે નિવૃત્ત કર્મ કહેવાયછે

પ્રવૃત્ત તથા નિવૃત્ત કર્મનું ફળ સ્પષ્ટરીતે દેખાડે—

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ॥

निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च च ॥૯૦॥

મનુષ્ય પ્રવૃત્તકર્મનું એવન કરીને દેવોની સમાનતાને પામેછે અને નિવૃત્ત કર્મનું સેવન કરતો પુરુષ અવસ્થા પચમૂતોનું ઉક્ષયન કરેછે. ૯૦

પચમૂતોનું ઉક્ષયન કરેછે એટલે પચમૂતોના સંખધવાળા શરીરને નહિ પામતા મોક્ષનેજ પામેછે

મોક્ષના સાધનભૂત આત્મજ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે તેા હવે તેનું સ્વરૂપ, તેના અધિકારી અને તેનું ફળ દૃકામાં દેખાડે—

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ॥

समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥૯૧॥

સર્વ સ્થાવર જંગમ જૂતોમાં પોતાનો આત્મા રહેા છે અને પોતાના આત્મામાં સર્વ સ્થાવર જંગમ જૂતો રહેવાં છે એમ સમાનપણે ને મનુષ્ય

જાણે છે અને જે કર્મ કરે તે પ્રહાર્પણ શુદ્ધિથી કરે છે તે મનુષ્ય સ્વાશાન્યને પામે છે. ૯૧

સ્વાશાન્ય એટલે પરમાત્મજ્ઞાન અર્થાત્ મોક્ષને પામે છે

આત્મજ્ઞાનમાટે બ્રાહ્મણને લલામણ કરે છે—

યથોક્તાન્યપિ કર્માણિ પરિહાય દ્વિજોત્તમઃ ॥

આત્મજ્ઞાને શમે ચ સ્યાદ્વેદાભ્યાસે ચ યત્નવાન્ ॥૯૨॥

ત્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણે શાસ્ત્રોક્ત કેટલાએક કર્મેના ત્યાગ કરીને પણ આત્માના જ્ઞાનમાં, શમમાં અને વેદાભ્યાસમાં યત્નવાળા થવું ૯૨.

શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરવાથી દેવતાને પામેલા બ્રાહ્મણે અત કરણની શુદ્ધિના સાધનોરૂપ તે કર્મોના અત કરણની શુદ્ધિ યથાપછી લા. કરીને આત્માના જ્ઞાનને માટે યત્નવાળા થવું આત્માનુ જ્ઞાન સ્વામાં શમદમાદિસપત્તિની આવશ્યકતા છે માટે શમદમાદિસ પત્તિ મેળવવામાં યત્નવાળા થવું અને તે તે સર્વમાં પ્રથમ વેદાભ્યાસની જરૂર છે, માટે વેદાભ્યાસમાં યત્નવાળા રહેવું

આત્મજ્ઞાન મેળવવાથીજ કૃતકૃત્યતા થાય છે એ સિદ્ધાંત કહી બતાવે છે—

एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥

प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥૯૩॥

આ આત્મજ્ઞાનવગેરેને પામીનેજ દ્વિજ કૃતાર્થ થાય છે બીજી કોઈ રીતે કૃતાર્થ થતો નથી તેના પણ નિશેષે કરીને બ્રાહ્મણનું જન્મસાફલ્ય તો એજ છે ૯૩

દ્વિજ શબ્દથી શુનિય તથા વૈશરને પણ આ મદ નમા અધિકાર દેખાડેલા જેના દાખલામાં જન વગેરે છે બ્રાહ્મણ તો મુખ્યત્વે વેદાભ્યાસદ્વારા આત્મ જ્ઞાન મેળવીનેજ કૃતાર્થ થાય છે તરણ મોક્ષથી અધિ. બીજે ૧૫ પુરુષાર્થ નથી મૂળ અતવળ એવી છે કે ક્ષત્રિયવગેર આત્મજ્ઞાનમાં લત્પર તરી જન્માતરમાં બ્રાહ્મણરૂઢને પામીને આત્મજ્ઞાનરૂપ સાક્ષાત્ સાધનથી મોક્ષ મેળવી શકે છે અને બ્રાહ્મણ તો આત્મજ્ઞાનથી પોતે તેજ જન્મમાં મોક્ષ મેળવે છે

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વેદથીજ થાય છે એમ દેખાડવાને વેદની પ્રશંસા કરે છે—

પિતૃદેવમનુષ્યાણાં વેદશ્ચક્ષુઃ સનાતનમ્ ॥

અશક્યં ચાપ્રમેયં ચ વેદશાસ્ત્રમિતિ સ્થિતિઃ ॥૧૪॥

વેદ એ પિતૃઓનું દેવાનું અને મનુષ્યોનું સનાતન ચક્ષુ છે અને એ વેદશાસ્ત્ર અશક્ય તથા અપ્રમેય છે એવો સિદ્ધાંત છે ૧૪

પિતૃઓ દેવો તથા મનુષ્યોને માટે દેવો કૌંચ અને અમલના, જાનમા વેદન ચક્ષુની પેઠે પ્રવર્તક હોવાથી તે સનાતન ચક્ષુ છે કેમકે તે વિષયમાં કેવળ વેદનું પ્રમાણ છે અપ્રત્યક્ષ કૃણવાળા હોય, કૌંચનો દાનર્પણરેખા વેદવગર ખીન પ્રમોલેનેર અવકાશ નથી તેમજ તે વેદશાસ્ત્ર અશક્ય છે એટલે કોઈથી ખની શકે તેવું નથી અર્થાત્-વેદ અપૌરુષેય છે એ વાત સિદ્ધ છે વળી મીમાંસાદિ ન્યાયનો આશ્રય લીધાવગર વેદનો અર્થ સમજતો નથી તેથી તે અપ્રમેય છે

વેદથી વિશ્લેષતા મરાવનારાં શાસ્ત્રોને અનુસરવાનું અનિષ્ઠ કૃણુ દેખાડે—

યાં વેદવાહ્યાઃ સ્મૃતયો યાશ્ચ કાશ્ચ કુદૃષ્ટયઃ ॥

સર્વાસ્તા નિષ્ફલાઃ પ્રેત્ય તમોનિષ્ઠા હિ તાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૫॥

જે વાંછ સ્મૃતિઓ વેદન જી હોય કે જે કોઈ દર્શનો વેદવિશ્લેષ હોય તે સ્મૃતિઓ તથા તે દર્શનો પરનોકમા નિષ્ફળ થાય છે ગુણુ કે તેઓના આશ્રયથી નરકમાં જાય છે એમ મન્યાદિકાએ કહેન છે ૧૫

વેદનુશ્લેષ ન હોય એવી સ્મૃતિઓ તથા એવા દર્શનો જે નાસ્તિક લોકમાં હોયથી લખાયેલા હોય તેવાથી પરચેકમાં કૃતમ ગતિ થતી નથી એટલું નહિ પણ સ્વપ્રમૈલાગને લીધે તે નરકપાલના હેતુભૂત થાય છે કારણકે તેવા શાસ્ત્રો પૌરુષેય હોવાથી જીમ પ્રમાદ, વિપ્રવિષ્ણાવગેરે પુરાના દોષોના નવાવથી અવગે રહેતે અદાવતાના હોય છે

ઉપર જણાવેલાં વેદગ્રાહ્ય શાસ્ત્રોની નિષ્કલતાવગેરે હેતુ-સહિત જણાવે—

ઉત્પદ્યન્તે ચ્યવન્તે ચ યાન્યતોઽન્યાનિ કાનિચિત્ ।

તાન્યર્વાકાલિકતયા નિષ્ફલાન્યનૃતાનિ ચ ॥ ૧૬ ॥

વેદવગરના જેઓના મૂળ છે એવા જે કોઈ શાસ્ત્રો છે તેઓ ઉત્પત્ત થાય છે અને નાશ પામે છે અને અર્વાચીન કાળમાં મરણને લીધે નિષ્ફળ

તેમજ મિથ્યા છે ૯૬

જે શાસ્ત્રોનું મૂળ વેદમાં ન હોય એવા કેટલાએક શાસ્ત્રો પુણે મ્હેલા દોવાથી જેમ હાથમ થાયછે તેમ નહ પણ તુરત યાયછે અને તે શાસ્ત્રો આધુનિક દોવાથી નિર્ગુણ તથા અસત્ય છે

આનુવર્ત્ય વગેરે સઘળું અન્યશાસ્ત્રોથી નહિ પણ વેદથીજ પ્રસિદ્ધ થાયછે એમ દેખાડેછે—

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ॥

भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति । ९७ ।

ચાર વર્ણો, ત્રણ લોકો, જૂનાનૂના ચાર આશ્રમો, જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય દસાદિ સઘળું વેદથીજ પ્રસિદ્ધ થાયછે ૯૭

ત્રણનોડસ્મ મુક્તમાતીત્ । ઇત્યાદિ શુદ્ધિઓથીજ બાહ્યજ સુત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારવર્ણા પ્રસિદ્ધ થાયછે તેમજ વેદનો આશ્રમ નરવાને લીધે સ્વર્ગાદિ લોક પણ વેદથીજ જાણવામાં આવેછે બ્રહ્મચર્યવગેરે આશ્રમોનું મૂળ પણ વેદમાં જો, વગરે શુદ્ધ જે કહ્યું જૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન છે તે સઘળું અર્થ પ્રાપ્તાદુતિ । એ ન્યાયથી વેદથીજ પ્રસિદ્ધ થાયછે આ સઘળું વગરના વગરથી સ્વતંત્રપણે જાણી મકાન તેડ નથી,

ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા વિષયનોજ વિસ્તાર કરેછે—

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ॥

वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिगुणकर्मतः ॥ ९८ ॥

ઉત્પત્તિ, શુદ્ધિ અને ક્રમસહિત શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને પાંચમો ગંધ એઓ પણ વેદમાંથીજ નિકળેછે ૯૮

એટલે એ સઘળું વેદથીજ જાણી શકાયછે

વેદની પ્રગ સાના પ્રકરણનો ઉપસ હાથ દેછે—

विभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ॥

तस्मादेतत्परं मन्ये यजन्तोरस्य साधनम् ॥ ९९ ॥

સનાતન વેદશાસ્ત્ર સર્વજૂતોનું ધારણ કરેછે આટે જીવોને પુરુષાર્થના ઉત્તમ સાધનરૂપ એ વેદશાસ્ત્ર છે એમ હું માનુછું ૯૯

ચણાદિકકર્મના સ્વરૂપનો હથેશ આપી તેમા પ્રવર્તીવી આ વનતર્નુ ધારણ કરનાર વેદજ છે અને સ્વર્ગાદિ સુખો અને મોક્ષના સાધન બતાવનાર પણ વેદજ છે તેથી વેદનેજ સર્વશ્રેષ્ઠ માનવામા આવેછે

હવે વેદશાસ્ત્રને જાણનારની ઉત્કૃષ્ટતા દખાડેછે—

सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ॥

सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदहति ॥ ૧૦૦ ॥

વેદશાસ્ત્રને જાણનાર પુ પ સેનાપતિપણને રાજ્યને, દંડનેતાપણને અને સર્વલોકોના અધિપતિપણને પણ પામવાને યોગ્ય છે ૧૦૦

મતલબ : વેદશાસ્ત્રને જાણનાર પુખ્ત સવધી શ્રેષ્ઠ તથા વિશેષ યોગ્યતાવાળો ગણાયછે

દાખાને! નાશ કરવામાં વેદશાસ્ત્ર જાણનારનો પ્રભાવ જણાવેછે—

यथा जातवलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ॥

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ॥ ૧૦૧ ॥

જેમ જાતવલો અગ્નિ લોના ટૂંકેને પણ જાળી દેછે તેમ વેદવેત્તા પુરુષ પોતાના કર્મથી થા ગયેના પાપોને જાળી દેછે ૧૦૧

વેદવેત્તા પુરુષથી અવશ્યતા કહીપાય થઈ જાય તે તે તેના વેદાભ્યાસના પ્રભાવથી નારા પાત્રી જાયછે આ કારણે વેદ જ્ઞે અદિતનિશ્ચિતતા લેતુકપ પણ છે આ કપરથી વેદવેત્તાએ જાળી લેઈને કઈ પાપકર્મ કરી એવો આશય બિહકુલ નથી કહ્યું છે :—

न वेदबलमात्रेण पापकर्मरश्मिर्भवत् ।

अज्ञानाण प्रमाराण दहतो यमं नेतवन् ॥

પુરો “નુ વેદબલ જળથી પાત્રોને નદ કરી નાખીશ” એવા વિચારમા તજાઈને પાપકર્મમા રૂચિવાળા થતુ નહિ. દારણે અજ્ઞાનથી કે પ્રમાદથી પોતા પાપકર્મને વેદ જાળી દેછે પણ જાળી લેઈને કરવા પાપને જાળતો નથી લેતું કજ તો તેના કર્મને જોતરપુલ પડે

વેદવેત્તાને ગમે તે આશ્રમમાં સિદ્ધિ મળીગકવાનિયે કહેછે—

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्रतत्राश्रमे वसन् ॥

इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ૧૦૨ ॥

વેદગાત્રના અર્થ તથા તત્ત્વને જાણનાર પુરુષ ગમે તે આશ્રમમાં વસતો હોય તે પશુ અને આ લોકમાંજ રહેતાં તે બ્રહ્મસ્વરૂપને પામવાને મમ રૂ થાયછે. ૧૦૨.

જે પુરુષ વેદવેદા છે તે બ્રહ્મચર્ય આદિ ગમે તે આશ્રમમાં વસતો હોય ત્યાં આ લોકમાંજ એટલે દેહ છૂટી ગયા પહેલાં પણ મુક્તજ છે અર્થાત્ જન્મ-મુક્તજ છે એમ સ્પષ્ટ.

ગાત્રીય સદાચાર પાળનાર બ્રાહ્મણની સર્વોત્તમતા કહેછે—

અજ્ઞેભ્યો ગ્રન્થિનઃ શ્રેષ્ઠા ગ્રન્થિભ્યો ધારિણો વરાઃ॥
ધારિભ્યો જ્ઞાનિનઃ શ્રેષ્ઠા જ્ઞાનિભ્યો વ્યવસાયિનઃ ૧૦૩

અસ્પૃશ્ય અને બળુનારાઓ કરતાં સમગ્રશાસ્ત્રને બળુનારાઓ શ્રેષ્ઠ છે, સમગ્રશાસ્ત્રને બળુનારાઓ કરતાં તે બળેલા શાસ્ત્રોને નહિ બૂલનારાઓ શ્રેષ્ઠ છે, બળેલાં શાસ્ત્રોને નહિ બૂલનારાઓ કરતાં બળેલા શાસ્ત્રોના અર્થને બળુનારાઓ શ્રેષ્ઠ છે અને બળેલા ગાત્રોના અર્થને બળુનારાઓ કરતાં શાસ્ત્રોમાં હોના અર્થપ્રમાણે વર્તનારાઓ શ્રેષ્ઠ છે ૧૦૩

તત્ત્વ સમજ તે પ્રમાણે વર્તે તેજ શ્રેષ્ઠ ગણાયછે સમગ્રજ્ઞા દર્શક આચરણ કૃત્ત્વ હોય તે તે નહિ સમજેલામરતા પણ વધારે ખરાબ છે

બ્રાહ્મણને આદે તપ અને વિદ્યાનું કૃષ્ણ કહેછે—

તપો વિદ્યા ચ વિપ્રસ્ય નિઃશ્રેયસકરં પરમ્ ॥

તપસા કિલ્વિપં હન્તિ વિદ્યયાઽમૃતમશ્રુતે ॥૧૦૪॥

તપશ્ચર્યા અને વિદ્યા એ બન્ને, બ્રાહ્મણનું ઉત્તમ કલ્યાણ કરનાર છે કારણકે બ્રાહ્મણ તપવડે પાપનો નાશ કરેછે અને વિદ્યાવડે મોક્ષને પામેછે ૧૦૪.

તપ સ્વર્ગમર્ટતિવમ્ । એ મહાભારતના વચનપ્રમાણે વર્ણ અને આશ્રમને અનુસરીને પોતાના ધર્મમાં વર્તણ એ તપ કહેવાયછે તે તપ અને વિદ્યા એટલે આત્મવિદ્યા એ બન્નેથી બ્રાહ્મણનું પરમ કલ્યાણ થાયછે કારણકે તપ થી તેના અંત કશ્ચુના મગ આવરણાદિ દોષો નાશ પામેછે અને આત્મવિદ્યાવડે તે મોક્ષને પામેછે

યથાર્થ ધર્મ જાણનાથી બ્રાહ્મણનું પોતાનું કલ્યાણ છે અને એવો બ્રાહ્મણજ બીજાઓને યથાર્થ ધર્મનો ઉપદેશ કરી શકેછે તેથી

યથાર્થ ધર્મને જાણવાનાં સાધનો દેખાડે છે તથા તે સાધનો બરાબરે જાણવાની બલામણુ કરે છે—

પ્રત્યક્ષં ચાનુમાનં ચ શાસ્ત્રં ચ વિવિધાગમમ્ ॥

ત્રયં સુવિદિતં કાર્યં ધર્મશુદ્ધિમભીક્ષતા ॥ ૧૦૫ ॥

ધર્મશુદ્ધિને જાણવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને અનેક પ્રકારના આગમોવાળું શાસ્ત્ર એ ત્રણે પ્રમાણોને યથાર્થ જાણવાં જોઈએ. ૧૦૫.

ધર્મનો તત્વને જાણવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તથા અનુમાન પ્રમાણ યથાર્થગતિથી જાણવું જોઈએ. તેમજ ધર્મના સાધનરૂપ દ્રવ્યો, તેઓની જાતિ તથા ગુણ, એઓનું, તત્વ જાણવામાટે તથા ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવા માટે વેદમૂલક અનેક પ્રકારનાં સ્મૃતિવગેરે શાસ્ત્રો એઓને આર્ગમં કહેવામાં આવે છે તે સહિત વેદશાસ્ત્ર પણ જાણવું જોઈએ. આ પ્રમાણે મનુને પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શાખા એ ત્રણ પ્રમાણોજ અભીષ્ટ છે. કારણકે ઉપમાન તથા અર્થોપનિવગેરે બીજાં પ્રમાણો અનુમાનમાં આવી જાય છે. ધર્મમાં મુખ્ય પ્રમાણ શાખા એટલે વેદ છે અને તેમાં સમજવામાં શૂંચ ન થાય તેમાટે પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન પ્રમાણ ઉપયોગી છે.

ધર્મનો યથાર્થ નિર્ણય કેમ થાય! તેવિશે કહે છે—

આર્પ ધર્મોપદેશં ચ વેદશાસ્ત્રાવિરોધિના ॥

ચસ્તર્કેણાનુસંધત્તે સ ધર્મ વેદનેતરઃ ॥ ૧૦૬ ॥

જે પુરૂષ વેદનો, તથા વેદાનુયાયિ સ્મૃત્યાદિમ્થોનો, વેદશાસ્ત્રનું વિરોધ ન કરે એવા તર્કથી વિચાર કરે તે પુરૂષજ ધર્મને જાણે છે, બીજાને કોઈ જાણી શકતા નથી. ૧૦૬.

મુખ્યિયમ્ દષ્ટ દોષાથી આર્પ એટલે વેદનો અને વેદમૂલક સ્મૃતિવગેરે પ્રથોમાં કહેલા ધર્મોપદેશનો વેદશાસ્ત્રથી અવિરોધ, એવા મીમાંસાદિ ન્યાયથી જે વિચાર કરે છે તેજ ધર્મને જાણે છે મરણકે ધર્મને જાણવામાં સાધન વેદ છે અને ઇતિહાસગ્રંથતાના રચનામાં મીમાંસા છે.

ઉક્તપ્રકરણનો ઉપસંહાર કહે છે અને આ સમગ્ર માનવધર્મ-શાસ્ત્રના ઉપસંહારરૂપ પ્રકરણનો ઉપક્રમ કરે છે—

નૈઃશ્રેયસમિદં કર્મ યથોદિતમશ્પેતઃ ॥

માનવસ્યાસ્ય શાસ્ત્રસ્ય રહસ્યમુપદિશ્યતે ॥ ૧૦૭ ॥

નિશ્રેયસ એટલે મેં હા આપના જે કર્મ હતું તે સમગ્ર યથાર્થ પ્રમાણી કહ્યું હવે મનુષ્યે દેના આ શાસ્ત્રનું જે રહસ્ય છે તેના ઉપદેશ કર્યું ૧૦૭

રહસ્ય એમ બોલેને ધર્મના નિર્ણયની બાબતમાં આ વિષય પૂર્ણ લક્ષમાં રાખવારોગ્ય ॥ એમ બોલ્યા હું છે

આ શાસ્ત્રમાં ધર્મનું નિરૂપણ સમગ્રપણાથી કહેલું નથી એવી શંકા કરનારને નીચેના સામાન્ય વાક્યથી સમગ્રધર્મોના ઉપદેશ આ શાસ્ત્ર એકે એ પ્રમાણે બોધ આપે છે—

અનામ્નાતેષુ ધર્મેષુ કથં સ્યાદિતિ ચેન્નવેત્ ॥

યં શિષ્ટા બ્રાહ્મણા વ્રૂયુઃ સ ધર્મઃ સ્યાદશદ્વિતઃ ॥ ૧૦૮ ॥

નિરૂપણથી નહિ કહેના ધર્મોમાં શી રીતિથી બ્યવસ્થા કરવી ? એવી શંકા થાયતો શિષ્ટ બ્રાહ્મણો જેને ધર્મ કહે તે અમરહિત ધર્મજ છે એમ સમજવું ૧૦૮

સામાન્યપણાથી કેના હોય પણ નિરૂપણથી કેના ન હોય એવા ધર્મસંબંધી વિષયોમાં મગ્ગવલ આવે ચારે શિષ્ટબ્રાહ્મણો એમ કહે તેમ કશું કારણ કે તેઓ ધર્મને અબનારા હાથે નેથી તેના પહેલા પાળી ગયા હતા ૧૦૮ નહિ

શિષ્ટબ્રાહ્મણો કોને કહેવા ? તે જણાવે છે—

ધર્મેનાધિગતો યેસ્તુ વેદઃ સપરિવૃંહણઃ ॥

તે શિષ્ટા બ્રાહ્મણા જ્ઞયાઃ શ્રુતિપ્રત્યક્ષહેતવઃ ॥ ૧૦૯ ॥

જે બ્રાહ્મણો ધર્મપ્રમાણે અગવગેરે શાસ્ત્રોસહિત વેદને બોલના હોય તેઓ શ્રુતિને પ્રત્યક્ષ સ્વાભાવેનુકૂળ હોવાથી શિષ્ટબ્રાહ્મણો છે એમ જાણવું ૧૦૯

શાસ્ત્રોક્ત બ્રહ્મચર્યવગેરે ધર્મને પાળી નેઓ બ્યવસ્થા વગેરે અંગો અને મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્રો તથા પુરાણવગેરે શાસ્ત્રોસહિત વેદને બોલેને અર્થના

ઉપદેશદ્વારા વેદને પ્રત્યક્ષ કરવામાં કારણરૂપ હોય અર્થાત્ અધ્યયનની પરંપરા ચલાવનારા હોય તે બ્રાહ્મણો શિષ્ટ કહેવાયછે.

ઉપર કહ્યાપ્રમાણે શિષ્ટબ્રાહ્મણોનો સમૂહ હોય તે ધર્મને નિર્ણય કરનારી પરિપદ્ધ કહેવાયછે, તે એવી પરિપદ્ધમાં તેવા બ્રાહ્મણોની સંખ્યાનો નિયમ કહેછે—

દશાવરા વા પરિપદ્ધ યં ધર્મ પરિકલ્પયેત્ ॥

ત્રયવરા વાપિ વૃત્તસ્થા તં ધર્મ ન વિચાલયેત્ ॥૧૧૦॥

ઓછામાં ઓછા દશ શિષ્ટબ્રાહ્મણો અથવા છેવટમાં છેવટ સદ્વૃત્તામાં સ્થિતિવાળા ત્રણ શિષ્ટબ્રાહ્મણો જેમાં હોય એવી પરિપદ્ધ (સભા) જેને ધર્મ કરાવે તેને અપ્રમાણ માનવાનો વિચાર પણ કરવો નહિ. ૧૧૦.

ધણ શિષ્ટબ્રાહ્મણોનો સમૂહ ધર્મનિર્ણય કરવામાં બેળો ન થઈ શકે તે પછી ઓછામાં ઓછા દશ બ્રાહ્મણો અને તેટલા પણ બેળા ન થઈ શકે તે પછી છેવટમાં છેવટ તેવા ત્રણ બ્રાહ્મણ જેને ધર્મ કરાવે તેને ધર્મરૂપે કબુલ રાખવો. તેમાં કરી શકા કરવી નહિ.

દશ બ્રાહ્મણોની પરિપદ્ધનો પ્રકાર કહેછે—

ત્રૈવિદ્યો હેતુકસ્તર્કી નૈરુક્તો ધર્મપાઠકઃ ॥

ત્રયશ્ચાશ્રમિણઃ પૂર્વે પરિપત્સ્યાદશાવરા ॥ ૧૧૧ ॥

ત્રણ વેદોને જાણનારા ત્રણ બ્રાહ્મણા, ન્યાયનાસ્થને જાણનાર, મીમાંસા જાણનાર, નિરૂક્ત જાણનાર, ધર્મશાસ્ત્રને જાણનાર અને બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ તથા વાનપ્રસ્થ, એમ દશ બ્રાહ્મણો મળે ત્યારે તે ઓછામાં ઓછા દશ બ્રાહ્મણોની પરિપદ્ધ કહેવાયછે. ૧૧૧

ધર્મસ શયને નિર્ણય કરવામાં જ્યારે દસ બ્રાહ્મણોની પરિપદ્ધ થાય ત્યારે તેમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રાહ્મણો બેઠાએ

ત્રણ બ્રાહ્મણોની પરિપદ્ધ કેવી હોવી જોઈએ? તે કહેછે—

ઋગ્વેદવિદ્યજુર્વિદ્ધ સામવેદવિદેવ ચ ॥

ત્રયવરા પરિપદ્ધેયા ધર્મસંશયનિર્ણયે ॥ ૧૧૨ ॥

ધર્મસંશયના નિર્ણયમાં તંત્રવેદ જાણનાર, યજુર્વેદ જાણનાર અને સામવેદ જાણનાર એક બ્રાહ્મણ હોય તે ઓછામાં ઓછી ત્રણ બ્રાહ્મણોની પરિપદ જાણવી ૧૧૨.

ઋગ્વેદવગેરેને અર્થસહિત જાણનાર ત્રણ બ્રાહ્મણોની પરિપદ એ ધર્મનિર્ણયમાં દસ બ્રાહ્મણોની પરિપદ ન હોય ત્યારે નિર્ણય કરવામાં કષ્ટ પડે છે.

ધર્મનિર્ણય કરવામાં મુખ્યત્વે વેદ જાણનારનીજ જરૂર છે એમ કહે છે—

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवसेद्व द्विजोत्तमः ॥

स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥૧૧૩॥

વેદ જાણનારો એક બ્રાહ્મણ પણ જોને ધર્મ છે એમ નિશ્ચયથી કહે તેજ ઉત્તમ ધર્મ છે એમ જાણવું પણ બસે દસહજારજેટલા મૂર્ખ લોકો સાથે મન્યા હોય અને તેઓ સાથે મળીને જે કાંઈ કહે તેને ધર્મરૂપે માનાય નહિ. ૧૧૩

વેદના અર્થને તથા ધર્મને જાણનાર એક બ્રાહ્મણ પણ જોને ધર્મ ઠરાવે તે સર્વોત્તમ ધર્મ છે એમ સમજવું પણ વેદ નહિ જાણનારા દસહજારજેટલા લોકો મળીને કહે કે અમુક ધર્મ છે તેને ધર્મરૂપે માનાય નહિ. અહિં વેદવિત્ સખ્દ છે તેનો અર્થ વેદોનો અર્થ તથા ધર્મ જાણનાર એવા થાય છે આ વાચ્ય શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણના ઉપદેશસ્વરૂપ છે. એટલે સ્મૃતિ, પુરાણ મીમાંસા અને ન્યાયશાસ્ત્ર એઓને જાણનાર હોય અને ગુરુપરંપરાના ઉપદેશથી ધાર્મિક વિષય જાણતો હોય એવા એ બ્રાહ્મણ પણ ધર્મનો નિર્ણય કરી શકે. આવી રીતે ત્રણ બ્રાહ્મણોની પરિપદ થઈ શકે તેમ ન હોય તો હવે એક વેદવેતા બ્રાહ્મણે આપેલા ધર્મનિર્ણય પણ પ્રમાણ ગણાવે.

યોગ્યતાવગરના હજારો બ્રાહ્મણો ભેળા થાય તોપણ ધર્મનિર્ણય કરવામાં તેઓને અધિકાર નથી એમ જણાવે છે—

अवतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ॥

सहस्रशः समेतानां परिपत्त्वं न विद्यते ॥ ૧૧૪ ॥

વ્રતવગરના, વેદમંત્રવગરના અને જાતિમાત્રથીજ આઠાણ કહેવાતા હોય તેઓ હાનરોની સંખ્યામાં સાથે મળે તોપણ તેઓની મંડલી ધર્મનિર્ણય આપનારી પરિપક્વ ગણાતી નથી. ૧૧૪.

કારણ કે ધર્મનિર્ણય આપવાનું સામર્થ્ય તેઓમાં હોયું નથી.

ધર્મસંબંધી નિર્ણય કરવાની યોગ્યતાવગરતા હોવા છતાં તેવા ગહનવિષયમાં મોથું મારનારોએને થતી હાનિ દેખાડે—

યં વદન્તિ તમોભૂતા મૂર્ખા ધર્મમતઙ્ઘિયઃ ॥

તત્પાપં શતધા ભૂત્વા તદ્વક્તૃનનુગચ્છતિ ॥૧૧૫॥

ધણા તમોગુણવાળા અને ધર્મને નહિ જાણનારા મૂર્ખ લોકો જેને પ્રાયશ્ચિત્તવગેરે ધર્મ કહેછે તે ધર્મ નહિ પણ પાપજ સે'કડોગણુ' થઇને તે મિથ્યાધર્મ કહેનારાઓને પ્રાપ્ત થાયછે.

વિશેષ તમોગુણવાળા અને ધર્મમાં પ્રમાણભૂત જે વેદ છ તેના અર્થને નહિ જાણનારા અને તેથીજ પુછવામાં આવેલા ધર્મને નહિ સમજનારા જે બ્રાહ્મણો જે પાપી મનુષ્યને પ્રાયશ્ચિત્ત કહેછે તે પાપી મનુષ્યનું પાપ સે'કડોગણુ થઇને તે મિથ્યાધર્મ કહેનારા બ્રાહ્મણોને પ્રાપ્ત થાયછે માટે વગરસમજાયે કઠીપણુ ધર્મના નિર્ણય કાઢને કહેવો નહિ.

ભૃગુમુનિ આ ધર્મશાસ્ત્રનો ઉપપંદાર કરતાં મુનિઓને કહેછે—

एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ॥

अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥૧૧૬॥

આપ્રમાણે પરમ કર્યાણુ કરનાર જે ધર્માદિક કૃત્ય હતું તે સપણું તમેને કહ્યું. એથી બ્રહ્મ નહિ થયેલો આઠાણુ પરમગતિને પામેછે. ૧૧૬.

પ્રથમ અધ્યાયના બીજા પ્રલોકમાં સર્વવર્ણના ધર્મસંબંધી પ્રશ્ન દત્તો તેના પ્રત્યુત્તરપે આ સમગ્રશાસ્ત્ર કહેવામાં આવ્યું આ શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્તવ્યોમાં પરાયણ રહેનાર બ્રાહ્મણ સર્વોત્તમગતિને પામેછે. કારણ કે તેણે બ્રાહ્મણ જન્ય સર્વમનુષ્યોને કર્તવ્યપરાયણ રહેવાનો ઉપદેશ આપી તેઓને જમ્ સદ્ગતિના અધિગતી કરી રાકેછે. છેવટના વિષયમાં આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે અને તે પછી કાંઈ કર્તવ્ય રહેતું નથી એટલે પોતપોતાના વર્ણ અને આશ્ર-

મના અધિકારપ્રમાણે વિહિતકર્મો કરી આત્મજ્ઞાન મેળવે એટલે તે મોક્ષપ્રપન્ન કલ્યાણને પ્રાપ્ત થાયછે

આ ધર્મશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ લોકોના હિતને મારેજ છે એમ સમજાયેછે—

एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ॥

धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥ ૧૧૭ ॥

આની રીતે ઐશ્વર્યોદિગુણવાળા અને જ્ઞાનનો પ્રદાતા કરનારા મહાભગવાને લોકોનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાથી આ સધળું ધર્મનું પરમ ગુપ્ત તત્ત્વ મને જણ્યું છે ૧૧૭

ગુપ્ત રાખવાયેલા એટલે નારિતલ્લ દાનિકવગેરેને નહિ કહેવાયેલા તત્ત્વ હું જે તેમને શિષ્ય છું તેને લોકોનું કલ્યાણ થાય એ હેતુથી મહાભગવાને જણાવ્યું અને તે મેં તેમને કહ્યું આ પ્રમાણે આ શાસ્ત્રની ઉત્તમ સુરપરપરા રંગીની ધર્મનો વિષય કહેવામાં આવ્યો છે. ઉપનામો ચલાવવી નહિ પણ પુરના મુખથી તત્ત્વ સમજાવે પછી બીજાને કથકેશ કરવો એમ દેખાડ્યું છે વળી આ શાસ્ત્ર પોતાની પ્રતિષ્ઠાની આશાથી કે તેવી બીજા કાંઈ સ્વાર્થ બુદ્ધિથી કહેવામાં આવ્યું નથી પણ લોકોપકારબુદ્ધિથી જ કહેવું છે અને તેથી તેવા મહાભાગુદયનું જ્યન સર્વજ્ઞ સત્ત્વ માનવ જોઈએ કરતા કે નિ સ્વાર્થ બુદ્ધિથી માત્રા સંકાર્યમાં અસત્યઆદિ દોષો પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી

એ પ્રમાણે શાસ્ત્રનો ઉપસંહાર કરીને મહુર્ષિઓના કલ્યાણમાટે પ્રથમ સામાન્ય કહેલા આત્મજ્ઞાનને ઉત્તમ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ઉપકાર કરનાર હોવાથી જુદું પાડીને વિશેષથી કહેછે—

सर्वमात्मनि संपश्यत्सच्चासच्च समाहितः ॥

सर्वं ह्यात्मनि संपश्यन्नाधर्मे कुरुते मनः ॥૧૧૮॥

પુરૂષે સાવધાનપણાથી સ્વૂપમૂક્ત જે કાંઈ પદાર્થો છે તે સર્વ આત્મામાં જ રહેલા છે એમ જાણવું કરણ કે સર્વ આત્મામાં જ રહેવું છે એ પ્રમાણે જાણનાર હોય તે પોતાના મનને અધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવા દેતો નથી ૧૧૮

સદ્ભાવ તથા અસદ્ભાવ એટલે સ્થૂળ સૂક્ષ્મરૂપ અથવા કાર્યકારણરૂપ સ-
મગ્ર જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ છે અને તે આત્મામાંજ સ્થિત છે એમ જાણનાર
બ્રાહ્મણ એકાગ્ર મનવાળો- યદ્યપિ ધ્યાનના પ્રકરણી સર્વનો પોતામાંજ શાસ્ત્રાકાર
કરેછે. કારણ કે સધળું આત્મામાંજ અન્વરત છે એમ જાણનાર રાગદ્વેષના અ-
ભાવને લીધે પોતાના મનને અધર્મમાં જ્યાં દેતો નથી એ કંઈ ટેવપદાર્થ બાંસેછે
તે સર્વ અનાદિ કલ્પિત અજ્ઞાનથીજ પોતામાં બાંસેછે પણ તે શ્રવે મિથ્યા છે.
આત્મા એકજ છે. તે ઉપાધિને લીધે વિવ્ર તથા સવિકાર બાંસેછે પણ સ્વરૂપથી
તે નિવંદિત અને એક છે આવા જ્ઞાનથી મન અધર્મમાં જતું નથી. આત્મામાં
સ્થિતિવાળું યથેષુ મન બીજે જ્યાં જતું નથી અથવા કારણ કરવાને લીધે
ધર્મ એટલે બ્રહ્મ અને તે સિવાયનું સધળું એ કંઈ બાંસેછે તે અધર્મ એટલે અનાત્મ
પદાર્થો તેમાં મના જતું નથી. જાનનું મુખ રૂપ ચોક્કસ છે અને આત્મપ્રગર્ભ
મનની અવજગા મઠી જાય તે છે.

એ વિષયનેજ સ્મર્ય કંરી એતાર્થે—

આત્મેવ દેવતાઃ સર્વાઃ સર્વમાત્મન્યવસ્થિતમ્ ॥

આત્મા હિ જનયત્યેષાં કર્મયોગં શરીરિણામ્ ॥૧૧૧॥

સર્વ દેવતાઓ આત્મરૂપ છે, એવળું જગત આત્મામાંજ રહેલું છે
અને આત્માજ એ જાનનિભાની રૂપને ક્રમેનિ સંબંધ કરાવેછે. ~ ૧૧૬.

ઈ કાંઈ સર્વ દેવો પરમાત્મા છે કારણ કે સર્વનો આત્મા પરમાત્મા
રૂપ છે. સધળું જગત આત્મામાંજ રહેલું છે. કારણ કે તે પરમાત્માને લીધે
બાંસેછે પણ પરમાત્માજ એ ક્રમસરે શરીરબિભાનીને ક્રમેનિ સંબંધ
કરાવેછે શ્રુતિ પણ એમજ કહે છે —

एष एव साधु कर्म कारयति यमूर्ध्व निर्णीयति ।

एष एवामाधु कर्म कारयति यमर्धो निर्णीयति ॥

એટલે જેને ઇચ્છી નતિએ લઈ જવાની ઈચ્છા કરેછે તેની પાસે એ સારો દર્શન
રાવેછે અને જેને અધોનતિએ પહોચાડવા ઇચ્છેછે તેની પાસે બરાબ દર્શન
રહે. આવી રીતે યાગાદિ ક્રિયાઓ તેમાં તેની દેવતાઓ આત્મામાંજ અન્વરત
છે એમ જાણે તે અગ્રિયરે દેવતા છે તે આત્માજ તેથી વિવ્ર નથી.
જગતના યદુપા થયેલો એટલે એકજ આત્મા બહુ પ્રકારે સંભળાયેલો એ બરતા
મળેલું છે. તથા દરેક કલ્પિત બહુપા વદન્તિ । એટલે સત્પદાર્થને જાણ છે
તેને જાણના બહુ પ્રકાર રહેછે. એ પણ એમજ બંસાવેછે. તેથી ક્રમેનિ દેવતા

જુ આત્મામાત્ર દરિયન છે આ મગ્ગાનીને દેવતાદિથી કૃત્ય રહેતુ નથી તેને આ-
મરવરપના જ્ઞાનથીજ સિદ્ધિ છે

કાર્યનો કારણમાં લય થતાં છેવટ આત્માજ રહેછે અને તેથી
માત્માજ સત છે અને તે બિવાય જે કાંઈ લાગેછે તે અસત્ છે
મેમ દેખાડવામાટે તથા કાર્યનો કારણમાં લય કરવાદ્વારા ચિત્તની
આત્મામા સ્થિતતા જ્ઞાવામાટે દેહસજ્જ ધી આકાશવગેરેમા બાહ્ય
આકાશવગેરેનો લય કરવો એમ જણાવેછે—

સં સંનિવેશયેત્ત્વેપુ ચેદનસ્પર્શનેનિલમ્ ॥

પક્તિદૃષ્ટયોઃ પરં તેજઃ સ્નેહેડપો ગાં ચ મૂર્તિપુ ॥૧૨૦॥

નસીન્દું દિશઃ શ્રોત્રે ક્રાન્તે વિષ્ણું વલે હરમ્ ॥

ચાચ્યન્નિ મિત્રમુત્સર્ગે પ્રજને ચ પ્રજાપતિમ્ ॥૧૨૧॥

બાહ્ય આકાશો દ્રવ્યવગેરેના શારીર આગ્રમા લય કરવો, બાહ્ય-
પ્રાણનો એષ્ટા તથા સ્પર્શ ક્રમનેનાર શારીર વાયુમા નય કરવો, બાહ્ય તેજનો
કેદરના તથા અનુના તેજમા લય કરવો, બાહ્ય જનનો શારીર જનમા નય
કરવો અને બાહ્ય પૃથ્વીનો શારીર પૃથ્વીમા લય કરવો, એવીજ રીતે અદ્રનો
મનમા દિશાઓનો શ્રોત્રમા ત્રિવકુનો પાદ ધ્રિવિમા, હૃદનો બળમા, અગ્નિનો
વાયુમા, મિત્રદેવનો પાણુ દરિયમા અને મિત્રપૂતિનો ઉપસ્થ ધ્રિવિમા નય
કરવો ~ ૧૨૦, ૧૨૧

તેમા લય કરવો એટલે તેની તેની સાથે એકત્વની ભાવના કરવી ~ ૪ ક્ર-
મગેરે મનવગેરેની દેવતાઓ છે

આવી લાવનાથી મનની એકાગ્રતા થતાં પરમાત્માનુ ધ્યાન
કરવાવિષે કહેછે—

પ્રશાસિતારં સર્વેષામળીયાંસમળોરપિ ॥

સ્વમામં સ્વપ્રધીગમ્યં વિદ્યાત્તં પુરુષં પરમ્ ॥૧૨૨॥

સર્વના નિયતા, મદ્મથી પણ મદ્મ, શુદ્ધ મુવલુસમાન તેજવાળા
અને સ્વમના જેવી સુદ્ધિથી જાણી સકાય એવા પરમાત્માનુ ધ્યાન ~ ૨૩ ૧૦૨-

મહાભાવ તથા અસહ્યભાવ એટલે સ્થૂન સ્વૈરમરૂપ અથવા માર્ચ ૧૨૫૩૫ સ
મત્ર જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. (ને તે આત્મામાજ સ્થિત છે એમ જાણના
બ્રાહ્મણ એ ૧૩ મનનાજો થ) યાનતા ન-યથી સર્વનો પોતામાજ સાક્ષા મ
કરેછે મારણ કે સધળું આત્મામાજ અ વરન છે એમ જાણનાર રાગદ્વેષના મ
ભાવને છીડે પોતાના મનને અધર્મમા જવા દેતો નથી જે મધ દ્વેષપ્રત્યે બાંસે
તે સર્વ અન વિ નિષિત અજ્ઞાનથીજ પોતામા બાંસેછે પા. તે સર્વ મિથ્યા ર
આ મા જે જ છે તે કથાધિને છીડે બિન્ન તથા મવિમાર બાંસેછે પણ સ્વરૂપ
તે નિવશર અને મેક છે નાવા જ્ઞાનથી મન અધર્મમા જતુ નથી આત્મા
સ્થિતિનાથુ થયજી મન ખીડે થાય જતુ નથી અથવા બ્રાહ્મણ રવાને છી
ધમ એટલે બ્રહ્મ અનેને સિવાયનુ સધળું જે માધ નાસેછે તે અધર્મ એટલે આ
મનાવા તેમા મન જતુ નથી નાનતુ સુ ર રજ મોત છે અને નાનુપ ગિરિ
મનની અથળતા મદી જવી તે છે

એ વિષયનેજ સ્મરૂ કઠી બેતાવેછે—

આત્મૈવ દેવતાઃ સર્વાઃ સર્વમાતંમન્યવસ્થિતમ્ ॥

આત્મા હિ જનયત્યેવાં કર્મયોગં શરીરિણામ્ ૧૧૯

સા વન ગેશ અ મ પજ છે સધળું જગત આત્મામાજ રહેલું
અને આ માજ એ નાનામિનની વેને મોનો સમધ રાવેછે -૧૧

ઈટા ૨ સત દેવો પરમા માજ છે કારણ કે સર્વનો આત્મા મિશ્રમ
૫૫૪ છે સધળું જગત આ મામાજ રહેલું છે કારણ કે તે પશ્ચાત્માને બ્રહ્મ
બાંસેછે પણ પરમામાજ એ સત્ત્વવગેરે શરીરાભિમાનીને મોનો સ
કગવેછે શ્રુતિ સ્થ એમજ રહેલું છે—

एष ह्यव साधु कर्म कारयति यमूर्ध्व निनीप्रति ।

एष ह्येवासाधु कर्म कारयति यमथा निनायति ॥

અટલે જેને ઈની તિએ લઈ જવાની ઈ ૧ કરેછે તેની પાસે એ સાત દર્મ
રાવેછે અને જેને અધો તિએ પહાયા વા ઇચ્છેછે તેની પાસે ખરાબ દર્મ ૧
વેછે આવી રીતે યાગાદિ ક્રિયાઓ તથા તેની દેવતાઓ આત્મામાજ અ
છે એમ જોડ જે અગ્નિવગેરે દેવતા છે તે આત્માજ છે તેથી તિત
૧, એકાત્મા યદુષા ધૂયતો એટલે એ જ આત્મા જતુ પ્રકારે સ બળાયછે એ મા
મટે કુ છે તથા એક સદ્વિદ્યા વદધા વદન્તિ । એટલે કે
ત્રેન બ્રાહ્મના જતુ પ્રકારે રહેલું અ પદ એમજ જણા

પણ આત્મામાં જ હરિષ્ઠ ૩ આત્મજ્ઞાનીને દેવતાદિથી કૃત્ય રહેતું નથી. તેને આત્મરક્ષણના જ્ઞાનથી જ સિદ્ધિ છે.

કાર્યનો કારણમાં લય થતાં છેવટ આત્માજ રહે છે અને તેથી આત્માજ સત્ છે અને તે સિવાય બે કાંઈ જાણે છે તે અસત્ છે એમ દેખાડવામાટે તથા કાર્યનો કારણમાં લય કરવાદ્વારા ચિત્તની આત્મામાં સ્થિરતા કરવામાટે દેહસંબંધી આકાશવગેરેમાં બાહ્ય આકાશવગેરેનો લય કરવો એમ જણાવે છે—

સ્વં સંનિવેશયેત્સેષુ ચેષ્ટનસ્પર્શનેऽનિલમ્ ॥

પક્તિદૃષ્ટયોઃ પરં તેજઃ સ્નેહેઽપો ગાં ચ મૂર્તિપુ ॥૧૨૦॥

મનસીન્દું દિશઃ શ્રોત્રે ક્રાન્તે વિષ્ણું વલે હરમ્ ॥

વાચ્યમ્નિ મિત્રમુત્સર્ગે પ્રજને ચ પ્રજાપતિમ્ ॥૧૨૧॥

બાહ્ય આકાશનો દમ્યવગેરેના શારીર આકાશમા લય કરવો, બાહ્ય વાયુનો એકાં તથા સંપર્શ કમવનાગ શારીર વાયુમાં લય કરવો, બાહ્ય તેજનો ઉદરના તથા અનુના તેજમા લય કરવો, બાહ્ય જલનો શારીર જલમાં લય કરવો અને બાહ્ય પૃથ્વીનો શારીર પૃથ્વીમાં લય કરવો, એવીજ રીતે ચંદ્રનો મનમાં, દિશાએનો ધ્રાત્રમાં, વિષ્ણુનો પાદ દિવ્યમાં, હરનો બજમાં, અમ્નિનો વાણીમાં, મિત્રદેવનો પાપુ દિવ્યમાં અને પ્રજાપતિનો ઉપરચ દિવ્યમાં લય કરવો. ૧૨૦, ૧૨૧.

તેમાં લય કરવો એટલે તેની તેની સાથે એકત્વની બાંધનાં કરવી. ચંદ્ર-વગેરે મનવગેરેની દેવતાઓ છે.

આવી ભાવનાથી મનની એકાગ્રતા થતાં પરમાત્માનું ધ્યાન કરવાવિષે કહે છે—

પ્રજ્ઞાસિંતારં સર્વેપામણીયાંસમળોરેપિ ॥

સ્વમાર્મં સ્વમધીગમ્યં વિદ્યાત્તં પુરુષં પરમ્ ॥૧૨૨॥

સર્વના નિર્ણતા, સ્વમધી પશુ મદ્ય, શુદ્ધ સુચરિત્સમાન તેજવાળા અને સ્વમના જેવી શુદ્ધિથી બોણી સકાય એવા પરમાત્માનું ધ્યાન કર ૧૨૨

બ્રહ્માથી આરંભી સ્તંભપર્યંત ચેતનઅચેતન સર્વ પદાર્થજાતિના નિયંત્રક પરમાત્મા છે. એટલે અગ્નિવગ્નેમાં ઉષ્ણતાવગ્નેનો જે નિયમ છે, સૂર્યવગ્ને મહા-
નક્ષત્રોમાં ભ્રમણ કરવાવગ્ને જે નિયમ છે અને ક્ષેત્રોમાં નિયત ક્ષેત્રો જે નિયમ
છે તે સઘળું પરમાત્માને આધીન છે. આ વિષયમાં ઇતિહાસવાદકરણ પ્રસાસને ગાર્ગી
એટલે હે ગાર્ગી! સૂર્યચંદ્ર પરમાત્માની આજ્ઞામાંજ રહે છે, ઇત્યાદિ ઉપનિષદે
પ્રમાણ છે. તેમજ—

મયાદામિસ્તપતિ મયાત્તપતિ સૂર્યઃ ।

મયાદિન્દ્રધ વાયુધ મૃત્યુર્ધાવતિ પમમઃ ॥

એટલે પરમાત્માના બધથી અગ્નિ તથા સૂર્ય તરે છે તથા ઇંદ્ર, વાયુ અને પાંચમો
મૃત્યુ એઓ પણ પોતપોતાના કામ કરે છે. ઇત્યાદિ શ્રોતવાક્યો પણ પ્રમાણરૂપ
છે. વળી પરમાત્મા સૂર્યમયી પણ સૂર્યમ છે. કેમકે સર્વના આત્મારૂપ છે. શ્રુતિ
પણ કહે છે કે—

વાલાપ્રસતભાગસ્ય શતધા કલ્પિતમ્ય ચ ।

ભાગો જીવેતિ વિજેયઃ સ ચાનન્ત્યાય કલ્પતે ॥

એટલે વાળના અગ્રભાગના સો ભાગ કર્યા હોય તેમાંના એક ભાગ જેવડો એવ
છે અને અનંત છે મતપણ એજ છે કે ચૂર્મચક્ષુથી એવ જોઈ શકાય તેમ નથી
તોપણ પરમાત્મા તો ક્યાંથીજ જોઈ શકાય? માટે પરમાત્મા સૂર્યમયી પણ સૂર્યમ
છે. જે કે અદાન્દમરપર્ગમરૂપમવ્યયમ્ । એટલે પરમાત્માનું રૂપ સંપન્નવચરનું,
સ્વરૂપવચરનું અને આદ્યનિવચરનું છે. ઇત્યાદિ ઉપનિષદ તેનું રૂપ નથી એમ કહે
છે તોપણ ઉપાસનાપ્રદરૂપમાં આ પ્રમાણે રૂપનું ધ્યાન કરવું. એટલામાટેજ
હાદોન્ય ઉપનિષદમાં સુવર્ણમ ૧ પુરૂષનું વર્ણન કરેલું છે કે ચણ્ડોઽન્તરાદિત્યે દિરણ્મય ।
એટલે સૂર્યમંડળમાં જે પુરૂષ છે તે હિરણ્યમય છે. વળી પરમાત્મા સ્વપ્રસમાન
ભુદિથી મય છે આ વિશેષજ્ઞ દશાત્માટે છે ૧ જેમ ચક્ષુશદિ બાળ ઉદ્રિ-
યોના ઉપરામમાં કેવળ મનથીજ સ્વપ્રત્યુદ્ધિ થાય છે તે પ્રમાણે આત્મભુદિ પણ
બાળ ઉપરામ થાય ત્યારે થાય છે બાળ ઉદ્રિયથી આત્મસ્વરૂપ જાણી શકાય
નથી. બાલ પણ કહે છે કે—

નૈવાસી ચન્નુસા ધાન્વો ન ચ શિર્ષર્થન્દ્રિયઃ ।

મનયા તુ પ્રણમેન શૃણ્વે સુમદાન્તેભ ॥

એટલે પરમાત્મા ચન્નુથી જોઈ શકાતા નથી તેમ અન્ય ઉદ્રિયોથી પણ પોતપોતાના
વિષયોપ દરી શકાતા નથી કેવળ નિનંજમનવંદ મહામાર્શીપુરૂષો તેને જાણી શકે છે.

નામરૂપનો ભેદ જાણતાં છતાં પણ તે પરમાત્મા એક જ છે અને સર્વવ્યાપક છે. તેનાવગર 'ખીન્ધુ' કંથુ' નથી એમ કહે છે—

एतमेते वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ॥

इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ૧૨૩ ॥

એ પરમાત્માને કેટલાએક અગ્નિ કહે છે, કેટલાએક મનુષ્ય પ્રજાપતિ કહે છે, કેટલાએક હિન્દુ કહે છે, કેટલાએક પ્રાણુ કહે છે અને કેટલાએક શાશ્વત કહે છે ૧૨૩

† યાજ્ઞિં યોગ એ ૫ માત્રાની અગ્નિરૂપથી ઉપાસના કરે છે એટલે એતમમગ્નિમ્ । ઇત્યાદિ વાક્યથી આ રૂઢિ રોગે ઉપાસના કરે છે ખીન્ધુ લોભ, સદા દેવાથી મનુ નામના પ્રજાપતિરૂપ તેની ઉપાસના કરે છે, કેટલાએક એકસર્વવાળા દેવાથી હિન્દુરૂપ તેની ઉપાસના કરે છે કેટલાએક પ્રાણરૂપે ઉપાસના કરે છે કેમકે—
ચાંણિ મૂળદાનિ કપાન મૂળાનિ પ્રાણમેવાભિગમિશન્તિ પ્રાણમન્યુચિહત ।
એટલે પ્રાણનો ત્યાગ કરનારના પ્રાણમાત્ર પૃથ્વીઆદિ આ સધળા સર્વમ ભૂત ૧૧ પદાર્થો વચ પામે છે ઇત્યાદિ શ્રીમદ્વા પ્રાણન મુખ્ય દેવ છે વળી જ્ઞાની ૧૧૧ સર્વથા પ્રપચરદિત, સર્વદા જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મારૂપે તેની ઉપાસના કરે છે આમ મૂળ તથા અમૂળસ્વરૂપ બ્રહ્મા સર્વ ઉપાસનાએ શ્રુતિપ્રસિદ્ધ છે

આ સંસારના પ્રવર્તક માયાના મંબંધથી એ પરમાત્માજ એમ દેખાડે છે—

प सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्त्तिभिः ॥

अन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ ૧૨૪ ॥

એ પરમાત્મા સરીસાર ભૂત પૃથ્વીઆદિ પચમહાભૂતોદ્વારા સર્વ ભૂતોમા ૧૧ યજ્ઞને જન્મ, વૃદ્ધિ અને ક્ષય કરવાથી સર્વદા તેઓને ચક્રની પેઠે સારમા ફેરવે છે. ૧૨૪

એ પરમાત્મા પદમા તત્તુઓની પેઠે વ્યાપ્ત યજ્ઞને અત્યાંખીપણાથી સર્વ-
જ્ઞાને હતપતિઆદિથી આ સંસારમા બ્રમણ કરાવે છે. મત્કમેના પરિપાકવડે
૧૨ પ્રાણી પરમાત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનને પામે છે લારે મોક્ષ થતા તેણે બ્રમણ
૧ નવે છે.

ઉપરપ્રમાણે પરમાત્માના ધ્યાન અને જ્ઞાનનું રૂપ કહે છે-
 एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ॥

સ સર્વસત્તામેત્ય બ્રહ્માભ્યેતિ પરં પદમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

એ પ્રમાણે જે પુરૂષ સર્વપ્રાણીઓમાં રહેલા આત્માને આત્મા
 એટલે પોતાની શુદ્ધિથી જાણે છે તે પુરૂષ સર્વમા મમાનપણાને પામીને પર
 પદરૂપ બ્રહ્મરૂપને પમે છે. ૧૨૫

આત્મજ્ઞાનથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કારથી પુરૂષ બ્રહ્મરૂપને યોગે

આ શાસ્ત્રના પઠનનું રૂપ કહી ઉપસંહાર કહે છે-

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन्दिजः ॥

भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टं प्राप्नुयाद्भक्तिम् ॥ ૧૨૬ ॥

એ પ્રમાણે ભૃગુમુનિને રહેલા આ મનુરમું રૂપ શાસ્ત્રને ભંજીના
 દિને સર્વદા સદાચારવાળા થયે અને જે દૃઢનિતી ધૃષ્ટ હોય તે
 ઇષ્ટગતિને પામે છે. ૧૨૬

શાસ્ત્રવિદિત આચારનું પ્રકરણ કરવાથી અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ આચારના ત્યાગ
 કરવાથી સદાચારીપણું રહેવાય છે. ઇષ્ટગતિ એટલે મત્કોમાંથી સ્વર્ગની ગતિને પામે છે
 અને સત્કર્મથી નિર્વૃત્ત કરાવેલી શુદ્ધિ થતા આત્મજ્ઞાન થાય તે મોક્ષને પામે છે

